УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ 1	ТОМ 2	ТОМ 3	ТОМ 4	ТОМ 5	ТОМ 6	ТОМ 7	ТОМ 8	ТОМ 9
А - БОРОНА	БОРОНУВАННЯ - ГЕРГЕЛІ	ГЕРДАЇН - ЕЛЕКТРОГРАФІЯ	ЕЛЕКТРОД - КАНТАРИДИН	КАНТАТА - КУЛИКИ	КУЛИКІВ - МІКРОКЛІМАТ	МІКРОКЛІН - ОЛЕУМ	ОЛЕФІНИ - ПОПЛІН	ПОПЛУЖНЕ - САЛУЇН

YPE

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

АНТОНОВ О. К.
БАБИЧЕВ Ф. С.
(заступник голови редколегії)
БАБІЙ Б. М.
БАЖАН М.П.
(головний редактор, голова редколегії)
БОГДАНОВ Г. О.
ГАВРИЛОВА Т. А.
ГЕРШЕНЗОН С. М.
ГІТАЛОВ О. В.
ГОНЧАР О. Т.
ДЕНИСОВ А. Ф.
(відповідальний секретар, заступник головного редактора)
ДЗЕВЕРІН І. О.
ЄРШОВ І. Д.
ЄФИМЕНКО Г. Г.
КОНДУФОР Ю. Ю.
КОСТЮК П. Г.
КУДРИЦЬКИЙ А. В.
(заступник головного редактора, заступник голови редколегії)
КУНДІЄВ Ю. І.
ЛОПУХОВ О. М.
ЛУКІНОВ І. І.
ЛЯШКО І. І.
МАЙБОРОДА Г. І.
МАРИНИЧ О. М.
МАРКЕВИЧ О. П.
МАСОЛ В. А.
МОССАКОВСЬКИЙ В. І.
МЯЛОВИЦЬКИЙ А. В.
НЕСЕН К. І.
(заступник головного редактора)
ПАЛАМАРЧУК М. М.
ПАТОН Б. Є.
ПІДСТРИГАЧ Я. С.
ПОГОРЄЛОВ О. В.
ПРОСКУРІН Є. П.
РЕМЕСЛО В. М.
РОМОДАНОВ А. П.
СИТНИК К. М.
СТРЕЛЬЧЕНКО І. І.
ТРОНЬКО П. Т.
ТРОЯН О. І.
ШАМОТА М. З.
ШИНКАРУК В. І.
ЩЕРБАК М. П.
ЮРЧУК В. І.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ
9

ПОПЛУЖНЕ — САЛУЇН

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
КИЇВ — 1983

О3
У45

Е $\frac{00101-01}{М222(04)-83}$ 004—83 5000000000

© ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УРЕ, 1983 р.

П

ПОПЛУ́ЖНЕ — поземельний податок, який сплачували феодально залежні селяни зерном, хутром, медом, воском у *Київській Русі* й давньоруських князівствах (9—1-а пол. 14 ст.), грішми у *Великому князівстві Литовському,* на Смоленщині, Чернігово-Сіверщині (2-а пол. 14 — 1-а пол. 16 ст.). Одиницею оподаткування П. в Київ. Русі й давньорус. князівствах був плуг; у Великому князівстві Литовському — *лан,* селяни платили з лану 10—30 грошів.

ПОП-МУ́ЗИКА (англ. pop-music) — вид сучасної буржуазної *«масової культури»*. Об'єднує різні муз. жанри (*пісня,* інструм. п'єса, *мюзикл,* рок-опера) і стилі («фолк-рок», «сільська музика», «соул», «диско», «кунг-фу», «ф'южн») естрадного мистецтва. З 60—70-х рр. 20 ст. П.-м. ототожнюють з рок-музикою, що використовує прості інтонаційно-гармонічні засоби, багату ритміку (синкопи, поліритмію). П.-м. виконують солісти, естрадно-симф. оркестри, вокально-інструм. ансамблі (рок-групи). Окремі твори П.-м. 60-х рр. порушували важливі суспільно-політ. проблеми капіталістичного світу (пісні протесту). У П.-м. є протилежні за худож. якостями напрями: «психоделічний рок» (одноманітне повторення ритмоінтонацій—«риффів», надмірна гучність), а також «симфорок» і «рок-авангард», які базуються на новітній композиційній техніці та складних муз. формах. Серед відомих виконавців П.-м.— Б. Ділан, Е. Преслі, А. Френклін, Д. Росс (США), К. Річард (Англія), М. Матьє, Дж. Холідей, Даліда (Франція), ансамблі «Пінк Флойд» (США), «Бітлз» (Англія), «Магма» (Франція), «Боні М» (ФРН), «АББА» (Швеція).

Літ.: Поп-музыка. Л., 1977; Куликова И. Музыкальная молодежная эстрада США и стран Запада. М., 1978; Оякяэр В. О поп-музыке. Таллин, 1978.

Ю. Г. Токарєв.

ПОПО́В Андрій Михайлович [19.VIII (1.IX) 1911, Одеса — 9.IV 1977, Київ] — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1971). Член КПРС з 1958. У 1936 закінчив архіт. ф-т Одес. ін-ту інженерів міськ. і комунального буд-ва. Працював в основному в галузі *ландшафтної архітектури.* Твори: будинок муз. школи ім. проф. П. С. Столярського в Одесі (1938), комплекс житл. будинків у Києві (1947), архіт.-планувальна і ландшафтна організація комплексу Центр. парку культури і відпочинку в Києві (1948—50). Автор теор. праць з питань благоустрою та озеленення міст і селищ УРСР.

ПОПО́В Андрій Олексійович (н. 12.IV 1918, Кострома) — рос. рад. актор, режисер і педагог, нар. арт. СРСР (з 1965). В 1936—40 навчався в студії при Центр. театрі Червоної (тепер Радянської) Армії, з 1940 — актор, 1963—73 — гол. режисер цього театру. З 1974 — актор МХАТу. Учень і послідовник батька — О. Д. *Попова.* Ролі: Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя), Богомолов («Яков Богомолов М. Горького), Іоанн Грозний («Смерть Іоанна Грозного» О. К. Толстого), Платонов («Океан» Штейна), Петруччо («Приборкання непокірної» Шекспіра) та ін. Серед вистав — «Рінальдо йде в бій» Гарінеї Джіванніні, «Невідомий солдат» Рибакова. Знімається в кіно; ролі в фільмах «Шведський сірник», «Отелло», «Поєдинок», «Вчитель співу» та ін. З 1968 викладає в Держ. ін-ті театр. мист. ім. А. В. Луначарського (з 1973—професор). Держ. премія СРСР, 1950. Нагороджений орденом Жовтневої Революції.

ПОПО́В Веніамін Степанович (н. 30.V 1927, м. Троїцьк, тепер Челяб. обл.) — укр. рад. вчений у галузі матеріалознавства, доктор тех. наук (з 1975), професор (з 1976), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС с 1954. Закінчив (1948) Челябінський механіко-машинобуд. ін-т, працював на машинобуд. з-ді в м. Орську. В 1951—56 — в Центр. н.-д. інституті технології машинобудування (Москва), з 1956 — в Запорізькому машинобуд. ін-ті ім. В. Я. Чубаря (з 1978 — ректор). Осн. праці — з проблеми підвищення стійкості матеріалів проти зношування. Депутат Верховної Ради УРСР 10-го скликання.

ПОПО́В Віктор Семенович [н. 28.VI (11.VII) 1903, станиця Кагальницька, тепер Ростов. обл. РРФСР] — укр. рад. геолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1965). Член КПРС з 1948. Після закінчення Донського політех. ін-ту в Новочеркаську (1926) працював у виробничих геол. орг-ціях. У 1957—65 — гол. геолог і заст. нач. Головного управління геології («Головгеології») при Раді Міністрів УРСР, 1966—67 — нач. Управління науки та мінеральних ресурсів М-ва геології УРСР. З 1968 працює в Ін-ті геол. наук АН УРСР (1968 — заст. директора, з 1969 — зав. відділом). Осн. праці — з питань геології й тектоніки кам.-вуг. родовищ УРСР, гол. чин. Донбасу. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Трудового Червоного Прапора та медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

В. В. Пермяков.

ПОПО́В Володимир Дмитрович [12 (25).VII 1912, с. Нижні Млини, тепер Полтавського р-ну Полтав. обл.— 26.V 1979, Київ] — укр. рад. вчений у галузі теорії тепло- і масообмінних процесів, устаткування харчового виробництва, доктор тех. наук (з 1954), професор (з 1954). Закінчив (1935) Київ. технологічний ін-т харч. пром-сті, викладав у ньому (1937—79). Осн. праці — з питань тепло- і масообміну в апаратах харч. пром-сті, теорії кристалізації речовин з розчинів (переважно сахарози), автоматизації виробничих процесів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1979.

В. М. Лисянський.

ПОПО́В Володимир Федорович [н. 15 (28).VII 1907, Харків] — рос. рад. письменник. Друкується з 1947. Романи «Сталь і шлак» (1948; Держ. премія СРСР, 1949), «Закипіла сталь» (1955) — про боротьбу рад. народу проти нім.-фашист. загарбників в Донбасі та героїчну працю металургів. Романи «Розірване коло» (1966), «Здобудеш у бою» (1970; однойм. телефільм, 1976), «І це називають буднями» (1973), «Тиха заводь» (1980), повість «Випробування вогнем» (1958), нариси «Романтична професія» (1955), «Люди, яких я люблю» (1964) присвячені темі робітн. класу. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1973—74; Укр. перекл.— Сталь і шлак. К., 1948; Закипіла сталь. «Вітчизна», 1955, № 2—5; Розірване коло. К., 1970; Здобудеш у бою. К., 1972; І це називають буднями. К., 1977.

І. М. Давидова.

ПОПО́В Дем'ян Володимирович [н. 1 (13). XI 1899, с. Гапонівка, тепер с. Яблунівка Полтав. обл.] — український радянський лікар-гомеопат. В 1925 закінчив Одес. мед. ін-т. Після цього (зокрема і в роки Великої Вітчизн. війни) працював хірургом, згодом — лікарем-гомеопатом в лікувальних закладах Києва.

Праці П. присвячені розробці ряду теоретичних питань з *гомеопатії.* П. визначив лікарські загострення як наслідок взаємодії лікарських препаратів з організмом хворої людини, розширив сферу використовування гомеопатичних ліків високих розведень.

ПОПО́В Євген Олексійович [24.II (8.III) 1899, м. Путивль, тепер Сум. обл.— 9.VI 1961, Москва] — укр. і рос. рад. психіатр, акад. АМН СРСР (з 1957). У 1924 закінчив Харків. мед. ін-т. Професор Харків. (1934—38 і 1943—51) та 1-го Моск. (1951—60) мед. ін-тів. З 1961 — наук. керівник Ін-ту психіатрії АМН СРСР. Праці П. присвячені проблемі шизофренії, зокрема, вивченню порушень функції *вегетативної нервової системи,* а також вуглеводного обміну при цьому захворюванні тощо.

ПОПО́В Інокентій Іванович [н. 18.IV (1.V) 1905, м. Срєтенськ, тепер Читин. обл. РРФСР] — укр. рад. геофізик, доктор фіз.-мат. наук (1969). Засл. діяч науки УРСР (1975). Член КПРС з 1940. У 1928 закінчив Крим. пед. ін-т, де працював до 1952 (з 1947 — директор). У 1952—59 — на наук. роботі в геофіз. установах АН СРСР; з 1969 — зав. відділом Ін-ту геофізики АН УРСР, з 1979— наук. консультант цього ін-ту. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

О. М. Харитонов.

ПОПО́В Леонід Іванович (н. 31. VIII 1945, м. Олександрія Кіровогр. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1980, 1981), Герой Угорської Народної Республіки (1980),

А. О. Попов.

Л. І. Попов.

О. К. Попов.

О. С. Попов.

О. Д. Попов.

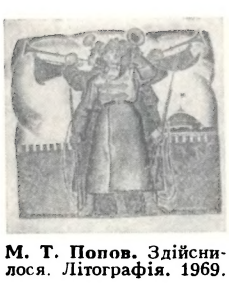

М. Т. Попов. Здійснилося. Літографія. 1969.

Герой Праці СРВ (1980), Герой Республіки Куба (1980), Герой Соціалістичної Республіки Румунії (1981), полковник. Член КПРС з 1971. Закінчив Чернігівське вище військ. авіац. училище льотчиків ім. Ленінського комсомолу (1968) і Військово-повітряну академію ім. Ю. О. Гагаріна (1976). В загоні космонавтів — з 1970. Брав участь у керуванні польотами космічних кораблів. 9.IV—11.X 1980, як командир корабля, разом з В. В. *Рюміним* здійснив тривалий (185 діб) космічний політ. «Союз-35» (див. «*Салют*»). Під час польоту за програмою «*Інтеркосмос*» зі станцією «Салют-6» зістиковувались кораблі «Союз-36» (космонавти В. М. *Кубасов* і Б. *Фаркаш*), «Союз-37» (В. В. *Горбатко* і *Фам Туан*) та «Союз-38» (Ю. В. *Романенко* і А. *Тамайо Мендес*). Зі станцією зістиковувались також «Союз Т-2» (космонавти Ю. В. *Малишев* і В. В. *Аксьонов*) і три транспортні кораблі «*Прогресс*». За час польоту виконано значний обсяг ремонтно-профілактичних робіт, науково-тех. і мед.-біол. досліджень і експериментів, підготовлених вченими СРСР і країн соціалістичної співдружності, проведено фотографування земної поверхні й акваторії Світового океану. На Землю екіпаж повернувся на кораблі «Союз-37». Разом з Д. *Прунаріу* як командир корабля П. здійснив політ (14—22.V 1981) на космічному кораблі «Союз-40». Корабель був зістикований з орбітальним наук. комплексом «Салют-6» — «Союз Т-4» (осн. екіпаж — В. В. *Ковальонок* і В. П. *Савіних*). Разом з О. О. *Серебровим* і С. Є. *Савицькою* як командир корабля здійснив політ (19—27.VIII 1982) на космічному кораблі «Союз Т-7». На Землю екіпаж повернувся на кораблі «Союз Т-5». Нагороджений 3 орденами Леніна.

ПОПО́В Маркіян Михайлович [2 (15).XI 1902, станиця Усть-Медведицька, тепер м. Серафимович Волгогр. обл.— 22.IV 1969, Москва] — рад. військ. діяч, генерал армії (1953), Герой Рад. Союзу (1965). Член КПРС з 1921. В Рад. Армії з 1920. Учасник громадян. війни. В 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. З липня 1939— команд. 1-ю Окремою Червонопрапорною армією на Далекому Сході, з січня 1941 — команд. військами Ленінгр. військового округу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — команд. Пн. і Ленінгр. фронтами, 61-ю і 40-ю арміями, заст. команд. Сталінгр. і Пд.-Зх. фронтами, команд. 5-ю ударною і 5-ю танк. арміями, Резервним фронтом і військами Степового військ. округу, Брян., Прибалт. і 2-м Прибалт. фронтами. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії. З 1962 — інспектор-радник М-ва оборони СРСР. Нагороджений 5 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПОПО́В Микола Миколайович [24.XII 1890 (5.I 1891) — 10.II 1938] — рад. партійний і держ. діяч, історик. Член Комуністичної партії з 1919. Н. в м. Кутаїсі в сім'ї вчителя. В 1906—19 — меншовик. У 1908—09 навчався в Харків., потім у Моск. ун-тах, був секретарем Харків. орг-ції РСДРП; 1910 — член виконкому Моск. окружної орг-ції РСДРП. В 1911 заарештований, 1912 засланий в Іркутську губ. У 1917 повернувся в Харків. У 1921—23 — секретар Харків. губкому КП(б)У, 1924 — заст. зав. агітпропвідділом ЦК РКП(б), 1925—26 — зав. агітпропвідділом ЦК КП(б)У, редактор газ. «Коммунист». У 1928 — заст. зав. агітпропвідділом ЦК ВКП(б), 1929 — зав. агітпропвідділом Моск. к-ту ВКП(б). В 1933—37 — секретар ЦК КП(б)У. На XVI і XVII з'їздах партії обирався кандидатом у члени ЦК ВКП(б), на IX, X, XII і XIII з'їздах КП(б)У — членом ЦК КП(б)У. В 1927 і 1933—36 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У, 1936—37— член Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ЦВК СРСР і ВУЦВК. П.— автор наукових праць з історії партії, зокрема з історії Компартії України.

ПОПО́В Микола Тарасович (н. 7.VIII 1927, с. Ястребовка, тепер Ястребовського р-ну Курської обл.) —укр. рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1963. В 1950—56 навчався в Київ. художньому ін-ті у О. *Пащенка*. Автор серій «За мотивами „Кобзаря" Т. Г. Шевченка» (1964), «Завод і люди» (1966), «Роки окупації» (1961—68), «Моє дитинство» (1970—72), «Сковорода» (1972), «Партизанська сюїта» (1974), «Боротьба і становлення» (1975—77), «Зимовий Седнів» (1977). З 1961 викладає в Київ. худож. ін-ті (з 1978 — професор).

ПОПО́В Михайло Григорович [6 (18).IV 1893, м. Вольськ, тепер Сарат. обл.— 18.XII 1955, Ленінград] — рад. ботанік, чл.-кор. АН УРСР (з 1945). Закінчив Петрогр. ун-т (1917). Працював у Сарат. (1917—19), Середньоазіатському (1920—27, 1940—44), Казахському (1933—38), Київ. (1944—45), Львів. (1945—48), Іркутському (1950—55) ун-тах. У 1945—1948 — також зав. відділом Ін-ту ботаніки АН УРСР (Львів). Вивчав *флору* Середньої Азії, Кавказу, Карпат, Далекого Сходу, Криму. Наук. праці, присвячені питанням систематики, ботанічної географії, флорогенетики, екології, геоботаніки, еволюції вищих рослин. Підтримував теорію гібридогенного походження видів. Розробляв науково-прикладні питання ботаніки.

ПОПО́В Михайло Родіонович [14 (26).XI 1851, с. Глафірівка, тепер Лутугинського р-ну Ворошиловгр. обл.— 4 (17).I 1909, Петербург] — рос. революц. народник. Син священика. В 1872—76 навчався в петерб. Медико-хірург. академії. В 1875 вступив до народницької орг-ції. В 1876 брав участь у «*ходінні в народ*». Один із засновників «*Землі і волі*», а після її розколу 1879 приєднався до «*Чорного переділу*». В кін. 1879 в Києві, разом з Д. Т. *Буцинським*, організував об'єднаний гурток народовольців і чорнопередільців. У лютому 1880 П. було заарештовано і засуджено до страти, яку замінено довічною каторгою. До 1882 перебував у Карійській каторжній тюрмі, потім в *Олексіївському равеліні*, 1884—1905 — у Шліссельбурзькій фортеці. Автор «Записок землевольця» (видано 1933).

ПОПО́В Олег Костянтинович (н. 31.VII 1930, с. Вирубове, тепер Одинцовського р-ну Моск. обл.) — рос. рад. артист цирку, нар. арт. СРСР (з 1969). Закінчив Держ. училище циркового мист. в Москві (1949). Володіє різними цирковими жанрами. Створив тип добродушного, усміхненого хлопця. Вдається до імпровізації, використовує елементи буфонади, гротеску, сатири. Серед популярних номерів — «Кухар», «Неуважний музика». «Машина», «Промінь». Автор, постановник і гол. виконавець сатиричної вистави «Лікування сміхом» (1965). З 70-х рр. виступає і як режисер. Гастролював за рубежем. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Премії 1-го Міжнар. фестивалю циркового мист. у Варшаві (1956), «Оскар» (1958, Брюссель).

Літ.: Викторов А. В. Выступает Олег Попов. М., 1968. *Ю. Г. Токарєв.*

ПОПО́В Олександр Степанович [4 (16).III 1859, селище Тур'їнські Рудники, тепер м. Краснотур'їнськ Свердл. обл.—31.XII 1905 (13.I 1906), Петербург] — рос. фізик і електротехнік, винахідник електр. зв'язку без проводів (радіозв'язку, радіо). Закінчив (1882) Петерб. ун-т. Викладав у Кронштадті: в Мінному офіцерському класі (1883—1901) і Тех. уч-щі Мор. відомства (1890—1900). Професор (з 1901) і директор (з 1905) Петерб. електротех. ін-ту. Перші дослідження П. присвячені аналізу найвигіднішої дії динамоелектр. машин, експериментам з рентгенівськими трубками (він одержав перші в Росії рентгенівські знімки). П. повторив досліди Г. *Герца* з електромагн. хвилями, досліджував вплив електр. розрядів на провідність металевих порошків, удосконалив чутливий когерер (індикатор електромагн. коливань). У 1889 вперше вказав на можливість застосування електромагн. хвиль для передачі сигналів на віддаль без проводів. На поч. 1895 створив прилад (радіоприймач) для виявлення і реєстрації електричних коливань. 25.IV (7.V) 1895 на засіданні Рос. фіз.-хім. т-ва П. зробив доповідь «Про відношення металевих порошків до електричних коливань», продемонстрував винайдену ним систему безпроводового електр. зв'язку. Того ж року сконструював прилад, що реєстрував грозові розряди («грозовідмітник»). Під керівництвом П. відкрито (1897) явище впливу металевих поверхонь на поширення радіохвиль. П. разом з П. М. Рибкіним і Д. С. Троїцьким розробив (1889) конструкцію радіоприймача з телефоном (прообраз детекторного приймача). На поч. 1900 прилади П. вперше було застосовано для практичного зв'язку (на віддаль понад 40 км) між о. Гогланд і м. Котка при ліквідації аварії броненосця «Генерал-

адмірал Апраксін». Приймач П. був удостоєний великої золотої медалі на Всесвітній виставці в Парижі (1900). В 1906 засновано премію імені О. С. Попова за кращі дослідження, пов'язані із застосуванням електрики. В СРСР, на визнання заслуг П., з 1945 відзначають День радіо (7 травня); встановлено золоту медаль імені О. С. Попова АН СРСР, а з 1959 — премію його імені, присуджувану АН СРСР за видатні роботи й винаходи в галузі радіотехніки і електроніки. Ім'я П. присвоєно: Вищому військово-морському учщу в Ленінграді, Одеському електротех. ін-ту зв'язку тощо.

Літ.: Гладишев Г. І. О. С. Попов і розвиток радіотехніки. К., 1959; Радовский М. И. Александр Степанович Попов. М.— Л., 1959; Бренев И. В. Начало радиотехники в России. М., 1970. *Г. І. Гладишев.*

ПОПО́В Олексій Дмитрович [12 (24).III 1892, м. Ніколаєвськ, тепер м. Пугачов Сарат. обл.— 18.VIII 1961, Москва] — рос. рад. режисер, теоретик театру, педагог, нар. арт. СРСР (з 1948). Член КПРС з 1954. Сценічну діяльність почав 1912 в Моск. худож. театрі. В 1918—23 — актор, режисер і керівник Театру студійних постановок (Кострома). У 1923—30 — актор і режисер 3-ї Студії МХАТу (з 1926— Театр ім. Є. Вахтангова). В 1930—35 — худож. керівник моск. Театру Революції, 1935—58 очолював Центр. театр Рад. Армії. Серед вистав — «Ревізор» М. Гоголя, «Піднята цілина» за М. Шолоховим, «Давним-давно» О. Гладкова, «Степ широкий» М. Вінникова, «Стяг адмірала» О. Штейна, «Ромео і Джульєтта», «Приборкання непокірної» У. Шекспіра. Викладав у драм. уч-щі при Центр. театрі Рад. Армії та в Держ. ін-ті театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (з 1940 — професор). У 1972 встановлено золоті і срібні медалі імені П., якими нагороджуються театри і актори за створення кращих вистав на військ.-патріотичну тематику. Нагороджений орденом Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1950, 1951.

Тв.: Творческое наследие. М., 1980. *К. О. Силіна.*

ПОПО́В Олексій Олексійович [н. 11 (24).V 1916, с. Хайлар, тепер Примор. краю] — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1975). В 1941 закінчив Одес. ін-т інженерів цивільного буд-ва. Твори: «Першотравневий ранок» (1947), «На лимані. Одеса» (1950), «Будівники нового порту» (1960), «Заповіт» (1961), «Виноград зібрано» (1963), «Велотрек» (1965),

О. О. Попов. Одеський платан. 1966.

«Одеський платан» (1966), «В. І. Ленін» (1969—70), «Одеса. Оперний театр» (1971), «Псков. Кремль» (1973), «Симфонія країв. Одеса» (1974), «На березі Волги» (1975), «Бузок і тюльпани» (1976), «В доках судноремонтного заводу. Одеса» (1976—79), «Святковий день» (1980) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ПОПО́В Павло Миколайович [16 (28).VII 1890, с. Миколаївка, тепер Буринського р-ну Сум. обл.— 4.IV 1971, Київ] — укр. рад. літературознавець, мистецтвознавець, фольклорист, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив Київ. ун-т (1916). З 1920 — на наук. роботі в АН УРСР, з 1934 — одночасно професор Київського університету. Наук. праці присвячені проблемам історії укр. л-ри, книгодрукування, історії й теорії фольклору. Автор книг «Друкарство, його початок і поширення в Європі» (1925), «Матеріали до словника українських граверів» (1926), «Образ В. І. Леніна в творчості народів СРСР» (1952), «Про деякі питання теорії народно-поетичної творчості» (1955), «Григорій Сковорода. Життя і творчість» (1960), «Шевченко і Київський університет» (1964) та ін.

Тв.: Початковий період книгодрукування у слов'ян. К., 1958.

Літ.: Білецький О. І., Сухобрус Г. С., Шолом Ф. Я. Павло Миколайович Попов. К., 1961. *О. І. Дей.*

ПОПО́В Федір Тимофійович [1 (13).III 1857—19.I 1921, Харків] — український вет. токсиколог. У 1884 закінчив Харківський ветеринарний ін-т, в якому потім працював до кінця життя; з 1913 — професор. Вперше в Росії П. створив при вет. ін-ті кафедру судової ветеринарії і токсикології; є автором єдиного в дореволюційній період «Короткого курсу судової ветеринарії для студентів і лікарів» (1907). Заслуговують на увагу також праці «Кількісне визначення сірої і білої речовини головного мозку у свійських тварин» (1889) та «Методи експертизи сіна і зернового фуражу» (1914).

С. В. Баженов.

ПОПО́ВА Любов Василівна (н. 24.II 1925, м. Мінусінськ Краснояр. краю) — укр. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. УРСР (з 1976). У 1950 закінчила Харків. муз. школу. З 1948 — солістка Харків. театру опери та балету ім. М. В. Лисенка. Партії: Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Мати («Катерина» Аркаса), Графиня, Ольга («Пікова дама», «Євгеній Онегін» Чайковського), Ваня, Ратмир («Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» Глинки), Кармен («Кармен» Бізе), Амнеріс, («Аїда» Верді), Стеха, Соломія («Назар Стодоля», «Богдан Хмельницький» Данькевича). *І. М. Лисенко.*

ПОПО́ВА Марта Іванова (17.II 1891, Трявна — 11.IV 1978, Софія) — болг. актриса, нар. арт. НРБ (з 1950), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1966). Член БКП з 1944. Театр. освіту здобула в Празі (1911—13). В 1910 дебютувала в Нар. театрі (Софія), в якому працювала до 1964. Серед ролей — Костанда («Свекруха» Страшимирова), Сарра («Боротьба продовжується» Кюлявкова), Катерина («Гроза» О. Островського), Настя («На дні» М. Горького), Марія Олександрівна Ульянова («Сім'я» Попова), Марія («Дванадцята ніч» Шекспіра).

ПОПО́ВИЧ Іван (р. н. невід., с. Ходорків, тепер Попільнянського р-ну Житомир. обл.— п. 1663) — один з керівників нар.-визвольної боротьби за возз'єднання Правобережної України з Росією. В 1662 П., будучи паволоцьким полковником, вступив у переговори з рос. урядом про возз'єднання Правобережної України з Росією. На поч. 1663 заарештований ставленим шляхет. Польщі правобережним гетьманом П. *Тетерею*, П. був засуджений до страти. Боячись обурення нар. мас, П. Тетеря змушений був звільнити П. Через кілька місяців П. підняв повстання і на чолі повстанців захопив *Паволоч*. Оточений військами польс. шляхти і гетьмана П. Тетері, П. потрапив у полон і був страчений.

ПОПО́ВИЧ (Поповић) Йован (18.XI 1905, м. Кикинда — 13.II 1952, Белград) — серб. письменник і публіцист. Учасник робітн. руху, в роки 2-ї світової війни — нар.-визвольної боротьби народів Югославії проти фашизму. Перші поетичні збірки «Прочанин вічності» (1925) і «Танок над порожнечею» (1926) створив під впливом експресіонізму. В кін. 20-х рр.— один із засновників «соціальної літератури» — прогресивного напряму в югослав. л-рі. В 30-х рр. став на позиції реалізму. У збірках новел «Порядок мусить бути» (1932), «Обличчя перехожих» (1933) викривав соціальні вади бурж. Югославії. В зб. віршів «Ластівка в кулеметному гнізді» (1942) та кн. оповідань «Правдиві легенди» (1944) оспівав героїзм учасників нар.-визвольної боротьби проти фашизму. Автор зб. «Поезії» (1951), есе.

В. Г. Гримич.

ПОПО́ВИЧ Матвій (1890, с. Луб'янки, тепер с. Вищі Луб'янки Збаразького р-ну Терноп. обл.— 19.VIII 1943) — діяч укр. прогресивних орг-цій і робітничого руху в Канаді. В 1910 емігрував до США, 1911 переїхав до Канади. Був одним з організаторів *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім* і *Робітничого запомогового товариства*, одним із засновників Компартії Канади. Активно співробітничав у канад. укр. прогресивній пресі. В 1940 був кинутий у концтабір, з якого вийшов інвалідом. П.— автор ряду нарисів з історії канад. робітничо-фермерського руху, в т. ч. українського.

ПОПО́ВИЧ Павло Романович — (н. 5.X 1930, м. Узин, Білоцерківського р-ну Київ. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1962, 1974), Герой Праці СРВ (1977), генерал-майор авіації, канд. тех. наук (з 1971). Член КПРС з 1957. Закінчив Магнітогорський індустріальний технікум (1951), військ. авіац. училище (1954) та Військово-повітряну інженерну академію

Л. В. Попова.

М. Попович.

П. Р. Попович.

ПОПОВИЧ-БОЯРСЬКА

М. М. Попудренко.

ім. М. Є. Жуковського (1968). З 1960 — в загоні космонавтів. 12—15.VIII 1962 пілотований П. корабель «Восток-4» (див. «*Восток*») здійснив перший у світі груповий політ з кораблем «Восток-3» (космонавт А. Г. *Ніколаєв*). 3—19.VII 1974 як командир корабля разом з Ю. П. *Артюхіним* здійснив космічний політ. «Союз-14» (див. «*Союз*»), на якому стартували космонавти, 5.VII був зістикований з орбітальною станцією «Салют-3» (див. «*Салют*»). Під час польоту екіпаж виконав велику програму наук.-тех. та мед.-біол. досліджень і експериментів. Депутат Верховної Ради УРСР 6—10-го скликань. Член Спілки письменників України (з 1974). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Дружби народів, ін. орденами і медалями. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1976.

ПОПО́ВИЧ-БОЯ́РСЬКА Клементина Карлівна (3.II 1863, с. Велдіж, тепер с. Шевченкове Долинського р-ну Івано-Фр. обл.— 7.V 1945, с. Бабинці, тепер Борщівського р-ну Терноп. обл.) — укр. письменниця і громад. діячка демократичного напряму. Вчителювала в сільських школах у Галичині та на Буковині. Літературну діяльність почала у 80-х рр., друкувалася в періодичних галицьких виданнях. Разом з Н. *Кобринською* та У. *Кравченко* брала участь у прогресивному жіночому русі. Крім ліричних віршів, П.-Б. належать поема «Звичайна історія» (1887), оповідання «Не судилось» (1884), «Епізод життя» (1901), «Сільські політики» (1902), «Від весілля до похоронів» (1927), де реалістично змальовано злиденне життя селян, нерівноправне становище жінки в капіталістичному світі. Її твори прихильно оцінював І. Франко, присвятив їй вірш «Відповідь» («К. П.»). Написала спогади про І. Франка та Н. Кобринську, етнографічну розвідку про народні вишивки.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Тридцять українських поетес. К., 1968. *В. І. Хома.*

ПО́ПОВИЧ-СТЕ́РІЯ (Поповић-Стерија) Йован (1.I 1806, м. Вршаць — 26.II 1856, там же) — серб. письменник і держ. діяч. Багато зробив для розвитку освіти, пожвавлення культур. і театр. життя. Один з організаторів Т-ва серб. словесності (1842), Нар. театру й Музею. В перших оригінальних комедіях серб. мовою «Брехун і підбрехач» (1830), «Скупий» (1837), «Патріоти» (1848) та ін. викривав лицемірство, псевдопатріотизм буржуазії. Автор трагедій «Милош Обилич», «Косовська битва, або Милан Топлиця і Зораїда», «Знайда Симеон, або Нещасливий шлюб», лірич. творів (зб. «Давор'є», 1854) в дусі нар. пісень.

Тв.: Рос. перекл.— Комедии. М., 1960. *В. Г. Гримич.*

ПОПО́ВКІН Євген Юхимович [13 (26).II 1907, с. Петроострів, тепер Новомиргородського р-ну Кіровогр. обл.— 15.II 1968, Москва] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1927. Закінчив Моск. ун-т (1931). У роки Великої Вітчизняної війни — редактор армійської газети. В 1958—68 — гол. редактор журн. «Москва». Друкуватися почав 1923. У повісті «Висока вода» (1940, роман під тією самою назвою, 1955) показав колективізацію с. г. на Дону. Романи «Сім'я Рубанюків» (1947—50; Держ. премія СРСР, 1952) — про боротьбу укр. народу проти нім.-фашист. окупантів; «Тавріда» (1955—56) — з життя кримських селян. Автор дорожніх нарисів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1976—77; Укр. перекл.— Висока вода. К., 1956; На древній землі Еллади. Сімферополь, 1958; Сім'я Рубанюків. К., 1964.

В. В. Чабаненко.

ПОПО́ВСЬКИЙ Іван Петрович (рр. н. і см. невід.) — укр. і рос. співак (бас) 18 ст. До 1714 — співак при дворі гетьмана І. Скоропадського в Батурині (тепер смт Бахмацького р-ну Черніг. обл.), потім регент Придворної співацької капели (Петербург). В 1718 приїздив на Україну для добору співаків у капелу, 1725 переписав нотний ірмологій (зб. церк. співів) 18 ст. (зберігся до наших днів).

ПОПОКАТЕ́ПЕТЛЬ — діючий вулкан у Пн. Америці, на Пд. Мексіканського нагір'я, в межах Мексіки. Вис. 5452 м. Схили вкриті дубовими і сосновими лісами (до 3800 м), вище 4500 м — сніги та льодовики. Останнє виверження було 1947.

ПО́ППЕР (Popper) Карл Раймунд (н. 28.VII 1902, Відень) — австро-англ. філософ-неопозитивіст, логік і соціолог. Професор Лондонського ун-ту (1949—69). Філос. концепція П. — «критичний раціоналізм» близька до *логічного позитивізму,* разом з тим у ній піддано критиці деякі осн. положення останнього. Мету філософії П. вбачає в розробці логічних основ методології наук. пізнання. Критикуючи *верифікації принцип* (емпіричного підтвердження) *Віденського гуртка,* П. висунув принцип фальсифікації (можливості спростування), за яким критерій науковості положень теорій, зокрема філософських, визначається можливістю спростування їх досвідом. За П., наука розвивається завдяки висуванню сміливих *гіпотез,* евристичні можливості яких безпосередньо залежать від можливостей спростування їх. Висування гіпотез П. розглядає як ірраціональний процес, вивчення якого є завданням не логіки й методології науки, а психології. З кін. 60-х рр. для обгрунтування «критичного раціоналізму» П. використовує об'єктивно-ідеалістичну теорію «трьох світів» (фіз. об'єкти, стан свідомостей, об'єктивний зміст знання). Відомі праці П. в галузі ймовірнісної логіки та теорії вивідності. В соціології П. заперечує можливість наук. теорії істор. розвитку, виступає проти детермінізму та *історизму,* є одним з ідеологів *антикомунізму.*

Г. А. Заїченко.

ПОПУ́ДРЕНКО Микола Микитович [15 (28).XII 1906, с. Миколаївка, тепер Сахновщинського р-ну Харків. обл.— 6.VII 1943] — один з організаторів партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністичної партії з 1929. Н. в сел. сім'ї. В 1925—30 — робітник на металургійному з-ді ім. Комінтерну в Дніпропетровську. В 1930—39 — на комсомольській і парт. роботі в Житомир. і Черніг. областях, з 1940 — секретар Черніг. обкому КП (б)У. З серпня 1941 по березень 1943 — другий, потім перший секретар Черніг. підпільного обкому КП(б)У, заст. командира партизан. з'єднання, командир партизан. з'єднання Черніг. обл., нач. обласного штабу партизан. руху. Загинув у бою в Злинківських лісах на тер. Брянської обл. Похований у Чернігові. Ім'ям П. названо залізничну станцію в Черніг. області.

ПОПУЛЯ́РИ (лат. populares, від populus — народ) — ідейно-політ. течія в Рим. республіці кін. 2—1 ст. до н. е., що протистояла *оптиматам.* Відображали інтереси плебсу, насамперед сільського. Прагнули провести агр. реформу (наділити безземельних селян землею за рахунок обмеження великого землеволодіння), поліпшити становище міської бідноти та демократизувати держ. апарат. Опорою П. були нар. збори. Відомі П. — брати *Гракхи, Апулей Сатурнін.*

ПОПУЛЯЦІ́ЙНА ГЕНЕ́ТИКА — розділ *генетики,* що вивчає генетичну будову і динаміку генетичного складу *популяцій.* П. г. почала розвиватися в 20—30-х рр. 20 ст. і пов'язана з працями С. С. *Четверикова,* Дж. *Холдейна,* англ. вченого Р. Фішера і амер.— С. Райта. Істотний внесок у розвиток П. г. зробили вітчизн. вчені О. С. *Серебровський,* С. М. *Гершензон,* М. В. *Тимофєєв-Ресовський,* М. П. *Дубинін* та ін. С. С. Четвериков передбачив, а його учні експериментально підтвердили, що природні популяції живих організмів містять великі концентрації різних мутантних генів, які впливають на будь-які ознаки й властивості організмів. До факторів, що визначають динаміку генетичного складу популяцій, відносять: мутаційний процес, що безперервно відбувається в усіх видів рослин та тварин; *дрейф генів*; ізоляцію, що обмежує *схрещування* між особинами різних популяцій і відхилення від *панміксії* при внутрішньопопуляційних схрещуваннях; *добір природний,* який у особин різних *генотипів* зумовлює різну виживаність, плодючість тощо. Сучас. П. г. вивчає природні й експериментальні популяції різних видів рослин, тварин і мікроорганізмів; проблеми *генетичного поліморфізму, мутаційного вантажу,* просторової структури популяцій, особливо в гетерогенному і мінливому зовн. середовищі. В дослідженнях П. г. широко використовують матем. методи, зокрема побудування і аналіз матем. моделей (див. *Моделі* в біології) із застосуванням *електронних обчислювальних машин.* Для розвитку П. г. мають значення дослідження з генетики, *екології,* морфофізіології організмів і природної історії *ареалу* популяції. П. г. є експериментально-теор. основою еволюційної теорії, *селек-*

ції та ряду розділів *генетики медичної*.

Літ.: Тимофеев-Ресовский Н. В., Яблоков А. В., Глотов Н. В. Очерк учения о популяции. М., 1973; Гершензон С. М. Основы современной генетики. К., 1979; Майр Э. Популяции, виды и эволюция. Пер. с англ. М., 1974; Левонтин Р. Генетические основы эволюции. Пер. с англ. М., 1978. *М. В. Глотов.*

ПОПУЛЯЦІ́ЙНА ЕКОЛО́ГІЯ — один з розділів *екології*, який вивчає умови формування, структуру і динаміку розвитку *популяцій* окремих *видів*. Завданням П. е. є дослідження морфофізіологічних особливостей популяцій, їх вікового складу, чисельності та щільності популяцій, народжуваності і смертності, поширення і характеру розселення, *поведінки тварин*, а також вивчення міжвидових (у т. ч. *симбіозу*) та внутрішньовидових відносин в популяціях тощо. Розв'язання проблем П. е. і *популяційної генетики* дає змогу розробляти питання формоутворення, *мікроеволюції*, *систематики* та ін., а також має велике значення для розробки теоретич. засад і практичних заходів раціонального використання і охорони окремих видів рослин, тварин та мікроорганізмів. Так, на основі інформації, яка одержується при вивченні динаміки чисельності популяцій, проводиться прогнозування в рибництві й риболовстві, мисливському г-ві, ветеринарії та ін. галузях нар. г-ва, а також розробляються системи заходів щодо використання корисних і обмеження розмноження шкідливих видів.

Літ.: Тимофеев-Ресовский Н. В., Яблоков А. В., Глотов Н. В. Очерк учения о популяции. М., 1973; Шварц С. С. Экологические закономерности эволюции. М., 1980. *О. П. Криштальович.*

ПОПУЛЯ́ЦІЯ (від лат. populus — народ, населення) — сукупність особин одного *виду* рослин, тварин чи мікроорганізмів, які протягом тривалого часу (великої кількості поколінь) населяють певну ділянку оточуючого середовища і так чи інакше ізольовані від особин інших сукупностей (популяцій) того самого виду. Між особинами П. відбувається вільне схрещування — *панміксія*. Склад П. зумовлюється не випадковою комбінацією індивідів, а певними взаємовідношеннями виду з комплексом умов навколишнього середовища в процесі *видоутворення*, а тому кожна П., крім загальновидових, має свої специфічні особливості. Кожний вид представлений сукупністю П. Групи просторово-суміжних П. можуть утворювати геогр. расу або *підвид*. Окремі П. входять до складу певних *біоценозів*, а кожний біоценоз складається з такої кількості П., скільки видів входить до його складу. П. певних видів можуть бути ядром *консорції*. Динаміку генетичного складу П., її чисельності і структури, обміну речовин і енергії поміж П. і середовищем вивчають *популяційна генетика*, *популяційна екологія*, *біогеоценологія*. Термін «популяція» застосовують у тваринництві для позначення породи тварин, яка має обмежений певними екологічними умовами ареал.

О. П. Криштальович.

ПОПУРІ́ (франц. pot-pourri, букв. — їжа з різних гатунків м'яса; суміш) — інструментальна п'єса, що складається з популярних мелодій з опер, оперет, кінофільмів, пісень тощо. Мелодії не розвиваються, а чергуються одна з одною. П. поширилися в 19 ст.

ПОРА́Й-КО́ШИЦЬ Олександр Євгенович [26.IX (8.X) 1877, Казань — 17.IV 1949, Ленінград] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1935). Закінчив (1903) Петерб. технологічний ін-т. З 1905 й до кінця життя працював там же (з 1918 — професор), з 1941 — зав. лабораторією проміжних продуктів і барвників Ін-ту органічної хімії АН СРСР. Наук. праці П.-К. присвячені хімії ароматичних сполук і барвників. П.-К. досліджував рухливість атомів водню метиленових і метильних груп при реакціях конденсації і азосполучення в ароматичних і гетероциклічних сполуках, дослідив зв'язок між будовою молекул і кольоровістю, синтезував багато барвників, розробив спосіб пром. виробництва фурфуролу. Брав участь у створенні вітчизн. пром-сті анілінових барвників. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

ПОРЕ́БРИК — декоративний узор, утворений поставленими під кутом до стіни рядами звичайної або лекальної цегли.

Поребрик (указано стрілкою).

ПОРЕ́Й, цибуля-порей, пір (Allium porrum) — вид багаторічної цибулі, дворічна овочева рослина родини *лілійних*. Утворює циліндричну (лише при основі трохи здуту) цибулину. Листки ланцетовидні. Видовжені цибулини («ніжки») і молоді листки використовують для страв і в консервній пром-сті. Урожайність «ніжок» 200—500 ц/га.

ПОРЕ́ЦЬКИЙ Платон Сергійович [3 (15).X 1846, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 9 (22).VIII 1907, с. Жовідь, тепер Щорського р-ну Черніг. обл.] — рос. логік, математик і астроном. Закінчив фізико-матем. ф-т Харків. ун-ту (1870). В 1876—89 працював у Казанському ун-ті, був першим рос. ученим, що читав лекції з *математичної логіки* та її застосування до *імовірностей теорії*. Визначаючи матем. логіку як «логіку за предметом, математику — за методами», П. узагальнив і розвинув результати досліджень У. С. *Джевонса*, Дж. *Буля* в галузі *алгебри логіки*. П. належать одне з узагальнень класичної теорії силогізму, праці з аксіоматики, теорії чисел та ін. За філос. поглядами П. був матеріалістом.

ПО́РИ РО́КУ (весна, літо, осінь, зима) — сезонні зміни в річному циклі розвитку природи, зумовлені положенням Землі на орбіті. Зміна П. р. відбувається тому, що вісь добового *обертання Землі* нахилена до площини її *орбіти* (кут 66° 33′) і при русі Землі навколо Сонця зберігає свій напрям (якщо не враховувати повільних змін внаслідок *прецесії*). Початок астр. П. р. визначається видимим рухом Сонця по *небесній сфері*. Початок весни в Пн. півкулі (початок осені в Пд. півкулі) — 20 або 21 березня (день весняного *рівнодення*). 21 або 22 червня (день літнього сонцестояння) — початок літа в Пн. півкулі (зими — в Південній), найдовший день у Пн. півкулі і найкоротший — в Південній. 23 вересня (день осіннього рівнодення) — початок осені в Пн. півкулі (весни — в Південній). 21 або 22 грудня (день зимового сонцестояння) починається зима в Пн. півкулі (літо — в Південній). Тривалість *тропічного року* 365,2422 *доби*, весни — 92,8, літа — 93,6, осені — 89,8, зими — 89 діб. Причина різної тривалості П. р.— в еліптичності земної орбіти. В природі П. р. часто не збігаються з календарними строками, якими користуються в побуті (див. *Календар, Місяці року*).

ПО́РИК Василь Васильович (Базіль, Борик, Громовий, Росіянин з Дрокура; 17.II 1920, с. Соломірка, тепер с. Порик Хмільницького р-ну Вінн. обл.— 22.VII 1944, Аррас; похований у м. Енен-Льєтарі, Франція) — учасник франц. Руху Опору, лейтенант Рад. Армії, Герой Рад. Союзу (1964), нац. герой Франції. Член Комуністичної партії з 1941. Н. в сел. сім'ї. В 1941 закінчив Харків. піхотне уч-ще. На поч. Великої Вітчизн. війни командував взводом. Восени 1941 потрапив у нім.-фашист. полон, згодом був вивезений у табір примусової праці Бомон (деп. Па-де-Кале, Франція). У 1942 очолив підпільну табірну орг-цію «Комітет радянських патріотів». Під керівництвом П. діяли 11 диверсійних і підпільний табірний партизан. загін. 15.III 1944 П. здійснив втечу з табора. Незабаром став членом керівництва франц. штабу партизанів на Пн. Франції, очолив рад. партизанів, які діяли в районі міст Арраса, Енен-Льєтара, Саломіна, Ланса. З 1944 — член Центр. к-ту рад. полонених у Франції. П. було схоплено гестапівцями і розстріляно. На могилі П. встановлено пам'ятник (скульптори В. Зноба і Г. Кальченко; іл. на окремому аркуші, т. 6, с. 448—449). Ім'я П. вирізьблено на стіні фортеці в Аррасі серед ін. імен борців франц. Руху Опору.

Літ.: Пидласко Т. В. Легендарный Базиль. Одесса, 1974; Клоков В., Кудрицький А., Бречак І. Далеко від Батьківщини. К., 1968; Колодний Ф. Трояни на граніті. К., 1970; Кудрицький А. В. Один з найчудовіших і мужніх солдатів. «Український історичний журнал», 1970, № 2.

ПОРИСТІ́СТЬ — сукупна характеристика розмірів і кількості пор у твердому матеріалі. Кількісно визначається відношенням об'єму всіх пор до заг. об'єму матеріалу (у частках одиниці або процентах). Розрізняють П.: загальну (або абсолютну, повну) — об'єм

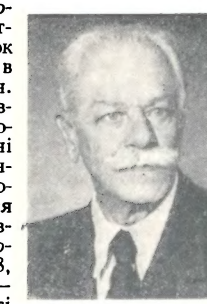

О. Є. Порай-Кошиць.

В. В. Порик.

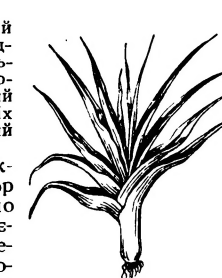

Порей.

усіх пор у матеріалі; відкриту (П. насичення) — об'єм сполучених між собою пор та закриту — об'єм пор, не сполучених між собою. У лабораторних умовах П. визначають методами вільного, вакуумного (під *вакуумом*) і примусового (під тиском) насичування матеріалу рідиною, а також методами, що ґрунтуються на розширенні газу, та ін.

ПОРІВНЯ́ЛЬНА АНАТО́МІЯ — біологічна наука, що вивчає будову тіла, окремих органів та їхніх систем різних систематичних груп тварин і людини, з'ясовує шляхом порівняння закономірності змін, що їх зазнають органи та їх системи в процесі *еволюції* організмів. В П. а. розрізняють кілька напрямів: філогенетичний — вивчення подібності будови тварин, зумовленої спільністю їх походження; популяційний — вивчення морфологічних змін у певних *популяціях* (мікроеволюція); функціональний — виявлення специфіки будови, зумовленої екологічними особливостями та способом життя тварин; онтогенетичний — дослідження осн. етапів формування органів і систем організму в *онтогенезі*; породний — порівняння будови тіла тварин різних порід. Кожен з цих напрямів розробляється на макроморфологічному, мікроскопічному, молекулярному рівнях з застосуванням експерименту, *біомеханіки* тощо. П. а. зародилася на базі описової *анатомії*. Основи П. а. заклав *Арістотель*, розвиток органів він пояснював (з телеологічних позицій) прагненням до кінцевої мети. Значного розвитку (застосовувався порівняльний метод) П. а. досягла у 18 ст. (франц. вчені Л. Добантон, Вік д'Азір, голл. — П. Кампер, нім. — І. Блуменбах, рос.— К. Ф. *Вольф* та ін.). Оформленню П. а. як самостійної науки сприяли праці Ж. *Кюв'є*, який порівнював будову тіла сучасних і вимерлих форм і сформулював принцип кореляції органів (див. *Кореляція* в біології). Проте він створив хибне вчення про незмінність, сталість типів будови тіла тварин. Значну роль у розвитку П. а. відіграли праці Е. *Жоффруа Сент-Ілера*; він визнавав історичну мінливість організмів і органів і заклав основи вчення про *гомологію*. Розвиткові П. а. сприяли еволюційні ідеї Ж. Б. *Ламарка* і особливо *еволюційне вчення* Ч. Дарвіна. Поборниками еволюційних ідей в П. а.— зарубіжними (Е. *Геккель*, Т. *Гекслі*, К. Гегенбаур, Ф. Мюллер) і рос. (О. О. *Ковалевський* та В. О. *Ковалевський*, І. І. *Мечников*) вченими було створено вчення про еволюцію і онтогенез окремих органів і систем тваринного світу. Проте в П. а. 19 ст. панувало хибне уявлення, ніби подібність будови тіла дорослих організмів є критерієм для визначення їх спорідненості. Лише в 20 ст. П. а. стає справді еволюційною, чому сприяли праці О. М. *Северцова* та І. І. *Шмальгаузена*, які розробили вчення про морфологічні закономірності еволюції, вивчали організм як єдину цілісну систему, в якій всі органи (в онто- і філогенезі) перебувають у корелятивному зв'язку. Великий внесок у розвиток еволюційного напряму П. а., по-новому висвітливши еволюцію ряду систем, зробили укр. вчені М. М. Воскобойников, Г. О. Гіммельрейх, Б. О. Домбровський, В. Г. Касьяненко, П. О. Ковальський, Д. К. Третьяков та ін. Значний вплив на розвиток П. а. хребетних, зокрема ссавців, мали дослідження анатомів-медиків, що працювали на Україні: В. О. Беца, В. П. *Воробйова*, М. І. *Пирогова*, М. О. Тихомирова та ін. Сучасна, синтетична, П. а. є дальшим поглибленням еволюційної П. а. Рушійною силою еволюційних змін будови тіла і вдосконалення його функцій вважається суперечлива єдність внутр. факторів, а також організму і середовища. Див. також *Морфологія тварин*.

Літ.: Шмальгаузен И.И. Основы сравнительной анатомии позвоночных животных. М., 1947; Северцов А. С. Введение в теорию эволюции. М., 1981; Паавер К. Л. Вопросы синтетического подхода в биоморфологии. Таллин, 1976.

С. Ф. Манзій.

ПОРІВНЯ́ЛЬНА ПЕДАГО́ГІКА — галузь пед. науки. Вивчає й аналізує подібні та відмінні риси й тенденції в галузі виховання й освіти, визначає перспективи їхнього розвитку. Засновником П. п. є франц. педагог М. А. Ж. Паризький (1775—1848), який уперше застосував терміни «порівняльна педагогіка» й «порівняльне виховання».

Завданням П. п. є вивчення і порівняльний аналіз теорії і практики навч.-виховної роботи в різних країнах, вивчення й узагальнення позитивного зарубіж. досвіду, аргументована критика бурж. концепцій і політики навчання і виховання. П. п. спирається на описовий, статистичний, історичний, соціологічний, порівняльний та індуктивно-дедуктивні методи дослідження.

Літ.: Соколова М. А., Кузьмина Е. Н., Родионов М. Л. Сравнительная педагогика. М., 1978.

Б. Ф. Мельниченко.

ПОРІВНЯ́ЛЬНА ПСИХОЛО́ГІЯ — галузь психології, яка вивчає подібне й відмінне в походженні й розвитку *психіки* тварин і людини. Виникла на поч. 19 ст. (Ж. Б. *Ламарк*, Ч. *Дарвін*). У Росії родоначальником П. п. був В. О. *Вагнер*. У рад. час дослідження в галузі П. п. проводили Г. З. Рогинський, Н. М. Ладигіна-Котс, Е. Г. Вацуро, М. Ю. Войтоніс, К. Е. Фабрі та ін. Становлення П. п. відбувалось у боротьбі проти однобічних концепцій психофізичного паралелізму, плоского еволюціонізму, антропоморфізації *поведінки тварин*, механіцизму тощо. Об'єктивне існування подібності окремих компонентів поведінки тварин і людини в *онтогенезі* й *філогенезі*, а також їхні якісні відмінності (останні зумовлені соціально-істор. факторами), є реальним ґрунтом для становлення й розвитку П. п. П. п. вивчає, з одного боку, спадкові та інстинктивні форми психічної діяльності, з другого — форми, які склалися внаслідок *навчення*, засвоєння соціального досвіду, трудової діяльності людей. Використовуючи об'єктивні методи, П. п. аналізує поведінку, напр., антропоїдних мавп як предків людини та їхній спосіб життя і на цій основі формулює певні біол. закономірності *антропогенезу*. Важливе значення для П. п. має вивчення психіки людей через призму розвитку їхньої матеріальної й духовної культури (палеопсихологія). Дані П. п. мають важливе значення для розв'язання багатьох проблем психології, філософії, антропології, медицини, педагогіки та ін. наук. Див. також *Зоопсихологія*.

В. І. Войтко.

ПОРІВНЯ́ЛЬНА СТАТИ́СТИКА — розділ статистики, який вивчає методом зіставлення різні системи статистичних показників. П. с. порівнює статистичні дані в міжнародному плані (напр., СРСР й інші соціалістичні країни, СРСР і капіталістичні країни, світова соціалістична і капіталістична системи, капіталістичні країни між собою тощо). У процесі порівняння та аналізу статистичних даних у міжнар. плані виявляються відмінності в рівні та структурі порівнюваних показників, пов'язані з їхнім соціально-екон. змістом, різними методами побудови, джерелами й формами статистичного спостереження. Щоб порівняти вартісні показники, обчислюють індекси купівельної спроможності нац. валют. П. с. проводить також порівняльний аналіз роботи підприємств і об'єднань у межах країни, в процесі якого зіставляють показники різних підприємств для виявлення прогресивних методів ведення виробн. та поширення їх. При цьому виявляють відмінності у використанні ресурсів та внутр. резервів, ступінь напруженості планів. Методом П. с. можна дати порівняльну оцінку тех. озброєності праці, ефективності спеціалізації та кооперування тощо. П. с. почала розвиватися в 18 ст. як один з напрямів державознавства, метою якого було описування одного й того самого об'єкта (питання) щодо різних держав.

О. Д. Шарапов.

ПОРІВНЯ́ЛЬНЕ ПРАВОЗНА́ВСТВО — метод порівняльного дослідження в *юридичних науках*, об'єктом вивчення яких є *держава* і *право*. Полягає в зіставленні різних правових систем, їхніх структурних елементів з метою виявлення подібності чи відмінності в соціально-класовій сутності та юрид. формах, держ. механізмах, у *суспільних відносинах* та ефективності регулюючої дії права, що в цілому розкриває спосіб розв'язання схожих правових проблем. Бурж. П. п. і соціалістичне П. п. мають різну ідеологічну і методологічну основи, різні цілі й завдання. В сучас. капіталістичних країнах переважає описовий, прагматичний напрям. У соціалістич. країнах поняття і положення П. п. вироблено на основі марксизму-ленінізму, критики бурж. концепцій. У П. п. розрізняють мікропорівняння (охоплює галузі, *інститути* чи норми окремих правових систем) та макропорівняння (порівняння цілих правових систем, їхніх істор типів). П. п. застосовується і для вивчення однієї державно-правової системи, що містить два і більше аналогічних

(але не тотожних) ін-тів, напр., законодавства союзних республік з тих або ін. питань. За допомогою П. п. здійснюється аналіз діючих і тих, що діяли раніше, правових систем. П. п. служить удосконаленню правового регулювання, зближенню та уніфікації інститутів різних правових систем, зміцненню мирного співробітництва народів. Застосування П. п. є ефективним лише в поєднанні з ін. методами юрид. науки на основі марксистсько-ленінської методології. Можливості П. п. при вивченні права дають змогу розглядати його і як окрему наукову та навчальну дисципліну.

Літ.: Тилле А. А. Социалистическое сравнительное правоведение. М., 1975; Проблемы сравнительного исследования законодательства союзных республик. Ташкент, 1974; Сравнительное правоведение. М., 1978.

П. Ф. Мартиненко.

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО, компаративізм — одна з шкіл у літературознавстві, що виникла в 2-й пол. 19 ст. під впливом *позитивізму* й головну увагу спрямовувала на встановлення подібності між літ. напрямами, нац. л-рами й окремими творами, образами, сюжетами. Міграцію сюжетів П.-і. л. розглядає як чинник літ. розвитку. Риси П.-і. л. виявились у працях нім. сходознавця Дж. Бенфея, рос. філолога Ф. *Буслаєва.* Представниками цього методу були рос. учений О. *Веселовський,* на Україні — М. *Дашкевич,* М. *Драгоманов.* Компаративісти зробили значний внесок у справу збирання фактів худож. розвитку людства, встановлення деяких аналогій і зв'язків між л-рами й фольклором різних країн. Але прихильники П.-і. л. переважно розглядали худож. явища поза їхнім зв'язком із класовою боротьбою, недостатньо уваги приділяли соціальному змістові творів, а зосереджувались гол. чином на таких елементах форми, як сюжети, образи, мотиви, тропіка та на їх «запозиченнях». Це призводило до схематизму й суб'єктивізму, ігнорування нац. самобутності, перебільшення ролі іноз. запозичень. Революц. демократи (на Україні, зокрема, І. Франко) критично використовували цей метод, надаючи першорядного значення зв'язкам л-ри із сусп. життям. Рад. літературознавці (праці В. Жирмунського, М. Гудзія, І. Неупокоєвої, Г. Ломідзе, Л. Новиченка, Г. Вервеса та ін.) вважають зіставлення й порівняння творів різних л-р тільки одним із засобів дослідження л-ри, підпорядкованим марксистсько-ленінському розглядові літ. явищ у всій складності зв'язків із життям, у єдності змісту й форми.

В. М. Лесин.

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ МОВОЗНАВСТВО — один з найважливіших напрямів у *мовознавстві,* який відіграв велику роль у його розвитку. В основі досліджень П.-і. м. лежить порівняльно-істор. метод, тобто сукупність прийомів дослідження мовного матеріалу для встановлення *спорідненості мов* і вивчення істор. розвитку споріднених мов. Позаістор. порівняння мов, яке, на відміну від істор. порівняння, наз. зіставленням споріднених і неспоріднених мов, застосовували певною мірою ще за античних часів у Європі (зіставлення давньогрец. і лат. мов), у Старод. Індії (зіставлення *санскриту* й *пракритів*) тощо. Особливо розвинулось воно в 17—18 ст. з нагромадженням матеріалів дослідження різних споріднених мов Європи та ін. частин світу. П.-і. м. виникло на поч. 19 ст. (праці Ф. *Боппа,* Р. К. *Раска,* Я. *Грімма*). Велику роль у його розвитку відіграли праці А. Ф. *Потта,* А. *Шлейхера,* Ф. *Діца,* Ф. *Міклошича* та ін. Визначний внесок у його розвиток зробили молодограматики (див. *Молодограматизм*). У П.-і. м. виробились і застосовуються різні прийоми. У ньому зіставляється або паралельно вивчається мовний матеріал, який розглядається в істор. розвитку, з урахуванням змін, що відбуваються в мові. Вивчаються не окремі мовні факти чи явища, а системи їх (у *фонології* — система *фонем,* у *морфології* — системи граматичних форм, їхніх *парадигм,* у *лексиці* — означення взаємозв'язаних понять тощо). Встановлюються системи відповідностей між зіставлюваними мовами (у фонетиці, морфології, синтаксисі, лексиці й фразеології). Визначається відносна (релятивна) хронологія мовних фактів поряд з безвідносною (абсолютною) хронологією. Встановлюється спорідненість мов на основі систем відповідностей. Відновлюються (реконструюються) факти на основі систем відповідностей між спорідненими мовами й усуваються прогалини в їхній документальній історії. Відбираються релікти (архаїчні факти), які мають важливе значення для відновлення найдавнішого стану досліджуваних мов. Береться до уваги взаємодія складових частин окремих мов (явища граматичної *аналогії,* лексичної *контамінації*) і взаємодія окремих мов, яка порушує осн. лінії їхнього розвитку (вплив однієї мови на іншу, *запозичення* тощо). Програма досліджень П.-і. м. успішно доповнюється тепер ін. дослідними програмами, зокрема зверненням до типологічних аналогій (див. *Типологія*) тощо. Див. також *Класифікація мов, Мови світу, Прамова.*

Літ.: Смирницкий А. И. Сравнительно-исторический метод и определение языкового родства. М., 1955; Общее и индоевропейское языкознание. М., 1956; Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. М., 1961; Сравнительная грамматика германских языков, т. 1—4. М., 1962—66; Иванов В. В. Общеиндоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы. М., 1965; Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. М., 1981; Мейе А. Общеславянский язык. Пер. с франц. М., 1951; Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании. Пер. с франц. М., 1951; Пауль Г. Принципы истории языка. Пер. с нем. М., 1960; Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание. Пер. с нем. М., 1980.

А. О. Білецький.

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД — спосіб дослідження, що дає змогу шляхом порівняння встановити схожість і відмінність між історичними явищами, що вивчаються. Різновид істор. методу (див. *Історизм*). Сформувався в 19 ст. в мовознавстві (див. *Порівняльно-історичне мовознавство*), етнографії. В бурж. соціології застосування П.-і. м. пов'язане з ідеями О. *Конта,* Г. *Спенсера,* Е. *Дюркгейма.* За характером схожості порівняння поділяються на історико-генетичні (схожість за походженням), історико-типологічні, де схожість є результатом закономірностей, притаманних самим об'єктам, і на порівняння, де схожість є наслідком взаємовпливу явищ. Досвід застосування П.-і. м. бурж. вченими як у минулому (Е. Фріман, М. М. *Ковалевський*), так і в 20 ст. у *філософії історії* (О. *Шпенглер,* А. *Тойнбі*) свідчить про неспроможність бурж. ідеалістичної думки виділити теор. принципи типізації сусп. явищ, що призводить до ряду немотивованих зіставлень, до схематизації й вульгаризації історії. Наук. засади застосування П.-і. м. пов'язані з марксистською теорією сусп. розвитку, зокрема з ученням про *суспільно-економічні формації,* яке стало основою типізації сусп. процесів. П.-і. м. застосовують у порівняльних дослідженнях культур і цивілізацій, при порівнюванні різних соціальних інститутів (держави, сім'ї тощо). При цьому методологія порівняльно-істор. дослідження вдосконалюється, збагачується на нові засоби.

ПОРІВНЯННІ ЦІНИ — в СРСР ціни будь-якого певного року (на певну дату), що їх умовно беруть за базу, порівнюючи в грошовому виразі обсяг виробництва, *товарообороту* та інші екон. показники за різні періоди. Плани розвитку нар. г-ва СРСР і звіти про виконання їх містять вартісні показники, обчислені в П. ц. Різновид П. ц.— *незмінні ціни.* Як П. ц. застосовували *оптові ціни* на 1.I 1952, на 1. VII 1955 та на 1.VII 1967. Залежно від мети екон. дослідження за П. ц. беруть і сучас. ціни, в які перераховують дані за попередні роки. З 1976 в плануванні й обліку як П. ц. застосовують оптові ціни й *тарифи* на 1.I 1975, у с. г.— П. ц. сільськогосп. продукції за 1973.

ПОРІВНЯННЯ — у поетиці й стилістиці вид *тропа,* поширений засіб створення образності, який полягає в зіставленні одного явища або предмета з іншим. П. індивідуалізує зображуване, надає йому нових відтінків, виявляє ставлення письменника до подій або героя. П. створюється найчастіше за допомогою сполучників як, ніби, наче, мов, немов: «Як гул століть, як шум віків, як бурі подих — рідна мова» (М. Рильський). Інші види П. творяться шляхом вживання орудного відмінка: «Лілеями сумними, златоокими цвітуть у серці давні почуття» (М. Вороний), чи порівняльного ступеня: «Твоя, мій брате, мати чорніше чорної землі іде» (Т. Шевченко). У фольклорі поширені заперечні П.: «Ой то ж не зоря — дівчина моя». П. бувають прості: «У нього очі наче волошки в житі»

(А. Головко) й розгорнуті, які дають цілу картину.

М. М. Плісецький.

ПОРІВНЯ́ННЯ в математиці — співвідношення між двома цілими числами a і b, яке означає, що різниця $a - b$ цих чисел ділиться (див. *Подільність*) на задане ціле число m (модуль П.); пишеться $a \equiv b \pmod m$, читається «a порівняне з b за модулем m». Напр., $5 \equiv 14 \pmod 3$, тому що 5—14 ділиться на 3. П. мають багато властивостей, аналогічних властивостям *рівності математичної*. Напр., доданок можна переносити з протилежним знаком з однієї частини П. в іншу; обидві частини П. можна множити на одне й те саме число; обидві частини П. можна ділити на спільний дільник n лівої і правої частин, але при цьому модуль нового П. дорівнюватиме m/k, де m — модуль попереднього П., k — *найбільший спільний дільник* чисел m і n. П. з однаковим модулем можна почленно додавати, віднімати і перемножувати. В *чисел теорії* розглядаються методи розв'язування різних П., тобто методи відшукування цілих чисел, які задовольняють П. того чи ін. виду. Якщо число x є розв'язком П. за модулем m, то будь-яке число виду $x + km$ (k — ціле число) також є розв'язком цього П. Сукупність чисел виду $x + km$ ($k = \ldots, -2, -1, 0, 1, 2, \ldots$) наз. класом за модулем m. Поняття П. для цілих чисел можна узагальнити, а саме: можна говорити про порівнянність двох елементів *кільця* за *ідеалом*.

ПОРІ́Г ВІДЧУТТЯ́ — мінімальна сила подразника, яка викликає в даних умовах ледве помітне *відчуття*. Чим нижчий поріг, тим більша *чутливість*, і навпаки. Є підпорогові подразники — вони діють, але відчуття не виникає. Мінімальна величина подразника, що викликає відчуття, визначає нижчий абсолютний поріг відчуття. Якщо збільшувати силу діючого подразника, сила відчуття збільшується і досягає верхнього порога, після якого відчуття якісно змінюється: воно стає неприємним, а потім перетворюється на больове. Нижчий і вищий абсолютні пороги визначають діапазон абсолютної чутливості *аналізаторів*.

Розрізнювальна чутливість вимірюється порогом розрізнення, або диференційним порогом. Це мінімальна різниця в силі двох подразників, яка викликає посилення або послаблення відчуття по відношенню до його поч. інтенсивності. Пороги розрізнення для кожного аналізатора є відносно постійними в досить широких межах зміни величини подразника. *Вебера — Фехнера закон* показує зв'язок між силою подразника і інтенсивністю відчуття. Дослідження П. в. має не тільки теоретичне, а й практичне значення (для *інженерної психології*, *військової психології* та ін.). Визначення П. в. при порушеннях у роботі аналізаторів допомагає діагностувати порушення і визначати шляхи й засоби корекції відхилень від норми.

Л. Г. Подоляк.

ПОРІ́Г ПОДРА́ЗНЕННЯ — найменша сила *подразника*, здатна викликати *збудження* нервових, м'язових і залозистих тканин. Характеризує *подразливість* живих структур (чим вищий П. п., тим нижча подразливість, і навпаки), тому П. п. одночасно є і порогом подразливості. Подразники, що не викликають реакції живих утворів, наз. підпороговими, а ті, що викликають реакцію сильнішу, ніж П. п.,— надпороговими. Величина П. п. залежить від властивостей збудливих тканин, від їхнього фізіол. стану, а також від характеру подразників, що діють на організм. Здатність збудливих тканин реагувати на подразник лише в певних межах його сили є їхньою захисною властивістю. Див. також *Поріг відчуття*, *Гальмування*.

ПОРІ́ЧКИ (Ribes) — багаторічні ягідні кущові рослини родини ломикаменевих. У культурі поширені сорти П. червоних і П. білих, які створено схрещуванням П. звичайних (R. vulgare), П. червоних (R. rubrum) і П. скелястих (R. petralum). Листки 3—5-лопатеві, великозубчасті, на вкорочених гілочках. Квітки двостатеві, здебільшого самозапильні, зібрані в китиці до 8—10 см завдовжки. Плід — багатонасінна ягода, червона або біла. Ягоди містять 4,5—10% цукрів, 1,5—3,9% органіч. к-т, ароматичні речовини, вітаміни; їх споживають свіжими і переробляють на варення, соки, желе, вина тощо. Урожай П.— 80—120 ц/га. На Україні поширені сорти П.: Версальські червоні, Голландські червоні, Голландські білі та ін. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Плодові культури*.

ПОРНОГРА́ФІЯ (від грец. *πόρνος* — розпусник і *γράφω* — пишу) — непристойні, цинічні зображення статевих зносин у літ. творах, образотворчому мистецтві, фотографії, кінофільмах тощо. П. полягає в брутально-натуралістичному змальовуванні і смакуванні сцен розпусти, статевої розбещеності, чим сприяє моральній деградації особи. В сучасному буржуазному світі П. все більше стає бізнесом *організованої злочинності*. Враховуючи суспільну небезпеку П., 12.IX 1923 в Женеві було прийнято міжнародну конвенцію «Про боротьбу з розповсюдженням і торгівлею порнографічними виробами», до якої 8.VII 1935 приєднався СРСР. П. в СРСР вважається *злочином*. За рад. законодавством, зокрема за ст. 211 КК УРСР, особи, винні у виготовленні, збуті або розповсюдженні порнографічних творів, зображень тощо, караються позбавленням волі на строк до 1 року або виправними роботами на той самий строк, або штрафом у розмірі до 100 крб. з вилученням і знищенням предметів П. і засобів їх виготовлення.

І. В. Михайлов.

ПОРОГА́МІЯ (від грец. *πόρος* — отвір і *γάμος* — шлюб) — звичайний шлях проникнення пилкової трубки в *насінний зачаток* через пилковий вхід (*мікропіле*) у покритонасінних та голонасінних рослин. Інші шляхи проникнення пилкової трубки в насінний зачаток наз. апорогамією (напр., через халазу — халазогамія, через покриви — мезогамія).

ПОРО́ГИ — мілководні кам'янисті ділянки річища, що характеризуються перепадом висот і значною швидкістю течії. Утворюються в місцях перетину річкою тривких щодо розмиву порід, нагромадження валунів, продуктів гірських обвалів тощо. Іноді П. є залишками водоспадів. Найчастіше трапляються на гірських річках. Великі П. відомі на річках Замбезі, Конго, Нігері, Рейні та ін. На Україні П. є на річках Карпат та Криму, а також на рівнинних річках у місцях перетину ними *Українського щита* (на Пд. Бузі, Случі, Тетереві, Росі, Інгульці та ін.). П. утруднюють судноплавство, в обхід їх прокладають обвідні канали або споруджують греблі, які створюють підпір води і затоплюють П. (напр., *Дніпрові пороги*).

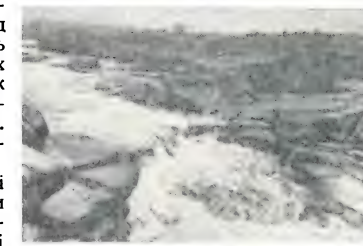

Пороги на річці Кам'янці. Дніпропетровська область.

ПОРО́ДА у тваринництві — значна консолідована група с.-г. тварин одного виду, спільного походження, схожих за екстер'єром, конституцією, продуктивністю та ін. господарсько-корисними ознаками, що стало передаються потомству. П. с.-г. тварин створюються і розвиваються відповідно до екон. потреб суспільства протягом тривалого часу. Розрізняють П. примітивні (місцеві, аборигенні), проміжні та заводські. Останні створені в умовах інтенсивного товарного виробн. і високого рівня зоотех. *племінної роботи*, тому тварини заводських П. відзначаються високою продуктивністю і плем. цінністю. Початковим етапом виведення П. є створення породної групи, на основі якої й формується порода. В П. створюються лінії, тобто групи тварин, що походять від особливо визначних плідників. Потомство від найкращих самок наз. родинами. В умовах соціалістич. г-ва СРСР проводиться планова плем. робота в країні (див. *Племінне тваринництво*). Виведено понад 60 нових порід тварин і значно поліпшено всі місцеві малопродуктивні П. В СРСР розводять понад 200 П. і породних груп тварин, більшість П.— заводські. Для ведення плем. роботи по осн. П. усіх видів с.-г. тварин створені *племінні заводи*, плем. радгоспи і ферми, ведуться *племінні книги*, утворені ради по окремих породах для об'єднання і координації плем. роботи в г-вах, де розводять дану породу. Осн. методом поліпшення

тварин є *чистопородне розведення*. Статті про окремі породи с.-г. тварин подано за їх назвою.

Літ.: Красота В. Ф., Лобанов В. Т. Разведение сельскохозяйственных животных. М., 1976; Тваринництво. К., 1982.

ПОРО́ДЖУВАЛЬНА ГРАМА́ТИКА — сукупність правил та процедур для побудови речень шляхом вибору слів («породження») із заданого списку; різновид *граматики формальної*. Складається з трьох рівнів: рівня безпосередніх складників, що утворює нескладні речення, трансформаційного, за допомогою якого відбувається розширення й ускладнення речень, і морфофонемного, що включає правила підстановки *морфем* і *фонем* на місце кодових та напівкодових позначень. Засновник цієї граматики амер. лінгвіст Н. Хомський задумав її як універсальну лінгвістичну теорію, здатну давати не лише адекватний граматичний опис мови, а й правила побудови оптимальної граматики. Деякі положення П. г. використовуються при побудові та описуванні алгоритмічних мов. Для лінгвістики П. г. виявилася непридатною через схематизм, формалізм та громіздкість і зазнала різкої критики рад. мовознавців (Ф. П. Філін, О. С. Ахманова, М. Д. Андрєєв та ін.). Див. також *Математична лінгвістика*.

Літ.: Филин Ф. П. Некоторые вопросы современного языкознания. «Вопросы языкознания», 1979, № 4; Нікітіна Ф. О. Про співвідношення теоретичного та прикладного аспектів у мовознавчих дослідженнях. «Мовознавство», 1980, № 2.

Ф. О. Нікітіна.

ПОРО́ДНІСТЬ ТВАРИ́Н, кровність тварин — наявність у тварин успадкованих типових для даної *породи* ознак. За ступенем породності тварин поділяють на чистопородних і *помісей*. Чистопородними вважають тварин, походження яких від чистопородних батьків однієї породи підтверджено документально (див. *Племінна книга*). Від *схрещування* тварин кількох порід одержують помісі. Якщо помісі одержані від схрещування тварин двох порід, то їх наз. напівкровними, або двопородними помісями. Коли помісей на протязі кількох поколінь парують з чистопородними тваринами однієї з батьківських порід, то їх породність підвищується з кожним поколінням і поступово наближається до чистопородних. Помісі IV—V покоління при добре вираженому типі поліпшувальної породи вважають чистопородними. У конярстві, щоб особливо підкреслити чистоту походження, виділяють також чистокровні породи, напр. арабська і *чистокровна верхова порода коней*. Див. також *Чистопородне розведення*.

Б. М. Гопка.

ПОРОДОУТВО́РЮЮЧІ МІНЕРА́ЛИ — мінерали, що є постійними складовими частинами гірських порід. Найпоширенішими П. м. є *силікати* (бл. 75% маси *земної кори*). Розрізняють головні (складають осн. масу породи), другорядні (кілька процентів породи за масою) й *акцесорні мінерали* (менше 1% породи). Кожній групі гірських порід властиві певні П. м. Для *магматичних гірських порід* найхарактерніші польові шпати, кварц, слюди, піроксени, олівіни, фельдшпатоїди; для *осадочних гірських порід* — гіпс, ангідрит, гідрослюди, галіт, каолініт, галуазит, кальцит тощо; для *метаморфічних гірських порід* — кіаніт, андалузит, силіманіт, глаукофан тощо. П. м., які в одних породах є головними, в ін. можуть бути другорядними. П. м. визначають фіз. властивості гірських порід, що має велике наукове (особливо в геофіз. дослідженнях) і практичне значення.

В. І. Павлишин.

ПОРОЖНИ́НИ ТІ́ЛА людини і тварин — порожнини, в яких містяться внутрішні органи. Розрізняють *первинну порожнину тіла* й *вторинну порожнину тіла*. У хребетних вторинна П. т. розділена на навколосерцеву, або перикардіальну (див. *Перикард*), порожнину і *черевну порожнину*. У ссавців, у т. ч. людини, П. т. поділяється *грудочеревною перепоною* на *грудну порожнину* та черевну.

ПОРО́ЖНИСТІ ВЕ́НИ — головні венозні стовбури великого кола *кровообігу* наземних хребетних, що несуть кров у *земноводних* з усього тіла до венозної пазухи серця, а у *амніот* — безпосередньо в праве передсердя. У людини верхня П. в. несе кров від ділянки голови, шиї, верхніх кінцівок, з грудної і частково черевної стінок, нижня П. в.— від нижніх кінцівок, стінок та органів черевної порожнини, тазових органів та спинного мозку. Кров з кожної П. в. надходить через окремий отвір у порожнину правого передсердя. Див. також *Вени*.

ПОРО́ЖНИСТОРО́ГІ — родина жуйних ссавців ряду парнокопитих. Те саме, що й *бичачі*.

ПОРО́КИ СЕ́РЦЯ — стійкі патологічні зміни в будові серця і судин, що від нього відходять. Розрізняють вроджені і набуті П. с. Вроджені П. с.— наслідок аномального (відхилення від норми) формування серця і великих судин у перші 3—8 тижнів внутрішньоутробного розвитку плоду, якому сприяла шкідлива дія деяких зовн. факторів, захворювання матері, природжена спадковість (див. *Спадкові хвороби*). Деякі П. с. виникають у перші 2—3 місяці життя людини в результаті порушення перебудови механізму кровообігу плоду на самостійний. Основою вроджених П. с. є: патологічні сполучення між шлуночками, передсердями і магістральними судинами (дефекти перегородок або їх відсутність, артеріальна протока та ін.); аномалії клапанів (звуження, *облітерація* або недостатність); звуження або зарощення магістральних судин; ненормальне відходження або впадіння великих судин; аномалії розташування серця або його камер, аномалії кровопостачання серця. Для багатьох вроджених П. с. характерні різні поєднання аномалій серця. На фоні первинних анатомічних змін розвивається вторинна *патологія* серцевого м'яза, легеневих судин, артеріальної системи великого кола кровообігу. Зміни внутрішньосерцевого кровообігу виявляються в наявності патологічного скидання крові (шунтів) з одного відділу серця (судини) в другий або наявності опору течії крові (шлюзів). Залежно від напряму і величини скидання крові розрізняють П. с. зі збільшеною (напр., дефекти серцевих перегородок), зменшеною (напр., тетрада Фалло) або незміненою легеневою течією крові (напр., коарктація аорти). У хворих із збільшеним легеневим плином крові підвищується тиск у легеневій артерії, із зменшеною — знижується насичення артеріальної крові киснем і розвивається *синюха*, у хворих з ізольованими шлюзами — значне підвищення тиску в камерах серця і судинах. П. с. можуть бути «синього» або «білого» типу. Для хворих з вродженими П. с. характерні задишка, відставання в фіз. розвитку, обмеження рухової активності, схильність до запалення легень, *ендокардиту*. Діагноз ставлять при наявності шуму, збільшенні розмірів серця і зміни конфігурації серця, змінах на електрокардіограмі (див. *Електрокардіографія*), відсутності пульсу на нижніх кінцівках. Для визначення вродженого П. с. часто застосовують спец. методи дослідження: зондування серця, ангіокардіографію та ін. Лікування — хірургічне. Набуті П. с. — наслідок захворювань після народження, найчастіше — *ревматизму*, рідше — *атеросклерозу*, септичного ендокардиту, *сифілісу*. Вони виявляються в недостатності клапанів, звуженні (стенозі) клапанних отворів, в комбінації цих пороків. Трапляються також дефекти серцевих перегородок, ураження клапанів в результаті поранення або *інфаркту* міокарда. Найчастіше бувають пороки клапана лівого передсердно-шлуночкового отвору (т. з. мітральні П. с.), потім — аортальні, рідше — пороки ін. клапанів. Всі ці пороки призводять до серцевої недостатності, клінічними ознаками якої є задишка, кашель, прискорення пульсу, збільшення розмірів печінки, поява набряків. Строк розвитку декомпенсації залежить від характеру пороку, його виявленості, перебігу захворювання, яке зумовило формування П. с., від інтенсивності фіз. навантажень. Лікування: спрямоване на усунення і профілактику осн. захворювання і серцевої недостатності, при необхідності — хірургічне (заміна ушкодженого клапана штучним і усунення стенозу шляхом розширення отвору — т. з. комісуротомія).

Літ.: Вишневский А. А., Галанкин Н. К. Врождённые пороки сердца и крупных сосудов. М., 1962; Василенко В. Х. Приобретённые пороки сердца. К., 1972; Банкл Г. Врождённые пороки сердца и крупных сосудов. Пер. с англ. М., 1980.

М. Ф. Зінківський.

ПОРОЛО́Н — торговельна назва еластичного *пінопласту*, що його виробляють в СРСР. За хім. природою є *поліуретаном*. Інші торг. назви: докфоам, віброфоам, фоамекс (США), мольтопрен (ФРН), алофоам (Канада).

ПОРО́М, порон — плавуча споруда (конструкція), якою регулярно переправляють через водні перепони сухопутні транспортні засоби, людей і вантажі. Завантажують і розвантажують П., як правило, не використовуючи берегових перевантажувальних пристроїв. Розрізняють П. морські (мал.), річкові й озерні; несамохідні й самохідні. Несамохідні П. (*човни, плоти, понтони, баржі* та ін. засоби з заг. вантажною *платформою* або

Морський пором-судно «Герої Плевни» поромної переправи Іллічівськ — Варна.

без неї) переміщуються за допомогою *буксирних суден* або весел (іноді троса, протягнутого між берегами). Самохідними П., якими переправляють на коротку віддаль людей, служать пасажирські судна. Залізничні вагони й автомобілі транспортують самохідними П.-суднами з однією або кількома вагонними (з рейковими коліями) й автомоб. палубами. Великі поромні переправи створено на Балтійському (між Фінляндією і ФРН), Каспійському (Баку — Красноводськ) і Японському (Ваніно — Холмськ) морях. Найбільшою в світі (протяжністю 435 км, або 247 миль) є поромна переправа Іллічівськ — Варна, першу чергу якої введено в дію 1978. У військ. справі застосовують П. гол. чин. з т. з. табельних понтонних парків (сукупності поромно-мостових конструкцій, трансп. засобів і засобів переміщення цих конструкцій по воді).

ПОРО́НІН, Пороніно — курорт у Краківському воєводстві в Польщі. Розташований у передгір'ях Карпат, поблизу м. Закопане. Влітку 1913 і 1914 поблизу П., у Білому Дунайці, жив В. І. Ленін. У П. відбулася *Пороніньска нарада ЦК РСДРП з партійними працівниками 1913.* В будинку, де проходила нарада, відкрито Музей В. І. Леніна.

ПОРО́НІНСЬКА НАРА́ДА ЦК РСДРП З ПАРТІ́ЙНИМИ ПРАЦІВНИКА́МИ 1913. Відбулася 23.IX—1.X (6—14.X) в *Пороніні.* З конспіративних міркувань названа «Серпневою», «Літньою» нарадою. В її роботі брали участь 22 делегати від ЦК РСДРП, редакції ЦО, журн. «Просвещение», органу ЦК «Работница», більшовики-депутати 4-ї Держ. думи, делегати петерб., моск., київ., катеринослав., харків., урал. і центрально-пром. обл. орг-цій. З правом дорадчого голосу були присутні представники Соціал-демократії Королівства Польського і Литви. Порядок денний: 1) Доповіді з місць, доповідь про роботу Соціал-демократії Польщі і Литви, звіт про роботу ЦК, обраного на Празькій конференції; 2) Про завдання агітації в сучасний момент; 3) Орг. питання і про парт. з'їзд; 4) Про страйковий рух; 5) Про парт. пресу; 6) Про думську роботу соціал-демократів; 7) Про думську с.-д. фракцію; 8) Про роботу в легальних т-вах; 9) Нац. питання; 10) Про народників; 11) Про наступний міжнар. соціалістичний конгрес. Роботою наради керував В. І. Ленін. Він виступив з ряду питань, складав і редагував проекти резолюцій. Нарада визначила завдання партії в умовах наростання революц. руху, висловилась за необхідність загальнорос. об'єднання парт. роботи для керівництва виступами робітн. класу в масштабі всієї країни, визнала за потрібне далі зміцнювати нелегальні парт. орг-ції та їхні зв'язки з масовими легальними орг-ціями трудящих, конкретизувала напрям діяльності більшовиків-депутатів. Нарада викрила реакційний характер т. з. *«культурно-національної автономії»*; підтвердила необхідність відстоювати осн. програмну вимогу партії — право націй на самовизначення, аж до відокремлення і утворення самостійної д-ви; обговорила питання про скликання VI з'їзду партії. Нарада відіграла важливу роль у боротьбі партії за маси, визначивши осн. форми її роботи в період наростання революційного піднесення в країні.

ПОРОПЛА́СТИ, пористі пластмаси — газонаповнені *пластичні маси* губчастої структури. Газ у П. заповнює комірки, що сполучаються між собою. Див. ще *Пінопласти.*

ПОРО́СНИЙ Василь Васильович (1873, с. Міські Млини, тепер Зіньківського р-ну Полтав. обл.— 1942, Москва) — український радянський народний майстер художньої кераміки. Працював в *Опішні,* з 1927 — у Москві. Виготовляв гончарний посуд (миски, тарілки, глечики, куманці, барильця, вази), розписуючи його в техніці фляндрування і ріжкування рослинним орнаментом у поєднанні із зображенням птахів. Статуетка «Т. Г. Шевченко» роботи П. зберігається в ДМУНДМ у Києві. Його твори експонуються у Полтав. краєзнавчому музеї та Музеї етнографії народів СРСР в Ленінграді. *В. М. Ханко.*

ПОРО́ССЯ — історико-географічна область у межиріччі Росі і Стугни (тепер пд. частина Київ. обл. і пн. частина Черкас. обл.) в 10—13 ст. Вперше П. згадується в *Іпатіївському літописі* під 1146. Населення П. складалося з нащадків давньорус. племені *полян.* П. відігравало важливу роль в обороні пд. кордонів *Київської Русі* від нападів кочовиків. У зв'язку з цим у 10—11 ст. на П. були збудовані Василів, Юрґів, або Юр'їв (тепер Біла Церква), Богуслав, Корсунь, Родень, Тереполь (тепер с. Трипілля Обухівського р-ну Київ. обл.), Торчеськ, Канів та ін. міста-фортеці. Пізніше на П. почали селитися військ. поселенці тюркського походження, які поступово асимілювалися і злилися з місц. слов'ян. населенням. Після навали орд *Батия* в 40-х рр. 13 ст. назва «Поросся» перестала згадуватися в істор. джерелах.

ПОРОХИ́ — тверді метальні суміші *вибухових речовин,* здатні горіти без доступу повітря з утворенням великої кількості газоподібних продуктів. Формують П. у вигляді зерен різних розмірів, пластин, стрічок, призм, циліндрів з одним або кількома каналами. *Горіння* П. відбувається паралельними шарами з поверхні зерна до центру в умовах зростаючого тиску без *вибуху* і *детонації.* Швидкість горіння П. залежить від складу суміші, початкової т-ри і тиску. Розрізняють два типи П.: бездимні (на основі *нітратів целюлози*) й мішані. Бездимні П. поділяють на піроксилінові, для виготовлення яких нітроцелюлоза пластифікується легколетким розчинником (ацетон, суміш спирту з ефіром), що їх видаляють після формування, і балістити — нітроцелюлоза пластифікується важколетками розчинниками (нітрогліфіри), що не видаляються. Бездимні П. використовуються з 1885 у вогнепальній зброї, в артилерії та реактивних снарядах. Мішані П. містять окислювач (напр., перхлорат амонію), пальне й зв'язуюче (синтетичний каучук, полімерні смоли, порошок алюмінію тощо), добавки стабілізаторів і каталізаторів; вони застосовуються як тверде *ракетне паливо.* До мішаних П. відносять і димні чорні П., застосовувані в Європі з поч. 14 до кінця 19 ст. Ці П. є сумішшю нітрату калію, вугілля, сірки; тепер їх використовують у піротехніці, для мисливських набоїв тощо. *В. Л. Павлов.*

ПОРОХОВИ́Й РАКЕ́ТНИЙ ДВИГУ́Н — найпростіший тип *твердопаливного ракетного двигуна,* в якому паливом служить бездимний порох. П. р. д. встановлюються на *балістичних ракетах* і *крилатих ракетах,* на літаках та ін. *літальних апаратах;* використовують як стартову силову установку і *ракетний прискорювач.*

ПОРОШКО́ВА МЕТАЛУ́РГІЯ — галузь *металургії,* пов'язана з виготовленням *порошків* металевих і неметал. (тугоплавких сполук) та виробів з них; відповідна галузь техніки. Першими в світі принципи створення деталей з металевих порошків розробили 1826 П. Г. *Соболевський* та В. В. Любарський, які пресуванням і спіканням виготовляли вироби з порошку платини. Дальшому розвиткові П. м. сприяли роботи М. М. *Бекетова,* який 1865 виклав теоретичні основи одержання порошків деяких металів. У 20—30-х рр. 20 ст. методи П. м. почали впроваджуватись у пром-сть багатьох країн, зокрема СРСР, США, Німеччини, Англії. Першою технологічною операцією П. м. є одержання (відновленням, мех. розмелюванням, розпилюванням) порошків практично майже всіх металів, багатьох їхніх сплавів, а також тугоплавких сполук. З порошків виготовляють вихідну суміш (*шихту*) з заданими хім. складом і властивостями, а з неї формують заготовки майбутніх виробів. Найчастіше вдаються до *пресування* шихти в *прес-формах*

В. В. Поросний. Т. Г. Шевченко. Кераміка. Початок 20 ст.

при кімнатній т-рі на мех. або гідравлічних пресах. Застосовують також гаряче пресування і *штампування*, шлікерне лиття (заливання *суспензії* порошку у форми з пористими стінками), мундштуковий метод (продавлювання порошку, змішаного з *пластифікаторами*, через отвір відповідної форми) тощо. Щоб остаточно надати заготовкам певних фізико-механічних властивостей, їх піддають *спіканню* (переважно в електр. печах) у відновному або нейтральному середовищі (заготовки з порошків оксидів — у повітряному) при т-рі, нижчій за т-ру плавлення основного елемента. Різновидами є спікання під тиском, спікання, що поєднується з дією відцентрових сил, спікання з одночасним просочуванням заготовки розплавленим металом. Спікання можна суміщувати з *хіміко-термічною обробкою*. Осн. переваги П. м.— можливість створення виробів з унікальними наперед заданими властивостями, економічність процесу (майже безвідхідне виробництво). Праці з П. м. належать рад. вченим М. Ю. Бальшину, Г. А. Меєрсону, Б. Я. Пінесу, І. Д. *Радомисельському*, Г. В. *Самсонову*, І. М. *Федорченку*, І. М. *Францевичу*, Я. І. Френкелю, австр. вченим Р. Кіфферу, Ф. Бенесовському, англ. дослідникові В. Джонсу, амер. металургу Ф. Райнсу та ін. В СРСР проблеми П. м. досліджують у *Матеріалознавства проблем інституті* АН УРСР, Центр. н.-д. ін-ті чорної металургії, Ін-ті металургії ім. О. О. Байкова АН СРСР (обидва — в Москві), ін. установах. Результати досліджень у галузі П. м. висвітлюються, зокрема, в журналі «*Порошковая металлургия*».

Літ.: Федорченко И. М., Андриевский Р. А. Основы порошковой металлургии. К., 1963; Федорченко И. М., Крячек В. М., Панаиоти И. И. Современные фрикционные материалы. К., 1975; Кипарисов С. С., Либенсон Г. А. Порошковая металлургия. М., 1980; Федорченко И. М., Пугина Л. И. Композиционные спеченные антифрикционные материалы. К., 1980.

І. М. Федорченко.

«ПОРОШКО́ВАЯ МЕТАЛЛУ́РГИЯ» — щомісячний науково-технічний журнал. Орган *Матеріалознавства проблем інституту* АН УРСР. Видається в Києві з 1961. Висвітлює результати досліджень у галузі теорії і практики порошкової металургії, приділяючи особливу увагу фіз. і хім. методам досліджень порошкових матеріалів, питанням міцності, застосування і впровадження цих матеріалів, а також розвиткові технологій виготовлення їх. Перевидається (з 1962) в США (Нью-Йорк) англ. мовою.

В. А. Денисов.

ПОРОШКО́ВІ МАТЕРІА́ЛИ, спечені матеріали — матеріали, що їх виготовляють з *порошків* металів, їхніх сплавів і тугоплавких сполук (*карбідів, нітридів, боридів* та ін.) методами *порошкової металургії*. Відзначаються унікальними заданими властивостями, що їх можна надати матеріалам у багатьох випадках тільки методами порошкової металургії, раціонально поєднуючи шихтові (вихідні) компоненти. До того ж створення П. м. супроводиться мінімальними втратами матеріалу. Розрізняють П. м. композиційні (у т. ч. конструкційні, антифрикційні, фрикційні, електроконтактні), інструментальні, магнітні, пористі, корозійностійкі. Є порошкові *міді сплави, тверді сплави, тугоплавкі метали* тощо. Конструкційні П. м. виготовляють в основному з залізного порошку. Їх застосовують у виробн. шестерень, важелів, кулачків, втулок та ін. деталей машин. Для *антифрикційних матеріалів* використовують порошки бронзи (див. *Бронзографіт*), заліза (див. *Залізографіт*), легованого молібденом і бором, нержавіючої сталі тощо. З них виготовляють підшипники, що їх експлуатують у машинах із застосуванням мастил, в абразивних, корозійних та ін. середовищах. Основою деяких *фрикційних матеріалів* є залізні порошки (до них додають спец. добавки). Ці матеріали застосовують у гальмових системах важконавантажених машин. Фрикційними матеріалами на основі бронзи користуються у вузлах тертя багатьох трансп., дорожніх та ін. машин. З електроконтактних П. м. на основі порошку вольфраму і срібла, вольфраму і міді виготовляють *контакти* високовольтних і надпотужних вимикачів та ін. пристроїв, з інструментальних П. м. на основі, напр., порошку сталі — різальний інструмент. Магнітні П. м. використовують для *магнітопроводів* різних приладів, *реле*, електромагн. *муфт;* пористі П. м.— для фільтрів, якими очищають повітря, рідини, паливо та ін.; корозійностійкі П. м.— для пристроїв хім. пром-сті. В УРСР П. м. виготовляють *Броварський завод порошкової металургії*, цехи ін. підприємств.

І. М. Федорченко.

ПОРОШО́К у техніці — тонкоподрібнене тверде тіло; дисперсний (див. *Дисперсність*) сипкий матеріал. Розміри його частинок від 10^{-4} до 10^{-1} мм. П. з частинками одного розміру наз. монодисперсним, різного розміру — полідисперсним. П. одержують мех. подрібнюванням (*диспергуванням*) твердих тіл (напр., металів, сплавів) у вихрових і кульових *млинах*, виділенням твердої дисперсної фази з пересиченого розчину або пари. Вдаються також до *відновлення металів* з оксидів газоподібними чи твердими відновниками, до термічного розкладу карбонілів металів, розпилювання рідкого металу водою, стиснутим повітрям, інертним газом тощо. З П. одержують *порошкові матеріали*. Його використовують для зварювальних і наплавочних робіт, плазмового напилення тощо (див. *Порошкова металургія*). У вигляді П. виготовляють мінеральні добрива, мийні засоби, складові частини пластичних мас, гуми, фарб, вибухових та ін. речовин.

ПОРТ Март Яанович (н. 4.I 1922, Пярну) — естон. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1978). В 1940—41 і 1945—50 навчався в Талліннському політех. ін-ті. Осн. роботи у Талліні — планування житл. районів Мустамяе (1963—77), Ласнамяе (з 1971), Келдримяе (1970 — 80), Вейке-Шимяе (1973—80), будинок ЦК Компартії Естонії (1966), готель «Віру» (1969; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Естонська РСР*, т. 4, с. 448—449), будинок проектних орг-цій (1981). Автор генплану Талліна, Тарту, Вільянді (все — у співавторстві). Викладає в Таллінському худож. ін-ті (з 1977 — професор). Нагороджений орденами Червоної Зірки і «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Глазами архитектора в Англии. Таллин, 1964.

ПОРТ (франц. port, від лат. portus — пристань, гавань) — ділянка берега (територія) і прилегла до неї водна площа (*акваторія*), захищені від хвиль і заносності й обладнані для стоянки та обслуговування суден, перевантажувальних або ін. операцій. Територія П. включає: сухопутні підходи до нього (залізничні колії, автомоб. шляхи тощо), прикордонну смугу, або операційну зону (вона прилягає до причальної лінії), і тилову частину. В прикордонній смузі розташовані т. з. прикордонні залізничні лінії, автомоб. проїзди, перевантажувальне устаткування, склади і майданчики для короткочасного зберігання вантажів, пасажирський вокзал (*морський вокзал, річковий вокзал*); в тиловій частині — склади для довгочасного зберігання вантажів, службові й адм. будинки, гаражі для засобів внутрішньопортового транспорту тощо. До портових споруд належать також *моли, хвилеломи, пірси,* портові *набережні, доки* тощо. В межах акваторії П. розміщують знаки *обстави судноплавної*, біля входу в мор. П. встановлюють *маяк*. Розрізняють П. морські (цивільні, військові) та річкові. Морські цивільні П. (мал.) бувають торговельні (світового, міжнародного, внутрішньодержавного і місцевого значення), рибні, П.-сховища та ін. Морські військові П. є частиною воєнно-морських баз. Річкові П. поділяють на загальні, спеціальні, аванпорти й П.-сховища. За розміщенням морські П. бувають гирлові, лагунні та внутрішні; річкові — на річках із значним (до 15 м і більше) коливанням рівня води, на каналах, водосховищах та озерах. Тех. характеристиками П. є глибина біля причалів, довжина причальної лінії і відмітка території П. (висота над рівнем води); техніко-експлуатаційними показниками — *вантажооборот*, пропускна здатність, суднооборот і *пасажирооборот*. В СРСР морські П., залежно від екон. значення, вантажообороту і матеріально-тех. оснащеності, поділяють на позакатегорійні та 1—3-ї категорій, річкові — на порти 1—5-го класів. П., як природно захищені місця для стоянки суден, використовували з давніх часів.

М. Я. Порт.

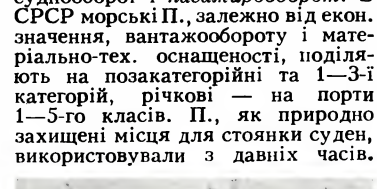

Одеський морський порт.

Дж. делла Порта. Фасад церкви Іль Джезу в Римі. 1575.

Портал каплиці Трьох святителів у Львові. Різьблення на камені. Архітектор П. Красовський. 1578—91.

Портик.

Відомі мор. порт біля м. Месара на о. Кріт (3400 до н. е.), порти поблизу міст Сідон і Тір на Середземному м., на о-вах Сіцілія і Сардінія за часів Римської імперії. У 11—12 ст. торговельні П. існували на місці сучасних Талліна і Риги. Великі морські П. засновано в Росії при Петрі I — Таганрозький, Петровський (тепер Махачкала), Кронштадтський (на о. Котлін) та ін. Значного розвитку портобудування набуло з поч. 19 ст. В СРСР до найбільших морських П. належать Владивостоцький, Ленінградський, Мурманський, Таллінський та ін. порти, зокрема в УРСР — *Бердянський морський порт, Ждановський морський порт, Ізмаїльський морський порт, Іллічівський морський порт, Миколаївський морський порт, Одеський морський порт, Ялтинський морський порт.* Найбільші в УРСР річкові П.— *Дніпропетровський річковий порт, Запорізький річковий порт, Київський річковий порт, Кременчуцький річковий порт, Черкаський річковий порт* та ін. Див. також «*Інтерпорт*». *П. Р. Дубинський.*

ПО́РТА (Porta) Джакомо делла (бл. 1540, Рим — 1602, там же) — італ. архітектор. Учень *Мікеланджело*; був також під впливом Дж. *Віньйоли*. Працював у Римі. Керував буд-вом собору св. Петра (з 1573; спорудив гол. купол еліпсовидної форми, 1586—93). Закінчив церкву Іль Джезу (1575, за проектом Віньйоли), брав участь у буд-ві ансамблю площі Капітолію (1563—90-і рр.). Серед ін. робіт — ун-т у Римі («Сапієнца», розпочато бл. 1575), вілла Альдобрандіні у Фраскаті (1598—1600; закінчив буд-во К. Фонтана).

ПО́РТА (франц. Porte, італ. Pòrta, букв.— двері, ворота) — вживана в європейських дипломатичних документах і літературі назва уряду *Османської імперії*, а іноді й самої імперії.

ПОРТА́Л (італ. portale, від лат. porta — ворота, вхід) — 1) Архітектурно оформлений вхід споруди громадського, культового або ін. призначення. Відомий в архітектурі Старод. Єгипту й античності. Своєрідні, т. з. перспективні, П. нерідко прикрашені скульптурою, різьбленням, ліпниною, розписом тощо, були поширені в зх.-європ. архітектурі середньовіччя, а також у рос. архітектурі 12—17 ст. В країнах Серед. та Бл. Сходу в 14—17 ст. П. (піштаки) мали монументальну форму, оздоблювалися візерунчастими кахлями. В укр. архітектурі, зокрема в дерев'яній, монументальній, П. оздоблювали багатим декоративним різьбленням. Пишно прикрашалися П. церков і будівель монастирських комплексів 17—18 ст. Вони відзначалися складними композиціями, увінчаними розірваними фронтончиками і багатоярусними карнизами. П. трапляються і в сучас. архітектурі. 2) Частина металевої конструкції або машинної станини П-подібної форми (напр., опорна частина портального *підйомного крана*).

ПОРТ-АРТУ́Р — місто в Китаї. Див. *Люйшунь*.

ПОРТВЕ́ЙН [нім. Portwein, букв. — вино з Порту (місто в Португалії)] — міцне виноградне *вино*. Містить 17—20% спирту (за об'ємом) і 5—14% цукру. Виробляють його з білих, рожевих і червоних сортів винограду спиртуванням неповно зброджених виноградного соку (сусла) або роздавлених ягід (мезги) етиловим спиртом. П. буває ординарний і марочний (витриманий). В СРСР до кращих належать П. «Лівадія», «Південнобережний», «Кримський», «Масандра», «Фархад», «Сурож» та ін.

ПОРТ-ЕЛІЗАБЕТ — місто на Пд. Південно-Африканської Республіки. Значний порт на узбережжі Індійського ок., вузол з-ць. 386,6 тис. ж. (1970). Розвинуті автоскладання та суднобудування. Підприємства електротех., по виробн. автопокришок, хім., буд. матеріалів, деревообр., текст., шкіряної, взут. і харч. (у т. ч. борошномельної та консервної) пром-сті. Ун-т. Місто засн. 1820.

ПОРТЕ́НКО Андрій Панасович (1910, Одеса — 24.XII 1943, Тбілісі) — укр. рад. поет. Член Комуністичної партії з 1938. Закінчив робітфак і Одес. мед. ін-т. Працював лікарем. Літ. діяльність почав 1930. Перша зб. поезій — «Моя Батьківщина» (1934). Окремими виданнями вийшли посмертно збірки «Поезії» (1946), «Завжди в строю» (1959), в перекладі рос. мовою — поема «Страшний дід» (1942), «Вірші» (1944).

ПО́РТЕР (Porter) Джордж (н. 6.XII 1920, Стейнфорт, Йоркшір) — англ. фізико-хімік, член Лондон. королівського т-ва (з 1961). Освіту здобув у Лідському та Кембріджському ун-тах (1938—41). Викладав у Кембріджському (1949—54) і Шеффілдському (1955—63) ун-тах. У 1963—66 — професор хімії, а з 1966 — директор Королівського ін-ту Великобританії. Президент Міжнар. к-ту з фотобіології (з 1968); президент Хім. т-ва Великобританії (з 1970). Осн. наук. праці присвячені дослідженню надшвидких хім. реакцій. Нобелівська премія, 1967 (разом з Р. *Норрішем* та М. *Ейгеном*).

ПО́РТЕР (Porter) Родні Роберт (н. 8.X 1917, Аштон) — англійський імунолог, біохімік, член Лондонського королівського т-ва (1964). Почесний іноземний член Американ. академії мистецтв та наук, почесний член Амер. т-ва біохіміків. Освіту здобув в ун-тах Ліверпуля та Кембріджа. В 1960—67 — проф. мед. школи при лікарні Сент-Мері у Лондоні; з 1967 — проф. Оксфордського ун-ту; з 1970 — член Ради мед. досліджень. Осн. праці стосуються з'ясування структури *антитіл*. Встановив первинну структуру нормальних та аномальних гамма-імуноглобулінів. Нобелівська премія, 1972 (разом з Дж. Едельманом).

ПО́РТИК (лат. porticus) — виступаюча перед фасадом будинку відкрита галерея, утворена з колон або стовпів, що підтримують перекриття. Найчастіше оформлює головний вхід і завершується *фронтоном* або *аттіком*. П. широко застосовувався в архітектурі античності, Відродження та в європ. архітектурі класицизму.

ПОРТІНА́РІ (Portinari) Кандідо (29.XII 1903, Бродоскі, Сан-Паулу — 7.II 1962, Ріо-де-Жанейро) — бразільський живописець і графік. В 1918—28 навчався в Нац. худож. школі в Ріо-де-Жанейро. В 1928—30 жив у Європі. Працював у галузі станкового і монументального живопису. Твори: картина «Кава» (1935), портрет Р. Роллана (1936), серія картин «Біженці» (1945), монументальні розписи в М-ві освіти в Ріо-де-Жанейро (1936—45) і Б-ці конгресу у Вашінгтоні (1941), панно «Війна» і «Мир» в будинку ООН в Нью-Йорку (1955) та ін. П. був професором ун-ту в Ріо-де-Жанейро (1936—39). Міжнар. премія Миру, 1950. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Бразілія*, т. 2, с. 448—449.

ПОРТЛАНДЦЕМЕ́НТ (від назви п-ова Портленд на Пд. Великобританії) — гідравлічна *в'яжуча речовина*, що складається в основному з гідросилікатів кальцію; найпоширеніший вид *цементу*. Одержують сумісним тонким помелом цементного *клінкеру*, гіпсового каменю (у перерахунку на SO_3— до 3,5% від маси цементу) і в разі потреби — мінер. *добавок* (до 15% від маси цементу). Густина П.— 3100 — 3150 кг/м^3, насипна об'ємна маса у пухкому стані — 1200, в ущільненому — 1400 кг/м^3. Марки П. за міцністю на стиск і розтяг — 400, 500, 550, 600 і більше (високоміцний П.). Властивості П. залежать від мінералогічного складу клінкеру. Різновидами П. є *гідрофобний портландцемент, пластифікований портландцемент*, сульфатостійкий і *швидкотверднучий портландцемент*, П. білий, кольоровий та ін. видів.

П. використовують при виготовленні *бетонів* і *будівельних розчинів*; ГОСТом не дозволяється застосовувати П. (через можливість руйнування) в агресивному середовищі та в чистому вигляді для штукатурних і кладкових робіт.

ПО́РТЛЕНД — місто на Пн. Зх. США, в штаті Орегон. Порт на р. Уїлламетт, поблизу її впадіння в р. Колумбію. Вузол з-ць, аеропорт. 380 тис. ж. (1976). Осн. галузі пром-сті — лісообробна та целюлозно-паперова. Розвинуте також електротех. і трансп. машинобудування. Значна хім., вовняна та харч. пром-сть. Виплавка алюмінію, ГЕС. Університет.

ПОРТ-ЛУЇ — столиця Маврикію. Порт на Пн. Зх. о. Маврикій, на узбережжі Індійського ок., вузол автошляхів. Бл. 150 тис. ж. (1977). Розвинута харчосмакова (цукр., олійницька, тютюнова) пром-сть. Судноремонт. Ун-т. Ін-т Маврикію. Б-ки: муніципальна, Карнегі, Ін-ту Маврикію. Музей Порт-Луї, істор. музей, художня галерея, Гербарій Маврикію. Засн. бл. 1736.

ПОРТ-МО́РСБІ — столиця Папуа—Нової Гвінеї. Адміністративно виділений в окремий столичний округ. Порт на пд. узбережжі о. Нова Гвінея, аеропорт. 121,6 тис. ж. (1979). Харчова промисловість. Торговельний центр. Вивіз кави, копри, какао-бобів, каучуку. Університет.

ПО́РТО-НО́ВО — столиця Беніну (резиденція президента і уряду — м. *Котону*). Значний політ., екон. і культур. центр країни. Порт на березі Гвінейської зат., вузол

автошляхів, залізнична станція. Бл. 190 тис. ж. (1979). Підприємства по первинній обробці с.-г. сировини (бавовноочисні, олійницькі тощо). Ін-т наук. прикладних досліджень, при якому б-ка і музей. Нац. б-ка. Нац. архів Беніну. Бот. сад. Вперше згадується в 17 ст.

ПОРТ-О-ПРЕНС — столиця Гаїті. Порт на Зх. о. Гаїті, на березі зат. Гонаїв Карибського м., вузол з-ць, аеропорт. Бл. 500 тис. ж. (1979). Підприємства харч. (гол. чин. цукр. та по виробн. рому), буд. матеріалів, текст., тютюнової та цем. пром-сті. Ун-т. 3 вищі тех. школи, Нац. консерваторія. Н.-д. ін-т етнографії. Нац. б-ка. Нац. музей, Музей народів Гаїті, Худож. центр. Засн. 1749.

ПО́РТО-ФРА́НКО (італ. pòrto franco — вільний порт) — див. *Вільна гавань*.

ПОРТ-ОФ-СПЕЙН — столиця держави Трінідад і Тобаго. Значний порт на Пн. Зх. о. Трінідад, на березі зат. Парія Карибського м., аеропорт міжнар. значення. 275 тис. ж. (1977, з передмістями). Найрозвинутіші нафтопереробна (на довізній і місц. нафті) та нафтохім. пром-сть. Судноверф. Деревообр., паперові, текст., харч. (гол. чин. по виробн. рому) підприємства. Трінідадське відділення Ун-ту Вест-Індії. Тех. ін-т. Наукові т-ва. Центр. б-ка Трінідаду і Тобаго, Публічна б-ка Трінідаду, Нац. архів. Нац. музей, художня галерея. Бот. сад.

ПОРТРЕ́Т (франц. portrait) — 1) В образотворчому мистецтві — зображення якоїсь конкретної людини або групи людей; жанр образотворчого й фотомистецтва; твір цього жанру. За призначенням, специфікою форм і характером виконання розрізняють П. станкові (картина, *бюст*, графічний аркуш) і монументальні (*монумент, фреска, мозаїка*), парадні та інтимні, сатиричні, *шаржі*, портретні *рельєфи* на меморіальних дошках, медалях, монетах, *гемах*; портретну *мініатюру*. П. бувають на весь зріст, поясні, погрудні, анфас, у профіль тощо. Специфічним різновидом П. є *автопортрет*. Як правило, П. виконується з натури, іноді використовуються документальні зображувальні, письмові та фотоматеріали (напр., історичний П.). Критерієм портретності є подібність зображеного до оригіналу. Однак у кращих П. митець відтворює не лише зовнішні риси людини, а й передає її духовну сутність як типового представника певної істор. епохи, національності, соціального середовища. Значного поширення П. (особливо скульптурний) набув ще в мист. старод. Єгипту, Греції та Риму. Елліністичні традиції відчутні у т. з. *фаюмському портреті* (1—4 ст.). Переживши занепад за доби середньовіччя, П. став одним з провідних жанрів доби *Відродження* (Леонардо да Вінчі, Рафаель, Тіціан, А. Дюрер, Г. Гольбейн Молодший, Ян Ван Ейк, Клуе). Великого розвитку П. набув у 17 ст. (Д. Веласкес, Ф. Гальс, Рембрандт, А. ван Дейк, П. П. Рубенс). Дальший розвиток портретного жанру пов'язаний з творчістю Ж. А. Гудона, Ф. Гойї, Ж. Л. Давіда, Ж. О. Д. Енгра, Е. Мане. В 20 ст. жанр П. розвивався суперечливо. Художники, що працюють під впливом *модернізму*, відходять від традиційного П. й часто зводять його до схеми. Суб'єктивно трактували свої твори П. Пікассо, А. Матісс, А. Модільяні. Прогресивні митці-реалісти капіталістич. країн творчо розвивають традиції цього жанру (Р. Гуттузо, Дж. Манцу, В. Аалтонен, Д. Дейвідсон та ін.). У країнах соціалістичної співдружності в галузі П. виступили Ж. Кішфалуді-Штробль, К. Баба та ін. Рос. та укр. П. бере початок з часів Київ. Русі (портретні зображення на фресках київ. Софійського собору та у книжкових мініатюрах 11 ст.). Станковий П. (т. з. *парсуна*) утвердився в рос. мист. наприкінці 16 ст. і досяг високого розвитку у 18 ст. (Ф. Шубін, Ф. Рокотов, Д. Левицький, В. Боровиковський). Сповнені романтики П. створили О. Кіпренський, В. Тропінін, К. Брюллов. Демократизм і соціальна типізація властиві П. роботи *передвижників* (В. Перов, І. Крамської, І. Рєпін, В. Сєров, М. Ге). Визначне місце посідає П. в рад. живописі (С. Малютін, М. Нестеров, І. Бродський, П. Корін, О. Герасимов), графіці (Г. Верейський, М. Жуков) і скульптурі (М. Андреєв, В. Мухіна, Я. Ніколадзе, С. Коненков, Є. Вучетич, М. Томський, З. Азгур). На Україні становлення портретного жанру відбувалося в 16—17 ст. Розвинувся так званий донаторський П. (зображення людей, які давали кошти на спорудження храмів, — портрети Я. Гербурта, бл. 1570, та К. Корнякта, 1603), з'явилися портретні зображення на іконах (портрети Л. Свічки на іконі «Розп'яття» та Б. Хмельницького на іконі «Покрова», обидва — кін. 17 ст.). На зх. землях України набули поширення епітафіальні зображення (надгробні портрети, що часом мали ренесансний характер,— портрет кн. К. Острозького, 80-і рр. 16 ст.). Значне піднесення П. спостерігається у 2-й пол. 17 й особливо у 18 ст. (портрети Д. Єфремовича, 1752; Параскові Сулими, 50-і рр.; Г. Гамалії, 60-і рр.; Д. Долгорукого роботи Самуїла, 1769; Якова та Івана Шиянів, 1784). Виразні гравіровані П., часто панегіричного характеру, створили художники О. та Л. Тарасевичі, І. Щирський, Г. Левицький. У творах Л. Долинського, К. Павлова та ін. П. став цілком світським. Багато високомайстерних живописних і графічних П. створив Т. Шевченко. В жанрі П. працював також А. Мокрицький, Г. Васько, Д. Безперчий. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. розвиток П. пов'язаний з іменами П. Мартиновича, М. Кузнецова, І. Труша, О. Мурашка, О. Новаківського, Л. Позена, Ф. Балавенського, Б. Едуардса. Чільне місце П. посів в укр. рад. мистецтві (живописці — П. Волокидін, Ф. Кричевський, А. Петрицький, О. Шовкуненко, В. Костецький, А. Ерделі; скульптори — Г. Пивоваров, О. Олійник, Г. Кальченко; графіки — М. Жук, В. Касіян та ін.). Відомі твори в галузі П. створили живописці — М. Божій, С. Григор'єв, А. Коцка, В. Сизиков, М. Антончик, Д. Шостак, Г. Небожатко, В. Токарєв; скульптори — В. Бородай, М. Рябінін, Е. Мисько, О. Скобликов, В. Зноба та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. 32—33, а також до ст. *Автопортрет*, т. 1, с. 48—49, до статей про окремих художників.

2) У літературному творі — опис зовнішності персонажа, один із засобів створення художнього образу. Характер П. залежить від жанрових ознак твору, від творчого методу й особливостей індивідуального стилю письменника. Як правило, П. розкриває ті сторони вдачі персонажа, які автор вважає особливо важливими. Письменники-реалісти подають детальні описи зовнішності, відтворюють зміни в ній, зумовлені часом і обставинами життя (І. Нечуй-Левицький, М. Коцюбинський, І. Тургенєв, Л. Толстой). В 19 ст. поширився т. з. внутрішній, або психологічний, П., в якому розкривається сукупність рис характеру і душевних переживань. Майстрами такого портрета були Ф. Достоєвський, А. Чехов, Панас Мирний, І. Франко, В. Стефаник. Особливим жанром є літературний П. — нарис про життя і творчість визначної особи — письменника, художника, громад. діяча та ін.

Літ.: Зингер Л. С. Советская портретная живопись. М., 1968; Светлов И. Е. Советский скульптурный портрет. М., 1968; Рубан В. В. Український радянський портретний живопис. К., 1977; Русский портрет конца XIX — начала XX века. М., 1980; Белецкий П. А. Украинская портретная живопись XVII—XVIII вв. Л., 1981.

В. А. Афанасьєв
(образотворче мистецтво).

ПОРТ-САЇД — місто на Пн. Сх. Єгипту, адм. ц. мухафази Порт-Саїд. Значний порт (транзитний) на Середземному м. при вході в Суецький канал. З-цею і автошляхами сполучений з Каїром і Суецом. 342 тис. ж. (1974). Суднобудування і судноремонт. Текст., шкіряно-взут. і харч. пром-сть. Великі складські приміщення та холодильники, нафтосховища. Засн. 1859.

ПО́РТСМУТ — місто на Пд. Великобританії, в графстві Гемпшір. Порт, розташований на п-ові Портсі-Айленд на березі Ла-Маншу, залізнична ст. 199 тис. ж. (1976). Значний центр військ. суднобудування та авіац. пром-сті. Судноремонт. Швейна пром-сть. Воєнно-мор. база. В районі П.— курорти. Місто засн. у 12 ст.

Порт-оф-Спейн. Вид частини міста.

ПОРТСМУТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1905

Герб Португалії.

ПОРТУГАЛІЯ

Площа — 92 тис. км²

Населення — 9,8 млн. чол. (березень 1981, перепис)

Столиця — м. Лісабон

ПО́РТСМУТСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДОГОВІ́Р 1905. Завершив *російсько-японську війну 1904—05*. Укладено 23.VIII (5.IX) 1905 в Портсмуті (шт. Нью-Гемпшір, США) при посередництві США, які, так само як Великобританія і Франція, побоювалися надмірного посилення Японії. Росія поступилася Японії Пд. Сахаліном до 50-ї паралелі, а також своїми орендними правами на Ляодунський п-ів з Порт-Артуром і Дальнім, на пд. вітку Пд.-Маньчжурської залізниці, визнала Корею сферою впливу Японії. Росія погоджувалася на укладення з Японією риболовної конвенції. Сторони зобов'язалися вивести війська з Маньчжурії, не перешкоджати торгівлі там ін. країн. Укладення миру допомогло царизмові придушити *революцію 1905—07 в Росії*. В 1925, під час встановлення дипломатичних відносин з Японією, Рад. уряд визнав П. м. д. із застереженням, що не несе за нього політ. відповідальності. В 1931 япон. імперіалісти, порушивши П. м. д., окупували Маньчжурію. Договір втратив силу після капітуляції Японії в 2-й світовій війні.

ПОРТ-СТЕ́НЛІ (аргент. назва Пуерто-Архентіно)— адм. ц. *Фолклендських (Мальвінських) островів*, у пд.-зх. частині Атлантичного ок. 1,1 тис. ж. (1970). Мор. порт. Харч. пром-сть. Брит. військово-мор. база та база китобійного флоту.

ПОРТ-СУДА́Н — місто на Пн. Сх. Судану. Гол. порт країни на Червоному м., залізнична станція. 133 тис. ж. (1973). Підприємства металообр., нафтопереробної та бавовняної пром-сті. Судноремонт. Поблизу П.-С. — випарювання мор. солі з води. Місто засн. 1908.

ПО́РТУ, Опорто — місто на Пн. Зх. Португалії, адм. ц. округу Порту і пров. Дору-Літорал. Розташований на р. Дору (Дуеро), поблизу її впадіння в Атлантичний ок. Вузол з-ць і автошляхів. Аванпорт П.— Лейшойнш. 310 тис. ж. (1972). Найрозвинутіші текст. (гол. чин. бавовняна) пром-сть та машинобудування (у т. ч. електротех. і суднобудування). Значна харчосмакова, особливо виноробна (виробн. портвейну), пром-сть. Підприємства кольорової металургії, хім., скляної, паперової, шкіряно-взут., швейної та ін. галузей. У передмісті — нафтопереробний з-д. Ун-т (засн. 1911) та ін. вузи. Нац. музей Соаріш душ Рейш. Численні архіт. пам'ятки середньовіччя. П. засн. у 1 ст. до н. е.

ПО́РТУ-АЛЕ́ГРІ — місто на Пд. Бразилії, адм. ц. штату Ріу-Гранді-ду-Сул. Порт на березі озера-лагуни Патус Атлантичного ок. Залізнична станція. 1,6 млн. ж. (1970, з передмістями). Пром-сть базується гол. чин. на переробці місц. с.-г. сировини. Розвинуті харч. (у т. ч. борошномельна, м'ясохолодобійна, маслоробна й виноробна), вовняна, деревообр., тютюнова, шкіряно-взут. галузі. Підприємства металург., маш.-буд. та хім. пром-сті. Судноремонт. 2 ун-ти. Театр. Місто засн. 1742.

ПОРТУГА́ЛІЯ, Португальська Республіка — держава на Пд. Зх. Європи. Розташована в зх. частині Піренейського п-ова та о-вах Азорських і Мадейра в Атлантичному ок. На Зх. і Пд. омивається водами Атлантичного ок. В адм. відношенні поділяється на 22 округи, 18 з них розташовані на материку і об'єднані в 11 істор. провінцій.

Державний лад. П.— республіка. Діючу конституцію прийнято 1976. Глава д-ви — президент, обираний населенням на 5 років. При президенті існував очолюваний ним дорадчий орган — Революційна рада, ліквідована внаслідок реакц. поправок до діючої конституції Португалії, які вступили в силу в кінці жовтня 1982. Законодавча влада належить однопалатному парламенту — Зборам Республіки (250 депутатів), що обираються населенням на 4 роки. Виконавчу владу здійснює уряд, очолюваний прем'єр-міністром. Авт. області (Азорські о-ви та о-ви Мадейра) мають свої законодавчі Збори та уряди, що діють у межах конституції П.

В. М. Якушик.

Природа. Берегова лінія малорозчленована, береги низькі, піщані. Вздовж узбережжя простягається приморська низовина, яка переходить у Португальську низовину. Рельєф пн. частини гористий (частина плоскогір'я *Месета*), вис. до 1991 м (г. Ештрела — найвища точка країни). На крайньому Пд.— низькогір'я Серра-да-Алгарві. Поклади вольфрамової, олов'яної, мідної, заліз., свинцевої, уранової руд, кам. та бурого вугілля, каоліну, берилу, мармуру, золота, срібла. Клімат субтропічний, середземноморського типу. Пересічна т-ра січня на узбережжі бл. + 10°, у внутр. районах — до + 8°, липня відповідно + 20 і + 27°. Опадів на узбережжі до 1000 мм, в горах — до 2000 мм на рік. Річкова сітка густа. На тер. П.— пониззя рік Дору (Дуеро), Тежу і Гвадіани (судноплавні). На Пн. поширені гірсько-лісові підзолисті, в центр. та пд. районах — бурі та коричневі, по долинах річок — алювіальні грунти. Переважає рослинність середземномор. типу (*маквіс* та ін. угруповання), в горах — ліси (кам. і корковий дуби, каштан).

Долина ріки Дору.

Населення. 99% нас. П. становлять *португальці*. Живуть також іспанці та ін. Держ. мова — португальська. Пересічна густота нас.— 106,4 чол. на 1 км² (1981). Міське населення — 32%. Найбільші міста — *Лісабон, Порту*.

Історія. Поселення на тер. П. існували в епоху *палеоліту*. З 4—3 ст. до н. е. тут жили лузітани. В кін. 1 ст. до н. е. ця територія була підкорена Старод. Римом (стала римською пров. Лузітанією). З 1-ї пол. 5 ст. н. е. тер. П. під владою свевів, з 2-ї пол. 6 ст.— *вестготів*, 713—718 завойована *арабами* та *берберами* (маврами) і включена до складу араб. *Халіфату*. Населення П. піднялося на боротьбу за визволення своїх земель від завойовників — *Реконкісту*, в ході якої склалася португ. народність, утворилася португ. д-ва (1095 — графство П., 1139, офіційно 1143,— незалежне королівство). З поч. 8 ст. до серед. 13 ст. в П. відбувалося формування феод. відносин. У 13 ст. в П. встановилася станова монархія, оформилися *кортеси*. Спираючись на міста й частково на лицарство, королі посилювали централізацію держ. влади в П., вели боротьбу проти сепаратизму духовних та світських феодалів. У 15—16 ст. в П. склався *абсолютизм*, з яким була пов'язана активна колоніальна експансія (експедиції, організовані *Генріхом Мореплавцем*). Відкриття Васко да *Гамою* мор. шляху до Індії (1498) поклало початок португ. експансії в Сх. Африку, Індію, Пд.-Сх. Азію. В 1500 П. почала підкорення Бразилії. Колонізація використовувалася для екон. грабежу і работоргівлі (почалася 1442). Короткочасне економічне піднесення (кін. 15—1-а пол. 16 ст.) змінилося за-

непадом економіки П. (з 2-ї пол. 16 ст.), оскільки португ. знать не була заінтересована в розвитку нац. пром-сті. До підриву економіки П. спричинилася й «революція цін» 16 ст., викликана припливом дорогоцінних металів з Америки. Ослаблення П. полегшило загарбання її Іспанією (1581). Під час ісп. панування (до 1640) П. втягувалась у численні війни, що їх вела Іспанія, і втратила ряд володінь в Азії і Бразілії. В 1640 в результаті заг. повстання П. здобула незалежність. Але, намагаючись заручитися підтримкою в боротьбі проти Іспанії, П. уклала ряд договорів з європ. д-вами, зокрема договір з Англією (1654), який фактично включив П. в орбіту англ. політики. Під час війни за *Іспанську спадщину* (1701—14) між П. та Англією було укладено Лісабонський та Метуенський договори (1703), що перетворили П. на політ. та екон. залежну від Англії д-ву. З 1750 в країні почалося певне екон. та політ. пожвавлення, що було пов'язано з проведенням реформ у дусі т. з. *освіченого абсолютизму* (зменшення всесилля знаті, вигнання з П. єзуїтів, створення світської школи, заходи щодо розвитку вітчизн. пром-сті тощо). Але після 1777 ці реформи було скасовано. В 1807 країну окупували франц. війська Наполеона I. В 1808 в П. розгорнувся нац.-визвольний рух проти загарбників. Англ. війська, що висадились у П. 1808, борючись проти франц. військ, придушували також революц. рух португ. народу. В 1811 франц. війська було остаточно вигнано з П. Але країна до 1820 лишалася під гнітом англ. окупантів. Після *Португальської революції 1820* в країні було проведено бурж. реформи. В 1821 установчі кортеси прийняли ліберальну конституцію (набрала чинності 1822), за якою мали ліквідуватися феод. привілеї та *інквізиція*. В 1822 в результаті нац.-визвольної боротьби від П. відокремилася Бразілія.

В П. до серед. 19 ст. тривала боротьба між конституціоналістами й абсолютистами, яка набувала гострих форм громадян. війни (1823—34, 1846—47) та революц. виступів (Вереснева революція 1836), що кінець кінцем привело до утвердження конституційно-монархічного ладу в країні. В 2-й пол. 19 ст. П. залишалась економічно відсталою, розвиток капіталізму в країні відбувався повільно. В 1871 виникла португ. секція *Інтернаціоналу 1-го*. В епоху імперіалізму П. вступила як одна з найвідсталіших європ. країн. Внаслідок *Португальської революції 1910* в країні було скинуто монархію і встановлено республіку, посилився робітн. рух.

Під час 1-ї світової війни П. виступала з 1916 на боці *Антанти*. Під впливом Великого Жовтня в П. розгорнувся революц. і демократичний рух. У 1921 засновано Португальську компартію (ПКП). В 1926 в П. внаслідок держ. перевороту було встановлено військ. диктатуру. В 1932 А. *Салазар* встановив фашист. диктатуру. В період *Іспанської революції 1931—39* П. активно підтримувала іспанських фашистів та італо-німецьких інтервентів.

У роки 2-ї світової війни 1939—45 П.— нейтральна країна, активно торгувала стратегічними матеріалами як з Німеччиною, так і з Великобританією та США. На заключному етапі війни в П. посилилися позиції США. П. приєдналася до *Маршалла плану* (1948) і вступила в *НАТО* (1949). Після війни демократичні сили П. на чолі з ПКП вели мужню боротьбу проти фашист. кліки за демократію і мир. У 50-х — на поч. 70-х рр. у П. ширився демократичний, антидиктаторський рух. У 1961 завоювали незалежність кол. португ. колонії Гоа, Даман і Діу (возз'єдналися з Індією). В 1968 уряд очолив М. Каетану. Він провів обмежені реформи, але зберіг диктаторський лад. У португ. колоніях посилився нац.-визвольний рух (здобула незалежність Гвінея-Бісау). 13-річна колоніальна війна, що розгорнулася між колоніями і метрополією, викликала крайнє виснаження екон. ресурсів країни і загострення соціальних суперечностей, що стало причинами *Португальської революції 1974*. В результаті її було скинуто фашист. уряд Каетану, відновлено осн. політ. свободи, дозволено діяльність політ. партій, створено нові органи влади, проведено важливі соціальні й політ. перетворення, почато радикальну аграрну реформу. Новий уряд визнав право на незалежність і самоврядування кол. португ. колоній, на території яких було створено суверенні д-ви — Анголу, Мозамбік, Острови Зеленого Мису, Сан-Томе і Прінсіпі. В 1974 П. встановила дипломатичні відносини з СРСР. У 1975 між П. і СРСР підписано угоду про культур., наук., екон. і тех. співробітництво. В 1976 прийнято конституцію, що гарантує громадян. і соціальні права і демократичні свободи, закріплює революц. перетворення в П. Проте в країні загострилася боротьба між силами прогресу і реакції. Посилений тиск на П. здійснює міжнар. імперіалізм, який використовує фінанс.-екон. труднощі в країні. Внаслідок цього в П. виникла політ. криза, проявом якої є часті зміни уряду. Перемога на парламентських виборах 1979 і 1980 блоку правих партій «Демократичного альянсу», що почали наступ на конституцію, посилила загрозу революц. завоюванням. П. продовжує брати активну участь у НАТО, підтримує всі заходи по нарощуванню воєн. могутності зх. країн. Уряд П. виступає за інтеграцію країни з *Європейським економічним товариством*. З 1955 П.— член ООН. П.— член *Європейської ради*, *Європейської асоціації вільної торгівлі*.

А. К. Мартиненко.

Політичні партії, профспілки. *Португальська соціалістична партія*, засн. 1973. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. Соціал-демократична партія, засн. 1974. Правоцентристська партія. Соціально-демократичний центр, засн. 1974. Права партія. *Португальська комуністична партія*, засн. 1921. Португальський демократичний рух. Оформився як партія 1974. Загальна конфедерація португальських трудящих — Національний інтерсиндикал, засн. 1977. Загальний союз трудящих. Входить до МКВП.

Узбережжя Атлантичного океану.

Лісабон. Панорама частини міста.

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1980
Залізна руда, тис. т	53*
Вольфрамовий концентрат, тис. т	0,2
Вугілля, тис. т	185*
Сталь, тис. т	358
Чавун, тис. т	357
Мідь рафінована, тис. т	4,8
Олово, тис. т	0,5
Цемент, тис. т	5512
Оливкова олія, тис. т	52
Вино, тис. гл	7925
Електроенергія, млрд. кВт·год	16,2

* 1979.

Господарство. Після перемоги революції 1974 проведено заходи щодо обмеження діяльності монополістичних об'єднань і великого фінанс. капіталу (націоналізацію найбільших приватних банків, окремих підприємств та галузей пром-сті, частини транспорту, торгівлі нафтою і нафтопродуктами, часткову агр. реформу та ін.). Проте ці заходи мали половинчастий характер.

У 1980 число безробітних досягало 0,5 млн. чол. Значна частина працездатного населення змушена шукати роботу за кордоном. Зростають воєнні витрати країни, має місце значний дефіцит зовнішньоторг. балансу.

Промисловість. У 1980 у пром-сті було зайнято 33% самодіяльного населення і створено 40,8% валового нац. продукту. Видобувають залізну, вольфрамову, мідну, уранову, олов'яну руди, вугілля, золото, срібло. Метали виплавляють на невеликих металург. підприємствах та з-ді повного циклу в м. Сейшалі (район Лісабона). Бл. 30% вартості пром. виробн. припадає на продукцію машинобудування та металообробки. Розвинуті суднобудування, автоскладання, виробн. велосипедів, мотоциклів, моторів, деяких типів верстатів, побутових машин, електротех. і радіоелектронного устаткування та ін. Підприємства хім. та нафтохім. пром-сті (виробн. сірчаної кислоти, мінеральних добрив, синтетичного волокна, пластмаси та ін.). Традиційно розвинута текст. (бавовняна, вовняна, швейна) та харчосмакова (виробн. вина, оливкової олії, рибних консервів) пром-сть, яка працює гол. чин. на експорт. Підприємства по виробництву цементу, фарфору, скла, кераміки. Незначна лісова пром-сть — переробка евкаліптової деревини (штучних насаджень) на целюлозу та заготівлі дубової кори. Електроенергію виробляють гол. чин. на ГЕС. Головні промислові центри: Лісабон, Порту, Сетубал, Баррейру, Брага.

Сільське господарство. Розвиток с. г. стримується феод. пережитками на селі й незавершеністю агр. перетворень. Переважає землеробство. В обробітку 50% тер. П., з них 30% припадає на орні землі, 10% — на сади і виноградники. Агротехніка і рівень механізації с.-г. робіт низькі. Розвинуті виноградарство і садівництво, орієнтовані на експорт. Гол. прод. культури (збір, тис. т, 1980): пшениця — 377, кукурудза — 470, жито — 127, ячмінь — 43, рис — 135, картопля — 1100. Тваринництво екстенсивне. Поголів'я (млн., 1980): великої рогатої худоби — 1,3, свиней — 2,4, овець — понад 5. На узбережжі — рибальство (1980 виловлено 261,2 тис. т риби). С. г. не задовольняє потреб населення у продовольстві.

Транспорт. Основний вид транспорту — морський. Тоннаж морського торговельного флоту — 1,3 млн. брутто реєстрових т (1979). Довж. з-ць (тис. км, 1978) — 3,7, автошляхів — 42 (з них 46% з твердим покриттям). У Лісабоні та на Азорських о-вах — міжнар. аеропорти. Гол. мор. порти — Лісабон і Порту.

Зовнішня торгівля. З П. вивозять мінеральну сировину, текст. і швейні вироби, вино, фрукти, прод. товари, коркові вироби, машини і устаткування. Довозять с.-г. продукти, сировину і паливо (у т. ч. нафту і нафтопродукти), машини і устаткування. Осн. торг. партнери — країни *Європейського економічного товариства*. Грошова одиниця — ескудо. За курсом Держбанку СРСР 100 ескудо = = 0,87 крб. (липень 1982).

Н. Ф. Щербина.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1975 в країні було 52,3 тис. лікарняних ліжок (59,5 ліжка на 10 тис. ж.), з них бл. 40% належало д-ві; мед. допомогу 1976 подавали 11,3 тис. лікарів (12,5 лікаря на 10 тис. ж.), 3,4 тис. зубних лікарів, працювали 3,7 тис. фармацевтів. Лікарів готують на 3 мед. ф-тах ун-тів. Серед курортів переважають бальнеологічні.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. За даними 1978, 30% населення було неписьменним, хоча ще 1911 в країні проголошено обов'язкове навчання дітей віком від 7 до 14 років. Поч. школа — 7-річна, складається з 4-річної початкової і 3-річного т. з. додаткового курсу. В 1976/77 навч. р. налічувалося понад 10,1 тис. держ. поч. навч. закладів (867,4 тис. учнів), 644 приватні школи (46,1 тис. учнів). Серед. освіту, що будується на базі 4-річної поч. школи, дають ліцеї та ін. навч. заклади подібного рівня, їхній курс складається з двох ступенів — 5-річного недиференційованого й 2-річного з двома відділеннями (гуманітарним і природничо-математичним). У 1976/77 навч. р. — 456 ліцеїв і 188 ін. навч. закладів такого рівня (всього — 184,1 тис. учнів). Профес.-тех. освіту представлено різними типами навч. закладів з строком навчання від 1 до 5 років. У 1976/77 навч. р. функціонувало 188 таких закладів (100,6 тис. учнів). Вищу освіту здобувають у 8 ун-тах, коледжах вищого рівня, військ. і мор. школах. Вузи: ун-т у Коїмбрі (засн. 1290; при ньому — 5 ін-тів; 1981/82 навч. р.— 11,9 тис. студентів); Лісабонський ун-т (засн. 1290; відновлений 1911; при ньому — 8 ін-тів; 1981/82 — 18,6 тис. студентів), тех. ун-т у Лісабоні (засн. 1931; 1981/82 — 16 тис. студентів), ін-т у м. Порту (засн. 1911; 1981/82 — 16 тис. студентів) та ін. У країні працюють Португ. істор. академія (засн. 1720), Лісабонська академія мистецтв (засн. 1932), 25 н.-д. ін-тів, Рада з природничонаукових досліджень (засн. 1936 у Лісабоні) з численними філіалами, дослідницькі центри, що розробляють питання медицини, фіз. наук, техніки тощо; 48 наук. т-в (пед., істориків, географів і археологів, мистецтвознавців, спеціалістів з мови й л-ри та ін.). Найбільші б-ки: Академії наук (засн. 1779), Національна (засн. 1796) — у Лісабоні, Коїмбрського ун-ту. Найбільші музеї: Нац. музей давнього мистецтва, Нац. музей сучас. мистецтва, Музей нар. мистецтва, Етногр. музей замор. територій, музей природничої історії, Археологічний, Музей декор. мистецтва, Воєнний, усі — в Лісабоні, Музей природ. історії в Коїмбрі та ін.

В. П. Лапчинська.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в П. видавалося 34 щоденні газети заг. тиражем 196 тис. прим. і понад 1300 ін. періодичних видань. Найзначніші газети: «*Аванте!*» («Вперед!», з 1931) — центр. орган Португ. компартії, «Діаріу» («Газета», з 1976), «Діаріу ді нотісіаш» («Газета новин», з 1864), «Коррею ду Мінью» («Пошта Мінью», з 1979). Найважливіші журнали: «Мілітанте» («Активіст») — теор. орган Португ. компартії, «Еспресу» («Експрес», з 1973), «Темпу» («Час», з 1974). Нац. інформ. агентство Аженсіа Нотісіоза Офісіал Португеза, засн. 1975 на базі Аженсія ді Нотісіаш і ді Інформасойнш (засн. 1947, з 1974 під контролем д-ви). Радіо і телебачення з 1974 перебувають під контролем д-ви. Радіомовлення ведеться португ., англ., ісп., італ., нім., франц. та ін. мовами.

Література П. бере початки з багатого португ. фольклору, зразки якого дійшли до нас з 11 ст. Найраніші пам'ятки л-ри — лицарська лірика 13—15 ст. (зазнала значного впливу провансальської л-ри; див. *Провансальська мова*), відомими представниками якої були король Дініш I, лицар Ж. Гарсіа ді Гальяді, клірик М. Моша та ін.; героїчна «Поема про битву на Саладу» (14 ст.) А. Жіралдіша, присвячена перемозі іспано-португ. військ над арабами в цій битві 1340; твори нар. лірики, т. з. коканти, романси тощо. В 14 — на поч. 15 ст. л-ра, в т. ч. і клерикаль-

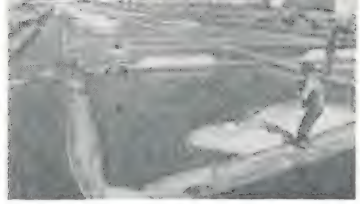

Добування солі з морської води. Обробіток поля. Збирання винограду.

на, що створювалася лат. мовою, звернулася до нар. мови. З'явилися португ. версії житій святих і реліг. легенд, багато переробок франц., ісп. та ін. лицарських романів, особливо «бретонського циклу». В кін. 15 ст. виникла л-ра *Відродження*. Її розквіт припадає на 16 ст., яке називають «золотим віком» португ. л-ри. Один з перших її творців — Ж. *Вісенте*, який був зачинателем нац. театру і відіграв значну роль у розвитку ісп. та світового театру. Вершину ренесансної л-ри визначила творчість Л. ді *Камоенса* — автора епічної поеми в 10 піснях «Лузіади» (1572). В 17—1-й пол. 18 ст. спостерігається застій у л-рі. Проте творчість автора антиклерикальної поеми «Щури інквізиції» (вид. 1883) поета А. Серрана ді Каштру, страченого інквізицією драматурга А. Ж. да Сілви свідчить, що й тоді в л-рі були сильні гуманістичні тенденції. 2-а пол. 18 ст. характеризується розвитком ідей *Просвітительства*, активізацією літ. процесу. Виникли літ. гуртки «Лісабонська Аркадія» (1756—64), «Нова Аркадія» (з 1790), що обстоювали самобутність португ. л-ри, чистоту нац. мови. Одним із засн. «Лісабонської Аркадії» був драматург, прихильник відродження традицій нац. ренесансного театру на основі франц. класицизму П. А. Коррея Гарсан. З «Нової Аркадії» вийшов автор антиклерикальних та антиабсолютистських поем («Му́ка помсти», опубл. 1836, «Жахаюча ілюзія вічності», опубл. 1837) М. М. ду Бокажі — палкий прихильник франц. бурж. революції кін. 18 ст., засуджений інквізицією на ув'язнення в монастир. У 1-й пол. 19 ст. в л-рі переважала творчість романтиків на чолі з Ж. Б. Алмейдою-Гарретом. Романтизм панував до 60-х рр. Його представляли поет і драматург Ф. Гоміш ді Аморін, романіст і драматург К. Каштелу Бранку та ін. В останній третині 19 ст. точилася тривала полеміка між прихильниками романтизму й молодими літераторами з м. Коїмбри, які пізніше утворили на принципах реалістичного мистецтва коїмбрську школу. Її представник А. ді Кентал — поет і громад. діяч, близький до 1-го Інтернаціоналу, автор реалістичних «Сучасних од» (1865) — виступив 1865 з маніфестом реалізму «Здоровий глузд і добрі смаки» у вигляді відкритого листа до відомого романтика А. Ф. ді Каштілью. Коїмбрська школа критичних реалістів висунула видатного романіста Ж. М. *Еса ді Кейроша*. В кін. 19 ст. виникла реалістична драматургія. Ж. да Камара створив соціальні п'єси «Біля домашнього вогнища» (1876), «Трясовина» (1894), А. М. ді Герра Жункейру — антимонархічну драматичну поему «Батьківщина» (1896). Л-рі 20 ст притаманні різноманітні декадентські течії, серед яких виділявся *символізм*, провідним представником якого був Е. ді Каштру. Данину символізму в ранній період творчості віддав і визначний поет поч. 20 ст. Ф. Песоа. Виникали в той час і різні «ліві» течії, поширювалася філософія *екзистенціалізму*, якою пройнята творчість поетів Г. ді Фаріа, Ж. ді Бружиша та ін. Однак масові рухи трудящих, що зростали під впливом Великої Жовтн. соціалістичної революції, викликали серед прогресивних діячів культури потяг до нац. тематики та реалістичного зображення життя. Тяжку долю селян показав видатний реаліст 20 ст. А. *Рібейру*. Розвивалася соціальна поезія (А. Родрігіш, Т. Кін). У 40-х рр. виникла група неореалістів, яка посіла провідне місце у прогресивній л-рі П. Риси неореалізму притаманні поезії Ж. *Феррейри Гоміша*. Перший значний неореалістичний роман «Гайбеуш» (1940) створив А. Редол. Йому належить і гострий соціально-викривальний роман «У човна сім керм» (1958). С. Ж. Перейра Гоміш (1909—49) — один з керівників португ. компартії — у романі «Естейруш» (1944) гнівно протестував проти соціальної несправедливості. Гостро соціальний протест звучить в «Оповіданнях з життя лікаря» (дві серії, 1949—63) Ф. Намори Гонсалвіша (н. 1919). Романісти М. да Фонсека, М. ду Насіменту (1912—66), А. Кабрал, К. ді Олівейра, Ж. Кардозу Піріш, драматург Л. Ф. Ребелу відображають боротьбу трудящих за соціальну справедливість. Після повалення 1974 фашист. диктатури представники прогресивної л-ри беруть активну участь у будівництві нової, демократичної культури. Укр. мовою перекладено уривки з «Лузіад» Л. ді Камоенса, зб. оповідань М. да Фонсеки, вірші Ф. Песоа, Ж. Режіу, А. Родрігеша, С. ді Мело, Ж. Афонсу («Всесвіт», 1982, № 8), зб. «Португальські прислів'я та приказки» (К., 1982).

В. С. Харитонов.

Архітектура. На тер. П. збереглися з 1-ї пол. 1-го тис. до н. е. укріплені поселення з круглими в плані будинками; від римлян — руїни т. з. храму Діани в Евері (2—3 ст. н. е.), від вестготів — тринефні базиліки (7 ст.), від *арабської культури* — глинобитні будівлі. В 12—14 ст. споруджували численні міські собори й монастирські комплекси в романському та готичному стилях (у Бразі, Візеу, Еворі, Лісабоні). Пізня *готика* стала конструктивною основою для нац. декоративного стилю «мануеліно» (перебудова і буд-во монастирів: Санта-Марія да Вітория в Баталья, засн. 1385. буд-во 1388—1522; Жеронімуш у Лісабоні, 1502—20).

Вівтар св. Аути. До 1525. Фрагмент середньої частини. Національний музей давнього мистецтва. Лісабон.

З 20-х рр. 16 ст. поширюються ренесансні форми (арх. Діогу ді Торралва та ін.). В період ісп. володіння (1581—1640) буд-во в П. занепадає. В кін. 17—18 ст. розвивається містобудування (забудова Лісабона після землетрусу 1755). В архітектурі будівель панують риси *барокко* і *рококо*, з пишним декором на фасадах (палац Келуш поблизу Лісабона, 1747—52, арх. М. В. ді Олівейра; церква Сан-Педру душ Клерігуш у Порту, 1732—48, арх. Н. Назоні). В 19 ст. розвивається *класицизм*. У архітектурі 20 ст. в буд-ві застосовують найновіші буд. матеріали й конструкції (арх. Ф. К. ду Амарал, А. Ж. Песоа та ін.).

Образотворче мистецтво. Від часів палеоліту збереглися наскельні розписи (в Сантьягу-ду-Ешкорал), неоліту — дольмени, кераміка, фігурки з шиферу. В 13—15 ст. з'явилася скульптура в стилі готики. Живопис 15—16 ст. розвивався під впливом нідерл. мист. («вівтар св. Вінцента», 2-а пол. 15 ст.; майстри школи Візеу Вашку Фернандіш, Гашпар Ваш; представники лісабонської школи Грегоріу Лопіш, Жоржі Афонсу). В мист. 17—18 ст. тенденції бароко яскраво виявилися в монументальній скульптурі й теракотових вівтарних статуетках (майстри Ж. Машаду ді Каштру, А. Феррейра). Для живопису 18 — поч. 19 ст. характерні риси пізнього італ. барокко (Ф. Вієйра Лузітану), на зміну якому згодом приходить академічний класицизм. З бурж. революцією 1820 пов'язана творчість Д. А. Сікейри. В мистецтві 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. переважає реалістичний напрям: у скульптурі — творчість А. Соаріж душ Рейша, в живописі — А. К. да Сілва Порту та ін. З 50-х рр. окремі майстри працюють під впливом *абстрактного мистецтва, неореалізму* (Ж. Помар та ін.). Серед художників демократичного напряму — живописець Р. Рібейру, графік М. Жіл. Розвиваються різні види декор.-ужиткового мист.: виготовлення худож. меблів, килимарство, ткацтво, кераміка, різьблення на дереві.

Музика П. має спільні риси з ісп. муз. культурою. У ладовій побудові — поєднання мажоромінору з середньовічними ладами. В метроритмічній структурі — симетричні періоди, трапляються й змінні та мішані метри. Переважають пісенні (фаду — сольна лірична пісня під акомпанемент гітари) й пісенно-танц. (шула, марафа, канінья-верде) жанри. Популярний танець віра. Муз. інструменти: струнні щипкові — гітара, віола, кавакінью; духові — гайта (поздовжня флейта), волинка; ударні — забумба, тамборіл (барабани), пандейру й адуфі (бубни). Профес. музика має давні традиції (в 12—13 ст. мистецтво трубадурів). У 15—17 ст. відомі композитори Д. ді Гоїш, М. Кардозу, М. Р. Коельо, Ф. Корреа ді Араужу, М. Перейра; 18 ст.— К. Сейшаш, Ф. А. д'Алмейда, Ж. ді Соза Карвалью. Відомі оперні композитори 19 ст.— М. Португал (понад 50 опер), А. Кейл, Ж. Аррою. Серед композиторів 20 ст.— Ж. Віана да Мо-

Монастир Санта-Марія да Вітория в місті Баталья. Засновано 1385. Будівництво 1388—1522.

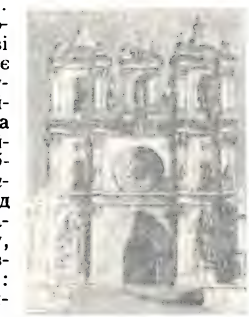

Церква Санта-Марія в місті Алкобаса. 1153—1222. Західний фасад. 17—18 ст.

Старий собор у місті Коїмбрі. 12—16 ст.

Португалія. А. Соаріж душ Рейш. Портрет англійки. Мармур. Друга половина 19 ст. Національний музей сучасного мистецтва. Лісабон.

Португалія. К. Бордалу Піньєйру. Портрет історика мистецтва Р. Ортігана. 1885. Музей Гран Вашку. Місто Візеу.

та, О. да Сілва, Р. Коелью, Ф. Лопіш Граса. В Лісабоні — оперний театр «Сан-Карлуш» (з 1793), Нац. консерваторія (з 1835), муз. академія, 2 симф. оркестри, хорова капела «Поліфонія». Муз. центрами є також Порту і Коїмбра.

Театр. Джерела профес. театру П.— в нар. обрядах, виступах жонглерів, літургійній драмі. Формування нац. театру відбулося в кін. 15 ст., засновник його — драматург, актор і композитор Ж. Вісенте. Наприкінці 16 ст. в Лісабоні виникли перші світські театри, які перебували під впливом ісп. культури. В 2-й пол. 16—17 ст. з посиленням католицької реакції театр П. занепав. У 18 ст. під впливом ідей просвітительства театр. життя активізувалося. Виникли театри «Байру-Алту», «Салітрі», в яких йшли вистави за п'єсами А. Жозе да Сілви, Н. Луїша, Ж. Данієля, що порушують соціальні проблеми. Відродження нац. театру пов'язане з романтизмом, що утвердився в 1-й пол. 19 ст. Створюються нові театри в Лісабоні — Нац. театр королеви Марії II та «Жіназіу» (обидва — 1846), «Прінсіпі реаль» (1865), «Тріндаді» (1867), засн. Консерваторію драм. мистецтва. Серед акторів 19 ст.— Е. даж Невіш, Ж. та А. Роза, Ф. Палья, Е. Бразан, Ф. Таборда. В 1-й чверті 20 ст. театр П. перебував під впливом різних модерністських течій, зокрема символізму («Новий театр», засн. 1925, Лісабон). Нахил до *натуралізму* був притаманний Вільному театру (засн. 1904). Центр театр. життя П.— Лісабон, де працюють Нац. театр королеви Марії II, Нац. нар. театр (засн. 1977; в репертуарі, зокрема, п'єси Л. М. Толстого), Худож. театр Лісабона (засн. 1960; поставив спектаклі «Одруження» Гоголя, «Вишневий сад» Чехова і за творами сучас. нац. драматургів, зокрема К. Феррейри, А. Редола, Б. Сантарену). Провідні актори 50—80-х рр.— А. Абраншіс, Л. Сімоїнш, С. Дініж, М. Лаланді, Ж. Віларет та ін. *І. Г. Посудовська.*

Кіно. Окремі фільми знімалися з 1896. У 1909 створено кінофірму «Португалія-фільм». З кін. 20-х рр. почалася діяльність найвідоміших португ. режисерів — Л. ді Барруша («Марія з моря», 1930) та М. ді Олівейри, документальні фільми якого «Дору, важка праця на річці» (1931), «Дурний Аніка» (1942) порушували соціальні проблеми. В період фашист. диктатури випускалися переважно комерційні стрічки. З кін. 60-х рр. зароджується демократичний напрям, близький до італ. *неореалізму*. Серед фільмів: «Полювання» (1965), «Бенільде» (1974), «Загублена любов» (1981; усі три — реж. Олівейра), «Руїни в інтер'єрі» (1975, реж. Ж. ді Каетану), «Лісабон, право на місто» (1975), «Священна згода» (1977; обидва — реж. Е. Геда), «Ніжні звичаї» (1976, реж. С. Сантос). У м. Фігейра-да-Фош проводяться міжнар. кінофестивалі.

Літ.: Лагутина Е. И. Страны Пиренейского полуострова. Л., 1977; Цоппи В. А. Португальская революция: пути и проблемы. М., 1979; Крицкий Л. Г. Португалия: время испытаний. М., 1979; Славный Б. И. Проблема занятости в развивающихся странах. М., 1979; Португальская поэзия XX в. Пер. с португ. М., 1974; Всеобщая история искусств, т. 2, кн. 1, т. 3. М., 1960—62; Всеобщая история архитектуры, т. 4—5, 7. Л.—М., 1966—69.

ПОРТУГА́ЛОВ Веніамін Йосипович [1835, Полтава — 19.X (1.XI) 1896, Самара, тепер м. Куйбишев] — член *Харківсько-Київського таємного товариства* (з 1856), лікар. У 1854 вступив на мед. ф-т Харків. ун-ту. В 1858 П. виключено з ун-ту за участь у студент. заворушенні. В 1859 вступив на мед. ф-т Київ. ун-ту, де разом з Я. М. *Бекманом*, М. Д. *Муравським* та ін. членами Харків. т-ва, що переїхали до Києва, організував літ. гурток, який сприяв створенню таємного товариства. Розповсюджував революц.-демократичну л-ру серед студентів і слухачів духовної академії та учнів недільної школи. В 1860 П. заарештовано і після 6-місячного ув'язнення в *Олексіївському равеліні* вислано в Казань. Там він закінчив ун-т, продовжував революц. діяльність. У 1861—62 працював лікарем у Пирятині. У вересні 1862 П. вдруге заарештовано в Полтаві за зв'язки з членами місц. *громади*. Після 5-місячного ув'язнення в Петропавловській фортеці на поч. 1863 його заслано в Пермську губ. Повернувшись із заслання, працював земським лікарем у Вятській і Самарській губерніях.

ПОРТУГА́ЛЬСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (ПКП). Засн. 6.III 1921 на установчій конференції в Лісабоні. З 1922 входила до Комінтерну. Після встановлення в Португалії 1926 військ.-фашист. диктатури оголошена поза законом і фактично припинила діяльність. Нелегальна конференція ПКП 1929, одним з ініціаторів якої був Б. А. *Гонсалвіш*, намітила заходи для поновлення роботи партії в умовах підпілля. ПКП очолила виступи трудящих, у т. ч. заг. страйк проти фашизації профспілок 1934, ставши гол. силою антифашист. руху в країні. В 1935 було заарештовано керівництво ПКП, 1939—41 розгромлено багато з її орг-цій. Внаслідок реорганізації партії 1940—41 створено нове керівництво, відновлено мережу її нелегальних орг-цій. III з'їзд ПКП (1943) вперше обрав ЦК партії, виробив курс на єдність дій всіх антифашист. сил країни. В грудні 1943 за ініціативою комуністів утворено підпільний Рух антифашистської нац. єдності, що став ядром створеного 1945 легального Руху демократичної єдності. IV з'їзд ПКП (1946) підкреслив, що фашист. диктатура може бути повалена лише в результаті загальнонац. повстання, вказав на необхідність поєднання нелег. і лег. методів роботи партії. V з'їзд (1957) в умовах зростання демократичного руху в країні прийняв перші програму, що передбачала усунення диктатури мирним шляхом, і статут ПКП. В 1958—59 внаслідок арештів партія зазнала нових втрат. VI з'їзд ПКП (1965) прийняв її нову програму, в якій, враховуючи посилення репресій з боку влади, націлив трудящих на проведення загальнонац. збройного повстання з метою ліквідації влади монополій, здійснення агр. реформи, націоналізації економіки, надання незалежності народам португальських колоній. Після перемоги *Португальської революції 1974*, в підготовці й проведенні якої брали активну участь комуністи, ПКП вийшла з підпілля, взяла участь у здійсненні в країні прогрес. політ. і соціально-економіч. перетворень. У 1974—76 її представники входили до уряду. VII (позачерговий) з'їзд ПКП (1974) підкреслив необхідність продовження процесів демократизації, стабілізації економіки Португалії, деколонізації, вніс зміни до програми та статуту партії. IX з'їзд ПКП (травень — червень 1979) висунув завдання домогтися єдності всіх демократичних сил країни в боротьбі за збереження завойовань революції 1974, поліпшення умов життя трудящих. Під керівництвом ПКП працюють спілка Португальська комуністична молодь (ств. 1980) та ін. прогресивні орг-ції. ПКП брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969, у конференціях європ. комуністичних і робітн. партій 1967 і 1976, Паризькій зустрічі комуністичних і робітн. партій Європи 1980. Чисельність — бл. 187 тис. чол. (1980). Ген. секретар — А. *Куньял* (з 1961). Друк. органи: ЦО — газ. «*Авангел*», теор. і орг. — щоміс. бюлетень «Мілітанте» («Активіст», з 1933) та ін.

Літ.: IX съезд Португальской коммунистической партии. Пер. с португ. М., 1980; Куньял А. Путь к победе. Пер. с португ. М., 1967; Куньял А. Страницы борьбы. Пер. с португ. М., 1977; Куньял А. Португалия: революция на марше, т. 1—2. Пер. с португ. М., 1978. *В. М. Якушик.*

ПОРТУГА́ЛЬСЬКА МО́ВА — мова *португальців* і *бразільців*. Поширена також у Мозамбіку, Анголі та деяких ін. країнах. Належить до *романських мов* індоєвроп. сім'ї. П. м. становить основу *креольських мов* на о-вах Зеленого Мису й Сан-Томе. Найдавніша писемна пам'ятка П. м. належить до 12 ст. Літ. П. м. сформувалася в 16 ст. Сучас. різновиди П. м.— власне португальська та бразільська відрізняються одна від одної найістотніше в фонетиці й лексиці. Фонетичні риси П. м.: розрізнювання чистих і носових голосних, наявність *дифтонгів* (зокрема носових), велика відмінність між ненаголошеними й наголошеними голосними. Наголос падає переважно на передостанній склад слова. За типологією — *флективна мова*, флексія виражає категорії роду й числа імен та категорії особи, числа, способу й стану дієслів; є своєрідний дієвідмінюваний інфінітив. Алфавіт П. м.— на основі латинського. Про л-ру П. м. див. *Португалія*, *Бразілія*, розділ Література.

Літ.: Вольф Е. М., Никонов Б. А. Португальский язык. М., 1965.

К. М. Тищенко.

ПОРТУГА́ЛЬСЬКА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1820. Мала бурж. характер. Ставила за мету ліквідацію монархії і виведення англ. окупаційних

військ з країни. Спалахнула під впливом революції в Іспанії 1820. Тривала з 24.VIII 1820 до 30.V 1823. Початок П. р. поклало повстання військ. частин у м. Порту. В повстанні взяли участь і представники ліберальн. дворянства, буржуазії та чиновництва. Повстанці утворили Тимчасову жунту (орган найвищої держ. влади) і оголосили скликання *кортесів* для прийняття конституції. У вересні повстання охопило Лісабон, і невдовзі Тимчасова жунта встановила свою владу на території всієї країни. В 1821 установчі кортеси прийняли ліберальну конституцію (набрала чинності 23.IX 1822). За новою конституцією П. проголошено конституційною монархією, скасовано *інквізицію*, проведено *секуляризацію* церк. земель, проголошено свободу друку. Всі португальці визнавалися вільними і рівними перед законом, встановлювалася недоторканність приватної власності. Проте аграрне питання залишалося нерозв'язаним. Окупація Іспанії франц. військами і придушення революції 1823 спонукало нац. буржуазію в Португалії відмовитися від дальшої боротьби за революц. завоювання. У травні 1823 контрреволюц. офіцери вчинили заколот і при підтримці Англії і Франції відновили абсолютну монархію і феод. порядки в країні. Зрада національної буржуазії призвела до поразки революції.

Ю. М. Барабанов.

ПОРТУГА́ЛЬСЬКА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1910 — буржуазна революція, що привела до ліквідації монархії і встановлення республіки. Приводом до революції було вбивство 1.X 1910 кримінальними елементами, підбурюваними монархістами, респ. депутата, що викликало вибух обурення і сутички з поліцією. 2.X респ. партія створила Гол. революц. к-т. Вночі проти 4.X в Лісабоні республіканці підняли повстання, яке підтримали деякі армійські частини і флот. 5.X повстанці проголосили Португалію республікою; король втік до Великобританії. 6.X було сформовано Тимчасовий уряд з республіканців на чолі з Т. *Брагою*. Тимчасовий уряд провів декрети про відокремлення церкви від д-ви, скасування дворянських титулів. Було розпущено всі чернечі ордени. З 29. III 1911 нар. освіта стала світською і обов'язковою. 30.III ухвалено виборчий закон, що надав право голосу солдатам і унтерофіцерам, позбавивши цього права монархістів. У серпні установчі збори затвердили конституцію республіки (набрала чинності у вересні 1911). За конституцією проголошувалися 8-годинний робочий день для пром. робітників, свобода друку, автономія колоній. Однак ліберальна буржуазія, що прийшла до влади, і далі проводила колоніальну політику попередніх урядів. Революція, хоча і завдала значного удару по залишках феодалізму і ліквідувала монархію, залишилась половинчастою. Бурж.-респ. уряд, що прийшов до влади, не розв'язав осн. соціально-екон. проблем і не покінчив із залежністю країни від іноз. капіталу. Революція посилила страйковий рух в країні, сприяла формуванню класової свідомості трудящих.

Ю. М. Барабанов.

ПОРТУГА́ЛЬСЬКА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1974 — антифашистська антиімперіалістична, демократична революція в Португалії. Спричинена крайнім виснаженням екон. ресурсів країни внаслідок 13-річної колоніальної війни, загостренням соціальних суперечностей. Визрівання революції прискорили підпільна боротьба, яку розгорнула Португальська компартія (ПКП), проникнення в армію прогресивних ідей. Почалася 25.IV 1974. Рух збройних сил (РЗС) скинув уряд диктатора М. Каетану. Було утворено Раду нац. порятунку, яку очолив ген. А. ді Спінола.

Перший етап П. р. (25.IV 1974—11.III 1975) — період антифашист. загальнодемократичних перетворень: було ліквідовано репресивний апарат фашист. диктатури (встановлена 1926), звільнено політ. в'язнів, на батьківщину повернулися політ. емігранти, відновлено осн. громадян. права і свободи, легалізовано політ. партії, встановлено строки надання незалежності колоніям, до уряду ввійшли представники комуністичної та соціалістичної партій. 13.VII прем'єр-міністром став представник лівого крила РЗС В. Гонсалвіш; після зриву спроби реакційного перевороту (28.IX) представника правого крила ген. А. ді Спінолу на посту президента змінив демократично настроєний ген. К. Гоміш.

Другий етап П. р. (11.III — липень 1975) — період найвищого піднесення революції, що набула антимонополістичного і навіть антикапіталістичного характеру. Почався після провалу правого путчу 11.III. Осн. рушійною силою революції виступав союз народу з РЗС. Були націоналізовані банки, страхові, пром. і трансп. компанії, засоби зв'язку, почала здійснюватися радикальна агр. реформа, прискорилася чистка держ. апарату. Найвищим органом влади стала Революц. рада — виконавчий орган РЗС. На виборах до Установчих зборів 25.IV перемогли партії, що виступали під соціалістичними лозунгами.

Третій етап П. р. (липень — кінець листопада 1975) — період військ.-політ. кризи і шаленої антикомуністичної кампанії реакції та сил соціал-реформізму, розгорнутої при підтримці імперіалістичних кіл Заходу. Екон. труднощі в країні, урядова криза, викликана керівництвом *Португальської соціалістичної партії*, розкол у РЗС привели до заг. військ.-політ. кризи в країні, що закінчилася поразкою революц. крила РЗС після збройної авантюри 25.XI ультралівих військових.

Четвертий етап П. р. (кінець листопада 1975 — середина 1976) — період спаду революції і спрямування її в русло класичної бурж. демократії, зменшення ролі РЗС. 25.IV 1976 набрала чинності конституція, яка закріпила осн. завоювання трудящих (демократичні свободи, націоналізацію, робітн. контроль, агр. реформу) і встановила соціалістичну перспективу розвитку Португалії. 25.IV в країні проведено парламентські, 27.VI 1976 — президентські вибори. Уряди, очолювані соціалістами, а згодом (після парламентських виборів 1979 і 1980) представниками правих партій, почали посилений наступ на конституцію, ін. революц. завоювання трудящих (зокрема, згортання агр. реформи), пішли на поступки іноз. капіталу, сприяють посиленню позицій приватного сектора в економіці країни. Правим силам протистоїть ПКП, яка послідовно відстоює інтереси трудящих, бореться за єдність лівих сил і дотримання конституції.

В. М. Якушик.

ПОРТУГА́ЛЬСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (ПСП). Засн. в травні 1973 на установчому з'їзді, що відбувався на тер. ФРН при активній підтримці зх.-нім. соціал-демократів, на базі створеної 1964 напівлегальної організації «Португальська соціалістична дія». Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу* (з 1973). До *Португальської революції 1974* діяла у підпіллі, разом з комуністами брала участь в опозиційному русі, виступала за ліквідацію фашист. режиму, за надання незалежності колоніям і здійснення антимонополістичних перетворень. Після перемоги революції входила до складу тимчасових урядів. У серед. 1975, у період найвищого піднесення революції, розгорнула антикомуністичну кампанію, спрямовану проти дальшого поглиблення революції, на її обмеження бурж.-демократичними рамками. В період існування очолюваних ПСП урядів (липень 1976 — липень 1978) проводила політику поступок місц. та іноз. капіталу, обмеження революц. завоювань трудящих. З липня 1978 — в опозиції. Стоїть на позиціях «*демократичного соціалізму*». Налічує бл. 100 тис. членів (1981). Ген. секретар — М. Соаріш. Друкований орган — журн. «Португал сосіаліште» («Соціалістична Португалія»).

В. М. Якушик.

ПОРТУГА́ЛЬЦІ — нація, осн. населення Португалії, в т. ч. *Азорських островів* та островів *Мадейра*. Живуть також у США, Бразілії, Анголі, Мозамбіку, в деяких районах Азії і ряді європ. країн. Заг. чисельність П.— 11,9 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять *португальською мовою*. За релігією П.— переважно католики. П. склалися в результаті змішання романізованих лузитан із свевами, вестготами, арабами та ін. племенами. Після утворення в серед. 12 ст. на тер. Португалії незалежної д-ви почалося формування португ. народності. П. відіграли значну роль в етногенезі бразільців. Процес формування П. в націю завершився в 19 ст. Осн. заняття П.— землеробство, тваринництво, рибальство; тварінництво працює в пром-сті. Про історію, г-во і культуру П. див. *Португалія*.

ПОРТУЛА́К (Portulaca) — рід трав'янистих переважно однорічних рослин родини портулакових. Стебло сланке, м'ясисте, зрідка стояче. Листки цілокраї, м'яси-

Портулак городній.

сто-соковиті. Квітки двостатеві, сидячі. Плід — багатонасінна коробочка. Пошир. у тропіч. і субтропіч. областях обох півкуль. В СРСР, у т. ч. на Україні, росте як бур'ян П. городній (P. oleracea). Культурні форми його розводять заради соковитих кислуватих листків, що їх вживають сирими, вареними або консервованими як приправу до м'ясних страв. П. великоквітковий (P. grandiflora) — з повними або простими рожевими, білими, жовтими або червоними квітками культивують як декоративну рослину. Походить з Пд. Америки. Використовують для створення декоративно-килимових клумб, бордюрів тощо.

ПОРТУЛА́НИ, портолани (франц. portulans, від італ. portolano — судноводій, штурман), компасні карти — мор. навігаційні карти, якими користувались у 13—16 ст. в країнах Середземномор'я у мореплавстві. На П. детально наносили берегову смугу, внутр. райони суходолу майже не позначали. Для визначення шляху корабля на П. використовували сітку компасних ліній (сітки паралелей та меридіанів на них не було). На П. уперше було введено лінійний масштаб. Перші П. складені у Венеції, Генуї та ін. італ. містах для Середземного та Чорного морів. На цих П., зокрема, детально позначено чорноморське й азовське узбережжя сучас. тер. України.

ПОРТ-ХА́РКОРТ — місто на Пд. Нігерії, адм. ц. штату Ріверс. Значний мор. порт у гирлі р. Бонні на узбережжі Атлантичного ок. Початковий пункт з-ці, аеропорт. 242 тис. ж. (1975). Центр району нафтопромислів, з якими сполучений нафтопроводом. Судноверф, автоскладальний, шинний заводи, окремі підприємства азбоцем., олійницької та тютюнової пром-сті. Поблизу П.-Х.— великий нафтопереробний з-д і нафт. порт Бонні.

ПОРУМБЕ́СКУ (Porumbescu) Чіпріан (2.X 1853, Шіпотеле-Сучевей, Сучава — 25.V 1883, Ступка, тепер Чіпріан-Порумбеску) — рум. композитор, диригент, один з основоположників рум. нац. музики. Муз. освіту здобув у К. *Мікулі* (теорія) і С. *Воробкевича* (гармонія, хорове диригування). В 1875—77 працював диригентом хорового т-ва та керівником робітн. хорів у Чернівцях. Був заарештований за участь у нац.-визвольному русі під час австро-угорського панування. В 1879—81 навчався у Віденській консерваторії. В 1881—82 викладав у муз. школі в Брашові (Румунія). У своїй творчості використовував рум. нар. мелодії. Твори: сатирична муз. комедія «Кандидат Лінте» (1877), ліричноказкова оперета «На молодику», «Балада» для скрипки і фортепіано (1880), пісні (зокрема, революц. пісня «Перше травня») та ін. інструм. та вокальні твори. Ім'я П. присвоєно Бухарестській консерваторії.

ПОРУЧА́ЙНИК (Tringa stagnatilis) — птах род. *сивкових*. Тіло стрункe (довж. 23—27 см, маса 55—85 г), ноги високі, тонкі, оливково-зеленого кольору. Оперення спини бурувато-сіре з чорними плямочками, попереку і надхвістя — біле, грудей — біле з темно-бурими плямочками. Дзьоб довгий, чорного кольору. П. населяє заболочені ділянки поблизу озер і рік. Гніздо мостить на землі серед невисокої трави. Кладка з 4 яєць у травні. Насиджують самець і самка. Живиться дрібними безхребетними. Поширений в Лісостепу і Степу Європи і Азії; в СРСР — на Сх. до Забайкалля. В УРСР — нечисленний птах, трапляється на гніздуванні в Черніг., Харків., Київ., Полтав., Черкас., Дніпроп. і деяких ін. областях. Перелітний птах, зимує в Африці, Пд. Азії, Австралії, окремі поодинокі птахи зимують на узбережжі Каспійського моря. *Л. О. Смогоржевський.*

Поручайник.

ПОРУЧИ́ТЕЛЬСТВО — 1) В СРСР — вид забезпечення виконання *зобов'язань*. Передбачено ст. 35 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 191—194 ЦивК УРСР). Поручитель зобов'язується перед *кредитором* ін. особи повністю або частково відповідати за виконання нею свого зобов'язання. Кредитор може пред'явити вимогу до поручителя, який відповідає в тому ж обсязі, що й боржник, якщо інше не передбачено договором П. Поручитель, який виконав за боржника його зобов'язання, набуває право зворотної вимоги до боржника в розмірі суми, яку він виплатив кредиторові. Договір П. укладається в письмовій формі. 2) В рад. кримінальному процесі *запобіжний захід*, що полягає в одержанні клопотання від громадян, які заслуговують довіри, або постанови громад. орг-ції чи трудового колективу про те, що вони поручаються за належну поведінку та своєчасну явку *обвинуваченого* за викликом до органу дізнання, слідчого або в суд (ст. 149, 152, 154 КПК УРСР). 3) Зобов'язання громад. орг-ції чи трудового колективу про перевиховання і виправлення особи, винної у вчиненні злочину, щодо якої суд, прокурор, а також слідчий і орган дізнання, за згодою прокурора, винесли рішення про закриття кримінальної справи і передачу її на поруки цій орг-ції чи трудовому колективу (ст. 10—13 КПК УРСР). *С. П. Коломацька.*

ПОРУ́ШЕННЯ КРИМІНА́ЛЬНОЇ СПРА́ВИ — перша стадія *кримінального судочинства*, в якій суд, прокурор, слідчий і органи дізнання зобов'язані почати провадження кримінальної справи в кожному випадку виявлення ознак *злочину*. В окремих випадках справи порушуються за скаргою потерпілого (див. *Приватне обвинувачення*). Відповідно до закону (в УРСР — ст. 4 і гл. 8 КПК УРСР) приводами і підставами до П. к. с. є заяви або повідомлення про факти злочинів, затримання *підозрюваного* на місці скоєння злочину або з речовим доказом, *явка з повинною*, повідомлення, опубліковані в пресі, безпосереднє виявлення органом дізнання, слідчим, прокурором або судом ознак злочину. Якщо немає достатніх даних щодо наявності ознак злочину, прокурор, слідчий, орган дізнання або суддя приймають рішення про відмову у П. к. с., про що повідомляють заінтересованих осіб і установи. Нагляд за законністю П. к. с. здійснює прокурор. *О. Й. Ляхович.*

ПОРУ́ШЕННЯ НАЦІОНА́ЛЬНОЇ І РА́СОВОЇ РІВНОПРА́ВНОСТІ — за рад. кримінальним правом *державний злочин*, що полягає в пропаганді або агітації з метою викликати расову чи нац. ворожнечу або розбрат, а також пряме чи посереднє обмеження прав або встановлення прямих чи посередніх переваг громадян залежно від їхньої расової або нац. належності. За Конституцією СРСР (ст. 36), конституціями союзних (ст. 34 Конституції УРСР) та авт. республік, будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян за расовими і нац. ознаками, так само як і всяка проповідь расової або нац. винятковості, ворожнечі або зневаги караються за законом (ст. 11 Закону СРСР про кримінальну відповідальність за держ. злочини; в УРСР — ст. 66 КК УРСР). Яких би форм не набував цей злочин (шляхом проповіді нац. винятковості, розповсюдження серед вузького чи широкого кола осіб націоналістичних ідей та поглядів тощо), він вчинюється тільки з прямим умислом. Карається позбавленням волі на строк від 6 місяців до 3 років або засланням на строк від 2 до 5 років. *В. Б. Бабій.*

ПОРУ́ШЕННЯ ПРА́ВИЛ МІЖНАРО́ДНИХ ПОЛЬО́ТІВ — *делікт*, що полягає в недотриманні спец. правил, якими визначено порядок виконання польотів з метою гарантування безпеки повітряних пересувань. На основі принципу держ. *суверенітету* над повітряним простором кожна д-ва має право самостійно встановлювати правила польотів будь-яких повітряних суден, що перебувають у межах її нац. *території*. В СРСР питання міжнар. польотів врегульовано главою VI *Повітряного кодексу СРСР*. Рад. Союз додержує й умов здійснення міжнар. польотів, оформлених як міжнар. стандарти в додатку 2-му Конвенції про міжнар. цивільну авіацію, схваленої на конференції в Чікаго 1944. На цій же конференції було засновано *Міжнародну організацію цивільної авіації* (ІКАО). Уніфіковані за допомогою ІКАО норми міжнар. польотів запроваджуються д-вами тільки за їхньою добровільною згодою. Відповідальність за П. п. м. п. встановлюється в нац. праві д-в. За рад. кримінальним правом (ст. 21 Закону про кримінальну відповідальність за державні злочини; в УРСР — ст. 76 КК УРСР) П. п. м. п. є одним з *державних злочинів*, що полягає у вльоті в СРСР і вильоті з СРСР без встановленого дозволу, недодержанні зазначених у дозволі маршрутів, місць посадки, повітряних воріт, висоти польотів або ін. порушеннях правил міжнар. польотів. Караються позбавленням волі на строк до 10 років або штрафом у розмірі до 1 тис. крб. з конфіскацією повітряного судна або без конфіскації. Див. також *Угон повітряного судна*. *А. М. Шостак.*

ПОРФИ́Р'ЄВ Володимир Борисович [26.VI (8.VII) 1899, Вятка, тепер м. Кіров РРФСР — 30.I 1982, Київ] — укр. рад. геолог, акад. АН УРСР (з 1957). Закінчив Ленінгр. гірничий ін-т (1926), працював у *Геологічному комітеті*, з 1929 — у Нафтовому н.-д. ін-ті в Ленінграді. В 1938—41 і 1944—50 — науковий співробітник Ін-ту геологічних наук АН УРСР (з 1945 — Львів. філіалу цього ін-ту). В 1951—63 — директор Ін-ту геології корисних копалин АН УРСР (тепер—Ін-т геології і геохімії горючих копалин АН УРСР) З 1963 працював у Ін-ті геол. наук АН УРСР (1963—68 — директор, з 1968 — зав. відділом). Провадив геол. дослідження у нафт. районах Серед. Азії та Закавказзя, вивчав нафтоносність України, зокрема Дніпровсько-Донецької западини, Карпат і Прикарпаття. Наук. праці — з питань геології і геохімії горючих корисних копалин. П.— автор гіпотези походження нафти й теорії походження озокериту. Розробив узагальнену теорію утворення різних видів викопного вугілля. Обгрунтував практичне використання менілітових сланців. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції і Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР, 1971. Премія ім. В. І. Вернадського АН УРСР, 1980.

ПОРФІ́Р (від грец. *лорфи́рєос* — багряний, пурпурний) — загальна назва *магматичних гірських порід* порфірової будови, при якій великі кристали будь-якого мінералу (здебільшого лужного *польового шпату*) містяться в основній дрібнокристалічній або склуватій масі. Складаються П. переважно з лужних польових шпатів, кварцу, рогової обманки, біотиту тощо. Поширені на Україні, в межах *Українського щита*. Використовують як буд. матеріал.

ПОРФІРИ́НИ — дуже поширені в природі *пігменти*; гетероциклічні сполуки, побудовані з чотирьох кілець піролу. В організмах синтезуються з порфобіліногену. П. утворюють комплекси з іонами багатьох металів (напр., Mg, Fe, Zn, Ni, Co, Cu, Ag). Найбільш біологічно важливі комплекси П. з іонами Fe та Mg, а саме: *хлорофіли* — Mg-порфіринові комплекси; *геми* — Fe-порфіринові комплекси, що входять до складу *гемоглобіну*, *міоглобіну*, *цитохромів*, ферментів *каталази* та *пероксидази*. П. виявлені також у продуктах екскреції тварин (уропорфірини, копропорфірини), в шкаралупі пташиних яєць, оперенні птахів, раковинах молюсків, а також у нафті бітумах та викопних органічних рештках. Абіогенне утворення П. пов'язують з шляхами хім. еволюції.

ПОРФІРИ́Т — магматична виливна безкварцова гірська порода порфірової будови. В П. великі кристали *андезину*, *рогової обманки* або *авгіту* розсіяні в основній дрібнозернистій масі. На Україні П. є у межах *Українського щита* і в гірському Криму. Використовують як буд. матеріал.

ПОРФІ́РІЙ (Порфи́ріос; бл. 233, Тір — бл. 304, Рим) — давньогрец. філософ, представник *неоплатонізму*, учень *Плотіна*. Коментатор праць *Платона* і *Арістотеля*. Трактат П. «Вступ до „Категорій" Арістотеля» (ін. назва — «Про п'ять звучань»), у якому викладено вчення про ознаки понять, не раз перекладали і коментували вчені Візантії, Сходу і Заходу, він був до серед. 12 ст. одним з гол. посібників з логіки. П. належать і праці з астрономії, математики та історії, ряд полемічних творів, зокрема «Проти християн», основу якої становила критика Біблії.

ПО́РХАВКИ, дощовики — народна назва багатьох видів грибів з групи *гастероміцетів* (види родів Lycoperdon, Calvatia, Bovista). Плодові тіла надземні, замкнуті, часто кулясті. Бл. 100 видів (за ін. джерелами, понад 500). Ростуть на пасовищах, узліссях та ін. Найпоширеніші на Україні П.: Lycoperdon perlatum (L. gemmatum), Bovista nigrescens, Calvatia caelata та ін. Деякі П. (до утворення спор) їстівні.

ПОРЦЕЛЯ́НА (італ. porcellana) — див. *Фарфор*.

ПО́РШЕНЬ — циліндрична деталь, що рухається зворотно-поступально в циліндрах машин-двигунів, компресорів, насосів тощо; основна деталь *поршневих машин*. П. (мал.) машин-двигунів (напр., двигунів внутр. згоряння) сприймає тиск газів (пари, рідини) і передає його рухомим частинам (валам тощо). У компресорах за допомогою П. всмоктується, стискується і нагнітається газ, у насосах — всмоктується і нагнітається рідина або ін. речовина. П., що його довжина набагато перевищує діаметр, наз. плунжером.

ПОРШНЕ́ВА МАШИ́НА — машина, що за допомогою *поршня* перетворює потенціальну енергію тиску газу (пари, рідини) на механічну (кінетичну) енергію. До П. м. належать більшість *двигунів внутрішнього згоряння*, *парові машини*, поршневі *компресори* і *насоси*, деякі спец. машини (напр., для лиття під високим тиском) тощо. Машини такого типу нескладні в експлуатації, довговічні. Робочий процес у них циклічний і переривчастий. Порівняно з *лопатковими машинами* П. м. менш потужні і зрівноважені. П. м. використовують у пром-сті, на транспорті тощо.

ПОРЯ́ДОК у біології — систематична категорія в ботаніці, яка об'єднує споріднені *родини* рослин. Напр., П. букоцвітих (Fagales) об'єднує род. букових і березових. Назву П. найчастіше беруть від назви типової для нього родини. Латинську назву П. звичайно утворюють додаванням до основи закінчення -ales. Споріднені П. об'єднують у *класи*. В систематиці тварин П. відповідає *ряд*.

ПОРЯ́ДОК у математиці — числова характеристика математичних об'єктів. 1) П. алгебр. кривої $f(x, y) = 0$ [де $f(x, y)$ — *многочлен* відносно x і y] — степінь многочлена $f(x, y)$. Напр., *конічні перерізи* — криві другого П. 2) П. *нескінченно малої величини* α відносно нескінченно малої величини β — таке число n, що існує скінченна не рівна нулеві *границя* $\lim(\alpha/\beta^n)$. Напр., $\sin^2 2x$ при $x \to 0$ нескінченно мала 2-го П. відносно x, тому що $\lim_{x\to 0} \frac{\sin^2 2x}{x^2} = 4$. Кажуть, що α нескінченно мала вищого П., ніж β, якщо $\lim(\alpha/\beta) = 0$, і нижчого порядку, ніж β, якщо $\lim(\alpha/\beta) = \infty$. Аналогічно визначають П. *нескінченно великих величин*. 3) П. нуля (відповідно полюса) *а функції* $f(x)$ — таке число n, що існує скінченна не рівна нулеві границя $\lim_{x\to a} \frac{f(x)}{(x-a)^n}$ [відповідно $\lim_{x\to a}(x-a)^n f(x)$]. 4) П. похідної — число диференціювань, проведених над функцією (див. *Диференціальне числення*). Аналогічно визначають П. диференціалу. 5) П. *диференціального рівняння* — найвищий П. похідних, що входять до рівняння. 6) П. квадратної *матриці* (і *визначника*) — число її рядків чи стовпців. 7) П. скінченної групи (див. *Груп теорія*) — число її елементів. П. елемента a — найменше число n, для якого $a^n = e$ (e — одиниця групи). 8) П. цілої функції $f(z)$ — нижня грань (див. *Верхня та нижня грані*) значень A, для яких відношення $f(z)/e^{Az}$ обмежене. 9) П. числа (величини). При оцінках чисел (величини) кажуть, що вони мають П. n, розуміючи під цим, що їхнє значення більше за $5\cdot 10^{n-1}$, але менше за $5\cdot 10^n$.

ПО́САГ, придане — рухоме і нерухоме майно, гроші та ін., що виділяються батьками або родичами нареченій при вступі її в шлюб. Звичай виник у період розкладу родової організації, коли відбувався перехід до моногамного шлюбу (див. *Моногамія*). В дореволюц. Україні П. ставав спільною власністю подружжя. В разі смерті бездітної дружини П. повертався в сім'ю, що його виділила. П. відіграє важливу роль у бурж. шлюбі. В СРСР П. втратив своє значення. Побутує серед незначної частини населення і не підлягає правовій регламентації.

ПОСА́Д —1) Передмістя, торг.-ремісничa, спочатку не укріплена частина міст у *Київській Русі* й Рос. державі часів феодалізму. П. виник внаслідок сусп. поділу праці, яке привело до відокремлення ремесла від землеробства і концентрації торговців і ремісників у містах. У Давній Русі П. називався «подолом» (від розташування П. нижче від міста-фортеці, збудованої, як правило, на горі). З кін. 12—13 ст. за «подолом» у Пн.-Сх. Русі закріпилася назва «посад». Від цього терміна походила назва ремісничо-торг. населення міст — *посадські люди*. 2) Торг.-пром. центр у 17—18 ст., який, хоч і не мав фортеці, зараховували до міст, а його населення — до складу посадських людей. Після поділу посадських людей на купецтво і міщан у кін. 18 ст. термін «посад» вийшов з ужитку. Однак він зберігся у власних назвах ряду населених пунктів. На Україні цей термін з'явився після її возз'єднання з Росією 1654, головним чином у Стародубському і Ні-

В. Б. Порфир'єв.

Поршень двигуна внутрішнього згоряння.

жинському полках та на Слобідській Україні.

ПОСА́ДА (Posada) Хосе Гуадалупе (2.II 1851, Агуаскальєнтес — 20.I 1913, Мехіко) — мекс. графік. З 1887 працював у Мехіко у вид-ві А. Ванегаса Арройо, навчався у М. Манільї. Створив понад 15 тис. гравюр на дереві на революц. тематику («Революціонер», «Смерть генерала М. Гонзалеса», «Нікель», «Голос Незалежності» та ін.), ілюстрації до багатьох

Х. Г. Посада. Розгін демонстрації. Гравюра на металі. Початок 20 ст.

видань нар. літератури, листівки із злободенними політ. та побутовими малюнками. Соціально загострені гравюри П. сприяли розвитку революц. мекс. мистецтва.

ПОСА́ДКИ в машинобудуванні—з'єднання деталей, вставлених одна в одну. Розрізняють П. рухомі — з зазором, який дає змогу деталям (напр., *поршню* в циліндрі) взаємно переміщуватись у процесі експлуатації, і нерухомі — з натягом (примусовим вклинюванням), який перешкоджає будь-якому взаємному переміщенню деталей (напр., втулки у *шатуні*). Є й перехідні П., що в них можливий зазор або натяг.

ПОСА́ДНИК — спочатку намісник князя в землях, що входили до складу Давньоруської держави. Вперше цей термін згадується в «*Повісті временних літ*» під 997. Пізніше в Новгороді (12—15 ст.) і Пскові (14—16 ст.) П.— особа, що обиралася *вічем* з заможних і родовитих бояр і мала широкі повноваження в галузі держ. управління.

ПОСА́ДСЬКІ ЛЮДИ — торг.-ремісниче населення міст і частини поселень міського типу (*посадів, слобід*) у Рос. державі. Термін «посадські люди» вперше згадується в джерелах 15 ст. П. л. об'єднувалися в громади з земськими старостами на чолі, які відповідали за своєчасну сплату податків і виконання різних повинностей членами громади на користь д-ви. В 2-й пол. 16 ст. з складу П. л. виділилася в станову групу багата купецька верхівка, т. з. *гості*. Як окремий стан П. л. були на Слобідській Україні, де становили значну частину міськ. населення в 2-й пол. 17—18 ст. За «Жалуваною грамотою містам» 1785, П. л. почали називати лише міську бідноту, яка згодом злилася з *міщанами*.

ПОСВЯ́ТА, присвята — напис, невеликий вірш, вміщений на початку художнього твору, що вказує особу чи подію, яким цей твір присвячується. Інколи П. набуває значення самостійного ліричного твору, в ньому автор викладає суспільні погляди, мотивує своє ставлення до адресата, висловлює судження з якогось важливого питання. *Г. Я. Неділько.*

Посейдон. Національний музей. Афіни.

ПОСЕЙДО́Н (Посідон; Ποσειδῶν) — у грец. міфології бог моря і мореплавства, син *Кроноса й Реї*, брат *Зевса*. Спочатку був богом племені іонійців, а пізніше — всієї Старод. Греції. Вшановували його як бога Землі, підземних вод, конярства, з утвердженням олімпійської релігії став богом моря, витіснивши давні морські божества — *Нерея, Океана* та ін. У Римі культ П. злився з культом *Нептуна*.

ПОСЕ́ЛЕННЯ — місце осілого життя людей. Постійні П. виникли за часів *первіснообщинного ладу* з переходом людей від *збиральництва* і мисливства до землеробства. Найдавніші постійні П. на тер. України належать до часів *кам'яної доби*. П. у племен *трипільської культури* складалися з великих глинобитних будинків, розташованих по колу. Перші укріплені П. (див. *Городище*) з'явилися наприкінці *бронзового віку*. Для Давньої Русі характерним типом П. було *дворище*. Існували також укріплені частини П.— *дитинець, замок*. З розкладом общинно-родових відносин універсальною формою П. стало село. У феод. Польщі, Литві та на загарбаних ними укр. землях існували також *фільварки*. В процесі відокремлення ремісничої і торг. діяльності від землеробства виникло *місто*.

На Україні, зокрема, існували ще такі П., як містечка (гол. чин. з землеробським і торг. населенням). Поряд з осн. типами П. за феодалізму і капіталізму на Україні були ще різні за формою й призначенням П., зокрема госп.П. заможних селян і козаків — *хутір* і *зимівник*, а також займище, виселок. В ті часи П. виникали поблизу пром. підприємств по виготовленню скла, заліза, поташу, селітри, паперу тощо. Поступово на їхній основі виростали села і міста з відповідними назвами — Гута, Попельня, Папірня, Рудня та ін. Протягом 11—18 ст. в різних частинах тер. України були відомі такі види П., як *слободи* і *посади*. З 2-ї пол. 16 ст. в Росії та з 1-ї пол. 18 ст. в окремих місцевостях України створювалися *військові поселення*. За капіталізму виникли нові форми П.— робітн. селища, ферми та економії. В СРСР П. поділяються на міські (міста республіканського, обласного і районного підпорядкування, селища тощо) і сільські (села, селища, станиці, аули, кишлаки тощо). Сучасні П. в СРСР становлять ланки адм.-тер. системи з відповідними органами держ. влади і управління.

ПОСЕРЕ́ДНИЦТВО — в *міжнародному праві* участь третьої держави або міжнародної організації в мирному розв'язанні спору (конфлікту) між іншими державами. Положення про П. містять *Гаагські конвенції 1899 і 1907, Статут ООН* (ст. 33). Посередник може виступати як за проханням конфліктуючих сторін, так і за власною ініціативою, за пропозицією держав, не причетних до спору. На відміну від «*добрих послуг*» при П. третя д-ва діє активніше. Вона, не обмежуючись побажаннями заінтересованих сторін, має право рекомендувати умови розв'язання спору по суті й вести з приводу цього відповідні переговори з заінтересованими д-вами та орг-ціями. Імперіалістичні д-ви використовують П. як засіб для втручання у внутр. справи ін. держав.

ПОСЕСІ́ЙНІ СЕЛЯ́НИ — категорія феодально залежних селян у Рос. державі 18—1-ї пол. 19 ст., куплених підприємцями і прикріплених царським урядом до пром. підприємств. Поява П. с. була пов'язана з необхідністю забезпечити робочою силою мануфактурне виробництво, що розвивалося. Категорія П. с. виникла після видання *Петром I* указу від 18 (29).I 1721, за яким підприємцям з дворян і купців дозволялося купувати селян для потреб пром. виробництва (див. *Посесія*). На Україні праця П. с. частково використовувалася на деяких суконних підприємствах. Під впливом наростаючої боротьби П. с. проти жорстокої експлуатації, а також враховуючи домагання дворянства на монопольне право користуватися працею кріпаків, уряд не раз обмежував застосування праці П. с. (укази 1752, 1762, 1802, 1808). В 1816 було остаточно заборонено купувати селян для підприємств. На основі закону 1840 почалася ліквідація посесійних відносин. Застосування праці П. с. припинилося у зв'язку з проведенням *селянської реформи 1861*.

М. Н. Лещенко.

ПОСЕ́СІЯ (від лат. possessio — володіння), посесійне право — 1) Умовне володіння людьми чи землями, надане промисловим підприємцям (переважно недворянського походження) в Рос. державі, у т. ч. на Україні, у 18—19 ст. Підприємці не мали права відчужувати робочу силу і землі від даного підприємства (в цьому й полягала умовність володіння). Початок П. покладено указом *Петра I* 1721. П. була формою поширення кріпацтва на сферу пром-сті в період розвитку великої мануфактури. П. на робочу силу скасовано указами 1861 і 1863, однак на володіння землями в деяких місцях зберігалася до 1917. Див. також *Посесійні селяни*. 2) Тимчасова або спадкова оренда держ. маєтку разом з приписаними до нього селянами. Існувала в Польщі у 18 ст., зберігалася також у 1-й пол. 19 ст. на тер. Правобережної України та Білорусії, возз'єднаних з Росією після поділів Польщі.

ПОСИБІЛІ́СТИ (франц. possibilistes, від лат. possibilis — можливий) — опортуністична течія у франц. робітничому русі 80-х рр. 19 — поч. 20 ст. Ідейною основою посибілізму була реформістська теорія «муніципального соціалізму» (мирне вростання капіталізму в соціалізм шляхом дрібних реформ, проведених *муніципалітетами*). П. становили дрібнобурж. крило Робітн. партії (засн. 1879). П. вели боротьбу проти революц. марксизму, намагалися пристосуватися до бурж. ладу, відмовилися від революц. тактики і дотримувались «політики можливостей». У

1882 П. здійснили розкол Робітн. партії, відмежувалися від *гедистів* і заснували Робітн. партію соціалістів-революціонерів (з 1883 — Федерація франц. трудящих-соціалістів). У кінці 80-х рр. П. намагалися очолити міжнар. робітн. рух, але не були підтримані більшістю соціалістичних орг-цій. Внаслідок цього 1889 в Парижі відбулися два паралельні конгреси: міжнар. соціалістичний конгрес марксистів (поклав початок *Інтернаціоналу 2-му*) і конгрес П., що опинилися в ізоляції. На поч. 20 ст. П. ввійшли до складу *Французької соціалістичної партії*.

Б. М. Гончар.

ПОСИВІ́ННЯ — необоротне знебарвлення волосся внаслідок втрати ним *пігменту*. П. в похилому віці — нормальне фізіологічне явище. Насамперед сивіє волосся на скронях, потім сивіють брови, борода, лобок. Нерідко спостерігається передчасне П. (у людей з порушенням функції *нервової системи*, з захворюванням залоз внутр. секреції). Буває вроджене П. З косметичною метою при П. вдаються до фарбування волосся рослинними або хімічними фарбами.

ПОСІ́ВНА ПЛОЩА — площа (в *гектарах*), зайнята посівами сільськогосподарських культур. Розрізняють загальну П. п. і П. п. окремих с.-г. культур або культур, об'єднаних в певні групи за характером використання (круп'яні, технічні, овочеві, кормові), способом догляду (просапні) або за ботаніч. ознаками (зернові, зернобобові, коренеплоди). Розподіл загальної П. п. під різні групи с.-г. культур наз. структурою П. п. Посівна площа *повторних посівів* в загальну П. п. не включається.

ПОСЛА́ННИК (повна назва — надзвичайний посланник і повноважний міністр, в СРСР — надзвичайний і повноважний посланник) — 1) За Віденською конвенцією 1961 про дипломатичні зносини (див. *Віденські конвенції 1961 і 1963*) дипломатичний представник 2-го класу, наступного за класом *послів*. Очолює *дипломатичну місію*. 2) *Дипломатичний ранг*. В СРСР існують П. 1 і 2-го класів.

ПОСЛА́ННЯ, епістола — літературний, переважно віршований твір, написаний у формі листа або звертання до якоїсь особи чи багатьох людей. П. було відоме вже в античній поезії («Послання до Пізонів» Горація). Формою П. користувалися в давньорус. л-рі («Слово нѣкоего отца к сыну своему»), в полемічній л-рі 16—17 ст. («Писания» І. Вишенського). Розквіту цей жанр набув у епоху класицизму («Лист про користь скла» М. Ломоносова). До жанру П. не раз зверталися Т. Шевченко («І мертвим, і живим...»), І. Франко («Товаришам із тюрми»), Леся Українка («Товаришці на спомин»), рад. поети П. Тичина («Листи до поета»), М. Рильський («Народам радянської землі») та ін.

В. М. Лесин.

ПОСЛІ́Д — 1) Дитяче місце — у людини, ссавців, деяких хордових та безхребетних тварин, орган зв'язку зародка із тілом матері в період внутрішньоутробного розвитку (див. *Плацента*). 2) Відходи зерна, що залишаються після молотьби, очистки зерна тощо. 3) Екскременти птахів.

ПОСЛІ́ДОВНЕ З'Є́ДНАННЯ в електротехніці — з'єднання в *колі електричному* двох або більше джерел чи (і) приймачів електр. енергії, при якому крізь них проходить один і той самий струм (мал.). П. з. джерел застосовують для одержання напруг, що перевищують *електрорушійну силу* одного джерела (напр., П. з. елементів акумуляторної *батареї*). При П. з. приймачів напруга на цих приймачах розподіляється пропорційно їхнім опорам. Див. також *Паралельне з'єднання* в електротехніці.

ПОСЛІ́ДОВНИЙ АНА́ЛІЗ — метод одержування статистичних висновків, у якому число випробувань не фіксується наперед, а визначається в процесі самих випробувань за їхніми результатами. Дає змогу значно зменшити серед. число випробувань порівняно з методом вибірки фіксованого об'єму при тій же вірогідності статистичного висновку (див. *Статистична перевірка гіпотез*). П. а. створив 1944 амер. математик А. Вальд. Значний внесок у його розвиток зробили рад. вчені А. М. *Колмогоров*, Ю. К. Бєляєв (н. 1932), А. М. Ширяєв (н. 1934). Укр. вчені В. С. *Михалевич* і Н. З. Шор (н. 1937) розробили т. з. метод П. а. варіантів, використавши ідеї П. а. стосовно до розв'язування задач статистичного аналізу складних об'єктів. П. а. використовується в статистичній радіолокації, послідовному контролі виробництва, випробуванні виробів на довговічність.

Літ.: Енциклопедія кібернетики, т. 2. К., 1973; Ширяев А. Н. Статистический последовательный анализ. Оптимальные правила остановки. М., 1976.

І. М. Коваленко.

ПОСЛІ́ДОВНИХ НАБЛИ́ЖЕНЬ МЕ́ТОДИ, ітераційні методи — методи знаходження розв'язків математичних задач за допомогою *рекурентних послідовностей* наближень (*ітерацій*), в яких початкові наближення обирають достатньою мірою довільно. Використовуються як для доведення існування, так і для практичного обчислювання розв'язків алгебр., диференціальних, інтегральних, інтегро-диференціальних та ін. функціональних рівнянь, екстремальних задач тощо. Найчастіше на практиці застосовують П. н. м. двошарові (однокрокові), для яких задають одне поч. наближення, та тришарові (двокрокові), для яких задають два поч. наближення. Щоб проілюструвати ці методи, візьмемо систему лінійних *алгебраїчних рівнянь*

$$Ay = f, \qquad (1)$$

де A — задана симетрична *матриця*, y — шуканий *вектор* (розв'язок), f — заданий вектор. В тришаровому методі (двошаровий одержується як частинний випадок тришарового) чергове наближення v_{k+1} до розв'язку y знаходиться за формулою

$$v_{k+1} = \alpha_{k+1}(E - \tau_{k+1} B \cdot A) v_k + \\ + (1 - \alpha_{k+1}) v_{k-1} + \alpha_{k+1}\tau_{k+1} Bf, \qquad (2)$$

де α_{k+1} і τ_{k+1} — ітераційні параметри (при $\alpha_{k+1} \equiv 1$ одержуємо двошаровий метод), E — одинична матриця, B — допоміжна матриця достатньо простого виду (напр., діагональна, трикутна тощо), v_k і v_{k-1} — два попередні наближення. Матрицю B, ітераційні параметри і поч. наближення v_0 і v_1 вибирають так, щоб число арифм. і логічних операцій для швидкого знаходження наближеного розв'язку системи (1) було якомога менше при заданому обсязі *пам'яті обчислювальної машини*. Формула (2) визначає більшість ітераційних методів знаходження розв'язків системи (1). Існують П. н. м., які використовують більше двох поч. наближень, але при практичних обчисленнях на *електронних обчислювальних машинах* в основному використовують дво- і тришарові методи.

Літ.: Фаддеев Д. К., Фаддеева В. Н. Вычислительные методы линейной алгебры. М. — Л., 1963; Приближённое решение операторных уравнений. М., 1969; Пшеничный Б. Н., Данилин Ю. М. Численные методы в экстремальных задачах. М., 1975; Самарский А. А., Николаев Е. С. Методы решения сеточных уравнений. М., 1978.

В. Г. Приказчиков.

ПО́СЛУГИ — корисна доцільна діяльність, що існує в формі корисного ефекту праці; вираз соціально-екон. відносин у формі *непродуктивної праці*. На відміну від створення матеріальних благ, де праця виступає в уречевленому вигляді, П. є відносинами, що виникають з приводу корисного ефекту праці, який споживається в процесі безпосередньої діяльності. П. як особлива *споживна вартість* здебільшого виступають як неречова форма праці і в *національному доході* не враховуються. Проте є й такі П., що набувають матеріальної форми (праця художника, кравця тощо). П. споживають індивідуально окремі особи і колективно все суспільство. Навчання, користування мед. допомогою — це індивідуальне споживання корисного ефекту праці вчителя, лікаря; охорона порядку, судочинство, оборона країни — це надання П. всьому суспільству. П. як форма непродуктивної праці не виражає специфічних відносин того чи ін. способу виробництва. Вона, наприклад, і за капіталізму, і за соціалізму виражає відносини обміну праці на доход. Економічні відносини в сфері П. не реалізують мету способу виробн., тому вони і є відносинами непродуктивної праці (див. *Продуктивна праця*). За соціалізму членам суспільства надається значна частина П. безплатно, матеріальною основою яких є *суспільні фонди споживання*.

В. М. Савенок.

ПО́СМИШ (Posmysz) Зоф'я (н. 23. VIII 1923, Краків) — польська письменниця. В 1942—45 — в'язень гітлерівського концтабору в Освенцімі. Закінчила Варшав. ун-т (1951). У 1951—76 працювала в органах преси та на радіо. Друкується з 1954. З 1960 — співавтор радіоповісті з продовженням «В Єзіоранах». У повістях «Пасажирка» (1962; однойменний кінофільм), «Відпустка на Адріатиці» (1970), в десяти драматичних творах зб.

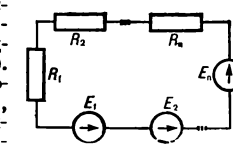

Схема **послідовного з'єднання** в електротехніці: $R_1, \ldots, R_n$ — приймачі; $E_1, \ldots, E_n$ — джерела електричної енергії.

М. О. Посмітний.

М. В. Посохін.

М. В. Посохін та ін. Центр міжнародної торгівлі в Москві. Зимовий сад-атріум. 1974—80.

«Місце на стіні» (1977) відтворила трагічну долю в'язнів концтаборів, порушила проблему незгладного відбиття війни на людській психіці. Зб. оповідань «Зупинка в лісі» (1965), повісті «Мікроклімат» (1975), «Дерево, схоже на дерево» (1977), «Ціна» (1978) присвятила актуальним соціальним і морально-етичним проблемам сучасного життя польс. суспільства. *Тв.:* Укр. перекл.— Пасажирка. — Відпустка на Адріатиці. К., 1972; Рос. перекл.— Пассажирка. М., 1964: Цена. М., 1981.

І. М. Лозинський.

ПОСМІ́ТНИЙ Макар Онисимович [19 (31).I 1895, с. Джугастрове, тепер Іванівського р-ну Одес. обл. — 3.IV 1973, с. Розквіт Березівського р-ну Одес. обл.] — один із зачинателів колгоспного руху на Україні, двічі Герой Соціалістичної Праці (1949, 1958), заслужений працівник с. г. УРСР (з 1970). Член КПРС з 1931. У 1924 організував у с. Розквіті товариство по спільному обробітку землі, яке під керівництвом П. перетворилося на один з передових колгоспів України. У 1941—45 — учасник Великої Вітчизн. війни. З 1945 до квітня 1973 — голова колгоспу ім. Будьонного (перейменований пізніше в колгосп ім. XXI з'їзду КПРС того ж Березівського р-ну). В 1935—37 П.— член ЦВК СРСР. Делегат XIX—XXIV з'їздів КПРС та XVI—XXIV з'їздів Компартії України. На XVII—XXIV з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 1, 4—8-го скликань, депутат Верховної Ради УРСР 2 і 3-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. В с. Світанок споруджено бронзовий бюст П.

ПОСМІТЮ́ХА — рід птахів род. жайворонкових. Те саме, що й *чубатий жайворонок*.

ПОСО́Л (повна назва — надзвичайний і повноважний посол) — 1) За Віденською конвенцією 1961 про дипломатичні зносини (див. *Віденські конвенції 1961 і 1963*) — дипломатичний представник 1-го класу. Очолює *посольство*. 2) Найвищий *дипломатичний ранг*.

ПОСО́ЛЬСТВО — 1) *Дипломатичне представництво*, очолюване *послом*. 2) Надзвичайне П. — делегація, що направляється однією країною в ін. для участі в ювілейних торжествах або ін. офіц. церемоніях. У сучас. практиці міжнар. відносин частіше наз. спец. урядовою делегацією.

ПОСО́ЛЬСЬКЕ ПРА́ВО — вживана в міжнародно-правовій літературі традиційна назва норм *міжнародного права*, що визначають статус і регулюють діяльність *дипломатичних представництв* та їхніх співробітників. Регламентує призначення і відкликання *дипломатів*, визначення *дипломатичних рангів*, обсяг *дипломатичних привілеїв та імунітетів* тощо. Ряд норм П. п. визначено *міжнародними звичаями*, більшість закріплено в міжнар. конвенціях та нац. законах д-в. У рад. праві, зокрема, діє Положення про дипломатичні і консульські представництва іноз. д-в на території СРСР від 23.V 1966.

ПОСО́ЛЬСЬКИЙ ПРИКА́З — один з центральних держ. органів Росії з серед. 16 до поч. 18 ст., що відав зносинами з іноземними державами.

Утворений на поч. 1549. Крім зовнішньополіт. справ, керував *Малоросійським приказом* (з 1663, до цього у складі П. п. існувала канцелярія в малоросійських справах), а також приказами Великого князівства Литовського (відав відвойованими у Литви землями), Смоленським, Великоросійським (відав справами Охтирського, Сумського, Харківського, Ізюмського, Слобідського полків). У різний час П. п. очолювали А. С. *Матвєєв*, О. Л. *Ордін-Нащокін* та ін. Ліквідовано П. п. 1720.

ПОСО́ХІН Михайло Васильович [н. 30.XI (13.XII) 1910, Томськ] — рос. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1970), дійсний чл. АМ СРСР (з 1979). Член КПРС з 1961. В 1935—38 навчався в Моск. архіт. ін-ті. З 1960 — гол. арх. Москви. Серед робіт — житл. будинки на площі Повстання (1950—54), на Хорошевському шосе (1950), вул. Чайковського (1952) і Куусінена (1956), планування й забудова житл. р-ну Хорошево-Мневники (з 1960), *Кремлівський Палац з'їздів* (1959—61), забудова проспекту Калініна (1964—69; іл. див. на окр. аркуші до ст. *Містобудування*, т. 7, с. 432—433) з комплексом будівель РЕВ (1969; іл. див. т. 1, с. 224—225), планування й забудова житл. масиву Тропарьово (1975—80), спорт. комплекс «Олімпійський» (1975—80, у співавт.), центр міжнар. торгівлі (1974—81), всі — в Москві; курортний комплекс на Піцунді (1959—67), павільйон СРСР на Всесвітніх виставках у Монреалі (1967) та Осаці (1970). Один з авторів генплану розвитку Москви (з 1971 до 1985). Делегат XXVI з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1962. Державна премія СРСР, 1949, 1980.

Тв.: Город для человека. М., 1980.

ПОСО́ШКОВ Іван Тихонович (1652, с. Покровське, тепер Моск. обл.— 1.II 1726, Петербург) — рос. економіст і публіцист. Прихильник *меркантилізму*, ідеолог торг. буржуазії. Виступав за підтримку і заохочення діяльності *купецтва*. Свої екон. погляди виклав у праці «Книга про убозтво й багатство» (1724, вид. 1842, останнє видання 1951), в якій висунув проекти ряду реформ, спрямованих на поліпшення економічного і політичного устрою Росії. П. не виступав проти феод. відносин, проте пропонував законодавчо регламентувати екон. взаємовідносини між поміщиками і кріпаками. Однією з причин «убозтва» вважав недостатній розвиток пром-сті, незадовільне становище торгівлі і фінансів. П. захищав активний торговельний баланс, але на відміну від меркантилістів підпорядковував його в кінцевому підсумку розвиткові товарообороту всередині країни. Ув'язнений 1725 у Петропавловську фортецю, де й помер.

ПОСО́ШНЕ, посошне оподаткування, сошне — держ. поземельний податок у Російській державі 16—17 ст., при стягуванні якого одиницею оподаткування була *соха*. Згодом П. збільшувалося, втрачаючи поземельний характер, в ньому дедалі більше враховувалася промислово-торг. діяльність населення, яке підлягало оподаткуванню. В 1679 П. було замінено *подвірним оподаткуванням*.

ПОСО́ШНІ ЛЮ́ДИ — в Російській державі в 16—17 ст. селяни, які були зобов'язані брати участь у військ. походах або виконувати різні держ. роботи: будувати укріплення, мости тощо. З кожної одиниці зем. міри — *сохи* (звідси назва) призначалася певна кількість посошних людей.

ПОСПЄ́ЛОВ Володимир Петрович [10 (22).III 1872, м. Богородицьк, тепер Тул. обл.— 1.II 1949, Київ] — укр. рад. зоолог-ентомолог, акад. АН УРСР (з 1939). Закінчив Моск. ун-т (1896) і працював у Моск. с.-г. ін-ті. В 1904—13 — зав. Київ. ентомологічної станції. В 1913—20 — професор Ворон. і 1930—40 — Ленінгр. с.-г. ін-тів; 1927—30 — професор Сарат., 1944—45— Київ. ун-тів. Одночасно 1929—40 — зав. лабораторією у Всесоюзному ін-ті захисту рослин. З 1946—49 — директор Ін-ту ентомології та фітопатології АН УРСР. Праці П. присвячені ентомології, зокрема захисту с.-г. рослин від шкідників; поклав початок розробці біол. методу боротьби з шкідниками с. г. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медаллю.

ПОСПЄ́ЛОВ Петро Миколайович [8 (20).VI 1898, Конаково, тепер місто Калінін. обл.— 21.IV 1979, Москва] — рад. вчений та громадсько-політ. діяч, академік АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1958). Член КПРС з 1916. В 1930 закінчив Ін-т червоної професури. В 1940—49 — гол. редактор, 1952—53 — заст. гол. редактора газ. «Правда». В 1949—52 — директор Ін-ту Маркса — Енгельса — Леніна при ЦК ВКП(б). У 1953—60 — секретар ЦК КПРС, потім — член Бюро ЦК КПРС по РРФСР. У 1961—67 — директор Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. З 1967 — член Президії АН СРСР. Автор і редактор праць з історії партії. Під його керівництвом було підготовлено до друку 2-е вид. Творів К. Маркса і Ф. Енгельса, 4 і 5-е вид. Творів В. І. Леніна. П. був редактором і членом авторського колективу наук. біографії В. І. Леніна. Багато років очолював кафедри історії КПРС в Академії сусп. наук і в Вищій парт. школі при ЦК КПРС. З 1939 — член ЦК КПРС. У 1957—61 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943. Золота медаль АН СРСР ім. Карла Маркса, 1972.

ПОСПОЛИ́ТЕ РУ́ШЕННЯ (польс. pospolite ruszenie) — заг. шляхетське ополчення *Речі Посполитої* в 13—18 ст. Скликалося за нака-

зом короля. П. р. складалося з загонів, що формувалися з дрібних шляхтичів, лицарів, *війтів*, з надвірних загонів великих феодалів. Допоміжною силою П. р. були селяни і городяни. В 16 ст. у зв'язку з появою постійного т. з. *кварцяного війська* П. р. втратило своє значення. Польс. феодали використовували П. р. для загарбання укр. і білорус. земель, для придушення сел. повстань.

ПОСПОЛИ́ТІ (від польс. pospolity — загальний, звичайний), посполиті селяни, «військові піддані», «піддані Війська Запорізького низового» — селяни Лівобережної і Слобідської України в 2-й пол. 17—18 ст. та некозацьке населення (селянство) Запоріжжя за часів *Нової Січі* (1734—75). До нар.-визвольної війни 1648—54 та в перші роки після неї на Україні П. називали селян і міщан. Згодом ця назва закріпилася тільки за селянами. П. складалися з селян т. з. вільних військ. сіл (підлягали безпосередньо гетьмансько-старшинському управлінню), *рангових селян, магістратських селян,* приватновласницьких і монастирських селян. До П. входили також старшинські, монастирські, панські, козац. *підсусідки*. П. відбували різноманітні повинності, сплачували грошові й натуральні ренти. Проте розмір і характер цих повинностей у різних груп П. були неоднакові. Козац. старшина протягом 2-ї пол. 17—1-ї пол. 18 ст. зосередила в своїх руках величезні зем. володіння, заселені залежними від неї П. Під тягарем зростаючого феод. визиску П. убожіли і розорялися. На поч. 18 ст. остаточно встановилося різке розмежування між П. і козаками. Неможливим став перехід з одного стану до іншого. 20.IV (1.V) 1760 гетьман К. Г. *Розумовський* видав універсал, підтверджений царським урядом 15 (26).XII 1763, за яким П. дозволялося переселятися тільки тоді, коли власник (поміщик чи старшина) давав їм письмовий дозвіл на це, причому все майно П. переходило до власника. Універсал позбавив П. права продавати свої землі і заборонив їм вступати в козаки. Процес закріпачення П., що відбувався на Лівобережній і Слобідській Україні з 2-ї пол. 17 ст., завершився указом Катерини II від 3 (14).V 1783 про юридичне оформлення кріпосного права на Лівобережній і Слобідській Україні. Після цього указу П. злилися з заг. масою кріпаків Рос. держави. Після рос.-тур. війни 1735—39 почалося інтенсивне заселення Запоріжжя укр. селянами-втікачами і козаками. Переселенці-одинаки вступали в січове військо, а сімейні оселялися в слободах і переходили на становище податного населення — П. Перехід П. в козаки і навпаки формально нічим не обмежувався. За майновим становищем П. поділялися на тяглих і піших. Тяглі складалися із заможної верхівки, в господарствах якої застосовувалася наймана праця, і з серед. прошарку, що мав робочу худобу і власними силами обробляв землю. Піші П. становили сільс. бідноту (30—40% селянства Запоріжжя), яка поділялася на т. з. «нищетних» (мали лише хати й городи) і «крайньонищетних» — підсусідків та наймитів, у яких не було ніякої власності. П. не служили в Запорізькому війську, а сплачували грошові податки і відбували повинності (розмір їх визначався Кошем). Разом з козац. біднотою найбідніші прошарки П. брали участь у козац. заворушеннях, *гайдамацькому русі*. Після ліквідації Нової Січі (1775) частина П. разом з невдоволеними козаками переселилася в тур. володіння в пониззя Дунаю (див. *Задунайська Січ*). П., що лишилися на Запоріжжі, царський уряд перетворив на військ. поселенців, держ. селян, поміщицьких кріпаків.

ПОСПОЛИ́ТІ СЕЛЯ́НИ — загальна назва селян Лівобережної і Слобідської України в 2-й пол. 17—18 ст. Див. *Посполиті*.

ПОССЕВІ́Н (Поссевіно; Possevino) Антоніо (1534, Мантуя — 1611) — ватіканський дипломат, єзуїт. Під час *Лівонської війни 1558—83* П. на прохання *Івана IV* прибув як папський легат (*посол*) до Польщі для посередництва у польс.-рос. переговорах. Внаслідок переговорів 15.I 1582 було укладено 10-річне перемир'я (у Ям-Запольському), за яким до Польщі відійшли Полоцьк і Лівонія, Росії поверталися рос. землі, захоплені Польщею. Запропонований Ватіканом (1582) через П. проект унії католицької церкви з рос. православною церквою було відхилено Іваном IV.

ПОСТ (Post) Еміль Леон (11.II 1897, Августов, Польща—21.IV 1954, Нью-Йорк) — амер. математик і логік. Читав лекції в Колумбійському, Нью-Йоркському та ін. університетах США. Основні праці П. стосуються математичної логіки й основ математики. Займався питаннями несуперечливості й функціональної повноти алгебри логіки; вивчав системи багатозначної логіки; дав (незалежно від А. М. *Тьюрінга*) одне з перших визначень поняття *алгоритму* в термінах «абстрактної обчислювальної машини» (осн. об'єкт *алгоритмів теорії*) і в термінах спец. числень (т. з. числень Поста); запровадив поняття степенів нерозв'язності алгоритмічних проблем; одночасно й незалежно від рад. математика А. А. Маркова (молодшого, 1903—79) довів нерозв'язність ряду проблем матем. логіки й алгебри тощо.

ПОСТ (франц. poste, від лат. positus — поставлений) — 1) Все, що доручено для охорони і оборони вартовому, а також місце або ділянка місцевості, на яких він виконує свої обов'язки. 2) Військовослужбовець або невеликий військ. підрозділ, що виконує спеціальні завдання, а також місце (пункт), яке оснащене відповідною військ. технікою для його виконання. Напр.: П. протиповітряної оборони, П. спостереження, комендантський тощо. Існують також П. прикордонної оборони. 3) Місце на кораблі (приміщення, ділянка палуби) з тех. засобами та обладнанням, на якому виконують свої обов'язки особи, які несуть службу корабельних нарядів. Подібні П. є в службі міліції та воєнізованій охороні підприємств.

ПОСТА́ВКА, поставки договір — в СРСР двостороння угода, за якою організація-постачальник зобов'язується передати в певні строки організації-покупцеві (замовникові) у власність чи в оперативне управління продукцію відповідно до обов'язкового для обох організацій планового акту розподілу продукції, а організація-покупець зобов'язується прийняти продукцію і оплатити її за встановленими цінами. Договір П. укладають орг-ції на свій розсуд, коли передається продукція, що не розподіляється в плановому порядку і в строк, що не збігається з моментом укладення договору. Його передбачено ст. 44—50 Основ цив. законодавства Союзу РСР і союзних республік (в УРСР — ст. 245—253 ЦивК УРСР). П. д. укладають і виконують відповідно до Положення про поставки продукції виробничо-тех. призначення, Положення про поставки товарів нар. споживання (затверджені постановою Ради Міністрів СРСР від 10. II 1981) та Особливих умов поставки окремих видів продукції. Закон передбачає, що поставки здійснюються виключно за договорами, крім випадків, встановлених Урядом СРСР або урядами союзних республік. Договір П. укладається тільки в письмовій формі (письмове підтвердження замовлення покупця, прийняття до виконання наряду у встановленому порядку тощо). Він є осн. документом, що визначає права і обов'язки його учасників по поставці всіх видів продукції. Невід'ємною частиною договору є специфікація, яка визначає розгорнутий *асортимент* товарів. При відсутності в договорі умов про предмет поставки (найменування, кількість, асортимент та якість товарів) і ціни він вважається не укладеним. Договір укладають на 5 років, на рік або на ін. період, а також на разову поставку. Закон забороняє односторонню відмову від виконання договору або односторонню зміну його. Невиконання зобов'язань за договором П. є порушенням *дисципліни державної* і тягне за собою майнову відповідальність.

С. П. Коломацька.

ПОСТАДАПТА́ЦІЯ (від лат. post — після та *адаптація*) — еволюційні зміни організмів (або органів), що удосконалюють існуючі пристосування (адаптації) даного виду до вже освоєних ним умов існування (або вже використовуваних функцію даного органа). П. на відміну від *преадаптацій* є безпосереднім результатом *добору природного*. Прикладами П. є ускладнення й удосконалення органів травлення, кровообігу й дихання у тварин.

ПОСТАМЕ́НТ (нім. Postament, від лат. positus — поставлений), п'єдестал — архітектурна основа творів скульптури (напр., *пам'ятника*), на якій встановлюють (у музеї) твір станкової скульптури.

ПОСТАНО́ВОЧНИЙ ДОГОВІ́Р — в СРСР один з видів *авторського договору*; договір між автором і організацією-постановником (у театрі, концерті тощо) про прилюд-

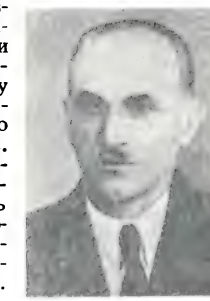

В. П. Поспєлов.

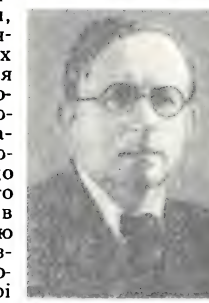

П. М. Поспєлов.

П. П. Постишев.

не виконання неопублікованого твору. П. д., що передбачає виплату авторові одноразової винагороди, можна укладати лише з однією орг-цією-постановником. При постановці виданих драматичних, муз. і муз.-драм. творів П. д. не укладається і згода автора на прилюдне виконання таких творів не потрібна, але авторові в передбачених законом випадках виплачують винагороду.

ПО́СТЕЛЬ Олександр Борисович [н. 18.IV (1.V) 1904, Одеса] — укр. рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1963). У 1929 закінчив Одес. худож. ін-т, де навчався у Т. *Фраєрмана* та В. *Заузе*. Твори: живописні — «Околиці Одеси» (1939), «Сонце в серпанку» (1948), «Сніг зійшов» (1955), «Одеса. Новий район» (1963); графічні серії — «Узбекистан» (1942), «Одеса» (1946), «Пори року» (1960), «Одеські пейзажі» (1950—70) та ін. Відомий також як ілюстратор книжок і художник кіно. В 1931—67 викладав у худож. навч. закладах Одеси.

ПОСТЕМБРІОНА́ЛЬНИЙ РО́ЗВИТОК (від лат. post — після і грец. ἔμβρυον — зародок), післязародковий розвиток — період індивідуального розвитку (онтогенезу) організму, що починається після *зародкового розвитку* виходом *зародка* з яйцевих або *зародкових оболонок* і закінчується *статевим дозріванням* і припиненням росту. Розрізняють два види П. р.: прямий, коли виходить організм, подібний до дорослого (напр., у птахів, ссавців), і непрямий — утворюється *личинка*, яка перетворюється безпосередньо на дорослу особину або через *метаморфоз* (напр., у комах). П. р. характеризується рядом пристосувань, необхідних для захисту від ворогів, активного добування їжі тощо, які іноді зберігаються протягом усього життя або тільки під час П. р. (т. з. *провізорні органи*).

В постембріональному періоді організм веде самостійний спосіб життя, продовжується його ріст, *органогенез*, *гістогенез*, ускладнюються різноманітні функції організму тощо.

ПО́СТИШЕВ Павло Петрович [6 (18).IX 1887—26.II 1939] — рад. парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в м. Іваново-Вознесенську (тепер м. Іваново) в сім'ї робітника-ткача. В революц. русі з 1901. Учасник революції 1905, був членом Іваново-Вознесенської Ради робітн. депутатів, 1906 — членом міського, а 1907—08 — окружного к-ту РСДРП. У квітні 1908 заарештований і 1910 засуджений до каторжних робіт, 1912 відправлений на довічне поселення в Іркутську губернію. В 1914—17 — член Іркутського бюро РСДРП, керівник міської профспілки металістів. З березня 1917— депутат, з серпня 1917 — заст. голови Іркутської Ради робітн. депутатів. Активний учасник боротьби за перемогу Рад. влади в Сх. Сибіру: з грудня 1917 — член Іркутського ВРК, голова ревтрибуналу, член Центросибіру. В період громадян. війни вів підпільну роботу на Далекому Сході, керував партизан. загонами Приамур'я. В 1920 — уповноважений ЦК РКП(б) по Хабаровському району, кандидат у члени Далекосхідного бюро ЦК РКП(б). У 1921—22 — уповноважений уряду Далекосхідної республіки (ДСР) по Прибайкальській області; член Військ. ради Сх. фронту ДСР. Учасник боїв за Волочаївку і Спаськ. З квітня 1922 — комісар уряду ДСР у Прибайкаллі, голова Прибайкальського губревкому. В серпні 1923 відряджений на Україну. Спочатку працював зав. оргінструкторським відділом Київ. губкому КП(б)У, головою губ. контрольної комісії, з вересня 1924 — секретарем губкому, згодом — окружкому КП(б)У. З листопада 1926 — секретар ЦК КП(б)У, одночасно — секретар Харків. окружкому і міськкому партії. В 1930—33 — секретар ЦК ВКП(б). З січня 1933 — секретар ЦК КП(б)У, одночасно — перший секретар Харків., а потім Київ. обкомів КП(б)У. З березня 1937 — секретар Куйбишевського обкому партії. На XIV з'їзді ВКП(б) обирався кандидатом, на XV—XVII з'їздах ВКП(б) — членом ЦК. В 1930—33 — член Оргбюро ЦК ВКП(б), 1934—38 — кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б). На IX—XII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК. В 1926—30 та 1933—37 — член Політбюро та Оргбюро ЦК КП(б)У. Був членом ЦВК СРСР та ВУЦВК. Нагороджений орденом Леніна та орденом Червоного Прапора.

Тв.: Гражданская война на востоке Сибири (1917—1922 гг.). М., 1957; Из прошлого. М., 1958.

Літ.: Марягин Г. А. Постышев. М., 1965; Посланцы партии. М., 1967; Рівош Є. Ю. Павло Петрович Постишев. К., 1967. *В. П. Шевчук.*

ПОСТІЙНЕ ПРЕДСТАВНИ́ЦТВО — в *міжнародному праві* орган (місія) представницького характеру, який засновує д-ва при одній або кількох *міжурядових міжнародних організаціях*, членом яких вона є. П. п. має право користуватися прапором та емблемою своєї країни. Правовий статус, характер і обсяг привілеїв та імунітетів П. п. та його співробітників регламентують міжнар. угоди, а також законодавство країни перебування. СРСР, УРСР і БРСР мають свої П. п. при ООН (див., напр., *Постійне представництво УРСР при ООН*), ЮНЕСКО та ін. міжнародних організаціях. На території СРСР функціонують постійні представництва держав — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* та ін.

О. Б. Постель. Строгановський міст. З серії «Одеські пейзажі». Офорт. 1957.

ПОСТІЙНЕ ПРЕДСТАВНИ́ЦТВО УРСР ПРИ ООН — постійний представницький орган зовнішніх зносин УРСР як суверенної Рад. республіки. Офіційно представляє інтереси УРСР в *Організації Об'єднаних Націй*, з якою підтримує від імені Уряду республіки постійний зв'язок. П. п. УРСР при ООН разом з постійними представництвами СРСР і БРСР та ін. д-в соціалістичної співдружності сприяє виконанню ООН її найголовнішого завдання — підтримання миру і міжнар. безпеки. З цією метою П. п. УРСР при ООН бере участь у роботі різних її органів, підтримує постійний зв'язок з *Секретаріатом ООН*, веде переговори з питань, що стосуються діяльності ООН, робить за дорученням Уряду УРСР відповідні заяви чи інформує Уряд УРСР про діяльність ООН тощо. П. п. УРСР при ООН створене за рішенням Уряду республіки 1958, очолюється постійним представником. Міститься в Нью-Йорку. *О. М. Овсюк.*

ПОСТІЙНЕ ПРЕДСТАВНИ́ЦТВО У́РЯДУ УРСР ПРИ У́РЯДІ СРСР — орган, що його утворює *Рада Міністрів УРСР* при *Раді Міністрів СРСР*. Очолюється постійним представником, якого призначає Уряд УРСР. За положенням про Постійне представництво УРСР від 29.XII 1976 (нова редакція 28.I 1981) та *Законом УРСР про Раду Міністрів УРСР* воно забезпечує повсякденний зв'язок Ради Міністрів УРСР з Радою Міністрів СРСР. Представництво бере участь у розгляді уряд. органами СРСР проектів держ. планів екон. і соціального розвитку і держ. бюджету республіки, виконує окремі доручення Уряду УРСР; вносить у відповідні урядові органи СРСР питання і клопотання, що їх порушує Уряд республіки; погоджує заходи і здійснює зв'язок міністерств та ін. центр. органів республіки з міністерствами та ін. центр. відомствами СРСР, а також з урядами ін. союзних республік. *І. М. Разнатовський.*

ПОСТІЙНИЙ КАПІТА́Л — частина авансованої первісної капітальної *вартості*, яка вкладена в *засоби виробництва* і в процесі виробництва не змінює величину своєї вартості на відміну від *змінного капіталу*. П. к. є умовою виробн. і привласнення капіталістом *додаткової вартості*. Окремі частини П. к. переносять свою вартість на знову створюваний товар по-різному (див. *Основний капітал*, *Оборотний капітал*).

ПОСТІЙНИЙ КОНГРЕ́С ПРОФСПІЛКО́ВОЇ Є́ДНОСТІ ТРУДЯ́ЩИХ ЛАТИ́НСЬКОЇ АМЕ́РИКИ (ПКПЄТЛА) — авт. об'єднання нац. профспілкових центрів і нац. та регіональних галузевих профспілок ряду країн Лат. Америки. Створений 24—28.I 1964 на конгресі профспілок континенту в м. Бразіліа, в якому брали участь представники профспілкових центрів 18 країн, з метою досягнення єдності дій профспілкового руху Лат. Америки. Його попередницею була *Конфедерація трудящих Латинської Америки*. До ПКПЄТЛА входять 24 профспілкових центри з 23 країн, а також 8 галузевих

регіональних профспілкових об'єднань (1982). ПКПЄТЛА об'єднує як авт. профспілкові орг-ції, так і ті, що входять до *Всесвітньої федерації профспілок,* з якою ПКПЄТЛА співробітничає. Виступає на захист прав трудящих, за націоналізацію провідних галузей економіки, демократичну агр. реформу, планування соціально-екон. розвитку в інтересах трудящих тощо. Найвищий орган — Ген. рада, виконавчий — Секретаріат, що збирається два рази на рік. Час і місце скликання сесій Ген. ради визначаються Секретаріатом. Штаб-квартира ПКПЄТЛА — в Мехіко.

ПОСТІЙНІ КОМІСІЇ РАД НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ — органи Рад, обирані з числа депутатів для попереднього розгляду і підготовки питань, що належать до відання відповідної Ради, а також для сприяння проведенню в життя законів і рішень Ради та її органів, контролю за діяльністю держ. органів, підприємств, установ, організацій. Покликані сприяти безперервній і ефективній діяльності рад. представницьких органів держ. влади. Коло питань відання, права і обов'язки, порядок організації й діяльності комісій визначено *Конституцією СРСР,* конституціями союзних (див. *Конституція УРСР*) і авт. республік, а також законодавчими актами щодо постійних комісій відповідних ланок Рад. П. к. Р. н. д. обираються на першій сесії кожного скликання відповідної Ради на строк її повноважень у складі голови і членів комісії. Вони відповідальні перед Радою, яка їх обрала, і їй підзвітні. Свою роботу будують на основі колективного, вільного, ділового обговорення і вирішення питань, гласності та ініціативи членів постійних комісій, широкого залучення громадськості. Всі держ. і громад. органи, орг-ції і *службові особи* зобов'язані виконувати вимоги комісій, подавати їм необхідні матеріали та документи. Рекомендації комісій підлягають обов'язковому розглядові держ. і громад. органами, підприємствами, установами та орг-ціями. Про результати розгляду або про вжиті заходи комісії мають бути повідомлені у встановлений законом строк. Постійні комісії Ради Союзу і Ради Національностей Верховної Ради СРСР. Діють на підставі Конституції СРСР і Положення 1967, затвердженого Верховною Радою СРСР у новій редакції 19.IV 1979. Осн. завданнями цих комісій є: розроблення пропозицій для розгляду відповідною палатою або *Президією Верховної Ради СРСР;* підготовка висновків у питаннях, внесених на розгляд Верховної Ради СРСР та її Президії; сприяння держ. органам і орг-ціям, а також депутатам Верховної Ради СРСР у їхній роботі по здійсненню законів СРСР та ін. рішень Верховної Ради й її Президії; контроль за діяльністю міністерств (див. *Міністерства СРСР*), *державних комітетів СРСР,* відомств СРСР, ін. загальносоюзних орг-цій, а також респ. і місц. держ. органів та орг-цій по проведенню в життя Конституції СРСР, законів СРСР, інших рішень Верховної Ради та її Президії. Постійним комісіям Ради Союзу і Ради Національностей рівною мірою належить право *законодавчої ініціативи* у Верховній Раді СРСР. Комісії відповідальні перед палатою, яка обрала їх, і підзвітні їй. Їх діяльність координує Президія Верховної Ради СРСР. Кожна палата Верховної Ради СРСР 10-го скликання (1979) утворила по 16 постійних комісій (див. таблицю). Постійні комісії Верховної Ради УРСР. Діють на підставі Конституції СРСР, Конституції УРСР і Положення про постійні комісії Верховної Ради УРСР, затвердженого Верховною Радою УРСР 25.III 1980. Осн. завданнями постійних комісій є: розроблення пропозицій для розгляду Верховною Радою УРСР або її Президією, підготовка висновків у питаннях, внесених на їхній розгляд; сприяння держ. органам і орг-ціям, а також депутатам у їхній роботі по здійсненню законів СРСР і УРСР, рішень Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР та їхніх Президій, контроль за діяльністю міністерств (див. *Міністерства УРСР*), держ. к-тів і відомств УРСР, ін. респ. органів і орг-цій, а також місц. держ. органів і орг-цій по втіленню в життя Конституції СРСР і Конституції УРСР, законів і ін. актів, прийнятих Верховними Радами СРСР і УРСР та їхніми Президіями, контроль за діяльністю розташованих на тер. УРСР підприємств, установ і орг-цій союзного підпорядкування з питань, віднесених до відання республіки. Постійним комісіям належить право законодавчої ініціативи у Верховній Раді УРСР. Верховна Рада УРСР 10-го скликання (1980) утворила 17 постійних комісій (див. таблицю).

Постійні комісії місцевих Рад народних депутатів. Діють на підставі законів про відповідні Ради (див. *Законодавчі акти СРСР про місцеві Ради*). Осн. завданнями комісій є: розроблення пропозицій для розгляду відповідною Радою та її виконавчим к-том; підготовка висновків у питаннях, внесених на розгляд Ради та її виконавч. к-ту; участь в організаторській роботі по здійсненню рішень Ради, її виконавчого к-ту і рішень вищестоящих органів держ. влади і управління; контроль за діяльністю виконавчого к-ту Ради, підприємств, установ і орг-цій по проведенню в життя рішень Ради, її виконавчого к-ту та вищестоящих органів держ. влади і управління, а також за додержанням законодавства СРСР і УРСР; сприяння в організації і перевірці виконання наказів виборців. У місц. Радах обираються переважно такі постійні комісії: мандатна, планово-бюджетна, по соціалістичній законності і охороні громад. порядку, а також з ін. питань держ., госп. та соціально-культур. будівництва (пром-сті, торгівлі, с. г., благоустрою і шляхового будівництва, транспорту і зв'язку, культурно-освітньої роботи, охорони здоров'я і соціального забезпечення та ін.).

В. С. Шевченко.

Постійні комісії Верховної Ради СРСР (на 1982)

Мандатна
Законодавчих передбачень
У закордонних справах
Планово-бюджетна
По промисловості
По транспорту і зв'язку
По будівництву і промисловості будівельних матеріалів
По сільському господарству
По науці і техніці
По товарах народного споживання і торгівлі
По житлово-комунальному господарству і побутовому обслуговуванню
По охороні здоров'я і соціальному забезпеченню
По народній освіті і культурі
У питаннях праці і побуту жінок, охорони материнства і дитинства
У справах молоді
По охороні природи і раціональному використанню природних ресурсів

ПОСТІЙНОГО СТРУ́МУ ГЕНЕРА́ТОР — електрична машина постійного струму (*генератор*), що перетворює механічну енергію на електричну. Дія П. с. г. (мал.) грунтується на явищі *електромагнітної індукції*: збудженні змінної *електрорушійної сили* в обмотці *ротора* (якоря) при його обертанні в основному магн. полі, створюваному обмоткою збудження на полюсах. Обмотка ротора з'єднана з *колектором* (механічним перетворювачем змінної ерс на постійну напругу), по пластинах якого ковзають контактні щітки, підключаючи обмотку до зовн. електр. кола. Розрізняють П. с. г. з незалежним збудженням (від стороннього джерела струму) і зі збудженням залежним (самозбудженням), зумовленим залишковим *магнетизмом* у станині й полюсах. Потужність П. с. г.— від кількох ват до десятків тисяч кіловат, напруга — від одиниць до сотень і тисяч вольт. Ккд їх при повному навантаженні — від 0,7 (малопотужні генератори) до 0,96 (генера-

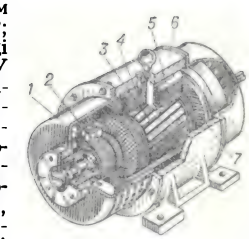

Постійного струму генератор:
1 — колектор; *2* — контактні щітки; *3* — ротор (якір); *4* — полюс; *5* — обмотка збудження; *6* — станина; *7* — обмотка ротора (якоря).

Постійні комісії Верховної Ради УРСР (на 1982)

Мандатна
Законодавчих передбачень
У закордонних справах
Планово-бюджетна
По важкій промисловості
По легкій, харчовій і місцевій промисловості
По транспорту і зв'язку
По будівництву і промисловості будівельних матеріалів
По сільському господарству
По торгівлі
По житлово-комунальному господарству і побутовому обслуговуванню
По охороні здоров'я і соціальному забезпеченню
По освіті і науці
По культурі
У питаннях праці і побуту жінок, охорони материнства і дитинства
У справах молоді
По охороні природи і раціональному використанню природних ресурсів

тори великої потужності). П. с. г. застосовують для живлення *постійного струму електродвигунів*, у зварювальних пристроях, електр. установках літаків, тепловозів, автомобілів, у пристроях автоматики (мікрогенератори постійного струму), для *електролізу* тощо.

Ю. Г. Блавдзевич.

ПОСТІЙНОГО СТРУ́МУ ЕЛЕКТРОДВИГУ́Н — електрична машина постійного струму (*електродвигун*), що перетворює електричну енергію на механічну. Конструкція П. с. е. така сама, як і *постійного струму генератора*. В електродвигуні явище *електромагнітної індукції* при взаємодії струму обмотки *ротора* (якоря) з основним магн. полем зумовлює появу електромагн. обертального моменту. Розрізняють П. с. е. з незалежним збудженням (напр., від генератора постійного струму) і зі збудженням залежним (самозбудженням). Потужність П. с. е.— від часток вата до тисяч кіловат, ккд — від 0,02—0,03 до 0,93. П. с. е. дають змогу плавно і в широких межах регулювати частоту обертання, вдаючись до зміни струму в колі ротора (за допомогою додаткового електр. опору), до зміни живильної напруги, а також до зміни магн. потоку (*реостатом*). Застосовують їх у пром. і трансп. *електроприводах*, пристроях автоматики, підйомних кранах, на прокатних станах тощо.

Ю. Г. Блавдзевич.

ПОСТІМПРЕСІОНІ́ЗМ (від лат. post — після та *імпресіонізм*) — умовна загальна назва основних напрямів франц. живопису кін. 19 — перших років 20 ст. У П. знайшла відображення криза зх.-європ. культури того часу, відбився її складний, переломний момент. Майстри, які раніше примикали до імпресіонізму, шукали нових, як вони вважали, образотворчих засобів, намагалися подолати емпіризм худож. мислення й перейти від властивої імпресіонізму фіксації окремих миттєвостей життя до втілення деяких тривалих станів — духовних і матеріальних. Для П. характерний взаємовплив різних напрямів та індивідуальних творчих систем, до яких належать *неоімпресіонізм, символізм*, франц. варіант *модерну*. Серед представників П. — П. *Сезанн*, В. *Ван Гог*, П. *Гоген*, А. *Тулуз-Лотрек*.

Літ.: Прокофьев В. Н. Постимпрессионизм. Альбом. М., 1973; Ревалд Дж. Постимпрессионизм. Пер. с англ. М., 1962.

«ПОСТІНДУСТРІА́ЛЬНЕ СУСПІ́ЛЬСТВО» — поширена в сучасній бурж. соціології та політ. економії концепція суспільного прогресу, яка є дальшим розвитком теорії *«індустріального суспільства»*. Виникла в 60-х рр. 20 ст. За твердженням бурж. економістів, «П. с.» являє собою перш за все суспільство послуг, де більше ніж половина населення зайнята поза сферою матеріального виробн., де нібито пром. фірми і корпорації втрачають свою провідну роль, управління суспільством переходить до вчених. Представниками різних варіантів «П. с.» є Д. *Белл*, З. Бжезінський, Г. Кан, О. Тоффлер (США), А. Турен (Франція). Як теор. модель модернізації *державно-монополістичного капіталізму* в умовах *науково-технічної революції* (НТР), *економічного змагання двох світових систем* та зростання впливу *світової системи соціалізму* концепцію «П. с.» використовують бурж. футурологи при розробці програм довгострокового регулювання капіталістичної економіки.

Концепція «П. с.» висунута як альтернатива марксистсько-ленінському вченню про сусп.-екон. формації і спрямована на заперечення того, що соціалізм є вищою стадією сусп. розвитку порівняно з капіталізмом. Ігноруючи визначальне значення відносин власності та класової боротьби, прихильники «П. с.» конструюють власну схему розвитку суспільства: доіндустріальне, в якому переважною сферою економіки є с. г., а специфічними формами соціальної організації — церква та армія; індустріальне (капіталістичне і соціалістичне) з розвинутою пром-стю та наявністю корпорацій; постіндустріальне, економіка якого характеризується «виробництвом послуг», влада належить вченим і спеціалістам, а найважливішим соціальним інститутом є університети. Концепція «П. с.» спотворює закономірності суспільно-історичного розвитку, підміняє суспільно-екон. відносини технологічними, розглядаючи невиробничу сферу, ігнорує *виробничі відносини*. По суті «П. с.» є не нова стадія сусп. розвитку, а раціоналізований та ідеалізований держ.-монополістич. капіталізм. «П. с.» відображає деякі нові тенденції сусп. розвитку, пов'язані з перетворенням науки на безпосередню продуктивну силу, якісними змінами в галузевій та професійній структурах суспільства, необхідністю у наук. управлінні тощо. Разом з тим робляться ненаукові, бурж.-апологетичні висновки, нібито підхід до характеристики суспільства випливає виключно з тех. фактора, взятого окремо від *способу виробництва*. Концепція «П. с.» спрямована на підміну соціальної революції сучас. епохи, змістом якої є перехід від капіталізму до соціалізму, обмеженням деяких переліків соціальних наслідків НТР у рамках капіталізму.

Р. Х. Васильєва.

ПОСТКЕЙНСІА́НСТВО — напрям у сучас. бурж. політичній економії, що сформувався в 70-х рр. 20 ст. внаслідок деякого оновлення *кейнсіанства* та ін. течій, гол. чин. *інституціоналізму*. Осн. представники: Дж. Робінсон, Л. Пазінетті (Великобританія), Р. Клауер, А. Ейхнер, А. Лейонхуфвуд (США). П. виникло як реакція на глибоку кризу традиційної бурж. екон. думки та традиційного кейнсіанства, які виявилися нездатними адекватно відобразити процеси, що відбуваються в капіталістичній економіці в умовах дальшого *усуспільнення виробництва* та нестійкості госп. розвитку, а отже і не змогли зробити відповідні висновки щодо екон. політики. П. відображає спробу створити свою теорію екон. зростання і розподілу при відмові від деяких найбільш одіозних догм бурж. політ. економії, зокрема концепцій «граничної продуктивності» та *«граничної корисності»* як основи бурж. розуміння вартості, цін та факторів виробництва. Однак трактування П. теорії вартості і її трудової природи не вийшло за рамки рікардіанських традицій. Разом з тим П. містить певні нові елементи про взаємозв'язок виробн. з розподілом, що, на думку прихильників П., має стати основою для модернізованої схеми держ.-монополістичного регулювання капіталістичної економіки. Неспроможність П., як і кейнсіанства, полягає в тому, що воно враховує лише техніко-екон. зв'язки і ігнорує сусп. аспекти капіталістич. *відтворення*.

М. Й. Лозюк.

ПОСТЛЮ́ДІЯ (від лат. post — після і ludo — граю) — додатковий розділ муз. твору, найчастіше — інструментальне закінчення вокального твору (романсу, пісні).

ПО́СТНИК (рр. н. і см. невід.) — ім'я рос. будівничих (чи будівничого) серед. 16 ст. Постник Яковлєв — «церковний і міський майстер» у Пскові. Твори: частина пд. мурів та ряд башт (в т. ч. Спаська) Кремля (1556—62). і Благовіщенський собор (1562; обидва — разом з І. Ширяєм у Казані). Йому приписують також буд-во Успенського собору (1560) Успенського монастиря у Свіяжську. Постник — будівник (разом з *Бармою*) *Василія Блаженного храму* (Покровський собор, «что на рву», 1555—60) у Москві. Є припущення про ідентичність обох П., а також П. та Барми.

ПО́СТНИКОВ Володимир Юхимович (1844—1908) — рос. економіст-статистик. Навчався в Петровській землеробській академії в Москві. Працював у М-ві землеробства і держ. маєтностей у справі влаштування казенних земель. Член *Вільного економічного товариства*. Автор праці «Південноросійське селянське господарство» (1891), де зібрав й обробив дані земської статистики по Катеринославській, Таврійській і Херсонській губерніях. П. наводив статистичний матеріал про класову диференціацію селянства, застосування найманої праці куркулями. Статистичні дані П. використав В. І. Ленін у творі «Розвиток капіталізму в Росії» (1896—99). Разом з тим В. І. Ленін критикував П. за те, що, пояснюючи госп. процеси, він припускався суперечностей й методологічних помилок.

ПО́СТНИКОВ Іван Матвійович [н. 28.VIII (10.IX) 1906, с. Єршово, тепер Буйського р-ну Костром. обл.] — укр. рад. вчений у галузі електротехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1928. Після закінчення (1932) Ленінгр. політех. ін-ту викладав у цьому ж вузі. З 1950 — у Київ. політех. ін-ті, одночасно (з 1954) працював в Ін-ті електротехніки АН УРСР. З 1963 — зав. відділом Ін-ту електродинаміки АН УРСР. Осн. праці — з теорії, проектування й експлуатації електр. машин. Нагороджений орденом Жовтневої Ре-

1
2
3

4

До ст. **Портрет.**

1. Невідомий художник. Портрет О. Дениска. Кінець 17 ст.

2. Т. Г. Шевченко. Портрет Г. І. Закревської. 1843. Київський музей Т. Г. Шевченка.

3. О. О. Мурашко. Портрет М. І. Мурашка. 1907.

4. В. Г. Виродова-Готьє. Портрет Л. М. Ревуцького. 1975. Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва в Києві.

5. П. Г. Волокидін. Портрет дружини художника. 1935.

6. О. О. Шовкуненко. Портрет партизанки М. Вовчик-Блакитної. Акварель. 1947.

7. М. В. Антончик. Портрет двічі Героя Соціалістичної Праці П. О. Желюка («Господар рідної землі»). 1975. **1**, **3**, **5**, **6** і **7** — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

5
6
7

1
2
3

4
5

До ст. **Портрет.**

1. Портрет чоловіка із серії т. з. фаюмських портретів (Стародавній Єгипет). Енкаустика. 1—2 ст. н. е. Державний музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві.

2. Невідомий художник. Портрет чиновника. Живопис на папері. Близько 1200. Китай.

3. Е. Мане. Портрет Е. Золя. 1868. Лувр. Париж.

4. Рембрандт. Нічна варта. Фрагмент. 1642. Рейксмюсеум в Амстердамі.

5. Ф. Гойя. Портрет актриси Сарате. Близько 1807.

6. Д. Г. Левицький. Портрет У. Мнішек. 1782.

7. І. Ю. Рєпін. Портрет М. П. Мусоргського. 1881.

8. М. В. Нестеров. Портрет В. Г. Мухіної. 1940.
2 і **5** — Державний Ермітаж у Ленінграді; **6**—**8** — Державна Третьяковська галерея в Москві.

6
7
8

волюції, медалями. Держ. премія УРСР, 1977.

ПОСТО́ВСЬКИЙ Ісак Якович [5 (17).III 1898, Одеса — 21.XI 1980, Москва] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1970). У 1924 закінчив Вищу технічну школу в Мюнхені; там же працював у лабораторії Г. *Фішера*. З 1926 — зав. кафедрою в Уральському політех. ін-ті ім. С. М. Кірова. Осн. наук. праці — в галузі теор. органічної хімії і синтезу фізіологічноактивних речовин, у т. ч. дослідження азотовмісних гетероциклічних сполук. Відкрив (1935, разом із співробітником Л. М. Голдиревим) перший високоактивний сульфамідний препарат — сульфідин, а під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 брав участь в організації пром. виробн. сульфамідних препаратів. У післявоєнний час працював у галузі фторорганічних сполук. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1951.

ПОСТО́ЛЬНИК Лідія Іванівна (н. 14.VIII 1935, с. Лемешівка Яготинського р-ну Київ. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1978. З 1955 працює в колгоспі ім. Леніна Синельниківського р-ну Дніпроп. обл. свинаркою, з 1976 — ланковою операторів машинного доїння. Ланка, очолювана П., у 10-й п'ятирічці досягла високих виробничих показників. П.— учасник і медаліст ВДНГ СРСР. Делегат XXVI з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 8—10-го скликань. Нагороджена орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

А. А. Сороколіт.

ПО́СТРИГ — у *християнстві* обряд висвячення в духовний сан чи в *чернецтво*. Здебільшого супроводиться підрізуванням волосся (звідси назва). Запозичений із звичаю стригти волосся рабам у стародавніх Греції й Римі, у християнстві символізує «рабство богу».

ПОСТУЛА́Т (від лат. postulatum — вимога) — положення, яке при побудові наукової теорії приймають без доведення як вихідне. В сучас. логіці й методології науки ототожнюється з *аксіомою*. Іноді зберігається й відмінність між П. і аксіомою: під аксіомою розуміють логічні вихідні принципи, під П.— вихідні принципи спец. наук. теорії.

ПОСТУПО́ВІСТЬ І СТРИБО́К — категорії матеріалістичної *діалектики*, що відображають єдність *перервності і безперервності* в розвитку явищ. Зміни, які відбуваються в самому явищі при збереженні цього явища як даної певної якості, здійснюються поступово і є процесом нагромадження кількісних змін. Перериваючи поступовість, стрибок виступає формою народження нового. Так, соціалістична революція, як стрибок у розвитку форм сусп. життя, перериваючи процес поступового нагромадження в надрах капіталізму передумов для свого здійснення, є формою народження нового, соціалістичного суспільства. Форми стрибків різноманітні й залежать від природи явища, що розвивається, і від конкретних умов його розвитку. Але в усіх своїх формах стрибок — перерив поступовості, переломний момент у розвитку, перехід до нової якості. Єдність П. і с. зумовлює як наступність, так і якісну відмінність між його певними етапами. Діалектико-матеріалістичне розуміння розвитку як єдності П. і с. протилежне двом метафіз. крайностям — зведенню розвитку до суто поступових змін, що виключають стрибки, або до стрибків, які не зумовлені попереднім розвитком. Кожний з цих однобічних поглядів на суспільство становить відповідно філос. основу *реформізму* й *анархізму*, правого та «лівого» *опортунізму*, бурж. апологетики й лівацького бунтарства, які суперечать теорії й практиці революц. боротьби за комуністичне перетворення суспільства.

М. Л. Злотіна.

ПО́СУД — 1) Господарський — речі хатнього вжитку, призначені для приготування, подавання їжі і зберігання продуктів. Первісні люди використовували як посуд природні утвори: раковини, порожнисті рослини, кам'яні утвори. Пізніше люди навчилися виготовляти П. з дерева, глини (див. *Гончарство*), а подекуди з берести, рогу, шкіри тварин. За часів *мідного віку* і *бронзового віку* з'явився металевий П., а згодом — скляний (див. *Скляна промисловість*), фарфоровий (див. *Фарфор*), фаянсовий (див. *Фаянс*) тощо. В Київській Русі був поширений гончарний і дерев'яний П., а також металевий і скляний. На Україні в 17—18 ст. високого рівня досягло гутне виробництво (див. *Гута, Гутне скло*), а з 18 ст.— фаянсове і фарфорове. За матеріалом, з якого виготовляють сучас. П., розрізняють: металевий П. (сталевий, емалевий, алюмінієвий, жерстяний, чавунний, латунний, мельхіоровий, мідний тощо), керамічний (гончарний, фарфоровий, фаянсовий, майоліковий), пластмасовий, скляний, дерев'яний. 2) Декоративний — П., що має декоративне призначення (тарелі, вази, куманці, барильця, баранці, леви, ведмедики, рибки тощо). 3) Хімічний — П., призначений для проведення хімічних реакцій, аналізів, зберігання реагентів та для інших потреб (бюретки, воронки, колби, мензурки, пробірки, реторти, склянки, тиглі, ступки тощо). Він має бути стійким щодо діяння хім. реагентів, легко митись і очищатись від забруднення, мати невеликий коефіцієнт теплового розширення. Такий П. звичайно виготовляють з спец. сортів скла, кварцу, фарфору та деяких металів (зокрема, з платини, срібла).

ПОСУ́ХА — поєднання такої недостачі опадів і підвищеної випаровуваності, яке при відсутності необхідного рівня *агротехніки* спричиняє невідповідність між потребою рослин у волозі і надходженням її з грунту, а внаслідок цього — зниження врожаю. Розрізняють П. атмосферну і грунтову. Атмосферна П. виникає при тривалій (від 10 до 200 днів) відсутності опадів з одночасним надмірним надходженням сонячної радіації (в середньому за добу на 4—7% більше пересічної багаторічної величини) і більш високій т-рі повітря (на 2—4° за місяць більше середньої багаторічної). Атмосферна П. зумовлена *антициклонами* і може охоплювати, напр., від 5—10% території України до 50% і більше з повторюваністю відповідно від 4 до 1 року у кожні 10 років. Найчастіше атмосферна П. настає в пд.-східній степовій частині України і дуже рідко — в пн.-західній. Грунтова П. настає внаслідок недостачі опадів при збільшеному сумарному випаровуванні на посівах з непристосованою агротехнікою (невдалі попередники, шаблонний обробіток грунту, внесення надмірних доз добрив і т. п.). Наприкінці квітня грунтова П. може початись при запасах продуктивної вологи в метровому шарі грунту менше 100—115 мм у лісостеповій і лісовій зонах, 85—110 мм у пн. і 80—105 у пд. степу. Критичне значення грунтової вологи при П. у всіх типів грунтів індивідуальні для кожного виду і сорту рослин залежно від їх фази розвитку і утвореної фітомаси (див. *Біомаса*). Так, наприкінці червня у поліських і лісостепових районах для озимої пшениці і ярого ячменю грунтова П. починається при 21—25 мм запасів продуктивної вологи в метровому шарі грунту, для кукурудзи — бл. 60 мм, у пд. степу для пшениці і ячменю — при 8—10 мм, а для кукурудзи — при 45 мм. Відповідно до поставленого партією завдання на Україні широко розгорнуті роботи по *меліорації*, розвитку *зрошуваного землеробства*, розширенню *агролісомеліорації*; на боротьбу з П. спрямовані і агротехнічні заходи (дотримання *сівозмін, обробіток грунту, снігозатримання*), а також добір і виведення посухостійких сортів і ін.

Літ.: Докучаев В. В. Наши степи прежде и теперь. М., 1953; Тімірязєв К. А. Боротьба рослин з посухою. К., 1953; Логвинов К. Т., Бабиченко В. Н., Кулаковская М. Ю. Опасные явления погоды на Украине. Л., 1972; Засухи и урожай. М., 1978; Милосердов Н. М., Антонюк В. Г., Титова В. Г. Защита полей от пыльных бурь. Симферополь, 1978.

В. П. Дмитренко.

ПОСУХОСТІЙКІСТЬ РОСЛИ́Н — здатність рослин витримувати значне зневоднення та перегрівання, зберігаючи при цьому нормальний ріст, розвиток та здатність до відтворення. Визначається гол. чин. спадковими властивостями рослин, що виникли в процесі *філогенезу*, проте може формуватися і в процесі онтогенезу під впливом умов існування (див. *Загартовування рослин*). Найбільш посухостійкими рослинами є *ксерофіти*, які в силу своїх анатоморфологічних та структурних особливостей пристосовані до витримування посухи. П. р. в одних випадках зумовлена пристосуванням до нестачі води в атмосфері (атмосферна посуха), в інших — до нестачі води в грунті (грунтова посуха). Під час посухи внаслідок різкого зниження відносної вологості повітря та підвищення його т-ри непосухостійкі рослини пере-

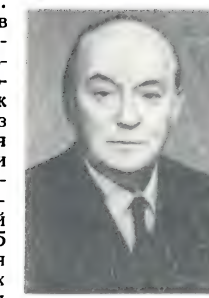

І. Я. Постовський.

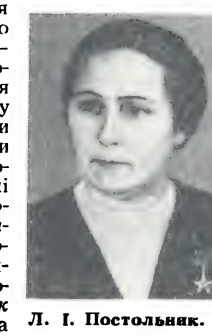

Л. І. Постольник.

О. М. Потапова.

І. Я. Посядa.

грiваються, втрачають воду. У них виникає водний дефіцит, що викликає в'янення. Зневоднення та перегрівання призводять до порушень субмікроскопічної структури *протоплазми* (змінюються її колоїдно-хім. властивості, ступінь *дисперсності* тощо) та обміну речовин (відбувається глибокий гідроліз білків, полісахаридів, порушується фосфорилювання цукрів, а отже, і енергетичний обмін). В результаті припиняється ріст, знижується продуктивність, іноді рослина гине. У посухостійких рослин під час посухи обмінні процеси порушуються значно менше, ніж у непосухостійких; спостерігається підвищення стабільності ферментних систем дихання та синтезу білка. Колоїди протоплазми посухостійких рослин характеризуються підвищеною в'язкістю та еластичністю, а клітинний сік має вищий *осмотичний тиск*. Таким рослинам властива своєрідна ксероморфна (див. *Ксероморфізм*) структура, що перешкоджає надмірному випаровуванню води та перегріванню рослин. П. р. звичайно підвищується в міру їхнього розвитку, але з початком створення генеративних органів (див. *Статеві органи рослин*) різко знижується. Підвищенню П. р. сприяють передпосівне загартовування насіння, раціональне застосування добрив, правильне проведення агротех. заходів. Велике практичне значення має створення шляхом *селекції* посухостійких сортів культурних рослин.

Літ.: Максимов Н. А. Избранные работы по засухоустойчивости и зимостойкости растений, т. 1. М., 1952; Генкель П. А. Физиология устойчивости растительных организмов. В кн.: Физиология сельскохозяйственных растений, т. 3. М., 1967; Засухоустойчивость озимой пшеницы. М., 1975.

Т. Л. Богданова.

ПОСЯ́ДА Іван Якович [Пасядa, Посяденко; 28.III (9.IV) 1823, м. Зіньків, тепер Полтав. обл.— 12 (24).X 1894, Коростишів, тепер місто Житомир. обл.] — укр. громадський і культурний діяч, педагог. З 1843 навчався на філософському ф-ті Київ. ун-ту. Весною 1846 вступив до *Кирило-Мефодіївського товариства*, належав до його революц.-демократичного крила, очолюваного Т. Г. Шевченком. У 1847 П. заарештовано і заслано в Казань. Протягом 1847—49 П. навчався в Казанському ун-ті. В 1849—56 працював урядовцем у Рязані, Петербурзі. З 1865 — на пед. роботі в Петербурзі, Києві, Коростишеві.

ПОТА́НІН Григорій Миколайович [22.IX (4.X) 1835, с-ще Ямишевський, тепер Павлодар. обл. Каз. РСР — 30.VI 1920, Томськ] — рос. мандрівник, географ та етнограф. Закінчив Омський кадетський корпус (1852). У 1859—62 учився в Петерб. ун-ті. В 1863—64 брав участь в експедиції на о. Зайсан і хр. Тарбагатай. В 1876—77 і 1879—80 здійснив експедиції в Пн.-Зх. Монголію і Туву, 1884—86 і 1892—93 — до Центр. Монголії, Пн. Китаю і Сх. Тібету. Зібрав цінні матеріали з географії та етнографії маловивчених областей Центральної Азії та Сибіру. В експедиціях П. брала участь дружина мандрівника О. В. Потаніна — перша жінка-дослідниця Центр. Азії. На честь П. названо один з хребтів Наньшаню та найбільший льодовик у Монгольському Алтаї.

ПОТА́ПЕНКО Вячеслав Опанасович [21.XII 1863 (2.I 1864), с. Веселий Кут (Березань), побл. м. Миколаєва — 20.X 1942, Краснодар] — укр. письменник і актор. Навчався в юнкерській школі в Петербурзі. В 1883—1900 був актором у трупах М. Кропивницького та М. Садовського. З 1904 жив у Катеринодарі (тепер Краснодар), видавав газ. «Новая заря». Друкуватися почав 1888. Писав рос. та укр. мовами. Автор кількох п'єс, деякі з них ставились на сцені. Реалістичні оповідання П. про тяжке життя селян позитивно оцінював І. Франко («На нові гнізда» та ін.).

Тв.: [Оповідання]. В кн.: Антологія українського оповідання. т. 2. К., 1960.

Ю. В. П'ядик.

ПОТА́ПЕНКО Ігнатій Миколайович (грудень 1856, с. Федорівка на Херсонщині — 17.V 1929, Ленінград) — рос. письменник. Навчався в Новоросійському ун-ті в Одесі. Друкуватися почав 1881 (оповідання з нар. укр. побуту). Твори П. з життя сільського духівництва та інтелігенції (повість «На дійсній службі», 1890; роман «Не герой», 1891; численні оповідання тощо) співзвучні ліберально-народницькій теорії «малих справ» та ідеям бурж. філантропії. В оповіданнях «Гріх діда Мартина», «Кумедна історія», «Заради свята» зображено життя й побут укр. селянства. Писав також п'єси («Вища школа», «Спокутування» та ін.). В 1915 опублікував роман «Відступ». Друкувався і після Великої Жовтн. соціалістич. революції.

Тв.: Честная компания. М.— Л., 1926; Мертвое море. Л.,1929; Укр. перекл.— За-для хазяйства. Львів, 1895; Громадський суд. Львів, 1901.

ПОТА́П'ЄВСЬКИЙ Аркадій Григорович (н. 1.XII 1926, Київ) — укр. рад. вчений у галузі електрозварювання, доктор тех. наук (з 1974). Після закінчення (1952) Київ. політех. ін-ту працює в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. праці — з теорії дугового електрозварювання в захисних газах. Ленінська премія, 1963.

ПОТА́ПОВ Михайло Іванович (1888, м. Муром, тепер Влад. обл. — 1.VI 1963, Київ) — учасник боротьби за Рад. владу на Україні. Член КПРС з 1914. Н. в сел. сім'ї. З 1915 вів революц. роботу в Катеринославі. Не раз зазнавав репресій з боку царського уряду. В 1917 — один з організаторів і керівників Червоної гвардії в Катеринославі. В 1918—19 на чолі створеного ним загону брав участь у боях проти каледінців, білокозаків і австронім. військ. З 1922 — на керівній парт., профспілковій і госп. роботі. З 1958 — на пенсії. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора.

ПОТА́ПОВ Михайло Іванович [21.IX (3.X) 1902, с. Мочальниково, тепер Юхновського р-ну Калуз. обл.— 26.I 1965, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник. Член КПРС з 1926. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1920. Учасник громадян. війни. В 1936 закінчив Військ. академію механізації і моторизації РСЧА. В 1939 брав участь у боях проти япон. мілітаристів на р. *Халхін-Голі*. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командуючий 5-ю армією, яка брала участь в обороні Києва. Після війни П.— на командних посадах у Рад. Армії. В 1947 закінчив Вищі академічні курси при Академії Генштабу. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПОТА́ПОВА Олена Михайлівна (н. 16.II 1930, Самара, тепер м. Куйбишев) — укр. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1970). Член КПРС з 1954. Після закінчення 1948 хореографічної студії при Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка стала солісткою балетної трупи цього театру (з 1977 — балетмейстер-репетитор). Партії: Одетта — Оділлія, Аврора («Лебедине озеро», «Спляча красуня» Чайковського), Жізель («Жізель» Адана), Леся («Маруся Богуславка» Свєчникова), Лілея («Лілея» Данькевича), Мавка («Лісова пісня» Скорульського). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

ПОТАРИ́КІНА Лідія Луківна (н. 27.VII 1923, Київ) — укр. рад. учений-юрист, доктор юрид. наук (з 1973), професор (з 1976). Член КПРС з 1943. Н. в сім'ї робітника. Учасниця Великої Вітчизн. війни. В 1949 закінчила юрид. ф-т Київ. ун-ту. В 1949—73 — наук. співробітник Ін-ту д-ви і права АН УРСР. З 1973 — на викладацькій роботі в Київ. ун-ті. Автор наук. праць з історії д-ви і права, держ. права. Нагороджена медалями. Держ. премія УРСР, 1981 (за участь у створенні колективної монографії «Історія держави і права Української РСР»).

Тв.: Ревкоми України в 1918—1920 рр. К., 1957; З історії органів контролю УРСР. К., 1966; Ленінські принципи державного контролю. К., 1969.

ПО́ТА́Ш (нім. Pottasche, від Pott— горщик і Asche — зола) — технічна назва карбонату калію K_2CO_3. Застосовують у виробн. скла, рідкого мила тощо. Див. також *Калію сполуки*.

ПОТВО́РНЕ — категорія *естетики*, яка виражає негативну оцінку предметів і явищ дійсності, протилежних за своїми естетич. цінностями *прекрасному*. П. характеризує крайню невідповідність між кількісною і якісною сторонами явища (дисгармонійність і аритмічність, недосконалість структурно-функціональної організації, банальність предметної форми, низький ідейно-художній рівень), що викликає у людини почуття невдоволення, огиду. Особливо велике значення має категорія П. в оцінці сусп. явищ, які заважають вільному, всебічному розвиткові творчих сил людини. Як і ін. категорії естетики, П. має відносний (класовий, національний, індивідуально-смаковий) характер, що виявляється в неоднаковому підході до відображення його в мис-

тецтві (висміювання в реалістичному та поетизація в модерністському). Завдання виховання людини комуністичного суспільства нерозривно пов'язане з боротьбою проти явищ П. в сусп. відносинах, які виступають як *пережитки минулого в свідомості й поведінці людей.*

ПОТЕБНЯ Андрій Олександрович [11 (23).V 1870, Харків — 7.III 1919] — укр. ботанік. Син філолога О. О. *Потебні*. Закінчив Харків. ун-т (1894). В 1898—1903 — ботанік-садовод у Нікітському ботанічному саду. З 1903 — викладач Харків. ун-ту; одночасно з 1913 — зав. відділом фітопатології Харків. обл. с.-г. дослідної станції. Осн. наук. праці присвячені вивченню біології, морфології і систематики паразитичних грибів, зокрема аскоміцетів. Вивчаючи генетичні зв'язки між незавершеними та сумчастими грибами, П. вперше в Росії при проведенні досліджень з плеоморфізму аскоміцетів застосував метод чистих культур.

ПОТЕБНЯ Андрій Опанасович [19 (31).VIII 1838, м. Ромни, тепер Сум. обл.— 20.II (4.III) 1863, побл. Піщаної Скелі, тепер ПНР] — вітчизняний революц. демократ. З дворян. Брат О. О. *Потебні*. Закінчив Костянтинівський кадетський корпус у Петербурзі (1856). В столиці зблизився з польс. революц. демократами Я. *Домбровським* і З. *Падлевським*. П.— один з організаторів і керівників таємної революц. орг-ції «Комітет рос. офіцерів у Польщі», що в листопаді 1862 ввійшла до т-ва «*Земля і воля*». П. встановив зв'язки з польс. таємними революц. орг-ціями. 27.VI (9.VII) 1862 вчинив замах на намісника рос. царя у Польщі, після чого перейшов на нелегальне становище. Протягом 1862—63 кілька разів зустрічався в Лондоні з О. І. Герценом і М. П. Огарьовим, в «*Колоколі*» 1(13).XII 1862 опубліковано прокламацію «Офіцерам рос. військ від Комітету рос. офіцерів у Польщі», одним з авторів якої був П. Учасник *польського повстання 1863—64*. Загинув у бою проти царських військ.

Літ.: Лейкина-Свирская В. Р. Андрей Потебня. В кн.: За нашу и вашу свободу. Герои 1863 года. М., 1964.

ПОТЕБНЯ Олександр Олександрович [12 (24).XII 1868, Харків — 16.XI 1935, там же] — укр. рад. вчений у галузі електротехніки. Син філолога О. О. *Потебні*. Закінчив Харків. ун-т (1892) і Харків. технологічний ін-т (1900). В 1902—23 викладав у Томському технологічному ін-ті (з 1907 — професор). З 1923 — професор Харків. технологічного, згодом — Харків. електротех. ін-тів. Працював також консультантом з питань електрифікації та керував роботами по уточненню плану ГОЕЛРО на Україні (1925). Осн. праці — з теорії електр. машин, зокрема електротягового устаткування.

ПОТЕБНЯ Олександр Опанасович [10 (22).IX 1835, с. Гаврилівка (за ін. даними — хутір Манів біля Гаврилівки), тепер с. Гришине Роменського району Сумської області — 29.XI (11.XII) 1891, Харків] — укр. і рос. філолог, чл.-кор. Петерб. АН (з 1875). Основоположник т. з. психологічного напряму в вітчизн. мовознавстві. Брат А. Оп. *Потебні*. Закінчив Харків. ун-т (1856), професор цього ун-ту (з 1875). Автор праць із заг. мовознавства, фонетики, граматики, семантики, етимології, діалектології, теорії словесності, фольклору, етнографії, досліджень про походження мови, взаємозв'язок мови й мислення тощо. Світогляд П. формувався під впливом ідей рос. революц. демократів О. Герцена, М. Чернишевського, В. Бєлінського, М. Добролюбова та передової рос. науки. П. сприйняв деякі положення матеріалістичної діалектики, для його світогляду характерна матеріалістична спрямованість. Досконало знав тогочасні зх.-європ. філос. вчення. У працях «Думка і мова» (1862), «Мова і народність» (опубл. 1895) та ін. він різко осудив ідеалістичні погляди на мову бурж. учених Г. *Штейнталя*, А. *Шлейхера* та ін., а також твердження М. Мюллера та ін. про нерівноправність мов і народів. П. гостро виступав як проти націоналізму, так і проти шовінізму, обстоював ідеї братерства народів, рівноправність їхніх культур і мов. Він зазначав, що всі мови мають невичерпні внутр. можливості для розвитку. В умовах царської Росії П. виступав на захист пригноблюваних мов, зокрема української.

Видатним внеском у мовознавство є праця П. «Із записок з російської граматики» (т. 1—2, 1874; посмертно опубл. т. 3, 1899; т. 4, 1941), в якій дано порівняльно-істор. дослідження граматичної будови і всієї системи сх.-слов'ян. мов у їхніх зв'язках з ін. мовами; мова розглядається в тісному зв'язку з історією народу, з еволюцією людської думки. Ця праця грунтується великою мірою на даних укр. мови.

Граматична система П. відбилася на працях Д. М. *Овсянико-Куликовського*, Д. І. Кудрявського, В. *Ягича*, О. М. *Пєшковського*, О. О. *Шахматова* та ін. Різні питання істор. розвитку укр. мови висвітлено в працях «Про звукові особливості російських наріч» (1865), «Два дослідження про звуки російської мови» (1864—65), «Замітки про малоруське наріччя» (1870), «До історії звуків російської мови» (1876—83), «Значення множини в російській мові» (1888). П. відкрив т. з. новий ѣ, обгрунтував дифтонгічний перехід давньорус. о, е в і в новозакритих складах в укр. мові, дослідив явище т. з. другого повноголосся тощо.

Велику увагу приділяв П. дослідженню психології словесно-художньої творчості («З лекцій з теорії словесності», опубл. 1894; «Із записок з теорії словесності», опубл. 1905). Він є творцем лінгвістичної поетики. Теорія поезії у П. базується на аналогії між поетичним твором і словом. Поетичний твір, як і слово, грунтується на образі і є знаряддям пізнання. Значний внесок зробив П. у вивчення нар. поетичної творчості й етнографії («Пояснення малоруських і споріднених народних пісень», т. 1—2, 1883—87, та ін.). За його редакцією виходили твори Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, І. Манжури. П. виступав за тісний зв'язок рос. і укр. культур. Прогресивні наук. погляди П. творчо сприйняло рад. мовознавство. Ім'я П. надано *мовознавства інститутові* АН УРСР у Києві. З 1977 в інституті проводяться Потебнянські читання. В 1977 у с. Гришиному відкрито нар. музей О. О. Потебні, встановлено йому пам'ятник.

Тв.: Объяснения малорусских и сродных народных песен, т. 1—2. Варшава, 1883—87; Из записок по теории словесности. Х., 1905; Слово о полку Игореве. Х., 1914; Мысль и язык. Х., 1926; З лекцій теорії словесності. Х., 1930; Из записок по русской грамматике, т. 1—4. М., 1958—77; Ударение. К., 1973; Эстетика и поэтика. М., 1976.

Літ.: Сумцов М. Велетень думки і слова. О. О. Потебня. Х., 1922; Булаховский Л. А. Александр Афанасьевич Потебня. К., 1952; Білодід І. К. Вклад О. О. Потебні у вітчизняну мовознавчу науку. «Наукові записки Київського державного університету», 1951, т. 10, в. 3; Олександр Опанасович Потебня. К., 1962; О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики. Х., 1962; Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. К., 1975; Білодід О. І. Граматична концепція О. О. Потебні. К., 1977; Пресняков О. П. А. А. Потебня и русское литературоведение конца XIX — начала XX века. Саратов, 1978; Пресняков О П. Поэтика познания и творчества. Теория словесности А. А Потебни. М., 1980; Потебнянські читання. К., 1981.

І. К. Білодід.

А. О. Потебня.

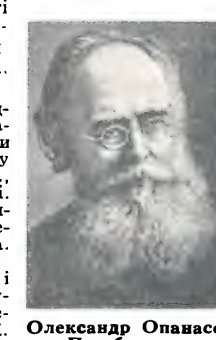

Олександр Опанасович Потебня.

Потелицька церква святого Духа. Настінний розпис на південній стіні бабинця церкви. 20—40-і рр. 17 ст.

ПОТЕ́ЛИЦЬКА ЦЕ́РКВА СВЯТО́ГО ДУ́ХА — пам'ятка укр. *дерев'яної архітектури* 16 ст. Збудов. на кошти цеху гончарів у 1-й пол. 16 ст. в с. Потеличі (тепер Нестеровського р-ну Львів. обл.). Церква тридільна з одним пірамідальним верхом (баня над вівтарем, 18 ст.). Інтер'єр стіни нави й пд. стіна бабинця вкриті настінним розписом. Живопис виконано в 20—40-х рр. 17 ст. темперою на поверхні дерев'яних стін.

Літ.: Міляєва Л. С. Стінопис Потелича. К., 1969; Миляєва Л. С. Росписи Потелыча М., 1971.

Н. Г Логвин.

ПОТЕНЦІА́Л (від лат. potentia — сила) — можливості, наявні сили, запаси, засоби, що можуть бути використані. Див. *Потенціал дії, Потенціал економічний, Потенціал науково-технічний, Потенціал* у фізиці.

ПОТЕНЦІА́Л у ф і з и ц і — фундаментальна фіз. величина, що характеризує стан і властивості *полів фізичних*. П. може бути скалярною, векторною або тензорною функцією координат простору і часу (див. *Поля теорія*). У випадку постійного електричного (електростатичного) і гравітаційного полів П. є скалярною функцією координат $\varphi(x, y, z)$, градієнт якої (зі знаком мінус) дорівнює *напруженості поля* $\vec{E} = -\operatorname{grad}\varphi(x, y, z)$. Різниця П. двох точок поля чисельно дорівнює роботі, яка виконується при перенесенні одиничного позитивного заряду (одиничної маси) з однієї точки в другу. Величина ж самого П. у даній точці може бути визначена з точністю до довільної сталої. Щоб усунути цю невизначеність, вважають, що в нескінченно віддаленій точці П. дорівнює нулеві. Потенціали електростатичного поля φ_e і поля тяжіння φ_r, створені відповідно точковими зарядом q і масою m на віддалі r, визначаються за *Кулона законом* і *Ньютона законом тяжіння* формулами:

$$\varphi_e = \frac{1}{4\pi\varepsilon\varepsilon_0}\cdot\frac{q}{r}, \quad \varphi_r = \gamma\frac{m}{r}.$$

де ε — *діелектрична проникність*, ε_0 — *електрична стала*, γ — *гравітаційна стала*. Для опису електромагн. поля використовують векторний П. $\vec{A}(x, y, z, t)$ і скалярний П. $\varphi(x, y, z, t)$ (де t — час), через які однозначно визначаються вектори магн. індукції $\vec{B}$ і напруженості електр. поля $\vec{E}$: $\vec{B} = \operatorname{rot}\vec{A}$, $\vec{E} = -\operatorname{grad}\varphi - \frac{\partial\vec{A}}{\partial t}$. При заміні $\vec{A}$ на $\vec{A}' = \vec{A} + \operatorname{grad}\chi$ і φ на $\varphi' = \varphi + \frac{\partial\chi}{\partial t}$, де χ довільна функція координат і часу, вектори $\vec{B}$ і $\vec{E}$ не змінюються. Незалежність електромагн. поля відносно такої заміни П. наз. калібрувальною *інваріантністю*. *У відносності теорії* величини $\vec{A}$ та φ об'єднують у чотиривимірний вектор-потенціал. У релятивістській теорії *тяжіння* для опису гравітаційних полів використовується чотиривимірний тензорний потенціал (метричний тензор).

Літ.: Гюнтер Н. М. Теория потенциала и её применение к основным задачам математической физики. М., 1953; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика, т. 2. Теория поля. М., 1973; Тамм И. Е. Основы теории электричества. М., 1976.

Е. А. Пашицький, П. І. Фомін.

ПОТЕНЦІА́Л ВОЄ́ННИЙ — можливості держави (коаліції) утримувати й удосконалювати збройні сили, підвищувати їхню боєздатність, поповнювати навченими кадрами, забезпечувати сучасною зброєю та військ. технікою і всіма видами постачання в мирний і воєнний час. Будучи взаємопов'язаним з *потенціалом економічним, потенціалом науково-технічним* та морально-політ., П. в. безпосередньо проявляється у військ. могутності д-ви. Зміст П. в. становлять: кількість і якість озброєння та військ. техніки; ступінь забезпеченості військ матеріально-тех. засобами у розмірах, необхідних для ведення сучасної війни; кількість особового складу, його морально-політ., психологічна, заг.-осв., військ. та військ.-тех. підготовка; ступінь підготовленості командних кадрів; наявність навчених і готових до мобілізації резервів; рівень розробки воєнних доктрин і теорій; бойова готовність збройних сил; мобілізаційні можливості д-ви та ін. Всі компоненти П. в. пов'язані між собою і взаємовпливають один на одного. Оснащення збройних сил *ядерною зброєю* надало П. в. д-в якісно нового значення. Наявність ядерної зброї в імперіалістичних д-в створила небезпеку розв'язування світової ядерної війни. Рад. Союз та ін. країни соціалістичної співдружності змушені підтримувати П. в., свою військ. могутність на необхідному для оборони рівні.

ПОТЕНЦІА́Л ДІЇ — вияв біоелектричної активності живої клітини, спричинений швидкою зміною заряду (деполяризацією) клітинної мембрани, тобто зменшенням *потенціалу спокою* (ПС). П. д. запускає процес *збудження* в нервових, м'язових і секреторних клітинах. В основі П. д. лежить зміна *проникності біологічної мембрани* для Na^+, K^+ та ін. іонів. Згідно з *мембранною теорією збудження* при дії на клітину *подразників* спочатку підвищується проникність всередину клітини іонів Na^+, які деполяризують мембрану, викликаючи при цьому П. д., потім виникає рух іонів K^+ з клітини і П. д. починає падати (див. також *Іонна теорія збудження*). Амплітуда П. д. відносно стала, може досягати 120 мВ, тобто перевищувати величину ПС; описується, як і ПС, рівнянням Нернста. Характерною особливістю П. д. є те, що він підпорядковується принципу «все або нічого», тобто виникає тільки при досягненні подразником порогової величини (див. *Поріг подразнення*), а тривалість та амплітуда П. д. не залежать від сили подразника. Тривалість П. д. у різних клітинах різна (від сотень мкс до десятків мс). Деякі види клітин здатні генерувати П. д. з частотою 1000 Гц. Після припинення П. д. настає рефрактерний період, тривалість якого (від 0,5 до кількох мс) залежить від макс. кількості П. д. за одиницю часу і відображає лабільність клітини. П. д. має здатність поширюватись по клітині та її відростках без зміни амплітуди. Швидкість поширення П. д. по нервових волокнах може перевищувати 100 м/с. Реєструючи П. д., роблять висновок про діяльність окремих клітин та цілих органів (див. *Електрокардіографія, Електроенцефалографія*). Велике значення у вивченні П. д. мали праці А. *Ходжкіна*, Б. *Каца*, А. *Хакслі*, укр. вчених — В. Ю. *Чаговця*, Д. С. *Воронцова*, П. Г. *Костюка*, П. М. *Сєркова* та ін. Див. також *Біоелектричні потенціали*.

Літ.: Воронцов Д. С. Общая электрофизиология. М., 1961; Костюк П. Г. Физиология центральной нервной системы. К., 1977. *В. П. Замостьян.*

ПОТЕНЦІА́Л ЕКОНОМІ́ЧНИЙ — сукупність економічних ресурсів і можливостей країни (групи країн), які можуть бути використані для досягнення цілей соціально-екон. розвитку суспільства. Визначається рівнем розвитку пром-сті, станом капітального буд-ва, виробничими можливостями с. г., транспорту, наявністю природних ресурсів і ступенем освоєння та використання їх, рівнем розвитку науки і техніки (див. *Потенціал науково-технічний*), чисельністю працездатного населення, наявністю кваліфікованих кадрів тощо. П. е. залежить від розмірів *національного багатства* країни. Чим багатше суспільство, тим більші можливості воно має для розширення виробн. і задоволення потреб людей. П. е. розглядається в соціальному аспекті. За умов капіталізму П. е. використовується в інтересах монополістичних груп як засіб посилення тиску на економічно слаборозвинуті країни, експлуатації трудящих. За соціалізму П. е. спрямований на забезпечення соціально-екон. розвитку суспільства і підвищення добробуту народу. В результаті планомірного здійснення заходів держави щодо органічного з'єднання досягнень *науково-технічної революції* з перевагами соціалістичної системи господарства П. е. СРСР, у т. ч. УРСР, неухильно зростає і дедалі ефективніше використовується для побудови *матеріально-технічної бази комунізму*, дедалі повнішого задоволення матеріальних і культур. потреб рад. людей. П. е. Рад. Союзу разом з П. е. ін. соціалістичних країн становить П. е. *світової системи соціалістичного господарства*.

В. Ю. Шевченко.

ПОТЕНЦІА́Л НАУКО́ВО-ТЕХНІ́ЧНИЙ — сукупність інтелектуальних і матеріальних ресурсів держави, які використовуються для проведення науково-дослідних і експериментальних робіт, доведення їхніх результатів до прикладного рівня і впровадження у суспільне виробництво та в ін. сфери соціальної практики. До П. н.-т. належать: наукові, інженерно-тех., допоміжні працівники, зайняті в н.-д. та дослідно-конструкторських розробках; матеріально-тех. база (устаткування, прилади, матеріали); інформаційна база (б-ки, патентні фонди, журнали та ін. наук. видання, мережа орг-цій наук.-тех. інформації; спец. інформаційно-пошукові системи, основані на ЕОМ). П. н.-т. визначає масштаби та інтенсивність робіт в усьому циклі «дослідження — виробництво» — від відкриттів, винаходів і одержання нових знань до перетворення на їхній основі технологічної та орг. бази виробництва. Важливе значення має оптимальний розподіл ресурсів П. н.-т. за стадіями розробок (теоретичні, прикладні дослідження, дослідно-конструкторські, проектні роботи, впровадження) і за видами досліджень (академічні, галузеві, вузівські, заводські). За умов *науково-технічної революції* зростає роль наук., дослідно-експериментальних, конструктор-

ських підрозділів підприємств і об'єднань, від рівня яких залежить впровадження досягнень науки в практику. Провідна роль належить фундаментальним наук. дослідженням, які визначають рівень здійснення всього циклу «наука — виробництво». СРСР має великий П. н.-т. Чисельність наук. працівників Рад. Союзу 1980 становила 1373,3 тис. чол., або бл. $^1/_4$ наук. працівників світу. В УРСР чисельність наук. працівників 1980 — 195,8 тис. чол. За одинадцяту п'ятирічку (1981—85) в країні буде підготовлено бл. 10 млн. спеціалістів з вищою і серед. спец. освітою, здійснено заходи по підвищенню якості підготовки спеціалістів і поліпшенню використання їх у нар. г-ві. На етапі розвинутого соціалізму приділяється велика увага розвиткові науки і прискоренню тех. прогресу, зокрема посиленню взаємних зв'язків науки і виробн., удосконаленню програмно-цільових методів управління *науково-технічним прогресом,* підвищенню ефективності використання наук. потенціалу вищих навч. закладів для розв'язання нар.-госп. завдань, поліпшенню системи наук.-тех. інформації і патентно-ліцензійної роботи. На 1981—90 ставиться завдання «забезпечити якнайповніше використання можливостей і переваг суспільства зрілого соціалізму, значно збільшити його матеріальні і духовні багатства, економічний і науково-технічний потенціал» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 160). Див. також *Потенціал економічний.*

Ю. М. Канигін.

ПОТЕНЦІА́Л СПО́КОЮ, мембранний потенціал — різниця *біоелектричних потенціалів* між зовнішньою та внутрішньою сторонами мембрани клітини (див. *Мембрани біологічні*), що перебуває в стані спокою. Зумовлений вибірковою *проникністю біологічної мембрани* для різних іонів. Величина П. с. визначається переважно різницею концентрації іонів K^+, яка підтримується за рахунок енергії *обміну речовин,* і може бути розрахована за допомогою рівняння Нернста:

$$E_m = \frac{RT}{F} \ln \frac{[K_1]}{[K_2]},$$

де R — газова стала, T — абсолютна т-ра, F — число Фарадея, $\frac{[K_1]}{[K_2]}$ — відношення концентрацій K^+ всередині та зовні клітини. Величина П. с. у різних клітин неоднакова і може становити від 60 до 90 мВ. П. с. забезпечує життєдіяльність клітини і її зв'язок з навколишнім середовищем; визначає збудливість клітини, на його основі виникає *потенціал дії.* Вимірюють П. с. за допомогою мікроелектродної техніки, у впровадженні і подальшому розвитку якої в СРСР в значній мірі сприяли праці укр. вченого П. Г. *Костюка.*

В. П. Замостьян.

ПОТЕНЦІАЛОСКО́П (від *потенціал* і грец. σκολέω — спостерігаю, розглядаю) — електронний *електровакуумний прилад,* що записує (на мішені) інформацію, яка надходить до нього у вигляді електр. сигналів, зберігає («запам'ятовує») її і в подальшому відтворює на люмінесцентному екрані (у деяких приладів інформація зчитується з мішені); запам'ятовувальна *електроннопроменева трубка.*

ПОТЕНЦІА́ЛЬНА ЕНЕ́РГІЯ — частина *енергії* механічної системи, яка залежить від взаємного розташування частинок, що утворюють цю систему, і їхнього положення в зовнішньому силовому полі (напр., гравітаційному; див. *Поля фізичні*). Зокрема, П. е. тіла маси m, яке перебуває над поверхнею Землі на висоті h, визначається за формулою $П = mgh$, де g — *прискорення вільного падіння.* Для двох частинок з масами m_1 і m_2, які притягуються за *Ньютона законом тяжіння,* $П = -fm_1m_2/r$, де f — *гравітаційна стала,* r — віддаль між частинками; за аналогічною формулою визначається і П. е. двох точкових електр. зарядів. Якщо при переході мех. системи з одного положення в ін. не відбувається перетворення мех. енергії на ін. форми енергії (напр., теплоту), то зміна П. е. дорівнює роботі, виконаній при цьому переході. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) одиницею вимірювання П. е. є *джоуль.*

ПОТЕНЦІА́ЛЬНА ЯМА — обмежена ділянка простору, в якій *потенціальна енергія* частинки менша, ніж поза нею. Термін «потенціальна яма» пов'язаний з виглядом графіка залежності потенціальної енергії V частинки, що перебуває в силовому полі, від її положення в просторі (у випадку одновимірного руху — від координати x; мал.). П. я. відповідає силам притягання. В класичній механіці частинка з повною енергією E, меншою за глибину П. я. (мінім. значення потенціальної енергії V_0), потрапивши в П. я., не може з неї вийти і буде весь час рухатись усередині ями (E відраховується від «дна» П. я.). Положення частинки на «дні» П. я. відповідає стійкій рівновазі з нульовою кінетичною енергією. При $E > V_0$ частинка подолає сили притягання і покине П. я. В квантовій механіці, на відміну від класичної, енергія частинки в П. я. може набувати лише дискретних (перервних) значень, тобто існують *рівні енергії* частинки. Найнижчий (основний) рівень лежить вище «дна» П. я. (див. *Нульова енергія*). Крім того, частинка в П. я. зі стінками скінченної товщини (напр., коли біля цієї П. я. є інша) може покинути її за рахунок *тунельного ефекту* навіть тоді, коли енергія цієї частинки менша за глибину П. я. Див. також *Потенціальний бар'єр.*

ПОТЕНЦІА́ЛЬНИЙ БАР'Є́Р — обмежена ділянка простору, в якій *потенціальна енергія* частинки більша за її повну енергію. Відповідає силам відштовхування. На мал. зображено П. б. простої форми у випадку одновимірного руху частинки. По осі ординат відкладена потенціальна енергія частинки $V(x)$ як функція координати x. П. б. ділить простір на дві частини (області *I* і *II*), в яких потенціальна енергія частинки менша, ніж усередині П. б. (область *III*). В класичній механіці перехід частинки з області *I* в область *II* можливий лише за умови, що повна енергія (сума кінетичної й потенціальної енергії) частинки E більша за висоту П. б. (макс. значення потенціальної енергії V_0). Якщо ж $E < V_0$, то частинка в деякій точці x_1 відіб'ється від бар'єра і полетить у зворотному напрямі. В квантовій механіці частинка з енергією $E < V_0$ може з деякою імовірністю шляхом *тунельного ефекту* пройти крізь П. б. Існує імовірність і того, що частинка з $E > V_0$ відіб'ється від бар'єра.

ПОТЕНЦІА́ЛЬНІ СИ́ЛИ — *сили,* робота яких залежить лише від початкових і кінцевих положень точок прикладання до тіла і не залежить від виду траєкторії і від закону руху тіла. Робота П. с. вздовж довільної замкненої траєкторії дорівнює нулеві. Поле П. с. (див. *Поля фізичні*) характеризується скалярним *потенціалом.* Для *матеріальної точки,* що перебуває в полі П. с., зв'язок між силою $\vec{F}$, яка діє на точку, і потенціальною енергією W цієї точки в полі має вигляд:

$$\vec{F} = -\operatorname{grad} W.$$

Проекції $\vec{F}$ на осі декартових координат дорівнюють:

$$F_x = -\frac{dW}{dx}, \quad F_y = -\frac{dW}{dy},$$

$$F_z = -\frac{dW}{dz}.$$

Прикладами П. с. є сили *тяжіння* і електростатичної (див. *Електростатика*) взаємодії електр. зарядів.

ПОТЕНЦІО́МЕТР (від лат. potentia — сила і грец. μετρέω — вимірюю) — 1) П. (потенціалометр) магнітний — прилад (індукційна котушка), за допомогою якого вимірюють напруженість магн. поля; різницю магн. *потенціалів* (або *магніторушійну силу*) між двома його точками. Розрізняють П. (мал.) жорсткі та гнучкі. 2) Електротехнічний пристрій (*провідник* з активним електр. опором, по якому переміщується контакт — движок), використовуваний для регулювання електр. напруги, а також як *датчик* переміщень. 3) Те саме, що й електровимірювальний автоматичний (або ручний) *компенсатор.*

ПОТЕНЦІЮВА́ННЯ (від нім. potenzieren — підносити до степеня) — знаходження величини за її *логарифмом,* тобто дія, обернена до логарифмування.

ПОТЕНЦІЮВА́ННЯ в гомеопатії — посилення дії лікарських препаратів. П. може бути досягнене сполученням лікарських препаратів, зміною способів їх введення, сполученням лікарських заходів з методами фіз. терапії, удосконаленням методики готування ліків. П. гомеопатичних ліків досягається виготовленням ліків більш високих розведень. При цьому лікарський препарат розводиться шляхом ретельного пе-

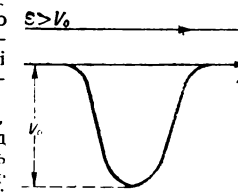

Потенціальна яма.

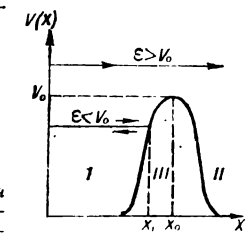

Потенціальний бар'єр.

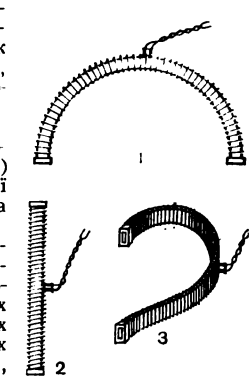

Потенціометри (потенціалометри) магнітні: 1 — жорсткий дуговий; 2 — прямолінійний; 3 — на гнучкому каркасі.

ремішування з індиферентною речовиною в співвідношенні 1 : 10 або 1 : 100, або 1 : 1000.

Т. Д. Попова.

ПОТЕ́РНА (франц. poterne) — галерея (тунель) під землею або всередині масивної споруди. У фортифікаційних спорудах служить для службового сполучення між частинами *фортів* та ін. об'єктів, у бетонних і залізобетонних *греблях* — для відведення води, зібраної дренажними системами основи або тіла греблі, для нагляду за станом внутр. частин та службового зв'язку всередині гідротех. споруди. У П. встановлюють апаратуру, за допомогою якої стежать за деформаціями греблі і фільтрацією води через тіло і основу її.

ПОТЕРПІ́ЛИЙ — особа, якій *злочином* заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Згідно з ст. 24 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 49 КПК УРСР), визнання громадянина П. чи відмову в цьому має бути оформлено постановою відповідного органу *попереднього розслідування,* прокурора чи судді або *ухвалою судовою*. Осн. права П.: давати показання в справі, подавати *докази,* заявляти клопотання, знайомитися з матеріалами справи в порядку, передбаченому законом, брати участь у дослідженні доказів на судовому слідстві, заявляти *відводи,*; подавати скарги. У справах т. з. *приватного обвинувачення* П. має право підтримувати *обвинувачення* в суді. П. може використати свої процесуальні права як особисто, так і через свого представника (напр., адвоката, *законного представника*). На відміну від захисника, представник П. діє не поряд з П., а замінює його. У справах про злочин, внаслідок якого сталася смерть П., права його переходять до близьких родичів.

ПОТЕ́РТІСТЬ — ушкодження зовнішнього шару шкіри внаслідок механічного подразнення. У людини виникнення П. звичайно спричинюють незручні взуття та одяг, а також пітливість, *плоскостопість*. Ознаки П.: почервоніння й місцева болючість ушкодженої ділянки (запалення); згодом виникає пухир з прозорим або кров'янистим вмістом; можливе утворення виразки. Іноді П. ускладнюється *фурункулом, абсцесом, лімфаденітом* та ін. Л і к у в а н н я: усунення подразнюючих факторів, місцеве—змазують брильянтовою зеленню, метиленовою синькою тощо.

ПОТЕ́ХІН Іван Зосимович [18.IX (1.X) 1903, с. Кривошеїно, тепер Новосьоловського р-ну Красноярського краю — 17.IX 1964, Москва] — рад. африканіст, доктор істор. наук (з 1955). Член КПРС з 1922. Закінчив Ленінгр. східний ін-т (1932). В 1949—59 — заст. директора Ін-ту етнографії АН СРСР, 1959—64 — директор Ін-ту Африки АН СРСР. З 1959 — голова Рад. асоціації дружби з народами Африки. Один із засновників рад. африканістики, спеціаліст у галузі нової та новітньої історії, економіки та етнографії Африки. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ПО́ТІ — місто респ. підпорядкування Груз. РСР. Розташоване на узбережжі Чорного м., у гирлі р. Ріоні. Залізнична станція, порт. Засн. на місці фортеці, спорудженої 1578 турками під назвою Кале-Фаш. У 1809—12 фортецю утримували в своїх руках рос. війська. Остаточно приєднано до Росії 1828. Рад. владу встановлено в березні 1921. У П.— з-ди: суднорем.-суднобуд., маш.-буд. гідромеханізації, «Потіелектроапарат», електромашинних підсилювачів; млинарський та м'ясний комбінати тощо. Колхідська комплексна с.-г. дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту чаю та субтропічних культур, Респ. цитрусове виробниче об'єднання. Гідромеліоративний технікум, мед. і муз. уч-ща. Драм. театр, краєзнавчий музей.

ПО́ТІЙ Іпатій (1541—1613)—уніатський митрополит (1600—13), один із засновників уніатської церкви на Україні. Походив з багатої укр. шляхти. З 1593 — володимирський православний єпископ (Волинь). Один з ініціаторів і учасників церк. собору 1596 в Бресті (див. *Брестська унія 1596*). Ставши 1600 уніатським митрополитом, П. насильницькими методами насаджував унію, підтримував загарбницьку політику шляхет. Польщі і Ватікану щодо України. П.— автор ряду полемічних творів, спрямованих проти православної церкви і протестантів. Антинар. діяльність П. викрив *Острозький Клірик*.

«ПО́ТІК СВІДО́МОСТІ» — одна з форм зображення внутрішнього життя людини в художніх творах, прагнення розкрити душевний стан персонажів у всій безпосередності, в миттєвій і швидкій зміні переживань, роздумів, спогадів, вражень, підсвідомих асоціацій, настроїв і т. д. Термін «потік свідомості» з'явився наприкінці 19 ст., належить амер. філософу й психологові У. Джемсу. Як худож. прийом з'явився вже в творчості сентименталістів (*Л. Стерн*). Засобами психологічного аналізу, розкриття «діалектики душі» досконало володіли письменники-реалісти 19 і 20 ст.: Л. Толстой, Ф. Достоєвський, Т. Манн, Е. Хемінгуей та ін. Рад. письменники, аналізуючи складну й багату психіку людини, користуються різними формами її глибокого відтворення: внутрішній монолог, невласна пряма мова тощо (напр., Ч. Айтматов у повісті «Рябий пес біжить краєм моря»). Модерністи (М. Пруст, Дж. Джойс та ін.) довели до абсурду «П. с.» і перетворили з реалістичного худож. прийому на універсальний метод зображення людини, яку вони штучно ізолюють від суспільства, від соціальних конфліктів. У творах модерністів дійсність постає хаотичною, а людська психіка ущербною, хворобливою.

В. М. Лесин.

ПОТОВИ́ДІЛЕННЯ — процес виділення поту *потовими залозами* більшості ссавців, у т. ч. людини. Здійснюється рефлекторно (див. *Рефлекс*). *Рецептори,* що здійснюють рефлекси П., розташовані в шкірі, слизових оболонках, м'язах; центри П. містяться в *корі великих півкуль головного мозку,* у *гіпоталамусі, довгастому мозку* і *спинному мозку*. Посилене П. спостерігається при підвищенні т-ри навколишнього середовища, м'язовій роботі, емоційному збудженні тощо. П. залежить від змін *кровообігу* в шкірі: при звуженні судин шкіри П. зменшується, при розширенні — збільшується. П. має велике значення у *терморегуляції,* у *водно-сольовому обміні* й частково у виділенні з організму продуктів *обміну речовин*.

ПОТОВІ ЗА́ЛОЗИ — прості, звичайно нерозгалужені трубчасті *залози* шкіри більшості ссавців (крім китоподібних, кротів, ліничевих, деяких ластоногих і сиреноподібних), у т. ч. людини; утворюють і виділяють *піт*. Складаються з секреторного відділу (згорнутий у клубочок і розміщений на межі сітчастого шару шкіри й підшкірної клітковини) та вивідної протоки (відкривається на поверхню шкіри або у волосяну сумку). Кількість і величина П. з. у різних ділянках шкіри неоднакові. Особливо багато П. з. міститься у пахвинних складках і пахвових западинах, на статевих органах (секрет, що виділяється цими П. з., містить багато білкових речовин, які зумовлюють специфічний запах поту), на долонях, підошвах тощо. П. з. відіграють важливу роль у *водно-сольовому обміні* й *терморегуляції* організму. Див. *Потовиділення*.

ПОТОГІ́ННІ ЗА́СОБИ — група лікарських речовин, які використовують для посилення *потовиділення*. П. з. використовують для збільшення віддачі організмом тепла, посилення виділення з організму води (при набряках), токсинів (напр., при отруєнні солями важких металів), для підвищення *обміну речовин*. Звичайно як П. з. застосовують *жарознижуючі засоби,* гарячі настої і відвари деяких лікарських рослин (квітки липи, ромашки, плоди малини тощо). Потогінний ефект дають також вологі *обгортання, ванни* та ін. Застосування П. з. протипоказане при *гіпертонічній хворобі,* серцево-судинній недостатності, гострих *нефритах*.

ПОТО́КОВА ЛІ́НІЯ — сукупність машин і механізмів, встановлених на робочих місцях згідно з послідовністю (потоком) операцій технологічного процесу, що призначені для виготовлення певної продукції і виконуються з заданим ритмом (темпом). Лінії такого типу є тех. основою *потокового виробництва*. П. л. розрізняють за рівнем механізації і автоматизації, кількістю найменувань виготовлюваної на них продукції (одно-, дво- і багатопредметні), видом виконуваних робіт (напр., мех. обробка, складання), можливістю переналагоджування на продукцію ін. виду (переналагоджувані і непереналагоджувані) тощо. На основі таких ліній з високим ступенем механізації та автоматизації створюють *автоматичні лінії*. Застосування П. л. підвищує продуктивність праці, скорочує виробничий цикл і трудомісткість виробів, знижує собівартість продукції. На

пром. підприємствах СРСР діє (на кінець 1980) понад 170 тис. механізованих потокових ліній, в УРСР (1979) — 25,7 тис.

П. л. використовують у машино- і приладобудуванні, харч., лісовій, швейній і взут. пром-сті, у буд-ві тощо.

ПОТО́КОВЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — прогресивний метод *організації виробництва,* який характеризується розчленуванням виробничого процесу на окремі, відносно короткі операції, виконувані на спеціально обладнаних, послідовно розташованих робочих місцях — *потокових лініях*. П. в. створює можливості для найраціональнішого використання високопродуктивного устаткування, прогресивної технології, підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції. Для П. в. характерні такі ознаки: розміщення робочих місць і обладнання їх устаткуванням за ходом технологічного процесу; поділ процесу виробн. на рівні або кратні за трудомісткістю операції; закріплення за кожним робочим місцем обмеженої кількості операцій (одну, дві); узгодженість і ритмічне виконання операцій на основі єдиного такту (ритму) потокової роботи; безперервний рух виробів від однієї операції до іншої за допомогою спец. трансп. пристроїв (конвейєрів, транспортерів, рольгангів тощо). На пром. підприємствах застосовують різні форми П. в., які відрізняються одна від одної гол. чин. ступенем безперервності, спеціалізації й рівнем автоматизації. Впровадження тієї чи ін. форми П. в. залежить від стабільності, масштабів випуску продукції та ін. факторів. Організація П. в. потребує відповідної підготовчої конструкторської й технологічної роботи. *С. М. Бухало.*

ПОТО́КОВЕ ЗБИРА́ННЯ — прогресивний метод організації *збирання врожаю* с.-г. культур; комплексне застосування сучасної збиральної і грунтообробної техніки, що забезпечує виконання всіх технологічних процесів на жнивах, у т. ч. таких важливих, як збирання і транспортування до місця зберігання всієї незернової частини врожаю, обробіток грунту в найкращі агротехнічні строки. Напр., при П. з. зернових культур (*прямим комбайнуванням* чи *роздільним збиранням*) весь біол. врожай (зерно, солома і полова) збирають і вивозять з поля без розриву в часі у такій послідовності. Збиральний агрегат скошує чи підбирає хліб з валків, обмолочує його, очищає і збирає в бункер зерно, подрібнює солому і в суміші з половою подає в кузов причіпного (до комбайна) візка; останній після заповнення замінюють на ходу комбайна порожнім візком, а заповнений відвозять до місця скиртування. Зерно із бункера вивантажують у кузов автомашини також без зупинки комбайна. Звільнену від соломи і полови площу зразу ж готують до сівби наступної культури: лущать, орють (див. *Лущення стерні, Оранка*). П. з. зменшує затрати праці й експлуатаційні витрати на збирання врожаю зернових, підвищує культуру землеробства і врожай с.-г. культур, які вирощують після стерньових попередників. П. з. застосовують також на плантаціях соняшнику, кукурудзи, цукр. буряків, картоплі, силосних та ін. культур. *М. Д. Галенко.*

ПОТОСІ — місто на Пд. Болівії, адм. ц. департаменту Потосі. Розташоване на схилах г. Потосі в Андах, на вис. 4200 м. Залізнична станція. 96,8 тис. ж. (1970). Значний центр гірничодобувної (олов'яні, вольфрамові й сурм'яні руди) пром-сті. Невеликі металообр., шкіряні, меблеві та харч. підприємства. Ун-т (з 1892). Нац. музей. П. засн. 1546 біля багатих родовищ срібних руд. У 17—18 ст. на П. припадала майже половина світового видобутку срібла. Запаси срібних руд майже вичерпано.

ПОТО́ЦЬКИЙ (Potocki) Микола (Міколай; р. н. невід.— п. 1651) — польський державний і військовий діяч. Походив з магнатського роду *Потоцьких*. З 1646 — великий коронний гетьман. Керував придушенням селянсько-козацьких повстань на Україні, що їх очолювали *Павлюк, К. Скидан, Д. Гуня, Я. Острянин*. Під час *Корсунської битви 1648* разом з М. *Калиновським* був захоплений укр. козаками у полон. Виданий Б. Хмельницьким кримському ханові, визволений за великий викуп. Командував польс.-шляхет. військом у *Берестецькій битві 1651*. Брав участь у підписанні *Білоцерківського договору 1651*.

ПОТО́ЦЬКИЙ (Potocki) Ян (8.III 1761, с. Пиків, тепер Калинівського р-ну Вінн. обл.— 2.XII 1815, с. Уладівка, тепер Літинського р-ну Вінн. обл.) — польс. дворянський історик, етнограф, географ і письменник, почесний член Петерб. АН (з 1806). Опублікував франц. мовою ряд праць, в яких зібрано відомості античних авторів з питань старод. історії слов'ян та істор. географії Сх. Європи, в т. ч. тер. сучас. України: «Дослідження про Сарматію» (т. 1—4, 1789—91), «Історичні та географічні матеріали про Скіфію, Сарматію і слов'ян» (т. 1—4, 1796), «Стародавня історія Херсонської губернії» (1804), «Стародавня історія Подільської губернії» (1805). Обстоював автохтонність слов'ян. У фантастичному філос. романі «Рукопис, знайдений у Сарагосі» (рос. переклад — М., 1968) пропагував філос. ідеї франц. просвітителів 18 ст.

ПОТО́ЦЬКІ (Potocki) — польс. магнатський рід у 17—20 ст. Володіли великими земельними маєтностями в Польщі і на Україні. В 17—18 ст., обіймаючи високі посади в Речі Посполитій, сприяли експансії польс. феодалів у Росію і на Україну. Брали активну участь у боротьбі магнатів за владу, яка привела до політ. анархії і втрати Польщею 1795 нац. незалежності. Зем. володіння П. були націоналізовані: на Правобережній Україні 1917, Зх. Україні — 1939 і в Польщі — 1944. Найвідоміші: М. *Потоцький*. Стефан П. (р. н. невід.— п. 1648) — командуючий авангардом польс.-шляхет. війська в *Жовтоводській битві 1648*, під час якої загинув. Станіслав Щенсний, Фелікс П. (1751—15.III 1805, Тульчин) — галицький воєвода 1782—88, генерал. Один з керівників *Тарговицької конфедерації 1792*. За його наказом у кін. 18 ст. в Умані кріпаки посадили дендропарк (див. *Софіївка*). Анджей П. (1861—12.IV 1908) — намісник у Галичині 1902—08, ставленик австро-угор. загарбників. Нещадно придушував визвольний рух у Галичині. Вбитий М. М. *Січинським*.

ПОТО́ЧНЕ ПЛАНУВА́ННЯ — форма планування, використовувана для оперативного управління нар. господарством. П. п. включає складання річних, квартальних і місячних планових завдань. Річні плани розробляють, враховуючи завдання та екон. нормативи п'ятирічних планів на даний рік. Щоб забезпечити збалансованість планових завдань у складі річних планів, розробляють баланси матеріальних ресурсів і плани розподілу їх за фондоодержувачами, *баланси трудових ресурсів*, а також зведений фінанс. баланс і *баланс грошових доходів і видатків населення*. Річні плани складають за кілька етапів. На першому етапі виробничі об'єднання і підприємства, беручи до уваги розгортання *соціалістичного змагання* і використання внутрішньогосп. резервів, розробляють зустрічні плани, які перевищують завдання п'ятирічного плану на відповідний рік. Виходячи із зустрічних планів підприємств і об'єднань та завдань п'ятирічного плану складають проекти річних планів по галузях і союзних республіках. На основі зазначених проектів планів розробляють держ. план екон. і соціального розвитку СРСР на наступний рік з розподілом по кварталах. У річних планах м-в завдання за осн. показниками розробляють по кварталах і місяцях. Поточну виробничо-госп. діяльність виробничі об'єднання і підприємства здійснюють на підставі *техпромфінплану*.

В. М. Паламарчук.

ПОТО́ЧНИЙ РЕМО́НТ — вид ремонту устаткування підприємств, будинків, споруд, транспортних засобів, будівельних, шляхових, с.-г. та інших машин, агрегатів, приладів та виробів. Складова частина *планово-запобіжного ремонту*. Див. також *Ремонт*.

ПОТРЕ́БА — стан живого організму, людської особистості, соціальної групи чи суспільства в цілому, що виражає необхідність у чомусь, залежність від об'єктивних умов життєдіяльності і є рушійною силою їхньої активності. Розрізняють біологічні П., властиві живим організмам, та соціальні П., що мають суспільно-істор. характер і зумовлені розвитком матеріального *виробництва*. П. реалізуються в процесі задоволення їх, активного освоєння предметів П., в процесі споживання. П. тварин, які є суто біологічними, виникають внаслідок взаємодії організму з зовн. середовищем, визначаються *інстинктами* та *умовними рефлексами* й задовольняються предметами, даними природою в гото-

ПОТРЕБИ ЕКОНОМІЧНІ

Потрійні точки деяких речовин

Речовина	Температура, К	Тиск, Па
Вуглекислота	216,5	$5{,}2 \cdot 10^5$
Аміак	195,4	$6{,}1 \cdot 10^3$
Вода	273,16	$6{,}1 \cdot 10^2$
Етиловий ефір	152,9	$8{,}6 \cdot 10^{-1}$

вому вигляді. Задоволення ж П. людиною має характер цілеспрямованої трудової діяльності. Люди в процесі праці самі виготовляють необхідні їм продукти для задоволення П. Тому навіть біол. П. людини (в їжі, воді тощо) докорінно відрізняються за способом задоволення та за усвідомленістю їх від відповідних П. тварин. Специфічними для людини є П. соціальні, що становлять об'єктивну основу інтересів, виступають у формі матеріальних і духовних благ, які усвідомлюються в процесі сусп.-виробничої діяльності. Вивчення взаємодії виробництва і П., їхнього діалектичного зв'язку дає змогу виявити найважливіші тенденції в розвитку суспільства. В класово антагоністичному суспільстві існує глибока протилежність між особистими, груповими і сусп. П. і ступенем задоволення їх. П. трудящих мас задовольняються лише тією мірою, яка необхідна для певного відтворення робочої сили. Реальні передумови для задоволення розумних, науково обгрунтованих П. трудящих створюються лише за соціалізму, соціальні П. якого є П. вищого типу, що охоплюють і сферу праці в ім'я комуністичних ідеалів. У соціалістичному суспільстві формується система усвідомлених трудових зусиль, і на цій основі виникає необхідність у праці, що переростає в постійно діючий фактор. Праця стає гол. сферою задоволення соціальних П., одним з осн. факторів всебічного розвитку і виховання особи. Із засобу задоволення соціальних П. вона перетворюється на матеріальну і духовну П. людини. КПРС застерігає і бореться проти споживацького, обивательського розуміння П., наголошує на задоволенні раціонально обгрунтованих П. Комуністичне суспільство вперше в історії людства відкриває широкий простір для якнайповнішого задоволення матеріальних і духовних П. усіх членів суспільства за принципом: «від кожного — за здібностями, кожному — по потребах». *С. П. Марценюк.*

ПОТРЕ́БИ ЕКОНОМІ́ЧНІ — частина суспільних *потреб*, задоволення яких пов'язане з функціонуванням суспільного *виробництва*, включаючи виробничу й *невиробничу сфери*; категорія, що виражає відносини між людьми з приводу виробництва й використання вироблюваних благ і *послуг*. Рівень розвитку П. е. взагалі і ступінь задоволення їх зумовлюються існуючим рівнем розвитку *продуктивних сил* і формою *виробничих відносин* (див. *Підвищування потреб закон*). За капіталізму розрізняють потреби *робітничого класу*, задоволення яких фактично обмежується відтворенням *робочої сили*, і потреби капіталістів, які прагнуть реалізувати якомога більше *додаткової вартості*. За соціалізму — це необхідність у засобах споживання і засобах виробн. для забезпечення всебічного розвитку членів соціалістичного суспільства. Задоволення П. е. стає гол. метою розвитку виробн. В цьому виявляється їхній взаємозв'язок з *основним економічним законом соціалізму*. Розглядаючи співвідношення потреб і виробн., П. е. поділяють на п е р с п е к т и в н і (абсолютні), тобто ті П. е., що виникли, визначилися й виявилися за даного розвитку науки, техніки і виробн. і могли б бути задоволені, якби були створені для цього матеріальні умови, та д і й с н і (необхідні) — ті, що можуть бути реалізовані за досягнутого рівня розвитку виробн. і продуктивних сил. В системі П. е. виділяють в и р о б н и ч і, с у с п і л ь н і й о с о б и с т і. У розвитку здібностей людини велику роль відіграють потреби ф і з и ч н і, і н т е л е к т у а л ь н і й с о ц і а л ь н і.

Для нормальної життєдіяльності необхідно задоволення потреб е л е м е н т а р н и х (фізичних) — комплекс об'єктивних умов для існування, та потреб соціальних, пов'язаних з процесом соціалізації людини, що забезпечують умови її життєдіяльності як члена суспільства. П. е. розвиваються під діянням сусп. прогресу і розвитку самої людини. Вивчення П. е. за соціалізму необхідне для розробки обгрунтованих прогнозів соціально-екон. і наук.-тех. розвитку, а також поліпшення *планування народного господарства*. Задоволення П. е. здійснюється на основі використання *планомірного, пропорційного розвитку народного господарства закону*.

М. М. Муха.

ПОТРІ́ЙНА ТО́ЧКА — точка на *діаграмі стану* однокомпонентної фіз.-хім. системи, що відповідає рівновазі трьох *фаз* речовини. Напр., П. т. води є точка, що відповідає рівновазі льоду, води і водяної пари. Для різних речовин т-ра і тиск в П. г. різні (табл.). В алотропних (див. *Алотропія*) речовин, у яких кількість можливих фаз більша за три, може бути кілька П. т. Т-ра П. т. води $T = 273{,}16$ К (точно) є реперною точкою термодинамічної *температурної шкали*.

ПОТРІ́ЙНЕ ПРА́ВИЛО — правило для розв'язування задач, у яких величини пов'язані пропорційною залежністю (див. *Пропорційність* у математиці). В задачах на п р о с т е П. п. беруть участь дві величини x_1 і x_2, для однієї з яких відомі два значення a_1 і a_2, а для другої — одне значення b_1 (яке відповідає a_1). і необхідно знайти значення b_2 (яке відповідає a_2). Це правило основується на *пропорціях* $a_1 : b_1 = a_2 : b_2$ для прямої і $a_1 : b_1 = b_2 : a_2$ — для оберненої пропорційності. В задачах на с к л а д н е П. п. беруть участь n ($n \geqslant 3$) величин, причому у $(n - 1)$ з них відомо по два значення, а в n-ї — одне значення, і необхідно знайти друге. Практично складне П. т. є послідовним застосуванням простого.

ПОТРІ́ЙНИЙ ЗВ'ЯЗО́К — вид *хімічного зв'язку* між двома атомами, який здійснюється трьома парами електронів. Графічно зображується трьома валентними штрихами. Найважливіші типи П. з.: — С ≡ С —, —С ≡ N. Цей зв'язок переважно зустрічається у молекулах органічних сполук (напр., ацетилен НС ≡ СН, ацетонітрил CH_3—С ≡ N). Деякі хім. властивості сполук з П. з. (—С ≡ С, —С ≡ N) аналогічні властивостям відповідних сполук з *подвійним зв'язком*, напр., реакції приєднання водню й галогенів, окислення, полімеризація.

ПО́ТСДАМ — місто в центр. частині НДР, адм. ц. округа Потсдам. Розташований поблизу Зх. Берліна, на р. Гафель. Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт. 125,4 тис. ж. (1978). Найрозвинутіше машинобудування (електротех., річкове суднобудування, вагоно- й тепловозобудування, точна механіка і оптика). Підприємства поліграф., хім.-фарм., текст. і харч. пром-сті. Академія д-ви і права, Вища школа фінансів, Вища школа кіно і телебачення НДР. Астрофіз. обсерваторія, б-ка. Кіностудія «ДЕФА». Музей первісної і давньої історії. Картинна галерея, Потсдамський музей армії, Істор. музей у палаці Цеціліенгоф, де у липні — серпні 1945 проходила *Потсдамська конференція 1945*. Бот. сад. Численні архіт. пам'ятки 18—19 ст., у т. ч. палац *Сан-Сусі* з парком. Місто засн. в 10 ст. як слов'ян. поселення.

ПОТСДА́МСЬКА ДЕКЛАРА́ЦІЯ 1945 — ультимативна заява урядів США, Китаю і Великобританії урядові Японії про беззастережну її капітуляцію у *другій світовій війні 1939—45*.

Опублікована 26.VII під час роботи *Потсдамської конференції 1945*. П. д. проголосила осн. принципи мирного врегулювання і післявоєнного розвитку Японії: викоренення япон. мілітаризму, розпуск всіх збройних сил і повне роззброєння Японії, переведення економіки на мирний лад, покарання воєн. злочинців, зміцнення демократ. тенденцій серед япон. народу, збереження суверенітету Японії лише над островами, визначеними декларацією. Япон. уряд 28.VII відхилив вимоги П. д. 8.VIII 1945 Рад. Союз приєднався до П. д. і, згідно з рішеннями *Кримської конференції 1945*, оголосив війну Японії. Поразка *Квантунської армії* примусила уряд Японії прийняти (14.VIII) вимоги П. д. 2.IX було підписано акт про капітуляцію Японії, що завершив 2-у світову війну. *Сан-Франціський договір 1951* між Японією, з одного боку, і США, Великобританією та рядом ін. д-в, з другого боку, проект якого був підготовлений без участі СРСР, порушив принципи декларації.

Г. С. Бабичев, Л. О. Пашковський.

ПОТСДА́МСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1945, Берлінська конференція 1945. Відбулася на рівні глав урядів трьох союзних у 2-й світовій війні держав — СРСР (Й. В. *Сталін*), США (Г. *Трумен*), Великобританії (У. С. *Черчілль*, з 28.VII — К. *Еттлі*) за участю міністрів закордонних справ, начальників штабів та їхніх радників. Тривала з 17.VII по 20.VIII в м. Потсдамі поблизу Берліна. Рад. Союз протиставив імперіалістичним планам розчленування Німеччини програму створення єдиної миролюбної і демократич. д-ви. На П. к. було розроблено осн. принципи заг. полі-

тики учасників *антигітлерівської коаліції* з нім. питання, які були зафіксовані в угоді «Політичні і економічні принципи, якими необхідно керуватися при поводженні з Німеччиною в початковий контрольний період». Суть цих принципів зводилася до демілітаризації, *денацифікації* і демократизації Німеччини згідно з рішеннями *Кримської конференції 1945*. Учасники П. к. домовилися розглядати Німеччину як єдине екон. і політ. ціле. Рішення П. к. передбачали реорганізацію економіки Німеччини шляхом розвитку насамперед мирної пром-сті і с. г., ліквідацію нім. воєнного потенціалу, заборону виробництва озброєння, військ. оснащення, децентралізацію нім. економіки, розпуск збройних сил Німеччини, ліквідацію націонал-соціалістської партії, її філіалів, підконтрольних їй орг-цій і нацистських установ, реконструкцію політ. життя країни на демократич. основі. На П. к. було підписано спец. угоду про *репарації*, за якою Німеччину зобов'язували компенсувати збитки, заподіяні ін. народам її агресією. На конференції було остаточно узгоджено систему чотиристоронньої (СРСР, США, Великобританія, Франція) окупації Німеччини, яка повинна була служити її демілітаризації і демократизації. Потсдамською угодою було встановлено новий польсько-нім. кордон по лінії Одер — Зх. Нейсе (місто Щецін входило до складу Польщі) і підкріплено це рішенням про переселення нім. населення з Польщі, Чехословаччини, Угорщини. П. к. підтвердила передання Рад. Союзу Кенігсберга (з 1946 — Калінінград) і прилеглих до нього районів. За рішенням П. к. було засновано Раду міністрів закорд. справ, на яку покладалась підготовка мирного врегулювання і укладення мирних договорів з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією. Глави урядів підтвердили рішимість щодо відданя до суду гол. нім. воєнних злочинців (див. *Нюрнберзький процес*). Під час роботи конференції було видано *Потсдамську декларацію 1945*. Внаслідок послідовної політики Рад. Союзу було підписано Потсдамську угоду, що відповідала справедливому характеру війни проти гітлерівської Німеччини, принципам демократичного мирного врегулювання і підтверджувала можливість плодотворного співробітництва між країнами з різним сусп. ладом. Проте зх. д-ви стали на шлях ревізії рішень П. к. і прямої відмови від них. *Г. С. Бабичев, Л. О. Пашковський.*

ПОТТ (Pott) Август Фрідріх (14.XI 1802, Неттельреде — 5.VII 1887, Галле) — нім. мовознавець. Навчався в Геттінгенському ун-ті (1821—25). Професор ун-ту в Галле (з 1838). Один з основоположників *порівняльно-історичного мовознавства*. Осн. праця — «Етимологічні дослідження в галузі індогерманських мов» (т. 1—2, 1833—36), в якій П. заклав основи наук. зіставлення лексики споріднених мов. Йому належать також праці з заг. мовознавства, ономастики, індоєвроп. міфології.

ПОТУ́ЖНИКИ — в 15—16 ст. одна з категорій феодально залежної сільської бідноти на Україні і в Білорусії. За своїм становищем П. були близькі до *підсусідків* і *комірників*. Позбавлені будь-якої власності, П. працювали наймитами в заможних селян. Лише незначній частині П. вдалося створити власне господарство і стати членами сільс. громади.

ПОТУ́ЖНІСТЬ — фізична величина, що дорівнює відношенню роботи до проміжку часу, протягом якого ця робота здійснена. Визначається за формулою $N = dA/dt$, де dA — елемент роботи, виконаний за проміжок часу dt, або $N = (\vec{F}, \vec{v}) = F \cdot v \cdot \cos \alpha$, де $\vec{F}$ — сила, під дією якої виконується робота; $\vec{v}$ — швидкість точки прикладання цієї сили; α — кут між векторами $\vec{F}$ і $\vec{v}$. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) П. вимірюють у *ватах*; у техніці інколи застосовують позасистемну одиницю — *кінську силу*. Див. також *Активна потужність*, *Реактивна потужність*.

ПОТУ́ЖНІСТЬ МНОЖИНИ́ — узагальнення інтуїтивного поняття кількості елементів множини. Кажуть, що дві множини рівнопотужні (мають однакову потужність), якщо між ними існує *взаємно однозначна відповідність*. Очевидно, що скінченні множини рівнопотужні тоді і тільки тоді, коли вони містять однакову кількість елементів. Існують множини як завгодно великих потужностей, оскільки доведено, що П. м. всіх підмножин будь-якої множини A завжди більша потужності множини A. Поняття «П. м.» запровадив 1878 засновник *множин теорії* Г. *Кантор*, який встановив, що найменшою нескінченною потужністю є П. м. натуральних чисел. П. м. виражають за допомогою т. з. кардинальних (тобто кількісних) чисел. *М. І. Кратко.*

ПОТУРА́ЄВ Валентин Микитович (н. 18.I 1922, с. Густомої, тепер Льговського р-ну Курської обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1943. Закінчив (1948) Дніпроп. ін-т інженерів залізнич. транспорту. В 1953—74 працював у Дніпроп. гірничому ін-ті (1962—72 — проректор, 1972—73 — ректор). Одночасно (з 1967) — зав. відділом Ін-ту геотех. механіки АН УРСР (з 1975 — директор). Осн. праці стосуються динаміки і міцності важких гірничих машин, гірничої механіки, зокрема теорії, методів розрахунку та конструювання вібраційних машин з лінійними і нелінійними пружними зв'язками, в'язкопружних характеристик гуми і методів розрахунку гумових елементів машин, що діють в умовах важких динамічних навантажень. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1975. Премія ім. О. М. Динника АН УРСР, 1981.

ПОТУШНЯ́К Федір Михайлович (літ. псевд.— Ф. Вільшицький, Ф. Пасічник; 27.II 1910, с. Осій, тепер Іршавського р-ну Закарп. обл.— 12.II 1960, Ужгород) — укр. рад. письменник, етнограф, археолог. Закінчив Празький ун-т, учителював у школах Закарпаття. З 1946 — викладач Ужгородського ун-ту. Поетична творчість позначена впливом *імпресіонізму* (збірки «Далекі вогні», 1934; «Можливості», 1939; «На білих скалах», 1941, та ін.). У збірках оповідань «Земля» (1938), «Оповідання» (1943), «Гріх» (1944) реалістично змалював життя закарпатських селян в умовах капіталізму. Автор роману «Повінь» (1959) — про боротьбу трудящих Закарпаття за возз'єднання з Рад. Україною, п'єс «Казка» (1943), «Спляча царівна» (1944).

Тв.: Твори. К., 1980.

Літ.: Микитась В. Л. Ф. М. Потушняк. Ужгород, 1961. *О. В. Мишанич.*

ПОТЬЄ (Pottier) Ежен (4.X 1816, Париж — 6.XI 1887, там же) — франц. поет. Був робітником, учителем. Член 1-го Інтернаціоналу. Учасник революції 1848, член *Паризької комуни 1871*. Після її поразки емігрував до Англії, потім до Америки, де брав участь у робітничому русі. В 1880 повернувся до Франції, вступив до Робітничої партії. У збірках віршів «Хто безумець?» (1884), «Соціально-економічні вірші» (чотири випуски у серії «Соціалістична бібліотечка», 1884), «Соціалістичні революційні пісні й вірші» (окремими листівками, 1884), «Революційні пісні» (1887), поемах «Робітники Америки — робітникам Франції» (1876), «Паризька комуна» (1876), «Робітнича партія» (1876, опубл. 1898), що є поетичним літописом франц. і міжнар. робітн. руху, змалював образ робітника-борця. В червні 1871 написав «*Інтернаціонал*» (опубл. 1887), який В. І. Ленін характеризував як «справді нерукотворний пам'ятник», а його творця називав «одним з найвидатніших пропагандистів піснею» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 22, с. 261). Покладений 1888 П. *Дегейтером* на музику, він став міжнар. пролет. гімном. Найкращим рос. перекладом «Інтернаціоналу» є переклад А. Коца (1902), українським — М. Вороного (1919), що стали офіційними текстами.

Тв.: Укр. перекл.— Інтернаціонал. В кн.: Вороний М. Вибрані поезії. К., 1959; Паризька комуна. К., 1971; [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971; Смерть планети. В кн.: Забіла Н. Три чверті віку. К., 1978; [Вірші]. В кн.: Передчуття. К., 1979; Рос. перекл. — Песни. Стихи. Поэмы. М., 1971.

Літ.: Ленін В. І. Євген Потьє. Повне зібрання творів, т. 22; Великий пролетарский гимн. М., 1975; Петрова І. І. Ежен Потьє. В кн.: Петрова І. І. Співці свободи. К., 1971; Полєк В. Т. «Інтернаціонал» на Україні. «Народна творчість та етнографія», 1979, № 6. *В. Т. Полєк.*

ПОТЬО́МКІН Володимир Петрович [7 (19).X 1874, Твер, тепер м. Калінін — 23.II 1946, Москва] — рад. держ. і парт. діяч, історик, дипломат, академік АН СРСР (з 1943), один з організаторів і перший президент (з 1943) АПН РРФСР (з 1966 — АПН СРСР). Член Комуністичної партії з 1919. Закінчив Моск. ун-т (1898). Учасник громадян. війни 1918—20. З

В. М. Потураєв.

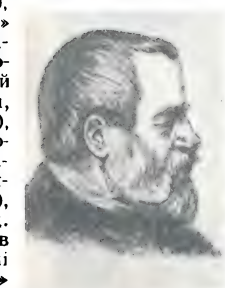

Е. Потьє.

В. П. Потьомкін.

М. Д. Потьомкін.

У. Поуг.

1922 — на дипломатичній роботі, повпред у Греції (1929—32), Італії (1932—34), Франції (1934—37); перший заст. наркома закорд. справ СРСР (1937—40). В 1940—46 — нарком освіти РРФСР. З 1939 — член ЦК ВКП(б), з 1935 — член ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради 1 і 2-го скликань. Автор праць з історії Франції, англ. робітн. руху, міжнар. відносин. Гол. редактор та один з авторів 3-томної «Історії дипломатії». Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1942, 1946. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ПОТЬО́МКІН Григорій Олександрович [13 (24).IX 1739, с. Чижово, тепер Рославльського р-ну Смол. обл.— 5 (16).X 1791] — рос. держ. і військ. діяч, дипломат, генерал-фельдмаршал (з 1784), граф (з 1774). В 1762, перебуваючи на службі в гвардії, взяв участь у двірцевому перевороті, внаслідок якого *Катерина II* здобула рос. престол. Ставши її фаворитом, П. набув вирішального впливу на держ. справи. В 1774 організував каральні заходи проти повстанських загонів О. І. *Пугачова*. В 1775 з ініціативи П. було зруйновано *Запорізьку Січ*. У 1776 П. призначено новорос., азовським і астраханським генерал-губернатором. За приєднання 1783 Криму до Росії П. дістав титул «князя Таврійського». Сприяв освоєнню Пн. Причорномор'я і будівництву в цьому краї міст Херсона, Миколаєва, Севастополя і Катеринослава. В 1784 П. призначено президентом Військ. колегії. Дістав від Катерини II в подарунок тисячі кріпаків; став одним з найбільших землевласників у Росії, у т. ч. на Україні. Учасник рос.-тур. воєн 1768—74 і 1787—91. Під час мирних переговорів 1791 з Туреччиною захворів і помер на шляху з Ясс до Миколаєва. Похований у Херсоні.

ПОТЬО́МКІН Микола Дмитрович [3 (15).VI 1885, с. Коротіївка на Орловщині — 8.IV 1965, Харків]— укр. рад. вчений в галузі тваринництва, проф. (з 1927), академік ВАСГНІЛ (з 1956). В 1910 закінчив Моск. с.-г. ін-т. Працював нач. Управління тваринництва Наркомзему СРСР та ін. В 1925—26 — проф. Білорус. с.-г. ін-ту (Мінськ) і Харків. зоотех. ін-ту; в 1931—35 — Харків. зоотех. ін-ту. В 1935—38 — у Білоцерківському с.-г. ін-ті, в 1943—65 — зав. кафедрою Харків. зоовет. ін-ту. В 1960—65 — голова ради по плем. роботі з симентальською худобою на Україні. Наук. праці з плем. справи та питань поліпшення екстер'єру і конституції с.-г. тварин.

І. Ф. Храбустовський.

«ПОТЬО́МКІН», «Князь Потьомкін Таврійський» — ескадрений броненосець Чорноморського флоту, на якому 14 (27).VI—25.VI (8.VII) 1905 відбулося одне з найбільших збройних повстань на царському флоті під час *революції 1905—07 в Росії*. Революц. роботу серед матросів флоту проводила Севастопольська с.-д. орг-ція «Матроська централка» (керівники — матроси-більшовики Г. М. *Вакуленчук*, О. М. *Петров* та ін.). Вона готувала повстання на всіх кораблях флоту на осінь 1905, але її плани були порушені передчасним виступом на «П.». Приводом до нього стала відмова матросів їсти обід, приготовлений з протухлого м'яса. Старший офіцер наказав розстріляти групу невдоволених. Обурені матроси знищили найбільш ненависних офіцерів, решту — заарештували. В сутичці було смертельно поранено Г. М. Вакуленчука. Для керівництва повстанням було обрано рево-

Броненосець «Потьомкін»

люц. к-т — Суднову комісію на чолі з П. М. *Матюшенком*. До «П.» приєднався міноносець № 267, що супроводив броненосець. Оволодівши «П.», матроси привели його під червоним прапором в Одесу, де в той час відбувався заг. страйк (див. *Одеський червневий збройний виступ 1905*). Робітники палко вітали повсталих. Похорон Г. М. Вакуленчука 16 (29).VI перетворився на політ. демонстрацію. Проте керівники потьомкінців і Одес. к-т РСДРП не виявили достатньої рішучості для об'єднання виступів матросів і робітників. Посланий В. І. Леніним з-за кордону представник ЦК РСДРП М. І. *Васильєв-Южин* з спец. завданням — забезпечити розвиток повстання — не зміг потрапити на «П.», бо напередодні його приїзду броненосець вийшов у море. Для придушення повстання царський уряд направив об'єднану ескадру Чорноморського флоту. Однак матроси ескадри відмовилися відкрити вогонь по революц. броненосцю. Броненосець «Георгій Побєдоносець» приєднався до «П.», але 18.VI (1.VII) вороже настроєні до повсталих матросів кондуктори (помічники офіцерів) посадили «Георгія Побєдоносця» на мілину і здали його владі. «П.» вирушив у румунський порт Констанцу, щоб поповнити там запаси палива, провіанту і води, але дістав там відмову. 20.VI (3.VII) Суднова комісія передала іноз. консулам дві відозви: «До всього цивілізованого світу» та «До всіх європейських д-в», у яких роз'яснювала мету своєї боротьби. Невдача спіткала повсталих 22.VI (5.VII) в Феодосії: військова місц. гарнізону відкрили вогонь, серед матросів були вбиті й поранені, частина потрапила в полон. Вночі проти 24.VI (7.VII) «П.» вирушив на Пд., до Сухумі, можливо, маючи на меті заручитися підтримкою пролет. центрів Кавказу. Але, з не встановлених поки що причин, вранці 24.VI (7.VII), не доходячи до Сухумі, «П.» знову вирушив до Констанци, де 25.VI (8.VII) здався місц. владі. Частина потьомкінців (117 чол.) повернулася до Росії 1905, де їх було заарештовано і засуджено до каторжних робіт, осн. маса їх (651 чол.) залишалася в еміграції до 1917. Повстання мало великий революціонізуючий вплив на рос. армію і флот. В. І. Ленін писав, що «П.» лишився «непереможеною територією революції...» (Повне зібр. тв., т. 10, с. 320).

Літ.: Ленін В. І. Революційна армія і революційний уряд.— Російський цар шукає захисту від свого народу у турецького султана.— Останні вісті. Повне зібрання творів, т. 10; Восстание на броненосце «Князь Потемкин Таврический». Воспоминания, материалы и документы. М.— Пг., 1924; Восстание на броненосце «Потемкин». Документы. «Исторический архив», 1955, № 3; Історія Української РСР, т. 4. К., 1978; Найда С. Ф. Революционное движение в Черноморском флоте в годы Первой русской революции (1905—1907 гг.). Симферополь, 1950; Томилов С. А. Броненосец «Потемкин». Одесса, 1975.

П. М. Шморгун.

ПО́УГ (Pogue) Уїльям (н. 23.I 1930, Окіма, шт. Оклахома) — астронавт США, полковник ВПС. Одержав ступінь бакалавра пед. наук (1951) у баптистському ун-ті у Шоні (шт. Оклахома), в 1960 — ступінь магістра в галузі математики в Оклахомському ун-ті. З 1966 — в групі астронавтів. Здійснив (16. XI 1973 — 8.II 1974) політ у космос (разом з Дж. *Карром* і Е. *Гібсоном*) як член 3-го екіпажу орбітальної станції *«Скайлеб»*. Двічі виходив у відкритий космос.

ПО́ХИБКА в математиці — число, що характеризує міру близькості точного (x^*) і наближеного (x) значень *величини*. Абсолютною П. наз. величина $\alpha_x = x^* - x$, відносною П.— величина $\beta_x = \alpha_x / |x|$, $x \neq 0$; для *випадкових величин* x використовують середньоквадратичну П. $\sigma_x = \sqrt{\sum_{i=1}^{n} p_i (x - x_i)^2}$ та відносну середньоквадратичну П. $\omega_x = \sigma_x / |x|$, $x \neq 0$, де x_i, $i = 1, 2, \ldots, n$ — повторні виміри величини x з *імовірностями* p_i. Абс. і відносною П. на практиці користуються дуже рідко, тому що в більшості випадків вони невідомі разом з x^*. При практичних обчисленнях використовують величини $\Delta x \geqslant |\alpha_x|$ і $\delta x \geqslant |\beta_x|$, причому беруться по можливості менші значення Δx і δx. При цьому вживають записи: $x^* = x \pm \Delta x$, $x^* = x(1 \pm \delta x)$. Характеристики наближених чисел узагальнюються на характеристики елементів багатьох абстрактних просторів. Напр., якщо X є наближенням X^* в абстрактному *метричному просторі*, то за абс. П. беруть віддаль $\rho(X^*, X)$, за відносну П.— відношення $\rho(X^*, X)/\rho(0, X)$. Див. також *Похибок теорія*.

Літ.: Положий Г. Н. [та ін.]. Математический практикум. М., 1960; Бахвалов Н. С. Численные методы, т. 1. М., 1975.

А. А. Скоробагатько.

ПО́ХИБКА ВИМІ́РЮВАННЯ — результат незбігу значення фізичної величини, знайденого при *вимірюванні*, із справжнім її значенням. Складається із систематичної похибки, що спричинюється, зокрема, засобами вимірювань (див.

Похибки засобів вимірювань) і залишається постійною або змінюється закономірно, та похибки випадкової. Виражають П. в. у вигляді абсолютної похибки (різниці знайденого і справжнього значень величини) і відносної похибки (відношення цієї різниці до справжнього значення, обчисленого в частках або процентах). П. в., яка суттєво відрізняється від очікуваної, наз. грубою похибкою, або промахом. Систематичну П. в. часто вдається оцінити експериментально. Зменшують її введенням поправки в результат вимірювання. Випадкову П. в. звичайно оцінюють методами *математичної статистики* (див. *Похибок теорія*), зменшують усередненням значень фіз. величини, знайдених при багаторазових вимірюваннях (спостереженнях). Грубу П. в. при використанні результатів вимірювання відкидають.

Р. В. Якірін.

ПО́ХИБКИ ЗА́СОБІВ ВИМІ́РЮВАНЬ — результат незбігу значення фізичної величини, знайденого за допомогою засобів вимірювань (приладів, перетворювачів), із справжнім її значенням. Для *мір* — результат незбігу номінального значення міри із справжнім значенням відтворюваної нею фіз. величини. Розрізняють абсолютні П. з. в., що являють собою різницю між показаннями засобу вимірювань і справжнім значенням вимірюваної за його допомогою величини, і відносні П. з. в.— відношення абсолютних похибок до відповідних справжніх значень. Іноді розглядають зведену похибку вимірювальних приладів — відношення абсолютної похибки до верх. границі вимірювань (або до ін. величини, т. з. нормуючого значення, що вказується у нормативно-тех. документації). Абсолютні похибки виражають в одиницях вимірюваної величини, відносні і зведені похибки — абстрактними числами або в процентах. Є систематичні П. з. в., що не змінюються або змінюються закономірно (напр., через неправильно нанесені позначки на шкалі приладу), і випадкові П. з. в. (напр., внаслідок тертя рухомих частин приладу). П. з. в. бувають також основними і доповняльними. П. з. в. наз. основними, якщо засоби вимірювань застосовують за т. з. нормальних умов, що регламентовані відповідними нормативно-технічними документами. Якщо ж умови застосування вимірювальних засобів відмінні від нормальних умов, та все ж дозволяються цими документами, П. з. в. змінюються. Ці зміни наз. доповняльними похибками. Крім того, П. з. в. бувають статичні і динамічні. Для кожного типу засобів вимірювань встановлюють границі допустимих *похибок*. Див. також *Класи точності* засобів вимірювання.

Р. В. Якірін.

ПО́ХИБОК ТЕО́РІЯ — розділ *обчислювальної математики*, який вивчає причини виникнення похибок, поширення їх при розв'язуванні задач на *обчислювальних машинах* та способи їх оцінювання. При дослідженні реального процесу складають його матем. модель (див. *Моделювання математичне*). *Похибки*, які виникають внаслідок неточного математичного опису цього процесу, неточного вимірювання або обчислення параметрів моделі (тобто вихідних даних), дістали назву неусувних (спадкових) похибок (в технічній літературі їх наз. ще перехідними, або трансформованими). Такі похибки потрібно враховувати при формулюванні вимог до точності розв'язування різних задач, які базуються на цій матем. моделі. Щоб зробити матем. модель придатною для реалізації на обчислювальній машині, її замінюють деякою допоміжною матем. задачею, яка в певному розумінні близька до вихідної матем. моделі і для якої достатньо просто можна побудувати стійкий обчислювальний *алгоритм*. При цьому виникає похибка методу, або похибка обчислювального алгоритму. Ця похибка має важливе значення при дослідженні одержаного наближеного розв'язку та його зв'язку з розв'язком вихідної матем. задачі. При реалізації обчислювальних алгоритмів на машинах математичні операції замінюються *операціями машинними*. Похибка, що виникає при цьому, дістала назву обчислювальної похибки, або похибки округлення (в технічній літературі вона наз. інструментальною). Оцінку повної похибки Δ розв'язку вихідної задачі можна одержати, якщо відомі оцінки окремих видів похибок.

Для кожної з названих похибок можна побудувати апріорні й апостеріорні похибки. Апріорні похибки оцінюються через вихідні дані, апостеріорні — через наближений розв'язок задачі або деякі ін. величини, які потребують додаткових обчислень. Для апріорних і апостеріорних похибок можна побудувати асимптотичні (знаходяться, якщо враховувати гол. порядки малих величин) або мажорантні оцінки (оцінки вигляду $\Delta \leqslant d$). Якщо для деякої задачі з даного класу досягається знак рівності, то мажорантна оцінка наз. неполіпшуваною. Мажорантні оцінки (навіть неполіпшувані), як правило, дуже завищені (в тому розумінні, що задачі, для яких $\Delta \approx d$, на практиці, як правило, не зустрічаються); тому велику практичну цінність мають статистичні оцінки похибки Δ: *математичне сподівання* M (Δ), *дисперсія* D (Δ) та ін. Отже, і для мажорантних, і для асимптотичних похибок доцільно знаходити як детерміновані, так і статистичні їх оцінки. В детермінованих задачах повна похибка Δ оцінюється з тією ж *імовірністю*, з якою задана точність вихідних даних ε. В імовірнісних задачах закон розподілу Δ може істотно відрізнятись від закону розподілу ε. Повна похибка Δ є важливою характеристикою обчислювального алгоритму при дослідженні його ефективності. Щоб одержати різні оцінки похибок, використовують як аналітичні викладки, так і числовий експеримент з наступною статистичною обробкою його результатів. Іноді для різних частин обчислювального алгоритму застосовують різні методи оцінки похибки.

Літ.: Крылов В. А. Н. Лекции о приближённых вычислениях. М., 1954; Положий Г. Н. [та ін.]. Математический практикум. М., 1960; Березин И. С., Жидков Н. П. Методы вычислений, т. 1. М., 1966; Енциклопедія кібернетики, т. 1—2. К., 1973; Уилкинсон Дж. Алгебраическая проблема собственных значений. Пер. с англ. М., 1970.

А. А. Скоробогатько.

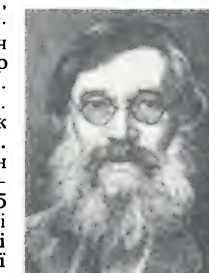

І. П. Похитонов.

ПОХИЛЕ́ВИЧ Дмитро Леонідович [10 (22).IX 1897, с. Водотиї, тепер Коростишівського р-ну Житомир. обл.— 29.V 1974, Львів] — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1951), професор (з 1953), засл. діяч науки УРСР (з 1974). Член КПРС з 1921. В 1924 закінчив Київ. ін-т нар. освіти. В 1921—45 працював у вузах України і РРФСР. З 1946 — у Львів. ун-ті (до 1952 — зав. кафедрою історії середніх віків, 1952—73 — зав. кафедрою історії пд. і зх. слов'ян). Вивчав аграрні відносини на Україні, в Білорусії і Литві 15—18 ст., соціально-екон. проблеми історії СРСР і Польщі доби феодалізму. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

Тв.: Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957; Польща в добу феодалізму. Львів, 1965; Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII века. Вильнюс, 1966.

ПОХИЛЕ́ВИЧ Леонтій Іванович (1816—93) — укр. краєзнавець. Н. в сім'ї священика. Працював у Київській духовній консисторії. Автор праць «Сказання про населені місцевості Київської губернії...» (1864), «Повіти Київський і Радомисльський. Статистичні та історичні замітки...» (1887). Твори П. зберегли деяке довідкове значення.

ПОХИТО́НОВ Іван Павлович [27. I (8.II) 1850, с. Мотронівка, тепер Знам'янського р-ну Кіровогр. обл.— 12.XII 1923, Льєж (за ін. джерелами, Брюссель)] — рос. і укр. живописець, дійсний член петерб. АМ (з 1904). Член Т-ва пд.-рос. художників (з 1891) та Т-ва *передвижників* (з 1905). Навчався в Парижі. На творчості П. відчутний вплив *барбізонської школи*. З 1876 жив у Франції та Бельгії, 1903—05 — в Білорусії, з 1913 — на Україні (в кол. Херсон. губ.). В 1919 емігрував. Невеликі за розміром пейзажі П. відзначаються гармонійним колоритом і майстерною технікою виконання. Твори: «Барбізон» (1880), «Пасіка» (1889), «Торре дель Греко» (1891), «Ла-Панн. Пляж» (1895), «На півдні Росії. Вівці на тирлі», «Зимові сутінки на Україні» (90-і рр. 19 ст., ДМУОМ), «Збирання картоплі. Жабовщизна», «Вечір на Україні», «Жнива» (Одес. худож. музей), портрети. Картини П. зберігаються також в ДТГ і за кордоном. Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49.

Літ.: Членова Л. Іван Похитонов. «Мистецтво», 1963, № 5; Иван Павлович Похитонов. 1850—1923. Каталог. М., 1963.

ПОХІДНА ФУ́НКЦІЇ — *границя* відношення приросту *функції* до

приросту *аргумента*, коли приріст аргумента прямує до нуля. Див. *Диференціальне числення*.

ПОХОВА́ННЯ, похорон — звичаї, пов'язані з різними способами і обрядами поховання померлих. Обряд поховання складається з комплексу ритуальних дій, переважно символічного, урочисто-траурного характеру. Різноманітність поховальних обрядів визначається відмінностями у світогляді, особливостями традиційно-побутової культури народу. Вже в найдавніші часи із зародженням реліг. уявлень виникла й певна форма ставлення до померлого — П. у ямах і печерах, але ще без поховального інвентаря. Найдавніші форми П. на тер. СРСР досліджено в археол. пам'ятках серед. і пізнього *палеоліту* (див. *Кіїк-Коба, Старосіллівська стоянка* та ін.). Зміна уявлень про потойбічне життя, виникнення *культу предків* позначалися й на способі П. (розміщення в поховальній ямі предметів прижиттєвого вжитку, розчленування, спалення або бальзамування тіла; див. також *Мумія*). З появою майнового розшарування представників знаті почали ховати в коштовному вбранні у саркофагах, які розміщували в спеціально споруджуваних пірамідах, мавзолеях, склепах, храмах. На тер. України відомі курганні П. (див. *Курган*), що були поширені за часів *скіфів* (*Чортомлик, Мелітопольський курган, Товста могила* та ін.). Відомі також багаті П. давньоруських князів (див. *Чорна могила*). На Україні до 19 ст. включно померлих ховали не тільки на кладовищах, а й у садах, на прицерковних ділянках, горбах тощо. Про смерть сповіщали різними способами (калатання в дзвони, трембітання та ін.). Обрядові дії під час П. супроводилися жалібним співом, голосінням. В окремих народів, а також у жителів карпатського регіону П. супроводилися танцювальними елементами, ритуальними іграми. До прийняття християнства П. у слов'ян завершувалося *тризною*, пізніше — *поминками*. Сучас. обряд П. зберіг більшість прогресивних нар. звичаїв; для його організації і проведення створено ритуальну службу, порядок виконання П. визначають спеціально розроблені рекомендації. На кладовищах споруджуються будинки трауру чи ритуальні майданчики, де проводяться громадян. панахиди.

В. Т. Кувєда.

ПОХОДЄНКО Віталій Дмитрович (н. 9.I 1936, м. Комунарськ Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. фізикохімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Закінчив (1958) Київ. ун-т. З 1959 працює в Ін-ті фіз. хімії АН УРСР (з 1971 — заст. директора). Осн. наук. напрям — дослідження впливу хім. будови на спектральні характеристики, кінетику й механізм реакцій вільних радикалів. Встановив електронну будову різноманітних вільних радикалів, довів радикальний механізм перебігу багатьох реакцій. Відкрив новий тип реакцій вільних радикалів, що включають в елементарному акті перенесення 1 електрона. Встановив закономірність впливу електронної природи реагентів на кінетику окислювально-відновних реакцій вільних радикалів. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Премія Ленінського комсомолу, 1970. Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1979.

ПОХО́ДЖЕННЯ ЖИТТЯ НА ЗЕМЛІ — одна з найскладніших центральних проблем *біології* і природознавства в цілому. З найдавніших часів існували дві протилежні точки зору на проблему П. ж.: ідеалістична і матеріалістична, між прихильниками яких точилася гостра боротьба. Шлях до розв'язання цієї проблеми вказав Ф. Енгельс у праці «Діалектика природи», де обгрунтував положення про єдність в розвитку природи, передбачив провідну роль білків у виникненні живого і стверджував, що єдиним джерелом П. ж. є саморозвиток матерії, інакше кажучи, життя виникло спонтанно в результаті закономірних змін неживих систем, що відбувалися в процесі хім. *еволюції*. Наук. обгрунтування цього погляду стало можливим тепер завдяки видатним успіхам у різних галузях сучас. природознавства, застосуванню новітніх методів дослідження. Особливо вагомий вклад у розв'язання проблеми П. ж. вніс О. І. *Опарін*, який вперше сформулював (у праці «Походження життя», 1924) природничонаукову концепцію П. ж., суть якої полягає в тому, що життя на Землі виникло внаслідок абіогенної еволюції (див. *Абіогенез*) вуглецевих сполук. Опарін, його учні і послідовники досягли значних успіхів у моделюванні передбіологічних структур (див. *Моделі* в біології). В 1953 амер. біохімік С. Міллер одержав *амінокислоти* шляхом абіогенного синтезу. Наслідки його дослідів було підтверджено працями рад. вчених А. Г. Пасинського і Т. Є. Павловської (1956). Япон. вчений К. Харада та амер. вчений С. Фокс також здійснили синтез амінокислот, але в умовах, що імітують вулканічні (1969). Різними методами абіогенного синтезу одержано й інші біологічно важливі сполуки: *пуринові основи* і *піримідинові основи* (ісп. вчений Дж. Оро, 1960), поліпептиди і білковоподібні речовини (С. Фокс зі співр., 1964), *рибозу* та дезоксирибозу, *сечовину* (амер. вчений С. Поннамперума, 1970), цукри, *жирні кислоти*, складні циклічні сполуки. Ці дослідн показали можливість утворення різноманітних біологічно важливих органічних сполук в умовах первісної Землі. Слід відзначити й праці про походження і еволюцію біоенергетичних систем і процесів (див. *Біоенергетика*), зокрема *фотосинтезу*.

Філософсько-методологічний аналіз великого описового та експериментального матеріалу, одержаного внаслідок спостережень та модельних дослідів, пов'язаних з розв'язанням проблеми П. ж., свідчить про те, що життя з'явилося на нашій планеті внаслідок закономірного процесу еволюції вуглецевих сполук. Інакше кажучи, вся різноманітність живих істот на Землі має єдине походження. Радіоастрономічні дослідження, вивчення кометних спектрів та хім. складу метеоритів доводять велике поширення в космосі складних вуглецевих та ін. сполук, які утворились абіогенно (*вуглекислий газ, метан*, ціанацетилен, *аміак* та ін.). Є підстави вважати, що ще на початковому етапі свого формування (період хім. еволюції) Земля одержала з космосу значну кількість абіогенних органічних сполук. Модельні досліди, здійснені в умовах, які здогадно існували в передбіологічний період розвитку Землі, свідчать про те, що й на нашій планеті, на мілинах теплих морів міг здійснюватися синтез все складніших органічних речовин в результаті хім. взаємодії згаданих вище вихідних сполук. Хім. реакції відбувалися під діянням енергії електр. розрядів, ультрафіолетового й іонізуючого випромінювань тощо. Наслідком їх був синтез біологічно важливих органічних сполук, зокрема амінокислот, пребіотичних *протеїнів, нуклеотидів*, жирних кислот, *вуглеводів*. Як підтверджують лабораторні дослідження, за рахунок цих сполук міг здійснюватись (абіогенно) і найважливіший етап біохім. еволюції — утворення *полімерів*. *Біополімери*, як відомо, складають структурну основу всіх живих істот і беруть участь у різних процесах їхньої життєдіяльності. Перехід матерії на вищий ступінь організації був пов'язаний з появою багатомолекулярних, певним чином структурованих фазово-відособлених систем та формуванням їх цілісності. Поява таких систем була необхідною передумовою переходу від хім. до біол. еволюції. Їх моделлю можуть бути коацерватні краплі (від лат. coacervatio — збирання, нагромадження) — багатомолекулярні системи, що відокремлюються у вигляді мікроскопічних краплинок у розчинах білків і подібних до них речовин. Важливою властивістю коацерватів є здатність адсорбувати (див. *Адсорбція*) різні речовини з навколишнього розчину. Адсорбовані речовини можуть вступати в хім. взаємодію із складовими елементами коацерватної краплі, внаслідок чого відбуваються процеси синтезу і розпаду речовин, які нагадують до певної міри процеси, що відбуваються в живому

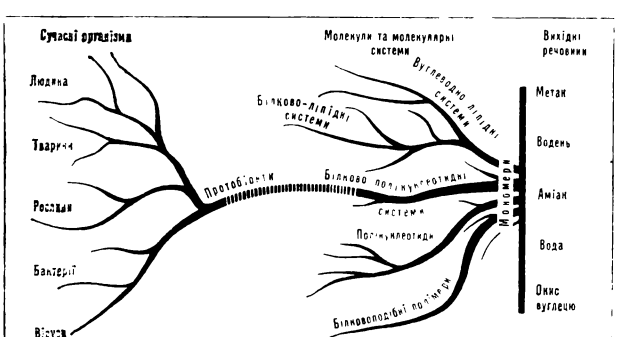

Походження життя на Землі.
Схема переходу хімічної еволюції в біологічну.

організмі. Тому утворені модельні системи, подібні до коацерватних крапель Опаріна, мікросфер Фокса (1964), поверхневих плівок англ. вченого Р. Голдейкра (1963) тощо, можна вважати за попередників найдосконаліших передбіологічних систем — протобіонтів, або пробіонтів (термін запропонований укр. вченим М. Г. *Холодним*). В результаті тривалої еволюції та *доборy природного* формувалася чітка взаємодія складових частин протобіонтів, ускладнювався й упорядковувався процес передбіологічного *обміну речовин, енергії* та *інформації*, одержуваних з навколишнього середовища. Удосконалення структурної і функціональної упорядкованості прогресивних груп протобіонтів, посилення *інтеграції* їх складових частин, формування центр. інтегруючих механізмів та їх взаємозв'язків з процесами обміну речовин, узгодження і злагодженість перебігу біохім. реакцій під впливом дії біол. каталізаторів створили умови для виникнення систем вищого порядку — первісних організмів. Вивчення відбитків ранньопротерозойських бактерій дало підставу вважати, що життя виникло на Землі бл. 3 млрд. рр. тому. Проте результати досліджень викопних хім. сполук, що є продуктом життєдіяльності первісних організмів. відсувають можливий строк його виникнення до 4,5 млрд. рр. тому (В. М. Мухачев та ін.).

У первісних організмів провідними стали біол. закономірності, а обмін речовин був спрямований на їх самооновлення, яке пов'язане з *саморегуляцією*, самозбереженням та *репродукцією*. У них вже мав існувати примітивний апарат передавання і реалізації *генетичної інформації*. Проте клітинного ядра і *каріотипу* вони ще не мали. Від цих організмів розвинулись *прокаріоти* — без'ядерні *гетеротрофи*. В процесі прогресивної біол. еволюції гетеротрофи дали початок *автотрофам*, здатним синтезувати органічні сполуки з неорганічних речовин, шляхом *хемосинтезу* чи фотосинтезу. З прокаріот здатність до фотосинтезу набули синьо-зелені водорості. Вони, ймовірно, були першими автотрофами, що з'явились у процесі еволюції живої природи. Значно пізніше в результаті дуже тривалої еволюції прокаріотів виникли на Землі *евкаріоти*.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20; Опарин А. И. Происхождение жизни. М., 1959; Опарин А. И. Возникновение и начальное развитие жизни. М., 1966; Взаимодействие методов естественных наук в познании жизни. М., 1976; Мороз С. А. Біля джерел життя на Землі. К., 1979; Руттен М. Г. Происхождение жизни (естественным путём). Пер. с англ. М., 1973; Фокс С., Дозе К. Молекулярная эволюция и возникновение жизни. Пер. с англ. М., 1975.

О. П. Маркевич.

ПОХО́ДЖЕННЯ ЛЮДИ́НИ — див. *Антропогенез*.

«ПОХО́ДЖЕННЯ СІМ'Ї, ПРИВА́ТНОЇ ВЛА́СНОСТІ І ДЕРЖА́ВИ» — твір Ф. Енгельса, в якому на основі глибокого діалектико-матеріалістичного аналізу досліджено історію розвитку первісного суспільства, розкрито процес розкладу родового ладу (на прикладі трьох народів: греків, римлян і германців) і виникнення класових відносин, простежено еволюцію форм *шлюбу* і *сім'ї* в зв'язку з екон. прогресом суспільства, всебічно розглянуто питання про походження і суть *держави* як знаряддя класового панування, про неминучість її відмирання з переходом до безкласового комуністичного суспільства. Праця написана і опублікована 1884 в Цюріху. При написанні було використано складений К. Марксом конспект книги амер. вченого Л. *Моргана* «Стародавнє суспільство» (1877). Ф. Енгельс значно розширив коло питань, розглянутих Морганом, залучив ряд ін. джерел, власні дослідження з історії Греції, Риму, Стародавньої Ірландії, стародавніх германців. У цій праці, за висловом В. І. Леніна, «можна з довір'ям поставитись до кожної фрази», бо вона «написана на основі величезного історичного і політичного матеріалу» (Повне зібр. тв., т. 39, с. 63). Праця має підзаголовок «У зв'язку з дослідженнями Льюїса Г. Моргана». Складається з 9 розділів: 1) Передісторичні ступені культури; 2) Сім'я; 3) Ірокезький рід; 4) Грецький рід; 5) Виникнення афінської держави; 6) Рід і держава в Римі; 7) Рід у кельтів і германців; 8) Утворення держави у германців; 9) Варварство і цивілізація. У двох перших розділах Ф. Енгельс аналізує умови життя в найдавніші часи, до виникнення родового ладу, досліджує розвиток і зміну форм сімейно-шлюбних відносин у класовому суспільстві, критикує бурж. сім'ю, де жінка пригноблена й не рівна з чоловіком. У наступних розділах розглядаються особливості родової організації суспільства, аналізуються екон. причини, які зумовили розклад родового ладу. Ф. Енгельс показує, як у процесі susp. поділу праці й зростання її продуктивності, розвитку обміну виникла приватна власність, з'явилися експлуатація людини людиною і поділ суспільства на *класи суспільні*. Центр. місце в праці посідає вчення про д-ву як знаряддя політ. панування класів, які володіють знаряддями виробн., про її походження, форми розвитку державності, причини й умови її відмирання. Аналізуючи конкретні форми д-ви в різних країнах, Ф. Енгельс розкрив її класову природу, відзначив характерні риси д-ви порівняно з кол. родовою організацією суспільства (заміна родового і племінного об'єднання населення тер. поділом, встановлення публічної влади, утворення особливої збройної сили, запровадження податків тощо), охарактеризував тенденції еволюції бурж. д-ви. Книга Ф. Енгельса розвінчує бурж. концепції про надкласовість та одвічність д-ви, спрямовані на ідеалізацію окремих її форм, зокрема бурж.-демократичної республіки. Твір Ф. Енгельса є важливим етапом у розробці марксистського вчення про д-ву, яке стосовно до нових істор. умов розвинуто далі в творах В. І. Леніна, насамперед у праці «*Держава і революція*», в теор. документах Комуністичної партії Радянського Союзу. Працю Ф. Енгельса перекладено багатьма мовами. Рос. мовою книга вперше вийшла з друку 1894 в Петербурзі; укр. мовою вперше видано 1899 у Львові.

В. Є. Бражников.

ПОХО́ДНЯ Ігор Костянтинович (н. 24.I 1927, Москва) — укр. рад. вчений у галузі металургії і технології металів, акад. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1949. Закінчив (1949) Київ. політех. ін-т. З 1952 працює в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Гол. учений секретар Президії АН УРСР (з 1970). Розробив нові зварювальні матеріали і технологічні процеси, виконав важливі дослідження в галузі металургії зварювання, кінетики плавлення і переносу електродного металу, взаємодії металу з газом і шлаком, кристалізації зварювальної ванни тощо. Керував дослідженнями, пов'язаними з дуговим зварюванням в умовах змінюваного тяжіння, розробив оригінальний спосіб зварювання плавким електродом у вакуумі, що був уперше в світі застосований (1969) на космічному кораблі «Союз-6». Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1971, 1978.

І. К. Походня.

«ПОХО́ЖІ» СЕЛЯ́НИ — категорія феодально залежних селян на Україні, в Білорусії і Литві в 15—16 ст., які мали право переходу від одного феодала до іншого. Переважну більшість «П.» с. становили збіднілі селяни, які за користування землею платили феодалам натуральні та грошові данини. Формально будучи вільними, «П.» с. юридично мали право розрахуватися з поміщиком і одержати від нього дозвіл на вихід. Однак більшість «П.» с., потрапивши у феод. залежність, ставала «*непохожими*» *селянами*, тобто кріпаками.

ПОЧА́ЇВ — місто Кременецького р-ну Терноп. обл. УРСР. Розташований на одній з височин *Кременецьких гір*, за 25 км від залізнич. ст. Кременець.

П. вперше згадується в писемних джерелах 1450. В 16 ст. у П. засновано православний монастир (з 1833 — *Почаївська лавра*), при якому на поч. 17 ст. було відкрито *Почаївську друкарню*. Після 3-го поділу Польщі (1795) П. у складі Зх. Волині возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в червні 1919. В 1920 П. захопила бурж.-поміщицька Польща. За *Ризьким мирним договором 1921* П. залишився під владою Польщі. На поч. 1928 в П. було організовано підпільний райком КПЗУ. В 1939 П. у складі Західної України возз'єднано з УРСР. З 1978 П.— місто.

У П.— плодоовочевий консервносушильний з-д, ф-ка госп. побутових товарів, будинок побуту, комбінат комунальних підприємств. Профес.-тех. уч-ще, 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. 2 будинки культури, 4 б-ки, музей атеїзму.

Архіт. пам'ятки: ансамбль Почаївської лаври, Покровська церква (дерев'яна, 1643). У 1846 П. відвідав Т. Г. Шевченко. Уродженцем

ПОЧАЇВСЬКА ДРУКАРНЯ

В. Й. Початун.

Почаївська лавра. Успенський собор. Архітектор П. Г. Гофман 1771—91.

с. Юридики (тепер у складі м. Почаєва) є укр. рад. художник І. Ф. *Хворостецький*.

ПОЧА́ЇВСЬКА ДРУКА́РНЯ — одна з найстаріших друкарень на Зх. Україні. Засн. на поч. 17 ст. при Почаївському монастирі (див. *Почаївська лавра*). Перша книжка під назвою «Зерцало богословія» Кирила *Ставровецького* вийшла 1618. Після виходу цієї книжки друкарня припинила діяльність і відновила її в 1-й пол. 18 ст. П. д. видавала церковнослов'ян., укр., рос., польс. та лат. мовами книги реліг. змісту, підручники, художню та ін. світську л-ру. В 1735 вийшла книжка «Служебник». Тут видано ораторську і повчальну прозу: «Народовѣщаніе...» Торжевського (1756, 1768 і 1778), «Слово о святых...» М. М. Олсавицького (1763), «Політика свѣцькая» (1770, порадник «доброго тону» для молоді, писаний тогочасною укр. мовою), а також «Богогласник» (1790; містив пісні та вірші укр. поетів: Андрієвського, О. Бардинського, Боянського, Івана Гешицького, Данила Туптала та ін.). У друкарні було опубліковано документи з історії церкви на Україні, шкільні посібники (польс. переклади творів Ціцерона та Саллюстія, підручник з геометрії Т. Свєжавського, рос. граматика М. К. Любовича), твори польс. письменника В. Ржевуського. Почаївські видання відзначаються високим рівнем поліграфічного виконання. Вони прикрашені гравюрами Й. Гочемського, А. Гочемського, Ф. Охрімовського, Ф. Стрільбицького та ін. митців. В почаївських друках уперше став широко застосовуватися шрифт, наближений до сучасного *курсиву*. П. д. існувала до 1917.

ПОЧА́ЇВСЬКА ЛА́ВРА — православний монастир у Почаєві Терноп. обл. Заснований у 16 ст. Монастир був одним з осередків ідеологічної боротьби на Зх. Україні проти католицизму та унії. На поч. 17 ст. при монастирі була відкрита *Почаївська друкарня*. В 1713 монастир захопили уніати. Після придушення *польського повстання 1830—31* царський уряд відібрав монастир від уніатів і передав православному духівництву. Перейменований 1833 на П. л., монастир був ідеологічним оплотом рос. царизму на Волині. Під час громадян. війни 1918—20 і перебування Зх. України під владою бурж.-поміщицької Польщі церковники П. л. вели антирад. пропаганду. Після возз'єднання Зх. України з УРСР П. л.— православний монастир. До архіт. ансамблю П. л. входять: Успенський собор (1771—91, арх. П. Гофман), трапезна у стилі *барокко* (18 ст.), дзвіниця у стилі *класицизму* (1861) і Троїцький собор (1906, арх. О. Щусєв). П. л. зображував Т. Шевченко. В жовтні 1846 він був у Почаєві і виконав тут 4 акварельні малюнки, 2 ескізи й начерк олівцем («Почаївська лавра з півдня», «Почаївська лавра з заходу» та ін.). Всі малюнки зберігаються в Київ. музеї Т. Г. Шевченка.

ПОЧАСО́ВА ОПЛА́ТА ПРА́ЦІ — в СРСР форма *заробітної плати*, за якою оплата праці проводиться залежно від фактичного часу, затраченого на роботу, і від кваліфікації працівника. Поряд з *відрядною оплатою праці* П. о. п. широко застосовують у багатьох галузях нар. г-ва, особливо на тих дільницях виробн., де відрядна оплата праці економічно недоцільна. П. о. п. буває індивідуальною і колективною, простою і почасово-преміальною. За характером тарифної ставки П. о. п. поділяють на погодинну, щоденну та щомісячну. *Науково-технічний прогрес* зумовлює розширення сфери застосування почас. оплати праці.

ПОЧАТКО́ВА ШКО́ЛА — загальноосвітній навчально-виховний заклад для дітей, що дає початкову освіту (елементарні знання з рідної мови, математики, а також про природу й суспільство); перший ступінь обов'язкової *загальної освіти*. Вік дітей, які вступають до П. ш., й строки навчання в різних країнах неоднакові. В дореволюц. Росії, в т. ч. і на Україні, в різний час діяли: *цифірні школи, двокласні початкові училища, малі народні училища, парафіяльні школи, повітові училища, головні народні училища, вищі початкові училища,* а також *недільні школи*. В СРСР певний час була основним типом навчального закладу, де діти 8—11 років здобували загальну освіту. З 1923 наз. школою 1-го ступеня. В 1934 XVII з'їзд ВКП(б) поставив завдання здійснити заг. обов'язкове семирічне навчання. Було встановлено три типи загальноосв. шкіл [П. ш. (1—4 класи), неповна серед. школа (1—7 класи) і серед. школа (1—10 класи)]. Обов'язкове навчання дітей з семирічного віку в СРСР запроваджено з 1944/45 навч. р. У зв'язку з запровадженням восьмирічної обов'язкового навчання (1958) П. ш. як тип навч. закладу втратила значення. Від того часу П. ш. (як ступінь обов'язкової освіти) перейшла на нові навч. плани і програми. До 1968 П. ш. для дітей 7—11 років була з чотирирічним навчанням, який повністю збігався з чотирма класами *восьмирічної школи*. З 1969 П. ш. переведено на трирічний курс навчання; при цьому збережено єдність і наступність усіх ступенів заг.-осв. *середньої школи*.

Є. С. Березняк.

«ПОЧАТКО́ВА ШКО́ЛА» — щомісячний педагогічно-методичний журнал, орган М-ва освіти УРСР. Виходить з 1969 у Києві. Друкує статті з питань орг-ції навч.-вихов. процесу в поч. класах, матеріали на допомогу викладачам пед. ін-тів, пед. уч-щ, керівникам органів нар. освіти і шкіл, піонервожатим, батькам; статті про художників, письменників, композиторів, творчість яких вивчається за програмою. *А. М. Лук'янець.*

ПОЧАТКО́ВИЙ МЕРИДІА́Н — умовно обраний меридіан земної кулі. на Зх. і Сх. від якого відраховують географічну довготу будь-якої точки. В більшості країн світу за П. м. прийнято меридіан, що проходить через колишнє місцеперебування *Грінвіцької астрономічної обсерваторії*. Див. також *Меридіан географічний*.

ПОЧАТКО́ВІ УЧИ́ЛИЩА — загальноосвітні навч. заклади, в яких навчають елементарної грамоти. Є в багатьох країнах світу. Школи поч. освіти відомі з давніх часів. У 988 існувала школа в Києві, 1028 — у Новгороді. В 1086 у Києві відкрито перше жіноче поч. уч-ще. П. у. засн. в Смоленську (12 ст.), Суздалі (13 ст.), Львові (13 ст.), Закарпатті (13 ст.). Гол. увагу в П. у. приділяли читанню молитовних книг, крім того, навчали письма, лічби та ін. На Україні і в Білорусії в 16—17 ст. такі школи засновувались *братствами*. На Лівобережній Україні існували т. з. козацькі, народні, полкові та інші школи. Назву «початкові училища» в Росії встановлено Статутом 1864. В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. до П. у. в Росії й на Україні належали міністерські, залізничні, фабричні, парафіяльні, земські та ін. школи. До Великої Жовтн. соціалістич. революції більшість П. у. не готувала до навчання в наступних ланках системи нар. освіти.

І. В. Пуха.

ПОЧАТКОЦВІ́ТІ, покривоцвіті (Spadiciflorae, Spathiflorae) — група родин однодольних рослин, квітки яких зібрані в суцвіття — *початок*. До П. відносять *пальмові*, ароїдні, рясколі, рогозові, панданові та деякі ін. родини. Див. також *Покритонасінні*.

ПОЧА́ТОК — колосовидне *суцвіття* рослин, що має потовщену м'ясисту вісь, густо вкриту дрібними, більш або менш простої будови квітками. Звичайно при основі П. є великий, здебільшого яскраво забарвлений листок (покривало), який захищає П. і приваблює комах-запилювачів. П. характерний для *початкоцвітих*. У побуті П. наз. також *суплідя* кукурудзи.

ПОЧАТУ́Н Валентина Йосипівна (н. 27.XII 1936, Київ) — новатор виробництва в харчовій промисловості, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1966. Працює на Київ. кондитерській ф-ці ім. К. Маркса: 1956—74 — бригадир, 1975—77 —нач. карамельного цеху, з 1978 — зав. навч. частиною профес.-тех. училища ф-ки. Бригада, очолювана П., виступила ініціатором руху «Норма — не рубіж», була в числі зачинателів почину «Жодного відстаючого поруч». На XXIV та XXV з'їздах Компартії України обиралася членом ЦК. Нагороджена орденом Леніна, Трудового Червоного Прапора. *В. П. Печерога.*

ПОЧЕРНЯ́ЄВ Федір Кузьмич (н. 1.II 1929, м. Полтава) — укр. рад. вчений в галузі тваринництва, доктор с.-г. наук (з 1971), професор (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1957. В 1954 закінчив Полтав. с.-г. ін-т, зоотехнічний ф-т. З 1957 — наук. співробітник Полтав. н.-д. ін-ту свинарства, у 1963 — заст. директора по науковій частині, з 1970— директор ін-ту. Осн. праці — з питань розведення і селекції в свинарстві. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПОЧЕ́СНА ГРА́МОТА ПРЕЗИ́ДІЇ ВЕРХО́ВНОЇ РА́ДИ УРСР — державна нагорода, якою відзна-

чаються окремі громадяни, підприємства, установи, організації, трудові колективи та населені пункти за успіхи в розвитку нар. господарства, науки і культури, за активну трудову і громадсько-політичну діяльність та за інші заслуги.

Почесною Грамотою нагороджують також військові частини та з'єднання за високі показники в бойовій і політ. підготовці, активну участь у виконанні нар.-госп. завдань. Згідно з п. 10 ст. 108 Конституції УРСР нагородження Почесною Грамотою, як і *Грамотою Президії Верховної Ради УРСР*, проводить *Президія Верховної Ради УРСР*. Порядок порушення клопотання про нагородження Почесною Грамотою, вручення її регулюються «Положенням про державні нагороди УРСР», затвердженим 7.V 1981. Нагрудний знак до Почесної Грамоти носиться на правому боці грудей. Після смерті нагородженої особи Почесна Грамота та нагрудний знак зберігаються в сім'ї покійного. Позбавити цієї нагороди може лише Президія Верховної Ради УРСР. Почесною Грамотою нагороджують з 1944. За станом на 1.VI 1981 нею нагороджено 13 500 чол., 1271 колектив, 18 міст, 11 районів, 1 село; 14 788 чол. і 414 колективів нагороджено Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. *Л. В. Грибанова.*

ПОЧЕ́СНИЙ ГРОМАДЯ́НИН — 1) У дореволюц. Росії привілейоване звання, встановлене 1832. Надавалося, як правило, виходцям з міщанства і духівництва, а також ученим, що мали вчені ступені, артистам імператорських театрів, художникам тощо. Запровадження звання П. г. було певною поступкою з боку царизму рос. буржуазії, що розвивалася. Звання П. г. надавало певні права і привілеї: право на свободу пересування, вибору *місця проживання*, звільняло від сплати подушної податі, рекрутської повинності. П. г. не підлягав тілесним покаранням, мав право участі в *місцевому самоврядуванні* тощо. Звання П. г. присвоювалось імператорськими указами. В 1917 *Декретом про скасування станів та цивільних чинів* звання П. г., як і взагалі всі звання, чини і титули з їхніми правами і привілеями, було скасовано.

2) Звання, що надається місц. органами держ. влади в СРСР і деяких зарубіжних країнах окремим особам на ознаменування їхньої громад. чи політ. діяльності або особистих заслуг перед певним містом (П. г. міста). Присвоюється громадянам як своєї, так і ін. країн. У травні 1982 на ознаменування 1500-річчя Києва виконком Київ. міської Ради нар. депутатів встановив звання П. г. Києва. Першим цього звання був удостоєний Л. І. Брежнєв. *В. В. Мрига.*

ПОЧИ́НОК Віктор Якович [н. 18.IV (1.V) 1915, Київ] — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1962), професор (з 1962). Член КПРС з 1958. Після закінчення Київ. ун-ту (1939) працює в ньому (з 1963 — зав. кафедрою хімії мономерів і полімерів). Учасник Великої Вітчизн. війни. Осн. наук. праці — з органічної хімії, хімії гетероциклічних сполук, високомол. сполук і мономерів,— пов'язані зі створенням матеріалів для фотографічних процесів, зокрема безсрібних, та біологічно активних полімерів. При дослідженні конденсованих тетразолів відкрив явище азидо-тетразольної таутомерії. Жирноароматичні триазени вперше запропонував як реагенти для алкілування. Нагороджений орденами Червоної Зірки, Вітчизняної війни 2-го ступеня і медалями. Держ. премія УРСР, 1970.

ПОЧУТТЯ — форма суб'єктивного, безпосередньо переживаного відношення людини до дійсності. Важливий компонент індивідуальної й суспільної психології. Термін «почуття» є узагальненим і вживається для позначення різноманітних емоційних виявів людської *психіки*. Деякі вчені відносять до П. лише вищі людські переживання, пов'язані з духовними потребами особистості, інші — міцно укорінені відношення людини типу любові чи ненависті. Особливість останніх полягає в тому, що вони виявляються через широкий спектр ситуативних емоційних реакцій. Так, ніжність і жалість до близької людини, тривога за неї, радість у зв'язку з її успіхами тощо — переживання, в яких залежно від ситуації виявляє себе любов. Любов до кого-небудь або чого-небудь, що цілком полонить людину, наз. *пристрастю*. Якщо пристрасть — форма стійкого емоційного відношення, то звичайні *емоції*, *афекти*, стресові стани й *настрої* є тимчасовими ситуативними емоційними відношеннями. Людські П. відрізняються від емоцій тварин насамперед своєю соціальною зумовленістю, що найсильніше виявляється у вищих П.— моральних, естетичних, інтелектуальних та ін. П. виконують сигнальну функцію, несучи інформацію про відповідність чи невідповідність дійсності й потреб людини, й відіграють велику роль у регулюванні її поведінки й діяльності. Цілеспрямоване формування П. є важливою складовою комуністичного виховання.

Літ.: Якобсон П. М. Психология чувств. М., 1958; Шингаров Г. Х. Эмоции и чувства как форма отражения действительности. М., 1971; Вилюнас В. К. Психология эмоциональных явлений. М., 1976; Додонов Б. И. Эмоция как ценность. М., 1978.

Б. Г. Додонов.

ПО́ШЕСНЕ ЗАПА́ЛЕННЯ ЛЕГЕ́НЬ плевропневмонія — заразна інфекційна хвороба великої рог. худоби, що характеризується крупозним запаленням легень, некрозом легеневої тканини і серозно-фібринозним плевритом. Збудник — мікроорганізм з групи *мікоплазм*. *Епізоотії* П. з. л. поширені в Європі, Азії, Африці; в СРСР ліквідовані. Перебіг хвороби може бути в підгострій, гострій і хроніч. формі. Зараження відбувається при контакті з хворими тваринами, через інфіковані корми, воду, підстилку. У хворих тварин підвищується т-ра до 41°, утруднюється дихання, настає сухий, болісний кашель, гарячка, вони худнуть, корови перестають доїтись. Смертність до 72%. Заходи боротьби. Специфіч. засобів лікування немає. Г-во карантинують, хворих і підозрілих на захворювання тварин забивають на м'ясо, уражені органи знищують. Здоровим тваринам роблять запобіжні щеплення, провадять заходи згідно з інструкцією. Див. також *Хвороби сільськогосподарських тварин*.

ПОШИВА́ЙЛИ — родина укр. майстрів худож. кераміки. Всі родом з с. Опішні (тепер смт Зіньківського р-ну Полтав. обл.). Тарас П. (рр. н. та см. невід.). Жив у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. Виготовляв полив'яний посуд (горщики, глечики, миски, макітри, лембики, ринки, ставчики). Килина П. (р. н. невід.— п. 1930). Дружина Тараса П. Створювала дитячі глиняні іграшки. Никифор Тарасович П. (2-а пол. 80-х рр. 19 ст.— жовтень 1936). Син Тараса і Килини П. Виготовляв полив'яний посуд. Гаврило Никифорович П. [н. 25.III (7.IV) 1909]. Син Никифора Тарасовича П. Учасник Великої Вітчизняної війни. Твори: миски, глечики, куманці, барильця, тикви, скульптура малих форм (серія «Полтавські козаки», 1975; «На ярмарок», 1979). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Євдокія Данилівна П. [н. 1 (14).III 1910]. Дружина Гаврила Никифоровича П. Розмальовує вироби чоловіка та сина Миколи традиційним рослинним орнаментом, зображеннями риб, птахів. Микола Гаврилович П. (н. 27.V 1930). Син Гаврила Никифоровича та Євдокії Данилівни П. Автор тематичних скульптурних композицій — «Перша трактористка» (1973), «Хлібороб» (1974), «Наталка і Петро» (1974), «Ой орав мужик край дороги» (1976), а також лембиків, тарелей, іграшок, попільниць, свічників. Твори П. експонувалися на зарубіжних виставках (Марсель, 1957; Брюссель, 1958; Болгарія, 1958, 1976). Зберігаються в музеях Києва, Полтави, Вільнюса. *В. М. Ханко.*

Нагрудний знак до Почесної Грамоти Президії Верховної Ради УРСР (лицьовий і зворотний боки).

ПОШИ́РЕННЯ РАДІОХВИ́ЛЬ — процес поширення *радіохвиль* в атмосфері і товщі Землі, а також у космічному просторі. В однорідному середовищі радіохвилі поширюються прямолінійно зі сталою (для даного середовища) швидкістю (вільне П. р.). Близьким до вільного є П. р. в космічному просторі. На П. р. в *атмосфері* і в товщі Землі (при відсутності спрямовуючих систем типу хвилеводів) впливають електродинамічні властивості атмосфери і земної кори, кривина земної поверхні і нерівності її рельєфу. Вплив атмосфери зумовлюється наявністю в ній *плазми* (в її верхніх шарах) та речовин (в основному кисню і водяної пари), що сильно вбирають сантиметрові й міліметрові радіохвилі; вплив земної кори — збудженням у ній радіохвилею електр. струму, на що витрачається частина енергії хвилі. Кривина земної поверхні і нерівності її рельєфу є причиною *дифракції* радіохвиль.

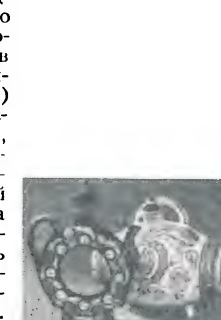

Г. Пошивайло і З. Ливник. Куманець і барильце. Кераміка. 1948.

Помітно дифрагують лише наддовгі та довгі радіохвилі. Коротші радіохвилі поширюються прямолінійно й огинають земну поверхню внаслідок відбивання від *іоносфери,* яка є відбивним середовищем для радіохвиль від наддовгих до коротких. Короткі радіохвилі, багаторазово відбиваючись від іоносфери і поверхні Землі, поширюються у своєрідному сферичному *радіохвилеводі,* стінками якого є нижня границя іоносфери і земна поверхня. Такі хвилі здатні забезпечувати радіозв'язок між найвіддаленішими пунктами Землі. З відбиванням радіохвиль від іоносфери пов'язане і явище *завмирання радіосигналу,* що пояснюється наявністю в ній зон з неоднаковими густиною й електр. зарядом. Для метрових і дециметрових хвиль іоносфера практично прозора. На цих хвилях підтримується зв'язок з літальними апаратами, які перебувають за межами іоносфери. Через прозорість іоносфери для таких хвиль виявлено радіовипромінювання від неземних джерел, що дало поштовх розвиткові *радіоастрономії.*

Літ.: Яковлев О. И. Распространение радиоволн в солнечной системе. М., 1974; Грудинская Г. П. Распространение радиоволн. М., 1975; Марков Г. Т., Петров Б. М., Грудинская Г. П. Электродинамика и распространение радиоволн. М., 1979.

Д. Ю. Сигаловський.

ПО́ШКА Діонізас [1757 (?), околиця Скаудвіле, тепер Шілальський р-н Лит. РСР — 12.V 1830, с. Барджяй, тепер того ж р-ну] — лит. поет, діяч культури. Досліджував історію й етнографію Литви, збирав археол. матеріали, створив (1812) музей старожитностей. Почав складати польсько-латинсько-литовський словник. Писав ідилії, елегії, оди, епіграми тощо. В антикріпосницькій поемі «Мужик Жемайти і Литви» (опубл. 1886) відобразив злиденне життя кріпосного селянства, прославляв працю простої людини.

О. А. Шешельгіс.

ПО́ШТА (нім. Post, польс. poszta; першоджерело: лат. positus — поставлений) — 1) Поштові відправлення, що їх пересилають підприємства зв'язку: листи, газети, журнали, посилки, грошові перекази тощо. 2) Держ. установа для пересилання кореспонденції. Див. *Поштовий зв'язок.*

ПОШТА́МТ (нім. Postamt) — велике підприємство, що обслуговує населення, підприємства, організації та установи *поштовим зв'язком, телеграфним зв'язком* і *телефонним зв'язком*; один з *вузлів зв'язку.* В СРСР, в т. ч. і в УРСР, поштамти є гол. поштов. підприємствами, які діють у найбільших містах; поштамтам підпорядковані міські міжрайонні (районні) вузли і відділення зв'язку. На П., користуючись засобами *поштової техніки,* в основному обробляють і відправляють за призначенням пошту, одержувану від клієнтури, обробляють і доставляють адресатам пошту, що надійшла в місто. Особливим типом є призалізничний сортувальний П., що обмінюється поштою з поштовими вагонами (автомобілями), обробляє й сортує транзитну пошту тощо. В УРСР налічується (1.I 1982) 25 міських П. (найбільші — в Києві, Одесі, Львові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Донецьку) і 4 призалізничні (у Києві, Одесі, Харкові, Львові).

ПОШТО́ВА ТЕ́ХНІКА — техніка, призначена для механізації й автоматизації операцій приймання (видачі), обробки, перевезення й доставляння адресатам поштових відправлень. Першими засобами П. т., що їх застосовували в Росії, Франції та деяких ін. країнах, були поштові карети (16 ст.) і поштові скриньки (середина 17 ст.). З 1839 почали використовувати поштові вагони, а пізніше — засоби водного, автомоб. і повітр. транспорту. Осн. засобами П. т. (мал.) на операціях приймання (видачі) поштових відправлень є поштово-касові машини, якими оформляють грошові перекази, бандеролі, посилки тощо. До поштообробних належать машини розбиральні, сортувальні, а також маркірувальні, штемпелювальні, пачков'язальні, кодувальні, адресувальні, мішкозашивні тощо. Скриньки з листами переміщуються на підприємствах зв'язку *конвеєрами,* обладнаними пристроями автом. вивантажування. Конвеєри служать також частинами напівавтом. машин, якими сортують друковану продукцію, посилки і бандеролі. На вантажно-розвантажувальних роботах застосовують *підйомники, електрокари,* вантажні *ліфти* та ін. Для перевезення пошти, крім звичайних засобів водного, наземного і повітр. транспорту, використовують *контейнери,* що їх транспортують у спеціально пристосованих поштових вагонах і автомобілях. В СРСР запроваджується система моторизованого доставляння пошти до опорних пунктів листонош — металевих шаф, розміщуваних у будинках. Розширюється мережа напівавтоматів і автоматів для продажу газет, журналів, конвертів тощо. Набуває розвитку *диспетчерський зв'язок.* В перспективі — створення *автоматизованих систем управління* виробничими процесами. В СРСР засоби П. т. виготовляють на охтирському з-ді «Промзв'язок», з-дах Каунаса, Рибінська, Пермі тощо. Проблеми П. т. досліджують у *Поштового зв'язку всесоюзному науково-дослідному інституті.*

Літ.: Соколов В. П. Почтообрабатывающие машины и автоматы. М., 1977.

А. Ф. Кукуруза.

ПОШТО́ВЕ — селище міського типу Бахчисарайського р-ну Крим. обл. УРСР. Розташоване на березі р. Альми. Залізнична ст. Поштова. 3,1 тис. ж. (1982). У П.— центр. садиба радгоспу-заводу, винозавод, комбінат побутового обслуговування. Середня школа, лікарня, Палац культури, 2 бібліотеки. П. виникло на поч. 17 ст., селище міського типу — з 1960.

ПОШТО́ВИЙ ЗВ'ЯЗО́К, пошта — вид *зв'язку* загального користування, що забезпечує пересилання поштових відправлень (листів, посилок, бандеролей тощо) адресатам переважно транспортними засобами. Існує здавна. Ще в Ассирії, Персії, Єгипті, Старод. Римі було налагоджено естафетний зв'язок за допомогою кінних і піших посланців. У 11—12 ст. в Англії та Іспанії широко користувалися послугами міських гінців. Близько 400 років (до 1867) у Зх. Європі з міською поштою конкурувала приватна, у 16—17 ст. у Франції, Швеції та ін. країнах була централізована королівська пошта. Поштовий обмін пожвавився в середині 19 ст.— з уведенням єдин. тарифу оплати, винайденням *марки поштової,* штемпельних конвертів (з заздалегідь нанесеним знаком оплати).

В Росії, в т. ч. й на Україні, організації регулярних поштових зв'язків передувала (середина 9 ст.) повинність населення виставляти для княжих гінців коней з повозами. З 13 ст. почали створювати поштові станції (ямські двори) з кіньми і поштарями. Наприкінці 17 — на поч. 18 ст. вже діяли перші поштамти і поштові контори, зокрема у Києві наприкінці 20-х рр. 18 ст. функціонував поштовий двір (поштова станція). У 1913 загальна кількість підприємств зв'язку в Росії становила 11 тис., в т. ч. на Україні — 1065. Технічна оснащеність їх була низькою: поштові відправлення обробляли вручну, значну частину їх перевозили гужовим транспортом. В СРСР П. з. перетворився на важливу частину єдиного комплексного г-ва зв'язку. Створено розгалужену систему поштових підприємств: *поштамтів,* відділень зв'язку, міських і районних вузлів зв'язку, відділень перевезення пошти тощо. На них (залежно від призначення) поштові відправлення приймають, обробляють (сортують, готують до відправлення), після чого доставляють (вручають) адресатам. Поряд із залізничним, водним і автомобільним використовують (з 1922) для поштових потреб повітр. транспорт. Рік у рік вдосконалюються засоби *поштової техніки.* Кількість підприємств зв'язку в СРСР збільшилась з 51 тис. (1940) до 91 тис. (1980), в т. ч. в УРСР відповідно з 8,4 до 16,6 тис. Поштовий обмін досяг (1980) 54,3 млрд. одиниць (1940 — 10,8 млрд.). СРСР, УРСР і БРСР — члени *Всесвітнього поштового*

Поштова техніка: 1 — поштово-касова машина «Онега» на столі оператора; 2 — пачков'язальна машина; 3 — машина для сортування друкованої продукції; 4 — машина для сортування бандеролей.

До ст. **Похитонов І. П.**

1. Жнива. Одеський художній музей.
2. Зимові сутінки на Україні. 90-і рр. 19 ст. ДМУОМ у Києві.

1
2

3

До ст. **Пузирков В. Г.**

1. Прибій. 1952. ДМУОМ у Києві.

2. Тиша. 1953. Феодосійська картинна галерея ім. І. К. Айвазовського.

3. Вуличка в Бахчисараї. 1978. Приватна збірка.

4. Вистояли. 1963. Львівський музей українського мистецтва

4

союзу, СРСР — член *Організації співробітництва соціалістичних країн у галузі електричного і поштового зв'язку.* Дальший розвиток П. з. пов'язаний з удосконаленням поштових маршрутів, з комплексною механізацією й автоматизацією технологічних процесів.

Літ.: Добычина Л. Я. Организация почтовой связи. М., 1971.

А. Ф. Кукуруза.

ПОШТО́ВОГО ЗВ'ЯЗКУ́ ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т (ВНДІПЗ) — установа М-ва зв'язку СРСР. Засн. 1979 у Києві. У складі ін-ту (1981) 4 н.-д. лабораторії і 3 сектори. Осн. напрями діяльності ін-ту: прогнозування та обґрунтування перспектив розвитку поштового зв'язку і Союздруку; побудова оптимальної мережі контейнерних перевезень і підприємств поштового зв'язку; розробка схем поштових трансп. зв'язків, систем механізації й автоматизації виробничих процесів; дослідження техніко-екон. проблем у галузі поштового зв'язку і Союздруку.

А. Ф. Кукуруза.

ПОШТУ́ЧНЕ — натуральний податок у Молдавії, а також у феод. Литві, Польщі та на загарбаних ними укр. землях. Стягували П. в 14—17 ст. переважно з державних (коронних) і *старостинських селян* у розмірі $^1/_{30}$—$^1/_{10}$ частки від кількості худоби або витканого полотна, сукна, ряден, рушників тощо.

ПОЯСИ́ КІНЦІ́ВОК — частини *скелета* у хребетних тварин і людини; здійснюють зв'язок парних *кінцівок* з тулубом; служать опорою для них і місцем прикріплення ряду м'язів, що забезпечують рух кінцівок. Розрізняють *плечовий пояс* і *тазовий пояс.*

ПОЯСИ́ ФІ́ЗИКО-ГЕОГРАФІ́ЧНІ — найбільші широтно-зональні підрозділи *географічної оболонки.* Кожному П. ф.-г. притаманні особливий режим тепла і вологи, циркуляції повітр. мас, своєрідні прояви та ритміка біогеохім. і геоморфологічних процесів, вегетація рослинності тощо. Виділяють 13 П. ф.-г.: екваторіальний, по два (відповідно у кожній півкулі) субекваторіальні, тропічні, субтропічні, помірні, а також субарктичний і субантарктичний, арктичний і антарктичний (див. окремі статті). В залежності від кліматичних факторів, гол. чин. співвідношення тепла і вологи, в межах П. ф.-г. виділяють різні *зони фізико-географічні.*

ПОЯСНИ́Й ЧАС — система лічби часу, за якою він однаковий у поясі, що займає ~ 15° за довготою, і змінюється рівно на одну годину при переході до сусіднього поясу. Поверхню Землі поділено на 24 годинних пояси. Їх центр. меридіанами є географічні меридіани, різниця *довгот* яких дорівнює 15°, або 1 годині. Найбільша різниця між поясним і *місцевим часом* становить близько півгодини. Згідно з міжнар. угодою, за початковий було прийнято Гринвіцький меридіан; час годинного поясу, що відповідає йому, вважають *всесвітнім часом.* Інші пояси нумеруються в напрямі на схід з 1 по 23; Україна міститься в 2-му поясі. Межі поясів проходять не точно по меридіанах, а узгоджуються з держ. і адміністративними кордонами, залізницями, річками, гірськими хребтами тощо. Тому видаються карти, на яких показано межі всіх 24 поясів. В СРСР П. ч. запровадили 1919, а з 1930 перейшли до *декретного часу.* З метою повнішого використання світлої частини доби в СРСР з 1981 запроваджено т. з. л і т н і й ч а с: по всій території СРСР з 1 квітня стрілки годинників переводять на 1 год вперед; з 1 жовтня знову повертаються до декретного часу. Отже, «літній» час випереджає П. ч. на 2 години. Карти див. на окремому аркуші, т. 8, с. 192—193.

В. К. Дрофа.

ПОЯСНІ́ ЦІ́НИ — в СРСР вид цін, за якими продукт реалізують у межах даного територіального поясу (району, країни). Див. *Ціна, Ціноутворення.*

ППС-ЛІВИ́ЦЯ, Польська соціалістична партія-лівиця (PPS-Lewica, Polska Partia Socjalistyczna-Lewica) — польс. революц. робітнича партія 1906—18. Заснована на IX з'їзді (листопад 1906) Польської соціалістичної партії (ППС) в результаті розриву більшості (Г. *Валецький,* В. *Костшева,* Ф. *Кон* та ін.) з крилом Ю. *Пілсудського.* Свою діяльність здійснювала через легальні культурно-освітні орг-ції. З поч. 1-ї світової війни займала інтернаціоналістську позицію. Брала участь у *Цімервальдській конференції* і *Кінтальській конференції.* 16.XII 1918 на Об'єднаному з'їзді разом з *Соціал-демократією Королівства Польського і Литви* заснувала Комуністичну робітн. партію Польщі (з 1925 — Комуністична партія Польщі).

«ПРА́ВА ГРУ́НТУ» ПРИ́НЦИП — набуття особою *громадянства* за місцем народження, незалежно від громадянства її батьків. Цей принцип дістав широке застосування в законодавстві тих країн, які були заінтересовані у збільшенні чисельності свого населення шляхом залучення іммігрантів (США, Великобританія, Бразілія та ін.). За наших часів у більшості держав цей принцип застосовується в поєднанні з *«права крові» принципом.*

В. Н. Денисов.

«ПРАВА́, ЗА ЯКИ́МИ СУ́ДИТЬСЯ МАЛОРОСІ́ЙСЬКИЙ НАРО́Д» — збірник норм феодально-кріпосницького права 1-ї пол. 18 ст., що діяли на *Лівобережній Україні;* одна з видатних пам'яток укр. культури. Збірник складено з метою кодифікації правових норм різного походження, що діяли на Лівобережній Україні після її возз'єднання з Росією і нерідко суперечили одна одній. Цей збірник мав також наблизити ці норми до загальнорос. правових норм. За царським указом від 28.VIII (9.IX) 1728 було утворено спец. кодифікаційну комісію з місцеперебувaнням у Глухові. Її склад протягом багаторічної роботи над «Правами» не раз змінювався. До комісії входили укр. правознавці — представники укр. шляхти, верхівки козацької старшини, вищого духівництва, що працювали над «Правами» до 1766. Джерелами «Прав» були *Литовські статути,* «Хелминське право», «*Саксонське зерцало*» та ін., а також укр. *звичаєве право* й судова практика, рос. законодавство. Кодифікатори додали й ряд нових норм. Проект цього збірника 1744 було подано до сенату, звідти через 12 років його повернули комісії для перегляду. Проте роботу над проектом не було завершено у зв'язку з тим, що в 2-й пол. 18 ст., після скасування залишків автономії України, на неї було поширено загальнорос. законодавство. Збірник має 30 розділів, що складаються з 531 артикула, які поділяються на 1716 пунктів. До нього додано схему і перелік чинів військ. і цивільної адміністрації на Україні, пояснення термінів і назв. Цивільні, кримінальні й процесуальні норми права збірника було спрямовано на захист феодально-кріпосницького ладу, царизму і церкви. «Права» вперше опубліковано 1879 під редакцією О. Ф. *Кістяківського* за копією (оригінал виявив литовський радянський історик В. Рауделюнас).

Літ.: Кистяковский А. Ф. Очерк исторических сведений о своде законов, действовавших в Малороссии под заглавием: Права, по которым судится малороссийский народ. К., 1879; Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968.

«ПРА́ВА КРО́ВІ» ПРИ́НЦИП — набуття особою при народженні (незалежно від місця її народження) *громадянства* тієї д-ви, громадянами якої є її батьки. Застосовується здебільшого в законодавстві тих д-в, які заінтересовані в скороченні *еміграції.* У ряді країн (Італія, Іспанія) «П. к.» п. грунтується на зверхності в сім'ї чоловіка (дитина набуває при народженні громадянство батька), в ін. д-вах — на визнанні рівноправності чоловіка і жінки. В СРСР при визначенні громадянства дитини головним визнається «П. к.» п. *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю,* Закон про громадянство СРСР 1978 встановлюють, що дитина, обоє з батьків якої на час її народження були громадянами СРСР, визнається рад. громадянином, незалежно від того, народилася вона на території СРСР чи за його межами. Як правило, «П. к.» п. застосовується в поєднанні з *«права грунту» принципом*

В. Н. Денисов.

ПРАВА́ ЛЮДИ́НИ — забезпечені людині як соціальній істоті законом можливості мати, користуватися та розпоряджатися матеріальними, політ., культурними та іншими соціальними благами і цінностями, користуватися основними свободами у встановлених законом межах; морально-соціальні права, насамперед, право на життя, на працю, на свободу від експлуатації, на відпочинок, на охорону здоров'я, освіту тощо. Безпосереднє розв'язання питань правового регулювання П. л. належить до внутр. компетенції кожної *держави.* Норми *міжнародного права,* що стосуються П. л., відповідно

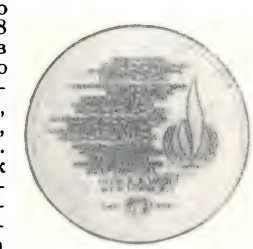

Настільна медаль лауреата Премії ООН за видатні досягнення в галузі **прав людини.**

до особливостей суспільного та *державного ладу* країни, втілюються у внутрідерж. сфері шляхом здійснення відповідних заходів. Розв'язання проблеми людини, її прав та свобод пов'язане з класовою боротьбою пролетаріату, з ліквідацією соціального, нац. та расового гноблення, насильства, несправедливих, загарбницьких воєн. Декларовані буржуазією П. л. (див., зокрема, *Декларація прав людини і громадянина*) стали елементами формального бурж. права, обмеженими самим характером бурж. суспільства, де реальні права та привілеї — в руках заможних класів, а демократичні інститути є формальними і служать інтересам цих класів. Найпотворнішими проявами нехтування П. л. за капіталізму є расова *дискримінація, сегрегація, геноцид*. Повністю позбавляють трудящих елементарних прав диктаторські режими, насамперед *фашизм*. Тільки за соціалізму П. л. стають реальністю. Встановлення *соціалістичної власності* на землю, її надра, засоби виробництва є гол. гарантією реальності не тільки політичних, а й соціально-екон. П. л. В СРСР на базі сусп. власності, шляхом поєднання сусп., колективних і особистих інтересів сформувалась соціалістична система П. л., в якій досягнуто органічної єдності можливостей індивіда з правами та обов'язками *трудових колективів*, Рад. д-ви в особі її різних органів, *громадських організацій*. З часу проголошення ленінської *Декларації прав трудящого і експлуатованого народу* 1918, де вперше було зроблено правові висновки з марксистського положення про те, що виробники стануть вільними тільки тоді, коли засоби виробництва перейдуть у їхню власність, до побудови *розвинутого соціалістичного суспільства* Рад. д-ва забезпечила таку широку участь народу в управлінні нею, такий ступінь здійснення П. л. у повсякденному житті, якого не може досягти жодна капіталістична д-ва. Нова *Конституція СРСР*, що є концентрованим підсумком усього розвитку Рад. д-ви, переконливо показує, що поняття свободи, П. л., демократії і соціальної справедливості наповнюються справжнім змістом тільки в умовах соціалізму (див. *Основні права, свободи і обов'язки громадян СРСР*). Під впливом ідей Великого Жовтня, практики д-в соціалістичної співдружності сучасне міжнар. право висунуло ряд принципів і норм, що стосуються П. л. *Статут ООН* заклав фундамент для широкого співробітництва між країнами в заохоченні і розвитку поваги до прав та свобод людини. Пізніше в рамках ООН було вироблено й ухвалено *Загальну декларацію прав людини, Міжнародні пакти по правах людини* та ін. міжнар. угоди в цій галузі (див., зокрема, *Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації*). В ООН діє Комісія ООН по правах людини, членами якої обираються й представники СРСР (з часу її заснування — 1946), УРСР (1946—71), БРСР (з 1971). Представник УРСР проф. П. О. *Недбайло* був першим лауреатом (з часу встановлення цього звання 1968) премії ООН у галузі прав людини.

Літ.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1982; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 7. К., 1979; Карташкин В. А. Международная защита прав человека. М., 1976; Орзих М. Ф. Право и личность. К.— Одесса, 1978; Михайловский Н. К. [и др.]. Права человека и современный мир. К., 1980.

Ю. К. Качуренко, Б. І. Тарасюк.

«ПРА́ВДА» — масова щоденна газета, орган ЦК КПРС, видається в Москві. Почала виходити 22.IV (5.V) 1912 в Петербурзі. Створена за ініціативою передових петерб. робітників, за рішенням *Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП*. Засновником і ідейним керівником «П.» був В. І. Ленін. Видання легальної загальнорос. робітн. газети «П.» знаменувало новий етап у розвитку *більшовицької преси*. «П.» у своїй діяльності спиралася на значний досвід більшовицьких газет: ленінської «*Искры*», «*Вперёд*», «*Пролетария*», «*Новой жизни*», «*Социал-демократа*», «*Рабочей газеты*». Велику роль у підготовці видання «П.» відіграла газ. «*Звезда*», яка розгорнула в кін. 1911 широку кампанію за створення щоденної робітн. газети. «П.» почала виходити в період нового революц. піднесення, коли по всій країні відбувалися масові політ. страйки. «Саме квітневе піднесення робітників,— писав В. І. Ленін,— створило робітничу газету „Правду“» (Повне зібр. творів, т. 21, с. 410). Видавалася на добровільні внески робітників. Тираж окремих номерів доходив до 60 тис. примірників. Політ. лінію газети, її ідейний зміст визначали статті В. І. Леніна. За 70 років на сторінках «П.» опубліковано понад 1000 статей, заміток, доповідей, виступів, парт. і держ. документів, написаних В. І. Леніним. Членами редколегії «П.» та її активними співробітниками були М. М. Батурін, Дем'ян Бєдний, А. І. Ульянова-Єлізарова, К. С. Єремеєв, М. І. Калінін, Н. К. Крупська, С. В. Малишев, Л. Р. і В. Р. Менжинські, В. І. Невський, М. С. Ольмінський, М. І. Подвойський, М. Г. Полетаєв, М. О. Савельєв, К. М. Самойлова, Я. М. Свердлов, М. О. Скрипник, Й. В. Сталін, П. І. Стучка та ін. В газеті друкував свої твори О. М. Горький.

Навколо «П.» склалася численна армія робітничих кореспондентів, зокрема з України. Нелегальні більшовицькі орг-ції використовували «П.» як свою трибуну. «П.» мала великий авторитет серед робітників. Значне місце в газеті приділялося висвітленню становища селянства. «П.» поширювали у великих пром. містах країни, зокрема тільки на Україні 1914 — в 121 нас. пункті. Робітники України матеріально підтримували газету. На гроші, зібрані гірниками Донбасу, «П.» організувала видання «Шахтёрского листка». В 1912—14 в «П.» було опубліковано понад 16 тис. кореспонденцій, у т. ч. 1550 з України. Величезну роль у піднесенні парт. роботи і розгортанні революц. робітн. руху на Україні відіграли надруковані в «П.» статті В. І. Леніна про Україну, зокрема «Кадети про українське питання», «Землевпорядження і сільська біднота». Газета допомагала зміцнювати існуючі й створювати нові більшовицькі орг-ції на Україні. Питання про роботу редакції «П.» обговорювалося на *Краківській нараді ЦК РСДРП з партійними працівниками 1913*. Нарада прийняла написану В. І. Леніним резолюцію «Про реорганізацію і роботу редакції газ. „Правда“», в якій накреслено заходи щодо поліпшення діяльності редакції. В дореволюц. час «П.» зазнавала постійних поліцейських репресій — газету конфісковували, проти редакторів її порушувалися судові справи. Царський уряд 8 разів закривав «П.», але вона виходила під ін. назвами: «Рабочая правда», «Северная правда», «Правда труда», «За правду», «Пролетарская правда», «Путь правды», «Рабочий», «Трудовая правда». Протягом двох з лишком років було випущено 636 номерів «П.». 8 (21).VII 1914 цар. уряд заборонив видання газети. Після повалення царизму, за рішенням Бюро ЦК РСДРП(б), з 5 (18).III 1917 «П.» почала виходити як орган Центр. і Петерб. к-тів партії. 5 (18).IV 1917 до складу редакції після повернення з еміграції ввійшов В. І. Ленін. Під керівництвом В. І. Леніна газета сприяла зростанню революц. свідомості мас, їхній згуртованості навколо партії більшовиків, викривала підступи контрреволюції, зрадницьку роль дрібнобурж. партій — меншовиків, есерів, анархістів. У липні—жовтні 1917 «П.», переслідувана контрреволюц. бурж. Тимчасовим урядом, виходила під назвами «Листок „Правды“», «Рабочий и солдат», «Пролетарий», «Рабочий», «Рабочий путь». Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції з 27.X (9.XI) 1917 газета виходить під своєю початковою назвою як орган ЦК партії. «П.» подала неоціненну допомогу укр. народові в боротьбі за владу Рад на Україні. Виняткове важливе значення для трудящих України мали надруковані в «П.» статті В. І. Леніна «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії» та ін., які викривали укр. бурж. націоналістів, Центральну раду, підкреслювали, що дружба трудящих України і Росії є найважливішою запорукою соціального і нац. визволення України та створення суверенної Укр. д-ви. «П.» відіграла велику роль у перемозі соціалістичної революції на Україні, вітала створення Української Радянської Республіки. Через «П.» ЦК партії, особисто В. І. Ленін подавали постійну допомогу більшовикам України у створенні місцевої революц. преси. За допомогою і при активній підтримці «П.» на Україні було створено газ. «*Звезда*», «*Голос пролетария*», «*Голос социал-демократа*», «*Донецкий пролетарий*», «*Пролетарий*», які систематично передруковували матеріали «П.», ленінські статті, доповіді, промови.

З березня 1918 «П.» видається в

Москві, до 1952 — орган Центрального і Моск. к-тів партії, з жовтня 1952 — орган ЦК КПРС. Значення «П.» в історії КПРС надзвичайно велике. «П.» — ідейна зброя партії, колективний пропагандист, агітатор і організатор у боротьбі за перетворення в життя політики партії. «П.» перебувала в центрі боротьби за чистоту і єдність лав партії, вела рішучу боротьбу проти меншовиків, ліквідаторів, одзовістів, троцькістів, викриваючи їхню зрадницьку роль. Після перемоги Великого Жовтня діяльність «П.» спрямована на здійснення творчих завдань соціалістичної революції. На своїх сторінках газета розгорнула кампанію за індустріалізацію країни, широко висвітлювала питання колективізації с. г., соціалістичного змагання, ліквідації неписьменності тощо. В газеті виступали видатні діячі науки, культури, новатори виробництва. В період Великої Вітчизн. війни «П.» — організатор боротьби проти фашизму. Сторінки «П.» — літопис істор. перетворень, які звершуються під керівництвом Комуністичної партії. Газета активно сприяє здійсненню екон. і соціальної політики, згуртуванню рядів партії, зміцненню її зв'язків з масами. Газета вносить великий вклад у боротьбу за дальше зміцнення позицій світового соціалізму, за політ. та ідейну згуртованість міжнар. комуністичного і робітн. руху, за забезпечення миру і безпеки народів. «П.» є найпопулярнішою і найвпливовішою газетою в СРСР. Тираж її 11 млн. примірників (1981). Вона має 63 постійних кореспонденти у всіх союзних республіках, областях, великих пром., наукових, культурних центрах країни (в т. ч. на Україні 8 кореспондентів), а також у зарубіжних країнах. Газету нагороджено двома орденами Леніна (1945, 1962), орденом Жовтневої Революції (1972). На ознаменування виходу першого номера «П.» день 5.V став (починаючи з 1914) святом робітн. преси, тепер — святом радянської преси.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів [Про газету «Правда» див. Предметний покажчик Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; Ленін В. І. Про пресу. К., 1975; В. И. Ленин и «Правда». 1912—1962. М., 1962; Страницы славной истории. Воспоминания о «Правде». М., 1962; Андронов С. А. Боевое оружие партии. Газета «Правда» в 1912—1917 гг. Л., 1962; Ленин в «Правде». Воспоминания. М., 1970; Бережной А. Ф. Ленин — создатель печати нового типа (1893—1914 гг.). Л., 1971; Логинов В. Т. Ленинская «Правда». 1912—1914 гг. М., 1972; Кузнецов И. В., Фингерит Е. М. Газетный мир Советского Союза, т. 1. М., 1972; Дорогами дружбы. М., 1972.

«ПРА́ВДА» — укр. літературно-науковий і політ. журнал буржуазно-ліберального (1867—70, 1872—80, 1883—84) і буржуазно-націоналістичного (1888—95) напрямів, орган *«народовців»*. Виходила у Львові. Виразниками ідейних позицій «П.» в 60—70-х рр. були П. Куліш, А. Вахнянин, В. Барвінський, а в 80—90-х рр.— О. Кониський, О. Барвінський, Ю. Романчук, В. Антонович. Через відсутність прогресивного органу в «П.» друкували твори, перекладі і статті М. Старицький, Ю. Федькович, М. Драгоманов, О. Терлецький, В. Навроцький, І. Франко, М. Коцюбинський, І. Манжура, В. Самійленко, І. Карпенко-Карий, Б. Грінченко, Дніпрова Чайка, А. Кримський та ін., вперше виступили І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, І. Рудченко. Бурж.-націоналістичні тенденції і політ. платформу «П.» гостро критикували М. Драгоманов, І. Франко, М. Павлик, проти неї вела боротьбу революц.-демократична журналістика (*«Громадський друг»*, *«Дзвін»*, *«Молот»*, *«Народ»*, *«Житє і слово»*). *О. І. Дей.*

«ПРА́ВДА» («Pravda») — щотижнева газета ЦК чехословац. комуністичної групи в Рад. країні в роки громадян. війни. Під час перебування керівного центру чехословац. комуністів на Україні (1919—20) газету видавали чес. мовою в Києві. Перший номер вийшов 1.V 1919. Редакторами газети були Ф. Коза і Ю. Хораз. Газета висвітлювала становище в Рад. республіці і революц. події в Європі, особливо в Чехословаччині. В газеті друкували теор. статті й документи РКП(б). Зокрема, було надруковано прийняту VIII з'їздом РКП(б) Програму партії. Газета викривала антирад. діяльність чес. буржуазії.

«ПРА́ВДА ТРУДА́» — одна з назв, під якою виходила [з 11 (24). IX по 9 (22).X 1913] газ. *«Правда»*.

«ПРА́ВДА ТРУДА́» — нелегальна більшовицька газета, яку видавав Макіївський комітет РСДРП за підписом Донецького комітету РСДРП в липні — серпні 1916. Вийшло 2 номери. В № 1 було передруковано з № 4 *«Социал-демократа»* (центр. орган партії) статтю В. І. Леніна «Кілька тез». Газ. пропагувала лозунги більшовиків з питань війни, миру і революції.

«ПРА́ВДА УКРАЇНЫ» — газета, орган ЦК Компартії України, Верховної Ради і Ради Міністрів УРСР. Видається в Києві 6 раз на тиждень рос. мовою. Почала виходити з 1.I 1938 під назвою «Советская Украина» як орган ЦК і Київ. обл. к-ту КП(б)У. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 з вересня 1941 до серпня 1943 газету видавали в Харкові, Саратові, Москві й Ворошиловграді; через лінію фронту її доставляли на тимчасово окуповану територію України й розповсюджували серед населення. В січні 1943 «Советскую Украину» об'єднано з газ. «Комуніст». Це видання дістало назву *«Радянська Україна»*. З серпня 1943 газету видавали в Харкові (до листопада 1943 укр. і рос. мовами). З 7.XI 1943 відновила свій вихід як самостійне видання. Під тепер. назвою друкується з 11.I 1944 (з 11.II 1944 — в Києві). «П. У.» широко висвітлює політ., екон. і культурне життя республіки, діяльність парт., рад. і громад. орг-цій та міжнар. події. В газеті систематично друкуються офіційні парт. і держ. документи. «П. У.» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1975).

А. Т. Зоненко.

«ПРА́ВДЫ» БЕ́РЕГ — частина Сх. Антарктиди приблизно між 88° та 100° сх. д., між шельфовими льодовиками Західним і Шеклтона. Омивається морем Дейвіса. «П.» Б. круто підвищується на Пд. до 1500 м; вкритий льодовим покривом, грубизна якого до 1000 м. На «П.» Б.— рад. наук. обсерваторія Мирний (з 1956). Названий на честь газ. «Правда».

ПРА́ВДИЧ-НЕМИ́НСЬКИЙ Володимир Володимирович (1879, Київ — 17.V 1952, Москва) — укр. рад. фізіолог, доктор біол. наук (з 1935). Закінчив фіз.-матем. (1907) і мед. (1917) ф-ти Київ. ун-ту. Праці П.-Н. присвячені переважно проблемам електрофізіології; він розробив методику реєстрації *біоелектричних потенціалів* і вперше записав біотоки головного мозку; ряд праць П.-Н. стосується питань вивільнення аміаку при збудженні нервової тканини, антагонізму між іонами амонію і магнію в організмі, фагоцитарної активності крові тощо.

ПРАВЕ́ЦЬ, стовбняк — гостре інфекційне захворювання людини і тварин, що характеризується болісним напруженням та корчами (*судорогами*) м'язів.

Спричинюється правцевою паличкою (Clostridium tetani), яка разом з випорожненнями тварин потрапляє у зовн. середовище і роками може зберігати свою життєздатність; *анаероб*: спори проростають лише у безкисневому середовищі, виробляючи при цьому дуже сильну *отруту*, яка й спричинює хворобу (місцевий або заг. П.) внаслідок своєї специфічної дії на *нервову систему*. Безкисневе середовище звичайно створюється у забруднених *ранах*, особливо коли в рану потрапляє городня чи садова земля, іноді це трапляється навіть при незначних колотих ранах ніг, напр. колючками з дерев. Спорами збудника П. можуть забруднюватися пуповина новонародженого, порожнина матки, каріозні зуби тощо. Розрізняють П. місцевий, загальний тощо. Місцевий П. характеризується тривалим болісним напруженням м'язів навколо рани (від кількох тижнів до кількох місяців), особливо при різних подразненнях та фіз. навантаженнях. Заг. П. також починається з місцевих явищ, до яких згодом приєднуються напруження жувальних м'язів (важко жувати тверду їжу, відкривати рота, говорити через зціплені зуби), м'язів шиї (важко зігнути шию) та обличчя (т. з. сардонічна посмішка), потім настають заг. судороги. Тривалість *інкубаційного періоду* залежить від інтенсивності накопичення збудника та його отрути. Заг. П. з особливо тяжким перебігом найчастіше буває при інкубаційному періоді до 5 діб. Заг. напруження м'язів поширюється зверху вниз, звичайно підвищується т-ра, виникає пітливість, свідомість повністю зберігається. Періодичні заг. судороги призводять до невимовних страждань. Профілактика П. забезпечується плановим запобіжним щепленням, а також обов'язковою первинною обробкою ран з видаленням сторонніх тіл, зрошуванням

ПРАВИЙ УХИЛ У ВКП(б)

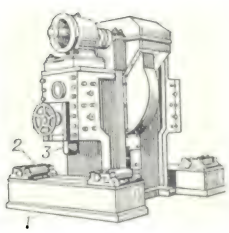

Правильна машина. Двосторонній кривошипний правильний прес: *1* — стіл; *2* — ролик; *3* — пуансон.

перекисом водню. За призначенням лікаря вводять протиправцеву сироватку, антибіотики та ін. Лікують таких хворих у відділеннях *реанімації*.

Серед тварин на П. найбільше хворіють коні, рідше ін. тварини. Хворі тварини важко пересуваються, ноги широко розставлені, шия витягнута, корчі. Дихання утруднене, безперервно виділяється піт. Тварина гине на 3—10-й день. Заходи боротьби: протиправцева сироватка, заспокійливі засоби. Профілактика — запобігання травмам, своєчасне очищення і знезараження ран, імунізація *анатоксином*.

Літ.: Хвороби сільськогосподарських тварин. К., 1971; Основы ветеринарии. М., 1978. *О. С. Сокіл* (П. у людини).

ПРА́ВИЙ У́ХИЛ У ВКП(б) — опортуністична течія в Комуністичній партії, що 1928—30 була гол. небезпекою для партії. П. у. практично вів до капітуляції перед капіталізмом. Лідерами П. у. були М. І. Бухарін, О. І. Риков, М. П. Томський, які виступали проти ленінської лінії партії в питаннях будівництва соціалізму в СРСР. Ревізуючи марксистсько-ленінське вчення про *класову боротьбу* і *диктатуру пролетаріату*, праві ухильники прагнули нав'язати партії політику угод з куркульсько-капіталістичними елементами міста і села, чинили опір політиці розвитку важкої індустрії, виступали проти високих темпів соціалістичної *індустріалізації, колективізації сільського господарства*. Перекручуючи *кооперативний план В. І. Леніна*, вони заперечували ленінське вчення про те, що гол. шляхом села до соціалізму є виробнича кооперація. Праві вважали, що соціалістичну перебудову села можна здійснити через розвиток постачально-збутової кооперації. Шлях до розв'язання зернової проблеми й піднесення с.-г. виробництва вони вбачали в розвитку не колгоспів і радгоспів, а індивідуального сел. г-ва, насамперед куркульського. Захищаючи по суті інтереси куркульства, вони пропонували зняти всякі обмеження і надзвичайні заходи щодо нього, йти на поступки капіталістичним елементам, розв'язувати ринкову стихію. Теор. основою П. у. була антиленінська «теорія» Бухаріна про затухання класової боротьби і мирне вростання капіталістич. елементів у соціалізм. Праві порушували парт. дисципліну, вдавалися до фракційних методів боротьби, намагаючись створити антипарт. блок з троцькістами (див. *Троцькізм*). Праві вели фракційну роботу і в Комінтерні, й у ряді зарубіжних компартій, де П. у. фактично змикався з *реформізмом*. VI конгрес Комінтерну (серпень 1928) закликав компартії до рішучої боротьби проти П. у. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) (квітень 1929) відзначив, що платформа П. у. фактично стала прапором, під яким групувалися всі ідейні противники й класові вороги Рад. влади. XVI з'їзд ВКП(б) (1930) визнав погляди правих несумісними з перебуванням у партії. П. у. у ВКП(б) було ідейно й організаційно розгромлено. Значний вклад у справу розгрому П. у., зміцнення ідейної й орг. єдності партії внесла Компартія України. Організаційно-політичний розгром П. у. мав важливе значення для втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму в СРСР, зміцнення обороноздатності країни.

Літ.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 4. К., 1980; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. 1—2. К., 1972—73; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Ваганов Ф. М. Правый уклон в ВКП(б) и его разгром (1928—1930). М., 1970; Коломийченко И. И., Потеряйко Я. И. Борьба КП(б)У против правого уклона за ленинское единство рядов партии. К., 1979. *А. Ф. Вовчик.*

ПРА́ВИЛА ВНУ́ТРІШНЬОГО РОЗПОРЯ́ДКУ КОЛГО́СПУ — основні норми, якими регулюється внутрішній трудовий розпорядок у *колгоспі*. Розробляються в кожному колгоспі його правлінням на основі Примірних правил внутрішнього розпорядку колгоспу, схвалених Союзною *Радою колгоспів* 4.III 1970, і затверджуються заг. зборами членів колгоспу (зборами уповноважених). П. в. р. к. регулюють організацію виробництва і праці в колгоспі, визначають тривалість і розпорядок *робочого дня*, порядок застосування заходів морального і матеріального заохочення колгоспників, а також порядок застосування дисциплінарних стягнень до членів колгоспу, які порушують *дисципліну трудову*. В Правилах визначаються порядок надання вихідних днів і оплачуваних відпусток, мінімум трудової участі працездатних колгоспників у громад. колг. виробництві, регулюються питання охорони праці і обслуговування особистих потреб колгоспників. П. в. р. к. обов'язкові для всіх колгоспників, а з урахуванням норм *трудового законодавства* поширюються і на осіб, які працюють у колгоспах за *трудовими договорами*.

І. М. Миронець.

ПРА́ВИЛА ВНУ́ТРІШНЬОГО ТРУДОВО́ГО РОЗПОРЯ́ДКУ — норми внутр. трудового розпорядку, що встановлюються *адміністрацією* за погодженням з к-том профспілки на підприємствах, в установах і організаціях на підставі *Типових правил внутрішнього трудового розпорядку*.

ПРА́ВИЛА ДОРО́ЖНЬОГО РУ́ХУ — в СРСР осн. нормативний акт, що регламентує порядок дорожнього руху і взаємовідношення учасників його — водіїв, пішоходів і пасажирів. Сприяють додержанню належної швидкості руху і безпеці його, встановлюють значення сигналів *світлофора, знаків дорожніх* і дорожньої розмітки, визначають дії учасників дорожнього руху в найхарактерніших умовах і ситуаціях, містять перелік вимог, яким мають відповідати транспортні засоби, тощо. Діють всюди, де можливий рух трансп. засобів. За невиконання П. д. р. законодавством передбачено карну, адміністративну або дисциплінарну відповідальність. Вперше правила автомоб. руху були запроваджені в практику (1896) в Англії, згодом їх почали застосовувати в ін. країнах. Декретом, підписаним 10.VI 1920 В. І. Леніним, затверджено перші за Рад. влади П. д. р.— «Про авторух по м. Москві та її околицях (Правила)». До 1940 в СРСР єдиних П. д. р. не було, їх розробляли і затверджували міські, обласні й крайові Ради депутатів трудящих. Перші типові правила руху по вулицях і шляхах СРСР, на основі яких розроблялися місцеві П. д. р., почали діяти з 1940. Пізніше (з 1957) на основі вдосконалених типових правил створювалися і впроваджувалися республіканські П. д. р. Єдиними для всієї території СРСР правилами почали користуватися з 1.I 1961 (з 1965 — «Правила руху по вулицях міст, населених пунктів і шляхах Союзу РСР»). З 1.I 1973 були введені в дію нові П. д. р. з урахуванням вимог Конвенції про дорожній рух і Конвенції про дорожні знаки і сигнали (1968, Відень). Ці правила також змінювались і доповнювались (1975, 1976, 1979). У діючих в СРСР (з 1.VI 1980) П. д. р. враховано передовий вітчизн. і міжнар. досвід у галузі автомоб. транспорту і дорожнього руху, положення нових ГОСТів — «Знаки дорожні. Загальні технічні умови» і «Технічні засоби організації дорожнього руху. Правила застосування», ін. документів з проблеми безпеки дорожнього руху.

В. М. Краснопивцев.

ПРАВИ́ЛЬНА МАШИ́НА — машина, на якій виправляють кривину металевих заготовок і виробів. До найпоширеніших належать роликові П. м., де між верхніми і нижніми роликами обтискують і вирівнюють листовий і сортовий *прокат*. Є й П. м.: роторні, на яких усувають овальність труб; косовалкові, що ними виправляють профілі круглого перерізу і труби; розкруткові, за допомогою яких обробляють некруглі труби, і розтяжні, де обробляють тонкі листи і штаби. На правильних пресах (мал.) виправляють рейки, труби та ін. вироби переважно видовженої форми. Іноді на П. м. виконують вигинальні роботи.

ПРА́ВІ СОЦІАЛІ́СТИ — реформістська течія в *соціал-демократії*. П. с. заперечують революц. принципи марксизму-ленінізму, обстоюють і проводять на практиці політику, спрямовану на класове співробітництво пролетаріату з буржуазією і на розкол робітн. класу. Див. *Опортунізм, Ревізіонізм, Реформізм*.

ПРАВЛІ́ННЯ — 1) Колегіальний орган управління деяких орг-цій, здебільшого кооп. та громад., і установ (напр., П. колгоспу, П. спілки письменників, П. кооперативу, П. банку). Утворюється шляхом виборів членами орг-ції або призначення вищестоящою інстанцією. Функції та права П. визначаються статутом відповідної орг-ції або положенням про неї. Очолюється головою. 2) Губернське П.— в дореволюц. Росії гол. адм. установа *губернії* (з 1775).

«ПРАВЛІ́ННЯ ГЕ́ТЬМАНСЬКОГО У́РЯДУ» — орган, створений царським урядом 1734 після смерті гетьмана Д. П. *Апостола* для управління Лівобережною Україною.

До складу «П. г. у.» входили царський резидент кн. О. І. Шаховський (до 1737 — фактичний голова його) з двома рос. урядовцями і генеральний обозний Я. Ю. Лизогуб з двома укр. старшинами. Створення «П. г. у.» мало на меті дальше обмеження автономії України. Існувало до обрання гетьманом К. Г. *Розумовського* (1750).

ПРА́ВО — сукупність встановлених або санкціонованих *державою* загальнообов'язкових правил (норм) поведінки, додержання яких забезпечується цілеспрямованою діяльністю д-ви. П. виражає держ. волю класу або *класів суспільних*, яким належить *влада державна* в країні. Зміст цієї волі визначається екон. ладом суспільства, характером виробничих відносин, співвідношенням класових сил. П., як і д-ва,— категорія історична. Воно виникає лише на певному ступені розвитку людства, коли розклад первіснообщинного ладу призводить до розшарування суспільства на антагоністичні класи, до виникнення приватної власності і прагнення економічно пануючої меншості, що склалася із збагатілої родової верхівки, увічнити і зміцнити своє панування. Економічно пануючий клас, що організував свою силу в д-ву, проголошує від її імені загальнообов'язковими ті звичаї, які відповідають його класовим інтересам, або, перетворюючи свою волю на державну, встановлює нові загальнообов'язкові правила поведінки. «Воля, коли вона державна, повинна бути виражена як з а к о н, установлений в л а д о ю» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 32, с. 332). Таким чином, П. від часу свого виникнення стає в класово антагоністичних суспільствах інструментом закріплення, зміцнення і розвитку сусп. відносин, що відповідають інтересам економічно пануючого класу, який за допомогою д-ви стає й політично пануючим класом, набуваючи завдяки цьому нових засобів для придушення й експлуатації пригнічених класів. Разом з тим у розвинутих, особливо сучасних, суспільствах з складними відносинами П., правове регулювання відображає певною мірою інтереси, політ. вимоги класів і *груп соціальних*, які не перебувають при владі. Це зумовлюється їхньою організованістю, здатністю впливати на політ. процеси, що відбуваються в країні, розстановкою класових сил у певних суспільно-істор. умовах. Чим вищий рівень класової боротьби, тим більшими є законодавчі поступки, що їх пануючі класи змушені надавати пригнобленим класам. На зміст і розвиток П. істотно впливають і пануючі в суспільстві ідеологія, релігія, нац. традиції, культура тощо. П. нерозривно пов'язане з д-вою. Адже саме д-ва встановлює або санкціонує правила поведінки, які в своїй сукупності утворюють П. Вона забезпечує й реалізацію правових приписів і функціонування сусп. відносин відповідно до них, застосовуючи для цього в разі необхідності держ. примус, оскільки П. «є ніщо без апарату, здатного п р и м у ш у в а т и додержувати норм права» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 33, с. 94). Загроза застосування примусу при невиконанні норм П. відрізняє ці норми від ін. соціальних норм, зокрема, *моралі, звичаю*, норм громад. орг-цій тощо. Проте і д-ва неможлива без П. Адже саме за допомогою П., його норм конструюється *механізм держави*, встановлюються податки, необхідні для його утримання, здійснюється процес держ. управління, визначаються взаємні права д-ви і громадянина тощо. П.— один з найважливіших елементів надбудови над екон. базисом класового суспільства (див. *Базис і надбудова*). Будучи зумовленим екон. ладом суспільства, характером існуючих у ньому виробничих і класових відносин, П., в свою чергу, справляє зворотний вплив на ці відносини, сприяючи розвиткові одних і, навпаки, гальмуючи інші. Але можливості такого впливу П. на сусп. відносини в істор. плані обмежені, оскільки воно не може ні обійти, ні скасувати дії об'єктивних закономірностей сусп. розвитку. Разом з тим класове суспільство не знає ін. системи соціальних норм, що забезпечували б таке функціонування сусп. організму, яке відповідало б інтересам пануючого класу (класів). Загальнообов'язковість правових норм, їхня точність і формальна визначеність, забезпеченість їхнього застосування з боку д-ви роблять П. важливим інструментом регулювання сусп. відносин, надаючи їм впорядкованості й стабільності. Кожній *суспільно-економічній формації* відповідає певний істор. тип П. Історично першим було рабовласницьке П., яке закріплювало приватну власність рабовласників на засоби виробництва і рабів. Раб вважався річчю (об'єктом, а не суб'єктом П.). Панування рабовласника над ним було необмеженим. Раб не мав ніяких прав. Цей порядок суспільних відносин охоронявся рабовласницьким П. за допомогою найжорстокіших *санкцій*. Феод. П. закріплювало і охороняло сусп. відносини, основу яких становила феод. власність на землю і неповна власність феодала на безпосереднього виробника — селянина, прикріпленого до землі (див. *Кріпосне право*). На відміну від феод. і рабовласницького П., що було П. відвертої нерівності, бурж. право, яке виникло на базі капіталістичної власності на засоби виробництва, формально визнає робітника суб'єктом П., незалежним від капіталіста. Насправді ж, позбавлений власності на знаряддя і засоби виробництва, робітник змушений «добровільно» продавати свою робочу силу на пропонованих капіталістом умовах. Хоч з формального боку бурж. П. виступає як право свободи і рівності (в ньому немає позаекон. примусу), фактично воно захищає інтереси буржуазії (в сучасних умовах — великої монополістичної буржуазії), прирікаючи трудящих на безробіття, зубожіння і голод. Засновані на різних формах приватної власності, рабовласницьке, феод. і бурж. П. є П. експлуататорським, що має на меті захистити привілейоване становище незначної меншості й тримати в покорі більшість населення — експлуатованих. Соціалістичне П. за своїм класовим змістом і суттю є П. нового, історично вищого типу. Воно грунтується на економіці, в основі якої лежить суспільна, соціалістична власність на засоби виробництва, що виключає експлуатацію людини людиною. Соціалістичне П., на відміну від П. експлуататорських суспільно-екон. формацій, з часу свого виникнення виражає держ. волю не незначної меншості населення, а його переважної більшості — всіх трудящих, а в умовах розвинутого соціалізму — всього єдиного в соціально-політ. і ідейному відношеннях народу. Перетворення П. періоду диктатури пролетаріату на загальнонар. П.— результат докорінних змін, що відбуваються в сфері економіки, соціальної структури соціалістичного суспільства і пов'язаних з цим змін у сусп. відносинах. Оскільки в умовах розвинутого соціалізму П. відображає волю всього народу, неухильне додержання його норм стає внутр. закономірністю життя соціалістичного суспільства (див. *Соціалістична законність*), основою дальшого розвитку його політ. системи, поглиблення *соціалістичної демократії*, реального забезпечення прав і свобод громадян. Виконання норм П. всіма учасниками сусп. відносин грунтується на їхній високій свідомості та ідейній загартованості, що є результатом виховної роботи, здійснюваної соціалістичною д-вою, керованою марксистсько-ленінською партією. Примус як засіб реалізації правових норм в умовах соціалізму виконує допоміжну роль (див., зокрема, *Радянське соціалістичне право*). В істор. перспективі загальнонар. П., як і загальнонар. д-ва, є закономірним розвитком д-ви і П. диктатури пролетаріату на шляху розвитку соціалістичного суспільства до комунізму, коли соціалістична державність переросте в комуністичне суспільне самоврядування, а соціалістичне П.— у правила соціалістичного співжиття. Див. також *Галузь права, Система права*.

Літ: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави.— Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 33. Держава і революція; т. 39. Про державу; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1982; Брежнєв Л. І. Питання розвитку політичної системи радянського суспільства. К., 1978; Конституция СССР и развитие советского законодательства. М., 1981; Марксистско-ленинская общая теория государства и права, т. 1—4. М., 1970—73; История государства и права Украинской ССР. К., 1976; Недбайло П. Е. Введение в общую теорию государства и права. К., 1971; Туманов В. А. Буржуазная правовая идеология. К критике учений о праве. М., 1971; Алексеев С. С. Проблемы теории права, т. 1—2. Свердловск, 1972 — 73; Бурчак Ф. Г. Про державу і право. К., 1976; Явич Л. С. Право и общественные отношения. М., 1971.

Ф. Г. Бурчак.

ПРА́ВО ВЛА́СНОСТІ — юрид. вираз екон. відносин *власності*, що лежать в основі *виробничих відносин* класового суспільства; основний інститут *цивільного права*. Закріплює екон. відносини власності, які визначають усі майнові відносини в суспільстві. В експлуататорських суспільно-екон. формаціях П. в. служило і служить цілям пригнобления трудящих. У соціалістичному суспільстві воно використовується для задоволення матеріальних і культур. потреб трудящих, вдосконалення соціалістичних виробничих відносин і перетворення їх на комуністичні. Основу екон. системи СРСР становить *соціалістична власність* у формі держ. та колгоспно-кооп. власності на засоби виробництва (ст. 10 Конституції СРСР, ст. 10 Конституції УРСР). Держ. (загальнонар.) власність є основною формою соціалістичної власності (ст. 11 Конституції СРСР). У системі П. в. в СРСР розрізняють право держ. (загальнонар.) власності, право колгоспно-кооп. власності, право власності профспілкових та ін. *громадських організацій*, право *особистої власності* (ст. 21, 23, 24, 25 Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік; гл. 7—10 ЦивК УРСР). Разом з тим у межах заг. поняття «право власності» необхідно розрізняти П. в. в об'єктивному та суб'єктивному розумінні. Перше — це сукупність норм, що містяться в правових актах (законах, постановах уряду та ін.), покликаних регулювати екон. відносини власності. Друге — це право, яке належить конкретному суб'єктові (державі, колгоспові, громад. орг-ції, громадянинові) в *правовідносинах*, форму яких набирають урегульовані правовими нормами екон. відносини власності. Суб'єктивне П. в. характеризується тим, що воно є: а б с о л ю т н и м (власникові протистоїть неозначене коло зобов'язаних осіб, і всі вони повинні утримуватися від дій, які можуть порушити його право), р е ч о в и м (об'єктом цього права є завжди матеріальний предмет, *річ*), н а й ш и р ш и м з а с в о ї м з м і с т о м (власникові належить у межах, встановлених законом, право *володіння, користування* та *розпорядження* майном). Відповідно це право захищається окремими позовами — віндикаційним (див. *Віндикація*) та негаторним (див. *Негаторний позов*). Особливістю здійснення П. в. Рад. д-вою є те, що воно закріплює *майно* за держ. орг-ціями, які не стають власниками його, але набувають на нього право оперативного управління, яке відповідає цілям і завданням їхньої діяльності, плановим завданням та призначенню майна (ст. 21 Основ; ст. 89 ЦивК УРСР). Це право оперативного управління виникає й у міжгосп. орг-ціях та об'єднаннях, учасниками яких є чи до складу яких входять колгоспи, ін. кооп. орг-ції, держ. підприємства, об'єднання та організації.

О. А. Пушкін.

ПРА́ВО ВНО́СИТИ ПРОПОЗИ́ЦІЇ до державних органів і громадських організацій СРСР — одне з основних (конституційних) політичних прав, яке полягає в гарантованій можливості кожного рад. громадянина безпосередньо звертатися до держ. органів та громадських організацій з пропозиціями про поліпшення їхньої діяльності, критикувати недоліки в їхній роботі. Закріплено у ст. 49 Конституції СРСР (ст. 47 Конституції УРСР). Гарантії здійснення цього права закріплено як у конституціях (відповідно до яких переслідування за критику забороняється, а особи, винні в цьому, притягуються до відповідальності), так і в ін. законодавчих актах, зокрема в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 12.IV 1968 «Про порядок розгляду пропозицій, заяв та скарг громадян» (у редакції Указу Президії Верховної Ради СРСР від 4. III 1980), рядом постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про розгляд листів трудящих. Ці нормативні акти визначають, що *службові особи* органів, орг-цій, підприємств та установ, до яких надійшли пропозиції та заяви громадян, зобов'язані розглянути їх у строк до одного місяця і дати відповідь, а на заяви, що не потребують додаткового вивчення та перевірки, — відповісти не пізніше як через 15 днів від дня їхнього надходження.

Л. В. Ніколаєва.

ПРА́ВО НА ВІДКРИ́ТТЯ — за рад. правом сукупність правових норм, що регулюють відносини, пов'язані з відкриттям невідомих раніше закономірностей, властивостей і явищ матеріального світу. П. на в. не поширюється на відкриття географічні, археологічні, палеонтологічні, корисних копалин і відкриття в галузі *суспільних наук*. Рад. д-ва конституційно гарантує (ст. 47 Конституції СРСР; в УРСР — ст. 45 Конституції УРСР) громадянам СРСР *свободу науково-технічної і художньої творчості*. Права авторів, винахідників і раціоналізаторів охороняються державою. Авторові (співавторам) Державний комітет СРСР у справах винаходів і відкриттів видає диплом на підставі заявки, яка містить опис відкриття, його теор. обгрунтування, експериментальне підтвердження, документи про *пріоритет* — дату, коли вперше було викладено суть відкриття. За бажанням автора (співавторів) відкриття може бути назване його ім'ям або одержати спец. назву. Винагорода до 5 тис. крб. виплачується авторам Держ. комітетом СРСР у справах винаходів і відкриттів при врученні дипломів. Установа, в якій було зроблено відкриття, одержує свідоцтво на підтвердження цієї обставини. П. на в. вперше запроваджено в СРСР. З 1957, коли було прийнято рішення про видачу диплому № 1, зареєстровано (на січень 1982) 246 відкриттів. П. на в. регулюється *Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, цив. кодексами союзних республік, зокрема *Цивільним кодексом УРСР*, Положенням про відкриття, винаходи і рацпропозиції 1973 та ін. Всесвітньою організацією *інтелектуальної власності* 1978 започатковано міжнар. систему охорони П. на в. на підставі Женевського договору про реєстрацію наукових відкриттів.

Літ.: Цивільний кодекс Української РСР. Науково-практичний коментар. К., 1971.

Є. Ф. Мельник.

ПРА́ВО НА ВІДПОЧИ́НОК — одне з основних (конституційних) соціально-екон. прав громадян СРСР. Закріплене й гарантоване Конституцією СРСР (ст. 41) та конституціями союзних (ст. 39 Конституції УРСР) і автономних республік. Забезпечується встановленням для робітників і службовців *робочого тижня*, що не перевищує 41 години, скороченим робочим днем для ряду професій і виробництв; зменшенням тривалості робочого часу при *нічній роботі*, наданням щорічних оплачуваних *відпусток*, додержанням щотижневих *вихідних днів*; скороченням робочого часу в передсвяткові і передвихідні дні, наданням обідніх перерв під час роботи, забороною, як заг. правило, надурочних робіт. Здійснення П. на в. реально забезпечується й наданням у розпорядження трудящих санаторіїв, пансіонатів і будинків відпочинку, розширенням мережі культурно-освітніх закладів, розвитком масового спорту, фіз. культури і *туризму* тощо. В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року передбачено збільшити мінімальну тривалість щорічної оплачуваної відпустки для колгоспників до рівня тривалості мінімальної відпустки, встановленої для робітників і службовців.

Є. О. Монастирський.

ПРА́ВО НА ЖИТЛО́ — одне з основних (конституційних) соціально-екон. прав громадян СРСР, спрямоване на задоволення їхньої потреби в житлі. Рад. Конституція 1977 однією з перших у світі проголосила це життєво важливе для людини право. Воно охоплює: право на одержання впорядкованого, розрахованого на постійне проживання житлового приміщення, що відповідає встановленим нормам, у будинках держ. і громад. *житлового фонду* і фонду *житлобудівних кооперативів* (ЖБК); право на будівництво або придбання житлового будинку (частини будинку) в особисту власність; право стабільного користування відповідним житловим приміщенням наймачем, членом ЖБК, власником будинку і членами їхніх сімей. Згідно з ст. 44 Конституції СРСР і відповідними статтями конституцій союзних (ст. 42 Конституції УРСР) і авт. республік воно забезпечується розвитком і охороною держ. і громад. житлового фонду, сприянням кооп. та індивідуальному житловому будівництву, справедливим розподілом під громад. контролем житлової площі, яка надається в міру здійснення програми будівництва благоустроєних жител, а також невисокою платою за квартиру і комунальні послуги (див. *Квартирна плата*). Деяким категоріям спеціалістів відповідно до законодавства (див., зокрема, *Основи*

житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік) надається безплатна квартира з опаленням і освітленням. Рад. громадяни повинні дбайливо ставитись до наданого їм житла, утримувати його в належному стані, вживати заходів до збереження житла, додержувати правил користування житловим приміщенням і утримання житлового будинку, провадити за свій рахунок відповідний поточний ремонт.

М. О. Голодний.

ПРА́ВО НА КОРИСТУВА́ННЯ ДОСЯ́ГНЕННЯМИ КУЛЬТУ́РИ — одне з основних (конституційних) прав громадян СРСР у галузі культурного життя. Конституційно закріплено в ст. 46 Конституції СРСР 1977 і відповідних статтях конституцій союзних (ст. 44 Конституції УРСР) і авт. республік. Це право гарантується загальнодоступністю цінностей вітчизняної та світової культури, які є в держ. і громад. фондах; розвитком і рівномірним розміщенням культурно-освітніх закладів на території країни; розвитком *телебачення* і *радіо*, книговидавничої справи і періодичної *преси*, мережі безплатних *бібліотек*; розширенням культур. обміну з зарубіжними країнами. П. на к. д. к. забезпечується й ін. правовими гарантіями, які є як у конституційних положеннях, так і в нормах союзного і респ. законодавства про культуру. П. на к. д. к. передбачає конституційний обов'язок піклування про охорону пам'яток історії і культури (ст. 68 Конституції СРСР, ст. 66 Конституції УРСР).

М. О. Пухтинський.

ПРА́ВО НА МАТЕРІА́ЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕ́ЧЕННЯ в старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, а також втрати годувальника — одне з основних (конституційних) соціально-екон. прав громадян СРСР. Визначено й гарантовано ст. 43 Конституції СРСР, конституціями союзних (в УРСР — ст. 41 Конституції УРСР) і авт. республік. Комплекс прав на матеріальне забезпечення гарантується різними формами *соціального забезпечення*. Екон., політ., юрид. та ідеологічні гарантії в даній сфері соціально-екон. прав громадян закріплено також в *Основах законодавства Союзу РСР і союзних республік про охорону здоров'я*, нормативних актах про *пенсії державні в СРСР*, *пенсії колгоспникам* тощо. Осн. гарантіями права на матеріальне забезпечення є: соціальне страхування робітників, службовців і колгоспників; допомога по *тимчасовій непрацездатності*; виплата за рахунок д-ви і колгоспів пенсій за віком, *інвалідністю* і в зв'язку з втратою годувальника; працевлаштування громадян, які частково втратили працездатність; піклування про громадян похилого віку і про інвалідів, ін. форми соціального забезпечення.

М. І. Данченко.

ПРА́ВО НА ОСВІ́ТУ — одне з основних (конституційних) соціально-культурних прав громадян СРСР. Закріплене й гарантоване ст. 45 Конституції СРСР, відповідними статтями конституцій союзних (в УРСР — ст. 43 Конституції УРСР) і авт. республік. П. на о. забезпечується також *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту*, відповідними законами в республіках (в УРСР 1974 прийнято Закон УРСР про нар. освіту) та ін. нормативними актами. В СРСР існує і вдосконалюється єдина система нар. освіти, яка забезпечує загальноосвітню і професійну підготовку громадян, служить *комуністичному вихованню*, духовному і фіз. розвиткові молоді, готує її до праці і громад. діяльності. П. на о. забезпечується безплатністю всіх видів освіти, здійсненням заг. обов'язкової *середньої освіти* молоді, широким розвитком професійно-тех., серед. спеціальної та вищої освіти на основі зв'язку навчання з життям, з виробництвом; розвитком заочної і вечірньої освіти (з 1959 значно розширено пільги тим, хто навчається без відриву від виробництва); наданням держ. стипендій та пільг учням і студентам, безплатною видачею шкільних підручників; можливістю навчання в школі рідною мовою, створенням умов для самоосвіти. Підвищується ефективність роботи всіх ланок і форм нар. освіти, вдосконалюється трудове виховання в школі, посилюється робота по *професійній орієнтації* юнацтва, послідовно здійснюється програма розширення в сільс. місцевості закладів народної освіти.

Р. С. Павловський.

ПРА́ВО НА ОХОРО́НУ ЗДОРО́В'Я — одне з основних (конституційних) соціально-економічних прав громадян СРСР. Конституційно закріплено в ст. 42 Конституції СРСР і відповідних статтях конституцій союзних (ст. 40 Конституції УРСР) та авт. республік. Забезпечується безплатною кваліфікованою мед. допомогою, що подається державними закладами охорони здоров'я; розширенням мережі закладів для лікування і зміцнення здоров'я громадян; розвитком і вдосконаленням *техніки безпеки* і виробничої санітарії; проведенням широких профілактичних заходів; заходами оздоровлення навколишнього середовища (див. *Охорона навколишнього середовища*); особливим піклуванням про здоров'я підростаючого покоління, включаючи заборону дитячої праці, не зв'язаної з навчанням і трудовим вихованням; розгортанням наук. досліджень, спрямованих на запобігання та зниження захворюваності, тощо. П. на о. з. гарантується також *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про охорону здоров'я*, респ. законами про охорону здоров'я (в УРСР — *Закон УРСР про охорону здоров'я*). Охорона здоров'я народу — одне з найважливіших соціальних завдань Рад. держави. Див. також *Охорона здоров'я*, *Охорона материнства і дитинства.*

І. П. Бутко.

ПРА́ВО НА ПРА́ЦЮ — одне з основних (конституційних) соціально-екон. прав громадян СРСР; право на одержання гарантованої роботи з оплатою праці відповідно до її кількості та якості і не нижче встановленого державою мінімального розміру, включаючи право на вибір професії, роду занять і роботи відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти та з урахуванням суспільних потреб. Проголошене ще в перших конституціях Рад. д-ви, П. на п. в особливо широкому обсязі визначено і гарантовано ст. 40 *Конституції СРСР* 1977 та відповідними статтями конституцій союзних (ст. 38 Конституції УРСР) і авт. республік. П. на п. забезпечується в СРСР соціалістичною системою г-ва, неухильним зростанням продуктивних сил, безплатною *професійною освітою*, підвищенням трудової кваліфікації і навчанням нових спеціальностей, розвитком систем *професійної орієнтації* і працевлаштування. Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих переваг при прийнятті на роботу залежно від статі, раси, національної належності і реліг. вірувань не допускається. Рад. законодавство, зокрема *Основи законодавства Союзу РСР* і *союзних республік про працю*, кодекси законів про працю союзних республік (див. *Кодекс законів про працю УРСР*) встановлює ряд юрид. гарантій П. на п. Найважливішими з них є: неприпустимість безпідставної відмови в *прийнятті на роботу*; заборона переводити робітника або службовця на ін. постійну роботу без його згоди; чітка регламентація умов і порядку *звільнення з роботи*; неприпустимість звільнення з ініціативи адміністрації без згоди профспілкового к-ту; встановлення додаткових гарантій здійснення права на працю для жінок, *неповнолітніх*, *молодих спеціалістів* та деяких ін. категорій працівників.

З. К. Симорот.

ПРА́ВО НА СУДОВИ́Й ЗА́ХИСТ — особисте право громадян звертатися в суд за захистом від посягань на честь і гідність, життя і здоров'я, на особисту свободу та майно. П. на с. з. закріплено в ст. 57 Конституції СРСР, у конституціях союзних (ст. 55 Конституції УРСР) і авт. республік. Воно є гарантією конституційного положення, за яким повага особи, охорона прав і свобод громадян є обов'язком усіх держ. органів, *громадських організацій* і *службових осіб*. Законодавчі процесуальні акти гарантують П. на с. з. *Цивільне судочинство* встановлює, що кожна заінтересована особа має право в порядку, встановленому законом, звернутися до суду з *позовом* щодо захисту порушеного або оспорюваного права чи інтересу у справах, що виникають із спірних цивільних, сімейних і трудових *правовідносин*. Якщо шкоду заподіяно громадянинові *злочином*, то його права захищаються в порядку *кримінального судочинства*. Відповідно до ст. 58 Конституції СРСР (ст. 56 Конституції УРСР) громадянин має право оскаржити дії службових осіб, держ. і громад. органів, вчинені з порушенням закону, перевищенням повноважень, які ущімлюють права громадян (див. *Оскарження*

у праві). Незалежність суддів і підкорення їх тільки законові, гласність, здійснення *правосуддя* на засадах рівності громадян перед законом та ін. демократичні принципи рад. судочинства гарантують встановлення істини, ефективний захист у суді прав і свобод громадян. *Г. І. Чангулі.*

ПРА́ВО НА́ЦІЙ НА САМОВИЗНАЧЕННЯ — суверенне право кожної нації самостійно розв'язувати питання про свій державний устрій; один з основних принципів ленінської *національної політики КПРС*, корінна вимога *національної програми КПРС*. Грунтується на визнанні суверенності і рівноправності націй, послідовно виражає єдність демократичного та інтернаціоналістського в *національному питанні*. За В. І. Леніним, «під самовизначенням націй розуміється державне відокремлення їх від чужонаціональних колективів, розуміється утворення самостійної національної держави» (Повне зібр. тв., т. 25, с. 247). Водночас марксизм-ленінізм ніколи не змішував право на відокремлення з питанням про його доцільність. Це право однаковою мірою передбачає як свободу відокремлення, так і влаштування держ. життя нації на авт. або федеративних засадах. Питання про форму самовизначення має розв'язуватись конкретно-історично, з огляду на інтереси боротьби трудящих за демократію і соціалізм. Ідеалом робітн. класу, комуністів є великі централізовані д-ви, а не госп. і політ. розпорошеність, але це можливо лише на базі добровільності та *інтернаціоналізму*, які немислимі без свободи відокремлення. Марксизм-ленінізм, поширивши П. н. на с. на всі народи і нації, органічно пов'язав *національно-визвольний рух* з боротьбою за *соціалістичну революцію* і *диктатуру пролетаріату*, довів, що повне здійснення П. н. на с. можливе лише з перемогою пролет. революції, в умовах соціалізму. Велика Жовтн. соціалістична революція, проголосивши П. н. на с. для всіх народів Росії, поклала початок соціалістичному розв'язанню нац. питання. Наслідком вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних рад. республік було утворення СРСР — єдиної союзної соціалістичної держави федеративного типу, виникнення нової істор. спільності людей — *радянського народу*. *Конституція СРСР* (ст. 72) зберігає за кожною союзною республікою право вільного виходу з СРСР. П. н. на с. проголошено і здійснено також в ін. країнах соціалістичної співдружності.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 24. Критичні замітки з національного питання; т. 25. Про право націй на самовизначення; т. 30. Підсумки дискусії про самовизначення; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1982. *Ф. Я. Горовський.*

ПРА́ВО ОБВИНУВА́ЧЕНОГО НА ЗА́ХИСТ — в СРСР конституційна норма, що гарантує *обвинуваченому* здійснення всіх наданих йому законом прав для захисту. Передбачена ст. 158 Конституції СРСР та відповідними статтями конституцій союзних (в УРСР — ст. 156 Конституції УРСР) та авт. республік. П. о. на з. конкретизується рядом норм кримінально-процесуального та ін. законодавства, компетентною діяльністю відповідних *правоохоронних органів*. *Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 21 КПК УРСР) покладають на слідчого, прокурора, суд і особу, що веде дізнання, обов'язок забезпечити обвинуваченому можливість захищатися встановленими законом засобами від пред'явленого йому *обвинувачення* і забезпечити охорону його особистих та майнових прав. Реалізуючи П. о. на з., органи *попереднього розслідування, прокурор*, суд зобов'язані вжити всіх заходів для всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи, виявити як обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують обвинуваченого, а також обставини, що обтяжують чи пом'якшують його *вину*. Обсяг використання обвинуваченим своїх прав на захист зумовлюється його процесуальним становищем у певній *процесуальній стадії* і характером цієї стадії. Після того, коли у встановленому законом порядку певну особу притягнуто до кримінальної відповідальності, вона стає обвинуваченою; після *віддання до суду* обвинувачений стає підсудним; після винесення обвинувального *вироку* — засудженим.

Процесуальними гарантіями (див. *Гарантії правові*) П. о. на з. є право обвинуваченого знати, в чому його обвинувачують, і давати пояснення за пред'явленим обвинуваченням. Забороняється домагатися показань обвинуваченого шляхом насильства, погроз та ін. незаконними методами. Обвинувачений має право: подавати *докази*, заявляти клопотання; знайомитися з усіма матеріалами справи після закінчення попереднього слідства користуватися допомогою захисника з моменту допуску його до участі в справі і т. п. При пред'явленні обвинувачення закон зобов'язує слідчого (орган дізнання) роз'яснити обвинуваченому всі надані йому законом права; якщо обвинувачений *неповнолітній* або є особою з фіз. вадами (сліпий, глухий), то допит його проводять у присутності захисника. Обвинувачений (підсудний) безпосередньо бере участь у суд. розгляді справи, може заявляти відводи, оскаржувати дії, рішення слідчих і суд. органів, вирок; мати захисника, яким може бути адвокат або представник громад. орг-ції, користуватися рідною мовою та ін. Свої права обвинувачений реалізує як особисто, так і з допомогою захисника (крім права давати показання і права на останнє слово у судовому засіданні). Обвинувачений має право відмовитися від захисника і взяти свій захист на себе. Участь захисника у суді обов'язкова, якщо в справі виступає прокурор, якщо обвинувачений неповнолітній та в ін. передбачених законом випадках. *Р. І. Гричук.*

ПРА́ВО ОБ'Є́ДНАННЯ В ГРОМА́ДСЬКІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ — одне з основних (конституційних) політ. прав рад. громадян. Визначено ст. 51 Конституції СРСР і відповідними статтями конституцій союзних (в УРСР — ст. 49 Конституції УРСР) і авт. республік як право об'єднання в *громадські організації*, які сприяють розвиткові політ. активності й самодіяльності рад. людей, задоволенню їхніх різноманітних інтересів відповідно до цілей комуністичного будівництва. Громадяни СРСР можуть як створювати нові, так і вступати в уже існуючі громад. орг-ції, безперешкодно здійснювати мету і статутні завдання орг-ції. Членство в громадських орг-ціях дає громадянам змогу реалізувати окремі політичні права: право висування кандидатів у депутати, право участі в управлінні держ. справами та ін. П. о. в г. о. реально забезпечується в СРСР шляхом надання їм приміщень, друкарень, фондів паперу, засобів інформації, встановленням особливого режиму права власності громад. орг-цій, охороною їхньої діяльності від будь-яких протиправних посягань. П. о. в г. о. широко використовується громадянами СРСР завдяки широкій мережі громадських орг-цій: профспілкових, комсомольських, кооперативних, наук., творчих, тех., спортивних та ін. Найактивніші і найсвідоміші представники робітн. класу, колг. селянства і нар. інтелігенції об'єднуються в *Комуністичну партію Радянського Союзу*.

Л. В. Бориславський.

ПРА́ВО ПРИТУ́ЛКУ — право держави надати можливість в'їзду і перебування на своїй території *іноземцям*, які у себе за батьківщині переслідуються за суспільно-політ., наукову або релігійну діяльність. Передбачає право переслідуваної особи звертатися до будь-якої іноз. д-ви з проханням про надання притулку і правового захисту, а також право д-ви не видавати особу країні, яка вимагає її видачі. Надання П. п. є невід'ємним правом д-ви, яка відповідно до свого внутр. законодавства сама визначає, яким особам і на яких умовах надає притулок. Однак при цьому д-ви мають зважати на вимоги загальновизнаних норм і принципів *міжнародного права*. За цими нормами П. п. не може бути надано: *воєнним злочинцям*; кримінальним злочинцям, видачу яких передбачено багатосторонніми конвенціями по боротьбі з кримінальними злочинами або двосторонніми угодами окремих держав; особам, які здійснили злочинні дії, що суперечать цілям і принципам ООН (див. також *Видача злочинців*). Осн. міжнародноправовими актами, що регулюють питання П. п., є Заг. Декларація прав людини 1948 і Декларація про територіальний притулок 1967. Імперіалістичні країни постійно порушують загальнодемократичні вимоги П. п. Зокрема після 2-ї світ. війни США, Великобританія та деякі ін. держави відкрили свої кордони для багатьох воєнних злочинців. На принципово іншій основі базується

П. п. в соціалістичних країнах. Уперше в Радянській д-ві П. п. було встановлено декретом ВЦВК у березні 1918. Закріплено і гарантовано ст. 38 *Конституції СРСР*, яка проголошує, що Рад. д-ва надає притулок іноземцям, які переслідуються за захист інтересів трудящих і справи миру, за участь у революц. і нац.-визвольному русі, за прогресивну суспільно-політ., наук. чи ін. творчу діяльність. Аналогічні положення містяться в конституціях союзних (ст. 36 Конституції УРСР) республік. Обов'язковою умовою при розв'язанні питання про надання притулку є подача заяви заінтересованою особою. За своїм правовим становищем особа, якій надано притулок, прирівнюється або до іноземців, якщо вона зберігає громадянство своєї д-ви, або до *апатридів* (осіб без громадянства), якщо вона втрачає громадянство своєї д-ви. В обох випадках особа, якій надано притулок, втрачає право на дипломатичний захист з боку своєї держави. *О. М. Купчишин.*

ПРА́ВО У́ЧАСТІ ГРОМАДЯ́Н В УПРАВЛІ́ННІ ДЕРЖА́ВНИМИ І ГРОМА́ДСЬКИМИ СПРА́ВАМИ — одне з основних (конституційних) політ. прав, яке полягає в широкій і необмеженій участі громадян СРСР в управлінні всіма сферами держ. і сусп. життя країни, в обговоренні і прийнятті законів та рішень загальнодерж. і місцевого значення. Це право, що відображає справжній демократизм соціалістичного ладу, проголошено в ст. 48 Конституції СРСР і відповідних статтях конституцій союзних (в УРСР — ст. 46 Конституції УРСР) і авт. республік. Воно забезпечується можливістю громадян обирати і бути обраними до *Рад народних депутатів* та ін. виборних держ. органів (див. *Виборче право*), брати участь у всенародних *голосуваннях* і обговореннях (див. *Референдум*), у нар. контролі, у роботі держ. органів, *громадських організацій* та органів громад. самодіяльності, у зборах *трудових колективів* і за місцем проживання. Право участі громадян СРСР в управлінні держ. і громад. справами гарантується всіма засадами екон. і політ. життя рад. суспільства. Зокрема, екон. система розвинутого соціалізму, антиексплуататорський характер сусп. виробництва за соціалізму забезпечують творчу активність трудящих у сфері управління нар. г-вом. Усе активнішу участь трудящих у держ. і громад. житті гарантують справжня *соціалістична демократія* і *політична система радянського суспільства*. *Л. П. Юзьков.*

ПРАВОБЕРЕ́ЖНА УКРАЇ́НА — історико-географічна назва частини укр. земель, що за *Андрусівським перемир'ям 1667* відійшла до *Речі Посполитої* (в її складі перебувала до 1793). Охоплювала тер. сучасних Київської, Черкаської, Кіровоградської, Житомирської, Вінницької, Хмельницької, Ровенської і Волинської областей. За *Бучацьким мирним договором 1672* П. У. було поділено на три частини: Зх. Поділля захопила Туреччина, Пд. Київщина і Брацлавщина перейшли під владу васала тур. султана гетьмана П. *Дорошенка,* а решта тер. П. У. залишилася в складі шляхет. Польщі. З метою визволення П. У. з-під тур.-тат. гніту 1674 було організовано похід рос. війська та укр. лівобережних козац. полків, внаслідок якого 10 правобережних козац. полків возз'єдналися з Лівобережною Україною в складі Рос. д-ви. Тур.-тат. агресори вчинили на П. У. два походи (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*). Проте рос. війська і укр. козаки відбили ворожу навалу. Туреччина змушена була відмовитися від зазіхань на Лівобережну Україну, але їй на певний час вдалося закріпити за собою Пд. Київщину, Брацлавщину і Зх. Поділля (див. *Бахчисарайський мирний договір 1681*). В результаті війни проти Туреччини Польща за умовами *Карловицького конгресу 1698—99* знову встановила своє панування над П. У. Нар. маси вели непримиренну боротьбу проти польс.-шляхет. загарбників, за возз'єднання П. У. з Росією. Значну роль у цій боротьбі відіграли козац. полки, створені на території П. У., яка прилягала до Дніпра і охоплювала пд. частину Київщини і Брацлавщину. За *«Вічним миром» 1686* між Росією і Польщею ця територія мала бути незаселеною. На чолі козац. полків стояли С. *Палій*, С. *Самусь*, З. *Іскра*, А. *Абазин*. На Київщині, Брацлавщині, Поділлі і Волині відбулося *Палія повстання 1702—04*. Проте польс.-шляхет. уряд за допомогою гетьмана І. *Мазепи* придушив цей народний виступ.

Після укладення *Прутського трактату 1711* на П. У. знову повернулися польські магнати та шляхта. Поміщицькі господарства все більше втягувалися в товарно-грошові відносини, що вело до посилення експлуатації селян. Розвиток міст, більшість яких перебувала в приватній власності магнатів, гальмувався монополією феодалів на різні промисли, а також тяжкими поборами та повинностями на їхню користь. Між магнатами точилися міжусобиці, що супроводилися розоренням міст і сіл. Посилився нац. гніт. У 18 ст. на П. У. широко розгорнувся *гайдамацький рух*. У 1734, 1750 і 1768 (див. *Коліївщина*) на П. У. вибухали нар. повстання. Визвольна боротьба на П. У., що тривала до кін. 18 ст., була однією з причин ослаблення шляхет. Польщі. З цього скористалися Австрія, Пруссія і Росія. Під час 2-го поділу Польщі (1793) П. У. було визволено з-під гніту шляхет. Польщі і возз'єднано з ін. укр. землями в складі Росії. *Возз'єднання Правобережної України з Росією* сприяло розвиткові продуктивних сил, посилило екон. і культур. зв'язки між укр. землями, відіграло велику роль у формуванні укр. нації, а також зміцнило зв'язки між братніми рос. і укр. народами. Терміни «Правобережна Україна», «Правобережжя» вживаються і в сучас. л-рі як геогр. поняття.

ПРАВОБЕРЕ́ЖНА УКРАЇ́НСЬКА О́ПЕРА, Другий пересувний театр опери та балету УРСР. Діяла 1929—32, база — у Вінниці. Засновники: режисер С. *Каргальський*, диригенти М. *Вериківський* і М. *Тараканов*, хормейстер С. Папа-Афанасопуло, художник А. *Петрицький*, солісти О. Здиховський, К. Минаєв та ін. Гастролювала у Харкові, Кам'янці-Подільському, Чернігові, Ніжині, Ромнах та ін. містах. У репертуарі: опери — «Тарас Бульба» М. Лисенка, «Купало» А. Вахнянина, «Кармалюк» В. Костенка, «Пікова дама» П. Чайковського, «Русалка» О. Даргомижського, «Аїда» Дж. Верді, «Чіо-Чіо-сан» і «Тоска» Дж. Пуччіні, «Севільський цирульник» Дж. А. Россіні, «Фауст» Ш. Гуно; балет — «Пан Каньовський» М. Вериківського, та ін. На базі П. у. о. було створено Луганський муз. театр (1932—40), на основі його трупи 1941 — *Донецький театр опери та балету*. *П. К. Медведик.*

ПРАВОВА́ ДОПОМО́ГА в СРСР — сукупність заходів щодо подання юридичної допомоги громадянам, *службовим особам*, організаціям, підприємствам, установам тощо для правильної орієнтації в чинному законодавстві, виховання звички свідомого виконання правових норм, зміцнення *соціалістичної законності*. За ст. 161 Конституції СРСР (в УРСР — ст. 158 Конституції УРСР) подання юрид. допомоги громадянам і орг-ціям покладено на *колегії адвокатів*, члени яких здійснюють, зокрема, на попередньому слідстві і в суді захист *обвинуваченого*, представництво в цивільних і адм. справах у суді, *арбітражі* та ін. держ. органах. М-вам, відомствам, орг-ціям, підприємствам і установам юрид. допомогу подають *юридичні служби*. Осн. завданнями цих служб є дальше зміцнення *соціалістичної законності* в діяльності госп. орг-цій, активне використання правових засобів для зміцнення госп. розрахунку й поліпшення показників, забезпечення збереження *соціалістичної власності*, захист прав і законних інтересів підприємств, орг-цій, установ і громадян. КПРС і Рад. уряд приділяють велику увагу правовій регламентації багатогранних і складних госп. зв'язків, питанням неухильного додержання вимог соціалістичної законності й *дисципліни державної* в процесі госп. діяльності. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР у грудні 1970 прийняли спец. постанову «Про поліпшення правової роботи в народному господарстві». У діяльності м-в, відомств, підприємств, орг-цій і установ ширше використовують правові засоби при здійсненні системи планування і екон. стимулювання, проводиться значна робота по зміцненню планової, договірної дисципліни, запобіганню порушенням законності, посиленню охорони соціалістичної власності і боротьбі з випуском неякісної пром. продукції, суворому дотриманню *законодавства про працю*, зміцненню *дисципліни трудової*, захисту прав і законних інтересів підприємств, орг-цій і громадян. Це істотно впливає на поліпшення госп. діяльності підприємств і орг-цій.

Для дальшого вдосконалення П. д. в СРСР, зокрема посилення її ролі в підвищенні ефективності сусп. виробництва і в зміцненні законності та держ. дисципліни, для усунення множинності правових актів з одних і тих самих питань велике значення має постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 25.VI 1975 «Про заходи по дальшому вдосконаленню господарського законодавства» (відповідно до неї ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР прийняли постанову з цього питання від 23.VII 1975). Оновлення рад. законодавства на основі Конституції СРСР, видання Зводу законів СРСР, рішення з'їздів КПРС про дальший розвиток рад. політ. системи, вдосконалення управління, підвищення рівня господарювання в усіх ланках економіки — основа для поліпшення правової допомоги.

О. Г. Павшукова.

ПРАВОВА́ ДОПОМО́ГА МІЖНАРО́ДНА — співробітництво держав у поданні взаємної допомоги в галузі правосуддя, охорони прав і законних інтересів їхніх громадян і організацій. Здійснюється шляхом звернення компетентних органів однієї д-ви до іншої про проведення її органами і на її території певних процесуальних дій або заходів правового, в т. ч. кримінально-правового, характеру. Двосторонні угоди про правову допомогу, укладені СРСР з більшістю ін. соціалістичних д-в і соціалістичними д-вами між собою, докладно регламентують питання П. д. м. у кримінальних, цивільних і сімейних справах. Актом П. д. м. є, напр., *видача злочинців*, здебільшого за дії, за які закони обох договірних сторін передбачають *позбавлення волі* на строк не менше як один рік. Відносини СРСР у галузі П. д. м. з несоціалістичними д-вами, як правило, регулюються на основі угод про співробітництво з окремих питань. П. д. м., яка набуває особливого значення у боротьбі з такими злочинами, як *апартеїд, геноцид*, незаконне виробництво і поширення наркотичних засобів, *угон повітряних суден* та деякі ін., передбачено й регламентовано спец. багатосторонніми угодами (напр., конвенції про запобігання злочинові геноциду і покарання за нього 1948; про покладення краю злочинові апартеїду й покарання за нього 1973; єдина конвенція про наркотичні засоби 1961; Гаагська конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден 1970; Монреальська конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації, 1971; конвенція про запобігання і покарання злочинів проти осіб, що користуються міжнар. захистом, у т. ч. дипломатичних агентів, 1973, та деякі ін.). СРСР, УРСР і БРСР є учасниками багатьох цих конвенцій.

Н. М. Ульянова.

ПРАВОВЕ́ ВИХОВА́ННЯ — діяльність Комуністичної партії і Рад. держави, спрямована на формування у громадян СРСР соціалістичної правосвідомості і правової культури, розвиток їхньої соціально-правової активності, зміцнення *соціалістичної законності*; складова частина *комуністичного виховання*. Питанням П. в. присвячена постанова ЦК КПРС від 15.IX 1970 «Про заходи по поліпшенню правового виховання громадян». У постанові ЦК КПРС від 2.VIII 1979 «Про поліпшення роботи по охороні правопорядку і посилення боротьби з правопорушеннями» також звертається увага на поліпшення П. в. громадян. Важливе значення для заг. розвитку П. в. має Постанова ЦК КПРС від 26.IV 1979 «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи». Розрізняють такі цілі П. в.: пізнавальні (знання і розуміння правових норм, юрид. оцінка соціальних фактів тощо); емоційні (виховання почуттів справедливості, відповідальності, законності тощо); поведінкові (вибір правомірного варіанту поведінки, вироблення звички до додержання правових норм тощо). Засобами П. в. є друкована і усна правова пропаганда та правове навчання. Правова пропаганда здійснюється шляхом обнародування норм права, читання лекцій, видання юрид. л-ри, публікацій у періодичній пресі матеріалів з роз'ясненням законодавства, шляхом висвітлення діяльності правоохоронних органів, зокрема своєчасного вжиття ними заходів до запобігання правопорушенням, і громад. орг-цій, які здійснюють роботу по зміцненню соціалістичної законності, шляхом інформації про стан законності, проведення радіо- і телепередач з цих питань тощо. Правове навчання, крім підготовки юристів у юрид. навчальних закладах, включає вивчення основ Рад. д-ви і права у неюрид. вищих та середніх спец. навчальних закладах, у загальноосвітніх школах, профес.-тех. уч-щах, у навч. закладах по підвищенню кваліфікації фахівців різних галузей нар. г-ва тощо, а також у нар. ун-тах правових знань.

Літ.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 6. К., 1978; Вопросы идеологической работы КПСС. М., 1973; Організація правового виховання трудящих. К., 1974; Правосознание и правовое воспитание трудящихся в развитом социалистическом обществе. М., 1975; Личность и уважение к закону. Социологический аспект. М., 1979.

І. П. Бутко.

ПРАВОВЕ́ РЕГУЛЮВА́ННЯ — державна форма впливу на суспільні відносини, що здійснюється за допомогою *права* та інших юридичних засобів. Має чітко виявлений класовий характер. В антагоністичному класовому суспільстві П. р. необхідне для закріплення і утвердження тих сусп. відносин, які забезпечують екон., політ. та ідеологічне панування експлуататорських класів. У соціалістичному суспільстві П. р., виражаючи інтереси і волю спочатку робітн. класу в союзі з селянством (у період *диктатури пролетаріату*), а потім — усього народу при провідній ролі робітн. класу (в період розвинутого соціалізму), забезпечує зміцнення і розвиток соціалістичного способу виробництва, виникнення на його основі й дальше вдосконалення всієї системи соціалістичних сусп. відносин, перетворення їх на комуністичні. За допомогою *норм права* Радянська загальнонародна держава встановлює межі правомірної поведінки учасників сусп. життя, їхні права та обов'язки, гарантії реалізації прав та обов'язків (див. *Реалізація права*), визначає заходи юрид. відповідальності за *правопорушення* та процесуальні основи застосування їх. Крім правових норм, до П. р. належать *правовідносини* і акти реалізації *суб'єктивних прав* і юридичних обов'язків учасників сусп. відносин. За допомогою цих засобів норми права втілюються в життя, забезпечують урегульованість і порядок у суспільстві. На етапі зрілого соціалізму роль і значення П. р. як ефект. засобу втілення в життя завдань екон. і соціального розвитку країни постійно зростає.

Л. П. Юзьков.

ПРАВОВІДНО́СИНИ — врегульовані правовими нормами суспільні відносини, учасники яких (особи або організації) виступають як носії взаємних юридичних прав і обов'язків. Соціальний зміст П. як продуктів державно-обов'язкового *волевиявлення* зумовлюється класовою суттю держави і права, а в кінцевому підсумку — екон. базисом суспільства, панівним у ньому типом *виробничих відносин*. Соціалістичні П. принципово відрізняються від П. експлуататорського, зокрема буржуазного, суспільства тим, що вони визначаються суспільною власністю на засоби виробництва і виключають експлуатацію людини людиною, виражають *волю* абсолютної більшості населення, характеризуються справжнім демократизмом та гуманізмом; гармонійно поєднують інтереси суспільства і особи; реалізуються (див. *Реалізація права*), як правило, добровільно. Сторонами П. можуть бути лише учасники сусп. життя, яких д-ва наділила *правоздатністю*, тобто визнала *суб'єктами права*. Юрид. зміст П. становлять суб'єктивні юрид. права та юрид. обов'язки. Вони покликані забезпечити учасникам П. здобуття й використання певних соціальних благ, які становлять *об'єкти права*. Підставою для виникнення, зміни і припинення П. є наявність *фактів юридичних*. Реалізація П., що гарантується д-вою, відбувається через правомірні дії суб'єктів П. або за допомогою держ. примусу.

Літ.: Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. М., 1974.

П. М. Рабинович.

«ПРАВОВО́Ї ДЕРЖА́ВИ» ТЕО́РІЯ — одна з класичних бурж. концепцій про співвідношення *держави* і *права*, яка тлумачить його в дусі «примату» права над державою, поза їхнім зв'язком з екон. базисом. Виникла в 18 ст. в період боротьби буржуазії за владу. Осн. термін «П. д.» т.— «правова д-ва» ввів у наук. обіг І. *Кант*. Положення «П. д.» т. служили обгрунтуванням бурж. права приватної власності, формальних загальнодемократичних прав і свобод, формальної бурж. *законності* і мали у різних її представників (І. Кант, У. Блекстон, М. Сперанський, Л. Штейн, Р. Моль та ін.), залежно від

конкретних умов, буржуазно-ліберальний, консервативний або буржуазно-демократичний характер. «П. д.» т. взяли на озброєння й праві опортуністи, які почали широко використовувати її у боротьбі проти марксистського вчення про *базис і надбудову*. Сучасні реакційні бурж. юристи надають «П. д.» т. характеру доктрини верховенства «судового права» і антикомуністичної спрямованості, намагаючись довести, ніби бурж. д-ви є правовими, а соціалістичні не зв'язані з правом. Насправді марксизм-ленінізм, виходячи з тісного взаємозв'язку д-ви і права, не протиставляє їх. У країнах соціалізму всі без винятку органи д-ви діють у межах існуючого права. Соціалістичні країни виходять з необхідності постійного вдосконалення принципу *соціалістичної законності* в держ. управлінні і сусп. житті.

Літ.: Туманов В. А. Буржуазная правовая идеология. М., 1971.

Н. С. Прозорова.

ПРАВОГЕГЕЛЬЯ́НСТВО — див. *Старогегельянство.*

ПРАВОЗДА́ТНІСТЬ — визнана державою за громадянами та організаціями здатність мати юридичні права і обов'язки, передбачені законом. П. зумовлюється класовим типом *держави* і відповідною правовою системою. П. є заг. здатністю особи чи орг-ції бути *суб'єктом права*. В СРСР вона визнається насамперед за всіма *громадянами СРСР* незалежно від раси, національності, статі, віросповідання, соціального і майнового стану. Існує також П. спеціальна, що означає здатність мати певні права, які стосуються певного кола відносин, іноді пов'язаних з певним становищем особи (напр., *службової особи*) або завданнями даної орг-ції. Цивільна П. громадянина (т. з. загальна) виникає з часу його народження і припиняється з його смертю. Часткове обмеження П. можливе не інакше, як у випадках і в порядку, передбачених законом. П. орг-ції виникає з її утворенням. Вона зумовлена цілями і завданнями, для виконання яких створено цю орг-цію; припиняється у зв'язку з її ліквідацією.

П. іноземців і осіб без громадянства — здебільшого здійснюється згідно з *національного режиму принципом*, тобто *іноземці* і особи без громадянства користуються П. нарівні з громадянами країни перебування. В СРСР Конституція СРСР (ст. 37), конституції союзних (ст. 35 Конституції УРСР) та авт. республік гарантують цим особам передбачені законом права і свободи, в т. ч. право на звернення до суду та ін. державних органів для захисту своїх особистих, майнових, сімейних та ін. прав. Вони можуть мати житловий будинок, трудові заощадження, набувати ін. *майно* у власність і користування, вступати в *зобов'язання*, успадковувати й заповідати майно, укладати *шлюб*, обирати рід занять тощо. Надання П. іноземцям і особам без громадянства, як правило, не залежить від того, чи користуються рад. громадяни відповідними правами на батьківщині іноземця, тобто в СРСР діє правило про безумовний нац. режим, за винятком того, що іноземці і особи без громадянства не мають *виборчого права*, а також окремих цивільних суб'єктивних прав. Так, їм заборонено займатися промисловим рибальством, гірничим промислом, бути в складі екіпажу судна. П. іноземців і осіб без громадянства передбачає, що вони, перебуваючи на тер. СРСР, зобов'язані поважати Конституцію СРСР і додержувати рад. законів.

М. П. Стеценко, Н. П. Лещенко.

ПРАВОЗДА́ТНІСТЬ ІНОЗЕ́МЦІВ І ОСІ́Б БЕЗ ГРОМАДЯ́НСТВА — див. *Правоздатність.*

ПРАВОМО́ЧНІСТЬ — охоронювана законом можливість громадян чи *юридичних осіб* діяти певним чином при здійсненні належних їм прав, у т. ч. користуватися матеріальн. і духовними благами. Це — право на «власні», юридично значимі дії. П.— це й охоронювана законом можливість особи вимагати від ін. особи вчинити ті чи ін. дії або утриматися від них (право на «чужі» дії). П. є одним з виявів соціальної свободи. Реальна можливість здійснення П. залежить від класової природи, змісту і особливостей тієї чи ін. юрид. системи. Якщо зобов'язана особа не виконує свої обов'язки добровільно, правомочна особа для здійснення своїх прав може скористатися примусовою силою д-ви. За засобами захисту розрізняють абсолютну і відносну П. При абсолютній П. правомочна особа може вимагати конкретних дій та утримання від дій від невизначено широкого кола осіб. При відносній П. вимоги правомочної особи можуть бути звернуті тільки до конкретних осіб чи певного кола осіб. П. тієї або ін. особи визначається її *суб'єктивним правом*. П. органу д-ви, напр., виявляється в його *компетенції*; П. власника — в його праві володіти, користуватися й розпоряджатися майном у межах, встановлених законом. В СРСР здійснення П. кожною особою реально гарантовано.

В. П. Зенін.

ПРАВОНАСТУ́ПНИЦТВО — 1) В рад. *цивільному праві* — перехід прав та обов'язків від однієї особи до іншої. Права та обов'язки при цьому залишаються незмінними. П. виникає внаслідок угод, адміністративних і юрисдикційних актів, спадкоємства. В порядку П. можуть переходити всі цивільні права та обов'язки, за винятком тих, які пов'язані з особою суб'єкта (напр., право на одержання *аліментів*, обов'язок виконати певну роботу). Розрізняють П. загальне (універсальне), при якому переходить уся сукупність прав та обов'язків (напр., при спадкоємстві, реорганізації *юридичної особи*) і П. часткове (сингулярне), якщо до особи переходить лише окреме право (напр., право вимоги від боржника) або окремий обов'язок (напр., сплати боргу). 2) В рад. *процесі цивільному* — заміна однієї з сторін процесу іншою особою — правонаступником вибулої особи. 3) В *міжнародному праві* перехід прав та обов'язків однієї д-ви до іншої. Може виникнути внаслідок соціальної революції при виникненні д-ви нового типу, в разі ліквідації колоніальної залежності і створення незалежної д-ви, при переході території однієї д-ви до іншої, внаслідок чого сталося або об'єднання кількох д-в в одну, або розпад д-ви на окремі частини. У практиці міжнар. відносин не склалося заг. правил щодо виду і обсягу П. Під впливом практики Рад. держави та ін. соціалістичних д-в у сучас. міжнар. праві утвердилося положення, за яким д-ви, створені внаслідок соціальних революцій або ліквідації колоніальної залежності, вправі відмовитися від П., якщо воно не відповідає їхнім інтересам.

А. М. Савицька.

ПРАВООХОРО́ННІ О́РГАНИ — в СРСР державні органи, спеціально уповноважені здійснювати контроль за точним і неухильним додержанням законів, забезпечувати *правопорядок*, застосовувати заходи державного примусу та перевиховання до правопорушників. Надаючи П. о. повноваження застосовувати *санкції* до громадян, *службових осіб* і організацій, що порушують вимоги закону, Рад. д-ва разом з тим точно регламентує в законі діяльність цих органів. До П. о. (у цьому спец. розумінні) насамперед належать *суд, прокуратура*, органи внутр. справ і держ. безпеки. До них належать і створювані для цієї мети правоохоронні комісії при *виконавчих комітетах місцевих Рад народних депутатів* — адміністративні, в справах неповнолітніх та по боротьбі з пияцтвом. П. о. є і *органи народного контролю*, органи держ. *арбітражу*, держ. інспекції — органи контролю і нагляду за додержанням єдиних загальнообов'язкових правил у певній галузі госп. діяльності. Конституція СРСР (ст. 4) зобов'язує всі держ. органи діяти на основі *соціалістичної законності*, забезпечувати охорону правопорядку, інтересів суспільства, прав і свобод громадян. Тому в широкому розумінні можна говорити про правоохоронні функції всіх держ. органів. Повноваженнями по охороні правопорядку наділено й деякі громадські формування: профспілки, зокрема їхні правові інспекції, *добровільні народні дружини, товариські суди.*

Діяльність П. о., як і Рад. д-ви в цілому, по додержанню правопорядку грунтується передусім на ідейному вихованні громадян, широкій правороз'яснювальній і правовиховній роботі, створенні умов, які запобігали б правопорушенням, забезпечували додержання *законності* в усіх сферах суспільного життя.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1982; Шамба Т. М. КПСС и органы охраны правопорядка. М., 1979.

Я. П. Нагнойний.

ПРАВО́ПИС — сукупність правил, які встановлюють способи передачі на письмі словоформ, словосполучень і речень. П. охоплює *орфографію* і *пунктуацію*. Складається історично, відбиваючи різні тенденції в передачі звуків, слів

і форм, що виявляються у кожній писемній мові на різних етапах її розвитку. Для староукр. мови був характерний етимологічний, або традиційно-історичний, принцип П., що полягав у збереженні на письмі літер, які вже часом не передавали ніяких звуків (напр. **ъ** в кінці слів), або відповідали ін. звукам (так, **о** в словах «столъ», «возъ», «носъ» читалося як **і**, **и**, у тощо залежно від тер. походження читача), або збіглись у вимові з ін. звуками (тому, напр., паралельно писали лѣсъ і лисъ). Етимологічний правопис тримався до кінця 19 ст., а на Зх. Україні подекуди аж до возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. Етимологічним правописом користувались Я. Головацький, М. Максимович та ін. І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко та ін. укр. письменники використовували традиційне письмо для відтворення природного звучання укр. мови. Від поч. 19 ст. принцип фонематичного правопису, який ґрунтується на позначенні однією літерою однієї фонеми, починає витісняти з ужитку літери ъ, ѣ та ін. Фонематичний принцип на ґрунті укр. мови збігається з фонетичним: літера відповідає звукові і його варіантам. Від невмотивованих з погляду фонетики укр. мови літер відмовилися М. Шашкевич, О. Корсун, А. Метлинський, Л. Боровиковський, П. Куліш та ін. Першим офіційним укр. П. вважаються «Найголовніші правила українського правопису», затверджені АН УРСР і видані 1921. Протягом 20—30-х рр. правила укр. П. удосконалювались, зростала їхня кількість, відбиваючи розширення функцій укр. *літературної мови* в пожовтневий час. У 1946 видано «Український правопис» (1960 вийшло друге, доповнене й виправлене видання), який є осн. регулятором писемної і видавничої практики. В основі укр. П. лежить фонематичний принцип, який доповнюється морфологічним, традиційно-історичним (подвійна функція літер **я**, **ю**, **є**, вживання **щ** та ін.) і диференційним (написання великої літери в словах, написання слів разом, окремо і через дефіс) принципами.

Літ.: Жовтобрюх М. А. До історії українського правопису. «Мовознавство», 1937, № 11—12; Москаленко А. А. Нарис історії українського алфавіту і правопису. Одеса, 1958; Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. К., 1967; Розвиток мовознавства в УРСР. 1967—1977. К., 1980.

В. М. Русанівський.

ПРАВОПОРУ́ШЕННЯ — за рад. правом винне протиправне діяння осудної (див. *Осудність*) і, як правило, повнолітньої людини (див. *Вік* у праві), а також (у випадках, передбачених законом) державної, кооперативної чи громадської організації. П. може полягати у вчиненні забороненої дії або в невиконанні певної дії особою, на яку покладено її виконання. Залежно від характеру і ступеня сусп. небезпеки розрізняють цивільне, трудове, адм., дисциплінарне П. й кримінальний *злочин*. Скоєння П. тягне за собою визначену законом відповідальність (див., зокрема, *Адміністративна відповідальність*, *Відповідальність адміністрації за порушення трудового законодавства*, *Відповідальність кримінальна*, *Відповідальність цивільна*).

ПРАВОПОРЯ́ДОК — порядок суспільних відносин, що ґрунтується на законі й відповідає його вимогам. П. завжди відображає найсуттєвіші сторони і риси певного екон. і соціально-політ. ладу. Він, як і *право*, має класову природу і призначення. В експлуататорських формаціях П. закріплює екон. і політ. панування правлячих класів і, коли перестає задовольняти їхні потреби, фактично ліквідується. В сучас. імперіалістичних країнах буржуазія все частіше нехтує *законністю*, порушує конституційні права громадян. П. при соціалізмі характеризується стабільністю, точністю юрид. визначеності вимог як до громадян, так і до *службових осіб*, держ. і *громадських організацій*. Встановлюючи певні права і обов'язки суб'єктів правовідносин, *держава* забезпечує і гарантує виконання їх, поновлення порушених прав. П. треба розглядати в тісному зв'язку з правом і законністю.

Міцний П., як і законність, передбачає наявність чіткої й розгалуженої системи правових норм, високої правосвідомості громадян та службових осіб, забезпечення умов, за яких порушення П. викликає відповідну реакцію органів держави, які стоять на його варті. Радянський П. втілює осн. сторони ладу, що утвердився внаслідок побудови в СРСР розвинутого соціалізму. Йому притаманні справжнє народовладдя, що здійснюється через *Ради народних депутатів*; керівна і спрямовуюча роль КПРС, яка є ядром рад. політ. системи, держ. і громад. орг-цій; *соціалістична власність* на засоби виробництва, яка становить основу екон. системи країни; законність у діяльності органів д-ви, зокрема *правоохоронних органів*; рівноправність громадян у всіх галузях екон., політ., соціального і культур. життя; високий рівень і гарантованість їхніх прав і свобод. На сучас. етапі розвитку рад. суспільства П. виражає інтереси і волю всього народу.

Я. П. Нагнойний.

ПРАВОСВІДО́МІСТЬ — специфічна форма суспільної свідомості, яка є сукупністю поглядів людей (класів, суспільства) щодо *права* (діючого чи бажаного) і діючого в державі *правопорядку*. Структуру П. становлять п р а в о в а і д е о л о г і я — теор. правова свідомість класів, їхні систематизовані правові погляди, ідеї, теорії, що формуються в процесі спец. дослідження правових явищ, і п р а в о в а п с и х о л о г і я — несистематизовані правові погляди, уявлення, почуття, які формуються в життєвій практиці людини. П. виникає у класовому суспільстві як відображення інтересів класів у галузі правового регулювання. Вона завжди є результатом певних екон. умов життя суспільства і разом з тим відображенням певної політ. і юрид. надбудови, сусп. *моралі*, традицій, розвитку культури, науки в цілому і юрид. науки і культури зокрема (див. *Базис і надбудова*). П. виконує особливі сусп. функції: вона є необхідним фактором правового регулювання, становлячи ідейну основу правотворчості та *реалізації права*. В експлуататорському суспільстві немає єдиної П. Тут існує П. експлуататорів і П. експлуатованих, причому панівною є П. експлуататорів. Соціалістична П. виникає як П. робітн. класу ще за капіталізму. Вона стає панівною в період *диктатури пролетаріату*. В *розвинутому соціалістичному суспільстві*, коли утворюється нова істор. спільність людей — *радянський народ*, формується єдина П. всього народу. Це не виключає різного рівня оволодіння загальнонар. П. різними соціальними групами, різного рівня індивідуальної, групової, професійної П., «правового інфантилізму», навіть протиправної позиції окремих осіб. Розвинена соціалістична П. характеризується комуністичною спрямованістю, розвитком ідей рівноправності, народовладдя, *інтернаціоналізму*, *гуманізму*, *соціалістичної законності* та ін. Завдяки своїй класовій сутності і соціальній спрямованості соціалістична П. стає однією з найважливіших гарантій удосконалення законодавства, зміцнення всієї правової основи держ. і сусп. життя, зростання правової активності членів соціалістичного суспільства. КПРС розглядає формування соціалістичної П. рад. людей як невід'ємну частину своєї ідеологічної роботи по *комуністичному вихованню* мас.

Літ.: Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания. М., 1963; Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность. М., 1973; Правосознание и правовое воспитание трудящихся в развитом социалистическом обществе. М., 1975; Чефранов В. А. Правовое сознание как разновидность социального отражения. К., 1976.

Є. В. Назаренко.

ПРАВОСЛА́В'Я — один із трьох, поряд з *католицизмом* і *протестантизмом*, напрямів *християнства*, поширений гол. чин. у Сх. Європі та на Бл. Сході. П. виникло в 4—5 ст. в сх. частині Римської імперії і відобразило особливості її держ. розвитку — наявність могутньої централізованої влади, яка перетворила церкву на частину держ. апарату і не допускала виникнення єдиного реліг. центру. Остаточно П. сформувалось як самостійне віросповідання після поділу християнства (1054) на зх. (римсько-католицьку) і східну (греко-католицьку) церкви. За останньою утвердилась назва православної. Хоч П. має спільний з католицизмом «*символ віри*», воно відрізняється тлумаченням ряду *догматів релігійних* і *канонів*. П. вважає, що «святий дух» виходить лише від «бога-отця», заперечує догмати про зверхність і непогрішимість *папи римського*, про особливу роль *духівництва* в «спасінні» віруючого, про чистилище, заперечує *целібат* (безшлюбність ду-

хівництва), визнає ін. порядок церк. відправ тощо. На відміну від протестантизму в П. прийнято пишні богослужіння, *чернецтво*. П. заперечує можливість щастя людини в реальному житті, проповідує терпіння й покору долі. Як держ. релігія П. поширилося в *Київській Русі* наприкінці 10 ст. (див. *Хрещення Русі*). Характерними рисами П. є *ірраціоналізм* і *містицизм*, вірність догматам і канонам, затвердженим вселенськими церк. соборами. Однак у процесі розвитку П. пристосовується до нових умов (див. *Модернізм* у релігії). На відміну від католицизму П. не має єдиного світового реліг. центру, а складається з 15 *автокефальних церков*, найзначнішою з яких є *Руська православна церква*. Крім того, в СРСР існують і інші православні церкви й реліг. об'єднання, зокрема *Грузинська православна церква*, старообрядницькі церкви. В умовах соціалістичної дійсності частина православних церков була змушена переглянути свою орієнтацію. Вона лояльно ставиться до соціалістичних д-в, бере участь у боротьбі за мир. Проте П. не змінило своєї антинаукової, несумісної з комуністичним світоглядом сутності. Проповідуючи віру у вічне загробне життя, воно значною мірою перешкоджає активній творчій діяльності трудящих.

В. К. Танчер.

ПРАВОСУ́ДДЯ — одна з форм державної діяльності, яку в СРСР відповідно до *Конституції СРСР* (ст. 151) і конституцій союзних (в УРСР — ст. 148 Конституції УРСР) і автономних республік здійснює тільки суд (див. *Судова система*).

П. здійснюється шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях цивільних справ, що стосуються прав та інтересів громадян, держ. підприємств, установ, орг-цій, колгоспів, ін. *кооперативних організацій*, їх об'єднань, ін. *громадських організацій*, а також розгляду кримінальних справ і застосування встановлених законом мір *покарання* до осіб, винних у вчиненні *злочину*, або виправдання невинних. Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій в СРСР, закони союзних республік про судоустрій встановлюють, що діяльність суду при здійсненні П. спрямована на всемірне зміцнення *соціалістичної законності* і *правопорядку*, запобігання злочинам та ін. правопорушенням і має завданням охорону від усяких посягань на закріплені в Конституції СРСР і конституціях союзних і авт. республік сусп. лад, його політ. та екон. систему; на соціально-екон., політ. та особисті права і свободи громадян, проголошені і гарантовані Конституцією СРСР, рад. законами; прав і законних інтересів підприємств, установ і орг-цій. П. здійснюється на засадах рівності громадян перед законом і судом. Громадяни мають *право на судовий захист* від посягань на честь і гідність, життя і здоров'я, на особисту свободу і майно. П. здійснюється в точній відповідності з рад. законом. Розгляд цивільних і кримінальних справ у всіх судах проводиться колегіально. В суді 1-ї інстанції справи розглядаються судом у складі судді і двох нар. засідателів. Нар. засідателі користуються всіма правами судді. Розгляд справ у касаційному порядку і в порядку нагляду здійснюється у складі трьох суддів (див. *Касаційний розгляд справ, Перегляд у порядку судового нагляду*). Судді і нар. засідателі є незалежними і підкоряються тільки законові. Розгляд справ у всіх судах відкритий, за винятком випадків, передбачених законом (див. *Гласність судового розгляду*). Забезпечується і гарантується *право обвинуваченого на захист*. У судочинстві в цивільних і кримінальних справах адвокати подають юрид. допомогу громадянам і організаціям. Ген. прокурор СРСР і підлеглі йому нижчестоящі прокурори здійснюють нагляд за виконанням законів при розгляді справ у судах. Допускається участь у судочинстві представників громад. орг-цій і *трудових колективів* (див. *Громадський захисник, Громадський обвинувач*). Усією своєю діяльністю рад. суд виховує громадян у дусі відданості Батьківщині, точного і неухильного виконання Конституції СРСР і рад. законів, бережливого ставлення до соціалістичної власності, додержання трудової дисципліни, чесного ставлення до держ. і громадського обов'язку, поважання прав, честі й гідності громадян, правил соціалістичного співжиття.

О. Н. Якименко.

ПРАВОТВО́РЧІСТЬ — діяльність компетентних держ. органів, громадських організацій та ін. органів, спрямована на створення, зміну або скасування *норм права*. П., як і *право*, має класову природу і призначення, визначається співвідношенням класових сил у країні, рівнем розвитку *правосвідомості* тощо. П. в СРСР базується на демократичних принципах, на керівництві КПРС правотворчим процесом, забезпеченні нею наук. пізнання об'єктивних закономірностей *розвинутого соціалістичного суспільства* й визначенні відповідно до цього законодавчої політики. В П. широку участь беруть громадяни СРСР, яким за ст. 48 Конституції СРСР надано право участі в управлінні державними і громадськими справами, в обговоренні й прийнятті законів та рішень загальнодержавного й місцевого значення. З П. нерозривно пов'язано право *законодавчої ініціативи*, визначене Конституцією СРСР, конституціями союзних і авт. республік.

У системі правотворчих (нормативних) актів вирішальна роль належить законові (див. *Верховенство закону*), насамперед Осн. законові Рад. д-ви — Конституції СРСР, її переважній юрид. силі перед ін. нормативними актами, що є виразом *соціалістичної законності* у П. і створює єдність усіх державно-правових актів. Однією з гарантій соціалістичної П. є конституційне положення про *всенародне обговорення* проектів законів та ін. найважливіших питань державного життя.

ПРА́ГА — столиця Чехословаччини і Чеської Соціалістичної Республіки, адм. ц. Середньочеської обл. Гол. політ., екон. і культур. центр країни. Розташована на р. Влтаві поблизу її впадіння в Лабу (Ельбу). Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт міжнар. значення (Рузіне), річковий порт. Метрополітен. 1,2 млн. ж. (поч. 1980). Тер. П. була заселена з 4-го тис. до н. е. племенами невідомого походження, з 5 ст. до н. е.— *бойями*, з 6 ст. н. е.— слов'янами. На рубежі 8 і 9 ст. виникли Празький град і Вишеград, що становлять істор. центр П. З 10 ст. П.— столиця Чес. д-ви. З 11 ст. мала екон. зв'язки з *Київською Руссю*. З 14 ст.— економічний, політичний і культурний центр Чехії.

У П. жив і працював Я. *Гус*. 30.VII 1419 в П. відбулося повстання гуситів (див. *Гуситський революційний рух*). У 1526 підпала під владу *Габсбургів*. У 1618 виступом населення П. проти Габсбургів почалося Чеське повстання 1618—20 — початковий етап *тридцятилітньої війни 1618—48*. Під час *революції 1848—49 в Австрії* відбулося *Празьке повстання 1848*. В 1878 в П. засновано Чехослов'ян. соціал-демократичну робітн. партію. В 1900, 1901 і 1912 у П. побував В. І. Ленін. У 1912 під керівництвом В. І. Леніна відбулася *Шоста (Празька) Всеросійська конференція РСДРП*. 28.X 1918 в П. проголошено Чехословацьку Республіку. В 1921 тут засновано Компартію Чехословаччини. З березня 1939 по травень 1945 П. була окупована німецько-фашист. військами.

В результаті *Травневого повстання 1945* в чеських землях і *Празької операції 1945*, проведеної Рад. Армією, П. визволено 9.V 1945. В П. проходив перший *Всесвітній фестиваль молоді та студентів* (1947). З 1958 тут виходить журн. «*Проблемы мира и социализма*». В П. перебувають Секретаріат *Всесвітньої федерації профспілок*, Секретаріат *Міжнародного союзу студентів*.

Гол. галузі пром-сті — машинобудування і металообробка (електротех., оптико-мех., приладо-, автомобіле-, тепловозо- та авіабудування, виробн. дизелів, компресорів, гірничо-шахтного устаткування, холодильних установок, котлів, трамвайних вагонів, автокранів, мотоциклів, устаткування для ТЕЦ, радіоелектронних приладів тощо). Розвинута харч., особливо пивоварна пром-сть. Значна полі-

Прага. Тинська церква. 1370—1510.

Прага. Вид частини міста.

граф. та швейна пром-сть. Хім. (у т. ч. по виробн. шин), буд. матеріалів, текст., швейні, фарм., шкіряно-галантерейні та ін. підприємства. *Празький університет* і ун-т ім. 17 листопада, Чеське вище тех. уч-ще, вищі хім.-технологічна, екон. та с.-г. школи, академії муз. та образотворчих мистецтв, художньо-пром. ін-т, консерваторія. Президія Чехословацької АН, її численні ін-ти та наук. лабораторії, обсерваторія. Б-ки: Чеської Соціалістичної Республіки, Чехословацької АН, Нац. музею, міська та ін. Музеї: Нац., Нац. галерея, Держ. європейський, етногр., антропологічний, с.-г., Нац. технічний, музеї В. І. Леніна, К. Готвальда та ін. У П.— 26 театрів, у т. ч. Національний, на Виноградах, філармонія.

Прага. Башта Карлового мосту. 12—2-а половина 15 ст.

Місто розташоване на 5 пагорбах, поділених долиною р. Влтави. Старі райони міста зберегли середньовічну забудову й іррегулярне планування. Архіт. пам'ятки: на лівому березі Влтави — ансамбль *Граду Празького* (королівський палац, 12—18 ст.; готичний собор св. Віта, 1344—1929, буд-во розпочато арх. Матвієм з Арраса й П. Парлером); в р-нах Градчани і Мала Страна — палаци у стилях *ренесансу* (літній королівський палац Бельведер, 1535—63, арх. Дж. да Спаціо та ін.; Шварценберзький, 1545—63, арх. А. Влах, тепер Воєнно-історич. музей) і *барокко* (палаци Штернберзький, 1698—1720; Вальдштейнський, почато в 16 ст., продовжено 1624—30, арх. А. Спецца, Дж. П'єроні та ін.; Чернінський, 1669—1750, арх. Ф. Каратті та ін.), монастирі та церкви в стилі барокко (капуцинів, т. з. Лорета, 1626—1736, арх. Дж. Орсі; св. Мікулаша на Мала Страні, 1703—55, арх. К. Дінценгофер, К. І. Дінценгофер, А. Лураго), будинки 17—19 ст. На правому березі Влтави — залишки укріплень 14—15 ст. (Порохова башта, буд-во почато 14 ст.), житл. будинки у стилях *готики*, ренесансу і барокко; готична ратуша Староместська (1338, перебудована в 15—16 і 19 ст.) з годинниковою баштою (1364), Карлів (Празький) ун-т (14 ст.), церкви т. з. Тинська і Марії Снєжної (обидві — 14—17 ст.), монастир св. Анєжки (1234—14 ст.), бароккові палаци Кінських (2-а пол. 18 ст., арх. К. І. Дінценгофер) і Клам-Галласів (бл. 1713—25, арх. Й. Б. Фішер фон Ерлах), єзуїтська колегія (Клементінум, 1653—1-а пол. 18 ст.) та ін. Серед споруд у дусі *еклектизму* — Нац. театр (1868—81, арх. Й. Зітек), Нац. музей (1884—90, арх. Й. Шульц), *функціоналізму* — виставочний будинок т-ва «Манес» (1930). У 60—70-х рр. 20 ст. побудовані: водний стадіон (поч. 60-х рр., арх. Р. Подземний), Ін-т макромолекулярної хімії (1960—65), будинок Федеральних зборів ЧССР (1970—73), обидва — арх. К. Прагер. У П. численні мости (Карлів, 1357—78, арх. П. Парлер, та ін.). Пам'ятники: Янові Гусу (1915), Б. Немцовій (1954), Нац. пам'ятник Визволення на горі Вітков (1929—32, арх. Я. Зазворка) з пам'ятником Яну Жижці (1950), мавзолеєм К. Готвальда, залом Рад. Армії (50-і рр.). Меморіальні ансамблі кладовища визначних чеських діячів на Славині та кладовища рад. воїнів на Ольшанах. На околицях П.— замки Збраслав (13—18 ст.; тепер Музей скульптури) і Карлштейн (14 ст.).

Літ.: Рыбар Ц. Прага. Путеводитель. Пер. с чеш. Прага, 1972.

ПРАГМАТИ́ЗМ [від грец. πράγμα (πράγματος) — справа, дія] — суб'єктивно-ідеалістичне вчення, за яким цінність *понять*, *суджень* та ін. знань про об'єкти, їхні властивості тощо визначається практичними наслідками для людини дій, що базуються на цих знаннях. Близький до *емпіріокритицизму*.

Осн. ідеї П. висловив у 70-х рр. 19 ст. Ч. *Пірс*. Дальшого розвитку, популяризації та систематизації П. набув у працях У. *Джемса* і Дж. *Дьюї*. Поширений гол. чином у США. Прагматисти абсолютизували практичне призначення людського пізнання, внаслідок чого відображення дійсності зникло з понять «пізнання» та «істина». Ч. Пірс, напр., розглядав *мислення* лише як процес переходу від сумніву до вірування (переконання), а зміст вірування вбачав у готовності діяти тим чи іншим способом. У. Джемс та Дж. Дьюї відмовились від класичного розуміння *істини* як відповідності ідей об'єктивній дійсності і, змішуючи істинність ідеї з способом її встановлення й перевірки, проголосили істинними лише ті ідеї, які є корисними або зручними в процесі життєвого досвіду і сприяють розв'язанню практичних проблем. Об'єктивну реальність прагматисти ототожнюють з «досвідом» (який вони розуміють як «потік свідомості»), суб'єктивізують її, розчиняють реальність у свідомості. Соціальні явища П. намагається пояснити за допомогою «теорії прогресу», за якою прогрес нібито полягає не в досягненні суспільством певної мети, а в самому процесі руху. Фактично П. заперечує теорію взагалі і суспільну зокрема, орієнтуючи на розв'язання окремих, поточних завдань, що рівнозначно проповіді *реформізму*. В 40—50-х рр. 20 ст. роль П. як самостійної течії різко зменшилася під впливом *неопозитивізму*, *феноменології* та ін. В кін. 60-х рр. інтерес до П. в капіталістичних країнах відроджується, що виявляється в нових спробах його інтерпретації.

Ю. К. Мельвіль.

ПРАГМАТИ́ЧНА ПЕДАГО́ГІКА — одна з поширених пед. течій у США, Англії та деяких ін. капіталістичних країнах, в основі якої лежать ідеї *прагматизму*. Засновник П. п. — Дж. *Дьюї*. П. п. перебільшує значення особистого досвіду дітей, їхніх спонтанних інтересів (див. *Педоцентризм*), недооцінює систематичну освіту, підмінюючи її комплексним навчанням (див. *Комплексна система навчання*), роль вчителя в навч.-виховному процесі зводить до ролі консультанта. Гол. метод П. п.— «навчання через діяльність»: діти набувають знання, уміння й навички в процесі гри або трудової діяльності. Це призводить П. п. до однобічного практицизму, коли теор. освіта підпорядковується практичній діяльності учнів. При-

кильники П. п. вважають, що поліпшення роботи школи може стати засобом перебудови існуючого соціального ладу в дусі примирення класових інтересів різних верств бурж. суспільства. Окремі ідеї П. п. (див. *Метод проектів*) були поширені в СРСР в кін. 20 — на поч. 30-х рр. Засуджені постановою ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу» (1931).

Б. Ф. Мельниченко.

ПРАГТЛЬ Йосиф (1737, Відень — 1799, с. Браїлів, тепер Жмеринського р-ну Вінн. обл.) — укр. живописець-монументаліст. Мистецьку освіту здобув у Відні. У 1757 став ченцем монастиря у Берестечку на Поділлі. Твори: фрески у костьолі у Браїлові; ікони в кафедральному костьолі у Кам'янці-Подільському, розписи та 16 ікон у костьолі в Берестечку; ікони в костьолі Станіслава (тепер Івано-Франківськ) та розписи в палаці Чацьких у с. Боремлі на Волині.

ПРА́ДО (Prado), Національний музей живопису та скульптури Прадо — художній музей у Мадріді. Засн. 1819 на базі приватних зібрань ісп. королів. Займає спеціальне приміщення, споруджене 1785—1830 за проектом Х. де Вільянуева в стилі пізнього ісп. *класицизму*. В П. представлено твори найвидатніших майстрів Іспанії (Ель Греко, Х. Рібери, Ф. Сурбарана, Д. Веласкеса, Б. Е. Мурільйо, Ф. Гойї), Італії (Рафаеля, Тіціана), Нідерландів (Р. ван дер Вейдена), Фландрії (П. П. Рубенса), Франції (Н. Пуссена) та ін. Іл. с. 64.

Літ.: Малицкая К. Музей Прадо. Мадрид. [Альбом]. М., 1971.

ПРА́ДО ЧА́ВЕС (Prado Chaves) Хорхе дель (н. 15.VIII 1910, Януара, деп. Арекіпа) — діяч комуністичного руху Перу, журналіст. Н. в сім'ї адвоката. Працював художником. У 1929 вступив до Перуанської КП (ПКП), з 1931 — член її ЦК. В 1931—42, 1949—50 працював у к-тах ПКП в різних місцевостях країни. З 1942 — член Політкомісії ЦК, секретар ЦК ПКП з орг. питань. У 1946—48 — ген. секретар ЦК ПКП. З 1956 — секретар ЦК ПКП з питань пропаганди й агітації. В 1958—62 — гол. ред. ЦО ПКП газ. «Унідад» («Єдність»), 1959 — одночасно секретар ЦК ПКП з питань парт. освіти. З 1960 в зв'язку з арештом ген. секретаря ЦК ПКП виконував його обов'язки. З листопада 1966 — ген. секретар ЦК ПКП. З 1979 — одночасно гол. ред. органу ПКП газ. «Венсеремос» («Ми переможемо»). З 1978 — деп. Установчої асамблеї, з 1980 — парламенту. Не раз зазнавав арештів, жив у еміграції. Автор праць з питань комуністичного і профспілкового руху Перу. Нагороджений орденом Дружби народів.

ПРАЗЕОДИ́М (Praseodymium; від грец. *πράσινος* — світло-зелений і *δίδυμος* — подвійний), Pr — хім. елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 59, ат. м. 140, 9077; належить до *лантаноїдів*. Природний П. складається з одного стабільного ізотопу ^{141}Pr, відомо 15 радіоактивних ізотопів. П. відкрив 1885 австр. хімік К. Ауер фон Вельсбах. Вміст у земній корі 7,0 × × 10^{-4}%. Сріблясто-білий метал; густ. 6772 кг/м³; $t_{пл}$ 932° С; $t_{кип}$ 3212° С. П.— хімічно активний. Розчиняється в мінер. к-тах (соляній, сірчаній, азотній), швидко кородує на повітрі (див. *Корозія металів*). П. чистотою до 98,84% одержують кальцієтермічним методом. Застосовується для *легування* сталей і сплавів кольорових металів. У суміші з *неодимом* використовується для одержання безбарвного скла, яке добре поглинає ультрафіолетове проміння.

ПРА́ЗЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РСДРП — див. *Шоста (Празька) Всеросійська конференція РСДРП*.

ПРА́ЗЬКА КУЛЬТУ́РА — давньослов'янська археологічна культура 6—7 ст. н. е. на тер. Чехословаччини, Польщі, НДР, Румунії, а також України, Білорусії, Молдавії. Назва походить від ліпної кераміки т. з. празького типу з ранньосередньовічних пам'яток, виявлених поблизу Праги. Для П. к. характерні неукріплені поселення з житлами-напівземлянками, всередині яких були печі-кам'янки, грунтові безкурганні могильники з трупоспаленнями в урнах. При дослідженні пам'яток П. к. простежується зв'язок її з пізнішими слов'ян. археол. культурами Іл. с. 64.

Літ.: Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом. М., 1973.

ПРА́ЗЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1945 — завершальна наступальна операція Великої Вітчизняної війни 1941—45, проведена 6—11.V рад. військами 1-го (командуючий — Маршал Рад. союзу І. С. *Конєв*), 4-го (командуючий— генерал армії А. І. *Єременко*), 2-го (командуючий — Маршал Рад. Союзу Р. Я. *Малиновський*) Укр. фронтів по знищенню нім.-фашистського угруповання на тер. Чехословаччини. В П. о. брали участь 2-а армія Війська Польського, 1-а і 2-а рум. армії і 1-й Чехословацький армійський корпус. Внаслідок завершення *Берлінської операції 1945* рад. війська глибоко охопили з Пн., Пн. Сх. і Пд. лівий та правий фланги нім.-фашист. військ у Чехословаччині. Нім.-фашист. війська груп армій «Центр» і «Австрія» чинили запеклий опір, намагалися відкрити фронт англо-амер. військам і потім капітулювати перед ними. 1—5.V в різних райо-

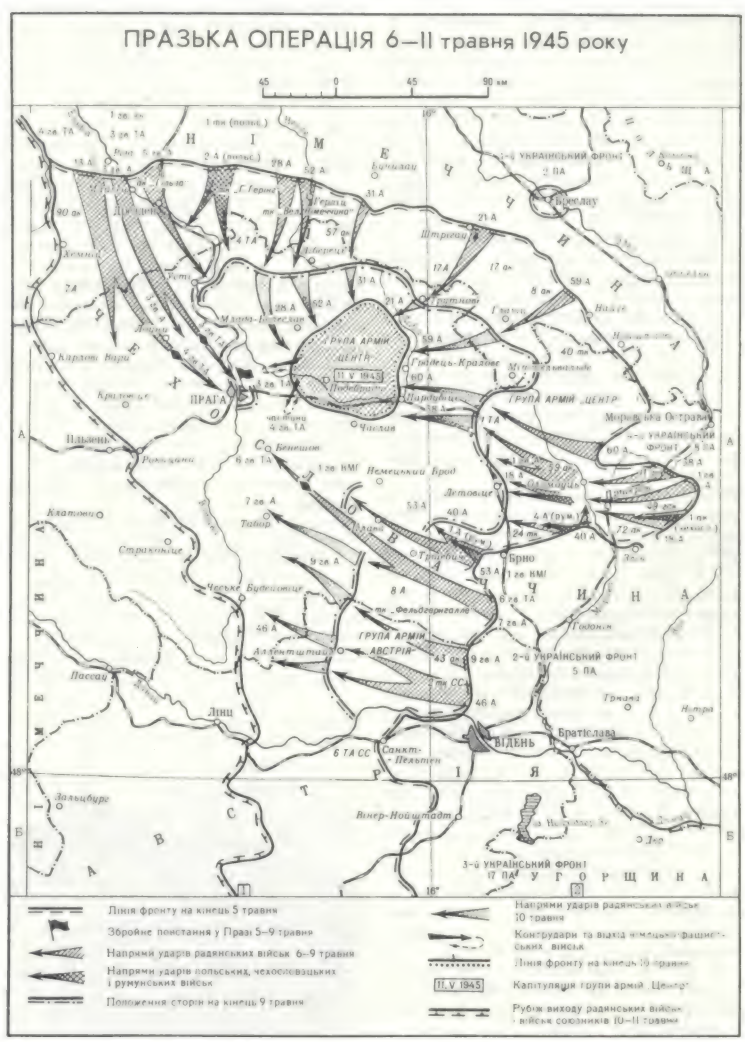

ПРАЗЬКЕ ПОВСТАННЯ 1848

Праксітель. Гермес з немовлям Діонісом. Фрагмент. Мармур. Близько 340 до н. е. Музей. Олімпія.

нах Чехословаччини почалися нар. повстання, 5.V вибухнуло повстання в Празі (див. *Травневе повстання 1945* в чеських землях). 6.V повстанці Праги звернулися по допомогу до рад. військ. Завдаючи могутніх ударів по збіжних напрямах на Прагу, війська 1-го Укр. фронту зламали опір ворога на рубежі Рудних гір, зайняли Дрезден і вступили на тер. Чехословаччини. Війська 2-го Укр. фронту ввели в бій 6-у гвард. танк. армію і через Іглаву просувалися до Праги з Пд. Війська 4-го Укр. фронту визволили Оломоуц і наступали зі Сх. Вночі проти 9.V 3-я і 4-а гвард. танк. армії 1-го Укр. фронту здійснили 80-кілометровий стрімкий кидок і вступили в Прагу, в той же день до міста підійшли передові частини 2-го та 4-го Укр. фронтів. 10—11.V осн. сили ворога були взяті в полон, 11.V рад. війська зустрілися з частинами 3-ї амер. армії. Рад. Армія виконала свій інтернац. обов'язок, вона визволила чехословацький народ від фашист. окупантів і врятувала столицю Чехословаччини від знищення.

Л. О. Кирилов.

ПРА́ЗЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1848 — повстання широких верств населення Праги проти абсолютистського режиму *Габсбургів*; найвище піднесення революц.-демократичного руху в чес. землях під час *революції 1848—49 в Австрії*. Відбулося 12—17.VI. Приводом до П. п. став розстріл мирної маніфестації городян австр. військами. В місті почалося збройне повстання. Повстанці вимагали незалежності Чехії, запровадження демократичних свобод (заг. виборчого права, скасування станів і станових привілеїв). Поряд з чехами в повстанні взяли участь прогресивні верстви нім. населення Праги. П. п. було підтримане робітниками ін. міст Чехії і антифеод. виступами селянства. Стихійний характер П. п., відсутність єдиного керівництва, компроміс радикальних демократів з лібералами (Ф. *Палацький*, П. *Шафарик*), а також перевага сил реакції зумовили поразку повстання.

ПРА́ЗЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1945 — див. *Травневе повстання 1945* в чеських землях.

ПРА́ЗЬКИЙ ЛІНГВІСТИ́ЧНИЙ ГУРТО́К, Празька школа функціональної лінгвістики — один із напрямів *структурної лінгвістики*. Оформлений організаційно 1926—52 як співдружність чехословацьких філологів В. Матезіуса, Б. Трнки, Б. *Гавранека*, Й. Вахека та ін. До них приєдналися також М. *Трубецькой*, С. Карцевський, Р. Якобсон та ін. вчені різних країн. Осн. ідея П. л. г. — трактування мови як функціональної системи засобів вираження, яка служить певній меті. На цій базі було створено нову наук. дисципліну — *фонологію*, розроблено основи функціональної граматики (зокрема вчення про актуальне членування речення), досліджувалися співвідношення між *синхронією* і *діахронією*, функціональні стилі й мови (зокрема літературні), а також *мовні союзи* й *типологія* мов.

Літ.: Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. М., 1964; Пражский лингвистический кружок. М., 1967.

С. В. Семчинський.

ПРА́ЗЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т, Карлів університет — перший слов'ян. ун-т, один з найстаріших у Центр. Європі. Засн. 1348 у Празі імператором Карлом IV (звідси друга назва). За феодалізму, зокрема під час *гуситського революційного руху*, був центром нац.-визвольної боротьби чес. народу. На поч. 15 ст. ректором ун-ту двічі було обрано Яна *Гуса*. У кінці 18 — серед. 19 ст. студенти і професори П. у. виступали проти австр. панування, брали участь у революц. русі 1848—49. В 1882 П. у. поділено на чеський і нім. ун-ти. Під час нім.-фашист. окупації не працював, відновив діяльність 1945. У складі П. у. (1981) 13 ф-тів, розташованих переважно у Празі: математики і фізики, природничих наук, педіатрії, філос., юрид., журналістики, фізвиховання і спорту, пед. та ін., мед. ф-ти в Пльзені й у Градець-Кралові. При ун-ті працює ін-т марксизму-ленінізму. У 1979/80 навч. р. у П. у. навчалося 21575 студентів. Вуз видає «Акти Карлового університету»

А. В. Санцевич.

ПРАКРИ́ТИ (від санскр. пракрта — природний) — середньоінд. мови й діалекти, які становлять проміжний етап між давньоіндійськими й новоінд. мовами (див. *Індійські мови*). На письмі зафіксовані вперше в 3 ст. до н. е., хоч елементи П. відмічено вже у *ведах*. Найархаїчніші П.— *палі мова*, П. наскельних написів царя *Ашоки* і т. з. ранній пайшачі. Особливе значення мали трохи пізніші літ. П.: шаурасені, магадхі, махараштрі; в цей самий період існували й деякі ін. П.: ардхамагадхі, пайшачі, чуліка-пайшачі тощо. До пізніших П., перехідних до новоінд. мов, належить апабхранша (з 5 ст.). Для П. характерна тенденція до значного спрощення в фонетиці і до вироблення аналітичних форм у відмінюванні та дієвідмінюванні, до уніфікації типів основ; у синтаксисі формувались основи *ергативної конструкції*.

Літ.: Вертоградова В. В. Пракриты. М., 1978.

В. М. Топоров.

ПРАКСЕОЛО́ГІЯ (від грец. πρᾶξις — справа, діяння і λόγος — вчення) — термін, яким іноді позначають галузь комплексних наук. досліджень, що вивчає умови, методи й заг. принципи ефективності та якості людської діяльності. Як самостійна наук. дисципліна П., завдяки ширшому колу досліджуваних проблем, відрізняється від близької за змістом галузі — *наукової організації праці*. Основоположник П.— польс. учений Т. *Котарбінський*, який у 20-х рр. 20 ст. дав філос. аналіз принципів «якісної роботи». Класичною працею з П. вважається його твір «Трактат про хорошу роботу» (1955). Сучас. напрямки праксеологіч. досліджень в ПНР є: заг. теорія раціональної діяльності, структура організації *трудових колективів*, принципи функціонування і правила управління трудовими колективами, продуктивність праці, типологія помилок і порушень у процесі праці, критерії оцінки результатів діяльності, способи раціонального використання ресурсів і, зрештою, розроблення практичних рекомендацій для організації ефективної праці і створення оптимальних моделей певної розумової і фіз. праці. Характерними для П. є емпіричні дослідження оптимальної діяльності підприємств, наук. установ, закладів нар. освіти та охорони здоров'я, що пов'язані з вивченням міжособових стосунків у колективах, субординації взаємин між виробниками та управлінським апаратом, питань підвищення ділової кваліфікації.

Крім даних теор. і емпіричних досліджень, П. використовує досягнення кібернетики, економіки, соціології, *соціальної психології*, мистецтва й повсякденного досвіду і на цій основі виявляє організаційно-тех. закономірності раціональної діяльності.

В. І. Волович.

ПРАКСІ́ТЕЛЬ (Πραξιτέλης; бл. 390 до н. е.— бл. 330 до н. е.) — давньогрец. скульптор, представник пізньої *класики*. Син і учень скульптора Кефісодота. Працював у Афінах. Твори П. відомі за античними копіями та літ. джерелами. Вважають, що в оригіналі збереглася тільки група «Гермес з немовлям Діонісом» (бл. 340 до н. е., Музей, Олімпія). У ранніх творах («Сатир, що наливає вино», бл. 375 до н. е.) наслідував принципи *Поліклета*. Серед найвідоміших творів П.— «Аполлон Сауроктон» (бл. 370 до н. е.), «Афродіта Кнідська» (бл. 350 до н. е.), «Сатир, що відпочиває». П. славив земну, чуттєву красу людини. Іл. див. також до ст. *Венера*, т. 2, с. 178.

Літ.: Белов Г. Д. Праксителъ. Л., 1973.

ПРА́КТИКА (грец. πρακτικά — діяння, активність) — зумовлена специфікою суспільного буття цілеспрямована, чуттєво-предметна діяльність людей, змістом якої є перетворення *природи* і *суспільства*; специфічно людська форма життєдіяльності, спосіб буття людини в світі. Розглядувана як процес олюднення природи, яким опосередковується, регулюється і контролюється, за виразом К. Маркса, обмін речовин між людиною і природою (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 52, 53), П. виступає як *праця*. Розглядувана як суспільна діяльність, що виявляється в конкретно-істор.

Празька культура. Посудина празького типу.

Правдо. Головний фасад. Архітектор Х. де Вільянуева. 1785—1830.

формах, П. виступає як *виробництво*. Вона соціалізує природу, постійно розширює сферу суспільного буття шляхом підпорядкування йому все нових галузей природного буття, визначає і спрямовує як осн. напрям сусп. розвитку, так і конкретні форми *суспільних відносин* на окремих його етапах. Розглядувана як діяльність, що штучно відтворює ті або ін. сторони об'єктивного світу з метою наук. дослідження їх, П. виступає як *експеримент*. Найістотнішими проявами П. є процес спілкування, суспільно-політ. діяльність, *класова боротьба, революції соціальні* тощо.

У філософсько-категоріальному значенні П. треба розглядати не як окремі предметно-чуттєві дії і не в обмежених конкретно-істор. формах, а як сукупну діяльність усіх людей у минулому, сучасному, в комуністичній перспективі. Змістом цієї діяльності є виробництво предметних умов людського буття, сусп. відносин, форм соціальності і соціальних ін-тів, соціально-творчих якостей самої людини. Тим, що сусп. буття є найвищим рівнем в ієрархії якісних форм матеріального світу, а сусп. рух відповідно — найвищою формою руху *матерії*, зумовлюється універсальний характер П., її здатність до революційно-творчого освоєння і перетворення будь-яких галузей і сторін навколишнього буття. П. є в своїй сутності активно-перетворюючою діяльністю, оскільки, на відміну від поведінки тварин, її здійснення є реалізацією усвідомленої мети, яка визначає спосіб і характер дій людини. Реалізація мети виступає як опредметнення (в речовинах природи, в сусп. відносинах тощо) практичної діяльності. Включення предметних результатів П. в процес наступної діяльності відтворює «згаслу» в них минулу діяльність, знову переводить її в діяльну форму, розпредметнює її (див. *Опредметнення і розпредметнення*). Відкриття К. Марксом і Ф. Енгельсом діалектики взаємозв'язку «предметної» і «діяльної» форм П. дало змогу подолати «прірву» між людиною і навколишнім світом, яка неминуче виникала перед споглядальною метафіз. філософією внаслідок нерозуміння нею дійсності як людської чуттєвої діяльності. Споглядальність була гол. хибою всього домарксівського матеріалізму. Тому осн. умовою перебудови матеріалістичної філософії на наук. засадах стало не пояснення, а зміна навколишньої дійсності. Саме це зумовлює провідну роль, що її відіграє П. з погляду марксистсько-ленінської філософії. Вказуючи на П. як на спосіб буття людини, що визначає її сутність як сусп. істоти, основоположники марксизму-ленінізму поклали край ненауковим («натуралістичним», «антропологічним» та ін.) уявленням про людину. Вони показали, як нар. маси в процесі творення історії виявляються зрештою здатними взяти під свій контроль стихійні суспільні сили і побудувати комуністичне суспільство, що є базою для всебічного і гармонійного розвитку людської особистості. В межах П. як активно творчої діяльності існує, проте, так би мовити, «пристосовницький» рівень,— діяльність, що визначається готовими правилами, рецептами та інструкціями і має на меті не освоєння нових галузей дійсності чи творення їх, а відтворення або повторення того, що вже здійснювалося. Цей рівень П. відіграє важливу роль — за його допомогою здійснюється масове виробн. предметів, що задовольняють матеріальні й духовні потреби людей, зберігається контроль над уже підпорядкованими людині сферами дійсності, але в цілісній структурі П. він підпорядкований революційно-перетворюючій сутності П. Абсолютизація «пристосовницького» рівня П. представниками *прагматизму, екзистенціалізму* та ін. призводить до суб'єктивно-ідеалістичного спотворення змісту категорії П. Надзвичайно важливою є гносеологічна функція П. як основи *пізнання* і критерію істини. Теор. діяльність, процес пізнання дійсності нерозривно пов'язані з П., бо саме через П. розкриваються об'єктивні закони світу, перевіряється істинність знань. Рівнем розвитку П., тобто ступенем панування людини над світом, визначається обсяг і характер набутих нею знань. Водночас і сама П. (як свідома, цілеспрямована діяльність) завжди грунтується на певних теор. передумовах, знаннях. У єдності П. і *теорії* здійснюється цілісна предметна діяльність — процес практично-теор. освоєння дійсності людиною.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. Тези про Фейєрбаха; т. 20. Енгельс Ф. Діалектика природи; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 29. Філософські зошити; Практика и познание. М., 1973.

ПРАКТИ́ЧНА АСТРОНО́МІЯ — розділ *астрометрії*, присвячений способам визначення з астрономічних спостережень часу, *координат географічних* і *азимутів* напрямів; теорії, дослідженню і практиці роботи відповідних *астрономічних інструментів;* методам визначення *координат небесних* світил. Застосовують у геодезії (*геодезична астрономія*), судноводінні (*мореплавна астрономія*) та літаководінні (авіац. астрономія). Способи П. а. розробляються методами *сферичної астрономії* і базуються на розв'язуванні паралактичного трикутника (*полюс світу — зеніт* місця спостереження — спостережуване світило) після вимірювання його деяких елементів. Для астр. спостережень використовують *астролябію призмову, зенітелескоп, пасажний інструмент,* морський і авіац. *секстанти, теодоліт,* універсальний інструмент та ін.; при визначеннях довготи використовують радіоприймачі й апаратуру для приймання радіосигналів часу. Ряд задач П. а. розв'язується шляхом спостережень штучних небесних тіл.

Літ.: Блажко С. Н. Курс практической астрономии. М., 1979.

О. П. Челомбитько.

ПРА́МНЕК (Прамнієкс) Едуард Карлович (31.XII 1899—29.VII 1938) — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в Яунраунській волості (тепер Цесіський р-н Латв. РСР) у сім'ї наймита. З 1913 працював муляром. У 1919—21 — в Червоній Армії, на політ. роботі в Латис. стрілецькій д-зії. В 1921—24 навчався в Комуністич. ун-ті народів Заходу, потім — у Комуністич. ун-ті ім. Я. М. Свердлова. З 1924 — на парт. роботі у Нижньому Новгороді, 1929 — секретар Вятського губкому і окружкому партії, 1930—34 —2-й секретар, 1934—37 — 1-й секретар Горьковського крайкому і обкому ВКП(б). З 1937 — секретар Донецького обкому КП(б)У. На XVII з'їзді ВКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК. Член ВЦВК і ЦВК СРСР.

ПРАМО́ВА, мова-основа, протомова — мова-предок, яка в процесі тривалої еволюції розпалася на ряд окремих споріднених мов (див. *Спорідненість мов*). Історично засвідченою прамовою є *латинська мова,* на основі народнорозмовної форми якої сформувалися сучасні *романські мови.* П., які існували в доістор. час (індоєвропейська, слов'янська, германська та ін.), реконструюються лише здогадно. Їхні елементи й форми (т. з. архетипи) встановлюють з допомогою порівняльно-істор. методу (див. *Порівняльно-історичне мовознавство*) на основі зіставлення відповідностей (т. з. рефлексів) у мовах-наступницях. Питання про реальний звуковий стан П. та про її однорідність дискусійні. На думку А. *Мейє*, відновити П., яка зникла, неможливо.

Літ.: Общее языкознание. М., 1973.

Ю. О. Жлуктенко.

ПРАМОНОТЕЇ́ЗМ, первісне єдинобожжя — псевдонаукова концепція в буржуазній історії *релігії,* за якою первісною формою релігії був *монотеїзм,* який нібито виник внаслідок «божественного одкровення». Ідею П. у 90-х рр. 19 ст. висунув шотл. фольклорист Е. Ленг. Її підхопили католицькі вчені. Цю концепцію активно пропагував австр. етнограф патер В. Шмідт. В Росії з позицій П. виступав В. С. *Соловйов.* Внаслідок спекулятивного характеру й сумнівності аргументів П. не дістав визнання навіть у клерикальних колах Росії. У 50-х рр. 20 ст. неспроможність теорії П. було повністю доведено, оскільки виявилося, що етнографічні дані на її користь фальсифіковано. Насправді єдинобожжя виникло значно пізніше за *політеїзм* у зв'язку з ускладненням соціальної структури суспільства.

ПРАНДТЛЬ (Prandtl) Людвіг (4.II 1875, Фрайзінг, Баварія — 15.VIII 1953, Геттінген] — нім. вчений у галузі механіки, один із засновників експериментальної аеродинаміки. Закінчив Вище політех. уч-ще в Мюнхені. З 1899 — доктор філософії Мюнхенського ун-ту, з 1901 — професор Вищого тех. уч-ща в Ганновері, з 1904 — професор Геттінгенського ун-ту. Директор ін-ту гідроаеродинаміки в Геттінгені (1925—47). Осн. напрями наук. діяльності — теорія пружності і пластичності, гідроаеромеханіка, газова динаміка і

динамічна метеорологія. П.— автор класичної праці «Про рух рідин при дуже малому терті» (1904), в якій уперше складено диференціальні рівняння руху рідини в ламінарному пограничному шарі (рівняння П.). Розвинув теорію аеродинаміки крила, теорію турбулентної течії, досліджував проблему теплопередачі в потоці газу, відкрив один з осн. критеріїв подібності теплових процесів у рідинах і газах (число П.). Засновник наук. школи прикладної гідроаеромеханіки.

Тв.: Рос. перекл.— Гидроаэромеханика. М., 1951.

ПРА́ПОР, стяг — прикріплене до древка чи шнура полотнище певного кольору або поєднання кольорів з написом, прикрасою, часто з певним зображенням; офіційна емблема держави, символ її суверенітету; емблема військ. частини, з'єднання, корабля, будь-якої організації. Див. також *Прапор державний, Прапори військові, Прапори військово-морські.*

«ПРА́ПОР» — республіканське видавництво системи Держкомвидаву Укр. РСР. Засн. 1945 у Харкові як Харків. книжково-журнально-газетне вид-во. В 1964 перетворене на респ. вид-во «Прапор». Випускає історико-парт., масово-політ., виробничо-тех., с.-г., худож., туристську й краєзнавчу л-ру, образотворчу продукцію. Видає міжвидавничі б-ки «З досвіду партійної роботи», «Бібліотеку передового досвіду», «Заграва», «Шкільну бібліотеку», серії «Історія фабрик і заводів», «Грані нашого життя», «Про доблесті, про подвиги, про славу». Випускає журн. «*Прапор*». Вид-во обслуговує, крім Харківської, Полтавську і Сумську області.

В. П. Невська.

«ПРА́ПОР» — щомісячний літературно-художній та громадсько-політ. журнал Спілки письменників України. Виходить з січня 1956 у Харкові. Публікує прозові, поетичні й драм. твори укр. письменників, літ.-критичні й публіцистичні матеріали, а також переклади творів письменників братніх республік СРСР (під рубрикою «З вінка дружби»). *Н. К. Черченко.*

ПРА́ПОР ДЕРЖА́ВНИЙ — одна з офіційних емблем *держави*, яка символізує її *суверенітет*. Являє собою полотнище одного або кількох кольорів, як правило, з певним зображенням. Опис П. д. встановлюється в законодавчому порядку, здебільшого конституціями. П. д. Союзу РСР відповідно до ст. 170 *Конституції СРСР* становить собою червоне прямокутне полотнище з відношенням ширини до довжини 1 : 2 з зображенням у його верхньому куті, біля древка, золотих серпа й молота і над ними червоної п'ятикутної зірки, обрамленої золотою каймою. Положення про П. д. СРСР затверджено Указом Президії Верховної Ради СРСР 19.VIII 1955 (в новій редакції — 15.VIII 1980). Кожна рад. союзна республіка має свій П. д. Спільними для П. д. всіх союзних республік є емблема серп і молот з зіркою над ними, а також те, що більшу частину полотнища займає червоний колір. Опис П. д. союзних республік дається в їхніх конституціях. П. д. УРСР (ст. 167 Конституції УРСР) являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох горизонтально розташованих смуг: верхньої — червоного кольору, що становить $^2/_3$ ширини прапора, і нижньої — лазурового кольору ($^1/_3$ ширини) з зображенням у верхній частині П. д., на віддалі $^1/_3$ довжини від древка, золотих серпа і молота і над ними — червоної п'ятикутної зірки, обрамленої золотою каймою. Положення про П. д. УРСР затверджено Указом Президії Верховної Ради УРСР 3.V 1956 (в новій редакції — 6.IV 1981). Глум над П. д. СРСР або союзної республіки, а також незаконне підняття їх на річковому або мор. судні вважається злочином. Порядок підйому П. д. СРСР і П. д. союзних республік передбачено відповідними положеннями. Зокрема, П. д. УРСР піднімається постійно на будинках Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР, виконавчих комітетів місц. Рад нар. депутатів; в *святкові дні* — на будинках міністерств, держ. к-тів і відомств, ін. держ. і громад. органів, підприємств, установ і організацій, а також на житлових будинках. П. д. піднімають при відкритті міжнар. конференцій, під час офіц. церемоній, при врученні міжнар. спорт. призів тощо. Іл. див. на окремому аркуші, с. 72 — 73.

В. В. Мрига.

«ПРА́ПОР КОМУНІ́ЗМУ» — газета, орган ЦК *Комуністичної партії Західної України* (КПЗУ). Виходила в січні—вересні 1932. Друкувалась у підпільній друкарні КПЗУ. Всього вийшло 4 номери. Газета узагальнювала й поширювала досвід комуністичних орг-цій у розгортанні масової революц. боротьби зх.-укр. пролетаріату і селянства за соціальне і нац. визволення від гніту бурж.-поміщицької Польщі.

«ПРА́ПОР КОМУНІ́ЗМУ» — газета, орган Київ. міського к-ту Компартії України і міської Ради народних депутатів. Видається з 1.I 1978. Виходить 6 раз на тиждень укр. мовою.

«ПРА́ПОР ПЕРЕМО́ГИ» — щоденна газета, орган Ворошиловградського обкому Компартії України, обласної Ради нар. депутатів. Виходить у Ворошиловграді українською мовою. Перший номер вийшов 1.II 1946 як орган Ворошиловгр. обкому і міськкому КП(б)У. В 1958—70 — орган Луган. обласного і міського к-тів КП України, обл. і міськ. Рад депутатів трудящих.

ПРАПОРИ́ ВІЙСЬКО́ВІ — символ військ. частини, який виражає ідею єдності. П. в. складається з полотнища певного розміру і кольору, прикріпленого до древка з металевим навершям з символічним зображенням. П. в. існували у різних народів (Перед. Сходу, Індії, Китаю) з давнього часу у вигляді якого-небудь зображення на високому древку. Рос. слово «знамя» (відповідає укр. термінові «прапор») увійшло в ужиток у Рос. д-ві в кінці 15 ст. В укр. козацтва в 16—17 ст. П. в. були *корогви*. На поч. 18 ст. в Росії запроваджено прийняття присяги під П. в. В Рад. Армії П. в. червоного кольору з'явилися 1918. Їх вручають військ. частинам після сформування від імені Президії Верховної Ради СРСР, вони завжди перебувають при своїй частині. На П. в. рад. частин і з'єднань вишито слова «За нашу Радянську Батьківщину». В центрі — серп і молот. На гвард. П. в. золотою ниткою вишито зображення В. І. Леніна. До П. в. прикріплюються ордени (орденські стрічки), якщо частину нагороджено. На кораблях і суднах ВМФ П. в. є *прапори військово-морські.* Іл. на окремому аркуші, с. 72—73.

ПРАПОРИ́ ВІЙСЬКО́ВО-МОРСЬКІ — зовнішні розпізнавальні знаки належності військ. корабля (судна) до збройних сил даної держави; являють собою полотнища офіційно встановленого кольору та форми. П. в.-м. з'явилися ще в старод. світі і остаточно встановились у 16—18 ст. В Росії на поч. 18 ст. було запроваджено П. в.-м. з косим блакитним (т. з. Андріївським) хрестом. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції на кораблях Рад. ВМФ 1918—20 піднімали державний і військ. прапор РРФСР, затверджений Рад. урядом 14.IV 1918. 29.IX 1920 затверджено П. в.-м. РРФСР. У зв'язку з утворенням СРСР запроваджено 24.VIII 1923 новий П. в.-м. СРСР. 19.VI 1942 запроваджено Гвардійський П.в.-м. Розміри прапора встановлюються залежно від класу кораблів і суден. Кормовий П. в.-м. СРСР, піднятий на кораблі, є його військ. прапором (див. *Прапори військові*). Крім кормового прапора, кораблі ВМФ СРСР мають гюйс, вимпели, прапори і брейд-вимпели (прапори зменшеного розміру з конічним полотнищем і косицями різного кольору) службових осіб: Верховного Головнокомандуючого Збройними Силами, Міністра оборони, Нач. Генштабу, Головнокомандуючого ВМФ, командуючого флотом, флотилією, ескадрою, командира з'єднання кораблів, з'єднання кораблів прикордонних військ та ін. (іл. див. на окр. арк., с. 72 — 73). Правила піднімання П. в.-м. регламентуються відповідними статутами Збройних Сил СРСР.

ПРА́ПОРЩИК — військ. звання в арміях ряду країн. У рос. армії з 1649 П. називали прапороносців, з 1712 — перший офіцерський чин. У Збройних Силах СРСР звання П. встановлено 1972. За службовим становищем П. близькі до молодших офіцерів і є їхніми помічниками у вихованні та бойовій підготовці особового складу військ. частин. 24.XII 1980 встановлено військ. звання старший прапорщик.

ПРАСА́Д Джайшанкар (10.I 1889, Бенарес — 15.XI 1937, там же) — інд. письменник. Писав *гінді мовою*. Відіграв значну роль у становленні новітньої поезії та драматургії гінді. Разом з *Ніралою* та С. *Пантом* був одним з ідеологів романтико-символічної течії в поезії гінді 20—30-х рр. чхаявад. Поезії П. притаманні складні символіч-

ні образи. Найвідоміші його твори — зб. «Сльози» (1925) та поема «Камаяні» (1935). Заперечуючи доктрини християнства, буддизму, індуїзму, П. єдиною релігією вважав любов. Автор 5 збірок оповідань, 3 романів та кількох п'єс на істор. теми. Найвідоміші п'єси — «Аджаташатру» (1922), «Скандагупта» (1928), «Чандрагупта» (1931). Тавруючи сусп. зло, П. однак здебільшого вважав його вічним і незмінним, тому часто в творах П. звучить мотив трагічності людського буття, болісне відчуття неможливості перемогти зло, перед яким гине все найкраще в людині.

Тв.: Рос. перекл.— Жалоба камня. В кн.: Рассказы писателей Востока. Л., 1958; [Оповідання]. В кн.: Рассказы индийских писателей, т. 1. М., 1959.

Літ.: Потабенко С. Джайшанкар Прасад. В кн.: Литературы Индии. М., 1958 *Ю. В. Покальчук.*

ПРАСА́Д Раджендра (3.XII 1884, Зерадеї, Біхар — 28.II 1963, Патна) — політ. і держ. діяч Індії. У 1908 закінчив Калькуттський ун-т. Юрист. З 1911 — член партії Інд. нац. конгрес (ІНК). З 1917 — учасник нац.-визвольного руху в Індії. В 1934, 1939, 1947—48 — голова ІНК. У 1942—45 — в ув'язненні. В 1946—50 — голова Установчих зборів Індії. В 1952—62 — президент Індії. В 1960 відвідав СРСР з офіц. візитом.

ПРА́СОЛОВ Леонід Іванович [1(13).IV 1875, м. Єнісейськ, тепер Красноярськ. кр. РРФСР — 13.I 1954, Москва] — рад. грунтознавець і географ, акад. АН СРСР (з 1935; чл.-кор. з 1931). Закінчивши Петерб. ун-т (1898), працював у Самарському губ. земстві. У 1908—18 керував грунтовими дослідженнями в експедиціях у Серед. Азії, Забайкаллі та ін., керівник Донської грунтової експедиції. У 1918—25 — наук. співробітник Комісії по вивченню природних продуктивних сил при АН. З 1926 — у Грунтовому ін-ті АН СРСР (у 1937—48—директор). Осн. праці присвячені генезису, географії, картографії і класифікації грунтів. П. розробив вчення про грунтові провінції, запропонував осн. принципи грунтово-геогр. районування. Вперше зробив підрахунки грунтових ресурсів світу і окремих держав, склав світову грунтову карту. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942.

ПРАТОЛІ́НІ (Pratolini) Васко (н. 19.X 1913, Флоренція) — італ. письменник. Друкуватися почав 1938. Під час 2-ї світової війни — учасник Руху Опору. Представник *неореалізму* в післявоєнній італ. л-рі. В романах «Вулиця Магадзіні» (1941), «Сімейна хроніка», «Повість про бідних закоханих» (обидва — 1947), «Метелло» (1955) та ін. створив яскраві образи людей з народу, показав авангардну роль комуністів у боротьбі проти фашист. диктатури. Роман «Сталість розуму» (1963) — про формування політ. поглядів молодого робітника у повоєнній Італії. В романах «Марнотратство» (1960) та «Алегорія і глузування» (1966) відійшов від неореалізму.

Тв.: Укр. перекл.— Метелло. К., 1960; Рос. перекл.— Повесть о бедных влюблённых. М., 1957; Метелло. М., 1958; Виа де Магадзини.— Семейная хроника. М., 1958; Квартал. М., 1963; Постоянство разума. М., 1966. *Т. Т. Духовний.*

ПРАТТ (Pratt) Джеймс Біссет (22.VI 1875, Елмайра — 15.I 1944, Уїльямстаун) — амер. філософ-ідеаліст, історик релігії, представник *критичного реалізму*. Відстоював позиції т. з. «епістемологічного дуалізму», згідно з яким пізнавальні образи («дані пізнання») і речі об'єктивного світу існують самостійно як «дуалістичний ряд» змістовно не зв'язаних між собою елементів. Узгодженість цих елементів, спостережувану на практиці, П. пояснював у дусі *прагматизму*, що зумовило близькість його поглядів до *агностицизму*. Дослідження П. в галузі історії (зокрема історії сх. релігій, соціології, релігії), що характеризуються помітним впливом *персоналізму*, сприяли розробці цих дисциплін у США.

І. В. Бичко.

ПРА́ХОВ Адріан Вікторович [4 (16).III 1846, м. Мстиславль, тепер БРСР — 1 (14).V 1916, Ялта] — укр. та рос. мистецтвознавець, археолог та худож. критик. У 1867 закінчив Петербурзький ун-т. Викладав історію і теорію мистецтв у Петерб. (1873—87 та з 1897) і Київ. (1887—97) університетах та петерб. АМ (1875—87, з 1880 — професор). Автор досліджень з історії мистецтва стародавнього Єгипту і Греції, Київ. Русі та давніх пам'яток церк. архітектури на Волині (1886), а також однієї з перших публікацій про мистецьку спадщину Т. Шевченка. Редагував худож. відділи журналів «Пчела» (1875—78) та «Художественные сокровища России» (1904—07). П. відкрив фрески 12 ст. у *Кирилівській церкві*, для відновлення яких запросив М. *Врубеля*; керував будівництвом і внутрішнім оздобленням *Володимирського собору* в Києві.

ПРА́ХОВ Микола Адріанович (18.V 1873, Рим — 25.XI 1957, Київ) — укр. рад. художник і мистецтвознавець. Син А. В. *Прахова*. З 1883 жив у Києві. З 1896 працював як художник у галузі декоративно-прикладного мистецтва. П.— один з організаторів *АХЧУ*, товариства «Київський художник». Автор спогадів і статей з різних питань образотворчого мистецтва (статті в журналі «Художественные сокровища России»; спогади «Сторінки минулого», 1958).

«ПРА́ЦА» (польс. «Praca» — «Праця») — двотижнева робітнича газета. Виходила 1878—92 у Львові. Створена за ініціативою «Прогресивного т-ва львівських друкарів». Відповідальним редактором був складач Й. М. *Данилюк*. Друкувалася польс. мовою. До складу редакції входили І. Франко, М. Павлик, А. Маньковський і Б. Червенський. «П.» висвітлювала становище робітників та їхню боротьбу, відігравала значну роль в організації страйків, популяризувала марксистські ідеї, знайомила з революц. рухом у Росії, Європі й Америці. В 1890—92 «П.» — друкований орган створеної в Галичині с.-д. робітничої партії.

ПРАЦЕЗДА́ТНІСТЬ — здатність до праці, що залежить від стану здоров'я працівника. Розрізняють П.: загальну — здатність до виконання всякої роботи в звичайних умовах праці; професійну — здатність працювати за певним фахом і на певній посаді; спеціальну — здатність працювати в певних несприятливих умовах (виробничих чи кліматичних); обмежену — здатність до роботи з певними обмеженнями (напр., для інвалідів 3-ї групи); вікову — заборона приймати на роботу *неповнолітніх* до досягнення певного віку; неповну — здатність до роботи з полегшеними умовами праці (скорочений робочий день тощо); умовну — здатність до виконання роботи інвалідами 1-ї і 2-ї груп. В СРСР усім працездатним гарантовано *право на працю*.

ПРА́ЦЯ — цілеспрямована діяльність, в якій люди за допомогою засобів праці діють на природу, пристосовуючи її для задоволення своїх потреб. П.— основа існування й розвитку суспільства, повсякчасна природна умова людського життя. Процес П. являє собою органічну єдність трьох моментів: цілеспрямована, доцільна діяльність людини, або сама П.; *предмети праці*; *засоби праці*, за допомогою яких людина впливає на предмети П. Впливаючи на природу, людина змінює не лише її, а й саму себе, розвиває свої здібності, що збільшує *продуктивну силу праці*. П. створила саму людину. Виробляючи матеріальні блага, люди вступають між собою в певні відносини — *виробничі відносини*, які визначають соціальний характер П. Зміна способів з'єднання *робочої сили* з *засобами виробництва* відбувається зі зміною форм *власності* і зумовлюється панівним *способом виробництва*. Різноманітні форми, в яких виступає П. в різних сусп.-економіч. формаціях, є показником розвитку сусп. відносин епохи. За *первіснообщинного ладу* на основі спільної власності на засоби виробн. і результати праці, існувала, хоч і в примітивній формі, спільна колективна П. З виникненням приватної власності і протягом розвитку всіх класово антагоністичних формацій П. людини стає об'єктом *експлуатації*. Винікають поділ П. на *необхідну працю* і *додаткову працю*, *протилежність між розумовою та фізичною працею*. За капіталізму П. робітників, формально, юридично вільних, але позбавлених засобів до існування, експлуатують капіталісти з метою одержання *додаткової вартості*, яку вони привласнюють.

В умовах *товарного виробництва* П. має двоїстий характер. З одного боку, це *конкретна праця*, що її витрачає виробник у певній, корисній специфічній формі і створює *споживну вартість* товару; з другого боку, П. виступає як затрата робочої сили взагалі, як продуктивна діяльність людського мозку, м'язової і нервової си-

Л. І. Прасолов.

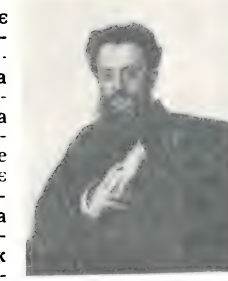

А. В. Прахов. Портрет роботи І. М. Крамського. 1879. ДТГ в Москві.

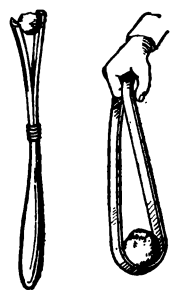

Різновиди праці.

стем. Це — *абстрактна праця*, яка створює *вартість* товару. Доцільну діяльність людини по створенню матеріальних благ наз. *живою працею*. Під *уречевленою працею* (минулою) розуміють П., матеріалізовану у виробленій раніше продукції. Двоїстий характер П. відображає суперечність між П. приватною і суспільною.

За соціалізму, основаному на сусп. власності на засоби виробн., П. перестає бути об'єктом експлуатації, перетворюється на П. для себе, для свого суспільства. Планомірно організована в загальнодерж. масштабі П. має безпосередньо сусп. характер. Продукт, створений П. виробників соціалістичного виробн., є сусп. власністю і при поділі П. на необхідну й додаткову немає підстави для антагонізму. Створений працею продукт йде на задоволення особистих потреб трудящих і їхніх сімей (*необхідний продукт*) та на задоволення заг. потреб суспільства — розширення виробн., створення *суспільних фондів споживання* і резервного фонду споживання, на зміцнення оборони країни, утримання держ. апарату та ін. установ *невиробничої сфери* (*додатковий продукт*). Таким чином, додатковий продукт за соціалізму також використовують в інтересах всіх трудящих. Отже, вся П. є суспільно корисною. Екон. система соціалізму забезпечує рівне для всіх членів суспільства право на П., на одержання гарантованої роботи і оплати П. відповідно до її кількості й якості (див. *Розподілу по праці закон*). Осн. формою оплати П. є *заробітна плата;* органічно поєднуються *матеріальне стимулювання праці* і *моральне стимулювання праці*, зростають надходження з *фондів матеріального заохочення*. Реальне право на П. має на увазі створення для кожного працівника можливості здобути *професію* і підвищити свою *кваліфікацію*. П. є основою, яка визначає становище людини в соціалістичному суспільстві та її *добробут*. На базі сусп. власності на засоби виробн. і усуспільнення виробн. розвивається соціалістична *кооперація праці*, в процесі якої використовуються досягнення *науково-технічного прогресу* для підвищення *продуктивності праці* та поліпшення її умов. За соціалізму рівень розвитку продуктивних сил, сусп. *поділ праці*, що склався, наявність соціально-екон. відмінностей між різними видами П. зумовлюють соціальні відмінності між видами П.— розумовою і фізичною, індустріальною і сільськогосподарською, управлінською і виконавчою, кваліфікованою і некваліфікованою, механізованою і ручною тощо.

Об'єктивно існують ще відмінності не лише між П. робітників, селян, інтелігенції, а й всередині класів і соціальних груп. Ці відмінності й нерівності зумовлюють суперечності, пов'язані з розподілом матеріальних і духовних благ. Здійснюючи контроль над мірою П. і мірою споживання, соціалістична д-ва послідовно усуває суперечності в галузі сусп. організації і оплати П. Оснащення виробн. найпередовішою технікою, раціональна організація його, *комплексна механізація і автоматизація виробництва*, його хімізація на основі досягнень *науково-технічної революції, наукова організація праці* сприяють остаточному звільненню людини від важкої фізичної і малокваліфікованої П., поступовому перетворенню її на першу життєву потребу людини.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії.— Енгельс Ф. Принципи комунізму; т. 6. Маркс К. Наймана праця і капітал; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; т. 20.Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; т. 42. Маркс К. Економіко-філософські рукописи 1844 року; т. 46. Маркс К. Економічні рукописи 1857—1859 років; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 17. Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття; т. 33. Держава і революція; т. 35. Як організувати змагання?; т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 39. Великий почин; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Чухно А. А., Саяпин И. Г., Лиходей В.Г. Вознаграждение за труд при социализме. К., 1968; Чангли И. И. Труд. Социологические аспекты теории и методологии исследования. М., 1973; Социально-экономические вопросы организации труда. М., 1974; Малашин С. Д. Труд как источник развития общественного производства. Горький, 1975; Совершенствование условий труда на промышленных предприятиях. К., 1979.

В. К. Черняк.

ПРА́ЦЯ МО́ЛОДІ — врегульована трудовим законодавством праця осіб, які не досягли 18 років. Див. *Молоді робітники, Молоді спеціалісти, Неповнолітні* в праві.

ПРАЧ (Pračˇ) Іван (Ян Богумир; серед. 18 ст., Сілезія — 1818, Петербург) — рос. муз. фольклорист, композитор і педагог. За походженням чех. З кін. 70-х рр. 18 ст. жив у Петербурзі, викладав фп. гру в Смольному ін-ті, театр. уч-щі. Склав і видав (1790, разом з М. Львовим) «Зібрання народних російських пісень з їх голосами», до якого увійшло і сім укр. пісень (у т. ч. «Ой не відтіль місяць світить», «Ах під вишнею...», «Послала мене мати зеленого жита жати»). П.— автор фп. творів і посібника «Повна школа для фортепіано» (1816).

ПРА́ЩА — давня ручна метальна зброя. П.— ремінь (зроблений з шкіри, вовни, рослинного волокна) з розширеною середньою частиною, куди закладали камінь чи свинцеву кульку, або коротка палиця з розщілиною на кінці чи петлею. Була поширена в багатьох народів, зокрема у слов'ян. У 16—17 ст. в Європі П. застосовувалася для метання гранат.

ПРА́Я — столиця Островів Зеленого Мису. Розташована на пд. узбережжі о. Сантьягу. Мор. порт, вузол трансатлантичних сполучень. Бл. 32 тис. ж. (1980). Невеликі харч. підприємства. Рибальство.

ПРЕАДАПТА́ЦІЯ (від лат. prae — перед і *адаптація*) — виникнення в організмі (або органі) потенціально адаптивних (пристосовних) ознак, які можуть мати пристосовне значення в змінених умовах існування. П. наз. також сам процес набуття преадаптивних особливостей. Преадаптивні властивості розвиваються на основі попередніх *постадаптацій* і підготовляють орган до прийняття на себе нових функцій (або організм — до освоєння нових умов середовища). П. контролюється *добором природним* і є його побічним наслідком.

ПРЕА́МБУЛА (від лат. praeambulus — той, що передує) — вступна частина законодавчого *акту, декларації, договору міжнародного* та ін. важливих актів, у якій викладено обставини та мотиви, що були приводом для видання чи укладення даного акту, його цілей завдання, а також ін. дані заг. характеру.

ПРЕАНІМІ́ЗМ (від лат. prae — перед і anima, animus — душа, дух) — ідеалістична концепція в бурж. історії *релігії*, представники якої твердили, що віра в душі та в духів (див. *Анімізм*) передувала вірі в надприродну безособову силу; оживотворення всієї природи. Виник на поч. 20 ст. Прихильники П. (Р. Маррет, К. Прейс, Д. Кінг та ін.) з ідеалістичних позицій пояснювали походження релігії, намагаючись довести її одвічність.

ПРЕВЕ́НЦІЯ (від лат. praevenio — запобігаю) у п р а в і — система заходів, спрямованих на запобігання *злочинам*. Див. *Запобігання злочинності*.

ПРЕВЕ́Р (Prévert) Жак (4.II 1900, Нейї-сюр-Сен — 11.IV 1977, Ормонвіль-ля-Петіт) — франц. поет. У поемах поч. 30-х рр. поряд з сюрреалістичними мотивами (див. *Сюрреалізм*) виразно звучить антибурж. й антиклерикальна критика. В роки існування Народного фронту створив поеми антифашист. спрямування «Багнет у землю» (1936) та «Події» (1937). Автор збірок поезій «Слова», «Історії» (обидві — 1946), «Казки» (1947), «Видовище» (1951), «Дощ і година» (1955) тощо, п'єс, кіносценаріїв («Набережна туманів» і «Діти райка» йшли в радянському прокаті). Основні риси творчості П.— демократизм і гуманізм. Новатор поетичної мови.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Втрачений час. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971; [Вірші]. «Всесвіт», 1979, № 12; 1980, № 4; Р о с. п е р е к л.— Стихи. М., 1960; Избранные стихи. М., 1967; Избранная лирика. М., 1967.

Л. А. Єремєєв.

ПРЕВЛО́ЦЬКИЙ Степан Степанович (рр. н. і см. невід.) — укр. живописець і педагог 1-ї пол. 19 ст. Жив у Корсуні. У нього навчалися І. *Сошенко, Г. Лапченко*. Є припущення, що у П. у Вільшані в дитинстві навчався Т. Шевченко.

ПРЕГЛЬ (Pregl) Фріц (3.IX 1869, Лайбах, тепер Любляна, Югославія — 13.XII 1930, Грац) — австр. хімік. Професор ун-тів в Інсбруці (з 1910) і в Граці (з 1913). Поклав початок кількісному органічному мікроаналізові, розробивши методи визначення елементів і функціональних груп у сполуках, що досліджуються в малих кількостях (2—6 мг); запропону-

вав спеціальну апаратуру. Розроблені П. методики сприяли, зокрема, швидкому розвиткові синтезу гормонів, вітамінів та ін. природних речовин. Нобелівська премія, 1923.

ПРЕДИКА́Т (від лат. praedicatum — сказане) — 1) В л о г і ц і — один з двох термінів *судження*, в якому йдеться про предмет мови (див. *Суб'єкт* у логіці). 2) В *математичній логіці* П. часто розуміють як пропозиційну функцію, тобто як функцію, що визначена на якійсь предметній області і змістом якої є висловлювання або їхні істинні значення. 3) У м о в о з н а в с т в і — *присудок*.

ПРЕДИКАТИ́ВНІСТЬ (від лат. praedicativus — стверджувальний, категоричний) — 1) У сучас. *логіці* — одне з осн. понять, що відображає об'єктивно існуючі зв'язки між ознаками і предметами. 2) У м о в о з н а в с т в і — синтаксична категорія, яка формує *речення*, надаючи його змістові характеру повідомлення про той чи ін. факт реальної дійсності. П. виражає осмислене співвіднесення в часі й способі ознаки (дії, якості або властивості) з предметом думки і тим самим робить речення одиницею, що оформлює і повідомляє окрему думку (напр., «Бузок цвіте», «Хай завжди буде сонце!»). У двоскладних реченнях носієм П. є *присудок*, в односкладних — т. з. головний член речення. Осн. засобами вираження П. є граматичні форми часу й способу дієслів-присудків та дієслівних зв'язок, *інтонація*, порядок слів.

І. К. Кучеренко
(П. в мовознавстві).

ПРЕДМЕ́Т — 1) Те саме, що й *річ*. 2) П. пізнання — сторони, властивості і відношення навколишнього світу, виділені в процесі *практики* і перетворені на об'єкт дослідження для розкриття їхніх специфічних закономірностей і структури (див. *Пізнання*). 3) Коло знань, що становить окрему дисципліну викладання (див. *Предмет навчальний*).

ПРЕДМЕ́Т НАВЧА́ЛЬНИЙ, дисципліна навчальна — науково обґрунтована система знань, умінь, навичок, дібраних з відповідних галузей науки, техніки й мистецтва для вивчення. Обсяг, зміст і послідовність вивчення П. н. має відповідати навч. планам і програмам для заг.-осв. школи, профтехучилищ, серед. спец. навч. закладів тощо, зміст — узгоджуватись з дидактичними принципами (див. *Дидактика*). До П. н. входять різні форми знань: наук. факти, уявлення, поняття, провідні ідеї й осн. теорії тієї чи ін. науки, а також система навч.-пізнавальних і практичних навичок, умінь. Виклад знань в П. н. може бути індуктивним (див. *Індукція* в логіці) й дедуктивним (див. *Дедукція*). Індуктивний виклад більш доцільний у поч. класах, дедуктивний — у старших. П. н. сприяє вихованню й розвиткові учнів. *В. О. Онищук.*

ПРЕДМЕ́ТИ ПРА́ЦІ — об'єкт прикладення людської праці в процесі виробництва з метою пристосування його для особистого або виробничого споживання. П. п. бувають двох видів: матеріали, що безпосередньо добуваються у природі і перетворюються на продукт (вугілля, руда, риба); матеріали, що пройшли попередню обробку (сировина). В результаті *науково-технічної революції* з'явився новий напрям змін у П. п.— створюються нові матеріали, які не існують у природі (полімери, синтетичні смоли тощо). Разом з *засобами праці* П. п. становлять *засоби виробництва*.

ПРЕДМЕ́ТИ СПОЖИВА́ННЯ — частина *сукупного суспільного продукту*, яку використовують у сфері невиробничого споживання для особистих і колективних потреб. До П. с. належать продукти харчування, предмети тривалого користування (житло, меблі, посуд) тощо. Переважну більшість предметів споживання створюють у с. г., галузях харч. й легкої пром-сті. В міру розвитку *продуктивних сил* дедалі значнішу роль у створенні П. с. відіграє хім., маш.-буд., приладобуд. пром-сть тощо. В умовах соціалізму нова природа поділу матеріальних благ на засоби виробн. і предмети особистого споживання полягає в тому, що виробн. засобів виробн. підпорядковано зміцненню відносин сусп. соціалістичної власності, розширенню виробн. предметів споживання з метою неухильного підвищення матеріального і культур. рівня трудящих і їхнього всебічного розвитку.

ПРЕДМЕ́ТНА СИСТЕ́МА НАВЧА́ННЯ — система організації навчально-виховного процесу, за якою кожний навч. предмет вивчається учнями під керівництвом учителя — спеціаліста з відповідної галузі науки, техніки й мистецтва. Принципи добору навч. предметів історично змінювалися залежно від зміни вимог держави до школи. В СРСР П. с. н. запроваджена в заг.-осв. школах, профтехучилищах, серед. спец. навч. закладах. В школах СРСР П. с. н. застосовується починаючи з 4 класу. В 1—3 класах усі предмети, як правило, викладає один учитель, а музику, образотворче мистецтво і фізкультуру — переважно спеціалісти з цих дисциплін. П. с. н. у рад. школі охоплює в логічній послідовності основи наук, техніки й мистецтва, забезпечує свідоме й глибоке засвоєння учнями системи знань, навичок і вмінь, сприяє *комуністичному вихованню*. *В. О. Онищук.*

ПРЕДМЕ́ТНО-КУРСОВА́ СИСТЕ́МА НАВЧА́ННЯ — система *навчання*, що передбачає вивчення навч. предметів і складання студентами (учнями) протягом навч. року *заліків* та *екзаменів* з предметів даного й наступного курсів (з додержанням послідовності вивчення дисциплін, що базується на їхній наступності та взаємозв'язку). Прийнята в СРСР у вищій *заочній освіті*, при цьому по змозі зберігаються принципи *курсової системи навчання*, яка застосовується на денних і вечірніх ф-тах (відділеннях) вузів.

ПРЕДНІЗОЛО́Н — синтетичний лікарський *гормональний препарат* з групи кортикостероїдних аналогів. Має протизапальну і антиалергічну дію. Застосовують у таблетках, розчинах для ін'єкцій і мазях при ревматизмі, артритах, деяких захворюваннях нирок, бронхіальній астмі тощо.

ПРЕДСТАВНИКИ́ ВЛА́ДИ — 1) Особи, які входять до складу держ. органу, що видає загальнообов'язкові нормативні акти (напр., депутати Верховної Ради УРСР або місцевих Рад нар. депутатів, члени уряду). 2) *Службові особи*, які постійно або тимчасово наділені в межах своєї компетенції правом давати обов'язкові вказівки особам, що не підпорядковані їм по службі (напр., суддя, прокурор, держ. інспектор, слідчий, дільничний уповноважений міліції). Обов'язковість виконання законних вимог П. в. забезпечується в разі потреби заходами держ. примусу (див., зокрема, *Злочини проти порядку управління*). Вбивство П. в. чи завдання йому тяжкого тілесного ушкодження з метою підриву чи ослаблення Рад. влади є *терористичним актом*.

ПРЕДСТАВНИ́ЦТВО в суді — юридичні відносини, на підставі яких одна особа (представник) виконує згідно з законом або статутом чи договором процесуальні дії в суді в інтересах іншої особи. *Основи цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* (ст. 28) і цивільно-процесуальні кодекси союзних республік (в УРСР — гл. 12 ЦПК УРСР) передбачають, що громадяни можуть вести свої справи в суді не лише особисто, а й через представника. Справи недієздатних (див. *Дієздатність*) осіб ведуть їхні законні представники. Справи *юридичних осіб* ведуть їхні органи або їхні представники. Представниками *сторін* і *третіх осіб* можуть бути *адвокати*, уповноважені профспілок тощо. П. має бути стверджене відповідним документом, зокрема *довіреністю*.

ПРЕЗЕ́РВИ (від лат. praeservo — запобігаю) — рибні харчові продукти з гострою заливкою, вміщені в герметичну тару. П. не піддають *пастеризації* або *стерилізації*. Зберігають їх при т-рі, не вищій за 2° С.

ПРЕЗИДЕ́НТ [від лат. praesidens (praesidentis) — той, хто сидить попереду, головує] — 1) *Глава держави* в більшості країн з респ. формою правління. В президентських *республіках* одночасно є *главою уряду*, обирається населенням. У парламентарних — обирається *парламентом* або спец. колегією, що складається в основному з його депутатів. 2) Виборний керівник деяких орг-цій і установ (громадських, наукових, міжнародних), у бурж. країнах — також *акціонерних товариств, корпорацій*.

ПРЕЗИ́ДІЯ (від лат. praesideo — сиджу попереду, головую) — 1) Група осіб, обраних для керівництва якими-небудь зборами (П. з'їзду, конференції тощо). 2) Керівний колегіальний орган деяких держ. і наук. установ та громад. орг-цій (напр., *Президія Ради Міністрів СРСР*, П. АН УРСР). Див. також *Президія суду*. 3) В СРСР, союзних рад. соціалістич.

республіках, Албанії, МНР, НДРЙ та УНР постійно діючий колегіальний орган, що виконує функції найвищого органу держ. влади в періоди між його сесіями (див. *Президія Верховної Ради СРСР, Президія Верховної Ради УРСР*). 4) Колективний *глава держави* в СФРЮ.

ПРЕЗИ́ДІЯ ВЕРХО́ВНОЇ РА́ДИ СРСР — постійно діючий орган *Верховної Ради СРСР*, що є підзвітний їй в усій своїй діяльності і здійснює в межах, передбачених *Конституцією СРСР*, функції найвищого органу державної влади у період між сесіями Верховної Ради СРСР. Правове становище, компетенція, порядок утворення і діяльності Президії визначено Конституцією СРСР, а також прийнятим відповідно до неї *Регламентом Верховної Ради СРСР*. Обирається з числа депутатів на першій сесії новообраної Верховної Ради СРСР на спільному засіданні палат — *Ради Союзу* і *Ради Національностей* — у складі Голови Президії Верховної Ради, Першого заступника Голови, 15 заступників Голови — по одному від кожної союзної республіки, Секретаря Президії і 21 члена Президії. У відповідності з статтею 121 Конституції СРСР Президія призначає вибори до Верховної Ради СРСР, скликає її сесії й координує діяльність постійних комісій палат Верховної Ради СРСР. Вона здійснює контроль за додержанням Конституції СРСР і забезпечує відповідність конституцій і законів союзних республік Конституції і законам СРСР, дає тлумачення законів СРСР, скасовує постанови і розпорядження *Ради Міністрів СРСР* і Рад Міністрів союзних республік у разі їхньої невідповідності законові. В галузі міжнар. відносин Президія ратифікує і денонсує міжнар. договори СРСР, призначає і відкликає дипломатичних представників СРСР в іноземних д-вах і при міжнар. орг-ціях, приймає вірчі й відкличні грамоти акредитованих при ній дипломатичних представників іноз. д-в. До компетенції Президії належить встановлення *орденів СРСР* і *медалей СРСР* і нагородження ними, встановлення почесних звань в СРСР і присвоєння їх, встановлення і присвоєння військ. звань, *дипломатичних рангів* та ін. спец. звань. Вона розв'язує питання прийому до *громадянства* СРСР і виходу з нього, позбавлення громадянства СРСР, надання притулку (див. *Право притулку*), видає загальносоюзні акти про *амністію* і здійснює *помилування*. В галузі захисту соціалістичної Вітчизни Президія утворює *Раду оборони СРСР* і затверджує її склад, призначає і змінює вище командування Збройних Сил СРСР; оголошує *воєнний стан* в окремих місцевостях або по всій країні, загальну або часткову мобілізацію; у період між сесіями Верховної Ради оголошує стан війни в разі воєнного нападу на СРСР або в разі необхідності виконання міжнар. договірних зобов'язань щодо взаємної оборони від *агресії*. Крім того, в період між сесіями Верховної Ради з наступним поданням на її затвердження на черговій сесії Президія вносить у разі необхідності зміни до чинних законодавчих актів СРСР; затверджує зміни кордонів між союзними республіками; за пропозицією Ради Міністрів СРСР утворює і ліквідує *міністерства СРСР* і *державні комітети СРСР;* за поданням Голови Ради Міністрів СРСР звільняє з посад і призначає окремих осіб, які входять до складу Ради Міністрів СРСР. Актами, що їх видає Президія Верховної Ради, є *укази* і постанови. Їх підписують Голова Президії Верховної Ради СРСР та її Секретар. Президія Верховної Ради СРСР користується правом *законодавчої ініціативи* у Верховній Раді СРСР. Після закінчення повноважень Верховної Ради СРСР її Президія зберігає свої повноваження аж до утворення новообраною Верховною Радою СРСР нової Президії. Новообрана Верховна Рада СРСР скликається Президією попереднього складу не пізніше як через 2 місяці після виборів. Президії Верховних Рад є також у союзних (див. *Президія Верховної Ради УРСР*) і авт. республіках; їхні функції визначено конституціями відповідних союзних і автономних республік.

О. Ф. Ватченко.

ПРЕЗИ́ДІЯ ВЕРХО́ВНОЇ РА́ДИ УРСР — постійно діючий орган *Верховної Ради УРСР*, що підзвітний їй у всій своїй діяльності і здійснює в межах, передбачених *Конституцією УРСР*, функції найвищого органу державної влади УРСР у період між сесіями Верховної Ради УРСР. За Конституцією УРСР обирається Верховною Радою УРСР з числа депутатів у складі Голови Президії Верховної Ради, 3 заступників Голови, Секретаря Президії і 20 членів Президії Верховної Ради УРСР. Президія обирається на першій сесії кожного чергового скликання на весь строк повноважень Верховної Ради. За Конституцією УРСР, осн. повноваженнями Президії є: призначення виборів до Верховної Ради УРСР і *місцевих Рад народних депутатів*, виборів до *районних* (*міських*) *народних судів* республіки; скликання сесій Верховної Ради УРСР; координація діяльності постійних комісій Верховної Ради УРСР; керівництво діяльністю місц. Рад нар. депутатів республіки. Вона здійснює контроль за додержанням Конституції УРСР; дає тлумачення респ. законів; скасовує постанови і розпорядження *Ради Міністрів УРСР*, рішення обласних, міських (міст респ. підпорядкування) Рад нар. депутатів у разі їхньої невідповідності законові. В галузі адм.-територіального устрою Президія визначає порядок розв'язання пов'язаних з цим питань; встановлює і змінює межі й районний поділ областей, вирішує питання про утворення районів і районів у містах, перетворення селищ на міста, встановлює підпорядкованість міст, провадить перейменування районів, міст та інших населених пунктів.

До компетенції Президії входить встановлення і присвоєння *звань почесних УРСР*; нагородження Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР; прийняття до громадянства УРСР; розв'язання питань про надання притулку (див. *Право притулку*), видання актів про *амністію* і здійснення *помилування* громадян, засуджених судами УРСР. У галузі міжнар. відносин Президія ратифікує і денонсує міжнар. договори УРСР; призначає і відкликає дипломатичних представників УРСР в іноз. державах і при міжнар. орг-ціях; приймає вірчі й відкличні грамоти акредитованих при ній дипломатичних представників іноз. д-в. Крім цих питань, що належать до відання Президії, вона в період між сесіями Верховної Ради УРСР, з наступним поданням на її затвердження на черговій сесії, вносить у разі необхідності зміни до чинних законодавчих актів УРСР; утворює області; за пропозицією Ради Міністрів УРСР утворює і ліквідує міністерства (див. *Міністерства УРСР*) і державні комітети УРСР; за поданням Голови Ради Міністрів УРСР звільняє з посади і призначає окремих осіб, які входять до складу Уряду республіки. Актами, що їх видає Президія з питань своєї компетенції, є *укази* і постанови. Їй належить право *законодавчої ініціативи* у Верховній Раді УРСР. Після закінчення повноважень Верховної Ради УРСР Президія зберігає свої повноваження до утворення новообраною Верховною Радою УРСР нової Президії. Правове становище, компетенція, порядок утворення і діяльності Президії визначено Конституцією УРСР 1978, а також *Регламентом Верховної Ради УРСР*, затвердженим Верховною Радою Української РСР 25.III 1980.

О. Ф. Ватченко.

ПРЕЗИ́ДІЯ РА́ДИ МІНІ́СТРІВ СРСР — постійний орган Уряду СРСР для вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням керівництва нар. господарством та інших питань держ. управління. Утворена постановою *Ради Міністрів СРСР* від 30.VII 1949 замість Бюро Ради Міністрів СРСР. Згідно з Конституцією СРСР (ст. 132) і *Законом СРСР про Раду Міністрів СРСР* Президія діє в складі Голови Ради Міністрів СРСР, перших заступників і заступників Голови. Засідання її проводяться регулярно (в міру необхідності), рішення приймаються більшістю голосів. При П. Р. М. СРСР діють постійні комісії, завдання, функції і порядок діяльності яких визначає Рада Міністрів СРСР. Крім того, для виконання окремих доручень Президії можуть утворюватися тимчасові комісії та ін. робочі органи. Акти П. Р. М. СРСР мають силу рішень Ради Міністрів СРСР і оформляються так само, як і її постанови.

М. Ф. Селиванов

ПРЕЗИ́ДІЯ РА́ДИ МІНІ́СТРІВ УРСР — постійний орган Уряду УРСР для розв'язання питань, пов'язаних із забезпеченням керівництва народним господарством, та ін. питань держ. управління. Згідно з Конституцією УРСР (ст.

119) і *Законом УРСР про Раду Міністрів УРСР* Президія діє в складі Голови Ради Міністрів УРСР, перших заступників і заступників Голови. До її складу можуть бути включені ін. члени Уряду. Рішення Президії приймаються на засіданнях, які проводяться регулярно, більшістю голосів. Має постійні комісії з питань: екон. зв'язків з зарубіжними країнами; науково-тех. прогресу; галузей групи «Б» і торгівлі; агропромислового комплексу. Завдання, функції і порядок діяльності комісій визначаються *Радою Міністрів УРСР*. Рішення комісій доводяться до відповідних орг-цій. як правило, у вигляді виписок з протоколів засідань комісій, за винятком тих рішень, які у встановленому порядку повинні оформлятися рішеннями Ради Міністрів УРСР.

М. Ф. Селивон.

ПРЕЗИ́ДІЯ СУ́ДУ — в СРСР орган, що здійснює функції судового нагляду та розв'язує ін. питання, покладені на нього *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій в СРСР*, а також законами про судоустрій союзних республік. Утворюється в Верховних судах АРСР, у крайових, обл., міських судах та судах авт. областей. Можуть бути утворені у Верховних судах союзних республік. Компетенція П. с. встановлюється законодавством союзних республік. В УРСР відповідно до Закону про судоустрій УРСР діють президія Верховного Суду УРСР, Президії обласних і Київ. міського судів. Вони розглядають протести на рішення, вироки, ухвали і постанови районних (міських) нар. судів, що набрали законної сили, матеріали узагальнень суд. практики, дані судової статистики; заслуховують звіти голів суд. колегій про їхню діяльність, а також розглядають питання роботи апарату суду. В засіданнях П. с. обов'язково бере участь прокурор.

Ф. Г. Тарасенко.

ПРЕЗИ́ДІЯ ЦК КОМПА́РТІЇ УКРАЇ́НИ — парт. орган, що його обирав пленум ЦК Компартії України для керівництва роботою партії між пленумами ЦК. Утворена в жовтні 1953 замість Бюро ЦК Компартії України, яке діяло з вересня 1952. У червні 1966 Президію ЦК Компартії України перетворено на *Політичне бюро ЦК Компартії України*.

ПРЕЗИ́ДІЯ ЦК КПРС — керівний парт. орган, що його обирав пленум ЦК КПРС для керівництва роботою партії між пленумами. Утворена 16.X 1952 замість Політбюро ЦК ВКП(б) відповідно до Статуту партії, затвердженого *Дев'ятнадцятим з'їздом КПРС*. Постановою *Двадцять третього з'їзду КПРС* (1966) Президію ЦК КПРС було знову перетворено на *Політичне бюро ЦК КПРС*.

ПРЕЗИНДЖА́НТРОП (від лат. prae — перед і *зинджантроп*) — викопний вищий примат, фрагменти черепа і кістки якого були відкриті 1960 Л. *Лікі* в ущелині *Олдовай* (Танзанія). Об'єм мозку — бл. 600 см³. Давність П., визначена за калій-аргоновим методом, — дещо менша за 2 млн. років. Оскільки П. приписували олдовайську культуру оббитих гальок, деякі вчені зараховували його до роду Homo habilis (людина вміла). Тепер за комплексом морфологічних ознак П. відносять до прогресивних форм *австралопітеків* (Australopithecus habilis). Див. також *Антропогенез*.

Літ.: Рогинский Я. Я., Левин М. Г. Антропология. М., 1978.

В. Д. Дяченко.

ПРЕЗУ́МПЦІЯ (лат. praesumptio — припущення) — 1) Припущення, що грунтується на ймовірності. 2) У п р а в і — закріплене в законі припущення про існування певного факту, реальність якого вважається істиною і не потребує доказів. Так, на підставі П. держ. власності *безхазяйне майно* надходить у власність держави і стає державною власністю (ст. 32 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*). За сферою дії розрізняють заг. П., що поширюються на всі галузі рад. права (напр., П. істинності актів держ. органів), і спеціальні, які діють лише в певних галузях чи *інститутах* права (напр., *презумпція невинності*).

ПРЕЗУ́МПЦІЯ НЕВИ́ННОСТІ — принцип рад. *кримінального судочинства*, за яким особа, підозрювана або обвинувачена у вчиненні *злочину*, вважається невинною доти, поки її винність (див. *Вина*) не доведена в порядку, передбаченому законом. Одна з гарантій як конституційного положення про те, що ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше як за вироком суду й відповідно до закону (ст. 160 Конституції СРСР, ст. 158 Конституції УРСР), так і конституційного *права обвинуваченого на захист*. П. н. нерозривно пов'язана з обов'язком доказування винності, що відповідно до ст. 14 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* покладено на органи *дізнання, слідчого, прокурора* і суд. З П. н. випливає ряд важливих положень, закріплених, зокрема, у ст. 15, 22, 213, 327 КПК УРСР: а) обов'язок доведення вини *обвинуваченого*, як і всіх ін. обставин кримінальної справи, покладено на органи Рад. д-ви, визначені законом; б) обвинувачений не зобов'язаний доводити свою невинність; якщо він не зміг або не побажав навести *докази* на свою користь, це не може бути використане проти нього і служити підставою для визнання його винним; в) забороняється домагатись показань обвинуваченого шляхом насильства, погроз та ін. незаконних заходів; г) усі сумніви щодо доведеності *обвинувачення*, якщо їх неможливо усунути, тлумачаться на користь обвинуваченого. П. н. передбачає, що до остаточного розв'язання питання про винність особи, яку підозрюють або обвинувачують у вчиненні злочину, не можна виступати в пресі, по телебаченню і радіо, на зборах з категоричними твердженнями про те, що ця особа є злочинцем. Після набрання вироком законної сили П. н. припиняє свою дію.

ПРЕЙСКУРА́НТ (від нім. Preis — ціна і франц. courant — поточний) — систематизований довідник цін (тарифів) за групами й видами товарів і послуг. В СРСР видають окремо П. оптових, роздрібних і *закупівельних цін*, тарифів на послуги транспорту, підприємств побутового та комунального обслуговування. В П. зазначають назву виробу (продукції) за стандартом або тех. умовами, присвоєну марку (шифр, модель, артикул), номер стандарту, одиницю виміру, ціну тощо. Затверджують П. Держ. к-т цін СРСР, держ. к-ти цін союзних республік, Ради Міністрів авт. республік, крайові (обл.) виконкоми та міськвиконкоми міст республіканського підпорядкування залежно від того, на який з цих органів покладено постановами уряду затвердження відповідних цін.

ПРЕЙСКУРА́НТНІ ЦІ́НИ — ціни, включені в спеціальний довідник — *прейскурант*. Встановлюють на продукцію серійного або масового виробн., як правило, без зазначення строку їхньої дії. В СРСР прейскурантні *роздрібні ціни* застосовують, продаючи товари через держ. і кооп. роздрібну торгівлю. Прейскурантні *оптові ціни* на товари виробничого призначення застосовують при розрахунках постачальників з підприємствами та організаціями-покупцями.

ПРЕКО́С (франц. précose — ранній, скороспілий) — порода *тонкорунних овець* м'ясо-вовнового напряму. Виведена в кінці 19 ст.

Баран породи прекос.

у Франції схрещуванням мериносів *рамбульє* з м'ясною лейстерською породою. Пізніше П. удосконалювали в Німеччині, звідки їх завезено в СРСР (1926—31). Жива маса баранів 100—110 кг, вівцематок 55—60 кг. Шкіра без складок. Настриг вовни з баранів 8—10 кг, з вівцематок 3,8—4,2 кг. Довж. вовни 7—10 см, тонина 58—64 якості, вихід чистої вовни 45—50%. Плодючість 140—150 ягнят на 100 маток. Вівці великі, скороспілі. Ягнята в 6 місяців досягають 40—45 кг. Розводять П. у країнах Європи, Північної Африки, в СРСР, зокрема на Україні.

ПРЕКРА́СНЕ — категорія *естетики*, що характеризує явища матеріального і духовного світу, які мають найвищу естетичну цінність. Має відносний, конкретно-істор. характер. Уже в античній філософії П. оцінювалося з протилежних світогляднцьких позицій. Для *Платона* П.— вічна божественна

ідея, від якої залежить існування всіх прекрасних явищ. *Арістотель* вбачав у П. властивість самої об'єктивної дійсності. Осн. формами П. він вважав порядок, розмірність, визначеність і доцільність. Середньовічні автори реліг. трактатів у П. вбачали втілення бога. Мислителі епохи *Відродження* вірили в об'єктивність П. і його найвищою мірою вважали гармонійно розвинену людину. Ідеологи *Просвітительства* (Д. *Дідро*, Г. *Лессінг*) дотримувалися матеріалістичних поглядів на П., пов'язуючи його з уявленнями про досконале суспільство. Д. *Юм* і І. *Кант* заперечували об'єктивну основу П. Історичний і діалектичний підхід до П. на ідеалістичній основі розвивав Г. В. Ф. *Гегель*. Для нього П.— «чуттєва видимість ідеї»; природа — недосконала, лише в мистецтві, в ідеалі досягається дійсно П.

Матеріалістичне розуміння П. обґрунтовували рос. і укр. революц. демократи (В. Г. *Бєлінський*, Т. Г. *Шевченко*, М. Г. *Чернишевський*, І. Я. *Франко* та ін.), розглядаючи П. як властивість самої дійсності. М. Г. Чернишевський проголосив тезу: «П.— це життя». Сучасна бурж. естетика (Д. *Сантаяна*, Б. *Кроче*) в осн. дотримується ідеалістичних поглядів на П., зводячи П. в мистецтві в кращому разі лише до досконалості форми, стирає відмінність між П. і *потворним*. Марксизм-ленінізм пов'язує П. з практичною *діяльністю* людини, з її здатністю формувати «матерію також і за законами краси» (Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 527). Об'єктивні закономірності П. (*симетрія, гармонія, доцільність, ритм* тощо) набули естетичної значимості у процесі пізнання і перетворення світу людиною. Тому сприйняття властивостей П., розуміння його сутності залежать від сусп. людських цінностей, від здатності П. давати людині радість, найвищу насолоду, будити почуття свободи.

Категорія П. тісно пов'язана з категоріями доброго й істинного. В людських відносинах П. виступає водночас моральним і *піднесеним*. Формування цілісної, морально досконалої, гармонійно розвиненої людини, здатної не лише розуміти і оберігати красу в природі й суспільстві, а й творити «за законами краси», боротися за ідеали П.— мета *комуністичного виховання*. В науці П. виступає як найвища міра істинного відображення і досконалого вираження законів об'єктивного світу. В мистецтві П. досягається на основі органічної єдності глибини й істинності ідей з художньою довершеністю форми.

Літ.: Столович Л. Н. Категория прекрасного и общественный идеал. М., 1969.

М. В. Гончаренко.

ПРЕЛА́Т (лат. praelatus, букв.— поставлений попереду) — почесне найменування представників вищого духівництва в *католицизмі* (*кардинала, архієпископа, єпископа*); титул архієпископа і єпископа в *англіканській церкві*; в ряді європ. країн — глава місцевого протестантського духівництва.

ПРЕЛІМІНА́РНИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР (від франц. preliminaire — попередній) — попередня угода, за якою воюючі сторони визначають основні положення майбутнього *мирного договору*. П. м. д. не є обов'язковим етапом укладення мирного договору.

ПРЕЛЮ́ДІЯ, прелюд (від лат. praeludo — граю попередньо, роблю вступ) — інструментальна п'єса вільного, часто імпровізаційного характеру. Виникла як імпровізаційний вступ до музичного твору.

До 18 ст. розвинулась у самостійну п'єсу, витриману в одному настрої. П. увійшла також у деякі циклічні твори (напр., цикли П. і фуг з «Добре темперованого клавіру» Й. С. Баха, «24 прелюдії і фуги» Д. Шостаковича). Існують цикли, що складаються лише з прелюдій (у Ф. Шопена, О. Скрябіна, С. Рахманінова, Д. Кабалевського, Л. Ревуцького).

ПРЕМ'Є́РА (франц. première, букв.— перша) — перший платний показ театральної вистави, естрадної, концертної або циркової програм, кінофільму, телефільму тощо. Іноді прем'єрою називають кілька перших вистав.

ПРЕМ'Є́Р-МІНІ́СТР (франц. premier ministre — перший міністр) — *глава уряду* в ряді д-в. Як правило, призначається *главою держави* і є лідером партії (або коаліції партій), що має більшість у парламенті, керівником її парламентської фракції.

ПРЕ́МІЇ ІМЕНІ ВИДАТНИ́Х УЧЕ́НИХ УКРАЇ́НИ — запроваджене заохочення (почесне й матеріальне) кращих наук. праць, винаходів і відкриттів, що мають важливе значення для розвитку науки й нар. господарства. Присуджуються щороку Президією АН УРСР на підставі проведених конкурсів. 1) Премія імені О. О. Богомольця. Засн. 1946. Названо ім'ям укр. рад. патофізіолога, державного і громадського діяча, академіка О. О. *Богомольця*. Присуджується за видатні наук. праці в галузі фізіології й теор. медицини. 2) Премія імені В. І. Вернадського. Засн. 1972. Названо ім'ям радянського природознавця, основоположника геохімії та біохімії, академіка В. І. *Вернадського*. Присуджується за видатні наук. праці в галузі геології, геохімії, геофізики та гідрофізики. 3) Премія імені В. М. Глушкова. Засн. 1982. Названо ім'ям укр. рад. вченого в галузі кібернетики, академіка В. М. *Глушкова*. Присуджується за видатні досягнення в галузі кібернетики, загальної теорії обчислювальних машин і систем. 4) Премія імені О. М. Динника. Засн. 1972. Названо ім'ям укр. рад. вченого в галузі механіки, академіка О. М. *Динника*. Присуджується за видатні наук. праці в галузі механіки й машинобудування. 5) Премія імені Д. К. Заболотного. Засн. 1967. Названо ім'ям укр. радянського мікробіолога й епідеміолога, академіка Д. К. *Заболотного*. Присуджується за видатні наук. праці в галузі мікробіології, вірусології, епідеміології та зоології. 6) Премія імені М. М. Крилова. Засн. 1964. Названо ім'ям укр. радянського математика, академіка М. М. *Крилова*. Присуджується за видатні наук. праці в галузі математики, матем. фізики й теор. кібернетики. 7) Премія імені С. О. Лебедєва. Засн. 1976. Названо ім'ям радянського електротехніка, академіка С. О. *Лебедєва*. Присуджується за видатні досягнення в галузі обчислювальної техніки, приладобудування і створення засобів і систем автоматизації управління. 8) Премія імені Д. З. Мануїльського. Засн. 1972. Названо ім'ям рад. парт. і держ. діяча, академіка АН УРСР Д. З. *Мануїльського*. Присуджується за видатні наук. праці в галузі історії, філософії, держави і права. 9) Премія імені О. В. Палладіна. Засн. 1973. Названо ім'ям укр. радянського біохіміка, академіка О. В. *Палладіна*. Присуджується за видатні наук. праці в галузі біохімії й молекулярної біології. 10) Премія імені Є. О. Патона. Засн. 1964. Названо ім'ям укр. рад. вченого в галузі електрозварювання й мостобудування, академіка АН УРСР Є. О. *Патона*. Присуджується за видатні наук. праці в галузі створення нових металевих матеріалів і методів їх обробки. 11) Премія імені Л. В. Писаржевського. Засн. 1964. Названо ім'ям укр. радянського хіміка, академіка Л. В. *Писаржевського*. Присуджується за видатні наук. праці в галузі хімії та хім. технології. 12) Премія імені Г. Ф. Проскури. Засн. 1974. Названо ім'ям укр. рад. вченого в галузі гідромашинобудування й гідромеханіки, академіка АН УРСР Г. Ф. *Проскури*. Присуджується за видатні наук. праці в галузі енергетики. 13) Премія імені Л. П. Симиренка. Засн. 1980. Названо ім'ям укр. помолога і плодовода Л. П. *Симиренка*. Присуджується за видатні праці в галузі садівництва. 14) Премія імені К. Д. Синельникова. Засн. 1974. Названо ім'ям укр. рад. фізика, академіка АН УРСР К. Д. *Синельникова*. Присуджується за видатні наук. праці в галузі фізики. 15) Премія імені І. Я. Франка. Засн. 1979. Названо ім'ям укр. письменника, громад. і політ. діяча революц.-демократичного напряму І. Я. *Франка*. Присуджується за видатні роботи в галузі філології, етнографії та мистецтвознавства. 16) Премія імені М. Г. Холодного. Засн. 1972. Названо ім'ям укр. рад. ботаніка, академіка АН УРСР М. Г. *Холодного*. Присуджується за видатні наук. праці в галузі ботаніки і фізіології рослин. 17) Премія імені О. Г. Шліхтера. Засн. 1972. Названо ім'ям парт. і держ. діяча, академіка АН УРСР О. Г. *Шліхтера*. Присуджується за видатні наук. праці в галузі економіки. 18) Премія імені В. Я. Юр'єва. Засн. 1964. Названо ім'ям укр. рад. селекціонера-рослинника, академіка АН УРСР В. Я. *Юр'єва*. Присуджується за видатні праці в галузі генетики і створення нових методів акліматизації, селекції й гібридизації рослин і тварин, виведення нових, більш високоврожайних сортів сільськогосподарських культур та високопродук-

ДЕРЖАВНІ ПРАПОРИ С Р С Р І СОЮЗНИХ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

Союз Радянських Соціалістичних Республік

РРФСР

Українська РСР

Білоруська РСР

Узбецька РСР

Казахська РСР

Грузинська РСР

Азербайджанська РСР

Литовська РСР

Молдавська РСР

Латвійська РСР

Киргизька РСР

Таджицька РСР

Вірменська РСР

Туркменська РСР

Естонська РСР

До ст. **Прапор державний.**

ПРАПОРИ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ СРСР

Гвардійських частин і з'єднань. 1941

Частин і з'єднань

Військово-Повітряних Сил

Військово-Морського Флоту

ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКІ ПРАПОРИ СЛУЖБОВИХ ОСІБ

Верховного Головнокомандуючого Збройними Силами

Міністра оборони

Начальника Генерального штабу Збройних Сил

Головнокомандуючого Військово-Морським Флотом

Начальника Головного штабу Військово-Морського Флоту

Командуючого флотом

Командуючого флотилією, ескадрою

Командира з'єднання кораблів

Командира з'єднання кораблів прикордонних військ

До статей **Прапори військові, Прапори військово-морські.**

ДЕРЖАВНІ ПРАПОРИ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

До ст. **Прапор державний.**

ДЕРЖАВНІ ПРАПОРИ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН *(продовження)*

ІРАН

ІРЛАНДІЯ

ІСЛАНДІЯ

ІСПАНІЯ

ІТАЛІЯ

ЙЄМЕНСЬКА АРАБСЬКА РЕСПУБЛІКА

ЙОРДАНІЯ

КАМЕРУН

КАМПУЧІЯ

КАНАДА

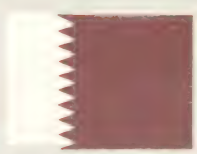
КАТАР

КЕНІЯ

КИТАЙ

КІПР

КІРІБАТІ

КОЛУМБІЯ

КОМОРСЬКІ ОСТРОВИ

КОНГО

КОРЕЙСЬКА НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА

КОСТА-РІКА

КУБА

КУВЕЙТ

ЛАОС

ЛЕСОТО

ЛІБЕРІЯ

ЛІВАН

ЛІВІЯ

ЛІХТЕНШТЕЙН

ЛЮНСЕМБУРГ

МАВРІКІЙ

МАВРІТАНІЯ

МАДАГАСКАР

МАЛАВІ

МАЛАЙЗІЯ

МАЛІ

МАЛЬДІВСЬКА РЕСПУБЛІКА

МАЛЬТА

МАРОККО

МЕКСІКА

МОЗАМБІК

МОНАКО

МОНГОЛЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

НАРОДНА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА ЙЄМЕН

НАУРУ

НЕПАЛ

НІГЕР

НІГЕРІЯ

НІДЕРЛАНДИ

НІКАРАГУА

НІМЕЦЬКА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА

НОВА ЗЕЛАНДІЯ

НОРВЕГІЯ

ОБ'ЄДНАНІ АРАБСЬКІ ЕМІРАТИ

ОМАН

До ст. **Прапор державний.**

ДЕРЖАВНІ ПРАПОРИ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН *(продовження)*

До ст. **Прапор державний.**

Примітка. Державні прапори зарубіжних країн дано за станом на 1.VII 1980. Зображення прапорів виконано в одному розмірі, хоч їхні дійсні пропорції різні.

тивних порід тварин. 19) Премія імені М. К. Янгеля. Засн. 1977. Названо ім'ям укр. радянського вченого в галузі механіки, академіка М. К. *Янгеля*. Присуджується за видатні досягнення в галузі прикладної й тех. механіки. Розмір кожної премії — 1200 крб. *В. М. Пелих.*

ПРЕ́МІЇ ЛІТЕРАТУ́РНІ УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР — заохочення (почесне і матеріальне) авторів за досягнення в різних жанрах літератури. 1) Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка (див. *Державні премії УРСР*). 2) Премія імені М. Т. Рильського. Засн. 1972 постановою Ради Міністрів УРСР. Названо ім'ям укр. рад. поета М. Т. *Рильського*. Присуджується спільним рішенням Держкомвидаву УРСР і Спілки письменників України за кращі худож. переклади укр. мовою творів письменників народів СРСР і зарубіж. країн, а також за переклади мовами народів світу творів укр. л-ри щороку 19. III — на день народження М. Т. Рильського. Розмір премії — 1 тис. крб. 3) Премія імені П. Г. Тичини «Чуття єдиної родини». Засн. 1973 постановою Ради Міністрів УРСР. Названо ім'ям укр. рад. поета П. Г. *Тичини*. Присуджується спільним рішенням Держкомвидаву УРСР і Спілки письменників України за кращі літ.-худож. твори, що виховують трудящих у дусі соціалістич. інтернаціоналізму і глибоко розкривають торжество ленінської нац. політики КПРС, братню дружбу та єдність народів нашої країни. Присуджується щороку 27.I — на день народження П. Г. Тичини. Розмір премії — 1 тис. крб. 4) Республіканська премія УРСР в галузі літературно-художньої критики. Засн. 1973 постановою Ради Міністрів УРСР. Присуджується спільним рішенням Держкомвидаву УРСР, Спілки письменників і Спілки журналістів України щороку за кращі роботи, що утверджують ленінські принципи партійності і народності, глибоко аналізують явища, тенденції і закономірності сучас. худож. процесу, розробляють теоретич. проблеми соціалістич. реалізму, сприяють боротьбі за високий ідейно-естетичний рівень рад. мистецтва, з класових позицій оцінюють історію рад. і дореволюц. культури, викривають бурж. ідеологію, ревізіоністські естетичні концепції і декадентські течії. Розмір премії — 1 тис. крб. 5) Премія імені Лесі Українки. Засн. 1971 постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР. Названо ім'ям укр. письменниці Лесі *Українки*. Присуджується спільним рішенням Держкомвидаву УРСР і Спілки письменників України за високоідейні, художньо досконалі твори для дітей, що сприяють комуністичному вихованню підростаючого покоління, щороку 25.II — на день народження Лесі Українки. Розмір премії — 1 тис. крб. 6) Премія Ленінського комсомолу України імені М. О. Островського. Засн. 1958 ЦК ЛКСМ України. Названо ім'ям рос. рад. письменника М. О. *Островського*. Присуджується бюро ЦК ЛКСМ України за кращі літ., журналістські і публіцистичні, музичні, концертно-виконавські твори, досягнення в галузі образотворчого і театрального мистецтва й кінематографії. З 1959 по 1963 присуджувалась щороку. В 1964 не присуджувалась; 1965—68 — щороку, з 1968 — раз у два роки 29.X — на день народження Ленінського комсомолу. Розмір премії — 1 тис. крб. 7) Республіканська премія імені Я. О. Галана в галузі журналістики, публіцистики та кінопубліцистики. Засн. 1964 Спілкою журналістів України. Названо ім'ям укр. письменника Я. О. *Галана*. Присуджується секретаріатом Спілки журналістів України щороку за високоідейні твори в різних жанрах журналістики і публіцистики, що здобули широке громадське визнання, до Дня преси (5.V). Розмір премії — 500 крб. 8) Премія імені А. В. Головка. Засн. 1979 рішенням пленуму правління Спілки письменників України. Названо ім'ям укр. рад. письменника А. В. *Головка*. Присуджується щороку за кращий роман. Розмір премії — 1 тис. крб.9) Премія імені Ю. І. Яновського. Засн. 1982 рішенням пленуму правління Спілки письменників України. Названо ім'ям укр. рад. письменника Ю. І. *Яновського*. Присуджується за кращі твори в галузі новелістики, опубліковані в журн. «Вітчизна» або інших респ. виданнях; твори, що відповідають високим ідейно-худож. вимогам, поставленим перед цим літ. жанром, розкривають рад. спосіб життя, важливі теми сучасності або теми історичного та істор.-революц. минулого укр. народу. Розмір премії — 1 тис. крб. 10) Премія імені І. Я. Франка (див. *Премії імені видатних учених України*). 11) Премія імені П. М. Усенка вид-ва «Молодь». Засн. 1976 постановою секретаріату ЦК ЛКСМ України. Названо ім'ям укр. рад. поета П. М. *Усенка*. Присуджується за худож. твори на комсомольську тематику, в яких оспівується комсомольська героїка сьогодення, яскраво й переконливо розкривається образ нашого сучасника — людини передових комуністичних ідеалів, борця за мир і дружбу народів. Присуджується щороку 29.X — на день народження комсомолу. Розмір премії — 300 крб. 12) Премія імені О. І. Копиленка журналу «Барвінок». Засн. 1978 постановою секретаріату ЦК ЛКСМ України. Названо ім'ям укр. рад. письменника О. І. *Копиленка*. Присуджується за кращі художні твори й ілюстрації, що відображають життя жовтенят і піонерів, учнівських колективів, суспільно-корисну працю дітей, високу громадську активність підростаючого покоління, за твори, що виховують учнів у дусі рад. патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму. Присуджується щороку 1.VI — в Міжнародний день захисту дітей. Розмір премії — 300 карбованців.

Літ.: Писатели — лауреаты премий СССР и союзных республик. Львов, 1980; Бабич Є. К., Рогова П. І. Письменники Радянської України — лауреати (1941—1979). Бібліографічний покажчик. К., 1979. *С. П. Стрєлкова.*

ПРЕ́МІКСИ (від лат. praemixtus — попередньо змішаний) — однорідна збагачувальна суміш біологічно активних речовин (вітамінів, антибіотиків, ферментів, гормональних і хіміко-терапевтич. препаратів, мікроелементів, амінокислот) з наповнювачами (висівки, кукурудзяне, вівсяне, пшеничне і трав'яне борошно, макуха тощо). Застосовують для підвищення поживності *комбікормів* і поліпшення біол. дії їх на організм тварин. За складом розрізняють П. вітамінні, мінеральні, вітамінно-терапевтичні тощо. П. виробляють на спеціалізованих або комбікормових заводах і згодовують різним видам і віковим та виробн. групам тварин, що підвищує їхню продуктивність. *В. М. Хрящевський.*

ПРЕМІЮВА́ННЯ — в СРСР одна з форм матеріального стимулювання працівників за високі трудові показники. Премії бувають колективні та індивідуальні. Розрізняють П. одноразове та за преміальною системою оплати праці. Одноразову премію виплачують за рахунок спеціально передбачених для цього коштів. Одним з джерел преміювання є *фонди матеріального заохочення*. Преміювання застосовують у поєднанні з моральними стимулами. Премії виплачують періодично — щомісяця або щокварталу. Розмір премій встановлюють диференційовано за професіями та групами робітників залежно від виконання встановлених показників і додержання ін. умов преміювання. Преміювання колгоспників здійснюється здебільшого залежно від фактично досягнутих результатів праці колективом в цілому і кожним працівником; при цьому враховують поліпшення екон. показників порівняно з попередніми роками. П. здійснюють на підставі положень про преміювання, що їх затверджують галузеві м-ва й відомства за погодженням з відповідними радами профспілок, на основі Типових положень про преміювання. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.VII 1979 про вдосконалення госп. механізму передбачено підвищити роль трудових колективів у розв'язанні питань матеріального заохочення, а також посилити зв'язок П. з результатами *соціалістичного змагання*. *Р. А. Сліпоморий.*

ПРЕ́МІЯ (від лат. praemium — нагорода, винагорода) — 1) Одна з форм заохочення, нагорода за успіхи чи заслуги в певній галузі суспільно корисної діяльності. В СРСР встановлено *Ленінські премії, Державні премії СРСР* та ін. Держ. премії встановлено в рад. союзних республіках (див. *Державні премії УРСР*), у ряді ін. соціалістичних країн. Є П. імені видатних учених (див., напр., *Премії імені видатних учених України*), міжнар. П. (напр., *Міжнародні Ленінські премії «За зміцнення миру між народами», Нобелівські премії*) тощо. 2) Грошова сума, сплачувана понад осн. *заробітну плату* як заохочення за успішну трудову діяльність. Див. *Преміювання*.

Премчанд.

С. П. Преображенська.

Преображенська церква в селі Великих Сорочинцях. 1732.

ПРЕ́МЧАНД [справж. ім'я та прізв.— Дханпатрай Шріваставі; 31.VII 1880, с. Ламхі поблизу Бенареса (Варанасі) — 8.X 1936, Бенарес (Варанасі)] — індійськ. письменник і публіцист. Засновник критичного реалізму в л-рах гінді та урду. Писав обома мовами. В творчості П. відбився процес політ. пробудження нар. мас Індії, їхня боротьба за соціальні права й нац. визволення. Особливої уваги надавав проблемам інд. села, таврував жорстокі утиски селян поміщиками та лихварями. Деякий час перебував під впливом ідеології М. К. *Ганді* та Ауробіндо Гхоша.

В окремих творах П. проступають ідеї морального самовдосконалення людини, перевиховання суспільства проповіддю добра. В творах останнього періоду з'являється образ нового позитивного героя — борця за краще майбутнє народу. Збірки оповідань «Любов до батьківщини» (1909) та «Ратний шлях» (1932) за політ. загостреність були конфісковані колоніальною владою. Перекладав на гінді твори Л. Толстого, А. Франса, Дж. Голсуорсі та ін. Автор бл.40 збірок оповідань, 13 романів і повістей, кількох п'єс, багатьох публіцистичних і літ.-критичних статей. Найвідоміші романи: «Притулок» (1918), «Оселя любові» (1922), «Нірмала» (1923), «Арена» (1925), «Жертовна корова» (1936). П.— один із засновників Асоціації прогресивних письменників Індії (1936). Захоплювався будівництвом нового життя в СРСР, пропагував ідеї соціалізму й інтернаціоналізму.

Тв.: Укр. перекл.— Свято кохання. К., 1976; Рамаяна. Прозовий переказ для дітей Премчанда. К., 1979; Завдання літератури. «Всесвіт», 1976, № 11; Жертовна корова. К., 1979; Рос. перекл.— Колодец тхакура. М., 1955; Жертвенная корова. М., 1956; Змеиный камень. М., 1957; Поле битвы. М., 1958; Рассказы.— Нирмала. М., 1958; Секрет цивилизации. М., 1958; Растрата. М., 1961; Арена. Л., 1967; Ратный путь. М., 1969; Избранное. Л., 1979.

Літ.: Покальчук Ю. Про народ і для народу. «Всесвіт», 1961, № 4; Балин В. И. Премчанд-новеллист. Л., 1973; Азарх А. Э. Премчанд. Биобиблиографический указатель. М., 1962.

Ю. В. Покальчук.

ПРЕ́НСА ЛАТІ́НА (ПЛ; ісп. PL, Prensa Latina) — латиноамер. інформаційне агентство (акціонерне товариство латиноамер. країн). Засн. 1959. Має 35 відділень і кореспондентських пунктів у різних країнах і регіонах земної кулі. Зв'язане угодами про обмін інформацією з 50 агентствами світу. Видає 7 бюлетенів латиноамер. новин ісп. і англ. мовами, журн. «Куба» (ісп. і рос. мовами) та ін. Міститься в Гавані.

ПРЕОБРАЖЕ́НСЬКА Софія Петрівна [14 (27).IX 1904, Петербург— 21.VII 1966, Ленінград] — рос. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. СРСР (з 1955). В 1928 закінчила Ленінгр. консерваторію (клас співу І. *Єршова*). В 1928—59 — солістка Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. Партії: Марфа («Хованщина» Мусоргського), Графиня («Пікова дама» Чайковського), Азучена («Трубадур» Верді), Єфросинія («Сім'я Тараса» Кабалевського). Концертна діяльність. У 1947—54, 1960—61 викладала в Ленінгр. консерваторії (з 1949 — професор). Нагороджена 2 орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1951.

ПРЕОБРАЖЕ́НСЬКА ЦЕ́РКВА в селі Великих Сорочинцях — пам'ятка укр. архітектури. Збудовано 1732 на замовлення гетьмана Данила *Апостола* — прадіда братів-декабристів С. і М. Муравйових-Апостолів. Спочатку мала дев'ять бань (залишилося п'ять). Розташовані уступами маси церкви групуються навколо центр. бані. Усі грані храму оформлено широкими *пілястрами*. Центр. барабан — у формі дванадцятикутника. Карнизи, фронтончики, наличники вікон і дверей, пілястри біля порталів та карниз на рівні хорів оздоблено різьбленням, в мотивах якого використано поряд з елементами класичної архітектури мотиви народного орнаменту, трилисники, розетки та антропоморфні чоловічі й жіночі постаті. На стіні бабинця — гетьманський герб. Дерев'яний іконостас (шир. 20 м., вис. 17 м). На іконах (їх понад 100, деякі зберігаються у київ. ДМУОМ) — жанрові сцени; зображення «святих» («Деісус», «Покрова», «Введення до храму»). Багаті, складні і заразом легкі драпіровки, граціозність форм та ліній свідчать про вплив стилю *рококо*.

О. В. Замостьян.

ПРЕРА́ДОВИЧ (Preradović) Петар [19.III 1818, Грабровниця — 18.VIII 1872, Фарафельд (Відень)] — хорват. поет. Був генералом австр. армії. Починав писати нім. мовою. Популярність здобув віршем «Вже світає — буде день...» (1844; у перекл. П. Грабовського — «Світає»). В поетичній зб. «Первістки» (1846) переважала інтимна й патріотична лірика; вірш «Мандрівник» став своєрідним символом *ілліризму*. Патріотичні мотиви притаманні й зб. «Нові поезії» (1851) та драмі «Кралевич Марко» (1852). Пізніші твори виразно дидактичні, часом набувають містичного забарвлення. Перекладав з нім., англ. та ін. європ. мов. Прах П. 1879 перенесено до м. Загреба.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Грабовський П. Зібрання творів, т. 1. К., 1959; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поэзия Югославии в переводах русских поэтов. М., 1976.

В. Г. Гримич.

ПРЕРАФАЕЛІ́ТИ (від лат. prae — перед і *Рафаель*) — англ. художники й письменники 2-ї пол. 19 ст., які намагалися відродити «щирість», «наївну релігійність» середньовічного й ранньоренесансного мистецтва («до Рафаеля»). «Братство прерафаелітів» було засн. 1848 поетом і живописцем Д. Г. *Россетті*, художниками Дж. Е. Міллесом, Г. Гентом, які зазнали впливу Ф. М. Брауна. Теоретиком і пропагандистом П. був Дж. Рескін. П. протиставляли *академізму* «священний вогонь», «живу віру» т. з. *примітивів*. В їхніх творах переважали риси декоративності та деталізації. Близькими по духу до П. були поети А. Теннісон, Р. Браунінг, а пізніше — А. Ч. Суїнберн. У 1853 «Братство» розпалося. Нового піднесення воно зазнало в 2-й половині 50-х рр. 19 ст., коли навколо Россетті згрупувалися художники У. Морріс, Е. Бернс-Джонс та ін. Їхній живопис стає площинним, орнаментальним, набуває містичності. Морріс намагався протиставити машинному виробництву ручне (майстри Ф. М. Браун, А. Х'югс, арх. Ф. Уебб). Ідеї П. вплинули на розвиток *символізму* й стилю *модерн*.

ПРЕ́РІЇ (англ. prairies, від франц. prairie — лука) — 1) Група формацій трав'янистої рослинності степового або саванного типу у Пн. Америці (в межах Канади та США). Формуються на чорноземовидних грунтах. Переважають дерновинні злаки: ковила, бородач тощо. Деревна рослинність гол. чин. по долинах рік і на найбільш зволожених знижених ділянках рельєфу. 2) Безлісі рівнини Пн. Америки з густою трав'янистою рослинністю. Простягаються між Скелястими горами та долиною р. Міссісіпі. Поверхня — плато заввишки до 1000—1500 м. Клімат континентальний. Майже всю тер. П. розорано, це важливі с.-г. райони США та Канади.

ПРЕРОГАТИ́ВА (лат. praerogativa — переважне право) — виключне право якого-небудь держ., громадського органу (організації) або *службової особи* в певній галузі чи з певних питань.

ПРЕС (франц. press, від лат. presso — тисну) — машина статичної (неударної) дії для обробки заготовок або матеріалів тиском. Є основним засобом *ковальсько-штампувального виробництва*. П. складається з рухомої (напр., повзуна) і нерухомої (основи) робочих частин, *привода*, механізму керування і формувального пристрою (напр., *прес-форми*). Розрізняють *гідравлічні преси*, преси механічні (напр., кривошипні) і гідромеханічні. Їхня рухома частина може переміщуватись вертикально або горизонтально. За призначенням П. поділяють на трубопрофільні (мал.), ковальські, штампувальні, вигинальні, правильні, карбувальні, обрізні тощо. На П. брикетують кускові й порошкоподібні матеріали, зменшують об'єм пухких матеріалів. Крім того, на П. прасують швейні вироби, сушать шпон і фанеру, виготовляють стереотипи, проводять складальні операції і мех. випробування металів. Макс. зусилля мех. кривошипних П.— 120 МН.

ПРЕ́СА (англ. press, франц. presse) — рукописні й друковані періодичні (*газети, журнали*, альманахи, збірки тощо) і неперіодичні (*книги, брошури, листівки* та ін.) видання, які є засобом поширення різноманітної інформації, вираження і формування громадської думки, ідейною зброєю суспільних класів, політ. партій. К. Маркс вважав П. могутньою підоймою культури і духовної освіти народу, яка «перетворює матеріальну боротьбу в боротьбу ідейну, боротьбу плоті і крові — в боротьбу духовну, боротьбу потреб, пристрастей, емпірії — в боротьбу теорії, розуму, форми» (К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К.,

1973, с. 202). П.— важливий ідеологічний чинник, що впливає на всі сторони духовного і сусп.-політич. життя народу, країни.

Історія П. тісно пов'язана з розвитком писемності, мови і культури, науки й техніки. Попередниками сучас. видів П. були найдавніші написи на різних матеріалах. Принципово важливими етапами дальшого вдосконалення книги було винайдення засобів для одержання відбитків і тиражування написаного — *ксилографії* (6 ст., Китай), а згодом — *книгодрукування* (11 ст., Китай; 15 ст., Європа). Найдавніші вітчизн. рукописні книги належать до часів Київської Русі (11 ст.). Початок книгодрукування в Росії та на Україні пов'язаний з діяльністю Івана *Федорова* (Москва, 1564; Львів 1574). На певному етапі сусп. розвитку сформувалася і друкована періодична П., яка замінила численні рукописні попередники й аналоги (римські рукописні бюлетені 1 ст. до н. е.— 4 ст. н. е.; найдавніші рукописні, а згодом і друковані ксилографічним методом китайські газети поч. 8 ст.; перші рукописні листки й газети в Європі). Початок укр. періодики припадає на 1-у пол. 19 ст. і пов'язаний з виходом газет «*Харьковский еженедельник*», «*Харьковские известия*», журналів «*Украинский вестник*» і «*Харьковский Демокрит*» та ін., альманахів «*Украинский альманах*», «*Утренняя звезда*», «*Украинский сборник*» та ін., на зх.-укр. землях — альманахів «*Русалка Дністровая*» і «*Вінок русинам на обжинки*», газет «*Зоря Галицька*» і «*Дневник руський*», книжкових видань *Галицько-руської матиці*. Бурж. П. завжди була в руках експлуататорських класів засобом утвердження їхньої диктатури, ідеології. Одночасно розвивалася і демократична, революц. П., яка зазнавала постійних переслідувань. Величезне значення мали праці основоположників наукового комунізму К. Маркса і Ф. Енгельса (див. *Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса*) та створена ними періодична П. нового типу, започаткована «*Новою Рейнською газетою*». Незважаючи на утиски, прогрес. П. Росії та України мала значні здобутки, пов'язані в Росії передусім з іменами О. Пушкіна, В. Белінського, М. Чернишевського, М. Некрасова, М. Добролюбова, М. Салтикова-Щедріна, В. Короленка та ін., на Україні — Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського. Значною подією у розвитку укр. дожовтневої періодичної П. була поява революц.-демократичних видань — журналів «*Друг*», «*Громадський друг*», «*Світ*», «*Народ*», «*Житє і слово*» та газети «Хлібороб». Революц.-демократичні видання відіграли важливу роль у піднесенні класової самосвідомості трудящих, в активізації революційно-визвольного руху, пропаганді ідей наук. соціалізму й інтернаціоналізму, в утвердженні принципів реалізму й народності в укр. л-рі. Все це робить їх попередниками робітничої та соціал-демократичної П. Початок бойовим традиціям П., яка служить інтересам трудящих, було закладено ленінською газетою «*Искра*», а потім більшовицькими органами «*Вперёд*» (1905), «*Пролетарий*» (1905), «*Звезда*» (1910), «*Правда*» (1912) (див. *Більшовицька преса*). Проголошені В. І. Леніним принципи комуністичної партійності, ідейності, правдивості і нерозривного зв'язку з масами властиві рад. П. з перших днів її існування. Дорогоцінну ідейну скарбницю марксизму-ленінізму становлять твори В. І. Леніна (див. *Видання творів В. І. Леніна*). Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції відкрила широкі можливості для розвитку П. усіх рад. народів. Рад. П. є дійовою зброєю Комуністичної партії в боротьбі за побудову нового суспільства. За кількістю виданих книг СРСР посідає перше місце в світі — за роки Рад. влади видано понад 3 млн. книг і брошур заг. тиражем 52 млрд. примірників. В 1980 в Рад. Союзі видано 80 676 книг і брошур заг. тиражем 1760,5 млн. прим. Тепер у СРСР діє більш як 200 видавництв. Національна політика КПРС і Рад. держави яскраво виявляється в багатонац. характері рад. П., яка забезпечує розвиток нац. л-р, науки і культури. Якщо протягом 118 дореволюційних років укр. мовою в царській Росії було видано лише 3214 назв книг незначним тиражем, то 1980 в республіці надруковано 9061 книгу й брошуру заг. тиражем 145,1 млн. прим.

В СРСР усі види друк. продукції поділяють на неперіодичні, періодичні і видання, що продовжуються. Осн. види видань — газети, журнальні видання, книги та брошури, образотворчі видання, в свою чергу, класифікуються за різними напрямами: газети поділяються за змістом, за відомчою належністю; журнальні видання — за змістом, за цільовим, за читацьким та відомчим призначенням (див. *Історичні журнали, Літературні журнали, Мистецтвознавчі журнали* в УРСР, *Медичні журнали* на Україні, *Технічні журнали* на Україні та ін.). Різні групи видань призначено для певних читацьких категорій (див. *Комсомольська преса, Дитячі газети і журнали*), для задоволення профес. інтересів окремих читацьких верств. Комуністична партія створила високоідейну *партійно-радянську пресу*. До центральної періодичної П. належать загальносоюзні видання (газети «Правда», «Известия», «Труд», «Комсомольская правда», «Социалистическая индустрия», «Сельская жизнь», «Советская культура», «Литературная газета», журнали «Коммунист», «Партийная жизнь», «Новое время», «Новый мир», «Октябрь», «Звезда», «Дружба народов», «Иностранная литература», цілий ряд галузевих науково-технічних та ін. видань; до місцевої — республіканські, крайові, обласні, окружні, багатотиражні та ін. В Радянському Союзі виходить 8088 газет річним тиражем 40 012 млн. прим.; 5236 журналів та ін. видань, що продовжуються, річним тиражем 3225,8 млн. прим.; на Україні видається 1737 газет річним тиражем 4497 млн. прим.; 198 журнальних видань річним тиражем 211,4 млн. прим. (1980): газети: «Радянська Україна», «Правда Украины», «Робітнича газета», «Сільські вісті», «Молодь України», «Комсомольское знамя», «Культура і життя», «Радянська освіта», «Літературна Україна», «Зірка», «Юный ленинец»; журнали: «Комуніст України», «Під прапором ленінізму», «Україна», «Перець», «Вітчизна», «Дніпро», «Всесвіт», «Радуга», «Радянська жінка», «Піонерія», «Барвінок», «Малятко» та численні відомчі наукові й реферативні журнали. Класифікація книжкової продукції проводиться за цільовим призначенням (масово-політична література, художня література, *дитяча література, науково-популярна література* та ін.), за змістом — за осн. галузями знань (згідно з прийнятою бібліотечно-бібліографічною класифікацією). В УРСР працює 26 книжкових вид-в (див. *Видавнича справа*). Найхарактернішою особливістю сучас. бурж. П. є її повне підпорядкування інтересам монополістичного капіталу (див. *Газетно-журнальні монополії*). Реакційній П. протистоять книжкові вид-ва, газети й журнали комуністичних і робітничих партій, зокрема такі видання, як газети «Юманіте» (Франція), «Уніта» (Італія), «Морнінг стар» (Англія), журнали «Марксізм тудей» (Англія), «Політік афферс» (США), «Кайє дю коммюніст» (Франція). 34 мовами світу друкується інформаційний журнал комуністичних і робітничих партій «Проблемы мира и социализма».

Могутнім засобом соціалістичного й комуністичного будівництва, виховання людей і боротьби за мир є П. країн соціалістичної співдружності. Тільки в країнах — членах РЕВ (без СРСР) 1978 випущено 55 тис. книг і брошур тиражем понад 670 млн. прим., виходило 7503 журнали річним тиражем понад 4 млн. прим.; 840 газет тиражем 10 240 тис. прим., у т. ч. такі популярні видання, як «Руде право» (Чехословаччина), «Трибуна люду» (Польща), «Работническо дело» (Болгарія), «Нойєс Дойчланд» (НДР), «Непсабадшаг» (Угорщина), «Скинтейя» (Румунія), «Унен» (МНР), «Гранма» (Куба). Див. також розділ «Преса» до ст. *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, до окремих ст. про союзні республіки, країни світу.

Літ. див. до ст. *Більшовицька преса, Видавнича справа, Журналістика, Газета, Журнал, Література, Партійно-радянська преса.*

П. М. Федченко.

ПРЕСВІ́ТЕР (від грец. πρεσβύτερος — старіший, старійшина) — 1) Священик у католицькій і православній церквах. 2) Виборний керівник громади у *пресвітеріанських церквах*.

ПРЕСВІТЕРІА́НИ — 1) Одна з течій *кальвінізму*, що виникла в Англії в 16 ст.

Послідовники П. визнають служителем культу лише *пресвітера* (звідси назва), дотримуються само-

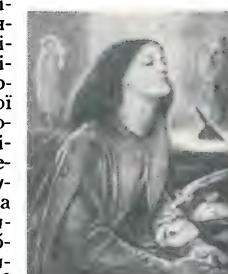

Прерафаеліти. Д. Г. Россетті. Беата Беатрікс. 1863. Галерея Тейт. Лондон.

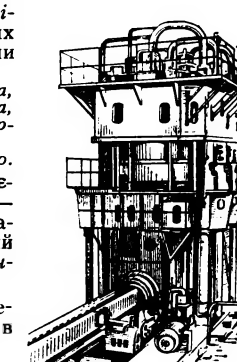

Трубопрофільний **прес.**

ПРЕСВІТЕРІАНСЬКІ ЦЕРКВИ

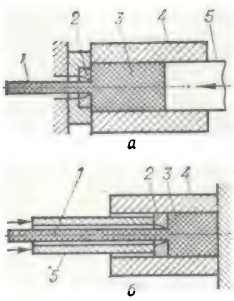

Схеми пресування: *а* — прямим методом; *б* — зворотним методом; *1* — виріб; *2* — матриця; *3* — заготовка; *4* — контейнер; *5* — пуансон (стрілками показано напрям руху пуансона).

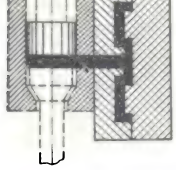

Прес-форма з вертикальною площиною роз'єму, заповнена матеріалом під тиском поршнів поршневої машини.

врядування церк. громади. Див. *Пресвітеріанські церкви*. 2) Поміркован релігійно-політ. угруповання *пуритан* під час *Англійської буржуазної революції 17 століття*. Відображало інтереси великої буржуазії, виступаючи проти офіц. *англіканської церкви* і її союзу з королівською владою.
І. І. Бражник.

ПРЕСВІТЕРІА́НСЬКІ ЦЕРКВИ — в *протестантизмі* автономні релігійні організації. Осн. осередок — община, яка управляється виборними особами — *пресвітерами* (з мирян) та *пастором*. Кілька общин становлять асоціацію на чолі з пресвітерієм. Асоціації підлягають провінційним та нац. синодам. Виникнувши в Шотландії та Англії в 17 ст., з часом поширились в ін. країнах, насамперед в колишніх британських володіннях. До Всесвітнього пресвітеріанського союзу входять 125 самостійних пресвітеріанських церков.
І. І. Бражник.

ПРЕ́СИЧ Олександр Силович [27.VIII (9.IX) 1909, ст. Погранична, тепер КНР — 20.IV 1981, Одеса] — укр. рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). У 1934 закінчив Київ. муз.-драм. інститут ім. М. В. Лисенка. Очолював симф. оркестри в Кам'янці-Подільському (1934—35), Запоріжжі (1935—40), Одесі (1947—64); був диригентом Львів. театру опери та балету (1946—47), гол. диригентом Донецького театру опери та балету (1964—71), оперної студії Одес. консерваторії (1971—81). Пед. діяльність — з 1934. Серед вистав, здійснених за участю П.,— опери зх.-європейських («Дон Карлос», «Ріголетто», «Аїда» Дж. Верді, «Фауст» Ш. Гуно), російських («Князь Ігор» О. Бородіна, «Мазепа», «Євгеній Онєгін» П. Чайковського) та рад. («Семен Котко» С. Прокоф'єва, «Тихий Дон» І. Дзержинського) композиторів. Концертна діяльність (керував, зокрема, виконанням 9-ї симфонії Бетховена за участю капели «*Думка*», «Реквієму» Верді за участю капели «*Трембіта*»). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПРЕС-КОНФЕРЕ́НЦІЯ (англ. press-conference, франц. conférence de presse) — збори представників органів масової інформації, що їх проводять офіційні особи з метою інформування з найактуальніших суспільно-політ. питань; зустрічі з журналістами державних, громадських діячів, учених та ін. для висвітлення питань, що цікавлять широку громадськість.

ПРЕСЛА́В (у давньоруських літописах — Переяславець) — давнє місто за 3 км на Пд. від сучас. с. Преслава Шуменського округу в Болгарії, 893—971 — столиця Першого Болгарського царства. В 968 П. здобув великий князь київський *Святослав Ігорович*. Розкопками (провадяться з кін. 19 ст.) відкрито руїни монументального палацу, круглого храму, оздобленого 12 мармуровими колонами з різьбленими капітелями, і кількох невеликих церков, залишки жител та майстерень. Археол. знахідки (зброя, знаряддя праці, ювелірні прикраси, розмальована кераміка та ін.) свідчать про високорозвинуті ремесла і жваву торгівлю з Візантією та Руссю.

ПРЕС-ПІДБИРАЧІ́ — *кормозаготівельні машини* для підбирання з валків скошених на сіно трав вологістю 20—22% з одночасним пресуванням їх у тюки прямокутної або циліндричної форми (рулони) з щільністю пресування 100—200 кг/м³, а також для об-

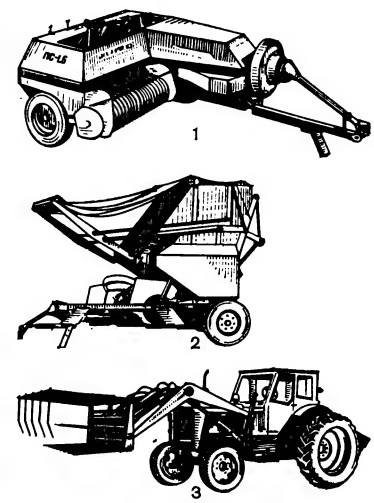

Прес-підбирачі:
1 — «Киргизстан» ПС-1,6; 2 — рулонний ПРП-1,6; 3 — копицевіз навісний універсальний КУН-10.

в'язування ущільнених тюків дротом або високоякісним манільським шпагатом, а рулонів — низькосортним шпагатом. П. можна пресувати і солому. Промисловість СРСР випускає П. таких моделей: П. «Киргизстан» ПС-1,6 (мал.) — для пресування сіна або соломи. Має автоматичні пресувальні апарати двох модифікацій, обв'язує прямокутні тюки дротом чи шпагатом; модифікація цього ж П.— ПС-1,6 Г; призначений для роботи в гірських умовах на схилах до 18—20°. Розміри тюків: довж. 5750 мм, шир. 2770 мм, вис. 1680 мм. Агрегатують «Киргизстан» з тракторами МТЗ-80/82, МТЗ-50/52, ЮМЗ-6Л, Т-40М/40АМ і Т-40АНМ. Продуктивність — 15 т/год. Привід механізмів цих П.— від вала відбору потужності тракторів. У процесі роботи П. вкладають тюки на полі прямолінійно, що полегшує дальше механізоване підбирання їх візками ГУТ-2,5А. П. рулонний ПРП-1,6 (мал.) підбирає і пресує сіно і солому з ущільненістю до 200 кг/м³. Пресує також тюки циліндричної форми (рулони) діаметром 1500 мм; довж. 1400 мм, маса — до 500 кг. Агрегатують П. з тракторами МТЗ-80/82, МТЗ-50/52 і ЮМЗ-6Л. Продуктивність — 15 т/год. Привід у дію механізмів преса — від вала відбору потужності трактора. Для підбирання і навантажування рулонів у транспортні засоби промисловість постачає г-вам пристрій ППУ-0,5, який монтується на універсальному копицевозі КУН-10 (мал.) або на стогокладі. Продуктивність пристрою до 15 т/год. Вантажопідйомність — 500 кг.
С. О. Карпенко.

ПРЕСТИ́Ж (франц. prestige — авторитет, повага) — громадська оцінка суспільної вагомості індивіда, соціальної групи, професії, організації, певної норми тощо. Практично тісно переплітається з *авторитетом*, повагою і впливом, має значний вплив на мотиви поведінки людей, на їхні рішення і дії.

ПРЕ́СТО (італ. prèsto — швидко) — в музиці швидкий темп, швидший за *алегро*. Термін «престо» вживається й у поєднанні з додатковими термінами (presto assai — дуже швидко, presto molto — досить швидко).

ПРЕСУВА́ННЯ — обробка заготовок або матеріалів тиском на *пресах*. Розрізняють П.: ізостатичне (в замкненому об'ємі рідиною під високим тиском), газостатичне (газом під високим тиском при високих т-рах), гідростатичне (гідроекструзійне, див. *Екструзія*), імпульсне (вибухом, високовольтним розрядом у рідині) тощо. В процесі П. (мал.) металеві матеріали в гарячому або холодному стані видавлюють *пуансоном* з замкненої порожнини (контейнера) через отвір *матриці*, форма і розміри якого визначають профіль виробу (напр., прутка, дроту, труби). Пластичні матеріали обробляють у *прес-формах*. Пресуванням одержують також вироби з деревних, керамічних, порошкоподібних та ін. матеріалів, ущільнюють сіно, пряжу, бавовну, переробляють вторинну сировину (напр., стружку) тощо. Див. також *Брикетування*, *Порошкова металургія*.

ПРЕС-ФО́РМА (нім. Preßform) — пристрій (форма), в якому *пресуванням* виготовляють об'ємні вироби з металу, пластмаси, гуми, керамічних або ін. матеріалів. У П.-ф. є одна або кілька порожнин, форма яких після складання відповідає формі виробу. Якщо необхідно виготовити пустотілі вироби, їх внутр. порожнини створюють за допомогою *пуансонів*. Розрізняють П.-ф. (мал.): ручні, напівавтоматичні й автоматичні; з горизонтальною або вертикальною площиною (однією чи кількома) роз'єму. П.-ф. використовують при *литті* під тиском і за виплавлюваними моделями, при одержанні виробів на *пресах* тощо.

ПРЕ́ТВИЧ Іов (р. н. невід.— п., ймовірно, 29.X 1571) — укр. військовий інженер і будівничий. В 1541—45 під керівництвом П. перебудовано і розширено укріплення фортеці в Кам'янці-Подільському, реконструйовано у ній мури та башти — Лядську, Юлія II, Ковпак, Тенчинську, Малу Рожанку, Водну, прибудовано Денну вежу. Працював також у Кракові, Вільнюсі. Для творчості П. характерні риси Ренесансу.

ПРЕТЕНЗІ́ЙНИЙ ПОРЯ́ДОК (від лат. praetensio — домагання, вимога) — за рад. правом попередня умова для звернення з позовом по господарському спору в органи *арбітражу*. Зміст П. п. полягає в

тому, що спір можна передати на вирішення арбітражу лише після вжиття самими сторонами заходів до безпосереднього врегулювання спору. Така вимога передбачена ст. 12 Закону СРСР про державний арбітраж в СРСР і ст. 4 Правил розгляду госп. спорів державними арбітражами (правила обов'язкові і для відомчих арбітражів). Вимоги щодо безпосереднього врегулювання спорів визначені Положенням від 17.X 1973 про порядок пред'явлення і розгляду претензій підприємствами, орг-ціями і установами та врегулювання розбіжностей по госп. договорах. Норми цього Положення застосовуються, коли законодавством не встановлено ін. порядку врегулювання спорів. Порушення строків пред'явлення і розгляду претензій по спорах майнового характеру тягне за собою сплату штрафу, а пропуск претензійного строку, передбаченого транспортними статутами (кодексами) та Статутом зв'язку, позбавляє можливості звернутися до арбітражу за захистом порушеного права. Без додержання П. п. справи можна порушувати лише за ініціативою арбітражу. *С. А. Буткевич.*

ПРЕ́ТОР (лат. praetor, від praeeo — йду попереду) — держ. посада в Стародавньому Римі. В 367 або 366 до н. е. було встановлено посаду П. як молодшого колеги *консула,* що вів суд. процеси в цивільних справах, а у відсутність консула мав найвищу владу. З 242 до н. е. обиралося два П.: міський, що відав суд. процесами, і П. для чужоземців. За правління *Сулли* було вісім преторів.

ПРЕТОРІА́НЦІ (лат. praetoriani), преторіанські когорти — в Старод. Римі спочатку охорона полководців, потім імператорська гвардія. Були привілейованою частиною війська, комплектувалися лише з італійців, служили менший строк, ніж легіонери, одержували підвищену платню. Брали участь у палацових переворотах. У 4 ст. були замінені палацовими частинами. П е р е н о с н о — наймані війська, які служать опорою насильницької, основаної на грубій силі влади.

ПРЕТО́РІЯ — столиця Пд.-Африканської Республіки, адм. ц. провінції Трансвааль. Розташована на р. Апіс. Вузол з-ць і автошляхів. Поблизу П. — міжнар. аеропорт Сметса. 572 тис. ж. (1977).

П. засн. 1855 бурами (названа на честь бурського політ. діяча А. В. Я. Преторіуса). З 1860 — столиця Пд.-Афр. Республіки (офіц. назва бурської республіки Трансвааль), з 1910 — Пд.-Афр. Союзу (з 1961— ПАР).

Значний пром. центр. Найрозвинутіші чорна металургія і машинобудування (виробн. електроустаткування, велосипедів, складання автомашин тощо); великі залізничні майстерні. Хім., цем., склороб-ні, поліграф., текст., харч. (у т. ч. тютюнові) підприємства. Поблизу П.— з-д по виробн. феванадію, видобування алмазів і заліз. руди. 2 ун-ти. Тех. коледж. Директорат с.-г. досліджень, Геол. служба Пд. Африки, ін-т Африки, Пд.-Афр. академія наук і мистецтв та ін. Великі б-ки. Музеї: історії нац. культури, Трансвааля, природничих наук і індустрії. Муніципальна художня галерея.

ПРЕФЕ́КТ (лат. praefectus — начальник, глава) — 1) У Старод. *Римі* — особа, яка обіймала певну адм., судову або військ. посаду (напр., наглядача за *префектурою,* помічника *претора,* командуючого флотом, командира *преторіанців*). 2) У ряді бурж. держав — представник центр. уряду в певній адм.-тер. одиниці (напр., у Франції — в департаменті, в Італії — у провінції). 3) У Франції П. поліції — нач. поліції Парижа.

ПРЕФЕКТУ́РА (лат. praefectura) — 1) У Стародавньому Римі муніципії (союзні міста, пов'язані договором з Римом), які були позбавлені самоуправління і перебували під наглядом префекта. З 4 ст.— одиниця адм. поділу Римської імперії. Вся імперія була поділена на 4 П.— Схід, Іллірію, Італію та Галлію. 2) Основна адм.-тер. одиниця Японії.

ПРЕФЕРЕ́НЦІЇ (від лат. praefero — віддаю перевагу) — надання державами одна одній особливих пільг і привілеїв у формі зниження чи повного скасування митних тарифів, які не поширюються на треті країни, хоч останні користуються на їхній території *найбільшого сприяння режимом.* П. можуть бути двосторонні — надаються договірними д-вами на основі взаємності, і односторонні — надаються однією д-вою без зустрічної компенсації. Надання П. здійснюється як на основі спец. угоди, так і за внутр. актом держ. влади. Преференційні угоди можуть поширюватися на всі товари, які ввозяться, або на якусь одну групу товарів чи навіть на окремий товар тощо. В післявоєнний час П. використовувались імперіалістичними д-вами з метою одержання за низькими цінами сировини і прод. товарів із залежних д-в і країн, що розвиваються, а також для забезпечення панування своїх товарів на ринках країн, що розвиваються. Напр., країни Спільного ринку 1957 встановили П. з афр. країнами, які раніше були франц., італ. і бельг. колоніями. Ці П. дають змогу зх.-європ. монополіям на вигідних умовах купувати сировину й підвищувати ціни на свої пром. товари, що експортуються до Африки. З 60-х рр. особливого значення набуло питання про надання П. молодим незалежним д-вам. 1-а сесія Конференції ООН по торгівлі й розвитку 1964 прийняла звід заг. принципів міжнар. торг. відносин, де запропонувала розвинутим д-вам в односторонньому порядку надати П. країнам, що розвиваються. СРСР відповідно до цієї рекомендації з 1.I 1965 повністю скасував усі митні тарифи на товари, які завозяться або походять з країн, що розвиваються, Азії, Африки і Лат. Америки. Ін. соціалістичні країни Європи (НРБ, УНР, ПНР, ЧССР) також надали П. для імпорту товарів з молодих незалежних країн. У 1970 Рада по торгівлі й розвитку ООН затвердила Заг. систему преференцій (ЗСП) строком на 10 років. У повному обсязі її застосовують лише соціалістичні держави.

В. І. Кисіль.

ПРЕ́ФІКС (від лат. praefixus — прикріплений спереду) — частина слова (*афікс*), що стоїть перед *коренем слова.* Вносить зміну в лексичне або граматичне значення слова (напр., ріст — наріст, співати — заспівати). В індоєвроп. мовах П. утворилися з *прийменників* і *прислівників.* У деяких індоєвроп. мовах є П., які в певних дієслівних формах під наголосом відділяються від дієслова і ставляться після нього (нім. vórgehen — «наступати», gehe vor — «наступай»).

ПРЕФОРМА́ЦІЯ — механістичне й ідеалістичне вчення в біології; те саме, що й *преформізм.*

ПРЕФОРМІ́ЗМ, преформація (від лат. praeformo — раніше утворюю), передутворення — вчення про наявність у статевих клітинах організму цілком сформованих мініатюрних зародків або їхніх частин. Прихильники П. розуміли індивідуальний розвиток організму (*онтогенез*) механістично, як просте розгортання або кількісний ріст існуючих ще в статевих клітинах (в яйцеклітинах — див. *Овісти* або в сперматозоїдах — див. *Анімалькулісти*) частин зародка. Преформаційне вчення про розвиток було висунуте ще в античний період Гіппократом і дістало завершене ідеалістичне трактування в працях Я. Сваммердама (1669), Н. Мальбранша (1672), М. Мальпігі (1673) та ін. В цей же час вчення було доповнено метафізичною теорією «укладання зародків», за якою у живих істотах закладені зародки всіх майбутніх поколінь. В кінці 18 ст., у зв'язку з розвитком ембріології, особливо під впливом праць К. Ф. *Вольфа* та Х. І. *Пандера,* оформлюється епігенетична (див. *Епігенез*) теорія розвитку зародка. В кінці 19 та на поч. 20 ст. широкого розвитку набула експериментальна ембріологія, яка сприяла прогресу знань про індивідуальний розвиток організму, проте ще була не в змозі подолати методологічну обмеженість П. та епігенезу. Це завдання значною мірою успішно почала розв'язувати *біологія розвитку,* яка сприяла утвердженню правильного погляду на онтогенез як на процес, що здійснюється на основі глибокої взаємодії факторів внутрішнього і зовнішнього середовища. *Б. Г. Новиков.*

ПРЕЦЕДЕ́НТ [від лат. praecedens (praecedentis) — той, що передує] — 1) Випадок, що стався в минулому і є взірцем або виправданням для наступних подібних випадків. 2) П. с у д о в и й — одне з гол. джерел права в англо-амер. системі права (у Великобританії, більшості штатів США, Канаді, Австралії). Полягає в тому, що рішення в конкретній справі, винесене судом, надалі є обов'язковим для судів при вирішенні аналогічних справ. Забезпечує бажану для буржуазії свободу довільного розсуду судді, коли це відповідає вимогам держ. політики. Відіграє певну роль у праві ряду

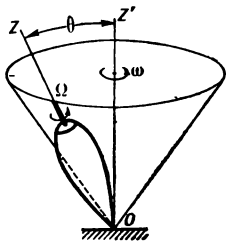

Прецесія.

ін. бурж. країн (напр., Франції, ФРН, Бельгії).

ПРЕЦЕ́СІЯ (лат. praecessio — рух попереду, передування). 1) П. у м е х а н і ц і — рух осі *Oz* власного обертання твердого тіла з нерухомою точкою *O* відносно нерухомої осі *Oz'*, при якому вісь *Oz* описує колову конічну поверхню (мал.). Здебільшого П. супроводиться *нутацією* — періодичною зміною величини кута θ між *Oz* і *Oz'* (т. з. кута нутації). Якщо нутації немає, а кутова швидкість власного обертання тіла ω і кутова швидкість П. Ω сталі, то П. наз. р е г у л я р н о ю. Таку П. при довільних початкових умовах здійснює закріплене в центрі ваги симетричне тіло (астатичний *гіроскоп*), на яке ніякі сили, що створюють момент відносно закріпленої точки, не діють. Віссю П. (віссю *Oz'*) у цьому випадку є незмінний напрям *моменту імпульсу*. 2) П. в а с т р о н о м і ї — повільний рух осі обертання Землі по коловому конусу (кут при вершині 23,5°), вісь симетрії якого перпендикулярна до площини *екліптики*, з періодом повного обороту ≈ 26000 років. Явище відкрив у 2 ст. до н. е. *Гіппарх*.

ПРЕЦИЗІ́ЙНИЙ ВЕРСТА́Т (від франц. précision — точність) — *металорізальний верстат* для високоточної (прецизійної) обробки заготовок. Розрізняють П. в. токарні, свердлильно-розточувальні, шліфувальні, зубообробні і фрезерні. В СРСР верстати бувають нормальної, підвищеної, високої і особливо високої точності, а також особливо точні. Осн. деталі і вузли П. в. виготовляють з високою точністю. Верстати такого типу встановлюють в цехах з постійною т-рою, обладнують контрольними приладами, пристроями, що відводять стружку і ретельно фільтрують мастильно-охолодні рідини. П. в. відзначаються точністю переміщення рухомих вузлів, високим ступенем автоматизації. На П. в. виготовляють вироби з поверхнями правильної геом. форми, з точним просторовим положенням осей. Див. також *Класи точності* в машинобудуванні.

ПРЕЦИЗІ́ЙНІ СПЛА́ВИ — металеві сплави точного хім. складу. Відзначаються особливими фіз. властивостями і структурним станом, високою точністю виготовлення, в них немає шкідливих домішок і *неметалевих включень*. В пром. масштабах використовуються з 20-х рр. 20 ст. До П. с. належать: магнітно-м'які і магнітно-тверді сплави (див. *Магнітні матеріали*), сплави з заданими електр. властивостями (з високим *електричним опором, провідники*), з заданими тепловими властивостями (напр., *теплопровідністю, теплоємністю*). Прецизійними є також сплави з певними значеннями *модулів пружності* (див. *Елінвар*) і їх температурних залежностей, *надпровідники*, термобіметалеві матеріали (вони складаються з двох різнорідних шарів металів або сплавів з різними коеф. термічного розширення). Точність хім. складу і чистота П. с. забезпечуються ретельним підбором шихтових (вихідних) матеріалів, виплавкою їх в очищувальних середовищах (напр., водневому), *зонною плавкою*, електроннопроменевим переплавом (див. *Електроннопроменева технологія*), *плазмоводуговим переплавом*, електролітичним осадженням (див. *Електроліз*). Вдаються також до спеціальної термічної обробки (зокрема, у вакуумі), обробки термомагнітної і термомеханічної. Крім звичайних, створено унікальні за фізичними властивостями аморфні П. с. (без *кристалічних граток*), методи одержання яких грунтуються на надшвидкісному *гартуванні* розплавлених металів, на дії концентрованих джерел енергії (*плазми*, лазерного випромінювання тощо). П. с. випускають у вигляді стрічок, дроту, прутків, порошків та ін. Кількість встановлених *параметрів* для деяких сплавів досягає 30. П. с. застосовують гол. чин. в електроніці, електротехніці та приладобудуванні.

Б. В. Молотилов.

ПРЕЦИПІТА́Т (від лат. praecipitatus — скинутий униз) — мінеральне *фосфорне добриво*, двоосновна кальцієва сіль фосфорної к-ти ($CaHPO_4 \cdot 2H_2O$); тонкий білий порошок, містить до 40% P_2O_5, змішується з усіма добривами. Вносять П. під *оранку* (при *основному удобренні*). П. застосовують також як підкормку і лікувальний засіб для тварин.

ПРЕЦИПІТА́ЦІЯ (лат. praecipitatio — стрімке падіння) — серологічна реакція, яка полягає у взаємодії розчиненого *антигена* з *антитілом* і з наступним випадінням дрібнозернистого осаду. Реакція П. дає змогу визначити в матеріалі, що досліджується, наявність невідомого антигена, тобто чужорідного білка тваринного або рослинного походження, деякі *полісахариди*. Ця реакція застосовується для розпізнавання в *імунодіагностиці* ряду інфекційних захворювань (сибірки, дифтерії), а також у судово-медичних дослідженнях для встановлення видової належності крові, органів і тканин. Див. також *Серологічні реакції*.

ПРЕЦІО́ЗНА ЛІТЕРАТУ́РА (від франц. précieux — дорогоцінний; витончений, манірний) — аристократичний напрям у франц. л-рі *барокко* 17 ст. Була своєрідним протестом переможеної феод. знаті проти політики абсолютизму. Антидемократична за характером, П. л. вимагала повної відмови від «низької» дійсності й нар. мови. Їй властиві алегоричність, умовність, лицарсько-пасторальні сюжети. Виникла в салоні маркізи де Рамбуйє. Найвідоміші представники: поети В. Вуатюр, А. Годо, Ж. Скюдері, Ж. Ф. Саразен, Ж. Шаплен, романісти — О. д'Юрфе, М. Л. де Гомбервіль, Мадлен Скюдері. *В. І. Пащенко.*

ПРЕ́ШЕРН (Prešern, Prešéren) Франце (3.XII 1800, с. Врба — 8.II 1849, Крань) — словенський поет. Був юристом. Друкуватися почав 1827. За життя П. видано поему «Хрещення при Савиці» (1836) і впорядковану ним самим збірку «Поезії доктора Прешерна» (1847), до якої увійшов і найбільш відомий його твір «Вінок сонетів» (перша публікація — 1834). Підніс словен. поезію до рівня найвищих європ. зразків, наснаживши її ідеями гуманізму й свободолюбства, запровадив у ній жанри сонета, газелі, романтичної балади. П.— один із творців словен. літ. мови і знавців фольклору, мотивами якого пройнято багато його творів. Типовий представник прогресивного романтизму, він упритул підійшов до джерел словен. реалізму. У віршах П. «Заздоровниця», «Елегія моїм землякам», у «Вінку сонетів» виразно звучать революц.-демократичні мотиви, ідеї дружби народів. Поезії П. укр. мовою перекладали П. Грабовський, Ф. Корш, А. Малишко, Д. Павличко, Д. Паламарчук, Р. Лубківський та ін.

Тв.: У к р. п е р е к л.— [Вірші]. В кн.: Яричевський С. Франце Прешерн, найбільший словенський поет. Його життя і твори. Перемишль, 1902; Поезії. К., 1977; Р о с. п е р е к л.— Избранное. М., 1955; Лирика. М., 1971.

Літ.: Гримич В. Нетлінне серце Словенії. В кн.: Прешерн Ф. Поезії. К., 1977. *В. Г. Гримич.*

ПРЕЮДИЦІА́ЛЬНІСТЬ (від лат. praejudicium — попереднє рішення) — юридичне правило, за яким встановлені судом у конкретній справі обставини і правові відносини, викладені у *вироку, судовому рішенні* чи *ухвалі судовій*, що набрали законної сили (тобто після закінчення строку касаційного оскарження та опротестування), не повинні доводитися і не можуть бути спростовані при розгляді судом ін. справ, пов'язаних з даною. Так, за радянським кримінально-процесуальним законодавством (в УРСР — п. 9 ст. 6 КПК УРСР), кримінальну справу не можна порушити, а порушена підлягає закриттю щодо особи, про яку є вирок, постанова суду чи судова ухвала про закриття справи по тому самому *обвинуваченню*.

ПРЄСНЯКО́В Олександр Євгенович [21.IV (3.V) 1870, Одеса — 30.IX 1929, Ленінград] — рос. історик, чл-кор. АН СРСР (з 1920). Закінчив Петерб. ун-т, з 1907 — приват-доцент, з 1918 — професор цього ун-ту. В 20-х рр. 20 ст. викладав в Ін-ті червоної професури. Праці П. дореволюц. періоду присвячені історії політ. відносин на Русі до 16 ст. («Княже право в Давній Русі», 1909; «Утворення Великоруської держави», 1918, та ін.), історії рос. літописання 16 ст. Поділяв осн. погляди *юридичної школи*. В рад. час намагався засвоїти марксистську методологію. Київ. Русь розглядав як спільну основу істор. розвитку рос. і укр. народів. Значну увагу приділяв рос. історії 19 ст., у т. ч. революц. рухові.

ПРЖЕВА́ЛЬСЬК (до 1889 та з 1921 до 1939 — Каракол) — місто, центр Іссик-Кульської обл. Кирг. РСР. Розташований в пд.-сх. частині Іссик-Кульської улоговини, за 220 км від залізничної ст. Рибаче. Вузол автомоб. шляхів. 54 тис. ж. (1981). Засн. 1869. Радянську владу встановлено на поч. 1918. В 1939—59 і з 1970 — центр Іссик-Кульської області. Провідні галузі промисловості міста — харчова (плодовинрадгоспкомбінат,

пивоварний, мол. і хлібопекарський з-ди) та легка (швейна і взут. ф-ки). Виробн. буд. матеріалів (цегельний, залізобетонних виробів з-ди). Пед. ін-т, мед., пед. і муз. уч-ща. Краєзнавчий музей. Поблизу П.— могила і музей М. М. *Пржевальського.*

ПРЖЕВА́ЛЬСЬКИЙ Микола Михайлович [31.III (12.IV) 1839, с. Кімборово, тепер Смоленської обл. — 20.X (1.XI) 1888, Каракол, тепер Пржевальськ Кирг. РСР] — рос. мандрівник, географ, дослідник Центр. Азії, генерал-майор (з 1886), почесний член Петерб. АН (з 1878) та Рос. геогр. т-ва (з 1880). Закінчив Академію Генштабу (1863). У 1867—69 здійснив експедицію по Уссурійському кр. Провів чотири великі експедиції до Центр. Азії: Монгольську (1870—73), Лобнорську і Джунгарську (1876—77), Тібетську першу (1879—80) і Тібетську другу (1883—85). Уперше дослідив осн. риси природи внутр. областей Центр. Азії, відкрив гірські хребти, вивчив верхів'я Хуанхе і Янцзи та озера Лобнор і Кукунор, описав невідомі до того часу рослини і тварини (кінь Пржевальського, дикий верблюд тощо). В 1891 на честь П. Рос. геогр. т-во заснувало срібну медаль і премію; 1946 засновано золоту медаль ім. П. Ім'ям П. названо місто, хребет у системі Куньлуню, льодовик на Алтаї та ін. геогр. об'єкти.

Тв.: Укр. переклад.— Подорож в Уссурійському краї. К., 1951.

Літ.: Мурзаев Э. М. Н. М. Пржевальский. М., 1953.

ПРЖЕМИСЛО́ВИЧІ (Přemyslovci) — чес. князівська і королівська династія в 9—14 ст. (названа за ім'ям її міфічного засновника Пржемисла, селянина з с. Стадніце). З 12 ст. П.— спадкові королі. За П. було зміцнено центр. владу, зросли військ. могутність і міжнар. авторитет Чеської д-ви. В 1212 «*Священна Римська імперія*» визнала її незалежність. Осн. представники: Пржемисл I (правив 1198—1230), Вацлав II (король 1230—53), Пржемисл II (правив 1253—78).

ПРЖИДО́ЛЬСЬКИЙ ВІК І ЯРУС — останній вік пізньосилурійської епохи та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади П. я. (вапняки, мергелі, аргіліти, алевроліти) поширені на *Волино-Подільській плиті* і в зх. частині *Причорноморської западини.* Їхня потужність 120—600 м. З відкладами П. я. пов'язані поклади буд. матеріалів (вапняків). Див. також *Силурійський період і силурійська система.*

П. Д. Цегельнюк.

ПРИАЗО́ВСЬКА ВИСОЧИНА́ — на Пд. Сх. УРСР, у межах Донец. і Запоріз. областей. На Пн. межує з Придніпровською низовиною, на Пн. Сх.— з Донецьким кряжем, з Пд. і Зх. обмежована Причорноморською низовиною. У геоструктурному відношенні відповідає пд.-сх. виступові *Українського щита.* Поступово знижується з Пн. (пересічна вис. 200—300 м) на Пд. (до 50—100 м). Найбільші висоти, пов'язані з виходом на денну поверхню давніх кристалічних порід, — г. *Бельмак-Могила* (324 м), *Синя, Могила-Гончариха* та інші.

Поверхня П. в. хвиляста, розчленована річковими долинами і балками. Рельєф урізноманітнюють підвищення, насипані людиною (могили-кургани). З корисних копалин є каолін, залізна руда, графіт, нефеліновий сієніт, буд. матеріали тощо. З П. в. беруть початок річки *Молочна, Берда, Обиточна* та ін. Природна рослинність П. в. (різнотравно-типчаково-ковилова) майже не збереглася. Придатні для с. г. землі розорано. На П. в.— філіал *Українського степового заповідника* Кам'яні Могили.

В. Д. Симоненко.

ПРИАЗО́ВСЬКЕ — селище міського типу Запоріз. обл. УРСР, райцентр, за 26 км від Мелітополя. 6,8 тис. ж. (1982). Засн. бл. 1860 під назвою Покровка Другга. Рад. владу встановлено на поч. січня 1918. З 1935 населений пункт має сучас. назву. З 1957 П.— с-ще міськ. типу. У селищі — хлібний, сироробний і комбікормовий з-ди, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. і музична школи, Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ПРИАЗО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н (1923—35 — Покровський район) — у пд. частині Запоріз. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,9 тис. км². Нас. 36,0 тис. чол. (1982). У районі — 54 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Приазовське.* П. р. на Пд. омивається Азовським м., на Пд.-Зх.— *Молочним лиманом.* Розташований у межах *Причорноморської низовини.* Переважають каштанові грунти. В межах району частина держ. заказника «Молочний лиман». Найбільші пром. підприємства: Приазовський сироробний та Нововасилівський прод. товарів з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Приазовське) та 6 будинків побуту. В с. г. переважає землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів (скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство). Площа с.-г. угідь 1980 становила 163,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 144,8 тис. га, пасовища — 16,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, овес, горох, соняшник, рицина. У П. р.— 24 колгоспи, у т. ч. риболовецький; 3 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Майже всі автомоб. шляхи (356 км) з твердим покриттям. У районі — 34 заг.-осв. і 3 муз. школи; 42 лік. заклади, в т. ч. 5 лікарень. 44 клубні установи, 2 кінотеатри, 48 кіноустановок, 35 б-к. У с. Дмитрівці П. р. народився двічі Герой Рад. Союзу В. С. *Петров.* У П. р. видається газ. «Приазовская новь» (з 1935).

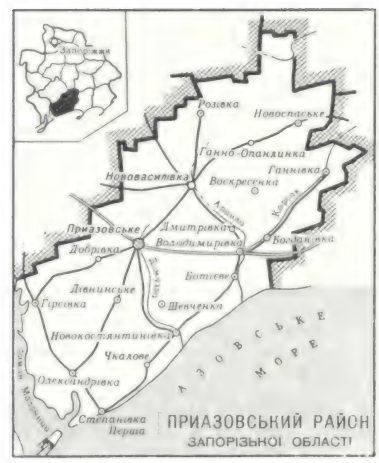

І. Є. Коломоєць.

ПРИБАЛТІ́ЙСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — наступальна операція під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 рад. військ Ленінградського (командуючий — Маршал Рад. Союзу Л. О. *Говоров*), 3-го Прибалтійського (командуючий — генерал армії І. І. *Масленников*), 2-го Прибалтійського (командуючий — генерал армії А. І. *Єременко*), 1-го Прибалтійського (командуючий — генерал армії І. Х. *Багрямян*), частини сил 3-го Білоруського (командуючий — генерал армії І. Д. *Черняховський*) фронтів, Червонопрапорного Балт. флоту (ЧБФ, командуючий — адмірал В. Ф. *Трібуц*), проведена 14.IX — 24.XI з метою розгрому нім.-фашист. військ у Прибалтиці. Внаслідок наступу Рад. Армії літом 1944 нім.-фашист. угруповання військ «Північ» і «Нарва» відійшли на рубіж від Нарвської затоки до Сх. Пруссії. З 14 по 27.IX війська 3, 2 і 1-го Прибалт. фронтів збіжними ударами на Ризькому напрямі вийшли до оборонного рубежу «Сігулда» за 25—60 км від Риги. 24.IX у зв'язку із запеклим опором ворога рад. командування перенесло гол. удар з Ризького напряму на Мемельський, де оборона противника була слабкіша. З 28.IX по 24.XI війська 1-го Прибалтійського фронту розгорнули наступ на Мемельському напрямі і вийшли до узбережжя Балтійського моря (10.X), відсікли угруповання «Північ» від Сх. Пруссії, а в районі м. Мемеля (Клайпеда) блокували 3 д-зії. Війська Ленінгр. фронту у взаємодії з ЧБФ завдали поразки угрупованню «Нарва», визволили Таллін (22.IX), здійснили десантну операцію на Моозундських островах. Війська 3-го і 2-го Прибалт. фронтів, зламавши опір ворога на Ризькому напрямі, визволили Ригу (13.X) і почали переслідувати ворога. Противник зазнав великих втрат: з 59 з'єднань 29 було розгромлено, решту блоковано на Курляндському п-ові (капітулювали 9.V 1945). Внаслідок П. о. Німеччина втратила важливу екон. базу і вигідний плацдарм; Радянська Прибалтика була визволена (за винятком Курляндії).

С. Я. Єлисаветський.

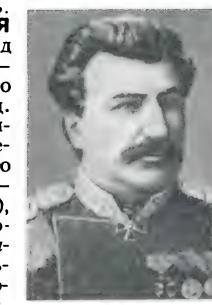

М. М. Пржевальський.

ПРИБІ́Й — руйнування морських або озерних хвиль біля берегів, зумовлене зменшенням швидкості поширення їх через тертя об дно. Викликає руйнування абразивних берегів та сприяє утворенню *пляжів.* Для захисту берегів будують *берегоукріпні споруди.*

ПРИБІК Йосип Вячеславович [13 (25).IV 1853, за ін. даними, 11.III 1855, маєток Свята Гора, Гейлітберг, передмістя Пршибра-

Й. В. Прибік.

ма, Чехословаччина — 20.X 1937, Одеса] — укр. рад. диригент, композитор, педагог, нар. арт. УРСР (з 1934). За походженням чех. У 1875 закінчив Празьку фортепіанну академію. З 1878 працював у Росії, був оперним диригентом у Смоленську, Харкові (1880—82. 1889), Львові (1882), Києві (1883—85, 1889—92), Москві, Тбілісі та ін. У 1894—1937 — гол. диригент оперного театру та викладач консерваторії в Одесі (професор — з 1919). Автор 8 одноактних опер за оповіданнями А. Чехова — «Нерви», «Забув», «Освідчення», «У пітьмі», «Невдача» та ін., кантати на честь О. Пушкіна, симфонії «Червоний Жовтень», муз. картин для оркестру «Свято на селі» та «Десять пісень народів СРСР», вокальних творів, муз.-теоретичних праць.

«ПРИБО́Й» — легальне більшовицьке видавництво, створене 1912 в Петербурзі під час *«страхової кампанії»* (1912—14). З 1913 почало випуск л-ри з питань соціального страхування робітників. З липня 1913 стало видавництвом ЦК РСДРП. Гол. увагу приділяло виданню політ. агітаційно-пропагандистської л-ри. Видало збірник «Марксизм і ліквідаторство» зі статтями В. І. Леніна, календар «Спутник рабочего на 1914» зі статтею В. І. Леніна «Страйки в Росії» та ін. В роботі вид-ва брали участь А. І. *Єлізарова-Ульянова*, М. С. *Ольмінський* та ін. На поч. 1-ї світової війни у зв'язку з цензур. репресіями «П.» припинив діяльність. Відновив роботу в березні 1917. Було видано праці В. І. Леніна «Листи про тактику», «Завдання пролетаріату в нашій революції» та ін. У 1918 «П.» влився у книговидавництво «Коммунист».

ПРИБУ́ТОК — *в капіталізму* — дохід на функціонуючий *капітал*, одержуваний підприємцями внаслідок експлуатації найманих робітників; перетворена форма *додаткової вартості*, яку привласнюють капіталісти. Ступінь доходності капіталістичних підприємств визначається *нормою прибутку*, тобто процентним відношенням додаткової вартості до *авансованого капіталу*. Перетворення додаткової вартості на П. пов'язане з тим, що капіталіст авансує свій капітал не лише на придбання *робочої сили*, а й на купівлю *засобів виробництва*, без яких неможливий процес виробн. і створення додаткової вартості. Таким чином, на поверхні явищ здається, нібито джерелом додаткової вартості є весь авансований капітал. В дійсності ж джерелом П. є не весь авансований капітал, а лише та його частина, що йде на купівлю робочої сили, — *змінний капітал*. Перетворення додаткової вартості на П. відбувається в процесі реалізації *товару* на ринку. П. є різницею між *ціною* товару і затратами на його виготовлення. Капіталісти намагаються одержати якомога більший П., підвищують ступінь експлуатації *найманої праці*, прискорюють швидкість *обороту капіталу*. Додаткова вартість у формі П. розподіляється між різними групами капіталістів як *підприємницький доход, торговий прибуток*, позичковий процент (див. *Позичковий капітал*, *Кредит*), *земельну ренту*. В домонополістичний період капіталізму підприємці задовольнялися середнім П., за імперіалізму вони одержують *монопольний надприбуток*. За соціалізму П.— грошовий вираз чистого доходу соціалістичного суспільства, що створюється на соціалістичних підприємствах і використовується д-вою для розвитку виробн. та підвищення *життєвого рівня* населення. П. створюється *додатковою працею* вільних від експлуатації працівників сфери матеріального виробн.; являє собою різницю між оптовою ціною (без *податку з обороту*) реалізованої продукції та її *собівартістю*. Категорія П. в соціалістичній економіці існує в зв'язку з наявністю товарно-грош. відносин і має специфічний соціально-екон. зміст, зумовлюваний соціалістичними *виробничими відносинами*. П.— важливий показник сусп. оцінки госп. діяльності колективів соціалістичних підприємств. Він відіграє велику роль у госпрозрахункових відносинах, стимулює виконання кожним підприємством плану виробн. продукції з найменшими затратами сил і ресурсів. В П. відображаються всі сторони госп. діяльності підприємства, такі як ступінь використання виробничих фондів, рівень техніки й технології, організації виробн. й праці, зниження собівартості й зростання обсягу реалізованої продукції, підвищення її якості. З тієї частини П., що залишається в розпорядженні підприємств, утворюють *фонди стимулювання*, покривають приріст власних *оборотних засобів*, сплачують проценти за користування банківським кредитом, вносять *плату за фонди*, покривають планові збитки від експлуатації житлово-комунального г-ва тощо. Друга частина П. йде в *бюджет державний* для використання його в централізованому порядку на загальнонар. потреби. З розвитком сусп. виробн. і поліпшенням госп. діяльності підприємств маса П., яка залишається в їх розпорядженні, збільшується. Це дає змогу поліпшувати умови їх роботи, посилювати *матеріальне стимулювання праці*. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.VII 1979 роль П. в оцінці діяльності об'єднань (підприємств) і стимулююча його роль у підвищенні *економічної ефективності соціалістичного виробництва* значно посилюється. Див. *Платежі від прибутку*.

Н. П. Баранова.

ПРИВА́Т-ДОЦЕ́НТ (нім. Privatdozent, від лат. privatim docens — той, що навчає приватно) — вчене звання позаштатного викладача вищої школи в царській Росії та країнах Зх. Європи, яке відповідає званню *доцент*; викладач, який має таке звання.

ПРИВА́ТНА ВЛА́СНІСТЬ (лат. privatus — особистий, приватний) — форма привласнення, за якої *засоби виробництва* і *продукти праці* належать приватним особам. Відомі два види П. в. Перший грунтується на особистій праці виробника (П. в. дрібного й середнього селянства, ремісників та ін.), другий вид оснований на експлуатації чужої праці. Див. *Власність*.

ПРИВА́ТНА ПРА́ЦЯ — праця відокремлених, зовні незалежних і самостійних товаровиробників. Основою П. п. є *приватна власність* на засоби виробн. Сусп. *поділ праці* і обмін продуктами праці між приватними виробниками виявляють внутр. зв'язок зовні незалежних приватних товаровиробників, розкриваються сусп. характер їхньої П. п. Праця кожного товаровиробника є одночасно і приватною, і суспільною. Суперечність між суспільною і приватною працею є осн. суперечністю простого товарного виробн. Вона виявляється в процесі обміну, через який встановлюється зв'язок між окремими товаровиробниками, відокремленими один від одного на основі приватної власності. Під час обміну відбувається прирівнювання одного товару до іншого й визнання П. п. товаровиробника суспільно необхідною. За капіталізму суперечність між суспільною і П. п. переростає в суперечність між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення, яка стає екон. основою соціалістичної революції.

ПРИВА́ТНЕ ОБВИНУВА́ЧЕННЯ — одна з форм *обвинувачення* в кримінальному процесі. Здійснюється особою, яка потерпіла від злочину. За рад. правом має місце в кримінальних справах про умисне легке тілесне ушкодження, побої, *наклеп* без обтяжливих ознак, *образу*, самоуправство, яким заподіяно шкоду правам та інтересам окремих громадян (в УРСР — ч. 1 ст. 27 КПК УРСР). Особливості справ П. о.: *попереднє розслідування* в цих справах не проводиться; вони порушуються суддею, але не інакше як за скаргою потерпілого, який користується в суді всіма правами обвинувача; підлягають закриттю в разі примирення потерпілого з підсудним до постановлення *вироку*. Справи про злочини, які розглядаються в порядку П. о., може порушити прокурор і без скарги потерпілого, якщо вони мають особливе громад. значення або вимагають охорони прав потерпілого. У цьому разі справу не можна закрити за примиренням потерпілого з підсудним.

С. А. Альперт.

ПРИВА́ТНІ НАВЧА́ЛЬНІ ЗА́КЛАДИ — в капіталістичних країнах заг.-осв. і спец. навч. заклади, які належать приватним особам, благодійним, освітнім, реліг. та ін. орг-ціям. В дореволюц. Росії, в т. ч. на Україні, були приватні однокласні й двокласні уч-ща, прогімназії, гімназії, пансіони тощо. В США, Англії, Франції, Іспанії, країнах Лат. Америки та ін. П. н. з. займають значне місце в системі *народної освіти*. Призначені вони для дітей заможних батьків. Висока плата за навчання, субсидії від держави та різних орг-цій дають змогу створити в П. н. з. кращу матеріальну базу й умови для навчання, мати кваліфікованих викладачів, що забезпечує високий рівень навчання. В

СРСР з 1918 всі школи державні, єдині, світські, безплатні й доступні всім дітям.

Т. Л. Пономаренко.

ПРИВІЛЕ́Й (лат. privilegium, від privus — особливий і lex — закон) — 1) Особлива перевага, пільга, надана законом окремим особам, групам людей або певному станові, клану або класу. Встановлення класових і станових П. характерне для експлуататорських д-в. 2) Грамота, якою за феодалізму надавали П. (див., напр., *«Привілей війську запорізькому»*, *Привілей Казимира 1447*).

«ПРИВІЛЕ́Й ВІЙСЬКУ ЗАПОРІ́ЗЬКОМУ» — жалувана грамота царя *Олексія Михайловича* від 27.III (6.IV) 1654 про підтвердження *Березневих статей 1654*. В «П. В. З.» царський уряд зобов'язувався зберігати автономні права України в складі Рос. д-ви, зокрема органи управління на чолі з виборним гетьманом, козац. військо, станові привілеї старшини, місцеве звичаєве право, військ.-адм. устрій і порядки, які існували на Україні до її возз'єднання з Росією.

Видання: В кн.: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 3. М., 1954.

ПРИВІЛЕ́Й КАЗИМИ́РА 1447 — грамота про розширення прав і вольностей феодалів лит., укр., білорус. і рос. земель, що входили до складу *Великого князівства Литовського*. Виданий великим князем литовським Казимиром (див. *Казимир IV* Ягелончик) 2.V 1447. Привілей сприяв дальшому закріпаченню лит., укр. і білорус. селян.

ПРИВІ́ЛЛЯ — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Лисичанській міськраді. Розташоване на р. Сіверському Дінці, за 10 км від залізнич. ст. Рубіжне. Засн. 1753 як військ. поселення під назвою Привільне. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1938 має сучас. назву. З 1963 П.— місто. Населення П. працює на шахтах та на збагачувальній ф-ці. В П.— гірниче профес.-тех. уч-ще, 3 заг.-осв. школи, лікарня, клуб, 9 бібліотек.

ПРИВО́Д — пристрій, що надає руху робочим машинам і механізмам. Осн. частини П.: *двигун* або ін. джерело енергії (напр., пружинний механізм); механ. *передача*, що передає енергію (рух) машині (механізму); ручна, напівавтоматична або автоматична система керування і захисту. До найпоширеніших належать одиночні (в т. ч. індивідуальні) або багатодвигунові *електроприводи*. Розрізняють також П. механічні (з двигунами внутрішнього згоряння, паровими турбінами та ін.), гідравлічні (з використанням рідини, стиснутої гідронасосом), пневматичні (в них використовується повітря, стиснуте компресором) і комбіновані. П. різних типів застосовують гол. чин. у пром-сті і на транспорті. Крім машинних, поширені П. ручні (напр., в арифмометрах) і ножні (у велосипедах, швейних машинах тощо).

ПРИВОДОДІ́ЛЬНІ ГОРГА́НИ, Внутрішні Горгани — група середньовисоких гірських хребтів у зовнішній смузі *Карпат Українських*, на межі Закарпатської та Івано-Франківської областей. У пн.-зх. частині П. Г.— масивні хребти Канч, Пишконя, Стримба, Передня (вершини: гори *Попадя* — 1740 м, Негровець — 1691 м, Ясновець — 1600 м); у пд.-сх.— хребет Братківський (вершини: гори Братківська — 1788 м, Грофа — 1748 м, Чорна Клева — 1719 м). Хребти П. Г. мають вузькі гребені й круті схили. У пригребеневій частині — кам'яні осипища. Схили до вис. 1350 м вкриті переважно буково-ялиновими лісами, вище — чагарниковим криволіссям з сосни, трапляються невеликі ділянки гірських лук.

Я. С. Кравчук.

ПРИВО́ЛЗЬКА ВИСОЧИ́НА — в середній течії Волги, вздовж правого берега. Пересічні висоти 150—200 м, макс.— 375 м. П. в. круто обривається до Волги. Окремі частини високих волзьких схилів мають назву гір (*Жигулі*, Змійові). Зх. схили П. в. пологі. Поверхня розчленована *ярами* та долинами річок. Поширені *зсуви*. Складена пісками, глинами, мергелями, крейдою. Розвинутий *карст*. З корисних копалин є нафта, горючі гази і сланці, фосфорити тощо. Переважають лісостепові й степові ландшафти. Розвинуте землеробство (зернові й тех. культури).

ПРИВОРОТЕ́НЬ, манжетка (Alchemilla) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *розових*. Листки пальчастолопатеві або пальчасторозсічені. Квітки двостатеві, невеликі, в клубочках, зібраних у складне щитковидно волотевидне суцвіття. Плід — горішкоподібна сім'янка. Бл. 300 видів, поширених у Європі, Азії, Африці й Америці. В СРСР понад 200 видів, у т. ч. в УРСР — понад 20. З них найпоширеніші П. блискучий (A. micans) і П. гострокутний (A. acutangula). Ростуть по луках, узліссях, гірських схилах, серед чагарників. Деякі види містять дубильні та барвні речовини. Висушені (в сіні) — добрі кормові рослини. Відвар і настій коріння та листя П. Крилова (A. krylovii) використовують у народній медицині як в'яжучий і кровоспинний засіб.

ПРИГА́РА Марія Аркадіївна [н. 7 (20).II 1908, Москва] — укр. рад. письменниця. Член КПРС з 1948. Закінчила Київ. ін-т нар. освіти (1931). Працювала репортером, літредактором, під час Великої Вітчизн. війни — в Саратові на радіостанції ім. Т. Г. Шевченка. Друкуватися почала 1924. Перша зб. віршів — «Весна на селі» (1929). Авторка багатьох збірок віршованих творів для дітей: «Дитячий садок» (1929), «Червона Армія» (1930), «Прикордонник» (1938), «Одна сім'я» (1955), «Ростемо завзяті» (1959), «Козак Голота» (1966), «Ручаї» (1968) та ін.; істор. повісті «Михайлик — джура козацький» (1969). Видала збірки ліричних поезій: «Дорогою війни» (1944), «Напередодні» (1947), «Сестри» (1948), «Надвечір'я» (1977). Працює в галузі худож. перекладу, переважно з польс. мови: поезії А. Міцкевича, романи Б. Пруса («Фараон»), В. Реймонта («Селяни»), Е. Ожешко («Хам»), Є. Путрамента («Роздоріжжя»), оповідання Г. Сенкевича та ін. Літературна премія ім. Лесі Українки (1979).

Тв.: Вибрані твори, т. 1—2. К., 1978.

П. О. Сердюк.

ПРИГО́ДІЙ Михайло Іванович (н. 31.VII 1922, с. Березівка, тепер Ріпкинського р-ну Чернігів. обл.) — укр. рад. літературознавець, засл. діяч науки УРСР (з 1975). Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Львів. ун-т (1949). Викладав л-ру у вузах, працював в Ін-ті л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, з 1970 — в Ін-ті історії партії при ЦК Компартії України. Досліджує питання розвитку рад. л-ри, взаємозв'язки братніх літератур. Нагороджений орденом «Червоної Зірки», медалями.

Тв.: Публіцистика М. Горького радянського періоду. К., 1958; Взаємодія радянських літератур. К., 1966; Діалектика зближення літератур. К., 1970; Творить свободно и радостно. К., 1980.

Л. П. Жарова.

ПРИГО́ДНИЦЬКА ЛІТЕРАТУ́РА — різновид художньої прози; твір, сюжетну основу якого становить розповідь про незвичайні пригоди, захоплюючі мандрівки, географічні відкриття тощо. П. л. має давні традиції у світовій л-рі: грецький роман епохи еллінізму, лицарський роман, шахрайський роман, авантюрний роман 18 ст. В сучас. розумінні П. л. сформувалася у 19 ст.: «морські романи» Ф. Купера та Ф. Маррієта, історико-пригодницькі романи А. Дюма-батька. Широкої популярності набули твори Т. М. Ріда, Д. Дефо, Р. Стівенсона, Р. Хаггарда, Дж. Конрада (Англія), Ж. Верна, Л. Жаколіо, Л. Буссенара (Франція), Дж. Лондона (США). П. л. властиві гостра фабула, швидкий і несподіваний розвиток подій, мотиви переслідування, загадок і таємниць. В жанрі П. л. виступали рад. письменники О. Толстой, О. Грін, В. Каверін, О. Бєляєв, І. Єфремов; із укр. письменників — Ю. Смолич, М. Трублаїні, В. Владко, Ю. Дольд-Михайлик та ін. Рад. П. л. відзначається героїко-патріотичним пафосом, романтикою праці та наук. відкриттів. П. л. тісно пов'язана з *науково-фантастичною літературою* і *детективною літературою*.

М. Ф. Гетьманець.

ПРИГОЛО́СНІ ЗВУ́КИ — *звуки мови*, які утворюються на місці подолання струменем видихуваного повітря повної чи часткової перепони в мовному апараті. За співвідношенням у творенні шуму й голосу П. з. укр. мови поділяють на сонорні, або сонанти, що творяться з перевагою голосу над шумом (р, л, н, м, й, в), і шумні, серед яких розрізняють глухі, утворювані самим тільки шумом (напр., п, т, с, х), та дзвінкі, утворювані з перевагою шуму над голосом (напр., б, д, з, дз, дж, г). За місцем творення П. з. поділяють на губні, серед яких розрізняють губно-губні (б, п, м) і губно-зубні (в, ф), передньоязикові (з, ц, л, дж, ш, ч та ін.), середньоязикові (й), задньоязикові (к, х, прорівний г) та глоткові, або фарингальні (щілинний г). У деяких мовах (напр., кавказьких) виділяють також гортанні П. з. За способом

М. А. Пригара.

Привороте́нь гострокутний.

творення П. з. укр. мови бувають зімкнені, або проривні (б, п, д, т тощо), щілинні, або фрикативні (ф, з, с, ж, х та ін.), зімкнено-прохідні (напр., м, н, л, р) та африкати (дж, ч, дз, ц). Серед зімкнено-прохідних виділяють носові (м, н), ясенно-бокові (л) та вібранти, або дрижачі (р). При додатковому наближенні середньої спинки язика до передньої частини твердого піднебіння творяться пом'якшені, або палаталізовані, приголосні (д', т', л', н', дз' та ін.), а при відсутності такого наближення — тверді (д, т, з, с тощо). За ступенем пом'якшення розрізняють П. з. м'які, пом'якшені й напівпом'якшені. *М. А. Жовтобрюх.*

ПРИДАТКО́ВІ О́РГАНИ у рослин, адвентивні органи — *бруньки*, корені та ін. органи рослин, які утворюються на не звичайних для їх виникнення місцях. П. о. розвиваються з вторинних твірних тканин (*меристем*). Придаткові корені, які утворюються на стеблах, листках, значно збільшують обсяг кореневої системи. Напр., у однодольних гол. корінь швидко відмирає, і вся коренева система складається з придаткових коренів. З придаткових бруньок, які часто виникають на коренях і нижній частині стовбура деревних (тополя, осика, верба, малина, барбарис та ін.) та коренях і *міжвузлях* трав'янистих рослин (осот, молочай, хрін тощо), розвивається коренева і пнева поросль, що забезпечує їх *вегетативне розмноження*. Іноді (напр., у бріофілума, бегонії) придаткові бруньки утворюються на листках. При *живцюванні* та *щепленні рослин* П. о. можуть утворюватися на *калюсі*.

ПРИДАТКО́ВІ ПА́ЗУХИ НО́СА — повітроносні порожнини в кістках лицьового *черепа*, які сполучаються з порожниною *носа* за допомогою вузьких каналів або щілин. П. п. н. є *верхньощелепна пазуха, лобні пазухи*, решітчастий лабіринт та основна, або клиновидна, пазуха.

ПРИДНІПРО́ВСЬКА ВИСОЧИНА́ — височина в середній частині УРСР, у межиріччі Дніпра і Пд. Бугу. Простягається з Пн. Зх. на Пд. Сх. на тер. Житомир., Київ., Вінн., Черкас., Кіровогр. і Дніпроп. областей. На Пн. невисоким уступом переходить у Поліську низовину, на Зх. межує з Волинською та Подільською височинами, на Пд. прилягає до Причорноморської низовини. Осн. риси поверхні височини зумовлені її положенням у межах поширення порід *Українського щита*. Пересічні висоти на Пн. становлять 220—240 м, на Пд. не перевищують 150—170 м. Найбільш підвищена (до 323 м) пн.-зх. частина П. в. Для П. в. характерне чергування плескатих вододілів з глибокими (до 80—90 м), часом каньйоноподібними, долинами річок і балками. Особливо густа яружно-балкова сітка в придніпровській частині височини (*Канівські гори* та ін.). Широко розвинуті *зсуви, конуси виносу*, прохідні долини тощо. Родовища залізних (*Криворізький залізорудний басейн*), марганцевих (*Нікопольський марганцевий басейн*) руд, каоліну, графіту, бурого вугілля та ін. З П. в. беруть початок численні притоки Дніпра і Пд. Бугу, які в місцях виходу кристалічних порід утворюють *пороги* та бистрини. Поширені лісостепові ландшафти, у пд. частині височини — степові. Більшу частину земель розорано. Район вирощування озимої пшениці, кукурудзи, цукр. буряків та овочів, значні площі — під садами. *Ю. Л. Грубрін.*

ПРИДНІПРО́ВСЬКА ДРЕС імені 50-річчя Радянської України — потужна теплова електростанція. Розміщена біля Дніпропетровська. Буд-во почато 1951 і здійснювалося у 5 черг, завершено 1966. Потужність ДРЕС — 2400 тис. кВт. Технологіч. процеси по виробн. електроенергії на станції автоматизовано й механізовано. Освоєно сучасні теплові й електр. схеми, нові схеми запуску устаткування з різних теплових станів, водяне регулювання турбін тощо. П. ДРЕС лініями електропередачі зв'язана з пром. центрами УРСР і з системою «Дніпроенерго», що входить до складу Об'єднаної енерг. системи УРСР. П. ДРЕС нагороджено орденом Леніна (1966). *А. П. Брязгін.*

ПРИДНІПРО́ВСЬКА ЗАЛІЗНИ́ЦЯ. В сучас. межах організована 1961. Проходить у пд.-сх. частині УРСР. Зв'язує Донбас з Криворізьким залізорудним басейном, курорти Криму — з усією сіткою з-ць СРСР, які підходять до П. з. з Пн., Сх. та Зх.; обслуговує ряд великих пром. центрів і с. г. Дніпропетровської, Запорізької, Кримської областей, частини Харківської, Херсонської, Миколаївської та Кіровоградської областей. У складі П. з.— 4 відділки: Дніпропетровський, Криворізький, Запорізький та Кримський. Управління міститься в Дніпропетровську. П. з. взаємодіє з Чорноморським і Азовським морськими пароплавствами та Головрічфлотом УРСР.

Першими 1873 було збудовано лінії Лозова — Олександрівськ (тепер Запоріжжя) і Синельникове — Катеринослав (тепер Дніпропетровськ). У 1875 завершено будво Лозово-Севастопольської з-ці, 1884 здано в експлуатацію лінію Ясинувата—Долинська. В 1904 відкрито рух поїздів на лініях Кривий Ріг — Запоріжжя і Запоріжжя — Волноваха. В 1890—1915 збудовано ряд залізнич. ліній місц. значення. Залізничники під керівництвом більшовиків брали активну участь у революції 1905—07, Великій Жовтн. соціалістич. революції та встановленні Рад. влади на Україні. За роки п'ятирічок проведено генеральну реконструкцію з-ці, збудовано лінії Красноград — Апостолове — Снігурівка (1925—29), Павлоград — Новомосковськ— Дніпродзержинськ — Воскобійня (1965—66). Незважаючи на порівняно невелику протяжність, П. з. перевищує багато ін. з-ць за обсягом відправлення вантажів. У перевезеннях вантажів переважають заліз. і марганцева руди, кам. вугілля, кокс, чорні метали, машини, буд. матеріали, флюси, зерно. П. з.— високооснащене транспортне підприємство. Понад 50% (1981) загальної довжини ліній електрифіковано. П. з. нагороджено орденом Леніна (1971). *А. А. Алімов.*

ПРИДНІПРО́ВСЬКА НИЗОВИНА́ — на лівобережжі Дніпра, в межах Черніг., Сум., Київ., Черкас., Полтав. і Дніпроп. областей УРСР. На Пн. поступово переходить у *Поліську низовину*, на Сх. межує з Середньоросійською височиною, на Пд.— з Донецьким кряжем, Приазовською височиною і Причорноморською низовиною. У геоструктурному відношенні пов'язана з *Дніпровсько-Донецькою западиною*, що й визначає її осн. орографічні особливості. Пересічна вис. 50—170 м. Макс.

Придніпровська ДРЕС імені 50-річчя Радянської України.

висоти — в сх. та пд.-сх. частинах П. н. (220—236 м). Поступово знижується з Пн. Сх. на Пд. Зх. Глибина розчленування поверхні коливається від 20—25 м на Пн. до 60 м на Сх. та Пд. У цілому на П. н. переважає плескатий рельєф. Для її пн. частини характерне слабке розчленування поверхні, широкі долини річок. Поширені заболочені ділянки, трапляються карстові форми рельєфу (див. *Карст*). Сх. частина П. н.— підвищена рівнина з розвинутою яружно-балковою сіткою, на межиріччях місцями підносяться горби (напр., *Висачківський горб*, гора *Золотуха*), походження яких пов'язане з *соляною тектонікою*. Найбільш зниженою є зх. частина низовини, зайнята широкими терасовими поверхнями долини Дніпра з численними староріччями, дюнними утвореннями та окремими ізольованими підняттями (гори *Пивиха, Калитва,* Хоцький пагорб). Родовища нафти і газу (*Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область*) та кам'яної солі. Переважають лісостепові ландшафти. Важливий район вирощування зернових і тех. культур.

Ю. Л. Грубрін.

ПРИДНІПРО́ВСЬКИЙ НАУКО́ВИЙ ЦЕНТР АН УРСР — так наз. з 1981 *Дніпропетровський науковий центр АН УРСР*.

ПРИДНІПРО́В'Я, Подніпров'я — історико-географічна область, що охоплювала територію в середній течії Дніпра (тепер Київська, Дніпропетровська, сх. частини Черкаської, Кіровоградської та зх. частини Полтавської і Чернігівської областей). Згадується в документах 16—17 ст. Населення П. брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*, боротьбі укр. народу проти польс.-шляхет. загарбників і тур.-тат. агресії в 2-й пол. 17 ст. В сучасній наук. л-рі термін «Придніпров'я» вживається як геогр. поняття.

ПРИДНІСТРО́ВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військова одиниця на Правобережній Україні в 2-й пол. 17 ст. (див. *Могилівський полк*).

ПРИДОРО́ГІН Михайло Іванович [19 (31).X 1862, слоб. Баланда, тепер м. Калінінськ Калінінського р-ну Сарат. обл.— 13.VI 1923, Москва] — рад. зоотехнік. В 1887 закінчив Петровську землеробську і лісову академію (тепер Московська с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва) і викладав у Маріїнському землеробському училищі (біля Саратова). В 1888 був переведений в Уманське училище садівництва і землеробства, а потім призначений доцентом у Новоолександрійський інститут с. г. і лісівництва (тепер ПНР). З 1895— проф. кафедри зоотехнії, а в 1902—10 — зав. учбовою фермою Моск. с.-г. ін-ту. Наук. праці з різних галузей тваринництва. П. розробив принципи оцінки с.-г. тварин за зовн. виглядом (*екстер'єром*) та способи поліпшення старих і створення нових порід с.-г. тварин та ін.

К. Б. Свечин.

ПРИДУ́ХА, замор — загибель риб та ін. *водяних тварин* внаслідок зменшення кількості кисню, розчиненого у воді, а також появи у воді отруйних речовин. Розрізняють літню і зимову П. Л і т н я П. спостерігається у стоячих водоймах з великою кількістю органічних речовин, що розкладаються, при значному розвитку фіто- і зоопланктону (див. *Планктон*), частіше вночі (при відсутності *фотосинтезу*); іноді при тривалому штилі (на Азовському м. і деяких пд. озерах). З и м о в а П. спостерігається під льодом і є наслідком слабкого надходження кисню у водойми, іноді — наявності у воді великої кількості гумінових речовин і закису заліза (на рр. Об, Прип'ять та ін.). До П. може призвести забруднення водойм пром. стічними водами, що містять отруйні речовини.

ПРИЖО́В Іван Гаврилович [22.IX (4.X) 1827, Москва — 27.VII (8.VIII) 1885, Петровський завод, тепер Петровськ-Забайкальський Читин. обл.] — рос. письменник-публіцист, історик, етнограф. Учасник революц. руху 60-х рр. У 1869 був заарештований і 1871 засуджений на 12-річну каторгу й довічне заслання в Сибір. Літературну й наукову діяльність почав у кін. 50-х рр.; перші твори надруковано 1860. Автор праць «Світла сторона поетичних стосунків природи і людини. Лірична поезія» (1862, опубл. 1958), «„Кобзарь" Тараса Шевченка» (1867), «Побут Малоросії за пам'ятками її літератури з XI по XVIII ст.» (1869—85, опубл. 1958) та ін. Працю «Малоросія (Південна Русь) в історії її літератури з XI по XVIII ст.» переклав укр. мовою І. Нечуй-Левицький і позитивно оцінили М. Драгоманов та І. Франко. До укр. народу П. звернувся з революц. прокламацією «Лист до громади» (укр. мовою, «Колокол», 1870). З високою повагою писав про українську мову, пропагував творчість Т. Шевченка. Листувався з О. Бодянським.

Тв.: Очерки, статьи, письма. М.— Л., 1934.

Літ.: Мазуркевич А. Р. И. Г. Прыжов. Из истории русско-украинских литературных связей. К., 1958; Цамутали А. Н. Очерки демократического направления в русской историографии 60—70-х годов XIX в. Л., 1971.

О. Р. Мазуркевич.

ПРИ́ЗМА (грец. *πρίσμα*, букв.— розпилена) — *многогранник*, утворений при перетині *призматичної поверхні* (напрямною якої є замкнена ламана) двома паралельними площинами (мал.). Грані П., які лежать в січних площинах, наз. її о с н о в а м и, а решта граней — б і ч н и м и. Основами П. є рівні *многокутники* з відповідно паралельними сторонами, а бічними гранями — *паралелограми*. Залежно від кількості сторін основи П. бувають трикутні, чотирикутні тощо. П. наз. п р я м о ю, коли площини бічних граней перпендикулярні до площин основ. Пряма П. наз. п р а в и л ь н о ю, якщо її основи — правильні многокутники. *Об'єм* П. дорівнює добуткові площі основи на *висоту*.

ПРИЗМАТИ́ЧНА ПОВЕ́РХНЯ — *поверхня*, утворена рухом прямої (*твірної*) в просторі, при якому пряма весь час паралельна заданому напрямові і перетинає дану ламану лінію (н а п р я м н у). Див. також *Призма, Циліндрична поверхня*.

ПРИЗМАТО́ЇД [від грец. *πρίσμα* (*πρίσματος*) — призма та *εἶδος* — вигляд] — *многогранник*, дві грані якого (о с н о в и) є *многокутниками* з довільною кількістю сторін, що лежать у паралельних площинах, а решта — *трикутники* або *трапеції* (мал.). *Об'єм* П. $V = h\,(S_1 + S_2 + 4S_3)/6$, де h — *відда́ль* між основами П., S_1 і S_2 — *площі* основ, S_3 — площа перерізу, рівновіддаленого від обох основ.

ПРИ́ЗМИ ОПТИ́ЧНІ — обмежені плоскими поверхнями тіла з матеріалів, прозорих для оптичного випромінювання (*світла*) у певному інтервалі його частот (довжин хвиль). П. о. поділяються на дисперсійні (спектральні), відбивальні та поляризаційні. Д и с п е р с і й н і п р и з м и (ДП) служать для просторового розділення випромінювання різних довжин хвиль, тобто розкладання світла в *спектр*. Дія ДП грунтується на залежності кута відхилення δ променя, що пройшов крізь призму (мал. 1), від *заломлення показника n*, неоднакового для променів з різною довжиною хвилі λ (див. *Дисперсія світла*). Для зменшення аберацій (див. *Аберації оптичних систем*) на таку П. о. спрямовують пучки паралельних променів світла. Заломлюючий кут призми ψ, як правило, не перевищує 60°, бо зі збільшенням його зростають втрати світла на відбиття від передньої грані, а при куті падіння на задню грань, більшому за граничний, настає *повне внутрішнє відбиття*. Осн. характеристикою ДП є кутова дисперсія $D = \frac{d\delta}{d\lambda}$. Для ділянки спектра поблизу положення найменшого відхилення

$$D = \frac{2 \sin \psi/2}{\sqrt{1 - n^2 \sin^2 \psi/2}} \cdot \frac{dn}{d\lambda}.$$

У видимій області спектра матеріалом для виготовлення ДП служить скло, в інфрачервоній — кам'яна сіль, фтористий літій тощо, в ультрафіолетовій — кристалічний *кварц* та *флюорит*. Дисперсійні П. о. широко застосовують у *спектральних приладах*. В і д б и в а л ь н і п р и з м и (ВП) служать для зміни напряму світлового пучка. Характерною їх особливістю є те, що світло всередині призми відбивається від однієї або послідовно від кількох граней. Здебільшого це повне внутр. відбиття. Коли кут падіння на яку-небудь з граней менший за граничний, на неї наносять дзеркальну плівку з срібла або алюмінію. Хід променів у деяких ВП показано на мал. 2. Як і при виготовленні дисперсійних П. о., матеріал для виготовлення ВП підбирають залежно від робочої ділянки спектра оптичного випромінювання. Відбивальні П. о. широко застосовують в *оптичних системах*, зокрема для зменшення їхніх поздовжніх розмірів. П о л я р и з а ц і й н і п р и з м и (ПП) служать для одержування плоскополяризованого світла (див. *Поляризація світла*). ПП складаються з двох або більше тригранних призм, з яких принаймні одна виготовлена з оптично ані-

І. Г. Прижов.

Пряма трикутна (*а*) і похила п'ятикутна (*б*) **призми.**

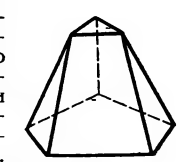

Призматоїд.

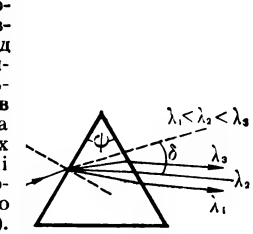

Мал. 1. Схема ходу променів у дисперсійній **призмі оптичній.**

Б. І. Приймак.

зотропного (див. *Анізотропія*) кристала. Конструктивно ПП зроблені так, що світло, яке попадає в призму, зустрічає похилу границю розділу двох середовищ, на якій умови заломлення для звичайного і незвичайного променів (див. *Подвійне променезаломлення*) різні. Тригранні призми, з яких складається ПП, часто склеюють речовиною, показник заломлення якої близький до серед. значень показників заломлення для звичайного і незвичайного променів (канадський бальзам, гліцерин, касторова олія тощо). В багатьох ПП складові частини розділені повітряним проміжком. Залежно від особливостей будови ПП можуть давати один пучок (однопроменеві призми) або два пучки (двопроменеві призми) світла, поляризованого у взаємно перпендикулярних площинах. Прикладом однопроменевих призм є поляризаційна призма Ніколя (часто наз. ніколем), яка складається з двох тригранних призм, вирізаних з кристала ісландського шпату $CaCO_3$ і склеєних канадським бальзамом. Хід звичайного (*о*) і незвичайного (*е*) променів у ній показано на мал. 3. З ніколя виходить незвичайний промінь, а звичайний, внаслідок повного внутр. відбиття від шару клею, відхиляється до бічної поверхні і в ній поглинається. На мал. 4 подано хід променів у деяких двопроменевих призмах (штриховка означає, що оптична вісь кристала лежить у площині малюнка, точки означають, що оптич. вісь перпендикулярна до площини малюнка). Крім ісландського шпату матеріалом для виготовлення ПП служить кристалічний кварц (особливо при роботі з ультрафіолетовим промінням); у комбінації з ісландським шпатом часто використовують скло. Поляризаційні П. о. широко застосовують як *поляризатори* й *аналізатори* світла. *С. П. Парняков.*

ПРИЙМА Федір Якович [н. 26.I (8.II) 1909, станиця Ахтанізовська, тепер Краснодар. краю] — рос. і укр. рад. літературознавець. Закінчив Краснодарський пед. ін-т (1932). Учасник Великої Вітчизн. війни. Досліджує переважно літ. спадщину рос. революц. демократів, російсько-укр. літ. взаємини, зв'язки російської та зх.-європ. літератур. Осн. праці присвячені В. Бєлінському, М. Некрасову, Т. Шевченкові, «Слову о полку Ігоревім». За книгу «Шевченко і російська література XIX століття» (1961) удостоєний 1964 Ленінської премії. Нагороджений орденом Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Тв.: Шевченко і російський визвольний рух. К., 1966; «Слово о полку Игореве» в русском историко-литературном процессе первой трети XIX века. Л., 1980. *Ф. К. Сарана.*

ПРИЙМА́К Борис Іванович [н. 29.V (11.VI) 1909, м. Новочеркаськ, тепер Ростов. обл.] — укр. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1970). Член КПРС з 1952. У 1930 закінчив архіт. факультет Харків. художн. ін-ту. До 1936 працював у проектних орг-ціях Харкова, брав участь у складанні проектів планування і реконструкції міст Запоріжжя, Кривого Рога, Маріуполя, Тбілісі (1930—36). В 1955—73 — гол. архітектор Києва. Один з авторів ген. плану реконструкції Києва та проекту планування й забудови *Хрещатика*. Осн. споруди: будинок М-ва зв'язку (1950—55), Головпоштамт (1952—56), готель «Москва» (1959—66), станції метро «Завод „Більшовик"» (1962—63), «Нивки», «Жовтнева» (1971), «Червона площа» (1976), ген. план Києва до

Б. І. Приймак (у співавт.). Станція метро «Жовтнева» в Києві. 1971.

2000 року, проект центру міста (1963—67) та ін., всі — у Києві, у співавт. П.— один з авторів архіт. частини пам'ятника В. І. Леніну в Запоріжжі (1960) та надгробка В. Василевській у Києві (1967). Виступає із статтями з питань архітектури і буд-ва. З 1966 викладає у Київ. художн. ін-ті (з 1971 — професор). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ПРИЙМА́ЛЬНА ТЕЛЕВІЗІ́ЙНА ТРУ́БКА — те саме, що й *кінескоп*.

ПРИЙМА́ЛЬНИЙ РАДІОЦЕ́НТР — радіоцентр (сукупність приймальних *радіостанцій*), призначений для одночасного приймання інформації (тексту, музики тощо) від багатьох передавальних радіостанцій. Перші П. р. споруджували одночасно з *передавальними радіоцентрами*. В СРСР, в т. ч. в УРСР, створено розгалужену мережу П. р. різного призначення. Розрізняють П. р. автономні й неавтономні — у складі певного вузла *зв'язку*, напр. космічного радіозв'язку. Осн. тех. засобами П. р., розміщуваними звичайно в стаціонарній споруді на антенному полі, є *радіоприймачі*, що їх у великих радіоцентрах налічується до 100 і більше. Невеликі П. р. обладнують у напівстаціонарних спорудах або на пересувних об'єктах. Спеціальними лініями (*фідерами*) радіоприймачі з'єднано з приймальними *антенами* значних лінійних розмірів (в стаціонарних радіоцентрах до двохтрьох десятків антен). Кожна антена приймає сигнали від кількох пунктів, розташованих в одному напрямі. До ін. тех. засобів П. р. належать антенні *підсилювачі*, комутаційні пристрої, апаратура контролю, керування, службового зв'язку, сигналізації тощо. Електроживлення П. р. забезпечується електр. *підстанцією*, до якої підведено *кабельні лінії електропередачі*, або резервним електрогенератором. Майже всіма пристроями на П. р. керують дистанційно (напр., з радіодиспетчерського пункту). Щоб зменшити вплив різних *перешкод радіоприйманню*, П. р. розміщують, як правило, подалі від передавальних радіоцентрів і потужних передавальних радіостанцій, джерел індустріальних радіоперешкод.

ПРИЙМА́ЧІ СВІ́ТЛА — пристрої, зміна стану яких під дією потоку оптичного випромінювання (*світла*) служить для виявлення цього випромінювання, його вимірювання, а також для фіксування й аналізу оптичних зображень випромінюючих об'єктів. У П. с. енергія оптичного випромінювання перетворюється на ін. види енергії. Важливою характеристикою П. с. є порогова чутливість — мінімальний потік випромінювання, який можна ще виявити на фоні власних шумів П. с. Приймачі наз. с е л е к т и в н и м и, коли на кривій залежності чутливості приймача від довжини хвилі світла λ є чітко виражені максимуми або (і) мінімуми, і н е с е л е к т и в н и м и, якщо їхню чутливість у широкому діапазоні довжин хвиль можна вважати однаковою. Розрізняють теплові, фотоелектр., мех. та фотохім. П. с. До т е п л о в и х П. с. належать приймачі, дія яких грунтується на виникненні термоелектрорушійної сили (*термоелементи, болометри, радіометри*), а також оптико-акустичні П. с., в яких реєструється збільшення об'єму газу, нагрітого поглинутим випромінюванням. Теплові П. с., як правило, неселективні і придатні для вимірювань у широкій області спектра (λ = 200 нм — 20 мкм, інколи до 1000 мкм). До ф о т о е л е к т р и ч н и х П. с. належать приймачі, дія яких грунтується на зовн. і внутр. фотоефекті (*фотоелементи, фоторезистори, фотодіоди*), а також квантові підсилювачі оптичного діапазону (див. *Квантові генератори і підсилювачі*). Такі П. с. є селективними, їхня чутливість залежить від величини енергії окремих *фотонів*, що поглинаються. Спектральна чутливість П. с. з зовн. фотоефектом має характерну довгохвильову («червону») границю в області λ = = 0,6—1,2 мкм, яка визначається природою речовини П. с. (див. *Робота виходу*). Цієї вади не мають П. с. з фотоелектромагнітним ефектом, що працюють в далекій інфрачервоній області спектра (10—30 мкм). М е х а н і ч н і П. с. виготовляють у вигляді крутильних терезів, які реагують на тиск світла. Такі П. с. неселективні. Їх застосовують порівняно рідко через чутливість до вібрацій та різних теплових процесів. До ф о т о х і м і ч н и х П. с. належать фотоплівки, фотопластинки та ін. матеріали сучас. *фотографії*. Застосовують їх для вимірювання енергії випромінювання за ступенем почорніння світлочутливого шару внаслідок *фотохімічної реакції*. До П. с. можна віднести й органи зору живих істот (див. *Око*).

ПРИЙМЕ́ННИК — частина мови (службове слово), що вказує на відношення іменника (чи займенника) до ін. слів у реченні. П. не мають самостійного лексичного

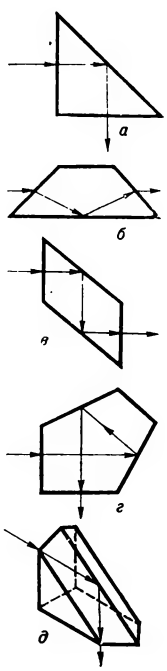

Мал. 2. Схеми ходу променів у деяких відбивальних **призмах оптичних:**
а — прямокутна призма; *б* — призма Дове; *в* — призма ромб; *г* — пентапризма; *д* — прямокутна призма з дахом.

значення і не можуть бути членами речення. Вони вносять у відмінкові форми смислові відтінки, виступаючи в ролі показника синтаксичного зв'язку між членами речення. На відміну від *післяйменників* П. стоять перед словами, до яких відносяться (через кладку, під гаєм, за місто). Поширені в індоєвроп. і в деяких фінно-угорських мовах. Кожен П. уживається з певними відмінками (одним чи кількома). За будовою П. поділяються на непохідні, або прості (до, з), які генетично є найдавнішими, та похідні — складні (із-за, поміж) і складені (у зв'язку з), які генетично пов'язані з ін. частинами мови і склад яких поповнюється й тепер.

Н. А. Москаленко.

ПРИЙНЯ́ТТЯ НА РОБО́ТУ — в СРСР одна з форм реалізації *права на працю*. П. на р. проводиться, якщо особа досягла 16-річного віку (у виняткових випадках, за погодженням з к-том профспілки, 15-річного віку). Згідно з Конституцією СРСР, конституціями союзних і авт. республік, *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* безпідставним вважається всяке відмовлення в П. на р. з будь-яких причин, не пов'язаних з діловими якостями працівника. Підставою для П. на р., як правило, є укладення *трудового договору*; для молодих спеціалістів — спец. направлення згідно з положенням М-ва вищої та середньої спец. освіти СРСР від 30.VII 1980; для ряду науковців, артистів — результат *конкурсу* тощо. При П. на р. для *неповнолітніх*, інвалідів встановлено броню, тобто певну кількість робочих місць, на які адміністрація повинна приймати лише цих осіб. Закон забороняє відмовляти жінкам у П. на р. у зв'язку з *вагітністю* або годуванням дитини. При П. на р. особа має пред'явити *трудову книжку* (якщо приймається вперше — довідку ЖЕК або сільради), *паспорт*, в окремих випадках і ін. документи (напр., *диплом*).

П. на р. оформляється наказом. Якщо працівника фактично було допущено до даної роботи, а наказу не було, він вважається прийнятим на роботу. У ряді випадків за згодою сторін може застосовуватися встановлений законом *випробувальний строк*. Для П. на р. за *сумісництвом* потрібний письмовий дозвіл керівників заінтересованих установ, організацій чи підприємств. *М. Й. Бару.*

ПРИКА́ЗИ — адміністративно-судові органи центрального управління в Росії (кін. 15—1-а чверть 18 ст.). Створювалися в процесі централізації Рос. д-ви та розвитку станово-представницької монархії. Наприкінці 17 ст. існувало бл. 100 П. Більшість П. будувалася за функціональним принципом: вони керували окремими галузями управління (земський, поміський, посольський, стрілецький, холопський, ямський та ін.); кілька П. відали справами двірцевого управління (напр., П. Великого двору). Окремі П. керували всіма галузями управління на певній території (напр., *Малоросійський приказ*). На чолі П. стояв «суддя», здебільшого з бояр. Він користувався одноособовою владою. При ньому була «приказна ізба» — канцелярія з діяками та піддячими, які фактично вели всі справи П. Відсутність організаційної чіткості, одноособова влада «судді», бюрократизм, несумлінність приказних породжували значну кількість зловживань. Петро I замінив 1718 П. на колегії. Останній з П.— Сибірський існував до 1763. *І. П. Сафронова.*

ПРИ́КАЗКА — влучний образний, часто римований народний вислів. На відміну від *прислів'я* не має повчального характеру, мовиться «до слова» й підтверджує, узагальнює якусь думку («Не нашого поля ягода», «Не так шкода, як невигода»).

Видання: Українські народні прислів'я та приказки. К., 1961.

«ПРИКАРПА́ТСЬКА ПРА́ВДА» — газета, орган Івано-Франківського обкому Компартії України, обласної Ради нар. депутатів. Видається в Івано-Франківську 5 раз на тиждень. Перший номер під назвою «Радянська Україна» вийшов 23.IX 1939 як орган Станіслав. тимчасового управління. З 27.XI 1939 — орган Станісл. обл. і міського к-тів КП(б)У та облвиконкому. Під час тимчасової окупації Івано-Фр. обл. нім.-фашист. загарбниками 1941—44 не видавалася. З 20.IV 1944 виходить під теперішньою назвою. Газету нагороджено орденом Дружби народів (1980).

ПРИКАСПІ́ЙСЬКА НИЗОВИ́НА — низовина в пониззях рік Волги, Уралу та Емби, оточує з Пн. Каспійське м. Площа майже 200 тис. км². Вис. до 149 м (г. Велике Богдо) на Пн.; пд. частина низовини місцями лежить на 28 м нижче рівня моря. Поверхня переважно плоска, полого нахилена в бік моря; ускладнена окремими підняттями — соляними куполами (Мале Богдо, Чапчачі та ін.). Складена потужною товщею антропогенових піщано-глинистих відкладів. Багато солоних озер (*Ельтон, Баскунчак*). Родовища нафти, горючого газу, горючих сланців; в озерах — кухонна сіль. Переважають пустельні й напівпустельні ландшафти. В межах П. н., у пониззі Волги, створено *Астраханський заповідник*. Використовують як пасовища, на Пн.— землеробство, у Волго-Ахтубинській заплаві розвинуті баштанництво, садівництво та городництво.

ПРИКИ́ДОВІ (Ptinidae) — родина *жуків*. Тіло (довж. 1,5—5 мм) блискуче, жовтувате, буре або червонувате. У разі небезпеки жуки прикидаються мертвими (звідси й назва). Личинки дуговидно зігнуті, білуваті або жовтуваті, вкриті довгими густими волосками. Жуки і личинки багатоїдні: живляться борошном, зерном, борошняними виробами, а також пошкоджують вовняні тканини, хутряні вироби, сухі біологічні колекції. Бл. 450 видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР — бл. 35, зокрема на Україні — бл. 20, у т. ч. прикида злодій (Ptinus fur), ніптус горбатий (Niptus hololeucus), які зустрічаються в житлових приміщеннях і на складах. Заходи боротьби — див. у ст. *Шкідники зерна і зернових продуктів.*

І. К. Загайкевич.

«ПРИКЛАДНА́Я МЕХА́НИКА» — щомісячний науково-технічний журнал. Орган *Механіки інституту* АН УРСР. Видається у Києві (з 1955). Висвітлює в основному дослідження в галузі механіки деформівного твердого тіла і заг. механіки. Призначений сприяти розвиткові і координуванню досліджень з механіки, впровадженню в практику їхніх результатів, розв'язуванню актуальних фундаментальних і прикладних задач механіки. Перевидається (з 1966) у США (Нью-Йорк) англ. мовою.

Ю. М. Неміш.

ПРИКЛАДНИ́Х ПРОБЛЕ́М МЕХА́НІКИ І МАТЕМА́ТИКИ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа. Заснований 1978 на базі Львівського філіалу *Математики інституту* АН УРСР. До складу інституту (1982) входять 10 відділів. Основні напрями наукової роботи: дослідження фундаментальних і прикладних проблем механіки деформівного твердого тіла; вивчення процесів виникнення, взаємодії та поширення полів різноманітної природи стосовно до задач механіки, фіз. матеріалознавства, геофізики та нової техніки; побудова теор. моделей деформівних тіл з розширеними фіз.-мех. властивостями; розробка теор. і прикладних проблем математики стосовно до некласичних задач механіки. При ін-ті функціонує Обчислювальний центр. Ін-т видає періодичний збірник «Математические методы и физико-механические поля», має аспірантуру.

ПРИКЛАДНІ НА́УКИ — див. *Фундаментальні і прикладні науки.*

ПРИКЛАДНО́Ї МАТЕМА́ТИКИ І МЕХА́НІКИ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа. Створений 1970 на базі Донецького обчислювального центру АН УРСР. До складу інституту (1982) входять 9 відділів та спеціальне конструкторсько-технологічне бюро систем управління. Основні напрями наукової роботи: методи дослідження нелінійних задач у матем. фізиці; конструктивні методи теорії ймовірностей і матем. статистики; теорія функцій; методи дослідження задач аналітичної динаміки й теорії пружності та пластичності; автоматизовані системи управління виробництвом. З ін-том пов'язана діяльність Й. І. *Гіхмана*, І. І. *Данилюка*, О. С. *Космодаміанського*, Я. Б. *Лопатинського*, І. В. *Скрипника*, Г. Д. *Суворова*, П. В. *Харламова* та ін. Ін-т видає періодичні збірники «Механика твёрдого тела» і «Теория случайных процессов», має аспірантуру.

ПРИКМЕ́ТНИК — *частина мови*, що виражає ознаку предмета. Як самостійна частина мови П. є не в усіх мовах. У сх.-слов'ян. мовах П. характеризується своєрідною системою морфологічних та синтаксичних особливостей і специфічною системою словотвору. За значенням П. поділяють на

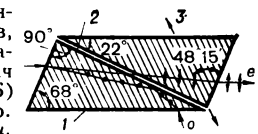

Мал. 3. Схема ходу променів у поляризаційній **призмі оптичній** Ніколя:
1 — чорніння;
2 — шар клею;
3 — оптична вісь кристала.

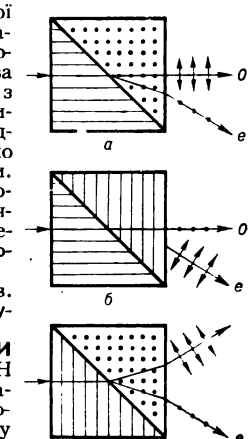

Мал. 4. Схеми ходу променів у деяких двопроменевих **призмах оптичних:**
а — призма Рошона;
б — призма Сенармона;
в — призма Волластона.

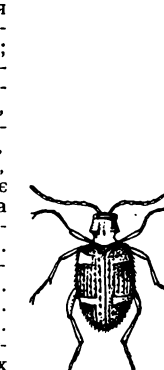

Прикидові. Прикида злодій.

якісні й відносні. Якісні П. вказують на ознаку, яка сприймається безпосередньо (блакитне небо, солодкий мед). Вони виявляють ознаки з різним ступенем інтенсивності, мають ступені порівняння [синій — синіший (більш синій) — найсиніший (найбільш синій)]. Відносні П. вказують на ознаки через відношення до ін. предметів (залізний міст, морський берег). Серед відносних виділяють присвійні П., що означають належність предмета якійсь особі, істоті (материна хустка, заячий слід). П. змінюються за родами (в однині), числами й відмінками; це категорії синтаксичні, вони залежать від роду, числа й відмінка означуваного іменника. У реченні П. виступає найчастіше як узгоджене означення і як іменна частина складеного присудка («Тихим морем прослались білясті дороги», М. Коцюбинський; «Місцина ця дика, таємнича, але не понура», Леся Українка).

Н. А. Москаленко.

ПРИКОЛО́ТНЕ — селище міського типу Великобурлуцького р-ну Харків. обл. УРСР. Залізнична станція. 2,9 тис. ж. (1982). У П. — буд. матеріалів та олійний з-ди. Середня школа, лікарня, клуб, б-ка. Відоме з 1864, с-ще міськ. типу — з 1957.

ПРИКОРДО́ННА ЗО́НА — в СРСР територія районів, міст, сільських або селищних Рад народних депутатів, що прилягають до *кордону державного*. До П. з., там, де її встановлено, включають також територіальні й внутр. морські води СРСР і рад. частину вод прикордонних річок і озер. П. з. за Положенням про охорону держ. кордону СРСР, затвердженим Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5.VIII 1960 (зі змінами від 10.VI 1971), встановлює Рада Міністрів СРСР або за її дорученням Ради Міністрів союзних і авт. республік. В'їзд на тер. П. з. особам, які не мають там постійного *місця проживання*, без дозволу органів внутр. справ заборонено.

ПРИКОРДО́ННА СМУ́ГА — в СРСР частина *прикордонної зони*, що безпосередньо прилягає до *кордону державного* з іншими країнами і в якій встановлено певний режим відповідно до Положення про охорону держ. кордону, затвердженого Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5.VIII 1960 (зі змінами від 10.VI 1971). Ширина П. с.— до 2 км від лінії держ. кордону на суші або від берегів прикордонних рік чи озер. В'їзд і проживання в П. с. допускається лише з дозволу *прикордонних військ*. Контроль за пропискою й проживанням, виконанням усіх видів робіт (лісозаготівля, випас худоби, водокористування тощо) покладено також на прикордонні війська.

ПРИКОРДО́ННІ ВІЙСЬКА́ — війська, призначені для охорони сухопутних і морських кордонів держави. Рад. П. в. створювалися разом з Рад. Збройними Силами як їх складова частина. 28.V 1918 В. І. Ленін підписав декрет РНК про заснування прикордонної охорони РРФСР. На поч. Великої Вітчизн. війни П. в. разом з частинами прикриття Рад. Армії першими прийняли на себе удар німецько-фашист. військ. Батьківщина високо оцінила вклад рад. П. в. у розгром гітлерівської Німеччини і мілітаристської Японії, бл. 17 тис. прикордонників нагороджено орденами та медалями, понад 150 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Керівництво П. в. здійснюється Гол. управлінням П. в. К-ту держ. безпеки СРСР. Організаційно П. в. складаються з прикордонних округів, які включають загони, комендатури, маневрені групи, контрольні пункти та ін., а також авіац. частин та спец. підрозділів. Для дії на водних ділянках у складі П. в. є частини сторожових кораблів. У своїй діяльності П. в. спираються на допомогу місц. парт. та рад. органів, населення прикордонних районів.

ПРИ́КУС — співвідношення верхніх і нижніх зубних рядів при їх змиканні (оклюзії). За анатомічними і функціональними ознаками П. поділяють на фізіологічний та патологічний, або аномальний, які встановлюються тільки при наявності всіх постійних зубів. При фізіологічному П. молочні й постійні передні зуби верхньої щелепи злегка перекривають передні зуби нижньої щелепи, а бічні зуби верхньої щелепи виступають назовні по відношенню до нижніх; кожний зуб верхньої щелепи контактує з двома зубами нижньої, виняток становлять 5-і зуби в молочному П. і 8-і (мудрості) у постійному П. Фізіологічний П. може бути 4 типів (ортогнатія, ортогенія, прямий П., опістогнатичний), але всі зуби при цьому стикаються у правильному співвідношенні, що забезпечує відкушування твердої їжі й повноцінне її жування. При патологічних типах П. (*прогенія, прогнатія*) порушується жування. Ці типи є природженими аномаліями розвитку зубощелепної системи або наслідком видалення зубів, хвороб чи травми щелеп.

ПРИЛА́Д — 1) Пристрій, за допомогою якого вимірюють певні величини, провадять різноманітні обчислення, спостереження, контролюють і регулюють технологічні процеси, керують машинами й установками тощо (див., напр., *Зубовимірювальні прилади, Навігаційні прилади*). 2) Пристрій, що виконує в машині або іншому технічному засобі самостійну функцію (напр., *витяжний прилад* прядильної машини). 3) Сукупність приладдя для чогось (див., напр., *Опалювальні прилади, Освітлювальні прилади, Санітарні прилади*). 4) Навчально-наочне приладдя, за допомогою якого демонструють якісь закономірності (напр., фізичний П.).

ПРИЛАДОБУДУВА́ННЯ — галузь машинобудування, підприємства якої випускають засоби обчислювальної техніки, прилади контролю й регулювання технологічних процесів, електро- і радіовимірювання, оптичні й оптико-механічні, для вимірювання мех. величин і часу, технічні засоби для механізації і автоматизації інженерної та управлінської праці, прилади для фіз., мед., фізіологічних та біологічних досліджень. Продукцію П. широко застосовують в усіх галузях нар. г-ва та в побуті. В дореволюц. Росії було кілька невеликих підприємств, які випускали термометри, манометри, водоміри, ваги та ін. простіші прилади. В СРСР пром. виробн. продукції П. почато в роки першої п'ятирічки (1929—32) з утворенням Всесоюзного електротех. об'єднання, Всесоюзного об'єднання точної індустрії, Всесоюзного об'єднання оптико-мех. пром-сті, Всесоюзного об'єднання ваговимірювальної пром-сті, підприємств авіац., мор. та ін. спеціалізованих напрямів. У 1965 створено загальносоюзне М-во приладобудування, засобів автоматизації і систем управління. Найбільші з спеціалізованих підприємств розташовані в Москві, Ленінграді, на Україні, в Білорусії, Прибалтиці. Обсяг виробн. продукції П. зріс в СРСР 1980 проти 1970 в 4,5 рази. За заг. виробн. багатьох приладів і засобів автоматизації та їхньою якістю Рад. Союз посідає одне з провідних місць у світі. Велике значення в розвитку вітчизн. П. має Україна. В Одесі міститься одне з найстаріших

Приладобудування.
Система автоматизованого дозування типу САД, виготовлена на львівському виробничому об'єднанні «Мікроприлад» ім. 60-річчя Радянської України. Конвейер для складання аналогових електровимірювальних приладів на київському виробничому об'єднанні «Точелектроприлад» імені Комсомолу України.
Комплекс технічних засобів для локальних інформаційно-керуючих систем КТЗ ЛІКС-2, виготовлений на Харківському науково-виробничому об'єднанні по системах автоматизованого управління.

підприємств П.— *Одеський завод важкого вагобудування*. За роки довоєнних п'ятирічок в УРСР створено нові приладобудівні підприємства: *київський завод «Точелектроприлад»*, Київський дослід. завод порційних автоматів, харків. з-ди контрольно-вимірювальних приладів та з-д точного приладобудування. В післявоєнні роки на Україні реконструйовано старі та збудовано ряд нових підприємств галузі, оснащених найновішою технікою. Серед них: *житомирський завод «Електровимірювач»*, *Мукачівський приладобудівний завод*, *Сєвєродонецький приладобудівний завод*, приладобудівний з-д в Івано-Франківську, електронних мікроскопів у Сумах, приладобудівний з-д у Лохвиці (Полтав. обл.), гол. підприємство київ. виробничого об'єднання «Електронмаш», з-д «Термінал» у Вінниці, Одеський з-д обчислювальних машин, Кіровогр. з-д друкарських машин та ін. Обсяг виробн. продукції П. республіки 1980 зріс проти 1965 в 13,2 раза. Осн. напрямами сучас. розвитку П. в країні є уніфікація елементно-конструкторської бази приладів і її системне застосування, що дає можливість створювати прилади і комплекси з обмеженої кількості типових модулів і блоків, впровадження передової елементної бази, в т. ч. інтегральних схем; прискорений розвиток виробництва засобів обчислювальної техніки, приладів контролю й регулювання технологічних процесів та засобів автоматики. Зміцніли н.-д. та наук.-експериментальна бази ін-тів і проектних орг-цій приладобудування, . осн. з яких є: *Автоматики інститут* імені XXV з'їзду КПРС, Сєвєродонецький н.-д. ін-т керуючих обчислювальних машин та ін. В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року передбачено підвищити тех. рівень *обчислювальної техніки*, приладів і засобів автоматизації на основі найновіших досягнень *мікроелектроніки, оптоелектроніки* та лазерної техніки. *Ю. П. Соляник.*

ПРИЛЕЖА́ЄВА Марія Павлівна [н. 9 (22).VI 1903, Ярославль] — рос. рад. письменниця. Член КПРС з 1952. Працювала вчителькою. Друкуватися почала 1937. Перша повість «Цей рік» (1941). Повісті «Семикласниці» (1944), «З тобою товариші» (1949), «Третя Варя» (1963), роман «Над Волгою» (1952) та ін. присвячені життю рад. школи, вихованню високих моральних якостей. Автор книг про В. І. Леніна та його соратників — «Початок» (1957), «Незвичайний рік» (1967), «Три тижні спокою» (1967), худож. біографії Леніна для дітей «Життя Леніна» (1970); повістей про дитячі та юнацькі роки М. І. Калініна — «З берегів Медведиці» (1955) та «Під північним небом» (1959), худож.-публіцистичної книги для дітей «На двадцять четвертому з'їзді» (1971). Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1973—75; Укр. перекл.— З тобою товариші. К., 1950; Незвичайний рік. К., 1970; Під північним небом. К., 1970; Життя Леніна. К., 1973; Три тижні спокою. К., 1980.

М. Ф. Гетьманець.

ПРИЛИ́СТКИ — звичайно парні симетрично розташовані вирости біля основи листків у багатьох рослин. Мають вигляд листочків, плівочок, лусочок, вусиків, колючок та ін. Іноді зростаються у вигляді лієчки (розтруб). У багатьох рослин П. прикривають листки в бруньці; після розпускання листка вони здебільшого відпадають. Прилистки часто виконують захисну функцію.

ПРИЛУ́КИ — місто обласного підпорядкування Черніг. обл. УРСР, райцентр, на р. Удаї (бас. Дніпра). Залізнич. вузол. 68 тис. ж. (1982). Вперше місто згадується в *Іпатіївському літописі* під 1092. П. були однією з фортець Київської Русі. В 1362 П. захопило *Велике князівство Литовське*, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. В 1648—1781 П.— центр *Прилуцького полку*. В 1654 П. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. У 1783 місту надано *магдебурзьке право*. Рад. владу встановлено в січні 1918. Підприємства машинобудівної (з-ди будівельних машин та машинобудування для тваринництва), хім. (з-д пластмас), буд. матеріалів (асфальтовий та залізобетонних конструкцій з-ди), деревообр. (меблевий комбінат) пром-сті. Легка пром-сть представлена панчішною, швейною, взут., шкіряно-галантерейною, бавовнопрядильною та головних уборів ф-ками, харчова — з-дами «Білкозин-2», прод. товарів, плодоконсервним, хлібним; ефіроолійним, тютюновим, птахо- і м'ясним комбінатами. Ливарномех. з-д., худож. виробів і госп. виробів ф-ки. Нафтогазопромисел. Райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, 2 комбінати побутового обслуговування. Технікуми гідромеліорації та електрифікації с. г. та вечірній маш.-буд.; мед., пед. та профес.-тех. уч-ща, 14 заг.-осв., музична і спорт. школи; 7 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 2 будинки культури, 2 клуби, 6 б-к; музеї: краєзнавчий, історико-меморіальний одного з керівників підпільної комсомольської орг-ції «Молода гвардія» О. В. *Кошового*, який народився в П. Архіт. пам'ятки: Спасо-Преображенський собор (1705—16), будинок полкової скарбниці (1708), церкви Спаська (1717), Миколаївська (1720) та Різдва (18 ст.). Пам'ятники В. І. Леніну, Олегу Кошовому і Т. Г. Шевченку, воїнам-визволителям, жителям, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни, обеліски Вічної Слави. В П. народилися укр. письменник і педагог П. П. *Білецький-Носенко*, укр. письменник І. О. *Затиркевич*, укр. рад. поетеса Л. В. *Забашта*, укр. мемуарист Я. А. *Марковіч*, рад. військ. діяч Д. А. *Шмідт*, укр. рад. актор М. Ф. *Яковченко*. В П. 1865—67 працював укр. письменник Панас *Мирний*, 1918—24 — укр. рад. композитор Л. М. *Ревуцький*, навчалися філолог-славіст, історик і письменник О. М. *Бодянський*, математик Г. Ф. *Вороній*, парт. і держ. діяч О. Г. *Шліхтер*. У 1845 і 1846 сюди приїздив Т. Г. Шевченко.

Прилуки. Історико-меморіальний музей Олега Кошового.

ПРИЛУ́ЦЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Створений восени 1648. Після приєднання 1649 до нього Ічнянського полку П. п. складався з 21 сотні. За реєстром 1723, до П. п. входило 8 сотень, за ревізією 1764 — 11 сотень, в яких налічувалося 556 поселень (9 містечок, 547 сіл і хуторів). Центром П. п. було містечко Прилуки. Козаки П. п. брали участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*, нар. повстанні 1657—58 під керівництвом М. *Пушкаря* і Я. *Барабаша* проти І. *Виговського*, в антифеод. виступах 1687, 1689, 1690—91. Під час *Булавінського повстання 1707—09* на тер. П. п. відбулися заворушення сел.-козац. мас проти соціального гноблення. Козаки П. п. в складі рос. армії брали участь у *Північній війні 1700—21*, рос.-тур. війнах 1735—39, 1768—74. Після ліквідації 1781 на Лівобережній Україні полкового устрою тер. П. п. увійшла до складу створеного *Чернігівського намісництва*.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Лазаревский А. Описание старой Малороссии, т. 3. Полк Прилуцкий. К., 1902.

О. І. Путро.

ПРИЛУ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,8 тис. км². Нас. 63,1 тис. чол. (1982). У районі — 100 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 31 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Прилуки*.

П. р. розташований в межах *Придніпровської низовини*. Корисні копалини: нафта, природний газ, торф. Найбільша річка — *Удай* (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, береза, граб, липа та ін.) займають 14,3 тис. га. Осн. пром. і культурний центр району — місто обл. підпорядкування Прилуки. Найбільші пром. підприємства району — прилуцькі ефіроолійний, птахо-, хлібопродуктів, будівельних матеріалів і конструкцій комбінати, винно-консервний та сироробний заводи, Линовицький цукровий комбінат. Районний комбінат побутового обслуговування (Прилуки) та 5 будинків побуту. Землеробство району зерново-буряківничого, тваринництво — молочно-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 131,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 111,8 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза, цукр. буряки,

С. М. Примак.

В. М. Примаков.

м'ята. У П. р.— 29 колгоспів, 7 радгоспів, 3 міжколг. підприємства — Линовицьке по виробн. яловичини, по виробн. продуктів птахівництва (с. Дубовий Гай), Малодівицький комбікормовий з-д. Райсільгосптехніка з виробничим відділенням та райсільгоспхімія. Залізничні станції: Прилуки, Линовиці, Галка. Автомоб. шляхів — 544 км, у т. ч. з твердим покриттям — 411 км. У П. р. — сільс. профес.-тех. уч-ще, 54 заг.-осв. школи, 64 лік. заклади, у т. ч. 8 лікарень. 72 клубні установи, 83 кіноустановки, 70 б-к, краєзнавчий музей. В с. Жовтневому П. р. народилась новатор с.-г. виробн. Г. Д. *Довженко,* у с. Боршні — укр. рад. актор М. Ф. *Покотило,* у с. Канівщині — укр. рад. поет Б. П. *Степанюк*. У П. р. видається газ. «Правда Прилуччини» (з 1919). *О. М. Панаско.*

ПРИЛЮК Дмитро Михайлович (н. 8.XI 1918, с. Божиківці, тепер Деражнянського району Хмельн. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Український комуністичний ін-т журналістики в Харкові (1940). Доктор філологічних наук. Друкується з 1933. Працював як журналіст. Перша книга — «Уроки» (1956). Більшість творів присвячена проблемам сучасного села [«Село на нашій Україні», «Шукачі скарбу» (обидва — 1961), «Село, а в ньому люди» (1976) та ін.]. Автор циклу повістей про Велику Вітчизн. війну («Ми були молоді», 1980, та ін.). Праці з теорії і практики журналіст. творчості, нариси про трудівників колгоспних полів, про красу їхньої праці. Республіканська премія ім. Я. Галана, 1976. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Одвічне. К., 1967; Де ти, доле? К., 1971; Повноколосся. К., 1977; Рос. перекл.— Село на нашей Украине. М., 1980. *Ф. К. Сарана.*

ПРИЛЯГА́ННЯ — вид підрядного синтаксичного зв'язку між словами в реченні, при якому залежне слово пов'язане з головним інтонаційно, за змістом і за допомогою порядку слів, а не граматичних форм, як при *узгодженні* й *керуванні*. У сх.-слов'ян. мовах прилягають незмінні повнозначні слова — прислівник, дієприслівник, інфінітив (летіти хутко, співають ідучи). Іноді як П. розглядається приєднання до головного слова прийменниково-відмінкових форм іменників з обставинним значенням — т. з. іменне П. (зустріч у місті, йти до лісу).

ПРИ́МА (від лат. prima — перша) — 1) *Інтервал* між звуками одного і того ж ступеня. Чиста П. утворюється двома звуками однакової висоти при їхньому одночасному або послідовному звучанні. 2) Один із ступенів *гами, звукоряду*. 3) Основний тон *акорду*. 4) Провідна партія ансамблю (1-а скрипка, 1-а бандура тощо).

ПРИ́МАК Степан Максимович (н. 26.V 1927, с. Сулимівка, тепер Яготинського р-ну Київ. обл.) — новатор виробництва на залізничному транспорті, Герой Соціалістичної Праці (1971). Працюючи з 1946 в депо Гребінка Південної з-ці слюсарем, майстром автом. цеху по ремонту рухомого складу, досяг значних успіхів у виконанні й перевиконанні виробн. планів, соціалістичних зобов'язань. Делегат XXIV з'їзду КПРС. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1969. *О. М. Грякало.*

ПРИ́МАК Федір Якович [11 (23). IV 1899, с. Татарівка, тепер с. Софіївка Носівського р-ну Черніг. обл.— 9.IX 1981, Київ] — укр. рад. лікар-терапевт, доктор мед. наук (з 1936), засл. діяч науки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1944. У 1924 закінчив Київ. мед. ін-т. З 1939 — професор, у 1940—41 — зав. кафедрою факультетської терапії Львівського медичного інституту. В 1952—73 — зав. кафедрою пропедевтики внутр. хвороб Київ. мед. ін-ту. Осн. праці присвячені питанням туберкульозу, ангіології, гіпертонічної хвороби, ранового сепсису, гіпоксії та ін. Нагороджений орденом Леніна, 2 ін. орденами, медалями.

ПРИМАКО́В Віталій Маркович [18 (30).XII 1897 — 11.VI 1937] — рад. військ. діяч, комкор (1935). Член Комуністичної партії з 1914. Н. в м. Семенівці (тепер Черніг. обл.) в сім'ї вчителя. В 1915 за антивоєнну агітацію засуджений на довічне заслання в Сибір, звідки повернувся в квітні 1917. В 1917 — член Київ. к-ту РСДРП(б). Брав участь у Жовтневому збройному повстанні в Петрограді. З січня 1918 — організатор і керівник *Червоного козацтва України*, на чолі якого брав участь у боях проти австро-нім. окупантів, петлюрівців, денікінців, врангелівців, військ бурж.-поміщицької Польщі. В 1923 закінчив Вищі військ.-академічні курси. В 1925—30 — на військ. і дипломатичній роботі, 1931—33 — командир корпусу, 1933—35 — заст. команд. військами Пн.-Кавказ. військ. округу, заст. інспектора вищих військ.-навч. закладів, з 1935 — заст. команд. військами Ленінгр. військ. округу. Автор статей, спогадів і оповідань, зокрема з історії громадян. війни на Україні. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора.

Літ.: Петров В. І. Комкор червоних козаків. (Про В. М. Примакова). К., 1964; Дубинский И. Примаков. М., 1968.

ПРИМАКО́В Євген Максимович (н. 29.X 1929, Київ) — рад. економіст-міжнародник, акад. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1959. В 1953 закінчив Моск. ін-т сходознавства. В 1953—62 працював у Держ. к-ті по радіомовленню та телебаченню, 1962—70 — оглядач, заст. редактора газ. «Правда» (по відділу країн Азії і Африки), власний кореспондент газ. «Правда» на араб. Сході, 1970—77 — заст. директора Ін-ту світової економіки і міжнар. відносин АН СРСР. З 1977 — директор Ін-ту сходознавства АН СРСР. Автор праць з історії сучас. Єгипту та ін. араб. країн, досліджень у галузі деяких теоретичних проблем сучас. світового розвитку. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів. Премія ім. Г. Насера, 1975.

ПРИМА́РОВІ, паличники і листотіли (Phasmoptera) — ряд *комах*. Тіло (довж. до 35 см) видовжене, тонке (паличники) або сплющене і листоподібне (листотіли). Голова маленька, куляста. Вусики короткі, щетинкоподібні або довгі, ниткоподібні. Ротовий апарат гризучий. Ноги ходильні. Передні крила (надкрила) тверді, короткі, задні — віялоподібно складаються вздовж черевця; часто крила відсутні. Завдяки маскувальному забарвленню (зелене, буре), формі тіла та здатності впадати надовго в стан нерухомості П. малопомітні на листках і гілках рослин (див. *Мімікрія*). Розвиток з неповним перетворенням. Рослиноїдні, деякі з них — шкідники культурних рослин, напр. грефея кокосова (Graeffea coccophaga) об'їдає листки кокосових пальм. Ряд об'єднує 7 родин з 2500 видами, поширеними переважно у тропіках і субтропіках. В СРСР (Закавказзя, Серед. Азія, Далекий Схід) — 8 безкрилих видів, серед них середньоазіатський вид — рамулюс двогорбковий (Ramulus bituberculatus). *В. М. Єрмоленко.*

ПРИМА́С (лат. primas — один з перших, головний) — у католицькій і англіканській церквах найголовніший серед *єпископів* тієї чи іншої країни.

ПРИМА́ТИ (Primates) — ряд найвище організованих *ссавців*. Довж. тіла від 8,5 (мишачий лемур) до 175 см (гірська горила); маса відповідно від 60 г до 200 кг. Волосяний покрив переважно добре розвинений, сірого, рудого, чорного кольорів, іноді яскравий. Кінцівки п'ятипалі хватальні, перший палець обох пар кінцівок протиставлений іншим, на пальцях усіх П. (крім *тупай*) є нігті. Хвіст довгий, але є короткохвості й безхвості види. Для *черепа* характерний великий мозковий відділ, головний мозок добре розвинений. Зубна система (див. *Зуби*) гетеродонтна (є різці, ікла, передкутні й кутні) і дифіодонтна (молочні змінюються на постійні). Зір стереоскопічний, кольоровий. Рослиноїдні, рідше всеїдні, іноді комахоїдні тварини. Живуть на деревах (лише окремі види наземні або напівназемні форми). Ведуть переважно стадний спосіб життя. У більшості видів самка приносить по 1 маляті. В ряді 2 підряди: *пів-*

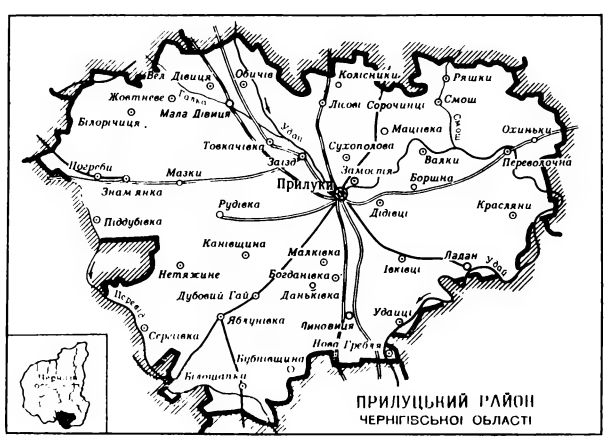

мавпи та *мавпи*; деякі автори виділяють 3 підряди: лемуроподібні (Lemuroidea), довгоп'ятоподібні (Tarsiidea), людиноподібні (Anthropoidea). До П. належить також і *людина*. Бл. 200 видів П. поширені у субтропічних і тропічних областях Азії, Африки, Америки. Люди населяють усю землю. Предками П. є примітивні верхньокрейдові *комахоїдні* ссавці. Центром виникнення П. вважають Азію.

Літ.: Вебер М. Приматы. М.—Л., 1936; Неструх М. Ф. Приматология и антропогенез. М., 1960; Жизнь животных, т. 6. М., 1971; Рогинский Я. Я., Левин М. Г. Антропология. М., 1978; Данилова Е. И. Эволюция руки. К., 1979. *Г. П. Зіневич.*

ПРИМАТОЛО́ГІЯ (від *примати* і грец. λόγος — вчення) — галузь зоології, яка вивчає приматів.

ПРИМАЧЕ́НКО (Приймаченко) Марія Овксентіївна [н. 30.XII 1908 (12.I 1909), с. Болотня, тепер Іванківського р-ну Київ. обл.] — укр. рад. майстер нар. декоративного розпису, засл. діяч мист. УРСР (з 1970). Серед творів — серія малюнків «Звірі з Болотні» (1935—41), для яких характерне біле тло, темні плями зображених звірів і птахів, пов'язаних з казковими рослинами, і цикл «Людям на радість» (1960—66), в якому переважають малюнки на кольоровому тлі. Розписи: «Пава» (1936), «Чубарики на квітах» (1959), «Козацька могила» (1962), «Ведмеді на пасіці» (1965), «Чотириногий одуд» (1968). Для розписів характерний яскравий інтенсивний колір; зображення вирішені в традиціях монументального нар. мист. П. ілюструє дитячі книжки: «Ой коники-сиваші» (1968), «Товче баба мак» (1970), «Журавель» (1970), «Чорногуз приймає душ» (1971, дві останні — М. Стельмаха). Твори П. зберігаються в ДМУНДМ в Києві, експонуються на респ., всесоюзних та міжнар. виставках. Нагороджена орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1966. Іл. с. 96.

Літ.: Местечкин Г. А. Живопись Марии Примаченко. «Радуга», 1967, № 10; Марія Примаченко. Альбом. К., 1971; Вслігоцька Н. Талант щедрий і самобутній. «Образотворче мистецтво», 1973, № 3. *Г. А. Местечкін.*

ПРИМІ́РНИЙ СТАТУ́Т КОЛГО́СПУ — в СРСР загальносоюзний правовий акт, який регулює основні питання організації й госп. діяльності *колгоспів*. Є осн. джерелом *колгоспного права*. Прийнято 3-м Всесоюзним з'їздом колгоспників 27.XI 1969 і затверджено постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 28.XI 1969. Зміни й доповнення до П. с. к. внесли 20.III 1980 Всесоюзні збори представників *рад колгоспів*; затверджено постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 10.VII 1980. П. с. к. складається з преамбули і 12 розділів, які містять 61 статтю. Преамбула визначає, що колг. лад є невід'ємною частиною рад. соціалістичного суспільства, що колгосп як форма соціалістичного г-ва цілком відповідає завданням дальшого розвитку продуктивних сил на селі в умовах розвинутого соціалізму, забезпечує управління виробництвом на основі колг. демократії, дає змогу правильно поєднувати особисті інтереси колгоспників з громадськими. 1-й розділ встановлює цілі й завдання колгоспу. В ньому, зокрема, зазначається, що колгосп є кооп. орг-цією селян, які добровільно об'єдналися для спільного ведення с.-г. виробництва на основі сусп. засобів виробництва й колективної праці. 2-й розділ врегульовує питання членства в колгоспі, прав і обов'язків колгоспників. 3-й розділ містить правові норми щодо використання колгоспом землі, яка закріплюється за ним відповідно до Конституції СРСР і конституцій союзних і авт. республік у безплатне і безстрокове користування. 4—7-й розділи встановлюють правовий режим колгоспної власності, яка є екон. основою колгоспу, виробничо-госп. і фінанс. діяльності колгоспу, що здійснюється на основі госп. розрахунку, широкого застосування моральних і матеріальних стимулів; розділи урегульовують також питання організації, оплати і дисципліни праці в колгоспі, розподілу валової продукції та доходів колгоспу. У 8-му розділі викладено осн. положення щодо соціального забезпечення колгоспників (див. *Пенсії колгоспникам*, *Оплата праці* в сільському господарстві); в 9-му врегульовано питання культури, побуту і благоустрою членів колгоспу. 10-й розділ визначає правові норми щодо підсобного господарства колгоспників, порядок надання присадибних зем. ділянок. В 11-му розділі викладено положення щодо управління справами колгоспу, яке здійснюється на основі широкої демократії, визначено компетенцію заг. і бригадних зборів колгоспників, зборів уповноважених, правління колгоспу, ревізійної комісії колгоспу. 12-й розділ врегульовує питання про прийняття й реєстрацію статуту колгоспу. На основі П. с. к. кожний колгосп розробляє і приймає свій статут. Колгосп після реєстрації свого статуту набуває права юридичної особи. *І. С. Шапоренко.*

ПРИМІТИ́В (від лат. primitivus — первісний, найраніший) — 1) Пам'ятка початкового періоду розвитку образотворчого мистецтва. 2) Стилізація під давній П., якій властиве навмисне спрощення, диспропорція складових частин тощо. 3) Твори художників, які не здобули спеціальної худож. освіти.

ПРИМІТИВІ́ЗМ (від *примітив*) — в образотворчому мистецтві кін. 19—20 ст. навмисне спрощення зображальних засобів і звернення художників до форм т. зв. примітивного мистецтва — первісного, середньовічного, нар. мистецтва давніх позаєвроп. цивілізацій, дитячої творчості. П. поширився у зв'язку з тим, що ряд художників виступили проти сучасної їм бурж. культури і намагалися відійти від дійсності, бажаючи повернутися до первісних пластів життя, шукаючи в них цілісність, емоційну ясність. Однак, ці пошуки нерідко змикалися з різними формальними експериментами *постімпресіонізму*, *авангардизму*. Не будучи єдиним напрямом, П. по різному виявився у творчості П. *Гогена*, представників *фовізму*, *кубізму*, *дадаїзму*, учасників угруповання «Голубая роза» в Росії. Термін «примітивізм» застосовують також до т. з. наївного мистецтва, до творчості майстрів, які не мають спец. худож. освіти (напр., А. Руссо у Франції, Н. *Піросманашвілі* у Грузії).

ПРИ́МОВКА, примівка — 1) Різновид заклинання, *замовляння* (див. *Магія*). 2) Жартівливий, переважно римований вислів, який вставляють у відповідний текст або розмову (напр.: «Згадала примовку: „Іди, ринде, деінде: там тебе люди не знатимуть і риндою не зватимуть“», Ганна Барвінок). 3) Те саме, що й *приказка*.

ПРИМО́РСЬК — місто Запоріз. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Обиточній, за 32 км від залізнич. станції Єлизаветівка. Засн. 1822 під назвою Ногайськ. Рад. владу встановлено в кінці грудня 1917. В 1964 Ногайськ перейменовано на П. З 1967 П.— місто. У П.— металовиробів та цегельний з-ди, хлібокомбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. Радгосп-технікум, сільс. профес.-тех. уч-ще, 3 заг.-осв., музична, художня та спорт. школи, лікарня. Будинок культури, 3 бібліотеки.

ПРИМО́РСЬКЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Іллічівській райраді м. Жданова. Розташоване за 14 км від залізнич. ст. Жданов-Вантажний. 10,3 тис. ж. (1982). У П.— Маріупольська держ. племінна станція, колгосп. Сільське профес.-тех. уч-ще, 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 2 б-ки. Засн. 1780, с-ще міськ. типу — з 1938.

ПРИМО́РСЬКИЙ — селище міського типу Крим. обл. УРСР, підпорядковане Феодосійській міськраді. Розташований на березі Феодосійської зат., за 14 км від залізнич. ст. Феодосія. 12,8 тис. ж. (1982). Професійно-технічне училище, 3 загальноосвітні школи, філіал Феодосійської музичної школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 2 бібліотеки. Утворений 1952.

ПРИМО́РСЬКИЙ КРАЙ — у складі РРФСР. Утворений 20.X 1938. Розташований на крайньому Пд. Сх. Рад. Союзу. На Зх. проходить частина держ. кордону СРСР з КНР, на Пд. Зх.— з КНДР. На Пд. і Сх. омивається Японським м. Площа 165,9 тис. км². Нас. 2013 тис. чол. (на 1.I 1981). Осн. населення — росіяни, живуть також українці, татари та ін. Міськ. нас. 77%. Поділяється на 24 райони, має 9 міст і 47 селищ міськ. типу. Центр — м. *Владивосток*. П. к. нагороджено орденом Леніна (1965). Рельєф переважно гористий, майже 80% тер. займають численні хребти та сопки і лише 20% припадає на міжгірні улоговини та річкові долини. Гол. гірська система — *Сіхоте-Алінь* (вис. до 1855 м, г. Облачна), найбільші низовини— Уссурійська, Приханкайська та Роздольненська. П. к. має значні запаси корисних копалин: кольорові метали, кам. і буре вугілля,

Є. М. Примаков.

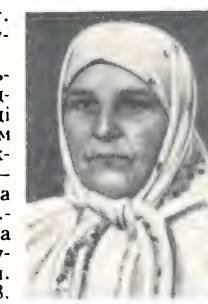

М. О. Примаченко.

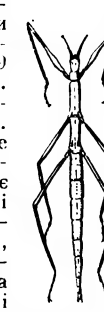

Примарові. Паличник рамулюс двогорбковий.

ПРИМОРСЬКИЙ РАЙОН

родовища хімічної сировини та будівельних матеріалів, родовища флюориту, цементної і фарфорової сировини, мармурів. Є мінеральні джерела та лікувальні грязі. Клімат краю мусонний, зумовлений близькістю океану. Пересічна температура січня від — 10° на узбережжі Японського м. до —22, —26° у горах Сіхоте-Аліня; липня + 21°. Річна кількість опадів 500—900 мм (бл. 70% їх припадає на літо й осінь). Улітку багато хмарних днів. Ріки в основному гірські, з переважанням дощового живлення. Найбільша — *Уссурі* (бас. Амуру) з притоками Велика Уссурка і Бікін. Серед ін. річок — Самарга, Кема, Аввакумовка (бас. Японського м.), Ілиста, Мельгуновка (впадають в оз. Ханка). Ріки мають значні запаси гідроенергії, їх використовують для зрошування рисових полів і водопостачання населених пунктів. На Зх.—озеро Ханка, частина якого належить КНР. Грунти буро-підзолисті, лучно-бурі й лучно-глейові; алювіальні. Рослинний і тваринний світ дуже різноманітний з характерним поєднанням представників пн. і пд. флори та фауни. Під лісом — бл. 73% тер. краю. На Пн. переважають ялиново-ялицеві й модринові ліси, в центр. частині — хвойно-широколистяні, на плоскогір'ях — широколистяні ліси з монгольського дуба, ільма, бархатного дерева, маньчжурського горіха, ясена, липи, клена, жовтої берези тощо. В лісах багато цінних харчових та лікар. рослин (женьшень, елеутерокок, лимонник, заманиха). У П. к. — заповідники: Сіхоте-Алінський, Уссурійський ім. В. Л. Комарова, Лазовський ім. Л. Г. Капланова, Кедрова Падь. У затоці Петра Великого — єдиний в країні морський заповідник. П. к.— індустріальний район Далекого Сходу, господарська спеціалізація якого зумовлена мор. промислом і пром-стю по переробці продуктів моря, видобуванням і збагачуванням кольорових металів, лісовою і деревообр. галузями. Розвивається машинобудування, у т. ч. приладобуд., суднорем. і паливно-енергетична пром-сть. Рибна пром-сть сформувалася в значний рибогосподарський комплекс, який об'єднує ловіння риби (оселедець, івасі, скумбрія, сайра, тріска, лосось, терпуг, камбала) і морепродуктів (краби, креветки, кальмари, гребінець, трепанг, морські водорості, зокрема анфельція), переробку, транспортування сировини і готової продукції, портове г-во, бази постачання флоту і виробн. устаткування, тари й оснащення. Найбільші рибні порти — Владивосток і Находка, бухта Троїця. Видобування і переробка кольорових металів зосереджені в Кавалеровському (олово), Дальнєгорському (свинцево-цинкове виробн.) та Красноармійському (вольфрам) р-нах. Добування флюориту (Хорольський р-н). Лісова пром-сть краю базується на багатих запасах деревини (бл. 2000 млн. м²; з них 70%— хвойні). Центри переробки деревини — міста Дальнєрєченськ, Лєсозаводськ, Владивосток, Артем. Деревообробна пром-сть представлена виробн. пиломатеріалів, деревноволокнистих плит, меблів, фанери, паркету, тари тощо (Лєсозаводськ, Артем, Уссурійськ, Владивосток). Машинобудування орієнтоване гол. чин. на судноремонт. Виробляють також устаткування для гірничої пром-сті, деревообр. верстати, металорізальний інструмент і зап. частини, радіотовари та прилади, продукцію побутового призначення та ін. Гол. центри — Владивосток, *Арсеньєв, Артем, Уссурійськ, Находка.* Розвивається хім. (гірничохім. об'єднання «Бор» в Дальнегорську) та буд. матеріалів (цемент, шифер, азбоцемент) промисловість. Легка пром-сть представлена швейною та взут.; харч.— м'ясо-мол., борошномельно-круп'яною, олійно-жировою, цукр., кондитерською та ін. галузями (Владивосток, Уссурійськ, Спаськ-Дальній, Партизанськ, Находка). Електроенергетика базується гол. чин. на вугіллі (видобування у с-щі Лучегорськ, містах Артем, Партизанськ). Діють Артемівська, Приморська, Партизанська ДРЕС, дві владивостоцькі ТЕЦ. На тер. П. к. формуються Пд.-Приморський, Дальнєрєченсько-Бікінський та Дальнєгорсько-Кавалеровський територіально-виробничі комплекси.

С. г. спеціалізується на виробн. рису, сої, овочів, картоплі, продукції птахівництва та м'ясо-мол. скотарства. Всесоюзне значення мають виробн. рису і сої, звірівництво, бджільництво і пантове оленярство. Розвинуте садівництво та ягідництво. Для перевезення вантажів і пасажирів використовують залізнич. (Транссибірська залізнична магістраль) та мор. (5 мор. портів) транспорт. Через порти (Владивосток, Находка, Восточний, Посьєт) здійснюються зовнішньоторг. зв'язки з країнами Тихого і Індійського океанів, а також каботажні перевезення вздовж берегів Далекого Сходу. У П. к.— Далекосхідний наук. центр Сибірського відділення АН СРСР, Тихоокеанський н.-д. ін-т рибного г-ва і океанографії, Далекосхідний н.-д. гідрометеорологічний ін-т, Приморський н.-д. інститут с. г. та ін. 12 вузів (у т. ч. *Далекосхідний університет,* політех., рибного г-ва технологічний ін-ти у Владивостоку, пед. і с.-г. ін-ти в Уссурійську), 30 серед. спец. навч. закладів. 5 театрів (три у Владивостоку, два драм. театри в Уссурійську), філармонія, цирк, картинна галерея (Владивосток), музеї: Приморський краєзнавчий ім. В. К. Арсеньєва (з філіалами: музеї — В. І. Леніна, торг. флоту у Владивостоку, істор. в Уссурійську, історії м. Арсеньєва), Будинки-музеї К. О. Суханова у Владивостоку, О. О. Фадєєва в с. Чугуєвці, де пройшло дитинство письменника. Вздовж Амурської зат. розташовані приморські кліматичні й грязьові курорти республіканського і союзного значення (Сад-городок, Шмаковка).

Літ.: Советский Союз. Российская Федерация. Дальний Восток. М., 1971; География Приморского края. Владивосток, 1971.

Л. П. Богданова, В. С. Бурилова.

ПРИМО́РСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Запоріз. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 40,0 тис. чол. (1982). У районі — 32 населені пункти, підпорядковані міській га 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Приморськ*. На Пд. район омивається Бердянською та Обиточною затоками Азовського м. У П. р.— Обиточна коса. Більша частина району розташована у межах *Причорноморської низовини,* на Пн.— відроги *Приазовської височини* (г. Корсак-Могила, 132 м). Поклади пегматитів, у лиманах — лік. грязі. Річки — *Лозуватка* та *Обиточна*. Грунти чорноземні й каштанові. Лежить у степовій зоні. У межах району — держ. заказник Коса

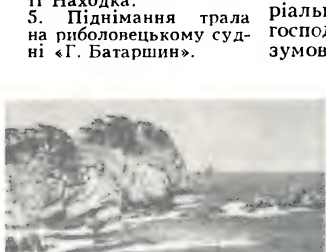

Приморський край.
1. У затоці Петра Великого.
2. Залізничний та морський вокзали у Владивостоку.
3. В одному з цехів Каменського рибоконсервного заводу.
4. Приморський судноремонтний завод у місті Находка.
5. Піднімання трала на риболовецькому судні «Г. Батаршин».

Обіточна. Найбільші пром. підприємства: Приморський металовиробів, Лозанівський маслороб-ний та Коларівський залізобетонних конструкцій з-ди. Комбінат побутового обслуговування і будинок побуту (Приморськ). У с. г. переважає землеробство зернового і тваринництво мол.-м'ясного (скотарство, вівчарство, свинарство, птахівництво) напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 119,9 тис. га, у т. ч. орні землі —

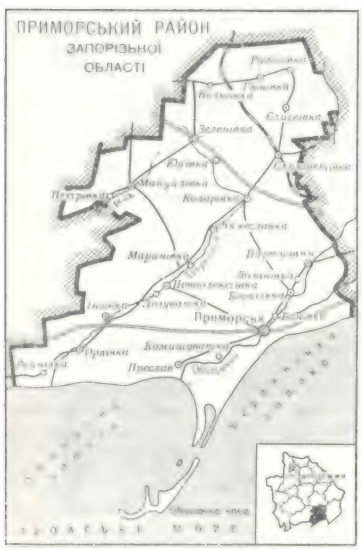

104,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник. Садівництво, виноградарство. У П. р. — 22 колгоспи, у т. ч. риболовецький, 2 радгоспи, птахофабрика, міжколг. об'єднання по виробн. яєць і м'яса птиці, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Єлизаветівка і Нельгівка. Автомоб. шляхів — 321 км, у т. ч. з твердим покриттям — 240 км. У районі — радгосптехнікум, сільс. професс.-тех. учще, 30 заг.-осв., 3 муз., художня та спорт. школи; 38 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень; на узбережжі Азовського м.— численні бази відпочинку, піонерські табори, турбаза «Приморська». 34 клубні установи, кінотеатр, 51 кіноустановка, 31 б-ка. У с. Преславі П. р. народився рад. історик і філолог М. С. *Державін*. У П. р. видається газ. «Приморская степь» (с 1939). *Є. В. Тиховод.*

ПРИ́МУЛА — рід трав'янистих рослин родини первоцвітих. Те саме, що й *первоцвіт*.

ПРИМУСО́ВА ПРА́ЦЯ — характерна для антагоністичних формацій суспільна форма праці, за якої працівник змушений віддавати без еквівалента свою *додаткову працю* пануючим класам. П. п. виникає на тому ступені розвитку *продуктивних сил*, коли створюються умови для експлуатації людини людиною. За рабовласницького і феод. ладу П. п. грунтувалася на *позаекономічному примусі*. За капіталізму П. п. основана на екон. примусі, тому що найманий працівник позбавлений *засобів виробництва* і змушений продавати капіталістам свою *робочу силу* — єдине джерело існування.

ПРИМУСО́ВІ ЗА́ХОДИ ВИХОВНО́ГО ХАРА́КТЕРУ — за рад. кримінальним правом заходи, які можуть бути застосовані до осіб у віці до 18 років, якщо суд визнає, що вчинений ними злочин не становить великої суспільної небезпеки і коли їх можна виправити без застосування кримінального *покарання*. Кримінальним законодавством (в УРСР — ст. 11 КК УРСР) передбачено такі П. з. в. х.: передання винного під нагляд батькам чи особам, які їх замінюють; передання винного під нагляд громад. орг-ції чи *трудового колективу* за їхньою згодою, а також окремим громадянам на їхнє прохання; направлення до спец. лікувально-виховного або виховного закладу для дітей і підлітків. Суд також може визнати за необхідне призначити неповнолітньому громад. вихователя відповідно до Положення, затвердженого Указом Президії Верховної Ради УРСР від 26.VIII 1967. Ці примусові заходи можуть застосовувати й комісії в справах неповнолітніх, які створюються при виконкомах *місцевих Рад народних депутатів*.

М. І. Бажанов.

ПРИМУСО́ВІ ЗА́ХОДИ МЕДИ́ЧНОГО ХАРА́КТЕРУ — за рад. кримінальним правом заходи, що їх може застосувати суд до осіб, які вчинили суспільно небезпечні дії в стані *неосудності* або в стані осудності, але якщо вони до винесення *вироку* захворіли на душевну хворобу, що позбавляє їх можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними. Кримінальним законом (ст. 13 КК УРСР) передбачено такі П. з. м. х.: поміщення в психіатричну лікарню заг. типу; поміщення в психіатричну лікарню спец. типу; передача на опікування (див. *Опіка*) родичам чи опікунам при обов'язковому лікарському нагляді. Вид П. з. м. х. суд визначає залежно від виду душевного захворювання і стану душевнохворої особи, характеру і ступеня суспільної небезпечності вчиненого нею діяння, враховуючи висновок *судовопсихіатричної експертизи*. Кримінальне законодавство (в УРСР — ст. 14 КК УРСР) передбачає можливість направлення на примусове лікування осіб, засуджених за злочин, вчинений на грунті *алкоголізму* або *наркоманії*; цей захід суд застосовує незалежно від призначеного покарання.

М. І. Бажанов.

ПРИ́НЦА ЕДУА́РДА О́СТРІВ — провінція на Сх. Канади, на о. Принца Едуарда. Пл. 5,6 тис. км². Нас. 116 тис. чол. (1976). Адм. ц. — м. Шарлоттаун. Поширені мішані ліси. Основа економіки — с. г. Вирощують гол. чин. картоплю, тютюн; овочівництво, садівництво. Тваринництво м'ясо-мол. напряму. Розвинуте рибальство, хутрове звірівництво. Лісова та деревообр. пром-сть. Туризм. З материком сполучений залізнич. поромом. Гол. мор. порт — Шарлоттаун.

ПРИ́НЦА УЕ́ЛЬСЬКОГО МИС — крайня зх. точка Пн. Америки (65° 35′ пн. ш., 168° 00′ зх. д.). Лежить у межах Аляски, на п-ові Сьюард.

ПРИ́НЦИП (від лат. principium — начало, основа) — 1) Основне вихідне положення теорії, вчення, науки, світогляду тощо. 2) Внутрішні переконання людини, практичні, моральні й теор. засади, якими вона керується в житті й діяльності.

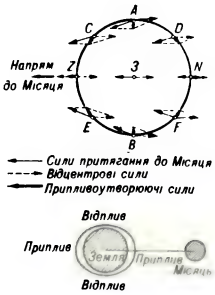

Припливи та відпливи.

ПРИ́НЦИП ПОДІ́БНОСТІ в гомеопатії — основний принцип *гомеопатії*, відповідно до якого використовують лікарські речовини, що спричинюють в організмі практично здорової людини хворобливі явища, схожі з ознаками хвороби, яку лікують. П. п. дозволяє не тільки вибирати ліки серед вже відомих засобів, але і вказувати шляхи експериментальних пошуків нових лікарських препаратів. Напр., хінін, що спричинює зниження зору, у малих дозах використовується при лікуванні схожих порушень зору; беладонна, яка спричинює психічне збудження, застосовується як заспокійливий засіб; бджолиною отрутою лікують кропивницю та ряд ін. алергічних захворювань (див. *Алергія*). В деяких випадках позитивний ефект звичайних лікарських заходів може бути також пояснений відповідно до П. п. (напр., використання *променевої терапії* в лікуванні пухлинних процесів). *Т. Д. Попова.*

ПРИНЦИ́ПАТ (лат. principatus — першість, верховенство, від princeps — перший, глава) — в історичній літературі умовний термін для позначення специфічної форми монархії, що існувала в Римській імперії з 27 до н. е. до 193 н. е. За П. формально зберігалися деякі респ. установи, але влада фактично належала одній людині — принцепсу (першому в списку сенаторів).

«ПРИ́НЦИПИ СПІВРОБІ́ТНИЦТВА МІЖ СОЮ́ЗОМ РАДЯ́НСЬКИХ СОЦІАЛІСТИ́ЧНИХ РЕСПУ́БЛІК І ФРА́НЦІЄЮ» — програмний документ рад.-франц. відносин. Підписаний 30.X 1971 в Парижі під час офіц. візиту Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва у Францію. Складається з преамбули і тринадцяти пунктів. Сторони підтвердили, що їхні взаємовідносини базуватимуться на взаємності вигід і зобов'язань кожної із сторін і мають на меті сприяти ослабленню міжнар. напруженості, врегулюванню спірних питань мирними засобами, розвиткові співробітництва між всіма д-вами на принципах *мирного співіснування*, розв'язанню проблеми заг. і повного роззброєння. Документ охоплює й такі аспекти, як встановлення взаємовигідних екон. зв'язків між обома країнами, розширення наук., художніх обмінів, контактів між організаціями обох країн та ін. Цей документ — один з перших у сучас. міжнар. відносинах, в якому принцип мирного співіснування країн з різним сусп. ладом здобув міжнар. визнання. Положення документа закріплено в ряді наступних угод і договорів, укладених між СРСР і Францією (див. *Радянсько-французькі документи*). *В. П. Меньшов.*

ПРИПА́Й — нерухомий морський лід, найбільш поширений вздовж берегів арктичних та антарктичних морів. Утворюється восени внаслідок розвитку *заберегів* та змерзання дрейфуючої криги і залишається нерухомим до весни. Шир. П. у полярних морях може досягати сотень кілометрів, потужність — 2,5—3 м і більше.

ПРИПАМІ́РСЬКІ НАРО́ДНОСТІ, припамірські таджики — іраномовне населення *Горно-Бадахшанської автономної області* Тадж. РСР (ваханці, ішкашимці, шугнанці, рушанці, баджуйці, бартангці, язгулемці), Афганського Бадахшану (також зебагці та сангличі), Сіньцзян-Уйгурського авт. р-ну Китаю (сарикольці). Говорять *памірськими мовами*. Здавна мовою спілкування між П. н., а також між П. н. і таджиками була таджицька мова. Віруючі — мусульмани-ісмаїліти. Предки П. н. здавна жили в горах Паміру. В 1883 П. н. потрапили під владу Афганістану. В 1895 частина П. н. ввійшла до складу Росії. До поч. 20 ст. П. н. жили в умовах феод. ладу. У П. н. в СРСР за Рад. влади докорінно змінилися життя і побут. У 1925 вони дістали автономію. Ліквідовано колишню ізольованість П. н., відбувається поступова консолідація з таджиками в єдину націю. Осн. заняття П. н.— високогірне тваринництво, зрошуване землеробство, шовківництво, мисливство, кустарні промисли; частина П. н. працює в промисловості.

ПРИПИСНІ́ СЕЛЯ́НИ — численна група *державних селян* у Рос. державі, в т. ч. на Україні, у 17 — серед. 19 ст., які були зобов'язані замість сплати *оброку* і *подушної податі* працювати на казенних чи приватних підприємствах. Приписання (звичайно довічно) держ. селян до *мануфактур* широко практикувалося в кін. 17 і особливо у 18 ст. на Уралі і в Сибіру. На Україні П. с. обслуговували *Межигірську фаянсову фабрику*, Катеринославські суконну і панчішну мануфактури, Луганський ливарний і Шостинський пороховий з-ди. П. с. формально залишалися власністю д-ви. Насправді їхнє становище нічим не відрізнялося від становища кріпаків. Жорстока експлуатація і сваволя власників і адміністрації підприємств були причинами виступів П. с., боротьба яких посилилася під час *селянської війни під проводом О. І. Пугачова 1773—75*. В кін. 18 ст. уряд припинив приписувати селян до заводів. Указом 1807 царський уряд з 1813 звільнив П. с. від обов'язкових заводських робіт. П. с. під назвою «постійних робітників» увійшли до категорії *посесійних селян*.

ПРИПІ́Й — матеріал, яким у розплавленому стані заповнюють при *паянні* проміжок між з'єднуваними частинами виробів. У П. нижча т-ра *плавлення*, ніж у матеріалу з'єднуваних частин. Крім того, він відзначається високими капілярними й адгезійними властивостями (див. *Адгезія*), *рідкотекучістю*. Найчастіше використовують металеві П.— на основі олова, міді (найпоширеніші), благородних металів, нікелю та ін. елементів, рідше — неметалеві П. на основі *оксидів*. Металеві П. бувають: легкоплавкі (т-ра плавлення до 450—500° С, див. також *Легкоплавкі сплави*) і тугоплавкі (т-ра понад 500° С, див. також *Тугоплавкі сплави*); жароміцні, тепло- і кислотостійкі та з ін. властивостями; спечені, композиційні тощо. Ними паяють метали і сплави. Для з'єднування металевих матеріалів з неметалевими застосовують металеві П., що містять хімічно активні метали, а також П. на основі оксидів (напр., склоприпої). Застосовують П. у вигляді дроту, прутків, трубок, заповнених *флюсом*, порошків, паст або *суспензій*.

ПРИПІКА́ННЯ — нанесення з лікувальною метою хімічних, термічних, електричних і променевих *опіків*. Застосовують П. для руйнування невеликих пухлин шкіри, *родимок*, надмірних *грануляцій*, бородавок, *мозолів*, татуювання, розростань слизової оболонки; в хірургічній практиці — для спинення кровотечі, для розділу тканин тощо. В китайській медицині застосовується особливий метод П. спец. цигарками (спресованими з сухого полину). Див. також *Голкотерапія*.

ПРИПЛИ́ВИ ТА ВІДПЛИ́ВИ — періодичні коливання рівня моря, атмосферного тиску та деформації твердого тіла Землі, що відбуваються під дією сили тяжіння Місяця і Сонця та відцентрових сил, які виникають при обертанні систем Земля — Місяць та Земля — Сонце. Земля під дією припливоутворюючих сил Місяця та Сонця набуває форми *еліпсоїда* обертання. Водна оболонка Землі розтягується вздовж лінії, спрямованої до Місяця (див. мал.). Припливоутворююча сила Сонця майже у 2,2 раза менша, ніж Місяця, оскільки Сонце розташоване далі від Землі. При добовому обертанні Землі П. та в. послідовно обходять земну кулю; за місячну добу (24 год. 50 хв.) відбуваються два припливи і два відпливи. Вищий рівень під час П. та в. наз. повною водою, нижчий — малою водою. За періодичністю П. та в. поділяють на півдобові, добові й змішані. При півдобових П. та в. спостерігаються дві повні води і дві малі води, при добових — одна повна і одна мала вода. При змішаних П. та в. найпоширеніші неправильні півдобові та неправильні добові припливи. Найвищі припливи спостерігаються у вузьких витягнутих затоках (напр., у Пенжинській губі Охотського м. амплітуда П. та в. досягає 13 м), у відкритому океані — до 1 м. Амплітуда й характер П. та в. залежать від взаємного розташування Землі, Місяця і Сонця, а також геогр. широти та місц. умов. Спостереження за припливно-відпливними коливаннями рівня ведуть за допомогою *мареографа*, для вивчення припливних хвиль в океані широко використовують електронно-обчислювальну техніку. Для обслуговування мор. судноплавства складають спец. «Таблиці припливів». Енергію П. та в. використовують *припливні електростанції*. В атм. припливах періодичність припливних коливань дорівнює 12 год. Зміни атм. тиску незначні, максимальні у приекваторіальній зоні (до 1,25 мб). Припливні коливання у твердих оболонках Землі проявляються у вертикальному зміщенні земної поверхні (від 25—50 см на екваторі до 10 см на широті 50°).

М. П. Булгаков, В. С. Латун.

ПРИПЛИ́ВНА ЕЛЕКТРОСТА́НЦІЯ (ПЕС) — *гідроелектрична станція,* що перетворює енергію морських припливів на електричну. П. е. (мал.) споруджують на берегах морів, перегороджуючи греблями природні (затоки) або штучно створювані басейни. Під час *припливів та відпливів* між рівнями води у морі і в басейні виникає перепад висот, створюється необхідний напір, від діяння якого обертаються робочі колеса *гідротурбін* і ротори *гідрогенераторів,*

Кислогубська припливна електростанція.

виробляючи електр. струм. Економічно доцільним є спільне діяння припливних і річкових електростанцій, при якому річкова електростанція компенсує зменшення виробітку електроенергії на ПЕС при послабленні припливів. ПЕС можна використовувати і як *пікову електростанцію.* Перша в світі ПЕС стала до ладу (1966) у Франції (у гирлі річки Ранс). В СРСР з 1968 діє дослідно-промислова Кислогубська ПЕС (на узбережжі Баренцового моря) потужністю 800 кВт. Передбачається спорудження нових припливних електростанцій.

ПРИПОВІ́ДКА — 1) Жартівливий, переважно віршований вислів. 2) Назва нар. *прислів'їв, приказок, крилатих слів* у зх. областях України. Найбільший збірник П.— «Галицько-руські народні приповідки» (6 томів) видав І. Франко («Етнографічний збірник», Львів, 1901—10).

ПРИ́ПУСК у металообробці — шар металу (надлишковий відносно розмірів майбутнього виробу), що його знімають з заготовки в процесі мех. обробки. П. на обробку передбачають, зважаючи на можливу неточність форми і розмірів заготовок, підвищену шорсткість їхніх поверхонь, наявність дефектів у поверхневому шарі. Величину П. встановлюють залежно від способу одержання заготовок (*литтям, штампуванням, прокаткою* тощо), їхньої наступної обробки. Зменшення П. сприяє економії металу, зниженню трудомісткості й вартості наступних технологічних процесів.

ПРИ́ПУТЕНЬ (Columba palumbus) — птах ряду *голубоподібних.* Довж. тіла до 45 см, маса 420—580 г. Оперення сизих тонів, на шиї — з зеленим і пурпуровим відблиском. Характерна наявність на шиї і крилах білих плям. Дзьоб і ноги червоні. Поширений в Європі, Пн.-Зх. Африці, Зх. і Серед. Азії. У помірних широтах П. — перелітний, на Пд. *ареалу* — осілий птах. В УРСР П. гніздиться в лісах по всій території. Гнізда мостить високо на деревах. Кладка з двох яєць в кінці травня; насиджують самець і самка протягом 17—18 днів. Живиться насінням деревних і трав'янистих рослин. Об'єкт спортивного полювання.

О. Б. Кістяківський.

ПРИП'ЯТСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — у Гом. обл. БРСР. Площа 62,2 тис. га. Створений 1969 для вивчення й збереження своєрідних ландшафтів Білоруського *Полісся.* Бл. 78% тер. П. з. вкрито лісами і приблизно 15% — болотами. У лісах переважають сосна, дуб і береза, зрідка — липа, клен, в'яз, граб; у підліску — ліщина, калина, крушина, ожина. Всього в заповіднику бл. 805 видів рослин, у т. ч. 21 — рідкісні. Деякі з них занесені до *Червоної книги* (арніка гірська, півники сибірські, цибуля ведмежа). У П. з. зареєстровано 43 види ссавців, 250 видів птахів (у т. ч. 7 рідкісних), 7 видів рептилій, 12 видів земноводних і 34 види риб. Осн. представники тваринного світу — бобер річковий, лось, свиня дика, козуля. В 1954—56 акліматизовано єнота-полоскуна.

В. С. Гатих.

ПРИ́П'ЯТЬ — найбільша за площею басейну (121 тис. км²) й водністю права притока Дніпра. Бере початок у Волин. обл. УРСР, тече тер. Брест. і Гом. областей БРСР, впадає у Київське водосховище в межах Київ. обл. Довж. 761 км (в УРСР — 261 км). П. тече переважно Поліською низовиною у низьких заболочених берегах; найбільш заболочена центр. частина бас. ріки, де близько від поверхні залягають підземні води. Долина П. виявлена слабо, русло звивисте, утворює *меандри.* Шир. ріки у верх. течії до 40 м, у середній — 50—70 м, у нижній досягає 250 м. П. має добре розвинену гідрографічну сітку. Гол. притоки: Турія (Тур'я), Стохід, Стир, Горинь, Ствига, Уборть, Словечна (праві), Піна, Ясельда, Цна, Лань, Случ, Птич, Іпа (ліві). Живлення мішане, з переважанням грунтового (до 50%). Пересічна річна витрата води біля гирла 448 м³/с. Замерзає на початку грудня, скресає в кінці березня. Для водного режиму П. характерна тривала весняна повінь, що супроводжується затопленням великих площ. Судноплавна на 577 км від гирла. *Дніпровсько-Бузьким каналом* П. з'єднана з бас. Бугу. З риб водяться язь, лящ, карась, окунь, сом тощо. На П.— річкові порти Пінськ та Мозир (БРСР); пристань Туров. У бас. ріки — *Прип'ятський заповідник.*

А. О. Шаврова.

ПРИ́П'ЯТЬ — місто обласного підпорядкування Київ. обл. УРСР. Розташована на р. Прип'яті (прит. Дніпра). Залізнич. ст. Янів. У П.— *Чорнобильська АЕС* імені В. І. Леніна, з-д «Юпітер», домобудівний комбінат. Професійно-технічне училище, 3 загальноосвітні та музична школи, комплекс лікарняних установ, Палац культури, кінотеатр, 3 бібліотеки. П. утворена 1979 у зв'язку з будівництвом АЕС.

ПРИРО́ДА — об'єктивна матеріальна дійсність у всій багатоманітності і єдності її форм. Вона первісно дана, не створена людиною, передує суспільству і людській життєдіяльності, утворюючи їхню всезагальну й необхідну передумову. В цьому розумінні поняття «природа» однопорядкове з поняттями *матерія, субстанція, універсум.* Поняття «природа» формується історично, його зміст збагачується з розвитком сусп. *практики* й *пізнання.* Початкові уявлення про П. виникають в міфологічній та реліг. свідомості. Міфологія уподібнює П. людині. Реліг. свідомість, навпаки, протиставляє П. людині, зводить П. до позасвітової надприродної сили — бога. Пізніше ці уявлення трансформуються в ідеалістичному та метафізичному способі мислення. *Ідеалізм* розглядає П. як певний ступінь у розвитку людської самосвідомості; домарксистський *матеріалізм* заперечував міфологічне, релігійне та ідеалістичне тлумачення П., але метафізично ототожнював її з «тілом», речовиною, не розумів закономірностей суспільно-істор. процесу, в результаті представники метафізич. матеріалізму відривали людину від природи. Марксизм-ленінізм пояснює П., виходячи з її взаємодії з предметно-чуттєвою, доцільною практикою людей, яка є основою взаємозв'язку і єдності П. і суспільства. Практика виростає з П., є її складовою частиною, утворює основу суспільства і водночас відрізняє суспільство від П. В світлі практики П. являє собою: 1) сукупність об'єктивних умов існування цивілізації; 2) предмет людської *праці,* її речовинний матеріал, на якому й за допомогою якого здійснюється праця. В такому аспекті П. має також значення матеріальн. субстрату й засобу діяльності і в узагальненому вигляді характеризується як «зовн. середовище»; 3) об'єктивне матеріальне начало в самій людині, її тілесну та родову організацію і всі природні процеси, що в ній відбуваються. В цьому розумінні термін «природа» вживається у значенні «внутрішнє середовище»; тут П. виступає як визначальна умова людського існування, засіб до життя і саме людське життя; 4) матеріальну дійсність, за допомогою якої в практиці об'єктивізуються й уречевлюються відносини

Припутень.

У **Прип'ятському заповіднику.**

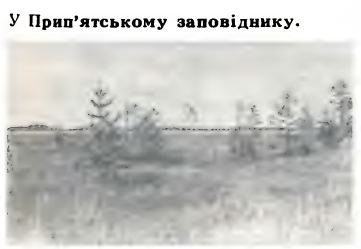

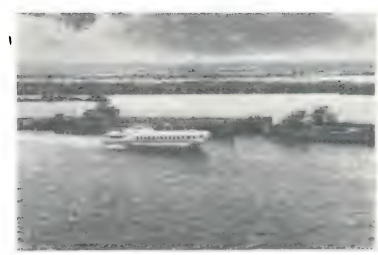

Прип'ять.

людей; 5) загальний і головний об'єкт наук. *знання* і пізнання. Саме тому, що П. всебічно зумовлює існування людини і суспільства, вона є загальною сутністю і виявляється як внутр. об'єктивна закономірність природних речей і явищ соціальної дійсності. Напр., П. д-ви, П. пізнання, П. категорій, П. естетичного, П. світла тощо. Стосовно практики розрізняють «незайману» («чисту») П. та створену людиною в процесі праці «другу П.», предметно включену у сферу соціальних зв'язків — олюднену або соціалізовану П. Ці особливості П., виявлені практикою, мають значення: 1) можливого і дійсного предмета праці та об'єкта пізнання, які охоплюють мікро- і макросвіт, органічну і неорганічну природу, *космос* і *всесвіт*; 2) екологічного середовища як місця, придатного для життя; 3) природних ресурсів як «арсеналу» знарядь виробництва і предметів споживання; 4) предметного людського світу, в природній речовині якого матеріалізована людська життєдіяльність; 5) самої праці як сукупності сформованих суспільно-істор. практикою природних здібностей виробників; 6) матеріальної основи речовинної тілесності «мислячого мозку» людини та її чуттєво-духовних задатків; 7) об'єкта сусп. виховання в цілому та екологічного виховання зокрема. Усталена структура П. проявляється в певних формах матеріального руху: механічній, фізичній, хімічній, біологічній. Найвищою формою є суспільно-істор. процес. Форми руху матерії в П. становлять об'єкт наук. пізнання конкретних наук і визначають їхню класифікацію. Відповідно до форм руху будується наук. знання і його застосування в практиці: *природознавство*, суспільствознавство, технікознавство. Єдність природи, людської праці і пізнання виражається в єдності природничих, сусп. і тех. наук, де П. становить сукупний (комплексний) об'єкт дослідження: П. як *географічне середовище*, П. як *біосфера*, П. як антропосфера, П. як *ноосфера* тощо. Вищий синтез цієї єдності зосереджується в предметі філос. науки, яка узагальнює розвиток і перспективу взаємодії природи, суспільства і мислення. Істор. форми природокористування визначаються рівнем розвитку *продуктивних сил* суспільства, характером *виробничих відносин* і відповідним їм науково-тех. та культур. базисом *виробництва*. За умов приватної власності на засоби виробництва розвиток продуктивних сил зумовлює соціально неконтрольоване, нераціональне ставлення до природи як до об'єкта утилітарно-споживацького присвоєння і використання. Це веде до виснаження природних ресурсів, до порушення екологічної рівноваги в природі, внаслідок чого виникають екологічні кризи. Тільки соціалістичне суспільство створює й реалізує соціальні, науково-тех. і культурні основи для гармонійного поєднання розвитку П. і сусп. практики в цілому (див. *Охорона природи*). За соціалізму П. є загальнонар. надбанням, матеріальною умовою прискореного розвитку продуктивних сил суспільства, а виробництво — засобом раціонального перетворення природної і соціальної дійсності в інтересах людини. Через всебічний розвиток продуктивних сил суспільства і формування здібностей виробників відбувається гармонійне поєднання творчо-перетворювальних можливостей праці з об'єктивним багатством природних сил і властивостей самої П. В цьому процесі П. виступає як важливий продуктивний чинник виробництва, розкривається як життєвий елемент людської діяльності і як основа її власне людського існування. В результаті раціональне природокористування здійснюється як об'єктивний закон суспільно-історичного процесу.

Літ.: Человек и мир человека. К., 1977; Анучин В. А. Основы природопользования. Теоретический аспект. М., 1978; Тугаринов В. П. Природа, цивилизация, человек. Л., 1978.

М. Ф. Тарасенко.

ПРИРО́ДЖЕНІ ІДЕЇ — термін, який означає знання, не здобуті в процесі *досвіду*, а нібито природжені, одвічно властиві людському розумові. Такими П. і. вважалися, напр., матем. і логічні аксіоми, моральні *цінності*. Гносеологічною основою цього вчення, яке виникло ще в давні часи (*Платон*) і набуло систематичного розвитку у Р. *Декарта* і Г. В. *Лейбніца*, є неістор. і недіалектичний підхід до питань про походження *категорій*, заг. понять і принципів, про співвідношення чуттєвого і раціонального в пізнанні. Діалектичний матеріалізм, виходячи з того, що всі знання в кінцевому підсумку грунтуються на людському досвіді, на всій суспільно-істор. практиці, відкидає теорію природжених ідей.

ПРИРО́ДЖЕНІ ХВОРО́БИ — група патологічних станів, виникнення яких пов'язане або з порушенням окремих етапів процесу внутрішньоутробного розвитку, або з наявністю певних передумов (морфологічних, біохімічних та ін.) для прояву захворювання незабаром після народження. П. х. поділяють на *спадкові хвороби* і неспадкові хвороби, які спричинюються різними факторами зовн. і внутр. середовища (інфекційними, хім., фіз. тощо), що діють протягом періоду *вагітності*. Диференціювання спадкових і неспадкових П. х. може бути проведене тільки після медико-генетичного обстеження. Абсолютна більшість П. х. пов'язана з патологіями ембріонального розвитку, які, проте, не призводять до загибелі зародка або плода. Залежно від часу виявлення в *онтогенезі* П. х. можуть бути віднесені до групи ембріопатій (патологія зародка виявляється з 4 тижнів до початку 4-го місяця внутрішньоутробного життя) або фетопатій (патологія плода виявляється з 4-го місяця вагітності і в момент родів). Спектр П. х. надзвичайно широкий: хвороби з переважаючим ураженням певних тканин, органів або систем органів, численні П. х. обміну речовин (фруктозурія, пентозурія, глікогенози — пов'язані з порушенням *вуглеводного обміну*; ліпоїдози — порушенням ліпідного обміну тощо). *Патогенез* П. х. зумовлений порушенням окремих етапів складних і взаємопов'язаних процесів індивідуального розвитку. Механізм виникнення багатьох П. х. ще не з'ясований. Профілактика неспадкових П. х.— усунення шкідливих впливів на організм вагітної. Лікування П. х. може включати дієтотерапію (при деяких формах порушення обміну речовин), симптоматичну терапію, замінну терапію (напр., при гемофіліях, гормональних захворюваннях та ін.) або комплекс хірургічних заходів, спрямованих на виправлення окремих форм природжених пороків розвитку.

І. В. Пінчук.

ПРИРО́ДНА ВОГНИЩЕ́ВІСТЬ — особливість деяких хвороб, яка полягає в тому, що їх збудники, специфічні переносники і тварини — резервуари збудника необмежено тривалий час існують у природних умовах (вогнищах) незалежно від місця проживання людини. Найбільш виявлена П. в. серед *трансмісивних хвороб* — постійне існування в природних умовах (в певній місцевості) збудників захворювання (іноді кількох захворювань), які перебувають в організмі диких тварин і з участю переносників передаються ін. тваринам або людині. Заражені тварини стають новим джерелом переносників, що й зумовлює тривале існування збудника на певній території. П. в. існує там, де для цього є певні умови: наявність збудника, тварини-донора, переносника, тварини-*реципієнта*, а також сприятливих факторів зовн. середовища, сезонність, що забезпечують збереження збудника і можливість його поширення. Захворювання циркулює по ланцюгу: тварина — переносник — тварина. Вчення про П. в. створив Є. Н. *Павловський* (1938). До хвороб з П. в. належать: *туляремія, чума*, кліщовий *поворотний тиф*, кліщовий і японський *енцефаліти*, шкірний *лейшманіоз, лептоспірози*, деякі *гельмінтози*, сказ тощо. Заходи боротьби і профілактика цих захворювань: знищення грызунів (*дератизація*) — джерела збудників захворювань та їх переносників (*дезинфекція*, застосування *репелентів*), спец. захисний одяг, захист людини і свійських тварин від контакту з хворими тваринами і переносниками збудників захворювань, *вакцинація* певних груп населення (при туляремії, енцефаліті тощо). Вивченням П. в. займаються *епідеміологія* і *медична географія*.

ПРИРО́ДНЕ ВИХОВА́ННЯ — педагогічна теорія, яка вбачає мету виховання лише в тому, щоб слідувати за природним розвитком дитини. Поняття «природне виховання» запровадив у широкий пед. вжиток Ж. Ж. *Руссо*. Великого значення надавали цій теорії Я. А. *Коменський*, Й. Г. *Песталоцці*, Ф. А. *Дістервег*. Ідея П. в. розроблялася в Росії і на Україні починаючи з 17 ст. (*С. Полоцький, Єпіфаній Славинецький*, Г. С. *Сковорода*, М. В. *Ломоносов*, М. І. *Новиков* та ін.). Революц. демократи

19 ст. внесли в поняття природи людини соціальний момент як головний у процесі виховання. Питання П. в. розробляв К. Д. *Ушинський* і його послідовники (Т. Г. *Лубенець* на Україні, Я. С. *Гогебашвілі* в Грузії, І. *Алтинсарін* в Казахстані та ін.). В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. ідея П. в. перетворюється бурж. педагогікою на реакц. теорію *вільного виховання* й *педоцентризму*. Рад. пед. наука вважає, що у формуванні людської особистості головним є соціальний фактор, якому й підпорядковується принцип природного виховання. *Т. Л. Пономаренко.*

ПРИРО́ДНЕ ПРА́ВО — концепція в експлуататор. суспільстві, яка розглядає *право* як звід принципів і норм, зумовлених «природою» людини і розуму, що існують незалежно від конкретних соціальних умов та від *держави*. Ідеї П. п. було висунуто ще в Старод. Греції. В умовах панування середньовічного теологічного світогляду вони широко використовувалися для обгрунтування «божественного порядку панування і підкорення», виправдовували кріпосництво. У 17—18 ст. концепції П. п. використовували ідеологи буржуазії (див. *Просвітительство*) як осн. ідеологічну зброю в боротьбі проти феодалізму. Проголошуючи феод. правові інститути такими, що суперечать «природі людини» і засадам справедливості, концепції П. п. висували вимогу створення нового ладу і нового права, яке «відповідає законам розуму», — тобто служили ідеологічним обгрунтуванням бурж. революції. В 19 ст. з утвердженням панування буржуазії й загостренням класових суперечностей ідеї П. п. губляться для неї свою привабливість і піддаються гострій критиці, особливо з боку представників *позитивізму*. В 20 ст. відбувається процес «відродження» П. п. 17—18 ст. і його відповідна модернізація для виправдання і захисту державного і суспільного капіталістичного ладу. Відкидаючи П. п. як ідеалістичну концепцію, марксизм-ленінізм разом з тим не заперечує окремих положень П. п., зокрема про невідчужувані права людини і громадянина, розглядаючи їх як соціально зумовлені, класові категорії.

Літ.: История политических учений, ч. 1.М., 1971; Туманов В. А. Буржуазная правовая идеология. М., 1971. *М. І. Козюбра.*

ПРИРО́ДНЕ СЕРЕДО́ВИЩЕ — див. *Навколишнє середовище, Природа.*

ПРИРО́ДНИЙ ДО́БІР — див. *Добір природний.*

ПРИРО́ДНИЙ ЕКСПЕРИМЕ́НТ — один із основних методів наук. дослідження в психології та педагогіці, що полягає у вивченні *особистості* в природних умовах життя й діяльності. Вперше запропонував його на поч. 20 ст. О. Ф. *Лазурський*. При П. е. піддослідні не знають, що вони беруть участь у досліді. П. е. поступається лабораторному в точності й можливості контролювати досліджувані явища, однак дає змогу уникнути деяких вад лабораторного дослідження (штучності, ізольованості тощо). Розрізняють констатуючий і перетворюючий (навчаючий і виховуючий) П. е. Використовують переважно в дитячій і пед. психології. *О. І. Пенішкевич.*

ПРИРО́ДНИЙ ПА́РК — територія, на якій природоохоронні заходи поєднують з широким доступом відвідувачів і туристів. Аналогами П. п. за рубежем є натуральні і ландшафтні парки. Всі вони, маючи певні відмінності, є районами масового відпочинку населення. На відміну від *національних парків*, у П. п. відсутні заповідні ділянки. В СРСР П. п. мають такий самий статус, як і нац. парки. За рубежем П. п. є в Ірландії, ФРН, Фінляндії, Індонезії та ін. країнах. На тер. СРСР створено Киргизький П. п., *Карпатський природний парк*.

О. К. Ющенко.

ПРИРОДНИЧОІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІ́ЗМ — стихійне, філософськи не осмислене переконання переважної більшості природознавців в об'єктивній реальності зовнішнього світу і в його пізнаванності, яке формується на основі суспільної *практики* та засвоєння істор. досвіду розвитку науки. Див. *Стихійний матеріалізм*.

ПРИРО́ДНІ ГА́ЗИ — те саме, що й *гази природні горючі*.

ПРИРО́ДНІ РЕСУ́РСИ — компоненти навколишньої природи, що використовуються чи можуть бути використані для задоволення потреб суспільства. До найважливіших П. р. належать: сонячна енергія, *водні ресурси*, енергія земних надр, земельні ресурси, *мінеральні ресурси*, рослинні, тваринні та ін. П. р. є природними *продуктивними силами*, які в процесі залучення їх у виробництво набувають сусп. характеру. Зміст, обсяг і значення конкретних видів П. р. на кожному етапі розвитку суспільства визначаються структурою й масштабами його потреб та рівнем наук.-тех. прогресу. П. р. класифікують за різними критеріями: належністю до тих чи інших компонентів природи (кліматичні, водні, лісові, ґрунтові тощо); можливістю відтворення (див. *Відтворення природних ресурсів*) в процесі використання — вичерпні (відновлювані й *непоновлювані природні ресурси*) і невичерпні; залежно від галузей г-ва, в яких вони використовуються (ресурси пром-сті, с. г., буд-ва тощо). З розвитком продуктивних сил обсяг П. р., що залучаються до виробництва, значно зростає. Проблема всебічного вивчення і раціонального освоєння П. р., забезпечення ними людства є однією з найактуальніших. Осн. напрямом освоєння П. р. у нашій країні є комплексне використання їх, що базується на впровадженні маловідхідних і безвідхідних технологій і пов'язане з удосконаленням тер. орг-ції виробн. та формуванням *виробничо-територіальних комплексів*.

УРСР багата на різноманітні П. р., в т. ч. мінеральні (кам'яне вугілля, заліз. і марганцева руди, сірка, каолін, графіт тощо), зем. та рекреаційні, й відзначається високим рівнем їх освоєння. На цій основі в республіці розвиваються паливно-енерг. комплекс, металургія, хім. виробництво, агропром., лісопром. та буд.-індустріальний комплекси, курортне г-во. XXVI з'їзд КПРС поставив завдання всебічного раціонального використання і відновлення П. р. Раціональне використання їх тісно пов'язане з *охороною природи*.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Ресурсы, среда, расселение. М., 1974; Комар И. В. Рациональное использование природных ресурсов и ресурсные циклы. М., 1975; Паламарчук М. М. Экономическая география Украинской ССР. К., 1977; Паламарчук М. М., Горленко И. А., Яснюк Т. Е. Минеральные ресурсы и формирование промышленных территориальных комплексов. К., 1978.

І. О. Горленко, М. М. Паламарчук.

ПРИРО́ДНІ УМО́ВИ — особливості навколишньої природи, які на даному рівні розвитку продуктивних сил мають істотне значення для життя і діяльності людського суспільства. На відміну від *природних ресурсів*, їх безпосередньо не використовують у сусп. виробництві. П. у. розрізняють за окремими природними компонентами (геол., гідрологічні, гідрокліматичні, ґрунтово-кліматичні умови), територіальною ознакою (П. у. Уралу, Полісся), виявленістю у часі (П. у. палеоліту, сучасні та ін.), видами *природокористування* (П. у. с.-г. виробн., лісового і водного г-ва тощо), за ступенем і характером їх зміни та іншими ознаками. П. у. змінюються дуже повільно. Під впливом госп. діяльності окремі елементи їх зазнають певних змін (див. *Антропогенні зміни клімату, Антропогенні форми рельєфу, Антропогенний ландшафт*). Наук.-тех. прогрес і розвиток продуктивних сил розширюють можливості цілеспрямованої зміни П. у. в інтересах людства. Найдійовішим засобом у цьому напрямі є комплексна меліорація. Див. також *Охорона природи*.

В. Т. Гриневецький.

ПРИРО́ДНО-ТЕРИТОРІА́ЛЬНИЙ КО́МПЛЕКС, географічний комплекс, геосистема, ПТК — частина *географічної оболонки*, що відзначається єдністю походження і відносною однорідністю структури та функціонування. Формується в результаті тривалої взаємодії компонентів природи (геол. будови, рельєфу, клімату, вод, ґрунтів, мікроорганізмів, рослинності і тваринного світу) як нерозривна система з різними можливими рівнями ландшафтної організації. Зміна властивостей одного з компонентів часто веде до перебудови всього ПТК. Осн. факторами розвитку ПТК є *сонячна радіація*, внутр. енергія Землі та енергія її обертання, процеси, що відбуваються в атмосфері й гідросфері. Внаслідок їх взаємодії кожен ПТК характеризується своєрідністю фіз.-геогр. процесів та певним балансом тепла, вологи, мінеральних і органічних речовин. ПТК — одне з осн. понять фіз. географії.

Виділяють ПТК різного рангу. Найбільша увага приділяється географічним *ландшафтам*, які іноді в широкому розумінні вважають синонімом ПТК. Вивчає їх *ландшафтознавство*. Зокрема, досліджують структуру ПТК, особливо

морфологію, а також геофізику й *геохімію ландшафтів*, провадиться картографування їх. Розроблено класифікацію ПТК на основі вивчення їх морфологічних частин (*фацій, урочищ, місцевостей*) і типології (напр., види, типи, класи). ПТК вивчають з метою їх раціонального використання в практиці нар. г-ва (с.-г. виробництво, лісове г-во, *меліорація*, буд-во і *районне планування*, рекреація) та охорони природи. Під впливом діяльності людини ПТК зазнають істотних позитивних і негативних змін на значних територіях (див. *Антропогенний ландшафт*).

О. М. Маринич.

ПРИРОДОЗНА́ВСТВО — система наук про *природу*, одна з трьох основних галузей наукового знання (поряд з тех. і сусп. науками). «Предмет природознавства — рухома матерія» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 33, с. 64). Природа як предмет П. розглядається в нерозривній єдності з діяльністю людини. Завданням П. є пізнання різних видів матерії, що рухається, вивчення взаємопов'язаних закономірностей об'єктивно існуючого матеріального світу з метою використання сил природи в інтересах людини (див. *Виробництво* матеріальне). П. досліджує сутність явищ природи, їхні закони й на цій основі передбачає і створює нові явища, а також розкриває можливість практичного використання пізнаних законів. П. розвивається еволюц. (див. *Еволюція*) і революц. шляхами. При революц. шляху відбувається докорінна ломка панівних теор. основ П. й загострюється класова боротьба навколо його матеріалістичного змісту. В П. можна виділити теоретичну, експериментальну й виробничо-прикладну сторони, тісно пов'язані між собою.

З теор. функцією П. нерозривна світоглядна функція, спрямована на вироблення природничонаук. картини світу, що спростовує ідеалістичні й реліг. погляди на природу. П. тісно пов'язане з матеріалістичною філософією. Обгрунтовуючи важливість союзу природознавців і філософів, В. І. Ленін писав: «Без цього визначні природодослідники так само часто, як до цього часу, будуть безпорадні в своїх філософських висновках і узагальненнях. Бо природознавство прогресує так швидко, переживає період такої глибокої революційної ломки в усіх галузях, що без філософських висновків природознавству не обійтися ні в якому разі» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 45, с. 28). Зв'язок з виробництвом через *техніку*, з *ідеологією* — через *філософію* достатньою мірою відображає найсуттєвіші соціальні зв'язки П. Ідеологія, проникаючи в П. через світоглядні проблеми, перетворює його на арену запеклої ідеологічної боротьби. Через усю історію П. проходить боротьба *матеріалізму* проти *ідеалізму, діалектики* проти *метафізики*, наук. світогляду проти псевдонаукового та релігії. Зародки знань про природу виникли в старод. *натурфілософії* й характеризувалися безпосереднім спогляданням явищ природи. За середньовіччя П. перебувало під впливом *теології*, проте в цей період виник експериментальний метод дослідження природи, значного розвитку досягли природничі науки. Революц. актом, яким П. заявило про свою самостійність у наук. пізнанні природи, стало створення М. *Коперником* учення про *геліоцентричну систему світу*. Дальший прогрес П. пов'язаний з розвитком капіталістичних відносин. У 16—18 ст. П. нагромадило великий фактичний матеріал у різних галузях знань. Великими теор. узагальненнями 19 ст., які відіграли роль природничонаук. обгрунтувань *діалектичного матеріалізму*, були *збереження закони, клітинна теорія* будови живих організмів, *еволюційне вчення* Ч. Дарвіна. Потім настали відкриття, які повніше розкривали діалектику природи: створення теорії хім. будови органічних сполук (О. М. *Бутлеров*), періодичної системи елементів (Д. І. *Менделєєв*), основ наук. фізіології (І. М. *Сєченов*), електромагн. теорії світла (Дж. К. *Максвелл*). Але, здійснюючи відкриття, які об'єктивно підтверджували діалектику розвитку природи, природодослідники продовжували мислити метафізично. «Новітня революція» в П., здійснена на рубежі 19 і 20 ст. гол. чин у фізиці (відкриття електромагн. хвиль Г. Р. Герцом, короткохвильового електромагн. випромінювання В. К. *Рентгеном*, електрона Дж. П. *Томсоном*, впровадження ідеї кванта М. *Планком*, створення *відносності теорії* А. *Ейнштейном*, відкриття радіоактивного розпаду Е. *Резерфордом* і Ф. *Содді*, винайдення радіо О. С. *Поповим* тощо), привела до краху попередніх метафіз. уявлень про матерію й її будову, властивості, форми руху тощо. Але в умовах ідейної реакції в період імперіалізму революцію в П. використали ідеалісти для наступу на матеріалізм (див., зокрема, «*Фізичний*» *ідеалізм*). Виходячи з марксистського принципу *партійності*, В. І. Ленін глибоко і всебічно розглянув зміст «новітньої революції» в П., розкрив сутність кризи, що виникла тоді в фізиці й проявилася в «ломці старих законів і основних принципів, у відкиданні об'єктивної реальності поза свідомістю, тобто в заміні матеріалізму ідеалізмом і агностицизмом» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 18, с. 252), і вказав шляхи справді наукового діалектико-матеріалістичного підходу до пояснення нових фундаментальних відкриттів у П. Досягнення П. у 20 ст. перевершили все досягнуте за всю попередню історію *науки*. Велетенським стрибком у пізнанні природи стало вивчення й практичне використання процесів, які відбуваються в світі атомів (оволодіння *атомною енергією* внаслідок відкриття поділу *ядра*, зародження *обчислювальної техніки, кібернетики*); дослідження далеких об'єктів Всесвіту і вихід людини в ближній Космос (див. *Космонавтика*). *Квантова механіка* як фундаментальна теорія, яка виражає принцип дії об'єктивних явищ атомного масштабу, стала базою розвитку багатьох природничих наук, придатною для опису квантових явищ у макромасштабах (напр., *лазер, надпровідність*). Якщо в центрі сучас. П. до середини 20 ст. стояла *фізика*, яка стимулювала розвиток ін. галузей П., то нині поряд з нею лідирує група природничих наук: *біологія* (особливо *генетика, молекулярна біологія*), *хімія* (особливо макрохімія, хімія *полімерів*); в *астрономії* відбувається революція, яка дає змогу експериментально дослідити Космос (див. *Космогонія, Космологія*). Значним завоюванням П. є практичне використання атомної енергії. Величезного значення набули проблеми *екології, охорони навколишнього середовища*. Зростаюча роль П. з особливою силою проявляється в умовах *науково-технічної революції*. Досягнення сучас. П. є основою *науково-технічного прогресу*, необхідною умовою соціального прогресу, оскільки успішне застосування їх стало вирішальним фактором розвитку продуктивних сил суспільства. Наочно продемонстровано невичерпність матерії та її властивостей. Лише в СРСР щороку створюється штучним шляхом понад 4 тис. речовин, значна частина яких використовується у виробництві. Характерною ознакою сучас. П., як і науки взагалі, є перетворення його на безпосередню продуктивну силу. Сучас. П. дедалі більшою мірою розкриває єдність усіх видів матерії, яка рухається, через їхню взаємоперетворюваність, що є доказом матеріальної єдності світу. Визнання матерії об'єктивною реальністю є могутньою філос. основою П., відкриває перед ученими величезні перспективи пізнання світу і його закономірностей. У свою чергу, дані П., які показали подільність атома, його невичерпність, мінливість усіх форм матерії, підтверджують ідеї діалектичного матеріалізму. Розвиток П. відбувається в умовах загострення ідеологічної боротьби. Майбутнє людства залежить від розумного використання завоювань П., яке стало не лише продуктивною, а й соціальною силою. Природодослідники СРСР роблять вагомий внесок у збільшення наукового потенціалу миролюбних сил нашої планети, в науково-технічний прогрес.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. — Анти-Дюрінг. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 29. Філософські зошити; т. 45. Про значення войовничого матеріалізму; Жмудський О. З. В. І. Ленін і сучасне природознавство. К., 1970; Кедров Б. М. Предмет и взаимосвязь естественных наук. М., 1967; Готт В. С., Тюхтин В. С., Чудинов Э. М. Философские проблемы современного естествознания. М., 1974; Научно-техническая революция и современное естествознание. К., 1978.

О. З. Жмудський.

ПРИРОДОЗНА́ВЦІВ ТОВАРИ́СТВА НА УКРАЇ́НІ — наукові об'єднання, що проводили роботу на Україні в дореволюційний час і в перші роки Радянської влади. Створювались з метою сприяння розвитку вітчизн. науки, зокрема

1
2

3

До ст. **Примаченко М. О.**

1. Квіти у вазі. 1961.
2. Чайка на гнізді. 1965.
3. Галя і козак. 1967. Всі — папір, гуаш.

До ст. **Рушник.** Зразки українських народних рушників. **1.** Полтавський вишитий. 19 ст. **2.** Подільський вишитий. 19 ст. **3.** Дніпропетровський вишитий. 20 ст. **4.** Львівський вишитий. 20 ст. **5.** Київський тканий. 19 ст. **6.** Івано-Франківський тканий. 20 ст. **7.** Волинський тканий. 19 ст. **8.** Кіровоградський вишитий. 20 ст. **9.** Хмельницький тканий. 19 ст. **10.** Сумський (кролевецький) тканий. 20 ст. **11.** Одеський тканий. 20 ст. **12.** Закарпатський вишитий. 20 ст.

вивчення тваринного і рослинного світу, як сучас., так і минулих геол. періодів, корисних копалин, геол. будови окремих районів країни, а також поширення природничо-наукових знань. Т-ва об'єднували зоологів, ботаніків, геологів, палеонтологів, фізіологів, хіміків, видавали періодичні видання (праці, збірники, записки тощо) і монографії. Перші П. т. на У. були організовані при ун-тах: 1869 — Київ. т-во природознавців і Харків. т-во дослідників природи, 1870 — Новоросійське (Одеське) т-во природознавців. Крім т-в природознавців, організованих при ун-тах, на Україні існували: Т-во Подільських природознавців і любителів природи (засноване 1910), Кримське т-во природознавців і любителів природи (1910), Т-во дослідників Волині; на західних землях України працювала математико-природничо-медична секція Наукового т-ва ім. Шевченка. У зв'язку з розширенням мережі наук. установ, диференціацією наук. т-ва 1928—30 були реорганізовані. Тепер представлені філіалами всесоюзних т-в природознавців при АН УРСР та ін. наук. установах (напр., Укр. біохім., Укр. бот., Укр. фізіол., Укр. паразитолог. т-ва). Див. *Українські біологічні товариства* наукові.

ПРИРОДОЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й АН УРСР — науково-дослідна установа, в якій ведеться наукова та навчальна робота в галузі природознавства; міститься у Львові. П. м. було створено на базі приватного музею Дзєдушицьких і природничого відділу Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка. Формування його колекційного фонду почалося в період між 1830—40. В 1940 музей включено в систему АН УРСР. До складу П. м. входять відділ наук. фондів і експозиції з лабораторіями зоології та ботаніки, а також спеціалізована бібліотека. В фондах П. м. зберігаються понад 300 тис. оригінальних зразків. В експозиційних залах представлено 9 тис. експонатів і розміщено експозиції «Розвиток органічного світу», «Тваринний і рослинний світ України», «Походження людини». В П. м. ведеться робота з вивчення видової різноманітності та екології окремих груп флори і фауни західних областей УРСР, а також наук. опрацювання, поповнення і зберігання фондів, пропаганда природничих знань на основі наук. досліджень і експозицій. *М. І. Сергієнко.*

ПРИРОДОКОРИСТУВА́ННЯ — система заходів по освоєнню, використанню, перетворенню, відновленню та охороні *природних умов* і *природних ресурсів*. П.— частина заг. проблеми взаємодії природи і суспільства. На досоціалістичних етапах розвитку суспільства використання природних ресурсів мало, як правило, споживчий напрям, особливо по-хижацьки їх експлуатують за капіталізму. За соціалізму створено можливості і здійснюються заходи по *раціональному природокористуванню*. В умовах *науково-технічної революції* взаємодія між природою і суспільством значно ускладнилася у зв'язку з розвитком техніки, пром. виробництва і зрослими на цій основі масштабами та інтенсивністю впливу людства на природу, а також у зв'язку зі збільшенням потреб суспільства в природних ресурсах, у знаннях закономірностей розвитку природи, структури динаміки *географічної оболонки*. Крім заг. аспектів П., розрізняють також галузеві види його: землекористування, водокористування, лісокористування, використання *мінеральних ресурсів*, а також комплексно-тер. (регіональне) П., що розглядає глобальні, міждержавні, держ., респ. та локальні проблеми. Інтенсивність, характер і напрям використання природних умов і ресурсів мають важливе значення для багатьох галузей промсті (гірничодобувної, металург., хім., енерг., харч.), с.-г. виробництва, буд-ва, транспорту та охорони здоров'я. XXVI з'їзд КПРС вказав на необхідність вдосконалення держ. управління і посилення контролю в галузі П. та продовження роботи по створенню й розвитку системи кадастрів природних ресурсів. Проблеми П. досліджують природничі, суспільні, мед., с.-г., технічні та ін. науки. Див. також *Охорона природи, Перетворення природного середовища.*

Літ.: Анучин В. А. Основы природопользования. М., 1978; Вопросы географии, сб. 108. Природопользование М., 1978; Генсирук С. А. Рациональное природопользование. М., 1979. *О. М. Маринич.*

ПРИРОДООХОРО́ННИЙ КО́МПЛЕКС — регіон, в якому на основі еколого-екон. планування створено багатофункціональні системи для збереження природного балансу, рівноваги між розвитком г-ва і оптимальним станом оточуючого людину природного середовища. Системно-екологічна рівновага створює сприятливі умови використання *природних ресурсів* для потреб нар. г-ва, а багатофункціональна природоохоронна система забезпечує здорове природне середовище населених місць і рекреаційні (див. *Рекреаційна територія*) потреби їх мешканців. Системно-екологічна рівновага досягається на основі оптимального управління природно-екологічними системами (див. *Екосистема*), яке можливе лише в умовах планового соціалістичного г-ва. В СРСР намічено комплексні програми щодо *охорони природи* великих регіонів, напр. о. Байкал (1969), басейнів Чорного і Азовського морів, Сіверського Дінця (1976) та інші. *О. К. Ющенко.*

ПРИСАДИ́БНЕ ЗЕМЛЕКОРИСТУВА́ННЯ — в СРСР користування присадибними земельними ділянками, умови і порядок якого регулюються законом; один з видів *землекористування*. Конституція СРСР (ст. 13), конституції союзних (в УРСР — ст. 13 Конституції УРСР) і авт. республік визначають, що в *користуванні* громадян можуть бути ділянки землі, які надаються для ведення підсобного г-ва (включаючи утримання худоби і птиці), садівництва та городництва, а також для індивідуального житл. будівництва. Громадяни зобов'язані раціонально використовувати надані їм зем. ділянки. Д-ва і колгоспи сприяють громадянам у веденні підсобного г-ва. На ефективніше використання присадибних земель, виходячи з конституційних положень, спрямовані постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 14.IX 1977 та 8.I 1981 (на їхній основі в УРСР — постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 28.X 1977 та 10.III 1981). XXVI з'їзд КПРС підкреслив необхідність використання можливостей особистих підсобних господарств, які можуть бути істотною підмогою у виробництві м'яса, молока та деяких ін. продуктів. Цим питанням приділено увагу в прийнятій Травневим пленумом ЦК КПРС 1982 *Продовольчій програмі СРСР*. П. з. переважно є вторинним землекористуванням (зем. ділянки одержано від ін. землекористувачів — колгоспів, радгоспів, тощо). Відповідно до ст. 42 *Примірного Статуту колгоспу* сім'ї колгоспника (*колгоспному двору*) надається в користування присадибна ділянка землі в розмірі до 0,5 га, включаючи землю, зайняту будівлями, а на поливних землях — до 0,20 га. Ділянка надається за рішенням заг. зборів членів колгоспу, розміри її встановлюються, виходячи з кількості членів двору та їхньої трудової участі в громад. г-ві колгоспу. При вибутті з колгоспу всіх членів колг. двору присадибна зем. ділянка зменшується до розмірів, установлених для не членів колгоспу. Право на П. з. зберігається за припиненням трудових зв'язків з поважних причин (обрання на виборну посаду, непрацездатність внаслідок старості або інвалідності тощо). В УРСР відповідно до ст. 77 *Земельного кодексу УРСР* присадибні зем. ділянки надають постійним робітникам, службовцям радгоспів та ін.-держ. с.-г. підприємств, установ і орг-цій, а також учителям, лікарям та ін. спеціалістам, які працюють і проживають у сільс. місцевості. При наявності вільних присадибних земель у колгоспах, радгоспах та ін. держ. орг-ціях їх можна надавати й ін. робітникам, службовцям, пенсіонерам та інвалідам, які проживають у сільс. місцевості. Ці ділянки надаються постійним працівникам радгоспів і лісових господарств у розмірах не більше за 0,40 га, а на поливних землях і в радгоспах Пд. берега Криму — не більше за 0,15 га. Як правило, при звільненні з роботи розміри зем. ділянок зменшуються до 0,15 га, а на поливних землях — до 0,08 га; при переході на пенсію, а також за сім'ями осіб, які призвані на дійсну військ. службу, або поїхали вчитися,— зберігаються в попередніх розмірах на строк перебування на службі або навчанні. П. з. має твердо визначений законом цільовий характер. Присадибні ділянки не можна передавати ін. особам, обробляти з застосуванням найманої праці. Контроль за додержанням норм П. з. закон покладає на селищні і сільські *Ради народних депутатів* та їхні виконкоми. *І. С. Шапоренко.*

М. С. Присєкін. Балтійські атланти. Фрагмент. 1968.

ПРИСАДИ́БНИЙ ЗЕМЕ́ЛЬНИЙ ФОНД — землі колгоспу, радгоспу або ін. державного с.-г. підприємства чи організації, призначені для надання присадибних ділянок у вторинне *землекористування*. Співвідношення між землями громадського (основного) призначення і П. з. ф. г-ва визначено *Основами земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік*. Після надання присадибних ділянок за нормами, передбаченими *Статутом колгоспу* і *Земельним кодексом УРСР*, залишається вільний П. з. ф. Його використовують для осн. виробн. г-ва. В разі недостатнього розміру П. з. ф. для забезпечення колгоспних дворів, робітників і службовців присадибними ділянками площа П. з. ф. може бути збільшена з дозволу виконкому обласної Ради народних депутатів на основі обгрунтованого клопотання г-ва. Див. також *Присадибне землекористування*.

С. І. Кожемякін.

ПРИСЄ́КІН Микола Сергійович (н. 10.XI 1928, с. Часта Дубрава, тепер Липецького р-ну Липец. обл.) — рос. рад. живописець, засл. художник РРФСР (з 1974), засл. діяч мист. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1953. У 1950 закінчив Моск. худож.-пром. училище ім. М. І. Калініна. В 1954 був прийнятий до Студії військ. художників ім. М. Б. Грекова в Москві. Твори: картини — «Помстимося, синку!» (1958), «Волочаєвські дні» (1966), «Бережіть мир!» (1967), «Подвиг курсантів» (1969), «Мати солдата» (1980). Брав участь у створенні діорам: «Штурм Сапун-гори поблизу Севастополя» (1959), «Форсування річки Великої» (1960, Псков), «Бій повітряного десанту під м. Вязьмою. 1942 рік» (1971, Рязань), «Форсування Дніпра в районі Переяслава-Хмельницького. 1943 рік» (1974, Переяслав-Хмельницький), «Битва за Київ. 1943 рік» (1980, Нові Петрівці, Київ. обл.), відновленні панорами Ф. Рубо «Бородінська битва» у Москві (1968). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ПРИСИСНІ — спільна назва двох класів паразитичних плоских червів: *дигенетичних присисніе* і *моногенетичних присисніе*, яких раніше об'єднували в один клас П., або трематод (Trematodes). П. мають на передньому і задньому кінцях і на черевній стороні тіла органи прикріплення у вигляді присосків (звідси й назва). У П.-ектопаразитів на задньому кінці тіла іноді розміщений особливий присисний диск з присосками й гачками. Раніше помилково вважали, що на дні всіх присосків є ротовий отвір. У зв'язку з цим виникли другі назви дигенетичних П.— двоустки і моногенетичних П.— багатоустки. П. спричинюють небезпечні гельмінтозні хвороби тварин і людини — *трематодози*.

В. П. Коваль.

ПРИСКО́РЕНЕ КІНОЗНІМА́ННЯ — кінознімання з швидкістю (частотою) зміни кадрів, що в кілька разів перевищує стандартну (звичайно 24 кадр/с) швидкість її. Верхня границя швидкості такого кінознімання зумовлюється конструкцією і динамічними характеристиками стрибкового механізму (він забезпечує переривчасте переміщення *кіноплівки*) *кінознімального апарата*. При зніманні професс. кінокамерами з грейферними стрибковими механізмами макс. швидкість становить 360 і 600 кадр/с (відповідно для 35-мм і 16-мм кінокамер); у любительських кінокамерах передбачено можливість знімання з швидкістю до 64—72 кадр/с. Якщо фільм, знятий за методом П. к., демонструвати з стандартною швидкістю кінопроекції, на *кінопроекційному екрані* спостерігається сповільнений рух зображення. Кількісною мірою такого сповільнення є масштаб часу — відношення швидкості кінопроекції до швидкості знімання. Ефект сповільнення руху при демонструванні фільму дає змогу краще розрізняти *фази* спостережуваних процесів. П. к. застосовують при зніманні наук. і ігрових фільмів, спорт. змагань тощо.

ПРИСКО́РЕННЯ — фізична величина, яка характеризує зміну *швидкості* тіла з часом. П. є вектор, величина якого дорівнює границі відношення приросту швидкості Δv до проміжку часу Δt, протягом якого цей приріст відбувся, при необмеженому зменшенні Δt:

$$a = \lim_{\Delta t \to 0} (\Delta v/\Delta t).$$

Напрям П. збігається з напрямом сили, що надає тілові П. За другим *Ньютона законом механіки* П. *матеріальної точки* зв'язане з масою m цієї точки і діючою на неї силою $\vec{F}$ співвідношенням $\vec{ma} = \vec{F}$. Однаковим за величиною і напрямом П. всіх точок тіла буває лише при прямолінійному русі. При криволінійному русі П. можна розкласти на дві складові — тангенціальне і нормальне П., напрямлені відповідно по дотичній до траєкторії точки та по гол. нормалі. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) П. вимірюють у метрах на секунду в квадраті (м/с²).

ПРИСКО́РЕННЯ ВІ́ЛЬНОГО ПАДІ́ННЯ — *прискорення*, якого надає *матеріальній точці* сила тяжіння. Таке прискорення мало б будь-яке тіло при падінні на Землю з невеликої висоти в безповітряному просторі. Вперше числове значення П. в. п. наближено визначив Г. *Галілей*. Величина П. в. п. g залежить від геогр. широти місця, висоти його над рівнем моря та від розподілу мас всередині Землі. Поблизу поверхні Землі для Москви g =9,81578 м/с², Києва — 9,81118 м/с², Одеси — 9,80762 м/с². Стандартне (нормальне) значення П. в. п., прийняте для барометричних розрахунків і при побудові систем одиниць, дорівнює 9,80665 м/с². Див. також *Гравіметрія*.

ПРИСКО́РЮВАЧІ ЗАРЯ́ДЖЕНИХ ЧАСТИ́НОК — установки для одержання напрямлених пучків заряджених частинок (*електронів, протонів* і т. д., *іонів* та *атомних ядер*) з енергією від сотень кеВ до тисяч ГеВ. Застосовують при дослідженнях з фізики елементарних частинок, ядерної фізики, фізики твердого тіла, а також при розв'язуванні прикладних задач у пром-сті, с. г., медицині. В П. з. ч. прискорення частинок здійснюється за рахунок їхньої взаємодії з зовн. електр. полем. Для забезпечення стійкості руху частинок і фокусування пучків широко застосовують електромагніти, в т. ч. з надпровідними обмотками (див. *Надпровідність*). Прискорення відбувається в вакуумі при тиску 10^{-4}—10^{-6} Па. Залежно від форми траєкторій руху прискорюваних частинок, розрізняють *лінійні прискорювачі*, в яких ці траєкторії близькі до прямих ліній, та *циклічні прискорювачі*, в яких частинка під дією поперечного магн. поля рухається по траєкторії, що являє собою замкнену криву, систему кіл з спільною дотичною або спіраль. За характером прискорюючого поля П. з. ч. поділяють на високовольтні, індукційні та резонансні. У високовольтних П. з. ч. прискорення частинок здійснюється в електростатичному полі прискорюючої системи, що являє собою вакуумну трубку, на два крайні електроди якої подається напруга від високовольтного джерела (напр., *Ван де Граафа генератора*). В т. з. перезарядних прискорювачах (тандемах) високовольтна напруга використовується двічі. Спочатку різницю потенціалів проходять негативно заряджені іони. Після цього вони перезаряджаються (перетворюються на позитивно заряджені) і, продовжуючи рухатись прямолінійно, знову прискорюються тим самим генератором напруги. В індукційних П. з. ч. прискорення частинок здійснюється полем електр. *індукції*. До таких П. з. ч. належить циклічний прискорювач *бетатрон*, в якому прискорювані електрони утримуються магн. полем на коловій орбіті, а прискорення відбувається під дією вихрового електр. поля, створеного центральним змінним магн. потоком. Існують і лінійні індукційні прискорювачі електронів та іонів, у яких частинки рухаються вздовж прямолінійної осі, а ерс індукції створюється при зміні кільцеподібного магн. поля. В резонансних П. з. ч. прискорення частинок здійснюється високочастотним електр. полем, при цьому частинка рухається в резонансі зі зміною поля. Резонансні П. з. ч. можуть бути як циклічними, так і лінійними. В циклічних резонансних П. з. ч. частинка, багато разів проходячи через прискорюючий проміжок, може одержати велику енергію навіть при порівняно невеликій напрузі на ньому. До таких прискорювачів належать *мікротрон, циклотрон, фазотрон, синхротрон* та *синхрофазотрон*. Для ефективнішого використання П. з. ч. застосовують нагромаджувачі та *прискорювачі на зустрічних пучках*. Ведуться пошуки нових, не традиційних методів прискорення частинок. Найперспективнішим з них є т. з. колективний метод, при якому прискорююче поле створюється не зовн. радіотех. засобами, а за допомогою ін. групи заряджених частинок (електронного пучка, електронного кільця, плазмової хвилі).

Історично першим типом П. з. ч. був високовольтний прискорювач (1931, Р. Ван де Грааф; 1932, Дж. *Кокрофт* і Е. *Уолтон*). Великий внесок у розвиток фізики і техніки П. з. ч. зробили рад. вчені В. Й. *Векслер*, Г. І. *Будкер* і О. М. *Скринський*. На Україні велике значення для розвитку прискорювальної техніки мали праці А. К. *Вальтера*, О. І. *Лейпунського*, К. Д. *Синельникова* та ін.

Літ.: Комар Е. Г. Основы ускорительной техники. М., 1975; Арцимович Л. А., Лукьянов С. Ю. Движение заряженных частиц в электрических и магнитных полях. М., 1978; Саранцев В. П., Перельштейн Э. А. Коллективное ускорение ионов электронными кольцами. М., 1979. *О. Ф. Ліньов.*

ПРИСКО́РЮВАЧІ НА ЗУСТРІ́ЧНИХ ПУЧКА́Х — установки, в яких здійснюється зіткнення зустрічних пучків заряджених частинок, прискорених електричним полем до високих енергій (див. *Прискорювачі заряджених частинок*). Найбільшого поширення набули прискорювачі на електрон-електронних, електрон-позитронних та протон-протонних пучках. При використанні звичайних прискорювачів заряджених частинок взаємодію частинок в них вивчають у лабораторній системі відліку, розглядаючи зіткнення прискорених частинок з частинками нерухомої мішені. При цьому, за законом збереження *імпульсу*, більша частина енергії налітаючої частинки йде на переміщення *центра мас* системи взаємодіючих частинок, тобто на надання їм кінетичної енергії. При роботі ж на зустрічних пучках центр мас залишається нерухомим, і практично вся енергія частинок іде на ефективну, «корисну» взаємодію, напр. на народження нових елементарних частинок. Для двох однакових частинок з масами спокою m_0, одна з яких нерухома в лабораторній системі відліку, а друга налітає на неї з швидкістю, близькою до швидкості світла c, енергія $E_{цм}$ в системі центра мас («корисна» енергія) визначається співвідношенням: $E^2_{цм} = 2E_л E_0$, де $E_л$ — енергія рухомої частинки в лабораторній системі, $E_0 = m_0c^2$. Розрахунок показує, що, напр., протони з енергією 25 ГеВ при взаємодії з нерухомою мішенню дають ефективну енергію лише бл. 7 ГеВ, тоді як при роботі на зустрічних пучках вона зростає до 50 ГеВ. Осн. елементом П. на з. п. є кільцевий накопичувач — вміщена в магн. поле кільцеподібна вакуумна камера, в якій до процесу співудару відбувається накопичування відповідних заряджених частинок. У накопичувальне кільце надходять попередньо прискорені частинки від *синхрофазотронів* або *лінійних прискорювачів*. Залежно від знака електр. заряду частинок, що співударяються, П. на з. п. може мати один (напр., для електронів) або два (напр., для електронів і позитронів) накопичувачі. В сучас. П. на з. п. енергія електронів досягає 20 ГеВ, протонів — 1000 ГеВ. Застосовують при проведенні експериментів з фізики елементарних частинок.

О. Ф. Ліньов.

ПРИСЛІ́ВНИК — частина мови, що виражає ознаку дії, стану, якості, а також різні обставини, за яких відбувається дія. Морфологічною ознакою П. є невідмінюваність. П. утворюються від різних частин мови. За значенням поділяються на дві осн. групи — означальні та обставинні. Означальними є П. якісні (добре, тихо), кількісні, або міри (багато, втрое), способу дії (вголос, гуртом, понашому). До обставинних належать П. часу (вранці, тепер), місця (там, близько), причини (згарячу, зопалу), мети (навмисне, наперекір). У реченні П. пов'язуються найчастіше з дієсловами, прикметниками та ін. П., рідше — з іменниками зв'язком *прилягання*. Виступають у функції якісного *означення* або *обставини* (Річку швидко перейшли вбрід). Окремо виділяється група предикативних П., які виступають у функції головного члена безособових речень (можна, треба, пора).

І. К. Кучеренко.

ПРИСЛІ́В'Я — один із видів усної *народної творчості*; стислий, влучний образний вислів. За характером П. близькі до нар. *приказок* (але відзначаються більшою смисловою завершеністю, повчальністю й відносною самостійністю), а також до *крилатих слів*. П. узагальнюють різноманітний досвід народу і відзначаються широчінню тематики, універсальністю охоплення явищ дійсності (напр., «Доки сонце зійде, роса очі виїсть»). Для багатьох П. характерні метафоричність, алегоричність образу, двоплановість композиції, прозорість висновку. Чимало П. походить з нар. казок, байок, бувальщин, анекдотів, пісень. П. часто використовують у розмовній мові, в худож. л-рі й публіцистиці. Перші записи укр. П. належать до 17 ст. Найзначніші публікації здійснено в 19 ст. (М. Номис, М. Закревський, П. Чубинський, І. Франко, Б. Грінченко та ін.). Див. також *Приповідка*.

Видання: Українські народні прислів'я та приказки. К., 1961.
Літ.: Українська народна поетична творчість, т. 1. К., 1958.

І. П. Березовський.

ПРИ́СМЕРКИ, сутінки — оптичне явище поступового переходу від денного світла до нічної темряви і навпаки. Зумовлюються тим, що внаслідок кулястості Землі сонячні промені освітлюють високі шари земної *атмосфери* після того, як для земної поверхні сонце зайде, або перед його сходом. У практиці розрізняють три періоди П. Громадянські (цивільні) П. (зниження Сонця під горизонт не перевищує 7°), коли світла ще досить для праці надворі і міський транспорт працює без штучного освітлення; навігаційні П. (від 7 до 12°), коли світла досить для орієнтування судна за предметами на березі; астрономічні П. (від 12 до 18°), коли біля земної поверхні вже зовсім темно, але освітленість неба заважає астр. спостереженням слабких світил. Тривалість П. залежить від геогр. широти (на екваторі вони найкоротші) та від схилення Сонця. На Пн. від 59,5° пн. ш. та на Пд. від 59,5° пд. ш. поблизу часу літнього *сонцестояння* цілу ніч тривають громадянські П. Це явище дістало назву *білих ночей*.

ПРИ́СПІВ, рефрен — частина *пісні*, що повторюється в кінці кожного *куплета* (іноді двічі), переважно з незмінним текстом. Найчастіше за сольним *заспівом* йде хоровий П., відмінний щодо ритму і темпу від попереднього викладу. На П. нерідко припадає осн. смислове навантаження твору (масові та революц. пісні). У фольклорі П.— словоутворення або вокалізація окремих складів, що вводяться понад міру вірша і повторюються у відповідних місцях («щедрий вечір, добрий вечір», «ружа, біла лелія», «шіді річка дана»).

О. А. Правдюк.

ПРИ́СПІВКИ — коротенькі переважно гумористичні нар. пісеньки, близькі до *частівок* та *коломийок*. Поширені в укр., рос. та білорус. *народній творчості*. П. супроводять весілля, молодіжні гуляння, календарні свята, вечорниці, толоку тощо. Розрізняють П. вуличні, застольні, до танцю. Специфічними особливостями П. є монострофічність, лаконізм, динамічність. Образи П. нерідко гіперболізовані, шаржовані.

Літ.: Танцювальні пісні. К., 1972.

О. А. Правдюк.

ПРИ́СТАНЬ — ділянка берега річки (озера) і прилегла водна площа, обладнані для стоянки й обслуговування суден, посадки—висадки пасажирів, виконання перевантажувальних та ін. операцій; річковий *порт* з *вантажооборотом* до 50 тис. т на рік. П. має звичайно один або два *причали*.

ПРИСТИПО́МА, буркотун (Pomadasys) — рід риб род. помадазієвих, або риб-буркотунів. Довж. тіла до 60 см і більше. Забарвлення різноманітне — від сріблястого чи оливкового до темного; іноді з дрібними темними крапинками, плямочками, поздовжніми чи поперечними смугами. Живе у прибережних шельфових ділянках з замуленим дном і каламутною водою. Живиться бентичними безхребетними (червами, молюсками, ракоподібними), рідше дрібною рибою. Існує багато видів, поширених у теплих водах Атлантичного, Індійського і Тихого океанів, з них найвідоміші: П. сріблясta (P. argenteus), буркотун плямистий (P. hasta), П. каштанова (P. incisus). Об'єкт спортивного і промисл. лову.

Ю. В. Мовчан.

ПРИ́СТРАСТІ — вид *почуттів* людини, що відзначаються великою стійкістю, інтенсивністю й цілеспрямованістю. Як внутр. спонука П. може істотно впливати на діяльність і поведінку людини. Вони виявляються в розумовій діяльності і практичних діях особистості. В структурі П. переплітаються емоційні та вольові компоненти *психіки*. П. бувають позитивні й негативні.

ПРИ́СУДОК — головний член двоскладного речення, який виражає предикативну ознаку (дію, стан, якість чи властивість) її носія, названого другим гол. членом — *підметом*. П. пов'язаний з підметом предикативним зв'язком і ви-

Пристипома каштанова.

ступає як компонент предикативного центру речення. В двоскладних реченнях П. є носієм *предикативності*. Між підметом і П. часто відбувається координація — повне або часткове уподібнення словоформ. За структурою П. бувають прості й складені. Прості дієслівні П. виражаються дієсловами дійсного, умовного й наказового способу («Свище завірюха», «Тебе я слухала б довіку», «Берімось до роботи»). Складені П., залежно від форми вираження, бувають дієслівні й іменні. Дієслівні складені П. утворюються з допоміжних дієслова та інфінітива ін. дієслова, що передає основну дію чи стан («Зоря починала займатись»). Іменні П. складаються з дієслова-зв'язки (в теперішньому часі вона звичайно опускається) та іменної частини, вираженої іменником, прикметником, числівником або займенником («Ніч була місячна», «Наша ціль — людське щастя і воля»). *Ф. П. Медведєв.*

А. Ф. Прихотько.

ПРИСЯ́ГА — офіційна урочиста обіцянка додержувати певних зобов'язань, зокрема, на підтвердження правдивості свідчень, вірності тій чи іншій справі, діяти відповідно до *конституції* тощо. Див. також *Присяга військова*.

ПРИСЯ́ГА ВІЙСЬКО́ВА — урочиста клятва, що її дає кожний громадянин, вступаючи до лав збройних сил. Існує в більшості держав.

В СРСР П. в.— клятва на вірність рад. народові і соціалістичній Батьківщині, в готовності військовослужбовця чесно і сумлінно виконувати свій військ. обов'язок щодо захисту Вітчизни. Молоді солдати та матроси приймають П. в. після проходження початкової підготовки, але не пізніше як через 1,5 місяця з дня прибуття у військову частину. Прийнята присяга є для військовослужбовця законом. Уперше в Рад. країні текст П. в. було затверджено ВЦВК 1918. Сучасний текст П. в. затверджений Указом Президії Верховної Ради СРСР 23.VIII 1960; 16.X 1980 в нього було внесено зміни й додатки. Діюче тепер Положення про порядок прийняття П. в. затверджено Президією Верховної Ради СРСР 30.VII 1975.

А. Прихильний. Я Боні. Костьол св Лазаря у Львові. 1620—40.

ПРИСЯ́ЖНІ ЗАСІДА́ТЕЛІ — в буржуазному суді особи, що залучаються до участі в розгляді кримінальної справи і, як правило, розв'язують питання про винність чи невинність підсудного — виносять т. з. *вердикт*. Утворюють окрему від професійних суддів колегію присяжних (в Італії, Франції, ФРН судді і П. з. становлять єдину колегію). П. з. добирають або призначають з додержанням ряду цензів (майнового, осілості, грамотності тощо), як правило, з представників заможних кіл населення. В дореволюційній Росії інститут П. з. існував з 1864.

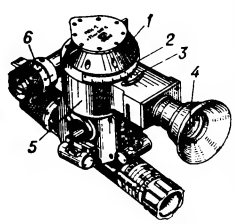

Оптичний панорамний **приціл** ПП1-2:
1 — корпус відбивної призми; *2* — шкала кутоміра; *3* — покажчик; *4* — окуляр (частина оптичної системи); *5* — корпус панорами; *6* — кільце з точною шкалою кутоміра.

ПРИТИРА́ЛЬНИЙ ВЕРСТА́Т — те саме, що й *доводочний верстат*.

ПРИТО́КА — річка, що впадає в іншу річку. Залежно від того, впадає П. в гол. річку чи в її притоки, розрізняють П. різних порядків — 1-го, 2-го тощо (див. *Річкова система*). П. наз. також річки, що впадають в озера або ін. водойми.

ПРИ́ТЧА — оповідний твір повчально-алегоричного змісту, основними рисами схожий на *байку*. П. притаманна яскраво виражена мораль, якій цілком підкорена фабула твору і характери персонажів. Багато П. є в бібл. творах, збірках «*Пчела*» та *Ізмарагди*, перекладному романі «Варлаам і Йоасаф», проповідях *Кирила Туровського* (12 ст.). Ці П. в новому освітленні використовували письменники й художники пізнішого часу. На тему євангельської «Притчі про блудного сина» Т. Шевченко створив серію малюнків. Нову інтерпретацію старовинної П. дав І. Франко у зб. віршів «Мій Ізмарагд».

В. П. Колосова.

ПРИХИ́ЛЬНИЙ Амвросій (р. н. невід. — 1641) — укр. архітектор. За походженням італієць. У 1592 дістав право городянина м. Львова. У львів. цеху будівничих з 1591 багато разів обирався цехмайстром. У 1588 був підмайстром у П. *Барбона*. Разом з П. *Римлянином* та В. *Купиносом* будував Успенську церкву у Львові (1591—1629), брав участь у спорудженні будинків Львів. братства. Після смерті П. Римлянина закінчував будівництво Львів. костьолу бернардинців (1630). Споруди: житл. будинок (тепер вул. Фрунзе № 34), костьол св. Лазаря у Львові (у співавт. з Я. Боні). Брав участь у буд-ві замку Острозьких у Старому Селі (тепер село Пустомитівського р-ну Львів. обл.). Працював у Жовкві (тепер м. Нестеров Львів. обл.), де будував міський костьол (1605) з дзвіницею-баштою. У творах П. риси архітектури італ. *Відродження* поєднуються з місцевими архітектурними мотивами.

Г. Н. Логвин.

ПРИХО́ВАНА ТЕПЛОТА́ — кількість теплоти, яку необхідно підвести до речовини (або відвести від неї) при *фазовому переході* 1-го роду (*кипінні, плавленні, кристалізації, сублімації* тощо). Розрізняють питому та мольну П. т., віднесені відповідно до 1 кг і 1 *моля* речовини.

ПРИХО́ВАНЕ ФОТОГРАФІ́ЧНЕ ЗОБРА́ЖЕННЯ, латентне зображення — невидиме зображення, яке виникає у світлочутливому шарі *фотографічних матеріалів* під дією світла. Якщо світлочутливий шар фотоматеріалу містить *галогеніди* срібла, поява П. ф. з. спричинюється фотохім. реакцією розкладу цих галогенідів (див. *Фотоліз*) з утворенням локальних груп атомів срібла (центрів прихованого зображення). Вдаючись до *проявлення фотографічного*, П. ф. з. перетворюють на видиме. Несвоєчасне проявлення призводить до самочинного часткового або повного руйнування прихованого зображення. Якщо у світлочутливому шарі фотоматеріалів немає галогенідів срібла, П. ф. з. виникає в процесі інших явищ, наприклад фотоелектричних (див. *Електрофотографія*), розкладу діазосполук (див. *Діазокопіювання*).

ПРИХО́ВУЮЧЕ ЗАБА́РВЛЕННЯ ТВАРИ́Н — форма захисного *забарвлення тварин*, основана на ефекті протитіні, завдяки якому вони стають менш помітними.

ПРИХОДСЬКІ́ УЧИ́ЛИЩА — один з типів початкової школи в царській Росії. Див. *Парафіяльні школи*.

ПРИХО́ДЬКО Микола Тарасович (22.V 1920, м. Здолбунів, тепер Ровен. обл.— 22.II 1943) — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член ВЛКСМ з 1939. Влітку 1942 в складі розвідувальної групи був висаджений на Ровенщині. П. був зв'язковим між розвідувальною групою М. І. *Кузнецова* і партизанським з'єднанням Д. М. *Медведєва*. Під час виконання завдання по дорозі на м. Ровно був затриманий нім. патрулем. Загинув у нерівному бою (останню кулю залишив для себе). В 1945 в м. Здолбунові П. встановлено пам'ятник.

ПРИХОДЬКО́ВА Єлизавета Костянтинівна [7 (19).VIII 1892, Харків — 12.VIII 1975, там же] — укр. рад. фізіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1956). Член КПРС з 1950. Закінчила Жіночий мед. ін-т у Харкові (1918), при якому і залишилася працювати; з 1921 — у Харків. мед. ін-ті (з 1935 — професор, з 1946 — зав. кафедрою); одночасно з 1919—48 працювала в Укр. н.-д. ін-ті експериментальної ендокринології. Праці П. присвячені нормальній фізіології. П. вивчала дію екстрактів органів, тканин, залоз внутр. секреції на організм, адаптаційно-трофічну роль симпатичної нервової системи, стимулюючу дію *ацетилхоліну* в секреторному процесі тощо. Нагороджена орденом Леніна.

ПРИХО́ТЬКО Антоніна Федорівна [н. 13 (26).IV 1906,П'ятигорськ] — укр. рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1976). Закінчила Ленінгр. політех. ін-т (1930). В 1930—41 працювала у Фіз.-тех. ін-ті АН УРСР (Харків), 1941—44 — в Ін-ті фіз. хімії АН УРСР, з 1944 — зав. відділом Ін-ту фізики АН УРСР (1965—70 — директор). Осн. наук. праці — з низькотемпературної спектроскопії твердого тіла і оптики молекулярних кристалів. Зокрема, встановила осн. закономірності поглинання і випромінювання світла органічними кристалами і виконала перші низькотемпературні вимірювання нормальної та аномальної дисперсії світла в них; експериментально виявила і дослідила *екситони* в мол. кристалах; виконала широкі дослідження кріокристалів, які привели до відкриття бі- та поліекситонів. Нагороджена двома орденами Леніна, медалями. Ленінська премія, 1966. Держ. премія УРСР, 1977.

ПРИЦІ́ЛИ — пристрої, призначені для наведення зброї на ціль; можуть також застосовуватися для спостереження за полем бою та для вибору цілі. Вид зброї визначає схему побудови П., його осн. тех. характеристики і фіз. принципи

візування цілі. П. в своєму розвитку пройшли стадії від найпростіших мех. пристроїв до складних комплексів, які забезпечують автом. прицілювання по швидкорухомих цілях та виявлення їх. Першим найпростішим прицільним приладом на поч. 15 ст. була т. з. прицільна лінія на зовн. поверхні ствола гармати. Сучас. П. класифікуються: за належністю до зброї — на артилерійські (мінометні, зенітні), авіаційні, стрілецькі, танкові, ракетних комплексів та ін.; за принципом дії — на механічні, оптичні (в т. ч. інфрачервоні), телевізійні, лазерні, радіолокаційні, за ступенем участі людини в прицілюванні — на автоматичні, напівавтоматичні та неавтоматичні.

ПРИЧА́Л — сукупність споруд і пристроїв для стоянки і обслуговування суден, посадки і висадки пасажирів, вантажних та ін. операцій. Розрізняють П. (мал.): пасажирські, вантажні, судноремонтні, військові та ін. призначення; стаціонарні і плавучі. П., що розміщені на акваторії *порту* і призначені для якірної стоянки суден, наз. рейдовими. До складу П. залежно від призначення входять *причальні споруди*, перевантажувальні пристрої і механізми, під'їзні залізничні колії й автомоб. шляхи, склади, приміщення для білетних кас тощо. Сукупність П. утворює причальну лінію, або причальний фронт порту.

ПРИЧА́ЛЬНІ СПОРУ́ДИ — гідротехнічні споруди, що забезпечують зручний підхід і причалювання суден. Зводять їх у *портах* при створенні *причалів*. До П. с. належать портові *набережні* і *пірси*, обладнані причальними (швартовими) тумбами, металевими кільцями (римами), відбійними пристосуваннями тощо. Вибір типу і конструкції П. с. зумовлюється експлуатаційними вимогами, т. з. гарантованими глибинами біля причалів (у мор. портах — до 25 м), гідрологічними умовами, властивостями грунту основи і способом виконання робіт.

ПРИЧАЩА́ННЯ — одне з *таїнств* у *християнстві*. Див. *Євхаристія*.

ПРИЧЕ́ПОВІ, причепи (Echeneidae) — родина риб ряду *окунеподібних*. Іноді П. виділяють у самостійний ряд. Тіло довж. 30—90 см, низьке, веретеновидне. Плавальний міхур відсутній. На голові є присоска (видозмінений спинний плавець), за допомогою якої П. прикріплюються до водяних хребетних (акул, черепах, китів) і пасивно переміщуються на значні відстані, хоча П. здатні також до активного плавання; молодь веде вільний спосіб життя і починає прикріплюватися при досягненні довж. тіла 4—8 см. Відомо 7 видів (3—7 родів), поширених у тропіч. і субтропіч. морях. В СРСР (поблизу берегів Пд. Примор'я) — 2 види: причепа звичайна (Echeneis naucrates) та ремора акуляча (Remora remora). П. мають невелике значення у місцевому промислі (м'ясо їстівне); іноді їх використовують для лову черепах, риб, навіть дюгонів. Викопні рештки відомі з еоценових відкладів. *Ю. В. Мовчан.*

ПРИЧИ́НА І НА́СЛІДОК — філософські категорії. Див. *Причинність*.

ПРИЧИ́ННИЙ ЗВ'ЯЗО́К у праві — об'єктивний зв'язок між дією (бездіяльністю) тієї чи іншої особи і певним наслідком. У рад. праві питання про П. з. постає в разі притягнення особи до відповідальності за шкідливі наслідки її дії або бездіяльності при *правопорушенні*. Якщо закон, забороняючи те чи інше діяння, пов'язує відповідальність за нього з настанням певного шкідливого наслідку, то для притягнення особи, винної (див. *Вина*) у вчиненні цього діяння, до відповідальності треба, крім ін. обставин, встановити і те, що до цього наслідку спричинилися її дії або бездіяльність. В рад. кримінальному праві П. з. є необхідним елементом об'єктивної сторони тих *складів злочину*, які містять вказівку не лише на заборонене діяння, а й на його шкідливий наслідок. Відсутність П. з. між протиправним діянням особи і певним шкідливим наслідком виключає можливість притягнення особи до відповідальності. В цивільному, трудовому, адм. праві обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду також можна покласти лише на особу, діяння якої є причиною цієї шкоди. *Ф. Г. Бурчак.*

ПРИЧИ́ННІСТЬ, казуальність — філос. категорія для означення моменту універсальної взаємодії предметів і явищ матеріального світу, який полягає в утворенні або породженні одними предметами і явищами (причинами) інших (наслідків). На відміну від *об'єктивного ідеалізму*, що зводить П. до духу, *абсолютної ідеї*, або *суб'єктивного ідеалізму*, який вбачає у П. звичну для людини послідовність відчуттів чи апріорну форму організації досвіду, *діалектичний матеріалізм* вважає, що причинні зв'язки об'єктивні, властиві самим речам. Всупереч *метафізиці*, яка або розриває взаємозв'язок між причиною і наслідком, або заперечує наявність якісної межі між ними, діалектичний матеріалізм розкриває як тотожність причини і наслідку, так і їхню відмінність. П. належить до суттєвих визначень предмета. Для її пізнання необхідно застосувати апарат логічного мислення. Глибина і достовірність відображення об'єктивної П. залежить від рівня розвитку суспільно-істор. *практики*. В послідовності розвитку елементів, що становлять зміст категорії П., відображується не лише багатогранність об'єктивних причинних зв'язків, а й історія заглиблення людства в їхню сутність. Відповідно до багатоманітності формоутворень матеріального світу та їхніх структур причинні зв'язки мають різноманітний характер і не зводяться до якоїсь однієї форми. Залежно від властивостей об'єкта П. виражається у формі динамічних і статистичних закономірностей. У сучас. науці великого значення набуває відображення причинних зв'язків у матем. формі. Якщо для вивчення окремих ізольованих ланок руху категорія П. є надійним знаряддям засвоєння і перетворення конкретного, то з переходом до пізнання взаємодії форм рухомої матерії в цілому П. передає свою першорядну роль у пізнанні категорії взаємодії (див. *Взаємодія* у філософії), яка набуває в побудові сучас. наук. теорій (особливо в галузі фізики мікрооб'єктів, *соціології*) дедалі більшого значення. Див. також *Детермінізм та індетермінізм*.

ПРИЧИ́ННОСТІ ПРИ́НЦИП у фізиці — один з найзагальніших принципів, який визначає допустимі межі взаємозв'язку і взаємозалежності фізичних подій у просторі й часі. Найпростішою вимогою П. п. є недопустимість зворотного впливу фіз. системи на своє минуле. В фіз. теоріях *причинність* відображається у рівняннях руху (напр., рівняння *механіки класичної*, *Максвелла рівняння*, *Шредінгера рівняння*, рівняння *квантової теорії поля*), за допомогою яких можна визначити стан системи в будь-який момент часу, якщо відомий її початковий стан. П. п. є основою для вибору граничних та початкових умов відповідних рівнянь руху, що забезпечує фіз. зміст і одночасність їхнього розв'язку. Найпослідовніше П. п. сформульований у *відносності теорії*, згідно з якою в силу неможливості руху з швидкостями, що перевищують *швидкість світла*, у природі існує абсолютне минуле і абсолютне майбутнє. При цьому дві послідовні події в точках x_1 і x_2 в моменти часу t_1 і t_2 можуть бути причинно зумовленими (одна — причина, друга — наслідок) тільки в тому випадку, якщо вони розділені часоподібним інтервалом, тобто відбуваються на такій віддалі $l = (x_2 - x_1)$ одна від одної, що встигають за час $\tau = (t_2 - t_1)$ обмінятися сигналом, який поширюється зі швидкістю світла c ($l \leqslant c\tau$).

Літ.: Современный детерминизм. Законы природы. М., 1973; Современный детерминизм и наука, т. 2. Проблемы детерминизма в естественных науках. Новосибирск, 1975; Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В. Введение в теорию квантованных полей. М., 1976.

В. С. Ольховський, Е. А. Пашицький.

Причал Іллічівського морського порту.

ПРИ́ЧІП — одно-, дво- або багатовісний безмоторний повіз, буксирований автомобілем або спец. тягачем. Розрізняють П. (мал.) загального призначення (транспортні), якими перевозять вантажі або пасажирів (див. також *Трейлер*), і спеціальні (*цистерни*, П.-майстерні, П.-автолавки тощо). З'єднувальними частинами служать дишло П. і тягово-зчіпний пристрій автомобіля (тягача). У П. спільні з автомобілем (тягачем) системи гальмування, електроосвітлення і сигналізації. Причіп — складова частина *автомобільного поїзда*.

Причіп загального призначення.

ПРИЧІПНІ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКІ МАШИ́НИ І ЗНАРЯ́ДДЯ — спеціальні с.-г. машини і знаряддя, які на відміну від *навісних сільськогосподарських машин і знарядь* приєднують до тракторів за допомогою зчіпних пристроїв, змонтованих на причіпній машині й на тракторі. Всі П. с. м. і з. при транспортуванні й у процесі роботи спираються на ходові колеса

Причепові:
1 — причепа звичайна;
2 — ремора акуляча.

М. М. Пришвін.

(пневматичні або металеві). П. с. м. і з. використовують переважно для складання широкозахватних агрегатів з кількох машин або знарядь за допомогою причіпних гідрофікованих зчіпок СП-11, СГ-21, СП-16, напівначіпних — СН-75 і універсальних для негідрофікованих машин і знарядь С-11У. Широкозахватні агрегати з 3, 4, 5, 7 машин чи знарядь (сівалок зернових, культиваторів, зубових борін, кільчасто-шпорових котків, плоскорізів, стерньових сівалок тощо) агрегатують з потужними тракторами К-701, Т-150К, Т-150, Т-74, ДТ-75, ДТ-75М. Крім згаданих П. с. м. і з., з яких складають широкозахватні агрегати, промисловість випускає окремі широкозахватні причіпні знаряддя, такі як гідрофіковані *лущильники* ЛДГ-20, ЛДГ-15, ЛДГ-10, дискові борони БД-10, БДТ-7, *культиватори* КПШ-9. Широкозахватні причіпні агрегати, а також агрегати, складені з кількох П. с. м. і з.,— високопродуктивні й економічно вигідні, сприяють повному використанню тягового зусилля потужних тракторів.

С. О. Карпенко.

ПРИЧОРНОМО́РСЬКА ЗАПА́ДИНА — геологічна структура на Пд. УРСР, частково в РРФСР та Молд. РСР. Включає також акваторії Азовського м. та пн.-зх. частини Чорного м. Простягається з Пн. Зх. на Пд. Сх. смугою в зоні зчленування *Східно-Європейської платформи* з *Скіфською платформою*. На Пн. межує з *Українським щитом* і Донецькою гірською спорудою, на Пд.— з *Кримською складчастою системою*, на Зх.— з *Карпатською складчастою системою*. П. з. поперечним підняттям фундаменту Скіфської платформи розділена на дві частини — західну і східну. Неоднорідність фундаменту (положення на стику двох платформ) зумовила осн. риси геол. будови П. з. Пн. частина її виповнена осадочними відкладами крейдового, палеогенового, неогенового й антропогенового віку потужністю від десятків до 2300—2500 м. Породи поло́го занурюються у пд. напрямі. Склад і умови залягання порід свідчать про платформений режим їх нагромадження. На Пд. западини поширені породи того ж віку потужністю до 7—8 тис. м, виявлено також вулканогенні відклади. Осадочні відклади крейдового, палеогенового і неогенового віку нерідко зібрані в складки, іноді дуже складні (напр., на Керченському п-ові). Ці риси геол. будови дають підставу вважати, що пд. частина П. з. формувалася в умовах, близьких до геосинкліна́льних (див. *Геосинкліна́ль*). У геоморфологічному відношенні П. з. відповідає *Причорноморська низовина*. З осадочними геол. відкладами П. з. пов'язані родовища марганцю (*Нікопольський марганцевий басейн*), заліз. руд (*Керченський залізорудний басейн*), нафти й газу (*Причорноморсько-Кримська нафтогазоносна провінція*), буд. матеріалів та ін. корисних копалин.

Літ.: Земная кора и история развития Черноморской впадины. М., 1975; Чекунов А. В., Веселов А. А., Гильман А. И. Геологическое строение и история развития Причерноморского прогиба. К., 1976; Основные черты тектоники Украины. К., 1978.

Ю. М. Довгаль.

ПРИЧОРНОМО́РСЬКА НИЗОВИ́НА — низовинна рівнина на Пд. УРСР у межах Одес., Микол., Херсон., Запоріз., Донец. і Крим. областей. Простягається смугою (до 120 — 150 км завширшки) вздовж узбережжя Чорного та Азовського морів від дельти Дунаю на Зх. до р. Кальміусу на Сх., включає рівнинну частину Кримського п-ова. Розташована в межах *Причорноморської западини*. Поверхневі відклади представлені лесовидними суглинками, річковим алювієм і морськими пісками. Поверхня П. н. має загальний невеликий похил з Пн. (абс. висоти 150—170 м) на Пд. (вис. 2—10 м). П. н. порізана річковими долинами Дніпра, Пд. Бугу, Дністра, долинами малих річок і балками. Міжрічкові простори слабо розчленовані й закінчуються береговими обривами. Ерозійне розчленування збільшується з Пд. на Пн. у міру підвищення поверхні. Поширені *поди*, що займають у сх. частині низовини до 20% її площі, та *блюдця степові*. Характерний лиманний тип берегів — *Дніпровський лиман, Бузький лиман, Одеські лимани, Утлюцький лиман* та ін.; вздовж берегів багато піщаних кіс. На лівобережжі Дніпра своєрідністю природних умов виділяється район *Олешківських пісків*. Клімат помірно континентальний, посушливий. Пересічна т-ра січня —4, —5°. Сніговий покрив малопотужний і нестійкий. Літо сухе і жарке з *пиловими бурями*. Пересічна т-ра липня +20, +22°. Опадів 350—400 мм на рік. П. н. лежить у межах степової зони. В грунтовому покриві переважають чорноземи (звичайні й південні) та темно-каштанові, часто солонцюваті грунти. Природна степова рослинність збереглась у заповіднику *Асканія-Нова* та на крутих схилах деяких лиманів, балок і річкових долин. У балках трапляються байрачні ліси, по долинах річок — *плавні*. П. н.— важливий с.-г. район УРСР з розвинутим зрошуваним землеробством. Велике значення для зрошування земель П. н. має *Північно-Кримський канал* імені Комсомолу України, Краснознам'янська, Інгулецька та Каховська зрошувальні системи, споруджується (1982) Дунайсько-Дністровський канал. Прибережну смугу низовини використовують в рекреаційних цілях (для лікування і відпочинку).

Г. І. Швебс.

ПРИЧОРНОМО́РСЬКО-КРИ́МСЬКА НАФТОГАЗОНО́СНА ПРОВІ́НЦІЯ — територія в межах Причорноморської низовини, в надрах якої виявлено родовища нафти і газу. Міститься в Одес., Микол., Херсон., Запоріз. і Крим. областях УРСР і частково в Молд. РСР. Охоплює також акваторію Азовського м. та шельф (див. *Материкова обмілина*) прилеглої частини Чорного м. Площа бл. 80 тис. км². У геоструктурному відношенні пов'язана з *Причорноморською западиною* і *Скіфською платформою*. У геол. будові провінції беруть участь палеозойські, мезозойські й кайнозойські осадочні відклади потужністю до 6—8 тис. м. В осадочних гірських породах сформувалися геол. структури, з якими пов'язані осн. області нафто- та газонагромадження. Великі підняття і прогини ускладнені локальними структурами, часто нафтоносними і газоносними. Нафтогазопрояви є в породах від неогенового (див. *Неогеновий період і неогенова система*) до девонського (див. *Девонський період і девонська система*) віку, але пром. поклади (газові й газоконденсатні) поки що виявлено лише в палеогенових (див. *Палеогеновий період і палеогенова система*) і нижньокрейдових (див. *Крейдовий період і крейдова система*) відкладах на глибинах від 350 до 4500 м. Вони пов'язані переважно з склепінними частинами антиклінальних складок (див. *Антикліна́ль*). Колекторами нафти й газу є пісковики, алевроліти й органогенно-детритові вапняки. Осн. газові родовища — Карлавське, Задорненське, Джанкойське; газоконденсатні — Глібівське, Західно-Октябрське, Тетянівське. Планомірні розвідувальні роботи у межах П.-К. н. п. почато 1929, осн. родовища відкрито у післявоєнні роки. Добувають газ, який використовують як енерг. паливо для пром. підприємств та газифікації населених пунктів Крим. області.

Літ.: Вопросы геологии нефтегазоносных регионов Украины. К., 1972; Черняк Н. И., Богаец А. Т., Гордиевич В. А. Нефтегазоносность. В кн.: Геология СССР, т. 8, [ч. 2]. Крым. М., 1974.

М. М. Іванюта.

ПРИЧОРНОМО́Р'Я ПІВНІ́ЧНЕ — назва, яку вживають в літературі щодо території тепер. Одеської, Херсонської, Миколаївської, Запорізької та Кримської областей. Після возз'єднання з Росією в кін. 18 ст. ці землі ввійшли до складу т. з. *Новоросії*. Про історію їх див. *Античні держави Північного Причорномор'я, Кіммерійці, Скіфи, Сармати, Тиверці, Уличі, Печеніги, Генуезькі колонії Північного Причорномор'я, Запорізька Січ, Запорізькі козаки, Російсько-турецькі війни 17—19 століть*.

ПРИ́ШВІН Михайло Михайлович [23.I (4.II) 1873, маєток Хрущово, тепер Єлецький р-н Липец. обл.— 16.I 1954, Москва] — російський радянський письменник. Працював агрономом. Друкуватися почав 1898. Подорожні нариси, поетичні мініатюри зібрані в книгах «В краю неполоханих птахів» (1907), «Чорний араб» (1910), «Джерела Берендея» (1925—26), «Записки мисливця» (1932); повість «Женьшень» (перша назва — «Корінь життя», 1933). Автор автобіографічного роману «Кащеїв ланцюг» (опубл. посм., 1960), романуказки «Осударева дорога» (опубл. посм., 1957), повісті-казки «Корабельна гущавина» (1954), поеми у прозі «Фацелія» (1940). У роки Великої Вітчизн. війни видав «Оповідання про ленінградських дітей» (1943), «Повість нашого часу» (1945, повністю опубл. 1957), каз-

Пріам. Деталь розпису червонофігурної амфори. 510—500 до н. е. Музей античного ужиткового мистецтва. Мюнхен.

ку-бувальщину «Комора Сонця» (1945). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани».

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1956—57; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1972; Повести. Поэмы. Охотничьи рассказы. Челябинск, 1980; Укр. перекл. — Їжак. Х.— Одеса, 1934; Звір-бурундук. Х.— Одеса, 1936; Журка. К., 1954; Лисиччин хліб. К., 1960.

Літ.: Ершов Г. Михаил Пришвин. М., 1973; Пришвин и современность. М., 1978. *І. М. Давидова.*

ПРИ́ШИБ — селище міського типу Михайлівського р-ну Запоріз. обл. УРСР. Залізнична станція. 4,5 тис. ж. (1982). У П.— рем.-мех. та асфальтобітумний з-ди, комбінат хлібопродуктів, філіал Михайлівського комбінату побутового обслуговування. 2 заг.-осв. школи та філіал Михайлівської муз. школи, лікарня, 3 клуби, 5 б-к. П. виник у 2-й пол. 19 ст., с-ще міськ. типу — з 1957.

ПРИЩЕ́ПА — 1) Живець або *вічко* (брунька) з частиною кори культурного сорту, прищеплені на ін. рослину (*підщепу*). 2) Культурна (надземна) частина рослини, що розвинулася з прищеплених живця або бруньки. П. є носієм сортових та виробничих ознак виду й сорту рослини, яку розмножують щепленням (див. *Щеплення рослин*).

ПРИЩИТОВИ́ДНІ ЗА́ЛОЗИ — залози *внутрішньої секреції*. Те саме, що й *паращитовидні залози*.

ПРИЮ́ТІВКА — селище міського типу Олександрійського р-ну Кіровоград. обл. УРСР. Розташована на р. Інгулець (прит. Дніпра). Залізнична ст. Користівка. 4,1 тис. ж. (1982). У П.— комбікормовий та Олександрійський цукровий з-ди, виробниче відділення райсільгосптехніки, райсільгоспхімія, Олександрійська інкубаторна та держ. племінна станції. Олександрійське профес.-тех. уч-ще, 2 заг.-осв. школи; 5 лік. установ, у т. ч. лікарня. Будинок культури, клуб. Санаторій, олександрійський профілакторій «Гірник». П. утворена 1974.

ПРІА́М (Πρίαμος) — у грец. міфології останній цар *Трої*, чоловік *Гекуби*, батько *Гектора*, *Паріса*, *Кассандри* та ін. В «*Іліаді*» його змальовано як батька-патріарха величезної родини (від кількох жінок він мав 50 синів і багатьох дочок). Під час *Троянської війни* втратив усіх синів і сам загинув від руки Ахіллового сина Неоптолема.

ПРІАПУЛІ́ДИ (Priapulida) — клас морських *первиннопорожнинних червів*. Тіло (довж. 0,2—10 см) циліндричне, червоподібне. Передня третина тіла (т. з. хобот) може втягуватись за допомогою особливих м'язів. Стінки тіла складаються з кутикули, одношарового епітелію і добре розвиненої мускулатури. Кишечник у вигляді трубки. Кровоносної системи немає. Дихають П. через шкіру або за допомогою хвостових придатків, що виконують роль зябер. Нервова система складається з навкологлоткового кільця і черевного тяжа. Видільні і статеві органи з'єднані в сечостатеву систему. П. роздільностатеві. Живуть у прибережній зоні, риючи нірки в м'якому грунті. Усього відомо 5 родів з 7 видами, поширені в помірних і холодних морях. В СРСР — 3 види з родів Priapulus, Halicryptus; у морях УРСР П. не трапляються. *В. П. Коваль.*

ПРІЄДЕ Гунар Рейнгольдович (н. 17.III 1928, Рига) — латис. рад. драматург, засл. діяч культури Латв. РСР (з 1976). Член КПРС з 1960. Як драматург почав друкуватися 1955. Автор п'єс «Літо молодшого брата» (1955), «Дівчина Нормунда» (1958), «На шлях китів і чайок» (1964), «Твоє добре ім'я» (1965), «В чеканні Айвара» (1974), «Пісня сороки» (1978) та ін. Осн. герої п'єс П.— молоді сучасники з активним ставленням до життя. Нагороджений орденами Дружби народів, «Знак Пошани».

Тв.: Укр. перекл.— На шлях китів і чайок... В кн.: П'єси братніх республік. К., 1968; Рос. перекл.— Пьесы. М., 1963; Портрет лива в Старой Риге. М., 1978.

Б. К. Звайгзне.

ПРІЄДЕ-БЕ́РЗІНЬ Лілія Давидівна [н. 4 (17).VII 1903, Рига] — лат. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1956), Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1949. В 1919—20 знімалася в перших лат. худож. фільмах. З 1922 працює в Худож. театрі ім. Я. Райніса (Рига). Серед ролей — Аснате, Мати («Йосиф і його брати», «Вій, вітерець!» Райніса), Анна Кареніна (за однойменним романом Л. Толстого), Любов Ярова («Любов Ярова» Треньова), Марія Стюарт (однойменна трагедія Шіллера), Філумена Мартурано («Філумена Мартурано» Е. де Філіппо). Нагороджена 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1947.

Л. Д. Прієде-Берзінь.

ПРІ́ЗВИЩЕ у праві — родове найменування особи, яке індивідуалізує людину і з яким пов'язаний ряд *правовідносин*. Див. *Ім'я*.

ПРІ́МО ДЕ РІВЕ́РА Мігель (Прімо де Рівера-і-Орбанеха; Primo de Rivera y Orbaneja), маркіз де Естелья (8.I 1870, Кадіс — 16.III 1930, Париж) — іспан. держ. діяч, генерал. Здійснивши держ. переворот (13.IX 1923), очолив уряд і став фактичним диктатором Іспанії. В 1925 встановив у країні військово-монархічну диктатуру. В 1930 у зв'язку з економічною кризою й піднесенням революційного руху вийшов у відставку, емігрував.

ПРІО́Р (від лат. prior — передній, найближчий, старший) — 1) Настоятель невеликого католицького чоловічого монастиря. 2) В *духовно-лицарських орденах* друга після великого магістра особа (т. з. великий П.). 3) За середньовіччя в комунах Серед. Італії — глава цеху, який входив до складу уряду комуни (пріорату).

ПРІОРИТЕ́Т (нім. Priorität, від лат. prior — передній, старший) — 1) Переважне право, найперше значення чогось. 2) П. загальносоюзного закону — переважне значення *закону* СРСР перед законом союзної республіки, яке виявляється в тому, що в разі розбіжності між законом союзної республіки і загальносоюзним законом діє закон СРСР (ст. 74 Конституції СРСР). Цей П.— одна з важливих умов забезпечення єдності законності на всій території СРСР. У конституціях союзних республік, які мають у своєму складі авт. республіки, зазначається, що в разі розбіжності між законом авт. республіки і законом союзної республіки діє закон союзної республіки. 3) Першість у здійсненні відкриття, створення винаходу тощо. Відповідно до Положення про відкриття, винаходи і раціоналізаторські пропозиції (1973) П. автора встановлюється за датою надходження оформленої належним чином заявки до уповноваженої на її розгляд установи, в разі спору — за датою подання заявки на пошту чи реєстрації матеріалів на відповідному підприємстві, куди подано дану заявку, або у місц. орган Всесоюз. т-ва винахідників і раціоналізаторів. Авторами відкриття чи винаходів вважаються ті, хто першими подали належно оформлену заявку, яку було схвалено.

ПРІСНОВО́ДНІ ЧЕРЕПА́ХИ — 1) Збірна назва черепах, які екологічно пов'язані з прісноводними водоймами. До них належать черепахи з різних систематичних груп: кайманові черепахи (Chelydridae), мулові черепахи (Kinosternidae), мексіканські черепахи (Dermatemydidae), великоголові черепахи (Platysternidae), прісноводні черепахи (Emydidae), м'якотілі черепахи, *бокоші черепахи*. 2) Emydidae — родина невеликих та середніх за розміром черепах з відносно плескатим панцирем. Між пальцями є більш або менш розвинені плавальні перетинки. 77 видів (25 родів), поширених в Євразії, Пн. Африці, Пн. і Пд. Америці. Населяють водойми зі стоячою або повільно текучою водою. Живляться водними безхребетними та хребетними тваринами, деякі — рослиноїдні. В СРСР — 2 види, на Україні — 1: *болотяна черепаха* європейська.

В. І. Таращук.

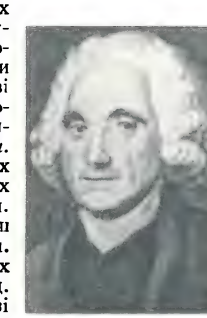

Дж. Прістлі.

ПРІ́СТЛІ (Priestley) Джозеф (13.III 1733, Філдгед, побл. Лідса — 6.II 1804, Нортамберленд, США) — англ. філософ-матеріаліст, хімік, громад. діяч, почесний член Петерб. АН (з 1780). Стояв на позиціях *метафізичного матеріалізму*, вважав, що природа матеріальна, а дух (свідомість) — властивість матерії, яка постійно перебуває в русі за властивими їй законами. В теорії пізнання основою всіх ідей вважав *відчуття*. Проте, дотримуючись *деїзму*, твердив, що закони природи створені божественним розумом. У питаннях соціології виступав проти *фаталізму*, був прихильником політ. свободи, обстоював ідеї франц. бурж. революції кінця 18 ст. В етиці стояв на позиціях *евдемонізму*. В галузі логіки чимало уваги приділяв проблемам *гіпотези*, *аналогії* та ін. Дослідження П. стосуються також хімії газів. Показав, що повітря, зіпсоване горінням або диханням, стає придатним для дихання під дією зелених частин рослин. Встановив, що оксид азоту NO на повітрі переходить у діоксид NO_2. Вперше одержав хлорид амонію NH_4Cl, аміак NH_3. Одно-

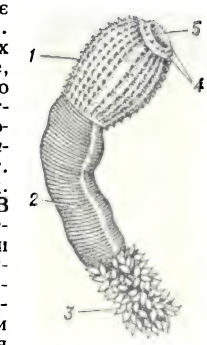

Пріапуліди. Priapulus caudatus: *1* — «хобот»; *2* — тулуб; *3* — хвостові придатки; *4* — навколоротові зубчики; *5* — рот.

Дж. Б. Прістлі.

Д. Н. Прітт.

К. С. Прічард.

часно з К. Шеєле (1742—86) відкрив кисень O_2. Одержав у чистому вигляді фторид кремнію SiF_4, діоксид сірки SO_2, оксид вуглецю CO. Збагативши науку багатьма новими фактами, вчений проте не зміг правильно пояснити їх і до кінця життя залишався послідовником теорії *флогістону*.

ПРІСТЛІ (Priestley) Джон Бойнтон (н. 13.IX 1894, Брадфорд) — англ. письменник. Літ. діяльність почав 1914 як літ. критик. У романах «Вулиця Ангела» (1930), «Герой-чудотворець» (1933) критикував бурж. дійсність, захищав гуманістичні цінності «маленької» людини. Своєрідні за формою соціально-психологічні драми «Небезпечний поворот» (1932), «Час і сім'я Конвей» (1937), «Візит інспектора» (1947), «Скарб» (1953) та ін. присвячені гострим соціальним та моральним проблемам. Під час 2-ї світової війни займав послідовну демократичну й антифашист. позицію (романи «Затемнення в Гретлі», 1942; «Денне світло в суботу», 1943). Повоєнна творчість не позбавлена ідейно-худож. суперечностей, проте викривальне начало домінує в романах «Сер Майкл і сер Джордж» (1964), «Ця стара країна» (1967), «Лондонський тупик» (1969) та п'єсах «Скандальна історія містера Кеттла та місіс Мун» (1955) та ін. З 70-х рр. виступає як критик і публіцист. У 1945 і 1962 відвідав Рад. Союз.

Тв.: Укр. перекл.— Скандальна історія містера Кеттла і місіс Мун. «Всесвіт», 1959, № 1; Рос. перекл.— Затемнение в Грэтли. М., 1943; Дневной свет в субботу. Л., 1945; Трое в новых костюмах. М., 1946; Герой-чудотворец. Алма-Ата, 1960; Улица Ангела. М., 1960; Ракитовая аллея. М., 1960; 31 июня. «Иностранная литература», 1962, № 9.

Літ.: Ивашева В. В. Джон Бойнтон Пристли. В кн.: Ивашева В. В. Английская литература. XX век. М., 1967.

Н. Ю. Жлуктенко.

ПРІТТ (Pritt) Деніс Ноуелл (22.IX 1887, Гарлсден, передмістя Лондона — 23. V 1972, Лондон) — англ. юрист і громад. діяч. Закінчив Лондонський ун-т. Навчався в Німеччині, Швейцарії, Іспанії. Очолював міжнар. слідчу комісію у справі підпалу рейхстагу (див. *Лейпцігський процес 1933*), яка довела винуватість гітлерівців. У 1933—69 — голова англ. Т-ва культурних зв'язків з СРСР. У 1951—59 — президент Англ. к-ту захисту миру, член *Всесвітньої Ради Миру*, очолював *Міжнародну асоціацію юристів-демократів*. Автор праць з питань юриспруденції. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1954.

ПРІЧАРД (Prichard) Катаріна Сусанна (4.XII 1884, м. Левука, о-ви Фіджі — 2.X 1969, Грінмаунт, поблизу м. Перта, Зх. Австралія) — австрал. письменниця. Член Компартії Австралії з 1920. В л-ру прийшла як журналістка. Дебютувала романом «Піонери» (1915). П.— одна із засновників соціального реалістичного роману в Австралії. В романах «Чорний опал» (1921), «Робочі волі» (1926), «Кунарду...» (1929), «Цирк Хексбі» (1930), «Близькі й чужі» (1937) змалювала життя старателів, лісорубів, аборигенів, мандрівних циркачів, інтелігентів. У 1933 відвідала СРСР (в т. ч. Україну), присвятила цій подорожі художньо-публіцистичну кн. «Справжня Росія» (1934). Широку популярність здобула трилогія П. про робітн. рух у Зх. Австралії: «Буремні дев'ятості» (1946), «Золоті милі» (1948), «Крилате насіння» (1950). Роман «Незгасиме полум'я» (1967) присвятила боротьбі за мир. Авторка новел, віршів, п'єс, літ.-критичних нарисів.

Тв.: Укр. перекл.— Буремні дев'ятості. К., 1973; Рос. перекл. — Девяностые годы. М., 1958; Золотые мили. М., 1958; Крылатые семена. М., 1958; Рождественские деревья. М., 1958; Кунарду, или Колодец в тени. М., 1959; Рождество в Иенде. М., 1960; Измена. М., 1962; Погонщик волов. М., 1965; Дитя урагана. М., 1966; Негасимое пламя. М., 1972; Сеяла Хен лебеду. М., 1979.

Літ.: Цапенко Г. М. Катарина Сусанна Причард. Биобиблиографический указатель. М., 1975.

О. В. Зернецька.

«ПРО ДИКТАТУРУ ПРОЛЕТАРІАТУ» — план і тези до брошури про *диктатуру пролетаріату*, що її готував В. І. Ленін до 2-річного ювілею Рад. влади. Написано у вересні — жовтні 1919. Вперше опубліковано 1925. Брошуру В. І. Ленін задумав як дальшу теор. розробку проблеми д-ви і революції в умовах прориву фронту імперіалізму в Росії й створення першої в світі соціалістичної д-ви. На основі узагальнення 2-річного досвіду Рад. влади, а також практики революц. робітн. руху в Європі й перших кроків нац.-визвольного руху В. І. Ленін встановив заг. закономірності розвитку суспільства і д-ви в *перехідний період від капіталізму до соціалізму*. В тезах сформульовано суть диктатури пролетаріату як продовження *класової боротьби* пролетаріату в нових формах та зміст нових форм класової боротьби в умовах диктатури пролетаріату, визначено роль і соціальне призначення д-ви як знаряддя пролетаріату в його класовій боротьбі, розкрито справжній, реальний демократизм пролетарської демократії. З тез видно, що В. І. Ленін розглядав диктатуру пролетаріату не як суто рос. явище, а як одну з гол. закономірностей перехідного періоду від капіталізму до соціалізму в кожній країні. Брошуру не було написано. Проте матеріали до неї В. І. Ленін використав у статті *«Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату»*.

«ПРО ЄДИНИЙ ГОСПОДАРСЬКИЙ ПЛАН» — стаття В. І. Леніна, в якій він розкрив суть плану *ГОЕЛРО*, показав необхідність єдиного народногосп. плану, який би охоплював все нар. господарство країни, розкрив характерні риси *планування народного господарства*, його взаємозв'язок з *управлінням народним господарством*. Опублікована 22.II 1921 в газ. «Правда». Включена до Повного зібрання творів (т. 42). Багато уваги в статті приділено питанням наук. обґрунтування планів, єдності екон. і політ. підходу в плануванні, поєднання перспективних і поточних планів, необхідності орієнтації на досягнення *науково-технічного прогресу*, передового досвіду. В. І. Ленін гостро ставить питання про рішучу боротьбу з бюрократизмом в управлінні та його викоренення, про недопустимість адміністрування й волюнтаризму в управлінні й проведенні екон. політики, закликав комуністів уміло підходити до залучення бурж. спеціалістів до побудови соціалістичного суспільства.

Ф. М. Протас.

«ПРО ЗНАЧЕННЯ ВОЙОВНИЧОГО МАТЕРІАЛІЗМУ» — одна з останніх філос. праць В. І. Леніна (написана в березні 1922), в якій сформульовано головні, актуальні завдання журналу «Под знаменем марксизма» і водночас визначено основні завдання ідеологічної роботи партії, вказано шляхи дальшого розвитку марксистської філософії в нову історичну епоху. Характеризуючи осн. напрями філос. роботи в країні, В. І. Ленін особливу увагу зосереджує на питаннях *партійності* марксистської філософії, її войовничій, активній спрямованості проти *ідеалізму*, необхідності тісного зв'язку войовничого *матеріалізму* з *атеїзмом*, природничими науками. Ставлячи боротьбу за войовничий матеріалізм у центр всієї діяльності марксистів, стаття В. І. Леніна закликала вести непримиренну боротьбу проти бурж. світогляду, націлювала комуністів на пропаганду в усіх верствах населення марксистської ідеології, *діалектичного матеріалізму*.

В. І. Ленін особливо підкреслював необхідність керівної ролі партії в комуністичному будівництві, в творчому розвитку марксистської теорії, в боротьбі проти ідейних противників. Водночас він наголошував на необхідності тісного союзу комуністів з матеріалістами-некомуністами, особливо з представниками сучас. *природознавства*, зазначав, що в боротьбі проти реакційних філос. течій треба здійснювати й «певною мірою свій союз з прогресивною частиною буржуазії, неухильно викривати її, коли вона впадає в реакційність» (Повне зібр. тв., т. 45, с. 25). Боротьбу за войовничий матеріалізм В. І. Ленін пов'язував з пропагандою войовничого атеїзму, конкретизуючи, зокрема, в даній статті завдання атеїстичної роботи. Він вимагав ширше розгорнути атеїстичну пропаганду в масах і, спираючись на досягнення сучас. науки, викривати коріння релігії, прищеплювати масам наук. матеріалістичний світогляд. Значне місце в статті приділено висвітленню нерозривного зв'язку марксистської філософії з природознавством. В. І. Ленін зазначав, що треба уважно стежити за питаннями, які висуває новітня революція в природознавстві, узагальнювати досягнення і відкриття природничих наук з діалектико-матеріалістичних позицій, викривати спроби ідеалістичного тлумачення їх. «Це завдання, без розв'язання якого войовничий матеріалізм не може бути ні в якому разі ні войовничим, ні матеріалізмом» (там же, с. 26—27). Тільки матеріалістична діалектика може допомогти природознавцям знайти правильні відповіді на численні філос.

питання, що їх висуває революція в природознавстві. В. І. Ленін підкреслював, що «без солідного філософського обгрунтування ніякі природничі науки, ніякий матеріалізм не може витримати боротьби проти натиску буржуазних ідей і відновлення буржуазного світогляду. Щоб витримати цю боротьбу і провести її до кінця з повним успіхом, природник повинен бути сучасним матеріалістом, свідомим прихильником того матеріалізму, який представлений Марксом, тобто повинен бути діалектичним матеріалістом» (там же, с. 27). Водночас, відзначав В. І. Ленін, сама філос. наука не може обійтися без природознавства й сусп.-істор. практики. Великого значення В. І. Ленін надавав всебічній розробці *діалектики* на основі досягнень сучасної науки. Праця В. І. Леніна є взірцем класового, парт. підходу до суспільних процесів. *В. П. Скоткіна.*

«ПРО КООПЕРА́ЦІЮ» — одна з останніх статей В. І. Леніна. Опублікована в травні 1923 в газ. «Правда». Включена в Повне зібрання творів (т. 45). В ній В. І. Ленін творчо розвиває свої висновки й положення з питань соціалістич. будівництва, які містяться в його попередніх працях, намічає конкретну програму переведення с. г. на соціалістичний шлях розвитку через *кооперацію* та розкриває суть і роль її в умовах перемоги пролетарської революції. Він дав визначення соціальної природи кооперації після взяття влади робітн. класом. В статті не лише визначаються мета та істор. рамки процесу кооперування, а й вказуються необхідні для цього засоби. Насамперед це допомога з боку соціалістичної д-ви. В. І. Ленін розкриває відмінності кооперації в умовах політ. панування робітн. класу від кооперації за капіталізму. В умовах капіталізму кооп. підприємства завжди мають приватнокапіталістичний характер, і тому зовсім необгрунтованим є припущення про мирне перетворення капіталізму на соціалізм через кооперацію. Коли держ. влада переходить до рук робітн. класу, то «просте зростання кооперації для нас тотожне... із зростанням соціалізму» (Повне зібр. тв., т. 45, с. 357). Успіхи соціалістичної перебудови с. г. через кооперацію В. І. Ленін тісно пов'язував з підвищенням культур. рівня й свідомості селян, підкреслював, що для здійснення цього процесу «потрібна ціла історична епоха» (там же, с. 354). Висновки й положення про соціально-екон. зміст кооперації за капіталізму і соціалізму, роль і значення її в переведенні села на соціалістичний шлях розвитку, форми й методи його здійснення, які містяться в праці, є важливим внеском у марксистсько-ленінську теорію переходу від капіталізму до соціалізму.

А. В. Коровський.

«ПРО ЛО́ЗУНГ СПОЛУ́ЧЕНИХ ШТА́ТІВ ЄВРО́ПИ» — стаття В. І. Леніна, опублікована в газ. «Социал-демократ» 23.VIII 1915. Тут В. І. Ленін уперше сформулював положення про можливість перемоги соціалізму спочатку в небагатьох або навіть в одній, окремо взятій країні. На основі глибокого аналізу сусп. розвитку в епоху імперіалізму В. І. Ленін відкрив закон нерівномірного екон. і політ. розвитку капіталізму, суть якого полягає в тому, що нерівномірність, стрибкоподібність екон. і політ. розвитку капіталістичних країн веде до неодночасного визрівання в різних країнах передумов для здійснення *соціалістичної революції*, а загострення суперечностей між капіталістичними країнами внаслідок зміни співвідношення сил між ними і посилення боротьби за переділ колоній і сфер впливу ослаблює імперіалістичну систему і робить можливим прорив її в найслабшій ланці. Звідси В. І. Ленін зробив висновок, що «можлива перемога соціалізму спочатку в небагатьох або навіть в одній, окремо взятій, капіталістичній країні» (Повне зібрання тв., т. 26, с. 334). Положення В. І. Леніна про можливість перемоги соціалізму в одній країні являє собою блискучий зразок творчого марксизму і становить основу ленінської теорії соціалістичної революції. *В. Г. Кремень.*

«ПРО НА́ШУ РЕВОЛЮ́ЦІЮ (З приводу записок М. Суханова)» — одна з останніх статей В. І. Леніна, яку він продиктував 16—17.I 1923. Уперше опублікована в газ. «Правда» 30.V 1923. В статті В. І. Ленін розвинув теорію *соціалістичної революції*, вчення про можливість перемоги соціалізму в одній, окремо взятій країні, висунуте ним ще 1915 у праці *«Про лозунг Сполучених штатів Європи»*. Відкинувши твердження меншовиків, які вважали, що Росія не дозріла до соціалістичної революції, В. І. Ленін довів, що соціалістична революція в Росії була цілком закономірним явищем, що передумови її створювалися загостренням усіх суперечностей світової капіталістичної системи, зокрема внаслідок 1-ї світової війни. Меншовики, зазначав В. І. Ленін, не зрозуміли вирішального в марксизмі — його революц. діалектики. «Їм зовсім чужа всяка думка про те, що при загальній закономірності розвитку в усій всесвітній історії нітрохи не виключаються, а, навпаки, припускаються окремі смуги розвитку, які являють своєрідність або форми, або порядку цього розвитку» (Повне зібр. тв., т. 45, с. 360). І надалі революції в різних країнах, указував В. І. Ленін, будуть виявляти ще більше своєрідності, ніж рос. революція. Стаття В. І. Леніна й тепер допомагає комуністичним і робітн. партіям виробляти свою стратегію і тактику, є могутньою теор. зброєю в боротьбі проти *антикомунізму*.

О. М. Кисілевський.

«ПРО ПРА́ВО НА́ЦІЙ НА САМОВИ́ЗНАЧЕННЯ» — праця В. І. Леніна з *національного питання*, написана в лютому — травні 1914 і надрукована того ж року в більшовицькому журналі «Просвещение» (№№ 4—6). За висловом В. І. Леніна, вона була відповіддю на похід опортуністів проти програмної вимоги партії про *право націй на самовизначення* (див. Повне зібр. тв., т. 25, с. 245). В цьому творі глибоко обгрунтовано екон. і соціально-політ. основи нац. самовизначення, доведено неспроможність опортуністичного закличку до «практицизму» в нац. питанні, що позбавляв пролетаріат і його партію конкретно-істор. класової оцінки нац. вимог, показано нерозривний зв'язок між визнанням права на самовизначення і інтернаціоналістським вихованням широких пролет. мас, боротьбою з націоналістичними передсудами. «Великоруський пролетаріат,— писав В. І. Ленін,— не може здійснити с в о ї х цілей, не може розчистити собі шляху до свободи, не борючись систематично з цими передсудами» (там же, с. 263). В. І. Ленін затаврував чорносотенний, бурж. та дрібнобурж. різновиди *націоналізму*, показав їхню духовну спорідненість та антинар. характер. Велике суспільно-політ. значення мало викриття В. І. Леніним великодерж. політики гол. бурж. партії Росії — *кадетів*, зокрема в укр. питанні, підтримки ліберальною буржуазією офіц. привілеїв пануючої нації. Твір В. І. Леніна завдав нищівного удару по намаганнях меншовиків, бундівців, укр. націоналістів підірвати інтернац. єдність загальнорос. пролетаріату, внести в робітн. середовище націоналістичні ідеї. Пройнята духом інтернаціоналізму й непримиренності до будь-яких проявів націоналізму та *шовінізму*, праця В. І. Леніна відіграла визначну роль в інтернац. загартуванні трудящих напередодні Великої Жовтн. соціалістичної революції. Ленінське положення про право націй на самовизначення має неминуще значення в боротьбі комуністів за інтернаціональне згуртування трудящих усього світу. *Ф. Я. Горовський.*

«ПРО ПРОДОВО́ЛЬЧИЙ ПОДА́ТОК» — праця В. І. Леніна, в якій теоретично обгрунтовано необхідність переходу до *нової економічної політики* (непу) в *перехідний період від капіталізму до соціалізму*, заміни *продрозверстки* на *продподаток*, використання *державного капіталізму* у створенні умов побудови соціалістичного суспільства. Видана брошурою у травні 1921. Включена до Повного зібрання творів (т. 43). Відзначаючи, що економіка перехідного періоду містить елементи капіталізму й соціалізму, В. І. Ленін дає характеристику існуючих у країні соціально-екон. укладів і показує їхні місце і роль у побудові соціалізму. Він розробив корінні принципи *економічної політики* пролетарської д-ви щодо буржуазії, шляхи й методи обмеження дрібнобурж. стихії, підпорядкування її контролю д-ви. Заміна продрозверстки на продподаток забезпечила піднесення продуктивних сил села, допомогла налагодити кращі взаємозв'язки між пром-стю і с. г., сприяла зміцненню диктатури пролетаріату. Пожвавлення приватнокапіталістичних елементів обмежувалося певними рамками, які встановлювала пролетарська д-ва, і не загрожувало здійсненню програми соціалістичного буд-ва в країні. Як зазначав В. І. Ленін,

за диктатури пролетаріату свобода торгівлі не є небезпечною, оскільки політ. влада та осн. *засоби виробництва* перебувають в руках робітників.

Праця В. І. Леніна «Про п. п.» має міжнар. значення. В ній дано аналіз закономірностей розвитку економіки перехідного періоду, який має пройти кожна країна, що стає на соціалістичний шлях розвитку. *А. В. Коровський.*

«ПРО СТАТУС НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ В СРСР» — загальносоюзний закон, що відтворює і розвиває положення Конституції СРСР про правове становище *народного депутата* в системі рад. представницької демократії, визначає форми і методи діяльності депутата, а також її основні гарантії. Прийнятий Верховною Радою СРСР 20. IX 1972; 19.IV 1979 затверджено його нову редакцію. Складається з вступної частини і 4 розділів, що містять 35 статей. У вступній частині проголошується, що депутати уповноважені народом брати участь у здійсненні Радами держ. влади, виражати його волю й інтереси. У 1-му розділі вміщено норми, які визначають підстави і строки депутатських повноважень, завдання депутатів у здійсненні Радами держ. влади, а також норми, що регулюють зв'язок депутата з виборцями, його підзвітність і відповідальність перед ними, порядок виконання *наказів виборців*. 2-й розділ урегульовує діяльність депутата в Раді та її органах, зокрема закріплює право *законодавчої ініціативи* депутатів Верховних Рад, визначає порядок внесення *запиту депутатського*, порядок розгляду пропозицій і зауважень депутатів, внесених на сесії Ради. 3-й розділ регламентує питання діяльності депутата у виборчому окрузі: роботу серед населення, розгляд пропозицій, заяв і скарг виборців, звіти перед ними. 4-й розділ містить осн. гарантії депутатської діяльності (охорона труд. прав, забезпечення *недоторканності депутата* тощо). Окрему статтю присвячено депутатському посвідченню і нагрудному знаку депутата. *В. С. Анджиєвський.*

ПРО́БА (нім. Probe, від лат. probo — випробовую, оцінюю) благородних металів — вміст золота, срібла, платини або паладію в сплаві, з якого виготовляють ювелірні вироби, монети, медалі тощо. За метричною системою позначення, прийнятою в багатьох країнах (в СРСР 15.XI 1927), П. визначається числом грамів благородного металу в 1000 г сплаву. Чистому металу відповідає 1000-на П. В СРСР встановлені П.: на сплави золота — 375, 500, 583, 750 і 958; на сплави срібла — 750, 800, 875, 916, 925 і 960; на сплави платини — 950; на сплави паладію — 500 і 850. П. гарантується державою: сплави і вироби обов'язково піддають *пробірному аналізу* (див. також *Купелювання*), після чого на них ставлять пробірне клеймо (ним не відмічають тільки ордени, медалі і монети). В СРСР пробірне клеймо складається з емблеми (серпа і молота на фоні п'ятикутної зірки), власне П. (тризначного числа) і шифру (у вигляді букви), закріпленого за певною інспекцією пробірного нагляду. Клеймування ювелірно-побутових виробів відоме в Англії й Італії з 15 ст., у Франції — з 16 ст. В Росії державні клейма на срібні вироби почали ставити з 1613, на золоті — з 1700. В СРСР платинові вироби відмічають з 1927, паладієві — з 1956.

ПРОБІ́ЛЬНІ МАТЕРІА́ЛИ — металеві (з алюмінієвого чи *друкарського сплаву*) або пластмасові брусочки (пластинки), що ними заповнюють пробіли (проміжки) між словами, рядками та ін. частинами *друкарської форми*. Оскільки зріст П. м. (20,3 мм) менший зросту друкуючих елементів (25,1 мм), фарба під час друку не потрапляє на П. м. і, отже, на папір. Розрізняють П. м. рядкові, міжрядкові та шпальтові. Рядковими П. м. (*квадратами*, шпаціями) заповнюють проміжки між словами у рядках, між буквами при виділенні слова розрядкою та ін. До міжрядкових П. м. належать *шпони* і реглети. Ними відділяють, напр., заголовки від тексту. За допомогою шпальтових П. м. (бабашок, марзанів) заповнюють великі проміжки у неповних шпальтах тексту, поля навколо шпальт тощо. П. м. зберігають у *касах складальних* і скриньках (при ручному складанні форм) або відливають (див. *Лінотип*, *Монотип*).

ПРОБІ́РНИЙ АНА́ЛІЗ, пробірне мистецтво — метод визначення вмісту *благородних металів* (гол. чин. *золота* і *срібла*) в рудах, сплавах, продуктах переробки руд, виробах. Виник у Стародавньому Єгипті за 2000 р. до н. е. П. а. здійснюється пірометалургійними (тигельна плавка, шерберна плавка, *купелювання*) і хім. (гол. чин. випробування на т. з. пробірному камені) методами. Пірометалургійні методи П. а. базуються на сплавленні досліджуваного матеріалу з *флюсами* та значною кількістю *глету*. Матеріал, що містить від 1 до 100 г благородних металів на 1 т матеріалу, сплавляють у тиглях, матеріал з вмістом їх понад 100 г/т — у шерберах. Внаслідок сплавлення утворюються легкоплавкі шлаки й сплав свинцю з благородними металами. Цей сплав далі купелюють, тобто нагрівають у капелі з кісткового попелу. При цьому свинець та інші неблагородні метали окислюються і оксиди вбираються пористою капеллю. «Корольок» благородних металів, що залишився, зважують на пробірних терезах (наважка до 0,5 г, точність 0,01 мг). Щоб відокремити срібло, «корольок» розбивають в тоненький лист і обробляють азотною к-тою, після чого зважують нерозчинний залишок золота. При П. а. ювелірних і побутових виробів визначають їхню *пробу*. Для цього досліджуваним виробом й одночасно еталонними сплавами благородних металів наносять рисси на пробірний камінь і після обробки відповідними реактивами порівнюють їхні кольори. *А. Т. Пилипенко.*

ПРОБІ́РНИЙ КА́МІНЬ — різновид кремнистого *сланцю*, що складається на 70—85% з кремнезему, на 15—30% — з глинистих мінералів, слюд та ін. Тв. 5,5—7. Застосовують при *пробірному аналізі* для визначення проб виробів з благородних металів (золота, срібла тощо). В СРСР родовища П. к. відомі на Уралі, Кавказі, в Карелії. П. к. виготовляють і штучно.

ПРО́БКОВИЙ ДУБ — див. *Корковий дуб*.

ПРОБЛЕ́МА (від грец. *πρόβλημα* — задача, утруднення) — в широкому розумінні складне теоретичне або практичне питання, що потребує розв'язання, вивчення і дослідження; в науці — суперечлива ситуація, що виступає у вигляді протилежних позицій в поясненні будь-яких явищ, об'єктів, процесів і потребує адекватної теорії для її розв'язання. Важливою передумовою успішного розв'язання П. є правильна постановка її. Формою стислого виразу проблеми, як правило, є питання або система їх.

«ПРОБЛЕ́МИ ПРАВОЗНА́ВСТВА» — в УРСР міжвідомчий науковий збірник. Видає Київ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка з 1965 тричі на рік. У збірнику висвітлюються актуальні питання теорії д-ви і права, практика функціонування органів держ. влади та управління, громад. орг-цій у республіці, питання соціалістичної демократії, соціалістичної законності, прав, свобод і обов'язків рад. громадян у різних галузях суспільного життя тощо.

ПРОБЛЕ́МНЕ НАВЧА́ННЯ — один з типів *розвиваючого навчання*, істотною відмінністю якого є зближення психології мислення людини з психологією *навчання*. П. н. найповніше відповідає завданням розвитку творчого мислення учнів (студентів) в умовах об'єктивних вимог науково-тех. революції й соціального прогресу 2-ї пол. 20 ст. П. н. не суперечить інформаційно-повідомляючому і пояснювально-ілюстративному типам навчання, воно не заперечує ін. способів навчання (запам'ятовування, повторення тощо). Суть проблемного навчання полягає в пошуковій діяльності учнів, що починається з постановки питань, розв'язання проблем і проблемних завдань, закладених у навч. програмах, поступово висунутих у підручниках, у викладі й поясненні знань учителем, у різноманітній самостійній роботі учнів, у т. ч. практичній діяльності. У проблемному запитанні, на відміну від непроблемного, завжди є прихована суперечність. Воно не має готової схеми розв'язання (за зразком) і цим створює можливість нестандартних відповідей. Усвідомлена суперечність — одна сторона проблемної ситуації. Велике значення має також мотиваційна сторона проблемної ситуації, наявність в учня такого рівня знань, умінь і навичок, який був би достатнім, щоб почати пошук невідомого результату або способу розв'язання задачі. Інакше учень не «приймє» проблеми, і вона втратить значення навчальної.

Літ.: Махмутов М. И. Проблемное обучение. М., 1975; Питання проблемного навчання. К., 1978.

А. М. Алексюк.

«ПРОБЛЕ́МЫ МИ́РА И СОЦИАЛИ́ЗМА» — щомісячний теоретичний та інформаційний журнал комуністичних і робітничих партій. Видається з 14.IX 1958 за рішенням Наради комуністичних і робітн. партій 1957. Висвітлює питання марксистсько-ленінської теорії, стратегії і тактики *міжнародного комуністичного руху,* становища робітн. класу, внутріпарт. життя комуністичних і робітн. партій, міжнар. становища та ін. До складу його ред. колегії та ред. ради входять представники 64 партій (1982). Журнал має 57 нац. видань (1978), а також міжнар. в-во «Мир и социализм» (у Празі), що видає марксистську л-ру. Виходить 37 мовами, розповсюджується в 145 країнах (1982). Місцеперебування редакції — Прага.

«ПРОБЛЕ́МЫ ПРО́ЧНОСТИ» — щомісячний науково-технічний журнал. Орган *Міцності проблем інституту* АН УРСР. Видається в Києві з 1969. Висвітлює результати досліджень питань міцності матеріалів і елементів конструкцій в екстремальних умовах, механіки руйнування матеріалів, теорії несучої здатності конструктивних елементів, критеріїв граничного стану конструкцій. Вміщує й статті з експериментальних проблем механіки та фізики твердого тіла, безпосередньо пов'язаних з міцністю, деформуванням і руйнуванням матеріалів. Перевидається (з 1969) у США (Нью-Йорк) англ. мовою. *Г. С. Писаренко.*

ПРОВА́НС — історична область на Пд. Сх. Франції, на узбережжі Середземного м. Гол. місто — *Марсель.* В 2 ст. до н. е. тер. П. була завойована Старод. Римом. У 5—6 ст. її завойовували *вестготи,* потім *бургунди,* 536 приєднана до *Франкської держави.* В 855—863 П.— самостійне королівство. З 879 — в складі королівства Нижня Бургундія, з 933 — графство в об'єднаному Бургундському королівстві. В 1481 П. було приєднано до Франції із збереженням провінційної автономії. В 17 ст. в П. мали місце значні нар. заворушення. В 1789 П. поділено на деп. Буш-дю-Рон, Вар, Воклюз, Верхні Альпи, Нижні Альпи, Приморські Альпи.

ПРОВАНСА́ЛЬСЬКА МО́ВА — мова *провансальців.* Належить до *романських мов* індоєвроп. сім'ї. Для П. м. характерна значна діалектна диференціація. Осн. риси сучас. П. м.: наявність *дифтонгів,* граматична будова флективно-аналітична: категорії роду й числа іменників виражаються за допомогою артикля і займенникових прикметників, а дієслово має дуже розвинену флективну систему. Алфавіт — на основі латинського. Література П. м. бере початок в усній нар. творчості. Перші з пам'яток, що дійшли до нас: фрагмент поеми «Боецій» (бл. 1000) і «Пісня про святу Віру Аженську» (серед. 11 ст.). В 11—13 ст. розквітла лицарська поезія *трубадурів,* що мала світський життєствердний характер (Дж. Рюдель, Б. де Вентадорн, Б. де Борн, П. Відаль, Г. де Борнейль та ін.). У ній переважала тема кохання, але трубадури зверталися й до тем політ., моральних, антицерковних тощо. Поезія трубадурів відзначалася жанрово-стильовою розмаїтістю і відіграла значну роль у розвитку європ. л-ри. За словами Ф. Енгельса, вона «була тоді недосяжним зразком для всіх романських народів, та й для німців і англійців» (Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 5, с. 361). Після розгрому *альбігойців* і перетворення *Провансу* на провінцію Франції л-ра занепадає. В 16 ст. розпалася прованс. літ. традиція і єдина літ. мова. В наступні століття л-ра розвивалася на різних діалектах і мала місцеве значення. В 2-й пол. 19 ст. розгорнувся рух *фелібрів* за відродження П. м. й л-ри, який породив значну поезію (Ж. Руманіль, Ф. *Містраль,* Т. Обанель та ін.), а також прозу (Ф. Гра, Л. Рум'є та ін.). Однак фелібрам не вдалося досягнути мети, і на поч. 20 ст. прованс. л-ра знову розпалася на діалектні розгалуження. Але прованс. літ. рух не припиняється. Нове пожвавлення його спостерігається після 2-ї світової війни (П. Л. Гренье, Ж. С. Понс, Ф. Баррю, Ф. Кастана, Ж. П. Серда та ін.).

К. М. Тищенко (мова), *Д. С. Наливайко* (література).

ПРОВАНСА́ЛЬЦІ — обласна група французів, жителі *Провансу.* Говорять *провансальською мовою,* якою в 11—13 ст. була створена багата л-ра. До 16 ст. П. називали жителів всієї Пд. Франції. В 9 ст. тут склалася споріднена з північно-французькою провансальська народність. У процесі формування загальнофранц. культури в 16—18 ст. провансальська народність злилася з північнофранцузькою, франц. мова стала панівною на Пд. Франції. З серед. 19 ст. Прованс — центр руху за відродження провансальських мови і л-ри. П. зберігають деякі етногр. особливості.

ПРОВІДЕНЦІАЛІ́ЗМ (від лат. providentia — передбачення, провидіння) — розуміння причин суспільних явищ як вияву волі бога, а їхньої сутності — як наперед визначеного наміру бога (провидіння); крайня форма об'єктивно-ідеалістичної *філософії історії.* Такий погляд на історію призводить до *фаталізму,* до виправдання соціальної нерівності, до заперечення права людини на участь у сусп. перетвореннях. Провіденціалістське розуміння історії було розвинуте *Августином Блаженним* (4—5 ст.). П. характерний для всіх релігій. У широкому розумінні — концепції, в яких будь-які зміни розглядаються як наперед визначені «волею провидіння». П. є філософ. основою ряду ідеалістичних течій в історіографії, зокрема філософії історії *неотомізму.*

ПРОВІДНИКИ́ електричні — матеріали, речовини або вироби з них з високою, на відміну від *діелектриків, електропровідністю.* П. містять значну кількість носіїв струму — вільних заряджених частинок, які в електр. полі набувають впорядкованого руху. До осн. П. належать *метали* (металеві *сплави*) і *електроліти.* В металах носіями струму є *електрони,* в електролітах — *іони.* Металеві П. використовують в електр. кабелях і проводах, в котушках індуктивності, обмотках трансформаторів тощо. Електроліти застосовують гол. чин. в електр. акумуляторах. Високою електропровідністю відзначається також *плазма,* де носіями струму служать вільні електрони, а також позитивно й негативно заряджені іони. Поділ матеріалів на провідники й непровідники є умовним, оскільки при високій т-рі діелектрики стають провідниками.

ПРОВІДНІ́ ТКАНИ́НИ РОСЛИ́Н — тканини, основною функцією яких є проведення по рослині води та розчинених у ній органічних та неорганічних речовин. П. т. р. розвиваються з *прокамбію* і *камбію* й утворюють систему, що пов'язує всі органи рослини. Високодиференційовані П. т. р. є лише у т. з. судинних рослин; у мохоподібних та нижчих рослин їх немає. Найскладніше побудована система П. т. р. у покритонасінних. П. т. р. складаються з *ксилеми* (*деревини*) та флоеми (*лубу*). По провідних елементах ксилеми — судинах, або *трахеях,* і *трахеїдах* переважно пересуваються вода і розчини мінеральних речовин, що їх вбирають корені з грунту, у надземні органи (висхідна течія). Провідними елементами флоеми — ситовидними елементами (*ситовидними трубками* у покритонасінних) в основному пересуваються органічні речовини, що утворилися в процесі *фотосинтезу* в листках та ін. зелених частинах рослини, до інших органів рослин (низхідна течія). Іноді, напр., навесні по деревині можуть пересуватися й органічні речовини, відкладені в запас. П. т. р. разом з *механічними тканинами рослин* утворюють *судинно-волокнисті пучки.*

ПРОВІДНІ́ ШЛЯХИ́ головного і спинного мозку — складні системи спеціалізованих нервових клітин (*нейронів*) та їх відростків (*аксонів*), за допомогою яких здійснюються взаємозв'язок між структурами мозку і координація його діяльності. Кожний П. ш. (шлях, тракт, канатик) утворений двома або більше послідовно з'єднаними відростками нейронів, тіла яких об'єднані в ядра.

Розрізняють П. ш. висхідні, низхідні та внутрішньомозкові. Останні поділяються на асоціативні, що з'єднують різні відділи кори *головного мозку* однієї і тієї самої півкулі, та комісуральні, що зв'язують обидві півкулі між собою. Більшість нейронів висхідних шляхів міститься в сірій речовині *спинного мозку,* а їх аксони, піднімаючись у білій речовині, закінчуються у верх. відділах спинного мозку або в структурах головного мозку. Частина висхідних шляхів утворена аксонами нейронів спинномозкових гангліїв, які містяться поза спинним мозком. Осн. висхідні шляхи: дорзальні канатики — медіальна петля, спіно-таламічний, спіно-тектальний, спіно-церебелярні, спіно-ретикулярні. Висхідні шляхи передають сенсорну (чутливу) ін-

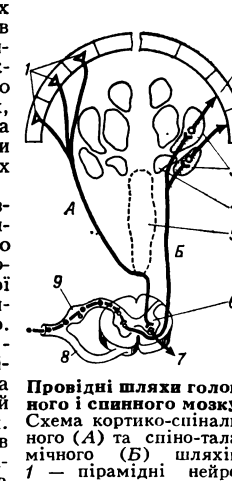

Провідні шляхи головного і спинного мозку. Схема кортико-спінального (*А*) та спіно-таламічного (*Б*) шляхів: *1* — пірамідні нейрони кори головного мозку; *2* — сенсорні зони кори головного мозку; *3* — таламус; *4* — гіпоталамус; *5* — ретикулярна формація; *6* — спинний мозок; *7* — шлях до м'язів; *8* — руховий корінець; *9* — чутливий корінець.

формацію до центрів мозку. По цих шляхах передається інформація від *пропріорецепторів*. Перші три шляхи забезпечують також передачу різних компонентів шкірно-мех., температурної і больової чутливості. Низхідні шляхи починаються від нейронів різних ядер головного мозку, аксони цих нейронів спускаються в білій речовині до нейронів різних сегментів спинного мозку. Основні низхідні шляхи: пірамідні, руброспінальний, вестибуло-спінальний, ретикуло-спінальні, текто-спінальний. Гол. функцією низхідних шляхів є керування складними руховими реакціями організму, забезпечення тонічного напруження м'язів тощо. Важливе місце серед П. ш. займають аміноспецифічні системи, утворені нейронами, тіла, відростки і закінчення яких містять високі концентрації *амінів біогенних* (норадреналін, дофамін, серотонін та ін.). Такі нейрони локалізовані в стовбурі головного мозку, а їх аксони поширюються в головному і спинному мозку. Аміноспецифічні системи керують функціональним станом складних субсистем мозку, пов'язаних з поведінкою, сном, неспанням, навчанням і пам'яттю.

Літ.: Привес М. Г., Лысенков Н. К., Бушкович В. И. Анатомия человека. Л.. 1974; Буданцев А. Ю. Моноаминэргические системы мозга. М., 1976; Костюк П. Г. Физиология центральной нервной системы. К., 1977.

Ю. П. Лиманський.

ПРОВІДНІСТЬ у біології — властивість нервової та м'язової тканини проводити *збудження*; в основі лежить виникнення *потенціалу дії*. Збудження, що поширюється по одному волокну, не переходить на ін. волокна того самого нерва або м'яза (за винятком серцевого). В організмі завдяки наявності *синапсів* має місце лише однобічна П.: збудження поширюється в одному напрямі — з *аксона* на *дендрит* або тіло іншого *нейрона*. Дуже низька П. спостерігається у безхребетних тварин; у ссавців, у т. ч. і людини, вона значно вища. П. нервів вища, ніж м'язів. Див. також *Імпульс нервовий*.

ПРОВІЗОР (від лат. provisor — передбачливий) — аптечний працівник (фармацевт) вищої кваліфікації. В СРСР — особа, яка здобула вищу фармацевтичну освіту.

ПРОВІЗОРНІ ОРГАНИ (нім. provisorisch — тимчасовий, від лат. provisor — передбачливий) — органи, що існують лише у *зародків* і *личинок* багатоклітинних тварин і зникають при формуванні дорослого організму. Виконують важливі життєві функції організму до початку функціонування органів, характерних для дорослого організму. До П. о. відносять черевні кінцівки і зябра личинок комах; зябра та хвіст *пуголовка* тощо. В окремих випадках П. о. сучас. організмів дають уявлення про відповідні утвори у дорослих форм предків цих організмів (див. *Біогенетичний закон*); у деяких тварин П. о. є пристосуванням до сучас. умов життя (напр., *зародкові оболонки*).

ПРОВІНЦІЯ (лат. provincia— область) — 1) Території за межами Італії, завойовані Стародавнім Римом; управляв П. римський намісник. 2) Адм.-тер. одиниця в Росії у 18 ст. Окремі П. створено 1711—12, всюди запроваджено указом 1719 як складові частини губерній. Губернії мали різну кількість П. (напр., Московська — 9, Київська — 4). П. поділялися на *повіти*. Очолювали П. *воєводи*, в губ. містах — губернатори. Поділ на П. ліквідовано 1775. 3) Адм.-тер. одиниця в багатьох сучас. капіталістичних д-вах (Італії, Іспанії, Канаді, Аргентині та ін.).

ПРОВІРУС (від грец. πρό — перед, раніше, замість і *віруси*) — латентна (прихована) неінфекційна форма існування вірусу або помірного *бактеріофага* (фага; в цьому випадку він наз. *профагом*) в клітині. Являє собою цілий *геном*, ДНК (*дезоксирибонуклеїнову кислоту*) вірусу (у онкорнавірусів ДНК-копію генома-РНК, *рибонуклеїнової кислоти*), вбудований в геном клітини-хазяїна; реплікується (див. *Реплікація*) і передається з ним із покоління в покоління як єдине ціле. П. перебуває під контролем клітини, і тільки частина його генів може функціонувати. Останні можуть спричинити спадкові зміни деяких властивостей клітини: у випадку пухлинотворного вірусу відбувається її *трансформація*, а у випадку помірного фага — *лізогенна конверсія*. Під дією деяких факторів П. або профаг активізується, і вірусний геном звільнюється (починають працювати один за одним всі його гени), з'являються інфекційні вірусні частинки; виникає звичайний інфекційний процес і клітина гине (див. *Лізогенія*). *І. П. Кок.*

ПРОВОДИ електричні — металеві *провідники* з одного або кількох дротів, що утворюють струмопровідні жили. Бувають неізольовані та ізольовані. Неізольовані П. призначені гол. чин. для *повітряних ліній електропередачі, контактних мереж* електр. транспорту, для антенних пристроїв. Підвішують їх на опорах або сталевих тросах за допомогою електр. *ізоляторів* і спец. кріпильної арматури. П. повітр. ліній електропередачі — переважно сталеалюмінієві, з високими мех. міцністю і *корозійною стійкістю*. Переріз таких П.— до 800 мм². У високовольтних лініях електропередачі застосовують багатодротові П. з перерізом 0,6—1 см², для особливих умов експлуатації ліній — П. спец. конструкції (порожнисті, з антикорозійними заповнювачами тощо). В контактній мережі використовують П. мідні (сталемідні) або сталеві, коли треба передавати невелику потужність, і П. бронзові (сталебронзові), якщо провідники мають відзначатися високими мех. міцністю й *електропровідністю*. Ізольовані П. поділяють на обмоткові, установочні й монтажні. Обмоткові П. призначені для обмоток електр. машин і апаратів, трансформаторів тощо. Виготовляють їх з міді або алюмінію, їхній переріз — круглий або прямокутний, ізоляція — емалева, скловолокниста, паперова, бавовняна тощо. Є проводи обмоткові високовольтні (напруга понад 1000 В) з нагрівостійкою ізоляцією (лавсановою плівкою) і високочастотні (частота від десятків кілогерц до сотень мегагерц). Установочні П. використовують гол. чин. для прокладання нерухомих відкритих і прихованих електропроводок, монтажу силових і освітлювальних електромереж. Вони бувають мідні й алюмінієві, переважно круглого перерізу з гумовою або полівінілхлоридною ізоляцією. Розраховують їх на напругу звичайно 220—660 В, рідше — до 3000 В. Іноді такі П. вміщують у тонку металеву захисну трубку. Монтажні П. застосовують для електрич. з'єднання елементів в електро- і радіотех. пристроях, з'єднання приладів і апаратів на пультах і щитах керування тощо. П. такого типу — здебільшого мідні, круглого перерізу, з поліетиленовою або полівінілхлоридною ізоляцією. Їх розраховують на напругу переважно 24—500 В, деякі — до 1000 В. Для підключення побутових приладів і апаратури до електромережі призначені П. (шнури) на напругу до 250 В, їхня ізоляція — гумова або полівінілхлоридна. Набувають поширення надпровідні П. (переважно із сплавів ніобію з цирконієм і титаном) в оболонці з рідким гелієм. Вони відзначаються практично нульовим електр. опором при низьких т-рах (~ 4 К). *В. М. Левицький.*

ПРОВОДОВЕ МОВЛЕННЯ — система звукового мовлення, в якій звук (мова, музика) передається великій кількості слухачів (абонентів) за допомогою електр. коливань (сигналів), що поширюються по проводових мережах (на відміну від передавання звуку по радіо — *радіомовлення*). Основою П. м. є *радіовузли*. Розрізняють П. м. однопрограмне (на звукових частотах) і багатопрограмне (на звукових і високих частотах). Систему однопрограмного П. м. було розроблено (1921) в СРСР. Перший вузол П. м., що став до ладу (1925) в Москві, обслуговував численні гучномовці, розміщені на вулицях. Система трипрограмного мовлення створена в 30-х рр. 20 ст. в Німеччині, Австрії та деяких ін. країнах. В СРСР така система (з одночасним передаванням трьох програм) широко запроваджена з 1962. Тех. засоби П. м. поділяють на станційні, лінійні й абонентські (приймальні). Станційні засоби (*підсилювачі* різного типу, передавачі, фільтри тощо) посилюють передавані (напр., з *радіостудій*) сигнали, надають їм зручної для передавання форми. Лінійні засоби утворюють розподільну проводову мережу. До них належать повітряні, кабельні (див. *Кабель зв'язку*) або комбіновані лінії, лінійні *трансформатори*. Абонентськими засобами є трансформатори, регулятори гучності, гучномовці, приймачі, перемикачі програм тощо. П. м. відзначається високою економічністю й надійністю, нескладністю експлуатації. В УРСР налічується (на 1.I 1982) 18,5 млн. точок проводового мовлення, в т. ч. 8,5 млн.— багатопрограмного. Дальший розвиток П. м. пов'язаний з розширенням мережі трипрограмного мовлення, з впро-

вадженням стереофонічних програм, із створенням спільних кабельних мереж телевізійного і звукового мовлення.

Літ.: Глухов А. А. Основы звукового вещания. М., 1977; Справочник по радиовещанию. К., 1981.

ПРОВОДО́ВИЙ ЗВ'ЯЗО́К — передавання і приймання повідомлень (інформації) за допомогою електричних сигналів, що поширюються в проводах; вид *електрозв'язку*. Повідомлення вводять у систему П. з. голосом, а приймають на слух *(телефонний зв'язок)*. Їх можна також передавати і приймати спец. апаратами: у вигляді *коду* або букв і цифр *(передача даних, телеграфний зв'язок)*, нерухомих зображень, напр. фотографій, креслеників, малюнків (див. *Фототелеграф*), а також у вигляді рухомих (телевізійних) зображень і мови абонентів *(відеотелефон)*. Розрізняють П. з. далекий (міжнародний, міжміський, зоновий) і П. з. місцевий (міський, сільський, внутрішньовиробничий). Для П. з. використовують переважно підземні *кабелі зв'язку* (рідше повітряні лінії, див. також *Міжміський кабель зв'язку*); електронні *підсилювачі* сигналів, що їх вмикають у ці кабелі на певній відстані один від одного; кінцеву апаратуру. П. з. поєднують з *радіозв'язком*, напр. з *радіорелейним зв'язком* і зв'язком супутниковим (див. *Космічний зв'язок*). Значну увагу приділяють *лініям зв'язку ущільненню*.

ПРОВО́РА Хома Васильович (бл. 1830, хутір Богодар, тепер с. Богодарівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл.— р. см. невід.)— укр. народний оповідач, виконавець пісень. У дитинстві осліп. Майстерно грав на сопілці. У 80-х рр. Д. І. *Яворницький* записав від П. багато істор., ліричних, побутових пісень, балад, примовок, прислів'їв, чимало казок, переказів, оповідок тощо. Частину цих матеріалів він опублікував у своїй праці «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (ч. 1—2. СПБ, 1888). У праці «По следам запорожцев» (СПБ, 1898) Д. І. Яворницький присвятив П. окремий розділ, пізніше надрукував про нього кілька нарисів. Частину матеріалів, записаних від П., опубліковано в різних укр. фольклорних збірках.

І. П. Березовський.

ПРОГЕНІ́Я (від грец. *πρό* — вперед і *γένειον* — підборіддя) — неправильний *прикус* у людини, зумовлений виступанням нижньої щелепи вперед. П. зв'язана з надмірним розвитком нижньої й недорозвиненням верхньої щелеп. При П. нижні передні зуби перекривають верхні, частково або повністю, верхня губа западає, нижня — вип'ячується (обличчя набуває старечого вигляду, навіть у дитячому віці); передні зуби можуть передчасно стиратись, а також розхитуватись. Л і к у в а н я: у ранньому дитинстві ортодонтичне (див. *Ортодонтія*), у дорослому віці — хірургічне.

ПРОГЕСТЕРО́Н (від лат. pro — перед, раніше, на користь і gestatio — носіння, тут — вагітність) — *статевий гормон* хребетних тварин та людини. За хім. природою — *стероїд*. Попередником П. є прегненолон, молекула якого містить ядро *холестерину*. П. є проміжним продуктом при синтезі всіх гормонів стероїдного типу. Осн. місце синтезу П.— *жовте тіло* яєчників. П. разом з *естрадіолом* регулює естральний цикл у ссавців (менструальний у людини). Під дією П. слизова оболонка матки набуває здатності до *імплантації* заплідненої яйцеклітини. При відсутності заплідненої яйцеклітини жовте тіло атрофується, а синтез П. зменшується. П. пригнічує активність гладенької мускулатури матки, чим запобігає можливості викидня. У кінці вагітності концентрація П. знижується, і активність гладенької мускулатури матки підвищується. П. застосовується в медицині при лікуванні порушень овариального циклу (див. *Овогенез, Овуляція*) та вагітності, а в поєднанні з *естрогенами* — як *протизачаттєві засоби*. П. виявлено також у деяких комах та у квіткових рослин.

Літ.: Кононский А. И. Биохимия животных. К., 1980; Хефтман Э. Биохимия стероидов. Пер. с англ. М., 1972; Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976. *О. В. Стефанов.*

ПРОГЕСТИ́НИ (від лат. pro — перед, раніше, на користь і gestatio — носіння, тут — вагітність), гестагени — жіночі *статеві гормони*, що за хімічною будовою належать до *стероїдів*. П. виробляються переважно *жовтим тілом* та ін. структурними елементами яєчників, а також плацентою, сім'яниками, надниркovими залозами самців і самок усіх хребетних тварин та людини. З П. найбільш відомий *прогестерон*, який у взаємодії з *естрадіолом* регулює естральний цикл у ссавців та менструальний — у людини. До П. відносять, крім того, деякі продукти обміну прогестерону, зокрема прегнандіол, виявлення якого має діагностичне значення в акушерстві та гінекології. П. регулюють процес розвитку організму. Природні та синтетичні П. використовують для лікування безплідності, синхронізації статевого циклу, збереження вагітності, якщо є загроза аборту. *О. Г. Рєзников.*

ПРОГИ́Н — вертикальне переміщення точки, що лежить на осі балки (арки, рами і т. п.) або на серединній поверхні оболонки (пластини), через *деформацію*, спричинену різними зовн. чинниками. За величиною найбільшого П. визначають один з *граничних станів* конструкції. Максимально допустимі значення П. для споруд різних типів наведено у *Будівельних нормах і правилах*. При випробуванні конструкцій П. визначають спец. приладами — прогиномірами. Див. також *Пружна лінія* в будівельній механіці.

ПРОГІМНА́ЗІЇ (від лат. pro — перед, замість і *гімназія*) — неповні середні навч. заклади в дореволюційній Росії й Німеччині. В Росії засн. 1864. Строк навчання тривав 4—6 років. За навч. планами і програмами П. відповідали чотирьом молодшим класам гімназії. Випускники П. без вступних екзаменів могли продовжувати навчання в наступних класах гімназії. Чоловічі П. з 1866 мали право проводити екзамени на звання приходського вчителя та на перший класний чин. На поч. 20 ст. у Росії було понад 200 чоловічих, жіночих і військ. П. Ліквідовані 1918. У Німеччині мали 6 класів і поділялися на класичні та реальні.

Т. Л. Пономаренко.

ПРОГІ́Н, проліт — 1) Вільний відкритий простір між чим-небудь. 2) У будівництві — віддаль між суміжними *опорами* горизонтальних конструктивних елементів будинків і споруд. Є П. розрахунковий (віддаль між осями опор) і П. у просвіті (між внутр. гранями опор). В СРСР величини П. уніфіковано відповідно до Єдиної модульної системи (див. також *Модуль* в архітектурі та будівництві). П. наз. також частину площі будинку, обмежену, напр., двома суміжними рядами колон, стіною і рядом колон.

ПРОГНАТИ́ЗМ (від грец. *πρό* — вперед і *γνάθος*—щелепа) — сильне виступання обличчя у вертикальній площині. Розрізняють заг. П., для якого характерне виступання усього обличчя, та альвеолярний — виступання лише альвеолярної (зубної) частини верхньої щелепи. П. найтиповіший для представників екваторіальної раси, а також для південних монголоїдів. Ступінь розвитку П. беруть до уваги при визначенні антропологічних типів людини.

ПРОГНАТІ́Я (від грец. *πρό* — вперед і *γνάθος* — щелепа) — неправильний *прикус* у людини, зумовлений виступанням верхньої щелепи вперед. П. пов'язана з надмірним розвитком або стисненням верхньої й недорозвиненням нижньої щелеп. Значна П. веде до вип'ячування середньої частини обличчя (підборіддя при цьому скошене назад); функції зубів порушуються. Л і к у в а н н я — див. ст. *Прогенія*.

ПРОГНО́З (від грец. *πρόγνωσις* — передбачення) — наукове передбачення на основі наявних даних напряму, характеру й особливостей розвитку якогось явища, процесу *(прогноз географічний, прогноз погоди, прогноз* у медицині тощо); використовується в значенні ймовірнісного судження про майбутнє на основі спец. наук. досліджень. Див. *Прогнозування*.

«ПРОГНО́З» — назва рад. спеціалізованих *штучних супутників Землі* (ШСЗ) — сонячних обсерваторій, призначених для вивчення впливу сонячної активності на міжпланетне середовище й магнітосферу Землі. На ШСЗ «П.» встановлено наук. апаратуру для дослідження корпускулярного й електромагн. випромінювання Сонця, сонячної плазми, магн. полів у навколоземному космічному просторі, а також галактичних ультрафіолетових, рентгенівських та гамма-випромінювань (частина її разом з супутником постійно орієнтована на Сонце). Дослідження здійснюються за єдиною програмою, початою 1972 (табл.). ШСЗ «П.» запускаються на дуже витягнуті еліптичні орбіти з макс. віддаленням від Землі (в апогеї) бл. 200 тис. км і мінімальним (у перигеї) —

Дати запусків штучних супутників Землі «Прогноз»

«Прогноз-1»	14.IV 1972
«Прогноз-2»	29.VI 1972
«Прогноз-3»	15.II 1973
«Прогноз-4»	22.XII 1975
«Прогноз-5»	25.XI 1976
«Прогноз-6»	22.IX 1977
«Прогноз-7»	30.X 1978
«Прогноз-8»	25.XII 1980

483 ÷ 634 км. Для виведення використовується проміжна орбіта. Маса «П.» — від 845 до 930 кг. Час активного існування — понад 1 рік. Відповідно до програми міжнар. співробітництва в освоєнні й дослідженні космічного простору на борту «П.» встановлювалась і наукова апаратура, створена у Франції, ЧССР, УНР, Швеції та ПНР. *Ю. М. Михайлов.*

ПРОГНО́З у медицині — передбачення лікарем можливого розвитку і кінця хвороби. П. стосується життя хворого (чи буде жити хворий), темпу і повноти відновлення здоров'я і працездатності, характеру ускладнень тощо. П. базується на знанні *етіології* і *патогенезу*, статистичних даних і аналізі індивідуальних особливостей перебігу захворювання у конкретного хворого.

ПРОГНО́З ГЕОГРАФІ́ЧНИЙ — науково обгрунтоване передбачення розвитку *географічного середовища* та окремих його компонентів. На основі оцінки стану геогр. середовища в минулому і теперішньому П. г. дає інформацію для прийняття рішення про його можливі наступні зміни з метою *раціонального природокористування*. П. г. базується на методологічних положеннях марксистсько-ленінської діалектики, заг. теорії *прогнозування* і системи цілеспрямованого геогр. аналізу. Для П. г. використовують заг. методи прогнозування — логічні, екстраполяційні, експертні, *моделювання* та *системний підхід*, а також геогр. методи — палеогеографічні, ландшафтно-індикаційні, генетичних рядів, картографічний тощо. Залежно від об'єкта дослідження розрізняють П. г. галузеві (напр., *прогноз погоди*, зволоження, стоку) і комплексні. За просторовими масштабами П. г. поділяють на глобальні (планетарні), регіональні й локальні, за часовими — на короткострокові й довгострокові.

П. г. виявляє стійкі та стихійні ймовірнісні тенденції, можливі нові шляхи розвитку геогр. середовища під впливом природних та антропогенних факторів. Відправними моментами для нього є вивчення закономірностей розвитку *природно-територіальних комплексів*, плани соціально-екон. розвитку, а також прогрес науки і техніки. В СРСР П. г. розглядають як стадію перспективного планування, їх розробляють у зв'язку з організацією спостережень по системі моніторинга (слідкування та контроль) за станом природного середовища всієї країни, а також підготовкою регіональних проектів (напр., перекидання частини стоку з Пн. на Пд., можливості перевищення допустимих негативних навантажень на природу в сфері дії великих госп. об'єктів, зокрема *Курської магнітної аномалії*, *Каракумського каналу*, траси *Байкало-Амурської магістралі* тощо). XXVI з'їзд КПРС поставив завдання удосконалення методів прогнозування погоди та інших явищ природи.

Літ.: Звонкова Т. В., Саушкин Ю. Г. Проблемы долгосрочного географического прогноза. «Вестник Московского университета. Серия географическая», 1968, № 4; Сватков Н. М. Основы планетарного географического прогноза. М., 1974; Региональный географический прогноз, в. 1—2. М., 1977—80.
Т. В. Звонкова.

ПРОГНО́З ПОГО́ДИ — науково обгрунтоване передбачення та розрахунок майбутнього стану *погоди* для даної території або окремого пункту. Осн. методом П. п. є синоптичний метод (див. *Синоптична метеорологія*). Він полягає в тому, що на основі знання закономірностей атм. процесів і даних *метеорологічних станцій*, *радіолокаційних станцій*, *радіозондів*, *метеорологічних ракет*, інформації, одержаної від *штучних супутників Землі*, складають синоптичні карти, за якими визначають майбутній (на момент прогнозу) розподіл і хід метеорологічних елементів і явищ погоди. Розрізняють П. п. короткочасні (до 48 год.) і довгочасні (від 3—10 діб до місяця та сезону). П. п. можуть бути заг. користування та спеціалізовані (авіац., агрометеорологічні, морські та ін.). З впровадженням електронно-обчислювальної техніки широкого розвитку набули чисельні методи П. п. В середньому П. п. здійснюється на 80%. Помилки зумовлені недосконалістю методів прогнозування, а також відсутністю достатньої інформації з океанів, малонаселених районів земної кулі та високих шарів атмосфери. *Л. З. Прох.*

ПРОГНОЗУВА́ННЯ — процес *передбачення наукового* майбутнього стану предмета чи явища на основі аналізу його минулого і сучасного, систематична науково обгрунтована інформація про якісні й кількісні характеристики розвитку цього предмета чи явища в перспективі. Результатом П. є *прогноз* — знання про майбутнє і про ймовірний розвиток сьогочасних тенденцій. П. передує плановій розробці в управлінні природними та соціальними процесами. Заг. закономірності П. досліджує прогностика. Предметом марксистсько-ленінської соціальної прогностики як науки про теорію і практику одержання і обробки інформації про перспективи і ймовірні напрями сусп. розвитку є вивчення перспектив розвитку держави, економіки, науки, техніки, культури, освіти та ін. сусп. процесів методами конкретних соціальних досліджень, спираючись на теорію *наукового комунізму*, *політичну економію*, *наукознавство* та ін. сусп. науки. Розрізняють розвідувальні й нормативні соціальні прогнози. Розвідувальне П.— це розробка прогнозів розвитку реально існуючих об'єктів за певних умов. Нормативне П.— розробка прогнозів таких тенденцій розвитку об'єктів, які мають забезпечити розв'язання завдань, пов'язаних з певними класовими чи нац. потребами, інтересами або цілями. Соціальні завдання і прогнози споріднені характером їхнього регулюючого впливу на сусп. процеси, проте вони істотно відрізняються за формами вираження. Якщо формами вираження соціального завдання є норма, *проблема*, *обов'язок*, *ціль*, *ідеал*, тобто те, що обов'язково включає вольові вчинки, то прогноз є тільки знанням про майбутнє і не має ні нормативного, ні проблемного, ні обов'язкового характеру і тим більше не є ідеалом або метою. Тільки перетворюючись на соціальне завдання, прогноз може виступати і як мета, і як ідеал, і як норма, але при цьому він перестає бути прогнозом, набуваючи законодавчого, нормативного статусу. Методами розробки П. є *екстраполяція*, експертні оцінки і *моделювання*, а осн. його об'єктами — рівень виробництва, характер виробничих відносин, спосіб життя, соціально-класова структура суспільства, характер взаємовідносин суспільства і природи. Хоч методика і техніка П. за капіталізму і соціалізму мають деякі спільні риси, між ними існує принципова відмінність. У капіталістичних країнах П. здійснюється з позицій *футурології*, спирається на численні суперечливі методологічні концепції бурж. філософії і соціології й служить інтересам держ.-монополістичного капіталізму. В країнах соціалістичної співдружності П. базується на марксистсько-ленінській ідеології й тісно пов'язане з нар.-госп. плануванням. В умовах *науково-технічної революції* ефективне управління розвитком соціалістичного суспільства передбачає наявність розвинутої системи П. В СРСР П. охоплює сукупність організації життєдіяльності суспільства, пов'язану з усіма ймовірними проявами соціальних дій (поведінки) людини (див. також *Прогнозування економічне*, *Прогнозування науково-технічне*).

Літ.: Васильев Ю. А. В. И. Ленин и социальное предвидение. Минск, 1978; Косолапов В. В. Методология социального прогнозирования. К., 1981.
В. В. Косолапов.

ПРОГНОЗУВА́ННЯ ЕКОНОМІ́ЧНЕ — наукове передбачення найбільш вірогідних змін стану, структури й динаміки *народного господарства*, окремих його елементів у майбутньому; допоміжний засіб перспективного планування. П. е.— система наук. досліджень про перспективні напрями розвитку економіки, що базується на об'єктивних *економічних законах*. За соціалізму воно охоплює в єдності та взаємодії розвиток *продуктивних сил* і *виробничих відносин*. Його методологічною основою є марксистсько-ленінське вчення про закономірності розвитку суспільства, теорія соціалістичного розширеного *відтворення*, побудови матеріально-тех. бази соціалізму і комунізму. Найважливішою рисою методології прогнозування є *системний підхід*. В умовах планового г-ва прогнози *економічного зростання* країни мають виявити найімовірніші економічно ефективні альтернативи *науково-технічного прогресу* (див. *Прогнозування науково-технічне*), ін. осн. умови екон. розвитку, можливу його спрямованість за даних конкретно-істор. умов. П. е. є попередньою, передплановою стадією процесу *планування народного господарства*, дослідницькою основою підготовки конкретних планових рішень на базі врахування екон. завдань довгострокової

перспективи. П. е. використовує комплекс взаємопов'язаних і взаємозумовлених прогнозів розвитку науки і техніки, руху населення і трудових ресурсів, відтворення сусп. багатства, рівня життя населення, нар.-госп. динаміки і структурних зрушень у виробн., складу й тех. рівня випуску продукції, розвитку світового г-ва та зовнішньоекон. зв'язків, вдосконалення *господарського механізму* тощо. П. е. є однією з форм конкретизації наук. передбачення в соціально-економічному розвитку, перспектив кількісного і якісного зростання нар. г-ва. Результати П. е. мають містити характеристику найкращого з можливих шляхів розвитку соціалістичної економіки. Воно розглядає варіанти активного впливу на об'єктивні можливості перспективного розвитку суспільства. В умовах зрілого соціалізму зростає роль перспективного плану як провідної форми загальнодерж. планування, а також науково обґрунтованих довгострокових прогнозів розвитку економіки. Ступінь імовірності майбутнього розвитку дедалі більше піддається спрямованому впливові. За капіталізму П. е. обмежується приватновласницькими відносинами, методи прогнозування зводяться в основному до методів *екстраполяції* та експертних оцінок.

М. П. Панченко.

ПРОГНОЗУВА́ННЯ НАУКО́ВО-ТЕХНІ́ЧНЕ — система оцінок можливих цілей і шляхів розвитку *науки* і *техніки,* очікуваних результатів *науково-технічного прогресу*. П. н.-т. включає: прогноз щодо проведення н.-д. робіт, який виявляє і формулює нові можливості й перспективні напрями розвитку науки і техніки відповідно до цілей, майбутніх потреб суспільства; програмний етап прогнозування, на якому визначають заходи щодо реалізації тих чи ін. цілей розвитку науки і техніки, встановлюють можливі строки і черговість досягнення цілей; орг. етап прогнозування, на якому визначають конкретні умови (соціальні, організаційні, матеріальні, фінанс. та ін.), необхідні для виконання різних варіантів програм.

Прогнозування наук.-тех. прогресу — найважливіша складова частина *прогнозування економічного,* оскільки прогрес науки і техніки значною мірою зумовлює темпи розвитку нар. г-ва. Прогнозування як необхідна стадія розробки *єдиної технічної політики* визначає принципові напрями фундаментальних і прикладних досліджень та розробок, найважливіші зрушення в тех. оснащеності виробн. Деталізація цих напрямів дає можливість сформулювати реальні процеси на основі оцінки варіантів розвитку. Якщо прогнозування визначає майбутні варіанти наук.-тех. прогресу, то перспективне планування передбачає прийняття конкретних рішень на основі вибору варіантів шляхом певних обмежень. П. н.-т. має важливе значення для вдосконалення всієї системи *планування народного господарства* і визначення шляхів створення *матеріально-технічної бази комунізму,* для розвитку *соціалістичної економічної інтеграції.*

О. Д. Заруба.

ПРОГО́НОВА БУДО́ВА МОСТА́, пролітна будова моста — частина *моста,* що перекриває віддаль (*прогін*) між *опорами* і спирається на них.

Основними елементами П. б. м. (мал.) є: гол. несучі конструкції (поздовжні *балки, ферми, арки, склепіння,* канати або ланцюги), *плита* проїзної частини (вона підтримує дорожнє полотно, тротуари) й опірні частини (з металу, спец. гуми, комбіновані), через які навантаження передається на опори. В деяких мостах, напр. рамних, опірних частин немає — прогонова будова становить єдине ціле з опорою. Система гол. несучих конструкцій П. б. м. (аркова, балкова, консольна, рамна, комбінована) визначає конструкцію і статичну схему всього моста (див. *Арковий міст, Балковий міст, Висячий міст, Рамний міст, Консольна система* в будівельній механіці, *Комбінована система* в будівельній механіці). Розрізняють П. б. м.: з їздою по верху, по низу і посередині (з плитою проїзної частини, розміщеною відповідно вище, нижче і посередині гол. несучих конструкцій); річкові (над судноплавною частиною річки) і берегові (над ін. частиною її). За матеріалом гол. несучих конструкцій П. б. м. поділяють на бетонні, залізобетонні, металеві, комбіновані (напр., сталезалізобетонні), кам'яні та дерев'яні (в тимчасових мостах). Форма П. б. м. у плані звичайно прямолінійна, іноді — спіралеподібна, кільцева або ін. Найчастіше П. б. м. будують із збірних елементів, виготовлених на спеціалізованих з-дах або *полігонах.*

Аркові прогонові будови моста через Дніпро в Дніпропетровську.

ПРОГРА́М ПАКЕ́ТИ, пакети прикладних програм — вид *математичного забезпечення ЕОМ,* орієнтований на автоматизацію процесу розв'язування задач з однієї чи кількох прикладних галузей. Під сучасним П. п. розуміють комплекс прикладних і системних *програм ЦОМ* разом з мовними засобами, що забезпечують взаємодію користувача з цим комплексом, і необхідною тех. документацією, яка використовується при *програмуванні* і розв'язуванні задач певного класу. Прикладні програми (функціональне наповнення пакета) забезпечують безпосереднє розв'язування задач з даної предметної області, а системні (системне наповнення пакета) забезпечують взаємодію користувача з пакетом, автоматизацію процесу програмування задач та керування розв'язуванням їх. Розробка прикладних програм грунтується на попередньому *системному аналізі* відповідної предметної області і матем. методів, використовуваних при розв'язуванні її задач. Складність системного наповнення пакета залежить від тих функцій, виконання яких покладається на пакет. При побудові П. п. враховують: простоту і зручність в користуванні П. п. при розв'язуванні задач, автоматизації обчислювального процесу, в т. ч. на етапі вибору найдоцільнішого методу для розв'язування даної задачі; економний розподіл *пам'яті обчислювальної машини*; можливість генерації робочих програм і їх комплексів, які можуть згодом самостійно використовуватися для розв'язування задач; сумісність з ін. П. п., які використовуються для розв'язування задач з даної чи суміжної предметної області; автоматичне нагромадження «досвіду» роботи пакета шляхом автоматичного й автоматизованого збору та обробки статистичних даних, що характеризують роботу всього пакета і його окремих частин; модульність (див. *Модуль* у техніці) побудови математичного забезпечення (МЗ) пакета, що забезпечує його здатність адаптуватися, модифікуватися, розширюватися, ефективно використовуватися протягом довгого часу. Осн. складові частини П. п.: його вхідна мова; керуюча програма (див. *Операційна система*); бази даних пакета, що містять моделі предметних областей та прикладні програми і їх система введення; підсистема обробки даних, що характеризує роботу пакета; підсистема внесення змін в МЗ пакета; підсистема ведення контролю за правильністю функціонування пакета на всіх етапах його роботи. Розрізняють П. п. м е т о д о - о р і є н т о в а н і (П. п. заг. призначення), в яких реалізована певна група методів, що дозволяє розв'язувати задачі з різних предметних областей; п р о б л е м н о - о р і є н т о в а н і, в яких використано набори методів, що дають змогу розв'язувати задачі даної проблемної області (задачі планування, керування тощо); і н ф о р м а ц і й н і — призначені для нагромадження, зберігання і введення даних великих об'ємів; ф у н к ц і о н а л ь н і, що розширюють можливості певної операційної системи. П. п. працюють в таких осн. режимах: пакетному, телеобробки даних, діалоговому, реального масштабу часу та мішаних режимах, які є певною комбінацією перелічених режимів. Режим т е л е о б р о б к и призначений для приймання і передачі даних на віддаль за допомогою *каналів зв'язку*; д і а л о г о в и й — для розв'язування задач при активному втручанні користувача в обчислювальний процес шляхом внесення змін в його параметри; р е а л ь н о г о м а с ш т а б у ч а с у — для обробки даних, які характеризують об'єкт (реактор, хім. процес тощо) протягом його роботи в реальному часі. При розв'язуванні наук.-тех. і госп. проблем розробляються і використовуються системи взаємозв'язаних і взаємо-

діючих П. п. Великі можливості підвищення ефективності розв'язування задач із застосуванням П. п. відкриваються при їх використанні на багатопроцесорних ЕОМ, в яких реалізована ідея ведення паралельних обчислень.

Літ.: Словарь по кибернетике. К., 1979. *І. В. Сергієнко.*

ПРОГРА́МА (грец. πρόγραμμα — письмова об'ява, розпорядження) — 1) План діяльності, робіт, проведення якогось заходу (напр., П. космічних досліджень, *програма ЦОМ*, П. фестивалю). 2) Виклад осн. завдань, цілей і принципів діяльності д-ви, політ. орг-ції або окремого діяча (див., напр., *Програма миру, Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, Програма розвитку ООН*). 3) Короткий виклад змісту навч. предмета. Див. *Навчальна програма.* 4) Зміст театр., концертної, циркової вистави, радіо- або телепередач, а також друк. покажчик їхніх номерів, окремих передач, як правило, з зазначенням авторів, дійових осіб, виконавців та ін. 5) Літ. виклад *теми* або *сюжету* інструментального музичного твору. Див. *Програмна музика.*

ПРОГРА́МА КОМУНІСТИ́ЧНОЇ ПА́РТІЇ РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ — осн. документ, у якому викладено гол. принципи, цілі й завдання КПРС на конкретний істор. період, теоретично обґрунтовано і визначено шляхи й методи здійснення їх. «Програма,— пояснював В. І. Ленін,— це значить коротке, ясне й точне проголошення всього, чого партія добивається і за що вона бореться» (Повне зібр. тв., т. 7, с. 160). Програма обов'язкова для всіх комуністів і парт. орг-цій, вона забезпечує концентрацію їхніх зусиль для побудови комуністичного суспільства. Першим програмним документом міжнар. комуністичного руху був написаний К. Марксом і Ф. Енгельсом 1847 «*Маніфест Комуністичної партії*». За час своєї діяльності *Комуністична партія Радянського Союзу* виробила три програми: першу — для періоду боротьби за перемогу бурж.-демократичної і соціалістичної революцій; другу — для етапу будівництва соціалізму; третю — для періоду комуністичного будівництва. Кожна з цих програм відповідає найважливішим істор. етапам розвитку соціалізму в нашій країні, є концентрованим виразом революц. думки і революц. практики партії. Вони справляють величезний вплив на *міжнародний комуністичний рух*, служать для багатьох компартій світу взірцем при розробці програм. Перша Програма народжувалася разом з партією, вирішальна роль у її створенні належить В. І. Леніну. Перебуваючи в ув'язненні (1895—96), він написав «Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії». В цій праці В. І. Ленін дав аналіз розвитку капіталізму в Росії й визначив осн. завдання класової боротьби пролетаріату, сформулював кінцеву мету — завоювання політ. влади, знищення приватної власності на засоби виробництва і створення соціалістичного суспільства. Наприкінці 1899 В. І. Ленін підготував другий проект Програми. Питання про вироблення Програми особливо гостро постало у зв'язку з підготовкою *Другого з'їзду РСДРП* (1903). Наступний варіант Програми виробила редакція ленінської газ. «*Искра*» в боротьбі проти ліберального *народництва*, «*легального марксизму*» та «*економізму*» в Росії, а також проти міжнар. опортунізму. Проте на цей варіант Програми не було єдиного погляду і в редакції «Искры». В. І. Ленін піддав гострій критиці запропонований Г. В. Плехановим проект Програми, оскільки в ньому неправильно оцінювалася політ. роль рос. буржуазії, давалася лише заг. характеристика капіталізму, не аналізувалися притаманні йому суперечності, недостатньо підкреслювалася провідна роль робітн. класу щодо всіх трудящих, нечітко ставилося питання про диктатуру пролетаріату, недооцінювалося значення селянства як союзника робітн. класу. Завдяки принциповій позиції В. І. Леніна ці помилки було виправлено. Аграрну частину й заключення Програми написав В. І. Ленін. Проект Програми, опублікований в «Искре», з невеликими змінами прийняв II з'їзд РСДРП. Це була важлива перемога революц. марксизму. Світовий робітн. рух одержав послідовно марксистську програму, ідейну основу всієї діяльності партії робітн. класу. Т. ч., пролетаріат Росії був єдиним класом, що виступив напередодні революції з програмою, яка відповідала інтересам народу і потребам сусп. розвитку. Програма складалася з двох частин — програми-мінімум і програми-максимум. Програма-мінімум указувала на необхідність повалення царизму і встановлення демократичної республіки. Програма-максимум ставила завдання *соціалістичної революції* й встановлення диктатури пролетаріату. Ці дві частини тісно між собою пов'язані, оскільки без знищення численних пережитків докапіталістичного укладу — царського самодержавства, поміщицького землеволодіння, станового поділу суспільства тощо було неможливо піднести боротьбу пролетаріату на вищий ступінь, забезпечити умови для соціалістичної революції. Програма вимагала запровадження демократичних свобод. Аграрна частина Програми містила вимоги скасування викупних і оброчних платежів, організації сел. к-тів для повернення земель, відрізаних у селян під час *селянської реформи 1861* («відрізків»), та ін. Ці вимоги було спрямовано на створення і зміцнення *союзу робітничого класу і селянства*. Важливе значення мало й правильне розв'язання в Програмі *національного питання*. В його основі лежала ленінська вимога *права націй на самовизначення*, безумовна і непримиренна боротьба проти будь-якого нац. гноблення. Цей пункт Програми забезпечував інтернац. виховання трудящих багатонац. Росії, сприяв згуртуванню їх навколо рос. пролетаріату в боротьбі за демократичні свободи і соціалізм (див. *Національна програма КПРС*).

Величезною заслугою В. І. Леніна й твердих іскрівців було те, що вони відстояли в боротьбі проти опортунізму всіх мастей положення про диктатуру пролетаріату в Програмі партії. В ній уперше після програмних документів К Маркса і Ф. Енгельса чітко сформульовано тезу про диктатуру пролетаріату як гол. умову соціалістичної революції. «Питання про диктатуру пролетаріату,— писав пізніше В. І. Ленін,— поставлене в цій програмі ясно і виразно, притому поставлене са́ме у зв'язку з боротьбою проти Бернштейна, проти опортунізму» (Повне зібр. тв., т. 41, с. 351). Вже цим Програма докорінно відрізнялася від програм усіх партій *Інтернаціоналу 2-го*. Вона була Програмою партії соціалістичної революції й диктатури пролетаріату, партії нового типу.

Майже півтора десятиріччя героїчної боротьби, яка завершилася перемогою *Великої Жовтневої соціалістичної революції*, повністю підтвердили силу і життєвість ленінських програмних принципів. Накреслений шлях було пройдено, мети досягнуто, першу Програму виконано. В лютому 1917 було повалено самодержавство. Велика Жовтн. соціалістична революція назавжди знищила капіталізм у нашій країні й поклала початок краху імперіалізму в усьому світі. Вперше в історії виникла д-ва нового типу — Радянська Соціалістична Республіка, було встановлено диктатуру пролетаріату, почалася епоха будівництва соціалізму. Нова епоха висунула нові завдання. Осмислити їх, накреслити шляхи руху вперед, до соціалізму мала нова Програма партії. В. І. Ленін віддав багато сил розробці й створенню другої Програми партії — програми побудови першого в світі соціалістичного суспільства. Завдання зміни Програми В. І. Ленін висунув ще до *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*, щоб показати те нове, що відбулося в сусп. житті після II з'їзду РСДРП. *У Квітневих тезах В. І. Леніна* вже конкретно говорилося про необхідність зміни Програми партії, щоб у ній знайшли відображення питання про імперіалізм та імперіалістичну війну, ставлення до держави тощо. *Сьома* (*Квітнева*) *Всеросійська конференція РСДРП(б)* доручила ЦК переглянути Програму. В лютому 1918 ЦК партії створив спец. комісію на чолі з В. І. Леніним для підготовки проекту Програми. В березні 1918 В І. Ленін написав «Чорновий начерк проекту програми». На *Сьомому з'їзді РКП(б)* він виступив з доповіддю про перегляд Програми і зміну назви партії. З цього часу вона почала називатися Російська Комуністична партія (більшовиків). З'їзд створив комісію, якій доручив терміново підготувати проект нової Програми. У лютому 1919 програмна комісія закінчила вироблення «Проекту програми РКП(б)», який було опубліковано в «Правде» в лютому 1919 й широко обговорено

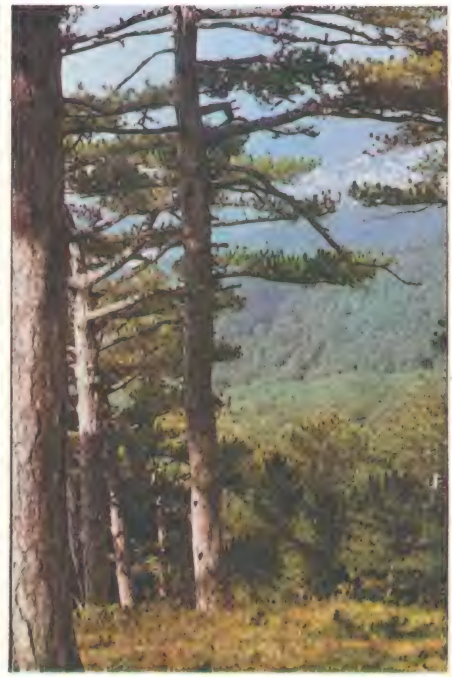

1
2
3

4
5
6

7
8
9

10
11
12

До ст. **Рослинність** (с. 1 — рослинність України): **1–4** — ліси: **1** — темнохвойний ліс на Карпатах, **2** — сосновий ліс у Криму, **3** — грабова діброва на Подільській височині, **4** — мішаний ліс на Малому Поліссі; **5** — рослинність заплави р. Гнилої Липи на Поділлі; **6** — рослинність вапнякових скель у Товтрах; **7** — альпійська рослинність Говерли (Карпати); **8** — лісостеп на Пд. Зх. Вінницької обл.; **9** — Хомутівський степ; **10** — чагарникова рослинність у долині Дніпра; **11** — суходільні луки на Львівщині; **12** — прибережно-водна рослинність Дніпра.

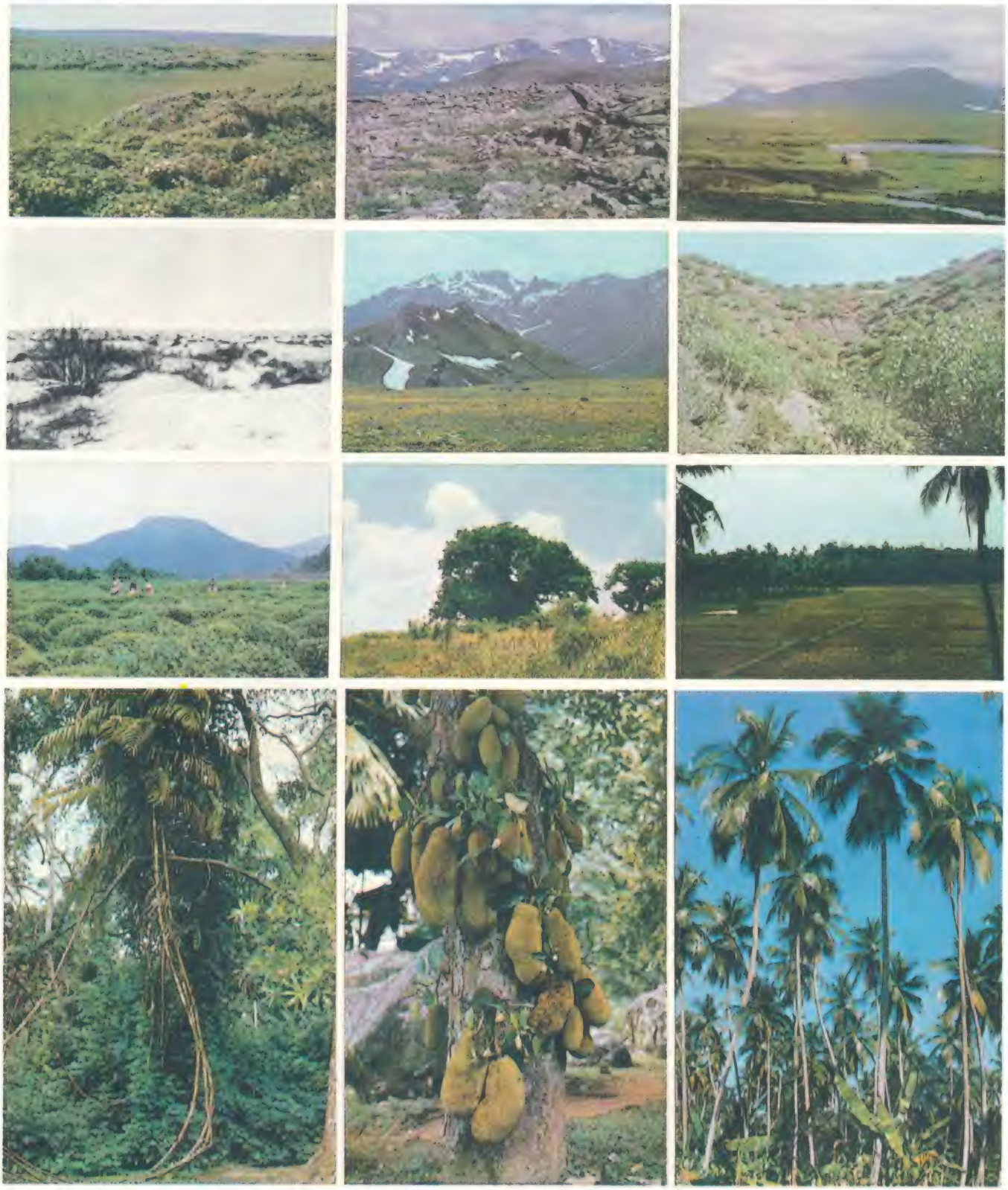

До ст. **Рослинність** (с. II — рослинність різних районів земної кулі): **1—3** — рослинність тундри: **1** — купинчаста тундра в районі Воркути, **2** — кам'яниста і **3** — чагарникова тундри на Полярному Уралі; **4** — чагарникова пустеля в Каракумах; **5** — високогірна субальпійська рослинність на Паміро-Алаї: **6—9** — субтропічна рослинність: **6** — фісташкове рідколісся в Бадхізькому заповіднику Туркм. РСР, **7** — чайні плантації в Ленкорані, **8** — африканська савана (з баобабом), **9** — рисові поля в Пд.-Сх. Азії; **10** — пальма ротанг у тропічному лісі Малайзії. **11** — хлібне дерево в тропічному лісі на Сейшельських островах; **12** — гай кокосових пальм у Шрі-Ланці.

в парт. орг-ціях. У його основу покладено «Чорновий начерк проекту програми» та ін. праці В. І. Леніна. Розгляд другої Програми партії був одним з осн. питань порядку денного *Восьмого з'їзду РКП(б)* (березень 1919). З доповідями в цьому питанні виступили В. І. Ленін і Бухарін. Це пояснювалося тим, що Бухарін і його спільники заперечували ряд ленінських положень, зокрема про сутність імперіалізму, про шляхи розв'язання нац. питання та ін. З'їзд одностайно підтримав ленінські положення Програми і 22.III 1919 одноголосно прийняв нову Програму. Вперше в історії було прийнято Програму Комуністичної партії, що стояла при владі й керувала будівництвом соціалістичного суспільства.

Нова Програма складалася з теор. частини і розділу, де було сформульовано конкретні завдання соціалістичного будівництва. Положення теор. частини Програми були дальшим розвитком марксизму-ленінізму. В ній підкреслювалося величезне значення Великої Жовтн. соціалістичної революції, що поклала початок новій ері в історії людства — ері переходу від капіталізму до соціалізму. Характеристику капіталізму доповнювала ленінська оцінка імперіалізму, наголошувалося на неминучості й закономірності заміни капіталістичної формації соціалістичною, підкреслювалися міжнар. характер боротьби пролетаріату, необхідність спільних дій пролет. партій, трудящих усіх країн, підтримки *національно-визвольного руху* в колоніальних і залежних країнах. У другій частині Програми накреслювалися завдання партії в усіх галузях соціалістичного будівництва. Тут дано чітке визначення класової суті *Радянської соціалістичної держави*, в якій уся влада належить робітникам і трудовому селянству — абсолютній більшості населення, диктатури пролетаріату як влади, що базується на союзі робітн. класу і селянства при керівній ролі в цьому союзі робітн. класу. Програма розкривала величезні переваги рад. демократії над буржуазною. В галузі нац. відносин Програма вимагала ліквідації будь-яких нац. привілеїв чи обмежень, повної рівноправності націй. Велике місце в ній посідали питання екон. політики. Ставилося завдання довести до кінця експропріацію буржуазії і перетворення засобів виробництва на спільну власність усіх трудящих, зробити все можливе для всебічного розвитку продуктивних сил країни, насамперед налагодити загальнодерж. планування, раціонально використовувати матеріальні ресурси, розвивати творчу ініціативу трудящих, встановити зв'язок науки з виробництвом. Програма передбачала кооперування дрібної і кустарної пром-сті, створення радгоспів, сприяння організації товариств по спільній обробці землі та ін. форм об'єднання селян. Партія висувала як кардинальне завдання соціалістичного будівництва ліквідацію відмінностей між містом і селом. Програма підкреслювала необхідність рішуче боротися проти куркульства, спираючись на пролет. і напівпролет. верстви селянства, при найтіснішому союзі з середнім селянством. Значну увагу було приділено школі. Партія вимагала перетворити її із знаряддя класового панування буржуазії на засіб перебудови суспільства на комуністичних засадах. Ставилося питання про запровадження безплатного і обов'язкового навчання для всіх дітей до 17 років, створення дошкільних закладів, викладання рідною мовою, забезпечення широкого доступу до вузів усіх бажаючих і насамперед робітників. Програма РКП(б) мала величезне значення не тільки для нашої партії, для будівництва соціалізму в Країні Рад, а й для всього міжнар. комуністичного руху. В. І. Ленін говорив: «Наша програма буде найсильнішим матеріалом для пропаганди й агітації, буде тим документом, на підставі якого робітники скажуть: „Тут наші товариші, наші брати, тут робиться наша спільна справа“» (Повне зібр. тв., т. 38, с. 206). Комуністична партія успішно здійснювала свою другу Програму. Було розгромлено інтервентів і внутр. контрреволюцію, відбудовано нар. г-во, здійснено соціалістичну *індустріалізацію, колективізацію сільського господарства, культурну революцію*. Рад. народ втілив у життя *ленінський план побудови соціалізму в СРСР*. Соціалізм переміг у Рад. Союзі повністю і остаточно. Другу Програму партії було виконано. Вже XVI з'їзд ВКП(б) (1930) поставив питання про необхідність перегляду Програми партії, зважаючи на успіхи соціалістичного будівництва. На XVIII (1939) і XIX (1952) з'їздах партії було виділено спец. комісію по підготовці проекту нової Програми. XX з'їзд партії (1956) доручив ЦК КПРС скласти такий проект. Він був підготовлений, опублікований і обговорювався всією партією, всіма трудящими країни. В обговоренні проекту Програми взяло участь близько 73 млн. чол.

31.X 1961 *Двадцять другий з'їзд КПРС* одностайно прийняв нову Програму партії — програму побудови комуністичного суспільства. Нова Програма зберігає наступність з попередніми програмами, але це документ нової епохи, осн. зміст якої становить перехід від капіталізму до соціалізму, епохи боротьби двох протилежних сусп. систем, епохи соціалістичних і нац.-визвольних революцій, поразок імперіалізму, ліквідації колоніальної системи, переходу на шлях соціалізму все нових народів, епохи торжества соціалізму і комунізму у всесвітньому масштабі. В новій Програмі повною мірою враховано досвід соціалістичного будівництва в СРСР, досвід міжнар. робітничого і національно-визвольного руху.

Програма складається з двох частин: 1) Перехід від капіталізму до комунізму — шлях розвитку людства; 2) Завдання КПРС по будівництву комуністичного суспільства. В 1-й частині Програми підкреслюється істор. неминучість переходу від капіталізму до соціалізму. Яскраве свідчення цього — існування *світової системи соціалізму*. Рад. народ під керівництвом Комуністичної партії досяг величезних успіхів у соціалістичному будівництві, проклав усьому людству стовповий шлях до соціалізму. В Програмі висловлено впевненість, що цим шляхом рано чи пізно підуть усі народи. В капіталістичному світі після Жовтня все більше поглиблюється *загальна криза капіталізму*. Імперіалізм вступив у період занепаду й загибелі. Він, підкреслює Програма, «безповоротно втратив владу над більшістю людства. Головний зміст, головний напрям і головні особливості історичного розвитку людства визначають світова соціалістична система, сили, які борються проти імперіалізму, за соціалістичну перебудову суспільства» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 22). Проте це не означає, що імперіалізм добровільно зійде з істор. арени. Програма накреслює шляхи антиімперіалістичної боротьби, закликає до пильності, до боротьби проти бурж. ідеології, проти *антикомунізму*, підкреслює необхідність активної протидії *ревізіонізмові* та *догматизмові*.

В галузі зовнішньополіт. діяльності КПРС ставить перед собою мету забезпечити мирні умови для побудови комуністичного суспільства і розвитку світової системи соціалізму, разом з усіма миролюбними народами врятувати людство від світової війни.

У 2-й частині Програми розглядаються завдання партії по будівництву комуністичного суспільства, дається чітке його визначення: **«Комунізм — це безкласовий суспільний лад з єдиною загальнонародною власністю на засоби виробництва, цілковитою соціальною рівністю всіх членів суспільства, де разом з всебічним розвитком людей виростуть і продуктивні сили на основі науки і техніки, що постійно розвиваються, всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком і здійсниться великий принцип „від кожного — по здібностях, кожному — по потребах“. Комунізм — це високоорганізоване суспільство вільних і свідомих трудівників, в якому утвердиться суспільне самоврядування, праця на благо суспільства стане для всіх першою життєвою потребою, усвідомленою необхідністю, здібності кожного будуть застосовуватися з найбільшою користю для народу»** (там же, с. 55).

Побудова комунізму, визначає Програма, пов'язана з розв'язанням трьох поєднаних між собою історичних завдань: створенням *матеріально-технічної бази комунізму*, розвитком комуністичних сусп. відносин і вихованням нової людини. Створення матеріально-тех. бази комунізму означає повну електрифікацію країни, комплексну механізацію та автоматизацію, широке застосування хімії, всебічний розвиток нових, економічно ефективних галузей виробництва, нових видів енергії та матеріалів, органічне поєднання

науки з виробництвом, швидкі темпи науково-тех. прогресу, високий культурно-тех. рівень трудящих. Усе це забезпечить вищий, порівняно з розвинутими капіталістичними країнами, рівень продуктивності праці. Обов'язковою умовою побудови комунізму є створення, поряд з могутньою пром-стю, всебічно розвинутого високопродуктивного с. г., на цій основі зближення, а в перспективі й злиття колгоспної власності з загальнонародною в єдину комуністичну власність. Буде ліквідовано й соціально-екон. та культурно-побутові відмінності між містом і селом, між розумовою і фізичною працею, праця перетвориться на першу життєву потребу всіх членів суспільства, відбудеться перехід до комуністичного розподілу за потребами.

Важливе значення має розробка в Програмі питання про перерастання д-ви диктатури пролетаріату в загальнонар. д-ву, партії робітн. класу — в партію всього рад. народу.

Програма накреслює чіткі завдання в галузі ідеології — виховання, освіти, науки і культури. Осн. завдання в цій галузі полягають у вихованні трудящих у дусі високої ідейності, комуністичного ставлення до праці, в повному подоланні пережитків бурж. поглядів і моралі, у всебічному гармонійному розвитку особи, створенні справжнього багатства духовної культури. Виконання цих завдань можливе лише за умови успішної роботи по формуванню у рад. людей наук. світогляду, ідейною основою якого є *марксизм-ленінізм*. У процесі комуністичного будівництва все більше зростає роль моральних факторів у житті суспільства. В Програмі визначено *моральний кодекс будівника комунізму*, в якому відображено осн. обов'язки рад. людини щодо суспільства, товаришів, сім'ї, трудящих усіх країн і народів. Програма підкреслює, що КПРС розглядає будівництво комунізму в СРСР як складову частину будівництва нового суспільства народами всієї соціалістичної системи. Будуючи комунізм, народи Рад. Союзу прокладають шляхи для всього людства. Звідси інтернац. значення Програми КПРС, яка є справжньою ідейною скарбницею світового революц. руху.

Особливу увагу програмним питанням приділив XXVI з'їзд КПРС, який відзначив, що існуюча Програма, якою партія керується протягом 20-річного періоду, в цілому правильно визначає закономірності світового сусп. розвитку, цілі і осн. завдання боротьби партії і рад. народу за комунізм. Виходячи з того, що з часу прийняття діючої Програми КПРС нагромаджено великий досвід соціалістичного і комуністичного будівництва і на міжнар. арені виникло багато нових принципово важливих явищ і процесів, XXVI з'їзд доручив ЦК КПРС внести необхідні зміни і доповнення в діючу Програму партії, в яких «повинні дістати глибоке наукове відображення найважливіші зміни в житті радянського суспільства і в світовому суспільному розвитку, найголовніші завдання будівництва комунізму» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 98).

Літ.: Ленін В. І. Про програму партії. Документи, статті, промови. К., 1961; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981.

Ю. Ю. Кондуфор.

ПРОГРА́МА МИ́РУ — вироблений XXIV—XXVI з'їздами КПРС зовнішньополітичний курс СРСР на сучасному етапі світового розвитку. Осн. цілі П. м.— забезпечення сприятливих зовнішніх умов для комуністичного будівництва в СРСР і соціалістичного будівництва в інших країнах соціалізму, боротьба проти агресивної політики імперіалізму, за утвердження ленінських принципів *мирного співіснування* країн з різним соціальним ладом, за зміцнення миру і безпеки народів, забезпечення соціального прогресу в усьому світі. П. м. не тільки поставила конкретні цілі, а й указала реальні шляхи їхнього втілення в життя. Серед першочергових завдань, викладених у П. м.,— ліквідація воєнних вогнищ у Пд.-Сх. Азії (див. *Агресія США у В'єтнамі*) і на Бл. Сході (див. *Близькосхідна криза*), надання негайної відсічі будь-яким актам агресії й міжнар. сваволі, відмова від застосування сили і погрози її застосування для розв'язання гострих питань. З свого боку СРСР запропонував країнам, які поділяють цей підхід, укласти відповідні двосторонні або регіональні договори. П. м. висунула положення про остаточне визнання тер. змін, які сталися в Європі в результаті 2-ї світової війни. В П. м. запропоновано здійснити докорінний поворот до розрядки, миру і колективної безпеки на європ. континенті, укласти договори, які забороняли б ядерну, хім. і бактеріологічну зброю, добиватися припинення скрізь і всіма країнами випробувань ядерної зброї, включаючи підземні, сприяти створенню *без'ядерних зон* у різних районах світу. П. м. поставила питання про ядерне роззброєння всіх д-в, що мають ядерну зброю, висунула пропозицію про скликання всесвітньої конференції для розгляду питань роззброєння в усьому обсязі. П. м. запропонувала повністю втілити в життя рішення ООН про ліквідацію колоніальних режимів, які ще лишилися (див. *Колоніалізм, Колоніальна система імперіалізму*), засудити в загальносвітовому масштабі прояви *расизму* й *апартеїду*. Рад. Союз закликав поглиблювати відносини взаємовигідного співробітництва в усіх галузях з д-вами які з свого боку до цього прагнуть (див. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 33—34). Прямим наслідком здійснення П. м. став досягнутий у 70-х рр. перехід від «холодної війни» до *розрядки міжнародної напруженості* та оздоровлення міжнар. клімату. Значні зрушення сталися в галузі *європейської безпеки* та *азіатської безпеки*; підписано ряд важливих договорів з провідними капіталістичними країнами [див. *Радянсько-американські документи* (1942, 1972—74, 1976, 1979), статті, за аналогією, про підписані документи з Францією, Англією, ФРН та ін.], розширилася сфера міжнар. співробітництва, активізувалась громадськість планети в боротьбі за мир (див. *Всесвітні асамблеї, конгреси і конференції на захист миру, Рух прихильників миру*). В 1975 було підписано *Заключний акт* — підсумковий документ *Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі*. XXV з'їзд КПРС, оцінюючи міжнар. становище СРСР і обстановку на світовій арені, конкретизував зміст П. м. і визначив її осн. завдання на черговому етапі: дальше зміцнення єдності братніх соціалістичних д-в, нарощування їхнього спільного вкладу у зміцнення миру; боротьба за припинення гонки озброєнь, скорочення запасів зброї й роззброєння; завершення підготовки нової угоди між СРСР і США про обмеження і скорочення стратегічних озброєнь, укладення міжнар. договорів про заг. і повне припинення випробувань ядерної зброї, про заборону і знищення хім. зброї, про заборону створення нових видів і систем зброї масового знищення, а також впливу на природне середовище у воєнних та ін. ворожих цілях; ліквідація воєнних вогнищ і насамперед — на Бл. Сході; поглиблення розрядки міжнар. напруженості, втілення її в конкретні форми взаємовигідного співробітництва між д-вами, втілення в життя Заключного акта загальноєвроп. наради, розвиток мирного співробітництва в Європі; гарантування безпеки в Азії на основі спільних зусиль д-в цього континенту, укладення всесвітнього договору про незастосування сили в міжнар. відносинах; повна ліквідація всіх залишків системи колоніального гноблення, всіх вогнищ колоніалізму і расизму; усунення дискримінації в міжнар. торгівлі, ліквідація всіх проявів нерівноправності й диктату в міжнар. екон. відносинах (див. Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 28—30). Виходячи з генеральної лінії зовн. політики СРСР, XXVI з'їзд КПРС вніс нові положення і пропозиції, що поглибили й розширили П. м. Характеризуючи міжнар. політику партії і Рад. д-ви, з'їзд підкреслив, що боротьба СРСР за зміцнення миру, за поглиблення розрядки міжнар. напруженості — це, насамперед, боротьба за забезпечення рад. народові необхідних зовн. умов для розв'язання творчих завдань, які стоять перед ним. Постійна й неослабна увага приділялися КПРС і Рад. д-вою дальшому зміцненню дружби, співробітництва з країнами соціалізму. Важливим напрямом П. м., як і раніше, є розширення співробітництва з країнами, які визволилися від колоніальної залежності. Було укладено договори про дружбу і співробітництво з Анголою, Ефіопією, Мозамбіком, Афганістаном. НДРЙ, Сірією; розвивалися взаємовигідні екон. і науково-тех. зв'язки, надавалась допомога у зміцненні обороноздатності країнам, які визволилися, ко-

ли вони зверталися з таким проханням. КПРС, її Центральний Комітет вели активну роботу, спрямовану на дальше розширення й поглиблення всебічного співробітництва з братніми партіями, на зміцнення світового комуністичного і робітничого руху, розширення відносин КПРС з ін. демократичними силами. На розвиток П. м. СРСР у період між XXV і XXVI з'їздами продовжував активно проводити ленінську політику мирного співіснування і взаємовигідного співробітництва з капіталістичними д-вами, твердої відсічі агресивним підступам імперіалізму. Принципової і конструктивної лінії СРСР дотримується у відносинах з США. Проте адміністрація США в кінці 70 — на поч. 80-х рр. стала на шлях руйнування того позитивного, що з немалими труднощами вдалося створити в рад.-амер. відносинах за попередні роки. В результаті двосторонні зв'язки обох д-в в ряді напрямів виявилися відкинутими назад; було заморожено набрання чинності договору ОСО-2 (підписаний 1979 у Відні). Такий курс США посилив напруженість міжнар. обстановки. Рад. Союз продовжує цілеспрямовану боротьбу за мир і безпеку в Європі. На європ. континенті всупереч ворогам розрядки мирне співробітництво між країнами двох систем розвивається на користь народів, ширше й насиченіше стали політ. контакти, зросли, набуваючи нових якостей, госп., науково-тех. і культурні зв'язки. Проводилися багатосторонні наради з різних питань загальноєвроп. співробітництва (Белград, 1977—78; Мадрід, 1980—82). Розширилися взаємовигідні зв'язки СРСР з багатьма країнами Латинської Америки, Африки й Азії.

Стрижнем П. м., розвинутої далі XXVI з'їздом КПРС, була й лишається боротьба за ослаблення загрози війни, приборкання гонки озброєнь. Це завдання набуло особливого значення й терміновості, оскільки політика агресивних імперіалістичних кіл у кін. 70 — на поч. 80-х рр. призвела до значного зростання міжнар. напруженості. Рад. Союз виступив з новим широким спектром конкретних і реалістичних ініціатив з проблем обмеження ядерних озброєнь, зокрема з питань повної заборони випробувань ядерної зброї. СРСР заявив і підтвердив, що не буде застосовувати ядерну зброю проти неядерних країн, які не допустять розміщення її на своїй території, запропонував припинити виробництво і почати скорочення ядерної зброї, запасів її аж до повної ліквідації. Ряд конкретних пропозицій СРСР спрямовано на заборону всіх інших видів зброї масового знищення: радіологічної, хім., нейтронної. З метою розв'язання питань воєнної розрядки й роззброєння в Європі СРСР і його союзники запропонували скликати загальноєвроп. конференцію, висунули пропозицію, щоб учасники європ. наради 1975 в Хельсінкі зобов'язалися не застосовувати першими один проти одного ні ядерної, ні звичайної зброї, щоб не розширялися існуючі й не створювалися нові воєнні блоки, перетворити Європу на без'ядерну зону. Нові пропозиції СРСР висунув щодо зміцнення заходів довір'я у воєнній галузі, що вживаються за рішенням європ. наради 1975 (повідомлення заздалегідь про військ. навчання сухопутних військ, запрошення на них спостерігачів з ін. країн). СРСР запропонував істотно розширити зону застосування цих заходів, поширивши їх на всю Європейську частину СРСР, за умови відповідного розширення зони заходів довір'я і з боку західних д-в. Радянський Союз висловив готовність вести конкретні переговори щодо заходів довір'я на Далекому Сході з усіма заінтересованими країнами, домовитися щодо створення безпеки в районі Перської затоки, Бл. і Серед. Сходу. На розвиток П. м. СРСР висловив готовність продовжувати переговори з США про обмеження стратегічних озброєнь і скорочення їх із збереженням усього того позитивного, що було досі досягнуто в цій галузі. СРСР запропонував домовитися про встановлення мораторію на розміщення в Європі нових ракетно-ядерних засобів середньої дальності країн НАТО і СРСР, створити міжнар. к-т, який показав би життєву необхідність відвернення ядерної катастрофи, скликати спец. засідання Ради Безпеки ООН з участю найвищих керівників д-в — членів Ради з метою недопущення війни. Керуючись інтересами народів, прагненням відвернути від них загрозу ядерного спустошення і, в кінцевому підсумку, виключити його з життя людства, Рад. Союз у своєму Меморандумі другій спец. сесії Генеральної Асамблеї ООН з питань роззброєння (червень 1982) прийняв на себе зобов'язання не застосовувати першим ядерну зброю. Ця винятkової важливості акція набрала чинності негайно, в момент її обнародування; вона спрямована на те, щоб сприяти поворотові від воєнної небезпеки до більш надійного та стійкого миру. В цьому самому Меморандумі Рад. Союз висунув ряд пропозицій щодо розробки, прийняття і поетапного здійснення програми ядерного роззброєння, а також конкретизував свої пропозиції в галузі укладення Всесвітнього договору про незастосування сили у міжнар. відносинах, цілковиту заборону хім. зброї і ліквідацію її запасів, обмеження і скорочення стратегічних озброєнь і стримання їхньої гонки. Всі ці пропозиції є органічним продовженням і розвитком П. м. стосовно до найпекучіших і найактуальніших проблем міжнар. життя. Пропозиції СРСР знайшли широку підтримку і схвалення країн соціалістичної співдружності, марксистсько-ленінських партій, прогресивної світової громадськості, всіх миролюбних сил земної кулі (див. Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 31—36).

А. В. Кудрицький.

ПРОГРА́МА ООН З НАВКО́ЛИШНЬОГО СЕРЕДО́ВИЩА, ЮНЕП (англ. UNEP; United Nations Environment Programme)— установа ООН з питань навколишнього середовища. Створена 1972 як орган *Генеральної Асамблеї ООН*. До складу Ради керуючих ЮНЕП входять 58 д-в, у т. ч. СРСР (з 1979 — БРСР, з 1.I 1981— УРСР). Осн. мета ЮНЕП — забезпечити ефективне здійснення заходів, спрямованих на захист і поліпшення навколишнього середовища. Завдання ЮНЕП: міжнар. співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища, систематичний нагляд за станом навколишнього середовища в світі з метою розв'язання проблем, які виникають на рівні держав, сприяння обмінові інформацією в цій галузі, узгодження програм щодо навколишнього середовища з планами і завданнями пром. розвитку тощо. Керівний орган — Рада керуючих ЮНЕП. Координуючий орган — Адм. комітет ООН по координації. ЮНЕП співробітничає з *Радою Економічної Взаємодопомоги*. Місцеперебування Ради — м. Найробі (Кенія).

В. І. Філіппов.

ПРОГРА́МА РО́ЗВИТКУ ООН (ПРООН) — спеціальний орган ООН. Створена за рекомендацією *Економічної і соціальної ради ООН* (ЕКОСОР) відповідно до резолюції *Генеральної Асамблеї ООН* від 22.XI 1965 на основі об'єднання Розширеної програми тех. допомоги і Спец. фонду ООН. Діє з 1.I 1966. Мета ПРООН — допомога країнам, що розвиваються, у використанні наявних природних і людських ресурсів, модернізації різних галузей економіки, створенні навч. закладів і дослідних центрів, а також у розвитку й запровадженні нових технологічних методів у пром-сті та с. г. Рад. Союз бере активну участь у ПРООН. Керівний орган ПРООН — Рада керуючих у складі 49 членів (у т. ч. СРСР), яких обирає ЕКОСОР з числа держав — членів ООН, її спеціалізованих установ і МАГАТЕ строком на три роки. Очолює ПРООН адміністратор. Місцеперебування Секретаріату ПРООН — Нью-Йорк.

С. І. Соколенко.

ПРОГРА́МА РОСІ́ЙСЬКОЇ КОМУНІ́СТИЧНОЇ ПА́РТІЇ (більшовиків), програма РКП(б) — програма партії, розроблена за безпосередньою участю й під керівництвом В. І. Леніна і прийнята *Восьмим з'їздом РКП(б)* (1919). Див. *Програма Комуністичної партії Радянського Союзу*.

ПРОГРА́МА РОСІ́ЙСЬКОЇ СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНОЇ РОБІ́ТНИЧОЇ ПА́РТІЇ, Програма РСДРП — перша програма партії, розроблена за безпосередньою участю й під керівництвом В. І. Леніна і прийнята *Другим з'їздом РСДРП* (1903). Див. *Програма Комуністичної партії Радянського Союзу*.

ПРОГРА́МА ЦОМ — опис *алгоритму* розв'язування задачі, заданий для *цифрової обчислювальної машини*. П. ЦОМ можна складати *мовою машинною* або деякою ін. формальною мовою (*мовою програмування*), орієнтуючись на використання відповідного *транслятора*; вона являє собою

послідовність інструкцій, що вказують, у якому порядку, над якими даними і які операції має виконати машина та в якій формі видати результат. Див. також *Програмування*. *Л. П. Бабенко.*

ПРОГРА́МИ НАВЧА́ЛЬНІ — див. *Навчальна програма.*

ПРОГРА́МНА МУ́ЗИКА — інструментальна музика, написана на певну тему (сюжет), викладену в словесній (часто поетичній) програмі. Відома з давніх часів. Розвиток її в 19 ст. пов'язаний з *романтизмом*, що обстоював принцип оновлення музики за допомогою поєднання її з поезією. Програма може бути оригінальною («Прощальна симфонія» Й. Гайдна, «Партизанські картини» А. Штогаренка) або грунтуватись на літ. чи мистецькому творі (симф. фантазія «Франческа да Ріміні» П. Чайковського на сюжет з «Божественної комедії» Данте, симф. поема «Лілея» Г. Майбороди на сюжет однойменної балади Т. Шевченка, симф. картина «Запорожці» Р. Глієра за картиною І. Рєпіна). Програмним змістом можуть бути істор. події, образи героїв, картини природи, нар. казки, легенди тощо; часом він розкривається у назві («Ніч у Мадріді» М. Глинки, «Картинки з виставки» М. Мусоргського), а в циклічних творі — в назвах окремих частин («Важке минуле», «Лісосплав», «Зоря над Карпатами» в «Закарпатських ескізах» В. Гомоляки). Іноді композитор дає змогу слухачеві самому побудувати програмну концепцію відповідно до загального настрою твору (6-а «Патетична» симфонія П. Чайковського, «Святкова увертюра» В. Борисова). Типовим зразком П. м. є симф. поема, якій властива сюжетно-драматична побудова (симф. поеми Ф. Ліста). Твори П. м. пишуть у різноманітних муз. формах: від великих циклічних — до мініатюр. Окремі програмні номери є у великих муз.-драм. творах («Полтавський бій» в опері «Мазепа» Чайковського).

Літ.: Арановский М. Г. Что такое программная музыка? М., 1962; Хохлов Ю. Н. О музыкальной программности. М., 1963.

ПРОГРА́МНЕ КЕРУВА́ННЯ — процес керування об'єктом за наперед заданою *програмою*.

Прикладами П. к. є програми розвитку економіки країни в цілому чи деякого її регіону, керування роботою верстатів з програмним управлінням, *роботів* та ін. *автоматів* (див. *Машин і механізмів теорія*) тощо. Відповідно до осн. принципів керування розрізняють системи П. к. розімкненого і замкненого типів або, ін. словами, системи керування за збуреннями і системи керування зі *зворотними зв'язками*. Успішно застосовувати системи П. к. розімкненого типу можна лише тоді, коли є достатньо адекватна матем. модель (див. *Моделювання математичне*) об'єкта керування і доступні вимірюванню всі збурення, які діють на нього, а також достатньо повно вимірюється стан самого об'єкта керування. Для тих об'єктів керування, розвиток (рух) яких описується диференціальними чи різницевими рівняннями, визначення потрібного характеру зміни керування заданим об'єктом можна одержати на основі використання *Понтрягіна принципу максимуму*. Прикладом такого П. к. може бути керування *космічним літальним апаратом*. Якщо нема достатньо адекватної матем. моделі об'єкта керування або контролюються не всі збурення, що діють на нього, то застосовують системи П. к. замкненого типу, за допомогою яких повністю або частково компенсуються неточність у прийнятій математичній моделі об'єкта керування і дія неконтрольованих збурень.

Літ.: Понтрягин Л. С. [та ін.]. Математическая теория оптимальных процессов. М., 1976. *В. М. Кунцевич.*

ПРОГРА́МНО-ЦІЛЬОВИ́Й МЕ́ТОД ПЛАНУВА́ННЯ — метод розробки планів, який забезпечує їхню орієнтацію на розв'язання актуальних нар.-госп. проблем. П.-ц. м. п. застосовують як складову частину заг. методології розробки нар.-госп. планів і як метод розробки особливих планових документів — цільових комплексних програм.

Реалізація П.-ц. м. п. в розробці нар.-госп. планів в цілому забезпечується на основі визначення соціально-екон. цілей розвитку, а також шляхів і засобів досягнення їх на стадії довгострокового (перспективного) планування і наступної конкретизації цих цілей на стадіях середньострокового (п'ятирічного) і поточного (річного) планування. Програмно-цільового характеру набувають і окремі розділи нар.-госп. плану, напр., «Комплексний план соціального розвитку і підвищення рівня життя народу», «План охорони природи і раціонального використання природних ресурсів». Важливим напрямом забезпечення цільової орієнтації планів є розробка єдиних планів для взаємопов'язаних груп галузей (*агропромислового комплексу*, паливно-енергетичного тощо). Для розв'язання найважливіших міжгалузевих і територіальних проблем як складові частини держ. планів екон. і соціального розвитку розробляються цільові комплексні наук.-тех., соціально-екон. програми та програми розвитку окремих регіонів і територіальних комплексів. Цільова комплексна програма є директивним і адресним плановим документом, який включає взаємопов'язаний за ресурсами, виконавцями і строками здійснення комплекс соціально-екон., виробничих, н.-д., орг.-госп. та ін. заходів, що забезпечують найефективніше розв'язання нар.-госп. проблем. Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС розроблено *Продовольчу програму СРСР* на період до 1990 року, яка є найважливішою складовою частиною *економічної стратегії КПРС* на найближче десятиріччя. Розробляються комплексна програма *науково-технічного прогресу*, цільова програма розвитку транспорту тощо. В Укр. РСР розроблено шість респ. програм, а також 140 галузевих і міжгалузевих, близько ста регіональних. Реалізація їх має забезпечити зміцнення тех. бази галузей паливно-енерг. комплексу, підвищення ефективності використання енергоресурсів, поліпшення якості металу, зниження матеріаломісткості, дальше підвищення ефективності с.-г. виробн., поліпшення використання *трудових ресурсів*.

В. М. Паламарчук.

ПРОГРАМО́ВАНЕ НАВЧА́ННЯ — *метод навчання* людини за складеною заздалегідь *навчальною програмою*, удосконаленою так, що на кожному ступені навчального процесу чітко обумовлені ті знання, вміння та навички, які мають бути засвоєні, і контролюється процес засвоєння. Для реалізації навчальних програм використовуються *програмовані підручники* і *навчальні машини*. При П. н. насамперед формулюється заг. мета навчання та послідовність етапів, в процесі виконання яких вона досягається; для кожного етапу формуються порції навчального матеріалу, а також розробляються запитання, вправи і контрольні завдання, що дають змогу оцінювати ступінь досягнення учнем мети етапу. Після одержання відповіді на запитання або виконання вправи чи завдання учневі негайно повідомляють про те, чи правильно він відповів, а в ряді випадків зазначають тип допущених помилок і видають порції навчального матеріалу з поясненням цих помилок.

О. А. Ющенко.

ПРОГРАМО́ВАНИЙ ПІДРУ́ЧНИК — *підручник*, у якому для кожної порції навчального матеріалу чітко визначено, що і якою мірою має бути засвоєне учнем і як це проконтролювати. Значна частина обсягу П. п. відводиться на аналіз прикладів, запитання для самоконтролю, завдання і різні варіанти відповідей і розв'язків тощо. П. п. поділяються на посібники з лінійними, розгалуженими та адаптивними *навчальними програмами*. У лінійних програмах до вивчення нової порції матеріалу переходять після звірення відповідей на попередню з правильними відповідями, вміщеними у підручнику. В розгалужених — роз'яснення до попередньої порції подаються на деякій віддалі, щоб затруднити підглядання відповідей. В адаптивних — той самий матеріал викладається в кількох варіантах відповідно до рівня підготовки учнів. Часто такі П. п. використовують поряд з *навчальною машиною*, яка на основі аналізу відповідей відсилає до потрібного варіанта викладу. П. п. забезпечують високу якість навчання і економію часу.

О. А. Ющенко.

ПРОГРАМУВА́ННЯ — 1) П. для обчислювальних машин — прикладний розділ *алгоритмів теорії*, який розробляє: теорію і методи розв'язування задач на *цифрових обчислювальних машинах* та виконання за допомогою цих машин різних видів розумової праці; засоби зв'язку людини з ЦОМ; складання *програм ЦОМ*. Безпосереднє П. на *мовах машинних* пов'язане з великими труднощами; тому зародилась ідея *автоматизації програмування*. З

цією метою розробляються *мови програмування* різних рівнів і орієнтації (зручні для формалізації тих чи ін. класів задач і процесів їх розв'язування) та методи реалізації цих мов шляхом створення відповідних систем П. (компіляторів, *трансляторів* тощо). Окремим розділом П. є системне П., яке полягає в розробці комплексів програм широкого використання, в тому числі *операційних систем*, обслуговуючих програм, бібліотек підпрограм та *програм пакетів*. Ці комплекси програм дістали назву систем *математичного забезпечення ЕОМ*. Розробка і впровадження таких систем, які включають багато сотень тисяч і навіть мільйони команд, — це складна комплексна проблема, для якої необхідне розв'язання матем., лінгвістичних, інженерних і адм. питань. Труднощі П. особливо зростають з уведенням в дію мультипроцесорних (див. *Мультипрограмування*) *обчислювальних систем*, здатних виконувати паралельно цілий ряд обчислень для розв'язання однієї задачі (в однопрограмному режимі) або багатьох задач (у мультипрограмному режимі). Щоб зменшити затрати на виготовлення програм великого об'єму та підвищити продуктивність праці, розробляють різні методи технології П., які регламентують роботу по написанню програм незалежно від мови програмування, розв'язуваної задачі, операційної системи та *обчислювальної машини*. Використання таких технологій забезпечує організацію технологічних ліній, призначених для виготовлення програм у визначені строки. 2) П. математичне — розділ прикладної математики, що займається задачами відшукання *екстремумів* скалярних *функцій* на деякій множині. Під заг. задачею матем. П. розуміють задачу відшукання екстремуму деякої функції $f_0(x)$ за умов:

$$f_j(x) \leqslant 0,\ j = 1,\ 2,\ \ldots,\ m;$$

$$x = (x_1,\ x_2,\ \ldots,\ x_n) \in Q,$$

де Q — якась множина в просторі *векторів* x. Функція $f_0(x)$ наз. цільовою, а множина

$$\Omega = \{x \in Q;\ f_j(x) \leqslant 0,\ j = 1,\ 2,\ \ldots,\ m\} —$$

допустимою множиною. В матем. П. виділяють розділи: лінійне П. — функції $f_0(x)$, $f_1(x)$, ..., $f_m(x)$ — лінійні; $x_j \geqslant 0$, $j = 1,\ 2,\ \ldots,\ n$; опукле П.— цільова функція і допустима множина опуклі; квадратичне П.— функція $f_0(x)$ квадратична і опукла, функції $f_1(x)$, ..., $f_m(x)$ лінійні; дискретне П.— розв'язок шукають лише в дискретних (напр., цілочислових) точках множини Q; стохастичне П.— функції $f_0(x)$, $f_1(x)$, ..., $f_m(x)$ (або деякі з них) є *випадковими величинами*. В багатьох задачах матем. П. пошук розв'язку трактується як багатокроковий процес прийняття рішень. Методи аналізу й розв'язування таких задач наз. динамічним П. Матем. П. пов'язане з *графів теорією*, *ігор теорією* тощо. Методи матем. П. застосовують, напр., при розв'язуванні численних проблем керування і планування виробничих процесів, у задачах проектування, в *математичній економіці*, зокрема в перспективному плануванні, тощо.

Літ.: Ющенко Е. Л. Адресное программирование. К., 1963; Гнеденко Б. В., Королюк В. С., Ющенко Е. Л. Элементы программирования. М., 1963; Енциклопедія кібернетики, т. 2. К., 1973; Вельбицкий И. В., Ходаковский В. Н., Шолмов В. И. Технологический комплекс производства программ на машинах ЕС ЭВМ и БЭСМ-6. М., 1980; Сергиенко И. В., Лебедева Т. Т., Рощин В. А. Приближённые методы решения дискретных задач оптимизации. К., 1980.

К. Л. Ющенко.

ПРОГРЕ́С (від лат. progressus — поступальний рух, розвиток) у живій природі — вдосконалення організмів або окремих *таксонів* (*виду*, *роду* та ін.) у процесі *еволюції*. Уявлення про П. та шляхи його досягнення з розвитком науки змінювалися.

Ч. *Дарвін* розумів П. як удосконалення пристосованості організмів (внаслідок ускладнення або спрощення їх будови) до умов навколишнього середовища, що приводить до перемоги у *боротьбі за існування*. О. М. Сєверцов 1925 запропонував поняття біологічного П., що приводить до збільшення чисельності, розширення *ареалу* та адаптивної радіації виду і відбувається шляхами *ароморфозу*, *ідіоадаптацій* або заг. *дегенерації* (при переході до *паразитизму*, прикріпленого способу життя). В розробку питань П. внесли значний вклад рад. (І. І. *Шмальгаузен*, А. Л. *Тахтаджян* та ін.) та зарубіжні (Дж. Хакслі, Б. Ренш та ін.) вчені. Починаючи з праць І. І. Шмальгаузена (1946), розрізняють такі напрями біол. П. Ароморфоз — набуття пристосувань заг. значення, пов'язаних з ускладненням організації і підвищенням життєдіяльності організмів, що дає змогу встановити нові зв'язки з навколишнім середовищем. *Аломорфоз* — зміна взаємовідношень організму з середовищем при заміні одних пристосувань іншими, біологічно рівноцінними. Теломорфоз — пристосування до певних умов існування при обмеженні зв'язків організму з середовищем і більшій спеціалізації організму. *Гіперморфоз* — порушення взаємовідношень організму з середовищем внаслідок швидкої зміни його умов і перерозвитку самого організму в певному напрямі. *Катаморфоз* — перехід до більш простих взаємовідношень з середовищем, пов'язаних із спрощенням будови і дегенерацією організму. *Гіпоморфоз* (форма катаморфозу) — недорозвиток організму, спричинений збереженням взаємовідношень між організмом і середовищем, характерних для личинки або молодого організму. Виділяють також заг. П., при якому адаптивні (див. *Адаптація*) можливості організму розширюються, і П. частковий (спеціалізація). Риси П. можна виявити, розглядаючи палеонтологічний літопис. Напр., П. простежується в послідовному розвитку кісткового скелета, легень, теплокровності (див. *Гомойотермні тварини*) і мозку у груп тварин, які панували в різні геол. епохи. У рослин П. виявився в утворенні *квітки* і *зав'язі* у покритонасінних. Сучас. прогресивними формами є людина, серед тварин — птахи, летючі комахи, гризуни, серед рослин — однорічні трав'янисті покритонасінні. Див. також *Регрес* у живій природі.

Літ.: Северцов А. Н. Морфологические закономерности эволюции. М.— Л., 1939; Шмальгаузен И. И. Проблемы дарвинизма. Л., 1969.

О. В. Денисьєвський.

ПРОГРЕ́С І РЕГРЕ́С (від лат. progressus — поступальний рух, regressus — зворотний рух) — властивість матеріальних явищ, яка полягає в їхньому нескінченному висхідному русі від нижчого до вищого — прогрес або в низхідному русі від вищого до нижчого — регрес. Суперечлива діалектична єдність П. і р. становить *розвиток* — форму прояву вічного *руху* і змінності *матерії*. Будь-які П. і р. є рухом, але не всякий рух є розвитком. Матерія в цілому не має ні початку, ні кінця, і в своєму вічному, абсолютному саморусі вона не розвивається як суто прогрес чи суто регрес, а перебуває у вічному круговороті, формою прояву якого є П. і р. матеріальних об'єктів. Розвиток — це діалектична єдність якісних переходів їх від одного стану до іншого у висхідному або низхідному напрямах, розгортання форм руху від мех. переміщення до людського суспільства (прогрес) або від вищих форм руху, напр. біологічних, до нижчих — механічної, хімічної (регрес). Найзагальнішою формою П. і р. є рух по спіралі. У ній втілено діалектичність взаємоперетворень форм руху матерії і всіх матеріальних об'єктів і одночасно вічність існування самої матерії та її *атрибутів*. В основі прогресу матеріальних явищ лежить їхня внутр. здатність до нагромадження *інформації*, що поєднується з підвищенням рівня організації, з переходом у найбільш високоорганізованих формах матерії до самоорганізації, саморегулювання, самоуправління. Сучас. природознавство розглядає П. і р. як діалектично взаємодіючі сторони руху матерії (притягання і відштовхування в механіці, фізиці й хімії, *ентропія* і негентропія — в кібернетиці, теорії інформації тощо). Прогрес і регрес матеріальних об'єктів невичерпні в своїх конкретних проявах і видозмінах. Для виявлення прогресу чи регресу в розвитку явища необхідний конкретний природничонауковий аналіз умов його існування. П. і р. специфічно проявляються в різних формах руху, в різних явищах і на різних етапах одного і того самого явища (див., напр., *Прогрес* у живій природі). Зокрема, П. і р. в суспільстві істотно відрізняються від П. і р. в неорганічній природі. Сусп. прогрес — розвиток суспільства по висхідній лінії, розквіт його; регрес — повернення до старих, віджилих форм, застій, деградація. Тенденцією розвитку

ПРОГРЕСИВНА ПАРТІЯ ТРУДОВОГО НАРОДУ

людства є прогрес, історія людства — це, насамперед, історія *способів виробництва*, кожний з яких досконаліший за попередній. В основі сусп. прогресу лежить розвиток *продуктивних сил* і *виробничих відносин*. Його магістральною лінією в сучас. епоху є перехід від капіталізму до соціалізму в світовому масштабі.

В. В. Косолапов.

ПРОГРЕСИ́ВНА ПА́РТІЯ ТРУДОВО́ГО НАРО́ДУ Кіпру, АКЕЛ [новогрец. ΑΚΕΛ, 'Ανορθωτικό(ν) Κόμμα 'Εργαζομένου Λαοῦ]. Попередницею АКЕЛ була засн. 15.VIII 1926 на установчому з'їзді КП Кіпру (КПК). З 1928 КПК діяла напівлегально, 1931 була заборонена, проте продовжувала роботу в нелегальних умовах. 14.IV 1941 на установчій нараді кіпр. комуністи створили легальну партію — АКЕЛ. В роки 2-ї світ. війни АКЕЛ мобілізувала нар. маси на боротьбу проти фашизму, багато з її членів брали безпосередню участь у бойових діях. VI з'їзд АКЕЛ (1949) сприяв її перетворенню на дійсно марксистсько-ленінську партію. Вона стала організатором боротьби кіпр. народу за визволення від брит. колоніального гніту. VIII з'їзд АКЕЛ (1954) прийняв нову програму-мінімум, що намітила завдання боротьби за незалежність Кіпру. З 1955, в зв'язку з запровадженням у країні надзвичайного стану, партія працювала в підпіллі. В грудні 1959, після скасування надзвичайного стану, взяла участь у виборах першого президента Кіпру, а в липні 1960 — у виборах першого складу парламенту, до якого ввійшло 5 її представників. 16.VIII 1960 Кіпр було проголошено республікою. X з'їзд (1962) прийняв нову програму партії, в якій підкреслено необхідність боротьби за повну незалежність країни, ліквідацію іноз. військ. баз на її тер., демократизацію сусп. життя. В зв'язку з загостренням з 1963 відносин між грец. і тур. населенням Кіпру АКЕЛ виступила за створення в країні єдиного антиімперіалістичного фронту і нормалізацію становища мирним шляхом. У ході організованого 1974 грец. хунтою і внутр. реакцією збройного путчу зазнала великих втрат, але незабаром відновила ряди. XV з'їзд АКЕЛ (травень 1982) поставив завдання продовжувати боротьбу за мирне врегулювання на Кіпрі, за демілітаризацію країни, підкреслив важливість дальшого зміцнення позицій партії в народному русі й підвищення рівня її ідеологічної й орг. роботи. В своїй діяльності АКЕЛ спирається на Загальнокіпр. федерацію праці (засн. 1946), Єдину демократичну орг-цію молоді (ств. 1959) та ін. демократичні орг-ції. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1960 і 1969, у конференціях європ. комуністичних і робітничих партій 1967 і 1976, Паризькій зустрічі комуністичних і робітничих партій Європи 1980. Чисельність — 14 тис. чол. (1982). Генеральний секретар — Е. *Папаіоанну* (з 1949). Друк. органи: ЦО — щоденна газ. «Харавгі» («Світанок», з 1956, грец. мовою), політ. і теор.— ж. «Неос дімократіс» («Новий демократ», з 1960, грец. мовою) та інші.

П. Ф. Гринюк.

ПРОГРЕСИ́ВНИЙ ПАРА́ЛІЧ — психічне захворювання, зумовлене ураженням центральної *нервової системи* сифілісом. Звичайно розвивається через 10—15 років після зараження; спостерігається досить рідко. Ознаки П. п.: прогресуючий розпад психіки аж до недоумства, розлади пам'яті, *неврастенія, марення* (зокрема, величі), поступові зміни особистості, порушення співвідношення між процесами *збудження* і *гальмування* тощо. Лікування: антибіотики, протисифілітичні препарати. Див. також *Сифіліс*.

«ПРОГРЕСИ́СТИ», «Прогресивна партія» — націонал-ліберальна партія рос. великої буржуазії і капіталістичних поміщиків; за своїм складом та ідеологією посідала місце між *октябристами* й *кадетами*. Спочатку «П.» виступали як фракція 3-ї *Державної думи*, у листопаді 1912 фракція оформилася в «Прогресивну партію». «П.» були прихильниками встановлення конституційної монархії. Під час 1-ї світової війни з ініціативи «П.» було створено *воєнно-промислові комітети*. Після Лютн. революції 1917 деякі лідери «П.» входили до *Тимчасового уряду*, сама ж партія в цей період фактично розпалася. Після перемоги Великого Жовтня кол. лідери «П.» активно боролися проти Рад. влади.

ПРОГРЕ́СІЯ (лат. progressio — поступальний рух, розвиток) — один з видів *рекурентної послідовності*. Див. *Арифметична прогресія* і *Геометрична прогресія*.

«ПРОГРЕ́СС» — назва рад. автоматичних безпілотних вантажних *транспортних кораблів*, призначених для доставки на борт *орбітальної станції* наук. апаратури, кіно- і фотоматеріалів, засобів забезпечення життєдіяльності екіпажу, пошти, палива (для рушійної установки станції), а також для видалення зі станції відходів та обладнання, що відпрацювало. Застосовуються і як *космічні буксири* для корекції траєкторії руху орбітальної станції за допомогою їхніх рушійних установок. Розроблені на базі пілотованого космічного корабля *«Союз»*. Маса корабля «П.» 7020 кг, маса вантажу, що доставляється, ~2300 кг. Після виконання політного завдання корабель сходить з орбіти, входить у щільні шари атмосфери і припиняє своє існування. Перший в історії космонавтики автом. вантажний транспортний корабель «П.-1» було запущено 20.I 1978. Він зістикувався 22.I 1978 з орбітальною станцією «Салют-6» (див. *«Салют»*). Для забезпечення тривалого функціонування цієї станції було запущено ще 11 кораблів «П.». 25.V 1982 з орбітальною станцією «Салют-7» зістикувався корабель «П.-13», 12.VII 1982 — «П.-14», 20.IX 1982— «П.-15», 2.XI 1982 — «П.-16» (табл.).

Ю. М. Михайлов.

ПРОГУ́Л — за рад. трудовим законодавством невихід без поважних причин на роботу протягом усього *робочого дня*, а також поява на роботі в нетверезому стані. Згідно з п. 4 ст. 17 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* (п. 4 ст. 40 КЗпП УРСР) адміністрація підприємства, установи чи орг-ції може звільнити працівника з роботи в разі П.; накласти на нього *дисциплінарне стягнення*, передати питання на розгляд *товариського суду* чи громад. орг-ції. Звільнення з роботи за П. перериває *трудовий стаж* і позбавляє працівника права в перші 6 м-ців роботи на новому місці одержувати допомогу по тимчасовій непрацездатності (за винятком випадків трудового каліцтва). Відповідно до постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС від 13.XII 1979 «Про дальше зміцнення трудової дисципліни і скорочення плинності кадрів у народному господарстві» та роз'яснення Держкомпраці СРСР і ВЦРПС від 3.X 1980 встановлено, що працівникам, які вчинили П., може не надаватися повністю або частково додаткова відпустка за безперервний стаж роботи.

«ПРОДАМЕ́Т», «Товариство для продажу виробів російських металургійних заводів» — найбільша монополія в промисловості дореволюц. Росії. Створено 5.VII 1902. В 1913 до складу «П.» входило 90% всіх металург. підприємств Росії, які належали в основному франц., бельг. і нім. капіталістам. Припинив своє існування після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Див. *Монополістичні об'єднання в дореволюційній Росії*.

«ПРОДАРУ́Д», «Товариство для продажу руд Півдня Росії» — монополістичне об'єднання власників залізорудних підприємств Криворізького басейну. Створено 1908. До складу синдикату ввійшло 6 найбільших фірм, які контролювали переважну частину видобутку руди незаводськими рудниками Криворіжжя (1907—80%). Синдикат поступово (1913—15) розпався, а його підприємства ввійшли до складу монополістичних об'єднань металургії Півдня. Див. *Монополістичні об'єднання в дореволюційній Росії*.

«ПРОДВАГО́Н», «Товариство для торгівлі виробами російських вагонобудівних заводів» — синдикат по збуту вагонів. Створений 1904 внаслідок об'єднання 14 вагонобудівних з-дів Росії. Посідав панівне становище на внутр. ринку. Продавав понад 90% продукції вагонобуд. пром-сті Росії. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції його було ліквідовано. Див. *Монополістичні об'єднання в дореволюційній Росії*.

«ПРОДВУГІ́ЛЛЯ», «Товариство для торгівлі мінеральним паливом Донецького басейну» — синдикат донецьких вуглепромисловців, одна з найбільших монополій царської Росії. Засн. 1904. Фактично почало свою діяльність 1906. Контролювало бл. 75% видобутку вугілля в Донбасі і майже 70% його збуту (1913). Підприємства синдикату належали франц. і бельг. капіталістам. У 1916 припинив свою діяльність. Див. *Монополістичні об'єднання в дореволюційній Росії*.

Дати запусків автоматичних безпілотних вантажних транспортних кораблів «Прогресс»

«Прогресс-1»	20.I 1978
«Прогресс-2»	7.VII 1978
«Прогресс-3»	8.VIII 1978
«Прогресс-4»	4.X 1978
«Прогресс-5»	12.III 1979
«Прогресс-6»	13.V 1979
«Прогресс-7»	28.VI 1979
«Прогресс-8»	27.III 1980
«Прогресс-9»	27.IV 1980
«Прогресс-10»	29.VI 1980
«Прогресс-11»	28.IX 1980
«Прогресс-12»	24.I 1981
«Прогресс-13»	23.V 1982
«Прогресс-14»	10.VII 1982
«Прогресс-15»	18.IX 1982
«Прогресс-16»	31.X 1982

ПРОДЗАГО́НИ, продовольчі загони — загони переважно з робітників, створені 1917—20 Радянською владою з метою реквізиції хлібних надлишків, охорони продовольчих вантажів та ін. Перші П. з робітників і матросів було направлено з Москви і Петрограда в хлібні губернії в листопаді 1917. Декретом ВЦВК від 27.V 1918 П. засновували при місц. продовольчих органах. Відігравали велику роль у ліквідації куркульського саботажу, в успішному здійсненні *продрозверстки,* в організації сел. бідноти і її політ. освіти. Після закінчення громадян. війни та у зв'язку з переходом до *нової економічної політики* припинили діяльність.

ПРО́ДИХ — мікроскопічний щілиноподібний отвір в *епідермісі* рослин разом з двома спеціальними (т. з. замикаючими) клітинами, що його оточують. П. сполучають *міжклітинники* рослин з атмосферним повітрям і здійснюють регуляцію газо- та парообміну рослини з навколишнім середовищем завдяки оборотним змінам *тургору* замикаючих клітин. З підвищенням тургору тонкі ділянки їхніх стінок розтягуються і вигинаються у напрямі від продихової щілини, в результаті чого П. відкривається. При зменшенні тургору замикаючих клітин П. закривається. В зміні тургорного стану замикаючих клітин велике значення має перетворення крохмалю, що міститься в них, на цукор і навпаки. Існує думка, що в регуляції тургору цих клітин важливу роль відіграють іони калію. Звичайно П. закриті вночі і в години денної спеки. Найбільше П. у епідермісі листків. На 1 мм² епідермісу листка у різних рослин буває найчастіше 100—300 продихів.

ПРОДОВО́ЛЬЧА Й СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ ООН, ФАО (англ. FAO; Food and Agriculture Organization of the United Nations) — міжурядова спеціалізована установа ООН. Засн. 1945. Наприкінці 1980 членами ФАО були 147 д-в. СРСР не входить до цієї установи. Офіц. мета: поліпшення харчування і підвищення життєвого рівня народів; підвищення продуктивності с. г. і поліпшення системи розподілу продовольства та продукції с. г., підвищення добробуту і поліпшення умов життя сільс. населення. Найвищий орган ФАО — конференція у складі представників усіх держав-членів. Керівний орган — Рада у складі представників 49 держав-членів, яких обирає конференція. Адм. орган — Секретаріат на чолі з генеральним директором. Місцеперебування Секретаріату ФАО — Рим.

С. І. Соколенко.

ПРОДОВО́ЛЬЧА ПРОГРА́МА СРСР на період до 1990 року — цільова комплексна програма, розроблена відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і схвалена Травневим пленумом ЦК КПРС 1982. Програма є однією з найважливіших складових частин *економічної стратегії КПРС* на найближче десятиріччя. Мета її — забезпечити у якомога стисліші строки стале постачання населенню всіх видів продовольства, істотно поліпшити структуру його харчування за рахунок найбільш цінних продуктів. Підготовка й здійснення П. п. СРСР — це принципово новий крок у системі планування, в управлінні соціалістичною економікою. В програмі підбито підсумки розвитку агропром. комплексу за період здійснення курсу *аграрної політики КПРС,* виробленого на Березневому пленумі ЦК КПРС 1965 і розвинутого далі на наступних пленумах, на XXIV—XXVI з'їздах КПРС. Визначено завдання його розвитку на період до 1990 і осн. напрями реалізації П. п. СРСР. Основою П. п. СРСР є дальше піднесення с. г. Ключова проблема в цій галузі — прискорене і стале нарощування виробн. зерна. Завдання полягає в тому, щоб у найближчі роки забезпечити зростаючі потреби країни у високоякісному продовольчому і фуражному зерні, мати необхідні держ. резерви зерна і ресурси його для експорту. При збереженні стабільності посівних площ зернових культур осн. шлях нарощування виробн. зерна— повсюдне підвищення врожайності. Зокрема, накреслено досягти сталого зростання валових зборів високоякісного зерна пшениці твердих і сильних сортів, зерна озимого жита; піднести врожайність і валові збори проса й гречки; для збільшення ресурсів кормового зерна нарощувати виробн. ячменю і вівса, повніше використовувати великі можливості кукурудзи; значно збільшити валові збори зернобобових культур. Поставлено завдання — забезпечити введення й освоєння науково обґрунтованих *систем землеробства,* виходячи з конкретних природно-екон. умов; здійснити в одинадцятій п'ятирічці переведення насінництва зернових культур на пром. основу. Одним з найважливіших завдань, поставлених П. п. СРСР, є збільшення виробн. продуктів тваринництва, повсюдний перехід на інтенсивні методи ведення тваринництва і значне підвищення продуктивності всіх видів худоби й птиці. В програмі підкреслюється, що осн. напрямом збільшення ресурсів м'яса повинно стати прискорене зростання виробн. яловичини. Передбачено більше уваги приділяти дальшому розвитку свинарства як однієї з найважливіших галузей тваринництва, збільшити виробництво баранини, м'яса птиці і м'яса кролів, молока і молочних продуктів. П. п. СРСР передбачено створення міцної кормової бази для тваринництва, намічено надати кормовиробн. в колгоспах і радгоспах спеціалізованого галузевого характеру. Передбачено великі заходи щодо поліпшення постачання населенню плодоовочевої продукції і картоплі за рахунок дальшого збільшення виробн. і підвищення їхньої якості, а також різкого скорочення втрат продукції на шляху її від поля до споживача. Важливе місце в програмі відведено завданням по збільшенню виробн. цукру, олії і маргаринової продукції, кондитерських виробів, харчових концентратів, виноградного вина, пива і безалкогольних напоїв, по збільшенню збирання чайного листу, поліпшенню якості й розширенню асортименту вироблюваного чаю, виробн. рибної продукції. Велику увагу в програмі приділено питанням збільшення виробн. продуктів у підсобних г-вах. ЦК компартій і Радам Міністрів союзних республік, м-вам і відомствам, парт., рад., госп. і профспілковим органам доручено вжити заходів до значного збільшення виробн. продовольства в підсобних сільс. г-вах підприємств і організацій, створити умови для того, щоб кожна сім'я, що живе на селі, могла мати присадибні ділянки, утримувати худобу й птицю. В програмі розроблені заходи щодо поліпшення організації торгівлі прод. товарами. Найважливішою умовою успішної реалізації П. п. СРСР є прискорення наук.-тех. прогресу, високоефективне використання виробничого потенціалу і зміцнення матеріально-тех. бази с. г., всіх галузей агропром. комплексу на основі дальшого розвитку механізації і хімізації виробн., широкої *меліорації* земель. Для успішного вирішення цих завдань у Програмі передбачено великий комплекс заходів. Одним з найважливіших завдань П. п. СРСР є трансп. забезпечення агропром. комплексу. У зв'язку з цим намічено здійснити систему заходів на залізничному, повітряному, морському, річковому, автомоб. транспорті. Держплану СРСР і Держпостачу СРСР доручено здійснити необхідні заходи по забезпеченню потреб харч. галузей пром-сті, торгівлі й с. г. у тарі й таропакувальних матеріалах. Програмою передбачено заходи по дальшому розвитку наук. досліджень і прискоренню впровадження у виробництво досягнень науки в галузях агропром. комплексу.

Важливе місце відведено питанням поліпшення соціально-побут. умов життя на селі, підвищенню ефективності роботи колгоспів, радгоспів та ін. підприємств і орг-цій агропром. комплексу, зокрема в галузі планування й управління, матеріального стимулювання виробництва. В програмі визначені осн. завдання союзних республік по реалізації П. п. СРСР. Перед Укр. РСР, зокрема, поставлено завдання забезпечити середньорічне виробн. зерна в одинадцятій п'ятирічці у кількості 51—52 млн. т і у дванадцятій п'ятирічці — 53—54 млн. т, цукрових буряків відповідно — 57 млн. т і 60 млн. т. Збільшити за десятиріччя валові збори насіння соняшнику, плодів і ягід не менше ніж у 1,4 раза і винограду в 1,8 раза. Досягти дальшого зростання виробн. картоплі й овочів. Здійснити заходи по забезпеченню сталого зростання виробн. й закупок круп'яних культур, пшениці твердих і сильних сортів, квасолі. Створити зони гарантованого виробн. зерна кукурудзи у р-нах, сприятливих для вирощування цієї культури. Збільшити за десятиріччя виробн. всіх видів кормів у 1,3—1,4 раза. Забезпечити середньорічне виробн. м'яса (у за-

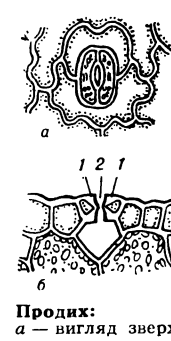

Продих:
а — вигляд зверху; *б* — у поперечному розрізі; *1* — замикаючі клітини; *2* — продихова щілина.

бійній вазі) в одинадцятій п'ятирічці в кількості 3,9—4,1 млн. т і в дванадцятій п'ятирічці — 4,6—4,7 млн. т, молока відповідно — 22,5—23 млн. т і 24—24,4 млн. т. Ввести в експлуатацію за десятиріччя не менше 1 млн. га зрошуваних земель і осушити 1,3 млн. га перезволожених земель. Завершити буд-во Дунай-Дністровської і Каховської зрошувальних систем, другої черги каналу Дніпро — Донбас, розпочати спорудження третьої черги Північно-Кримського каналу, першої черги Приазовської зрошувальної системи і Сірогозького магістрального каналу. Розгорнути буд-во Дніпро-Бузького гідровузла. Високими темпами розвивати харчові галузі пром-сті.

Програмою передбачено на основі поглиблення *соціалістичної економічної інтеграції* країн—членів РЕВ збільшити виробн. усіх видів продовольства в інтересах дальшого підвищення добробуту рад. народу і народів братніх країн соціалізму. З метою забезпечення успішної реалізації П. п. СРСР Травневий пленум ЦК КПРС 1982 затвердив ряд постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР: «Про поліпшення управління сільським господарством та іншими галузями агропромислового комплексу», «Про заходи по вдосконаленню економічного механізму та зміцненню економіки колгоспів і радгоспів», «Про заходи по посиленню матеріальної заінтересованості працівників сільського господарства у збільшенні виробництва продукції і підвищенні її якості», «Про заходи по дальшому поліпшенню житлових, комунально-побутових і соціально-культурних умов життя сільського населення», «Про дальше зміцнення колгоспів і радгоспів керівними кадрами і спеціалістами, підвищення їх ролі і відповідальності в розвитку сільськогосподарського виробництва», постанову ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про додаткові заходи по закріпленню в колгоспах, радгоспах та інших сільськогосподарських підприємствах працівників, зайнятих у тваринництві».

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982.

С. П. Тимошенко.

ПРОДОВО́ЛЬЧОГО МАШИНОБУДУВА́ННЯ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ І КОНСТРУ́КТОРСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т, УкрНДІпродмаш — установа М-ва машинобудування для легкої і харчової пром-сті та побутових приладів СРСР. Створений 1960 у Києві. З 1977 — у складі Київ. наук.-виробничого об'єднання харч. машинобудування «Харчомаш». В ін-ті (1981) 20 відділів і 5 лабораторій. Основним напрямом діяльності інституту є створення нових машин, механізмів і потокових ліній для цукрової, хлібопекарської і кондитерської галузей харчової промисловості.

Ю. В. Бурляй.

ПРОДПОДА́ТОК, продовольчий податок — натуральний *податок* з сел. господарств, введений в країні замість *продрозверстки.* Запроваджено за рішенням X з'їзду РКП(б) 1921 при переході країни від політики *«воєнного комунізму»* до *нової економічної політики.* Мета П. полягала в стимулюванні піднесення с.-г. виробн. На відміну від продрозверстки д-ва встановлювала тверді норми здавання П. у вигляді процентного відрахування від виробленої в сел. г-ві продукції. П. був значно менший за продрозверстку. Найбідніша частина селян повністю звільнялася від нього, *середняк* оподатковувався у зниженому розмірі, а *куркульство* підлягало підвищеному оподаткуванню. Після виконання П. селянин мав право вільно реалізовувати лишки виробленої с.-г. продукції на внутр. ринку. Цим П. сприяв розширенню товарообороту, зміцненню госп. змички між містом і селом, між пром-стю і с. г. XII з'їзд РКП(б) 1923 прийняв рішення про об'єднання всіх державних податків на селі в єдиний сільськогосподарський податок.

ПРОДРОЗВЁРСТКА, продовольча розверстка — система держ. заготівель с.-г. продуктів, встановлена Рад. державою 1918—20 у зв'язку з іноземною воєнною інтервенцією і громадянською війною (див. *«Воєнний комунізм»*). Запроваджена декретом Раднаркому РРФСР від 11.I 1919. Суть П. полягала в тому, що всі лишки хліба та ін. с.-г. продуктів підлягали обов'язковій здачі органам Рад. влади за твердими цінами. В розпорядженні селян лишалася частина продуктів, як для особистого, так і для виробничого споживання, яка встановлювалася за певними нормами. Це був вимушений захід, викликаний надзвичайними обставинами — продовольчою кризою та важким воєнним і екон. становищем країни. П. мала класовий характер, максимально обкладалося *куркульство,* менше — *середняки, біднота селянська* частково або повністю звільнялася від П. Для боротьби з куркульством, яке чинило опір виконанню П., а також із спекуляцією, що набрала значних розмірів, було створено *продзагони.* П. допомогла Радянській державі розв'язати життєво важливу проблему — забезпечити армію, робітн. клас продовольством, пром-сть — сировиною, переможно завершити війну. Після закінчення громадян. війни П. почала гальмувати розвиток продуктивних сил у с. г. Тому Комуністична партія на X з'їзді РКП(б) (1921) прийняла рішення про заміну П. *продподатком* і про перехід до *нової економічної політики.*

ПРОДРОМА́ЛЬНИЙ ПЕРІ́ОД (від грец. *πρόδρομος* — той, що біжить попереду; провісник) — початковий період інфекційної хвороби, в якому з'являються перші, нечітко виявлені симптоми (напр., втрата апетиту, порушення сну, головний біль, кволість тощо). П. п. при інфекційних захворюваннях настає вслід за *інкубаційним періодом.* П. п. може також спостерігатися і при деяких захворюваннях неінфекційного походження (напр., при *інфаркті міокарда* — пульс стає частішим, посилюються приступи болю у серці тощо).

ПРОДУ́КТ ПРА́ЦІ (від лат. productus — вироблений, створений) — *споживна вартість,* речовина природи, пристосована працею для задоволення потреб людини; матеріальний результат праці людини. Предмети праці, піддані обробці в процесі виробництва, перетворюються на П. п., які поділяють на *засоби виробництва* і *предмети споживання.* За умов товарного виробн. П. п., виготовляють для продажу на ринку, тобто вони стають *товаром.*

ПРОДУКТИ́ВНА ПРА́ЦЯ — категорія марксистської політ. економії, що характеризує працю працівників виробничої сфери, якою створюється як необхідний, так і *додатковий продукт,* і одночасно працю, що визначає форми тих виробничих відносин, у системі яких вона здійснюється. Зміст П. п. визначається специфічними рисами кожного способу виробн., його осн. *економічним законом,* що характеризує мету виробн. За капіталізму П. п.— характеристика праці в сфері матеріального виробн., яка створює *додаткову вартість* у системі капіталістичних виробничих відносин і відносин експлуатації *найманої праці* в *невиробничій сфері.* Бурж. економісти, маскуючи експлуататорський характер бурж. суспільства, всупереч фактам проголошують продуктивною всяку працю, що дає людині доход, ототожнюючи працю найманого робітника, діяльність підприємця-власника, поліцейського, священика, судді тощо. В соціалістичному суспільстві П. п. характеризує планово організовану працю, результати якої використовуються для розширення матеріального виробн., і одночасно працю, що реалізує мету соціалістичного способу виробн.— підвищення добробуту всіх членів суспільства і всебічний розвиток особи. Цієї мети досягають, розвиваючи матеріальне виробн. та галузі невиробничої сфери. Праця, що застосовується в невиробничій сфері (культур.-побутове обслуговування населення, держ. управління, оборона країни тощо), є необхідною і суспільно корисною. Проте основою життя суспільства завжди лишається матеріальне виробн., що дає можливість здійснювати такі види діяльності, як освіта, наука, культура, охорона здоров'я тощо. Див. *Непродуктивна праця.*

В. Е. Козак.

ПРОДУКТИ́ВНА СИ́ЛА ПРА́ЦІ — можливості людини в досягненні певних результатів праці, що залежать від розвитку її фізичних сил, духовних здібностей і умов виробництва; в єдності з *інтенсивністю праці* становить *продуктивність праці.* Здійснення П. с. п. відбувається шляхом матеріально-речового перетворення природи в процесі сусп. праці або духовного освоєння її. П. с. п. охоплює всі сторони життя людини, це «основа господарського буття» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. II, с. 430).

П. с. п. є продуктивною силою конкретної праці і фактично виз-

начає рівень ефективності доцільної діяльності протягом даного проміжку часу. Зміна П. с. п. сама по собі не зачіпає абстрактної праці (незалежно від зміни П. с. п. за одиницю часу створюється одна й та сама за величиною вартість). Зростання П. с. п. дає змогу збільшити кількість вироблюваних за даний час споживних вартостей. Розрізняють індивідуальну та суспільну П. с. п. Їхній рівень залежить від середньої майстерності працівника, розмірів та ефективності *засобів виробництва,* рівня розвитку *науки* та ступеня її технологічного застосування, суспільного *поділу праці,* форм суспільної її організації та природних умов. За рабовласницького ладу та феодалізму еволюція індивідуальної П. с. п. була зумовлена поглибленням сусп. поділу праці, винаходом найпростіших мех. знарядь, простою кооперацією та цеховою організацією ремесла (див. *Цехи*). Проста капіталістична кооперація, *мануфактура* та *фабрика* були послідовними формами становлення й зростання якісно нової, суспільної П. с. п., яка за своєю суттю є загальною силою об'єднаних для спільної праці людей. Наступний етап у розвитку П. с. п. пов'язаний із застосуванням у виробн. продуктивної сили машин; розвиток процесу з'єднання науки з виробн. зумовив революц. характер зростання П. с. п. Це відкрило можливість заміни фіз. сили людини незрівняно більшою рушійною силою різних видів енергії. Внаслідок *автоматизації виробництва* розвиток духовних здібностей людини став необхідною умовою здійснення П. с. п. Проте за капіталізму рівень П. с. п., за якого стає можливою *додаткова праця,* виступає як необхідна передумова експлуатації робітн. класу, створення *додаткової вартості.* Зростання П. с. п.— гол. елемент механізму *загального закону капіталістичного нагромадження.* Збільшення П. с. п. створило можливість послідовного скорочення робочого дня та збільшення вільного часу для всебічного розвитку людини, проте за капіталістичних виробничих відносин значна частина вільного часу перетворюється на додатковий. За соціалізму виникають нові умови для зростання П. с. п.: сусп. власність на засоби виробн., нар.-госп. планування, раціональне і комплексне використання природних ресурсів, широка участь трудящих в управлінні економікою, *соціалістичне змагання* та ін. Набуття знань, підвищення кваліфікації працівників, *комплексна механізація і автоматизація виробництва* та ін. сфер людської діяльності, оволодіння новими джерелами енергії, застосування найновіших засобів інформації та широке використання їх для передачі передового досвіду збільшують П. с. п. Неухильне підвищення продуктивності праці внаслідок росту П. с. п. за соціалізму є основою підвищення рівня життя трудящих, важливим фактором подолання відмінностей між містом і селом, розумовою і фіз. працею, досягнення повної соціальної однорідності суспільства, всебічного розвитку особи. *В. О. Шорсткий.*

ПРОДУКТИ́ВНИЙ КАПІТА́Л — капітал, що функціонує у формі *засобів виробництва* і *робочої сили*; друга стадія кругообороту *промислового капіталу* (див. *Кругооборот капіталу*). Гол. функція П. к.— створення вартості і *додаткової вартості.* Щоб здійснився процес виробн., необхідно з'єднати засоби виробн. і робочу силу. За капіталізму це з'єднання відбувається шляхом регулярно купівлі капіталістом робочої сили і засобів виробн., після чого здійснюється виробн. товарів. П. к. діє лише в сфері матеріального виробн. З двох частин П. к.— *постійного капіталу* і *змінного капіталу* — єдиним джерелом створення додаткової вартості є змінний капітал, що йде на купівлю робочої сили.

ПРОДУКТИ́ВНІ СИ́ЛИ — система особистих (людина) і речових (засоби виробництва) елементів, у процесі з'єднання яких здійснюється матеріальне виробництво. П. с. розкривають і характеризують взаємодію між суспільством і природою на різних етапах розвитку людства, виражають ступінь опанування ним законів природи та використання їх у виробничому процесі. Робітники й засоби виробн. завжди є факторами виробництва незалежно від його сусп. форми. В органічній єдності особистого й речового факторів вирішальна роль належить людям, працівникам, які, використовуючи знання, виробничий досвід, навички до праці, приводять в дію засоби виробн. Речові фактори стають П. с. лише тоді, коли безпосередньо включаються в людську діяльність, оживляються нею. Поза цією діяльністю, незалежно від неї не існує і П. с. В. І. Ленін підкреслював, що: «**п е р ш о ю п р о д у к т и в н о ю с и л о ю в с ь о г о л ю д с т в а є р о б і т н и к, т р у д я щ и й**» (Повне зібр. тв., т. 38, с. 347). Доцільно затрачуючи свою робочу силу під час виробничої діяльності, люди створюють засоби виробн. і предмети споживання. З усієї сукупності речових елементів П. с. виділяються засоби праці, особливо знаряддя праці (машини, інструмент, устаткування та ін.), за допомогою яких люди впливають на предмети праці, піддаючи їх обробці. Саме засоби праці, як зазначав К. Маркс, «можна назвати кістковою і мускульною системою виробництва» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 177—178), показником рівня його розвитку. Відповідно розвиваються такі засоби праці, як трубопроводи, різні ємності— що є «судинною системою виробництва» (там же, с. 178), виробн. будівлі, шляхи, канали та ін. Зміни в засобах праці — найбільш революційному елементі П. с. зумовлюють розвиток, удосконалення структури, форм та умов функціонування П. с. К. Маркс зазначав, що «економічні епохи різняться не тим, що́ виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці. Засоби праці не тільки мірило розвитку людської робочої сили, але й показник тих суспільних відносин, при яких відбувається праця» (там же, с. 177). Якісні перетворення в знаряддях праці є початком перевороту в продуктивних силах. Заг. закон розвитку П. с. полягає в тому, що матеріальні можливості наступної форми П. с. зароджуються і розвиваються в надрах попередньої форми, але сама вона стає панівною лише на новому ступені розвитку суспільства. К. Маркс виділив три осн. ступені розвитку продуктивних сил: первинні, або архаїчні П. с., вторинні, або антагоністичні П. с., і комуністичні П. с. (див. там же, т. 19, с. 386—405). В процесі виробн. люди впливають не тільки на природу. Вони неминуче вступають між собою в певні, необхідні й від їхньої волі незалежні стосунки — *виробничі відносини.* Продуктивні сили й виробничі відносини становлять дві сторони *способу виробництва.* Взаємозв'язок і взаємозалежність між ними виражає закон відповідності виробничих відносин характерові й рівню П. с. як закон поступального розвитку суспільства. Поступальний рух людства, розвиток і послідовна зміна сусп.-екон. формацій являють собою закономірний історичний процес, глибинну основу якого становить зростання П. с.

Кожному ступеневі розвитку П. с. відповідають певні виробничі відносини, які виступають як сусп. форма їхнього руху. Коли такої відповідності немає, виробничі відносини гальмують розвиток П. с. Внаслідок відставання виробничих відносин від рівня П. с. на певних етапах історії виникає явна невідповідність між ними. Тоді в класово антагоністичному суспільстві відбувається соціальна революція, яка ліквідує старі виробничі відносини і замінює їх новими. На початку 20 ст. капіталізм настільки розвинув П. с., централізував виробн., усуспільнив працю, що приватновласницькі виробничі відносини вичерпали себе. Це привело до того, що капіталізм, з його антагоністичними суперечностями, соціальними конфліктами створив необхідні умови для виникнення й перемоги пролетарської революції. Суперечності між П. с. і виробничими відносинами — явище закономірне. В умовах соціалізму д-ва на основі пізнання й свідомого використання механізму діяння екон. законів своєчасно виявляє назріваючі неантагоністичні суперечності між П. с. і виробничими відносинами й планомірно усуває їх. Сучас. розвиток П. с. соціалістичного суспільства вимагає постійного вдосконалення стилю й методів госп. діяльності, системи наук. управління, планування й екон. стимулювання. Напрями й форми вдосконалення соціалістичних виробничих відносин як форми розвитку П. с. розвинутого соціалізму постійно розробляють Комуністична партія і Радянська держава. Виконання партійно-державних постанов щодо вдосконалення госп. механізму спрямоване на постійне приведення виробничих відносин у відповідність з характером і рівнем П. с. Так, без соціальних потрясінь, внаслідок організа-

торської діяльності партії та уряду за участю всього народу розвивається соціалістичне суспільство. В умовах суспільної власності на засоби виробництва відкриваються необмежені можливості для швидкого зростання П. с. Дальший комплексний розвиток їх — основа створення *матеріально-технічної бази комунізму*, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин і всебічного розвитку трудівників нового суспільства.

В умовах *науково-технічної революції* вирішальним фактором дальшого зростання П. с. є застосування у виробн. досягнень науки і техніки. Наук.-тех. революція являє собою якісний стрибок у пізнанні природи й використанні її законів, який нерозривно пов'язаний з дедалі більшим перетворенням науки на безпосередню продуктивну силу. Під її визначальним впливом відбуваються якісні зміни в речових елементах продуктивних сил, істотні зрушення в структурі *народного господарства*, в характері виробничого процесу, організації та управлінні економікою. Змінюються функціональна роль і місце людини в процесі виробн. Науково обґрунтовану програму якісно нового піднесення П. с. Рад. Союзу накреслив XXVI з'їзд КПРС. Здійснення її сприятиме дальшому зростанню П. с. соціалістичного суспільства, дедалі повнішому розвиткові здібностей і творчої активності трудяших як головної продуктивної сили.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 19. Маркс К. Начерки відповіді на лист В. І. Засулич; т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; т. 26. Маркс К. Теорії додаткової вартості (IV том «Капіталу»); Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? Повне зібрання творів, т. 1; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Марахов В. Г. Структура и развитие производительных сил социалистического общества. М., 1970; Материально-техническая база коммунизма, т. 1—2. М., 1977; Интеграция науки и производства в условиях развитого социализма. К., 1979.

М. С. Черненко, А. В. Шегда.

ПРОДУКТИ́ВНІСТЬ ПРА́ЦІ — плодотворність, ефективність виробничої діяльності людей, яка вимірюється кількістю виробленої продукції за одиницю *робочого часу* (годину, зміну, місяць, рік) або кількістю робочого часу, затраченого на одиницю продукції. П. п. визначається двома її складовими: *продуктивною силою праці* (підвищення якої дає можливість збільшити обсяг виробн. продукції за одиницю часу при незмінних затратах праці, але залежно від її умов) та *інтенсивністю праці* (збільшення обсягу продукції за одиницю часу залежно від напруженості праці, але при незмінних умовах виробництва). За капіталізму, особливо на стадії *імперіалізму*, існує надмірна інтенсивність праці, яка є гол. засобом посилення експлуатації трудящих, підвищення П. п. і, на цій основі — прибутків монополій. За соціалізму на основі планової системи г-ва, впровадження в нар. г-во досягнень *науково-технічного прогресу*, всебічної *інтенсифікації виробництва*, вдосконалення організації і управління економікою поступово встановлюється суспільно нормальна інтенсивність праці, продуктивна сила праці стає основою підвищення П. п. Розрізняють індивідуальну П. п., що ґрунтується лише на затратах *живої праці*, або П. п. окремого робітника, і сусп. П. п., що базується на затратах як живої, так і минулої праці, уречевленої в матеріальних засобах праці. К. Маркс зазначав, що «підвищення продуктивності праці полягає саме в тому, що частка живої праці зменшується, а частка минулої праці збільшується, але збільшується так, що загальна сума праці, вміщена в товарі, зменшується» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, с. 267). Зростання П. п. є екон. законом, властивим кожній сусп.-екон. формації. Він виявляється в тому, що внаслідок розвитку *продуктивних сил* суспільство скорочує суспільно необхідні затрати праці на виготовлення різних продуктів, призначених для особистого і сусп. споживання. За капіталізму цей закон не є безумовним, його діяння обмежене антагоністичними суперечностями. В умовах соціалізму підвищення П. п. стає непорушним екон. законом (див. *Неухильного зростання продуктивності суспільної праці закон*), оскільки соціалістичні *виробничі відносини* створюють необмежений простір для розвитку продуктивних сил. В. І. Ленін підкреслював вирішальне значення підвищення П. п. для розвитку комуністичного суспільства. Він зазначав: «Комунізм є вища, проти капіталістичної, продуктивність праці добровільних, свідомих, об'єднаних робітників, що використовують передову техніку» (Повне зібр. тв., т. 39, с. 21). В 1979 порівняно з 1913 П. п. в пром-сті СРСР зросла в 28,1 раза, в с. г.— в 6,5 раза, на залізнич. транспорті — 13,6 раза. На Україні П. п. 1980 порівняно з 1940 зросла майже у 6 разів. СРСР випередив розвинуті капіталістичні країни Європи за рівнем П. п. і скоротив розрив у рівні П. п. з США. Зростання П. п. стало гол. умовою розширення виробн., збільшення *національного багатства*. Якщо в першій п'ятирічці (1929—32) за рахунок зростання П. п. було одержано 51% всього приросту промислової продукції, то в десятій п'ятирічці (1976—80) — 75%. *Національний доход* — основа піднесення *добробуту* радянських людей — з 1913 по 1979 збільшився в 67 раз.

XXVI з'їзд КПРС намітив здійснити дальші перетворення у сфері *праці*, прискорити наук.-тех. прогрес і піднести технічну озброєність праці, всемірно впроваджувати системи машин для *комплексної механізації і автоматизації виробництва*, неухильно скорочувати в усіх галузях кількість працівників, зайнятих ручною працею, особливо на допоміжних та підсобних роботах, наполегливо впроваджувати наук. організацію праці, вдосконалювати нормування й стимулювання праці. Передбачено підвищити продуктивність сусп. праці за одинадцяту п'ятирічку (1981—85) на 17—20%, одержати за рахунок цього не менше як 85—90% приросту нац. доходу. Зростання продуктивності сусп. праці супроводиться підвищенням *життєвого рівня* всього народу, збільшенням *реальних доходів населення, суспільних фондів споживання*. Дальше підвищення П. п. та розв'язання завдяки цьому соціальних завдань здійснюється на основі органічного поєднання досягнень *науково-технічної революції* з перевагами соціалістичної системи господарства. Згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.VII 1979 в нар. г-во впроваджується метод визначення П. п. на основі нормативно чистої продукції, оцінка діяльності об'єднань (підприємств) і підбиття підсумків соціалістичного змагання щодо виконання плану підвищення П. п. здійснюватимуться також, виходячи з нормативно чистої продукції. Зростанню П. п. сприяє поглиблення *соціалістичної економічної інтеграції* країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги*. Підвищення П. п. — головна умова посилення могутності країни, побудови *матеріально-технічної бази комунізму*.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 39. Великий почин; Ленін В. І. Про продуктивність праці. К., 1956; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Экономика социалистической промышленности. М., 1980; Опіярі В. І. Зростання продуктивності праці: стимули і резерви. К., 1979; Савенко Л. Г. Продуктивність праці: динаміка і резерви зростання. К., 1979; Хромов П. А. Производительность труда. (Теория, методология, динамика). М., 1979.

Г. П. Жеребкін.

ПРОДУКТИ́ВНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИХ ТВАРИ́Н — кількість і якість продукції, яку одержують за певний період (добу, місяць, рік, протягом життя) від тварини, або здатність робочої худоби виконувати певну роботу. С.-г. тварин розводять гол. чин. з метою виробництва продуктів харчування і сировини для переробної пром-сті, тому П. с. т.— осн. їх господарсько-корисна властивість. Продуктивність визначається *спадковістю*, залежить від виду, породи, вікових та ін. особливостей і буде високою лише за сприятливих умов годівлі й утримання тварин. Молочну продуктивність оцінюють за кількістю і якістю *молока*, наявністю в ньому білка, жиру, вітамінів та ін. Так, *надої* у корів за *лактацію* становлять 4000—5000 кг молока (рекордний — 25 000 кг), у кіз — 450—550 кг, овець — до 500 кг, кобил — 1000—3000 кг, верблюдиць — 750—2000 кг, буйволиць — 800—1200 кг. М'ясну продуктивність тварин оцінюють за їх масою, якістю *м'яса*, забійним виходом (процентним відношенням маси туші до передзабійної маси тварини), скороспілі-

стю, затратами кормів на одиницю продукції тощо. При інтенсивному вирощуванні та відгодівлі 1,5-річні бички важать до 450 кг, свині віком 180—210 днів — 95—100 кг, ягнята у віці 6—8 міс.— 40—50 кг, курчата-бройлери за 60 діб досягають 1,5 кг, індиченята за 90—100 діб — 3,5—4 кг. Забійний вихід у великої рог. худоби становить 55—65%, свиней — 75—80%, овець і кіз — 45—55%. Вовнову продуктивність оцінюють за настригом вовни у овець і кіз, а також одержанням *овчин* і *смушків*. У *тонкорунних овець* (маток) настриг вовни становить 5—8 кг (у баранів на 40—60% більше); начіс пуху у кіз пухових порід — 0,3—0,5 кг. Яєчна продуктивність с.-г. птиці оцінюється кількістю знесених яєць за рік і становить у курок 220—250 шт. (рекордна — 300), у качок — 120—180, індичок — 100—150, гусок — 50—80. Продуктивність бджолиної сім'ї за сезон становить 100—150 кг меду, в тому числі товарного меду 30—50 кг.

П. с. т. є найважливішим показником, за яким ведеться *племінна робота* в тваринництві. Методи оцінки її детально розроблені для кожного виду *свійських тварин* та їхньої продукції. Найвищу продуктивність мають плем. тварини. Дальший розвиток *тваринництва* і підвищення П. с. т. сприяє виконанню завдань, поставлених у *Продовольчій програмі СРСР*.

Літ.: Справочник по качеству продукции животноводства. К., 1979.

В. М. Хрящевський.

ПРОДУЦЕ́НТИ [від лат. producens (producentis) — той, що виробляє] — автотрофні організми (див. *Автотрофи*), які в *ланцюгах живлення* продукують органічну речовину з простих неорганічних речовин. Див. також *Консументи, Редуценти, Біологічна продуктивність*.

ПРОДЮ́СЕР (англ. producer, від лат. produco — виробляю, створюю) — в кінематографії капіталістичних країн довірена особа кінокомпанії, яка здійснює ідейно-художній та організаційно-фінансовий контроль над створенням фільму. П. іноді стають режисери, актори, сценаристи, створюючи власні кінофірми.

ПРОЄ́КТ (від лат. projectus — кинутий уперед) — сукупність документальних матеріалів для зведення майбутньої будівлі або архітектурного комплексу. Включає кресленики, розрахунки, макети, схеми й обґрунтування прийнятих рішень, які дають змогу заздалегідь передбачати експлуатаційні, техніко-екон. та худож. якості проектованого об'єкту. П. складають для планування й забудови міст та конкретних споруд. Містобудівні П. включають документи *районного планування, генеральних планів* міст, П. детального планування й забудов, а також ін. матеріали. Для масового буд-ва розробляють типові П.; є також індивідуальні П. Проектування включає дві стадії — складання технічного проекту і виготовлення робочого кресленика.

О. О. Тіц.

ПРОЕКТИ́ВНА ГЕОМЕ́ТРІЯ — розділ *геометрії*, в якому вивчаються властивості фігур, що не змінюються при проективних перетвореннях, тобто перетвореннях, при яких прямі переходять у прямі. П. г. реалізується в *евклідовому просторі*, доповненому *нескінченно віддаленими елементами*. Такий простір наз. п р о е к т и в н и м. При проективних перетвореннях зберігається *гармонічне розміщення* точок на прямій. Кожне проективне перетворення площини (напр., *гомологія*) зводиться до *перспективи* її на другу площину і до суміщення цих площин. Осн. *інваріантом* проективних перетворень є *подвійне відношення*. Паралельність і перпендикулярність прямих, рівність відрізків і кутів не є інваріантами проективних перетворень. В класичній П. г. осн. теоремами є *Бріаншона теорема, Дезарга теорема, Паскаля теорема*.

Існує кілька систем аксіом для задання проективного простору як сукупності точок, прямих і площин, зв'язаних відношеннями належності та порядку. З виникненням і розвитком *графів теорії* та *комбінаторного аналізу* значного розвитку набула теорія скінченних геометрій; зокрема, триває вивчення властивостей скінченних проективних площин, тобто площин, що складаються зі скінченної кількості точок і прямих.

Основи П. г. закладено в працях Ж. *Дезарга*, Б. *Паскаля* і Ж. *Понселе*. Значний внесок у її розвиток зробили Е. *Картан*, А. *Келі*, Ф. *Клейн*, А. Ф. *Мебіус*, М. *Шаль*, К. О. *Андрєєв* та ін.

Літ.: Четверухін М. Ф. Вища геометрія. К., 1952; Глаголев Н. А. Проективная геометрия. М., 1963; Ефимов Н. В. Высшая геометрия. М., 1971; Картеси Ф. Введение в конечные геометрии. Пер. с англ. М., 1980.

М. П. Хоменко.

ПРОЄ́КТОР — те саме, що й *проекційний апарат*.

ПРОЕКТУВА́ННЯ — створення проекту — прототипу, прообразу передбачуваного або можливого об'єкта (стану). Розрізняють П. об'єктів будівництва (див. також *Експериментальне проектування*), технологічне, машинобудівне, соціальне, інженерно-психологічне, генетичне, П. трудових процесів, людино-машинних систем (див. *Система «людина — машина»*) тощо. П.— складний процес, в якому тісно пов'язані логічні методи, основані на досягненнях теорії *моделювання, математичної статистики, інформації теорії, імовірностей теорії, множин теорії, алгоритмів теорії*, та методи інтуїтивні, що грунтуються на кваліфікації і досвіді проектувальника з урахуванням вимог *наукової організації праці, інженерної психології й ергономіки*. Розробляються й експлуатуються *автоматизовані системи* П. на основі електронних обчислювальних машин. Автоматизація П.— один з напрямів комплексної автоматизації виробництва (див. *Комплексна механізація і автоматизація виробництва*). У заг. рисах П. полягає в аналізі проектної ситуації (збиранні й уточненні інформації), синтезі (пошуку) та оцінці рішень. Воно є багатоступінчастим (багатостадійним) процесом — з послідовною деталізацією проектних рішень. Первинний опис об'єкта П. (завдання на П.) є неповним (умовним, приблизним, несистематизованим), кінцевий опис об'єкта (результат П.), як правило, характеризується визначеністю, однозначністю, систематизованістю. Під час П. використовують елементи *типізації*, що дає змогу, напр., багато разів зводити споруди (будинки), виготовляти машини, створювати орг.-тех. системи на основі спец. розроблених проектів (див. також *Типовий проект*) з уніфікованими (див. *Уніфікація*) рішеннями, з урахуванням прогресивних тех. і екон. показників. При П. керуються загальносоюзними, республіканськими або відомчими нормами і правилами (напр., у буд-ві — *Будівельними нормами і правилами*), що встановлюють єдині кількісні та якісні показники. Крім того, П. регламентується спец. стандартами щодо системи документації — порядку її розроблення, оформлення й обернення (напр., Єдиною системою конструкторської документації — ЄСКД, Системою проектної документації для буд-ва — СПДБ, Єдиною системою технологічної підготовки виробн.— ЄСТПВ). В УРСР проектуванням займаються галузеві і спеціалізовані проектні інститути, напр. *Автотранспортний науково-дослідний і проектний інститут, Діпроцивільпромбуд, Машинобудівної і верстатоінструментальної промисловості український проектний і конструкторський інститут, Південдіпронафтопровід, Промислового будівництва проектний інститут, Титану всесоюзний науково-дослідний і проектний інститут, Укрводоканалпроект, Укрдіпрохарчопром*. Проектні роботи виконують також конструкторські бюро, ін. організації. У сучасних умовах П. є складовою частиною циклу: наука — проектування — виробництво — споживання.

Літ.: Гировский В. Ф., Разу М. Л., Алавердов Р. А. Экономика, организация и планирование проектных работ. М., 1972; Автоматизированное проектирование конструкций гражданских зданий. К., 1977; Джонс Дж. К. Инженерное и художественное конструирование. Пер. с англ. М., 1976.

О. В. Касилов.

ПРОЕКТУВА́ННЯ ПІДПРИЄ́МСТВ РІЧКОВО́ГО ТРА́НСПОРТУ УКРАЇ́НСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т, Укрдіпрорічтранс — установа Головного управління річкового флоту при Раді Міністрів УРСР. Організований 1956 на базі Київ. відділення Діпрорічтрансу (Москва), яке функціонувало з 1948. В ін-ті (1981)—12 відділів. Осн. напрями діяльності ін-ту: розроблення проектно-кошторисної документації для капітального буд-ва об'єктів річкового транспорту в межах України, Білорусії, Молдавії і прибалтійських республік — річкових портів, вокзалів, пром. підприємств, міських набережних, причалів та ін. гідротех. споруд; проектування засобів механізації портових робіт.

В. О. Галков.

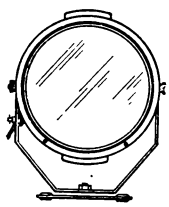

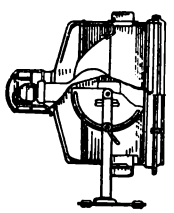

Прожектор заливального світла.

ПРОЕКТУВА́ННЯ СТАЛЕ́ВИХ КОНСТРУ́КЦІЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т, Укрпроектстальконструкція — установа Держбуду СРСР. Засн. 1944 в Києві як проектне бюро (сучас. назва з 1960). Входить до складу науково-виробничого об'єднання «СоюзметалобудНДІпроект». В інституті (1981)— 15 підрозділів, 4 з них —у Ворошиловграді, Жданові, Полтаві й Харкові. Осн. напрями діяльності ін-ту: проектування сталевих конструкцій і конструкцій з легких сплавів, використовуваних при спорудженні пром. підприємств, громад. будинків, аеровокзалів, висотних об'єктів радіо- і телезв'язку, мостів тощо; проектування заводів, що виготовляють металеві конструкції та нестандартизоване устаткування; натурні обстежування і реконструкція металевих каркасів будинків і споруд.
І. А. Нечаєв.

ПРОЕКЦІ́ЙНИЙ АПАРА́Т, проектор — оптико-механічний апарат (прилад), яким проеціюють на екран зображення плоских оригіналів: кресленików, малюнків, фотокопій тощо. Розрізняють П. а. стаціонарні та пересувні. Апаратами такого типу проеціюють зображення оригіналів прозорих (*діаскопи*), непрозорих (епіскопи), а також прозорих і непрозорих (*епідіаскопи*). Оптична частина П. а. складається з освітлювальної системи, що включає *джерело світла* і *конденсор*, та проекційного *об'єктива*. Мех. частина П. а. забезпечує належне розміщення оригіналу відносно оптичної частини, зміну його і потрібну тривалість проеціювання. П. а. застосовують у кінематографії, креслярській справі, під час лекцій, доповідей тощо. Див. також *Кінопроекційний апарат*.

ПРОЕКЦІ́ЙНИЙ ДРУК, оптичний друк — спосіб друку, що полягає в одержанні позитивного фотографічного зображення за допомогою проекційних оптичних засобів. В аматорській (при друкуванні *позитивів*) і наук. фотографії (при виготовленні фотограф. відбитків) для П. д. використовують *фотозбільшувачі*. Щоб одержати фільмокопії або перевести зняті кінофільми з одного формату на інший, застосовують оптичні *кінокопіювальні апарати*. П. д. дає змогу виготовити зменшене, збільшене або однакове за розмірами з *негативом* позитивне зображення. Ним можна також виправити перспективні викривлення, що виникли під час знімань, збільшити або зменшити оптичну густину чи *контраст* зображень, вибрати будь-який фрагмент зображення з кадра тощо.

ПРОЕКЦІ́ЙНИХ СУМІ́ЩЕНЬ МЕ́ТОД — метод *комбінованого кінознімання*, за яким в одному кадрі суміщують раніше зняті зображення або зображення фону з акторською сценою. Використовуючи П. с. м., на кіноплівку знімають зображення, утворене кінопроекторами на екрані — просвітному чи відбивному (див. *Ripпроекції метод*, *Фронтпроекції метод*), або акторську сцену на фоні такого зображення. Знімання здійснюють з стандартною (24 кадр/с) частотою або покадрово. Вдаються також до проекційного суміщення за методом *проекційного друку* — безпосередньо з кіноплівок у кадрових вікнах кінопроекторів. Щоб запобігти повторному експонуванню деяких ділянок кадру, використовують різні маски і контрмаски. Методом проекційних суміщень знімають «натурні» епізоди в лабораторних умовах або *павільйоні кінознімальному* (напр., відтворюють на екрані «рухомий» фон за вікнами автомобілів), створюють монтажні переходи між кадрами, вдруковують рухомий фон у заголовні написи при виготовленні титрів тощо.
І. М. Пономарьов.

ПРОЕ́КЦІЯ (від лат. projectio — кидання вперед, викидання) — одне з основних геометричних понять. П.— результат відображення плоских або просторових фігур на площину (чи іншу поверхню) або пряму, при якому обирають довільну точку S (центр проеціювання) і площину Π' (площину проекцій), яка не проходить через S. П. точки A (прообразу) є точка A' (образ) перетину SA з Π'. Проекцією фігури є сукупність П. всіх її точок (мал.). Така П. наз. центральною, або конічною; вона лежить в основі *перспективи*. При розв'язуванні деяких задач розглядають П. на пряму лінію. Коли пряма SA паралельна площині або прямій П., то в *евклідовому просторі* точка A не матиме образу (див. *Нескінченно віддалені елементи*); в проективному просторі (див. *Проективна геометрія*) кожна точка має образ.

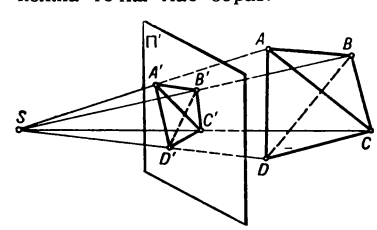

Центральна проекція фігури $ABCD$.

Якщо всі проеціюючі промені паралельні заданому напряму (центр проеціювання є нескінченно віддаленою точкою), одержуємо паралельну, або циліндричну, П. Крім центр. П., в *нарисній геометрії* та кресленні широко використовують частинний вид паралельної П., коли проеціюючі промені перпендикулярні до площини П. Така П. наз. прямокутною, або ортогональною. На паралельному, косокутному чи прямокутному проеціюванні базуються аксонометричні П. (див. *Аксонометрія*), а на прямокутному — П. з числовими відмітками. Спец. види проеціювання на сферичну, циліндричну та ін. поверхні застосовують в астрономії, географії, картографії та ін. науках.
В. Є. Михайленко.

ПРОЕ́КЦІЯ в психології — сприймання власних психічних процесів як властивостей зовн. об'єкта внаслідок несвідомого перенесення на нього своїх власних внутр. імпульсів і почуттів. П. спостерігається в процесі розвитку психіки в ранньому дитячому віці, коли відсутня чітка диференціація між суб'єктивним «я» і зовн. світом. Явище П. лежить в основі архаїчних антропоморфних уявлень про навколишній світ, які є характерними для ранніх стадій розвитку людської свідомості. Деякі психічні захворювання (*параної, фобії*) пов'язані з патологічними формами П., коли різко порушується сприймання навколишнього світу при наявності ілюзії контролю над власною поведінкою. Явище П. використовують у діагностичних цілях за допомогою проективних *тестів* (тест Роршаха, Мерея та ін.) для виявлення прихованих суб'єктивних мотивацій діяльності.
С. П. Бочарова.

ПРОЖЕ́КТОР (англ. projector, від лат. projectus — кинутий уперед) — прилад зі штучним джерелом світла й оптичною системою (сукупністю дзеркал або лінз), яка створює концентрований потік потужних світлових променів; різновид *освітлювальних приладів* і *світлових приладів*. Джерелами світла, розміщуваними у фокусі оптичної системи П., є спец. або звичайні *лампи розжарення*, газорозрядні лампи — дугові вугільні та ін. (див. *Джерела світла*). В деяких П. світловий промінь може бути рухомим. Розрізняють П. (мал.) заливального світла (з розсіяними променями), далекої дії і сигнальні (з паралельними променями). За допомогою П. заливального світла освітлюють відкриті території (напр., аеродроми), кінознімальні майданчики, фасади будинків тощо. П. далекої дії, що набули поширення у військ. справі, призначені для освітлення віддалених об'єктів. Сигнальними П. передають інформацію (світловими проблисками) або позначають місце їхнього розміщення (напр., на світлових маяках). У засобах електронної техніки (напр., кінескопах) використовують електронні П., що формують електронний промінь.
В. В. Платонов.

ПРОЖИТКО́ВИЙ МІ́НІМУМ — соціально-екон. категорія, що характеризує мінімум життєвих засобів, необхідних для підтримання життєдіяльності трудящого і відновлення його робочої сили. Див. *Життєвий рівень*.

ПРО́ЗА [лат. prosa (oratio) — незв'язана, вільна мова] — загальна назва невіршованих, на відміну від *поезії*, творів художньої літератури, написаних за нормами звичайної розмовної мови. Найраніші зразки П., зокрема грецької («Дафніс і Хлоя» Лонга) та перської («Тисяча і одна ніч»), створені ритмізованою мовою. П. в сучас. розумінні бере початок з епохи Відродження (твори Дж. Боккаччо, Ф. Рабле, М. Сервантеса). Хоч П. загалом невластива ритмічна організація тексту, проте і в прозовій розповіді є своєрідний мовностильовий ритм. Іноді прозаїки вдаються до особливо виразної організації ритму в окремих сценах і картинах, у ліричних відступах (напр., «Чудовий Дніпро у тиху погоду...» з «Вечорів на хуторі

біля Диканьки» М. Гоголя, ритмізовані описи у творах М. Коцюбинського, Ю. Яновського, О. Довженка та ін.). Як окремий різновид прозових творів вирізняється *вірш прозою*, ритміка якого наближається до віршового, поетичного ритму («Вірші прозою» І. Тургенєва, «Пісня про Буревісника» М. Горького). Переносно слово «проза» вживається на означення чогось буденного, звичайного, на відміну від поезії як піднесеного, прекрасного. *В. П. Лета.*

ПРОЗЕ́КТОР (від лат. prosecо — розтинаю) — лікар патологоанатомічного відділення (прозектури) при лікувальному закладі. Інша назва — лікар-патологоанатом.

ПРОЗЕНХІ́МА (грец. προσέγχυμα, букв.— наповнене поверх чогось; тут — тканина) — загальна назва рослинних тканин, які, на відміну від *паренхіми*, складаються з дуже видовжених, звичайно загострених на кінцях клітин (т. з. прозенхімні клітини), різних за походженням і функціями. До П. належить більшість механічних тканин (волокна *лубу* і *деревини* тощо), а також деякі твірні тканини (*прокамбій, камбій*).

ПРОЗЕРИ́Н — синтетичний лікарський препарат, що має здатність блокувати активність ферменту *холінестерази*. Застосовується в таблетках і розчині (для *ін'єкцій*) при міастенії, глаукомі, атонії кишечника і сечового міхура, після перенесеного поліомієліту, енцефаліту тощо.

ПРОЗЕРПІ́НА (Proserpina) — у рим. міфології богиня підземного світу й царства померлих, дочка *Церери*, дружина *Плутона*. У грец. міфології відповідає *Персефоні*.

ПРО́ЗОРОВ Григорій Михайлович [1803, Чернігівщина — 8 (20).I 1885] — вітчизняний лікар, акад. петерб. Медико-хірургіч. академії (1863). Навчався у Черніг. семінарії; 1825 закінчив петерб. Медико-хірургіч. академію лікарем по ветеринарній та медичній частині. За дисертацію про прорізання зубів у дітей визнаний доктором медицини і хірургії (1836). В 1836—63 — професор ветеринарії цієї ж академії, де першим став читати курс про *зоонози*. Праці присвячені зоонозам, лікуванню скарлатини, сифілісу, сказу, історії петерб. Медико-хірургічної академії. Заповідав Військ.-мед. академії іменну стипендію для студентів з Чернігівщини.

М. О. Оборін.

ПРОКА́ЗА, лепра — хронічне інфекційне захворювання людини. Збудник П.— мікобактерія, відкрита норвез. лікарем Г. Гансеном (1871). П. була відома ще за глибокої давнини. Тепер у багатьох країнах світу П. майже цілком ліквідовано. Зараження відбувається від хворої людини. В організм здорової людини збудник П. потрапляє через дихальні шляхи або ушкоджену шкіру. *Інкубаційний період* триває в середньому 4—6 років, іноді до 10 років і більше. За характером клінічних проявів розрізняють 3 типи П. Туберкулоїдна П.— характеризується утворенням на шкірі червонувато-бурих плям, в зоні яких порушується чутливість, зникають сальні та потові залози, волосяні мішечки, шкіра стає атрофічною, з'являються вузли — лепроми розміром з лісовий горіх. Лепроматозна П. (найтяжча і найзаразніша форма) — утворюються на шкірі кінцівок та обличчя розпливчасті червоно-бурі плями, інфільтрати, лепроми; випадають брови, вії, розсмоктуються кістки. Лепроми вкриваються виразками, погано загоюються. Внаслідок ураження нервів втрачається чутливість, атрофуються м'язи, що призводить до деформації кінцівок. Можливе ураження внутріш. органів. Недиференційована П.— уражаються шкіра та периферичні нерви. Лікування хворих на П. проводять у *лепрозоріях*; особи, які були в контакті з хворими на П., підлягають періодичним оглядам.

ПРОКА́МБІЙ (від лат. pro — перед, раніше і *камбій*) — бічна твірна тканина (*меристема*) у рослин, з якої диференціюються первинні *провідні тканини рослин*. Формується П. у вигляді меристематичних тяжів у *конусі наростання* пагона або у вигляді суцільного циліндра (чи кільця) в конусі наростання кореня. Клітини П. видовжені (прозенхімні; див. *Прозенхіма*), з густою протоплазмою. Із зовн. клітин П. формуються елементи *лубу*, а з внутрішніх — елементи *деревини*. У однодольних П. диференціюється у т. з. замкнуті провідні пучки, нездатні до дальшого потовщення. У голонасінних і дводольних П. перетворюється на камбій.

ПРОКАРІО́ТИ (від грец. πρό — перед, раніше і κάρυον — ядро), доядерні — організми, які не мають типового сформованого клітинного ядра і хромосомного апарату. Матеріальним субстратом, пов'язаним з *генетичною інформацією*, у П. є молекули дезоксирибонуклеїнової кислоти (ДНК), включені безпосередньо в *цитоплазму*. Місце включення ДНК в цитоплазму наз. нуклеоїдом. До П. відносять бактерії, синьо-зелені водорості, іноді віруси. П. протиставляють *еукаріотам*.

ПРОКА́Т, побутового прокату договір — угода, за якою наймодавець (держ., кооперативна, громадська організація) надає наймачеві (тільки громадянину) в тимчасове *користування* за плату предмети домашнього вжитку, муз. інструменти, спорт. інвентар, теле- та радіоапаратуру тощо. П. є різновидом *майнового найму договору*. В УРСР регламентується ст. 273—276 ЦивК УРСР. Докладніше П. визначається типовими договорами, які видають Ради Міністрів союзних республік. В УРСР, зокрема, діють типові правила П., прийняті 9.X 1963 (з наступними змінами й доповненнями від 15.VII 1965). П. *майна* оформляється письмовим документом — зобов'язанням-квитанцією. Відступи від умов типових договорів П., які обмежують права користувачів, вважаються недійсними. Плата за П. стягується відповідно до встановлених тарифів, які затверджуються виконкомами обл. або міських Рад нар. депутатів. Після закінчення строку договору користувач зобов'язаний повернути майно справним, а в разі його пошкодження — відшкодувати прокатному пункту вартість ремонту або сплатити збитки. В договорі П. передбачено штрафні санкції за несвоєчасне повернення майна.

І. Ю. Красько.

ПРОКА́Т у металургії — металеві вироби, що виготовляють гарячою або холодною *прокаткою*; продукція *прокатного виробництва*. Розрізняють П. листовий (листи, стрічки, широкі штаби) і сортовий (напр., рейки, таврові і двотаврові балки, *швелери*, труби, колеса, шестерні). Спеціальними видами П. є гнуті вироби, вироби зі змінним поперечним перерізом тощо.

ПРОКА́ТКА металів — обробка металевих заготовок, що полягає в обтискуванні їх (зі зменшенням поперечного перерізу, наданням заданої форми) на *прокатних станах*; різновид *обробки металів тиском*. Розрізняють *гарячу прокатку, теплу прокатку* і *холодну прокатку*. П. (мал.) буває поздовжньою (найпоширеніша), поперечною і поперечно-гвинтовою (косою). В процесі поздовжньої П. заготовка деформується в напрямі своєї поздовжньої осі. В такий спосіб виготовляють сортовий і листовий *прокат*, розкочують заготовки у готові труби. При поперечній П. заготовка деформується в напрямі своєї поперечної осі. Такою П. одержують шестерні, кільця, вироби з періодичним профілем тощо. В разі поперечно-гвинтової П. заготовка обертається у бік, протилежний обертанню валків, і внаслідок їх нахилу одночасно рухається поступально вперед, набуваючи обертально-поступального (гвинтового) руху. Цей спосіб застосовують для виробн. труб, куль та ін. тіл обертання. Порівняно з ін. видами обробки металів тиском (*куванням, волоченням* тощо) П. продуктивніша. До того ж прокатний метал відзначається (внаслідок значної пластичної деформації) кращою внутр. структурою і високими мех. властивостями.

Літ.: Целиков А. И., Грешков А. И. Теория прокатки. М., 1970; Тетерин П. К. Теория поперечно-винтовой прокатки. М., 1971; Тетерин П. К. Теория периодической прокатки. М., 1978.

В. Д. Чехранов, Ю. С. Чорнобривенко.

ПРОКА́ТНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — одержання *прокату* з сталі і кольорових металів на *прокатних станах*; галузь металургії. У невеликих пром. масштабах (при обробці заліза) почалося з 18 ст., зокрема на Уралі. У 19 ст. осн. центрами П. в. були Німеччина і США. В СРСР П. в. набуло особливого розвитку з 30-х рр. (Макіївський і Дніпродзержинський металург. з-ди). Є дві технологічні схеми виробництва сталево-

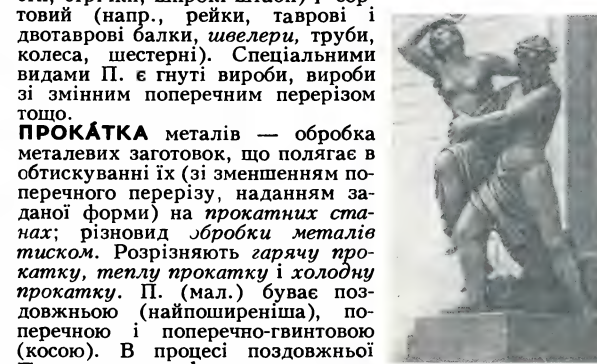

Викрадення **Прозерпіни.** Скульптура В. І.Демута-Малиновського. 1808—11. Пудостський камінь. Гірничий інститут у Ленінграді.

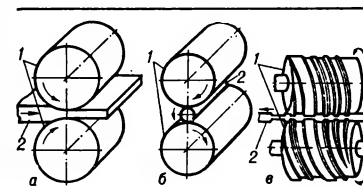

Схеми **прокатки:** *а* — поздовжня; *б* — поперечна; *в* — поперечно-гвинтова (коса); *1* — прокатний валок; *2* — заготовка.

Б. М. Прокопович.

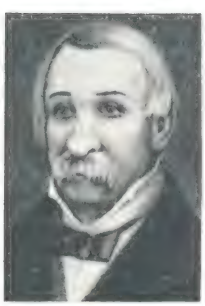

П. І. Прокопович.

Феофан Прокопович.

М. О. Прокопчак.

го прокату. За першою готові вироби одержують із *зливків*, що утворилися у *виливницях*; за другою — з безперервнолитих *блюмів, слябів* або заготовок. В обох схемах розрізняють, як правило, дві стадії: на першій одержують напівпродукт (блюми, сляби, заготовки), охолоджують і зачищають його, на другій здійснюють повторний нагрів напівпродукту і з нього виготовляють вироби на сортових або ін. прокатних станах. Двостадійний спосіб дає змогу виготовляти вироби із зливків масою до 40 т і з безперервнолитого напівпродукту масою до 70 т, усувати дефекти з поверхні блюмів, слябів або заготовок. Рідше застосовують одностадійний спосіб. За першою схемою П. в. використовують т. з. пряму прокатку, що полягає в нагріві і прокатуванні зливків у напівпродукт, переміщенні його в гарячому стані на сортові та листові стани і в одержанні на них (без додаткового нагріву) готових виробів. За другою схемою П. в. в разі одностадійного способу безперервним розливанням виготовляють напівпродукт і одержують з нього (без проміжного охолодження) готові вироби на прокатних станах. Одностадійний спосіб за обома схемами П. в. дає змогу повніше використовувати первісне тепло литого і нагрітого металу, а за другою схемою — ще й значно зменшувати втрати металу. Для виробництва прокату і кольорових металів (алюмінію і його сплавів, міді та ін.) використовують плоскі зливки, що їх обтискують на дротових і листових станах. Розроблений також спосіб (як для сталі, так і для кольорових металів), що грунтується на суміщенні процесів безперервного розливання металу і прокатки в одному нерозривному потоці. За таким способом безконечний (нерозрізаний) зливок з кристалізатора установки надходить у валки листового, сортового або ін. прокатного стану. Важливою галуззю П. в. є гаряча прокатка труб на *трубопрокатних агрегатах*. Розвиток П. в. пов'язаний з розширенням сортаменту прокату, підвищенням якості продукції, інтенсифікацією й автоматизацією технологічних процесів, розробкою нових технологій і устаткування. В СРСР підприємствами з розвинутим П. в. є Магнітогорський, Нижньотагільський і Кузнецький металург. комбінати, зокрема в УРСР — *Криворізький металургійний завод*, «*Запоріжсталь*», *Жданівський металургійний завод* імені Ілліча, *ждановський металургійний завод* «*Азовсталь*», *Дніпровський металургійний завод* та ін.

Літ.: Специальные прокатные станы. М., 1971.

В. А. Токарєв, В. Д. Чехранов.

ПРОКА́ТНИЙ СТАН — агрегат (система машин і пристроїв) для обробки тиском (*прокатки*) металевих зливків. До осн. робочої частини П. с. належать обертові *валки прокатні*, між якими метал деформується (прокатується). В П. с. є також пристрої, якими транспортують прокатувані зливки (штаби) від нагрівальних пристроїв до валків, від однієї пари валків до іншої (див. *Рольганг*), змінюють положення їх (див. *Кантувач, Маніпулятор*), охолоджують, випрямляють (див. *Правильна машина*), розрізують (див. *Ножиці*), упаковують в пакети чи змотують у бунти або рулони, маркірують прокатану продукцію. За призначенням розрізняють: *заготовочні стани* і *обтискні стани, сортові стани, листові стани*, стани трубопрокатні (див. *Трубопрокатний агрегат*) та спеціальні (деталє-, колесо- і кулепрокатні, для виробів з профілем змінного перерізу тощо). Є П. с.: з валками, розміщеними в робочих *клітях* горизонтально (найпоширеніші), з вертикальними і косорозміщеними валками; двовалкові (стан-дуо), три-(стан-тріо), чотири- (стан-кварто) і багатовалкові. Вони бувають: з однією, двома, трьома, чотирма і багатьма клітями; лінійні (кліті розміщені в одну або кілька ліній), безперервні (кліті встановлені одна за одною) та напівбезперервні; з постійним і зворотним (реверсивні П. с.) обертанням валків. П. с. для виробн. сортового *прокату* характеризується діаметром валків, для виготовлення листового прокату — довжиною бочки валків, для виробництва труб — їхнім зовн. діаметром. Продуктивність безперервного заготовочного П. с. становить бл. 4—6 млн. т заготовок на рік, автом. трубопрокатного — 50—70 т безшовних труб за годину.

В. Д. Чехранов, Ю. С. Чорнобривенко.

ПРОКА́ТНІ ВАЛКИ́ — див. *Валки прокатні*.

ПРОКО́НСУЛ (лат. proconsul, від pro — замість і consul — *консул*) — у Стародавньому Римі держ. посада. П. спочатку виконували військові доручення поза межами Риму, пізніше управляли *провінціями*. Мали повноваження звичайно на рік.

ПРО́КОП ВЕЛИ́КИЙ (Прокоп Голий; Prokop Veliký; бл. 1380—30.V 1434, біля Ліпан, поблизу Праги) — діяч *гуситського революційного руху*. З 1426 — політичний і військовий керівник *таборитів*. Багато зробив для об'єднання їх з *чашниками*, яке було необхідне для організації боротьби проти феод.-католицької реакції. Очолював гуситське військо в битві з армією ім. імператора біля Усті-над-Лабою (1426) і *хрестоносцями* біля Тахова (1427) та Домажліце (1431). Організатор походів гуситів в Австрію, Саксонію, Баварію, Угорщину. В 1433 очолені П. В. таборити подали допомогу Польщі в боротьбі проти *Тевтонського ордену*. Загинув у бою.

ПРОКО́П'ЄВСЬК — місто обласного підпорядкування Кемер. обл. РРФСР. Залізнична станція. 267 тис. ж. (1981). Поділяється на 3 міські р-ни. Один із центрів видобування вугілля в Кузбасі (16 вуг. шахт та розріз). У П.— з-ди: «Електромашина», шахтної автоматики, підшипниковий, мех., продовольчого машинобудування, фарфоровий, гумових виробів; швейна ф-ка. Розвивається харч. (м'ясокомбінат, мол., пивоварний, дріжджовий з-ди, кондитерська і тютюнова ф-ки) та буд. матеріалів пром-сть. Н.-д. вугільний ін-т, вечірній ф-т Сибірського металург. ін-ту, 5 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, краєзнавчий музей. П. утворений 1931.

ПРОКО́ПІЙ (рр. н. і см. невід.) — укр. гравер 40—70-х рр. 17 ст. Ілюстрував алегоричними гравюрами *Апокаліпсис* (1646—62). Створив гравюри до перших видань «*Києво-Печерського патерика*» (1661 і 1678).

Прокопій. Ілюстрація до Апокаліпсиса. Гравюра. 1654. Київ.

ПРОКО́ПІЙ Данило (рр. н. і см. невід.) — укр. будівничий 18 ст. У 1739 збудував у м. Турці (тепер Львів. обл.) церкву Миколи (тридільна, з квадратним верхом над бабинцем і восьмигранними верхами над вівтарем і навою; іконостас у стилі *барокко*).

ПРОКО́ПІЙ КЕСАРІ́ЙСЬКИЙ (Προκόπιος ὁ Καισαρεύς; між 490 і 507, Кесарія Палестинська — після 562) — візант. історик. Брав участь у походах проти персів, *вандалів* та *остготів*. У своїх працях «Війни» (8 кн., 553), «Про будови» (553—555) висвітлив історію Візант. імперії 6 ст. У «Війнах» дав цінні відомості про сх. і пд. слов'ян (їхні сусп. устрій, г-во, побут, організацію війська тощо) і народи Кавказу.

ПРОКОПО́ВИЧ Борис Миронович (13.VII 1929, с. Кутров, тепер Горохівського району Волин. обл.— 19.II 1980, Полтава) — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1964. Після закінчення 1953 Харків. держ. театр. інституту працював режисером (з 1965 — гол. режисером) Полтав. укр. муз.-драматичного театру ім. М. В. Гоголя. Вистави: «Наталка Полтавка» І. Котляревського (муз. М. Лисенка), «Вій» М. Кропивницького (за М. Гоголем), «Платон Кречет» О. Корнійчука, «Нескорена полтавчанка» П. Лубенського, «Живий труп» Л. Толстого, «Комуніст» Є. Габриловича, «Анджело — тиран Падуанський» В. Гюго, та ін.

ПРОКОПО́ВИЧ Ігор Євгенович [н. 24.XI (7.XII) 1912, Харків] — укр. рад. вчений у галузі будівництва, доктор тех. наук (з 1960), професор (з 1962), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1944. Після закінчення (1937) Одес. ін-ту інженерів цивільного і комунального буд-ва (тепер Одес. інженерно-буд. ін-т) працював на буд. підприємствах Одеси. З 1939 — в Одес. інженерно-буд. ін-ті (з 1951 — зав. кафедрою буд. механіки). Осн. праці — з теорії

тривалого деформування й опору матеріалів і конструкцій. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПРОКОПО́ВИЧ Петро Іванович [29.VI (10.VII) 1775, с. Митченки, тепер Бахмацького р-ну Черніг. обл.— 22.III (3.IV) 1850, с. Пальчики того ж р-ну і області] — укр. бджоляр-експериментатор. Закінчив Київ. академію, після чого пішов (1794) на військ. службу. В 1798 вийшов у відставку в чині поручика, повернувся в с. Митченки і зайнявся *бджільництвом*. У 1814 П. винайшов рамковий (втулковий) *вулик*. Першим у світі одержав чистий стільниковий мед без розплоду і попереднього знищення бджіл. У своєму вулику магазин від гнізда П. відділяв дощаною перегородкою з пропилами для проходу робочих бджіл, яка є прототипом сучасної роздільної гратки. П. створив і очолював (1828—50) першу в Росії школу бджільництва. В 1843 цю школу в с. Пальчики відвідав Т. Г. Шевченко. Ім'я П. в 1975 присвоєно Укр. дослідній станції бджільництва (м. Гадяч Полтав. обл.).

ПРОКОПО́ВИЧ Феофан (Єлеазар) [8 (18).VI 1681, Київ — 8 (19).IX 1736, Петербург] — церковний і громадський діяч, укр. і рос. письменник, учений. Закінчив Києво-Могилянську колегію (1698). Прийнявши уніатство, продовжував навчання в польс. школах та в Римському колегіумі. Бл. 1704 повернувся до Києва, постригся в ченці і став професором риторики й піітики в *Київській академії*, з 1710 був її ректором. В 1716 за викликом Петра I виїхав до Петербурга і фактично став на чолі рос. православної церкви. З 1720 був архієпископом Новгородським, з 1721 — віце-президентом Синоду. У своїх філос. трактатах і проповідях рос. мовою («Духовний регламент», «Правда волі монаршої», «Слово про власть і честь царську» та ін.) виступав пристрасним публіцистом, пропагандистом петровських реформ, гнівно картав ворогів цих реформ, передусім опозиційне духівництво. Брав участь у створенні Академії наук. Організував т. з. учену дружину, до якої входили поборники петровських нововведень (В. Татищев, А. Кантемір та ін.). П. був глибоко освіченою людиною свого часу, в його бібліотеці налічувалось бл. 30 тис. книг різними мовами. В літ. діяльності виявив себе як видатний публіцист, драматург, поет, теоретик літератури, реформатор рос. і укр. книжного вірша. У віршованій трагедокомедії «Володимир» (1705), поставленій студентами Київ. академії, розробив істор. сюжет — запровадження християнства на Русі. В образі кн. Володимира прославляв Петра I, а в сатирич. образах жерців, які відстоюють поганство, висміював захисників старовини. Серед поетичних творів П. відзначається «Епінікіон» (1709) — патріотична ода на честь Полтавської битви, елегія з алегоричним змістом «Плаче пастушок у тривалу негоду», вірш «Каяття запорожця», де показано муки сумління козака, який пристав до зрадника гетьмана Мазепи. П.— автор ряду юрид., педагогічних, літ.-теор. праць (передмова до «Морського статуту», «Перше учення отрокам», курс поетики лат. мовою «De arte poetica» та ін.). Переклав кілька книг і прокоментував їх; брав участь у складанні істор. монографії про діяльність Петра I.

Тв.: Сочинения. М.—Л., 1961; Філософські твори, т. 1—3. К., 1979—81. *Літ.:* Соколов А. Н. О поэтике Феофана Прокоповича. В кн.: Проблемы современной филологии. М., 1965; Ничик В. М. Феофан Прокопович. М., 1977. *Б. А. Деркач.*

ПРОКОПЧА́К Марія Онуфріївна (н. 7.VIII 1914, Слава, провінція Альберта, Канада) — діячка укр. прогресивних організацій у Канаді. Член Компартії Канади з 1935. Дружина П. Д. *Прокопчака*. Брала участь у роботі *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім*. З 1960 П.— помічник крайового секретаря по роботі серед жінок, останні роки — заст. голови Крайового виконавчого к-ту *Товариства об'єднаних українських канадців*. Входить до складу к-ту по керівництву жіночим рухом при ЦК Компартії Канади. П. не раз відвідувала Рад. Союз, зокрема 1962 була учасницею Всесвітнього конгресу за заг. роззброєння і мир у Москві.

ПРОКОПЧА́К Петро Данилович (12.XI 1903, с. Вапенне, тепер ПНР — 31.X 1981, Торонто) — діяч укр. прогресивних організацій у Канаді, журналіст. У 1926 емігрував до Канади. Працював шахтарем. З 1933 — редактор журн. «*Робітниця*», з 1935 — газ. «*Українські робітничі вісті*», згодом — «*Народної газети*». Був активним діячем *Товариства допомоги визвольному рухові на Західній Україні*. В 1940—42 перебував в ув'язненні. З 1961 — секретар *Товариства об'єднаних українських канадців* (ТОУК), член Ради директорів *Робітничого запомогового товариства*. В 1972—78 — голова крайового виконавчого комітету ТОУК, з 1978 — його почесний президент.

ПРОКОПЮ́К Микола Архипович [25.V (7.VI) 1902, с. Самчики, тепер Старокостянтинівського р-ну Хмельн. обл.— 11.VI 1975, Москва] — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1944. В 1920—37 служив у військах НКВС. Учасник нац.-революц. війни ісп. народу (1937—39). В 1941 командував батальйоном військ НКВС, а також виконував завдання штабу Пд.-Зх. фронту по підготовці партизан. груп. З серпня 1942 — командир групи «Мисливці» особливого призначення. Згодом ця група виросла в партизан. загін, потім — у з'єднання. Партизани на чолі з П. активно діяли в Житомир. обл., в районі Києва, Луцька, Ковеля, Бреста, в Сх. Карпатах, а також на тер. Польщі, Чехословаччини. З 1950 — в запасі. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПРОКО́ФЬЄВ Іван Прокопович [24.I (4.II) 1758, Петербург — 10(22). II 1828, там же] — рос. скульптор, представник *класицизму*. В 1764—79 навчався в петерб. АМ у Ф. Гордєєва, акад. з 1785. В 1779—84 — пенсіонер АМ у Парижі. Твори: «Актеон, якого переслідують собаки» (1784), рельєфи на будинку петерб. АМ (1785—86), в палаці у Павловську (1785—87), декор. статуї й групи для фонтанів Петергофа («Тритони», 1800), рельєф «Поклоніння мідному змію» на аттіку Казанського собору в Ленінграді (1805—06); портрети. Відомий як рисувальник. В 1784—1828 викладав у петерб. АМ (з 1800 — професор).

Літ.: Ромм А. Иван Прокофьевич Прокофьев. М.—Л., 1948.

ПРОКО́ФЬЄВ Олександр Андрійович [19.XI (2.XII) 1900, с. Кобона, тепер Волховського р-ну Ленінгр. обл.— 18.IX 1971, Ленінград] — російський радянський поет, Герой Соціалістичної Праці (1970), заслужений діяч культури Білорус. РСР (з 1968). Член КПРС з 1919. Друкуватися почав 1927. Перші збірки віршів — «Полудень», «Вулиця Червоних зір», «Перемога» (всі — 1931) — про громадян. війну, ламання старих традицій сільського укладу. Збірки ліричних віршів «Дорога через міст» (1933), «На захист закоханих» (1939) та ін. У роки Великої Вітчизн. війни працював в армійській пресі, писав патріотичні твори. Поема «Росія» (1944; Держ. премія СРСР, 1946) — про красу рос. природи і патріотизм рад. народу. У зб. «Запрошення до подорожі» (1960; Ленінська премія, 1961) створив образ рідної країни. Автор збірок поезій «Заріччя» (1955), «Яблуня над морем» (1958), «Вірші з дороги» (1963), «Під сонцем і під зливами» (1964) та ін. Писав для дітей. Україні присвятив ряд поезій («Цвіти, Україно моя», «Великому Кобзарю», «Андрієві Малишку», «А вже звідки на Ладозі українська мова?» та ін.). Перекладач творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського, А. Малишка. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. Л., 1978—80; Укр. перекл.— Вибрана лірика. К., 1960. *І. Т. Крук.*

ПРОКО́ФЬЄВ Сергій Андрійович [25.XI (7.XII) 1874, м. Моршанськ, тепер Тамб. обл.— 14.I 1944, Київ] — укр. рад. вчений у галузі будівництва. Закінчив (1899) Петерб. ін-т інженерів шляхів. Збудував (1899) на Кавказі один з перших у Росії залізобетонних мостів. З 1908 викладав у Київ. політех. ін-ті (з 1922 — професор), де перший у Росії почав читати (1905) курс залізобетону. Автор праць, що стосуються технології, властивостей і застосування залізобетону, а також розрахунку аркових конструкцій.

Тв.: Теория расчета сплошных упругих арок и применение ее к расчету арок параболических. К., 1912.

ПРОКО́ФЬЄВ Сергій Сергійович [11 (23).IV 1891, с. Сонцівка, тепер с. Красне Красноармійського р-ну Донец. обл. — 5.III 1953, Москва] — рос. рад. композитор, піаніст і диригент, нар. арт. РРФСР (з 1947). Музики навчався з 5 років, 1902 і 1903 — під керівництвом

М. А. Прокопюк.

О. А. Прокоф'єв.

С. С. Прокоф'єв.

І. П. Прокоф'єв. Актеон, якого переслідують собаки. Бронза. 1784. ДРМ у Ленінграді.

Р. *Глієра*. Закінчив Петерб. консерваторію (1909, по класу композиції — у А. *Лядова*, М. *Римського-Корсакова*, Я. *Вітола*; 1914, по класах: диригування — у М. Черепніна і фортепіано—у А. Єсипової). В 1908—18 виступав як піаніст і диригент з виконанням власних творів. В 1918—32 жив у США і Франції. В 1927 і 1929 приїздив з концертами до СРСР (Москва, Ленінград, Київ, Харків, Одеса). У 1932 повернувся на Батьківщину. Деякий час викладав у Школі вищої майстерності при Моск. консерваторії. Творчість композитора — епоха в світовій музиці 20 ст. П. був новатором, збагатив мелодичну сферу, гармонічне мислення, звуковий колорит, виробив свій власний, «прокоф'євський» ритм. Музика П. охоплює майже всі жанри — від фортепіанної мініатюри до масштабних оперних і симф. полотен, її тематика широка і різноманітна. П. був членом і почесним членом кількох зарубіжних мистецьких та муз. академій. Твори: 8 опер — «Маддалена» (1913), «Гравець» (1915—16), «Любов до трьох апельсинів» (1919), «Вогненний ангел» (1919—27), «Заручини в монастирі» («Дуенья»,1940). «Семен Котко» (1940), «Війна і мир» (1941—52), «Повість про справжню людину» (1947—1948); 7 балетів — «Казка про блазня, що сімох блазнів переміг» (1915—20), «Сталевий скік» (1925), «Блудний син» (1928), «На Дніпрі» (1930), «Ромео і Джульєтта» (1935—36), «Попелюшка» (1946), «Оповідь про кам'яну квітку» (1948—50); ораторія «На варті миру» (1950); 6 кантат, у т. ч. «Олександр Невський», «Заздоровниця» (обидві — 1939); вокально-симф. сюїти «Пісні наших днів» (1937), «Зимове вогнище» (1949); 7 симфоній (1917—52), симфоньєта (1909—29); симф. казка «Петя і Вовк» (1936, з читцем); симф. сюїти, в т. ч. «Скіфська сюїта» (1914—15); увертюри (зокрема «Російська увертюра», 1936); концерти (з оркестром) — 5 для фортепіано (1912—32), 2 для скрипки (1921, 1935), 2 для віолончелі (1938, 1952); 5 маршів для духового оркестру; інструм. ансамблі, в т. ч. 2 струнних квартети, 14 сонат для інструментів; інструм. п'єси, в т. ч. цикли для фортепіано — «Сарказми» (1912—14), «Перебіжності» (1915—17), «Казки старої бабусі» (1918), «Дитяча музика» (1935); бл. 30 романсів; пісні, обробки нар. пісень; музика для театру і кіно («Поручик Кіже», 1933; «Пікова дама», 1938; «Олександр Невський», 1938; «Лермонтов», 1941; «Іван Грозний», 1942).

П. виріс на Україні. Укр. мелодику використано у сценах опери «Семен Котко», в якій відтворено події громадян. війни на Україні, в музиці до кінофільмів «Котовський» та «Партизани в степах України» (обидва — 1942). В укр. театрах поставлені опери П. «Війна і мир» (Київ), «Семен Котко» (Донецьк, Одеса), «Заручини в монастирі» (Донецьк), балети «Ромео і Джульєтта», «Попелюшка», «Кам'яна квітка», «Блазень» (перша і єдина на рад. сцені постановка здійснена в Києві). На батьківщині композитора в с. Красному 1967 відкрито меморіальний музей, 1968 — муз. школу, яка носить ім'я П. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1943, 1946 (тричі), 1947, 1951. Ленінська премія, 1957 (посмертно).

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—20. М., 1955—67.

Літ.: Нестьев И. Жизнь Сергея Прокофьева. М., 1973.

М. Р. Черкашина-Губаренко.

ПРОКРУ́СТ (Προκρούστης, букв. — витягувач) — 1) У грец. міфології розбійник. Жив біля м. Елевсіна, недалеко від Афін. Заманюючи до себе подорожніх, клав їх на своє ліжко. Коли ліжко було замале, то відрубував ноги своїй жертві, а коли завелике — то витягував їх. Тезей убив П., відрубавши ноги йому самому. 2) *Переносно* «прокрустове ложе» — штучна мірка, під яку намагаються підігнати факти.

ПРОКСИМА́ЛЬНИЙ (від лат. proximus — найближчий) — термін, яким в анатомії позначають орган або його частину, що спрямована або міститься ближче до центру тіла або його серединної (медіанної) площини. П. протилежний терміну *дистальний*.

ПРОКТИ́Т (від грец. πρωκτός — відхідниковий отвір) — запалення слизової оболонки прямої кишки. Гострий П. виникає внаслідок поширення запального процесу з розташованих вище відділів кишечника (*коліти, ентероколіти* тощо), при отруєннях (сулемою, миш'яком тощо), як ускладнення *геморою,* іноді при проникненні мікробів (напр., гонококів) через задній прохід. Ознаки гострого П.: біль у ділянці прямої кишки (віддає в крижі, сечовий міхур), відчуття жару, паління, повноти і тиснення, часті позиви до сечовипускання тощо, виділення з калом слизу та гною. Хронічний П. найчастіше є наслідком невилікуваного гострого, іноді проявом свищів прямої кишки, *туберкульозу* або *сифілісу* прямої кишки. Лікування залежно від форми П. і причини захворювання.

ПРОКУРА́ТОР (лат. procurator — розпорядник, управитель) — у Стародавньому Римі управитель будинку в багатих римлян; довірена особа римського громадянина в судових і комерційних справах. В епоху імперії також управителі великих маєтків або невеликих провінцій, ті, що відали збором податків у великих провінціях або очолювали фінанс. і госп. відомства.

ПРОКУРА́ТУРА (від лат. procuro — піклуюсь, забезпечую) — 1) В СРСР та ін. соціалістичних країнах система держ. органів, що здійснюють найвищий нагляд за точним виконанням законів. Принципи організації й діяльності П. СРСР визначено Законом СРСР про Прокуратуру СРСР від 30.XI 1979 (див. *Прокуратура СРСР*). П. являє єдину централізовану систему, очолювану *Генеральним прокурором СРСР* (див., зокрема, *Прокуратура УРСР, Прокурор УРСР*). 2) У капіталістичних д-вах — один з органів *буржуазної держави,* що здійснює гол. чин. функції кримінального переслідування та підтримання *обвинувачення* в суді.

ПРОКУРАТУ́РА СРСР — орган Радянської держави. Відповідно до ст. 164 *Конституції СРСР* П. СРСР здійснює найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів усіма міністерствами, держ. к-тами і відомствами, підприємствами, установами й орг-ціями, виконавчими і розпорядчими органами *місцевих Рад народних депутатів,* колгоспами, кооп. та ін. громад. орг-ціями, *службовими особами* і громадянами. Очолюється *Генеральним прокурором СРСР*. Рад. прокуратура створена 1922 за ініціативою В. І. Леніна. Входила в систему наркоматів юстиції союзних республік. У 1933 утворено П. СРСР. Орг. принципи, повноваження і порядок діяльності органів прокуратури закріплено в главі 21 Конституції СРСР і Законі про прокуратуру СРСР від 30.XI 1979. Завданнями П. СРСР є всемірне зміцнення *соціалістичної законності* і *правопорядку,* охорона сусп. ладу, політ. і екон. системи СРСР, соціально-екон., політ. і особистих прав і свобод громадян, законних інтересів держ. підприємств, установ і орг-цій, колгоспів, кооп. та ін. громад. орг-цій та ін. Для цього прокурорів наділено правом опротестовувати (див. *Протест прокурора*) незаконні акти вносити подання про усунення причин правопорушень, розслідувати злочини, притягати винних до відповідальності тощо. Органи П. СРСР, у т. ч. *Прокуратури УРСР,* зобов'язані вживати заходів до виявлення і своєчасного усунення будь-яких порушень закону, від кого б вони не виходили. В своїй роботі вони взаємодіють з *Радами народних депутатів,* громадськістю, спираються на активну допомогу громадян. Відповідно до ст. 168 Конституції СРСР органи прокуратури здійснюють свої повноваження незалежно від будь-яких місц. органів, підлягаючи тільки Генеральному прокуророві СРСР. Органи П. СРСР становлять єдину централізовану систему, з підпорядкуванням нижчестоящих прокурорів вищестоящим. Прокуратури утворюються в союзних і авт. республіках, краях, областях, авт. областях і округах, містах і районах. У систему органів прокуратури входять і військ., транспортні та ін. прокуратури. Строк повноважень усіх прокурорів — 5 років. У П. СРСР, прокуратурах союзних і авт. республік, країв та областей утворюються колегії з керівних працівників. У всіх прокуратурах є слідчі, що ведуть попереднє слідство у справах, віднесених законом до їхньої компетенції, а також у ін. справах, переданих їм прокурором. Структуру П. СРСР визначено згідно з постановою Президії Верховної Ради СРСР від 29.V 1980 «Про структуру Прокуратури СРСР». *Прокурорами* та слідчими прокуратури призначаються громадяни СРСР (прокурорами — не молодші за 25 років), які мають вищу юрид. освіту й володіють необхід-

ними якостями. Працівникам органів прокуратури відповідно до посади і стажу роботи присвоюються класні чини. *Ф. К. Глух.*

ПРОКУРАТУ́РА УРСР — складова частина єдиної централізованої системи органів *прокуратури СРСР*, очолювана *прокурором УРСР*. Утворена 1922. Відповідно до ст. 162 Конституції УРСР найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів на тер. республіки всіма міністерствами, держ. к-тами і відомствами, підприємствами, установами і орг-ціями, виконавчими і розпорядчими органами місц. *Рад народних депутатів*, колгоспами, кооп. та ін. громад. орг-ціями, службовими особами, а також громадянами на тер. УРСР здійснюється *Генеральним прокурором СРСР* як особисто, так і через підлеглих йому Прокурора УРСР та нижчестоящих прокурорів. П. УРСР діє на основі і відповідно до положень Конституції УРСР (ст. 162—165) і Закону про прокуратуру СРСР 30.XI 1979. Органи П. УРСР складаються з самої П. УРСР, прокуратур областей, міст і районів, а також транспортних прокуратур. У прокуратурах УРСР, областей і м. Києва утворено колегії з керівних працівників. У всіх прокуратурах за встановленою законом структурою є відповідні управління та відділи. Завданнями П. УРСР, як і всіх органів прокуратури СРСР, є всемірне зміцнення *соціалістичної законності* і *правопорядку*, охорона сусп. ладу, політ. і екон. системи СРСР, прав і свобод громадян, законних інтересів підприємств, установ і орг-цій, боротьба зі злочинністю, запобігання правопорушенням. Органи прокуратури зобов'язані вживати заходів до виявлення і своєчасного усунення будь-яких порушень закону, до відновлення порушених прав і притягнення винних до встановленої законом відповідальності. У своїй роботі вони взаємодіють з Радами нар. депутатів, громадськістю, спираються на активну допомогу громадян, координують діяльність правоохоронних органів по боротьбі з злочинністю та ін. правопорушеннями. Відповідно до ст. 165 Конституції УРСР органи П. УРСР здійснюють свої повноваження незалежно від будь-яких місц. органів, підлягаючи тільки Генеральному прокуророві СРСР. *Ф. К. Глух.*

ПРОКУРО́Р (франц. procureur, від лат. procuro — піклуюсь, забезпечую) — 1) В СРСР *службова особа* єдиної централізованої системи *Прокуратури СРСР*, яка здійснює найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів (див. *Прокурорський нагляд*). У функції П. входять підтримання держ. *обвинувачення* в суді, боротьба з *злочинністю* та ін. правопорушеннями. Рад. законодавство вживає термін «прокурор» до осіб, що очолюють *прокуратуру*, а також до їхніх заступників і помічників під час їхньої участі в суд. процесі. Такі самі функції покладено на П. і в ін. соціалістичних д-вах. 2) У капіталістичних д-вах службова особа, що провадить кримінальне переслідування, підтримує обвинувачення в суді, а в окремих країнах здійснює й адміністративний нагляд.

ПРОКУРО́Р УРСР — службова особа, що очолює органи прокуратури республіки. Призначається відповідно до ст. 163 Конституції УРСР *Генеральним прокурором СРСР* строком на 5 років. П. УРСР і нижчестоящі прокурори в межах своєї компетенції здійснюють на тер. УРСР найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів усіма м-вами, держ. к-тами і відомствами, підприємствами, установами і орг-ціями, виконавчими і розпорядчими органами *місцевих Рад народних депутатів*, колгоспами, кооп. та ін. громад. організаціями, *службовими особами* і громадянами. Основні напрями діяльності П. УРСР визначено, як і для всіх органів прокуратури, Законом про прокуратуру СРСР від 30.XI 1979. П. УРСР належить також право *законодавчої ініціативи* у Верховній Раді Української РСР. Він має право вносити подання в Президію Верховної Ради УРСР з питань, що потребують *тлумачення законів*. П. УРСР призначає міських, районних і транспортних (на правах районних) прокурорів, з наступним затвердженням їх Генеральним прокурором СРСР. П. УРСР має першого заступника і заступників, які призначаються Генеральним прокурором СРСР за поданням прокурора республіки, а також старших помічників і помічників. При ньому перебувають старші слідчі в особливо важливих справах, слідчі в особливо важливих справах і старші слідчі. П. УРСР є головою колегії Прокуратури УРСР, яка утворюється з керівних працівників. *О. Й. Ляхович.*

ПРОКУРО́РСЬКИЙ НА́ГЛЯД — в СРСР найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів усіма міністерствами, держ. комітетами й відомствами, підприємствами, установами та організаціями, виконавчими і розпорядчими органами *місцевих Рад народних депутатів*, колгоспами, кооперативними та ін. громадськими організаціями, *службовими особами*, а також громадянами, покладений *Конституцією СРСР* на *Генерального прокурора СРСР* і підлеглих йому прокурорів (ст. 164). Кожний прокурор у межах своєї компетенції має право вимагати від держ. і громад. органів для перевірки відповідності законові видані ними накази, інструкції, розпорядження та ін. акти; від керівників м-в, держ. к-тів, відомств, виконавчих і розпорядчих органів місц. Рад нар. депутатів, ін. установ — проведення перевірок і ревізій діяльності підконтрольних або підпорядкованих їм підприємств, установ, орг-цій і підлеглих їм службових осіб у зв'язку з наявними даними про порушення закону; перевіряє виконання законів органами держ. управління, підприємствами, установами, орг-ціями і службовими особами; законність адм. затримання громадян; опротестовує акти, що суперечать законові. Прокурор може притягти правопорушників до кримінальної відповідальності, порушити дисциплінарне провадження або провадження про адміністративне правопорушення. Прокурори здійснюють нагляд за виконанням законів органами *попереднього розслідування*. Цей вид П. н. передбачає право прокурора вимагати від органів *дізнання* і попереднього слідства кримінальні справи, документи, матеріали та ін. відомості про вчинені злочини; скасовувати незаконні й необгрунтовані постанови цих органів; давати письмові вказівки про розслідування злочинів; санкціонувати проведення *обшуку*, *арешт* обвинуваченого; продовжувати строк розслідування і утримання під вартою тощо, усувати особу, яка провадить дізнання, або слідчого від розслідування злочину, якщо вони допустили порушення закону при розслідуванні справи. Здійснюючи нагляд за діяльністю суд. органів, прокурор бере участь у *судовому розгляді справ*, підтримує держ. обвинувачення, опротестовує незаконні рішення, вироки, ухвали і постанови суду. Прокурори здійснюють нагляд і за додержанням законів у місцях попереднього ув'язнення, місцях позбавлення волі, при виконанні покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та ін. заходів примусового характеру, які призначаються судом. Вимоги прокурора про усунення виявлених ним порушень закону є обов'язковими для виконання всіма органами, службовими особами та громадянами. Див. також *Протест прокурора*.

П. Г. Осипенко.

ПРОЛАКТИ́Н [від лат. pro — перед, раніше, на користь і lac (lactis) — молоко], лактогенний, або мамотропний гормон — гормон тварин і людини, що синтезується лактогенними ацидофільними клітинами передньої частки *гіпофіза*. Регулює *лактацію* у ссавців, диференціювання різних тканин, ростові та обмінні процеси, сприяє формуванню материнських інстинктів; у деяких тварин (щури, миші) П. контролює функцію *жовтого тіла* яєчників. У нижчих хребетних спричинює ряд ефектів, що сприяють процесам розмноження та виховування потомства. П.— білок з мол. масою 24 000, складається з одного поліпептидного (див. *Пептиди*) ланцюга з трьома внутрішніми дисульфідними зв'язками. Особливо посилено виробляється в організмі жінок під час вагітності та в період годування груддю. Механізм дії П. полягає в активації *біосинтезу* різних типів *рибонуклеїнових кислот* в альвеолярній тканині молочної залози, що спричинює вироблення білків молока та їх секрецію. П. одержано у кристалічному вигляді.

Т. П. Угарова.

ПРОЛАМІ́НИ — прості запасні *білки*, що містяться в насінні злакових рослин. Гетерогенні речовини. Розчиняються обмежено у воді і добре у 60—80%-ному етиловому спирті. П. характеризуються високим вмістом залишків *глутамінової кислоти* (понад 40%) та *проліну* (бл. 15%). Окремі компоненти П. здатні полімеризуватися (див. *Полімеризація*) і входи-

ти до складу *глютелінів*. До П. належать гліадин (в пшениці, житі), зеїн (в кукурудзі), горделїн (в ячмені), авенін (у вівсі), оризин (у рисі), кафірин (у сорго). У зерні пшениці гліадин разом з глютеніном утворює клейковину, що зумовлює хлібопекарські властивості пшениці.

ПРОЛЕГО́МЕНИ (грец. προλεγόμενα, від προλέγω — кажу заздалегідь, роблю вступ) — вступ, попередні зауваження до твору наук. характеру, що мають на меті подати попередні відомості про предмет дослідження (напр., «Пролегомени...» І. *Канта* до його праці «Критика чистого розуму»).

ПРО́ЛЕЖЕНЬ — місцеве змертвіння шкіри й прилеглих тканин у людини і тварин, зумовлене розладами живлення (кровообігу і *трофіки нервової*) у відповідній ділянці тіла. До виникнення П. можуть спричинюватися тривалі механічні подразнення (напр., тертям, від тиснення гіпсової пов'язки тощо) та розлади функцій нервової системи. Здебільшого П. спостерігаються у тяжкохворих (при лежанні на спині — в ділянках крижів, сідниць, п'ят; при лежанні на боці — в ділянці великого вертела стегнової кістки). Профілактика: усунення подразнюючих чинників; ретельний догляд за шкірою у тяжкохворих (систематичне протирання камфорним спиртом загрозливих ділянок та ін.). Лікування: ультрафіолетове опромінювання, пов'язки з антисептичними речовинами, змазування розчином перманганату калію тощо.

«ПРОЛЕТА́Р» — видавництво політичної літератури на Україні 1922—30. Див. *Політвидав України*.

«ПРОЛЕТА́Р» — газета, виходила з квітня до вересня 1920 в Омську, спершу як орган Укр. відділу Омського загальноміського к-ту РКП(б), з липня 1920 — як орган Галицького крайового бюро при Сибірському бюро РКП(б). Видавався укр. мовою. Всього вийшло 13 номерів. Газета відіграла значну роль у поширенні комуністичних ідей серед галичан — військовополонених 1-ї світової війни, що перебували в Зх. Сибіру. Видання було припинено після від'їзду осн. частини галичан на Україну.

ПРОЛЕТАРІ (лат. proletarii) — 1) В Стародавньому Римі громадяни, яких не було включено за реформою *Сервія Туллія* (6 ст. до н. е.) до складу п'яти класів, або розрядів, римської громади за майновим цензом. У період пізньої республіки та імперії П.— декласовані верстви суспільства, які жили за рахунок подачок д-ви або багатіїв. 2) У капіталістичному суспільстві клас найманих робітників (див. *Пролетаріат, Робітничий клас*).

ПРОЛЕТАРІА́Т (нім. Proletariat, від лат. proletarius — незаможний, але юридично вільний громадянин, пролетар) — клас найманих робітників (див. *Наймана праця*) капіталістичного суспільства, позбавлений засобів виробництва і змушений продавати свою *робочу силу* капіталістам; один з двох основних антагоністичних класів капіталістичного суспільства. Пролітаріат — єдиний послідовно революц. клас, істор. місією якого є знищення капіталізму і побудова комунізму. Див. також *Робітничий клас*.

«ПРОЛЕТАРІА́Т» — польс. політ. партії у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. Перший «П.», Великий «П.» — перша політ. партія польс. робітн. класу. Засн. 1882 Л. *Варинським*. Програма «П.» ставила завдання створення соціалістичної д-ви і усуспільнення засобів виробництва, викривала бурж. націоналізм, проголошувала пролет. інтернаціоналізм. Поряд з цим програма містила ряд анархістських вимог. «П.» створив ряд орг-цій на місцях, видавав нелегальну газ. «Пролетаріат». З 1883 на чолі «П.» став ЦК, до складу якого увійшли С. *Куніцький*, Л. Варинський та ін. Члени «П.» підтримували зв'язки з Г. В. *Плехановим*, В. І. *Засулич*, 1884 уклали союз з «*Народною волею*», визнавши осн. формами боротьби проти самодержавства екон. і політ. терор. У 1886 орг-ції «П.» було розгромлено царизмом. Другий «П.» — засн. 1888 в результаті об'єднання Варшавського робітн. к-ту (утворений 1887 М. *Каспшаком*) і студентської групи пропагандистів. «П.» висував вимоги союзу з рос. революціонерами, політ. боротьби і автономії Королівства Польського. Члени «П.» 1889 в Парижі брали участь в установчому конгресі *Інтернаціоналу 2-го*. В 1893 гуртки «П.» ввійшли до Соціал-демократії Королівства Польського. Третій «П.», ППС — Пролетаріат — засн. 1900 львівською секцією (очоленою Л. Кульчицьким), що вийшла з Польської соціалістичної партії. Програма-максимум «П.» проголошувала соціалістичну революцію, програма-мінімум — загальнорос. конституцію і автономію Королівства Польського, відокремлення церкви від д-ви, запровадження 8-годинного робочого дня. На чолі «П.» стояв ЦК (перебував у Львові, потім у Кракові). «П.» видавав журн. «Пролетаріат». Діяльність партії припинилася 1909.

«ПРОЛЕТА́РИЙ» — нелегальна більшовицька щотижнева газета, центр. орган РСДРП, створений за рішенням III з'їзду партії. Видавався в Женеві з 14 (27).V по 12 (25).XI 1905. Вийшло 26 номерів. Відповідальним редактором «П.» був В. І. Ленін. До складу редколегії входили В. В. *Воровський*, А. В. *Луначарський*, М. С. *Ольмінський*. У «П.» було опубліковано близько 90 статей, заміток В. І. Леніна, найважливіші матеріали III з'їзду партії. «П.» підтримував зв'язки з місцевими партійними організаціями. Серед кореспонденцій, опублікованих у газеті, були матеріали й з України. Газета пропагувала бойові лозунги більшовиків, викривала опортунізм меншовиків. Видання її було припинено незабаром після від'їзду В. І. Леніна з Женеви до Росії.

«ПРОЛЕТА́РИЙ» — нелегальна більшовицька газета, фактично центр. орган більшовиків. Видавався з 21.VIII (3.IX) 1906 по 28.XI (11.XII) 1909. Виходив у Виборзі (№ 1—20), Женеві (№ 21—40), Парижі (№ 41—50). У 1906 «П.» виходив 1-2 рази на місяць (№ 21—28 — щотижня), 1909 — нерегулярно. Редактором газети був В. І. Ленін. У роботі редакції брали участь В. В. *Воровський*, Й. Ф. *Дубровинський*, А. В. *Луначарський* та ін. В «П.» було опубліковано понад 125 статей, заміток і документів, написаних В. І. Леніним. Редакція «П.» мала зв'язки з с.-д. орг-ціями Росії, зокрема України, спрямовувала їх на боротьбу проти меншовиків-ліквідаторів, одзовістів та ін. опортуністів. Видання газети було припинено відповідно до рішення Січневого пленуму ЦК РСДРП 1910.

«ПРОЛЕТА́РИЙ» — більшовицька газета, орган Харків. к-ту РСДРП(б). Виходив у Харкові з 10 (23).III по 21.IX (4.X) 1917, спочатку нерегулярно, з № 8 — щодня. Всього вийшло 135 номерів. Гол. редактором був О. В. Ємельянов (Сурик). Активну участь у виданні «П.» брали *Артем* (Ф. А. Сергєєв), С. І. *Покко*, Ю. Д. Тиняков, М. К. *Муранов*, І. І. Шварц та ін. Газета відіграла визначну роль в організації трудящих мас на боротьбу за перемогу соціалістичної революції на Україні. В ній було надруковано понад 60 праць В. І. Леніна. «П.» знайомив читачів з рішеннями партії, резолюціями VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б), VI з'їзду партії, важливими статтями з «Правди». Газета друкувала матеріали про життя та революц. діяльність В. І. Леніна, роз'яснювала трудящим політику партії з осн. питань революції, викривала контрреволюц. сутність Тимчасового уряду та угодовство меншовиків, есерів і укр. бурж. націоналістів, вимагала встановлення 8-годинного робочого дня, робітн. контролю над виробництвом, передачі землі селянству. Багато уваги газета приділяла *більшовизації Рад 1917*, забезпеченню більшовицького керівництва профспілками, фабзавкомами та ін. масовими орг-ціями, інтернац. вихованню трудящих, боротьбі проти укр. бурж. націоналізму. Розповсюджували «П.» по всій Україні. Наступником «П.» став «*Донецкий пролетарий*».

Літ.: Будников В. П. Большевистская партийная печать в 1917 году. Х., 1959; Дмитрієнко М. Ф. Більшовицька преса України 1917—1918 рр. як історичне джерело. К., 1967.

«ПРОЛЕТА́РИЙ» — щоденна робітнича газета, орган ЦК КП(б)У і Всеукр. Ради професійних спілок. Видавався 1923—35 спочатку в Харкові, потім у Києві. Перший номер вийшов 2.XI 1923 як додаток до органу ЦК КП(б)У газ. «Коммунист». З 20.II 1924 «П.» виходив як самостійне видання. З 1.VI 1924 газету перетворено на орган Укрбюро ВЦРПС і Укрбюро ЦК професійних спілок, з 11.XI 1924 — на орган Всеукр. Ради професійних спілок, з 6.VII 1926 «П.» — знову орган ЦК КП(б)У і

ВЦРПС. З 6.XI 1926 до 12.II 1927 газета виходила під назвою «Всеукраинский пролетарий». Видання «П.» припинилося 18.X 1935. Газета відіграла значну роль у згуртуванні робітн. класу навколо Комуністичної партії, в боротьбі за відбудову нар. г-ва, в здійсненні індустріалізації й колективізації с. г., в будівництві соціалізму.

«ПРОЛЕТА́РСКАЯ МЫСЛЬ» — більшовицька газета, орган Київ. міської та обласної Рад робітн. депутатів, Центр. ради профспілок та Центр. ради фабзавкомів. Видавалася з 5 (18).XI 1917 по 31.XII 1917 (13.I 1918) в Києві. Вийшло 29 номерів. «П. м.» викривала контрреволюц. політику *Центральної ради,* боролася за єдність рос. та укр. пролетаріату, відіграла важливу роль у мобілізації трудящих Києва на боротьбу за встановлення Рад. влади.

П. С. Кувшинов.

«ПРОЛЕТА́РСКАЯ ПРА́ВДА» — одна з назв, під якою виходила [з 7 (20).XII 1913 по 21.I (3.II) 1914] газ. *«Правда».*

«ПРОЛЕТА́РСКАЯ РЕВОЛЮ́ЦИЯ» — перший рад. марксистський істор. журнал. Виходив 1921—41 у Москві; 1921—28 — орган *Істпарту,* 1928—31 — Ін-ту Леніна при ЦК ВКП(б), 1933—41 — орган Ін-ту Маркса — Енгельса — Леніна при ЦК ВКП(б). Всього вийшло 132 номери. Журнал публікував статті дослідницького характеру, документи й матеріали з історії робітн. і революц. руху в Росії, Комуністичної партії, Великої Жовтн. соціалістич. революції та громадян. війни 1918—20, про видатних діячів партії, робітн. і с.-д. руху. Тут було вміщено також матеріали про революц. події на Україні, рецензії на окремі видання укр. авторів.

Літ.: «Пролетарская революция». Систематический и алфавитный указатель. 1921—1929 гг. Л., 1931.

«ПРОЛЕТА́РСКОЕ ЗНА́МЯ» — газета, орган Миколаївського к-ту РСДРП(б). Виходила з 11 (24).X до 23.XI (6.XII) 1917 в Миколаєві 1—2 рази на тиждень. Всього вийшло 7 номерів. Редактором газети був І. С. Скляр. Газета викривала контрреволюц. політику Тимчасового уряду та уголовство меншовиків і есерів, а також бурж. націоналістів, вела агітацію за перехід усієї влади до Рад. Після перемоги в центрі країни Великої Жовтневої соціалістичної революції газета широко роз'яснювала рішення Рад. уряду і його заходи. В грудні 1917, коли *«Голос пролетария»* [орган Одеського к-ту РСДРП(б)] став загальногуб. більшовицьким органом, вихід «П. з.» припинився. Газета відіграла важливу роль у мобілізації трудящих Миколаївщини на боротьбу за перемогу Рад. влади.

ПРОЛЕТА́РСЬКА РЕВОЛЮ́ЦІЯ — див. *Соціалістична революція.*

«ПРОЛЕТА́РСЬКА РЕВОЛЮ́ЦІЯ І РЕНЕГА́Т КА́УТСЬКИЙ» — праця В. І. Леніна. Написана в жовтні — листопаді 1918. Вперше опублікована в грудні 1918 в Москві як окрема книга, укр. мовою — 1920 в Києві. Була відповіддю на видану в серпні 1918 у Відні брошуру К. *Каутського* «Диктатура пролетаріату», в якій Каутський перекручував марксистське вчення про *диктатуру пролетаріату,* критикував досвід Великої Жовтн. соціалістич. революції, проголошуючи більшовиків і всіх прихильників Рад. влади «диктаторською» течією *соціал-демократії* на противагу «демократичній», що стояла на позиціях бурж. *парламентаризму.* В своїй праці В. І. Ленін довів, що пролет. революція, внаслідок якої встановлюється диктатура пролетаріату, неможлива без революц. *насильства,* проте не воно є головним у диктатурі пролетаріату, а будівнича функція — створення нового, соціалістичного суспільства.

При цьому В. І. Ленін не виключав можливості мирного взяття влади пролетаріатом у разі, коли експлуататорські класи не можуть чинити збройний опір. В. І. Ленін показав, що *демократія* є класовим поняттям. Бурж. демократія є диктатурою бурж. меншості над трудящою більшістю. Демократією ж для величезної більшості трудящих є пролет. демократія, одна з форм якої — Рад. влада. Саме Рад. влада, знищивши капіталістичну експлуатацію, зробила рівність громадян реальністю, дала трудящим масам не тільки політ. свободи, а й політ. владу. В «П. р. і р. К.» В. І. Ленін показав правильність інтернаціоналістської тактики більшовиків у період 1-ї світ. війни, підготовки й проведення Великої Жовтн. соціалістич. революції, підкреслив, що *більшовизм* указав усім народам вірний шлях до врятування від страхіть війни та імперіалізму і що як зразок тактики він придатний для всіх. Теор. положення, розвинуті В. І. Леніним у праці «П. р. і р. К.», мають величезне значення для боротьби проти сучас. *ревізіонізму, догматизму* та *сектантства* в робітн. русі.

Б. М. Забарко.

ПРОЛЕТА́РСЬКЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Гірницькій райраді м. Макіївки. Розташоване за 8 км від залізнич. ст. Харцизьк. 4,1 тис. ж. (1982). У П.— кам.- вуг. шахта, з-д металоконструкцій, будинок побуту. Середня школа, поліклініка, Палац культури, б-ка. П. виникло 1937, с-ше міськ. типу — з 1956.

ПРОЛЕТА́РСЬКИЙ (до 1943 — Картушине) — селище міського типу Антрацитівського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Залізнична ст. Картушине. 1,6 тис. ж. (1982). Відділок радгоспу «Лози». Середня школа, 2 фельдшерсько-акушерські пункти, Будинок культури. П. виник у 70-х рр. 19 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

ПРОЛЕТА́РСЬКИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛІ́ЗМ — див. *Інтернаціоналізм* пролетарський.

ПРОЛЕТКУ́ЛЬТ — культурно-освітня і літературно-мистецька організація, що виникла напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції і відобразила потяг трудящих до худож. творчості, оволодіння культурою. У перші роки Рад. влади була масовою (налічувала до 400 тис. членів), мала велику кількість літ., театр., образотворчих студій і клубів, друк. органи «Пролетарская культура», «Грядущее» (Петроград), «Горн» (Москва), «Зори грядущего» (Харків). Теоретики П. (О. Богданов, В. Плетньов, П. Керженцев та ін.) обстоювали хибні ідеї класово «чистої» пролетарської культури, створеної без участі інтелігенції й селянства, відкидали традиції минулого. В. І. Ленін у проекті резолюції «Про пролетарську культуру» (1920), промові на III з'їзді РКСМ (1920), замітках на статтю В. Плетньова (1922), ЦК РКП(б) у листі «Про пролеткульти» (1920) піддали гострій критиці платформу П., вказали на необхідність залучення до справи будівництва нової культури найширших верств населення, використання прогресивних надбань культур. спадщини. П. припинив існування 1932.

Літ.: Горбунов В. В. И. Ленин и Пролеткульт. М., 1974; Тростянецький А. А. Боротьба партії проти хибних ідей Пролеткульту. «Радянське літературознавство», 1962, № 1.

А. В. Кулінич.

ПРОЛІ́Н, α-піролідинкарбонова кислота — гетероциклічна *амінокислота.* Існує в оптично активних D- та L-, а також рацемічній DL-формах. Мол. м. 115,1. Безбарвні кристали, розчинні у воді. L-П. входить до складу всіх природних білків (найбільше П. у *проламінах* та *колагені*) та біологічно важливих *пептидів,* а D-П.— до складу деяких *алкалоїдів.* П. може бути в організмі гакож у вільному стані. *Біосинтез* П. здійснюється через γ-напівальдегід *глютамінової кислоти* або з орнітину.

ПРО́ЛІСКА, пролісок (Scilla) — рід трав'янистих рослин родини *лілійних.* Стебло безлисте; цибулина яйцевидна, 2—3 см у діаметрі. Листки лінійні, відходять від основи стебла. Квітки двостатеві, правильні, блакитні, сині, зрідка рожеві, білі, поодинокі або в китицях, розташовані на верхівці стебла. Плід — коробочка. Бл. 90 видів, поширений у помірних та тропіч. областях — у Європі, Африці. В СРСР — 13 дикорослих видів, у т. ч. в УРСР — 4: найбільш поширені — П. о с і н н я (S. autumnalis) — росте в степах на Пд. України та в Криму; П. д в о л и с т а (S. bifolia) і П. п о н и к л а, або с и б і р с ь к а (S. sibirica) — в лісах і на узліссях. Серед П. є декоративні види. Вирощують П. для озеленення (на газонах, клумбах), на зрізування (маленькі букети) та для вигонки (у теплицях).

К. Д. Харченко.

Проліска поникла. Верхня частина квітучої рослини.

ПРОЛІ́Т — див. *Прогін.*

ПРОЛІТФРО́НТ, Пролетарський літературний фронт — 1) Об'єднання укр. рад. письменників, створене 1930 у Харкові. Осн. ядро П. становили колишні автори *«Літературного ярмарку»,* «ваплітяни» (див. *Вапліте*), група літераторів, які вийшли з *«Молодняка»* та ін. Ідейно-худож. програма суперечлива. В деяких творчих питаннях орг-ція стояла на засуджених літ. громадськістю позиціях (нападки на «пролетарський реалізм», хибне розуміння творчого методу і стилю, проголошення «активного романтизму» тощо). Серед найактивніших учасників — Г. Епік, М. Куліш, І. Момот та ін.

У січні 1931 П. самоліквідувався. 2) Літературно-критичний журнал, «Місячник об'єднання студій Пролетарського літературного фронту», що виходив протягом квітня — грудня 1930 в Харкові (вийшло 8 номерів). У місячнику друкувалися П. Тичина, Ю. Яновський, П. Панч, І. Сенченко, В. Мисик, Ю. Шовкопляс, Г. Коцюба, Д. Гордієнко, О. Донченко, Т. Масенко, І. Багмут, молоді літератори — М. Нагнибіда, І. Шутов, І. Калянник. Ідейно-худож. програма журналу була суперечливою. Поряд з реалістич. творами публікувались статті, які заперечували реалізм як нібито стиль бурж. епохи. Місячник виступав проти теорії та худож. практики укр. футуристів. *В. І. Півторадні.*

ПРОЛІФЕРА́ЦІЯ (від лат. proles — нащадок, потомство і fero — несу) — 1) У т в а р и н і л ю д и н и — розростання тканин, пов'язане з новоутворенням і розмноженням клітин. Див. *Гіперплазія, Гіпертрофія.* 2) У р о с л и н — те саме, що й *проліфікація.*

ПРОЛІФІКА́ЦІЯ (від лат. proles — нащадок, потомство і facio — роблю), проліферація — проростання сформованої *квітки.* При П. за рахунок невикористаної верхівкової *меристеми* вісь квітки видовжується і над нею утворюється облиснений *пагін* або, іноді, нова квітка. П. досить часто буває у троянди, полуниць, ананаса. Явище П. свідчить про те, що квітка являє собою видозмінений, вкорочений пагін.

ПРОЛО́Г (грец. πρόλογος — передмовне слово) — 1) В т е а т р і — вступне слово, яке промовляє актор перед початком вистави, або сцена, що готує головну дію п'єси. 2) В л і т е р а т у р і — в 19—20 ст. один з видів вступу в художніх творах різних жанрів (роман, драма, поема тощо).

ПРОЛОНГА́ЦІЯ ДО́ГОВО́РУ (від лат. prolongo — продовжую) — продовження терміну дії договору. Зокрема, в *міжнародному праві* П. д. відбувається шляхом укладення спец. угоди або автоматично, в порядку, передбаченому самим договором.

ПРОЛЮ́ВІЙ (від лат. proluo — промиваю, виношу течією) — пухкі геол. відклади, що утворюються біля підніжжя гір, у гирлах балок і ярів у результаті перенесення водою і відкладання продуктів *вивітрювання* гірських порід. На відміну від *делювію*, утворення якого пов'язане з *площинним змивом*, П. утворюється внаслідок діяння тимчасових водотоків. До П. відносять весь комплекс відкладів *конусів виносу.* Мех. склад П. змінюється від *гальки* і *щебеню* до лесовидних (див. *Лес*) супісків і суглинків, генетично пов'язаних між собою. П. характеризується незначною відсортованістю і обкатаністю уламкового матеріалу. Як генетичний тип відкладів П. виділив О. П. *Павлов* 1888.

М. В. Щербакова.

ПРОМЕДО́Л — лікарський препарат з групи наркотичних *знеболювальних засобів*, синтетичний замінник *морфіну.* Має добре виявлену знеболювальну дію, а також спазмолітичну дію на гладеньку мускулатуру. Застосовують у тих самих випадках, що й препарати групи морфіну.

ПРОМЕ́ЖИНА у людини — анатомічна ділянка, обмежована спереду верхівкою підлобкового кута, ззаду — верхівкою куприка, ззовні — сідничними буграми; утворює дно *таза.* В акушерстві П. наз. простір між задньою спайкою великих статевих губ і відхідниковим отвором. При родах в середньому у 10% жінок виникають розриви промежини.

ПРОМЕНЕ́ВА ТЕРАПІ́Я — використання іонізуючих випромінювань з лікувальною метою. П. т.— один з осн. методів лікування онкологічних хворих. В ряді випадків вона застосовується і при деяких непухлинних захворюваннях — *артрозах, спондильозах, панаріціях, гідраденітах,* гострих і хронічних запальних процесах та ін. Лікувальний ефект іонізуючого випромінювання зумовлений більшою чутливістю до діяння випромінювань пухлини порівняно з оточуючими її нормальними тканинами. Існують високо-, помірно- і малочутливі до діяння П. т. пухлини. П. т. застосовують самостійно або в комбінації з хірургічним втручанням (перед- і післяопераційне опромінення), з одночасним або наступним введенням протипухлинних хім. препаратів та ін. лікарських речовин, які посилюють ефективність П. т. Застосовують такі методи П. т.: в н у т р і ш н ю — шляхом введення всередину (через рот або внутрішньовенно) радіоактивного йоду (^{131}I) — при захворюванні щитовидної залози, фосфору (^{32}P) — при *метастазах* в кістки і *мієломній хворобі*, колоїдного золота (^{198}Au) — при раковому обсіменінні плеври або очеревини; в н у т р і ш н ь о п о р о ж н и н н у — здійснюється різними способами, застосовується при лікуванні злоякісних пухлин порожнинних органів — носоглотки, стравоходу, сечового міхура, прямої кишки, піхви, матки; найчастіше використовують препарати радіоактивного кобальту (^{60}Co), їх вводять в радіоманіпуляційній, а потім хворого поміщають у спец. палату; в н у т р і ш н ь о т к а н и н н у — проводиться вкоріненням в пухлину голки з радіоактивного кобальту (в пухлину язика, порожнини рота) або шляхом ін'єкцій колоїдного радіоактивного золота; д и с т а н ц і й н у — джерело випромінювання міститься на великій відстані від шкіри. Останній вид лікування одержують 60—65% онкологічних хворих. Крім локального опромінення пухлини в статичному, ротаційному, маятниковому або конвергентному режимі, при поширеному пухлинному процесі застосовують субтотальне або тотальне опромінення хворого. На ранніх стадіях захворювання застосування П. т. може привести до радикального вилікування ряду пухлин. При поширеному процесі в ряді випадків досягається тимчасове, іноді тривале покращення.

Літ.: Переслегин И. А., Саркисян Ю. Х. Клиническая радиология. М., 1973; Милько В. И., Лазарь А. Ф., Назилюк Н. Ф. Медицинская радиология. К., 1980.

Л. Я. Баран.

ПРОМЕНЕ́ВА ХВОРО́БА — захворювання, яке виникає від діяння на організм іонізуючих випромінювань (див. *Іонізація*). Може розвиватися як при зовн. опроміненні організму, так і при потраплянні в нього радіоактивних речовин (див. *Біологічна дія іонізуючих випромінювань*). У людини при одно-, дво- або трикратному опроміненні великими дозами розвивається гостра, а при тривалому опроміненні малими дозами — хронічна П. х. (див. *Променеве ураження*). Гостра П. х. може бути наслідком опромінення при ядерному вибуху, застосування бойових радіоактивних речовин у воєнний час, а також при аварійних ситуаціях на ядерних установках в мирний час. Х р о н і ч н а П. х. може розвиватися у осіб, які постійно працюють в умовах використання джерел іонізуючого випромінювання або які одержують *променеву терапію* при злоякісних новоутвореннях. Тяжкість захворювання залежить гол. чин. від дози опромінювання і поділяється на 4 ступені: легкий, після заг. опромінення дозами 100—200 р, середнього тяжкості — 200—300 р, тяжкий — понад 500 р і дуже тяжкий — 600—1000 р. В клінічній картині гострої П. х. розрізняють 4 періоди: первинних реакцій, прихований, розпалу захворювання і кінця хвороби. Симптоми захворювання: *апатія* або збудження, запаморочення, нудота, порушення серцевої діяльності, сну, смакових відчуттів, підвищення т-ри. В крові розвивається *лейкоцитоз*, зрушення лейкоцитарної формули ліворуч; в розпалі захворювання вміст лейкоцитів, тромбоцитів, еритроцитів знижується, зсідання крові уповільнюється; настає різке пригнічення функції кісткового мозку та ін. П р о ф і л а к т и к а: *захист організму від іонізуючих випромінювань.* Л і к у в а н н я: гемостимулююча і гемозамінна терапія (зокрема, переливання свіжої крові і пересаджування кісткового мозку), дезінтоксикаційна і симптоматична терапія, запобігання інфекціям і боротьба з ними, а також з кровотечами, раціональне харчування. *Л. П. Кіндзельський.*

ПРОМЕНЕ́ВА ШВИ́ДКІСТЬ — швидкість зміни віддалі між джерелом випромінювання та спостерігачем. Визначення П. ш. базується на *Доплера ефекті.* Якщо відносна зміна *довжини хвилі* λ внаслідок ефекту Доплера мала ($z = \Delta\lambda/\lambda \ll 1$), то П. ш. v пов'язана зі швидкістю світла c співвідношенням: $v = c \cdot z$; якщо z порівнянне з одиницею або більше за неї, то

$$v = c \cdot \frac{(1+z)^2 - 1}{(1+z)^2 + 1}.$$

Малі значення П. ш. (порядку до сотень км/с) характерні для об'єктів, що належать *Галактиці*, великі — для позагалактичних об'єктів, в т. ч. *квазарів*, у яких вони порівнянні зі швидкістю світла. П. ш. використовують для визначення мас, а також елементів орбіт *по-*

двійних зір, для оцінки маси *галактик* і при вивченні будови та еволюції Всесвіту. *В. П. Цесевич.*

ПРОМЕНЕ́ВЕ УРАЖЕ́ННЯ, радіаційне ураження — ушкодження органа, тканини або системи органів, спричинене діянням іонізуючого випромінювання і деякими ін. видами випромінювання (напр., інфрачервоного, ультрафіолетового тощо). Зумовлене найчастіше *біологічною дією іонізуючого випромінювання*. Ушкодження, що виникають під час П. у. іонізуючим випромінюванням, викликають розвиток *променевої хвороби*. П. у. від інфрачервоного випромінювання виявляється тепловими *опіками*, перегріванням. Ультрафіолетове випромінювання виявляє гол. чин. хімічну дію.

ПРОМЕНЕПЕ́РІ (Actinopterygii) — підклас *кісткових риб*. На відміну від *кистеперих* у П. парні плавники не мають м'ясистих лопатей, скелет їх утворений рядом елементів — радіалій; внутрішніх ніздрів (хоан) немає; луска ганоїдна або кісткова. П. об'єднують вимерлих і сучас. представників. Численна група морських і прісноводних риб (понад 19 тис. видів). Систематика П. розроблена недостатньо. У підкласі виділяють від 5 до 10 надрядів, з яких найвідоміші: *кісткові ганоїди*, багатопери (Polypteri, або Brachiopterygii) і *костисті риби*. Викопні П. відомі з середнього девону. *Ю. В. Мовчан.*

ПРОМЕНИ́СТЕ ОПА́ЛЕННЯ — опалення, при якому тепло передається в опалюване приміщення внаслідок променистого *теплообміну* між *опалювальними приладами* і внутр. поверхнями огороджувальних конструкцій; вид *панельного опалення*. Для П. о. вдаються, напр., до нагрівання стелі, прокладаючи в перекритті труби або канали з теплоносієм — найчастіше з гарячою водою, рідше — з парою або гарячим повітрям. Іноді в перекритті розміщують гріючі елементи (наприклад, електричні кабелі). Для променистого опалення великих приміщень (гол. чин. виробничих) під стелею підвішують випромінюючі панелі з трубами, де циркулює теплоносій. У деяких приміщеннях на окремих ділянках встановлюють інфрачервоні газові або електр. випромінювачі (місцеве П. о.). *Г. Е. Бем.*

ПРОМЕНЯКИ́ — підклас одноклітинних тварин класу саркодових. Те саме, що й *радіолярії*.

ПРОМЕРИСТЕ́МА (від грец. *πρό* — перед, раніше та *меристема*) — первинна, найменш диференційована твірна тканина рослин.

ПРО́МЕТ Ліллі (н. 16. II 1922, м. Петсері, тепер м. Печори Псков. обл.) — ест. рад. письменниця, засл. письменниця Ест. РСР (з 1971). В 1940 — 51 — на журналістській роботі. Перші оповідання надруковані 1954.

Збірки оповідань і мініатюр «Служителі святого мистецтва» (1958), «Лежачий тигр» (1964), «Хто поширює анекдоти?» (1967) присвячені в основному зображенню дійсності бурж. Естонії. Роман «Село без чоловіків» (1962) — про життя в тилу в роки Великої Вітчизн. війни; у романі «Прімавера» (1971) порушила соціально-психологічні проблеми сучасності. Автор п'єси «Los caprichos» («Капризи», 1976), книг дорожніх нарисів (у співавт. з Р. *Парве*), публіцистичних творів, літ. есе, кіносценаріїв. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

ПРОМЕТЕ́Й (Προμηθεύς) — 1) У грец. міфології *титан*, богоборець, захисник людей від сваволі богів. За найдавнішими варіантами міфа, П. викрав з *Олімпу* вогонь і дав його людям. Розгніваний Зевс наказав прикувати П. до скелі на Кавказі і пробив йому списом груди. Щодня прилітав величезний орел, скльовував печінку титана, а за ніч вона знову відростала. І так П. мучився тисячі років, доки його не визволив *Геракл*. За пізнішими варіантами міфа, П. не тільки дав людям вогонь, а й урятував їх від загибелі, навчив будувати житла, обробляти землю, плавати на кораблях, лікуватись, писати, читати тощо. Згідно з ін. варіантами міфа , П. створив людей із землі (чи землі й води). Образ П., благородного захисника людей, поборника справедливості — один з найвеличніших у світовій л-рі. За словами К. Маркса, «Прометей — найблагороднішій святий і мученик у філософському календарі» (К. Маркс, Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, с. 22). Образ П. відтворено в л-рі (Есхіл, Овідій, Вольтер, Дж. Байрон, П. Б. Шеллі, Й. В. Гете, К. Рилєєв, М. Огарьов, Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, А. Малишко та багато ін.), музиці (Л. Бетховен, Ф. Ліст, О. Скрябін), образотворчому мист. (Тіціан, І. Рєпін, Ф. Гордєєв, І. Кавалерідзе). 2) П е р е н о с н о — «Прометеїв вогонь» — благородні почуття людяності, самопожертви.

ПРОМЕ́ТІЙ (Promethium; за ім'ям міфологічного титана *Прометея*), Pm — радіоактивний хім. елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 61; масове число найбільш вивченого ізотопу — 147 ($T_{1/2}$ = 2,7 р.); належить до *лантаноїдів*. У природі не знайдений. П. виділили (1947) амер. фізики Дж. Маринський, Л. Гленденін і Ч. Корієлл із суміші *радіоактивних ізотопів* елементів, які утворилися під час розпаду *урану* в ядерному реакторі. П.— метал білого кольору; густ. 7200 кг/м³; $t_{пл}$ 1168° С; $t_{кип}$ 3030° С. За хім. властивостями П.— типовий лантаноїд. Взаємодіючи з киснем, утворює оксид Pm_2O_3. На основі ізотопу ^{147}Pm створено мініатюрні атомні батареї, застосування яких перспективне в годинниках, радіоелектронних і авіац. приладах, космічних кораблях тощо.

ПРОМИВА́ННЯ ШЛУ́НКА — багаторазове видалення з шлунка решток їжі або отруйних речовин. П. ш. провадиться лікарем або фельдшером за допомогою спец. шлункового зонда, через який вводять рідину. У випадках тяжкого *отруєння*, загрозливого для життя, П. ш. можна зробити до приходу лікаря: хворому дають випити підряд 5—6 склянок води, потім, подразнюючи пальцями задню стінку глотки, викликають *блювання*. Цю процедуру повторюють кілька разів підряд. Після П. ш. хворого слід покласти у ліжко і укрити теплою ковдрою; можна дати 1—2 ковтки гарячого чаю.

ПРОМИСЛО́ВА ГРА́ФІКА — вид прикладної художньої графіки, що обслуговує сферу виробництва і збуту пром. продукції (товарні ярлики, фірмові знаки, видавничі марки, рекламні видання — каталоги, конверти тощо). В сучас. П. г. важливу роль відіграють шрифт, орнамент, фотографія, кольорове й поліграф. рішення. П. г. відома з давніх часів (клейма, торговельні марки). Поступово П. г. стала окремою галуззю худож. діяльності. Її осн. особливості склалися наприкінці 19 ст., коли з'явилися колективи профес. художників, які працювали у цій галузі (напр., роботи художника П. Беренса). П. г. розвивається у тісному зв'язку зі стильовими напрямами того чи ін. часу (напр., *модерн*, *функціоналізм* — роботи Г. Байєра, Я. Чихольда та ін.). Сучас. П. г. в країнах Зх. Європи належить до системи худож. конструювання. Після перемоги Великого Жовтня в П. г. Рад. країни з'явилася нова емблематика тощо. В 20 — на поч. 30-х рр. свою творчість П. г. присвятили Л. Лисицький, В. Маяковський, О. Родченко та ін., в 30-х рр.— Є. Лансере, в 40-х — Кукринікси. На Україні в галузі П. г. працювали Г. Нарбут, А. Страхов, В. Єрмилов, А. Середа, І. Хотінок та ін.

Прометей. Ілюстрація І. Ю. Рєпіна до поеми Т. Г. Шевченка «Кавказ». Листівка. Акварель. 1908.

ПРОМИСЛО́ВА РЕЗЕ́РВНА А́РМІЯ — див. *Перенаселення відносне*.

ПРОМИСЛО́ВЕ БУДІВНИ́ЦТВО— галузь *будівництва*, яка створює основні виробничі фонди *промисловості*. В процесі буд-ва виконується комплекс буд.-монтажних робіт, що забезпечують введення в дію нових або розширення й реконструкцію діючих потужностей. П. б. характеризується різноманітністю й складністю об'єктів, що зводяться, різнохарактерністю й великою протяжністю споруджуваних підземних і надземних мереж і комунікацій, значними масштабами підготовчих і осн. робіт. З перших років Рад. влади Комуністична партія і Рад. уряд приділяли велику увагу буд. справі. В 1920—28 на основі ленінського плану *ГОЕЛРО* розгорнулось велике пром. й енерг. буд-во. За цей період лише на Україні відбудовано й збудовано 600 великих пром. об'єктів. У зв'язку з бурхливим розвитком нар. г-ва за роки довоєнних п'ятирічок (1929—41), зокрема, в УРСР було створено й зміцнено *будівельну індустрію*. Серед пром. гігантів, споруджених у республіці до 1941,— *Дніпрогес*, *ждановський металургійний завод* «*Азовсталь*», «*Запоріжсталь*» тощо. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 буд. орг-ції України брали участь у великих оборонних роботах та спорудженні на сході країни нових пром. підприємств. Серед післявоєнних новобудов — багато шахт Донбасу й Львівсько-Волинського басейну, Південний гірничо-збагачувальний комбінат у Кривому Розі, нафтопереробні з-ди в Дрогобичі, Оде-

сі, Херсоні тощо. Лише за 7 років (1959—65) у республіці збудовано і введено в експлуатацію бл. 900 великих пром. об'єктів. Серед них: Дніпропетровський шинний з-д, Черкаський та Чернігівський з-ди хім. волокна та ін., понад 300 підприємств легкої та харч. пром-сті. З 1965 відбувалося дальше розширення масштабів і підвищення темпів П. б. За 1965—70 збудовано 2300 важливих пром. комплексів, цехів і об'єктів, серед яких надпотужна доменна піч на Криворізькому й середньосортовий стан на Дніпровському металург. з-дах, конвертори на Ждановському, Єнакіївському та Криворізькому металург. з-дах та багато ін. Потужність і темпи П. б. характеризуються значними обсягами капітальних вкладень у пром-сть та зростанням введених у дію *основних фондів*. В СРСР 1970 обсяг капітальних вкладень становив 80,6 млрд. крб., 1975 — 112,9 млрд. крб., 1980 — 133,5 млрд. крб., у т. ч. в УРСР — відповідно 12,9, 17,5, 18,9 млрд. крб. В 1970 введено в експлуатацію осн. фондів по країні 76,4 млрд. крб., 1975 — 105,6 млрд. крб., 1980 — 130,2 млрд. крб., у т. ч. по республіці — відповідно 12,7, 16,8, і 18,8 млрд. крб. За роки десятої п'ятирічки в країні стали до ладу понад 1200 великих пром. підприємств. П. б. здійснюється на основі перспективних схем розвитку і розміщення галузей в економічних районах, розроблюваних відповідно до планів екон. і соціального розвитку нар. господарства. Важливу роль в утворенні районів буд-ва, *територіально-виробничих комплексів* відіграють *природні ресурси*. Зростають обсяги П. б. в районах Сибіру і Далекого Сходу. Бл. 65% заг. обсягу капітальних вкладень у пром-сть країни спрямовується на розширення, реконструкцію і тех. переозброєння підприємств. Введення потужностей здійснюється окремими пусковими комплексами, що забезпечує прискорення *окупності капітальних вкладень*. Підвищення ефективності П. б. досягається в результаті вдосконалення об'ємно-планувальних і конструктивних рішень будинків і споруд, блокування виробничих і підсобних будинків, винесення устаткування на відкриті й напіввідкриті майданчики та створення *промислових вузлів*. Основою індустріалізації П. б. є уніфікація планувальних і конструктивних рішень, поліпшення технології буд.-монтажних робіт, впровадження передових методів організації буд. виробн., удосконалення механізму планування й управління. П. б. в УРСР проводять гол. чин. підрядні орг-ції М-ва буд-ва підприємств важкої індустрії УРСР, М-ва промислового буд-ва УРСР та субпідрядні орг-ції М-ва монтажних і спец. буд. робіт УРСР. В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року зазначено, що в одинадцятій п'ятирічці капітальні вкладення будуть направлені насамперед на реконструкцію і технічне переозброєння підприємств та на завершення раніше розпочатих будов; має бути поліпшена проектно-кошторисна справа, буд-во здійснюватиметься за найбільш прогресивними й економічними проектами. П. б. країн—членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* здійснюється за єдиним планом *інтеграції економічної*, в рамках якого проводяться спільні наукові дослідження, проектування і спорудження об'єктів.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Совершенствование типов промышленных зданий. М., 1967; Экономическая эффективность проектных решений в промышленном строительстве. М., 1969; Лубенец В. Г. Организация и управление строительством металлургических предприятий. К., 1979; Народное хозяйство СССР в 1980 году. Статистический ежегодник. М., 1981; Народне господарство Української РСР у 1980 році. Статистичний щорічник. К., 1981.

Г. П. Кривобороденко.

ПРОМИСЛО́ВЕ ОБ'Є́ДНАННЯ — єдиний виробничо-госп. комплекс, що складається з пром. підприємств, н.-д., конструкторських, проектно-конструкторських, технологічних та ін. організацій у масштабі галузі (підгалузі) промисловості, інших сфер матеріального виробництва. До його складу входять також виробничі та наук.-виробничі об'єднання, комбінати. Діяльність П. о. грунтується на поєднанні централізованого планового керівництва з господарською ініціативою його ланок. Утворення П. о. почалося в процесі переходу на дво- і триланкову системи управління в галузях пром-сті, особливо після прийняття Загального положення про всесоюзне і республіканське промислове об'єднання (1973). Вони створювалися замість гол. управлінь пром. м-в, діють на основі *господарського розрахунку*.

Осн. видами П. о. є союзні, підпорядковані відповідним м-вам і відомствам СРСР, та республіканські, підпорядковані союзно-респ. і респ. м-вам (відомствам) або в окремих випадках Радам Міністрів союзних республік. Їх створюють відповідно до генеральних схем управління галузями. П. о. має самостійний баланс, забезпечує одержання прибутку, необхідного для розрахунків з бюджетом і банками, розвитку об'єднання, утворення фондів, резервів та ін. цілей, є *юридичною особою*. П. о. здійснює керівництво підприємствами й орг-ціями, які входять до його складу, та є щодо них вищестоящим органом управління. Щоб підвищити ефективність виробн., П. о. проводить *єдину технічну політику*, централізує повністю або частково виконання окремих виробничо-госп. функцій, перш за все проведення науково-дослідних і проектно-конструкторських робіт. Для цього створюють відповідні централізовані фонди й резерви.

Гол. завдання П. о.: розвиток виробн. для найбільш повного задоволення потреб суспільства у певних видах продукції; забезпечення *науково-технічного прогресу* в галузі (підгалузі); підвищення *якості продукції*; забезпечення планомірного, пропорційного розвитку всього виробничо-госп. комплексу з метою інтенсифікації виробн. та підвищення його ефективності, досягнення високих екон. показників діяльності; зростання ефективності капіталовкладень, своєчасне введення в дію і повне використання виробничих потужностей; забезпечення дійового *соціалістичного змагання* та здійснення *планів соціального розвитку колективів*. Рішення КПРС та Рад. уряду про вдосконалення *господарського механізму*, прийняті 1979, передбачають дальше поліпшення діяльності П. о. Зокрема, для підвищення їхньої відповідальності за результати господарювання та посилення заінтересованості в ефективнішому використанні матеріальних і фінанс. ресурсів встановлюють стабільні нормативи відрахувань від *прибутку* (диференційовані за роками), що залишаються у їхньому розпорядженні, а також передбачено удосконалення ін. підойм раціонального господарювання.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Совершенствование хозяйственного механизма. М., 1980; Кухаренко В. Д., Михайлов В. І. Виробничі об'єднання та їх економічні зв'язки. К., 1979; Заставний Ф. Д. Прогнозування розвитку промислових комплексів в Українській РСР. К., 1980; Организация управления промышленным объединением. К., 1980.

В. Ю. Шевченко.

ПРОМИСЛО́ВЕ ТЕЛЕБА́ЧЕННЯ, прикладне телебачення — *телебачення*, використовуване для контролю за випуском промислової продукції, з науковою, організаційною та ін. метою. Система такого телебачення є *замкненою телевізійною системою*, що передає (на відміну від мовної) сигнали зображення по спец. кабелю. За системою П. т. одночасно діючі передавальні *телевізійні камери* вибірково (залежно від потреби) підключають спец. *комутатором* до одного або кількох телевізійних приймачів. Керують телевізійними камерами дистанційно. П. т. дає змогу контролювати безконтактним способом, не затримуючи і не зупиняючи виробничого процесу, розміри і конфігурацію виготовлюваних виробів, виявляти дефекти в них. Ним користуються при космічних дослідженнях (див. *Космічне телебачення*), підводних роботах (див. *Підводне телебачення*), в медицині, на транспорті, в с. г. тощо.

ПРОМИСЛО́ВИЙ ВУ́ЗОЛ — зосередження на обмеженій території комплексу промислового виробництва, допоміжних підприємств, транспортних та інших комунікацій, а також населення, яке забезпечує на цій території випуск пром. продукції. В результаті тер. *концентрації виробництва*, тісних екон. і технологічних зв'язків підприємств, єдиної виробничої і соціальної *інфраструктури* та ін. переваг у П. в. досягається вища ефективність сусп. виробн. порівняно з підприємствами, що не входять до П. в. За соціалізму П. в. формується планомірно під впливом об'єктивних *економічних за-*

конів соціалізму і планового г-ва. В СРСР розрізняють П. в. двох типів: П. в. як пром.-тер. комплекс на компактній території, що охоплює один або кілька *промислових центрів* на площі від кількох сот до кількох тисяч км²; групове розміщення підприємств і елементів виробн. інфраструктури за єдиним проектом забудови на одному або суміж. майданчиках (за методом «блокування підприємств»). Внаслідок спільного й економного використання території, єдиних джерел енергії, тепла, споруд і комунікацій, служб тощо досягається висока *економічна ефективність капітальних вкладень*, зниження експлуатаційних витрат, економія зем. та ін. ресурсів (див. *Промислове будівництво*). XXV і XXVI з'їздами КПРС передбачено всемірно розвивати прогресивну повузлову форму організації будівництва.

Л. М. Корецький.

ПРОМИСЛО́ВИЙ КАПІТА́Л — *капітал*, авансований для виробництва *додаткової вартості*, який функціонує в сфері матеріального виробництва. П. к. перебуває в постійному русі, послідовно проходить три стадії, набуваючи трьох функціональних форм — *грошового капіталу, продуктивного капіталу* і *товарного капіталу*. Повне завершення циклу руху функціональних форм капіталу наз. кругооборотом П. к. (див. *Кругооборот капіталу*).

ПРОМИСЛО́ВИЙ ПЕРЕВОРО́Т — перехід від *мануфактури* з її ручною технікою до великої машинної індустрії, тобто до фабрично-заводської системи капіталістичного виробництва. П. п. мав дві сторони — технічну і соціальну. В тех. відношенні П. п. забезпечував заміну осн. ручних знарядь системою робочих *машин* і впровадження у виробн. парових двигунів, створення для капіталізму відповідної йому тех. бази. Наслідком тех. перевороту був переворот соціальний: відбулася найкрутіша ломка сусп. відносин, сформувалися осн. класи капіталістичного суспільства — *пролетаріат* і *буржуазія*. П. п. знаменував остаточну перемогу капіталістичного способу виробництва над феодальним.

П. п.— закономірний процес, зумовлений зростанням *продуктивних сил* суспільства і потреб внутр. і зовн. ринку. Вперше в світі і в найбільш класичній формі він відбувся в Англії (1770—1850). Йому передувала бурж. революція 17 ст., яка розчистила шлях для розвитку капіталістичних відносин. В результаті П. п. Англія стала великою пром. д-вою, «фабрикою» світу. Слідом за нею на шлях швидкого розвитку великої машинної індустрії стали ін. передові країни (Франція, Німеччина, США). В Росії, в т. ч. на Україні, П. п. відбувався за умов, коли розвиток капіталістичних відносин гальмувався феод.-кріпосницькими відносинами, а після реформи 1861 — їхніми залишками. Внаслідок цього до серед. 19 ст. тут мало місце в основному тільки спорадичне застосування машин. Наприкінці 1-ї — на поч. 2-ї пол. 19 ст. у деяких галузях пром-сті (гол. чин. у бавовняній мануфактурі центр. губерній Росії і цукровій мануфактурі укр. губерній) виникають підприємства фабричного типу. Скасування кріпосного права (1861) відкрило шлях для розвитку капіталізму й переходу до великої машинної індустрії. В пореформений період П. п. став визначальним фактором соціально-екон. розвитку країни, завершився тут у 90-х рр. 19 ст. Він відбувався швидше в тих галузях (бавовняній та ін.), де була розвинута капіталістична організація виробн. і менш позначилися феод. пережитки. В процесі П. п. гол. район паливно-металург. промисловості—Урал втратив своє значення. Одночасно виник новий вуг.-металург. центр Росії на Пд. країни — Донецько-Придніпровський, оснований на капіталістичних засадах. З серед. 90-х рр. він утвердився як гол. центр металург. пром-сті дореволюц. Росії. Об'єктивні наслідки П. п. в Росії, в т. ч. на Україні, були суперечливі. З одного боку, велика машинна індустрія перетворилася на гол. форму пром. виробн. країни. Швидкими темпами формувалися пролетаріат і буржуазія; з другого боку, збереження напівкріпосницьких відносин на селі та в окремих галузях пром-сті звужувало внутр. ринок, уповільнювало темпи розвитку великої машинної індустрії, обмежувало сферу її поширення і вплив на все нар. госп. країни. Внаслідок промислового перевороту Росія стала згодом країною з середнім рівнем розвитку капіталізму. В історичному плані промисловий переворот прискорював *усуспільнення виробництва* і тим самим створював об'єктивні й суб'єктивні передумови соціалізму.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 2. Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953; Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Повне зібрання творів, т. 3; Струмилин С. Г. Промышленный переворот в России. М., 1944; Ерофеев Н. А. Промышленная революция в Англии. М., 1963; Цыпин Б. Л. Некоторые особенности промышленного переворота в России. Свердловск, 1968; Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії. К., 1975.

Т. І. Дерев'янкін.

ПРОМИСЛО́ВИЙ РАЙО́Н — територія з чітко вираженою індустріально-виробничою спеціалізацією. В капіталістичних країнах П. р. звичайно складаються стихійно, хоч є спроби регулювання їх розвитку.

За соціалізму формуються планомірно, при цьому використовують переваги соціалістичного *територіального поділу праці*. П. р. спеціалізуються на характерних для кожного з них галузях, для розвитку яких є всі основні ресурси і можливості, що дає змогу випускати продукцію з найменшими затратами засобів виробн. і праці. Для тер. структури та організації П. р. характерні *промислові вузли* і *промислові центри* з груповим розміщенням підприємств. За роки Рад. влади в країні всебічно розвинулися такі П. р., як Донбас, Центральний, Урал, Кузбас, Придніпров'я та ін.

В. В. Обозний.

ПРОМИСЛО́ВИЙ ТРА́НСПОРТ — виробничий транспорт пром. підприємств, який переміщує предмети та продукти праці в сфері виробництва. Є складовою частиною виробн., важливою ланкою *транспорту* заг. користування. Тех. базу П. т. становлять: залізничний та автомоб. рухомий склад, плавучі засоби, підйомно-транспортні та вантажно-розвантажувальні машини й механізми, трансп. будівлі (депо, гаражі, рем. майстерні), споруди (шляхи , колії, причали, естакади, галереї тощо). П. т. поділяють на зовнішній і внутрішній. Зовнішній П. т. доставляє на підприємства сировину, паливо, матеріали, устаткування та ін. вантажі, а також вивозить з тер. підприємств готову продукцію в пункти передачі її на магістральний транспорт або безпосередньо споживачеві. Внутрішній П. т. в обробній промсті включає внутрішньоцеховий та міжцеховий; в добувній пром-сті — внутрішньошахтний (підземний), транспорт на поверхні та кар'єрний. Осн. видами П. т. є *залізничний транспорт* (широкої та вузької колії), *автомобільний транспорт*, водний, наземний безрейковий (електронавантажувачі, електровізки, автонавантажувачі тощо), конвейєрний, пневмо-конвейєрний, канатно-підвісний, монорейковий підвісний (канатні та монорейкові шляхи) та трубопровідний (гідравлічний і пневматичний). Застосування того чи ін. виду транспорту визначають на основі тех.-екон. розрахунків (залежно від обсягу, дальності і характеру перевезень, типу вантажів та від місц. умов). Залізничному та автомоб. транспорту належить провідна роль серед ін. видів П. т. Осн. напрями вдосконалення П. т.: широке впровадження взаємопов'язаної технології роботи П. т. і магістрального транспорту, розвиток нових форм організації управління залізнич. та автомоб. П. т. на основі укрупнення трансп. г-в і створення великих галузевих та міжгалузевих підприємств і комбінатів, організація спеціалізованих баз по ремонту трансп. техніки, впровадження централізованих міжцехових перевезень за заздалегідь розробленими маршрутами і графіками, комплексна механізація і автоматизація підйомно-транспортних та вантажно-розвантажувальних робіт, застосування автоматизованих систем в управлінні П. т., удосконалення рухомого складу різних видів транспорту, розробка і застосування нових універсальних трансп. машин і механізмів тощо.

Ю. Я. Лисенко.

ПРОМИСЛО́ВИЙ ЦЕНТР — місто або селище міського типу, де зосереджено кілька пром. підприємств однієї чи різних галузей і в якому населення зайнято переважно в промисловості. В СРСР та ін. соціалістичних країнах П. ц. розвиваються планомірно. Великі П. ц., що мають розвинуту багатогалузеву пром-сть, виконують і інші нар.-госп. функції — адм.-

політичні й орг.-постачальні, н.-д., навчальні, культур.-освітні, кредитно-фінансові та ін. П. ц. розрізняють за розмірами — найбільші, великі, середні й малі (критерії — кількість жителів та ін.), за галузев. спеціалізацією пром. виробн. — вугільні, металург., машинобудівні тощо, серед яких виділяють диференційованіші види П. ц. залежно від належності підприємств до тієї чи іншої конкретної галузі пром-сті. *В. В. Обозний.*

ПРОМИСЛО́ВИХ ГІДРОПРИ́ВОДІВ І ГІДРОАВТОМА́ТИКИ ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ І ПРОЄ́КТНО-КОНСТРУ́КТОРСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т, ВНДІГідропривод — установа М-ва верстатобудівної й інструментальної промисловості СРСР. Створений 1964 у Харкові на базі спец. конструкторського бюро. У складі інституту (1981) 12 відділів, 7 лабораторій, обчислювальний центр, експериментальний цех. Осн. напрямом діяльності ін-ту є дослідження, спрямовані на створення досконаліших конструкцій гідравлічних насосів, двигунів, гідравлічних і пневматичних приводів, верстатів, пресів, маніпуляторів тощо. *А. Я. Оксененко.*

ПРОМИСЛО́ВІ БУДИ́НКИ — будинки, що в них розміщено засоби промислового виробництва і створено належні умови для праці людей і експлуатації технологічного устаткування. За призначенням П. б. поділяють на: основні (в них розміщують цехи осн. виробництва), підсобні (напр., ремонтно-механічні цехи, лабораторії), трансп. (локомотивні *депо, гаражі*), енергетичні (котельні, компресорні, ТЕЦ та ін.), складські й допоміжні (напр., заводоуправління, їдальні, пожежні депо). Основні, підсобні і допоміжні П. б. одного підприємства (а при екон. доцільності — двох і більше підприємств) найчастіше об'єднують в одному укрупненому корпусі, що дає змогу раціонально використовувати заводські території, зменшити протяжність інженерних комунікацій тощо. Розрізняють П. б. (мал.): одно-, дво- та багатоповерхові й комбіновані: одно-, дво- і багатопрогонові; кранові (обладнані мостовими й підвісними *підйомними кранами*) і безкранові; з *освітленням* природним, штучним або комбінованим. Є П. б. опалювані, неопалювані «гарячі» (цехи з надлишковим тепловиділенням) і неопалювані «холодні» (склади); з природною (див. *Аерація*) або штучною *вентиляцією* та *кондиціюванням повітря*. П. б. бувають каркасні площинні (у т. ч. з *фермами, рамами*, аркові та ін.), каркасні просторові (покриття — *оболонки*), з *висячими системами* (у т. ч. вантовими з однією опорою в центрі) та повітроопірні (див. *Пневматичні будівельні конструкції*). Їхній каркас — залізобетонний (збірний, монолітний), металевий або дерев'яний, несучі стіни — цегляні. Основою об'ємно-планувального рішення П. б. є технологічна схема виробництва. Одноповерхові П. б. (найпоширеніші) призначені для виробничих процесів з використанням важкого устаткування, для процесів, пов'язаних зі створенням

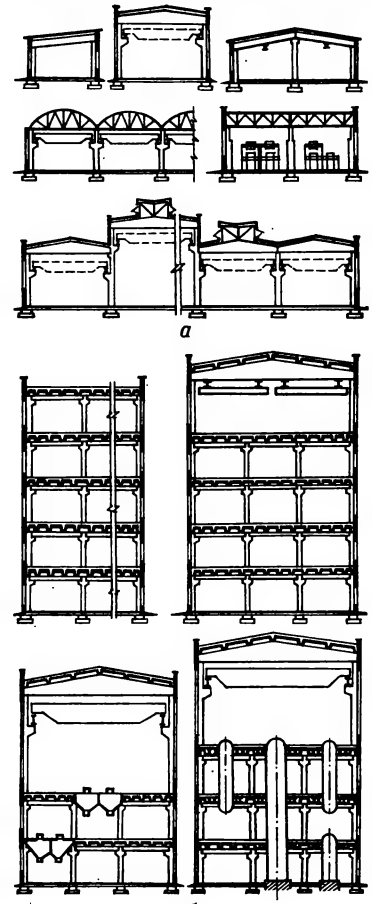

Промислові будинки: *а* — одноповерхові; *б* — багатоповерхові.

великогабаритних виробів, тощо. Їх споруджують з *прогонами* довжиною 12—36 м і більше (кратно 6), кроком колон 6—12 м. Зводять і одноповерхові П. б. павільйонного типу, де устаткування розміщують на спец. одно- або багатоярусних етажерках (сталевих, залізобетонних). Багатоповерхові П. б. призначені для виробничих процесів з вертикальними технологічними лініями, самопливним транспортуванням матеріалів, відносно легким малогабаритним устаткуванням, з вертикально розміщеною циліндрич. апаратурою. У таких П. б. (в основному 3—6-поверхових, а також до 10 поверхів і більше) довжина прогонів 6—12 м і більше, крок колон — 6 м, заг. ширина — звичайно 36—48 м. *Уніфікація* П. б., *типізація* і *стандартизація* їхніх буд. рішень сприяють зниженню вартості і матеріаломісткості буд-ва, зниженню трудомісткості і поліпшенню якості буд.-монтажних робіт, забезпечують високу якість пром. архітектури. Див. також *Повнозбірне будівництво, Промислові споруди.*

Літ.: Самойло А. И. Производственные здания из сборных элементов. М., 1971; Конструкции промышленных зданий. М., 1972; Шерешевский И. А. Конструирование промышленных зданий и сооружений. Л., 1979; Коников А. С., Путилин В. В. Гражданские, промышленные и сельскохозяйственные здания. М., 1980.

П. Є. Андрущик.

ПРОМИСЛО́ВІ ПІДЗЕ́МНІ ВО́ДИ — підземні води, в яких розчинені хім. елементи та їхні сполуки (бор, бром, йод, літій, вольфрам, кам'яна сіль тощо) в таких кількостях, що їх економічно доцільно вилучати за сучасного стану розвитку науки і техніки. Розрізняють бромні, йодні, йодобромні, борні, йодо-борні й радієві П. п. в. Найкраще вивчено бромні та йодні води. Бромні П. п. в. з високими концентраціями брому поширені у відкладах кембрійської системи (див. *Кембрійський період і кембрійська система*), йодні і йодобромні — у відкладах юрського, крейдового, палеогенового й неогенового віку. На Україні П. п. в. (йодобромні) виявлено на Поліссі, Придніпровській низовині, Причорноморській низовині та в рівнинному Криму. *Г. Г. Мальований.*

ПРОМИСЛО́ВІ СПОРУ́ДИ — інженерні споруди, що виконують певні функції у виробничому процесі або сприймають навантаження від технологічного устаткування, транспортних засобів тощо. До П. с. (мал.) належать споруди комунікаційного призначення: *тунелі* й канали, в яких прокладають технологічні комунікації, кабельні лінії електропостачання і зв'язку; *трубопроводи*, якими переміщують сировину та ін. матеріали; *опори ліній електропередачі, опори контактної мережі*, опори систем *освітлення* та ін. Ними є й споруди систем *водопостачання* і *каналізації*, місткості для сипких, рідких і газоподібних матеріалів: *басейни бризкальні, бункери, відстійники, водозабірні споруди, водонапірні башти, газгольдери, градирні, нафтосховища, очисні споруди, силосні споруди* тощо. Окремі групи становлять трансп. споруди: *шляхопроводи*, опори *підвісних доріг*, кранові *естакади*, конвейєрні галереї, а також споруди, на яких розміщують технологічне устаткування або місткості: *фундаменти*, опорні майданчики, постаменти та ін. П. с. найхарактерніші для хім., гірничої і металургійної пром-сті. Рік у рік їх стає більше у зв'язку з доцільністю розміщення технологічного устаткування на відкритих майданчиках — поза *промисловими будинками*. В СРСР у *промисловому будівництві* частка вартості П. с. у заг. вартості буд.-монтажних робіт становить понад 25%. Підвищенню ступеня індустріалізації й ефективності П. с. сприяють

Промислові споруди промислового енерговузла.

використання збірних залізобетонних, сталевих (іноді дерев'яних клеєних) конструкцій заводського виготовлення, *типізація* й *уніфікація* пром. споруд.

П. Є. Андрущик.

ПРОМИСЛО́ВІСТЬ, індустрія — провідна галузь нар. господарства, яка робить вирішальний вплив на рівень розвитку продуктивних сил суспільства; сукупність підприємств (фабрик, заводів, електростанцій, шахт, рудників тощо), на яких виробляють знаряддя праці та ін. продукцію як для самої П., так і для інших галузей нар. господарства, а також видобувають сировину й паливо, виробляють енергію, заготовляють ліс, обробляють і переробляють продукцію, одержану в П. або в с. г. Пром-сть є основою розширеного відтворення сусп. виробн. В СРСР у П. створюється осн. частина нац. доходу і валового сусп. продукту. Від розвитку П. великою мірою залежить рівень всієї економіки країни, задоволення безпосередніх потреб населення. Соціалістична П.— основа зміцнення обороноздатності країни.

За екон. призначенням і використанням продукції, її роллю в процесі відтворення П. поділяють на дві групи: виробн. засобів виробн. (група «А») і виробн. предметів споживання (група «Б»). За характером виробн. і предметами праці П. поділяють на добувну і обробну П. За класифікацією, прийнятою в СРСР, до П. (1981) входять 18 укрупнених галузей: електроенергетика (див. *Електрифікація*); паливна П.; чорна металургія; кольорова металургія; хім. і нафтохімічна П.; машинобудування і металообробка; лісова, деревообробна і целюлозно-паперова П.; буд. матеріалів П.; П. буд. конструкцій і деталей; скляна і фарфоро-фаянсова П.; легка П.; харчова П.; мікробіологічна П.; борошномельно-круп'яна і комбікормова П.; медична П.; поліграфічна П. та ін. галузі П. Всього в сучас. пром-сті СРСР виділяють понад 280 спеціалізованих галузей і виробництв.

П. як окрема галузь сусп. виробництва виникла з часів відокремлення ремесла від землеробства — другого великого сусп. *поділу праці*. Капіталістична П. зародилась в 14—15 ст. у країнах Зх. Європи і пройшла три стадії розвитку: проста капіталістична кооперація, капіталістична *мануфактура*, велика машинна індустрія. Перехід від мануфактури до великої машинної П. в кінці 18 — на поч. 19 ст. набув характеру *промислового перевороту* спочатку в Англії, а пізніше в ін. країнах Європи. Капіталістична П. в Росії, в т. ч. на Україні, розвивалась з поч. 18 ст. у вигляді мануфактур; пізніше, особливо після реформи 1861,— як машинна індустрія. В органічному зв'язку з ін. процесами соціально-екон. розвитку Росії цей процес всебічно висвітлив В. І. Ленін у праці «Розвиток капіталізму в Росії». На поч. 20 ст. за рівнем техніки і обсягом виробн. Росія значно поступалася перед розвинутими капіталістичними країнами, хоч перевищувала їх за концентрацією П. Велика залежність від іноз. капіталу гальмувала розвиток нац. П. *Продуктивні сили* розміщувались нераціонально — обробна П. була відірвана від джерел сировини, $^3/_4$ її продукції вироблялось у чотирьох районах — Московському, Петербурзькому, Івановському та на Україні. В 1913 царська Росія в пром. виробництві світу посідала 5-е місце і виробляла пром. продукції у 8 раз менше, ніж США, прибл. в 3,5 раза менше. ніж Німеччина.

Розвиток П. в дореволюц. Україні був тісно пов'язаний з усією капіталістичною економікою Росії. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. П. на Україні, особливо в Донецькому вуг. басейні, залізорудному Придніпров'ї, Харкові, Одесі, Києві, Луганську розвивалась швидше, ніж в ін. районах царської Росії. В. І. Ленін, аналізуючи розвиток капіталізму в Росії, показав, що «застосування машин до виробництва і збільшення кількості робітників ішло на Півдні значно швидше, ніж на Уралі» (Повне зібр. тв., т. 3, с. 464); тут швидко зростали робітн. клас, нац. буржуазія, пром. міста. На Україні виникли одні з перших монополістичні об'єднання загальнорос. значення: синдикат цукрозаводчиків (1887), «*Продамет*» у металург. пром-сті (1902), «*Продвугілля*» (1906) та ін. У великій П. України переважав іноз. капітал Німеччини, Франції, Бельгії, США, Англії, якому належало 70—80% паливно-металург. виробн., бл. 30% машинобудування. В 1913 на Україні видобуто 22 млн. т вугілля, або 78% його видобутку в Росії, вироблено 69% чавуну, 57% сталі, 40% паровозів, 52% с.-г. машин, 81% цукру-піску. Проте техніка виробн., як і в усій царській Росії, була низькою; переважаючим за обсягом виробн. було с. г., в якому зосереджувалось 80% усього населення. Велика Жовтн. соціалістич. революція докорінно змінила соціально-екон. умови, організацію і мету розвитку П. в СРСР. Для П., як і для всього нар. г-ва, характерним є планомірність, стабільний і безкризовий розвиток на основі держ. річних, п'ятирічних і довгострокових планів екон. і соціального розвитку.

За роки відбудови та довоєнних п'ятирічок пром-сть СРСР було докорінно перебудовано; внаслідок *індустріалізації* вже напередодні 2-ї світової війни за обсягом пром. продукції СРСР вийшов на 1-е місце в Європі і 2-е у світі. В процесі індустріалізації було створено нові галузі, збудовано сотні нових підприємств, у т. ч. гігантів важкої П. в старих і нових районах; продукція П. 1940 перевищила рівень 1913 в 7,7 раза. Величезних втрат зазнала країна в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. Нім.- фашист. загарбники знищили бл. 32 тис. пром. підприємств, майже 60% потужностей по виробн. вугілля і металу та багато ін. Особливо великих руйнувань зазнала П. на тер. України. Було знищено понад 16 тис. пром. підприємств, у т. ч. шахти Донбасу, гіганти енергетики, металургії, хімії і машинобудування.

В післявоєнний період пром-сть СРСР, було відбудовано і докорінно реконструйовано. В 1980 валова продукція П. порівняно з 1940 зросла в 21 раз. Розвиваючись в єдиному нар.-госп. комплексі СРСР, набагато зросла П. усіх союзних республік (порівняно з 1940): РРФСР — у 19 раз, УРСР — у 14 раз, Білоруської РСР — у 29 раз, Молд. РСР — у 51 раз, Каз. РСР — у 32 рази. В результаті послідовного курсу переважаючого розвитку важкої індустрії — основи всієї економіки в СРСР, у т. ч. і в УРСР, докорінно змінилось співвідношення між виробн. засобів виробництва і виробн. предметів споживання (табл.). В міру збільшення екон. потенціалу країни темпи зростання засобів виробн. і предметів споживання неухильно зростали. На 1981—85 рішеннями XXVI з'їзду КПРС передбачено більш високі темпи зростання продукції галузей групи «Б» (27—29%) порівняно з групою «А» (26—28%).

Для пром-сті СРСР характерні високі й стабільні темпи розвитку, високий рівень тех. оснащення на основі електрифікації, механізації і автоматизації, зростання одиничних потужностей агрегатів, застосування передової технології виробн. і електронно-обчислюваль-

Питома вага групи «А» і групи «Б» у загальному обсязі промислової продукції СРСР і УРСР (в %)

	Вся промисловість	у т. ч. група «А»	у т. ч. група «Б»
СРСР			
1913	100	35,1	64,9
1940	100	61,0	39,0
1970	100	73,4	26,6
1980	100	73,8	26,2
УРСР			
1913	100	36,0	64,0
1940	100	62,0	38,0
1970	100	71,0	29,0
1980	100	71,9	28,1

Питома вага продукції окремих галузей у загальному обсязі продукції промисловості (в %)

	СРСР		УРСР	
	1970	1980	1970	1980
Вся промисловість у т. ч.	100	100	100	100
електроенергетика	3,0	3,0	2,7	2,7
паливна	6,4	5,6	7,1	5,0
хімічна і нафтохімічна	5,7	7,0	5,0	6,5
машинобудування і металообробка	19,7	28,7	19,7	29,8
лісова, деревообробна і целюлозно-паперова	5,1	4,1	2,8	2,5
будівельних матеріалів	4,1	3,6	4,2	3,5
легка	18,9	15,9	13,3	12,6
харчова	20,0	15,9	24,7	18,8
борошномельно-круп'яна і комбікормова	3,1	3,1	3,1	3,5

ної техніки. Це досягається постійним оновленням осн. фондів. За 70-і рр. осн. фонди П. зросли більш як у 2 рази і були оновлені за 1971—75 на 40%, за 1976—80 — на 36%. Фондоозброєність працюючих у П. зросла за 1970—80 в 1,9 раза. Ці та інші фактори сприяли неухильному зростанню *продуктивності праці*, яка за 1951—80 зросла в 5,3 раза (в США — в 2,5, ФРН — в 3,6 раза, 1979). СРСР посідає 1-е місце у світі за видобутком вугілля, заліз. руди, виробн. сталі, мінеральних добрив, тракторів, цементу, вовняних тканин, тваринного масла, цукру-піску та ін.

Пром-сть СРСР характеризується високою концентрацією виробн. і прогресивними формами її сусп. організації (див. *Спеціалізація виробництва, Комбінування виробництва, Кооперування виробництва*). Ефективність П. залежить від її тер. організації. В розміщенні П. відбулися корінні зрушення — набули комплексного розвитку всі райони, створено нові пром. бази й центри на Сході, Півночі, в Серед. Азії і Казахстані. Ефективним у тер. організації П. є розвиток її у складі *територіально-виробничих комплексів* (ТВК). Відповідно до рішень XXV і XXVI з'їздів КПРС успішно розвиваються Зх.-Сибірський, Братсько-Усть-Ілімський, Павлодар-Екібастузький, Оренбурзький, Нижньокамський та ін. ТВК. У 1976—80 вони забезпечили в СРСР весь приріст видобутку нафти і газу, значну частину приросту виробн. електроенергії, видобутку заліз. руди, вугілля, виробн. вантажних автомобілів і тракторів. Важливе значення матиме передбачене XXVI з'їздом КПРС дальше формування ТВК на базі Курської магнітної аномалії, на Пн.-Сх. Сибіру, а також Кансько-Ачинського, Саянського, Пд.-Якутського, Пд.-Таджицького та ін. Пром-сть УРСР є складовою частиною потужної індустрії Союзу РСР і розвивається в його єдиному нар.-госп. комплексі. За допомогою братніх народів СРСР на Україні створено високорозвинуту й багатогалузеву П., в якій гармонійно поєднуються великомасштабне виробн. важкої індустрії — потужний *паливно-енергетичний комплекс*, хімічна, маш.-буд. П. та ін. з розвинутим виробн. харчової і легкої індустрії, що входять до *агропромислового комплексу* УРСР. Важливу роль у розвитку П. республіки відіграють екон. взаємозв'язки з ін. республіками СРСР. В умовах планового г-ва на Україні створено потужну електроенергетику — збудовано великі ДРЕС, у т. ч. Вуглегірську, Запорізьку, Криворізьку та ін., що належать до найбільших в Європі, каскад ГЕС на Дніпрі, АЕС — Чорнобильську, Ровенську та ін. Розвинулись високомеханізовані і технічно оснащені кам'яновугільна, чорна й кольорова металургія, найбільша в Європі залізо- і марганцеворудна П.; створено хімічну П., багатогалузеве машинобудування і металообробку (в т. ч. важке машинобудування, електротех., автомобілебудування, літакобудування, тракторо-, верстатобудування, приладобудування, с.-г. машинобудування, радіотех., електронну, засобів автоматизації і обчислювальної техніки та ін. галузі). УРСР виробляє бл. $^1/_5$ пром. продукції СРСР і виділяється виробн. кам'яновугільної (понад 200 млн. т), залізо- і марганцеворудної, металургійної та цукрової продукції.

В 1980 валова продукція всієї П. республіки зросла проти 1940 в 14 раз (електроенергетика — у 24 рази, машинобудування і металооброб. — в 57 раз, хімічна і нафтохім. — в 47 раз).

Темпи зростання промислової продукції в країнах — членах Ради Економічної Взаємодопомоги (1950 = 1)

Країни	1970	1980
Болгарія	12	24
В'єтнам	9,7	19
Куба (1960 = 1)	1,1	2,0
МНР	7,1	16
НДР	5,4	9,3
Польща	7,1	15
Румунія	11	33
СРСР	6,9	12
Угорщина	5,2	8,4
Чехословаччина	4,9	8,4

Виробництво найважливіших видів промислової продукції в УРСР

Продукція	1913	1940	1980
Електроенергія, млрд. квт·год	0,5	12,4	236,0
Вугілля, млн. т	22,8	83,8	197,1
Сталь, млн. т	2,4	8,9	53,7
Готовий прокат чорних металів, млн. т	1,9	5,6	36,0
Залізна руда (товарна), млн. т	6,9	20,2	125,5
Мінеральні добрива (в умовних одиницях), млн. т	0,04	1,0	19,7
Сірчана кислота в моногідраті, млн. т	0,04	0,4	4,5
Сода кальцинована (100%-на), тис. т	113	413	1077
Сода каустична (100%-на), тис. т	36,4	77,6	396,4
Хімічні волокна й нитки, тис. т	—	1,6	161,2
Металорізальні верстати, тис. шт.	0,07	11,7	32,9
Трактори (у фізичних одиницях), тис. шт.	—	10,4	135,6
Екскаватори, шт.	—	17	9874
Тепловози магістральні, секцій	—	1*	1311
Папір, тис. т	26,9	27,9	209,0
Білизняний трикотаж, млн. шт.	—	30,3	214,8
Верхній трикотаж, млн. шт.	—	12,0	79,0
Взуття шкіряне, млн. пар	8,0	40,8	177,2
Телевізори широкомовні, тис. шт.	—	—	2525
Холодильники побутові, тис. шт.	—	0,2	702
Масло тваринне, тис. т	—	33,3	335,5
Олія, тис. т	—	159	941
Цукор-пісок, млн. т	1,1	1,6	5,3

* Теплопаровоз.

Комплексно розвиваються старі індустріальні райони — Донбас, Придніпров'я, Причорномор'я, створено нові пром. центри на Київщині (найбільший центр — столиця УРСР Київ), Полтавщині, Харківщині, Дніпропетровщині, в пн. і пд. областях і особливо в зх., возз'єднаних з УРСР 1940—45. Найбільшим індустріальним центром у зх. областях став Львів; розвинулась П. в Івано-Франківську, Луцьку, Ровно, Чернівцях, Ужгороді, Мукачевому та ін., тут створено паливно-енерг. базу (Львівсько-Волинський вуг. басейн, потужні ГЕС), велику маш.-буд., гірничохімічну, легку, харчову та ін. галузі. Виробничі осн. фонди в П. республіки за 1970—80 зросли в 2,0 раза, продуктивність праці на 45%. У 80-х рр. в УРСР, як і в ін. республіках, здійснюється велике пром. буд-во. Рішеннями XXVI з'їзду КПРС на 1981—85 і на період до 1990 передбачено дальше вдосконалення структури сусп. виробн., в т. ч. і П., випереджаюче зростання галузей, що забезпечують тех. прогрес, — енергетики, металургії, маш.-буд., хімії; визначено, що найважливішим завданням П. є повніше задоволення потреб нар. г-ва в засобах виробн., а населення — в товарах нар. споживання, інтенсифікація виробн., підвищення якості продукції. Для розв'язання цих завдань передбачено в СРСР збільшити пром. продукцію 1981—85 на 26—28%, підвищити продуктивність праці на 23—25%, одержати за рахунок цього понад 90% приросту продукції, вдосконалювати структуру, показники, форми й методи економіки та організації П. В УРСР обсяг виробн. пром. продукції має збільшитись на 20—23%, створюватимуться нові енерг. центри на основі АЕС, випереджаючими темпами розвиватимуться енерг. і хім. машинобудування, приладобудування, виробн. машин для тваринництва й кормовиробництва, всі галузі агропромислового комплексу відповідно до рішень Травневого пленуму ЦК КПРС 1982 щодо здійснення *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року.

Високі темпи росту П. в СРСР та ін. соціалістичних країнах піднесли їхню частку у світовому пром. виробн. В 1917 вона становила менше як 3%, 1937 — менше як 10%, 1950 — прибл. 20%, 1980 — понад 40%. Середньорічні темпи приросту П. соціалістичних країн за 1971—80 становили 7,2%, інших — 3,5%, у т. ч. розвинутих капіталістичних країн — 3,2%. Особливо швидко розвивається П. у країнах — членах *Ради Економічної Взаємодопомоги*. Цьому сприяє *соціалістична економічна інтеграція*.

П. в капіталістичних країнах розвивається нерівномірно. Для неї характерні нестійкість розвитку, чергування піднесень і спадів, криз і депресій, хронічне недовантаження підприємств і безробіття, що особливо проявляються в період *загальної кризи капіталізму*. Розвинуті капіталістичні країни виробляють бл. 85% пром. продукції всього капіталістич. світу, в т. ч. США — 37%, капіталістичні країни Зх. Європи — 31,7%, Японія — 9,7% (1980). Незважаючи на величезні можливості, що їх створює *науково-технічна революція*, середньорічні темпи приросту пром. виробн. розвинутих капіталістичних країн 1951—80 майже вдвоє нижчі, ніж у соціалістичних країнах. Для П. капіталістичних країн після 2-ї світової війни характерні створення міжнар. монополій і розвиток галузей, пов'язаних з воєнно-промисловими комплексами. Країни, що розвиваються, колишні колонії, які здобули політ. неза-

лежність в основному після 2-ї світової війни, виробляють лише 15% пром. продукції несоціалістичного світу. Після ліквідації колоніальної системи в цих країнах почалося зростання пром. виробн., але воно відбувається дуже повільно, особливо враховуючи високі темпи зростання чисельності населення в них. В Азії, Африці, Лат. Америці поряд з країнами з відносно розвинутою П. (Індія, Мексіка, Бразілія) є країни, де П. лише зароджується. Індустріалі-

Темпи зростання промислової продукції в соціалістичних країнах та в інших країнах (1950=100)

	1960	1970	1980
Весь світ	206	391	628
Соціалістичні країни	354	723	в 14 разів
Інші країни	167	298	420
в т. ч.			
розвинуті капіталістичні країни	161	283	389
країни, що розвиваються	235	457	726

зація країн, що розвиваються, має вирішальне значення в розвитку нац. економіки, в боротьбі з неоколоніалізмом, монополіями імперіалістичних д-в і досягненні екон. незалежності. Див. також статті про окремі союзні республіки, країни, про галузі промисловості СРСР, а також розділ Промисловість у томі Українська Радянська Соціалістична Республіка.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1—3. К., 1959—66; Корецький Л. М., Паламарчук М. М. Географія промисловості Української РСР. К., 1967; Пробст А. Е. Вопросы размещения социалистической промышленности. М., 1971; Лившиц Р. С. Эффективность концентрации производства в промышленности СССР. М., 1971; Экономика промышленного производства. М., 1973; Бем І. С., Демідіон В. О. Проблеми розвитку і розміщення машинобудування та металообробки в Українській РСР. К., 1977; Развитые капиталистические страны. Социально-экономический справочник. М., 1979; Народное хозяйство СССР в 1980 году. Статистический ежегодник. М., 1981; Народне господарство Української РСР в 1980 році. Статистичний щорічник. К., 1981.

Л. М. Корецький

ПРОМИСЛО́ВОГО БУДІВНИ́ЦТВА ПРОЄ́КТНИЙ ІНСТИТУ́Т, Київський Промбудпроект — установа Держбуду СРСР. Засн. 1931 у Києві як філіал ін-ту «Держпроектбуд» (у 1932 — ін-т «Металобудпроект», теперішня назва — з 1933). У складі ін-ту (1981) 10 виробничих і 6 допоміжних відділів. Осн. напрями діяльності ін-ту: проектування пром. комплексів, підприємств, будинків і споруд; індустріалізація і підвищення ефективності капітального буд-ва. Ін-т бере участь у типовому й експериментальному проектуванні пром. об'єктів, створенні нормативно-тех. документації.

В. М. Варварцев.

ПРОМИСЛО́ВОГО БУДІВНИ́ЦТВА ХА́РКІВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ І ПРОЄ́КТНИЙ ІНСТИТУ́Т, Харківський ПромбудНДІпроект — установа Держбуду СРСР. Заснований 1931 у Харкові (теперішня назва — з 1963). У складі ін-ту (1981) проектна (14 відділів) і наукова (4 відділи, експериментальні майстерні) частини. Осн. напрями діяльності ін-ту: будівельне проектування підприємств і споруд чорної металургії і машинобудування; розробка проектів виконання буд. робіт; розробка генеральних планів пром. вузлів; дослідження з питань вдосконалення підземних конструкцій і методів зведення будинків і споруд чорної металургії; підвищення довговічності й надійності споруд. Ін-т займається типовим проектуванням буд. конструкцій і споруд, розробляє методичні й інструктивні матеріали з різних питань буд-ва. Видає збірники праць співробітників ін-ту.

Л. М. Звенигородський.

«ПРОМЫ́ШЛЕННАЯ ТЕПЛОТЕ́ХНИКА» — науково-прикладний журнал. Орган *Технічної теплофізики інституту* АН УРСР. Видається в Києві з 1979, 6 раз на рік. Висвітлює результати досліджень у галузі тепло- і тепломасообміну, термогазодинаміки, теплометрії, інтенсифікації процесів тепло- і масопереносу, підвищення ефективності теплового енергетичного і технологічного устаткування. Вміщує й оглядові статті з різних проблем прикладної теплофізики та матеріали з досвіду роботи теплотех. проектно-конструкторських, технологічних і виробничих організацій. *В. М. Дикий.*

«ПРОМЫ́ШЛЕННОЕ СТРОЙТЕЛЬСТВО И ИНЖЕНЕ́РНЫЕ СООРУЖЕ́НИЯ» — щоквартальний збірник журнального типу. Орган Держбуду УРСР, М-ва будівництва підприємств важкої індустрії УРСР, М-ва пром. будівництва УРСР, М-ва монтажних і спец. робіт УРСР та Укр. респ. правління НТТ будіндустрії. Видається в Києві з 1959 (до 1964 — орган Академії буд-ва і архітектури УРСР). Висвітлює передовий досвід пром. буд-ва на Україні: нові форми управління буд-вом, досягнення в проектуванні та будівництві нових і реконструкції діючих підприємств, оптимальні об'ємно-планувальні й конструктивні рішення будинків і споруд, проблеми використання ефективних індустріальних конструкцій, прогресивної технології буд. виробн., підвищення якості й надійності споруд і конструкцій, зростання екон. ефективності буд-ва. Збірник пропагує передові методи організації праці, безпечні методи виконання буд. робіт, хід соціалістичного змагання на підприємствах тощо. Випускає його видавництво *«Будівельник»*.

І. С. Чумаков.

ПРОМІ́ЖНИЙ МО́ЗОК — відділ *головного мозку*, що утворює передню (у людини — верхню) частину мозкового стовбура, над якою містяться великі півкулі головного мозку. Структури П. м. відіграють важливу роль у підтримці *гомеостазу*, регуляції вегетативних функцій, діяльності *залоз* внутрішньої секреції, а також *сну, пам'яті, інстинктивної поведінки* тощо.

ПРОМІ́ЖНИЙ О́БМІН — сукупність процесів перетворення речовин з моменту їх надходження в організм до утворення кінцевих продуктів обміну. Складається в основному з внутрішньоклітинних процесів, проте включає і позаклітинні реакції. Окремі внутрішньоклітинні утворення (*мітохондрії, рибосоми, лізосоми*) здійснюють різні реакції П. о., що взаємно доповнюють одна одну. П. о. в різних органах та тканинах має специфічні особливості. Активність процесів П. о. змінюється залежно від умов існування, функціонального стану організму, віку. Регуляція П. о. здійснюється гол. чин. гормонами. Див. також *Метаболізм, Обмін речовин.*

О. С. Мікоша.

ПРОМІ́ЖНІ КУЛЬТУ́РИ — сільськогосподарські рослини, що їх вирощують на даному полі навесні до сівби основної культури або восени після її збирання, а також одночасно з основною культурою. Сіють П. к. для одержання з одної площі двох врожаїв на рік. Розрізняють кілька типів П. к.: р а н н і я р і (салат, шпинат, редиска, морква), що їх сіють весною до сівби основної культури (капусти, помідорів, кабачків тощо, які висівають після збирання врожаю П. к.); о з и м і — висівають після збирання основної культури і збирають урожай до сівби чи садіння осн. культури наступного року, а також П. к. *післяукісних посівів, післяжнивних посівів* та *підпокривних посівів*. Високі врожаї П. к. дають на зрошуваних землях і в р-нах з достатнім зволоженням (особливо в другій половині літа) і тривалим безморозним періодом восени.

В. П. Гудзь.

ПРОМІ́ЖНІ ХАЗЯЇ́ — 1) Тварини, в тілі яких розвиваються личинкові стадії *паразитів*. На відміну від П. х., тварини, в тілі яких паразити досягають статевої зрілості, наз. остаточними хазяями (див. *Паразитизм*). Напр., проміжним хазяїном ціп'яка озброєного (див. *Ціп'яки*) є свиня, остаточним — людина. Розвиток деяких паразитів пов'язаний із зміною двох-трьох і навіть чотирьох хазяїв, які звичайно належать до різних систематичних груп. Так, котяча двоустка (див. *Дигенетичні присисні*) має двох проміжних хазяїв: молюска бітинію і рибу (плітку, в'язя та ін.); її остаточним хазяїном є людина і ссавці, що їдять рибу. 2) Рослини, на яких проходять частину свого розвитку *іржасті гриби* та деякі *сумчасті гриби*. Ці гриби мають кілька форм спороношень, що змінюють одна одну. На П. х. у іржастих грибів звичайно відбувається утворення ецидіальних спороношень, на основному хазяїні — уредо- та теліоспор (телейтоспор).

ПРОМІ́ЛЕ (від лат. pro mille — на тисячу) — тисячна частка величини, позначається ‰; 1‰ = 0,1%. Див. також *Проценти.*

«ПРО́МІНЬ» — книжкове видавництво Держкомвидаву Укр. РСР. Засн. 1954 у Дніпропетровську як Дніпроп. книжково-журнально-газетне видавництво на базі книжкової редакції Дніпроп. облвидаву М-ва культури УРСР. З 1964 наз. «Промінь». Видає суспільно-політ., худож., дит. (сучасну й класичну), виробничо-тех., туристську, краєзнавчу л-ру укр., рос. та ін. мовами народів СРСР, іноз. мовами. Виходять серії «Шкільна бібліотека», «Заграва», «Історія фабрик і заводів».

Значне місце відводиться історико-парт. тематиці, л-рі з досвіду роботи парт., рад., громад. і госп. організацій, пром. підприємств, колгоспів, радгоспів, новобудов. Вид-во обслуговує, крім Дніпропетровської, Запорізьку, Кіровоградську і Черкаську області УРСР.

І. М. Книшев.

«ПРО́МІНЬ» — літературно-громадський журнал. Виходив 1921—23 у Чернівцях. Хоч і не мав послідовно-революц. спрямування, об'єднував передові сусп.-політ. і літ. сили Буковини. Виступав за політ. і культурно-освітні права укр. народу, на захист переслідуваних румун. бурж. владою укр. мови, прогресивної укр. л-ри, закликав до боротьби за возз'єднання Буковини з Рад. Україною, інформував читача про досягнення нар. г-ва і культури в УРСР. У «П.» друкувалися О. Кобилянська, О. Маковей, М. Марфієвич, Остап Вільшина (Ю. Пантелейчук), М. Підгірянка, А. Волощак, Д. Макогон та ін. Журнал передруковував твори рад. письменників П. Тичини, Д. Загула та інших.

М. І. Дубина.

ПРОМІСКУЇТЕ́Т (від лат. promiscuus — змішаний, спільний) — на думку деяких учених, стадія в історії шлюбу, що характеризувалася нічим не обмеженими відносинами між статями; передувала встановленню будь-яких норм *шлюбу* і *сім'ї*.

ПРОМО́ТОР (від лат. promoveo— просуваю) — ділянка *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК); один з регуляторних елементів *оперона*. Складається з 10—20 *нуклеотидів*. Бере участь у процесі зчитування *генетичної інформації*. До П. приєднується т. з. фермент РНК-полімераза, що розплітає подвійну спіраль ДНК.

ПРОМО́ТОРИ, активатори — речовини, самі по собі каталітично неактивні або малоактивні, але додавання яких у невеликій кількості до *каталізатора* підвищує його активність, стійкість або вибірковість. Більшість пром. каталізаторів є промотованими. Так, гемипентоксид ванадію V_2O_5 активується (як каталізатор) у виробн. сірчаної к-ти оксидами алюмінію і калію.

ПРОМПА́РТІЯ, Промислова партія, Союз інженерних організацій — нелегальна контрреволюц. шкідницька організація, що об'єднувала верхівку ворожої щодо Рад. влади старої бурж.-технічної інтелігенції та колишніх власників націоналізованих Рад. владою підприємств. Діяла 1925—30. Члени П., обіймаючи відповідальні посади в ВРНГ, Держплані, Наркомземі тощо (у т. ч. на Україні), намагалися дезорганізувати рад. економіку шляхом шкідництва, створення диспропорцій між окремими галузями нар. г-ва тощо. Кінцева мета П.— повалення диктатури пролетаріату і реставрація капіталізму в СРСР. Не маючи опори навіть у широких колах тех. інтелігенції в країні, керівники П. розраховували на допомогу з-за кордону та контрреволюц. підпільних орг-цій. Слідом за *Шахтинським процесом 1928* протягом 1928—30 було викрито шкідницькі орг-ції в ряді галузей пром-сті і на транспорті. 25.XI—7.XII 1930 у Москві відбувся відкритий судовий процес над керівниками П. Всі вони визнали свою вину. Верховний суд СРСР засудив 5 чол. до розстрілу, 3 — до 10 років ув'язнення. Президія ЦВК СРСР за клопотанням засуджених замінила розстріл 10-річним ув'язненням і зменшила міру покарання ін. засудженим. Процес П. сприяв ізоляції контрреволюц. елементів інтелігенції.

ПРОМУЛЬГА́ЦІЯ (лат. promulgatio — оголошення, обнародування) — офіційне опублікування *закону* або ін. акта найвищого органу держ. влади.

ПРОНЕ́ФРОС (від грец. *πρό* — перед і *νεφρός* — нирка), передня нирка, головна нирка — орган виділення у *зародків* нижчих хребетних; у вищих хребетних і людини П. закладається, але не функціонує. В процесі розвитку зародка замінюється *мезонефросом*. П. у більшості тварин являє собою систему покручених канальців. Один з кінців канальців відкривається у *вторинну порожнину тіла* (целом) лійкою (нефростомом), інші, зливаючись, утворюють протоку П., яка росте назад і переходить у т. з. вольфів канал. що впадає в *клоаку*.

ПРОНИ́КНІСТЬ БІОЛОГІ́ЧНИХ МЕМБРА́Н — здатність *мембран біологічних* пропускати в клітину або з неї молекули різних речовин і іони. Має велике значення в багатьох процесах життєдіяльності клітини, зокрема в підтриманні *гомеостазу*, *осморегуляції*, в проведенні *імпульсу нервового* тощо. Серед механізмів П. б. м. розрізняють просту дифузію, опосередковане перенесення речовин за допомогою специфічних переносників, перенесення через спеціалізовані структури мембрани (іонні канали), *піноцитоз*.

Шляхом простої дифузії через мембрану проходять деякі гідрофільні (розчинні у воді) речовини, молекули яких мають відносно невеликі розміри (вважають, що вони проходять крізь пори, заповнені водою); речовини, розчинні у *ліпідах*, напр. ряд органічних сполук, деякі лікарські препарати тощо. Такі життєво важливі для клітини речовини, як *моносахариди*, *амінокислоти*, практично не проникають у клітину шляхом простої дифузії. Вони транспортуються за допомогою опосередкованого перенесення специфічними мембранними переносниками. Вважають, що такими переносниками є переважно *білки* мембрани. Розрізняють пасивне (полегшена дифузія) і активне (активний транспорт) опосередковане перенесення (див. *Мембранний транспорт*). Важливими критеріями опосередкованого перенесення є: 1) зростання його швидкості зі збільшенням концентрації тільки до певної граничної величини, тобто виникнення стану насичення; 2) специфічність по відношенню до речовини, яка переноситься, завдяки тому, що системи опосередковане перенесення містять у собі центри зв'язування субстрату (речовини, що транспортується), які нагадують за своєю специфічністю активні центри молекул *ферментів*; 3) конкурентне пригнічення перенесення речовинами, близькими за структурою до субстрату, або агентами, що блокують чи змінюють специфічні функціональні групи білків (неконкурентне пригнічення). Іони проникають через мембрани крізь спец. утвори (іонні канали), які мають вибіркову проникність і відіграють важливу роль у механізмах клітинного збудження (див. *Іонна теорія збудження*). Такі великі молекули, як білки і *нуклеїнові кислоти*, можуть проходити в деякі клітини шляхом піноцитозу. П. б. м. може змінюватися під впливом *гормонів*, деяких біологічно активних речовин тощо. Для вивчення механізмів П. б. м. для іонів використовують моделі — штучні фосфоліпідні мембрани; застосовують електрохімічні, фізичні, хімічні та ін. методи.

Літ.: Трошин А. С. Проблема клеточной проницаемости. М.—Л., 1956; Иост Х. Физиология клетки. Пер. с англ. М., 1975; Котык А., Яначек К. Мембранный транспорт. Пер. с англ. М., 1980.

І. С. Магура.

ПРОНО́С, діарея — розлад функції кишечника, проявляється у тому, що виникають часті рідкі випорожнення. Причиною П. здебільшого є запальні процеси в тонкому кишечнику (ентерит) або товстому кишечнику (*коліт*). П. можуть виникати також внаслідок порушення функції шлунка (*ахілія*), підшлункової залози (*панкреатит*), розладів нервової регуляції, при авітамінозах і хронічних *отруєннях* різними *отрутами*. До П. спричиняються деякі гострі інфекційні захворювання (*дизентерія*, *холера*, *черевний тиф*), рідше — хронічні (*туберкульоз* та ін.). П. іноді виникає при сильних емоціях (страх, радість). Факторами, що зумовлюють П., є підвищення виділення кишкового соку, рідкого запального випоту, порушення рухової функції кишок (посилена перистальтика), порушення процесів всмоктування в кишечнику. Консистенція випорожнень при П. може бути різною — водянистою, кашкоподібною, у вигляді слизоподібної маси, з домішками крові або без них. Лікування: залежно від причини проносу.

ПРОНО́СНІ ЗА́СОБИ — група лікарських речовин, які, посилюючи *перистальтику* кишечника, прискорюють його спорожнення. До П. з. відносять неорганічні речовини (напр., глауберова та штучна карловарська солі, сульфат магнію та ін.), органічні олії (вазе-

лінова, рицинова тощо), частини рослин (ревінь, жостір, олександрійський лист та ін.). Механізм дії П. з. різний: подразнення хеморецепторів (див. *Хеморецепція*) слизової оболонки кишечника (фенолфталеїн, ревінь), мех. полегшення просування вмісту по кишечнику (олії), утруднення всисання води в кишечнику (неорганічні солі). П. з. застосовують при запорах, для видалення з кишечника отруйних речовин та ін. Протипоказання: запальні процеси у кишечнику, вагітність тощо.

ПРОНУ́КЛЕУС (від лат. pro — перед і nucleus — ядро) — гаплоїдне (див. *Гаплоїд*) ядро статевої клітини — *гамети* (спермія — чоловічий, або сім'яний, П.; яйцеклітини — жіночий П.) в процесі *запліднення* до утворення диплоїдного (див. *Диплоїд*) ядра *зиготи* — синкаріону, в якому набори *хромосом* обох П. підсумовуються.

ПРОПАГА́НДА (від лат. propaganda — те, що підлягає розповсюдженню) — особливий вид соціальної діяльності, осн. функцією якого є поширення політ., філософських, наук., художніх та ін. ідей і поглядів з метою укорінення їх у сусп. свідомість і активізації відповідної їм масової практичної діяльності. Як процес, П. складається з таких взаємодіючих елементів: суб'єкт (соціальна група, інтереси якої відображає П.), зміст, форми і методи, засоби і канали П. (*засоби масової інформації і пропаганди*, система *партійної освіти*, лекційна П. тощо), об'єкт (аудиторія чи соціальні спільності, яким адресована П.). Вирішальними для розуміння процесу П. є соціальні *інтереси* її суб'єкта, співвідношення їх з інтересами суспільства в цілому й окремих груп, до яких звернуто П. Це визначає зміст П., справляє істотний вплив на вибір її форм, методів і засобів.

П. належить до явищ надбудовного порядку (див. *Базис і надбудова*). Як і вся ідеологічна надбудова, вона підпорядковується матеріальним екон. відносинам. У вужчому розумінні П. означає один з її видів — політ. або ідеологічну П. Ядром П. є певна класова *ідеологія*. Залежно від її характеру сучас. П. поділяється на діаметрально протилежні бурж. і комуністичну П. Бурж. П. використовується пануючим класом, щоб видати свій груповий інтерес за загальний, для маніпулювання свідомістю мас. Вона намагається відвернути трудящих країн капіталу від боротьби за свої інтереси і права, від соціалізму. Бурж. антикомуністична П. веде шалений наступ на соціалістичні країни, прагне з допомогою найвитонченіших методів і сучас. тех. засобів очорнити соціалізм, реабілітувати імперіалізм. Бурж. П. протистоїть комуністична П., підвалини якої заклали К. Маркс і Ф. Енгельс. Дальшого розвитку теорія комуністичної П. набула в працях В. І. Леніна. Найповніше її викладено в його працях «*Що таке „друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів?*», «Наша програма», «*Що робити?*», «Про ставлення робітничої партії до релігії», «*Дитяча хвороба „лівизни" в комунізмі*» та ін. КПРС будує свою пропагандистську діяльність на основі марксистсько-ленінського вчення. В рішеннях з'їздів партії і пленумів ЦК КПРС узагальнено великий досвід П., визначено її стратегічний напрям, розкрито її особливості на різних істор. етапах. Важливим політ. і теор. документом є постанова ЦК КПРС від 26.IV 1979 «Про поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», в якій сформульовано завдання П. на сучас. етапі комуністичного будівництва. Комуністична П.— вид духовної діяльності, в ході якої здійснюється розповсюдження, впровадження і засвоєння наук. знань. Її характер визначається природою та інтересами робітн. класу, які стали інтересами всього рад. суспільства й відображені в марксистсько-ленінській ідеології й політиці партії. Одним з осн. завдань комуністич. П. є формування у трудящих марксистсько-ленінського світогляду. Вона несе в маси теорію *марксизму-ленінізму*, озброює їх знанням об'єктивних законів розвитку природи і суспільства, глибоким розумінням осн. цілей і напрямів внутр. і зовн. політики КПРС і Рад. д-ви й на цій основі формує тверді комуністичні переконання, підвищує творчу активність мас. Осн. принципами комуністичної П., як складової частини *ідеологічної роботи КПРС*, є: *партійність*, науковість, єдність теорії і практики, зв'язок з життям, систематичність, послідовність і безперервність, оперативність, наступальність, аргументованість і дохідливість, диференційований підхід до мас. Провідні функції комуністичної П.— освітня, виховна, організаторська. В них акумулюються принципово важливі риси П.: її соціальна сутність, сусп. призначення, об'єктивна спрямованість. У функціях П. відображається зв'язок її з суспільством, його потребами, інтересами і цілями. Вони виступають ланкою, яка поєднує теорію з практикою, специфічним засобом матеріалізації ідей і поглядів. Відмітною рисою комуністичної П. розвинутого соціалізму є глибоко демократичні принципи її організації й функціонування.

Кожний соціальний інститут політ. системи суспільства (партія, д-ва, профспілки, комсомол тощо) і його осн. ланки мають свої засоби і канали П., через які здійснюють виховний вплив та інформування мас, а маси (члени орг-цій), у свою чергу, впливають на їхню роботу. Ідейне й орг. керівництво всією системою П. здійснює партія. Ідейно-теор. діяльність КПРС, її ЦК, інститутів і установ, якими керує партія, по розвитку марксистсько-ленінської науки й комуністичної ідеології в цілому, наук. узагальненню досвіду соціалістичного і комуністичного будівництва, визначенню поточних завдань внутр. і зовн. політики виступає основою і змістом П. В сучас. умовах разом із зростанням соціальної ролі П. ускладнюється й процес керівництва нею, який є частиною заг. проблеми наук. управління суспільством. Наук. керівництво П. потребує комплексного підходу до неї, що враховує багатоплановість її внутр. структури, зв'язків і відносин з ін. ланками ідеологічної роботи. В заг. вигляді він здійснюється по двох напрямах: а) вироблення на кожному етапі діяльності стратегічних цілей пропагандист. діяльності у внутріполіт. і зовнішньополіт. аспектах; б) створення відповідної системи ідейно-виховної роботи, спроможної реалізувати поставлені цілі. Перше виходить з осн. програмних настанов партії, друге зводиться до матеріального та орг. забезпечення їх. В умовах розвинутого соціалізму для комуністичної П. складаються надзвичайно сприятливі умови. Величезні успіхи реального соціалізму в матеріальному виробництві, у розвитку всіх сторін суспільних відносин, духовного життя самої людини демонструють правильність марксистсько-ленінської теорії, надають П. велику силу впливу на свідомість людей. В ідеологічній роботі КПРС, як процесі поширення ідей *наукового комунізму* в масах, виділяють два осн. види діяльності: П. і *агітація*. Їх специфіка полягає насамперед у змісті, цілях і характері. Якщо основу П. становлять теорія марксизму-ленінізму й політ. стратегія партії, то осн. зміст агітації — поточна політика, соціально-екон. проблеми, події й факти місц. життя. П. допомагає з'ясувати заг., перспективні цілі комуністичного будівництва, охопити розвиток суспільства в цілому. Агітація забезпечує розв'язання найближчих тактичних завдань партії й народу. Комуністична П. не може успішно функціонувати і розвиватися без постійно організованого зворотного зв'язку, тобто вивчення духовних потреб, інтересів, *громадської думки*, настроїв мас та змін цих факторів під впливом об'єктивних умов і дійової П. Зворотний зв'язок у системі комуністичної П. виконує важливу роль у процесі дальшого підвищення участі трудящих в управлінні соціалістичним суспільством. Вона покликана озброювати комуністів, трудящих знанням внутр. і зовн. політики КПРС, допомагати розбиратися в сьогоденні й бачити майбутнє, свідомою творчою працею наближати його, виховувати у мас непримиренність до бурж. ідеології, прагнення жити, працювати і боротися по-ленінському, по-комуністичному. Ступінь реалізації цієї мети виступає спільним критерієм ефективності комуністичної П., а її заг. показником є рівень свідомості мас. Відзначивши важливість парт. П. для роз'яснення політики партії, для боротьби проти пропагандист. засобів класового ворога, XXVI з'їзд КПРС підкреслив, що П. не повинна обходити гострі теми, боятися підіймати т. з. гострі питання, оскільки партія готова відповісти на будь-які питання, що виникають у радянських людей.

Літ.: Ленин В. И. О пропаганде и агитации. М., 1978; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали

XXVI з'їзду Компартії України. К., 1981; Научные основы коммунистической пропаганды. М., 1975; Основы коммунистической пропаганды. М., 1978. *В. А. Балашова.*

ПРОПАГА́НДА ВИРОБНИ́ЧО-ТЕХНІ́ЧНА — в СРСР комплекс організаційно-методичних заходів, спрямованих на поширення та впровадження у виробництво досягнень науково-тех. прогресу та передового виробничого досвіду. П. в.-т. має сприяти впровадженню в нар. г-во нової техніки, прогресивної технології, раціональної організації виробн. та праці, розв'язанню завдань інтеграції науки з виробн., підвищенню продуктивності праці, ефективності сусп. виробн., якості, надійності й довговічності продукції, підвищенню виробничо-тех. знань, культур.-тех. рівня трудящих, поліпшенню умов їхньої праці. П. в.-т.— одна з функцій госп. органів, які здійснюють її за допомогою громад. орг-цій і культур.-осв. закладів. Провідну роль у її проведенні відіграють парт. та профспілкові орг-ції. Для П. в.-т. використовують різні форми й методи усної, друкованої, наочно-ілюстративної, кіно-, радіо- й телепропаганди. Активну П. в.-т. проводять виробничо-тех. кабінети, центр. і респ. ін-ти тех. інформації, т-во «Знання». Комплексне використання всіх форм П. в.-т. підвищує її ефективність.

Р. А. Сліпоморий.

ПРОПАГА́НДА ВІЙНИ́ — за рад. правом один з *державних злочинів*. Ст. 28 Конституції СРСР проголошує, що в СРСР пропаганда війни забороняється. Ще 1947 на 2-й сесії Генеральної Асамблеї ООН рад. делегація закликала засудити паліїв війни. Під тиском прогресивних сил світу *Генеральна Асамблея ООН* в резолюції від 27.X 1947 засудила підмову до нової війни. Згідно з рекомендацією 2-го Всесвітнього конгресу прихильників миру Верховна Рада СРСР 12.III 1951 прийняла *Закон про захист миру*, який проголосив П. в. найтяжчим злочином. Відповідно до нього і закону «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» 1958 (в УРСР — ст. 63 КК УРСР) П. в. в будь-якій формі карається позбавленням волі на строк від 3 до 8 років і засланням на строк від 2 до 5 років чи без такого. Практика не знає випадків притягнення до відповідальності за такі дії, оскільки для них в СРСР немає соціальних умов, але наявність такого Закону свідчить про постійне піклування Комуністичної партії і Рад. уряду про мир у всьому світі. *М. Л. Наклович.*

«ПРОПАГАНДИ́СТ» — щомісячний журнал агітпропу ЦК КП(б)У та Харків. окружного к-ту партії. Видавався з грудня 1925 по вересень 1927 в Харкові рос. мовою. Журнал широко висвітлював парт. життя, питання соціалістичного будівництва, пропагував кращі форми і методи політ. агітації. На сторінках журналу друкувалися теор. статті, бібліографічні матеріали, давалися консультації. В жовтні 1927 «П.» об'єднано з журн. «*Агітатор*».

«ПРОПАГАНДИ́СТ І АГІТА́ТОР» — щомісячний журнал ЦК КП(б)У. Виходив 1944 — 46 в Києві. В 1944 (№ 1—11) мав назву «Агітатор». З січня 1945 за рішенням ЦК КП(б)У реорганізований у журнал «П. і а.». Висвітлював парт. життя, питання соціалістичного будівництва, пропагував кращі форми і методи політ. агітації тощо. В листопаді 1946 на базі «П. і а.» і журн. «*Партробітник України*» створено журн. «*Партійне життя*».

ПРОПА́Н, $CH_3 — CH_2 — CH_3$ — *насичений вуглеводень*; безбарвний горючий газ без запаху; $t_{пл}$ — 187,7° С; $t_{кип}$ — 42,1° С; $t_{займання}$ — 465° С; вибухонебезпечні об'ємні концентрації в суміші з повітрям 2,1—9,5%. Міститься в природному й попутних нафтових газах (див. *Гази природні горючі*), утворюється при *крекінгу* нафтопродуктів тощо. Застосовують для одержання *нітрометану, пропілену*, в суміші з бутаном — як побутовий газ тощо.

ПРОПЕ́ЛЕР (англ. propeller, від лат. propello — підганяю, штовхаю вперед) — те саме, що й *повітряний гвинт*.

ПРОПЕ́РЦІЙ Секст (Sextus Propertius; бл. 50 до н. е., Асізія, тепер Ассізі — бл. 15 до н. е., Рим) — рим. поет. Належав до літ. гуртка Г. Ц. *Мецената*. Автор 92 елегій, об'єднаних у 4 книги. Осн. тема елегій — нещасливе кохання поета до Кінтії (Цінтії).

Тв.: Укр. перекл.— [Елегії]. В кн.: Антична література. Хрестоматія. К., 1968:[Поезії]. «Іноземна філологія»,1975, в. 40; Рос. перекл.— [Елегії]. В кн.: Валерий Катулл.— Альбий Тибулл.— Секст Проперций. М., 1963. *А. О. Білецький.*

ПРОПІЛЕ́Ї (грец. προπύλαιον — переддвер'я, вхід перед брамою) — парадний, архітектурно оформлений портиками і колонадами проїзд, вхід у місто, до архітектурного ансамблю. Відомі П. на *Акрополі* в Афінах (437—432 до н. е., арх. Мнесікл), біля *Смольного* в Ленінграді (1923—24, арх. В. Щуко та В. Гельфрейх), гол. вхід на ВДНГ УРСР у Києві (1956, арх. І. Мезенцев, В. Кунцевич) та ін.

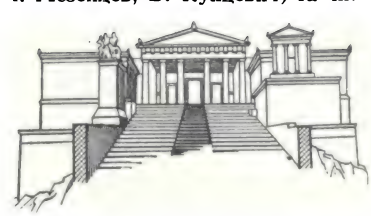

Пропілеї на Акрополі в Афінах. Реконструкція.

ПРОПІЛЕ́Н, пропен — *ненасичений вуглеводень* $CH_2=CH—CH_3$; безбарвний горючий газ із слабким запахом; $t_{кип}$ — 47,7° С; $t_{займання}$ — 455° С; границі вибухонебезпечних об'ємних концентрацій у суміші з повітрям 2,0—11,1%. Характеризується високою реакційною здатністю. У пром-сті П. одержують *піролізом* нафтових фракцій і каталітичним дегідруванням *пропану*. Застосовують для одержання *поліпропілену, гліцерину, акрилонітрилу* та ін. видів хім. сировини, моторних палив.

ПРОПІ́ЛОВИЙ СПИРТ, пропанол-1, етилкарбінол — одноатомний *спирт* $CH_3—CH_2—CH_2OH$; безбарвна рідина з характерним спиртовим запахом; $t_{кип}$ 97,2° С; змішується з водою, спиртом, ефіром, бензолом. Входить до складу *сивушного масла*, звідки його і виділяють. Добувають П. с. і синтетично. Використовують як розчинник, сировину для виробн. пропіонового альдегіду і фармацевтичних препаратів.

ПРО́ПОВІДЬ, казання — 1) Промова релігійно-повчального змісту, що проголошувалась у церкві при відправі. 2) Церковний літ.-ораторський жанр урочистого або повчального характеру. У давній укр. л-рі термінові «проповідь» відповідали «слово», «повчання». У 17 ст. жанр П. розробляли Лазар *Баранович*, Іоаннікій *Галятовський*, Антоній *Радивиловський* та ін.

ПРОПО́ЛІС (грец. πρόπολις, букв. — передмістя), бджоляний клей — смолиста клейка речовина темно-зеленого або буро-зеленого кольору з специфічним приємним запахом, що виробляється бджолами і використовується ними в основному для заліплювання щілин у вулику та обмазування його стінок. П. розчинюється в гарячому метиловому, 70%-ному етиловому, нашатирному спиртах, петролейному ефірі, оцтовій кислоті; розчинність П. у воді низька. Має протимікробну дію. При зберіганні утворює тверду масу темно-коричневого кольору. До складу П. входять смолисті речовини (50—55%), віск (бл. 30%), ефірні олії та бальзамічні речовини (8—10%), а також у незначній кількості пилок та сторонні домішки. Зберігають у вигляді грудочок (150—200 г), загорнутих у пергаментний папір, у закритій посудині у темному прохолодному місці. П. застосовується в медицині та ветеринарії у вигляді виготовлених прополісних мазей, спиртового та водно-спиртового розчинів, екстрактів, емульсій, а також в лакофарбовій пром-сті для виробництва цінних лаків.

П. О. Кравчук.

ПРОПО́ЛЮВАННЯ — видалення бур'янів з посівів і посадок с.-г. і лісових культур, один з осн. агротех. заходів по догляду за посівами і посадками культурних рослин. Залежно від способу знищення бур'янів буває механічне П.— проводять за допомогою *культиваторів* (див. також *Культивація, Міжрядний обробіток ґрунту*), а також *борін* (див. *Боронування*); хімічне П., коли бур'яни знищують за допомогою *гербіцидів*; П. вручну застосовують на *насінних посівах*, де, крім бур'янів, виполюють також культурні рослини ін. видів (видове П.) і сортів (сортове П.). Провадять П. в найраніші фази розвитку бур'янів. Запізнення з П. призводить до швидкого розвитку бур'янів, які пригнічують культурні рослини, що різко знижує врожай.

ПРОПО́РЦІЇ в пластичних мистецтвах — співвідношення розмірів елементів худож. твору, а також окремих елементів і всього твору в цілому. Важливе значення має при зображенні людського тіла, обличчя та в *дизайні*. В архітектурі — гармонійне

співвідношення в будівлі частин і цілого, що допомагає сприйняттю єдності її просторової форми. В давні часи системи П. визначалися характером буд. виробництва, засобами вимірювання, властивостями матеріалів та рівнем матем. знань. У процесі буд-ва, розраховуючи обриси майбутньої споруди на землі без масштабних креслеників й визначаючи розміри окремих деталей, вироблялися певні прийоми узгодження розмірів — принципи формотворення. Пропорційність частин досягалася геом. побудовою або нескладними обчисленнями. Відомі прийоми модульних співвідношень (див. *Модуль* в архітектурі та будівництві), геом. подібності, вписаних квадратів, триангуляції, *золотого перерізу* та ін. Як спосіб одержання тех. та худож. оптимальних співвідношень архітектурної структури П. зберігають своє значення і в наш час. Сучас. теорія П. доповнюється модулором *Ле Корбюзьє* (система гармонійно пов'язаних величин, основаних на пропорціях людського тіла), універсальними й двомодульними системами, а також впровадженням стандартизації розмірів і параметрів сучас. будівель.

О. О. Тіц.

ПРОПО́РЦІЇ СУСПІ́ЛЬНОГО ВИРОБНИ́ЦТВА — співвідношення, розмірності між обсягами виробництва *споживних вартостей* різних галузей *народного господарства*, окремими частинами *сукупного суспільного продукту* в процесі *відтворення*. В основі руху сусп. виробн. і встановлення пропорцій лежить певний рівень розвитку *продуктивних сил*, сусп. потреб. Характер формування П. с. в. визначається метою виробн., системою *економічних законів*.

За умов приватнокапіталістичної власності на засоби виробництва пропорції встановлюються відносно тимчасово, лише в результаті *економічних криз*, як середня величина з ряду постійних коливань, порушень, диспропорцій. Держ.-монополістичне регулювання, яке здійснюється у формах і масштабах, що відповідають інтересам монополістичного капіталу, неспроможне приборкати стихійні сили формування пропорцій (див. *Анархія виробництва*). За соціалізму відбулися корінні зміни в характері П. с. в. Вони формуються і підтримуються в результаті усвідомленої діяльності соціалістичного суспільства, постійно вдосконалюються під впливом всієї системи екон. законів, регулюються нар.-госп. планом в інтересах задоволення дедалі зростаючих потреб трудящих і дальшого поступального розвитку виробн. (див. *Планомірного, пропорційного розвитку народного господарства закон*). П. с. в. включають пропорції загальноекон., міжгалузеві, внутрішньогалузеві, територіальні, внутрішньовиробничі; виступають в єдності матеріально-речової і вартісної форм. До *загальноекономічних* пропорцій належать певні кількісні співвідношення, розмірності між сферою матеріального виробн. і *невиробничою сферою*, між І і ІІ підрозділами сусп. виробництва, між *фондом заміщення* матеріальних витрат і *національним доходом* у сукупному суспільному продукті, *фондом споживання* і *фондом нагромадження* у нац. доході. *Міжгалузеві* пропорції виражають співвідношення між взаємозв'язаними різними галузями виробн. (напр., вугільною і металург. пром-стю, чорною металургією і машинобудуванням, електроенергетич. і хім. пром-стю, рослинництвом і тваринництвом у с. г.). *Внутрішньогалузеві* пропорції включають співвідношення між різними елементами всередині галузі (напр., у чорній металургії — між виробн. чавуну, сталі й прокату; у машинобудуванні — між енергетичним, важким, атомним, хім., с.-г., верстатобудуванням, приладобудуванням; у с. г.— між м'ясним і мол. тваринництвом). *Територіальні, регіональні* пропорції характеризують поділ сусп. праці у просторі і спеціалізацію окремих районів (співвідношення між екон. районами, тер.-виробничими комплексами, союзними республіками — див. *Територіальний поділ праці*). *Внутрішньовиробничі* пропорції виражають співвідношення, розмірності між різними необхідними частинами відтворюваного процесу (між різними стадіями обробки сировини і матеріалів, створення і складання готових виробів) на окремому підприємстві. Визначальну роль у дальшому вдосконаленні пропорцій соціалістич. відтворення відіграє випереджаючий розвиток базових галузей індустрії — електроенергетики, металургії, хімії, машинобудування, паливної промисті, а також забезпечення сталого зростання с. г. як осн. сировинної бази галузей пром-сті, які виробляють предмети споживання. Вдосконалення П. с. в. в розвитку *єдиного народногосподарського комплексу СРСР* забезпечується наук. поєднанням комплексного і пропорційного розвитку г-ва союзних республік з використанням переваг загальносоюзного *поділу праці*.

М. М. Діденко.

ПРОПОРЦІ́ЙНА СИСТЕ́МА у *виборчому праві* — одна з *виборчих систем*, яка будується на принципі додержання пропорцій між кількістю депутатських місць, що надаються окремим політ. партіям, та числом голосів, зібраних ними на виборах. Існує в ряді капіталістичних д-в Зх. Європи, окремих країнах Латинської Америки та деяких ін. За П. с. вибори проводяться здебільшого по багатомандатних *виборчих округах*, кожному з яких надається кілька місць у парламенті (мандатів), а на голосування кожна партія висуває окремий список кандидатів. Підрахунок голосів і розподіл мандатів проводяться, як правило, в два етапи: спочатку між парт. списками, згодом — між кандидатами даного парт. списку. П. с. в умовах капіталізму є демократичнішою, ніж *мажоритарна система* виборів. П. с. встановлюється, як правило, під тиском демократичних сил. Правлячі кола намагаються обмежити її демократичний зміст тим, що не допускають до розподілу мандатів партії, які не набрали встановленої кількості голосів, дозволяють об'єднання кількох парт. списків в один, а також голосування одночасно за кількома парт. списками тощо.

П. Ф. Мартиненко.

ПРОПОРЦІ́ЙНИЙ ПО́ДІЛ — поділ величини на частини, прямо пропорційні (див. *Пропорційність* у математиці) заданим числам.

ПРОПОРЦІ́ЙНИЙ ЦИ́РКУЛЬ — інструмент для зміни відрізків у деякому *відношенні*, а також для поділу відрізків на рівні частини. Складається з двох пластинок (aB і bA) із загостреними кінцями, з'єднаних рухомим шарніром C (мал.). При закріпленому шарнірі відношення $ab : AB$ залишається незмінним (рівним $aC : CB$) для будь-яких розхилів П. ц. Змінюючи положення шарніра, міняють відношення довжин ніжок і, отже, відношення віддалей між їхніми кінцями. П. ц. використовують при різних видах креслярських робіт.

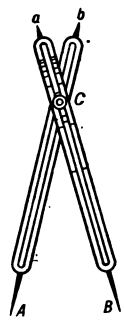

Пропорційний циркуль.

ПРОПОРЦІ́ЙНІСТЬ у *математиці* — найпростіший вид функціональної залежності (див. *Функція* в математиці). Розрізняють пряму і обернену П. Змінні величини x і y наз. прямо пропорційними, якщо при збільшенні (зменшенні) однієї з них у кілька разів друга також збільшується (зменшується) у стільки ж разів. Аналітично пряма П. виражається формулою $y = kx$, де k — т. з. *коефіцієнт* П., графічно — прямою, що проходить через початок координат (див. *Лінійна функція*). Про обернену П. див. *Обернено пропорційні величини*. Пропорційна залежність зустрічається дуже часто. Напр., шлях, пройдений тілом при рівномірному русі, прямо пропорційний часові руху; величина струму, який проходить через провідник від певного джерела струму, обернено пропорційна опорові провідника тощо.

ПРОПО́РЦІЯ (лат. proportio — співвідношення, співрозмірність) у *математиці* — рівність двох відношень $a : b = c : d$. Величини a і d наз. *крайніми*, а b і c — *середніми* членами П. Добуток серед. членів П. повинен дорівнювати добуткові крайніх. Цю властивість (осн. властивість П.) використовують для перевірки правильності П. і для знаходження будь-якого її члена, коли відома решта (напр. $d = bc/a$).

ПРОПРІОРЕЦЕ́ПТОРИ, пропріоцептори (від лат. proprius — власний, особливий і *рецептори*) — чутливі нервові закінчення з групи *механорецепторів*; розташовані в скелетних м'язах, сухожилках, зв'язках; дають інформацію про положення різних частин тіла відносно одна одної. До П. відносять також м'язові веретена (скелетних м'язів, сухожилків), що складаються з 2—12 інтрафузальних м'язових волокон (іннервуються т. з. гамма-мотонейронами); тільця Гольджі, що знаходяться в м'язових сухожилках; тільця Пачіні (зв'язок, сухожилків, фасцій). Подразниками П. є скорочення і

Б. І. Пророков.

розтягування або напруження і розслаблення м'язів.

ПРОРА́Н — 1) Вільна, не перекрита гідротехнічними спорудами частина річища, через яку пропускають воду при будівництві *гідровузла*. Закриттям П. завершується повне перекриття річища. 2) Отвір, що утворився при прориві водяним потоком напірної гідротех. споруди, зведеної з місцевих матеріалів (напр., *земляної греблі, дамби*). 3) Вузька протока у косі, мілині, дельті річки або випрямлена річкова ділянка, що утворилася при прориві звивини річки у повінь.

ПРОРЕ́КТОР (від лат. pro — замість і *ректор*) — заступник ректора вузу по навчальній, наук., або адм.-госп. роботі, по вечірній і заочній освіті тощо.

ПРОРИ́В — важливий етап наступу, що полягає в зламі підготовленої оборони і знищенні осн. угруповань противника на певній ділянці фронту вогнем артилерії, ударами авіації та іншими засобами ураження, атакою танків і мотострілецьких військ з наступним розвитком дій у глибину та в бік флангів. П. може мати тактичне і оперативне значення. Після 2-ї світової війни засоби П. розробляються, враховуючи можливе застосування ядерної зброї.

Літ.: Сидоренко А. А. Наступление. М., 1970.

ПРОРИВА́ННЯ — див. *Проріджування сходів.*

ПРОРІ́ДЖУВАННЯ СХО́ДІВ — видалення з посівів зайвих рослин, щоб створити кращі умови розвитку і росту для тих рослин, що залишилися; агротехнічний прийом, що його застосовують при вирощуванні багатьох просапних культур з метою формування оптимальної густоти насаджень. П. с. провадять у ранній період розвитку і росту рослин (напр., цукр. буряків — у фазі «вилочки» й першої пари справжніх листочків, кукурудзи — при 3—4 листочках, соняшнику — при 2 справжніх листочках). Невчасне П. с. і навіть незначне запізнення з ним призводять до зниження врожаю. Проводять П. с. впоперек рядків за допомогою культиваторів (див. *Букетування*), а вподовж — *проріджувачами сходів цукрових буряків*. П. с. вручну наз. прориванням сходів.

ПРОРІ́ДЖУВАЧ СХО́ДІВ ЦУКРО́ВИХ БУРЯКІ́В — машина для формування густоти насаджень цукрових буряків. В СРСР промисловість випускає П. двох типів. П. 12-рядний УСМП-5,4К — для проріджування сходів цукрових буряків уздовж рядків і подальшого догляду за посівами. Основні вузли його: однобрусова рама, проріджувальні робочі органи (фрези), опорно-приводні колеса. Фрези вирізають зайві рослини на потрібну відстань. Агрегатують з тракторами «Беларусь», ЮМЗ—6Л і Т—70С за допомогою автозчіпного пристрою. За один прохід проріджує 12 рядків. Продуктивність 3,5 га за годину. П. електронний, 6-рядний ПСА-2,7 (мал.) — для механізованого формування густоти цукр. буряків, посіяних пунктирним способом (див. *Пунктирна сівба*) малими нормами з застосуванням *гербіцидів*. Осн. вузли: рама з автозчепом і опорно-ходовими колесами, кардан для приведення в дію масляного насоса гідравлічної системи, три спарені проріджувальні секції, гідравлічна та електронна система керування і контролю. Довжину букета змінюють за допомогою ножів, а крок проріджування — електронного слідкуючого механізму. Працює за принципом контактного

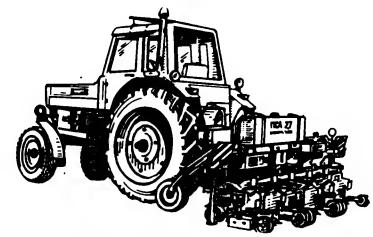

Проріджувач сходів цукрових буряків ПСА-2,7.

визначення рослин. Агрегатують з трактором МТЗ-80/82. Продуктивність 1,4 га за годину. Випускає П. ПСА-2,7 Тернопільський комбайновий завод у співдружності СРСР і НРБ. Див. також *Широкорядна сівба*.

С. О. Карпенко.

Б. І. Пророков. Мати. З серії «Це не повинно повторитися!». 1958—59. Акварель, туш. ДРМ у Ленінграді.

ПРОРО́КИ біблійні — в Старод. Палестині проповідники *іудаїзму*, які в стані екстазу «провіщали» майбутнє від імені бога. Проповіді П., хоч і викривали багатіїв і світських володарів, об'єктивно сприяли зміцненню царської влади, оскільки П. виступали проти збройної боротьби нар. мас і закликали чекати рятунку від месії. Міфи про П. запозичили з іудаїзму *християнство* й *іслам*. Ідеї П. справили вплив на християнську л-ру, їх використовували певною мірою середньовічні *єресі*, ідеологи сел. війн, соціалісти-утопісти.

ПРОРО́КОВ Борис Іванович [26. IV (9.V) 1911, Іваново-Вознесенськ, тепер Іваново — 19.IX 1972, Москва] — рос. рад. графік, нар. художник СРСР (з 1971), чл.-кор. АМ СРСР (з 1954). Член КПРС з 1945. В 1929—31 навчався у ВХУТЕІНі в Москві у Д. *Моора*. Працював у газ. «Комсомольская правда», журналах «Смена» и «Крокодил». Учасник Великої Вітчизн. війни, працював у фронтовій пресі. Твори: серії — «Ось вона, Америка!» (1948—49), «За мир» (1950), «Маяковський про Америку» (1951—54), «Це не повинно повторитися!» (1958—59); «Боротьба» (1969—70). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР 1950, 1952. Ленінська премія, 1961.

Тв.: О времени и о себе. М., 1979

Літ.: Кислякова И. В. Борис Пророков. М., 1967.

ПРОСАПНІ́ КУЛЬТУ́РИ — сільськогосподарські рослини, для нормального розвитку і росту яких необхідні більша *площа живлення рослин*, ніж для культур звичайного рядкового і вузькорядного посіву, та *міжрядний обробіток ґрунту*. До П. к., що їх вирощують на Україні, належать цукрові буряки, кукурудза, соняшник, картопля, рицина, гречка, гютюн, кормові буряки, переважна більшість овочевих культур та ін. Багато П. к. сіють пунктирним способом з широкими міжряддями (див. *Пунктирна сівба*), деякі — висаджують *розсадою*. Догляд за П. к.— це боротьба з бур'янами за допомогою *гербіцидів*, шляхом до- і післясходового *боронування, культивації* міжрядь, а також боротьба з шкідниками та хворобами с.-г. культур, *підживлення рослин* тощо. Наявність П. к. у *сівозміні* підвищує її ефективність та культуру землеробства.

І. С. Руденко.

«ПРОСВЕЩЕ́НИЕ» — більшовицький легальний щомісячний громадсько-політ. і літературно-теор. журнал. Видавався в Петербурзі з грудня 1911. Створений за ініціативою В. І. Леніна замість закритого царським урядом журн. «*Мысль*». Вийшло 27 номерів. Керівництво журн. здійснювала закорд. редколегія на чолі з В. І. Леніним, а практичну роботу — ред. колегія в Росії. До складу редколегій в різні часи входили В. В. *Воровський*, Н. К. *Крупська*, А. І. *Єлізарова-Ульянова*, М. С. *Ольмінський*, М. О. *Скрипник* та ін. В 1913 белетристичним відділом керував О. М. Горький. У «П». опубліковано 28 статей і заміток В. І. Леніна. В червні 1914 царський уряд закрив журнал. Восени 1917 видання «П.» було відновлено, видано один (подвійний) номер, у якому було надруковано праці В. І. Леніна «Чи вдержать більшовики державну владу?» і «До перегляду партійної програми». В журналі друкували матеріали про екон. становище в країні, зокрема в Донбасі, про революц. боротьбу робітн. класу Росії проти царизму. Журнал відіграв значну роль у викритті *ліквідаторства, одзовістів*, троцькістів і бурж. націоналістів, у пропаганді більшовицьких ідей.

«ПРОСВІ́ТА» — культурно-освітня громадська організація на Україні, що існувала з 2-ї пол. 19 — до кінця 30-х рр. 20 ст. Заснована в грудні 1868 у Львові «*народовцями*» (*А. Вахнянином, О. Партицьким* та ін.) з метою поширення освіти серед народу. За статутом Львівська «П.» засновувала в містах і містечках філії, а в селах — читальні й бібліотеки. Філії «П.» були в Бережанах, Дрогобичі, Коломиї, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Тернополі й ін. містах. «П.» видавала твори укр. письменників, популярні брошури, шкільні підручники, газ. «Читальня» та «Письмо Просвіти», літ.-наук. альманахи, «Народний календар» тощо. Ці видання, особливо популярні брошури, мали переважно повчальний та реліг. характер. «П.» пропагувала ідею споживчої кооперації, організовувала курси, торговельно-кооперативні школи тощо. Перебувала під впливом ліберальної течії «народовців», а згодом — укр. націонал-демократичної партії. Австро-угор. уряд намагався використовувати «П.» для боротьби проти революц. руху нар. мас і розпалювання ворожнечі проти Росії. В 1919 польс.

бурж. уряд заборонив діяльність Львів. «П.», але з 1920 вона відновила роботу. Керівні органи її на Зх. Україні й Закарпатті перебували в руках укр. бурж. націоналістів. Однак чимало місцевих орг-цій «П.» було під впливом комуністів, які використовували їх для проведення легальної роботи в масах. Особливо успішною була діяльність комуністів у «П.» на Зх. Волині. Головна управа «П.» чинила тиск на читальні, що були під впливом комуністів. Тому весь час точилась боротьба між рядовими членами низових орг-цій і націоналістичною верхівкою. На Зх. Україні «П.» існувала до 1939. На поч. 20 ст. бурж.-ліберальна інтелігенція почала засновувати орг-ції «П.» і в тій частині України, що входила до складу Росії [в Києві, Полтаві, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Одесі, Чернігові та інших містах], а також серед укр. еміграції в США, Канаді; після першої світової війни — на Закарпатті. Незважаючи на те, що більшість «П.» Наддніпрянської України перебувала під впливом укр. бурж. націоналістів, окремі «П.», у роботі яких брали участь прогресивні діячі культури, розгорнули широку й корисну роботу. У Києві «П.» очолювали *Л. Яновська*, Б. *Грінченко* (1906—09); значну роботу проводив М. Лисенко, 1906 організувала бібліотеку-читальню Леся Українка. Відома прогресивна діяльність Чернігівської «П.» за часів головування М. Коцюбинського (1906—08): т-во поширило свою діяльність на міста Козелець та Ніжин, де було відкрито його філії. У Полтавській «П.» працював Панас *Мирний* та ін. Царський уряд переслідував і закривав «П.». Поширення «П.» пояснювалось гол. чин. тим, що вони вели роботу укр. мовою, а також відсутністю в селах ін. культур.-осв. орг-цій. У 1917—20 бурж.-націоналістичні елементи намагалися використовувати орг-ції «П.» для націоналістичної та антирад. пропаганди. ЦК КП(б)У поставив завдання підпорядкувати «П.» комуністичному впливові. «П.» припинили існування на поч. 20-х рр. 20 ст. у зв'язку з організацією нових, породжених рад. системою культур.-осв. установ та організацій.

Літ.: Історія Української РСР, т. 3, 4. К., 1978; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 рр.). К., 1960; Золотоверхий І. Д. Становлення української радянської культури (1917—1920 рр.). К., 1961; Масловський В. І. Дорога в безодню. Львів, 1978.

ПРОСВІТИ́ТЕЛЬСТВО — антифеодальна ідеологія, ідейний рух буржуазії в країнах, що вступили на шлях капіталістичного розвитку. Характерне для періоду підготовки і здійснення бурж. революції 17—18 ст. Просвітителі критикували феодальний лад та його культуру, вимагали встановлення нових, прогресивніших суспільних порядків, виступали на захист народних мас, за їхнє право на освіту й культуру. Вони вірили в людину, її розум і високе покликання. В цьому просвітителі продовжували гуманістичні традиції *Відродження* і *Реформації*. Проте в питаннях сусп. розвитку вони стояли на ідеалістичних позиціях. Осн. шлях до прогресу вони вбачали в поширенні освіти, культури, ідей добра і справедливості, приділяли велику увагу проблемам виховання, боролися проти *релігії* і *схоластики*. В 17 ст. з ідеями П. виступали У. *Акоста*, Г. *Гроцій*, Б. *Спіноза* — в Нідерландах, Ф. *Бекон*, Т. *Гоббс*, Дж. *Локк* — в Англії, П. *Бейль* — у Франції та ін. Їхні ідеї, зокрема *суспільного договору теорія*, висунута Т. Гоббсом і розвинута Дж. Локком, який оголосив приватну власність і бурж. свободу «природними правами» людини, мали значний вплив на франц. просвітителів 18 ст., які, за висловом Ф. Енгельса, «просвіщали голови для революції, що наближалася» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 19, с. 185). Ідеологи прогресивної на той час франц. буржуазії просвітителі 18 ст. Ш. Л. *Монтеск'є*, *Вольтер*, Ж. Ж. *Руссо*, представники утопічного комунізму *Морелді*, Г. Б. *Маблі*, Ж. *Мельє*, філософи-матеріалісти Ж. *Ламетрі*, П. *Гольбах*, К. *Гельвецій*, Д. *Дідро* та ін. виступали проти *абсолютизму* та втручання церкви в політ. життя, за знищення станових привілеїв тощо. Заслугою франц. П. в галузі філософії був розвиток *матеріалізму*. Залишаючись в основному в межах механіст. і метафіз. матеріалізму, франц. просвітителі у ряді важливих питань підійшли до діалектич. розуміння природи. Вони вперше в історії філософії зробили з матеріалізму атеїстичні й соціально-політичні висновки, спрямовані проти феод. ладу і його ідеології. В Англії 18 ст. ідеї П. пропагували Дж. *Толанд*, А. Коллінз, Д. *Гартлі*, Дж. *Прістлі*, які обстоювали культ розуму, рівність людей, свободу совісті та ін. В Німеччині на розвитку П. позначилися політ. роздробленість країни, екон. відсталість і крайня слабість буржуазії. Спочатку нім. П. проявлялося у реліг. рухах. Його праве крило (Х. Вольф, М. Мендельсон) обмежувалося пропагандою наук. знань, критикою канонічної церк. л-ри. Послідовнішими були Г. Е. *Лессінг*, Ф. *Шіллер*, Й. Г. *Гердер* і Й. В. *Гете*, які виступали за нац. єдність країни і визволення народу від феод. гноблення. В Пн. Америці 18 ст. просвітителі В. Франклін, Т. *Джефферсон*, Т. Пен були ідеологами і політ. вождями амер. буржуазії в боротьбі проти англ. колонізаторів. П. відіграло значну роль у розвитку прогресивної сусп. і наук. думки в країнах Лат. Америки (А. Алсате, Х. Кабальєро), в пропаганді реформаторських, антифеод. ідей в Індії (Раммохан *Рай*), Китаї (*Дай Чжень*), Кореї (*Пак Чі Вон*) та ін. У слов'ян. країнах Європи 2-ї пол. 18 — 1-ї пол. 19 ст. просвітителі були ідеологами нац.-визвольної боротьби. Так, чес. просвітителі К. Сабіна, К. Сладковський і Й. Фріч поєднували критику феод. ладу з боротьбою за незалежність Чехії. П. в слов'ян. країнах розвивалося під значним впливом рос. П. В Росії ідеологія П. почала поширюватися в 2-й пол. 18 ст. в умовах початку розкладу кріпосницького ладу. Однак уже в 1-й пол. 18 ст. передові діячі рос. культури (В. М. *Татищев*, А. Д. *Кантемір*, Ф. *Прокопович*) виступали з ідеями П. Розвиток П. в Росії 18 ст. пов'язаний насамперед з ім'ям М. В. *Ломоносова*. Представниками рос. П. були також учені Д. С. Аничков, С. Ю. *Десницький*, І. А. *Третьяков*, О. А. Каверзнєв і П. С. Батурін, письменники М. І. *Новиков*, Д. І. *Фонвізін*, І. А. *Крилов* та ін., які засуджували жорстокість кріпосників, прагнули полегшити долю народу. Проте надії на визволення народу вони покладали не на революцію, а на поширення освіти. Значний крок уперед у розвитку ідей П. зробив О. М. *Радищев*, який закликав до боротьби проти самодержавства і кріпосництва. Ідеї О. М. Радищева і передових рос. П. 18 ст. були важливим джерелом формування світогляду *декабристів*.

Значну роль у боротьбі проти феод.-кріпосницької ідеології відіграли дворянські просвітителі 30—40-х рр. 19 ст. П. Я. *Чаадаєв*, М. В. *Станкевич* і Т. М. *Грановський*. На Україні на поч. 18 ст. окремі ідеї П. були висловлені в творах М. *Козачинського*, Г. *Кониського* та ін. діячів *Київської академії*. В 2-й пол. 18 ст. разом з рос. просвітителями виступили укр. просвітителі Г. С. *Сковорода* і Я. П. *Козельський*. Вони відстоювали ідею суспільства, побудованого на засадах заг. рівності, людського щастя, що грунтується на праці відповідно до природних нахилів людини. На позиціях П. стояли такі представники сусп. думки на Україні кін. 18 — серед. 19 ст., як В. Н. *Каразін*, І. С. *Рижський* і П. Д. *Лодій*, письменники І. П. *Котляревський* і М. С. *Шашкевич*, закарпатські «*будителі*» О. В. *Духнович* і О. І. *Павлович*. П. відіграло значну роль у розвитку революц. руху. Прогресивні традиції П. прийняли і збагатили представники *революційного демократизму* В. Г. *Бєлінський*, О. І. *Герцен*, М. П. *Огарьов*, М. Г. *Чернишевський*, М. О. *Добролюбов*, Д. І. *Писарєв*, М. В. *Шелгунов*, М. О. *Серно-Соловйович*, М. О. *Антонович* та ін. рос. революц. демократи, які, виступаючи як ідеологи сел. революції, в боротьбі проти самодержавства і кріпосництва підняли на новий, вищий щабель ідеї рос. П. Ці ідеї відстоювали в своїх творах рос. письменники М. О. *Некрасов*, М. Є. *Салтиков-Щедрін*, Г. І. *Успенський* та ін.

Велику роль у розвитку революц. П. відіграв укр. поет і мислитель Т. Г. *Шевченко*, який вів відкриту боротьбу проти царизму і кріпосництва за визволення народу від соціального і нац. гніту. Продовжувачами його справи були укр. революц. демократи П. А. *Грабовський*, М. М. *Коцюбинський*, Панас *Мирний*, Леся *Українка*, І. Я. *Франко*, С. А. *Подолинський*, О. С. *Терлецький* та ін. Під впливом революц. П. розвивалася передова демократична культура й ін. народів Росії, що яскраво відображено у творчості таких

Г. Ф. Проскура.

просвітителів, як білорус. поет Ф. К. *Богушевич*, груз. письменники І. Г. *Чавчавадзе* і А. Р. *Церетелі*, осет. поет К. *Хетагуров*, казах. поет *Абай Кунанбаєв*, вірм. поет і філософ М. Л. *Налбандян*, азерб. письменник М. Ф. *Ахундов*, ест. письменник Ф. Р. *Крейцвальд* та ін.

Повне й чітке визначення осн. рис світогляду і ролі рос. П. 60-х рр. 19 ст. дав В. І. Ленін.

Він писав: «Як і просвітителів західноєвропейських... і більшість літературних представників 60-х років... одушевляє палка ворожість до кріпосного права і до всіх його породжень в економічній, соціальній і юридичній сфері. Це перша характерна риса „просвітителя". Друга характерна риса, спільна всім російським просвітителям,— палкий захист освіти, самоврядування, свободи, європейських форм життя і взагалі всебічної європеїзації Росії. Нарешті, третя характерна риса „просвітителя" це — обстоювання інтересів народних мас, головним чином селян (які не були ще цілком звільнені або тільки звільнялися в епоху просвітителів), щира віра в те, що скасування кріпосного права та його залишків принесе з собою загальний добробут і щире бажання сприяти цьому» (Повне зібр. тв., т. 2, с. 496). Просвітителі відіграли значну роль у дальшому розвитку революц. руху. Ідеї П. мали вплив на соціалістів-утопістів (див. *Утопічний соціалізм*), рос. *народництво*. Прогресивні революц. традиції рос. П. 40—60-х рр. 19 ст. сприйняла й збагатила рос. соціал-демократія.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 2. Маркс К. і Енгельс Ф. Святе сімейство, або критика критичної критики; т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; Ленін В. І. Від якої спадщини ми відмовляємося? Повне зібрання творів, т. 2; Орлов В. Русские просветители 1790—1800 годов. М., 1953; Русские просветители (от Радищева до декабристов), т. 1—2. М., 1966; Нарис історії філософії на Україні. К., 1966; История философии в СССР, т. 1—3. М., 1968; Проблемы просвещения в мировой литературе. М., 1970; Каменский З. А. Философские идеи русского Просвещения. М., 1971; Волгин В. П. Развитие общественной мысли во Франции в XVIII веке. М., 1977. *В. С. Левін.*

ПРОСВІ́ТЛЕННЯ О́ПТИКИ — збільшення прозорості деталей оптичних систем (*лінз, призм оптичних*) нанесенням на їхні поверхні тонкого шару певної речовини (або кількох шарів) з *заломлення показником*, меншим, ніж у матеріалу оптичної деталі. П. о.— результат *інтерференції світла*, яке відбивається від передньої та задньої границь цього шару (просвітлюючої плівки). При належному доборі речовини і товщини плівки для певного кута падіння і певної довжини хвилі світла λ відбиті світлові хвилі можуть повністю погасити одна одну. Оскільки найбільша чутливість людського ока відповідає центральній частині видимої ділянки спектра з $\lambda = 555$ нм, товщину плівки здебільшого беруть рівною $^1/_4$ вказаної довжини хвилі. При цьому відбиття буде малим для зеленого і найбільшим для синьо-фіолетового та червоного світла (у відбитому світлі поверхня оптичної деталі матиме пурпуровий відтінок).

ПРОСКРИ́ПЦІЇ (лат. proscriptio — оголошення, обнародування) — в Стародавньому Римі списки осіб, оголошених поза законом. П. було запроваджено 82 до н. е. Л. К. *Суллою*. Майно цих осіб конфісковувалося, нащадки позбавлялися почесних прав і майна. За видання або вбивство включеного до списків призначалася винагорода, за переховування — страта. П. використовувалися правлячими колами як засіб політ. терору, а інколи для зведення особистих рахунків і збагачення.

ПРОСКУ́РА Георгій Федорович [16 (28).IV 1876, Сміла, тепер Черкас. обл.— 30.X 1958, Харків] — укр. рад. вчений у галузі гідромеханіки, гідромашинобудування й авіації, акад. АН УРСР (з 1929), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1944). Закінчив (1901) Моск. вище тех. уч-ще. З 1902 викладав (з 1911 — професор) у Харків. технологічному (тепер — політех.) ін-ті, де читав з 1909 курс «Повітроплавання й авіація» (1904—06 працював на Петерб. судноремонтному з-ді). З 1922 — зав. кафедрою Харків. технологічного, з 1930 — і Харків. авіац. ін-ту. В 1945—55 — водночас директор Лабораторії проблем швидкохідних машин і механізмів (тепер Ін-т проблем машинобудування) АН УРСР. Осн. праці — з теорії гідроаеродинаміки, газових і водяних турбін, насосів, компресорів, теорії повітряних гвинтів. Один із творців потужних осьових насосів для каналу ім. Москви. Керував спорудженням (1934) першої в СРСР гідродинамічної труби для дослідження гідродинамічних граток. Працював над проблемами газотурбобудування, зокрема авіаційного, над застосуванням гідротрансформаторів у нар. г-ві, удосконаленням гідротурбін і підвищенням їхньої потужності тощо. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Делегат 13-го Всеукраїнського з'їзду Рад. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943. В 1974 встановлено премію імені Г. Ф. Проскури, присуджувану АН УРСР за визначні праці в галузі енергетики.

Тв.: Водяные турбины, ч. 1. Х., 1913; Центробежные и пропеллерные насосы. М.—Л., 1932; Экспериментальная гидроаэродинамика, ч. 1. М.—Л., 1933; Гидродинамика турбомашин. К., 1954. *Літ.:* Алексапольський Д. Я., Борисенко О. І., Дедусенко Ю. М. Георгій Федорович Проскура. К., 1979.

О. І. Борисенко.

ПРОСКУ́РА Ольга Василівна [18 (31).V 1904, Київ — 2.V 1978, там же] — укр. рад. лікар-уролог, доктор мед. наук (з 1959), засл. діяч науки УРСР (з 1968). У 1928 закінчила Київ. мед. ін-т. У 1953—69 — зав. кафедрою урології, з 1961 — професор Київ. ін-ту вдосконалення лікарів. Протягом багатьох років була Головним урологом М-ва охорони здоров'я УРСР. Осн. праці присвячені питанням пластичної урології при травмах сечових органів та їх виродливостях, сечокам'яної хвороби, вивченню змін функцій органів та вдосконаленню оперативної техніки і консервативних методів лікування при нефролітіазі. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

ПРО́СКУРА (від грец. *просфорá*— підношення) — круглий хлібець з пшеничного борошна особливої випічки, вживаний у християнських обрядах, зокрема при причащанні (див. *Євхаристія*).

ПРОСКУ́РІВ — колишня (до 1954) назва м. *Хмельницького*.

ПРОСКУРІ́ВНА Марія [справжнє прізв., ім'я та по батькові Семенко Марія Степанівна; 3 (15).VI 1863, с. Кибинці, тепер Миргородського р-ну Полтав. обл.— 19.X 1945, Київ] — укр. письменниця. Мати М. *Семенка*. Друкуватися почала в журн. «*Рідний край*». В оповіданнях «Од сіна до соломи», «Уляся», «Пані писарка» (всі — 1914) реалістично показала гірку долю сільських наймитів, реакційну роль релігії. У 1925—27 опублікувала кілька оповідань у журналах «*Червоний шлях*», «*Всесвіт*», «*Глобус*». Окремі твори позначені автобіографізмом.

М. М. Сулима.

ПРОСКУ́РІВСЬКА ОКРУЖНА́ ПІДПІ́ЛЬНО - ПАРТИЗА́НСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — антифашистська організація, що під час нім.-фашист. окупації діяла в м. Проскурові (нині м. Хмельницький). Створена у вересні 1941. Об'єднувала 32 підпільні групи, утворені на пром. підприємствах і в установах міста та в населених пунктах навколишніх районів. Роботою орг-ції керував підпільний к-т на чолі з кол. секретарем Чернівецького райкому КП(б)У М. А. Храновським, а після його загибелі (червень 1943) — на чолі з комсомольцем Ф. В. Назаровим. Підпільники виготовляли й розповсюджували листівки, повідомлення Радінформбюро, здійснювали на підприємствах і залізниці диверсії, організовували втечі військовополонених з концтабору, створили 3 партизанські загони, забезпечували їх зброєю, продуктами і медикаментами. Партизани й підпільники пустили під укіс 22 ешелони ворога, висадили в повітря 2 мости, врятували від вивезення в Німеччину понад тисячу радянських людей. На поч. 1944 за вказівкою підпільного обкому партії більшість підпільників влилась у партизанські загони, решта продовжувала підпільну боротьбу до визволення міста рад. військами.

І. Ф. Шиманський.

ПРОСКУ́РІВСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б). Перша с.-д. група в Проскурові (тепер м. Хмельницький), створена в кінці липня 1902. В 1905 перетворена на орг-цію РСДРП. Вела агіт. роботу серед залізничників, робітників чавуноливарного, мех. і цукрового з-дів. Після виходу з підпілля в березні 1917 більшовики входили до складу об'єднаної орг-ції РСДРП. Самостійну більшовицьку орг-цію в місті вони створили в серпні 1917. Орг-ція підтримувала зв'язок з ЦК РСДРП(б). До її к-ту входили М. М. Дерманер, М. Г. Рєзников, Т. Є. Чекирда, С. С. Крутошинський. У серпні орг-ція налічу-

вала бл. 200, в кінці листопада — 400 чол. У листопаді 1917 більшовики добилися вирішального впливу в місц. Раді робітн. і солдат. депутатів. 20.XI (3.XII) 1917 в місті встановлено Рад. владу. У зміцненні П. о. РСДРП велику роль відіграли більшовики 7-ї армії. П. о. РСДРП(б) існувала до окупації міста нім. військами в кінці лютого 1918. *Б. І. Корольов.*

ПРО́СКУ́РІВСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1919 — збройний виступ робітників і солдатів гарнізону Проскурова (тепер м. Хмельницький) проти петлюрівської *Директорії*. П. з. п. підготували підпільна більшовицька орг-ція та ревком. Виступ почався о 4 год. ранку 5.II. Робітн. загони зайняли пошту, телеграф, в'язницю і ряд адм. установ. Повсталі солдати двох полків Директорії, заарештувавши офіцерів, спрямували удар на залізничну станцію. Але петлюрівці перейшли в наступ. Під натиском переважаючих сил ворога повстанці залишили місто. Повстання знову спалахнуло в березні 1919. Повстанці зайняли місто й трималися його кілька днів. Проте й на цей раз П. з. п. придушили прибулі з фронту петлюрівські війська. Проскурів визволили рад. частини 6.IV 1919.

ПРО́СКУ́РІВСЬКО-ЧЕРНІВЕ́ЦЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — наступальна операція під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 рад. військ 1-го Укр. фронту (командуючий — Маршал Рад. Союзу Г. К. *Жуков*) у взаємодії з військами 2-го Укр. фронту, проведена 4.III — 17.IV з метою розгрому нім.-фашист. угруповання армій «Південь» на Правобережній Україні. 4.III гол. удару в напрямі на Чортків завдали 60-а, 1-а гвард. загальновійськові, 4-а і 3-я гвард. танк. рад. армії, а 5—11.III перейшли в наступ з лівого флангу 18-а і 38-а рад. армії. Передові частини рад. танк. з'єднань вийшли на лінію Тернопіль, Проскурів (тепер м. Хмельницький) і перерізали з-цю Львів— Одеса. Між 4-ю — 1-ю нім. танк. арміями було вбито глибокий клин. 21.III війська 1-го Укр. фронту відбили контрудари противника і поновили наступ на гол. напрямі. На той час 18-а і 38-а армії визволили Хмільник, Вінницю, Жмеринку, відтіснили частини 1-ї нім. танк. армії до Кам'янця-Подільського; 13-а рад. армія вийшла на підступи до м. Броди. Гол. угруповання 1-го Укр. фронту зламало опір ворога і рушило на Пд.; визволило м. Чортків (23.III), форсувало Дністер (24.III), визволило Кам'янець-Подільський (26.III), форсувало Прут, визволило Чернівці (29.III), розрізавши стратегічний фронт ворога на дві частини. В результаті П.-Ч. о. рад. війська завдали тяжкої поразки нім. угрупованню «Південь», визволили значну частину Правобережної України і вийшли до передгір'їв Карпат.

С. Я. Єлисаветський.

ПРОСКУ́РІН Єгор Павлович (н. 28.IV 1939, с. Дубровка Должанського р-ну Орлов. обл.) — передовик виробництва в галузі металургії, сталевар, засл. металург УРСР (з 1968). Член КПРС з 1963. З 1960 працює в мартенівському цеху з-ду «Запоріжсталь» підручним сталевара, сталеваром, сталеплавильним майстром. П.— ініціатор впровадження передової організації праці. Делегат XXIV та XXV з'їздів КПРС. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1975.

М. К. Гуща.

ПРОСКУ́РІН Петро Лукич (н. 22. I 1928, селище Косиці, тепер Сев-

ського р-ну Брян. обл.) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1971. Друкуватися почав 1958. Романи «Глибокі рани» (1960), «Кінець» (1966) — про життя радянського народу в роки Великої Вітчизн. війни. У романах «Коріння оголюється в бурю» (1961), «Гіркі трави» (1964), «Камінь сердолік» (1968) показав життя рад. народу в повоєнний час. Романи «Доля» (1972; кінодилогія «Любов земна», «Доля». Держ. премія СРСР, 1979), «Ім'я твоє» (1978) розкривають істор. події періоду будівництва соціалізму і Великої Вітчизн. війни. Автор збірників повістей і оповідань «Ціна хліба» (1961), «Роса на рейках» (1962), «Любов людська» (1965), «Шоста ніч» (1970), «Риса» (1972). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани».

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1976—77; Укр. перекл.— Гіркі трави. К., 1966; Двобій. К., 1972.

І. М. Давидова.

Є. П. Проскурін.

ПРОСКУРЯКО́В Лавр Дмитрович [18 (30).VIII 1858—14.IX 1926, Москва] — рад. вчений у галузі мостобудування і будівельної механіки. Закінчив (1884) Петербурзький ін-т інженерів шляхів. З 1887 викладав у цьому вузі, з 1896 — професор Моск. інженерного уч-ща (тепер — Моск. ін-т інженерів залізнич. транспорту). За проектами П. збудовано великі мости через річки Нарву, Зх. Буг, Волхов, Оку, Амур, Єнісей та ін. Проект моста через Єнісей (1896) було відзначено Золотою медаллю на Всесвітній виставці в Парижі (1900). П. розробив параболічні й полігональні статично визначувані мостові ферми з шпренгельною граткою, запропонував консольні й аркові ферми для залізничних мостів тощо.

ПРО́СО (Panicum) — рід рослин родини *злакових*. Бл. 400 видів, поши. переважно в тропіках і субтропіках. В СРСР — 4 види; на Україні — 2: П. посівне, або звичайне (P. miliaceum) і П. волосовидне (P. capillare) — бур'ян у посівах. Важливе госп. значення як круп'яна культура має лише П. посівне — однорічна яра самозапильна рослина. Коренева система мичкувата. Стебло пряме просте (соломина) або галузисте, 50—150 см заввишки. Листки широколінійні. Суцвіття — волоть. Плід — зернівка. Колоски двоквіткові. П. в Азії, Європі, Пн. Африці відоме за 3 тис. років до н. е. На Русі його вирощували дуже давно. Зерно використовують для виготовлення круп (пшона) і годівлі с.-г. тварин, зокрема птиці. 100 кг зерна містять 96 корм. одиниць і 8,4 кг перетравного протеїну. Солома, полова й зелена маса — добрий корм для вел. рог. худоби та овець. Урожайність у передових г-вах 35—40 ц/га і більше. Поширені (1982) на Україні сорти (табл.). Іноді просом наз. деякі рослини з ін. родів — *могар, чумизу, пайзу*.

Літ.: Круп'яні культури. Гречка, просо, рис. К., 1968; Бугай С. М. Рослинництво. К., 1978; Якименко О. П., Мартиненко С. Я. Круп'яні на лівобережній Україні. Х., 1979.

Просо посівне. Загальний вигляд рослини та плід.

Сорти проса, поширені на Україні (1982)

Веселоподолянське 38
Веселоподолянське 632
Миронівське 51
Миронівське 94
Райдуга
Харківське 25
Харківське 65
Янтарне

ПРОСПЕ́КТ (від лат. prospectus — побачений удалині; вигляд, по-

гляд) — 1) Широка пряма міська вулиця. 2) Поширений виклад плану, короткий зміст наукової праці, навчального посібника. 3) Рекламна листівка, *буклет*, довідник з описом товарів та умов купівлі.

ПРО́СТА́ ПРА́ЦЯ — *праця*, що не потребує від виконавця спеціальної підготовки, некваліфікована праця (див. *Кваліфікація*). В умовах *товарного виробництва* П. п. є тією базою, до якої прирівнюють усі види *складної праці*.

ПРО́СТА́ РЕЧОВИ́НА — речовина, що складається з атомів одного хім. елемента. Деякі елементи (напр., вуглець, сірка) утворюють кілька П. р., які відрізняються будовою молекул або кристалічною структурою (див. *Алотропія*). Поняття П. р. і *елемент хімічний* не рівноцінні. Для позначення П. р. і відповідних хім. елементів вживають здебільшого однакові назви, а для П. р., що трапляються у вигляді алотропних видозмін, є індивідуальні назви (напр., графіт і алмаз) або їх позначають літерами (напр., α-залізо, γ-залізо) тощо.

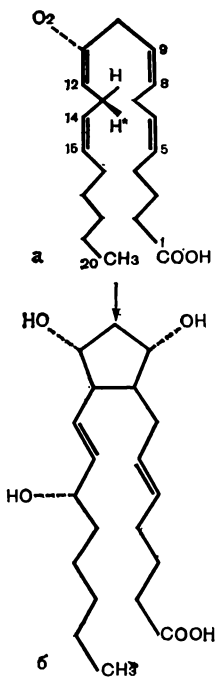

Простагландини. Арахідонова кислота (*а*) та простагландин $F_{2\alpha}$ (*б*).

ПРОСТАГЛАНДИ́НИ — біологічно активні речовини, похідні ненасичених *жирних кислот*; синтезуються в різних тканинах організму людини і тварин і беруть участь в регуляції *обміну речовин* у клітинах. Вперше виділені У. Ейлером 1936 з витяжки *передміхурової залози* (лат. glandula prostatica; звідси й назва). В 1960 одержані в кристалічному стані. Відомо понад 20 природних П., які за хім. структурою поділяють на 4 гол. групи: E, A, B і F. Найактивніші П. груп E і F. Попередниками П. є ненасичені жирні к-ти: арахідонова, ліноленова та ін., в яких міститься по 20 атомів вуглецю (див. мал.). П., на відміну від *гормонів*, швидко руйнуються (особливо в легенях, нирках та печінці). Найбагатшим джерелом П. є *сім'яна рідина* людини (100—300 мкг/мл). П. посилюють розщеплення *ліпідів* у жировій, *глікогену* — в м'язовій тканинах, активують утворення *кортикостероїдів* у надниркових залозах. П. можуть виявляти протилежну дію залежно від стану організму і концентрації П. в клітинах. Так, П. беруть участь як у виникненні запалення (як захисної функції), так і в його ліквідації; сприяють запліднению яйцеклітини, але можуть спричинити *аборт*, впливаючи на скорочення гладенької мускулатури. Застосовують П. для полегшення нормальних *пологів* та штучного переривання вагітності, лікування бронхітів, бронхіальної астми, артритів, тромбозів, виразки шлунка тощо.

Літ.: Марков Х. М. Простагландины. «Успехи физиологических наук», 1970, т. 1, № 4; Кононский А. И. Биохимия животных. К., 1980; Мецлер Д. Биохимия, т. 2. Пер. с англ. М., 1980.

О. В. Стефанов.

ПРОСТА́ТА (від грец. προστάτης — передовий, передній) — те саме, що й *передміхурова залоза*.

ПРОСТАТИ́Т — гостре або хронічне запалення *передміхурової залози*, часто з ураженням заднього відділу сечівника і сім'яних пухирців. Збудники П. (стафілококи, стрептококи, гонококи, кишкова паличка, трихомонади, мікоплазми, туберкульозна інфекція тощо) проникають в простату гематогенним (через кров'яну систему), лімфогенним (через лімфатичну систему) або каналікулярним (через канальці) шляхом. Розрізняють П. гострий і хронічний. За перебігом гострий П. поділяється на катаральний, фолікулярний, паренхіматозний. Клінічні прояви П. залежать від поширеності запального процесу в простаті. Ознаки гострого П.: біль в промежині, утруднення сечовипускання з частими позивами до нього, особливо вночі, *гарячка*. Якщо утворюються гнояки (абсцес простати), приєднуються симптоми заг. інтоксикації, пульсуючий біль у промежині. Хроніч. П. здебільшого є наслідком гострого П. Виникненню його сприяють порушення ритму статевих зносин, застій секрету передміхурової залози. Типові ознаки хроніч. П.: свербіння в промежині й анальному отворі, відчуття пекучості при сечовипусканні, слизові виділення з сечівника вранці й після *дефекації*. Ускладненням П. є *імпотенція*. Лікування гострого П.— антибактеріальна терапія, теплові процедури. При абсцесі простати — хірургічне втручання. При хроніч. П.— тривала антибіотикотерапія, масаж простати, дієта, фітотерапія, грязелікування, фізіотерапія.

В. М. Погребінський.

ПРО́СТЕ ВІДТВО́РЕННЯ — див. *Відтворення*.

ПРО́СТЕ РЕ́ЧЕННЯ — речення, компоненти якого об'єднуються навколо одного синтаксич. центру. П. р. бувають двоскладні (двочленні) й односкладні (одночленні). Синтаксичний центр двоскладного П. р. становлять два предикативно пов'язані (див. *Предикативність*) головні члени — *підмет* і *присудок* («Пісня дзвенить»). В односкладному П. р. синтаксичний центр складається з одного головного члена, а другий граматично не виражений, хоч семантично (ситуативно) він присутній («Ніч», «Пахне грозою»). Залежно від способу вираження й значення головного члена односкладні П. р. поділяють на дієслівні (означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні) та іменні (номінативні). П. р. бувають непоширені й поширені. Речення, що складається тільки з головних членів (головного члена), наз. непоширеним, а речення, до складу якого входять і другорядні члени — *додаток, означення, обставина*, — наз. поширеним («Дзвонить пісня в світанкові зорі». Я. Шпорта; «Тепла зоряна ніч». М. Стельмах).

Літ.: Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. К., 1972.

М. Я. Плющ.

ПРО́СТЕ ТОВА́РНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — див. *Товарне виробництво*.

ПРО́СТИЙ ЗВ'ЯЗО́К, ординарний зв'язок, одинарний зв'язок — хім. *ковалентний зв'язок*, здійснюваний парою *електронів* (з антипаралельною орієнтацією *спінів*), що рухаються в полі двох атомних ядер. Напр., у молекулах H_2 і HCl є по одному ковалентному зв'язку. Для цих молекул можна записати електронні й структурні формули: H : H і H — H; H : Cl і H — Cl, де дві крапки й риска позначають пару електронів, загальну для обох сполучених атомів.

ПРОСТИТУ́ЦІЯ (лат. prostitutio— віддавання розпусті; збезчещення, осквернення) — продаж жінкою свого тіла для статевих зносин, щоб здобути засоби для існування. П.— породження експлуататорського суспільства, де злидні і безправ'я штовхають жінку на ганебний шлях. Вперше П. було узаконено в Старод. Греції. Зростання П. і її тяжкі наслідки призвели до організації у 15—16 ст. санітарної поліції, поліції нравів, до створення спец. тюрем для повій (Австрія, 1671), суворих законів проти П. (Пруссія, 1686). В Росії також робилися спроби боротьби з П. (введення «жовтих білетів»). Але всі ці заходи тільки прикривали лицемірство влади та церкви, які про людське око боролися з П. Насправді ж П. не могла бути знищеною, бо соціальне коріння її залишалося. Незважаючи на формальні заходи щодо обмеження П., вона і досі існує в бурж. країнах. Рад. влада, розкріпостивши жінку, надавши їй можливість трудитися у всіх сферах виробництва нарівні з чоловіками, вжила заходів у боротьбі з П., реально забезпечила викорінення цієї тяжкої спадщини капіталізму. Соціальний розвиток і культура рад. суспільства назавжди знищили причини виникнення П. Рад. закон передбачає покарання за зайняття П., втягнення в неї неповнолітніх, звідництво тощо.

І. В. Михайлов.

ПРО́СТІ ЧИ́СЛА — числа *натурального ряду*, які більші за одиницю і не мають інших дільників, крім 1 та самих себе, напр. 2, 3, 5, 7, 11, 13, 19 ... П. ч. відіграють осн. роль у вивченні *подільності* натуральних чисел, бо кожне натуральне число розкладається на добуток П. ч. (див. *Розкладання на множники*) однозначно. П. ч. є безліч. Найбільше з чисел, про які відомо, що вони прості, дорівнює $2^{4^{12^{13}}}-1$; в ньому 3376 цифр. *Ератосфен* подав спосіб знаходження П. ч. (т. з. решето Ератосфена). П. Г. Л. *Діріхле* довів теорему про існування нескінченного числа П. ч. у будь-якій *арифметичній прогресії* з цілих чисел, *найбільший спільний дільник* першого члена та різниці якої дорівнює [одиниці. П. Л. *Чебишов* одержав оцінку кількості П. ч., менших за дане число; цю оцінку пізніше уточнив Ж. *Адамар*. Заг. формули для П. ч. не існує. Див. також *Гольдбаха проблема, Чисел теорія*.

Літ.: Бородін О. І. Теорія чисел. К., 1960; Виноградов И. М. Основы теории чисел. М., 1972.

ПРО́СТІР у математиці — абстрактна множина, з аксіоматично заданою певною структурою, в якій розвивається та чи інша математична теорія. Поняття матем. П. виникло в зв'язку з осмисленням і узагальненням звичайного тривимірного П. R^3. Найважливішим і найпростішим є одновимірний П. R^1, що складається з точок пря-

мої, між якими введена звичайна віддаль. Його використовують, напр., при вивченні *функцій* однієї змінної. У випадку функцій багатьох змінних користуються *багатовимірним простором* R^n. Дальшим узагальненням є *метричний простір* і *топологічний простір* — множини, в яких тим чи ін. способом вказано поняття близькості точок, тобто визначено поняття граничної точки. При сучас. аксіоматичній побудові математики для вивчення, напр., поняття *неперервності* функції важливе лише поняття близькості значень аргумента, тому в найширшому аспекті такі функції розглядаються, коли аргумент належить топологічному П. При вивченні ін. понять, напр. міри підмножини деякої множини R, поняття близькості неістотне, але істотною є структура сукупності підмножин, які вивчаються,— так виникає поняття П. R з заданою т. з. алгеброю його підмножин (тобто з заданою структурою сукупності його підмножин, яка задовольняє певні властивості). Такий П. — основний при побудові теорії імовірностей. При вивченні алгебр. понять істотними будуть вже не поняття близькості точок чи структури сукупності підмножин, а ті чи ін. властивості алгебр. операцій, які аксіоматично вводяться поміж точками. Так з'являється, напр., поняття групи (див. *Груп теорія*) або *кільця* в математиці. Аналогічно в *геометрії, функціональному аналізі* та ін. розділах математики запроваджують відповідні П.— абстрактні множини, для елементів яких аксіоматично вводяться лише ті поняття, які використовуються в даній теорії. Див. також *Векторний простір, Евклідів простір, Фазовий простір, Диференціальна геометрія, Евклідова геометрія, Неевклідові геометрії, Рімана геометрія, Топологія.*

Ю. М. Березанський.

ПРО́СТІР І ЧАС — філософські категорії, які відображають основні форми існування *матерії*. П р о с т і р виражає співіснування і відокремленість речей одна від одної, їхню протяжність, порядок розташування однієї відносно одної; ч а с характеризує послідовність існування явищ, які змінюють одне одного, відокремленість різних стадій розвитку, тривалість, швидкість, темпи, ритми матеріальних процесів. Діалектич. матеріалізм розглядає категорії П. і ч. як форми осягнення об'єктивної дійсності, що виробляються на основі суспільно-істор. *практики* і змінюють свій зміст відповідно до способів людського буття та глибини пізнання. Різним способам людського буття, різним типам культури властиві свої особливі уявлення П. і ч. Проте з цього зовсім не випливає висновок про суб'єктивність П. і ч., як це вважає *суб'єктивний ідеалізм*. Діалектичний матеріалізм, виходячи з об'єктивного, незалежного від свідомості, існування матерії, визнає об'єктивність П. і ч. Ідеалізм заперечує об'єктивно реальне існування П. і ч., розглядаючи їх або як похідні від індивідуальної свідомості (Дж. *Берклі*, Е. *Мах*), або як апріорні форми чуттєвого споглядання (І. *Кант*), чи як категорії абс. ідеї (Г. В. Ф. *Гегель*). Важливими аспектами проблеми П. і ч. є питання про їхній зв'язок з матерією, про їхні осн. закономірності і властивості. За метафіз. концепцією П. і ч., яка склалася на основі поглядів давньогрец. атомістів (*Демокріт, Епікур*) і представників класичної фізики (І. *Ньютон*), існують абсолютні П. і ч., незалежні від матерії. Абс. простір, за цими уявленнями,— безмежна порожнеча, абсолютно нерухома, проникна й неперервна, однорідна й однакова за фіз. властивостями в усіх напрямах; абс. час безвідносний до будь-чого зовнішнього, лине рівномірно, однорідний і неперервний. Абс. простір і абс. час — безконечні і не пов'язані між собою. На відміну від метафіз. концепцій діалектичний матеріалізм стверджує нерозривність матерії і руху, П. і ч., а також залежність характеристик П. і ч. від рівнів організації матерії. Розвиток математики і фізики в 19 ст. (праці М. І. *Лобачевського*, К. Ф. *Гаусса* і Г. Ф. Б. *Рімана* з геометрії, створення електродинаміки рухомих тіл, досліди А. А. *Майкельсона*, Ф. Троутена та ін.) привів до заміни Ньютонової концепції П. і ч. новою концепцією — *відносності теорією* А. *Ейнштейна*, яка підтвердила правоту діалектичного матеріалізму. Було розкрито глибокі зв'язки між властивостями П. і ч. та фундаментальними законами збереження (*Нетер теорема*). П. і ч., як доводить сучас. фізика, органічно пов'язані між собою і з рухом матерії, є двома сторонами одного цілого. Відкриття новітнього природознавства підтвердили діалектико-матеріалістичну концепцію П. і ч., стали природничо-наук. основою її дальшого розвитку. Діалектич. матеріалізм виходить з того, що сутністю П. і ч. є рух як спосіб існування матерії. Отже, матерія, рух, П. і ч. невіддільні. Це не різні предмети, які певним чином тимчасово поєднуються, а різні необхідні характеристики одних і тих самих процесів. Оскільки П. і ч. є формами буття матерії, то діалектичний матеріалізм вважає їхню природу суперечливою, як суперечлива сама матерія. Ця суперечливість розкривається в процесі зміни, *розвитку* й руху матерії. П. і ч. конечні й безконечні, перервні й неперервні, являють собою моменти сталого і мінливого. Марксистсько-ленінська філософія надає особливого значення вивченню специфіки соціального П. і ч., оскільки в них, як формах існування найвищого рівня організації матерії, знімаються (див. *Зняття*) характеристики П. і ч. всіх ін. рівнів.

В осмисленні соціального П. і ч. діалектичний і історичний матеріалізм спирається на сучасні дані природничих і гуманітарних наук, проте філос. поняття П. і ч., як і поняття матерії, не зводяться до конкретно-наук. уявлень про них, вони включають великий світоглядний і культурологічний зміст.

ПРОСТО́Ї ВИРОБНИ́ЧІ — тимчасове припинення роботи з вини працівника або з причин виробничого характеру (несправність верстатів, відсутність сировини, енергії, палива тощо). В СРСР час П. в., що стався не з вини працівника, оплачують у розмірі половини *тарифної ставки* почасової оплати праці працівника відповідного розряду, а в гірничорудній, металург. і коксовій пром-сті — в розмірі $^2/_3$ тарифної ставки (окладу). Під час освоєння нового виробництва П. в. оплачують як на нових, так і на діючих підприємствах з розрахунку тарифної ставки почасовика відповідного розряду. Час П. в., що стався з вини працівника, оплаті не підлягає. Тих, кого звільняють за П. в. з причин виробничого характеру, переводять, враховуючи їхні спеціальність і кваліфікацію, на ін. роботу на тому самому підприємстві, в установі, орг-ції на весь час П. в. або на ін. підприємство, в установу, орг-цію, але в тій самій місцевості, на строк до одного місяця з оплатою виконуваної роботи. При переведенні на нижчеоплачувану роботу внаслідок П. в. за працівниками, які виконують *норми виробітку*, зберігається середній заробіток за попередньою роботою, а за тими, які не виконують норми або переведені на почасово оплачувану роботу, зберігається їхня тарифна ставка (оклад).

ПРОСТОРО́ВА КРИВА́, крива подвійної кривини — крива, точки якої не лежать в одній площині. В декартових системах *координат* П. к. може бути задана в одній з таких форм: $F_1(x, y, z) = 0$, $F_2(x, y, z) = 0$ (перетин двох *поверхонь*); $x = f_1(t)$, $y = f_2(t)$, $z = f_3(t)$ (в параметричній формі). П. к. є, напр., *гвинтова лінія*.

ПРОСТОРО́ВА СИСТЕ́МА в б у д і в е л ь н і й м е х а н і ц і — система (*несуча конструкція*), в якій осі серединних поверхонь елементів і лінії дії зовнішніх сил лежать у різних площинах. Може бути утворена з окремих *плоских систем*, з'єднаних між собою в'язями. Розрізняють П. с.: тонкостінні (*оболонки, складчасті конструкції, склепіння*), стрижневі (напр., *башти, щогли*), масивні (*греблі, підпірні стінки, фундаменти* тощо) і комбіновані. В буд. практиці більшість інженерних споруд є просторовими системами (див. також *Комбінована система* в будівельній механіці). Розрахунок П. с. значно складніший за розрахунок плоских систем, оскільки в будь-якому перерізі мають бути забезпечені всі умови рівноваги у просторі. Крім того, П. с. відзначаються, як правило, високим ступенем статичної невизначуваності (див. *Будівельна механіка*).

ПРОСТОРО́ВИЙ ЗАРЯ́Д, об'ємний заряд — *електричний заряд*, розосереджений по деякому об'єму. П. з. визначає просторовий розподіл електр. *потенціалу* і *напруженості поля* електричного. Для виникнення П. з. концентрації позитивних і негативних носіїв заряду (напр., іонів і електронів у *плазмі*) не повинні бути рівними. Поява П. з. здебільшого пов'язана

ПРОСТОРОВИЙ МЕХАНІЗМ

С. М. Простяков.

М. П. Протасенко.

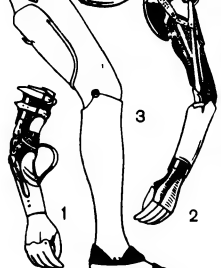

Протези:
1 — передпліччя;
2 —плеча;
3 — стегна.

з проходженням електр. струму. П. з. виникає поблизу електродів при протіканні струму в *електролітах*, на межі двох *напівпровідників* з різною (електронною і дірковою) електропровідністю, у вакуумі при *емісії електронній*, в електр. *розрядах в газах* тощо.

ПРОСТОРО́ВИЙ МЕХАНІ́ЗМ — *механізм*, у якому траєкторії точок ланок лежать у непаралельних площинах або траєкторії точок деяких ланок є *просторовими кривими*. До просторових належать, напр., деякі *кривошипні механізми, кулачкові механізми, шарнірні механізми*. П. м. деяких типів є частинами *маніпуляторів* та ін. машин або пристроїв.

ПРОСТРА́ЦІЯ (лат. prostratio — пригніченість, занепад) — стан надзвичайної фізичної і нервовопсихічної кволості, що може виникнути при тяжких інфекційних захворюваннях, виснаженні внаслідок тривалого голодування, після раптових нервових потрясінь тощо. Застаріле поняття, оскільки не дає чіткого визначення.

ПРОСТРІ́Л — сильний біль, що виникає раптово в попереку. Див. *Люмбаго*.

ПРОСТУ́ПОК, провина — вид *правопорушення*, що полягає в провинній дії (або бездіяльності), яка відрізняється від *злочину* меншим ступенем суспільної небезпеки. За П., що полягає в порушенні *громадського порядку*, до винного може бути застосований один із заходів громад. впливу — громад. осуд, догана, штраф тощо; за П., здійснений при виконанні службових обов'язків,— одне з *дисциплінарних стягнень*; за скоєння адміністративного проступку — одне з *адміністративних стягнень*.

ПРОСТЯКО́В Сергій Михайлович [н. 19.II (4.III) 1911, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. РРФСР (з 1961). Член КПРС з 1944. Після закінчення моск. студії «Зеленого театру» (педагог М. *Охлопков*) працював у театрах Москви, Ленінграда, Бреста, Мурманська. З 1967 — в Одес. рос. драм. театрі ім. А. Іванова. Серед ролей — Войницький («Дядя Ваня» Чехова), Тетерев («Міщани» М. Горького), Григорій Мелехов («Тихий Дон» за Шолоховим), Кривоніс («Богдан Хмельницький» Корнійчука), Карбишев («Коли мертві оживають» Рачади), Альєндо («Президент» Земляка), Лір («Король Лір» Шекспіра).

К. О. Островська.

ПРОСЦЕ́НІУМ (лат. proscaenium, з грец. προσκήνιον) — передня, ближча до глядача частина *сцени*, розташована перед її *порталом*. У давньогрец. театрі П. — майданчик для гри акторів перед сценою.

ПРОСЯНА́ — селище міського типу Покровського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Залізнична станція. 6,6 тис. ж. (1982). У П.— Просянський каоліновий комбінат (найбільший у Європі), елеватор, нафт. база, комбінат побутового обслуговування. Заг.-осв. школа, філіал Покровської муз. школи; лікарня, 2 мед. пункти. Палац культури, 3 б-ки. П. засн. 1882, с-ще міськ. типу — з 1938.

ПРОСЯНІ́ВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ КАОЛІ́НІВ — у Покровському р-ні Дніпроп. обл. УРСР. Площа бл. 80 км². Пром. запаси каолінів 88 771 тис. т (1982). Родовище складається з чотирьох розвіданих ділянок — Маломихайлівської, Лівобережної Скиданівської, Правобережної Скиданівської і Вершинської. Каоліни первинні, пов'язані з *корою вивітрювання* гранітів і гнейсів. Їхня потужність від 0,1 до 61,5 м, глиб. залягання — 14—23 м. Гідрогеол. умови родовища сприятливі для видобування каолінів відкритим способом. Родовище відоме з 1894. Експлуатується Вершинська ділянка, її розробляє Просянівський комбінат вогнетривких виробів М-ва буд. матеріалів СРСР. Каоліни родовища використовують як сировину для керамічної, паперової, гумової, хім. та ін. галузей промисловості.

К. О. Суходольський.

ПРОТАГО́Р з Абдери (Πρωταγόρας; бл. 480 — бл. 410 до н. е.) — давньогрец. філософ-*софіст*, політ. діяч, ідеолог рабовласницької демократії. За безвірництво П. було вигнано з Афін, а його твір «Про богів» спалено. В поглядах П. стихійно-матеріалістичні тенденції поєднувалися з суб'єктивно-ідеалістичними. П. визнавав існування незалежного від людини матеріального світу, відчуття вважав початком пізнання. Однак з позицій суб'єктивного ідеалізму проголошував людину «мірою всіх речей». Твори П. не збереглися.

ПРОТАЗА́НОВ Яків Олександрович [23.I (4.II) 1881, Москва — 8.VIII 1945, там же] — рос. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. РРФСР (з 1935), засл. діяч мист. Узб. РСР (з 1943). Один із засновників рос. кінематографії. В кіно— з 1911. До 1918 поставив бл. 80 фільмів, серед яких «Пікова дама» (1916), «Отець Сергій» (1918). В рад. кіно створив фільми: «Аеліта» (1924, за однойменним твором О. М. Толстого), «Його заклик» (1925), кінокомедії — «Закрійник із Торжка» (1925), «Процес про три мільйони» (1926), «Чини і люди» (1929), «Хамелеон», «Анна на шиї» (обидва — за творами А. Чехова), «Свято святого Йоргена» (за Х. Бергстедтом; усі три — 1930), «Насреддін в Бухарі» (1943); картини «Сорок перший» (1927, за твором Б. Лавреньова), «Безприданниця» (1937), «Салават Юлаєв» (1941).

Літ.: Арлазоров М. С. Протазанов. М., 1973.

ПРОТАКТИ́НІЙ (Protactinium; від грец. πρῶτος — перший і новолат. Actinium — *актиній*), Pa — радіоактивний хімічний елемент; ат. н. 91, ат. м. 231,0359; належить до *актиноїдів*. Стабільних ізотопів не має; з 15 радіоактивних ізотопів у природі існують ^{231}Pa і ^{234}Pa, інші одержано штучно. Найбільш довгоживучий ізотоп ^{231}Pa ($T_{1/2}$ = 32 480 р.) відкрили 1918 нім. учений О. *Ган* і австр. фізик Л. Майтнер (1878—1968), а також одночасно і незалежно від них англ. учені Ф. *Содді* і Дж. Кранстон при переробці уранових руд. Вміст П. в земній корі 1×10^{-10}%. П.— світло-сірий метал; густ. 15 370 кг/м³; $t_{пл}$ 1572° С. На повітрі покривається оксидною плівкою. П.— дуже токсичний; застосування його обмежене.

ПРОТА́ЛІЙ (від грец. πρό — перед, раніше і θαλλός— паросток, пагін) — статеве покоління у папоротей, хвощів, плаунів і селагінел. Те саме, що й *зароросток*.

ПРОТАМІ́НИ — низькомолекулярні *білки*, що мають чітко виявлену лужну реакцію; входять до складу *хроматину*. Мол. м. 4000—12 000. Розчиняються в нейтральних і кислих середовищах, у лужних — зсідаються. Побудовані з *амінокислот*, переважно *аргініну* й *лізину* (вміст яких досягає 80%). Найбільше П. у спермі й ікрі риб. Амінокислотний склад П. для кожного виду риб специфічний. Разом з *гістонами* П. становлять білкову частину *нуклеопротеїдів*, що визначає їхню біол. важливість. П. застосовують у мед. практиці для продовження строку дії *інсуліну*.

ПРОТА́СЕНКО Микола Прокопович (н. 22.V 1923, м. Макіївка, тепер Донец. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1965). Член КПРС з 1966. В 1944—48 працював в укр. муз.-драм. театрі м. Артемівська, при якому закінчив театр. студію; 1948—50 — артист Шахтарського ансамблю пісні і танцю на Донбасі, з 1951 — Донец. укр. муз.-драматичного театру ім. Артема. Ролі: Виборний («Наталка Полтавка» Котляревського), Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Карбишев («Коли мертві оживають» І. Рачади), Єгор Буличов («Єгор Буличов та інші» М. Горького). Створив образ В. І. Леніна («Правда» Корнійчука). Нагороджений орденом Леніна.

ПРОТЕА́ЗИ — ферменти класу *гідролаз*, що розщеплюють пептидні зв'язки в білках та пептидах. Те саме, що й *протеолітичні ферменти*.

ПРОТЕ́ЗИ (франц. prothèses, від грец. πρόσθεσις — додаток, приєднання) — механічні пристрої і апарати, які замінюють втрачені сегменти кінцівок або ін. частин тіла, що служать для якнайбільшої компенсації функції ушкодженого органа або виправлення косметичного дефекту. П. поділяють на робочі й косметичні. До робочих П. відносять апарати, які дають змогу обслуговувати себе і виконувати певну роботу. Косметичні П. відтворюють лише відсутній сегмент кінцівки або органа (кисті, ока, вушної раковини, молочної залози, зубів тощо). За способом керування П. поділяють на тягові, комбіновані, біоелектричні та міотонічні. Залежно від рівня *ампутації* існують П. кисті, передпліччя, плеча, стопи, гомілки, стегна та ін. (див. мал.). Після ампутації нижньої кінцівки на будь-якому рівні для підготовки хворого і *кукси* до *протезування* (щоб людина могла стояти і пересуватись) застосовують тимчасовий лікувально-тренувальний П. Останніми роками практично застосовується лікувально-тренувальне протезування на операційному столі (експрес-протезування). Лікувально-тренувальний П. за своєю будовою повинен наближатися до П., що має бути для даного хворого постійним. Як правило, П. виготовляють з легких і

міцних металевих сплавів, пластич. мас, скла, шкіри, текстильних матеріалів з застосуванням нітролаку. Протезно-ортопедич. вироби в СССР виготовляють в основному безплатно, за рекомендацією лікаря-ортопеда або лікаря-протезиста, строком на 1,5—2 роки. Усі види протезування здійснюються протезними заводами і майстернями. Конструкції різних П., апаратів і ортопедичного взуття розробляються в н.-д. ін-тах протезування, ортопедії і травматології, відновлювальної хірургії і в закладах практичного протезування.

К. С. Терновий.

ПРОТЕЗУВА́ННЯ — медико-технічна дисципліна, що займається питаннями компенсації відсутньої або лікуванням порушеної функції органів опори і руху за допомогою спеціальних механічних пристроїв. П., що є суміжною дисципліною між *медициною* і технікою, тісно пов'язане з *ортопедією, травматологією* і відновлювальною *хірургією* та ін. Хоча П. як окрема дисципліна відокремилась у 19 ст., відомості про нього трапляються ще у стародавні часи (у грец. історика *Геродота,* римського історика Плінія та ін.). В Росії розвиток П. пов'язаний з іменами І. П. *Кулібіна,* М. І. *Пирогова* та ін. Науково обгрунтоване П. і протезобудування виникло в нашій країні лише після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Розвиткові П. в СРСР сприяли М. Н. *Бурденко,* Н. Н. Пріоров, М. А. Бернштейн та ін.; першими організаторами П. на Україні були М. І. *Ситенко,* М. П. *Новаченко,* М. Г. Зеленін, О. П. Котов, Я. А. Ранц, О. О. Яралов та ін. В СРСР П. являє собою надзвичайно актуальну з державного погляду проблему, бо працевлаштування інвалідів є справою постійної турботи партії та уряду. Питаннями П. і дальшого працевлаштування хворих і інвалідів займаються органи охорони здоров'я, соціального забезпечення і освіти. У сучасному П. використовують досягнення ортопедії, фізіології і біомеханіки, класичної механіки, електроніки, технології матеріалів, хімії. Розрізняють основні види П.: анатомічне (виготовлення штучних кінцівок — *протезів* рук і ніг, зубів, очей, носа, молочних залоз тощо) і лікувальне (ортопедичні вироби — корсети, взуття, бандажі тощо). Окремим видом П. є виготовлення слухових апаратів. До П. відносять також постачання інвалідам і хворим спеціальних засобів пересування: колясок, крісел-ліжок, автомашин з ручним керуванням тощо. У кожній області республіки є протезно-ортопедичні підприємства, які складаються з медичного відділу з стаціонаром і виробничої частини, де виготовляють основні види протезів. Для комплексного наукового медико-технічного вивчення питань П. в Москві, Ленінграді, Харкові є н.-д. ін-ти П. Координацію наукових досліджень здійснює Центральний н.-д. ін-т протезування і протезобудування (Москва). Значним досягненням в галузі П. є введення в практику експрес-протезування (П. безпосередньо на операційному столі). Цей метод був розроблений *Ортопедії і травматології харківським науково-дослідним інститутом* ім. професора М. І. Ситенка (1967). Завданням великої державної ваги є П. дітей, яке має бути раннім і здійснюватися в спеціалізованих стаціонарах висококваліфікованими спеціалістами. Провідна роль в процесі П. належить клінічному лікарю, але великий внесок в удосконалення протезної справи роблять і фізіологи, біологи, інженери, техніки, майстри-протезисти. Проблеми П. в СРСР висвітлюються, зокрема, в журналі «Ортопедия, травматология и протезирование» (з 1955).

Літ.: Котов А. П. Развитие теории и практики протезирования и протезостроения на Украине. Х., 1956; Протезирование и протезостроение. Сборник трудов, в. 54, М., 1980.

К. С. Терновий.

ПРОТЕЇ́ДИ — складні *білки;* складаються з простих білків — *протеїнів* та речовин небілкової природи (т. з. простетичної групи). Залежно від типу простетичних груп розрізняють такі П.: *глікопротеїди, ліпопротеїди, нуклеопротеїди, хромопротеїди, фосфопротеїди, металопротеїди.* До П. належить багато *ферментів.* В результаті *гідролізу* П. утворюються *амінокислоти* і відповідні небілкові речовини. Біол. роль П. полягає в їхній участі в процесі *обміну речовин* і енергії в організмі, вони є структурними компонентами клітин і тканин.

ПРОТЕЇ́НИ (від грец. πρῶτος — перший, головний) — прості білки; речовини, молекули яких побудовані з амінокислотних залишків, сполучених між собою *пептидними зв'язками.* При *гідролізі* розпадаються на *амінокислоти.* Є осн. складовою частиною всіх живих організмів. До П. належать *альбуміни, глобуліни, протаміни, гістони, проламіни, глютеліни, склеропротеїни, протеолітичні ферменти.* За певних умов П. можуть перетворюватись на складні білки — *протеїди.*

ПРОТЕЇ́НОВЕ ВІДНО́ШЕННЯ — відношення кількості перетравних безазотистих речовин до кількості перетравного *протеїну* в кормі; характеризує рівень протеїнового живлення тварин. П. в. 1 : 4—5, при якому на 1 вагову частину протеїну припадає 4—5 вагових частин безазотистих речовин, вважається вузьким (багато протеїну в кормі); 1 : 6—8—середнім (найкращим); більше ніж 1 : 8 — широким (бідний на протеїн). В *кормових раціонах* для молодняка, молочної худоби, підсисних маток і при м'ясній відгодівлі П. в. має бути середнє або вузьке; при сальній відгодівлі і для робочих тварин — широке. Див. також *Поживність кормів.*

Г. В. Танцуров.

ПРОТЕЇ́НОВІ ЗЕ́РНА — відклади білкових речовин у насінні рослин. Те саме, що й *алейронові зерна.*

ПРОТЕЇНО́ЇДИ (від *протеїни* і грец. εἶδος — вигляд) — 1) Прості білки (протеїни) тваринного походження. Те саме, що й *склеропротеїни.* 2) Білковоподібні речовини, які одержують штучно (абіогенно) в дослідах, що моделюють умови первісної Землі. Вважають що, П.— попередники білків (див. *Походження життя на Землі*).

ПРОТЕЇНОТЕРАПІ́Я (від *протеїни* і грец. θεραπεία — лікування)— метод лікування захворювань білковими речовинами, що вводяться в організм людини або тварин парентерально (минаючи шлунково-кишковий тракт). Показання для П.— хронічні інфекції й інфекційно-алергічні захворювання, *виразкова хвороба,* трофічні виразки. Відомі спроби застосування П. при *пухлинах* і *лейкозах.* Для П. застосовують кров (див. *Гемотерапія*), розчин *казеїну* або стерилізоване молоко (лактотерапія) та ін. білкові речовини. Внаслідок П. змінюється реактивність організму, підвищуються його захисні сили, активність *ретикуло-ендотеліальної системи* (підвищується заг. опірність організму).

ПРОТЕЇНУРІ́Я (від *протеїни* і грец. οὐρον — сеча) — виділення білка з сечею. Коли нирки здорові, білок кров'яної плазми надходить у сечу в дуже невеликій кількості і звичайними методами не визначається. П. виникає при захворюваннях нирок (*пієлонефрит*), порушенні у них кровообігу (застійна нирка), а також при гарячкових інфекційних захворюваннях, травмах черепа, епілептичних припадках. Іноді П. зумовлена запаленням сечовидільних шляхів. П. може виникнути у здорової людини після значного фіз. навантаження, охолодження, сильних емоцій.

ПРОТЕ́ЇДОВІ (Proteidae) — родина *хвостатих земноводних.* Тіло (довж. 16—43 см) видовжене з двома парами дуже слабких ніг і довгим хвостом, облямованим плавниковою складкою. Протягом усього життя мають зовн. зябра. Живуть у прісних водоймах. Живляться безхребетними. Розмножуються, відкладаючи яйця. 2 роди: європейський протей (Proteus, 1 вид) і американський протей (Necturus, 6 видів). Є в р о п е й с ь к и й п р о т е й (Proteus anguinus) живе в підземних водах Пд. Європи (зх. частина Югославії), тіло непігментоване, зябра яскраво-червоні, очі під шкірою, на передніх лапах по 3, на задніх — по 2 пальці. А м е р и к а н с ь к и й п р о т е й трапляється у водоймах сх. частини США і Пд. Канади, забарвлення мінливе — коричнево-червоне або сіре з чорними плямами, очі маленькі, малопомітні, кінцівки з 4 пальцями. Деякі зоологи вважають, що П. є неотенічними личинками (див. *Неотенія*) давніх *саламандр,* що втратили здатність до *метаморфозу.*

В. І. Таращук.

ПРОТЕ́КТОР (лат. protector — охоронець, захисник) — 1) Покровитель. 2) Держава, що здійснює *протекторат.* 3) Шар гуми з канавками й виступами, що захищає пневматичну *шину* від пошкоджень під час руху і збільшує її зчеплення з поверхнею шляху. 4) Гумові кільця, що запобігають тертю бурильних штанг. 5) Металева пластина, що прикріплена до металевої конструкції і служить засобом електрохімічного захисту її від *корозії металів* (пластина є по відношенню до конструкції ано-

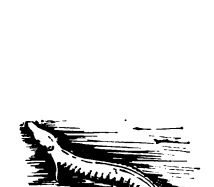

Протейові. Європейський протей.

дом, що руйнується, а конструкція — *катодом,* що не зазнає руйнування). 6) Шар матеріалу (гуми, *корду* тощо), який перешкоджає витіканню палива з пошкоджених баків літального апарата.

ПРОТЕКТОРА́Т — одна з форм колоніальної залежності; полягала в тому, що д-ва-протектор відбирала в залежної країни право на всі зовн. зносини, оформляючи це відповідним договором, нав'язаним залежній країні. Інколи П. встановлювався одностороннім актом (напр., П. Великобританії 1914 над Єгиптом), міг бути й одночасний П. двох і більше імперіалістичних д-в, т. з. *кондомініум* (напр., П. Франції і Великобританії над Новими Гебридами). Згідно з Статутом ООН і Декларацією про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960 (див. *Декларації ООН*) угоди про П. визнаються нерівноправними і підлягають скасуванню. П. є порушенням загальновизнаних принципів міжнар. права.

С. В. Ісакович.

ПРОТЕКЦІОНІ́ЗМ (від лат. protectio — заступництво, захист) — економічна політика держави, спрямована на захист нац. економіки від іноземної конкуренції й розширення зовнішніх ринків. Здійснюється капіталістичними країнами за допомогою засобів зовнішньоторг. і *митної політики,* що їх доповнюють внутр. заходи заохочення нац. виробн. й експорту. Політика П. спочатку була спрямована на охорону нац. промисті, а з кінця 19 ст.— і с. г. (аграрний П.). П. виник в епоху т. з. *первісного нагромадження капіталу,* його теор. базою було вчення *меркантилізму*; сприяв розвиткові капіталістичних відносин. Виступав гол. чин. у формі митної політики. З розвитком капіталізму П. починає відігравати консервативну роль. Він перетворюється на гальмо в розвитку світової торгівлі, поглиблення *міжнародного поділу праці,* обмежує розвиток капіталізму нац. рамками. Розвинуті капіталістичні країни переходять до політики вільної торгівлі — *фритредерства,* не відмовляючись повністю від П. З переходом до імперіалізму, особливо на стадії *загальної кризи капіталізму,* П. набуває яскраво вираженого агресивного характеру, перетворюється в руках монополій на знаряддя загарбання внутр. і зовн. ринків. Інтеграційні процеси в капіталістичному світі спричинилися до виникнення «колективного П.» — узгодженої екон. політики, яку проводять групи бурж. д-в в інтересах нац. монополій. Політика імперіалістичного надпротекціонізму неминуче призводить до погіршення становища трудящих, зростання споживчих цін, загострення класової боротьби та імперіалістичних суперечностей. П. *країн, що розвиваються,* спрямований на заохочення розвитку нац. економіки, захисту її від імперіалістичної експансії та досягнення екон. незалежності.

А. Г. Селіваненко.

ПРОТЕО́ЛІЗ (від грец. πρῶτος — перший і λύσις — розв'язування, розпад) — процес поступового розщеплення (*гідролізу*) білків на *пептиди* і *амінокислоти* за участю *протеолітичних ферментів.* Відбувається у живих організмах та у навкол. середовищі під впливом мікроорганізмів. П. відіграє важливу роль в утворенні *ферментів, гормонів* та біологічно активних пептидів з їхніх неактивних попередників.

ПРОТЕОЛІТИ́ЧНІ ФЕРМЕ́НТИ, протеази, пептид-гідролази — *ферменти* класу гідролаз, каталізують розщеплення *пептидних зв'язків* у *білках* і *пептидах.* Містяться в усіх живих організмах. Серед П. розрізняють пептидази (екзопептидази), які відщеплюють N-кінцеві (амінопептидази) та С-кінцеві (карбоксипептидази) амінокислотні залишки поліпептидного ланцюга, та протеїнази (ендопептидази), які гідролізують переважно внутр. пептидні зв'язки. П. ф. розрізняють за субстратною специфічністю (тобто за здатністю гідролізувати зв'язки між певними амінокислотними залишками), за будовою активного центру, за здатністю активуватися іонами металів. Типовими представниками П. ф. є протеїнази шлунково-кишкового тракту — *пепсин, трипсин, хімотрипсин,* які секретуються в організмі у вигляді неактивних попередників — пепсиногену, трипсиногену, хімотрипсиногену (див. *Проферменти*). До П. ф. належать різні внутрішньоклітинні протеїнази — катепсини, які здійснюють *катаболізм* цитоплазматич. білків. Багато мікроорганізмів синтезують і виділяють в оточуюче середовище складний набір П. ф., які розщеплюють білки, що містяться в ньому. П. ф. застосовують у медицині (для розсмоктування тромбів, прискорення загоювання ран), шкіряній (для м'якшення шкури), харч. (у сироварінні) пром-сті та в лабораторній практиці (для визначення структури білків).

Літ.: Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976. *В. К. Лішко.*

ПРОТЕРОЗО́ЙСЬКА ЕРА І ГРУ́ПА, протерозой (від грец. πρότερος — попередній, раніший та ζωή — життя) — друга ера в історії геол. розвитку Землі, що охоплювала пізній *докембрій.* Настала після архейської ери (див. *Архейська ера і група*), бл. 2700 млн. років тому, тривала понад 2100 млн. років, до палеозойської ери. П. е. поділяють на ранній протерозой і пізній протерозой; за даними вивчення абс. віку порід виділяють 4 мегацикли (див. *Геохронологія*). За П. е. відбулися значні деформації земної кори (див. *Докембрійські епохи складчастості*), з якими пов'язані процеси магматизму (з проникненням кислої *магми*) й *метаморфізму.* У ранньому протерозої уже виділялися підняті блоки материкової *земної кори* й прогини, що їх розділяли. У прогинах, обмежованих *глибинними розломами,* нагромаджувалися глинисто-карбонатні, кремнисті й *теригенні відклади.* У пізньому протерозої сформувалися осн. платформи (див. *Платформа* в геології), які в періоди заг. занурень були покриті шельфовими морями, а в епохи горотворень перетворювалися на великі суходоли, нерідко з гірськими масивами. Органічний світ П. е. бідний — у відкладах П. г. є рештки *залізобактерій* і *синьо-зелених водоростей.* На Україні гірські породи протерозойського віку, представлені гранітами, гнейсами, габро-анортозитами, кварцитами тощо, поширені у межах *Українського щита.* З ними пов'язані родовища заліз. руд (*Криворізький залізорудний басейн, Кременчуцький залізорудний район, Білозерський залізорудний район*), графітів (*Петрівський графітоносний район, Завалліївське родовище графіту*), *кольорових металів, п'єзокварцу* та ін. корисних копалин.

Літ.: Стратиграфія УРСР, т. 1. Докембрій. К., 1972; Палеонтология и стратиграфия верхнего докембрия и нижнего палеозоя юго-запада Восточно-Европейской платформы. К., 1976; Проблемы геологии и стратиграфии докембрия Украины. К., 1979.

В. А. Рябенко.

ПРОТЕ́СТ ПРОКУРО́РА (від лат. protestor — заявляю, тверджу) — в СРСР акт, в якому прокурор вказує на порушення закону. Здійснюючи відповідно до Закону СРСР про Прокуратуру СРСР від 30.XI 1979 *прокурорський нагляд,* прокурор виявляє і опротестовує ті рішення, постанови, накази, розпорядження тощо міністерств, держ. к-тів і відомств, виконавчих і розпорядчих органів *місцевих Рад народних депутатів,* органів держ. *арбітражу, народного контролю,* підприємств, установ і орг-цій, які суперечать законові, а також незаконні акти і дії *службових осіб.* П. п. адресується органові чи службовій особі, які видали такий акт, або вищестоящому органові. У протесті прокурор вимагає скасування незаконного акта або приведення його у відповідність до діючих правових норм, а також негайного припинення протизаконних дій службових осіб та відновлення порушеного права. Протест має бути розглянутий не пізніше 10 днів. Про результати його розгляду повідомляється прокуророві. Принесення протесту на акт, який порушує права і свободи громадян, а також в ін. передбачених законом випадках зупиняє дію акта до розгляду протесту. Здійснюючи нагляд за виконанням законів при розгляді справ у судах, прокурор має право принесення касаційного протесту та протесту в порядку нагляду на незаконні і необгрунтовані рішення, вироки, ухвали і постанови судів у кримінальних і цивільних справах, а також на рішення в адм. справах.

Г. О. Мурашин.

ПРОТЕСТАНТИ́ЗМ [від лат. protestans (protestantis) — той, хто прилюдно доводить] — один з трьох основних напрямів *християнства* (поряд з *католицизмом* і *православ'ям*). Виник в Європі в 16 ст. в ході *Реформації.* В 1529 на Шпейєрському сеймі група нім. князів і представників міст підписала т. з. Протестацію (звідси назва) — протест проти рішення більшості сейму про обмеження розповсюдження в Німеччині *лютеранства.* Надалі П. почали називати всі нові церк. напрями, що відкололися від католицизму в ході Ре-

формації, зокрема лютеранство. Незабаром П. поширився в Швейцарії і Німеччині (*кальвінізм*), в Англії (*англіканська церква*). Пізніше, в 17—18 ст., внаслідок відокремлення від гол. протестантських церков у П. склалися нові течії — *баптистів, методистів, квакерів, адвентистів* та ін. Відображаючи прагнення буржуазії до здешевлення і спрощення реліг. культу, до його демократизації в ім'я бурж. індивідуалізму, приватної ініціативи й підприємництва, П. відкинув осн. католицькі догмати, насамперед про зверхність і непогрішимість *папи римського*, про церк. *ієрархію*, про спасіння через посередництво церкви тощо і висунув свої — про спасіння через особисту віру, безпосередній «зв'язок» людини з богом. П. відмовився від зовн. проявів релігійності — *ікон*, переважної більшості *таїнств* (крім *хрещення* і *євхаристії*), пишних богослужінь, обмеживши їх *проповідями*. Поступово протестантські церкви перетворилися на державні або рівноправні з церквами ін. віросповідань. П. поширений гол. чином у скандінавських країнах, ФРН, Швейцарії, Великобританії, США. В СРСР існують лютеранські церкви (Литва, Естонія), секти протестантського походження — *євангельські християни-баптисти, п'ятидесятники*, адвентисти, *євістки*. З ініціативи протестантської церкви створено *Всесвітню раду церков*, яка очолює *екуменічний рух*. *В. В. Танчер.*

«ПРОТЕСТА́ЦІЯ» (польс. protestacja — протест, опротестовування, від лат. protestatio — урочиста заява, проголошення) — антиуніатський твір, написаний 1621 польс. мовою митрополитом І. *Борецьким*. «П.» засуджувала утиски православ'я польс.-шляхет. урядом, католицькою церквою, уніатами й закликала укр. і білорус. народи до визвольної боротьби, підкреслювала роль запорізького козацтва у визвольному русі проти шляхет.-католицької агресії, стверджувала дружбу укр. і рос. народів. «П.» — видатний зразок укр. антиуніатської полемічної л-ри 20-х рр. 17 ст.

ПРОТИА́ТОМНИЙ ЗА́ХИСТ — див. *Захист від зброї масового ураження*.

ПРОТИГА́З — прилад для індивідуального захисту органів дихання, очей та обличчя людини від отруйних, радіоактивних речовин, бактеріальних засобів та ін. шкідливих сумішей, які містяться в повітрі. П. вперше було застосовано під час 1-ї світової війни у вигляді багатошарових марлевих пов'язок, насичених спец. розчином, а згодом масок з окулярами. В 1915 був розроблений новий тип сухого фільтруючого П. рос. хіміком М. Д. *Зелінським*. За принципом захисту сучас. П. поділяються на фільтруючі та ізолюючі. Дія фільтруючих П. (мал., а) основана на фільтрації вдихуваного повітря: заражене повітря у фільтрі (міститься в коробці) очищається від аерозолей, парів та газів і надходить через трубку в шолом-маску. Маса П.— бл. 2 кг. Ізолюючі П. (мал., б) застосовуються при нестачі кисню в навколишньому середовищі або наявності в повітрі суміші, яку не затримує фільтруючий П. Розрізняють П. на хімічно зв'язаному кисні і П. із стиснутим киснем (повітрям). Вага таких П.— 4—16 кг. Спец. П. застосовують і для тварин.

ПРОТИГЛИ́СНІ ЗА́СОБИ, глистогінні засоби, антигельмінтики — лікарські препарати, які застосовуються при лікуванні *гельмінтозів*. Розрізняють синтетичні П. з. (дитразин, хлоксил та ін.) та П. з. рослинного походження (екстракт чоловічої папороті, полин цитварний тощо). Механізм дії П. з. різний: одні препарати пошкоджують покриви гельмінтів (гептилрезорцин, фенасал), інші зменшують тонус їхнього тіла і рухову активність (піперазин, сантонін, нафтамон). Застосування П. з. забезпечує знищення або видалення гельмінтів з органів травної системи (кишечника та ін.), а також знищення їх у крові, лімфатичних судинах і тканинах.

ПРОТИГРИБКО́ВІ ЗА́СОБИ — лікарські препарати, які застосовують для лікування грибкових захворювань — *мікозів*. П. з. зовнішнього застосування (у вигляді мазей, розчинів тощо) спричинюють відшарування ураженого епідермісу шкіри, видалення волосся та нігтів, уражених грибом (напр., препарати саліцилової, молочної к-т, епілін, оніхолізин тощо), або пригнічення росту грибів (напр., аміказол, цинкундан, нітрофунгін та ін.). П. з. загальної дії призводять до загибелі або уповільнення розмноження грибів при приймані всередину (гризеофульвін, ністатин, леворин) або внутрішньовенному введенні (амфотерицин В). Див. також *Дерматомікози*.

ПРОТИДЕСА́НТНА ОПЕРА́ЦІЯ — спільна оборонна операція з'єднань сухопутних військ, ВМФ, ВПС і військ ППО, що проводиться з метою зірвати морську десантну операцію ворога. П. о. полягає у створенні протидесантної оборони (підготовка позицій, влаштування загороджень, обладнання узбережжя й підходів до нього з боку моря, організація угруповання військ і системи вогню та ін.), у завданні ударів по десантах ворога та силах їхнього прикриття в районах зосередження, посадки (навантаження) і на переході морем, у відбитті висадки мор. та повітр. десантів, утриманні узбережжя та в розгромі десантів, що висадилися на берег. Умовами успіху П. о. є централізація управління, ефективна розвідка, активні дії, спрямовані на зрив десантної операції, завоювання панування в повітрі в районі висадки, чітка взаємодія всіх сил і засобів.

ПРОТИЕРОЗІ́ЙНА СИСТЕ́МА ОБРОБІ́ТКУ ГРУ́НТУ — система *обробітку ґрунту* в умовах водної і вітрової ерозії; один із основних заходів боротьби з *ерозією ґрунту*. У р-нах поширення водної ерозії П. с. о. г. спрямована на затримання весняних талих вод, а також вод зливових дощів улітку. Для цього обробіток ґрунту і сівбу с.-г. культур проводять упоперек схилів (на складних схилах застосовують контурну *оранку* — вздовж горизонталей), *щілювання ґрунту*, лункування та *валкування ґрунту* тощо. Для захисту ґрунтів будують *протиерозійні гідротехнічні споруди*. Щоб запобігти вітровій ерозії, у П. с. о. г. звичайну оранку замінюють плоскорізним обробітком ґрунту культиваторами-плоскорізами (див. *Культиватор*) та плоскорізами-глибокорозпушниками зі збереженням більшої частини післяжнивних рослинних решток на поверхні ґрунту, застосовують ін. безполицеві знаряддя для обробітку ґрунту, а на сівбі — стерньові сівалки. Захистові ґрунту сприяють також *протиерозійні лісові насадження*.

Літ.: Рубін С. С., Михаловський А. Г., Ступаков В. П. Землеробство. К., 1980. *С. С. Рубін.*

ПРОТИЕРОЗІ́ЙНІ ГІДРОТЕХНІ́ЧНІ СПОРУ́ДИ — будови для боротьби з водною *ерозією ґрунту* на пересіченій місцевості. За їх допомогою регулюють переміщення, накопичення і скидання рідких та твердих опадів, що надходять з водозбірної площі при зливах і таненні снігу. За призначенням П. г. с. об'єднують в чотири групи: водозатримуючі, водоспрямовуючі, водоскидні і донні. Водозатримуючі П. г. с.— це вали, що примикають до вершин та головних відгалужень берегових та схилових ярів, тераси та водозатримуючі траншеї на схилах, греблі-перемички на дні балок та неглибоких схилових і берегових ярів. Водоспрямовуючих П. г. с. належать водовідвідні вали і розпилювачі стоку; за їх допомогою відводять потоки води від вершин ярів, ділянок доріг, що розмиваються, та ін. цінних об'єктів в бік водоскидних споруд, водозатримуючих валів, задернованих ділянок схилів та ін. ерозійно безпечних місць. Група водоскидних П. г. с. об'єднує східчасті лотоки, лотоки-швидкотоки, шахтні, консольні, похилотрубчасті і висячі водоскиди, стінки падіння; будують їх для скидання води на дно ярів та балок з метою запобігання росту ярів в довжину та захисту угідь, що примикають до них. Донні П. г. с.— це кам'яні, бетонні, залізобетонні, дерев'яні і плотові загати, відбійні і підпірні стінки, палісади, кам'яні накидки та водоспрямовуючі дамби; вони захищають водоскидні споруди від підмиву і обвалів, перешкоджають розмиву русла яру, формують стійкий профіль його дна за рахунок продуктів змиву, що надходять разом в водою. Будують П. г. с. спеціалізовані організації відповідно до проектів за рахунок коштів Держбанку. На Україні широко застосовують П. г. с. Канівська, Ржищівська та ін. *станції гідролісомеліоративні*.

Літ.: Агролесомелиорация. М., 1959; Лісівництво та захисне лісорозведення. К., 1971. *В. Т. Зайцев.*

ПРОТИЕРОЗІ́ЙНІ ЛІСОВІ НАСА́ДЖЕННЯ — природні і штучно створені лісові насадження, які спроможні захищати ґрунти від водної і вітрової ерозії. П. л. н. зменшують швидкість поверхневого

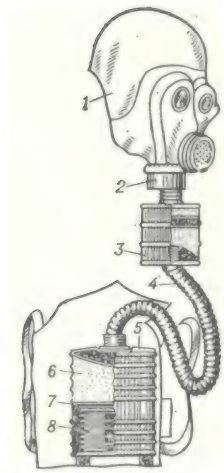

а

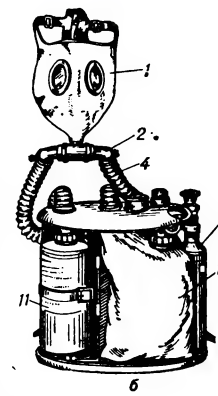

б

Протигази:
а — фільтруючий; *б* — кисневий ізолюючий; *1* — шолом-маска; *2* — клапанна коробка; *3* — гопкалітовий патрон; *4* — сполучні трубки; *5* — протигазова коробка; *6* — вугілля-каталізатор; *7* — ватна прокладка; *8* — протидимний фільтр; *9* — балон з киснем; *10* — дихальний мішок; *11* — регенеративний патрон.

стоку, що зумовлене водорегулюючими властивостями лісу; переводять поверхневий стік у внутрішньогрунтовий (водовбирні властивості); захищають грунти від змивання і розмивання (грунтозахисні властивості). Велику протиерозійну роль відіграє *лісова підстилка*, яка може вбирати води в 1,5—2 рази більше від своєї маси і не втрачати при цьому водопроникності, затримує в собі глинясті часточки, що запобігає замулюванню пор грунтів і зменшує їх промерзання. П. л. н. включають водорегулюючі лісові смуги на схилах, прияружні й прибалкові смуги, лісові насадження по берегах балок і відкосах ярів, по дну ярів і балок, на конусах виносу, а також насадження на піщаних і легкорухомих грунтах (*піскозакріплювальні насадження*). Протиерозійна роль водорегулюючих лісових смуг полягає в рівномірному розподілі снігу на прилеглих полях, що затримує його здування в балки і яри, захищає грунти від промерзання, завдяки чому тала вода добре вбирається, а не стікає по схилу. Закладають їх на орних схилах, впоперек напряму лінії стоку. Прияружні і прибалкові смуги створюють по периметру *ярів* і *балок*. В перших 2—3 рядках від бровки яру висаджують коренепаросткові породи: на Поліссі і в Лісостепу — осику, берест, тополю білу, акацію білу, терен, вишню, березу, клен ясенелистий та ін., в Степу — акацію білу, айлант, терен, шипшину тощо. Основний спосіб створення смуг — рядкова сівба насіння або садіння саджанців. Конструкцію цих двох типів смуг, їх ширину і віддаль між ними визначають спеціалісти, враховуючи конкретні місцеві умови, де створюють П. л. н. Лісові насадження на берегах балок і відкосах ярів закріплюють грунти від розмивання, кольматують (див. *Кольматаж*) твердий стік, що надходить із схилів, фіксують на місцевості сніг, поліпшують мікроклімат території. Складні й різноманітні лісорослинні умови (крутизна, експозиція схилів, ступінь змивності грунтів, різні температурний і водний режими тощо) потребують ретельного добору деревних порід при створенні цього типу лісових насаджень. Як головні породи використовують дуб черешчатий, акацію білу, гледичію звичайну, березу бородавчату, тополі білу і канадську, осику та ін.; супутні: грушу лісову, клени гостролистий і польовий, липу дрібнолисту, софору японську, берест тощо; до складу *підліску* вводять *чагарники*. Виробничий досвід Канівської і Ржищівської гідролісомеліоративних станцій в УРСР показує, що на яружно-балкових землях можна створити біологічно стійкі насадження шляхом суворого додержання комплексу агротехнічних заходів. Лісові насадження по дну ярів і балок стримують ерозійні процеси, скріплюють грунт дна і нижні частини скосів від розмивання, частково кольматують твердий стік. Створюють суцільні й куртинні насадження у вигляді 3—5-рядних смуг, розташованих упоперек русла яру через 20—30 м. Особливо ефективні куртинні посадки в комплексі з донними загатами (*протиерозійні гідротехнічні споруди*). До складу донних насаджень вводять вологолюбні і швидкоукорінливі породи (тополі білу і канадську, осику, вільху чорну тощо), які спроможні протистояти змиву і виконують фільтраційні функції. Насадження на конусах виносу створюють після припинення росту ярів на бідних піщаних грунтах, більш родючі мулуваті наноси відводять під с.-г. культури. Розширення П. л. н. спрямоване на втілення в життя рішень XXVI з'їзду КПРС в справі охорони природи. Див. також *Ерозія грунту*.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Колесниченко М. В. Лесомелиорация с основами лесоводства. М., 1981.

С. А. Генсірук, Л. Й. Гайдарова.

ПРОТИЗАПА́ЛЬНІ ЗА́СОБИ — лікарські препарати, що пригнічують запальну (див. *Запалення*) реакцію. Для пригнічення місцевої запальної реакції на слизових оболонках і шкірних покривах застосовують симпатоміметичні аміни (адреналін, ізадрин, ефедрин, нафтизин та ін.), *в'яжучі засоби* (танін та ін.), а також солі металів (ксероформ, дерматол, галуни, ацетат свинцю) та обволікаючі препарати. Стероїдні (*глюкокортикоїди*) та нестероїдні П. з. мають резорбтивну дію (поглинаються). Стероїдні П. з., у т. ч. напівсинтетичні — преднізон, преднізолон, дексаметазон, триамцинолон та ін., застосовуються (зовнішньо, всередину та у вигляді ін'єкцій) при недостатності функції кори *надниркових залоз*, лікуванні вовчака червоного, ревматизму, подагри, *гепатиту*, нефриту, бронхіальної астми та ін. алергічних захворювань, шоку, недокрів'я тощо. Нестероїдні П. з. (різні за хім. складом) — саліцилати (саліцилат натрію, ацетилсаліцилова к-та), антранілати (мефенамова к-та), похідні піразолону і піразолідину (амідопірин, аналгін, бутадіон), індолу (індометацин) та ін.— виявляють багатосторонню дію, що забезпечує застосування їх при лікуванні ревматизму, плеврити, нефриту, запальних захворювань нервової системи, суглобів, м'язів тощо.

Ф. П. Трінус.

ПРОТИЗАЧАТТЄВІ ЗА́СОБИ, контрацептиви — засоби, які запобігають *вагітності*. Розрізняють механічні і хімічні П. з. Механічні П. з. перешкоджають проникненню *сперматозоїдів* у порожнину *матки*; до них належать чоловічі презервативи (кондоми), жіночі шийкові та піхвові ковпачки. Застосовують також внутрішньоматкові П. з. (у вигляді поліетиленової спіралі або «зонтика»), які вводяться лікарем у порожнину матки і залишаються там на тривалий час (до 1 року). Хімічні П. з. місцевої дії спричинюють загибель сперматозоїдів або їх знерухомлення. Хім. речовини, які використовують з цією метою, вводять у піхву у вигляді таблеток (хіноцептин), кульок, свічок (контрацептин Т), паст (граміцидинова, преконсоль), тампонів, просочених розчином борної к-ти, тощо. Хім. П. з. загальної дії — *гормональні препарати* є синтетичними похідними *статевих гормонів — естрадіолу* (естрогени), *прогестерону* та *тестостерону* (гестагени). Застосування жінкою оральних препаратів, які містять гестагенний та естрагенний компоненти (таблетки інфекундину, бісекурину, нонованлону та ін.), призводить до пригнічення *овуляції*, без чого настання вагітності неможливе. Хім. П. з. заг. дії (гормональні препарати), як і внутрішньоматкові, найефективніші. Проте застосування гормональних препаратів може супроводитися іноді небажаними ускладненнями, тому їх можна приймати лише за призначенням і під наглядом лікаря.

М. Л. Тараховський.

ПРОТИЛЕ́ЖНІ ЧИ́СЛА — два *дійсні числа*, рівні за *модулем*, але протилежні за знаками. Напр., 5 і —5.

ПРОТИЛЕ́ЖНІСТЬ — філософська категорія, яка відображає сторони, властивості, тенденції та процеси в предметах і явищах, що взаємно зумовлюють і взаємно виключають одне одного. Відношення між П.— їхня єдність і боротьба — є *суперечністю*, що становить джерело будь-якого руху й розвитку. Див. *Єдність і боротьба протилежностей*.

ПРОТИЛЕ́ЖНІСТЬ МІЖ МІ́СТОМ І СЕЛО́М — об'єктивно зумовлена протилежність між *містом* і *селом*, характерна для всіх класово антагоністичних суспільно-екон. формацій. Виникла з розвитком сусп. *поділу праці*, приватної власності на засоби виробн. і обміну. Екон. основу цієї протилежності в класово антагоністичному суспільстві становить протилежність між пануючими класами міста і трудящими села, між пануючими класами міста і села, між пануючими класами села і трудящими міста. П. між м. і с. виникла за *рабовласницького ладу*, найвищого рівня досягла за капіталізму, коли міста зростають за рахунок села. «Міста дедалі більше експлуатують села, віднімаючи найкращі робочі сили у сільських господарів, висмоктуючи все більшу частку багатства, що виробляє сільське населення» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 4, с. 85). Монополізація продажу селянам матеріально-тех. засобів і купівлі с.-г. продукції, посилення їхньої залежності від капіталістичного кредиту, банківського капіталу шляхом включення с.-г. підприємств на основі системи всеохоплюючих контрактів у *вертикальну інтеграцію* супроводиться розоренням дрібних фермерів, зменшенням частки сільс. населення в заг. кількості населення, концентрацією і централізацією зем. власності. Зменшення самодіяльного населення в с. г., зростання безробіття в прихованій формі (див. *Аграрне перенаселення*) все більше загострюють П. між м. і с. За соціалізму однотипність екон. основи міста і села (*соціалістична власність* на засоби виробн.), відсутність екс-

плуатації та перетворення с. г. на кооперативній основі (див. *Кооперативний план В. І. Леніна*) зумовлюють зникнення П. між м. і с., однак суттєві виробничо-тех. й культур.-побутові відмінності лишаються. Вони зумовлені специфікою агр. виробн. порівняно з індустріальним, наявністю двох форм соціалістичної сусп. власності [*державної (загальнонародної) власності* та *колгоспно-кооперативної власності*], нижчим рівнем розвитку продуктивних сил і усуспільнення виробн. *Подолання істотних відмінностей між містом і селом* відбувається в процесі створення *матеріально-технічної бази комунізму*, підвищення рівня усуспільнення соціалістичного виробн., злиття двох форм соціалістичної власності в єдину *комуністичну власність*, перетворення с.-г. праці на різновид індустріальної, вирівнювання соціально-екон. і культурно-побутових умов міста і села.

В. О. Сизоненко.

ПРОТИЛЕ́ЖНІСТЬ МІЖ РОЗУМО́ВОЮ ТА ФІЗИ́ЧНОЮ ПРА́ЦЕЮ — історично минуща форма протилежності інтересів членів суспільства, зайнятих фізичною і розумовою працею. Виникла в період становлення *рабовласницького ладу* на базі поглиблення сусп. *поділу праці*, утвердження панування приватної *власності* на засоби виробн. і появи антагоністич. класів. Екон. основу П. між р. та ф. п. становить експлуатація людей фіз. праці представниками розумової праці, які перебувають на службі експлуататорських класів або належать до них. За капіталізму відокремлення розумової праці від фізичної набуває свого завершення і супроводиться поглибленням антагоністичних суперечностей між носіями розумової і фіз. праці. Межа між класом експлуатованих і класом експлуататорів у сучас. умовах не збігається з поділом на людей, зайнятих фізичною і розумовою працею; експлуатується і значна частина працівників розумової праці. Сучас. рівень *продуктивних сил* (*комплексна механізація і автоматизація виробництва*) об'єктивно зумовлює необхідність в поєднанні фізичної і розумової праці, створює умови для ліквідації П. між р. та ф. п. Однак капіталістичні виробничі відносини перешкоджають усуненню цієї протилежності, бо сприяють закріпленню існуючої антагоністичної класової структури. За соціалізму протилежність інтересів між носіями розумової і фіз. праці в її антагоністичній формі зникає внаслідок ліквідації експлуататорських класів, встановлення сусп. власності, безпосередньо сусп. характеру праці та підвищення загальноосвітнього й культур.-тех. рівня робітн. класу і селянства. Однак істотні соціально-екон. відмінності між розумовою і фіз. працею зберігаються. Вони виявляються в особливостях характеру праці, відмінностях у рівні оплати праці, загальноосвітньому і культур.-побутовому рівнях працівників, ступені використання духовних благ. З розвитком продуктивних сил істотні відмінності між розумовою і фіз. працею будуть повністю ліквідовані на етапі вищої фази комуністичного способу виробн. (див. *Подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею*).

В. О. Сизоненко.

ПРОТИЛОКАЦІ́ЙНІ САМОНАВІДНІ́ СНАРЯ́ДИ — боєприпаси (снаряди, ракети та ін. засоби), оснащені бортовою апаратурою самонаведення, за допомогою якої автоматично здійснюється наведення цих боєприпасів на джерело локаційного випромінювання. Див. також *Радіоелектронна боротьба*.

ПРОТИМАЛЯРІ́ЙНІ ЗА́СОБИ — лікувальні препарати для лікування і профілактики *малярії*. За вибірковою або переважаючою дією на різні форми збудника малярії — *плазмодія* виділяють кілька груп П. з. Напр., хінін, акрихін, хлорохін та ін. знищують шизонтів у крові; хіноцид і примахін вбивають малярійних паразитів у тканинах; бігумаль діє як на еритроцитарні, так і на статеві форми плазмодія тощо. Більшість П. з.— синтетичні препарати, хінін — *алкалоїд* хінного дерева.

ПРОТИОБЛІ́ДНЮВАЧ, антиобліднювач — пристрій, яким захищають передні ребра *крила*, оперення, *повітряних гвинтів*, лобове скло кабін літаків і вертольотів від обледеніння в польоті. Розрізняють П., що запобігають обледенінню, і П., які видаляють лід, що утворився. До найпоширеніших належать теплові П., що періодично або постійно обігрівають частини літальних апаратів електр. струмом (електротеплові П.) або гарячим повітрям (повітряно-теплові П.). Рідше застосовують фізико-хімічні, пневматичні та комбіновані П. Принципово новими є розроблені в СРСР електроімпульсні П., що їх електромагнітне поле впливає на залізні осердя, жорстко з'єднані з ділянками обшивки. Спеціальні П. створено для авіадвигунів.

ПРОТИОТРУ́ТИ, антидоти — лікарські засоби, які застосовують для лікування *отруєнь*. Одні П., які запобігають надходженню отрути в кров або уповільнюють цей процес, діють в шлунку, на шкірі, слизових оболонках очей, носа, ротової порожнини (напр., активоване вугілля, сода тощо). Інші П., які усувають токсичні реакції після надходження отрути в організм, вводяться всередину, в пряму кишку, підшкірно, внутрішньом'язово, внутрішньовенно, внутрішньосерцево (напр., атропін, дипіроксим, унітіол та ін.). В основі дії П. лежать складні, ще не до кінця розкриті механізми — фіз. (розчинення, адсорбція, діаліз. гемосорбція), хім. (окислення, нейтралізація, утворення комплексних та важкорозчинних сполук) та біохім. (на основі конкурентних відношень отрути і П. в тих самих або різних біохімічно або фізіологічно важливих системах організму). Важливим для лікувального ефекту є конкурентні відношення між отрутою і П. за дію на рецептори або активні центри ферментних (див. *Ферменти*) систем. За механізмом дії П. поділяють на групи (табл. с. 156). В практиці широко застосовують комбіновану терапію П. разом з ін. засобами (штучне дихання, масаж серця, переливання крові, протишокова терапія, *реанімація* тощо).

Ф. П. Трінус.

ПРОТИПОВІ́ТРЯНА ОБОРО́НА (ППО) — сукупність заходів і бойових дій по відбиттю повітряного нападу противника, прикриттю угруповань військ, захисту населення, адм.-політ. центрів, важливих об'єктів тилу від ударів противника з повітря. Розрізняють ППО військ, ППО сил флоту, ППО країни. ППО військ організується в частинах, з'єднаннях і об'єднаннях відповідно до рішень командира (командуючого) в усіх видах бою і операції, при пересуванні і розташуванні військ на місці. Вона сприяє завоюванню та утриманню панування в повітрі. Здійснюється військами ППО сухопутних військ і фронтовою винищувальною авіацією у взаємодії з військами ППО країни, на приморських напрямах — і ППО сил флоту. ППО сил флоту проводиться зенітними засобами кораблів, військ.-мор. баз, винищувальною мор. авіацією у взаємодії із засобами ППО країни та сухопутних військ. ППО країни здійснює протиповітр. операції, які становлять сукупність узгоджених за метою, місцем і часом протиповітр. битв і боїв; проводиться за єдиним задумом і планом у взаємодії з винищувальною авіацією, силами й засобами ППО фронтів (військ. округів), флотів для зриву повітр. операцій противника шляхом знищення осн. сил його авіації і недопущення ударів по об'єктах країни та угрупованнях військ. У сучас. ППО країни провідне місце посідають *зенітно-ракетні війська*, авіація ППО та *радіотехнічні війська*. ППО виникла під час 1-ї світової війни і розвинулась далі в 2-й світовій війні. Швидкий розвиток засобів повітр. нападу противника після 2-ї світової війни зумовив удосконалення ППО, її роль різко зросла, і вона набула значення стратегічного фактора. Осн. вимогами щодо ППО є висока постійна бойова готовність сил і засобів до відбиття повітр. нападу противника на далеких підступах до об'єктів, що підлягають обороні. Див. також *Війська протиповітряної оборони*.

Літ.: Батицкий П. Ф. Войска противовоздушной обороны страны. М., 1977; Развитие противовоздушной обороны. М., 1976.

І. Д. Єршов.

ПРОТИПУХЛИ́ННІ ЗА́СОБИ — лікарські препарати, які застосовують для пригнічення росту злоякісних *пухлин*. Серед П. з. розрізняють алкілуючі речовини (новембіхін, циклофосфан, допан, хлорбутин, сарколізин та ін.), похідні нітрозосечовини (нітрозометилсечовина, ВХНМ, ЦГНМ), *антибіотики* (адріаміцин, олівоміцин, рубоміцин тощо), *алкалоїди* та ін. речовини рослинного походження (вінбластин, вінкристин, колхамін), деякі *гормональні препарати* та *інгібітори* синтезу гормонів (фосфестрол, хлортрианізен,

хлодитан та ін.) тощо. Застосування П. з. при певних формах пухлин сприяє видужанню або значному подовженню життя хворого. В основі дії цих засобів лежить пригнічення прискореного розмноження або руйнування пухлинних клітин. П. з., як правило, мають широкий спектр дії, напр. похідні нітрозосечовини застосовують при лімфогранулематозі, лімфомах, мієломі, гострій формі лейкемії, раку, *метастазах* у тканинах мозку. Багато П. з., зокрема алкілуючі речовини та ін., водночас спричинюють пригнічення кровотворення, облисіння, нудоту, блювання, кровотечу тощо. П. з. поряд з хірургічними методами лікування та методами *променевої терапії* займають важливе місце в практиці *онкології*.

Ф. П. Трінус.

ПРОТИРАДІОЛОКАЦІЙНІ ПЕРЕШКОДИ, радіолокаційні перешкоди — перешкоди, що утруднюють або порушують нормальну дію *радіолокаційних станцій* (керованих по радіо ракет чи ін. радіолокаційних засобів). Бувають активні і пасивні, природні й штучні (організовані). Активними природними перешкодами є грозові розряди. До активних П. п. належать також явища (напр., іскроутворення, випромінювання), що виникають під час експлуатації електр. установок, сусідніх радіолокаційних станцій (радіолокаторів), ін. радіолокаційних або радіотех. засобів. Пасивні П. п.— сигнали радіолокаторів, відбиті від місцевих земних об'єктів, потужних купчастих або грозових хмар тощо. До активних штучних П. п., створюваних спец. радіопередавачами, вдаються у військовій справі. Ці перешкоди поділяють на: безперервні, що являють собою незатухаючі електромагн. коливання, та імпульсні, або переривчасті; загороджувальні та прицільні. Імпульсні П. п. бувають синхронні та несинхронні. Спектр випромінюваного сигналу безперервних або імпульсних загороджувальних П. п. ширший, ніж *смуга пропускання частот* приймача радіолокатора, дію якого мають утруднити або порушити. Такими П. п. подавляють дію кількох радіолокаторів, що їх експлуатують в одному діапазоні частот. Спектр випромінюваного сигналу безперервних або імпульсних прицільних П. п. сумірний зі смугою пропускання частот приймача радіолокатора, що пов'язане з необхідністю точно настроюватись на несучу частоту цього приймача. Частота повторення випромінюваних сигналів імпульсних синхронних П. п. дорівнює або кратна частоті повторення сигналів радіолокатора, а частота повторення сигналів імпульсних несинхронних П. п. перебуває у довільному співвідношенні з частотою повторення сигналів радіолокатора. Ефективність застосування активних штучних П. п. визначається достовірністю даних про радіолокатор: його несучу частоту, частоту повторення випромінюваного сигналу, тривалість електр. *імпульсу*. Щоб дістати такі відомості, використовують пошукові радіоприймачі, радіоприймачі визначення тех. параметрів радіолокатора, розвідувальні *пеленгатори*. Радіоприймачі встановлюють майже завжди на рукомих засобах. Вони попереджають про попадання цих засобів у зону опромінювання радіохвилями. Пасивні штучні П. п. створюють найчастіше дипольними (напр., у вигляді стрічок чи голок) або ін. типу відбивачами радіохвиль. Дипольні відбивачі розсіюють у повітрі. За допомогою пасивних П. п. маскують об'єкти, дезорієнтують щодо їх дійсного положення. Набувають поширення відбивачі з мініатюрними передавачами перешкод.

С. М. Скворцов.

ПРОТИСКЛЕРОТИЧНІ ЗАСОБИ — лікарські препарати, які запобігають розвитку або зменшують прояви *атеросклерозу*. Виділяють кілька груп П. з. Гіпохолестеринемічні препарати зменшують всмоктування холестерину в травному каналі (стерин рослинного походження, бета-ситостерин, діоспонін, поліспонін), пригнічують його синтез (клобібрейт, цетаміфен), стимулюють виділення (літенол, арахіден). Антикоагулянти (напр., гепарин) та речовина антибрадикінінової дії — пармідин (синтетичні — продектин, ангінін) гальмують тромбогенні фактори атеросклерозу. Порушені при атеро-

Отрути та протиотрути

Отрути	Протиотрути
	1. Протиотрути, які конкурують з отрутами за дію на спеціальні рецептори
Морфін	Налоксон
Антикоагулянти непрямої дії (напр., дикумарин)	Вітамін К
Чадний газ	Кисень
Тубокурарин, диплацин	Прозерин, галантамін
Ізоніазид	Вітамін B_6
Антиметаболіти амінокислот (напр., фторфенілаланін)	Амінокислоти (напр., феніламанін)
	2. Протиотрути, які блокують рецептори, що відповідають за прояв токсичних реакцій
Інгібітори холінестерази (напр., хлорофос), мускариноподібні речовини (напр., мускарин, ацетилхолін)	Атропін
	3. Протиотрути, що пригнічують летальний синтез
Метанол, етиленгліколь	Етанол
Фторацетат	Ацетат
Селеноцистеїн	Цистеїн
	4. Протиотрути, які витісняють отрути з місць фіксації
Броміди	Хлориди
Стронцій	Кальцій
Талій	Калій
	5. Протиотрути, що прискорюють метаболічне знезараження отрути
Ціаніди	Тіосульфат
	6. Протиотрути, що діють шляхом комплексоутворення
Миш'як, ртуть	Унітіол
Свинець, плутоній	Унітіол, пеніциламін, тетацин-кальцій, пентацин
Залізо	Дефероксамін
Мідь	Пеніциламін, тетацин-кальцій
Формальдегід	Солі амонію
Гепарин	Протамін
Токсини	Антитоксини
Ціаніди	Метгемоглобінутворювачі (нітрити)
	7. Протиотрути, які реактивують ключові рецептори або ферменти
Антихолінестеразні засоби (напр., хлорофос)	Дипіроксим
	8. Протиотрути, які ферментативно розщеплюють токсичну речовину
Пеніцилін	Пеніциліназа
	9. Протиотрути, які нормалізують функції шляхом запобігання або усунення токсичних ефектів отрути
Гангліолітики	Адреноміметики
Серцеві глікозиди	Калій, новокаїнамід, бета-адреноблокатори
Фторурацил	Тимідин
Меркаптопурин	Пурини
	10. Протиотрути, що хімічно нейтралізують отрути
Кислоти	Гідрокарбонат натрію, окис магнію
Луги	Лимонна кислота
Йод	Тіосульфат
Срібло	Натрію хлорид
	11. Протиотрути, що фізично знешкоджують отрути
Алкалоїди	Активоване вугілля

склерозі окислювально-відновні процеси нормалізують нікотинова та фолієва к-ти, нікотинамід, рибофлавін, пангамат кальцію, рослинна їжа тощо. *І. С. Чекман.*

ПРОТИСТА́ВЛЕННЯ — логічна операція над *судженням*, яка полягає в зміні його якості (ствердження на заперечення і навпаки) і одночасній перестановці місцями його *суб'єкта* і *предиката*. Щоб утворене судження зберігало значення істинності вихідного, необхідно в процесі П. дотримуватися певних правил. Зокрема, зміну якості проводити як подвійне заперечення (див. *Подвійного заперечення закон*), загальностверджувальне судження перетворювати на загальнозаперечне і частковозаперечне — на частковостверджувальне. Операцію П. часто використовують як безпосередній *умовивід*, тобто умовивід з одного *засновку*.

ПРОТИСТОЛО́ГІЯ (від грец. *πρῶτιστος* — найперший і *λόγος* — вчення), протозоологія — розділ зоології, що вивчає *найпростіших*. Вивчення найпростіших почалося в другій пол. 17 ст. з винайденням мікроскопа.

Перших представників найпростіших відкрив голландський природодослідник А. *Левенгук*. Значно розширились відомості про них у 18 ст. Поняття про найпростіших як про одноклітинні організми вперше сформулював нім. зоолог К. Зібольд (1845). У 20 ст. П. диференціювалася на медичну, ветеринарну, ґрунтову й загальну. Великий вплив на розвиток П. мали дослідження нім. (Х. Еренберг, О. Бючлі, Ф. Шаудін та ін.) та вітчизн. (Л. С. Ценковський, В. Я. Данилевський, В. Т. Шевяков, С. І. Метальников та ін.) вчених. Засновниками рад. П. є В. О. Догель, Г. В. Епштейн, В. Л. Якимов. П. тісно пов'язана з ін. науками, зокрема з цитологією, паразитологією, гідробіологією, екологією та ін. Значному розвитку П. сприяли застосування електронної мікроскопії, методів *біофізики, біохімії*.

ПРОТИСТОЯ́ННЯ ПЛАНЕ́ТИ — таке положення верхньої *планети*, при якому екліптичні *довготи* її і Сонця відрізняються на 180° (див. *Конфігурації планет*). Внаслідок еліптичності *орбіт* планет і *Землі* віддалі між ними під час різних протистоянь періодично змінюються; найменшим віддалям відповідають великі П. п. Напр., у *Марса* великі протистояння повторюються через кожні 15—17 років.

ПРОТИСЯ́ЙВО — світла овальна пляма (діаметром бл. 20°) на нічному небі, розміщена діаметрально протилежно до Сонця. З'єднується з конусами *зодіакального світла* т. з. зодіакальною смугою — дуже слабким свіченням, що поширюється вздовж *екліптики* у вигляді смуги шириною бл. 10°. Яскравість П. незначна: його видно лише в темні ночі в тропічних і субтропічних широтах (в СРСР — на Кавказі й у Серед. Азії) у лютому — березні та у вересні — жовтні. П. зумовлене розсіянням світла на частинках *космічного пилу* в *міжпланетному середовищі*.

ПРОТИТА́НКОВА ОБОРО́НА (ПТО) — комплекс заходів і бойових дій військ для відбиття атак танків, ін. броньованих машин противника та їхнього знищення. ПТО зародилася під час 1-ї світової війни; після неї в арміях було запроваджено спец. протитанк. артилерію, міни, і вона стала одним з видів *забезпечення бойових дій*. Далі розвинулася ПТО під час 2-ї світової війни. На сучас. етапі в зв'язку з підвищенням ролі танків, броньованих машин боротьба проти них стала осн. змістом бою, операції. ПТО переросла з виду забезпечення в елемент оборони. Для боротьби проти танків, броньованих машин призначені удари ракетних військ і авіації, вогонь артилерії, танки, *бойові машини піхоти*, протитанкові керовані реактивні снаряди, гранатомети, гранати, вогнемети, протитанкові загородження (див. *Загородження військові*) та ін. ПТО організується на всю глибину оперативного шикування (бойового порядку).

ПРОТИТА́НКОВА РУШНИ́ЦЯ (ПТР) — вогнепальна зброя з нарізним стволом, яку призначено для ураження броньованих цілей. ПТР мали калібр від 6,5 до 20 мм, вагу — від 9 до 60 кг, швидкість кулі (снаряда) — від 550 до 1175 м/с. З'явилися наприкінці 1-ї світової війни. В СРСР 1941 було прийнято на озброєння Рад. Армії 14,5 мм ПТР однозарядну (вага 17,3 кг) системи В. О. *Дегтярьова* і магазинну самозарядну (вага бл. 21 кг) конструкції С. Г. *Симонова*, які пробивали на віддалі 300 м броню завтовшки до 35 мм. У 1941—44 ПТР відіграли значну роль у боротьбі проти легких, серед. танків і бронемашин. З 1945 замінені *гранатометами*.

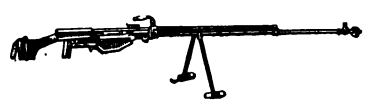

14,5-мм **протитанкова рушниця** зразка 1941.

ПРОТИТУБЕРКУЛЬО́ЗНІ ЗА́СОБИ — лікарські препарати, які застосовують при лікуванні *туберкульозу*. За своєю активністю поділяють на П. з. 1-го ряду — препарати групи *стрептоміцину*, ізонікотинової (**фти**вазид, салюзид, ларусан та ін.) та саліцилової (*ПАСК*, бепаск) кислот і П. з. 2-го ряду — *антибіотики* (канаміцин, рифампіцин), а також піразинамід, етіонамід, етоксид та ін. синтетичні препарати. Лікування починають препаратами 1-го ряду, а потім для запобігання лікарській стійкості мікобактерій туберкульозу призначають препарати 2-го ряду. *Г. Т. Письько.*

ПРОТИХІМІ́ЧНИЙ ЗА́ХИСТ — див. *Захист від зброї масового ураження*.

ПРО́ТІЙ (Protium; від грец. *πρῶτος* — перший), ^1H — стабільний і найпоширеніший *ізотоп* водню з *масовим числом* 1. Ядро атома П.— *протон*.

ПРОТОДЕ́РМА (від грец. *πρῶτος*— перший і *δέρμα*— шкіра, оболонка) — зовнішній шар клітин верхівкової (апікальної) *меристеми* пагона та кореня. Є меристематичним попередником *епідермісу, епіблеми*, рідше — деяких субепідермальних тканин.

ПРОТОДИЯ́КОН (від грец. *πρῶτος* — перший і *диякон*) — в православній церкві старший диякон, звичайно гол. диякон у кафедральному соборі в центрі *єпархії*.

ПРОТОДЬЯ́КОНОВ Михайло Михайлович [22.IX (4.X) 1874, Оренбург — 5.IV 1930, Ташкент]— рос. рад. вчений у галузі гірничої справи. Після закінчення (1899) Петерб. гірничого ін-ту був заарештований за участь у пропаганді с.-д. ідей. У 1900—04, перебуваючи під наглядом поліції, працював зав. Садонським рудником (Пн. Кавказ). У 1904—14 викладав у Катеринослав. Вищому гірничому уч-щі (тепер — Дніпроп. гірничий ін-т), з 1908 — професор. Один із організаторів Ташкентського ун-ту (1918). З 1925 одночасно працював у Моск. гірничій академії. Осн. праці — з проблем гірничого тиску, кріплення гірничих виробок, рудникової вентиляції, тех. нормування в гірничій пром-сті.

Літ.: Зворыкин А. А. Михаил Михайлович Протодьяконов. В кн.: Люди русской науки. М., 1965.

ПРОТОЗООЛО́ГІЯ — розділ *зоології*, що вивчає *найпростіших*.

ПРОТОЗОРЯ́ — умовна назва тіла, з якого формується *зоря*. За сучас. уявленнями, зорі в нашій *Галактиці* та в ін. галактиках виникають внаслідок поділу (розвалу) на окремі фрагменти протяжних холодних газопилових хмар, густина яких у тисячі разів перевищує густину *міжзоряного середовища*. Тривалість стиску П., який супроводиться зменшенням її розмірів,— бл. 20 млн. років. Протягом цього часу речовина П. розігрівається і т-ра в її надрах зростає до 10 млн. градусів і більше. Тим самим створюються передумови для перебігу реакцій термоядерного синтезу (спочатку — перетворення водню в гелій). Як тільки такі реакції у надрах П. починаються, її стиск припиняється — утворюється зоря. *І. А. Климишин.*

ПРОТОІЄРЕ́Й (від грец. *πρῶτος*— перший та *ієрей*) — у православній церкві звання старшого (головного) священика.

ПРОТО́КА — вузький водний простір, що сполучає суміжні водні басейни (океани, море з океаном, два моря тощо). Гідрологічний режим П. визначається особливостями самої П. (глибиною, шириною, довжиною) та режимом водних басейнів, які вона з'єднує. П. роз'єднують дві ділянки суходолу (напр., материки, материк і острів, два острови).

ПРОТО́КИ МІЖНАРО́ДНІ — в міжнар. праві морські протоки, які використовуються для міжнар. судноплавства. Загальновизнаним є право вільного проходу через такі протоки всіх суден і кораблів. Правовий режим проток, простори яких не перекриваються тер. водами прибережних д-в (Ла-Манш, Па-де-Кале, протока Дрейка, Мозамбікська та ін.), не відрізняється від режиму *відкритого моря*.

В. П. Протопопов

Дати запусків штучних супутників Землі «Протон»

«Протон-1»	16.VII 1965
«Протон-2»	2.XI 1965
«Протон-3»	6.VII 1966
«Протон-4»	16.XI 1968

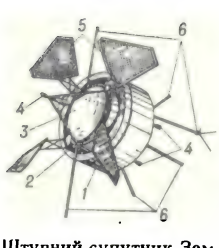

Штучний супутник Землі **«Протон-1»:** *1* — зовнішня оболонка; *2* — хімічні джерела струму; *3* — герметичний корпус; *4* — датчики системи індикації положення осей супутника в просторі; *5* — панелі сонячної батареї; *6* — антени.

В протоках, які повністю або частково проходять у *територіальних водах* (Гібралтарська, Магелланова, Малаккська та ін.), право вільного проходу регулюється спец. положеннями міжнар. конвенцій і нац. законодавством відповідної д-ви. Прохід через *Чорноморські протоки* регламентується спеціально укладеною для них конвенцією (Монтре, 1936). Над П. м. існує свобода прольоту повітряних суден.

О. Ф. Висоцький.

ПРОТОКО́Л (грец. *πρωτόκολλον*, від *πρῶτος* — перший і *κολλάω* — приклеюю) — 1) Документ, який містить запис усіх виступів і рішень зборів, засідання, наради тощо. 2) Документ, який містить запис виконаних дій і засвідчує встановлення фактів, виявлених внаслідок цих дій (напр., П. досліду, П. випробування). 3) Документ про проведення певних слідчих, адм. чи судових дій, їхній зміст і наслідки (напр., П. допиту, П. обшуку, П. судового засідання). 4) П. голосування — документ про наслідок виборів до представницьких органів (в СРСР — до *Рад народних депутатів*). 5) У міжнародному праві — одна з назв *договору міжнародного*. 6) *Протокол дипломатичний*.

ПРОТОКО́Л ДИПЛОМАТИ́ЧНИЙ — сукупність загальноприйнятих правил, традицій та умовностей, що їх додержують уряди, відомства закордонних справ, *дипломатичні представництва*, дипломатичні представники та ін. офіційні особи в міжнар. спілкуванні. П. д. визначає порядок візитів, форми дипломатичного листування, організації і проведення дипломатичних прийомів, участь у різних торжествах і траурних церемоніях тощо. П. д. регламентує порядок приймання в країні глави іноз. д-ви, глави уряду іноз. д-ви та ін. держ. діячів і урядових делегацій. На основі принципу рівності суверенних д-в у міжнар. відносинах загальновизнано, що правил П. д. додержують у стосунках з усіма д-вами, без *дискримінації*.

ПРОТО́Н (від грец. *πρῶτος* — перший), *p* — стабільна *елементарна частинка* з позитивним електр. зарядом $q = 1{,}6021917 \cdot 10^{-19}$ Кл, масою спокою $m_p = 1{,}6726 \cdot 10^{-27}$ кг, *спіном* $^1/_2$ і *магнітним моментом* $\mu_p = 2{,}792782\ \mu_{яд}$, де $\mu_{яд}$ — ядерний *магнетон*. Бере участь у всіх типах *взаємодій елементарних частинок*, належить до *баріонів*. П.— ядро найлегшого *ізотопу* водню. З П. і нейтронів (їхня спільна назва — *нуклони*) складаються всі ін. атомні ядра. Кількість П. в ядрі дорівнює *атомному номеру* хім. елемента і, отже, визначає положення цього елемента в *періодичній системі елементів Д. І. Менделєєва*. П. — осн. складова частина первинного *космічного проміння*. Пучки П., одержані на *прискорювачах заряджених частинок*, — один з осн. інструментів експериментальних ядерної фізики і фізики елементарних частинок. Прискорені П. застосовують у *радіоактиваційному аналізі*, а також для одержання *радіоактивних ізотопів*. *Античастинкою* щодо П. є антипротон, який відрізняється від П. знаками електр. заряду і магн. моменту. Уявлення про П. виникло на поч. 20 ст. на основі фундаментальних відкриттів в атомній фізиці. Термін «протон» запровадив 1920 Е. *Резерфорд*.

«ПРОТО́Н» — назва серії рад. важких дослідницьких *штучних супутників* Землі (ШСЗ), призначених для вивчення енерг. спектра і хім. складу частинок первинного *космічного проміння*, а також інтенсивності й енерг. спектра гамма-проміння і електронів галактичного походження. Однотипні «П-1»—«П-3» (мал.) виводились (табл.) на еліптичні орбіти з макс. віддаленням від Землі (в апогеї) бл. 630 км і мінімальним (у перигеї) — 190 км. Маса кожного з них разом з обладнанням, розміщеним на останньому ступені ракети-носія, 12,2 т. У комплекс наук. апаратури масою 3,5 т входив іонізаційний калориметр, призначений для вивчення частинок з енергією до 10^{13} еВ. «П.-4» масою бл. 17 т (без останнього ступеня ракети-носія) було виведено на орбіту з апогеєм 495 км і перигеєм 255 км. Унікальний комплекс наук. апаратури «П.-4» масою 12,5 т дав змогу розширити діапазон досліджуваних енергій до 10^{15} еВ. У результаті наук. досліджень на ШСЗ «П.» одержано нові дані про космічне проміння і взаємодію з речовиною частинок надвисоких енергій.

Ю. М. Михайлов.

ПРОТОНЕ́МА (від грец. *πρῶτος* — перший і *νῆμα* — нитка), передросток — початкова фаза розвитку *гаметофіта* у мохів. Розрізняють первинну П. (розвивається із *спори*) та вторинну П. (утворюється внаслідок *регенерації* клітин гаметофіта або спорофіта). У листяних мохів П. має здебільшого вигляд розгалужених зелених ниток, у печіночних і сфагнових мохів П. має вигляд пластинки. На П. закладаються *бруньки*, з яких виростають гаметофори — листостеблові та пластинчасті пагони, на яких утворюються статеві органи (*антеридії* і *архегонії*).

ПРОТОНЕ́ФРИДІЇ (від грец. *πρῶτος* — перший і *нефридії*) — органи *виділення* у багатьох безхребетних тварин (напр., немертин, плоских і первиннопорожнинних червів, деяких кільчастих червів і трохофорних личинок); з хордових — у *ланцетника*. Походять з *ектодерми*. Являють собою систему простих або розгалужених канальців, що містяться в порожнині або *паренхімі* тіла тварин і впадають в головний канал, який відкривається назовні.

ПРОТОПІ́П — застаріла назва *протоієрея*.

ПРОТОПЛА́ЗМА (від грец. *πρῶτος* — перший, первісний і *πλάσμα* — виліплене, утворене) — вміст живої *клітини*, включаючи її *ядро* і *цитоплазму*; матеріальний субстрат, з якого складаються організми. Уявлення про П. виникло і утвердилось у зв'язку з розвитком *клітинної теорії*. Термін «протоплазма» вперше застосував Я. *Пуркинє* (1839) для визначення формоутворювальної речовини зародка, подібної до *камбію* рослин. В 1882 польс. ботанік Е. Страсбургер розділив поняття П. на *каріоплазму* і цитоплазму. Для П. всіх живих клітин характерна принципова єдність фізико-хім. властивостей і структурно-функціональної організації. П. рослинної й тваринної клітин містить (у %): води 75—85, білка 10—20, ліпідів 2—3, неорганічних речовин 1. Сухий залишок П. на 96% складається з вуглецю, кисню, водню та азоту, на 3% — з кальцію, фосфору, калію, сірки; в невеликих кількостях в П. є йод, залізо, натрій, хлор, магній, мідь та ін. елементи. П.— багатофазна *колоїдна система*, в якій дисперсним середовищем є вода з розчиненими в ній неорганічними солями, а осн. дисперсними фазами — білки, ліпіди, нуклеопротеїди. П. являє собою не тільки неоднорідне, а й високоструктуроване і компартментизоване (розділене перегородками — мембранами на відсіки, що виконують певні функції) середовище, якому властивий високий ступінь молекулярної організації. В структурній організації П. та її функціональній активності важлива роль належить *мембранам біологічним*. Останні розподіляють П. на окремі структури (див. *Органоїди*), обмежують дифузію речовин, одночасно створюють специфічну орієнтацію поліферментативних систем, на яких можуть локалізуватися певні типи реакцій.

А. Ф. Карась.

ПРОТОПЛА́СТ (від грец. *πρῶτος* — перший і *πλαστός* — утворений) — вміст рослинної клітини; складається з клітинної мембрани (див. *Мембрани біологічні*) і *протоплазми*, не включає *оболонку рослинної клітини*.

ПРОТОПО́ПОВ Віктор Павлович [10 (22).X 1880, с. Юрки, тепер Козельщинського р-ну Полтав. обл.— 29.XI 1957, Київ] — укр. рад. психіатр, акад. АН УРСР (з 1945), засл. діяч науки УРСР (з 1934). У 1906 закінчив Військово-мед. академію у Петербурзі, де залишився працювати. Професор Пермського ун-ту (1921—23), Харків. мед. ін-ту (1923—44). Одночасно — директор Ін-ту клінічної психіатрії і соціальної психогігієни (1926—29), зав. психіатричною клінікою Психоневрологічного ін-ту Наркомздоров'я УРСР (1932—41) у Харкові. З 1944 — професор Київ. ін-ту удосконалення лікарів, одночасно (1944—57) зав. відділом *Фізіології інституту* ім. О. О. Богомольця АН УРСР. Був гол. психіатром та головою Вченої ради М-ва охорони здоров'я УРСР. Праці П. присвячені проблемам фізіології і патології вищої нервової діяльності, психіатрії. П. створив патофізіол. напрям у психіатрії, оснований на застосуванні біохім. і фізіол. методів дослідження хворих. Впровадив вчення І. П. Павлова у психіатрію, вперше в СРСР застосував лікування сном. Запропонував методи лікування шизофренії та маніакально-депресивного психозу та ін. Нагороджений 2 орденами Леніна.

Тв.: Избранные труды. К., 1961.

ПРОТОРЕНЕСА́НС (Protorenaissanse) — період в історії італ. культури; охоплює 13 і 1-у пол.

14 ст. Термін «проторенесанс» запровадив швейц. історик Я. Буркгардт. Соціальною базою П. було піднесення італ. вільних міст-комун. Культура цього періоду формувалася з різнорідних худож.-стильових елементів: романських, візантійських, готичних і класичних (античних). П. знаменував відхід від символіко-алегоричної худож. системи середньовіччя, початок переорієнтації мистецтва на зображення реального світу і людини. Найвиразніше виявився у живописі, де з'явилися перспектива, об'ємність постатей тощо. Серед найвидатніших представників П.— *Джотто*, Дуччо ді Буонінсенья, П. Лоренцетті, С. Мартіні, Н. *Пізано*, Дж. *Пізано*, Арнольфо ді Камбіо. П. позначився і на архітектурі (Палаццо Веккйо, баптистерій Сан-Джованні, церква Марії дель Фйоре, всі — у Флоренції). Аналогічні процеси відбувалися в італійській поезії (Данте) і в музиці. Див. *Передвідродження*.

Літ.: Лазарев В. Н. Происхождение итальянского Возрождения, ч. 1. Искусство Проторенессанса. М., 1956; Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения. М., 1978; История искусств стран Западной Европы от Возрождения до начала XX века. Искусство раннего Возрождения. М., 1980.

Д. С. Наливайко.

ПРОТОТИ́П (грец. πρωτότυπον), прообраз — історична чи сучасна авторові конкретна особа, життя і характер якої стали першоосновою для створення образу літературного героя. Герой твору і П. не тотожні. Письменник створює не копію реальної людини, а узагальнений худож. образ, який містить у собі й авторську оцінку.

Г. К. Сидоренко.

ПРОТОТРО́ФИ, прототрофні мікроорганізми (від грец. πρῶτος — перший і τροφή — їжа, живлення) — мікроорганізми, які на відміну від *ауксотрофів* синтезують усі необхідні їм речовини. До П. належать *нітрифікуючі бактерії, сіркобактерії, залізобактерії, водневі бактерії*. Термін «прототрофи» раніше використовували як синонім *автотрофів*.

ПРОТРАВНІ́ БАРВНИКИ́ — синтетичні *барвники*, при *фарбуванні* якими волокнистих матеріалів рослинного і тваринного походження застосовуються допоміжні речовини — протрави (звідси назва). Як протрави використовують гол. чин. солі, іони яких містять важкі метали (Cr^{3+}, Fe^{3+}, Cu^{2+}, Sn^{4+}, Al^{3+} тощо). У процесі фарбування П. б. зв'язуються з гідроксидами чи основними солями металів, що одержують з відповідних солей (протрав), які утворюють на волокні нерозчинні забарвлені комплексні сполуки, т. з. лаки. За хім. будовою П. б. є *азобарвниками* й *антрахіноновими барвниками*. Найвідоміший з П. б. *алізарин*. Застосовують П. б. для фарбування вовни, рідше — шовку, бавовни.

В. О. Ковтуненко.

ПРОТРОМБІ́Н (від грец. πρό — перед, раніше і *тромбін*) — білок плазми крові людини і тварин, що в процесі *зсідання крові* перетворюється на фермент тромбін. За хім. природою П.— *глікопротеїд*, мол. м. бл. 70 000. *Біосинтез* П. відбувається в клітинах печінки і залежить від вмісту в організмі вітаміну К. Зниження рівня П. в крові призводить до кровоточивості. В мед. практиці визначають рівень П. в крові для характеристики зсідання крові.

ПРОТРУ́ЮВАННЯ НАСІ́ННЯ — обробка насіння сільськогосподарських культур *пестицидами* для знезаражування від збудників грибкових і бактеріальних хвороб, а також для захисту сходів від грунтових шкідників. Розрізняють 3 способи П. н.: сухе (за допомогою апаратів і пристроїв насіння обпилюють препаратами); напівсухе (за допомогою *протруювача* насіння зволожують невеликою кількістю розчину препарату або густою суспензією порошковидного препарату); мокре (насіння сильно змочують розчином форманіну чи ін. препарату або навіть занурюють у нього на кілька хвилин). При П. н. суворо додержуються інструкції та правил безпеки при роботі з пестицидами. Для знищення збудників хвороб, що містяться всередині зерна (напр., летюча сажка пшениці та ячменю), застосовують також пестициди або термічне знезараження (прогрівання) насіння.

В. М. Лопатін.

ПРОТРУ́ЮВАЧ — машина або установка для протруювання насіння *пестицидами* з метою знищення збудників хвороб чи шкідників зерна. СРСР випускає П. двох типів. П. універсальний ПС-10 (мал.) для обробки насіння зернових, бобових і техніч. культур водними суспензіями пестицидів і стимулюючих речовин проти збудників хвороб і для поліпшення посівних якостей насіння; продуктивність 20 т насіння за годину. Являє собою автоматичну самопересувну установку, в якій вузли і механізми приводяться в дію від електродвигунів. П. шнековий пересувний ПСШ-3 призначений для протруювання насіння зернових культур напівсухим або мокрим способом; продуктивність — 3 т насіння за годину.

ПРОТУБЕРА́НЦІ (нім. Protuberanzen, від лат. protubero — надимаюсь, виростаю) — світні утворення з розжарених газів, що спостерігаються у вигляді виступів різноманітної форми над диском Сонця. Серед. висота П. над поверхнею Сонця становить від 30 000 до 50 000 км, серед. довжина — 200 000 км, ширина — 5000 км. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Сонце*.

ПРОТЯГА́ННЯ в металообробці — 1) Обробка металів різанням, що полягає у зрізуванні інструментом (*протяжкою*) *припуску* на внутрішніх і зовнішніх поверхнях заготовки. Протяганням створюють наскрізні отвори різної форми, прорізи тощо. До нього вдаються також при обробці циліндричних і конічних зубчастих коліс. П. відзначається більшою (порівняно з *струганням, довбанням, фрезеруванням*) продуктивністю, що зумовлюється використанням великої активної довжини різальних ребер інструмента, забезпечує значну точність обробки і високу чистоту поверхні. Для П. застосовують *протяжні верстати*. 2) Обробка металів тиском, що полягає в прогяганні заготовки через спец. пристрій з калібрувальним отвором, діаметр якого менший за діаметр заготовки; одна з операцій *кування* і *штампування*. Дає змогу зменшувати діаметр і збільшувати вихідну довжину заготовок (труб, прутків тощо). П. проводять звичайно на протяжних *гідравлічних пресах*, використовуючи заготовки, одержані ненаскрізним *прошиванням*.

ПРОТЯ́ЖКА — багатолезовий металорізальний інструмент, яким на *протяжних верстатах* обробляють внутрішні і зовнішні поверхні заготовок. Відзначається поступовим збільшенням висоти різальних зубців. П. для внутрішнього *протягання* бувають циліндричні квадратні та ін., П. для зовн. протягання — плоскі й фасонні. Є П., що не ріжуть, а вирівнюють і ущільнюють метал (вигладжувальні П.). Іл. с. 160.

ПРОТЯ́ЖНИЙ ВЕРСТА́Т — металорізальний верстат, на якому *протяжкою* обробляють внутрішні й зовнішні поверхні заготовок. Розрізняють П. в.: горизонтальні (гол. чин. для внутрішнього *протягання*) і вертикальні (для всіх протяжних робіт); одно- і багатопозиційні (з поворотними столами); загального призначення (для обробки заготовок різного типу) і спеціальні (на них обробляють заготовки одного розміру). Окрему групу становлять П. в. безперервної дії — ланцюгові і ротаційні. Крім того, є верстати, на яких нарізають зубці циліндричних і зубчастих коліс (зубопротяжні П. в.). П. в. застосовують у масовому, а також великосерійному виробництві. Швидкість протягання на П. в. загального призначення становить 15—20 м/хв, на П. в. спеціальних — до 90 м/хв. Іл. с. 160.

ПРОТЯ́ЖНІСТЬ — одна з характеристик простору, яка виражає його розміри. В понятті «протяжність» зафіксовано відносну постійність певних типів зв'язку, що зумовлює можливість порівняння розмірів фіз. тіл. Історії науки відомі два протилежні підходи до тлумачення П. За субстанційною концепцією простору (починаючи від грец. атомістів до І. *Ньютона* і Р. *Декарта*), П.— єдина його характеристика. Метафізично відриваючи простір від матеріальної взаємодії речей і процесів, ця концепція тлумачить П. як первинну сутність *субстанції*. Релятивна концепція просторово-часової структури (Д. *Дідро*, Г. В. *Лейбніц* і сучас. теорії багатомірного простору) дає розуміння П. як відношення порядку й взаємного розташування фіз. тіл. Для вироблення уявлень про фіз. властивості простору (наприклад, конечність чи безконечність П. реального простору) треба брати до уваги розподіл і рух мас матерії. Без введення ідеї залежності геометрії простору від його фіз. природи поняття «П.» залишається порожньою абстракцією. Положення про зумовленість геометрії простору особливостями матеріального руху фіз. тіл реалізував А. *Ейнштейн* у заг.

Проторенесанс. Церква Сан-Міньято аль Монте у Флоренції. 11—13 ст.

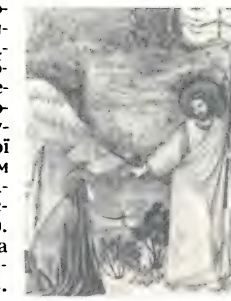

Проторенесанс. Джотто. З'явлення Христа Марії Магдалині. Фреска Капели дель Арена в Падуї. Фрагмент. Між 1305 і 1313.

Протруювач насіння універсальний ПС-10.

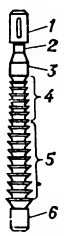

Циліндрична **протяжка:**
1 — хвостовик; *2* — шийка; *3* — передня напрямна частина; *4* — робоча (різальна) частина; *5* — калібрувальна частина; *6* — задня напрямна частина.

відносності теорії. Діалектичний матеріалізм, визначаючи простір як форму існування матерії, тим самим стверджує, що просторові властивості фіз. тіл, зокрема їхня П., залежать від властивостей рухомої матерії. Див. також *Простір і час*.

ПРОФА́Г (від грец. *πρό* — раніше, перед і *φάγος* — пожирач) — неінфекційна форма існування бактеріального вірусу (*бактеріофага*) в клітині (див. *Провірус*).

ПРОФА́ЗА (від грец. *πρό* — раніше, перед і *φάσις* — прояв) — перша фаза мейотичного (див. *Мейоз*) і мітотичного (див. *Мітоз*) поділу клітини. Після П. настає *метафаза*.

ПРОФЕРМЕ́НТИ, преферменти (від лат. pro, prae — раніше, попереду і *ферменти*), зимогени — неактивні попередники ферментів. Назва П. утворюється додаванням до відповідної назви ферменту префікса «про» (напр., протромбін) або слова «ген» (напр., пепсиноген). П.— важлива ланка в *біосинтезі* ферментів, що дає змогу накопичувати біологічно неактивний матеріал, не пошкоджує тканину і здатний перетворюватись на активний фермент під впливом активаторів (водневих іонів, залишків раніш синтезованого ферменту або специфічних ферментів), які викликають частковий *протеоліз* П. П. відіграють велику роль у гравленні (див. *Протеолітичні ферменти*), зсіданні крові (див. *Протромбін*) та в ін. фізіол. процесах.

ПРОФЕ́СІЇ ТА ПОСА́ДИ З ШКІДЛИ́ВИМИ УМО́ВАМИ ПРА́ЦІ — за рад. законодавством визначені тех. і технологічними умовами професії, які характеризуються несприятливим діянням виробничих факторів на організм працівників. В СРСР кількість таких професій неухильно зменшується завдяки розвиткові *охорони праці*, за рахунок впровадження нової техніки та технології, комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів, які дають змогу усувати виробничу шкідливість, небезпечність робіт, запиленість і загазованість повітря тощо. На тих роботах, де тех. засобами поки що немає змоги повністю усунути несприятливе діяння виробництва на організм працівника, законодавство встановлює ряд заходів щодо нейтралізації виробничої шкідливості, пільги та компенсації працівникам цих професій та посад: скорочений робочий день, додаткову *відпустку*, підвищену оплату праці, засоби індивідуального захисту, *лікувальне харчування*, пільгове пенсійне забезпечення та ін. З метою охорони здоров'я *законодавством про працю* встановлено спец. переліки професій, до виконання яких не допускаються окремі категорії трудящих: жінки (список таких професій затверджено Держкомпраці СРСР та ВЦРПС 25.VII 1978), підлітки віком до 18 років (список таких професій затверджено Держкомпраці СРСР 10.IX 1980).

О. І. Процевський.

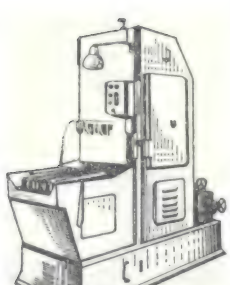

Вертикальний **протяжний верстат.**

ПРОФЕСІ́ЙНА ОРІЄНТА́ЦІЯ — науково-практична система підготовки молоді, переважно учнівської, до вільного й свідомого професійного самовизначення. Розділ *психології праці*. Осн. завдання П. о. полягає у формуванні в учнів позитивного ставлення й інтересу до різних видів профес. діяльності та психологічної готовності до активного вибору конкретної професії відповідно до їхніх інтересів, покликання, здібностей з урахуванням сусп. потреб. В структуру П. о. включаються відносно самостійні підрозділи — профес. інформація, профес. консультація і профес. добір.

Професійна інформація — система організації і проведення навч.- виховної роботи, спрямованої на засвоєння учнями необхідних знань про соціально-економічні та психофізіологічні умови правильного вибору професії, формування в них уміння аналізувати вимоги різних професій до психологічної структури особистості, а також аналізувати свої професійно значущі якості, шляхи й засоби їх розвитку. Професійна консультація — система психолого-пед. вивчення особистості учня з метою надання йому істотної допомоги в успішній реалізації його професійного самовизначення. Професійний добір — заключний етап роботи з учнями, в процесі якого обираються конкретна професія та профіль професійного навчання, що відповідають професійно значущим особливостям психологічної структури особистості учня. В процесі профорієнтаційної роботи як методичний матеріал використовують професіограми (всебічний опис) масових професій.

Літ.: Физиологические основы профессиональной ориентации школьников. М., 1977; Система профессиональной информации в старших классах средней школы. К., 1977; Жуковская В. И. Психологические основы выбора профессии. Минск, 1978; Профконсультационная работа со старшеклассниками. К., 1980.

Б. О. Федоришин.

ПРОФЕСІ́ЙНА ОСВІ́ТА — підготовка в навч. закладах спеціалістів різних рівнів кваліфікації для трудової діяльності в одній з галузей нар. господарства, науки, культури; невід'ємна складова частина єдиної системи *народної освіти*. Зміст П. о. включає поглиблене ознайомлення з наук. основами й технологією обраного виду праці; прищеплення спец. практичних навичок і вмінь; формування психологічних і моральних якостей особистості, важливих для роботи у певній сфері людської діяльності. Термін «професійна освіта» розуміють і як сукупність знань, навичок і вмінь, оволодіння якими дає змогу працювати спеціалістом вищої, серед. кваліфікації або кваліфікованим робітником. В СРСР П. о. будується на широкій заг.-осв. і політех. основі (див. *Політехнічна освіта*). Сучас. система П. о. в СРСР охоплює *вищу освіту, середню спеціальну освіту* і *професійно-технічну освіту*. Частково питання П. о. розв'язуються в заг.-осв. школі у процесі *професійної орієнтації, трудового навчання* й виховання, на факультативних заняттях, у гуртках, *міжшкільних навчально-виробничих комбінатах*, учнівських виробничих бригадах та ін. трудових об'єднаннях школярів. Осн. формами профес. підготовки, яка озброює спец. освітою, є *вищі учбові заклади* й *технікуми* різних типів і профілів та *професійно-технічні навчальні заклади*. Вища П. о., тобто підготовка спеціалістів вищої кваліфікації, здійснюється в різних типах вищих навчальних закладів (інженерно-технічних, сільськогосподарських, медичних, педагогічних, художніх та ін.).

Середню П. о. набувають у середніх спеціальних навчальних закладах (індустріальних, транспортних та ін. технікумах, педагогічних і муз. училищах, медичних, юрид., художніх та ін. школах). Кадри з конкретних робітничих спеціальностей для пром-сті, с. г., сфери обслуговування готують у навч. закладах системи профес.-тех. освіти.

О. С. Дубинчук.

«ПРОФЕСІ́ЙНІ ВІ́СТІ» — газета, неофіційний орган ЦК *Комуністичної партії Західної України*. Видавалася з грудня 1926 до вересня 1928 у Львові. Всього вийшло 28 номерів, більшість з них конфіскувала бурж. польська цензура. Висвітлювали профспілковий рух на Зх. Україні. «П. в.» відіграли значну роль в організації страйкової боротьби робітників та об'єднанні їх у «Профлівицю» Зх. України — профспілкову орг-цію, якою керувала КПЗУ.

ПРОФЕСІ́ЙНІ СПІ́ЛКИ, профспілки — масові орг-ції трудящих, пов'язаних спільними інтересами за родом їхньої діяльності на виробництві, в сфері обслуговування і культури; складова частина міжнародного робітничого руху. Виникли в епоху капіталізму в процесі боротьби пролетаріату проти експлуатації, за підвищення свого життєвого рівня й поліпшення умов праці. Перші П. с. сформувалися в кін. 18 ст. в Зх. Європі і США на основі товариств взаємодопомоги робітників і стали першими масовими орг-ціями *робітничого класу*. Незабаром вони почали брати участь у страйковій боротьбі. З перших днів існування П. с. зазнавали репресій. Створення П. с. було «гігантським прогресом робітничого класу на початку розвитку капіталізму, як перехід від розпорошеності і безпорадності робітників до початків класового об'єднання» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 41, с. 31). Разом з тим у міру виходу робітн. класу як самостійної сили на арену політ. боротьби і висунення завдання поєднання соціалізму з робітн. рухом у П. с. почали проявлятися деякі риси професійної обмеженості. Перші П. с. організовувалися за цеховими ознаками, що обмежувало їхній склад переважно кваліфікованими робітниками і сприяло розповсюдженню ідеології *тред-юніонізму*. Це особливо яскраво проявилося у Великобританії, де вже в 19 ст. виникла *робітнича аристократія*, яка визначила характер діяльності П. с. В останній третині 19 ст. одночасно з появою робітн. партій виникали виробничі П. с., які утворювали міжнар. виробничі секретаріати (МВС),

створювалися нац. профцентри. В 1903 було засновано Міжнар. секретаріат профспілок, керівництво яким захопили реформісти. П. с. з перших днів свого існування стали ареною класової боротьби. Буржуазія через свою агентуру в робітн. класі намагалася повести П. с. за собою, протиставити марксистським партіям. З цією метою в кін. 19 ст. католицька церква створює християнські П. с., керівники яких виступали з позицій *реформізму*, маскуючи тактику співробітництва з буржуазією реліг. фразеологією. В 80—90-х рр. 19 ст. у профспілковому русі зароджується *анархо-синдикалізм* — дрібнобурж. течія, що виникла під впливом *анархізму* і заперечувала необхідність існування політ. партії пролетаріату. Революц. напрям у П. с. зміцнювався в боротьбі проти реформізму всіх гатунків. Ця боротьба почалася ще в період *Інтернаціоналу 1-го* під керівництвом К. Маркса і Ф. Енгельса і була продовжена В. І. Леніним і більшовицькою партією. П. с. Росії, які виникли під впливом більшовиків під час революції 1905—07, взяли активну участь у революц. виступах робітн. класу.

Під впливом Великої Жовтн. соціалістичної революції, що поклала початок бурхливому розвиткові *світового революційного процесу*, П. с. всього світу активізували свою діяльність. П. с. капіталістичних країн відіграли важливу роль у зриві планів антирад. інтервенції, в русі «*Руки геть від Росії*». Реформістські профлідери в цих умовах намагалися знизити революц. порив трудящих. У 1919 вони створили Міжнар. федерацію профспілок, або *Амстердамський інтернаціонал профспілок*, від участі в якому було усунуто рад. П. с., більшість П. с. колоніальних і залежних країн, ряд революц. П. с. капіталістичних країн. У 1920 засновано Міжнар. конфедерацію християн. профспілок (МКХП). Так було оформлено розкол світового профруху. Революц. П. с. створили 1921 *Червоний Інтернаціонал профспілок* (Профінтерн), який згуртував прогресивні елементи міжнар. профспілкового руху. В міжвоєнні роки П. с. капіталістичних країн добилися успіхів у боротьбі за інтереси трудящих. У багатьох країнах було встановлено 8-годинний робочий день, поліпшено трудове законодавство. Прихід до влади фашизму в Німеччині, Італії та деяких ін. країнах призвів до ліквідації в них соціальних завоювань робітн. класу і вільного профспілкового руху. Прагнучи до згуртування всіх орг-цій робітн. класу в антифашист. боротьбі, революц. П. с. пішли на ліквідацію Профінтерну (1937).

В роки 2-ї світової війни П. с. брали активну участь у боротьбі проти фашист. агресорів і окупантів. У цей період було створено англо-рад. і франко-рад. профспілкові к-ти. На цій базі 1945 виникла *Всесвітня федерація профспілок* (ВФП) — перший в історії профцентр, що об'єднав усі П. с., які існували тоді, крім Амер. федерації праці і християн. П. с. Реформістські профлідери, які змушені були піти на участь у ВФП, незабаром взяли курс на її розкол і заснували 1949 *Міжнародну конфедерацію вільних профспілок* (МКВП). Вона об'єднує (1982) профес. орг-ції ряду капіталістичних країн (бл. 85 млн. чол.). Провідне місце в МКВП посідають керовані соціал-демократами профцентри Зх. Європи. Лідери МКВП всупереч прагненням рядових членів профспілок відкидають заклики ВФП до єдності дій. МКХП, яка відновила свою діяльність 1945, реорганізовано 1968 у Всесвітню конфедерацію праці (ВКП). З її статуту та ін. документів було вилучено прямі посилання на доктрини католицизму, але зв'язки з церквою збереглися. Її чисельність в останні роки неухильно зменшується і становить бл. 12,5 млн. чол. (1982). ВКП не відмовляється від окремих спільних акцій з ВФП, проте в документах ВКП нерідко містяться антикомуністичні випади. На сучас. етапі *загальної кризи капіталізму* П. с. капіталістичних країн діють в умовах зростання безробіття, інфляції, підвищення ролі транснаціональних корпорацій, які стали гол. противником профспілкового руху, ініціатором посилення антипрофспілкових акцій бурж. урядів. Це веде до загострення класової боротьби, особливо страйкового руху, в якому все активніше беруть участь П. с. Екон. боротьба робітн. класу країн капіталу нерідко переростає у виступи проти всієї системи *державно-монополістичного капіталізму*. Підвищується роль П. с. у боротьбі трудящих за мир, розрядку міжнар. напруженості, проти гонки озброєнь. Це потребує єдності профспілкового руху, за що послідовно бореться ВФП, вплив якої у робітн. русі зростає. ВФП — єдиний світовий профцентр, що об'єднує П. с. соціалістичних, розвинутих капіталістичних і молодих країн, що визволилися (90 орг-цій, що охоплюють бл. 206 млн. чол., 1982). Всесвітні конгреси профспілок, які скликаються нею, відкрито для всіх орг-цій. Вони незмінно збирають представників профцентрів різних напрямів. Так, на 10-му Всесвітньому конгресі (1982) було представлено 350 профес. орг-цій. Велику роль у ВФП відіграють П. с. соціалістичних країн. Комуністичні і робітн. партії країн, під керівництвом яких працюють П. с., беруть курс на неухильне посилення прав і можливостей П. с. як школи управління, школи господарювання для широких трудящих мас. П. с. соціалістичних країн беруть участь у розробці держ. планів, в управлінні виробництвом, організації *соціалістичного змагання*, контролі за додержанням норм охорони праці, керують у ряді країн соціальним страхуванням, ведуть велику ідейно-виховну роботу. Вони твердо стоять на позиціях соціалістичного *інтернаціоналізму*, міжнар. пролет. солідарності. Боротьба ВФП за єдність профспілкового руху зустрічає все більшу підтримку П. с. країн Азії, Африки, Лат. Америки. Багато профцентрів цих континентів входять до ВФП і до 11 *міжнародних об'єднань галузевих профспілок*, які примикають до неї. Поряд з цим у післявоєнні роки створено регіональні орг-ції — Міжнар. конфедерацію араб. профспілок (створена 1956), *Постійний конгрес профспілкової єдності трудящих Латинської Америки* (1964), *Організацію африканської профспілкової єдності* (1973), які підтримують стосунки дружби і ділового співробітництва з ВФП, з *професійними спілками СРСР*. Єдність дій, яка відповідає корінним інтересам міжнар. робітн. класу, зустрічає протидію з боку правореформістських діячів, у першу чергу керівництва *Американської федерації праці — Конгресу виробничих профспілок*, яке дотримується антикомуністичного курсу. Утворена 1973 Європейська конфедерація профспілок, що об'єднала багато профцентрів Зх. Європи, залишається замкненою орг-цією, яка не приймає в свої ряди ряд прогресивних профспілок (Франції, Іспанії, Португалії та ін.), відмовляється від контактів з П. с. соціалістичних країн Європи. Проте лінія єдності дій П. с. різних напрямів дає плідні наслідки. В ряді країн (Італія, Колумбія, Шрі-Ланка і багато ін.) відбуваються єдині виступи проти влади монополій. З 1975 регулярно (раз на два роки) збираються європ. профспілкові конференції. Прогресивні П. с. виступають за скликання загальноазіатської конференції, всесвітньої профспілкової конференції з соціально-екон. аспектів роззброєння на широкій базі, розширюються контакти П. с. у *Міжнародній організації праці* (МОП), проведено спільні акції проти *апартеїду*, за новий світовий екон. порядок тощо. Прогресивні П. с. виступають за дальше зміцнення єдності дій трудящих і П. с. усього світу в боротьбі за мир, демократію і соціальний прогрес, проти імперіалізму і монополій.

Літ.: Маркс К. Інструкція делегатам Тимчасової Центральної Ради з окремих питань. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 16; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 4. Про страйки; т. 41. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; История профсоюзного движения за рубежом, ч. 1—2. М., 1962—67; Классовая борьба и профсоюзы. М., 1971; Адибеков Г. М. Красный Интернационал профсоюзов. (Очерки истории Профинтерна). М., 1971; Домнич М. Я. Очерки истории христианского синдикализма. М., 1976; Коммунисты и профсоюзы. М., 1977; Международное рабочее движение. Вопросы истории и теории, т. 1—4. М., 1976—80; Баглай М. В. Международное рабочее и профсоюзное движение на современном этапе. М., 1979; Фостер У. Очерки мирового профсоюзного движения. Пер. с англ. М., 1956.

В. Є. Можаєв.

ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ СРСР — наймасовіша, непартійна громадська організація, яка об'єднує на добровільних засадах робітників, колгоспників і службовців, зв'язаних спільними професійними інтересами за родом своєї діяльності, а також учнів вищих і середніх спец. навчальних закладів і професійно-тех. училищ. Профспілки в Росії виникли під час *революції 1905—07 в Росії*. На відміну від Зх. Європи, де проф-

ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ СРСР

З'їзди професійних спілок СРСР

1-й Всеросійський з'їзд	7—14. (20—27).I 1918, Петроград
2-й Всеросійський з'їзд	16—25.I 1919, Москва*
3-й Всеросійський з'їзд	6—13.IV 1920
4-й Всеросійський з'їзд	17—25.V 1921
5-й Всеросійський з'їзд	17—22.IX 1922
6-й Всесоюзний з'їзд	11—18.XI 1924
7-й Всесоюзний з'їзд	6—18.XII 1926
8-й Всесоюзний з'їзд	10—24.XII 1928
9-й Всесоюзний з'їзд	20—29.IV 1932
10-й Всесоюзний з'їзд	19—27.IV 1949
11-й Всесоюзний з'їзд	7—15.VI 1954
12-й Всесоюзний з'їзд	23—27.III 1959
13-й Всесоюзний з'їзд	28.X—2.XI 1963
14-й Всесоюзний з'їзд	27.II—4.III 1968
15-й Всесоюзний з'їзд	20—24.III 1972
16-й Всесоюзний з'їзд	21—25.III 1977
17-й Всесоюзний з'їзд	16—20.III 1982

* Всі наступні з'їзди профспілок відбувалися в Москві.

спілки з'явилися раніше за пролет. партії, у Росії вони зародилися, коли тут уже діяла марксистська партія, яка стала їхнім організатором і керівником, що зумовило революційність профспілок. У роки столипінської реакції (1907—10) профспілки зазнали жорстоких репресій, у період нового революц. піднесення (1910—14) їхня діяльність дещо пожвавилася, під час 1-ї світової війни 1914—18 більшість профспілок було знову розгромлено. Після Лютн. бурж.-демократичної революції 1917 створилися умови для активної діяльності профспілок, виникали нові професійні спілки, на підприємствах — *фабрично-заводські комітети* (фабзавкоми). Важливу роль у розвитку профспілкового руху в боротьбі проти меншовиків, які намагалися повести профспілки по шляху угодовства з буржуазією, проповідували теорію «нейтральності» профспілок, відіграли резолюції *Шостого з'їзду РСДРП(б)* «Завдання професійного руху» та «Партія і професійні спілки». Профспілки під керівництвом більшовицьких орг-цій взяли активну участь у боротьбі за встановлення і зміцнення Рад. влади. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, коли пролетаріат став правлячим класом, профспілки, як наймасовіша орг-ція робітн. класу, стали відігравати величезну роль у соціально-політ. і екон. житті країни, зокрема у створенні і вдосконаленні держ. апарату, організації *робітничого контролю*, націоналізації пром-сті тощо. В січні 1918 в Петрограді відбувся 1-й Всерос. з'їзд профспілок, який підтвердив виробничий принцип їхньої побудови, визначив осн. завдання, прийняв статут і обрав керівний загальнорос. профспілковий орган — Всерос. Центр. Раду професійних спілок (ВЦРПС). Дороговказом для рад. профспілок стала доповідь В. І. Леніна на 2-му Всерос. з'їзді профспілок (січень 1919) «Про завдання професійних спілок», у якій викладено осн. положення вчення про профспілки як школу комунізму, про їхнє місце в системі диктатури пролетаріату, їхні завдання в період соціалістичного і комуністичного будівництва. Велику увагу профспілкам приділив *Десятий з'їзд РКП(б)* (1921), який підбив підсумки нав'язаної партії троцькістами *дискусії про профспілки*, схвалив ленінську платформу і на її основі прийняв постанову «Про роль і завдання профспілок». У роки довоєнних п'ятирічок П. с. СРСР під керівництвом партії очолили *соціалістичне змагання* і його найяскравіший прояв у 30-х рр. — *стахановський рух*, зробили великий внесок у здійснення *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР* — соціалістичної *індустріалізації* країни, *колективізації сільського господарства* та *культурної революції*. Зростала роль профспілок у всіх сферах життя рад. суспільства. В 1933 до їхнього відання перейшли управління держ. соціальним страхуванням, держ. нагляд за додержанням законодавства про працю, за охороною праці і технікою безпеки, 1934 — функції органів Робітничо-селянської інспекції на підприємствах і керівництво громад. контролем за роботою закладів торгівлі і громад. харчування. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 П. с. СРСР усю свою діяльність підпорядкували завданням розгрому фашист. загарбників. Вони під проводом парт. орг-цій організовували соціалістичне змагання за дострокове і високоякісне виконання фронтових замовлень, дбали про підготовку кадрів замість тих, що пішли на фронт, про сім'ї фронтовиків, про дітей-сиріт тощо.

В післявоєнні роки роль профспілок у рад. суспільстві піднялася на новий, вищий щабель. Їхні права було значно розширено. В 1957 фабрично-заводські й місц. к-ти профспілок (ФЗМК) дістали право безпосереднього розгляду *трудових спорів*. З прийняттям 1958 Положень про постійно діючі *виробничі наради* і про права ФЗМК усі питання розвитку виробництва, умов праці, заробітної плати, побуту, культури, відпочинку, оздоровчих заходів тощо стали розв'язуватися за обов'язковою участю профспілок. У 1960 в їхнє відання перейшли санаторії та будинки відпочинку.

Свою роботу профспілки будують на міцному теор. фундаменті марксистсько-ленінського вчення про профспілки. Вони працюють під керівництвом *Комуністичної партії Радянського Союзу* і активно підтримують її політику, яка відображає інтереси народу. Всю діяльність П. с. СРСР основано на принципі *демократичного централізму*, що забезпечує широку ініціативу та активність місц. орг-цій. П. с. СРСР беруть активну участь в управлінні суспільним виробництвом, зокрема у плануванні нар. г-ва. Одним з гол. методів впливу профспілок на економіку було і залишається соціалістичне змагання. Найважливіша особливість соціалістичного змагання на сучас. етапі — його масовість і конкретність. На серпень 1982 у соціалістич. змаганні брало участь близько 110 млн. робітників і службовців; понад 70 млн. чол. включились у *рух за комуністичне ставлення до праці*. Масовою школою соціалістичного господарювання стали постійно діючі виробничі наради (ПДВН), спрямовані на поліпшення організації виробництва і підвищення його ефективності. За роки десятої п'ятирічки кількість ПДВН зросла з 129 тис. до 139 тис. На серпень 1982 в їх складі 6,4 млн. чол., з них 64% робітників. Важливою формою безпосередньої участі трудящих в управлінні виробництвом є *колективний договір*. *Профспілкові комітети* (профкоми) наділено правом контролю за виконанням заходів, що передбачені договором. Профспілки СРСР захищають законні права та інтереси трудящих, піклуються про умови їхньої праці і побуту. За погодженням з профспілковими органами в СРСР встановлюються умови праці, побуту і відпочинку, переглядаються норми виробітку, часу і обслуговування, системи і форми оплати праці, визначаються розряди робітникам. В умовах удосконалення госп. механізму перед профспілками відкриваються широкі перспективи впровадження ефективніших форм організації праці й матеріального стимулювання.

Рад. д-ва щороку виділяє великі кошти на потреби соціального страхування (1982 його бюджет становив 40 млрд. крб.). Ці кошти в державними, але право розпоряджатися ними передано профспілкам. З 1977 введено єдину систему соціального страхування для колгоспників, управління ним також передано профспілковим орг-ціям. Профкоми призначають допомогу по соціальному страхуванню, надають робітникам і службовцям путівки в санаторії та будинки відпочинку, туристично-екскурсійні заклади, забезпечують дієтичним харчуванням, направляють дітей трудящих у піонерські табори. Через своїх представників к-ти профспілки беруть участь у призначенні пенсій робітникам і службовцям органами соціального страхування. Профспілки СРСР забезпечують санаторно-курортне лікування і відпочинок трудящих, розвивають спорт і туризм. На 1982 в їхньому розпорядженні було 940 здравниць, 2579 санаторіїв-профілакторіїв (безпосередньо на підприємствах). Санаторії і будинки відпочинку обслуговують протягом одного року за путівками профспілок бл. 13 млн. робітників, колгоспників і службовців. У віданні профспілок є 2878 стадіонів, 14,3 тис. спорт. залів і плавальних басейнів, 6355 лижних і 966 туристичних баз.

Розширені права П. с. СРСР законодавчо закріплено в Конституції СРСР (ст.7). Профспілки СРСР беруть участь в управлінні держ. і громад. справами, у розв'язанні політ., госп. і соціально-культур. питань.

Профспілки СРСР під керівництвом КПРС проводять значну роботу по комуністичному вихованню трудящих, підвищенню їхнього загальноосвітнього і культурно-тех. рівня. Вони беруть участь в організації нар. ун-тів, суспільно-політ. читань, постійно діючих лекторіїв, науково-практичних конференцій, усних журналів, циклів лекцій, єдиних політ. днів. У школах комуністичної праці, за роботу яких безпосередньо відповідають профспілки, навчалося (березень 1982) більш як 14 млн. робітників і колгоспників. Значно зміцніла матеріальна база ідейно-виховної та культурно-масової роботи профспілок. У їхньому розпорядженні понад 22 тис. клубів, палаців і будинків культури, понад 19 тис. бібліотек, понад 58 тис. кіноустановок.

В СРСР функціонує 32 виробничогалузеві профспілки, 51 тис. первинних профспілкових орг-цій, понад 571 тис. цехових к-тів і профбюро, понад 3 млн. профгруп. На липень 1982 в рядах профспілок було бл. 132 млн. чол. Дві третини членів профспілок становлять робітники. Чисельність профспілкового активу за два останні десятиріччя значно збільшилась і досягла понад 60 млн. чол., більш як

50% з них працюють членами різних комісій при к-тах профспілок. За *Статутом професійних спілок СРСР*, прийнятим на 10-му з'їзді (1949) і доповненим на 11—15-му і 17-му з'їздах, найвищим органом профспілок СРСР є з'їзд професійних спілок, а між з'їздами — *Всесоюзна Центральна Рада професійних спілок* (ВЦРПС). Голова ВЦРПС — С. О. Шалаєв (з 1982). На місцях функціонують республіканські, крайові та обласні ради профспілок і к-ти галузевих профспілок. *Професійними спілками УРСР* керує *Українська республіканська рада професійних спілок*. ВЦРПС і центр. к-ти профспілок разом з міністерствами і відомствами випускають 10 газет і 26 сусп.-політ. і виробничо-масових журналів (1980). Разовий тираж профспілкової періодичної преси становить 25 млн. примірників. ЦО ВЦРПС — газ. «*Труд*». П. с. СРСР мають своє вид-во — Профвидав. Профспілки СРСР нагороджено орденами Леніна (1957, 1972), Жовтневої Революції (1977). Профспілки СРСР беруть активну участь у міжнар. профспілковому русі. Своїм вірним служінням інтересам трудящих, послідовною боротьбою за мир, дійовими проявами пролетарського інтернаціоналізму, солідарності з трудящими всіх країн вони завоювали у них визнання і авторитет. Профспілки СРСР беруть активну участь у діяльності *Всесвітньої федерації профспілок* (ВФП). У 1981 вони здійснювали зв'язки з профспілковими об'єднаннями 145 країн усіх континентів нашої планети. XXVI з'їзд КПРС, відзначивши, що партія розглядає П. с. СРСР як свою надійну опору в масах, могутній засіб розвитку демократії, залучення трудящих до будівництва комунізму, висунув перед ними завдання посилити контроль за розв'язанням усіх питань праці, життя та побуту людей, розширити їхню участь у плануванні та управлінні виробництвом, доборі і розстановці кадрів, ефективному використанні коштів підприємств і організацій.

Літ.: Ленин В. И. О профсоюзах. М., 1980; КПСС о профсоюзах. М., 1977; Материалы XVII съезда профессиональных союзов СССР. М., 1982; М. И. Калинин о профсоюзах. 1919—1945. М., 1958; Брежнев Л. И. Советские профсоюзы в условиях развитого социализма. М., 1978; Профсоюзы СССР. Документы и материалы, т. 1—5. М., 1963—74; Соратники В. И. Ленина — организаторы профсоюзов СССР. М., 1970; Советские профсоюзы и пятилетка. М., 1976; Советские профсоюзы в условиях развитого социализма. М., 1978; Ленин, Октябрь и профсоюзы. (Материалы научной конференции). М., 1979; Социалистическое общество и профсоюзы. М., 1979; Коммунисты и профсоюзы. М., 1977; История профсоюзов СССР. Учебное пособие, ч. 1—2. М., 1977—79; Справочник профсоюзного работника. М., 1979; Алексеев Г. П. Профсоюзы в системе управления социалистическим производством. М., 1975; Иванов Е. А. Профсоюзы в политической системе развитого социализма. М., 1978; Научно-техническая революция и профсоюзы. М., 1980.

ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ УРСР — масові громадські організації трудящих республіки, один з найбільших загонів *професійних спілок СРСР*. Профспілки на Україні, як і в усій країні, виникли під час *революції 1905—07 в Росії*. Профспілковий рух зароджувався і розвивався під керівництвом більшовицької партії, що визначило його бойовитість і революційність. У Харкові, Катеринославі, Києві, Одесі, Миколаєві, ін. містах України трудящі за прикладом робітників Петербурга і Москви створювали галузеві профспілки, зокрема металістів, гірників, залізничників, машинобудівників, електриків, друкарів, текстильників. У кінці 1905 в Одесі було 30 профспілок, у Харкові — 13, у Києві — 18, Катеринославі — 11, Миколаєві — 8. Профспілки брали активну участь у політ. і екон. боротьбі робітн. класу, підготовці та проведенні страйків, політичних демонстрацій, збройних виступів. Після виникнення перших на Україні *Рад робітничих депутатів 1905* між ними та профспілками було встановлено найтісніший зв'язок. Під керівництвом більшовиків П. с. України, як і всієї країни, незважаючи на репресії, вели боротьбу проти царизму в роки столипінської реакції, нового революц. піднесення, 1-ї світової війни. Більшовики України, як і всієї Росії, категорично відкинули меншовицькі ідеї «нейтральності» і «незалежності» професійних спілок від партії, рішуче засудили спроби меншовиків нав'язати профспілкам *тред-юніонізм* і *синдикалізм*, відірвати їх від партії. Після *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* більшовицькі орг-ції розгорнули широку роботу по залученню профспілок на бік соціалістичної революції, допомагали робітникам створювати керівні профспілкові органи — центр. бюро або ради, що об'єднували галузеві професійні спілки за територіальною ознакою. Поряд з цим на підприємствах організовувалися *фабрично-заводські комітети* (фабзавкоми), які з перших днів свого існування перебували під впливом більшовиків і боролися за встановлення 8-годинного робочого дня, регулювання заробітної плати, поліпшення умов життя і праці робітників, встановлення *робітничого контролю*. Профспілки і фабзавкоми брали діяльну участь у боротьбі проти бурж. Тимчасового уряду і бурж.-націоналістичної *Центральної ради*, зокрема у формуванні й постачанні загонів *Червоної гвардії*. Після перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції* вони під проводом більшовицької партії активно включилися в боротьбу за встановлення Рад. влади. 27.IV—4.V 1919 в Харкові відбувся 1-й Всеукр. з'їзд профспілок, який заявив про тверду волю й готовність втілювати в життя політ. лінію більшовицької партії, брати активну участь у здійсненні завдань соціалістичного будівництва. На прохання з'їзду ВЦРПС було створено в Харкові Пд. бюро ВЦРПС. 2-й Всеукр. з'їзд профспілок (1924) обрав керівний орган П. с. УРСР — Всеукр. Раду профспілок (ВУРПС), створив Всеукр. к-ти галузевих профспілок (ВУКи, існували до 1937). Перехід до мирного будівництва, нові функції, що з'явилися у профспілок, викликали загострення боротьби між меншовиками, що засіли в керівництві деяких профспілок, а також з троцькістами, «*робітничою опозицією*», *групою «демократичного централізму»*, очолюваною Бухаріним «буферною» групою, з одного боку, і більшовиками, з другого, в питаннях про роль і завдання профспілок, їхнє місце в системі диктатури пролетаріату. В ході нав'язаної партії *дискусії про профспілки* антипарт. угруповання дістали гідну відсіч з боку більшовиків. П. с. засудили фракціонерів і розкольників. Виконуючи рішення з'їздів партії про соціалістичну індустріалізацію країни, підготовку робітн. і тех. кадрів, П. с. розгорнули широку виробничу діяльність, всіляко сприяли розвиткові творчої активності трудящих. У ході виконання перших п'ятирічних планів вони під керівництвом парт. орг-цій організовували *соціалістичне змагання*, всіляко сприяли розвиткові *ударництва* і *стахановського руху*, мобілізовували трудящих на боротьбу за режим економії, підвищення продуктивності праці, розгорнули роботу по освоєнню нової техніки, підготовці й тех. навчанню робітників. В роки Великої Вітчизн. війни П. с. УРСР свою діяльність підпорядкували потребам фронту. Профспілкові орг-ції евакуйованих підприємств будували свою роботу під лозунгом «Все для фронту, все для перемоги!». Велика увага приділялася й створенню необхідних житлово-побутових умов для трудящих, що виїхали на схід, та сімей військовослужбовців. Разом з усіма проф. організаціями країни П. с. УРСР брали активну участь у мобілізації трудящих на якнайшвидшу відбудову зруйнованого війною нар. г-ва, спрямовували свої зусилля на організацію дійового соціалістичного змагання, підвищення культурно-тех. рівня робітн. класу, дострокове виконання першої повоєнної п'ятирічки.

Керуючись ленінським ученням, Комуністична партія послідовно проводила і проводить курс на підвищення ролі профспілок у житті суспільства, розширення їхніх функцій і прав, удосконалення орг. структури, розвиток демократичних принципів їхньої діяльності. Все це вносило відповідні зміни в діяльність П. с. УРСР, сприяло дальшому зростанню авторитету профспілкових орг-цій, піднесенню їхнього значення у житті трудових колективів.

На етапі зрілого соціалізму, з переходом рад. суспільства до розв'язання якісно нових, великомасштабних завдань, пов'язаних з побудовою комуністичного суспільства, наповнилося новим, значно ширшим змістом і підвищеними вимогами ленінське визначення профспілок як школи комунізму. В програмних парт. документах, рішеннях XXIII—XXVI з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, пленумів ЦК партії,

ПРОФЕСІЙНІ ХВОРОБИ

З'їзди і конференції профспілок Української РСР

1-й з'їзд	27.IV—4.V 1919, Харків
2-й з'їзд	3—8.XI 1924, Харків
3-й з'їзд	28.XI—3.XII 1926, Харків
4-й з'їзд	1—8.XII 1928, Харків
5-й з'їзд	10—17.IV 1932, Харків
1-а конференція	29—30.XI 1948, Київ*
2-а конференція	15—17.III 1951
3-я конференція	1—2.IV 1954
4-а конференція	10—11.IV 1956
6-й з'їзд	14—16.V 1958
7-й з'їзд	6—8.IV 1960
8-й з'їзд	28.II—2.III 1962
9-й з'їзд	10—12.X 1963
10-й з'їзд	24—26.I 1968
11-й з'їзд	9—11.III 1972
12-й з'їзд	2—4.III 1977
13-й з'їзд	25—26.II 1982

* Всі наступні з'їзди й конференції відбувалися в Києві.

працях Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва ці питання дістали всебічне глибоке висвітлення. Зміни, які відбулися в соціальному складі профспілок СРСР, добре видно на прикладі профспілок України. Це насамперед організація робітн. класу. У республіканській профспілковій орг-ції широко представлені також інженерно-технічні, наук. працівники, службовці.

У республіці — 21 галузевий республіканський комітет, 25 обласних і Київська міська ради профспілок (1982). На здійснення рішень XXV з'їзду КПРС про збільшення масовості профспілкових орг-цій на селі до профспілки прийнято 3 млн. колгоспників. Удосконалюється структура, підвищується роль виробничих профспілок. Створено 842 профкоми виробничих і науково-виробничих об'єднань. Більш як 2 тис. профспілкових к-тів великих трудових колективів надано права райкомів профспілки. У республіці налічується майже 131 тис. первинних профспілкових орг-цій. Діючи безпосередньо в трудових колективах, вони під керівництвом парт. органів організовують соціалістичне змагання, в якому бере участь майже 22 млн. чол. Профспілки постійно відчувають допомогу партії в справі поліпшення умов праці, соціально-культур. та побутового обслуговування трудящих. Тільки за роки 10-ї п'ятирічки в УРСР на поліпшення умов і охорону праці та санаторно-оздоровчі заходи витрачено 5 млрд. крб. З року в рік збільшуєгься бюджет державного соціального страхування УРСР, який на кінець десятої п'ятирічки зріс до 2,5 млрд. крб. Постійно розвивається мережа профспілкових здравниць, зокрема санаторіїв-профілакторіїв. У республіці щороку всіма видами відпочинку й оздоровлення охоплюється до 10 млн. чол. Виконуються плани введення в дію робітн. їдалень, кількість місць в яких за 10-у п'ятирічку зросла на 236 тис. Здійснюються заходи по забезпеченню трудящих житлом, по створенню належних умов у гуртожитках. Профспілкові орг-ції республіки нагромадили певний досвід участі в розробці та реалізації перспективних планів соціального розвитку трудових колективів. Всебічному духовному розвиткові трудящих, формуванню у них високих моральних та фіз. якостей сприяє широка мережа профспілкових клубів, будинків і палаців культури, б-к, спорт. комплексів і споруд. Щороку зростає кількість шкіл комуністичної праці, в яких навчається бл. 2,7 млн. трудящих. Вихованню молодої зміни робітн. класу активно сприяють 350 тис. наставників. На 1.I 1982 профспілкові орг-ції УРСР налічували понад 25 млн. чол. В різний час *Українську республіканську раду професійних спілок* (до 1948 — ВУРПС) очолювали Ф. Я. Угаров, А. Ф. Радченко, І. О. Акулов, М. Є. Чувирін, А. Т. Колибанов, К. Ф. Москалець, В. К. Клименко та ін. З 1971 голова УРРПС — В. О. Сологуб. Профспілки УРСР, сприймаючи як свою кровну справу рішення XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, докладають всіх зусиль для мобілізації трудящих на досягнення нових успіхів у розвитку економіки і культури, будівництві комунізму в Рад. країні. *В. О. Сологуб.*

ПРОФЕСІЙНІ ХВОРОБИ — захворювання, у розвитку яких переважну роль відіграють несприятливі умови праці — *професійні шкідливості*. Характер П. х. визначається особливостями механізму дії шкідливих виробничих факторів та їх поєднань на організм людини, а також сила і тривалість дії. Класифікація П. х. побудована за етіологічним (див. *Етіологія*) принципом з урахуванням шкідливого виробничого фактора, який спричинив розвиток хвороби. Розрізняють П. х. від шкідливої дії фіз. факторів (професійна *туговухість*, *вібраційна хвороба*, *променева хвороба*, *кесонна хвороба*, *висотна хвороба* та ін.), хім. речовин (гострі й хронічні *отруєння*), виробничого пилу (*пневмоконіоз*, *бронхіт* та ін.), фіз. перенапруження і травматизації (*неврити*, *бурсити* та ін.), біологічних факторів (інфекційні та паразитарні захворювання). Серед П. х. відомі хвороби, у патогенезі яких провідну роль відіграє алергічний механізм (алергічні П. х. — див. *Алергічні хвороби*). У виникненні П. х. велику роль відіграє також зниження опірності організму. Профілактика П. х.: систематичне поліпшення умов праці — ліквідація шкідливо діючих факторів, зменшення їх дії до безпечного для здоров'я людини рівня тощо. З цією метою удосконалюють технологічні процеси, широко використовують санітарно-технічне обладнання, раціоналізують режим праці й відпочинку тощо. Вивченням *патогенезу* клінічних проявів і перебігу П. х., патогенетичним лікуванням, експертизою працездатності і реабілітацією захворілих займається професійна *патологія* (професійні хвороби) — клінічна дисципліна, яка відокремилась від заг. патології. Відомості про дію шкідливих умов праці на здоров'я людини зустрічаються ще в єгипетських письменах, у працях старогрец. і рим. вчених (*Арістотеля*, *Гіппократа*), а також ним.— Агріколи, *Парацельса* та ін. Перший систематизований опис умов праці й окремих П. х. був здійснений проф. Падуанського ун-ту Б. Рамаццініі в книзі «Про хвороби ремісників» (1700). У вітчизн. літературі перші відомості про П. х. наведено у книзі О. М. Нікітіна «Хвороби робітників з вказівками запобіжних заходів» (1847). Наукове узагальнення відомостей про вплив умов праці на здоров'я людини і фіз. розвиток працюючих належить Ф. Ф. Ерісману (1877). Питання професійної патології як клінічної дисципліни набули всебічного розвитку в працях вітчизн. учених М. О. Вігдорчика, І. Г. Гельмана, С. М. Генкіна, Б. І. Марцинківського, Е. М. Тареєва, Е. Ц. Андреєвої-Галаніної, К. П. Молоканова, Є. А. Дрогічиної та ін. Питаннями профілактики П. х. займаються лікарі з *гігієни праці* санітарно-епідемічних станцій, н.-д. ін-тів гігієни праці і професійних захворювань, профспілкові установи. Рівень П. х. в СРСР, у т. ч. й в УРСР, неухильно знижується.

Літ.: Профессиональные болезни. М., 1976; Труд и здоровье в развитом социалистическом обществе. М., 1979; Кундиев Ю. И. Основные направления и перспективы развития научных исследований по гигиене и физиологии труда в Украинской ССР. «Врачебное дело», 1977, № 10.

Ю. І. Кундієв, Є. П. Краснюк.

ПРОФЕСІЙНІ ШКІДЛИВОСТІ, виробничі шкідливості — фактори трудового процесу і виробничого середовища, що несприятливо впливають на здоров'я і працездатність людини і спричинюють за певних умов розвиток *професійних хвороб*. Джерела П. ш. найчастіше зумовлені недосконалістю виробничих процесів, технології і нераціональною конструкцією устаткування. До таких П. ш. відносять: токсичні речовини, пил, радіоактивні речовини, іонізуюче, інфрачервоне й ультрафіолетове випромінювання, шум, вібрацію, високу і низьку т-ри, високу відносну вологість повітря, підвищений і знижений атм. тиск тощо. П. ш. можуть бути пов'язані з нераціональною організацією трудового процесу, його напруженістю і тривалістю, наприклад великою напруженістю *нервової системи*, зору, слуху, частими одноманітними рухами тощо. Див. також *Отруєння*.

ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНА ОСВІТА — в СРСР система підготовки і *підвищення кваліфікації* робітничих кадрів, форма *професійної освіти*, органічна частина системи *народної освіти*. Рад. П.-т. о. з самого початку грунтувалася на поєднанні продуктивної праці з навчанням і підвищенням кваліфікації молоді та дорослих робітників, з *політехнічною освітою*. Поряд з шкільними формами підготовки молодих робітників (див. *Професійно-технічні навчальні заклади*) до П.-т. о. входять різноманітні професійні *курси* і школи на виробництві, індивідуально-бригадне навчання. Осн. етапи в розвитку П.-т. о. характеризувалися створенням у 20—30-х рр. *шкіл фабрично-заводського учнівства*, системи трудових резервів (1940), держ. системи П.-т. о. (1958), переходом на підготовку кваліфікованих робітників з серед. освітою (1969). Конкретну програму дальшого підвищення ефективності П.-т. о. викладено у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 30.VIII 1977 «Про дальше вдосконалення процесу навчання й виховання учнів системи професійно-технічної освіти». В ній наголошується на необхідності вдосконалювати систему профтехосвіти як справжню школу комуністичного виховання й трудової майстерності, підготовки всебічно освічених молодих робітників, які володіють глибокими знаннями, міцними профес. навичками, широким політех. кругозором. В СРСР з 1941 видається журн. «Профессионально-техническое образование».

О. С. Дубинчук.

ПРОФЕСІ́ЙНО-ТЕХНІ́ЧНІ НАВЧА́ЛЬНІ ЗА́КЛАДИ — училища й школи різного типу й профілю, які готують кваліфікованих робітників. У Росії П.-т. н. з. з'явилися на поч. 18 ст. В перші роки Рад. влади (1917—20) діяли профшколи, *школи-клуби*, навч.-показові майстерні, школи учнівства. В 20-і рр. створено *школи фабрично-заводського учнівства* (ФЗУ); в 40-і рр. — *ремісничі училища*, залізничні уч-ща, *школи фабрично-заводського навчання* (ФЗН). У 1954 відкрито *технічні училища*. В 1958—59 П.-т. н. з. усіх типів реорганізовано в міські й сільські профес.-тех. уч-ща (ПТУ) й передано у відання комітетів союзних республік по профес.-тех. освіті. В 1966 відновлено тех. уч-ща. Тепер профес.-тех. підготовку робітн. кадрів проводять в середніх профес.-тех. уч-щах із строком навчання 3—4 роки для підготовки робітників з заг. серед. освітою та профес.-тех. уч-щах масових професій із строком навчання 1—2 роки, до яких приймають молодь, що закінчила 8-річну школу; тех. уч-щах із строком навчання 1—1,5 року для випускників серед. школи; вечірніх (змінних) профес.-тех. уч-щах, де навчається працююча молодь, що не має профес. освіти. Створення серед. профес.-тех. уч-щ (1969) ознаменувало новий етап у розвитку і вдосконаленні системи і змісту *професійно-технічної освіти*, відіграло значну роль у здійсненні заг. середньої освіти в країні. В УРСР на 1982 було 1001 П.-т. н. з. (632,7 тис. учнів), у т. ч. денних профес.-тех. уч-щ — 1021 (591,7 тис. учнів). Вечірньою (змінною) формою навчання охоплено 19,4 тис. учнів. Серед денних П.-т. н. з. — 554 міські профес.-тех. уч-ща (341,8 тис. учнів), 230 тех. уч-щ (144,1 тис. учнів) і 237 сільс. профес.-тех. уч-щ (105,7 тис. учнів). З заг. кількості денних профес.-тех. уч-щ 715 дають заг. середню освіту (380,7 тис. учнів). Навчання в П.-т. н. з. проводиться за єдиними для певної професії (групи професій) навч. планами і програмами, які затверджує Держ. к-т СРСР по профес.-тех. освіті.

О. С. Дубинчук.

ПРОФЕСІОНАЛІ́ЗМИ — спеціальні слова й звороти, характерні для людей тієї чи іншої професії. Передають поняття, пов'язані з певною галуззю практичної діяльності людей. Лексика традиційних нар. професій дуже розгалужена і зберігає значною мірою діалектні риси. З профес. лексикою тісно пов'язані *терміни* різних галузей техніки, науки, культури тощо, чимало з яких є *інтернаціоналізмами*. П. вживаються в худож. л-рі для зображення виробничої діяльності людей і становлять важливий засіб індивідуалізації мови персонажів твору.

ПРОФЕСІОНА́ЛЬНІ РЕВОЛЮЦІОНЕ́РИ — в радянській історико-парт. л-рі назва «людей, які професіонально займаються революційною діяльністю» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 6, с. 117). В Росії першими П. р. були народники (див. *Народництво*). На поч. 20 ст. орг-ція пролетарських П. р. на чолі з В. І. Леніним, що склалася в Росії навколо «*Искры*», відіграла вирішальну роль у створенні РСДРП. Від організаторів передових робітників до організаторів широких пролетарських мас пройшли шлях П. р. діячі Комуністичної партії і Рад. д-ви Ф. Е. Дзержинський, Г. І. Петровський, Я. М. Свердлов, Й. В. Сталін, С. Г. Шаумян і багато ін. Переслідування царизму, обмаль коштів партії прирікали П. р. на злидні, небезпеку, розлуку з близькими; їхня діяльність загрожувала їм неминучими арештами, тюрмою, засланням, еміграцією. В. І. Ленін високо цінував заслуги ядра П. р. у створенні і зміцненні партії, «яке, старанніше від інших, партію пестувало і партію випестувало» (там же, т. 16, с. 97). Досвід рос. пролетарських П. р. по створенню в нелегальних умовах самодержавної Росії масової партії робітничого класу, політ. виховання всіх трудящих, здійснення соціалістичної революції використовувався і використовується світовим революційним рухом.

ПРОФЕ́СІЯ (лат. professio — офіційно зазначене заняття, фах) — сталий і відносно широкий рід трудової діяльності, що передбачає певну сукупність теоретичних знань, практичного досвіду та трудових навичок. П. виникають і відмирають в процесі розвитку *продуктивних сил* суспільства, еволюції знарядь праці, змін, що відбуваються в *поділі праці* та кооперуванні її. За характером використовуваних засобів праці П. поділяють на П. машинної, ручної та апаратної праці, залежно від галузі нар. г-ва — на галузеві та міжгалузеві. Поглиблення профес. поділу праці, об'єктивна необхідність вдосконалення профес. майстерності людей внаслідок, як правило, свідомого й добровільного обмеження їхніх профес. інтересів поступово зумовили появу *спеціальностей* як різновиду трудової діяльності в межах тієї чи іншої П. В СРСР набуло поширення *суміщення професій*. Рад. Конституція забезпечує трудящим право вільного вибору П. відповідно до особистих психо-фізіол. якостей, нахилів, культур. і духовних запитів з урахуванням потреб нар. г-ва в кадрах.

В. М. Данюк.

ПРОФЕ́СОР (лат. professor — викладач, учитель) — *вчене звання*, що присвоюється найбільш кваліфікованим викладачам вищих навч. закладів і наук. співробітникам н.-д. установ; особа, яка має це звання. В СРСР звання П. присвоює *Вища атестаційна комісія* при Раді Міністрів СРСР (ВАК СРСР) особам, які мають учений ступінь *доктора наук*, а в окремих випадках — висококваліфікованим спеціалістам, які не здобули вченого ступеня, але мають великі заслуги в галузі науки, техніки, в багаторічній пед. діяльності, а також мають друк. праці й навч.-методичні посібники. З 1961 у вузах і наук. установах запроваджено посаду П.-консультанта.

ПРОФІЛА́КТИКА (від грец. προφυλακτικός — запобіжний) у медицині — система науково обґрунтованих заходів, спрямованих на запобігання захворюванням, зміцнення здоров'я. У широкому розумінні П. включає також і всебічний розвиток людини. Розрізняють індивідуальну (додержання правил особистої *гігієни* у побуті і на виробництві) і суспільну (система заходів по охороні здоров'я колективів). Медична П. є провідним напрямом рад. *охорони здоров'я*. П. окремих хвороб відома ще з стародавніх часів. Елементи П., основані на досвіді, існували ще в Стародавній Індії, Римі, Греції, Київській Русі та ін. країнах. В процесі істор. розвитку суспільства об'єктивна потреба в П. зростала, удосконалювались форми її здійснення. Наукові основи П. закладено матеріалістичними уявленнями про роль зовн. середовища у виникненні хвороб. Передові вчені й лікарі бачили майбутнє розвитку *медицини* і охорони здоров'я в суспільній П. хвороб, нерозривній єдності П. і лікувальної медицини. Таких поглядів додержувалися видатні діячі вітчизн. медицини С. Г. Забелін, Д. С. *Самойлович*, М. І. *Пирогов* та ін. В 19 ст. завдяки успіхам природознавчих наук набули розвитку гігієна, *мікробіологія*, *епідеміологія* — осн. галузі профілактичної медицини. Основоположники вітчизн. гігієни О. П. Доброславін, Ф. Ф. Ерісман, а також видатні земські лікарі І. І. Молесон, Є. М. Дементьєв, Д. М. Жбанков, О. В. Погожаєв та ін. пов'язували високу *смертність* і захворюваність, низький фіз. розвиток населення дореволюц. Росії з нестерпними, антисанітарними умовами праці та побуту, недостатнім харчуванням. Їхні санітарно-статистичні дослідження високо оцінив В. І. Ленін. Вимоги про поліпшення умов праці та побуту, скорочення робочого дня, соціальне страхування, введення санітарного законодавства та ін. заходів громадської П., піднесення їх на рівень загальнополітичних завдань робітничого класу висували класики марксизму. Ці заходи могли бути реалізовані тільки в умовах соціалістич. суспільства, коли П. забезпечується системою держ. соціально-економічних заходів і діяльністю органів та закладів охорони здоров'я. Осн. положення П. включають до програмних документів комуністичних і робітничих партій. В СРСР та ін. соціалістичних країнах вони закріплені держ. законодавчими актами. «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік» передбачають в організації охорони здоров'я основні принципи П. Конституції СРСР і УРСР (ст. 18, 42 і 18, 40 відповідно) закріпили право на охорону здоров'я громадян сучас. і майбутнього поколінь, забезпечивши його комплексом держ. заходів, серед яких найважливіша роль належить здійсненню П. захворювань, оздоровленню навколишнього середовища, постійному поліпшенню умов праці. Тепер завдяки П. досягнуто великих успіхів у боротьбі з *інфекційними хворобами*. Великого значення набула П. неінфекційних захворювань (серцево-судинних і онкологічних). Науковою розробкою актуальних проблем П. в

І. Прохаска.

Олександр Михайлович Прохоров.

Ю. В. Прохоров.

УРСР займаються н.-д. ін-ти системи МОЗ в комплексі з ін-тами АН УРСР. На цій основі створюються гіг. стандарти, санітарні правила, вимоги, провадиться фізіол. раціоналізація режимів праці і відпочинку, вдосконалюється діяльність органів держ. санітарного нагляду. Див. також *Диспансеризація, Імунізація.*

П. у ветеринарії — система заходів, спрямованих на запобігання виникненню й поширенню хвороб свійських тварин, риб, бджіл, хутрових звірів; охорону людей від хвороб, спільних для людини і тварин; зменшення втрат у тваринництві та підвищення продуктивності тварин. Система вет. П. проводиться по всій країні на основі Вет. законодавства і *Ветеринарного статуту СРСР*. Профілактич. заходи поділяють на загальні (вет. контроль, регулярні огляди і диспансеризація тварин, *дезинфекція, ветеринарно-санітарний нагляд*) і специфічні (заходи проти певних хвороб із застосуванням вакцин, сироваток, хіміко-терапевтич. препаратів та ін.).

Літ.: Философские и социально-гигиенические аспекты учения о здоровье и болезни. М., 1975; Романенко А. Ю. Охорона здоров'я — справа всенародна. К., 1977.

Ю. І. Кундієв (П. в медицині).

ПРОФІЛАКТО́РІЙ — лікувально-профілактичний заклад для санаторного лікування робітників і службовців без відриву від виробництва. До 1924 П. наз. нічними санаторіями. Перший нічний санаторій для хворих на туберкульоз було відкрито 1921 у Москві. В 1924 було створено комплексний заклад, який дістав назву П. До складу цього закладу, крім нічного санаторію, входили амбулаторія, дієтична їдальня, фізіотерапевтичні кабінети. Розрізняють загальнотерапевтичні (для хворих на серцево-судинні, шлунково-кишкові та ін. захворювання) і спеціалізовані П. (для хворих на туберкульоз, венеричні хвороби тощо). Загальнотерапевтичні П. організовують профспілкові організації пром. підприємств, вищих учбових закладів тощо. Путівки — безплатні або пільгові (за 30% вартості) — видаються фабрично-заводськими та місцевими комітетами профспілок. Строк лікування — 24 дні. Туберкульозні П. створюються при туберкульозних *диспансерах* і лікарнях, підпорядкованих органам охорони здоров'я. Строк лікування — 30 днів. Існують також венерологічні П. та лікувально-трудові П. (переважно для осіб, що зловживають алкоголем).

ПРОФІЛЕЗГИНА́ЛЬНИЙ СТАН — агрегат, на якому поступовим згинанням між валками (роликами) металевих листів (або штаб) виготовляють балки, швелери чи ін. вироби з різним поперечним профілем. Складовими частинами П. с. (мал.) є машини і пристрої, за допомогою яких готують лист до обробки (розмотувач, *правильна машина, ножиці*), згинають і опоряджують його, а потім видаляють готові вироби. На П. с. лист згинається в необхідний профіль за одну операцію кількома послідовно розміщеними в окремих робочих клітях парами (до 30) валків. Швидкість, з якою згинають оброблюваний лист,— від 12 до 250 м/хв.

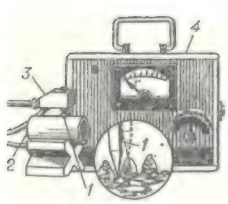

Електродинамічний профілометр:
1 — алмазна голка; *2* — контрольована деталь; *3* — датчик (перетворювач); *4* — електровимірювальний прилад.

ПРОФІЛО́ГРАФ (від франц. profil — обрис і грец. γράφω — пишу) в металообробці — прилад, яким визначають розмір нерівностей (шорсткість) обробленої поверхні деталей, автоматично записуючи результати вимірювань у вигляді кривої лінії — профілограми. Принцип дії П. грунтується на перетворенні (електр. або оптичним способом) коливань алмазної голки, яка переміщується перпендикулярно по поверхні деталі, на сигнали, що фіксуються на світлочутливій плівці чи папері. Обробляють профілограми графоаналітичними методами. П. виготовляють, як правило, разом з *профілометром*.

ПРОФІЛО́МЕТР (від франц. profil — обрис і грец. μετρέω — вимірюю) — прилад, яким визначають розмір нерівностей (шорсткість) обробленої поверхні деталей. Електродинамічний П. (мал.) складається з алмазної голки, що переміщується перпендикулярно по контрольованій поверхні, і *датчика*, який перетворює коливання голки на відповідні показання електровимірювального приладу. Таким П. можна вимірювати внутр. поверхні при діаметрі 6 мм і більше. Є також оптичні П., що відтворюють (у збільшеному масштабі) профіль поверхні на екрані. П. застосовують гол. чин. у машинобудуванні.

ПРО́ФІЛЬ ПІДПРИЄ́МСТВА — техніко-економічна категорія, що визначає зосередження діяльності підприємства на випуску певної, конструктивно однотипної й технологічно однорідної продукції або на виконанні окремих видів робіт, які забезпечують раціональне поєднання та ефективне використання засобів праці, предметів праці й самої праці. П. п. є основою для класифікації типів виробн., організації виробничих процесів на підприємстві; визначає поєднання основних, допоміжних та обслуговуючих робіт. Плановими орг.-тех. заходами передбачено звуження виробничого П. п., бо стійка однорідність робіт, їхня часта повторюваність дають можливість істотно підвищити навантаження устаткування та коефіцієнт його використання, поглиблюють предметну спеціалізацію за рахунок перерозподілу однотипної продукції, формують оптимальні обсяги виробництва.

В. О. Сизоненко.

ПРО́ФІЛЬ РІВНОВА́ГИ — поздовжній нахил дна русла річки, що встановлюється при сталому *басисі ерозії*. При цьому повинна існувати рівновага між ерозійною та акумулятивною діяльністю річки, коли вона не розмиває русла і не нагромаджує відкладів. Поздовжній профіль русла річки на окремих ділянках неоднаковий. П. р.— поняття умовне, має переважно теор. значення як гранична форма профілю, до якого наближається річка. Практичне значення вивчення П. р. має при проведенні гідротех. розрахунків.

Профілезгинальний стан.

ПРОФІНТЕ́РН — див. *Червоний інтернаціонал профспілок*.

ПРОФСПІЛКО́ВІ КОМІТЕ́ТИ (профкоми) — колективні виборні органи, які керують всією роботою профспілкової організації в проміжках між заг. зборами чи профспілковими конференціями. Обираються строком на 1 рік на заг. зборах (конференції) профорг-ції об'єднання, підприємства, колгоспу, установи чи орг-ції, яка налічує не менше як 15 членів профспілки. В первинній профорг-ції, яка об'єднує 300 і більше членів профспілки, профком обирається строком на 2—3 роки. Кількісний склад профкому встановлюється заг. профспілковими зборами (конференцією). Зі свого складу профком обирає голову, заступника (заступників) голови, скарбника. Діють профкоми відповідно до *Статуту професійних спілок СРСР*. П. к., які представляють інтереси робітників, колгоспників і службовців у галузі виробництва, праці, побуту і культури, беруть участь у розробці проектів планів екон. і соціального розвитку об'єднання, підприємства, установи, орг-ції, комплексних планів поліпшення умов, охорони праці і санітарно-оздоровчих заходів, укладають *колективний договір*, здійснюють контроль і організовують виконання зобов'язань за цим договором, спільно з адміністрацією розробляють і здійснюють заходи по підвищенню заінтересованості працівників і колективу в цілому в результатах праці, організовують *соціалістичне змагання* і рух за комуністичне ставлення до праці; підбивають підсумки і визначають заходи матеріального і морального заохочення переможців змагання, активно сприяють розвиткові громад. форм участі трудящих у розв'язанні питань виробництва, керують роботою постійно діючих виробн. нарад (ПДВН), первинних орг-цій *науково-технічних товариств* (НТТ), осередків Всесоюзного т-ва винахідників і раціоналізаторів (ВТВР), здійснюють контроль за впровадженням нової техніки, винаходів і рацпропозицій, піклуються про підвищення виробн. кваліфікації робітників, контролюють додержання трудового законодавства, правил і норм виробн. санітарії і техніки безпеки, здійснюють держ. *соціальне страхування* робітників і службовців і соціальне страхування колгоспників, проводять роботу по вихованню, культурно-побутовому обслуговуванню робітників, колгоспників і службовців, розвивають фізкультуру і спорт, організовують громад. контроль за виконанням планів житлового і культурно-побутового будівництва, за роботою підприємств торгівлі, громад. харчування і

побутового обслуговування, спільно з адміністрацією розподіляють житлову площу, вживають заходів по організації й розвитку підсобних г-в, колективного садівництва і городництва, заслуховують доповіді керівників у питаннях виробництва, праці, побуту і культури, організовують виконання постанов заг. зборів (конференцій) і вищестоящих профспілкових органів, залучають членів профспілки до активної громад. роботи, створюють постійні й тимчасові комісії з різних питань профспілкової роботи. *М. І. Селіхов.*

ПРО́ХАСКА (Прохазка; Prochaska, Procházka) Іржі (Георг; 10.IV 1749, м. Бліжковіце, тепер Пд.-Моравської обл.— 17.VII 1820, Відень) — чес. лікар, анатом, фізіолог і психолог. Закінчив Віденський ун-т (1776). Професор Віденського (1778—80 і 1791—1818) та Празького (1780—91) ун-тів. Відомий як лікар-офтальмолог. Особливо цінні дослідження П. з анатомії і фізіології нервової системи. П.— один із основоположників рефлекторної теорії, що стала основою *нейрофізіології*. Заснував у Відні й Празі анатомічні музеї та наук. мед. т-во у Празі. Почесний член ун-тів та наук. установ ряду країн, у т. ч. петерб. Медико-хірург. академії і Казанського ун-ту.

Тв.: Рос. перекл.— Трактат о функциях нервной системы. Л., 1957.

О. Т. Губко.

ПРОХЕЙЛІЯ (від грец. *πρό* — вперед і *χεῖλος* — губа) — в антропології виступання верхньої губи вперед.

ПРОХЕНКО́ВИЧ Олександр (рр. н. і см. невід.) — укр. скульптор 2-ї половини 17 ст. Жив і працював у Львові. П. вважають автором мармурового вівтаря кармелітського костьолу у Львові.

ПРОХІДНА́ ПІЧ — промислова піч безперервної дії, в якій заготовки (вироби), що нагріваються, переміщуються (проходять) за допомогою штовхачів, *рольгангів, конвеєрів* тощо. Експлуатують П. п. на електр. струмі, рідкому або газоподібному паливі. Ширина робочого простору печі здебільшого 1—6, іноді — до 25 м, висота — 1—2, довжина — до 250 м. Т-ра в ньому може становити понад 1000° С. В П. п. заготовки нагрівають перед обробкою тиском, керамічні та металеві емальовані вироби піддають *випалу*. Перспективні П. п. з переміщенням заготовок під впливом стиснутого газу.

ПРОХІДНІ РИ́БИ — риби, які для розмноження (*нересту*) мігрують з морів у ріки (осетер, севрюга, оселедець чорноморський), рідше — з рік у моря (вугор річковий). Внаслідок міграцій (див. *Міграція тварин*) П. р. їх молодь розвивається в сприятливих умовах, забезпечується багата кормова база тощо. Серед деяких П. р. (лососеві, осетрові та ін.) виділяють озимих, які зимують у ріках, а навесні піднімаються по них до *нерестовищ*, і ярих, які заходять у ріки і відразу йдуть до нерестовищ. Після нересту багато П. р. гинуть. Більшість П. р.— цінні промислові риби.

ПРО́ХОРІВКА — село Канівського району Черкас. обл. УРСР. Розташована на лівому березі Дніпра, за 7 км на Пд. від Канева та за 7 км від залізничної станції Гладківщина. Пристань. У селі — лісництво, середня школа, клуб, бібліотека. На хуторі *Михайлова гора*, колишній садибі проф. М. О. *Максимовича*,— будинок відпочинку «Прохорівка». В П. бували Т. Г. Шевченко (1859), М. В. Гоголь, М. В. Лисенко, В. В. Докучаєв. Т. Шевченко намалював тут портрети подружжя Максимовичів, написав поему «Марія», М. Гоголь в своїй повісті «Вій» використав матеріали з життя старої П. Тут народився український радянський письменник С. Д. Скляренко.

ПРО́ХОРОВ Костянтин Олександрович (н. 20.XII 1924, с. Караваєво, тепер Пєтушинського р-ну Влад. обл.) — укр. і рос. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1959. В 1940—42 та 1945—46 навчався в Івановському худож. уч-щі, 1946—48 — в Сімферопольському худож. уч-щі ім. М. Самокиша у М. *Крошицького* та М. *Щеглова*. Твори: «Артеківська бухта» (1952), «Літо в Артеку» (1955), «Кримська весна» (1957), «Золота пора» (1959), «Осіння пісня» (1962), «На будівництві Красноярської ГЕС» (1963), «Вечір. У вільну хвилину» (1964), «Увечері на рейді» (1965), «На тайговій річці Сухоні» (1966).

ПРО́ХОРОВ Олександр Михайлович [н. 28.VI (11.VII) 1916, Атертон, Австралія] — рос. рад. фізик, один з основоположників квантової електроніки, акад. (з 1966), член Президії (з 1970), акад.-секретар Відділення заг. фізики і астрономії АН СРСР (з 1973), Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1950. Учасник Великої Вітчизн. війни. Народився в сім'ї робітника-революціонера, який за революційну діяльність був засланий у Сибір, а потім виїхав до Австралії. Закінчив Ленінгр. ун-т (1939). З 1946 працює в Фіз. ін-ті АН СРСР (з 1954 — зав. лабораторією, з 1968 — заст. директора). Професор Моск. ун-ту (з 1959), зав. кафедрою Моск. фізико-тех. ін-ту (з 1969). Год. редактор 3-го видання «БСЭ» (з 1969). В 1954 спільно з М. Г. *Басовим* створив перший квантовий генератор (*мазер*). Спільно з співробітниками розвинув методи створення парамагн. мазерів (1957—58). Висунув ідею т. з. відкритих резонаторів, які набули широкого застосування в лазерній техніці (1959), та ідею газодинамічного лазера (1967). Автор фундаментальних робіт по створенню потужних лазерів інфрачервоного і видимого випромінювання, з питань взаємодії потужного лазерного випромінювання з речовиною. Нагороджений чотирма орденами Леніна, медалями. Ленінська премія, 1959. Державна премія СРСР, 1980. Нобелівська премія, 1964.

ПРО́ХОРОВ Олексій Миколайович (н. 19.I 1923, с. Рождественське, тепер Поворінського р-ну Воронеж. обл.) — рад. військ. льотчик, генерал-майор авіації (1976), двічі Герой Рад. Союзу (квітень, червень 1945). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як льотчик, командир ланки, заст. командира і командир ескадрильї гвард. штурмового авіаполку брав участь у боях на Ленінгр., 3-му Білоруському фронтах. Здійснив 238 бойових вильотів. У 1950 закінчив Військ.-повітр. академію. З 1968 — на військ. викладацькій роботі. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Олексій Миколайович Прохоров.

ПРО́ХОРОВ Семен Маркович [30.I (11.II) 1873, містечко Малоярославець, тепер місто Калуз. обл.— 23.VII 1948, Харків] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1941). В 1904 закінчив Моск. уч-ще живопису, скульптури та архітектури, 1904—09 навчався в петерб. АМ у І. *Рєпіна*. Твори: «Хвора дитина» (1909), «Портрет О. М. Горького» (1910), цикл «В колонії» (1915—18), «Жниці» (1922—23), «Жіночий відділ», «Корабель революції», «Робітфаківці», «Сільська комуна», «На Дніпробуді» (1929), «Виступ С. Орджонікідзе в робітничому клубі» (1937), «Повернення демобілізованого воїна» (1947). Картини П. зберігаються в ДМУОМ у Києві та Харків. худож. музеї. В 1913—22 викладав у Харків. худож. уч-щі, 1922—48 — Харків. худож. ін-ті (з 1935 — професор).

С. М. Прохоров. Автопортрет. 1942. Харківський художній музей.

ПРО́ХОРОВ Юрій Васильович (н. 15.XII 1929, Москва) — рос. рад. математик, акад. АН СРСР (з 1972). Закінчив (1949) Моск. ун-т. З 1949 працює в Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР, одночасно (з 1952) — в Моск. ун-ті. П.— учень А. М. *Колмогорова*. Осн. праці — з теорії імовірностей і матем. статистики. В теорії імовірностей П. знайшов достатні умови для посиленого закону великих чисел, які є досить близькими до необхідних; необхідні й достатні умови слабкої збіжності розподілів випадкових процесів у функціональних просторах. У матем. статистиці йому належать праці з питань т. з. характеризації класів розподілів і прикладних методів теорії імовірності. В працях з граничних теорем для випадкових процесів П. запропонував нові методи, основані на вивченні збіжності мір у функціональних просторах. Ці методи він застосував до обґрунтування граничного переходу від дискретних процесів до неперервних, зокрема в задачах *масового обслуговування теорії*. Ряд праць П. стосуються матем. методів у теор. фізиці й теорії керованих процесів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Ленінська премія, 1970.

ПРОЦЕ́ВСЬКИЙ Олександр Іванович (н. 28.III 1929, с. Мальцевка, тепер Корочанського р-ну Курської обл.) — укр. рад. юрист, доктор юрид. наук (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1955. В 1956 закінчив Харків. юрид. ін-т. З 1969 — зав. кафедрою трудового права, з 1981 — проректор Харків. юрид. ін-ту. Осн. праці — з питань рад. трудового права.

С. М. Прохоров. Жниці. 1922—1923. Харківський художній музей.

Тв.: Рабочее время и рабочий день по советскому трудовому праву М., 1963; Метод правового регулирования трудовых отношений М., 1972; Предмет советского трудового права. М., 1979.

ПРОЦЕДУ́РА (від лат. procedo — просуваюсь, проходжу) — 1) Офіційно встановлений чи прийнятий за звичаєм порядок, послідовність дій для здійснення або оформлення якихось справ. 2) Лікувальні заходи.

ПРОЦЕДУ́РА в програмуванні — поняття, що в багатьох *мовах програмування* застосовується для означення типових частин *алгоритмів*, які використовуються неодноразово або в багатьох *програмах ЦОМ*. Дії П. описуються в термінах деяких величин (формальних параметрів), яким при зверненні до П. ставляться у відповідність їхні фактичні значення. Так, П. розв'язування системи лінійних алгебр. рівнянь може мати параметрами порядок системи, імена матриці коефіцієнтів, векторів правих частин і невідомих (останній параметр — результат, попередні — початкові дані). Звернення до П. оформлюється у вигляді окремого *оператора*. Особливий клас П. становлять функції, осн. призначенням яких є обчислення деякого (одного) значення; звернення до функції — це первісний вираз відповідної мови програмування. У ряді мов — АЛГОЛ-60, АЛГОЛ 68 (див. *АЛГОЛ*), ПЛ-1, СИМУЛА та ін. поняття П. є засобом, що визначає апарат *підпрограм*.

К. Л. Ющенко.

ПРОЦЕ́НКО Володимир Сидорович (н. 4.I 1942, м. Жданов Донец. обл.) — укр. рад. математик, доктор фізико-математичних наук (з 1977), професор (з 1977). Член КПРС з 1975. Закінчив (1964) Бердянський пед. ін-т. У 1967—70 працював у Харків. с.-г. ін-ті ім. В. В. Докучаєва, з 1970 — у Харків. авіац. ін-ті (з 1973 — зав. кафедрою). Осн. наук. праці стосуються теорії й застосування т. з. *R*-функцій. Держ. премія УРСР, 1980.

ПРОЦЕ́НКО Дмитро Пилипович [5 (17).VI 1899, с. Малий Бузуків, тепер Смілянського р-ну Черкас. обл.— 17.III 1980, Київ] — укр. рад. фізіолог рослин, професор (з 1936), засл. діяч науки УРСР (з 1970). Член КПРС з 1947. Закінчив Київ. ун-т (1925); з 1944 — зав. кафедрою фізіології рослин цього ж ун-ту. Осн. наук. праці присвячені вивченню фізіол. основ стійкості зернових культур та плодових рослин до несприятливих факторів навколишнього середовища (гол. чин. до морозів та посухи). Значну увагу приділяв дослідженню анатомічних показників різних за стійкістю сортів с.-г. рослин. Автор наук. праць, підручників та учбових посібників з фізіології і анатомії рослин. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

О. В. Брайон.

ПРОЦЕ́НКО Федір Данилович [8 (20).VI 1866, Ніжин — 14.XI 1942, Ленінград] — укр. рад. хормейстер і актор. В 1913 закінчив регентські учительські курси в Петербурзі. Викладав муз. дисципліни у Ніжинському історико-філол. ін-ті імені кн. Безбородька. Концертна діяльність — з 1886. В Ніжині був організатором аматорських вистав. Серед ролей — Виборний («Наталка Полтавка» Котляревського), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського). Заснував Ніжинський нар. будинок, а в ньому — мішаний хор (1893), вокальну студію, камерний і вокальний квартети. Був членом Рос. театр. товариства.

С. І. Білокінь

Процеркоїд широкого стьожака.

ПРОЦЕ́НТ позичковий (від лат. pro centum — за сотню, на сотню) — за капіталізму частина прибутку, яку функціонуючий капіталіст, промисловець або торговець сплачує власникові позичкового капіталу за право тимчасового користування його грошовим капіталом. За екон. змістом П.— одна з перетворених форм *додаткової вартості*. Джерелом П. є прибуток підприємця. Одна частина прибутку у формі П. передається власникові позичкового капіталу як сплата за користування позичкою, інша залишається у пром. капіталіста у вигляді *підприємницького доходу*. За соціалізму в зв'язку з наявністю товарно-грош. відносин, госпрозрахункових і кредитних відносин П. становить частину чистого доходу, який створюється в соціалістичному г-ві. Сплачується банкам, що належать д-ві, за тимчасове користування позичковими коштами. Розмір його регулює держава в плановому порядку.

ПРОЦЕ́НТИ — соті частки від цілого, що приймається за одиницю. Позначають %. Тисячна частка від цілого (або 0,1%) наз. *проміле*. Застосування П. дає можливість швидко порівнювати частки числа з усім числом та між собою, спрощувати розрахунки тощо. Розрізняють три типи задач на процентні обчислювання: знаходження П. від даного числа, числа за його П. і процентного відношення чисел. П. широко використовують, напр., у фінансових розрахунках. Якщо з величини a нарастає $p\%$ за рік, то через t років вона перетвориться на величину $x = a\,(1 + pt/100)$. При цьому вважають, що після закінчення кожного року прибуток за 2-й, 3-й і т. д. роки обчислюють з поч. величини a (в цьому розумінні кажуть про прості П.). Якщо ж прибуток додають до поч. величини, тобто за новий рік прибуток обчислюють з нарощеної величини, то кажуть про складні П.; в цьому випадку величина a перетвориться через t років на величину $x = a\,(1 + p/100)^t$. При обчисленні П. за частину року умовно вважають, що рік містить 360 діб, а кожний місяць — 30 діб. Див. також *Процент* позичковий.

ПРОЦЕРКО́ЇД (від грец. πρό — перед, раніше, κέρκος — хвіст і εἶδος — вигляд) — одна з *личинок* деяких *стьожкових червів*. Тіло має веретеноподібну форму, розміром до 0,05 мм, задній кінець його має 3 пари гачків і відокремлений від тіла перетяжкою у вигляді маленької кульки. Розвивається П. з *онкосфери* в тілі проміжного хазяїна — рачка-циклопа. Другим проміжним хазяїном П. є деякі риби, амфібії, плазуни, що живляться цим рачком. В тілі хазяїна П. перетворюється на плероцеркоїд, що відповідає стадії *фінки*.

ПРОЦЕ́С (від лат. processus — проходження, просування) — 1) Послідовна зміна фаз *розвитку* явищ природи, суспільства та людського мислення й проходження ними різних станів і ступенів. Для характеристики П. важливими є момент подібності й тотожності і момент розрізнення станів, ступенів і фаз. Якщо перший є умовою збереження даного П., то другий містить у собі момент зміни його. Тому П. являє діалектичну єдність збереження й зміни, руху й спокою, сходження й низходження. 2) Сукупність послідовних дій, спрямованих на досягнення певних результатів (виробничий П., навчальний П.). 3) У судочинстві — порядок діяльності слідчих і судових органів при розслідуванні й розгляді кримінальних, цивільних та ін. справ; сам розгляд справи судом. Див. *Процес кримінальний, Процес цивільний*.

В. І. Плотников.

«ПРОЦЕ́С 17-ти» — 1) Судовий процес над групою революц. народників. Відбувся 28.III (9.IV) — 5 (17). IV 1883 в Петербурзі. Підсудні — члени «*Народної волі*» І. В *Калюжний*, Н. С. *Смирницька*, Я. В. *Стефанович* та ін. звинувачувалися в спробах повалення існуючого порядку. За вироком суду 7 чол. було засуджено до довічної каторги, 7 — до каторжних робіт від 8 до 20 років, 3 — до заслання в Сибір. 2) Судова розправа денікінців (див. *Денікінщина*) в січні 1920 над членами підпільної парт.-комсомольської організації Одеси. Білогвардійська контррозвідка заарештувала 17 молодих підпільників, які під керівництвом *Одеського підпільного обласного комітету КП(б)У* і обласного військ.-революц. повстанського штабу вели активну боротьбу проти денікінського режиму. Заарештовані зазнали жорстоких тортур, а 17.I 1920 стали перед військ. судом. 9 підпільників (Б. Туровського, З. Рудниковського, Д. Любарську, В. Петренко, І. Краснощокіну та ін.) було засуджено до страти і 18.I 1920 розстріляно.

«ПРОЦЕ́С 28-ми» — судовий процес над групою революц. народників Одеси і Миколаєва. Відбувся в Одес. військ.-окружному суді 25.VII (6.VIII)— 5 (17).IX 1879. Підсудних звинувачували в належності до орг-ції, яка ставила гол. завданням знищити існуючий у Росії лад і підготувати замах на Олександра II в Миколаєві. За вироком суду С. Ф. Чубарова, Д. А. *Лизогуба*, Й. Я. *Давиденка*, С. Я. *Віттенберга*, І. І. *Логовенка* було засуджено до смертної кари, 23 чол.— до каторги та заслання в Сибір. Процес був жорстокою судовою розправою, яка свідчила про перехід царського самодержавства до терору щодо революційних народників.

«ПРОЦЕ́С 50-ти», процес «москвичів» — суд над учасниками революц. народницької групи «Всеросійська соціально-революційна організація», що відбувся 21.II—14.III (5—26.III) 1877 в Петербурзі

(див. *Народництво*). Обвинувачуваними були народники, які розгорнули революц. пропаганду в масах, насамперед серед робітників багатьох міст країни, в т. ч. Києва, Одеси, Харкова, Полтави. Відкритий і публічний, «П. 50-ти» був першим у Росії політ. процесом, на якому активно виступили робітники і жінки. Яскраві революц. промови виголосили робітник П. О. *Алексєєв*, а також С. І. *Бардіна* і Г. Ф. Здановіч. За остаточним вироком на каторгу було відправлено 9 чол., на заслання в Сибір — 27 чол., на різні строки тюремного ув'язнення засуджено 11 чол. Мужня поведінка революціонерів на суді викликала глибокі симпатії до них передової громадськості країни і за рубежем. Процес поряд з ін. судовими процесами 1877—78 сприяв подоланню народниками анархістського аполітизму й переходу до політ. боротьби проти самодержавства. Промови П. О. Алексєєва і С. І. Бардіної, не раз передруковувані нелегально, входять до кращих зразків підпільної агітаційної літератури.

Літ.: Процесс 50-ти. М., 1906; Панухина Н. Б. «Москвичи». (Из истории революционного подполья 70-х годов XIX века). М., 1974.

А. М. Катренко.

«ПРОЦЕ́С 193-х», «Великий процес» — один з найбільших політ. судових процесів у Росії, який відбувся 18 (30).X 1877 — 23.I (4.II) 1878 в Петербурзі над частиною учасників «*ходіння в народ*» (див. також *Народництво*). Він завершив проведене урядовими органами попереднє розслідування в справі поширення революц. пропаганди в Рос. імперії, у ході якого було заарештовано понад 4 тис. чол. Серед підсудних були відомі революц. народники: І. М. *Мишкін*, С. П. *Ковалик*, А. І. *Желябов*, С. Л. *Перовська*, М. О. *Морозов*, М. А. *Чарушин*, С. О. *Жебуньов*, М. Д. *Муравський*, С. С. *Синьогуб*, В. Ф. *Костюрін* та ін. Вони належали до численних народницьких гуртків у Петербурзі, Москві, Києві, Харкові, Одесі, Чернігові, Херсоні та ін. містах країни. Центр. подією на процесі стала промова І. М. Мишкіна, в якій він розкрив причини революц. руху, заявив про неминучість соціальної революції, затаврував ганьбою самодержавний лад і його судово-слідчі органи. Із 190 підсудних (3 померло під час процесу) 28 чол. було відправлено на каторгу, 39 — на заслання, а частині зараховано в покарання тривале попереднє ув'язнення. Для 80 із 90 чол., виправданих судом, Олександр II санкціонував адм. заслання. «П. 193-х» дав поштовх дальшому розгортанню визвольного руху в Росії.

Літ.: Троицкий Н. А. Царские суды против революционной России. Саратов, 1976.

А. М. Катренко.

ПРОЦЕ́С АДМІНІСТРАТИ́ВНИЙ — визначений рад. правом порядок розгляду і розв'язання органами держ. управління справ, що виникають між суб'єктами адм.-правових відносин з приводу порушення норм *адміністративного права*. П. а. базується на заг. принципах рад. *управління державного*, а також на властивих П. а. принципах, які зумовлюють специфіку адм. діяльності. До них належать принципи оперативності та економічності, охорони інтересів Рад. д-ви та особи, гласності, об'єктивної істини, незалежності в прийнятті рішення компетентним органом тощо. П. а. є формою процесуального захисту прав і обов'язків суб'єктів адм.-правових відносин. Суб'єктами П. а. є громадяни, органи держ. управління та їхні підрозділи, держ. підприємства, установи, орг-ції, *громадські організації* та їхні органи; держ. органи, держ. службовці та *службові особи*, яким доручено розгляд адм. справи, а в окремих питаннях — органи суду та прокуратури. Суб'єктами П. а. можуть бути й *іноземці* та особи без громадянства. Норми П. а. врегульовано *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про адміністративні правопорушення* та ін. нормативними актами. П. а. складається з таких процесуальних стадій: порушення справи, розгляд і розв'язання справи по суті, оскарження (якщо воно було) і перегляд рішення, виконання рішення. Підставою для порушення адм. справи є адміністративний *проступок* або дійсне чи уявне порушення прав учасника адміністративно-правових відносин іншим суб'єктом їх.

І. М. Пахомов.

ПРОЦЕ́С КРИМІНА́ЛЬНИЙ — порядок *порушення кримінальної справи*, розслідування, судового розгляду, виконання вироків (ухвал і постанов суду). Поняття «кримінальний процес» тотожне поняттю «кримінальне судочинство».

ПРОЦЕ́С ЦИВІ́ЛЬНИЙ — порядок провадження в цивільних справах і виконання судових рішень. Відбувається шляхом послідовної зміни *процесуальних стадій*. Поняття «процес цивільний» тотожне поняттю «цивільне судочинство».

ПРОЦЕ́СОР — центральний пристрій *електронної обчислювальної машини*, призначений для автоматичного виконання будь-якої послідовності її *операцій машинних*. Складається з операційного і керуючого пристроїв. У першому виконуються операції (див. *Арифметичний пристрій*), другий керує ходом обчислювального процесу, вибиранням команд програми (див. *Програма ЦОМ*) з *пам'яті обчислювальної машини* (див. також *Запам'ятовувальний пристрій*), розшифруванням їх та перетворенням на сигнали керування (мікрооперації). П. класифікують за ознаками, пов'язаними з формою подання і обробки *інформації*, організацією обчислювального процесу, забезпеченням певних якостей [паралельної, послідовної і комбінованої дії, одно- і багатопрограмні (див. *Мультипрограмування*), заг. і спец. призначення тощо]. Осн. характеристики П.— час виконання операцій, розрядність, елементна база, енергоспоживання та ін. Кожному П. відповідає своя *мова машинна*. Розрізняють також м о в н і п р о ц е с о р и — програми обчислювальних машин, які обробляють тексти, складені відповідною мовою. Див. також *Єдина система електронних обчислювальних машин, Мікропроцесор, Міні-ЕОМ, Обчислювальна техніка, Обчислювальні системи*.

Літ.: Глушков В. М., Цейтлин Г. Е., Ющенко Е. Л. Алгебра. Программирование. К., 1978; Справочник по цифровой вычислительной технике. (Процессоры и память). К., 1979.

Б. М. Малиновський.

ПРОЦЕСУА́ЛЬНІ ПРАВА́ ІНОЗЕ́МЦІВ — складова частина визначеного і гарантованого Конституцією СРСР (ст. 37) правового статусу *іноземців*, які перебувають на території СРСР, в сфері здійснення соціалістичного *правосуддя* та *процесу адміністративного*. Норми рад. цивільного процесуального права, кримінального процесуального права і адм. процесуального права, що визначають *правоздатність* і *дієздатність*, процесуальне становище осіб, які беруть участь у справі, ін. процесуальні права і гарантії (див. *Гарантії правові*), поширюються на іноземців, незалежно від того, чи існує взаємність у визначенні й забезпеченні рівнозначних прав рад. громадян у країнах, громадянами яких є дані іноземці. Ці норми визначено, зокрема, розд. VI *Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* (розд. VI ЦПК УРСР), ст. 11 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* (ст. 9 КПК УРСР) про забезпечення права давати пояснення в суді рідною мовою тощо. У *Кримінально-процесуальному кодексі УРСР* (ст. 3) зафіксовано, що норми його застосовуються при провадженні в справах про злочини іноземців і осіб, що не мають громадянства, за винятком тих, які користуються правом дипломатичної недоторканності (див. *Дипломатичні привілеї та імунітети*). Іноземні громадяни в СРСР підлягають *адміністративній юрисдикції* на заг. підставах з громадянами СРСР (ст. 8, 35 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про адміністративні правопорушення*). Ряд положень про П. п. і. вміщено в міжнар. угодах, укладених СРСР з відповідними д-вами. З 1967 СРСР є учасником Гаазької конвенції про цивільний процес 1954. В окремих випадках, коли в іноземній д-ві щодо рад. громадян застосовано спец. обмеження, закон надає Раді Міністрів СРСР право встановлювати щодо осіб таких країн відповідні обмеження в порядку *реторсій*.

М. Й. Штефан.

ПРОЦЕСУА́ЛЬНІ СТА́ДІЇ — пов'язані між собою частини цивільного, кримінального або адм. процесу, які мають самостійні, але підпорядковані загальній меті того або ін. процесу завдання, особливе коло учасників, специфічні процесуальні дії і правовідносини, рішення. П. с. послідовно змінюють одна одну і в сукупності створюють систему процесу. Ця послідовність визначена *Основами цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік, Основами кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік, Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про адміністративні правопорушення*, відповідними ко-

М. І. Прудків.

дексами союзних республік. Цивільний процес складається з таких стадій: пред'явлення *позову*; підготовка до *судового розгляду справ*; суд. розгляд; виконання судового рішення. Кримінальний процес має стадії: *порушення кримінальної справи*; *попереднє розслідування*; *віддання до суду*; суд. розгляд; *виконання вироку*. Про П. с. в справах про адм. правопорушення див. *Процес адміністративний*. Крім цих стадій, в разі оскарження прийнятого рішення настає стадія *касаційного розгляду справи* чи (в справах про адм. правопорушення) розгляду постанови виконкомом *Ради народних депутатів*, при якій створено адм. комісію. У випадках, коли з'ясовується, що суд. рішення, вирок, ухвала, постанова, що набрали законної сили, є необгрунтованими, закон надає право здійснити виняткову стадію — *перегляд у порядку судового нагляду*. Не всі справи проходять через кожну П. с. Так, ряд справ закривається, напр., у стадії попереднього розслідування; в справах т. з. *приватного обвинувачення* не проводиться попереднє розслідування; не всі рішення, вироки, ухвали і постанови оскаржуються чи опротестовуються перед вищестоящою інстанцією. *М. М. Михевнко.*

ПРОЦІО́Н, α Малого Пса — *зоря* 0,37 візуальної *зоряної величини*, найяскравіша в сузір'ї *Малого Пса*. Світність у 7,7 раза більша за сонячну, віддаль від Сонця 3,5 *парсека*. П. є *подвійною зорею*.

ПРОШИВА́ННЯ в металообробці —1) Обробка металів тиском, яка полягає у вдавлюванні в заготовку спец. інструмента — прошивня для створення наскрізних отворів або заглиблень; операція *кування* і *штампування*. Для П. використовують, напр., *преси*, *молоти*. П. може бути підготовчою операцією для подальшого *протягання* тощо. 2) Видалення внутрішнього облою (плівки), що залишається на заготовках, підданих штампуванню, при пробиванні в них отворів. Видаляють облой у штампах, застосовуючи прошивний *пуансон* з гострими ребрами. 3) Виготовлення пустотілих гільз із зливків або заготовок з поперечними перерізами у вигляді кола; операція *трубопрокатного виробництва*. Гільзи одержують на пресах (за допомогою прошивної голки) або на *прошивних станах* (з використанням *оправки*).

ПРОШИВНИ́Й СТАН — прокатний стан, на якому *прошиванням* виготовляють пустотілі гільзи; засіб *трубопрокатного виробництва*. Є частиною *трубопрокатного агрегату*. Розрізняють П. с. з бочкоподібними, грибоподібними і дисковими *валками прокатними*.

ПРОШЛЯКО́В Олексій Іванович [5 (18).II 1901, с. Голеніщево, тепер Сапожковського р-ну Рязан. обл.— 12.XII 1973, Москва] — рад. воєначальник, маршал інженерних військ (1961), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1921. В Рад. Армії з 1920. Під час Великої Вітчизн. війни П. 1941—42 організував інженерне забезпечення бойових дій армій у районі Боб-

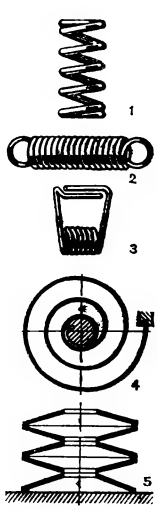

Пружини:
1 — стиску; 2 — розтягу; 3 — кручення; 4 — спіральна; 5 — тарілчаста.

руйська, Могильова, був заст. нач. інженерного управління Центр. і Брян. фронтів. У 1942—45 — заст. командуючого — нач. інженерних військ Пд., Сталінградського, Донського, Центр., Білорус., 1-го Білорус. фронтів. Після війни — нач. інженерних військ — заст. головкому Групи рад. військ у Німеччині. В 1951 закінчив курси при Академії Генштабу. В 1952—65 — нач. інженерних військ Рад. Армії. З 1965 — інспектор-радник М-ва оборони СРСР. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПРОШЯ́Н Перч [справж. прізв.— Тер-Аракелян Ованес Степанович; 3 (15).VI 1837, с. Аштарак, тепер Аштаракського р-ну Вірм. РСР — 23.XI (6.XII) 1907, Баку, похований у Тбілісі] — вірм. письменник, педагог. Учителював. В 1861 заснував першу вірм. жіночу школу. Друкуватися почав 1859. Перший твір — соціально-побутовий роман «Сос і Вардітер» (1860). В істор. романах «Яблуко чвар» (1876), «Початок родових мук» (1892) та ін. показав нац.-визвольну боротьбу вірм. народу. Романи «Заради хліба» (1880), «Глитаї» (1889), «Бхде» (1890) — про хижацьку суть сільських глитаїв і лихварів. У романі «Унон» (1900) відобразив бунтарські настрої вірм. селянства.

Тв.: Рос. перекл.— Из-за хлеба. М., 1965. *С. Г. Амірян.*

ПРОЯ́ВЛЕННЯ ФОТОГРАФІ́ЧНЕ — перетворення *прихованого фотографічного зображення*, що виникло у світлочутливому шарі фотоматеріалу, на видиме. Найчастіше вдаються до хімічного П. ф.— з використанням спец. речовин (проявників), здатних відновлювати (перетворювати) *галогеніди* срібла, які зумовлюють появу прихованого зображення, до металевого срібла, потрібного для утворення видимого зображення. В разі проявлення кольорових фотоматеріалів практично одночасно відбувається процес відновлення металевого срібла і одержання зображень з барвників. Основою всіх проявників, застосовуваних під час хімічного П. ф., є проявляючі речовини (напр., розчини з *метолом* або *гліцином*), речовини зберігаючі (звичайно *сульфіт* натрію), що запобігають окисленню проявників киснем повітря, і прискорюючі (напр., розчин *гідроксинону, натрію гідроксиду*), які активізують дію проявника. В них додають також противуалюючі речовини (*бромід* калію тощо), ін. компоненти. Склад кольоровик проявників близький до складу проявників для чорно-білих фотоматеріалів. Щоб із світлочутливого шару фотоматеріалів видалити залишки галогенідів срібла, не відновлених при П. ф., застосовують *фіксування фотографічне* (закріплення). Крім хімічного, розроблено т. з. фізичне П. ф. (гол. чин. для наукової фотографії) — з відновленням металевого срібла із срібної солі, розчиненої в проявнику. Для П. ф. використовують кювети (плоскі посудини), спец. бачки, проявні машини (переважно з безперервним переміщенням фотоматеріалів з баку в бак) тощо. Проявлення фотоматеріалів, світлочутливі шари яких не містять галогенідів срібла, грунтується на інших принципах, напр. на застосуванні електронно заряджених порошків (див. *Електрофотографія*).

ПРОЯ́СНЮВАННЯ ВОДИ́ — видалення з води домішок (завислих та колоїдних частинок), що зумовлюють її каламутність; один із способів *очищення води*. Ступінь П. в. встановлюють залежно від якості води у джерелі *водопостачання* і призначення водопроводу. Воду, використовувану, напр., для господарсько-питних та деяких технологічних потреб (на підприємствах, де допускається лише незначна каламутність води), проясюють проціджуванням її (через спец. гратки, сітки), відстоюванням (у *відстійниках*) та фільтруванням (на *фільтрах*). Якщо каламутність води мала, замість відстоювання її спочатку піддають *коагуляції*, після чого пропускають через осад, що утворився, і фільтрують. Воду для зрошування земель проясюють лише проціджуванням.

ПРУ́ДКИЙ Никін Іванович (5.IV 1890, Канів — 8.XII 1982, Черкаси) — укр. рад. кобзар. У 20—30-х рр. був постійним дорглядачем музею на могилі Т. Шевченка в Каневі, багато років виступав з бандурою на Шевченковій могилі. У 50-х рр. керував самодіяльними ансамблями бандуристів у Черкасах. У репертуарі П.— пісні про Леніна, революц. пісні, укр. нар. пісні та думи, пісні на слова Т. Шевченка, власні композиції.

Літ.: Лебідь І. П. Кобзар Никін Прудкий. «Народна творчість та етнографія», 1980, № 3. *Ф. І. Лавров.*

ПРУ́ДКІН Марк Ісакович [н. 1 (13).IX 1898, Клин] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1961). Член КПРС з 1941. В 1918—24 навчався і працював у 2-й Студії МХТ. З 1924 — у трупі МХАТу. Ролі: Вронський, Каренін («Анна Кареніна» за Л. Толстим), Яків Коломійцев («Останні» М. Горького), Шервінський («Дні Турбіних» Булгакова), Незеласов («Бронепоїзд 14-69» В. Іванова), Мехті-Ага («Глибока розвідка» Крона), Шабельський («Іванов» Чехова), Друг («Все скінчилось» Олбі) та ін. Серед ролей в кіно — Федір Карамазов у кінофільмі «Брати Карамазови» за Ф. Достоєвським. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1947, 1949.

ПРУДО́Н (Proudhon) П'єр Жозеф (15.I 1809, Безансон — 19.I 1865, Париж) — франц. дрібнобурж. соціолог і публіцист, один з ідеологів *анархізму*. Гол. твори: «Що таке власність?» (1840) і «Система економічних суперечностей, або філософія злиднів» (1846), яку К. Маркс піддав нищівній критиці в праці «Злиденність філософії». П. заперечував політ. боротьбу пролетаріату, обстоював утопічну ідею мирного перетворення капіталістичного суспільства на соціалістичне шляхом реформи кредиту й товарообігу з метою встановлення «справедливого обміну» між окре-

мими товаровиробниками. Розвивав реакц. теорію мютюелізму (від. франц. mutuel — взаємний), за якою визволення пролетаріату можливе за допомогою виробничих, кредитних і споживчих асоціацій, заснованих на принципі взаємодопомоги.

Виступав проти марксизму. Філос. погляди П. мають ідеалістичний, еклектичний характер. Він вульгаризував діалектику Г. В. Ф. *Гегеля*, перетворивши її на вчення про мех. поєднання «добрих» і «поганих» сторін у кожному явищі. Свою анархістську доктрину найповніше виклав у праці «Про федеративний принцип» (1863), спрямованій проти централізованої держави. Див. також *Прудонізм*.

Н. М. Пірумова.

ПРУДОНІЗМ — одна з форм дрібнобурж. соціалізму й *анархізму*, заснована на вченні П. Ж. *Прудона*. П. засуджував велику капіталістичну власність, відстоюючи дрібні «володіння», не пов'язані з експлуатацією найманої праці. Пояснюючи суперечності капіталізму нееквівалентним обміном, П. виступав за екон. реформи в сфері обігу, за допомогою яких можна здійснити «соціальну революцію» мирним шляхом, на основі класового співробітництва пролетаріату і переважної більшості буржуазії. Для цього, за доктриною П., треба здійснити мирну ліквідацію *держави*, замінивши її договірними відносинами між окремими виробниками, групами і товариствами робітників. Ідеї П. були поширені в ряді країн Зх. Європи, гол. чин. у Франції, в середині 19 ст. Деякий час прудоністи очолювали франц. секцію *Інтернаціоналу 1-го*, але завдяки рішучій боротьбі К. Маркса і Ф. Енгельса проти П. секція вийшла з-під його впливу. Пізніше ідеї П. ввійшли до арсеналу *бакунізму* й *анархо-синдикалізму*, були взяті на озброєння сучас. *реформізмом*.

Н. М. Пірумова.

ПРУДЯ́НКА — селище міського типу Дергачівського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташована на березі р. Лопані (бас. Сіверського Дінця). Залізнична станція. 2,6 тис. ж. (1982). У П.— друге відділення радгоспу ім. XXII парт. з'їзду. Восьмирічна школа, мед. амбулаторія, клуб, б-ка. Засн. на поч. 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

ПРУЖИ́НА — деталь машини або механізму, яка при навантаженні стискується, вбираючи мех. енергію, а після припинення дії навантаження набуває первісної форми, віддаючи енергію. Розрізняють П. (мал.): розтягу, стиску, кручення і вигину; статичної, обмежено кратної і багатократної пульсаційної дії; витої, або гвинтової (найпоширеніші — циліндричні), плоскі, спіральні, тарілчасті, кільцеві та ін. Виготовляють П. звичайно з пружинної сталі або з бронзи (при експлуатації в агресивному середовищі). За допомогою П. збуджують рух (напр., механізму *годинників*), вимірюють зусилля (в *динамометрах*, пружинних вагах тощо), пом'якшують удари і поштовхи (напр., у пружинних *амортизаторах*), з'єднують важелі (напр., у *пантографах*) тощо.

ПРУ́ЖНА ЛІ́НІЯ, зігнута вісь у будівельній механіці — умовна назва кривої лінії, що її форми набуває вісь балки (бруса) при згині у межах пружної *деформації*. Ступінь викривлення такої осі залежить від величини згинального моменту M і *жорсткості* балки: $1/\rho = M/EI$, де ρ — радіус кривини зігнутої осі балки; E — *модуль пружності* матеріалу; I — момент інерції перерізу балки. Рівняння П. л. знаходять з т. з. наближеного диференціального рівняння осі зігнутої балки, яке розв'язують як аналітичними, так і графоаналітичними способами. Знаючи рівняння П. л., можна для будь-якого перерізу балки визначити величину *прогину*, кут повороту, згинальний момент і поперечну силу. До таких розрахунків вдаються при дослідженні систем *будівельної механіки*.

ПРУ́ЖНІ ХВИ́ЛІ — пружні *деформації*, що поширюються в твердих, рідких і газоподібних середовищах. У однорідному ізотропному (див. *Ізотропія*) пружному середовищі вони бувають двох типів: хвилі розширення, пов'язані зі зміною густини (ущільнення і розрідження), та хвилі зсуву (вихрові), пов'язані лише зі зміною форми тіла. Якщо опір зсувові незначний (напр., у повітрі), то з'являються П. х. розширення — звукові хвилі (див. *Звук*). На межі поділу двох середовищ можуть виникати *поверхневі хвилі*, а в тонких циліндричних стрижнях — поздовжні та крутильні пружні хвилі.

ПРУ́ЖНІСТЬ — властивість тіл відновлювати свої форму й об'єм (тверді тіла) або лише об'єм (рідини й гази) після припинення дії зовнішніх сил (або причин, напр. нагрівання), що спричинили їхню *деформацію*. Залежить від структури тіл та умов їхнього деформування (величини навантаження, т-ри, тиску і т. д.). П. твердих та рідких тіл зумовлена силами взаємодії (притягання й відштовхування) між атомами й молекулами їх речовини. В газах ці сили незначні, і їхня П. визначається тепловим рухом молекул, які співударяються зі стінками посудини, що обмежує об'єм газу. Твердим тілам властива П. на стиск, розтяг і зсув. Рідини можуть проявляти П. до зсуву (П. форми) лише при змінних зовн. діяннях досить великої частоти. В області пружних деформацій твердих тіл справджується *Гука закон*. Див. також *Модулі пружності*.

ПРУНА́РІУ (Prunariu) Думітру (н. 27. IX 1952, м. Брашов) — космонавт-дослідник, інженер-капітан Збройних Сил Соціалістичної Республіки Румунії, Герой Радянського Союзу (1981), Герой Соціалістичної Республіки Румунії (1981). Член Румунської комуністичної партії з 1973. Закінчив Бухарестський політех. ін-т (1976), а також військово-авіаційну офіцерську школу. В березні 1978 в Центрі підготовки космонавтів ім. Ю. О. Гагаріна почав готуватися до польоту за програмою «*Інтеркосмос*». Пройшов повний курс навчання за програмою пілотованого корабля «*Союз*» та орбітальної станції «*Салют*». Разом з Л. І. *Поповим* здійснив політ (14—22.V 1981) на кораблі «Союз-40». Корабель було зістиковано з орбітальним наук. комплексом «Салют-6» — «Союз Т-4» (осн. екіпаж — В. В. *Ковальонок* і В. П. *Савіних*). Космонавти виконали заплановану програму науковотех. і мед.-біол. досліджень і експериментів, запланованих вченими СРСР і СРР. Вони проводили фотознімання окремих районів земної поверхні і акваторії Світового океану, опрацьовували методи одержування в умовах орбітального польоту монокристалів заданого профілю, одержали дані про склад космічного випромінювання в навколоземному просторі.

ПРУС (Prus) Болеслав (справж. ім'я та прізв.— Олександр Гловацький; 20.VIII 1847, Грубешув, поблизу Любліна — 19.V 1912, Варшава) — польс. письменник. Учасник *польського повстання 1863—64*. Літ. діяльність почав 1872 гумор. оповіданнями, статтями, фейлетонами. В перших новелах змальовував типові явища польс. капіталістичної дійсності, духовне виродження шляхти («Село і місто», 1875; «Анелька», 1880), реалістично відтворював життя селян, ремісників, інтелігенції («Михалко», 1880; «Жилетка», 1882), трагічну долю дітей бідняків («Сиротська доля», 1876; «Антек», 1881; «Гріхи дитинства», 1883). В повісті «Зворотна хвиля» (1880) висвітлив конфлікт між працею і капіталом. Повість «Форпост» (1885), яку позитивно оцінив І. Франко, присвячена опорові польс. селянства колонізаторським зазіханням Пруссії. Панорамою життя польс. суспільства 2-ї пол. 19 ст. є соціально-психологічний роман «Лялька» (1887—89). Головним героєм істор. роману «Фараон» (1895—96, окреме видання 1897) виступає трудовий народ Старод. Єгипту. Критичною спрямованістю проти морально-етичних норм пануючих верств позначений роман «Емансипантки» (1894). В повісті «Діти» (1909) виявив нерозуміння революції 1905—07. Подолавши ідейну кризу, в останній, незакінч., повісті «Зміни», над якою працював 1911—12, створив позитивний образ рос. студента-соціаліста.

Тв.: Укр. перекл.— Твори, т. 1—5. К., 1978—79; Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—7. М., 1961—63. *Літ.:* Франко І. Польський селянин в освітленні польської літератури. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 27. К., 1980; Вербицький П. П. Болеслав Прус. Творчість. Х., 1967.

В. П. Ведіна.

Д. Пруваріу.

Б. Прус.

ПРУС (Calliptamus) — рід комах род. саранових. Довж. тіла 15—45 мм. Забарвлення переважно коричнево-сірих відтінків; стегна задніх ніг у більшості видів з темними перев'язями, голінки червоні або жовті, крила біля основи рожеві. Більшість П. рослиноїдні, є небезпечними шкідниками багатьох культурних рослин. 15 видів П., поширених в Євразії і Пн. Африці; в СРСР — 5 видів, у т. ч. на Україні зустрічається найнебезпечніший шкідник — П. італійський, або сарана італійська (C. italicus), ушкоджує бобові, со-

Прус італійський: 1 — самка; 2 — самець; 3 — кубушка; 4 — ушкоджена рослина.

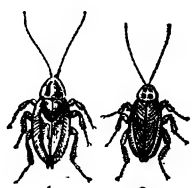

1 2

Прусак:
1 — самець; 2 — самка.

няшник, овочі, баштанні культури, злаки, бавовник, іноді молоді лісонасадження. За рік дає 1 покоління. Зимують яйця в кубушках у верхньому шарі грунту. Личинки виплоджуються навесні, дорослі особини з'являються в червні — липні. Періодично розмножуються у масовій кількості; утворюють великі зграї. Заходи боротьби — див. у ст. *Саранові*.

О. П. Кришталь.

ПРУСА́К, рудий тарган (Blattella germanica) — комаха род. Blattellidae ряду тарганоподібних. Довж. тіла 10—13 мм. Забарвлення бурувато-руде з двома темними смужками на передньоспинці. Живе в житлах людини. Розвиток з неповним перетворенням, триває кілька місяців. Багатоїдний: пошкоджує харчові продукти, книжки тощо. Може переносити збудників небезпечних захворювань людини (напр., дизентерії, гельмінтозів). Заходи боротьби — див. у ст. *Тарганоподібні*.

ПРУСІНО́ВСЬКИЙ (Prusinowski) Ян (1818, с. Подорожня, тепер Хмільницького р-ну Вінн. обл.— 9.XII 1892, Житомир) — польс. письменник і фольклорист. Навчався в Київ. ун-ті, з якого 1838 виключений за революц. діяльність. Закінчив Казанський ун-т. Жив у Москві і Симбірську. У 50—80-х рр. працював адвокатом у Житомирі. В 1856 видав у Варшаві збірки «Поезії» та «З народних легенд і з чужої мови». В деяких віршах звучать соціальні мотиви («Грабарська пісня»). Поезії «Козак на поганській землі», «Остання сповідь козака» — на укр. тематику. Автор оповідань і публіцистичних статей, нарисів з історії Волині. Перекладав твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, укр. нар. пісні. Досліджував укр. фольклор («Українські прислів'я в піснях», 1862—63).

Р. Я. Пилипчук.

ПРУ́ССИ — група племен, що здавна населяла пд. узбережжя Балтійського моря між нижньою течією річок Вісли і Німану. До 13 ст. П. об'єдналися в конфедерацію 11 земель. З 30-х рр. 13 ст. вели боротьбу проти нім. феод.-католицької агресії, яку почав *Тевтонський орден*. У 1283 землі П. були загарбані орденом. Більшу частину П. було винищено, решту — примусово понімечено. Тер. П. заселили нім. колоністи. Від найменування племені вона дістала назву *Пруссія*.

ПРУ́ССІЯ — нім. військово-колонізаторська держава, оплот реакції й мілітаризму в Німеччині; ліквідована в результаті розгрому фашистської Німеччини в 2-й світовій війні. Осн. істор. ядро П. становив *Бранденбург*, що об'єднався 1618 з герцогством Пруссія (засн. 1525 на частині земель *Тевтонського ордену*, загарбаних ним у прибалт. племені *пруссів*) в єдину Бранденбурзько-прусську д-ву. За *Вестфальським миром 1648* до П. перейшли польс. землі Зх. Помор'я та ряд ін. територій. Бранденбурзько-Прусське князівство 1701 стало королівством П. на чолі з дин. *Гогенцоллернів*. У П. панував мілітаристський поліцейсько-бюрократич. режим. Екон. і політ. життя П. було підкорене інтересам поміщиків (*юнкерства*), розвиток капіталізму гальмувало кріпацтво. За *Фрідріха II* (1740—86) прусська армія стала найбільшою в Європі. П. була військ. плацдармом нім. феодалів, а згодом — нім. імперіалістів для агресії на Сх. В ході війни за австр. спадщину 1740—48 П. загарбала більшу частину Сілезії. Під час *Семилітньої війни 1756—63* рос. військa, розгромивши армію Фрідріха II, 1757 зайняли Сх. П., а 1760 — Берлін. Внаслідок поділів Польщі (1772, 1793, 1795) до П. було приєднано польс. землі (Варшаву, Гданськ, Торунь, Познань та ін.). Прусська монархія була оплотом феод.-абсолютистської реакції в Європі. Під час *Великої французької революції* П. взяла участь у антифранц. коаліціях європ. д-в. Після розгрому прусської армії *Наполеоном I* за *Тільзітським миром 1807* П. втратила бл. половини своєї території.

В 1807—11 у П. було здійснено ряд бурж. реформ (скасування особистої кріпосної залежності селян, запровадження міського самоврядування), а також реформу армії. В 1812 П. взяла участь у війні наполеонівської Франції проти Росії, а 1813 приєдналася до антифранц. коаліції. За рішенням *Віденського конгресу 1814—15* тер. П. було значно розширено. В 1815 П. увійшла до *Священного союзу*. В серед. 19 ст. в П. почалася індустріалізація, став зростати робітн. рух (див. *Сілезькі повстання ткачів*). Після поразки революції 1848—49 в П. та ін. нім. д-вах розвиток капіталізму в с. г. пішов важким для селянства т. з. прусським шляхом. Уряд П. допоміг рос. царизмові придушити *польське повстання 1863—64*. Боротьба за гегемонію в Німеччині між П. і Австрією завершилася перемогою П. Після *австро-прусської війни 1866* було утворено 1867 Пн.-Нім. Союз на чолі з П. Внаслідок *франко-прусської війни 1870—71* уряд О. *Бісмарка* «залізом і кров'ю» завершив возз'єднання Німеччини на прусській мілітаристській основі. П. здійснила інтервенцію проти *Паризької комуни 1871*. Після возз'єднання Німеччини (1871) П. стала гол. частиною Нім. імперії. Король П. був водночас нім. імператором. Прусський мілітаристський дух пройняв усі сторони життя Німеччини, надихав її агресивну зовн. політику. Створений 1891 *Пангерманський союз* пропагував ідею світової гегемонії Німеччини, приділяючи значне місце в своїх агресивних планах загарбанню слов'янських, зокрема укр., земель, був натхненником розв'язання 1-ї світової війни 1914—18. Під час *Листопадової революції 1918* в Німеччині було повалено монархію. П. стала однією з земель Німеччини, залишилася носієм реакції й мілітаризму, які посилилися з приходом до влади в Німеччині фашистів. Після розгрому гітлерівської Німеччини в 2-й світовій війні, відповідно до рішень *Потсдамської конференції 1945*, Польщі було повернуто загарбані П. землі, а м. Кенігсберг (тепер Калінінград) з прилеглими районами передано Рад. Союзові, тер. П. на Зх. від Одри і Зх. Нейсе залишено в складі Німеччини. 25.II 1947 Союзна контрольна рада в Німеччині ухвалила закон про ліквідацію Прусської держави.

О. В. Долинський.

ПРУСТ (Proust) Жозеф Луї (26.IX 1754, Анже — 5.VII 1826, там же)— франц. хімік, член франц. Академії наук (з 1816). З 1777 викладав хімію у Вергарській семінарії (Іспанія), у 1780—91 читав лекції з хімії в Парижі; професор хімії арт. уч-ща в Сеговії та в Мадрід. ун-ті (1791—1808). П. сформулював і експериментально обгрунтував *сталості складу закон*. Цей закон здобув заг. визнання після тривалої (1801—08) дискусії П. з франц. хіміком К. Л. *Бертолле*. Відкрив гідроксиди металів, показав, що метали можуть утворювати більше як один оксид і сульфід. Виділив з виноградного соку глюкозу.

ПРУСТ (Proust) Марсель (10.VII 1871, Париж — 18.XI 1922, там же) — франц. письменник. Спадщину П. становлять романи, новели, есе, переклади. Осн. твір — цикл із семи романів «У пошуках втраченого часу» (1913—27). Популярність П. приніс другий роман циклу — «У затінку дівчат квітучих» (1918). Зазнав впливу філософії *інтуїтивізму*. Був близьким до *імпресіонізму* й *символізму*. Протиставляв мистецтво соціальній практиці. Зображення психіки головного героя за допомогою «*потоку свідомості*» виявляло намагання П. ізолювати людину від громад. життя. Проте об'єктивно творчість П. містить елементи соціальної критики, зберігає певний зв'язок з реалістичною традицією. *Тв.:* Рос. перекл.— В поисках утраченного времени, кн. 1—3. [По направлению к Свану; Под сенью девушек в цвету; У Германтов]. М., 1973—80.

Літ.: Андреев Л. Г. Марсель Пруст. М., 1968; Сучков Б. Л. Марсель Пруст. В кн.: Сучков Б. Л. Лики времени, т. 2. М., 1976; Днепров В. Д. Психологический роман Марселя Пруста. В кн.: Днепров В. Д. Идеи времени и формы времени. Л., 1980.

Л. А. Єремєєв.

ПРУСТИ́Т (за прізвищем Ж. Л. *Пруста*) — мінерал класу сульфідів. Ag_3AsS_3. *Сингонія* тригональна. Густ. 5,57. Твердість 2—3. Колір яскраво-червоний. Блиск алмазний. П.— характерний мінерал свинцево-цинково-срібних жил. У значних кількостях трапляється в родовищах НДР, ФРН, Чехословаччини, Канади, Мексіки, Чілі, Перу, Болівії. У Рад. Союзі є в РРФСР (на Алтаї, Далекому Сході), в Казахстані, Середній Азії та ін. районах. П. одержу-

Ріка Прут.

ють і штучно. Використовують як *срібну руду*.

ПРУТ — ріка в Івано-Фр. і Чернів. областях УРСР та на кордоні СРСР (гол. чин. Молд. РСР) з Румунією, ліва прит. Дунаю. Довж. 967 км (у межах УРСР — 272 км). Площа бас. 27,5 тис. км². Бере початок на пн. схилах хр. Чорногора в Українських Карпатах, на вис. 1600 м над р. м. У верхів'ї має гірський характер, порожиста; нижче долина ріки розширюється, в заплаві багато озер, боліт і плавнів. Гол. притоки: Черемош, Жижія (праві), Раковець, Чугур, Кам'янка (ліві). Живлення дощове та снігове. Замерзає в кінці січня, скресає у березні; льодовий покрив несталий. Характерні переважно весняні паводки, у верхів'ї — весняні й літні. Пересічна річна витрата води 2,4 км³. У П. водяться осетер, білуга, скумбрія тощо. Судноплавний до м. Леово. На П. споруджено рад.-рум. гідротех. комплекс «Костешти—Стинка» з водосховищем об'ємом понад 1 млрд. м³, води якого використовують для зрошування 140 тис. га земель (у т. ч. 70 тис. га на тер. Молд. РСР). На П.— міста Яремча, Коломия, Чернівці (УРСР), Унгени, Леово (Молд. РСР).

В. Ю. Прока.

«ПРУТ» — навчальне судно рос. Чорноморського флоту, команда якого брала активну участь у революції 1905—07. Судно споруджено 1879, команда — бл. 650 чол., у т. ч. 450 учнів машинної школи і Одес. мореплавного уч-ща. С.-д. орг-ція на «П.» існувала з 1904. В червні 1905 її очолив член центр. флотського к-ту *Севастопольської військової організації РСДРП* більшовик О. М. *Петров*. 19.VI (2.VII) на підтримку повстання на броненосці «*Потьомкін*» почалося повстання на «П.». Команда заволоділа судном. Було обрано суднову комісію на чолі з О. М. Петровим. «П.» пішов до Одеси, щоб з'єднатися з «Потьомкіним», але броненосець на той час уже вирушив до Румунії. Тоді «П.» повернув до Севастополя, щоб підняти там повстання. В дорозі неозброєний «П.» 20.VI (3.VII) затримали 2 міноносці й проконвоювали його до Севастополя. 42 учасників повстання було віддано до суду. Керівники повстання О. М. Петров, І. Ф. Адаменко, І. А. Чорний, Д. М. Титов були засуджені до страти і 24.VIII (6.IX) 1905 розстріляні в Севастополі. 16 матросів засуджено до каторги, решту відправлено в арештантські роти і дисциплінарні батальйони.

ПРУ́ТСЬКИЙ ПОХІД 1711 — похід рос. війська в Молдавію в ході рос.-тур. війни 1710—13 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*). У травні рос. армія двома колонами (кіннота на чолі з Б. П. *Шереметєвим* і гол. сили, очолювані *Петром I*) вирушила в Молдавію. 25.VI (6.VII) вони з'єдналися в Яссах. До рос. армії приєдналося 5-тисячне молд. військо під командуванням Д. *Кантеміра*. 9 (20).VII гол. рос. сили (44 тис. чол., 114 гармат) були оточені тур. військом (бл. 120 тис. чол., понад 440 гармат) і тат. кіннотою (70 тис. чол.) під с. Станілешті поблизу м. Ясс. Рос. військо відбило штурм ворога. Однак становище його стало критичним (не було боєприпасів і продовольства). Зважаючи на це, рос. командування почало переговори з великим візиром, які закінчилися укладенням невигідного для Росії *Прутського трактату 1711*.

ПРУ́ТСЬКИЙ ТРАКТА́Т 1711 — мирний договір між Росією і Туреччиною, укладений 12 (23).VII у військ. таборі поблизу р. Пруту під м. Яссами. Завершив *Прутський похід 1711*. За П. т. Росія зобов'язувалася повернути Туреччині Азов з прилеглою до нього територією, зруйнувати новозбудовані фортеці — Таганрог на Азовському м., Кам'яний Затон на Дніпрі і Новобогородицьку в гирлі р. Самари. Туреччина зобов'язалася не перешкоджати відведенню рос. військ до Росії. Було досягнуто угоди про обмін полоненими, вільну сухопутну торгівлю між Росією і Туреччиною, обумовлювалося невтручання обох д-в у внутр. справи Речі Посполитої. Царський уряд згодився пропустити через рос. територію *Карла XII* з тур. володінь до Швеції. Росії не дозволялося мати свого посла в Константинополі. П. т. не було повністю реалізовано. Його умови поклали в основу договорів між Росією і Туреччиною, підписаних 5 (16).IV 1712 і 13 (24).IV 1713, за якими Росія зобов'язувалася вивести свої війська з Правобережної України.

ПРУ́ХА (Průcha) Ярослав (н. 24.IV 1898, с. Скврняни, біля Пльзеня — 25.IV 1963, Прага) — чес. актор і режисер, нар. арт. ЧССР (з 1953). Член КПЧ з 1945. З 1924 працював у театрах міст Кладно, Праги, Оломоуца, Брно, 1931—63 — в Нац. театрі в Празі (з 1955 — гол. режисер). Ролі: Ян Жижка (однойменна п'єса Ірасека), Гален («Біла хвороба» Чапека), Макар Діброва (однойменна п'єса Корнійчука). П. перший на чес. сцені створив образ В. І. Леніна («Кремлівські куранти» Погодіна). Серед вистав — «Вперта жінка» Тила, «Навала» Л. Леонова. Знімався в кіно. У 1963 в ЧССР встановлено премію ім. Я. Прухи, його ім'я присвоєно театру в Кладно.

ПРШЕ́ДМОСТІ, Пржедмості — багатошарове пізньопалеолітичне поселення поблизу м. Пршерова в Пн. Моравії (Чехословаччина). Досліджувалося з 19 ст. При розкопках осн. культурного шару (до 80 см завтовшки) знайдено численні кістки мамонтів, крем'яні й кістяні знаряддя і твори мистецтва (стилізоване зображення жінки, вирізьблене на бивні мамонта, схематизовані кістяні фігурки мамонтів і людей, геометричні узори, вирізьблені на кістці). Виявлено овальну могилу з 20 людськими кістяками, які належали до одного з варіантів кроманьйонського типу (див. *Кроманьйонці*).

ПРЯДИ́ВНІ КУЛЬТУ́РИ — рослини, з яких одержують волокно для текстильно-джутової промисловості. Залежно від того, з яких органів одержують волокно, П. к. поділяють на три групи: рослини, у яких використовують вільні волоски, що вкривають насіння (*бавовник*), рослини, які містять волокно в луб'яному шарі кори стебла (*льон, коноплі, джут, кенаф, канатник*), рослини, у яких джерелом волокна є листки (новозеландський льон, *агава*). У світовому виробництві найбільше вирощують для одержання волокна бавовник, джут, кенаф, льон-довгунець і коноплі. На Україні з П. р. поширені льон-довгунець і коноплі.

ПРЯДИ́ЛЬНА МАШИ́НА — машина, на якій з *рівниці* (або вовняної стрічки) виготовляють *пряжу*. Ще за кілька тисячоліть до н. е. майже всі народи застосовували ручний спосіб створення пряжі: витягували з маси волокон (переважно вовни, льону, бавовни, конопель) вузеньку стрічечку і зсукували її пальцями. Першими знаряддями прядіння стали ручні гребені, якими розчісували волокна, і ручні веретена, за допомогою яких волокна зсукували. Досконалішими були прядки, веретена яких приводилися в рух від обертового колеса. З 15 ст. в Європі почали застосовувати самопрядки (з ножним приводом), які одночасно зсукували пряжу і намотували її на веретено. В 1738 у Великобританії запатентовано першу машину безперервного прядіння з витяжним приладом, на якій витягували, скручували і намотували пряжу. Пізніше у Великобританії і Франції було створено кілька типів машин прядильного виробництва. В Росії такі машини діяли з другої половини 18 ст. на льоно- і бавовнопрядильних фабриках. Найпоширенішими сучасними є П. м. кільцеві (з *веретеном*) і пневмомеханічні (без веретена, розроблені наприкінці 60-х рр. рад. і чехосл. спеціалістами). На кільцевій П. м. (мал.) рівниця (або стрічка) потрапляє з котушки у *витяжний прилад*, де витягується до заданої товщини, потім, проходячи через ниткопровідник та бігунок, скручується, після чого за допомогою веретена намотується на шпулю (патрон тощо). У продуктивніших пневмомеханічних П. м. рівниця роз'єднується на окремі волокна, які потоком повітря подаються в швидкообертову камеру, де з них формується пряжа. Дальше удосконалення П. м. спрямоване на підвищення швидкості прядіння, поліпшення конструкції розділяючих пристроїв, розширення діапазону товщин виробленої пряжі тощо.

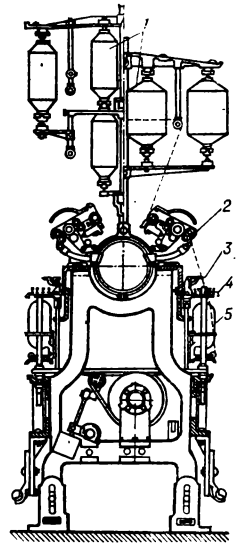

Кільцева **прядильна машина:**
1 — котушка з рівницею;
2 — витяжний прилад;
3 — ниткопровідник;
4 — веретено; *5* — бігунок.

ПРЯДІННЯ, прядильне виробництво — сукупність технологічних процесів виробництва *пряжі*. Розрізняють бавовнопрядіння, льоно- і вовнопрядіння. П. буває: гребінне (з використанням *гребенечесальних машин* і машин кардочесальних, що прочісують волокна гребенями або голчастими стрічками), кардне (з застосуванням кардочесальних машин) й апаратне (з використанням кардочесальних апаратів). У вовнопрядінні гребінне П. наз. також камвольним, а апаратне — суконним. У процесі прядильного виробництва волокна

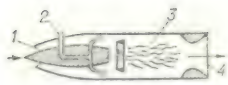

Прямоточний повітряно-реактивний двигун: *1* — повітрозабирач; *2* — пристрій, що подає пальне; *3* — камера згоряння; *4* — реактивне сопло (стрілками показано напрям руху повітря і продуктів згоряння).

спочатку розпушують (поділяють на дрібні пасма), потім (якщо волокна різного виду) змішують, після чого піддають *тіпанню* — розпушують на ще дрібніші пасма, очищають від домішок, усувають дефекти. Наступним є процес *чесання*, під час якого волокниста маса розділяється на окремі волокна, які до того ж остаточно очищаються, певною мірою розпрямляються і розміщуються паралельно одне одному: розпушена маса волокнистого матеріалу перетворюється на стрічку — напівфабрикат прядильного виробництва. Легким скручуванням або суканням волокон із стрічки формують товсту нитку — *рівницю*. Далі з рівниці (рідше — із стрічки), витягуючи і скручуючи її, одержують безперервну тонку нитку — пряжу. До тех. засобів П. належать *тіпальні машини, чесальні машини, стрічкові машини, рівничні машини, прядильні машини, крутильні машини, мотальні машини*, спец. ванни тощо. Пряжу з хім. волокон одержують на *штапелювальних машинах*. Див. також *Текстильна промисловість*.

ПРЯ́ДКІН Леонід Федорович [к. 8 (21).III 1906, м. Краматорськ] — український рад. кінооператор. У 1935 закінчив Київ. кіноінститут. Працює в кіно з 1935. З 1940 — оператор Київ. студії науково-популярних фільмів. Зняв фільми: «Українська РСР» (1951), «Золоті зерна» (1963), «Підірваний світанок» (1965), «Академік Іванов» (1966), «Мова тварин» (1967), «Сім кроків за горизонт» (1968), «Чи думають тварини» (1970), «Я та інші» (1972), «Добрий і злий» (1976), п'ять останніх — реж. Ф. *Соболєв*. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і Червоної Зірки. Держ. премія СРСР, 1972.

ПРЯ́ЖА — безперервна тонка *нитка* з скручених (іноді склеєних) між собою порівняно коротких натуральних або хімічних *волокон*; продукт *прядіння*. Натуральна П. буває вовняна, бавовняна, лляна, шовкова тощо. Розрізняють П.: однорідну (з волокон одного виду) і мішану (з суміші різних волокон); гребінну (з найдовших і тонких волокон), кардну (з волокон середньої довжини і товщини) й апаратну (з коротких і грубіших волокон, волокнистих відходів). Гребінна П. відзначається гладенькою поверхнею, високою міцністю на розрив. Кардна П. менш гладка, міцність на розрив її досить висока. Апаратною є П. з пухнастою (ворсистою) поверхнею. Її товщина нерівномірна, міцність на розрив невелика. П. буває також: сирова (неопряжена), вибілена (див. *Вибілювання*), мерсеризована (див. *Мерсеризація*), фарбована, меланжева (див. *Меланжева тканина*) і *муліне*; одноніткова і кручена (з кількох ниток); високооб'ємна, армована (обвита ін. волокнами або нитками), фасонна та ін. З П. виробляють тканини, трикотаж, килими, швейні нитки, канати тощо.

ПРЯМА́ КИ́ШКА — кінцевий відділ *кишечника* людини і вищих ссавців. Довж. у дорослої людини 12—15 см. Міститься П. к. у малому тазі попереду *крижів*.

ПРЯМА́ МО́ВА — чужа мова, точно, дослівно відтворена тим, хто говорить (чи пише). У П. м., на відміну від *непрямої мови*, зберігаються її граматичні, лексичні, інтонаційні, емоційні та стилістичні особливості («Хай чабан,— усі гукнули,— за отамана буде!» П. Тичина). У текст вводиться здебільшого авторськими словами, що мають у своєму складі дієслова типу «сказати», «спитати», «згадати» тощо. Виділяється в тексті лапками або подається з абзаца, на початку якого ставиться тире. Різновидом П. м. є *цитати*.

Літ.: Кодухов В. И. Прямая и косвенная речь в современном русском языке. Л., 1957. *Л. Г. Скрипник.*

ПРЯМЕ́ ВИ́БОРЧЕ ПРА́ВО — безпосереднє обрання виборцями *депутатів* до представницьких органів без будь-яких проміжних виборів. Є одним з осн. принципів рад. *виборчої системи*, що законодавчо закріплений у ст. 98 Конституції СРСР і відповідних статтях конституцій союзних (в УРСР — ст. 87 Конституції УРСР) і авт. республік. П. в. п. означає, що депутати всіх *Рад народних депутатів* обираються громадянами СРСР безпосередньо. На основі П. в. п. обирають і *народних суддів*. В СРСР та ін. соціалістичних країнах П. в. п. є однією з гарантій справді демократичного характеру виборів. У капіталістичних країнах депутати або президент здебільшого обираються шляхом багатоступеневих виборів, що обмежує виборчі права громадян.

ПРЯМЕ́ КОМБАЙНУВА́ННЯ — спосіб машинного збирання сільськогосподарських культур за одне проходження збирального агрегату; однофазне *збирання врожаю* з виділенням основної продукції (наприклад, зерна на збиранні зернових культур, насіння на збиранні соняшників і насінників трав тощо) за один етап. При збиранні зернових культур П. к. одночасно скошують рослини, обмолочують їх і попередньо очищають зерно, а транспортні засоби використовують для відвезення зерна, полови, соломи до місць зберігання. Щоб запобігти втратам урожаю, за певних умов застосовують двофазне, або *роздільне збирання* зернових культур, а також *потокове збирання*.

М. Д. Галенко.

ПРЯМЕ́ СХО́ДЖЕННЯ в астрономії — одна з координат у другій екваторіальній системі *координат небесних*. П. с.— кутова відаль кола схилень (великого кола *небесної сфери*, що проходить через *полюси світу* і світило) від точки весняного *рівнодення*. Відлічується проти годинникової стрілки (якщо дивитись з Пн. полюса) і може набувати значень від 0 до 360°.

ПРЯМІ́ БАРВНИКИ́, субстантивні барвники — синтетичні органічні *барвники*, якими фарбують рослинне волокно та *віскозу* без протрави (звідси назва «прямі»). За хім. будовою П. б. здебільшого є натрієвими солями сульфокислот *азосполук* (переважно похідних *бензидину* та діаміностильбену; див. *Азобарвники*). Бувають багатьох кольорів; дешеві, прості у використанні. Застосовуються (рідше) і для фарбування шкіри, паперу, шовку тощо.

ПРЯМОКРИ́ЛІ (Orthoptera, синонім Saltatoria) — ряд *комах*. Довж. тіла 2 мм — 10 см. Ротові органи гризучого типу. Крила (2 пари) з густою сіткою жилкування, передні (надкрила) — шкірясті, прямі (звідси назва), задні — широкі, складаються віялоподібно. Іноді крил немає. Задні ноги стрибальні, передні — ходильні, рідше копальні. Органи відтворення звуку (стрекотання) містяться на надкрилах або стегнах задніх ніг. Розвиток з неповним перетворенням. Яйця відкладають по одному або купками здебільшого у грунт. Зимують, як правило, у фазі яйця. Більшість П.— рослиноїдні, деякі з них — небезпечні шкідники с.-г. культур і лісових насаджень. 2 підряди: довгоусі (Dolichocera, синонім Ensifera) з надродинами коникові, цвіркунові; короткоусі (Brachycera, синонім Caelifera) з надродинами *саранові*, триперстові (Trydactyloidea). Відомо бл. 20 тис. видів П., поширених на всіх материках, крім Антарктиди; в СРСР — понад 700 видів, з них на Україні — бл. 170, у т. ч. такі шкідники, як *прус*, перелітна сарана, вовчок звичайний (див. *Вовчкові*) та ін. У викопному стані П. відомі починаючи з кам'яновугільного періоду.

О. П. Кришталь.

ПРЯМОКУ́ТНИЙ ТРИКУ́ТНИК — *трикутник*, один кут якого дорівнює 90°. Сторони, які утворюють цей кут, наз. *катетами*, а сторона, розташована напроти прямого кута,— *гіпотенузою*. Для П. т. виконується *Піфагора теорема*.

ПРЯМОКУ́ТНИК — чотирикутник, у якого всі *кути* прямі. П.— *паралелограм*; якщо в паралелограма є хоч би один прямий кут, то він буде прямокутником.

ПРЯМОКУ́ТНИКІВ ФО́РМУЛА — одна з формул наближеного обчислювання визначеного інтеграла. Див. *Наближене інтегрування*.

ПРЯМОКУ́ТНІ КООРДИНА́ТИ — числа, які в прямокутній системі *координат* визначають положення точки на площині або в просторі. Див. також *Декартова система координат*.

ПРЯМОТО́ЧНИЙ ПОВІТРЯ́НО-РЕАКТИ́ВНИЙ ДВИГУ́Н — безкомпресорний *повітряно-реактивний двигун*, в якому робочий процес (безперервне згоряння пального, розширення продуктів згоряння) відбувається в наскрізному (прямоточному) каналі. Необхідне підвищення тиску повітря всередині двигуна спричинюється швидкісним напором зустрічного повітряного потоку. Порівняно з *турбореактивним двигуном* (компресорним повітряно-реактивним двигуном) конструкція П. п.-р. д. (мал.) менш складна, він легший. Застосування П. п.-р. д. доцільне в апаратах с надзвуковими швидкостями польоту, коли стискування повітря значно зростає, а витрата пального стає мінімальною. Літальні апарати з прямоточними

двигунами стартують за допомогою спец. силових пристроїв (напр., *катапульт*).

ПРЯНИШНИКОВ Дмитро Миколайович [25.X (6.XI) 1865, м. Кяхта, тепер Бурятської АРСР — 30.IV 1948, Москва] — рад. агрохімік, біохімік і фізіолог рослин, акад. АН СРСР (з 1929), акад. ВАСГНІЛ (з 1935), Герой Соціалістичної Праці (1945). Учень К. А. Тімірязєва. В 1887 закінчив Московський ун-т, а 1889 — Петровську земледробську і лісову академію (тепер Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва), де потім працював усе життя (з 1895 — професор). Одночасно, 1891—1931, П. читав лекції в Моск. ун-ті, в ін. навчальних закладах, працював у багатьох н.-д. установах, брав активну участь у роботі Держплану і Комітету по хімізації народного г-ва СРСР. Найважливіші дослідження П.— з питань живлення рослин і застосування добрив у землеробстві. Класичний посібник П. «Агрохімія» (Держ. премія СРСР, 1941) користується світовою популярністю. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами.

Тв.: Мои воспоминания. М., 1957; Избранные сочинения, т. 1—3. М., 1965.

Літ.: Дмитренко П. О. Агрохімічні дослідження Д. М. Прянишникова і їх розвиток на Україні. К., 1968.

ПРЯНИШНИКОВ Ілларіон Михайлович [20.III (1.IV) 1840, с. Тимашово, тепер Калуз. обл.— 12 (24). III 1894, Москва] — рос. живописець, дійсний член петерб. АМ (з 1893). В 1856—66 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у С. *Зарянка*. Член-засновник Т-ва *передвижників*. Твори: «Жартівники. Гостиний двір у Москві» (1865), «Спасів день на Півночі» (1887), обидва — в ДТГ; «Порожняки» (1871, Харків. худож. музей). У співавт. з В. *Маковським* виконав (1871—72) малюнки, присвячені героїчній обороні Севастополя 1854—55. Картини П. зберігаються в музеях Києва, Одеси, Львова, Полтави. В 1873—94 викладав у Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури.

Літ.: Горина Т. Н. Илларион Михайлович Прянишников. М., 1958.

І. М. Прянишников. Порожняки. Варіант картини 1871. Харківський художній музей.

ПРЯНІ РОСЛИ́НИ — рослини, які містять у різних органах ароматичні або пекучо-смакові речовини (ефірні олії, глікозиди, таніди тощо) і використовуються в їжу як *пряноші*. Багато П. р. (часник, цибуля, петрушка, хрін тощо) — вітамінноносні рослини, а ті з них, що містять фітонциди (часник, цибуля), відзначаються ще й бактерицидними та консервуючими властивостями. До П. р. належать дерева, кущі й трави, більшість яких росте в тропіках. З них найвідоміші: *гвоздичне дерево, перець чорний, ваніль, коричник, імбир* та *мускатник*. В СРСР, зокрема на Україні, вирощують такі П. р.: петрушку, часник, цибулю, *перець стручковий*, кріп, коріандр, пастернак, фенхель, шалфей, аніс, кмин, естрагон, селеру, гірчицю, майоран, м'яту, лавр та ін. Деякі види (аніс, м'ята, кмин та ін.) поширені також як дикорослі. П. р. додають до харч. продуктів у невеликих кількостях (свіжими або сушеними, цілими чи подрібненими), вони поліпшують смак їжі й надають їй приємного аромату. П. р. посилюють обмін речовин в організмі, сприяють перетравленню їжі, деякі з них мають харч. і дієтичне значення та застосовуються як *лікарські рослини*. Їх використовують у консервному, ковбасному, кондитерському, лікеро-горілчаному та ін. виробн., у медицині, парфюмерії тощо. Див. також статті за назвами рослин.

ПРЯНОЩІ — продукти рослинного походження (висушені або у свіжому вигляді частини *пряних рослин*), що містять пряні й ароматичні речовини. Додаються у невеликих кількостях до харч. продуктів, сприяючи поліпшенню їхніх смакових якостей, травленню і засвоюванню. У складі П. є звичайно *ефірні олії, глікозиди* і *дубильні речовини*. Як П. використовують насіння (напр., мускатного горіха, гірчиці), плоди (перцю, ванілі, анісу), квітки або їхні частини (гвоздики, каперсів), листя (лавровий лист), кору (напр., кориці) та кореневища (напр., імбиру). П. застосовують у *кулінарії*, харч. пром-сті (консервній, кондитерській, лікеро-горілчаній, хлібобулочній), а також у медицині й парфюмерії.

ПРЯСЕЛЬЦЕ — тягарець, який насаджували на веретено, щоб надати йому сталості і рівномірності обертання. П. відомі з часів *неоліту*. Спочатку їх виготовляли з глини, пізніше і з каменю. На Русі в 11—13 ст. були поширені П. з розового шиферу (виготовлялися поблизу Овруча на Волині). Відомі шиферні П. з написами — іменами власниць.

ПРЯШІВСЬКЕ ЛІТЕРАТУ́РНЕ ТОВАРИ́СТВО, «Литературное заведение» в Пряшеві — культурно-просвітницька організація закарпатської інтелігенції у Пряшеві (див. *Пряшівщина*). Засн. 1850 з ініціативи О. В. *Духновича* при підтримці прогресивної чес. і словацької інтелігенції. Ставило за осн. мету поширювати освіту серед укр. населення Австрії. Видало перші підручники для поч. шкіл — буквар, граматику й географію, автором яких був О. В. Духнович, альманахи та укр.-руські календарі, на мові яких проте позначився вплив «москвофільської» архаїки. Т-во вело роботу по збиранню укр. нар. пісень і казок, а також експонатів для першого укр. музею. В 1852 П. л. т. припинило діяльність через вороже ставлення до нього австр. влади. *В. І. Шевчук.*

ПРЯ́ШІВСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАРО́ДНИЙ ТЕА́ТР (УНТ) — державний музично-драм. професійний укр. театр Східної Словаччини. Створений 1945 як «Товариство з обмеженою порукою». Для становлення і творчого розвитку театру вагоме значення мала діяльність режисерів та акторів Й. Фельбаби (1949—71 — худож. керівник і гол. режисер, з 1971 — директор), М. Симко, Й. *Корби*, І. Гриць-Дуди, В. Баволяра, Ю. Шерегія, М. Петрункіна, В. Чернявського, Ю. Загребельського, Ю. Прохазки та ін. Спочатку більшу частину репертуару становили муз. п'єси та муз. комедії. В 1957 з оперетковою групи УНТ створений *Піддуклянський український народний ансамбль*. Основа репертуару театру — укр., рос. та зарубіжна класична драматургія, твори рад., чеських, словацьких драматургів. Серед кращих вистав театру — «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Украдене щастя» І. Франка, «Лісова пісня» Лесі Українки, «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого, «Земля» за О. Кобилянською, «97» М. Куліша, «В степах України» О. Корнійчука, «Фараони» О. Коломійця, «Обережно, ангели!» Я. Соловича, «Біла хвороба» К. Чапека, «Смуток за небіжчиком» Б. Нушича, «Одруження» М. Гоголя, «Анна Кареніна» за Л. Толстим, «Три сестри» А. Чехова, «Міщани» М. Горького, «Король Лір» У. Шекспіра, «Колотнеча в Кйоджі» К. Гольдоні, «Третя патетична», «Кремлівські куранти» М. Погодіна (образ В. І. Леніна створив Й. Корба). В 1971—78 художнє керівництво здійснював І. Іванчо, а з 1978 — вихованець режисерського ф-ту Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого Я. Сисак.

Літ.: УНТ на службі народу. Пряшів, 1976.

[П. І. Тернюк.]

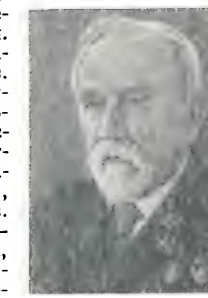

Д. М. Прянишников.

ПРЯ́ШІВЩИНА — історико-етнографічна область на тер. Чехословацької Соціалістичної Республіки (з 1960 входить до складу Східно-Словацької обл. ЧССР). На П. (назва походить від м. Пряшева) живуть словаки й українці. Укр. населення П. за говіркою і особливостями культури близьке до *лемків*. Слов'яни з'явилися на тер. П. в 3—5 ст. З 11 ст. П. потрапила в залежність від угор. феодалів. У 1241—42 населення П. героїчно оборонялося від орд *Батия*. Протягом століть укр. і словацьке селянство П. пліч-о-пліч виступало проти феод. гніту (повстання 1648—54, 1697, 1703, 1830 та ін.). Словаки й українці боролися разом проти політики денаціоналізації, яку проводив австро-угор. уряд. У 19 ст. П. стала центром культур.-осв. діяльності «*будителів*» (О. В. *Духнович*, О. І. *Павлович* та ін.), які виступали проти мадяризації укр. населення. Нестерпні соціально-екон. умови життя на П. за капіталізму, масове розорення селянства призвели до інтенсивної еміграції сільс. населення (гол. чин. до США й Канади). Під час 2-ї світової війни укр. і словацьке населення П. брало активну участь у партизан.

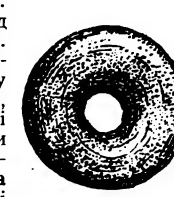

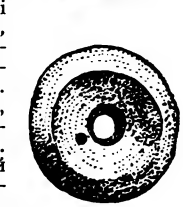

Прясельця.

боротьбі проти нім.-фашист. загарбників. Після перемоги нар. демократії в Чехословаччині (1948) в політ., екон. і культур. житті П. сталися докорінні зміни. На П. успішно розвиваються соціалістична пром-сть і колективне с. г. Укр. населення П. (бл. 40 тис. чол.), яке користується рівними правами з народами ЧССР, розвиває свою нац. культуру. На П. є школи з укр. мовою викладання, укр. відділ при Пряшівському пед. ін-ті й укр. відділ Словацького пед. видавництва, укр. радіомовлення. Широко відомі твори укр. поетів і письменників, які працюють на П.,— Ф. Лазорика, Ф. Іванчова, В. Зозуляка. Велику роботу серед населення П. проводить *Культурна спілка українських трудящих ЧССР* (КСУТ) і Музей укр. культури в Свидинику (засн. 1956). Друковані органи КСУТ укр. мовою: газ. «*Нове життя*», журн. «*Дружно вперед*», літ. альманах «Дукля». В 1969 створено Наукове т-во КСУТ, яке видає «Наукові записки». Життя і праця укр. населення Сх. Словаччини відбито в творах укр. художників С. Гапака, Є. Бісс-Капішовської, А. Гая, Д. Милого та ін. Укр. муз. мистецтво П. має давні традиції і грунтується на фольклорі. За часів бурж. Чехословаччини тут існували лише поодинокі хорові гуртки, переважно при міських та сільських школах. Тепер на П. працює бл. 200 укр. колективів художньої самодіяльності. Серед них — муз. колективи при Пряшівському пед. ін-ті, Міжлабірецькому окружному будинку культури. Широко відомий у країні *Піддуклянський український народний ансамбль* (ПУНА, засн. 1955). На П. діє *Пряшівський український народний театр* (УНТ), засн. 1945. Проводяться щорічні фестивалі: драми і худож. слова ім. Духновича та культури і спорту в Медзілаборце, співацьких ансамблів у Камйонці Старолюбовнянського округу і свята пісні і танцю у Свидинику (з 1956). *С. В. Віднянський.*

ПСА́ЛІЇ — давні деталі вудил — пара вертикальних стрижнів, що прикріплювалися перпендикулярно до кінців вудил. Повсюдно застосовували кістяні, бронзові, пізніше залізні П. З поч. 2-го тис. н. е. поступово вийшли з ужитку.

Пряшівщина. Обеліск на честь Радянської Армії у Пряшеві.

ПСАЛМИ́ (грец. ψαλμοί, від ψάλλω — оспівую) — твори іудейської й християнської релігійної лірики. Найповнішим циклом П. є «Псалтир», що входить до складу *Старого завіту* Біблії і приписується давньоєвр. царю *Давиду*. Насправді вони пізнішого походження і належать не одному, а багатьом авторам. З іудейського культу П. були перейняті християнським культом. Жанрові різновиди П.: похвала богові, моління, скарга, прокляття, каяття, істор. огляд, шлюбна пісня, філос. роздум. Мова П. відзначається багатою образністю. П. вплинули на європ. фольклор (особливо на приказки і прислів я), на європ. літератури середньовіччя, Ренесансу, бароко. Переспіви П. є у всіх європ. письменствах. На східнослов'ян. поетів велике враження справили П. у переспівах польс. письменника Я. *Кохановського*. У сх. слов'ян П. переспівували Симеон Полоцький, Г. Сковорода, М. Ломоносов, Г. Державін, М. Язиков, П. Гулак-Артемовський, П. Куліш, Т. Шевченко, І. Франко та ін. Музична форма П. знайшла розвиток в європ. музиці: її використовували в своїй творчості Дж. Габрієлі, К. Монтеверді, Палестріна, А. Вівальді, Й. С. Бах, Г. Ф. Гендель, Ф. Шуберт, Й. Брамс, Ф. Ліст, І. Стравінський та ін., на Україні і в Росії — М. Ділецький, А. Ведель, В. Титов, М. Березовський, Д. Бортнянський та ін.; на Україні розвинулася т. з. псальма — напівфольклорна триголоса пісня на перевіршовані тексти псалмів.

В. І. Крекотень.

ПСАЛО́МЩИК, дячок — у *православ'ї* нижчий церк. служитель, що допомагає священикові під час богослужіння, зокрема, читає уголос богослужбові книги, співає *псалми* (звідси назва); до 1918 вів записи в церк. метричних книгах.

ПСАМІ́ТИ (від грец. ψαμμίτης — піщаний) — група піщаних осадочних гірських порід, що складаються більш ніж на 50% з уламків розміром від 0,1 до 2,0 мм. Утворюються внаслідок руйнування різних гірських порід, перенесення і перевідкладання продуктів руйнування в мор., річкових, озерних, пустельних та ін. умовах. До П. належать *піски* й *пісковики*.

ПСАМО́Н (від грец. ψάμμος — пісок та ὄν — суще) — мікроскопічні організми, що живуть у вологому піску по берегах річок і озер вище рівня води. До складу П. входять діатомові, протококові, синьо-зелені водорості, найпростіші, коловертки, нематоди, малощетинкові черви тощо. Іноді П. наз. і мікроскопічні організми, що живуть у прибережних морських пісках.

ПСАМОФІ́ЛИ (від грец. ψάμμος — пісок і φιλέω — люблю) — тварини, що живуть серед сипучих пісків. П. здатні швидко рухатися (бігати, стрибати, літати), зариватись у пісок, пересуватися в ньому. Всі П. є *ксерофільними тваринами*. До типових П. належать комахи (піщана блоха, жуки чорнотілки, деякі оси), плазуни (деякі круглоголовки, сірий варан, піщаний удавчик), ссавці (деякі тушканчики, тонкопалий ховрах) тощо.

ПСАМОФІ́ТИ (від грец. ψάμμος — пісок і φυτόν — рослина) — рослини, що пристосувалися до життя на пісках. П. характеризуються здатністю протистояти перевіюванню вітром (завдяки утворенню зцементованих піщаних чохлів навколо корінчиків, збереженню частини листків попередніх років тощо) і витримувати засипання піском (за допомогою утворення додаткових коренів, легких пузирчастих або щетинистих плодів та ін.). Серед П.— багато *ксерофітів* і одноріч них *ефемерів*. Деякі П. використовують для закріплення пісків.

ПСЕВДО... (від грец. ψεῦδος — обман, вигадка) — частина складних слів, що означає: несправжній, вигаданий, позірний, напр. *псевдоміксис, псевдосфера* тощо.

ПСЕВДОГА́МІЯ (від *псевдо...* грец. γάμος — шлюб) — 1) У нижчих рослин — те саме, що й *псевдоміксис*. 2) У покритонасінних рослин — утворення зародка без *запліднення* при обов'язковій стимуляції *зародкового мішка* вмістом пилкової трубки, що потрапляє в нього. 3) У тварин — те саме, що й *гіногенез*. Див. також *Апоміксис*.

ПСЕВДОГО́ТИКА, неоготика — напрям в архітектурі 18—19 ст., що відроджував форми і конструктивні особливості середньовічної *готики*. Зародження П. пов'язане з розквітом *садово-паркового мистецтва*. У псевдоготичному стилі споруджували альтанки, каплиці, вілли, пізніше католицькі та протестантські церкви, громад. будівлі тощо. Серед представників П.— архітектори О. П'юджін, Ч. Беррі (Англія), К. Ф. Шінкель (Німеччина), Е. Е. Віолле-ле-Дюк (Франція), Ю. Фельтен, В. *Баженов*, М. *Казаков* (Росія), В. *Городецький* (Україна). Каркасна конструкція П. мала вплив не тільки на розвиток стилів *модерн* і *неоромантизм* але й на зародження *функціоналізму* 20 ст.

ПСЕ́ВДО-МАВРИ́КІЙ — умовне найменування автора трактату з військ. справи «Стратегікон» (рубіж 6 і 7 ст.), який інколи приписують візантійському імператорові Маврикію (правив у 582—602). Твір П.-М. подає відомості про військ. справу у Візантії, а також про сусп. лад, побут, військ. справу *антів*, *аварів* і *персів*.

Літ : Бліфельд Д. І. З приводу тлумачення свідчень про антів Псевдо-Маврікія «Археологія», 1962, т. 14.

ПСЕВДОМІ́КСИС (від *псевдо...* і грец. μῖξις — змішання, поєднання), псевдогамія — особливий тип розмноження у грибів. Полягає у злитті двох вегетативних морфологічно не диференційованих на *статі* клітин.

ПСЕВДОМОРФО́ЗИ (від *псевдо...* і грец. μορφή — вигляд, форма) — мінеральні утворення, форма яких не відповідає їхньому хім. складові й внутр. будові. Виникають внаслідок заповнення мінеральними утвореннями порожнин у гірських породах чи мінералах та в результаті перекристалі-

До ст. **Птахи. 1.** Баклан великий (Phalacrocorax carbo). **2.** Голуб сизий (Columba livia). **3.** Норець чорноший (Podiceps caspicus). **4.** Тинаму рудий (Rhinchotus rufescens). **5.** Альбатрос білоспинний (Diamedea albatrus). **6.** Ліохвіст (Menura novaehollandiae). **7.** Павич звичайний (Pavo cristatus). **8.** Пінгвін імператорський (Aptenodytes forsteri). **9.** Лелека білий (Ciconia ciconia). **10.** Біла чапля велика (Egretta alba). **11.** Журавель степовий (Anthropoides virgo). **12.** Фламінго звичайний (Phoenicopterus ruber). **13.** Страус африканський (Struthio camelus). **14.** Казуар шоломоносний (Casuarus casuarus). **15.** Ківі звичайний (Apteryx australis). **16.** Гагара червоновола (Gavia stellata). **17.** Кайра товстодзьоба (Uria lomvia).

До ст. **Птахи. 1.** Зозуля звичайна (Cuculus canorus). **2.** Квезал (Pharomachrus mocino). **3.** Папуга (Platyceros eximius). **4.** Ластівка сільська (Hirundo rustica). **5.** Стриж чорний (Apus apus). **6.** Гриф чорний (Aegypius monachus). **7.** Орел степовий (Aquila rapax). **8.** Сапсан (Falco peregrinus). **9.** Пугач звичайний (Bubo bubo). **10.** Дрімлюга звичайна (Caprimulgus europaeus). **11.** Строкатий дятел великий (Dendrocopos major). **12.** Шпак звичайний (Sturnus vulgaris). **13.** Одуд (Upupa epops). **14.** Рибалочка звичайний (Alcedo atthis). **15.** Ракша звичайна (Coracias garrulus). **16.** Колібрі топазова (Topaza pella). **17.** Горобець хатній (Passer domesticus). **18.** Дрофа (Otis tarda). **19.** Гуска сіра (Anser anser). **20.** Ходулочник (Himantopus himantopus). **21.** Носорір (Buceros bicornis). **22.** Пелікан рожевий (Pelecanus anocrotalus). **23.** Малинівка (Erithacus rubecula). **24.** Крук (Corvus corax). **25.** Мартин чорноголовий (Larus melanocephalus). **26.** Крижень звичайний (самець) (Anas platyrhynchos). **27.** Султанка (Porphyrio poliocephalus).

зації або заміщення одних мінералів іншими. П. трапляються в усіх мінералах, але найхарактерніші вони для оксидів *карбонатів* та *сульфатів*. П.— один з важливих показників походження мінералів.

ПСЕВДОНІ́М (від грец. ψευδώνυμος — несправжньо іменований) — прибране прізвище або авторський знак (криптонім, криптограма), що ним користуються письменник, журналіст, актор замість власного прізвища. Вживання П. діячами культури зумовлене переважно політ. причинами та етичними міркуваннями. П. відомі з часів античності. У давній укр. л-рі до П. зверталися письменники-полемісти (М. Смотрицький мав псевдонім Теофіл Ортолог; І. Вишенський — Феодул та ін.). У зв'язку з загостренням ідейної боротьби за капіталізму П. став для демократичних та революц. діячів засобом самозахисту перед урядовими та цензурними переслідуваннями. Широкого вжитку П. набули в укр. л-рі 19—20 ст. (Карпенко-Карий — псевд. І. Тобілевича, Мирон — І. Франка). Інколи П. ставали постійними іменами письменників (Стендаль, Жорж Занд, Панас Мирний, Леся Українка, Максим Горький та ін.).

Для діячів революц. руху П. був засобом конспірації при виступах у легальній пресі. В. І. Ульянов з цією метою користувався П.: Вл. Ільїн, К. Тулін, Н. Ульянов, Н. Ленін та ін. Псевдонім Ленін став всесвітньо відомим як ім'я великого вождя трудящих. Інколи за П. стоїть колективне авторство: в рос. л-рі — Козьма Прутков (О. К. Толстой та брати О. М. і В. М. Жемчужникови), в укр. виданнях — Г. Р. Молодик (М. Павлик та студенти «Академічного братства»).

Літ.: Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей, т. 1—4. М., 1950—60; Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.). К., 1969.

О. І. Дей.

ПСЕВДОПО́ДІЇ [від *псевдо...* і грец. λούς (λοδός) — нога], псевдоніжки — тимчасові випини *цитоплазми* у одноклітинних організмів (*кореноніжок*, деяких *джгутикових*, *споровиків* і *міксоміцетів*), а також у окремих клітин (напр., *лейкоцитів*, *макрофагів* тощо) багатоклітинних організмів. Виконують функції пересування (амебоїдний рух), захоплювання їжі або сторонніх часточок (див. *Фагоцитоз*). П. можуть утворюватися в будь-якій ділянці клітини, завдяки чому форма клітини постійно змінюється. Утворюються П. переважно завдяки зміні *поверхневого натягу* клітини.

ПСЕВДОСКОРПІО́НИ (Pseudoscorpionoidea) — ряд безхребетних тварин класу *павукоподібних*. Довж. тіла 1—10 мм. Зовні нагадують *скорпіонів*, але на відміну від них не мають хвостової голки на кінці 11—12-членикового черевця. На перших парах кінцівок (хеліцер) розміщені павутинні залози, секрет яких П. використовують для будування гнізд; у деяких видів є отруйні залози. Живуть в моху, під корою дерев, в лісовій підстилці, часто зустрічаються в житлових приміщеннях, книгосховищах і т. п. Живляться дрібними комахами. Роздільностатеві. Бл. 1300 видів, поширених всесвітньо, найбільш численні у тропіках. В СРСР — бл. 70, зокрема на Україні — бл. 10 видів, у т. ч. книжковий псевдоскорпіон (Chelifer cancroides).

ПСЕВДОСФЕ́РА (від *псевдо...* і грец. σφαίρα — куля) — *поверхня* сталої від'ємної *кривини*. Утворюється обертанням *трактриси* навколо її *асимптоти* (мал.). Для достатньо малих частин П., які не мають *особливих точок*, виконуються співвідношення *Лобачевського геометрії*. Це відкриття Е. *Бельтрамі* (у 1868) відіграло важливу роль у розвитку *неевклідових геометрій*, бо дало змогу переконатись у реальності геометрії Лобачевського. Назва «несправжня сфера» підкреслює схожість і відмінність між П. і *сферою*, яка є поверхнею сталої додатної кривини.

ПСЕВДОТСУ́ГА (Pseudotsuga) — рід рослин родини соснових. Вічнозелені однодомні хвойні дерева, заввишки 20—75 (100) м. Хвоя плеската. Шишки яйцевидно-довгасті, від 3 до 18 см завдовжки. Насіння з крилом. Відомо 18 видів, поширених в Пн. Америці і Азії (Китай, Японія). В СРСР, зокрема в УРСР, як декоративні дерева вирощують кілька видів П., з них найчастіше— П. тисолисту, або дугласову смереку (P. taxifolia). Тут вона досягає 30—40 м вис. Деревину використовують в будівельному і меблевому виробництві.

ПСЕВДОТУБЕРКУЛЬО́З, несправжній туберкульоз — група маловивчених інфекційних хвороб свійських тварин; характеризується утворенням у внутр. органах і лімфатич. вузлах гнійно-некротич. горбочків, що зовні нагадують туберкульозні вузлики. Збудники — мікроорганізми з родів *пастерел* і *коринебактерій*. Джерело інфекції — хворі і перехворілі тварини, корми, інфіковані збудниками хвороби, тощо. Тварини заражаються через рани на шкірі, шлунково-кишковий тракт і дихальні шляхи. Ознаки захворювання: припухання лімфатич. вузлів у ділянці плеча, колінної складки і вимені, гнояки під шкірою, сухий болісний кашель, анемія і виснаження. Смерть настає від отруєння організму. Заходи боротьби. Хворих тварин ізолюють і лікують *антибіотиками*. Зовнішні ураження піддають хірургіч. обробці, тварин з ознаками виснаження забивають. На псевдотуберкульоз може захворіти також людина.

ПСЕЛ, Псьол, Псло — ріка в Белг. і Курській областях РРФСР та Сум. і Полтав. областях УРСР, ліва притока Дніпра (впадає у Дніпродзержинське водосховище). Довж. 717 км, площа бас. 22,8 тис. км². Бере початок на зх. схилах Середньоросійської височини, тече Придніпровською низовиною. Гол. притоки: Грунь, Хорол (праві), Грунь-Ташань, Говтва (ліві). Живлення переважно снігове. Пересічна витрата води у пониззі 55 м³/с. Замерзає у грудні, скресає в кінці березня. Використовують для водопостачання та зрошування; споруджено 5 невеликих ГЕС. На П.— міста Суми, Гадяч.

ПСЕФІ́ТИ (від грец. ψῆφος — круглий камінець) — група уламкових гірських порід, зерна яких мають розмір не менше ніж 2 мм. Найчастіше П. утворюються в гірських районах, у долинах рік, прибережних частинах морів. До П. належать: *галька*, *щебінь*, *гравій*, конгломерат (див. *Конгломерат* у геології), *брекчія* тощо.

ПСИЛОМЕЛА́Н [від грец. ψιλός — голий і μέλας (μέλανος) — чорний] — мінерал класу оксидів і гідроксидів. $BaMn^{2+}\,Mn^{4+}_{8}\,O_{20}\times\times 3H_2O$. *Сингонія* моноклінна. Густина 4,71. Твердість 5,5—6,5. Колір чорний, бурувато-чорний. Блиск напівметалевий. В СРСР є в Грузії (у *Чіатурському марганцевому басейні*) і на Україні (у *Нікопольському марганцевому басейні*). П.— важлива *марганцева руда*.

ПСИЛО́ТОВІ, псилотовидні — відділ (Psilotophyta) давніх судинних рослин, який включає 1 клас (Psilotopsida) з одним рядом (Psilotales). П. невеликі трав'янисті вилчасто розгалужені безкореневі рослини, які ведуть епіфітний спосіб життя (див. *Епіфіти*) або ростуть на багатому гумусом ґрунті чи на корі дерев у вологих тропічних і субтропічних лісах. Реліктові рослини. До П. відносять два роди: 1) псилот (Psilotum) з двома видами; мають маленькі листки, в пазухах яких містяться *спорангії*; поширений від Австралії і Нової Зеландії до Японії; 2) тмезиптерис (Tmesipteris) з одним видом; має досить широкі вилчасто розгалужені листки, при основі яких містяться спорангії; поширений від Австралії до Філіппін.

ПСИЛОФІ́ТИ (Psilophyta) — застаріла назва найпримітивнішого відділу викопних вищих рослин; див. *Риніофіти*.

ПСИХАСТЕНІ́Я (від грец. ψυχή — душа і ἀσθένεια — слабкість) — хворобливий стан, при якому найбільш вираженою особливістю психічного складу людини є тривожнопомисливий характер, який виявляється в постійній невпевненості в собі, нерішучості, боязкості і вразливості. Такі люди схильні до сумнівів, їм постійно важко приймати будь-яке рішення. Вони нескінченно аналізують свої вчинки, схильні до зниженої самооцінки, рідко бувають задоволені собою. В *етіології* провідними є конституційний фактор, а також психогенний вплив зовн. середовища. Лікування і профілактика П. Важлива роль належить педагогічним заходам, а також соціальному і трудовому влаштуванню хворого; *психотерапія*. Див. також *Психопатія*, *Навʼязливі стани*.

В. Г. Гуляєв.

ПСИХІАТРІ́Я (від грец. ψυχή — душа та ἰατρεία — лікування) — розділ медицини, що вивчає *психічні хвороби*: їх *етіологію* та *патогенез*, розвиток, прояви, розпізнавання, засоби запобігання і лікування. Теоретичною основою П. є вчення про *вищу нервову діяльність* людини. П. також вивчає різні прояви патології особистості людини.

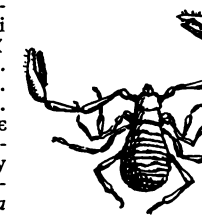

Псевдоскорпіони. Книжковий псевдоскорпіон.

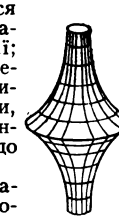

Псевдосфера.

Псевдотсуга тисолиста: *1* — гілка з шишкою; *2* — насінна луска з насінням; *3* — насінна луска з покривною лускою.

Згадки про психічні хвороби зустрічалися ще в працях *Гіппократа, Галена,* Цельса, *Ібн-Сіни* та ін. Спеціальні установи для психічних хворих почали з'являтися у 13—16 ст. (в Чехії, Англії та ін. країнах). Тривалий час існували релігійно-містичні уявлення про причини психічних хвороб. Це зумовлювало нелюдяне ставлення до психічно хворих. В кін. 18 ст. Ф. Пінель реформував психіатрич. допомогу у Франції, за його наполяганням з психічно хворих вперше зняли кайдани і наручники, для них було встановлено лікарняний режим. Велике значення у розвитку П. в 19 ст. і першій пол. 20 ст. мали наукові праці й практична діяльність вітчизн. вчених І. М. Балинського, І. П. Мержеєвського, В. Х. Кандинського, С. С. *Корсакова,* В. М. *Бехтерєва,* П. Б. Ганнушкіна та ін., німецьких психіатрів В. Гризінгера, Е. Крепеліна, К. Верніке, англ.— Дж. Джексона, франц.— Ф. Пінеля, Ж. Ескіроля та ін. Праці видатних рос. вчених І. М. *Сєченова* та І. П. *Павлова* дали можливість пов'язати психічні процеси з фізіологічними функціями організму. П. досягла великих успіхів у вивченні механізмів розвитку психічних хвороб та їх лікуванні. Розвиток вітчизн. П. на Україні пов'язаний значною мірою з діяльністю таких психіатрів, як В. М. *Гаккебуш,* Є. А. Кропивницький, О. І. *Ющенко,* В. П. *Протопопов,* Т. І. *Юдін,* Я. П. *Фрумкін,* Н. П. *Татаренко* та ін. П. поділяється на загальну (психопатологія), що вивчає загальні для багатьох психічних хвороб закономірності прояву і розвитку розладів психічної діяльності, природу типових психопатологічних процесів їх причини, проблеми відтворення, та спеціальну П., що досліджує окремі захворювання. Самостійними розділами П. є дитяча П.; судова, що розробляє проблему судово-психіатричної експертизи; військова; трудова; наркологія, організаційна, П. старечого віку та ін. Спец. розділами П. є біохімія (нейрохімія), психофармакологія та ін. Найбільш значними розділами психіатрії є вчення про психози, *неврози, аномалії* розвитку особистості, різноманітні за формами прояву. Причини останніх — ушкодження мозку в процесі його розвитку. П. займається також вивченням аномалій характеру, що мають назву психопатії. Розлади вищої нервової діяльності при психічних хворобах складаються з різноманітних порушень співвідношень основних мозкових процесів збудження і гальмування, взаємовідношення першої та другої *сигнальних систем,* кори та підкірки, з порушень системної діяльності *мозку.* Найважливішою особливістю розвитку П. в СРСР є створення психоневрологічних *диспансерів.* Профілактична спрямованість П. розширила можливості вивчення початкових і «пограничних» форм психічних захворювань, генетичних досліджень, лікування і *реабілітації* хворих. Осередками розробки питань з П. є н.-д. ін-ти АМН СРСР і МОЗ республік (у Москві, Ленінграді, Тбілісі та ін.), зокрема в УРСР — *Неврології і психіатрії харківський науково-дослідний інститут.* В усіх мед. вузах країни і ін-тах удосконалення лікарів є кафедри П. Рад. психіатри об'єднані у Всесоюзне т-во невропатологів і психіатрів, яке входить до складу Всесвітньої психіатричної асоціації. Див. також *Психічні хвороби.*

Літ.: Фрумкин Я. П., Воронков Г. Л., Шевчук И. Д. Психиатрия. К., 1977; Оранський В. В. Нервові та психічні хвороби з основами медичної психології. К., 1977.

Н. І. Протасевич.

ПСИ́ХІКА (від грец. ψυχικός — душевний) — властивість високоорганізованої матерії — мозку, його здатність відображати об'єктивну дійсність у вигляді відчуттів, уявлень, думок, вольових дій та ін. суб'єктивних образів об'єктивного світу. Щодо матерії П. вторинна, похідна. Це виявляється у способі існування П. (П.— властивість мозку) та її змісті (П.— суб'єктивний образ об'єктивного світу). П. виникла на певному етапі розвитку матерії, з появою у живих організмів особливої форми подразливості — чутливості, або здатності до *відчуття.* В процесі біол. еволюції розвинувся специфічний орган П. У людини й вищих тварин — це *головний мозок.* П.— єдність суб'єктивного й об'єктивного. Психічна діяльність завжди належить певному суб'єктові, зумовлюється його індивідуальними особливостями. Водночас П. об'єктивна як реальний процес відображувальної діяльності мозку, що створює певну картину об'єктивного світу. П.— внутр. єдність *психічних процесів, психічних станів* і *психічних властивостей* людини. Вища форма розвитку П.— людська П. Вирішальна роль в її виникненні й розвитку належить специфічному для людини способові взаємовідносин з навколишнім світом — праці. П. людини — продукт не тільки біологічного, а й суспільно-істор. розвитку. Суспільно-трудова практика породила вищу, суто людську форму П.— *свідомість.* Головна особливість П. людини — можливість передбачати вчинки, події тощо й планувати свої дії. Сприймаючи предмети і явища об'єктивної дійсності, людина спирається при цьому на людський досвід, зафіксований у *мові,* якою вона користується. В основі психічної діяльності людини лежить взаємодія першої і другої сигнальних систем (див. *Сигнальні системи*). Найважливішими характеристиками П. є її рефлекторна природа (акти свідомої і несвідомої психічної діяльності людини за походженням — *рефлекси*), безперервність і необоротність протікання. Реально П. існує у вигляді *діяльності.* В діяльності вона формується, виявляється і пізнається. Важливу роль у формуванні П. людини відіграють *навчання* й *виховання.* В ході навчання і праці відбувається індивідуальний розвиток П. людини, що полягає в засвоєнні матеріальних і духовних багатств, надбаних людством. Досліджує П. *психологія.*

Літ.: Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М., 1972.

С. Д. Максименко.

ПСИХІ́ЧНІ ВЛАСТИ́ВОСТІ — сталі душевні якості індивіда, що створюються в процесі його тривалої відображувальної діяльності, виховання та самовиховання. Виникають на базі *психічних процесів.* До П. в. особистості належать властивості інтелектуальної та емоційно-вольової сфер діяльності людини (пам'ятливість, сприйнятливість, уважність, вдумливість, мовчазність, емоційність та ін.), а також властивості, які породжують *характер* і *темперамент,* психічні якості людини (мужність, сміливість, доброту, рішучість тощо). Деякі П. в. є природними — органічні потреби, а також властивості темпераменту, які відбивають тип *вищої нервової діяльності.* Вроджені властивості можуть розвиватись і вдосконалюватися. Більшість П. в. формується в процесі навчання й виховання людини.

С. Д. Максименко.

ПСИХІ́ЧНІ ПРОЦЕ́СИ — різні форми єдиного цілісного відображення суб'єктом об'єктивної дійсності у процесі діяльності центр. нервової системи. Розрізняють такі осн. види П. п.: *відчуття, сприймання, пам'ять, уявлення, уява, мислення, мовлення, почуття, увага, воля.* П. п. виступають первісними регуляторами *поведінки* й забезпечують активні стосунки та зв'язок особистості з дійсністю. На основі П. п. формуються відповідні *психічні властивості,* їх певна система, яка регулює перебіг П. п. За І. М. Сєченовим, кожний П. п. має визначені початок, проходження й кінець, характеризується динамічністю, виникає під впливом зовн. діяння. П. п. поділяють на пізнавальні, емоційні й вольові. Ця класифікація відносна.

С. Д. Максименко.

ПСИХІ́ЧНІ СТА́НИ — тимчасові, актуальні, відносно сталі рівні психічної діяльності, що виявляються в різноманітній активності або характеризують психіку в цілому. Поряд із *психічними процесами* та *психічними властивостями* П. с. належать до трьох гол. форм психічної діяльності. Фізіол. основою П. с. є взаємодія процесів збудження й гальмування в межах одного *аналізатора* або кори головного мозку в цілому. П. с. мають безумовнорефлекторну (голод, спрага, тривожність) й умовнорефлекторну (натхнення, піднесеність або пригніченість) природу й формуються в певній обстановці або під діянням фізіол. станів організму. Вихідним моментом П. с. є діяння зовн. і внутр. факторів чи поєднання їх. П. с.— специфічний фон, на якому протікають психічні процеси. В той же час П. с. виступають і як своєрідний продукт психічної діяльності. Вони посилюють або послаблюють активність особистості. Структура П. с.— складний процес відображення дійсності та єдність психічних процесів. П. с. поділяють на такі, що залежать від індивідуально-типологічних особливостей особистості, та ситуативні, глибокі й поверхові, позитивні й негативні, тривалі й короткочасні, а також більш чи менш усвідомлені. Особливим видом П. с. є *натхнення,* яке рефлекторно мобілізує весь організм на інтен-

сивну продуктивну роботу. Протилежні стани — невпевненість, відчай, туга, печаль, при переживанні яких відбувається занепад сил, нездатність до активної діяльності. Наявність непереборних труднощів викликає стан *фрустрації*, толерантності (розчарування в житті, втрата інтересу до всього, що оточує). П. с. зумовлюються типологічними особливостями вищої нервової діяльності, формуються в процесі цілеспрямованого свідомого діяння — навчання, виховання, праці. *С. Д. Максименко.*

ПСИХІ́ЧНІ ХВОРО́БИ — розлади діяльності головного мозку, що виявляються в порушенні *психіки* людини, тобто у втраті здатності правильно відображати навколишній світ і адекватно реагувати на різні життєві обставини. Перші ознаки П. х. з'являються здебільшого у ранньому віці. Симптоми виникнення П. х.: в'ялість, бажання нічого не робити, коло інтересів різко звужується, порушуються настрій, сон, погіршується апетит. У ряду хворих виникають зорові, слухові *галюцинації*, ідеї *марення*, переслідування тощо. Іноді з'являються думки про самогубство. Блаженство, вигадливість, манірність нерідко теж є ознаками П. х. Важливими симптомами П. х. є порушення розумової діяльності, розлади *пам'яті*, різке зниження працездатності. До П. х. відносять *шизофренію, маніакально-депресивний психоз, епілепсію, олігофренію*, слабоумство, *наркоманію, психогенію* тощо, а також хвороби, що виникли внаслідок травм головного мозку, інфекцій, інтоксикацій, судинної патології головного мозку та велику групу хвороб, які пов'язані з віковими змінами організму. *І. І. Кутько.*

ПСИХОАНА́ЛІЗ (від грец. ψυχή — душа та *аналіз*) — психологічна концепція *фрейдизму*, а також метод лікування, розроблений на її основі. Головним у вченні П. є визнання домінуючої ролі *підсвідомого* в житті людини (насамперед *інстинктів*, у першу чергу, статевого). Чільними поняттями П. є «Воно» (підсвідоме), «Я» (свідоме), «Над-Я» (соціальні норми, совість). За З. *Фрейдом*, між свідомим і підсвідомим існує постійний антагонізм, що нерідко викликає *неврози*. Моральні норми суспільства, а також внутр. сумління («цензура») приводять до того, що заборонені для одвертого виявлення інстинктивні потяги (передусім сексуальні — так зване лібідо) витісняються в підсвідоме і трансформуються (сублімуються; див. *Сублімація*), виступаючи у легалізованій свідомій діяльності особистості, зокрема в її творчості в «зашифрованій», символічній формі. Фрейд і його сучас. послідовники перенесли суб'єктивні методи П. на історію суспільства, яку вони довільно тлумачать як прояви несвідомих потягів особи і цілих народів. Подібна екстраполяція безпідставна в наук. відношенні і зводить реальні соціальні суперечності до суперечностей психологічних. П. є теор. і методологічною основою ряду напрямів психологічної школи в соціології. П. як один з методів *психотерапії* має свою передісторію (клінічна практика Ж. *Шарко*, П. *Жане*, Й. Брейєра та ін.) і полягає в тому, що лікар-психоаналітик намагається методом вільних асоціацій з'ясувати, яка психічна травма спричинила невроз, і звільнити пацієнта від неї. *Д. Ф. Ніколенко.*

ПСИХОГЕ́НІЇ (від грец. ψυχή — душа і γένος — походження) — група *психічних хвороб*, причиною яких є психічна травма (тяжкі переживання). Для П. характерно: виникнення хвороби услід за психічною травмою; увесь перебіг хвороби пов'язаний з травмуючими переживаннями; хвороба закінчується після припинення дії психотравмуючого фактора. Для виникнення П. мають значення характер і сила травми і нестійкість або неповноцінність психічної системи. П. поділяють на патологічні реакції, *неврози* і реактивні психози. Лікування: усунення психотравмуючого моменту, *психотерапія*, фармакотерапія (транквілізатори, антидепресанти тощо). *В. Г. Гуляєв.*

ПСИХОГІГІЄ́НА — розділ гігієни, що вивчає заходи по збереженню й зміцненню психічного здоров'я людей та запобіганню психічним захворюванням. Початок бере від спец. праці *Галена* «Гігієна пристрастей, або Моральна гігієна». П. тісно пов'язана з *психотерапією*, соціальною *психіатрією* та ін. розділами медицини, фізіологією *вищої нервової діяльності* та заг. і *соціальною психологією*. Розкриває шляхи й засоби організації міжлюдських стосунків і навкол. середовища в напрямі їх оптимізації. Осн. завдання П.: формування гармонійно розвинутої особистості; запобігання перевантаженню нервової системи; виховання правильного співвідношення інтелектуально-вольових властивостей особистості з афективною сферою; вибір і рекомендація корисних навичок і запобігання формуванню шкідливих звичок; виховання правильного ставлення людини до свого психічного і фіз. здоров'я. Як і в заг. гігієні, виділяють сусп. і особисту П. Найважливіші розділи П.: вікова, праці й навчання, побуту, сім'ї і статевого життя. Інтенсивно розвивається і спец. П. (інженерна, військова, авіаційна, космічна та ін.). У зв'язку з ускладненням виробництва і соціальних контактів в умовах НТР роль П. і здійснюваної на її основі психопрофілактики неухильно зростає. *Н. І. Рейнвальд.*

ПСИХО́ЗИ — один з видів *психічних хвороб*.

ПСИХОЛАМАРКІ́ЗМ — антидарвіністичний напрям у вченні про *еволюцію* організмів; одна з течій *неоламаркізму*. Згідно з П. осн. фактором еволюції рослинних і тваринних організмів є їхні свідомі вольові акти, властиві також тканинам і клітинам усього живого.

ПСИХОЛІНГВІ́СТИКА — наука на межі *психології* й *лінгвістики*. Вивчає психологічні механізми функціонування лінгвістичних і паралінгвістичних засобів у мовному спілкуванні. Виникла в 50-х рр. 20 ст., хоч спроби поєднання мовознавства й психології робилися у 19 ст. у працях В. Гумбольдта й Г. Штейнталя, а у вітчизн. мовознавстві — О. О. *Потебні*. Осн. метод П.— експеримент. П. фактично стала закріпленням нового напряму в дослідженні мовної діяльності — експериментального. В СРСР П. виникла в 60-х рр. на базі рад. психологічної школи Л. С. *Виготського* й лінгвістичної традиції, що йде від праць Л. В. *Щерби*. Теор. основами амер. П. є *біхевіоризм* у психології та менталізм у мовознавстві. Сучасна П.— достатньо розгалужена наук. дисципліна, що включає дослідження в галузі теорії пізнавальних процесів, пов'язаних з засвоєнням і використанням мови, а також розробки прикладних аспектів мовного спілкування, діагностики й лікування мовних порушень, визначення емоційних станів, атрибуцію текстів тощо.

Літ.: Леонтьев А. А. Психолингвистика. Л., 1967; Психолингвистика за рубежом. М., 1972; Основы теории речевой деятельности. М., 1974; Слобин Д., Грин Дж. Психолингвистика. Пер. с англ. М., 1976.

О. Ф. Бондаренко.

ПСИХОЛО́ГІЗМ у соціології — підхід до вивчення соціальних явищ і процесів, при якому дослідника цікавлять насамперед психічні взаємодії, які відбуваються в соціальній групі; один з провідних методологічних принципів буржуазної соціології. Як теорія і метод соціологічного дослідження П. виявляється в перебільшенні ролі психологічних причин поведінки людей, що розглядаються поза зв'язком з конкретно-істор. системою *суспільних відносин*. Бурж. соціології кін. 19 — поч. 20 ст. («класичний П.») було властиве намагання пояснити життя суспільства за допомогою понять індивідуальної психології (інстинкти, наслідування, прагнення). В центрі уваги сучас. бурж. соціології перебувають соціально-психологічні закономірності групової взаємодії та групової свідомості, що їх тлумачать ізольовано від матеріального життя суспільства. З позицій П. суспільство становить ідейно-психологічну спільність, сукупність ставлень, впливів і комунікацій у сфері свідомості «колективний психічний суб'єкт». Предмети соціології й *соціальної психології* по суті не розчленовуються. Картина соціальної дійсності створюється лише на основі фактів свідомості, а «специфічно соціальними» вважаються настрої і почуття людей як продукт міжособового спілкування. На сучас. етапі П. є своєрідною методологічною настановою, властивою майже всім напрямам сучас. бурж. соціології, насамперед «*соціальної дії*» *теорії* (Т. *Парсонс*), «символічному інтеракціонізму» (Дж. *Морено*), феноменологічній соціології (Х. Беккер, Е. Гофман). П. широко використовується для обгрунтування реформістських доктрин, зокрема «*людських відносин теорії*», що мають на меті «вдосконалити» бурж. суспільство за допомогою психологічних засобів. Разом з цим П. притаманний і соціологам, що виступають у ролі соціальних критиків (Д. Рісмену та ін.). Марксистська соціологія, даючи всебіч-

ний аналіз діяльності людей, виходить з визнання провідної і визначальної ролі об'єктивних матеріальних відносин у функціонуванні й розвитку суспільства, розкриває діалектичний взаємозв'язок істор. необхідності і свідомої діяльності людей, активну роль суб'єктивного фактора в житті суспільства. Критикуючи П., вона разом з тим вимагає конкретно досліджувати процеси сусп. психології і сусп. життя в діалектичному зв'язку з об'єктивною логікою соціально-історичного розвитку.

В. О. Тихонович.

ПСИХОЛО́ГІЇ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т УРСР — в системі М-ва освіти УРСР. Створений 1945 у Києві. Наук. тематика ін-ту охоплює широке коло теор. і прикладних проблем методології психологічних досліджень, заг., вікової, дитячої, пед., соціальної психології, психофізіології, шкільної та профес. психодіагностики, психології навчання й виховання учнівської молоді, психології праці, управління, психології аномальних дітей тощо. Гол. спрямування цих досліджень — вивчення об'єктивних закономірностей функціонування психологічного фактора у виробництві, управлінні, наук. пізнанні, навчанні й вихованні, творчості, дозвіллі й відпочинку, проектування нових зразків людської діяльності в умовах соціалістичного способу життя й дальшого розгортання наук.-тех. революції. В ін-ті поєднуються фундаментальні й прикладні дослідження, опрацьована й реалізується система заходів по впровадженню психологічних розробок у пед. і соціальну практику.

Ін-т здійснює координацію психологічних досліджень в УРСР, надає допомогу М-ву освіти, Держ. к-ту по профтехосвіті щодо оптимізації навч.-виховного процесу в школах і проф.-тех. уч-щах, пед. вузах. поширенні психологічних знань серед викладачів, студентів, учнів, батьків, громадськості, узагальненні передового пед. досвіду. Осн. структурним підрозділом ін-ту є лабораторія (на 1982 — 21). При ін-ті є наук. б-ка (120 тис. одиниць зберігання) й експериментальна майстерня. Ін-т видає міжвідомчий наук.-методичний збірник «Психологія» (виходить з 1965 раз на рік).

В. І. Войтко.

ПСИХОЛО́ГІЧНА СУМІ́СНІСТЬ — максимальне поєднання психічних параметрів двох або кількох людей; взаєморозуміння людей, що спілкуються. Основою П. с. є узгодженість їхніх рухів, дій, вчинків, емоційності, спрямованості потреб та ін. П. с. включає 4 рівні: психофізіологічний (збіг властивостей, темпераменту, потреб), психологічний (взаємодія характерів, мотивів поведінки), соціально-психологічний (узгодженість соціальних ролей, інтересів, цінностей), соціально-ідеологічний (подібність ідеологічних цінностей, соціальних установок відносно фактів дійсності у сфері класових інтересів). П. с. має виняткове значення для групової (колективної) діяльності, коли чітко розподіляються ролі і функції між виконавцями спільної програми і кожен з них доповнює іншого (екіпаж космічного корабля, підводного човна, будь-яка експедиція тощо). Знання П. с. використовують у галузі *психології управління*. П. с. є також важливою умовою надійності сімейного життя.

Літ.: Социальная психология. Л., 1979; Обозов Н. Н. Межличностные отношения. Л., 1979.

Л. А. Лепихова.

ПСИХОЛО́ГІЧНА ШКО́ЛА — див. *Австрійська школа.*

ПСИХОЛО́ГІЧНА ШКО́ЛА — напрям у літературознавстві. Склалася в Зх. Європі й Росії в 70—80-х рр. 19 ст. Розвиваючи ідеї *культурно-історичної школи*, П. ш. водночас відображала заг. поворот філософії та соціології до психологізму. Осн. увагу представники П. ш. звертали на вивчення духовного життя письменника, внутрішню, психологічну сторону його творчості, оскільки джерелом мистецтва вони вважали творчу особистість, глибини її психіки. В Зх. Європі принципи психологічного методу найвиразніше виявились у працях С. Жірардена, Е. Еннекена (Франція), В. Вундта, В. Веца (Німеччина) та ін. У вітчизн. літературознавстві основоположником цього напряму був О. *Потебня*, який системно виклав ідеї П. ш. у книзі «Думка і мова» (1862). Питанням психології худож. творчості він присвятив праці «З лекцій з теорії словесності» (1894), «Із записок з теорії словесності» (1905) та ін. З очолюваної ним т. з. харківської школи літературознавців вийшли відомі дослідники Д. Овсянико-Куликовський, А. Горнфельд, Б. Лезін, О. Білецький та ін. В 1911—1923 в Харкові видавався збірник «Питання теорії і психології творчості» (вийшло 8 томів). П. ш. перестала існувати в 20-х рр. Кращі здобутки П. ш. засвоювали і рад. літературознавці, ставлячи психологію творчості на справді науковий, матеріалістичний грунт.

Г. Ф. Семенюк.

ПСИХОЛОГІ́ЧНА ШКО́ЛА в соціології — див. *Психологізм* у соціології.

ПСИХОЛОГІ́ЧНА ШКО́ЛА ПРА́ВА — одна з основних форм вияву об'єктивізму бурж. юриспруденції, прихильники якої розглядають право як продукт психіки окремої особи або соціальної групи, а не соціальних, класових відносин. Тим самим право відривається від класової організації суспільства, яка зумовлює його, і втрачає свій об'єктивний характер. Виникла на межі 19 і 20 ст. Одним із засновників і найяскравішим представником П ш. п. був рос. юрист Л. Й. *Петражицький*. П. ш. п. поклала початок психологізмові як одній з провідних заг. тенденцій сучас. бурж. правової думки. Заперечення існуючих правових норм, абсолютизація правотворчості тих, хто здійснює застосування права, у поєднанні з ірраціоналістичними концепціями (див. *Ірраціоналізм*) сучас. бурж. психології, — основні риси психологізму сучас. бурж. теорії права. Ці риси властивві представникам її різних течій — «школи вільного права», соціологічної юриспруденції, амер. і скандінавського «реалізму», *екзистенціалізму* в праві та ін. Подібний психологізм є зручним засобом для теор. обґрунтування систематичних порушень бурж. законності поліцією, суддями, чиновниками в імперіалістичних державах.

В. К. Забігайло.

ПСИХОЛОГІ́ЧНІ ТОВАРИ́СТВА — добровільні науково-громадські організації, що об'єднують фахівців-психологів, студентів психологічних факультетів та відділень вузів, представників суміжних професій, які працюють у галузі психології. Метою П. т. є сприяння розвиткові науки, координація наук. досліджень, обмін наук. інформацією. Серед перших П. т.— Моск. П. т. (1885), Брит. П. т. (1892), Амер. психологічна асоціація (1892), Франц. П. т. (1901), Нім. П. т. (1903). Є міжнар. орг-ції наук. психології: Міжнар. спілка психологічної науки, Міжнар. асоціація прикладної психології (Стокгольм, Швеція), асоціація аналітичної психології (Цюріх, Швейцарія) та ін. П. т. діють в багатьох країнах. Вищою організаційною формою роботи міжнар. П. т. та орг-цій є психологічні конгреси, що скликаються раз на 4 роки.

Т-во психологів СРСР організоване в 1957 при АПН СРСР. Цілі, завдання й організаційна побудова т-ва визначені статутом. Вищий орган т-ва — з'їзд, що скликається раз на 3 роки. Укр. відділення т-ва створене 1959, вищий його орган — конференція, яка збирається раз на 4 роки, робочий орган — президія, що координує роботу зональних відділень (Харківського, Львівського, Одеського).

Л. А. Лепихова.

ПСИХОЛО́ГІЯ (грец. ψυχή — душа і λόγος — вчення) — наука про закономірності виникнення, розвиток і форми вияву *психіки* у людини і тварин, про *психічні процеси* і властивості, які є компонентами діяльності та спілкування людей, *поведінки тварин*. Об'єктом вивчення П. є психіка як функція *головного мозку*, що виявляється у відображенні навколишнього середовища і внутр. станів особи, її зв'язків з об'єктивним світом. Упродовж історії П. знання людини про психіку формувалися в боротьбі матеріалізму проти різних ідеалістичних концепцій. Методологічну основу наук. П. становить діалектичний та історичний матеріалізм. Вихідною категорією П. є *відображення*. Ленінська *відображення теорія* визначає психіку людини як особливу форму відображення суб'єктом об'єктивної дійсності. Вищою формою відображення у людини є її *свідомість*. П. вивчає умови і механізми зв'язків між неосмисленими формами психічного відображення і свідомістю (див. *Несвідоме* у психології, *Підсвідоме*). Предметом вивчення П. є *відчуття* й образи *сприймання*, *мислення* і *почуття*, діяльність і *спілкування* тощо. Завдання П.— розкриття закономірностей психіки, формування *психічних властивостей* людини в єдності філогенетичного й онтогенетичного розвитку (див. *Філогенез* і *Онтогенез*). У розв'язанні цих завдань П., з одного бо-

ку, тісно пов'язана з біол. науками, зокрема *фізіологією*, а з другого — з соціологією, *педагогікою*, історією культури, *логікою* та ін. сусп. дисциплінами. П. передусім вивчає специфічно людські форми психіки — свідомість і *самосвідомість*.

Сучасна П.— досить розгалужена система знань, яка, крім загальної П., налічує бл. 40 ін. психологічних дисциплін (*авіаційна психологія, військова психологія, дитяча психологія, диференціально психологія, етнічна психологія, інженерна психологія, зоопсихологія, космічна психологія, кримінальна психологія, медична психологія, нейропсихологія, патопсихологія, педагогічна психологія, психологія праці, психологія спорту, психологія спеціальна, психологія творчості, психологія управління, соціальна психологія, юридична психологія*, історія психології тощо). Процес диференціації психологічного пізнання відбувається досить швидко насамперед за рахунок прикладних галузей. За цих умов першочергового значення набуває випереджаючий розвиток загальнопсихологічної теорії, надійне методологічне забезпечення психологічних досліджень, реалізація на практиці принципу гармонійності розвитку всіх галузей психологічної науки. Відмітною рисою П. з кінця 19 ст. є нарощування експериментального потенціалу. Для вивчення психічної діяльності П. використовує сукупність методів: *спостереження*, лабораторний експеримент (констатуючий і формуючий), *природний експеримент*, аналіз результатів діяльності, порівняльно-генетичний метод, моделювання психічних процесів (див. *Моделювання психіки*), метод психологічних *тестів*, експертних оцінок, інтерв'ю, *анкетування* тощо. У сучас. П. широко використовуються електронно-обчислювальна техніка, електричні, хімічні та ін. індикатори для глибинного аналізу психіки. Гострі суперечки у психологічній науці точаться навколо методу самоспостереження (інтроспекції). Ідеалісти намагалися перетворити інтроспекцію на основний метод, матеріалісти доводили його обмеженість, необхідність вивчення психіки об'єктивними методами (див. *Інтроспективна психологія*). Саме завдяки об'єктивним методам було встановлено матеріальний субстрат психіки, детермінованість внутр. суб'єктивних явищ реальними відносинами, в яких діють людські індивіди чи групи.

Психологічні знання з античних часів розвивалися в надрах філософії і медицини. Старогрец. лікарі Гіппократ, Ерасістрат знали, що органом психіки є мозок, душу людини тлумачили як речовинну частку космосу (Демокріт — матеріалістична лінія). Їм протистояло ідеалістичне вчення про безсмертя душі (Платон і неоплатоніки, див. *Неоплатонізм*). Видатним здобутком античності є трактат Арістотеля «Про душу», в якому він розробив систему психологічних понять, хоч і не позбавлених дуалістичних нашарувань. У період середньовіччя панували ідеалістичні погляди на психіку, що гальмувало розвиток психологічного пізнання. Однак воно продовжувало розвиватися у працях окремих філософів і лікарів (Ібн-Сіни та ін.). Початкові відомості про психолог. знання уперше засвідчені й у писемних пам'ятках Київської Русі — «*Повісті временних літ*», «*Повчанні Володимира Мономаха*» та ін. Систематичні курси П. читали в *Київській академії* (І. *Гізель*, *Й. Кононович-Горбацький*, *Ф. Прокопович* та ін.), а пізніше — у Слов'яно-греко-латинській академії у Москві. У 18 ст. матеріалістичні ідеї у П. розвивали М. В. Ломоносов, О. М. Радищев, Г. С. Сковорода та ін. У Зх. Європі в епоху *Відродження* переважало досвідне вивчення людини (Леонардо да Вінчі, Х. Вівес та ін.), а згодом поступово утверджувався детермінізм (див. *Детермінізм* та *Індетермінізм*) у з'ясуванні природи психіки (Р. Декарт, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Г. Лейбніц, Дж. Локк, франц. матеріалісти 18 ст.— К. А. Гельвецій, П. А. Д. Гольбах, Д. Дідро та ін.).

Відгалуження П. від філософії й оформлення в окрему науку належить до 2-ї пол. 19 ст. і пов'язане зі створенням нім. ученим В. *Вундтом* першої експериментальної лабораторії у Лейпцігу. На кін. 19 ст. настає криза бурж. П., її методологічних основ. У 20 ст. у бурж. П. визначився ряд напрямів, представники яких дискутують між собою з осн. проблем побудови П. як науки (*біхевіоризм, гештальтпсихологія, персоналізм, фрейдизм* та ін.). Істор. значення для утвердження матеріалізму у П. в Росії відіграли праці вітчизн. видатних природодослідників, передусім І. М. Сєченова, про рефлекторну природу психіки, вчення І. П. Павлова про *вищу нервову діяльність*. Перша в Росії експериментальна психологічна лабораторія (друга в світі після лейпцігської) була створена В. М. *Бехтєрєвим* у Казані (1885), майже одночасно виникла лабораторія в Харків. ун-ті. У 90-х рр. 19 ст. психологічні лабораторії створили М. *Ланге* — в Одесі, Г. *Челпанов* — у Києві, С. *Корсаков* — у Москві, а згодом — В. Бехтерєв, О. *Лазурський*, О. *Нечаєв* — у Петербурзі, В. Чиж — у Юр'єві (тепер Тарту).

В дореволюц. Росії П. розвивалася передусім в ун-тах названих міст. У 1912 створено перший н.-д. ін-т психології при Моск. ун-ті. У цьому ж році І. О. *Сікорський* створив перший у світі Ін-т дитячої психології в Києві. Перспективну програму розвитку наук. П. розробив І. М. Сеченов. Вона відіграла видатну роль в утвердженні матеріалістичного напряму у П. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістичної революції перебудова П. як науки відбувалася в Рад. країні на грунті марксизму (К. М. Корнілов, П. П. Блонський та ін.). Зберігаючи в сучас. умовах свою пізнавальну роль, П. надалі стає галуззю особливої професіональної практичної діяльності в промисловості, держ. управлінні, системі освіти, охороні здоров'я, культурі, спорті тощо. Здобутки П. мають значення для розкриття і приведення в дію психологічних резервів особистості (робітника, службовця, вченого, учня, студента, управлінця, спортсмена, пропагандиста тощо) і підвищення на цій основі ефективності їхньої праці. Знання психіки людей дає ключі до оптимізації їхньої пізнавальної, трудової, комунікативної діяльності, нарощування творчого потенціалу людства.

Проблеми П. розробляються в Ін-ті психології АН СРСР, Н.-д. ін-ті заг. і пед. психології АПН СРСР, Ін-ті психології АН Груз. РСР, зокрема на Україні в *Психології науково-дослідному інституті УРСР*, відділеннях психології Київ. і Харків. ун-тів, *психологічними товариствами*, в численних психологічних лабораторіях на підприємствах і в установах. Створено психологічні підрозділи в Ін-ті управління нар. г-вом Держ. комітету Ради Міністрів СРСР по науці і техніці, у Н.-д. ін-ті проблем вищої школи при М-ві вищої і серед. спец. освіти СРСР та ін. Наук. і практично-прикладні осередки П. становлять елементи створюваної в нашій країні психологічної служби.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973; Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1980; Ленін В. І. Філософські зошити. Повне зібрання творів, т. 29; Методологические и теоретические проблемы психологии. М., 1969; Естественнонаучные основы психологии. М., 1978; Выготский Л. С. Развитие высших психических функций. М., 1960; Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. М., 1973; Общая психология. М., 1976; Психологія. К., 1968; Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Л., 1968; Ярошевский М. Г. Психология в XX столетии. М., 1974; Ярошевский М. Г. История психологии. М., 1976; Петровский А. В. История советской психологии. М., 1967; Роменець В. А. Історія психології. К., 1978; Смирнов А. А. Развитие и современное состояние психологической науки в СССР. М., 1975; Психологическая наука в СССР, т. 1—2. М., 1959—60; Ткаченко О. М. Принципи та категорії психології. К., 1979.

В. І. Войтко.

ПСИХОЛО́ГІЯ ПРА́ЦІ — галузь прикладної психології, що вивчає психіку людини в трудовій діяльності з метою підвищення продуктивності праці й формування професійно важливих якостей особистості. Почала формуватися на межі 19 і 20 ст. Виникнення П. п. пов'язане з початком *наукової організації праці*. На першому етапі розвитку П. п. проблема профес. добору вирішувалася на основі *тестів*, які виявляють професійні здібності працюючих. Далі виникла необхідність вивчення психології професій. Виділяють спец. види П. п.— *професійна орієнтація* і профес. консультація. Важливу галузь П. п. становить вивчення коливань працездатності, пов'язаних зі стомлюваністю, добовим ритмом, обгрунтування оптимального режиму праці. В цій частині П. п. тісно пов'язана з *фізіологією праці*. Одне з завдань П. п.— раціональне реконструювання професій, з'ясування психологічно оптимального поєднання операцій, які входять до їхнього складу, наук. обгрунтування цілe-

спрямованої автоматизації виробничих процесів, що має важливе значення для підвищення продуктивності праці. П. п., яка пов'язана з комплексною механізацією та автоматизацією виробництва, істотно відрізняється від П. п., де переважає ручна обробка. У час *науково-технічної революції* П. п. покликана вивчати нові умови, форми й можливості стимуляції трудової діяльності, нові професії й вимоги до технічно оснащеної праці. П. п. пов'язана з соціологією праці, *соціальною психологією, інженерною психологією, ергономікою*, фізіологією й гігієною праці, *технічною естетикою* та ін. Див. також *Психотехніка*.

Літ.: Левитов Н. Д. Психология труда. М., 1963; Платонов К. К. Вопросы психологии труда. М., 1970; Психология труда, ч. 1—2. Пер. со словац. М., 1979.

І. Д. Бех.

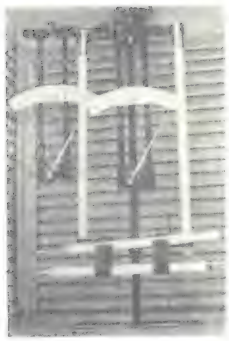

Психрометр.

ПСИХОЛО́ГІЯ СПЕЦІА́ЛЬНА — галузь психології, яка вивчає психологічні особливості аномальних дітей і дорослих, дефект яких зумовлений органічним ураженням *головного мозку* (розумово відсталі), порушенням аналізаторів (глухі, туговухі, слабозорі, сліпоглухі; див. *Аналізатори* в біології), тяжкими порушеннями мови при збереженні слуху. П. с. з'ясовує зміни у перебігу психічних процесів порівняно з нормою, їх причини і механізми, розробляє спеціальні методи корекції аномалії, аналізує результати, які досягаються в ході спеціально організованого навчання і виховання (насамперед у дитячому віці). Залежно від категорії *аномалії* розрізняють такі галузі П. с.: психологія розумово відсталих, психологія глухих і туговухих (сурдопсихологія), психологія сліпих та слабозорих (тифлопсихологія), психологія сліпоглухонімих, психологія дітей з порушеннями мови. Осн. завдання кожної галузі П. с.— вивчення закономірностей розвитку, формування особистості аномальних дітей під впливом навчально-виховної роботи в умовах *спеціальних шкіл*. Розроблені рад. психологами методологічні і наук.-природничі засади дали їм можливість створити вчення про компенсаторний розвиток аномальних дітей (див. *Компенсація* в психології). Значний внесок у розвиток П. с. зробили Л. С. *Виготський*, О. Р. *Лурія*, О. М. *Леонтьєв*, О. Т. Мещеряков, І. О. Соколянський та ін. Рад. П. с. розкриває антинауковість бурж. теорій, що недооцінюють потенціальні можливості розвитку аномальних дітей і роль спец. навчання в їх реалізації.

В. І. Войтко, Н. М. Стадненко.

ПСИХОЛО́ГІЯ СПО́РТУ — галузь психологічної науки, що розробляє психологічні основи спортивної діяльності та фіз. виховання. Оскільки виступи у спорті частіше відбуваються на межі людських можливостей, все більшого значення набувають, зокрема, вольові, характерологічні та світоглядні риси особистості, її емоційна стійкість в екстремальних і стресових умовах («передстартова лихоманка» та ін.). П. с. розробляє питання рухових образів (уявлень про рухи і дії, які треба виконувати на тренуванні чи під час змагання) та їх свідомої регуляції, питання мотивації спортивної діяльності, проблеми оперативно-тактичного мислення спортсменів, а також їхнього спілкування і взаємодії в спортивних колективах тощо.

Літ.: Проблемы психологии спорта, в. 1—2, 4—6. М., 1960—68; Психология физического воспитания и спорта. М., 1979; Психология спорта высших достижений. М., 1979.

В. В. Клименко.

ПСИХОЛО́ГІЯ ТВАРИ́Н — галузь *психології*, що вивчає психіку й поведінку тварин. Див. *Зоопсихологія*.

ПСИХОЛО́ГІЯ ТВО́РЧОСТІ — галузь психологічної науки, що вивчає діяльність людини, спрямовану на пошуки нового розв'язання в навчальній та наук. практиці, здійснення винаходу, створення нової машини в техніці, нового твору в худож. літературі й мистецтві. П. т. досліджує, в першу чергу, процес *творчості* (здійснення нового розв'язання, стратегію його пошуку), творчу особу (її здібності, специфічні риси тощо), умови творчості (особливості середовища, в якому працює творча особа, стимули та бар'єри в творчій роботі), продукт творчості (його структуру, об'єктивну та суб'єктивну новизну), особливості колективної творчості (структуру творчого колективу, функції його членів тощо). П. т. спирається на такі загальнопсихологічні методи— *спостереження, анкетування*, бесіди, а в ряді випадків, напр., при дослідженні тех. творчості, все ширше використовує експеримент. метод. П. т. почала інтенсивно розвиватися починаючи з 50-х рр. 20 ст. Результати П. т. мають не лише теор. значення. Їх використовують у практиці навчання, підвищення профес. майстерності, рівня кваліфікації працівників різного профілю, для інтенсифікації раціоналізаторської та винахідницької діяльності, в *трудовому вихованні* молоді, для залучення її до суспільно корисної праці. В СРСР та в багатьох зарубіж. країнах ведеться робота по створенню заг. теорії П. т., вивчаються усвідомлювані, логічні та неусвідомлювані, інтуїтивні компоненти творчості (див. також *Натхнення, Уява, Інтуїція, Талант, Інсайт* тощо). П. т. тісно пов'язана з *психологією праці*, психологією мистецтва, ін. галузями психології, з філософією, педагогікою, фізіологією.

В. О. Моляко.

ПСИХОЛО́ГІЯ УПРАВЛІ́ННЯ — галузь психологічної науки, яка вивчає психологічні закономірності управлінської діяльності. До проблем П. у. належать роль людського і психологічного факторів в управлінні, оптимальний розподіл професіограм і соціальних ролей у групі (колективі), лідерство й керівництво, процеси інтеграції і згуртованості колективу, неформальні стосунки між його членами, психологіч. механізми прийняття управлінського рішення, соціально-психологіч. якості керівника та ін. В управлінні стикаються управлінець і керований. Важливо, щоб управлінська діяльність будувалася як їхня спільна діяльність щоб до розв'язання управлінських завдань активно й систематично залучалися ті люди, яким доведеться виконувати управлінські рішення. В ході управління здійснюється не лише предметна діяльність, а й розгортаються складні й суперечливі міжособистісні стосунки, відбувається *спілкування*. Успіх управлінської праці залежить від уміння керівника чітко проводити в життя закон переміни ролей, відкривати для кожного керованого ролеву перспективу, створювати і підтримувати в колективі здоровий психологічний клімат. Висновки й рекомендації П. у. мають значення і для наук. керування сусп. життям, зокрема для добору й виховання управлінських кадрів, інтенсифікації та підвищення якості роботи всіх ланок управління.

В. І. Войтко.

ПСИХОПА́ТІЯ (від грец. ψυχή — душа і πάθος — страждання, хвороба), патологічний характер, психопатичні конституції — патологічний дисгармонійний склад характеру. Ця дисгармонія виявляється в нестійкості ефективно-вольових рис людини при одночасному збереженні інтелекту. Перші ознаки П. з'являються дуже рано, під впливом різних несприятливих обставин виникає загострення стану. Прояви П. різні. За переважанням тих чи ін. рис психічного складу розрізняють паранойяльні П., що характеризуються гол. чин. тлумаченнями марень, нав'язливістю думок; шизоїдні П. — відгородженістю, замкненістю; збудливі (експрозивні) П.— вибуховістю, дратливістю, невживчивістю, поганою адаптацією до життєвих умов; психастенічні П.— схильністю до тяжких сумнівів, страхів, тривоги, боязні, нерідко при цій формі П. виникають іпохондричні думки (див. *Іпохондрія*); істерична П. характеризується швидкою зміною настрою, поведінки, поглядів, демонстративними вчинками, припадками, може бути природженою й набутою та ін. Природжені П. є наслідком внутрішньоутробного ушкодження плоду, родових травм, інфекцій та інтоксикацій в дитинстві тощо. При набутих П. велике значення має неправильне виховання. Лікування: комплексне, психотерапія, сучасні заспокійливі засоби, перевиховання особи згідно з новими установками.

І. І. Кутько.

ПСИХОТЕРАПІ́Я (від грец. ψυχή — душа і θεραπεία — лікування) — лікування хворого за допомогою психічного впливу на нього. Під П. у широкому значенні розуміють правильний режим у лікувальних закладах, усунення факторів, що травмують психіку хворого, сприяння виникненню у хворого позитивних емоцій тощо. П. насамперед впливає на почуття людини, на її *емоції*. Під впливом різних переживань (стану *нервової системи*) змінюється діяльність внутрішніх органів, тому усунути їх порушення можливо психотерапевтичним лікуванням, осн. фактором якого є слово. П. найефективніша при *неврозах, психастенії*. Розрізняють кілька методів П., серед яких здебільшого засто-

совують сугестивну П. (лікування *навіюванням, гіпнозом*) і раціональну (розумову П).

ПСИХОТЕ́ХНІКА — одна з галузей прикладної психології, яка розробляла проблеми психології та психофізіології праці, *професійної орієнтації* і профдобору. Виникла на поч. 20 ст. Термін «психотехніка» запровадив В. *Штерн* (Німеччина), її розвиткові сприяв Г. Мюнстерберг (США). З 20-х рр. П. поширилась в СРСР. Ін-ти праці (Москва, Харків), психотех. лабораторії (Москва, Ленінград, Київ, Харків, Казань) проводили значну наук. і практичну роботу щодо профдобору й раціоналізації праці. В 1927 засновано Всеросійське, а згодом — Всесоюзне т-во П. і психофізіології праці, видавався журнал «Психофизиология труда и психотехника» (1928—32, з 1932 — «Советская психотехника)», відбувалися психотехнічні конференції і з'їзди. Але нечіткість методологічних позицій, емпіризм і некритичне наслідування П. бурж. країн, зокрема тестових методик у профдоборі, діагнозі та прогнозі працездатності, заважали розвиткові П. В кінці 30-х рр. П. в СРСР припинила існування. Її проблеми успішно розробляються з марксистсько-ленінських позицій *психологією праці* та *інженерною психологією*. *Д. Ф. Ніколенко.*

ПСИХОТРО́ПНІ ЗА́СОБИ (від грец. ψυχή — душа і τροπή — поворот, зміна) — група лікарських препаратів, які здатні впливати на психічні функції. П. з. регулюють порушену психічну діяльність і застосовуються для лікування *нервових хвороб* і *психічних хвороб*. Поява П. з. в 50-х рр. 20 ст. зумовила розвиток психофармакології. За дією на психопатологічні синдроми П. з. поділяють на нейролептики (аміназин, галоперидол), що застосовуються при психомоторному збудженні; анксіолітики (мепробамат, седуксен) — при емоційному збудженні; психостимулятори (фенамін, сіднокарб) — при психічному та фіз. стомленні; антидепресанти (меліпрамін, амітрептилін) — при психічній депресії. Психодислептики (мескалін, ДЛК) спричинюють експериментальний психоз. Існують й інші класифікації психотропних засобів. *Л. О. Громов.*

ПСИХОФІ́ЗИКА — галузь психологічної науки, що вивчає кількісні відношення між фізичними характеристиками подразника та інтенсивністю *відчуття*, яке виникає у відповідь на нього. Термін «психофізика» запровадив Г. *Фехнер* у праці «Елементи психофізики» (1860). Основи П. у 19 ст. заклали праці В. *Вебера*, Г. Фехнера, Г. *Гельмгольца*, В. *Вундта* та ін. Гол. завданнями П. є вимірювання порогів відчуттів та побудова психофізичних шкал. Для П. характерні високі вимоги до методів дослідження — процедурна точність і можливість формальною опису. В останні десятиліття розвиток П. посилився у зв'язку з необхідністю в багатьох наук. дослідженнях і в практичній діяльності виявляти різні ледь помітні, неясні зображення на екранах фіксувальних приладів тощо, зокрема в прикладній галузі П.— теорії виявлення сигналів на фоні шумів. Див. також *Вебера — Фехнера закон*. *О. Т. Губко.*

ПСИХОФІЗИ́ЧНА ПРОБЛЕ́МА — проблема відношення психічного до фізичного, зокрема до нейрофізіологічного. Згідно з науковим, діалектико-матеріалістичним розв'язанням П. п. психічне є особливою властивістю матерії, функцією *головного мозку*, що полягає в активному відображенні дійсності. В бурж. філософії та психології поширені такі способи розв'язання П. п.: відособлення психічного від його матеріальних основ (ідеалізм); дуалістичне протиставлення психічних і фізичних процесів як явищ, що відбуваються паралельно й незалежно одні від одних (психофізичний паралелізм) або зовні взаємодіють між собою (психофізична взаємодія); зведення психічного до фізичного або фізіологічного (*вульгарний матеріалізм*, конструктивізм та ін.). Конкретні питання П. п. досліджує *психологія, психофізіологія, нейропсихологія*. *Г. Г. Бикова*

ПСИХОФІЗІОЛО́ГІЯ — галузь науки, що досліджує співвідношення між психічними та фізіологічними процесами. Гол. завданням П. є наук. розв'язання *психофізичної проблеми*. Термін «психофізіологія» запропонував франц. філософ Н. Массіас 1830, але засновником її вважають нім. психолога В. *Вундта*. Найбільш поширеною і науково розробленою є П. органів чуттів. Саме тут було застосовано найточніші методи наук. дослідження і встановлено найчисленніші і найважливіші психофізіологічні закономірності. Питання П. розробляють як психологи, так і фізіологи, а також представники деяких ін. суміжних наук. На межі П. і *диференціальної психології* виникла та інтенсивно розробляється диференційна психофізіологія. *О. Т. Губко.*

ПСИХРО́МЕТР (від грец. ψυχρός — холодний та μετρέω — вимірюю) — прилад для вимірювання т-ри та *вологості повітря*. Складається з двох спарених термометрів, резервуар одного з яких обгорнутий зволоженим батистом. Внаслідок випаровування з поверхні батисту т-ра змоченого термометра завжди нижча від т-ри сухого. Т-ру повітря визначають за сухим термометром, вологість — за показниками сухого й змоченого термометрів (психрометрична різниця) з використанням спец. психрометричних таблиць. При т-рах нижче —5° для визначення вологості повітря користуються *гігрометром*.

ПСИХРОФІ́ЛЬНІ МІКРООРГАНІ́ЗМИ (від грец. ψυχρός — холодний та φιλέω — люблю) — кріофільні мікроорганізми — бактерії, дріжджі, мікроскопічні гриби та водорості, здатні рости при т-рах від —10° С до +20° С. Чутливість П. м. до більш високих т-р зумовлена властивостями клітинних білків. Є *сапрофітами*. Найчастіше П. м. знаходять у водах, снігах, кризі Арктики, Антарктики, на високогір'ї. Окремі види П. м. мають пігменти *каротиноїди* і при масовому розмноженні забарвлюють поверхню субстрату в червоний колір. Деякі П. м. псують харчові продукти при їх зберіганні на холоді. Поділ мікроорганізмів на температурні групи — психрофіли, мезофіли і термофіли досить умовний. *В. О. Кудрявцев.*

ПСИХРОФІ́ТИ (від грец. ψυχρός — холодний і φυτόν — рослина) — рослини, що ростуть на вологих і холодних грунтах. До П. належать як нижчі рослини (снігові й льодові водорості, наскельні лишайники), так і вищі, представлені різними життєвими формами (чагарник, чагарничок, напівчагарничок, багаторічні трави тощо). П. пристосувалися до умов високих широт і високогір'я: тривалої зими, низьких температур грунту і повітря, сильних вітрів, малої кількості опадів, недостачі поживних речовин та ін. Внаслідок короткого *вегетаційного періоду* у П. переважає *вегетативне розмноження*. Прикладами П. є дріада, кедровий сланик тощо.

ПСІХА́РІС (Ψυχάρης) Янніс (15.V 1854, Одеса — 29.IX 1929, Париж) — грец. письменник і лінгвіст. З 1869 жив у Франції. З 1904 — професор новогрец. філології в Парижі. Засновник прогресивного літ.-громад. руху димотикізму (див. *Грецька мова*). Пропагував повагу до простого народу, обстоював право на використання розмовної мови в л-рі, де на той час панувала штучна архаїзована мова кафаревуса. Свої ідеї виклав у найголовн. творі «Моя подорож» (1888). Автор романів «Сон Янніріса» (1897), «Життя й кохання на самоті» (1904), «Хвора служниця» (1907) та ін. *Т. М. Чернишова.*

ПСІХЕ́Я (Ψυχή) — у грец. міфології втілення людської душі. Зображували П. у вигляді метелика чи дівчинки. За легендою, що її розповів *Апулей* у «Метаморфозах», красі П. заздрила сама *Афродіта*. Богиня наказала своєму синові *Ероту* викликати в П. кохання до якогось негідника. Та Ерот сам закохався в П. Міф про кохання П. й Ерота відображено в образотворчому мист. (античні скульптори, А. Канова, Рафаель, Джуліо Романо та ін.), л-рі (Ж. Б. Мольєр, Ж. Лафонтен), музиці (Ж. Б. Люллі). Новелу Апулея про кохання Амура (Ерота) й П. укр. мовою переклав І. Франко. Див. також іл. т. 1, с. 168; т. 4, с. 271.

ПСКОВ — місто, центр Псков. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Великій, поблизу її впадіння в Псковське оз. Вузол з-ць, автомоб. шляхів. 179 тис. ж. (1981). Вперше згадується в літописі під 903. З 12 ст.— у складі *Новгородської феодальної республіки*. З 1348 — центр *Псковської феодаль-*

Викрадення Псіхеї. Картина П. Прюдона. 1808. Лувр. Париж.

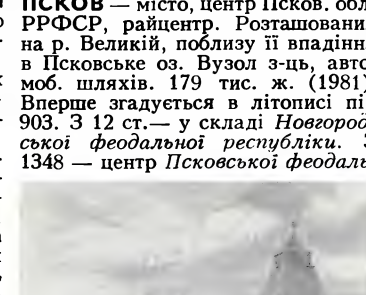

Псков. Кремль. 13—17 ст.

Псковська школа архітектури та живопису. Церква Василія з Горки у Пскові. 1413.

ної республіки. В 13—16 ст.— значний торг.-екон., а також культур. центр Русі (див. *Псковська школа архітектури та живопису*). З 1510 — у складі Рос. централізованої д-ви. Під час *Лівонської війни 1558—83* уславився героїчною *Псковською обороною 1581—82*. У 17 ст. в П. відбулися нар. повстання 1608—11 і *Псковське повстання 1650*. З 1777 — центр губернії. З 26.II (10.III) до 19.V (1.VI) 1900 у П. під негласним наглядом поліції жив В. І. Ленін. У квітні він провів Псковську нараду революц. марксистів з «легальними марксистами» з питання про їхнє сприяння виданню газ. *«Искра»*. Влітку 1903 в П. оформилася с.-д. орг-ція. 2 (15). III 1917 у П. цар *Микола II* зрікся престолу. Рад. владу встановлено 26.X (8.XI) 1917. З 1944 П.— обл. центр.

Провідні галузі пром-сті — маш.-буд. (з-ди: електромаш.-буд., важкого електрозварювального обладнання, зубчастих коліс, об'єднання «Псковхімлегмаш») та легка (галантерейно-футлярна ф-ка, льонокомбінат, філіал Ленінгр. швейного об'єднання ім. М. М. Володарського). Виробництво засобів зв'язку (завод апаратури дальнього зв'язку), харчова та будівельних матеріалів промисловість. У П.— педагогічний ін-т та філіал Ленінгр. політех. ін-ту, 7 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм. та ляльок, філармонія. Музеї: об'єднаний істор.-художній та архіт. музей-заповідник, Будинок-музей В. І. Леніна та квартира-музей В. І. Леніна, в якій він жив у лютому — травні 1900. Серед архіт. пам'яток — кремль (13—17 ст.); монументальні собори монастирів — Мірожського (до 1156), Івановського (до 1243), Снєтогорського (1310; фрески 1313); церкви — Василія з Горки (1413), Георгія зі Взвозу (1494), Успіння з Пароменя (1444), Ніколи з Усохи (1536); кам. житл. будинки (14—17 ст.). Пам'ятники: В. І. Леніну на вул. Некрасова (1945, скульптор М. Манізер) та на пл. Леніна (1960, скульптор Г. Арапов), монумент на честь перших перемог Червоної Армії під П. у 1918 (1969, арх. І. Білібін та ін., скульптор Г. Мотовилов).

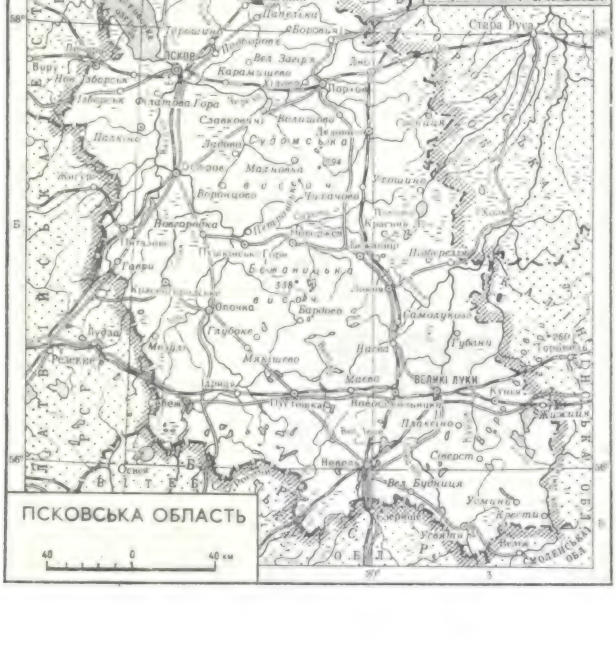

ПСКО́ВСЬКА О́БЛАСТЬ— у складі РРФСР. Утворена 23.VIII 1944. Розташована на Пн. Зх. Європ. частини СРСР. Площа 55,3 тис. км². Нас. 842 тис. чол. (на 1.I 1981). Осн. населення — росіяни, живуть також українці, білоруси, латиші, естонці та ін. Міськ. нас.— 57%. Поділяється на 24 райони, має 14 міст і 11 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Псков*. П. о. нагороджено орденом Леніна (1967). Поверхня області переважно рівнинна. На Зх.— Великорецька рівнина з Псковсько-Чудською западиною. Середню частину П. о. займають височини: Лузька, Судомська й Бежаницька (заввишки до 338 м); на Пд. Сх. — відроги *Валдайської височини*. Корисні копалини: торф, буд. матеріали; є джерела мінеральних вод, лік. грязі. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —7, —8°, липня +17, +17,5°. Опадів 550—650 мм на рік. Ріки належать до бас. Балтійського м., найбільші — Велика, Ловать, Шелонь, Плюса. Багато озер (*Псковське озеро, Чудське озеро*) та боліт. Грунти підзолисті й болотні, по берегах озер та в долинах річок — алювіальні. П. о. розташована у зоні мішаних лісів, які займають 31% її території. Переважають сосна, ялина, береза, осика, вільха. Сучас. господар. комплекс П. о. характеризується поєднанням розвинутої пром-сті з с. г. Енергетика базується на довізному вугіллі й нафтопродуктах, а також на місц. торфі. Працюють ряд ТЕЦ, Шильська ГЕС (найбільша на р. Великій). Провідні галузі пром-сті — машинобудування і металообробка — представлені виробн. радіо- та електротех. виробів, верстатів, устаткування та запасних частин для первинної обробки льону, торфодобувних машин (Псков, Великі Луки). Розвивається лісова, деревообр. та буд. матеріалів пром-сть (Псков, Новий Ізборськ, Печори, Великі Луки). Осн. галузі легкої пром-сті — швейна, трикотажна та шкіряно-взут., харчової — мол., м'ясна, овочеконсервна, борошномельна й рибна. П. о.— одна з найбільш освоєних у с.-г. відношенні тер. Європ. Півночі. С. г. спеціалізується на тваринництві мол.-м'ясного напряму та льонарстві. Вирощують також зернові (жито, пшениця, овес) і кормові культури, картоплю. Значні площі під сіножатями та пасовищами. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз. Рибальство. У с. Волишові — кінний з-д (російські рисаки) та звіроферма по розведенню сіро-голубих песців і норок. Осн. вид транспорту — залізничний (магістралі: Ленінград — Дно — Новосокольники—Вітебськ, Ленінград — Луга — Псков — Даугавпілс — Вільнюс, Рибінськ — Бологое — Стара Руса — Дно — Псков — Печори — Рига та ін.). Розвивається також автомоб. та трубопровідний транспорт. Судноплавство по Чудському і Псковському озерах та у нижній течії р. Великої. У П. о.— пед. ін-т (Псков), с.-г. ін-т (Великі Луки), 16 серед. спец. навч. закладів. Псковське відділення Держ. н.-д. ін-ту озерного рибного г-ва, обл. держ. с.-г. дослідна станція. Музеї: об'єднаний істор.-худож. та архіт. музей-заповідник (Псков) з філіалами — Ізборська фортеця (Ізборськ) музей ім. М. П. Мусоргського (Куньїнський р-н), музей ім. К. Назарової (Остров), садиба М. А. Римського-Корсакова (Плюський р-н); музей-заповідник О. С. Пушкіна (Михайловське, Тригорське і Петровське), Будинок-музей В. І. Леніна та квартира-музей В. І. Леніна, в якій він жив у лютому — травні 1900 (Псков); історико-революційний (Великі Луки), історії громадянської війни в краї (Гдов), партизанської слави (Новоржев) та ін. Драм. театри у Пскові і Великих Луках; театр ляльок, філармонія у Пскові. Бальнеологічний курорт Хілово. На тер. П. о.— численні об'єкти туризму.

ПСКО́ВСЬКА ОБОРО́НА 1581—82 — героїчна оборона гарнізону і жителів Пскова від військ Речі Посполитої на чолі зі С. *Баторієм* на заключному етапі *Лівонської війни 1558—83*. Осн. сили армії Речі Посполитої почали облогу міста 24—26.VIII 1581. Баторій зробив 31 спробу захопити Псков (перший штурм відбувся 8.IX), але вона закінчилася невдало для його війська. П. о. фактично керував І. П. Шуйський. 2.XI польс. війська почали пасивну облогу. Псковський гарнізон, незважаючи на нестачу боєприпасів і продовольства, протягом листопада — грудня здійснив ряд вилазок проти ворога. Безрезультатність облоги змусила уряд Речі Посполитої почати в грудні 1581 переговори, що закінчилися підписанням у січні 1582 Ям-Запольського перемир'я на 10 років. 4.II останні загони противника пішли з-під Пскова.

«ПСКО́ВСЬКА СУ́ДНА ГРА́МОТА» — пам'ятка рос. феодального права 14—15 ст.; зібрання законів *Псковської феодальної республіки*. До «П. с. г.» ввійшли норми *звичаєвого права* і *«Руської правди»* та княжі грамоти. Складається з 120 статей. Грамота регулювала відносини між феодалами і феодально залежним населенням порядок судочинства, містила норми цивільного та кримінального права. Більше половини статей «П. с. г.» присвячено цивільному праву, зокрема нормам, що регулювали право власності, відносини в галузі зобов'язального права (купівля — продаж, дарування тощо), спадкування. «П. с. г.», що стояла на сторожі інтересів феодалів, передбачала покарання за злочини проти д-ви злочини проти особи, майнові

злочини; смертну кару — за крадіжку з Псковського кремля, за держ. зраду («перевет»), підпал, крадіжку, вчинену втретє. За всі ін. злочини — «продажа», тобто грошовий штраф. «П. с. г.» була важливим засобом зміцнення феод. відносин у Псковській д-ві. Порівняно з «Руською правдою» відображала більш високий рівень екон. і політ. розвитку феод. д-ви, розвиток товарно-грошових відносин у країні.

Видання: Мартысевич И. Д. Псковская судная грамота. Историко-юридическое исследование. М., 1951.

ПСКО́ВСЬКА ФЕОДА́ЛЬНА РЕСПУ́БЛІКА — держ. утворення середньовічної Русі 2-ї пол. 13—поч. 16 ст. Після роздроблення *Київської Русі* (12 ст.) Псков з прилеглими до нього територіями по р. Великій, озерах Чудському й Псковському і р. Нарові ввійшов до складу *Новгородської феодальної республіки*. В 13 ст. значення Псковської землі зросло в зв'язку з участю псковичів у боротьбі проти *Лівонського ордену* 1240 і 1242, а з серед. 13 ст. вона стала фактично самостійною. Відокремлення П. ф. р. юридично оформив Болотовський договір 1348, за яким новгородські бояри відмовлялися посилати у Псков своїх посадників. Осн. заняття населення — землеробство, рибальство, ремесла, торгівля. Псков став одним з найбільших ремісничо-торг. центрів Русі. Соціальні відносини, що склались у П. ф. р., відображає *«Псковська судна грамота»*. Найвищим органом влади було *віче*. В 1510 П. ф. р. було приєднано до *Російської централізованої держави*. Псков був значним центром літописання (там було укладено Псковські літописи), образотворчого мистецтва (див. *Псковська школа архітектури та живопису*).

Літ.: Псковские летописи, в. 1—2. М.—Л., 1941—55; Масленникова Н. Н. Присоединение Пскова к Русскому централизованному государству. Л., 1955; Марасинова Л. М. Новые псковские грамоты XIV—XV веков. М., 1966.

ПСКО́ВСЬКА ШКО́ЛА АРХІТЕКТУ́РИ ТА ЖИВО́ПИСУ — одна з шкіл рос. середньовічного мистецтва. Склалася у *Пскові* та його володіннях в період феод. роздробленості, була пов'язана з буд-вом і мист. *Київської Русі* та *Новгородської школи архітектури та живопису*. В кін. 14 — на поч. 15 ст. досягла свого найвищого розвитку. На відміну від Новгорода, архітектурі Пскова були притаманні живописний асиметричний ансамбль, більша різноманітність композиційних прийомів, ускладненість об'ємів, численні прибудови приділів, дзвіниць та ін. до основних будівель (Троїцький собор у Пскові, 1365—67; дзвіниця церкви Успіння в Пароменьї у Пскові, 16 ст., та ін.). Для споруд 14—16 ст. характерні своєрідна пластика стін, простота і лаконічність декору (церква Василія з Горки у Пскові, 1413, та ін.). Живопису П. ш. а. та ж. властиві насичений колорит, динамічність композицій, експресія образів (розпис церкви Різдва богородиці Снєтогорського монастиря, 1313, численні ікони тощо). *Ю. С. Асєєв.*

ПСКО́ВСЬКЕ О́ЗЕРО — озеро в Псков. обл. РРФСР, на кордоні з Ест. РСР. Площа 710 км². Переважають глиб. до 5—6 м, найбільша — 12 м. Протокою завширшки 2—4 м (Теплим оз.) сполучене з *Чудським озером*. Береги переважно низькі, подекуди заболочені. Судноплавство, рибальство.

ПСКО́ВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1650 — антифеод. повстання у Рос. державі в серед. 17 ст. Приводом до П. п., що почалося 26—27.II (8—9.III), стали зростання цін і спекуляція уряду хлібом. На кін. березня — поч. квітня воєводу та ін. офіц. осіб було заарештовано, влада в місті перейшла до повсталих (їхніми органами стали мирський сход і *земська ізба*). П. п. підтримали жителі Новгорода (див. *Новгородське повстання 1650*), Псковського та сусідніх з ним повітів. У травні псковичі надіслали урядові кілька чолобитних, що включали ряд поміркованих вимог. У червні урядові війська блокували Псков. У ході П. п. між різними соціальними групами його учасників загострилися суперечності. На час прибуття до міста [17 (27). VIII] делегації Земського собору, скликаного урядом *Олексія Михайловича* у зв'язку з П. п., до керівництва повстанням прийшли ставленики посадської верхівки. Вони дійшли згоди з представниками делегації. Спроба біднішого населення почати нове повстання 20 (30).VIII виявилася невдалою. У кін. серпня царські війська зайняли Псков. У жовтні керівників заарештували й заслали.

ПСОРІА́З (від грец. ψωριάω — страждаю від шкірної хвороби), лускатий лишай — хронічне захворювання, що виявляється висипанням на шкірі людини різко відмежованих плям, вкритих тонкими сріблясто-білими лусочками. Зливаючись, вони утворюють бляшки. Причина П. не з'ясована; певне значення мають порушення функцій нервової та ендокринної систем, розлади обміну речовин. Перебіг процесу хронічний, з періодичними поліпшеннями стану — ремісіями (іноді тривалими). Найчастіше висипання з'являються на шкірі ліктів, колін, волосистої частини голови, крижових ділянках, іноді П. уражає нігтьові пластинки. *Лікування:* вітаміни (A, B_1,B_6, B_{12}), гормонотерапія, заспокійливі засоби, курортолікування тощо.

ПСТРАК Ярослав Васильович (24.III 1878, містечко Гвіздець, тепер смт Городенківського р-ну Івано-Фр. обл.— 1916, Харків) — укр. живописець і графік. В 1895—99 навчався в мюнхен. АМ. Виконав чимало портретів («Голова жінки», 1900; портрети — А. Русина, 1901; Б. Хмельницького, 1906; Т. Шевченка, 1914), композицій на історичні на побутові теми («Козак веде полоненого яничара», «У літній день», «Гуцулка зі свічкою», «Каменяр», 1904; «Помста», 1907; «Під конвоєм. 15 вересня 1914» та ін.), іл. до повісті І. Франка «Захар Беркут» (1902), до читанки А. Крушельницького (1905), повісті М. Гоголя «Тарас Бульба» (1907). Соціальна спрямованість творчості П. особливо виявилася у карикатурах для сатирично-гумористичних двотижневиків «Комар» та «*Зеркало*» (між 1900—1908). Твори П. зберігаються в Коломийському музеї нар. мист. Гуцульщини, Львів. музеї укр. мистецтва та Львів. істор. музеї.

Літ.: Фіголь М. Ярослав Васильович Пстрак. К., 1966.

ПСУ́РЦЕВ Микола Дем'янович [23.I (4.II) 1900, Київ — 9.III 1980, Москва] — рад. військ. та держ. діяч, генерал-полковник військ зв'язку, Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1919. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1934 закінчив Військ. електротех. академію РСЧА. З 1935 — на відповідальній роботі в Наркоматі оборони СРСР, Наркоматі зв'язку СРСР. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни — нач. зв'язку Зх. напряму, Зх. фронту, заст. нач. Гол. управління зв'язку Рад. Армії, нач. управління зв'язку штабу головнокоманд. рад. військами на Далекому Сході. З 1946 — нач. зв'язку Генштабу. В 1948—75 — міністр зв'язку СРСР. З 1975 — на пенсії. На XXII—XXIV з'їздах партії обирався кандидатом у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 4—9-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПСЬОЛ (за чоловіком Дуніна-Борковська) Глафіра Іванівна (24.X 1823, с. Псьолівка, тепер с. Псільське Великобагачанського р-ну Полтав. обл.— 26.IV 1886) — укр. художниця. Малярства навчалася вдома. В 1843 в Яготині познайомилася з Т. Шевченком і користувалася його порадами щодо малярства. Написала портрети В. О. Рєпніної, М. Г. Рєпніна, В. М. Рєпніної (1839, Київ. музей Т. Г. Шевченка), П. Д. Дуніна-Борковського. Відомо, що П. працювала над портретом Т. Шевченка.

ПСЬОЛ Олександра Іванівна [1817, с. Псьолівка, тепер с. Псільське Великобагачанського р-ну Полтав. обл.— 15 (27).X 1887, Москва] — укр. поетеса. Сестра Г. *Псьол*. У 30—40-х рр. жила в Яготині в родині М. *Рєпніна-Волконського*, де 1843—44 зустрічалася з Шевченком. Пізніше разом з В. Рєпніною жила в Одесі (1848—55) і в Москві (1855—87). Вся її творчість зв'язана з Шевченком. Листувалася з поетом і підтримувала його, коли він був на засланні. Т. Шевченко позитивно оцінив один з її ранніх віршів «Свячена вода». Поетичний цикл П. «Три сльози дівочі» («Заплакала Україна», «Ой, коли б я голос соловейка мала», «Віє вітер над Києвом») був відгуком на розправу над учасниками *Кирило-Мефодіївського товариства*. Ці вірші надруковано (без підпису) в альманасі «*Хата*». Твір П. «До сестри» помилково приписували Т. Шевченкові, і він увійшов до кількох видань «Кобзаря».

Тв.: [Вірші]. В кн.: Тридцять українських поетес. К., 1968.

Л. І. Міщенко.

ПТАХ, Пта — у єгип. міфології творець Всесвіту, батько богів,

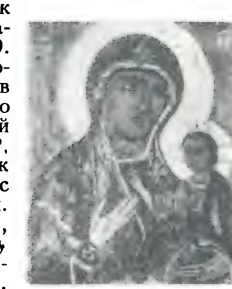

Псковська школа архітектури та живопису. Богоматір-одигітрія. Ікона. Кінець 13 — початок 14 ст.

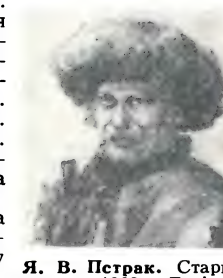

Я. В. Пстрак. Старий гуцул. 1909. Львівський музей українського мистецтва.

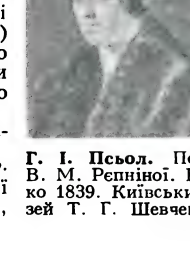

Г. І. Псьол. Портрет В. М. Рєпніної. Близько 1839. Київський музей Т. Г. Шевченка.

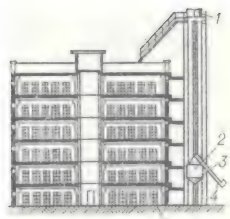

Пташник 6-поверховий на 175 тис. курей Київської птахофабрики:
1 — норія;
2 — надваговий бункер;
3 — автоматичні ваги;
4 — шнековий транспортер;
5 — кліткова батарея.

покровитель ремесел і мистецтв. Зображували його здебільшого у вигляді мумії. Центром культу П. було м. Мемфіс. Старод. греки ототожнювали П. з *Гефестом*.

ПТА́ХИ (Aves) — клас хребетних тварин типу *хордових*; належать до групи *амніот*. Розміри різноманітні: маса від 2 г (колібрі) до 90 кг (страуси). П.— теплокровні, літаючі тварини (крім пінгвінів і страусів, у яких відсутність здатності до літання — вторинне явище). Морфофізіологічні ознаки П. тісно пов'язані з функцією польоту. Тіло (крім деяких голих ділянок — *аптерій*) вкрите легким покривом — *пір'ям*, шкіра тонка, майже без залоз (є лише *куприкова залоза*). Передні кінцівки — *крила*, задні виконують функції бігання, ходіння, плавання, захоплювання здобичі тощо. *Скелет* П. легкий і міцний, характеризується зрощенням окремих елементів у комплекси (передній та задній пояси кінцівок тощо), пневматичністю кісток, наявністю *грудини з кілем*, до якого прикріплюються добре розвинені грудні м'язи, що приводять у рух крила. Для *черепа* характерні злиття кісток, висока мозкова коробка, великі орбіти. *Хребет* поділяється на шийний, грудний, поперековий, крижовий і хвостовий відділи. *Кровоносна система* добре диференційована, *серце* чотирикамерне, що забезпечує повне розділення венозної і артеріальної течії крові, є лише права дуга *аорти*. *Нервова система* складної будови, *головний мозок* відносно великий, добре розвинені півкулі переднього мозку, середній мозок, *мозочок*. З *чуттів органів* найкраще розвинені органи зору і слуху, слабіше — нюху і смаку. Сучас. П. не мають *зубів*, щелепи вкриті роговим чохлом, що утворює *дзьоб*, у стравоході багатьох П. є відокремлена ділянка — *воло*, шлунок з 2 відділами: залозистим і м'язовим. *Дихання органи* — губчасті *легені*, прикріплені до спинної стінки грудної клітки, частина бронхів розширюється, утворюючи гонкостінні *повітряні мішки*. П. властиві дуже високий рівень енергетичного обміну, висока стала т-ра тіла (37,8°—45,5° С) — гомойотермія (див. *Гомойотермні тварини*), здатність до *терморегуляції*. Органи виділення — тазові *нирки* та статеві органи (у самців — парні сім'яники, у самок — непарний яєчник) відкриваються у *клоаку* і утворюють сечостатеву систему. У багатьох П. чітко виявлений статевий *диморфізм*, спостерігаються складні прояви статевих відносин, властиві такі особливості поведінки, як турбота про потомство, токові ігри (див. *Токування*), співи, гніздобудування, годування молоді, захист від ворогів тощо. Розмножуються П., відкладаючи яйця (від 1 у орлів до 20 і більше у куріпок), вкриті твердою вапняковою шкаралупою. Розвиток яєць відбувається переважно під дією т-ри тіла птаха, що насиджує їх протягом 11—63 днів. Пташенята, які щойно вилупились, у різних видів П. бувають неоднаково розвинуті (див. *Виводкові птахи, Нагніздні птахи*). Тривалість життя П. у неволі від 15—20 років (дрібні птахи) до 56 (какаду) — 70 років (пугач); у природних умовах — значно менша. Гомойотермія, велика рухливість у зв'язку із здатністю до польоту, складна і різноманітна поведінка — все це дозволило П. широко розселитися по всій земній кулі. Вони живуть у найрізноманітніших місцевостях: лісових, болотних, лучних, степових, пустельних, а також на водоймах та навколо них. Багато П. пристосовані крім літання (див. *Літання тварин*) також до лазіння по деревах, бігання, плавання та пірнання. Живляться П. як рослинною, так і тваринною їжею. П. властиві далекі кормові та сезонні міграції (див. *Перельоти птахів*). Відомо бл. 8600 сучас. і кількасот викопних видів (до 33 рядів, за деякими авторами, які приймають більш роздрібнену класифікацію П.,— до 40 рядів); у фауні СРСР бл. 750 сучас. видів, у т. ч. на Україні — бл. 360. Клас поділяють на 2 підкласи: *ящерохвостих*, або *стародавніх*, П. (Archaeornithes), представник — археоптерикс та *справжніх*, або *віялохвостих*, П. (Neornithes) з 4 надрядами: викопні — зубасті П. (Odonthognathe), представник — гесперорніс; *іхтіорніси*; сучасні — плаваючі П. (Impennes) з 1 рядом— *пінгвіноподібні*, новопіднебінні, або типові, П. (Neornithes) з 29 рядами; серед них найвідоміші: *трубконосі, пеліканоподібні, лелекоподібні, куроподібні, голубоподібні, зозулеподібні*, пластинчастодзьобі, *совоподібні, дятлоподібні, горобцеподібні* та ін. Вважають, що П. є прогресивною гілкою *плазунів*, які пристосувались до польоту. Походять від примітивних тріасових *архозаврів* — псевдозухій. В юрських відкладах Європи виявлено рештки первісних П.— *археоптериксів*.

П. мають велике значення в житті людини; багато з них (*банківська курка, качка, гуска, індик*, голуби та ін.) є родоначальниками свійських П., яких використовують для одержання м'яса, яєць, пуху. Велика кількість П. (*куріпка, перепілка, рябчик*, дикі гуси і качки, деякі кулики та ін.) є об'єктами спорт. та промисл. полювання. П. займають значне місце в *біоценозах*, знищують багато комах та гризунів, зокрема шкідників лісового та сільського г-ва, за певних умов деякі можуть самі завдавати шкоди, викльовуючи щойно висіяне насіння с.-г. культур, руйнуючи гнізда ін. П. тощо. Всі П., особливо співочі й декоративні, мають велике естетичне значення, окремі — об'єкти для наук. спостережень та експериментів. Госп. діяльність людини (висушування боліт, розорювання цілинних степів, вирубування лісів тощо), ненормоване полювання, забруднення повітря та води відходами виробництв та ін. фактори призвели до звуження *ареалів*, зменшення чисельності або навіть повного винищення деяких П. (напр., *дронтових, мандрівних голубів* та ін.). У зв'язку з цим у багатьох країнах світу П., що перебувають під загрозою зникнення, включено до *Червоних книг* та взято під охорону закону. Вивчає П. спец. розділ зоології — *орнітологія*. Іл. див. на окрем. аркуші, с. 176—177.

Літ.: Руководство по зоологии, т. 6. М.—Л., 1940; Воїнственський М. А., Кістяківський О. Б. Визначник птахів УРСР. К., 1962; Фауна України, т. 4—5. К., 1957—79; Жизнь животных, т. 5. М., 1970; Питерсон Р. Птицы. Пер. с англ. М., 1973.

М. А. Воїнственський.

Птерозавр рамфоринх.

ПТАХІВНИ́ЦТВА УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — наукова установа в системі Південного відділення ВАСГНІЛ. Міститься в смт Бірки Готвальдівського р-ну Харків. обл. Організований 1932 в м. Кам'янці-Подільському, 1934 реорганізований у Н.-д. станцію птахівництва, яка 1936 була переведена в с-ще Бірки, з 1959 знову ін-т, має 7 відділів, 13 лабораторій, 2 дослідних г-ва. На базі ін-ту і дослідних г-в 1975 організовано селекційно-генетич. центр з *птахівництва*. Ін-т розробляє методи і програми селекції та розведення с.-г. птиці, виводить нові і вдосконалює існуючі лінії, кроси ліній і породи птиці, поліпшує технологію та організацію виробн. яєць і м'яса птиці, норми годівлі й профілактику захворювань птиці, координує науково-дослідну роботу з птахівництва на Україні. Видає наукові праці. *В. Д. Лук'янова.*

ПТАХІВНИ́ЦТВО — галузь *тваринництва*, що займається розведенням с.-г. птиці (курей, качок, гусей індиків та ін.) для одержання висококалорійних продуктів харчування — яєць і м'яса та цінної сировини для легкої пром-сті — пуху й пера. Відходи забою птиці та інкубації використовують для виробн. високопоживного борошна для годівлі птиці. П. є високопродуктивною, високоекономною галуззю тваринництва. В СРСР розвивається в усіх зонах, проте найбільшого значення воно набуло навколо великих міст і пром. центрів. У 1980 поголів'я птиці в усіх категоріях г-в Рад. Союзу становило 1029,3 млн. виробн. яєць — 67,8 млрд. шт., на Україні відповідно — 232,8 млн., 14,5 млрд. шт. Сучасне інтенсивне П. грунтується на використанні гібридної птиці, яку одержують схрещуванням відповідно спеціалізованих яєчних або м'ясних ліній. Для одержання гібридних несучок в СРСР використовують лінії яєчних (легторни, білі російські) та загальновикористованих (нью-гемпшир, московських тощо) порід і породних груп, для одержання гібридних *бройлерів* — кроси і лінії порід корніш і білий плімутрок. Найпоширеніші породи індиків — північнокавказькі та бронзові, або білі широкогруді, качок — пекінські та українські, гусей — великі сірі, холмогорські та ін. В П. склалась чітка внутрігалузева спеціалізація з відповідною системою племінних і товарних господарств. Виведенням порід і високопродуктивних ліній займаються селекційно-генетичні станції; відтворенням породної і лінійної птиці та її вдосконаленням стосовно зональних умов — племінні заводи. Товарним П. займаються колгоспи, радгоспи, *птахофабри-*

ки, особисті підсобні г-ва населення. У *Продовольчій програмі СРСР* на період до 1990 року, розробленій відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і схваленій Травневим пленумом ЦК КПРС 1982, передбачено забезпечити виробництво м'яса птиці (в забійній вазі) 1985 в кількості не менш як 2,6 млн. т, яєць — 72 млрд. шт., 1990 відповідно — 3,4—3,6 млн. т, 78—79 млрд. шт.; прискорити будво нових і реконструкцію діючих бройлерних птахофабрик, додатково створити спеціалізовані г-ва по виробн. м'яса індиків, качок і гусей. Наук. питання розвитку П. в УРСР розробляє *Птахівництва український науково-дослідний інститут.* *П. В. Щепівенко.*

ПТАХОФА́БРИКА — спеціалізоване підприємство індустріального типу по виробництву яєць або м'яса птиці на пром. основі. П.— найперспективніший тип ведення *птахівництва*, особливо для забезпечення великих міст і пром. центрів яйцями та м'ясом птиці.

В СРСР, зокрема на Україні, залежно від розмірів П. її річне виробн. продукції може становити 1—4 млн. м'ясних курчат або 50—300 млн. яєць. Внаслідок спеціалізації, застосування цілорічної *інкубації*, рівномірного по місяцях вирощування молодняка і комплектування дорослого стада весь технологіч. процес виробн. організований по заводському типу. П. має такі осн. цехи: батьківського стада, інкубації, вирощування молодняка; пром. стада курей (для П. яєчного напряму) або пром. стада м'ясного молодняка (*бройлерів*); забою і обробки птиці, сортування і пакування яєць; переробки відходів та ін. Цехи П. розташовують так, щоб забезпечити потоковість технологіч. процесу; транспортування кормів, птиці з *пташників*, інвентаря, посліду; найраціональніше розміщення механізмів; додержання вет.-сан. правил. Технологія виробн. на П. основана на використанні високопродуктивної гібридної птиці, збалансованих *комбікормів*, комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів, що дає змогу одержувати продукцію птахівництва рівномірно протягом року і з низькою собівартістю. П. бувають із замкнутим і незамкнутим циклом виробництва. Перший цикл забезпечує повне відтворення поголів'я птиці і підготовку готової продукції до реалізації; другий — кооперування П. з ін. підприємствами. Великими пром. підприємствами по виробництву продуктів птахівництва на Україні є П. «Південна» Крим. обл. потужністю понад 300 млн. яєць на рік, радгоспу ім. Дзержинського Крим. обл. — понад 3 млн. бройлерів, «Київська» Київ. обл.— 160 млн. яєць, «Донецька» Донец. обл. — 100 млн. яєць, Яготинська Київ. обл.— 5 тис. тонн качиного м'яса, Старинська Київської області — до 3 тис. тонн індичого м'яса та ін.

В. І. Резуненко.

ПТАШИ́НІ БАЗА́РИ, пташині гори — масові колоніальні гніздування морських птахів, здебільшого на стрімких скелях морських узбереж. П. б. зустрічаються на узбережжях Європи, Азії, Пд. та Пн. Америки, Пд. Африки та на океанічних о-вах Пд. півкулі. Утворення П. б. в певних р-нах морів пов'язане з великою *біологічною продуктивністю* в цих р-нах, зокрема значним розвитком *планктону*, великою кількістю риби, а також із наявністю зручних для гніздування берегів. В СРСР П. б. утворюють кайри, чистикоподібні, мартин трипалий, фульмар, баклани тощо (на о-вах Баренцового м., Командорських, Курильських та ін.). В деяких районах П. б. мають господарське значення (добування яєць, *гуано*). В СРСР П. б. охороняються.

Пташиний базар на Командорських островах.

ПТАШИ́НІ КОЛО́НІЇ — спільні гніздища птахів одного чи кількох видів. Деякі морські птахи утворюють досить численні П. к.— *пташині базари*.

ПТА́ШНИК — основна виробнича будівля птахоферм і *птахофабрик* для вирощування і утримання с.-г. птиці. Тип П. визначають залежно від виду і віку птиці, системи утримання та госп. використання. Молодняк птиці до 2-місячного віку утримують у брудергаузах (див. *Брудер*), батарейних цехах (див. *Кліткова батарея*), з 2- до 4-місячного віку — в акліматизаторах, звідки його переводять у П. для дорослої птиці. Передовою технологією впроваджується вирощування молодняка птиці від 1 до 120-денного віку в кліткових батареях без переміщень. Для молодняка, вирощуваного на м'ясо (*бройлерів*), будують спец. широкогабаритні П., в яких утримують курчат з добового до 60—70-денного віку; для дорослої птиці батьківського стада — П. з наземним утриманням; для пром. стада — П. з клітковим і наземним утриманням. П., як правило,— утеплені одноповерхові типові будівлі (у пд. районах — полегшеного типу), прямокутної форми, шир. 12—18 м, довж. 72—108 м. Для пром. стада на 120—175 тис. курей-несучок будують 4—6-поверхові П., на 80 тис. курчат-бройлерів — 4-поверхові. У П. устатковують водопровід, каналізацію, опалення, вентиляцію, встановлюють апаратуру для створення мікроклімату і комплект технологічного обладнання для механізації й автоматизації виробничих процесів.

В. І. Резуненко.

ПТЕЛЕ́Я (Ptelea) — рід рослин родини рутових. Листопадні дерева або кущі. Листки чергові, черешкові, перисторозсічені, з 3, рідше 4—5, листочками, мають характерний запах. Квітки одностатеві (рослини дводомні), дрібні, зеленувато-білі, запашні, у кінцевих китице- або щитковидних суцвіттях на коротких бокових пагінцях. Плід — крилатка. Близько 10 видів, поширених у Пн. Америці і Мексиці. В СРСР, у т. ч. в УРСР,— 3 види в культурі. Найчастіше зустрічається П. т р и л и с т а (P. trifoliata), яку розводять у парках і садах як декоративну рослину, висаджують у лісах і лісосмугах; свіже листя і молоду кору використовують у медицині, плоди — в пивоварінні як замінники хмелю.

А. П. Лебеда.

ПТЕРИ́ЛІЇ (від грец. πτερόν — перо та ὕλη — ліс, чагарник) — ділянки шкіри птахів, вкриті контурним *пір'ям*. У більшості птахів П. чергуються з *аптеріями*. Така будова *оперення* полегшує рух окремих ділянок шкіри, вкритих пір'ям, а почасти і *терморегуляцію*.

ПТЕРОДА́КТИЛІ (Pterodactyloidei) — підряд викопних *птерозаврів*. Існували в юрському та крейдовому періодах. Мали витягнуті в довгий дзьоб щелепи з гострими дрібними зубами (частіше беззубі), потиличну частину черепа не витягнуту назад, добре розвинуті широкі крила, короткий хвіст. Дрібні П. живилися комахами, великі — рибою та ін. водними тваринами.

ПТЕРОЗА́ВРИ (Pterosauria), літаючі ящери — викопні плазуни підкласу *архозаврів*. Були тваринами, що пристосувались до польоту. Розміри П. були різні (найменші — з горобця, великі — з птеранодона, розмах крил якого становив 7,5 м). Кістки скелета не мали губчастої тканини, часто порожнисті; між боками тіла та передніми кінцівками — шкіряста перетинка. Груднина з кілем, під нижньою щелепою містився шкірястий горловий мішок. Ранні форми П. (рамфоринхи) мали гострі, добре розвинуті зуби, у пізніх форм (*птеродактилі*) вони були редуковані. Жили П. переважно по берегах водойм, живились в основному рибою, а дрібні тварини — комахами. Відомі з юрських і крейдяних відкладів Європи, Африки та Америки; в СРСР — Поволжя і Казахстану.

ПТИ́ЦЯ Клавдій Борисович [н. 21.I (3.II) 1911, с. Пронськ, тепер смт Рязан. обл.] — рос. рад. хоровий диригент, нар. арт. СРСР (з 1966). У 1937 закінчив Моск. консерваторію. Керував хорами оперної студії Моск. консерваторії (1936—38) і Моск. філармонії (1938—41); був хормейстером Держ. хору рос. пісні (пізніше Держ. хор СРСР, 1943—46). З 1950 — худож. керівник Великого хору Держтелерадіо. Пед. діяльність: 1938—41 та з 1943 — в Моск. консерваторії (з 1956 — професор), одночасно 1946—60 — в Держ. муз.-пед. ін-ті імені Гнесіних. Автор книг і статей, у т. ч. «Нариси з техніки диригування хором» (1948), «Майстри хорового мистецтва в Московській консерваторії»

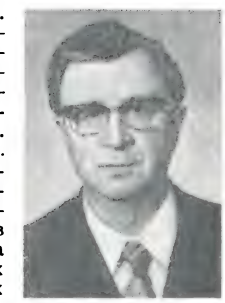

К. Б. Птиця.

Птелея трилиста:
1 — гілка з суцвіттям;
2 — гілка з плодами.

(1970). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ПТІАЛІ́Н (від грец. πτύαλον — слина) — фермент *слини* людини і деяких тварин; розщеплює крохмаль та ін. полісахариди до *мальтози*. Див. також *Амілази*.

ПТОЗ (від грец. πτῶσις — падіння) — опущення верхньої *повіки*. Може бути природженим (недорозвинення або відсутність м'яза, що піднімає верхню повіку) або набутим (виникає внаслідок паралічу м'яза, що піднімає верхню повіку, може спричинюватись *невритом* окорухового нерва, *енцефалітом* та ін.). Лікування: усунення осн. захворювання, фізіотерапія, іноді — хірургічне.

К. Птолемей.

ПТОЛЕМЕ́Ї, Птоломеї, або Лагіди (грец. Πτολεμαῖοι, Λαγίδαι) — царська династія, що правила в елліністичному Єгипті 305—30 до н. е. Заснував її полководець *Александра Македонського* діадох Птолемей I Сотер («Рятівник»), син Лага. Найбільшої могутності д-ва П. досягла за царювання П. III Евергета (246—221 до н. е.). З 2 ст. до н. е. Єгипет потрапив у залежність від Риму, а після битви біля *Акція* (31 до н. е.) і загибелі останніх П.— *Клеопатри VII* та її сина Цезаріона — був приєднаний 30 до н. е. до Рим. імперії як провінція.

М. В. Птуха.

ПТОЛЕМЕ́Й (Πτολεμαῖος) Клавдій — давньогрец. вчений (2 ст.). Жив і працював переважно в Александрії (Єгипет). П.— автор «*Альмагеста*», в якому зібрано осн. астр. праці його попередників (гол. чин. *Гіппарха*) та власні дослідження, подано каталог 1022 зір. П. створив *геоцентричну систему світу*; хоча вона була помилкова, розроблена на її основі теорія руху Місяця й планет давала змогу з дуже великою точністю обчислювати наперед їхні положення. В «Альмагесті» було також систематизовано прямолінійну й сферичну тригонометрію, розв'язано деякі матем. задачі, доведено теорему про властивість чотирикутника (добуток довжин діагоналей вписаного в коло чотирикутника дорівнює сумі добутків довжин його протилежних сторін) тощо. Після появи праць М. *Коперника* і особливо Й. *Кеплера* «Альмагест» втратив своє практичне значення. Широко відомим був твір П. «Посібник з географії», в якому систематизовано тодішні геогр. знання, наведено геогр. координати 8000 відомих здавна пунктів і покладено їх на карту, що багато дало для розвитку *картографії*. Праці П. стосувались також оптики, хронології тощо.

О. Л. Птушко.

ПТОМАЇ́НИ (від грец. πτῶμα — труп) — група азотвмісних хімічних сполук, які утворюються в процесі гнильного (див. *Гниття*) розпаду тваринних білків за участю *гнильних мікроорганізмів*. До П. відносять путресцин, кадаверин, неврин, метилгуанідин, тирамін, триптамін та ін. Більшість П. більшою або меншою мірою токсичні речовини; деякі з П.— фізіологічно активні сполуки, які беруть участь у нормальному *обміні речовин* (напр., *гістамін* та ін. циклічні аміни) в організмі. Деякі П. знайдені у вільному стані в грибах, пивних дріжджах, вищих рослинах та ін. Термін «птомаїни» застарів і тепер маловживаний.

Ж. А. Пуанкаре.

ПТУ́ХА Володимир Васильович [25.III (6.IV) 1894 —25.IV 1938] — рад. партійний діяч. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в м. Остри (тепер Чернігівської обл.) в сім'ї службовця. Брат М. В. *Птухи*. В 1912—17 навчався в Петерб. гірничому ін-ті, брав участь у революц. русі. Учасник Великої Жовтн. соціалістичної революції на Україні (член Остерського ревкому), один із засновників і керівників Остерської більшовицької орг-ції. В 1917—18 — член Остерської Ради робітн. і солдат. депутатів. У 1918—19 — на підпільній парт. роботі, комісар Остерського партизан. загону, комісар 1-го кав. полку 1-ї Укр. рад. дивізії. З кінця 1919 — секретар Остерського повітового к-ту КП(б)У, зав. орг. відділом Черніг. губкому КП(б)У. В 1923—24 — інструктор ЦК КП(б)У, з 1924 — ЦК ВКП(б). В 1927—35 — перший секретар Сталінградського губкому, Нижньоволзького та Сталінградського крайкомів ВКП(б). З 1935 — другий секретар Далекосхідного крайкому партії. На XVI і XVII з'їздах ВКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК.

ПТУ́ХА Михайло Васильович [7.XI (26.X) 1884, м. Остер, тепер Козелецького р-ну Черніг. обл.— 3.X 1961, Київ] — укр. рад. статистик і демограф, акад. АН УРСР (з 1920), член-кор. АН СРСР (з 1943), засл. діяч науки УРСР (з 1944). У 1910 закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту. В 1919—38 — директор Ін-ту демографії АН УРСР (до 1934 — Демографіч. ін-т). П. організував статистичні дослідження населення України, розробив ряд нових методів аналізу смертності й шлюбності, працював у галузі вивчення демографічних перспектив республіки. В 1919— 38— секретар Соціально-екон. відділення АН УРСР. У 1945—50 — голова Відділення сусп. наук і член Президії АН УРСР. У 1929 був обраний дійсним членом Міжнар. статистичного ін-ту. Осн. праці П. з питань заг. теорії статистики, теор. і прикладної демографії, історії статистики і демографії. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. *В. С. Стешенко.*

ПТУШИ́НСЬКИЙ Юрій Григорович (н. 29.XI 1927, Київ) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Закінчив Київ. ун-т (1951). З 1954 працює в Ін-ті фізики АН УРСР (з 1970 — зам. директора, зав. відділом). Наук. праці з фізики електронно-адсорбційних явищ на поверхні металів. Виявив стопроцентну конденсацію атомів одного металу на атомарно чистій поверхні іншого. З'ясував механізм атомних процесів при адсорбції та десорбції кисню з поверхні тугоплавких металів. Відкрив явище пасивування поверхні металу щодо адсорбції при нанесенні на неї незначної кількості домішок. Вивчив вплив адсорбції на гальваномагн. явища в тонких металевих плівках та вплив стану поверхні металу на розсіяння електронів провідності.

ПТУШКО́ Олександр Лукич [6 (19).IV 1900, Луганськ, тепер Ворошиловград — 6.III 1973, Москва] — рос. рад. кінорежисер і художник, нар. арт. СРСР (з 1969). Навчався в Моск. ін-ті нар. господарства. З 1927 працював у кіно, спочатку був конструктором ляльок і режисером графічних мультфільмів. Поставив мультфільми: «Володар побуту» (1932), «Новий Гуллівер» (1935), «Золотий ключик» (1939, в двох останніх поєднувалися худож. й мультиплікаційне знімання). Серед ігрових фільмів — екранізації казок: «Кам'яна квітка» (1946), «Садко» (1953), «Ілля Муромець» (1956), «Казка про втрачений час» (1964), «Казка про царя Салтана» (1967), «Руслан і Людмила» (1972), а також фільм «Червоні вітрила» (1961). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1947.

Тв.: «Чудеса» кино. М., 1949.

ПУА́З [франц. poise, від прізвища франц. фізика Ж. Л. Пуазейля (1799—1869)], П, P — одиниця динамічної *в'язкості* в *СГС системі одиниць*. 1 П = 0,1 Па с (див. *Паскаль*).

ПУАНКАРЕ́ (Poincaré) Жюль Анрі (29.IV 1854, Нансі — 17.VII 1912, Париж) — франц. математик і філософ, член франц. АН (з 1887), іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1895). Навчався в Політех. (1873—75) та Гірничій (1875—79) школах у Парижі. Працював у Каннському (1879—81) та Паризькому (з 1881) ун-тах. З 1893 був членом Бюро довгот. Праці П. стосуються багатьох розділів математики та її застосувань, зокрема теорії диференціальних рівнянь, геометрії, матем. фізики, топології, небесної механіки тощо. П. побудував якісну теорію *диференціальних рівнянь*; подав класифікацію *особливих точок* систем таких рівнянь; запровадив поняття «граничні цикли»; вивчав періодичні та асимптотичні розв'язки диференціальних рівнянь; поклав початок теорії автоморфних функцій. Дав нову інтерпретацію *Лобачевського геометрії*. В матем. фізиці П. дослідив коливання тривимірних континуумів; вивчив ряд задач теплопровідності, теорії потенціалу, електромагн. коливань тощо; йому належать також праці по обгрунтуванню принципу Діріхле, для чого він розробив т. з. метод вимітань. П. ввів осн. поняття комбінаторної *топології*, довів формулу, яка пов'язує число ребер, вершин і граней *n*-вимірного многогранника; дав перше інтуїтивне формулювання заг. поняття *розмірності*. В небесній механіці П. розвинув і вдосконалив класичні методи розв'язування задач, що стосувались вивчення збуреного руху; важливе значення мають його праці з питань стійкості руху та фігур рівноваги рідини, що обертається. Одночасно з А. *Ейнштейном* і незалежно від нього сформулював осн. положення спец. *відносності теорії*. У філософії П. дотримувався реакційних махістських поглядів, які В. І. Ленін критикував у праці «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*».

Тв.: Избранные труды, т. 1—3. М., 1971—74.
Літ.: Бородін О. І., Бугай А. С. Біографічний словник діячів у галузі математики. К., 1973.

ПУАНКАРЕ́ (Poincaré) Раймон (20.VIII 1860, Бар-ле-Дюк, деп. Мез — 15.X 1934, Париж) — франц. політ. і держ. діяч. За фахом адвокат. У 1887—1903 — депутат парламенту, 1903—13 і з 1920 — сенатор. У 1912 — січні 1913, 1922—24, 1926—29 — прем'єр-міністр і міністр закорд. справ. У 1913 — січні 1920 — президент Франції. Проводив реакційну мілітаристську політику (виступав за зміцнення *Антанти*, ведення світової війни до переможного кінця, за гегемонію Франції в Європі). Один з організаторів антирад. інтервенції в період громадян. війни.

ПУАНСО́ (Poinsot) Луї (3.I 1777, Париж — 5.XII 1859, там же) — франц. математик і механік, член франц. АН (з 1813). Закінчив (1797) Політех. школу (Париж), з 1809 — професор у цій школі. У своїй наук. діяльності П. широко використовував геом. методи в дослідженні мех. проблем. Він побудував теорію обертання твердого тіла навколо нерухомої точки; запровадив поняття «еліпсоїда інерції». Ряд праць П. стосується правильних зірчастих *многогранників*, які згодом дістали назву «тіла Пуансо».

ПУАНСО́Н (франц. poinçon, букв. — шило) — 1) У металообробці — робоча частина (звичайно металевий стрижень) *штампів*, застосовуваних при *обробці металів тиском*. У процесі *штампування* П. входить у заглиблення (отвір) другої частини штампа — *матриці*. При *пресуванні* передає тиск на заготовку, що її видавлюють через матрицю. Виготовляють П. з високоміцної сталі. 2) В поліграфії — сталевий брусок з рельєфним зображенням *літери*. За допомогою П. (мал.) в металі видавлюють друкарські матриці.

ПУАНТИЛІ́ЗМ (франц. pointillisme, від pointiller — відмічати крапками) — 1) У живописі — одна з назв прийнятої *неоімпресіонізмом* системи письма дрібними мазками правильної форми. Серед представників П.— Ж. *Сера*, П. *Сіньяк*, К. *Піссарро*. 2) У музиці 20 ст.— один з типів муз. письма, що характеризується перевагою окремих звуків-крапок над мелодичними мотивами або акордами. Застосовували А. *Веберн*, П. Булез та ін. композитори, близькі до сучас. *авангардизму*.

ПУАССО́Н (Poisson) Сімеон Дені (21.VI 1781, Пітів'є, деп. Луара — 25.IV 1840, Париж) — франц. вчений, член франц. АН (з 1812), почесний член Петерб. АН (з 1826). Після закінчення (1800) Політех. школи в Парижі працював у ній, з 1809 — у Паризькому ун-ті. Осн. праці — з питань теор. і небесної механіки, матем. аналізу, *імовірностей теорії* та матем. фізики. П. записав рівняння аналітич. механіки в складових імпульсу; займався питаннями руху стисливої в'язкої рідини з урахуванням теплопередавання й теорії пружності; запровадив т. з. коеф. Пуассона (див. *Модулі пружності*). В небесній механіці П. розглянув питання стійкості Сонячної системи, займався розв'язуванням задач про збурення планетних орбіт і про рух Землі навколо її центра ваги. Праці П. з матем. аналізу стосуються визначених інтегралів, підсумовування розбіжних *рядів* та *скінченних різниць числення*, з теорії імовірностей — *великих чисел закону* та граничних теорем (див., напр., *Пуассона розподіл*). В матем. фізиці П. запровадив одне з найважливіших її рівнянь (див. *Пуассона рівняння*) і застосував його до розв'язування задач з гравітації й електростатики; досліджував питання теплопровідності, магнетизму, капілярності, поширення звукових хвиль і балістики. Філос. погляди П. близькі до поглядів франц. матеріалістів.

ПУАССО́НА РІВНЯ́ННЯ — *рівняння математичної фізики* виду

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x_1^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial x_2^2} + \ldots + \frac{\partial^2 u}{\partial x_n^2} = f(x_1, x_2, \ldots, x_n),$$

де $u(x_1, x_2, \ldots, x_n)$ — шукана, а $f(x_1, x_2, \ldots, x_n)$ — задана функції. При $n = 3$ його задовольняє *потенціал* $u(x, y, z)$ об'ємних мас, розподілених з густиною $f(x, y, z)/4\pi$, а також потенціал об'ємно розподілених електр. зарядів. Розв'язування *крайових задач* для П. р. підстановкою $u = v + w$ зводиться до розв'язування крайових задач для *Лапласа рівняння* $\Delta w = 0$. П. р. вперше (1812) запровадив і вивчив С. Д. *Пуассон*.

ПУАССО́НА РОЗПО́ДІЛ — один з найважливіших *розподілів випадкових величин*. За означенням, П. р. з параметром $\lambda > 0$ — розподіл *випадкової величини* X, що набуває цілочислових невід'ємних значень з *імовірностями*

$$P\{X = k\} = p_k(\lambda) = \lambda^k e^{-\lambda}/k!, \quad k = 0, 1, 2, \ldots .$$

Математичне сподівання і *дисперсія* величини X дорівнює λ. Нехай $A_1, \ldots, A_n$ — незалежні випробування з імовірностями успіхів $p_1, \ldots, p_n$. Тоді при $n \to \infty$, $\max\{p_1, \ldots, p_n\} \to 0$, $p_1 + \ldots + p_n \to \lambda$ імовірність k успіхів прямує до $p_k(\lambda)$. Названо за ім'ям С. Д. *Пуассона*, який досліджував цей розподіл. П. р. широко застосовують до обчислення ймовірностей, пов'язаних з рідкісними подіями (напр., у теорії надійності).

ПУАТУ́ — історична область на Зх. Франції, біля узбережжя Атлантичного ок. Назва пов'язана з племенем піктонів, які населяли в давнину цю територію. З 9 ст. П.— графство. З 1154 — під владою Англії, з 1259 — в складі Франції. Під час *Столітньої війни 1337—1453* П. з 1360 належало Англії. В 1369—73 його знову відвоювала Франція. Під час *Великої французької революції* П.— один з районів *Вандейських воєн*. З 1790 поділяється на департаменти Вандея, В'єнна, Де-Севр. Гол. місто — *Пуатьє*.

ПУАТЬЄ́ — місто на Зх. Франції, адм. ц. департаменту В'єнна. Розташоване на р. Клен (бас. Луари). Вузол автошляхів, залізнична станція. 71 тис. ж. (1978). П.— одне з найдавніших міст країни, засн. *галлами*. В 9—18 ст. П.— гол. місто графства і пров. Пуату. Під П. 507 франкський король *Хлодвіг I* розбив вестготів. В 732 франкське військо, очолене *Карлом Мартеллом*, побл. П. здобуло перемогу над арабами, які вдерлися до Пд. Галлії з Піренейського п-ова; 1356 під час *Столітньої війни 1337—1453* біля П. англ. військо завдало поразки франц. армії.

У місті — маш.-буд., хім., шкіряні, текст., харч. підприємства. Торг. центр с.-г. району. Ун-т. Серед архіт. пам'яток: баптистерій Сен-Жан (4 ст., добудова 7 та 11 ст.; тепер музей меровінгського мистецтва), романські церкви Сент-Радгонд (засн. 6 ст., основне буд-во 1083—99, добудова 13—14 ст.), Сент-Ілер-ле-Гран (засн. в 6 ст., основне буд-во в 11—12 ст.), Нотр-Дам-ла-Гран (11—16 ст.); собор Сен-П'єр (1166—1271, добудова 13—15 ст.); фрагменти герцогського замку (12—15 ст.), Палац правосуддя (19 ст.), ратуша (1869—76).

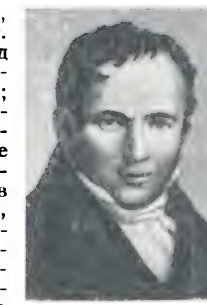

С. Д. Пуассон.

ПУБЛІЦИ́СТИКА (від лат. publicus — громадський) — вид літературної творчості, метою якої є висвітлення актуальних суспільно-політ. та ін. проблем сучасності. Сприяючи формуванню громадської думки, поглядів, інтересів і прагнень людей, П. відіграє важливу політ. та ідеологічну роль у житті суспільства, служить гострою зброєю ідейної боротьби, дійовим знаряддям *агітації* і *пропаганди*, політ. організації мас. П. стоїть на межі між наук. дослідженням дійсності і худож.-л-рою. Як літ. форма вона відзначається багатством і різноманітністю жанрів, які умовно можна об'єднати в такі групи: власне публіцистичні жанри — статті (проблемні, полемічні, теоретичні, передові та ін.), відкриті листи, звернення і послання, політ. портрети, коментарі й огляди подій; нарисові жанри — *нариси*, зарисовки, кореспонденції, *репортажі* й *мемуари*; літ.-критичні виступи — *рецензії*, *передмови*, огляди періодичних і книжкових видань; сатирична П.— *памфлети*, *фейлетони*, портрети політ. противників, викривальні нотатки; малі форми П.— нотатки-відгуки на події, відозви, листи, прокламації тощо; ораторська П.— доповіді на громад.-сусп. теми, промови і виступи, бесіди та інтерв'ю. Твори П., в яких переважають худож.-образні елементи, відносять до т. з. художньої П. Публіцистичність часто пройняті худож. твори прози, поезії, драматургії, наук. праці. П. накладає свій відбиток на кінематограф і образотворче мистецтво (кіно- і фотодокументалістика, *плакат*).

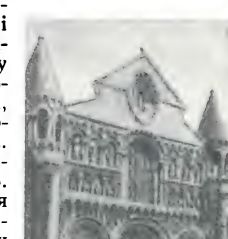

Пуатьє. Церква Нотр-Дам-ла-Гран 11—16 ст. Західний фасад. 2-а чверть 12 ст.

В античному суспільстві публіцистичністю відзначалися промови Демосфена, Ціцерона, сатири Арістофана, Ювенала, Лукіана. В епоху *Відродження* П. розвивалася як знаряддя боротьби проти феод. свавілля, церк. мракобісся і схоластики. Рос. і укр. П. бере початок від літописних творів, повчань, ораторської прози. В 16—17 ст.

Пуансон з літерою.

В. С. Пугачов.

Пугач звичайний.

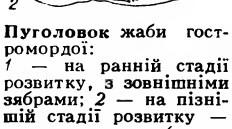

Пуголовок жаби гостромордої:
1 — на ранній стадії розвитку, з зовнішніми зябрами; *2* — на пізнішій стадії розвитку — розчленування (появи суглобів) та рухливості задніх кінцівок.

блискучі зразки П. були в укр. полемічній і шкільній л-рі. Новий етап у розвитку П. пов'язаний з виступом дворянських просвітителів 18 ст. Визначне місце посідала П. в боротьбі декабристів, рос. і укр. письменників — революц. демократів проти самодержавства.

Основоположниками і неперевершеними майстрами нової, комуністичної П. були К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін. Їхні публіцистичні твори відбивають теорію і практику боротьби за соціалізм і комунізм, відзначаються блискучою літ. формою, образністю, багатством мови і стилю. В. І. Леніну належить визначення сусп. ролі й мети П., її специфіки як особливої форми літ. діяльності. «Ми повинні робити постійну справу публіцистів,— відзначав В. І. Ленін,— писати історію сучасності і намагатися писати її так, щоб наше побутописання приносило посильну допомогу безпосереднім учасникам руху і героям-пролетарям там, на місці дій,— писати так, щоб сприяти розширенню руху, свідомому вибору засобів, прийомів і методів боротьби, здатних при найменшій затраті сил дати найбільші і найміцніші результати» (Повне зібр. тв., т. 9, с. 198). Під могутнім впливом В. І. Леніна зросла і активно працювала плеяда більшовицьких журналістів.

В рад. л-рі починаючи з О. М. Горького публіцистичні твори писали майже всі визначні письменники. В нарисах і публіцистичних статтях відображено будівництво соціалізму часів довоєнних п'ятирічок. В роки Великої Вітчизняної війни публіцистичні твори стали впливовою зброєю мобілізації сил народу на розгром ворога. Трудовий подвиг рад. людей, боротьба за мир і дружбу народів — гол. теми П. післявоєнного часу. В умовах розвинутого соціалізму й будівництва комунізму роль П. зростає. Досягнення в галузі П. і журналістики на Україні відзначають Респ. премією ім. Я. Галана.

Літ.: Ленін В. І. Про пресу. К., 1975; Прохоров Е. П. Публицистика в жизни общества. М., 1968; Лазебник Ю. А. Публіцистика в літературі. К., 1971; Черепахов М. С. Проблемы теории публицистики. М., 1973; Здоровега В. И. Слово тоже есть дело. М., 1979; Валько И. В. Публицистика и развитие социалистического образа жизни. К., 1980; Нечиталюк М. Ф. Оружием публициста. Львов, 1981.

Д. Я. Шлапак.

ПУБЛІ́ЧНА ВЛА́ДА — специфічний різновид суспільної *влади*, характерний для держави. Відмітною рисою класового суспільства, держави, найважливішою її ознакою є встановлення особливої П. в., яка є владою економічно пануючого класу і здійснюється спец. оссбами (див. *Механізм держави*). Вони становлять спец. апарат, який виконує виключно функцію управління. Кожний *тип держави* так організує П. в., щоб вона якнайкраще забезпечувала інтереси пануючого класу (в *розвинутому соціалістичному суспільстві*— всього народу). Див. також *Влада державна.*

ПУБЛІ́ЧНІ БІБЛІОТЕ́КИ, масові бібліотеки — в дореволюц. Росії загальнодоступні бібліотеки з універсальним фондом. Перші П. б. з фондом світської і наук. л-ри з'явилися в кінці 18 — на поч. 19 ст.: безплатна б-ка-читальня М. І. Новикова в Москві (засн. наприкінці 18 ст.), П. б. у Петербурзі (засн. 1795; див. *Бібліотека публічна* імені М. Є. Салтикова-Щедріна). В Одесі П. б. засн. в 1830, у Києві — 1866 (див. *Бібліотека республіканська УРСР* імені КПРС), у Харкові — 1886. П. б. поділялися на кілька категорій: комерційні (б-ки або кабінети для читання), громадські (платні, організовувались земствами й міськими думами) і безплатні *народні бібліотеки*. Користування громадськими б-ками було платне. П. б. та їхні фонди перебували під контролем поліції й цензури, діяльність їх всіляко обмежувалась. На 1913 в Росії налічувалось усього 13 880 П. б. з фондом бл. 9 млн. книг, на Україні — 3153 б-ки з фондом 1,9 млн. книг.

В СРСР назва «публічна бібліотека» збереглася в назвах деяких б-к, напр. *Бібліотека науково-технічна публічна СРСР* у Москві. Сучас. публічна (масова) б-ка, що склалася в умовах Рад. держави, має такі ознаки: універсальний фонд; орієнтація на різні читацькі групи; активна пропаганда л-ри; керівництво читанням. Будучи загальнодоступним джерелом знань і осн. базою для самоосвіти, масові б-ки керують читанням з метою комуністичного виховання і підвищення культурно-осв. рівня народу. До мережі масових б-к входять міські, районні, сільські, дитячі б-ки системи м-в культури, профспілкові б-ки — на підприємствах, у клубах, будинках культури, колгоспні тощо. В 1980 в СРСР налічувалося 132 тис. масових б-к з фондом 1823,8 млн. одиниць зберігання, в УРСР — 26,2 тис. з фондом 370,7 млн. одиниць зберігання. Відбувається централізація мережі масових б-к, внаслідок якої створюється централізована бібліотечна система.

І. М. Солдатенко.

ПУБЛІ́ЧНІСТЬ СУДОЧИ́НСТВА — один з основоположних принципів рад. кримінального і цивільного процесів. У *кримінальному судочинстві* П. с. полягає в тому, що орган дізнання, слідчий, прокурор, суд з метою охорони інтересів Рад. д-ви і суспільства від злочинних посягань повинні в межах своєї компетенції при виявленні ознак *злочину* порушити кримінальну справу, розкрити злочин, виявити винних осіб, притягнути їх до відповідальності, вживати заходів і виконувати відповідні, передбачені законом дії по забезпеченню та охороні прав і законних інтересів учасників процесу (див., зокрема, *Попереднє розслідування, Правосуддя*). В *цивільному судочинстві* П. с. полягає в тому, що заінтересовані громадяни і орг-ції можуть звертатися за захистом своїх прав та охоронюваних законом інтересів до суду або пред'явити *позов* на захист інтересів ін. осіб, а також в обов'язку прокурора і суду на підставі повноважень, наданих їм законом, спрямовувати *судочинство* на охорону держ. і сусп. інтересів та прав громадян. Проявом П. с. є також обов'язок органів д-ви залучати до розкриття і попередження *правопорушень* представників громадськості у встановлених законом формах і порядку. Принцип П. с. діє на всіх стадіях кримінального і цивільного процесів. Див. *Процесуальні стадії.*

Г. О. Мурашин.

ПУ́ГАЧ (Bubo) — рід птахів ряду *совоподібних*. Довж. тіла до 74 см, маса до 3 кг; самки більші за самців. Пір'я навколо очей створює лицьовий диск; на голові є довге пір'я у вигляді «вушок». Забарвлення рудувате, вохристе чи білувато-вохристе з бурими або чорними пістрявинами. П. населяють ліси різних типів, яри, відкриті місця з чагарниками тощо. Живляться мишовидними гризунами, зайцями, їжаками, різними птахами. Моногами. Кладку з 2—3 (рідко 4—5) яець у березні — квітні насиджує самка 35 діб. 12 видів, поширених в Євразії, Америці, Пн. Африці; в СРСР, у т. ч. УРСР,— 1: П. звичайний (B. bubo) — осілий птах; як зникаючий вид занесений до Червоної книги СРСР та Червоної книги Української РСР. Утримується в зоопарках.

В. М. Зубаровський.

ПУГАЧО́В Володимир Семенович [н. 12 (25).III 1911, Рязань] — рад. вчений у галузі механіки, проблем управління і математики, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1943. Закінчив (1931) Військ.-повітр. інженерну академію ім. М. Є. Жуковського, де працював до 1972. З 1956 — зав. лабораторією Ін-ту проблем управління, з 1972 викладає у Моск. авіац. ін-ті ім. С. Орджонікідзе. Осн. праці стосуються динаміки польоту, статичної теорії процесів управління, теорії імовірностей. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1948, 1976.

ПУГАЧО́В Омелян Іванович [бл. 1742, станиця Зимовейська-на-Дону — 10 (21).I 1775, Москва] — керівник найбільшого у 18 ст. селянсько-козацького виступу в Росії (див. *Селянська війна під проводом О. І. Пугачова 1773—75*). Н. в сім'ї бідного козака. Учасник *Семилітньої війни 1756—63* і рос.-тур. війни 1768—74. За хоробрість, виявлену під час облоги Бендер 1770, здобув чин хорунжого. В грудні 1771, не бажаючи служити в царській армії, втік на Терек. Тут він організував виступ козаків. Протягом 1772 — 1-ї пол. 1773 кілька разів був заарештований, однак кожного разу тікав з тюрми. П. кілька разів бував і деякий час жив на Україні, зокрема в Києві, під Черніговом, на Слобідській і Правобережній Україні. В серпні 1773, незабаром після втечі з казанської тюрми, прибув на р. Яїк (тепер р. Урал). Розпочав підготовку виступу козаків, сподіваючись на підтримку його селянами. З цією метою П. вирішив прибрати ім'я покійного імператора *Петра III*. Кінцеву мету повстання П. вбачав у створенні сел.-козац. д-ви на чолі зі справедливим «мужицьким царем». Після поразок, завданих царськими карателями війську П., змовники — група за-

можних козаків — 8 (19).IX 1774 заарештували П. й видали його владі. Після жорстоких тортур П. було страчено.

Літ.: Лимонов Ю. А., Мавродин В. В., Панеях В. М. Пугачев и пугачевцы. Л., 1974.

ПУ́ГОЛОВОК — личинка безхвостих *земноводних*. Розвивається з ікринки, живе у воді, має зовн. *зябра,* двокамерне серце, хвіст, органи бічної лінії (див. *Бічні органи*); кінцівки відсутні. Живиться гол. чин. рослинною їжею. Через 3—4 місяці розвитку у П. відбувається *метаморфоз*: поступово виростають кінцівки, розсмоктуються зябра і хвіст, серце стає трикамерним, дихання — легеневим, вкорочується кишечник, змінюється будова черепа, і П. перетворюється на жабеня.

ПУД — стара міра маси і ваги, яку застосовували в Росії до запровадження *метричної системи мір*. Як одиниця маси 1 пуд = 40 фунтам = 16,3805 кг; як одиниця ваги він дорівнював 40 фунтам, або 160,638 Н (див. *Ньютон*).

ПУДО́ВКІН Всеволод Іларіонович [16 (28).II 1893, Пенза — 30.VI 1953, Москва] — рос. рад. кінорежисер, актор і теоретик кіно, нар. арт. СРСР (з 1948). Член КПРС з 1939. В 1914 закінчив Моск. ун-т. В 1920 вступив до 1-ї Держкіношколи, навчався у В. *Гардіна,* згодом працював у майстерні Л. *Кулешова* (знімався у його фільмах «Незвичайні пригоди містера Веста в країні більшовиків», 1924; «Промінь смерті», 1925). Перші фільми: комедія «Шахова лихоманка» (1925, разом з М. Шпиковським), наук.-популярний — «Механіка головного мозку» (1926). Найвідоміший фільм — «Мати» (1926, за однойменним твором М. Горького, оператор А. *Головня*). Поставив фільми: «Кінець Санкт-Петербурга» (1927), «Нащадок Чінгіз-хана» (1929), «Дезертир» (1933), «Мінін і Пожарський» (1939), «Суворов» (1941, обидва у співавт. з М. Доллером), «Адмірал Нахімов» (1946), «Жуковський» (1950, у співавт. з Д. Васильєвим), «Повернення Василя Бортникова» (1953, за романом «Жнива» Г. Ніколаєвої). Розробляв питання типажу й майстерності кіноактора, теорію кінодраматургії, монтажу, худож. освоєння звуку в кіно. Був членом Рад. комітету захисту Миру. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1947, 1951.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1974—76.

Літ.: Караганов А. В. Всеволод Пудовкин. М., 1973.

О. С. *Мусієнко.*

ПУЕ́БЛА — місто на Пд. Мексіки, адм. ц. штату Пуебла. Вузол з-ць і автошляхів. 499 тис. ж. (1976). Провідна галузь пром-сті — бавовняна. Підприємства автоскладальної, керамічної, цем., шкіряно-взут., харч. та ін. галузей. Центр с.-г. району. 2 ун-ти. Музеї штату Пуебла та мистецтва, театр. Архіт. пам'ятки 16—18 ст. П. засн. 1531.

ПУЕ́БЛО (ісп. pueblo — народ, населення) — ісп. назва (з 16 ст.) групи індіанських племен на Пд. Зх. сучас. США. Чисельність — бл. 35 тис. чол. (1967, оцінка). Говорять мовами хопі, суньї, керес, тано; до серед. 20 ст. другою мовою була іспанська, тепер її витісняє англійська. За релігією більшість П.— католики; зберігаються також давні культи і обряди. До ісп. колонізації 16 ст. П. були одним з найрозвинутіших племен Пн. Америки. Їхній сусп. лад характеризувався переходом від *матріархату* до *патріархату*. В них були розвинуті зрошуване землеробство, ремесла; існувала висока техніка будівництва громад. будинків-селищ (називали їх теж *пуебло*). П. вели тривалу боротьбу за незалежність проти іспанських (повстання 1680—92), а згодом амер. колонізаторів, проте були поневолені та обезземелені. Осн. заняття сучас. П.— робота за наймом.

ПУЕ́БЛО — ісп. назва (з 16 ст.) поселень осілих індіанців Пд. Зх. Північної Америки (див. *Пуебло, Індіанці*). П. переважно складалося з одного багатокімнатного, багатоповерхового (до 5—6 поверхів) будинку, який вміщав бл. 1—3 тис. чол. П. будували з плит пісковика або цегли-сирцю. Нижній поверх був сховищем і не мав вікон і дверей. На його плоскому даху споруджувалася житл. частина; поверхи піднімалися догори терасами. Звичайно П. мало П-подібний або дугоподібний план, інколи утворювало замкнуте коло з глухими зовн. стінами і двором посередині.

ПУЕ́НТ-НУА́Р — місто на Пд. Народної Республіки Конго. Основний порт країни на узбережжі Атлантичного ок. З-цею сполучений з м. *Браззавілем*. Міжнар. аеропорт. 142 тис. ж. (1974, з передмістями). Найрозвинутіша харч. пром-сть, у т. ч. рибоконсервна, олійна і пивоварна. Підприємства металообр., хім., нафтопереробної, деревообр. та взут. галузей, невелика судноверф та судноремонт. майстерні. ТЕС. Рибальство. В районі П.-Н.— видобування нафти і калійних солей. Через П.-Н. вивозять деревину, нафту, калійну сіль, марганцеву руду з Габону тощо.

ПУЕРА́РІЯ (Pueraria) — рід багаторічних дерев'янистих витких рослин родини *бобових*. Листки трійчасті. Квітки червоні, фіолетові або блакитні, зібрані в довгі китиці. Плід — біб. Бл. 32 видів, поширених у Пд. і Сх. Азії. В СРСР (у Криму і на Кавказі) вирощують як декоративну П. шорстку (P. lobata, синонім P. hirsuta), яка зустрічається і як здичавіла; це велика ліана з дерев'янистим стеблом до 10 м завдовжки; дико росте в Китаї і Японії. Корені, які містять до 40% крохмалю, вживають в їжу. Стебла дають міцне волокно.

ПУЕРТОРІКА́НСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (ПКП). Ств. 23.IX 1934 на І з'їзді в м. Понсе на основі комуністичних груп, що виникли в Пуерто-Ріко на поч. 30-х рр. З'їзд прийняв програму партії, в якій було висунуто завдання розгорнути в країні революц. і антиімперіалістичний рух. Надзвичайний з'їзд ПКП (1946) прийняв статут, IV з'їзд (1954) — нову програму партії. ПКП бореться за екон. та політ. права трудящих, демократизацію сусп. життя, нац. незалежність Пуерто-Ріко, проти його статусу д-ви, що «вільно приєдналася» до США. Зазнає постійних переслідувань. Брала участь у Нараді комуністичних і робітн. партій 1969. Ген. секретар — Хуан Батіста Перес (з 1979). Друк. орган — щоміс. газ. «Пуебло» («Народ», ісп. мовою). Видається напівлегально. *Є. Г. Лапшев.*

ПУЕРТОРІКА́НЦІ — основне населення Пуерто-Ріко, де чисельність їх становить 3,29 млн. чол. (1978, оцінка). Сформувалися в результаті змішання ісп. колоністів 16—19 ст. спочатку з індіанцями — *карибами*, а згодом з неграми, яких ввозили з Африки як рабів. Говорять ісп. мовою, бл. $^1/_3$ П.— і англійською. За релігією — переважно католики. Чимала еміграція П. відбувалася гол. чин. у США, де 1978 їх налічувалося 1,8 млн. чол. Про історію, г-во, культуру див. *Пуерто-Ріко*.

ПУЕ́РТО-РІ́КО — глибоководний жолоб в Атлантичному ок., розташований на Пд. Зх. *Північно-Американської улоговини*. Макс. глиб. 8742 м. Простягається з Зх. на Сх. майже на 1200 км.

ПУЕ́РТО-РІ́КО, Співдружність Пуерто-Ріко — володіння США у Вест-Індії. Розташоване на о. Пуерто-Ріко та прилеглих невеликих островах (В'єкес, Кулебра, Мона та ін.) у сх. частині архіпелагу Великих Антільських островів. Площа — 8,9 тис. км². Населення — 3,3 млн. чол. (1977), з них креолів 73%, мулатів 23%, негрів 4%. Офіц. мови — англійська й іспанська. Адм. центр — м. Сан-Хуан. У адм. відношенні поділяється на 7 округів.

Природа. Поверхня о. Пуерто-Ріко переважно гориста, вздовж узбережжя — вузькі смуги низовин. Поклади марганцевої та заліз. руд, кам. солі, мармуру та ін. Клімат тропічний, пасатний. Часто бувають урагани. Річки короткі, несудноплавні. Залишки вічнозелених та мішаних лісів.

Історія. Острів відкрив Х. *Колумб* 1493. Винищивши на серед. 16 ст. майже все місц. індіанське населення, ісп. колонізатори почали завозити негрів-рабів з Африки. Протягом 17—19 ст. пуерторіканці не раз повставали проти колоніального гніту. В 1868 повстанці захопили частину острова і проголосили республіку, але ісп. війська жорстоко придушили повстання. В 1873 в П.-Р. було скасовано рабство. Згідно з умовами *Паризького мирного договору 1898* влада

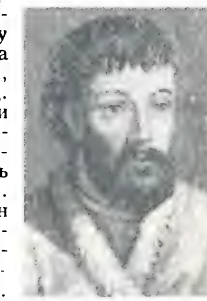

О. І. Пугачов.

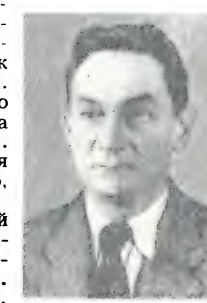

В. І. Пудовкін.

Пуерарія волосиста. Листок з суцвіттям та плід.

над П.-Р. перейшла від Іспанії до США. П.-Р. фактично стало колонією США. Народ П.-Р. не припиняв боротьбу за нац. визволення. В 20—30-х рр. 20 ст. цю боротьбу очолила Націоналістична партія. В 1934 засн. *Пуерторіканську комуністичну партію,* що активно включилась у боротьбу за незалежність країни. Після 2-ї світової війни, в умовах зростання визвольного руху в Лат. Америці, США змушені були піти на деяке розширення політ. самоврядування в колонії. В 1952 прийнято конституцію, згідно з якою країну проголошено д-вою, що «вільно приєдналася» до США. На острові розміщено 13 військ. баз, склади ядерної зброї США. В 1971 в П.-Р. відбулися масові демонстрації під лозунгом надання повної незалежності країні. В 1972 питання про становище в П.-Р. розглядалося в К-ті ООН по деколонізації, який визнав невід'ємне право народу П.-Р. на незалежність. В 1975 за ініціативою Всесвітньої Ради Миру скликалася міжнар. конференція солідарності з боротьбою за незалежність П.-Р. За надання незалежності П.-Р. 1979 висловилася VI Конференція голів д-в та урядів країн, що не приєдналися, яка проходила в Гавані, і міжнар. конференція солідарності з народом П.-Р. в Мехіко (1979). Боротьбу трудящих П.-Р. за незалежність очолює Пуерторіканська компартія.

В. В. Пащук.

Господарство. Економіка П.-Р. повністю контролюється американськими монополіями. Розвивається гірничодобувна пром-сть та пром-сть по переробці с.-г. сировини. У с. г. зайнято 35% самодіяльного населення, 80% с.-г. угідь належить амер. компаніям. Гол. експортні культури — цукр. тростина, кава, банани, тютюн, цитрусові, ананаси, бавовник та ін. Для власного споживання вирощують кукурудзу, бобові, рис тощо; більшу частину продовольства довозять із США. Розводять велику рогату худобу, свиней та коней. Розвинуте рибальство. Видобувають марганцеву та заліз. руди, мармур, кам. сіль. Розвинута харч. пром-сть (особливо цукр., а також тютюнова, виноробна, фруктоконсервна, рибопереробна та ін.). Підприємства електротех., електронної, хім., нафтопереробної, цем., фарм., легкої (швейної, взуттєвої, по виробн. мережив) пром-сті. В 1978 вироблено 13,3 млрд. кВт · год електроенергії. Осн. пром. центр — Сан-Хуан. Довж. автошляхів — 16,7 тис. км (1979). Гол. мор. порти: Сан-Хуан, Понсе та Маягуес. У Сан-Хуані — міжнар. аеропорт Ісла-Верде. З П.-Р. вивозять продукцію с. г., нафтопереробної, хім., електронної, електротех., легкої пром-сті, цукор, тютюн, ром тощо; довозять сировину та напівфабрикати, машини і устаткування, товари широкого вжитку. Грош. одиниця — долар США.

Є. С. Соломенцев.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. За офіційними даними, у 70-х рр. налічувалося 12,2% неписьменних серед дорослого населення і 20% — серед старших за 10 років. Обов'язковим проголошено навчання дітей віком від 6 до 16 років. Повний курс навчання в загальноосв. школі 12 років (складається з 6-річної елементарної, 3-річної молодшої серед. і 3-річної старшої серед. шкіл). Викладання проводиться іспанською мовою, англ. мова є обов'язковим предметом на всіх ступенях навчання. В 1975/76 навч. р. в П.-Р. діяло 1964 держ. загальноосв. школи (709,5 тис. учнів) і 310 приватних шкіл (102,8 тис. учнів). Серед. спец. освіту здобувають у серед. професійно-тех. школах. Найбільші вузи: Ун-т П.-Р. у м. Сан-Хуані (засн. 1903; в 1975/76 навч. р.— понад 50 тис. студентів), Католиц. ун-т П.-Р. у м. Понсе (засн. 1948; в 1975/76 навч. р.— понад 8 тис. студентів) та ін. У 1977 у приватних ун-тах і коледжах навчалося понад 58 тис. студентів. Наук. установи: н.-д. ін-т тропіч. лісівництва, Пуерторіканський центр атомної енергії, Ін-т іспано-амер. лексикографії, Пуерторіканський ін-т культури. Найбільші б-ки: Ун-ту П.-Р. (фонд — понад 1,4 млн. тт.) у м. Сан-Хуані та Ун-ту Святого серця (фонд — понад 140 тис. тт.) у м. Сан-Хермані. Музеї: Будинок книги, Воєнний музей нац. гвардії, красних мистецтв, історії армії і військ.-мор. флоту, істор. парк руїн Капарра — в м. Сан-Хуані, худож. музей у м. Понсе, Музей природничої історії в м. Пуерто-де-Тьєрра.

М. І. Павлов.

Література розвивається іспанською мовою. До 19 ст. існував лише фольклор. У 19 ст. провідним літ. напрямом був романтизм. Його представляли твори Сант'яго Відарте, А. Тапія-і-Рівери, ранні твори революц. демократа, письменника, громад. діяча Е. М. де Остоса, який виступав проти окупації П.-Р. Сполученими Штатами Америки. Одночасно з романтизмом виник і розвивався т. з. креолізм, близький до *костумбризму* увагою до нар. побуту (поети М. А. Алонсо, Ф. Васальйо-і-Кабрера та ін.). В кін. 19 ст. з'явилися реалістичні прозові твори С. Брау, М. Фернандеса Хункоса, М. Сено Гандії, М. Гонсалеса Гарсіа. На поч. 20 ст. виникла поезія пуерторіканського «модернізму» (Л. Льоренс Торрес та ін.), яка, хоч і була явищем суперечливим, розвивала тенденції боротьби за нац. незалежність і самобутність л-ри. В 20-х рр. виникли різні напрями «лівого» «авангардистського» мистецтва, що здебільшого відмовлялося від нац. традицій. Проте реалізм не зникав (дві збірки оповідань, коротких повістей, нарисів і віршів М. Гонсалеса Гарсіа, збірки віршів В. Давіли, романи М. Мелендеса Муньйоса). В 30-х рр. л-ра відгукується на гострі соціальні проблеми життя країни (поезія учасників антиімперіалістичної боротьби Х. Енаморадо Куести і Х. А. Корретхера, учасника нац.-революц. війни іспанського народу 1936—39 Ф. Манріке Кабрери). Найглибше розкривають соціальні суперечності нац. життя і відомі сучасні письменники Е. Лагерре, Х. Л. Гонсалес та ін. Ці теми широко представлені і в л-рі 70-х рр. (романи П. Х. Сото; п'єси Р. Маркеса; поезія Ф. Матоса Паолі — автора «Пісні Пуерто-Ріко», спрямованої проти експансії США; твори поетес Лаури Гальєгос, Лоліти Леброн та ін.). Значну роль у розвитку сучасного літ. процесу, його демократичного і патріотичного спрямування відіграє літ.-критичний журн. «Асоманте» («Оглядова вишка», з 1945), який видає відома дослідниця амер. л-р і критик Ніліта В'єнтос Гастон.

В. С. Харитонов.

Літ.: Булавин В. И. Пуэрто-Рико. М., 1962; Пояркова Н. Т. Пуэрто-Рико. М., 1975; Москаленко А. П. Пуэрто-Рико и США. М., 1974; Мамонтов С. П. Испаноязычная литература стран Латинской Америки в XX в. М., 1972.

ПУЗАНКИ — група риб роду *алоза.*

ПУЗА́НОВ Іван Іванович [13 (25). IV 1885, Курськ — 22.I 1971, Одеса] — укр. рад. зоолог і зоогеограф, доктор біол. наук (з 1938), засл. діяч науки УРСР (з 1965). Закінчив Моск. ун-т (1911), в якому працював до 1917. З 1917 — в Севастопольському народному ун-ті, з 1922 — професор Крим. ун-ту (з 1925 —пед. ін-т); в 1934—47 — професор Горьк. і з 1947 — Одес. ун-тів. Праці П. присвячені вивченню ссавців, птахів, плазунів, земноводних, риб та молюсків; питанням *зоогеографії,* історії формування *фауни* (зокрема, Криму), охорони природи та раціонального використання природних ресурсів.

ПУ́ЗДРАЧ Семен Данилович (1847, с. Двірець, тепер Житомирського р-ну Житомир. обл.— 1929, там же) — укр. народний оповідач, гуморист, казкар. Займався бджільництвом, як пасічник мав кілька медалей і почесних дипломів від с.-г. та наук. установ. У 1923—26 В. Г. *Кравченко* записав від П. багато казок, переказів, оповідань, пісень, прислів'їв, повір'їв про тварин, явища природи тощо, а також цінних відомостей про нар. вірування, звичаєве право, нар. медицину, обряди і звичаї. Записані від П. матеріали широко використовують укр. фольклористи й етнографи.

І. П. Березовський.

ПУЗИ́НА Костянтин (у чернецтві — Філадельф; 1790, Полтавщина — 1850, Видубицький монастир у Києві) — укр. поет, церковно-освітній діяч. Закінчив духовну академію в Петербурзі (1814). Був професором духовних семінарій на Україні та в Росії, ректором Кишинівської духовної семінарії, а також настоятелем ряду монастирів. Осн. літ. твір П.— сатирична ода «Малоросійський селянин», в якій виражено ідею захисту знедоленого селянства. Викриваючи соціальну нерівність, П. продовжував традиції Г. Сковороди та І. Котляревського. Написав кілька віршів рос. мовою: «Від малороса до малороса», «Малоросійська ода на смерть найсвітлішого кн. Кутузова-Смоленського», а також казання («Слово про мир» та ін.).

Тв.: Малороссийский крестьянин. В кн.: Антологія української поезії, т. 1. К., 1957.

ПУЗИРЄ́ВСЬКИЙ Нестор Платонович [18 (30).VIII 1861, Петербург — 26. VIII 1934, Ленінград] — рад. вчений у галузі гідротехніки. Закінчив (1885) Петерб. ін-т інже-

До ст. **Риби.** **1.** Плащоносна акула (Chlamydoselachus anguineus). **2.** Лисяча акула (Alopias vulpinus). **3.** Риба-молот, або акула-молот (Sphyrna zygaena). **4.** Катран (Squalus acanthias). **5.** Пилкорил гребінчастий (Pristis pectinatus). **6.** Бичача акула японська (Heterodontus japonicus). **7.** Скватина європейська (Squatina squatina). **8.** Китова акула (Rhincodon typus). **9.** Хвостокол звичайний (Dasyatis pastinaca). **10.** Манта, або морський диявол (Manta birostris). **11.** Химера європейська (Chimaera monstrosa). **12.** Лятимерія (Latimeria chalumnae). **13.** Електричний скат мармуровий (Torpedo marmorata). **14.** Багатопер нільський (Polypterus bichir). **15.** Амія (Amia calva). **16.** Рогозуб (Neoceratodus forsteri). **17.** Щука звичайна (Esox luceus). **18.** Панцирна щука (Lepisosteus osseus). **19.** Осетер російський (Acipenser güldenstädti). **20.** Оселедець чорноморський (Alosa kessleri pontica). **21.** Форель струмкова (Salmo trutta morpha fario). **22.** Нерка (Oncorhynchus nerca). **23.** Риба-метелик (Pantodon buchholzi). **24.** Пилкозуб (Alepisaurus ferox). **25.** Вугор європейський (Anguilla anguilla). **26.** Гнатонем криворилий (Gnathonemus curvirostris). **27.** Великорот пелікановидний (Eurypharynx pelecanoides). **28.** Мурена середземноморська (Muraena helena). **29.** Сом звичайний (Silurus glanis). **30.** Гігантура (Gigantura chuni).

До ст. **Риби.** **1.** Атерина чорноморська (Atherina mochon pontica). **2.** Сарган звичайний (Belone belone luxini). **3.** Шишковик японський (Monocentris japonicus). **4.** Сайра (Cololabis saira). **5.** Лящ (Abramis brama). **6.** Сазан (Cyprinus carpio). **7.** Тріска атлантична (Gadus morhua). **8.** Лин (Tinca tinca). **9.** Плітка (Rutilus rutilus). **10.** Колючка триголкова (Gasterosteus aculeatus). **11.** Лобан (Mugil cephalus). **12.** Сонцевик європейський (Zeus faber pungio). **13.** Минь (Lota lota). **14.** Гамбузія міссісіпська (Gambusia affinis). **15.** Судак звичайний (Lucioperca lucioperca). **16.** Ламприс звичайний (Lampris guttatus). **17.** Парусник (Istiophorus platypterus). **18.** Пегас (Pegasus umitengu). **19.** Морський коник (Hippocampus guttulatus). **20.** Скумбрія (Scomber scombrus). **21.** Морський окунь атлантичний (Sebastes marinus). **22.** Бичок-кругляк (Neogobius melanostomus). **23.** Калкан чорноморський (Rhombus maeoticus). **24.** Морський йорж чорноморський (Scorpaena porcus). **25.** Місяць-риба (Mola mola). **26.** Морський чорт (Lophius piscatorius). **27.** Риба-куля (Cyclichthys orbicularis). **28.** Барабуля (Mullus barbatus). **29.** Риба-присосок (Lepadogaster lepadogaster). **30.** Риба-жаба (Opsanus tau).

нерів шляхів; з 1904 викладав у цьому ж вузі (з 1914 — професор), з 1930 — професор Ленінгр. ін-ту водного транспорту. Виконав гідрограф. обстеження і дав опис Дністра, Дону, Сіверського Дінця, Оки та ін. рік Росії. Автор проектів буд-ва й поліпшення водних шляхів і річкових з'єднань — Біломорсько-Балтійського, Волго-Донського, Московсько-Нижегородського та ін. Розробив оригінальну конструкцію розбірної греблі, нові типи шлюзових воріт, судно- і рибопідйомників тощо. Осн. праці — з питань гідротехніки водних шляхів, механіки ґрунтів, основ і фундаментів, економіки водних сполучень.

ПУЗИРІ́ — родина укр. майстрів кераміки. Мусій П. (1812—95) — з 1842 мав керамічну майстерню в Радичеві на Чернігівщині, де працював з синами Лаврентієм (1845—1917) та Григорієм П. (бл. 1850—1930). Згодом Лаврентій мав власну майстерню в Новгороді-Сіверському. П. виготовляли декоративний та ужитковий посуд, розмальований рослинним орнаментом і горизонтальними смугами. Твори зберігаються в музеях Києва, Чернігова.

ПУЗИРКО́В Віктор Григорович (н. 4.X 1918, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ) — укр. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1979). Член КПРС з 1954. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1938—46 (з перервами) навчався в Київ. худож. ін-ті у К. *Єлеви* та О. *Шовкуненка*. У своїх творах розкриває тему рад. патріотизму: «Нескорені» (1946), «Чорноморці» (1947), «Розгром» (1960), «Вистояли» (1963), «Патруль. ЧОП» (1969), «Солдати» (1972), «Київ. 1942 рік» (1974), «Вони воювали за Батьківщину» (1977), «Біля рідного порога» (1979) та ін. Картини П. зберігаються в ДМУОМ та ін. музеях. З 1948 викладає у Київ. художньому ін-ті (з 1957 — професор). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Слави 3-го ступеня, медалями. Держ. премія СРСР, 1948, 1950. Держ. премія ім. Т. Г. Шевченка, 1976. Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49, а також на окремому аркуші до статті *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45*, т. 2 с. 152—153.

Літ.: Фогель З. Виктор Григорьевич Пузырьков. М., 1959.

ПУ́ЙМАНОВА (Pujmanová) Марія (8.VI 1893, Прага — 19.V 1958, там же) — чес. письменниця, нар. письменниця ЧССР (з 1953). Член Компартії Чехословаччини з 1945. Дебютувала зб. автобіогр. оповідань «Під крилами» (1917). Морально-етичним проблемам присвятила зб. «Оповідання з міського саду» (1920), роман «Пацієнтка доктора Гегла» (1931). У 30-х рр. виступала в комуністичних виданнях з публіцистичними статтями, репортажами. В кн. «Погляд на нову країну» (1932) поділилася враженнями про поїздку до Рад. Союзу. В 1937 вийшов перший роман трилогії «Люди на роздоріжжі». Під час нім.-фашистської окупації створила поетичні збірки «Пісенник» (1939), «Материнські вірші» (1940), повість «Передчуття» (1942), в яких звучать мотиви любові до батьківщини, близьких людей. У післявоєнній творчості П. центр. місце займають дві наступні книги трилогії «Гра з вогнем» (1948) і «Життя проти смерті» (1952). В трилогії зображено суспільно-політ. історію Чехословаччини періоду 1918—45. У збірках поезій «Радість і печаль» (1945), «Освідчення в коханні» (1949), «Мільйони голубок» (1950), «Прага» (1954), поемі «Пані Кюрі» (1957), повісті «Сестра Алена» (1958), збірках репортажів та оповідань «Слов'янський щоденник» (1947), «Світанок» (1949) піднімала питання боротьби за мир, оспівувала радість праці, будівництво нового життя.

Тв.: Укр. перекл.— На будівництві.— Празькі пахощі. «Вітчизна», 1956, № 5; Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—5. М., 1960—61; Люди на перепутье.— Игра с огнём. М., 1981; Жизнь против смерти. М., 1981.

Літ.: Бернштейн И. Творческий путь Марии Пуймановой. М., 1961; Шевчук В. І. Марія Пуйманова. В кн.: Сучасні письменники Чехословаччини. К., 1963; Токсина И. В. Мария Пуйманова. Биобиблиографический указатель. М., 1954. *В. А. Моторний.*

ПУЙЯ́Д (Pouyade) П'єр (н. 25.VII 1911, Серізьє, деп. Йонна) — франц. громадський і військ. діяч, бригадний генерал (1955). Закінчив вищу військ. школу Сен-Сір. З 1933 — офіцер франц. ВПС. Під час 2-ї світової війни 1939—45 командував авіац. полком «*Нормандія—Німан*». Після війни — військ. аташе при посольстві Франції в Аргентині. З 1958 — в запасі. В 1966—73 — депутат Нац. зборів. Учасник *Руху прихильників миру*. Один з керівників Т-ва дружби «Франція — СРСР». Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора, орденом Олександра Невського. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1977.

ПУ́КІРЄВ Василь Володимирович [1832, с. Лужники, тепер Тул. обл.— 1 (13).VI 1890, Москва] — рос. живописець. У 1847—58 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у С. *Зарянка*. Твори: «Нерівний шлюб» (1862), «У майстерні художника» (1865), «Збір недоїмок» (1869—70), «Прийом посагу за описом» (1873) та ін. Картини П. зберігаються в ДТГ. В 1861—73 викладав у Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури (з 1863 — професор).

ПУКЦИ́НІЯ (Puccinia) — рід *іржастих грибів*. Понад 3000 (за ін. джерелами, бл. 4000) видів. Паразитують на вищих рослинах, спричинюючи у них захворювання — іржу. Види П. мають кілька форм спороношень. У одних видів усі спороношення розвиваються на одній рослині (напр., іржа соняшника), у інших — спермогонії з спермаціями та ецидії з ецидіоспорами утворюються на одній рослині, а уредо- і теліоспороношення на другій (напр., іржа злакових). Найшкідливіші П.: P. graminis — викликає іржу різних видів злакових, P. dispersa — іржу жита, P. triticina — іржу пшениці, P. maydis — іржу кукурудзи, P. coronifera — іржу вівса та ін. Заходи боротьби — див. у ст. *Іржа рослин*.

ПУЛ (англ. pool — спільний котел) — форма монополістичного об'єднання, що має звичайно тимчасовий характер. Характеризується тим, що прибуток усіх учасників надходить у загальний фонд, а потім розподіляється між ними пропорційно до величини їхніх капіталів, кількості випущеної продукції тощо.

ПУЛ — розмінна монета Афганістану, дорівнює $^1/_{100}$ *афгані*.

ПУ́ЛА — місто на Пн. Зх. Югославії, в Соціалістичній Республіці Хорватії. Порт на п-ові Істрія на березі Адріатичного м. Залізнична станція. 50 тис. ж. (1974). Найрозвинутіше суднобудування (у т. ч. буд-во великотоннажних танкерів). Окремі підприємства хім., склоробної, цем., деревообр., текст., шкіряно-взут. та харчосмакової пром-сті. Курорт. Туризм. Пам'ятки стародавньої римської культури. П. засн. у 1 ст. н. е.

ПУЛЕМЕ́ЦЬКЕ О́ЗЕРО — на Пн. Зх. Волин. обл. УРСР. Площа 16,3 км². Довж. 6 км, шир. до 3,6 км. Найбільша глиб. 19 м. Пд. береги піщані, пн.— заболочені. Живлення за рахунок ґрунтових і поверхневих вод. Протоками сполучене з озерами *Лука* та *Світязь*. Рибальство.

ПУ́ЛКОВСЬКА ОБСЕРВАТО́РІЯ — див. *Астрономічна обсерваторія головна АН СРСР*.

ПУЛОРО́З (від лат. pullus — курча), бацилярний білий пронос, бацилярна дизентерія — інфекційна хвороба птахів; характеризується ураженням кишечника, паренхіматозних органів у курчат і яєчників у дорослої птиці. Збудник — мікроорганізм Salmonella pullorum-gallinarum. Джерело інфекції — здебільшого заражена і перехворіла (бактеріоносії) птиця. Найбільше хворіють курчата віком до 3—4 тижнів, у яких хвороба проявляється у гострій формі. Хвора птиця важко дихає, малорухлива, із скуйовдженим пір'ям, у неї пронос, фекалії білі. Смертність — до 90%. У дорослої птиці прояви хвороби приховані. Заходи боротьби: хвору і підозрілу на захворювання птицю забивають, а підозрілу на зараження досліджують. Приміщення дезинфікують. Обмеження на птахофермі касують після дворазового одержання негативних результатів у досліджуваної на П. птиці. Молодняк слід вирощувати окремо від дорослої птиці. *В. І. Резуненко.*

ПУЛЬМОНОЛО́ГІЯ [від лат. pulmo (pulmonis) — легеня і λόγος — вчення] — розділ клінічної *медицини*, що вивчає хвороби органів дихання: *трахеї, бронхів, легень* і *плеври*. В самостійний розділ медицини від *фтизіатрії* і онкології П. відокремилася у 2-й пол. 20 ст., цьому сприяло зростання захворюваності на хронічний *бронхіт* і інші хронічні неспецифічні захворювання легень (НЗЛ). Було створено по всій країні ряд спеціалізованих лікувально-профілактичних установ (пульмонологічні обласні та республіканські центри, спеціалізовані відділення, кабінети). При мед. вузах та ін-тах удосконалення лікарів (в аспірантурі, ординатурі) почали готувати лікарів-пульмонологів. Проблемам

В. Г. Пузирков.

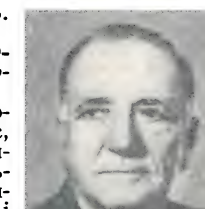

П. Пуйяд.

М. Пуйманова.

В. В. Пукірєв. Нерівний шлюб. 1862. ДТГ у Москві.

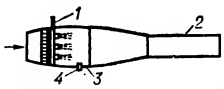

Пульсуючий повітряно-реактивний двигун: *1* — пристрій, що подає пальне; *2* — реактивне сопло; *3* — камера згоряння; *4* — запалювальна свічка (стрілкою показано напрям руху повітря).

патології органів дихання присвячені праці видатних вітчизн. вчених М. П. Кончаловського, М. Д. Тушинського та ін., зокрема на Україні—М. М. *Амосова*, О. М. *Авілової*, Г. Г. Горовенка та ін. Г. Ф. Ланг, В. М. Виноградов, Б. Є. Вотчал розробили та запровадили в клінічну практику ряд методів інструментального дослідження, функціональної діагностики і лікування органів дихання. В сучас. П. застосовують багато спеціальних методів дослідження: рентгенологічні (томографія, бронхографія, ангіопульмографія, пневмомедіастинографія та ін.), ендоскопічні (трахеобронхоскопія, плевроскопія), функціональної діагностики (дослідження функції зовн. дихання, кровообігу в легенях), лабораторні дослідження, аспіраційну та пункційну *біопсії* тощо. У 1967 в СРСР було створено Всесоюзний н.-д. ін-т пульмонології (Ленінград). В УРСР розробкою питань з проблем П. займаються відділи пульмонології при *Туберкульозу і грудної хірургії київському науково-дослідному інституті, Туберкульозу львівському науково-дослідному інституті, Фізичних методів лікування і медичної кліматології ялтинському науково-дослідному інституті* ім. І. М. Сєченова. Лікарі-пульмонологи в СРСР об'єднані у секції при терапевтичних і хірургічних наукових т-вах. Питання П. висвітлюються в мед. журналах: «Грудная хирургия», «Врачебное дело», «Клиническая медицина» та ін. *Л. В. Макаров.*

ПУ́ЛЬПА (лат. pulpa — м'якоть) в анатомії — 1) М'якотна тканина, яка виповнює канал кореня і порожнину коронки *зуба*. Складається з пухкої *сполучної тканини*, пронизаної нервовими закінченнями, лімфатичними і кровоносними капілярами; забезпечує живлення і ріст зубів. 2) М'якоть *селезінки*; складається з ретикулярної тканини, проміжки якої заповнені клітинами крові (якщо гол. чин. *еритроцитами* — червона П.; лімфоїдними клітинами — біла пульпа).

ПУ́ЛЬПА в техніці — суміш рідини і твердих частинок (дрібніших за 1—0,5 мм), завислих у ній. В буд-ві й гірничій справі П. наз. суміш води і грунту або гірської породи, одержувану під час земляних і гірничих робіт з використанням, напр., засобів *гідромеханізації*. При *збагачуванні корисних копалин* П. являє собою суміш гірської породи або продуктів її збагачування з водою. В гідрометалургії і виробн. мінеральних добрив П.— суміш оброблюваних матеріалів з водою або хім. реагентами.

ПУЛЬПІ́Т — запалення зубної м'якоті — *пульпи* зуба. Зумовлюється проникненням в пульпу мікробів, переважно з вогнищ *карієсу*, рідше занесенням мікробів плином крові (напр., при *сепсисі*), хім., термічними або мех. подразненнями. За перебігом розрізняють гострий та хронічний П. Ознаки гострого П.: напади зубного болю з поступовим скороченням безбольових проміжків. Лікування: у початковій стадії — введення в порожнину зуба антибіотиків і знеболюючих засобів; у задавнених випадках — руйнування (девіталізація) пульпи миш'яковистою пастою з наступним видаленням ураженої ділянки і пломбуванням дефекту зуба. Іноді як ускладнення П. виникає *періодонтит*.

ПУЛЬС (від лат. pulsus — поштовх) — поштовхоподібні коливання стінок кровоносних судин у тварин і людини; викликається викиданням *крові* з серця при кожному його скороченні. Розрізняють артеріальний, венозний і капілярний П. Найбільше значення має артеріальний П., який у людини здебільшого прощупують на променевій артерії. У дорослої здорової людини в стані спокою частота П. відповідає частоті серцевих скорочень і дорівнює 60—80 ударів за 1 хв. При *аритміях серця* спостерігають різні порушення частоти П. Дослідження П. — один із способів оцінки стану серцево-судинної системи при різних захворюваннях.

ПУЛЬСА́РИ (англ. pulsars, скор. від pulsating sources of radioemission — пульсуючі джерела радіовипромінювання) — слабкі джерела космічного електромагнітного випромінювання, інтенсивність якого змінюється періодично. Періоди П. лежать у межах від 0,033 до 3,75 с і за рік змінюються не більш ніж на 10^{-8} с. Перші П. відкрила 1967 група англ. радіоастрономів під керівництвом Е. *Х'юіша* як слабкі джерела імпульсного радіовипромінювання (радіопульсари). В 70-х рр. 20 ст. відкрито т. з. рентгенівські П. (див. *Рентгенівська астрономія*), властивості випромінювання яких істотно відрізняються від властивостей радіопульсарів. До 1980 зареєстровано бл. 100 П. Природа П. повністю ще не розкрита. Більшість вчених вважає, що П. являють собою *нейтронні зорі* з дуже сильним магн. полем (до 10^{12} Гс), які швидко обертаються навколо своєї осі. У деяких П. спостерігаються стрибкоподібні зміни періоду, які підтверджують передбачення про наявність твердої кори і надплинного ядра у нейтронних зір (стрибок періоду відбувається при розломі твердої кори — «зоротрусі»). Найбільше вивчено П. в центрі *крабоподібної туманності*, який є також оптичним П. (тобто у нього виявлено періодичні пульсації у видимій ділянці спектра). Розподіл П. наближено відповідає розподілові залишків *наднових зір*. Рентгенівські П. бувають тільки в подвійних системах. У деяких радіопульсарів також спостерігається імпульсне рентгенівське випромінювання і навіть γ-випромінювання, але зовсім ін. природи, ніж у власне рентгенівських П. Спостереження П. використовується для вивчення будови *Галактики*, дослідження *міжзоряного середовища* та *міжпланетного середовища* і перевірки заг. *відносності теорії*.

Літ.: Физика космоса. М., 1976; Шкловский И. С. Звёзды. Их рождение, жизнь и смерть. М., 1977; Смит Ф. Г. Пульсары. Пер. с англ. М., 1979.
В. В. Цимбал.

ПУЛЬСА́ЦІЯ ЛЬОДОВИКІ́В (лат. pulsatio — удари, биття) — періодичні різкі (з швидкістю до сотень метрів і більше на добу) наступання льодовиків. Зумовлені змінами сили тертя і дробленням льоду. Періодичність пульсацій — від кількох до 100 років. На тер. СРСР встановлено більше 70 випадків швидкого наступання льодовиків. П. л. можуть призвести до утворення льодовиково-загатних озер, *селів*. *В. М. Котляков.*

ПУЛЬСУ́ЮЧИЙ ПОВІТРЯНО-РЕАКТИ́ВНИЙ ДВИГУ́Н — безкомпресорний *повітряно-реактивний двигун*, в якому згоряння пального відбувається короткими послідовними (один за одним) спалахами. П. п.-р. д. (мал.) здатні розвивати рушійну силу (силу тяги) на місці, тому літальні апарати (напр., літаки-снаряди) з такими двигунами не потребують силових стартових пристроїв (установок).

ПУЛЬТ (нім. Pult, від лат. pulpitum — підмостки) — столик — похила підставка для книг, нот.

ПУЛЬТ КЕРУВА́ННЯ — пристрій (щит, колонка тощо), на лицьових частинах (*панелях*) якого розміщено засоби відображення інформації про стан керованого об'єкта (процесу), органи керування ним; тех. елемент *системи «людина — машина»*. До засобів відображення інформації на П. к. (мал.) належать, напр., *мнемонічні схеми*, світлові *табло*, різні *індикатори*; до органів керування — клавіші,

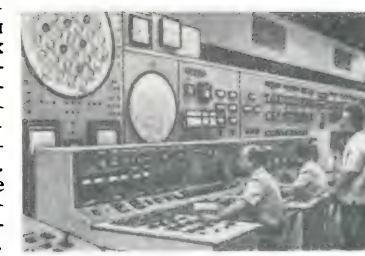

Пульт керування атомної електростанції.

кнопки, важелі, перекидні *перемикачі*. Розрізняють П. к. місцеві (біля об'єкта) і дистанційні. За виконуваними функціями П. к. бувають: оперативного керування, інформаційно-довідкові, ручного введення даних (у графічній або символьній формі), функціонально-технологічного контролю, електронних обчислювальних машин і комбіновані. У багатьох тех. засобах такими пультами служать панелі керування й інформації, напр. панелі керування телевізора або радіоприймача. Оператор, вмикаючи або вимикаючи за допомогою П. к. певні механізми, збільшуючи або зменшуючи швидкість обертання агрегатів тощо, має змогу впливати на об'єкт (процес), на його якісні та кількісні характеристики.

ПУ́МА, кугуар (Felis concolor) — ссавець роду кіт род. *котячих*. Довж. тіла бл. 190 см, маса понад 100 кг. Кінцівки короткі з широкими міцними лапами і втяжними кігтями. Волосяний покрив короткий, густий і м'який, рудувато-жовтого забарвлення, нижня частина шиї і кінець морди майже

Пума.

білі. П. поширені в гірських і рівнинно-степових місцевостях Пн. (крім пн. районів), Центр. і Пд. Америки. Трапляються в лісах, заболочених джунглях та безлісних пампасах. Добре бігають, лазять по деревах, в разі необхідності плавають. Ведуть нічний спосіб життя. Живляться тваринами, зрідка падлом. Після бл. 95-денної вагітності самка раз на 2—3 роки народжує 2—3 (іноді 5) кошенят плямистого забарвлення. Статевозрілими стають у 3 роки. Тривалість життя до 20 років. Завдають значної шкоди мисливському, іноді тваринницькому господарству. *О. П. Корнєєв.*

ПУ́МПУР Андрій Індрикович [10 (22).IX 1841, Лієлюмправа — 23.VI (6.VII) 1902, Рига] — латис. поет. Брав участь у визвольній боротьбі сербського народу проти турків (1876). У 1878 закінчив Одеське юнкерське училище і до кінця життя служив у рос. армії. У 80-х рр. був зв'язаний з гуртком латис. народовольців. Друкуватися почав 1869. Осн. твір — епос за мотивами нар. переказів «Лачплесіс» (1888) — про боротьбу латис. народу проти нім. гнобителів у 13 ст. Автор зб. віршів «На батьківщині і на чужині» (1890), дорожніх нарисів «Від Даугави до Дунаю» (1895).

Тв.: Рос. перекл.— Лачплесис. М., 1950. *Б. К. Звайгзне.*

ПУ́НА — 1) Високогірний ландшафтний пояс напівпустельних і пустельних внутрішніх плато Центр. Анд у Пд. Америці. Лежить на вис. 3500—4600 м. Клімат тропічний високогірний, різко континентальний (пересічна т-ра листопада від +5 до +10°, липня від —2 до +6°; опадів на Пн. до 1000 мм на рік, на Пд. до 200 мм). Грунти змінюються від високогірних степових до червоно-бурих пустельних; часто засолені. П. використовують як пасовища, уловини та долини, що лежать на висоті до 4000 м, в основному розорані під зернові культури та картоплю. 2) Високогірний тип рослинності Пд. Америки представлений подушковими чагарниками, дернинними злаковими та низькорослими деревами, що не утворюють суцільного покриву.

ПУ́НА — місто на Зх. Індії, у штаті Махараштра. Розташована при злитті річок Мутхи і Мули, на гірському автошляху та з-ці в Зх. Гатах. 856 тис. ж. (1971). Підприємства маш.-буд., текст., хім., паперової, фарм. та шкіряно-взут. пром-сті. Ун-т та ін. вузи. Нац. хім. лабораторія, н.-д. сх. ін-т. Обсерваторія.

ПУНІ́ЙЦІ (лат. Puni, Poeni, Phoenices) — назва, яку дали стародавні римляни фінікійцям, які переселилися до Пн. Африки і заснували там у 12—7 ст. до н. е. колонії (*Карфаген* та ін.).

ПУНІ́ЧНІ ВІ́ЙНИ (264—146 до н. е., з перервами) — війни між Стародавнім *Римом* і *Карфагеном* за панування в Зх. Середземномор'ї. 1-а Пунічна війна (264—241 до н. е.) велася в основному в Сіцілії і біля її берегів. Поразка карфагенського флоту біля Егадських о-вів 241 до н. е. вирішила долю війни. За умовами миру до Риму відійшла Зх. Сіцілія і острови між Італією та Сіцілією. Карфаген сплатив 3200 талантів срібла контрибуції. На поч. 2-ї Пунічної війни (218—201 до н. е.) в результаті успішного італ. походу карфагенського полководця *Ганнібала* і поразок рим. армії (в т. ч. біля Тразіменського озера і м. *Канн*) багато племен і міст Пд. Італії перейшло на бік Карфагену. Проте римлянам протягом 211—205 до н. е. вдалося захопити о. Сіцілія, більшу частину володінь Карфагену в Іспанії і перенести війну на тер. Африки. Після поразки біля м. Зами 202 до н. е. Карфаген за миром 201 до н. е. втратив афр. володіння, сплатив 10 000 талантів срібла контрибуції, розпустив армію і військ. флот. 3-я Пунічна війна (149—146 до н. е.) велася в Африці і завершилася поразкою Карфагену. Місто Карфаген було зруйновано, жителів його продано в рабство. Частину тер. Карфагену було передано *Нумідії*, решту перетворено на рим. провінцію Африку.

Я. Ю. Заборовський.

ПУ́НКІН Яків Григорович (н. 8. XII 1921, Запоріжжя) — укр. рад. спортсмен, засл. майстер спорту (з 1952), класична боротьба; олімпійський чемпіон (1952; легка вагова категорія). Чемпіон СРСР 1949—51 (напівлегка вагова категорія), 1954—55 (легка вагова категорія). Нагороджений медаллю «За трудову доблесть».

ПУ́НКТ (нім. Punkt, від лат. punctum — крапка, точка) — 1) Місце з певними ознаками (напр., географічний П.). 2) Місце зосередження чого-небудь (напр., населений П.). 3) Установа, підприємство, що обслуговує певний район, дільницю (медичний П. та ін.). 4) Розділ або положення (в документі, викладі тощо). 5) Одиниця довжини, якою вимірюють *кегель* шрифтів, розмір *пробільних матеріалів* та ін. Дорівнює 0,3759 мм.

ПУНКТИ́РНА СІ́ВБА (від нім. punktieren — відмічати крапками) — спосіб *рядкової сівби* с.-г. культур, яку провадять сівалками точного і пунктирного висіву так, щоб у рядку кожна насінина розміщувалася одна від одної на задану відстань. Застосовують при вирощуванні *просапних культур*. Остаточного формування густоти насаджень з однаковою *площею живлення рослин* на плантаціях цукр. буряків досягають за допомогою автоматичного *проріджувача сходів цукрових буряків*. П. с. забезпечує підвищення врожаю та зниження його собівартості.

ПУНКТУА́ЦІЯ (від лат. punctum — крапка) — 1) Система *розділових знаків* у писемності якоїсь мови, використовуваних як засіб членування тексту відповідно до його смислових, синтаксичних та інтонаційних особливостей. 2) Система правил вживання розділових знаків у тексті. 3) Розставляння розділових знаків у тексті. Разом з *графікою* та *орфографією* П. є осн. засобом унормування писемної мови (див. *Норма мовна*). П. розвивалася з еволюцією *письма*. Сучасна система розділових знаків європ. мов сформувалася в основному після появи *книгодрукування*. Її використовують для мов, алфавіти яких створено на лат., слов'яно-кириличній, вірм., груз., араб. та ін. графіч. основах. Їхня П. базується приблизно на єдиних принципах. В основі укр. П., як і П. російської та ін. мов народів СРСР, лежить логіко-граматичний принцип, відповідно до якого за допомогою розділових знаків членується текст (напр., вживання коми між частинами складного речення), хоч частково відбивається в ній і ритмомелодичний (інтонаційний) принцип (вживання крапки, знака питання чи знака оклику для передачі відповідної інтонації тощо).

Літ.: Український правопис. К., 1960; Булаховський Л. А. Українська пунктуація. К.— Львів, 1947; Курс сучасної української літературної мови, т. 2. К., 1951; Иванова В. Ф. История и принципы русской пунктуации. Л., 1962. *С. П. Бевзенко.*

Пуночка.

ПУ́НКЦІЯ (від лат. punctio — укол) — прокол з діагностичною або лікувальною метою стінки якоїсь порожнини тіла (плевральної, черевної тощо), органу, тканини або патологічного утвору (пухлини, інфільтрату).

ПУ́НОЧКА (Plectrophenax) — рід птахів ряду *горобцеподібних*. Включає один вид — П. арктична, або сніговий подорожник (P. nivalis). Довж. тіла 14,5—19,6 см, маса 29—50 г. Оперення пухнасте, у самців спина і поперек чорні, голова, надхвістя і низ тіла — білі, самки буруваті. П. поширена круголярно на островах Пн. Льодовитого ок. і в зоні тундр Євразії і Пн. Америки. На зиму відлітає в лісостепову і степову зону. В УРСР — зимовий птах, трапляється на полях, рідше — на заплавних луках. Гніздо мостить на землі в ущелинах або серед каміння. Кладка з 4—6 яєць у червні — липні; насиджує самка протягом 14 днів. Живиться взимку насінням трав'янистих рослин, влітку — комахами.

ПУНТ — давньоєгип. назва країни в Сх. Африці, вірогідно, на узбережжі Аденської затоки. Об'єкт грабіжницьких походів єгип. фараонів (з П. вивозили золото, чорне дерево, слонову кістку, а також рабів).

ПУ́НЬ (Пуні; Pugni) Чезаре (Цезар; 31.V 1802, Генуя — 26.I 1870, Петербург) — італ. композитор. У 1822 закінчив Міланську консерваторію. Працював у театрах Мілана, Лондона, Парижа. В 1851—70 — композитор балетної музики при петерб. імператорських театрах. Співробітничав з хореографами Ж. *Перро*, М. *Петіпа* та ін. Автор балетів (серед них — «Есмеральда», 1844; «Дочка фараона», 1862; на рос. тему — «Горбоконик», 1864), опер та ін. На укр. сцені йшли балети П. «Есмеральда» та «Горбоконик».

В. Д. Туркевич.

ПУПКУВА́ННЯ — один із способів *вегетативного розмноження* деяких безхребетних тварин; здійснюється в результаті утворення на тілі материнського організму або на його спец. виростах — столонах пупка, з якого й розвивається нова особина, або шляхом відокремлення внутрішньої ділянки

материнського організму з наступним утворенням з неї дочірньої особини. П. розмножуються багато найпростіших, губки, кишковопорожнинні, мохуватки, покривники, деякі черви. Нові особини, які утворюються в результаті П., відокремлюються від материнського організму або залишаються з'єднаними з ним (в останньому випадку виникають колонії, див. *Колоніальні організми*).

ПУПОВИ́НА, пупковий канатик — анатомічний шнуроподібний утвір, яким у людини і плацентних ссавців *плід* зв'язаний з організмом матері (через *плаценту*). В основі П.— пухка сполучна тканина (т. з. вартонові драглі), в якій проходять пупкова вена та дві пупкові артерії.

ПУ́П'ЯНОК, бутон — квіткова *бруньк*а, з якої після розпускання утворюється *квітка*. Всі частини квітки в П. вже сформовані. Фазу утворення П. наз. б у т о н і з а ц і є ю.

ПУРА́НИ (від санскр. пурана — прадавній) — пам'ятки санскритської л-ри (див. *Санскрит*) серед. 1-го тис. до н. е.— 2-і пол. 1-го тис. н. е. П. вважають і п'ятою книгою *вед*. В основному в них викладаються гол. релігійні, суспільні й етичні принципи *індуїзму*. Написані двовіршами (шлоками). В П. чимало легенд і міфів про створення світу, про походження богів, царських династій та героїв, що частково повторюють «*Рамаяну*» та «*Махабхарату*». Ідеї П. вплинули на багатьох письменників інд. середньовіччя (зокрема, це виразно відчувається в драмах *Калідаси*). Кожна П. присвячена культові одного з богів. Особливий вплив на світогляд письменників новітньої л-ри мала Бгагавата-пурана, в якій проповідувався культ самовідданої любові до бога, а легенда про *Крішну* стала основою багатьох творів інд. письменників різних часів.

Ю. В. Покальчук.

ПУ́РВІТ (Пурвітіс) Вільгельм Карліс [20.II (3.III) 1872, хутір Яужі, тепер Цесіського р-ну Латв. РСР— 14.I 1945, Нойгайм, Німеччина] — латис. живописець і педагог, акад. петерб. АМ (з 1913). В 1890—97 навчався в петерб. АМ у А. *Куїнджі*. Твори: «Зимовий пейзаж», «Останній сніг» (обидва — 1898), «Цвітуть каштани» (1908), «В саду Вістура» (1914), «Осінь» (бл. 1929). Зберігаються в Худож. музеї Латв. РСР у Ризі. В 1909—15 викладав у Ризькому худож. учщі, 1919—44 — в Латв. АМ (1919—34 — ректор, 1921—44 — керівник пейзажної майстерні). Серед учнів П.— Е. *Калнинь* і К. Мелбардіс.

ПУРГЕ́Н — лікарський препарат з групи *проносних засобів*; таблетки, що містять *фенолфталеїн*.

ПУРИ́ЗМ (франц. purisme, від лат. purus — чистий) — течія у франц. живописі кін. 10—20-х рр. 20 ст. Засновники П.— А. Озанфан і Ш. Е. Жаннере (*Ле Корбюзьє*). Представники П. заперечували декоративні тенденції *кубізму*, прагнули до раціоналістично чіткої передачі «стійких» предметних форм тощо. Для творів пуристів характерні площинність, плавна ритміка напівпрозорих силуетів й контурних обрисів предметів. Окремі теор. засади П. поширилися в архітектурі.

ПУРИ́НОВІ ОСНО́ВИ, пурини — органічні гетероциклічні сполуки, похідні пурину. Утворюються з *амінокислот*. Входять до складу *нуклеотидів, нуклеїнових кислот*, багатьох *коферментів* усіх живих організмів, а також існують у вільному стані. До найпоширеніших П. о. належать *аденін* і *гуанін*. П. о. є також *кофеїн, теобромін*, гіпоксантин, ксантин та ін. П. о. вивільняються в організмах в результаті розкладу нуклеїнових кислот та нуклеотидів. Перетворення П. о. в організмах становить пуриновий обмін, кінцевим продуктом якого у різних груп організмів є різні речовини — *сечова кислота*, алантоїн, *сечовина* та ін.

ПУРИТА́НИ (англ. puritans, від лат. puritas — чистота) — 1) Прихильники *кальвінізму* в Англії і Шотландії в 16—17 ст. Представляли інтереси буржуазії, виступали проти *абсолютизму* й *англіканської церкви*, вимагаючи очищення її від елементів *католицизму* (звідси й назва). Поділялися на *пресвітеріан* (поміркованих) та *індепендентів* (радикальніших). Пуританізм став ідеологічним прапором *Англійської буржуазної революції 17 століття*. 2) П е р е н о с н о — суворі ревнителі чистоти, моральності, звичаїв, прихильники *аскетизму*.

ПУРКА́ЄВ Максим Олексійович [14 (26).VIII 1894, с. Налитово, тепер с. Пуркаєво Дубенського р-ну Мордов. АРСР — 1.I 1953, Москва] — рад. військ. діяч, генерал армії (з 1944). Член КПРС з 1919. В Рад. Армії з 1918. На військ. службі з 1915, прапорщик. Учасник громадян. війни. У 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. штабу Пд.-Зх. фронту, команд. армією на Пн.-Зх., Калінін. фронтах; команд. Калінін., Далекосхідним і 2-м Далекосхідним фронтами. Після війни — на командній роботі в Радянській Армії. Нагороджений 2 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПУ́РКИНЄ (Purkynĕ) Карел (11.III 1834, Бреславль, тепер Вроцлав, ПНР — 5.IV 1868, Прага) — чес. живописець. Син Я. Е. *Пуркинє*. З 1851 навчався в АМ у Празі, 1854—55 — у Мюнхені. Автор портретів, жанрових картин і натюрмортів. Твори: портрети — сім'ї різьбяра Ворлічека (1859—60), коваля Єха («Коваль-політик», 1860): автопортрет (1863), «Діти художника» (1867—68); «Фазани» (1861).

Літ.: Эренбург И. Г. Карел Пуркине. М., 1960; Бродский В. Я. Карел Пуркине. М., 1979; Прокофьева Н. А. Творчество Карела Пуркине и чешская живопись середины XIX века. М., 1980.

ПУ́РКИНЄ (Purkynĕ) Ян Евангеліста (17.XII 1787, Либоховіце, побл. м. Літомержіце, Чехія — 28.VII 1869, Прага) — чес. біолог та громадський діяч, чл.-кор. Петерб. АН (з 1836), почесний член петерб. Медико-хірургічної академії, Т-ва російських лікарів у Петербурзі тощо. Батько К. *Пуркинє*. Закінчив Празький ун-т (1818). З 1823 — професор Бреславльського (Вроцлавського), а з 1850 — Празького ун-тів. Організував перший у світі фізіол. ін-т у Бреславлі (1839), а потім (1851) аналогічний ін-т у Празі. Праці П. присвячені переважно проблемам фізіології (зокрема, зору), гістології та ембріології. П. належить ряд тверджень щодо клітинної будови організмів; він відкрив ядро яйцеклітини (1825), запровадив поняття «протоплазма» (1839), збагатив техніку мікроскоп. досліджень, описав ряд гістологічних структур, які названо його ім'ям (Пуркинє волокна, Пуркинє клітини) тощо. П. організував т-во чеських лікарів, «Чеський медичний журнал», науково-популярний журнал «Жива»; боровся за створення національної АН, національного театру. Виступав на захист прав чеського та словацького народів.

ПУ́РПУРА ТРОМБОЦИТОПЕНІ́ЧНА, пурпура геморагічна (лат. purpura — багряниця) — поширене захворювання людини, а також тварин. Належить до групи *діатезів геморагічних;* характеризується численними крововиливами в шкіру і кровотечами з слизових оболонок, які зумовлені зниженням кількості *тромбоцитів* у крові й порушенням її зсідання. П. т. спостерігається переважно у жінок (хвороба Верльгофа) і часто має хронічний перебіг. В *патогенезі* цієї хвороби важливу роль відіграє утворення автоантитіл (див. *Антитіла*) до тромбоцитів, посилений розпад їх у селезінці. Крім того, спостерігаються П. т. лікарські (виникають при прийманні ліків — анальгетиків, сульфаніламідів та ін.) і симптоматичні (спостерігаються при септичному *ендокардиті, колагенових хворобах, лейкозах, метастазах* пухлин тощо). Л і к у в а н н я: кортикостероїди, кровоспинні засоби, видалення селезінки тощо.

ПУРПУ́РНІ БАКТЕ́РІЇ, родобактерії — група фотосинтезуючих бактерій, виділених (Bergey, 1974) в підпорядок Rhodospirillineae, що об'єднує 2 родини: Chromatiaceae (сірчані П. б.) та Rhodospirillaceae (несірчані П. б.). Є переважно анаеробними і рухомими, різними за формою водними бактеріями. Містять бактеріохлорофіли *a* чи *b* та червоні або коричневі *каротиноїди*, в зв'язку з чим у масі забарвлені в темно-пурпур-

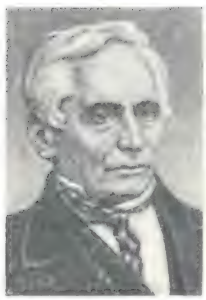

Я. Е. Пуркинє.

К. Пуркинє. Портрет коваля Єха («Коваль-політик»). 1860. Національна галерея. Прага.

В. К. Пурвіт. Останній сніг. 1898.

но-червоний колір. Для *фотосинтезу* П. б. використовують відновлені сполуки сірки або водень чи органічні речовини. Гол. різниця між двома родинами П. б. зумовлюється відмінностями у механізмі використання відновлених сполук сірки та органічних речовин. Проте відомі перехідні форми П. б. з усіма ознаками сірчаних і несірчаних П. б., що свідчить про можливість об'єднання їх у єдину фізіологічну групу.

В. О. Кудрявцев.

ПУСА́Н — місто у Пд. Кореї. В адм. відношенні прирівняний до провінції. Значний порт на березі Корейської прот., вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. 1,9 млн. ж. (1971). Найрозвинутіші машинобудування (суднобудування, електротех., радіоелектронне та ін.) і бавовняна пром-сть. Металург., хім., харч. (у т. ч. рибоконсервні) підприємства. Рафінування солі. ТЕС. Рибальство. Військ.-мор. база.

ПУСКО́ВА Ольга Олександрівна (1857, Київ — 1911, Одеса) — вітчизняна оперна співачка (контральто). В 1874 закінчила Моск. консерваторію. Удосконалювала майстерність у М. П. *Віардо-Гарсіа* в Парижі. В 1874—76, 1878—79 була солісткою Київ. (пізніше періодично виступала в Києві), 1876—77 — Харківського оперних театрів. Партії: Ваня («Іван Сусанін» Глинки), Басманов («Опричник» Чайковського; цю партію композитор написав спеціально для П.), Азучена («Трубадур» Верді). Концертна та пед. діяльність (Київ, Катеринослав, Одеса).

І. М. Лисенко.

ПУСКОВА́ СИСТЕ́МА в космонавтиці — агрегат, який забезпечує прийом, вертикалізацію, утримання в пусковому положенні і пуск *ракети-носія*, а також підведення до неї паливних, пневматичних, електр. та ін. комунікацій; осн. елемент стартової позиції *космодрому*.

ПУСКОВА́ УСТАНО́ВКА — пристрій (агрегат) або споруда, призначені для передстартової підготовки, наведення і пуску ракет. Осн. елементами П. у. є основа (платформа), станок, напрямна (контейнер), механізми наведення напрямної і перевірочно-пускове обладнання. Залежно від кута підвищення напрямної під час пуску розрізняють П. у. похилого та вертикального старту. За місцем розташування П. у. поділяються на наземні (стаціонарні, рухомі), корабельні та авіаційні. Стаціонарні П. у. можуть бути у вигляді пускових столів та пускових споруд: незаглиблених, напівзаглиблених та шахтних. Рухомі П. у. поділяються на залізничні і польові (грунтові). Польові П. у. бувають саморушні, буксировані, везені та переносні. Корабельні П. у. розміщуються на палубі або в спец. відсіках кораблів і підводних човнів, а авіаційні — під крилом та фюзеляжем літальних апаратів.

В. О. Симоненко.

ПУССЕ́Н (Poussin) Нікола́ (червень 1594, Лез-Анделі, Нормандія — 19.XI 1665, Рим) — франц. живописець, представник *класицизму* 17 ст. У 1612 приїхав до Парижа, пізніше, 1624—40 і з 1642, працював у Римі, де вивчав зразки античного мист., а також твори великих майстрів доби італ. *Відродження*. П. був прихильником ідей раціоналізму. У своїх картинах на історичні, міфологічні, релігійні та літ. сюжети прославляв красу, розум і благородство людини. Твори: «Рінальдо і Армі́да» (1625—27, Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві), «Зняття з хреста» (бл.

Н. Пуссен. Натхнення поета. Між 1635 і 1638. Лувр. Париж.

1630, ДЕ), «Царство Флори», «Вакханалія» (бл. 1631—32), «Аркадські пастухи» (бл. 1650, Лувр). У кін. 40-х рр. П. звернувся до зображення природи і працював у жанрі т. з. героїчного пейзажу («Пейзаж з Поліфемом», бл. 1649, ДЕ), серія «Пори року» (1660—64, Лувр). Велику цінність мають і малюнки П. Свої теор. погляди сформулював у листах. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Класицизм*, т. 5, с. 96—97.

Літ.: Гликман А. С. Никола Пуссен. Л.—М., 1964.

ПУСТЕ́ЛЬ ЗО́НИ — географічні зони помірного, субтропічного і тропічного поясів, що утворюються в умовах дуже посушливого і жаркого клімату. П. з. характеризуються аридними умовами зволоження (див. *Аридний клімат*), різкими коливаннями добових і річних т-р повітря, незначним поверхневим стоком, малорозвинутими грунтами, переважанням еолових форм рельєфу (див. *Еолові відклади*), розрідженістю, а місцями відсутністю рослинного покриву. Пустель зона помірного поясу Пн. півкулі в Євразії простягається від Каспійського м. до плато Ордос (Китай); у Пн. Америці — фрагментарно в міжгірних улоговинах, на нагір'ях Великого Басейну (*Кордільєри*). Клімат різко континентальний, сухий. Опадів 100—200 мм на рік. Зима холодна (пересічна т-ра січня від —7 до —15°), літо жарке (пересічна т-ра липня +22, +32°). Є безстічні солоні озера. Переважають бурі і сіро-бурі грунти, часто засолені. Напівчагарникова і чагарникова рослинність (полин, саксаул). Пустель зони субтропічних поясів поширені у внутр. районах Азії, Пн. та Пд. Америки, на Пн. Африки та в Австралії. Пересічна т-ра січня +5, +15°, липня +25, +35°; опадів менше 100 мм на рік. Річки наповнюються водою лише під час дощів. Грунти примітивні пустельні й сіро-бурі, поширені *такири*. Рослинність представлена *ксерофітами*, у зниженнях рельєфу — *галофіти*, на пісках — *псамофіти*. Пустель зони тропічних поясів найбільші площі займають в Африці (*Сахара, Наміб, Калахарі*), Азії, Австралії; у Пн. і Пд. Америці простягається вздовж узбережжя Тихого ок. Пересічна т-ра січня +20, +25° (іноді до +7°), липня +35, +38°. Опадів 50—100 мм на рік. Поверхневого стоку майже немає. Переважають червонувато-бурі й тропічні примітивні грунти, в зниженнях — солончаки. Розріджена ксерофітна рослинність лише в долинах річок і на підніжжях гір. У приокеанічних пустелях (*Атакама*, Наміб) відносно низькі т-ри, висока відносна вологість повітря.

Тваринний світ П. з. досить різноманітний, з помітним переважанням плазунів (ящірки, змії, черепахи) і ссавців (ховрахи, піщанки, антилопи); є ендеміки — кенгуру, даман, варан та ін. В межах СРСР П. з. займають понад 210 млн. га. В нашій країні ведуться великі роботи щодо освоєння та перетворення пустель, здійснюється *меліорація*, закріплюють піски. Тут добувають нафту, газ, буре і кам. вугілля, мірабіліт та ін. корисні копалини. Розвинуте пасовищне тваринництво. В *оазисах* — зрошуване землеробство. Карту див. до ст. *Зони фізико-географічні*.

Літ.: Петров М. П. Пустыни земного шара. М., 1973; Бабаев А. Г., Фрейкин З. Г. Пустыни СССР вчера, сегодня, завтра. М., 1977.

А. Г. Бабаєв.

ПУСТИ́НКІВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення *бронзового віку* на березі Дніпра поблизу с. Пустинки Чернігівського р-ну Черніг. обл. Відкрите 1963, майже повністю досліджене 1964—67. Розкопками встановлено планування вулиць поселення, виявлено житлові, госп. і культові споруди. На поселенні знайдено велику кількість кераміки, кам'яні й кістяні знаряддя. Осн. заняття населення П. п.— землеробство і скотарство. П. п.— родове поселення, в якому жило бл. 200—250 чол. Належить до т. з. сосницького варіанту сх.-тшинецької культури. Датується 13—12 ст. до н. е. Поблизу П. п. виявлено могильник з трупоспаленнями.

Літ.: Березанская С. С. Пустынка — поселение эпохи бронзы на Днепре. К., 1974.

С. С. Березанська.

ПУСТИ́РНИК — рід рослин родини губоцвітих. Те саме, що й *собача кропива*.

ПУ́СТИЩЕ — тип рослинності з переважанням вічнозелених *чагарничків* і багаторічних трав звичайно за участю мохів або лишайників. Типовими П. є *вересовища*, поширені у приатлантичних р-нах Зх. Європи з вологим прохолодним кліматом. Розрізняють також трав'янисті П., що виникли на місці суходільних лук внаслідок надмірного випасання; лишайникові П.— на місці знищених соснових борів тощо. П. наз. також деякі чагарникові й чагарничкові угруповання Пд. Африки та Пд. Австралії.

Н. Пуссен. Автопортрет. Фрагмент. 1650. Лувр. Париж.

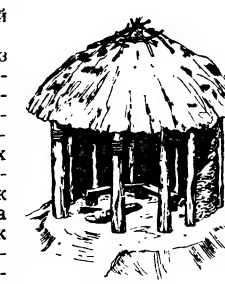

Пустинківське поселення. Святилище. Реконструкція С. С. Березанської.

О. І. Пустовалов.

Г. М. Пустовійт. Портрет О. П. Довженка. Олівець. 1942. ДМУОМ у Києві.

ПУСТОВА́ЛОВ Олександр Іванович (н. 6.II 1937, Ленінград) — укр. і рос. рад. хоровий диригент, нар. арт. УРСР (з 1976); майор. Член КПРС з 1964. У 1959 закінчив Ленінгр. консерваторію. З 1962 працював хоровим диригентом у військ. ансамблях пісні і танцю. З 1974 — начальник — художній керівник *Ансамблю пісні і танцю КВО*.

ПУСТОВІ́ЙТ Гаврило Михайлович [13 (26).VII 1900, с. Межиріч, тепер Канівського р-ну Черкас. обл.— 20.III 1947, Київ] — укр. рад. графік. У 1915—17 навчався у Київ. худож. уч-щі, 1923—30 — у Київ. худож. ін-ті у І. *Плещинського* та С. *Налепинської-Бойчук*. Працював у галузі книжкової та станкової графіки, переважно в техніці малюнка та літографії. Твори: обкладинки до творів Дж. Лондона «Залізна п'ята» (1928), І. Франка «Перехресні стежки» (1928—29), Е. М. Ремарка «На західному фронті без змін» (1929); ілюстрації до творів І. Гончарова «Обломов» (1935), Т. Шевченка «Наймичка» (1938), М. Бажана «Данило Галицький» (1942), І. Франка «Захар Беркут» (1946); серії літографій «Колгоспна Молдавія», «Індустріальний Дніпро» (обидві — 1937); цикли малюнків «Львів», «Гуцульщина» (обидва — 1939—41); портрети Ю. Яновського, В. Сосюри, О. Копиленка, О. Довженка, А. Малишка, К. Трохименка, В. Заболотного та ін. (всі — 1941—42).

ПУСТОВО́ЙТ Василь Степанович [2 (14).I 1886, с. Таранівка, тепер Готвальдівського р-ну Харків. обл. — 11.X 1972, Краснодар] — рад. селекціонер, акад. АН СРСР (з 1964) і ВАСГНІЛ (з 1956), двічі Герой Соціалістичної Праці (1957, 1963), засл. діяч науки РРФСР (з 1969). Член КПРС з 1963. У 1907 закінчив Харківське землеробське уч-ще, у 1926 — Кубанський с.-г. ін-т. В 1908—24 — викладач Кубанського с.-г. технікуму, у 1926—30 — зав. кафедрою генетики, селекції і насінництва Кубанського с.-г. ін-ту. У 1912 організував при Кубанській с.-г. школі дослідно-селекційне поле «Круглик», яке в 1932 перетворено у Всесоюзний н.-д. ін-т олійних культур. В цьому ж ін-ті П. (1935—72) завідував відділом селекції і насінництва олійних культур та лабораторією селекції соняшнику. Розробив нові високоефективні системи селекції і насінництва соняшнику з високою олійністю. Створив 20 високоолійних (олійність абсолютно сухого насіння до 57%) стійких проти *вовчка* сортів соняшнику (Передовик, ВНИИМК 8883, ВНИИМК 6540 та ін.). П. нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, Ленінська премія, 1959.

ПУСТОВО́ЙТОВА Ганна Теофілівна [15 (27).VII 1843, містечко Верховишки біля Житомира — 2.V 1881, Париж] — рос. революціонерка. Дочка рос. генерала. В 1853—59 навчалася в Ін-ті шляхетних дівчат у Пулавах (тепер ПНР). Учасниця *польського повстання 1863—64*. Після поразки повстання жила в еміграції в Австрії, Швейцарії і Франції. Учасниця *Паризької комуни 1871*, працювала сестрою-жалібницею у військ. шпиталі. Після розгрому Комуни її було заарештовано. Визволена з в'язниці разом з ін мед. працівниками завдяки втручанню Міжнар. т-ва «Червоного Хреста». Останні роки життя П. жила в Парижі, де брала участь у робітн. русі.

ПУСТОМИ́ТИ — селище міського типу Львів. обл. УРСР, райцентр, на р. Ставчанці (бас. Дністра). Залізнична станція. 7,1 тис. ж. (1982).

П. вперше згадуються 1441. Після 1-го поділу Польщі (1772) П. захопила Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1939 П. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1958 П.— с-ще міськ. типу.

У селищі — виробниче об'єднання «Львівшляхбудматеріали», заводоуправління вапняних з-дів, виробниче об'єднання по виробн. яєць, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, будинок побуту. Зх.-укр. відділення експериментальної конструкторсько-технологічної лабораторії застосування рідкого аміаку та ін. рідких добрив у с. г. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 3 бібліотеки.

ПУСТОМИ́ТІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа бл. 1 тис. км². Нас. 101,3 тис. чол. (1982). У районі — 109 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 28 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Пустомити*. П. р. розташований в межах *Подільської височини*. Корисні копалини: гіпс, вапняки. Річки — Зубра, *Полтва*. Грунти світло-сірі, сірі, темно-сірі та чорноземні опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, бук, дуб, ялина, граб, смерека, вільха) займають 15,6 тис. га. Найбільші пром. підприємства: дослідно-експериментальний з-д нестандартного обладнання (с. Водяне), щирецькі заводоуправління буд. матеріалів та з-д «Склоприлад», Пустомитівське заводоуправління вапняних з-дів. Комбінат побутового обслуговування (Пустомити) і 8 будинків побуту. Землеробство району овочевого напряму, тваринництво мол.-м'ясного. Площа с.-г. угідь 1980 становила 62,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 42,6 тис. га. Гол. культури: овочеві, картопля, пшениця, ячмінь, жито. У П. р.— 11 радгоспів, 2 птахофабрики, н.-д. ін-т землеробства і тваринництва зх. районів УРСР (с. Оброшине), дослідне г-во Львів. зоовет. ін-ту (с. Давидів), Зх.-укр. відділення експериментальної конструкторсько-технологічної лабораторії застосування рідкого аміаку та ін. рідких добрив у с. г. (Пустомити), Зх. відділення укр. н.-д. ін-ту механізації та електрифікації с. г. (с. Підгірне). Залізничні станції: Пустомити, Глинна-Наварія, Щирець-II, Борщовичі, Старе Село. Автомоб. шляхів — 435 км, у т. ч. з твердим покриттям — 380 км. У районі — 54 заг.-осв. і 3 муз. школи; 68 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень; санаторій. 10 будинків культури, 74 клуби, 2 кінотеатри, 80 кіноустановок, 94 б-ки. У смт Щирці П. р. народився укр. рад. живописець О. П. *Курилас*, у с. Вовкові — укр. художник К. М. *Устиянович*. У П. р. видається газ. «Ленінський прапор» (з 1944).

В. М. Лук'яненко.

ПУ СУНЛІ́Н (псевд.— Ляо Чжай; 1640, повіт Цзичуань, провінція Шаньдун — 1715) — кит. письменник. У зб. «Дивовижні історії з кабінету Ляо», що містить бл. 500 новел, використовуючи фантастичні сюжети, гостро критикував свавілля маньчжурських завойовників, таврував продажне чиновництво, що слугувало їм, викривав хабарництво, беззаконня в судочинстві, висловлював симпатії до простого народу. Збірка поширювалася в списках. Була опублікована після смерті автора. Писав також п'єси.

Тв.: Укр. перекл.— Розповіді про людей незвичайних. К., 1957; Ченці-чудотворці. К., 1980; Рос. перекл.— Новеллы. М., 1961; Лисьи чары. М., 1973.

Літ.: Фишман О. Л. Три китайских новеллиста, XVII—XVIII вв.: Пу Сунлин, Цзи Юнь, Юань Мэй. М., 1980; Устин П. М. Пу Сунлин и его новеллы. М., 1981.

І. К. Чирко.

ПУТАСУ́ (Micromesistius) — рід риб род. *тріскових*. Тіло (довж. 30—55 см, маса до 1,2 кг) видовжене, низьке; забарвлення спини зеленувато- або блакитнувато-сіре, боків і черева — сріблясте. Нижня щелепа виступає уперед, вусика (на відміну від ін. тріскових) на підборідді немає. 2 види: П. північна (M. poutassou) та П. південна (M. australis), поширені в пн. і пд.-зх. частинах Атлантичного ок. Ведуть пелагічний, часом придонний спосіб життя. Живляться планктонними організмами (рачками, мальками риби тощо). Об'єкти промислу заради м'яса та печінки, що містить до 50% жиру, вітаміни A і D.

Ю. В. Мовчан.

ПУТИ́ВЛЬ — місто Сум. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Сеймі (бас. Дніпра), за 24 км від залізнич. ст. Путивль. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1146 (за ін. даними місто вже існувало в 11 ст.). Був однією з фортець, які захищали *Київську Русь* від нападів *половців*. У 2-й пол. 12 ст. П. став центром удільного Путивльського князівства. Навесні 1185 новгород-сіверський князь *Ігор Святославич* виступив

з Новгорода-Сіверського через П. у похід проти половців (похід Ігоря став істор. основою «*Слова о полку Ігоревім*»). Бл. 1356 лит. феодали захопили П. У 1500 місто ввійшло до складу Рос. д-ви. Поблизу П. почалося антифеод. *селянське повстання під проводом І. І. Болотникова 1606—07*. Під час *польської і шведської інтервенції початку 17 століття* місто захопила шляхет. Польща, за умовами *Деулінського перемир'я 1618* воно знову відійшло до Росії. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 П. був одним з пунктів, через який Рос. д-ва подавала екон. і військ. допомогу укр. народові. В 1903—10 у П. діяла група РСДРП. Рад. владу встановлено в грудні 1917. В 1926 П. ввійшов до складу УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни на Путивльщині починало свої бойові дії партизан. з'єднання під командуванням С. А. *Ковпака* і С. В. *Руднєва*.

У П. — овочесушильний, мол., комбікормовий з-ди, хлібний і харч. комбінати, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Плодоовочевий технікум, пед. і 2 професс.-тех. уч-ща, 7 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, санаторій, турбаза «Ярославна», Будинок культури, кінотеатр, 5 б-к, краєзнавчий музей. П. мав радіально-кільцеве планування, був укріплений двома рядами валів та ровів. Серед архіт. пам'яток — ансамбль Молчанського монастиря (засн. 1579; фортечна стіна 16—17 ст.) з собором Різдва богородиці (1630—36), дзвінницею (1700) і келіями (19 ст.); Спаський монастир із Спасо-Преображенським собором (1617—1707), гол. брама з надбрамною церквою Благовіщення (1693—97) та дзвіницею (17 ст.); церква Миколи Козацького у стилі укр. *барокко* (1735—37). Пам'ятник С. В. Руднєву (1961, скульптори М. Вронський, О. Олійник, арх. В. Федоренко), монумент партизанської слави (1966, скульптор О. Іванченко, арх. М. Махонько), монумент «Народні месники» (партизанам Спадщанського лісу; 1971, скульптор Б. Никончук, арх. С. Тутученко), пам'ятник С. А. Ковпаку (1971, скульптори М. Лисенко та В. Сухенко, арх. А. Ігнащенко і Тутученко). В П. народилися рос. революціонер-народник О. Д. *Михайлов*, рад. зоолог П. О. *Свириденко*.

ПУТИ́ВЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Сум. обл. УРСР. Утворений 1926. Площа 1,1 тис. км². Нас. 43,1 тис. чол. (1982). У районі — 97 населених пунктів, підпорядкованих міській та 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Путивль*. У межах П. р.— відроги *Середньоросійської височини*. Корисні копалини: торф, глина, крейда, пісковики. Річки — *Сейм* та його прит. *Клевень*. Грунти в основному чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, береза, дуб, липа, клен, ясен) займають 18,5 тис. га. Найбільше пром. підприємство — путивльський овочесушильний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Путивль). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (пшениця, ячмінь, овес, просо), цукр. буряків, картоплі, овочевих, луб'яних культур та виробн. молока, м'яса, яєць, вовни. Площа с.-г. угідь 1980 становила 76,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 52,3 тис. га. У П. р.— 18 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Путивль. Автомоб. шляхів — 373 км, у т. ч. з твердим покриттям — 215 км. У П. р.— плодоовочевий технікум,

пед. та 2 професс.-тех. уч-ща, 36 заг.-осв. і музична школи; 53 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні; санаторій, турбаза «Ярославна». 15 будинків культури, 37 клубів, кінотеатр, 54 кіноустановки, 46 б-к; музеї — краєзнавчий у Путивлі та партизанської слави у Спадщанському лісі. У с. Мойсіївці (тепер с. Руднєве) народився учасник і організатор партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизн. війни С. В. *Руднєв*, у с. Волокитиному — укр. рад. співак В. А. *Войтенко*. У П. р. видається газ. «Ленинский путь» (з 1919).

І. І. Сидельник.

ПУТИ́ЛА — селище міського типу Чернів. обл. УРСР, райцентр. Розташована в долині р. Путили

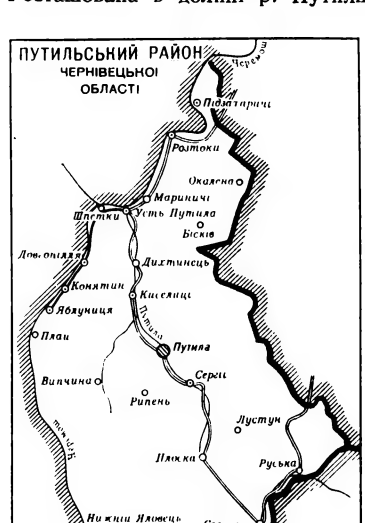

(бас. Дунаю), за 45 км від залізнич. ст. Вижниця. 3,0 тис. ж. (1982). Вперше згадується 1501 під назвою Путилів. В той час була під владою Молдавії. В 1774 П. в складі Буковини загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). З кінця 18 ст. до поч. 20 ст. с-ще мало назву Путила-Сторонець. У 40-х рр. 19 ст. в районі с-ща відбулися сел. виступи на чолі з Л. *Кобилицею* проти гніту австр. та укр. поміщиків. У 1920 с-ще перейменовано на П. В 1940 П. в складі Пн. Буковини возз'єднано з УРСР. З 1961 П.— с-ще міськ. типу. У селищі — деревообр. та лісовий комбінати, ф-ка по переробці вовни, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств. Заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, музей-садиба Ю. *Федьковича*.

В П. народилися Л. Кобилиця, укр. письменник Ю. А. Федькович. У 1875 П. відвідав М. П. *Драгоманов*, на поч. 20 ст. тут часто бував укр. письменник і мистецтвознавець Г. М. *Хоткевич*.

Літ.: Ревуцький М. О. Путила. Ужгород, 1979.

ПУТИ́ЛІВКА — річка в Ровен. та Волин. областях УРСР, ліва притока Горині (бас. Прип'яті). Довж. 57 км, площа бас. 506 км². Бере початок на пн. схилах *Волинської височини*. П. є водоприймачем осушувальних систем. На річці — міста Олика і Цумань.

ПУТИ́ЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Зх. Чернів. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,9 тис. км². Нас. 25,4 тис. чол. (1982). У районі — 51 населений пункт, підпорядкований селищній і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Путила*. П. р. розташований у межах *Карпат Українських*. На тер. району — численні мінеральні джерела. Річки — *Черемош* з притоками Білий Черемош і Путила; на пд.-сх. межі району — Сучава (всі — бас. Дунаю). Грунти гол. чин. дерново-підзолисті та гірсько-лучні. Площа лісів (в основному ялинових) 60 тис. га. В межах району — держ. заказник Чорний Діл. Провідна галузь промисті — лісова (найбільше підприємство — Путильський лісокомбінат). Розвинуті художні промисли (вироби з дерева й вовни, вишивка). Комбінат побутового обслуговування (Путила). Гол. галузь с. г.— тваринництво (скотарство м'ясомол. напряму, вівчарство). У землеробстві переважає вирощування кореноплодів (кормові буряки, *куузику*). Площа с.-г. угідь 1980 становила 22,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 1,0 тис. га, сіножаті — 12,9 тис. га. У П. р.— 12 колгоспів, опорний пункт Чернівецької дослідної с.-г. станції, племінний завод, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 160 км.

У районі — 25 заг.-осв. та музична школи, 40 лік. закладів, у т. ч. лікарня. 43 клубні установи, 35 кіноустановок, 37 б-к. У с. Підзахаричах П. р. народився укр. письменник Д. Ю. *Харов'юк*. У П. р. видається газ. «Радянські Карпати» (з 1945).

А. В. Коцюба.

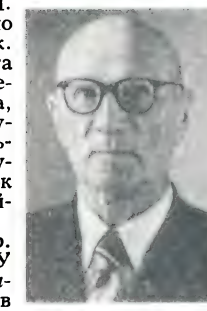

В. С. Пустовойт.

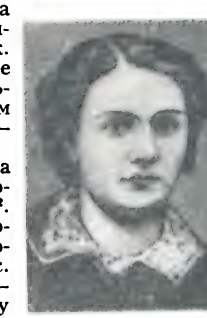

Г. Т. Пустовойтова.

Путивль. Спасо-Преображенський собор. 1617—1707.

Путасу північна.

ПУТІЛОВСЬКИЙ СТРАЙК 1905

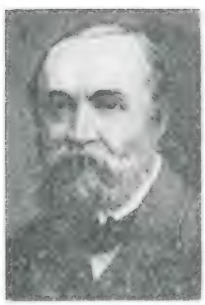

В. В. Пухальський.

Путті з іконостаса Миколаївської церкви в місті Золочеві (тепер Львівської області). Різьблене дерево. 18 ст.

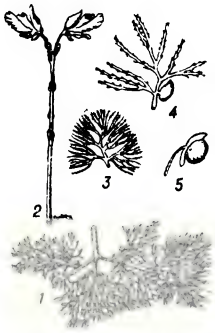

Пухирник звичайний: *1* — підводна частина рослини; *2* — надводна частина рослини; *3* — листок; *4* — листок з пухирцями; *5* — плід.

ПУТІ́ЛОВСЬКИЙ СТРАЙК 1905 — виступ робітників Путіловського заводу (тепер Кіровський з-д) у Петербурзі. 29.XII 1904 (11.I 1905) робітники висунули вимогу повернути на з-д 4 звільнених робітників і розрахувати майстра, який звільнив їх. Адміністрація відмовилася виконати ці вимоги. 2 (15).I їй пред'явили нові вимоги: запровадження 8-годинного робочого дня, скасування понаднормових робіт, встановлення мінімуму заробітної плати. Після відмови адміністрації прийняти їх 3 (16). I почався страйк. Під впливом заходів, що їх здійснив Петерб. к-т РСДРП, 7—8 (20—21). I виступ путіловців перетворився на заг. страйк робітників міста. За неповними даними, він охопив 456 підприємств з 113 (за ін. відомостями 150) тис. робітників. Путіловці брали участь у складанні петиції царю та мирній маніфестації до Зимового палацу *дев'ятого січня 1905*. В результаті розстрілу демонстрації 45 робітників з-ду загинуло, 61 — дістав тяжкі поранення. Страйк тривав, робота на з-ді відновилася лише 18 (31).I 1905. В. І. Ленін назвав П. с. одним з «найвеличніших проявів робітничого руху» (Повне зібр. тв., т. 9, с. 166).

ПУТІ́НЦЕВ Альберт Григорович (н. 24.VI 1932, Омськ) — рос. і укр. рад. письменник та кінодраматург. Член КПРС з 1957. В 1961 закінчив Київський університет імені Т. Г. Шевченка. Працював журналістом, гол. редактором Респ. комітету по радіомовленню і телебаченню, з 1973 — директор Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка. Збірки оповідань і повістей: «Нічні фіалки» (1958), «Найкрасивіша» (1961), «Бій у вранішньому степу» (1971), романи «Свій» (1965), «Полудень» (1974). Автор сценаріїв телефільмів «Ілліча втілена мрія», «Мелітопольські черешні», «3600», «Сталь і троянди», «Майстри» та ін. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980.

М. Ф. Гетьманець.

ПУ́ТНІ БОЯ́РИ, путники — 1) Категорія військовослужилих людей у 15 — 1-й пол. 16 ст. у феод. Литві та на загарбаних нею укр. землях. Займаючи проміжне становище між *державними селянами* і дрібною шляхтою, П. б. користувалися тими самими привілеями, що й *панцирні бояри*. З часом частина П. б. дістала шляхет. привілеї, переважна ж більшість П. б. втратила своє привілейоване становище і злилася з селянством. На Україні частина кол. П. б. в останній чверті 16 ст. ввійшла до складу *реєстрових козаків*. 2) У рос. князівствах у 14 — 1-й пол. 16 ст. П. б. називали бояр, які управляли окремими галузями («путями») князівського двірцевого господарства.

ПУТРА́МЕНТ (Putrament) Єжи (н. 14.XI 1910, Мінськ) — польс. письменник, громад. діяч. З 1944 — член Польс. робітн. партії, з 1948 — член ПОРП. У 1938—39 співробітничав у львів. польс. журн. «Сигнали». В роки 2-ї світової війни жив у Рад. Союзі, працював у Львові й Києві, був одним з організаторів Спілки польс. патріотів у СРСР і Першої армії Війська Польського. В 1940—41 — член Спілки рад. письменників України. В л-рі виступив 1930 як поет. Гострі соціальні проблеми порушував у романах «Дійсність» (1947), «Вересень» (1952), «Роздоріжжя» (1954), «Пасинки» (1963), «Пуща» (1966), «Маловірні» (1967), «Болдин» (1969). У мемуарах «Піввіку» (т. 1—7, 1961—80) описано літ. середовище Львова 1939—41, співпрацю укр. рад. письменників і польс. письменників-емігрантів, діяльність Я. Галана, Степана Тудора, О. Гаврилюка, О. Десняка, П. Тичини, становлення післявоєнної польс. л-ри. Останнім часом вийшли романи П. «Втеча» (1978) й «Повернення» (1979) з циклу «Обранці». Нагороджений рад. орденом Дружби народів.

Тв.: Укр. перекл.— Вересень, т. 1—2. К., 1955—58; Роздоріжжя. К., 1956; Четверо в яхті. К., 1960; Ноїв ковчег. «Всесвіт», 1962, № 11; Рос. перекл.— Действительность. М., 1948; Пуща. М., 1970; Рассказы. М., 1977; Сентябрь. М., 1981.

Літ.: Вєдіна В. П. Єжи Путрамент. К., 1977. *І. М. Лозинський.*

ПУ́ТТІ (італ. putti, мн. від putto— маленький хлопчик; амур) — зображення маленьких хлопчиків (іноді крилатих), улюблений декоративний мотив у мистецтві *Відродження*, а також 17—18 ст. П. свідчили про утвердження в мист. світського начала.

ПУТЧ (нім. Putsch) — авантюристична спроба невеликої групи змовників здійснити державний переворот.

ПУТЯ́ТА Вишатич (р. н. невід.— п. не раніше 1113) — воєвода, тисяцький (начальник міського ополчення, міський суддя) в Києві за князювання *Святополка Ізяславича* (1093—1113). Учасник *Витечівського з'їзду 1110*. Брав участь у феод. міжусобицях, у боротьбі проти *половців* (1106). П. займався, можливо, лихварством. Під час *Київського повстання 1113* двір П. розгромили повстанці.

«ПУТЬ ПРА́ВДЫ» — одна з назв, під якою виходила [з 22.I (4.II) по 21.V (3.VI) 1914] газ. *«Правда»*.

«ПУТЬ ПРОСВЕЩЕ́НИЯ» — науково-педагогічний журнал, орган Наркомату освіти УРСР. Виходив 1922—31 у Харкові укр. і рос. мовами. З 1926 наз. «Шлях освіти», з 1931 — «Комуністична освіта». Див. *«Радянська школа»*.

ПУ́ФЕНДОРФ (Pufendorf) Самуель фон (8.I 1632, Дорфхемніц — 2.X 1694, Берлін) — нім. юрист та історик, барон, представник нім. *Просвітительства*. З 1661 — професор Гейдельберзького, з 1670 — Лундського (Швеція) ун-тів. З 1677 — держ. секретар і офіц. історіограф у Швеції, з 1688 — історіограф бранденбурзьких курфюрстів. У працях П., присвячених історії Швеції, є відомості про *визвольну війну українського народу 1648—54*. Працями П. користувалися укр. козац. літописці С. В. *Величко* і Г. І. *Грабянка*.

ПУХ — 1) Різновид *пір'я*. Має м'який, дуже вкорочений стрижень з довгими, м'якими, не з'єднаними між собою борідками, на яких знаходяться борідочки без гачків. У дорослих птахів П. звичайно прикритий контурним пір'ям (див. *Оперення*). 2) П. у ссавців — різновидність *волосся*. Як правило, коротке тонке хвилеподібне волокно, здебільшого без серцевини. П. поліпшує *терморегуляцію* тіла тварин. З П. звичайно складається підшерсток тварин (у хутрових звірів — підпушок). У тонкорунних овець, деяких порід кіз, кроликів шерстяний покров складається тільки з П. Див. також *Шерсть*. 3) П. бавовни, лінт — короткі волокна, що залишаються на насінні *бавовника* після відокремлення нормального волокна.

ПУХА́ЛЬСЬКИЙ Володимир Вячеславович [21.III (2.IV) 1848, Мінськ — 23.II 1933, Київ] — укр. і рос. рад. піаніст, композитор, муз. діяч. У 1874 закінчив Петерб. консерваторію (1874—76 — викладач). З 1876 — викладач, 1877—1913 — директор муз. уч-ща Київ. відділення Російського муз. т-ва, членом дирекції якого був 1877—88. У 1913—33 — професор (перший директор, 1913—14) Київ. консерваторії. Інтенсивною була його музично-громадська і концертно-виконавська діяльність. П.— автор опери «Валерія» (за І. Тургенєвим; пост. 1923), симфонії «В горах», «Малоросійської фантазії» для оркестру, концерту ре-мінор для фортепіано з оркестром, фп. п'єс, романсів. *Р. І. Кулик.*

ПУХИ́РНИК (Utricularia) — рід комахоїдних рослин родини пухирникових. Водяні і болотні трави, деякі види *епіфіти*. П. не мають коренів; листки їх багаторазово розсічені на нитковидні часточки, окремі з яких метаморфозовані в пухирці, що є ловильними апаратами. В пухирцях комахи та ін. дрібні безхребетні перетравлюються за допомогою ферментів. Квітки зібрані в китицю на верхівці безлистого квітконоса. Плід — коробочка. Понад 250 видів, поширених у помірних і тропічних зонах земної кулі. В СРСР — 6 видів, у т. ч. в УРСР — 4, з них найпоширеніші П. звичайний (U. vulgaris) і П. середній (U. intermedia). Деякі види П. мають лікарське значення.

ПУХИ́РНИЦЯ — хронічне тяжке захворювання, що характеризується висипанням пухирів з в'ялою оболонкою, заповнених серозно-геморагічним *випотом*, на шкірі та слизових поверхнях порожнини рота, гортані, очей, статевих органів. Внаслідок того, що пухирці лопаються, утворюється велика, вкрита виразками, поверхня. Загальний стан хворого погіршується, спостерігаються кволість, підвищення т-ри тіла. Розрізняють власне П., або акантолітичну, для усіх клінічних різновидів якої характерна наявність акантолізу (одна з форм *дегенерації* клітин *епідермісу* шкіри). При цій формі П. хвороба поступово прогресує, може розвиватися *кахексія*. При неакантолітичній П. пухирці утворюються внаслідок запального процесу. *Етіологія* П. не з'ясована. Хворіють звичайно особи середнього і похилого віку. Лікування: *кортикостероїди*, знеболюючі засоби, вітаміни, протимікробні речовини тощо.

ПУХИРОНО́ГІ, бахромчатокрилі, трипси (Thysanoptera) — ряд комах. Тіло (довж. 0,5—2, зрідка до 5 мм) сплощене. Ротовий апарат колючо-

сисний. Ноги короткі. На лапках містяться присоски у вигляді пухирців (звідси назва). Крила оторочені бахромою з довгих волосків (звідси назва «бахромчатокрилі»), нерідко крила вкорочені або їх немає. П. живуть на рослинах, під опалим листям, у ґрунті. Більшість рослиноїдні. Живляться соками рослин (у т. ч. й культурних), деякі хижаки: живляться яйцями та личинками рослиноїдних П., кліщів та ін. дрібних комах. Розвиток з неповним перетворенням. За рік можуть дати кілька поколінь. Бл. 2 тис. видів, поширених переважно в тропіках; в СРСР зустрічається 230 видів, у т. ч. в УРСР — понад 100, з них 30 видів зареєстровані як шкідники культурних рослин, напр. пшеничний трипс (Haplothrips tritici), тютюновий трипс (Thrips tabaci) та ін. Ряд поділяють на 2 підряди: яйцекладні (Terebrantia) та трубкохвості (Tubulifera). *О. П. Кришталь.*

ПУХІ́ВКА, пушиця (Eriophorum) рід рослин родини *осокових*. Багаторічні трави з тригранними стеблами. Прикореневі листки довгі, лінійні; стеблові — вкорочені або редуковані. Квітки двостатеві; оцвітина з численних гладеньких м'яких щетинок, які при плодах дуже розростаються. Плід — горішок. Бл. 20 видів, поширених переважно в Пн. півкулі. Ростуть П. в тундрах, по болотах, заболочених луках, лісах, в горах. В СРСР — понад 14 видів, у т. ч. в УРСР — 5, з них найпошир.: П. широколиста (E. latifolium), П. вузьколиста (E. angustifolium) та П. піхвова (E. vaginatum). В тундрі П. є цінним ранньовесняним кормом для оленів; стебла поїдаються водоплавною птицею.

ПУХЛИ́НИ, новоутворення, неоплазми, бластоми — прояви патологічного процесу, зумовленого зовнішніми або внутрішніми бластомогенними (канцерогенними) факторами, який виник в організмі з порушеною реактивністю і характеризується надмірним розмноженням клітин, що втратили здатність до нормальної диференціації та виконання своїх специфічних функцій. П. зустрічаються у рослин, комах, риб, плазунів, ссавців, найчастіше — у людей. За біологічними особливостями П. умовно поділяють на доброякісні та злоякісні. Доброякісні П. (напр., *міоми*, фіброміоми та ін.) ростуть повільно, добре відмежовані від оточуючих тканин і легко можуть бути видалені. Злоякісні П. (напр., *рак*, *саркома* та ін.) ростуть швидко, їх клітини глибоко проникають у сусідні частини органів, в лімфатичні та кровоносні судини, що зумовлює появу нових вузлів в ін. місцях (*метастази*). П. можуть виникати внаслідок дії на організм різних хім. сполук (канцерогенних речовин), іонізуючої радіації, порушення гормонального балансу та ін. У тварин збудником П. можуть бути також певні *пухлинотворні віруси*. Деякі форми П. мають зв'язок з спадковими захворюваннями (напр., з пігментною *ксеродермою*). У профілактиці П. велике значення має комплекс заходів, що включає захист людей від хім. канцерогенних сполук, іонізуючого випромінювання, профілактичні медичні огляди (див. *Диспансеризація*) з метою виявлення т. з. передпухлинних захворювань (див. *Передрак*) та їх лікування. Для діагностики П. застосовують спеціальні методи (морфологічні, цитохімічні, рентгенологічні, радіоізотопні та ін.). Сучасні методи лікування онкологічних хворих спрямовані на знешкодження П. хірургічним шляхом, променевою терапією, хіміотерапією, а також на підвищення захисних реакцій організму за допомогою видалення з крові токсичних речовин та застосування імунологічних і неспецифічних стимуляторів. Ефективність лікування залежить від своєчасного (раннього) розпізнавання пухлин. Вивченням П. займається *онкологія*.

Літ.: Кавецкий Р. Е. Взаимодействие организма и опухоли. К., 1977; Шабад Л. М. Эволюция концепций бластомогенеза. М., 1979; Клиническая онкология, т. 1—2. М., 1979.

А. Й. Бикоріз.

ПУХЛИНОТВО́РНІ ВІ́РУСИ, онкогенні віруси — група різнорідних за будовою *вірусів*, що викликають появу доброякісних і злоякісних *пухлин* і *лейкозів* у тварин (рептилій, риб, птахів, ссавців, приматів) і, очевидно, людини. Тепер налічується більш як 150 П. в. Вони підрозділяються на ДНК-вмісні (адено-, герпес-, покс-, паповавіруси) і РНК-вмісні (див. *Нуклеїнові кислоти*) віруси (онковіруси типів A, B, C, D). На відміну від інфекційних вірусів П. в. не руйнують клітини організму посиленим розмноженням, а спричинюють перетворення клітин у пухлинні, що можуть набути здатності до росту, який не контролюється. Пояснення переродженню клітин у пухлинні дає вірусо-генетична теорія Л. О. Зільбера, згідно з якою можлива *інтеграція* вірусного *генома* з клітинним для передачі клітинам генетичної інформації. Відкриття у 1970 (Г. *Темін*, Д. *Балтімор*, С. Міцутані) у РНК-вмісних П. в. специфічного ферменту ревертази, з допомогою якого ці віруси можуть синтезувати ДНК, здатну вбудовуватись у клітинний геном, значно укріпило цю теорію. Виявлено вірусні гени (онкогени), а тепер інтенсивно досліджуються їх білкові продукти, які відповідають за злоякісну трансформацію клітин. Доведено, що доброякісні пухлини людини (папіломи шкіри і гортані, а також кондиломи) викликаються П. в. Можлива також вірусна етіологія лейкозів людини. П. в., як правило, передаються макроорганізму у період ембріонального розвитку і залишаються надовго у латентному стані. Під дією деяких факторів зовн. середовища (інфекційних вірусів, радіації, хім. канцерогенів і гормонів) П. в. можуть активізуватися і сприяти розвитку пухлин. *В. І. Струк.*

ПУ́ХОВ Георгій Євгенович [н. 10 (23).VIII 1916, м. Сарапул, тепер Удм. АРСР] — український рад. вчений у галузі теоретичної електротехніки, обчислювальної техніки, прикладної математики, акад. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1977. Закінчив (1940) Томський політех. ін-т. Учасник Великої Вітчизн. війни. Викладав у Львів. (1944—48) та Томському (1948—53) політех. ін-тах, Таганрозькому радіотех. ін-ті (1953—57), Київ. ін-ті інженерів цив. авіації (з 1957). У 1959—70 працював в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР, у 1971—80 — в Ін-ті електродинаміки АН УРСР, з 1981 — директор Ін-ту проблем моделювання в енергетиці АН УРСР. Член Президії АН УРСР — акад.-секретар Відділення фіз.-тех. проблем енергетики АН УРСР з 1978. Наук. праці присвячені методам аналізу та синтезу складних електр. ланцюгів, теорії електр. машин, створенню основ теорії квазіаналогового моделювання. Запропонував нові принципи побудови аналогових і гібридних обчислювальних машин. Під його керівництвом створено й запроваджено в серійне виробництво ряд таких машин. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. Премія ім. С. О. Лебедєва АН УРСР, 1981.

Г. Є. Пухов.

ПУ́ХОВ Микола Павлович [13 (25).I 1895, с. Гришево, тепер Бабинінського р-ну Калуз. обл.— 28.III 1958, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1944), Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1941. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. У Рад. Армії з 1918. В 1935 закінчив курси удосконалення комскладу при Військ. академії механізації і моторизації, з цього року — на викладацькій роботі в академіях РСЧА. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир стрілецької д-зії, команд. 13-ю армією на Пд.-Зх., Брянському, Центр. та 1-му Укр. фронтах. Після війни — команд. військами ряду військ. округів. У 1952 закінчив Вищі курси при академії Генштабу. Нагороджений 4 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПУХОЇ́ДИ (Mallophaga) — ряд вторинно безкрилих *комах*. Постійні зовнішні паразити птахів (пухоїди, пероїди) і ссавців (*волосоїдові*). Тіло (довж. 0,5—11 мм) плоске. Зовні дещо схожі на *вошей*, але на відміну від них мають гризучий ротовий апарат, голова ширша від грудей. Очі редуковані. Черевце з 8—10 сегментів. Покриви щільні, жовтуваті або темні. П. живляться зроговілими частинками *епідермісу* та ін. похідними шкіри (пух, перо, волосся), виділеннями сальних залоз, зрідка кров'ю хазяїна. Розвиток з неповним перетворенням; триває 3—4 тижні. Ряд включає 2 підряди: справжні П. (Amblycera), перо- і волосоїди (Ischnocera); об'єднують бл. 3000 видів, з них понад 300 видів паразитують на ссавцях, решта видів — на птиці, напр. курячі П. (Menopon gallinae, Eomenacanthus stramineus). При масовому ураженні П. спричинюють сильний свербіж, розчісування та розкльовки шкіри. Виникає *дерматит*, який супроводиться випаданням волосся і пір'я, ослабленням організму тварин. П. можуть виконувати певну роль і

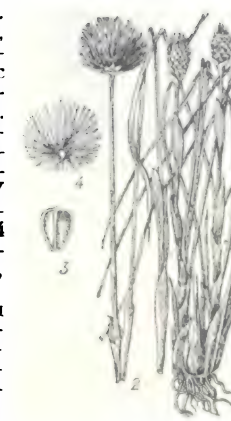

Пухівка піхвова:
1 — загальний вигляд рослини; *2* — стебло з суцвіттям; *3* — горішок; *4* — плід з летючкою.

Пухоїдові.
Тютюновий трипс:
1 — доросла комаха; *2* — яйця; *3* — личинка; *4* — німфа.

Н. О. Пучківська.

Дж. Пуччіні.

1

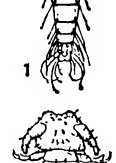

2

Пухоїди:
1 — голубиний пухоїд;
2 — собачий волосоїд

в передачі збудників заразних хвороб. Заходи боротьби: обробка тварин *інсектицидами, дезинфекція* приміщення.

О. П. Маркевич.

ПУЦОЛА́НИ (італ. pozzolane, від назви м. Поццуолі) — гірські породи, що складаються з пухких продуктів вулканічних вивержень (вулканічного попелу, пемзи, вулканічних туфів). У суміші з вапном П. здатні тверднути у воді, утворюючи міцні суміші. Великі родовища П. є в Італії; в СРСР — на Пн. Кавказі, у Вірменії, на Україні (Кримський п-ів). Використовують для виготовлення в'яжучих матеріалів, зокрема *пуцоланового портландцементу*.

ПУЦОЛА́НОВИЙ ПОРТЛАНДЦЕМЕ́НТ — цемент, одержуваний сумісним помелом або змішуванням попередньо подрібнених портландцементного *клінкеру*, активної мінеральної *добавки* (*пуцоланів*) і гіпсу; гідравлічна *в'яжуча речовина*. Вміст у П. п. активних мінеральних добавок вулканічного походження, випаленої глини або паливної золи — 25—40%; добавок осадкового походження — 20—30%; вміст трикальцієвого силікату ($3CaO \cdot SiO_2$) у клінкері — не більше 8%. Марки П. п. за міцністю на стиск 300 і 400. П. п. відзначається (порівняно з звичайним *портландцементом*) більшими *водостійкістю* і *корозійною стійкістю* (зокрема, сульфатостійкістю), більшою водонепроникністю, меншим тепловиділенням в процесі тужавіння і тверднення. Вади П. п.: підвищена водопотреба, сповільнена швидкість тверднення, знижені повітро- і *морозостійкість*. П. п. застосовують для бетонних і залізобетонних конструкцій підземних або гідротех. споруд.

ПУЧКІ́ВСЬКА Надія Олександрівна [н. 12 (25).V 1908, Смоленськ] — український рад. офтальмолог, акад. АМН СРСР (з 1971), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Герой Соціалістич. Праці (1960). Дочка О. М. *Пучківського*. Закінчила Київ. мед. ін-т (1930). З 1946 працює в *Очних хвороб та тканинної терапії одеському науково-дослідному інституті* (з 1956 — директор). Учениця В. П. *Філатова*. Осн. праці з проблем пересадки рогівки, хірургіч. лікування та імунотерапії наслідків тяжких опіків очей, застосування лазерного випромінювання в офтальмології, організації офтальмологіч. допомоги населенню тощо. Відповідальний редактор «*Офтальмологического журнала*» (з 1956). Член Міжнародної офтальмологічної академії (1975), почесний чл. Міжнарод. т-ва очних хірургів (1969), наук. т-в офтальмологів НРБ, ЧССР, ПНР, НДР. Депутат Верховної Ради УРСР 6—10-го скликань, заст. голови Верховної Ради УРСР 7—8-го скликань. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Премія ім. В. П. Філатова АМН СРСР, 1961. Держ. премія УРСР, 1978.

Тв.: Пересадка роговой оболочки при осложнённых бельмах. К., 1960; Основы пересадки роговой оболочки. К., 1971 [у співавт.]; Патогенез и лечение ожогов глаз и их последствий. М., 1973 [у співавт.]; В. П. Филатов. К., 1975.

ПУЧКІ́ВСЬКИЙ Олександр Митрофанович [6 (18).VI 1881, м. Батурин, тепер Черніг. обл. — 14.II 1942] — укр. рад. оториноларинголог. Закінчив петербурзьку Військ.-мед. академію (1905), працював військ. лікарем. У 1920—22 — професор Одес. ун-ту. Водночас (1921) працював в Одес., а з 1922 — в Київ. мед. ін-тах, в яких заснував кафедри оториноларингології. Праці присвячені вивченню склероми верхніх дихальних шляхів, туберкульозу гортані, питанням історії оториноларингології та ін. Запропонував кілька методів оперативного втручання, зокрема кістковопластичну операцію лобних пазух, створив перший укр. посібник з оториноларингології.

ПУ́ЧЧІНІ (Puccini) Джакомо (22.XII 1858, Лукка — 29.XI 1924, Брюссель) — італ. оперний композитор, представник *веризму*. В 1883 закінчив Міланську консерваторію. Його операм (їх — 12) властиві вокально-аріозні форми, емоційність, ліризм, життєвість драм. ситуацій, сценічність. Твори П.— це ліричні муз. драми. Кращі з них — «Манон Леско» (1893), «Богема» (1896), «Тоска» (1900), «Мадам Баттерфляй» (1904; в Росії наз. «Чіо-Чіо-сан»), «Турандот» (пост. 1926). П. був у дружніх стосунках з укр. співачкою С. *Крушельницькою*. Твори П. широко представлені в репертуарі оперних театрів України.

ПУШКА́Р Мартин (р. н. невід.— п. 11.VI 1658) — полтав. полковник (1648—58). Належав до тієї частини козац. старшини, що виступала за визволення укр. народу від польс.-шляхет. загарбників, за возз'єднання України з Росією. Був одним із сподвижників Б. Хмельницького, брав участь у багатьох битвах нар.-визв. війни 1648—54. Після смерті Б. Хмельницького П. не раз попереджав рос. уряд про ворожі наміри старшинсько-шляхет. угруповання на чолі з гетьманом І. *Виговським* відірвати Україну від Росії. В кінці 1657 П. разом з кошовим Я. *Барабашем* очолив нар. повстання (див. *Пушкаря і Барабаша повстання 1657—58*). Загинув у бою під Полтавою.

ПУШКА́Р Микола Антонович (н. 30.X 1894, с. Головчинці, тепер Заліщицького р-ну Терноп. обл.) — укр. рад. мовознавець. Закінчив Празький ун-т (1925). Учителював на Львівщині. У 1940—74 (з перервою) працював у Львів. ун-ті, 1950—56 завідував кафедрою слов'ян. філології. Осн. праці: «Найдавніша палаталізація шелестівок в українській мові» (1932), «Курс лекцій з сучасної чеської літературної мови» (ч. 1—3, 1963), «Історична фонетика чеської мови» (ч. 1—2, 1965), «Історична морфологія чеської мови» (ч. 1—2, 1970—72).

І. М. Лозинський.

ПУШКА́Р Микола Сидорович (н. 3.VIII 1930, с. Шолохове, тепер Нікопольського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. кріобіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1960. Закінчив Дніпроп. мед. ін-т (1954). Проректор (з 1968), ректор (1971) Укр. ін-ту вдосконалення лікарів. З 1972 — директор Ін-ту проблем кріобіології і кріомедицини АН УРСР. Наук. праці П. присвячені дослідженню дії низьких і наднизьких т-р на біоматеріали, теорії та клінічній практиці кріоконсервування і трансплантації біоматеріалів. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Премія ім. О. О. Богомольця АН УРСР, 1980; Державна премія СРСР, 1978.

А. М. Білоус.

ПУШКАРІ́ВСЬКІ СТОЯ́НКИ — група пізньопалеолітичних і мезолітичних стоянок на правому березі Десни в околицях с. Пушкарів Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Під час розкопок стоянки Пушкарі I (досліджували її 1932—33 і 1937—39) виявлено залишки довгочасного, напівземлянкового житла, площа якого поділялася на три округлі частини з вогнищами в центрі кожної з них. Виявлено також скупчення кісток і бивнів мамонта, що були використані при спорудженні житла. Крем'яні вістря й наконечники дротиків, скребки, масивні різці та пластини з затупленим краєм дають змогу датувати стоянку оріньяко-солютрейським часом (див. *Оріньякська культура, Солютрейська культура*). Знайдено багато кістяних виробів, зокрема мотикоподібне знаряддя, лощила, підвіски-гудзики. Пушкарі I — довгочасне поселення мисливців на мамонта, шерстистого носорога, дикого коня, пн. оленя, ведмедя, вовка, песця та ін. тварин. При розкопках стоянки Пушкарі VII (досліджувалася 1937—39) знайдено численні невеликі крем'яні знаряддя. Датується ця стоянка раннім періодом *мезоліту*.

Літ.: Борисковский П. И. Палеолит Украины. М.—Л., 1953.

ПУШКАРЯ І БАРАБАША ПОВСТА́ННЯ 1657—58 — нар. повстання на Україні проти старшинсько-шляхетської верхівки та її ставленика гетьмана І. *Виговського*. Повстання вибухнуло в зв'язку з загостренням класових суперечностей і обуренням нар. мас та переважної частини козац. старшини зрадницькими діями гетьмана І. Виговського та його поплічників, які виступали за відрив України від Росії, за відновлення польс.-шляхет. панування. Першими в кінці 1657 повстали козаки *Полтавського полку* на чолі з полковником М. *Пушкарем*. До них приєдналися запорожці на чолі з кошовим Я. *Барабашем*. Невдовзі повстання козаків і запорожців злилося з антифеод. рухом *дейнеків*, з яких М. Пушкар сформував піхотний полк. У зв'язку з відмовою козаків Ніжинського і Чернігівського полків брати участь у придушенні повстання І. Виговський послав проти повстанців свої наймані іноз. загони. 27.I (6.II) 1658 повстанське військо розгромило найманців в урочищі Жуків Байрак. Після цієї перемоги повстання охопило все Придніпров'я. Навесні 1658 І. Виговський закликав на допомогу крим. татар і заручився підтримкою шляхет. Поль-

щі. Після боїв під Красним Лугом (поблизу м. Говтви) і Полуозером (поблизу Полтави) повстанці змушені були відступити до Полтави, де їх в кінці травня оточили загони І. Виговського. На світанку 1 (11). VI 1658 повстанське військо виступило з Полтави і захопило гетьманський обоз. Але на допомогу І. Виговському підійшли гетьманські частини й значні сили крим. татар. У бою, в якому загинув М. Пушкар, повстанське військо зазнало поразки. Придушивши повстання, І. Виговський підписав з польс.-шляхет. урядом *Гадяцький договір 1658* про перехід України під владу шляхет. Польщі.

Літ.: Літопис Самовидця. К., 1971; Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, т. 1. К., 1848; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960.

К. І. Стецюк.

ПУ́ШКІН Василь Львович [27.IV (8.V) 1770, Москва — 20.VIII (1.IX) 1830, там же] — рос. поет. Дядько О. С. *Пушкіна*. Друкуватися почав 1793 (сатира «До каміна»). Був членом літ. гуртка «Арзамас», прихильником М. М. *Карамзіна*. Писав елегії, романси, пісні, альбомні вірші в дусі сентименталізму (послання «До Жуковського», «До Дашкова», обидва — 1811). Патріотичні настрої виразив у вірші «До жителів Нижнього Новгорода» (1812). Автор іроїко-комічної поеми «Небезпечний сусід» (написана 1811, вид. 1855), зб. «Вірші» (1822), віршованої повісті «Капітан Храбров» (1829—30), прозових «Нотаток про людей і суспільство» (1826). *І. Д. Бажинов.*

ПУ́ШКІН Олександр Сергійович [26.V (6.VI) 1799, Москва — 29.I (10.II) 1837, Петербург] — рос. письменник. Походив з старовинного дворянського роду. В 1811—17 П. навчався в Царськосельському ліцеї. Патріотичне піднесення в країні, викликане Вітчизняною війною 1812, зближення з П. *Чаадаєвим* і М. *Раєвським* сприяли розвиткові волелюбних поглядів П. Друкуватися почав 1814 в журн. «Вестник Европы» («До друга-віршника»). В 1816 входить до літ. гуртка «Арзамас». У ліцейських віршах оспівував любов, радість молодості, виражав високі громадянські почуття. Після закінчення ліцею П. зарахували на службу до колегії іноз. справ. У 1819— член літ. гуртка «Зелена лампа», що мав зв'язки з таємним т-вом «Союз благоденства». У травні 1820 за волелюбні твори («Вольність», «Село», «До Чаадаєва») був висланий у Катеринослав (тепер Дніпропетровськ). Пізніше виїхав на лікування на Кавказ і в Крим, звідти переїхав у Кишинів — на місце нової служби (1820—23). З Кишинева виїжджав у Київ (1821), Тульчин (тепер Вінн. обл., 1822) і Кам'янку (тепер Черкас. обл., 1820—22), де в маєтку В. *Давидова* збирались декабристи.

Хоч П. не належав до таємного т-ва, проте він став поетичним виразником ідей і настроїв декабристських кіл («В. Л. Давидову», «Кинджал», згодом «У глибині сибірських руд», «Аріон», «Анчар»). Влітку 1823 за клопотанням петерб. друзів П. переводять до Одеси на службу в канцелярію князя М. *Воронцова*. Відомий раніше як автор поеми «Руслан і Людмила» (1817—20), в період південного заслання П. написав, крім ліричних віршів, романтичні поеми «Кавказький бранець», «Брати-розбійники», «Бахчисарайський фонтан», почав поему «Цигани». Ці поеми — свідчення розквіту *романтизму* в творчості П., в них вперше накреслився філософський підхід до проблем свободи особи. В травні 1823 почав писати роман у віршах «Євгеній Онєгін». В липні 1824 поета, як неблагонадійного, звільнили зі служби і вислали у псковський маєток батьків — с. Михайловське під нагляд властей. Тут поет закінчує поему «Цигани», пише глави «Євгенія Онєгіна», поему «Граф Нулін», ліричні вірші, критичні статті і трагедію «Борис Годунов» (1824—25, вид. 1831), в якій уперше в рос. драматургії звернув увагу на роль народних мас в істор. процесі. Після розгрому повстання декабристів Микола I, намагаючись використати талант П. у своїх політ. інтересах, вернув П. у вересні 1826 із заслання, але залишив під наглядом поліції, посиливши цензуру його творів (проходили цензуру самого царя через посередництво шефа жандармів О. *Бенкендорфа*). В цей час П. написав перші прозові твори «Арап Петра Великого» (1827; не закінч.), «Подорож в Арзрум» (1829); поему «Полтава» (1828). У 1830—31 співробітничав в «Литературной газете». У вересні 1830 виїхав у Болдіно (маєток батька в Нижегородській губ.). Болдінська осінь — час найбільшого творчого піднесення поета. За 3 міс. він написав бл. 50 творів різних жанрів. У Болдіні П. створив багато ліричних поезій, в осн. закінчив соціально-психологічний роман у віршах «Євгеній Онєгін», який відзначається глибоким реалізмом, справжньою народністю, правдивістю людських характерів. Роман, за висловом В. Бєлінського, є енциклопедією сучасного поетові рос. життя. Тут П. створив т. зв. маленькі трагедії — «Скупий лицар», «Моцарт і Сальєрі», «Камінний гість», «Бенкет у чуму», поему «Домик у Коломні», «Повісті покійного Івана Петровича Бєлкіна», «Історію села Горюхіна» (своєрідна хроніка зубожіння кріпацького села), «Казку про попа і наймита його Балду». Писав критичні статті і замітки. В 1831 П. одружився з Н. Гончаровою. В 1832—33 працював в архівах над історією повстання Пугачова, їздив у Казань, Оренбург, Уральськ. Побував у Болдіні. В другу болдінську осінь (1 жовтня— середина листопада 1833) П. працював над «Історією Пугачова», повістями «Дубровський», «Капітанська дочка», написав поеми «Мідний вершник», «Анджело», повість «Пікова дама», «Казку про рибака й рибку», «Казку про мертву царівну та про сімох богатирів»; перекладав поезії А. Міцкевича. В 1836 видавав журн. «*Современник*». Працював над історією Петра I. Спілкувався з відомими представниками рос. культури А. Дельвігом, В. Кюхельбекером, І. Пущиним, К. Батюшковим, В. Жуковським, П. Вяземським, М. Карамзіним. Поборник свободи, противник реакційних сил, П. зазнав цькування з боку вищого світу, реакційної преси. Конфлікт між поетом і придворною клікою закінчився дуеллю П. з франц. емігрантом Ж. Дантесом, що відбулася 27.I (8.II) 1837 в передмісті Петербурга на Чорній річці. П. був тяжко поранений і 29.I (10.II) помер. Похований поблизу с. Михайловське в Святогорському монастирі (тепер с-ще Пушкінські Гори Псков. обл.). П. — основоположник реалізму в рос. л-рі, своєю творчістю утвердив норми сучас. рос. літ. мови.

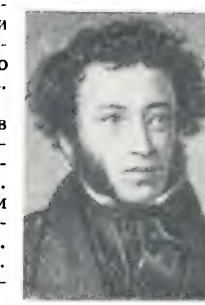

О. С. Пушкін.

Ідейно-естетичні звершення П. в поезії та ін. родах худож. творчості ставлять його в ряд найвеличніших явищ світової культури. Він поклав початок майже всім сучасним жанрам прози — від дорожніх записок і нарису до істор. роману і філософ. повісті, нар. драми. Величезна роль П. і в історії передової рос. журналістики, публіцистики і літ. критики. Його творчість справила великий вплив на розвиток рос. л-ри (М. Гоголь, М. Лермонтов, М. Некрасов, М. Салтиков-Щедрін, Л. Толстой, Ф. Достоєвський та ін.) і культури 19—20 ст., а також на розвиток національних л-р народів СРСР, в т. ч. і української. П. виявляв інтерес до укр. історії (написав «Нарис історії України», 1831), фольклору, культури, був знайомий з укр. діячами — М. Максимовичем, М. Маркевичем, Д. Бантишем-Каменським, Є. Гребінкою та ін. З Україною пов'язаний ряд творів П. («Козак», «Гусар», «До моря», «Брати-розбійники», «Полтава» та ін.).

Твори П. ще за його життя поширювались на Україні. Перші переклади укр. мовою належать Л. Боровиковському (1830) і Є. Гребінці (1831); твори П. також перекладали С. Руданський, П. Грабовський, О. Навроцький, Олена Пчілка, В. Самійленко, М. Старицький, Б. Грінченко, О. Шпигоцький. І. Франко переклав усі драм. твори П., ряд поезій, в літ.-критичних виступах популяризував його творчість. Він підкреслював плідну роль рос. реалізму, зокрема «Євгенія Онєгіна», у формуванні світогляду і творчого методу Шевченка (ст. «Темне царство»). Твори П. високо цінував Т. Шевченко, звертався до них і як художник (акварель-ілюстрація до поеми П. «Полтава», 1840). До творчості П. в різний час зверталися Марко Вовчок, Панас Мирний, М. Коцюбинський, Леся Українка. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції значний вклад у поширення творів П. на Україні вніс М. Рильський. Він переклав «Мідний вершник», «Євгеній Онєгін», «Бенкет у чуму» та ін. поеми, казки і вірші, присвятив П. вірші, статті. Твори П. також перекладали П. Тичина, М. Бажан, В. Сосюра, А. Малишко, М. Терещенко, Л. Первомайський, О. Гончар, М. Стельмах, О. Новицький, С. Крижанівський та ін. В 20 — на поч. 30-х рр. друкувались однотомники вибра-

І. І. Пущин.

Г. В. Пфейффер.

них творів П. в укр. перекладах, в 1937 вийшло двотомне, в 1952—54 — чотиритомне видання. Укр. мовою видано «Вінок Пушкіну. Радянські поети» (1949). П'єси П., інсценізації його творів йдуть у рад. театрах, зокрема українських. Багато творів П. екранізовано. На його слова писали музику М. Глинка, О. Даргомижський, М. Мусоргський, М. Римський-Корсаков, П. Чайковський, С. Рахманінов, С. Прокоф'єв, Р. Глієр, Б. Асаф'єв, Г. Свиридов, Д. Шостакович, Г. Майборода, К. Домінчен, Д. Клебанов та ін. Створено Всесоюзний музей О. С. Пушкіна в Ленінграді, Держ. музей О. С. Пушкіна в Москві; остання квартира П. в Петербурзі перетворена на музей-квартиру О. С. Пушкіна. На Україні відкрито літ.-меморіальний музей П. в Одесі, в Кам'янці (Черкаська обл.) — *Пушкіна О. С. і Чайковського П. І. музей*. В 1922 в с. *Михайловське* створено Пушкінський держ. заповідник. Пам'ятники П. встановлено в Москві, Ленінграді, Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Кам'янці (Черкас. обл.) та ін. містах. Іл. див. на окрем. аркуші, с. 448—449.

Соч.: Полное собрание сочинений, т. 1—17. М.—Л., 1937—59; Полное собрание сочинений, т. 1—10. М., 1974—78; У к р. п е р е к л.— Твори, т. 1—4. К., 1952—54.

Літ.: Белінський В. Г. Твори Олександра Пушкіна. В кн.: Белінський В. Г. Літературно-критичні статті. К., 1953; Пушкин в русской критике. М., 1953; А. С. Пушкин в воспоминаниях современников, т. 1—2. М., 1974; Пушкин. Исследования и материалы, т. 1—6. М.—Л., 1956—69; Пушкин. Итоги и проблемы изучения. М.—Л., 1966; Цявловский М. А. Летопись жизни и творчества А. С. Пушкина, т. 1. М., 1951; Булаховский Л. Художественный язык А. С. Пушкина. К., 1947; Благой Д. Д. Творческий путь Пушкина. М.—Л., 1950; Томашевский Б. В. Пушкин, кн. 1—2. М.—Л., 1956—61; Волков Р. М. Народные истоки творчества А. С. Пушкина. Черновцы, 1960; Степанов Н. Проза Пушкина. М., 1962; Словарь языка Пушкина, т. 1—4. М., 1956—61; Бочаров С. Г. Поэтика Пушкина. М., 1974; Геніальний поет російського народу. К., 1937; О. С. Пушкін (Статті та матеріали). К., 1938; О. С. Пушкін. Львів, 1949; О. С. Пушкін в Одесі. Одеса, 1950; Гудзій М. К. Пушкін. К., 1949; Рильський М. Т. Пушкін і Шевченко. В кн.: Рильський М. Т. Твори, т. 3. К., 1956; Білецький О. І. Пушкін і Україна. В кн.: Білецький О. І. Від давнини до сучасності, т. 2. К., 1960; Косарик Д. Пушкін на Україні. Х., 1937; Неборячок Ф. М. О. С. Пушкін українською мовою. Львів, 1958; Крутікова Н. Є. Поетичний світ Пушкіна і українські письменники. В кн.: Крутікова Н. Є. Реалізм. Збагачення. Єдність. К., 1976; Левкович Я. Л., Петрунина Н. Н. Библиография произведений А. С. Пушкина и литературы о нём. М.—Л., 1960; Бойко І., Гімельфарб Г. Пушкін і Україна. Короткий бібліографічний покажчик. К., 1949. *Н. Є. Крутикова.*

ПУ́ШКІН (з 1728 — Царське Село, 1918—37 — Дєтське Село) — місто Ленінгр. обл. РРФСР, підпорядковане Ленінгр. міськраді. Залізнична ст. Дєтське Село. 90 тис. ж. (1981). Засн. 1708. З 2-ї пол. 18 ст.— заміська резиденція рос. імператорів. У 1808, після об'єднання з населеним пунктом Софія (засн. 1785), Царське Село стало містом. У 1811 тут було відкрито Царськосельський ліцей, у якому 1811—17 навчався О. С. Пушкін. У 1837 Царське Село було сполучено з Петербургом першою в Росії залізницею. З 1937 місто має сучас. назву. В період окупації П. (17.IX 1941—24.I 1944) нім.-фашист. загарбники зруйнували й знищили значну кількість істор.-худож. пам'яток. У післявоєнні роки П. відбудовано. У П.— з-ди: 2 рем.-мех., деревообр., асфальтобетонний, хлібний; виробниче поліграфічне об'єднання. Підприємст-

Місто Пушкін. Олександрівський палац. Архітектор Дж. Кваренгі. 1792—96.

ва легкої пром-сті. Всесоюзна академія с.-г. наук Нечорноземної зони РРФСР, Ленінгр. с.-г. ін-т, всесоюзні н.-д. ін-ти захисту рослин, с.-г. мікробіології, розведення і генетики с.-г. тварин, н.-д. і проектно-технологічний ін-т механізації і електрифікації с. г. Нечорноземної зони та ін. У П.— Всесоюзний музей О. С. Пушкіна з філіалом — меморіальним музеєм ліцеєм. П. та його околиці — зона відпочинку, місце туризму. П. має регулярне планування (бл. 1780, арх. Ч. Камерон). У місті — один з найбільших в СРСР палацово-парковий комплекс 18—19 ст. До нього належать палац (1717—23; перебудовано: 1743—48 — арх. А. *Квасов*, 1752—57 — арх. В. *Растреллі*, в стилі *барокко*) і будови у стилі *класицизму*: комплекс «Агатових кімнат» з «Холодними лазнями», «Висячого саду» та «Камеронової галереї» (усі — арх. Ч. Камерон), Зубовський та Церк. флігелі (арх. Ю. Фельтен), корпус Ліцею (1789—91, тепер меморіальний музей О. С. Пушкіна; обидва — арх. І. Неєлов, перебудовано 1811, арх. В. *Стасов*). Парки П.— Катерининський та Олександрівський (пл. 600 га) — складаються з регулярної (1720—21) та пейзажної (1771—80) частин. У парках — Олександрівський палац (1792—96, арх. Дж. *Кваренгі*), численні павільйони (в т. ч. Ермітаж, 1743—54, арх. М. Земцов, В. Растреллі та ін.), декоративні споруди, пам'ятники, садово-паркова скульптура роботи італ. майстрів, ставки, штучні канали.

Літ.: Музеи и парки Пушкина. Путеводитель. Л., 1980.

ПУ́ШКІНА О. С. І ЧАЙКО́ВСЬКОГО П. І. МУЗЕ́Й — літературно-меморіальний музей у м. Кам'янці Черкаської області. Засновано 1937 в будинку В. *Давидова*, де збиралися декабристи, бували О. Пушкін (1820—22), П. Чайковський (з 1865 з перервами до 1893). Експозиція музею відтворює життя і діяльність О. Пушкіна і П. Чайковського, їхні зв'язки з Україною, є відділ історії декабристського повстання. Багато оригінальних експонатів зібрано у відділі «Пушкін, Чайковський і сучасність». Експозицію музею доповнюють істор. пам'ятки — Пушкінський грот, Пушкінська скеля, Зелений млин та ін.

ПУ́ШКІНО — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Розташоване на р. Уча. Залізнична станція. 71 тис. ж. (1980). У П.— прядильно-ткацька, тонкосуконна і меблева ф-ки; електромех. та металовиробів з-ди, об'єднання по виробн. штучних шкір. Всесоюзний н.-д. ін-т лісівництва та механізації, 2-е Моск. муз. уч-ще. Місто — з 1925.

ПУ́ШТУ́, афганська мова. Належить до *іранських мов* індоєвроп. сім'ї. Розмовляють нею в Афганістані та в ряді районів Пакистану. У П. розрізняють дві групи діалектів — східну й західну. Характерні риси П.: багатство системи приголосних (є ретрофлексні, увулярні, фарингальний приголосні) і відносна бідність голосних, які бувають довгі й короткі. У системі імен — протиставлення прямої й непрямої форм. У морфологічній структурі чітко виявляється тенденція до аналітизму. Найдавніші написи на П. належать до 13 ст. Письмо — на основі араб. алфавіту. Про л-ру мовою П. див. *Афганістан, Пакистан*, розділ Література.

Літ.: Дворянков Н. А. Язык пушту. М., 1960; Калинина З. М. Очерки по лексикологии современного литературного пушту. М., 1972.

В. М. Топоров.

ПУШТУ́НИ — 1) Афганці, які живуть за межами *Афганістану* (переважно в Зх. Пакистані — Пуштуністані), кол. назва — патани. Заг. чисельність — понад 20 млн. чол. (1978, оцінка). Мова — пушту. За релігією П.— переважно мусульмани-суніти. Історія П. до кін. 19 ст. нерозривно пов'язана з історією афганців. В 1893 англ. колонізатори приєднали Пуштуністан до тодішньої своєї колонії — *Індії*. В 1947 пуштунські райони ввійшли до складу *Пакистану*. За конституцією Пакистану 1973 провінція, населена П., здобула автономію. У П. зберігаються патріархально-феод. пережитки; ще існують племінні об'єднання, серед яких найважливішими є афридії, моманди, оракзаї, юсуфзаї, хатаки, вазири, какари. Осн. заняття П.— землеробство і відгінне тваринництво; частина П. працює в пром-сті. У П. багатий фольклор, танці і пісні; розвивається л-ра мовою пушту. 2) Самоназва афганців.

ПУ́ЩА-ВОДИ́ЦЯ — селище міського типу (з 1981), підпорядковане Подільській райраді Києва. Розташована за 2 км від автомагістралі Київ — Ковель. 7,2 тис. ж. (1982). На тер. П.-В.— 2 серед., 3

Пуща-Водиця. Дитячий туберкульозний санаторій імені О. М. Горького.

спец. та муз. школи; лікарня, поліклініка. Кінотеатр, б-ка. Селище П.-В. здавна відоме як дачна місцевість.

П.-В.— кліматичний курорт, розташований в лісовому масиві. Лік. засоби: *кліматотерапія* і аеротерапія (повітря П.-В. містить пари скипидару, озон і небагато *галогенідів*). Показання: активні й загасаючі форми туберкульозу легень, наслідки туберкульозного менінгіту і травм периферичного відділу нервової системи, функціональні захворювання нервової системи. В П.-В.— 8 спеціалізованих санаторіїв, санаторії-профілакторії, 2 будинки відпочинку, піонер. табори. Курорт функціонує цілий рік.

ПУ́ЩИН Іван Іванович [4 (15).V 1798, Москва — 3 (15).IV 1859, с. Мар'їне Бронницького пов., поховано в м. Бронницях, тепер Моск. обл.]— декабрист, рос. письменник. Син сенатора. Закінчив Царськосельський ліцей (1817); близький друг О. С. Пушкіна. Офіцер гвардійської кінної артилерії, з кін. 1823 — суддя. З 1817 П.— член «*Союзу порятунку*», на поч. 1818 ввійшов до «*Союзу благоденства*», 1823 — до *Північного товариства декабристів*. Організував Петерб. управу, 1825 (разом з Є. П. *Оболенським*) — Моск. управу Пн. т-ва. Учасник повстання декабристів 14 (26).XII 1825 в Петербурзі. Засуджений до страти, заміненої 20 роками каторги. З 1839 — на поселенні. В 1856 після амністії повернувся із заслання. П.— автор «Записок про Пушкіна» (вперше опубліковано 1853, останнє видання — 1956).

ПФЕ́ЙФФЕР Георгій Васильович [12 (23).XI 1872, с. Сокиринці, тепер Срібнянського р-ну Черніг. обл.— 10.X 1946, Київ] — укр. рад. математик, акад. АН УРСР (з 1920). Закінчив (1896) Київ. ун-т. Працював у Київ. політех. ін-ті (1899—1909) та Київ. ун-ті (1900—46). Директор об'єднаного Ін-ту математики і фізики АН УРСР (1941—44). Осн. праці П. присвячені теорії диференціальних рівнянь з частинними похідними. Він створив заг. спосіб формального інтегрування нелінійних рівнянь та повних систем нелінійних рівнянь з частинними похідними першого порядку, а також одержав багато ін. важливих результатів.

ПФЕ́НІГ (нім. Pfennig) — розмінна монета Німецької Демократичної Республіки (дорівнює $^1/_{100}$ *марки* НДР), Федеративної Республіки Німеччини (дорівнює $^1/_{100}$ марки ФРН).

ПХЕНЬЯ́Н — столиця КНДР, гол. політ., екон. і культур. центр країни. Виділений в окрему адм. одиницю. Розташований на р. Тедонган, вузол з-ць і автошляхів; аваннорт П.— м. Нампхо (на Жовтому м.). Аеропорт міжнар. значення (Сунан). 1,5 млн. ж. (1979). П.— одне з давніх міст Кореї. В 427—668 був столицею д-ви *Когуре*. За серед. віків П.— важливий опорний пункт у боротьбі проти іноз. навал (кит. династій, *кіданів, монголів* та ін.). У 20 ст.— центр нац.-визвольної боротьби проти япон. колонізаторів. Після визволення Кореї від панування япон. імперіалістів (1945) П. став базою демократичних сил кор. народу. В 1946 тут було створено Тимчасовий нар. к-т Пн. Кореї, який здійснив ряд перетворень у країні. З проголошенням 1948 КНДР П.— столиця країни, центр боротьби за мирне об'єднання Кореї. Осн. галузі пром-сті — машинобудування (с.-г., трансп., точне, електротех., текст.), текст. (найбільший у країні текст. комбінат) та харчова (у т. ч. м'ясохолодобійна, тютюнова). Є підприємства хім., гумової, керамічної та буд. матеріалів пром-сті. П.— центр вуг. басейну, на базі якого працює ТЕС. Разом з невеликими містами-супутниками утворює індустр. район, в якому розвинуті також чорна і кольорова металургія, тракторобудування, цем. пром-сть. Ун-т, політех., мед., пед., легкої пром-сті, транспорту, іригації, образотворчих мистецтв, театру і кіно ін-ти та ін. вузи. *Корейська академія наук*, академії сусп., мед. та с.-г. наук, лісотехнічна. Найбільші б-ки — Центр. держ., АН КНДР, при ун-ті. Музеї: кор. революції, визвольної боротьби кор. народу, етногр., істор., художній. Численні театри, у т. ч. Держ. драм. «Чхолліма», міський; консерваторія. Серед архіт. пам'яток середньовіччя — залишки фортечної стіни з сх. (Тедонмун; 3 ст., перебудовано в 17 ст.) та зх. (Потхонмун; 10 ст., перебудовано в 15 ст.) брамами, брама Чхільсонмун (10 ст., перебудовано в 18 ст.), павільйон Йонгванджон (1111, перебудовано в 17 ст.), на вершині г. Моранбон — дозорна вежа Ільмільде (3 ст., перебудовано в 14 ст.). Після 1945 споруджено багато адм. та громад. будівель, у будові яких використано нові індустр. методи з урахуванням нац. традицій: Держ. ун-т ім. Кім Ір Сена (1957), Великий театр (1960), Музей кор. революції (1972), Палац спорту (1973) та ін. Пам'ятники: монумент Визволення (1947, в пам'ять воїнів Рад. Армії), пам'ятник Чхолліма (1961), статуя Кім Ір Сена та пам'ятник революц. визвольної боротьби (1972).

«ПЧЕЛА́» — давньорус. збірник *афоризмів*, коротких оповідань, *притч*. Спершу складений у Візантії (11 ст.) на матеріалі біблійних книг, висловлювань античних письменників і філософів, писань «отців церкви». На Русі «П.» перекладено наприкінці 12 ст. В 14—15 ст. «П.» переписували і водночас поповнювали висловами з оригінальних літ. пам'яток («Моління» *Даниїла Заточника* тощо) та нар. прислів'ями і приказками. В 1599 в Острозькому гуртку вчених здійснено новий переклад «П.» (т. з. дерманська «Пчола»). Деякі афоризми з «П.» перейшли у фольклор. *В. П. Колосова.*

ПЧІ́ЛКА Олена [справж. прізв., ім'я, по батькові — Косач Ольга Петрівна; 17 (29).VII 1849, м. Гадяч, тепер Полтав. обл.— 4.X 1930, Київ] — українська письменниця, фольклорист, етнограф. Член-кор. АН УРСР (з 1927). Мати Лесі *Українки*, сестра М. *Драгоманова*. Закінчила Київський інститут шляхетних дівчат. Друкуватися почала у 80-х рр. Разом з Н. Кобринською видала альманах «*Перший вінок*» (1887). Була редактором-видавцем журналу «*Рідний край*» та додатку до нього «*Молода Україна*» (1908—14). З 1921 постійно жила і працювала в Києві. П.— автор поетичних творів (зб. «Думки-мережанки», 1886), повістей, оповідань, п'єс («Світова річ», 1908, та ін.), позначених впливом ліберально-народницьких і культурницьких ідей. Їй належать спогади про М. Старицького (1904), М. Лисенка (1912—28), М. Драгоманова (1926). Перекладала зі слов'ян. л-р, писала твори для дітей. З етногр. праць найвідоміші «Український орнамент» (1876) та «Українські узори» (1912, 1927).

Тв.: Оповідання. Х., 1930; Твори. К., 1971. *О. Р. Мазуркевич.*

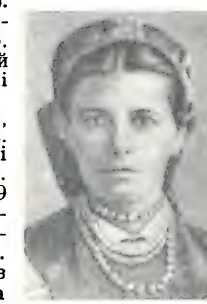

Олена Пчілка.

«ПЧОЛА́» — перший в Галичині укр. літературно-науковий журнал. Виходив з травня по вересень 1849 у Львові замість політ. газ. «Новини». Видавав І. *Гушалевич* мовою, наближеною до народної. В журналі опубліковано уривки з 5-ї частини «Енеїди» і «Пісню на Новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну» (вперше) І. Котляревського, твори М. Костомарова, А. Могильницького та ін. І. Гушалевич найчастіше друкував свої поезії переважно «москвофільського» напряму. Вийшло 19 номерів. *В. В. Яременко.*

ПШЕВО́РСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура 1 ст. до н. е. — 4 ст. н. е., поширена на території центр. і пд. частини Польщі і частково на території зх. областей УРСР. Назва походить від могильника поблизу м. Пшеворська в Пд. Польщі. Носіями П. к. були землеробсько-скотарські племена. При дослідженні поселень П. к. виявлено залишки наземних і заглиблених жител з вогнищами або печами всередині та госп. ями. Поховання без насипів (див. *Поля поховань*) з обрядом трупоспалення в грунтових ямках або в посудинах-урнах. У племен П. к. були розвинуті залізоробне виробництво, гончарство (з 3 ст. використовували гончарний круг). З рим. провінцій шляхом обміну до населення П. к. потрапляли монети, бронзовий, скляний і червонолаковий посуд, глиняні амфори, прикраси. Племена П. к. жили в умовах розкладу первіснообщинного ладу. Деякі дослідники вважають, що П. к. належала слов'янам — *венедам*, які. за свідченням Плінія, Таціта, Птолемея, у перших століттях н. е. жили на території поширення пшеворської культури.

Пхеньян.
Панорама міста.

Районовані на Україні (1983) сорти твердої озимої пшениці

Одеська ювілейна
Парус

Районовані на Україні (1983) сорти твердої ярої пшениці

Накат
Харківська 46

Районовані на Україні (1983) сорти м'якої ярої пшениці

Білоруська 12
Дніпрянка
Дублянка 4
Ленінградка
Луганська 4
Миронівська яра
Рання 73
Ровенська
Харківська 2

Види **пшениці:** *1* — культурна однозернянка; *2* — Тимофєєва; *3* — полба (емер); *4* — перська (дика); *5* — тверда; *6* — тургідум; *7* — польська; *8* — маха; *9* — спельта; *10* — м'яка: *10а* — остистий колос, *10б* — безостий колос; *11* — щільноколоса: *11а* — остистий колос; *11б* — безостий колос; *12* — кулезерна; *13* — Вавилова (ванська).

Літ.: Пшеворська культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975; Кухаренко Ю. В. Археология Польши. М., 1969.

ПШЕНИ́ЦЯ (Triticum) — рід однорічних трав'янистих рослин родини *злакових;* найважливіша продовольча культура. Об'єднує 28 дикоростучих і культурних видів, що їх відносять до 3 рядів — диплоїдного, тетраплоїдного і гексаплоїдного, які відрізняються числом хромосом в соматичних клітинах (див. *Поліплоїдія*). Диплоїдний ряд (2n = 14) включає 2 дикоростучі види — *однозернянку* дику беотійську (T. boeoticum) та дику однозернянку Урарту (T. urartu) і 2 культурні — однозернянку плівчасту (T. monococcum) і однозернянку голозерну, або пшеницю Синської (T. sinskajae). Тетраплоїдний ряд (2n = 28) об'єднує дикорослі види — дика *полба* (T. dicoccoides), полба араратська (T. araraticum); культурні види з плівчастим зерном і культурні голозерні види — П. тверда (T. durum). До гексаплоїдного ряду (2n = 42) відносять культурні плівчасті та голозерні форми П. м'якої (T. aestivum). Стебло — порожниста *соломина*. Коренева система мичкувата. Листок подовжений, ланцетоподібний, складається з листкової пластинки та піхви. Суцвіття — довгастий, іноді чотиригранний (складний) колос, на його стрижні розміщуються 3—5-квіткові колоски, кожний з яких обгорнений з боків двома колосковими лусками. Квітка складається з двох квіткових (зовнішньої та внутрішньої) плівок, маточки і трьох тичинок з двогніздими пиляками. Плід — однонасінна *зерні́вка,* у якої тонкий навколоплідник щільно зрісся з насінною оболонкою. *Зерно* борошнисте або скловидне, біле або червоне, іноді фіолетове. Його переробляють на борошно, з якого виготовляють хлібобулкові, кондитерські, макаронні вироби, крупи та ін. продукти харчування, а також одержують спирт, крохмаль, клейковину тощо. Пшеничні висівки є цінним кормом для худоби. *Солому* використовують як корм і підстілку для тварин, у паперовій промсті. П.— давня зернова культура. На території сучасного Ірану, Туреччини, Сірії вона була відома у 6—5, а на Україні — у 4—3 тисячоліттях до н. е. За морфологічними ознаками всі види П. поділяються на дві групи: голозерні і плівкові, або полб'яні. У культурних голозерних П. колосовий стрижень не ламкий, і зерно при обмолоті легко відділяється від колоскових лусок. У полб'яних і дикорослих П. колосовий стрижень розламується на окремі членики разом з колосками, а зерно не відділяється від колоскових лусок. Провідне місце у с.-г. виробн. займають голозерні види — м'яка, або звичайна, П. (T. aestivum, син. T. vulgare) і тверда П. (T. durum). Інші види П. тургідум (T. turgidum), туранська (T. turanicum), ефіопська (T. aethiopicum), полонікум (T. polonicum), карталінська (T. carthlicum), пшениця Якубцинера (T. jacubzineri), пшениця Мілітіни (T. militinae) займають незначні площі. На Україні їх використовують лише в селекц. роботі. З диких видів П. на Україні (в Криму) трапляється П. Таудар (T. thaoudar). М ' я к а П.— найпошир. на земній кулі вид П. Серед ін. видів П. за площею посіву (бл. 95,8%) вона посідає перше місце. У культурі м'яка П. представлена озимими та ярими формами. У світовому виробництві (в т. ч. в СРСР) поширена яра П. На Пд. Рад. Союзу, зокрема в УРСР, переважає озима П. Озимі форми більш пристосовані до пд. теплих і помірно прохолодних широт, ярі — до континентального клімату. Т в е р д а П.— другий (після м'якої П.) за поширенням у світі вид П. Її культивують в СРСР, у середземноморських країнах, Малій Азії, на Близькому і Середньому Сході, в США і Канаді. У виробництві тверда П. представлена переважно ярими формами. Сорти озимої твердої П. малозимостійкі, їх вирощують на незначних площах у Закавказзі, Серед. Азії, у пд. р-нах України. Тверда П.— степова культура, має форми, стійкі проти бурої іржі пшениці. З плівчастих П. на Україні на незначних площах (гірські райони Карпат) сіють полбу. Види П. за морфологічними ознаками (наявністю чи відсутністю остюків, забарвленням зерен, опушенням колоскових лусок) поділяють на багато різновидів. З безостих різновидів м'якої П. у виробництві найпоширеніші: лютесценс (колос білий, зерно червоне) і мільтурум (колос червоний неопушений, зерно червоне); з остистих — еритроспермум (колос білий неопушений, зерно червоне), а з різновидів твердої П.— мелянопус (колос білий опушений циліндричний, остюки чорні, зерно біле), гордеїформе (колос червоний неопушений, зерно скловидне біле) та ін. Тверда П. дає зерно з підвищеним вмістом білка і клейковини, яке має високу пружність, крупку (борошно) з нього використовують у макаронному виробництві. Зерно м'яких озимих П. містить (у %) білка 9,6—25,2 (міжнародний стандарт для цих П.— 12,5 і для групи сильних пшениць в СРСР до 14%); крохмалю 48,6—73,4; цукру 3,0—6,5; жиру 1,42—3,20; золи 1,28—2,79 (за Княгиничевим). За хлібопекарською якістю зерна сорти м'якої П. поділяють на сильні, середні і слабкі. Із скловидного зерна м'яких сильних пшениць одержують високоякісне борошно. Загальний ареал культурних П. на Пн. досягає 66° пн. ш. (у Швеції), в дослідних посівах — 67,44 пн. ш. (Мурм. обл. РРФСР); на Пд. охоплює Австралію, Америку та Африку. Заг. площа посівів П. у всьому світі (1973. 1976) становить бл. 221,4 млн. га.

Найбільше П. виробляють в СРСР. У 1980 площа її становила 61,1 млн. га, в т. ч. ярої — 38,7 млн. га (Сибір, Казахстан, Поволжя, пд.-степові райони Європ. частини РРФСР, східні і зх. райони України) та озимої П.— 22,4 млн. га (УРСР, Молдавія, пд. райони Європ. частини РРФСР, Каз. РСР та Узб. РСР). На Україні виробляють понад 60% валового збору зерна озимої П. в СРСР. Пересічна врожайність 1980 становила 26,6 ц/га, а в окремі роки (1978) по окремих областях понад 36—45 ц/га (Тернопільська, Полтав., Кіровогр., Вінницька, Черкас. обл.). Багато передовиків вирощують зерна П. по 50—65 ц/га. В УРСР усі посіви П. (1982) сортові (див. табл.). Площа посівів ярої П. в УРСР (1978—80) становила 22—32 тис. га. Врожайність ярої П. в УРСР становить 17,3—28 ц/га, передові г-ва збирають по 30—35 ц/га і більше. Найпоширеніші на Україні (1982) сорти твердої ярої П. (див. табл.). Селекційну роботу по виведенню нових сортів П. на Україні ведуть *Селекції і насінництва пшениці миронівський науково-дослідний інститут. Селекційно-генетичний всесоюзний науково-дослідний інститут, Рослинництва, селекції і генетики український науково-дослідний інститут* та обласні сільськогосподарські науково-дослідні станції.

Літ.: Иванов П. К. Яровая пшеница. М., 1971; Мироновские пшеницы. М., 1976; Пшеницы мира. Л., 1976; Пшеница. К., 1977; Николаев Е. Н. Агротехника выращивания высококачественных сильных пшениц на юге УССР. Одесса, 1978; Озимая пшеница. М., 1979; Воронкова А. А. Генетико-иммунологические основы селекции пшеницы на устойчивость к ржавчине. М., 1980.

В. М. Ремесло.

ПШЕНИ́ЧНА НЕМАТО́ДА, пшенична вугриця (Anguina tritici) — паразитичний круглий черв'як род. справжніх шишкоголових нематод; шкідник пшениці (див. *Фітогельмінти*). Довж. тіла самок 3—5 мм, 0,9—2,3 мм, шир. 0,1—0,2 мм. При ураженні П. н. в колосі рослини замість нормальних зерен розвиваються *гали*. Зараження рослин відбувається весною, коли гали потрапляють у грунт разом з посівним насінням. Личинки проникають у сходи, деякий час живуть на стеблах, згодом переповзають у зав'язь, в утворених ними нових галах розвиваються до статевозрілої форми. Там же самки відкладають яйця (плодючість однієї самки 2000—2500 яєць; в одному галі може бути до 40 самок). Згодом з яєць в галі розвиваються личинки, які впадають у стан *анабіозу*; у висушеному зерні можуть зберігати життєздатність понад 20 років. П. н. була поширена в Євразії, Пн. Америці, Пн. Афри-

ції, Австралії до 40-х рр. 20 ст. В СРСР зустрічалась в Білорусії, Прибалтиці, республіках Серед. Азії, на Україні; завдяки ретельному контролю за якістю посівного матеріалу майже повністю знищена. Іл. с. 208. *Д. Д. Сігарьова.*

ПШЕНИ́ЧНИЙ Борис Миколайович (н. 24.IV 1937, Київ) — укр. рад. математик, доктор фіз.-матем. наук (з 1970), професор (з 1974). Член КПРС з 1972. Закінчив (1959) Львів. держ. ун-т. З 1959 працює в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР. Осн. наук. праці стосуються матем. програмування, теорії оптимального управління, теорії диференціальних ігор, обчислювальних методів оптимізації. Держ. премія УРСР, 1978. Держ. премія СРСР, 1981.

ПШЕНИ́ЧНИЙ Павло Дмитрович [н. 30.X (12.XI) 1903, с. Савинці, тепер смт Балаклійського р-ну Харків. обл.] — укр. рад. вчений у галузі тваринництва, доктор с.-г. наук (з 1949), засл. діяч науки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1941. Після закінчення Харків. зоотех. ін-ту (1926) працював у н.-д. установах і вищих с.-г. навчальних закладах. З 1949 — професор Харків. зоотех. ін-ту, з 1954 — Укр. с.-г. академії (1954—57 — ректор). Розробив принципи і методи раціонального живлення у молодняка тварин, підвищення коефіцієнта корисної дії корму і кормового протеїну при утворенні м'яса і молока у тварин, систему вирощування і нагулу молодняка м'ясної худоби, а також діагностику і профілактику А-гіповітамінозу у телят. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

ПШЕНИ́ЧНО-ПИРІЙНІ ГІБРИ́ДИ — гібриди злакових рослин, що виникли від природного або штучного схрещування пшениці з пирієм. Найбільшого поширення набули штучні схрещування м'якої пшениці (Triticum aestivum) з пирієм сизим (Agropirum glaucum) та пирієм довгастим (Agropirum elongatum). Штучно схрещують ці види для того, щоб поєднати в одній рослині найкращі властивості пшениці (крупне високоякісне зерно) й пирію (висока стійкість проти морозів, посухи, хвороб; великий багатоквітковий колос та значний вміст білка в зерні). У першому поколінні П.-п. г.— це переважно багаторічні або стерильні рослини. Для подолання стерильності гібридів застосовують повторні схрещування. Повторне запилення провадять пилком пшениці (для одержання однорічних рослин пшеничного типу) або пилком пирію (для одержання багаторічних форм). Внаслідок *гібридизації* пшениці з пирієм (роботи проводились під керівництвом академіка М. В. *Цицина*) створено нові види й різновидності пшениці: багаторічну пшеницю, що дає 2—3 урожаї без пересівання, стійку проти морозів та хвороб, і зернокормові П.-п. г., що мають властивість відростати після збирання зерна і давати ще й урожай зеленої маси. *І. К. Котко.*

ПШИБИШЕ́ВСЬКИЙ (Przybyszewski) Станіслав (7.V 1868, Лоєво, тепер Бидгощського воєводства ПНР — 23.XI 1927, Яронти, там же) — польс. письменник. Почав писати нім. мовою і сам перекладав свої твори польською. В романах «Діти сатани» (1899), «Homo sapiens» (1901), «Сини землі» (1904), драмах «Танок кохання і смерті» (1901), «Мати», «Сніг» (обидві — 1903) та ін. творах проголошував ніцшеанський культ надлюдини, біологічну зумовленість людських вчинків. У центрі більшості творів — аналіз патологічних душевних станів людини. Автор маніфесту модерністського мистецтва «Confiteor» («Сповідаюся», 1899), спогадів «Мої сучасники» (вид. 1930).

Літ.: Украинка Л. Заметки о новейшей польской литературе. В кн.: Українка Л. Зібрання творів, т. 8. К., 1977. *В. П. Вєдіна.*

ПШИЛЕ́НЦЬКИЙ (Przyłęcki) Станіслав (1805, Литва — 1868) — польс. бурж. історик, археограф. Закінчив Львівський ун-т. Деякий час очолював бібліотеку *Оссолінеуму,* був секретарем Львівського екон. т-ва. Автор ряду праць з історії феод. Польщі. Опублікував зб. документів «Справи України» (1842) і «Записки про Конецпольських» (1842), які містять матеріали з політ. історії України 17 ст., та поему польс. поета 17 ст. В. Потоцького «Хотинська війна» (1850).

ПШИРКО́В Юліан Сергійович [18 (31).X 1912, с. Кістяни, тепер Рогачовського р-ну Гом. обл.— 23.XII 1980, Мінськ] — білорус. рад. літературознавець і критик. Учасник Великої Вітчизн. війни. Досліджував становлення і розвиток білорус. рад. прози. Осн. праці: «Якуб Колас. Життя і творчість» (1951), «Білоруське літературознавство» (1960), «Тарас Шевченко і білоруська література» (1964), «А. Я. Богданович» (1966), «Епос революції» (1975) та ін. Один із авторів «Історії білоруської дожовтневої літератури» (1977). Нагороджений орденами Вітчизняної війни II ступеня, «Знак Пошани», медалями. *В. Я. Буран.*

ПШІ́НКА (Ficaria) — рід рослин родини *жовтецевих.* Багаторічні трави з бульбовидно потовщеними коренями і суцільними листками. Квітки жовті, поодинокі. Плід збірний з сім'янок. 8—10 видів, поширених переважно в помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — 5—6 видів, в т. ч. в УРСР — 1 —П. в е с н я н а (F. verna); росте но вологих місцях, лісах, луках по всій Україні, крім Криму. Іл. с. 208.

ПЮПІ́ТР (франц. pupitre, від лат. pulpitum — дощатий поміст) — підставка для нот, вмонтована в муз. інструмент (рояль, піаніно, орган, фісгармонію тощо). П. бувають і настольними — для нот і книг.

П'Я — розмінна монета Бірми, дорівнює $^1/_{100}$ *к'ята.*

П'ЯВКИ (Hirudinea) — клас безхребетних тварин типу *кільчастих червів.* Тіло (довж. 0,2—15 см і більше) витягнуте, частіше пласке, різноманітного забарвлення. Мають 2 присоски (передня та задня). Кількість сегментів звичайно постійна (33), передня частина травного апарату з трьома щелепами (щелепні П.) або має вигляд хобота (хоботні П.). Майже у всіх видів *вторинна порожнина тіла* (целом) редукована й рештки її перетворились в лакунарну систему, що містить кров; проміжки між органами заповнені *мезенхімою.* Мускулатура добре розвинена. Більшість П. живиться кров'ю тварин (деякі також і кров'ю людини); у цих П. при укусі з слиною виділяється *гірудин,* який перешкоджає зсіданню крові, інші П. поїдають дрібних безхребетних. Гермафродити. Розмноження статеве. Розвиток прямий. П. живуть в прісних водоймах, менше видів — у морях, окремі — наземні. Клас поділяється на 2 підкласи: давні П. (Archihirudinea) та справжні П. (Euhirudinea), що об'єднують бл. 400 видів, поширених у всіх частинах світу; в СРСР зустрічається бл. 80 видів, з них на Україні — понад 25. Серед П. є шкідливі (напр., види роду Protoclepsis можуть спричинювати масову загибель водоплавних птахів, риб'ячі П.— риб). Медичну П. (Hirudo medicinalis) та деяких ін. використовують для лікування ряду хвороб. Окремі П. є кормом для риб та водних ссавців.

Літ.: Лукін Е. І. Фауна України, т. 30. П'явки. К., 1962; Жизнь животных, т. 1. М., 1968; Фауна СССР, т. 1. Л., 1976; Догель В. А. Зоология беспозвоночных. М., 1981.

Ю. І. Лукін.

П'ЯДУНО́ВІ (Geometridae) — родина сміркових і нічних *метеликів.* Розмах крил 3,5—4,5 см, у окремих видів до 8 см. Самки деяких П. з дуже короткими крилами або безкрилі. Забарвлення переважно бурувато-сіре. Гусениця з двома парами черевних ніг на 6-му і 10-му сегментах, під час руху дуговидно вигинає догори середину частину тіла, підтягуючи задній кінець його до голови, і ніби п'ядями вимірює пройдену відстань (звідси й назва). Гусінь П. живиться листками (в т. ч. і хвоєю), рідше — пуп'янками, квітками, бруньками. Зимують лялечки у підстилці. Бл. 15 тис. видів П., поширених на всіх материках, крім Антарктиди; в СРСР — бл. 1600 видів, з них в УРСР — понад 1000. Серед П. багато шкідників плодоягідних культур і лісових дерев, у т. ч. зимовий п'ядун (Operophtera brumata), агрусовий п'ядун (Abraxas grossulariata), сосновий п'ядун (Bupalus piniarius), обдирало (Erannis defoliaria) та інші. Іл. с. 213.

П'ЯДЬ — старовинна нар. міра довжини у слов'ян. народів, що дорівнювала віддалі між великим і вказівним пальцями (мала П.) або між великим пальцем і мізинцем (велика П.). На Україні П. становила чверть аршина (17,78 см).

П'ЯНКИЙ ХЛІБ — хвороба злакових культур, що спричинюється грибом Fusarium graminearum (див. *Фузаріози*). Споживання зерна заражених цим грибом культур спричиняє отруєння, подібне до сп'яніння (звідси назва).

ПЯ́РНУ (кол. Пернау, Пернов) — місто респ. підпорядкування Ест. РСР, райцентр. Розташований на р. Пярну при її впадінні в Ризьку

Районовані на Україні (1983) сорти м'якої озимої пшениці

Безоста 1
Білоцерківська 18
Білоцерківська 47
Білоцерківська 177
Веселоподолянська 78
Дніпровська 755
Дніпровська 846
Донецька 5
Еритроспермум 127
Запорізька остиста
Іванівська 12
Іллічівка
Карібо
Киянка
Краснодарська 39
Миронівська 25
Миронівська 808
Миронівська ювілейна
Напівкарликова 49
Обрій
Одеська 51
Одеська 66
Одеська напівкарликова
Охтирчанка
Південна зоря
Поліська 70
Сєвєродонська
Степняк
Тарасовська 29
Харківська 63
Харківська 81
Чайка

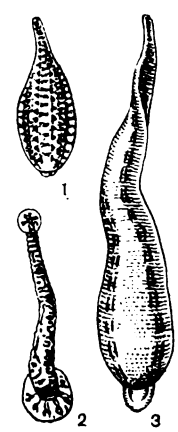

П'явки:
1 — слимакоп'явка звичайна (Glossiphonia complanata);
2 — риб'яча п'явка (Piscicola geometra);
3 — п'явка медична (Hirudo medicinalis).

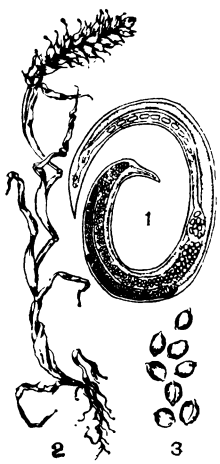

Пшенична нематода: 1 — самка; 2 — рослина, заражена нематодою; 3 — гали.

Пшінка весняна. Загальний вигляд рослини.

зат. Балтійського м. Мор. порт, залізнична станція. В П.— рибний і текст. комбінати. Підприємства маш.-буд. та лісової пром-сті. Драм. театр, краєзнавчий музей, меморіальний музей поетеси Лідії *Койдули*. П. засн. 1251.

П.— приморський кліматичний і грязьовий курорт. Літо тепле (серед. т-ра червня 17° С), зима м'яка (серед. т-ра січня —5°); опадів 540 мм на рік. Лік. засоби: *кліматотерапія,* мор. мулова грязь. Показання: захворювання органів кровообігу, травлення, руху та опори, нервової системи, гінекологічні захворювання. Санаторії, водогрязелікарня, будинки відпочинку. Курорт функціонує цілий рік.

ПЯСЕ́ЦЬКИЙ (Piasecki) Павло (17.X 1579, Пяски, тепер ПНР— 1.VIII 1649, с. Могила, тепер в складі м. Кракова) — польс. історик, юрист, політ. і церковний діяч. Навчався в Кракові, Празі і Римі. З 1627 — кам'янецький, з 1640 — хелмський, з 1644 — перемишльський єпископ. Автор праці «Хроніка Європи» (1645), в якій висвітлено істор. події з кінця 16 ст. до 1638. Праця містить матеріали про життя і побут запорізьких козаків, сел.-козацькі повстання 16 — поч. 17 ст., *Брестську унію 1596* і тат.-тур. напади на Україну.

ПЯСІНА — ріка у Сх. Сибіру, в Таймирському (Долгано-Ненец.) авт. окрузі Краснояр. кр. РРФСР. Довж. 818 км, площа бас. 182 тис. км². Бере початок з оз. Пясіно, впадає у Пясінську зат. Карського м., утворюючи *естуарій* та піщаний *бар*. Бас. П. заболочений, багато (понад 60 тис.) озер. Живлення переважно снігове. Замерзає в жовтні, скресає в липні. Судноплавна. Рибальство.

ПЯ́СТИ (Piasty) — династія князів (бл. 960—1025) і королів Польщі (1025—79 з перервами і 1295—1370). Легендарним засновником династії вважається селянин Пяст. Першим історично достовірним князем дин. П. був *Мешко I*. За правління його сина *Болеслава I* Хороброго Польща 1025 стала королівством. Останнім королем династії був *Казимир III* Великий.

«П'ЯТА КОЛО́НА» — прозивна назва ворожої таємної агентури, що використовується для розкладу тилу тієї чи іншої держави. Термін «п'ята колона» виник у період нац.-революц. війни іспан. народу 1936—39 (див. *Іспанська революція 1931—39*). Фашисти, які восени 1936 наступали чотирма колонами на Мадрід, назвали свою підпільну агентуру, що діяла в тилу Іспанської республіки, «П. к.» (займалася шпигунством, організовувала саботаж і диверсії, сіяла паніку серед населення). «П. к.» під час 2-ї світової війни 1939—45 називали і фашист. агентуру, що діяла в різних країнах.

П'ЯТА КОНФЕРЕ́НЦІЯ КП(б) УКРАЇ́НИ. Відбулася в Харкові 17—22.XI 1920. В роботі конференції брали участь 378 делегатів з ухвальним і 129 делегатів — з дорадчим голосом, які представляли 75 113 членів партії. Конференція проходила на правах з'їзду. Порядок денний: 1) Політ. і орг. доповіді ЦК КП(б)У; 2) Доповідь про чергові завдання партії; 3) Госп. завдання партії; 4) Земельне питання на Україні; 5) Продовольче питання; 6) Боротьба проти бандитизму; 7) Робота серед молоді; 8) Орг. питання; 9) Вибори керівних органів КП(б)У. Відповідно до рішень *Дев'ятого з'їзду РКП(б)* і *Дев'ятої Всеросійської конференції РКП(б)* конференція КП(б)У намітила практичні заходи в галузі госп. будівництва і перебудови парт. роботи в зв'язку з переходом від громадян. війни до мирного соціалістичного будівництва. Конференція розробила конкретні заходи відродження нар. г-ва республіки, залучення до цієї справи широких мас робітн. класу, профспілок, комсомолу. Накреслено було також заходи щодо піднесення продуктивності с. г. і зміцнення *комітетів незаможних селян*. Конференція висловилася за встановлення тісного екон. союзу УРСР з РРФСР та ін. рад. республіками. Вона завдала рішучого удару «децистам» (див. *Група «демократичного централізму»*) в КП(б)У, проявам *великодержавного шовінізму* та *українського буржуазного націоналізму,* засудила й відкинула антипарт. погляди *«робітничої опозиції»*. Конференція обрала ЦК КП(б)У. Вона визнала за необхідне створити Центр. контрольну комісію, а на місцях при губкомах — спеціальні парт. комісії.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Чирко В. П'ята конференція КП(б)У. К., 1958.

В. А. Чирко.

П'ЯТА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РСДРП (Загальноросійська 1908). Відбулася 21—27.XII 1908 (3—9.I 1909) в Парижі. В роботі конференції взяло участь 24 делегати; з них 16 — з вирішальним голосом: 5 більшовиків, 3 меншовики, 5 польських соціал-демократів, 3 бундівці. Було представлено найбільші парт. орг-ції країни. В. І. Ленін був присутній від ЦК РСДРП з дорадчим голосом. Конференція проходила в обстановці спаду революц. руху в Росії й посилення реакції. Порядок денний: 1) Звіти ЦК РСДРП, ЦК Польської соціал-демократії, ЦК Бунду, Петербурзької орг-ції, Моск. і Центральнопромислової обласної, Уральської, Кавказької орг-цій; 2) Сучасне політ. становище і завдання партії; 3) Про думську с.-д. фракцію; 4) Орг. питання в зв'язку зі зміною політ. умов; 5) Об'єднання на місцях з нац. орг-ціями; 6) Закордонні справи. Центр. питанням конференції була доповідь В. І. Леніна «Про сучасний момент і завдання партії» (текст доповіді не знайдено, його осн. положення викладено В. І. Леніним у статті «На дорогу»). В доповіді було визначено тактичну лінію партії в роки реакції. В резолюції по ленінській доповіді вказувалося, що нова революц. криза неминуча, що гол. завданням партії залишається боротьба за гегемонію пролетаріату і союз робітн. класу і селянства як осн. умова повалення самодержавства. Особливо підкреслювалася необхідність зміцнення нелегальних парт. орг-цій, поєднання нелегальної роботи з роботою легальних робітн. орг-цій. Конференція засудила *ліквідаторство, одзовістів,* меншовиків, які намагалися пристосуватися до столипінського режиму. Вона визначила завдання думської соціал-демократич. фракції, наголошуючи на необхідності широко використовувати Держ. думу для пропаганди парт. лозунгів. Більшовики дали відсіч атакам меншовиків і бундівців на ЦК партії та *Закордонне бюро ЦК РСДРП*. В резолюції про об'єднання нац. орг-цій на місцях було відкинуто принцип федералізму, який нав'язували бундівці. Вони відстоювали поділ робітників у партії за нац. ознакою. Було прийнято рішення про об'єднання с.-д. партії Литви з ППС-«лівицею», про скликання парт. з'їзду та ін. Конференція націлила партію на подолання ідейно-політ. та орг. кризи, знаменувала поворотний етап у розвитку робітн. руху після перемоги контрреволюції, закріпила нові тактичні настанови РСДРП, вказала шляхи збереження і зміцнення нелегальної партії. зміцнення її зв'язків з масами.

Літ.: Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1982.

А. О. Ірлін.

П'ЯТА РЕСПУ́БЛІКА у Франції — політичний режим президентсько-парламентського типу, встановлений конституцією 1958 у Франції в інтересах великого монополістичного капіталу. Конституція була підготовлена урядом Ш. де *Голля,* ухвалена референдумом 28.IX 1958; набрала чинності з 5.X 1958. Характерними ознаками режиму П. р. є розширення прав *виконавчої влади* за рахунок обмеження прав *законодавчої влади,* зростання ролі адм. апарату в екон. і політ. житті країни. Провідне місце в держ. ієрархії П. р. посідає президент (обирається заг. голосуванням строком на 7 років), якому конституція надала особливі повноваження: призначення найвищих держ. і військ. службових осіб, у т. ч. і прем'єр-міністра, головування на засіданнях уряду, право дострокового розпуску Нац. зборів, а в разі надзвичайних обставин — прийняття на себе всієї повноти держ. влади. Президенти П. р.: Ш. де Голль (1959—69), Ж. *Помпіду* (1969—74), В. *Жіскар д'Естен* (1974—81). В травні 1981 президентом П. р. обраний Ф. *Міттеран* — представник лівих сил, що, поряд з утворенням лівої парламентської більшості (червень 1981), створило ситуацію, об'єктивно сприятливу для прогресивних перетворень в політ. і соціально-екон. житті Франції.

М. І. Маймескул.

П'ЯТА́К Олесь Авдійович (н. 28. VI 1928, Київ) — укр. рад. кардіолог, доктор мед. наук (з 1969), заслужений діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1952. Закінчив Дніпроп. мед. ін-т (1953). У 1962—64 працював в Запоріз. ін-ті вдосконалення лікарів, з 1964 — Дніпроп. мед. ін-ті, 1971 — До-

нецьк. мед. ін-ті, де заснував і очолив кафедру госпітальної терапії для субординаторів. З 1973— професор. З 1975 — голова Вченої медичної ради, начальник Гол. управління н.-д. робіт та член колегії МОЗ УРСР, зав. кафедрою, професор Київ. мед. ін-ту. Осн. праці П. з кардіології, наукознавства та з питань методики викладання внутрішніх хвороб у вищій школі. Держ. премія УРСР, 1980.

ПЯТАКОВ Леонід Леонідович [22.IX (4.X) 1888, Мар'їнський цукрозавод, тепер с. Городище Черкас. обл.— 25.XII 1917 (7.I 1918), Київ] — учасник революц. руху на Україні. Член РСДРП з 1915. В 1908 закінчив Київ. політех. ін-т. Під час 1-ї світової війни мобілізований до армії, вів революц. роботу на Пд.-Зх. фронті. Деякий час працював у Баку і Донбасі. В 1917 брав участь в організації Червоної гвардії в Києві, був членом Київ. к-ту РСДРП(б), членом Виконкому Київ. Ради робітн. депутатів, з жовтня 1917 — голова Київ. військ.-революц. комітету. В грудні 1917 на обласному з'їзді РСДРП(б) Пд.-Зх. краю обраний до *Головного комітету соціал-демократії України*. На 1-му Всеукр. з'їзді Рад обраний до складу ВЦВК. У січні 1918 після захоплення влади Центральною радою заарештований гайдамаками у Києві, де він був на підпільній роботі, і замордований.

П'ЯТИГО́РСЬК — місто крайового підпорядкування Ставр. краю РРФСР. Розташований на р. Підкумку (прит. Куми) і схилах г. Машук. Залізнична станція. 112 тис. ж. (1981). Розвинута харч. (м'ясний, мол., виноробний та птахокомбінати, кондитерська ф-ка) та легка (швейна, взут., килимова і сувенірів ф-ки) пром-сть. Маш.-буд. і рем. з-ди, виробн. буд. матеріалів. У П.— фарм. та пед. іноз. мов ін-ти, філіал Ставр. політех. ін-ту; рад. торгівлі й с.-г. технікуми, мед. уч-ще. Краєзнавчий музей, музей-заповідник М. Ю. Лермонтова, який провів у П. останні місяці свого життя й загинув на дуелі біля підніжжя г. Машук 1841. В П.— пам'ятник М. Ю. Лермонтову (іл. див. до ст. *Лермонтов* М. Ю., т. 6, с. 130). П. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1980). П.— бальнеогрязьовий низькогірський курорт (510—630 м над р. м.) з групи *Кавказьких Мінеральних Вод*. Літо тепле (пересічна т-ра червня 22° С), зима помірно м'яка (пересічна т-ра січня — 4° С); опадів 475 мм на рік. Лікувальні фактори: мулова грязь оз. Тамбукан; вуглекисло-сірководневі термальні (45—47° і 57° С), радонові, вуглекислі гідрокарбонатно-натрієві води; вода типу Єсентуки № 17 і типу Арзні. Показання: захворювання органів руху та опори (нетуберкульозного походження), центр. і периферичної нервової системи, шкіри; гінекологічні захворювання; хвороби серця, судин, органів травлення. Санаторії, пансіонати, бальнеогрязелікарні, радонолікарні, бювети для пиття. Курорт функціонує цілий рік.

П'ЯТИДЕСЯ́ТНИКИ, трясуни — християнська секта, віровчення якої виходить з євангельського міфа про зішестя «святого духа» на *апостолів* у п'ятидесятий день після *пасхи* — в день п'ятидесятниці (звідси й назва); близькі до *баптистів*. Виникли на поч. 20 ст. в США. П. поширені також у багатьох країнах Європи, Лат. Америки, Африки. В 20-х рр. п'ятидесятництво проникло в СРСР. В 1945 частина П. об'єдналася з баптистами та євангелістами в церкву *євангельських християн-баптистів*. Віровчення і діяльність ряду сект П. є антигромадськими. В СРСР кількість П. незначна.

П'ЯТИЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., сел., червоноармійських і козачих депутатів, що відбувся 4—10.VII 1918 у Москві. На з'їзді були присутні 1164 делегати з ухвальним голосом, з них 773 більшовики, 353 ліві есери та ін. Порядок денний: 1) Звіти ВЦВК і Раднаркому (доповідачі — В. І. Ленін і Я. М. Свердлов); 2) Продовольче питання (доповідач — О. Д. Цюрупа); 3) Організація соціалістичної Червоної Армії; 4) Конституція Рос. Республіки; 5) Вибори ВЦВК. Лідери лівих есерів з усіх питань, зокрема щодо *Брестського миру 1918*, зайняли антирад. позицію. 5.VII з'їзд більшістю голосів схвалив зовн. і внутр. політику Рад. уряду. 6.VII робота з'їзду була перервана *лівоесерівським заколотом 1918*, в придушенні якого брала участь більшовицька фракція. 9.VII, відновивши роботу, з'їзд повністю схвалив політику Рад. уряду щодо примусового вилучення продовольства у куркулів, створення комітетів бідноти, *продзагонів*. 10.VII з'їзд прийняв постанову про організацію регулярної Червоної Армії і першу рад. Конституцію — Конституцію РРФСР, обрав новий склад ВЦВК.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 1. М., 1959.

П'ЯТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 25.II—3.III 1921 в Харкові. В роботі з'їзду взяло участь 1050 делегатів, у т. ч. 841 з ухвальним голосом. Серед делегатів — 851 комуніст. Порядок денний: заг. доповідь Уряду УРСР; про госп. будівництво; про електрифікацію України; про організацію праці; про відбудову транспорту; продовольче питання; зем. питання; про організацію нар. освіти; про рад. будівництво; про ратифікацію союзного робітничо-сел. договору між РРФСР і УРСР та ін. З усіх питань прийнято відповідні постанови, зокрема першочерговим завданням було визначено відбудову вугільної і металургійної пром-сті, накреслено конкретні заходи щодо електрифікації республіки, впорядкування землекористування тощо. Особливу увагу з'їзд звернув на необхідність широкого залучення трудящих до участі в роботі Рад. З'їзд одностайно ратифікував *союзний робітничо-селянський договір між РРФСР і УРСР*. З'їзд встановив *Трудового Червоного Прапора УСРР орден*. На з'їзді було обрано ВУЦВК у складі 155 членів і 55 кандидатів.

Літ.: Съезды Советов в документах, 1917—1936 гг., т. 2. М., 1960; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

П'ЯТИЙ З'ЇЗД РАД СРСР — з'їзд Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів, що відбувся 20—28.V 1929 у Москві. В роботі з'їзду взяло участь 2559 делегатів, у т. ч. 1675 з ухвальним голосом. Серед делегатів було 1196 комуністів. Порядок денний: звітна доповідь Уряду СРСР; перший п'ятирічний план розвитку нар. г-ва СРСР; про піднесення с. г. і кооп. будівництва на селі; утворення ЦВК СРСР. З'їзд повністю схвалив діяльність Рад. уряду, спрямовану на здійснення *індустріалізації* країни, на підвищення матеріального добробуту і культур. рівня трудящих, а також створення умов для переходу до масової *колективізації сільського господарства*, зовн. політику Рад. уряду. З'їзд затвердив *перший п'ятирічний план* розвитку народного господарства СРСР, обрав ЦВК СРСР у складі двох палат: Союзної Ради (690 членів і кандидатів) і Ради Національностей (199 членів і кандидатів).

Літ.: Съезды Советов в документах, 1917—1936 гг., т. 3. М., 1960.

П'ЯТИЙ (ЛО́НДОНСЬКИЙ) З'ЇЗД РСДРП. Відбувся 30.IV—19.V (13.V—1.VI) 1907 в Лондоні. В роботі з'їзду взяло участь 303 делегати з ухвальним голосом і 39 — з дорадчим від 150 тис. членів партії, 145 парт. орг-цій (100 орг-цій РСДРП, 8 — соціал-демократії Польщі й Литви, 7 — соціал-демократії Латиського краю, 30 — Бунду). Серед делегатів з ухвальним голосом було 177 делегатів РСДРП, у т. ч. 89 більшовиків і 88 меншовиків, 45 представників соціал-демократії Польщі й Литви, 26 — соціал-демократії Латиського краю і 55 — Бунду. Більшовицькі парт. орг-ції України представляли 6 делегатів від Луганська, Харкова, Києва, Катеринослава та Одеси. Порядок денний: 1) Звіт ЦК; 2) Звіт думської фракції та її організація; 3) Ставлення до бурж. партій; 4) Держ. дума; 5) Робітн. з'їзд і безпарт. робітн. орг-ції; 6) Профес. спілки і партія; 7) Партизан. виступи; 8) Безробіття, екон. криза і локаути; 9) Орг. питання; 10) Міжнар. конгрес у Штутгарті (Перше травня, мілітаризм); 11) Робота в армії; 12) Різне. На з'їзді розгорнулася боротьба між меншовиками, яких підтримували бундівці й Троцький, і більшовиками, яких в осн. питаннях підтримували польс. і латиські делегати, незважаючи на окремі їхні вагання. Гол. питанням з'їзду було ставлення до бурж. партій. Доповідачем від більшовиків виступив В. І. Ленін. Прийнята з'їздом резолюція, написана В. І. Леніним, визначила класовий зміст непролет. партій — октябристів, кадетів, есерів, сформулювала тактику революц. соціал-демократії щодо цих партій. З'їзд прийняв резолюцію «Про Державну думу», в якій вказувалося на необхідність використати Думу як трибуну для викриття самодер-

жавного уряду і зрадницької політики бурж. лібералізму, для пропаганди революц. програми і лозунгів партії. З'їзд засудив меншовицьку ідею скликання безпарт. «робітничого з'їзду» як спробу ліквідувати РСДРП, відкинув їхню теорію «нейтральності» профспілок, затвердив новий Статут партії, який чітко визначив функції ЦК і його взаємовідносини з ін. центр. установами партії. В обраному з'їздом ЦК прихильники ленінської лінії дістали більшість, проте до складу ЦК ввійшли й меншовики та представники нац. с.-д. орг-цій, які часто хитались між більшовиками і меншовиками. У зв'язку з цим більшовики в кінці роботи з'їзду провели нараду, на якій обрали свій Більшовицький Центр на чолі з В. І. Леніним. Рішення з'їзду РСДРП знаменували велику перемогу ленінізму в робітн. русі, підтвердили правильність більшовицької лінії в революції, підтримку цієї лінії більшістю свідомих робітників Росії.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 14. Про скликання екстреного партійного з'їзду; т. 15. Проекти резолюцій до п'ятого з'їзду РСДРП.— Платформа революційної соціал-демократії.— Як не слід писати резолюцій.— Тактична платформа меншовиків.— V з'їзд РСДРП. 30 квітня — 19 травня (13 травня — 1 червня) 1907 р.— Ставлення до буржуазних партій; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967.

А. О. Ірлін

П'ЯТИЙ П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН — єдиний держ. план розвитку нар. господарства СРСР на 1951—55, розроблений на основі Директив, затверджених XIX з'їздом КПРС (1952). Осн. завдання плану — забезпечити дальший розвиток усіх галузей нар. г-ва на основі переважаючого розвитку важкої пром-сті, високих темпів зростання продуктивності сусп. праці, поліпшення якості й асортименту продукції. План передбачав широку програму підвищення життєвого рівня народу. Див. *П'ятирічні плани* розвитку народного господарства СРСР.

«П'ЯТИКНИЖЖЯ» (в іудаїзмі — Тора, тобто Закон, або Вчення) — назва перших п'яти книг *Біблії*, авторство яких за традицією приписується міфічному пророкові *Мойсею*. В дійсності осн. частина «П.» створена у 9—7 ст. до н. е., а остаточна кодифікація «П.» відбулася у 5 ст. до н. е. В «П.» вміщено міфи про виникнення світу і людей, про *рай*, всесвітній потоп, походження «богообраного» єврейського народу, про встановлення іудейської релігії, її ритуалів і вимог. Сучас. *сіонізм* використовує П. для пропаганди «зверхності» єврейського народу та обґрунтування загарбницької політики Ізраїлю.

П'ЯТИРІЧНІ ПЛАНИ розвитку народного господарства СРСР — основна форма держ. планування екон. і соціального розвитку СРСР, органічна частина єдиної системи соціалістичного *планування народного господарства*; науково обґрунтовані документи. Планова система, притаманна соціалізмові, є виявом його корінних переваг перед капіталізмом. Реальною умовою нар.-госп. планування є соціалістична власність на засоби виробництва. В. І. Ленін зазначав, що «не можна працювати, не маючи плану, розрахованого на тривалий період і на серйозний успіх» (Повне зібр. тв., т. 42, с. 146), вказував на необхідність мати перспективний єдиний госп. план у масштабах країни. Держ. П. п. є саме такими керівними госп.-політ. документами, законом для всіх ланок виробничої діяльності. За допомогою п'ятирічних планів Рад. д-ва спрямовує ресурси країни на досягнення заг. мети — створення комуністичного суспільства. Розробка П. п. здійснюється за дорученням ЦК КПРС і Рад. уряду Держпланом СРСР, ін. плановими органами та наук. установами. Істор. місце кожного п'ятирічного плану визначається його гол. завданням. Висуваючи гол. завдання П. п., Комуністична партія виходить з вимог об'єктивних екон. законів, а також реальних можливостей, створених попереднім розвитком соціалістичного виробн. Відповідно до цього намічаються темпи екон. зростання, обсяги виробн. і капітального буд-ва, завдання щодо тех. прогресу й поліпшення організації виробн., підвищення добробуту трудящих, охорони природи, розміщення продуктивних сил і розвитку г-в союзних республік, розширення зовнішніх екон. зв'язків, щодо вдосконалення *управління народним господарством* і планування. Характерною рисою П. п. є те, що вони мають соціальну спрямованість. Початок обґрунтованому, плановому, комплексному розвиткові соціалістичної економіки був покладений першим у світовій практиці перспективним нар.-госп. планом — ленінським «Планом електрифікації РРФСР» (див. *ГОЕЛРО*), схваленим 8-м Всеросійським з'їздом Рад (1920). З проголошенням 1925 курсу на соціалістичну *індустріалізацію* СРСР Комуністична партія вказала на необхідність посилити планове начало в економіці, визнала за доцільне перейти до планування розвитку нар. господарства по п'ятирічках. План першої п'ятирічки, складений відповідно до директив XV з'їзду ВКП(б), був першим єдиним держ. перспективним планом піднесення всіх галузей нар. г-ва країни, дальшим розвитком ленінського плану ГОЕЛРО. Закономірним продовженням першої стали всі наступні п'ятирічки.

Перший п'ятирічний план (1928/29—1932) і *другий п'ятирічний план* (1933—37) увійшли в історію як плани, за допомогою яких розв'язувались кардинальні завдання *перехідного періоду від капіталізму до соціалізму*. Гол. завдання першого П. п.— побудувати фундамент соціалістичної економіки, здійснити дальше витіснення капіталістичних елементів, другого — забезпечити остаточну ліквідацію капіталістичних елементів і повне усунення причин, що породжують експлуатацію людини людиною, завершити *соціалістичну реконструкцію* народного господарства. Водночас передбачалися в цілому оптимальні для конкретних умов періоду співвідношення між зростанням *соціалістичного нагромадження* і *споживання*. Було збудовано і введено в дію 6 тис. нових великих держ. пром. підприємств. Серед них — Дніпрогес імені В. І. Леніна, Магнітогорський і Новокузнецький металургійні комбінати, «Запоріжсталь», «Азовсталь», «Криворіжсталь», Нікопольський південнотрубний металург. з-д, Новокраматорський і Уральський з-ди важкого машинобудування, Харківський турбінний з-д, Горьковський з-д фрезерних верстатів, Московський з-д револьверних верстатів і Київський з-д верстатів-автоматів, Сталінградський, Харківський і Челябінський тракторні з-ди, «Ростсільмаш», запорізький з-д с.-г. машинобудування «Комунар», Московський і Горьковський автомобільні з-ди, великі суднобудівні, авіаційні з-ди та ін. Найважливішими новобудовами на транспорті були Туркестано-Сибірська магістраль (лінія Семипалатинськ — Лугова), Біломорсько-Балтійський канал, канал Москва — Волга (тепер — ім. Москви). В 1935 введено в експлуатацію першу чергу Моск. метрополітену. Валова продукція пром-сті СРСР зростала небаченими темпами (17,1—19,2% за рік) і збільшилася за роки першої п'ятирічки у 2,3 раза, другої — ще у 2,2 раза. За обсягом її 1932 було перевищено рівень дореволюц. Росії (1913) у 2,7 раза, 1937 — майже в 6 раз. Сталися великі позитивні зрушення в розміщенні галузей народного господарства, було створено нові пром. бази на сході країни та в ін. регіонах. В результаті вже 1936 за виробн. пром. продукції СРСР посів 1-е місце в Європі і 2-е в світі (після США). Високорозвинута соціалістична індустрія стала тією основою, яка забезпечила докорінні перетворення в економіці і в усьому сусп. ладі країни. В нар.-госп. комплексі СРСР пром-сть посіла провідне місце. Питома вага її в сукупному продукті пром-сті і с. г. підвищилась з 42,1% 1913 до 54,5% 1929 і до 75,6% 1935. Це означало, як відзначав Січневий об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) 1938, що СРСР з країни аграрної перетворився на країну індустріальну. Одночасно індустріального характеру набула виробнича структура самої пром-сті, в якій почали переважати галузі важкої індустрії, насамперед *машинобудування*, що виробляють засоби виробництва. Внаслідок цього, як і намічалося п'ятирічними планами, було не тільки значно збільшено (протягом першої п'ятирічки — в 2,2 раза, другої — в 2,5 раза), а й майже повністю оновлено осн. виробничі фонди пром-сті. В 1937 понад 80% пром. продукції було вироблено на заново збудованих або цілком реконструйованих підприємствах. На рейки машинної техніки, яка стала *матеріально-технічною базою соціалізму*, переведено с.-г. виробн. Якісні зрушення відбулися в матеріально-тех. базі залізнич. транспорту. В другій п'ятирічці завершилося усуспільнення засобів виробн. в усіх галузях нар.

г-ва. Великим досягненням цього періоду було те, що в с. г. остаточно переміг колг. лад: у колгоспи об'єдналося 93% сел. г-в, на які припадало 99% усіх посівних площ. У 1937 питома вага соціалістичних форм г-ва становила в осн. виробничих фондах країни (без худоби) — 99,6%, у нац. доході — 99,1, у валовій продукції пром-сті — 99,8, у валовій продукції с. г. (включаючи особисте підсобне г-во колгоспників) — 98,5, у роздрібному товарообороті торг. підприємств (включаючи громад. харчування) — 100. Єдиною і непорушною основою рад. сусп. ладу стала соціалістична власність на засоби виробн. Виник новий клас — колгоспне *селянство*; відбулися кількісні й якісні зміни в *робітничому класі*. Народилася також нова, рад. *інтелігенція* з робітників і селян, яка вірно служить народові. Всі експлуататорські класи в СРСР були повністю ліквідовані. За допомогою трудящих індустріальних районів було в основному ліквідовано фактичну нерівність в економіці і культур. розвитку пригноблених за царизму націй і народностей, вікову відсталість національних окраїн. Зближення рівнів екон. розвитку союзних республік стало матеріальною основою одночасного переходу до соціалізму всіх народів СРСР, у т. ч. і тих, які до Великого Жовтня не досягли стадії капіталізму. Остаточно склалися соціалістичні нації, законом розвитку яких стали братерська дружба і співробітництво. В 1930 в СРСР було повністю ліквідовано *безробіття*. Важливим досягненням стало забезпечення кваліфікованими кадрами всіх галузей нар. г-ва. Таким чином, гол. підсумок першої і другої п'ятирічок полягав у тому, що істор. завдання побудови соціалізму в СРСР було в основному розв'язано. Це законодавчо закріпила Конституція СРСР, прийнята Надзвичайним 8-м з'їздом Рад СРСР у грудні 1936. Наступний період в історії рад. суспільства — це період будівництва розвинутого соціалізму. Він охоплює третю — шосту п'ятирічки (1938—60). Виходячи з настанов В. І. Леніна, XVIII з'їзд ВКП(б) (березень 1939) вказав, що, побудувавши в основному соціалізм, СРСР вступив у період завершення побудови соціалізму і поступового переходу до комунізму. З'їзд визначив на перспективу гол. екон. завдання Рад. країни — наздогнати й випередити найрозвинутіші капіталістичні країни по виробн. продукції на душу населення. Найближчі практичні завдання щодо цього були сформульовані в затвердженому з'їздом *третьому п'ятирічному плані* (1938—42). За 1938 — 1-у пол. 1941 рівень розвитку нар. г-ва за осн. показниками наблизився до рівня, передбаченого планом. За 3,5 року було збудовано і введено в дію 3 тис. нових великих пром. підприємств. Серед них — нові шахти в Донецькому і Кузнецькому вуг. басейнах, Новотагільський металургійний завод, Краматорський завод важкого верстатобудування, багато підприємств легкої і харч. пром-сті та ін. Обсяг пром. продукції зріс за цей час на 46%, що становило 86% рівня, запланованого на 1942. В 1940 валова продукція пром-сті СРСР перевищувала дореволюц. рівень (1913) в 7,7 раза (а продукція машинобудування — в 30 раз), валова продукція с. г.— в 1,4, вантажооборот усіх видів транспорту — в 3,9, нац. доход — в 5,3 раза. Зросла могутність рад. економіки, в поєднанні з її плановим характером, вона стала важливим фактором забезпечення обороноздатності країни.

Велика Вітчизн. війна 1941—45. нав'язана Рад. Союзу фашист. Німеччиною, була найжорстокішим випробуванням для соціалістичного нар. г-ва. З метою розв'язання воєнно-екон. завдань Комуністична партія перебудувала систему управління економікою, зокрема організацію планової діяльності. На другий день війни, 23.VI 1941 по всій країні були введені мобілізаційні виробничі плани підприємств. 30.VI 1941 Рад. уряд прийняв мобілізаційний нар.-госп. план на 3-й квартал 1941. 16.VIII 1941 був затверджений воєнно-госп. план на 4-й квартал 1941 і на 1942. В наступний період воєнна економіка СРСР розвивалась на основі річних, квартальних і місячних воєнно-госп. планів. Переваги планового соціалістичного г-ва дали змогу з перших днів війни поставити екон. ресурси країни на службу фронту, за короткий строк створити потужну воєнну економіку. В результаті валова продукція пром-сті СРСР 1944 збільшилась порівняно з 1940 на 4%; в той же час виробн. засобів виробн. зросло на 36%, а продукція воєнних наркоматів — у 2,5 раза. За воєнні роки Рад. Союз випустив майже в 2 рази більше бойової техніки, ніж фашист. Німеччина. Вже під час Великої Вітчизн. війни Комуністична партія і Рад. уряд приступили до розробки планів відбудови і дальшого розвитку нар. г-ва. Програмою післявоєнного відродження Рад. країни став *четвертий п'ятирічний план* (1946—50), прийнятий як закон 1-ю сесією Верховної Ради СРСР 2-го скликання (березень 1946). Гол. завдання четвертої (першої післявоєнної) п'ятирічки — відбудувати потерпілі в період війни райони країни, відновити довоєнний рівень пром-сті і с. г., а потім і перевершити цей рівень у значних розмірах; забезпечити в першу чергу відбудову і розвиток важкої пром-сті і залізнич. транспорту як найважливішої умови піднесення всього нар. г-ва. Відповідно до завдань п'ятирічного плану 1946 нар. г-во СРСР в основному було переведено на мирні рейки. Це відіграло важливу роль у розгортанні госп. буд-ва. Осн. завдання плану були перевиконані. За 1946—50 відбудовано, збудовано і введено в дію понад 6 тис. великих пром. підприємств. Почалося буд-во нових великих електростанцій, зрошувальних каналів і систем тощо. Осн. виробничі фонди пром-сті країни зросли порівняно з 1940 в 1,5 раза, поліпшилася їхня якість. Середньорічні темпи зростання валової продукції пром-сті досягли (без 1946) 23%. В 1950 обсяг валової продукції пром-сті зріс порівняно з 1940 на 73% (проти 48% за планом), в т. ч. важкої індустрії — більш як у 2 рази. Значних успіхів було досягнуто у відбудові й розвитку с. г. Валовий збір пшениці 1950 становив 31,1 млн. т і майже досяг рівня 1940 (31,8 млн. т). Збільшився валовий збір ряду важливих культур: бавовни-сирцю — більш як у 1,5 раза, цукр. буряків (фабричних) і картоплі — приблизно в 1,2 раза. Відбулися нові раціональні зміни в розміщенні продуктивних сил. Зростала роль східних районів в економіці країни. Було досягнуто вирішальних успіхів у соціалістичній реконструкції нар. г-ва республік і областей, які увійшли до складу СРСР 1939—40 (Латвія, Литва, Естонія, Бессарабія, зх. області України і Білорусії). Успішне завершення післявоєнної відбудови стало передумовою дальших перемог соціалізму. Етапними віхами на цьому шляху були п'ята і шоста п'ятирічки. *П'ятим п'ятирічним планом* (1951—55) і *шостим п'ятирічним планом* (1956—60), відповідно до їх гол. завдань, намічалось на базі переважаючого розвитку важкої пром-сті, неухильного тех. прогресу і підвищення продуктивності праці забезпечити дальше зростання нар. г-ва, особливо найважливіших галузей пром-сті, здійснити круте піднесення с. г. і на цій основі забезпечити значне підвищення добробуту народу. Із закінченням відбудовних робіт протягом 50-х рр. було виконано величезну програму нового буд-ва. Якщо в четвертій п'ятирічці введено в дію осн. фондів на суму 42,2 млрд. крб., то в п'ятій — на 79,9 млн. крб., а в шостій — на 155,8 млрд. крб. Переважна частина їх, як і раніше, припадала на пром-сть. Стали до ладу Волзька ім. В. І. Леніна, Каховська, Кременчуцька, Усть-Каменогорська гідроелектростанції, Череповецький металург. з-д, Орсько-Халіловський металург. комбінат, Дніпропетровський з-д пресів, Сєвєродонецький і Саратовський хім. комбінати, Херсонський бавовняний комбінат та ін. Було збудовано Волго-Донський судноплавний канал ім. В. І. Леніна, магістральний газопровід Ставрополь — Москва, перші черги метрополітенів у Ленінграді і Києві. Розвиток рад. науки і техніки ознаменувався такими всесвітньо-істор. значення досягненнями, як введення в дію першої в світі Обнінської атомної електростанції (1954), створення і успішний запуск першого в світі штучного супутника Землі (1956), спуск на воду першого атомного криголама «Ленін» (1957). Валова продукція пром-сті країни збільшилася 1960 (порівняно з 1940) в 5,2 раза. При цьому виробн. засобів виробн. зросло в 6,7 раза, предметів споживання — в 3,3 раза. Успішно розвивалися ін. галузі нар. г-ва. На основі могутнього піднесення важкої індустрії в 50-х рр. було зроблено важливий крок у дальшому підвищенні тех. рів-

ня та *концентрації виробництва*. В міру розгортання *науково-технічної революції*, що почалася в 50-х рр., створювалися принципово нові види матеріалів, знарядь праці, технологічні процеси. У післявоєнний період розвиток СРСР відбувався у докорінно нових міжнародних умовах. Виникла *світова система соціалізму*, яка почала перетворюватись на вирішальний фактор розвитку всього людського суспільства. Між країнами цієї системи склалися нові, соціалістичні взаємовідносини, основані на братерській дружбі і взаємодопомозі. Для планомірної координації їхніх госп. взаємовідносин у січні 1949 було створено спец. орган — *Раду Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ). Величезні труднощі, пов'язані з війною і відбудовою нар. г-ва, звичайно позначились на соціальних програмах післявоєнних п'ятирічок. Після війни все працездатне населення Рад. країни було забезпечене роботою. Чисельність робітн. класу досягла довоєнного рівня на поч. 1948. Розгорнулися великомасштабні роботи по відбудові зруйнованих і буд-ву нових жител. Розв'язувались назрілі соціальні проблеми. Відповідно до рішень Вересневого пленуму ЦК КПРС 1953 були підвищені заготівельні й закупівельні ціни на деякі види с.-г. продукції, що благотворно позначилося на матеріальному становищі колг. селянства. З 1956 здійснювались впорядкування заробітної плати в пром-сті, зокрема підвищувалась зар. плата низькооплачуваних категорій трудящих. Зростала частка матеріальних і культур. благ, яку рад. люди одержували через сусп. фонди споживання. Відповідно до Закону про держ. пенсії, прийнятого в липні 1956, докорінно було поліпшене пенсійне забезпечення. З кінця 50-х рр. у країні введено заг. обов'язкову восьмирічну освіту, скасовано плату за навчання в старших класах серед. школи, в середніх спец. і вищих навч. закладах. Був створений і розвинувся новий тип навч. закладів — школи-інтернати, школи і групи з подовженим днем. Після прийняття постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про розвиток житлового будівництва в СРСР» (1957), яка визначила шляхи розв'язання житл. проблеми, набагато збільшились асигнування на спорудження житлових будинків. В результаті великих кількісних і глибоких якісних зрушень у речових елементах продуктивних сил, а також у їх структурі на кінець 50-х рр. в СРСР було створено матеріально-технічну базу, адекватну *розвинутому соціалістичному суспільству*. Одночасно докорінні зміни в співвідношенні сил на світовій арені на користь соціалізму, пов'язані з посиленням екон. могутності Рад. країни в післявоєнний період, виникненням і розвитком світової системи соціалізму, створили гарантію від реставрації в СРСР капіталізму силами міжнародного імперіалізму. На цій підставі Позачерговий XXI з'їзд КПРС (1959) зробив висновок про те, що соціалізм в СРСР переміг повністю і остаточно. З прийняттям 1961 нової (третьої) Програми КПРС країна вступила в якісно новий етап розвитку — в період розвинутого соціалізму. В межах зазначеного періоду закінчувалось здійснення семирічного плану (1959—65), було розроблено й виконано *восьмий п'ятирічний план* (1966—70), *дев'ятий п'ятирічний план* (1971—75), *десятий п'ятирічний план* (1976—80). Кожна нова рад. п'ятирічка — це новий великий крок у створенні *матеріально-технічної бази комунізму*, в підвищенні рівня життя народу, зміцненні безпеки країни. Комуністична партія, визначаючи гол. шляхи розв'язання соціально-екон. проблем розвинутого соціалізму, чітко проводить лінію на більш глибокий поворот до розв'язання завдань дальшого підвищення добробуту народу, на перехід до переважно інтенсивних факторів екон. зростання, на піднесення ефективності і якості всієї роботи. Втілюючи в життя грандіозні накреслення П. п. періоду розвинутого соціалізму, Рад. країна істотно просунулась уперед на всіх напрямах створення матеріально-тех. бази комунізму. Зросли масштаби капітального буд-ва. Це дало можливість збільшити осн. фонди СРСР у таких розмірах (млрд. крб.): протягом 1961—65 — на 228,4, за восьму п'ятирічку — на 319,0, дев'яту — на 460,8, десяту — на 588. Стали до ладу такі нові гіганти соціалістичної індустрії, як Красноярська ГЕС (6 млн. кВт), Рефтінська ДРЕС (3,8 млн. кВт), Ленінградська АЕС (4 млн. кВт), Нурекська ГЕС (2,7 млн. кВт), друга черга Дніпровської ГЕС ім. В. І. Леніна, Волзький і Камський автомоб. заводи, шахта «Ждановська-Капітальна» № 1 у Донбасі, Північний гірничо-збагачувальний комбінат ім. Комсомолу України, волгодонський з-д «Атоммаш», Тольяттинський азотний з-д, Чарджоуський хім. з-д та ін. Завершено буд-во і введено в експлуатацію Гол. Каховський магістральний канал. Високими темпами здійснювалися роботи по формуванню *Єдиної енергетичної системи СРСР, Єдиної автоматизованої системи газопостачання СРСР, Єдиної транспортної системи СРСР, Єдиної автоматизованої системи зв'язку СРСР*. Новими історичними досягненнями рад. науки і техніки стали успішне виведення на орбіту першого в світі космічного корабля-супутника з людиною на борту (1961). Високим динамізмом характеризувався розвиток сусп. виробництва. Валова продукція пром-сті СРСР збільшилася 1970 порівняно з 1940 у 12, а 1980 — в 21 раз, у т. ч. виробн. засобів виробн. (група «А») — відповідно в 16 і 29, виробн. предметів споживання — в 6,5 і 11 раз. Переважаючими темпами зростали галузі, які найбільшою мірою визначають тех. прогрес,— машинобудування, електроенергетика, хім. і нафтохім. пром-сть. Розвинулися або створені заново такі сучасні виробн., як атомне машинобудування, космічна техніка, електронна й мікроелектронна пром-сть, лазерна техніка, виробн. штучних алмазів та ін. нових синтетичних матеріалів. Заг. обсяг с.-г. виробн. 1980 перевищив довоєнний рівень (1940) у 2,4 раза, вантажооборот усіх видів транспорту — в 12,5 раза. Продуктивність праці в нар. г-ві зросла протягом 70-х рр. майже в 1,5 раза. Внаслідок підвищення продуктивності праці в десятій п'ятирічці одержано приросту продукції (%): в пром-сті — 75, с. г.— 100, буд-ві (приріст буд.-монтажних робіт) — 95. Продовжувала збільшуватись роль основного фактора підвищення ефективності суспільного виробництва — науково-технічного прогресу і, зокрема, науки. Тільки в 1980 створено близько 4 тис. нових типів машин, устаткування, апаратів, приладів і засобів автоматики, введено в дію 12 тис. механізованих і автоматиз. ліній, більше як 5 тис. автоматиз. систем, впроваджено 4 млн. винаходів і рацпропозицій. Характерна особливість періоду — нові великі зміни в розміщенні продуктивних сил. Відповідно до рішень XXV з'їзду КПРС здійснювалося формування *територіально-виробничих комплексів* у Європ. частині РРФСР, на Уралі, в Сибіру, на Далекому Сході, в Казахстані і Таджикистані. У рамках *єдиного народногосподарського комплексу СРСР* відбувалися нові позитивні зрушення в г-ві союзних республік. Набагато зросли заг. обсяги виробн. в УРСР, напр. в середині десятої п'ятирічки республіка виробляла пром. продукції в 3,5 раза більше, ніж її випускала вся промисловість СРСР 1940. Відбувалося дальше зближення рівнів екон. розвитку союзних республік. У десятій п'ятирічці забезпечувались прискорені (вищі від загальносоюзних) темпи зростання пром-сті Білорусії, Молдавії, Вірменії, Казахстану, а також сх. районів РРФСР, зх. областей УРСР тощо. Значного розвитку набули *зовнішні економічні зв'язки СРСР*. Згідно з прийнятою 1971 *Комплексною програмою* дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва й розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ країни соціалістичної співдружності здійснювали планомірно регульований процес оптимізації і зближення їхніх нац. екон. структур. Завдяки високим сталим темпам розвитку нар. г-ва Рад. Союз досяг нових рубежів у світовій економіці. Частка СРСР у світовому пром. виробн. зросла до 20% (проти 4% 1913). Значно скоротився розрив у заг. рівнях індустріального розвитку СРСР і США: 1950 СРСР виробив пром. продукції бл. 30% обсягу її у США, 1970 — більш як 75, а 1980— більш як 80%. СРСР займає провідні позиції за обсягом виробн. переважної більшості видів пром. продукції і 1-е місце в світі по виробн. ряду найважливіших її видів (вугілля, коксу, заліз. руди, нафти, сталі, магістральних тепловозів і електровозів, тракторів, зернозбиральних комбайнів, мінеральних добрив, цементу, вовняних тканин, цукру-піску та ін.). У 70-х рр. в СРСР приблизно в 2

рази швидше, ніж у США, зростало виробн. продукції пром-сті на душу населення. Найважливіша особливість п'ятирічних планів періоду розвинутого соціалізму полягає в тому, що в них розробляються комплексні програми соціального розвитку і піднесення нар. добробуту. Відповідно до цих програм неухильно збільшуються асигнування на нові заходи щодо підвищення рівня життя рад. людей. В цілому ресурси нац. доходу, спрямовані на споживання й невиробниче буд-во, зросли з 219 млрд. крб. 1970 до 354 млрд. крб. 1980, тобто на 62%. Середньомісячна заробітна плата працівників 1980 перевищила 168 крб. і збільшилася порівняно з 1970 в 1,4 раза. Ще вищими темпами зростала оплата праці колгоспників. Майже в 2 рази збільшилися виплати й пільги з сусп. фондів споживання. Величезні досягнення рад. народу, керованого Комуністичною партією, в піднесенні економіки і розв'язанні соціальних проблем у концентрованій формі законодавчо закріплені в новій Конституції СРСР. XXVI з'їзд КПРС озброїв партію і народ конкретною програмою дальшого розвитку рад. суспільства — суспільства зрілого соціалізму. В затверджених з'їздом Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року намічено нові істор. рубежі в комуністичному будівництві. Гол. завдання *одинадцятого п'ятирічного плану*: забезпечення дальшого зростання добробуту рад. людей на основі сталого, поступального розвитку нар. г-ва, прискорення наук.-тех. прогресу і переведення економіки на інтенсивний розвиток, більш раціональне використання виробничого потенціалу країни, всемірна економія всіх видів ресурсів та поліпшення якості роботи. Гол. фактор екон. зростання — підвищення продуктивності праці. В одинадцятій п'ятирічці накреслено забезпечити зростання продуктивності сусп. праці на 17—20%. За рахунок цього передбачається одержати не менш як 85—90% приросту нац. доходу. Випуск пром. продукції заплановано збільшити за п'ятирічку на 26—28%. 1981—85 роки будуть першим етапом реалізації *цільових комплексних програм*, зокрема енерг. програми, в якій першочергове значення надається форсованому розвиткові газової пром-сті в Зх. Сибіру; спеціальної *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року, основою якої буде дальше піднесення с. г.; довгочасної комплексної програми розвитку транспорту та ін. В 1985 передбачено довести виробн. електроенергії до 1550—1600 млрд. кВт год, видобуток нафти (з газовим конденсатом) — до 620—645 млн. т, газу — 600—640 млрд. м³, вугілля — 770—800 млн. т, одержати готового прокату чорних металів 117—120 млн. т, збільшити випуск продукції машинобудування і металообробки в 1,4 раза, забезпечити поставку с. г. мінеральних добрив не менш як 115 млн. т (в умовних одиницях). Середньорічне виробн. с.-г. продукції планується збільшити на 12—14%, продуктивність праці в сусп. г-ві — на 22—24%, середньорічне виробн. зерна довести до 238—243 млн. т, м'яса — до 17—17,5 млн. т (у забійній вазі), молока — до 97—99 млн. т. Сільс. г-ву за п'ятирічку намічено поставити 1870 тис. тракторів, 1450 тис. вантаж. автомобілів, 600 тис. зернозбиральних комбайнів та ін. с.-г. техніку. На одинадцяту п'ятирічку розроблено широку програму соціального розвитку і дальшого підвищення добробуту народу. Реальні доходи на душу населення зростуть на 16—18%. Середньомісячну заробітну плату робітників і службовців планується підвищити на 13—16% і довести її рівень до кінця п'ятирічки до 190—195 крб., підвищити оплату праці колгоспників у громад. г-ві на 20—22%. *Суспільні фонди споживання* передбачено збільшити на 20%. У великих масштабах здійснюватиметься житл. буд-во. Намічено збудувати житл. будинків заг. площею 530—540 млн. м². Розвиватимуться далі системи соціального забезпечення і нар. освіти. В одинадцятій п'ятирічці передбачено дальше піднесення економіки всіх союзних республік. Зокрема, в УРСР нац. доход планується збільшити за п'ятирічку на 18—20%, продуктивність сусп. праці — на 20—22%, виробн. електроенергії 1985 довести до 280—290 млрд. кВт год, випуск готового прокату чорних металів збільшити на 14—16%, виробн. мінеральних добрив довести до 26 млн. т (в умовних одиницях), середньорічний обсяг валової продукції с. г. передбачено збільшити на 12—14%, середньорічні валові збори зерна довести до 51—52 млн. т. В одинадцятій п'ятирічці намічено дальше поглиблення соціалістичної екон. інтеграції країн — членів РЕВ. П. п. розробляються і здійснюються в СРСР понад 50 років. Строк історично невеликий. Проте за цей час незаперечно доведено величезні переваги планової соціалістичної системи нар. г-ва.

Країна Рад впевнено йде ленінським курсом, досягає дедалі більш високих рубежів у створенні матеріально-технічної бази комунізму, у формуванні й розвитку нових комуністичних суспільних відносин.

Див. також розділи Народне господарство в статтях про союзні республіки та в окремому томі Українська Радянська Соціалістична Республіка.

Літ.: Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад 22—29 грудня 1920 р. — Про єдиний господарський план. Повне зібрання творів, т. 42; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1—10. К., 1978—81; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 2—6. К., 1971—78; Шаги пятилеток. Развитие экономики СССР. М., 1968; Пятилетние планы коммунистического строительства. М., 1978; Вознесенский Н. А. Избранные произведения. 1931—1947. М., 1979; История социалистической экономики СССР, т. 1—7. М., 1976—80; СССР в 70-е годы. М., 1981.

Т. І. Дерев'янкін.

П'ЯТИСО́ТЕННИЦІ — новатори сільськогосподарського виробництва, ініціатори масового руху колгоспників за одержання високих урожаїв цукрових буряків. На 2-му Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників (лютий 1935, Москва) ланкова колгоспу ім. Комінтерну с. Старосілля (тепер Городищенського р-ну Черкас. обл.) М. С. *Демченко* взяла зобов'язання виростити цукрових буряків до 500 ц/га. Почин підхопило багато буряководів України, в т. ч. М. В. *Гнатенко*, Г. Д. *Кошова* та ін. Вони з честю виконали зобов'язання 1935. Ініціаторів новаторського руху було нагороджено орденами Леніна. В наступні роки боротьба за високі врожаї набула масового характеру.

П'ЯТИУ́СТКИ, язичкові (Linguatulidae) — клас паразитичних тварин типу *членистоногих*. Тіло (довж. від 3 мм до 14 см) червовидне. Дихальної, кровоносної і видільної систем П. не мають. Живуть у дихальних шляхах, часто в носовій порожнині і лобних пазухах хижих ссавців, плазунів і птахів. Яйця П. розвиваються лише в тілі проміжного хазяїна (травоїдного ссавця), в кишечнику якого вилуплюються личинки, які активно проникають у черевну порожнину, де інкапсулюються на печінці, в очеревині й згодом перетворюються на *німфу*. В організм остаточного хазяїна (в тілі якого П. досягають статевої зрілості) німфи потрапляють при поїданні ним заражених органів проміжного хазяїна. Бл. 75 видів, поширених переважно в тропіках та субтропіках. На тер. України є 3 види, зокрема Linguatula serrata, що живе в носових порожнинах собак, рідше вовків і лисиць.

О. П. Маркевич.

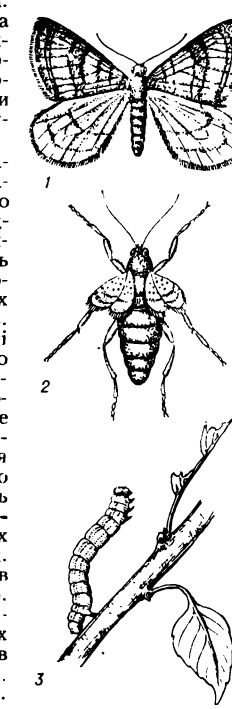

П'ядунові.
Зимовий п'ядун:
1 — самець;
2 — самка;
3 — гусениця.

П'ЯТИХА́ТКИ — місто Дніпроп. обл. УРСР, райцентр. Залізнич. вузол. У 1886 тут почалося будівництво залізничної станції, біля якої виник населений пункт. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 П.— місто. У П.— підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту. Рем., пресових вузлів, маслоробний та хлібний з-ди, швейна ф-ка, елеватор, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи, 2 лікарні. Будинок культури, клуб, кінотеатр, 4 б-ки, музей історії району.

П'ЯТИХА́ТСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,7 тис. км². Нас. 59,1 тис. чол. (1982). У районі — 95 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *П'ятихатки*. П. р. розташований в межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: вогнетривкі глини, граніт. Річки — *Жовта, Саксагань, Омельник* (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні.

Найбільші пром. підприємства: п'ятихатські швейна ф-ка, маслоробний, рем., пресових вузлів та хлібний, Ерастівський щебеневий з-ди. Комбінат побутового обслуговування (П'ятихатки). Землеробство району зернового, тваринництв

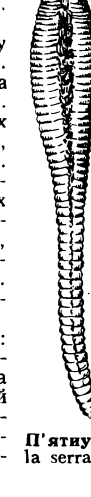

П'ятиустки. Linguatula serrata.

во м'ясо-мол. напрямів (скотарство, свинарство, вівчарство). Площа с.-г. угідь 1980 становила 136,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 117,2 тис. га, луки і пасовища — 17,3 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза, соняшник, цукр. буряки, овочеві. Садівництво. У П. р.— 18 колгоспів, радгосп, 2 птахофабрики, бройлерна ф-ка, дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту кукурудзи (смт Вишневе), рай-

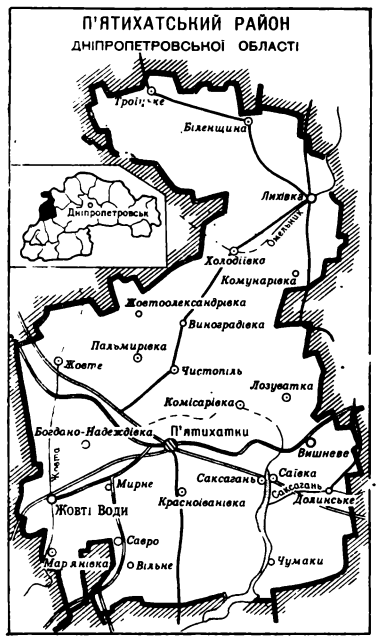

сільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Железнякове, Жовті Води, Зелена, П'ятихатки, Савро, Яковлівка. Автомоб. шляхів — 518 км, у т. ч. з твердим покриттям — 363 км. У районі — Ерастівський с.-г. технікум (Вишневе), сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Саксагань), 37 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи; 53 лік. заклади, у т. ч. 7 лікарень. 54 клубні установи, кінотеатр, 61 кіноустановка, 39 б-к, музей історії району. В смт Лихівці П. р. народився рад. ботанік О. А. *Гроссгейм*, у с. Жовтому — укр. рад. вчений в галузі селекції і генетики плодових і ягідних рослин С. Х. *Дука*. У П. р. видається газ. «Ударный фронт» (з 1930). *Г. Г. Колос.*

П'ЯТКОВИЙ СУХОЖИЛОК — див. *Ахіллів сухожилок*.

П'ЯТНАДЦЯТА КОНФЕРЕНЦІЯ ВКП(б) — відбулася 26.X—3.XI 1926 в Москві. В її роботі взяли участь 194 делегати з ухвальним і 640 — з дорадчим голосом. Порядок денний: 1) Про міжнар. становище; 2) Про госп. становище країни і завдання партії; 3) Підсумки роботи і чергові завдання профспілок; 4) Про опозицію і внутріпарт. становище. Конференція цілком і повністю схвалила міжнар. діяльність ВКП(б), закликала продовжувати рішучу боротьбу проти антиленінських ухилів у Комінтерні. Конференція визначила чергові завдання партії в здійсненні політики соціалістичної *індустріалізації*, вказала на шляхи і методи реконструкції нар. г-ва, наголосивши на необхідності всемірного підвищення продуктивності праці, широкого здійснення раціоналізації виробництва. Вимагаючи суворого додержання режиму економії, конференція разом з тим категорично висловилася проти будь-яких спроб економити за рахунок насущних інтересів трудящих. Було намічено шляхи дальшого розвитку с. г., зокрема обмеження і витіснення капіталістичних елементів на селі. Успішне розв'язання поставлених завдань пов'язувалося з необхідністю докорінного поліпшення роботи профспілок СРСР і посилення їхньої ролі в будівництві соціалізму. Конференція проходила в гострій боротьбі проти *троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку*, лідери якого намагалися ревізувати вчення В. І. Леніна, рішення XIV конференції і XIV з'їзду ВКП(б) щодо можливості та шляхів побудови соціалізму в СРСР. Конференція одностайно кваліфікувала дії лідерів опозиції як меншовицький, соціал-демократичний ухил у партії. Конференція попередила опозиціонерів, що дальша еволюція в бік меншовизму приведе до виключення їх з рядів партії. В резолюції «Про опозиційний блок у ВКП(б)» було всебічно обгрунтовано настанову партії на перемогу соціалізму в СРСР і викрито пораженську сутність ідеології троцькізму, що заперечував можливість побудови соціалізму в СРСР. *Літ.:* XV конференция Всесоюзной Коммунистической партии (б). 26 октября — 3 ноября 1926 г. Стенографический отчет. М.— Л., 1927; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 3. К., 1979; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1982.

В. П. Шевчук.

П'ЯТНАДЦЯТИЙ З'ЇЗД ВКП(б) — відбувся 2—19.XII 1927 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 898 делегатів з ухвальним голосом і 771 — з дорадчим, що представляли 887 233 членів партії і 348 957 кандидатів. Порядок денний: 1) Звіт ЦК; 2) Звіт Центр. ревізійної комісії; 3) Звіт ЦКК — РСІ; 4) Звіт делегації ВКП(б) в Комінтерні; 5) Директиви до складання п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва; 6) Про роботу на селі; 7) Вибори центр. установ партії. З'їзд увійшов в історію як з'їзд колективізації сільського господарства й підготовки наступу соціалізму по всьому фронту. З'їзд схвалив політ. і орг. діяльність ЦК ВКП(б), відзначивши, що рад. народ під керівництвом партії у надзвичайно складній обстановці досяг за звітний період серйозних успіхів у госп. будівництві та здійсненні миролюбної зовн. політики. В тяжких умовах капіталістичного оточення, загрози нової війни послідовна мирна політика ВКП(б) забезпечила піднесення ролі СРСР у боротьбі за збереження миру, сприяла посиленню впливу й авторитету соціалістичної д-ви серед трудящих зарубіжних країн. З'їзд підбив підсумки соціалістичного будівництва і визначив завдання в галузі внутр. політики. Визнавши правильною лінію й діяльність ЦК у галузі госп. будівництва, з'їзд доручив ЦК продовжувати курс на неослабні темпи соціалістичної індустріалізації, розширювати і зміцнювати соціалістичні командні висоти в усіх галузях нар. г-ва, тримати курс на остаточну ліквідацію капіталістичних елементів. Велику увагу з'їзд приділив стану та перспективам розвитку с. г., відзначивши, що с.-г. виробництво, хоч у цілому перевищило довоєнний рівень, значно відставало від швидких темпів розвитку соціалістичної пром-сті, гальмувало все соціалістичне будівництво й зміцнення обороноздатності країни. Гол. причина повільного розвитку с. г. полягала в його приватновласницькому характері, роздрібненості сел. г-в, основаних на примітивній техніці й ручній праці. Керуючись *ленінським планом побудови соціалізму в СРСР*, враховуючи назрілі завдання політ., госп. і культур. будівництва, спираючись на *кооперативний план В. І. Леніна*, з'їзд ВКП(б) прийняв рішення про всемірне розгортання *колективізації сільського господарства*. З'їзд визначив шляхи переходу до великого соціалістич. с.-г. виробництва, заснованого на колективній праці й новій техніці, форми і методи проведення масової колективізації, дальшого наступу на капіталістичні елементи. При цьому підкреслювалося, що перехід дрібних сел. г-в на шлях колгоспів повинен здійснюватися поступово, на добровільних засадах. Водночас було висунуто завдання зміцнення і розвитку *радгоспів* як могутніх підойм соціалістичної перебудови села. З'їзд обговорив і прийняв Директиви по складанню *першого п'ятирічного плану*. Перехід від річних контрольних цифр до перспективного планування був великою перемогою ленінської госп. політики партії, він означав дальший розвиток планових засад у керівництві нар. г-вом. У Директивах підкреслювалась необхідність посилення темпів розвитку важкої індустрії й швидкого зростання на її основі всіх галузей нар. г-ва, безперервного і систематичного підвищення питомої ваги соціалістичного сектору, підготовки планомірного наступу на капіталістичні елементи в усіх галузях економіки, по всьому фронту. З'їзд пройшов під знаком зміцнення *єдності партії*. Він підбив підсумки багаторічної боротьби проти *троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку*, вказавши в спец. резолюції «Про опозицію», що вона ідейно порвала з ленінізмом, сповзла на позиції меншовизму, переродилась у групу капітулянтів і зрадників інтересів партії, народу. Опозиціонери не тільки грубо порушили парт. дисципліну, Статут партії, а й стали на шлях боротьби проти Рад. влади. З'їзд оголосив належність до опозиції й пропаганду її поглядів несумісними з перебуванням у партії. З'їзд схвалив постанову ЦК і ЦКК ВКП(б) від 14.XI 1927 про виключення з партії лідерів опозиції Троцького і Зінов'єва і прий-

няв постанову про виключення з партії ще 75 активних діячів троцькістсько-зінов'євського антипарт. блоку і групу Сапронова як явно антиреволюційну (див. *Група «демократичного централізму»*). З'їзд обрав ЦК, Центр. ревізійну комісію і ЦКК.

Літ.: Пятнадцатый съезд ВКП(б). 2—19.XII 1927. Стенографический отчет, ч. 1—2. М., 1961—62; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. т. 4. К., 1980; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1982.

Б. П. Ковалевський.

П'ЯТНАДЦЯТИЙ З'ЇЗД КП(б) УКРАЇНИ. Відбувся 13—17.V 1940 у Києві. В роботі з'їзду брали участь 552 делегати з ухвальним і 133 — з дорадчим голосом, які представляли 379 630 членів і 257 284 кандидатів у члени партії. Порядок денний з'їзду: 1. Звіт ЦК КП(б)У; 2. Звіт Ревізійної комісії КП(б)У; 3. Вибори керівних парт. органів. Вперше у роботі з'їзду брали участь делегати парт. орг-цій зх. областей УРСР. На з'їзді було підбито перші підсумки роботи комуністів республіки по розв'язанню завдань, поставлених *Вісімнадцятим з'їздом ВКП(б)*, і накреслено програму боротьби за дострокове виконання третьої п'ятирічки. Докладно було розглянуто актуальні питання госп. і культур. будівництва, відмічено значні досягнення у розвитку пром-сті, соціалістичного с. г., зміцненні колгоспного ладу. Разом з тим з'їзд піддав критиці істотні недоліки в роботі окремих галузей пром-сті, накреслив широку програму її дальшого піднесення, намітив заходи по ліквідації відставання її окремих галузей, зростанню культури виробництва, зміцненню трудової і держ. дисципліни, додержанню режиму економії. Намічені з'їздом заходи щодо поліпшення парт. керівництва с. г., масово-політ. роботи серед колгоспників було спрямовано на зміцнення колг. ладу. З'їзд відзначив підвищення добробуту трудящих, розвиток рад. торгівлі, розширення виробн. товарів нар. споживання, житлового буд-ва, поліпшення мед. обслуговування. Компартія України добилася значних успіхів у розвитку укр. соціалістичної культури. Наполегливо здійснювалася директива XVIII з'їзду ВКП(б) про перехід до заг. семирічного навчання. На великий наук. центр перетворилася АН УРСР. З'їзд відзначив, що культур. фронт вимагає постійного піклування з боку парт. орг-цій, є однією з найвідповідальніших ділянок парт. роботи. Докладно було розглянуто питання внутріпарт. життя. Відзначивши значне зростання рядів КП(б)У, з'їзд вказав на необхідність підвищення вимогливості при прийомі в партію, зростання парт. орг-цій передусім за рахунок передових робітників, працівників провідних професій. Було піддано критиці істотні недоліки в роботі з кандидатами в члени партії. Вказувалося на необхідність активізації роботи по вихованню парт. кадрів. Відзначивши, що парт. орг-ції стали більше приділяти уваги роботі по зміцненню оборони країни, патріотич. вихованню трудящих, з'їзд закликав до посилення військ. підготовки мас, визнав невідкладним завданням організацію військ. навчання парт. активу. З'їзд обрав ЦК КП(б)У та Ревізійну комісію.

М. Б. Погребінський.

П'ЯТНИЦЬКА ЦЕ́РКВА в Чернігові — пам'ятка давньоруської архітектури. Споруджено в кін. 12 — на поч. 13 ст. (ймовірно майстром П. *Милонєгом*). В кін. 17 ст. перебудовано в стилі укр. *барокко* (ймовірно арх. І. *Зарудним*). У 40-х рр. 17 ст. зведено дзвіницю. Під час Великої Вітчизн. війни церкву зруйнували фашисти. В 1950—56 її відновлено у первісному вигляді (арх. П. Барановський). У плані — тринавна (8,2 × 12,5 м), триабсидна, з чотирма опорними стовпами, які несуть на собі систему склепінь і одну баню. Абсиди значно знижені і слабо виступають з основного об'єму, завдяки цьому храм сприймається як дивовижний стовп-башта. Фасади оформлені багатопрофільованими пучковими *пілястрами*, плоскими *нішами* та пояском сітчатого ромбовидного орнаменту з цегли. Інтер'єр церкви відзначається висотно розкритим внутрішнім простором. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225.

Г. Н. Логвин.

П'ЯТНИЦЬКИЙ Ігор Володимирович [н. 23.X (5.XI) 1910, Київ] — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1959). Член КПРС з 1948. Закінчив 1937 Київ. ун-т і з того часу працює в ньому (з 1960 — професор). Наук. праці стосуються дослідження комплексних сполук металів з оксикислотами та застосування цих сполук в аналітичній хімії. З'ясував закономірності взаємодії оксикислот жирного ряду з катіонами металів, склад, будову і стійкість комплексних сполук, що утворюються, їхні хіміко-аналітичні властивості і поведінку при *екстрагуванні*. Держ. премія УРСР, 1973.

П'ЯТНИЦЬКИЙ (справж. прізв. — Таршис) Йосип Аронович [17 (29).I 1882—29.VII 1938] — діяч рос. і міжнар. комуністичного руху. Член Комуністичної партії з 1898. Н. у м. Вільномирі (тепер м. Укмерге Лит. РСР) у сім'ї столяра. З 1901 працював в іскрівській транспортній групі у Вільні. Був заарештований у березні 1902, разом з ін. іскрівцями здійснив втечу з Лук'янівської тюрми в Києві, емігрував до Німеччини, де продовжував займатися транспортуванням «Искры». В 1905 повернувся в Росію, член Одес. к-ту РСДРП, 1906—08 займався створенням нелегальних друкарень, виданням і розповсюдженням л-ри Моск. к-ту РСДРП. З 1908 — в Женеві, потім у Лейпцігу керував пересилкою нелег. л-ри в Росію. В 1913—14 вів парт. роботу у Вольську й Самарі. В 1914 висланий в Єнісейську губ. Один з керівників Жовтн. збройного повстання 1917 в Москві. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції — на відповідальній рад., профспілковій і парт. роботі, зокрема 1923—35 — секретар Виконкому Комінтерну. На IX з'їзді РКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК, на XIII і XIV з'їздах — членом ЦКК, на XV—XVII — членом ЦК ВКП(б). Автор ряду праць з питань міжнар. революційного руху.

П'ЯТНИЦЬКИЙ Митрофан Юхимович [21.VI (3.VII) 1864, с. Александровка, тепер Лискинського р-ну Ворон. обл.— 21.I 1927, Москва] — рос. рад. музикант, збирач і виконавець рос. нар. пісень, засл. арт. Республіки (з 1925). Навчався в сільс. школі і духовному уч-щі. В 1899—1923 — діловод однієї з моск. лікарень, брав уроки співу в К. Еверарді. Зібрав і видав (1904, 1912, 1914) рос. нар. пісні. Заснував 1910 рос. нар. хор (перший концерт його відбувся 1911 в Москві), який в рад. час став визначним профес. колективом (з 1940 — Держ. рос. нар. хор ім. М. П'ятницького). П. записав на фонографі 400 нар. пісень (частково опубліковані в зб. «Російські народні пісні», 1950), зібрав колекції нар. інструментів і костюмів. У 1921—25 викладав спів у 3-й Студії МХТ (тепер — Театр ім. Є. Вахтангова).

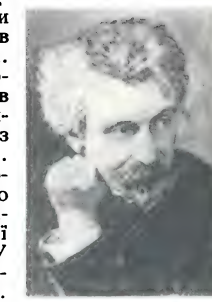

М. Ю. П'ятницький.

Літ.: Казьмин П. М. Страницы из жизни М. Е. Пятницкого. М., 1961.

П'ЯТНИЦЬКИЙ Сергій Сергійович [2 (15).III 1905, Харківщина — 2.V 1971, Харків] — укр. рад. вчений-лісівник, селекціонер, чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1956), доктор с.-г. наук (з 1948), професор (з 1949), засл. діяч науки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1946. В 1925 закінчив лісний факультет Харків. с.-г. ін-ту. Учасник Великої Вітчизн. війни. Понад 42 роки працював в н.-д. установах. З 1934 — зав. відділом селекції Укр. н.-д. ін-ту лісового г-ва і агролісомеліорації, а з 1949 і до останніх днів життя — одночасно і зав. кафедрою лісівництва і агролісомеліорації Харків. с.-г. ін-ту. Наук. праці з теоретичних основ агролісомеліорації та лісівництва, лісової селекції і генетики, в т. ч. вивчив вплив полезахисних лісових смуг на врожайність с.-г. культур на Україні, процеси насіннєвого відновлення Донецьких нагірних дібров тощо; вивів нові стійкі в степових умовах форми дуба (дуби Висоцького, Тімірязєва, Комарова, Мічуріна). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

С. С. П'ятницький.

М. М. Грисюк.

П'ЯТЬ ПРИ́НЦИПІВ МИ́РНОГО СПІВІСНУВА́ННЯ, панча шила (мовою хінді — п'ять принципів) — сформульовані в преамбулі угоди між КНР і Індією в квітні 1954. П. п. м. с. включають: 1) взаємне поважання територіальної цілісності і суверенітету; 2) ненапад; 3) невтручання у внутр. справи один одного; 4) рівність і взаємовигідне співробітництво; 5) мирне співіснування.

ПЬОТРКУ́ВСЬКИЙ СТАТУ́Т 1496 — держ. акт, виданий польс. королем Яном Ольбрахтом у м. Пьотркув-Трибунальський. П. с. законодавчо оформив прикріплення селян до землі (правом виходу міг скористатися один власник сел. наділу в селі, а з його сім'ї тільки один син). Міщанам заборонялося купувати землю у власність. Це позбавляло їх можливо-

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ Р
Давньоєгипетська	
Сінайська	
Фінікійська	
Давньогрецька	
Візантійська	
Латинська	
Романська	
Готична	
Кирилиця	
Глаголиця	
Російська й українська	Р р

сті переходу до шляхетського стану. Шляхта звільнялася від сплати мита за товари зарубіжного виробництва, одержувала право безмитної торгівлі, вільної навігації по Віслі і на Балт. м. та право пропінації (виключне право виготовлення і продажу спиртних напоїв). П. с. завдав екон. удару польському місту, яке вже в 16 ст. вступило в період занепаду. Дія П. с. поширилася і на Галичину, загарбану в 14 ст. феодальною Польщею. *Я. С. Мельничук.*

Р

Р — двадцята буква укр. алфавіту. Є також у всіх ін. алфавітах, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — грохи видозмінена кирилична літера, що походить від грецької. У сучас. укр. мові літерою «р» позначають передньоязиковий сонорний плавний дрижачий звук, який може бути твердим (риба) і м'яким (ряст).

РА, Ре — 1) В давньоєгип. міфології та релігії бог Сонця, що вшановувався як цар і батько богів; ототожнювався з богом *Амоном*. 2) Одна з давніх назв ріки Волги, згадувана в творах К. *Птолемея* та ін. давніх істориків і географів.

РАБ (Rab) Жужа (н. 3.VI 1926, Папа) — угор. письменниця, перекладачка. Переклала багато творів класичної рос. л-ри (О. Пушкіна, А. Фета, М Горького, С. Єсеніна, О. Купріна, І. Буніна, В. Брюсова та ін.), книги «Казки народів СРСР» (1954), «Російська народна поезія» (1962), більш як 130 романів рад. письменників, зокрема О. Гончара, М. Стельмаха; вірші Д. Павличка, В. Коротича. Перекладає також з нім., ісп., слов'ян. мов. За пропаганду літератури народів СРСР нагороджена радянським орденом «Знак Пошани», удостоєна премії імені М. Горького.

Тв.: Укр. перекл.— Мій письмовий стіл. «Жовтень», 1970, № 6; Сповідь перекладача. — Чотири ліричні монологи. «Всесвіт», 1979, № 7; Рос. перекл.— Из лирического дневника. «Иностранная литература», 1981, № 4.

Літ.: Коротич В. Сади Жужі Раб. «Всесвіт», 1979, № 1.

К. О. Шахова.

РАБА́Т — столиця *Марокко*, гол. адм.-політ. і культур. центр країни. Порт на узбережжі Атлантичного ок., у гирлі р. Бу-Регрег. Вузол автомоб. шляхів, залізнична станція, аеропорт міжнар. значення. 736 тис. ж. (1978, з передмістями). Засн. у 12 ст. династією *Альмохадів*. У 1912—56 — адм. центр франц. зони протекторату в Марокко. Після проголошення незалежності Марокко (1956) — столиця країни. У Р.— підприємства текст., швейної, шкіряно-взут., суднобуд., металообр., деревообр., хім., поліграф., харч. пром-сті. Розвинуті кустарні промисли (килимарство, карбування на металі, керамічні, шкіряні та ін. вироби). Ун-т, ф-ти мусульм. ун-ту Карауїн, Нац. консерваторія музики, танцю і драм. мистецтва та ін. Серед наук. установ — Шеріфський наук. ін-т, Центр наук. досліджень при ун-ті та ін. Центр. б-ка з архівом, б-ка Шеріфського наук. ін-ту. Музеї: античний та археологічний. Серед архіт. пам'яток — мечеть Хасана (1195), мінарет «Вежа Хасана» (12 ст.), Велика мечеть (14 ст.), палац султана (тепер королівський, бл. 1775), мечеть ес-Сунна (1785, перебудовано в 2-й пол. 19 ст.), театр (1962), мечеть і мавзолей Мухаммеда V (1966) та ін.

Іл. див. до ст. *Марокко*, т. 6, с. 378.

РАБА́Т (нім. Rabatt, від франц. rabattre — знижувати) — комерційна знижка з усієї суми грошей, що належить за товар. Надається при сплачуванні готівкою, закупівлі товару оптом тощо.

РАБА́ТКА (від нім. Rabatte) — грядка, клумба, засаджена *декоративними рослинами*. Влаштовують Р. вздовж доріг, вулиць, бульварів, огорож, фасадів будинків. Р. входить до складу квітників на площах, центральних місцях населених пунктів та ін. Довжина Р. здебільшого довільна, проте не менше 7—10 м. На Р. висаджують однорічні або багаторічні рослини одного чи кількох видів, розміщених за певним планом. Р. бувають одноколірні, різноколірні, одноярусні і багатоярусні.

РАБЕАРІВЕ́ЛО (Rabearivelo) Жан Жозеф (4.III 1901, Антананаріву — 22.VI 1937, там же) — мадагаскарський поет. Родоначальник франкомовної поезії Мадагаскару. Автор збірок «Чаша попелу» (1924), «Сільфи» (1927), «Книги» (1928), «Напівсни» (1934), «Підслухане у ночі» (1935), «Старовинні пісні країни Імеріни» (вид. 1939).

Тв.: Рос перекл.— [Вірші] В кн.: В ритмах там-тама. М., 1961; [Вірші]. В кн.: Голоса африканских поэтов. М., 1968; [Вірші]. В кн.: Поэзия Африки. М., 1973.

РАБЕМАНАНДЗА́РА (Rabemananjara) Жак (н. 1913, м. Таматаве) — мадагаскар. поет, драматург, політ. діяч. Пише франц. мовою. В 1945 і 1946 обирався депутатом Установчих зборів Франції від Мадагаскару. За політ. діяльність 1947 Р. було засуджено до страти, яку замінили на довічне ув'язнення. Звільнений через 9 років. Ранні твори Р. позначені впливом франц. л-ри, зокрема романтизму й символізму. Більшість творів написав у в'язниці. Революц. поема «Антза» («Заклик», 1948) перекладена багатьма мовами світу. В зб. «Семиструнна ліра» (1948), в поемах «Апофеоз», «Ода Ранавалоні» (обидві — 1952), «Ламба» (1956) звучить пристрасний заклик до свободи. Автор драм «Мальгаські боги» (1942), «Світанкові мореплавці» (1957), «Свято богів» (1962), кн. сонетів «Божі суди» (1973), політ. статей та есе.

В. К. Кухалашвілі.

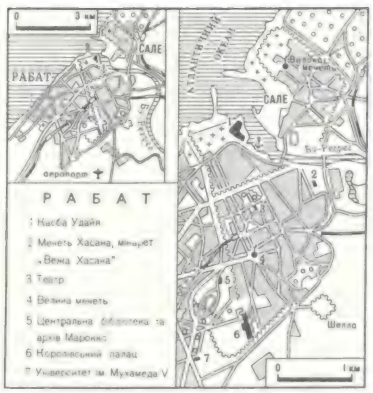

РА́БИН (від давньоєвр. раббі — вчитель) — в *іудаїзмі* служитель культу, керівник релігійної громади.

РАБИНО́ВИЧ Зіновій Львович (н. 1.VIII 1918, Київ) — укр. рад. вчений у галузі обчислювальної техніки, доктор тех. наук (з 1969), професор (з 1970). Член КПРС з 1944. Закінчив (1941) Київ. політех. ін-т. У 1941—48 працював конструктором. З 1948 — на науковій роботі: до 1952 — в Ін-ті електротехніки АН УРСР, у 1952—57 — в Ін-ті математики АН УРСР, з 1957 — в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР (з 1962 — зав. відділом). Осн. наук. праці присвячені теорії цифрових обчислювальних машин. Під керівництвом С. О. *Лебедєва* брав участь у створенні першої вітчизняної ЕОМ «*МЭСМ*». Держ. премія УРСР, 1978. Премія ім. С. О. Лебедєва АН УРСР, 1978.

РАБИНО́ВИЧ Ісак Мойсейович [27.II (11.III) 1894, Київ — 4.X 1961, Москва] — рос. та укр. рад. художник, засл. діяч мист. РРФСР (з 1936). Навчався в Київ. худож. уч-щі (1906—12) і в худож. студії О. *Мурашка* (1912—13) у Києві. Член київ. худож. об'єднання «Кільце» (1914). Під час громадян. війни розписував у Києві агітпароплави та агітпоїзди. У 1919 створив декорації до співзвучної сучасності вистави «Фуенте овехуна» Лопе де Вега (режисер К. *Марджанішвілі*), а також спектаклів «Саломея» О. Уайльда, «Хворий та й годі» Ж. Б. Мольєра в Київ. *Театрі Української Радянської Республіки* ім. Леніна (Другому), «Хазяйка готелю» К. Гольдоні (1914), «Фауст» Й. В. Гете (1920; обидві — в Харків. театрі М. *Синельникова*) та ін. З 1920 працював у театрах Москви, де оформив вистави «Весілля» А. Чехова (1920), «Лісістрата» Арістофана (1923), «Гроза» О. Островського (1934), «Мрії Кіноли» О. Бальзака (1954). В 1955—61 працював гол. художником Театру ім. Є. Вахтангова (Москва). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Літ.: Выставка произведений Исаака Моисеевича Рабиновича. Каталог. М., 1962; Сыркина Ф. Я. И Рабинович. М., 1972.

РА́БІ (Rabi) Ізідор Айзек (н. 29. VII 1898, Риманув, тепер ПНР) — амер. фізик, член Нац. АН США (з 1940). Закінчив Корнеллський ун-т (1919). З 1929 працює в Колумбійському ун-ті (з 1937 — професор). У 1940—45 —

помічник директора радіаційної лабораторії Массачусетського технологічного ін-ту. Наук. праці — з магнетизму, ядерної фізики, спектроскопії мол. пучків, квантової механіки. В 1933—39 розробив метод вимірювання *магнітних моментів* атомних ядер і здійснив прецизійні вимірювання магн. моментів протона і дейтрона. Нобелівська премія, 1944.

РА́БКІН Данило Маркович [н. 26. IX (9.X) 1912, с. Баришівка, тепер смт, райцентр Київ. обл.] — укр. рад. вчений у галузі металургії та технології зварювання, доктор тех. наук (з 1964), професор (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1945. Після закінчення (1939) Київ. індустріального (тепер політех.) інституту працює в Інституті електрозварювання імені Є. О. Патона АН УРСР. Основні праці — з металургії і технології зварювання алюмінію та його сплавів, з фізики зварної дуги.

РАБЛЕ́ (Rabelais) Франсуа (бл. 1494, поблизу Шінона — 9.IV 1553, Париж) — франц. письменник-гуманіст. Представник культури Відродження. Вивчав право, медицину, філологію та ін. науки. Працював лікарем. Літ. діяльність почав 1532. Того ж року видав першу книгу роману «Гаргантюа і Пантагрюель», над яким працював до кінця життя (четверта книга вийшла 1552). «П'ята книга Пантагрюеля» (1564) написана невідомим автором. Осн. зміст твору — нещадне осміяння всього, що суперечило соціальному й духовному прогресові людства (середньовічний реліг. фанатизм, паразитизм і лицемірство духівництва, тупоумство й жорстокість чиновництва, королівський деспотизм, загарбницькі війни), і непохитна віра в оновлення всіх сфер людського життя. В дусі передових ідей епохи пропагував гуманістичне виховання людини, в якому б гармонійно поєднувалися фізичний і духовний розвиток. Широко використовував худож. засоби франц. фольклору, багатство нар. мови. В романі органічно переплітаються реалістичне і фантастичне, високе і грубо комічне, гротескне. Вільнодумство роману було причиною його цензурного переслідування. Творчість Р. відіграла велику роль у розвитку франц. і світової сатиричної літератури.

Тв.: Укр. перекл.— Гаргантюа. Х., 1929; Папідулі та Папомани. К., 1957; Рос. перекл.— Гаргантюа и Пантагрюэль. М., 1973.

Літ.: Евнина Е. М. Франсуа Рабле. М., 1948; Пинский Л. Е. Смех Рабле. В кн.: Пинский Л. Е. Реализм эпохи Возрождения. М., 1961; Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. М., 1965; Пожарский Н. И., Паевская А. В. Франсуа Рабле. Биобиблиографический указатель. М., 1953.

Т. Т. Духовний.

РАБОВЛА́СНИЦЬКИЙ ЛАД — перша в історії суспільства класова суспільно-екон. формація, основана на приватній *власності* на *засоби виробництва,* коли об'єктом привласнення стає сам безпосередній виробник. Виник на пізніх стадіях розкладу *первісно-общинного ладу* в найбільш розвинутих для свого часу народів Азії та Африки (в Месопотамії, Єгипті) на рубежі 4 і 3-го тисячоліть до н. е. Р. л. існував у передових для того часу країнах Азії, Європи та Африки аж до 3—5 ст. н. е. Найвищого розвитку досяг у Старод. Греції і Римі. Ряд народів, у т. ч. давні слов'яни, минули Р. л., перейшовши безпосередньо до *феодалізму.* На тер. СРСР в давнину Р. л. існував в д-ві *Урарту* (9—6 ст. до н. е.), пізніше — в Хорезмі (Середня Азія), в *античних державах Північного Причорномор'я* (6 ст. до н. е.— 4 ст. н. е.). *Рабство* виникло на тій стадії розвитку докласового первісного суспільства, коли перехід від кам'яних знарядь до мідних і бронзових, а далі до залізних зумовив підвищення продуктивності праці, формування приватної власності. Праця людини могла вже створити більше продукту, ніж його було необхідно для її власного існування. Привласнення цього *додаткового продукту* стало екон. основою виникнення відносин рабовласницької експлуатації. Рабовласники і раби — перша форма поділу на класи (див. В. І. Ленін. Повн. зібр. тв., т. 39, с. 64). Вони становили два осн. антагоністичні класи рабовласницького суспільства. Ряди рабів поповнювалися гол. чин. в результаті воєн, а також внаслідок розорення селян і ремісників. Розвиток рабовласництва закономірно привів до виникнення класової рабовласницької *держави* як органу влади рабовласників. В період Р. л. історії людства виникли література, театр, були закладені основи природничих наук, математики, філософії, створені такі величні пам'ятки як піраміди в Єгипті, Велика китайська стіна, афінський Акрополь. За Р. л. виникли *гроші,* купецький та *лихварський капітал.* Розвивалася торгівля між країнами, в основному предметами розкоші та ремісничими виробами, важливе місце посідала торгівля рабами. Проте товарне виробн. було придатком до натурального і перебувало у суперечності з ним.

Примусовий характер праці не викликав у раба заінтересованості у підвищенні її продуктивності, прагнення до вдосконалення знарядь праці та прийомів праці. Р. л. у цьому відношенні був позбавлений рушійних стимулів до розвитку продуктивних сил — основи сусп. прогресу. Тому як сусп. формація він був приречений і згодом витіснений феодалізмом. Падіння рабства було зумовлене його екон. безперспективністю — нездатністю розвивати продуктивні сили, всезростаючим загостренням класових суперечностей (повстання *Спартака, Арістоніка, сіцілійські повстання рабів* та ін.). Рабство поступово переростало в *колонат,* при цьому рабовласники перетворювалися на феодалів, частина рабів — на кріпосних селян. Рабовласницька форма експлуатації змінилася кріпосницькою. Цей процес у всесвітньому масштабі завершився в основному протягом 4—6 ст. нашої ери.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 29. Філософські зошити; т. 33. Держава і революція; т. 39. Про державу; Всемирная история, т. 1—2. М., 1955—56; Юмашев А. И. Рабовладельческий способ производства. М., 1957; Тёкеи Ф. К теории общественных формаций. Пер. с венг. М., 1975; Штаерман Е. М. Древний Рим: проблемы экономического развития. М., 1978.

О. М. Розинко.

«РАБО́ТНИК» — перша легальна більшовицька газета на Україні. Два номери «Р.» вийшли 8 і 9 (21 і 22).VI 1906 в Києві. Видавалась *Вузловим бюро РСДРП Південно-Західної залізниці.* В № 1 було надруковано статтю В. І. Леніна «Напередодні». В газеті публікувалися матеріали про страйкову боротьбу робітників на підприємствах Києва, Житомира, Дубна та ін. міст, про аграрний рух у Київ., Волин., Черніг., Полтав. та ін. губерніях. В «Р.» вміщено теор. статті, в яких популярно викладено завдання пролетаріату на найближчому етапі розвитку 1-ї рос. революції й перспективи його боротьби проти самодержавства, викрито опортуністичну тактику меншовиків. Третину тиражу № 1 «Р.» конфіскувала поліція, після виходу № 2 газету було закрито.

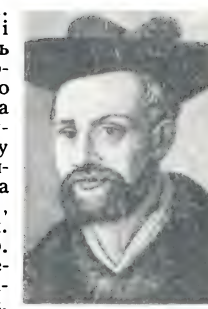

Ф. Рабле.

Ю. М. Работнов.

«РАБО́ТНИЦА» — щомісячний громадсько-політ. і літ.-художній журнал для жінок. Виходить у Москві. Засн. з ініціативи В. І. Леніна. Перший номер вийшов 23.II (8.III) 1914 в Петербурзі. «Р.» — перший більшовицький масовий легальний журнал, який ставив на меті захист інтересів жіночого робітничого руху. В 1914 вийшло 7 номерів. 26.VI (9.VII) 1914 видання було припинено через переслідування поліцією. Відновлено 10 (23).V 1917 як щотижневий журнал ЦК РСДРП(б); до 26.I (8.II) 1918 вийшло 13 номерів. У зв'язку з труднощами періоду громадян. війни 1918—20 видання «Р.» було тимчасово припинено. Відновлено в січні 1923. «Р.» проводить велику роботу по ідейно-політ. вихованню рад. жінок і залученню їх до активної участі в держ. і громад. житті, будівництві комунізму; по пропаганді пролетар. інтернаціоналізму й міжнар. солідарності трудящих у боротьбі проти імперіалізму, за соціальну справедливість, за мир у всьому світі. Журнал нагороджено орденами Леніна (1964) і Трудового Червоного Прапора (1933).

«РАБО́ТНИЧЕСКО ДЕ́ЛО» («Робітнича справа») — щоденна газета, ЦО ЦК *Болгарської комуністичної партії.* Засн. 5.III 1927 як орган Робітн. партії (РП; ств. 1927). З 1938, після об'єднання БКП (тісних соціалістів) і РП,— орган БКП. Наступниця органу БКП газ. «Работнически вестник» («Робітнича газета»), що видавалася з 5 (17).IX 1897 до 15.XI 1937 (як орган БКП — з 1904). В 1934—44 виходила нелегально. Видається в Софії.

РАБО́ТНОВ Юрій Миколайович [н. 11 (24).II 1914, Нижній Новгород, тепер м. Горький] — рад. вчений у галузі механіки, акад.

Равенна. Палац Теодоріха. Початок 6 ст. або 8 ст.

АН СРСР (з 1958). Член КПРС з 1951. Закінчив (1935) Моск. держ. ун-т, викладав у Моск. енерг. ін-ті (1935—41, 1943—47). В 1941—43 працював у Всесоюзному електротех. ін-ті, 1947—57 — в Ін-ті механіки АН СРСР, 1958—65 — в Ін-ті гідродинаміки Сибірського відділення АН СРСР. Професор (з 1946) Моск. держ. ун-ту. Осн. праці — з теорії оболонок, теорії повзучості й пластичності, теорії втомленості, механіки різних композиційних матеріалів. Побудував клас спец. *операторів*, застосовуваних у теорії спадкової пружності, створив установки для вивчення повзучості матеріалів. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

«РАБО́ЧАЯ ГАЗЕ́ТА» — нелегальна загальнорос. с.-д. газета. Видавалася в Києві 1897. Вийшли номери: № 1—22.VIII (3.IX) і № 2—20.XII (1.I 1898), для конспірації датований листопадом. Редактори — Б. Л. Ейдельман, П. Л. Тучапський, Н. А. Вигдорчик та ін. Газета висвітлювала екон. і політ. становище робітників, пропагувала ідею створення робітн. партії в Росії. *Перший з'їзд РСДРП* (1898) визнав «Р. г.» офіційним органом партії. Внаслідок масових арештів і розгрому друкарні 10 (22).III 1898 видання газети було припинено. № 3, підготовлений до друку, захопила поліція.

«РАБО́ЧАЯ ГАЗЕ́ТА» — нелегальна більшовицька газета, видавалась неперіодично з 30.X (12.XI) 1910 до 30.VII (12.VIII) 1912 в Парижі. Вийшло 9 номерів. Ініціатором створення і редактором її був В. І. Ленін. В «Р. г.» надруковано 15 статей В. І. Леніна. Газета вела боротьбу за збереження та зміцнення марксистської нелегальної партії, проти меншовиків-ліквідаторів, одзовістів, троцькістів, готувала робітн. клас до нової революції. Редакція «Р. г.» підтримувала зв'язки з парт. орг-ціями Росії, в т. ч. України. Газета провела велику роботу по підготовці *Шостої* (*Празької*) *Всеросійської конференції РСДРП*, яка оголосила її офіц. органом ЦК РСДРП.

«РАБО́ЧАЯ ГАЗЕ́ТА» — щоденна масова газета, орган ЦК ВКП(б). Виходила в Москві з 1.III 1922 по 30.I 1932 (№ 1—98 — під назвою «Рабочий»). Газета сприяла розвиткові *робсількорівського руху*, допомагала фабрично-заводській пресі, приділяла значну увагу розгортанню соціалістичного змагання. При газеті видавалися журн. «Работница», «Крокодил», «Хочу всё знать», «Экран „Рабочей газеты"» та ін.

«РАБО́ЧАЯ ПРА́ВДА» — одна з назв, під якою виходила [з 13 (26).VII по 1 (14).VIII 1913] газ. «*Правда*».

«РАБО́ЧЕЕ ДЕ́ЛО» — с.-д. група в Києві, створена 1896. Назвою група підкреслювала свою солідарність з *петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу»*, який готував видання політичної газети «Рабочее дело». Група розгорнула політ. агітацію серед робітників Києва, організувала випуск агіт. листівок, видання газ. «*Вперед*». У березні 1897 в Києві відбулося об'єднання марксистських гуртків і с.-д. груп у *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*.

«РАБО́ЧЕЕ ДЕ́ЛО» — нелегальна газета, орган *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В грудні 1895 було підготовлено до друку № 1 газети, який відредагував В. І. Ленін. У ред. підготовці «Р. д.» брали участь Г. М. Кржижановський, А. О. Ванеєв та ін. Для цього номера В. І. Ленін написав передову статтю «До російських робітників», в якій було сформульовано істор. завдання робітн. класу, статті «Фрідріх Енгельс», «Про що думають наші міністри?», «Ярославський страйк 1895 року». Передбачалося надрукувати в номері і ряд кореспонденцій з різних міст Росії. Вночі проти 9 (21).XII 1895 чотирьох з п'яти членів керівного центру «Союзу боротьби» було заарештовано, захоплено рукописи № 1 газети.

«РАБО́ЧИЙ» — нелегальна газета ЦК РСДРП. Видавалася за постановою *Третього з'їзду РСДРП* в Москві з початку серпня до 25.X (7.XI) 1905. Вийшло 4 номери. № 2 було видано двічі: у серпні і у вересні з різним текстом. В редакцію входили О. О. *Богданов*, В. Л. *Шанцер* (Марат). У № 2 за вересень 1905 вперше опубліковано написане В. І. Леніним звернення «Від редакції Центрального Органу РСДРП». У №№ 1—4 друкувались статті М. Горького «Листи до робітників» під псевдонімом «Третій».

«РАБО́ЧИЙ» — одна з назв, під якою виходила [з 22.IV (5.V) по 7 (20).VII 1914 та з 25.VIII (7.IX) по 2 (15).IX 1917] газ. «*Правда*».

«РАБО́ЧИЙ» — нелегальна більшовицька газета, орган Одес. к-ту РСДРП. Вийшов № 1—2 (здвоєний) 1 (14).I 1910. Передову статтю «Наші завдання» написав В. В. *Воровський*. 9 (22).I 1910 поліція розгромила підпільну друкарню Одес. комітету.

«РАБО́ЧИЙ» — нелегальна більшовицька газета, орган Севастопольського к-ту РСДРП. Вийшло два номери: 1 (14).XII 1907 і в січні 1908. В «Р.» співробітничали О. М. *Ярославський* і М. В. *Криленко*. Центр. орган більшовиків «*Пролетарий*» відзначив вихід 1-го номера газети («Пролетарий», 1908, № 22).

«РАБО́ЧИЙ И СОЛДА́Т» — щоденна більшовицька газета, видавалась у Петрограді з 23.VII (5.VIII) по 10 (23).VIII 1917. Виходила замість газ. «*Солдатская правда*», закритої Тимчасовим урядом. До 4 (17).VIII була органом Військ. орг-ції при ЦК РСДРП(б), потім — органом ЦК і Петербурзького к-ту РСДРП(б) та Військ. орг-ції при ЦК. Вийшло 15 номерів. У газеті було вміщено рішення і матеріали VI з'їзду РСДРП(б), друкувалися статті В. І. Леніна. Газета закрита буржуазним Тимчасовим урядом.

«РАБО́ЧИЙ ПУТЬ» — одна з назв, під якою виходила [з 3 (16).IX по 26.X (8.XI) 1917] газ. «*Правда*».

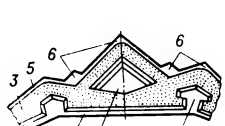

Взаєморозташування **равеліну** і бастіонів у фортечному мурі: *1* — равелін; *2* — куртина; *3* — фортечний рів; *4* — бастіон; *5* — контрескарп; *6* — розширення (т. з. плацдарми) для забезпечення зосередження військ при переході в контратаку.

РА́БСТВО — перша в історії людства форма експлуатації, за якою осн. виробник матеріальних благ — раб належав рабовласникові поряд із знаряддям виробництва. Раби не мали ніяких юрид. прав. Р. досягло найбільшого розвитку за *рабовласницького ладу*. Р. мало різні форми.

Спочатку виникло патріархальне Р. Воно було типовим для періоду розкладу *первіснообщинного ладу* й формування класів (у Греції гомерівського періоду, в Римі епохи царів). Патріархальне Р. було й у *скіфів* у 4—3 ст. до н. е., хоча в умовах натурального г-ва рабська праця не перетворилася у них на основу виробництва. Форми патріархального Р. існували також у слов'ян, у т. ч. й східних (див. *Холопи*). Вищого рівня Р. досягло в країнах Стародавнього Сходу, де рабська праця широко використовувалась у царських і храмових г-вах та в маєтках знаті: на іригаційних і буд. роботах, у гірничій справі; багато рабів виконували різну домашню роботу. В с. г. осн. робочою силою були не раби, а вільні землероби та орендарі. Становище рабів у цих країнах, порівнюючи з патріархальним Р., було набагато гіршим, але вони ще мали деякі права. Так, у Єгипті, в епоху Нового царства рабам нерідко надавалась можливість мати маленьку ділянку землі, невелике майно, сім'ю, в Месопотамії раби могли отримувати деяке майно (пекулій) і сплачувати певний оброк своєму господареві. В Індії хазяїн не мав права привласнити спадщину свого раба, якщо у нього залишались родичі. Найрозвинутішою формою Р. було Р. античного типу, яке досягло найвищого рівня в Стародавній *Греції* та Стародавньому *Римі*. Воно мало місце в *античних державах Північного Причорномор'я*. Осн. джерелом поповнення рабів служили загарбницькі війни; було ще й боргове та ін. форми Р.

В перших століттях н. е. почалася криза рабовласницької системи. Кількість рабів різко зменшилася, в той час як збільшилася кількість вільновідпущеників; багатьох рабів прикріплювали до землі, що приводило до поступового змішування їх з колонами (дрібними вільними або залежними від землевласника землеробами-орендарями). Виникнення системи *колонату* свідчило про кризу рабовласницького способу виробництва й знаменувало поступовий перехід до прогресивніших — феодальних виробничих відносин.

Р. існувало в багатьох країнах за феодалізму і навіть за капіталізму. Значних розмірів Р. набуло у колоніях на амер. континенті. Рабська праця широко застосовувалась у рудниках і особливо на плантаціях. Найжорстокіша експлуатація рабів породила сусп. рух за ліквідацію Р. негрів у колоніях (див. *Аболіціонізм*). В ряді колоніальних і залежних країн його було ліквідовано лише на поч. 20 ст. В арабів Центр. і Пд. Аравії та в деяких країнах Африки Р. зберігалось до 50-х рр. 20 ст. У Саудівській Аравії Р. скасовано

лише в листопаді 1962. Заг. декларація прав людини, прийнята 1948 ООН, проголосила заборону Р. і работоргівлі. В 1956 в Женеві відбулася конференція представників 59 д-в з питання про боротьбу проти Р., яка прийняла додаткову конвенцію про скасування Р., работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства.
Літ. див. до ст. *Рабовласницький лад.* *М. М. Бондар.*

РАВАЛПІ́НДІ — місто на Пн. Сх. Пакистану, в пров. Пенджаб. Розташоване на р. Лех (бас. Інду), на шляхах з Пенджабу в Афганістан і Кашмір (Індія). Залізнич. станція, вузол автомоб. шляхів, аеропорт. Р. фактично зливається з столицею — м. *Ісламабадом*. 615 тис. ж. (1972). Найрозвинутіша харчосмакова, текст. і взут. пром-сть. Підприємства маш.-буд., металообр., хім.-фарм., нафтопереробної, цем. галузей. Кустарні промисли. Поблизу Р.— видобування нафти. Археол. музей.

РА́ВА-РУ́СЬКА — місто Нестеровського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташована на березі р. Рати (прит. Бугу). Вперше згадується 1455. Восени 1648 і 1655 через Р.-Р. проходило військо на чолі з Б. Хмельницьким. Після 1-го поділу Польщі (1772) — під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Після розпаду 1918 Австро-Угорщини місто загарбала бурж.-поміщицька Польща (1919). З 2-ї пол. 1926 у Р.-Р. діяв підпільний к-т КПЗУ. В 1939 Р.-Р. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З того самого року Р.-Р. — місто. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (27.VI 1941 — 20.VII 1944) в районі Р.-Р. діяв один із загонів «*Народної гвардії*» ім. Івана Франка. В Р.-Р.— комбікормовий, шпалопросочувальний, маслоробний та спиртовий з-ди, цех Червоноградської швейної ф-ки, лісгосп. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв. школи, 2 будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

РАВЕЛІ́Н (франц. ravelin) — допоміжна фортифікаційна споруда трикутної форми, розташована перед ровом фортеці між *бастіонами*. Служив для прикриття фортечних мурів від арт. вогню, атак противника, а також для зосередження військ гарнізону перед вилазкою. Являв собою кам'яну (цегляну) огорожу з *казематами* для стрільців або складався з рову і валу (звичайно з кам'яним облицюванням). Р. використовували у воєнних цілях з 16 ст. до кінця 19 ст. Див. також *Олексіївський равелін*.

РАВЕ́ЛЬ (Ravel) Моріс Жозеф (7.III 1875, Сібур, Атлантичні Піренеї — 28.XII 1937, Париж) — франц. композитор. У 1897 закінчив Паризьку консерваторію. Розвивав принципи *імпресіонізму*; був майстром оркестрового письма. Автор опер, у т. ч. «Іспанська година» (1907, пост. 1911), «Дитина і чари» (1925); балетів, зокрема «Дафніс і Хлоя», «Аделаїда, або Мова квітів» (обидва — 1911); хореографічної поеми «Вальс» (1920), творів для оркестру — «Іспанська рапсодія» (1907), «Гробниця Куперена» (фп. цикл 1917, оркестрова ред.— 1919), «Болеро» (1928), 2 фп. концерти (1931); інструм. ансамблів (в т. ч. струнний квартет, фп. тріо, соната для скрипки і фортепіано), а також вокальних творів — цикл «Шехерезада» (1904), «Природні історії» (1906) та ін.; для фортепіано, зокрема, «Павана на смерть інфанти» (1899), «Гра води» (1901), «Дзеркала» (1905), Сонатина (1905), «Благородні і сентиментальні вальси» (1911); пісень, хорів. У 1922 зробив оркестрове перекладення «Картинок з виставки» М. Мусоргського.

РАВЕНДІ́, Абу Бекр Наджмад-дін Мухаммед (р. н. невід., Ісфаган — п. після 1206, Конью) — іран. історик. У 1181—89 — придворний каліграф сельджуцького султана, з 1190 — вихователь синів хамаданського еміра. З 1206 жив у Конью. Працяя Р. «Спочивання сердець і чудо радості» (1202—05) є осн. джерелом з історії д-ви Сельджуків з поч. 11 ст. до 1199.

РАВЕ́ННА — місто на Пн. Італії, адм. ц. пров. Равенна в обл. Емілія-Романья. Мор. порт поблизу Адріатичного м., з яким сполучений судноплавним каналом. Вузол з-ць. 137,9 тис. ж. (1975). Розвинуті нафтопереробна та хім. пром-сть (у т. ч. один з найбільших у країні нафтохім. комбінатів). Маш.-буд., текст., взуттєві, цем., керамічні, по виробн. муз. інструментів підприємства. У Р.— численні пам'ятки ранньохристиянської та візант. архітектури. Серед них — мавзолей Галли Плацідії (бл. 440), баптистерії православних (серед. 5 ст.) і аріан (кін. 5 — поч. 6 ст.), церкви Сант-Аполлінаре Нуово (поч. 6 ст.) і Сан-Вітале (526—547), оздоблені мозаїками у візант. дусі; т. з. палац Теодоріха (поч. 6 ст. або 8 ст.). У Р. поховано *Данте*; його надгробок (1483, арх. і скульптор П. Ломбардо, мармур) розміщено у невеликому класицистичному храмі (1780, арх. К. Моріджа). За міськ. мурами — мавзолей Теодоріха (бл. 520) і базиліка Сант-Аполлінаре ін Классе [освячена 549, мозаїки 6, 7 і 9 (?) ст.].

РАВЕНСБРЮ́К—нім.-фашист. жіночий концентраційний табір біля м. Фюрстенберга (на Пн. від Берліна). У Р. за час його існування (1939—45) було ув'язнено понад 132 тис. жінок і дітей з 23 країн (у т. ч. 1943—45 — понад 2 тис. рад. жінок); бл. 93 тис. з них закатовано. В таборі діяла інтернац. підпільна орг-ція «Комуністичне кільце», що складалася з нац. груп. На чолі її стояли комуністки Є. Л. Клем, Р. Тельман, Е. Бухман, М. Запотоцька, Г. Фучікова, М. К. Вайян-Кутюр'є, З. Неєдлова, О. Бенаріо-Престес, М. Дерюмо та ін. На поч. 1944 в Р. склалася підпільна орг-ція рад. жінок, засновниками і керівниками якої були Є. Л. Клем, В. С. Удовенко (Бобкова), А. О. Никифорова, К. М. Повєтьєва, Л. В. Бойко, К. А. Денисова, А. А. Тятько, Т. І. Чаяло та ін. Підпільниці вели антифашист. пропаганду, організовували саботаж на виробництві, розповсюджували листівки. За саботаж у Р. тільки за час з 5.V 1944 по 11.III 1945 було страчено 65 рад. жінок. 30.IV 1945 в'язнів визволила Рад. Армія. Після війни на тер. Р. встановлено пам'ятник жертвам фашизму і відкрито меморіальний музей.
Літ.: Женщины Равенсбрюка. М., 1960. *М. М. Лемещук.*

Пам'ятник на могилі жінок, закатованих у концтаборі Равенсбрюк.

РАВЕ́НСЬКИХ Борис Іванович [14 (27).VI 1914, Петербург — 10.I 1980, Москва] — рос. рад. режисер, нар. арт. СРСР (з 1968). Член КПРС з 1954. Після закінчення 1935 Ленінгр. театр. технікуму працював асистентом режисера в Ленінгр. театрі робітн. молоді, Театрі ім. В. Мейєрхольда (Москва). В 1941—50 — режисер Драм. студії (згодом — Моск. драм. театр ім. К. Станіславського), 1951 — 60 і з 1970 — *Малого театру*. В 1960—70 очолював Моск. драм. театр ім. О. Пушкіна. Серед вистав: «Влада темряви» Л. Толстого, «Піднята цілина» за М. Шолоховим, «Драматична пісня» за романом М. Островського «Як гартувалася сталь», «День народження Терези» Г. Мдівані, «Чому посміхалися зорі» О. Корнійчука, «З коханням не жартують» П. Кальдерона. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1951, 1972.

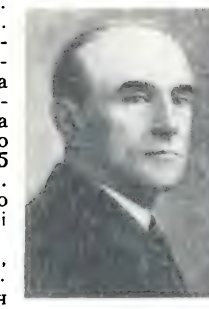
М. Ж. Равель.

Б. І. Равенських.

РАВИ́ЦЬКИЙ Микола Петрович (н. 29.I 1921, с. Сорочанове, тепер Бобринецького р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1941. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив 1950 Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (педагоги В. *Неллі* та В. *Вільнер*), працював режисером Івано-Фр. укр. муз.-драм. театру ім. І. Франка (1950—58), Херсон. укр. муз.-драм. театру (1958—70), Запоріз. укр. муз.-драм. театру ім. М. Щорса (1970—73), Київ. театру юного глядача (1975—79). В 1973—75 — начальник управління театрів М-ва культури УРСР, з 1979 — директор *київського театру «Дружба»*. Серед вистав: «Маруся Богуславка», «За двома зайцями» М. Старицького, «Кассандра» Лесі Українки, «Крила», «Мої друзі» О. Корнійчука, «Сині роси» М. Зарудного «Шалені гроші» О. Островського, «Третя патетична» М. Погодіна, «З коханням не жартують» П. Кальдерона. Спектакль «Дикий Ангел» О. Коломійця здійснив у Груз. драм. театрі ім. О. Цуцунаве (м. Махарадзе).

М. П. Равицький.

І. А. Равич. Срібний келих з ажурною сіткою на чаші й седесі. 1749.

Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

РА́ВИЧ Іван Андрійович (1677, Київ — 1762) — укр. майстер-золотар. Жив і працював у Києві, де мав власну майстерню. В 1740 знайомився із золотарською справою в Німеччині, 1745 — в Москві. Виконував замовлення монастирів, козацької старшини, укр. гетьманів, а також рос. вельмож. Твори Р. виготовлені в стилі *барокко,* оздоблювалися пишним акантовим орнаментом, сюжетними композиціями, *картушами,* медальйонами тощо. Збереглося понад 60 виробів Р. Серед них — келихи, чарки у формі ковпачка, потири, срібні оправи до книжок, шати на ікони, свічники, водосвятна чаша у вигляді великого келиха (1720), блюдо (1723), дарохранильниця (1743). Твори Р. зберігаються в Історичному музеї, ДМУОМ у Києві, Києво-Печерському держ. істор.-культур. заповіднику та ін. музеях.

Літ.: Петренко М. З. Українське золотарство. XVI—XVIII ст. К., 1970.

РАВІ́ТА (Rawita) Францішек (справж. прізв.— Гавронський; 4.XI 1845, с. Степашки, тепер Гайсинського р-ну Вінн. обл.— 16.IV 1930, Юзефув поблизу Варшави)— польс. бурж. історик і літератор. Освіту здобув у Відні. Автор істор. праць «Історія гайдамацьких рухів» (1899—1901), «Богдан Хмельницький» (1908—09), «Козацька Україна у Речі Посполитій» (1923) та ряду повістей, у т. ч. «Пан гетьман Мазепа» (1888). В своїх працях намагався виправдати агресивну політику шляхет. Польщі щодо України, всіляко принизити і очорнити антифеод. і визвольну боротьбу укр. народу проти польс.-шляхет. загарбників. Деякий наук. інтерес мають опубліковані Р. джерела з історії *визвольної війни українського народу 1648—54,* зокрема листи Б. Хмельницького, А. *Кисіля* тощо.

РАВЛЮ́К Микола Тимофійович (1881, с. Орелець, тепер Снятинського району Івано-Фр. обл.— 1933, Чернівці) — укр. педагог і методист. Закінчив Чернів. університет (1908). Викладав укр. і лат. мови в Кіцманській гімназії. Під час першої світової війни був у таборі полонених у Ташкенті, в роки громадян. війни брав участь в орг-ції нових шкіл у Фергані, викладав рос. мову. З 1920 вчителював у Чернів. гімназії. Видав посібники «Дієприкметники і дієприслівники в українській мові» (1912), «Читанка для I і II класів гімназії» (1924) та ін. *І. І. Кобилянський.*

РАГІ́М Мамед [справж. ім'я та прізв.— Мамед Рагім Аббас-огли Гусейнов; 7 (20).IV 1907, Баку — 6.V 1977, там же] — азербайджанський радянський поет, засл. діяч мист. (з 1940), нар. поет Аз. РСР (з 1964). Друкуватися почав 1926. Збірки віршів: «Бажання» (1930), «Нубар» (1939), «Любов до Батьківщини» (1942), «В обіймах Дону» (1943), «Вітер мандрівок» (1964), «Азербайджанська кантата» (1972) та ін. Поема «Безсмертний герой» (1933) присвячена С. М. Кірову. Трилогію становлять поеми «Над Ленінградом» (1948; Держ. премія СРСР, 1949), «На Апшеронській землі» (1950), «Над Каспієм» (1958). Автор п'єси «Хагані» (1955). Ряд віршів присвятив Україні. Перекладач творів Т. Шевченка та ін. поетів. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. *Тв.:* Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Рос. перекл.— Надежда. Стихи и поэма [«Натаван»]. М., 1967; Азербайджанская кантата. М., 1972. *В. І. Ціпко.*

РАГІ́МОВ Сулейман Гусейн-огли [н. 9 (22).III 1900, с. Аїн, тепер Кубатлинського р-ну Аз. РСР] — азерб. рад. письменник, нар. письменник Аз. РСР (з 1960), Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1926. Друкуватися почав 1930. Роман «Шамо» (т. 1—3, 1931—64) — про боротьбу за встановлення Рад. влади в Азербайджані, роман «Сачли» (1940—48) — про соціалістичні перетворення на селі. Подіям Великої Вітчизн. війни присвячені повісті «Голос землі» (1941), «Медальйон» (1942), «Братська могила» (1943). У повісті «Мехман» (1944), романі «В горах Агбулага» (1954—55) відтворив трудовий ентузіазм рад. людей. У романі «Кавказька орлиця» (т. 1—2, 1971—73) показав дружбу народів Закавказзя і Росії. Автор роману «Пам'ятник матері» (1978). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Шамо, т. 1—3. Баку, 1950—66; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1972.
В. І. Ціпко.

РАД (англ. rad, скор. від radiation absorbed dose — поглинута доза випромінювання), рад, rad — позасистемна одиниця поглинутої *дози* іонізуючого випромінювання. Дорівнює такій дозі, при якій 1 кг опроміненої речовини поглинає 0,01 *джоуля* енергії (1 рад = 0,01 Дж/кг). Р. є сотою частиною грея — одиниці дози іонізуючого випромінювання в *Міжнародній системі одиниць* (СІ).

«РА́ДА» — укр. літ.-наук. альманах у двох частинах (1883, 1884), виданий у Києві М. Старицьким. Основу видання становили твори демократичних письменників — поезії М. Старицького і його п'єса «Не судилось», дві частини повісті «Повія» і два оповідання з серії «Як ведеться, так і живеться» Панаса Мирного, повість І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря», оповідання Гната Карого (І. К. Тобілевича) «Новобранець», А. Кощенка «Дід», твори Я. Щоголева, М. Садовського, Олени Пчілки, Б. Грінченка, Ганни Барвінок, Д. Мордовця та ін. У «Р.» було вміщено публіцистичну статтю В. Василенка «Про хліборобські спілки», що розкривала зубожіння і соціальну нерівність в укр. селі. М. Комаров виступив з першим бібліографічним підсумком розвитку укр. л-ри на сх.-укр. землях: його «Бібліографічний покажчик нової української літератури» охоплював період з 1798 по 1883.
О. І. Дей.

«РА́ДА» — укр. щоденна газета ліберально-бурж. напряму. Виходила з 15 (28).IX 1906 до 20.VII (2.VIII) 1914 у Києві. Події суспільно-політ. життя висвітлювалися в «Р.» з бурж.-ліберальних націоналістичних позицій. Через заборону царською цензурою прогрес. преси на Україні в «Р.» друкували свої твори укр. письменники М. М. *Коцюбинський,* А. Ю. *Тесленко,* Панас *Мирний.* В окремі роки як додаток до «Р.» передплатники одержували «Кобзар» Т. Г. Шевченка та ін. видання.

РА́ДА БЕЗПЕ́КИ ООН — один з головних органів *Організації Об'єднаних Націй. Статут ООН* визначає його особливе місце в системі ін. органів ООН, роль і функції в справі збереження міжнар. миру: «Для забезпечення швидких і ефективних дій Організації Об'єднаних Націй її члени покладають на Раду Безпеки головну відповідальність за підтримання міжнародного миру й безпеки» (ст. 24). Статут ООН зобов'язує держави — члени ООН виконувати рішення Р. Б. Згідно з статутом, Р. Б. уповноважена розслідувати будь-який спір або ситуацію, щоб визначити, чи не може продовження їх загрожувати підтриманню міжнар. миру; рекомендувати у випадку спорів подібного характеру належну процедуру, методи врегулювання або умови вирішення спору. Р. Б. також визначає існування будь-якої загрози мирові, порушення миру або акту *агресії* та вирішує і рекомендує заходи, яких слід вжити для підтримання або відновлення міжнар. миру і безпеки. Для здійснення своїх рішень Р. Б. може зажадати від членів ООН вжиття заходів, не пов'язаних з використанням збройних сил (розрив екон., дипломатичних відносин тощо), або вдатися до застосування *надзвичайних збройних сил ООН.* Одночасно Статут ООН визначає невід'ємне право д-ви на індивідуальну або колективну самооборону в разі збройного нападу доти, доки Р. Б. не вживе необхідних заходів. Про вжиті заходи самооборони д-ви повинні негайно інформувати Р. Б. До складу Р. Б. входять 15 держав — членів ООН (до 1965—11), у т. ч. 5 постійних членів (СРСР, США, Франція, Великобританія, Китай). Непостійні члени обираються *Генеральною Асамблеєю ООН* на 2 роки з урахуванням справедливого географіч. розподілу й участі д-ви в підтриманні миру (УРСР була членом Р. Б. 1947—49). Статут ООН (ст. 27, п. 3) встановив особливий порядок голосування в Р. Б. для прийняття рішень з усіх питань, крім питань процедурного характеру (див. *Одноголосності принцип в ООН*). СРСР, на відміну від ін. постійних членів Р. Б., передусім від США, використовує зазначений порядок голосування в інтересах усіх народів, зміцнення миру і міжнар. правопорядку. Р. Б.— постійно діючий орган. Важливого значення, особливо в сучас. міжнар. обстановці, набуває проведення її періодичних засідань на рівні членів урядів д-в — членів Р. Б. Перше таке засідання на рівні міністрів закордонних справ відбулося 1970. Поряд з ін. конструктивними зовнішньополіт. ініціативами XXVI з'їзду КПРС запропону-

вав скликати спец. засідання Р. Б. з участю найвищих керівників держав — членів Ради з метою розробки шляхів і засобів оздоровлення міжнар. обстановки, недопущення війни. *Н. М. Ульянова.*

РА́ДА ВИРОБНИ́ЧОГО ОБ'Є́ДНАННЯ в сільському господарстві — керівний орган *виробничого об'єднання* міжколгоспних підприємств. Правове становище і компетенцію Р. в. о. визначає «Положення про виробниче об'єднання в сільському господарстві», затверджене Радою Міністрів СРСР 7.XII 1978. До виключної компетенції Р. в. о. належать: затвердження заходів по спеціалізації, концентрації і кооперуванню виробництва в об'єднанні; визначення для всіх учасників об'єднання планів держ. закупівель с.-г. продукції; затвердження показників перспективних і річних планів, планів розвитку об'єднання, вирішення питань централізації виконання в об'єднанні окремих виробничо-госп. функцій, створення централізованих фондів і резервів об'єднання, а також порядок їх використання. Рішення Р. в. о. мають обов'язкову юрид. силу для членів об'єднання і об'єднання в цілому. Головою ради є ген. директор головного виробничого об'єднання. В об'єднанні з відособленим апаратом управління голова (ген. директор) об'єднання обирається Радою об'єднання.

Літ.: Маслов В. Ф., Подопригора З. А., Попов В. К. Правовое положение производственных объединений в сельском хозяйстве. К., 1979.

В. В. Янчук.

РА́ДА ГЕНЕРА́ЛЬНОЇ СТАРШИ́НИ — на Лівобережній Україні від часів народно-визвольної війни 1648—54 і до ліквідації 1764 *Генеральної військової канцелярії* вузький дорадчий орган при *гетьмані*. Складалася з осіб, що входили до *генеральної старшини*. Виражала інтереси *козацької старшини* і шляхетства.

РА́ДА ДИРЕКТОРІ́В — в СРСР регіональна форма розв'язання спільних господарських і соціальних проблем підприємств різного відомчого й галузевого підпорядкування шляхом ділового співробітництва та взаємодопомоги. Виникли в 60—70-х рр. Р. д. створюється здебільшого у великих пром. центрах (міська Р. д.) і діє як громад. колегіальний орган. Р. д. вивчає заг. для всіх підприємств міста проблеми, залучаючи для цього вчених і фахівців, сприяє поширенню передового досвіду тощо. На засіданнях Р. д. вивчаються виробничі потреби і можливості підприємств, налагоджуються ділові зв'язки, розробляються рекомендації щодо подання допомоги відстаючим підприємствам тощо. Найважливіші пропозиції Р. д. розглядають і затверджують виконкоми міських Рад нар. депутатів або міські к-ти партії. Р. д. проводять свою роботу на правах дорадчого органу. Вони сприяють розвиткові міжзаводської кооперації, об'єднанню зусиль у боротьбі за підвищення ефективності виробн. і якості роботи, сприяють раціональному поєднанню галузевої організації управління з інтенсивним розвитком тер. зв'язків. *Р. А. Сліпоморий.*

РА́ДА ЕКОНОМІ́ЧНОЇ ВЗАЄМОДОПОМО́ГИ (РЕВ) — міжнар. економічна організація співробітництва соціалістичних держав, побудована на новому типі екон. відносин, принципах братерського співробітництва і соціалістичного інтернаціоналізму, повної рівноправності й товариської взаємодопомоги. Засн. 1949 в Москві. Створення РЕВ сприяло поглибленню *міжнародного соціалістичного поділу праці*, розширенню дальшого екон. співробітництва соціалістичних країн.

До складу РЕВ входять (1982): НРБ, СРВ, Республіка Куба, МНР, НДР, ПНР, СРР, СРСР, УНР і ЧССР. З 1961 Албанія перестала брати участь у роботі РЕВ. З 1964 з ряду питань співробітничає СФРЮ, що не є членом РЕВ. На засіданнях деяких органів Ради як спостерігачі беруть участь представники КНДР, Лаосу, Анголи, Ефіопії, НДРЙ. В 1973 підписано угоду про співробітництво між РЕВ і Фінляндією, 1975 — між РЕВ та Іраком і Мексикою. РЕВ має активні зв'язки з установами ООН. РЕВ — відкрита орг-ція, членом якої може стати будь-яка країна, що поділяє принципи й цілі Ради і бажає брати участь у її діяльності. Об'єднуючи й координуючи зусилля країн-членів, вона покликана сприяти дальшому поглибленню та вдосконаленню співробітництва і розвитку *соціалістичної економічної інтеграції*, планомірному розвиткові нар. г-ва, прискоренню екон. і *науково-технічного прогресу* в цих країнах, підвищенню індустріального рівня країн з меншим промисловим потенціалом, безперервному зростанню продуктивності праці, поступовому зближенню та вирівнюванню рівнів екон. розвитку й неухильному піднесенню добробуту народів країн — членів РЕВ. У своїй роботі РЕВ керується Статутом (набув чинності 1960), *Комплексною програмою* дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва й розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ (1971) та ін. документами. Найвищий орган — сесія Ради. Виконавчий орган — Виконавчий комітет РЕВ, до складу якого входять заступники глав урядів країн — учасниць РЕВ. Для організації екон. і наук.-тех. співробітництва в конкретних галузях створено к-ти й постійні комісії РЕВ, до складу яких входять представники д-в — членів Ради. В 1971 створено Комітет по співробітництву в галузі планової діяльності і Комітет по наук.-тех. співробітництву, 1974 — Комітет по співробітництву в галузі матеріально-технічного постачання. Екон. виконавчо-адм. органом Ради є Секретаріат РЕВ, що перебуває в Москві. В рамках РЕВ діють *Міжнародний банк економічного співробітництва* та *Міжнародний інвестиційний банк, Міжнародний інститут економічних проблем світової соціалістичної системи* та інші *міжнародні економічні організації*. Органи РЕВ розробляють загальнотеоретичні й методологічні питання, визначають напрями соціалістичної економічної інтеграції, створюють ефективний механізм екон. і наук.-тех. співробітництва, виробляють найбільш раціональні та дійові форми екон. зв'язків. На початку своєї діяльності РЕВ зосередила зусилля на розвитку торгівлі між соціалістичними країнами. Надалі в роботі РЕВ гол. напрямом стає координація нар.-госп. планів країн — членів РЕВ, яка визнана осн. методом діяльності РЕВ і гол. засобом планомірного розвитку та поглиблення міжнар. соціалістичного поділу праці, беручи до уваги всесвітній поділ праці. Новим важливим етапом у розвитку країн — членів РЕВ стала Комплексна програма дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної екон. інтеграції країн — членів РЕВ, розрахована на 15—20 років. Соціалістична співдружність країн, об єднаних у РЕВ, являє собою найдинамічнішу екон. силу в світі, провідний фактор світової політики. За своїм *потенціалом економічним* соціалістичні країни — члени РЕВ перевищують як США, так і зх.-європ. групу д-в, які об'єднані в *Європейське економічне товариство*. Темпи екон. зростання країн — членів РЕВ за десятиріччя (1971—80) були вдвоє вищими, ніж у розвинутих капіталістичних країн (див. Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 8).

Розвиваючи екон. і наук.-технічне співробітництво між собою, а також з країнами, що розвиваються, і капіталістичними д-вами, країни — члени РЕВ здійснюють активну міжнар. діяльність, спрямовану на зміцнення миру і зміцнення позицій світового соціалізму, підтримання боротьби народів за соціальний прогрес.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Основные принципы международного социалистического разделения труда. М., 1964; Комплексная программа дальнейшего углубления и совершенствования сотрудничества и развития социалистической экономической интеграции стран — членов СЭВ. М., 1971; Фадеев Н. В. СЭВ: достижения и перспективы. М., 1977; Комплексная система стимулирования научно-технического прогресса и роста производительности труда в странах — членах СЭВ. М., 1978.

Л. О. Каніщенко.

РА́ДА ЗГО́ДИ — політико-економічна організація 5 афр. держав (Бенін, Берег Слонової Кості, Верхня Вольта, Нігер, Того). Засн. 1959. Метою орг-ції є співробітництво країн, що входять до неї, в екон. галузі, запровадження ними спільного митного законодавства, координація зовн. політики. Члени Р. з. є асоційованими членами *Європейського економічного товариства*, входять до зони франц. франка, до *Загальної афро-маврікійської організації*. В межах Р. з. діє фонд взаємодопомоги і гарантій позик. Найвищий орган Р. з.— Конференція глав д-в (скликається не рідше 2 раз на рік). Виконавчі органи — Постійний адміністративний секретаріат і ряд спеціалізованих комісій.

РА́ДА МІНІ́СТРІВ — конституційна назва *уряду* ряду країн, зокре-

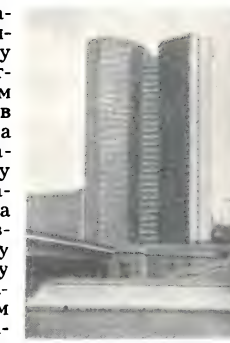

Будинок **Ради Економічної Взаємодопомоги** в Москві. Архітектори М. Посохін та ін. 1969.

ма СРСР (див. *Рада Міністрів СРСР*), УРСР (див. *Рада Міністрів УРСР*) та ін. рад. союзних і авт. республік, а також Болгарії, Франції, Індії, Лівії тощо.

РА́ДА МІНІ́СТРІВ СРСР — Уряд СРСР, найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади Союзу РСР. Конституція СРСР (гл. 16), *Закон СРСР про Раду Міністрів СРСР* визначають осн. принципи і напрями діяльності Р. М. СРСР, її організацію, завдання, склад, компетенцію і порядок діяльності, відносини з ін. держ. органами. Р. М. СРСР утворюється на 1-й сесії *Верховної Ради СРСР* кожного чергового скликання на спільному засіданні Ради Союзу і Ради Національностей у складі Голови, перших заступників і заступників Голови, міністрів СРСР, голів держ. к-тів СРСР. До складу Р. М. СРСР входять за посадою голови Рад Міністрів союзних республік. Верховна Рада СРСР може включати за поданням Голови Р. М. СРСР до її складу керівників ін. органів і орг-цій СРСР. Уряд СРСР відповідальний перед Верховною Радою СРСР і їй підзвітний, а в період між сесіями Верховної Ради СРСР — перед *Президією Верховної Ради СРСР*. Про свою роботу Р. М. СРСР регулярно звітує перед Верховною Радою СРСР. Осн. принципами діяльності Р. М. СРСР є *демократичний централізм*, соціалістичний федералізм, *соціалістична законність*, гласність і врахування *громадської думки*. За ст. 113 Конституції СРСР Рада Міністрів СРСР має право *законодавчої ініціативи*. Р. М. СРСР правомочна вирішувати всі питання держ. управління, віднесені до відання Союзу РСР оскільки вони не входять до компетенції Верховної Ради СРСР і її Президії. В межах своїх повноважень Р. М. СРСР забезпечує керівництво нар. г-вом і соціально-культур. будівництвом, розробляє і здійснює заходи щодо забезпечення зростання добробуту і культури народу, розвитку науки і техніки тощо; щодо зміцнення грошової і кредитної системи, проведення єдиної політики цін, оплати праці, *соціального забезпечення* та ін.; організує управління пром., будівельними та с.-г. підприємствами і об'єднаннями, підприємствами транспорту і зв'язку, банками, а також ін. орг-ціями й установами союзного підпорядкування; розробляє і вносить у Верховну Раду СРСР поточні й перспективні держ. плани екон. і соціального розвитку СРСР, держ. бюджет СРСР тощо. Р. М. СРСР здійснює заходи щодо захисту інтересів д-ви, охорони соціалістичної власності і *громадського порядку*, щодо забезпечення та захисту прав і свобод громадян; вживає заходів по гарантуванню *державної безпеки*; здійснює заг. керівництво будівництвом *Збройних Сил* СРСР тощо. На Уряд СРСР покладено здійснення заг. керівництва в галузі відносин з іноземними д-ми, *зовнішньої торгівлі*, екон., наук.-тех. і культур. співробітництва СРСР із зарубіжними країнами; вжиття заходів до забезпечення виконання *договорів міжнародних* СРСР, затвердження і денонсування міжурядових міжнар. договорів. Р. М. СРСР об'єднує і спрямовує роботу *міністерств СРСР, державних комітетів СРСР*, ін. підвідомчих їй органів. У разі необхідності утворює к-ти, гол. управління та ін. відомства при Р. М. СРСР у справах госп., соціально-культур. і оборонного будівництва. Постійним органом Р. М. СРСР є *Президія Ради Міністрів СРСР*. Р. М. СРСР видає постанови й розпорядження та перевіряє виконання їх. З найважливіших питань держ. управління ЦК КПРС і Р. М. СРСР ухвалюють спільні постанови. Акти Р. М. СРСР публікуються в «Собрании постановлений Правительства Союза Советских Социалистических Республик». Робочими органами Р. М. СРСР є постійні комісії Президії Р. М. СРСР, а також тимчас. комісії та ін. органи. Апаратом Р. М. СРСР є Управління справами Р. М. СРСР, до складу якого входять відділи та ін. структурні підрозділи. 28.IV 1978 постановою Р. М. СРСР затверджено «Положення про відділи Управління справами Ради Міністрів СРСР». Конституція СРСР (ст. 134) надає Р. М. СРСР право в питаннях, віднесених до відання СРСР, зупиняти виконання постанов і розпоряджень Рад Міністрів союзних республік, а також скасовувати акти міністерств СРСР, державних комітетів СРСР, ін. підвідомчих їй органів.

Літ.: Свод законов СССР, т. 1. М., 1980.

Р. І. Гричук.

РА́ДА МІНІ́СТРІВ УРСР — Уряд УРСР, найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади республіки. Конституція СРСР (ст. 135—136), Конституція УРСР (гл. 13), *Закон УРСР про Раду Міністрів УРСР* визначають організацію, осн. принципи і напрями діяльності Р. М. УРСР, її завдання, склад, компетенцію та порядок діяльності, відносини з ін. держ. органами. Р. М. УРСР утворюється на 1-й сесії *Верховної Ради УРСР* кожного чергового скликання в складі Голови, перших заступників і заступників Голови, міністрів УРСР та голів держ. к-тів УРСР. Верховна Рада УРСР може включати за поданням Голови Р. М. УРСР до її складу керівників ін. органів і орг-цій УРСР. Уряд УРСР відповідальний перед Верховною Радою і їй підзвітний, а в період між сесіями Верховної Ради УРСР — перед *Президією Верховної Ради УРСР*. Про свою роботу Р. М. УРСР регулярно звітує перед Верховною Радою УРСР. Водночас для Р. М. УРСР обов'язкові закони СРСР, постанови і розпорядження *Ради Міністрів СРСР* з питань, які входять до компетенції СРСР або до спільної компетенції СРСР і УРСР. Згідно з ст. 101 Конституції УРСР Р. М. УРСР має право *законодавчої ініціативи*. Осн. принципи діяльності Р. М. УРСР такі самі, як і Ради Міністрів СРСР. Р. М. УРСР правомочна вирішувати всі питання держ. управління, віднесені до відання УРСР, оскільки вони не входять до компетенції Верховної Ради УРСР і її Президії. У межах своїх повноважень Р. М. УРСР забезпечує керівництво нар. г-вом і соціально-культур. будівництвом, розробляє і здійснює заходи щодо забезпечення зростання добробуту і культури народу, розвитку науки і техніки, сприяє здійсненню заходів по зміцненню грошової і кредитної системи, організації держ. страхування та єдиної системи обліку і статистики, організує управління підприємствами і орг-ціями, установами респ. і місц. підпорядкування тощо; розробляє і вносить у Верховну Раду УРСР поточні й перспективні держ. плани екон. і соціального розвитку республіки, держ. бюджет УРСР та ін.; забезпечує комплексний екон. і соціальний розвиток УРСР, екон. районів, областей і міст; координує і контролює діяльність підприємств, установ і орг-цій союзного підпорядкування з питань, віднесених до відання УРСР; здійснює заходи по захисту інтересів д-ви, охороні соціалістичної власності і *громадського порядку*, забезпеченню та захисту прав і свобод громадян. Уряд УРСР вживає заходів щодо гарантування *державної безпеки* і обороноздатності країни. Р. М. УРСР керує діяльністю виконавчих к-тів обл. і міських (міст респ. підпорядкування) *Рад народних депутатів*. Р. М. УРСР у разі необхідності створює к-ти, гол. управління та ін. відомства при Р. М. УРСР у справах госп. і соціально-культур. будівництва; здійснює керівництво в галузі відносин УРСР з іноз. д-вами та її участі в діяльності міжнар. орг-цій. Постійним органом Р. М. УРСР є *Президія Ради Міністрів УРСР*. Уряд республіки об'єднує і спрямовує роботу *міністерств УРСР* і держ. к-тів УРСР. У межах своєї компетенції Р. М. УРСР видає постанови і розпорядження, обов'язкові до виконання на всій тер. УРСР (публікуються в «Зібранні постанов уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки»). З найважливіших питань держ. управління ЦК Компартії України і Р. М. УРСР ухвалюють спільні постанови. Р. М. УРСР має своє постійне представництво при Раді Міністрів СРСР.

Р. І. Гричук.

РА́ДА НАРО́ДНИХ КОМІСА́РІВ (РНК, Раднарком) — у 1917—46 найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади, Уряд СРСР; союзних (див., зокрема, *Рада Народних комісарів УРСР*) і автономних республік. Першу РНК утворив *Другий Всеросійський з'їзд Рад*. До складу РНК, очолюваної В. І. Леніним, увійшло 14 нар. комісарів. За Конституцією СРСР 1924 РНК СРСР утворювалася *Центральним Виконавчим Комітетом СРСР*, а РНК союзних і авт. республік — ЦВК республік. За Конституцією СРСР 1936 РНК СРСР та РНК союзних і авт. республік утворювали Верховна Рада СРСР, Верховні Ради союзних і авт. республік. Законом від 15.III 1946 РНК СРСР перетворено на *Раду Міністрів СРСР*, а РНК союзних і авт. республік — на відповідні

Ради Міністрів (див. *Рада Міністрів УРСР*).
Літ.: История Советской Конституции (В документах). 1917—1956. М., 1957; История государства и права СССР. Сборник документов, ч. 1—2. М., 1968.

РА́ДА НАРО́ДНИХ КОМІСА́РІВ УРСР (РНК УРСР), Раднарком УРСР — в 1919—46 найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади України; уряд республіки. Утворений на підставі декрету *Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України* від 29.1 1919. Попередниками РНК УРСР були *Народний Секретаріат* — перший Рад. уряд України, згодом — Тимчасовий Робітничо-Сел. уряд України. За Конституцією УРСР 1919 РНК УРСР обиралася *Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом* (ВУЦВК), була відповідальна перед Всеукраїнським з'їздом Рад та ВУЦВК. Під контролем ВУЦВК могла видавати закони. При РНК УРСР створювалися допоміжні установи: Малий Раднарком (з 16.V 1919), різні комісії тощо. За Конституцією УРСР 1929 РНК УРСР обиралась ВУЦВК, була його розпорядчим і виконавчим органом, що здійснював заг. управління республікою; в межах прав, наданих їй ВУЦВК, видавала нормативні акти, обов'язкові до виконання на всій тер. УРСР. За Конституцією УРСР 1937 РНК УРСР утворювалася *Верховною Радою УРСР*, якій була підзвітна, а в період між сесіями Верховної Ради УРСР — перед *Президією Верховної Ради УРСР*, мала право видавати постанови і розпорядження на основі і на виконання діючих законів СРСР і УРСР, постанов і розпоряджень РНК СРСР. До складу РНК УРСР входили: Голова РНК УРСР, його заступники, голова Держплану УРСР, наркоми республіки, уповноважений к-ту заготівель СРСР, нач. управління у справах мистецтв, уповноважені загальносоюзних наркоматів. РНК УРСР у різний час очолювали В. Я. *Чубар*, П. П. *Любченко*, Л. Р. *Корнієць* та ін. У березні 1946 Рада Народних Комісарів УРСР перетворена на *Раду Міністрів УРСР*.
Літ.: История Советской Конституции (В документах). 1917—1956. М., 1957; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.
В. С. Кульчицький.

РА́ДА НАЦІОНА́ЛЬНОСТЕЙ — одна з двох рівноправних палат *Верховної Ради СРСР*, яка представляє специфічні інтереси народів багатонаціональної Радянської держави. На необхідність створення в системі найвищих органів держ. влади СРСР спец. органу представництва національностей на засадах рівності вказувалося ще в резолюції XII з'їзду РКП(б) (1923), а Конституція СРСР 1924 законодавчо закріпила двопалатну структуру *Центрального Виконавчого Комітету СРСР* у складі Союзної Ради та Ради Національностей. За Конституцією СРСР 1977 Р. Н. обирається громадянами СРСР по *виборчих округах* на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні на строк 5 років за нормою: 32 депутати від кожної союзної республіки, 11 депутатів від кожної авт. республіки, 5 депутатів від кожної автономної області та один депутат від кожного автономного округу.
Орг. структура Р. Н., порядок її діяльності, компетенція визначаються *Конституцією СРСР*, *Регламентом Верховної Ради СРСР* та ін. актами. Р. Н. обирає Голову палати, який керує її засіданнями і відає внутр. розпорядком, та чотирьох його заступників. Р. Н. належить право *законодавчої ініціативи* у Верховній Раді СРСР. Р. Н. обговорює проекти законів та ін. питання, внесені на розгляд Верховної Ради СРСР, як на роздільних, так і на спільних з *Радою Союзу* засіданнях. Для попереднього обговорення порядку денного сесії, порядку її роботи та ін. питань, пов'язаних з організацією проведення сесій Верховної Ради СРСР, у Р. Н. скликається Рада Старійшин з представників груп депутатів. Відповідно до Конституції СРСР Р. Н., як і Рада Союзу, обирає з числа депутатів постійні комісії (див. *Постійні комісії Рад народних депутатів*). До Р. Н. Верховної Ради СРСР 10-го скликання (1979) обрано 750 депутатів, у т. ч. від УРСР — 32 депутати.
В. Є. Бражников.

РА́ДА ОБОРО́НИ СРСР — один з найвищих органів держ. управління в галузі керівництва *Збройними Силами* СРСР. Р. о. СРСР здійснює координацію діяльності органів держ. управління в цій галузі, визначає осн. напрями військового будівництва в СРСР. Згідно з п. 14 ст. 121 Конституції СРСР Р. о. СРСР утворюється Президією Верховної Ради СРСР, яка затверджує також склад Ради Оборони.
І. А. Тимченко.

РА́ДА ПА́РТІЇ — за Статутом РСДРП, прийнятим II з'їздом РСДРП (1903), найвища установа партії. На Р. п. покладалося завдання погоджувати і об'єднувати діяльність ЦК і редакції ЦО (центрального друкованого органу), представляти партію в стосунках з ін. партіями тощо. До складу Р. п. входили 5 чол.: два від ЦО — В. І. Ленін і Л. Є. Гальперін, два від ЦК — Ф. В. Ленгнік і В. О. Носков; голова Ради — Г. В. Плеханов — був обраний на II з'їзді партії. Після того як «*Искра*» стала меншовицькою (листопад 1903), склад Р. п. змінився. Від ЦО до неї ввійшли Л. Мартов і П. Б. Аксельрод. З того часу Р. п., як і «Искра», стала фракційним меншовицьким органом. Згідно з Статутом партії, прийнятим III з'їздом РСДРП (1905), Р. п. ліквідовано.

РА́ДА ПО ВИ́ВЧЕННЮ ПРОДУКТИ́ВНИХ СИЛ УРСР АН УРСР (РПС УРСР АН УРСР) — науково-дослідна установа, що координує й узагальнює наукові дослідження з проблем розвитку й розміщення продуктивних сил УРСР та економічних районів і забезпечення нар. господарства республіки мінерально-сировинними ресурсами на перспективу. Створено 1934 на базі Комісії по вивченню продуктивних сил України. В 1959 її перетворено на н.-д. установу на правах ін-ту АН УРСР, 1963 стала установою та наук.-методичним центром Держплану УРСР з проблем розвитку і розміщення продуктивних сил республіки, з листопада 1966 її знову передано до системи АН УРСР. У складі Ради — 15 відділів; є аспірантура. Рада розробляє осн. напрями розвитку і розміщення продуктивних сил УРСР на перспективні періоди — 15—20 років. Рада видала ряд наук. праць.
О. М. Алимов.

РА́ДА ПО ОПІ́ЦІ — один з головних органів ООН, який здійснює функції ООН щодо територій, які входять в систему *опіки міжнародної*. Створена 1946. Осн. завдання ради полягають в нагляді за тим, як д-ви, під опікою яких перебувають певні території, сприяють політ., екон. і соціальному прогресові населення підопічних територій, їхньому розвиткові в напрямі до самоврядування й незалежності. Р. по о., відповідно до ст. 86 *Статуту ООН*, складається з членів ООН, які управляють підопічними територіями, постійних членів *Ради Безпеки ООН*, які не мають підопічних територій, та ін. членів ООН, що обираються *Генеральною Асамблеєю ООН* на трирічний строк з умовою, щоб заг. кількість членів ради розподілялась порівну між членами ООН, які управляють і які не управляють підопічними територіями. Всі підопічні території, за винятком Тихоокеанських о-вів (Каролінських, Маршалових і Маріанських), що перебувають під опікою США, одержали незалежність. Тому рада нині складається з п'яти постійних членів Ради Безпеки (США, СРСР, КНР, Великобританія і Франція). Представник СРСР на сесіях ради виступає за надання цим о-вам справжньої свободи і незалежності, аж до утворення самостійної держави.
М. К. Михайловський.

РА́ДА ПРА́ЦІ ТА ОБОРО́НИ (РПО) — центральний орган державного управління в Радянській державі, що діяв 1920—23 на правах комісії при Раднаркомі РРФСР, 1923—37 — при Раднаркомі СРСР. До складу РПО входили нар. комісари у військ. і мор. справах, праці, шляхів, землеробства, РСІ, голова ВРНГ і представник ВЦРПС. Головою РПО за посадою був голова Раднаркому. Представники союзних республік, центр. відомств тощо брали участь у засіданнях РПО, коли обговорювалися питання, що безпосередньо стосувалися їхньої діяльності. Органами РПО на місцях були екон. наради. До компетенції РПО входили питання про розвиток окремих галузей народного господарства, оборони країни, фінансової політики Радянської держави тощо. РПО також розв'язувала питання розподілу матеріальних фондів і коштів між союзними республіками й союзними госп. наркоматами. Акти РПО мали обов'язкову силу і могли бути припинені або скасовані лише Раднаркомом СРСР. Припинила свою діяльність відповідно до постанови ЦВК СРСР від 28.IV 1937.

РАДА РОБІТНИЧОЇ І СЕЛЯНСЬКОЇ ОБОРОНИ

Питома вага радгоспів та інших державних господарств у загальному виробництві продуктів громадським сільським господарством СРСР (в %)

	1940	1980
Зерно	8	49
Бавовна-сирець	6	34
Цукрові буряки (фабричні)	4	10
Соняшник	2	25
Картопля	2	17
Овочі	9	43
М'ясо	9	38
Молоко	6	32
Яйця	2	61
Вовна	12	47

Питома вага радгоспів та інших державних господарств у загальному виробництві продуктів громадським сільським господарством УРСР (в %)

	1940	1980
Зерно	8,6	24,8
Цукрові буряки (фабричні)	3,8	5,4
Соняшник	2,1	21,9
Картопля	5,7	15,9
Овочі	16,2	51,4
М'ясо	34,6	31,5
Молоко	36,2	26,4
Яйця	22,2	62,8
Вовна	19,1	27,6

РА́ДА РОБІТНИ́ЧОЇ І СЕЛЯ́НСЬКОЇ ОБОРО́НИ (Рада оборони) — надзвичайний найвищий орган Рад. д-ви в період громадянської війни 1918—20. Створена 30.XI 1918. Головою Ради було призначено В. І. Леніна. Раді належала вся повнота влади в справі мобілізації сил і засобів для оборони Країни Рад, її постанови були обов'язковими для всіх відомств і установ, для всіх громадян. У квітні 1920 Раду реорганізовано в *Раду Праці та Оборони*.

РА́ДА СІЧОВО́Ї СТАРШИ́НИ — напівофіційний орган на *Запорізькій Січі*, в якому брали участь *кошовий отаман* та ін. військові старшини. Здебільшого її називали старшинською сходкою. Скликали її для обговорення політ., військ., адм. та ін. питань. Р. с. с. відображала інтереси старшини та заможного козацтва. Із зростанням класових суперечностей за часів *Нової Січі* Р. с. с. фактично виконувала функції найвищого органу влади на Запоріжжі.

РА́ДА СОЮ́ЗУ — одна з двох рівноправних палат *Верховної Ради СРСР*, яка представляє спільні інтереси і волю всього радянського народу. Попередницею Р. С. була Союзна Рада, що діяла у складі найвищого органу держ. влади СРСР — *Центрального Виконавчого Комітету СРСР* 1924—37. За *Конституцією СРСР* 1977 Р. С. обирається громадянами СРСР на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні на строк 5 років по *виборчих округах* з рівною кількістю населення. Р. С. і *Рада Національностей* складаються з рівної кількості депутатів. Орг. структура Р. С., порядок її діяльності, компетенція визначаються Конституцією СРСР, *Регламентом Верховної Ради СРСР* та ін. актами. Р. С. обирає Голову палати, який керує її засіданнями і відає внутр. розпорядком, та чотирьох його заступників. Р. С. належить право *законодавчої ініціативи* у Верховній Раді СРСР. Р. С. обговорює проекти законів та ін. питання, внесені на розгляд Верховної Ради СРСР, як на роздільних, так і на спільних з Радою Національностей засіданнях. Для попереднього обговорення порядку денного сесії, порядку її роботи та ін. питань, пов'язаних з організацією проведення сесій Верховної Ради СРСР, у Р. С. скликається Рада Старійшин з представників груп депутатів. Відповідно до Конституції СРСР Р. С., як і Рада Національностей, обирає з числа депутатів постійні комісії (див. *Постійні комісії Рад народних депутатів*) для попереднього розгляду і підготовки питань, що належать до відання Верховної Ради СРСР, а також для сприяння проведенню в життя законів СРСР та ін. рішень Верховної Ради СРСР і її Президії, контролю за діяльністю держ. органів і організацій. До Р. С. Верховної Ради СРСР 10-го скликання (1979) обрано 750 депутатів, у т. ч. від УРСР — 144.

В. Є. Бражников.

РА́ДА СТАРШИ́НИ — на Лівобережній Україні від часів нар.-визвольної війни 1648—54 і до 1764 дорадчий орган при *гетьмані*. До її складу входила старшинська верхівка — *генеральна старшина* та полковники городових полків. Р. с. схвалювала податки, оренди, відала справами військ.-оборонного характеру тощо. В 2-й пол. 18 ст. почала присвоювати собі правомочність *Генеральної військової ради*. Див. також *Рада генеральної старшини*.

РАДА́Р (англ. radar, скор. від radio detecting and ranging — радіовиявлення і визначення віддалі) — те саме, що й *радіолокаційна станція*.

РАДВА́НКА — околиця м. Ужгорода Закарп. обл., де 1950 відкрито поселення 8—9 ст. При розкопках виявлено залишки напівземлянкових жител, знайдено уламки ліпного й кружального посуду, пряселець, кістки свійських і диких тварин тощо. Вважають, що поселення належало слов'ян. племені хорватів, яке жило на тер. тепер. Закарп. області.

РАДГО́СПИ, радянські господарства — соціалістичні держ. підприємства в сільському господарстві СРСР. В Р. всі засоби виробн. і створювана продукція є *державною* (*загальнонародною*) *власністю*. Поряд з *колгоспами* Р. є однією з форм розвитку *продуктивних сил* с. г.; порівняно з колгоспами характеризуються більш високим рівнем *усуспільнення виробництва*. Працюють Р. на *господарському розрахунку*; їхня діяльність регламентується Положенням про *соціалістичне державне виробниче підприємство* і базується на поєднанні планового централізованого керівництва з госп. самостійністю підприємства: мають статут і самостійний баланс, користуються правами *юридичної особи*.

Р. почали організовувати відразу після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції (див. *Декрет про землю*) з ініціативи В. І. Леніна. У «Квітневих тезах» (1917) він відзначив необхідність «створення з кожного великого маєтку... зразкового господарства під контролем батрацьких депутатів і на громадський рахунок» (Повне зібр. тв., т. 31, с. 112). Перед Р. стояли два гол. завдання: забезпечувати населення міст і пром. центрів продовольчими товарами, пром-сть — сировиною і сприяти добровільному соціалістичному перетворенню дрібноселянських г-в. Р. подавали навколишнім сел. г-вам і особливо першим колгоспам допомогу сортовим насінням, племінною худобою, машинами. Для цього створювались тракторні колони й загони. На базі тракторного загону радгоспу ім. Шевченка (Березівський р-н Одес. обл.) було організовано (1928) першу *машинно-тракторну станцію* (МТС). За її прикладом почалося масове створення в країні МТС.

В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 Р., що перебували на тимчасово окупованій території, зруйнували окупанти. В післявоєнні роки радгоспне виробн. було відновлене й набуло дальшого розвитку. Важливим етапом у піднесенні радгоспної системи стало освоєння цілинних і перелогових земель (1954—60), на яких було створено 425 високомеханізованих зернових Р. Велике значення мала також організація спеціалізованих овоче-молочних, молочних, свинарських, птахівничих та плодово-виноградних Р. В СРСР кількість Р. зросла 1965 порівняно з 1940 майже у 2,5 раза; в УРСР — відповідно більше ніж в 1,4 раза, а в наступному десятиріччі (1966—76) — в 1,5 і 1,3 раза. В республіці (1980) було 2110 Р. з серед. розміром посівної площі 3,4 тис. га і заг. площею с.-г. угідь 4,6 тис. га. На кожний з них в серед. припадало бл. 48 тракторів, 11 зернозбиральних комбайнів, 33 автомашини та багато ін. тех. засобів. Тех. оснащеність Р. швидко зростає. На цій основі забезпечується механізація виробничих процесів, підвищується продуктивність праці. Осн. роботи — оранка, сівба, обробіток посівів, збирання зернових, силосних культур та ряд ін.— повністю механізовано. Завершується комплексна механізація виробн. цукр. буряків, ін. тех. культур. Підвищується рівень механізації виробн. овочів, картоплі, кормів та продуктів тваринництва. Р. організовуються як спеціалізовані г-ва: зернового напряму, по виробн. насіння цукрових буряків, по вирощуванню племінної худоби тощо. У післявоєнні роки створена та організаційно зміцніла система Р. по виробн. молока і овочів, плодів і винограду, яєць, м'яса та ін. В Укр. РСР від спеціалізованих Р. надходить понад $^3/_4$ винограду, овочів та яєць, що виробляються в держ. секторі. Відповідно до постанови ЦК КПРС «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції» (1976) поглиблюється спеціалізація виробн. Р., здійснюється їхня інтеграція з підприємствами, зайнятими первинною переробкою с.-г. продукції. Створюються *агропромислові комплекси*. Розвивається внутрігосподарська, внутрігалузева спеціалізація, міжгосп. кооперація. Р. стають членами держ. і держ.- колг. об'єднань. Виникають глибоко спеціалізовані підприємства пром. типу, як, напр., система «Птахопром» або радгосп-комбінат «Калитянський» ім. 50-річчя СРСР (Київ. обл.), де на тваринницькому комплексі виробляється за рік бл. 12 тис. т свинини. Продуктивність праці тут у 13 раз вища, а собівартість в 1,5 раза нижча, ніж на свинофермах. Підвищенню ефективності с.-г. виробн. в Р. сприяє також удосконалення механізму господарювання: планування, орг-ції виробн. та управління, матеріального стимулювання. Осн. напрямами вдосконалення планування, визначеними постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування та економічного стимулювання виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів» (1980), є: забезпечення збалансованості обсягів виробн. і держ. закупівель з наявними матеріально-тех. та фінанс. ресурсами;

утворення резервів, необхідних для збалансованого розвитку; доведення Р. та їхнім об'єднанням єдиних планів продажу д-ві продукції. Складанню напружених планів сприяє виплата надбавок у розмірі 50% закупівельних цін за продаж д-ві продукції понад серед. рівень, досягнутий у попередній п'ятирічці. Велика роль належить Р. у здійсненні *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року. Первинними трудовими колективами в Р. є виробничі бригади й механізовані ланки, що входять у більші виробничі підрозділи — відділення й цехи. Постійні підрозділи госпрозрахункового характеру поєднуються з тимчасовими формами організації на основі використання групового методу виконання с.-г. робіт, що забезпечує скорочення їхніх строків та підвищення ефективності використання техніки. Фінансування Р. здійснюється за рахунок власних джерел (амортизаційних відрахувань, прибутку), коштів держ. бюджету, кредитів Держбанку, а також відомчих ресурсів, що їх перерозподіляють між окремими г-вами. Для підвищення ефективності механізму господарювання важливе значення мало переведення Р., відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 13.IV 1967, на повний господарський розрахунок. Згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 20.XI 1973 «Про заходи по дальшому розвитку господарського розрахунку в радгоспах та інших державних сільськогосподарських підприємствах» для Р. з недостатнім рівнем розвитку зберігаються бюджетні асигнування для фінансування капіталовкладень, покриття планових виробничих витрат і формування фондів матеріального стимулювання за умови забезпечення планового рівня ефективності с.-г. виробництва.

Управління в Р. здійснюється за принципом *єдиноначальності*, який поєднується з широкою участю трудових колективів у розв'язанні виробничих і соціально-екон. питань. Розвиток спеціалізації супроводиться посиленням принципу галузевого управління. Це веде до формування в Р. цехової системи управління, в умовах якої зростає роль спеціалістів у керівництві серед. ланкою виробн. Раціоналізації управління сприяє організація функціональних підрозділів: матеріально-тех. постачання, збуту, диспетчерської служби. Важливе значення має розмежування функцій між різними рівнями управління. Держ. управління Р. здійснюється через галузеві і тер. *виробничі об'єднання*, підпорядковані м-вам і відомствам.

Матеріальна заінтересованість працівників Р. у результатах виробн. забезпечується гол. чин. через реалізацію принципу оплати за працею, яка виступає у формі *заробітної плати*. Р. застосовують акордно-преміальну, відрядно-преміальну та почасово-преміальну системи оплати. Крім осн. оплати, використовують систему доплат і надбавок на кваліфікацію, стаж роботи в г-ві, суміщення професій, скорочення строків збирання врожаю, підвищення якості продукції. Щоб стимулювати збільшення виробн. продукції, широко застосовують систему доплат за кінцеві результати роботи. У Р. створюють колективні фонди стимулювання: матеріального заохочення, соціально-культур. заходів і житл. буд-ва. За рахунок фонду житл. буд-ва та бюджетних асигнувань Р. здійснюють широке житл.-побутове й соціально-культур. буд-во, що сприяє *подоланню істотних відмінностей між містом і селом*. Для підвищення матеріального *добробуту* робітників і службовців Р. використовуються також *суспільні фонди споживання*, які формуються в масштабах країни.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 31. Про завдання пролетаріату в даній революції.— Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б) 24—29 квітня (7—12 травня) 1917 р.— Резолюція в аграрному питанні; т. 38. Засідання І з'їзду сільськогосподарських робітників Петроградської губернії 13 березня 1919 р.; т. 41. Тези до II Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. Первісний начерк тез по аграрному питанню; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1982; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1982; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 р. К., 1982; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов, т. 1—12. М., 1967—77; Євтушенко А. П. Радгоспи України за 50 років Радянської влади. К., 1967; Погорелов М. С., Пахомов Ю. М. Економічна реформа в радгоспах. К., 1970; Панкова К. И. Вопросы интенсификации и экономического стимулирования производства в совхозах. М., 1973; Богденко М. Л., Земнин И. Е. Совхозы СССР. Краткий исторический очерк (1917—1975). М., 1976.

Л. О. Шепотько.

РАДГО́СП-ТЕ́ХНІКУМ — середній спец. навч. заклад, що готує спеціалістів с. г. шляхом чергування теоретичних і практичних занять з роботою на виробництві. Засн. 1964. Р.-т. функціонують на базі великих, передових за рівнем виробництва радгоспів і с.-г. технікумів. Строк навчання — в межах, встановлених для серед. спец. навч. закладів. В Р.-т. учні, поряд із знаннями з заг.-осв. предметів в обсязі серед. школи, дістають теор. і практичну підготовку за спеціальністю, а також кваліфікацію з присвоєнням розряду однієї з робітн. професій.

О. С. Дубинчук.

РА́ДЕВСЬКИЙ Христо Василев (н. 10.X 1903, с. Белиш, тепер Ловецького округу) — болг. поет, нар. діяч культури Болгарії (з 1969), Герой Соціалістичної Праці (1973). Член Болг. компартії з 1927. Брав участь у революц. і антифашист. русі, за що зазнав переслідувань. Друкуватися почав 1924. Перша збірка — «До партії» (1932). В збірках «Пульс» (1936) і «Коли не вистачало повітря» (1945) звучить заклик до інтернац. солідарності трудящих, до боротьби проти реакц. режиму і фашизму. Після 1944 гол. героєм творів Р. став будівник соціалістичного суспільства. Автор збірок віршів, байок, фейлетонів «Шановні» (1947), «Вони ще живуть» (1959), «Сатира», «Сто байок» (обидві — 1961), «Небо близько» (1963), «Люди» (1970), «Премудра книга» (1971), «Вибрана сатира» (1974), «Ліричний записник» (1981). Перекладач творів рос. поетів. У перекладі Р. вийшла «Антологія сучасної російської поезії» (1938). За його редакцією видано понад сто збірників «Радянські поети». Редагував болг. переклади творів Т. Шевченка, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри та ін. Пише і для дітей.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Світло над Болгарією. К., 1954; [Вірші]. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 2. К., 1974; Рос. перекл. — Стихи и басни. М., 1957.

О. Д. Кетков.

РАДЕ́ХІВ — місто Львів. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. Вперше згадується в писемних джерелах 1493. Після 1-го поділу Польщі (1772) Р.— під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Після розпаду 1918 Австро-Угорщини Р. загарбала бурж.-поміщицька Польща (1919). З 1925 в Р. діяв підпільний к-т КПЗУ. В 1939 Р. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З того самого року Р.— місто. У Р.— рем.-мех., буд. матеріалів, маслоробний, пивоварний та комбікормовий з-ди, харчосмакова ф-ка, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, лісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. В Р. народився укр. рад. вчений у галузі нафтопереробки Я. І. *Середа.*

РАДЕ́ХІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,1 тис. км². Нас. 53,5 тис. чол. (1982). У районі — 72 населені пункти, підпорядковані міській, селищній і 23 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Радехів*. Р. р. лежить у межах *Малого Полісся*. Корисні копалини: кам. вугілля, торф, пісок, глина. Річки — *Стир* з притоками Острівкою, Судиливкою (бас. Прип'яті) та *Буг* з притоками Білостоком і Холоївкою. Грунти дерново-підзолисті, чорноземи на карбонатних породах. Ліси (сосна, граб, береза, вільха, дуб, смерека, ліщина) займають 29,7 тис. га. Найбільші пром. підприємства: цукр. (с. Павлів), рем.-мех. (Радехів), торфобрикетні (с. Стоянів, смт Лопатин) з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Радехів). Землеробство району зернового

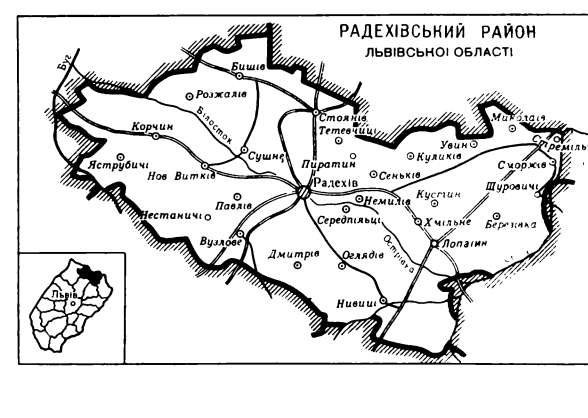

напряму, тваринництво — м'ясомолочного. Площа с.-г. угідь 1980 становила 74,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 51,8 тис. га, сіножаті й пасовища — 21,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, ячмінь, цукр. буряки, картопля. овочеві. У Р. р.— 12 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Бабичі, Вузлове, Радехів, Стоянів. Автомоб. шляхів — 414 км, у т. ч. з твердим покриттям — 311 км. У районі — 37 загальноосвітніх та музична школи; 50 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 61 клубна установа, кінотеатр, 57 кіноустановок, 59 б-к. У с. Стоянові Р. р. народився діяч прогресивних укр. орг-цій у Канаді П. І. *Кравчук*, у с. Новому Виткові — укр. оперний співак О. П. *Мишуга*, у с. Оглядові — укр. письменник О. В. *Турянський*, у с. Нестаничах — укр. письменник В. М. *Шашкевич*. У Р. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1939).

О. О. Пилипчук

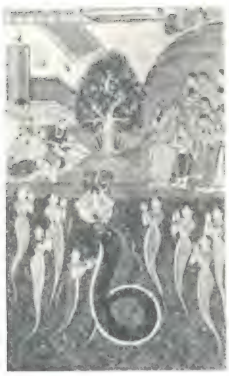

Раджпутська школа мініатюри. Крішна приборкує змія Калійя. Мініатюра з рукопису «Бхагавата-пурана». Темпера. Близько 1640. Музей міста Кота.

РА́ДЖА (санскр.) — в Індії у давнину правитель держави, з часу середньовіччя і до 1950 — князівський титул.

РАДЖАСТХА́Н — штат на Пн. Зх. Індії. Площа 342 тис. км². Нас. — 33 млн. чол. (1980). Адм. ц.— м. Джайпур. Розташований у межах *Індо-Гангської рівнини* та плоскогір'я *Декан*. Основа економіки — с. г. Переважає тваринництво вовнового напряму (Р.— найбільший у країні постачальник вовни). Землеробство зрошуване, оазисного типу. Вирощують зернові, бавовник, олійні й садові культури. Видобувають мармур, гіпс, азбест, вапняк, слюду, лігніти, марганцеву і свинцево-цинкову руди, дорогоцінне каміння. Обробна пром-сть розвинута мало (бавовняні ф-ки, залізничні майстерні, цем. і цукр. з-ди тощо). Кустарні промисли (виробн. бавовняних і вовняних тканин, килимів, гончарних, бронзових, лакових, з слонової кістки та ін. виробів). Працює великий з-д мед. устаткування, збудований з допомогою СРСР. АЕС.

РАДЖАСТХА́НІ, раджастані — мова *раджастханців*. Належить до *індійських мов* індоєвроп. сім'ї. У Р. виділяють ряд діалектів. Характерні риси Р.: фонологічне протиставлення приголосних за м'якістю — твердістю, розвинена система тонів; є *ергативна конструкція* речення, специфічні форми інфінітива, дієприкметника та ін. Для Р. використовують переважно письмо *деванагарі*. Мовою Р. створено *раджастханську літературу*.

РАДЖАСТХА́НСЬКА ЛІТЕРАТУ́РА — л-ра *раджастханців* (шт. *Раджастхан*), одна з л-р Індії. Початки її відносять до 11 ст. Посилено розвивалася в 15 ст. двома літ. мовами — дингал та пінгал. Л-ра цього періоду представлена переважно поезією, проза — літописами (кх'яти) та біографічним жанром (ваншавалі). В 17—19 ст. досягла значного розквіту. З героїчними баладами (расо) виступили Кешавдас, Чанд Бардаї, Налласінх, Джодхарадж та ін. Як і в багатьох інд. л-рах, в цей період у Раджастхані процвітав культ бога *Крішни*. Осн. мотиви поезії — любовно-еротичні. Найвизначніші поети цього напряму, які писали й на дингалі і на пінгалі,— Ісардас (16 ст.), Аградас, Набхадас, Ашананд (кін. 16 — поч. 17 ст.). Широко відомими поетами-крішнаїтами були також Прітхвіраджа, Саньяджі. Їхні сучасники — Кушаллабх, Парашурам, Мадхавдас. В народі користувалися популярністю вірші нар. оповідача, коваля Дінаджі, який один з перших почав писати на *раджастхані*. Серед поетів, які писали на раджастхані, найвідомішими були Саїндан, Джогідас, Вірабхан, серед поетес — Міра Баї, Паварібаї, Банітхані, Чандрасакхі. Виникнення прози в Р. л. в 1-й пол. 19 ст. пов'язано з ім'ям Найнасі. З 2-ї пол. 19 ст. прозові твори писали *гінді мовою,* а поезію — браджем — діалектом гінді. З поч. 20 ст. гінді стала основною літ. мовою, хоч поетична традиція на дингалі та пінгалі все ще існувала. Після завоювання Індією незалежності (1947) багато письменників звертається до раджастхані. Це поети Мукуль, Нараян Сінх Бхаті, Буддхіпракаш Парік, Гірдхарі Сінх Паріхар та ін., прозаїки Мурлідхар В'яс, Нрісінх Раджпурохіт, Віджайдан Детха, Нанурам Санскарта та ін. В останній період з романами і повістями на раджастхані виступили Шрінараян Агравал («Чампа»), Шрілал Натхамал Джоші («Уражена небом», «Носильник вантажів»), з драм. творами — Амбікадатт В'яс, Шівчандра Бхаратія, Чатурбхудждас, Говіндлал Матхур та ін. На гінді пишуть Рамкрішна Шукла, Сатьянараян Гангадас В'яс та ін. Важливу роль в Р. л. і зараз відіграє фольклор.

Ю. В. Покальчук.

РАДЖАСТХА́НЦІ, раджастанці— народ, корінне населення шт. *Раджастхан* в Індії. Чисельність — 14,3 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять мовою *раджастхані*. Більшість Р. сповідає індуїзм, бл. 8% — іслам, бл. 2% — джайнізм. Часто населення Раджастхану наз. раджпутами, але ця назва стосується тільки представників військово-феод. касти. В 6—7 ст. у Р. виник ряд князівств. Найсильнішим з них було князівство Марвар. Свідченням давньої високої культури Р. є давні міста і пам'ятки середньовічної архітектури, нар. творчість (перекази, пісні тощо). В 16 ст. Р. були завойовані д-вою *Великих Моголів*, а в 19 ст. підпали під владу англ. колонізаторів. Осн. заняття Р.— землеробство, тваринництво, ремесла; частина Р. працює в промисловості.

РАДЖКО́Т — місто на Зх. Індії, в штаті Гуджарат. Розташований на п-ові Катхіявар. Залізнична ст. 301 тис. ж. (1971). Підприємства текст., харч. і металообр. пром-сті. Значний торг. центр. Філіали Гуджаратського ун-ту (коледжі).

РАДЖПУ́ТСЬКА ШКО́ЛА МІНІАТЮ́РИ, раджастханська школа— одна з основних шкіл інд. мініатюри 16—19 ст. Містилася на тер. раджпутських князівств у Раджастхані і Центр. Індії з гол. центрами в Меварі, Марварі, Бунді, Кішангарху, Мальві та ін. Мініатюри Р. ш. створювалися на реліг. або міфологічні сюжети, пов'язані з культом *Крішни*; зображення відзначаються ліризмом і тонким відчуттям природи. На поч. 17 ст. на творах Р. ш. позначився вплив більш реалістичної могольської школи, однак вони зберегли умовний характер.

РАДЗИВІ́ЛЛИ (Radziwilly) — князівський рід *Великого князівства Литовського* (з 14 ст.), потім *Речі Посполитої*, у 18—20 ст. Росії і Пруссії. Великі зем. магнати, обіймали вищі держ.-адм. і військ. посади. В 16—18 ст. користувалися привілеями удільних князів, мали надвірне військо (бл. 6 тис. чол.), власні фортеці. Підтримували агресію Литви і Польщі на укр., білорус. і рос. землі та брали в ній безпосередню участь. Найвідоміші: Альбрехт Станіслав Р. (1595—1656) — великий лит. канцлер (з 1623). Насаджував католицизм на Україні. Автор «Мемуарів» (т. 1—2, 1839), що охоплюють період історії Польщі з 1632 по 1656. «Мемуари» містять відомості про визвольну війну укр. народу 1648—54. Януш Р. (1612—55) — лит. коронний гетьман. Нещадно придушував повстання в Білорусії 1648—54. У 1651 очолене ним військо захопило Київ і жорстоко розправилося з населенням. У 1654 його загони були розбиті рос.-укр. полками в Білорусії. Кароль Станіслав Р. (1734—90) — лит. коронний гетьман. Учасник *Барської конфедерації 1768*, після поразки якої перейшов на бік царського уряду. Пізніше брав участь у боротьбі магнатів за владу, яка знесилила Польщу і привела в кін. 18 століття до втрати нею державності.

РАДЗИХО́ВСЬКИЙ Борис Леонідович [24.VII (6.VIII) 1909, с. Новоолексіївка, тепер Геніческого р-ну Херсон. обл.— 17.II 1975, м. Чернівці] — укр. рад. окуліст, доктор мед. наук (з 1945), засл. діяч науки УРСР (з 1964). Закінчив Дніпроп. мед. ін-т (1932). Завідував кафедрою очних хвороб Чернівец. мед. ін-ту (1945—75). Наукові праці присвячені лікуванню трахоми, рентгенологічному визначенню локалізації сторонніх тіл ока, конструюванню очних інструментів та апаратів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

М. К. Бородій.

РАДЗІЄ́ВСЬКИЙ Микола Іванович [15 (27).XI 1884, с. Єрки, тепер смт Катеринопільського р-ну Черкас. обл.— 27.V 1965, м. Хмельницький] — укр. рад. композитор, диригент, муз.-громадський діяч, засл. арт. Республіки (з 1930). Навчався в Моск. консерваторії (клас композиції С. *Танєєва*). Працював диригентом у театрах Росії та України (Вінниця, Київ). У 20-х рр. організував у Києві експериментальний оркестр нар. інструментів «МІК», який складався переважно з мандолін і концертино. Був членом правління Муз. товариства ім. М. Леонтовича, Всеукр. т-ва революц. музикантів, Всеукр. об'єднання пролет. музикантів. Після 1945 — зав. муз.

частиною і диригент Вінницького і Хмельницького муз.-драм. театрів. Автор понад 80 хорів і солоспівів (на слова Г. Сковороди, Т. Шевченка, І. Франка; укр. рад. поетів М. Рильського, В. Сосюри, П. Тичини та ін.), симф. творів — увертюри «Сагайдачний», «Фантастичної поеми»; тріо для скрипки, альта й віолончелі.

Л. І. Носов.

РАДЗІЄ́ВСЬКИЙ Олексій Григорович [2 (14).IV 1864, м. Васильків, тепер Київ. обл.— 22.IX 1934, Київ] — укр. рад. хірург та уролог. Закінчив мед. факультет Київ. ун-ту (1890), де й залишився працювати. В 1903—20 — професор Київ. вищих жіночих курсів, а 1921—30 — Київ. мед. ін-ту. Праці Р. стосуються питань оперативної хірургії, урології (зокрема, хірургічного лікування хворих з гіпертрофією передміхурової залози і хворих з явищами уремії), а також бактеріології.

РАДЗІШЕ́ВСЬКИЙ (Radziszewski) Броніслав (6.XI 1838, Варшава — 11.III 1914, Львів) — польс. хімік, акад. Краківської АН (з 1878). Закінчив Моск. ун-т (1862). Учасник польс. повстання 1863—64. В 1864 емігрував до Бельгії, де вступив у Гентський ун-т. Працював у лабораторії Ф. А. *Кекуле*. У 1872—1910 — професор Львів. ун-ту. Осн. праці Р. присвячені дослідженню ароматичних вуглеводнів, сполук імідазолу та його похідних, будови бензоїнових сполук, явища фосфоресценції тощо. Р. провів аналізи води мінер. джерел Прикарпаття (Моршина, Трускавця та ін.). Вивчав склад зх.-укр. нафти.

В. С. Телегус.

РА́ДИ, ар-Ради Хусейн Ахмед (парт. псевд.— Салям Аділь; 1924, м. Ен-Неджеф — 7.III 1963, Багдад) — діяч комуністичного руху Іраку. Н. в робітн. сім'ї. Закінчив пед. уч-ще в Багдаді. Викладав у школі в м. Ед-Діванія. В 1943 вступив до Іракської КП (ІКП). В 1953 — керівник орг-ції ІКП губернаторства Басра, 1954—55 — обл. Серед. Євфрат. З 1954 — член ЦК, з 1955 — 1-й секретар ЦК ІКП. В 1957 брав активну участь у створенні Фронту нац. єдності, що разом з орг-цією «Вільні офіцери» (ств. 1956) очолював антиімперіалістичну й антифеод. революцію 1958. Зазнавав ув'язнення, майже весь час працював у підпіллі. Після реакц. держ. перевороту 8.II 1963 знову заарештований. Загинув у тюрмі.

РА́ДИ ДІЇ, комітети дії — організації англ. робітників, створені 1920 для боротьби проти участі Великобританії в антирад. інтервенції. Див. «*Руки геть від Росії*».

РА́ДИ КОЛГО́СПІВ — виборні громадські органи колгоспів у районах, областях (краях), республіках і в центрі (Союзна рада колгоспів). Створені за постановою 3-го Всесоюзного з'їзду колгоспників від 27.XI 1969. Їхнє правове становище визначено, зокрема, Положенням про Союзну раду колгоспів 1971, респ. положеннями (в УРСР — Положенням про раду колгоспів УРСР). Р. к. є колективними демократичними органами, осн. завданнями яких є поліпшення використання земель, техніки, матеріальних, фінанс. і трудових ресурсів, обговорення і вирішення найважливіших питань життя і діяльності колгоспів, узагальнення передового досвіду організації громад. виробництва, вироблення рекомендацій по найповнішому використанню резервів зростання і зміцнення громад. г-ва. До складу рад обираються досвідчені голови колгоспів, передовики колг. виробництва, спеціалісти с. г., представники міжколгоспних об'єднань, с.-г. органів, громад. орг-цій, учені, керівники м-в і відомств, обл. і районних орг-цій і установ, пов'язаних з діяльністю колгоспів. Ради прийняли ряд нормативних актів з питань діяльності колгоспів. Серед них — Примірні правила внутр. розпорядку колгоспу, прийняті Союзною радою колгоспів 1970, зміни в *Примірному статуті колгоспу*, затверджені Всесоюзними зборами представників Р. к. 1980, Рекомендації по оплаті праці в колгоспах УРСР та ін. У своїй діяльності ради забезпечують додержання прав колгоспів, міжколг. підприємств і об'єднань, передбачених їхніми статутами, положеннями і чинним законодавством, всебічно сприяють розвиткові їхньої госп. самостійності та ініціативи. Постанови Р. к. мають рекомендаційний характер. Прийняті на їх основі локальні нормативні акти набувають юрид. сили після затвердження їх відповідним найвищим органом управління колгоспу або міжколгоспного підприємства чи об'єднання.

В. З. Янчук.

РА́ДИ НАРО́ДНИХ ДЕПУТА́ТІВ — представницькі органи державної влади в СРСР, що обираються безпосередньо народом, втілюють його *суверенітет* і становлять політичну основу Рад. держави. В. І. Ленін відкрив у Радах держ. форму *диктатури пролетаріату*, розкрив особливості Рад, їхній соціалістичний демократизм. Після Великого Жовтня всю владу в країні було передано Радам (з 1918—19—Радам робітн., сел. і червоноармійських депутатів). Ліквідація експлуататорських класів, перемога соціалізму в СРСР викликали суттєві зміни в представницькій системі *Радянської соціалістичної держави*. Конституція СРСР 1936 законодавчо закріпила перемогу в СРСР соціалістичних суспільних відносин і привела у відповідність з цим усю систему органів влади і управління, а також порядок виборів до Рад. Ради з того часу стали називатися Радами депутатів трудящих. Нова *Конституція СРСР* 1977 визначила, що в СРСР побудовано *розвинуте соціалістичне суспільство*, підкреслила, що Рад. д-ва є загальнонародною, виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, всіх націй і народностей країни. Відповідно до цього Ради стали Радами народних депутатів. Вони становлять єдину систему органів держ. влади, до якої входять *Верховна Рада СРСР*, Верховні Ради союзних республік (див. *Верховна Рада УРСР*), Верховні Ради авт. республік, крайові, обл. Р. н. д., Р. н. д. авт. областей і авт. округів, районні, міські, районні в містах, селищні та сільс. Р. н. д. Порядок утворення, повноваження і форми діяльності Р. н. д. визначаються Конституцією СРСР, конституціями союзних і авт. республік, відповідними загальносоюзними і респ. законами (див., зокрема, *Закони УРСР про місцеві Ради*). Депутати Рад обираються громадянами СРСР на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні; вони є повноважними представниками народу в органах держ. влади. В Р. н. д. представлені всі соціальні верстви рад. суспільства, всі національності країни. Через Р. н. д. радянський народ здійснює *владу державну*. Становище Рад як політ. основи СРСР зумовлює їхнє чільне місце в рад. держ. механізмі. Всі ін. держ. органи підконтрольні й підзвітні Р. н. д. На всіх істор. етапах найважливішими політ. завданнями Рад є забезпечення союзу робітн. класу, селянства і нар. інтелігенції, згуртування всіх націй і народностей з метою спільного будівництва соціалізму і комунізму. На сучас. етапі розвинутого соціалістичного суспільства Ради виступають всеохоплюючою орг-цією народу, втіленням його єдності. В їхніх руках концентруються всі функції по керівництву соціально-екон. процесами будівництва комуністичного суспільства і управлінню загальнонар. державою. Ради відіграють провідну роль у розширенні й поглибленні *соціалістичної демократії*, дальше розгортання якої є осн. напрямом розвитку *політичної системи радянського суспільства*. Такі важливі засади розвитку політ. системи, як дедалі ширша участь громадян в управлінні справами д-ви і суспільства, вдосконалення держ. апарату, підвищення активності громадських орг-цій, посилення *народного контролю*, зміцнення правової основи держ. і сусп. життя, розширення гласності, постійне врахування громадської думки реалізуються насамперед завдяки діяльності Рад і через Ради. Р. н. д. безпосередньо і через створювані ними органи керують усіма галузями держ., госп. і соціально-культур. будівництва. Всі ланки Р. н. д. діють як працюючі органи, поєднуючи керівництво і безпосереднє управління, прийняття державно-правових актів з виконанням їх. Діяльність Р. н. д. будується на основі колективного, вільного, ділового обговорення і вирішення питань, гласності, регулярної звітності виконавчих і розпорядчих органів, ін. створюваних Радами органів перед відповідними Радами та населенням, широкого залучення громадян до участі в їхній роботі. Найважливіші питання, віднесені до відання відповідних Р. н. д., розглядаються і вирішуються на їхніх сесіях. Ради обирають *постійні комісії Рад народних депутатів*, створюють виконавчі і розпорядчі, а також ін. підзвітні їм органи. Вони утворюють і *органи народного контролю*. Важливим завданням Рад є організація роботи з *наказами ви-*

Х. А. ар-Рада.

борців. Відповідні Р. н. д. розглядають ці накази, враховують їх при розробці планів економічного і соціального розвитку та складанні бюджету, організують виконання наказів та інформують громадян про реалізацію їх. Р. н. д. тісно взаємодіють з масовими *громадськими організаціями*, що забезпечує єдність усього механізму народовладдя в СРСР. Широкі, багатогранні відносини складаються у Р. н. д. з *трудовими колективами* — найчисленнішими осередками сусп. структури, що є необхідним елементом усієї системи зв'язків Рад з народом.

Політ. керівництво Р. н. д. здійснює *Комуністична партія Радянського Союзу*, яка є ядром політ. системи, всіх держ. і громад. орг-цій. Партія приділяє постійну увагу поліпшенню роботи Рад, підвищенню їхньої ролі в комуністичному будівництві, забезпечуючи повне використання ними своїх повноважень, зміцнюючи самостійність і розвиваючи їхню ініціативу у вирішенні справ, віднесених до їх компетенції. Керуючи діяльністю Рад, партія не підмінює їх, чітко розмежовує функції парт. і держ. органів, проводить єдину політ. лінію в усіх госп. і соціально-культур. заходах Рад, забезпечує правильне співвідношення різних рівнів держ. керівництва, здійснюваного Радами. XXVI з'їзд КПРС зазначив, що з прийняттям Конституції СРСР, а потім — конституцій союзних і авт. республік у роботі Р. н. д. почався новий етап. Відповідальна роль належить Р. н. д. у реалізації накреслених XXVI з'їздом КПРС планів на найближче десятиріччя — забезпечити дальший соціальний прогрес суспільства, здійснити широку програму підвищення нар. добробуту. На активізацію всієї системи Рад у розв'язанні висунутих партією завдань спрямована постанова Президії Верховної Ради СРСР від 1.IV 1981 «Про завдання Рад народних депутатів, що випливають з рішень XXVI з'їзду КПРС». У сучасних умовах одним з основних завдань Рад народних депутатів є реалізація прийнятої Травневим (1982) пленумом ЦК КПРС *Продовольчої програми СРСР*, рішень Листопадового (1982) пленуму ЦК КПРС.

Літ.: В. И. Ленин. КПСС о работе Советов. М., 1979; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1982; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1979; Советы народных депутатов. Сборник документов. М., 1980; Павловский Р. С. Конституционные основы деятельности местных Советов народных депутатов. Х., 1979; Виноградов Н. Н. Партийное руководство Советами в условиях развитого социализма. М., 1980; Советы народных депутатов: конституционные основы организации и деятельности. М., 1981: Советы народных депутатов: правовые вопросы организации и деятельности. К., 1981.

В. Є. Бражников.

РА́ДИ НАРО́ДНОГО ГОСПОДА́РСТВА, раднаргоспи (РНГ) — в СРСР 1917—32 центральні республіканські й місцеві органи управління промисловістю; 1957—65 — державні органи, що в межах екон. адміністративних районів здійснювали управління дорученими їм галузями промисловості, до 1962 — будівництвом. Вперше РНГ (обласні, губернські, повітові) з'явилися після утворення 2(15).XII 1917 *Вищої ради народного господарства* (ВРНГ), на яку покладалося завдання регулювати все екон. життя країни. Наприкінці 1918 в компетенції ВРНГ та її органів на місцях було залишено лише управління пром-стю. На Україні Пд. обласну РНГ було створено в січні 1918, а згодом за постановою Рад. уряду України (січень 1919) — РНГ України. В березні 1919 її було об'єднано з ВРНГ РРФСР, а влітку 1919 у зв'язку з іноз. інтервенцією вона припинила своє існування. Вдруге РНГ України було створено 25.XI 1920, вона функціонувала, як і раднаргоспи взагалі, до січня 1932. У серпні 1926 у ВРНГ були створені гол. управління за галузями (главки). В міру успіхів соціалістичної індустріалізації керувати галузями пром-сті, які розросталися, ставало все важче. 5.I 1932 ВРНГ СРСР було реорганізовано в загальносоюзний наркомат — Наркомважпром. З його відання було виділено легку й лісову пром-сть і створено Наркомлегпром і Наркомліспром. Під впливом дальшого поглиблення спеціалізації в пром-сті неухильно зростала чисельність галузевих наркоматів (з березня 1946 — міністерств). У 1957 союзних і союзно-респ. м-в по пром-сті і буд-ву було вже 37. Для вдосконалення форм управління швидко зростаючою пром-стю Лютневий пленум ЦК КПРС 1957 прийняв постанову про перехід до тер. принципу управління по екон. адм. районах і про створення раднаргоспів. У 1957 було створено 105 РНГ. Кожний раднаргосп мав галузеві (відповідно до специфіки пром-сті району) та функціональні управління або відділи. Позитивним у роботі новоутворених раднаргоспів було об'єднання в ряді випадків споріднених підприємств, створення міжгалузевих підприємств по ремонту устаткування, виробн. заготовок, інструменту тощо. Поряд з цим в тер. системі управління були істотні недоліки. Раднаргоспи були неспроможні забезпечити єдність тех. політики, комплексно розв'язувати наук.-тех. проблеми розвитку галузей. Спробою подолати ці недоліки було створення респ. раднаргоспів в РРФСР, УРСР і Каз. РСР (1960), укрупнення РНГ (1962), організація РНГ СРСР (1962) і ВРНГ СРСР (1963—65), створення Держ. к-тів з ряду галузей пром-сті. Проте ці орг. заходи не усунули суперечності між осн. тенденцією галузевого розвитку сучасної промисловості та системою територіального управління нею. Вересневий пленум ЦК КПРС 1965 визнав за необхідне здійснити перехід до галузевої системи управління промисловістю. У зв'язку з цим раднаргоспи на всіх рівнях було ліквідовано і створено промислові міністерства.

В. І. Сенченко.

РА́ДИ РОБІТНИ́ЧИХ ДЕПУТА́ТІВ 1905 — масові політ. організації робітничого класу, що виникли і діяли в ході *революції 1905—07 в Росії* як керівні органи загальнореволюц. боротьби трудящих і зародки нової революц. влади. Р. р. д. складалися з виборних делегатів від усіх підприємств міста. Зародковими формами Рад були створені в перші місяці 1905 на окремих підприємствах Депутатські збори, які мали неоднакову структуру й різні назви (напр., в Катеринославі — Делегатські збори, в Харкові — Комісія виборних, у Кадіївці — Рада робітн. депутатів, у Миколаєві — Збори депутатів). Термін «Рада робітн. депутатів» здобув заг. визнання лише в жовтні 1905 в назві Петерб. Ради. Однією з перших Р. р. д. була Іваново-Вознесенська Рада уповноважених, обрана в травні 1905. Протягом жовтня — грудня 1905 було створено Р. р. д. більш як у 50 містах і заводських селищах Росії — у Петербурзі, Москві, Красноярську, Києві, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Єнакієвому, Маріуполі, Юзівці, Кременчуці та ін. У деяких містах виникли Ради робітн. і сел. депутатів, а також Ради робітн., матроських і солдатських депутатів. Меншовики розглядали Ради виключно як страйкові к-ти або органи місц. самоврядування. Більшовики вважали їх масовими орг-ціями робітн. класу, вбачали в них органи підготовки й проведення збройного повстання, зародки нової революц. влади трудящих. Очолені більшовиками Ради створювали *бойові дружини 1905—07*, здійснювали свободу слова і зборів, запроваджували 8-годинний робочий день, здійснювали ін. соціальні заходи. Після поразки *Грудневих збройних повстань 1905* Р. р. д. були розгромлені і виникли знову в ході Лютн. революції 1917. Р. р. д. 1905 стали прообразом Рад. влади, встановленої пролетаріатом під керівництвом більшовицької партії в жовтні 1917. Ще в 1905 В. І. Ленін вказував, що «в політичному відношенні Раду робітничих депутатів слід розглядати як зародок тимчасового революційного уряду» (Повне зібрання тв., т. 12, с. 57). Див. також *Ради робітничих і солдатських депутатів, Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, Ради селянських депутатів.*

Літ.: Ленин В. И. О работе Советов. М., 1970; Шморгун П. М. Ради робітничих депутатів на Україні в 1905 р. К., 1955· Демочкин Н. Н. Советы 1905 года — органы революционной власти. М., 1963.

П. М. Шморгун.

РА́ДИ РОБІТНИ́ЧИХ І СОЛДА́ТСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ — виборні політ. організації робітників і солдатів, що виникли в Росії, в т. ч. на Україні, після перемоги *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* на основі досвіду революції 1905—07 в Росії. В 1917, на відміну від *Рад робітничих депутатів 1905*, у великих центрах країни, як правило, було створено об'єднані Р. р. і с. д. Виникали й *Ради селянських*

депутатів. Ради з перших днів існування стали органами *революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства*. 27.II (12.III) створено Петроградську Р. р. і с. д. На Україні процес об'єднання Рад ускладнювався через протидію контрреволюц. військ. командування, меншовиків та есерів, укр. бурж. націоналістів. У Вінн., Полтав., Харків. і Черніг. Радах об'єднання відбулося в перші тижні революції. В кін. квітня злилися Ради в Миколаєві, у травні — в Херсоні, Катеринославі. Влітку 1917 у повітових містах, як правило, діяли об'єднані Р. р. і с. д. В Києві та Одесі процес об'єднання тривав до кін. 1917. В. І. Ленін відкрив у Радах, республіці Рад держ. форму *диктатури пролетаріату* і в квітні 1917 висунув лозунги: «Вся влада Радам!», «Ніякої підтримки Тимчасовому уряду!». Більшовики в період *двовладдя* боролися за ізоляцію дрібнобурж. партій від мас, за завоювання більшості в Радах і передачу їм мирним шляхом повноти влади в країні. На місцях Р. р. і с. д. діяли як органи влади, скасовували накази і розпорядження *Тимчасового уряду* та його органів, запроваджували 8-годин. робочий день, дбали про постачання населенню продовольства, керували роботою залізничного транспорту та ін. Після *липневих днів 1917*, коли Тимчасовий уряд при підтримці есеро-меншовицького керівництва Радами захопив владу, партія тимчасово зняла лозунг «Вся влада Радам!». Цей лозунг було поновлено у вересні 1917, після розгрому *корніловщини*, коли більшовики завоювали більшість у Р. р. і с. д. і перетворили їх на органи повстання. Після перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції* почався *тріумфальний похід Радянської влади*, яку протягом жовтня 1917 — лютого 1918 було встановлено майже в усій країні. Одночасно відбувалося злиття Р. р. і с. д. з Радами сел. депутатів, створювалася єдина система Рад, яка стала єдиною політ. основою всієї держ. влади в країні. На Україні у жовтневі дні 1917 першими взяли владу Луганська і Горлівсько-Щербинівська Р. р. і с. д. *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад* 12 (25). XII 1917 проголосив Україну Республікою Рад робітн., солдат. і сел. депутатів. У грудні 1917 — лютому 1918 влада Рад перемогла майже на всій території України. Див. також *Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, Ради народних депутатів*.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 31. Про завдання пролетаріату в даній революції.— Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б) 24—29 квітня (7—12 травня) 1917 р. Промова про ставлення до Рад робітничих і солдатських депутатів 25 квітня (8 травня). Резолюція про Ради робітничих і солдатських депутатів; т. 32. І Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів 3—24 червня (16 червня — 7 липня) 1917 р. Промова про ставлення до Тимчасового уряду 4 (17) червня; т. 34. Одне з корінних питань революції.— Лист до товаришів більшовиків, які беруть участь в обласному з'їзді Рад Північної області; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977. *Г. І. Сургай.*

РА́ДИ РОБІТНИ́ЧИХ, СЕЛЯ́НСЬКИХ І ЧЕРВОНОАРМІ́ЙСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ — виборні органи державної влади Рад. республіки в центрі і на місцях 1918—36. Утворилися внаслідок перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції* за постановою *Другого Всеросійського з'їзду Рад* про перехід влади в країні до Рад робітничих, солдатських і сел. депутатів. 13 (26).I 1918 3-й з'їзд Рад робітн. і солдатських депутатів об'єднався з 3-м з'їздом Рад сел. депутатів (див. *Третій Всеросійський з'їзд Рад*), що поклало початок створенню єдиної системи Рад як політ. основи Рад. соціалістичної д-ви, в якій знайшов свій організаційний вираз найвищий принцип *диктатури пролетаріату — союз робітничого класу і селянства*. Об'єднання Рад було характерною рисою рад. будівництва в кін. 1917 — на поч. 1918 по всій країні. *Всеукраїнська селянська конференція 1918* одностайно схвалила рішення *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад* і обрала 20 представників до ЦВК Рад України. Після організації 15 (28).II 1918 Робітн.-Сел. Червоної Армії об'єднані Ради робітничих, солдатських і сел. депутатів дістали назву Р. р., с. і ч. д. Після утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік верх. органом держ. влади в країні став *З'їзд Рад* Союзу РСР, а у період між з'їздами — *Центральний Виконавчий Комітет СРСР*. Найвищими органами держ. влади в союзних і авт. республіках були з'їзди Рад (див., зокрема, *Всеукраїнський з'їзд Рад*), а в період між з'їздами — обрані ними ЦВК, на Україні — *Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет* (ВУЦВК). Місц. органами влади були крайові, обласні, губернські, окружні, повітові, районні і волосні з'їзди Рад, а в період між з'їздами — обрані ними виконкоми. Всі найвищі і місц. органи держ. влади обиралися трудящими міста й села відкритим голосуванням. Вибори міськ. і сільс. Рад були прямими (на виборчих зборах), а вищестоящі Ради обиралися делегатами відповідних з'їздів Рад. Основним організаційним принципом побудови Р. р., с. і ч. д. був *демократичний централізм*. За Конституцією СРСР 1936 вони були перетворені на Ради депутатів трудящих, а з прийняттям Конституції СРСР 1977 — на *Ради народних депутатів*.

Літ.: Ленин В. И. О работе Советов. М., 1970; Лепешкин А. И. Советы — власть трудящихся. 1917—1936. М., 1966; Бабій Б. М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917—1920 рр. К., 1956.

Г. І. Сургай.

РА́ДИ СЕЛЯ́НСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ — виборні політ. організації селянства Росії. Виникли під час *революції 1905—07 в Росії* як органи боротьби селян за землю під впливом революц. пролетаріату і за прикладом *Рад робітничих депутатів 1905*. Були повсюди створені й набули широкого розвитку після *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* в губерніях, повітах, волостях і селах. На Україні перші Р. с. д. створено при активному сприянні *Рад робітничих і солдатських депутатів* у березні 1917 в окремих волостях Харків. губ. У квітні — травні 1917 в Херсон., Черніг., Київ. і Таврійській губерніях активно проходив процес утворення повітових Р. с. д. Але через протидію укр. есерів темп їх організації відставав від темпу в Центр. Росії. Керівництво Р. с. д. у всій країні захопили угодовці, гол. чин. есери. Під їхнім впливом *Перший Всеросійський з'їзд Рад селянських депутатів 1917* висловив довір'я бурж. *Тимчасовому уряду* і схвалив есерівську програму передачі землі народу на засадах «зрівняльного користування». В Р. с. д. загострилися суперечності між куркульством і біднотою, яка йшла за більшовиками. На місцях Р. с. д. відіграли велику роль у боротьбі селян за землю в процесі підготовки соціалістичної революції. Лише після *Великої Жовтневої соціалістичної революції* трудяще селянство дістало доступ до керівництва д-вою. Скрізь у країні відбувалося злиття Р. с. д. з Радами робітн. і солдатських депутатів, що посилило керівництво більшовиків і пролетаріату селянством, зміцнило *союз робітничого класу і селянства*. В січні 1918 3-й Всерос. з'їзд Р. с. д. об'єднався з 3-м Всерос. з'їздом Рад робітн. і солдатських депутатів (див. *Третій Всеросійський з'їзд Рад*). *Всеукраїнська селянська конференція 1918* одностайно схвалила рішення *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад* і обрала 20 представників до ЦВК Рад України.

Літ.: Історія Української РСР, т. 5. К., 1977; Моисеева О. Н. Советы крестьянских депутатов в 1917 году. М., 1967. *Г. І Сургай.*

РАДИВИ́ЛІВСЬКИЙ Юрій (рр. н. і см. невід.) — укр. живописець серед. 18 ст. Жив і працював у м. Кам'янці-Подільському. В 1749 приїжджав до Львова малювати ікони в соборі св. Юра. У 1743 в м. Дубні виконав кілька портретів кн. Любомирського та його дружини.

РАДИВИЛО́ВСЬКИЙ Антоній [р. н. невід.— 10 (20).XII 1688, Київ] — укр. літературний і церковний діяч. У 40-х рр. навчався в Києво-Могилянській колегії, після закінчення якої прийняв чернечий сан і деякий час був архідияконом у Чернігові. З пол. 50-х рр. його діяльність проходила в Києві. З 1671 — намісник Києво-Печерської лаври, з 1683 — ігумен київського Микільського монастиря. Проповіді Р., написані книжною укр. мовою, ввійшли до збірників «Огородок Марії богородиці» (1676) і «Вінець Христов» (1688). Збереглись рукописні варіанти цих збірників (1671 і 1776—83). Проповіді Р.— яскраві зразки культової ораторської прози стилю барокко. Вони насичені новелістичними прикладами різних жанрів (легендами, апофегмами, фацеціями, міфами, казками, байками, параболами тощо); в них чується відлуння тогочасного народного життя.

О. М. Радищев.

Літ.: Марковский М. Антоний Радивиловский... К., 1894; Крекотень В. І. Антоній Радивиловський про ораторське мистецтво. «Радянське літературознавство», 1959, № 5.

В. І. Крекотень.

РАДИКА́Л (англ., франц. radical, від лат. radix — корінь) — математичний знак $\sqrt{}$ (видозмінене лат. *r*), яким позначають дію добування *кореня*, а також результат добування кореня, тобто число виду $\sqrt[n]{a}$.

РАДИКА́ЛИ — 1) Прихильники докорінного (радикального) розв'язання певних питань, рішучих дій. 2) У капіталістичних країнах члени політичних партій, що іменуються радикальними або радикал-соціалістичними (напр., *Партія радикалів і радикал-соціалістів* у Франції). Р. відкрито виступають проти реакції, пороків експлуататорського суспільства, у своїх програмах вимагають бурж.-демократичних реформ, які, проте, не зачіпають соціально-екон. засад існуючого ладу. Р. виражають в основному інтереси дрібної буржуазії, серед. верств службовців, частини інтелігенції. Як правило, вони виступають проти програмних вимог докорінних соціалістичних перетворень, які висувають комуністичні й робітн. партії.

В. Б. Євтух.

РАДИКА́ЛИ ХІМІ́ЧНІ — групи атомів, що переходять під час хім. реакцій від однієї сполуки до іншої без зміни хім. будови. Атоми і групи атомів, які мають один і більше неспарених електронів і здатні самостійно існувати, наз. вільними Р. х. У *номенклатурі хімічній* Р. х. (їх наз. також залишками) — це групи атомів з однією або кількома вільними *валентностями*, утвореними в результаті відщеплення від молекули відповідного числа атомів водню. Так, у неорганічних сполуках Р. х. є *гідроксильна група* OH, *аміногрупа* NH_2, кислотні залишки SO_4, NO_3, CN тощо; в органічних — залишки *вуглеводнів* (*алкіли* з алканів — метил CH_3, етил C_2H_5; *арили* з ароматичних вуглеводнів — феніл C_6H_5, нафтил $C_{10}H_7$), *спиртів, альдегідів* та ін. Вільні Р. х., як правило, дуже реакційноздатні й існують лише короткий час, напр., $H^{\cdot}$, $Cl^{\cdot}$. Відомі стійкі (стабільні) вільні Р. х. (напр., трифенілметил $(C_6H_5)_3C\cdot$), бірадикал $\cdot O{=}O\cdot$ — молекула кисню, що містить два неспарені електрони. Вільні Р. х. утворюються шляхом розриву *ковалентних зв'язків* так, що кількість з'єднуючих електронів ділиться порівну між двома новими частинками. Під час хім. реакцій можуть утворюватися також вільні заряджені Р. х. (катіон-радикали, аніон-радикали). Всі вільні Р. х. відзначаються *парамагнетизмом*, що лежить в основі визначення і дослідження їх методом електрон. *парамагнітного резонансу* (ЕПР). Стабільні вільні Р. х. вперше виявив 1900 амер. учений М. Гомберг (1866 — 1947). У серед. 20 ст. М. М. *Семенов* і С. *Гіншелвуд* показали важливу роль короткоживучих Р. х. у *ланцюгових реакціях* (*полімеризація, вибух, піроліз*). Вільні Р. х. є також проміжними частинками у фотохім. реакціях, гетерогенному каталізі, у ферментативних процесах живих організмів тощо.

О. І. Толмачов.

«РАДИКА́ЛЬНА ПОЛІТИ́ЧНА ЕКОНО́МІЯ» — один з нових напрямів бурж. *політичної економії*, що виник у 2-й половині 60-х рр. 20 ст. як результат дальшого поглиблення її кризи. Поширилася практично в усіх гол. капіталістичних країнах, відображаючи поглиблення *загальної кризи капіталізму*, розчарування в бурж. *реформізмі* й *лібералізмі*. Представники: Г. Шерман, Е. Хант, Д. Гордон (США), Д. Робінсон (Великобританія) та ін. «Р. п. е.» — конгломерат різних опозиційних течій, яких об'єднує відмова від найбільш дискредитованих положень «*економікс*» і т. з. чистої теорії, що виключають аналіз соціальних проблем. Як заявляють її автори, «Р. п. е.» виступає і проти монополістичного капіталізму, і проти марксизму з позицій «гуманістичної критики», суть якої полягає в еклектичному поєднанні окремих положень марксизму з бурж. екон. теоріями. Вони визнають внесок К. Маркса і Ф. Енгельса в екон. науку, хоч і не доходять висновку про необхідність соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату, а навпаки, під виглядом переосмислення марксизму намагаються вихолостити його революц. зміст. Серед радикалів поширена тенденція до реформізму, на основі якого роблять висновки про можливість «поліпшення» капіталізму шляхом посилення держ. втручання в економіку та проведення цілого ряду ін. реформ. Незважаючи на всю непослідовність «Р. п. е.», вона демонструє наростаючу відмову від відверто вульгарно-апологетичних концепцій і визнає їхнє банкротство.

В. А. Вергун

РАДИКУЛІ́Т (від лат. radicula — корінець) — найпоширеніше захворювання *периферичної нервової системи*, при якому ушкоджуються пучки нервових волокон, що відходять від *спинного мозку*. Найчастіше Р. спричинюється захворюваннями *хребта* (остеохондроз, *спондильоз*), травмами, переохолодженням тіла, інтоксикаціями, а також виникає як ускладнення інфекційних захворювань тощо. Залежно від місця ушкодження розрізняють верхньошийний, шийно-плечовий, грудний і найпоширеніший попереково-крижовий Р. За перебігом Р. поділяють на гострий і хронічний. Основні ознаки для усіх форм Р.— біль, зниження чутливості в зоні ушкоджених корінців, обмеження рухів, зниження відповідних сухожильних рефлексів тощо. Лікування спрямоване на усунення причини, що викликала Р. Разом з болезаспокійливими засобами застосовують фізіотерапевтичні методи, лікувальну гімнастику тощо.

РАДИ́МИЧІ — східнослов'янське плем'я (союз племен), яке в 9—10 ст. жило в межиріччі Дніпра і Десни. Займалися орним землеробством і різними ремеслами (виготовляли глиняний посуд, залізні знаряддя праці і зброю, обробляли дерево тощо). Літопис повідомляє, що в серед. 9 ст. Р. сплачували данину *хозарам*. У 885, за князювання *Олега*, ввійшли до складу *Київської Русі*, 911 брали участь у поході Олега на Візантію. В Р. виникли міста Гомій (Гомель), Вщиж на Десні, Чичерськ на Сожі та ін. В 11 ст. ці землі ввійшли до Смоленського і Чернігівського князівств. Останній раз Р. згадуються в літописі під 1169. Археол. пам'ятки Р.— численні курганні могильники з трупоспаленнями (9—10 ст.) і трупопокладеннями (11—12 ст.). Характерною етногр. ознакою Р. є жіночі прикраси у вигляді семипроменевих бронзових і срібних вискових підвісок.

РАДИШЕ́ВСЬКИЙ Онисим Михайлович (Михайлов Онисим; рр. н. і см. невід.) — укр. і рос. друкар, майстер військово-інженерної справи. Родом з Волині. Ймовірно, працював в *Острозькій друкарні*. У 1586 приїхав до Москви і став майстром-палітурником при Друкарському дворі. Бл. 1605—10 — один з керівників Друкарського двору. Видав Євангеліє (1606), Устав церковний (1610). Один з провідних майстрів Пушкарського приказу. Керував інженерними роботами у фортецях, зокрема 1620 будував спец. водопідвідну систему до фортеці в Путивлі. Склав першу в Росії військ.-тех. кн. «Устав ратных, пушечных и других дел, касающихся до воинской науки» (опублікував укр. археограф В. Г. Рубан, СПб, 1777 і 1781).

Літ.: Петрушенко М. А. Друкар XVII сторіччя Онисим Радишевський. В кн.: Українська книга. К.—Х., 1965.

Я. Д. Ісаєвич.

РАДИ́ЩЕВ Олександр Миколайович [20 (31).VIII 1749, Москва — 12 (24).IX 1802, Петербург] — рос. письменник, просвітитель, основоположник революц. традицій в рос. визвольному русі, філософ-матеріаліст. Освіту здобув у Пажеському корпусі (1762—66), а потім у Лейпцігському ун-ті (1767—71). В 1771 повернувся в Росію і був призначений протоколістом у Сенат; з 1773 служив у штабі фінл. дивізії в Петербурзі. В 1775 вийшов у відставку; в 1777 поступив на службу в Комерц-колегію (з 1790 — управитель петерб. митниці). Літ. діяльність почав 1773 з перекладу твору Г. Маблі «Роздуми про грецьку історію». Ода «Вольність» (1781—83, вид. 1906) — перший революц. поетичний твір у Росії, в якому Р. засуджував монархічний лад, царську і поміщицьку сваволю, висловив віру в неминучість визволення народів від рабства. В «Житії Ф[едора] В[асильовича] Ушакова» (1789) відстоював право на змалювання в л-рі образів простих людей і обгрунтовував причини повстання. З серед. 80-х рр. почав роботу над осн. твором — «Подорож з Петербурга в Москву», який видав 1790 у власній друкарні тиражем 650 прим. Того ж року за цю книгу Р. за наказом Катерини II було ув'язнено й засуджено до страти, яку замінено десятирічним засланням у Сибір. З 1797 відбував заслання в с. Нємцові Калузької губ. У 1801 повернувся до Петербурга.

Служив у комісії по складанню законів. Діяльність Р. зустріла опір з боку урядовців. Зацькований ними, Р. покінчив життя самогубством. В кн. «Подорож...» найповніше виражені революц.-визвольні ідеї Р. Тут Р. показав соціальні суперечності епохи, виступав проти самодержавства, рабства, кріпосництва. Вперше в рос. л-рі осн. стала тема народу і визнання його головною рушійною силою історії. У творі звучить заклик до повстання. При деякій близькості за жанрово-стилістичними ознаками до *сентименталізму* і *класицизму* «Подорож...» глибиною та правдивістю зображення дійсності наближається до творів критичного *реалізму*. На засланні написав філос. трактат «Про людину, про її смертність і безсмертя» (1792—95), ряд економічних та істор. праць, поетичних творів. У цьому трактаті Р. виклав свої матеріалістичні погляди і піддав рішучій критиці релігійно-ідеалістичні уявлення про природу та людину. Однак загалом його матеріалізм мав метафіз. і механістичний характер. Р. був принциповим противником *агностицизму*, доводив пізнаванність світу, заперечував т. з. теорію *природжених ідей*. У поглядах на сусп. життя Р. лишався ідеалістом, прихильником просвітительських ідей «природного права» і «суспільного договору» (див. *Суспільного договору теорія*). Проте в його тлумаченні ці ідеї набули революц. змісту, ними обгрунтовувалась необхідність сел. революції. Революц. ідеї Р. мали значний вплив на розвиток рос. визвольного руху і рос. л-ри, зокрема на творчість О. Пушкіна, декабристів, О. Герцена, а також на розвиток передової сусп. думки й л-ри на Україні. І. Франко ставив Р. в один ряд з декабристами, відзначав ідейний зв'язок творчості Р. і Т. Шевченка. До 1905 твори Р. були заборонені в Росії, проте вони поширювалися у списках (відомо бл. 90 списків). З ініціативи В. І. Леніна, який високо цінив Р., 1918 у Петрограді і Москві йому споруджено пам'ятники. Музеї Р. відкрито в Саратові та в с. Верхньому Аблязові (тепер Радищево Кузнецького р-ну Пенз. обл.), де Р. провів дитячі роки.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—3. М.—Л., 1938—52; Укр. перекл.— Подорож з Петербурга в Москву. К., 1949; Вольність. К., 1952.
Літ.: Левандовський Л. І. Перший російський письменник-революціонер. К., 1974; Кулакова Л. И., Западов В. А. А. Н. Радищев «Путешествие из Петербурга в Москву». Комментарий. Л., 1974.

Л. І. Левандовський.

РАДІА́Н (від *радіус*), рад — одна з одиниць, якими вимірюють плоский *кут*. За 1 Р. беруть *центральний кут*, що відповідає дузі, довжина якої дорівнює її радіусові. 1 рад ≈ 57°17′ 44,8″. Радіанна і градусна міри кута пов'язані формулою $\alpha = \pi A°/180°$, де α — кут у радіанах, $A°$ — цей же кут у *градусах*, π=3,14159... Р. є додатковою одиницею *Міжнародної системи одиниць* (СІ).

РАДІА́НТ [від лат. radians (radiantis) — випромінюючий] — точка *небесної сфери*, яка здається джерелом *метеорів* одного *метеорного потоку* (мал.). Іноді Р. наз. точка, в якій перетинаються напрями *власних рухів зір* одного *зоряного скупчення*, нанесені на зоряну карту.

Радіант метеорного потоку.

РАДІА́ТОР (від лат. radio — випромінюю) — 1) В опалювальних мережах — прилад систем водяного і парового *опалення*. Чавунні Р. (мал., 1) складаються з секцій (одно-, дво- або багатоканальних), по яких циркулює теплоносій — вода або пара. Між собою секції з'єднують ніпелями (короткими трубками з зовн. різьбою). Є також Р. сталеві (панельного типу) і керамічні (зокрема, фарфорові). 2) Р. двигуна внутрішнього згоряння — пристрій системи охолодження двигунів, у якому знижується температура охолоджуючої рідини. Такий Р. (мал., 2) складається з серцевини (охолоджуючої частини), верхньої (з заливною горловиною) та нижньої (з краном для зливу охолодженої рідини) коробок. Р. бувають трубчасто-пластинчасті і трубчасто-стрічкові. 3) У радіоелектроніці — пристрій, яким відводять тепло від *напівпровідникових приладів, інтегральних схем, резисторів* та ін. елементів. Р. (мал., 3) бувають у вигляді окремої конструкції або несучої конструкції корпуса приладів. Виготовляють Р. в осн. з алюмінієвих сплавів, а також з міді, сплавів магнію і берилію. Розрізняють Р. пластинчасті, штиркові, дротові та ін.

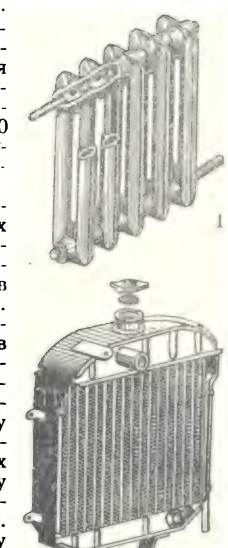

Радіатори:
1 — системи водяного опалення; 2 — системи водяного охолодження автомобільного двигуна; 3 — штирковий для напівпровідникових приладів.

РАДІАЦІ́ЙНА БЕЗПЕ́КА — сукупність заходів, що зумовлюють безпечні умови роботи з радіоактивними речовинами та ін. джерелами іонізуючих випромінювань. Грунтується на дослідженнях з *радіобіології, ядерної фізики, космічної біології, космічної медицини* та ін. наук, має на меті запобігти *радіоактивному забрудненню біосфери*, забезпечити *захист організму від іонізуючих випромінювань* (зокрема, в умовах космосу). Дані про *біологічну дію іонізуючих випромінювань* є основою, яка визначає гранично допустиму дозу або границю дози *опромінення організму* — осн. кількісний критерій Р. б. (див. також *Дозиметрія*). Створення безпечних умов використання радіоактивних речовин пов'язано насамперед з надійним захистом персоналу від дії джерел випромінювань (потужних установок, гамма-дефектоскопів, радіоізотопних термоелектричних генераторів тощо) *екрануванням*, влаштуванням лабіринтних входів у робочі приміщення та ін., з регламентуванням часу роботи з цими джерелами (захист часом), своєчасним видаленням і відповідною обробкою *радіоактивних відходів*, застосуванням засобів індивідуального захисту, що виключають можливість попадання радіоактивних речовин в організм. В СРСР осн. документом, який регламентує рівні діяння іонізуючих випромінювань, є Норми радіаційної безпеки (НРБ-76), розроблені на основі матеріалів Міжнародної комісії по радіаційному захисту. У нормах викладено осн. принципи Р. б., що полягають у неперебільшенні встановленої дозової границі, виключенні будь-якого необгрунтованого опромінення, зниженні дози опромінення до якомога нижчого рівня. Виходячи з можливих наслідків впливу радіоактивних речовин, нормами визначено категорії опромінюваних осіб (персонал, окремі особи серед населення, населення в цілому) і групи критичних органів організму людини. Цими нормами встановлено гранично допустимі і контрольні рівні опромінення, границі дози опромінення, коеф. якості різних випромінювань (для визначення еквівалентної поглинутої дози). Норми є обов'язковими для всіх, хто працює з радіоактивними речовинами. Використовують ці речовини під наглядом працівників медико-санітарної служби, а також служби дозиметрії, що визначає *радіоактивність* повітря, забрудненість поверхні устаткування, спец. одягу, відкритих рук і обличчя, вміст радіоактив. речовин, що потрапили в організм людини. В разі, якщо допустимі норми забруднення порушено, вживаються заходи відповідно до «Основних санітарних правил роботи з радіоактивними речовинами та іншими джерелами іонізуючих випромінювань».

Літ.: Радиационная гигиена, т. 1—2. М., 1962; Сивинцев Ю. В. Радиационная безопасность на ядерных реакторах. М., 1967; Козлов В. Ф. Справочник по радиационной безопасности. М., 1977; Радиационная безопасность и защита АЭС, в. 4. М., 1980; Радиационная безопасность в атомной энергетике. М., 1981.

В. К. Чумак.

РАДІАЦІ́ЙНА ГЕНЕ́ТИКА — наука, що вивчає *генетичну дію випромінювань*, тобто виникнення спадкових змін (*мутацій*) під впливом різних випромінювань. Початок Р. г. покладено в 20-х рр. 20 ст. працями рад. вчених Г. А. *Надсона*, Г. С. Філіппова і амер. вчених Г. *Меллера*, Л. Стедлера Дослідженнями з Р. г. було встановлено, що всі види іонізуючих випромінювань більшою або меншою мірою здатні збільшувати частоту мутацій у будь-яких видів організмів і *вірусів*. Розвиток Р. г. відбувався в трьох взаємопов'язаних напрямах: вивчення законів *спадковості* й *мінливості* за допомогою випромінювання; дослідження порушень, викликаних випромінюваннями у спадковому апараті; використовування випромінювання для створення нових цінних спадкових властивостей у с.-г. рослин і корисних *мікроорганізмів*. Одним із напрямів сучас. Р. г. є космічна Р. г., що виникла у зв'язку з дослідженнями у космосі; вивчає закономірності генетичної дії *космічних променів*. Див. також *Біологічна дія іонізуючих випромінювань, Радіобіологія, Захист організму від іонізуючих випромінювань*.

Літ.: Современные проблемы радиационной генетики. М., 1969; Грачёва Л. М., Королёв В. Г. Генетические эффекты распада радионуклидов в клетках. М., 1977; Комар В. Е., Хансон К. П. Информационные макромолекулы при лучевом поражении клеток. М., 1980.

Ю. М. Александров.

РАДІАЦІ́ЙНА ГІДРОБІОЛО́ГІЯ — розділ *гідробіології*, що вивчає

роль природних і штучних радіоактивних речовин та іонізуючого випромінювання в гідробіологічних процесах; розробляє принципи та методичні основи використання в гідробіології радіоактивних індикаторів і випромінювань з метою вивчення процесів, що відбуваються у водних організмах, *популяціях* та *екосистемах*. Водні організми мають *радіоактивність природну*, яка залежить від типу водоймища, кількості й глибини занурення гідробіонтів тощо. *Гідросфера* і організми, які її населяють, різною мірою забруднені штучними радіонуклідами (див. *Радіаційна екологія*), що залежить від рівня хім. й теплового забруднення, посилення інтенсивності ультрафіолетової радіації внаслідок стоншення озонового шару в стратосфері тощо. У визначенні динамічних характеристик гідробіол. процесів велике значення має застосування *мічених атомів методу*. Іонізуюча радіація впливає на генетичні основи організмів (див. *Генетична дія випромінювань*), і це дає можливість перспективно застосовувати її, зокрема в аквакультурі. Р. г. виникла і розвинулась в СРСР в 60-х рр. 20 ст. На Україні центрами дослідження з Р. г. є Ін-т гідробіології АН УРСР (Київ), Ін-т біології південних морів ім. О. О. Ковалевського АН УРСР (Севастополь). *Г. Г. Полікарпов.*

РАДІАЦІ́ЙНА ЕКОЛО́ГІЯ, радіоекологія — наука, що вивчає закономірності взаємодії *екосистем* з радіоекологічними факторами; з'ясовує роль екосистем в міграції радіоактивних речовин (природних і штучних) у *біосфері* та дію іонізуючих випромінювань на екосистеми. Перші праці з *радіобіології* та *біогеохімії* вже містили елементи Р. е. Як самостійна наука Р. е. розвинулася на початку 50-х рр. 20 ст. у зв'язку з випробуванням ядерної зброї, яке призвело до *радіоактивного забруднення біосфери*. Велике значення для розвитку Р. е. мали праці укр. вчених С. А. Нікітіна, Д. М. Гродзінського та ін. Сучасна Р. е. поділяється на континентальну, водну (морську і прісноводну), с.-г., рослин, тварин тощо. Водна Р. е. є складовою частиною *радіаційної гідробіології*. Р. е. розробляє наук. основи *радіаційної безпеки* біосфери і змикається з *гігієною радіаційною*. На Україні роботи з Р. е. проводяться в Ін-ті біології південних морів АН УРСР (у Севастополі), Ін-ті гідробіології АН УРСР і Ін-ті фізіології рослин АН УРСР (в Києві) та ін.

Літ.: Гродзинский Д. М. Естественная радиоактивность растений и почв. К., 1965; Современные проблемы радиобиологии, т. 2. Радиоэкология. М., 1971; Радиохемоэкология Чёрного моря. К., 1977. *Г. Г. Полікарпов.*

РАДІАЦІ́ЙНА СТІ́ЙКІСТЬ — здатність матеріалів протистояти руйнівній дії інтенсивного радіоактивного випромінювання, яке змінює їхні структуру і властивості. Залежить від виду і стану матеріалів, умов експлуатації. Оцінюється ступенем об'ємного або поверхневого пошкодження матеріалу, зміною його властивостей, кількістю окремих дефектів у його атомно-електронній структурі (*вакансій*, міжвузловинних і домішкових атомів, пошкоджених хім. зв'язків), що виникли під дією випромінювання, кількістю їхніх комплексів і спричинених ними структурних перетворень. Найбільша Р. с.— у металів, керамічних матеріалів, деяких бетонів (зокрема, *баритобетонів*), менша — у напівпровідників, мол. кристалів та органічних матеріалів. Р. с. підвищують *легуванням*, механічною і термічною обробкою із створенням дрібнозернистої та ізотропної (див. *Ізотропія*) структури, додаванням нейтралізаторів радіаційних дефектів. Вона має особливе значення для матеріалів *активної зони* ядерних реакторів, прискорювачів заряджених частинок, космічної техніки.

РАДІАЦІ́ЙНА ФІ́ЗИКА твердого тіла — галузь фізики, яка досліджує фізичні процеси, пов'язані з діянням іонізуючих випромінювань на тверді тіла: *метали, напівпровідники, діелектрики*, органічні матеріали тощо. Р. ф. як самостійна галузь науки виникла в зв'язку з необхідністю боротьби з шкідливим впливом іонізуючого випромінювання на властивості матеріалів і пристроїв, які застосовуються в ядерній техніці, *атомній енергетиці* (графіт, нержавіючі конструкційні сталі, *ядерне паливо* тощо) і в освоєнні космічного простору (*сонячні батареї*, елементи *обчислювальних машин*, блоків керування тощо). Іонізуючу здатність мають як жорсткі електромагн. випромінювання (*рентгенівське проміння, гамма-випромінювання* та ін.), так і швидкі частинки (*протони, електрони, нейтрони* та ін.), енергія яких перевищує іонізаційний потенціал *атомів* або *молекул* речовин (див. *Іонізація*). Діяння іонізуючого випромінювання на тверде тіло призводить до руйнування молекул, збудження електронів, зсуву атомів з їхніх положень у *кристалічній гратці*, тобто змінює властивості тіла. Р. ф. досліджує можливості підвищення стійкості різноманітних матеріалів до діяння іонізуючого випромінювання за допомогою ядерного легування, іонного проникнення, лазерного *відпалу* дефектів (див. *Лазер, Дефекти в кристалах*). Результати цих досліджень успішно використовують у технології виробництва матеріалів і при створенні пристроїв, які широко застосовуються у різних галузях нар. г-ва, зокрема в ядерній енергетиці, космічній та електронній техніці. Досягнення Р. ф. сприяють розвиткові *радіаційної гідробіології, радіаційної хімії* та ін. галузей науки. Великий внесок у розвиток Р. ф. зробили Е. Л. Андронікашвілі (н. 1910), С. Т. Конобеєвський (1890—1970), І. М. *Ліфшиць* та ін. Дослідження у галузі Р. ф. проводяться у багатьох наук. центрах нашої країни, зокрема в Інституті фізики АН Груз. РСР, Інституті фізики АН УРСР, Інституті ядерних досліджень АН УРСР, Фізико-технічному інституті АН УРСР (м. Харків).

Літ.: Винецкий В. Л., Холодарь Г. А. Радиационная физика полупроводников. К., 1979; Ботаки А. А., Воробьёв А. А., Ульянов В. Л. Радиационная физика ионных кристаллов. М., 1980. *В. Ф. Зеленський.*

РАДІАЦІ́ЙНА ХІ́МІЯ — галузь *хімії*, яка вивчає хімічні процеси, що відбуваються під діянням іонізуючих випромінювань. До іонізуючих випромінювань належать електромагнітні випромінювання (*рентгенівські промені, гамма-випромінювання* тощо) і потоки швидких заряджених частинок (прискорені *електрони, протони, дейтрони, альфа-частинки*, уламки важких ядер тощо). Хім. ефекти, зумовлені діянням іонізуючих випромінювань, відомі з часів відкриття явища *радіоактивності*. У самостійну дисципліну Р. х. сформувалась лише на поч. 50-х рр. 20 ст. у зв'язку з широким використанням *атомної енергії*, дослідженням хім. діяння випромінювання на воду (*радіоліз*), застосовувану в *ядерних реакторах*, на різні матеріали, використовувані в атомній техніці тощо. З часом було відкрито, що проходження іонізуючого випромінювання крізь речовину супроводиться *іонізацією* і збудженням молекул, а це веде до утворення хім. активних частинок — вільних атомів іонів, електронів і радикалів (див. *Радикали хімічні*). Активні частинки реагують з навколишніми молекулами і між собою. Напр., внаслідок діяння гамма-випромінювання на воду утворюється мол. водень і пероксид водню. В заг. випадку радіаційно-хімічні процеси (РХП) складаються з трьох стадій, умовно названих фізичною, фізико-хімічною і хімічною. На фіз. стадії первинне випромінювання передає свою енергію опромінюваному середовищу у серії непружних і пружних зіткнень, в результаті яких виникають вторинні, третинні і т. д. електрони, позитивно заряджені іони і нейтральні збуджені молекули (ця стадія триває дуже короткий час 10^{-15} —10^{-12} с). Всі утворені частинки надзвичайно нестабільні (час існування 10^{-13}—10^{-11} с) і на фізико-хім. стадії швидко вступають у вторинні реакції. На хім. стадії знову утворені частинки (вільні радикали, вторинні іони) взаємодіють одна з одною і з навколишнім середовищем (тривалість стадії становить 10^{-11} — 10^{-6} с).

Сучас. розвиток Р. х. тісно пов'язаний з багатьма галузями науки і техніки: *атомною фізикою, атомною енергетикою*, косміч. дослідженнями, *біологією, медициною* тощо. Р. х. розвивається у таких напрямах: 1) створення нових радіаційнотривких матеріалів, придатних для використання їх в ядерних реакторах і термоядерному обладнанні; 2) використання енергії іонізуючих випромінювань для інтенсифікації різних хім. процесів (напр., полімеризації); 3) надання різним матеріалам внаслідок опромінювання їх іонізуючим випромінюванням нових цінних властивостей (модифікування поліетилену, отвердження лакових покриттів на різних поверхнях тощо). На Україні дослідження з Р. х. пов'язані з працями

Л. В. *Писаржевського*. Подальшого розвитку вони набули в 70-х рр. 20 ст. в *Фізичній хімії інституті* ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР. Одержані результати дали змогу розв'язати багато практичних задач радіаційної технології.

Літ.: Кабакчи А. М., Лаврентович Я. И., Пеньковский В. В. Химическая дозиметрия ионизирующих излучений. К., 1963; Пшежецкий С. Я. Механизм и кинетика радиационно-химических реакций. М., 1968; Пьянков Г. Н. [та ін.]. Радиационная модификация полимерных материалов. К., 1968; Своллоу А. Радиационная химия. Пер. с англ. М., 1976. *А. М. Кабакчі.*

РАДІАЦІЙНЕ УРАЖЕННЯ — те саме, що й *променеве ураження*.

РАДІАЦІЙНИЙ ІНДЕКС СУХОСТІ — відношення річного радіаційного балансу до суми тепла, необхідного для випаровування річної кількості опадів з тієї ж поверхні. Позначається літерою К. Дає заг. уявлення про зволоження певної території. В межах СРСР за умовами зволоження виділяють такі типи *кліматів*: надмірного зволоження (К менший за 0,45), вологий (від 0,45 до 1), недостатнього зволоження (від 1 до 3), сухий (понад 3). З певними значеннями Р. і. с. в основному збігаються межі *зон фізико-географічних*. Напр., значенням К, меншим за 0,34, відповідає тундра, значенням від 0,34 до 1 — лісові зони, від 1 до 2 — степова зона, від 2 до 3 — зони напівпустель і понад 3 — зони пустель. Поняття «радіаційний індекс сухості» запропонував рад. кліматолог М. І. Будико 1948. *А. О. Рибченко.*

РАДІАЦІЙНИЙ МУТАГЕНЕЗ — те саме, що й *генетична дія випромінювань*.

РАДІАЦІЙНІ ПОЯСИ ЗЕМЛІ — область земної магнітосфери, в якій *магнітне поле Землі* утримує заряджені частинки з енергією від 200 еВ до сотень МеВ. Виявлені 1958 за допомогою *штучних супутників Землі* групою амер. вчених під керівн. Дж. Ван Аллена та незалежно від них рад. вченими під керівн. С. М. *Вернова* і О. Є. Чудакова. Заряджені частинки, захоплені в *магнітні пастки*, здійснюють коливні рухи по спіральних траєкторіях вздовж силових ліній *магнітосфери* з Пн. півкулі Землі в Південну і назад з одночасним повільнішим дрейфом навколо Землі в довготному напрямі. Вони можуть перебувати в Р. п. З. від часток секунди до кількох сотень років. Р. п. З. реагують на зміну *сонячної активності*, магн. збурення, *магнітні бурі* та деякі ін. космічні фактори. Частки Р. п. З. заповнюють всю область, де силові лінії геомагн. поля мають характер, близький до дипольного (див. *Диполь* електричний). Нижня межа Р. п. З. становить кілька сотень км над поверхнею Землі. В Р. п. З. розрізняють кілька зон (мал.), обмежених магн. силовими лініями (оболонками). Внутр. (I) зона характеризується наявністю протонів високих енергій (10—800 МеВ) та електронів з енергією від 20—40 кеВ до 1 МеВ з максимумами потоків 10^4 протонів ($см^{-2} \cdot с^{-1} \cdot стер^{-1}$) та 10^6—10^7 електронів ($см^{-2} \cdot с^{-1} \cdot стер^{-1}$) на віддалі від центра Землі $L \sim 1{,}5\ R_\oplus$. Зони (II) протонів малих енергій (30 кеВ—10 МеВ) займають оболонки від $L \sim 1{,}5\ R_\oplus$ до 7—8 $R_\oplus$. У зовн. зоні (III) виявлено гол. чин. електрони з енергією 40—100 кеВ; макс. потік 10^6—10^7 електронів ($см^{-2} \cdot с^{-1} \cdot стер^{-1}$) припадає на $L \sim 4{,}5\ R_\oplus$. Зони II і III найближче (до висот 200—300 км) підходять до Землі на широтах 50—60°. Зона квазізахоплення (IV), яка є досить мінливою внаслідок деформації магнітосфери *сонячним вітром*, містить електрони і протони з енергією, меншою за 100 кеВ. На широті понад 60° вона збігається з областю макс. частоти появи *полярних сяйв*. Походження Р. п. З. пов'язане зі складними процесами взаємодії магнітосфери з сонячним вітром та *космічним промінням*. Є і штучні Р. п. З., утворені, напр., амер. високотними термоядерними вибухами. Вивчення Р. п. З. пов'язане з багатьма наук. і практичними проблемами, зокрема з наддалеким радіозв'язком, безпекою космічних польотів тощо.

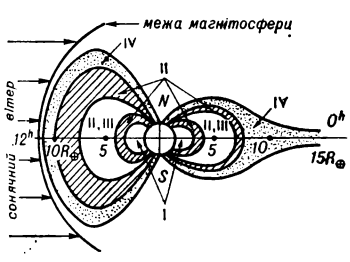

Структура радіаційних поясів Землі (відповідає полуденному меридіанові).

В. Г. Іванчук.

РАДІА́ЦІЯ (лат. radiatio — сяяння, променіння) — те саме, що й випромінювання, променевисилання, проміння. Зокрема, радіацією наз. електромагн. і корпускулярне випромінювання, яке виникає при ядерних перетвореннях (див. *Радіоактивність*), випромінювання Сонця (сонячна радіація), потоки *космічного проміння*. Про вплив Р. на живі організми див. *Радіаційна безпека, Радіаційна генетика, Радіаційна екологія, Радіозахисні засоби, Радіоактивне забруднення біосфери* та ін.

РА́ДІЄВІ РУ́ДИ — мінеральні утворення з вмістом *радію* в кількостях, при яких його доцільно вилучати за сучасного рівня розвитку техніки й економіки. У зв'язку з тим, що радій розсіяний у *земній корі* в незначній кількості, він не утворює окремих мінералів, а входить як домішка до складу *уранініту* та його відміни— настурану, в яких нагромаджується гол. чин. у результаті радіоактивного розпаду *урану*. У зв'язку з високою міграційною здатністю радій може нагромаджуватися в природних водах у концентраціях, при яких можливе пром. вилучення його (напр., з вод нафт. родовищ). Гол. джерелом радію є *уранові руди*, з яких його вилучають як попутний елемент.

Л. С. Галецький.

РА́ДІЙ (Radium; від лат. radius — промінь), Ra — радіоактивний хімічний елемент II групи періодичної системи Д. І. Менделєєва, ат. н. 88, ат. м. 226,0254. Відомо 14 природних і штучних ізотопів. Найбільше практичне значення має природний радіоактивний ізотоп ^{226}Ra ($T_{1/2}$ = 1620 р.) — член *радіоактивного ряду* урану, буває в усіх уранових мінералах і багатьох природних водах. Вміст Р. у земній корі $1 \cdot 10^{-10}$% за масою. Існування його передбачив Д. І. Менделєєв. Сполуки Р. вперше виділили 1898 М. *Склодовська-Кюрі* і П. *Кюрі* з уранової смоляної руди, вивчаючи радіоактивні властивості урану (див. *Радіоактивність*). Р.— сріблясто-білий метал, густ. 5000 кг/м³; $t_{пл}$ 969° С; $t_{кип}$ 1507° С. За хім. властивостями подібний до *барію*. На повітрі швидко тьмяніє внаслідок утворення на поверхні нітриду Ra_3N_2 та оксиду RaO. З водою взаємодіє енергійно, перетворюючись на розчинний у воді гідроксид $Ra(OH)_2$. Всі сполуки Р. здатні до автолюмінесценції — світяться в темноті за рахунок власного випромінювання. Т-ра сполук Р. завжди трохи вища від т-ри навколишнього середовища завдяки теплу, що виділяється під час розпаду радію. Р. використовують як джерело одержання *радону*: 1 г Р. виділяє його за добу близько 1 мм³. Крім того, Р. застосовують для виготовлення радійберилієвих джерел нейтронів, світних фарб, як джерело γ-випромінювання тощо.

РА́ДІО (від лат. radius — промінь) — передача повідомлень на віддаль за допомогою електромагнітних хвиль (*радіохвиль*), спосіб якої винайдений О. С. *Поповим*. Термін «радіо» у самостійному значенні почав вживатися з 10-х рр. 20 ст.

РАДІО... (від лат. radius — промінь) — частина складних слів, що вказує на зв'язок з поняттями «радіо» (напр., *радіовузол, радіотехніка*) або «радіоактивність» (*радіографія, радіологія* тощо).

«РА́ДІО» — укр. рад. масовий науково-популярний журнал з питань радіотехніки, радіомовлення та радіоаматорства, що видавався 1930—41. Почав виходити в Харкові, був органом Всеукраїнської радіоуправи і укр. відділення *Товариства друзів радіо*. З 1932 — орган Всеукраїнського комітету радіофікації та радіомовлення при Раднаркомі УРСР та Комітету сприяння радіоаматорству при ЦК ЛКСМУ; періодичність — двічі на місяць. З 1938 до червня 1941 — орган Укр. радіокомітету при Раднаркомі УРСР (Київ); періодичність — один раз на місяць. Додатково до «Р.» видавались наук.-популярні брошури. Журнал відіграв важливу роль у розвитку *радіоаматорства*, сприяв пропаганді радіотех. знань серед населення. У ньому співробітничали вчені Н. Д. *Моргуліс*, І. П. Жеребцов, С. І. *Тетельбаум*, П. В. Шмаков, А. Д. Бризжев, І. В. Акаловський, письменник В. *Владко* та ін.

РАДІОАКТИВАЦІЙНИЙ АНАЛІЗ, активаційний аналіз — метод визначення якісного й кількісного складу речовини, який грунтується на вимірюванні наведеної (штучно

створеної) *радіоактивності*. При проведенні Р. а. досліджувану речовину деякий час опромінюють (активують) нейтронами, зарядженими частинками або високоенергетичними γ-квантами. Після опромінення наведену радіоактивність реєструють *лічильниками ядерного випромінювання*. Для селективного визначення різних хім. елементів у речовині використовують відмінності типів випромінюваних радіоактивними ізотопами частинок, енерг. спектрів цих частинок, *періодів розпаду* різних ізотопів, а також *ефективних перерізів* активації. Р. а. може бути інструментальним, тобто без руйнування проби, що аналізується, або радіохімічним — з хім. розділенням активованих елементів. Чутливість визначення більшості елементів методом Р. а.— в інтервалі 10^{-7}—10^{-11}%. Р. а. широко застосовують для аналізу особливо чистих речовин, контролю чистоти готових виробів, у геології, археології, криміналістиці тощо.

Літ.: Плаксин И. Н., Старчик Л. П. Ядерно-физические методы контроля вещественного состава. М., 1966; Кузнецов Р. А. Активационный анализ. М., 1974; Боуэн Г., Гиббонс Д. Радиоактивационный анализ. Пер. с англ. М., 1968.

М. Д. Корнієнко.

РАДІОАКТИ́ВНЕ ЗАБРУ́ДНЕННЯ БІОСФЕ́РИ — потрапляння і нагромадження радіоактивних речовин (РР) у живих організмах і навколишньому середовищі: атмосфері, ґрунті, гідросфері тощо (див. *Акумуляція радіоактивних речовин* у біосфері). Зумовлене випробуванням ядерної зброї, поширеним використанням РР у пром-сті, с. г., медицині тощо. В осн. Р. з. б. спричинюється ядерними вибухами великої потужності, під час яких РР потрапляють переважно в стратосферу, де можуть триматися, зокрема у вигляді, *аерозолей*, кілька років, і згодом випадають у різних районах планети. Величину Р. з. б. визначають методами радіохімії, радіометрії, *спектрометрії* та *авторадіографії*. З багатьох *ізотопів*, що утворюються під час вибухів, найбільшу небезпеку для людини становлять ^{90}Sr — стронцій і ^{137}Cs — цезій. Вони мають великий *періодрозпаду періоди* (відповідно 28,4 і 30 рр.), при опадах утримуються в поверхневому шарі ґрунту і активно включаються в біол. цикли (напр., з поверхні ґрунту через корені, а з атмосфери через листя потрапляють у рослини і по *ланцюгах живлення* — в організм тварин, в т. ч. й с.-г., а з їх м'ясом і молоком — в організм людини). Нагромадження РР в організмі тварин і людини може викликати *променеву хворобу*. За ініціативою СРСР 1963 багатьма країнами підписано Договір про заборону випробування ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою. Це сприяло зменшенню Р. з. б. При ООН працює наук. комітет, який займається питаннями діяння радіації в біосфері. Див. також *Радіоактивність природна, Радіаційна екологія, Гігієна радіаційна*.

М. О. Дружина.

РАДІОАКТИ́ВНИЙ ІОНІЗАЦІ́ЙНИЙ ВАКУУММЕ́ТР — те саме, що й *альфатрон*.

РАДІОАКТИ́ВНІ ВІДХО́ДИ — промислові або ін. типу відходи з вмістом *радіоактивних ізотопів*, вищим за норми *радіаційної безпеки*. Розрізняють Р. в.: рідкі, тверді та аерозольні (див. *Аерозолі*); з високим, середнім і низьким рівнем *радіоактивності*, їхня питома радіоактивність — відповідно понад 1000, менше 1000 і менше 1 Кі/м³ (1Кі = 3,7 · 10^{10} Бк). Майже всі рідкі відходи з високим рівнем радіоактивності утворюються при *регенерації ядерного пального*. В них, крім короткоживучих, є довгоживучі радіоактивні ізотопи, напр. ^{90}Sr, ^{137}Cs з *періодрозпаду періодом* бл. 30 років. Тому такі відходи після попередньої обробки (напр., випаровування, отверджування) ізолюють на кілька сотень років, зберігаючи в охолоджуваних герметичних баках з нержавіючої сталі, обладнаних контрольно-вимірювальною апаратурою. Розробляються методи розміщення цих відходів у середовищі, повністю ізольованому від людини (напр., в земних глибинах), спалювання їх у ракетах в космічному просторі, поховання у полярній кризі, ядерного спалювання довгоживучих *трансуранових елементів* тощо. Рідкі Р. в. низької і серед. радіоактивності утворюються на всіх етапах ядерного паливно-енерг. циклу, а також при використанні радіоактивних речовин в ін. сферах виробничої діяльності. В разі потреби їх піддають *коагуляції, дистиляції*, іонному обміну та ін. обробці, знижуючи кількість радіоактивних ізотопів, що містяться в них, до рівня, який гарантує безпечне видалення відходів у навколишнє середовище. Тверді високоактивні Р. в. нагромаджуються в ядерних реакторах, в установках з потужним гамма-випромінюванням тощо. Ці відходи розміщують у підземних місткостях з нержавіючої сталі, використовуючи спец. відведені місця. Тверді Р. в. з серед. і низьким рівнем радіоактивності утворюються на атомних електростанціях при обробці стічних вод і води, якою охолоджують *тепловидільні елементи*. Такі Р. в. звичайно вводять у бітум або замуровують у бетон і переносять у траншеї чи бетонні місткості для навічного поховання на спец. пунктах або у *санітарно-захисних зонах* підприємств, постійно контролюючи радіоактивність ґрунту, ґрунтових вод, рослинності й атмосферного повітря. Аерозольні Р. в.— викиди з ядерних реакторів в атмосферу — можуть містити інертні радіоактивні гази (^{41}Ar, ізотопи криптону і ксенону), радіоактивні аерозолі ізотопів йоду, тритію, ^{14}C тощо. Такі Р. в. спрямовують на очисні установки, де їх очищують до гранично допустимої концентрації радіоактивних ізотопів, а далі виводять у атмосферу через вентиляційні труби (звичайно вис. 100—150 м). В СРСР Р. в. видаляють і зберігають відповідно до «Основних санітарних правил роботи з радіоактивними речовинами та іншими джерелами іонізуючих випромінювань», що діють з 1972. Методи видалення і зберігання Р. в. досить надійні, вони дають змогу запобігати *радіоактивному забрудненню біосфери*. Діяльність різних країн, що стосується розробки цієї проблеми, координується Міжнародним агентством по атомній енергії (*МАГАТЕ*).

Літ.: Исследования в области обезвреживания жидких, твердых и газообразных радиоактивных отходов и дезактивации загрязненных поверхностей Материалы IV научно-технической конференции СЭВ, в. 3. Захоронение радиоактивных отходов всех видов в геологические формации. М., 1978; Обращение с отходами при добыче и обработке урановых и ториевых руд. Вена, 1978.

В. К. Чумак.

РАДІОАКТИ́ВНІ ЕЛЕМЕ́НТИ — хімічні елементи, всі *ізотопи* яких радіоактивні (див. *Радіоактивні ізотопи*). До Р. е. належать *технецій* (ат. н. 43), *прометій* (61), *вісмут* (83) і всі наступні елементи *періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва*. Хім. елементи, розташовані в цій системі за *ураном* (92), наз. *трансурановими елементами*.

РАДІОАКТИ́ВНІ ІЗОТО́ПИ — нестійкі *ізотопи* хімічних елементів, що самочинно (спонтанно) перетворюються на інші *нукліди* (див. *Радіоактивність*). Розрізняють природні (бл. 50) і штучні (понад 1000) Р. і., які одержують у лабораторних умовах внаслідок *ядерних реакцій*. З природних елементів лише *уран* і *торій* мають Р. і., що їхній *періодрозпаду період* $T_{1/2}$ сумірний з часом існування Землі: ^{238}U ($T_{1/2}$ = = 4,51 · 10^9 років), ^{235}U ($T_{1/2}$ = = 7,13 · 10^8 років) та ^{232}Th ($T_{1/2}$ = = 1,41 · 10^{10} років). Решта природних Р. і. існують завдяки розпадові довгоживучих Р. і. (див. *Радіоактивні ряди*). Р. і. широко застосовують у наук. дослідженнях, пром-сті, геології, с. г., медицині тощо (див., зокрема, *Атоми мічені. Радіоактиваційний аналіз*).

М. Д. Корнієнко.

РАДІОАКТИ́ВНІ МІНЕРА́ЛИ — мінерали, що містять *радіоактивні елементи* у таких кількостях, які значно перевищують їхній середній вміст у *земній корі*. Відомо бл. 250 Р. м., які входять до різних класів — оксидів і гідроксидів, силікатів, фосфатів, сульфатів, арсенатів, ванадатів і молібдатів. Розрізняють Р. м., в яких *уран* або *торій* є мінералоутворюючими елементами, і Р. м., до складу яких радіоактивні елементи входять як ізоморфні домішки (див. *Ізоморфізм* у хімії, фізиці, мінералогії). Найважливішими мінералами урану є *уранініт*, особливо його різновид настуран, і кофініт $U[SiO_4]_{1-x}(OH)_{4x}$. Відомо багато мінералів, що містять U^{6+} — *отеніт, карнотит*, бекерелі́т $3UO_3 \cdot 5H_2O$ (?), кюрит $3PbO \cdot 8UO_3 \cdot 4H_2O$ тощо. Мінерали торію (*торит*, торіані́т ThO_2) менш поширені, ніж мінерали урану. Вони звичайно є *акцесорними мінералами* магматичних гірських порід.

Нагромадження в радіоактивних мінералах стабільних *ізотопів* дає змогу застосовувати їх при визначенні абсолютного віку гірських порід (див. *Геохронологія*).

В. І. Павлишин.

РАДІОАКТИ́ВНІ ПРЕПАРА́ТИ в медицині — радіоактивні ізотопи або їх сполуки з різними неорганічними чи органічними речовинами, що використовуються для діагностики і лікування пухлин. Р. п., призначені для діагностики, не викликають фармакевтичної дії, бо вводяться в мінімальних дозах. Молекули їх мітять *радіоактивними ізотопами* — гамма-випромінювачами — з відповідною енергією випромінювання, зручною для реєстрації її сучас. приладами. Більшість Р. п. готується на ядерних реакторах (або циклотронах), але деякі з них можливо одержувати безпосередньо в лабораторіях за допомогою генераторів — ^{99m}Tc, ^{111m}In та ін. З діагностичною метою застосовуються ті Р. п., які при введенні в організм включаються в обмін речовин або у діяльність органів і систем, що вивчаються. З Р. п. найширше використовують ^{131}I у формі йодиду натрію — для дослідження щитовидної залози; колоїди, мічені ^{198}Au, ^{99m}Tc — для дослідження печінки та лімфатичних вузлів; ^{131}I — гіпуран та ^{197}Hg — промеран — для дослідження нирок; ^{133}Xe та макроагрегат альбуміну ^{131}I — для дослідження легенів; ^{99m}Tc — пертехнетат, ^{67}Ga-цитрат, ^{57}Co або ^{111m}In-блеоміцин, ^{75}Se-селенометіонін та ін.— для діагностики злоякісних пухлин; ^{32}P (бета-випромінювач) — для діагностики поверхневих пухлин і лікування *метастазів* пухлин в кістки та деяких захворювань крові; ^{85}Sr та ^{99m}Tc-фосфати — для дослідження кісток та ін.

Літ.: Линденбратен Л. Д., Лясс Ф. М. Медицинская радиология. М., 1979. *В. В. Шишкіна.*

РАДІОАКТИ́ВНІ РЯДИ́, радіоактивні сімейства — групи генетично зв'язаних *радіоактивних ізотопів,* у яких наступний (дочірній) ізотоп виникає в результаті α- або β-розпаду попереднього (материнського). Кожний Р. р. має т. з. родоначальника (ізотоп з найбільшим *періодом півроспаду*), за яким він і дістає назву. Є 4 Р. р. торію, актиноурану, урану і нептунію, родоначальниками яких є відповідно ізотопи ^{232}Th, ^{235}U, ^{238}U та ^{237}Np. Перші три існують у природі (природні Р. р.). Це пов'язано з тим, що їхні родоначальники, періоди півроспаду яких сумірні з віком Землі (кілька мільярдів років), не встигли повністю розпастися. Закінчуються природні Р. р. стабільними ізотопами свинцю ^{208}Pb, ^{207}Pb і ^{206}Pb. Період півроспаду родоначальника четвертого Р. р. ^{237}Np становить 2,14 × × 10^6 років. Тому цього ізотопу і членів його ряду в природі немає, всіх їх одержують лише штучно, за допомогою *ядерних реакцій*; Р. р. нептунію закінчується стабільним ізотопом вісмуту ^{209}Bi. Див. також *Радіоактивність. Радіоактивні елементи.*

М. Д. Корнієнко.

РАДІОАКТИ́ВНІСТЬ (від *радіо...* і лат. activus — діяльний) — явище спонтанного перетворення *атомного ядра* ізотопу одного хімічного елемента на ядро ізотопу того самого чи іншого елемента. Р. ядер ізотопів, що існують у природі (природна Р.), відкрив А. А. *Беккерель* (1896). Перші фундаментальні дослідження природної Р. належать П. *Кюрі*, М. *Склодовській-Кюрі*, Е. *Резерфорду* та Ф. *Содді*. Р. ядер ізотопів, одержаних у результаті *ядерних реакцій* (штучна Р.), відкрили Ф. *Жоліо-Кюрі* та І. *Жоліо-Кюрі* (1934). Процес спонтанного перетворення ядер ізотопів наз. радіоактивним розпадом. Він супроводиться випромінюванням ядрами ін. ядер, γ-квантів або елементарних частинок. За типом випромінюваних частинок розрізняють: α-розпад; β-розпад, який, крім випромінювання електронів (β^-) і позитронів (β^+), включає захоплення орбітального електрона (*E*-захоплення); γ-розпад; протонний *p*-розпад; гіпотетичний дво протонний 2*p*-розпад та ін. Ці процеси зумовлені *сильними взаємодіями* (α- і *p*-розпади), *слабкими взаємодіями* (β-розпад) і електромагнітними взаємодіями (γ-розпад). Осн. закон радіоактивного розпаду: $N = N_0 \exp(-\lambda t)$, де N_0 — кількість ядер в об'ємі речовини в початковий момент часу, N — їхня кількість в момент часу t, λ — стала розпаду, яка має смисл імовірності розпаду ядра за 1 с. Радіоактивний розпад характеризується середнім часом життя *радіоактивного ізотопу* $\tau = 1/\lambda$ і *півроспаду періодом* $T_{1/2} = \tau \ln 2$. Умовно до радіоактивних відносять розпади з $\tau > 10^{-12}$ с. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) одиницею Р. є беккерель (Бк) — одиниця активності *нукліда*, яка дорівнює одному радіоактивному розпаду в секунду. Беккерель пов'язаний з позасистемною одиницею Р. *кюрі* співвідношенням: 1Кі = 3,7 10^{10} Бк.

Літ.: Гопыч П. М., Залюбовский И. И. Ядерная спектроскопия. Х., 1980. *І. І. Залюбовський.*

РАДІОАКТИ́ВНІСТЬ ПРИРО́ДНА — зумовлена наявністю в земній корі, грунті, повітрі, воді, рослинних і тваринних організмах *радіоактивних ізотопів* природного походження та радіоактивних нуклідів, що безперервно утворюються при взаємодії *космічних променів* з ядрами *атомів*. У гірських породах міститься більша частина природних ізотопів, осн. з яких — ^{40}K — калій; ^{235}U, ^{248}U — уран, ^{232}Th — торій і продукти їхнього розпаду; ^{48}Ca — кальцій, ^{87}Rb — рубідій. Рівень *радіоактивності* гірських порід і грунтів варіює в широких межах. Це пов'язано з рівнем деструкційних процесів (див. *Деструкція*), сорбційними властивостями порід і грунтів, розчиненням, вимиванням і переносом радіоактивних ізотопів водою тощо. На земній кулі є зони із значно підвищеним вмістом радіонуклідів у гірських породах і грунтах (напр., в Бразилії, Індії, Франції). Р. п. в о д залежить від місця їхнього знаходження, хім. складу оточуючих порід, кліматичних умов тощо. Як правило, з підвищенням ступеня мінералізації води підвищується її радіоактивність, яка зумовлена переважно ^{40}K, ^{238}U і ^{226}Ra — радієм. При дії космічних променів в п о в і т р і виникають радіонукліди, найважливіші з яких ^{14}C — вуглець і ^{3}H — водень. Вони, поряд з радоном (^{222}Rn) і тороном (^{220}Tn), що утворюються при розпаді продуктів урану і торію, переважно зумовлюють Р. п. повітря, яка залежить від інтенсивності космічного випромінювання та цілого ряду ін. причин. Р. п. повітря і вод в середньому на 2—4 порядки нижча, ніж Р. п. гірських порід і грунтів. Р. п. організмів зумовлена в осн. ^{40}K. *М. О. Дружина.*

РАДІОАМА́ТОРСТВО (від *радіо...* і лат. amo — полюбляю, маю нахил) — масовий спортивно-технічний рух, що об'єднує аматорів *радіотехніки*, які здійснюють *радіозв'язок*, конструюють радіоапаратуру тощо. Зародилося (1919) в США як рух аматорів радіотелеграфу, згодом поширилося в Англії, Франції, Німеччині. В СРСР діяльність груп радіоаматорів почалася з 1922. У 1924 було організовано *Товариство друзів радіо*. Того ж року вийшов з друку перший номер журн. «Радиолюбитель» (з 1946 — всесоюзний журн. «Радио»). У 1925 почала діяти аматорська радіостанція (Нижній Новгород). Радіоаматори СРСР першими довели можливість *далекого зв'язку* на коротких хвилях за допомогою малопотужних передавачів, застосували короткохвильовий радіозв'язок у полярних експедиціях. Тепер діяльність радіоаматорів розширилась: вони конструюють аматорську апаратуру для телебачення, відеозапису та ін. потреб, сприяють її впровадженню; налагоджують зв'язок на радіоаматорських діапазонах хвиль з застосуванням радіоаматорських *кодів*; вивчають новітні особливості *поширення радіохвиль*; працюють над удосконаленням радіозв'язку нових видів; беруть участь у змаганнях з *радіоспорту*; влаштовують радіовиставки тощо. Досягнення радіоаматорів у зв'язку на коротких і ультракоротких хвилях підтверджуються картками-квитанціями, відзначаються дипломами (наприклад, дипломом «Київ» — за 50 зв'язків з радіоаматорами Києва), присвоєнням розрядів і звання майстра спорту СРСР. Керує радіоаматорами *Добровільне товариство сприяння армії, авіації і флоту СРСР* з розгалуженою мережею дитячо-юнацьких спорт. шкіл з радіоспорту, радіотех. шкіл, спорт.-тех. клубів і радіогуртків. В УРСР налічується (на 1.I 1982) бл. 141 тис. радіоаматорів. Р. сприяє прогресу вітчизн. радіотехніки, розвиткові *радіофікації*.

Літ.: Борноволоков Э. П., Фролов В. В. Радиолюбительские схемы. К., 1979; Демьянов И. А., Казанский И. В. Радиоспорт в СССР. М., 1979.

РАДІОАСТРОНО́МІЯ (від *радіо...* та *астрономія*) — розділ астрономії, в якому вивчають космічні об'єкти на основі спостереження випромінювання або поглинання ними *радіохвиль* (пасивні методи), а також за допомогою *радіолокації* (активні методи). Ще в кінці 19 ст. висловлювались припущення про існування радіовипромінювання *Сонця*. Однак космічне радіовипромінювання вперше виявив лише в кінці 1931 амер. вчений К.

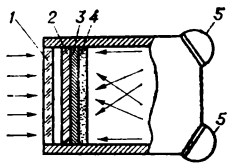

Радіобачення. Радіовізор:
1 — вікно, в яке надходить радіовипромінювання;
2 — плівка-екран;
3 — шар алюмінію;
4 — шар люмінофору;
5 — джерело ультрафіолетового проміння.

Янський. У 1942 було виявлено радіовипромінювання Сонця, 1945 — Місяця, 1946 відкрили перше дискретне джерело радіовипромінювання в сузір'ї Лебедя (його було 1954 ототожнено з віддаленою *галактикою*). Інтенсивний розвиток Р. пов'язаний з розробкою (у другій пол. 20 ст.) чутливих приймачів радіосигналів і побудовою великих антенних систем, що дало змогу сконструювати досконалі *радіотелескопи*, напр. *РАТАН*, УТР-2 Ін-ту радіофізики і електроніки АН УРСР (Харків).

Радіоджерелами є галактики, хмари іонізованого (HII) і нейтрального (HI) водню, емісійні туманності, Сонце та ін. *радіозорі*, *планети* Сонячної системи — об'єкти, відомі астрономам, а також раніше зовсім невідомі — *радіогалактики*, *квазари*, *реліктове випромінювання*, *пульсари* тощо. Залежно від об'єктів дослідження Р. умовно ділиться на галактичну та метагалактичну.

Радіовипромінювання космічних об'єктів може мати теплову природу або визначатись нерівноважними процесами в космічній *плазмі*, зокрема магнітогальмівним (синхротронним) випромінюванням. Джерелами теплового радіовипромінювання є, напр., планети *Сонячної системи*, хмари HII, емісійні туманності. Магнітогальмівне випромінювання спостерігається у квазарів, радіогалактик, залишків *наднових зір* та ін. об'єктів; воно завжди поляризоване (див. *Поляризація хвиль*). Спектр космічного радіовипромінювання, крім неперервного, може бути і лінійчастим. Джерела радіоліній — міжзоряний водень і щільні хмари дифузної матерії в нашій та ін. галактиках.

Початок радіоастр. досліджень в СРСР пов'язаний з працями групи вчених Фіз. ін-ту ім. П. М. Лебедєва АН СРСР під керівництвом С. Е. Хайкіна (1901—68). Дослідження з Р. на Україні провадяться в Ін-ті радіофізики і електроніки АН УРСР, Харків. ін-ті радіоелектроніки, Крим. астрофіз. обсерваторії АН СРСР та астр. обсерваторії Одеського держ. ун-ту.

Літ.: Каплан С. А. Элементарная радиоастрономия. М., 1966; Физика космоса. Маленькая энциклопедия. М., 1976; Климишин И. А. Астрономия наших дней. М., 1980; Хей Дж. Радиовселенная. Пер. с англ. М., 1978.

С. Я. Брауде.

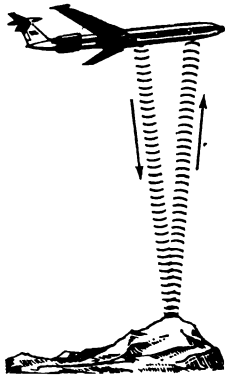

Вимірювання висоти польоту літака встановленим на ньому **радіовисотоміром.**

РАДІОБА́ЧЕННЯ — одержання видимого зображення об'єктів за допомогою переважно міліметрових або субміліметрових *радіохвиль*, спрямованих на об'єкт і відбитих від нього. Тех. засобами Р. є прилади — радіовізори, на термочутливій плівці-екрані яких фокусуються (за допомогою спец. пристроїв) відбиті від об'єкта радіохвилі, створюючи (згідно з відбивними властивостями об'єкта) тепловий рельєф з досить дрібними деталями. Оптичні властивості плівки-екрана (або її покриття) залежать від т-ри, яка визначається інтенсивністю радіохвиль, що несуть інформацію про структуру і стан об'єкта. Ця залежність і дає змогу бачити картину розподілу інтенсивності відбитих радіохвиль, перетворену на видиме зображення. Є радіовізори різних конструкцій. В одному з таких приладів (мал.) плівка-екран виготовлена з *поліетилентерефталату*, на який напилено алюміній, покритий шаром термочутливого *люмінофора*, здатного змінювати інтенсивність світіння зі зміною т-ри. Якщо радіовипромінювання не потрапляє на плівку-екран, вона світиться (під впливом ультрафіолетового проміння) рівномірно. Коли ж плівка-екран сприймає радіовипромінювання, алюміній, поглинаючи його, нагрівається (сильніше в тих місцях, де інтенсивність випромінювання більша), на ньому виникає тепловий рельєф, який передається люмінофору. Світіння окремих ділянок люмінофора слабшає тим більше, чим більша інтенсивність радіовипромінювання, що й зумовлює появу на плівці-екрані видимого (з різним розподілом світла) негативного зображення об'єкта. В радіовізорах інших конструкцій термочутливим елементом є плівки з нітроцелюлозною основою, деякі *рідкі кристали* тощо. Р. сприяє зльоту і посадці літальних апаратів в умовах поганої видимості, безпеці судноводіння, ним користуються для внутр. контролю якості промислових виробів і матеріалів, не вдаючись до руйнування їх, тощо.

Літ.: Криксунов Л. З. Приборы ночного видения. К., 1975.

Л. З. Криксунов.

РАДІОБІОЛО́ГІЯ (від *радіо...* та *біологія*) — наука, що вивчає дію іонізуючих випромінювань різної природи на біологічні об'єкти починаючи з біологічно важливих *макромолекул*, *бактеріофагів*, *вірусів* і кінчаючи високоорганізованими організмами, *популяціями*, *біоценозами* і всією *біосферою*. Впливи іонізуючої радіації на різні рівні організації живого зумовлені здатністю *радіації* проникати в глибину опромінюваного об'єкта й ефективно взаємодіяти з його структурами, оскільки енергія *квантів* і частинок (α-частинок, електронів, позитронів, протонів, нейтронів та ін.) значно переважає енергію внутрішньомолекулярних зв'язків (див. *Біологічна дія іонізуючих випромінювань*). Виникнення Р. пов'язане з відкриттям рентген. проміння В. К. *Рентгеном* (1895) і радіоактивності *А. Беккерелем* (1896). Серед ранніх робіт з Р.— дослідження рос. вчених І. Р. Тарханова і Ю. С. Лондона. В цей період було показано ушкоджуючу дію іонізуючої радіації на різні системи організму, відкрито радіаційне гальмування клітинного поділу, встановлено важливу роль ушкодження *ядра* в *радіочутливості* тканин. Для наступного етапу розвитку Р. характерне вивчення кількісних залежностей відповідних реакцій на радіаційний вплив (залежність «доза — ефект»). У 1922 англ. учений Ф. Дессауер для пояснення невідповідності між незначною кількістю поглинутої організмом енергії випромінювання і сильно виявленою певною реакцією запропонував гіпотезу «точкового тепла». Спостережений ефект трактувався як результат ураження якогось чутливого об'єму клітини внаслідок мікролокальних процесів передачі енергії. В цій гіпотезі відображено принцип влучення і дискретність поглинання «мішенню» енергії квантів і частинок (див. *Мішені теорія*), які потім було розвинуто працями М. В. *Тимофєєва-Ресовського*, нім. вченого К. Циммера, англ.— Д. Лі. Розвиток ядерної фізики, випробування атомної зброї, використання радіації в нар. г-ві й медицині, космічні дослідження поставили перед Р. нові проблеми, зокрема вивчення біол. дії щільноіонізуючих випромінювань, дослідження різної радіочутливості тканин і організмів, вишукування засобів *захисту організму від іонізуючих випромінювань*, причини віддалених наслідків радіації тощо. В 50-х—60-х рр. 20 ст. було нагромаджено багато даних про роль перекисів, гідроперекисів, семіхінонів та ін. радіотоксинів у формуванні *променевих уражень*, відкрито перші *радіозахисні засоби* й ферментативну репарацію радіаційного ураження *дезоксирибонуклеїнової кислоти*. В 1955 О. М. Кузін висунув структурно-метаболічну гіпотезу, яка пояснює біохім. механізми ураження всіх структур організму (але для кількісних розрахунків вона не застосовується). Останнім часом завдяки багатогранності завдань, що стоять перед Р., чітко виділились осн. напрями: загальна Р., радіаційна біохімія, радіаційна біофізика, *радіаційна генетика*, *радіаційна екологія*, радіаційна імунологія, медична Р., Р. рослин та ін. В СРСР дослідження з Р. проводяться в Ін-тах біол. фізики АН СРСР та МОЗ СРСР, у Ленінгр. ін-ті ядерної фізики АН СРСР, Об'єднаному ін-ті ядерних досліджень (м. Дубна) та ін. ін-тах МОЗ СРСР і МСГ СРСР, на кафедрах багатьох вузів. На Україні дослідження з Р. проводяться в Ін-ті фізіології рослин АН УРСР, Ін-ті біології південних морів АН УРСР, Ін-ті проблем онкології АН УРСР та ін. під керівництвом вчених Д. М. *Гродзінського*, Г. Г. *Полікарпова*, Є. Ю. Чеботарьова та ін.; координуються Науковою радою з проблем Р. АН УРСР. За рубежем найбільшого розвитку Р. досягла в США, Англії, Бельгії, ФРН, Японії й НДР.

Літ.: Основы радиационной биологии. М., 1964; Ярмоненко С. П. Радиобиология человека и животных. М., 1977; Бак З., Александер П. Основы радиобиологии. Пер. с англ. М., 1963; Ли Д. Действие радиации на живые клетки. Пер. с англ. М., 1963.

Є. Ю. Чеботарьов, М. О. Дружина.

РАДІОВИСОТОМІ́Р — прилад, яким вимірюють, використовуючи *радіохвилі*, висоту польоту літального апарата відносно земної поверхні. Складається з *радіопередавача*, *радіоприймача* та *індикатора*. Принцип дії Р. грунтується на визначенні часу проходження радіохвиль (їхня швидкість поширення відома) від його передавача до поверхні Землі і назад — до приймача (мал.). Розрізняють Р. з частотною та імпульсною *модуляцією* випромінюваних радіохвиль. Частотні Р. застосовують в авіації переважно при малих ви-

сотах польоту (напр., коли літак іде на посадку). Точність вимірювання ними — прибл. 1,5—2 м. Імпульсні Р. використовують в разі польотів на великих висотах, при *аерофотознімані* зі значних висот, під час космічних польотів.

РАДІОВУ́ЗОЛ — 1) Комплекс апаратури для одночасного *радіозв'язку* з кількома пунктами. Складається з приймальних (див. *Радіоприймач*), підсилювальних (див. *Підсилювач* у техніці), передавальних (див. *Радіопередавач*) і антенних (див. *Антена*) пристроїв, а також пристроїв живлення. Щоб зменшити *перешкоди радіоприйманню*, Р. розміщують звичайно за межами міста. 2) Комплекс апаратури, якою передають радіомовні програми місцевого мовлення по проводах (радіотрансляційний вузол). Складається з підсилювальних, контрольно-розподільних і живильних пристроїв. Р. (мал.) такого типу розміщують у межах міста, району або на підприємствах.

Районний радіовузол.

РАДІОГАЛА́КТИКИ (від *радіо...* і *Галактика*) — *галактики*, у яких потужність радіовипромінювання дорівнює приблизно потужності випромінювання в оптичному діапазоні довжин хвиль. Характерною ознакою структури більшості Р. є кратність їх. У Р. області радіовипромінювання (їх не видно в оптичні телескопи) не збігаються з оптичною компонентою, а віддалені від неї на десятки і сотні тисяч парсек. Таких областей, як правило, дві, а іноді буває більше. Напр., у Р. Центавр А, що міститься від нас на віддалі понад 500 млн. світлових років, їх чотири. Ця структура пов'язана з вибухоподібними явищами в ядрах Р., що приводять до викиду в простір, який оточує галактику, згустків плазми та хмар релятивістських електронів (швидкість яких близька до швидкості світла), рух яких у космічних магн. полях зумовлює потужне нетеплове радіовипромінювання. Оптичні компоненти Р. у більшості випадків характеризуються незвичайними властивостями: протяжною оболонкою і великим вмістом газу, або яскравими зореподібними ядрами, або активними ядрами (викиди, поділ, потужне витікання речовини, ультрафіолетовий та інфрачервоний надлишок випромінювання, а також сукупність цих ознак). Найяскравішою Р. на небі є активне джерело Лебідь А, що міститься від нас на віддалі бл. 700 млн. світлових років. Потужність випромінювання Р. досягає $10^{35} \div 10^{38}$ Вт. Р.— яскравий приклад процесів космогонічної активності у світі галактик.

Літ.: Физика космоса. Маленькая энциклопедия. М., 1976; Галактическая и внегалактическая радиоастрономия. Пер. с англ. М., 1976; Миттон С. Исследование галактик. Пер. с англ. М., 1980.

С. Я. Брауде.

РАДІОГЕОДЕЗИ́ЧНА СИСТЕ́МА — комплекс радіотехнічних пристроїв для розв'язання спец. геодезичних задач по визначенню координат одиночних пунктів (об'єктів) і побудуванню радіогеодезичних сіток. Положення певного пункта (об'єкта) відносно опорних точок визначають, вимірюючи напрями, віддалі, різницю і суму віддалей. Р. с. застосовують для визначення координат літака при *аерофотознімані*, судна — при промірних роботах тощо. Радіус дії залежно від типу Р. с. коливається в межах від 30—40 до 200—1500 км.

В. М. Сердюков.

РАДІОГЕОДЕ́ЗІЯ — напрям у *геодезії*, що грунтується на застосуванні електронно-тех. засобів при вимірюванні віддалі, кутів, перевищень а також визначенні місцезнаходження різних об'єктів. У Р. використовують світло- і *радіодалекоміри*, радіотеодоліти, електронні *тахеометри*, лазерні *нівеліри, радіогеодезичні системи* та ін. прилади і засоби. Найбільшого поширення набули прилади для вимірювання лінійних величин, зокрема світло- і радіодалекоміри. Принцип їхньої дії полягає у визначенні часу проходження електромагн. хвиль уздовж вимірюваної лінії. Точність вимірювань залежить від типу далекоміра і коливається в межах від 0,1—0,2 мм до 3—5 см.

В. М. Сердюков.

РАДІОГЕОЛО́ГІЯ, ядерна геологія — галузь *геології*, що вивчає закономірності природних ядерних перетворень у речовині Землі та їхній прояв у геол. процесах. Досліджує міграцію *радіоактивних елементів*, закономірності їхньої зміни в природних умовах, форми нагромадження, роль в енерг. балансі *літосфери*, ядерні реакції в *земній корі* й *атмосфері*, зумовлені космічним випромінюванням (див. *Космічне проміння*). Завданням Р. є також створення наук. основ *радіометричних методів розвідки*. Р. включає розділи: власне Р.— досліджує явища і процеси, пов'язані з радіоактивним розпадом; ізотопна геологія — вивчає еволюцію і варіації ізотопного (див. *Ізотопи*) складу стійких (стабільних) і радіоактивних хім. елементів у гірських породах та мінералах (див. *Радіоактивні мінерали*) під впливом зміни умов їхнього існування; абсолютна *геохронологія*. На Україні радіогеол. дослідження проводять *Геохімії і фізики мінералів інститут* АН УРСР, *Геологічних наук інститут* АН УРСР, *Геології і геохімії горючих копалин інститут* АН УРСР. Термін «радіогеологія» ввів В. І. *Вернадський* 1937.

Літ.: Вернадский В. И. Избранные сочинения, т. 1. М., 1954; Войткевич Г. В. Проблемы радиогеологии. М., 1961; Баранов В. И., Титаева Н. А. Радиогеология. М., 1973.

В. В. Гудзенко.

РАДІОГІДРОАКУСТИ́ЧНИЙ БУЙ (РГАБ) (від *радіо...* і *гідроакустика*) — плавучий автоматичний радіотехнічний пристрій, що випромінює й приймає акустичні коливання; призначений для виявлення *підводних човнів* (ПЧ). РГАБ бувають спрямованої й неспрямованої (кругової) дії; поділяються на пасивні, які тільки сприймають акустичні хвилі (шуми ПЧ), й активні, що випромінюють акустичні імпульси, а потім приймають відбиті від ПЧ сигнали. Дальність виявлення ПЧ (за зарубіжними даними) для пасивного типу — 4—9 км, активного — 2—5 км. З'явилися після 2-ї світової війни і широко розповсюдилися у зв'язку з розвитком атомних ПЧ.

РАДІОГІДРОГЕОЛО́ГІЯ — розділ *гідрогеології*, що досліджує особливості розподілу *радіоактивних елементів* та *ізотопів* у природних водах. Завданням Р. є вивчення проблем виникнення *гідросфери*, геол. віку води, походження окремих видів *підземних вод*, *радіолізу* їх під впливом радіоактивного випромінювання, взаємодії водоносних горизонтів тощо. Р. тісно пов'язана з *радіогеологією*, *геохімією*, *космохімією*. Радіогідрогеол. дослідження мають велике значення при палеогідрогеологічних реконструкціях та пошуках родовищ *радіоактивних елементів*. Основи Р. закладено в працях В. І. *Вернадського*.

В. В. Гудзенко.

РАДІОГРА́ФІЯ (від *радіо...* і грец. γράφω — пишу) — метод одержання на фотоплівці, пластині або ін. матеріалі видимих зображень структури радіоактивного об'єкта або об'єкта, просвічуваного іонізуючим випромінюванням. У Р. застосовують зовн. джерела іонізуючого випромінювання (*гамма-випромінювання*, потоків *альфа-частинок*, *бета-частинок*, *протонів*, *нейтронів*, *рентгенівського проміння* тощо) — рентгенівські трубки або *радіоактивні ізотопи* (радіоактивні *нукліди*), вміщувані в закриті ампули. В *авторадіографії* (основному різновиді Р.) використовують внутр. джерела — радіоактивні ізотопи (радіоактивні нукліди), введені в досліджувані об'єкти, або випромінювання самих радіоактивних об'єктів. Р. дає змогу реєструвати дози іонізуючого випромінювання (див. *Дозиметрія, Радіаційна безпека*), виявляти дефекти в матеріалах (див. *Гамма-дефектоскопія, Рентгенодефектоскопія*), вивчати склад матеріалів (див. *Радіоактиваційний аналіз*), досліджувати *радіоактивні мінерали, атомні ядра*, проводити функціональну або топографічну діагностику захворювань тощо.

Геодезичний **радіодалекомір.**

РАДІОДАЛЕКОМІ́Р — прилад, яким за часом і швидкістю поширення *радіохвиль* визначають віддаль до об'єктів. Р. (мал.) складається з приймально-передавального (див. *Радіоприймач*, *Радіопередавач*) та індикаторного (див. *Індикатор*) пристроїв. Розрізняють Р. імпульсні, фазові та частотні.

РАДІОДЕФЕКТОСКОПІЯ

Радіозонд.

Ними вимірюють час поширення радіосигналів (імпульсів) від приладу до об'єкта і назад (імпульсні Р.), визначають різницю *фаз* випроміненого і прийнятого радіосигналів за час проходження їх вздовж вимірюваної лінії (фазові Р.), різницю частот таких радіосигналів за час поширення їх вздовж цієї лінії (частотні Р.). Р. застосовують у радіолокації, навігації, геодезії тощо. Див. також *Радіовисотомір*.

РАДІОДЕФЕКТОСКОПІ́Я — метод *дефектоскопії*, що ґрунтується на здатності сантиметрових і міліметрових *радіохвиль* проникати у контрольований виріб. За цим методом радіохвилі спрямовуються на виріб, відбиваються (або проходять крізь нього) і реєструються датчиком радіодефектоскопа. Якщо у виробі є дефекти, характеристики (частота, *амплітуда* та *фаза*) радіохвиль змінюються. Радіодефектоскопією виявляють гол. чин. поверхневі *дефекти металів* та ін. матеріалів (розмір дефектів — частки мікрометра). З її допомогою контролюють також розміри і форму виробів переважно з неметалевих матеріалів, їхні склад і структуру. Осн. переваги Р.— високі швидкість, точність і чутливість вимірювань. Р. застосовують у машинобудуванні.

РАДІОЕЛЕКТРО́НІКА (від *радіо...* та *електроніка*) — термін, що об'єднує значний комплекс галузей науки і техніки, пов'язаних гол. чин. з передаванням, прийманням і перетворенням повідомлень (інформації) за допомогою *електромагнітних хвиль*. Термін цей, певною мірою умовний, почали вживати з 50-х р. 20 ст. Крім електроніки, Р. охоплює *радіотехніку*, а також нові галузі науки і техніки, що виділилися з них,— *акустоелектроніку, інфрачервону техніку, квантову електроніку, мікроелектроніку, оптоелектроніку, хемотроніку* тощо. Р. пов'язана з *автоматикою, електротехнікою, кібернетикою технічною, механікою, обчислювальною технікою* (див. також *Електронна обчислювальна машина*), *оптикою, радіофізикою*, фізикою *твердого тіла*. Крім науки і техніки, Р. проникає в практичну медицину, економіку тощо.

РАДІОЕЛЕКТРО́ННА БОРОТЬБА́ (РЕБ), радіоелектронна війна — сукупність технічних і організаційних заходів, що їх проводять з метою розвідки і наступного радіоелектронного (РЕ) придушення або знищення радіоелектрон. засобів (РЕЗ) і систем управління військами противника та захисту подібних засобів і систем своїх військ від дій противника. РЕ розвідка (визначення параметрів і місцеперебування РЕЗ) здійснюється шляхом аналізу випромінюваних РЕЗ сигналів. Знищуються РЕЗ насамперед самонавідною на джерело випромінювання зброєю. В 70-х рр. у багатьох зарубіж. арміях почали використовувати для РЕБ комплекси, що складаються із станцій розвідки, апаратури створення перешкод РЕЗ, удаваних цілей, засобів ураження РЕЗ. Завдання РЕБ ускладнились у зв'язку з необхідністю придушення всіх видів РЕЗ: радіолокаційних, лазерних, інфрачервоних, супутникового зв'язку, радіонавігаційних. З розвитком засобів РЕБ удосконалюються заходи щодо підвищення перешкодостійкості РЕЗ, розробляються самонастроювані адаптивні системи, імітатори для навчання операторів роботі в умовах перешкод тощо.

Літ.: Палий А. И. Радиоэлектронная борьба. М., 1974.

О. В. Врублевський.

РАДІОЕЛЕКТРО́ННА ПРОТИДІ́Я (РЕП), радіоелектронне придушення — сукупність заходів і дій, спрямованих на порушення роботи або зниження ефективності бойового застосування радіоелектронних засобів противника шляхом дії на них електромагнітним або акустичним випромінюванням. Складова частина *радіоелектронної боротьби*. РЕП можна застосовувати проти радіотех. засобів (радіолокаційних станцій, радіоліній телеуправління, радіонавігаційних систем, обладнання радіозв'язку), інфрачервоних, оптико-електронних, лазерних, телевізійних та ін. установок. РЕП радіотех. засобам досягається застосуванням навмисних радіоперешкод, зміною характеристик відбитих об'єктами сигналів, створенням удаваних цілей, використанням самонавідних на джерело випромінювання ракет. Робота інфрачервоних установок порушується гол. чин. за допомогою удаваних цілей і теплового маскування об'єктів (зниженням теплового контрасту між об'єктом та навколишнім середовищем). Для оптико-електронних, лазерних і телевізійних установок застосовуються й розробляються аналогічні засоби РЕП.

О. В. Врублевський.

РАДІОЗАХИСНІ́ ЗАСО́БИ, радіопротектори — речовини, введення яких в організм або поживне середовище перед діянням іонізуючих випромінювань знижує радіаційний вплив, тобто підвищує *радіостійкість* організму. Серед Р. з. слід відмітити *вітаміни*, сірковмісні речовини, *амінокислоти*, речовини, до складу молекул яких входять аміногрупи ($—NH_2$), сульфгідрильні залишки ($—SH$) тощо. Найбільше значення мають меркаптоаміни, індолілалкіламіни, амінодисульфіди, цистамін, нуклеїнові кислоти та ін. Існує багато механізмів дії Р. з., напр. вони втручаються в фізико-хім. процеси променевого ураження; взаємодіють з вільними радикалами, що виникають при опроміненні; зменшують парціальний тиск кисню (див. *Кисневий ефект*); активізують природні сульфгідрильні сполуки в клітині. Величину дії Р. з. визначають відношенням доз випромінювань, що спричинюють однаковий ефект в присутності Р. з. і при відсутності їх. Вона наз. фактором зменшення доз (ФЗД). Захисна дія Р. з. залежить від умов опромінення (напр., в умовах *гіпоксії* або *гіпотермії*) і фізичних властивостей випромінювань, від особливостей біологічного об'єкта тощо.

Див. *Захист організму від іонізуючих випромінювань.*

Літ.: Маргулис У. Я. Радиация и защита. М., 1974; Бак З. Химическая защита от ионизирующей радиации. Пер. с англ. М., 1968.

А. Ф. Карась.

РАДІОЗВ'ЯЗО́К — передавання і приймання інформації (повідомлень) за допомогою *радіохвиль*; вид *електрозв'язку*. Почав розвиватися наприкінці 19 ст. з винайденням О. С. *Поповим*, а згодом Г. *Марконі* чутливих приймачів, придатних для Р. На 1-й Міжнародній адміністративній конференції в Берліні, що відбулася 1906 за участю представників 29 країн, було прийнято *регламент радіозв'язку* і міжнар. конвенцію, яка набула чинності з 1.VII 1908. З часом цей регламент змінювався, уточнювався, набули поширення досконаліші засоби Р., освоєно нові діапазони радіохвиль. Для Р. почали використовувати *передавальні радіоцентри* і *приймальні радіоцентри*. В СРСР розвиткові Р. певною мірою сприяло *радіоаматорство*. Р. відіграв важливу роль у освоєнні Північного морського шляху, в організації експедицій на дрейфуючих крижинах у районі Північного полюса тощо. Система Р. складається з передавальних пристроїв (*радіопередавачів* з *антенами*), що випромінюють радіохвилі, які несуть певну інформацію (напр., звукову), і пристроїв приймальних (*радіоприймачів* з антенами), які вловлюють радіохвилі, даючи змогу одержати цю інформацію. Залежно від кінцевої форми передаваної інформації розрізняють *радіотелеграфний зв'язок, радіотелефонний зв'язок, телебачення* і *фототелеграф*. Кожний з цих видів Р. застосовують як самостійно, так і в поєднанні з ін. видами (див., напр., *Відеотелефон*). Є *двосторонній зв'язок* і *односторонній зв'язок*, одно- і *багатоканальний зв'язок*. На далеку віддаль (див. *Далекий зв'язок*) інформацію передають засобами *космічного зв'язку, радіорелейного зв'язку*. Для Р. використовують імпульсні радіосигнали (див. *Імпульсний радіозв'язок*), властивість радіохвиль відбиватися від іонізованих слідів метеорних тіл (див. *Метеорний радіозв'язок*), від електр. неоднорідностей шарів тропосфери (див. *Тропосферний радіозв'язок*), здатність радіохвиль поширюватись на невелику віддаль у земній корі та у воді (підземний і підводний Р.). До спеціальних належать системи *поїзного радіозв'язку*, Р. пожежного, цивільної авіації, морського і річкового флотів тощо. В СРСР види і тех. засоби Р. розвиваються на основі єдиного держ. плану. Згідно з рішеннями XXVI з'їзду КПРС продовжується (1982), зокрема, формування *Єдиної автоматизованої системи зв'язку СРСР*.

СРСР, УРСР і БРСР є членами *Міжнародного союзу електрозв'язку*, СРСР — *Організації співробітництва соціалістичних країн у галузі електричного і поштового зв'язку*, Постійної комісії РЕВ по електр. і поштовому зв'язку.

Літ.: Развитие связи в СССР. 1917—1967. М., 1967; Гусятинский И. А., Пирогов А. А. Радиосвязь и радиовещание. М., 1974; Марков В. В. Ра-

диорелейная связь. М., 1979; Чистяков Н. И. Основы радиосвязи и радиорелейные линии. М., 1979.
Г. І. Гладишев.

РАДІОЗО́НД (від *радіо...* і *зонд*) — аерологічний прилад для вимірювання значень метеорологічних елементів у вільній *атмосфері*. Р. піднімаються на вис. до 30—40 км за допомогою гумової кулі, наповненої воднем. Спец. прилади, встановлені на Р., вимірюють атм. тиск, т-ру повітря і його вологість. Одержані дані автоматично передаються на наземні станції. Застосовують автоматизовані системи температурно-вітрового зондування, що складаються з Р. і наземних *радіолокаційних станцій* «Метеорит», які реєструють сигнали надвисокої частоти. Перший у світі Р. сконструював і запустив в СРСР (у Павловську біля Ленінграда) П. О. Молчанов 1930. На Україні *зондування атмосфери* за допомогою Р. провадять з 1935. *Л. З. Прох.*

РАДІОЗО́РІ — дискретні джерела космічного радіовипромінювання, що ототожнюються з *зорями*. До 1964 була відома єдина Р.— *Сонце*. Тепер виявлено радіовипромінювання спалахуючих зір (див. *Змінні зорі*), *нових зір*, зір Антареса, Алголя, β Ліри. До Р. відносять також т. з. рентгенівські джерела (Лебідь X-1, Скорпіон X-1 та ін.) *С. Я. Брауде.*

РАДІОІЗОТО́ПНА ДІАГНО́СТИКА — застосування радіоактивних ізотопів і мічених сполук для дослідження органів і систем людини з метою розпізнавання хвороби. Р. д.— галузь *радіології медичної*. Осн. методом Р. д. є метод радіоактивної індикації, тобто спосіб спостереження за введеними в організм радіоактивними речовинами. Інтенсивний розвиток і широке застосування Р. д. пов'язані з її фізіологічністю, високою інформативністю. У Р. д. використовують 2 види досліджень: введення препаратів безпосередньо в організм (in vivo) або у біологічні середовища (in vitro). При «in vivo» в організм вводиться мічена радіонуклідом речовина, яка є найбільш спорідненою для певної тканини чи органа і включається в ланцюг біохім. реакцій і фізіологіч. процесів. Поведінка цієї речовини, її якісний і кількісний розподіл фіксуються за допомогою радіодіагностичного приладу. Серед багатьох методів Р. д. найбільшого поширення набули лабораторна радіометрія, клінічна радіометрія, клінічна радіографія, *сканування* та статична чи динамічна сцинтиграфія. Всі ці методи Р. д. застосовуються для кількісного визначення різних біологічно активних речовин, рівень яких змінюється при захворюванні. Осн. перевага Р. д.— безболісність і практична безпечність для хворого при високій точності діагностичних результатів.

Літ.: Зедгенидзе І. А., Зубовский Г. А. Клиническая радиоизотопная диагностика. М., 1968; Medical radioisotope scintigraphy 1972, International atomic energy agency, v. 1—2. Vienna, 1973. *В. В. Шишкіна.*

РАДІОІЗОТО́ПНИЙ РАКЕ́ТНИЙ ДВИГУ́Н, ізотопний ракетний двигун — *реактивний двигун*, в якому енергія розпаду радіоактивних ізотопів (наприклад, полонію- 210, стронцію-90, плутонію-238, кюрію-244) йде на нагрівання *робочого тіла*, або ж робочим тілом є самі продукти розпаду.

Експериментальні Р. р. д. розвивають дуже незначну тягу. Можливо, Р. р. д. знайдуть застосування на космічних літальних апаратах у комбінації з радіоізотопними *термоелектрогенераторами*.

РАДІОІЗОТО́ПНІ ДІАГНОСТИ́ЧНІ АПАРА́ТИ — спеціальні прилади, що призначені для реєстрації випромінювань досліджуваного об'єкта. Гол. складовими частинами приладу є *детектор* випромінювання (сцинтиляційний кристал) і реєструючий пристрій. Ці прилади дозволяють реєструвати розподіл введеного радіоактивного препарату в органах і тканинах. Розрізняють прилади з рухливими (сканери) або стаціонарними (гамма-камера) детекторами. Детектор сканера, рухаючись над досліджуваною ділянкою, фіксує інтенсивність випромінювання шляхом запису інформації (див. *Сканування*) — сканограми (чорно-білої, кольорової, фото). Нерухомий детектор гамма-камери з великим кристалом дає змогу сприймати відображення з великої поверхні і одночасно фіксувати його на поляроїдній плівці (сцинтиграмі). Використовують і випромінювання всього тіла для визначення затримки або виведення радіоактивного препарату. Випускається обладнання спеціального призначення для дослідження об'єму циркулюючої крові, циркулографи для визначення швидкості кровообігу в різних частинах тіла, для дослідження стравохідного каналу та ін. Радіоактивність різних біологічних середовищ вимірюють за допомогою багатогніздих колодязних лічильників, у т. ч. і з рідинними сцинтиляторами, які призначені для підрахування великої кількості проб. Багато з цих приладів оснащено медичними комп'ютерами або аналізаторами для обробки результатів досліджень. Див. також *Ізотопні індикатори*. *В. В. Шишкіна.*

РАДІОІНТЕРФЕРО́МЕТР (від *радіо...* та *інтерферометр*) — інструмент для радіоастрономічних спостережень з використанням методів інтерферометрії (див. *Інтерференція хвиль*). В найпростішому випадку складається з двох *антен*, рознесених у просторі на деяку відаль D (б а з у), сигнали від яких по високочастотному кабелю або хвилеводу передаються на *радіометр* (мал.). *Роздільна здатність* Р. дорівнює приблизно λ/D де λ — довжина хвилі випромінювання, що приймається. Для одержання кращого розділення при заданій λ необхідно збільшувати D. Р. зі змінною базою дозволяють синтезувати системи з роздільною здатністю до 0,1″, а установки, що наз. Р. з наддалекою базою ($D \approx 1000$—2000 км), дають змогу одержувати розділення у кілька десятитисячних часток кутової секунди, що в тисячі разів перевищує розділення звичайного *телескопа*.
С. Я. Брауде.

РАДІОКО́МПАС (від *радіо...* і *компас*), автоматичний радіокомпас — навігаційний прилад (*радіопеленгатор*), який автоматично визначає кут між поздовжньою віссю літака (судна) і напрямом на радіостанцію (або ін. об'єкт), що випромінює *радіохвилі*. Крім приймально-індикаторної частини, в Р. є спец. пристрій (спостережна система), що автоматично повертає його приймальну *антену* в положення, яке збігається з напрямом на радіостанцію. Реагуючи на поворот антени, індикатор фіксує шуканий курсовий кут. Якщо літак (судно) прямує за заданим курсом, цей кут дорівнює нулю.

РАДІО́ЛА — радіотехнічний апарат, в якому функціонально і конструктивно об'єднано *радіоприймач* і електричний програвач грамофонних платівок; тип *звуковідтворювального апарата*. Осн. спільними вузлами радіоприймача і електропрогравача є *підсилювачі* електр. коливань низьких частот, *випрямлячі струму* і гучномовці. Р. бувають для монофонічного, стереофонічного і квадрафонічного (з чотирма виносними гучномовцями) відтворення звуку. Р. поділяють на класи відповідно до класів їхніх радіоприймачів і електропрогравачів. В СРСР виготовляють (1982) Р. (мал.) «Урал», «Ілга», «Рекорд» та ін.

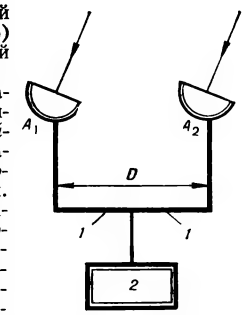

Схема радіоінтерферометра.
A_1 і A_2 — антени; *1* — кабель або хвилевод; *2* — приймач (радіометр).

РАДІО́ЛІЗ (від *радіо...* грец. λύσις — розпад, розкладання) — розкладання хімічних сполук під дією іонізуючого випромінювання. Напр., під впливом γ-проміння відбувається Р. води, утворюються водень і пероксид водню. Р. є одним з питань, що вивчаються *радіаційною хімією*.

РАДІОЛО́ГІЇ МЕДИ́ЧНОЇ ХА́РКІВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1920 як Перша укр. рентгенівська академія, яку 1925 перейменовано на Укр. центр. рентгенорадіологічний і онкологічний ін-т, сучас. назва — з 1956. У складі ін-ту — 4 відділи, Центр. респ. лабораторія індивідуальної дозиметрії і радіаційної безпеки. Ін-т розробляє проблему «Наукові основи медичної рентгенології і радіології», основна увага приділяється питанням профілактики, *діагностики* та лікування *променевої хвороби*, зокрема розробці нових методів *радіоізотопної діагностики*, а також питанням онкології та радіології. Ін-т є науково-методичним центром в УРСР з мед. *радіології*. *В. І. Шантир.*

РАДІОЛО́ГІЯ МЕДИ́ЧНА (від *радіо...* і грец. λόγος — вчення) — наука про вплив іонізуючого опромінювання на організм людини, застосування його для діагностики і лікування різних захворювань. Р. м. включає п'ять розділів: *радіобіологію, радіоізотопну діагностику, променеву терапію*, клініку і терапію променевих уражень, *гігієну радіаційну*. Теоретичною основою Р. м. є радіобіологія. У розвитку Р. м. можна простежити два періоди: перший, що тривав бл. сорока років і який характеризується становленням, технічним і методичним освоєнням та удосконаленням *рентгенодіагно-*

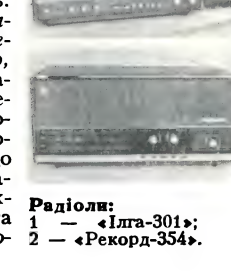

Радіоли:
1 — «Ілга-301»;
2 — «Рекорд-354».

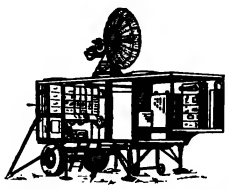

Радіолокаційна станція гарматного наведення.

стики, рентгено- і *кюрітерапії,* нагромадженням і систематизацією фактичного матеріалу і розробкою теоретичних знань. Другий період Р. м. стосується досліджень біологічної дії випромінювань на основі точної дозової оцінки променевого впливу, а також діагностичного і терапевтичного використання радіації з врахуванням ступеня впливу і особливостей просторового розподілу опромінювання в органах і тканинах людини. Після відкриття штучної радіоактивності і одержання штучних радіоактивних речовин розширилися межі Р. м. З застосуванням радіоактивного фосфору (^{32}P) для лікування *лейкозів* і поліцитемії (1937), а далі — радіоактивного кобальту (^{60}Co), натрію (^{24}Na), йоду (^{131}I), стронцію (^{85}Sr), золота (^{198}Au) та ін. виникла радіоізотопна діагностика й з'явилися нові методи кюрітерапії. Ще більшого значення Р. м. набула з розвитком атомної енергетики та використанням радіоактивних ізотопів і випромінювань в різних галузях народного господарства. Використання нових видів випромінювання (нейтронного, протонового і електронного випромінювання великих енергій та ін.) висунуло нові проблеми Р. м. і перш за все проблему відносної біологічної ефективності цих випромінювань. Завдання Р. м. ще більш розширилися у зв'язку з розвитком і формуванням нового розділу медичної науки — *космічної медицини.* Розвиток Р. м. здійснюється на основі досягнень в галузі фізики, хімії, гістології, фізіології, патофізіології, біохімії, мікробіології, клініки (терапії, хірургії та ін.), гігієни. Методи, що їх розробляє Р. м., широко використовуються в різних розділах мед. науки. Так, радіоізотопний аналіз відкрив нові можливості пізнання закономірностей *обміну речовин,* що знайшло застосування в біохімії, фармакології, клініці. Застосування іонізуючих випромінювань в медицині до Великої Жовтн. соціалістичної революції в Росії розвивалося повільно. Разом з тим, рос. вчені з перших років використання рентгенівських променів і випромінювання радію також розробляли питання Р. м. (І. Р. Тарханов, Є. С. Лондон, Т. О. Жуковський, С. Г. Зарецький, С. В. Гольдерберг та ін.). Розвиток Р. м. в СРСР пов'язаний з удосконаленням техніки, створенням і оснащенням радіологічних центрів і мережі спеціалізованих установ. Досягнення Р. м. в СРСР пов'язані з працями багатьох діячів вітчизн. радіології, рентгенології та ін. радіаційних дисциплін (М. І. Неменова, П. П. Лазарева, Д. Т. Будинова, Б. О. Архангельського, Я. Г. Ділона, Л. Л. Гольста, С. Р. Френкеля, серед них укр. вчених — Г. І. Хармандаряна, М. М. Ісаченко, Л. М. Гольдштейна, Д. С. Ліндентратена, С. Д. Дубового та ін.). Великий внесок у розвиток Р. м. також зробили Г. Форсель (Швеція), К. Рего, С. Лабор (Франція), Л. Грей, Р. Патерсон (Англія), А. Холлендер (США) та ін. Розвиток сучас. Р. м. в СРСР забезпечується держ. плануванням, широким наданням матеріальних коштів і керуванням, що здійснюється АН і АМН СРСР, МОЗ СРСР і союзних республік, Комітетом медичної радіології. В Рад. країні організовані спеціальні н.-д. ін-ти: Центральний ін-т мед. радіології МОЗ СРСР (Ленінград), Ін-т рентгено-радіологічний (Москва), Ін-т медичної радіології АМН СРСР (Обнінськ), Харківський н.-д. ін-т мед. радіології та *Рентгенорадіологічний та онкологічний київський науково-дослідний інститут.* В СРСР виходять журнали — «Медицинская радиология» і «Радиобиология», зокрема в УРСР (Київ) питання з цієї проблеми висвітлюються в збірниках «Экспериментальная онкология», «Клиническая онкология», «Экспериментальная клиническая радиология».

Літ.: Экспериментальная и клиническая радиология, в. 14. К., 1979; Милько В. И., Лазарь А. Ф., Назилюк Н. Ф. Медицинская радиология. К., 1980. *В. В. Шишкіна.*

Радіолокація ділянки земної поверхні радіолокаційною станцією колового огляду, встановленою на літаку (вгорі — зображення досліджуваної місцевості на екрані індикатора).

РАДІОЛОКА́ТОР — скорочена назва *радіолокаційної станції.*

РАДІОЛОКАЦІ́ЙНА СТА́НЦІЯ, радіолокатор, радар — станція (пристрій) для одержання інформації про спостережувані об'єкти за допомогою відбитих від них або випромінюваних ними *електромагнітних хвиль* радіодіапазону (*радіохвиль*); засіб *радіолокації.* Першими були стаціонарні Р. с. для радіовиявлення літаків, розташовані (1936) на узбережжі Великобританії. В СРСР пром. виробництво Р. с., якими можна було виявляти літак, що перетинав лінію цих станцій, почалось 1939. Того ж року в Харкові стала до ладу досконаліша Р. с., яка давала змогу визначати три координати літака у польоті. До складових частин Р. с. належать: потужний *радіопередавач,* що формує зондуючі радіосигнали (переважно імпульсні, рідше — безперервні); антенно-фідерна система (див. *Антена, Фідер, Радіопрозорі матеріали*), що випромінює і приймає радіосигнали; високочутливий *радіоприймач,* який приймає, підсилює і належним чином перетворює відбиті радіосигнали, що несуть інформацію про спостережуваний об'єкт. Інші складові частини Р. с.: *індикатор* у вигляді *електронопроменевої трубки,* на екрані якої фіксуються дані про об'єкт; керуючий пристрій, що погоджує взаємодію радіопередавача, антени, радіоприймача та індикатора. На деяких Р. с. індикатор пов'язаний з *цифровою обчислювальною машиною.* Далекість дії Р. с. визначається умовами *поширення радіохвиль,* потужністю радіопередавача і чутливістю радіоприймача. Розрізняють Р. с. наземні (мініатюрні або у вигляді капітальної споруди), корабельні та бортові (на літаках, ракетах тощо). За допомогою наземних Р. с. керують рухом літальних апаратів у межах аеродрому, посадкою їх, визначають координати повітряних, морських і наземних об'єктів (станції гарматного наведення, мал.) тощо. Корабельними Р. с. визначають курс і швидкість переміщення кораблів, забезпечують їхній рух у межах порту, вузьких проток та ін. До бортових належать, напр., станції колового огляду земної поверхні (панорамні Р. с.). Набувають поширення багатофункціональні Р. с.— для потреб геодезії, метеорології тощо. Утруднюють або порушують нормальну дію Р. с. *протирадіолокаційні перешкоди.* *В. П. Тараненко.*

РАДІОЛОКАЦІ́ЙНИЙ МАЯ́К — наземна (з відомими координатами) приймально-передавальна *радіостанція* навігаційного призначення. Діє спільно з *радіолокаційною станцією,* розміщеною на рухомому об'єкті (літальному апараті, судні). Під дією радіосигналів (сигналів запиту) цієї станції на Р. м. автоматично включається передавач-відповідач, що починає випромінювати кодовані радіосигнали, за якими й визначають напрям на маяк і віддаль до нього (за часом, що минув до одержання відповіді). Р. м. можна використовувати і як *радіомаяк.*

РАДІОЛОКАЦІ́ЙНІ ПЕРЕШКО́ДИ — див. *Протирадіолокаційні перешкоди.*

РАДІОЛОКА́ЦІЯ (від *радіо...* і *локація*) — виявлення об'єктів і визначення їх місцеположення та деяких інших характеристик за допомогою *електромагнітних хвиль* радіодіапазону (*радіохвиль*); галузь науки і техніки. До тех. засобів, застосовуваних при розв'язуванні задач Р., належать *радіолокаційні станції* і складні радіолокаційні системи. Радіолокаційні методи й апаратура часто практично не відрізняються від методів і апаратури, що ними користуються в *радіонавігації.* Виникненню Р. передували дослідження Г. *Герца,* О. С. *Попова,* нім. інженера К. Гюльсмайєра, який 1904 розробив спосіб виявлення об'єкта (корабля) за відбитими від нього радіохвилями, та ін. Інтенсивний розвиток Р. почався наприкінці 30-х рр. 20 ст. (в СРСР — праці Ю. Б. *Кобзарєва* та ін.). Перші зразки радіолокаційних станцій, що застосовувались під час 2-ї світової війни, були створені майже одночасно в СРСР, Англії, Німеччині, США, Японії. Р. буває активною і пасивною. В разі активної Р. передавач радіолокаційної станції опромінює об'єкт радіохвилями (звичайно у вигляді короткочасних імпульсів), що відбиваються від нього або розсіюються ним і надходять до приймача цієї станції (Р. з зондуючим радіовипромінюванням). Знаючи швидкість поширення радіохвиль і вимірюючи час, протягом якого вони проходять шлях до об'єкта і назад, визначають віддаль до нього. Напрям (*пеленг*) на об'єкт встановлюють за орієнтацією напрямленої антени. Якщо об'єкт рухається відносно радіолокаційної станції, частота радіохвилі, відбитої ним, змінюється порівняно з частотою зондуючої радіохвилі (див. *Доплера ефект*), і за різницею цих частот можна визначити швидкість переміщення об'єкта. Є також активна Р. з активною відповіддю — з використанням встановленого на об'єкті відповідача (приймально-передавальної радіостанції), який відповідає на сигнали активного радіолокатора (радіолокаційної

станції). Пасивна Р. ґрунтується на використанні власного радіовипромінювання об'єктів: штучного (воно створюється встановленими на об'єктах радіопередавачами) або природного (теплового), яке залежить від т-ри об'єкта. Р. , на відміну від *оптичної локації*, не залежить від метеорологічних умов. Методи Р. використовують у військ. справі, на повітр. і водному транспорті, в астрономії, космонавтиці. До об'єктів, що їх виявляють або досліджують радіолокаційними методами, належать також ділянки земної або водної поверхні (мал.), хмари тощо. У 1961—63 важливі роботи в галузі планетної Р. (дослідження Венери, Меркурія, Марса, Юпітера) виконав колектив рад. вчених на чолі з В. О. *Котельниковим*. Наприкінці 70-х рр. створено автоматизовану радіолокаційну систему керування повітр. рухом для аеропортів «Старт» (СРСР). Див. також *Радіолокація метеорів, Радіолокація небесних тіл.*

Літ.: Теоретические основы радиолокации. М., 1978; Справочник по радиоэлектронным системам, т. 2. М., 1979; Тихонов А. П. Радиолокационное оборудование самолётов и его эксплуатация. М., 1980. *В. П. Тараненко.*

РАДІОЛОКА́ЦІЯ МЕТЕО́РІВ — застосування *радіолокації* для реєстрації сигналів, розсіяних іонізованими метеорними слідами (див. *Метеори, Метеорний радіозв'язок*). Використовується для вивчення динаміки земної *атмосфери* на висоті 105—80 км, а також для визначення чисельності метеорів, швидкості, *радіантів* і *орбіт* метеорних тіл. Метеорні радіолокаційні станції (МРЛС) працюють на одній з частот у діапазоні 30—60 МГц. Поширені МРЛС, що працюють в імпульсному режимі. Такі МРЛС щодоби реєструють від кількох сотень до кількох тисяч метеорів; тривалість сигналів, розсіяних метеорами, лежить у межах від кількох сотень мс до кількох секунд. У 1968 в Харкові вперше в СРСР створено автоматизовану багатофункціональну МРЛС високої ефективної чутливості (див. *МАРС*); вона автоматично визначає радіанти, орбіти та просторові координати метеорів до 15-ї візуальної *зоряної величини*, реєструє й аналізує розподіл за масою дрібних метеорних часток, обчислює швидкість та напрям дрейфу метеорних слідів (тобто швидкість та напрям вітру). Р. м. дає змогу досліджувати розподіл твердої складової *міжпланетного середовища* поблизу орбіти Землі, осн. закономірності руху верх. шарів атмосфери *Землі* тощо. *Б. Л. Кащеєв.*

РАДІОЛОКА́ЦІЯ НЕБЕ́СНИХ ТІЛ — вивчення Сонця, планет, метеорів та інших тіл Сонячної системи за допомогою *радіолокації*. Здійснюється шляхом посилання радіосигналу з Землі до цих тіл та приймання розсіяного випромінювання від них за допомогою наземного приймача. На сучас. етапі розвитку техніки Р. н. т. можлива лише для тіл *Сонячної системи*, оскільки радіосигнали від небесних тіл, розташованих за її межами, такі слабкі, що не можуть бути прийнятими найчутливішими приймальними пристроями. Р. н. т. запропонував М. Д. *Папалексі*. Першим об'єктом, який вивчали таким способом, був *Місяць* (1946). При радіолокаційних зондуваннях *Сонця* і *планет* Сонячної системи вивчають зміну амплітуди, величину запізнення розсіяного сигналу, зміну його фази, частоти і поляризації залежно від кута падіння радіохвилі на об'єкт, що дає змогу одержувати інформацію про фіз. і динамічні властивості цих об'єктів. Р. н. т. дозволяє визначати швидкість і напрям руху та обертання Сонця і планет, розміри нерівностей їхньої поверхні, вивчати динаміку *сонячної корони*. Ці дослідження сприяли виявленню нових даних про властивості планет: уточнено *астрономічну одиницю*, визначено напрям і період обертання Венери і Меркурія, характер рельєфу Місяця, Меркурія, Венери і Марса. Див. також *Радіолокація метеорів*. *С. Я. Брауде.*

РАДІОЛЮМІНЕСЦЕ́НЦІЯ — *люмінесценція*, що збуджується під дією ядерного випромінювання (електронів, протонів, нейтронів, α-частинок, γ-проміння і т. д.) або рентгенівського проміння.

РАДІОЛЯ́РІЄВИЙ МУЛ — різновидність сучасних океанічних глибоководних кремнисто-глинистих *мулів*. Містить понад 50% кремнистих скелетів *радіолярій*. Утворюється на глиб. 4500—6000 м і більше. Вкриває понад 3% *ложа океанів*. З Р. м. утворюються осадочні гірські породи — радіоляріти. Р. м. характерний для екваторіальної зони Індійського і Тихого океанів.

РАДІОЛЯ́РІЇ, променяки (Radiolaria) — підклас одноклітинних тварин класу *саркодових*. Тіло (діаметр від 30 мкм до 3,5 мм) переважно кулясте, має мінеральний скелет складної будови, що складається з окису кремнію або з сірчанокислого стронцію (ряд Acanthria). Характерна наявність шкірястої оболонки — центральної капсули, яка поділяє цитоплазму на внутрішньокапсулярну і позакапсулярну, що сполучаються через отвори в капсулі. Від тіла у всі боки відходять численні *псевдоподії*. Живляться Р. мікропланктоном. Розмноження нестатеве (поділ надвоє і *пупкуванням*), відомий також і статевий процес. Бл. 8 тис. видів, поширених переважно в теплих морях. В морях СРСР понад 100 видів. У викопному стані відомі починаючи з докембрію; скелетні рештки Р. входять гол. чин. до складу *трепелу* і радіоляриту та утворюють *радіолярієвий мул*. *О. П. Маркевич.*

Політ літака в зоні **радіомаяка:** Н і А — напрямлені антени радіостанції (радіомаяка), що випромінюють відповідні радіосигнали; чорна смуга — рівносигнальна зона, де обидва радіосигнали чути однаково добре.

РАДІОМАЯ́К, радіонавігаційний маяк — переважно наземна (з відомими координатами) передавальна *радіостанція* з напрямленими антенами, що безперервно або імпульсами випромінюють радіосигнали; засіб *радіонавігації*. Дає змогу, приймаючи ці сигнали на борту рухомого об'єкта (літального апарата, судна), визначати його напрям (*пеленг*) на маяк, уточнювати місцеположення об'єкта. Р. бувають: напрямленої дії (напрям на них можна встановити з певних курсів або зон, користуючись звичайним радіоприймачем з ненапрямленою антеною) і дії ненапрямленої, або всенапрямленої (напрям на них знаходять з будь-яких курсів або зон); амплітудні (напрям на них визначають за відхиленням рухомого об'єкта від заданого напряму — рівносигнальної зони *амплітуд* радіосигналів; мал.), а також фазові, частотні і часові (напрям на них пов'язується з *фазою*, частотою і часом поширення радіосигналів). Амплітудні Р. (найпоширеніші) поділяють на: курсові (зональні), що ними задають літальному апаратові певні курси (зони) в горизонтальній або вертикальній площині; пеленгові, за допомогою яких визначають напрям від Р. на рухомий об'єкт, і маркерні, якими позначають (маркірують) важливі у навігаційному відношенні пункти (у межах аеродрому, порту тощо). До Р. умовно відносять і передавальні радіостанції з ненапрямленими й відмітними для кожної з них радіосигналами (позивними). Напрям на такі Р. (в авіації їх наз. приводними радіостанціями) визначають за допомогою бортового *радіопеленгатора*. Як Р. ненапрямленої дії використовують і радіомовні станції, *радіолокаційні маяки*, радіоакустичні маяки тощо. *Г. І. Гладишев.*

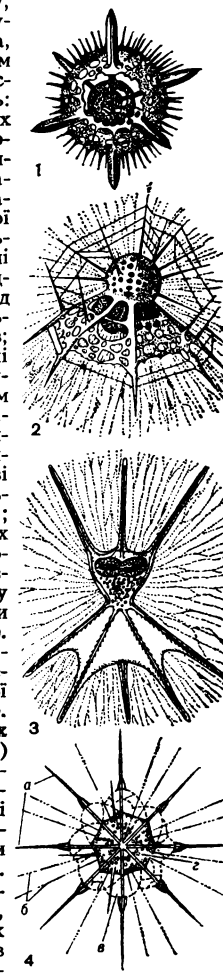

Радіолярії:
1 — Actinomma asteracantha; 2 — Arachnocorys circumtexta; 3 — Tuscarilla nationalis; 4 — Acanthometra elastica; *а* — голки скелета; *б* — псевдоподії; *в* — позакапсулярна цитоплазма; *г* — внутрішньокапсулярна цитоплазма з численними ядрами.

РАДІОМЕТЕОРОЛО́ГІЯ (від *радіо...* і *метеорологія*) — наука, що вивчає вплив метеорологічних умов на поширення радіохвиль в *атмосфері* та досліджує за допомогою *радіолокації* деякі метеорологічні процеси. Внаслідок неоднорідності атмосфери радіохвилі при поширенні в ній заломлюються, поглинаються, відбиваються і розсіюються. Інтенсивність і характер прояву цих процесів залежать від фіз. параметрів атмосфери (тиску, т-ри, вологості) та наявності в ній *гідрометеорів* і різних домішок. Р., досліджуючи вплив тропосфери на поширення дециметрових і сантиметрових радіохвиль, вивчає умови формування і розвитку хмар, зокрема градонебезпечних, атм. опади, визначає швидкість вітру і зміщення його по висоті, *турбулентність* тощо. Початок дослідженням у галузі Р. поклав 1895 О. С. *Попов*, який за допомогою грозовідмітника спостерігав за розрядами блискавки. У 40-х рр. 20 ст. завдяки використанню *радіолокаційних станцій*

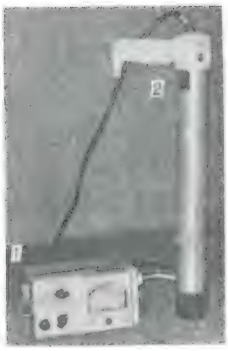

Геологорозвідувальний **радіометр:** *1* — вимірювальний прилад (інтенсиметр) з блоком живлення; *2* — сцинтиляційний датчик.

при дослідженні атмосфери сформувався новий наук. напрям — радіолокаційна метеорологія. Теорію радіолокаційного виявлення хмар і опадів розробив Д. Райд (Великобританія), її розвивали Д. Е. Керр (США), рад. вчений К. С. Шифрин та ін. З 60-х рр. 20 ст. застосовують когерентні радіолокаційні станції (див. *Когерентність хвиль, Доплера ефект*). Дані досліджень з Р. мають велике значення для вивчення атм. процесів і *клімату*, для складання *прогнозів погоди*.

Літ.: Носилов Д. Н. Радиометеорология. М., 1966; Степаненко В. Д. Радиолокация в метеорологии. Л., 1973; Бин Б. Р., Даттон Е. Д. Радиометеорология. Пер. с англ. Л., 1971.

А. А. Єфімов.

РАДІО́МЕТР (від *радіо...* та грец. μετρέω — вимірюю) — 1) Прилад, яким вимірюють енергію видимого і невидимого електромагнітного випромінювання, використовуючи його теплову дію. Такими Р. досліджують *інфрачервоне проміння*, сонячну радіацію (див. *Актинометр, Піргеліометр*), теплове випромінювання Землі та ін. планет (для складання їх теплових карт) тощо. 2) Пристрій (радіоприймач) в *радіотелескопах*, що приймає (через їхні *антени*) випромінювання небесних об'єктів у радіодіапазоні, даючи змогу визначати його характеристики. 3) Прилад, яким вимірюють інтенсивність потоків *гамма-випромінювання, електронів, протонів* тощо. Р. (мал.) використовується в геофізиці (див. *Радіометричні методи розвідки*), *радіоокеанографії*, техніці, хімії, медицині та ін.

РАДІОМЕТРИ́ЧНІ МЕ́ТОДИ РО́ЗВІДКИ — група геофізичних методів дослідження, що базуються на вивченні природної радіоактивності гірських порід. Р. м. р. поділяють на іонізаційні, імпульсні та люмінесцентні. Іонізаційні Р. м. р. грунтуються на вимірюванні електричного струму, що проходить через газ, іонізований радіоактивним випромінюванням; імпульсні — на реєстрації α- і β-частинок та γ-квантів, що їх випромінюють *радіоактивні елементи* (вони мають назву α-, β- та γ-методів); люмінесцентні — на вимірюванні світіння, зумовленого радіоактивним випромінюванням. Розрізняють такі Р. м. р.: польові розшукові, свердловинні, радіометричне випробування та лабораторні радіометричні. Р. м. р. користуються при розшуках і розвідці радіоактивних руд та ін. корисних копалин, при геол. картографуванні. Їх застосовують у комплексі з ін. геофіз. та геол. методами досліджень. Див. також *Геофізичні методи розвідки*.

Є. І. Антонюк.

РАДІОМИСТЕ́ЦТВО — різновид словесно-звукового мистецтва, яке виникло з розвитком технічних засобів радіо. В поняття «радіомистецтво» входять літ., театр., муз. сценічні твори, які внаслідок використання творчих прийомів і тех. засобів *радіомовлення* набувають нових художньо-образних якостей і нових особливостей естетичного впливу. Специфіка Р.— невидимість того, що відбувається у радіовиставі та в ін. літ. формах, які використовує радіо. Худож. образ в ньому поєднує в собі численні звукові компоненти. Особливого значення набирає звучання акторського слова, а також різноманітні звуки дійсності, музика, акустичні ефекти. Р. вимагає від актора достовірної, психологічно глибокої гри з тонкими голосовими нюансами, характер якої залежить від змісту образу, від його тлумачення, а також жанру твору. Р. виражає почуття і думки у словесних діях героїв переважно в роздумах-монологах, діалогах тощо. Сприйняття Р. багато в чому залежить від індивідуальних властивостей уяви. Р. виникло на поч. 20-х рр. 20 ст. Інтерес до радіодраматургії як самостійної, створеної для передачі в ефір, літ. форми, почав зростати з 60-х рр. В СРСР та ін. соціалістич. країнах Р. сприяє вихованню нової людини.

Літ.: Режиссура радиопостановок. М., 1970; Телевидение и радиовещание за рубежом. М., 1973.

РАДІОМО́ВЛЕННЯ — передача по радіо мови, музики та ін. звукових ефектів необмеженій кількості радіослухачів; один з найоперативніших засобів масової інформації та пропаганди. Осн. жанри Р.: радіоінформація, радіорепортаж, радіонарис, радіокомпозиція, радіофільм, радіоспектакль. Найпоширеніші форми Р.— радіовипуск, радіожурнал, радіопереклик. Крім того, існує пряма *трансляція* важливих громад.-політ. подій, літ. або муз. творів. Р. провадиться із студій та ін. приміщень, що мають постійне стаціонарне радіообладнання, а також з площ, стадіонів, театр. залів та ін. місць за допомогою пересувних установок. Здійснюється через *передавальні радіоцентри* і приймається на *радіоприймачі*. Розподіл діапазонів радіохвиль і час роботи радіостанцій встановлюються *Регламентом радіозв'язку*. Великого поширення набуло в СРСР та ряді ін. країн *проводове мовлення*. Пріоритет у винайденні радіо та використанні його як засобу зв'язку належить Росії (О. С. *Попов*). Великого значення проблемі *радіофікації* як основного засобу Р. надавав В. І. Ленін. Він назвав радіо «газетою без паперу і без відстаней», яка «буде великою справою» (Повне зібр. тв., т. 51, с. 130). Перші радіомовні передачі прозвучали 1919 з радіолабораторії в Нижньому Новгороді (тепер м. Горький), 1920 — з дослідних радіостанцій Москви, Казані та ін. міст. За кордоном перші радіомовні станції почали діяти: в США — 1920, в Англії і Франції — 1922, в Німеччині, Бельгії, Чехословаччині — 1923. На Україні Р. почалося 16.XI 1924 в Харкові через малопотужні передавачі. Наступного року збудовано потужні радіостанції у Харкові і Києві. У 1927 Р. було організовано у Дніпропетровську, Донецьку, Одесі та ін. містах. Становленню і популяризації Р. сприяли державна організація «Акціонерне товариство для широкого мовлення по радіо», ін. товариства, а також масове *радіоаматорство*. В Рад. Союзі в 30-і рр. розгорнулася масова радіофікація міст і сіл. В роки Великої Вітчизн. війни Р. зробило значний внесок у мобілізацію трудящих на розгром фашистських загарбників (див., зокрема, *Радіостанція імені Т. Г. Шевченка*). Тепер Р. охоплена вся територія країни. Внутрісоюзне Р. за структурою поділяється на Всесоюзне Р. (ведеться по 5 програмах середньодобовим обсягом 180,4 год.), республіканське та обласне. Р. країни ведеться 64 мовами народів СРСР, на закордон (з Москви) — 69 мовами світу. В УРСР створено 3 радіопрограми: союзно-респ., інформаційно-музичну «Промінь», що працює цілу добу, і стереофонічну, обсяг якої — 9 год. на добу. Середньодобовий обсяг республіканського і обласного мовлення — 89,2 год. Крім того, в УРСР Р. організовано у 37 містах і в усіх райцентрах. Майже на 2,5 тис. підприємств, орг-цій, колгоспів і радгоспів створено громадські редакції Р. Система Р. країни підпорядкована Держ. комітету СРСР по телебаченню і радіомовленню, на Україні — Держтелерадіо УРСР. У цій системі діють будинки Р. і звукозапису, Всесоюзний н.-д. ін-т телебачення і Р. тощо. В СРСР поряд з монофонічним розвивається стереофонічне Р., проводяться експериментальні передачі квадрафонічного Р. на ультракоротких хвилях (УКХ). Питання Р. висвітлюються в журн. «Телевидение и радиовещание», щотижневій газеті «Говорит и показывает Москва» (в УРСР — «Говорить і показує Україна») та ін. Інтенсивно розвивається Р. в соціалістич. країнах, де воно ведеться держ. організаціями. У капіталістичних країнах Р. підпорядковане інтересам пануючих верств суспільства, проводиться організаціями або об'єднаннями, що контролюються д-вою чи приватними підприємствами. Значну роль у розвитку Р. відіграє *Міжнародна організація радіомовлення і телебачення*. Див. також розділи Преса, радіомовлення і телебачення у статтях про союзні і автономні республіки, а також про окремі країни.

Літ.: Ленин В. И. О радио. М., 1973; Проблемы телевидения и радио, в. 1—2. М., 1967—71; Очерки истории советского радиовещания и телевидения, ч. 1. 1917—1941. М., 1972; Гусятинский И. А., Пирогов А. А. Радиосвязь и радиовещание. М., 1974; Глухов А. А. Основы звукового вещания. М., 1977; Справочник по радиовещанию. К., 1981.

М. Ф. Охмакевич.

РАДІОНАВІГАЦІ́ЙНА СИСТЕ́МА — комплекс взаємодіючих радіотех. засобів, якими визначають місцеположення рухомих об'єктів (літальних апаратів, суден), а також розв'язують ін. комплексні задачі *навігації*. До найпоширеніших належать Р. с. різницево-далекомірні (або гіперболічні), розроблені (1938) рад. інженером Е. М. Рубчинським, і кутомірно-далекомірні (або полярні). Складовими частинами різницево-далекомірної Р. с. є наземні (з відомими координатами) синхронно діючі передавальні *радіостанції* і бортовий (на літальному апараті, судні) приймально-індикаторний пристрій, що фіксує радіосигнали цих станцій. Принцип

дії такої системи грунтується на вимірюванні різниці віддалей рухомого об'єкта до двох (і більше) пар радіостанцій: виміряна (за різним часом надходження радіосигналів) різниця віддалей до двох радіостанцій однієї пари дає змогу нанести на карту одну лінію положення об'єкта — *гіперболу* (абсолютна величина різниці віддалей її точок до двох пунктів — величина стала); різниця віддалей до двох радіостанцій другої пари

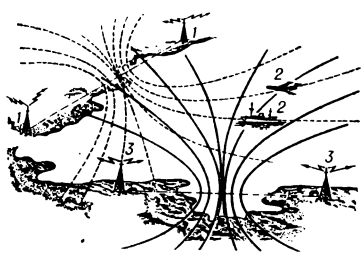

Схема взаємодії наземних радіостанцій і рухомих об'єктів різницево-далекомірної (гіперболічної) радіонавігаційної системи: *1* — наземна радіостанція першої пари радіостанцій (їхні гіперболи — пунктирні криві); 2 — рухомий об'єкт; *3* — наземна радіостанція другої пари радіостанцій (їхні гіперболи — суцільні криві).

дозволяє одержати другу гіперболу; точка перетину обох гіпербол визначає місцеположення об'єкта (мал.). Далекість дії систем такого типу — до 10 тис. км. До складових частин кутомірно-далекомірної Р. с. належать наземні (з відомими координатами) *радіомаяки*, що є кутомірними, або азимутальними (див. *Азимут*), засобами, і бортові *радіодалекоміри*. За цією системою місцеположення об'єкта визначають у полярних *координатах*: на об'єкті вимірюють віддаль до радіомаяка і знаходять його азимут. Далекість дії таких Р. с.— до 600 км. Радіонавігаційними є також системи, що забезпечують посадку літальних апаратів, запобігають їхньому зіткненню, сприяють безпеці судноводіння тощо. Набувають розвитку супутникові Р. с. з використанням навігаційних *штучних супутників Землі*. Переваги Р. с. перед навігаційними системами, що грунтуються на ін. фіз. принципах (напр., астрономічними, інерціальними, див. *Інерціальна навігаційна система*): висока точність вимірювання, незалежність показань від метеорологічних умов, від видимості земної поверхні та небосхилу.

Літ.: Айзинов М. М., Байрашевский А. М. Радиотехника и радионавигационные приборы. М., 1975; Астафьев Г. П., Олянюк П. В. Современные радиотехнические средства навигации и посадки воздушных судов. М., 1981; Беляевский Л. С., Черкашин В. Г. Точность радиоэлектронных измерительных систем. К., 1981.

Л. С. Беляєвський.

РАДІОНАВІГА́ЦІЯ (від *радіо...* і *навігація*) — наука про теоретичні основи і практичні прийоми та засоби водіння, а також наведення рухомих об'єктів (літальних апаратів, суден) за допомогою *радіохвиль*; відповідна галузь техніки. Ідею використання радіотех. засобів для потреб навігації висловив О. С. *Попов*, який запропонував (1897) створювати спец. маяки, обладнані радіопередавачами (перші маяки такого типу — радіомаяки — почали діяти 1907). На початку 20-х рр. 20 ст. А. І. *Берг*, М. О. *Бонч-Бруєвич*, М. В. *Шулейкін* та ін. заклали теор. основи для створення радіонавігаційних засобів різного типу, пізніше (1930—34) Л. І. *Мандельштам*, М. Д. *Папалексі* та ін. вчені розробили способи вимірювання віддалі між двома радіотех. пристроями за співвідношенням фаз випромінюваних ними радіохвиль. Осн. задача Р. полягає у виведенні рухомих об'єктів за певним *маршрутом* або за певною траєкторією в задану точку місцевості (простору) в заданий час з визначенням координат (місцеположення) об'єктів і навігаційних величин (напряму, швидкості переміщення, прискорення тощо) їхнього руху. Дія радіотех. засобів, за допомогою яких розв'язують цю задачу, грунтується на особливостях *поширення радіохвиль*, зокрема на *Доплера ефекті*. Засобами, що ними користуються при розв'язуванні порівняно нескладних задач навігації (звичайно визначають одну лінію або одну поверхню положення рухомого об'єкта) є *радіодалекоміри, радіомаяки, радіопеленгатори* (в т. ч. *радіокомпаси*), *радіосекстанти*, доплерівські вимірювачі швидкості тощо. Для складних комплексних задач навігації застосовують *радіонавігаційні системи*. За видом вимірюваних навігаційних величин (напр., кутових або лінійних координат та їхніх похідних у часі) і відповідних їм ліній положення рухомого об'єкта розрізняють радіотех. засоби: кутомірні (або азимутальні, див. *Азимут*), далекомірні (колові), різницево-далекомірні (гіперболічні), засоби, якими вимірюють кутові або лінійні швидкості, і комбіновані (напр., кутомірно-далекомірні, кутомірно-різницево-далекомірні). Залежно від *параметра* радіосигналів, використовуваного при вимірюванні навігаційних величин, радіотех. засоби бувають: амплітудні (див. *Амплітуда*), фазові (див. *Фаза*), частотні (див. *Частота коливань*), часові та комбіновані (напр., фазово-частотні, амплітудно-фазові). Ці засоби поділяють також на автономні та неавтономні (залежні), автоматичні та напівавтоматичні, за використовуваним діапазоном радіохвиль (відповідно до *регламенту радіозв'язку*) тощо. Р. сприяє безпеці і регулярності польотів літальних апаратів, плавання суден у складних метеорологічних умовах.

Літ.: Белавин О. В. Основы радионавигации. М., 1977; Баранов Ю. К. Использование радиотехнических средств в морской навигации. М., 1978; Беляевский Л. С. [та ін.]. Теоретические основы радионавигации. К., 1978; Беляевский Л. С., Новиков В. С., Олянюк П. В. Основы радионавигации. М., 1982.

Л. С. Бєляєвський.

РАДІООКЕАНОГРА́ФІЯ — розділ *океанографії*, який вивчає структуру і параметри морської поверхні за випромінюванням, розсіянням та поглинанням нею *радіохвиль*. Дослідження в Р. ведуться за допомогою пасивних та активних радіолокаційних систем (див. *Радіолокація*). Принцип роботи пасивних систем та приладів (напр., *радіометра*) заснований на залежності випромінюючої здатності та ступеня поляризації випромінюваних поверхнею радіохвиль від її фіз.-хім. параметрів. Фіз. основою роботи активних систем є залежність параметрів розсіяного сигналу від характеру мор. поверхні, зокрема від дисперсії нахилу її в області дзеркального відбивання. Засобами Р. можна визначати багато які фіз.-хім. параметри мор. поверхні: розподіл висот, періодів, довжин та крутості хвиль, швидкість течій та ін.; знаходити можливі штормові зони, оцінювати ступінь забруднення мор. поверхні нафтопродуктами. Дослідження в галузі Р. збагачують відомості про закономірності взаємодії *Світового океану* та *атмосфери*. Вони провадяться у багатьох наук. центрах нашої країни, зокрема в *Морському гідрофізичному інституті* АН УРСР, *Радіофізики і електроніки інституті* АН УРСР.

Літ.: Радиоокеанографические исследования морского волнения. К., 1962; Гарнакерьян А. А., Сосунов А. С. Радиолокация морской поверхности. Ростов-на-Дону, 1978.

С. Я. Брауде.

РАДІОПЕЛЕНГА́ТОР (від *радіо...* і *пеленгатор*) — навігаційний прилад, яким визначають напрям (*пеленг*) на радіостанцію (або ін. об'єкт) за випромінюваними нею *радіохвилями*. Осн. частинами Р. є.: антенно-фідерна система (див. *Антена, Фідер*), яка приймає радіохвилі на напрямлену певним чином антену, *радіоприймач* та індикаторний пристрій (див. *Індикатор*), що порівнянням *амплітуд* або вимірюванням різниць *фаз* радіохвиль вказує кути між напрямом на радіостанцію і площинами відліку. Розрізняють Р.: неавтоматичні (слухові), якими напрям на радіостанцію визначають за мінімумом або максимумом чутності сигналів; напівавтоматичні (візуальні) — з стрілковими або електроннопроменевими індикаторами й автоматичні — з цифровим відліком вимірюваних параметрів радіохвиль. За допомогою двох Р., розташованих на деякій віддалі один від одного, можна встановити не тільки напрям на радіостанцію, а й її координати (точку перетину обох напрямів, визначених кожним Р. окремо). Р. застосовують переважно на судах і літальних апаратах.

РАДІОПЕРЕДАВА́Ч — пристрій, який (разом з *антеною*) передає інформацію за допомогою радіосигналів (*радіохвиль*). Розрізняють Р. радіомовні (див. *Радіомовлення*), зв'язкові (див. *Радіозв'язок*), телевізійні (див. *Телебачення*), радіолокаційні (див. *Радіолокаційна станція*) та ін. Осн. частинами Р. є: *генератор*, що перетворює енергію електр. струму джерела живлення на енергію високочастотних електр. коливань — радіосигналів (в досконаліших Р. цей генератор складається з *задавального генератора* та *підсилювача* потужності); *модулятор*, яким у задавальному

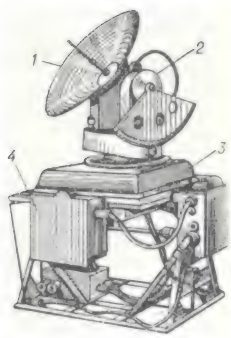

Радіосекстант:
1 — антена; *2* — спостережна система; *3* — основа (платформа); *4* — радіоприймач.

генератори або в одному з каскадів підсилювача потужності здійснюють *модуляцію*, тобто змінюють параметри високочастотних електр. коливань (*амплітуду*, частоту або *фазу*) відповідно до переданої інформації; джерело живлення. До ін. частин Р. належать помножувачі та *перетворювачі частоти*, *фільтри електричні*. В Р. використовують *лампи електронні, напівпровідникові прилади, надвисокочастотні прилади*, зокрема *магнетрони, клістрони, лампи біжучої хвилі, лампи зворотної хвилі*. Р. для радіомовлення, радіозв'язку і радіонавігації діють на довгих, середніх, коротких і ультракоротких хвилях, телевізійні Р.— на ультракоротких, радіолокаційні Р.— на хвилях від метрових до міліметрових. Вихідна потужність радіомовних Р. на довгих і середніх хвилях може становити понад 1 МВт, на коротких хвилях — до кількох сотень кіловат, потужність зв'язкових Р. — від одиниць ват до кількох кіловат. Особливу увагу в Р. приділяють *стабілізації частоти*. Потужні Р. звичайно бувають стаціонарними, Р. середньої і малої потужності — мобільними, розміщуваними на суднах, літаках, автомобілях, космічних об'єктах. Р. застосовують у багатьох галузях г-ва, у техніці, при наук. дослідженнях тощо. *А. В. Зирін.*

РАДІОПЕРЕШКО́ДИ — див. *Перешкоди радіоприйманню*.

РАДІОПОГЛИНА́ЮЧІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали, що поглинають електромагнітну енергію *радіохвиль*, забезпечуючи мінімальне відбиття радіохвиль робочого діапазону *радіолокаційних станцій*. Розрізняють Р. м. інтерференційні, градієнтні та комбіновані — з властивостями інтерференційних і градієнтних матеріалів. Поглинання електромагн. енергії інтерференційними Р. м. зумовлюється інтерференцією в них радіохвиль (див. *Інтерференція хвиль*), градієнтними Р. м.— перетворенням її на теплову. За шириною діапазону довжин радіохвиль, що їх поглинають Р. м., матеріали бувають: вузькодіапазонні (відношення макс. і мінім. довжин радіохвилі прибл. 1,5—2,0), широкодіапазонні (прибл. 3—5) і розраховані на фіксовану довжину радіохвилі (ширина діапазону — менше 10—15% робочої довжини хвилі). Р. м. складаються звичайно з електроізоляційних (напр., тканин) і електропровідних (*фольги*, металізованих плівок та ін.) шарів, що чергуються між собою, спінених композицій (електроізоляційний матеріал — смола, електропровідний матеріал — волокна, фольга тощо). Є також керамічні Р. м. у вигляді плиток з *феритів*. Осн. вимоги до Р. м. — високі мех. властивості, стійкість до впливу метеорологічних умов. Цими матеріалами покривають поверхню наземних споруд, морських та ін. об'єктів, щоб радіолокаційні станції не могли їх виявити. Р. м. використовують також в елементах надвисокочастотних пристроїв, у камерах, де досліджують антенні системи, тощо. *І. О. Захаров.*

РАДІОПРИЙМА́Ч — пристрій, який (разом з *антеною*) приймає радіосигнали (або природні радіовипромінювання) і відтворює (після відповідного перетворення їх) інформацію, що міститься в цих сигналах (випромінюваннях). Є Р. радіомовні (див. *Радіомовлення*), зв'язкові (див. *Радіозв'язок*), телевізійні (див. *Телевізор*), радіолокаційні (див. *Радіолокаційна станція*) та ін. Перший у світі Р. (мал. 1) створив 1895 О. С. *Попов*. Одними з осн. частин найпростішого Р. прямого підсилення є пристрої — *коливальний контур*, об'ємний *резонатор*, *фільтр електричний*, що відокремлюють радіосигнали (високочастотні електр. коливання) вибраного *радіопередавача* від радіосигналів інших передавачів і радіоперешкод (див. *Перешкоди радіоприйманню*). До ін. осн. частин Р. належать: *підсилювач* високої частоти, який збільшує потужність виділених радіосигналів; *детектор*, що відновлює сигнали низьких або відеочастот, які відповідають переданій інформації; підсилювач низької частоти або *відеопідсилювач*; вихідні пристрої (гучномовець, *кінескоп* тощо), що перетворюють електр. коливання на передавану інформацію (звук, зображення); джерело живлення. В *супергетеродинних радіоприймачах* є, крім того, *перетворювачі частоти* та підсилювачі проміжної частоти, на яку перетворюється прийнятий радіосигнал. В Р. перших типів сигнали підсилювали за допомогою *ламп електронних*, в сучасних Р. з цією метою застосовують *транзистори, інтегральні схеми*. Радіомовні Р. конструктивно і функціонально об'єднують з електропрогравачем грамофонних платівок (*радіола*), магнітофоном (*магнітола*) або електропрогравачем і магнітофоном (*магніторадіола*). Щоб полегшити настроювання таких Р., їхні високочастотні каскади разом з детектором іноді відокремлюють від підсилювача низької частоти та гучномовців і вміщують в спец. пристрій — *тюнер*. Р. (мал. 2) бувають стаціонарні, переносні, кишенькові і пересувні (напр., автомобільні). Їхні осн. тех. дані: чутливість (здатність Р. приймати слабкі радіосигнали); вибірковість, або селективність (див. *Селективність радіоприймача*); кількість перекручень, що вносяться Р. у прийнятий сигнал (цей показник пов'язаний зі *смугою пропускання частот*); *перешкодостійкість*; вихідна потужність (для радіомовних Р.); стабільність настроювання. Цими даними є також: діапазон радіохвиль, здатність приймати радіосигнали з різними видами *модуляції*, наявність допоміжних вузлів і пристроїв (індикаторів настроювання, автоматич. *регуляторів*, вбудованих магн. або телескопічних антен тощо). Залежно від кількісних характеристик тех. даних радіомовні Р. поділяють на вищий, 1-й, 2-й, 3-й і 4-й класи. Р. застосовують у багатьох галузях г-ва, у техніці, побуті тощо. *А. В. Зирін.*

Лінія **радіорелейного зв'язку** з використанням штучного супутника Землі:
1 — кінцевий пункт лінії; *2* — приймально-передавальна станція; *3* — земна станція радіозв'язку з штучним супутником Землі; *4* — штучний супутник Землі з активним ретранслятором.

РАДІОПРОЗО́РІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали (*діелектрики*), що відзначаються радіопрозорістю — здатністю пропускати *електромагнітні хвилі* радіочастотного діапазону, істотно не змінюючи їхньої *амплітуди*. Використовуються як окремий клас матеріалів з 50-х рр. 20 ст. у зв'язку з поширенням і вдосконаленням радіотех. апаратури, яка діє на сантиметрових і міліметрових хвилях. Розрізняють Р. м. одно- і багатошарові. Одношарові Р. м. поділяють на тонкостінні (їхня товщина становить 0,02—0,05 робочої довжини хвилі в діелектрику), напівхвильові (їхня товщина дорівнює або кратна половині довжини хвилі) і компенсаційні (проміжної товщини). Одношарові матеріали забезпечують радіопрозорість у порівняно вузькій смузі частот, багатошарові — у розширеному діапазоні їх. Радіопрозорими є *керамічні матеріали* на основі простих і складних оксидів, різні *композиційні матеріали, ситали, скло*, багатошарові склотекстоліти, слюдокристалічні матеріали на основі синтетичних фторослюд тощо. Р. м. застосовують в основному для виготовлення обтічників антен *радіолокаційних станцій*.

РАДІОРЕЗИСТЕ́НТНІСТЬ [від *радіо...* і лат. resistens (resistentis) — протидіючий] — стійкість організму до дії іонізуючих випромінювань. Те саме, що й *радіостійкість*. Див. також *Радіочутливість*.

РАДІОРЕЛЕ́ЙНИЙ ЗВ'ЯЗО́К (від *радіо...* і франц. relais — пункт перевантаження, проміжна станція) — *радіозв'язок* за допомогою ланцюжка приймально-передавальних станцій, розташованих одна від одної на віддалі, як правило, прямої видимості їхніх антен. На рівнині віддаль між станціями лінії Р. з. (мал.) становить звичайно 40—50 км. Проміжними пунктами радіорелейних ліній можуть бути *штучні супутники Землі*. Перша лінія Р. з. з п'ятьма телефонними каналами стала до ладу (1935) між Нью-Йорком і Філадельфією. У 80-х рр. в усіх пром. розвинутих країнах діє розгалужена мережа радіорелейних ліній різного призначення. Р. з. використовують для передавання по багатьох каналах (див. *Багатоканальний зв'язок, Далекий зв'язок*) телефонних, телеграфних і телевізійних сигналів на сантиметрових і дециметрових хвилях. Засоби Р. з. застосовують у системах *Євробачення, Інтербачення*. В разі потреби Р. з. поєднують з *проводовим зв'язком*.

РАДІОСЕКСТА́НТ (від *радіо...* і *секстант*) — навігаційний прилад, яким визначають напрям на Сонце за його радіовипромінюванням. Осн. частинами Р. (мал.) є напрям-

лена приймальна *антена* (звичайно параболічного типу), *радіоприймач*, основа (платформа), що служить штучним горизонтом і стабілізується в просторі *гіроскопом*, та автом. пристрій (спостережна система), що фіксує вісь антени в напрямі Сонця. Перевагою Р. порівняно із звичайним (оптичним) секстантом є можливість використання його за будь-яких погодних умов. Похибка визначення напряму за допомогою Р. (відносно його основи) не перевищує 1′. Р. застосовують у повітряній та морській навігації.

РАДІОСЕНСИБІЛІЗА́ЦІЯ (від *радіо...* і *сенсибілізація*) — підвищення *радіочутливості* біол. об'єктів, викликане агентами різної природи, які застосовуються перед або під час опромінення і самі по собі майже не впливають на їхню життєдіяльність. Для Р. використовують засоби, що синхронізують клітини в найбільш радіочутливій стадії клітинного циклу, підсилюють ураження *дезоксирибонуклеїнової кислоти* і ферментів репарації (відновлення), блокують природні радіозахисні сполуки організму тощо. Р. застосовують у *радіобіології* для вивчення механізмів дії іонізуючих випромінювань на різні біол. об'єкти і в медицині — для підвищення радіочутливості пухлинних клітин при *променевій терапії*. *М. О. Дружина.*

РАДІОСПЕКТРО́МЕТР (від *радіо...*, *спектр* і грец. μετρέω — вимірюю) — прилад для дослідження спектрів поглинання і випромінювання речовин у радіодіапазоні довжин хвиль (див. *Радіохвилі*). Осн. елементи Р.: чутливий *радіоприймач* і генератор, що можуть перестроюватися, аналізатор спектра та реєструючий пристрій. Осн. характеристики Р.: *роздільна здатність* за частотою та чутливість (що визначається мінім. числом поглинаючих часток речовини, які можна виявити за певний час спостереження). Залежно від тех. реалізації Р. перекриває деяку частину діапазону 10^5—10^{12} Гц. Р. застосовують як у *радіоспектроскопії*, напр., в активних лабораторних експериментах при дослідженні електронного *парамагнітного резонансу* чи *ядерного магнітного резонансу*, так і в *радіоастрономії*, зокрема при дослідженні спектра космічного радіовипромінювання. *С. А. Песковацький.*

РАДІОСПЕКТРОСКОПІ́Я (від *радіо...* і *спектроскопія*) — сукупність методів дослідження речовини, що перебуває у твердому, рідкому або газоподібному станах, за спектрами *резонансного поглинання* та випромінювання *радіохвиль*. Початок Р. поклали (1933) дослідження інверсійного спектра аміаку (див. *Молекулярний генератор*). Р.— спектроскопія малих *квантів* енергії, тому на відміну від оптичної спектроскопії, інфрачервоної спектроскопії та мессбауерівської γ-спектроскопії (див. *Мессбауера явище*) вона досліджує енерг. переходи між близько розташованими *рівнями енергії*. Застосування в Р. *радіоспектрометрів*, клістронних генераторів дифракційного випромінювання та лампових генераторів дає змогу з великою точністю вимірювати надтонкі деталі спектрів, пов'язані з малими зсувами енерг. рівнів системи, що беруть участь у поглинанні радіохвиль (див. *Поглинання хвиль*). Методи Р. класифікують залежно від фіз. ефекту, що його використовують для досліджень. Найбільш поширеними є *антиферомагнітний резонанс*, електронний *парамагнітний резонанс*, *циклотронний резонанс*, *феромагнітний резонанс*, *ядерний магнітний резонанс*, а також мікрохвильова Р., що вивчає, зокрема, переходи між рівнями енергії, зумовлені обертовим рухом молекул, що мають дипольні моменти. Методами Р. вперше було досліджено *лембівський зсув рівнів* та ін. явища. Р. стала основою для створення *квантових генераторів і підсилювачів*, *лазерів*, молекулярних генераторів, точних стандартів часу й частоти (див. *Квантовий годинник*) тощо. Основи Р. закладено наук. працями рад. вчених М. Г. *Басова*, Є. К. *Завойського*, О. О. *Галкіна*, Е. А. *Канера* (див. т. 12, Додаток), О. М. *Прохорова* та амер. вчених Ч. *Таунса*, А. *Шавлова*, Н. Бломбергена (н. 1920).

В. П. Шестопалов.

РАДІОСПО́РТ — технічний вид *спорту*, що включає змагання з використанням радіоапаратури. До програми змагань з Р. входять: швидкісне приймання й передавання радіограм, «полювання на лисиць» (спорт. радіопеленгація), радіобагатоборство, *радіозв'язок* на коротких хвилях (КХ), радіозв'язок на ультракоротких хвилях (УКХ), радіоорієнтування, радіоаматорське триборство (див. *Радіоаматорство*). Регулярні змагання з радіозв'язку на КХ проводяться з 1925 після створення Міжнар. радіоаматорського союзу (в СРСР — з 1927). Перші змагання в СРСР з радіозв'язку на УКХ проведені 1931, з швидкісного приймання й передавання радіограм — 1940, з багатоборства — 1961, з «полювання на лисиць» — 1957. Чемпіонати світу з радіозв'язку на КХ проводяться з 1925; Європи з радіозв'язку на УКХ — з 1956 і з «полювання на лисиць» — з 1961. Змагання з приймання і передавання радіограм та багатоборства проводять тільки в соціалістичних країнах. В 1959 створено Федерацію Р. СРСР, яка 1962 вступила у Міжнар. радіоаматорський союз. З 1958 Р. входить до програми всесоюзних *спартакіад* з військово-тех. видів спорту, з 1967 — спартакіад народів СРСР. З 1962 Р. включено до *Єдиної Всесоюзної спортивної класифікації*. З 50-х рр. керівництво Р. здійснює ДТСААФ. На Україні (на 1.VII 1981) працювало 1162 колективні й 7506 індивідуальних аматорських КХ і УКХ радіостанцій; Р. займалося понад 200 тис. чол. Серед чемпіонів Європи — укр. спортсмени В. Гончарський (1970), І. Водяха (1973); чемпіонів СРСР — І. Тирик (1972, 1973), В. Костинов (1971, 1972, 1976), Н. Ящук (1972, 1973, 1975), Н. Асауленко (1981), Л. Демченко (1972), В. Іванов (1972). *Н. М. Тартаковський.*

РАДІОСТА́НЦІЯ (від *радіо...* і *станція*) — споруда з радіотехнічними засобами для передавання і (або) приймання повідомлень (інформації) за допомогою *радіохвиль*. Радіостанцією називають і відповідні радіотех. засоби — *радіопередавач* або *радіоприймач*. Розрізняють Р. передавальні (див. *Передавальний радіоцентр*), приймальні (див. *Приймальний радіоцентр*) і приймально-передавальні. Осн. вимоги до тех. засобів передавальних Р.: стабільність частоти й потужності випромінюваних радіохвиль; точність (неперекрученість) передаваної інформації; високий ккд; відсутність побічного випромінювання поза межами встановленої смуги радіочастот. Тех. засоби приймальних Р. мають задовольняти такі вимоги: неперекручене відтворення інформації; достатня чутливість до радіосигналів; здатність виділяти з багатьох радіосигналів, що надходять, радіосигнали потрібної частоти; стабільність приймання радіосигналів. Р. поділяють за призначенням (напр., для *радіомовлення*, *телебачення*), за довжиною використовуваних радіохвиль, за потужністю тощо. Вони бувають стаціонарні, на рухомих об'єктах (автомобілях, літаках, суднах) і переносні. Іл. с. 246.

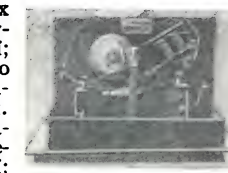

Мал. 1. Перший у світі **радіоприймач** О. С. Попова.

РАДІОСТА́НЦІЯ ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕ́НКА — укр. радіостанція, що діяла в Саратові під час тимчасової окупації території України нім.-фашист. загарбниками в роки Великої Вітчизн. війни. Почала працювати в листопаді 1941. Її передачі були розраховані на населення окупованої території УРСР, на укр. трудящих, евакуйованих у рад. тил, партизанів та воїнів Рад. Армії. У роботі радіостанції брали участь М. Нагнибіда, Т. Масенко, С. Олійник, Я. Галан, П. Панч та ін. укр. рад. письменники. В передачах виступали керівники партії та уряду України нім.-фашист. загарбників.

А. О. Леонова.

РАДІОСТІ́ЙКІСТЬ — міра стійкості організму до дії іонізуючого випромінювання. Характеризує ступінь *радіочутливості* організму.

РАДІОСТУ́ДІЯ (від *радіо...* і *студія*) — приміщення, призначене для передавання радіомовних програм або *звукозапису* їх. До програмних належать Р., звідки передачу ведуть диктори, і Р. особливого типу — студії-аудиторії (радіотеатри), де відбуваються виступи в присутності публіки. Є Р., що являють собою невеликі або серед. розміру приміщення, і Р. у вигляді великих залів для театр. колективів, симфонічних оркестрів тощо. У Р. розміщують пульти дикторів, встановлюють або підвішують *мікрофони*. Значну увагу при обладнанні приділяють належному звучанню, можливості регулювати час *реверберації* (див.

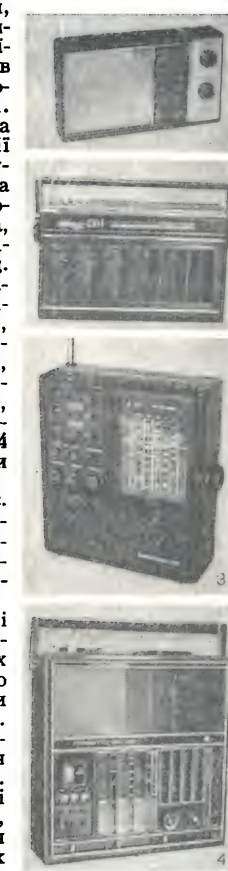

Мал. 2. Сучасні **радіоприймачі**:
1 — «Кварц»; 2 — «Спідола-230-01»; 3 — «Меридіан-230»; 4 — «Ленінград-006-стерео».

РАДІОТЕЛЕГРАФНЕ АГЕНТСТВО УКРАЇНИ

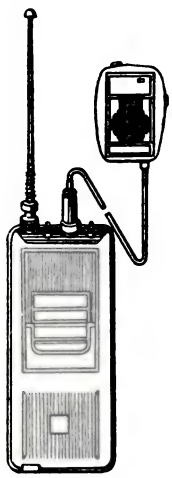

Ультракороткохвильова переносна радіостанція «Дніпро» з антеною та маніпулятором.

також *Архітектурна акустика*). Разом зі студійною апаратною (з пультом звукорежисера) Р. (мал.) утворює апаратно-програмний блок, з якого (через центр. апаратну) програма надходить на радіостанцію, або апаратно-студійний блок (для запису звуку). В СРСР у найбільшому радіомовному центрі — Державному будинку радіомовлення і звукозапису (Москва) — налічується бл. 100 радіостудій різного призначення, в Республіканському будинку радіомовлення і звукозапису (Київ) — бл. 20.

РАДІОТЕЛЕГРА́ФНЕ АГЕ́НТСТВО УКРАЇ́НИ при Раді Міністрів Української РСР (РАТАУ)— центральний інформаційний орган УРСР, користується правами державного комітету Української РСР. Утворене 1918 за постановою Всеукр. ЦВК. З 1921 діє під назвою РАТАУ. З 1971 входить до складу єдиної державної інформаційної системи — *Телеграфного агентства Радянського Союзу* при Раді Міністрів СРСР (ТАРС). Головним завданням РАТАУ є збирання інформації та фотоінформації про життя республіки для органів *преси, радіомовлення й телебачення* УРСР і в цілому СРСР, а також зарубіжної преси, розповсюдження на тер. УРСР внутрісоюзної та міжнар. інформації й фотоінформації ТАРС, офіц. документів, призначених для опублікування. В усіх областях республіки РАТАУ має власних кореспондентів і фотокореспондентів, а в Харкові, Донецьку, Одесі та Львові — відділення. В 1980 інформацію і фотоінформацію РАТАУ одержувало бл. 900 органів преси, телебачення й радіомовлення, ін. орг-цій.

В. С. Бурлай.

РАДІОТЕЛЕГРА́ФНИЙ ЗВ'ЯЗО́К, телеграфний радіозв'язок — вид *телеграфного зв'язку* з передаванням повідомлень (телеграм) за допомогою *радіохвиль*. На початковому етапі розвитку (перша чверть 20 ст.) полягав гол. чин. у ручному кодуванні таких повідомлень (з застосуванням *коду телеграфного*), що їх приймали на слух (як і в сучас. *радіоаматорстві*). Апаратурою Р. з. були малопотужні передавачі і приймачі. Згодом почали використовувати швидкодіючі автом. передавачі (*трансмітери*) і записувальні електромех. пристрої (*ондулятори*). Р. з. став продуктивнішим зі створенням телеграфних *літередрукувальних апаратів*, з удосконаленням методів ослаблення дії *перешкод радіоприйманню*, з винайденням апаратури, здатної виявляти і виправляти помилки (напр., при повторному передаванні повідомлень з меншою швидкістю), з використанням *штучних супутників Землі*. На відміну від проводового телеграфного зв'язку Р. з. дає змогу передавати повідомлення на великі віддалі, не застосовуючи проміжних пристроїв. До того ж, за його допомогою можна підтримувати зв'язок з рухомими об'єктами.

РАДІОТЕЛЕМЕХА́НІКА — галузь *телемеханіки*, пов'язана з вимірюванням (контролем) фізичних величин і керуванням об'єктами на віддалі за допомогою *радіохвиль*, найчастіше сантиметрових і дециметрових. В Р. розрізняють системи радіотелевимірювання (або радіотелеметрії), радіотелекерування (або радіокерування) і комплексні. В системі радіотелевимірювання величина, що її треба виміряти (напр., напруга в електр. колі, кут повороту механізму), сприймається розміщеним на об'єкті передавальним пристроєм — датчиком (*вимірювальним перетворювачем*), на виході якого створюється напруга, пропорційна вимірюваній величині. Ця напруга внаслідок частотної, амплітудної, фазової або імпульсної *модуляції* перетворюється на високочастотний радіосигнал — вимірювальну інформацію. По радіоканалу (*лінії зв'язку*) радіосигнал надходить у приймальний пристрій, де набуває форми, зручної для сприймання оператором, введення в обчислювальну машину або автом. реєстрації. Радіосигнали передаються безперервно або циклічно, іноді — за сигналом-запитом оператора (з кодовим позначенням вимірюваної величини). Пристрої системи такого типу мають відзначатися невеликими похибками вимірювання (див. *Похибки засобів вимірювань*), стабільними характеристиками, незначною чутливістю до зовн. впливів. До осн. частин системи радіотелекерування належать пристрої (передавачі), що надсилають по радіоканалу на керований об'єкт команди (керуючу інформацію), складені за певним *кодом*, і пристрої (приймачі), де ці сигнали розшифровуються і перетворюються на сигнали, які діють на систему керування об'єктом (див. *Виконавчий механізм*). Команди бувають неперервні та перервні. Пристрої системи такого типу мають бути високонадійними, зі значною *перешкодостійкістю*. Радіотелемеханічні системи є звичайно багатоканальними (див. *Багатоканальний зв'язок*). Вони дають змогу контролювати стан (положення) зосереджених і роззосереджених стаціонарних (напр., електр. підстанцій) або рухомих (напр., космічних кораблів) об'єктів, керувати цими об'єктами. Див. також *Біотелеметрія*.

Літ.: Мановцев А. П. Основы теории радиотелеметрии. М., 1973; Основы радиоуправления. М., 1973.

РАДІОТЕЛЕСКО́П (від *радіо...* і *телескоп*) — комплекс апаратури для дослідження небесних об'єктів у радіодіапазоні *електромагнітних хвиль*. Складається з керованої приймальної *антени* та *радіометрів*. Осн. параметри Р. визначаються розмірами, конструкцією та принципом роботи антен, які дуже різноманітні. Ця різноманітність зумовлена широким діапазоном довжин хвиль, які використовуються в *радіоастрономії* (від 0,1 мм до 1000 м). В міліметровому та сантиметровому діапазоні використовують дзеркальні повноповоротні антени з суцільними *апертурами* (тобто такі, що допускають поворот за азимутом і висотою), в дециметровому діапазоні— антени змінного профілю. Найбільшим у світі таким Р. є *РАТАН* з антеною діаметром 600 м. В метровому і декаметровому діапазонах використовують комбінації кількох дзеркальних або вібраторних антен, з'єднаних кабельними лініями в єдину фазовану систему (т. з. решітки). Таким Р. є, напр., УТР-2 Ін-ту радіоелектроніки АН УРСР (Харків). Радіометрами в Р. служать параметричні та квантові парамагн. *підсилювачі — мазери. Роздільна здатність* Р. нижча, ніж у оптичного телескопа, при використанні *радіоінтерферометрів* з великою базою вона значно збільшується.

Першим великим позаатмосферним Р. був КРТ-10 на *орбітальній станції* «Салют-6» (див. «*Салют*»). Іл. див. до статті *Астрономічні інструменти*.

Літ.: Иванов В. Н., Моисеев И. Г., Монин Ю. Г. Новый радиотелескоп Крымской астрофизической обсерватории АН СССР с 22-х метровым параболическим рефлектором. «Известия Крымской астрофизической обсерватории», 1968, т. 38. *В. Н. Іванов.*

Радіостудія (вгорі) і студійна апаратна Республіканського будинку радіомовлення і звукозапису (Київ).

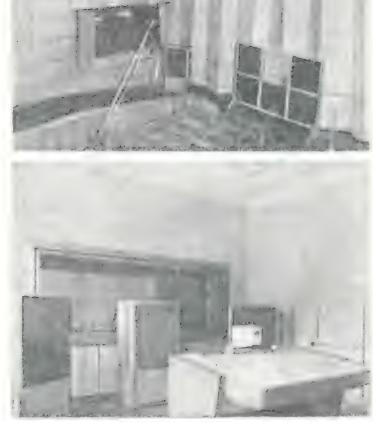

РАДІОТЕЛЕФО́ННИЙ ЗВ'ЯЗО́К, телефонний радіозв'язок — вид *телефонного зв'язку* з передаванням повідомлень за допомогою *радіохвиль*. На відміну від *радіомовлення* (способу *одностороннього зв'язку*) є *двостороннім зв'язком* — з двостороннім обміном повідомленнями одночасно (див. *Дуплексний зв'язок*) або по черзі (див. *Симплексний зв'язок*). У найпростіших системах Р. з. (дуплексних і симплексних) використовують малопотужні (переважно до 50 Вт) передавачі і чутливі приймачі, що діють на метрових або дециметрових хвилях. Такі системи дають змогу підтримувати зв'язок на віддалі до 30 км. Ними користуються на пром. підприємствах, в с. г., на річковому, мор. і залізнич. транспорті, в службах пожежної охорони і швидкої медичної допомоги, в геол. експедиціях тощо. В складніших системах Р. з. (як правило, дуплексних), до яких належать системи *косміч-*

ного зв'язку, радіорелейного зв'язку і *далекого зв'язку* на коротких хвилях, застосовують потужні (до 100 кВт) передавачі з напрямленими антенами і надчутливі приймачі. На лініях далекого (понад 5 тис. км) Р. з. вдаються до *ретрансляції* телефонних сигналів за допомогою приймально-передавальних радіостанцій.

РАДІОТЕРАПІЯ (від *радіо...* і *терапія*) — застосування іонізуючих випромінювань з лікувальною метою; те саме, що *променева терапія*.

РАДІОТЕ́ХНІКА (від *радіо...* і *техніка*) — наука про застосування *радіохвиль* для передавання інформації та енергії; відповідна галузь техніки. Виникненню Р. передували праці М. *Фарадея*, Д. К. *Максвелла*, Г. *Герца* та ін. вчених. Вона почала розвиватися після винайдення радіо (1895) О. С. *Поповим*, її дальший розвиток був пов'язаний з діяльністю Г. *Марконі*, Н. *Тесли* та ін. Перші тех. засоби Р. (іскрові *генератори*, *радіоприймачі* з кристалічними *детекторами* тощо) застосовували лише для *радіотелеграфного зв'язку*, радіостанції діяли на затухаючих радіохвилях. Згодом стали використовувати незатухаючі радіохвилі, збуджувані дуговими й електромашинними, а з 10-х рр. 20 ст.— ламповими генераторами. Це дало змогу підвищити потужність *радіопередавачів* і чутливість радіоприймачів, збільшити далекість *радіозв'язку*. Початок 20-х рр. характеризується розвитком *радіотелефонного зв'язку*, *радіомовлення*, *радіоаматорства*, радіотелеметрії (див. *Радіотелемеханіка*), *фототелеграфу*, *телебачення*. В СРСР першим н.-д. радіотех. центром була радіолабораторія в Нижньому Новгороді (1918—28). У 1925 за допомогою високочастотних машинних генераторів, створених рад. вченим В. П. Вологдіним, було налагоджено радіозв'язок між Москвою і Нью-Йорком. В 30-і рр. виникла практична *радіолокація*, що привело до створення для радіотех. потреб *надвисокочастотних приладів*, до розширення використовуваного діапазону радіохвиль. У зв'язку з розвитком (50-і рр.) електронного приладобудування і застосуванням *напівпровідникових приладів* підвищились надійність і економічність радіотех. засобів. Значний вклад у розвиток Р. внесли рад. вчені А. І. Берг, М. О. Бонч-Бруєвич, Б. О. Введенський, М. Д. Дев'ятков, Ю. Б. Кобзарєв, В. О. Котельников, Л. І. Мандельштам, О. Л. Мінц, М. Д. Папалексі, О. А. Расплетін, В. О. Фок, М. В. Шулейкін, О. М. Щукін, в т. ч. в УРСР — І. В. Акаловський, С. Я. Брауде, В. М. Волков, І. В. Кудрявцев, В. В. Огієвський, В. Г. Сергєєв, В. П. Тараненко, С. І. Тетельбаум, О. Я. Усиков, О. О. Харкевич, В. П. Шестопалов та ін. В СРСР велику роль у розвитку Р. відіграє Наук. тех. т-во радіотехніки, електроніки і зв'язку ім. О. С. Попова (Москва). Проблеми Р. досліджують у Ленінгр. електротех. ін-ті зв'язку ім. М. О. Бонч-Бруєвича, Ленінгр. електротех. ін-ті ім. В. І. Ульянова (Леніна), Моск. електротех. ін-ті зв'язку, Ін-ті радіотехніки і електроніки АН СРСР, у *Київському політехнічному інституті*, *Одеському електротехнічному інституті зв'язку*, *Харківському інституті радіоелектроніки*, *Радіофізики і електроніки інституті* АН УРСР та ін. установах. Питання радіотехніки висвітлюються в загальносоюзних журналах «Радио», «Радиотехника», «Радиотехника и электроника», «Известия вузов СССР — радиоэлектроника». Радіотехнічні методи використовують у *радіоастрономії*, *радіометеорології*, *радіоспектроскопії*, *радіофізиці*, *космічному зв'язку*. Р. набула найширшого застосування в промисловості, сільс. господарстві, на транспорті, в побуті тощо. Дальший розвиток Р. зумовлюється досягненнями в галузі радіофізики і електроніки, застосуванням методів дискретної (цифрової) обробки сигналів, створенням функціональних приладів, в яких перетворення електр. сигналів пов'язане з використанням явищ різної фізичної природи.

Літ.: Очерки истории радиотехники. М., 1960; Харкевич А. А. Основы радиотехники. М., 1963; Бренев И. В. Начало радиотехники в России. М., 1970; Бренев И. В. У истоков советской радиотехники. М., 1970; Гоноровский И. С. Радиотехнические цепи и сигналы. М., 1977; Горяинов В. Т., Журавлев А. Г., Тихонов В. И. Статистическая радиотехника. М., 1980.

Я. К. Трохименко.

РАДІОТЕХНІ́ЧНІ ВІЙСЬКА (РТВ) — війська, оснащені радіолокаційними станціями (комплексами) різних типів і призначені для ведення радіолокаційної розвідки повітряного противника та радіолокаційного забезпечення бойових дій частин і з'єднань різних видів збройних сил. РТВ Військ ППО країни як рід військ створені в СРСР 1952 на базі частин повітр. спостереження, оповіщення й зв'язку (ПСОЗ) і називалися РТВ ПСОЗ ППО країни; 1955 перейменовані на РТВ ППО країни. Складаються з радіотех. частин і підрозділів. Радіотех. частини і підрозділи є і в ін. видах Збройних Сил.

РАДІОТРАНСЛЯЦІ́ЙНА МЕРЕ́ЖА (від *радіо...* і лат. translatio — передача) — поширена назва мережі *проводового мовлення*.

РАДІОФІ́ЗИКА — розділ *фізики* який вивчає основи генерування, випромінювання, поширення, розсіяння, поглинання, приймання, підсилення та перетворення електромагнітних коливань у діапазоні довжин хвиль від наддовгих до оптичних (див. *Радіохвилі*). Як самостійна галузь науки Р. сформувалась в 20—30 рр. 20 ст. Один з осн. напрямів Р. пов'язаний з проблемою генерування електромагнітних коливань (ЕМК) у досліджуваному діапазоні довжин хвиль. ЕМК з довжинами хвиль, що перевищують 0,1 м, генеруються в *колах електричних* з *лампами електричними* та *напівпровідниковими приладами*, які мають *коливальні контури* з зосередженими та розгалуженими параметрами. В міліметровому діапазоні довжин хвиль ЕМК збуджуються *клістронами*, *магнетронами*, *кліотронами* та *лазерами* на вільних електронах (генераторами дифракційного випромінювання). В субміліметровому та оптичному діапазонах найбільш перспективними джерелами випромінювання ЕМК є *мазери*, лазери. Інші важливі наук. проблеми Р. пов'язані з *випромінюванням і приманням радіохвиль*, впливом реального середовища на їх поширення (див. *Поширення радіохвиль*). Випромінюються ЕМК *антенами*, відкритими *резонаторами*, фазованими *антенними гратками* тощо, а передаються на віддаль хвилеводами, квазіоптичними та волоконними системами (див. *Волоконна оптика*) тощо. На поширення радіохвиль, довжина яких перевищує 0,1 м, великий вплив мають стан *іоносфери*, шуми космічного походження та ін. Для радіохвиль з меншою довжиною *атмосфера* є частково прозорою, на їх поширення впливає стан *тропосфери*. Приймання ЕМК здійснюється з використанням електронних ламп, *транзисторів*, *радіометрів*, параметричних підсилювачів (див. *Квантові генератори і підсилювачі*) тощо. Р. досліджує також взаємодії ЕМК короткохвильового радіодіапазону з носіями струму в різних середовищах. Досягнення сучас. Р. сприяють розвиткові *радіотехніки* та *електроніки*. Використання методів Р. для досліджень різноманітних явищ електромагн. природи поклало початок таким самостійним галузям науки, як *радіоастрономія*, *радіоспектроскопія*, *радіоокеанографія*, *нелінійна оптика* та ін. Відкриття нових явищ в Р. є основою перспективних напрямів фізики. Напр., виявлення *вимушеного випромінювання* зумовило виникнення *квантової електроніки*. Великий внесок у розвиток Р. зробили рад. вчені М. Г. *Басов*, В. О. *Котельников*, О. М. *Прохоров*, Р. В. *Хохлов*, О. Я. *Усиков* та ін. Дослідження в галузі Р. провадяться в Ін-ті радіотехніки і електроніки АН СРСР, Ін-ті радіофізики і електроніки АН УРСР, Моск. та Київ. університетах та ін. наукових центрах.

В. П. Шестопалов.

РАДІОФІ́ЗИКИ І ЕЛЕКТРО́НІКИ ІНСТИТУ́Т АН УРСР. Організований 1955 у Харкові на базі радіофіз. сектора Харків. фіз.-тех. ін-ту АН УРСР. У його складі (1981) 26 відділів і 2 лабораторії. Осн. напрями досліджень: фізика і техніка міліметрових і субміліметрових *радіохвиль*; поширення, розсіяння і поглинання радіохвиль у різних середовищах у широкому діапазоні частот; високочастотні властивості твердих тіл, декаметрова *радіоастрономія*. Проводяться також дослідження з мол. *біофізики*, *радіоспектроскопії*, фізики *плазми*, *електронної оптики*, *радіоокеанографії*, *радіолокації*. З Ін-том пов'язана діяльність С. Я. *Брауде*, О. Я. *Усикова*, В. П. *Шестопалова*. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

РАДІОФІКА́ЦІЯ (від *радіо...* і лат. facio — роблю) — в СРСР державна система планомірного розвитку в населених місцях про-

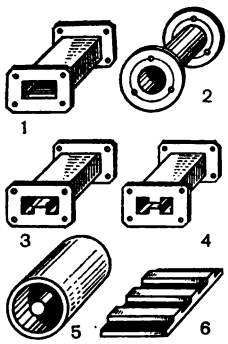

Радіохвилеводи:
1 — прямокутний; 2 — круглий; 3 — П-подібний; 4 — Н-подібний; 5 — коаксіальний; 6 — з поверхневою хвилею.

водової і безпроводової мережі мовлення (див. *Проводове мовлення, Радіомовлення*). Проводова Р. пов'язана із спорудженням трансляційних (див. *Трансляція*) *радіовузлів*, прокладанням проводових (кабельних, повітряних) ліній, з використанням трансляційних радіоточок і гучномовців. Безпроводова Р. полягає у буд-ві передавальних радіостанцій і застосуванні радіоприймачів. Перевагами проводової Р. є менші *перешкоди* (див. також *Перешкоди радіоприйманню*), нижча (порівняно з радіоприймачами) вартість обладнання й експлуатації трансляційних радіоточок, нескладність користування радіотех. пристроями. Нині термін «Р.» вживається стосовно лише до проводової радіофікації. Р. розвивалася з перших років Рад. влади, зокрема регулярні передачі останніх вістей почались (з 17.VI 1921) за допомогою гучномовних *рупорів* у Москві. В 1922 В. І. Ленін сформулював положення програми суцільної Р. країни (див. Повн. зібр. тв., т. 45, с. 184—185). Того ж року стала до ладу радіостанція ім. Комінтерну (Москва). У 1925 в Москві було введено в експлуатацію перший в СРСР трансляційний радіовузол. В УРСР (Харків) перша радіостанція почала діяти 1924, перші гучномовці — 1925. Масова Р. населених, зокрема сільських, місць розпочалася в СРСР в 30-х рр. Вже 1940 в СРСР налічувалось 5,9 млн. радіоточок і 1,1 млн. радіоприймачів, зокрема в УРСР — відповідно 1,0 і 0,26 млн. Велике значення для дальшої Р. країни мали постанови Комуністичної партії і Радянського уряду, зокрема в УРСР постанова Ради Міністрів і ЦК КП України (1.VI 1954) «Про заходи по дальшому розвитку і завершенню радіофікації сільської місцевості». 27.III 1965 Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про влаштування внутріквартирної проводки радіотрансляційної сітки в жилих будинках міст і робітничих селищ Української РСР». Проводову Р. республіки було в осн. завершено 1967 (радіофіковано 95% населених місць, кількість радіоточок становила 8,9 млн., в т. ч. в містах — 4,0, в селах — 4,9 млн.). Нині (1981) в СРСР налічується 83,8 млн. радіоточок, в т. ч. в УРСР — 18,5 млн. (в містах — 12,7, в селах — 5,8 млн.). Впроваджується трипрограмне проводове мовлення, яке діє (на 1.І 1982) у 916 містах СРСР, зокрема в УРСР — у 196.

Літ.: Бурлянд В. А., Володарская В. Е., Яроцкий А. В. Советская радиотехника и электросвязь в датах. М., 1975.

Г. Ф. Зданович.

РАДІОХВИЛЕВО́Д — канал (хвилевод), всередині або вздовж якого поширюються *радіохвилі*, передаючи свою енергію. Поперечні розміри Р. сумірні з довжинами передаваних радіохвиль (найчастіше ультракоротких). Радіохвилеводами (мал.) є металеві трубки різного поперечного перерізу, заповнені повітрям або діелектричною речовиною (див. *Діелектрики*), коаксіальні (співвісні) двопроводові лінії (коаксіальні Р.), трубчасті, круглі та прямокутні стрижні з діелектр. матеріалу (діелектричні Р.), металеві стрічки (чи циліндричні провідники) з ребристою поверхнею або діелектричні пластинки з нанесеними на них металевими плівками (Р. з поверхневою хвилею). Крім того, існують атмосферні Р., стінками яких служать земна поверхня і нижня границя *іоносфери*. В Р. радіохвилі багаторазово відбиваються від стінок (або границі розділу двох середовищ), відбиті хвилі підсилюються в одних точках простору й ослаблюються в інших (див. *Інтерференція хвиль*), утворюючи хвильове поле — суму полів нескінченної кількості типів радіохвиль. Р. можуть служити фідерними лініями (див. *Фідер*), якими передають енергію від радіопередавача в передавальну антену, від приймальної антени в радіоприймач (на ультракоротких хвилях). Ці лінії складаються, як правило, з багатьох з'єднаних *фланцями* або ін. пристроями відрізків Р., різних за формою і поперечними розмірами. Коаксіальні Р. застосовують у *радіозв'язку*, зокрема в *телебаченні*, Р. з поверхневою хвилею — в *інтегральних схемах*. Атмосферні Р. використовують для *далекого зв'язку*.

РАДІОХВИ́ЛІ — *електромагнітні хвилі* довжиною понад $5 \cdot 10^{-5}$ м (частота коливань менша $3 \cdot 10^{12}$ Гц). Утворюються внаслідок нерівномірно прискореного руху *електричних зарядів* у середовищі (див. *Електромагнітне поле*), поширюються в атмосфері, товщі Землі і космічному просторі. На використанні Р. ґрунтується *радіотехніка*. Розрізняють Р., збуджувані штучними джерелами коливань (*радіопередавачами*), і Р., що надходять від неземних джерел або спричинюються блискавками. За допомогою штучно створюваних Р., що їх піддіапазони відрізняються довжиною хвилі і частотою коливань (див. табл.), передають на віддаль інформацію (повідомлення), визначають напрям і віддаль до об'єктів, керують ними на віддалі тощо. Енергію таких Р. можна концентрувати у вузьких пучках, користуючись напрямленими *антенами* або *радіохвилеводами* (див. також *Випромінювання і приймання радіохвиль*). Напрямляти Р. тим легше, чим вони коротші, оскільки розміри антени мають бути значно більшими за довжину хвилі. Р. відбиваються від будь-якої неоднорідності в середовищі, де вони поширюються. Крім здатності відбиватися, важливими властивостями Р. є: заломлення їх (див. *Заломлення хвиль*), *дифракція*, інтерференція (див. *Інтерференція хвиль*) і поляризація (див. *Поляризація хвиль*). Далекість їх поширення обмежена через поглинання Р. в атмосфері або інших середовищах (див. *Поширення радіохвиль*). Довгі, середні, короткі й ультракороткі (метрові, дециметрові, сантиметрові, міліметрові, субміліметрові) Р. використовують у *радіомовленні* і *радіозв'язку*. Для *телебачення* і *радіолокації* застосовують ультракороткі Р., в *радіоаматорстві* — короткі й ультракороткі, для *радіобачення* — переважно міліметрові й субміліметрові. За допомогою природних Р. вивчають неземні об'єкти, метеорологічні процеси (див. *Радіоастрономія, Радіометеорологія*).

Піддіапазони радіохвиль

Піддіапазон	Довжина хвилі, м
Наддовгі хвилі	Більша 10^4
Довгі хвилі	$10^4 — 10^3$
Середні хвилі	$10^3 — 10^2$
Короткі хвилі	$10^2 — 10$
Метрові хвилі	$10 — 1$
Дециметрові хвилі	$1 — 10^{-1}$
Сантиметрові хвилі	$10^{-1} — 10^{-2}$
Міліметрові хвилі	$10^{-2} — 10^{-3}$
Субміліметрові хвилі	$10^{-3} — 5 \cdot 10^{-5}$

Піддіапазон	Частота коливань, Гц
Наддовгі хвилі	Менша $3 \cdot 10^4$
Довгі хвилі	$3 \cdot 10^4 — 3 \cdot 10^5$
Середні хвилі	$3 \cdot 10^5 — 3 \cdot 10^6$
Короткі хвилі	$3 \cdot 10^6 — 3 \cdot 10^7$
Метрові хвилі	$3 \cdot 10^7 — 3 \cdot 10^8$
Дециметрові хвилі	$3 \cdot 10^8 — 3 \cdot 10^9$
Сантиметрові хвилі	$3 \cdot 10^9 — 3 \cdot 10^{10}$
Міліметрові хвилі	$3 \cdot 10^{10} — 3 \cdot 10^{11}$
Субміліметрові хвилі	$3 \cdot 10^{11} — 3 \cdot 10^{12}$

Літ.: Харкевич А. А. Основы радиотехники. М., 1963.

Г. І. Гладишев.

РАДІОХІ́МІЯ — галузь *хімії*, що вивчає за допомогою спеціальних методів хімічні властивості *радіоактивних елементів* та *ізотопів* (радіонуклідів). В основу цих методів покладено специфічні властивості радіонуклідів, пов'язані з їхньою *радіоактивністю*. Притаманний радіонуклідам радіоактивний розпад використовується не тільки для вивчення їхніх властивостей, а й служить у деяких випадках методом одержання хім. сполук дочірніх радіонуклідів (див. *Радіоактивні ряди*). Основою для виникнення Р. стали дослідження П. *Кюрі* і М. *Склодовської-Кюрі*, які відкрили 1898 *полонію* і *радію*. Наступні роки розвитку Р. характеризуються виявленням нових радіоактивних елементів та ізотопів, вивченням їхніх властивостей і встановленням спочатку якісних, а потім кількісних закономірностей поведінки ультрамікрокількостей радіонуклідів. Відкриття І. *Жоліо-Кюрі* та Ф. *Жоліо-Кюрі* штучної радіоактивності сприяло ширшому використанню методу мічених атомів (див. *Ізотопні індикатори*) у різних галузях хімії. Сучас. Р. вивчає хім. властивості радіоактивних елементів, кількості яких можуть вимірюватись від вагових величин до лічених атомів, а час їхнього

життя — від мільярдів років до мілісекунд. Для цього використовуються методи співкристалізації, *адсорбції*, екстракції, *хроматографії*, *електрохімії* тощо. Однією з найважливіших проблем сучас. Р. є вивчення хімії *трансуранових елементів*. Ці елементи не існують у природі, їх одержано штучно за допомогою *ядерних реакторів* та *прискорювачів заряджених частинок*. Р. тісно пов'язана з розв'язанням різних проблем *атомної енергетики* — від одержання *ядерного пального* до захо-вання *радіоактивних відходів* (див. також *Регенерація ядерного пального*). Крім того, Р. (прикладна), розв'язує задачі, що стосуються одержання радіоактивних ізотопів, створення на їхній основі матеріалів для радіаційної техніки і розробки препаратів мед. призначення (див. *Радіоактивні препарати* у медицині). Методи Р. проникли і в ін. галузі науки — аналітичну, фізичну, органічну, неорганічну хімію, біохімію тощо. Розвиток Р. пов'язаний з дослідженнями Г. *Хевеші*, О. *Гана*, Ф. Панета, Г. *Сіборга*. Багато в цій галузі зробили радянські вчені В. Г. *Хлопін*, І. В. *Курчатов*, В. І. *Спицин*, Б. О. Нікітін, Й. О. Старик та ін.

Літ.: Старик И. Е. Основы радиохимии. Л., 1969; Вдовенко В. М. Современная радиохимия. М., 1969; Несмеянов А. Н. Радиохимия. М., 1978.

М. Б. Міхєєв.

РАДІОЦЕ́НТР (від *радіо...* і *центр*) — сукупність споруд і радіотехнічних засобів (*радіостанцій*), призначених гол. чин. для радіозв'язку і (або) радіомовлення. Розрізняють *приймальні радіоцентри*, *передавальні радіоцентри* і радіоцентри приймально-передавальні. Щоб зменшити *перешкоди радіоприйманню*, приймальні та передавальні Р. розміщують далеко один від одного і від пром. підприємств.

РАДІОЧАСТО́ТНИЙ КА́БЕЛЬ — *кабель*, яким передають радіо- і *відеосигнали*. До найпоширеніших належать радіочастотні *коаксіальні кабелі*. Є також радіочастотні *симетричні кабелі* і кабелі спіральні (коаксіальні з спіральним внутр. провідником). Частота передаваних по Р. к. сигналів становить прибл. від 100 кГц до 10 ГГц. Найважливіші електричні характеристики Р. к.: робочий діапазон довжин хвиль, хвильовий опір (опір «біжучій» хвилі напруги), лінійна (розподілена) *електроємність*, коеф. згасання, пробивна напруга. За допомогою Р. к. з'єднують між собою елементи радіотех. і електронної апаратури, приєднують її до передавальних і приймальних антен.

РАДІОЧУТЛИ́ВІСТЬ — чутливість біологічних об'єктів до діяння іонізуючих випромінювань. Для різних біол. об'єктів вона різна і виявляється у різних радіаційних ушкодженнях (див. *Біологічна дія іонізуючих випромінювань*). Мірою Р. служить смертельна (летальна доза — ЛД) доза опромінювань, яка спричинює інактивацію клітин або загибель багатоклітинного організму в певні строки після опромінення. Для оцінки Р. біол. об'єкти опромінюють різними дозами і визначають процент виживання. Звичайно користуються показником $ЛД_{50}$ — дозою опромінення, після якої виживає 50% особин. Було встановлено, що найменш чутливі до опромінювань одноклітинні рослини та бактерії; найбільш чутливі — ссавці, в т. ч. людина. Напр., для бактерій $ЛД_{50}$ дорівнює 400—1000, для дріжджів — 400, для мишей — 5, для людини — 4 Гр. Різні клітини і тканини у багатоклітинному організмі мають неоднакову Р. Найбільш вразливими є малодиференційовані, молоді та ростучі клітини. Це використовують при *променевій терапії* пухлин. Р. залежить від умов опромінення (напр., змінюється в умовах *гіпоксії* або *гіпотермії*) і фіз. властивостей випромінювань, фізіол. стану організму та ін. факторів.

А. Ф. Карась.

РА́ДІСНЕ — селище міського типу Іванівського р-ну Одес. обл. УРСР. Розташоване за 3 км від залізнич. ст. Краснознам'янка. 2,1 тис. ж. (1982). В Р.— Червонознам'янські цукр. з-д та міжрайонне підприємство по відгодівлі великої рогатої худоби. Заг.-осв. та муз. школи, лікарня, Будинок культури, б-ка. Засн. 1965, с-ще міськ. типу — з 1975.

РА́ДІУС (лат. radius, букв.— паличка, спиця) кола, кулі — відрізок, що сполучає довільну точку *кола* або поверхні *кулі* з центром цього кола чи кулі, а також довжина цього відрізка.

РАДКЕ́ВИЧ Клавдія (24.X 1869, Львів — 1932, Відень) — укр. драм. артистка і співачка (альт). Працювала в *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові (1888—97), з 1898 — в драм. театрах Відня. Ролі: Маруся («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Софія («Безталанна» Карпенка-Карого), Оксана («Довбуш» Стечинського). Оперні партії: Ткачиха, Наталка («Різдвяна ніч», «Чорноморці» Лисенка), Арсена («Циганський барон» Штрауса), Ізабелла («Гаспароне» Мілеккера) та ін.

П. К. Медведик.

РА́ДЛОВ Василь Васильович (5.I 1837, Берлін — 12.V 1918, Петроград) — рос. мовознавець-тюрколог, археолог і етнограф, акад. Петерб. АН (з 1884). Закінчив Берлінський ун-т (1858). Директор Азіатського музею (1885—90), Музею антропології та етнографії АН (1894—1918). Вивчав старожитності Алтаю, Сибіру, Серед. Азії. Перший прочитав давньотюрк. *орхоно-єнісейські написи*. Один з основоположників порівняльно-істор. вивчення тюрк. мов («Порівняльна граматика північних тюркських мов», т. 1, 1882, тощо), видав «Спробу словника тюркських наріч» (т. 1—4, 1882—1909), опублікував велику кількість текстів тюрк. мовами.

РА́ДНІЦ-КО́РІ (Radnic-Cori) Герті Тереза (15.VIII 1896, Прага — 26.X 1957, Сент-Луїс, США) — амер. біохімік. Член Нац. академії США. Закінчила мед. ф-т Німецького ун-ту, Прага (1920). З 1947 — професор біохімії мед. ф-ту Сент-Луїського ун-ту. Осн. праці присвячені дослідженню обміну вуглеводів у тварин, ролі гормонів у цьому обміні в нормі і патології. Р.-К. відкрила ряд ферментів та ін. речовин. Нобелівська премія (1947; разом з чоловіком К. Ф. *Корі*) за вивчення каталітичного метаболізму глікогену.

О. М. Федоров.

РА́ДНОТІ (Radnóti) Міклош (5.V 1909, Будапешт — між 6 і 10.XI 1944, Абда) — угор. поет. У кін. 20-х рр. приєднався до робітн. руху. Уже на поч. творчого шляху гостро реагував на соціально-політ. порядки в Угорщині. Виріс в одного з визначних угор. ліриків. У 30-х рр. співробітничав з компартією, друкувався в її підпільних виданнях. Автор збірок «Новомодна пісня пастухів» (1931), «Молодий місяць» (1935), «Гуляй, поки смертний вирок» (1936), «Крута дорога» (1938), «Вибрані вірші» (1940) та інші. В роки 2-ї світової війни був інтернований у «трудовому таборі» й убитий есесівцями. На грудях Р. у братській могилі було знайдено рукопис віршів, створених у таборі, що являє собою документ величезної людської і поетичної сили (зб. «Вмилене небо», опубл. 1946).

М. Радноті.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Всесвіт», 1965, № 4; Борський зошит. «Всесвіт», 1982, № 8; Рос. перекл. — Стихи. М., 1968; [Вірші]. «Иностранная литература», 1979, № 11.

К. О. Шахова.

РА́ДО (Rado) Дєрдь (н. 10.X 1912) — угор. перекладач, літературознавець, публіцист і бібліограф. Перекладає твори російських (О. Пушкіна, М. Лермонтова, В. Маяковського, М. Горького) і укр. (Т. Шевченка, П. Грабовського, Лесі Українки, Л. Первомайського та ін.) письменників. Кілька разів відвідав СРСР. Автор серії видань (у співавт.) «Угорська бібліографія літератури народів СРСР», досліджень про рос. письменників, книг «Від білої півночі до Чорного моря» (1962), «Через Кавказ» (1971). У кн. «Наш сусід — Україна» (1969) подав стислий огляд історії укр. народу, короткий нарис історії укр. л-ри та мистецтва, де багато уваги приділив Т. Шевченкові.

РАДОГО́СТ — персонаж слов'ян. міфології. У різних племінних об'єднань його вшановували як бога сонця, вогню, торгівлі та війни. У західних і балтійських слов'ян у деяких містах існували храми Радогоста.

РА́ДОМ — місто в центр. частині Польщі, адм. ц. Радомського воєводства. Вузол з-ць і автошляхів. 184 тис. ж. (1977). Розвинуте машинобудування (виробн. швейних та ливарних машин, друкарських машинок, телефонних апаратів, компресорів тощо). Шкіряно-взут., лакофарбова, буд. матеріалів, швейна, деревообр., тютюнова і м'ясна пром-сть. Відділення Вищої інженерної школи. Театр. Музей бджільництва. Р. уперше згадується в 12 ст.

РАДОМИ́СЕЛЬСЬКИЙ Ізраїль Давидович [н. 23.IV (6.V) 1914, Житомир] — укр. рад. вчений у галузі порошкової металургії та металознавства, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1975). Член

Дати запусків супутників зв'язку «Радуга»

«Стаціонар-1»	22.XII 1975
«Стаціонар-1»	11.IX 1976
«Стаціонар-2»	24.VII 1977
«Стаціонар-2»	19.VII 1978
«Стаціонар-1»	5.IV 1979
«Стаціонар-2»	20.II 1980
«Стаціонар-3»	5.X 1980
«Стаціонар-2»	18.III 1981
«Стаціонар-3»	9.X 1981
«Радуга»	26.XI 1982

КПРС з 1945. Закінчив (1939) Київ. політех. ін-т, працював на пром. підприємствах Києва і Новосибірська, директором технікуму в Новосибірську, 1948—55 — в Ін-ті чорної металургії АН УРСР. З 1955 — в Ін-ті проблем матеріалознавства АН УРСР. Осн. праці — в галузі теорії відновлення окислів металів, стійкості проти зношування, а також створення високоміцних конструкційних порошкових матеріалів. Розробив технології одержання залізних і легованих порошків, а також багатьох матеріалів із заданими властивостями. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1973. Премія Ради Міністрів СРСР в галузі науки, 1981.

РА́ДОМИШЛЬ — місто Житомир. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Тетереві (прит. Дніпра), за 30 км від залізнич. ст. Ірша. Перші літописні відомості про Мик-город (Мичеськ) належать до 1150. В 1362 Мичеськ підпав під владу *Великого князівства Литовського*. В 1390 населений пункт згадується як с. Мицько. В 16—17 ст. — містечко. Пізніше дістало назву Радомисль. Після *Люблінської унії 1569* — під владою шляхет. Польщі. На поч. 17 ст. Є. *Плетенецький* заснував тут єдину на той час на Україні паперову ф-ку. Жителі містечка брали участь у *Палія повстанні 1702—04, гайдамацькому русі*. Під час *Коліївщини* (1768) поблизу Р. діяв загін на чолі з І. *Бондаренком*. У 1793 Р. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1795 Р. надано статус міста. Рад. владу встановлено в кін. січня 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Р. (9.VII 1941—10.XI 1943) тут з червня 1943 діяв підпільний райком ЛКСМУ. З 1946 місто має сучас. назву. У місті — з-ди: маш.-буд., капронових виробів, льонопереробний, цегельний, консервний, маслоробний, хлібний, крохмальний, комбікормовий, пивоварний, меблевий цех об'єднання «Житомирдерев», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, пром. та побутового обслуговування комбінати. 2 профес.-тех. уч-ща, 4 заг.-осв., музична та спортивна школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 клуби, Палац спорту, 3 бібліотеки, історико-краєзнавчий музей. У Р. бували декабристи М. П. *Бестужев-Рюмін*, І. С. *Повало-Швейковський*. У 1921—22 в Р. жив Г. І. *Котовський*. В 1956 в околицях Р. відкрито *Радомишльську стоянку*.

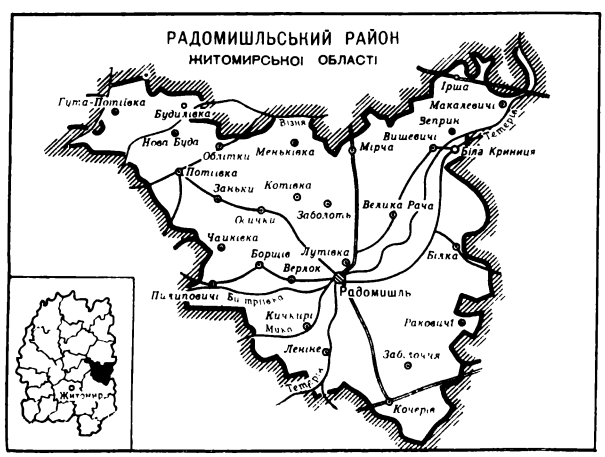

РАДОМИШЛЬСЬКА СТОЯ́НКА — поселення початку оріньяко-солютрейської пори пізнього *палеоліту* в околицях м. Радомишля Житомир. обл. Відкрито її 1956, досліджували 1957, 1959 та 1963—65. При розкопках знайдено багато кісток мамонта, пн. оленя і дикого коня та розщеплених кременів. Виявлено залишки невеликих довгочасних наземних наметоподібних жител (при спорудженні їх використовували кістки мамонта), залишки вогнищ, місця обробки кременю та яму-сховище, заповнену кістками тварин, у т. ч. зі слідами використання. Знайдено крем'яні вироби (дисковидні *нуклеуси, гостроконечники, скребла*, скобелі, призматичні нуклеуси, вістря, проколки тощо). На місці розкопок встановлено пам'ятник, на чавунній плиті якого є напис про стоянку та роки її дослідження.

Літ.: Шовкопляс І. Г. Палеолітична стоянка Радомишль. «Археологія», 1964, т. 16.

РА́ДОМИШЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 55,4 тис. чол. (1982). У районі — 84 населені пункти, підпорядковані міській, селищній і 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Радомишль*. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: глина, пісок, граніти, мармур. Найбільша річка — *Тетерів* (прит. Дніпра). Грунти дерново-підзолисті, сірі опідзолені. Розташований у зоні мішаних лісів (*Полісся Українське*). Ліси (сосна, дуб, береза, осика, ялина) займають бл. 38 тис. га. Найбільші пром. підприємства: радомишльські маш.-буд., льонопереробний, пивоварний, крохмальний і капронових виробів з-ди, меблевий цех об'єднання «Житомирдерев», Білокриницький склоробний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Радомишль). Спеціалізація с. г.— землеробство льонарсько-картоплярського і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 74,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 57,9 тис. га. Гол. культури: льон, картопля, хміль. У Р. р.— 18 колгоспів, радгосп, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Ірша. Автомоб. шляхів — 359 км, у т. ч. з твердим покриттям — 294 км. У районі — 44 заг.-осв., музична і спорт. школи, 2 профес.-тех. уч-ща; 59 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень; дит. санаторій. 23 будинки культури, 38 клубів, кінотеатр, 61 кіноустановка, 51 бібліотека, історико-краєзнавчий музей.

У с. Будилівці Р. р. народилася українська радянська актриса Г. С. *Ольшевська*. У Р. р. видається газ. «Зоря Полісся» (з 1932).

А. П. Козлов.

РАДО́Н (Radonum), Rn — радіоактивний хімічний елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 86, масове число найстійкішого ізотопу 222; належить до *інертних газів*. Відкрили 1900 нім. учений Ф. Дорн і Е. *Резерфорд*. Ізотоп ^{222}Rn ($T_{1/2}$ = 3,823 доби) утворюється при α-розпаді *радію* ^{226}Ra (звідси назва Р.). Р.— один з найрідкісніших елементів. Вміст його в атмосфері 7 10^{-17}% за масою. Р. і радій є у невеликих кількостях у всіх природних водах. За нормальних умов Р.— газ без кольору, запаху і смаку; $t_{кип}$ 211К при тискові 1 ат; $t_{пл}$ 202 К; густина газовидного Р. 9,73 кг/м³ (при температурі 0° С і тиску 1 ат); рідкого — 0,0044 кг/м³ (поблизу *потрійної точки*).

Радон утворює сполуки включення з водою (наприклад, гідрат $Rn \cdot 6H_2O$), з фенолом ($Rn \cdot 2C_6H_5OH$) та ін., а також справжні хім. сполуки Р., зокрема *фториди* (RnF_2, RnF_4, RnF_6). Одержують Р. із солей радію, виконуючи необхідні застережні заходи. Незважаючи на хім. інертність, Р.— одна з найтоксичніших отрут, що зумовлено його *радіоактивністю*. Застосовують гол. чин. у медицині (див. *Альфа-терапія*), пром-сті. при γ-радіографії.

А. В. Леонтьєва.

«РА́ДУГА» — назва серії рад. супутників зв'язку, призначених для забезпечення неперервного телефонно-телеграфного радіозв'язку і одночасного передавання кольорових і чорно-білих програм Центрального телебачення на мережу станцій «*Орбита*». Кожний з цих супутників обладнаний удосконаленою багатоканальною ретрансляційною апаратурою, що працює в сантиметровому діапазоні хвиль, триосьовою системою точної орієнтації на Землю, системами енергопостачання (з незалежним наведенням і стеженням сонячних батарей за Сонцем), корекції на орбіті, терморегулювання, радіотелеметричною (для передавання на Землю даних про роботу бортових систем), радіосистемою для точного вимірювання параметрів орбіти і керування супутником. Супутники серії «Р.» виводяться на близьку до геостаціонарної колову орбіту, що забезпечує стале положення кожного супутника відносно території СРСР. Р. присвоєно міжнародні реєстраційні індекси «Стаціонар-1», «Стаціонар-2», «Стаціонар-3».

Ю. М. Михайлов.

«РА́ДУГА» — щомісячний літературно-художній і громадсько-політ. журнал, орган Спілки письменників України. Засн. 1927 у Харкові під назвою «Красное слово»; з 1933 — «*Литстрой*», 1934—37 — «Советская литература». З 1935 виходить у Києві; 1948—63 — «Советская Украина» (до 1951 альманах, далі як журнал). З 1963 — сучасна назва. Популяризує досягнення укр. л-ри, друкує твори рос. письменників Радянської України, висвітлює громад. і культурне життя республіки.

Ю. Ф. Ярмиш.

РА́ДУЛЬ — селище міського типу Ріпкинського р-ну Черніг. обл. УРСР. Розташований на лівому

березі Дніпра, за 35 км від залізнич. ст. Голубичі. Пристань. 1,5 тис. ж. (1982). У Р.— пром. комбінат та торфодільниця Черніг. торфооб'єднання. Заг.-осв. школа, лікарня, клуб, б-ка. Засн. наприкінці 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1924.

РАДУ́ШНЕ — селище міського типу Криворізького р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Залізнична станція. 2,9 тис. ж. (1982). В Р.— комбінат хлібопродуктів, з-д «Будетальконструкція», криворізькі управління магістральних газопроводів, лісгосп тощо. Заг.-осв. школа, мед. амбулаторія, Будинок культури, б-ка. Засн. 1903, с-ще міськ. типу — з 1958.

РАДХАКРІ́ШНАН Сарвепаллі (5.IX 1888, Тіруттані, тепер шт. Андхра-Прадеш — 17.IV 1975, Мадрас) — інд. філософ, громадський і політ. діяч. Після закінчення Мадраського ун-ту з 1918 займав керівні посади в ряді інд. ун-тів, викладав філософію в Оксфордському ун-ті (Великобританія). В 1949—52 — посол Індії в СРСР, 1952—62 — віце-президент, а 1962—67 — президент Республіки Індія. Р.— автор праць з філософії, нар. освіти, л-ри й політики. В філософії пропагував об'єктивний ідеалізм *веданти*, розробив систему єдиної універсальної «вічної релігії», покликаної, на його думку, замінити всі існуючі «догматичні релігії». За соціологічними поглядами — прибічник вчення М. К. *Ганді*, вважав можливим розв'язання сусп. проблем на основі реліг. принципів. Прибічник мирного співіснування всіх д-в, виступав проти війни, расової дискримінації та колоніалізму.

РА́ДЧЕНКО Андрій Федорович (30.X 1887—20.I 1938) — парт. і профспілковий діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1912 (1904—12 — меншовик). Н. в с. Парафіївці (тепер с-ще м. т. Ічнянського р-ну Черніг. обл.) в робітн. сім'ї. В 1917—18 — голова Дружківської Ради робітн. і солдат. депутатів (Донбас). У 1918—19 — на політроботі в Червоній Армії. З 1920 — на парт. і профспілковій роботі в Донбасі. В 1924—25 — секретар Донецького губкому КП(б)У. В 1925—28 — голова Всеукр. Ради профспілок, потім — на керівній госп. роботі у Владимирі та Іваново-Вознесенську, заст. голови Центроспілки. На VII і VIII конференціях, IX та X з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. В 1925—28 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

РА́ДЧЕНКО Андрій Якимович [н. 29.XI (12.XII) 1900, м. Охтирка, тепер Сум. обл.] — український рад. економіст, професор (з 1960). Член КПРС з 1944. В 1927 закінчив Київський с.-г. ін-т. З 1930 — викладач курсів економіки й організації с. г. у вузах Києва. У 1943—48, а також 1957—65 — зав. відділом економіки с. г. в Ін-ті економіки АН УРСР. Осн. праці — з питань економіки використання машин, механізації с. г., економіки праці в колгоспах та технічного прогресу в с. г. Р. нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

РА́ДЧЕНКО Віктор Володимирович (24.XII 1907, Київ — 31.I 1961, там же) — укр. рад. кінооператор. В 1930 закінчив Київ. худож. ін-т, 1932 — Київ. ін-т кінематографії. Творчу діяльність почав 1931. Зняв наук.-популярні фільми: «Вони бачать знову» (1947), «Шевченко — художник» (1954), «Слідами невидимих ворогів» (1956), «Моє відречення» (1961). Фільми, зняті Р., нагороджено на Міжнар. кінофестивалях (Карлові Вари, 1948; Монтевідео, 1957).

РА́ДЧЕНКО Зінаїда Федорівна [1839—5 (18).III 1916] — укр. та білорус. фольклорист і етнограф. Член Рос. географічного т-ва. Збирала фольклор у Гомельському повіті. Опублікувала бл. 700 нар. пісень (у т. ч. 180 з мелодіями). У передмові до збірки 1888 описала побут, обряди і звичаї селян.

Тв.: Гомельские народные песни (белорусские и малорусские). Записаны в Дятловецкой волости Гомельского уезда Могилевской губернии Зинаидой Радченко. С приложением 83 местных пословиц. СПБ, 1888.

І. М. Лисенко.

РА́ДЧЕНКО Іван Іванович [10 (22).X 1874—1.V 1942] — професіональний революціонер, рад. держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1898. Н. в м. Конотопі (тепер Сум. обл.) в сім'ї дрібного лісопромисловця. Під впливом старшого брата С. І. *Радченка* став на шлях революц. боротьби. В 1898 — член *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, член Петерб. к-ту РСДРП. В 1901—02 був агентом *«Искры»*. За дорученням редакції «Искры» виїздив у Полтаву, Катеринослав, Харків, Єлизаветград та ін. міста, брав участь в організації підпільних іскрівських друкарень у Кишиневі та Конотопі. В 1902 — член Петерб. к-ту РСДРП, Орг. к-ту по скликанню II з'їзду РСДРП. Згодом заарештований і 1903 висланий до Якутії, звідки в серпні 1905 втік за кордон, але в жовтні повернувся до Росії. Учасник революц. подій 1905—07 в Петербурзі. В 1908—11 вів підпільну парт. роботу в Баку, Харкові, Одесі, Петербурзі. Після Лютн. революції 1917 — голова Богородського (тепер м. Ногінськ) Ради. З 1918 — на відповідальній госп. роботі. Автор спогадів і статей про В. І. Леніна.

РА́ДЧЕНКО Клавдія Павлівна (н. 14.XII 1925, м. Біла Церква Київ. обл.) — укр. рад. співачка (ліричне сопрано), нар. арт. УРСР (з 1969). В 1956 закінчила Київ. консерваторію. З 1957 — солістка Київ. театру опери і балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Татьяна («Євгеній Онєгін» Чайковського), Марфа («Царева наречена» Римського-Корсакова), Еврідіка («Орфей і Еврідіка» Глюка), Маргарита («Фауст» Гуно), Галя («Назар Стодоля» Данькевича), Мар'яна, Милана («Арсенал», «Милана» Г. Майбороди), Катерина Ізмайлова (однойменна опера Д. Шостаковича). Концертна діяльність.

М. Ф. Кагарлицький.

РА́ДЧЕНКО Олександр Маркович (20.VIII 1894, м. Лохвиця, тепер Полтав. обл.— 20.I 1975, Львів) — укр. рад. композитор, диригент і педагог, засл. арт. УРСР (з 1947). Учасник громадян. війни. В 1911 закінчив Одес. муз. уч-ще; навчався в Одес. консерваторії. У 1923 був організатором симф. оркестру Одес. губпрофради, керував ним до 1930. В 1930—60 працював зав. муз. частиною Держ. укр. драм. театру ім. М. Заньковецької (з 1931 театр — у Запоріжжі, 1941—43 — в Тобольську та Новокузнецьку, з 1944 — у Львові). Створив музику до драм. вистав: «Гайдамаки» за Т. Шевченком, «Невольник» М. Кропивницького, «Маруся Богуславка» М. Старицького, «На Івана Купала» М. Стельмаха, «Уріель Акоста» К. Гуцкова та ін. Автор оркестрових та камерно-інструм. творів, а також хорів і пісень.

І. І. Тернюк.

РА́ДЧЕНКО Петро Андрійович [1 (14).VII 1902, Київ — 19.VII 1942, там же] — укр. рад. письменник. Закінчив пед. курси в Києві (1922), вчителював, згодом був на видавничій роботі. Друкуватися почав 1925. Належав до літ. орг-цій *«Молодняк»*, ВУСПП. З перших днів Великої Вітчизн. війни — на фронті. Потрапивши в оточення, брав участь у партизанському русі. Замучений гестапівцями. Окремими виданнями вийшли книги оповідань і повістей, присвячених соціалістичному будівництву у місті й на селі: «Скрипка» (1928), «Чорний хліб» (1931), «Залізні шори» (1932) та ін.

Тв.: Залізні шори. К., 1955.

О. Я. Ющенко.

РА́ДЧЕНКО Степан Іванович [26.I (7.II) 1869, Конотоп — 11 (24). VIII 1911, Петербург] — діяч революц. руху в Росії. Член РСДРП з 1891. Н. в м. Конотопі (тепер Сум. обл.). Брат І. І. *Радченка*. В 1887 вступив у Петерб. технолог. ін-т. Революц. діяльність почав 1890 пропагандистом у петерб. робітн. гуртках. У 1891 увійшов до *Бруснєва групи*. В 1893 очолив марксистський гурток студентів-технологів. У 1895—96 — один з організаторів і член керівного центру *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. У 1893 і 1896 зазнав арештів. Брав участь у підготовці *Першого з'їзду РСДРП* (1898), був його делегатом від петерб. «Союзу боротьби»; на з'їзді обраний членом ЦК партії. В 1901 працював у петерб. орг-ції «Искры». Наприкінці 1901 заарештований у Петербурзі і навесні 1902 переведений до Лук'янівської тюрми в Києві, де перебували ув'язнені члени рос. орг-ції «Искры». В 1904 засланий у Вологодську губ. Після повернення із заслання в кінці 1905 в зв'язку з тяжкою хворобою відійшов від активної політ. діяльності.

РАДЧУ́К Федір Іванович (н. 2.I 1902, с. Окунин, тепер Любомльського р-ну Волин. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1948). Після закінчення 1921 драм. школи «Товариства народного театру і мистецтва» в Києві вступив до *Першого театру Української Радянської Республіки* ім. Шевченка. З 1922 — актор театру *«Березіль»* (з 1935 — Харків. держ. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевчен-

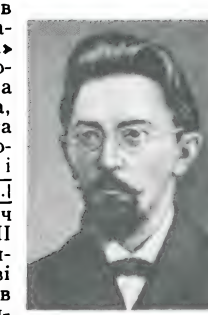

І. І. Радченко.

К. П. Радченко.

С. І. Радченко.

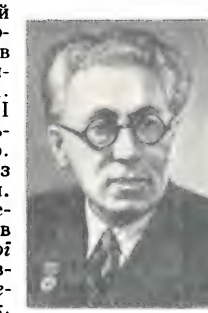

Ф. І. Радчук.

ка), в якому працював до 1965. Серед ролей — Бублик, Лизогуб («Платон Кречет», «Богдан Хмельницький» Корнійчука), Прокопчук («Генерал Ватутін» Дмитерка), Осип («Ревізор» Гоголя), Яго («Отелло» Шекспіра). Знімався в кінофільмах «Фата моргана», «Киянка» та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1948.

РАДЯНСЬКА АРМІЯ (РА) — основна частина *Збройних Сил* СРСР, створена Комуністичною партією під керівництвом В. І. Леніна для забезпечення соціалістич. завоювань народів Рад. країни, захисту Рад. держави від імперіалістичної агресії і зміцнення миру. До складу РА входять *Ракетні війська стратегічного призначення, Сухопутні війська, Війська протиповітряної оборони, Військово-Повітряні Сили,* а також ін. формування та установи, крім *Військово-Морського Флоту* і *Прикордонних військ*. РА (до 1946 мала назву Червона Армія) створена на підставі декрету РНК, підписаного В. І. Леніним 15 (28).I 1918. Будучи гол. військ. силою в руках революц. народу, РА склалась і зміцніла в ході *громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20*. Розвиток РА проходив на основі ленінського вчення про захист соціалістичної Вітчизни, з урахуванням форм і методів революц. боротьби партії, кращих традицій рос. армії, досвіду минулих воєн і передових воєнно-теор. досягнень. РА створювалася на базі *Червоної гвардії*, загонів революц. солдатів і матросів як армія класова, нерозривно пов'язана з народом, згуртована високою політ. свідомістю і військ. революц. дисципліною.

Час народження РА — лютий 1918, коли в межі Радянської країни вдерлася армія кайзер. Німеччини, що створило серйозну загрозу Петрограду—колисці соціалістичної революції і самому існуванню Радянської республіки. 23.II перші сформовані з добровольців частини РА в районі Пскова і Новгорода вступили в бій з загарбниками, і одночасно в країні почалася масова мобілізація сил народу для відсічі агресорові. З того часу день 23.II став традиційним святом рад. народу — Днем Рад. Армії. Виняткове важливе значення в справі зміцнення РА мали рішення VIII з'їзду РКП(б), які були спрямовані на створення масової армії з налагодженою системою політичного виховання і бойової підготовки військ з високою військ. дисципліною. Запровадження ін-ту військових комісарів як представників партії

Запис добровольців до Червоної Армії. Лютий 1918.

в РА відіграло величезну роль у підвищенні боєздатності армії. За роки громадян. війни рад. народ під керівництвом ленінської партії створив свою міцну регулярну кадрову армію, яка в тяжких боях завдала першої воєнної і політ. поразки силам імперіалізму, здобула на полях битв високе бойове гартування, набула багатого досвіду ведення бойових дій у *маневреній війні*. Були закладені основи радянської *воєнної науки*

В. І. Ленін і М. І. Калінін у групі курсантів Московських курсів важкої артилерії Червоної Армії. 15 квітня 1919.

та *воєнного мистецтва*. Бойовий склад РА зростав на основі гармонійного розвитку родів військ відповідно до екон. і тех. можливостей Республіки і завдань, які стояли в кожному періоді війни. Якщо влітку 1918 в рядах РА та ін. військ. формувань налічувалося до 450 тис. слабо озброєних і недостатньо навчених добровольців, то в кін. 1920 чисельність РА досягла 5,5 млн. чол. За три воєнні роки було сформовано 174 д-зії і 22 армії.

Після закінчення громадян. війни РА розвивалася в умовах нестійкого мирного часу, коли імперіалісти не лишали своїх планів знищення рад. ладу. Це вимагало від військ постійної готовності до відбиття агресії. Велике значення для зміцнення РА мала проведена партією військ. реформа 1924—25, що дало змогу мати в мирний час невелику *кадрову армію* в поєднанні з тер.-міліційними формуваннями (див. *Територіально-міліційна система*). Кадровими було залишено більшість з'єднань прикордонних *округів військових*, тех. і спец. військ. У зв'язку із зростаючою загрозою з боку нім. фашизму і япон. мілітаризму на 1939 РА перейшла повністю на кадрову систему, що дало можливість планомірно збільшити як чисельність, так і бойовий склад армії. Внаслідок успішного виконання перших п'ятирічних планів було створено екон. базу обороноздатності країни. Зросла механізація і моторизація всіх родів військ. За 10 років (1930—39) кількість артилерії збільшилася у 7 раз, протитанк. і танк. артилерії — у 70 раз, танків — у 2,5 раза, літаків — у 6,5 раза. РА, нарощуючи і далі свою могутність, в той же час пильно несла бойову службу по охороні держ. кордонів Країни Рад, надійно охороняла мирну працю рад. народу. Війська успішно відбили збройні вилазки япон. армії в районах оз. *Хасан* і р. *Халхін-Голу*. Перед 2-ю світовою війною РА розвивалася з урахуванням необхідності ведення тривалої і напруженої збройної боротьби проти сильного ворога об'єднаними зусиллями всіх родів військ. Створена широка мережа серед. і вищих *військових навчальних закладів* для підготовки серед. і старшого командного складу сприяла поліпшенню виучки військ. Розроблені польові, бойові і загальновійськ. статути (див. *Статути військові*) забезпечили цілеспрямовану бойову і політ. підготовку, що сприятливо позначилося на піднесенні політ. свідомості і рівні бойової виучки воїнів, підвищенні боєздатності частин і з'єднань.

У ході *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45* всі найважливіші завдання, поставлені Комуністичною партією і Рад. урядом по відбиттю агресії, розв'язувала насамперед РА. Вона становила гол. військ. опору д-ви і вирішальну бойову силу, що перепинила шлях ворогові. Протягом 4 років у безприкладній за масштабом і запеклістю збройній боротьбі проти об'єднаних сил армій фашист. коаліції РА, при підтримці ВМФ, розгромила осн. угруповання ворога, відстояла честь і незалежність рад. Батьківщини. В результаті навального наступу за межами Рад. Союзу РА, при тісній взаємодії з ВМФ і частинами нар. армій Югославії, Польщі, Чехословаччини, Румунії, Болгарії, розгромила осн. ворожі угруповання, подала безкорисливу допомогу народам ряду європ. держав у визволенні від фашист. іга, ліквідувала гол. вогнище війни на Заході. Виконуючи союзницькі зобов'язання, РА 1945 на Далекому Сході протягом трьох тижнів розгромила і полонила япон. *Квантунську армію*, очистила від загарбників райони Пн.-Сх. Китаю, Пн. Кореї, Пд. Сахалін і Курильські о-ви. Це привело до ліквідації останнього вогнища 2-ї світової війни на Сході. Зростання бойової ефективності великих наступальних операцій РА забезпечувалося постійним збільшенням обсягу виробництва і якості зброї та бойової техніки, що стало надійною матеріально-тех. базою для нищівного розгрому ворога. За період з грудня 1941 по січень 1945 кількість гармат і мінометів, танків і самохідно-арт. установок, бойових літаків у РА збільшилася в 4,5—5,5 раза. В роки війни РА вкрила себе невмирущою славою,

Парад частин Червоної Армії в Харкові. 1920.

показала високі морально-бойові якості щодо стійкості, мужності, активності, витривалості, вміння вести бойові дії у гранично тяжких і напружених обставинах. На всіх етапах війни вирішальна роль належала Сухопутним військам як найчисленнішій боєздатній частині РА. Значний внесок у заг. перемогу зробили ВПС, які під час війни здійснили 3135 тис. бойових літако-вильотів і знищили 57 тис. фашист. бойових літаків. Перемоги, здобуті РА 1943—45, переконливо підтвердили перевагу її воєнного мистецтва над воєнним мистецтвом нім.-фашист. армії. У способах дій рад. військ виявились особливість і перевага військ. організації соціалістичного суспільства.

Парад на Красній площі в Москві 7 листопада 1941.

Після 2-ї світової війни РА розвивалась у повній відповідності з рад. воєнною доктриною, яка враховувала екон. і політ., воєн.-тех. та ін. фактори. З серед. 50-х рр. РА вступила в новий етап свого розвитку — етап докорінних якісних перетворень, викликаних масовим впровадженням *ракетно-ядерної зброї* та ін. новітніх зразків бойової техніки і зброї, електронно-обчислювальних машин, лічильно-розв'язувальних пристроїв, радіолокаційних і навігаційних систем.

У наступні роки на базі новітньої техніки і відповідно до умов загрози ядерної війни сталися серйозні зміни в орг. структурі РА, у співвідношенні родів військ і видів зброї.

Із створенням Ракетних військ стратегічного призначення, ракетних військ Сухопутних військ незмірно зросли вогнева сила і ударна могутність РА, бойова самостійність з'єднань. Повна моторизація військ на найсучаснішій базі підвищила маршові й маневрові можливості їх, броньовий захист особового складу, що в цілому збільшило боєздатність і живучість військ на полі бою. При всіх колосальних військ.-тех. можливостях РА гол. її силу і боєздатність становлять люди. Особовий склад військ, вихований у дусі рад. патріотизму, пролет. інтернаціоналізму, вірності бойовим традиціям, має високі морально-бойові якості. Комуністична партія озброїла воїнів марксистсько-ленінським ученням, яке є невичерпним джерелом ідейної зрілості, політ. свідомості, бойової активності і класової ненависті до агресора. Сучас. стан РА відображає величезні досягнення суспільства зрілого соціалізму і світової соціалістичної співдружності (див. *Організація Варшавського Договору*), що дає змогу здійснювати ефективні заходи щодо дальшого її вдосконалення, високого ступеня її матеріально-тех. забезпеченості і бойової готовності.

Див. також *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, розділ Збройні Сили, а також статті про видатних радянських воєначальників.

Літ.: КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. М., 1969; Устинов Д. Ф. Избранные речи и статьи. М., 1979; 50 лет Вооруженных Сил СССР. М., 1968; История военного искусства. М., 1966; Военное искусство во второй мировой войне. М., 1973; Павловский И. Г. Сухопутные войска. М., 1977.

І. Г. Павловський.

Надзвукові літаки в польоті.

РАДЯ́НСЬКА АСОЦІА́ЦІЯ МІЖНАРО́ДНОГО ПРА́ВА — громадська організація, що об'єднує наукових і практичних працівників СРСР у галузі *міжнародного права*. Заснована 17.IV 1957 як відгалуження *Асоціації міжнародного права*.

«РАДЯ́НСЬКА БУКОВИ́НА» — газета, орган Чернів. обкому Компартії України, обл. Ради нар. депутатів. Виходить у Чернівцях 5 раз на тиждень укр. мовою. Перший номер вийшов 28.VI 1940 як орган Чернів. повітового виконавчого к-ту, з 12.VII 1940 — орган Чернів. повітового к-ту КП(б)У та повітвиконкому. З 22.VIII 1940 — орган Чернів. обл. і міського к-тів КП(б)У та облвиконкому. Під час фашист. окупації Буковини 1941—44 не видавалась. Поновила вихід 3.IV 1944. В 1980 газету нагороджено орденом Дружби народів.

РАДЯ́НСЬКА ВАГОВО́ЗНА ПОРО́ДА КО́НЕЙ — вітчизняна порода ваговозних коней. Виведена в СРСР схрещуванням місцевих порід коней, поліпшених гол. чин. першеронами і бельгійськими брабансонами. Як порода затверджена 1952. Коні цієї породи великі, широкотілі, мають нещільну (сиру) конституцію і добре розвинені м'язи, відзначаються великою вантажопідйомністю (жеребець Форс під час випробування в 1957 вивіз 22 991 кг вантажу). Масть переважно руда, гніда, чала. Молодняк має добрі м'ясні якості (в 6 міс. важить 350—400 кг), кобили високомолочні (за *лактацію* дають до 4000 л молока). В породі є 3 осн. типи: середньої масивності, масивний і надмасивний. Ваговозів використовують як робочих коней і для поліпшення місцевих порід. Перспективні як м'ясні й молочні тварини для продуктивного *конярства*. Поширена порода в центр. частині СРСР, зокрема є на Україні, крім гірських районів. Іл. с. 254.

Б. М. Гопка.

РАДЯ́НСЬКА ВЛА́ДА — одна з форм соціалістичної державної влади, що вперше в історії людства склалася в СРСР. Є владою трудящих і для трудящих. Р. в., як підкреслено в Постанові ЦК КПРС про 60-у річницю утворення СРСР, — це влада, встановлена і здійснювана самими трудящими, влада, яка виражає і захищає їхні корінні інтереси. «Суть Радянської влади полягає в тому, що постійною і єдиною основою всієї державної влади, всього державного апарату є масова організація саме тих класів, які були пригноблені капіталізмом» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 37, с. 477). Р. в. здійснює народ через свої представницькі органи — Ради, які становлять політ. основу *Радянської соціалістичної держави*. Р. в. утвердилася в результаті перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції* 1917. *Другий Всеросійський з'їзд Рад* у зверненні «Робітникам, солдатам і селянам» 26.X (8.XI) 1917 проголосив, що вся влада в країні переходить до Рад робітн., солдат. і сел. депутатів, які повинні забезпечити справжній революц. порядок. З того часу Р. в. функціонує і розвивається. У *перехідний період від капіталізму до соціалізму* Р. в. була держ. формою *диктатури пролетаріату*, владою пролетаріату, який у союзі з найбіднішим селянством, придушуючи опір залишків повалених експлуататорських класів, здійснив докорінні революц. перетворення в країні. З побудовою зрілого соціалізму, коли склалася *соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства*, диктатура пролетаріату виконала свої функції, Р. в. стала загальнонар. владою. Р. в. в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* грунтується на екон. системі, основу якої становить виключно *соціалістична власність* на засоби виробництва у формі держ. (загальнонар.) і колг.-кооп. власності; виражає волю й інтереси всього *радянського народу*, трудящих усіх націй і народностей країни (при провідній ролі робітн. класу); забезпечує здійснен-

Радянська армія. Оперативно-тактичні ракети Сухопутних військ на марші.

Воїни Радянської Армії на параді Перемоги в Москві 24 червня 1945 з прапорами розгромленої гітлерівської армії.

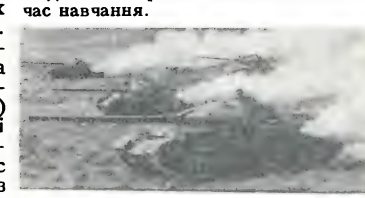

Радянська армія. Атака танків під час навчання.

ня завдань будівництва комуністичного суспільства; відзначається широким демократизмом, що знаходить свій вияв у побудові, внутр. організації, всіх напрямах, формах і методах діяльності її органів — *Рад народних депутатів*. Розвиток Рад. загальнонар. влади тісно пов'язаний з розвитком *політичної системи радянського суспільства*. Його осн. напрями — дальше розгортання *соціалістичної демократії*; дедалі ширша участь трудящих в управлінні справами д-ви і суспільства, вдосконалення держ. апарату, підвищення активності *громадських організацій*, органів *народного контролю*, зміцнення правової основи держ. і громад. життя, неодмінне врахо-вування *громадської думки*. Розвиток Р. в. веде в кінцевому підсумку до втрати нею держ. характеру і переростання соціалістичної д-ви в *суспільне комуністичне самоврядування*. Особлива роль у цьому належить постійному розширенню участі нар. мас в управлінні держ. справами, насамперед у повсякденній роботі Рад.

Р. в. має величезне міжнар. значення. Її виникнення знаменувало початок нової ери — ери побудови соціалізму і комунізму. «Радянська влада,— говорив В. І. Ленін,— є шлях до соціалізму, знайдений масами трудящих і тому — правильний і тому — непереможний» (Повне зібр. тв., т. 38. с. 233).

Літ. див. до ст. Ради народних депутатів. *Л. П. Юзьков.*

«РАДЯ́НСЬКА ВОЛИ́НЬ» — газета, орган Волин. обкому Компартії України, обл. Ради нар. депутатів. Видається в Луцьку 5 раз на тиждень укр. мовою. Перший номер газети вийшов 27.IX 1939 під назвою «Вільна праця». Спочатку була органом Тимчасового управління Луцька. З 17.XII 1939 стала органом Волин. обкому КП(б)У, облвиконкому і Луцького міськкому КП(б)У. З 1.II 1940 почала друкуватися під тепер. назвою. Під час окупації Волині нім.-фашист. загарбниками 1941—43 не виходила. Поновила вихід 9.I 1944. В 1980 газету нагороджено орденом «Знак Пошани».

«РАДЯ́НСЬКА ДОНЕ́ЧЧИНА» — газета, орган Донец. обкому Компартії України і обл. Ради нар. депутатів. Виходить у м. Донецьку 5 раз на тиждень укр. мовою. Перший номер газети вийшов 5.XII 1945.

«РАДЯ́НСЬКА ЖИТО́МИРЩИНА» — газета, орган Житомир. обкому Компартії України та обл. Ради нар. депутатів. Видається в Житомирі 5 раз на тиждень укр. мовою. Почала виходити 17.III 1919 під назвою «Известия» як орган Волинського губревкому (згодом — губвиконкому). Далі виходила під назвами «Вісті» (1921), «Волынский пролетарий» (1921—24), «Радянська Волинь» (1924—37). Після утворення Житомир. області з жовтня 1937 називалася «Червоне Полісся». Під час окупації Житомирщини нім.-фашист. загарбниками 1941—43 в жовтні — листопаді 1943 видавалася під назвою «За советский Житомир» як орган Житомир. підпільного обкому КП(б)У. З 8.I 1944 видається під тепер. назвою. В 1969 газету нагороджено орденом «Знак Пошани».

«РАДЯ́НСЬКА ЖІ́НКА» — щомісячний громадсько-політ. і літературно-художній журнал. Засн. 1920 у Харкові під назвою «Комунарка України» (1920—34). В 1924 сел. відділ журналу виділено у самостійний журнал «Селянка України», який 1931—41 виходив під назвою «Колгоспниця України». З 1946 має сучасну назву. Журнал висвітлює зрослу роль жінок у суспільстві розвинутого соціалізму, проводить роботу по комуністичному вихованню трудівниць, мобілізації їх на виконання завдань, поставлених Комуністичною партією і Рад. державою в госп. і культур. будівництві; друкує поради жінкам з питань виховання дітей, охорони здоров'я, родинного побуту, мод тощо. Журнал нагороджено орденом Дружби народів (1982), Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР (1971).

Л. О. Шушуріна.

«РАДЯ́НСЬКА ЛІТЕРАТУ́РА» — щомісячний літературно-художній журнал Спілки рад. письменників України. Засн. 1933 у Харкові. З 1934 виходив у Києві. Першим редактором був І. *Кулик*. В «Р. л.» друкувалися нові твори укр. рад. письменників (тут уперше опубліковано «Платон Кречет», «В степах України» О. Корнійчука, «Вершники» Ю. Яновського, «Мати» А. Головка, «Аероград» О. Довженка, «Ранок» І. Микитенка та ін.), переклади творів письменників братніх республік СРСР і л-р зарубіж. країн. Журнал уміщував літ.-критичні статті, рецензії на нові книги, бібліографічні огляди. В «Р. л.» були опубліковані деякі, невідомі раніше, твори І. Франка, Лесі Українки, П. Грабовського, А. Тесленка, М. Старицького, С. Васильченка. З червня по жовтень 1941 не виходив, з листопада почав виходити в Уфі під назвою «*Українська література*». З 1946 має назву «*Вітчизна*».

Ф. К. Сарана.

«РАДЯ́НСЬКА МУ́ЗИКА» — муз. журнал, орган оргбюро *Спілки композиторів України*. Виходив 1933—34 та 1936—41 у Києві раз на два місяці. Одна з назв журналу «*Музика*».

«РАДЯ́НСЬКА ОСВІ́ТА» — громадсько-педагогічний журнал, орган Наркомосу УРСР. Виходив 1923—31 у Харкові щомісяця. Завданням журналу було висвітлення найголовніших питань поточного громадсько-пед. життя на Україні і в братніх республіках. У 1931 об'єднався з журн. «За політехнічну освіту» і дістав назву — «Політехнічна школа» (виходив 1932—34).

«РАДЯ́НСЬКА ОСВІ́ТА» — газета, орган М-ва освіти УРСР, М-ва вищої і серед. спец. освіти УРСР, Держ. комітету УРСР по професійно-тех. освіті та Укр. республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наук. установ. Засн. 1940 у Києві. Виходить двічі на тиждень. Друкує матеріали про передовий пед. досвід, здобутки рад. науки і вищої школи, виховання молоді тощо.

РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ДЕРЖА́ВА — перша в світі держава трудящих, що виникла в результаті перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції*. За своєю класовою суттю є державою нового, історично вищого типу. З моменту свого виникнення Р. с. д. стає знаряддям захисту революц. завоювань трудящих, очолюваних Комуністичною партією, знаряддям знищення всякої експлуатації і умов, що її породжують, будівництва соціалізму і комунізму в нашій країні. Ліквідуючи основу старої форми виробництва — приватну власність — і утверджуючи соціалістичну власність, Р. с. д. відкриває необмежений простір для розвитку продуктивних сил. На відміну від добурж. і бурж. д-в, які були і залишаються знаряддям гноблення нар. мас, збереження панування експлуататорських класів, Р. с. д. є д-вою, де влада належить трудящим. Прогресивна роль Р. с. д. базується на використанні об'єктивних законів сусп. розвитку. Вищим принципом діяльності Р. с. д. є найширше залучення мас до держ. управління, послідовний і неухильний розвиток *соціалістичної демократії*. Р. с. д., з одного боку, виступає як одна з найважливіших ланок заг. системи (механізму) соціалістичної демократії, а з другого,— всі її органи створюються і функціонують на демократичних засадах під контролем нар. мас. Справжній демократизм Р. с. д. знаходить яскраве втілення в багатогранній діяльності всіх ланок Рад — найбільш представницьких органів народовладдя (див. *Ради народних депутатів*). Р. с. д., всі її органи діють на основі *соціалістичної законності*, забезпечують охорону правопорядку, інтересів суспільства, прав і свобод громадян. Р. с. д. невпинно розвивається. Виникнувши як держава *диктатури пролетаріату*, Р. с. д. з побудовою *розвинутого соціалістичного суспільства* перетворилася на загальнонар. д-ву. Зберігаючи істор. наступність з д-вою диктатури пролетаріату, Рад. загальнонар. д-ва разом з тим є новим, вищим ступенем у розвитку Р. с. д., являє собою політ. організацію влади всього *радянського народу* як нової істор. спільності людей. Відповідно до ст. 1 Конституції СРСР Р. с. д. відображає волю робітників, селян і інтелігенції, трудящих всіх націй і народностей країни. Її головними завданнями є: створення *матеріаль-*

Кінь радянської ваговозної породи.

но-технічної бази комунізму, вдосконалення соціалістичних сусп. відносин, перетворення їх в комуністичні, виховання людини комуністич. суспільства, підвищення матеріального і культур. рівня життя трудящих, гарантування безпеки країни, сприяння зміцненню миру і розвитку міжнар. співробітництва. Її вищою метою є побудова безкласового комуністичного суспільства, в якому дістане розвиток *суспільне комуністичне самоврядування*. Загальнонар. Рад. д-ва є новим кроком на шляху розвитку соціалістичної демократії. Її розширення і поглиблення є магістральним напрямом розвитку Р. с. д., всієї *політичної системи радянського суспільства* в період побудови комунізму. Осн. шляхи розгортання соціалістичної демократії закріплені у Конституції СРСР і розвинуті в матеріалах і рішеннях XXVI з'їзду КПРС. Рад. загальнонар. д-ва характеризується зближенням методів діяльності її органів з методами *громадських організацій*. Цей процес проявляється в дедалі ширшому залученні нар. мас до управління справами д-ви, розвитку громад. засад у діяльності держ. органів, насамперед Рад нар. депутатів. Рад. д-ва сприяє посиленню соціальної однорідності суспільства — стиранню істотних відмінностей між містом і селом, розумовою і фіз. працею, всебічному розвиткові та зближенню всіх націй і народностей СРСР. Р. с. д. неухильно проводить ленінську політику миру, виступає за широке міжнар. співробітництво. Вся діяльність Р. с. д. здійснюється під керівництвом КПРС — керівної і спрямовуючої сили рад. суспільства, ядра його політ. системи, держ. і громад. орг-цій. Озброєна марксистсько-ленінським вченням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, внутр. і зовн. політику СРСР, керує великою творчою діяльністю рад. народу, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 33. Держава і революція; т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 39. Про державу; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1982; Брежнев Л. І. Питання розвитку політичної системи радянського суспільства. К., 1978; Держава і право розвинутого соціалізму. К., 1974; История государства и права Украинской ССР. К., 1976; Советское государство в условиях развитого социалистического общества. М., 1978; Бурчак Ф. Г. [та ін.]. Основи радянського права. К., 1980. *М. І. Козюбра.*

РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА ТАВРІ́ДИ. Існувала в Криму в березні — квітні 1918. Установчий з'їзд Рад, ревкомів і зем. комітетів Таврійської губ. (відбувся 7—10.III) обрав ЦВК Рад Таврідн у складі 12 більшовиків і 8 лівих есерів. Він ухвалив 19.III 1918 декрет про утворення на тер. Крим. п-ова і трьох повітів Пн. Таврії Р. С. Р. Т. як складової частини РРФСР. Відповідно до вказівок Раднаркому РРФСР, за другим декретом ЦВК Тавріди від 21.III 1918 Р. С. Р. Т. утворювалась тільки в межах Крим. п-ова, який за *Брестським миром 1918* вважався нейтральною зоною і не підлягав окупації австро-нім. військами. До складу сформованого Раднаркому ввійшло 8 більшовиків і 4 ліві есери, очолив його А. Й. *Слуцький*. Чорномор. флот оголошувався належністю Р. С. Р. Т. Рад. уряд Тавріди прийняв рішення про націоналізацію великих пром. підприємств, торг. флоту, маєтків, санаторіїв, запровадження контролю за виробництвом і розподілом продукції, оголосив нар. власністю надра землі й моря. Почалося здійснення соціальних і культур. перетворень. Протягом березня — квітня було відправлено понад 5 млн. пудів продовольства на допомогу Рад. Росії. Вживалися заходи щодо організації оборони республіки. Створений 26.III 1918 комітет у військ.-мор. справах взяв на себе керівництво збройними силами республіки і розгорнув формування загонів і частин Червоної Армії. 18.IV 1918 нім. військо, порушивши умови Брестського миру, вдерлись у Крим. Наступ окупаційних військ активізував сили місц. контрреволюції, яка почала виступи в тилу захисників республіки. 20.IV Раднарком Р. С. Р. Т. прийняв рішення про евакуацію в Новоросійськ. 30.IV частина кораблів Чорномор. флоту за наказом РНК РРФСР залишила Крим. Члени уряду республіки А. Й. Слуцький, Я. Ю. Тарвацький, С. П. Новосельський та ін. були по-зрадницькому схоплені поблизу Алушти тат. націоналістами і розстріляні 24.IV 1918. Владу Рад у Криму було відновлено в квітні 1919 (див. *Кримська Соціалістична Радянська Республіка*). *О. Й. Щусь.*

«РАДЯ́НСЬКА УКРАЇ́НА» — видавництво ЦК Компартії України. В 1920—43 мало назву «Комуніст»; 1943—60 — вид-во «Радянська Україна»; 1960—69 — вид-во і комбінат друку «Радянська Україна»; з 1969 має сучас. назву. Видає (1982) 11 республікан. і молодіжних газет: «Радянська Україна», «Правда Украины», «Робітнича газета» (укр. і рос. мовами), «Сільські вісті», «Патріот Батьківщини», «Молодь України», «Комсомольское знамя», «Спортивна газета», «Зірка», «Юный ленинец» разовим тиражем 7 млн. примірників та 10 журналів: «Комуніст України» (укр. і рос. мовами), «Під прапором ленінізму» (укр. і рос. мовами), «Україна», «Юкрейн» (англ. мовою), «Радянська жінка», «Перець», «Соціалістична культура», «Наука і суспільство», «Людина і світ», «Економіка Радянської України» (укр. і рос. мовами) разовим тиражем 6,6 млн. примірників. На поліграф. базі «Р. У.» друкується 15 центр. газет: «Правда», «Известия», «Труд», «Комсомольская правда», «Сельская жизнь», «Учительская газета», «Социалистическая индустрия», «Медицинская газета», «Литературная газета», «Неделя», «Советский спорт», «Советская торговля», «Футбол-хоккей», «Советский патриот», «Говорит и показывает Москва», тираж яких — 4,6 млн. примірників, і 9 журналів центр. вид-в («Политическое самообразование», «Партийная жизнь» та ін.) заг. тиражем 5,1 млн. примірників. Вид-во друкує 22 журнали ін. вид-в республіки — «Барвінок», «Малятко», «Ранок», «Дніпро», «Піонерія», «Знання та праця», «Старт», «Сільське будівництво», «Хлібороб України», «Всесвіт», «Новини кіноекрану», «Тваринництво України», «Механізація сільського господарства», «Радуга», «Початкова школа», «Українська мова і література в школі», «Дошкільне виховання», «Радянське право», «Пам'ятники України», «Рідна природа», «Служба побуту», «Русский язык и литература в школах УССР» разовим тиражем 3,7 млн. примірників. «Р. У.» також випускає щорічно 80 млн. примірників худож. листівок, відривні та перекидні календарі заг. тиражем 6,5 млн. примірників, табель-календарі тощо. Комбінат друку видавництва нагороджено орденом Леніна (1971). *А. Г. Варениця.*

«РАДЯ́НСЬКА УКРАЇ́НА» — щомісячний літературно-публіцистичний журнал, орган Спілки рад. письменників України. Виходив 1941 у Києві (2 номери). До 1941 — «*Літературна критика*». В журналі, відповідальним редактором якого був М. Бажан, з худож. творами виступали М. Рильський, П. Тичина, П. Панч, А. Малишко, І. Вільде та ін.

«РАДЯ́НСЬКА УКРАЇ́НА» — газета, орган ЦК Компартії України, Верховної Ради і Ради Міністрів УРСР. Виходить у Києві 6 раз на тиждень укр. мовою. Бере початок від періодичного видання «*Коммунист*» — органу *Організаційного бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У* (перший номер вийшов 15.VI 1918). Після І з'їзду КП(б)У «Коммунист» став органом ЦК КП(б)У. На сторінках газети не раз друкувалися статті В. І. Леніна; в 1920, зокрема, було вміщено його «*Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним*». З 16.VI 1926 газета виходить укр. мовою. Значну пропагандистську і орг. роль відіграла газета під час здійснення колективізації с. г., індустріалізації, культур. революції, побудови в нашій країні розвинутого соціалістичного суспільства. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 газета виходила двома виданнями — основним (частина редакції евакуювалася в Саратов) і спец. випуском у партизан. з'єднанні під командуванням О. Ф. *Федорова*. Всього за лінією фронту вийшло 53 номери газети. Редакція випускала й листівки для розповсюдження серед населення тимчасово окупованої території України. З 2.II 1943 виходить під назвою «Р. У.». З серпня до листопада 1943 видавалася одночасно укр. і рос. мовами. З 7.XI 1943 рос. видання перетворено на самостійну газету під назвою «Советская Украина» (див. «*Правда Украины*»). Газета надає дійову допомогу парт. орга-

нізаціям УРСР у комуністич. вихованні трудящих, у піднесенні їхньої політ. і трудової активності, висвітлює питання орг.-парт. та ідейно-виховної роботи, передовий досвід комуністичного будівництва, події міжнар. життя тощо. Газету нагороджено орденом Червоного Прапора (1945) та орденом Леніна (1968).

В. О. Прощаков.

РАДЯ́НСЬКА ФЕДЕРА́ЦІЯ — одна з основних форм національно-державного устрою багатонац. радянської держави. Об'єднує суб'єктів *федерації* — союзні або авт. республіки, має як федеративні (загальносоюзні) органи влади, управління, оборони тощо, так і відповідні органи окремих суб'єктів федерації. Розмежування компетенції між Р. ф. і її суб'єктами визначено *Конституцією СРСР* і конституціями союзних республік. У Р. ф. встановлено єдине союзне громадянство і громадянство союзних республік (див. *Громадянство радянське*). Першою федеративною соціалістичною д-вою була РСФРР (тепер *Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка*), проголошена в січні 1918 на 3-му Всерос. з'їзді Рад. Уже в роки громадян. війни склався політ., військ., госп. і дипломатичний союз усіх рад. республік. 30.XII 1922 на *Першому з'їзді Рад СРСР* проголошено створення *Союзу Радянських Соціалістичних Республік*. Найважливіша особливість Р. ф. полягає в тому, що вона є соціалістичною федерацією, створеною на базі *Радянської влади* при керівній ролі КПРС. Її сутність полягає в тому, що держ. влада належить трудящим кожної союзної республіки, а держ. керівництво — робітничому класові. Будучи соціалістичною за своїм характером, Р. ф. докорінно відрізняється від усіх бурж. федерацій. Вона побудована на основі таких визначених В. І. Леніним найважливіших принципів, як соціалістичний *інтернаціоналізм*, національно-тер. принцип поділу держави, добровільність об'єднання, рівноправність членів федерації, *демократичний централізм*. Р. ф. існує у двох формах. Вищою її формою є Союз РСР, який уособлює держ. єдність рад. народу, згуртовує всі нації й народності з метою спільного будівництва комунізму. Другою формою Р. ф. є федерація, заснована на *автономії* (напр., РРФСР). В утворенні *автономних радянських соціалістичних республік, автономних областей, автономних округів*, як і союзних республік, дістав свій вияв політ. розвиток визволених революцією від нац. і соціального гноблення націй і народностей. В умовах Р. ф. склалася нова істор. спільність людей— *радянський народ*, побудовано *розвинуте соціалістичне суспільство*. Всебічний розвиток у нерозривній єдності союзної і нац. державності на основі ленінських принципів демократичного централізму і соціалістичного федералізму забезпечує постійне нарощування матеріального і духовного потенціалу кожної республіки і його макс. використання для гармонійного розвитку всієї країни. Залежно від конкретних умов і завдань соціалістичного і комуністичного будівництва на кожному етапі розвитку Союзу РСР досягалося найраціональніше з погляду його інтересів визначення компетенції СРСР і союзних республік. Зростання інтернаціоналізації сусп. життя країни в сучас. умовах, удосконалення єдиного народногосп. комплексу, посилення соціальної однорідності суспільства, становлення його безкласової структури, прогресуюче зближення націй і народностей на базі єдності політ. і екон. системи викликали необхідність зміцнення насамперед союзних засад Рад. федеративної д-ви. Це знайшло відображення в новій Конституції СРСР, яка разом з тим розширила й суверенні права кожної *союзної радянської соціалістичної республіки*.

Літ.: В. И. Ленин, КПСС о Советском многонациональном государстве. М., 1981; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1982; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 4. К., 1974; История национально-государственного строительства в СССР, т. 1—2. М., 1979; Златопольский Д. Л. СССР — федеративное государство. М., 1967; Бабій Б. М. Союз РСР і роль України в його утворенні. К., 1972.

А. П. Тараєнов.

РАДЯ́НСЬКА ШИНШИ́ЛА — вітчизн. порода кролів м'ясо-шкуркового напряму. Виведена на кролефермах Н.-д. ін-ту хутрового звіроводства та кролівництва і в звіроradгоспах Моск., Сарат., Перм., Новосиб. та ін. областей схрещуванням дрібних кролів шиншила з кролями породи *білий велетень*. Затверджена 1957. Назву порода дістала за схожість забарвлення волосяного покриву кролів з південноамер. гризуном *шиншилою*. Хутро кролів Р. ш. має дуже гарний сріблясто-сіро-голубий колір і майже не потребує фарбування. На спині, боках, грудях забарвлення темне, на живогі, нижній частині хвоста і внутр. поверхні ніг — біле з блакитним підшерстям. Кролі великі, міцної конституції, жива маса 4—5,5 кг. Плодючість — 7—8 кроленят в окролі. Добре пристосовуються до місцевих умов, переносять спеку і холод. Розводять Р. ш. в різних зонах СРСР, в т. ч. на Україні.

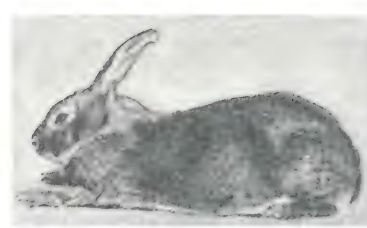

Кріль породи радянська шиншила.

«РАДЯ́НСЬКА ШКО́ЛА» — республіканське видавництво системи Держкомвидаву Укр. РСР. Засн. 1919 як підвідділ навч.-пед. л-ри Всеукр. вид-ва; в 1923 реорганізовано у вид-во Наркомосу УРСР «Шлях освіти». З 1930 — «Радянська школа». Видає підручники для учнів, метод. посібники для вчителів, вихователів, піонервожатих, довідники і словники, пед. і худож. л-ру, серії книжок для школярів з різних галузей знань, наук.-метод. збірники, наочні посібники, програми, а також підручники для спец. шкіл, шкіл з викладанням ряду предметів іноз. мовами. Книжкова продукція випускається укр., рос., угор., польс., молд., англ., нім. і франц. мовами. Окремі редакції вид-ва працюють у Харкові, Львові, Ужгороді і Чернівцях; до складу вид-ва входять редакції журналів «*Радянська школа*», «*Українська мова і література в школі*», «*Русский язык и литература в школах УССР*», «*Початкова школа*», «*Дошкільне виховання*», газета «*Радянська освіта*». У 1970 вид-во нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

В. В. Лазаревський.

«РАДЯ́НСЬКА ШКО́ЛА» — щомісячний науково-педагогічний журнал, орган М-ва освіти УРСР. Засновано 1922 у Харкові. В 1922—23 виходив рос. мовою під назвою «Путь просвещения», 1923—26 — укр. і рос. мовами під подвійною назвою — «Шлях освіти» — «Путь просвещения», з 1926 — «Шлях освіти» укр. мовою, 1931—41— укр. мовою під назвою «Комуністична освіта». З 1936 виходить у Києві. З 1945 має сучасну назву. Друкує статті з питань організації нар. освіти, педагогіки, психології, матеріали з методики навчання і комуністичного виховання, профорієнтації учнів, розвитку освіти за рубежем тощо. Журнал нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1972).

М. М. Василькова.

РАДЯ́НСЬКЕ БУДІВНИ́ЦТВО — сукупність закріплених правовими нормами або усталених практикою організаційних форм, методів і прийомів діяльності *Рад народних депутатів* та їхніх виконавчих і розпорядчих органів, а також організаційних відносин, що виникають у процесі координації роботи, взаємодії органів держ. влади з *громадськими організаціями* та ін. об'єднаннями трудящих, госп. органами, службовими особами. Здійснюється під керівництвом КПРС з метою підвищення ефективності виробництва, створення матеріально-тех. бази комунізму, неухильного піднесення матеріального і культур. рівня життя народу, дальшого розгортання *соціалістичної демократії*, зміцнення *соціалістичної законності*. Осн. принципи і форми здійснення Р. б. (зокрема постійне і широке залучення трудящих до управління д-вою і виробн., *демократичний централізм*, гласність роботи Рад, контроль і перевірка виконання, забезпечення рівноправності громадян СРСР та ін.) розкрито у творах В. І. Леніна, парт. документах, закріплено в *Конституції СРСР*, законодавчих актах про Ради. Значну увагу Р. б. приділили XXIII—XXVI з'їзди КПРС. З метою вдосконалення роботи Рад ЦК КПРС прийняв ряд постанов, зокрема, про поліпшення роботи сільських і селищних Рад депутатів трудящих (8.III 1967), про заходи по дальшому поліпшенню ро-

боти районних і міських Рад депутатів трудящих (12.III 1971), у яких на основі ленінського вчення про соціалістичну демократію й узагальнення практичного досвіду аналізуються орг. відносини, що виникають і розвиваються в процесі здійснення соціалістичного народовладдя, форми і методи діяльності Рад народних депутатів, їхніх органів.

Р. б. є також предметом дослідження юридичної науки.

Літ.: Павловский Р. С. Конституционные основы деятельности местных Советов народных депутатов. Х., 1979; Советы народных депутатов: правовые вопросы организации и деятельности. К., 1981.

Р. С. Павловський.

РАДЯ́НСЬКЕ ДУНА́ЙСЬКЕ ПАРОПЛА́ВСТВО — пароплавство СРСР, яке здійснює експортні й імпортні перевезення вантажів річковими суднами між радянськими та іноземними портами на Дунаї, морськими суднами між портами Дунаю і портами Чорного, Мармурового, Егейського, Середземного й Червоного морів, Індійського океану, Перської затоки, Пд.-Сх. Азії (СРВ, Кампучія), внутрішні перевезення вантажів та пасажирів між портами на Дунаї і Чорному морі та забезпечує навантаження й розвантаження суден у підпорядкованих йому портах. Г-во пароплавства розміщено в межах Укр. РСР. Управління розташоване в м. Ізмаїлі Одес. обл. Створено 1944. За роки існування Р. Д. п. перетворилося на велике багатогалузеве трансп. підприємство. Мор. флот пароплавства складається з сухопутажних контейнеровозів-пакетовозів, ліхтеровозів та мор. пасажирських теплоходів. У складі річкового трансп. флоту — буксири-штовхачі, несамохідні сухопутажні та наливні баржі. Судна пароплавства виконують 40% вантажних перевезень по Дунаю, здійснюють рейси більш як у 50 країн.

В портах Р. Д. п. збудовано й експлуатуються спеціалізовані перевантажувальні комплекси: контейнерний термінал (порт Ізмаїл), дільниця по перевантаженню колісної техніки й лісу, нафтодільниця (порт Рені). Ізмаїльський та Кілійський судноремонтні з-ди перетворено на великі судноремонтні бази. Колектив Р. Д. п. виступав ініціатором впровадження багатьох передових починань на флоті, зокрема методу водіння караванів барж штовханням, ліхтеровозної системи перевезення вантажів тощо. Р. Д. п. бере активну участь у роботі *Дунайської комісії* та в системі «Інтерліхтер».

В. В. Пилипенко.

«РАДЯ́НСЬКЕ ЗАКАРПА́ТТЯ» — літературно-художній та громадсько-політичний альманах. Виходив 1947—57 в Ужгороді, 1958—59 — під назвою «Карпати». Видано 25 номерів. Альманах публікував укр. та рос. мовами нові твори письменників Закарпаття, худож. переклади, краєзнавчі матеріали, етногр., літ.-критичні статті, записи нар. творчості тощо. Кілька випусків вийшло угор. мовою. Поряд з письменниками старшого покоління (Л. Дем'ян, О. Маркуш, Ю. Боршош-Кум'ятський, Ф. Потушняк, М. Тевельов, Й. Жупан) тут виступали молоді літератори. Альманах відіграв помітну роль в об'єднанні і творчому зростанні літераторів рад. Закарпаття.

В. С. Поп.

«РАДЯ́НСЬКЕ КІНО́» — щомісячний журнал, орган Головного управління кінофотопромисловості при Раднаркомі УРСР. Виходив 1935—38 у Києві. Висвітлював питання теорії та історії кіно, проблеми кіномистецтва.

«РАДЯ́НСЬКЕ ЛІТЕРАТУРОЗНА́ВСТВО» — щомісячний науково-теоретичний журнал, орган Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР та Спілки письменників України. Виходить з 1957 у Києві. Висвітлює роль рад. л-ри в комуністичному вихованні трудящих, питання теорії соціалістичного реалізму, історії укр. і рос. л-р, зв'язки укр. л-ри з російською та ін. л-рами братніх народів СРСР, проблеми сучас. літ. процесу. Друкуються також статті про зарубіжну л-ру, матеріали з історії журналістики й книгознавства, рецензії, хроніка наукового життя, інформації тощо.

І. О. Дзеверін.

«РАДЯ́НСЬКЕ МИСТЕ́ЦТВО» — щотижневий ілюстрований журнал. Орган Київ. Окрпрофради. Висвітлював театральне та клубне життя УРСР. Виходив у Києві 1928—32.

РАДЯ́НСЬКЕ ПЛАТО́ — льодовикове плато у Сх. Антарктиді. Вис. до 3500—4000 м, товща льодового покриву від 750 до 3800 м. На Р. п. міститься полюс холоду Пд. півкулі, тут зафіксовано найнижчу на земній кулі т-ру (—88,3°). Відкрила плато 1957—58 рад. антарктична експедиція. На Р. п. діє наук. станція «Восток» (з 1957).

«РАДЯ́НСЬКЕ ПОДІ́ЛЛЯ» — газета, орган Хмельницького обкому Компартії України та обл. Ради нар. депутатів. Виходить у Хмельницькому 5 раз на тиждень укр. мовою. Перший номер газети вийшов 10.II 1918 під назвою «Известия Каменец-Подольского Совета рабочих и солдатских депутатов». Потім виходила під назвами «Большевик», «Більшовик» (1919—20), «Вісті» (1920—21, 1922), «Червона правда» (1921—22), «Червоний шлях» (1922—23), «Червоний кордон» (1924—41). З жовтня 1937 — обл. газета. Під час Великої Вітчизн. війни виходила під назвою «Зоря Поділля» як орган підпільного обкому партії. Під тепер. назвою видається з 14.III 1944. В 1968 газету нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

«РАДЯ́НСЬКЕ ПРА́ВО» — щомісячний журнал, орган Міністерства юстиції УРСР, Прокуратури УРСР, Верховного Суду УРСР та Інституту держави і права АН УРСР. Засн. 1922. Видавався під різними назвами; під сучасною — з 1958. В журналі публікуються матеріали про практичну діяльність Рад народних депутатів, правоохоронних органів; друкуються статті з різних галузей права, теор. матеріали на допомогу пропагандистам права, консультації, нові нормативні акти, постанови пленумів і ухвали суд. колегій Верховного Суду УРСР та ін. Журнал також публікує статті на міжнародно-правові теми.

РАДЯ́НСЬКЕ СОЦІАЛІСТИ́ЧНЕ ПРА́ВО — сукупність встановлених або санкціонованих *Радянською соціалістичною державою* загальнообов'язкових правил (норм) поведінки, що виражають волю всього *радянського народу*, забезпечуються державою в практиці їхнього здійснення і служать справі побудови комунізму. Р. с. п. виникло внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістич. революції. За своїм класовим змістом, суттю і завданням Р. с. п. є *правом* нового, історично вищого типу. Р. с. п. грунтується на соціалістичних виробничих відносинах, основу яких становить *соціалістична власність* на засоби виробництва. В перехідний період від капіталізму до соціалізму Р. с. п., виражаючи держ. волю робітн. класу і всіх трудящих, тобто переважної більшості населення, було знаряддям *диктатури пролетаріату* в боротьбі за побудову соціалізму. З побудовою в СРСР *розвинутого соціалістичного суспільства* Р. с. п. перетворилося на загальнонар. право, що виражає держ. волю всього рад. народу і є знаряддям загальнонар. соціалістичної д-ви в боротьбі за побудову комунізму. На всіх етапах розвитку рад. суспільства Р. с. п. відіграє активну творчу роль. КПРС і Рад. держава завжди використовують Р. с. п. як одну з підойм революційної перебудови суспільства, формування нових суспільних відносин. Спираючись на його норми, Рад. д-ва ліквідувала приватну власність на засоби виробництва, оголосила мир основою своєї зовн. політики тощо. Використовуючи правові засоби, насамперед *законодавство*, вона забезпечила побудову в СРСР зрілого соціалістичного суспільства і створення умов для розв'язання завдань, пов'язаних з побудовою безкласового суспільства, — створення *матеріально-технічної бази комунізму*, вдосконалення соціалістич. сусп. відносин, виховання людини комуністич. суспільства, підвищення матеріального і культур. рівня життя трудящих, гарантування безпеки країни, сприяння зміцненню миру і розвиткові міжнар. співробітництва. Р. с. п. має важливе значення для забезпечення правильного планування і організації сусп. виробництва, створює умови для широкого і всеохоплюючого контролю держ. органів і громадськості за мірою праці і мірою споживання, за додержанням держ., госп. і трудової дисципліни; воно є важливим знаряддям боротьби з усім відживаючим, ворожим рад. суспільству. Воля рад. народу, що зводиться в *закон*, формується під впливом усіх соціалістичних сусп. відносин, під безпосереднім керівництвом *Комуністичної партії Радянського Союзу*. Найважливіші законопроекти виносяться на всенародне обговорення, після чого дістають юрид. оформлення у відповідних правових актах. Залежно від того, який орган Рад. д-ви встановлює ту чи іншу *норму права*, вони набувають різної форми: законів, указів, поста-

нов, розпоряджень, наказів, інструкцій, рішень. В окремих випадках Рад. д-ва в особі її органів не видає спец. норм, а лише санкціонує норми, вироблені *громадськими організаціями,* або дозволяє їм нормувати ті чи ін. сусп. відносини. На підставі такого дозволу ВЦРПС, наприклад, встановлює норми, що регулюють порядок призначення й виплати допомоги по соціальному страхуванню. Юрид. базу поточного рад. законодавства становить *Конституція СРСР* 1977 та прийняті на її основі конституції союзних (див., зокрема, *Конституція УРСР*) і авт. республік. Конституція СРСР закріплює основи сусп. ладу і політики СРСР, встановлює права, свободи і обов'язки громадян, принципи організації і цілі соціалістичної загальнонар. д-ви. Вона визначає осн. напрями розвитку *політичної системи радянського суспільства,* дальшого розгортання *соціалістичної демократії.* На основі Конституції СРСР та конституцій союзних і авт. республік здійснюється оновлення всього рад. законодавства, приведення його у відповідність з потребами комуністичного будівництва. Роль Р. с. п. у регулюванні сусп. відносин далі зростає. Додержання його норм у діяльності установ, підприємств, орг-цій, службових осіб і окремих громадян забезпечується, насамперед, свідомістю мас, високим моральним і політ. рівнем рад. людей. Примус як засіб здійснення норм Р. с. п. відіграє допоміжну роль і застосовується лише до незначної меншості при активній підтримці більшості рад. громадян.

Літ. див. до ст. *Право.*

Ф. Г. Бурчак.

«РАДЯНСЬКИЙ АРХІВ» — історико-архівознавчий журнал, орган Центрального архівного управління УРСР. Створений на базі журн. *«Архівна справа».* Видавався з кін. 1931 у Харкові, вийшло 6 номерів у 5 книгах. У «Р. а.» публікувалися матеріали з історії, теорії та практики архівного будівництва, архівознавства та археографії, документи з історії революц. руху, громадян. війни і соціалістичного будівництва на Україні, критичні матеріали, що викривали бурж.-націоналістичні концепції. В 1932 на основі «Р. а.» і «Бюлетеня Центрального архівного управління УРСР» почав виходити журн. *«Архів Радянської України».*

РАДЯНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИЙ ФЛОТ (ВМФ СРСР) — складова частина Збройних Сил СРСР, яка призначена для захисту морських кордонів і забезпечення державних інтересів СРСР на морських просторах. ВМФ СРСР успадкував бойові і революц. традиції рос. флоту, моряки якого брали активну участь у підготовці та проведенні Великої Жовтн. соціалістич. революції. Декрет РНК про створення Робітничо-Сел. Червоного Флоту був підписаний В. І. Леніним 29.I (11.II) 1918. З метою збереження для Рад. Росії осн. ядра *Балтійського флоту,* за вказівкою В. І. Леніна, з 17—22.II по 2.V 1918 військ. кораблі були переведені з Ревеля (Талліна) і Гельсінгфорса (Хельсінкі) у Кронштадт і Петроград (див. *Льодовий похід Балтійського флоту 1918*). В ході громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції *Чорноморський флот* у значній своїй частині був затоплений або потрапив до рук окупантів. Із збереженого складу кораблів і суден за роки громадян. війни було створено понад 30 морських, озерних і річкових флотилій, які успішно вели бойові дії разом з Червоною Армією по захисту Петрограда, визволенню рад. Півночі, розгрому білогвардійців та інтервентів на Дону, Дніпрі, Волзі, Каспійському м. та в ін. районах. Бл. 75 тис. моряків билися на сухопутних фронтах громадян. війни, у т. ч. на Україні. Під час громадян. війни значну частину корабельного складу флоту було знищено. Понад 800 військ. кораблів, допоміжних і трансп. суден було захоплено і угнано білогвардійцями та інтервентами за кордон. Ті кораблі, що залишилися, потребували ремонту. У березні 1921 X з'їзд РКП(б) прийняв рішення про зміцнення Червоної Армії і ВМФ. До 1928 було відремонтовано і модернізовано значну частину кораблів, відбудовано військ. мор. бази, верфі. За роки передвоєнних п'ятирічок ВМФ СРСР одержав від пром-сті нові першокласні кораблі. На поч. Великої Вітчизн. війни, завдяки піклуванню Комуністичної партії і Рад. уряду, ВМФ СРСР мав великі різнорідні сили (бл. 1 тис. бойових кораблів, у т. ч. 3 лінкори, 7 крейсерів, 54 есмінці 212 підводних човнів; понад 2,5 тис. літаків мор. авіації, 250 батарей берегової артилерії). В ході Великої Вітчизн. війни ВМФ СРСР вів активні бойові дії разом з примор. угрупованнями Рад. Армії в оборонних і наступальних операціях, забезпечував разом з ВМС Великобританії і США зовн. мор. комунікації. Бл. 500 тис. моряків билися на сухопутних фронтах, обороняли Ленінград, Одесу, Севастополь, Новоросійськ, Керч, Москву. У післявоєнний період ВМФ СРСР розвивався з урахуванням досвіду Великої Вітчизн. війни та новітніх досягнень науки і техніки. Було взято курс на будівництво якісно нового океанського ракетно-ядерного флоту відповідно до становища СРСР як великої мор. д-ви. ВМФ СРСР складається з таких родів сил: підводних, надводних, *морської авіації,* ракетно-артилерійських військ і *морської піхоти.* До його складу входять також кораблі і частини спец. призначення, мор. і рейдові судна забезпечення та різних служб. Підводні сили включають ракетні і торпедні підводні човни з атомними та дизельними енергетичними установками. Надводні сили складаються з ракетно-артилерійських, протичовнових, мінно-тральних, десантних та інших кораблів. Морська авіація складається з ударних і протичовнових літаків (вертольотів) наземного і корабельного базування. Берегові ракетно-арт. війська мають на озброєнні ракетні та арт. стаціонарні і рухомі установки. Мор. піхота має спец. озброєння і різну плаваючу бойову техніку. В орг. відношенні ВМФ СРСР включає Червонопрапорні *Північний флот, Тихоокеанський флот,* Чорноморський, двічі Червонопрапорний Балтійський флоти, Червонопрапорну Каспійську флотилію та Ленінгр. військ.-мор. базу. У різний час ВМФ СРСР очолювали: П. Ю. *Дибенко,* В. М. *Альтфатер,* О. В. *Немітц,* Е. С. *Панцержанський,* Р. А. *Муклевич,* В. М. *Орлов,* М. В. *Вікторов,* М. Г. *Кузнецов,* І. С. *Юмашев* та ін., з 1956 — С. Г. *Горшков.* Див. також *Союз Радянських Соціалістичних Республік,* розділ Збройні Сили.

Літ.: Моряки в борьбе за власть Советов на Украине. Сборник документов. К., 1963; Боевой путь Советского Военно-Морского флота. М., 1974; Селяничев А. К. В. И. Ленин и становление Советского Военно-Морского Флота. М., 1979; Горшков С. Г. На страже Отчизны. М., 1980. *С. Г. Горшков.*

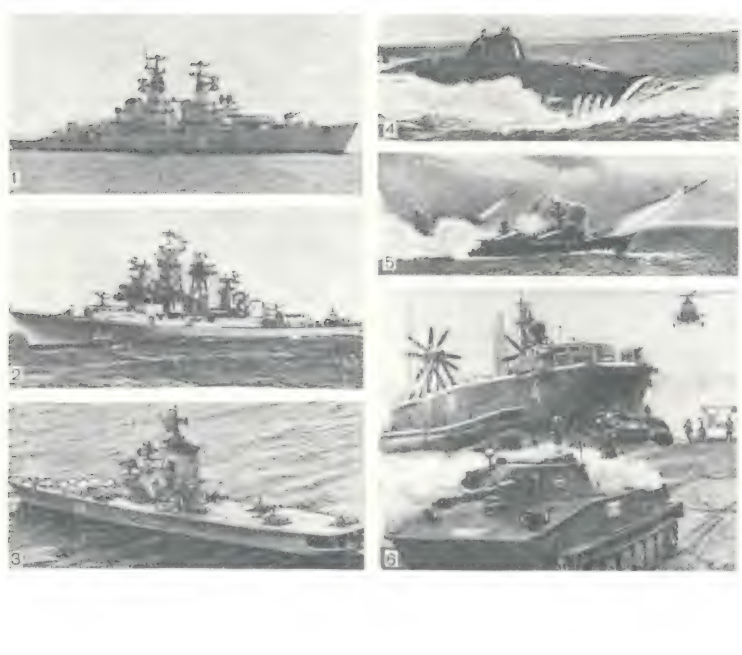

Радянський Військово-Морський Флот.
1. Ракетний крейсер.
2. Великий протичовновий корабель.
3. Протичовновий крейсер.
4. Атомний підводний човен.
5. Ракетний пуск катерів.
6. Морський десант з кораблів на повітряній подушці.

«РАДЯ́НСЬКИЙ КНИГА́Р» — журнал, орган Всеукр. ради з'їздів видавництв та книготорговельних організацій. Виходив 1929—32 у Харкові двічі на місяць, з 30-го номера — що декади. Журнал сприяв книготоргівлі в містах і селах, популяризував громадські форми в розповсюдженні книг серед трудящих. Містив широку видавничу хроніку. В різні роки «Р. к.» випускав додатки: «Рекомендаційні списки» (до пам'ятних дат), «Книжкові новини», «Бюлетень на книжково-журнальну продукцію УРСР» тощо.

Ф. К. Сарана.

РАДЯ́НСЬКИЙ КОМІТЕ́Т ВЕТЕРА́НІВ ВІЙНИ́ — громадська організація, що об'єднує зусилля рад. ветеранів війни, спрямовані на боротьбу за мир, розрядку міжнар. напруженості, загальне і повне роззброєння; на зміцнення зв'язків з міжнар. і зарубіжними нац. організаціями ветеранів, які виступають проти загрози нової війни, за дружбу і співробітництво народів, за патріотичне й інтернаціональне виховання підростаючого покоління. Засн. 1956. К-т є членом *Міжнародної федерації борців Опору*. В столицях союзних республік, містах-героях, значних крайових і обл. центрах створено секції к-ту. В УРСР такі секції діють у Києві, Запоріжжі, Керчі, Львові, Одесі, Севастополі. Найвищий керівний орган — Всесоюзна конференція ветеранів війни (скликається не рідше одного разу на 5 років), у період між конференціями — Пленум к-ту. Очолювали к-т Маршали Рад. Союзу О. М. *Василевський* (1956—57), К. О. *Мерецков* (1957—61), С. К. *Тимошенко* (1962—70), генерал армії П. І. *Батов* (1970—81). З 1981 голова комітету — генерал-полковник О. С. Желтов, відповідальний секретар — О. П. *Маресьєв* (з 1956).

Ф. К. Марущак.

РАДЯ́НСЬКИЙ КОМІТЕ́Т ЗА́ХИСТУ МИ́РУ (РКЗМ) — постійний виборний орган представників рад. громадськості, що очолює в СРСР *Рух прихильників миру*. Створений у серпні 1949 на 1-й Всесоюзній конференції прихильників миру (відбулося 10 конференцій, всі — в Москві; див. табл.). Гол. завдання РКЗМ — об'єднання зусиль рад. громадськості для підтримки миролюбної зовн. політики КПРС і Радянської держави, перетворення в життя *Програми миру*. РКЗМ веде боротьбу за відвернення загрози війни, за заборону зброї масового знищення, досягнення заг. і контрольованого роззброєння, за ліквідацію всіх форм колоніалізму і расової дискримінації, за невтручання у внутр. справи ін. країн, мирне співіснування д-в з різним сусп. ладом. К-т бере активну участь у міжнар. форумах, конференціях, асамблеях, семінарах, що мають на меті сприяти утвердженню миру на землі. РКЗМ підтримує зв'язки з 118 нац. орг-ціями зарубіжних країн (1980), координує роботу республіканських (див. *Український республіканський комітет захисту миру*) та обласних к-тів захисту миру, організовує дні і тижні миру, місячники й тижні дій за роззброєння, за безпеку та співробітництво в Європі тощо. Керівні органи РКЗМ — Президія і Бюро. К-т очолювали письменник М. С. *Тихонов*, акад. Є. К. *Федоров*. З 1982 голова к-ту — громад. діяч і письменник Г. О. *Жуков*. Друк. орган — бюлетень «Век XX и мир» (виходить російською, англійською, німецькою, французькою та іспанською мовами). Нагороджений орденом Дружби народів (1974).

Б. С. Зрезарцев.

РАДЯ́НСЬКИЙ КОМІТЕ́Т СОЛІДА́РНОСТІ КРАЇ́Н А́ЗІЇ ТА А́ФРИКИ (РКСКАА) — громадська організація, що сприяє зміцненню дружби між народами СРСР та Азії й Африки, координує рух афро-азіатської солідарності в СРСР. Створений 1956 як Рад. к-т солідарності країн Азії (з 1958 — сучас. назва). РКСКАА підтримує контакти з прогресивними політ. партіями та орг-ціями бл. 100 країн (1980). До складу к-ту входять і представники Укр. РСР. Роботою його керує Президія (з 1977 її очолює азерб. письменник М. А. *Ібрагімов*). Діють респ. комітети в Казахстані, республіках Закавказзя і Серед. Азії. РКСКАА входить до *Організації солідарності народів Азії та Африки*. Разом з ін. громад. орг-ціями країни проводить Тиждень солідарності з народами Півдня Африки (травень), День визволення Африки (25.V), Міжнародний день боротьби за ліквідацію расової дискримінації (21.III), Міжнародний день солідарності з народом Палестини (29.XI). Разом з ін-тами сходознавства і Африки АН СРСР видає щомісячний журн. «Азия и Африка сегодня» (російською, англійською та французькою мовами).

Б. С. Зрезарцев.

Всесоюзні конференції прихильників миру

1-а — 25—27 серпня	1949
2-а — 16—18 жовтня	1950
3-я — 27—29 листопада	1951
4-а — 2—4 грудня	1952
5-а — 10—12 травня	1955
6-а — 15 лютого	1960
7-а — 29 травня	1962
8-а — 17 червня	1965
9-а — 9—10 жовтня	1974
10-а — 12 грудня	1979

«РАДЯ́НСЬКИЙ ЛЬВІВ» — щомісячний літературно-мистецький і громадсько-політичний журнал Спілки письменників України. Виходив 1945—50. Див. *«Жовтень»*.

РАДЯ́НСЬКИЙ МЕРИНО́С — порода *тонкорунних овець*, що сформувалась (1920—52) на базі мазаївських і новокавказьких *мериносів* (поліпшених баранами типу *рамбульє*), а також кращих *помісей* від схрещування місцевих *грубововнних овець* з мериносами. Пізніше багато стад поліпшувалось породами — асканійською, кавказькою, ставропольською, грозненською та алтайською. Тварин бажаного типу розводили «в собі». В породі є 2 типи — вовновий і вовново-м'ясний. Вівці обох типів добре пристосовані до відгінного утримання на зимових пасовищах. Жива маса баранів вовново-м'ясного типу 95—115 кг (до 130 кг), вівцематок 50—60 кг (до 70 кг). Тварини вовнового типу дещо менші. Настриг вовни від баранів 13—16 кг (до 24 кг), від вівцематок — 5—7 кг (до 12 кг). Вихід чистої вовни 36—42%. Вовна мериносова, довж. 7,5—10 см, тонина переважно 64-ї якості. Плодючість — 120—140 ягнят на 100 вівцематок. Розводять Р. м. у Ставропольському краї, Ростовській й Астраханській обл., Зх. Сибіру і Казахстані.

РАДЯ́НСЬКИЙ НАРО́Д — нова історична соціальна і інтернаціональна спільність людей, що інтегрує в монолітну соціалістичну єдність усіх класів та соціальних груп, усіх націй та народностей СРСР. Р. н. — стійке інтернац. утворення, яке характеризується зближенням класів і верств соціалістичного суспільства, розвитком міжнац. форм єдності трудящих, згуртованих спільністю соціалістичного ладу, марксистсько-ленінської ідеології, комуністичними ідеалами робітн. класу, принципами *інтернаціоналізму*. Найяскравіший вияв усі риси і властивості Р. н. дістали в *розвинутому соціалістичному суспільстві*. На сучас. етапі комуністичного будівництва Р. н. розвивається на основі *єдиного народногосподарського комплексу СРСР* з властивими йому інтернац. територіальними зв'язками в межах єдиної загальнонар. д-ви. Р. н. має єдині спільні органи держ. влади, єдине рад. громадянство. Р. н. характеризується єдиною системою соціалістичної багатонац. культури, спільним духовним обличчям, єдиною соціальною психологією, єдиним *соціалістичним способом життя*. Йому притаманні рад. *патріотизм*, соціалістичний інтернаціоналізм, дружба народів, почуття *загальнонаціональної гордості радянських людей*, *колективізм*, соціалістичний *гуманізм*. Інтернац. засобом спілкування Р. н. є рос. мова. Р. н. сформувався в процесі будівництва соціалізму і комунізму як закономірний результат докорінного перетворення класових і нац. відносин, побудови нових, вищих форм людського співжиття. Найважливіша роль у цьому широкому соціалістичному утворенні належить *союзові робітничого класу і селянства* під керівництвом КПРС. Об'єднання трудящих на соціально-класовій, екон., політ. та ідеологічній базі соціалізму спричинює єдність їхніх нац. інтересів в інтернац. справі побудови комунізму. В ході соціалістичного будівництва і розв'язання *національного питання* в СРСР в Р. н. відбуваються істотні зміни. Утворення соціалістичних націй, гармонійне зближення усіх трудящих за класовими та нац. ознаками, класова солідарність виявляються і на рівні міжнац. єдності у формі зближення соціалістичних націй як складових частин єдиної інтернац. спільності — Р. н. Завдяки цьому Р. н. в розвинутому соціалістичному суспільстві стає новою істор. спільністю людей. КПРС розглядає утворення Р. н. як узагальнений підсумок

усіх перетворень у житті рад. суспільства, один з показників побудови в СРСР розвинутого соціалізму і водночас важливу умову його поступового переростання в комунізм. КПРС постійно враховує роль цього фактора в керівництві суспільством, вважає його вихідним в аналізі досягнень і перспектив дальшого прогресу.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 26. Становище і завдання Соціалістичного Інтернаціоналу; т. 41. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Брежнєв Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973; Ким М. П. Советский народ — новая историческая общность. М., 1972; Великий советский народ. К., 1976; Становление советского народа и развитие социалистических наций. К., 1978. *В. М. Гончарова.*

РАДЯ́НСЬКИЙ ПАТРІОТИ́ЗМ — див. *Патріотизм.*

«РАДЯ́НСЬКИЙ ПИСЬМЕ́ННИК» — республіканське видавництво Спілки письменників України. Засн. 1933 у Харкові під назвою «Радянська література»; з 1934 — у Києві; з 1939 — «Радянський письменник». Випускає перші видання творів літераторів республіки — романи, повісті, збірки оповідань, книги поезії, літ.-критичні праці. Видає б-ки і серії: «Бібліотеку поета», «Шкільну бібліотеку», «Братерство» (поезії братніх л-р у перекладі укр. мовою). «Сучасний роман», «Перша книжка поета», «Перша книжка прозаїка», «Світ письменника», квартальник «Поезія», щорічники «Література і сучасність», «Проблеми, жанри, майстерність». Вид-во має опорні пункти в областях і районах республіки. «Р. п.» підпорядковані періодичні видання Спілки письменників України — газ. *«Літературна Україна»*, журнали *«Вітчизна»*, *«Дружба»*, *«Всесвіт»* та «Київ».

Б. П. Рогоза.

«РАДЯ́НСЬКИЙ СЕЛЯНИ́Н» — газета, орган ЦК КП(б) України. Виходила з 15.IV 1945 до 17.VIII 1949 у Києві тричі на тиждень укр. мовою. Видавалася для селян зх. областей України. Газета відіграла важливу роль у зміцненні рад. ладу на зх.-укр. землях, визволених від нім.-фашист. загарбників, у розгортанні соціалістичного будівництва на селі. В 1949 газету об'єднано з газ. «Тваринництво України» та «Колгоспник України» в нову газ «Колгоспне село».

РАДЯ́НСЬКИЙ СПО́СІБ ЖИТТЯ́ — див. *Соціалістичний спосіб життя.*

«РАДЯ́НСЬКИЙ ТЕА́ТР» — ілюстрований журнал, орган Управління мистецтв Нар. комісаріату освіти УРСР. Виходив з різною періодичністю 1929—31 у Харкові. Висвітлював питання теорії, практики та історії театр. мистецтва, публікував дискусійні статті з проблем театру. В «Р. т.» вміщено статті і виступи режисерів Л. Курбаса, Г. Юри, В. Василька, М. Верхацького, драматургів М. Куліша, Я. Мамонтова, композитора П. Козицького, а також проект театру «масового дійства» художника А. Петрицького, кольорові ескізи ляльок для лялькового театру О. Хвостенка-Хвостова та ін.

М. Г. Лабінський.

РАДЯ́НСЬКИЙ ФОНД МИ́РУ — громадська організація в СРСР, завданням якої є надання фінансової підтримки організаціям, рухам і особам, які борються за зміцнення миру, нац. незалежність і свободу, розвиток дружби і співробітництва між народами, заборону ядерної зброї та інших засобів масового знищення, досягнення загального і повного роззброєння. Створено в квітні 1961 (почин трудящих щодо збирання коштів на справи миру поширився в СРСР ще в 50-і рр.). Діє в тісному контакті з *Радянським комітетом захисту миру* та ін. громад. орг-ціями СРСР. Керівний орган — Правління. Голова Правління — А. Є. *Карпов* (з березня 1982). На місцях діють респ., обласні, міські, районні комісії сприяння фондові миру і комісії безпосередньо в колективах трудящих. В УРСР (1982) — респ., 25 обласних, 640 міських і районних комісій, бл. 40 тис. їх створено в трудових колективах.

Б. С. Зрезарієв.

«РАДЯ́НСЬКІ ПАТРІО́ТИ» — підпільна антифашистська організація, що діяла в період тимчасової нім.-фашист. окупації на тер. Жмеринського р-ну Вінн. обл. з листопада 1942 по липень 1943. Її очолював к-т у складі К. С. Гришина, В. В. Киняєва, Г. Г. Навроцького та ін. Організація на літо 1943 налічувала 13 груп, які діяли на вагоноремонт. з-ді, на міській електростанції, станції водогону тощо. Їхній вплив поширювався на багато сіл Жмеринського, Шаргородського та ін. районів. Орг-ція випускала листівки і розповсюджувала їх серед населення, в травні 1943 організувала випуск рукописної газ. «Червоний партизан», чинила диверсії на залізничному вузлі, знищувала бойову техніку ворога, визволяла рад. військовополонених і рятувала молодь від вивезення до Німеччини. В липні 1943 орг-цію розкрила нім. жандармерія. Учасників орг-ції ув'язнили в Тираспольській тюрмі. Вони встановили зв'язок з місц. підпільниками і готували втечу. Але 2.XII 1943 фашисти стратили 18 членів організації.

РАДЯ́НСЬКО-АМЕРИКА́НСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і США встановлено 16.XI 1933 (торгівля з США велася з 1924 через *Амторг*). 13. VII 1935 між двома д-вами було укладено угоду про митні тарифи, 4.VIII 1937 — торговельну (діяла до 23.VI 1951). Після нападу фашист. Німеччини на СРСР уряд США 23.VI 1941 заявив про підтримку СРСР, а в ноті від 2.VIII 1941 — про екон. допомогу СРСР у боротьбі проти воєнної агресії. Обмін листами (30.X—4.XI 1941) зафіксував домовленість про амер. поставки військ. спорядження і озброєння на суму до 1 млрд. дол. на основі безпроцентної позики, а також про рад. експорт сировини в США. Угода Про принципи, застосовані до взаємної допомоги у веденні війни проти агресії (11.VI 1942), затвердила досягнуті екон. і фінанс. домовленості. За ініціативою СРСР, США і Великобританії, які очолювали *антигітлерівську коаліцію*, було підписано *Декларацію 26 держав 1942*, що поклала початок *Організації Об'єднаних Націй*. Важливі рішення та угоди про співробітництво у війні та післявоєнний устрій світу було укладено на *Тегеранській конференції 1943, Кримській конференції 1945* і *Потсдамській конференції 1945* глав урядів СРСР, США і Великобританії.

В післявоєнний період уряд США, проводячи політику «холодної війни», припинив дію практично всіх договорів з СРСР. З 1958 взаємовідносини між СРСР і США обмежувалися дворічними угодами про обмін у галузі науки, техніки, освіти, культури. СРСР вів наполегливу боротьбу за розрядку міжнар. напруженості, наслідком якої було підписання таких багатосторонніх угод, як *Московський договір 1963, Договір про космос 1967, Договір про нерозповсюдження ядерної зброї* (1968), *Чотиристороння угода по Західному Берліну* (1971), Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення (1971).

Протягом цього періоду між СРСР і США було укладено Консульську конвенцію (1.VI 1964), угоди Про повітряне сполучення (4.XI 1966), Про рибальство в різних районах Атлантичного і Тихого океанів (кілька угод), багатосторонню Про врятування і повернення космонавтів (22.IV 1968), Про заходи по зменшенню небезпеки виникнення ядерної війни між СРСР і США (30.IX 1971) тощо. В результаті зустрічей і переговорів на найвищому рівні 1972—74 було укладено комплекс взаємних зобов'язань і угод (серед найважливіших — *«Основи взаємовідносин між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки»*, 29.V 1972), які в сукупності заклали політ. і правову базу для розвитку взаємовідносин між СРСР і США на принципах мирного співіснування. Ряд договорів і угод зафіксував взаємні зобов'язання з проблем, пов'язаних з відверненням загрози ядерної війни: Про запобігання інцидентам у відкритому морі і в повітр. просторі над ним (25.V 1972); договір Про обмеження систем протиракетної оборони і тимчасова угода Про деякі заходи в галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь і протокол до нього (всі — 26.V 1972); Про відвернення ядерної війни (22.VI 1973); договір Про обмеження підземних випробувань ядерної зброї і протокол до нього (всі — 3.VII 1974). Було укладено також ряд наук.-тех. угод: про співробітництво в галузях: Охорони навколишнього середовища; Мед. науки і охорони здоров'я (обидві — 23.V 1972); Дослідження і використання космічного простору в мирних цілях (24.V 1972), Дослідження Світового океану (19.VI 1973); Мирного використання атомної енергії (21.VI 1973); Довгострокову про сприяння екон., пром. і тех. співробітництву (29.VI 1974).

Важливого практичного значення набули документи про співробітництво в галузях с. г., транспорту, енергетики, науки тощо. Підписано і заг. угоду Про контакти, обміни і співробітництво, зокрема з питань культури, мистецтва, освіти (всі — 19.VI 1973).

Розрядка міжнар. напруженості в цілому позитивно вплинула на рад.-амер. відносини, які, як визначалося в Спільному комюніке (24.XI 1974), мали відображати прагнення СРСР і США до зміцнення і розвитку мирного співробітництва, до врегулювання не вирішених міжнар. проблем в інтересах заг. миру. Було підписано *Заключний акт* Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі (1.VIII 1975), Договір про підземні ядерні вибухи в мирних цілях (28.V 1976), Конвенцію про заборону впливу на природне середовище у воєнних цілях (18.V 1977), Договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-2, 18.VI 1979). З 2-ї пол. 70-х рр. амер. адміністрація, намагаючись вчинити тиск на СРСР, почала руйнувати те позитивне, що з немалими труднощами вдалося створити в рад.-амер. відносинах за попередні роки. В результаті, як підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС, рад.-амер. зв'язки по ряду напрямів виявилися відкинутими назад. Було заморожено набрання чинності Договору ОСО-2. Зусилля СРСР і в цих умовах спрямовуються на продовження активного діалогу з США на всіх рівнях, на забезпечення неухильного виконання обома д-вами взятих на себе зобов'язань.

Г. М. Цвєтков.

РАДЯ́НСЬКО-АНГЛІ́ЙСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. 16.III 1921 Рад. Росія і Великобританія уклали торг. угоду. Це означало фактичне визнання англ. урядом Рад. країни. Дипломатичні відносини з СРСР Великобританія встановила 2—8.II 1924. 8.VIII 1924 між ними було підписано заг. і торг. договори. Нотою Чемберлена (25.V 1927) Великобританія розірвала дипломатичні відносини з СРСР. Їх було відновлено протоколом від 3.X 1929. В 1930 і 1934 укладено рад.-англ. тимчасові торг. угоди. Під час 2-ї світової війни між СРСР і Великобританією було укладено угоду Про спільні дії у війні проти Німеччини (12.VII 1941), яка поклала початок *антигітлерівській коаліції. Радянсько-англо-іранський договір 1942* про союз забезпечив співробітництво з Іраном у 2-й світовій війні. 1.I 1942 СРСР, Великобританія і 24 ін. д-ви підписали Декларацію Об'єднаних Націй (див. *Декларація 26 держав 1942*). Договір Про союз у війні проти гітлерівської Німеччини і її спільників у Європі та про співробітництво і взаємну допомогу після війни (26.V 1942) передбачав спільні дії СРСР і Великобританії у війні з Німеччиною і встановлював принципи післявоєнного співробітництва. Проблеми завершення війни і післявоєнного устрою світу розглядалися на *Тегеранській конференції 1943* і *Кримській конференції 1945* глав урядів СРСР, Великобританії і США. 1.V 1945 союзники уклали угоду Про контрольний механізм в окупаційних зонах на тер. колишньої Німеччини. Принципові рішення та угоди про спільну політику з ним. питання, репарації та встановлення окремих тер. кордонів були укладені на *Потсдамській конференції 1945* глав урядів СРСР, Великобританії і США. Після набрання чинності *Паризьких угод 1954* і вступу ФРН до Північноатлантичного союзу СРСР анулював Договір 1942.

Активна зовн. політика СРСР у післявоєнний час сприяла розвиткові рад.-англ. відносин. Було підписано угоди: Про рибальство (25.V 1956); Консульську конвенцію (2.XII 1965); Про наук.-тех. співробітництво (19.I 1968); договір Про торговельне судноплавство (3.IV 1968); Довгострокову торговельну угоду (3.VI 1969); Про створення Постійної міжурядової комісії з наук.-тех. і торг.-екон. співробітництва (4.I 1971); Про екон., наук.-тех. і пром. співробітництво (6.V 1974); Про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища (21.V 1974) та ін. Під час переговорів на найвищому рівні в Москві 1975 керівники урядів СРСР і Великобританії підписали Спільну заяву, в якій підтвердили відповідальність обох д-в за дальший розвиток процесу розрядки міжнар. напруженості та ряд важливих документів: протокол Про консультації, Спільну декларацію про нерозповсюдження ядерної зброї, Довгострокову програму розвитку екон. і пром. співробітництва, Програму співробітництва в галузі науки і техніки на 10 років, угоду Про співробітництво в галузі мед. науки й охорони здоров'я. В 1977 між СРСР і Великобританією було підписано Угоду про відвернення випадкового виникнення ядерної війни. Ряд важливих міжнародних угод СРСР і Великобританія підписали спільно з іншими країнами: *Московський договір 1963, Договір про космос 1967, Договір про нерозповсюдження ядерної зброї* (1968), Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та ін. видів зброї масового знищення (1971), *Чотиристоронню угоду по Західному Берліну* (1971), *Конвенцію про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення* (1972), *Заключний акт* Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі (1.VIII 1975) та інше.

О. Г. Цвєтков.

РАДЯ́НСЬКО-А́НГЛО - ІРА́НСЬКИЙ ДО́ГОВІ́Р 1942. Підписаний 29.I в Тегерані. Підписанню договору передувало введення рад. і англ. військ на іран. територію у серпні — вересні 1941 з метою перешкодити фашист. Німеччині використати територію і ресурси Ірану у війні проти СРСР та Великобританії. Рад. Союз застосував цю акцію на основі умов рад.-іран. договору 1921 (див. *Радянсько-іранські договори*). За Р.-а.-і. д. СРСР і Великобританія зобов'язалися поважати тер. цілісність, суверенітет і політ. незалежність Ірану, захищати його проти будь-якої агресії з боку Німеччини або ін. д-ви. Для здійснення цієї мети союзним д-вам надавалося право утримувати на іран. території свої війська. Іран, у свою чергу, зобов'язувався не встановлювати відносин, несумісних з Р.-а.-і. д. СРСР і Великобританія зобов'язувалися вивести свої війська з тер. Ірану не пізніше як через 6 місяців після припинення воєн. дій між союзними д-вами, з одного боку, й Німеччиною та її сателітами, з другого — шляхом укладення перемир'я або перемир'їв, починаючи від дати найранішого з цих актів або безпосередньо після укладення миру між ними. Союзні д-ви гарантували Іранові, що не вимагатимуть участі його збройних сил у воєн. діях, а також зобов'язувалися на мирних конференціях не схвалювати нічого, що завдавало б шкоди тер. цілісності, суверенітетові або політ. незалежності Ірану.

РАДЯ́НСЬКО-АНГО́ЛЬСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і Народною Республікою Ангола (НРА) встановлено 17.XI 1975. Між СРСР і Анголою підписано договори і угоди: Про пряме повітр. сполучення (17.III 1976); Декларацію про основи дружніх взаємовідносин і співробітництво; Про культур. і наук. співробітництво; Консульську конвенцію; Торговельну; Про екон. і тех. співробітництво; Про співробітництво в галузі рибного г-ва та про торг. судноплавство (всі —26.V 1976); Договір про дружбу і співробітництво (8.X 1976); Про створення рад.-ангольської міжурядової мішаної комісії з питань екон., наук.-тех. співробітництва і торгівлі (19.X 1977); Про екон. і тех. співробітництво; Про співробітництво в галузі поштового та електрозв'язку; Про співробітництво між Держ. к-том СРСР у справах видавництв, поліграфії та книжкової торгівлі і Нац. к-том книги та графіки НРА; Про спільне створення в Анголі станції фото- та лазерного спостереження за супутниками; Про співробітництво в галузі геології та гірничої пром-сті (всі — 21.XII 1979). *Л. Л. Дмитренко.*

РАДЯ́НСЬКО-АФГА́НСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Рад. держава першою визнала (27.III 1919) незалежність Афганістану. 28.II 1921 РСФСР і Афганістан підписали договір Про дружбу. 31.VIII 1926 було укладено договір Про нейтралітет і взаємний ненапад між СРСР і Афганістаном. Цей договір був замінений аналогічним договором Про нейтралітет і взаємний ненапад між СРСР і Афганістаном, підписаний 24.VI 1931. В 1936 договір 1931 був продовжений до 29.III 1946, після цього чинність його продовжувалася з року в рік. 18.XII 1955 було укладено протокол про продовження строку дії договору 1931 на 10 років. Між СРСР і Афганістаном було укладено договори й угоди: З прикордонних питань (кордон встановлювався по річках Амудар'ї і Пянджу); Про демаркацію сухопутного кордону; Про використання вод р. Кушки (всі — 13.VI 1946); Про товарообіг і платежі

(17.VII 1950); Про співробітництво в розвитку економіки Афганістану та про надання довгострокового кредиту (28.I 1956); Про повітр. сполучення (24.III 1956); договір Про режим кордонів (18.I 1958); Про спільні роботи по комплексному використанню вод р. Амудар'ї (25.VI 1958); Про радіотелеграфний зв'язок (4.II 1959); Про культур. співробітництво (4.III 1960); Про екон. і тех. співробітництво в період 2-го, 3-го, 4-го п'ятирічних планів розвитку економіки Афганістану 1962—67, 1967—72, 1972—77 (16.X 1961, 6.II 1968, 11.VII 1972); Про тех. сприяння у видобутку та використанні природного газу в пн. районах Афганістану (17.X 1963); Про спільне вивчення можливостей комплексного використання вод та енергетичних ресурсів річок Пянджу і Амудар'ї (19.VII 1964); Про направлення до Афганістану рад. викладачів та професорів (28.VII 1965); Про співробітництво в запобіганні угону цивільних повітр. суден (8.VII 1972) та ін. 19.VII 1973 СРСР першим визнав Республіку Афганістан. Між СРСР і Республікою Афганістан було укладено угоди: Торговельну, Платіжну (обидві — 20.III 1974); Про відкриття торг. представництва Афганістану в СРСР (обмін нотами 12—31.V 1974); Про співробітництво в розробці та транспортуванні нафти і будівництві нафтопереробного з-ду в Афганістані (обмін листами 10.X 1974); Про розвиток екон. і тех. співробітництва (10.I 1975); Про продовження строку дії договору 1931 на нове десятиріччя (10.XII 1975); Договір про розвиток екон. співробітництва (14.IV 1977); Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво між СРСР і Демократичною Республікою Афганістан (ДРА, 5.XII 1978 на 20 років). У 1979 СРСР для сприяння афг. народу у відсічі зовн. агресії, у відповідь на неодноразові прохання уряду ДРА, виконуючи свій інтернац. обов'язок, увів до Афганістану, відповідно до ст. 4 рад.-афг. Договору про дружбу, добросусідство і співробітництво 1978 та п. 51 Статуту ООН, обмежений контингент рад. військ. 16.VII 1981 СРСР і ДРА підписали Договір про проходження держ. кордону на дільниці від зх. берега с. Зоркуль до піка Повало-Швейковського. Цей договір юридично закріпив існуючий рад.-афг. кордон.

В. І. Волковинський.

РАДЯНСЬКО-БОЛГА́РСЬКІ ДО́ГОВОРИ. Дипломатичні відносини між СРСР і Болгарією встановлено 23.VII 1934. У зв'язку з тим, що болг. уряд допомагав фашист. Німеччині, 5.IX 1944 СРСР оголосив війну Болгарії. В день перемоги *Вересневого народного збройного повстання 1944* СРСР 9.IX 1944 оголосив про припинення війни. 14—16.VIII 1945 СРСР відновив дипломатичні відносини з Болгарією. 18.III 1948 між СРСР і Болгарією було укладено Договір про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу на 20 років. Разом з ін. соціалістичними д-вами СРСР і Болгарія взяли участь 1949 у створенні *Ради Економічної Взаємодопомоги,* підписали *Варшавський договір 1955.* Між СРСР і Болгарією було укладено ряд угод: Про тех. допомогу Болгарії (1.IV 1948); Про наук.-тех. співробітництво (18.II 1950); Довгострокову про взаємні поставки товарів; Про тех. допомогу Болгарії в пром. будівництві (обидві — 7.VI 1954); Про культур. співробітництво (28.IV 1956); Про утворення Міжурядової комісії з екон. і наук.-тех. співробітництва (19.II 1964); Про культур. співробітництво (19.VII 1966). 12.V 1967 СРСР і Болгарія підписали Договір про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу на 20 років. В 70-х рр. між СРСР і НРБ було підписано угоди: Про тех. сприяння у будівництві в НРБ 1971—75 пром. підприємств та ін. об'єктів (4.XI 1970); Довгострокову про співробітництво в розвитку океанічного рибальства (25.IV 1973); Про співробітництво в ряді галузей пром-сті (20.XII 1974); Про культур. і наук. співробітництво (3.XI 1976); Про дальший розвиток екон. і наук.-тех співробітництва (8.IX 1976); Про екон. співробітництво (14.IV 1978); Генеральну схему спеціалізації та кооперування в галузі матеріального виробництва до 1990 (15.IX 1979). 13.VII 1976 НРБ уклала угоду з СРСР, Кубою, МНР, НДР, ПНР, СРР, УНР ЧССР про співробітництво в дослідженні та використанні космічного простору у мирних цілях (див. «*Інтеркосмос*»). 22.VI 1982 СРСР і НРБ підписали угоди про організацію виробничого співробітництва між підприємствами машинобудування СРСР і НРБ, про співробітництво в проведенні розвідувальних робіт на нафту і газ на континентальному шельфі НРБ.

А. К. Мартиненко.

РАДЯ́НСЬКО-В'ЄТНА́МСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і Демократичною Республікою В'єтнам (ДРВ) встановлено 30.I 1950. В 50—80-х рр. між СРСР і В'єтнамом укладено ряд договорів і угод: Про навчання громадян ДРВ у вищих і серед. цивільних навч. закладах СРСР (27.VIII 1955); Про культур. співробітництво (15.II 1957); Договір про торгівлю і мореплавство (12.III 1958); Про наук.-тех. співробітництво (7.III 1959); Про екон. і тех. сприяння ДРВ в будівництві пром. підприємств і об'єктів та постачання обладнання і матеріалів (15.IX 1962); Про додаткову безплатну екон. допомогу ДРВ (10.VII 1965); Про додаткову тех. допомогу; Про надання додаткової безплатної екон. допомоги (обидві угоди — 21.XII 1965); Про безплатну екон. і воєнну допомогу ДРВ (25.XI 1968); Про надання довгострокових кредитів (15.X 1969); Про додаткову безплатну допомогу у зміцненні обороноздатності ДРВ (серпень 1971); Про утворення міжурядової комісії з екон. і наук.-тех. співробітництва; Про надання екон. і тех. допомоги ДРВ (обидві угоди — 9.XII 1972); Про екон. і тех. співробітництво (14.VIII 1973); Про культур. і наук. співробітництво (11.XI 1974); Про екон. і тех. допомогу ДРВ (8.XII 1974); Про надання екон. допомоги ДРВ (30.X 1975); Про надання екон. і тех. допомоги ДРВ у будівництві 1976—80 пром. підприємств та ін. об'єктів (18.XII 1975); Консульську конвенцію (30.IX 1978). Під час переговорів на найвищому рівні в листопаді 1978 в Москві СРСР і СРВ підписали Договір про дружбу і співробітництво та ряд угод: Про дальший розвиток екон. і наук.-тех. співробітництва; Про будівництво ряду пром. об'єктів та ін. (всі — 3.XI 1978). В 1979 СРСР і СРВ підписали ряд угод про надання СРВ екон. і тех. допомоги (2.II, 12.X, 28.XI). 17.V 1979 СРВ приєдналася до угоди про співробітництво в дослідженні та використанні космічного простору в мирних цілях, підписаної 13.VII 1976 НРБ, УНР, НДР, Кубою, МНР, ПНР, СРР, СРСР і ЧССР (див. «*Інтеркосмос*»). 19.IV 1982 СРВ і СРСР підписали довгострокову угоду про культур. і наук. співробітництво.

РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ — КНДР УГО́ДИ. Дипломатичні відносини між СРСР і КНДР встановлено 12.X 1948. Угода про екон. і культур. співробітництво між СРСР і КНДР (17.III 1949) була першою рівноправною угодою Кореї з великою д-вою. Значну допомогу СРСР надав КНДР у період визвольної війни 1950—53. В Комюніке від 20.IX 1953 вказувалося, що сторони домовилися про допомогу СРСР у відбудові зруйнованого під час війни нар. г-ва КНДР. Між СРСР і КНДР було підписано договірні угоди: Про наук. і тех. співробітництво (5.II 1955); Про повітр. сполучення (7.XII 1955); Про культур. співробітництво (5. IX 1956); Про співробітництво в галузі радіомовлення (14.X 1957); Про порядок врегулювання прикордонних питань (14.X 1957); Консульську конвенцію (16.XII 1957); Про надання СРСР тех. допомоги КНДР у будівництві і розширенні ряду пром. підприємств (17.III 1959); Договір про торгівлю і мореплавство (22.VI 1960); Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу (6.VII 1961); Про екон. і тех. співробітництво (20.VI 1966); Про утворення міжурядової комісії з екон. і наук.-тех. питань (16.X 1967); Про співробітництво в галузі рибальства (18.I 1974); Про співробітництво в галузі охорони здоров'я і мед. науки (17.X 1977).

В. К. Пак.

РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ — НДР УГО́ДИ. Дипломатичні відносини між СРСР і НДР встановлено 16.X 1949. В 1950 НДР увійшла до *Ради Економічної Взаємодопомоги.* Між СРСР і НДР укладено угоди: Про науково-техніч. співробітництво (27.IX 1951); Про навчання громадян НДР у вузах СРСР (12.V 1952), протокол Про припинення стягнення нім. репарацій та про ін. заходи полегшення фінанс.-екон. зобов'язань НДР (22.VIII 1953); Про допомогу в атомних дослідженнях і використанні атомної енергії для потреб нар. г-ва НДР (28.IV 1955). СРСР і НДР разом з ін. соціалістичними д-вами підписали *Варшавський договір 1955.* В Договорі про відносини між СРСР і НДР (20.IX

1955) зазначалося, що відносини між обома д-вами грунтуються на повній рівноправності, взаємній повазі суверенітету і невтручанні у внутр. справи одна одної. Рад. війська, які тимчасово перебувають на тер. НДР за згодою її уряду відповідно до міжнар. угод, не втручатимуться у внутр. справи й суспільно-політ. життя країни.

В 60-х рр. між СРСР і НДР було укладено угоди: Про повітр. сполучення (18.VI 1956); З питань, пов'язаних з тимчасовим перебуванням рад. військ на тер. НДР (12.III 1957); Про обмін студентами і аспірантами (21.II 1958); Про співробітництво в галузі охорони здоров'я (21.X 1958). 10.V 1957 СРСР і НДР уклали Консульський договір, 27.IX 1957 — Договір про торгівлю і мореплавство. Договір між СРСР і НДР Про дружбу, взаємну допомогу та співробітництво (12.VI 1964) був укладений строком на 20 років. В 1964—73 між СРСР і НДР було укладено угоди: Про надання тех. допомоги НДР; Про культур. і тех. співробітництво (обидві — 1.X 1964); Про розширення співробітництва в спорудженні атомних електростанцій в НДР (14.VII 1965); Про створення міжурядової комісії з екон. і наук.-тех. співробітництва (16.III 1966); Про міжнар. автомобільне сполучення (1.VI 1966); Про співробітництво в галузі радіомовлення і телебачення (14.VIII 1967); Про розширення наук.-тех. і екон. співробітництва в галузі с. г. (3.VII 1968); Про надання НДР тех. сприяння в галузі нафти і газу (22.VII 1970); Про співробітництво в галузі туризму (6.X 1970); Про співробітництво в галузі розширення і спорудження теплових електростанцій в НДР (1.VI 1973) та ін.

Договір між СРСР і НДР Про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу (7.X 1975) строком на 25 років укладено замість Договору 1964. 13.VII 1976 НДР уклала угоду з СРСР, НРБ, Кубою, МНР, ПНР, СРР, УНР, ЧССР про співробітництво у дослідженні та використанні космічного простору у мирних цілях (див. *«Інтеркосмос»*). 12.V 1978 між СРСР і НДР підписано угоду про культур. і наук. співробітництво. 5.X 1979 між СРСР і НДР підписано програму спеціалізації і кооперування виробництва до 1990.

Г. Н. Гулевич.

РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ — ФРН ДОГОВІ́Р 1970, Московський договір 1970. Підписаний 12. VIII в Москві. Сторони заявили, що розглядають підтримання миру і досягнення *розрядки міжнародної напруженості* як важливу мету своєї політики. Вони зобов'язалися сприяти нормалізації обстановки в Європі, розвиткові мирних відносин між усіма європ. д-вами, зміцненню миру та безпеки в усьому світі, а також розв'язувати спірні питання виключно мирними засобами і утримуватися від погрози силою або її застосування. Сторони одностайно визнали, що мир в Європі може бути збережений тільки в тому разі, якщо ніхто не посягатиме на сучас. кордони. Обидві д-ви взяли на себе зобов'язання неухильно додержувати тер. цілісності всіх д-в в Європі в їхніх сучас. кордонах. Сторони вважають непорушними тепер і в майбутньому сучас. кордони всіх європ. країн, у т. ч. лінію по річках Одрі і Нисі-Лужицькій, що є зх. кордоном ПНР, і кордон між ФРН та НДР. Договір набрав чинності 3.VI 1972. Положення договору підтверджено в наступних документах, підписаних СРСР і ФРН. Див. *Радянського Союзу — ФРН документи.*

РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ — ФРН ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і ФРН встановлено 13.IX 1955. В 1958 між ними укладено Консульський договір (25.IV) і Угоду з заг. питань торгівлі і мореплавства (25.IV). Згодом було укладено *Радянського Союзу — ФРН договір 1970.* В 1973 підписано угоди Про розвиток екон., пром. і тех. співробітництва, Про культур. співробітництво (обидві — 19.V). Результатом зміцнення ділових зв'язків стало підписання Довгострокової перспективи розвитку взаємного екон., пром. і тех. співробітництва (18.I 1974), угоди Про дальший розвиток екон. співробітництва (30.X 1974). 6.V 1978 підписано угоду Про розвиток і поглиблення довгострокового співробітництва в галузі економіки і пром-сті, розраховану на 25 років (початковий строк дії — 10 років, після чого угоду буде продовжено за погодженням сторін на чергові 5-річні періоди). Довгострокову угоду про співробітництво в галузі економіки і пром-сті між обома країнами підписано 1.VII 1980. 20.XI 1981 зах.-нім. фірма «Рур-газ АГ» і рад. орг-ція «Союзгазекспорт» підписали договір про поставки природного газу з СРСР у ФРН протягом 25 років (з 1984).

Г. Н. Гулевич.

РАДЯ́НСЬКО-ЕФІО́ПСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і Ефіопією встановлено 21.IV 1943. Між СРСР і Ефіопією укладено угоди: Торговельну; Про екон. і тех. співробітництво (обидві — 11.VII 1959); Про будівництво у дарунок Ефіопії тех. школи в м. Бахр-Дар (8.III 1960); Про культур. співробітництво (13.I 1961); З питань екон. і тех. співробітництва (протокол від 26. VI 1968). У декларації про основи дружніх взаємовідносин і співробітництва (6.V 1977) сторони підтвердили свою рішимість розвивати всебічне співробітництво і сприяти зміцненню міжнар. миру і безпеки. В 70-х рр. між СРСР і Ефіопією було підписано угоди: Протокол про екон. і тех. співробітництво; Про культур. і наук. співробітництво; Консульську конвенцію (всі — 6.V 1977); Торговельну; Про заснування торг. представництва СРСР в Аддіс-Абебі, згідно з якою Ефіопія також дістала право заснувати торг. представництво в Москві (обидві — 22.VII 1977); Про екон. і наук.-тех. співробітництво; Про створення міжурядової рад.-ефіопської комісії з питань екон. та наук.-тех. співробітництва і торгівлі (обидві — 19.IX 1978). 20.XI 1978 між СРСР і Ефіопією підписано Договір про дружбу і співробітництво на 20 років та міжурядовий протокол про співробітництво у спорудженні в Ефіопії ряду об'єктів. СРСР і Ефіопія підписали угоди: Про екон. і тех. співробітництво (протокол від 16.IV 1979); Протокол до угоди про екон. і тех. співробітництво від 19.IX 1978; Угоди про розвиток співробітництва в галузі геології, нафтопереробної пром-сті і с.-г. машинобудування (всі — 15.IX 1979); Протокол про співробітництво в будівництві цементного з-ду; Протокол другої сесії міжурядової комісії з питань екон., наук.-тех. співробітництва і торгівлі (всі — 6.XI 1980); Спільну заяву (10.XI 1980).

В. І. Нагайчук.

РАДЯ́НСЬКО-ІНДІ́ЙСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР та Індією встановлено 2—7.IV 1947. Між СРСР та Індією укладено угоди: Торговельну і Про надання тех. допомоги Індії (обидві — 2.XII 1953); Про будівництво металург. заводу в Бхілаї (2.II 1955); Про співробітництво у будівництві в Індії підприємств важкої пром-сті (9.XI 1957); Про повітр. сполучення (2.VI 1958); Про надання Індії обладнання для технологічного ін-ту в Бомбеї та про допомогу у підготовці інженерів (12.XII 1958); Про співробітництво у будівництві держ. підприємств мед. пром-сті в Індії (29.V 1959); Про надання Індії кредиту для сприяння виконанню 3-го п'ятирічного плану розвитку економіки Індії (12.IX 1959); Про надання кредиту Індії для розширення і спорудження пром. об'єктів та геологорозвідувальних робіт; Про культур., наук. і тех. співробітництво (обидва документи — 12.II 1960); Про наук.-тех. співробітництво в галузі мирного використання атомної енергії (6.X 1961); Про екон. і тех. допомогу в розширенні нафтопереробних заводів Індії (протокол від 25.V 1963); Про співробітництво у будівництві металург. заводу в Бокаро (25.I 1965); Про екон. і тех. співробітництво у будівництві пром. підприємств та ін. об'єктів, визначених 4-м п'ятирічним планом розвитку інд. економіки (10.XII 1966); Про наук.-тех. співробітництво в галузі с. г. (18.VI 1971). В 1958, 1963 та 1970 укладено нові рад.-інд. торг. угоди. 9.VIII 1971 підписано рад.-інд. Договір про мир, дружбу і співробітництво на 20 років. В 70-х рр. укладено ряд рад.-інд. угод: Про співробітництво в галузі космічних досліджень (10.V 1972); Про утворення міжурядової комісії з екон. і наук.-тех. співробітництва (19.IX 1972); Про дальший розвиток екон. і торг. співробітництва; Консульську конвенцію; Протокол про співробітництво в галузі радіо і телебачення (всі — 29.XI 1973); Декларацію про дальший розвиток дружби і співробітництва (11.VI 1976); Про екон. і тех. співробітництво (27.IV 1977); Спільну рад.-інд. декларацію (26.X 1977); Довгострокову програму екон., торг., наук.-тех. співробітництва на 10—15 років; Уго-

ду про співробітництво в галузі мед. науки й охорони здоров'я (14.III 1979); Спільну Заяву СРСР та Індії (12.VI 1979); Спільну рад.-інд. декларацію; угоди — Про екон. і тех. співробітництво; Торговельну на 1981—85 роки; Програму обмінів у галузі культури, науки й освіти на 1981—82; Про співробітництво в галузі кінематографії (всі — 10.XII 1980).

С. П. Полюк.

РАДЯ́НСЬКО-ІРА́НСЬКІ ДОГОВО́РИ. Дипломатичні відносини між СРСР та Іраном встановлено 4—20.V 1920. Договір 26.II 1921 між РРФСР та Іраном скасував усі нерівноправні договори і угоди царської Росії з Іраном. Обидві сторони погодилися, що на випадок спроби третьої країни силоміць вторгнутися на тер. Ірану або перетворити її на базу для нападу на РРФСР Рад. уряд матиме право ввести свої війська на тер. Ірану, щоб в інтересах самооборони вжити необхідних воєнних заходів. 1.X 1927 СРСР і Іран підписали Договір про гарантії і нейтралітет. В 30-х рр. СРСР та Іран підписали ряд актів, у тому числі Договір про торгівлю й мореплавство (25.III 1940).

Радянсько-англо-іранський договір 1942 забезпечив співробітництво Ірану з країнами *антигітлерівської коаліції* під час 2-ї світової війни. В післявоєнний час між СРСР та Іраном було підписано ряд договорів і угод: Про врегулювання прикордонних та фінанс. питань (2.XII 1954); З транзитних питань (25.IV 1957); Договір про режим кордону і про порядок врегулювання прикордонних конфліктів та інцидентів (14.V 1957); Про екон. і тех. співробітництво (27.VII 1963); Про співробітництво у будівництві пром. та ін. об'єктів в Ірані; Про поставки природного газу з Ірану до СРСР та обладнання з СРСР до Ірану 1970—85 (обидві угоди — 13.I 1966); Про культур. зв'язки (22.VIII 1966); Довгострокову угоду про товарообмін (30.VII 1970); Про наук.-тех. співробітництво (25.II 1971); Договір про розвиток екон. і тех. співробітництва на 15 років (12.X 1972); Про співробітництво у розширенні металург. заводу в Ісфагані (15.III 1973); Про товарообмін на 1976—80 (19.X 1976).

І. Г. Майдан.

РАДЯ́НСЬКО-ІТАЛІ́ЙСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР та Італією встановлено 7.II 1924, одночасно підписано Договір про торгівлю й мореплавство. Цьому передувало підписання 26.XII 1921 попередньої угоди, що означало визнання Італією де-факто Країни Рад. 2.IX 1933 між СРСР та Італією було підписано Договір про дружбу, ненапад і нейтралітет. Вступ Італії до *«антикомінтернівського пакту»* порушив рад.-італ. договір, але він формально залишався в силі до 22.VI 1941, коли фашист. Італія оголосила війну СРСР. Після підписання Італією акта про капітуляцію (29.IX 1943) Рад. Союз 25.X 1944 перший з великих д-в відновив дипломатичні відносини з нею. Після укладення мирного договору з Італією (10.II 1947) було підписано договірні угоди: Договір про торгівлю і мореплавство (11.XII 1948); Про культур. співробітництво (9.II 1960); Про співробітництво в галузі мирного використання атомної енергії (22.X 1965); Про екон. і наук.-тех. співробітництво (23.IV 1966); Генеральну угоду між М-вом зовн. торгівлі СРСР і акціонерним т-вом «Фіат» про будівництво в СРСР автозаводу (15.VIII 1966); Консульську конвенцію (16.V 1967); Про співробітництво в галузі туризму (16.V 1967); Про повітр. сполучення (10.III 1969); Про постачання рад. природного газу в Італію та італ. труб і обладнання для газової пром-сті в СРСР (10.XII 1969); Довгострокову торговельну угоду (15.I 1970); протокол Про консультації (26.X 1972); Договір про морське торг. судноплавство (26.X 1972); Про наук. і тех. співробітництво (21.II 1974); Про розвиток екон., пром. і тех. співробітництва на десятирічний період (25.VII 1974); Про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища (27.VI 1975); Про екон. співробітництво в 1975—79 (20.XI 1975); Довгострокову програму наук. і тех. співробітництва на десятирічний період (19.V 1977); Про екон. співробітництво на 1980—85 (28.X 1979).

Т. Г. Солтановська.

РАДЯ́НСЬКО - КАМПУЧІ́ЙСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР та Кампучією (Камбоджею) встановлено 13.V 1956. Між СРСР і Камбоджею було укладено угоди: Торговельну; Платіжну; Про культур. і наук. співробітництво; Про спорудження госпіталю в Пномпені в дарунок (всі — 31.V 1957); Про спорудження в Пномпені Вищого тех. уч-ща в дарунок (24.VI 1961); протокол Про екон. і тех. сприяння Камбоджі в будівництві гідроелектростанції на р. Камчай (15.IV 1963). Після держ. перевороту 18.III 1970 і перебування при владі в цій країні реакційних режимів рад.-камбоджійські відносини були заморожені. Після перемоги в Камбоджі революц.-патріотичних сил (7.I 1979) рад.-кампучійські відносини набули дальшого розвитку. СРСР — одна з перших країн, що визнала Нар. Республіку Кампучію (НРК). Було укладено угоди: Про допомогу Кампучії поставками товарів нар. споживання (16.VII, 27.XII 1979); Про екон. і тех. співробітництво; Про постачання товарів з СРСР у НРК 1980; Про культурне та наук. співробітництво; Торговельну угоду, а також ін. угоди в галузі торг.-екон. зв'язків (всі — лютий 1980); Про надання Рад. Союзом екон. і тех. сприяння НРК в будівництві об'єктів та виконанні робіт на період до 1985 (15.VII 1982).

С. П. Полюк.

РАДЯ́НСЬКО-КИТА́ЙСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні і консульські відносини між СРСР і Китаєм встановлено 31.V 1924 угодою Про заг. принципи для врегулювання питань між СРСР і Кит. Республікою. Договори царського уряду, які зачіпали суверенні права та інтереси Китаю, проголошувалися скасованими. Тоді ж було укладено угоду Про тимчасове управління *Китайською Чанчуньською залізницею* (КЧЗ). Після початку широкої агресії Японії проти Китаю (7.VII 1937) було підписано Договір про ненапад (21.VIII 1937). В кінці 2-ї світової війни СРСР уклав з Китаєм Договір про дружбу і союз (14.VIII 1945). Одночасно було підписано угоди Про спільну експлуатацію КЧЗ, Про спільне використання Порт-Артура (Люйшуня), про порт Дальній (Далянь), про відносини між рад. Головнокомандуючим і кит. адміністрацією після вступу рад. військ на тер. Пн.-Сх. провінцій для спільних воєнних дій проти Японії.

СРСР першим встановив (1—2.X 1949) дипломатичні відносини з КНР і припинив (2.X 1949) відносини з чанкайшистським урядом. Велику роль у забезпеченні умов для переходу до соціалістичного будівництва в КНР відіграв Договір про дружбу, союз і взаємну допомогу між СРСР і КНР (14.II 1950; у квітні 1979 не був пролонгований урядом КНР). Одночасно було підписано угоди: Про довгостроковий кредит для оплати поставок з СРСР обладнання для електростанцій, металург. і машинобудівних з-дів, вугільних шахт, копалень, з-ць та ін.; Про будівництво СРСР в Китаї 50 великих пром. підприємств; Про КЧЗ; Про Порт-Артур; Про Дальній. Договір 1950 поклав початок широкому співробітництву, яке закріплено в ряді договорів і угод: Про заснування на паритетних основах мішаних рад.-кит. акціонерних т-в (27.III 1950); Торговельній (19.IV 1950); Про порядок плавання по прикордонних річках Амур, Уссурі, Аргунь, Сунгарі і оз. Ханка (2.I 1951); Про пряме залізничне сполучення (14.III 1951); Про навчання громадян КНР у вузах СРСР (9.VIII 1952); Про сприяння КНР в будівництві і реконструкції 141 пром. об'єкта (15.V 1953); Про співробітництво в галузі радіомовлення (21.VIII 1954); Про наук.-тех. співробітництво в різних галузях нар. г-ва; Про довгостроковий кредит КНР; Комюніке про виведення рад. військ з Порт-Артура і перехід цієї бази в розпорядження КНР (всі — 12.X 1954); Про регулярне повітр. сполучення (30.XII 1954); Про допомогу Китаю в розвитку досліджень з ядерної фізики і використанні атомної енергії для потреб нар. г-ва (27.IV 1955); Про допомогу Китаю в розвитку деяких галузей пром-сті (7.IV 1956); Про культур. співробітництво (5.VII 1956); Про спільні н.-д. роботи в басейні р. Амуру (18.VIII 1956); Про наук. співробітництво між академіями наук СРСР і КНР (11.XII 1957); Про торгівлю і мореплавство (договір 23.IV 1958); в Консульському договорі (23.VI 1959); Про наук.-тех. співробітництво (19.VI 1961) та ін. Єдність дій СРСР і КНР на міжнар. арені було закріплено в спільних деклараціях (12.X 1954, 18.I 1957) і комюніке (3.VIII 1958).

В 60-х рр. уряд КНР денонсував більшість рад.-кит. угод.

Ю. Ф. Чудодєєв.

РАДЯ́НСЬКО-КОНГОЛЕ́ЗЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і Народною Республікою Конго встановлено 16.III 1964. Між СРСР і Конго укладено угоди: Про культур. і наук. співробітництво (19.III 1964); Торговельну (26.V 1964); Про повітр. сполучення (28.IX 1964); Про екон. і тех. співробітництво (14.XII 1964); Про будівництво пологового будинку в Браззавілі як дарунку СРСР (21.III 1966); протокол Про еквівалентність дипломів та вчених звань (5.VIII 1970); Про організацію у Конго наук. вет. лабораторії (12.VI 1970); Про співробітництво в галузі геологорозвідувальних робіт, гірничодобувної пром-сті, охорони здоров'я і підготовки конголезьких нац. кадрів з вищою тех. освітою (27.III 1975). В 1978 підписано план культур. обміну на 1978—79. 13.V 1981 між СРСР і Народною Республікою Конго підписано Договір про дружбу та співробітництво (ратифіковано 23.XII 1981).

РАДЯ́НСЬКО-КУБИ́НСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і Кубою встановлено 5—14.X 1942, припинено 3.IV 1952, відновлено після перемоги *Кубинської революції* 1959 (10.I 1959, офіційно 8.V 1960). Протягом 60—70-х рр. між СРСР і Кубою укладено ряд угод: Про товарообіг і платежі; Про надання Кубі кредиту (обидві — 13.II 1960); Про тех. сприяння Кубі та про допомогу в підготовці нац. кадрів; Багатосторонню платіжну між Кубою, СРСР та ін. соціалістичними країнами (обидві — 16.XI 1960); Про культурне співробітництво (12.XII 1960); Про повітр. сполучення (17.VII 1962); Про тех. допомогу Кубі в будівництві рибної гавані; Про співробітництво в галузі рибальства (обидві — 25.IX 1962); Про співробітництво в зрошенні й осушенні земель на Кубі (14.I 1963); Про кредит Кубі (6.II 1963); Про наук. співробітництво (28.V 1963); Про тех. сприяння Кубі в підготовці механізаторів с. г. (4.VI 1963); Довгострокову про поставку цукру в СРСР (21.I 1964); Про наук.-тех. співробітництво (28.X 1964); Торговельну і платіжну; Про кредит Кубі (обидві — 17.II 1965); Про співробітництво в реконструкції підприємств цукрової пром-сті Куби (6.IX 1965); Про співробітництво в галузі використання атомної енергії в мирних цілях (15.IX 1967); Про створення міжурядової комісії з екон. і наук.-тех. співробітництва (9.XII 1970); Про екон. і тех. співробітництво; Про кредит Кубі (обидві — 23.XII 1972); Про співробітництво на 1976—80 (14.IV 1976), Спільне рад.-кубинське комюніке (5.IV 1977). З 1972 Куба є членом *Ради Економічної Взаємодопомоги*. 13.VII 1976 Куба уклала угоду з СРСР, НРБ, МНР, НДР, ПНР, СРР, УНР, ЧССР про співробітництво в дослідженні та використанні космічного простору у мирних цілях (див. «*Інтеркосмос*»).

В. І. Троненко.

РАДЯ́НСЬКО-ЛАО́СЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і Лаосом встановлено 7.X 1960. Між СРСР і Лаосом було підписано угоди: Торговельну (3.IV 1967); Про повітр. сполучення (27.XI 1969); Про екон. і тех. співробітництво; Про культур. і наук. співробітництво (обидві — 4.X 1972). З перших днів існування Лаоської Народно-Демократичної Республіки (ЛНДР, проголошена 2.XII 1975) Рад. Союз подає їй всебічну допомогу. Між СРСР і ЛНДР укладено договори і угоди: Про подання ЛНДР екон. допомоги 1976—77 (29.I 1976); Про культур. і наук. співробітництво; Договір про торгівлю; Про товарообіг і платежі; Протокол про сприяння ЛНДР у створенні держ. геологічної служби (всі — 22.IV 1976); Про економічне і технічне співробітництво (19.VII 1977); Про подання екон. допомоги ЛНДР 1978 (23.XII 1977); Про економічне співробітництво (17.II 1978); Про економічне і технічне співробітництво на 1979—80; Про створення міжурядової комісії по екон. і наук.-тех. співробітництву; Про співробітництво в підготовці лаоських спеціалістів і кваліфікованих робітників 1979—85 (всі — 9.II 1979); протокол Про результати координування народногосподарських планів СРСР і ЛНДР на 1981—85 та інші документи. 26.X 1981 було підписано спільне радянсько-лаоське комюніке.

Л. Л. Дмитренко.

РАДЯ́НСЬКО-МЕКСІКА́НСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і Мексікою встановлено 4.VIII 1924 (26.I 1930 перервано; 10—12.XI 1942 відновлено). Між СРСР і Мексікою підписано угоди: Про культур. і наук. обмін (28.V 1968); Торговельну (16.IV 1973); протоколи Про створення мішаної комісії з торг. питань; Про поставки машин і обладнання з СРСР до Мексіки (обидва — 16.IV 1973); Про обміни і співробітництво в галузі телебачення і радіомовлення (13.XI 1974); Про наук.-тех. співробітництво (1.X 1975); Про повітряне сполучення (4.VIII 1976); Про екон. і тех. співробітництво (18.X 1976); Консульську конвенцію (18.V 1978); Про співробітництво в галузі телебачення і радіомовлення (13.X 1980) та інші документи. 13.VIII 1975 Мексіка підписала угоду про співробітництво з *Радою Економічної Взаємодопомоги*

А. А. Стрілко.

РАДЯ́НСЬКО-МОЗАМБІ́КСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Рад. Союз встановив дипломатичні відносини з Народною Республікою Мозамбік (НРМ) 1975, відразу після проголошення її незалежності. 13.II 1976 СРСР і НРМ підписали угоди про екон. і тех. співробітництво, про торгівлю, повітр. сполучення, про співробітництво в галузі рибальства, мор. транспорту; 19.V 1976 — про культур. і наук. співробітництво. 31.III 1977 між Рад. Союзом і НРМ підписано Договір про дружбу і співробітництво та Консульську конвенцію. 18.XI 1980 між Рад. Союзом і НРМ укладено угоди про співробітництво КПРС і партії ФРЕЛІМО, підписано протокол про культурне і наукове співробітництво на 1981—82.

М. С. Хмельницький.

РАДЯ́НСЬКО-МОНГО́ЛЬСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Після перемоги *Монгольської народної революції 1921* Рад. уряд першим визнав нову державу. Угодою від 5.XI 1921 було встановлено дипломатичні відносини між Рад. країною і Монголією. Між обома д-вами було підписано угоди: Про надання позики для емісії в МНР (23.XII 1924); Про відкриття повітр. пасажирської лінії (8.VII 1926); Про спрощення переходу кордону громадянами СРСР і МНР (20.V 1930); Про радіофікацію МНР (9.II 1933); Про консолідацію позик і кредитів, наданих МНР (27. VIII 1933); Про основи торгівлі; Про радників, інструкторів, спеціалістів (обидві — 11.II 1934) та ін. В умовах загрози незалежності МНР з боку імперіалістичної Японії, що активізувала свої агресивні дії на Далекому Сході, було укладено усну угоду Про взаємну підтримку (27.XI 1934), яка передбачала взаємодопомогу в разі нападу третьої сторони на одну з договірних сторін. Цю угоду замінив протокол Про взаємну допомогу (12.III 1936). 27.II 1946 СРСР і МНР підписали Договір про дружбу і взаємодопомогу. Одночасно було укладено угоду про екон. і культур. співробітництво. Між СРСР і МНР було укладено ряд договорів і угод: Про навчання громадян МНР у рад. вузах (12.V 1948, 30.IV 1952); Про заснування рад.-монг. акціонерного т-ва «Уланбаторська з-ця» (6.VI 1949); Про співробітництво в галузі радіомовлення (11.IX 1953); Про культур. співробітництво (24.IV 1956); Про повітр. сполучення (1.XII 1956); Торг. договір (17.XII 1957); Консульську конвенцію (25.VIII 1958); Про взаємне відрядження спеціалістів; Про навчання спеціалістів і робітників (обидві — 11.IV 1958); Про взаємне навчання студентів і аспірантів (8.X 1960); Про наук.-тех. співробітництво (7.IV 1961); Про рад. кредит МНР (17.XII 1962) та ін. В 1962 МНР вступила до *Ради Економічної Взаємодопомоги*. 15.I 1966 СРСР і МНР уклали Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу строком на 20 років. В 70—80-х рр. між СРСР і МНР було укладено угоди: Про утворення Міжурядової комісії з екон. і наук.-тех. співробітництва (31.I 1967); Про співробітництво в галузі зв'язку (30.VII 1967); Про співробітництво в галузі радіо і телебачення (10.IV 1969); Про будівництво ряду об'єктів і поставки товарів до МНР у зв'язку з 50-річчям Монг. революції (10.VII 1969); Про прикордонну торгівлю (3.VII 1974) та ін. В 1974 між СРСР і МНР підписано угоду про екон. співробітництво, 1976 — документи з питань дальшого розширення співробітництва. 13.VII 1976 МНР уклала угоду з СРСР, Кубою, НРБ, НДР, ПНР, СРР, УНР, ЧССР про співробітництво у дослідженні та використанні космічного простору у мирних цілях (див. «*Інтеркосмос*»).

І. Ф. Черніков.

РАДЯ́НСЬКО-НІМЕ́ЦЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між Рад. Росією і Німеччиною встановлено 3.III 1918 за

Брест-Литовським договором (див. *Брестський мир 1918*). Тоді ж було підписано рос.-нім. додатковий договір, що врегульовував публічно-правові й приватно-правові відносини, обмін військових і цивільних полонених, піклування про реемігрантів, оголошувану з нагоди підписання миру амністію та становище торг. суден, що потрапили до противника. Нім. уряд грубо порушив договір і взяв участь у воєнній інтервенції проти Рад. Росії. Після *Листопадової революції 1918* в Німеччині ВЦВК 13. XI 1918 анулював Брестський договір. Дипломатичні відносини між РРФСР і Німеччиною відновлені з 16.IV 1922 *Рапалльським договором 1922*, якому передувала тимчасова угода Про торг.-екон. відносини (6.V 1921), що означала визнання Німеччиною Рад. уряду де-факто. Берлінською угодою 5.XI 1922 договір поширювався на ін. рад. республіки — УРСР, БРСР, ЗСФРР. Німеччина була першою великою капіталістичною д-вою, з якою Рад. Росія встановила дипломатичні відносини. Договір від 12.X 1925 складався з заг. частини і окремих угод, що становили з нею єдине ціле: про права громадян; екон. угода; залізнична; про мореплавство; про податки; про торг. третейські суди; про охорону пром. власності. Одночасно з договором 1925 були підписані Консульська конвенція, пов'язана з нею угода про права спадкоємства і конвенція про юрид. допомогу. 24.IV 1926 між СРСР і Німеччиною було укладено Договір про ненапад і нейтралітет, який підтвердив, що основою відносин залишається Рапалльський договір. 25.I 1929 СРСР і Німеччина підписали Конвенцію про погоджувальну процедуру (вирішення спірних питань на двосторонній основі). Протокол 24.VI 1931 продовжив дію Договору 1926 та Конвенції 1929 (формально діяли до 22.VI 1941). Після захоплення Гітлером влади (1933) рад.-нім. відносини погіршилися. Деяке значення мали торг.-кредитні угоди 9.IV 1935 і 19.VIII 1939. *Мюнхенська угода 1938* і *Московські переговори 1939* показали небажання Великобританії і Франції співробітничати з СРСР і приборкати фашист. агресорів. Зх. д-ви прагнули спрямувати агресію фашист. Німеччини проти СРСР. Опинившись перед перспективою війни на два фронти— в Європі і на Далекому Сході, СРСР шукав шляхи гарантування своєї безпеки. Тому Рад. уряд прийняв пропозицію нім. уряду про укладення договору про ненапад, який було підписано 23.VIII 1939 в Москві. Проте фашист. Німеччина 22.VI 1941 віроломно порушила договір, підступно напала на Рад. Союз. З цього моменту, згідно з принципами міжнар. права, рад.-нім. угоди припинили свою дію.

І. М. Кулинич.

РАДЯНСЬКО-ПАРТІЙНІ ШКОЛИ, радпартшколи (РПШ) — спец. середні навчальні заклади КПРС. Існували в 20—70-х рр. 20 ст. Спочатку до радпартшкіл за направленням місцевих парт. к-тів приймали комуністів з числа активу з середньою або неповною середньою освітою. В різні періоди й залежно від освіти слухачі РПШ навчалися 2 або 3 роки. Випускники шкіл одержували середню партійно-політ. освіту й спеціальність агронома-економіста або зоотехніка-організатора.

В роки реконструкції народного г-ва РПШ готували кадри і для промисловості. РПШ відіграли значну роль, підготувавши десятки тис. парт., рад., комсомольських працівників сільських районів, керівників колгоспів, радгоспів та пром. виробництва. На 1933 в 256 радпартшколах навчалося 50 тис. чол. У міру зростання освітнього рівня населення та вимог до кадрів кількість РПШ зменшувалася. В 1975 р. в 16 радпартшколах країни, в т. ч. трьох на Україні, навчалося 3,8 тис. слухачів. Тепер підготовка парт., рад. та журналістських кадрів зосереджена в Академії суспільних наук при ЦК КПРС та республіканських і міжобласних вищих партійних школах (на Україні — Вища партійна школа при ЦК КПРС, Одеська парт. школа). *Ю. В. Шиловцев.*

РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА 1920 — війна, розв'язана буржуазно-поміщицькою Польщею при підтримці міжнар. імперіалізму проти Країни Рад під час *громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20* в Росії. Справжніми організаторами і натхненниками Р.-п. в. були імперіалісти *Антанти* і США. За їхніми планами бурж.-поміщицька Польща разом з білогвардійськими військами ген. Врангеля, що мали виступити з Криму (див. *Врангелівщина*), повинна була відігравати роль осн. ударної сили в боротьбі проти Рад. країни. Практично білопольс. інтервенція почалася ще в кін. 1918. В 1919 польс. війська загарбали ряд районів України і Білорусії, в т. ч. Мінськ. Намагаючись запобігти війні, Раднарком на поч. 1920 запропонував почати мирні переговори на вигідних для Польщі умовах, визнавши її кордони на 250—300 км східніше за встановлені *Версальським мирним договором 1919*. Але польс. уряд не прийняв мирних пропозицій, розраховуючи, що польс. війська, підтримувані з Пд. врангелівцями, зможуть швидко захопити Правобережну Україну і Білорусію. Прямими пособниками білополяків виступали укр. бурж. націоналісти. Їхні верховоди 21.IV 1920 підписали з польс. урядом *Варшавську угоду 1920*, якою петлюрівська *Директорія* за визнання її «верховною владою» на Україні віддавала Польщі зх.-укр. землі й зобов'язувалася допомагати окупаційним військам. Р.-п. в. почалася 25.IV розбійницьким вторгненням військ бурж.-поміщицької Польщі на тер. Рад. Білорусії і Рад. України на фронті протяжністю понад 500 км — від р. Прип'яті до р. Дністра. Агресори мали значну перевагу в живій силі і техніці. Зокрема, на Україні майже 70 тис. білополяків і 15 тис. петлюрівців протистояли лише 15,6 тис. бійців Пд.-Зх. фронту. За короткий час інтервенти просунулися на 200 км углиб України. Вже до 27.IV вони захопили Житомир, Бердичів, Коростень, 6.V— Київ. На лівому березі Дніпра рад. війська зупинили ворога. Комуністична партія підняла рад. народ на боротьбу проти агресора. 23.V було опубліковано тези ЦК РКП(б) «Польський фронт і наші завдання», які стали конкретною програмою відсічі агресорам. Водночас у цьому документі партія підкреслювала, що Рад. країна не посягає на незалежність і суверенітет Польщі. В країні було проведено чергову заг. мобілізацію, а також партійну мобілізацію. Ряди рад. військ поповнилися комуністами. На Україні по парт. мобілізації в травні в армію прийшли 4 тис. комуністів. На польс. фронт перекидалися рад. війська з ін. фронтів. На Пд.-Зх. фронт прибули 1-а Кінна армія, 25-а Чапаєвська стрілецька д-зія та ін. Політбюро ЦК РКП(б) схвалило план розгрому інтервентів, який передбачав контрнаступ Зх. фронту (команд. — М. М. *Тухачевський*) на Варшавському напрямі, Пд.-Зх. фронту (команд.— О. І. *Єгоров*) — на Київ, Ровно, Люблін, Брест-Литовськ у взаємодії із Зх. фронтом. 26.V почався контрнаступ Пд.-Зх. фронту. 1-а Кінна армія 5.VI прорвала фронт ворога, 7.VI визволила Житомир, 12.VI — Київ (див. *Житомирський прорив 1920, Київська операція 1920*), 4.VII — Ровно. Протягом місяця війська фронту подолали понад 300 км. 4.VII почався контрнаступ Зх. фронту. 11.VII рад. війська визволили Мінськ, 14.VII — Вільно, 19.VII — Гродно. Наприкінці липня вони вступили на тер. Польщі, а війська Пд.-Зх. фронту — на Зх. Україну. Під час контрнаступу рад. військ посилився партизансько-повстанський рух у ворожому тилу, очолюваний парт. органами. В окупованих районах Білорусії ним керувало Бюро нелегальної роботи на чолі з В. С. *Міцкявічюсом-Капсукасом*, на Правобережній Україні — *Закордонний відділ ЦК КП(б)У* (голова Ф. Я. *Кон*). На Волині, Поділлі, Київщині діяли підпільні більшовицькі орг-ції, партизан. загони. В ряді місць спалахнули сел. повстання. В липні у визволених Червоною Армією повітах Сх. Галичини розгорнулося очолюване *Галицьким революційним комітетом* рад. будівництво, було створено *Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку* з центром у Тернополі. На поч. серпня рад. війська зав'язали бої безпосередньо за Варшаву і Львів, що змусило імперіалістів Антанти посилити військ. допомогу бурж.-поміщицькій Польщі. Польс. війська знову дістали відчутну перевагу. На Зх. фронті вони мали 107 тис. багнетів і шабель проти 45 тис. у рад. військ. 17.VIII білополяки почали контрнаступ на Варшавському напрямі, незабаром — на Пд.-Зх. фронті. Рад. війська, стомлені після більш як 500-кілометрового наступу, відірвані від своїх тилів, під натиском переважаючих сил ворога почали відступати. Після запеклих боїв 19.IX вони залишили Тернопіль. Однак уряд бурж.-поміщицької Польщі, яка

була знесилена війною, побоюючись нового контрудару рад. військ на Зх. фронті, був змушений, незважаючи на протидію Антанти, 12.X підписати перемир'я. 18.III 1921 було укладено *Різький мирний договір 1921*. Закінчення Р.-п. в. дало змогу Рад. країні зосередити всі сили на розгромі врангелівщини і переможно завершити громадянську війну.

Літ.: Ленін В. І. IX Всеросійська конференція РКП(б) 22—25 вересня 1920 р. — Політичний звіт ЦК РКП(б) 22 вересня. Повне зібрання творів, т. 41; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1979; История гражданской войны в СССР, т. 5. М., 1960; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977; Тухачевский М. Н. Избранные произведения, т. 1. М., 1964; Буденный С. М. Пройденный путь, т. 2. М., 1965; Кузьмин Н. Ф. Крушение последнего похода Антанты. М., 1958; Згежда Н. А. Коммунистическая партия — организатор разгрома третьего похода Антанты. М., 1959.

В. С. Левін.

РАДЯ́НСЬКО-ПО́ЛЬСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між Рад. країною і Польщею встановлено 27.IV 1921. 25.VII 1932 СРСР і Польща уклали Договір про ненапад. Після нападу фашист. Німеччини на Польщу дипломатичні відносини між СРСР і Польщею 17.IX 1939 було перервано; відновлено з польс. емігрантським урядом 30.VII 1941. З ним було підписано Військ. угоду (14. VIII 1941) і Декларацію про дружбу і взаємну допомогу (4.XII 1941). Емігрантський уряд на порушення домовленості 1942 вивів створену на тер. СРСР польс. армію на Бл. Схід. 25.IV 1943 СРСР розірвав з ним відносини. 22.V 1944 СРСР визнав *Крайову Раду Народову*, а 26.VII 1944 — створений нею *Польський комітет національного визволення* (ПКНВ). Після перетворення ПКНВ на Тимчасовий уряд СРСР установив з ним 2—5.I 1945 дипломатичні відносини. СРСР і Польща 21.IV 1945 уклали Договір про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво на 20 років, який мав велике значення для зміцнення нової Польщі. Було укладено: угоду Про обмін населенням (6.VII 1945); Торговельний договір (7.VII 1945); договір Про рад.-польс. держ. кордон; Про відшкодування збитків, завданих Польщі нім. окупацією (обидва — 16.VIII 1945); Про наук.-тех. співробітництво (5.III 1947); Про поставки з СРСР 300 тис. т зерна (29.VIII 1947); Про поставки Польщі в кредит пром. обладнання (26.I 1948, 29.VI 1950); Про поставки з СРСР 200 тис. т зерна (26.I 1948). В 1949 СРСР, Польща та ін. соціалістичні країни створили *Раду Економічної Взаємодопомоги*, 14.V 1955 підписали *Варшавський договір 1955*. СРСР і ПНР уклали договори і угоди: Про будівництво силами і засобами СРСР Палацу культури і науки у Варшаві (5.IV 1952); Про допомогу ПНР у розвитку досліджень з фізики атомного ядра і використанні атомної енергії для потреб нар. г-ва (23.IV 1955); Про культурне співробітництво (30.VI 1956); Про тех. допомогу в розширенні металург. комбінату ім. В. І. Леніна (11.VII 1956); Про взаємний обмін студентами, аспірантами вузів і особами, які направляються для наук. спеціалізації (23.VIII 1957); Про тех. допомогу ПНР у розвитку різних галузей пром-сті (23.VIII 1958, 3.III 1959, 20.VI 1962); Про утворення Міжурядової комісії з екон. і наук.-тех. співробітництва (15.IV 1964); Про поставки в СРСР обладнання для хім. пром-сті (2.X 1964); Про співробітництво в галузі радіомовлення і телебачення (13.I 1965); Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу (8.IV 1965) на 20 років; Про дальший розвиток співробітництва в галузі використання атомної енергії в мирних цілях (20.VI 1967); Про співробітництво у будівництві в ПНР з-дів збірних залізобетонних виробів для пром. будівництва, великопанельного домобудування і з-ду по виробництву керамзиту (13.II 1968); Про повітр. сполучення (24.IV 1968); Про екон. і тех. співробітництво (6.III 1972. 23.I 1973, 6.VII 1973); Про рад. поставки в ПНР комплектних об'єктів, обладнання, про допомогу рад. спеціалістів (16.XII 1975); Довгострокову програму спеціалізації і кооперування виробництва (7.V 1980); Протокол про товарообіг і платежі на 1982 (6.I 1982); Спільне рад.-польс. комюніке (2.III 1982) та ін. 13.VII 1976 ПНР уклала угоду з СРСР, Кубою, МНР, НРБ, НДР, СРР, УНР, ЧССР про співробітництво в дослідженні та використанні космічного простору у мирних цілях (див. *«Інтеркосмос»*).

Г. С. Ігошкін.

РАДЯ́НСЬКО-РУМУ́НСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і Румунією встановлено 9.VI 1934. 26—28.VI 1940 СРСР і Румунія уклали угоду Про возз'єднання Бессарабії і пн. частини Буковини з СРСР. 22.VI 1941 Румунія разом з фашист. Німеччиною напала на СРСР. Після повалення фашист. режиму *Народним збройним повстанням 1944* Румунія 12.IX 1944 підписала угоду про перемир'я з СРСР та країнами *антигітлерівської коаліції* (мирний договір з ними був підписаний 10.II 1947; див. *Паризькі мирні договори 1947*). 6.VIII 1945 СРСР і Румунія відновили дипломатичні відносини. 4.II 1948 СРСР і Румунія підписали Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу на 20 років. У 1949 СРСР і Румунія разом з ін. соціалістичними країнами взяли участь у створенні *Ради Економічної Взаємодопомоги*, 14.V 1955 підписали *Варшавський договір 1955*. Між СРСР і Румунією 25.XI 1949 було підписано Договір про режим рад.-рум. держ. кордону (27.II 1961 було укладено новий Договір з прикордонних питань) та ряд угод: Про встановлення регулярного повітр. сполучення (25.I 1955); Про тех. сприяння РНР у будівництві підприємств хім. пром-сті (2.XII 1959); Про співробітництво у митних справах (22.XII 1960); Про утворення Міжурядової комісії з екон. співробітництва (8.X 1966); Про поставки з СРСР обладнання, приладів і матеріалів та надання тех. сприяння у будівництві теплових електростанцій та ін. об'єктів (18.I 1967); Про співробітництво в галузі радіомовлення і телебачення (15.II 1969); Про співробітництво в спорудженні атомної електростанції в СРР (25.V 1970); Консульську конвенцію (14.III 1972) та ін. 7.VII 1970 між СРСР і СРР підписано Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу строком на 20 років. 13.VII 1976 СРР уклала угоду з СРСР, Кубою, НРБ, НДР, ПНР, УНР, МНР, ЧССР про співробітництво в дослідженні і використанні космічного простору в мирних цілях (див. *«Інтеркосмос»*). 22—24.XI 1976 було підписано «Заяву про дальший розвиток співробітництва і братерської дружби між КПРС і РКП, СРСР і Румунією». 12.I 1977 підписано 5-річний план культурного і наукового співробітництва між СРСР і СРР.

Г. С. Ігошкін.

РАДЯ́НСЬКО-ТУРЕ́ЦЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між Рад. країною і Туреччиною встановлено 2.VI 1920. 16.III 1921 було підписано Договір про дружбу і братерство між РРФСР і Туреччиною, а 2.I 1922 аналогічний договір між УРСР і Туреччиною. 17.XII 1925 СРСР і Туреччина підписали Договір про дружбу і нейтралітет. За протоколом від 17.XII 1929 СРСР і Туреччина зобов'язалися не укладати без повідомлення ін. сторони політ. угод з д-вами — безпосередніми сусідами СРСР і Туреччини. СРСР і Туреччина разом з ін. країнами підписали 20.VII 1936 Конвенцію про режим чорноморських проток (див. *Монтре конференція 1936*). В 30-х рр. СРСР і Туреччина уклали Конвенцію про порядок розгляду і розв'язання прикордонних інцидентів і конфліктів (15.VII 1937), Договір про торгівлю і мореплавство, Торговельну і Платіжну угоди (обидві — 8.X 1937). На поч. 2-ї світової війни 1939—45 рад.-тур. відносини погіршали; нормалізувалися в серед. 60-х рр. завдяки, насамперед, зусиллям СРСР. У 60—70-х рр. СРСР і Туреччина уклали угоди: Про пряме залізничне сполучення (27.IV 1961); Про телефонний зв'язок і радіотелеграфну службу (9.VI 1962); Про постачання обладнання, матеріалів і надання послуг Туреччині для будівництва деяких пром. підприємств і про умови їхньої оплати (25.III 1967); Про повітр. сполучення (29.VIII 1967), Декларацію про принципи добросусідських відносин (17.IV 1972); 15.III 1977 СРСР і Туреччина підписали угоди про розвиток екон. і наук.-тех. співробітництва, про співробітництво в запобіганні викраденню цивільних повітр. суден. 23.VI 1978 СРСР і Туреччина підписали Політичний документ про принципи добросусідського і дружнього співробітництва та угоду про розмежування континентального шельфу між СРСР і Туреччиною в Чорному морі.

І. Ф. Черников.

РАДЯ́НСЬКО-УГО́РСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і Угорщиною встановлено 4.II 1934. Між СРСР і Угорщиною було підписано договір про торгівлю і мореплавство (3.IX

1940). В зв'язку зі вступом Угорщини у війну проти СРСР на боці Німеччини дипломатичні відносини 23.VI 1941 було перервано. 28.XII 1944 Угорщина оголосила війну фашист. Німеччині і 20.I 1945 уклала перемир'я з СРСР і його союзниками (мирний договір підписано 10.II 1947; див. *Паризькі мирні договори 1947*). Дипломатичні відносини відновлено 25.IX 1945. Було укладено угоди: Про взаємопоставки і Про екон. співробітництво (обидві — 27.VIII 1945); Договір про торгівлю і мореплавство (15.VII 1947). 18.II 1948 в Москві укладено Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між СРСР і Угорською Республікою строком на 20 років. СРСР і Угорщина разом з ін. соціалістичними країнами в січні 1949 взяли участь у створенні *Ради Економічної Взаємодопомоги;* підписали *Варшавський договір 1955*. 23.I 1952 укладено Довгострокову угоду про взаємопоставки товарів; 28.V 1965 — Про співробітництво в галузі радіомовлення і телебачення. 7.IX 1967 укладено в Будапешті Договір про дружбу, співробітницгво і взаємну допомогу між СРСР і УНР строком на 20 років. Підписано угоди: Про культурне і наук. співробітництво (16.XI 1968); Про повітр. сполучення (2.XII 1968); Про співробітництво в галузі туризму (29.I 1971); Про співробітництво в галузі зв'язку (13.X 1972); Про поставки до СРСР з УНР до 1990 деяких видів с.-г. продукції (22.X 1975). 13.VII 1976 УНР уклала угоду з НРБ, Кубою, МНР, НДР, ПНР, СРР, СРСР, ЧССР про співробітництво у дослідженні і використанні космічного простору у мирних цілях (див. *«Інтеркосмос»*). 1.VI 1979 було підписано угоду про культур. і наук. співробітництво. 11.III 1980 підписано довгострокову програму спеціалізації і кооперування виробництва між СРСР і УНР до 1990, а також ряд угод по співробітництву на період після 1980 у виробництві продукції суднобудування і хім. промисловості.

Є. В. Панкова.

РАДЯ́НСЬКО - ФІНЛЯ́НДСЬКА ВІЙНА́ 1939—40. Виникла внаслідок антирад. політики реакційного уряду Фінляндії. Тривала з 30.XI 1939 до 12.III 1940. Правлячі реакц. кола Фінляндії, підтримані імперіалістами Великобританії, Франції, Швеції, Німеччини і США, перетворили Карельський перешийок та прилеглі до нього острови Фінської зат. і Ладозького оз. на військ. плацдарм для нападу на СРСР. На Карельському перешийку фінл. мілітаристи створили смугу довгочасних укріплень (див. *«Маннергейма лінія»*). Після розв'язання нім. фашистами 2-ї світової війни Рад. уряд 1939 запропонував урядові Фінляндії укласти пакт про взаємодопомогу і розглянути питання про обмін територіями: відсунути рад.-фінл. кордон на Карельському перешийку на Пн. від Ленінграда, віддаючи в той же час вдвічі більшу територію в Рад. Карелії. Але фінл. уряд, підбурюваний США, Великобританією і Францією, а також гітлерівського агентурою, відхилив радянські пропозиції і став на шлях провокацій.

Наприкінці листопада 1939 фінл. командування розгорнуло вздовж рад.-фінл. кордону до 15 д-зій. 26 і 29.XI фінл. артилерія обстріляла рад. війська під Ленінградом. У відповідь на це 30.XI рад. війська розгорнули бойові дії. Війська Пн.-Зх. фронту (утворений 7.I 1940; команд. — С. К. *Тимошенко*) в лютому 1940 прорвали «лінію Маннергейма». На поч. березня 1940 рад. війська форсували по льоду Фінську затоку, обійшли з Пн. Зх. Виборзький укріплений район, оточили фінл. війська під Виборгом, Кексгольмом і Сортавалою. 12.III рад. війська оволоділи Виборгом. Опір фінл. армії було зламано. На прохання уряду Фінляндії 12.III 1940 у Москві було підписано рад.-фінл. договір (див. *Радянсько-фінляндські документи*), за яким до СРСР відійшли Карельський перешийок з Виборгом і Виборзькою затокою з островами, зх. і пн. узбережжя Ладозького оз., ряд островів у Фінській затоці, частина п-овів Рибачого і Середнього. Договір зміцнив оборону пн.-зх. рад. кордонів.

Літ.: История второй мировой войны. 1939—1945, т. 3. М., 1974; История ордена Ленина Ленинградского военного округа. М., 1974; Мерецков К. А. На службе народу. М., 1971.

РАДЯ́НСЬКО-ФІНЛЯ́НДСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між Рад. країною і Фінляндією встановлено 31.XII 1920 після підписання мирного договору 14.X 1920, за яким Фінляндія діставала район Печенги (Петсамо), але звільняла захоплені нею Ребольський та Пороссозерський повіти в Карелії. Між Рад. країною та Фінляндією було укладено угоди: Про репатріацію громадян обох д-в (12.VIII 1922); Про взаємне повернення архівів (24.III 1926); Про залізничне сполучення (14.XII 1921, 18.VI 1924, 5.I 1933, 11.II 1936); Про транзит через Печензьку область (28.X 1922); Про плавання фінл. торг. і товарних суден по Неві (5.VI 1923); Про промисли в прикордонних районах (20.IX 1922, 21.X 1922, 28.X 1922, 25.V 1934) та ін. 21.I 1932 між СРСР і Фінляндією було укладено Договір про ненапад і про мирне розв'язання конфліктів на 3 роки. Протоколом від 7.IV 1934 цей договір був пролонгований до кін. 1945, але 28.XI 1939 денонсований урядом СРСР у зв'язку з антирад. політикою фінл. уряду, що привела до *радянсько-фінляндської війни 1939—40*. Після поразки Фінляндії у війні було укладено 12.III 1940 мирний договір, який встановив новий рад.-фінл. кордон. Фінляндія підтвердила своє зобов'язання за Договором 1920 не утримувати в Пн. Льодовитому ок. військ. суден понад встановлені ліміти, військ. авіації, не будувати військ. портів і баз. За угодою Про Аландські о-ви (11.X 1940) Фінляндія зобов'язалася демілітаризувати їх, не допускати на них розміщення збройних сил ін. д-в. Після нападу фашист. Німеччини на СРСР фінл. уряд оголосив 26.VI 1941 війну СРСР. 19.IX 1944 Фінляндія підписала угоду про перемир'я з СРСР і Великобританією (мирний договір з Фінляндією підписано 10.II 1947; див. *Паризькі мирні договори 1947*). Фінляндія повернула СРСР область Печенги. СРСР відмовився від оренди п-ова Ханко, здобув право оренди району Порккала-Удд для створення військ.-мор. бази (1955 СРСР достроково відмовився від цих прав). Фінляндія мала сплатити СРСР репарації в розмірі 300 млн. дол. (1948 рад. уряд скоротив платежі, що залишилися, на 50%). 6.VIII 1945 було відновлено дипломатичні відносини між СРСР і Фінляндією. В 1948 поновлено дію ряду довоєн. угод. 6.IV 1948 за ініціативою СРСР було підписано Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу (Протоколом 20.VII 1970 продовжений до 1990). Між СРСР і Фінляндією у післявоєн. час було укладено ряд договорів і угод: Про рад. позики Фінляндії (6.II 1954, 24.I 1955); Про наук.-тех. співробітництво (16.VIII 1955); Про повітряне сполучення (19.X 1955); Про режим кордону і порядок врегулювання прикордонних інцидентів (угоди 19.VI 1948, 9.XII 1948, договір 23.VI 1960); щодо морських промислів (21.V 1959, 13.VI 1969, 11.X 1976); Про культур. співробітництво (27.VIII 1960); Договір про передання в оренду Фінляндії рад. частини Сайменського каналу та о. Малий Висоцький (27.IX 1962); Консульську конвенцію (24.I 1966); про утворення Постійної мішаної комісії з екон. співробітництва (10.II 1967); Про міжнар. автомобільний рух (18.X 1968); Про співробітництво в галузі використання атомної енергії в мирних цілях (14.V 1969); Договір про екон., тех. і пром. співробітництво (20.IV 1971); Перспективну програму розвитку торг.-екон. співробітництва, виробничої кооперації та спеціалізації (23.XI 1972); Про співробітництво в галузі радіомовлення і телебачення (18.IV 1974); Перспективну програму в галузі науки і техніки (16.X 1974); Про співробітництво з митних питань (24.IV 1975); Довгострокову програму розвитку і поглиблення торг.-екон., пром. і наук.-тех. співробітництва до 1990 (18.V 1977, в листопаді 1980 строк дії програми продовжено до 1995); Довгострокову програму культур. і наук. співробітництва (6.IV 1978); торг. угоду на 1981—85 (25.IX 1979) та ін. В 1973 Фінляндія уклала угоду про співробітництво з *Радою Економічної Взаємодопомоги*.

В. М. Холодковський.

РАДЯ́НСЬКО-ФРАНЦУ́ЗЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між Рад. Союзом і Францією встановлено 28.X 1924. Договір про ненапад СРСР і Франція уклали 29.XI 1932. В умовах загрози фашист. агресії сторони підписали 5.XII 1934 угоду Про взаємну заінтересованість в укладенні Східного регіонального пакту (див. *«Східний пакт»*), а 2.V 1935 — Договір про взаємну допомогу (втратив значення після зриву *Московських переговорів 1939*). 28.XI 1942 підписано угоду Про ставлення до руху *«Вільна Фран-*

ція» і «Франц. нац. к-ту». 23.X 1944 СРСР визнав Тимчасовий уряд Франції і уклав з ним договір Про союз і взаємодопомогу (10.XII 1944, строком на 20 років; анульований після укладення *Паризьких угод 1954*). Між СРСР і Францією у післявоєнний час було підписано ряд договорів і угод: Про співробітництво в галузі кольорового телебачення (22.III 1965); Про співробітництво в галузі використання атомної енергії в мирних цілях (4.V 1965); Про наук.-тех. і екон. співробітництво та Про співробітництво у вивченні і освоєнні космосу в мирних цілях (обидва — 30.VI 1966); Консульську конвенцію (8.XII 1966); Морську угоду (20.IV 1967); Про співробітництво в галузі кінематографії (8.VII 1967); Про співробітництво в галузі медицини (9.I 1969); Про наук. співробітництво (15.IX 1969); Про співробітництво в галузі с.-г. науки (5.II 1970); Про поставки з СРСР природного газу та з Франції на умовах кредиту устаткування, труб і матеріалів для обладнання газових родовищ та будівництва газопроводів (6.VIII 1971); Про розвиток екон., тех. і пром. співробітництва (27.X 1971); програмний документ рад.-франц. відносин «*Принципи співробітництва між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Францією*» (30.X 1971); Про екон. співробітництво на 1975—79; протокол до Програми поглиблення співробітництва в галузі економіки і промсті на 10 років (обидва — 6.XII 1974); Про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища; Про співробітництво в галузі с. г. (обидва — 24.III 1975); Декларацію про дальший розвиток дружби і співробітництва між СРСР і Францією; Про наук.-тех. і пром. співробітництво в галузі цивільної авіації і авіац. пром-сті; Про співробітництво в галузі енергетики; Про співробітництво в галузі туризму (всі — 17.X 1975); генеральну угоду про співробітництво у виробництві алюмінію в СРСР та поставках алюмінію у Францію (3.VII 1976); Про попередження випадкового або несанкціонованого застосування ядерної зброї (16.VII 1976). 20—22.VI 1977 було підписано рад.-франц. декларацію про нерозповсюдження ядерної зброї, угоди про співробітництво в галузі транспорту і хімії, протокол до Програми поглиблення співробітництва в галузі економіки і пром-сті на 10-річний період. 26—28.IV 1979 було підписано: довгострокову програму поглиблення екон., пром. і тех. співробітництва на період 1980—90, угоду про екон. співробітництво на період 1980—85, про співробітництво в галузі Світового океану та ін., а також продовжено до 1990 строк чинності угоди про розвиток екон., тех. і пром. співробітництва (від 27.X 1971).

РАДЯ́НСЬКО - ЧЕХОСЛОВА́ЦЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і Чехословаччиною встановлено 9.VI 1934. 16.V 1935 було укладено Договір про взаємодопомогу. За наполяганням чехосл. уряду в протоколі про підписання Договору було обумовлено, що він набував чинності лише тоді, коли «допомогу стороні — жертві нападу буде надано з боку Франції». Коли восени 1938 виникла загроза існуванню Чехословаччини, СРСР був готовий виконати свої союзницькі зобов'язання. Але зх. д-ви, підписавши *Мюнхенську угоду 1938*, зрадили Чехословаччину і відкрили фашист. Німеччині шлях до ліквідації Чехосл. д-ви. Рад. уряд підписав з чехосл. емігрантським урядом 18.VII 1941 угоду Про спільні дії у війні проти фашист. Німеччини. 27.IX 1941 підписано Військ. угоду представниками СРСР і Чехословаччини. 12.XII 1943 укладено договір Про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу строком на 20 років. 8.V 1944 підписано угоду Про відносини між рад. головнокомандуючим і чехосл. адміністрацією (після вступу рад. військ на тер. Чехословаччини). Відповідно до договору між СРСР і Чехословаччиною Про Закарпатську Україну, укладеного 29.VI 1945, *Закарпатська Україна* вийшла зі складу Чехословаччини, куди її було включено за *Сен-Жерменським мирним договором 1919*, і возз'єдналася з Рад. Україною. В післявоєнні роки було підписано угоди: Про взаємопоставки товарів (12.IV 1946); Про товарообіг і платежі; Про наук.-тех. співробітництво (обидва — 11.XII 1947); Про надання допомоги ЧССР у справі розвитку досліджень у галузі фізики атомного ядра й використання атомної енергії в мирних цілях (23.IV 1955). В 1949 СРСР, ЧССР та ін. соціалістичні д-ви взяли участь у створенні *Ради Економічної Взаємодопомоги;* підписали *Варшавський договір 1955*. Згодом між СРСР і ЧССР було підписано Консульську конвенцію (6.X 1957) і ряд угод: Про співробітництво в галузі охорони здоров'я (4.XII 1957); Про будівництво на тер. СРСР високовольт. лінії для передачі електроенергії в ЧССР (7.III 1960), Про тех. сприяння в будівництві металург. комбінату в Сх. Словаччині (31.III 1960), Про взаємопоставки товарів (28.IV 1960), Про культур. і наук. співробітництво (23.IV 1966 і 28.II 1972); Про поставки природного газу з СРСР в ЧССР і співробітництво в будівництві газопроводу на тер. Рад. Союзу (10.IX 1968) та ін. З метою зміцнення безпеки ЧССР, захисту завоювань соціалізму і зміцнення заг. миру уряди обох д-в підписали 16.X 1968 Договір про умови тимчасового перебування рад. військ на тер. ЧССР. Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу укладено 6.V 1970 строком на 20 років. Підписано угоди: Про культур. і наук. співробітництво (28.II 1972, строком на 10 років); в галузі міждерж. кооперації у виробництві устаткування для атомних електростанцій (2.II 1978). 2.VI 1978 було підписано Спільну заяву про дальший розвиток братньої дружби і всебічне співробітництво між КПРС і КПЧ, СРСР і ЧССР. 13.III 1980 між СРСР і ЧССР підписано довгострокову програму розвитку спеціалізації і кооперування виробництва до 1990; 18.XI 1980 — план культур. і наук. співробітництва на 1981—85; 29.XI 1980— міжурядову угоду про співробітництво у спорудженні в ЧССР атомної електростанції «Моховце». 13.VII 1976 ЧССР уклала угоду з СРСР, Кубою, МНР, НРБ, НДР, ПНР, СРР, УНР про співробітництво в дослідженні та використанні космічного простору в мирних цілях (див. «*Інтеркосмос*»).

І. А. Петерс.

РАДЯ́НСЬКО-ЮГОСЛА́ВСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і Югославією встановлено 24.VI 1940. До цього було підписано: договір Про торгівлю і мореплавство, угоду Про товарообіг і платежі (всі — 11.V 1940). 5.IV 1941 СРСР і Югославія уклали договір Про Дружбу і ненапад. Після нападу 6.IV 1941 фашист. Німеччини на Югославію рад.-югосл. відносини припинилися; були відновлені 7.III 1945 після сформування Тимчасового нар. уряду Демократичної Федеративної Югославії. 11.IV 1945 СРСР і Югославія підписали Договір про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво на 20 років. Між СРСР і Югославією було підписано угоди: Про екон. співробітництво; Про взаємні поставки товарів (обидві — 8.VI 1946); Про заснування югославсько-рад. Дунайського пароплавного акціонерного т-ва (4.II 1947). Внаслідок порушення 1949 рад.-югославських відносин Договір 1945 втратив силу. Нормалізацію відносин між СРСР та Югославією відображено в Декларації урядів СРСР і Югославії, підписаній 2.IV 1955 в Белграді. Між СРСР і Югославією було підписано угоди: Торговельну і платіжну (5.I 1955); Про повітр. сполучення (3.IX 1955); Про наук.-тех. співробітництво (19.XII 1955); Про передачу в дарунок СФРЮ заводу великопанельного домобудування для відбудови зруйнованого землетрусом м. Скоп'є (19. VIII 1963); Про подання СРСР тех. сприяння СФРЮ в будівництві металург. з-ду в м. Смедерево (26.XI 1963); Про тех. сприяння СФРЮ в будівництві теплових електростанцій (26.XI 1964); Про екон. і тех. сприяння СФРЮ в будівництві гідроенергетичної та судноплавної системи «Джердап» на р. Дунаї в районі Залізні Ворота (22.III 1965); Про утворення міжурядового рад.-югославського к-ту з екон. співробітництва; Про подання Рад. Союзом тех. сприяння у відбудові м. Скоп'е та надання для цієї мети кредиту (обидві — 7.VI 1965); Про подання екон. і тех. сприяння в будівництві та розширенні в СФРЮ підприємств чорної та кольорової металургії, енергетики та ін. пром. об'єктів (29.VIII 1966); Про співробітництво в галузі радіомовлення й телебачення (9.XII 1969); Про міжнар. автомобільне сполучення (18.VI 1970); Про взаємні поставки суден і суднового обладнання 1976—80 (11.IV 1975); Про співробітництво в галузі мирного використання атомної енергії (11.IV 1975); Про передачу в дарунок СФРЮ заводу великопанельного

М. Д. Раєвська-Іванова. Автопортрет. 1866. Приватна збірка. Харків.

Я. С. Ражба. Мавка. Майоліка. 1960. Київський літературно-меморіальний музей Лесі Українки.

домобудування (25.V 1980); Довгострокову програму екон. та наук.-тех. співробітництва на 1981—90 та ін. *І. Г. Буркут*

РАДЯ́НСЬКО-ЯПО́НСЬКА ВІЙНА́ 1945 — війна СРСР проти імперіалістичної Японії 9.VIII—2.IX; складова частина і продовження *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*. Після віроломного нападу гітлерівської Німеччини на СРСР Японія, незважаючи на укладений з СРСР 13.IV 1941 Пакт про нейтралітет, посилила свою *Квантунську армію*, зосереджену в Маньчжурії та Кореї, готуючи її до нападу на Рад. Союз. Це примусило СРСР тримати на Далекому Сході значні військ. сили. Цим самим Японія подавала велику допомогу гітлерівській Німеччині. Рад. Союз на *Кримській конференції 1945* дав згоду союзникам, які вели воєнні дії проти Японії, вступити у війну проти неї через 2—3 місяці після капітуляції гітлерівської Німеччини і закінчення війни в Європі. 5. IV 1945 Рад. Союз денонсував рад.-япон. Пакт про нейтралітет. 26.VII 1945 США, Великобританія і Китай, до яких згодом приєднався і СРСР, запропонували Японії беззастережну капітуляцію (див. *Потсдамська декларація 1945*). Але япон. уряд відхилив цю пропозицію. 8.VIII 1945 СРСР з метою найшвидшого закінчення 2-ї світової війни, забезпечення далекосхідних рубежів країни, виконання своїх союзницьких зобов'язань, подання допомоги народам Китаю, Кореї та ін. країн у їхній боротьбі за нац. незалежність заявив, що з 9.VIII вважає себе в стані війни з Японією. 9.VIII війська Забайкальського (команд.— Маршал Рад. Союзу Р. Я. *Малиновський*), 1-го (команд.— Маршал Рад. Союзу К. О. *Мерецков*), 2-го (команд.—генерал армії М. О. *Пуркаєв*) Далекосхідних фронтів, кораблі Тихоокеанського флоту (команд.— адмірал І. С. *Юмашев*) та Амурської військ. флотилії (команд.— контр-адмірал Н. В. Антонов) під заг. командуванням Маршала Рад. Союзу О. М. *Василевського* перейшли в наступ проти япон. Квантунської армії. 10.VIII війну Японії оголосила Монг. Нар. Республіка. На другий день бойових дій, внаслідок великого успіху, досягнутого рад. військами, япон. уряд зробив заяву про готовність прийняти умови беззастережної капітуляції, але обумовив її деякими вимогами. Коли воєнна поразка Японії була вже вирішена, США 6 і 9.VIII 1945 піддали атомному бомбардуванню япон. міста *Хіросіму* і *Нагасакі*. Цей варварський акт не викликався воєнною необхідністю. До 14.VIII рад. війська, зламавши оборону япон. військ, просунулися на гол. напрямах на тер. Маньчжурії від 150 до 450 км. 15.VIII япон. уряд знову підтвердив своє рішення про беззастережну капітуляцію. Бойові дії між англо-амер. і япон. військами в бас. Тихого океану було припинено. Проте Квантунська армія ще чинила опір рад. військам і лише з 19.VIII припинила бойові дії. На кін. серпня всю Пн. Корею до 38-ї паралелі було визволено від ворога. В цей самий час закінчились операції по визволенню Пд. Сахаліну та Курильських о-вів. Зазнавши рішучої поразки, япон. уряд 2.IX 1945 підписав акт про беззастережну капітуляцію. Внаслідок Р.-я. в. Пд. Сахалін, втрачений після *російсько-японської війни 1904—05*, та Курильські о-ви, що з 1875 перебували під управлінням Японії, було повернуто Рад. Союзу. Поразка япон. мілітаризму сприяла піднесенню нац.-визвольного руху в країнах Пд.-Сх. Азії, створила умови для перемоги нар.-демократичного ладу в Китаї, Пн. Кореї, В'єтнамі. За виявлені героїзм і мужність у війні проти Японії 308 тис. рад. воїнів було нагороджено орденами і медалями СРСР, 87 — удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Орденами і медалями СРСР нагороджено багато воїнів Монг. Нар.-революц. армії.

Літ.: История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 5. М., 1963; История второй мировой войны. 1939—1945, т. 11. М., 1980; Победа СССР в войне с милитаристской Японией и послевоенное развитие Восточной и Юго-Восточной Азии. М., 1977; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3. К., 1975.

Д. П. Григорович.

РАДЯ́НСЬКО-ЯПО́НСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і Японією встановлено 25.II 1925. Перед тим 20.I 1925 було підписано рад.-япон. конвенцію Про основні принципи взаємовідносин, за якою сторони зобов'язувалися виходити з принципів взаємного невтручання у внутр. справи одна одної і утримуватися від ворожої діяльності одна проти одної. СРСР погодився залишити в силі *Портсмутський мирний договір 1905*. В спец. декларації Рад. уряд відзначив, що не поділяє з кол. царським урядом політичної відповідальності за його укладення. Всі ін. договори, укладені між Росією і Японією до 7.XI 1917, було вирішено переглянути. 23.I 1928 СРСР і Японія уклали Риболовну конвенцію, яка надавала япон. підданим право ловити рибу і збирати продукти моря вздовж рад. узбережжя Японського, Охотського і Берінгового морів. Після нищівної поразки, завданої рад.-монг. військами япон. мілітаристам, що намагалися здійснити агресію проти СРСР (див. *Хасан*) і МНР (див. *Халхін-Гол*), було укладено рад.-япон. Угоду 1939 про припинення воєнних дій у районі р. Халхін-Голу, яка передбачала створення демаркаційної лінії і порядок обміну полоненими і вбитими. 13.IV 1941 Рад. Союз і Японія уклали Пакт про нейтралітет на 5 років. Японія не раз порушувала цей Пакт. На кордоні з СРСР Японія утримувала армію, що сприяло діям фашист. Німеччини. Виходячи з цього і виконуючи зобов'язання перед союзниками по *антигітлерівській коаліції*, Рад. уряд 5.IV 1945 денонсував Пакт 1941, а 8.VIII 1945 оголосив війну Японії. 2.IX 1945 Японія капітулювала. За рішенням *Кримської конференції 1945* СРСР було повернуто Пд. Сахалін і передано Курильські о-ви. СРСР відмовився підписати *Сан-Франціський договір 1951* з Японією, підготовлений США і Великобританією всупереч союзницьким домовленостям. 14.V 1956 СРСР і Японія підписали угоди про риболовство у відкритому морі в пн.-зх. частині Тихого ок. та про врятування людей, що потерпіли в морі. Ці угоди мали набути чинності після укладення СРСР та Японією мирного договору або відновлення дипломатичних відносин між ними. Спільна рад.-япон. декларація (19.X 1956) поклала кінець станові війни між СРСР і Японією і відновила дипломатичні відносини між ними. СРСР, йдучи назустріч побажанням япон. народу, погодився на передачу Японії о-вів Хабомаї і Сікотан після укладення рад.-япон. мирного договору. В наступні роки було укладено ряд рад.-япон. договорів та угод: Торг. договір (6.XII 1957); Угоду про встановлення регулярної пароплавної лінії між портами Находка і Йокогама (3.VI 1958); Угоду про повітряне сполучення (21.I 1966); Консульську конвенцію (29.VII 1966); Угоду про наук.-тех. співробітництво в галузі рибного г-ва (14.VII 1967); Угоду про співробітництво в галузі радіомовлення і телебачення (8.II 1968). В Спільній заяві (10.X 1973) сторони вирішили прискорити екон. співробітництво, в т. ч. в зв'язку з розробкою природних багатств Сибіру і Далекого Сходу. 4.IV 1974 підписано угоди про наук.-тех. співробітництво, про обмін вченими і аспірантами, друкованими виданнями тощо. 22.IV СРСР і Японія підписали протокол про надання Японією довгострокового кредиту, 3.VI 1974 — Генеральну угоду про поставки до Японії пд.-якутського вугілля, а в СРСР машин, матеріалів та ін. товарів, 26.VI 1974 — Кредитну угоду на 450 млн. дол., 28.I 1975 — Генеральну угоду про геологорозвідувальні роботи, видобуток нафти і газу на шельфі о. Сахалін, 7.VI 1975 — угоди про ведення рибопромислових операцій у відкритому морі біля узбережжя Японії, 15.VII 1975 — Протокол про умови надання кредитів для фінансування дорозвідки якут. газових родовищ і закупки в Японії 4 з-дів по виробництву аміаку і сталевих труб великого діаметра, 24.VII 1975 СРСР і Японія уклали угоду про співробітництво в галузі телебачення і радіомовлення, 30.VI 1977 — угоду про товарооборот і платежі на 1976—80.

Ю. І. Патлажан.

РАЄ́ВСЬКА-ІВАНО́ВА Марія Дмитрівна (1840, с. Гаврилівка, тепер Харків. обл.— 1912, Харків, похована в с. Гаврилівці) — укр. живописець і педагог. Живопису навчалася у Дрездені. Р.-І.— перша жінка в Росії, якій петерб. АМ присвоїла звання художника (1868). Твори: «Автопортрет» (1866), «Смерть селянина на Україні» (1868), «Дівчина біля тину». Автор «Абетки малювання для сім'ї і школи» (1879). У 1869 вона відкрила в Харкові приватну Рисувальну школу, на базі якої 1896 було утворено міську школу малювання й живопису, а з 1912 — художнє училище.

РАЄ́ВСЬКИЙ Аркадій Олександрович [1848, Воронеж — 15 (28).XI 1916, Харків] — вітчизн. вет. лікар, один з організаторів вет. справи і вет. освіти в Росії. В 1871 році закінчив у Петербурзі вет. відділ Медико-хірургіч. академії (з 1879 був там професором). З 1884 — проф. і директор Харків. вет. ін-ту (тепер Харків. зоовет. ін-т). Праці з питань вет. мікробіології, епізоотології, патологіч. анатомії та гістології. Заснував при Харків. вет. ін-ті (разом з Л. С. *Ценковським*) вет.-бактеріологічну станцію, де виготовлялись вакцини проти сибірки та ін. інфекційних хвороб тварин, зоогігієнічну лабораторію, а також курси для вдосконалення земських вет. лікарів. *С. В. Баженов.*

РАЄ́ВСЬКИЙ Володимир Федосійович [28.III (8.IV) 1795, с. Хворостянка, тепер Черемисиновського р-ну Курської обл.— 8 (20).VII 1872, с. Малишевка, тепер Усть-Удинського р-ну Іркут. обл.] — рос. поет, публіцист, декабрист. Брав участь у Вітчизн. війні 1812. Член «*Союзу благоденства*» і *Південного товариства декабристів*. У 1822 заарештований за революц. агітацію у військах. У 1827 засланий на поселення в Сибір, де був до кінця життя. В кін. 10 — на поч. 20-х рр. жив на Україні — в Тульчині, Кам'янці-Подільському. Друкуватися почав 1815, зокрема в харків. виданнях «Украинский вестник», «Украинский журнал». Вірші Р. («Сміюся і плачу», «Сатира на звичаї», «Співець у в'язниці» та ін.), публіцистичні твори пройняті громадян. пафосом.
Тв.: Полное собрание стихотворений. М.—Л., 1967; Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Поети-декабристи. К., 1950.
Літ.: Колесников А. Г. В. Ф. Раевский. Политическая и литературная деятельность. Ростов-на-Дону, 1977.
Т. М. Різниченко.

РАЄ́ВСЬКИЙ Георгій Володимирович [24.VI (7.VII) 1909, Київ — 23.V 1975, там же] — укр. рад. вчений у галузі зварних конструкцій, доктор тех. наук (з 1963). Закінчив (1932) Дніпроп. інститут інженерів транспорту, працював на буд-ві з-ду «Запоріжсталь». З 1936 — в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. праці — в галузі створення й удосконалення раціональних зварних конструкцій, технології їх виробн. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Ленінська премія, 1958. Держ. премія СРСР, 1976.
В. І. Новиков.

РАЄ́ВСЬКИЙ Йосип Мойсейович [25.XII 1900 (7.I 1901), Оренбург — 23.IX 1972, Москва] — рос. рад. актор, режисер і педагог, нар. арт. СРСР (з 1968). В роки громадян. війни працював у театрі Політвідділу 1-ї армії Сх. фронту. Навчався в 2-й Студії МХТ, з 1922 — актор, згодом — режисер МХАТу. Серед ролей — Костильов («На дні» М. Горького), Абрам («Квадратура круга» В. Катаєва). Вистави: «Милий брехун» Д. Кілті, «Фронт», «Над Дніпром» О. Корнійчука (з ін. режисерами). Ставив спектаклі і в театрах Білорусії, Канади («Три сестри» А. Чехова, 1966, Монреальський театр). З 1932 викладав у Держ. інституті театр. мистецтва імені А. В. Луначарського (з 1939 — професор). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

РАЄ́ВСЬКИЙ Микола Миколайович [14 (25).IX 1771, Петербург— 16 (28).IX 1829, с. Бовтишка, поховано в с. Розумівці, тепер обидва села Олександрівського р-ну Кіровогр. обл.] — рос. військ. діяч, герой *Вітчизняної війни 1812*, генерал від кавалерії (1813). Брав участь у війнах Росії з Туреччиною (1788—90, 1810—11), Польщею (1792—94), Іраном (1796), Францією (1805—07) і Швецією (1808—09). Під час Вітчизн. війни 1812 командував 7-м піхотним корпусом, що відзначився під час оборони Смоленська, в *Бородінській битві 1812* (прославився обороною батареї, названої його іменем), під Малоярославцем та ін. Учасник визвольних походів рос. армії 1813—14. Після війни командував корпусом на Пд. Росії, з 1824— у відставці. З 1826 — член Держ. ради. Р. був у дружніх стосунках з О. С. Пушкіним. В 20-х рр. у його будинку в Києві відбувалися зустрічі членів *Південного товариства декабристів*. До *декабристів* належали його зяті С. Г. *Волконський* (одружений з дочкою Р.—М. М. *Волконською*) і М. Ф. *Орлов*, двоюрідний брат В. Л. *Давидов*. З декабристами мали зв'язки і його сини Микола і Олександр.

РАЄ́ВСЬКИЙ Олександр Миколайович [9 (21).VIII 1891, Київ — 14.IX 1971, там же] — укр. рад. психолог, один із засновників рад. психологічної науки в УРСР. Закінчив філос. відділення істор.-філол. ф-ту Київ. ун-ту (1917), де до кінця життя викладав психологію; з 1925 — професор, з 1945 — зав. кафедрою психології. Одночасно працював у н.-д. установах, зокрема в Н.-д. ін-ті психології УРСР (1945—59). Автор наук. праць з методології психологічної науки, психології мовлення, історії психології.
Тв.: Психология речи в советской психологической науке за 40 лет (1917—1957). К., 1958.
О. Т. Губко.

РАЄ́ВСЬКИЙ Олександр Сергійович [23.I (4.II) 1872, Харків — 23.VI 1924, Москва] — рад. вчений, конструктор паровозів. Закінчив (1895) Харків. технологічний ін-т, працював у тех. відділі служби руху Моск.-Курської з-ці. З 1900 — конструктор Харків. паровозобудівного з-ду, з 1910 — Путіловського з-ду (тепер Ленінгр. виробн. об'єднання «Кіровський завод»). Одночасно (з 1920) професор Петрогр. політех. ін-ту. Розробив кілька проектів паровозів, у т. ч. першого рад. паровоза серії «М.» Спроектував кузов і ходову частину першого в СРСР тепловоза. Створив методи розрахунку противаг на колісних парах, головок шатунів, пальців кривошипів, осей колісних пар тощо.

РА́ЖБА Яків Самійлович [н. 16 (29).VIII 1904, Кременчук] — укр. рад. скульптор. Член КПРС з 1952. В 1924—29 навчався в Харків. худож. ін-ті у Б. *Кратка* і Л. *Блох*. Твори: пам'ятник Ф. Дзержинському в Штерівці (тепер смт Ворошиловгр. обл.; 1933, у співавт. з Л. *Муравіним*), рельєфи в Робітничому театрі в Дніпропетровську (1936—37), надгробок Д. Гурамішвілі в Миргороді (1949), композиції на теми творів Т. Шевченка («Тополя», 1957), Лесі Українки («Мавка», 1960); композиції «Партизан», «Л. Толстой» (обидві — 1968), «Стара казка», «А. Рубльов», «М. Врубель» (всі — 1969), «Дон Кіхот і Санчо» (1971), «Кентаври», «Цирк» (обидва — 1972), «Гомер» (1977), пам'ятник односельчанам, які загинули у роки Великої Вітчизн. війни у смт Котельві Полтав. обл. (1981).

РАЗБО́РСЬКИЙ Олександр Андрійович (н. 25.III 1930, с. Майдан, тепер Вінн. р-ну Вінн. обл.) — новатор виробництва у вугільній промисловості, шахтар, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1958. Трудову діяльність почав з 1945. З 1954 працював на буд-ві шахт Львівсько-Волинського вуг. басейну бригадиром прохідників шахтобудуправління; 1959—73 — бригадир прохідників, бригадир робітників очисного вибою; 1973—80 — електрослюсар шахти № 8 «Нововолинська» ім. В. І. Леніна. Бригада, очолювана Р., не раз встановлювала всесоюзні рекорди проходження гірничих виробок. З 1980 — персональний пенсіонер. Делегат XXII і XXIII з'їздів КПРС, XXI, XXII та XXIV з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 6—8-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції.
В. А. Наконечний.

Й. М. Раєвський.

О. А. Разборський.

РАЗДА́Н, Занга — ріка у Вірм. РСР, ліва притока Араксу (бас. Кури). Довж. 146 км, площа бас. (без бас. оз. *Севан*) 2420 км². Витікає з оз. Севан. Має гірський характер, порожиста. Живлення мішане з переважанням снігового та дощового. На Р.— каскад з 6 ГЕС (див. *Севанський каскад ГЕС*). Воду ріки використовують також для водопостачання та зрошування. На Р.— міста Севан, Раздан, Арзні, Єреван.

РАЗЕ́НКОВ Іван Петрович [14 (26).XI 1888, с. Кадиковка Симбірської губ.— 14.XI 1954, Москва] — рад. фізіолог, акад. АМН СРСР (з 1944), віце-президент АМН СРСР (1948—50), засл. діяч науки РРФСР (з 1940). Учень І. П. *Павлова*. Закінчив Казанський ун-т (1914). З 1934 працював у Моск. філіалі Всесоюзного ін-ту експериментальної медицини. В 1944—54 — в Ін-ті фізіології АМН СРСР (1944—49 — директор). Осн. праці Р. — з фізіології вищої нервової діяльності, з фізіології і патології травлення. Нагороджений 2 орденами Леніна, медаллю. Золота медаль ім. І. П. Павлова АН СРСР. 1952. Держ. премія СРСР, 1947.

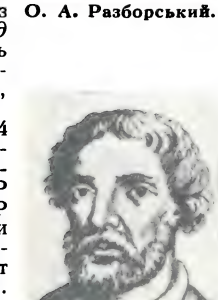
С. Т. Разін.

РА́ЗІН Степан Тимофійович [бл. 1630, станиця Зимовейська-на-Дону — 6 (16).VI 1671, Москва] — керівник антифеодального повстання в Росії (див. *Селянська війна під проводом С. Т. Разіна 1667—71*). Н. в сім'ї заможного козака. В 50—60-х рр. Р. очолював походи донських і запорізьких козаків проти *Кримського ханства*, брав участь у посольстві від Війська Донського до царського уряду в

Г. О. Разуваєв.

Ю. Я. Райзман.

А. І. Райкін.

Ян Райніс.

Москву. Був освіченою для свого часу людиною. Виступив проти феод.-кріпосницьких порядків у Росії в зв'язку з наступом самодержавства на вольності донських козаків і, зокрема, у зв'язку з жорстокою розправою кн. Ю. О. Долгорукова над старшим братом Р.— Іваном. Сел. війна, що почалася під його керівництвом, мала великий вплив на розвиток антифеод. руху на Україні (див. *Дзиковського повстання 1670*). Під керівництвом Р. повсталі здобули ряд перемог. Однак у жовтні 1670 осн. сили повстанців були розгромлені під Симбірськом. Р. відійшов на Дон, щоб зібрати сили для нового виступу. У квітні 1671 козац. старшина схопила Р. в Кагальнику і видала царському урядові. Р. було страчено (четвертовано).

РА́ЗІН Фрол Тимофійович (після 1630, станиця Зимовейська-на-Дону — бл. 1676, Москва) — учасник *селянської війни під проводом С. Т. Разіна 1667—71*. Молодший брат С. Т. *Разіна*. Брав участь у поході повстанців 1670 до Астрахані, згодом до Царицина. Був одним з організаторів повстання на Слобідській Україні (див. *Дзиковського повстання 1670*). В квітні 1671 козац. верхівка захопила його разом з С. Т. Разіним у Кагальнику і видала царському урядові. За одними відомостями, Р. помер від тортур, за іншими — страчений 1676.

РАЗУВА́ЄВ Григорій Олексійович (н. 11 (23).VIII 1895, Москва) — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1966). Герой Соціалістичної Праці (1969). Після закінчення Ленінгр. ун-ту (1925) працював у лабораторії високих тисків АН СРСР зав. лабораторією Ін-ту високих тисків у Ленінграді, зав. кафедрою Ленінгр. технологічного ін-ту. З 1946 — зав. кафедрою Горьков. ун-ту; одночасно 1956—62 — директор н.-д. ін-ту хімії при ньому. З 1969 — директор-організатор лабораторії стабілізації полімерів АН СРСР. З 1969 — директор Ін-ту хімії АН СРСР у Горькому. Осн. праці — з хімії металоорганічних сполук і органічних пероксидів. Нагороджений 3 орденами Леніна, медалями. Ленінська премія, 1958. Держ. премія СРСР, 1971, 1975.

РА́ЇЧ (Rajuh) Йован (11.XI 1726, Сремські Карловці, тепер м. Карловац, СФРЮ—11.XII 1801, Ковіль) — сербський історик. Закінчив Київ. академію (1756). Автор праці «Історія різних слов'янських народів, найбільше ж болгар, хорватів і сербів...» (ч. 1—4, 1794—95), пройнятої духом просвітительства, патріотизму, прагненням пробудити нац. самосвідомість сербського народу.

РА́Й Раммохан [Раммохон (22.V 1772 або 1774, Радхнагор, Бенгалія — 27.IX 1833, Брістоль, Великобританія)] — інд. філософ-просвітитель, громад. діяч і літератор, реліг. реформатор. Осн. засобами подолання феод. відсталості країни вважав реформи *індуїзму* та системи освіти. В 1828 створив реліг.-реформаторське освітнє т-во «Брахмо самадж». Розробив реліг.-філос. систему, яка відкидала деякі положення ортодоксального індуїзму (кастовий поділ суспільства, самоспалення вдів тощо), заміняла *політеїзм* вірою в єдиного бога — *Брахму*, заперечувала віру в переселення душ. Був прихильником світської освіти за європ. взірцем, заснував перший в Індії навч. заклад європ. типу — Індуський коледж у Калькутті (1816). Р. належить заслуга заснування бенгальської літератури. Реліг.-філос. погляди Р. сформульовані у трактатах «Дар монотеїстам», «На захист індуського теїзму» та ін.

РАЙ, едем — за реліг. уявленнями (у *християнстві, ісламі, іудаїзмі, буддизмі*) місце вічного блаженства для душ померлих праведників. Протиставляється *пеклу*. Міф про Р. пов'язаний з вірою в безсмертя душі й використовується церквою для впливу на свідомість і почуття віруючих.

РАЙГОРОДО́К — селище міського типу Слов'янського р-ну Донец. обл. УРСР. Розташований на березі Сіверського Дінця, за 9 км від залізнич. ст. Слов'янськ-Курорт. 4,4 тис. ж. (1982). У Р.— з-ди: 2 асфальтові, бетонний, асфальтобетонний; крейдяний кар'єр. Заг.-осв. школа, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки. Засн. 1685, с-ще міськ. типу — з 1938.

РАЙГРА́СИ (від англ. rye — жито, житній і grass — трава) — група одно- і багаторічних злакових кормових трав. У культурі найпоширеніші Р. високий, Р. пасовищний (пажитниця багаторічна), Р. багатоукісний (пажитниця багатоквіткова) і Р. однорічний. Р. в и с о к и й (Arrhenatherum elatius) багаторічний верховий нещільнокущовий злак. Стебло до 170 см заввишки, з великою кількістю прикореневих листків. Р. типова сінокісна трава. В 100 кг сіна міститься 47 корм. од. і 4 кг перетравного протеїну. Дико зустрічається на сухих заплавних луках, у гірських р-нах на лісових полянах. На Поліссі, в Лісостепу і Пн. Степу райграс високий часто вирощують у суміші з еспарцетом, люцерною, лядвенцем рогатим, одержуючи врожаї сіна 50—80 ц/га і 6—10 ц/га насіння. Р. п а с о в и щ н и й, або англійський (Lolium perenne), — багаторічний низовий нещільнокущовий злак заввишки 40—60 см. Типова пасовищна трава, добре витримує випасання і витоптування тваринами. Дуже перспективний для пасовищних сумішок з білою конюшиною. Тримається в травостої на пасовищах 7—10 років і більше. Урожай сіна 50—60 ц/га, насіння 8—12 ц/га.

Р. б а г а т о у к і с н и й (Lolium multiflorum) — багаторічний верховий нещільнокущовий злак, заввишки до 100 см. Належить до найкращих кормових трав. Швидко відростає після скошування. Придатний для короткотривалих сумішей. В суміші з червоною конюшиною дає врожай сіна 60—80 ц/га, а при зрошуванні — 150 ц/га. Врожай насіння (з двох укосів) — до 10—14 ц/га. Р. о д н о р і ч н и й (Lolium multiflorum v. westerwoldicum) — різновидність Р. багатоукісного. Тримається у травостої лише один рік. Швидко росте, і в рік сівби можна одержати три укоси доброго сіна. Придатний також для підсівання навесні зріджених посівів конюшини і як *покривна культура* у травосумішках. Урожайність сіна за два-три укоси 50—80 ц/га, насіння — 8—15 ц/га.

Г. С. Кияк.

РА́ЙДУГА — те саме, що й *веселка*.

РА́ЙДУЖНА ОБОЛО́НКА, райдужка — передній відділ судинної оболонки очного яблука (див. *Око*). Має різне забарвлення і своєрідний малюнок. Передня поверхня Р. о. обернена до *рогівки*, задня — до *кришталика*. М'язи Р. о. регулюють ширину отвору зіниці, яка міститься у центрі Р. о. і через яку надходять усередину ока світлові промені, що досягають *сітківки*. Р. о. доступна для безпосереднього спостереження.

РА́ЙДУЖНИЦЯ (Dopacia) — рід жуків род. *листоїдових*. Тіло (довж. до 15 мм) видовжене; забарвлення яскраве з металічним полиском. Живе на водяних та болотних рослинах, живлячись їхнім листям. Личинки розвиваються у тканинах стебел та коренів підводних рослин; мають на задньому кінці тіла 2 колючковидні дихальця, за допомогою яких вони одержують з повітроносних судин рослин кисень для дихання. Понад 120 видів, поширених переважно в помірній зоні Пн. півкулі; в СРСР — 42 види, з них на Україні — бл. 30, у т. ч. Р. в о д я н а (D. aquatica).

РА́ЙЗМАН Юлій Якович (н. 2 (15).XII 1903, Москва] — рос. рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1964), Герой Соціалістичної Праці (з 1973). Навч. на літ.-худож. ф-ті Моск. ун-ту. Був асистентом Я. *Протазанова*. Перші фільми — «Круг» (1927), «Каторга» (1928). Поставив також картини «Земля прагне» (1930), «Льотчики» (1935), «Остання ніч» (1937), «Машенька» (1942), «Берлін» (1945, документальний), «Райніс» (1949), «Урок життя» (1955), «Комуніст» (1958), «А якщо це любов?» (1962), «Твій сучасник» (1968), «Візит ввічливості» (1973), «Дивна жінка» (1978), «Ленін у Парижі» (1981), «Приватне життя» (1982). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1943, 1946 (двічі), 1950, 1952.

Тв.: Вчера и сегодня. М., 1969.

Літ.: Зак М. Х. Юлий Райзман. М., 1962.

РА́ЙКІН Аркадій Ісакович [н. 11 (24).X 1911, Рига] — рос. рад. артист естради, нар. арт. СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (з 1981). В 1935 закінчив Ленінгр. театр. технікум. Працював актором-конферансьє в Театрі ім. Ленінського комсомолу, в Моск. театрі естради і мініатюр (1940), Ленінгр. театрі естради і мініатюр (з 1941 — худож. керівник), перейменов. 1944 у Ленінгр. театр мініатюр. Виконавець естрад. фейлетонів, скетчів, монологів. За його участю створено вистави і тематичні програми Ленінгр. театру мініатюр: «На чашку чаю» (1941), «Навколо світу за 80 днів» (1951), «Сміятися, справді, не гріх» (1953), «Любов і три апельсини» (1959),

«Від 2 до 50» (1961), «Світлофор» (1969), «Вибране-73» (1973), «Дерево життя» (1978), «Його величність театр» (1981) та ін. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Ленінська премія, 1980.
Літ.: Бейлин А. М. Аркадий Райкин. Л., 1969. *Ю. Г. Токарєв.*

РАЙКОВЕ́ЦЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — городище на лівому березі р. Гнилоп'яті біля с. Райків Бердичівського р-ну Житомир. обл., що являє собою залишки невеликого давньорус. міста-фортеці 11—13 ст. Місто входило до системи укріплених поселень, споруджених для захисту пд. кордонів руських земель від нападу степових кочовиків. У 1241 його зруйнували орди *Батия*. Розкопками 1929—35 і 1946—47 досліджено *дитинець*, частину посаду й могильника. Дитинець був укріплений земляним валом (основу його становили дерев'яні зруби, заповнені глиною), ровами, вежами тощо. Житла і госп. споруди з внутр. боку валу утворювали єдину житлово-фортифікаційну систему. Під руїнами спалених будівель і на всій площі дитинця виявлено багато кістяків захисників міста, які загинули під час його оборони. При розкопках відкрито залишки сиродутого горна для видобування заліза з місц. болотних руд, залишки кузні з горном, крицями і набором ковальських інструментів, залишки ливарно-ювелірної майстерні з горном, тиглями, ливарними формами, матрицями тощо, а також два горна для випалювання глиняного посуду. Знайдено землеробські знаряддя, посуд, зброю, прикраси і культові предмети, а також обгорілі зернові й тех. культури та ін. Археол. знахідки свідчать про високий на той час розвиток продуктивних сил, а також про героїчну боротьбу давньорус. населення проти орд Батия.
Літ.: Гончаров В. К. Райковецкое городище. К., 1950.

РАЙЛ (Ryle) Джілберт (19.VIII 1900, Брайтон — 6.X 1976, Уїтбі) — англ. бурж. філософ, представник *лінгвістичної філософії*. Був професором Оксфордського ун-ту. За Р., завдання філософії полягає в розв'язанні проблем, що виникають внаслідок недосконалого розуміння засобів пізнання. Зводив функцію філософії до логічного аналізу повсякденної мови, визначення й перевірки точного застосування понять. У праці «Поняття духа» (1949) висунув концепцію свідомості, близьку до *біхевіоризму*, підкреслював практичний характер знання, вбачаючи його сутність у способі діяння.

РАЙЛ (Ryle) Мартін (н. 27.IX 1918) — англ. астроном, член Лондон. королівського т-ва (з 1952), іноз. член АН СРСР (з 1971). Освіту здобув у коледжі Бредфілд (Оксфорд). У 1939—45 працював у дослідному центрі далекого зв'язку, з 1945 в Кембріджському ун-ті (з 1959 — професор). Осн. праці Р. стосуються *радіоастрономії*. В 1948 відкрив (разом з Г. Смітом) потужне джерело космічного радіовипромінювання в сузір'ї *Кассіопеї*; одним з перших застосував позагалактичну радіоастрономію до *космології*. Велике значення мають дослідження Р. радіоструктури галактик. Нобелівська премія (разом з Е. *Х'юїшем*) з фізики, 1974.

РА́ЙНІС Ян [справж. **ім'я**.— Плієкшанс Яніс Кріш'янович; 30. VIII (11.IX) 1865, хутір Варслави, тепер Рубенська сільрада Єкабпільського р-ну Латв. РСР — 12.IX 1929, Майорі на Ризькому узмор'ї, похований у Ризі] — латис. поет, драматург, громад. діяч, нар. поет Латв. РСР (з 1940). Друкуватися почав 1887. В 1891—95 — редактор демократичної газ. «Дієнас лапа» («Щоденний листок»). У 1897 за участь у революц. русі, за пропаганду марксизму був заарештований, а згодом засланий спочатку до Пскова, потім до Вятської губ. Звільнений із заслання 1903, в 1905 емігрував у Швейцарію. У 1920 повернувся на батьківщину. Був другом Рад. Союзу. Світогляд Р. формувався під впливом рос. революціонерів-демократів і марксизму, проте послідовним марксистом він не став. За своїми філос. поглядами Р. був матеріалістом, переконаним атеїстом. У літ.-критичних статтях поет, високо оцінюючи роль діалектичного методу, піддав критиці ідеалістичну діалектику Г. В. Ф. Гегеля та реакційну філософію бурж. індивідуалізму Ф. Ніцше. Р. вважав пролетаріат осн. класом сучасного йому суспільства, був переконаний в істор. місії пролетаріату як будівника соціалізму. Велике значення для історії соціологічної думки Латвії мало глибоке розуміння Р. питання про відношення особи до суспільства та роль нар. мас в історії.
Перша визначна зб. віршів «Далекі відгуки синього вечора» (1903) сповнена передчуттям революції (вірші написані в тюрмі й на засланні). В період революції 1905—07 став трибуном латв. пролетаріату. Зб. віршів «Посів бурі» (1905), п'єса «Вогонь і ніч» (1905) — революційного спрямування. В еміграції видав збірки віршів «Тиха книга» (1909), «Ті, що не забувають» (1911), «Кінець і початок» (1912); поему «Ave, soll» («Привіт сонцю!»; 1910); п'єси «Золотий кінь» (1910), «Індуліс і Арія» (1911), «Вій, вітерцю!» (1913), «Йосиф і його брати» (1919). Після повернення до Латвії створив трагедію «Ілля Муромець» (1922), роман у віршах «П'ять ескізних зошитів Дагди» (1920—25). Гострі політ. вірші увійшли до зб. «Муза в боях» (вид. 1940). Перекладач творів О. Пушкіна, М. Лермонтова, У. Шекспіра, Й. В. Гете, Ф. Шіллера. Р. з великою симпатією ставився до укр. народу. Т. Шевченка називав нар. поетом. Твори Р. укр. мовою перекладали М. Рильський, М. Терещенко, Л. Первомайський та ін. П'єси Р. ідуть на сцені укр. театрів. В м. Юрмалі — будинок-музей Я. Райніса. В Ризі на могилі Р. споруджено пам'ятник. Його ім'ям названо Латв. художній театр, у заснуванні якого Р. брав активну участь.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори. К., 1952; Вій, вітерцю! К., 1955; Карлітіс. К., 1960; Лірика. К., 1965; Золоте ситечко. К., 1969; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—3. Рига, 1954; Лирика. М., 1965; Дальние отзвуки синего вечера. Рига, 1973.
Літ.: Краулинь К. Ян Райнис. М., 1957; Волков Б. Зелёная власть весны. Повесть о Райнисе. М., 1968; Парнов Е. И. Посевы бури. Повесть о Яне Райнисе. М., 1976; Тичина П. Співець великого братерства. «Радянська Україна», 1965, 11 вересня.
Б. К. Звайгзне.

РАЙО́Н (франц. rayon, букв.— промінь, радіус) — 1) Місцевість, відмітна будь-якими географ., екон. та ін. ознаками (напр., промисловий Р.). 2) Адм.-тер. одиниця у ряді країн. В СРСР союзні республіки, в яких немає обл. поділу (Молдавія, Латвія та ін.), безпосередньо поділяються на Р. В ін. союзних республіках Р. є складовою частиною *області, краю, автономної області, автономного округу*. На Р. поділяються й великі *міста*. Свій районний поділ згідно зі ст. 79 *Конституції СРСР* визначає союзна республіка. Органом держ. влади на території Р. є районна Рада нар. депутатів. В УРСР (на 1982) є 479 районів і 121 район у містах. Див. також *Адміністративно-територіальний поділ*. 3) Місце навколо чогось, прилегле до того чи ін. об'єкта.

РАЙО́ННЕ ПЛАНУВА́ННЯ — планування комплексного, найдоцільнішого розміщення усіх видів будівництва на території екон. або адм. районів. В СРСР є такі види районів: промисловий, сільськогосподарський, курортний, приміський. Основою для Р. п. є перспективний народногосп. план. Гол. завдання Р. п.: 1) раціональне розміщення підприємств (з урахуванням кооперування їхнього виробн.), підсобно-допоміжного господарства, матеріально-тех. баз буд-ва, транспорту, засобів зв'язку, раціональне водопостачання, енергопостачання, очищення і відведення пром. стоків та ін.; 2) доцільне розселення в існуючих межах, розвиток і будівництво нових населених місць; 3) комплексна організація всіх видів комунікацій; 4) охорона, відновлення і збагачення природного середовища району; 5) створення і обладнання місць масового відпочинку населення. Один із перших у практиці світового містобудування проект Р. п. складено для Апшеронського п-ова (Азерб. РСР; 1924, арх. О. Іваницький).
На Україні проектні роботи по Р. п. почалися в 30-х рр. 20 ст.; ними було охоплено Донец. вугільний та Криворізький залізорудний басейни. Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 було розроблено схеми Р. п. зон впливу Каховської, Кременчуцької та Дніпродзержинської ГЕС, територій Дніпроп., Харків., Нікополь-Марганецького пром. районів, Львів.-Волин. вугільного басейну, Прикарпатського нафтового району; створено схеми Р. п. осн. курортних районів УРСР: Крим. області, Карпатського курортного і гірськотуристського районів, придонецької зони відпочинку в Донбасі. В 70—80-х рр. широко розгорнулися роботи по Р. п. всієї тер. України. Респ. проектні орг-ції працюють над складанням схем перспективного роз-

Райграси: *1* — високий; *2* — пасовищний.

Райдужниця водяна.

РАЙОННИЙ (МІСЬКИЙ) НАРОДНИЙ СУД

Ф. Л. Райт.

Ракові шийки (Poligonum bistorta): *1* — верхня частина рослини; *2* — нижня частина рослини; *3* — квітка.

Райські птахи: 1— двовимпельний райський птах (Pteridophora alberti); 2— червоний райський птах (Paradisea rubra); 3 — королівський райський птах (Cicinnurus regius).

витку екон. районів України. З 1981 схеми і проекти Р. п. розробляються на строк до 20 років з двома станами реалізації, що відповідають п'ятирічному плану і основним напрямам економічного і соціального розвитку СРСР на 10 років.

Літ.: Богорад Д. И. Районная планировка. М., 1960. *С. К. Кілессо.*

РАЙО́ННИЙ (МІСЬКИ́Й) НАРО́ДНИЙ СУД — в СРСР основна ланка радянської судової системи. Діє як суд 1-ї інстанції на тер. району або міста, що не має районного поділу, і розглядає всі цивільні та кримінальні справи, що виникають на даній території (за винятком віднесених до компетенції ін. судів), а також справи про адм. правопорушення. Р. (м.) н. с., зокрема в УРСР, утворюється й діє на підставі Конституції СРСР (ст. 151, 152, 154—160), *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій в СРСР*, Закону УРСР про судоустрій УРСР 1981. Діє в складі виборних *народних суддів* і *народних засідателів*. Якщо до складу суду обрано кількох нар. суддів, один з них відповідною *місцевою Радою народних депутатів* затверджується головою Р. (м.) н. с. При Р. (м.) н. с. діє рада народних засідателів (в УРСР Положення про неї затверджено Указом Президії Верховної Ради УРСР від 29.VII 1982), працюють *судові виконавці*.

Осн. принципи утворення й діяльності народних судів: *виборність суддів* і підзвітність їх виборцям, колегіальність у розгляді і вирішенні всіх цивільних та кримінальних справ, рівність прав нар. засідателів і суддів при здійсненні *правосуддя, незалежність суддів* і підкорення їх тільки законові, відкритий розгляд справ (див. *Гласність судового розгляду*), забезпечення обвинуваченому права на захист. Широка компетенція, демократичний порядок утворення й діяльності, територіальна близькість до широких верств населення зумовлюють значну роль Р. (м.) н. с. у зміцненні *соціалістичної законності* і правопорядку, запобіганні злочинам та ін. *правопорушенням*, боротьбі зі *злочинністю*, захисті соціально-екон., політ., особистих прав і свобод громадян, прав і законних інтересів держ. підприємств, установ, орг-цій, колгоспів та ін. кооп. та громад. організацій.

Я. П. Нагнойний.

РА́ЙСЬКЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Дружківській міськраді. Розташоване на березі р. Казенного Торця, за 8 км від залізнич. ст. Дружківка. 1,4 тис. ж. (1982). Восьмирічна школа, мед. амбулаторія, клуб, б-ка. С-ще міськ. типу — з 1964.

РА́ЙСЬКІ ПТА́ХИ (Paradiseidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Розміром — від великої синиці до галки. Самці більшості видів яскраво забарвлені, мають довге «прикрашувальне» пір'я; самки — однотонні: бурі, коричневі, зелені. Голос — хрипке каркання. Тримаються поодинці, самки і молодь — зграйками. Живляться насінням, плодами, комахами, рідше дрібними хребетними, деякі — нектаром. Більшість Р. п.— полігами. Гніздо — в кроні дерев або кущів, у окремих — в дуплі. Насиджує кладку (1—2 яйця) і вигодовує пташенят самка. 43 види, поширені на Новій Гвінеї та прилеглих о-вах, у т. ч. кілька видів — в Пн. і Сх. Австралії. Раніше пір'я Р. п. використовували як прикраси. Це призвело до зменшення чисельності і цілковитого винищення деяких видів.

РАЙТ (Wright), брати: У ї л б е р (16.IV 1867, м. Мілвілл, шт. Індіана — 30.V 1912, м. Дейтон, шт. Огайо), О р в і л л (19.VIII 1871, м. Дейтон, шт. Огайо — 30.I 1948, там же) — амер. авіаконструктори і льотчики, одні з піонерів *авіації*. Побудували (1900—1903) кілька планерів біпланної схеми, на яких виконали бл. тисячі польотів. Встановивши на планер двигун внутр. згоряння, 17.XII 1903 здійснили перший у світі успішний політ протягом 59 с. В 1904—08 довели тривалість польоту на літаку удосконаленої ними конструкції до 1,5 год; першими в світі піднялись у повітря (1908) з пасажирами на борту. В 1909 організували у США компанію по виробництву літаків.

Літ.: Знаменский Г. А. 70 лет со дня успешного полета самолета братьев Райт. В кн.: Из истории авиации и космонавтики, в. 19. М., 1973.

РАЙТ (Wright) Річард (4.IX 1908, Натчез, штат Міссісіпі — 28.XI 1960, Париж) — негритян. письменник США. Зб. оповідань «Діти дядька Тома» (1938) і роман «Син Америки» (1940) — значне явище амер. соціально-критичної л-ри. В повісті «Чорний» (1944) змалював власне дитинство. Твори 50-х рр. позначені впливом екзистенціалізму (повісті «Людина, що жила в підпіллі», 1942; «Сторонній», 1953). З 1946 оселився в Парижі. В 50-х рр. брав участь у нац.-визвольній боротьбі в Гані, Індонезії. Автор публіцистичних книг «Чорна влада», «Кольорова завіса» (обидві — 1956), соціально-критичного роману «Довгий сон» (1958). В 1961 видано зб. оповідань «Вісім чоловіків», до якої ввійшли твори 30—40-х рр.

Тв.: Рос. перекл.— Дети дяди Тома. М., 1939; Рассказы. М., 1962; Чёрный.— Долгий сон.— Рассказы. М., 1979; Сын Америки. М., 1981.

Т. Н. Денисова.

РАЙТ (Wright) Франк Ллойд (8.VI 1869, Річленд-Сентер, шт. Вісконсін — 9.IV 1959, Тейлізін-Уест, шт. Арізона) — амер. архітектор, новоположник і провідний майстер *органічної архітектури*. Для творчості Р. характерне поєднання органічного включення архіт. форм у ландшафт з розкриттям специфічних властивостей буд. матеріалів і конструкцій. Виступаючи проти еклектики і стилізаторства, Р. висунув вимогу раціональної архіт. рішення і максимальної відповідності споруди умовам і цілям буд-ва. Серед осн. архіт. творів — будинок фірми «Ларкін» у Буффало (1905), будинок Робі в Чікаго (1909), готель «Імпіріал» в Токіо (1916—22), будинок Кауфмана (т. з. «Будинок над водоспадом») у Бер-Рані (шт. Пенсільванія; 1936), Музей Гуггенгейма в Нью-Йорку (1956—59; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225), «Башта Прайса» в Бартлсвіллі (шт. Оклахома; 1956) та ін. Р. був послідовником ідей *дезурбанізму*, які сформульовано в його книзі «Місто, яке зникає» (1932) і в його проекті міста (1935). Практична і теор. творчість Р. мала великий вплив на формування і розвиток архітектури 20 ст.

Ф. Л. Райт. Житловий будинок у Іллінойсі. 1901.

Тв.: Рос. перекл.— Будущее архитектуры. М., 1960.

Літ.: Гольдштейн А. Ф. Франк Ллойд Райт. М., 1973.

РА́ЙЦІ, ратмани, радники — члени ради *магістрату*, яка відала цивільним судом, поліцією, наглядала за торгівлею тощо. Р. обиралися з представників заможної верхівки міськ. населення. Але фактично в ряді міст їх призначав *війт*. Посади Р. було скасовано в зв'язку з ліквідацією магістратів у Сх. Галичині й Пн. Буковині в серед. 80-х рр. 18 ст.; на укр. землях, що входили до складу Рос. імперії, за *судовою реформою 1864*.

РАК (Rak) Ян (1820, с. Гусув поблизу Ланьцута, тепер Жешувського воєводства, ПНР — 1909, там же) — польс. селянський художник і поет-самоук. Був наймитом, сільським писарем. Займався різьбленням по дереву, ткацтвом, малюванням ікон на склі. Писав вірші польс. і укр. мовами. Осн. тема їх — заклик до дружби і братерства польс. і укр. народів. Своє шанобливе ставлення до укр. народу, його культури і обрядів висвітлив у поезії «Я». Виступав проти нац. ворожнечі і розбрату («Русь і Польща»), закликав народи до згоди («Гумореска»). Вибрані поезії Р. видано в Нар. Польщі під назвою «Твори кріпака» (1953).

Р П Головин.

РАК — одне з сузір'їв *зодіаку*. Найяскравіша *зоря* 3,5 візуальної *зоряної величини*. В сузір'ї Р. міститься видиме неозброєним оком розсіяне *зоряне скупчення* М44 (укр. нар. назва «Ясла»). Бл. 2000 р. тому точка зимового *сонцестояння* була в цьому сузір'ї, внаслідок чого Пн. тропік Землі наз. тропіком Рака. Р. видно на всій території СРСР восени, взимку й на поч. весни (найкраще в січні — лютому). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

РАК, канцер — дуже поширена символічна назва злоякісних *пухлин;* у радянській медичній літературі цим терміном позначають злоякісні пухлини тільки епітеліального походження. Ракові пухлини складаються з основної тка-

нини (епітеліальної паренхіми), яка визначає її природу, й сполучнотканинної строми, що містить кровоносні судини та нерви. Ступінь злоякісності, нахил до метастазування (див. *Метастаз*) і здатність спричинятися до виснаження організму хворого (*кахексії*) у ракових пухлин виявлені неоднаково і залежать від будови та властивостей ракових клітин і опірності організму. Напр., рак шкіри росте повільно, дуже рідко дає метастази, легко розпізнається і практично повністю виліковується за допомогою рентгено- або лазерного випромінювання. Деякі форми Р. дуже злоякісні і при пізньому їх виявленні не піддаються радикальному лікуванню. Найпоширенішими формами Р. у чоловіків є Р. шлунка та легенів, у жінок — молочної залози та шийки матки. Рак найчастіше вражає людей у віці після 40—50 років. Див. також *Передрак, Саркома, Аденокарцинома. А. Й. Бикоріз.*

РАК РОСЛИ́Н — група захворювань, що характеризуються утворенням на уражених органах рослин наростів і напливів, різних за формою та консистенцією (ущільнених чи дерев'янистих), або ран, які довго не заростають. Збудниками Р. р. є гриби, *віруси* та *бактерії*.

Розростання ушкодженої тканини рослин відбувається внаслідок збільшення кількості *клітин* (гіперплазія) або об'єму окремих клітин (гіпертрофія). Р. р. ослаблює рослину й може призвести до її загибелі. На Україні з цієї групи захворювань найвідоміші: бактеріальний кореневий рак, або зобуватість коренів плодових культур; рак гілок яблуні, груші та ін. плодових дерев; рак картоплі. До ракових захворювань відносять і такі, що виникли внаслідок поранень і утворення тріщин тощо, які довго або й зовсім не заростають і призводять до відмирання уражених органів (напр.: чорний рак яблуні та груші, або антонів вогонь; бактеріальний рак помідорів, або «пташине око»; рак конюшини; смоляний рак, або рак-сірянка; морозобійний рак). Див. також *Хвороби рослин*.

Літ.: Шевченко С. В. Лісова фітопатологія. Львів, 1968; Пересипкін В. Ф. Хвороби сільськогосподарських культур. К., 1973; Родигин М. Н. Общая фитопатология. М., 1978.

В. М. Лопатін.

РАКЕ́ТА (нім. Rakete, від італ. rocchétto — котушка, шпулька) — літальний апарат, який рухається у просторі за рахунок *реактивної сили*, що виникає (незалежно від навколишнього середовища) внаслідок відкидання ним частини власної маси (*робочого тіла*). У загальному випадку Р. складається з одного або кількох *ракетних двигунів*, джерела первинної енергії, ємності з *ракетним паливом* та вантажу, який доставляється до місця призначення. За конструктивними ознаками Р. поділяються на одно- та багатоступеневі, що складаються з 2—4 *ракетних ступенів*, розташованих послідовно (мал.) або за т. з. пакетною схемою. За типом ракетного палива розрізняють твердопаливні Р., що працюють на твердому паливі (див. *Твердопаливний ракетний двигун*) та рідинні Р., що працюють на рідкому паливі (див. *Рідинний ракетний двигун*). До осн. характеристик Р. належать сила тяги ракетного двигуна та швидкість витікання реактивного струменя з його *сопла* (3000—4500 м/с). Старт Р. здійснюється з *пускових установок*. Р. використовують для наук. досліджень та госп. потреб (див., напр., «*Вертикаль*», «*Венера*», *Метеорологічна ракета*), а також у військ. справі (див. *Крилата ракета, Ракета бойова, Ракетна зброя*). Створення Р. пов'язане з працями рос. та рад. вчених К. Е. *Ціолковського*, М. І. *Кибальчича*, Ю. В. *Кондратюка*, Ф. А. *Цандера*, В. П. *Глушка*, С. П. *Корольова*, іноз. вчених Р. *Годдарда*, Г. *Оберта* та ін. Див. також *Космічна ракета, Ракета-носій*. Іл. див. на окремому аркуші с. 448—449.

Літ.: Творческое наследие академика Сергея Павловича Королёва. Избранные труды и документы. М., 1980; Глушко В. П. Развитие ракетостроения и космонавтики в СССР. М., 1981.

В. Г. Денисов.

РАКЕ́ТА БОЙОВА́ — безпілотний керований або некерований на траєкторії літальний апарат, що здійснює політ під дією реактивної сили і призначений для доставки бойової частини до цілі. Р. б. складається з бойової частини, одного або кількох реактивних двигунів, ємкостей з паливом та корпуса, який об'єднує всі елементи Р. б. На керованих Р. б. є також система керування. За масштабами розв'язуваних завдань Р. б. поділяються на стратегічні, оперативно-тактичні й тактичні, а за далекістю польоту — на Р. б. близької дії, середньої та далекосяжної (міжконтинентальні). Залежно від місця пуску і місця знаходження цілі Р. б. поділяються на класи: «земля — земля» (на суші), «корабель — корабель» (на морі), «земля — повітря», «корабель — повітря» (зенітні Р. б.), «повітря — повітря», «повітря — земля», «повітря —корабель» (авіац. Р. б.). Залежно від форми траєкторії і особливостей конструкції розрізняють *балістичні ракети* і *крилаті ракети*. Див. також *Ракетна зброя*. Іл. с. 276.

В. О. Симоненко.

РАКЕ́ТА СИГНА́ЛЬНА — сигнальні й освітлювальні патрони, що застосовуються в бойових діях для світлової сигналізації. Вони однакові за будовою й різняться лише так званою зіркою, що містить відповідну призначенню піротехнічну суміш. Патрон складається з картонної гільзи з металевим дном, заповненої вибивним зарядом, зіркою і пижем. Зірку вистрілюють із спец. пістолета на висоту до 120 м. Вона горить 5—7 сек., дає сигнали різного кольору, які вночі видно на віддалі 7 км, а вдень — до 2 км.

РАКЕ́ТА-НОСІЙ — багатоступенева (2—4 *ракетних ступені*) *балістична ракета* для виведення в космос *штучних супутників Землі* (ШСЗ), штучних супутників інших планет, *космічних кораблів, орбітальних станцій* (ОС), *автоматичних міжпланетних станцій* (АМС) тощо. До осн. характеристик Р.-н. належать стартова маса (85—90% її становить маса *ракетного палива*), маса вантажу, що доставляється до місця призначення, стартова тяга *ракетних двигунів*. Кожний ступінь Р.-н. складається з одного або кількох *ракетних блоків*. Радянські двоступеневі п'ятидвигунові Р.-н. вивели в космос (1957—58) три перші ШСЗ. Тепер потужні Р.-н. створено як в СРСР («*Восток*», «*Восход*», «*Інтеркосмос*», «*Космос*», «*Протон*», «*Союз*»), так і в США («*Атлас*», «Сатурн» тощо), Франції («Діаман», «Аріан») та ін. країнах. Р.-н. часто має спільну назву з серією літальних апаратів, які виводяться нею в космос. Так, напр., Р.-н. «Космос» має спільну назву з серією супутників «Космос» і здатна виводити на орбіту одночасно по 2—8 супутників цієї серії. А найпотужніша чотириступенева Р.-н. «Протон», крім станцій одноймennої серії, вивела в космос АМС і ін. серій — «*Венера*», «*Луна*», «*Марс*», а також ОС «*Салют*».

Див. також *Космічна ракета, Ракета*. Іл. див. на окремому аркуші с. 448—449.

Літ. див. до ст. Ракета.

М. А. Кочегура.

РАКЕ́ТНА ЗБРО́Я — зброя, в якій бойові частини різного спорядження доставляють до цілі за допомогою керованих і некерованих *ракет*. Р. з.— це сукупність ракетних комплексів, призначених для ураження наземних, повітр. і мор. цілей. Перші відомості про Р. з. сягають 10—12 ст. (застосування порохових ракет в Індії і Китаї при облозі фортець), у Зх. Європі — кін. 13 ст. В Росії з 1680 виготовлялися запалювальні ракети, на поч. 18 ст. — *ракети сигнальні*. Рос. винахідники І. К. Картмазов і О. Д. *Засядько* 1814—17 розробили 2—4-дюймові ракети з далекістю польоту 1,5—3 км, 6- зарядні ракетні станки, які використовували під час рос.-тур. війни 1828—29. Конструктором першого в світі електротермічного (1929—33) і перших вітчизн. рідинних ракетних двигунів (1930—31) був рад. дослідник В. П. *Глушко*. Пізніше розробка рідинних двигунів ракет проводилася під керівництвом С. П. *Корольова*, М. К. Тихомирова, Ф. А. *Цандера*. В 1939 рад. авіацією у повітр. боях вперше застосовано 82-мм реактивні снаряди (РС). Одночасно було розроблено багатозарядні пускові установки (ПУ) «катюша» і в ході Великої Вітчизн. війни — потужні 300 мм РС, пускові станки і ПУ для них. Нім.-фашист. армія під час 2-ї світової війни застосовувала багатоствольні реактивні установки, авіац. та зенітні РС, літаки-снаряди Фау-1 і ракети Фау-2. РС використовувалися також збройними силами США і Великобританії. До 60-х рр. в СРСР, США, Великобританії, Франції і пізніше в Китаї прийнято на озброєння ракетні комплекси різного призначення. *Ракета бойова*, оснащена ядерною бойовою частиною, належить до ракетно-ядерної зброї і вважається гол. засобом ураження в ядерній війні.

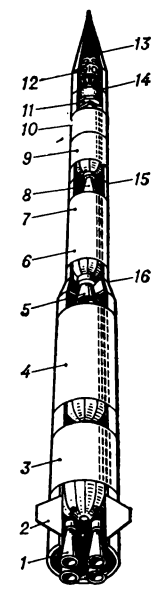

Складена (триступенева) **ракета:** *1, 5, 8* — рідинні ракетні двигуни 1, 2 та 3-го ступенів; *2* — стабілізатор; *3, 6, 9* — баки пального 1, 2, 3-го ступенів; *4, 7, 10* — баки окислювача 1, 2 і 3-го ступенів; *11* — відсік для приладів з апаратурою системи керування; *12* — корисний вантаж; *13* — головний обтічник; *14* — механізм відокремлення космічного об'єкта; *15* — стик між 2 і 3-м ступенями; *16* — стик між 1 і 2-м ступенями.

РАКЕТНА РУШІЙНА УСТАНОВКА

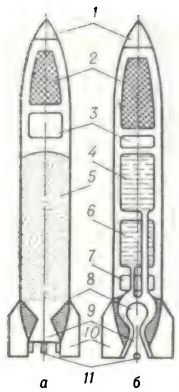

Принципові схеми одноступеневих **ракет бойових:**
а — на твердому паливі; *б* — на рідкому паливі; *1* — носовий конус; *2* — бойова частина; *3* — система керування; *4* — бак окислювача; *5* — тверде паливо; *6* — бак пального; *7* — турбіна; *8* — камера згоряння; *9* — сопло; *10* — стабілізатор; *11* — газові рулі.

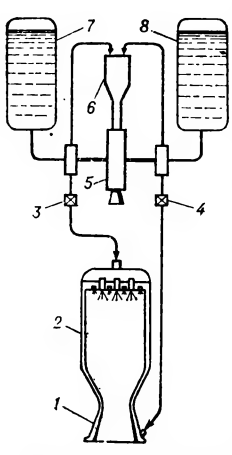

Схема рідинного **ракетного двигуна** з турбонасосною системою подачі:
1 — сопло; *2* — камера згоряння; *3* — відсічний клапан окислювача; *4* — відсічний клапан пального; *5* — турбонасосний агрегат; *6* — рідинний акумулятор тиску; *7* — бак з окислювачем; *8* — бак з пальним.

За бойовим призначенням Р. з. поділяється на стратегічну, оперативно-тактичну, тактичну, протилітакову, протиракетну, протирадіолокаційну, протикорабельну, протичовнову, протитанкову, дистанційного мінування. Пуск ракет здійснюється з наземних стаціонарних (шахтних) або рухомих пускових установок, з літаків, підводних човнів, кораблів, вертольотів, бойових машин. За дальністю польоту (в км) розрізняють ракети близької дії (до 10), малої дальності (від 10 до 100), середньої дальності (від 100 до 5000), великої дальності — міжконтинентальні (понад 5500). Бойові частини ракет можуть бути невідділювані в польоті і відділювані, моноблокові або поділені з індивідуальним наведенням кожної боєголовки на ціль; зосередженої або касетної дії; звичайного, спец. або ядерного спорядження; з контактним або неконтактним підривниками. Ракети прийнято поділяти на *балістичні ракети* і *крилаті ракети*. Бойові можливості Р. з. визначаються її осн. тактико-тех. даними: дальністю польоту ракети, точністю влучення в ціль, потужністю бойових частин, часом підготовки ракети до пуску, маневреністю, надійністю ураження цілі. Див. також *Ракетні війська стратегічного призначення, Ракетні війська Сухопутних військ*. Іл. див. до ст. *Ракета, Ракета бойова*.
Літ.: Латухин А. Н. Боевые управляемые ракеты. М., 1978.
О. М. Латухін.

РАКЕ́ТНА РУШІ́ЙНА УСТАНО́ВКА — силова установка деяких літальних апаратів (літака, ракети, космічного літального апарата), до складу якої входять *ракетний двигун* з системами кріплення, обладнання, приладів тощо. Р. р. у. може мати один або багато двигунів.

РАКЕ́ТНЕ ПА́ЛИВО — речовина або сукупність речовин (власне *палива* і окислювача), згоряння яких у двигунах створює потужну *реактивну силу*, яка приводить у рух літальні апарати — *ракети, космічні кораблі* тощо. За типом *енергії*, яка виділяється, Р. п. поділяють на хімічні і нехімічні. Енергія х і м і ч н о г о Р. п. вивільнюється внаслідок хім. реакції, а одержані при цьому гази є *робочим тілом*, яке, розширюючись, і зумовлює перехід теплової енергії хім. перетворення у *кінетичну енергію* газового потоку, що витікає із *сопла* ракетного двигуна (Р. д.). У н е х і м і ч н и х Р. п. енергія ядерних перетворень або електр. енергія передається спец. речовині — робочому тілу. Більшість сучас. Р. д. працює на хім. Р. п. За агрегатним станом Р. п. буває рідким, твердим, гібридним, псевдорідким і, зокрема, гелеподібним. За числом компонентів, які зберігаються окремо, Р. п. поділяють на одно- (пероксид водню чи гідразин), дво-, трі і багатокомпонентні. За винятком однокомпонентного, у складі Р. п. є відновники — рідкий водень, метали (напр., літій, берилій, магній, алюміній, лантан, церій) та їхні *гідриди* і гідроборати, *бороводні, аміни, вуглеводні*, поліуретани тощо та окислювачі — рідкі кисень, фтор та їхні суміші з озоном, фториди кисню, азоту та хлору (див. *Міжгалогенні сполуки*), діоксид азоту, безводні пероксид водню й азотна к-та, *перхлорати* та ін. Розрізняють Р. п. тривалого зберігання, кріогенне (компоненти зберігають при низьких т-рах) та змішане (одні компоненти тривалого зберігання, ін.— кріогенні), а також самозаймисте Р. п. і таке, що підпалюється у камері згоряння Р. п. спец. пристроями. Чим вища т-ра *горіння* Р. п. і нижчі *молекулярні маси* продуктів його згоряння, тим більша швидкість їх витікання із сопла двигуна, а отже і потужність *ракетного двигуна*. У двигунах перших ступенів космічних ракет-носіїв (див. *Ракетний ступінь*) найчастіше згоряють гас — рідкий кисень, у двигунах верх. ступенів і космічних кораблів — рідкі водень — кисень або метил-, диметилгідразин з бісдіоксидом азоту чи рідким киснем. Двигуни міжконтинентальних балістичних ракет працюють переважно на твердому (див. *Порохи*), рідше — рідкому ракетному паливі.
Літ.: Паушкин Я. М. Жидкие и твердые химические ракетные топлива. М., 1978; Сарнер С. Химия ракетных топлив. Пер. с англ. М., 1969.
М. Д. Василега-Дерибас, І. Б. Бровко.

РАКЕ́ТНИЙ БЛОК — автономна конструктивна монтажна частина багатоступінчастої *космічної ракети*. Складається з одно- або багатокамерного *ракетного двигуна* з системами, що забезпечують його роботу на старті і в польоті. Р. б. може бути окремим *ракетним ступенем*. Його застосовують для підвищення заводської готовності ракети, зручності й прискорення її монтажу і демонтажу.
Літ. див. до ст. *Ракета*.
М. А. Кочегура.

РАКЕ́ТНИЙ ДВИГУ́Н, РД — *реактивний двигун*, у якого *робоче тіло* утворюється з речовин, що містяться в самому літальному апараті. На відміну від інших типів двигунів, РД працює без використання навколишнього середовища, тому він придатний для роботи в космосі (див. *Космічний ракетний двигун*). Зародження ракетобудування в СРСР було пов'язано з організацією 1929 Газодинамічної лабораторії (ГДЛ), роботами Ф. А. *Цандера*, М. К. *Тихонравова*, В. П. *Глушка*, О. М. *Ісаєва*. Залежно від виду використовуваної енергії розрізняють *хімічні ракетні двигуни* (ХРД), *ядерні ракетні двигуни* (ЯРД), *електричні ракетні двигуни* (ЕРД) — *електромагнітні ракетні двигуни* й *електростатичні ракетні двигуни*, фотонні (див. *Фотонна ракета*). Найбільш поширені ХРД, які використовують хімічне паливо (рідке і тверде). Відповідно до цього ХРД поділяють на *рідинні ракетні двигуни* (РРД), *твердопаливні ракетні двигуни* (РДТП), комбіновані РД на гібридному (комбінованому) паливі (РДГП). Усі ХРД схожі за робочим процесом, для виконання якого вони мають два основних конструктивних елементи: камеру згоряння (мал.), де відбувається хімічна реакція перетворення палива на розжарені гази, і сопло, де при витіканні гази розширюються, набуваючи великої швидкості. Струмінь, витікаючи, створює *реактивну силу* — тягу двигуна. Основні характеристики РД: тяга, вимірювана в одиницях сили — ньютонах (Н), питомий імпульс, що характеризує досконалість та ефективність (в т. ч. економічність) і являє собою відношення тяги двигуна до маси робочого тіла, що витрачається за одиницю часу. Питомий імпульс ХРД дорівнює 2,5—4,5 кН с/кг. Р. д. застосовують у *ракетах, ракетах-носіях* та ін.
Літ.: Мелькумов Т. М [та ін.]. Ракетные двигатели. М., 1976.
В. Я. Шипіль.

РАКЕ́ТНИЙ КОРАБЕ́ЛЬ — див. *Ракетоносець*.

РАКЕ́ТНИЙ ПРИСКО́РЮВАЧ — допоміжна силова установка, призначена для короткочасного збільшення швидкості літального апарата. Р. п. бувають з *твердопаливним ракетним двигуном*, рідше — з *рідинним ракетним двигуном*. Р. п. використовують для розгону ракет, для прискорення старту літаків і збільшення швидкості польоту.
Після використання запасу палива Р. п. звичайно відокремлюється.
В. Я. Шипіль.

РАКЕ́ТНИЙ СТУ́ПІНЬ, ступінь ракети — частина складеної ракети, яка забезпечує завдяки роботі своїх двигунів розгін ракети на певній ділянці траєкторії польоту. Складається з *ракетних двигунів*, несучих силових конструкцій, баків з паливом, систем подачі палива, систем керування (якщо вони є на даному ступені), механізмів для розділення ступенів тощо. Після використання запасу пального і закінчення роботи двигунів Р. с. у багатоступеневих ракет відокремлюється.

РАКЕ́ТНІ ВІЙСЬКА СТРАТЕГІ́ЧНОГО ПРИЗНА́ЧЕННЯ (РВСП) — вид Збройних Сил СРСР, оснащений *ракетно-ядерною зброєю* і призначений для виконання стратегічних завдань. Створені 1960 у зв'язку з загрозою застосування імперіалістами ядерної зброї.
РВСП мають у своєму розпорядженні автоматизовані системи управління і ракетні комплекси з балістичними ракетами великої дальності, які здатні доставляти ядерні заряди величезної руйнівної сили практично в будь-яку точку земної кулі з високою точністю ураження цілей.
РВСП відзначаються постійною високою бойовою готовністю; здатністю завдавати удари одночасно по багатьох стратегічних об'єктах агресора, долаючи його протиповітряну і протиракетну оборону; можливістю широкого маневру ракетно-ядерними ударами; незалежністю бойового застосування від погодних умов, пори року і доби. Організаційно до складу РВСП входять ракетні частини і з'єднання, наук.-дослідні установи, військ.-навч. заклади, частини забезпечення й обслуговування. Очолює РВСП головнокоманд. —заст. міністра оборони СРСР.
Літ.: Толубко В. Ф. Ракетные войска. М., 1977.
Є. С. Дяченко.

РАКЕ́ТНІ ВІЙСЬКА́ СУХОПУ́ТНИХ ВІЙСЬК — військові частини і з'єднання, що мають на озброєнні оперативно-тактичні і тактичні ракети. В Збройних Силах СРСР вони разом з наземною артилерією становлять рід військ — ракетні війська і артилерію сухопутних військ. Є осн. засобом сухопутних військ для ядерного ураження противника. Можуть застосовувати ракети й у звичайному спорядженні. Р. в. С. в. мають високу маневреність і здатність в короткий час завдавати точні ракетні удари по противнику в межах всієї тактичної і оперативно-тактичної глибини, незалежно від метеорологічних умов, пори року та доби. Осн. об'єктами ураження для Р. в. С. в. є: засоби ядерного нападу противника; з'єднання і частини осн. угруповання його військ; авіація на аеродромах, засоби та об'єкти ППО, центри управління військами, склади, вузли комунікацій та ін. важливі об'єкти. На примор. напрямах Р. в. С. в. можуть залучатись для ураження ударних сил флоту противника, його морських десантів та баз.

В СРСР перші ракетні частини в складі Сухопутних військ сформовано 1946. В 50—60-х рр. ракетні частини і з'єднання в складі Сухопутних військ були також створені в США, Великобританії, Франції, ФРН і Китаї. Ракетні частини і з'єднання є й в ряді ін. держав. *М. Ф. Мусатов.*

РАКЕ́ТНО-КОСМІ́ЧНА СИСТЕ́МА — сукупність ракетно-космічних і наземних комплексів та служб, призначених для реалізації довгочасної програми досліджень і використання космічного простору. До складу Р.-к. с. входять: ракетно-космічні комплекси (РКК) цільових космічних апаратів (КА), космодроми, центри керування польотом (ЦКП), командно-вимірювальні комплекси (КВК), координаційно-обчислювальні центри (КОЦ) та ін. служби (мал.), що забезпечують ефективну експлуатацію цільових КА. Основою РКК є трансп. апарати, що забезпечують виведення цільових КА в задані райони, які можуть бути як у навколоземному просторі, так і в далекому космосі. До складу РКК входять трансп. апарати виведення корисних вантажів на навколоземні орбіти і міжорбітальні трансп. апарати для переведення цільових КА з навколоземної на високоенерг. орбіти чи міжпланетні траєкторії. Вибір оптим. складу Р.-к. с. і характеристик РКК — один з напрямів подальшого розвитку ракетно-космічної техніки. *В. П. Мішин.*

РАКЕ́ТНО-ЯДЕРНА ЗБРО́Я — зброя, в якій засобом ураження є ядерні боєприпаси, а засобом доставки їх до цілі — ракети (див. *Ракетна зброя, Ядерна зброя*). Р.-я. з., що виникла у серед. 50-х рр. 20 ст., стала вирішальним фактором докорінних змін у тех. оснащенні збройних сил та їх орг. структурі, суттєвих змін у стратегії, оперативному мистецтві й техніці. Р.-я. з. оснащені збройні сили СРСР, США, Великобританії, Франції та Китаю.

РАКЕТОДИНА́МІКА — те ж саме, що й *динаміка ракет*.

РАКЕТОДРО́М (від *ракета* і грец. δρόμος — місце для змагань з бігу) — ділянка, підготовлена й обладнана для складання, випробування й запуску ракетних *літальних апаратів*. Див. також *Космодром*.

РАКЕТОНО́СЕЦЬ — літак, надводний корабель (катер), підводний човен, основною зброєю яких є ракети стратегічного або оперативно-тактичного й тактичного призначення. Назва «ракетоносець» з'явилась у 50-х рр. 20 ст. у зв'язку з розвитком *ракетної зброї* й прийняттям її на озброєння авіації та флоту.

РА́КИ — клас членистоногих тварин. Те саме, що й *ракоподібні*.

РА́КИ-САМІ́ТНИКИ (Paguridae) — родина морських *десятиногих ракоподібних*. Довж. тіла до 17 см. М'яке асиметричне черевце з редукованими кінцівками ховають найчастіше у порожній раковині черевоногих молюсків. Відомий *симбіоз* Р.-с. з актиніями, губками, поліхетами. Бл. 450 видів, поширених переважно в теплих водах, з них у морях СРСР — 27 видів, у т. ч. на Україні (Чорне м.) — 2: р а к - д і о г е н (Diogenes pupilator) та р а к - м і з а н т р о п (Clibanarius erythropus). У викопному стані Р.-с. відомі починаючи з еоцену. Іл. с. 278.

РА́КОВ Василь Іванович [н. 26.I (8.II) 1909, с. Велике Кузнечково, тепер Торжоцького р-ну Калінін. обл.] — рад. військ. діяч, генерал-майор авіації (1958), доктор військ.-мор. наук (1967), професор (1969), двічі Герой Рад. Союзу (1940, 1944). Член КПРС з 1932. В Рад. Армії з 1928. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40, командир бомбардувальної ескадрильї. В 1942 закінчив Військ.-мор. академію. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир авіац. бригади, авіац. д-зії, гвард. бомбардувального авіац. полку воював у складі ВПС Чорномор. і Балт. флотів. Здійснив понад 170 бойових вильотів. Брав участь у потопленні 12 ворожих кораблів. У 1946 закінчив Військ. академію Генштабу. З 1948 — на викладацькій роботі у Військ.-мор. академії. З 1971 — в запасі. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

РА́КОВИНА ВУШНА́ — складова частина зовнішнього *вуха* ссавців, у т. ч. людини. Являє собою вкритий шкірою хрящовий утвір. Має воронкоподібну форму з заглибленнями і виступами на внутрішній поверхні. Р. в. виконує дві функції: уловлювання звукової хвилі та захисну. Здатність Р. в. рухатись в напрямі джерела звуку зникла у людини і збереглася у тварин (напр., у кішки, собаки, коня та ін.). Захисна функція Р. в. полягає в запобіганні потраплянню пилу та сторонніх тіл до зовнішнього слухового проходу і, як наслідок, до *барабанної перетинки*.

РА́КОВІ ШИ́ЙКИ — кілька видів рослин різних родин. Найчастіше Р. ш. наз. змійовик (Polygonum bistorta) — багаторічну трав'янисту рослину родини гречкових. Кореневище товсте, дерев'янисте, змієвидно вигнуте. Стебло прямостояче, заввишки до 1 м. Квітки дрібні блідо-рожеві, зібрані в густе колосовидне суцвіття. Плід — горішок. Р. ш. поширені в Європі, Сибіру і Серед. Азії; ростуть по вологих луках і лісах, болотах. Медонос. Кореневище Р. ш. містить дубильні речовини (15—20%) і барвні речовини, глюкозу, крохмаль, вітамін С; екстракт і відвар його використовують у медицині як в'яжучий засіб. Р. ш. наз. ще бл. 10 видів рослин (котячі лапки, веснівку дволисту та ін.). Іл. с. 274.

РАКО́ВСЬКИЙ Георгій Стойков (квітень 1821, м. Котел — 9.X 1867, Бухарест) — болг. революціонер, перший ідеолог і організатор болг. нац.-визвольного руху 50—60-х рр. 19 ст. проти тур. ярма, письменник. В 1841 в Афінах заснував таємне товариство для підготовки визвольного повстання в Болгарії і Греції; того самого року очолив антитур. повстання в Румунії. В 1858—60 жив у Росії (в Одесі), де написав книги про розвиток і значення болг. мови («Ключ болгарської мови», вид. 1880). В 1861 заснував першу Болг. легію (болг. військ. загони, що формувалися на тер. Сербії та Румунії), яка ставила за мету визволення Болгарії в союзі з сусідніми д-вами. В статтях пропагував ідею братерської солідарності балканських народів у боротьбі проти гнобителів. Найзначнішим худож. твором Р. є «Лісовий мандрівець» (1857) — перша в болг. л-рі революц. поема, де оспівано боротьбу болг. гайдуків проти тур. рабства. Автор політ. памфлету «Несамовитий дервіш, або Східне питання» (вид. 1884), етногр. праці «Покажчик...» (1859) та ін. Збирав нар. пісні. Творчість Р. пройнята ідеєю боротьби проти гноблення і безправ'я, містить заклики до революц. перетворень. Як письменник і публіцист мав значний вплив на л-ру часів болг. Відродження. Помер у Румунії. Прах його 1885 перевезено в Софію, а 1943 — в Котел.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Лісовий мандрівець. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 1. К., 1974.

Літ.: Сідельніков С. І. Болгарський революціонер Георгій Раковський. Х., 1959. *О. Д. Кетков* (Р.— письменник).

В. І. Раков.

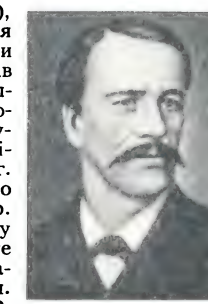

Г. С. Раковський.

РАКОПОДІ́БНІ, раки (Crustacea) — клас безхребетних тварин підтипу зябродихаючих типу *членистоногих*. Тіло (довж. від часток мм до 80 см) складається з трьох відділів: голови, грудей і черевця. Голова у деяких видів зливається з грудними сегментами, утворюючи головогруди; у окремих Р. голова і груди вкриті головогрудним щитом або двостулковою раковиною.

На голові є *антенули, антени*, жувальця, передні і задні щелепи. Кінцівок грудного відділу — 2—60 пар. Дихають за допомогою *зябер* або шкірою всієї поверхні тіла. Р. переважно роздільностатеві. Розмножуються статевим способом (відомий *партеногенез*). Розвиток майже в усіх Р. з перетворенням; личинка — *наупліус*. Більшість Р. живе у водному середовищі:

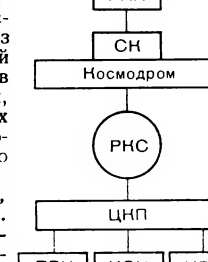

Варіант структурної схеми **ракетно-космічної системи:**
СК — стартовий комплекс; ПРК — пошуково-рятувальний комплекс.

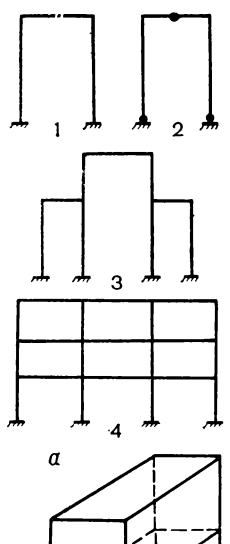

Рами:
а — плоскі; *б* — просторова; 1 — однопрогонова безшарнірна; 2 — однопрогонова тришарнірна; 3 — багатопрогонова безшарнірна; 4 — багатоярусна безшарнірна.

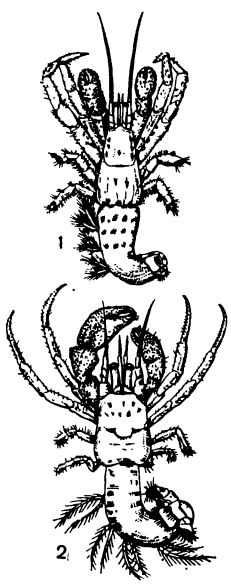

Раки-самітники:
1 — рак-діоген;
2 — рак-мізантроп.

океанах, морях, річках, у калюжах, в скупченнях води в пазухах листків наземних рослин тощо; деякі Р.— наземні форми. Р. є осн. їжею багатьох риб. Окремі види Р. людина вживає в їжу, і вони є об'єктом промислу. До шкідливих видів Р. належать паразити риб, китів тощо, проміжні хазяї паразитичних червів, Р., що утворюють *обростання* суден, шкідники рибальських снастей та Р.- деревоточці. Клас поділяють на 5 підкласів: *зяброногі ракоподібні*, цефалокариди (Cephalocaridae), максилоподи (Maxillopoda), *черепашкові ракоподібні*, вищі ракоподібні (Malacostraca). Р. об'єднують 17 рядів, у т. ч. *бокоплави, веслоногі ракоподібні, вусоногі ракоподібні, десятиногі ракоподібні, кумові ракоподібні, мізидоподібні* та ін. В класі бл. 20 тис. видів, поширених в усіх частинах світу, з них в СРСР — бл. 2500 видів, у т. ч. на Україні — бл. 400. У викопному стані Р. відомі починаючи з кембрію.

Літ.: Жизнь пресных вод СССР, т. 1. М.—Л., 1940; Жизнь животных, т. 2. М., 1968; Определитель фауны Чёрного и Азовского морей, т. 2. К., 1969; Фауна України, т. 27, в. 3. К., 1974.

О. П. Маркевич.

РАКОЦІ (Rákóczi) — родина великих феодалів в Угорщині і *Трансільванії*. Відіграли значну роль у возз'єднанні угор. земель, загарбаних *Габсбургами* і *Османською імперією*. Найвідоміші представники: *Ракоці Дєрдь I, Ракоці Дєрдь II, Ракоці Ференц II*.

РАКОЦІ ДЄРДЬ I (Ракоці Юрій I; 8.VI 1593, Серенч — 11.X 1648, Дюлафегервар) — князь *Трансільванії* з 1630. Проводив політику, спрямовану на возз'єднання угор. земель, загарбаних *Габсбургами* й *Османською імперією*. За правління Р. Д. I Трансільванія взяла участь (з 1644) на боці антигабсбурзької коаліції в *Тридцятилітній війні 1618—48*. 30-тисячне трансільванське військо, очолене Р. Д. I, здійснило успішний похід проти Габсбургів, внаслідок якого було зайнято більшу частину Словаччини. За Лінцьким договором 1645 між Р. Д. I і угор. королем Фердінандом III Габсбургом до Трансільванії відійшли сх. частина Словаччини і пд.-зх. частина Закарпаття. В 1648, після смерті *Владислава IV*, Р. Д. I, маючи намір висунути свою кандидатуру на польс. престол, у серпні 1648 звернувся через укр. магната Ю. Немирича по допомогу до Б. Хмельницького. Гетьман відповів у листопаді 1648 про свою згоду підтримати обрання Р. Д. I королем Польщі. Але на той час Р. Д. I помер (на польс. престол було обрано *Яна II Казимира*).

Л. Л. Дмитренко.

РАКОЦІ ДЄРДЬ II (Ракоці Юрій II; 30.I 1621—7.I 1660, Самошфальві) — князь *Трансільванії* з 1648. Син *Ракоці Дєрдя I*. Був претендентом на польс. престол. У 1649 почав переговори з Б. *Хмельницьким*, розраховуючи на його підтримку. В період *молдавських походів Б. Хмельницького 1650 і 1652* Р. Д. II розірвав відносини з Б. Хмельницьким і перейшов на бік *Яна II Казимира*. В 1654 відновив дипломатичні відносини з Україною. В 1656 було підписано укр.-трансільванський договір, за яким Б. Хмельницький погодився підтримати кандидатуру Р. Д. II на польс. престол і подати йому військ. допомогу, розраховуючи використати союз з Трансільванією для боротьби проти шляхет. Польщі і возз'єднання з Україною зх.-укр. земель. В 1657 Р. Д. II здійснив у союзі з Швецією похід на Польщу. В січні 1657 військо Р. Д. II зайняло Галичину, де до нього приєднався загін укр. козаків на чолі з А. *Ждановичем*. За допомогою швед. армії і укр. козаків Р. Д. II здобув Варшаву. Б. Хмельницький, дізнавшись незабаром про зневажливе ставлення Р. Д. II до укр. козаків, відкликав загін Ждановича. 12.VII 1657 військо Р. Д. II капітулювало перед польс. армією під Чорним Островом (Поділля). На вимогу тур. султана Р. Д.II (був у васальній залежності від Туреччини) 1659 позбавили престолу. В 1660 Р. Д.II відновив свою владу, але проти нього виступили тур. війська. В боротьбі проти тур. ставленика Борчая Р. Д.II загинув.

Л. Л. Дмитренко.

РАКОЦІ ФЕ́РЕНЦ II (27.III 1676, Борші — 8.IV 1735, Родосто, тепер Текірдаг, Туреччина) — князь *Трансільванії* (з 1704). Походив з родини великих угор. феодалів. Виховувався в єзуїтській школі. Дізнавшись про початок антигабсбурзького повстання, прибув до Закарпаття, де 14.VI 1703 очолив *Ракоці Ференца II рух 1703—11*. У 1705 проголошений главою угор. конфедерації. Прагнучи здобути допомогу ін. д-в у боротьбі проти *Габсбургів*, встановив дипломатичні зв'язки з Росією, Польщею, Францією та ін. країнами (деякий час вів переговори про допомогу з представниками цих д-в в Ужгороді). У вересні 1707 уклав таємний договір про допомогу з *Петром I*. Спираючись в ході повстання на широкі нар. маси, Р. Ф. II в той же час захищав інтереси феодалів, що призвело до звуження соціальної бази руху. В 1709, прагнучи поліпшити становище в своїй армії, ухвалив закон про звільнення від кріпацтва селян — учасників повстання. Розглядаючи Закарпаття як базу визвольної війни, Р. Ф. II укріплював фортеці, намагався зменшити суперечності між угор. і укр. населенням, які розпалювали Габсбурги (зокрема, з допомогою київ. митрополита Льва Залеського призначив 1706 мукачівським єпископом свого прихильника). Після поразки визвольного руху емігрував 1711 до Росії, потім до Франції і Османської імперії. В 1906 останки Р. Ф. II перевезено до Угорщини.

Л. Л. Дмитренко.

РАКОЦІ ФЕ́РЕНЦА II РУХ 1703—11 — антифеод. та нац.-визвольна війна нар. мас Угор. королівства, спрямована проти влади *Габсбургів*, феод. гноблення та утисків католицької церкви. Гол. рушійною силою повстання були селяни, ремісники і дрібна шляхта. Рух почався 21.V 1703 виступом селян сіл Варів (тепер Берегів. р-ну Закарп. обл.) та Торпа (тепер у складі УНР). На Закарпатті центрами повстання стали райони Берегового і Мукачевого. Повстання поширилося на Березьку, Угочанську, Мараморо́ську і Ужанську *жупи*. На чолі укр. повстанців стояли І. *Пинтя*, І. Писклявий, Ф. Бойко, І. Беца та ін. 14.VI 1703 повстанців (здобули назву куруців) очолив *Ракоці Ференц II*, який прибув на Закарпаття. 16-тисячне повстанське військо переправилося через Тису і вступило на територію Угорщини.

Незабаром визвольна війна охопила Придунайську низовину і досягла Пожоні (Братислави). В армії повстанців були угорці, українці, словаки, румуни. До кін. 1703 більша частина тер. Угорщини, в липні 1704 *Трансільванія*, в грудні 1705 Задунайський край були визволені від влади Габсбургів. У вересні 1705 станові Держ. збори в Сечені відмовилися визнати угор. королем імп. Йосифа I і проголосили створення конфедерації на чолі з Ракоці Ференцом II. Окремі загони куруців вступили на тер. Австрії. На 1705—09 припадає найбільше піднесення визвольної війни. До повстання приєдналася значна частина дворянства, яка прагнула використати його в своїх інтересах. У червні 1707 Держ. збори в Оноді затвердили закон про повалення Габсбургів. У вересні 1707 Ракоці Ференц II уклав з *Петром I* таємний договір, за яким Росія обіцяла допомогу Угорщині. Проте війни Росії з Швецією та Туреччиною перешкодили цьому. Після 1707 селянство, вимоги якого залишилися не задоволеними, почало відходити від повстання. Феодали, налякані розмахом повстання, зрадили його. 1.V 1711 армія куруців (12 тис. чол.) капітулювала на Майтенському полі. Останніми здалися гарнізони Ужгорода (15.V 1711) і Мукачевого (24.VI 1711). Австр. уряд жорстоко розправився з повстанцями. Війна 1703—11 була оспівана в нар. творчості, зокрема в Закарпатті у пісні «В Ужгородській Червениці», в переказах «Про князя Ракоція», «На Лемацкім».

Л. Л. Дмитренко.

РАКО́ЧІЙ Михайло Миколайович (23.III 1898, с. Настасів, тепер Тернопільського р-ну Терноп. обл.— 24.III 1954) — діяч укр. прогресивної еміграції та робітничого руху в США. Н. в селянській сім'ї. В 1912 емігрував до США. З 1915 — член Соціалістичної партії, з 1919 — член Компартії США. Вів орг. роботу від Союзу укр. робітн. орг-цій (з 1932 — *Ліга американських українців*) у містах Гудзоні, Скрентені, Клівленді. З 1934 — крайовий секретар Ліги і водночас заступник адміністратора прогресивної газ. «Українські щоденні вісті». В роки 2-ї світової війни був керівником українського комітету медичної допомоги Радянському Союзові в США.

РАКУ́РС (франц. raccourci, букв. — вкорочений) — в мистецтві перспективне скорочення зображуваних предметів, фігур і архітектурних форм, що приводить до зміни їхніх звичайних обрисів, з метою найефектнішої передачі руху і простору. Див. *Перспектива*.

РА́КУРС КІНОЗНІМА́ННЯ — напрям *кінознімання* під кутами, що значно відхиляються від *нормалі* до площини об'єкта, який знімають; прийом операторського мистецтва. Дає змогу одержувати характерні зображення, що відзначаються різкими перспективними (див. *Перспектива*) збігами вертик. ліній, помітним укороченням їх і зменшенням *масштабу* зображення верх. частин об'єкта відносно нижніх (при нижньому Р. к.) або нижніх відносно верхніх (в разі верхнього Р. к.). Незвичайна перспектива надає ракурсним кадрам певної виразності: підкреслює висоту споруди, зумовлює особливе співвідношення фігури переднього плану й елементів фону тощо.

РАКУ́ШКА-РОМАНО́ВСЬКИЙ Роман Онисимович (Ракущенко; 1623—1703) — імовірний автор «*Літопису Самовидця*». Походив з ніжинських реєстрових козаків. Брав участь у нар.-визвольній війні 1648—54. У 1658—63 — ніжинський сотник, 1663—68 — генеральний підскарбій. Через вороже ставлення до нього гетьмана Д. *Многогрішного* Р.-Р. змушений був переселитися в м. Брацлав (Правобережна Україна), де був протопопом міської церкви. В 1672 повернувся на Лівобережжя і до кінця життя був священиком у м. Стародубі.

РА́КША, сиворакша (Coracias) — рід птахів род. справжніх, або деревних, ракш ряду *ракшоподібних*. Формою тіла схожі на *воронових*. Забарвлення яскраве, синіх, блакитних та рудих кольорів. 8 видів, поширених в Африці, Пд.-Сх. Азії, Європі. В СРСР, у т. ч. й УРСР, зустрічається 1 вид — р а к ш а європейська, або с и в о р а к ш а (C. garrulus); перелітний птах. Довж. тіла до 35 см, маса 130—180 г. Гніздиться в дуплах, норах та щілинах по ярах, в берегах річок тощо. Кладка у травні з 4—6 білих яєць; насиджують самець і самка 18—19 днів. Живиться Р. переважно комахами. Викопні рештки відомі з плейстоцену. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Птахи*.

М. А. Воїнственський.

РАКШОПОДІ́БНІ, сиворакшеві (Coraciiformes) — ряд *птахів*. Довж. тіла 9—160 см, маса від 10 г (рибалочки) до 4 кг (птахи-носороги). Оперення жорстке, забарвлення яскраве, блискуче, іноді контрастне чорно-біле. Статевий і віковий морфізм (див. *Диморфізм*) виявлений слабо. Живуть Р. окремими парами або колоніями. Моногами. Гніздяться в дуплах, норах тощо. У кладці 1—9 яєць; насиджують і вигодовують пташенят обидва птахи пари. Живляться в осн. комахами, окремі — рибою або рослинами. Ряд об'єднує 10 родин, що включають 194 види. Поширені переважно в тропіках і субтропіках усього світу, деякі — в помірній зоні. В СРСР 10 видів (з них гніздиться 6 видів з 4-х родин), у т. ч. в УРСР — 4: *ракша, рибалочка* і 2 види *бджолоїдкових*. Викопні рештки Р. відомі починаючи з верх. еоцену Франції. *М. А. Воїнственський.*

РА́ЛО — 1) Примітивне знаряддя для орання землі в період доплужного землеробства. Дерев'яне Р. з залізним наральником було поширене в кін. 1-го тис. до н. е. і в перших століттях н. е. у сх. слов'ян. У 9—10 ст. у Київській Русі з'явився плуг. В лісостеповій і степовій смугах України Р. у вигляді колоди з 3—4 зубцями зберігалося до поч. 20 ст. як знаряддя для поперечного розпушування зораної плугом ріллі, загортання посівів та міжрядного обробітку просапних культур. 2) Одиниця оподаткування сільського населення в Давній Русі (прибл. до 14 ст.).

РА́МА, Рамачандра — міфічний герой індійського народного епосу, цар стародавньої держави Айодх'ї (істор. область Ауд). В *індуїзмі* Р. вважається сьомим втіленням бога *Вішну,* а у вішнуїзмі є гол. (поряд з *Крішною*) об'єктом культу. За уявленням давніх індійців, відважний, відданий справі, розсудливий Р.— ідеал людини і держ. правителя. Героїчні подвиги Р. відображено в «*Махабхараті*» та «*Рамаяні*».

РА́МА — з 1782 королі Таїланду з династії Чакрі. В сучас. Таїланді на престолі з 1950 Рама IX (Пуміпон Адульядет).

РА́МА (від нім. Rahmen) у т е х н і ц і — геометрично незмінювана *стрижнева система,* елементи якої з'єднано у вузли жорсткими в'язями або шарнірами. Рами є в осн. *несучими конструкціями,* вони створюють рамний *каркас* або основу споруд (див. *Каркасно-панельні конструкції, Рамний міст*) і машин. Розрізняють Р. (мал.): плоскі (див. *Плоска система* в будівельній механіці) і просторові (див. *Просторова система* в будівельній механіці); статично невизначувані (найпоширеніші) і статично визначувані (див. *Будівельна механіка*). Вони бувають: металеві, залізобетонні (у т. ч. попередньо напружені) та дерев'яні, гол. чин. клеєні (див. *Клеєні конструкції*); суцільні й гратчасті (див. *Гратчасті конструкції*); одно- і багатопрогонові; одно- і багатоярусні. Статично невизначувані Р. розраховують заг. методами: методом сил, методом *переміщень* та мішаним. Для розрахунку складних рамних багатопрогонових і багатоярусних каркасів застосовують наближені методи, що ґрунтуються на спрощенні *розрахункових схем* з наступним використанням одного з загальних методів, або методи послідовних наближень.

Г. В. Ісаханов.

РАМАЗА́НОВ Гілемдар Зігандарович (н. 16.VI 1923, с. Старобалаково, тепер Чекмагушевського р-ну Башк. АРСР) — башк. рад. поет і літературознавець. Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Брав участь у визволенні України від німецько-фашист. загарбників. Друкуватися почав 1938. Перша зб.— «Наше покоління» (1947). У збірках віршів «Світлі шляхи» (1952), «Слово кохання» (1955), «Шляхи молодості» (1958) та ін. оспівував любов молоді до Рад. Батьківщини. Поеми «Зоя» (1944), «Дві річки» (1962), «Побачення з батьком» (1964), «Жменя землі» (1970) та ін.— про героїзм рад. людей у роки Великої Вітчизн. війни. Автор літературознавчих праць «Образ радянської людини в башкирській поезії» (1956), «Творчість Мажита Гафурі» (1965), «Башкирські повісті» (1973) та ін. Україні присвятив поему «Пісня про Україну» (1944), ряд віршів, статті про укр.-башк. літ. зв'язки, зокрема «Павло Тичина і Сайфі Кудаш» (1951). Перекладач творів П. Тичини, В. Сосюри, М. Нагнибіди, П. Воронька, В. Коротича та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Р о с. п е р е к л.— Полвека. М., 1974; В стране Салавата. М., 1975; Многоцветье. М., 1980.

С. Г. Сафуанов.

РАМАЗА́НОВ Микола Олександрович [24.I (5.II) 1817, Петербург — 18 (30).XI 1867, Москва] — рос. скульптор та історик мистецтва. В 1827—34 навчався у Б. *Орловського* в петерб. АМ, її академік — з 1849. Твори: композиції «Мілон Кротонський» (1838), «Фавн з козеням» (1839), статуя «Татьяна» (1852), портретні бюсти О. Пушкіна, М. Щепкіна (1852), М. Гоголя (1854), М. Карамзіна для пам'ятника в Симбірську (тепер Ульяновськ; встановлено 1845), статуя Г. Державіна для пам'ятника в Казані (встановлено 1847). Твори зберігаються в ДТГ, ДРМ. З 1847 викладав у Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури. Р.— автор двотомника «Материалы для истории художеств в России» (М., 1863). Іл. с. 280.

Ракоці Ференц II.

РАМАКРІ́ШНА [справж. ім'я — Гададхар Чаттерджі, 18.II 1836 (за ін. даними —20.II 1834), Камарпукур (Зх. Бенгалія) — 16.VIII 1886, Калькутта] — інд. філософ і громад. діяч, реліг. реформатор *індуїзму*. Будучи послідовником філос. системи *веданти*, Р. розглядав дійсність як прояв божественного духа, частиною якого є безсмертна людська душа. Разом з тим визнавав реальність матеріального світу. Виступав проти кастового і нац. нерівності, був прихильником реформ у межах існуючого ладу, шлях до удосконалення суспільства вбачав у «духовному самовдосконаленні», проповідував єдину загальнолюдську релігію. Ідеї Р. сприяли пробудженню нац. самосвідомості інд. народу, об'єднанню різних соціальних і реліг. верств інд. суспільства. В 1897 для пропаганди ідей Р. його учні створили т-во «Місія Рамакрішни», яке діє й досі.

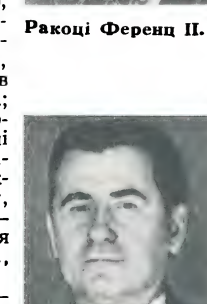

М. М. Ракочій.

Ч. В. Раман.

РА́МАН Чандрасекхара Венката (7.XI 1888, Тіруччіраппаллі — 21. XI 1970, Бенгалуру) — інд. фізик, член Інд. АН і її президент (з 1934), іноз. член АН СРСР (з 1947). Навчався в ун-ті в Мадрасі (1903—07). У 1907—17 служив у Департаменті фінансів, займаючись водночас наук. діяльністю. В 1917—33 працював у Калькуттському ун-ті. З 1933 — директор Ін-ту науки в Бенгалуру, з 1947 — директор н.-д. ін-ту Рамана (там же). Осн. наук. праці — з оптики, акустики, мол. фізики та фізики кристалів. У 1928 спільно з інд. фізиком К. С. Крішнаном (1898—

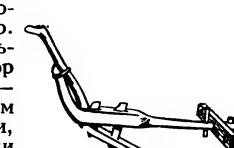

Рало.

У. Рамзай.

Н. Ш. Рамішвілі.

М. О. Рамазанов. Портрет М. В. Гоголя. Мармур. 1854. ДТГ у Москві.

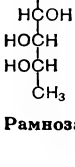

Рамноза.

1961) і назалежно від рад. фізиків Л. І. *Мандельштама* та Г. С. *Ландсберга* відкрив *комбінаційне розсіяння світла*. Р. багато зробив для розвитку науки в Індії як організатор і керівник наук. закладів та як педагог. Був активним борцем за мир. Нобелівська премія, 1930. Міжнародна Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1957.

РАМАПІТЕ́К (від *Рама* і грец. πίθηκος — мавпа) — рід викопних людиноподібних мавп. Уперше рештки Р. (фрагмент черепа) знайдено 1934 у пліоценових відкладах Сівалікських горбів в Індії. За будовою зубів Р. ближчий до людини, ніж *австралопітеки*, у зв'язку з чим його відносять до ймовірних безпосередніх предків людини.

«РАМА́ЯНА» — давньоінд. епічна поема. Після «*Махабхарати*» — другий великий інд. епос. Написана *санскритом*. Автором її вважають Вальмікі. Створена в 4—2 ст. до н. е. В центрі поеми — подвиги царя *Рами* в боротьбі з царем демонів-людоїдів (ракшасів) Раваною за визволення своєї дружини Сіти, яку той викрав. В «Р.» фантастичні мотиви поєднуються з реальними рисами епохи, в яку її було створено. В середні віки стала однією з священних книг *індуїзму*. Сюжети «Р.» широко використані в усіх інд. л-рах, насамперед у творчості представників давньої класичної літератури — *Калідаси*, Бгавабгуті, Бгатті та ін. Було зроблено чимало перекладів і переспівів на новоіндійські мови.

Найвідоміший з переспівів на гінді виконав *Тулсідас*. У середньовіччя з'явилися переспіви «Р.» у Тібеті, Китаї, країнах Індокитаю та Індонезії.

Видання: Укр. перекл.— Рамаяна. В прозовому переказі Н. Д. Датта. К., 1959; Рамаяна. [Прозовий переказ Премчанда]. К., 1979; Рос. перекл.— Рамаяна. М., 1965; Махабхарата.— Рамаяна. М., 1974; Три великих сказания древней Индии. М., 1978.

Літ.: Гринцер П. А. Махабхарата и Рамаяна. М., 1970; Гринцер П. А. Древнеиндийский эпос. М., 1974.

Ю. В. Покальчук.

РАМБО́ (Rambaud) Альфред (2.VII 1842, Безансон — 10.XI 1905, Париж) — франц. бурж. історик і держ. діяч, член Академії моральних і політ. наук (з 1897), іноз. член Петерб. АН (з 1876). Закінчив Вищу нормальну школу (1864). З 1881 — професор Сорбонни. В 1895—1903 — сенатор, 1896—98 — міністр нар. освіти. Разом з Е. *Лавіссом* редагував працю «Всесвітня історія з IV століття до нашого часу» (т. 1—12, 1893—1901). Учасник 3-го Археол. з'їзду в Києві (1874). Більшість праць Р., написаних з позицій поміркованого бурж. лібералізму, присвячено історії Росії (зокрема, в рос. перекладі — «Живописна історія давньої і нової Росії», т. 1, 1879). У цій праці, в підрозділі «Останні кобзарі» Р. висвітлив мистецтво укр. кобзарів.

Літ.: Кирдан Б., Омельченко А. Народні співці-музиканти на Україні. К., 1980.

РАМБУЛЬЄ́ — порода *тонкорунних овець* вовново-м'ясного напряму. Виведена у Франції в 19 ст. в місцевості Рамбульє схрещуванням різних типів мериносових овець, завезених з Іспанії. Вівці міцної конституції, мають довгу і густу вовну, скороспілі. Жива маса баранів 90 кг, вівцематок 50—65 кг. Настриг вовни від баранів 10—12 кг, від маток 5—7 кг. *Вовна* однорідна, довж. 6—7 см, тонина 64—70 якості, вихід чистої вовни 34—40%. Плодючість 130—140 ягнят на 100 вівцематок.

Баран породи рамбульє.

Овець Р. вивозили в Австрію, Австралію, США, Пд. Америку. В СРСР завезені з США, використовувались для виведення вітчизн. порід *мериносів* — алтайської, кавказької тонкорунної, сальської, *ставропольської породи овець*, на Україні — *асканіиської породи овець*. В СРСР чистопородних Р. не розводять.

РА́МЕНСЬКЕ — місто обласного підпорядкування Моск. області РРФСР, райцентр. Залізнична станція за 46 км на Пд. Сх. від Москви. 80 тис. ж. (1981). У Раменському — прядильно-ткацький комбінат «Червоний прапор»; заводи: механічний «Головстальконструкція», дослідний ,,Техприлад''; м'ясокомбінат. Краєзнавчий музей. Раменське відоме з 1328, місто — з 1926.

РА́МЗАЙ (Ремзі; Ramsay) Уїльям (2.X 1852, Глазго — 23.VII 1916, Гай-Уїком) — англ. хімік і фізик, почесний член Петерб. АН (з 1913). Професор Брістольського ун-ту (з 1880) й університетського коледжу в Лондоні (1887—1913). Запропонував спосіб визначення мол. маси рідин за величиною їхнього поверхневого натягу. У 1894 спільно з Дж. У. *Релеєм* відкрив *аргон*, 1895 — *гелій*, 1898 спільно з англ. ученим М. Траверсом — *криптон*, *ксенон* і *неон*. У 1910 винайшов мікротерези (точність зважування 0,5 10^{-9} г). Вивчав явища радіоактивності, встановив (спільно з Ф. *Содді*) наявність гелію у продуктах розпаду *радію*. Запропонував (1912) підземну газифікацію кам. вугілля. Нобелівська премія, 1904.

РАМЗІ́Н Леонід Костянтинович [14 (26).X 1887, с. Сосновці, тепер райцентр Тамбов. обл.— 28.VI 1948, Москва] — рад. вчений у галузі теплотехніки. Після закінчення (1914) Моск. тех. уч-ща (тепер МВТУ ім. М. Е. Баумана) викладав у цьому ж вузі (з 1920 — професор). В 1921—30 — директор Всесоюзного н.-д. теплотехніч. ін-ту. Брав участь у розробці плану *ГОЕЛРО*. В 1930 засуджений у справі *промпартії*, згодом спокутував свою провину. З 1944 — професор Моск. енергетичного ін-ту. Працював також у Бюро прямоточного котлобудування. Осн. праці присвячені проблемам котлобудування, розрахунку котельних установок, теорії випромінювання в топках, дослідженню палива, теплофікації і проектуванню теплосилових станцій. Сконструював оригінальний промисловий прямоточний когел («котел Рамзіна»). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1943.

РА́МІ (Beemeria) — рід рослин родини кропивових. Налічує до 100 видів, переважно тропічних. В культурі вирощують Р. б і л е (B. niveа) — багаторічну волокнисту рослину з добре розвиненими кореневищами. Стебло прямостояче, до 2—3 м заввишки, опушене. Листки серцевидні, на кінчику загострені. Суцвіття пазушні, багатоквіткові. Квітки роздільностатеві, однодомні, іноді дводомні. Плід — дрібний однонасінний горішок. Культивують у Китаї, Японії, Індії, Індокитаї та ін. В СРСР вирощують у Грузії. Волокно Р. дуже міцне, тонке, еластичне, стійке проти гниття; використовується для виготовлення різних тканин, зокрема брезентів.

РАМІШВІ́ЛІ Ніна Шалвівна [н. 6 (19).I 1910, Тбілісі] — груз. рад. артистка балету, балетмейстер, нар. арт. СРСР (з 1963). У 1922—27 навчалася в балетній студії при Тбіліському театрі опери та балету, по закінченні студії працювала в трупі цього театру. В 1936—45 — солістка ансамблю нар. танцю груз. філармонії. З 1945 — солістка (до 1972) і худож. керівник (разом з І. *Сухішвілі*) Держ. ансамблю нар. танцю Грузії, де поставила груз. нар. танці («Хорумі», «Нарпарі» та ін.), «Колгоспний танець» тощо. Разом з І. Сухішвілі поставила в *Ансамблі танцю УРСР* «Грузинський танець» (1937). Нагороджена орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1949.

В. Д. Туркевич.

РА́МНИЙ МІСТ — міст, статична схема якого являє собою *раму*. Розрізняють Р. м. одно- і багатопрогонові. *Прогонові будови мостів* такого типу у вигляді балок (*ригелів*) жорстко з'єднані з мостовими опорами — стояками або колонами. Є також рамнопідвісні мости — з балками, підвішеними до кінців ригелів, і мости рамноконсольні — з Т-подібних рам, з'єднаних посередині *прогону* шарніром. Щоб зменшити чутливість до осідання *опор*, у деяких Р. м. шарніри влаштовують як в ригелях, так і в стояках. Матеріалом для Р. м. служить переважно залізобетон, рідше — сталь. Поперечний переріз прогонових будов невеликих Р. м. буває суцільний, ребристий або коробчастий, у великих Р. м. застосовують в осн. балки коробчастого перерізу.

РАМНО́ЗА (6-дезокси-L-маноза) — *моносахарид*, що належить до класу *гексоз*, групи альдогексоз. Емпірична формула — $C_6H_{12}O_5$. На відміну від ін. сахаридів, які в природі існують гол. чин. в D-конфігурації, Р. частіше трапляється в L-конфігурації оптичного

ізомера, здатного обертати площину поляризації світла ліворуч. Р. походить від D-конфігурації *глюкози*. У складі *полісахаридів* L-рамноза поширена в природі як структурний компонент клітинних оболонок рослин та клітинних елементів деяких бактерій і тварин.

РАМО́ (Rameau) Жан Філіпп (24.IX 1683, Діжон — 12.IX 1764, Париж) — франц. композитор і теоретик музики. Працював скрипалем і органістом у різних містах Франції, з 1723 — у Парижі, з 1745 — придворний композитор. Твори: 48 мініатюр для клавесина (збірки — 1706, 1724, бл. 1728); опери (у т. ч. «Іпполіт і Арісія», 1733; «Кастор і Поллукс», 1737; «Дардан», 1739), балети (зокрема, опера-балет «Галантна Індія», 1735), кантати, мотети, інструм. ансамблі. Творчість Р. відзначається емоційною наснаженістю, народнопісенною мелодикою, багатством муз. мови. Серед теор. праць — «Трактат про гармонію...» (1722).

РАМО́Н-І-КАХА́ЛЬ (Ramón y Cajal) Сантьяго (1.V 1852, Петілья, Наварра — 17.X 1934, Мадрід) — ісп. гістолог. В 1873 закінчив ун-т в Сарагосі (професор з 1877). Професор ун-тів у Валенсії (з 1883), Барселоні (з 1887) і Мадріді (з 1892). Праці Р.-і-К. присвячені проблемам нейрогістології, зокрема *нейронній теорії* будови нервової системи (1894), вивченню структурних особливостей головного мозку людини і тварин, *гістогенезу* нервової тканини, питанням методики нейрогістологічного дослідження тощо. Нобелівська премія, 1906 (разом з К. *Гольджі*).

РА́МПА (франц. rampe, букв.— схил) — 1) Похила споруда (конструкція), що сполучає між собою поверхні різних рівнів. По Р. переміщуються з одного рівня на інший трансп. засоби і пішоходи (напр., в місцях розв'язки трансп. руху, у багатоповерхових *гаражах*), вантажі (при вантажно-розвантажувальних роботах) тощо. Див. також *Апарель*, *Пандус*. 2) Похилий майданчик, де *кокс* після гасіння водою у спец. башті остаточно гаситься, деякий час витримується, після чого висушується й остигає. Через затвори у нижній частині Р. охолоджений кокс потрапляє на транспортер.

РА́МПА в театрі — 1) Межа між залом для глядачів і *сценою*, коном. 2) Апаратура для освітлення сцени з боку залу для глядачів і знизу. В сучасному театрі є частиною освітлювальної системи. 3) Переносно — сцена, театр.

РА́МУС (Ramos) Грасільяну (27.X 1892, Кебрангулу, шт. Алагоас — 1953, Ріо-де-Жанейро) — брас. письменник. Член Компартії Бразілії з 1945. Перший роман — «Каете» (1926, опубл. 1933). В 1936 за демократичну діяльність зазнав репресій. Про рік свого ув'язнення розповів у «Спогадах про в'язницю» (т. 1—4, 1953, опубл. посмертно). Романи «Сан Бернардо» (1934), «Туга» (1936), «Виснажені життям» (1938) внутрішньо пов'язані прагненням показати розвиток брас. суспільства на прикладі долі представників трьох основних прошарків — селянина-бідняка, поміщика, інтелігента-різночинця. Одним з перших у брас. л-рі почав розробляти принцип соціального психологізму. В 1952 відвідав СРСР, враження від поїздки описав у кн. «Подорож» (вид. 1954).

Тв.: Укр. перекл.— Каете.— Виснажені життям. К., 1974.

В. С. Харитонов.

РА́НА — механічне ушкодження тканин, яке супроводиться порушенням цілості шкіри або слизових оболонок і характеризується болем, кровотечею і зіянням країв. За обставинами нанесення Р. їх поділяють на операційні (асептичні), випадкові, бойові; за зоною ушкодження тканин — малі й великі, за механізмом і видом зброї, якою завдано ушкодження,— різані, колоті, рубані, рвані, забиті, розміжчені, кусані, вогнепальні; за формою — лінійні, дірчасті, зірчасті, у вигляді клаптя; залежно від ускладнень — бактеріально або радіоактивно забруднені, отруєні, а також Р. проникаючі і непроникаючі, з ушкодженням і без ушкодження внутр. органів; Р. м'яких тканин з ушкодженням кісток, судин, нервів, суглобів тощо. Загоювання Р. залежить від її характеру, а також наявності або відсутності інфекції. Р. з малою зоною ушкодження тканин загоюються без ускладнень т. з. первинним натягом за 7—10 днів. Р. з великою зоною ушкодження тканин, а також Р., що ускладнилися інфекцією, загоюються гільки вторинним натягом, причому тривалий час, оскільки процес загоєння починається лише після того, як Р. очиститься від тканин, які загинули при пораненні. Лікування залежить від характеру ушкодження і, здебільшого, провадиться в лікувальному закладі. У тварин при пораненнях застосовують загальне (вимірювання т-ри тіла, частоти пульсу, дихання, визначення стану слизових оболонок, серця та ін.), місцеве (в ділянці Р.) і спец. (аналіз ранового ексудату) дослідження. Лікування комплексне і залежить від часу поранення, характеру ураження тканин, ранових ускладнень, виду інфекції. Великого значення набуває профілактика ранових ускладнень (*флегмона*, *сепсис*).

РА́НГИ (франц. rangs) — ступінь розрізнення, чин, звання, розряд, категорія, клас і т. п. Напр., затверджений Петром I *Табель про ранги* встановлював чини 14 класів у військ. та цивільному відомствах. У збройних силах ряду сучас. д-в деякі категорії військовослужбовців за військ. званням поділяються на відповідні Р. У ВМФ СРСР передбачені *звання військові* капітан 1, 2 і 3-го Р. У більшості д-в Р. встановлено для службовців ряду цивільних відомств. Існують *дипломатичні ранги*. На Р. поділяються також *кораблі*.

РА́НГОВІ МАЄ́ТНОСТІ — одна з форм феод. землеволодіння на Лівобережній Україні серед. 17 — поч. 80-х рр. 18 ст. Р. м. надавали рос. царі та укр. гетьмани *козацькій старшині* та царським урядовцям (з 2-го десятиріччя 18 ст.) «на ранг», тобто за посаду, що її обіймав урядовець. На Україні Р. м. з'явилися під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. Згодом практика надання Р. м. значно поширилася. До гетьманських рангових володінь входило багато сіл і окремих волостей. Кожен з чинів *генеральної старшини* мав рангові села. В усіх лівобережних *полках* були рангові села, які належали полковій старшині. Існували також рангові володіння сотенної старшини. Тривалий час розміри Р. м. точно не визначалися. Були встановлені лише 1732 (генеральному обозному 400 дворів *рангових селян*, генеральному судді та генеральному підскарбію по 300 дворів тощо). Р. м. старшина одержувала замість грошового жалування. Вона мала користуватися ними лише під час перебування на тій чи іншій посаді. Чимало Р. м. належало царським урядовцям. Ряд рангових сіл одержав, зокрема, президент *Малоросійської колегії* П. О. *Румянцев*. Хоча Р. м. були тимчасовим володінням, урядовці часто продовжували володіти ними й після залишення посади. З часом все більше Р. м. переходило до старшини в приватне володіння. Ці зміни підтверджувалися царськими жалуваними грамотами або дарчими гетьманськими універсалами. Р. м. відала Генеральна військ. канцелярія. Їх поповнювали за рахунок військ. і вільних земель. Селяни, що проживали на землях Р. м., виконували різні феод. повинності, в т. ч. *панщину*. З остаточною ліквідацією політ. автономії Лівобережної України на поч. 80-х рр. 18 ст. Р. м. було перетворено на державні, а рангових селян переведено на становище *державних селян*.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959.

М. М. Кравець.

РА́НГОВІ СЕЛЯ́НИ — категорія феодально залежних селян на Лівобережній і Слобідській Україні в 2-й пол. 17—18 ст., що жили в *рангових маєтностях*. За користування землею Р. с., крім загальнодерж. повинностей, були зобов'язані відбувати т. з. «послушенство» на користь козац. старшини — обробляти землю, косити сіно, збирати врожай тощо і сплачувати *ренту* продуктами. В зв'язку з розвитком феод.-кріпосницьких відносин у 18 ст. становище Р. с. погіршилося, значна частина їх була покріпачена старшиною. Після юрид. оформлення кріпосного права на Лівобережній і Слобідській Україні за царським указом від 3 (14). V 1783 Р. с. було перетворено на *державних селян* або кріпаків.

РАНГО́УТ (голл. rondhout, букв.— кругле дерево) — сукупність надпалубних дерев'яних і металевих частин суднового устаткування, на яких розміщують суднові вогні, пости спостереження і зв'язку, антени, кріплять вантажопідйомні засоби, встановлюють вітрила тощо. До осн. елементів Р. (мал.)

Рамі. Верхня частина рослини.

Ранник вузлуватий. Верхня й нижня частини рослини та квітка.

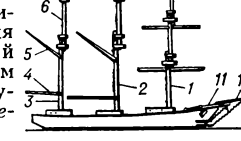

Рангоут трищоглової баркентини:
1 — фокщогла; *2* — грот-щогла; *3* — бізань-щогла; *4* — гік; *5* — гафель; *6* — стеньга; *7* — брам-стеньга; *8* — рея; 9—бомбрам-стеньга; *10* — утлегар; *11* — бушприт.

Ф. Г. Раневська.

Село Раска.
Братська могила партизанів і жертв фашизму та пам'ятник воїнам-односельцям, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни 1941—45.

належать *щогли*, стеньги, реї і гафелі.

РАНГУ́Н — столиця Бірми, головний політ., екон. і культур. центр країни. Порт (доступний для океанських суден) на р. Рангун (рукав *Іраваді*), вузол з-ць і автомоб. шляхів, аеропорт міжнар. значення (Мінгаладон). 3 млн. ж. (1979, з передмістями). Виник як поселення Оккала бл. 585 до н. е. В 1755 дістав назву Дагон. У 1852 Р. захопила Великобританія. В 1862 став центром англ. володінь у Бірмі. В 1886—1947 — адм. центр англ. колонії Бірма. З 20-х рр. 19 ст.— центр нац.-визвольної боротьби бірманського народу. Після проголошення незалежності Бірми (1948) Р.— столиця країни. Найрозвинутіша харчосмакова (рисоочисна, олійницька, рибообробна, тютюнова) промисловість. Механічні й залізничні майстерні, судноверфі, сталепрокатний, нафтоперегінний з-ди, джутова ф-ка і фарм. комбінат, деревообр. підприємства. Розвинуті ремесла (виробн. тканин, швейних виробів, взуття, карбування на сріблі). Рангунський ун-т, 2 мед., пед., екон.. технологічний (збудований з допомогою СРСР), стоматологічний ін-ти, Держ. школа красних мистецтв та ін. навч. заклади. Н.-д. т-во Бірми, Центр екон. досліджень, Міжнар. ін-т по вивченню буддизму та ін. Нац. б-ка. Музеї: Нац., Міжнар. ін-ту по вивченню буддизму, Аун Сана, картинна галерея. Ансамбль нар. музики і танцю. Театр бірм. армії.
Найдавніша споруда Р.— комплекс Шуедагоун (центр. ступа, за легендою засн. у 5 ст. до н. е., перебудована в 15—18 ст.). Після проголошення незалежності Бірми (1948) зведено багато кварталів житл. будинків, технологічний ін-т (1958—61, рад. арх. П. Стенюшин та ін.), готель «Іньл-Лейк» (1958—61, рад. арх. В. Андреєв, К. Кислова), мавзолей письменника Такін Кодо Хмайна (1966, арх. У Чо Мін, У Чо Їн, У Пе Він), Пагода Миру (1950—52). У центрі Р.— обеліск Незалежності (1948—50, інж. У Он Чейн). Іл. див. до ст. *Бірма*, т. 1, с. 448—449.

РАНДЕВУ́ (франц. render-vous, букв.— приходьте) — 1) Наперед умовлене побачення. 2) У військ.-морському флоті — умовлена зустріч окремих кораблів або з'єднань кораблів.

РАНЕ́ВСЬКА Фаїна Григорівна [н. 15 (27).VIII 1896, Таганрог] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1961). Сценічну діяльність почала 1915 в Малаховському дачному театрі (поблизу Москви). Пізніше грала в театрах Ростова-на-Дону, Баку, Архангельська та ін. міст, в Першому радянському театрі в Криму (Сімферополь). З 1931 працювала в театрах Москви — Камерному, Центр. театрі Червоної Армії, Театрі драми, Театрі ім. В. Маяковського (1943—49), в Театрі ім. О. Пушкіна (1955—63). В 1949—55 і з 1963— в Театрі ім. Московської Ради. Серед ролей — Феліцата («Правда добре, а щастя краще» О. Островського), Шарлотта, Войницька («Вишневий сад», «Дядя Ваня» Чехова), Антоніна Василівна («Гравець» за Достоєвським), Лаврецька («Дворянське гніздо» за Тургенєвим), Васса («Васса Железнова» М. Горького), Люсі Купер («Далі— тиша» В. Дельмар), Зінька («Патетична соната» М. Куліша). Знімається в кіно; ролі: Роза Скороход («Мрія»), Маргарита Львівна («Весна»), фрау Вурст («У них є Батьківщина») та ін. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951 (двічі).
Літ.: Дунина С. Фаина Григорьевна Раневская. М., 1953.

РА́НКЕ (Ranke) Леопольд фон (21.XII 1795, Віе, поблизу Галле, тепер НДР — 23.V 1886, Берлін) — нім. історик. У 1825—71 — професор Берлін. ун-ту. Один із засновників нім. бурж.-юнкерської історіографії, для якої характерні крайній ідеалізм, націоналізм, ігнорування соціальних та екон. питань, вихваляння прусської монархії. Автор праць з історії країн Зх. Європи та балканських народів 16—17 ст., зокрема «Государі і народи Південної Європи в 16—17 ст.» (1827), «Дванадцять книжок прусської історії» (т. 1—5, 1874).
Літ.: Вайнштейн О. Л. Леопольд фон Ранке и современная буржуазная историография. В кн.: Критика новейшей буржуазной историографии. М.—Л., 1961.

РА́НКІН (Ренкін; Rankine) Уїльям Джон Макуорн (5.VII 1820, Единбург — 24.XII 1872, Глазго) — шотл. інженер і фізик, один з творців тех. термодинаміки. Закінчив (1838) Единбурзький ун-т, працював на буд-ві портів і з-ць. З 1855 — професор ун-ту в Глазго. Праці в галузі термодинаміки, теорії теплових двигунів, мол. фізики, теорії пружності і коливань. Створив (разом з Р. Ю. Е. Клаузіусом) теор. цикл парового двигуна (т. з. Ранкіна цикл), розробив основи теорії регенеративного процесу для машин, що діють за допомогою нагрітого повітря, тощо.

РА́ННИК (Scrophularia) — рід рослин родини ранникових. Багаторічні, рідше дво- або однорічні трави, інколи півкущі з супротивними листками. Квітки дрібні, двостатеві, зигоморфні, зібрані у волоть на верхівці стебла. Плід — коробочка. Бл. 150 (за ін. даними, до 300) видів, які ростуть в помірній і субтропічній зонах Євразії, Центр. Америці і в Африці. В СРСР — 74 види, з них в УРСР — 12. Найпоширеніші: Р. в у з л у в а т и й (S. nodosa) — зустрічається в лісах, між чагарниками, на луках, і Р. к р и л а т и й (S. alata, син. aquatica) — по болотах, берегах річок, на вологих луках; отруйні рослини (містять сапоніни і алкалоїд скрофулярин). Р. вузлуватий використовують у народній медицині проти золотухи та ін. захворювань. Деякі види Р. розводять як декоративні. Іл. с. 281.

«РА́НОК» — громадсько-політ. і літературно-художній ілюстрований журнал ЦК ЛКСМ України. Засн. 1953 під назвою «Зміна»; з 1965 — «Ранок». Виходить щомісяця. Вміщує матеріали, присвячені ідейному, трудовому й моральному вихованню молоді; висвітлює питання комсомольської роботи, культурного і спорт. життя в республіці. На сторінках журналу публікуються також худож. (переважно малих форм) твори.
С. С. Гречанюк.

РАНТЬЄ́ (франц. rentier, від rente — рента) — в капіталістичних країнах особи, що живуть за рахунок доходів від *цінних паперів*, на проценти від капіталів, які передають у позичку. Р. безпосередньо не беруть участі в жодній продуктивній праці. Зростання прошарку Р. в епоху *імперіалізму* є одним з проявів паразитизму й загнивання капіталізму на його монополістичній стадії.

РА́НЧІ — місто на Сх. Індії, в штаті Біхар. Розташоване на р. Суварнарекха. Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. 256 тис. ж. (1971). Заводи по виробн. устаткування для металург. і гірничої пром-сті (збудований з допомогою СРСР) та сталеливарний; підприємства цем. і харч. пром-сті. Центр виробн. і торгівлі шелаком (смола тваринного походження). Н.-д. ін-т лаку.

РА́О Чандра Раджешвар (н. 6.VI 1914, Мангалапурам, тепер шт. Андхра-Прадеш) — діяч інд. і міжнар. комуністичного руху. Н. в заможній сел. сім'ї. Здобув мед. освіту в Індуському ун-ті в м. Варанасі й мед. коледжі в м. Вішакхапатнам. У 1931 вступив до КП Індії (КПІ). В 1943—52 — секретар к-ту КПІ пров. Андхра. З 1950 — чл. ЦВК Нац. ради (до 1958 — Політбюро ЦК) КПІ. В 1950—51 — ген. секретар ЦК КПІ. З червня 1964 — секретар, з грудня того ж року — ген. секретар Нац. ради КПІ. Автор праць з політ. і екон. проблем Індії й питань міжнар. комуністичного руху. Нагороджений орденом Леніна.

РАПАКІ́ВІ (фін. rapakivi) — магматична гірська порода, різновид-

ність *граніту*. Складається з ортоклазу (бл. 40%), олігоклазу (бл. 20%), слюди (бл. 8%), кварцу (бл. 30%) і другорядних мінералів (бл. 2%) — амфіболу, ортиту, сфену, діопсиду, магнетиту, апатиту тощо. Структура порфіровидна (порфіровидні виділення у вигляді округлих кристалів калієвого *польового шпату*, облямованих *плагіоклазом*). Колір бурувато-рожевий, іноді зелений і майже чорний. Дуже поширений у Фінляндії і Швеції. В СРСР є в Кар. АРСР, Ленінгр. обл., на Україні (в Черкас. обл.). Використовують у будівництві.

РАПА́ЛЛЬСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1922 — договір між РРФСР і Німеччиною, підписаний 16.IV в м. Рапалло (Італія) під час *Генуезької конференції 1922* наркомом закордонних справ РРФСР Г. В. *Чичеріним* і рейхсміністром Німеччини В. *Ратенау*. Передбачав відновлення дипломатичних відносин між обома д-вами, які взаємно відмовлялись від відшкодування воєнних витрат, воєнних і невоєнних збитків та боргів і домовлялися про порядок врегулювання питань, які виникали між ними. Німеччина визнавала націоналізацію нім. держ. і приватної власності в РРФСР і відмовлялась від претензій на відшкодування збитків за вжиті Рад. урядом заходи по націоналізації при умові, що РРФСР не буде задовольняти подібних претензій ін. д-в. Обидва уряди погодилися застосовувати принцип найбільшого сприяння під час врегулювання взаємних торг. і госп. відносин. Рад. уряд відмовлявся від репарацій з Німеччини, передбачених *Версальським мирним договором 1919*. Уряд Німеччини заявив про готовність надати допомогу нім. фірмам у справі розвитку ділових зв'язків з рад. орг-ціями. Р. д. розірвав кільце екон. і політ. блокади Рад. країни. За Берлінською угодою 5.XI 1922 Р. д. поширювався на ін. радянські республіки — УРСР, БРСР, ЗСФРР.

О. В. Долинський.

РАПА́НА (Rapana) — рід *черевоногих молюсків*. Раковина (довж. до 22 см) товстостінна, оберти ступінчасті, часто з шипами, завиток конічний, відносно невисокий, устя широке. Хижак: живиться устрицями та мідіями. З води, поширені в далекосхідних морях; у 30-х рр. 20 ст. як *обростання* завезена у Чорне м. 1 вид — R. thomasina thomasina. Шкодить устрицевому господарству. У викопному стані Р. відома починаючи з олігоцену.

РАПАНУ́ЇЦІ — корінне населення о. Пасхи (Рапануї). Див. *Пасхи острів*.

РАПІ́РА (нім. Rapier, з франц. rapière) — спорт. ко́люча зброя з довгим і гнучким чотиригранним клинком, що звужується до верхівки, і ефесом; довжина до 110 см, маса до 500 г. Використовують у змаганнях з *фехтування*. Має спец. запобіжний наконечник з рухомим електроконтактним пристроєм для автомат. фіксації уколу.

РА́ПОРТ (франц. rapport, від rapporter — приносити, доповідати) — 1) Особлива, передбачена статутами форма усної або письмової доповіді військовослужбовців при їхньому зверненні до вищого начальника в різних випадках службової діяльності. 2) Звіт про виконання завдання або взятих на себе зобов'язань.

РАПП, Російська асоціація пролетарських письменників — найбільша з літературних організацій (1925—32), що об'єднувалися у Всесоюзній асоціації пролетарських письменників (ВАПП, з 1928— ВОАПП). Відіграла позитивну роль у згуртуванні сил молодої рад. л-ри (Д. Фурманов, О. Фадєєв, Ю. Либединський, В. Ставський, В. Кіршон та ін.), у боротьбі проти модернізму, формалізму, нігілістичного ставлення до класичної спадщини. У теор. журналах «РАПП», «На литературном посту» ідеологи РАПП (Л. Авербах, С. Родов) припускались помилок вульгарно-соціологічного характеру, механічно переносили у галузь мистецтва філос. категорії, догматизм, протиставляли письменників-комуністів позапартійним літераторам, упереджено ставились до «попутників» тощо. Припинила діяльність у зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» (1932).

А. В. Кулінич.

РАПСО́ДИ (грец. ῥαψῳδοί, від ῥάπτω — зшиваю, складаю і ᾠδή — пісня) — давньогрец. мандрівні нар. співці. На відміну від *аедів*, що створювали епічні поеми імпровізуючи їх, Р. здебільшого лише виконували пісні, вибирали з них кращі місця, об'єднуючи, «зшиваючи» їх в один твір.

РАПСО́ДІЯ (грец. ῥαψῳδία) — вокальний або інструментальний твір вільної форми, написаний на основі нар. мелодій, в якому ніби відтворено виконання давньогрец. *рапсодів*, а також співців — розповідачів давнього епосу інших народів. Першу Р. для фортепіано написав 1812 австр. композитор В. Р. Галгенберг. Відомі Р. для фортепіано Ф. Ліста (15 «Угорських рапсодій», «Іспанська рапсодія»), Й. Брамса (опус 79 і 119); для оркестру — «Слов'янські рапсодії» А. Дворжака, «Іспанська рапсодія» М. Равеля; для фортепіано з оркестром — «Українська рапсодія» С. Ляпунова, та ін. Серед укр. композиторів — авторів Р. — М. Лисенко (1-а і 2-а), С. Людкевич («Галицька»), М. Вериківський («Закарпатська»), Г. Майборода («Гуцульська»).

РА́СА (франц. race — рід, плем'я, порода) в б і о л о г і ї — група особин, що відокремилася всередині *виду* або *підвиду* в екологічному або географічному відношенні. Особини, що становлять Р., мають схожі морфофізіол. та екологічні особливості, які виникають внаслідок пристосування до певних умов існування (напр., гірські чи рівнинні Р. рослин, світло або темно забарвлені Р. тварин). Різні Р. можуть відрізнятися *біологічними ритмами*, зокрема строками цвітіння, плодоношення, парування (напр., озимі і ярі Р. *проходних риб*). Серед паразитів Р. розрізняються за пристосованістю їх до певних видів хазяїв («Р. за хазяїном»). Іноді географічні Р. ототожнюють з підвидом. Термін «раса» вживають також стосовно порід свійських тварин.

РА́СИ ЛЮДИ́НИ — великі історично сформовані ареальні (див. *Ареал*) групи людей, які пов'язані єдністю походження, що виявляється в спільних спадкових морфологічних і фізіологічних ознаках. Як внутрішньовидові систематичні категорії Р. л. у взаємодії з навколишнім середовищем зазнають певних змін з часом і у просторі і водночас характеризуються певною генетично зумовленою сталістю. Дані *антропології* свідчать про велику подібність між Р. л. за осн. біол. особливостями (будова кисті руки, мозку, гортані, язика, таза тощо) і несуттєві з точки зору *еволюції* виду Homo sapiens, до якого належать сучас. люди, відмінності у расових (другорядних) ознаках [форма і колір волосся, колір шкіри, очей, форма носа, щілини ока, вилиць, губ, відмінності у будові зубної і дерматогліфічної (див. *Папілярні лінії та візерунки*) систем, розподіл *генів*, що визначають властивості крові, зокрема *групи крові*, тощо]. Повна біол. і соціальнокультурна рівноцінність всіх Р. л. і метисних (див. *Метиси*) груп є незаперечними доказами видової єдності людства, що спростовують вигадки *полігенізму* і *расизму* про «вищі» нації і раси. Дослідження останнього періоду доводять, що все людство складається з 4 великих рас: *європеоїдної раси* (витке або пряме м'яке волосся, світла або смуглява шкіра, вузький виступаючий ніс, широка очна щілина, відносно тонкі губи, значний розвиток бороди тощо), *монголоїдної раси* (пряме жорстке волосся, жовтувата шкіра, плескуватий ніс і обличчя, вузька щілина ока з *епікантусом*, рідка борода та ін.), *негроїдної раси* (кучеряве волосся, темна шкіра, широкий ніс, товсті губи, *прогнатизм* тощо) і австралоїдної раси (витке або кучеряве волосся, здебільшого темна шкіра, певний ступінь прогнатизму, відносно широкий ніс та ін.). Деякі автори виділяють лише 3 великі Р. л., об'єднуючи негроїдну і австралоїдну Р. л. В межах великих Р. л. виділяють раси 2-го порядку; існують також проміжні расові групи. Є різні погляди щодо виникнення великих Р. л. Антропологи-поліцентристи вважають, що великі Р. л. почали формуватись від окремих груп палеоантропів (*неандертальців*) і навіть *архантропів* у кількох центрах Азії, Європи і Африки (див. *Поліцентризм*). Інші вчені, зокрема радянські — В. В. Бунак, Я. Я. Рогинський, М. М. Чебоксаров, В. П. Якимов та ін., доводять, що великі Р. л. утворилися вже після формування людей сучас. типу — *неоантропів* (див. *Моноцентризм*). При розселенні неоантропи змішувались з периферійними неандертальцями і пристосовувались до різноманітних природно-геогр. умов. В результаті цього, за свідченням палеоантропологічних знахідок, в пізньому палеоліті по-

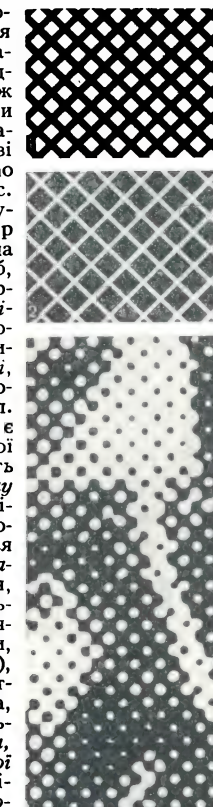

Растр: 1 — схема поліграфічного растра, високого і плоского друку; 2 — схема поліграфічного растра глибокого друку; 3 — зображення, одержане фотографуванням через растр.

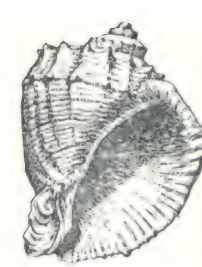

Рапана. Rapana thomasina thomasina.

чав формуватися ряд ознак великих Р. л., які пізніше стали типовими. Комплекс характерних ознак монголоїдної раси сформувався, очевидно, в мезоліті, про що свідчать антропологічні і одонтологічні дані ряду *популяцій* індіанців Америки, що мають ознаки, не характерні для монголоїдів (відсутність епікантуса, «орлині» носи тощо). Деякі ознаки великих Р. л., які виникли шляхом *мутацій* і мали пристосовне значення до умов навколишнього середовища, були закріплені діянням *добору природного,* роль якого в кінці пізнього палеоліту і в мезоліті поступово зменшувалася з розвитком продуктивних сил суспільства в процесі колективної праці. Суттєву роль в расоутворенні відігравала ізоляція окремих популяцій, в яких відбувався процес *дрейфу генів,* а також метисація, яка з часом набувала все більшого поширення внаслідок зростання зв'язків між країнами, переселень і міграцій. В деяких сучас. країнах метисні групи становлять більшість населення. За одонтологічними даними європеоїдів і негроїдів об'єднують в західну, а монголоїдів і австралоїдів — у східну групи. Уявлення про кількість і поширення Р. л., їх розподіл по великих расах і проміжних расових групах, ступінь збігу їх ареалів з одонтологічним районуванням людства дають карти — кольорова (с. 288—289), текстова та схема.

Ж. Расін.

При зіставленні поширення расових та мовних угруповань (див. *Класифікація мов, Мови світу*) людства на схемі зрідка спостерігаються їхні відповідності, частіше — розбіжності. Виникнення останніх певною мірою пов'язане з розселенням і метисацією давніх популяцій. Так, напр., розселяючись на Пн. Сх. — у Монголію, Сибір, Корею, носії *ностратичних мов* поширили їх у ці райони, хоч антропологічно самі були асимільовані монголоїдним населенням. Динамічність расових ознак сучас. людства виявляється в їх епохальних змінах, зокрема грацілізації (зменшення масивності кісток), брахікефалізації (розширення і вкорочення черепа), збільшення довжини тіла, пов'язане з *акцелерацією.*

Літ.: Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы, расы, культуры. М., 1971; Зубов А. А. Этническая одонтология. М., 1973; Алексеев В. П. География человеческих рас. М., 1974; Рогинский Я. Я., Левин М. Г. Антропология. М., 1978; Бунак В. В. Род Homo, его возникновение и последующая эволюция. М., 1980.

В. Д. Дяченко.

РАСИ́ЗМ — антинаук. соціальна доктрина й людиноненависницька практика реакційних експлуататорських класів і верств, спрямована на поневолення народів як нібито «расово неповноцінних». Виходячи з біол. особливостей людських *рас,* Р. намагається довести їхню нерівноцінність, обгрунтувати поділ на «вищі» раси, які нібито є творцями цивілізації, і «нижчі», не здатні до культур. прогресу. Виник на поч. колоніальних експансій (16—17 ст.) як «теоретичне» обгрунтування їх. У 19 ст. ідеологи Р. Ж. А. *Гобіно,* Ж. В. *Лапуж* та ін. започаткували ряд расистських теорій та соціологічних концепцій (див. *Нордизм, Антропосоціологія*). Р. тісно пов'язаний з *соціальним дарвінізмом, мальтузіанством, євгенікою, націоналізмом* та *шовінізмом.* В епоху імперіалізму Р. набрав найпотворніших форм (див. *Фашизм, Неофашизм*). У гітлерівській Німеччині він став офіц. ідеологією, яка обгрунтовувала агресивні війни, *геноцид.* Англо-амер. «теоретики» Р. (У. Фогт, Е. Хантінгтон) висунули ідею переваги англосаксонської раси над усіма народами світу, яка нині доповнюється концепцією т. з. психорасизму, що твердить, ніби відсталі народи психологічно не підготовлені до самостійного розвитку, виправдовує *неоколоніалізм.* У ряді капіталістичних країн, насамперед у США, поширена расова дискримінація щодо негритянського населення, індіанців та ін. У ПАР Р., будучи офіц. ідеологією,

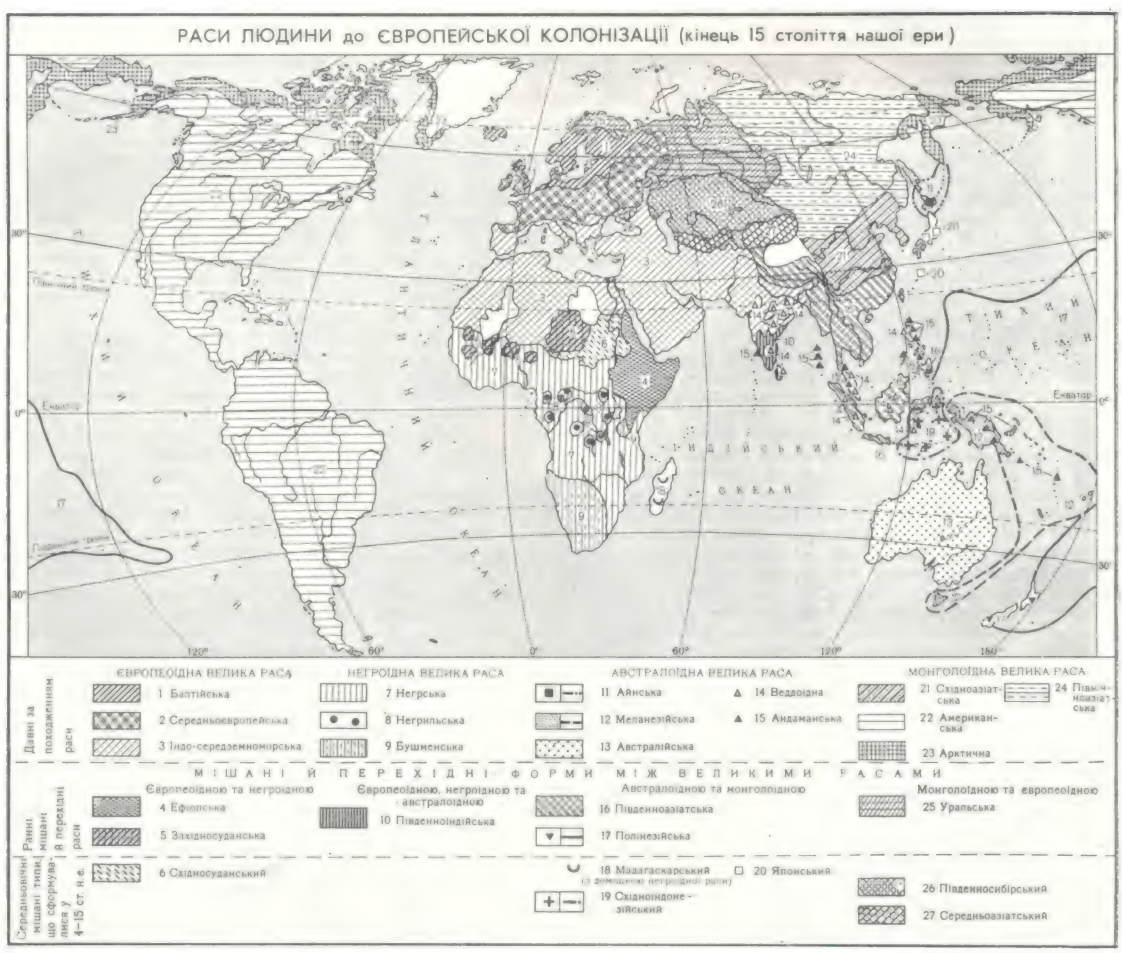

використовується правлячими колами для виправдання *сегрегації* і *апартеїду*, а в багатьох випадках — і геноциду. Різновидом Р. є *сіонізм*.

РАСІ́Н (Racine) Жан (21.XII 1639, Ферте-Мілон, графство Валуа, тепер департамент Ен — 21.IV 1699, Париж) — франц. драматург, член Франц. академії (1673). Зазнав впливу *янсенізму*. Літ. діяльність почав як поет (ода «Німфа Сени», 1660). Зблизився з Ж. *Лафонтеном*, *Мольєром*, Н. *Буало* і засвоїв від них канони класицистичної поетики. В трагедіях «Фіваїда, або Брати-вороги» (пост. і вид. 1664), «Александр Великий» (пост. 1665, вид. 1666) помітний вплив П. *Корнеля*. В центрі трагедії «Андромаха» (пост. 1667, вид. 1668) — конфлікт між людською гідністю, високим моральним обов'язком і деспотичною владою, егоїстичними пристрастями. Цей конфлікт домінує і в трагедіях на сюжети античної л-ри й історії «Британнік» (пост. 1669, вид. 1670), «Мітрідат» (пост. і вид. 1673), «Іфігенія в Авліді» (пост. 1674, вид. 1675), в трагедії «Федра» (пост. і вид. 1677). Картини страхітливих гаремних звичаїв змалював у трагедії «Баязет» (пост. і вид. 1672). Після 12-річної перерви, викликаної невдоволенням придворних кіл трагедією «Федра» і провалом її на сцені, створив трагедії на біблійні теми — «Есфір» (пост. і вид. 1689), «Гофолія» (пост. 1690, вид. 1691). В сатиричній комедії «Сутяги» (пост. 1668, вид. 1669) висміяв франц. суд. Відіграв значну роль у розвитку європ. драматургії 18 ст.

Тв.: Укр. перекл.— Федра. [Перекл. М. Рильського]. В кн.: Французькі класики XVIII століття. Х.— К., 1931: [Твори]. «Всесвіт», 1961, № 6: [Твори] В кн. Сузір'я французької поезії, т. 1. К., 1971; Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—2. М.—Л., 1937; Сутяги. Л.—М., 1959; Трагедии. Л., 1977.

Літ.: Мокульский С. Расин. Л., 1940; Шафаренко И. Жан Расин. В кн.: Писатели Франции. М., 1964.

Т. Т. Духовний.

РАСК (Rask) Расмус Крістіан (22.XI 1787, Брейненкілле, о. Фюн — 14.XI 1832, Копенгаген) — дат. мовознавець. Професор Копенгагенського ун-ту (з 1831). Один з основоположників *порівняльно-історичного мовознавства*, основоположник наук. мовознавства в Скандінавії. Основна праця — «Дослідження походження давньопівнічної, або ісландської, мови» (1818).

РА́СКА — село Бородянського р-ну Київ. обл. (до Великої Вітчизняної війни — центр сільської Ради). Під час тимчасової окупації Р. нім.-фашист. загарбниками (18.VIII 1941—10.XI 1943) жителі села на чолі з комуністами боролися проти ворога, брали участь у партизанському русі, подавали активну допомогу партизан. групам, що діяли в навколишніх лісах, та партизан. загону ім. Суворова. 11.IV 1943 каральний загін нім.-фашист. військ разом з поліцаями оточили Р., населення зігнали на кладовище і після катувань розстріляли (421 чол.), а село спалили. Після війни село відбудовано на старому місці. 9.V 1951 в Р. відкрито пам'ятник на братській могилі загиблих партизанів і жертв фашизму та пам'ятник воїнам-односельцям, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни (1941—45). Іл. с. 282.

І. М. Сахарчук.

РАСКО́ВА Марина Михайлівна [15 (28).III 1912, Москва — 4.I 1943, поблизу Саратова] — рад. льотчиця-штурман, майор, Герой Рад. Союзу (1938). Член Комуністичної партії з 1940. В Рад. Армії з 1938. В 1938 як штурман брала участь у безпосадочних перельотах: 2.VII разом з льотчицями П. Д. *Осипенко* і В. Ф. Ломако по маршруту Севастополь — Архангельськ на гідролітаку і 24—25.IX разом з В. С. *Гризодубовою* і П. Д. Осипенко по маршруту Москва — район Комсомольська-на-Амурі на літаку «Родина». Автор книги «Записки штурмана» (1939). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командувала жіночим бомбардувальним авіаполком. Загинула під час виконання службових обов'язків. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня. Похована на Красній площі біля Кремлівської стіни.

РАСП (Rasp) Карл Вільгельм (16. XI 1805, План, тепер ЧССР — 9.IV 1874, Львів) — австр. історик ліберально-бурж. напряму, архівіст. Навчався в Празькому і Віден. ун-тах. З 1831— службовець Львів. магістрату. В 1861—72 — хранитель Львів. міського архіву. Брав участь у виданні «Актів гродських і земських». Р.— автор нарису «З історії міста Львова» (1870), в якому на основі архівних джерел подано осн. події у Львові від часу його заснування до серед. 19 ст. *С. М. Трусевич.*

РАСПЛЕ́ТІН Олександр Андрійович [12 (25).VIII 1908, Рибінськ — 8.III 1967, Москва] — рад. вчений і конструктор у галузі радіотехніки і електроніки, акад. АН СРСР (з 1964), Герой Соціалістичної Праці (1956). Член КПРС з 1945. В 1930—36 — співробітник Центр. радіолабораторії (Ленінград), де розробляв телевізійну апаратуру. Після закінчення (1936) Ленінгр. електротех. ін-ту працював у н.-д. і проектних орг-ціях, значну увагу приділяв наук.-педагогічній роботі. Нагороджений орденом Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1951. Ленінська премія, 1958. Портрет с. 286.

М. М. Раскова.

СХЕМА РАСОВОЇ І МОВНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ЛЮДСТВА

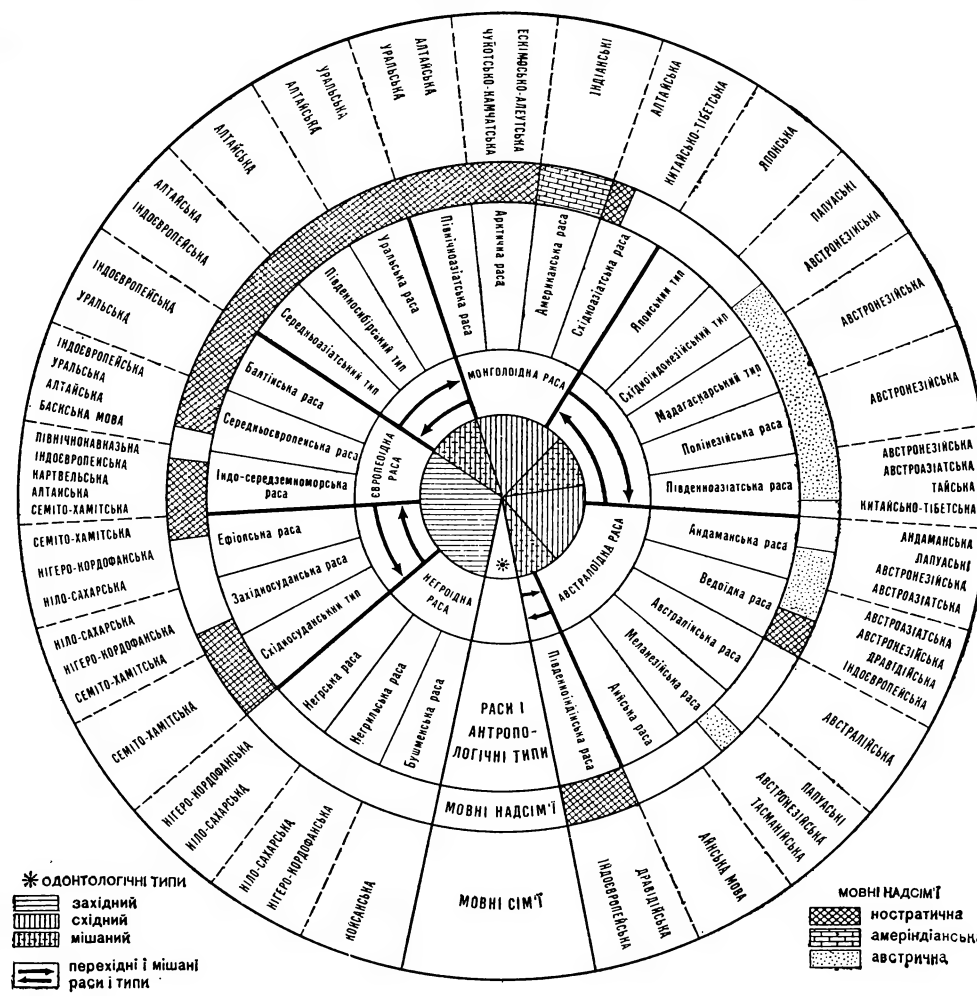

О. А. Расплетін.

Б. Рассел.

В. В. Растреллі.

В. В. Растреллі. Ансамбль колишнього Смольного монастиря в Ленінграді. 1748—64.

РАСПУ́ТІН Валентин Григорович (н. 15.III 1937, с. Усть-Уда Ірк. обл.) — рос. рад. письменник. Друкуватися почав 1961. Збірки нарисів та оповідань «Людина з того світу» (1965), «Край біля самого неба» (1966), «Продається ведмежа шкура» (1966), оповідання «Василь і Василиса» (1967), «Урок французької» (1975), в яких розкрив душевний світ людини. Для повістей «Гроші для Марії» (1967), «Останній строк» (1970), «Живи і пам'ятай» (1974, Держ. премія СРСР, 1977), «Прощання з Матьорою» (1976) характерна гострота соціальних і моральних конфліктів.

Тв.: Повести. М., 1980; Рассказы. «Наш современник» 1982, № 7; Укр. перекл.— Живи і пам'ятай. К., 1977; Продається ведмежа шкура. К., 1978. *І. Т. Крук.*

РАСПУ́ТІН Григорій Юхимович [Нових; 1864 або 1865, с. Покровське, тепер Тюмен. обл.— 17 (30). XII 1916, Петроград] — фаворит *Миколи II* та його дружини Олександри Федорівни, політ. авантюрист. Н. у сел. сім'ї. Як «провидець» і «цілитель» 1904—05 ввійшов у довіру до вищої петерб. знаті, 1907 — царської сім'ї. Набувши необмеженого впливу на царя, царицю та їхнє оточення, втручався у вирішення держ. справ. Прагнучи врятувати авторитет царської влади, монархісти вбили Р. «Распутінщина» була виявом повного розкладу правлячої верхівки царської Росії.

РА́ССЕЛ (Russell) Бертран (18.V 1872, Треллек, Уельс — 2.II 1970, Пенріндайдрайт, там же) — англ. філософ, логік, математик, соціолог, громад. діяч. Професор ряду ун-тів Великобританії і США. З 1908 — член Лондон. королівського т-ва. В 1919 відвідав Рад. Росію, зустрівся з В. І. Леніним. У філософії еволюціонував від *неогегельянства* до *об'єктивного ідеалізму* Платона, потім до *неореалізму*. В 20—30-х рр. був близький до *неопозитивізму*, визнавав реальними лише чуттєві дані, розвивав систему «нейтрального монізму», яка в поняттях «матерія» і «дух» вбачала тільки логічні конструкції з чуттєвих даних. Завданням філософії вважав логічний аналіз понять і принципів науки. В 30—40-х рр., наслідуючи погляди Д. *Юма*, Р. пропонував прийняти позаемпіричну віру в існування зовн. світу. Засновник філософії логічного аналізу. Вніс значний вклад у розвиток сучас. *математичної логіки*, висунув ідею зведення математики до логіки (див. *Логіцизм*). Заперечував будь-яку закономірність в історії, з позицій бурж. *лібералізму* критикував *клерикалізм*, виступав за мирне співіснування двох суспільних систем, за заборону атомної зброї. Нобелівська премія, 1950.

Літ.: Современная буржуазная философия. М., 1978. *І. В. Бичко.*

РАСТР (нім. Raster, від лат. rastrum — граблі) — 1) В о п т и ц і — пристрій у вигляді своєрідної гратки — прозорої або непрозорої поверхні з великою кількістю дрібних однотипних елементів (отворів, щілин, лінз, призм тощо); сукупність ліній, нанесених на будь-яку поверхню. Розрізняють Р.: регулярні, в яких елементи розміщені в певному порядку (напр., паралельні, радіальні Р.), і нерегулярні — з безладним їх розміщенням; світлопропускні і світловідбивні. Користуючись Р., одержують велику кількість однакових зображень одного і того ж об'єкта, розкладають зображення на велику кількість елементарних частин (точок, ліній тощо) або відтворюють його з цих частин. Такі Р. використовують при *надшвидкісному кінозніманні*, в *стереоскопічному кіно* (з проеціюванням фільмів на *растровий екран*), в наук. фотографії (наприклад, для високошвидкісної растрової фотореєстрації) тощо. 2) В п о л і г р а ф і ї — пристрій, що являє собою скляну або ін. прозору основу з нанесеними на неї лініями, штрихами та ін. елементами. Застосовується для відтворення (див. *Автотипія*) півтонових зображень засобами *високого друку* і *плоского друку*. За допомогою растра для високого і плоского друку (через нього фотографують оригінал) одержують негативне зображення у вигляді точок різної величини залежно від тональності оригіналу. На друкарській формі таке зображення складається з точок, величина яких різна, а тональність однакова. Р. для глибокого друку застосовують при копіюванні зображення на пігментний папір. Зображення на цій формі складається з розділених растровими лініями квадратиків однакового розміру, але різної глибини. Р. містять від 20 до 80 ліній на 1 см. 3) Р. т е л е в і з і й н и й — малюнок, створюваний на екрані телевізора рядками *телевізійної розгортки* одного повного кадру. Іл. с. 283. *О. А. Янушевський.*

РАСТРЕ́ЛЛІ (Rastrelli) Бартоломео Карло [1675, Флоренція — 18 (29).XI 1744, Петербург] — рос. скульптор, представник *барокко*. За походженням італієць. Близько 1700 оселився в Парижі. У 1716 приїхав до Петербурга. Твори: скульптурні прикраси для Великого каскаду в Петергофі, модель Тріумфального стовпа на честь Петра I і Північної війни (розпочато 1721); портрети Петра I (1723), О. Меншикова (1727), композиція «Анна Іванівна з арапченям» (1733—41). Автор кінної статуї Петра I (1743—44, встановлено 1800 перед Інженерним замком у Петербурзі). Твори Р. зберігаються в ДРМ і ДТГ.

Літ.: Архипов Н. И., Раскин А. Г. Бартоломео Карло Растрелли. Л.—М., 1964; Козьмян Г. К. Ф.-Б. Растрелли. Л., 1976.

РАСТРЕ́ЛЛІ Варфоломій Варфоломійович [Бартоломео Франческо; 1700, Париж (?) — 1771, Петербург] — рос. архітектор, представник архітектури *барокко*. За походженням італієць. Син скульптора Б. К. *Растреллі*. Зі своїм батьком 1716 приїхав до Петербурга. В 1725—30 навчався, ймовірно, в Італії. В 1730—63 — придворний архітектор. Для творчості Р. характерне прагнення до просторового розмаху архіт. ансамблю, чіткості планів, а також пластична виразність архіт. форм, пишність і барвистість фасадів та інтер'єрів, багатство скульптурного оздоблення. Осн. твори: палаци Бірона в Рундалі (1736—40) та Мітаві (тепер Єлгава; 1738—40), обидва — на тер. Латвії; перебудова, розширення і оздоблення Великого палацу в Петергофі (*Петродворці;* 1747—52), перебудова Великого (Катерининського) палацу в Царському Селі (тепер м. *Пушкін;* 1752—57), комплекси Смольного монастиря (1748—64) та *Зимового палацу* (1754—62), палаци М. І. Воронцова (1749—57) і С. Г. Строганова (1752—54) в Петербурзі. У Києві за проектами Р. збудовано *Андріївську церкву* (1749—53) та *Маріїнський палац* (1750—55). Іл. див. також до статей *Київ*, т. 5, с. 112—113; *Ленінград*, т. 6, с. 113.

Літ.: Ігнаткін І. О. Видатні російські зодчі. К., 1959; Денисов Ю., Петров А. Зодчий Растрелли. Материалы к изучению творчества. Л., 1963.

РА́СТРОВИЙ ЕКРА́Н — проекційний екран, що його світлопропускна або світловідбивна поверхня складається з растрових (див. *Растр*) елементів — дрібних лінз, призм, лусочок тощо. Найпоширенішими є лінзові Р. е., здатні концентрувати світловий потік у невеликих *тілесних кутах* (30—60°), збільшуючи коеф. яскравості (1,6 і більше) у межах цих кутів. Р. е. застосовують у системах *денного кіно*, а також *стереоскопічного кіно*, зокрема *інтегрального стереокіно*. В стереоскопічних Р. е. растрові елементи розміщують радіально.

РАСУ́Л РЗА [справж. ім'я та прізв.— Расул Ібрагім-огли Рзаєв; 6 (19).V 1910, м. Геокчай — 1.IV 1981, Баку] — азерб. рад. письменник, нар. поет Азербайджану (з 1960), засл. діяч мистецтв Азерб. РСР (з 1944), Герой Соціалістичної Праці (1980). Член КПРС з 1939. В 1965—81 був головним ре-

Б. К. Растреллі. Анна Іванівна з арапченям. Бронза. 1733—41. ДРМ у Ленінграді.

дактором Азерб. Рад. Енциклопедії. Друкуватися почав 1927. Поезії Р. Р. «Чапей», «Сі Ау», «Кармен» та ін.— про боротьбу народів капіталістичних країн за нац. і соціальне визволення. У роки Великої Вітчизн. війни опублікував збірки віршів і оповідань «Безсмертні герої» (1942), «Гнів і любов» (1943). Автор поеми «Ленін» (1950; Держ. премія СРСР, 1951). У зб. «Витримка» (1965), «Я — земля» (1970), «Думи і почуття» (1975) посилюються філос. мотиви. Автор п'єс «Вефа» (пост. 1943) — про події Великої Вітчизн. війни, «Брати» (пост. 1956) — про боротьбу за встановлення Рад. влади, «Закон» (1963) — про простих людей Америки. Ряд творів (поема «Мати», вірш «Дніпро» та ін.) присвятив Україні. Перекладач творів О. Пушкіна, М. Лермонтова, Т. Шевченка та ін. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Поезії. К., 1976.

В. І. Ціпко.

РА́ТА — ліва притока Бугу (бас. Вісли). Бере початок у Польщі, тече тер. Львів. обл. УРСР. Довж. 75 км, площа бас. 1750 км². Заплава річки заболочена. Воду використовують для зрошування культурних пасовищ. На Р.— міста Рава-Руська, Великі Мости.

РАТА́Н — *радіотелескоп* АН СРСР, розташований на Пн. Кавказі поблизу станиці Зеленчуцької Ставропольського краю Карачаєво-Черкеської автономної області. Працює в діапазоні радіохвиль 1—30 см, *роздільна здатність* в цьому діапазоні дорівнює 5″ ÷ ÷ 2′30″, збираюча поверхня бл. 1000 м². Р.— найбільший в світі за лінійними розмірами рефлекторний *телескоп* і єдиний *рефлектор*, який дає змогу застосовувати сучас. принципи синтезу зображень космічних джерел радіовипромінювання, використовуючи обертання Землі. Гол. дзеркало Р. має форму кільця діаметром бл. 600 м (див. іл. до ст. *Астрономічні інструменти*) та шириною 7,4 м і складається з окремих рухомих елементів розмірами 2 × 7,4 м. Кожний елемент змонтовано на спец. механізмі з трьома ступенями вільності, що дозволяє встановлювати його у задане положення з великою точністю (координати елементів розраховуються з використанням ЕОМ). Сформована так відбивна поверхня спрямовує випромінювання космічного джерела на одне з вторинних дзеркал (розміром 8 × 5,5 м), встановлених всередині круга на рейкових шляхах (мал.). Гол. дзеркало можна використовувати окремими секторами, при цьому на кожному секторі можна вести спостереження одночасно за незалежними програмами з допомогою спеціалізованої приймальної апаратури, якою обладнані кабіни при вторинних дзеркалах. Осн. особливості Р.— його універсальність і багатопрограмність при достатньо високих принципових параметрах. За його допомогою розв'язують численні проблеми *радіоастрономії*. Напр., на ньому досліджується *Сонце* і *Сонячна система*, наша *Галактика*, ін. *галактики* і *квазари*, нарешті *Метагалактика*, включаючи реліктовий фон.

Літ.: Берлин А. Б. [та ін.]. Новый радиотелескоп Академии наук РАТАН-600. «Приборы и техника эксперимента», 1977, № 5. *Д. В. Корольков.*

РАТАУ — див. *Радіотелеграфне агентство України* при Раді Міністрів Української РСР.

РА́ТЕНАУ (Rathenau) Вальтер (29.IX 1867, Берлін — 24.VI 1922, там же) — нім. політ. діяч, промисловець і фінансист, публіцист. У роки 1-ї світової війни 1914—18 — один з керівників воєнної пром-сті Німеччини. В листопаді 1918 ввійшов до Нім. демократичної партії. У травні 1921 — міністр відбудови, з лютого 1922 — міністр закордонних справ. Прихильник нормалізації відносин між Німеччиною і Рад. д-вою. Підписав *Рапалльський договір 1922* з Рад. Росією. Вбитий членами таємної націоналістичної терористичної орг-ції «Консул».

РАТЕ́НСЬКИЙ Петро Федорович (р. н. невід., Волинь — 21.XII 1326) — укр. живописець. Перебував у Дворецькому монастирі на Львівщині. Малював ікони і розсилав їх як дари по Україні та за її межі. В 1308—26 був Київ. митрополитом. Вважають, що пензлю Р. належить ікона «Петровська богоматір» (ДТГ).

РАТИ́Н (франц. ratine) — *вовняна тканина* з фігурним коротким густим ворсом на лицьовому боці. Фігури у вигляді поздовжніх, поперечних або діагональних смужок, кульок одержують обробкою зволоженої ворсової тканини на спеціальній (ратинуючій) машині. Така обробка поліпшує зовнішній вигляд тканини, надає ворсові більшої стійкості до стирання. З Р. (драп-ратину) шиють пальта.

РАТИФІКА́ЦІЯ (від лат. ratus — затверджений і facio — роблю) — затвердження відповідним верховним органом держ. влади даної країни *договору міжнародного*. З моменту Р. (якщо в договорі не обумовлено інше) договір вступає в силу і стає обов'язковим для виконання д-вами, що його підписали. Р. підлягають найважливіші міжнар. акти (договори про ненапад, заборону атомної зброї тощо), а також ті акти, про необхідність Р. яких сторони домовилися при укладенні їх. Після Р. д-ви обмінюються ратифікаційними грамотами. В СРСР Р. укладених СРСР договорів здійснює Президія Верховної Ради СРСР (п. 6. ст. 121 Конституції СРСР), а договорів, укладених союзними республіками,— Президії Верховних Рад цих республік (див., зокрема, п. 13 ст. 108 Конституції УРСР.)

РА́ТКОВ Стойко (н. 1895, с. Чуругу, біля Нового Саду, тепер СФРЮ) — діяч серб. робітн. руху, активний учасник боротьби за владу Рад на Україні. Під час 1-ї світової війни мобілізований до австро-угор. армії. Здався в полон у Росії. В роки громадян. війни вступив до Комуністичної партії, брав участь у формуванні пд.-слов'ян. революц. військ у Самарі. В грудні 1918 Центр. федерація іноз. груп при ЦК РКП(б) направила його до Одеси. Проводив агіт. роботу серед пд.-слов'ян. військовополонених. Був одним з організаторів серб. групи *«Іноземної колегії»* при Одеському обласному комітеті КП(б)У. В березні 1919 разом з ін. членами «Іноз. колегії» Р. заарештувала франц. контррозвідка, але йому вдалося втекти. Після закінчення громадян. війни повернувся до Югославії. Під час 2-ї світозої війни боровся (під ім'ям «Вава») проти нім.-фашист. загарбників у партизан. загоні в Югославії. *І. А. Петерс.*

РА́ТМАНИ (нім. Ratmann, одн., від Rat — рада і Mann — людина) — члени ради *магістрату*. Див. *Райці*.

РАТМА́НСЬКИЙ Михайло Самійлович (1900, Одеса — 4.VII 1919) — один з організаторів комсомолу України. Член Комуністичної партії з 1916. Н. в робітн. сім'ї. З 12 років працював у Києві в ювелірній майстерні. Керував нелегальним с.-д. гуртком молоді. Після Лютневої революції 1917 ввійшов до складу ініціативної групи Київ. к-ту РСДРП(б) по організації молоді міста. Один із засновників соціалістичної Спілки робітн. молоді — «3-й Інтернаціонал» (жовтень 1917). Учасник *Київського жовтневого збройного повстання 1917, Київського січневого збройного повстання 1918* і громадянської війни. Брав участь у підготовці 1-го з'їзду КСРМУ. Загинув у бою проти куркульсько-націоналістичних банд Зеленого під час *Трипільського походу 1919*.

РАТМИ́РОВ (справж. прізв. — Тимківський) Андрій Юхимович [2 (14).X 1884, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 26.II 1967, Ужгород] — укр. рад. актор і режисер, засл. арт. УРСР (з 1955). Закінчив Новоросійський ун-т (1908, в Одесі). Сценічну діяльність почав 1904 актором Одес. рос. театру. З 1917 перейшов на укр. сцену до *«Товариства українських артистів* під орудою І. А. Мар'яненка, за участю М. К. Заньковецької та П. К. Саксаганського». Режисер та актор Третього вирішального Правобережного театру (1930—35, Вінниця), Київ. обл. муз.-драм. театру (1943—47), Кіровогр. укр. муз.-драм. театру ім. М. Кропивницького (1947—49), Закарп. укр. муз.-драм. театру (1949—59). Серед ролей — Омелько («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Гайдай («Загибель ескадри» Корнійчука), Забелін («Кремлівські ку-

Расул Рза.

А. Ю. Ратмиров.

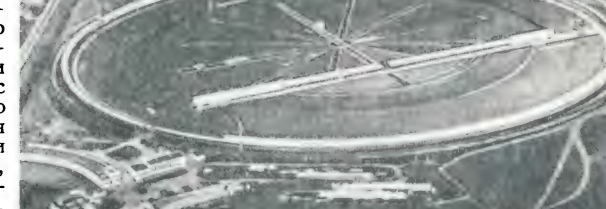

Радіотелескоп **РАТАН**-600 Спеціальної астрофізичної обсерваторії на Північному Кавказі (з кільцеподібною відбивною поверхнею діаметром 600 м).

О. П. Ратмирова.

Л. С. Ратушна.

ранти» Погодіна), Карл Моор («Розбійники» Шіллера).

Є. С. Хлібцевич.

РАТМИ́РОВА Олена Павлівна (1869, м. Новохоперськ, тепер Ворон. обл.— 1927, Новочеркаськ, тепер Ростов. обл.) — укр. співачка (меццо-сопрано) та драм. артистка. Вокальну освіту здобула 1892 у Київ. музичному, пізніше — в Моск. філармонічному уч-щі. Творчу діяльність почала 1883. Працювала у трупах М. Кропивницького (1884 — 1903, з перервами), М. Садовського (1888—93), Г. Деркача (1894—95) та ін. У 1900—01 мала власну групу. Співала в Київ. (1908—09), Харків. (1910—12), Одес. (1912—14) оперних театрах. Серед партій — Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Любаша («Аскольдова могила» Верстовського), Галька («Галька» Монюшка). Ролі: Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Ярина («Невольник» Кропивницького), Гощинська («Блакитна троянда» Л. Українки) та інші.

П. К. Медведик.

РА́ТНЕ — селище міського типу Волин. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Прип'яті (прит. Дніпра), за 22 км від залізнич. ст. Заболоття. 5,0 тис. ж. (1982). Перші писемні згадки про Р. належать до кін. 12 — поч. 13 ст., коли воно було прикордонним містом *Галицько-Волинського князівства*. З 1340 Р.— в складі *Великого князівства Литовського*, з 1366 — Польщі (у 70—80-х рр. 14 ст. тимчасово було під владою Угорщини). В 1440 Р. було надано *магдебурзьке право*. Після 3-го поділу Польщі (1795) Р. у складі Зх. Волині возз'єднано з Росією. За *Ризьким мирним договором 1921* відійшло до бурж.-поміщицької Польщі. В 1922 у Р. виникла підпільна комуністична група. В 1939 Р. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 Р.— с-ще міськ. типу. У селищі — лісохім. з-д, хлібний та пром. комбінати, лісгоспзаг, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, мед. містечко, Будинок культури, клуб, 2 бібліотеки.

РА́ТНІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Волин. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 1,4 тис. км². Нас. 54,4 тис. чол. (1982). У районі — 70 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 17 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Ратне*. Р. р. лежить у межах *Поліської низовини*. Корисні копалини: торф, буд. пісок. Річки — *Прип'ять* з прит. Вижівкою. Озера: Турське, *Оріхове озеро*, Оріховець, Валянське. Грунти дерново-підзолисті піщані й болотні. Розташований в зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, береза, дуб, вільха) займають 51,6 тис. га. Найбільші пром. підприємства — ратнівські лісохім. з-д та пром. комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Ратне). Спеціалізація с. г. — тваринництво м'ясо-мол. напряму, землеробство — картоплярсько-льонарського. Площа с.-г. угідь 1980 становила 61,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 23,6 тис. га, сіножаті й пасовища — 37,8 тис. га. У Р. р.— 12 колгоспів, 5 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнич. ст. Заболоття. Автомобільних шляхів — 308 км, у т. ч. з твердим покриттям — 134 км. У районі — 47 заг.-осв. і музична школи, 69 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 20 будинків культури, 22 клуби, 43 кіноустановки, 46 б-к. У с. *Кортелісах* — істор. музей та меморіальний комплекс жертвам фашизму. У Р. р. видається газ. «Червоний прапор» (з 1945).

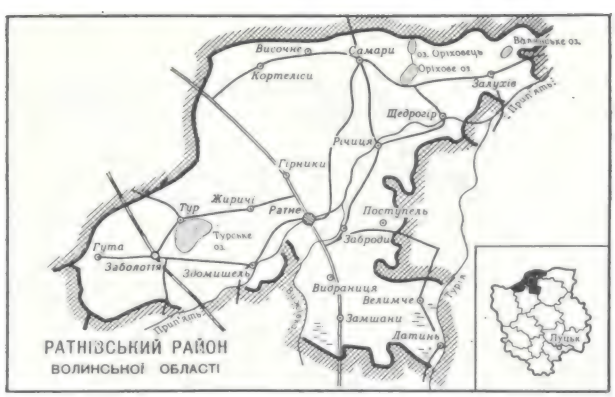

А. А. Хомич.

РА́ТУША (польс. ratusz, від нім. Rathaus — будинок ради) — 1) Орган міського самоврядування в ряді країн. У містах Зх. України, зокрема, у Львові, Р. вперше з'явилися в 14 ст.; з 15 ст. в зв'язку з наданням містам *магдебурзького права* замість Р. було утворено *магістрати*. В січні 1699 в Москві було утворено орган міського самоврядування — Бурмистерську палату, 1699 перейменовану на Р. В 1711 після створення *губерній* Р. як центр. установа перестала існувати, 1720 замість Р., яка містилася в Москві, в Петербурзі створено гол. магістрат.

Поряд з магістратами в невеликих містах і містечках України (Гадяч, Лубни, Ніжин, Охтирка та ін.) зберігалися Р. як органи міського самоврядування. У 1785 в Росії магістрати було замінено *міськими думами*. В містечках, де не було дум, залишились Р. Остаточно, як суд. органи, Р. скасовано *судовою реформою 1864*, як органи міськ. самоврядування— міською реформою 1870. 2) В ряді країн будинок, де містяться органи міського самоврядування.

В. С. Кульчицький.

РА́ТУШНА Лариса Степанівна (9.I 1921, с. Тиврів, тепер смт Вінн. обл.— 18.III 1944, Вінниця) — учасниця підпільного руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член ВЛКСМ з 1938. З 1939 навчалася на мех.-матем. ф-ті Моск. ун-ту. З вересня 1941 — мед. сестра в діючій армії, брала участь в обороні Москви. Потрапивши в полон у районі Смоленська, втекла, дісталася до Вінниці і стала учасницею Вінницької підпільної парт. орг-ції, очолюваної І. В. *Бевзом*. Брала участь в обладнанні підпільної друкарні «Україна», розповсюджувала листівки. Була зв'язковою вінниц. підпілля і партизан. з'єднання ім. В. І. Леніна. Допомагала визволяти рад. військовополонених і супроводила їх до партизанів. Забезпечувала партизанів зброєю, боєприпасами, медикаментами. Вбита фашистським запроданцем.

РАУВО́ЛЬФІЯ (Rauwolfia) — рід рослин родини барвінкових. Кущі, напівкущі або дерева. Листки прості цілісні, довгасто-еліптичні або ланцетні, часто шкірясті. Квітки білі або блідо-рожеві, зібрані у верхівкові, рідше пазушні зонтиковидні суцвіття. Плід — кістянка. 40—50 (за ін. джерелами до 100) видів, поширених в тропіках Пд. Азії (за винятком Австралії). Деякі види Р.— цінні *лікарські рослини*: з їхніх коренів і кореневищ одержують алкалоїд *резерпін*, який широко використовують у медицині. Найбільше значення має Р. з м і ї н а (R. serpentina) — півкущ з молочним соком, 60—80 см заввишки. Кореневище містить понад 20 алкалоїдів, з яких найбільше значення мають ресцинамін, юхімбін, серпентин та ін.

РА́УД — ест. художники, брати. К р і с т і а н Р. [10(22).X 1865, Віру-Яагупі — 19.V 1943, Таллін] — графік. В 1892—97 навчався в петерб., 1897—98 — дюссельдорфській АМ, 1899—1903 — у А. *Ажбе* та в мюнхенській АМ. В 90-х рр. 19 ст. виконав зарисовки з життя ест. селян («В хаті», 1896—98, та ін.), малюнки на тему ест. епосу «Калевіпоег» (вид. 1935). В 1905—14 керував худож. студією в Тарту, 1923—26 викладав у Таллінському худож.-пром. уч-щі. П а у л ь Р. [11 (23).X 1865, Віру-Яагупі — 22.XI 1930, Таллін] — живописець. В 1888—94 навчався в дюссельдорфській АМ, 1911 — в Петербурзі у І. *Рєпіна*. Твори: «Портрет матері» (1894), галерея портретів ест. селян [«Дядя Пауль з люлькою», бл. 1894—96 (?), «Старий з острова Муху», 1898], «Автопортрет з люлькою» (1908) та ін. З 1923 викладав в Таллінському художньо-пром. училищі. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Естонська РСР*, т. 4, с. 448—449. *Літ.:* Мильк В. П. Рауд. М., 1957.

РА́УД Март [1 (14).IX 1903, вол. Айду, тепер Вільяндіського р-ну Ест. РСР — 6.VII 1980, Таллін] — ест. рад. письменник, нар. письменник Ест. РСР (з 1972). Член КПРС з 1945. Друкуватися почав 1919. Перша зб.— «Міражі» (1924). У романах «Сокира і місяць» (1935), «Базар» (1937) змалював сатиричні картини бурж. звичаїв. Р. вітав встановлення Рад. влади в Естонії і став одним із зачинателів ест. рад. поезії. Автор збірок віршів «Далеке коло» (1935), «Бойове слово» (1943), «Всі дороги» (1953), «Золота осінь» (1966), «Той, що пішов» (1978) та ін.; зб. новел «Віч-на-віч» (1959), п'єс. Деякі вірші присвятив Україні. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: У к р. п е р е к л.— [Поезії]. «Україна», 1947, № 7; Микола Коломієць. «Вітчизна», 1948, № 11.

С. Г. Ісаков.

РАУ́ЛЯ ЗАКО́НИ — кількісна залежність, що зв'язує *концентра-*

СУЧАСНІ РАСИ СВІТУ

ДАВНІ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ РАСИ

Європеоїдна велика раса
- 1 Балтійська
- 2 Середньоєвропейська
- 3 Індо-середземноморська

Негроїдна велика раса
- 9 Негрська
- 10 Негрильська
- 11 Бушменська

Австралоїдна велика раса
- 13 Айнська
- 14 Меланезійська
- 15 Австралійська
- 16 Веддоїдна
- 17 Андаманська

Монголоїдна велика раса
- 23 Східноазіатська
- 24 Американська
- 25 Арктична
- 26 Північноазіатська

РАННІ МІШАНІ Й ПЕРЕХІДНІ РАСИ

МІШАНІ ПЕРЕХІДНІ ФОРМИ МІЖ ВЕЛИКИМИ РАСАМИ

Європеоїдно та негроїдно
- 4 Ефіопська
- 5 Західносуданська

Європеоїдно, негроїдно та австралоїдно
- 12 Південноіндійська

Австралоїдно та монголоїдно
- 18 Південноазіатська
- 19 Полінезійська

Монголоїдно та європеоїдно
- 27 Уральська

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МІШАНІ ТИПИ, ЩО СФОРМУВАЛИСЯ В 4–15 СТ.
- 6 Східносуданський
- 20 Мадагаскарський (з домішками негроїдної раси)
- 21 Східноіндонезійський
- 22 Японський
- 28 Південносибірський
- 29 Середньоазіатський

ПІЗНІ МІШАНІ ГРУПИ
- 7 мулати Америки
- 8 „кольорові" Південної Африки
- 30 Американські метиси

МАСШТАБ 1:40 000 000

1400 0 1400 2800 км

РЕВОЛЮЦІЯ 1905–07 років у РОСІЇ

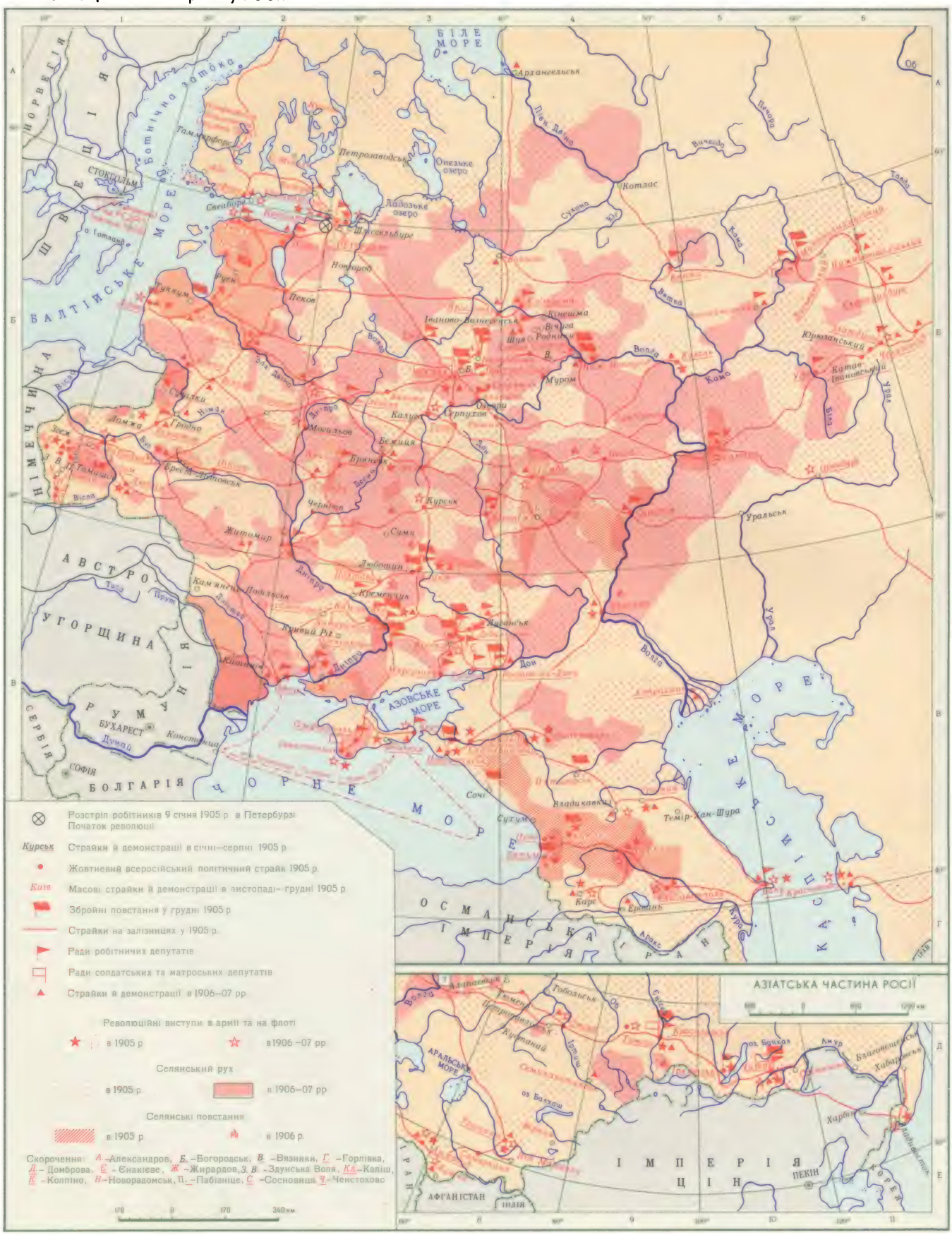

цію розчину або з тиском насиченої пари розчинника над розчином, або із змінюванням т-ри кипіння (замерзання) розчину. За першим Р. з., відносне зниження тиску насиченої пари розчинника над розчином пропорційне концентрації розчиненої речовини, тобто $(p_1^0 - p_1) / p_1^0 = N_2$, де p_1^0 — тиск насиченої пари чистого розчинника, p_1 — тиск насиченої пари розчинника над розчином, N_2 — мольна частка (концентрація) розчиненої речовини. За другим законом, підвищення т-ри кипіння $t_{кип}$ або зниження т-ри замерзання $t_к$ розчину прямо пропорційне моляльній концентрації розчиненої речовини:

$$\Delta t_{кип} = E_e \cdot m,\ \Delta t_к = E_к \cdot m,$$

де $\Delta t_{кип}$ — підвищення $t_{кип}$, $\Delta t_к$ — зниження $t_к$, m — моляльна концентрація розчину, E_e та $E_к$ —т. з. ебуліоскопічна (див. *Ебуліоскопія*) і кріоскопічна (див. *Кріоскопія*) постійні розчинника. Відкрив Ф. *Рауль*. На основі Р. з. можна визначити *молекулярну масу* речовини (неелектролітів). Розчини електролітів не підлягають Р. з. внаслідок електролітичної дисоціації.

РАУ́ЛЬ (Raoult) Франсуа Марі (10.V 1830, Фурн-ан-Веп, Нор — 1.IV 1901, Гренобль) — франц. хімік і фізик, чл.-кор. франц. Академії наук (з 1890), іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1899). З 1867 Р.— у Гренобльському ун-ті (професор з 1870). Досліджуючи (1882—88) зниження т-ри кристалізації, а також зниження тиску пари (або підвищення т-ри кипіння) розчинника при введенні в нього розчиненої речовини, відкрив закони, що пізніше дістали назву *Рауля законів*.

РАФАЕ́ЛЬ [власне — Раффаелло Санті (Санціо); 26 або 28.III (за ін. даними 6.IV) 1483, Урбіно — 6.IV 1520, Рим] — італ. живописець і архітектор, представник Високого *Відродження*. Початкову художню освіту здобув у свого батька — художника Дж. Санті. Бл. 1500—04 працював у Перуджі в майстерні П. *Перуджіно*; з 1504 — у Флоренції, з 1508 — у Римі. Гуманістичні, життєстверджуючі, сповнені ліризму твори Р. відзначаються класично чіткою композицією і тонким колоритом. Р. найчастіше звертався до зображення мадонни, втілюючи в ній зворушливий образ жінки-матері («Мадонна Конестабіле», бл. 1500—02, ДЕ в Ленінграді; «Мадонна з немовлям та Іоанном Хрестителем», або т. з. «Прекрасна садівниця», 1507, Лувр; «Мадонна Альба», бл. 1510—11, Нац. галерея мистецтв, Вашінгтон, та ін.). Найвідомішою і найбільш художньо досконалою з його картин є «Сікстинська мадонна» (1515—19, Дрезден. картинна галерея), яку художник написав як вівтарний образ для церкви при монастирі св. Сікста в м. П'яченці. Р.— автор портретів папи Юлія II, бл. 1511, Галерея Уффіці, Флоренція; «Жінка у покривалі» («Донна велата»), бл. 1513, Галерея Піттi, Флоренція; Б. Кастільйоне, 1515, Лувр, та ін. і розписів у Ватікані (фрески в станцах делла Сеньятура, 1509—11, д'Еліодоро, 1511—14; дель Інчендіо, 1514—17; ескізи розписів Лоджій у Ватікані, 1519) і на віллі Фарнезіна, 1514—18. Як архітектор брав участь у буд-ві собору св. Петра, церкви Сант-Еліджо дельї Орефічі (з 1509), капели Кіджі церкви Санта-Марія дель Пополо (1512—20), всі — у Римі та ін. Похований в Пантеоні у Римі. Іл. див. на окремому аркуші, с. 304—305, а також на окремих аркушах до ст. *Відродження*, т. 2, с. 272—273; *Італія*, т. 4, с. 448—449.

Літ.: Рафаель. К., 1936; Гращенков В. Н. Рафаэль. М., 1971; Пашут Л. Рафаэль. Пер. с венг. М., 1981.

Н. П. Рипська.

РАФА́ЛІВКА — селище міського типу Володимирецького р-ну Ровен. обл. УРСР. Залізнична станція. 3,8 тис. ж. (1982). В Р.— меблева ф-ка, 3 асфальтові з-ди, лісгоспзаг, володимирецькі райсільгосптехніка та райсільгоспхімія. 2 заг.-осв. школи, Будинок культури, 2 б-ки. Засн. 1902, с-ще міськ. типу — з 1957.

РАФАЛО́ВИЧ Артем Олексійович [13 (25).XI 1816 — 3 (15).V 1851] — укр. лікар, дослідник країн Пн. Африки та Пд.-Зх. Азії. Н. на Поділлі. Закінчив Одеську гімназію і мед. ф-т Берлінського ун-ту. Докторську дисертацію про лікування сифілісу захистив у Дерптському (тепер Тартуський) ун-ті (1838). З 1840—проф. судово-мед. юрид. відділу Рішельєвського ліцею в Одесі. В 1846—48 відвідав Туреччину, Сірію, Палестину, Єгипет, Туніс та Алжір з метою епідеміологічних досліджень. Р. провів цінні етногр. та геогр. спостереження. Рос. геогр. т-во 1849 обрало Р. своїм дійсним членом. Праці Р. присвячені боротьбі з чумою, мед. географії, санітарній статистиці, курортології.

М. О. Оборін.

РАФАЛО́ВИЧ Єлизавета Карпівна (1831, Чернігів — р. см. невід.) — укр. і рос. співачка (контральто). Закінчила Київ. ін-т шляхетних дівчат. Співу навчалась приватно в Києві, удосконалювала майстерність у Мілані (1851—52). В 1853—55 співала в благодійних концертах у Петербурзі, Житомирі, під час контрактових сезонів у Києві.

І. М. Лисенко.

РАФА́ЛЬСЬКИЙ Гнат Гнатович (справж. прізв. — Лозинський; 1868—1933, Харків) — укр. рад. актор. Закінчив Київ. ун-т. Творчу діяльність розпочав в аматорських виставах. З 1894 працював у трупах М. *Кропивницького*, О. *Ратмирової*, в 20—30-х рр. 20 ст. — в рос. мандрівній опері, *Харківському театрі музичної комедії*. Серед ролей — Возний («Наталка Полтавка» Котляревського), Лопуцьковський («Шельменкоденщик» Квітки-Основ'яненка), Кичатий («Назар Стодоля» Шевченка), Коваль («Невольник» Кропивницького), Земляника («Ревізор» М. Гоголя).

П. К. Медведик.

РАФІЛІ Мікаел Гасан-огли [12 (25).IV 1905, с. Борсунлу, тепер Касум-Ісмаїловського р-ну Азерб. РСР — 26.IV 1958, Баку] — азерб. рад. поет, літературознавець. В поезії виступив як прихильник вільного вірша: збірки «Вікно» (1929), «Нова історія» (1934), «Журавель» (1936) та ін. Автор праць про творчість Нізамі Гянджеві, Фізулі, М. Ф. Ахундова та ін., підручника «Вступ до теорії літератури» (1958), популярного нарису «Тарас Шевченко» (1939). Перекладач творів Й. В. Гете, О. Бальзака, Л. Толстого, В. Гюго та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Песни о городах. М., 1936; Мирза Шафи в мировой литературе. Баку, 1958; Избранное. Баку, 1973.

В. І. Ціпко.

РАФІНЕ́Р (франц. raffineur, від raffiner — очищати) — апарат безперервної дії, в якому розмелюють волокнисті матеріали, гол. чин. *целюлозу*. Осн. робочими частинами Р. є розмелювальні диски або конуси, в зазор між якими надходить (у вигляді водної *суспензії*) волокниста маса. За допомогою Р. виготовляють також *деревну масу* з тріщок (див. *Дефібратор*). Р.— один з тех. засобів, використовуваних у целюлозно-паперовій промисловості.

РАФІНУВА́ННЯ (від франц. raffiner — очищати) — остаточне очищення продукту від небажаних домішок. Застосовується у металургійній (див. *Рафінування металів*), харчовій, хімічній та ін. галузях промисловості, с. г. тощо.

РАФІНУВА́ННЯ металів — очищення металів (сплавів) від небажаних домішок. Розрізняють Р. пірометалургійне, електролітичне і хімічне. При пірометалургійному (високотемпературному) Р. в метал додають розкислювачі (див. *Розкислення металів*) або *модифікатори*, що утворюють з домішками нерозчинні у рідкому металі хім. сполуки. Метал, крім того, обробляють рідкими синтетичними *шлаками*, піддають вакуумуванню (див. *Вакуумування сталі*), *десульфурації*, *дефосфорації*, продувають *інертними газами* (напр., аргоном, та ін.). Застосовують також вакуумну *ректифікацію*, *зонну плавку*, рафінуючі *електрошлаковий переплав*, *вакуумно-дуговий переплав*, *плазмоводуговий переплав* тощо. Електролітичне Р. являє собою *електроліз* водних розчинів або сольових розплавів. Найпоширеніше електролітичне Р. полягає в розчиненні очищуваних металів на *аноді* й осадженні чистих металів на *катоді*. Хімічне Р. грунтується на різній розчинності металу і домішок в розчинах к-т або лугів. До такого Р. належить, напр., «мокрий» метод *афінажу* благородних металів. Р. провадять безпосередньо в печах, поза печами (див. *Позапічна обробка* металів) або в спец. рафінувальних агрегатах. Рафінуванням зменшують кількість шкідливих домішок і *неметалевих включень*, запобігають *ліквації* металів, підвищують *корозійну стійкість* та ін. властивості.

РА́ФІЯ (Raphia) — рід вічнозелених дерев'янистих багаторічних рослин род. пальмових. Стовбур нерозгалужений, порівняно короткий. Листки чергові, перисті, великі (у Р. винної до 22 м завдовжки і 12 м завширшки — найбільші в рослинному світі). Квітки одно-

Март Рауд.

Рафаель. Автопортрет. Фрагмент фрески «Афінська школа». 1509—11. Станца делла Сеньятура. Ватікан. Рим.

М. Рахімі.

Рафлезія Арнольда. Загальний вигляд квітки.

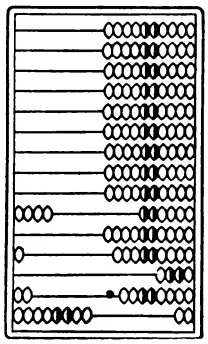

Рахівниця. Покладено число 401, 28.

статеві, дрібні, у багатоквіткових дуже розгалужених початках. Плід ягодоподібний. Бл. 40 видів, поширених здебільшого в тропічній Африці. В СРСР окремі види Р., зокрема Р. мадагаскарська (R. ruffia), зустрічаються в оранжерейній або кімнатній культурі. Р. дають буд. деревину, рослинний віск, пальмове вино, волокно, харч. продукти тощо. *А. П. Лебеда.*

РАФЛЕ́ЗІЯ (Rafflesia) — рід безхлорофільних паразитичних рослин родини рафлезієвих. 12 видів, поширених у вологих тропіч. лісах Індонезії і Філіппінських о-вів. Паразитують на коренях тропічних ліан — цисусів. Р. занурюється в тканини рослини-хазяїна за допомогою тонких недиференційованих тяжів; над ураженими частинами рослин піднімаються лише квітки. Найвідомішою є Р. Арнольда (R. arnoldii), яка зустрічається на о. Суматра. Її м'ясисті квітки до 1 м у діаметрі і масою 4—6 кг, кольором схожі на сире м'ясо, мають сильний трупний запах, запилюються мухами.

РАФФІ́ [справж. ім'я і прізв.— Акоп Мелік-Акопян; 1835, Паяджук, Іран — 24.IV (6.V) 1888, Тбілісі] — вірм. письменник. Представник вірм. романтизму. Друкуватися почав 1860. У ранніх творах (роман «Салбі», 1866, вид. 1911; повість «Гарем», 1868, вид. 1874) з позицій просвітительства викривав нац. і соціальний гніт. У романах «Захрумар» (1871), «Золотий півень» (1878) та ін., у повістях і оповіданнях зображував торг.-лихварські верстви вірм. суспільства, моральне виродження його представників. Нац.-визвольному рухові вірм. народу присвячені романи «Джалаледдін» (1878), «Хент» (1880), «Іскри» (т. 1—2, 1883—87). Автор істор. романів «Давид-Бек» (1881—82), «Самвел» (1886).

Тв.: Рос. перекл.— Золотой петух.— Безумец. М., 1958; Гарем и другие рассказы. Ереван, 1966; Хент. Ереван, 1969; Самвел. Ереван, 1975. *С. Г. Амірян.*

РА́ХІВ — місто Закарп. обл. УРСР, райцентр, на р. Тисі. Залізнична станція. Р. вперше згадується 1447, коли село було під владою Угорщини (з 1867 — Австро-Угорщина). У 18 ст. кріпаки Р. брали участь в русі *опришків* (зокрема, в загонах *Пинті,* Ф. Бойка, І. Пискливого, а пізніше — О. *Довбуша* та ін.). Під час соціалістичної революції в Угорщині 6.IV 1919 у Р. було встановлено Рад. владу. Проте в тому самому місяці Р. захопили білорумунські окупанти. З 1920 Р.— у складі бурж. Чехословаччини. В 1939 Р. підпав під владу хортистської Угорщини. В 1945 Р. у складі Закарп. України возз'єднано з УРСР. З 1958 Р.— місто. У місті — лісокомбінат, картонна ф-ка, маслоробний з-д, хлібний комбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 7 заг.-осв., музична та 2 спорт. школи, лікарня, профілакторій, туристська база, 2 будинки культури, клуб, кінотеатр, 3 бібліотеки.

РАХІВНИ́ЦТВО — система ведення рахунків у *бухгалтерському обліку.*

РАХІВНИ́ЦЯ — прилад для арифметичних обчислень (додавання й віднімання). Являє собою чотирикутну раму з поперечними дротинами, по яких переміщуються круглі кісточки (мал.). На всіх дротинах, крім однієї або двох (вони відіграють роль коми у десятковому записі числа), є по 10 кісточок. Кожна дротина з 10 кісточками відпов дає десятковому розряду числа (одиниці, десятки, сотні і т. д. одиниць або десяті, соті, тисячні частки одиниці). Р. застосовують для найпростішої лічильної роботи та як наочний посібник.

РА́ХІВСЬКИЙ МАСИ́В — гірський масив у пд.-сх. частині Карпат Українських, у межах Закарп. обл. Є частиною давнього *Мармарошського масиву.* Вис. до 1944 м, г. Піп Іван Мармарошський. Складається з кристалічних порід докембрію й палеозою. Переважають стрімкі форми рельєфу. До вис. 1400—1600 м вкритий ялицево-смереково-буковими і смерековими лісами, вище — субальп. криволісся. Вершини хребтів зайняті субальп. луками. *О. М. Федірко.*

РА́ХІВСЬКИЙ РАЙО́Н — в пд.-сх. частині Закарп. обл. УРСР. Утворений 1953. Площа 1,9 тис. км². Нас. 82,7 тис. чол. (1982). У районі — 32 населені пункти, підпорядковані міській, 4 селищним і 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Рахів.* Р. р. розташований в межах *Карпат Українських* (на Зх.— хр. *Свидовець,* на Пн. та Пн. Сх.— *Горгани,* на Пд. Сх.— *Рахівський масив*). Корисні копалини: буд. каміння, мармур, каолін вапняки. Річки — *Тиса* з притоками Косівською, Чорною Тисою і Білою Тисою та ін. (бас. Дунаю). Грунти підзолисті, гірсько-лучні. Ліси (ялина, бук, дуб, граб, явір) займають 135,4 тис. га. В межах району — частина *Карпатського заповідника* — Говерлянський масив, 10 держ. заказників (Білий Потік, Діброва, Кузійський, Свидовецький, Кевелівський, Радомирський, Рогнеска, Апшинецький, «Затінки» та «Тирсянка»). Переважають підприємства лісової і деревообр. пром-сті (Рахівський, Великобичківський та Ясінянський лісокомбінати, *Великобичківський лісохімічний комбінат,* Рахівська картонна ф-ка). Комбінат побутового обслуговування (Рахів). Спеціалізація с. г.— тваринництво м'ясо-мол. напряму

(вівчарство, скотарство). Площа с.-г. угідь 1980 становила 29,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 1,7 тис. га, сіножаті й пасовища — 27,4 тис. га. Гол. с.-г. культура — картопля. У Р. р.— 7 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія Залізничні станції: Рахів, Ясіня, Великий Бичків. Автомоб. шляхів — 261 км, у т. ч. з твердим покриттям — 190 км. У районі — 58 заг.-осв., 3 муз. і 5 спорт. шкіл; 45 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень; санаторій «Гірська Тиса» (с. Кваси), 4 туристські бази. 51 будинок культури і клуб, кінотеатр, 44 кіноустановки, 60 б-к; музеї: краєзнавчий у смт Великому Бичкові та історико-краєзнавчий у смт Ясіні. У Р. р.— численні пам'ятки *дерев'яної архітектури* в селах Середньому Водяному (дві Миколаївські церкви, 1428, 1776), Діловому (Успенська церква, 1750), Кобилецькій Поляні (Вознесенська церква і дзвіниця, 18 ст.), Лазещині (церква «На Плитуватому», 18 ст.), у смт Ясіні (Струківська церква, 18 ст.). У смт Кобилецькій Поляні народився укр. рад. живописець Й. Й. *Бокшай,* у Ясіні — керівник революційного руху на Закарпатті О. О. *Борканюк.* У Р. р. видається газ. «Зоря Рахівщини» (з 1946). *І. І. Мільчевич.*

РАХІМІ́ Мухамеджан (3.V 1901, кишлак Фаїк, тепер Шафірканського р-ну Бухар. обл. Узб. РСР — 23.VIII 1968, Душанбе) — тадж. рад. поет, перекладач. Член КПРС з 1943. Друкуватися почав 1924. Перша зб.—«Вибрані вірші» (1940). Автор збірок віршів і поем «Смерть за смерть, кров за кров» (1943), «Перемога» (1947), «Світлий шлях» (1952), «Біле золото» (1958), «Ранок слова» (1963), «Невгасиме полум'я» (1967) та ін. присвячених Жовтневій революції, В. І. Леніну, Комуністичній партії, будівникам нового життя, дружбі народів. Перекладач творів О. Пушкіна, М. Горького, В. Маяковського, Янки Купали, Самеда Вургуна, Т. Шевченка, П. Тичини та ін. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— К вершинам счастья. Душанбе, 1964. *Х. Шодикулов.*

РАХІ́Т (від грец. ῥάχις — хребет, спина) — хвороба дітей, спричинювана порушенням фосфорно-кальцієвого обміну в організмі. До виникнення Р. у дітей призводять недостача в їжі вітаміну D (або порушення його засвоювання), неправильне харчування, недостатнє перебування на свіжому повітрі, виснажливі захворювання тощо. Вміст фосфору і кальцію у крові та тканинах хворих на Р. зменшений. Захворювання здебільшого проявляється у віці від 2-х місяців до року. При Р. кістки стають м'якими і гнучкими, а також спостерігаються розлади функцій нервової, ендокринної та ін. систем. У початковій стадії захворювання дитина стає неспокійною, з'являється пітливість, знижується тонус м'язів; сидіти і ходити хворі діти починають пізніше, ніж здорові; прорізування зубів запізнюється, збільшуються розміри голови; нерідко розвива-

ється недокрів'я, при тяжких формах спостерігаються значні деформації скелета, що залишаються на все життя (неправильна форма грудної клітки, викривлення хребта, О-подібні або Х-подібні ноги, *плоскостопість* тощо). Хворі на Р. схильні до захворювань на *пневмонію, спазмофілію*. Профілактика: відповідний режим харчування (овочі, фрукти, жовтки та ін.), вживання вітаміну D, риб'ячого жиру; систематичне перебування дітей на свіжому повітрі, опромінювання кварцовою лампою, загартовування організму, гімнастика, масаж тощо. Лікування: вітаміни D і C, ультрафіолетове опромінювання. Уражає на Р. хворіє молодняк, найчастіше телята і поросята в стійловий період. Хвороба виникає від нестачі в кормах вітаміну D, внаслідок порушення фосфорно-кальцієвого обміну, відсутності *інсоляції*, скупченого утримання тварин в темних вогких приміщеннях. Характеризується дистрофією і розм'якшенням кісткової тканини. У хворих тварин псується смак (лизуха), деформуються і викривлюються кістки, вони кульгавіють, відстають у рості. Перебіг Р. хронічний. Лікування і профілактика. Хворих тварин виділяють в окрему групу і поліпшують годівлю, призначають препарати вітаміну D, вітамінізований риб'ячий жир, ультрафіолетове опромінювання, створюють добрі умови утримання, проводять *моціон тварин, мінеральну підгодівлю*.

РАХЛЁНКО Леонід Гдалійович [Григорович; н. 23.VIII (5.IX) 1907, ст. Терехівка, тепер Гом. обл.] — рос. рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1966). Член КПРС з 1942. В 1928 закінчив Ленінгр. ін-т сценічного мистецтва. Учень Л. *Вів'єна*. З 1929 — актор (з 1935 — режисер, 1937—43 — худож. керівник) Білорус. театру ім. Я. Купали (Мінськ). Серед ролей — Горлохватський («Хто сміється останнім» Крапиви), Крутицький, Флор Федулович («На всякого мудреця доволі простоти», «Остання жертва» О. Островського), Бубнов («На дні» М. Горького), Макар Діброва, Ромодан («Макар Діброва», «Крила» Корнійчука). Вистави: «Партизани» К. Крапиви, «Кремлівські куранти» М. Погодіна, «В степах України», «Фронт» О. Корнійчука, «Підступність і кохання» Ф. Шіллера та ін. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

РАХЛІН Натан Григорович [28.XII 1905 (10.I 1906), Сновськ, тепер м. Щорс Черніг. обл.— 28.VI 1979, Казань, похований у Києві] — укр. і рос. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1948). Член КПРС з 1947. В 1923—27 навчався в Київ. консерваторії, 1930 закінчив диригентський ф-т Муз.-драм. інституту ім. М. В. Лисенка в Києві. В 1932—34 — диригент симф. оркестру Харків. радіокомітету, 1937—62 (з перервою) — гол. диригент Держ. симф. оркестру УРСР в Києві, 1941—45 — гол. диригент Держ. симф. оркестру СРСР (Москва). У 1966 за активною участю Р. було створено Симф. оркестр Тат. АРСР (Казань), яким він керував до останніх днів життя. У 1938—66 (з перервою) викладав у Київській (з 1946 — професор), 1967—79 — Казанській консерваторіях. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями. Державна премія СРСР, 1952.

Літ.: Матусевич Н. И. Натан Григорьевич Рахлин — народный артист СССР. К., 1960.

РАХМАДІЄВ Єркегалі Рахмадійович (н. 1.VIII 1932, аул № 9 Чубартауського р-ну Семипал. обл.) — казах. рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1981). Член КПРС з 1960. В 1957 закінчив Алма-Атинську консерваторію (1967—75 — ректор). З 1968 — голова правління Спілки композиторів Каз. РСР. Твори: опери, у т. ч. «Камар-сулу» (1965), «Алпамис» (1973); вокально-симф. поеми (зокрема, «Ода партії», 1971; «Поема про Конституцію», 1977), симфонія «Святковий кюй» (1966), камерно-інструментальні твори; хори, пісні, музика до кінофільмів і вистав.

РАХМА́Н Муджібур (1920, с. Тонгіпара, округ Фарідпур — 15.VIII 1975, Дакка) — держ. і політ. діяч Бангладеш. Після утворення д-ви Бангладеш (1971) — президент, з січня 1972 — прем'єр-міністр і міністр оборони, з січня 1975 — президент і міністр оборони. Уряд, очолений Р., проголосив програму радикальних соціально-екон. перетворень, що мали антифеод. і антиімперіалістичний характер, проводив *неприєднання політику* і політику *мирного співіснування*. Під час держ. перевороту Р. було вбито.

РАХМА́НІВКА — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, підпорядковане Центрально-Міській райраді м. Кривого Рога. Залізнична станція. 1,9 тис. ж. (1982). У Р.— восьмирічна школа, клуб, б-ка. Виникла у 1-й пол. 19 ст., с-ще міськ. типу — з 1957.

РАХМА́НІНОВ Іван Іванович (1826, с. Казінка, тепер смт Липецької обл.— 4.XII 1897, Київ) — вітчизняний вчений-механік. Закінчив (1848) Моск. ун-т. З 1853 викладав у Київ. ун-ті (з 1881 — ректор). Осн. праці — з заг. питань механіки, проблем аналітичної механіки, гідравліки, теорії пружності, геометрії поверхонь тощо.

РАХМА́НІНОВ Сергій Васильович [20.III (1.IV) 1873, маєток Онег (Семенозо?), тепер Новгородського р-ну Новгород. обл.— 28.III 1943, Беверлі-Гілс, Каліфорнія, похований у Кенсіко, поблизу Нью-Йорка] — рос. композитор, піаніст і диригент. Закінчив Моск. консерваторію по класах фортепіано (1891, в О. Зілоті) та композиції (1892, у С. *Танєєва* і А. *Аренського*). Був диригентом Моск. приватної рос. опери (1897—98), Великого театру (1904—06, новаторські постановки багатьох рос. опер, зокрема — «Іван Сусанін» М. Глинки, «Князь Ігор» О. Бородіна, «Пікова дама» П. Чайковського, «Борис Годунов» М. Мусоргського) і симф. концертів моск. Гуртка любителів рос. музики. З 1900 концертував як піаніст і диригент у Росії та за кордоном. У 1909—12 брав участь у діяльності Рос. муз. т-ва та Рос. муз. вид-ва. В 1917 виїхав на гастролі в Скандінавію, з 1918 жив у США, виступав (у США, Європі) переважно як піаніст. Кошти від концертів 1941—42 передав у фонд допомоги Рад. Армії. Музиці Р. властиві широконаспівний мелодизм, гармонічне багатство, яскраво виявлений нац. характер. Твори: опери «Алеко» (1892, за поемою О. Пушкіна «Цигани», дипломна робота; пост. 1893), «Скупий лицар» (на текст Пушкіна), «Франческа да Ріміні» (обидві — 1904, пост. 1906); для солістів, хору й оркестру — кантата «Весна» (1908), поема «Дзвони» (1913); для оркестру — 3 симфонії (1895, 1906—07, 1935—36), фантазія «Скеля» (1893), «Каприччіо на циганські теми» (1894), симф. поема «Острів мертвих» (1902), «Симфонічні танці» (1940); для фп. з оркестром — 4 концерти (1890—91, 2-а ред. 1917, 1901, 1909, 1914—26, 3-я ред. 1941), «Рапсодія на тему Паганіні» (1934); для фп.— 2 сонати (1906—07; 1913, 2-а ред. 1931), «Варіації на тему Шопена» (1902), «Варіації на тему Корелді» (1931), 2 цикли прелюдій (1902, 1910), 2 цикли етюдів-картин (1911, 1916—17); для 2-х фп.— фантазія «Картини» (1893), 2 сюїти; камерні ансамблі [«Елегічне тріо» (пам'яті П. І. Чайковського), 1893]; для хору з оркестром — «Три російські пісні» (1926); хори; 71 романс; транскрипції та перекладення для фортепіано. Р. не раз гастролював на Україні: 1893 — у Харкові, Києві (диригував на прем'єрі власної опери «Алеко»); 1911 — у Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), 1913 — у Києві (сприяв організації консерваторії), Одесі, Полтаві, Харкові, Катеринославі; 1914 — у Києві, Харкові; 1915 — у Києві; 1917 — у Києві, Харкові; бував у Криму (1898). На слова Т. Шевченка (в рос. перекладі О. Плещеєва) написав романси «Дума» («Минають дні, минають ночі») і «Полюбила я на печаль свою» («Полюбилася я»), обидва видано 1893.

Тв.: Литературное наследие, т. 1—3. М., 1978—80.

Літ.: Асафьев Б. В. С. В. Рахманинов. М., 1945; Архімович Л. Б. С. В. Рахманінов. К., 1952; Алексеев А. Д. С. В. Рахманинов. Жизнь и творческая деятельность. М., 1954; Келдыш Ю. В. Рахманинов и его время. М., 1973; Брянцева В. Н. С. В. Рахманинов. М. 1976. *Л. Б. Архімович.*

РАХУНКИ БУХГА́ЛТЕРСЬКОГО О́БЛІКУ — спосіб екон. групування об'єктів *бухгалтерського обліку*. За допомогою рахунків фіксують і обчислюють показники госп. діяльності. Графічно рахунки являють собою таблиці, в яких ведуть облікові записи. Р. б. о. відображають стан і зміни облічуваного об'єкта. Для кожного об'єкта відкривають окремий рахунок, який має дві протилежні за своїм значенням частини — *дебет* і *кредит*. Підсумки записів по дебету або кредиту рахунків наз. оборотами, а різницю між ними — лишком, або *сальдо*.

Л. Г. Рахленко.

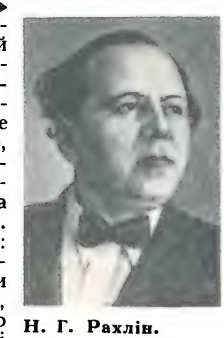

Н. Г. Рахлін.

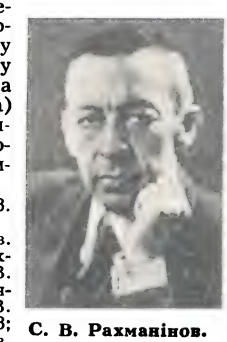

С. В. Рахманінов.

Р. б. о. поділяють на активні й пасивні залежно від того, обліч-ують у них госп. засоби (актив) чи джерела утворення госп. засобів (пасив). В активних рахунках сальдо і збільшення облічуваного об'єкта відображають у дебеті, зменшення — в кредиті, а в пасивних рахунках — навпаки. Записи на Р. б. о. ведуть у різних вимірниках — натуральних, трудових і грошових. Облік госп. операцій на Р. б. о. проводять за допомогою подвійного запису. Цим встановлюється взаємозв'язок між двома об'єктами обліку і забезпечується можливість контролю за правильністю відображення даної операції в бухгалтерському обліку. В системі Р. б. о. розрізняють синтетичні (основні) й аналітичні (допоміжні) рахунки, які ведуть у розвиток синтетичних рахунків (див. *Аналітичний облік, Синтетичний облік*). Поряд з рахунками в бухгалтерському обліку застосовують *субрахунки*. Ведення субрахунків дає можливість згруповувати дані аналітичного обліку в необхідних розрізах. Р. б. о. тісно пов'язані з *балансом бухгалтерським*. Відкриття рахунків, тобто занесення в них записів на поч. звітного періоду, проводять за даними балансу, а в кін. періоду баланс складають за даними лишків синтетичних рахунків. Коло Р. б. о., використовуваних на підприємствах тієї чи ін. галузі г-ва, визначається діючим *планом рахунків*. Залежно від призначення та структури Р. б. о. поділяють на регулюючі, збірно-розподільні, калькуляційні, результативні тощо. Різновидом Р. б. о. є забалансові рахунки, призначені для обліку засобів, що не належать даному підприємству, але перебувають у його користуванні або тимчасовому розпорядженні. *М. О. Приходько.*

РАХУ́НОК — таблиця (сторінка) в книзі чи картотеці для бухгалтерських записів. Назву рахунків (напр., Р. каси, Р. сировини, Р. готової продукції тощо) та їхній шифр визначено *планом рахунків*.

РА́Х'Я Іван (Юкка) Абрамович [19 (31).VII 1887, Кронштадт — 31. VIII 1920, Петроград] — діяч рос. і фін. революц. руху. За фахом робітник-металіст. Член Комуністичної партії з 1902. В 1905 — член Кронштадського к-ту РСДРП, один з керівників повстання матросів і солдатів (див. *Кронштадтські повстання 1905 і 1906*). В 1913—17 вів підпільну парт. роботу в Петрограді, після Лютн. революції 1917 — член Петерб. к-ту РСДРП(б). Делегат VII (Квітневої) Всерос. конференції РСДРП(б), учасник VI з'їзду партії. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції направлений у Фінляндію — помічник комісара у фінл. справах, один з організаторів фін. Червоної гвардії. Разом із своїм братом Е. А. Рах'я брав активну участь у революції 1918 в Фінляндії. Один із засновників Компартії Фінляндії (1918), член її ЦК. Делегат I (1919) і II (1920) конгресів Комінтерну. Вбитий контрреволюціонерами.

РАЦЕМА́ЗИ (від лат. racemus— виноградне гроно) — *ферменти* класу *ізомераз*, що активують реакції оборотних перетворень оптично активних (*L*- і *D*-форм) амінота оксикислот, а також їхніх похідних. Напр., аланін- та лактатрацемаза прискорюють взаємоперетворення відповідно *L*- і *D*-аланіну (див. *Аланін*) та *L*- і *D*-молочної кислоти (див. *Молочна кислота*). За хім. природою Р.— складні білки, *коферментом* яких є піридоксальфосфат. Найбільше вивчено бактеріальні Р. *амінокислот*: аланіну, метіоніну, глютамінової кислоти, проліну, лізину і треоніну.

РАЦЕМІЗА́ЦІЯ — перетворення оптично активних сполук на неактивні (т. з. рацемат, рацемічні сполуки). При Р. один *антипод оптичний* перетворюється на інший до утворення суміші двох рівних кількостей антиподів оптичних, що перебувають у рівновазі. Швидкість Р. залежить від природи активної сполуки, т-ри, каталізатора, розчинників. При Р. формально відбувається обмін місцями якихось двох атомів або *радикалів хімічних*, зв'язаних з асиметричним центром. Р. має велике практичне значення у виробн. оптично активних сполук фармакологічного призначення.

РА́ЦИН Кочо (справж. ім'я та прізв.— Коста Апостолов Солев; 22.XII 1908, м. Велес, нині м. Тітов Велес у СФРЮ — 13.VI 1943) — македон. письменник, зачинатель сучасної македон. л-ри. Член Комуністичної партії Югославії з 1928. Діяч робітн., революц., антифашист. руху. Почав друкуватися 1928. В 1936 опублікував перший вірш македон. мовою «Робітникові» (до того писав сербохорватською), а 1939 — зб. соціальної лірики «Білі світанки» — першу кн. поезій македон. мовою. Автор публіцистичних, літературознавчих статей («Мистецтво і робітничий клас», «Реалізм А. Крстича» тощо), новел, незакінчених поем «Яне Сандански» та роману «Опіум» тощо. Під час 2-ї світової війни брав участь у боротьбі з ним. фашистами у партизанському загоні. Загинув. У 1954 видано зб. «Вірші і проза».

Літ.: Беляева Ю. Д. Кочо Рацин и рождение македонской пролетарской литературы. В кн.: Зарубежные славянские литературы. XX век. М., 1970.

В. Г. Гримич.

РАЦІОНАЛІЗА́ЦІЯ ВИРОБНИ́ЦТВА (від лат. rationalis — розумний) — сукупність тех., організаційних, екон. та соціальних заходів, спрямованих на найефективніше використання виробничих ресурсів для підвищення ефективності суспільного виробництва та його якісних показників. В умовах капіталізму Р. в. проводиться з метою одержати макс. прибутки шляхом впровадження найефективніших методів виробн., підвищення *інтенсивності праці* й ступеня експлуатації трудящих мас. Як наслідок капіталістич. Р. в. призводить до зростання *безробіття* і *відносного й абсолютного погіршення становища пролетаріату*. За соціалізму Р. в. є осн. фактором зростання *продуктивності праці* й супроводиться піднесенням добробуту всіх членів суспільства. Р. в. в СРСР та ін. соціалістичних країнах грунтується на творчості трудящих і тісно пов'язана з масовим розвитком *винахідництва* й раціоналізаторським рухом. Використання винаходів і раціоналізаторських пропозицій у нар. г-ві дає великий екон. ефект. Так, 1980 в СРСР завдяки цьому одержано економію в сумі 6891 млн. крб., у т. ч. в УРСР — 1349 млн. крб. В Програмі КПРС, рішеннях XXVI з'їзду КПРС підкреслюється важливість дальшої Р. в., швидкого впровадження у виробн. найновіших досягнень *науково-технічної революції*, передового досвіду, всебічного розвитку винахідництва й раціоналізаторства, творчості широких мас трудящих. В умовах розвинутого соціалізму Р. в. набуває системного і комплексного характеру. Комплексна Р. в. передбачає всебічне використання резервів виробн. і включає такі осн. напрями: 1) винахідництво (створення нових видів і комплексів устаткування, сировини, прогресивної технології), яке дає значний екон. ефект; 2) тех. удосконалення, яке поліпшує якість продукції, устаткування, сировини, технологічних процесів; 3) здійснення заходів щодо *наукової організації праці*, що підвищує ефективність використання всіх наявних матеріальних ресурсів та робочої сили. Особлива увага приділяється *інтенсифікації виробництва, комплексній механізації і автоматизації виробництва*, підвищенню його безперервності на основі широкого застосування потокової технології, *електрифікації* і *хімізації*, *стандартизації* й *уніфікації*. Р. в. спрямована також на встановлення найефективніших внутрізаводських і *міжгалузевих зв'язків* (див. *Комбінування виробництва, Кооперування виробництва, Спеціалізація виробництва*), створення *агропромислових об'єднань* та поглиблення *соціалістичної економічної інтеграції*. Всю роботу щодо Р. в. проводять відповідно до державного плану соціально-екон. розвитку. Використовують систему матеріального й морального стимулювання раціоналізаторів і винахідників, широкого впровадження досягнень науки і техніки в нар. г-во. Див. також *Новаторство*.

Літ.: Ленін В. І. Головне завдання наших днів. Повне зібрання творів, т. 36; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Власов Б. В. Выбор рациональных форм организации производства. М., 1979; Маргулис Ю. Я. Финансирование изобретательства и рационализации. М., 1979; Народное хозяйство СССР в 1980 г. Статистический ежегодник. М., 1981: Народне господарство Української РСР у 1980 році. Статистичний щорічник. К., 1981

Г. П. Жеребкін.

РАЦІОНАЛІ́ЗМ (лат. rationalis — розумний, від ratio — розум) — 1) У широкому розумінні — філософ. напрям, що протиставляє містиці, теології, *ірраціоналізмові* переконання у здатності людського розуму пізнавати закони розвитку *природи* і *суспільства*. 2) Напрям у *пізнанні теорії*, який, на противагу *сенсуалізмові*, вважав єдиним джерелом і критерієм пізнання розум. Засновником Р. був

Рене *Декарт*. Р. відривав розум від чуттєвого досвіду, *мислення* — від об'єкту пізнання. Ознакою істинного знання раціоналісти вважали ясність, чіткість його, інтуїтивно усвідомлювану самоочевидність, що виключає будь-який сумнів. Р. набув особливого розвитку в 17—18 ст. і відіграв прогресивну роль у боротьбі проти реліг. догматизму і середньовічної схоластики, за утвердження ролі розуму в розвитку науки. Принципи Р. поділяли як матеріалісти (Б. *Спіноза*), так і ідеалісти (Г. В. *Лейбніц*). Проте однобічність Р., приниження ролі чуттєвого пізнання, нерозуміння значення суспільно-істор. *практики* в процесі пізнання призвели до того, що вже в кін. 19 ст. Р. втратив своє значення.

РАЦІОНАЛІ́ЗМ в архітектурі — напрям в архітектурі 2-ї пол. 19—1-ї пол. 20 ст. у різних країнах Європи та у США. В основі Р.— філософія функціональної та конструктивної доцільності формотворення. На виникнення Р. в архітектурі вплинув розвиток техніки будування інженерних споруд (мости, заводи, елінги, залізничні вокзали, аеропорти тощо), в яких утверджувалася нова естетика, краса машинних та конструктивних форм. Теор. основи Р. складалися в Росії у 19 ст. в творах арх. І. Свіязєва, А. Красовського, В. Апишкова, в Зх. Європі і США — в творах арх. Е. *Віолле ле Дюка*, Л. *Саллівена*, Г. Земпера, А. Лооса, а в 20-х рр. 20 ст.— у творах арх. *Ле Корбюзьє* та В. *Гропіуса*. Раціоналісти в своїй творчості прагнули до зручності та економічності будівель, до органічної єдності архіт. форм з буд. конструкціями і матеріалами; широко застосовували залізобетон, метал, скло, бетон, алюміній, пластичні маси та ін., запроваджували найновіші конструкції (напр., збірні конструкції), використовували в архіт. композиціях геометризовані, прості й лаконічні форми, зумовлені функціональним призначенням будівель, а також уніфікацією, стандартизацією та машинним виготовленням їхніх елементів. Характерними зразками стилю Р. є: «Кришталевий палац» у Лондоні (1851, арх. Д. Пакстон), універмаг у Чікаго (1899—1904, арх. Л. Саллівен), будинок Штайнера у Відні (1910, арх. А. Лоос), ф-ка «Фагус» в Альфельді-на-Лейні (1911, арх. В. Гропіус, А. Мейєр), житл. будинок у Марселі (1947—52, арх. Ле Корбюзьє), будинок секретаріату ЮНЕСКО в Парижі (1958, арх. Б. Зерфюсс, М. Брейєр; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225), пасаж у Ленінграді (1912—13, арх. М. Васильєв), торг. будинок у Харкові (1913, арх. А. Ржепішевський), театр-клуб залізничників у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ; 1909—12, арх. О. Гінзбург), адм. будинок на Хрещатику в Києві (1911—13, арх. І. Зекцер, Д. Торов) та ін. Р. мав вплив на всю т. з. нову архітектуру 20 ст. Див. також *Конструктивізм* і *Функціоналізм*.

Літ.: Ясиевич В. Е. У истоков архитектуры XX века. «Строительство и архитектура», 1975, № 10; Едике Ю. История современной архитектуры. Синтез, формы, функции и конструкции. Пер. с нем. М., 1972.

В. Є. Ясієвич.

РАЦІОНА́ЛЬНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВА́ННЯ — система заходів, спрямованих на забезпечення найдоцільнішого використання природного середовища та *природних ресурсів*. Р. п. можливе лише в соціалістичному суспільстві, яке створює необхідні умови освоєння, використання, перетворення, відновлення, збагачення та збереження природи. Методологічні основи Р. п. розроблено в працях класиків марксизму-ленінізму, в документах КПРС. Осн. принципи соціалістичного *природокористування* сформулював В. І. Ленін, спираючись на ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса та практику буд-ва рад. д-ви. Вони полягають у поєднанні використання й охорони природних багатств, пізнанні закономірностей розвитку природи, зокрема в необхідності комплексного наук. обґрунтування осн. напрямів використання її, у виключенні елементів стихійності в природокористуванні й дотриманні принципу правової охорони природних ресурсів. Р. п. спрямоване на макс. використання кожного *природно-територіального комплексу*, запобігання можливим негативним наслідкам діяльності людини, на підтримання й підвищення продуктивності ландшафтів, збереження типових і унікальних комплексів, забезпечення та регулювання екон. освоєння природних ресурсів, розробку і впровадження безвідходних технологій виробництва. Заходи щодо Р. п. в СРСР входять до плану соціального й екон. розвитку країни. Планування заходів щодо Р. п. того чи ін. регіону включає охорону і раціональне використання компонентів природи, а також *прогноз географічний*. У Рад. Союзі в умовах швидкого розвитку нар. г-ва та залучення до експлуатації все більшої кількості природних ресурсів Р. п. є одним з найважливіших наук., екон. і соціальних завдань. У статті 18 Конституції СРСР записано: «В інтересах нинішнього і майбутніх поколінь в СРСР здійснюються необхідні заходи для охорони і науково обґрунтованого, раціонального використання землі та її надр, водних ресурсів, рослинного і тваринного світу, для збереження в чистоті повітря і води, забезпечення відтворення природних багатств і поліпшення середовища, яке оточує людину». В УРСР наук. дослідження з проблем природокористування виконує і координує АН УРСР. Контроль за здійсненням заходів щодо раціонального використання природного середовища і ресурсів у республіці покладено на Держ. к-т УРСР по охороні природи, Укр. респ. управління по гідрометеорології і контролю природного середовища, на Ради нар. депутатів та їхні органи. Див. також *Охорона природи*.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Проблемы рационального использования и охраны природных ресурсов УССР. К., 1975; Печерин А. И. Проблемы природопользования в СССР. М., 1978; Генсирук С. А. Рациональное природопользование. М., 1979.

О. М. Маринич.

РАЦІОНА́ЛЬНЕ ТА ІРРАЦІОНА́ЛЬНЕ — філос. категорії, що ними позначають природу реальності або характер діяльності людини: р а ц і о н а л ь н е (від лат. rationalis — розумний) — те, що осягається розумом, охоплюється логічними засобами; і р р а ц і о н а л ь н е (від лат. irrationalis — нерозумний) — недоступне розумові, неосяжне мисленням, таке, що не можна виразити в поняттях. В історії філософії Р. та і. часто відривались одне від одного. *Раціоналізм* абсолютизував роль *розуму і розсудку* в пізнанні, відриваючи їх від ін. форм і способів осягнення дійсності. Для багатьох шкіл і напрямів сучас. бурж. філософії характерний *ірраціоналізм*, який у *пізнанні теорії* перебільшує роль безпосередніх форм осягнення дійсності, а у вченнях про людину і суспільство притаманну капіталістичному ладові ірраціональність видає за одвічну суттєву характеристику людського буття взагалі. Марксистсько-ленінська філософія вважає, що природа сама по собі не може бути ні розумною, ні нерозумною; розумною і нерозумною може бути лише діяльність людини. Раціональна діяльність — це діяльність доцільна, спрямована на перетворення природи згідно з потребами людини. Рамки раціональності історично обмежені: на кожному етапі практики і пізнання лишається щось не охоплене розумом, а кожна перемога над природою має, за висловом Ф. Енгельса, «в першу чергу ті наслідки, на які ми розраховували, але в другу і третю чергу зовсім інші, непередбачені наслідки, які дуже часто знищують значення перших» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 462). Розвиток науки і виробництва збільшує здатність людей враховувати віддалені наслідки своїх дій, розширює сферу раціонального. Проте в бурж. суспільстві рамки раціонального обмежуються властивими сусп. буттю за капіталізму *відчуженням, приватною власністю*, класово антагоністичною диференціацією тощо. Тому торжество людського розуму марксизм-ленінізм пов'язує з революц. перетворенням суспільства на єдино розумних комуністич. засадах.

Раціоналізм. Театр-клуб залізничників у Дніпропетровську. Архітектор О. М. Гінзбург. 1909—12.

Раціоналізм. Адміністративний будинок у Києві. Архітектори І. О. Зекцер, Д. Т. Торов. 1911—13.

РАЦІОНА́ЛЬНІ ФУ́НКЦІЇ — *функції*, утворені в результаті скінченного числа арифметичних операцій (додавання, віднімання, множення та ділення) над однією або кількома змінними та довільними сталими числами; важливий клас *елементарних функцій*. Будь-яку Р. ф. можна подати у вигляді

$$R(x, y, \ldots) = \frac{P_m(x, y, \ldots)}{Q_n(x, y, \ldots)},$$

де P_m і $Q_n \not\equiv 0$ — *многочлени* степенів m і n відповідно. Якщо $n = 0$, то Р. ф. наз. ц і л о ю. При $m < n$ Р. ф. наз. п р а в и л ь н о ю, а при $m \geqslant n$ — н е п р а в и л ь н о ю. Неправильну Р. ф. можна подати у вигляді суми цілої та правильної Р. ф. Внаслідок додавання, віднімання, множення

Е. Рашель.

Ш. Р. Рашидов.

І. Г. Рашевський. Проект пам'ятника Т. Г. Шевченкові. Віск, дерево. 1921. Київський музей Т. Г. Шевченка.

й ділення скінченної кількості Р. ф. одержують теж Р. ф. Якщо $m = n = 1$, то Р. ф. однієї змінної наз. *дробово-лінійною функцією*.

РАЦІОНА́ЛЬНІ ЧИ́СЛА — *числа*, які можна подати у вигляді $\frac{m}{n}$, де m і n — *цілі числа* ($n \neq 0$). В області Р. ч. дії додавання, віднімання, множення та ділення (на дільник, відмінний від нуля) завжди здійсненні; отже, Р. ч. утворюють алгебр. *поле*. Будь-яке Р. ч. можна подати у вигляді скінченного *десяткового дробу* або нескінченного *періодичного дробу*. Будь-яке *ірраціональне число* можна помістити між двома Р. ч., різниця між якими як завгодно мала. Див. також *Дріб* у математиці.

РАЧА́ДА Іван [справж. прізв.— Зайцев Іван Дмитрович; н. 9 (22). IX 1909, с. Александровка, тепер Сердобського р-ну Пенз. обл.] — рос. рад. письменник, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни, генерал-лейтенант інженерних військ. Засл. будівельник УРСР. Друкуватися почав 1934. Автор п'єс «Дівчина з Мінусінська» (1947), «Біля голубого Дунаю» (1958), «Коли мертві оживають» (1964), «Є така партія» (1969), «Гарантія» (1975), «Чого бояться яструби» (1979), «Ніна Бездольна» («Діва Марія», 1977), «Не переступи порога» (1980), «Золоті ворота» (1981) та ін., в яких відображено події Великої Вітчизн. війни. Нагороджений орденом Леніна, двома — Червоного Прапора, орденом Кутузова 2-го ступеня, ін. орденами, медалями.

Літ.: Костюк Ю. Іван Рачада. К., 1981. *М. Ф. Гетьманець.*

РАЧИ́НСЬКИЙ Андрій Андрійович (24. XI 1724, м. Великі Мости, тепер Сокальського р-ну Львів. обл. —1794) — укр. музикант. Навчався у Львів. колегіумі. Був регентом капели львів. архієпископа Л. Мелецького. В 50-х рр.— на службі у К. *Розумовського* (див. *Розумовського Кирила театр*). З 1763 — новгород-сіверський сотник, пізніше — камер-музикант при дворі Петра III в Петербурзі. В 1790 відбирав у Глухові співаків для Придворної співацької капели. Писав духовну музику. *Р. Я. Пилипчук.*

РАЧИ́НСЬКИЙ Гаврило Андрійович [1777, Новгород-Сіверський, тепер Черніг. обл.— 30.III (11.IV) 1843, там же] — укр. і рос. скрипаль, гітарист і композитор. Син А. *Рачинського*. Навчався в Київ. академії (1789—95) та в гімназії Моск. ун-ту (1795—97). До 1805 був учителем вищого муз. класу цієї гімназії. В 1817—23 жив у Новгороді-Сіверському, в 1823—40 — в Москві. З 1808 концертував у різних містах Росії і України (Київ, Полтава, Харків та ін.). Його варіаціям на теми нар. пісень (рос., укр. і польс.) властиве темброво-колористичне багатство. Серед варіацій — «За горами, за долами», «Віють вітри, віють буйні», «Среди долины ровныя». Автор пісень, романсів, творів для 7-струнної гітари (зокрема, фантазії «На березі Десни»).

З. І. Василенко.

РАЧИ́НСЬКИЙ Іван Іванович [13 (25).II 1861, с. Темирівка, тепер Гуляйпільського р-ну Запоріз. обл. — бл. 1921] — укр. і рос. композитор, муз. критик, поет, перекладач. В 1886 закінчив Петерб. ун-т. Відвідував лекції у Петерб. консерваторії. Співробітничав як музичний критик в петерб. газетах і журналах. Автор симфонії, 2 симф. сюїт, камерно-інструм. творів, хорів, романсів (понад 25).

РА́ЧКІ (Rački) Франьо (25.XI 1828, Фужине — 13.II 1894, Загреб) — хорватський історик і політичний діяч, організатор Югослов'янської академії наук і мистецтв у Загребі та її президент (1867—86), іноземний чл.-кор. Петерб. АН (з 1869). Закінчив Віденський ун-т; до 1852 у Відні вивчав теологію. З 1852 — священик. З 1861 — один з керівників хорватської Нар. ліберальної партії, з 1880 — Незалежної нар. партії. Заклав основи хорватської археографії. Автор праць з історії виникнення хорватської д-ви 9—11 ст., боротьби пд. слов'ян за незалежність 11—15 ст., з історії рос. літератури.

РАШЕ́ВСЬКИЙ Іван Григорович (1849, м. Чугуїв, тепер Харків. обл.— 1921, Чернігів) — укр. живописець і скульптор. Закінчив Київ. ун-т. Живопису навчався в Петербурзі у художника *Л. Лагоріо*. Твори: картини — «По Десні» (1889), «Ставок у саду», «До іспиту», «Десна» (всі — 1892), «В селянській хаті», «На Спаса» (1900); скульптури — «Портрет музиканта Длуського» (1899), «Поприщин» (1892), проекти пам'ятника Т. Шевченкові (1921). Зберігаються в ДМУОМ, Чернігів. істор. музеї, Київ. музеї Т. Г. Шевченка. Більшість творів Р. загинула під час Великої Вітчизняної війни.

РАШЕ́ЛЬ (Rachel; справж. прізв. та ім'я — Фелікс Еліза Рашель; 28.II 1821, с. Мумпф, Швейцарія— 3.I 1858, Париж) — франц. актриса. Творчу діяльність почала в маленьких театрах Парижа. З 1837 працювала в театрі «Жімназ», 1838—55 — в театрі «*Комеді Франсез*». Р. особливо прославилася виконанням ролей в трагедіях Ж. Расіна: Федра («Федра»), Герміона («Андромаха»), Роксана («Баязет») та ін. У дні революції 1848 читала перед повстанцями «Марсельєзу». Багато гастролювала по містах Європи та Америки. У 1853—54 виступала в Росії (в Петербурзі, Москві). Підтримувала дружні стосунки з М. С. *Щепкіним*, взяла участь в бенефісі О. Є. *Мартинова* у виставі «Марія Стюарт» Ф. Шіллера.

Літ.: Зингер Г. Р. Рашель. М., 1980. *І. Г. Посудовська.*

РАШИ́ДОВ Шараф Рашидович [н. 24.X (6.XI) 1917, м. Джизак, тепер Узб. РСР] — рад. партійний і держ. діяч, узб. письменник, двічі Герой Соціалістичної Праці (1974, 1977). Член КПРС з 1939. Н. в сел. сім'ї. Закінчив 1941 філологічний ф-т Узб. держ. ун-ту в Самарканді, 1948 — ВПШ при ЦК ВКП(б). З 1935 після закінчення Джизацького пед. технікуму працював викладачем середньої школи. В 1937—41 — відповідальний секретар, заст. відповідального редактора, редактор Самаркандської обл. газ. «Ленін юли» («Ленінський шлях»). У 1941—42 — в Рад. Армії, учасник Великої Вітчизн. війни. В 1943—44 — редактор газ. «Ленін юли». В 1944—47 — секретар Самарканд. обкому партії. В 1947—49 — відповідальний редактор респ. газ. «Кзил Узбекистон» («Червоний Узбекистан»). У 1949—50 — голова правління Спілки письменників Узб. РСР. У 1950—59 — Голова Президії Верховної Ради Узб. РСР і заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. З березня 1959 — перший секретар ЦК КП Узбекистану. Кандидат у члени ЦК КПРС з 1956. Член ЦК КПРС з 1961. З 1961 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС, з 1966 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3—10-го скликань; з 1970 — член Президії Верховної Ради СРСР.

Літ. діяльність Р. почав у кін. 30-х рр. Перший значний твір — поема «Прикордонники» (1937), перша зб. поезій — «Мій гнів» (1945). Повість «Переможці» (1951; перероблене й доповнене вид. 1972) та роман «Сильніші за бурю» (1958) — про участь рад. народу в освоєнні цілинних та перелогових земель; романтична повість «Кашмірська пісня» (1956) — про боротьбу інд. народу за визволення від колоніального гніту. Роман «Могутня хвиля» (1964) присвячений героїзмові рад. людей у тилу в роки Великої Вітчизн. війни. Виступає з літ.-критичними та публіцистичними статтями (збірки «Вирок історії», 1950; «Прапор дружби», 1967, та ін.). Нагороджений 8 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Переможці. К., 1955; Кашмірська пісня. К., 1959; Сильніші за бурю. К., 1961; Могутня хвиля. К., 1972; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1979—80. *З. Умарбекова.* (літературна діяльність Р.).

РАШІДАДДІ́Н, Рашід ад-дін Фазлаллах ібн Абу-ль-Хайр Хамадані (прізвисько — ат-Табіб — лікар; 1247, Хамадан — 18.VII 1318, Тебріз) — іран. учений-енциклопедист, історик і держ. діяч. У 1298—1317 — *везир* монг. правителів, фактично керував держ. політикою Ірану. Автор праць з історії, медицини, ботаніки, агро- і будівельної техніки. Праця Р. «Збірка літописів» (перс. мовою, завершена 1310—11) подає історію мусульманських д-в до монг. завоювання, історію давніх іудеїв, народів Зх. Європи, Індії, Китаю та ін. країн.

РАШКІВСЬКІ ПОСЕ́ЛЕННЯ — слов'янські поселення (Рашків I, Рашків II, Рашків III), залишки яких містяться на правому березі Дністра поблизу с. Рашкова Хотинського р-ну Чернів. обл. Досліджували їх 1971, 1973—78. На поселенні Рашків I відкрито 81 житло, 113 госп. ям, залізоплавильне горно кін. 7—9 ст. і кілька об'єктів 13—14 ст. На поселенні Рашків II — 8 жител і 4 госп. ями; на поселенні Рашків III — 91 житло і 51 госп. яма. Останні два по-

селення датуються кін. 5—7 ст. Розкопані повністю поселення Рашків I і Рашків III дають уявлення про суспільно-економічну структуру слов'янського населення Серед. Придністров'я в 2-й пол. 1-го тис. н. е. На всіх трьох поселеннях переважає ліпний посуд. На поселенні Рашків I у багатьох житл. комплексах знайдено багатоорнаментовану кераміку, підправлену на гончарному кругзі; на двох ін. поселеннях в окремих комплексах виявлено гончарну кераміку черняхівського типу. Знайдено численні вироби з заліза, бронзи, кістки і каменю. Житла на поселеннях являли собою чотирикутні напівземлянки стовпової або зрубної конструкції з печами-кам'янками. *В. Д. Баран.*

РАШТА́ТТСЬКИЙ КОНГРЕ́С 1797—99. Відкрився в грудні 1797 в Раштатті (Пд. Баден) за участю Франції, Австрії, Пруссії та дрібних нім. д-в, що входили до «*Священної Римської імперії*». Мав врегулювати тер. питання між «Священною Рим. імперією» і Францією у виконання умов *Кампоформійського договору 1797*. Р. к. схвалив (формально) перехід лівого берега Рейну до Франції. Припинив роботу в квітні 1799 у зв'язку з війною, яку почали д-ви 2-ї коаліції (Великобританія, Австрія, Росія, Османська імперія, Королівство обох Сіцілій) проти Франції.

РАШТА́ТТСЬКИЙ МИР 1714 — мирний договір Франції з імператором «*Священної Римської імперії*» Карлом VI Габсбургом, що завершив поряд з *Утрехтським миром 1713* війну за *Іспанську спадщину*. Укладений 7.III у Раштатті (Пд. Баден). Імператор змушений був визнати за представником франц. королівської династії Філіппом V Бурбоном право на icп. корону, проте до Австр. монархії Габсбургів перейшла значна частина Icп. спадщини: Icп. Нідерланди, Пн. Італія з Міланом, Неаполітанське королівство, частина Тоскани, Сардінія. Франція повертала захоплені нею міста на правому березі Рейну і мала зруйнувати свої прирейнські укріплення.

РВАЧО́В Володимир Логвинович (н. 21.X 1926, м. Чигирин, тепер Черкас. обл.) — укр. рад. математик, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1952. Закінчив (1952) Львів. ун-т. У 1955—63 працював у Бердянському пед. ін-ті, у 1963—67 — в Харків. ін-ті радіоелектроніки (до 1966 — Ін-т гірничого машинобудування, автоматики і обчислювальної техніки), з 1967 — в Ін-ті проблем машинобудування (до 1969 — Харків. філіал ін-ту механіки, до 1972 — Харків. філіал Ін-ту теплофізики) АН УРСР. Праці Р. стосуються механіки, матем. фізики та обчислювальної математики. Створив матем. теорію т. з. R-функцій, заклав початок теорії т. з. атомарних функцій. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора та «Знак Пошани», медалями. Державна премія УРСР, 1980; премія ім. О. М. Динника АН УРСР, 1976.

РДЕ́СНИК (Potamogeton) — рід багаторічних рослин родини рдесникових. Водяні, рідко болотяні трав'янисті рослини з повзучим кореневищем і довгим тонким стеблом. Листки чергові, різноманітної форми, здебільшого підводні, іноді плаваючі. Квітки двостатеві, дрібні, без оцвітини, зібрані в колосовидне суцвіття, яке підноситься над поверхнею води. Плоди горішковидні. Бл. 100 (за ін. джерелами—прибл. 150) видів, поши. у прісних (деякі — в солонуватих) водах теплих і помірних областей земної кулі. В СРСР понад 40 видів, з них в УРСР — 17. Найчастіше зустрічаються Р. плаваючий (P. natans), Р. кучерявий (P. crispus), Р. гребінчастий (P. pectinatus). Зарості Р.— місця нересту та нагулу риб. Деякі види добре їдять водоплавні птахи.

РЕ... (лат. re ...) — префікс, який означає дію: 1) зворотну чи протилежну (*реекспорт, реемігpація*); 2) повторну або відновлювальну (*реакліматизація*).

РЕАБІЛІТА́ЦІЯ [від *ре...* і лат. habilitas (habilitatis) — здатність, спроможність] у медицині, відновлювальне лікування — система заходів, метою яких є найшвидше і найповніше відновлення здоров'я хворих та інвалідів і повернення їх до активного життя і суспільно-корисної праці. Р. хворих і інвалідів в СРСР — комплексна система державних, медичних, психологічних, соціально-економічних, педагогічних, виробничих, побутових заходів. Р. потребують хворі, що перенесли тяжкі захворювання (*інфаркт міокарда, інсульт*, ураження спинного мозку, захворювання суглобів і хребта, що супроводяться деформаціями); хворі з тяжким ураженням центральної *нервової системи*; психічно хворі тощо. Медична Р. спрямована на повне або часткове відновлення, компенсацію тієї чи ін. зруйнованої або утраченої функції, на можливе сповільнення прогресування процесу. Відновлювальне лікування в нашій країні провадиться безплатно. Строки перебування в клініках відновлювального лікування, в деяких н.-д. ін-тах, що мають відділення цього профілю, в місцевих санаторіях і на курортах встановлюються індивідуально, залежно від форми і перебігу захворювання.

РЕАБІЛІТА́ЦІЯ в праві — 1) Відновлення репутації особи, несправедливо заплямованої або безпідставно обвинуваченої в чомусь. 2) Скасування неправомірно накладених адм. або дисциплінарних стягнень (напр., зняття необгрунтованої догани, скасування *штрафу*). 3) Визнання особи, необгрунтовано притягнутої до кримінальної відповідальності, невинною.

За рад. законодавством Р. здійснюється й після набрання *вироком* законної сили, Р. можлива шляхом скасування вироку в порядку судового нагляду. Закон передбачає можливість Р. й після відбуття покарання, а також посмертну Р. Реабілітованим особам час відбуття будь-якого виду покарання зараховують як у заг. трудовий стаж, так і в стаж роботи за спеціальністю, а за певних умов і в безперервний трудовий стаж; скасовуються правові наслідки обвинувального вироку, засуджені поновлюються в усіх правах. Особа, що її реабілітовано, відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 18.V 1981 має право на відшкодування майнової шкоди. *Б. С. Беззуб.*

РЕАБСО́РБЦІЯ (від *ре...* і лат. absorptio — поглинання) — зворотне всмоктування води й розчинених в ній речовин (глюкози, амінокислот та ін.) з первинної *сечі* в ниркових канальцях (див. *Нирки*). Спричинює утворення кінцевої сечі, яка виділяється з організму (див. *Сечоутворення*). Інтенсивність Р. залежить від стану внутр. середовища організму: концентрації речовин, що реабсорбуються, в крові, лімфі та тканинній рідині. При надмірній кількості води в організмі Р. зменшується або повністю припиняється, при цьому збільшується виділення сечі з організму.

РЕАГЕ́НТИ [від *ре...* і лат. agens (agentis) — діючий] — технічний термін, яким позначають вихідні речовини, що беруть участь у хімічних реакціях. Р., застосовувані в лабораторній практиці, наз. *реактивами хімічними*.

РЕАКЛІМАТИЗА́ЦІЯ (від *ре...* і *акліматизація*) — розведення в будь-якій місцевості видів рослин або тварин, які там жили раніше, але вимерли або були винищені. Успішна Р. відбувається, коли умови навколишнього середовища, характерні для цієї місцевості під час існування виду, що реакліматизується, не зазнали істотних змін; при цьому спостерігається відновлення чисельності і *ареалу* виду. Прикладом Р. є відновлення зубрів у лісах Європи та Кавказу, бобрів та оленів звичайних на Україні.

РЕАКТИ́ВИ ХІМІ́ЧНІ (від *ре...* і лат. activus — діяльний, дійовий), реагенти хімічні — речовини, які використовують для проведення хімічного аналізу, науково-дослідних або інших лабораторних робіт. Здебільшого являють собою індивідуальні хім. сполуки відповідної чистоти. Р. х. наз. також суміші кількох речовин спец. призначення, напр. реактив Несслера для виявлення аміаку. Розрізняють Р. х.: особливо чисті (з позначкою «о. ч.»), хімічно чисті («х. ч.»), чисті для аналізу («ч. д. а.»), чисті («ч.»), очищені («очищ.»), тех. продукти, розфасовані в невелику тару («техн.»). Чистота Р. х. в СРСР регламентується Держ. стандартами (ГОСТ) і тех. умовами (ТУ). За складом і призначенням реактиви ще поділяють на групи: реактиви неорганічні, органічні, реактиви, мічені *радіоактивними ізотопами*, аналітичні, *розчинники* тощо. Під час зберігання, перевезення, розфасовування й використання отруйних, вибухових, вогненебезпечних та ін. реактивів слід дотримуватись спец. заходів техніки безпеки.

РЕАКТИ́ВНА ПОТУ́ЖНІСТЬ (від *ре...* і лат. activus — діяльний, дійовий) — фізична величина, що характеризує швидкість зміни електромагнітної *енергії* (див. *Електромагнітне поле*). нагро-

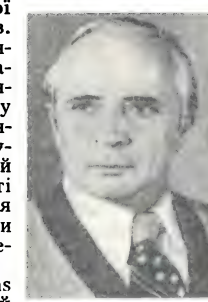

В. Л. Рвачов.

Рдесник плаваючий. Частина рослини та квітка.

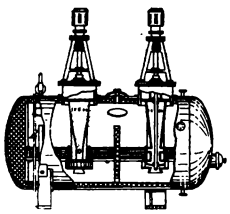

Реактор (автоклав горизонтального типу з мішалками) для проведення реакцій у гетерогенних системах.

мадженої в магнітному полі котушки індуктивності і в *електричному полі* конденсатора. Р. п. визначає т. з. реактивну енергію, що споживається електроустановкою. Р. п. $Q = UI\sin\varphi$, де U — напруга, I — сила струму, φ — кут зсуву фаз між напругою і струмом. Пов'язана з повною потужністю S і *активною потужністю* P співвідношенням: $Q = \sqrt{S^2 - P^2}$. У деяких випадках Р. п. може бути значно більшою за активну. Це зумовлює появу великих реактивних струмів і перевантаження джерел струму. Для усунення перевантажень і підвищення коефіцієнта потужності електр. установок застосовують, зокрема, електричні *компенсатори*. Р. п. вимірюється у *варах*.

РЕАКТИ́ВНА СИ́ЛА, сила тяги — сила реакції (віддачі) струменя газу (або ін. *робочого тіла*), що витікає з *сопла* реактивного двигуна. Напрямлена вздовж осі сопла протилежно до напряму прискорення цього струменя. Р. с. дорівнює щосекундній зміні кількості руху газу. Використовують Р. с. у *реактивних двигунах* (здебільшого в авіації), реактивних турбінах, *ракетах* тощо.

РЕАКТИ́ВНА ТУРБІ́НА — *турбіна,* в якій потенціальна енергія робочого тіла (газу, пари, рідини) перетворюється на кінетичну не тільки в лопаткових каналах нерухомого соплового апарата (як в *активній турбіні*), а і в лопаткових каналах обертового робочого колеса, де виникає реактивна сила потоку робочого тіла. Відношення кількості потенціальної енергії, перетвореної в лопаткових каналах робочого колеса, до всієї кількості використаної енергії наз. ступенем реактивності. Практично майже всі турбіни діють з певним ступенем реактивності, проте реактивними звичайно вважають лише ті з них, у яких цей ступінь не менше 0,5. Поряд з активними є реактивні *газові турбіни, гідротурбіни* і *парові турбіни*.

РЕАКТИ́ВНЕ ПА́ЛИВО — паливо, що є джерелом енергії для *повітряно-реактивних двигунів*. До найпоширенішого Р. п. належать гасові фракції нафти, одержувані прямою її *дистиляцією*. Якщо сировиною для Р. п. служить сірчиста нафта, ці фракції іноді очищають від невуглеводневих домішок та меркаптанових (див. *Меркаптани*) сполук сірки. Властивості Р. п. поліпшують додаванням антиелектростатичних, антиокислювальних, антиводокристалізуючих та ін. присадок або *гідрогенізацією*. Густина Р. п. для двигунів, встановлюваних на літальних апаратах, здатних розвивати дозвукові і надзвукові швидкості, становить відповідно 775 і 840 кг/м³ (при т-рі 293 К), т-ра початку *кристалізації* — не вища 213—218 (213) К. Кількість у Р. п. для двигунів усіх літальних апаратів: мех. домішок (не більше) — 0,0002%, води — 0,003%. Див. також *Ракетне паливо*.

Літ.: Чертков Я. Б., Спиркин В. Г. Применение реактивных топлив в авиации. М., 1974; Пискунов В. А., Зрелов В. Н. Влияние топлива на надежность реактивных двигателей и самолетов. М., 1978. *О. О. Литвинов.*

РЕАКТИ́ВНИЙ ДВИГУ́Н, двигун прямої реакції — двигун, де вихідна енергія (хімічна, ядерна або ін.) перетворюється на кінетичну (швидкісну) енергію реактивного струменя робочого тіла, який витікає назовні, а сила реакції, що утворюється при цьому, є рушійною силою (силою тяги); різновид *двигуна внутрішнього згоряння*. Являє собою агрегат, що складається з власне *двигуна* і *рушія* — реактивного сопла (труби з конічним отвором), з якого виходить струмінь робочого тіла. В Р. д. вихідною є переважно хім. енергія палива, а робочим тілом, яке генерується в камері згоряння,— розжарені гази — продукти його згоряння (див. *Ракетне паливо, Реактивне паливо*). До реактивних належать *повітряно-реактивні двигуни* (в них використовується кисень засмоктуваного атм. повітря) і *ракетні двигуни* (вони живляться паливом і окислювачем, розміщуваними в літальних апаратах). Принцип реактивного руху відомий з давніх часів. Його використовували при запуску порохових ракет в Китаї (10 ст. н. е.), а згодом — у багатьох європейських країнах. Першу схему літального апарата з пороховим Р. д. склав 1881 М. І. *Кибальчич*. Р. д. на рідкому паливі запропонував К. Е. *Ціолковський*. Велике значення для створення Р. д. мали праці рос. і рад. вчених — М. Є. *Жуковського*, І. В. *Мещерського*, Б. С. *Стечкіна*, франц. вченого Р. Ено-Пельтрі та ін. Р. д. різних конструкцій розроблено в СРСР (Ф. А. *Цандер*, А. М. *Люлька*, С. П. *Корольов*, В. П. *Глушко*, О. Г. *Івченко* та ін.), Німеччині (Г. *Оберт*), США (Р. *Годдард*), Англії (Ф. Уїттл) та ін. країнах. Р. д. використовують на літальних апаратах різних типів.

Літ.: Орлов Б. В., Мазинг Г. Ю. Термодинамические и баллистические основы проектирования ракетных двигателей на твердом топливе. М., 1979.

РЕАКТИ́ВНИЙ О́ПІР — фізична величина, що характеризує протидію *кола електричного* змінному *електричному струмові*, яка зумовлена індуктивністю L та електроємністю C цього кола; частина *повного опору* (див. *Електричний опір*). Розрізняють індуктивний X_L та ємнісний X_C опори. Для синусоїдального змінного струму $X_L = \omega L$, а $X_C = 1/(\omega C)$, де ω — колова частота струму. Р. о. кола дорівнює різниці індуктивного і ємнісного опорів: $X = X_L - X_C$. У колах несинусоїдального струму Р. о. різний для окремих гармонічних складових струму. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) одиницею Р. о. є *ом*.

М. Д. Корнієнко.

РЕАКТОЛО́ГІЯ (від *реакція* і грец. λόγος — вчення) — напрям у рад. психології 20-х рр. Засн. К. М. Корніловим. Р. тлумачила поведінку живих істот (у т. ч. й людини) лише як суму реакцій, що є осн. формою прояву життя, і на цій підставі намагалася дати матеріалістичне тлумачення психічних явищ. Представники Р. не до кінця усвідомлювали активну роль людської *свідомості*, еклектично поєднували марксистські принципи з елементами *рефлексології, біхевіоризму* та *емпіричної психології*. Р., хоч і нагромадила значні експериментальні дані, виявилась науково неспроможною.

Д. Ф. Ніколенко.

РЕА́КТОР (від *ре...* і лат. actor — діючий) — 1) Р. електричний — високовольтний електричний апарат (котушка *індуктивності* без сталевого осердя), яким обмежують силу струму короткого замикання і підтримують необхідну напругу на шинах *розподільного пристрою* при короткому замиканні в мережі. Є Р., обмотки яких закріплені на бетонних колонах, і Р., що їх обмотки разом з деталями кріплення занурені в трансформаторне масло. Застосовують Р. в електр. мережах з напругою від 6 до 35 кВ. 2) Р. хімічний — апарат для проведення хімічних реакцій: *полімеризації* вуглеводнів, синтезу аміаку, відновлення нітросполук тощо. В пром-сті реакторами наз. різні за конструкцією і розмірами колони, камери, *автоклави* та ін. Розрізняють Р. (мал.): для реакцій в *гетерогенних системах* і *гомогенних системах*; низького, середнього і високого тиску; періодичної, напівперіодичної і безперервної дії. 3) Р. біологічний (ферментер) — апарат, в якому одержують різні біологічні продукти при культивуванні (вирощуванні) *мікроорганізмів* у стерильних умовах у *поживному середовищі*. Розрізняють Р. для періодичного і безперервного культивування (вирощування) мікроорганізмів; для їх культивування в умовах аеробних (при наявності вільного кисню, див. також *Аероби*) і анаеробних (при відсутності вільного кисню, див. також *Анаероби*). 4) Р. ядерний — див. *Ядерний реактор*.

РЕА́КТОР-РОЗМНО́ЖУВАЧ, бридер — ядерний реактор, в якому нейтрони, що утворюються при ланцюговій *ядерній реакції*, використовують для виробництва вторинного *ядерного пального* в більшій кількості порівняно з витрачуваним вихідним ядерним пальним. Розрізняють Р.-р. на швидких нейтронах (вихідне ядерне пальне — ^{239}Pu, сировинний, або відтворюючий, матеріал — ^{238}U, вторинне ядерне пальне — ^{239}Pu) і нейтронах теплових (вихідне ядерне пальне — ^{233}U, сировинний матеріал — ^{232}Th, вторинне ядерне пальне — ^{233}U). Осн. характеристикою Р.-р. є час подвоєння маси пального. Застосування Р.-р. сприяє значному збільшенню запасів ядерного пального з використанням при цьому вихідних матеріалів, що не можуть самі по собі підтримувати реакцію поділу атомних ядер. В СРСР потужні Р.-р. діють на АЕС в м. Шевченко (Казах. РСР) і *Бєлоярській АЕС*.

В. П. Вертебний.

РЕА́КЦІЯ (від *ре...* і лат. actio — дія) — 1) Дія, стан, процес, які виникають при певних умовах у відповідь на будь-які впливи, подразнення, враження (напр., *реакція грунту*, реакція осідання еритроцитів). 2) Експеримент у хімії, фізиці, біології, напр. *хімічна реакція, ланцюгова реакція* тощо. 3) Післядія певного органіч-

ного стану (хвороби, перевтоми тощо), яка здебільшого виявляється в депресії, занепаді фіз. і душевних сил. 4) Реакція в психології та фізіології — відповідь організму на зовн. або внутрішні подразники. В основі Р. лежить утворення тимчасового нервового зв'язку в корі головного мозку. В психології розрізняють Р. прості і складні, довільні й мимовільні. Швидкість Р. значною мірою залежить від типу *вищої нервової діяльності*, зокрема від рухливості нервових процесів та функціонального співвідношення *сигнальних систем*. Силу, швидкість і точність Р. можна вдосконалювати шляхом *вправляння*.

РЕА́КЦІЯ ГРУ́НТУ — фізико-хімічна властивість грунту, що характеризується співвідношенням концентрацій водневих (H^+) і гідроксильних (OH^-) іонів у твердій та рідкій фазах грунту. Виражається у вигляді *водневого показника* pH. Грунти з pH 3—4,0 вважаються дуже кислими, з pH 4,0—5,0 — кислими, з pH 5,0—6,0 — слабокислими, з pH 6,0—7,0— нейтральними, з pH 7,0—8,0 — слаболужними, з pH 8,0—8,5— лужними, з pH більше 8,5— дуже лужними. Практично pH грунту коливається в межах 3—9 (див. *Кислотність грунту*).

Р. г. відіграє значну роль у процесах міграції продуктів вивітрювання. Р. г.— важливий екологічний фактор, зокрема існує її тісний зв'язок з розвитком мікробіологічних процесів і ростом рослин, особливо культурних. Найсприятливішою для більшості рослин є нейтральна й слабокисла Р. г. З метою поліпшення агрономічних властивостей грунту здійснюють необхідні меліоративні заходи (див. *Вапнування грунтів, Гіпсування грунтів*). Для кількісної оцінки Р. г. використовують різні показники: pH суспензії грунту в воді чи в розчині KCl тощо.

Літ.: Ковда В. А. Основы учения о почвах. кн. 2. М., 1973.

В. А. Величко.

РЕА́КЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА — активний опір експлуататорських класів, їхніх партій та політ. угруповань сусп. прогресові; політ. режим, встановлений для збереження і зміцнення старих, віджилих суспільних порядків, придушення прогресивних сил. Р. п. виявляється в боротьбі проти революц., демократичного, національно-визвольного руху, в придушенні демократичних прав і свобод, у переслідуванні прогресивних політичних і громад. діячів, діячів культури, у масовому терорі і насильстві, в расовій і нац. *дискримінації*, в агресивній зовн. політиці. Крайньою формою Р. п. є *фашизм*.

РЕА́Л (ісп. і португ. real, букв.— королівський) — старовинна ісп. срібна монета, що була в обігу з 15 ст. до 70-х рр. 19 ст. Р. із срібла карбували також у Португалії, Нідерландах і Бразилії.

РЕАЛІЗА́ЦІЯ ПРА́ВА (від лат. realis — речовий, дійсний) — спосіб існування, дії *права*, перетворення на дійсність приписів юридичних норм. Забезпечується правомірною поведінкою громадян, службових осіб, держ. і громад. організацій. Виступає як процес і як результат правового регулювання сусп. відносин. Є ряд видів, засобів, форм і шляхів Р. п. Розрізняють реалізацію об'єктивного і *суб'єктивного права*, її індивідуальну і колективну форми. За характером діяльності *суб'єктів права* Р. п. здійснюється у формах його додержання, виконання, використання, *застосування права*. Р. п. може здійснюватися поза конкретними *правовідносинами* або за їхньою допомогою, на бажання суб'єкта Р. п., а у певних випадках всупереч йому; може виявлятися в утриманні від заборонених правом дій або в активних діях по здійсненню прав і обов'язків. На процес Р. п. впливають також галузева належність (див. *Галузь права*) правових приписів, методи правового регулювання сусп. відносин, характер і обсяг повноважень суб'єктів, психологічні мотиви, якими вони керуються, тощо. Всі властивості Р. п. в тому чи іншому суспільстві визначаються соціально-класовим типом права, норми якого реалізуються. В умовах зрілого соціалізму його екон. система, марксистсько-ленінська ідеологія, розвинута правова основа життя суспільства, висока свідомість громадян, діяльність Рад. д-ви і громад. орг-цій під керівництвом Комуністичної партії надійно гарантують належну й ефективну реалізацію права.

Літ.: Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм. М., 1960; Орзих М. Ф. Право и личность. К.— Одесса, 1978; Решетов Ю. С. Механизм правореализации в условиях развитого социализма. Казань, 1980.

В. П. Зенін.

РЕАЛІЗА́ЦІЯ ПРОДУ́КЦІЇ — продаж підприємствами (об'єднаннями) виробленої продукції споживачам, збутовим та торговельним організаціям за існуючими цінами. В натурально-речовій формі реалізована продукція являє собою готові вироби, *напівфабрикати* власного виробн., які відпущено за межі підприємства та оплачено споживачами. У вартість реалізованої продукції включають також вартість робіт пром. характеру, виконаних як на замовлення зі сторони, так і для непром. потреб власного підприємства, вартість капітального ремонту устаткування і транспортних засобів тощо.

Номенклатура (асортимент) реалізованої продукції визначається необхідністю найповнішого задоволення сусп. потреб згідно з нар.-госп. планом, замовленнями споживачів відповідно до укладених договорів. Обсяг реалізованої продукції затверджують у планах об'єднань (підприємств) перш за все для оцінки виконання зобов'язань згідно з договорами. При оцінці результатів госп. діяльності підприємства невиконання поставок відповідно до замовлень споживачів за договорами означає невиконання плану Р. п. В СРСР продукцію реалізують планомірно в загальнодерж. інтересах. *Засоби виробництва* реалізують відповідно до держ. планів *матеріально-технічного постачання, предмети споживання* — до держ. планів *товарообороту*.

В. М. Ніколенко.

РЕАЛІ́ЗМ (від лат. realis — речовий, дійсний) — 1) Реалізм середньовічний — об'єктивно-ідеалістичний напрям у середньовічній *схоластиці*, представники якого на противагу *номіналізмові* вважали, що заг. поняття (універсалії) є не відображенням предметів і явищ матеріального світу в свідомості людей, а реальними духовними сутностями, які становлять *субстанцію* речей. Р. виник у Зх. Європі в 11—13 ст. на основі вчення *Платона* і став філос. підвалиною *католицизму*. Найвідоміші представники Р.— Ансельм Кентерберійський, *Фома Аквінський*. За боротьбою номіналізму і Р. крилася боротьба матеріалістичних та ідеалістичних тенденцій у філософії середньовіччя. Терміном «реалізм» позначали своє вчення й філос. погляди деякі матеріалісти, зокрема природодослідники (див. *Наївний реалізм*), Л. *Фейєрбах*, О. І. *Герцен* та ін. 2) У бурж. філософії поч. 20 ст. ідеалістична філос. течія, що визнає незалежне існування об'єкта від суб'єкта, причому під об'єктом розуміють як матеріальні речі, так і ідеальні поняття (див. *Неореалізм* у філософії). Див. також *Критичний реалізм* у філософії.

РЕАЛІ́ЗМ у літературі й мистецтві — 1) У широкому значенні одна із основних властивостей мистецтва і літератури, яка полягає у прагненні до правдивого, об'єктивного відображення і відтворення дійсності у формах, що відповідають самій дійсності. В цьому розумінні говорять про реалістичні тенденції стосовно худож. явищ і первісного світу, і античності, і середньовіччя. 2) У конкретно-історичному значенні: худож. напрям і творчий метод, які виникли в л-рі і мистецтві нового часу. Головною рисою Р. в цьому розумінні вважається, відповідно до визначення Ф. Енгельса, «правдиве відтворення типових характерів у типових обставинах» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 37, с. 33). Принцип життєвої правди, пошуки закономірного в життєвому процесі найповніше виражаються тоді, коли вони пов'язані з передовими ідеями часу. Періоди піднесення сусп. руху, поширення демократичних ідей, з якими пов'язаний розвиток Р., визначають його істор. своєрідність. Так, революц. боротьба пролетаріату на поч. 20 ст. породила *соціалістичний реалізм*, який став новим, вищим етапом у розвитку реалістичного мистецтва.

В літературі початок Р. звичайно відносять до епохи *Відродження*, вбачаючи його найповніші вияви у творчості Ф. Петрарки, Ф. Рабле, У. Шекспіра, М. Сервантеса, які створили галерею людських характерів, т. з. вічних образів (Гамлет, Лір, Дон Кіхот), що відзначаються масштабністю соціально-психологічних узагальнень, глибоким проникненням у психіку персонажів, в обставини їхнього життя. На-

ступний етап — Р. *Просвітительства,* елементи якого простежуються у творчості Вольтера, Ж. Ж. Руссо, Д. Дідро, Й. В. Гете. Цим істор. стадіям розвитку Р. притаманні риси своєрідності (напр., фантастична забарвленість Р. Відродження, дидактичність просвітительського Р.) і водночас певна невизначеність осн. естетичних рис методу. Не завершивши свого становлення в перші десятиліття 19 ст., Р. все ж таки вступив у цей час у стадію зрілості. Тому Р. 1-ї пол. 19 ст. (переважно у Франції й Англії) розглядають як «класичний період». Творчість Ф. Стендаля, О. Бальзака, У. Теккерея, Ч. Діккенса, взята не у внутрішніх своїх відмінах, а в загальних спільних рисах, дає змогу осягнути суть і природу Р., вивести його основоположні ознаки. До них належать історизм погляду на дійсність, об'єктивність мистецького підходу, яка спирається на відчування соціальних законів, зумовлені цим самим «саморозвиток» характерів і «саморухомість» дії, зображення типових характерів у типових обставинах і, нарешті, прагнення відтворювати світ і суспільство як рухому єдність, як непросту суперечливу цілісність. У творчості визначних художників слова прагнення до Р. часом виявляється всупереч їх консервативним суспільно-політичним поглядам. В. І. Ленін розкрив такі суперечності, зокрема, у світогляді й творчості Л. Толстого (див. Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 17, стор. 197—198). Ф. Енгельс вбачав «одну з найбільших перемог реалізму» О. Бальзака в тому, що письменник всупереч своїм консервативним політ. поглядам зображав сучасне йому франц. суспільство з нещадною правдивістю (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 37, с. 34).

Реалізм «класичного періоду» — при всій своїй значимості, типовості — також є істор. стадією розвитку напряму і методу в цілому, крім того — стадією, зумовленою конкретними сусп. обставинами. Новий тип Р., який склався у 19 ст. на грунті посилення визвольної боротьби нар. мас, прийнято називати критичним реалізмом. Найвидатніші його представники Ф. Стендаль, О. Бальзак, Ч. Діккенс, У. Теккерей, О. Пушкін, М. Гоголь, Л. Толстой, І. Тургенєв, Т. Шевченко, І. Франко гостро викривали соціальні суперечності і антагонізми бурж.-поміщицького ладу, показували невідповідність цього ладу нормам людської моралі. Виступ у 60-х рр. революц. демократів на чолі з М. Чернишевським ще більше посилив критичне начало в рос. реалізмі. В останній третині 19 ст. розвиток л-ри на Заході зазнав тимчасового впливу *натуралізму* (творчість Е. Золя). В укр. л-рі розвиток Р. пов'язаний з народним визвольним рухом. Елементи Р. як нового літ. напряму були вже у творчості І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки. Основоположником критичного Р. в укр. л-рі став Т. Шевченко. Глибоке розкриття соціальних суперечностей, викривальне спрямування характеризують творчість письменників-реалістів Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, які збагатили укр. л-ру творами неминущого ідейно-художнього значення. Письменники-реалісти в Росії і на Україні своєю творчістю протистояли декадентській л-рі кінця 19 і 20 ст., формалістичним напрямам, реакційним течіям бурж. літератури.

Р. 20 ст., який розвивався в умовах грандіозної ломки старого світу, в період переходу від капіталізму до соціалізму, породив не тільки нові форми, але й нову естетичну систему — соціалістичний реалізм (М. Горький, М. Шолохов, О. Довженко, М. Андерсен-Нексе, Ш. О'Кейсі, П. Неруда, Б. Брехт). Р. 20 ст. і в тій його частині, яку представляють Р. Роллан, Т. Драйзер, Т. Манн, Е. Хемінгуей, У. Фолкнер, становить собою діалектичний сплав традиції і новаторства. Широта реалістичного методу, його здатність до внутрішнього руху, який спирається на непорушність основних принципів, — це ті найважливіші якості, що забезпечують неперехідне значення реалізму в розвитку худож. пізнання дійсності. В образотворчому мистецтві правдиве відображення дійсності властиве вже першим пам'яткам образотворчого мистецтва (наскельні розписи епохи *палеоліту*). Розвиток свідомості людини, збагачення її духовного світу зумовили прояв реалізму в широкому значенні в художній культурі держав Давнього Сходу (Єгипет, Вавілон, Індія та ін.), античному мистецтві (зокрема, грец. скульптурі), римському портреті. Новий етап реалістичного відтворення життя почався у добу Відродження і тісно пов'язаний з творчістю Леонардо да Вінчі, Рафаеля, Мікеланджело, Тіціана (Італія), Дюрера (Німеччина), у 17 ст. М. Караваджо (Італія), Д. Веласкеса (Іспанія), П. Рубенса і А. ван Дейка (Фландрія), П. Ластмана, Рембрандта, Ф. Гальса, Яна Вермера (Нідерланди). Звернення до повсякденного життя, пильна увага до людини, сатиричне зображення побуту в творчості художників, пов'язаних з «третім станом» (Ж. Б. С. Шарден у Франції, У. Гогарт у Великобританії), було зумовлено ідеями Просвітительства. Інтерес до людини виявився і в портреті епохи *класицизму* (Ж. Л. Давід, Ж. О. Д. Енгр у Франції). Велике місце у становленні Р. належить творчості Ф. Гойї. Наприкінці 18 — у 1-й третині 19 ст., в період утвердження *романтизму,* одночасно зміцнювалися реалістичні тенденції у портреті, побутовому жанрі й пейзажі (Т. Жеріко, Е. Делакруа, О. Дом'є, К. Коро, а також майстри *барбізонської школи* у Франції). В Росії у 1-й пол. 19 ст. риси Р. притаманні портретам О. Кіпренського і В. Тропініна, жанровим картинам О. Венеціанова, пейзажам С. Щедріна. Додержання принципів Р. простежується в творах О. Іванова, в яких поєднуються безпосереднє вивчення натури з глибокими філос. узагальненнями, й особливо П. Федотова — родоначальника рос. демократичного Р. 2-ї пол. 19 ст. Процес становлення критичного Р. відбувався в різних країнах й виявлявся по-різному (художники напряму *бідермайєр* у Німеччині й Австрії, Дж. Констебл у Великобританії, П. Міхаловський у Польщі). Найповніше принципи критичного Р. розкрилися в живописі Франції та Росії, що було нерозривно пов'язане з піднесенням передової громад. думки. В основу Р. були покладені принципи правдивого відображення явищ життя, утвердження його естетичної цінності, соціальної спрямованості змісту. Найвідомішим представником Р. серед. 19 ст. у Франції був Г. Курбе, який назвав свою програмну виставку 1855 «Павільйоном реалізму». Р. у Франції розвинувся у творчості Ж. Ф. Мілле й, особливо, Е. Мане, пізніше у представників *імпресіонізму.* В галузі скульптури Р. в 19 ст. відобразився у творчості О. Родена у Франції, К. Менье в Бельгії. В Росії у 2-й пол. 19 ст. в живописі Р. був властивий *передвижникам* (В. Перов, І. Крамській, І. Рєпін, В. Суриков, М. Ге, І. Шишкін, О. Саврасов, І. Левітан та ін.).

Значних представників Р. висунули в цей час й ін. нац. школи (А. Менцель в Німеччині, М. Мункачі в Угорщині, К. Пуркінє в Чехії, Т. Ейкінс у США). Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. традиції критичного Р. розвивали художники різних країн (Т. Стейнлен у Франції, М. Ліберман, Г. Ціллє, К. Кольвіц у Німеччині, Ф. Брангвін у Великобританії). На поч. 20 ст. традиції Р. були особливо стійкими в Росії (В. Сєров, К. Коровін, С. Іванов, М. Касаткін — у живописі, І. Голубкіна — в скульптурі). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції вони стали одним з джерел формування мист. соціалістичного реалізму. Реалістичні тенденції в 20 ст. характеризуються пошуками більш тісних зв'язків з дійсністю, нових засобів худож. відображення суспільно-політичних подій сучасності (художники Ф. Мазерель у Бельгії, Д. Рівера та Д. Сікейрос у Мексіці, А. Рефреж'є у США, А. Фужерон та Б. Таслицький у Франції, Р. Гутузо в Італії, Г. Ерні в Швейцарії). У мистецтві Київської Русі реалістичні риси виявилися, зокрема, у фресках і мозаїках Софії Київської, ін. визначних будов. Боротьба укр. народу проти соціального й нац. гноблення і перемога у визвольній війні 1648—54 сприяли зміцненню демократичних факторів, усвідомленню значущості людської особистості, що привело до дальшого піднесення реалістичних тенденцій у творчості багатьох тогочасних митців. Про це свідчать пам'ятки іконопису (зокрема, й ікона з Ситихова «Здвиження чесного Хреста»), книжкової мініатюри (А. Пеленичка, автори мініатюр до Служебника Іова Борецького, 1632), портретного живопису (І. Паєвський, В. Стефанов-

ський, Ш. Богушевич, А. Маклаковський), станкової і книжкової гравюри (О. та Л. Тарасевичі, Н. Зубрицький). Основи Р. в укр. мистецтві заклав Т. Шевченко. Його традиції розвивали художники 19—20 ст. (М. Пимоненко, С. Васильківський, С. Світославський, І. Труш, О. Кульчицька, А. Манастирський, Й. Бокшай та ін.). Радянська дійсність зумовила формування і утвердження принципів соціалістичного реалізму в творчості художників України.

В музиці Р. передбачає відтворення в муз.-худож. образах духовного життя суспільства та людини. Зв'язок з фольклором для професійної музичної творчості — важлива основа *народності* й Р. Як худож. напрям Р. почав складатися у 18 ст. і досяг розквіту в 19—20 ст. Деякі риси Р. притаманні композиторам 17 (К. Монтеверді) і 18 ст. (Й. С. Бах), представникам *віденської класичної школи* (Й. Гайдн, В. А. Моцарт, Л. ван Бетховен). Реалістичні тенденції виявились і в творчості композиторів-романтиків 19 ст. (К. М. Вебер, Ф. Шуберт, Г. Берліоз, Ф. Шопен, Р. Шуман, В. Белліні, Р. Вагнер, Ф. Ліст). Реалістичні й романтичні тенденції тісно переплелися у музиці Дж. Верді, Б. Сметани, А. Дворжака, Ж. Бізе, Л. Яначека. Реалізмом позначені кращі твори представників *веризму* (опери Дж. Пуччіні). У 20 ст. Р. розвивався в боротьбі з різновидами *модернізму*. Зберігаючи свої осн. ознаки, він набув нових, більш складних форм (творчість Б. Бартока, З. Кодая, К. Шимановського, Дж. Енеску та ін.). Основоположником рос. реалістичної муз. школи був М. Глинка. Вершиною критичного Р. в музиці була творчість О. Даргомижського, композиторів «*Могучої кучки*», а також П. Чайковського, які збагатили музику новими образами і виражальними засобами. Досягнення рос. композиторів в галузі реалістичної інтонаційної виразності, творчої розробки народно-пісенних елементів, гармонічного і оркестрового колориту мали вплив на формування багатьох нац. шкіл, зокрема, на формування укр. реалістичної муз. школи, основоположником якої був М. Лисенко. Його сучасники і послідовники — М. Калачевський, В. Сокальський, П. Ніщинський, М. Аркас, І. Рачинський, П. Сениця, Г. Козаченко, К. Стеценко, Я. Степовий, О. Нижанківський, Д. Січинський, Г. Топольницький, Я. Лопатинський, С. Людкевич, В. Барвінський, М. Леонтович.

У театральному мистецтві реалістичні елементи з'явилися уже в первісних його формах — у народних іграх, обрядах, у творчості *мімів*. В античному театрі, насамперед у комедії, незважаючи на міфологічну основу, порушувалися реальні злободенні проблеми (Арістофан), відображалися риси побуту і приватного життя (Менандр, Плавт, Теренцій). Релігійний зміст театральних вистав часів середньовіччя (*міраклі, містерії*) часто поєднувався з мотивами народного життя, що відтворювалися акторами з великою життєвою вірогідністю. Цими рисами були позначені виступи мандрівних братств або окремих гістріонів — в Італії, жонглерів — у Франції, шпільманів — у Німеччині, франтів — у Польщі, *скоморохів* — у Росії. За доби Відродження Р. в театрі виявляється в усвідомленні фізичної краси, духовних можливостей людської особистості, її зв'язків з суспільством, у зверненні мистецтва до історичних джерел і використанні фольклору (зокрема, в трагедіях та комедіях У. Шекспіра, Лопе де Вега, М. Сервантеса). Елементи Р. виявилися і в мистецтві класицизму (особливо у комедійних виставах трупи Ж. Б. Мольєра), просвітительства (поява жанру драми, увага до людини та її середовища), романтизму (посилення емоційної стихії, мотивів соціального протесту). Зображення життєвої правди стало визначальним у мист. критичного реалізму, що розвинувся в 19—20 ст. і визначив провідну тенденцію сучас. зарубіжного прогресивного театру.

Розвиток реалізму в Росії в 19 ст. зумовлений рос. драматургією, зокрема творами О. Пушкіна, О. Грибоєдова, М. Гоголя, згодом О. Островського, О. Сухово-Кобиліна, Л. М. Толстого, А. Чехова. Соціальні зв'язки особи досліджували у своїх драм. творах Г. Ібсен, Б. Шоу, Г. Гауптман, Дж. Голсуорсі, Ю. О'Ніл, пізніше Ж. Ануй, Е. Де Філіппо, Т. Уїльямс та ін. Естетичні принципи О. Пушкіна та М. Гоголя лягли в основу творчості засновника Р. в рос. сценічному мист. М. С. Щепкіна, який заклікав митців сцени до всебічного вивчення життя, до щирості почуттів, природності. Він започаткував на вітчизн. сцені школу життєвої правди та *перевтілення*. Все це набуло дальшого розвитку у творчості московського *Малого театру* (Садовські, М. Єрмолова, Г. Федотова, О. Ленський), петерб. Олександринського (О. Мартинов, В. Давидов, К. Варламов, М. Савіна) та кращих провінційних театрів Росії. Пошуки реалістичних методів відображення дійсності характеризує діяльність Мейнінгенського театру в Німеччині, Вільного театру А. Антуана у Франції, Незалежного театру у Великобританії. Високим рівнем реалістичної майстерності характеризується мистецтво видатних зарубіжних діячів сцени Т. Сальвіні, Е. Россі, Е. Дузе (Італія), Б. К. Коклена, Ш. Дюллена (Франція), Дж. Гілгуда, Л. Олів'є (Англія) та ін.

Досконало розроблено засоби психологічної майстерності в Московському Художньому театрі. Велику роль у становленні Р. у сценічному мистецтві відіграла науково обгрунтована *Станіславського система* творчості актора. Найвищі художні досягнення критичного Р. в театр. мист. і драматургії розвинуті після Великої Жовтн. соціалістич. революції, коли осн. творчим методом рад. митців став соціалістичний реалізм.

В укр. театр. мистецтві початкові елементи Р. були властиві фольклорній драмі та театру, мистецтву скоморохів. У 16—18 ст. вони виявилися у світській частині *вертепу*, у *шкільному театрі*, передусім у побутових *інтермедіях*. Риси Р. були і в деяких виставах пізнього *кріпацького театру* та аматорського театру кін. 18 — поч. 19 ст. Основоположниками Р. в укр. драматургії були І. Котляревський («Наталка Полтавка»), Г. Квітка-Основ'яненко («Шельменко-денщик»). На основі реалістич. традицій Т. Шевченка («Назар Стодоля») розвивалася драматургія 2-ї пол. 19 ст., яка представлена творчістю М. Старицького, М. Кропивницького, Панаса Мирного, особливо І. Карпенка-Карого та І. Франка. Традиції сценічного Р., закладені М. Щепкіним у *Полтавському вільному театрі* 1819—21, продовжили згодом у Харківській та ін. трупах Л. Млотковська, К. Соленик, І. Дрейсіг, Д. Журахівський. На нову висоту життєвої достовірності, соціальної й психологіч. вмотивованості піднесла театр. мист. плеяда режисерів і акторів театру корифеїв укр. сцени — М. Кропивницький, М. Старицький, М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський та ін. (див. *Театр Миколи Садовського*). Всупереч цензурним та адм. перепонам укр. трупи вели боротьбу за демократичний репертуар. Реалістичне сценічне мистецтво минулого стало грунтом для засвоєння митцями укр. рад. театру методу соціалістичного реалізму. Р. у кіно зумовлений характером і способом відображення дійсності. Кіно народилося як відображення видимого світу, як документальна фіксація реального життя, тому Р. закладений вже в його природі. Розвиткові реалістичних можливостей кіно значною мірою сприяли тех. удосконалення (див. *Звукове кіно, Кольорове кіно*), постійне удосконалення кінематографічної техніки. Серед властивих лише кіно засобів виразності — фотографічна предметно-чуттєва природа зображення. Вона дає змогу з максимальною достовірністю відтворювати будь-які картини дійсності, що є однією із специфічних особливостей цього мистецтва; найбільше достовірність проявляється в *документальному кіно*. Реалістичний твір кіномист.— це результат злиття глибоко правдивої кінодраматургії та її режисерського втілення в кінематографічній формі. Цій меті підпорядкована діяльність всього творчого колективу, і насамперед акторів. Р. формується в постійній боротьбі з формалістичними напрямами (*експресіонізмом, сюрреалізмом*, натуралізмом тощо), а також з примітивністю, однозначністю та стандартністю форми, притаманними «масовому» бурж. комерційному кінематографу.

Максимальне наближення до дійсності, її правдиве відображення властиве фільмам Г. Пабста, Ч. Чапліна, Е. Штрогейма, Д. Форда, К. Відора, У. Уайлера, Ж. Ренуара, Р. Клера; творам, які належать до *неореалізму*; в сучас. зарубіж. кіно окремим фільмам Ф. Фелліні, П. П. Пазоліні, М. Антоніоні, творчості Ф. Розі, Е. Ско-

ли, С. Креймера, А. Пенна, Д. Шлезінгера, А. Куросави та ін. Соціалістичний реалізм поглибив світоглядні й змістові аспекти кіно, розширив його виражальні засоби (твори С. Ейзенштейна, В. Пудовкіна, О. Довженка та ін.).

Літ.: Проблемы реализма. (Материалы дискуссии о реализме в мировой литературе). М., 1959; Иезуитов А. И. Вопросы реализма в эстетике Маркса и Энгельса. Л.—М., 1963; Петров С. М. Реализм. М., 1964; Реализм и художественные искания XX века. Сборник статей. М., 1969; Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. М., 1976; Сучков Б. Л. Исторические судьбы реализма. М., 1977; Калениченко Н. Л. Українська література XIX ст. Напрями, течії. К., 1977; Затонський Д. В. Минуле, сучасне, майбутнє. Про реалізм, традиції, новаторство. К., 1982.

Д. В. Затонський (Р. у літературі), *Г. О. Недошивін* (Р. в образотворчому мистецтві), *Н. Л. Очеретовська* (Р. у музиці), *Ю. М. Бобошко* (Р. у театрі), *В. П. Михальов* (Р. у кіно).

«РЕАЛІСТИ́ЧНА» ШКО́ЛА ПРА́ВА — реакційний напрям у бурж. юриспруденції, що розглядає *право* як сукупність діючих у державі примусових норм. Виникла в Німеччині в 2-й пол. 19 ст. Виразником ідей «Р.» ш. п. був, зокрема, Р. *Ієрінг*. Він визначав право як захищений д-вою приватновласницький інтерес, як реальні життєві умови буржуа, які забезпечуються з боку держ. влади примусом. Концепції «Р.» ш. п. були використані монополістичною буржуазією, яка дедалі більше спиралася на силу держ. апарату й відходила від принципу законності. Її вже не задовольняли ідеї *історичної школи права*, що розглядала право як прояв нар. духу, та позитивно-догматичні погляди, згідно з якими право — це сукупність діючих законів. У 20-х рр. 20 ст. «Р.» ш. п. з певною модифікацією було взято на озброєння монополістичною буржуазією США. Філос. основою «Р.» ш. п. став *прагматизм*. О. Холмс, Д. Франк, К. Ллевеллін та ін. прихильники цієї школи відкидають стабільність права. Вони вбачають у *нормах права* лише думку законодавця, яку суддя чи ін. службова особа може взяти або не взяти до уваги. Таким чином, вирішальними в прийнятті ними рішень начебто є психологічні фактори.

Літ.: Туманов В. А. Буржуазная правовая идеология. К критике учений о праве. М., 1971.

В. П. Зенін.

РЕАЛЬГА́Р (франц. réalgar, від араб. рахдж аль гхар — пил копальні) — мінерал класу сульфідів. As_4S_4. *Сингонія* моноклінна. Густ. 3,54. Твердість 1,5—2. Колір оранжево-червоний. Блиск смоляний до жирного. В Рад. Союзі родовища Р. є на Закавказзі; за рубежем — у Чехословаччині, Румунії, Греції, США, Японії та ін. країнах. Р. одержують і штучно. Використовують як миш'якову руду, фарбу, у *піротехніці*.

РЕА́ЛЬНА ЗАРОБІ́ТНА ПЛА́ТА (від лат. realis — речовий, дійсний) — див. *Заробітна плата*.

РЕА́ЛЬНА ОСВІ́ТА — тип загальної середньої освіти. Як система виникла в Німеччині й Росії у 18 ст. у зв'язку з розвитком пром. виробництва. На відміну від *класичної освіти* Р. о. надавала перевагу природничим і фіз.-матем. наукам, новим мовам, кресленню й малюванню. В 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. набула значного поширення в багатьох країнах. З 1864 в Росії, у т. ч. на Україні, поряд з класичними, діяли реальні восьмикласні гімназії, які 1872 перетворено на *реальні училища*. Поширенню Р. о. сприяли *комерційні училища*, які виникли в серед. 19 ст. З 1888 випускники реальних навч. закладів одержали право вступу на фіз.-матем. і мед. ф-ти ун-тів. Реальні серед. школи існували і в зх. областях України. Зі встановленням Рад. влади класичні й реальні навч. заклади реорганізовано в єдину трудову школу. Реальні серед. навч. заклади або реальні відділення при серед. школах є в сучас. системах нар. освіти ряду країн (Австрія, Італія, Франція, ФРН, Японія, скандинавські країни та ін.).

РЕА́ЛЬНЕ УЧИ́ЛИЩЕ — тип середнього навч. закладу в дореволюц. Росії та в деяких зарубіжних країнах. Перше Р. у. відкрито 1701 у Москві (Школа матем. і навігацьких наук). На Україні одним із перших закладів реального типу було Чернігівське ремісниче уч-ще (1804), призначене для «нижчих класів». В 1872 затверджено Статут Р. у., за яким вони створювались як серед. школи з 6—7-річним строком навчання з профес. ухилом у старших класах (див. *Реальна освіта*). В 1888 Р. у. перетворено на заг.-осв. серед. школи з переважанням у навч. планах предметів реального циклу. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції Р. у. реорганізовано у єдину трудову школу.

Н. П. Калениченко.

РЕА́ЛЬНІ ДОХО́ДИ НАСЕ́ЛЕННЯ — частина *національного доходу*, використовувана населенням для споживання або нагромадження. Розрізняють номінальні й реальні доходи. На відміну від номінальних Р. д. н. характеризують кількість спожитих населенням матеріальних благ і послуг, враховуючи зміни *роздрібних цін* і витрат на виплату *податків* та ін. обов'язкових платежів. Щоб визначити величину Р. д. н., із заг. суми всіх грош. і натуральних доходів населення вираховують платежі в бюджет, внески в громад. і кооп. орг-ції, приріст грош. заощаджень усіх видів, а також частину витрат на оплату *послуг*. Р. д. н.— узагальнюючий показник *життєвого рівня* народу. Динаміку Р. д. н. визначають, зіставляючи величини кінцевих доходів за різні періоди часу, виражені в *порівнянних цінах*. В СРСР 1980 порівняно з 1940 у розрахунку на душу населення реальні доходи збільшились у 5,8 раза. При цьому реальні доходи робітників і службовців у розрахунку на одного працюючого 1980 проти 1940 збільшились у 4 рази, реальні доходи колгоспників — у 6,9 раза. В капіталістичному суспільстві реальна купівельна спроможність трудящих знижується у зв'язку з постійним зростанням цін, *інфляцією*. За соціалізму забезпечується планомірне зростання реальних доходів усіх верств населення. В СРСР 1965 тільки 4% населення мали доход понад 100 крб. на місяць на одного члена сім'ї, 1970 — 18%, 1980 — бл. половини населення. Внаслідок здійснення за останні роки важливих соціальних заходів рівень реальних доходів колгоспників порівняно з реальними доходами робітників і службовців у розрахунку на одного члена сім'ї підвищився в СРСР з 75% 1965 до 89% 1980. По УРСР 1980 майже забезпечено зближення рівнів реальних доходів колгоспників з реальними доходами робітників і службовців у розрахунку на одного члена сім'ї (1965 він становив 76%). Велике значення мало введення гарантованої оплати праці в колгоспах, єдиної системи пенсійного й *соціального забезпечення*. Гол. формою доходів населення і джерелом підвищення їхнього життєвого рівня є оплата праці (див. *Заробітна плата*). Підвищується роль *суспільних фондів споживання*, які зростають більш високими темпами порівняно з фондом оплати по праці. На одинадцяту п'ятирічку (1981—85) передбачено збільшити на 16—18% реальні доходи на душу населення.

І. Д. Фаріон.

РЕАНІМАТОЛО́ГІЯ (від *реанімація* і грец. λόγος — вчення) — розділ *медицини*, що вивчає закономірності згасання основних життєвих функцій організму (вмирання) і можливість відновлення цих згасаючих або тільки що згаслих функцій. Р. також вивчає умови, за яких можливе активне, іноді тривале підтримування (інтенсивна терапія) або навіть тимчасова заміна різко ослаблених життєво важливих функцій організму за допомогою спеціальних методів і засобів. В Росії перші відомості про окремі випадки оживлення людей відносяться до 2-ї пол. 18 ст. Мистецтво оживлення новонароджених при *асфіксії*, вливання крові тварин людині та ін. були відомі ще з давніх часів. В серед. 16 ст. А. *Везалій* в дослідах на тваринах застосував *дихання штучне* за допомогою трахеальної канюлі з очерету. Перша книга, що була присвячена реанімації, надрукована рос. лікарем С. Г. Зибеліним 1766. В ній автор для подання допомоги вмираючим рекомендував штучне дихання методом із рота в рот. На початку 19 ст. рос. лікар Є. Й. *Мухін* організував перший в Росії пункт невідкладної допомоги з спеціальною кімнатою для оживлення тих, хто раптово помер від ядухи, утоплення і замерзання. Важливою подією у розвитку вчення про оживлення організму було винайдення 1920—24 С. С. Брюхоненком і С. І. Чечуліним апарата штучного кровообігу. Зародження Р. як самостійного науково-практичного розділу медицини належить до серед. 20 ст. Цьому сприяли вивчення травматичного *шоку* і дихальної недостатності поранених в роки 2-ї світової війни, розробка заходів боротьби з дихальною недостатністю під час епідемії *поліомієліту* в Європі (на початку 50-х рр. 20 ст.), успіхи *патологічної фізіології*, грудної хірургії, анестезіоло-

гії, фармакології, створення електронної апаратури (яка сигналізує про порушення функцій різних систем організму і апарати для підтримання дихання, кровообігу, очищення крові від шлаків). Дальші успіхи в галузі Р. пов'язані з іменами вітчизн. вчених О. М. Бакулева, В. О. Неговського, П. А. Купріянова та ін. З 1936 в СРСР функціонує лабораторія експериментальної фізіології з оживлення організму. Тепер практично у кожному великому місті Рад. країни створено центри з оживлення організму і функціонують спец. виїзні реанімаційні бригади при станціях *швидкої медичної допомоги*. Створення таких бригад дає змогу наблизити спеціалізовану допомогу до місця нещасного випадку й більш ефективно боротися з причинами, що викликали критичний стан, сприяє послідовності лікувальних заходів на всіх етапах подання мед. допомоги, включаючи стаціонар. Осіб, яких вивели з стану клінічної смерті, госпіталізують у спеціалізовані лікувальні заклади (в опікові, кардіореанімаційні, токсикологічні центри, відділення інтенсивної терапії). Р. в СРСР організаційно пов'язана і об'єднана з *анестезіологією* в комплексну мед. дисципліну, курс якої викладається у мед. ін-тах та ін-тах удосконалення лікарів.

Літ. див до ст. *Реанімація*.

А. І. Трещинський.

РЕАНІМА́ЦІЯ (від *ре...* і лат. animatio — оживлення) — комплекс заходів, спрямованих на відновлення життєво важливих функцій організму, який перебуває в стані клінічної *смерті*. Р. провадять при відсутності дихання і припиненні серцевої діяльності або в тих випадках коли ці обидві функції пригнічені настільки, що практично не забезпечують потреб організму. Р. заснована на тому, що, по-перше, біологічна смерть ніколи не настає відразу — їй завжди передує перехідна стадія, т. з. термінальний стан, по-друге, зміни, що відбуваються в організмі при вмиранні, не відразу набувають необоротного характеру і при необхідному рівні збереження функціональних резервів і своєчасному поданні правильної допомоги можуть бути повністю усунені. У процесі вмирання можна виділити передагонію, агонію і клінічну смерть. Передагонія характеризується різким зниженням артеріального тиску (див. *Кров'яний тиск*), *тахікардією, тахіпное, брадикардією* і прогресуючим пригніченням свідомості. Ця фаза закінчується термінальною паузою в диханні, брадикардією аж до зупинки серця. Іноді у процесі вмирання спостерігаються і прояви агонії, яка характеризується останнім короткочасним сполохом життєдіяльності: може дещо підвищитися артеріальний тиск, ефективність серцевих скорочень, покращатись дихання, а іноді навіть може і відновлюватись свідомість. Агональний спалах дуже короткочасний, він закінчується зупинкою серця і дихання. Після агонії настає клінічна смерть — стан, при якому відсутні осн. ознаки життя, але ще не розвинулися необоротні зміни в організмі, що характеризують біологічну смерть. Клінічна смерть триває 3—5 хв. Після того, як настала біологічна смерть, Р. неможлива. Оживити можна тільки життєдіяльний організм. До Р. вдаються при вмиранні від тяжкої механічної травми, у т. ч. ускладненої травматичним *шоком* і *кровотечею*, від дії електричного струму (див. *Електротравма*), гострого *отруєння*, ядухи (див. *Асфіксія*), утоплення, термічних опіків, заг. замерзання, при хірургічних втручаннях тощо. Осн. заходами Р. є *дихання штучне* і масаж серця. З метою Р. застосовують різну, у т. ч. і електронну апаратуру (моніторні установки, дефібрилятор, електростимулятор та ін.), хірургічні заходи (*трахеотомію, пункцію* і катетеризацію великих судин), фармакологічні засоби. Кваліфіковану реанімаційну допомогу подають працівники *швидкої медичної допомоги*, що має у своєму розпорядженні машини з спец. устаткуванням (протишокові, інфарктні, токсикологічні та ін. бригади). Повний комплекс реанімаційних заходів здійснюється в спеціалізованих відділеннях (центрах) Р. та відділеннях інтенсивної терапії. Арсенал методів сучас. спеціалізованої реаніматологічної допомоги досить великий. Сюди відносять штучний і допоміжний кровообіг, тривалу апаратну вентиляцію легень, гіпербаротерапію (див. *Баротерапія*), штучну *гіпотермію*, застосування апарата *нирка штучна* і деякі ін. методи. Питаннями Р. займається *реаніматологія*.

Літ.: Реаниматология. М., 1976; Современные проблемы реаниматологии. М., 1980; Боровый Е. М., Гормах С. Я., Струменский В. Н. Организация реанимационной помощи сельскому населению. К., 1981.

А. І. Трещинський.

РЕ́БАНЕ Карл Карлович (н. 11. IV 1926, Пярну) — рад. фізик, акад. АН Естонської РСР (з 1967, з 1973 — президент), чл.-кор. АН СРСР (з 1976). Член КПРС з 1948. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Ленінградський ун-т (1952). В 1956—64 працював в Ін-ті фізики та астрономії АН Ест. РСР, 1964—68 — академік-секретар Відділення фізико-матем. і тех. наук, 1968—73 — віце-президент АН Ест. РСР. У 1973—76 — директор Ін-ту фізики АН Ест. РСР. Осн. праці — з спектроскопії кристалів, зокрема з електронно-коливальних спектрів вторинного світіння домішкових молекулярних центрів, а також дослідження спектрів біологічно важливих молекул. Депутат Верховної Ради СРСР 9 і 10-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Золота медаль імені П. М. Лебедєва АН СРСР, 1981.

РЕ́БЕРН (Raeburn) Генрі (4.III 1756, Стокбрідж, поблизу Едінбурга — 8.VII 1823, Едінбург) — шотл. живописець. Навчався в Едінбурзі у місцевого живописця. В 1785—87 відвідав Італію. Написав бл. 1 тис. портретів, серед яких — «Е. Бетюн» (90-і рр. 18 ст.), «Подружжя Кларк на прогулянці» (бл. 1790), полковника А. Макдоннелла оф Гленгеррі (1800—12), Маргарити Скотт-Монкріф (бл. 1814). Твори Р. зберігаються в Нац. галереї Шотландії, ДЕ в Ленінграді та ін. колекціях.

РЕ́БІНДЕР Петро Олександрович [21.IX (3.X) 1898, Петербург — 12.VII 1972, Москва] — рад. фізико-хімік, акад. АН СРСР (з 1946), Герой Соціалістичної Праці (1968). Закінчив 1924 фіз.-матем. ф-т Моск. ун-ту. З 1935 працював у Колоїдо-електрохім. ін-ті (з 1945 Ін-т фізичної хімії) АН СРСР, з 1942 — одночасно у Моск. ун-ті. Осн. праці присвячені проблемам утворення, стійкості і руйнування дисперсних систем, поверхневим явищам та структуроутворенню у цих системах; розвитку уявлень про мол. механізм діяння поверхнево-активних речовин, про природу миючої дії, флотації, вибіркового змочування; розробці фіз.-хім. основ застосування поверхнево-активних речовин у різних технологічних процесах. Відкрив (1928) адсорбційне зменшення міцності твердих тіл (т. з. ефект Р.). Заклав основи нової галузі науки — фіз.-хім. механіки. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942.

К. К. Ребане.

РЕБОША́ПКА (Ребушапке; Rebuşarcă) Іван (н. 29.V 1935, Дерменешть, тепер Сучавського повіту, СРР) — рум. фольклорист-україніст. Викладач Бухарест. ун-ту. Монографія «Народження символу. Аспекти взаємодії обряду та обрядової поезії» (1975, укр. мовою) побудована на матеріалі укр. нар. творчості з залученням фольклору багатьох народів євразійського континенту. Досліджує рум.-укр.-слов'янські фольклорні взаємини. Збирач, дослідник і видавець укр. пісенної творчості в Румунії — збірки (укр. мовою) «Народні співанки» (1969), «Ой у саду-винограду» (1971), «Відгомін віків» (1974), «Оленський цвіт» (1976). Опрацював і видав зб. прислів'їв та приказок «Народ скаже — як зав'яже» (1976). Для збірки фольклору нац. меншостей СРР «Змагання квітів» (1971) переклав рум. мовою тексти 18 укр. нар. пісень. Автор підручників з укр. мови та л-ри для загальноосв. шкіл СРР з укр. мовою викладання, ряду статей («Відгомони опришківства в українській уснопоетичній традиції Банату», 1981, та ін.).

О. С. Романець.

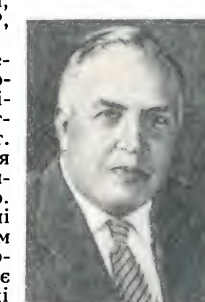

П. О. Ребіндер.

РЕ́БРА — парні видовжені утвори *осьового скелета* хребетних тварин і людини. У тварин розрізняють в е р х н і Р. (у хвостатих і безхвостих земноводних і деяких риб), розміщені в сполучнотканинному прошарку між спинними й черевними м'язами, і н и ж н і (у безногих земноводних, плазунів, птахів і ссавців) — по боках заг. порожнини тіла в тому самому прошарку. В *амніот* Р., що сполучаються безпосередньо з *грудиною*, наз. справжніми, а решта — несправжніми. У кожному ребрі розрізняють *проксимальний* кінець, тіло і *дистальний* кінець. У наземних хребетних Р. мають подвійне з'єднання з *хребтом*: на дистальному кінці Р. є головка й

Г. Реберн. Портрет лорда Ньютона. 1806—11.

горбик, що з'єднуються відповідно з тілом хребця і поперечним відростком. У більшості наземних тварин шийні, поперекові, крижові й хвостові Р. редукуються.
У людини 12 пар Р. Кожне Р. складається з довгої кісткової частини і короткої хрящової. Перші 7 пар Р.— справжні, 8 — 10-а пари — несправжні, 11—12-а — рухомі.

РЕБРО́ Петро Павлович (н.19.V 1932, с. Білоцерківка, тепер Куйбишевського р-ну Запоріз. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1953. Закінчив Запоріз. пед. ін-т (1953). Перша зб. поезій — «Заспів» (1955). Трудові будні хліборобів і запорізьких сталеварів, дружбу народів, красу степового краю оспівав у поетичних збірках «Вітер з Дніпра» (1957), «Проміння серця» (1962), «Людяність» (1965), «Криця» (1975), «Побратимство» (1979) та ін. Виступає як гуморист і сатирик («Перо під ребро», 1963; «Гаряча прокатка», 1979), автор нарисів, віршів для дітей. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.
Тв.: Вибране. Поезії. К., 1982.

М. П. Тараненко.

РЕБРОПЛА́ВИ (Ctenophora) — тип морських безхребетних тварин. Тіло (довж. від 2 мм до 1,5 м) найчастіше мішковидне, радіально-симетричне (двопроменеве), драглисте, прозоре. На відміну від *кишковопорожнинних*, до яких Р. відносили на правах підтипу, Р. не мають жалких клітин (див. *Кнідобласти*). У більшості Р.— 2 щупальця з клейкими клітинами, за допомогою яких Р. захоплюють їжу (дрібні організми *планктону*, ікра, іноді мальки риб та ін.). Р.— вільноплаваючі, рідше повзаючі або сидячі (прикріплені) тварини. Пересуваються за допомогою 8 рядів меридіонально розташованих гребних пластинок (з'єднаних між собою війок), що сидять на потовщеннях тіла — т. з. ребрах (звідси й назва типу). Р.— гермафродити (див. *Гермафродитизм*), розмноження статеве. Життєвий цикл без *метаморфозу* Тип включає єдиний клас з 6 рядами, що об'єднують бл. 90 видів, поширених у всіх морях. В СРСР зустрічаються гол. чин. в пн. (4 види) і далекосхідних морях. У Чорному м. 1 вид — Pleurobrachia rhododactyla.

Б. М. Мазурмович.

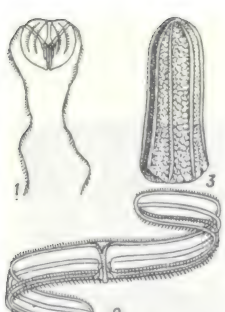

Реброплави:
1 — Pleurobrachia rhodactyla; *2* — Венерин пояс (Cestus veneris); *3* — Beroë cucumis.

РЕБРЯ́НУ (Rebreanu) Лівіу (28. XI 1885, с. Тирлішуа, Трансільванія, тепер СРР — 1.IX 1944, с. Валя-Маре, поблизу м. Пітешті, похований у Бухаресті) — рум. письменник, журналіст і театр. критик, член Рум. академії (з 1940). Друкуватися почав 1908. Автор збірок новел «Переживання» (1912), «Голота», «Визнання» (обидві — 1916), «Катастрофа» (1921) тощо. Основоположник нац. соціально-психологіч. роману [епічні твори: «Іон» (т. 1—2, 1920) — з життя селянства, «Ліс повішаних» (1922) — про братовбивчий характер 1-ї світової війни, «Повстання» (т. 1—2, 1932), де глибоко розкрито соціальну дійсність часів селян. повстання 1907]. Переклав твори Л. Толстого, А. Чехова та ін. Написав ряд п'єс.
Тв.: Укр. перекл.— Іон. К., 1974; Рос. перекл.— Весы правосудия. Бухарест, 1959; Лес повешенных. Кишинёв, 1960; Ион. М., 1966; Восстание. М., 1970; Новеллы. М., 1975.

О. С. Романець.

РЕВ — див. *Рада Економічної Взаємодопомоги.*

РЕВАЛЬВА́ЦІЯ (від *ре...* і лат. valeo — коштую) — офіційне підвищення золотого вмісту грошової одиниці країни або фактичне підвищення її *валютного курсу*. Один із засобів держ.-монополістичного регулювання економіки капіталістичних країн. За механізмом впливу на економіку Р.— явище протилежне *девальвації*.

РЕВАНШИ́ЗМ (від франц. revanche — відплата, помста) — політика реакційних політичних кіл переможеної у війні держави, спрямована на підготовку нової війни з метою відновлення втрачених позицій. Політика Р. пов'язана з *шовінізмом*. Заохочення імперіалістичними колами Р. в гітлерівській Німеччині сприяло розв'язуванню *другої світової війни 1939—45*. В післявоєнний період реваншистські сили, зокрема в ФРН, виступають за перегляд загальновизнаних європ. кордонів, проти розрядки міжнародної напруженості і мирного співіснування держав з різним суспільним ладом.

РЕВВІЙСЬКРА́ДА, Революційна Військова Рада Республіки (РВРР, РВР) — колегіальний орган найвищої військ. влади в Рад. країні 1918—34. Створена відповідно до постанови ВЦВК від 2.IX 1918. Зосередила в своїх руках керівництво Рад. Збройними Силами. Голова РВРР, який затверджувався ВЦВК (з 1923 — ЦВК СРСР), одночасно був наркомом у військ.-мор. справах. Членів Реввійськради призначав Раднарком РРФСР (з 1923 — СРСР). Під час *громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20* в Росії РВРР здійснювала керівництво бойовими діями рад. військ, керувала організацією та дальшим будівництвом Червоної Армії. З утворенням СРСР Реввійськраду 28.VIII 1923 реорганізовано на РВР СРСР. Ліквідовано за постановою ЦВК СРСР від 20.VI 1934.

РЕВВІЙСЬКРА́ДА РАДЯ́НСЬКИХ ПОВСТА́НСЬКИХ ВІЙСЬК ЛІВОБЕРЕ́ЖНОЇ УКРАЇ́НИ — військ. орган, створений за постановою ЦК КП(б) України в серпні 1919 для організації і керівництва повстансько-партизанською боротьбою на Україні в тилу денікінських військ (на Лівобережжі і в деяких правобережних районах Катеринославської і Херсонської губерній). Очолював Раду Г. О. Колос. Діяльністю Ради безпосередньо керувало *Зафронтове бюро ЦК КП(б) України*. Для координації бойових дій партизан. загонів Рада створила 5 територіальних штабів: Донецький, Катеринославський (Лозово-Синельниківський), Київський, Полтавський, Харківський Рада і територіальні штаби були ліквідовані на поч. 1920 після визволення України від денікінських військ.

РЕ́ВДА — місто обласного підпорядкування Свердл. обл. РРФСР. Розташована на берегах р. Ревди при впадінні її в р. Чусову. Залізнична станція. 64 тис. ж. (1981). В Р.— з-ди: міделавильний, по обробці кольорових металів, метизно-металургійний. Виробн. мін. добрив, буд. матеріалів. Мед. уч-ще. Засн. 1734, місто — з 1935.

РЕ́ВЕЛЬ — колишня назва м. *Таллінн*.

РЕВЕ́НКО Тимофій Андрійович (н. 20.II 1919, с. Новоросійськ Актюб. обл. Каз. РСР) — укр. рад. ортопед-травматолог, доктор мед. наук (з 1963), професор (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1953. У 1949 закінчив Харків. мед. ін-т. У 1949—57 працював в Укр. н.-д. ін-ті травматології і ортопедії ім. проф. М. І. Ситенка (Харків), з 1951 — зав. відділенням; з 1957 — директор Донец. н.-д. ін-ту травматології і ортопедії. Осн. наук. праці стосуються питань профілактики травматизму, розробки реконструктивно-відновних операцій в ділянці кульшового та ін. великих суглобів, зокрема створення оригінальних операційних методик, нових інструментів і апаратів. Дійсний член Всесвітньої організації хірургів, ортопедів і травматологів (з 1969). Заст. голови Респ. наук. т-ва травматологів-ортопедів (з 1959). Член Вченої Ради АМН СРСР (з 1976). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, двома орденами «Знак Пошани».

О. П. Холодарьов.

РЕВЕРБЕРА́ЦІЯ (від лат. reverbero — відкидаю) — післязвучання, поступове згасання *звуку*, що спостерігається в закритому приміщенні після вимикання джерела звуку. Р. зумовлена надходженням із запізненням у дану точку відбитих та розсіяних звукових *хвиль*, які затухають неодночасно. Характеризується часом Р., тобто проміжком часу, за який інтенсивність звуку зменшується в 10^6 разів. Р. впливає на чутність мови і музики в приміщенні: надмірна тривалість Р. призводить до неприємної гучності, а недостатня — до різко уривчастого або глухого звучання. Явище Р. вивчають в архітектурній *акустиці* і враховують при будуванні приміщень з підвищеною акустичною якістю (театри, концертні зали тощо).

РЕВЕРДІ (Reverdy) П'єр (13.IX 1889, Нарбонн — 21.VI 1960, Солем) — франц. поет. Рання творчість Р. пов'язана з формалістичним і авангардистським напрямами в л-рі й мистецтві, гол. чином із *сюрреалізмом*. У зб. «Робочі руки» (1949), куди ввійшли поетичні твори, написані в часи Опору, переважають реалістичні тенденції. Р. належать також есе, нотатки з естетики, зібрані в книгах «Шорстка рукавичка» (1927), «Мій судновий журнал» (1948), «Насипом» (1956).
Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Я пишу твоё имя, Свобода. Французская поэзия эпохи Сопротивления. М., 1968; Мысли о поэзии. В кн.: Писатели Франции о литературе. М., 1978.

Л. А. Єремєєв.

РЕВЕ́РСІЯ (лат. reversio — поворот, повернення) — 1) В г е н е т и ц і — перехід мутантного *алеля* назад до вихідного або дикого типу (зворотна *мутація*). Виникає спонтанно або під дією різних *мутагенів*. 2) У р о с л и н — поява у рослинних *гібридів* або *химер* пагонів, які за *генотипом* відповідають одному з компонентів комбінації. 3) Те саме, що й *атавізм*.

РЕВЕРСУВА́ННЯ, реверс [від лат. reverso — поверта(юсь)] — зміна напряму основного руху машини або її робочих частин на зворотний. У *поршневих машинах* Р. відбувається за допомогою *клапанів* (*золотників*), що дають змогу спрямовувати (в належній послідовності) *робоче тіло* у циліндри машини. Інший спосіб Р. машин полягає у включенні в *трансмісію* проміжної ланки, яка змінює напрям обертання веденого вала при незмінному положенні ведучого. В *електродвигунах* Р. спричинюється зміною напряму електр. струму в обмотці збудження (у *постійного струму електродвигунах*) або переключенням двох фаз обмотки статора (у *змінного струму електродвигунах*). В *авіаційних двигунах* Р. (зворотної тяги) досягають поворотом лопатей *повітряних гвинтів* або відхиленням струменя вихлопних газів, на суднах — поворотом лопатей *гребних гвинтів*. Для Р. на суднах з паро- і газотурбінними установками використовують додаткові турбіни заднього ходу.

РЕ́ВЕС (Révész) Імре (справж. прізв.— Чебраї; 21.I 1859, Шаторальяуйгей — 3.II 1945, м. Севлюш, тепер Виноградів Закарп. обл.) — угор. живописець. В 1875—80 навчався у віденській АМ, 1882—84 — у М. *Мункачі* в Парижі.

І. Ревес. Петефі серед народу. 1884. Угорська національна галерея. Будапешт.

Твори: «Петефі серед народу» (1884), «Дезертир» (1887), «Вимагаємо хліба!» (1899), «Під шатром» (1903), «Старики» (1910—20-і рр.), пейзажі та ін. Зберігаються в Угор. нац. галереї в Будапешті, Закарп. худож. музеї, Київ. музеї західного та сх. мист., ДЕ в Ленінграді. Р.— автор іл. до віршів Ш. Петефі. В 1906—21 — професор будапештської АМ. В останні роки життя працював на Закарпатті; у нього навчалися укр. художники Й. *Бокшай* та А. *Ерделі*. Виставки творів Р. експонувалися в Ужгороді (1955) та Києві (1956).

Літ.: Сташко Ю. Ревес. М., 1958.

РЕВІЗІОНІ́ЗМ [від лат. revisio (revisionis) — перегляд] — антинауковий перегляд положень *марксизму-ленінізму;* опортуністичний напрям у революційному робітничому русі. Р. під приводом творчого осмислення нових явищ дійсності ревізує докорінні, підтверджені практикою положення марксистської теорії. Р. як ідейно-політична течія знаходить вияв у суспільних науках — *філософії, політичній економії,* теорії *наукового комунізму, соціології*. Розрізняють правий Р., що підмінює марксизм-ленінізм *реформізмом,* та «лівий» Р., який проповідує *анархізм, бланкізм, волюнтаризм*. Р. зародився в кінці 19 ст. в с.-д. партіях *Інтернаціоналу 2-го* (див. *Бернштейніанство*). Р.— наслідок бурж. впливу на революц. робітн. рух, одна з форм ідеології дрібної буржуазії, *робітничої аристократії,* двоїстих за своєю природою серед. верств, що примикають часом до робітн. класу, часом — до буржуазії. Методологічну основу Р. становлять еклектична суміш *суб'єктивізму, догматизму, механістичного матеріалізму,* а також схематизм і однобічність. На поч. 20 ст. Р. поширився в міжнар. с.-д. русі (К. Каутський, О. Бауер, Е. Вандервельде, Ф. Шейдеман, К. Легін, С. Прокопович, Л. Мартов, Л. Троцький та ін.). В галузі філософії Р. заперечував науковість *діалектичного матеріалізму,* намагаючись поєднати наук. соціалізм з *кантіанством,* берклеанством (див. *Берклі* Д.) та *махізмом*. У політ. економії ревізіоністи виступали за «виправлення» теорії вартості К. Маркса, проти марксистської теорії *додаткової вартості,* твердили, що дрібне виробництво має переваги і не витісняється або витісняється великим виробництвом вкрай повільно, що екон. кризи можна цілком подолати. Теорії імперіалізму та ультраімперіалізму К. Каутського, «організованого капіталізму» Р. Гільфердінга ігнорували суттєві риси й процеси монополістичного капіталізму, сіяли ілюзії про можливість врастання капіталізму в соціалізм. Ревізіоністи заперечували необхідність *соціалістичної революції* і *диктатури пролетаріату,* експропріації засобів виробництва у буржуазії, не визнавали всесвітньоістор. значення Великої Жовтн. соціалістичної революції. Грунтовну критику Р. дали в своїх працях Г. В. *Плеханов,* Р. *Люксембург,* Ф. *Мерінг,* П. *Лафарг,* А. *Лабріола,* Д. *Благоєв*. Ідейний розгром Р. лідерів 2-го Інтернаціоналу пов'язаний з діяльністю В. І. Леніна, який розвинув марксизм стосовно умов нової істор. епохи, довів боротьбу проти Р. до орг. розмежування з його представниками, до утворення партії нового типу. Сучас. Р. у комуністичному русі паразитує на складності розробки проблем, породжених практикою соціалістичного будівництва в різних країнах, формуванням *світової системи соціалізму,* розгортанням *науково-технічної революції,* поглибленням *світового революційного процесу,* розвитком *державно-монополістичного капіталізму*. В своєму розвитку сучас. Р. пройшов три етапи, що відповідають осн. етапам *загальної кризи капіталізму. Комуністичний Інтернаціонал* у 20—30-х рр. вів боротьбу проти антиленінських течій, представлених Троцьким, Зінов'євим, Преображенським, Бухаріним у ВКП(б), Масловим, Рут Фішер, Брандлером — у Компартії Німеччини, проти ревізіоністських груп у компартіях Чехословаччини (Бубника), Італії (Бордіги), Франції (Суваріна), Китаю (Лі Лісяна) та ін. Це була боротьба з корінних питань про можливості й шляхи побудови соціалізму в одній країні — СРСР, про диктатуру пролетаріату, *нову економічну політику,* з нац.-колоніального та ін. питань. Після 2-ї світової війни комуністичний рух зіткнувся з двома великими виступами Р. у міжнар. масштабі. В 50-х рр. було розкритиковано й організаційно розгромлено ревізіоністські угруповання в компартіях Угорщини (І. Надь, Г. Лошонці), США (Дж. Гейтс), Канади (Солсберг, Сміт), Італії (А. Джолітті), Данії (Ларсен), Франції (А. Лефевр, П. Ерве), Польщі (Р. Зімандд, Л. Колаковський), всебічній критиці піддано ревізіоністські концепції в Союзі комуністів Югославії (М. Джилас та ін.). В кінці 50-х—60-х рр. з позицій «лівого» Р. виступили маоїсти (див. *Маоїзм*), правого Р.— опортуністи в Компартії Чехословаччини (О. Шик, Н. Світак та ін.), ренегати типу Р. Гароді у Франції, Е. Фішера, Ф. Марека — в Австрії та ін. В 70-х рр. Р. виступив під прапором «єврокомунізму» (Ж. Еленштейн та ін.). Осн. ідейно-теор. ланкою сучас. Р. є концепція множинності «моделей соціалізму», яка заперечує заг. закономірності пролет. революції, будівництва соціалізму і комунізму. Р. виступає проти керівної ролі марксистсько-ленінських партій, вимагає відмови від осн. ленінських принципів парт. будівництва, свободи фракцій та угруповань, проповідує світоглядний і політ. *плюралізм,* включаючи легалізацію діяльності контрреволюц. сил у соціалістичному суспільстві. Р. ототожнює державно-монополістичну й соціалістичну держ. власність. Праві ревізіоністи принижують дієвість притаманних соціалізмові стимулів до праці; «ліві» ігнорують об'єктивні причини існування товарно-грошових відносин у соціалістичній економіці. І праві, і «ліві» у формуванні соціалістичного госп. механізму висувають на перший план національні особливості розвитку своїх країн. Будучи дрібнобурж. ідеологією, Р. намагається дискредитувати в очах трудящих ідеї марксизму-ленінізму й реального соціалізму. Всі концепції Р. спрямовано проти інтернац. єдності й міжнар. співробітництва соціалістичних країн, комуністичних і робітн. партій, вони означають поширення серед трудящих непролет., дрібнобурж. світогляду, пожвавлення й роздмухування приватновласницьких, міщанських, місницьких інтересів, націоналістичних і великодержавно-шовіністичних устремлінь. КПРС і братні партії рішу-

Ревінь. Верхня частина рослини, квітка та плід.

че виступають проти правого і «лівого» ревізіонізму.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Циркулярний лист до А. Бебеля, В. Лібкнехта, В. Бракке та до ін. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19; Левін В. І. Повне зібрання творів: т. 17. Марксизм і ревізіонізм; т. 20. Незгоди в європейському робітничому русі; т. 23. Історична доля вчення Карла Маркса; т. 26. Крах II Інтернаціоналу; т. 41. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969; Современный правый ревизионизм. М., 1973; Мазур В. Н. Экономический ревизионизм. Критика ревизионистской вульгаризации политической экономии социализма. К., 1976; Развитое социалистическое общество: сущность, критерии зрелости, критика ревизионистских концепций. М., 1973.

В. М. Мазур.

РЕВІЗІЯ (лат. revisio — перегляд) — 1) На *Лівобережній Україні* кін. 17—18 ст. *переписи населення* (козаків, *посполитих*, міщан та ін.), яке повинно було платити податки і відбувати військову службу. В 90-х рр. 17 — на поч. 18 ст. переписи козаків називалися *компутами* та *реєстрами*, а посполитих — Р. У 1718—23 козац. списки називалися то компутами, то Р., або «компутами, через ревізію справленими». З 1726 і за переписами козаків закріпилася назва «ревізія». У 17 ст. було проведено Р. 1690, 1696, 1699; у 18 ст.: 1713, 1718, 1720, 1721, 1723, 1726, 1729—52 (щороку), 1755, 1757, 1764, 1765—69. Матеріали Р. містять відомості про кількість орної землі, лісу, сінокосу, худоби, про заняття промислами і т. д., у деяких є дані про наявність шкіл, шинків тощо. Р. скасовані в зв'язку з ліквідацією залишків автономії Лівобережної України. 2) У Російській імперії 18—19 ст.— основна форма обліку населення, яке повинне було платити *подушну подать* і відбувати *рекрутську повинність* (селяни, міщани, цехові люди та ін.). Часом потрапляли до Р. і деякі групи населення, що не оподатковувалися (духівництво, ямщики, відставні солдати та ін.). Всього було проведено 10 Р.: 1719, 1743, 1763, 1781, 1794, 1811, 1815, 1833, 1850, 1857. На Україну систему загальнодерж. Р. було поширено 1781. На Польщу, Фінляндію і Закавказзя Р. не поширювалися. У *ревізькі казки* записували поіменно всіх осіб чоловічої статі (*«ревізькі душі»*), за кількістю яких визначалась подушна подать та інші феодальні повинності.

Матеріали Р. дають змогу встановити не лише заг. кількість населення, а й становий (класовий) і нац. (для 18 ст.) його склад, а також кількість жителів окремих міст і сіл. Документи Р.— важливе джерело для вивчення соціально-екон. історії 18—19 ст.

Літ.: Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811—1913 гг.). Статистические очерки. М., 1956; Кабузан В. М. Изменения в размещении населения России в XVIII — первой половине XIX в. (По материалам ревизий). М., 1971; Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. Х., 1970.

І. Л. Бутич.

РЕВІЗІЯ документальна — перевірка фінансово-господарської діяльності виробничих об'єднань, підприємств, організацій, установ або службових осіб за певний період часу; одна з форм наступного контролю. Проводиться в основному щороку, а в організаціях, які безпосередньо не здійснюють господарських операцій, — не менш як один раз на два роки; в разі потреби проводять непланову ревізію. Р. проводять органи *державного контролю* і системи внутрівідомчих контрольних органів. Завдання та заг. порядок Р. регламентують постанови уряду та відомчі інструкції. Осн. завдання Р.: перевірка виконання держ. планів, законності й доцільності госп. операцій і додержання фінанс. та кошторисної дисципліни; контроль за збереженням соціалістичної власності, перевірка стану *бухгалтерського обліку*, правильності матеріального обліку складського г-ва тощо. Залежно від мети, призначення, часу проведення, повноти охоплення та ін. Р. бувають плановими й неплановими, відомчими й позавідомчими, повними й частковими, суцільними й вибірковими, комплексними й некомплексними, наскрізними, тематичними тощо. Проведення Р. сприяє зміцненню *господарського розрахунку* і *режиму економії*.

П. П. Левченко.

«РЕВІЗЬКА ДУША» — одиниця обліку чоловічого населення Рос. імперії у 18—19 ст., що виникла у зв'язку із запровадженням 1724 (на Україні — в 2-й пол. 18 ст.) *подушної подати*. «Р. д.». називались особи, внесені до *ревізьких казок*. Навіть у разі смерті «Р. д.» вважалась наявною до наступної ревізії (звідси — «мертві душі»).

РЕВІЗЬКІ КАЗКИ — іменні списки населення Рос. імперії у 18—19 ст., що складалися під час проведення *ревізій* (переписів). Були осн. документом для стягування *подушної подати*. В Р. к. вносили всіх осіб чоловічої статі незалежно від віку й працездатності, за винятком дворян, духівництва, чиновників, купців, почесних громадян, які не підлягали оподаткуванню. Р. к. містять відомості про чисельність населення, його геогр. розміщення, становий і нац. склад, а також про вік і сімейний стан.

РЕ́ВІНЬ (Rheum) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини гречкових. Прикореневі листки великі з довгими м'ясистими черешками. Квітки дрібні, двостатеві, зібрані у волотеві, іноді колосовидні суцвіття. Плід — горішок. Походить з Сибіру, Алтаю, Пн. Монголії, Маньчжурії. Бл. 30 видів, в СРСР — 23, в т. ч. на Україні — 3 види в культурі. В СРСР як овочеві рослини вирощують Р. хвилястий (R. undulatum) і Р. чорноморський (R. rhaponticum). В їжу використовують молоді соковиті черешки листків. У них міститься цукор (понад 2%), вітаміни С та сполуки калію, кальцію, магнію, заліза, фосфору. Районований (1983) сорт Р.— Вікторія. Р. пальчастий (R. palmatum) та його різновидність Р. тангутський (R. p. var. tanguticum) культивують як лікарські рослини.

«РЕВКО́М» — підпільна орг-ція, що діяла під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 у м. Запоріжжі і навколишніх робітн. с-щах. «Р.» виник з розрізнених підпільних груп, які об'єдналися в жовтні—грудні 1942. Орг-ція налічувала понад 70 членів, понад 30 чол. активно сприяли орг-ції. Керівниками були комуністи — колишні працівники ЦК ЛКСМУ Л. Л. Ачкасов (Карпенко) та Б. І. Миронов (Михальчук), які потрапили в оточення під Києвом і перебралися в Запоріжжя. Члени підпільної орг-ції здійснювали саботаж і диверсії на з-дах, влаштовували втечі з табору військовополонених, зривали відправку рад. громадян у Німеччину. Осн. завданням «Р.» була підготовка збройного виступу у місті при наближенні до нього частин Червоної Армії. Підпільники добували зброю і боєприпаси, розробляли план виступу. Але здійснити його не вдалося. Орг-цію розкрило гестапо. В березні і травні 1943 було заарештовано бл. 50 підпільників, 40 з них було розстріляно, в т. ч. Л. Л. Ачкасова і Б. І. Миронова.

РЕВКО́МИ — тимчасові надзвичайні органи Рад. влади періоду *громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20*. Див. *Революційні комітети*.

РЕВКСИНА́ЛИ (грец. ῥευξινάλοι) — сарматське плем'я, згадуване як союзник *скіфів* у декреті на честь понтійського полководця *Діофанта* (кін. 2 ст. до н. е.), прийнятому громадянами *Херсонеса* Таврійського. Гадають, що Р.— те саме, що й *роксолани*.

РЕВМАТИ́ЗМ [від грец. 'ῥεῦμα (ῥεύματος) — течія, потік] — системне запальне захворювання *сполучної тканини* інфекційно-алергічного походження. Ушкоджуються здебільшого *серце* (міокард, ендокард, перикард), судини, суглоби, *нервова система* (нейроревматизм). Хворіють на Р. найчастіше особи молодого віку з спадковою схильністю і ті, хто є тривалим носієм інфекції, в основному β-гемолітичного *стрептокока* групи А.

У *патогенезі* Р. основну роль відіграють запалення і порушення *імунітету*. Запальна реакція у сполучній тканині, яка спричинюється і підтримується компонентами стрептокока і продуктами його життєдіяльності (стрептолізином О і S, гіалуронідазою, стрептокіназою тощо), має певний перебіг: повільне припухання, фібриноїдні зміни, неспецифічні ексудативно-проліферативні реакції (переважно у серці), розвиток Ашоф — Талалаєвських гранульом. Кінцевою стадією ревматичного процесу є *склероз* сполучної тканини ушкодженого органа. Порушення імунітету при Р виявляється в надмірній продукції циркулюючих протистрептококових і протикардіальних *антитіл*, наявністю фіксованих імунних комплексів, відповідних для ендокарда і міокарда. Відмічаються при Р. також порушення клітин-

1
2

До ст. **Рафаель.**

1. Сікстинська мадонна. 1515–19. Дрезденська картинна галерея.

2. Мадонна Конестабіле. Близько 1500–02. Державний Ермітаж у Ленінграді.

3. Афінська школа. Фрагмент фрески в станці (залі) делла Сеньятура у Ватікані в Римі. 1509–11.

3

1
2

3

До ст. **Рембрандт.**

1. Повернення блудного сина. Близько 1668–69. **2.** Три дерева. Офорт. 1643. **3.** Прощання Іакова з Веніаміном. Перо, бістр. Близько 1650. Музей Тейлера. Гарлем. **4.** Даная. 1636. **5.** Портрет старого в червоному. Близько 1654. **1, 3** і **4** — Державний Ермітаж у Ленінграді.

4
5

ного і неспецифічного гуморального імунітету. Різноманітністю реакцій організму на стрептококову інфекцію пояснюється широкий діапазон клінічних варіантів Р. — від гострих форм до затяжних і з латентним (прихованим) перебігом.

У хвилеподібному перебігу Р. виділяють активну (I, II, III ступені) і неактивну фази. Найнесприятливішим вважається безупинно рецидивуючий варіант ревматичного процесу, який часто супроводиться прогресуючою серцево-судинною недостатністю. Залежно від клініко-лабораторної характеристики Р. проводиться індивідуальне комплексне лікування, в більш тяжких випадках — триступеневе (стаціонар — кардіоревматологічний кабінет поліклініки — приміський санаторій). Усі хворі на Р. потребують багаторічного диспансерного спостереження і профілактичного лікування.

Літ.: Струков А. И. Современные представления о морфологии ревматизма. В кн.: Научная сессия по проблемам ревматизма. Труды. М., 1959; Насонова В. А., Бронзов И. А. Ревматизм. М., 1978.

М. Ф. Скопиченко.

РЕВМАТОЛО́ГІЯ (від *ревматизм* і грец. λόγος — вчення) — наука про ревматичні захворювання опорно-рухового апарата, один з найбільш стародавніх розділів медицини. Термін «ревматизм» був запропонований франц. вченим Г. Баллоніусом в 16 ст. на основі вчення К. *Галена* про походження захворювань внаслідок змішування хвороботворних рідин, що постійно циркулюють в організмі (грец. ῥεῦμα — течія). З великої групи захворювань *суглобів*, що історично об'єднувались цим терміном, за деякими заг. ознаками, поступово було виділено істинний ревматизм (хвороба Сокольського — Буйо), інфекційний неспецифічний (ревматоїдний) *поліартрит*, інфекційні *артрити* відомої *етіології* (бруцельозний, дизентерійний, гонорейний, туберкульозний та ін.), професійні дистрофічні поліартрити, артрити ендокринно-обмінного походження та ін. Одним з актуальних завдань сучас. Р. є вивчення, поряд з ревматизмом, дифузних хвороб сполучної тканини з імунними порушеннями: системного *вовчака червоного*, системної *склеродермії*, вузликового періартеріїту, дерматоміозиту, синдрому Сьєгрена. В організаційно-методичному плані Р. об'єднує представників багатьох медичних спеціальностей (терапевтів, педіатрів, ортопедів, хірургів-кардіологів, патоморфологів, імунологів, гігієністів та ін.). В 1928 було створено Міжнародну лігу по боротьбі з ревматизмом і національні антиревматичні комітети в багатьох країнах світу, у т. ч. в Рад. Союзі. Рад. вчені (О. А. Кисіль, М. П. Кончаловський, Є. М. Тареєв, В. О. Насонова, В. Т. Талалаєв, М. О. Скворцов, А. І. Струков, А. І. Нестеров, зокрема укр. вчені М. Д. *Стражеско*, М. О. *Ясиновський* та ін.) досягли великих успіхів у вивченні проблем ревматології, приділивши особливу увагу питанням імуногенезу, гістоморфогенезу, діагностики, профілактики і лікування ревматизму і дифузних хвороб сполучної тканини з імунними порушеннями. Ревматологіч. служба в нашій країні здійснюється кардіоревматологічними *диспансерами* та численними кабінетами. Науково-методичне керівництво в цій галузі медицини належить Всесоюзному науковому ревматологічному т-ву та створеному (1958) при АМН СРСР н.-д. Ін-ту ревматизму (Москва). З 1961 виходить спеціальний журнал «Вопросы ревматизма».

Літ.: Скворцов М. А. Основные этапы в развитии учения о ревматизме. «Советская медицина», 1949, № 10; Нестеров А. И., Насонова В. А. Состояние и перспективы советской ревматологии. «Вопросы ревматизма», 1978, № 2.

М. Ф. Скопиченко.

РЕВМОКАРДИ́Т, ревматичний кардит (від *ревматизм* і грец. καρδία — серце) — захворювання серця, спричинюване ревматизмом. При Р. може наставати запалення різних шарів стінок серця — ендокарда (*ендокардит*), міокарда (*міокардит*), перикарда (*перикардит*). Запалення усіх шарів серця — панкардит зустрічається рідко. Р. може бути дифузним і вогнищевим. Супроводиться більш або менш виявленою серцевою недостатністю (болем в ділянці серця, задишкою, серцебиттям, перебоями тощо). Профілактика і лікування такі самі, як при ревматизмі.

РЕ́ВНА — річка у Брян. обл. РРФСР та Черніг. обл. УРСР, ліва прит. Снову (бас. Дніпра). Довж. 81 км, площа бас. 1660 км². Шир. річища від 5—10 до 20—40 м. Живиться сніговими й грунтовими водами. Воду Р. використовують для госп.-побутових потреб. На Р.— м. Семенівка.

РЕ́ВО Михайло Васильович [4 (16).IX 1889, м. Кролевець, тепер Сум. обл.— 2.III 1962, Чернігів] — укр. рад. вчений в галузі ветеринарії і медицини, доктор мед. (з 1936) і вет. (з 1939) наук, засл. діяч науки УРСР (з 1948). В 1912 закінчив Варшав. вет. ін-т, 1917 — мед. факультет Харків. ун-ту. З 1925 — професор. Працював у Київ. вет.-зоотех., Казан. вет., Харків. зоовет. ін-тах; з 1961 — у відділі мікробіології Укр. н.-д. інституту землеробства (Чернігів). Праці з питань мікробіології, вірусології та імунітету. Цінним вкладом у науку є дослідження Р. антигенної структури окремих збудників інфекц. хвороб с.-г. тварин, розробка нових методів діагностики і профілактики.

В. О. Рождественський.

РЕВОЛЮЦІ́ЙНА СИТУА́ЦІЯ (франц. situation — становище) — сукупність суспільних передумов, необхідних для *революції соціальної*. Соціально-екон. основою Р. с. є конфлікт між новими, зростаючими *продуктивними силами* і старими, відживаючими *виробничими відносинами*. За визначенням В. І. Леніна, Р. с. характеризує наявність таких ознак: «1) Неможливість для пануючих класів зберегти в незміненому вигляді своє панування; та чи інша криза „верхів", криза політики пануючого класу, що створює розколину, в яку проривається невдоволення й обурення пригноблених класів. Для настання революції звичайно буває не досить, щоб „низи не хотіли", а потрібно ще, щоб „верхи не могли" жити по-старому. 2) Загострення, вище від звичайного, злиднів і бідувань пригноблених класів. 3) Значне підвищення, внаслідок зазначених причин, активності мас, які в „мирну" епоху дають себе грабувати спокійно, а в бурхливі часи приводяться, як усією обстановкою кризи, так і самими „верхами", до самостійного історичного виступу. Без цих об'єктивних змін, незалежних від волі не тільки окремих груп і партій, але й окремих класів, революція — за загальним правилом — неможлива» (Повне зібр. тв., т. 26, с. 206). Проте для переростання Р. с. в революцію, крім об'єктивних умов, потрібні й суб'єктивні: свідомість і організованість мас, їхня готовність під керівництвом революц. партії до рішучих дій. Взаємодію об'єктивних і суб'єктивних умов В. І. Ленін визначив як революц. кризу. Вчення про Р. с. є складовою частиною ленінської теорії *соціалістичної революції* і має величезне значення для *стратегії і тактики* марксистсько-ленінських партій у сучас. епоху.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 5. Гонителі земства і Аннібали лібералізму; т. 41. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.

«РЕВОЛЮЦІ́ЙНА УКРАЇ́НСЬКА ПА́РТІЯ» (РУП) — дрібнобурж. націоналістична партія на Україні (1900—05). Створено в Харкові Д. Антоновичем, М. Русовим, Л. Мацієвичем та ін. Складалася з невеликої кількості гуртків — т. з. «вільних громад», що існували в Харкові, Києві, Ніжині, Полтаві, Чернігові, Лубнах та ін. містах України. Програмний документ РУП — брошура «Самостійна Україна», написана в дусі крайнього шовінізму, ворожості до ін. націй і народів, насамперед до російського. Як і ін. дрібнобурж. партії в Росії, РУП взяла на озброєння ідею *«культурно-національної автономії»*. Підтримуючи теорію про агр. характер укр. нації, рупівці вважали укр. селянство гол. рушійною силою в боротьбі за визволення укр. народу і соціальні інтереси трудящих. РУП мала вплив на частину студентської та учнівської молоді, незначну частину селянства, переважно заможного. Укр. робітники рішуче відкинули претензії РУП на керівництво їхньою боротьбою. Друк. органи — журн. «Гасло» (1902—03) і газ. «Селянин». Після кількох розколів РУП у грудні 1905 почала називатися *Українська соціал-демократична робітнича партія*.

«РЕВОЛЮЦІ́ЙНЕ ПРА́ВО» — юридичний журнал, що видавався в УРСР двічі на місяць укр. мовою з 1931 по червень 1941. Створений на базі журналів *«Вісник радянської юстиції»* і *«Червоне право»*. Висвітлював теор. питання радянського права, судової, прокурорсько-слідчої та адвокатської практики. Див. також *«Радянське право»*.

РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ ДЕМОКРАТИ́ЗМ — ідеологія революційно-визвольного руху, що відображає інтереси насамперед селянської демократії. Визначними представниками Р. д. в Зх. Європі були Дж. *Мадзіні*, Дж. *Гарібальді* (Італія), Е. *Дембовський* (Польща), Й. В. *Фріч* (Чехія), С. *Маркович* (Сербія) та ін. В Росії Р. д. зародився в 40-х рр. 19 ст. в обстановці кризи кріпосницької системи, найвищого розвитку досяг у 60—70-х рр. 19 ст. Як політ. течія Р. д. оформився під час революц. ситуації 1859—61. Р. д. становив осн. зміст другого, різночинського, або бурж.-демократич. етапу визвольного руху, який, за визначенням В. І. Леніна, охоплював період прибл. 1861—95 (див. Повне зібр. тв., т. 25, с. 90). Першими ідеологами Р. д. в Росії були В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, Т. Г. Шевченко. В 60-х рр. Р. д. очолювали М. Г. Чернишевський і М. О. Добролюбов. Революц. демократи пропагували ідеї *Просвітительства*. За філос. поглядами революц. демократи були матеріалістами в розумінні явищ природи й атеїстами. Вони ближче за всіх мислителів домарксист. періоду підійшли до *діалектичного матеріалізму*; однак, хоч вирішальною силою істор. процесу вони вважали нар. маси, в цілому в розумінні історії лишалися на ідеалістичних позиціях. В 60—70-х рр. 19 ст. в їхній ідеології ідеї сел. революції поєднувалися з *утопічним соціалізмом*. Вбачаючи в селянстві єдиний революц. клас у країні, представники Р. д. помилково вважали, що Росія після знищення кріпосництва шляхом сел. революції прийде до соціалізму через сел. общину, обминувши капіталізм. В. І. Ленін писав про представників Р. д.: «Віра в особливий уклад, в общинний лад російського життя; звідси — віра в можливість селянської соціалістичної революції», — ось що запалювало їх, піднімало десятки й сотні людей на геройську боротьбу з урядом» (Повне зібр. тв., т. 1, с. 252—253). Саме революційні демократи першими після дворянських революціонерів-декабристів створили таємні революц. орг-ції (див. *Народництво*). Істор. місце Р. д. чітко визначив В. І. Ленін, назвавши революц. демократів попередниками рос. соціал-демократії (див. там же, т. 6, с. 24). Р. д. на Україні розвивався як складова частина загальнорос. революц. руху. Продовжувачами традицій Р. д. 60-х рр. тут були І. Я. Франко, П. А. Грабовський, Леся Українка та ін. В сучас. умовах Р. д. поширений у нац.-визвольному русі і обстоює *некапіталістичний шлях розвитку* країн, що розвиваються.

«РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ СОЮЗ НЕЗАМО́ЖНОЇ ШКІЛЬНОЇ МО́ЛОДІ ЗАХІ́ДНОЇ УКРАЇ́НИ», Спілка шкільної молоді Західної України — нелегальна організація учнів середніх шкіл, що діяла 1931—35 під керівництвом Комуністичної Спілки Молоді Зх. України. Союз виступав проти полонізації укр. шкіл, проти польських та укр. бурж.-націоналістичних орг-цій, за безплатне навчання тощо, видав підпільний журнал «Глос школьни» («Шкільний голос», № 1, квітень, 1935), друкував і поширював листівки.

РЕВОЛЮЦІ́ЙНІ КОМІТЕ́ТИ, ревкоми — тимчасові надзвичайні органи *диктатури пролетаріату* в період *громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20*. На відміну від *військово-революційних комітетів* Р. к. були органами не встановлення, а відновлення і зміцнення влади Рад на місцях. Завдання ревкомів, порядок утворення їх, взаємовідносини з органами центр. влади, з місц. Радами і командуванням військ. частин були визначені Положенням ВЦВК «Про революційні комітети» від 24.X 1919. В УРСР 11.XII було створено *Всеукраїнський революційний комітет*. Р. к. вели боротьбу проти контрреволюц. виступів, за встановлення революц. порядку, організовували допомогу Червоній Армії, на визволеній від ворога території проводили підготовчу роботу до виборів *Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів*. У 1918—20 на Україні не раз створювалися Р. к., які виконували функції Рад і їхніх виконкомів, забезпечували умови для організації постійних органів влади — Рад. 2.I 1920 постановою Ради робітн. і сел. оборони губ. і повітові Р. к. було скасовано. Вони могли зберігатися лише як виняток там, де була в цьому необхідність. В деяких губерніях України ревкоми існували до серед. 1921. Сибірський Р. к. функціонував ще 1925.

Літ.: Потарикіна Л. Л. Ревкоми України в 1918—1920 рр. К., 1957; Литвинова Г. И. Революционные комитеты в годы гражданской войны. М., 1974. *Л. Л. Потарикіна.*

РЕВОЛЮЦІ́ЙНІ ТРИБУНА́ЛИ — в Рад. країні суди, створені в перші роки *Радянської влади* для боротьби з найнебезпечнішими злочинами. Запроваджені поряд з заг. судами *Декретом про суд* 1917. Розглядали справи про контрреволюц. злочини, саботаж, мародерство тощо, з 1918 — справи про шпигунство, погроми, хабарництво, хуліганство та ін. За Положенням про Р. т. від 12. IV 1919 складалися з голови і 2-х членів, які обиралися місц. Радами робітн., солдат. і селян. депутатів. Попереднє розслідування в справах, підсудних Р. т., провадилось надзвичайними та слідчими комісіями. Спочатку вироки Р. т. не підлягали оскарженню. Згодом для розгляду скарг та протестів на вироки Р. т. було утворено касаційні відділи, а потім суди (див., зокрема, *Верховний касаційний суд УРСР*). На Україні Р. т. запроваджено постановою *Народного Секретаріату* від 4 (17).I 1918. Р. т. відіграли значну роль у боротьбі з контрреволюц. та ін. найбільш суспільно небезпечними злочинами. Ліквідовані 1922 у зв'язку з утворенням єдиної судової системи.

Я. П. Нагнойний.

РЕВОЛЮЦІ́ЙНО-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ДИКТАТУ́РА ПРОЛЕТАРІА́ТУ І СЕЛЯ́НСТВА — революц. влада робітників і селян при керівній ролі *робітничого класу* і його партії, що виникає внаслідок перемоги *буржуазно-демократичної революції* в епоху імперіалізму.

Гол. завданням Р.-д. д. п. і с. є придушення опору контрреволюц. сил, послідовне здійснення демократичних перетворень, підготовка умов для боротьби пролетаріату, який виступає гегемоном у бурж.-демократичній революції, за перерастання її в соціалістичну. Вперше ідею і лозунг Р.-д. д. п. і с. висунув і обгрунтував В. І. Ленін під час *революції 1905—07 в Росії*. Політ. органом Р.-д. д. п. і с., на його думку, має бути тимчасовий революц. уряд, утворений внаслідок перемоги *збройного повстання*. Його першочерговим завданням є практичне здійснення програми-мінімум РСДРП (встановлення демократичної республіки, запровадження 8-годинного робочого дня, конфіскація поміщицьких земель, надання всім націям права на самовизначення). Життєвість ленінської ідеї Р.-д. д. п. і с. як перехідного етапу від бурж.-демократичної до соціалістичної революції підтвердив досвід революції 1905—07, *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* в Росії, пізніше — *народно-демократичних революцій* у ряді країн Європи і Азії.

РЕВОЛЮ́ЦІЯ (франц. révolution, від лат. revolutio — розгортання, переворот) — 1) Докорінна якісна зміна; різкий стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого, від старого до нового, одна з важливих закономірностей діалектичного розвитку природи, суспільства й мислення. Протилежність поняттю *еволюція*. Див. *Перехід кількісних змін у якісні*. 2) Докорінний переворот у житті суспільства, який приводить до ліквідації віджилого сусп. ладу й утвердження нового, прогресивнішого. Див. *Революція соціальна*. 3) Р. у *природознавстві* — особливий етап у розвитку *пізнання*, що характеризується швидким, стрибкоподібним нагромадженням і поглибленням знань про *природу*. Див. також *Науково-технічна революція*, *Культурна революція соціалістична*.

РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1848—49 В А́ВСТРІЇ — бурж.-демократична революція, гол. завданнями якої були ліквідація феод.-абсолютистського ладу, знищення багатонаціональної Австрійської імперії і створення самостійних нац. бурж. держав. Рушійною силою революції виступили широкі нар. маси, очолені ліберальною буржуазією. Поштовхом до виступу нар. мас в Австрії стали революц. події в лютому — березні 1848 у Франції і Німеччині. 13.III у Відні почалося нар. повстання. Реакційний уряд канцлера К. *Меттерніха* було повалено. 17.III почав діяти новий уряд з представників дворянства і ліберальної буржуазії. Було створено збройні організації «*Академічний легіон*» і *Національну гвардію*. Революц. боротьба розгорнулася й на зх.-укр. землях (див. *Львівське збройне повстання 1848*). Піднялися на боротьбу нар. маси Закарпат. України. Укр.

населення Закарпаття висунуло вимогу об'єднання в одну провінцію з Сх. Галичиною, яку підтримала *Головна руська рада* у Львові. Проте правлячі кола Австрії не допустили цього об'єднання. Під тиском революц. подій австр. імператор Фердінанд I пішов на деякі поступки. Але конституція, проект якої обнародувано 25.IV 1848, фактично залишила всю владу в руках імператора і призначуваної ним верх. палати парламенту, а виборчий закон позбавляв більшість нар. мас виборчих прав. Невдоволення громадськості конституцією змусило уряд піти на нові поступки. 22.VII почав роботу однопалатний рейхстаг, більшість у якому здобули поміщицько-бурж. депутати. Рейхстаг ухвалив рішення про скасування феод. повинностей на тер. імперії за викуп, але відмовився надати народам імперії право на самовизначення. Налякана розмахом революції буржуазія відкрито перейшла в табір контрреволюції. На поч. жовтня 1848 австр. уряд вирішив надіслати частину віденського гарнізону на придушення революц. і нац.-визвольного руху угор. народу (див. *Революція 1848—49 в Угорщині*). Це привело 6.X 1848 до нар. повстання у Відні, яке стало кульмінаційним моментом революції. Лише 31.X імперським військам вдалося взяти Відень. Після поразки жовтневого повстання в Австрії було створено новий уряд з представників феод.-монархічних кіл і великої буржуазії. Імператор *Франц-Йосиф I*, що вступив на престол у грудні 1848 після зречення Фердінанда I, проголосив введення реакційної конституції (березень 1849); рейхстаг було розігнано. Революція в Австрії залишилася незавершеною. Гол. причиною поразки її були зрада буржуазії і перехід її на бік контрреволюції. Завдання бурж.-демократичної революції не були розв'язані. Народи Австр. імперії залишилися під гнітом *Габсбургів*. Однак визволення селян від феод. повинностей було першим кроком до капіталістичного розвитку Австрії.

Б. М. Гончар.

РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1848—49 В ІТА́ЛІЇ — бурж. революція, основним завданням якої була боротьба за нац. незалежність і держ. єдність італ. народу (див. *Рисорджименто*), а також ліквідація феод. відносин. У боротьбі за досягнення цієї мети серед антифеод. нац. сил оформилися дві політ. течії: революц.-демократична на чолі з Дж. *Мадзіні* і Дж. *Гарібальді* і помірковано-ліберальна. На 1-му етапі революції (січень — серпень 1848) на чолі боротьби проти феод.-абсолютистської реакції, яку підтримувала Австрія, виступила ліберальна буржуазія, що прагнула до об'єднання країни «зверху», навколо *Савойської династії*. Революція почалася нар. повстанням 12.I 1848 в Палермо (Сіцілія), в лютому — березні воно перекинулося на континент і охопило Тоскану, *П'ємонт*, Римську і Ломбардо-Венеціанську та ін. області, де були проголошені помірковані бурж. конституції, в ряді д-в виникли конституц. уряди. Під тиском революц.-патріотичного руху король Сардинії Карл Альберт 25. III оголосив війну Австрії (див. *Австро-італійські війни 19 століття*). В ході нац.-визвольної війни в країні загострилися класові суперечності. Ліберальна буржуазія, налякана нар. рухом, пішла на компроміс з феод.-монархічними силами. Перехід контрреволюц. сил в наступ, політика компромісів і поступок Карла Альберта, що очолював італ. війська, призвели до поразки італ. армії 25.VII 1848 біля Кустоци. 2-й етап революції (серпень 1848 — серпень 1849) проходив під керівництвом революц. демократів, які виступали за об'єднання Італії «знизу», шляхом революції. В серпні 1848 в Тоскані, Венеції і особливо в *Папській області* почалися революц. виступи. В Римі (лютий 1849), а потім у Флоренції було проголошено республіку (див., зокрема, *Римська республіка 1849*). В березні 1849 під тиском патріотичного руху, що посилювався, знову було почато війну проти Австрії, але 23.III італ. війська зазнали повної поразки поблизу Новари. Перемога австр. військ прискорила наступ контрреволюції по всій Італії. Зрада лібералів, непослідовність бурж. демократів, які не розв'язали агр. питання, призвели до поразки революції.

Т. Г. Солтановська.

РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1848—49 В НІМЕ́ЧЧИНІ — бурж.-демократична революція, гол. завданням якої було створення єдиної нім. національної держави і ліквідація феод.-абсолютистського ладу. Рушійною силою революції виступили широкі нар. маси — робітники, ремісники, селяни. Проте гегемонія належала ліберальній буржуазії. На звістку про повалення монархії у Франції (див. *Революція 1848 у Франції*) 27.II почалися революц. виступи в Бадені. На поч. березня революц. піднесення охопило й ін. держави Пд., Зх. і Пд.-Зх. Німеччини. Заворушення в містах були підтримані виступами селян, які захоплювали поміщицькі землі, відмовлялися виконувати панщину. Перемога нар. повстання 18.III в Берліні змусила прусського короля вивести урядові війська з столиці і сформувати 29.III ліберальний уряд (ліберальні уряди було сформовано і в ін. д-вах Німеччини). Після березневої революції в країні посилився демократичний і робітн. рух, було створено робітн. орг-ції в Берліні, Кельні (див., напр., *Кельнський робітничий союз*). Проте буржуазія, яка прийшла до влади, стала на шлях зради революції, намагаючись не допустити її дальшого розвитку і поглиблення. Активну участь у революції взяли К. Маркс і Ф. Енгельс. Прибувши у квітні 1848 до Німеччини, вони розгорнули боротьбу за доведення бурж.-демократичної революції до кінця, за об'єднання всіх демократичних сил. 18.V 1848 у Франкфурті-на-Майні відкрилися загальнонім. Нац. збори, скликані, щоб розв'язати питання про об'єднання країни. Збори зволікали з прийняттям загальнонім. конституції. Поступки буржуазії силам реакції дали можливість контрреволюції здійснити в Берліні в листопаді 1848 держ. переворот, що став сигналом до наступу контрреволюції по всій країні. 6.XII 1848 було обнародувано конституцію, «даровану зверху», яка розчистила шлях для відновлення в Пруссії абсолютизму. Навесні й влітку 1849 в Саксонії і Пд.-Зх. Німеччині розгорнулися нар. повстання на захист імперської конституції, прийнятої в березні 1849 Франкфуртськими нац. зборами, але відхиленої урядами Пруссії та ін. нім. д-в. Конституція, яка, хоч і зберігала монархічний лад, була все ж кроком уперед на шляху до об'єднання Німеччини. Незважаючи на героїчну боротьбу повстанців, рух на захист конституції було жорстоко придушено. В червні 1849 розігнано Франкфуртські нац. збори, що означало остаточну перемогу контрреволюції в Німеччині. Революція залишилася незавершеною. При владі залишилися феод.-монархічні сили, збереглася роздробленість країни. Гол. причини поразки революції полягали в зраді ліберальної буржуазії, слабкості і неорганізованості робітн. класу. Перемога контрреволюції значною мірою зумовила подальше об'єднання країни антидемократичним шляхом під егідою мілітаристської Пруссії.

Б. М. Гончар.

РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1848—49 В УГО́РЩИНІ — бурж. революція, завдання якої полягали в ліквідації феод. порядків і завоюванні нац. незалежності. Рушійними силами революції були селяни, ремісники, міська біднота, робітники. Почалася під впливом *революції 1848—49 в Австрії* 15.III 1848 нар. повстанням у Пешті, очоленим революц. демократами Ш. *Петефі* та П. Вашварі. 17.III було сформовано нац. угор. уряд, за своїм складом переважно ліберально-дворянський, який здійснив ряд поміркованих бурж. реформ (зокрема, скасував кріпацтво за викуп). Проте агр. питання не було остаточно розв'язане; країна залишилася зв'язаною з Австрією монархічною унією. Великодерж. політика угор. уряду щодо неугор. населення (Хорватії, Трансільванії, Закарпаття) дала змогу австр. владі використати нац. рухи проти революц. Угорщини. Придушивши повстання у Відні, австрійський уряд кинув проти революц. Угорщини основні сили. 5.I 1849 австр. військам удалося захопити Пешт. Оборону Угорщини керував Комітет захисту вітчизни (створено 21.IX 1848) на чолі з Л. *Кошутом*. Після реорганізації армії в березні почався успішний контрнаступ і визволення території країни. 14.III Держ. збори проголосили повалення *Габсбургів* і утворення незалежної Угорщини. Президентом-правителем було обрано Л. Кошута. Лібер. дворянство, налякане активністю мас, відкрито виступило за припинення революції. В травні рос. царські війська на прохання імператора Франца Йосифа I почали збройну інтервенцію проти революц. Угорщини. 13.VIII один з керівників угор. армії, на той час вже тимчасовий диктатор А. Гергей зрадив

свій народ і капітулював. Залишки угор. нац. сил продовжували опір до вересня. Незважаючи на поразку, угор. революція завдала відчутного удару феод.-кріпосницькій системі Габсбурзької імперії.

Є. В. Панкова.

РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1848 У ФРА́НЦІЇ — бурж.-демократична революція, що повалила *Липневу монархію* і встановила *Другу республіку* у Франції (1848—52). Була викликана антагоністич. суперечностями між пролетаріатом і буржуазією, а також суперечностями всередині правлячого класу. Гол. рушійною силою революції виступив франц. пролетаріат. Почалася 22.II антиурядовими демонстраціями трудящих Парижа, що переросли 23—24.II в нар. повстання, в результаті якого 24.II було утворено Тимчасовий уряд, 25.II проголошено республіку. Бурж. уряд, що прийшов до влади, під тиском пролетаріату видав декрети про заг. виборче право для чоловіків, скорочення робочого дня. Було створено нац. майстерні для безробітних, робітники яких мали стати опорою буржуазії. 16.IV відбулася демонстрація трудящих Парижа під гаслом знищення експлуатації людини людиною. 23—24.IV на виборах до Установчих зборів перемогли бурж. республіканці. Буржуазія почала наступ на робітничий клас, на його революц. завоювання. 23.VI в Парижі відбулося збройне повстання — перша в історії спроба робітн. класу із зброєю в руках знищити бурж. лад (див. *Червневе повстання 1848*). Після розгрому повстання почався посилений наступ реакції. Прагнучи закріпити свої завоювання, буржуазія 4.XI схвалила конституцію, яка обмежувала права народу і встановила в країні сильну виконавчу владу (в особі президента республіки). 10.XII 1848 президентом було обрано Луї Наполеона Бонапарта (див. *Наполеон III*). На виборах до Законодавчих зборів (13.V 1849) перемогу здобули реакц. «партія порядку» і монархісти. Діяльність Законодавчих зборів була спрямована на ліквідацію завоювань революції. 2.XII 1851 Луї Наполеон, якого підтримали велика буржуазія, чиновництво, офіцерство, вище духівництво, здійснив держ. переворот і встановив у Франції режим військ.-бурж. диктатури, що фактично ліквідувала Другу республіку. 2.XII 1852 офіційно було проголошено *Другу імперію*, яка відновила монархію в країні. Революція 1848 — перша в історії революція, в якій пролетаріат виступив як самостійна політ. сила, як клас зі своїми економічними і політичними вимогами. Революція зазнала поразки через контрреволюційну позицію французької буржуазії.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 7. Маркс К. і Енгельс Ф. Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.; т. 8. Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 31. Луїбланівщина; т. 34. Початок бонапартизму; Собуль А. Из истории Великой буржуазной революции 1789 — 1794 годов и революции 1848 года во Франции. Пер. с франц. М., 1960.

Г. А. Джеджула.

РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1905—07 В РОСІЇ — перша в світі бурж.-демократична революція періоду *імперіалізму*. Революція була бурж.-демократичною — за соціально-екон. змістом, пролетарською — за керівною роллю робітн. класу і застосуванням засобів його класової боротьби, селянською — за гол. суспільно-політ. завданням — ліквідацією поміщицького землевлодіння, народною — за осн. рушійними силами — пролетаріатом і селянством, які становили переважну більшість усього населення країни. Перша рос. революція прискорила хід світової історії, стала генеральною репетицією *Великої Жовтневої соціалістичної революції*, наблизила її перемогу. Рос. революція 1905—07 була явищем закономірним, її неминучість зумовлювалася соціально-екон. і політ. розвитком пореформеної Росії. Скасування *кріпосного права* було здійснено в інтересах поміщиків-кріпосників. Феод. пережитки зберігалися насамперед у землеволодінні і землекористуванні, в політ. системі країни. На поч. 20 ст. надзвичайно загострився конфлікт між капіталістичними виробничими відносинами, що панували в пром-сті і все глибше проникали в с. г., і пережитками кріпосництва, які не були ліквідовані в пореформеній Росії. Ця суперечність — осн. причина першої рос. революції. «1861 рік,— відзначав В. І. Ленін, — породив 1905» (Повне зібр. тв., т. 20, с. 167). Всі суперечності капіталістичного розвитку посилилися в епоху імперіалізму. Саме Росія стала їхнім вузловим пунктом. Надзвичайно тяжкий капіталістичний гніт, від якого терпіли пролетарі, поміщицька сваволя примножувалися деспотизмом царизму, а в нац. районах — утисками нац. прав. Так, царизм, проводячи політику примусової русифікації, позбавив українців права на нац. культуру (заборона освіти, преси, л-ри рідною мовою тощо). Екон. криза 1900—03 далі погіршила становище трудящих. Серйозним прискорювачем революції (*революційна ситуація* почала складатись у країні на поч. 20 ст.) стала *російсько-японська війна 1904—05*, що з особливою наочністю продемонструвала гнилість держ. ладу царської Росії. В країні визріли і сили, здатні революц. шляхом ліквідувати всі суперечності, врятувати країну. На поч. 20 ст. Росія стала центром світового революц. руху, а рос. робітн. клас — авангардом міжнар. пролетаріату. На відміну від бурж. революцій 18—19 ст. в Зх. Європі рос. революція почалася в умовах імперіалізму, коли буржуазія вже втратила свою революц. роль. Вона все більше переходила в табір реакції. Очолити революцію міг лише пролетаріат. Створення В. І. Леніним революц. марксистської партії нового типу дало робітн. класові Росії могутню організаційну та ідейно-політ. зброю в боротьбі проти експлуататорів (див. *Комуністична партія Радянського Союзу*). Найближчим союзником пролетаріату виступило селянство. Напередодні і в ході революції на політ. арені Росії діяло три табори: 1) царизм і поміщики, які прагнули не допустити революції; 2) ліберально-бурж. опозиція, що проповідувала реформістський, а не революц. шлях розвитку Росії, прагнучи зберегти по можливості і монархію, і поміщицьке землеволодіння (див. *Земсько-ліберальний рух*); 3) революц. демократія — робітн. клас, його союзник селянство та ін. верстви дрібної буржуазії, які виступали за встановлення демократичної республіки. Безпосередніми завданнями революції були повалення самодержавства, встановлення демократичної республіки, запровадження 8-годинного робочого дня, знищення поміщицького землеволодіння, ліквідація станової нерівності, нац. гніту.

Початком революції стали криваві події *Дев'ятого січня 1905* в Петербурзі. Пролетаріат Росії підтримав пітерських робітників, які вже 9 (22).I збудували барикади (див. *Путіловський страйк 1905*). Піднялися на боротьбу моск. пролетарі, робітники Центр.-пром. району, Поволжя, Уралу, Прибалтики, Польщі, України. В січні страйковий рух охопив 66 міст. У страйковій боротьбі брало участь 440 тис. чол., а вже через кілька тижнів кількість їх перевищила 800 тис. У січні — березні тільки на Україні страйкувало бл. 170 тис. чол. Найбільші страйки пройшли в Харкові, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Києві, Миколаєві, Одесі (див. *Січнево-березневі політичні страйки 1905 на Україні*). Ідеї більшовизму все глибше входили в політ. свідомість робітн. класу. Цьому сприяло створення міцних більшовицьких організацій у пром. центрах, у т. ч. в Харкові і Києві, в січні— лютому — груп «*Вперёд*». Важливою подією першої рос. революції був *Третій з'їзд РСДРП*. Він розглянув корінні питання революції, дав марксистсько-ленінське визначення її характеру і рушійних сил, озброїв партію революц. стратегічним планом і тактичною лінією, рішуче засудив розкольницькі дії меншовиків. У липні 1905 вийшла книга В. І. Леніна «*Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції*», в якій обгрунтовано осн. положення політики пролет. партії в бурж.-демократичній революції, накреслено перспективу переростання її в революцію соціалістичну. Велике значення для мобілізації більшовиків України на виконання рішень III з'їзду партії мала *Нарада більшовицьких організацій Півдня Росії* (1905), скликана 30.VII (12.VIII) 1905 в Києві за рішенням ЦК РСДРП. Рішення з'їзду, програмні праці В. І. Леніна озброїли більшовиків конкретним планом боротьби за розвиток революції. Протягом 1905 революція розвивалася по висхідній: від страйків протесту, екон. страйків до політ. виступів, збройної боротьби проти самодержавства. Весняно-літній наступ її почався масовими першотравневими страйками, в яких взяло участь 220 тис. робітників у 200 містах країни; виступи мали здебільшого політ. характер. Ве-

лике значення в підвищенні класової політ. свідомості робітн. мас мав страйк в Іваново-Вознесенську (тепер м. Іваново; див. *Іваново-Вознесенські страйки*). Саме тут робітники виявили істор. ваги ініціативу, створивши Раду уповноважених, яка стала фактично першою в Росії *Радою робітничих депутатів 1905*. У число страйкуючих включилося 50 тис. пролетарів України. В червні піднялися на збройну боротьбу робітники

Війська, викликані для розгону сходки студентів Київського політехнічного інституту, які зібралися на знак протесту проти розстрілу петербурзьких робітників. Січень 1905.

Лодзі, Варшави, Риги, Одеси (див. *Одеський червневий збройний виступ 1905*) та ін. міст. Розгортався сел. рух. В січні — квітні 1905 він охопив 17% усіх повітів Європ. Росії. На Україні сел. рух за своїм розмахом посідав одне з перших місць у Росії. Сел. заворушення відбулись у всіх губерніях, охопили бл. 46% повітів (див. *Знам'янський виступ селян 1905, Комісарівське селянське заворушення 1905, Коробівський виступ селян 1905, Майданецькі селянські заворушення 1905*). В серпні 1905 виникла масова революц. сел. орг-ція — *Селянська спілка Всеросійська*. Її діяльність поширилася і на Україну (див. *Покошицька селянська спілка*). Вибухнули повстання на військ. кораблях Чорномор. флоту — броненосці «*Потьомкін*» і навч. судні «*Прут*». Всього влітку 1905 відбулося понад 40 революційних виступів солдатів і матросів.

Царський уряд, наляканий заг. піднесенням революц. руху, опублікував 6 (19).VIII маніфест про скликання Держ. дорадчої думи (див. *Булигінська дума*). Більшовики виступили за її бойкот. Ця тактика в період піднесення революції мала успіх — Думу так і не було скликано. В серед. жовтня вся Росія була охоплена заг. політ. страйком (див. *Жовтневий всеросійський політичний страйк 1905*). В ньому брало участь понад 2 млн. чол., з них на Україні понад 120 тис. Цар 17 (30).X видав маніфест з обіцянками політ. свобод, скликання законодавчої Думи. Це була перша перемога революції. Пролетаріат завоював, хоч на короткий час, хоч обмежену, але небачену раніше в Росії свободу слова, друку, профспілок. Та водночас з виданням маніфесту царизм посилив репресії, *чорносотенці* влаштовували погроми, організовували розправи, вбивства революціонерів. Замість обіцяної свободи рос. губернії одна за одною оголошувалися на воєнному стані. В той період відбулося чітке розмежування класових і політ. сил у революції. В бік реакції відкрито повернула ліберальна буржуазія. Гуртували лави й революц. маси. В дні Жовтневого страйку Ради робітн. депутатів були створені, зокрема, в Катеринославі, Києві, Одесі, Луганську (тепер Ворошиловград), Миколаєві, Юзівці (тепер Донецьк), Єнакієвому, Маріуполі (тепер м. Жданов). У ряді пром. центрів виникли профспілкові орг-ції. Восени різко посилився сел. рух, що охопив бл. 37% повітів Європ. Росії. Найзначнішими осередками сел. руху стали Сарат., Тамб., Орлов., Курська, Ворон. губернії. Полум'я сел. повстань охопило Грузію, Прибалтику. На Україні зареєстровано бл. 300 випадків розгрому поміщицьких маєтків, в аграрних страйках (їх відбулося понад 230) взяли участь десятки тисяч селян та с.-г. робітників. Восени 1905 особливо було помітне загострення боротьби між сільс. біднотою і куркульством, яке все більше повертало в бік контрреволюції (див. *Вихвостівська трагедія 1905*). Царська влада жорстоко розправлялася з повсталими (див. *Байдаківське селянське заворушення 1905, Кобеляцьке селянське заворушення 1905, Сорочинська трагедія 1905*). В процесі боротьби вперше в історії створювався революц. союз робітників і селян. Та все ж сел. рухові не вистачало організованості, згуртованості і витримки. Він був набагато слабшим за робітн. рух. Якщо в страйках під час революції 1905—07 брало участь бл. $^3/_5$ усіх фабричних робітників, то революц. рухом на селі було охоплено не більше $^1/_5$ селян. Значні революц. виступи відбулися в армії — в Кронштадті, Владивостоці, Києві, Харкові, Севастополі. Всього в жовтні — грудні 1905 — в період найвищого піднесення революції — зареєстровано 195 масових солдатських виступів (див., зокрема, *Кронштадтські повстання 1905 і 1906, Саперів повстання 1905, Богодухівського полку збройна демонстрація 1905*). Повсталий крейсер «*Очаків*» очолив лейтенант П. П. *Шмідт* (див. також *Севастопольське збройне повстання 1905*). В Харкові солдати виступили разом з робітниками (див. *Харківське збройне повстання 1905*). В країні назрівало збройне повстання. Партія більшовиків, керована В. І. Леніним, який 8 (21).XI повернувся з еміграції, посилено вела військ.-тех. підготовку повстання. Її орг-ції на місцях створювали загони дружинників (див. *Бойові дружини 1905—07*). Кульмінаційним етапом революції були *Грудневі збройні повстання 1905*. Застрільником збройної боротьби став пролетаріат Москви. Його приклад наслідували робітники ряду пром. міст країни — Нижнього Новгорода (тепер м. Горький), Ростова-на-Дону, Новоросійська (див. «*Новоросійська республіка*»), Красноярська (див. «*Красноярська республіка*»), Чити (див. «*Читинська республіка*») та ін. Збройні повстання спалахнули в Польщі, Прибалтиці, Закавказзі. На боротьбу піднялись пролетарі України (див. *Авдіївський виступ робітників 1905, Горлівське збройне повстання 1905, Дебальцівське збройне повстання 1905, Катеринославський загальнополітичний страйк 1905, Люботинське збройне повстання 1905, Олександрівське грудневе збройне повстання 1905* та ін.). Для керівництва збройним повстанням пролетаріат створював *бойові страйкові комітети*. Але повстання мали локальний характер, не були об'єднані єдиним керівництвом, відбувалися не одночасно. Дезорганізуючу роль в боротьбі відігравали політика і тактика меншовиків та есерів, які часто діяли не тільки нерішуче, а й прямо виступали проти збройної боротьби. Це були гол. причини того, що перша спроба збройного штурму царизму виявилася невдалою. Однак, як зазначав В. І. Ленін, «грудневою боротьбою пролетаріат залишив народові одну з тих спадщин, які здатні ідейно-політично бути маяком для роботи кількох поколінь» (Повне зібр. тв., т. 19, с. 205).

Прибуття учасників Харківського збройного повстання на станцію Люботин. Грудень 1905.

З поразкою Грудневого повстання почався поступовий відступ революції, що тривав півтора року. Царський уряд поспішав покінчити з революцією. По всій країні лютували каральні експедиції, проводилися масові арешти, закривалися легальні прогресивні газети й журнали. Та робітн. клас вів запеклі ар'єргардні бої, сел. рух став навіть активнішим. У 1905 було зареєстровано бл. 14 тис. робітн. страйків з 2,86 млн. страйкуючих (60% заг. кількості пром. пролетаріату), в 1906 — 6100 страйків з 1,1 млн. учасників (бл. 38% усіх робітників), в 1907 — 3570 страйків і 0,74 млн. страйкарів (32,8% робітників). Сел. заворушення 1906 охопили половину всіх повітів Європ. Росії. Гол. районами сел. боротьби були Поволжя, Чорноземний центр, Україна, Польща. На Україні, зокрема, відбулися *Іванівське селянське заворушення 1906, Каріжинське заворушення 1906, Коржівське селянське заворушення 1906, Кропивненське заворушення селян 1906, Кумейківське селянське заворушення 1906, Лебединське селянське заворушення 1906*. Протягом 1906—07 відбувся ряд революц. виступів в армії: на Балтиці — *Свеаборзьке пов-*

стання 1906, на Україні — *Єлецького полку повстання 1906*, *Сєвського полку повстання 1906*, *Селенгинського полку повстання 1907* у Києві, *Саперного батальйону повстання 1907* у Києві та ін. Нар. маси нац. районів, у т. ч. й України, виступали також проти нац. гніту. Вони боролися проти великодержавно-шовіністичної політики царського уряду, добивалися заг. безплатного навчання рідною мовою, права користуватися нею в судах, установах тощо. В нац. русі на Україні в період революції проявилися дві тенденції: нац.-визвольний рух робітників і селян та націоналістичний рух буржуазії. Більшовики підтримували демократичні прагнення в нац.-визвольному русі, виступали проти націоналістичних домагань буржуазії, відстоювали єдність класової боротьби пролетаріату. Як і 1905, царизм діяв не лише репресіями, а продовжував тактику маневрування. Щоб розколоти сили революції, заспокоїти громад. думку, він у квітні 1906 скликав законодавчу *Державну думу. Бойкот Державної думи* виявився помилковим, бо проводився в умовах спаду революції. Враховуючи це, більшовики взяли участь у виборах до 2-ї Держ. думи. 1-а та 2-а Держ. думи не задовольняли царизм, і він розігнав їх. Новий виборчий закон від 3 (16).VI 1907 забезпечував у 3-й Держ. думі неподільне панування поміщиків і великої буржуазії. *Третьочервневий переворот 1907* означав закінчення революції.

Гол. причини поразки революції: не було міцного союзу робітн. класу і селянства; виступи робітників, селян, солдатів не вдалося злити в єдиний потік; незважаючи на значну кількість виступів матросів і солдатів (бл. 250), армія в осн. своїй масі зберігала вірність царизмові; недостатня організованість самого пролетаріату; опортуністична політика меншовиків; зрадницька роль ліберальної буржуазії, підтримка царизму світовими імперіалістичними силами. Революція 1905—07 не досягла своєї безпосередньої мети, проте мала величезне всесвітньо-істор. значення. Вона завдала удар царизмові, після якого доля його практично була вирішена. Революція пробудила до політ. діяльності мільйонні маси трудящих, прилучила їх до боротьби, після чого Росія стала країною революц. народу, в якій робітн. клас став гегемоном революц. боротьби, а чисто пролет. форми натиску на держ. владу — масовий заг. страйк, збройні повстання — продемонстрували світові найефективніші засоби розв'язання осн. питання всякої революції — питання про владу. Вперше 1905 пролетаріат продемонстрував ефективні форми здійснення цієї влади — створив Ради робітн. депутатів, які 1917 перетворилися на держ. форму *диктатури пролетаріату*. Революція показала, що більшовики є єдиною до кінця революц. партією в країні. В ній, як зазначено в постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя революції 1905—1907 років в Росії» (1974), виявилася роль В. І. Леніна як найбільшого теоретика марксизму, який він збагатив, розробивши питання про гегемонію пролетаріату, про керівну роль партії, про перерастання бурж.-демократичної революції в соціалістичну, про Ради як органи збройного повстання та революц. влади і т. д. В ході революції більшовики організаційно зміцніли, виросли кількісно, посилили свій вплив у масах. У 1905—07 яскраво виявились організаторські здібності цілої плеяди більшовиків-ленінців. Зокрема на Україні найактивнішими учасниками і керівниками революц. руху були Артем (Ф. А. Сергєєв), В. Д. Бонч-Бруєвич, В. В. Воровський, К. Є. Ворошилов, Г. М. Кржижановський, В. І. Невський, О. Я. Пархоменко, Г. І. Петровський, К. М. Самойлова, М. О. Скрипник, О. М. Ярославський, М. К. Владимиров, О. Г. Шліхтер, М. К. Муранов, М. О. Савельєв, О. Г. Скороход, Й. А. Пятницький, Н. І. Дубовий, І. Ф. Котлов та ін.

За роки революції 1905—07 робітн. клас і селянство пройшли велику політ. школу. Вони все більше переконувались, що лише спільними діями, лише під прапором пролет. інтернаціоналізму можливо здобути перемогу над самодержавством і буржуазією. Революція в Росії стала прикладом для трудящих всього світу. Слідом за нею відбулися *Іранська революція 1905—11*, революції в Туреччині (див. *Молодотурецька революція 1908*) і Китаї (див. *Сіньхайська революція*). Широкий відгук революц. події в Росії дістали в Галичині, на Буковині, Закарпатті, що перебували під гнітом Австро-Угорської монархії (див., зокрема, *Мужилівське селянське заворушення 1906*). В 1905 відбулися політ. мітинги і демонстрації у Львові, Дрогобичі, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Чернівцях та ін. зх.-укр. містах. Порівняно з 1900 кількість підприємств, охоплених страйками 1905, в Галичині збільшилась майже в 4 рази, а число страйкарів — більш ніж утроє, а на Буковині (порівняно з 1901) відповідно в 20 раз і 4 рази. На поч. 1906 в Галичині спалахнули масові страйки селян, що охопили 384 села в 38 повітах.

Революція 1905—07 завдала серйозного удару не тільки царському самодержавству, а й усій світовій системі імперіалізму в цілому, вона поклала початок піднесенню революц. руху в усьому світі. З часу революції 1905—07 Росія остаточно стала центром світового революц. руху. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449; карта — с. 288—289.

Літ.: Ленін В. І. Про революцію 1905—1907 рр. К., 1955; Революция 1905—1907 гг. в России. Документы и материалы. [Серия: т. 1—16, кн. 1—18]. М.— Л., 1955—65; Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.). К., 1955; Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 1—2. К., 1955; Пясковский А. В. Революция 1905—1907 гг. в России. М., 1966; Лось Ф. Є. Революція 1905—1907 років на Україні. К., 1955; Шморгун П. М. Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 років. К., 1975; Шморгун П. М. 1905-й рік на Україні. К., 1980; Революційна боротьба трудящих України в 1905—1907 рр. К., 1980.

Ю. Ю. Кондуфор.

РЕВОЛЮЦІЯ 1925—27 В КИТАЇ — бурж.-демократична революція, спрямована на знищення імперіалістичного гніту і напівфеод. порядків. Почалася після розстрілу англ. поліцією антиімперіалістичної демонстрації в Шанхаї. 30.V 1925 масовий рух поширився на осн. центри країни. Рушійними силами революції були робітн. клас, селянство, міська дрібна буржуазія, частина великої нац. буржуазії, яка прагнула підкорити нар. маси своєму впливу. Боротьбу народу очолив єдиний нац. антиімперіалістичний і антимілітаристський фронт, створений на базі співробітництва Компартії Китаю (КПК) з *гоміданом*. 1.VII 1925 уряд в Гуанчжоу (діяв з 1923) був реорганізований в Нац. уряд Китайської республіки. Сформована в Гуанчжоу Нац.-революц. армія (НРА) 9.VII 1926 почала похід на мілітаристів Пн. Перемоги НРА і зростання антиімперіалістичного і антимілітаристського руху привели до визволення Пд. і Центр. Китаю з-під влади імперіалістів. У грудні 1926 Нац. уряд переїхав в Ухань. 22.III 1927 НРА вступила в Шанхай, 24.III — в Нанкін. Зросли чисельність і вплив КПК. Налякана розмахом революції нац. буржуазія зрадила її і пішла на зговір з імперіалістами. Праві гоміданівці на чолі з *Чан Кайші* 12.IV 1927 здійснили контрреволюц. переворот. Війська НРА, які зберігали вірність Нац. урядові, продовжували боротьбу. Проте 15.VII 1927 в Ухані також відбувся контрреволюц. переворот. Революція зазнала тимчасової поразки. Нове піднесення революц. руху почалося після військ. повстання в Нанчані в серпні 1927 (див. *Гуанчжоуське повстання 1927*).

Р. М. Бродський.

«РЕВОЛЮЦІЯ В ДОХОДАХ» — одна з складових бурж. концепції *«народного капіталізму»*. Суть її зводиться до того, що нібито в процесі *науково-технічної революції* і зростання екон. ролі д-ви відбувається докорінна зміна природи капіталізму, внаслідок чого визначилася тенденція до ліквідації нерівності в доходах між капіталістами і трудящими. Поширилася в 50-х рр. 20 ст. Автори концепції «Р. в д.» — С. Кузнець, Г. Моултон (США), М. Сальвадорі (Італія) на основі фальсифікованих статистичних даних намагаються довести, що в розвинутих капіталістичних країнах скорочується розрив між вищими й нижчими за рівнем доходів групами населення. Проте факти реальної капіталістичної дійсності наочно свідчать, що прибутки монополій з року в рік зростають, а частка трудящих у нац. доході, навпаки, невпинно зменшується. Мета ідеологів концепції «Р. в д.» полягає у теор. обгрунтуванні зростої екон. активності бурж. д-ви, захисті держ.-монополістичного капіталізму в цілому. «Р. в д.» спрямована проти марксистсько-ленінського вчення про *відносне й абсолютне погіршення становища пролетаріату* в капіталістичному

суспільстві. Див. також «*Демократизація капіталу*», «*Революція керуючих*». *В. А. Вергун.*

«РЕВОЛЮ́ЦІЯ КЕРУ́ЮЧИХ» — сучасна бурж. апологетична концепція, автори якої розглядають *науково-технічну революцію* як таку, що веде до нових методів управління виробництвом, і в процесі якої на зміну приватним власникам-капіталістам до керівництва економікою приходять наймані керуючі (див. *Менеджеризм*), технократи (див. *Технократія*), бюрократи. Вони, в свою чергу, немовби намагаються забезпечити суспільне благо, а не керуються інтересами *прибутку*. «Р. к.» є складовою частиною більш широкої бурж. концепції «*народного капіталізму*». Теор. розробки набула в 40-х рр. 20 ст. в працях амер. економістів Дж. Бернхема, С. Чейза, Д. Лілієнталя, П. Дракера та ін. Згодом у різних варіантах концепцію розкрито в працях Д. *Белла*, З. Бжезінського, Д. *Гелбрейта*, Д. Монсена та ін. Ідеологи концепції «Р. к.» підмінюють *виробничі відносини* адм.-технічними і на цій підставі приходять до неправомірного висновку про те, що зміна форм управління докорінно змінює екон. лад суспільства. Марксистсько-ленінська екон. теорія довела, що характер капіталістичного виробн. визначається не тим, хто ним керує в адм.-тех. відношенні, а приватнокапіталістичною формою *власності* на *засоби виробництва*, метою виробництва — виробництвом і привласненням *додаткової вартості*. Методологічною хибою концепції «Р. к.» є також позакласовий підхід до керуючих підприємствами і нівелювання їх, виділення керуючих в особливий клас. Ідеологічна функція концепції «Р. к.» проявляється в ігноруванні класових відносин. Її автори розглядають науково-технічну революцію як форму здійснення соціальної революції, чим намагаються довести непотрібність класової боротьби. *А. О. Старостіна.*

РЕВОЛЮ́ЦІЯ СОЦІА́ЛЬНА — докорінний якісний переворот у суспільному житті, в усій його соціально-екон. структурі, внаслідок якого повалено віджилий суспільний лад і утверджено новий, прогресивніший; засіб переходу від історично віджилої *суспільно-економічної формації* до прогресивнішої; найвища форма *класової боротьби*. Осн. зміст Р. с. розкрили основоположники марксизму-ленінізму, які створили наук. теорію Р. с. К. Маркс писав: «На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять у суперечність з існуючими виробничими відносинами, або — що є тільки юридичним виразом останніх — з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються в їх окови. Тоді настає епоха соціальної революції. Із зміною економічної основи більш або менш швидко відбувається переворот в усій величезній надбудові» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 13, с. 7). Конфлікт між *продуктивними силами* й *виробничими відносинами*, який становить найглибшу основу Р. с., визріває повільно й поступово, в ході еволюції старого *способу виробництва*. Для розв'язання цього конфлікту, приведення виробничих відносин у відповідність з характером продуктивних сил потрібна докорінна ломка панівних виробничих відносин, що неможливо здійснити поступово, оскільки вони нерозривно пов'язані з інтересами правлячих класів, чия влада зберігається, доки залишається недоторканною пануюча в даному суспільстві форма власності. Р. с. насильно ламає віджилі виробничі відносини й відкриває простір дальшому розвиткові продуктивних сил. Історії людства відомі різні типи Р. с., які різнятся своїм характером і рушійними силами (див. *Буржуазна революція*, *Буржуазно-демократична революція*, *Національно-визвольна революція*, *Народно-демократична революція*, *Соціалістична революція*). Характер Р. с. визначається тим, які соціальні суперечності вона розв'язує, до встановлення якого ладу вона веде. Рушійні сили Р. с. — *класи суспільні*, соціальні верстви, які за своїм об'єктивним становищем у суспільстві заінтересовані у встановленні нового susp. ладу і тому безпосередньо здійснюють Р. с. Клас, що виступає керівником революції, є її гегемоном. *Гегемонія пролетаріату* — необхідна умова успіху бурж.-демократичних і соціалістичних революцій. Проте Р. с. не може бути здійснена в будь-який момент на бажання групи революціонерів. Для неї необхідні певні об'єктивні умови (див. *Революційна ситуація*). Головним питанням будь-якої Р. с. є питання про *владу*. В. І. Ленін підкреслював, що «перехід державної влади з рук одного в руки іншого к л а с у є перша, головна, основна ознака р е в о л ю ц і ї як у строго-науковому, так і в практично-політичному значенні цього поняття» (Повне зібр. тв., т. 31, с. 129). Проте не всякий перехід влади з рук одного класу до іншого є Р. с. Прихід до влади реакц. класів є *контрреволюцією*. Р. с. може набирати різних форм (*збройне повстання*, політ. переворот, *громадянська війна*, мирні форми боротьби) залежно від співвідношення класових сил, від здатності й готовності революц. класів і політ. партій розв'язувати завдання, що постають перед ними. Р. с. означає прискорення susp. розвитку, найшвидший і найрішучіший рух суспільства на шляху прогресу. Вищий тип Р. с.— соціалістична революція, яка назавжди ліквідує приватну власність на засоби виробництва, експлуатацію людини людиною, передає владу в руки *робітничого класу*, встановлюючи *диктатуру пролетаріату*, в той час, як усі попередні Р. с. приводили до зміни одного пануючого експлуататорського класу іншим. Яскравим прикладом переможної соціалістичної революції є *Велика Жовтнева соціалістична революція*, яка відкрила епоху переходу суспільства від капіталізму до соціалізму. Р. с. притаманні лише класово антагоністичним суспільствам. У соціалістичному суспільстві суперечності між продукт. силами і виробн. відносинами розв'язуються без Р. с., планомірно, на основі політики комуністичної партії і соціалістич. держави.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 7. Маркс К. Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.; т. 8. Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта. — Енгельс Ф. Революція і контрреволюція в Німеччині; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 11. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції; т. 33. Держава і революція; т. 41. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва. 5—17 червня 1969 р. К., 1969; Ковалев А. М. Социальная революция. М., 1969; Селезнев М. А. Социальная революция. М., 1971; Ленинская теория социалистической революции и современность. М., 1972.

П. М. Дубровченко.

«РЕВОЛЮ́ЦІЯ ЦІН» — різке підвищення цін на товари в країнах Європи внаслідок падіння вартості благородних металів, які виконують роль *загального еквівалента* (див. *Гроші*). Перша «Р. ц.» сталася у 2-й пол. 16 ст. у зв'язку з припливом у європ. країни великих мас золота і срібла з Америки, де вартість видобування їх була значно нижчою.

Падіння вартості благородних металів (перш за все срібла — осн. грошового металу 16 ст.) спричинило зростання товарних цін у 2—5 раз. «Р. ц.» сприяла збагаченню експлуататорських класів, які наживалися на зниженні реальної заробітної плати і зменшенні реальних розмірів орендної плати землевласникам (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 23, с. 700—701). Друга «Р. ц.» була пов'язана з розробкою у 2-й пол. 19 ст. багатих родовищ золота в Каліфорнії та Австралії. Внаслідок цього відбулося зниження вартості золота, що призвело до підвищення товарних цін на 25—50%. «Р. ц.» також супроводилася зростанням вартості життя і погіршенням становища трудящих. З «Р. ц.» пов'язане виникнення кількісної теорії грошей, прихильники якої хибно вбачають причину підвищення товарних цін у збільшенні маси грошей в обігу. Насправді зростання грош. маси є наслідком падіння вартості благородних металів, бо вартість товарів виражається в більшій кількості золота або срібла, тобто підвищуються ціни товарів і тому для обслуговування *товарообороту* потрібна більша кількість грошей.

П. М. Леоненко.

РЕВОЛЬВЕ́Р (англ. revolver, від лат. revolvo — обертаюсь) — особиста вогнепальна зброя (багатозарядна барабанна нарізна, неавтоматична) для ураження живих цілей на віддалі до 100 м. Калібр 7,62—11,56 мм, вага від 0,75 до 1,3 кг, число патронів у барабані — 6—7. Перші зразки з'явились у 16 ст. В 50-х рр. 19 ст.

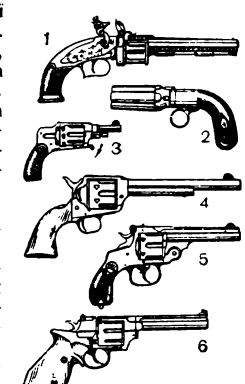

Револьвери: 1. 4-зарядний Коллера з ударнокрем'яним замком (поч. 19 ст., Великобританія). 2. Капсульний Марієтта з обертовою зв'язкою з 4-х стволів (30-і рр., 19 ст., Бельгія). 3. 6-мм 7-зарядний «Стрілець» (поч. 20 ст., Росія). 4. 6-зарядний Кольта 1872 (калібр — від 7,65 до 11,43 мм, США). 5. 11,2-мм 6-зарядний Сміта—Вессона зразка 1914 (іспанське виробництво). 6. 7,62-мм 6-зарядний спортивний ТОЗ-36 (СРСР).

Д. М. Ревуцький.

Л. М. Ревуцький.

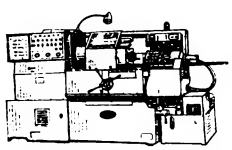

Револьверний верстат з програмним цикловим керуванням (розміщення револьверної головки — горизонтальне).

нарізні Р. з металевим патроном витіснили гладкоствольні *пістолети*. В рос. армії на озброєнні були Р. системи Сміта—Вессона зразка 1871, 1874 і 1880, замінені в кінці 19 ст. Р. зразка 1895 системи *нагана*, який був на озброєнні і в Рад. Армії. В арміях і флотах замінено самозарядними або автом. пістолетами.

РЕВОЛЬВЕ́РНИЙ ВЕРСТА́Т, токарно-револьверний верстат — *металорізальний верстат* токарної групи з багатопозиційною поворотною револьверною головкою, що в ній закріплюють різальні інструменти. Розрізняють Р. в. (мал.): з вертикальним, горизонтальним або похилим розміщенням револьверної головки; ручні, механізовані, автоматизовані, з програмним цикловим або числовим керуванням. На Р. в. одночасно обробляють (точінням, свердлінням тощо) зовн. і внутр. поверхні, одержуючи деталі складної форми з прутків (прутковий Р. в.) і штучних заготовок (патронний Р. в.). Застосовують Р. в. гол. чин. у серійному виробництві. Поряд з Р. в. є револьверні напівавтомати з системами програмного циклового або числового керування. Їх використовують у дрібносерійному виробн. У Р. в. більша, ніж у *токарного верстата*, продуктивність, що пов'язане з можливістю швидко змінювати різальний інструмент, а також попередньо настроювати його поза верстатом у змінних револьверних головках.

В. М. Шишкін.

РЕВУЕ́ЛЬТАС (Revueltas) Сільвестре (31.XII 1899, Сантьяго-Папаск'яро, Мексіка — 5.X 1940, Мехіко) — мекс. композитор, скрипаль і диригент. Член Мекс. комуністичної партії. Муз. освіту здобув у Мексіці та США. В 1928—35 — диригент Нац. симф. оркестру в Мехіко. В 1937 виступав з авторськими концертами в Іспанії; брав участь у боротьбі ісп. народу проти фашизму. Був головою Ліги революц. письменників і артистів Мексіки. Музика Р.— глибоко національна, демократична, відзначається мелодичним багатством. Його творчість — вершина муз. реалістичної мист. Мексіки 1-ї пол. 20 ст. Твори: балети, оркестрові твори (симф. поеми «Куаунаук», 1930, «Ханітціо», 1933), «На честь Гарсіа Лорки» (1936), камерно-інструм. ансамблі, пісні (7 пісень Гарсіа Лорки, 1938), музика для кіно.

РЕВУ́Н (Alouatta) — рід мавп род. чіпкохвостих, або капуцинових. Довж. тіла 56—91 см, маса до 9 кг, хвіст — 58—91 см, чіпкий; хутро темного, рудого або золотистожовтого кольору; мають добре розвинені горлові мішки, що відіграють роль резонаторів і зумовлюють гучний крик (особливо у самців), схожий на ревіння лева (звідси й назва Р.). Живуть переважно у гірських листяних лісах, на деревах, тримаються невеликими групами (7—10, іноді до 40 особин). Живляться бруньками, листками, плодами рослин, іноді дрібними тваринами. У травні — серпні самка Р. після 140-денної вагітності народжує одне маля. 6 (за ін. авторами — 5) видів, поширених в Америці на Пд. до Аргентіни, на Пн.— до Пд. Мексіки включно; найвідоміші види: Р. чорний (A. sagaya), Р. рудий (A. seniculus). Місцеве населення полює на Р. заради хутра і м'яса. Зникаючі види — гватемальський Р. (A. villosa) і колумбійський Р. (A. palliata) взяті під охорону.

О. П. Корнєєв.

РЕВУ́ХА — річка в Черкас. обл. УРСР, ліва притока Ятрані (бас. Пд. Бугу). Довж. 53 км, площа бас. 439 км². У долині Р.— виходи граніту. Воду річки використовують для зрошування, водопостачання, риборозведення.

РЕВУ́ЦЬКИЙ Дмитро Миколайович [24.III (5.IV) 1881, с. Іржавець, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.— 29.XII 1941, Київ] — укр. рад. музикознавець, фольклорист, літературознавець; один з основоположників укр. рад. музикознавства. Брат Л. М. *Ревуцького*. В 1906 закінчив істор.-філологічний ф-т Київ. ун-ту. В 1907—18 учителював у Ревелі (тепер — Таллін) та Києві. В 1918—23 — викладач Київського муз.-драм. інституту ім. М. В. Лисенка, 1923—34 — співробітник Етнографічної комісії АН УРСР, з 1938 — старший науковий співробітник Інституту фольклору АН УРСР. Автор музикознавчих і фольклористичних праць: «Українські думи та пісні історичні» (1919), «С. С. Артемовський-Гулак і його комічна опера „Запорожець за Дунаєм"» (1936), «Лисенко — хоровий диригент» (1937), «Шевченко і народна пісня» (1939), «Автобіографії М. В. Лисенка» (1940). Уклав збірку укр. нар. пісень «Золоті ключі» (три випуски — 1926, 1929).

М. М. Гордійчук.

РЕВУ́ЦЬКИЙ Євген Львович (н. 1.VI 1919, м. Ічня Черніг. обл.) — укр. рад. терапевт, доктор мед. наук (з 1967), професор (з 1969). Член КПРС з 1952. Син Л. М. *Ревуцького*. В 1947 закінчив Київський медичний ін-т, в 1954—67 працював у *Фізіології інституті* ім. О. О. Богомольця АН УРСР. З 1967 — зав. відділом діагностики і лікарської терапії Ін-ту експериментальної і клінічної онкології М-ва охорони здоров'я УРСР (тепер *Онкології проблем інститут* ім. Р. Є. Кавецького АН УРСР); з 1970 — заст. директора по науковій роботі *Кардіології українського науково-дослідного інституту* ім. М. Д. Стражеска. З 1973 — зав. кафедрою терапії *Київського медичного інституту*. Праці Р. присвячені питанням *гастроентерології*, клінічної *онкології*, *кардіології*. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1980.

РЕВУ́ЦЬКИЙ Лев Миколайович [8 (20).II 1889, с. Іржавець, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.— 30.III 1977, Київ] — укр. рад. композитор, педагог і муз.-громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1944), акад. АН УРСР (з 1957), Герой Соціалістичної Праці (1969). З 1903 навчався в школі М. Тутковського в Києві (клас фортепіано М. В. Лисенка). Згодом — у *Музично-драматичній школі Миколи Лисенка*. В 1907 вступив до Київ. ун-ту і одночасно вчився на фп. відділі Київ. муз. уч-ща. У 1916 закінчив ун-т і Київ. консерваторію (клас композиції Р. *Глієра*). Пед. діяльність почав у Києві, де викладав у Муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка (1924—34), консерваторії (1934—41 та з 1944; з 1935— професор). У 1941—44 — професор Ташкентської консерваторії. У 1944—48 — голова правління Спілки композиторів України. Р.— основоположник жанрів симфонії та фп. концерту в укр. рад. музиці, зробив великий внесок у розвиток жанру обробки нар. пісні. Його музиці властиві оптимістичні настрої, епічність і ліризм, мелодійність і барвистість гармонії, поєднання укр. муз. фольклору і здобутків сучас. профес. музики. Серед учнів Р.— нар. артисти СРСР Г. Майборода та П. Майборода, нар. артисти УРСР Г. Жуковський, В. Кирейко, А. Філіпенко, засл. діячі мист. УРСР В. Гомоляка, М. Дремлюга, А. Свєчников та ін. Твори: для солістів, хору й оркестру — кантата-поема «Хустина» (на слова вірша «У неділю не гуляла» Т. Шевченка; з фортепіано 1923, з оркестром 1944); «Ода пісні» (1956, слова М. Рильського); для оркестру — 2 симфонії (1920, 2-а ред. 1957; 1927, 2-а ред. 1940, 3-я ред. 1970); концерт для фортепіано з оркестром (1934, 2-а ред. 1963); соната і п'єси для фортепіано; обробки нар. пісень (понад 120, у т. ч. цикли — «Козацькі пісні», 20-і рр.; «Сонечко», 1-е вид. 1926, «Галицькі пісні», 1928); 3 хори на слова Т. Шевченка «Ой чого ти почорніло», «У перетику ходила» та «На ріках крут Вавілона»; романси, пісні і хори на слова рад. поетів, дит. пісні; музика до театральних вистав і кінофільмів; ред. опери М. Лисенка «Тарас Бульба» (1937, остання ред. 1955) та ред. (разом з Г. Майбородою) концерту для фортепіано з оркестром В. Косенка. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1966.

Тв.: Автобіографічні записки. «Радянська музика», 1939, № 1.

Літ.: Кисельов Г. Л. М. Ревуцький. К., 1949; Горюхіна Н. Симфонізм Л. М. Ревуцького. К., 1965; Гордійчук М. Українська радянська симфонічна музика. К., 1969; Клин В. Л. Ревуцький — композитор-піаніст. К., 1972; Бялик М. Л. Н. Ревуцкий. Л., 1979; Шеффер Т. В. Лев Ревуцкий. К., 1982.

М. М. Гордійчук.

РЕВЯ́КІН Василь Дмитрович (1918, с. Ніколаєвка, тепер Сарат. обл.— 14.IV 1944) — один з керівників антифашистського підпілля в Севастополі під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністичної партії з 1942. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Брав участь у боях на тер. Молдавії, в обороні Одеси і Севастополя. Був захоплений у полон. Після втечі з полону включився в підпільну боротьбу проти ворога, в березні 1943 очолив *Севастопольську підпільну організацію*. В березні 1944 разом з групою підпільників заарештований і розстріляний фашистами.

РЕГА́ЛІЇ (від лат. regalis — царський) — 1) У феодальній Європі —

монопольне право монархів і (з їхнього дозволу) великих феодалів на одержання певних прибутків (від карбування монет, суд. штрафів, ринкового мита, розробки рудників та ін.). 2) Символи монархічної влади — корона, скіпетр, держава, трон тощо. 3) Переносно — відзнаки (ордени, медалі тощо).

РЕГА́ТА (італ. regata) — змагання на гребних (див. *Весловий спорт*) і парусних (див. *Парусний спорт*) суднах, що складаються з серії гонок для суден різних класів (напр., олімпійська парусна Р.— з 7 гонок). Іноді Р. наз. змагання з *водно-моторного спорту*. На XXII Олімпійських іграх (Москва, 1980) переможцем парусної Р. в класі «Зірковий» був укр. спортсмен В. Г. *Манкін*.

РЕ́ГБІ (від назви англ. містечка Регбі) — спортивна командна гра. Грають 2 команди (по 15 чол.) м'ячем овальної форми, завдовжки 27—29 см, на спец. майданчику — полі (95—100 × 65—68 м) з Н-подібними воротами. Мета гри (2 тайми по 40 хв) полягає в тому, щоб приземлити м'яч за лицьову лінію воріт противника або забити його ногою через перекладину воріт. Дозволяється передавати м'яч руками (тільки назад) або ногами (в будь-якому напрямі), заважати противнику, хапаючи його руками або збиваючи з ніг плечем. Виграє команда, що набрала найбільшу кількість очок (за приземлення м'яча — 4 очки, за забитий у ворота — 3 або 2 очки).

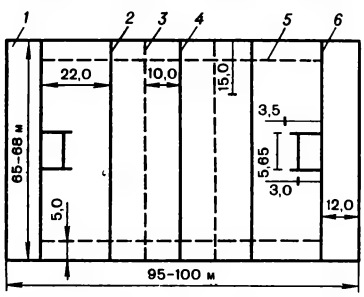

Майданчик для гри в регбі: *1* — залікове поле; *2* — лінія 22 м; *3* — лінія 10 м; *4* — середня лінія; *5* — бокова лінія ігрового поля; *6* — лінія воріт.

Гра в Р. зародилася 1823 в Англії. З 1888 проводяться міжнар. зустрічі з Р. В 1900, 1908, 1920, 1924 Р. входило до програми Олімпійських ігор. В 1934 засн. Міжнар. аматорську федерацію з Р. (ФІРА). З 1960 проводяться змагання на Кубок ФІРА (неофіційний чемпіонат світу). В СРСР перші змагання з Р. відбулися 1923, чемпіонати країни — 1936, 1938, щорічно — з 1966. В 1968 створено Всесоюзну Федерацію, яка 1975 ввійшла до складу ФІРА. Укр. команда «Авіатор» (Київ) — чемпіон СРСР (1970) і володар Кубка СРСР (1979).

РЕГЕНЕРА́ТОР (від лат. regenero — відновлюю) у теплотехніці — теплообмінний апарат для *регенерації* тепла, що його переносить *теплоносій*. Найчастіше являє собою камеру (одну або кілька) з рухомою або нерухомою насадкою (напр., цегляною вогнетривкою кладкою), яка поперемінно омивається (періодично або безперервно) «гарячим» (тим, що виходить з печі, агрегату) і «холодним» (тим, що надходить у піч, агрегат) теплоносієм. «Гарячий» теплоносій нагріває насадку, а «холодний» нагрівається від неї. В Р. з періодичним надходженням теплоносія т-ра, напр., повітря підвищується до 1000—1200° С. Є Р. з безперервним надходженням теплоносія (мал.), де насадка нерухома, а «холодний» теплоносій нагрівається в обертових патрубках (т-ра повітря досягає 400° С). Менш поширені Р. металеві. Регенератори використовують у мартенівському (див. *Мартенівська піч*), доменному (регенеративні *повітронагрівники*), коксовому (див. *Коксова піч*), склоплавильному виробництві, енергетиці тощо.

РЕГЕНЕРА́ЦІЯ (лат. regeneratio — відродження, відновлення) в біології — відновлення організмом втрачених або ушкоджених органів і тканин, а також відновлення цілого організму з його частини. Розрізняють фізіологічну Р.— заміщення структур, втрачених у процесі життєдіяльності (напр., оновлення клітин крові, верхніх шарів шкіри тощо), і репаративну Р.— відновлення (вторинний розвиток) структур організму або цілих організмів, що спричинилося їх втратою або ушкодженням (напр., загоювання ран, відростання втрачених кінцівок у хвостатих земноводних та ін.). Фізіол. Р. тією чи ін. мірою властива всім тканинам. У багатьох безхребетних тварин та деяких рослин можлива Р. всього організму з його частини (напр., у гідри, планарії, морських зірок, плісеневих грибів, бегоній та ін.). При Р. замість втраченої частини звичайно розвивається така сама частина (гомоморфоз), іноді — інша (*гетероморфоз*). У ссавців до Р. здатні деякою мірою внутр. органи, скелет, шкіра. Розробка методів посилення слабкої і відновлення втраченої здатності до Р. має велике значення в медицині, зокрема у відновній хірургії. Див. також *Реституція* в біології.

РЕГЕНЕРА́ЦІЯ в техніці — 1) В ливарному виробництві — переробка використаних *формувальних сумішей*, яка має на меті відновити зерновий склад піску, що є в них, і підвищити активність поверхні його зерен. 2) В теплотехніці — повернення частини відхідного тепла для використання в енергетичних установках. Теплом відхідних (з печей, агрегатів) газоподібних продуктів згоряння («гарячого» *теплоносія*) підігрівають газоподібне паливо, повітря або їхні суміші («холодний» теплоносій), що надходять у ці ж самі печі, агрегати. Така Р. відбувається в *регенераторах*. Теплом пари, відібраної з проміжних ступенів *конденсаційної турбіни*, нагрівають живильну воду, що надходить до *парогенератора*. 3) У зв'язку — відновлення вихідної форми сигналу, що його приймають, за допомогою спец. (регенеративних) схем. Використовується в регенеративних *ретрансляторах*. 4) В обчислювальній техніці — автоматичне перезаписування даних для збереження інформації в *запам'ятовувальному пристрої* цифрової обчислювальної машини. 5) У виробництві гуми — виготовлення регенерату — пластичного продукту, одержуваного термічною обробкою (т. з. девулканізацією) подрібнених і звільнених від тканини зношених *гумових виробів* та відходів гумового виробництва. 6) Р. масел — відновлення експлуатаційних властивостей використаних нафтових масел для повторного застосування їх. Розрізняють Р. фізичну (*сепарацією*, фільтруванням, відстоюванням), фізико-хімічну (напр., *адсорбцією*, *коагуляцією*) і хімічну (очищенням за допомогою сірчаної к-ти і лугу та ін.). 7) У ядерній техніці — див. *Регенерація ядерного пального*.

РЕГЕНЕРА́ЦІЯ ЯДЕ́РНОГО ПАЛЬНО́ГО — переробка використаного *ядерного пального*, яка має на меті вилучити з нього невигоріле первинне і накопичене вторинне пальне, а також очистити його від *радіоактивних відходів*. Провадиться радіохім. (див. *Радіохімія*) і хіміко-металург. методами. Невигоріле первинне пальне (напр., уран) після наступного збагачування (див. *Збагачування ядерного пального*) і накопичене вторинне пальне (напр., плутоній) використовують для виготовлення *тепловидільних елементів*. Виділені при Р. я. п. радіоактивні відходи після відповідної обробки (напр., випаровування) зберігають у спец. сховищах. Перед Р. я. п. пальне деякий час витримують, щоб зменшити його *радіоактивність*. Процеси Р. я. п. автоматизовані, керують ними дистанційно.

РЕ́ГЕНТСТВО [від лат. regens (regentis) — правитель] — у монархічних державах тимчасове правління однієї чи кількох осіб у період, коли престол незайнятий або коли монарх не може здійснювати владу внаслідок тривалої відсутності, неповноліття, хвороби тощо.

РЕ́ГЕР (Reger) Макс Йоганн Баптіст Йозеф (19.III 1873, Бранд, Верхній Пфальц — 11.V 1916, Лейпциг) — нім. композитор, органіст, піаніст і диригент. Учень Г. *Ріманa*. В 1905—06 — викладач Королівської академії музики в Мюнхені, 1907—16 — професор Лейпцігської консерваторії і музик-директор Лейпцігського ун-ту. У 1911—14 — керівник придворної капели в Мейнінгені. Концертував як піаніст і диригент в різних країнах (зокрема, в Росії, 1906). У творчості Р. переплітаються дві провідні лінії — романтична і неокласична. Твори: для солістів, хору й оркестру — 4 хоральні кантати (1903—05), «100-й псалом» (1908—10); для оркестру — симфоньєта (1904—05), концерт у старовинному стилі (1912), 4 поеми за А. Бекліном (1913), варіації і фуга на тему Моцарта (1914); твори для інструментів з оркестром; камерні ансамблі; музика для органа.

Ревун рудий.

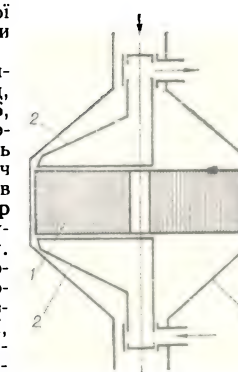

Регенератор з безперервним надходженням теплоносія (газу): *1* — насадка (цегляна кладка); *2* — повітряний патрубок; *3* — газовий короб (вертикальними стрілками показано впуск і випуск газу, горизонтальними — повітря).

РЕГІОМОНТА́Н [Regiomontanus — псевдонім Йоганна Мюллера; 6.VI 1436, Кенігсберг (у Франконії, істор. обл. Німеччини) — 6.VII 1476, Рим] — нім. астроном і математик. У 1468—71 — професор Віденського ун-ту, 1471 — 75— у Нюрнберзі, де заснував астр. обсерваторію. З 1475 на запрошення папи римського працював у Римі над реформою календаря. Р. завершив переклад лат. мовою праці *Птолемея*, початий його вчителем австр. ученим Г. Пурбахом (1423—61); склав астр. таблиці (це були останні таблиці, розраховані на базі теорії Птолемея), список затемнень на 1475—1530 рр.; для визначення довгот на морі Р. застосував т. з. спосіб місяцевих віддалей; винайшов кілька астр. приладів. Велике значення мали праці Р. з тригонометрії; склав тригонометричні таблиці.

РЕГІОНАЛІ́ЗМ, ріджіоналізм (від лат. regionalis, англ. regional — місцевий, обласний) — 1) Течія в живописі США 30-х рр. 20 ст. Консервативна і суперечлива за своєю сутністю, вона поєднувала риси *примітивізму*, *експресіонізму*, «нової речовинності». Представники Р. (Т. Бентон, Дж. Керрі, Г. Вуд та ін.), виходячи в основному з реакц. націоналістичних і утопічних засад, відтворювали життя провінції, сільс. районів країни, ідеалізували етичні норми піонерів освоєння Америки. Живопис художників цієї течії був позначений рисами *натуралізму* і пуританської догматичності. Мистецтво Р. свого часу стало популярним завдяки ствердженню бурж. духовних цінностей, сатирі, спрямованій проти окремих проявів способу життя капіталістичних міст. 2) Термін, що застосовується до різних течій в архітектурі 20 ст., для яких характерне звернення до традицій місцевої (стародавньої або нар.) архітектури.

РЕГІОНА́ЛЬНІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ (від лат. regionalis — обласний) — міжнародні організації, створені на підставі договору, укладеного між державами певного регіону (територія, що характеризується притаманним їй комплексом ознак) земної кулі, об'єднаними для досягнення спільних цілей, що випливають з належності їх до нього. Р. о. можуть створюватися для розв'язання різноманітних політ., екон., соціальних і наук. питань та питань заг. характеру. *Статут ООН* передбачає можливість створення Р. о. з метою підтримання миру й гарантування безпеки в певних геогр. регіонах за умови, що їхня діяльність сумісна з цілями і принципами ООН (наприклад — *Організація Варшавського договору*, *Ліга арабських держав* та ін.). Існують неурядові Р. о., до яких, зокрема, належать: *Організація солідарності народів Азії та Африки*, Європейське співтовариство письменників, Союз латиноамер. університетів тощо.

РЕГІОНА́ЛЬНІ УГО́ДИ — міжнародні угоди з політ., економічних, військ., соціальних, наук.-тех. питань, а також з питань культур. і правового характеру, укладені між д-вами, розташованими в одному географічному регіоні. Порядок укладення Р. у. передбачений ст. 52 *Статуту ООН*. На базі Р. у. створюються відповідні міжнародні *регіональні організації*.

РЕГІСТА́Н — піщана пустеля на Сх. Іранського нагір'я. в Афганістані. Площа бл. 40 тис. км². Поверхня рівнинна, поступово підвищується з Зх. на Сх. від 500 до 1500 м. Значні масиви рухомих пісків (див. *Барханы*). Рослинності майже немає. Оазиси лише біля підніжжя гір у пд.-сх. частині Р. та вздовж річок (найбільша — Гільменд).

РЕГІСТА́Н (іран., букв.—місце, вкрите піском, від рег — пісок і стан — місце; тадж. регістон) — парадна площа в містах Серед. Сходу. Визначною пам'яткою архітектури є Р. у Самарканді (Узб. РСР). Являє собою прямокутну площу, з трьох боків оточену монументальними будівлями: медресе Улугбека (1417—20), Тілля-Карі (1646 або 1647—1659 або 1660) і Шір-Дор (1619—1635 або 1636). Їх прикрашають багаті портали, величні ребристі куполи, стрункі мінарети, фігурна кладка, візерунки з кольорової глазурованої кераміки

Регістан у Самарканді.

РЕГІ́СТР (від лат. regesta — списки, перелік) — 1) Частина *звукоряду*, що займає певне положення за висотою звучання і має однаковий *тембр*. В інструм. музиці розрізняють Р. нижній, середній та верхній, у співацькому голосі — грудний, головний і мішаний. Чоловічі голоси (зокрема, тенори) можуть утворювати звуки т. з. фальцетного Р. (див. *Фальцет*). 2) В язичкових і духових інструментах (клавесин, фісгармонія, акордеон, орган) — набір язичків чи труб різної висоти, але подібних за конструкцією і тембром. Часто Р. імітують (в акордеоні, клавесині, органі) звучання флейти, гобоя, віолончелі тощо. Кількість Р. у сучас. музиці збільшується завдяки застосуванню *електромузичних інструментів*.

РЕГІ́СТР — 1) В електрозв'язку — керуючий пристрій автоматичних телефонних і телеграфних станцій, що приймає, зберігає («запам'ятовує») і передає адресну абонентську інформацію ін. керуючим пристроям (маркерам, шукачам), які безпосередньо з'єднують абонентів. Одночасно з прийманням Р. відображає інформацію у вигляді цифрового *коду*. Наявність Р підвищує ефективність дії комутаційних пристроїв різного типу, ліній і каналів зв'язку. 2) В обчислювальній машині — типовий блок машини для проміжного оперативного зберігання кодових слів. Звичайно складається з набору запам'ятовувальних елементів (див. *Запам'ятовувальний пристрій*), пронумерованих відповідно до розрядів слів, що зберігаються в ньому, та засобів (прийому й видачі слів), які обслуговують один або кілька таких наборів.
Див. також *Арифметичний пристрій*.

РЕГІ́СТР ЛЛО́ЙДА, Регістр судноплавства Ллойда (Lloyd's Register of Shipping) — організація при страховому об'єднанні Ллойда (Великобританія), яка здійснює тех. нагляд за будівництвом морських суден, класифікує їх і щороку видає список суден мор. торг. флоту всіх країн. Існує з 1833.

РЕГІ́СТР СРСР — державний орган, що здійснює технічний нагляд за будівництвом і експлуатацією морського, річкового та озерного флоту і визначає умови, які гарантують безпеку руху морських, річкових та озерних суден, людей, які на них перебувають, та цілість вантажів, що перевозяться. В СРСР, який займає 2-е місце в світі за кількістю суден і 6-е — за тоннажем, діють як самостійні держ. органи Морський регістр СРСР (при М-ві мор. флоту СРСР) і Річкові регістри [при Гол. управліннях річкового флоту союзних республік (див., напр., *Річковий регістр УРСР*)]. На Р. СРСР покладено облік і класифікацію суден, тех. нагляд за проектуванням, будівництвом, переустаткуванням і капітальним ремонтом суден, а також за суднами, що перебувають в експлуатації. З метою гарантування безпеки плавання Р. СРСР розробляє і видає правила, тех. норми та інструкції, обов'язкові для орг-цій, що проектують, будують і експлуатують судна, контролює виконання цих правил, а також вимог міжнар. конвенцій, що стосуються безпеки плавання суден. *І. М. Разнатовський.*

РЕГЛА́МЕНТ (франц. réglement, від régle — правило) — 1) Звід, система правил, які визначають порядок організації й діяльності органів держ. влади в цілому та їхніх складових частин. Так, у Р. *Рад народних депутатів* визначено внутр. організаційну структуру відповідної Ради, порядок роботи Ради, її допоміжних органів (див. зокрема, *Регламент Верховної Ради СРСР*, *Регламент Верховної Ради УРСР*). 2) Сукупність процедурних правил, які визначають порядок проведення сесій, засідань, зборів тощо. 3) Назва деяких актів міжнар. конференцій та конгресів (напр., Віденський регламент 1815).

РЕГЛА́МЕНТ ВЕРХО́ВНОЇ РА́ДИ СРСР — загальносоюзний законодавчий акт, який регулює порядок діяльності найвищого органу державної влади Союзу РСР та його органів. Прийнятий *Верховною Радою СРСР* 19.IV 1979 відповідно до ст. 127 Конституції СРСР та ін. законодавчих актів, що видаються на основі Конституції СРСР і стосуються діяльності Верховної Ради СРСР та її органів. Регламент має 12 глав, які

містять 70 статей. У гл. 1-й — Загальні положення — проголошується, що діяльність Верховної Ради СРСР грунтується на колективному, вільному, діловому обговоренні й вирішенні питань, гласності, регулярній звітності створюваних нею органів перед Верховною Радою СРСР, широкому залученні рад. громадян до управління держ. і громад. справами, постійному врахуванні *громадської думки*. Гл. 2-а регламентує порядок скликання чергових і позачергових сесій (див. *Сесії Рад народних депутатів*), порядок повідомлення для заг. відома про питання, які передбачається винести на розгляд сесії Верховної Ради СРСР, про місце і час проведення засідань *Ради Союзу* і *Ради національностей*, визначає порядок скликання Ради Старійшин і питання її компетенції, правила обрання голів палат і їхніх заступників, викладає їхні функції, визначає порядок ведення засідань, умови припинення дебатів тощо. В главі 3-й, присвяченій *Президії Верховної Ради СРСР*, викладено порядок обрання Президії, правила проведення її засідань, визначено її функції у зв'язку зі скликанням і проведенням сесій Верховної Ради, координацією діяльності постійних комісій (див. *Постійні комісії Рад народних депутатів*), сприянням депутатам в ефективному здійсненні ними своїх повноважень. Регламент містить положення й про порядок діяльності комісій Верховної Ради СРСР і комісій її палат (гл. 4-а); про утворення *Ради Міністрів СРСР* (гл. 5-а); про утворення К-ту нар. контролю СРСР, обрання Верховного Суду СРСР, призначення Ген. прокурора СРСР (гл. 6-а). 7-а гл. присвячена розгляду проектів законів СРСР та ін. питань; 8-а — розглядові держ. планів екон. і соціального розвитку СРСР, *бюджету державного* СРСР і звітів про виконання їх; 9-а — розглядові зовнішньополіт. питань; 10-а — здійсненню Верховною Радою СРСР контрольних повноважень; 11-а — опублікуванню актів, виданню стенографічних звітів та ін. документів Верховної Ради СРСР; 12-а — питанням апарату і кошторису витрат Верховної Ради СРСР.

В. С. Анджиєвський.

РЕГЛА́МЕНТ ВЕРХО́ВНОЇ РА́ДИ УРСР — законодавчий акт, який регулює порядок діяльності *Верховної Ради УРСР* та її органів. Прийнятий Верховною Радою УРСР 25.III 1980 відповідно до ст. 114 Конституції УРСР. Складається з 12 глав, які містять 65 статей. У ньому відтворено положення Конституції СРСР і Конституції УРСР про місце Верховної Ради УРСР у системі органів держ. влади та її правове становище. Зокрема, гл. 1-а — Загальні положення — визначає, що Верховна Рада УРСР є найвищим органом держ. влади УРСР і правомочна вирішувати всі питання, віднесені Конституцією СРСР і Конституцією УРСР до відання республіки, що постійний і ефективний характер діяльності Верховної Ради УРСР забезпечується роботою її сесій, *Президії Верховної Ради УРСР*, комісій Верховної Ради УРСР, депутатів. Гл. 2-а регламентує осн. форму діяльності Верховної Ради — сесії (див. *Сесії Рад народних депутатів*). Тут визначено порядок скликання чергових і позачергових сесій, процедурні правила проведення їх, порядок скликання Ради Старійшин і питання її компетенції, правила обрання Голови Верховної Ради УРСР, його заступників, а також їхні функції. Гл. 3-я— Президія Верховної Ради УРСР — регулює питання, пов'язані з утворенням і діяльністю цього постійно діючого органу Верховної Ради, його компетенцію. Ін. глави присвячено таким питанням: 4-у — комісіям Верховної Ради УРСР і передусім постійним комісіям (див. *Постійні комісії Рад народних депутатів*); 5-у — утворенню *Ради Міністрів УРСР*; 6-у — утворенню Комітету народного контролю УРСР, обранню *Верховного Суду УРСР*; 7-у — розглядові проектів законів УРСР та ін. питань; 8-у — розглядові держ. планів екон. і соціального розвитку УРСР, держ. бюджету УРСР і звітів про виконання їх; 9-у — розглядові зовнішньополіт. питань; 10-у — здійсненню Верховною Радою УРСР контрольних повноважень; 11-у — опублікуванню актів, виданню стенографічних звітів та ін. документів Верховної Ради УРСР; 12-у — апаратові і кошторисові витрат Верховної Ради УРСР.

В. С. Анджиєвський.

РЕГЛА́МЕНТ РАДІОЗВ'ЯЗКУ́ — звід правил, якими регулюється порядок використання країнами — членами *Міжнародного союзу електрозв'язку* радіостанцій та інших пристроїв, що випромінюють *електромагнітні хвилі* радіодіапазону (*радіохвилі*) і здатні тим самим створювати *перешкоди радіоприйманню*. Перший Р. р. прийнято 1906 на 1-й Міжнар. адміністративній конференції в Берліні. З часом цей Р. р. зазнав змін і був доповнений. Тепер він регламентує розподіл ділянок радіодіапазону для радіомовлення, телебачення, радіолокації, радіонавігації, радіоаматорства, радіотелеграфного і радіотелефонного зв'язку тощо. Крім того, в Р. р. наведено: таблицю розподілу радіочастот (радіохвиль) та умови їх використання окремими радіослужбами в різних р-нах світу; обмеження, що їх накладають на окремі радіослужби; порядок установлення і ведення *радіозв'язку*; заходи, що мають бути вжиті при виникненні недопустимих радіоперешкод, тощо. В Додатковому Р. р. вміщено правила фінанс. розрахунків між країнами при міжнародному радіозв'язку.

Літ.: Регламент радиосвязи. М., 1961.

РЕГРЕ́С (від лат. regressus — зворотний рух) — зміни предметів і явищ, які полягають у низхідному русі від вищого до нижчого. Див. *Прогрес і регрес*.

РЕГРЕ́С у живій природі — одна з сторін еволюційного процесу. Р. б і о л о г і ч н и й полягає у зниженні пристосованості організмів певного виду. При цьому вид відстає в темпах *еволюції* від швидкості змін умов існування і особливо від темпів еволюції екологічно близьких видів. Р. біол. веде до зниження різноманітності форм всередині виду. Це призводить до утворення *реліктів* або до *вимирання організмів*. Р. м о р ф о ф і з і о л о г і ч н и й — процес *редукції* окремих органів або систем органів, які втратили пристосовне значення. При морфофізіол. Р. організм втрачає ознаки і властивості, які у змінених умовах існування стають непотрібними або зайвими. Втрачений утвір замінюється досконалішим (напр., хрящовий скелет — кістковим) або таким, що розширює умови існування (напр., зябра — легенями). Такі зміни сприяють ускладненню організації і є необхідною умовою еволюційного *прогресу*. Морфофізіол. Р. відбувається також при спрощенні умов існування у зв'язку з переходом до прикріпленого способу життя (асцидії, вусоногі раки та ін.) або до *паразитизму* і супроводиться заг *дегенерацією* організмів.

О. В. Денисьєвський.

РЕГРЕСІ́ЙНИЙ АНА́ЛІЗ— розділ *математичної статистики*, який охоплює побудову й опис регресійних залежностей на базі статистичних даних (див. *Регресія* в теорії імовірностей та математичній статистиці). Найтиповішими задачами Р. а. є: визначення виду функції регресії; оцінка невідомих параметрів цієї функції та дослідження властивостей оцінок; перевірка гіпотези про те, що задана функція є функцією регресії однієї випадкової величини на іншу. В Р. а. широко використовують *найменших квадратів метод* і його модифікації, метод макс. правдоподібності та метод т. з. довірчих інтервалів. Особливо детально розроблено методи статистичного визначення коеф. лінійної і поліноміальної регресії та методи *кореляційного аналізу*. Р. а.— один з найпоширеніших методів дослідження залежностей в економіці, фізиці, теорії вимірювань, сільському г-ві, біології тощо. Його використовують, напр., при визначенні за результатами спостережень залежності врожаю від кількості добрив, визначенні дії каталізатора на швидкість хім. реакції та ін.

Літ.: Смирнов Н. В., Дунин-Барковский И. В. Курс теории вероятностей и математической статистики для технических приложений. М., 1969; Енциклопедія кібернетики, т. 2. К., 1973; Крамер Г. Математические методы статистики. Пер. с англ. М., 1975; Себер Дж. Линейный регрессионный анализ. Пер. с англ. М., 1980.

А. Я. Дороговцев.

РЕГРЕ́СІЯ (лат. regressio — зворотний рух, відхід) у т е о р і ї і м о в і р н о с т е й т а м а т е м а т и ч н і й с т а т и с т и ц і — закон зміни *математичного сподівання* однієї *випадкової величини* залежно від значень іншої. Р. m величини ξ на величину η є функція, значення якої $m(x)$ дорівнює матем. сподіванню ξ за умови $\eta = x$. Якщо $m(x) = \theta_1 + \theta_2 x$, то $m(x)$ — лінійна Р., а дійсні числа θ_1 і θ_2 — коеф. Р. Коли ξ і η — незалежні випадкові величини (див.

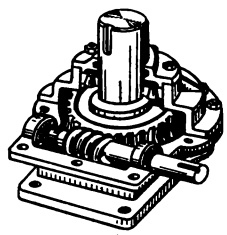

1

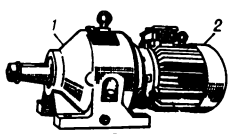

2

Редуктори:
1 — з черв'ячною передачею; *1* — з електродвигуном (мотор-редуктор): *1* — редуктор; *2* — електродвигун.

Незалежність у теорії імовірностей), то $m(x) \equiv \text{const}$. Якщо ξ і η мають сумісний *нормальний розподіл* з матем. сподіваннями a_1 і a_2, *дисперсіями* σ_1^2 і σ_2^2 та коеф. *кореляції* ρ, то

$$m(x) = a_1 + \rho \frac{\sigma_1}{\sigma_2}(x - a_2).$$

Коеф. Р. найчастіше визначають статистичними методами. Практичні методи дослідження Р. за статистичними даними є осн. проблемою *регресійного аналізу*.

Поняття Р. широко застосовують у практичних задачах, які виявляють вплив одного чи кількох факторів на випадковий наслідок експерименту. *А. Я. Дороговцев.*

РЕГРЕ́СІЯ МО́РЯ — відступання морського басейну з суходолу. Відбувається гол. чин. внаслідок підняття суходолу або опускання мор. дна, пов'язаних з *тектонічними рухами*, а також зменшення об'єму води в мор. басейнах, зумовленого змінами кліматичних умов (напр., під час *льодовикових періодів*). Р. м. неодноразово відбувалися в різних районах земної кулі протягом її геол. історії. Нині Р. м. спостерігаються на узбережжях Балтійського (у Прибалтиці), Каспійського та на окремих ділянках Середземного морів. Див. також *Трансгресія*.

РЕГРЕ́СНИЙ ПО́ЗОВ (від лат. regressus — повернення) — вимога, пред'явлена громадянином чи установою, орг-цією в суді, арбітражі, третейському суді до ін. особи про повернення стягнених з них за рішенням цих органів коштів чи майна. Р. п. забезпечує відшкодування майнових наслідків різного роду порушень закону чи договору за рахунок осіб, з *вини* яких було допущено порушення, і є процесуальним засобом реалізації *суб'єктивного права* на захист. В УРСР право Р. п. визначено ст. 452 ЦивК УРСР, за якою особа, яка відшкодувала шкоду, заподіяну з вини іншої особи, має право Р. п. до винної особи в розмірі виплаченого відшкодування, якщо ін. розмір не встановлено законом. Батьки (усиновителі), опікун, піклувальник, а також орг-ції опіки, піклування тощо, які відшкодували шкоду, заподіяну неповнолітнім або особою, визнаною недієздатною (див. *Дієздатність*), не мають права Р. п. до цих осіб. За ст. 94 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* право регресної вимоги надано, зокрема, органам держ. соц. страхування і соціального забезпечення, які виплатили допомогу і пенсії внаслідок ушкодження здоров'я чи смерті громадянина, до орг-цій і громадян, відповідальних за заподіяну шкоду (в УРСР — ст. 460 ЦивК УРСР). Р. п. може мати місце й у відносинах, що регулюються *господарським законодавством* (напр., Р. п. ген. підрядчика до субпідрядчика), у трудових правовідносинах тощо.

М. Й. Штефан.

РЕ́ГУЛ, α Лева — *зоря* 1,4 візуальної *зоряної величини*, найяскравіша в сузір'ї *Лева*. *Світність* у 169 разів більша за сонячну, віддаль від Сонця 26 *парсек*. Р. є потрійною зорею (див. *Кратні зорі*).

РЕ́ГУЛИ (від лат. regula — правило, норма) — те саме, що й *менструація*.

РЕГУЛЮВА́ННЯ СТО́КУ (від лат. regulo — впорядковую) — штучний перерозподіл у часі *стоку* річок з метою найраціональнішого його використання. Необхідність Р. с. зумовлюється потребами води в різних галузях нар. г-ва (для *водопостачання*, *зрошення*, *обводнення*, судноплавства, *гідроенергетики*, риборозведення тощо). Проводять Р. с. звичайно за допомогою *водосховищ* та ставків, проте значну роль у цьому відіграє лісонасадження (див. *Лісорозведення*) та правильне застосування відповідних агротех. заходів на оброблюваних масивах водозбірної площі басейну річки. Залежно від тривалості періодів нагромадження і витрачання води розрізняють добове (напр., на ГЕС), сезонне (річне) та багаторічне Р. с. Найпоширеніше сезонне Р. с., коли затримують повеневі та літні дощові води і витрачають їх в наступний маловодний період року. За наявності водосховищ значних об'ємів можливе багаторічне Р. с., коли запаси води, зібрані у багатоводні роки, використовують у маловодні. На Україні Р. с. широко застосовують для водопостачання на річках Донбасу, Приазов'я та Криму, для гідроенергетики і зрошення на Дніпрі, Пд. Бузі, Дністрі та ін. річках республіки. *В. П. Кубишкін.*

РЕГУЛЯ́РНІ ВІЙСЬКА́ (від лат. regularis — обов'язковий) — війська постійної армії, які комплектуються шляхом регулярного набору військовозобов'язаного населення. Мають встановлену штатну орг-цію, проходять систематичний курс військ. навчання, типове озброєння, форму одягу. Р. в. будуються на кадровій основі, що дає змогу скоротити чисельність армії в мирний час, створити численні підготовлені резерви (військовозобов'язаних запасу), які на випадок війни дають можливість розгортати мільйонні армії. В державах Зх. Європи, а також у Японії Р. в. були створені в 17—18 ст., у Росії — в кінці 20-х рр. 18 ст.

РЕГУЛЯ́ТОР (від лат. regulo — впорядковую) — автоматичний або неавтоматичний пристрій (сукупність пристроїв), що підтримує стале значення регульованої величини (напруги, частоти тощо) або змінює її за певним законом. Першими промисловими пристроями такого типу були Р. живлення котла парової машини І. І. *Ползунова* і відцентровий Р. частоти обертання вала парової машини Дж. *Уатта*. До осн. частин Р. належать *вимірювальний перетворювач*, проміжний *підсилювач* потужності вихідної величини і *виконавчий механізм*. Р. бувають: статичні (напр., пропорційні), якими встановлюють нове значення регульованої величини з статичною похибкою відносно попереднього або заданого значення при зміні стану об'єкта регулювання, і астатичні, що підтримують одне й те саме значення регульованої величини при будь-якому зовн. впливі на систему регулювання; прямої (без проміжного підсилювача) і непрямої дії; механічні, гідравлічні, електричні, електронні, пневматичні та ін. Особливим різновидом автоматичних є екстремальні Р., якими підтримують екстремальне (найбільше або найменше) значення регульованої величини. Р. застосовують у тепло- і гідротехніці, в електро- і радіотехніці, на транспорті тощо. Див. також *Автоматичне регулювання напруги*, *Автоматичне регулювання частоти*.

РЕГУЛЯ́ТОРИ РО́СТУ рослин — фізіологічно активні речовини, за допомогою яких можна змінювати біохімічні процеси, що відбуваються в рослині, й регулювати продуктивність с.-г. культур. За характером дії всі Р. р. рослин поділяють на три групи: активатори, що підсилюють ріст рослин; інгібітори — пригнічують ріст; речовини, які спричинюють летальні (смертельні) зміни в рослині. Одні й ті самі фізіологічно активні речовини, залежно від концентрації, можуть проявляти стимулюючу (активуальну), пригнічувальну чи летальну дію на рослини. До активаторів росту належать речовини ауксинового ряду (див. *Ауксини*), похідні *фенолу* й *нафталіну* та ін. До групи інгібіторів росту належать гідразид *малеїнової кислоти*, метиловий ефір α-нафтилоцтової к-ти тощо. До речовин летальної дії відносять похідні феноксикислот, симетричного триазину та багато інших. За допомогою Р. р. рослин можна прискорювати їх ріст і розвиток; керувати цвітінням і плодоношенням; укоріненням живців, станом *спокою* у рослин або бульб; нагромадженням певних речовин, які мають практичне значення; підвищувати якість зберігання врожаю різних культур і зменшувати втрати сировини; запобігати *поляганню рослин*, знищувати непотрібну рослинність (див. *Гербіциди*): прискорювати опадання листя, підсушувати рослини перед збиранням (див. *Десиканти*, *Десикація*, *Дефоліанти*, *Дефоліація*, *Дозорювання плодів*). Все це спрямоване на збільшення виходу продукції рільництва з одиниці площі, на поліпшення її якості.

Літ.: Калинин Ф. Л., Мережинский Ю. Г. Регуляторы роста растений. К., 1965. *Ф. Л. Калінін.*

РЕГУЛЯЦІЙНІ СПОРУ́ДИ, виправні споруди — гідротехнічні споруди, за допомогою яких регулюють (виправляють) русла річок. Спорудами такого типу захищають населені місця, пром. об'єкти й орні землі від затоплення, запобігають руйнуванню берега (див. *Берегоукріпні споруди*), регулюють рідкий і твердий річковий стік. Розрізняють Р. с. постійні (важкого типу) і тимчасові; активної дії (вони змінюють структуру водяного потоку — його швидкість, витрату тощо) і дії пасивної; поздовжні (по відношенню до русла), поперечні й комбіновані. Постійні Р. с. (напр., *дамби*, *загати*, напівзагати, огороджувальні вали) зводять з каменю, бетону, залізобетону, *габіонів*. Ім притаман-

ні значний опір руйнівній дії водяного потоку і гнучкість, яка забезпечує міцність споруди при деформації її основи. Тимчасові Р. с. (хмизові плоти, напрямляючі щити тощо) дають змогу попереджувати можливі аварії або ліквідовувати їх у короткий строк. Такі Р. с. споруджують з місцевих матеріалів (напр., каменю, *фашин*).

М. І. Губина

РЕДАГУВА́ННЯ (від лат. redactus — доведений, впорядкований) — 1) Різновид журналістської діяльності, громадсько-літ. і ідеологічна робота, пов'язана з діяльністю органів друку, радіомовлення і телебачення. 2) Процес підготовки документів взагалі. 3) Процес підготовки тексту до опублікування в пресі, передачі на радіо, телебаченні. Умовно розрізняють політ., наук. і літ. Р. Редакторську роботу над змістом викладу наз. політичним і науковим Р., над формою рукопису (композицією і стилем) — літературним Р. На практиці Р.— єдиний творчий процес, спрямований на вдосконалення змісту і форми тексту при збереженні авторської індивідуальності. Підготовку худож. оформлення видання та ілюстративного матеріалу до нього наз. художнім Р., а планування, начерк тех. відтворення оригіналу — Р. технічним.

Р. Г. Іванченко.

РЕДА́КЦІЯ (франц. rédaction, від лат. redactus — доведений, впорядкований) — 1) Організація (колектив), що готує до друку матеріал періодичного чи неперіодичного видання. 2) Приміщення, де працює творчий колектив періодичного видання чи підрозділу видавництва. 3) Опрацювання, підготовка тексту до друку (див. також *Редагування*). 4) Варіант твору, що є результатом опрацювання тексту автором чи редактором. 5) Належним чином опрацьований текст. 6) Форма і стиль вираження думки.

Р. Г. Іванченко.

РЕДЕМАРКА́ЦІЯ КОРДО́НІВ (від *ре* ... і франц. démarcation — розмежування) — перевірка визначеної раніше *демаркацією кордонів* лінії *кордону державного* й відновлення прикордонних знаків, якщо вони зникли або зруйновані.

РЕ́ДЖО-ДІ-КАЛА́БРІЯ — місто на Пд. Італії, адм. ц. провінції Реджо-ді-Калабрія в обл. Калабрія. Порт на березі Мессінської прот. Залізнич. поромом сполучена з м. Мессіною на о. Сіцілія. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 172 тис. ж. (1974). Підприємства харч., деревообр. і вагонобуд. пром-сті. Виробн. ароматичних олій та цитрусових есенцій. Рибальство. Ун-т. Нац. музей. Геофіз. обсерваторія. Залишки споруд 4 ст. до н. е.

РЕ́ДЖО-НЕЛЬ-ЕМІ́ЛІЯ — місто на Пн. Італії, адм. ц. провінції Реджо-нель-Емілія в обл. Емілія-Романья. Вузол з-ць і автошляхів. 129 тис. ж. (1974). Розвинуті металургія та машинобудування (трансп., с.-г., авіамоторобудування). Підприємства електротех., хім., буд. матеріалів, текст., швейної, деревообр. та харч. галузей.

РЕДИ́СКА (Raphanus sativus var. radicula) — овочева коренеплідна рослина родини хрестоцвітих. Листки непарноперисторозсічені, зібрані в прикореневу розетку. Суцвіття — китиця. Плід — стручок. Залежно від сорту коренеплоди бувають округлі, видовжені, з білою, червоною або рожевою шкіркою, 1,5—3,5 см в діаметрі. В них у середньому є 93% води, 1,2% азотистих речовин, 0,5% жиру, вуглеводи, в т. ч. 0,9% цукру, мінеральні солі, вітаміни (C, B_1, B_2, PP), ферменти та ін. сполуки, що сприяють обмінові речовин і поліпшують травлення. Походить Р. з Сх. Азії. Вирощують її в Європі, Азії, Пн. Америці й Австралії. Урожай коренеплодів у передових г-вах — до 200—250 ц/га. Див. табл. районованих на Україні (1983) сортів редиски.

РЕДИ́Ф (араб., букв.— той, що сидить позаду вершника) — поширена у східній поезії форма римування, яка полягає в тому, що після рими повторюється слово або кілька слів. Приклад Р.: «Себе в руках весь час тримати — от справжнє благородство.// Глухих, сліпих не ображати — от справжнє благородство» (Рудакі, перекл. В. Мисика).

РЕ́ДІЯ — одна з стадій розвитку *дигенетичних присиснів*. Паразитує в проміжному хазяїні — молюску. Виникає партеногенетично (див. *Партеногенез*) з спороцисти (попередня стадія розвитку). З Р. розвиваються *церкарії*.

РЕД-РІ́ВЕР — ріка у США, права притока Міссісіпі. Довж. 2050 км, площа бас. 233 тис. км². Бере початок на плато Ллано-Естакадо, перетинає плато Прерій і виходить на рівнину. У пониззі від Р.-Р. відходить рукав Атчафалайо (впадає у Мексіканську зат.), по якому вода тече тільки під час весняно-літньої повені. Живлення дощове. Судноплавна до м. Шрівпорт. На Р.-Р. споруджено водосховище Тексома, ГЕС.

РЕДУ́КТОР (лат. reductor — той, що відводить назад) — 1) Пристрій, яким знижують кутові швидкості і відповідно збільшують обертаючі моменти; частина *приводу* машин. Основним елементом Р. (мал.) є *передача* механічна (напр., *зубчаста передача, черв'ячна передача*), іноді — *гідравлічна передача*, вміщена разом з валами, *підшипниками* і мастилом звичайно в закритий корпус. Р. бувають одно- (з невеликим *передаточним відношенням*) і багатоступінчасті. Агрегат, в якому конструктивно поєднано Р. і електродвигун, наз. мотор-редуктором. Р. застосовують у транспортних, вантажопідйомних, побутового призначення та ін. машинах. 2) Пристрій, яким знижують тиск робочого тіла (газу, пари, рідини), що надходить з посудини високого тиску у посудину тиску низького. Крім того, редуктором підтримують постійним тиск робочого тіла в процесі експлуатації. Осн. елемент Р. — редукційний *клапан*, зв'язаний з гнучкою плоскою *мембраною*, на яку з одного боку діє гвинтова пружина, а з другого — робоче тіло. Розрізняють Р. прямої і зворотної дії; одно- або двокамерні — відповідно для одно- або двократного зниження тиску. Встановлюють Р. в апаратах кисневого різання, хлораторах води, сатураторах тощо.

Ю. О. Попченко.

РЕДУКТОРОБУДІВНИ́ЧИЙ ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДОСЛІ́ДНИЙ І ПРОЄ́КТНО-КОНСТРУ́КТОРСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т, ВНДІредуктор — установа М-ва верстатобудівної та інструментальної промисловості СРСР. Засн. 1969 у Києві на базі Головного спеціального конструкторсько-технологічного бюро з редукторобудування, гол. організація в СРСР по розробці редукторів, варіаторів та мех. приводів. У складі ін-ту (1981) 10 відділів, 4 лабораторії, експериментальний цех. Ін-т проводить і координує наук.-дослідні і дослідно-конструкторські роботи по створенню нормалізованих редукторів, варіаторів, муфт, приводів та процесів їх виробництва, розробляє методики розрахунку цих тех. засобів на міцність.

Л. С. Бойко.

РЕДУКЦІ́ЙНИЙ ПО́ДІЛ — один з поділів *мейозу*, наслідком якого є зменшення (редукція) числа хромосом удвічі.

РЕДУ́КЦІЯ (лат. reductio — повернення, відведення назад) — логіко-методологічний прийом, який полягає у зведенні в процесі дослідження одного явища до іншого, однієї задачі чи проблеми до іншої з метою спрощення їх. Р. застосовують тоді, коли досліджуване явище досить складне і його не можна вивчити без абстрагування від багатьох його властивостей і відношень. Р. широко використовується в логіці. Особливо часто до Р. вдаються в процесі доведення, зокрема при *спростуванні* шляхом доведення до абсурду. Перебільшення значення Р. призводить до ігнорування специфіки досліджуваного об'єкта. Абсолютизація Р. характерна для сучас. бурж. філософії, що найяскравіше виявляється в метафіз. концепції редукціонізму.

РЕДУ́КЦІЯ в біології — 1) Зменшення розмірів органів (аж до їх зникнення), спрощення їх будови і нерідко втрата ними функцій у процесі *онтогенезу* або *філогенезу* організмів. Р. зумовлюється втратою органом його значення для організму внаслідок зміни умов існування. Напр., у деяких тварин *печерної фауни* редукуються очі, у деяких водяних рослин — корені і т. ін. Див. також *Рудиментарні органи*.

2) Зменшення числа *хромосом* у клітинах в результаті *мейозу*.

РЕДУ́КЦІЯ в мовознавстві — ослаблення артикуляції ненаголошених звуків і зміна їхнього звучання. У різних мовах Р. виявляється неоднаково. Є два види Р.: кількісна і якісна. При кількісній Р. зменшується тривалість і сила звучання ненаголошеного голосного при збереженні характерного тембру (пор. голосний **а** в словах «лан» і «ланй»). При якісній Р. змінюється акустична якість ненаголошеного голосного із втратою характерного тембру [пор. голосний **е** в укр. мові в формах слова — «сéла» (**е**) і «селá» (**еᵘ**); у рос. мові у слові «головá» перший голосний **о** вимовляється як невиразне **ы**, другий — як коротке **а**]. *Н. І. Тоцька.*

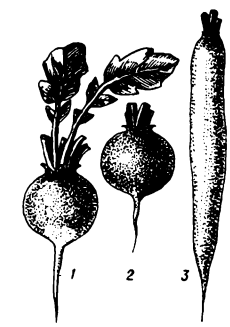

Редиска:
1 — Червона з білим кінчиком; *2* — Рубін; *3* — Льодяна бурулька.

Районовані (1983) на Україні сорти редиски

Сорти для відкритого грунту
Віровська біла
Вюрцбурзька 59
Зоря
Кишинівська кругла біла
Корейська місцева
Лиска одеська
Льодяна бурулька
Рубін
Червона з білим кінчиком

Сорти для закритого грунту
Зоря
Рубін
Червона з білим кінчиком

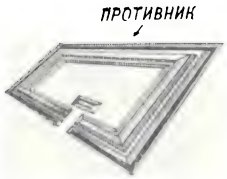

Типовий редут. 18—19 ст.

РЕДУЛЕ́СКУ (Rădulescu; літ. псевд.— Ельіаде) Йон (6.I 1802, Тирговіште — 27.IV 1872, Бухарест) — рум. письменник, один із зачинателів нової рум. л-ри. Автор однієї з перших «Румунських граматик» (1828), що сприяла процесові формування рум. літ. мови, видавець першої у Валахії газ. «Курієрул роминеск» («Румунський кур'єр», 1829—48), один із засновників рум. театру. Писав поезію, прозу, літ.-естетичні статті, політ. і філос. трактати. Кращі твори — елегія «Ніч на руїнах Тирговіште» (1836), балада «Збуретор» (1844). Під час революції 1848 був членом Тимчасового уряду, але стояв на поміркованих позиціях. Після поразки революції перебував у вигнанні (до 1859). У 1867—70 — голова Рум. академічного т-ва (з 1879 — Румунська Академія). *С. В. Семчинський.*

РЕДУ́Т (франц. redoute) — замкнуте, квадратне або багатокутне польове укріплення, пристосоване для кругової, самостійної оборони. Р. складався із зовн. рову, валу з земляним *банкетом* для розміщення стрільців, гармат, а також внутр. рову для укриття тих, що оборонялися. З'явились у 16 ст. Втратили своє значення на поч. 1-ї світової війни.

РЕДУЦЕ́НТИ [від лат. reducens (reducentis) — той, що повертає назад, відновлює] — організми, які в процесі своєї життєдіяльності і нагромадження *біомаси* перетворюють (мінералізують) мертву органічну речовину на неорганічні сполуки, що можуть бути використані рослинами — *продуцентами*. Більшість Р.— мікроорганізми, що живуть у воді, грунті. Р. — *сапрофіти*, належать до *консументів*. Див. також *Ланцюги живлення*.

РЕ́ДЬКА (Raphanus sativus var. major) — овочева коренеплідна рослина родини хрестоцвітих. Листки ліровидні, розсічені, верхні суцільні. Квітки дрібні, правильні, перехреснозапильні, зібрані у китиці. Плід — стручок. Кореноплоди містять пересічно (в %): білкових речовин понад 1,9; цукру — 1,5; безазотистих екстрактивних речовин — 6,9; вітаміну С до 15 мг%; води понад 86,9. Сорти Р. поділяють на літні (Одеська 5) та зимові (Зимова кругла біла й Зимова кругла чорна, Сквирська біла, Сквирська чорна). Як бур'ян у посівах по всій території України трапляється Р. дика (R. raphanistrum) — з нею легко схрещується Р. овочева і дає неїстівні коренеплоди,— а на Поліссі у Пн. Лісостепу — Р. біла (R. candidus). Заходи боротьби. Загальні агротехнічні й хімічні.

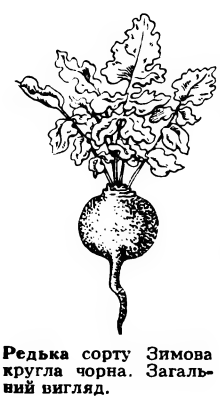
Редька сорту Зимова кругла чорна. Загальний вигляд.

РЕ́ДЬКІН (Рєдкін) Петро Григорович [4 (16).X 1808, м. Ромни, тепер Сум. обл.— 7 (19).III 1891, Петербург] — вітчизн. філософ-ідеаліст, один з перших у Росії послідовників Г. В. Ф. *Гегеля*, правознавець. Н. в сім'ї поміщика. В 1826 закінчив гімназію вищих наук у м. Ніжині; продовжував освіту в Московському, Дерптському й Берлінському ун-тах. Був професором Моск. (1835—48) та Петерб. (1863—78) ун-тів, викладав історію філософії і права; ректор Петерб. ун-ту (1873—76). Філос. погляди Р. зазнали еволюції від *гегельянства* до *позитивізму*. Р. належить перша в Росії спроба систематичного викладу філософії Гегеля («Огляд гегелевої логіки», 1841).

РЕЕ́КСПОРТ (від *ре...* та *експорт*) — вивіз із країни раніше імпортованих товарів для перепродажу їх іншим країнам.

РЕЕМІГРА́ЦІЯ (від *ре...* та *еміграція*) — повернення емігрантів на батьківщину.

РЕЄ́СТР (польс. rejestr, від лат. regesta — списки, перелік) — 1) Список, перелік, опис. 2) Форма реєстрації різних документів, які широко застосовують у *бухгалтерському обліку* й діловодстві. В бухгалтерії складають Р. карток, що їх відкривають для аналітичного обліку. 3) Список українських козаків, узятих польс.-шляхетським урядом на військову службу в 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст. Див. *Реєстрові козаки*.

РЕЄСТРА́ЦІЯ (польс. rejestracja, від rejestr — *реєстр*) — 1) Запис, внесення до списку будь-яких даних з метою обліку або надання юридичної сили (напр., Р. пасажирів, документів, температури, *актів громадянського стану*). 2) Р. автоматична — автоматичне перетворення і запис результатів вимірювань фіз. величин, що характеризують якісь процеси, явища, роботу устаткування тощо.

РЕЄ́СТРОВА ТО́ННА — одиниця виміру внутрішнього об'єму морських торговельних суден. Дорівнює 100 кубічним англ. футам (2,83 м³).

РЕЄСТРО́ВІ КОЗАКИ́ — козаки сформованого в 70-х рр. 16 ст. польс.-шляхетським урядом війська для боротьби проти нар. рухів на Сх. Україні і охорони її пд. кордонів. Виступи нар. мас України проти феод.-кріпосницького і нац.-реліг. гніту, що особливо посилився після *Люблінської унії 1569*, часто набували форми покозачення. Занепокоєні цим правлячі кола *Речі Посполитої* спробували розколоти козацтво, взявши на держ. службу певну частину заможних козаків, а також вихідців з міщан та дрібної укр. шляхти, і використати таке військо в своїх інтересах. У 1572 король *Сигізмунд II* Август наказав сформувати з низових козаків загін чисельністю 300 чол. Прийняті на держ. службу вписувалися в *реєстр* (список), звідки і дістали назву. Офіційно козаками визнавалися лише Р. к. (див. також *Нереєстрові козаки*). В 1578 король Стефан *Баторій* збільшив реєстр до 600 чол. Р. к. звільнялися від юрисдикції феодалів або відповідних установ (напр., міськ. магістратів), від податків і повинностей, крім обов'язкової військ. служби на власний кошт, здобували право судитися в своїх судах, право власності на землю, право займатися різними промислами і торгівлею, одержували грошову платню з держ. скарбниці. Р. к. дістали привілей на володіння містечком Трахтемировом (тепер село Канівського р-ну Черкас. обл.), *Трахтемирівським монастирем* і землями від Трахтемирова до Чигирина. Р. к. користувалися певним самоврядуванням. Старший реєстрового війська, пізніше гетьман, та ін. козац. старшина обиралися на *козацькій раді*. Старшина, що походила переважно з дрібної укр. шляхти, і багаті рядові козаки володіли хуторами, промислами, водяними млинами, корчмами. Заможні Р. к. експлуатували працю наймитів, *підсусідків* тощо. Під час воєн польс. уряд закликав до вступу в Р. к. всіх бажаючих, у т. ч. кріпаків, коли ж потреба в таких козаках минала, уряд переважну більшість їх виключав з реєстру і примушував повертатися до поміщиків. Ці т. з. *виписні козаки* становили масу невдоволених, які домагалися повернення в реєстр. Утиски з боку феодалів і нац.-реліг. гніт зумовили те, що основна маса Р. к. під час нар. повстань (під керівництвом К. *Косинського*, С. *Наливайка*, М. *Жмайла*, Т. *Федоровича*, *Павлюка*, Я. *Острянина*, Д. *Гуні*), *визвольної війни українського народу 1648—54* переходила на бік народу. Чисельність Р. к., незважаючи на опір польс. уряду, поступово зростала. За *Куруківською угодою 1625* реєстр було розширено до 6 тис. і поділено на 6 полків, за *Переяславською угодою 1630* — збільшено до 8 тис., а після поразки повстання 1637—38 під проводом Павлюка, Я. Острянина — знову зменшено до 6 тис., за *Зборівським договором 1649* реєстр офіційно розширено до 40 тис., за *Білоцерківським договором 1651* — зменшено до 20 тис. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 замість реєстрів почали складати *компути*. Назву «реєстрові козаки» замінено терміном *городові козаки*, а з 1735 — *виборні козаки*. Р. к. зробили великий внесок у боротьбу укр. народу проти тур.-тат. агресії.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1, кн. 2; т. 2, кн. 1. К., 1977—78; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957. *В. О. Голобуцький.*

РЕЖИ́М (франц. régime, від лат. regimen — управління) — 1) Держ. лад, спосіб правління. Див. *Режим політичний*. 2) Точно встановлений розпорядок чого-небудь (напр., Р. робочого часу, Р. харчування, *режим шкільний*). 3) Система правил, заходів, запроваджуваних для досягнення певної мети (напр., *режим економії*). 4) Умови роботи або існування чого-небудь (Р. роботи машини, приладу, Р. живлення річки тощо).

РЕЖИ́М ЕКОНО́МІЇ — соціалістичний метод господарювання, спрямований на ощадливе ставлення трудящих до соціалістичної власності, раціональне використання трудових, матеріальних, фінанс. і природних ресурсів, усунення *непродуктивних витрат* і втрат у всіх сферах нар. господарства. Р. е. в соціалістичному суспільстві сприяє зниженню собівартості продукції, поліпшенню всіх *показників економічних* підприємств, збільшенню соціалістичних нагромаджень, прискоренню темпів розвитку сусп. виробн. Все це забезпечує підвищення нар. добробуту. Із збільшенням масштабів нар. г-ва значення Р. е.

дедалі зростає. Здійснення заходів, що забезпечують Р. е.,— один з найважливіших принципів *економічної стратегії КПРС*.

Ф. М. Протас.

РЕЖИ́М МОРСЬКО́ГО ДНА — міжнародно-правовий порядок використання морського дна у водах за межами *континентального шельфу*. Крім заг. принципів *морського права*, на цей район поширюються положення Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі й під водою від 5.VIII 1963 і Договору про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та ін. видів зброї масового знищення від 11.II 1971. На XXV сесії *Генеральної Асамблеї ООН* 17.XII 1970 схвалено Декларацію принципів, що регулюють режим дна морів і океанів та його надр за межами дії нац. юрисдикції. Ці принципи проголошують морське дно, його надра та ресурси «загальною спадщиною людства», яку всі д-ви без *дискримінації* зможуть використовувати виключно в мирних цілях. На цей район поширюються діючі принципи та норми *міжнародного права*, включаючи *Статут ООН*. Цей район мор. дна можна використовувати на благо всього людства з урахуванням насамперед інтересів країн, що розвиваються. Ці положення становлять основу правового Р. м. д. в проекті нової конвенції по морському праву, прийнятому 3-ю Конференцією ООН по морському праву в серпні 1981.

О. Ф. Висоцький.

РЕЖИ́М ПОЛІТИ́ЧНИЙ — сукупність методів і заходів у держ. керівництві суспільством, що їх встановлює пануючий у даному суспільстві клас, щоб утримати або закріпити *владу державну*. Серцевиною Р. п. є держ. режим (система методів керівництва суспільством з боку д-ви), який характеризує *форму держави*, рівень її *демократії*. Р. п. визначається насамперед класовою структурою суспільства, типом *виробничих відносин*. На Р. п. впливають і відносини між націями, форма держ. правління, рівень політ. свідомості й активності різних верств населення, істор. і культурні традиції, розвинутість правової системи, міжнар. обстановка тощо. У сучас. бурж. країнах існують такі Р. п.: ліберально-демократичний, авторитарний, військово-поліційний, фашистський. У соціалістич. суспільстві Р. п. встановлюється у формі *соціалістичної демократії*. Він є найпрогресивнішим, дійсно демократичним і справедливим. Характерні риси його: залучення найширших трудящих мас до участі в держ. і громад. управлінні, сприяння макс. розвиткові їхньої політ. активності; надання й реальне забезпечення трудящим широких прав і свобод у всіх сферах життя; вирішальна роль організаційних та виховних методів діяльності д-ви у виконанні її функцій, застосування примусу до незначної меншості населення; здійснення всіх дій держ. органів, *службових осіб, громадських організацій* на основі законів; постійна й зростаюча взаємодія держ. і громад. орг-цій у соціальному управлінні; керівна роль марксистсько-ленінської партії у здійсненні політичної *влади*.

Літ.: Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Социалистическое государство. М., 1972; Политические системы современности. М., 1978.

П. М. Рабінович.

РЕЖИ́М ШКІЛЬНИЙ — організований порядок чергування і характер зв'язків різних видів навчання, праці та відпочинку школярів. Р. ш.— найважливіша складова частина пед. процесу; одна з найважливіших умов навчання, виховання і фіз. розвитку учнів Р. ш. зумовлюється структурою навч. року, урочними та позаурочними заняттями протягом дня, тижня, навч. чверті, навч. року, тривалістю канікул. Він передбачає сусп.-корисну працю та сусп. діяльність учнів. Залежить від вікових особливостей учнів, типу школи, її розташування (в сільській або міській місцевості) й визначається навч. планами і програмами. В УРСР встановлюється Статутом середньої заг.-осв. школи, інструкціями й наказами М-ва освіти УРСР, в окремих питаннях — розпорядженням місцевих органів влади, рішенням педрад та адміністрації шкіл. В поняття Р. ш. включають і систему пед. вимог, створення відповідного психологічного клімату в пед. колективі.

Д. І. Румянцева.

РЕЖИСЕ́Р (франц. régisseur, від лат. rego — керую, управляю) — постановник спектаклю, кінофільму, теле- і радіопередачі, естрадно-концертної, або циркової програми. На основі власного творчого задуму (тлумачення твору) об'єднує роботу над постановкою вистави всіх учасників — акторів, художника, композитора, в кіно — й оператора. Див. *Режисерське мистецтво*.

РЕЖИСЕ́РСЬКЕ МИСТЕ́ЦТВО, режисура — мистецтво створення *режисером* гармонійного, ідейно і художньо цілісного видовища. Базуючись насамперед на драматургічному матеріалі і виходячи з власних ідейно-естетичних принципів, режисер об'єднує і спрямовує роботу всіх учасників творчого процесу — акторів, художників, композиторів, операторів (в кіно, на телебаченні), а також працівників допоміжних служб (освітлювачів, гримерів, бутафорів, костюмерів, озвучувачів та ін.). Основою Р. м. є режисерський задум, що включає творчу інтерпретацію п'єси, характеристику окремих персонажів, визначення стилістичних і жанрових особливостей акторського виконання в даній виставі, вирішення спектаклю в часі (в ритмі й темпі) і просторі (в мізансценах і плануванні), характер і принципи сценографічного й музично-шумового оформлення, що потім втілюється в єдиному ансамблі театральної вистави, кіно- й телефільму, радіопередачі, видовищі просто неба тощо.

Р. м. у драматичній виставі в сучас. розумінні виникло в 2-й пол. 19 ст. Однак елементи режисури існували вже в античному театрі, де драматурги брали участь у постановці своїх творів. Постановочні елементи розвивались у середньовічному театрі 14—16 ст. (*міракль, містерія, моралітe*).

Під час становлення профес. театру за доби *Відродження* склалася традиція, коли в одній особі поєднувалися керівник трупи, драматург, актор і організатор вистави (зокрема, А. Беолько — в Італії, Лопе де Руеда — в Іспанії, Г. Сакс — в Німеччині). Видатну роль у розвитку Р. м. відіграли драматурги 16—17 ст.: У. Шекспір — в Англії, Лопе де Вега — в Іспанії, Ж. Расін і Ж. Б. Мольєр — у Франції. Ж. Расін, який сам ставив у театрі «*Бургундського отелю*» (Париж) свої трагедії, вимагав від акторів наспівних інтонацій, манірності жестів, в той же час Ж. Б. Мольєр прагнув подолати декламаційну умовність, тяжів до життєвої правди у власній акторській грі і вимагав цього від ін. акторів. У добу *Просвітительства* Вольтер, Д. Дідро (у Франції), Г. Е. Лессінг (в Німеччині) прагнули сформулювати основи Р. м., визначити принципи гри актора. Ф. Л. Шредер у Гамбурзькому театрі вперше при створенні вистав запровадив вивчення актором не лише своєї ролі, а й усієї п'єси, ввів постійні репетиції і попередні читання п'єс. У Франції подібні реформи запровадив Ф. Ж. Тальма, діяльність якого знаменувала поворот від класицистичного театру до романтичного (див. *Романтизм*). Під час дальшого розвитку театру значно підвищилися вимоги щодо відтворення історико-побутової достовірності в зображенні епохи, щодо роботи над кожною сценою, з кожним виконавцем, створення *ансамблю*; велику роль відіграла діяльність Мейнінгенського театру (реж. Л. Кронек) та Вільних театрів А. Антуана в Парижі, О. Брама в Берліні, Незалежного театру в Лондоні.

В Росії елементи Р. м. з'явилися у виставах народної драми, придворного, шкільного і публічного театрів 17—18 ст., ці елементи розвивалися в Першому рос. профес. театрі (Петербург) у 2-й пол. 18 ст., а також провінціальних театрах Росії та України кін. 18 — поч. 19 ст., в діяльності Ф. Волкова та І. Дмитревського, які заснували рос. акторську школу. Театр. принципи акторської режисури на засадах сценічного реалізму в рос. та укр. профес. театрах утвердив М. С. Щепкін у *Харківському вільному театрі, Полтавському вільному театрі* та *Малому театрі* (Москва). В дожовтневий час на Україні найбільшого розвитку Р. м. досягло в трупах М. Кропивницького (див. *Трупи М. Л. Кропивницького*), М. Старицького (див. *Трупи М. П. Старицького*), М. Садовського (див. *Садовського М. К. трупа, Театр Миколи Садовського* у Києві), П. Саксаганського (див. *Трупа П. К. Саксаганського та І. Карпенка-Карого*). На рубежі 19 і 20 ст. Р. м. як самостійний вид художньої творчості утверджується у вистa-

Реза Аббасі. Портрет юнака. 1627—28. Київський музей західного та східного мистецтва.

вах багатьох театр. колективів, зокрема Малого театру (Москва), *театру «Соловцов»* (Київ), і досягло найвищого рівня у виставах Моск. Худож. театру, очолюваного К. Станіславським та В. Немировичем-Данченком (див. *Московський Художній академічний театр*). Створена на базі практичного досвіду *Станіславського системи* лежить в основі радянського Р. м. Становлення сучасного Р. м. відбувалося в пошуках різних напрямів режисури. А. Аппіа (Швейцарія), Е. Г. Крег (Англія) пропагували умовність театр. мистецтва як самоціль, заперечували значення актора, пропонували замінити його *маріонеткою*. У боротьбі з натуралістичністю в театрі В. Мейєрхольд (Росія), М. Рейнгардт (Німеччина), Л. Курбас (Україна) та ін. головну увагу приділяли виразній формі вистави, відверто умовній *сценічній дії*, прагнули розв'язати виставу в яскравій видовищній формі. Ряд спектаклів згаданих митців, проте, не були позбавлені захоплення *експресіонізмом* і *конструктивізмом*.

За рад. часу новий соціальний зміст рад. драматургії з її утвердженням героїки будівництва нового життя, історичних завоювань соціалістичного суспільства зумовили появу режисерів, творчість яких базується на принципах партійності, народності, революц. гуманізму і життєвої правди. Засвоювання кращих традицій в їхній діяльності іде поруч з пошуками нових засобів театр. мистецтва (зокрема, з використанням специфіки кіно, цирку, балету та ін.), що розширює виражальні можливості методу *соціалістичного реалізму*. Цей процес пов'язаний з діяльністю Є. Вахтангова, О. Таїрова, К. Марджанішвілі, О. Ахметелі, О. Попова, О. Дикого, М. Охлопкова, Р. Симонова, М. Акимова, Б. Равенських, Ю. Завадського, К. Хохлова, О. Крамова. Видатним укр. режисером-новатором був Лесь Курбас (див. *«Березіль»*). Його вихованці та послідовники — В. Василько, М. Крушельницький, Б. Тягно, Л. Дубовик, В. Скляренко та ін. Значним внеском у розвиток укр. рад. театр. мистецтва є режисерська творчість Г. Юри, О. Загарова, Б. Романицького, К. Кошевського, В. Магара.

Досягнення рад. театру справили значний вплив на творчість зарубіжних театральних діячів — Ж. Копо, Ш. Дюллена (Франція), М. Валлентіна (Німеччина), Ю. Остерви та Л. Шіллера (Польща), М. Массалітінова (Болгарія), Е. Ф. Буріана (Чехословаччина), Є. Ле Гальєнн (США) та ін. Роки після перемоги над фашист. Німеччиною позначилися плідним розвитком Р. м. в багатьох країнах. В театрі *«Берлінер ансамбль»* втілювалася теорія епічного театру Б. Брехта. Серед ін. прогресивних діячів театру нашого часу, які зробили значний внесок у розвиток Р. м.,— Ж. Вілар і Ж. Л. Барро (Франція), П. Брук, М. С. Редгрев (Великобританія), Е. Де Філіппо, Л. Вісконті (Італія), Е. Піскатор (ФРН), режисери соціалістич. країн (Е. Аксер, Т. Майор, М. Гелертер, І. Сава, К. Свінарський та ін.).

Сучасний етап розвитку Р. м. в СРСР характеризується синтезом кращих творчих здобутків діячів минулого, збагатився творчістю, зокрема, Г. Товстоногова, В. Плучека, А. Гончарова, О. Єфремова, А. Ефроса, В. Пансо, Ю. Мільтініса, К. Ірда, Ю. Любимова. Р. м. у музичній виставі (опера, оперета, балет) грунтується насамперед на музично-літературному матеріалі. Режисер підтримує тісний контакт з *диригентом*. Вони є інтерпретаторами *партитури* композитора і *лібретто* вистави. В постановці балетної вистави гол. роль належить балетмейстеру, функції режисера суто допоміжні. Вони сприяють здійсненню загального образно-пластичного задуму вистави. Відомі режисери муз. театру Б. Покровський, І. Туманов, Д. Смолич, М. Стефанович, М. Смолич та ін.

Р. м. в кіно покликане втілювати ідейно-художній задум фільму, досягаючи єдності драматичного, ритмічного та образного вирішення фільму (див. також *Кінодраматургія, Кіномузика, Операторське мистецтво*). Р. м. в кіно включає в себе декілька етапів роботи над фільмом, зокрема: вибір сценарію; створення режисерського (монтажного) сценарію, підготовчий період (підбір акторів, розробка ескізів декорацій, костюмів, визначення місць натурних кінознімань); знімальний період (в павільйоні, на натурі) та робота над *монтажем*, під час якої створюється остаточний образний лад фільму.

Р. м. в кіно зародилося на поч. 20 ст. під безпосереднім впливом театру. Проте вже тоді був відчутний пошук специфічних для кіномистецтва засобів виразності (техніка трюкового знімання Ж. Мельєса у Франції, подвійна експозиція, великий план і елементарний монтаж у «брайтонській школі» в Англії, та ін.). Після 1-ї світової війни великий внесок у розвиток Р. м. періоду *«німого» кіно* зробили Д. У. Гріффіт, Ч. Чаплін, Е. Штрогейм, К. Відор (США), Ф. Мурнау, Г. В. Пабст (Німеччина), Л. Деллюк, Ж. Фейдер (Франція). В Росії становлення Р. м. пов'язане з діяльністю В. Гардіна, П. Чардиніна, Я. Протазанова, Дз. Вертова. Великими досягненнями в галузі Р. м. позначені вже перші кроки рад. кіно. В 20-х рр. С. Ейзенштейн, В. Пудовкін, О. Довженко створили фільми, які увійшли в золотий фонд світового кіномистецтва. В молодому укр. кіномистецтві 20-х рр. Р. м. утвердили П. Чардинін, І. Кавалерідзе, Г. Тасін, Ю. Стабовий, в цей час О. Довженко заклав основи укр. режисерської школи в кіно. Поява звуку в кіно (див. *Звукове кіно*) зумовила пошуки шляхів поєднання зображення і звуку. Принципово нові завдання — розширення естетичних можливостей кіномистецтва, засобів кінематографічної виразності — вирішували відомі майстри зарубіжного кіно, серед них — Р. Клер, Ж. Ренуар, М. Карне, А. Рене, К. Шаброль, Ф. Трюффо (Франція), Д. Форд, У. Уайлер, О. Уеллес, С. Креймер (США), А. Корда, Т. Річардсон (Англія), Л. Бюнюель (Іспанія), І. Бергман (Швеція), представники *неореалізму* — Р. Росселіні, В. Де Сіка, Дж. Де Сантіс, П. Джермі, Л. Вісконті, Ф. Фелліні, М. Антоніоні (всі — Італія), С. Ямамото, А. Куросава, К. Сіндо (Японія) та ін. Значними здобутками Р. м. стала творчість рад. кінорежисерів — Г. та С. Васильєвих, М. Донського, І. Пир'єва, Й. Хейфіца, С. Юткевича, Г. Александрова, С. Герасимова, І. Савченка, М. Ромма, Г. Козінцева, Р. Кармена, Ю. Райзмана, В. Шукшина та ін.

Успішний розвиток характеризує кінематографію країн соціалістичної співдружності — режисери А. Мунк (ПНР), Й. Трнка, К. Земан (ЧССР), К. Вольф, Ф. Бейєр (НДР), З. Фабрі, М. Янчо (УНР), Й. Попеску-Гопо (СРР), З. Жандов, Д. Даковський, Х. Христов (НРБ) та ін., кіномистецтво В'єтнаму, Монголії; країн Азії і Африки, що визволилися від колоніального гноблення. Сьогодні розвиток Р. м. в нашій країні базується на досягненнях класиків рад. кіно і здійснюється великим багатонац. загоном кіномитців. Серед них — С. Бондарчук, Г. Данелія, Т. Абуладзе, В. Жалакявічюс, А. Тарковський, Г. Чухрай, М. Михалков та ін., зокрема на Україні: Т. Левчук, М. Мащенко, В. Денисенко, Ю. Іллєнко, І. Миколайчук та ін. Творчо опановуючи все краще в світовому мистецтві, рішуче відкидаючи антиреалістичні, антигуманістичні тенденції прибічників буржуазного мистецтва, режисери рад. кіно всі засоби сучасного Р. м. спрямовують на формування духовного світу людини, комуністичної моралі. Р. м. на радіо і телебаченні спирається на здобутки театру і кіно. Бурхливий розвиток телебачення вимагає осмислення специфіки виражальних засобів цього наймолодшого з мистецтв і майстерного використання її на практиці. Режисерські кадри для театру, кіно і телебачення готують в театр. ін-тах (на Україні — в *Київському інституті театрального мистецтва* імені І. Карпенка-Карого, *Харківському інституті мистецтв* імені І. П. Котляревського). Див. також ст. про окремих режисерів.

Літ.: Станиславский К. С. Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1954—61; Немирович-Данченко В. И. Театральное наследие, т. 1—2. М., 1952—54; Довженко О. П. Твори, т. 1—5. К., 1964—66; Марджанишвили К. Творческое наследие, т. 1—2. Тбилиси, 1958—66; Мейерхольд В. Э. Статьи. Письма. Речи. Беседы, ч. 1—2. М., 1968; Эйзенштейн С. Избранные произведения, т. 1—6. М., 1964—71; Попов А. Д. Творческое наследие. М., 1980; Товстоногов Г. Зеркало сцены, кн. 1. О профессии режиссёра. Л., 1980; Про мистецтво режисера. К., 1948; Садуль Ж. История киноискусства от его зарождения до наших дней. Пер. с франц. М., 1957; Вахтангов Е. Материалы и статьи. М., 1959; Гасснер Д. Форма и идея в современном театре. Пер. с англ. М., 1959; Брехт Б. О театре. Пер. с нем. М., 1960; Юткевич

1

2
3

До ст. **Рєпін І. Ю.**

1. Вечорниці. 1881. Державна Третьяковська галерея в Москві.

2. Портрет С. М. Драгомирової. 1889. Державний Російський музей у Ленінграді.

3. Козак у степу. 1890. Харківський художній музей.

До ст. **Рубльов А.**

Трійця. Темпера. 1-а чверть 15 ст. Державна Третьяковська галерея в Москві.

С. Контрапункт режиссёра. М., 1960; Михоэлс. Статьи. Беседы. Речи.— Воспоминания о Михоэлсе. М., 1965; Василько В. Фрагменти режисури. К., 1967; Курбас Лесь. Спогади сучасників. К., 1969; Кулешов Л. Азбука кинорежиссуры. М., 1969; Крег Е. Про мистецтво театру. Перекл. з англ. К., 1974; Брехт Б. Про мистецтво театру..Перекл. з нім. К., 1977; Сандро Ахметели. Тбилиси, 1977; Неллі В. Про режисуру. К., 1977; Симонов Рубен. Творческое наследие. М., 1981. *С. В. Данченко.*

РЕЗ, рези — в Давній Русі процент від позичених грошей. Слово «рез» означало, мабуть, прирізку, прибуток. В «*Руській правді*» згадуються Р. місячні, третні (є дані, що вони дорівнювали 50%; стягувалися, очевидно, по третинах року), річні. Діяльність лихварів-різоїмців збільшувала тягар феод. експлуатації нар. мас, що, зокрема, призвело до *Київського повстання 1113*, внаслідок якого кн. *Володимир Мономах* змушений був обмежити лихварство.

РЕЗА́ АББА́СІ (Різайє Аббасі; бл. 1575, Кашан — 1635) — іран. мініатюрист. Жив у Ісфагані, де працював при дворі шаха Аббаса I й був провідним майстром Ісфаганської школи мініатюри. Малював переважно портретні мініатюри («Портрет юнака», 1627—28, Київ. музей зх. та сх. мист.; «Пастух», «Дівчина», 1602—03, ДЕ; «Старий», 1614, Музей мист. народів Сходу в Москві) та жанрові сценки, які відзначаються віртуозним малюнком і витонченим колоритом. Іл. див. також до ст. *Ісфаганська школа мініатюри*, т. 4, с. 462.

РЕЗАЙЄ — солоне озеро на Пн. Зх. Ірану. Див. *Урмія*.

РЕЗА́-ША́Х ПЕХЛЕ́ВІ (16.III 1878, Мазендеран — 26.VII 1944, Йоганнесбург, ПАР) — шах Ірану 1925—41, засновник династії Пехлеві. Зрікся престолу на користь свого сина Мохаммеда Реза Пехлеві в серпні 1941. Дин. Пехлеві було повалено в результаті антимонархічної, антиімперіалістичної революції в Ірані в лютому 1979.

РЕЗЕДА́ (Reseda) — рід рослин родини резедових. Одно- або багаторічні трави з лежачим або прямостоячим розгалуженим стеблом. Листки перисторозділені або трійчастороздільні, чергові. Квітки запашні двостатеві, неправильні, зібрані в китиці. Плід — коробочка. Бл. 60 видів, поширених у Середземномор'ї, Аравії та Ірані. В СРСР — 11 видів, з них в УРСР — 5; ростуть у степах, на полях та вапняково-кам'янистих місцях. Р. білу (R. alba) та Р. запашну (R. odorata) культивують як однорічні декоративні рослини. На полях, вздовж доріг, на засмічених місцях в Лісостепу й Степу росте Р. жовта (R. lutea).

РЕЗЕ́КЦІЯ (лат. resectio — зрізання, відсікання) — хірургічна операція, яка полягає у частковому, а іноді й повному відсіканні будь-якого органа при ураженні його хворобливим процесом. Р. шлунка, стравоходу, кишки провадять при *виразках*, *пухлинах*, рубцевих звуженнях; Р. суглобів — при *туберкульозі* і гнійних *запаленнях*; Р. щитовидної залози — при зобі. Відсікання периферичної частини органа наз. *ампутацією*, а повне його видалення — екстирпацією.

РЕЗЕ́РВ (франц. reserve — запас, від лат. reservo — зберігаю) — 1) Запаси, ресурси, кошти, що зберігаються і при потребі можуть використовуватися для певної мети. 2) Джерело, звідки беруть необхідні додаткові матеріали, сили. Див. також *Внутрівиробничі резерви*, *Резерви державні*. 3) (Військ.) Формування збройних сил, а також людські ресурси і запаси матеріальних засобів, призначені для розв'язання новоникликих завдань, поповнення і забезпечення діючої армії і флоту. Р. називають також елемент оперативного шикування (бойового порядку), призначений для розв'язання завдань, що раптово виникають у ході операції (бою).

РЕЗЕРВА́Ж — різновид *офорту*, що поширився з 2-ї пол. 19 ст. Малюнок, зроблений на поверхні металу пером або пензлем спец. чи звичайним чорнилом, *гуашшю* або тушшю з додаванням цукру, покривається кислотостійким грунтом. Підготовлена таким чином друкарська форма, опускається у воду, внаслідок чого чорнило піднімає частинки грунту, які легко знімаються і оголюють метал. В результаті травлення (див. *Травлення* в техніці) дістають гравюру, яка нагадує начерк пером або малюнок пензлем.

РЕЗЕРВА́ЦІЯ, резерват (від лат. reservo — зберігаю) — територія, відведена для примусового поселення корінного населення. Існують у ряді капіталістичних країн, напр., для індіанців — у США, для афр. народностей — у ПАР, або *аборигенів* — в Австралії та ін. Під Р. відводять найгірші в природному відношенні райони. Наявність Р.— одна з форм расової і нац. *дискримінації*.

РЕЗЕ́РВИ ДЕРЖА́ВНІ — створювані державою запаси найважливіших видів сировини, матеріалів, палива, деяких видів машин та устаткування, продовольчих товарів, а також продукції, призначених для розв'язання перспективних завдань розвитку нар. г-ва, пов'язаних із здійсненням великих структурних зрушень в економіці з появою нових потреб. В СРСР утворення Р. д. передбачається в нар.-госп. планах для забезпечення безперебійного функціонування економіки і подолання часткових диспропорцій, що можуть виникнути в ході розвитку нар. г-ва, а також для зміцнення обороноздатності країни. Р. д. становлять особливий централізований фонд д-ви, який планомірно відновлюється і поповнюється. Витрачають Р. д. у виключних випадках тільки за особливою постановою і розпорядженням Ради Міністрів СРСР.

РЕЗЕРПІ́Н, 3, 4, 5-триметоксибензоат метилрезерпат — лікарський препарат, *алкалоїд*, що міститься в підземних частинах рослини *раувольфії*. Р.— білий кристалічний порошок, погано розчинний у воді. Блокує зворотне поглинання *норадреналіну*, *серотоніну* та ін. моноамінів, зменшуючи їх запаси в *нейронах*. Знижує артеріальний тиск, діє заспокійливо на *центральну нервову систему*, посилює дію *наркотиків* і *снотворних засобів*. В медичній практиці застосовується в таблетках або внутрішньо-м'язово для лікування *гіпертонічної хвороби* та *психічних хвороб*.

РЕ́ЗЕРФОРД (Rutherford) Ернест (30.VIII 1871, Брайтуотер, Нова Зеландія — 19.X 1937, Кембрідж, похований у Вестмінстерському абатстві) — англ. фізик; один з основоположників вчення про *радіоактивність* та про будову атома. Член Лондон. королівського т-ва (з 1903), почесний член АН СРСР (з 1925). В 1932 за наук. заслуги присвоєно титул лорда Нельсона. Закінчив Новозеландський ун-т (1894). З 1894 працював у Кавендішській лабораторії при Кембріджському ун-ті під керівництвом Дж. Дж. *Томсона*. У 1897 — 1907 керував кафедрою фізики в Монреальському ун-ті (Канада); виконав ряд досліджень з радіоактивності речовин. В 1907—19 Р. — професор Манчестерського, а з 1919 і до кінця життя — Кембріджського ун-тів, одночасно директор Кавендішської лабораторії. Наукові праці Р. стосуються питань радіоактивності і будови атомного ядра. Спільно з Ф. *Содді* Р. довів, що радіоактивність являє собою спонтанний розпад атома речовини, при якому він змінює своє місце у *періодичній системі елементів Д. І. Менделєєва*, тобто відбувається перетворення атомів одних елементів на інші. Показав, що випромінювання радіоактивної речовини — складний процес, в якому основна частина енергії переноситься частинками. Р. встановив, що таке корпускулярне випромінювання складається з двох частин і запропонував для них назви «α-проміння» і «β-проміння». Р. довів, що α-проміння являє собою атоми гелію, а β-проміння — потік електронів. Вивчаючи розсіяння α-частинок під час проходження їх через речовину, він знайшов закони розсіяння і дійшов висновку, що в центрі атома існує масивне додатно заряджене ядро (див., напр., *Резерфорда формула*). Запропонував 1911 планетарну модель атома на зразок Сонячної системи, на основі якої 1913 Н. *Бор* створив теорію атома і спектрів. У 1919 здійснив першу штучну ядерну реакцію, перетворивши азот на кисень, заклавши тим самим основи сучас. фізики ядра. З цього часу Р. зосередив свою діяльність на штучному перетворенні ядер під дією швидких частинок. Р. створив велику школу фізиків (Г. *Мозлі*, Дж. *Чедвік*, Дж. Д. *Кокрофт*, М. Л. Е. Оліфант, Н. Бор, Г. *Гейгер*, О. *Ган*). З рад. фізиків учнями Р. були П. Л. *Капіца*, К. Д. *Синельников* та Ю. Б. *Харитон*. Нобелівська премія, 1908.

Літ.: Капица П. Л. Воспоминания о проф. Э. Резерфорде. «Успехи физических наук», 1938, т. 19, в. 1; Резерфорд — учёный и учитель. М., 1973.

Е. Резерфорд.

РЕЗЕРФО́РДА ФО́РМУЛА — формула для диференціального *ефективного перерізу* розсіяння *до* нерелятивістських частинок, що взаємодіють за *Кулона законом*. У системі, в якій повний *імпульс*

Резеда жовта: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка; *3* — плід.

взаємодіючих частинок дорівнює нулеві, Р. ф. має вигляд:

$$\frac{d\sigma}{d\Omega} = \left(\frac{Z_1 Z_2 e^2}{2mv^2}\right)^2 \frac{1}{\sin^4(\Theta/2)},$$

де $m = \frac{m_1 m_2}{m_1 + m_2}$ і v — відповідно приведена маса та відносна швидкість взаємодіючих частинок; $Z_1 e$, $Z_2 e$ і m_1, m_2 — їхні заряди та маси; e — елементарний електр. заряд, Θ — кут розсіяння, $d\Omega$ — елемент тілесного кута. Р. ф. зберігає свій вигляд у квантовій теорії. Р. ф. одержав (1911) Е. *Резерфорд* з рівнянь *механіки класичної* і результатів дослідів по розсіянню *альфа-частинок* атомними ядрами.

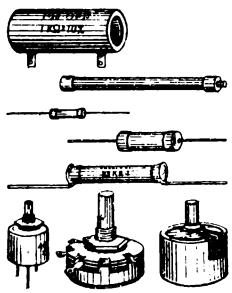

Резистори.

РЕЗИДЕ́НТ [від лат. residens (residentis) — той, хто залишається на місці] — 1) За середньовіччя дипломатичний представник, який постійно перебував у даній країні, в 17 — на поч. 19 ст. нижчий *дипломатичний ранг*. З 1818 до кін. 30-х рр. 20 ст. в деяких країнах існував клас дипломатичних представників міністр-Р. 2) Представник *метрополії* в *протектораті* або на залежній території. Є главою колоніальної адміністрації. 3) В деяких д-вах — іноз. громадянин, який постійно проживає на тер. даної д-ви. 4) Таємний представник розвідки, який проживає на тер. іноз. д-ви, спрямовуючи діяльність мережі агентів.

Резус. Самка з малям.

РЕЗИ́СТОР (англ. resistor, від лат. resisto — чиню опір) — структурний елемент *кола електричного*, призначений в осн. чинити номінальний (відомий) опір електричному струму. Р. (мал.) розрізняють за величиною опору, допустимим відхиленням від номінальних значень його й розсіюваною потужністю. Залежно від матеріалу струмопровідної частини Р. поділяють на металеві, вуглецеві, рідинні й напівпровідникові (див. *Напівпровідники*). Вони бувають сталі (з постійною величиною опору) і змінні, величину опору яких можна змінювати мех. пересуванням повзунка (*реостати*) або ін. способами. Є також спец. Р., що їх опір залежить від напруги (*варистори*), температури (*терморезистори*), освітленості (*фоторезистори*) або деформації (тензодатчики). За допомогою Р. регулюють струм і напругу в радіоелектронних пристроях, вимірюють т-ру, силу світла тощо. Деякі Р. (з термостійких матеріалів) використовують як нагрівальні елементи.

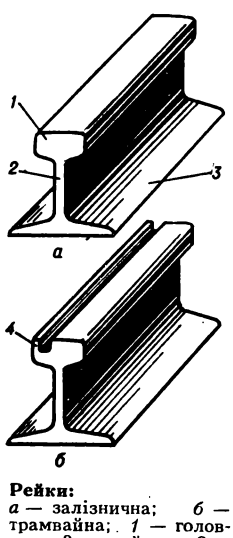

Рейки:
а — залізнична; *б* — трамвайна; *1* — головка; *2* — шийка; *3* — підошва (опорна частина); *4* — губка.

РЕЗОЛЮ́ЦІЯ (лат. resolutio — розв'язання) — 1) Рішення, постанова, прийнята з'їздом, зборами тощо внаслідок обговорення якихось питань. 2) Напис службової особи на заяві, доповідній записці, ділових паперах, що являє собою коротке рішення з приводу викладених у цих документах питань.

РЕЗОНА́НС (франц. résonance, від лат. resono — звучу у відповідь, відгукуюсь) — явище різкого зростання амплітуди *вимушених коливань* у довільній *коливальній системі*, яке настає в тому разі, коли змінне у часі зовн. діяння (змушуюча сила) має гармонічні складові з частотою, близькою до однієї з частот *власних коливань* системи (див. *Гармонічні коливання*). З енерг. точки зору Р. пояснюється тим, що між змушуючою силою та вимушеними коливаннями встановлюються такі фазові співвідношення (див. *Фаза*), при яких у систему надходить найбільша *потужність*. Характер Р. істотно залежить від властивостей системи. Напр., якщо її параметри під дією зовн. впливу періодично змінюються з часом, в системі можливий параметричний Р. (див. *Параметричні коливання*). Значення макс. *амплітуди* усталених коливань при Р. залежить від швидкості дисипації енергії в системі (див. *Дисипативні системи*). Явище Р. властиве всім коливальним системам. Найпростішим є механічний Р. Його можна спостерігати, напр., у механічній системі, яка складається з тягаря і пружини, що перебувають під дією гармонічної сили. За фіз. природою розрізняють електричний Р. в *коливальному контурі*, *антиферомагнітний резонанс*, електронний *парамагнітний резонанс*, *феромагнітний резонанс*, *ядерний магнітний резонанс* тощо. Явище Р. широко застосовують при вивченні властивостей і структури речовини (див. *Радіоспектроскопія*, *Прискорювачі заряджених частинок*), у створенні електронних та радіотехнічних приладів та пристроїв (*аналізатор спектра частот*, *гетеродинний індикатор резонансу*, *радіоприймач* та ін.) тощо.

С. М. Левитський, Е. А. Пашицький.

РЕЗОНА́НСНЕ ПОГЛИНА́ННЯ — поглинання квантовомеханічною системою (*молекулою*, *атомом*, *атомним ядром*) *квантів* електромагнітного випромінювання такої частоти ν, що енергія кванта $h\nu$ (h — *Планка стала*) дорівнює різниці енергій основного і одного із збуджених енергетичних станів системи. Р. п. *фотонів* молекулами й атомами є першим етапом процесу резонансної *люмінесценції*, при якій частоти падаючого та випромінюваного світла збігаються. Р. п. γ-квантів атомними ядрами утруднене через великі втрати енергії квантів на віддачу ядер і спостерігається лише тоді, коли атомні ядра містяться в кристалічній гратці, а імпульс віддачі передається всьому кристалу (див. *Мессбауера явище*).

Е. А. Пашицький.

РЕЗОНА́НСНІ ЧАСТИ́НКИ, резонанси — нестабільні *елементарні частинки* (*адрони*), які розпадаються на більш легкі адрони за рахунок *сильних взаємодій*. Р. ч. короткоживучі, вони мають час життя, що лежить в інтервалі 10^{-20}—10^{-24} с, і тому не створюють *треків* у детектуючих пристроях (див. *Бульбашкова камера*, *Вільсона камера*). Про існування Р. ч. судять з непрямих даних, зокрема з «резонансного» (звідси й назва частинок) збільшення *ефективного перерізу* досліджуваного процесу взаємодії частинок в області енергій, що відповідає масі даної Р. ч. (в енерг. одиницях). Перша Р. ч. була відкрита (1952) Е. *Фермі* із співробітниками при дослідженні взаємодій π^+-мезонів з протонами. Ця Р. ч. — $\Delta_{3/3}$, має спін $^3/_2$, *спін ізотопічний* $^3/_2$ і масу, яка дещо перевищує суму мас протона і *мезона*. Відомо кілька сотень Р. ч. з різними масами і *квантовими числами*. Всі вони поділяються на дві групи: м е з о н н і (або бозонні) Р. ч., що розпадаються на мезони з баріонним зарядом B=0 (див. *Баріони*), і б а р і о н н і Р. ч. з B=1, які розпадаються на один стабільний баріон і мезони. Р. ч. інтенсивно народжуються при зіткненнях частинок високої енергії в *прискорювачах заряджених частинок* і *космічному промінні*. Дослідження Р. ч. сприяло створенню гіпотези про кваркову структуру адронів (див. *Кварки*).

Літ.: Ахиезер А. И., Рекало М. П. Электродинамика адронов. К., 1977; Фейнберг Дж. Из чего сделан мир? Атомы, лептоны, кварки и другие загадочные частицы. Пер. с англ. М., 1981.

М. П. Рекало.

РЕЗОНА́НСУ ТЕО́РІЯ, теорія мезомерії — концепція, що доповнює теорію хімічної будови і служить для пояснення і якісного передбачення властивостей ненасичених та ароматичних сполук (див. *Хімічної будови теорія*). Якщо насичені сполуки можна описати однією класичною структурною формулою, то у випадку ненасичених і ароматичних сполук цього зробити не можна. Згідно з Р. т., істинний стан їхніх молекул є мезомерним, тобто проміжним між кількома граничними станами, які можна зобразити хім. формулами відповідно до вимог *валентності*. Їх наз. резонансними структурами (р. с.) й розглядають як електронні ізомери (див. *Ізомерія*). Напр., будова бензолу описується двома р. с. Кекуле (мал., 1) і трьома р. с. Дьюара (мал., 2). Окремі р. с. не становлять незалежних реально існуючих станів молекул, вони є складовими елементами одного «гібридного» стану. Через це спроби виділити окремі електронні ізомери завжди залишались невдалими. В основі Р. т. лежить один з квантово-мех. методів розрахунку молекул — метод валентних схем (або структур), де кожній р. с. ставиться у відповідність хвильова функція φ_i. Лінійна комбінація φ_i (гібридизація р. с.) дає хвильову функцію істинного стану молекули. Енергія E такого стану у випадку оптимальної комбінації φ_i завжди менша за енергію E_i кожної окремої структури. Мінімальне розрахункове значення різниці E_i—E наз. енергією резонансу ($E_{рез}$). Р. т. широко використовується у різних розділах органічної хімії і суміжних галузях (напр., у *кольоровості теорії*). Вона дає змогу якісно судити про симетрію молекул, їхню стабільність і реакційну здатність, про деякі фіз. властивості сполук, а також про еквівалентність окремих зв'язків і структурних фрагментів молекул. Згідно з Р. т., сполука тим стійкіша, тобто її $E_{рез}$ тим вища, чим більше еквівалентних за енергією р. с. можна для неї зобразити. Основи Р. т. заклав Л. Полінг 1928—31. Термін «резонанс» він запозичив у В. *Гейзенберга*, який помітив аналогію між квантово-

мех. описом двох взаємодіючих осциляторів і їхнім класичним описом, що враховує явище *резонансу*. *Літ.:* Несмеянов А. Н., Несмеянов Н. А. Начала органической химии, кн. 1. М., 1974; Киприанов А. И. Введение в электронную теорию органических соединений. К., 1975.

М. Ю. Корнілов.

РЕЗОНА́ТОР — *коливальна система* з розподіленими параметрами (з нескінченним числом *ступенів вільності*), в якій може виникнути явище *резонансу*. Р. бувають акустичні (*камертон,* мембрана, порожнина та ін.) й електромагнітні (*коливальний контур*, відкритий Р., об'ємний Р., кварцовий Р. тощо). В *радіофізиці* та *електроніці* найчастіше використовують відкритий Р. та об'ємний Р. Відкритий Р. утворений сукупністю дзеркал або провідних екранів, в якій можуть збуджуватись та підтримуватись слабо згасаючі електромагнітні коливання оптичного або надвисокочастотного діапазонів. Відкриті Р. застосовуються в *лазерах, мазерах* на *циклотронному резонансі,* тощо. Об'ємний Р. являє собою замкнений об'єм, заповнений *діелектриком* (напр., повітрям) і обмежений провідною поверхнею. Об'ємні Р. надвисоких частот є невід'ємними частинами *квантових генераторів і підсилювачів* надвисокочастотного діапазону, *клістронів, магнетронів* тощо. Див. також *Аналізатор спектра частот, Мікротрон.*

Е. А. Пашицький.

РЕЗОНЕ́Р (франц. raisonneur, від raisonner — міркувати) — персонаж твору (передусім драматичного), який сам не бере активної участі в подіях, а лише виголошує промови та повчання. Устами Р. автор виражає власні погляди на зображувані події й поведінку дійових осіб. Особливо популярною постать Р. була в л-рі *класицизму* (напр., Клеант у «Тартюфі» Мольєра). Приклад Р. в рос. л-рі 18 ст.— Стародум у «Недоростку» Д. Фонвізіна. Тепер поняття «резонер» вживається в негативному розумінні для позначення художньо непереконливих персонажів.

РЕЗОРЦИ́Н, *м*-діоксибензол, $C_6H_6O_2$ — двоатомний *фенол*. Безбарвні кристали з характерним запахом; $t_{пл}$ 110,8° С; $t_{кип}$ 280,8° С; добре розчиняються у воді, спирті, ефірі, мало розчиняються у бензолі і хлороформі. Р.— відновник, проте слабкіший, ніж *пірокатехін*. У пром-сті одержують лужним плавленням *м*-бензолдисульфокислоти. Застосовують у виробн. *барвників, пластичних мас, вибухових речовин,* у медицині як компонент мазей, в аналітичній хімії тощо.

РЕ́ЗУС, макак резус, макак бенгальський (Macaca mulatta) — ссавець роду *макак* групи *вузьконосих мавп*. Довж. тіла до 60 см, хвоста — бл. 30 см; волосяний покрив в осн. сіро-зеленуватий, жовтий, жовто-сірий. Морда, вуха і кисті рожеві, сідничні мозолі — червоні. Р. поширений в лісах Пн. Індостану й Індокитаю, в Гімалаях (до 2000 м над р. м.), у Пд. Китаї. Тримається стадами (іноді до 200 особин). Активність денна. Живиться рослинною їжею і дрібними тваринами. Самка після бл. 6 міс. вагітності народжує 1 маля. Р. добре витримує неволю, часто утримується в зоопарках, а також є об'єктом для медико-біологіч. дослідів. У 1940 в крові Р. був виявлений *резус-фактор*.

РЕ́ЗУС-ФА́КТОР — природжена групова властивість *еритроцитів* людини, зумовлена наявністю в них *антигенів* резус (назва — від макаки *резус,* у крові якої вперше було виявлено Р.-ф.). Р.-ф. не залежить від ознак ін. групових систем, передається спадково і не змінюється протягом усього життя; позначається символом Rh. Р.-ф. міститься в еритроцитах 85% людей, кров яких наз. резус-позитивною (Rh +). Близько 15% людей не мають Р.-ф. і кров їх наз. резус-негативною (Rh —). В організмі вагітної жінки, кров якої не містить Rh-фактора, під впливом антигена плода, успадкованого від «резус-позитивного» батька, утворюються *антитіла* до цього антигена, які, у свою чергу, впливають на еритроцити плода, викликаючи їх *гемоліз* (руйнування). Таким чином, виникає резус-конфлікт, який клінічно виявляється у формі *гемолітичної хвороби новонароджених,* іноді з смертельним кінцем. Можливість виникнення резус-конфлікту може мати місце й при повторних переливаннях резус-позитивної крові особам з резус-негативною кров'ю. Див. також *Групи крові, Переливання крові, Несумісність імунологічна.*

«РЕІДЕОЛОГІЗА́ЦІЇ ТЕО́РІЯ» — реакційна бурж. соціологічна теорія, що акцентує увагу на необхідності обгрунтувати загальнолюдську важливість і значимість соціальних цінностей капіталістичного суспільства. «Р. т.» наголошує на необхідності вироблення *ідеології* й ідеалів, які можна було б протиставити комуністичному світогляду й використати для впливу на свідомість мас в інтересах буржуазії. «Р. т.», як і «*деідеологізації теорія*», яка нібито протистоїть їй, спрямована на зміцнення капіталізму й має буржуазно-апологетичний і антикомуністичний характер.

РЕ́ЇЗМ (від лат. res — річ, предмет), конкретизм, соматизм — напрям у філософії, різновид *номіналізму*. Засновник Р.— польський логік і філософ Т. *Котарбінський*. Розрізняють онтологічний Р., який виходить з того, що реально існують лише речі, і методологічний Р., що пропонує таку реконструкцію *мови,* щоб будь-який її вираз можна було перекласти ін. виразом, у якому б містилися тільки імена речей, але не було назв подій, властивостей та ін. абстрактних об'єктів. Проте на практиці Р., який зіткнувся із значними труднощами перекладу ряду теор. термінів запропонованими методами, не набув помітного значення в перебудові мови науки.

РЕЙ (Rej) Міколай (4.II 1505, с. Журавне, тепер Жидачівського р-ну Львів. обл.— між 8.IX і 4.X 1569, с. Рейовець, тепер Хелмського воєводства ПНР) — польс. письменник. Заклав основи провідних родів і жанрів нац. л-ри. Багатим джерелом відомостей про життя й звичаї польс. суспільства є сатирич. віршований діалог Р. «Коротка розмова між трьома особами — паном, війтом і плебаном» (1543) та зб. восьмирядкових віршованих епіграм «Звіринець» (1562), до другого видання якої додано цикл сатиричних притч «Фігліки» (жарти). Автор драми «Купець» (1549), зб. популярних антикатолицьких коментарів до біблії «Постилла» (1557), дидактично-алегоричної поеми «Правдиве зображення життя чесної людини» (1558). В багатотомному прозовому творі «Дзеркало» (1567—68), що завершується циклом віршів «Прощання із світом», змалював свій ідеал людини й громадянина.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 1. К., 1979.

В. П. Вєдіна.

РЕЙ Сатьяджіт (н. 2.V 1921, Калькутта) — інд. кінорежисер. Навчався живопису в ун-ті, заснованому Р. Тагором в Шантінекетані. Основоположник т. з. калькутської школи кіно. Поставив трилогію, присвячену життю простих людей Бенгалії, — «Пісня дороги» (1955), «Непереможні» (1957), «Світ Апу» (1959), а також трилогію — «Дні і ночі в лісі», «Противник» (обидва — 1970), «Компанія з обмеженою відповідальністю» (1971). Інші фільми: «Камінь мудрості» (1958), «Герой» (1966), «Віддалений грім» (1973), «Посередник» (1976), «Шахісти» (1977). Картини Р. відзначені нагородами на міжнар. кінофестивалях. Автор музики до багатьох своїх фільмів. Працював і як книжковий графік.

Літ.: Сатьяджит Рей. М., 1979.

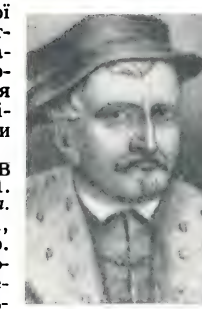

М. Рей.

РЕ́ЙГАН (Reagan) Роналд Уїлсон (н. 6.II 1911, Тампіко, шт. Іллінойс) — держ. діяч США. В 1932 закінчив коледж, де спеціалізувався в галузі економіки і політики. В 1937—67 — професійний кіноактор в *Голлівуді*. В 1942—45 перебував в армії. В 1967—74 — губернатор шт. Каліфорнія. З січня 1981 — президент США (обраний від *Республіканської партії*). В галузі внутр. політики Р. здійснив скорочення федерального бюджету за рахунок обмеження соціальних програм при одночасному збільшенні воєнних асигнувань і податкову реформу в інтересах великого бізнесу. Обстановка в США при Р. характеризується зростанням масового безробіття, загостренням расових конфліктів тощо. У зовн. політиці адміністрація Р. стала на шлях загострення міжнар. обстановки, дальшої мілітаризації, ескалації гонки озброєнь (рішення про виробництво *нейтронної бомби* і стратегічних ракет «МХ», п'ятирічна програма переозброєння США і *НАТО*, доктрина «обмеженої ядерної війни» та розміщення ракет серед. дальності в Європі, програма «хімічного переозброєння» США).

І. М. Кравченко.

РЕЙД (англ. raid — напад, наскок) — стрімкий рух і бойові дії в тилу противника частин, підрозділів, з'єднань або партизанських загонів (з'єднань). Р. здійснюється за завчасно накресленим маршрутом

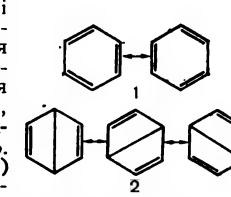

Резонансу теорія. Резонансні структури: 1 — Кекуле; 2 — Дьюара.

і має метою завдання удару по живій силі і техніці противника, руйнування об'єктів тилу, відволікання сил ворога, організацію та підтримку партизан. руху. Найвідоміші рейди: Р. кавалерійських загонів Д. В. *Давидова,* М. І. *Платова* та ін. по тилах франц. армії під час *Вітчизняної війни 1812,* Р. обох воюючих сторін у період громадян. війни в США 1861—65, Р. 1-ї Кінної армії (див. *Кінні армії*) під час *громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20* в Росії, Р. рад. кав. корпусів Л. М. *Доватора,* П. О. *Бєлова,* танк. корпусу В. М. *Баданова, партизанські рейди* під час Великої Вітчизн. війни 1941—45.

М. Й. Рейзен.

РЕЙД (голл. reede) — ділянка водного простору поблизу берега або в *порту,* призначена для стоянки суден на якорі. Розрізняють Р.: зовнішні (на підходах до порту поза його огородженням) і внутрішні (частина *акваторії* порту); відкриті (не захищені від вітру і хвиль) та закриті (захищені мисами, *молами* тощо). На Р. судна чекають підходу до причалу. Судна з великою осадкою завантажують або розвантажують на відкритих Р., іноді ремонтують. Біля входу на Р. часом встановлюють сторожове судно — *брандвахту.*

РЕ́ЙДЕР (англ. raider, від raid — напад, наскок) — надводний військ. корабель або озброєне торговельне судно, що виконують самостійні бойові дії по знищенню військ. транспортів і торговельних суден ворога на морських шляхах. Р. з'явились у 16—18 ст. (див. *Каперство*). Застосовувались у 1-й та 2-й світових війнах.

Реймс. Собор Нотр-Дам. Західний фасад. 1211—1311.

РЕ́ЙДІ (Reidy) Афонсу Едуарду (26.X 1909, Париж—10.VIII 1964, Ріо-де-Жанейро) — браз. архітектор. У 1930 закінчив Нац. худож. школу в Ріо-де-Жанейро. Брав участь у спорудженні будинку М-ва освіти та охорони здоров'я в Ріо-де-Жанейро (1937—43). Серед ін. робіт — Громадський театр (1950), ансамбль житлових будинків на пагорбі Педрегулью (1950—52), Музей сучас. мистецтва (1958, у співавт. з Р. Бурле Марксом), всі — в Ріо-де-Жанейро. Для творчості Р. характерне пластичне багатство і витонченість композиційних рішень, синтез архітектури з монументально-декоративним і садово-парковим мистецтвом.

РЕ́ЙЗЕН Марко Йосипович [н. 21.VI (3.VII) 1895, с. Зайцеве, тепер Синельниківського р-ну Дніпроп. обл.] — рос. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1937). В 1917—18 навчався в Харків. консерваторії. З 1921 — соліст Харків. оперного театру (тут виконував, зокрема, партію Тараса Бульби в однойм. опері М. Лисенка), 1925—30 — Ленінгр. театру опери та балету, 1930—54 — *Великого театру СРСР.* Партії: Борис Годунов, Досифей («Борис Годунов», «Хованщина» Мусоргського), Сусанін, Руслан («Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» Глинки), Мельник («Русалка» Даргомижського), Іван Грозний («Псковитянка» Римського-Корсакова), Олоферн («Юдіф» Серова), Мефістофель («Фауст» Гуно, «Мефістофель» Бойто). Тонкий інтерпретатор камерної музики, виконавець рос. та укр. нар. пісень. В 1965—70 викладав у Моск. консерваторії (з 1967 — професор). Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1949, 1951.

Пересувна **рейкозварювальна машина.**

РЕ́ЙКА НІВЕЛІ́РНА — вимірювальний пристрій, який використовують при *нівелюванні.* Являє собою дерев'яний брусок завдовжки 1,5; 2; 3 і 4 м, завширшки 10—20 см, завтовшки 2—3 см з нанесеною на його поверхню шкалою. Р. н. бувають суцільні й складні, односторонні (поділки нанесено з одного боку) й двосторонні. Р. н. надають вертикального положення за допомогою ручки й виска. При нівелюванні I й II класів застосовують ш т р и х о в і рейки, III і IV класів — ш а ш к о в і.

РЕ́ЙКИ — сталеві спец. профілю балки, по яких рухаються поїзди, трамваї, вагонетки, вантажопідйомні крани тощо. Дві Р., розміщені на певній віддалі одна від одної і скріплені зі *шпалами* залізнич. колії та між собою, утворюють рейкову колію. На *монорейкових дорогах* застосовують одну рейку, закріплену на опорах. Основними характеристиками рейок є форма поперечного профілю і маса 1 м. В СРСР залізничні Р. випускають двотаврового профілю типів Р50, Р65 і Р75 (число означає приблизну масу 1 м рейки), стандартною довж. 25 м (тимчасово допускається довж. 12,5 м). Їх виготовляють з високовуглецевої сталі, експлуатаційну стійкість, надійність і довговічність підвищують термічною обробкою. Р. з'єднують у безперервну нитку за допомогою стикових скріплень (в шийках таких Р. роблять болтові отвори) або зварюванням (див. *Рейкозварювальна машина*) — для *безстикової колії* (Р. без болтових отворів і з незагартованими кінцями). На трамвайних коліях поряд з залізнич. застосовують Р. жолобчастого профілю (довж. 15—18 м), що їх при укладанні зварюють. Р. для засобів *рудникового транспортування,* пересувних підйомних кранів (підкранові колії) легші за залізничні, у деяких з них особливий профіль. Перші чавунні Р. виготовлено 1767 у Великобританії, в Росії їх почали запроваджувати 1788. Катані сталеві Р. набули поширення з другої пол. 19 ст. Сучасні Р. прокатують на *рейко-балкових станах.* В УРСР Р. виготовляють на Дніпровському металург. з-ді ім. Ф. Е. Дзержинського (м. Дніпродзержинськ), на металург. з-ді «Азовсталь» ім. Серго Орджонікідзе (м. Жданов), ін. підприємствах. Іл. с. 322. *Ю. Д. Волошко.*

РЕ́ЙКО-БА́ЛКОВИЙ СТАН — агрегат (система машин і пристроїв), на якому виготовляють *рейки, балки* та ін. великосортний фасонний *прокат,* а також квадратні і круглі заготовки; різновид *сортового стану.* До найпоширеніших належать ступінчасті Р.-б. с., що складаються з двох або кількох ліній основного (для прокатки) устаткування. Такі Р.-б. с. відзначаються досить високою продуктивністю, їх можна легко переналагоджувати з одного профілю на інший.

«РЕ́ЙКОВА ВІЙНА» — 1) Дія партизанів у ворожому тилу з метою порушення роботи його залізничного транспорту і виведення з ладу живої сили, бойової техніки і матеріальних засобів, які перевозились по залізниці. 2) Назва великої операції рад. партизанів (з 3.VIII по 15.IX 1943) під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Мета операції полягала в тому, щоб масовим і одночасним руйнуванням залізничних колій (рейок) дезорганізувати роботу залізничного транспорту і цим порушити постачання військ противника, перекидання резервів та ін., подати допомогу Рад. Армії в розгромі ворога в *Курській битві 1943* та розгортанні заг. наступу на рад.-нім. фронті. Керівництво «Р. в.» здійснював Центр. штаб партизан. руху. Планом передбачалося знищити понад 200 тис. рейок у тилових районах груп армій «Центр» і «Північ». Для виконання операції залучалися 167 партизан. загонів Білорусії, Ленінгр., Калінін., Смол., Орл. областей (бл. 100 тис. чол.). «Р. в.» почалася 3.VIII під час контрнаступу рад. військ. За одну ніч на території 1 тис. км по фронту було висаджено в повітря понад 42 тис. рейок. Одночасно з проведенням «Р. в.» активні дії розгорнули партизани України, яким за планом на весняно-літній період 1943 ставилось завдання паралізувати 26 великих залізничних вузлів у тилу групи армій «Південь». До 15.IX було зруйновано бл. 215 тис. рейок. На деяких з-цях рух було затримано на 3—15 діб, а магістралі Могильов — Кричев, Полоцьк — Двінськ, Могильов — Жлобин не працювали протягом серпня 1943. Руйнуючи залізничні шляхи, партизани водночас знищували ешелони, мости та ін. об'єкти ворога. Операція «Р. в.» продемонструвала могутність партизан. руху, сприяла поразці гітлерівських військ. Досвід «Р. в.» було використано в осінньо-зимовий період 1943—44 в операції «*Концерт*», *Білоруській операції 1944,* а також під час допомоги рад. партизанів *Рухові Опору* на завершальному етапі 2-ї світової війни.

А. Е. Рейді. Ансамбль будівель на пагорбі Педрегулью в Ріо-де-Жанейро. 1950—52.

РЕ́ЙКОВЕ КО́ЛО — ізольована ділянка залізничної колії (залізничне *коло електричне*), рейки якої служать провідниками електричного струму. Є елементом систем *автоблокування* і *локомотивної сигналізації,* який забезпечує зв'язок між залізнич. *рухомим складом* і пристроями керування — залізнич. стрілками і сигналами.

Крім рейкової колії, обмеженої ізолюючими стиками, до складових частин Р. к. (мал.) належать джерело струму (колійна батарея) і колійне *реле*. Розрізняють Р. к. нормально замкнені й нормально розімкнені (нормальним є такий стан справного Р. к., коли на його колії немає залізнич. рухомого складу). В нормально замкнені Р. к. електр. струм по-

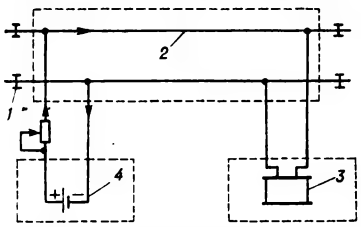

Схема рейкового кола: *1* — ізолюючий стик; *2* — рейка; *3* — колійне реле; *4* — колійна батарея (стрілками показано напрям електричного струму).

силається постійно, що дає змогу поряд з їх осн. функціями контролювати справність колійних пристроїв. На залізницях СРСР (крім *гірок сортувальних*) застосовують саме такі Р. к. У нормально розімкнених Р. к. колійне реле у нормальному стані не збуджене. Застосування Р. к. сприяє безпеці руху поїздів.

РЕЙКОЗВА́РЮВАЛЬНА МАШИ́НА — машина для *зварювання* рейок у подовжені ланки, укладані в звичайну або *безстикову колію*. Найпоширенішими є Р. м. для *контактного зварювання*. Розрізняють Р. м. стаціонарні й пересувні. Стаціонарні Р. м. використовують на спеціалізованих рейкозварювальних підприємствах у складі *потокових ліній*, де виготовляють подовжені ланки з рейок стандартної довжини. Пересувними Р. м. (мал.), що їх встановлюють на кінцях зварюваних рейок, з'єднують у польових умовах між собою окремі рейки або подовжені рейкові ланки.

РЕ́ЙК'ЯВІК — столиця Ісландії, головний політ., екон. і культур. центр країни. Розташований у пд.-зх. частині о. Ісландія, на березі зат. Фахсафлоуї Атлантичного ок. Осн. порт країни, вузол автошляхів, аеропорт міжнар. значення. 83 тис. ж. (1979). Р.— один з гол. рибопром. та риботорг. світових центрів. Найрозвинутіша рибопереробна пром-сть (виробн. борошна, риб'ячого жиру, добрив та ін.). Судноверфі, підприємства по виробн. рибопром. устаткування, рибальських сіток, мила, маргарину, взуття, вовняних тканин, пледів, в'язаних вовняних виробів. У районі Р. розміщені алюм., цем. і азотно-туковий з-ди. Для побутових потреб і опалення будинків використовують воду гарячих підземних джерел. Ісл. ун-т і пед. ун-т. Нац. рада з наукових досліджень, ін-ти метеорології, патології та бактеріології, Ісл. наукове т-во. Найбільші б-ки: Нац., Публічна, Ісл. ун-ту. Музеї: Нац., Нац. історії, художня галерея, Природничоісторичний та ін. Нац. театр. Р. заснували бл. 875 вікінги; з 1920 — офіційна столиця королівства Ісландія, з 1944 — Республіки Ісландія.

РЕ́ЙМАН (Reimann) Макс (31.X 1898, м. Ельбінг, тепер Ельблонг, ПНР — 18.I 1977, м. Дюссельдорф, ФРН) — діяч нім. і міжнародного комуністичного руху. Н. в робітн. сім'ї. Трудову діяльність почав у 14 років робітником на верфі. В 1913 вступив до профспілки металістів і Спілки соціалістичної робітн. молоді, 1916 — до «*Спартака союзу*». Член КП Німеччини (КПН) з часу її заснування (1918—19). Учасник *Листопадової революції 1918*. З 1928 — секретар орг-ції КПН м. Хамм. У 1932 обраний секретарем Революційної профспілкової опозиції Рурської обл. Після встановлення в Німеччині 1933 фашист. диктатури вів підпільну парт. роботу. В 1939—45 перебував у тюрмі та концтаборах, де брав участь у *Русі Опору*. З 1945 — голова орг-ції КПН Рурської обл., з 1947 — перший голова орг-ції КПН землі Пн. Рейн-Вестфалія. З 1948 — перший голова, з 1954 — перший секретар Правління, з 1957 — перший секретар ЦК КПН. В 1949 перебував в ув'язненні. В 1949—53 — деп. парламенту, де очолював фракцію комуністів. З 1954 працював у підпіллі. В 1971 вступив до Німецької КП (НКП), обраний її почесним президентом. З 1973 — член Президії Правління НКП. Автор праць з питань комуністичного руху в Німеччині. Нагороджений орденом Жовтн. Революції.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные статьи и речи. М., 1970; Решения. 1945—1956. М., 1975.

РЕ́ЙМОНТ (Reymont) Владислав Станіслав (7.V 1867, с. Кобеле-Вельке, тепер Пьотркувського воєводства ПНР — 5.XII 1925, Варшава) — польс. письменник. Уже в ранніх оповіданнях «Смерть» (1891), «Син шляхетський» (1892), «На вирубці» (1895) та ін. виступив як письменник-демократ, знавець польс. села. В романах «Комедіантка» (1895—96) та «Бродіння» (1897) змалював тяжке становище акторів, безправність жінки в бурж. суспільстві. В романі «Обітована земля» (1899) показав життя робітників Лодзі, однак виявив половинчатість у критиці польс. буржуазії. Всесвітнє визнання здобув романом «Селяни» (ч. 1—4, 1902—09), в якому на широкому суспільному тлі зображено життя польс. села. Після поразки революції 1905—07 творчість Р. дещо втратила свою гостроту. Це позначилося на істор. трилогії «1794 рік» (1913—18), героями якої є учасники повстання під проводом Т. *Косцюшка*. З Р. листувався і перекладав його твори М. *Павлик*. Нобелівська премія, 1924.

Тв.: Укр. перекл.— Селяни. К., 1953; Комедіантка. Львів, 1962; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—12. М., 1911—12; Рассказы. М., 1953; Мужики, т. 1—2. М., 1954; Комедиантка.— Брожение, т. 1—2. Л., 1967. *В. П. Вєдіна.*

РЕЙМС — місто на Пн. Сх. Франції, в департаменті Марна. Судноплавним каналом сполучений з річками Марною та Еною. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 178 тис. ж. (1975). Стародавнє місто, відоме до н. е. Р.— центр виготовлення шампанських вин. Підприємства маш.-буд. (гол. чин. виробн. побутових електроприладів), вовняної, швейної та харч. (у т. ч. кондитерської) пром-сті. Ун-т. Серед архіт. пам'яток — давньорим. арка Марса (2 ст.), романське абатство Сен-Ремі (11—12 та 16 ст.; тепер музей), готичний собор Нотр-Дам (1211—1311, архітектори Жан д'Орбе, Жан Ле Лу, Гоше Реймський, Бернар Суассонський і Робер де Кусі, добудови 14—15 ст.), численні житл. будинки 13—18 ст., абатство Сен-Дені (13—18 ст., тепер Музей красних мистецтв). Р.— місце коронації франц. королів (до 1825). Тут взяла шлюб *Анна Ярославна* з Генріхом I.

РЕ́ЙМСЬКЕ ЄВА́НГЕЛІЄ — одна з найдавніших пам'яток старослов'ян. писемності. Складається з двох частин — кириличної (написана дрібним *уставом*) і глаголичної. Перша частина (16 аркушів) є уривком апракосу (євангельських читань). Як гадають, її переписано в Києві в 1-й пол. 11 ст. з південнослов'янського (можливо, сербського) оригіналу. Сх.-слов'ян. походження кириличної частини підтверджується вживанням літер **ѣ** замість **у, ю; ѧ** — замість **а, я; ж** — замість старослов'янського **жд**; літери **ѳ** замість **т**; давньорус. форм імперфекта тощо. Р. є. зберігається в м. Реймсі (Франція), куди воно потрапило в складі особистої бібліотеки *Анни Ярославни*, дочки Ярослава Мудрого, яка стала дружиною франц. короля Генріха I. У 14 ст. Р. є. деякий час перебувало в Чехії (тут написано його 2-у частину — 31 аркуш).

Літ.: Жуковская Л. П. Реймское евангелие: история его изучения и текст. М., 1978; Жуковська Л. П. Гіпотези й факти про давньоруську писемність до XII ст. В кн.: Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст. К., 1981. *І. П. Чепіга.*

РЕЙН — ріка у Зх. Європі, в межах Швейцарії, на кордоні її з Ліхтенштейном та Австрією, у ФРН та Нідерландах, частково на кордоні ФРН з Францією. Довж. 1320 км, площа бас. 252 тис. км². Бере початок в Альпах двома витоками — Передній Р. і Задній Р., впадає у Північне м., утворюючи велику дельту. Вийшовши з Альп, Р. протікає через Боденське оз. У серед. течії перетинає Рейнські Сланцеві гори у вузькій, подекуди урвистій, долині. Нижній Р.— рів-

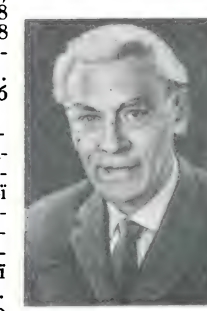

М. Рейман.

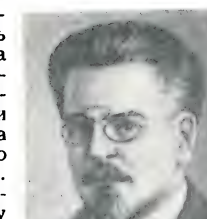

В. С. Реймонт.

Рейк'явік.
Вид частини міста.

М. Рейнгардт.

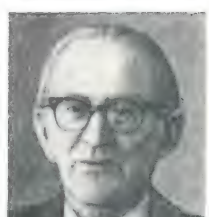

Г. Рейндорф.

Я. ван Рейсдал. Лісова річка. Київський музей західного та східного мистецтва.

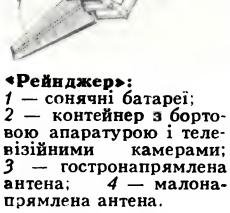

«Рейнджер»:
1 — сонячні батареї;
2 — контейнер з бортовою апаратурою і телевізійними камерами;
3 — гостронапрямлена антена;
4 — малонапрямлена антена.

нинний, тече *Північно-Німецькою низовиною*, шир. річища досягає 800 м. У серед. та нижній течії русло Р. місцями випрямлене і обваловане. Для регулювання стоку і захисту узбережжя від затоплення у гирловій частині Р. здійснюється проект «Дельта» (1982). Гол. притоки: Неккар, Майн, Рур (праві), Ааре, Мозель, Маас (ліві). У верх. течії Р. має переважно снігове і льодовикове живлення, у серед. і нижній — дощове. Пересічна річна витрата води у пониззі 2500 м³/с, річний стік — 79 км³. Р.— важлива водна магістраль Зх. Європи. Судноплавний на 886 км від гирла, заг. довжина судноплавних шляхів бас. Р.— понад 3000 км. Каналами сполучений з Дунаєм, Роною, Марною, Везером, Ельбою, Емсом. ГЕС (переважно у верхів'ї). Води Р. дуже забруднені пром. та побутовими стоками, що спричинює отруєння риб, птахів та ін. тварин, становить загрозу для людей. Найбільші міста на Р.: Базель (Швейцарія), Страсбур (Франція), Мангейм, Бонн, Кельн, Дюссельдорф, Дуйсбург (ФРН), у дельті — Роттердам (Нідерланди). *В. С. Гаврилюк.*

РЕ́ЙНГАРДТ (Reinhardt) Макс (справж. прізв.— Гольдман; 9.IX 1873, Баден, Австрія — 30.X 1943, Нью-Йорк) — нім. режисер, актор і театр. діяч. У 1894 закінчив Віденську консерваторію. В 1894—1904 — актор *Німецького театру* в Берліні. У 1905—33 (з перервами) керував цим театром. Р.— виконавець характерних ролей: Аким («Влада темряви» Л. Толстого), Енгстран («Примари» Ібсена) та ін. Режисерську діяльність почав 1901. Очолював Малий і Новий театри в Берліні (1903—06), одночасно ряд інших нім. театрів. Р. ставив гол. чин. твори класичної драматургії, зокрема, М. Гоголя, Л. Толстого («Плоди освіти»), А. Чехова («Ведмідь»), М. Горького («На дні», під назвою «Нічліжка») та ін. В 1933, з встановленням фашистського режиму, емігрував в Австрію, а з 1938 і до кінця життя жив і працював у США. Р.— режисер-експериментатор, який широко використовував різноманітні сценічні стилі та прийоми, прагнув відродити традиції масових нар. видовищ. Серед учнів — А. *Моїсі*, Г. Ейзольд, Е. Янінгс, В. Краус. Р. був у дружніх стосунках з К. С. *Станіславським*. Творчість Р. мала значний вплив на режисерів Зх. Європи і Рад. Союзу, зокрема на В. *Мейєрхольда*, Л. *Курбаса*. Р. гастролював у багатьох країнах світу (1912 з виставою «Цар Едіп» Софокла виступав на Україні, зокрема у Києві). *Тв.:* Рос. перекл.—Актёр. «Искусство», 1929, № 3—4.

І. Г. Посудовська.

«РЕ́ЙНДЖЕР» (англ. «Ranger», букв.— блукач) — найменування серії амер. *космічних літальних апаратів* для дослідження Місяця (за винятком «Р.-1» та «Р.-2», які виводились на геоцентричну орбіту і призначувались для випробування бортових систем); програма їх розробки і запусків (1959—65). Наук. обладнання: телекамера; гамма-спектрометр для визначення концентрації радіоактивних елементів у породах Місяця; радіолокаційний альтиметр для зондування поверхні Місяця і виміру віддалі між апаратом і Місяцем перед відокремленням місячної капсули. Завдання польотів—одержання телевізійних зображень місячної поверхні, вивчення властивостей порід Місяця за допомогою гамма-спектрометра, доставка на Місяць (напівжорстка посадка) приладного контейнера з сейсмометром. Апаратами «Р.-7»—«Р.-9», які були запущені відповідно 28.VII 1964, 17.II 1965 і 21.III 1965, одержано понад 17 000 знімків місячної поверхні.

РЕ́ЙНДОРФ Гюнтер [14 (26).I 1889, Петербург — 14.III 1974, Таллін] — ест. рад. графік, нар. художник СРСР (з 1969), чл.-кор. АМ СРСР (з 1958). В 1905—13 навчався в уч-щі Штігліца в Петербурзі. З 1920 жив у Талліні. Твори: «Вечір на острові Вормсі» (1943), «Долина річки Сапга» (1946), «Вечір над озером» (1955),

Г. Рейндорф. Пекучі дні серпня. Олівець. 1955. Державний художній музей Естонської РСР.

«Берег північної Естонії» (1958), «Фінляндія Сібеліуса» (1962), «Прибережна сосна» (1966), «Заповідний берег острова Муху» (1978) та ін.; ілюстрації до книжок. В 1920—41 викладав у Талліннському художньо-пром. уч-щі, 1950—58 — Художньому ін-ті Ест. РСР (Таллін; з 1951 — професор). Нагороджений орденами Леніна і «Знак Пошани». Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Графіка*, т. 3, с. 144—145.

Літ.: Бернштейн Б. Гюнтер Рейндорф. М., 1981.

РЕ́ЙНОЛДС (Рейнольдс; Reynolds) Джошуа (16.VII 1723, Плімптон, Девоншір — 23.II 1792, Лондон) — англ. живописець-портретист. В 1740—43 навчався в Лондоні у Т. Хадсона. В 1749—52 відвідав ряд країн Європи, де вивчав, зокрема, твори *Корреджо, Тіціана, Рембрандта, Рубенса*. З 1753 оселився в Лондоні. Створив близько 2 тис. портретів держ. діячів, письменників, акторів та ін. Ці твори (портрет адмірала лорда Дж. О. Хітфілда, бл. 1787—88, та ін.) позначені рисами стилю *барокко*. В них Р. виявляв пильну увагу до індивідуальності людини. Простотою композиції, тонким ліризмом відзначаються портрети друзів художника (портрет письменника С. Джонсона, 1772), дітей («Пустуха», Київ. музей зх. та сх. мистецтва). Р. писав також картини на міфологічні та алегоричні сюжети («Великодушність Сціпіона», 1788, та ін.). Картини зберігаються в Галереї Тейт у Лондоні, ДЕ в Ленінграді та ін. колекціях. Р.— організатор і перший президент (1768—90) Королівської академії мистецтв у Лондоні.

Ріка **Рейн.**

РЕ́ЙНОЛЬДСА ЧИСЛО́, Re — безрозмірна величина, яка характеризує рух (течію) в'язкої рідини або газу. Р. ч. визначають так: $Re = \rho v l/\mu = v l/\nu$, де ρ, μ і ν — відповідно густина, динамічна і кінематична *в'язкості* (внутрішній опір) рідини, а v і l — швидкість та лінійний розмір, характерні для даної течії рідини (див. *Гідродинаміка*) або газу. Кожній величині Р. ч. відповідає певна структура потоку. Якщо $Re > Re_{кр}$ ($Re_{кр}$ — критичне Р. ч.), то *ламінарна течія* переходить у *турбулентну течію*. Р. ч. запровадив англ. фізик і інженер О. Рейнольдс (1842—1912).

«РЕ́ЙНСЬКА ГАЗЕ́ТА» (повна назва «Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe» — «Рейнська газета з питань політики, торгівлі й ремесла») — щоденна газета, заснована представниками ліберальної буржуазії, що були в опозиції до прусського уряду. Видавалася з 1.I 1842 в Кельні. У «Р. г.» співробітничали з квітня 1842 К. Маркс (з жовтня 1842 — її гол. редактор), а з кінця 1842 — Ф. Енгельс. Вони опублікували у «Р. г.» ряд праць, надавши їй революц.-демократичного напряму. Урядові репресії змусили К. Маркса 17.III 1843 залишити редакцію газети. 31.III 1843 її було закрито.

РЕ́ЙНСЬКА ДЕМІЛІТАРИЗО́ВАНА ЗО́НА — частина території Німеччини (на лівому березі р. Рейну і смуга завширшки 50 км на її правому березі), що підлягала демілітаризації (див. *Демілітаризація території*). Встановлена *Версальським мирним договором 1919* з метою запобігання агресії Німеччини проти Франції та ін. д-в, що межували з Німеччиною. В Р. д. з. заборонялося розміщувати нім. війська, споруджувати військ. укріплення, проводити військ. маневри. Статус демілітаризованої зони було ліквідовано, коли гітлерівська Німеччина 7.III 1936 ввела туди свої війська.

РЕ́ЙНСЬКИЙ СОЮЗ 1806—13 — об'єднання нім. держав під протекторатом *Наполеона I*. Утворений за договором (укладений 12.VII 1806) між Францією і 16 д-вами Зх. і Пд. Німеччини. За цим договором члени Р. с. виходили із складу *«Священної Римської імперії»* (6.VIII її було ліквідовано) і вступали у військ. союз з Францією, фактично стаючи її васала-

ми. До 1811 до Р. с. ввійшло ще 20 д-в Зх., Серед. і Пн. Німеччини. Наполеон I використовував Р. с. для зміцнення бурж. Франції і забезпечення франц. гегемонії в Європі. Союз розпався після поразки наполеонівських військ у *Лейпцігській битві 1813*.

РЕ́ЙНУОТЕР (Rainwater) Джеймс (н. 9.XII 1917, Каунсіл, штат Айдахо)— амер. фізик, член Національної АН. Закінчив Каліфорнійський технологічний ін-т (1939). З 1939 працює в Колумбійському ун-ті в Нью-Йорку, з 1952 — професор. Наук. праці з ядерної фізики і фізики елементарних частинок. Нобелівська премія, 1975.

РЕЙПО́ЛЬСЬКИЙ Іван Миколайович [1789—21.IX (3.X) 1863, Харків] — укр. лікар. Н. на Україні в сім'ї священика. Закінчив Харків. колегіум (1810) та Моск. медико-хірург. академію (1814); служив військовим лікарем. З 1823— ад'юнкт Харків. ун-ту, а з 1830 — професор патології і терапії, викладав також ботаніку. Брав участь у боротьбі з епідемією холери у Харкові та Курську, чому присвятив актову промову в ун-ті (1831). Описав ряд випадків різних отруєнь (1845), зокрема свинцем (1849). У 1823 видав у Харкові посібник з ветеринарії, де виклав вчення Ж. *Кюв'є* про органічну кореляцію. *М. О. Оборін.*

РЕЙС (нім. Reise — поїздка, подорож) — завершена операція переміщення вантажів або перевезення пасажирів автомобілем, літаком чи ін. транспортними засобами, а також пробіг цих засобів в одному напрямі — від початкового до кінцевого пункту.

РЕЙСДАЛ (Ruysdael, Ruijsdael) Якоб ван (1628 або 1629, Гарлем — 1682, Амстердам, похований 14.III в Гарлемі) — голл. живописець і графік. Навчався, імовірно, у свого дядька С. ван Рейсдала. На творчості Р. позначився вплив П. Поттера, Я. ван *Гойєна*, Г. Сегерса. З 1656 жив в Амстердамі. Твори: «Будинок у гаю» (1646), «Єврейське кладовище» (бл. 1650—55), «Вид села Егмонд», «Пейзаж з водяним млином»(1661), «Болото», «Водоспад», «Гори у Норвегії», «Лісова річка». Картини Р. зберігаються в зібраннях Амстердама, в ДЕ в Ленінграді, Музеї образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві, Київ. музеї зх. та сх. мистецтва, в ін. колекціях.

Літ.: Фехнер Е. Ю. Якоб ван Рейсдаль и его картины в Государственном Эрмитаже. Л., 1958.

РЕ́ЙСМУСОВИЙ ВЕРСТА́Т (нім. Reißmaß — рейсмус, від reißen — креслити і Maß — міра, розмір) — деревообробний верстат для прострugування (плоского *фрезерування*) дощок, брусів або щитів на необхідну товщину. Різальний інструмент Р. в.— ножовий вал (довга *фреза*). Розрізняють Р. в. (мал.) одно- і двобічні. В однобічних Р. в. є один ножовий вал, розміщений над робочим столом, по якому переміщується оброблювана заготовка. В двобічних Р. в. (різновид — фугувально-рейсмусові верстати), крім ножового вала, розміщеного над столом, є вал, закріплений на столі (ним фрезерують нижню частину заготовки). На Р. в. звичайно обробляють заготовки (завширшки 315—1250, завтовшки 5—160 мм), попередньо простругані на *фугувальних верстатах*. Швидкість подавання заготовок на Р. в. 5—30 м/хв, потужність електродвигуна до 44 кВт.

РЕЙСФЕ́ДЕР (нім. Reißfeder, від reißen — креслити і Feder — перо) — креслярський інструмент, за допомогою якого тушшю або рідкою фарбою проводять лінії. Товщину ліній (0,08—1,6 мм), що їх креслять по *лінійці, лекалу* або від руки, змінюють спец. регулювальним гвинтом. Розрізняють Р. одинарні й подвійні (для одночасного проведення двох паралельних ліній); лінійні й радіусні (останні — складові частини *циркулів* і кронциркулів). Р., якими від руки проводять криві лінії постійної ширини, наз. кривоніжками. Ручку Р. виготовляють звичайно з пластмас, рідше — із сталі, стулки — із сталі або ударомідних пластмас, армованих сталевими пластинами. Іл. с. 329.

РЕЙСШИ́НА (нім. Reißschiene, від reißen — креслити і Schiene — шина, рейка) — креслярська *лінійка* Т-подібної форми, за допомогою якої проводять паралельні лінії. Розрізняють рейсшини з головками (поперечками) однопланковими (довжина лінійки 500—750 мм) і двопланковими (800—1400 мм). Верх. планку двопланкових Р. роблять поворотною, що дає змогу проводити паралельні лінії під будь-яким кутом до краю креслярської дошки. Р. виготовляють звичайно з твердої деревини. Іл. с. 329.

РЕ́ЙТАРИ (від нім. Reiter — вершник) — вид найманої кінноти, озброєної вогнепальною (карабін, пістолі) й холодною (палаші, списи) зброєю у військах Польщі, Німеччини та ін. країн Зх. Європи в 16—17 ст. Польс.-шляхет. уряд використовував Р. для придушення сел.-козац. повстань та під час визвольної війни укр. народу 1648—54. У Рос. д-ві перший полк Р. створено 1632. На поч. 18 ст. полки Р. в Росії реорганізовано в кінні драгунські полки (див. *Драгуни*).

РЕ́ЙТЕР Макс Андрійович [12 (24).IV 1886, м. Віндава, тепер м. Вентспілс Латв. РСР—6.IV 1950, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1943). Член Комуністичної партії з 1922. На військ. службі з 1906. Учасник 1-ї світової війни, полковник. У Рад. Армії з 1919. Після громадян. війни — на командних посадах у Червоній Армії. Брав участь у придушенні *Кронштадтського заколоту 1921*, 1929 — у боях на *Китайській Чанчуньській залізниці*. У 1935 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. тилу, заст. команд. військами Центр. і Брян. фронтів, пом. команд. Зх. фронтом, команд. 20-ю армією, Брян., Резервним фронтами, команд. військами Степового військ. округу, заст. команд. Ворон. фронтом, команд. військами Пд.-Уральського військ. округу. З 1946 — нач. курсів «Выстрел». Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

РЕ́ЙТЕР (Reuters Ltd.) — інформаційне агентство Великобританії. Засн. 1851 (названо за ім'ям засновника П. Ю. Рейтера). Постачає іноз. інформацію газетам, радіо і телебаченню багатьох країн Європи, Азії, Америки, Африки, а також Австралії. Є офіціозним телеграфним агентством Великобританії. Міститься в Лондоні.

РЕЙХА́НІ (ар-Рейхані) Амін ібн-Фаріс (жовтень 1876, Фурейка, Ліван — 1940) — ліван. письменник. У 1888 разом з батьками емігрував до США. Після 1-ї світової війни повернувся на батьківщину. Відіграв важливу роль в араб. літ. відродженні 20 ст. Виступав проти реліг. фанатизму, критикував амер. спосіб життя, обстоював свободу і єдність араб. народів. Літ. діяльність почав 1902 перекладами на англ. мову та публіцистикою. Найвідоміші твори: повість-памфлет «Погонич мулів і священик» (1904), зб. віршів у прозі, есе, статей, нарисів «ар-Рейханійат» (т. 1—2, 1910—11; т. 1—4, 1922—23), книги подорожніх вражень «Арабські володарі» (1924), «Серце Іраку» (1935), «Серце Лівану» (1947), публіцистики — «Сучасна історія Неджду» (1927), «Екстремізм і реформа» (1928), «Ви, поети!» (1933), романи «Лілія дна» (1915), «Поза гаремом» (1917). Писав також англ. мовою.

Тв.: Укр. перекл.— Революція. Х., 1932; Рос. перекл.— [Оповідання]. В кн.: Арабская проза. М., 1956; [Оповідання]. В кн.: Рассказы писателей Ливана. М., 1958.

Літ.: Ковалівський А. Амін Рейхані та його творчість. В кн.: Рейхані А. Революція. Х., 1932; Левин З. И. Философ из Фурейки. М., 1965.

Ю. М. Кочубей.

РЕЙХЕНБА́Х (Reichenbach) Ганс (26.IX 1891, Гамбург — 9.IV 1953, Лос-Анджелес) — нім. філософ, логік, представник *логічного позитивізму*. Професор Берлінського (1926—33), Стамбульського (1933—38) та Каліфорнійського (з 1938) ун-тів. Основу філос. досліджень Р. становили проблема *причинності*, в розумінні якої він був близький до матеріалізму, та аналіз онтологічної природи й логічної структури причинних зв'язків. У *пізнання теорії* Р. заперечував ідеал досконалого доведення, вважаючи, що обгрунтування всякого знання найкраще досягається за допомогою ймовірнісної логіки. Свій варіант багатозначної логіки Р. використав для інтерпретації логіко-філософ. проблем *квантової механіки*.

РЕЙХСВЕ́Р (нім. Reichswehr, від Reich — держава, імперія і Wehr — оборона) — збройні сили Німеччини 1919—35. Склад і чисельність Р. *Версальським мирним договором 1919* було обмежено до 115 тис. чол. (100 тис. — сухопутні війська і 15 тис.— ВМС). Проте Р. мав таємні резерви — загони самооборони, спілки ветеранів тощо — бл. 4 млн. чол. У березні 1935 гітлерівська Німеччина, запровадивши заг. військ. повинність, в односторонньому порядку анулювала військ. статті договору і на базі Р. почала формування *вермахту*.

РЕЙХСТА́Г (нім. Reichstag, від Reich — держава, імперія і Tag —

А. ібн-Ф. Рейхані.

Дж. Рейнолдс. Пустуха. Київський музей західного та східного мистецтва.

Дж. Рейнолдс. Венера і Амур. 1788. ДЕ в Ленінграді.

Однобічний **рейсмусовий верстат** (посередині — виступаюча частина робочого стола).

РЕЙХШТАДТСЬКА УГОДА 1876

Л. Е. Рекабаррен Серрано.

Е. Реклю.

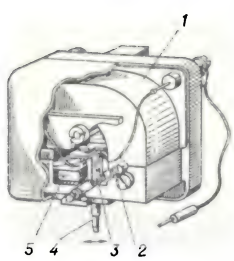

Магнітоелектричний **рекордер:** *1* — постійний магніт; *2* — центруюча пружина; *3* — феромагнітний якір; *4* — різець; *5* — звукова котушка.

збори) — 1) Орган станового представництва при *імператорі* в «*Священній Римській імперії*». В л-рі часто наз. імперським сеймом. 2) Установчі збори Австрії в період революції 1848—49. 3) *Нижня палата* парламенту 1867—1918, у 1919—45 — *парламент* Німеччини (з 1933 існував формально).

РЕЙХШТА́ДТСЬКА УГО́ДА 1876 — таємна угода між Росією і Австро-Угорщиною з балканського питання. Укладена 26.VI (8.VII) 1876 в Рейхштадтському замку (тепер Закупи, ЧССР). Р. у. не зафіксовано офіційним документом. Передбачала невтручання обох країн у війну Сербії та Чорногорії проти Туреччини. Сторони зобов'язувалися в разі перемоги Туреччини вимагати відновлення статус-кво і проведення адм. реформ у Боснії і Герцеговині; в разі перемоги Сербії та Чорногорії — узгодити дії з метою врегулювання наслідків війни. Росія обіцяла не сприяти утворенню на Балканах великої слов'ян. д-ви. Австро-Угорщина погоджувалася на повернення Росії населеної переважно українцями Пд.-Зх. частини Бессарабії, відторгнутої за *Паризьким мирним договором 1856*, і на приєднання м. Батумі.

РЕКАБА́РРЕН СЕРРА́НО (Recabarren Serrano) Луїс Еміліо (6.VII 1876—19.XII 1924) — діяч чілійського й міжнар. комуністичного руху, один з перших пропагандистів марксизму в Лат. Америці. Н. в сім'ї ремісника. За фахом — робітник-друкар. Очолював страйки друкарів. Організатор ряду робітн. марксистських газет і робітн. гуртків. Один із засновників і перший голова Соціалістичної робітничої партії (1912), яку 1922 перейменовано на КП Чілі. Не раз зазнавав ув'язнення, перебував в еміграції. В 1918 став одним із засновників КП Аргентіни та її першим ген. секретарем. У 1922—23 відвідав СРСР. Учасник II конгресу Профінтерну (1922) і IV конгресу Комінтерну (1922). Після повернення до Чілі написав кн. «Робітнича Росія». В 1906 та 1921—24 — деп. парламенту. Автор праць з питань робітн. руху в Чілі.

Літ.: Ермолаев В. И., Королёв Ю. Н. Рекабаррен — великий гражданин Чили. М., 1970.

РЕКАПІТУЛЯ́ЦІЯ (від лат. recapitulatio — стисле повторення) — повторення організмами під час їх *онтогенезу* ознак, що були властиві їхнім предкам, але в процесі *еволюції* зникли у дорослих форм. Р. відбиває етапи істор. розвитку далеких предків організму. Частіше рекапітулюють дорослі стадії предкових форм. Найчіткіше Р. проявляється у вищих тварин. Напр., у глотковій частині зародка наземних хребетних, як і в їхніх дорослих рибоподібних предків, розвиваються зяброві міхури і щілини, між якими закладаються мезодермальні дуги з зябровими нервами та артеріальними дугами. Прикладом Р. у рослин є дихотомічне *галуження* жилок у перших листків папоротеподібних, що було характерним для листків палеозойських псилофітів у дорослому стані. Явище Р. послужило підставою для формулювання *біогенетичного закону*.

Б. Г. Новиков.

РЕ́КВІЄМ (від першого слова лат. тексту «Requiem aeternam dona eis, Domine» — «Спокій вічний дай їм, господи») — багатоголосий циклічний вокальний чи вокально-інструментальний твір скорботно-патетичного характеру. Виник у середньовічній церк. музиці як заупокійна *меса*. Поступово, втрачаючи суто культове призначення, у 17—18 ст. почав виконуватись у концертних залах. Всесвітньо відомі реквієми В. А. Моцарта, Г. Берліоза, Дж. Верді, «Німецький реквієм» Й. Брамса. Серед сучас. зх.-європ. творів — «Військовий реквієм» Б. Бріттена. В рад. музиці назва Р. надається творам жало́бно-героїчного характеру — «Симфонія-реквієм пам'яті В. І. Леніна» та реквієм «Тим, хто загинув у боротьбі з фашизмом» Д. Кабалевського, «Пам'яті більшовика» П. Козицького та ін.

РЕКВІЗИ́Т (від лат. requisitum — потрібне, необхідне) — необхідні акторам речі (справжні або бутафорські), що становлять частину декораційного оформлення вистави: меблі, предмети хатнього вжитку, зброя, їжа, квіти тощо.

РЕКВІЗИ́ТИ документа — обов'язкові дані, встановлені чинними правилами або законами для документів, без яких вони не є підставою для обліку господарських операцій і не мають юридичної сили. До Р. д. належать: його найменування і дата складання; назва й адреса підприємства або орг-ції, які склали документ; зазначення сторін, що беруть участь у госп. операції; зміст операції; підстава щодо її здійснення; грош. й натуральні вимірники операції; підписи відповідальних осіб. Документ, у якому немає належних реквізитів, є недійсним.

РЕКЛА́МА (франц. réclame, від лат. reclamo — вигукую) — 1) Інформація про споживні властивості товарів і різних видів послуг з метою їхньої реалізації, створення попиту на них. 2) Розповсюдження відомостей про особу, організацію, твори літератури і мистецтва з метою створити їм популярність. За умов капіталізму Р. є засобом конкурентної боротьби, що проводиться з метою розширення збуту й одержання макс. прибутків. Витрати на Р. постійно зростають. Це важким тягарем лягає на плечі покупця. Соціалістична Р. сприяє заг. і професійній освіті і самоосвіті, пропаганді наук. і естетичних знань, дальшому розвиткові соціалістичної економіки та культури. Для Р. використовують пресу, радіо, телебачення, кіно, виставки тощо. На Україні працюють респ. спеціалізовані орг-ції — «Укрторгреклама», «Укоопторгреклама», «Укрпобутреклама», «Реклама». Укр. рекламні орг-ції підтримують тісні творчі й ділові контакти з Всесоюзним об'єднанням «Союзторгреклама», з рекламними орг-ціями союз. республік тощо.

В. А. Фесюк.

«РЕКЛА́МА» — республіканське спеціалізоване видавництво по випуску всіх видів друкованої *реклами;* належить до системи Держкомвидаву УРСР. Засн. 1964 у Києві. Видає на замовлення м-в, відомств, підприємств, наук. закладів укр., рос. та іноз. мовами пристендову л-ру для ВДНГ СРСР, ВДНГ УРСР і міжнар. виставок, а також каталоги, довідники, проспекти, листівки з описом нових виробів і нової технології, товаросупровідну документацію, плакати з техніки безпеки, телефонні довідники, рекламні туристичні видання. Щоквартал випускає збірник «Краса і мода». Видає інформаційно-довідкову л-ру, книги і брошури на побутову тематику (кулінарні рецепти, поради щодо влаштування сучас. інтер'єра тощо).

В. П. Самусєв.

РЕКЛАМА́ЦІЯ (лат. reclamatio — заперечення, несхвалення) — за рад. цивільним правом претензія покупця (замовника), що вимагає усунути недоліки, виявлені в поставленій продукції, придбаній *речі*, у виконаній роботі, або відшкодувати заподіяні внаслідок цього збитки. Порядок і строки пред'явлення Р. регулюються *Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, цивільними кодексами союзних республік (в УРСР — ст. 235, 236, 250 ЦивК УРСР), Положенням про порядок пред'явлення і розгляду претензій підприємствами, орг-ціями і установами і врегулювання розбіжностей за госп. договорами, затвердженими Постановою Ради Міністрів СРСР від 17.X 1973, Типовими правилами обміну пром. товарів, куплених у роздрібній торг. мережі держ. і кооп. торгівлі, затвердженими наказом Мінторгу СРСР і Держстандарту СРСР від 1.II 1974, та ін. актами. Строки пред'явлення Р. різні. Так, Р. у зв'язку з неналежною якістю або некомплектністю поставленої продукції пред'являються протягом 1-го місяця від дня встановлення недоліків поставленої продукції зі збільшенням цього строку до 2-х місяців відносно недоліків с.-г. продукції, а також для підприємств і орг-цій районів Крайньої Півночі і прирівняних до них місцевостей. При виявленні недоліків у придбаній речі Р. повинна бути пред'явлена не пізніше 6 місяців від дня продажу речі. Щодо недоброякісних товарів, для яких встановлено *гарантійні строки*, то Р. на них можна заявити в межах цього строку. Додержання встановленого порядку щодо пред'явлення Р. в *господарських спорах* є обов'язковим. Порушення цих вимог позбавляє організацію права на звернення в арбітраж з позовом або тягне за собою майнову відповідальність.

С. П. Коломацька.

РЕКЛІ́НСЬКИЙ Василь (рр. н. і см. невід.) — укр. живописець 18 ст. Намалював іконостаси у Миколаївському соборі у м. Ніжині (1734) та соборі Хрестовоздвиженського монастиря у Полтаві.

РЕКЛІ́НСЬКИЙ Іван (рр. н. і см. невід.) — укр. гравер кін. 17 — поч. 18 ст. Працював у друкарні *Києво-Печерської лаври*. Створив алегоричні за змістом заголовні аркуші книги проповідей Антонія Радивиловського «Вінець Христовий» (1688) та Служебника (1692),

виконав зображення царя Давида до Псалтиря.

РЕКЛЮ (Reclus) Жан Жак Елізе (15.III 1830, Сент-Фуа-ла-Гранд, Жіронда, Франція — 4.VII 1905, Тюрнхаут, Бельгія) — франц. географ і соціолог. Вчився у Берлінському ун-ті. Під впливом революції 1848 став активним республіканцем. З політ. мотивів емігрував з Франції (1852—57). У 1865 вступив до 1-го Інтернаціоналу, за участь у *Паризькій комуні 1871* засуджений на довічне вигнання з Франції. В 1892—1905 — професор географії в Брюсселі (спочатку Вільного ун-ту, а потім створеного за його ініціативою Нового ун-ту). Зібрав значний матеріал з географії та культури багатьох країн світу. Створив відому 6-томну працю «Людина й Земля» (вид. 1905—08). У країнознавчих творах Р., зокрема в 19-томній праці «Земля і люди» (1876—94), є розділи, присвячені Україні.

РЕКОГНОСЦИРОВКА (від лат. recognosco — оглядаю, обстежую)— 1) У військовій справі — візуальне вивчення місцевості і противника, що провадиться при організації бойових дій, пересуванні, розташуванні військ, виборі місць для пунктів управління тощо командуючим (командиром) з метою прийняття або уточнення рішення (плану). Звичайно в Р. беруть участь командири підлеглих з'єднань, частин, підрозділів, спец. військ і офіцери штабів. 2) У геодезії — огляд та обстеження місцевості з метою вибору астрономічних і геодезичних опорних пунктів для топографіч. зйомок. Див. *Геодезична сітка*.

РЕКОМБІНА́ЦІЯ (від *ре...* і лат. combinatio — сполучання, поєднання) — перерозподіл *генетичної інформації* у нащадків. У широкому розумінні термін «рекомбінація» використовують для позначення процесів, що відбуваються як зі зчепленими (містяться в одній *хромосомі*; див. *Зчеплення генів*), так і з незчепленими (розташовані в різних хромосомах) *генами*. В основі Р. незчеплених генів лежить механізм вільного комбінування хромосом у *мейозі*, а Р. зчеплених генів відбувається шляхом *кросинговеру* (міжгенна Р.) або внаслідок *конверсії генів* (внутрішньогенна Р.). Здатність до Р. властива всім живим організмам і *вірусам*. У вищих організмів Р. звичайно відбувається під час мейозу, іноді спостерігається і в *мітозі*; у нижчих організмів, зокрема у бактерій,— внаслідок процесів *кон'югації*, *трансформації*, *трансдукції*. Р. у вірусів і *бактеріофагів* здійснюється тільки всередині клітин, в яких вони паразитують. Р.— важливе джерело комбінативної *мінливості* і тому є одним з факторів *еволюції*. Р. генетичного матеріалу в останній час почали здійснювати різними штучними засобами за допомогою методів *генетичної інженерії*.

Ю. М. Александров.

РЕКОМБІНА́ЦІЯ у фізиці — зникнення вільних носіїв заряду протилежних знаків, зумовлене взаємодією носіїв заряду; процес, протилежний *іонізації*. Напр., в *напівпровідниках* відбувається Р. *електронів* і *дірок* провідності, у *плазмі* — Р. додатних *іонів* та електронів. Внаслідок Р. утворюються нейтральні атоми та молекули в основному або збудженому станах (див. *Рівні енергії*). Надлишок енергії може виділятися у вигляді випромінювання квантів світла — *фотонів*, тому розрізняють випромінювальну Р., яка протилежна *фотоіонізації*, та безвипромінювальну Р. Кількісно Р. характеризується коефіцієнтом або часом Р. Вона має місце в природних явищах, що спостерігаються в *галактичних туманностях*, *іоносфері*, у плазмі *сонячної корони* та ін. Випромінювальна Р. виявляється в *люмінесценції* кристалів і лежить в основі дії *лазерів*, *світлодіодів* тощо.

РЕКОНВАЛЕСЦЕ́НЦІЯ (від *ре...* і лат. convalescentia — одужання) — період одужання людини і тварини, який характеризується поступовим зникненням ознак хвороби і відновленням нормальної життєдіяльності організму. В період Р. поліпшується апетит, збільшується маса тіла, нормалізуються функції окремих органів, але не завжди відновлюються повністю. Р. буває швидкою (до однієї доби) або тривалою (кілька тижнів).

РЕКОНВЕ́РСІЯ (від *ре...* і лат. conversio — обернення, перетворення) — переведення воєнної пром-сті та ін. галузей нар. господарства на виробництво продукції мирного часу.

РЕКОНКІ́СТА (ісп. Reconquista, від reconquistar — відвойовувати) — відвоювання народами Піренейського п-ова у 8—15 ст. земель, загарбаних на поч. 8 ст. *арабами* і *берберами* (пізніше здобули загальну назву *маври*). Воєнні дії під час Р. супроводилися широким колонізаційним рухом — заселенням та екон. освоєнням відвойованих територій. Початком Р. прийнято вважати битву біля Ковадонги (718), коли араби зазнали першої поразки. Центрами боротьби стали самостійні д-ви, які виникли під час Р.,— *Астурія*, *Наварра* та Ісп. марка, *Леон*, *Кастілія*, *Арагон*, *Каталонія*. У 8—9 ст. Астурія відвоювала пн. та пн.-зх. частини півострова. В 1085 Кастілія оволоділа м. Толедо і поширила своє панування в басейні р. Тахо (Нова Кастілія). На Зх. Піренеїв 1139—43 здобула незалежність *Португалія*. Успішний хід Р. припинився на деякий час у зв'язку з вторгненням *Альморавідів* (кін. 11 ст.) і *Альмохадів* (серед. 12 ст.). 16.VII 1212 об'єднані сили Кастілії, Леону, Арагону і Наварри здобули вирішальну перемогу над військом Альмохадів у битві біля *Лас-Навас-де-Толоса*. В 1236 кастільці відвоювали Кордову, 1248 — Севілью, 1262 — Кадіс. У 1229—35 Арагон приєднав до своїх володінь Балеарські о-ви, 1238 — Валенсію. В 1249—50 португальці визволили тер. Альгарви (Пд. сучас. Португалії). Здобуттям 2.I 1492 *Гранади* завершилася військ.-політ. історія Р. Успіхи Р. були зумовлені участю широких верств населення, об'єднаних інтересами спільної боротьби проти завойовників. Гол. рушійною силою Р. було селянство. В боротьбі за землю, особисту свободу, общинне самоврядування селяни ряду провінцій добилися тимчасового пом'якшення феод. гніту. Спадкоємцями осн. багатств, здобутих у результаті військ. та екон. освоєння відвойованих у ході Р. земель, були знатні феодали, корона, *духовно-лицарські ордени*, церква. Р. викликала високу політ. активність городян, *лицарства*, дрібних і серед. землевласників, наслідком чого було раннє формування станів і станово-представницьких установ — *кортесів*, розквіт у 13—14 ст. муніципального життя. З Р. також пов'язаний процес формування народностей — іспанської, каталонської, баскської, галісійської і португальської. Р. відображено в ісп. л-рі (епос про *Сіда Кампеадора* та ін.).

Г. Й. Хенегар.

РЕКОНСТРУ́КЦІЯ (від *ре...* і лат. constructio — побудова) — 1) Перебудова будівлі для поліпшення її функціонального призначення. 2) Відтворення порушеного первісного вигляду населеного пункту, архіт. ансамблю або окремої будівлі, творів скульптури, декоративно-ужиткового мистецтва тощо за рештками або описами. Р. здійснюється у вигляді креслеників, малюнків, описів, макетів тощо. Наукова Р. пам'ятки — важливий матеріал для його подальшої *реставрації*.

РЕКО́РДЕР (англ. recorder, від record — записувати) — пристрій у мех. записувальних апаратах, що перетворює електричні коливання (звукових і відеочастот) на механічні коливання різця, фіксуючи тим самим електр. коливання на звуконосії — платівці, або диску, з лаковим покриттям. Найпоширенішими є магнітоелектричні Р. (мал.) для моно- і стереофонічного мех. *звукозапису*.

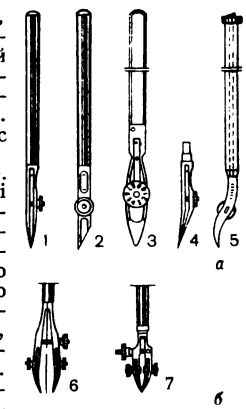

Рейсфедери:
а — одинарні (1 — лінійний; 2 — ножеподібний; 3 — з широкими стулками і ділильною головкою; 4 — циркульний; 5 — кривоніжка); *б* — подвійні (6 — лінійний; 7 — кривоніжка).

РЕКРЕАЦІ́ЙНА ГЕОГРА́ФІЯ — галузь географічної науки, що вивчає закономірності формування, функціонування і поширення територіальних рекреаційних систем. Територіальна рекреаційна система складається з природних і культур. комплексів, інженерних споруд, що використовуються для *рекреації*, а також з обслуговуючого персоналу, органу управління та відпочиваючих; характеризується функціональною і тер. цілісністю. Завдання Р. г. полягає у дослідженні тер. рекреаційних систем, розробці принципів організації рекреаційного г-ва як складової частини цих систем, у типізації тер. рекреаційних утворень для визначення оптимальних шляхів переходу до інтенсивного використання *рекреаційних ресурсів*. Важливим завданням Р. г. є також розробка основ рекреаційного *природокористування*. Р. г. широко використовує такі методи, як істор., картографічний, статистичний, балансовий, *моделювання* та експедиційних досліджень. Вона тісно пов'язана з фіз., екон. та мед. географією; географією населення, психологією та ін. науками. Як галузь науки Р. г. виникла в кінці 60-х років 20 ст. Її становленню в СРСР значною мірою сприяє зростання матеріального добробуту й

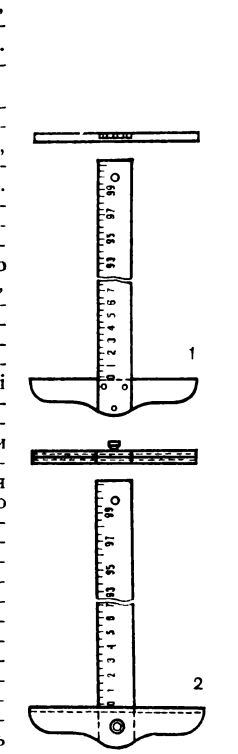

Рейсшини:
1 — з однопланковою головкою; 2 — з двопланковою головкою.

культур. рівня рад. народу та розвиток на цій основі рекреаційного г-ва. Осн. наук.-тех. завданнями Р. г. є: створення Генеральної схеми тер. організації рекреаційної діяльності населення країни, удосконалення методів прогнозування та критеріїв ефективності функціонування тер. рекреаційних систем, оцінка рекреаційних ресурсів, створення рекреаційних парків тощо. Рекреаційні дослідження провадять гол. чин. в Ін-ті географії АН СРСР і на геогр. ф-тах університетів.

Літ.: Теоретические основы рекреационной географии. М., 1975; Преображенский В. С. [та ін.]. Территориальная рекреационная система как объект изучения географических наук. «Известия АН СССР. Серия географическая», 1974, № 2; Мироненко Н. С., Твердохлебов И. Т. Рекреационная география. М., 1981.

М. В. Багров.

РЕКРЕАЦІ́ЙНА ТЕРИТО́РІЯ — територія, яку використовують для оздоровлення, масового відпочинку, туризму та екскурсій. Залежно від призначення виділяють дві групи Р. т.: для короткочасної й тривалої *рекреації*. Місцями короткочасної рекреації є *лісопарки*, приміські ліси, водні об'єкти тощо. До 2-ї групи Р. т. належать примор. райони, лік.-санаторні курорти й курортні райони, гірськолижні туристичні комплекси. Широкого розвитку набула тривала рекреаційна діяльність на територіях між населеними пунктами. Однією з її форм є створення природних рекреаційних парків, що поєднують завдання *охорони природи* і рекреації. Такі функції виконують, зокрема, *національні парки* та *природні парки*.

В СРСР та ін. соціалістичних країнах велика увага приділяється організації комплексного (короткочасного й тривалого) відпочинку населення в приміських зонах і розширенню мережі санаторно-курортних об'єктів у різних природно-кліматичних районах. Осн. Р. т. в СРСР: Кавказ, Крим, Карпати, Прибалтика, деякі райони Середньої Азії, Уралу, Пд. Сибіру та Далекого Сходу.

РЕКРЕАЦІ́ЙНІ РЕСУ́РСИ — об'єкти та явища природного й антропогенного походження, що використовуються для оздоровлення, відпочинку і туризму. Осн. властивості Р. р.— лікувально-оздоровче значення, естетична привабливість, художня й істор. цінність та унікальність. Розрізняють Р. р. природні й культурно-історичні. Природні Р. р. є однією з осн. передумов *рекреації*. Це насамперед *природно-територіальні комплекси* різного рангу, їхні компоненти та окремі властивості. Серед природних Р. р. є первозданні, видозмінені внаслідок госп. діяльності та штучно створені (водосховища, лісопосадки тощо). Характеристика природних Р. р. включає дані про якість *природних умов*, площу, на яку ці властивості поширюються, і тривалість періоду їхньої дії. Рекреаційне *природокористування* пов'язують з заг. завданнями *охорони природи*. До культурно-історичних Р. р. відносять різноманітні пам'ятки історії, архітектури, археології, мистецтва, *пам'ятки природи* та ін. об'єкти. Вони є передумовою організації культурно-пізнавальних видів рекреації. Використання пам'яток регламентує Закон Союзу РСР «Про охорону і використання пам'яток історії і культури» (1978). Р. р. вивчає *рекреаційна географія*.

М. В. Багров.

РЕКРЕА́ЦІЯ (лат. recreatio — відновлення сил) — система заходів, пов'язаних з використанням *вільного часу* для оздоровчої, культурно-пізнавальної та спортивної діяльності людей на спеціалізованих територіях, що розташовані поза місцями їхнього постійного мешкання. Р. характеризується величиною часу, потрібного для відновлення сил, і діяльністю, спрямованою на це відновлення. Величина рекреаційного часу залежить від характеру виробничих відносин, рівня продуктивності сусп. праці, а також від віку, статі, професії відпочиваючих та ін. факторів. Особливого розвитку Р. набула у 2-й пол. 20 ст., що пов'язано з скороченням робочого часу в умовах *науково-технічної революції*, прогресом на транспорті, негативними наслідками *урбанізації*. У капіталістичних країнах заходи щодо Р. спрямовані гол. чин. на одержання прибутку пануючих класів, у соціалістич. суспільстві— на оздоровлення і всебічний розвиток особистості. В нашій країні тривалість неробочого часу трудящих становить бл. третини року, що реально закріплює право рад. людей на *відпочинок*.

Рекреаційну діяльність за характером організації поділяють на організовану й самодіяльну, за правовим статусом — на відпочинок у своїй країні й іноз. *туризм*. Необхідною умовою розвитку Р. є наявність рекреаційного потенціалу — сукупності природних, культурно-істор. і соціально-екон. передумов організації рекреаційної діяльності на певній території (див. *Рекреаційна територія*). Найважливіша складова частина рекреаційного потенціалу — *рекреаційні ресурси*. Розрізняють Р. короткочасну з поверненням на ночівлю у місця постійного мешкання та тривалу. Територіально короткочасна Р. обмежується приміською зоною. Здійснення тривалої Р. територіально практично не обмежується. Враховуючи різноманітність цілей рекреаційної діяльності, всі функції Р. об'єднують в такі осн. групи: медико-біол., соціально-культурну та економічну (просте і розширене відтворення робочої сили, формування госп. систем, що забезпечують задоволення рекреаційних потреб, розширення сфери прикладання праці тощо). У Рад. Союзі виділяють чотири великі рекреаційні зони. Південь Європейської частини СРСР — гол. рекреаційна зона країни. Тут зосереджено третину санаторіїв, будинків відпочинку, пансіонатів і турбаз, бл. 70% піонерських таборів країни. До цієї зони включають тер. чорноморського узбережжя Кавказу з центром у *Сочі*, *Південний берег Криму* та Пн. Кавказ. Середня смуга Європейської частини СРСР спеціалізується на рекреаційному обслуговуванні місц. населення і виступає як зона пізнавального туризму загальносоюзного значення. У цій зоні розташовані найбільші туристичні центри країни — Москва і Ленінград, міста т. з. Золотого кільця, Київ, Львів та ін., а також курорти Прибалтики й України. Середня і південна смуга Азіатської частини СРСР включає територію від Уралу до Тихого ок. без Крайньої Півночі. Рекреаційне г-во тут лише формується. Зона перспективна для створення рекреаційних територій типу *національних парків*. Північ СРСР — найбільша за площею зона, де Р. має локальний характер (гол. чин. вздовж великих річок — Лени, Єнісею, Обі).

XXVI з'їзд КПРС вказав на необхідність дальшого розвитку та удосконалення санаторно-курортної справи й туризму, зокрема у Сибіру і на Далекому Сході, на Україні та в Грузії. Проблеми Р. досліджують *рекреаційна географія*, *медична географія*, соціологія, *економічна географія* та ін. науки.

Літ.: Царфис П. Г. Рекреационная география СССР. М., 1979; География рекреационных систем СССР. М., 1980.

М. В. Багров.

РЕКРИСТАЛІЗА́ЦІЯ — утворення і ріст нових зерен (*кристалів*) у моно- і полікристалах без зміни *кристалічної гратки*. Розрізняють Р. первинну, збиральну і вторинну. В процесі первинної Р., що відбувається при нагріві пластично деформованих металів і сплавів, вихідні зерна з підвищеною густиною дефектів кристалічної гратки замінюються новими, досконалішими. Внаслідок такої Р. змінюються *текстура металу*, мех. і фіз. властивості, які наближуються до властивостей недеформованого матеріалу. Збиральна Р. характеризується ростом зерен, що виникли при первинній Р., електрохім. осадженні, *кристалізації* з газової або рідкої фази, при спіканні кристалічних порошків. Вторинна Р. супроводиться ростом окремих великих зерен, що призводить до різнозернистості *структури металів*. Така Р. виникає через *перегрів металу* при термічній обробці, при *відпалі* чистих металів. Особливим видом є динамічна Р., яка спостерігається в процесі деформування при високій т-рі. Рекристалізації іноді передує *полігонізація*. Рекристалізацією усувають структурні дефекти, змінюють форму і розміри зерен, керують властивостями металів і сплавів.

Л. Н. Ларіков.

РЕКРУ́ТСЬКА ПОВИ́ННІСТЬ (нім. Rekrut — новобранець, від франц. recruter — набирати, вербувати) — система комплектування рос. регулярної армії та військ. флоту в 18—19 ст. Запроваджена 1705 *Петром I*. На Україні була поширена після ліквідації в кін. 18 ст. залишків її політ. автономії. Р. п. підлягали всі податні стани (селяни, міщани та ін.). *Дворянство* було вільним від Р. п. й служило в армії на ін. засадах. Згодом від Р. п. було звільнено купецтво,

сім'ї церк. служителів, жителів Бессарабії, віддалених районів Сибіру тощо. До 1724 рекрутів набирали з розрахунку 1 з 20 дворів, з 1724 — від певної кількості «*ревізьких душ*». Строк служби спочатку був довічним, з 1793—25 років, з 1834 — 20 років, 1855—72 було встановлено послідовно 12-, 10- та 7-річні строки. Спочатку набори проводилися в міру потреби та в різних кількостях. У 1831 введено щорічні (звичайні — 5—7 чол. з 1 тис. душ, посилені — 7—10 чол. і надзвичайні — понад 10 чол.) набори. В 1874 Р. п. замінено заг. *військовою повинністю*.

РЕКСИ́СТИ [від лат. Christus Rex — Христос Владика (девіз партії)] — члени фашистської партії в Бельгії (кінець 1935—1944). Після загарбання Бельгії фашист. Німеччиною 1940 Р. сприяли встановленню в країні окупаційного режиму, вели боротьбу проти *Руху Опору*. З Р. було сформовано мотобригаду СС «Валлонія», яка брала участь у війні проти СРСР на рад.-нім. фронті (1944 розгромлена рад. військами).

РЕКТИФІКА́ЦІЯ (від лат. rectus — прямий, простий і facio — роблю) — розділення багатокомпонентних рідких сумішей на практично чисті компоненти. Грунтується на багаторазовому *випаровуванні* рідини й *конденсації* її пари або на одноразовому випаровуванні суміші з наступною багатоступінчастою конденсацією компонентів. Здійснюється у спец. установках — т. з. ректифікаційних колонах. Застосовують у хім., нафтопереробній та ін. галузях пром-сті, напр. для одержання спирту-ректифікату, бензину з нафти та нафтопродуктів.

РЕ́КТОР (лат. rector — управитель, керівник) — керівник вищого навч. закладу. У Франції Р.— особа, яка очолює навч. округ — «академію». В дореволюц. Росії і за кордоном Р. називали і духовних осіб, які стояли на чолі церковних приходів, а також тих, хто очолював духовні серед. та вищі навч. заклади.

РЕКТОСКОПІ́Я (від лат. rectum — пряма кишка і грец. σκοπέω — розглядаю) — діагностичний метод дослідження слизової оболонки прямої і сигмовидної кишок. Провадиться за допомогою ректоскопа — порожнистої металевої трубки (завдовжки 25—30 см і діаметром 1,5—2 см), в яку вставлено стрижень з електричною лампочкою і окулятором. Тубус разом зі стрижнем вводять у *пряму кишку* при колінно-ліктьовому положенні хворого. Після введення ректоскопа стрижень виймають і замість нього вставляють освітлювальний прилад. За допомогою Р. можна виявити *пухлини, виразки*, крововиливи у слизову оболонку тощо. При необхідності під час Р. роблять *біопсію*.

РЕКУЛЬТИВА́ЦІЯ ЗЕМЕ́ЛЬ (від *ре...* і лат. cultivatio — обробіток) — система заходів, спрямованих на відновлення народногосподарської цінності й комплексне поліпшення земель, порушених у процесі госп. діяльності людини; один з видів *меліорації*. Рекультиваційні заходи передбачають цілісну перебудову порушених земель, що дає змогу відновити втрачену ними придатність для ефективного використання і створити повноцінні за структурою й функціонуванням, екологічно збалансовані ландшафти (див. *Культурний ландшафт*). Об'єкти Р. з.— відвали порід покрівлі, кар'єри, просадки та ін. порушення земної поверхні, що виникають при відкритому і підземному видобуванні корисних копалин, переробці мінеральної сировини, буд-ві лінійних споруд тощо. Розрізняють два етапи Р. з.: т е х н і ч н и й (технічна й гірничотех. Р. з.) і б і о л о г і ч н и й (біол. Р.). На першому етапі здійснюють тех. підготовку порушених земель (планування поверхні, нанесення грунту і родючих порід тощо), на другому проводять роботи по відновленню *біоценозів*. Найпоширеніші напрями Р. з.: с.-г., лісогосподарський, рибогосп., водогосп., рекреаційний (див. *Рекреація*), сан.-гігієнічний. Поєднання чи переважний розвиток цих напрямів визначено проектами Р. з., обов'язковими для підприємств, діяльність яких може призвести до порушення земель. Р. з. є активною формою *охорони природи*. В СРСР рекультиваційні роботи регламентуються «Основами земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік» (1968), відповідними постановами. XXVI з'їзд КПРС вказав на необхідність зростання темпів робіт по Р. з. Проблеми Р. з. досліджують *грунтознавство, ландшафтознавство, біогеоценологія* та ін. науки.

Літ.: Проблемы рекультивации земель в СССР. Новосибирск, 1974; Моторина Л. В., Овчинников В. А. Промышленность и рекультивация земель. М., 1975; Дороненко Е. П. Рекультивация земель, нарушенных открытыми разработками. М., 1979.

Л. В. Моторіна.

РЕКУПЕРА́ТОР (лат. recuperator — зворотний одержувач) — теплообмінний апарат для *рекуперації* тепла газоподібних продуктів згоряння палива («гарячого» *теплоносія*). Тепло від «гарячого» теплоносія «холодному» передається через поверхню (металеву або керамічну), яка їх розділяє. Розрізняють Р. з прямо- і протитечією, перехресною течією теплоносія і комбіновані; трубчасті, ребристі, пластинчасті тощо. В Р. підігрівають газ, повітря (рекуперативні *повітронагрівники*), рідину. Їх використовують у металургійній і хімічній промисловості, теплотехніці.

РЕКУПЕРА́ЦІЯ (лат. recuperatio — зворотне одержання) — 1) У т е п л о т е х н і ц і — використання частини тепла газоподібних продуктів згоряння палива для підігрівання повітря, газу або живильної води котлів («холодного» *теплоносія*). Відбувається в *рекуператорах*. 2) У х і м і ї — вловлювання або виділення з використаних сумішей органічних розчинників з метою повторного їх використання. Для цього вдаються, напр., до *конденсації* пари розчинника або до поглинання її рідким чи твердим сорбентом (див. *Сорбція*) з наступною *десорбцією*. 3) В е л е к т р о т е х н і ц і — повернення електричної енергії в живильну мережу при гальмуванні електричної машини. Найчастіше відбувається при гальмуванні електродвигунів, що діють при цьому в генераторному режимі.

РЕКУРЕ́НТНА ПОСЛІДО́ВНІСТЬ [від лат. recurrens (recurrentis) — той, що повертається], зворотна послідовність — послідовність $\{a_n : n \geqslant 1\}$, члени якої визначаються із співвідношень

$$\begin{aligned} a_{m+1} &= f\,(m+1,\ a_m, a_{m-1},\ \ldots,\ a_1),\\ a_{m+2} &= f\,(m+2,\ a_{m+1},\ a_m,\ \ldots,\ a_2),\\ &\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\\ a_n &= f\,(n,\ a_{n-1},\ a_{n-2},\ \ldots,\ a_{n-m}) \quad (1)\\ &\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots \end{aligned}$$

з заданими функцією f та фіксованим натуральним числом m. Якщо задати перші m членів $a_1, a_2, \ldots, a_m$, то за формулою (1) (яка наз. рекурентною) можна обчислити a_{m+1}, потім a_{m+2} і т. д. Прикладами Р. п. є *арифметична прогресія, геометрична прогресія*, послідовність *Фібоначчі чисел* та ін. Р. п. застосовують при розв'язуванні багатьох практичних задач (див., напр., *Послідовних наближень методи*). Формулу (1) розглядають також як рівняння відносно послідовності $\{a_n : n \geqslant 1\}$ (рівняння в скінченних різницях). Розроблено теорію таких рівнянь, що наз. *скінченних різниць численням*.

А. Я. Дороговцев.

РЕЛАКСА́ЦІЯ (лат. relaxatio — послаблення, відпочинок) 1) У ф і з и ц і — процес повернення в стан *термодинамічної рівноваги* макроскопічної системи, що виведена із такого стану зовнішнім діянням. Р. — *необоротний процес*, що супроводиться дисипацією енергії (див. *Дисипативні системи*). Визначається макроскопічними *параметрами стану* і мікроскопічними характеристиками речовини, зокрема часом і *довжиною вільного пробігу* її частинок. Р.— багатоступеневий процес, оскільки параметри стану прямують до рівноваги з різною швидкістю. Повернення системи в стан рівноваги характеризується часом Р. До процесів Р. належать вирівнювання нерівномірного розподілу концентрації в розчинах та газових сумішах шляхом *дифузії*, вирівнювання т-ри в нерівномірно нагрітому тілі шляхом *теплопровідності* тощо. 2) У ф і з і о л о г і ї — зниження *тонусу* скелетної мускулатури, що спричинюється деякими хімічними речовинами (наркотичними, курареподібними та ін.), які знижують або повністю пригнічують рухову активність, або виникає як патологічний стан. Зумовлена переважно порушенням проведення *імпульсу нервового* з рухових нервів на м'язи. Наркотичні речовини спричинюють поширену, але неповну Р.; речовини, що використовуються для місцевої анестезії,— неповну місцеву Р., а спец. препарати (релаксанти) — найбільш поширену і повну Р. До патологічної Р. відносять, напр., Р. діафрагми, що виникає від природженого недорозвинення м'язів або при ушкодженні діафрагмального нерва.

РЕЛЕ́ (франц. relais, букв.— місце перевантажування) — автоматичний пристрій, що реагує на зміну т-ри, тиску або ін. *параметра* фізич. процесу і в разі досягнення ним заданої величини примушує діяти *виконавчий механізм*. Одними з найпоширеніших є електромагнітні Р. (мал.), в яких при певній величині струму, що протікає в обмотці, якір притягується до осердя, перемикаючи контакти в керуючому колі. Залежно від природи явища, на яке реагує пристрій, Р. бувають також механічні (Р. переміщення, швидкості, прискорення, тиску, рівня і т. п.), акустичні, теплові, оптичні тощо. За виконуваними функціями Р. поділяють на виконавчі, пускові, уповільнювальні (Р. часу) та ін. Назва пристрою такого типу часто пов'язується з особливостями його осн. органів (напр., контактне і безконтактне Р.) або всієї конструкції (герметичне і негерметичне Р.). Р. застосовують в системах автом. керування, контролю, сигналізації, зв'язку, захисту (див. *Релейний захист* електричних систем), *комутації* тощо.

РЕЛЕ́ЇВСЬКЕ РОЗСІ́ЯННЯ СВІ́ТЛА — пружне *розсіяння світла* в мутному середовищі (в якому розміри неоднорідностей значно менші за *довжину хвилі* світла). Р. р. с. характеризується оберненою залежністю *інтенсивності* розсіяного світла від четвертого степеня довжини хвилі (закон Релея). Тому в розсіяному світлі переважає короткохвильова частина його спектра (див. *Спектри оптичні*). Цим пояснюється блакитний колір неба. Досліджуючи спектральний склад, інтенсивність і поляризацію розсіяного світла, можна визначати розмір, структуру і мол. вагу розсіюючих частинок; це використовують, зокрема, в *кількісному аналізі* та *нефелометрії*. Названо за ім'ям Дж. У. *Релея*.

Літ.: Горбань І. С. Оптика. К., 1979.

РЕ́ЛЕЙ (Рейлі; Rayleigh) Джон Уїльям [до присвоєння титулу лорда (1873) — Стретт; 12.XI 1842, Ленгфорд-Гров, графство Ессекс — 30.VI 1919, Тірлінг-Плейс, поблизу м. Уітем] — англ. фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1873). Закінчив Кембріджський ун-т (1865). З 1879, після смерті Дж. К. *Максвелла*,— професор і директор Кавендішської лабораторії при Кембріджському ун-ті, з 1887 — професор Британського королівського ін-ту. Наукові праці — з акустики, оптики, електрики та ін. Р. сформулював ряд фундаментальних теорем лінійної теорії коливань. Праці Р. стосуються тиску механіч. хвиль, дифракції, розсіяння і поглинання поверхневих хвиль. Р. з'ясував питання про фазову і групову швидкість хвиль і встановив співвідношення між ними, вивів т. з. *Релея — Джінса закон випромінювання*. Заклав основи теорії мол. розсіяння світла, пояснив походження блакитного кольору неба (див. *Релеївське розсіяння світла*), створив теорію *роздільної здатності* оптичних приладів. У 1894 спільно з У. *Рамзаєм* відкрив *аргон*. Нобелівська премія, 1904.

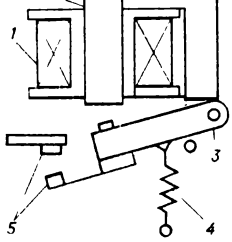

Електромагнітне реле: *1* — обмотка; *2* — осердя; *3* — якір з феромагнетику; *4* — поворотна пружина; *5* — контакт.

РЕЛЕ́ЙНИЙ ЗА́ХИСТ електричних систем — сукупність автоматичних пристроїв (або пристрій), що містять *реле* і захищають електричні системи при аварійних режимах. Призначений в осн. для захисту від короткого замикання і небезпечних режимів дії електр. системи, при яких різко змінюються струм і напруга в окремих її елементах. У пристроях Р. з. розрізняють вимірювальну частину, що контролює стан захищуваного об'єкта і визначає умови, при яких діє Р. з., і частину логічну, яка відповідно до комбінації сигналів від вимірювальної частини відключає пошкоджений елемент або вмикає сигналізацію про його пошкодження. Окремими пристроями Р. з. обладнують, як правило, кожний елемент електр. системи (напр., *генератор, трансформатор, автотрансформатор, шини* електростанцій і підстанцій, *лінію електропередачі*). Розрізняють Р. з.: основний і резервний (діє при відмові основного Р. з.); струмовий (діє при перебільшенні струмом заданого значення), диференційний (реагує на різницю струмів на кінцях захищуваного елемента), дистанційний тощо. Осн. вимоги до Р. з.— надійність, швидкість, вибірковість (селективність), чутливість. Р. з. конструктивно і функціонально пов'язують з автом. і телемех. апаратурою, що дає змогу швидко відновлювати номінальний режим дії електр. систем.

РЕ́ЛЕЯ—ДЖІ́НСА ЗАКО́Н ВИПРОМІ́НЮВАННЯ — закон розподілу енергії в спектрі *абсолютно чорного тіла* залежно від температури. Математичний запис Р.— Д. з. в. має вигляд:

$$u_\nu = \frac{8\pi\nu^2}{c^3} kT$$

де u_ν — густина випромінювання, яка відповідає частоті ν, c — швидкість світла, T — абс. т-ра, k — *Больцмана стала*. Р.— Д. з. в. був виведений (1900) Дж. У. *Релеєм*, який використав класичні уявлення про рівномірний розподіл енергії за *ступенями вільності*, і незалежно від нього (1905—09) — Дж. *Джінсом*, який застосував методи класичної статистичної механіки до стаціонарних хвиль у порожнині. Р.— Д. з. в. добре узгоджується з експериментом лише для малих частот ν і є окремим випадком *Планка закону випромінювання*.

РЕЛІГІ́ЙНІ ВІ́ЙНИ, гугенотські війни — війни у Франції між католиками і кальвіністами (*гугенотами*) 1562—94 (або 1562—98). За реліг. оболонкою Р. в. крилася боротьба між різними соціальними силами. Соціально-екон. обстановка (з одного боку, різке погіршення становища нар. мас, з другого— обмеження *абсолютизмом* політ. влади феод. знаті) зумовила участь у Р. в. як плебейства, так і дворянства. Обидва табори очолювала феод. знать, яка прагнула обмежити владу короля. На чолі католиків стояли герцоги *Гізи*, гугенотів — принц Л. *Конде*, потім Генріх Наварський (*Генріх IV*) і адмірал Г. Коліньї. Католиків підтримували гол. чин. у центр. і пн.-східних, гугенотів — у пд. і зх. провінціях. Перші три війни (1562—63, 1567—68, 1568—70) завершилися Сен-Жерменським миром 1570, за яким гугеноти здобули 4 міста-фортеці, право обіймати держ. посади, дозвіл кальвіністського богослужіння по всій країні. Посилення гугенотів спонукало Гізів і *Катерину Медічі* організувати 1572 масову різню їх (див. *Варфоломіївська ніч*). В результаті воєн 1572—73, 1574—76 на Пд. Зх. Франції було створено т. з. Гугенотську конфедерацію міст, яку визнав королівський едикт 1576. *Генеральні штати* 1576 не визнали цей едикт, що привело до поновлення Р. в. Католики 1576 створили свою орг-цію — *Католицьку лігу*. З фактичним вступом на франц. престол (1594) Генріха Наварського, який перейшов у католицтво, воєнні дії в основному закінчилися. Остаточно завершив Р. в. *Нантський едикт 1598*.

РЕЛІ́ГІЯ (лат. religio — благочестя, побожність) — форма суспільної свідомості, яка за своєю суттю є «фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їх повсякденному житті,— відображенням, в якому земні сили набирають форми неземних» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 309). Осн. ознакою будь-якої Р. є *віра* в надприродне, в бога. Від фольклорних і літ. образів надприродного Р. відрізняється тим, що проголошує його реальність, можливість його впливу на долю людини і можливість людини впливати на нього, одержувати від нього допомогу. Р. являє собою комплексне явище, яке включає: ідеї, погляди, уявлення про надприродне; викликані ними переживання, почуття, емоції, настрої; відповідні їм культові дії — *молитви, обряди*, свята, богослужіння; побутові традиції, стереотипи мислення і поведінки, *способи життя;* орг-ції, що об'єднують, спрямовують і контролюють віруючих (див. *Церква*). За гносеологічною природою Р. антинаукова, оскільки неадекватно відображає природу і сусп. буття, а в соціальному плані — реакційна, бо через свою антинауковість не може дати правильних світоглядних і соціальних орієнтирів у пізнанні і перетворенні дійсності. Орієнтацією на потойбічне життя Р. знецінює реальне життя, прирікає віруючих на пасивність. К. Маркс називав Р. «опіумом народу» (див. Маркс К. і Енгельс Ф Тв., т. 1, с. 385). Ця формула, за висловом В. І. Леніна, являє собою «наріжний камінь усього світогляду марксизму в питанні про релігію» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 17, с. 389—390). Хоча ряд антифеод., національно-визвольних, антиімперіалістичних рухів відбувався під реліг. прапорами і духівництво в ряді випадків виступало і виступає за прогресивні соціальні перетворення, проти мілітаризму, воєн, за мир, це не змінює сутності Р. і марксистської оцінки її соціальної ролі як антинаук. ідеології. Такі рухи і виступи диктуються реальними

інтересами людей, грунтуються не стільки на реліг. світогляді, скільки на політ., соціальних, філос. і моральних концепціях, які в кожній розвинутій реліг. системі супроводять вчення про надприродне, але не випливають з його сутності і мають значний запас нереліг. змісту. Реліг. форма прогресивних рухів і виступів свідчить про їхню недостатню зрілість, гальмує їх, обмежує їхні можливості.

Р. зароджувалася в первісному суспільстві у зв'язку з низьким рівнем продуктивних сил, сусп. відносин і пізнання, що призводило до фатальної залежності людини від природних стихій, породжувало хибні уявлення про панування над нею надприродних сил. У класовому суспільстві гол. коріння релігії соціальне — експлуатація людини людиною. В руках експлуататорських класів вона служить знаряддям політ., соціального, духовного гноблення трудящих. Як соціально-істор. явище Р. змінювалась разом із зміною форм сусп. життя, які вона спотворено відображала. Етапами її еволюції були первісні вірування (*тотемізм, фетишизм, анімізм*), *політеїзм*, генотеїзм (визнання багатьох богів на чолі з одним верховним богом) і *монотеїзм* світових релігій (*християнство, іслам, буддизм*). Соціальний і *науково-технічний прогрес* зумовлює об'єктивну і нездоланну кризу Р. Однак це не виключає можливості появи нових форм вираження Р., що являють собою *синкретизм* існуючих вірувань, або суміш реліг. і світських ілюзій, спроби синтезу науки і Р. Нині Р. породжується тільки в умовах експлуататорських сусп. відносин. Соціалізм ліквідував експлуататорські сусп. відносини і усунув ті форми сусп. життя, які неминуче породжують реліг. відображення дійсності. В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* Р. зберігається і відтворюється серед деякої частини населення як пережиток (див. *Пережитки минулого в свідомості й поведінці людей*). Осн. причинами цього є: нерівномірність розвитку окремих сфер сусп. життя, зокрема відставання побутової сфери від соціально-екон. і політичної; наявність істотних відмінностей між розумовою і фіз. працею, між містом і селом; існування капіталістичної системи і загрози світової війни; відставання свідомості певних категорій людей від їхнього буття; вплив природних стихій. Поки Р. зберігається в соціалістичному суспільстві, віруючим надається можливість вільного відправлення культу, яка гарантована *Конституцією СРСР* (див. *Свобода совісті*). Поряд з цим у соціалістичному суспільстві здійснюється атеїстична діяльність, спрямована на роз'яснення віруючим хибності реліг. поглядів (див. *Науково-атеїстична пропаганда*). Якщо *атеїзм* у його історично обмежених формах вияву в класово антагоністичних формаціях не був надбанням широких мас, то в соціалістичному суспільстві Р. протистоїть масовий атеїзм (див. *Атеїстичне виховання*). Створення *матеріально-технічної бази комунізму*, формування комуністичних сусп. відносин, нової людини, дальший розвиток соціалістичного способу життя послідовно усувають об'єктивні й суб'єктивні причини і фактори релігійності серед населення Рад. країни, виховують якісно новий істор. тип особи, свідомість і спосіб життя якої несумісні з будь-якою релігією.

Літ.: Маркс К., Енгельс Ф., Ленін В. І. Про релігію. К., 1975; Ленін В.І. Про атеїзм, релігію і церкву. К., 1980; Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів. К., 1979; Деятели Октября о религии и церкви. М., 1968; Зарубежные марксисты о религии и церкви. М., 1975; Анисимов А. Ф. Этапы развития первобытной религии. М.—Л., 1967; Зыбковец В. Ф. Человек без религии. М., 1967; Борунков Ю. Ф. Особенности религиозного сознания. М., 1972; Сухов А. Д. Религия как общественный феномен. М., 1973; Угринович Д. М. Введение в теоретическое религиоведение. М., 1973; История и теория атеизма. М., 1974; Пучков П. И. Современная география религии. М., 1975; Крывелев И. А. История религии, т. 1—2. М., 1976; Онищенко А. С. Социальный прогресс, религия, атеизм. К., 1977; Угринович Д. М. Общий кризис капитализма и религия. М., 1979; Фрэзер Д. Д. Золотая ветвь. Пер. с англ. М., 1980.

О. С. Онищенко.

РЕЛІКВІЇ (лат. reliquiae — рештки, останки) — 1) В різних релігіях предмети, нібито зв'язані з діяльністю пророків, богородиці, «святих», а також останки «святих», які є об'єктом релігійного поклоніння (див. *Фетишизм*). Особливо поширений культ Р. у *католицизмі*.

2) Речі, що зберігаються як пам'ять про минуле (істор. Р., сімейні Р. тощо).

РЕЛІКТИ (від лат. relictum — залишок) — рослинні і тваринні організми, як правило, рідкісні, що існують на обмеженій території, зберігшись з минулих геологічних періодів, під час яких були досить поширені. Р. мають велике значення в пізнанні історії Землі, зокрема еволюції *флори* і *фауни*.

Для Р. характерна ізольованість у філогенетичній системі (напр., сучас. *гінкго*). Р. розрізняють за часом колишнього панування або поширення (мезозойські, крейдові, неогенові Р. тощо), за місцем походження (середземноморські, туранські та ін.) і екологічними умовами (ксерофільні, мезофільні, гігрофільні). Р., що мало змінилися при відносно незмінних умовах середовища, умовно наз. консервативними, а Р., що більше змінилися, пристосовуючись до змін середовища, — адаптивними. Реліктовими можуть бути не лише окремі види організмів, а й цілі *біоценози* (напр., неогенові ліси Талишу). На території України серед рослин збереглися такі палеогенові і неогенові Р.: рододендрон жовтий, сосна Станкевича, сосна крейдяна, тис ягідний, бруслина карликова, шиверекія подільська, копитень європейський та ін.; серед тварин — такі неогенові Р.: вихухіль звичайний, перев'язка, багато комах, молюсків тощо. *Є. М. Кондратюк.*

РЕЛІКТОВЕ ВИПРОМІНЮВАННЯ — космічне радіовипромінювання, що відповідає випромінюванню абсолютно чорного тіла з температурою 2,7 К і приходить на Землю майже ізотропно (див. *Ізотропія*) з усіх напрямів. Існування Р. в. випливало з теорії «гарячого Всесвіту» (див. *Космологія*), запропонованої 1948 амер. вченим Г. О. Гамовим та ін. Згідно з цією теорією Всесвіт на ранній стадії свого розширення (до утворення *галактик* і *зір*) мав високу т-ру, достатню для протікання ядерних реакцій синтезу гелію з водню. Через це простір, окрім речовини, був насичений електромагн. випромінюванням величезної густини, ослаблені залишки якого і спостерігаються тепер у вигляді Р. в. Відкрили це випромінювання 1965 амер. фізики Р. Р. Вільсон (н. 1914) і А. *Пензіас* на довжині хвилі 7,35 см. Максимум випромінювання припадає на довжину хвилі ≈ 1 мм, інтенсивність випромінювання на цій довжині хвилі дорівнює $\approx 3.10^{-15}$ ерг $\times$ $\times$(см$^{-2}$ · с$^{-1}$ · стер$^{-1}$·Гц$^{-1}$). Р. в. визначає густину енергії електромагн. випромінювання у Всесвіті — бл. 0,25 еВ/см^3 та густину числа фотонів у Всесвіті — бл. 400 в 1 см^3. На кожний атом у Всесвіті припадає понад 10^8 реліктових фотонів. Дослідження Р. в. відіграє дуже важливу роль у космології як джерело інформації про ранні стадії розширення Всесвіту.

А. В. Манджос.

РЕЛІКТОВІ ГРУНТИ — грунти минулих часів грунтоутворення. Зустрічаються в товщах лесу (рідше в ін. відкладах) у вигляді темних шарів, часто з кротовинами, присипкою SiO_2, скупченнями карбонатів. Вивчення Р. г. дає можливість відтворити краєвиди минулих геол. епох. Характер Р. г., зокрема, свідчить про те, що на території СРСР лісостеповий краєвид характерний для всього *антропогенового періоду* і *антропогенової системи*, а в степових р-нах СРСР ніколи не було ні *тундри*, ні вододільних лісів.

РЕЛІН, гумовий лінолеум — двоабо тришаровий *лінолеум* на основі синтетичних *каучуків*. Буває одно- і багатокольоровий (мармороподібний). Відзначається водостійкістю, хім. стійкістю, високими діелектр. властивостями (див. *Діелектрики*), стійкістю проти зношування, низькими тепло- і звукопроникністю. Р. випускають товщ. $3 \pm 0{,}2$ мм у рулонах довжиною не менше 12 і шириною 1,0—1,6 м. Ним покривають підлогу у приміщеннях з підвищеною інтенсивністю руху і вологим режимом експлуатації.

РЕ́ЛЯ, риля (перекручене *ліра*) — укр. струнний муз. інструмент; т. з. колісна ліра. В супроводі Р. співали *лірники*.

РЕЛЯТИВІ́ЗМ (від лат. relativus — відносний) — 1) Принцип відносності людських знань. В. І. Ленін писав: «Матеріалістична діалектика Маркса і Енгельса безумовно включає в себе релятивізм, але не зводиться до нього, тобто визнає відносність усіх наших знань не в розумінні заперечення об'єктивної істини, а в розумінні

Е. М. Ремарк.

Ж. Н. А. Рембо.

історичної умовності меж наближення наших знань до цієї істини» (Повне зібр. тв., т. 18, с. 127). 2) Суб'єктивно-ідеалістичне вчення, яке абсолютизує відносність людських знань, заперечує наявність у них абсолютно істинного і на цій підставі заперечує існування *об'єктивної істини,* пізнаванність світу. Р. є метафіз. реакцією на іншу метафіз. однобічність — *догматизм,* який абсолютизує моменти абс. істинності людських знань та ігнорує їхній відносний характер. Р. є гносеологічним джерелом *агностицизму* і *скептицизму,* однією з теор. основ *ревізіонізму.* 3) Р. етичний — методологічний принцип тлумачення *моралі,* що полягає в абсолютизації моментів відносності й умовності в змісті моральних норм, уявлень, ідеалів; ігнорування сусп. природи моральних понять, зумовленості їхнього змісту конкретно-істор. чинниками.

РЕЛЯТИВІ́СТСЬКА АСТРОФІ́ЗИКА — розділ *астрофізики,* що вивчає космічні об'єкти та явища, для дослідження яких необхідно застосовувати загальну *відносності теорію* (ЗТВ). До таких об'єктів належать надгусті *зорі, чорні діри, космічне проміння,* гравітаційні хвилі, гравітаційні лінзи — великі спіральні галактики, розташовані на шляху променів світла від далекого світила до Землі (відкрито 1979) та ін., а також вся *Метагалактика* в цілому. Окремий розділ Р. а. —релятивістська *небесна механіка* — досліджує рух небесних тіл з урахуванням ефектів ЗТВ. Ряд об'єктів, передбачених і описаних Р. а., було пізніше відкрито. До них належать *нейтронні зорі* (*пульсари*) та гравітаційні лінзи. Провадяться пошуки чорних дір, передбачених і описаних Р. а. зі всіма очікуваними зовн. проявами їх та можливих космічних джерел гравітаційних хвиль. Особливим розділом Р. а. є релятивістська космологія, що досліджує будову і динаміку спостережуваної частини *Всесвіту* як цілого.

А. В. Манджос.

РЕЛЯТИВІ́СТСЬКА МЕХА́НІКА — *механіка,* що ґрунтується на принципах спеціальної *відносності теорії.* Р. м. вивчає рух частинок (тіл), що відбувається при швидкостях v, сумірних із *швидкістю світла* c у вакуумі. Осн. рівняння Р. м., що описують релятивістський закон збереження енергії — імпульсу та релятивістське узагальнення другого *Ньютона закону механіки,* є інваріантними відносно *Лоренца перетворень* і при $v \ll c$ переходять у рівняння *механіки класичної.* Наук. основи Р. м. заклав А. *Ейнштейн.*

Літ. див. до ст. *Відносності теорія.*

В. І. Коломиєц.

РЕЛЬЄ́Ф (франц. relief, від лат. relevo — піднімаю) в географії — сукупність різноманітних за формою, розмірами, віком та походженням нерівностей земної поверхні. Розрізняють позитивні, або опуклі (*височини, гори* тощо), і негативні, або ввігнуті (улоговини, річкові долини, *яри,* глибоководні жолоби), форми Р. За розмірами виділяють такі форми Р.: планетарні, що займають сотні тисяч і мільйони квадратних кілометрів (*материки, ложе океану, серединноокеанічні хребти*), мегарельєф з площею в сотні й десятки тисяч квадратних кілометрів (материкові виступи, великі океанічні западини), *макрорельєф, мезорельєф, мікрорельєф* і нанорельєф (найдрібніші нерівності, що ускладнюють форми вищого порядку розмірності). Р. утворюється внаслідок взаємодії *ендогенних процесів* і *екзогенних процесів.* Залежно від їхньої ролі у формуванні Р. розрізняють *морфоструктури* і *морфоскульптури.* Значна роль у формуванні Р. належить також діяльності людини (див. *Антропогенні форми рельєфу*). Будучи компонентом *природно-територіальних комплексів,* Р. значною мірою впливає на їхню диференціацію. Вивчає Р. *геоморфологія.* Див. також *Рельєф океанічного дна.*

І. М. Рослий.

РЕЛЬЄ́Ф у мистецтві — скульптурне зображення на площині. Р. може бути самостійним твором скульптури або частиною архіт. композиції. Розгортання композиції на площині, можливість перспективної побудови просторових планів і створення ілюзії округлості об'ємів дають змогу відтворювати в Р. складні багатофігурні сцени, архіт. та пейзажні мотиви. По відношенню до площини фону розрізняють Р. заглиблений та опуклий. Опуклий Р. поділяється на високий — *горельєф* і низький — *барельєф.* Відомий з епохи палеоліту. Згодом поширився в Старод. Єгипті, Ассирії, Індії, Китаї і особливого розвитку досяг в античному мист., в мист. епохи *Відродження,* а також в

Рельєф. М. Д. Панасюк. Деталь проекту пам'ятника на честь повстання саперів у Києві 1905. Гіпс. 1927.

пізнішій архітектурі та скульптурі, в т. ч. в укр. архітектурі 17—19 ст. та рад. часу. Заглиблений Р. (койланогліф) застосовувався в архітектурі Старод. Єгипту, в античній *гліптиці* (див. *Інталія*). Р. вміщують також на медалях, металевих грошах, декоративних виробах (див. *Медальєрне мистецтво*).

РЕЛЬЄ́Ф ОКЕАНІ́ЧНОГО ДНА — сукупність форм поверхні дна *Світового океану.* В межах океан. дна виділяють *материкову обмілину, материковий схил,* улоговини, *глибоководні западини,* піднятя та ін. великі форми рельєфу, що належать до елементів макрорельєфу. За сучас. уявленнями вони складають найбільші планетарні форми мегарельєфу — підводні крайові області *материків,* перехідні зони, *ложе океану* і *серединноокеанічні хребти.* За даними геофіз. досліджень (гол. чин. глибинного *сейсмічного зондування*), підводним крайовим областям материків відповідає континентальний тип, ложу океану і серединноокеанічним хребтам — океанічний, перехідним зонам — перехідний тип *земної кори.* Підводні крайові області материків (до 22% площі Світового ок.) включають материкову обмілину (шельф), материковий схил та материкове підніжжя. Для шельфу характерне поєднання рельєфових форм рельєфу, що формувались у континентальних умовах (різноманітні льодовикові утворення, затоплені річкові долини і давні берегові лінії тощо), з формами, зумовленими сучас. субаквальними процесами, зокрема течіями (піщані пасма, еродійні борозни, берегові вали). У тропічних водах у межах шельфу поширені *коралові рифи.* Материковий схил характеризується поширенням крайових плато, що лежать між крутими уступами, та підводних *каньйонів* протяжністю до сотень кілометрів. У гирловій частині каньйонів формуються акумулятивні форми — конуси виносу. Материкове підніжжя являє собою полого нахилену хвилясту рівнину завширшки 100—1000 км (до глиб. 3500—4500 м) з переважанням акумулятивних форм рельєфу, що є продуктами руйнування суходолу. Перехідна зона — область сучас. гороутворення на межі стикування материків і океанів. Займає бл. 10% площі океану, ширина її 3000—3500 км; охоплює переважно периферію *Тихого океану,* частково *Атлантичного океану* і *Індійського океану.* Рельєф перехідної зони представлений глибоководними улоговинами морів, глибоководними западинами (жолобами) — *Маріанський жолоб, Тонга жолоб, Курило-Камчатський жолоб* та ін., а також острівними дугами — молодими гірськими спорудами, що простягаються, як правило, вздовж внутр. боку глибоководних жолобів. Уздовж гребенів і схилів споруд розташовані вулканічні конуси, окремі вершини яких виходять на поверхню, утворюючи острови. Перехідна зона характеризується значною сейсмічністю і проявами сучас. вулканізму.

Ложе океану займає найнижчий гіпсометричний рівень земної поверхні і охоплює понад 50% площі дна Світового ок. Для ложа океану характерні обширні абісальні улоговини (див. *Абісаль*), в межах яких виділяють плескаті рівнини і горбисті височини. Абісальні горби (вис. до кількох сотень метрів) — одна з найпоширеніших форм рельєфу в межах ложа океану, зокрема у Тихому ок. горби займають до 85% його площі. Улоговини розділені підняттями, що являють собою плато, океанічні вали, на гребенях яких підносяться плосковершинні гори — гайоти (напр., *Маркус-Неккер*), а також окремі вулканічні гори. Серединноокеанічні

анічні хребти (понад 17% площі Світового ок.) утворюють підводну гірську систему, що проходить (переважно в меридіональному напрямі) через усі океани. Відносна їхня висота над дном океану — 2000—3500 м. У формуванні рельєфу хребтів велика роль належить розломній тектонічній діяльності (див. *Рифт, Георифтогеналь*). Серединноокеанічні хребти розчленовані поперечними трансформними розломами на окремі сегменти, що зміщені на сотні кілометрів і представлені у рельєфі підводними *горстами* і *грабенами*.

Р. о. д. досліджує *геоморфологія*. Вивчення його, крім наукового, має й велике практичне значення (для пошуків корисних копалин, судноплавства тощо). У дослідженнях Р. о. д. беруть участь, зокрема, *Морський гідрофізичний інститут* АН УРСР, *Геологічних наук інститут* АН УРСР та ін. наук. установи.

Літ.: Леонтьев О. К. Дно океана. М., 1968; Леонтьев О. К., Рычагов Г. И. Общая геоморфология. М., 1979; Сорокин А. И. Гидрографические исследования Мирового океана. Л., 1980; Шепард Ф. Морская геология. Пер. с англ. Л., 1976. *Є. Ф. Шнюков.*

РЕМ (Remus) — за римською легендою, брат-близнюк *Ромула*, першого царя Стародавнього *Риму*. Р. разом із Ромулом вважається легендарним засновником м. Рима.

РЕМА́РК (Remarque, Remark) Еріх Марія (справж. ім'я — Еріх Пауль; 22.VI 1898, Оснабрюк — 25.IX 1970, Локарно, Швейцарія)— нім. письменник. Учасник 1-ї світової війни. З 1931 — в еміграції (Швейцарія, США). Романи «На західному фронті без змін» (1929), «Повернення» (1931), «Три товариші» (1938), «Люби ближнього твого» (1941), «Тріумфальна арка» (1946), «Іскра життя» (1952), «Час жити і час помирати» (1954), «Чорний обеліск» (1956), «Життя в борг» (1959), «Ніч у Лісабоні» (1963), «Тіні в раю» (посм., 1971), п'єса «Остання зупинка» (1956), незважаючи на окремі ідейні суперечності, пройняті гострою ненавистю до мілітаризму й фашизму, ідеями гуманізму, співчуттям до простих людей.

Тв.: Укр. перекл.— На західному фронті без змін. Х., 1930; Три товариші. К., 1959; Чорний обеліск. К., 1961; Ніч у Лісабоні. «Всесвіт», 1963, № 7—8; Люби ближнього твого. «Всесвіт», 1966, № 8—10; Час жити і час помирати. К., 1974; Рос. перекл.— На западном фронте без перемен.— Возвращение.— Три товарища. Л., 1959; Тени в раю. М., 1972; Чёрный обелиск.— Триумфальная арка. М., 1978; Избранные произведения, т. 1—2. Кишинёв, 1979.

Н. М. Матузова.

РЕМА́РКА (франц. remarque, букв.— позначка, примітка) — авторське пояснення в тексті драматичного твору, що стисло характеризує місце дії, зовнішній вигляд або внутрішній стан героя тощо. Поряд з дією та *діалогом* Р. є ознакою драми як особливого роду худож. л-ри.

РЕМБО́ (Rimbaud) Жан Нікола Артюр (20.X 1854, Шарлевіль — 10.XI 1891, Марсель) — франц. поет. У ранніх віршах Р. відчувається вплив франц. прогресивних романтиків і Ш. *Бодлера* («Коваль», «Лють кесаря» тощо). Ранній поезії притаманні безпосередність ліричного вираження, наближення до життя і розмовної мови. Вітав Паризьку комуну 1871, засуджував її катів («Руки Жанни Марі», «Паризька військова пісня», «Париж заселяється знову»). Наступний етап відзначається напруженістю творчих пошуків (програмний вірш «П'яний корабель»). Після кн. «Сезон у пеклі» (1873), в якій висловив розчарування в творчих пошуках, відійшов від поетичної діяльності. Деякі його починання й експерименти були підхоплені модерністами й доведені до крайнощів. Мав великий вплив на розвиток франц. і загалом європ. поезії.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971; [Вірші]. В кн.: Передчуття. К., 1979; [Вірші]. «Всесвіт», 1981, № 6; [Вірші]. «Вітчизна», 1982, № 4; Рос. перекл.— Стихотворения. М., 1960; [Вірші]. В кн.: Эренбург И. Тень деревьев. Стихи зарубежных поэтов. М., 1969; Стихи. М., 1982.

І. М. Лозинський.

РЕ́МБРАНДТ Гарменс ван Рейн (Rembrandt Harmensz van Rijn; 15.VII 1606, Лейден — 4.X 1669, Амстердам) — голландський живописець і гравер. Н. в сім'ї мірошника Гарменса ван Рейна. Навчався в Лейдені у Я. ван Сваненбюрга та в Амстердамі у П. Ластмана, де з 1632 постійно жив. Демократичні та гуманістичні ідеї, породжені нац.-визвольною боротьбою голландського народу проти ісп. ярма, надихали Р. протягом усього життя, визначили реалізм і народність його творчості. Р. виступив як сміливий новатор, як майстер великої життєвої правди. Його групові портрети сповнені внутр. драматизму та філософ. узагальнення («Урок анатомії доктора Тюльпа», 1632, Мауріцгейс, Гаага; «Нічна варта», 1642; «Старійшини суконного цеху», або т. з. «Синдики», бл. 1661—62, обидві — в Рейксмусеумі в Амстердамі). Автопортрети та портрети родичів і близьких друзів (портрет Я. Сікса, 1654, зб. Сікса, Амстердам; т. з. братової дружини, 1654, Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна, Москва). Окремі портрети й міфологічні сюжети Р. вирішував як жанрові полотна, пройняті глибоким психологізмом («Автопортрет з Саскією», бл. 1634—35, Дрезденська картинна галерея; «Флора», 1634, ДЕ; «Варсавія», 1654, Лувр, Париж). Євангельські сюжети він використовував для зображення сцен з життя народу («Притча про робітників на винограднику», 1637; «Свята родина», 1645, обидві — в ДЕ). Р. досяг високих мистецьких узагальнень, які надають його шедеврам значення неминущих цінностей («Даная», 1636, ДЕ; «Ассур, Аман і Есфір», 1660, Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна; «Повернення блудного сина», бл. 1668—69, ДЕ). Улюбленим художнім засобом Р. було застосування ефектів світлотіні, її нюансів та контрастів, за допомогою яких він досягав великої матеріальності та спрямовував увагу глядача на найголовніше в композиції. Стримана золотисто-червона гама, лаконічний малюнок і мерехтіння світла надавали живописній манері художника специфічності та емоційної виразності. Р. зробив великий внесок у розвиток світового реалістичного мистецтва. Був неперевершеним майстром *офорту* («Сліпий Товій», 1651; автопортрети). Вплив Р. проявлявся і в укр. мистецтві, починаючи з середини 17 ст. (портрети Тимоша Хмельницького та його дружини Розандри, Львів. історичний музей; козацького полковника Солонини, не зберігся). Т. Шевченка захоплювало і «рембрандтівське освітлення», і блискуча техніка офортів, які він дбайливо копіював (офортна копія з олійної картини Р. «Притча про робітників на винограднику», замальовки окремих постатей з офорту Р. «Смерть Марії» та ін.). Іл. див. на окремому аркуші, с. 304—305, а також до ст. *Автопортрет*, т. 1, с. 49; на окремих аркушах до ст. *Гравюра*, т. 3, с. 448—449; *Живопис*, т. 4, с. 120—121; *Нідерландське мистецтво*, т. 7, с. 432—433.

Літ.: Ротенберг Е. Рембрандт Гарменс ван Рейн. М., 1956; Білецький П. До питання про «рембрандтівське освітлення». «Мистецтво», 1956, № 4; Білецький П. О. Шевченко і Рембрандт. В кн.: Збірник праць сьомої наукової шевченківської конференції. К., 1959; Рембрандт Харменс ван Рейн. Картины художника в музеях Советского Союза. Альбом. Л., 1971; Андронов С. А. Рембрандт. М., 1981; Шахова К. Таємниче світло. «Всесвіт», 1981, № 8. *П. О. Білецький.*

Рембрандт. Автопортрет. 1659—60. Кенвуд-гаус. Лондон

«РЕМДЕТА́ЛЬ» — Всесоюзний науково-дослідний технологічний інститут відновлення спрацьованих деталей машин (ВНДІВСД) ВНВО «Ремдеталь». Підпорядкований Всесоюзному науково-виробничому об'єднанню «Ремдеталь» Держкомсільгосптехніки СРСР. Засн. в 1980 у смт Глевасі (Київ. обл.) на базі Українського філіалу ДержНІТІ (1962—80). В ін-ті діє 20 лабораторій. Осн. завданням ін-ту є розробка наукових основ індустріальних способів, прогресивних технологій, спеціалізованого і уніфікованого обладнання і оснащення для відновлення спрацьованих деталей машин, впровадження їх у виробництво, а також розробка оптимальної схеми розвитку і розміщення виробництв по відновленню деталей машин. Ін-том розроблено і передано виробництву понад 160 техпроцесів відновлення деталей; генеральну схему розвитку і розміщення виробництв Держкомсільгосптехніки СРСР по відновленню деталей; нормативні документи по збиранню і здаванню ремфонду, нормуванню праці і витрачанню матеріалів; оптові ціни на відновлені деталі. Ведуться роботи по створенню 15 потоково-механізованих ліній для відновлення деталей машин тощо. *І. С. Деревець.*

РЕ́МЕЗ Євген Якович [5 (17).II 1896, м. Мстиславль, тепер Могильов. обл. БРСР — 30.VIII 1975, Київ] — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив (1924) Київ. ін-т нар. освіти. У 1928—55 викладав у вузах Києва (1933—55 — у Київ. пед. ін-ті, в 1935—38 — у Київ. ун-ті), з 1935 одночасно працював в Ін-ті

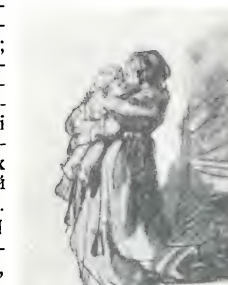

Рембрандт. Жінка з дитиною спускається по сходах. Туш, перо. 1636. Приватна збірка. Нью-Йорк.

В. Ремек.

В. М. Ремесло.

Ремез звичайний біля гнізда.

математики АН УРСР. Осн. праці Р. стосуються конструктивної теорії функцій та наближеного аналізу. Він розробив заг. обчислювальні методи чебишовського наближення функцій; алгоритм послідовних чебишовських інтерполяцій (алгоритм Р.), одержав важливі узагальнення теорем характеризації Чебишова — Маркова; теорему про метричну обмеженість поліномів; створив заг. операторний метод побудови залишкових членів.

РЕ́МЕЗ (Remiz) — рід птахів род. ремезових ряду *горобцеподібних*. Один вид — Р. звичайний (R. pendulinus), поширений у пд. частині Європи та в Азії. В УРСР зустрічається по всій території, селиться біля водойм. Довж. тіла 10—12 см, маса 7—11 г. Оперення переважно жовтого, рудуватого та коричневого кольорів. Гніздо у вигляді кулі з бічним входом (схоже на рукавичку) Р. роблять з рослинних волокон та пуху на кінці тоненьких гілочок (часто над водою) або між кількома стеблами очерету. Кладку з 7—8 яєць у травні насиджує самка 13—14 днів. Живиться комахами. Викопні рештки відомі з голоцену Європи.

РЕ́МЕК (Remek) Владимир (н. 26. IX 1948, м. Чеське Будейовіце) — льотчик-космонавт ЧССР, Герой Радянського Союзу (1978), Герой Чехословацької Соціалістичної Республіки (1978), майор. Член КПЧ з 1968. Закінчив Вище авіаційне училище в м. Кошіце (1970) та Військово-повітряну академію ім. Ю. О. Гагаріна (1976). В грудні 1976 в Центрі підготовки космонавтів ім. Ю. О. Гагаріна почав готуватися до польоту за програмою «*Інтеркосмос*». Пройшов повний курс навчання за програмою пілотованого корабля «*Союз*» та орбітальної станції «*Салют*». Разом з О. О. *Губарєвим* у складі першого в історії космонавтики міжнар. екіпажу здійснив політ (2—10.III 1978) на кораблі «Союз-28». Корабель 3. III було зістиковано з орбітальним наук. комплексом «Салют-6»—«Союз-27» (осн. екіпаж — Ю. В. *Романенко* і Г. М. *Гречко*). Космонавти виконали заплановану програму наук.-тех. і мед.-біол. досліджень і експериментів, розроблених ученими СРСР і ЧССР.

РЕ́МЕР (Rømer) Оле Крістенсен (25.IX 1644, Орхус — 19.IX 1710, Копенгаген) — дат. астроном. Освіту здобув у Копенгагенському ун-ті. В 1671—81 працював у Парижі. З 1681 — професор Копенгаген. ун-ту. В 1675 на основі спостережень затемнень супутників Юпітера визначив швидкість світла. Р. винайшов кілька астр. інструментів, зокрема меридіанний круг і мікрометр для спостереження затемнень. Користуючись ним, визначив схилення та прямі сходження понад 1000 зір.

РЕМЕСЛО́ Василь Миколайович [н. 28.I (10.2) 1907, с. Теплівка, тепер Пирятинського району Полтав. обл.] — український радянський селекціонер, академік АН СРСР (з 1974) і ВАСГНІЛ (з 1964), доктор с.-г. наук, професор, двічі Герой Соціалістичної Праці (1966, 1977), заслужений діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1928 закінчив Маслівський ін-т селекції і насінництва (Київ. обл.), працював у різних г-вах та установах агрономом-насіннярем. У 1933—37 — старший наук. співробітник Новоуренської (тепер Ульяновська Ульян. обл.) селекційно-дослідної станції; в 1938—42 і 1947—48 — зам. директора по науці Північно-Донецької держ. селекційної станції. В 1948—64 — заст. директора, а з 1964 — директор Миронівської селекційно-дослідної станції. З 1968 — директор Миронівського ін-ту селекції і насінництва пшениці. Р. розробив методи селекції, які дали змогу створити цінні, всесвітньо поширені сорти пшениці. Автор сортів озимої пшениці: Миронівська 264, Миронівська 808, Миронівська ювілейна, Миронівська 25 та ін.— всього 17 сортів; автор сортів ярої пшениці: Миронівська рання, Миронівська яра і Миронівська 3. Делегат XXII—XXVI з'їздів КПРС і XXII—XXVI з'їздів Компартії України. Член ЦК Компартії України з 1966. Депутат Верховної Ради УРСР 6—10-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Вітчизняної війни 2-го ступеня, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1963, Держ. премія СРСР, 1979. В м. Пирятині В. М. Ремеслу споруджено бронзовий бюст.

РЕМЕСЛО́ — дрібне виробництво готових виробів, що базується на ручній техніці при відсутності внутрівиробничого поділу праці. Найхарактернішою ознакою Р. є виготовлення виробів на замовлення споживача. Розвиваючись у різних сусп.-екон. формаціях, найвищого ступеня Р. досягло за феодалізму. Гол. ремісничими центрами в цей період стають міста. Міські ремісники однакових професій для захисту своїх інтересів організують замкнуті корпорації — *цехи*. Поглиблення спеціалізації Р., що супроводилось збільшенням кількості цехів, створило матеріальні передумови для мануфактурного поділу праці (див. *Мануфактура*). В розвинутих капіталістичних країнах Р. (на замовлення і на ринок) збереглося гол. чин. у галузях, пов'язаних з обслуговуванням індивідуальних потреб споживача або з виробн. коштовних худож. виробів. Р. поширене в основному в економічно слаборозвинутих країнах, де воно дає значну частину продукції. Однак і тут його витісняє фабрична пром-сть. В 10—13 ст. Р. розвивалось у багатьох містах Київ. Русі. З утвердженням централізованої Російської д-ви великим осередком ремісничого виробн. стала Москва. В рос. містах 16 ст. було вже бл. 200 різних ремісничих спеціальностей. В 16—17 ст. в більшості міст країни виникли цехи, проте міське Р. в Росії не набуло розвинутих цехових форм. Одночасно прибл. з 16 ст. значно поширилось сільс. Р. На Україні в серед. віки розвинулися різні його галузі й види: ткацтво, кравецтво, шевство, кушнірство, чинбарство, шорництво, слюсарство та ін. З кін. 16 — в 1-й пол. 17 ст. майже в усіх значних укр. містах і селищах більшість ремісників була об'єднана в цехи. Найінтенсивніше цехове Р. розвивалось у містах, які дістали т. з. *магдебурзьке право*,— в Києві, Львові, Полтаві, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Житомирі, Бердичеві, Стародубі, Ніжині та ін. У 18—19 ст. великого розвитку в окремих районах України набули *народні художні промисли*: гончарство (Межигір'я, Дибинці, Опішня, Косів), худож. ткацтво (Кролевець, Дігтярі, Клембівка), різьблення на дереві (Полтава, Косів, Яворів, Вижниця), укр. *вишивки, килимарство*. З зародженням і розвитком капіталізму міське Р. в Росії, в т. ч. на Україні, стало базою становлення великого централізованого капіталістичного виробн., а сільс. Р.— кустарної пром-сті і розпорошеної капіталістичної мануфактури. В місцях, де капіталістична пром-сть була розвинута слабо, зокрема на зх.-укр. землях, Р. було поширене навіть у 20 ст. Внаслідок соціально-екон. відсталості царської Росії та цісарської Австро-Угорщини різні форми Р. тут збереглись у період капіталізму значно більшою мірою, ніж у країнах, промислово більш розвинутих.

В СРСР ремісники й кустарі спочатку були об'єднані в промкооперацію, яку 1960 було ліквідовано, а її підприємства передано в систему держ. місцевої пром-сті. Див. *Кооперація, Домашня промисловість, Кустарна промисловість*.

РЕМИГА́ННЯ — те саме, що й *жуйка*.

РЕ́МІЛІТАРИЗА́ЦІЯ (від *ре...* і лат. militaris — військовий) — відновлення військ. могутності, військ.-екон. потенціалу демілітаризованої (роззброєної) держави або частини її території; проведення заходів військ. і військ.-екон. характеру, що заборонялися умовами мирного договору або капітуляції даної держави. Р. супроводиться посиленням реакції, обмеженням або повною ліквідацією демократичних прав і свобод трудящих, придушенням революц. і демократичного руху, *гонкою озброєнь*, широкою підготовкою до агресивних воєн. Р. дає поштовх зростанню мілітаризації економіки (див. *Мілітаризм*).

РЕМІНІСЦЕ́НЦІЯ (лат. reminiscentia — відгомін, спогад) — відгомін події чи враження. 1) В психології — відтворення в пам'яті людини без повторного *сприймання* того, що відбувалося раніше в її житті (образи предметів і явищ світу, думки, слова, події). Розрізняють два види Р.: згадування відразу, безпосередньо після сприймання чи заучування матеріалу, та власне Р. як поліпшений, повніший від попереднього спогад запам'ятованого за допомогою багаторазового пригадування або безпосереднього відтворення, але через деякий час. Кількісні і якісні характеристики Р.— повнота, точність, яскравість образів — залежать від індивідуальних особливостей *пам'яті*, часу, що минув з моменту запам'ятання чи заучу-

1
2

До ст. **Рубенс П. П.**

1. Союз Землі і Води. Близько 1618.

2. Портрет камеристки інфанти Ізабелли. 1625.

3. Бог річки Шельди, Кібела і богиня міста Антверпена. Ескіз. 17 ст. Київський музей західного та східного мистецтва. **1** і **2** — Державний Ермітаж у Ленінграді.

3

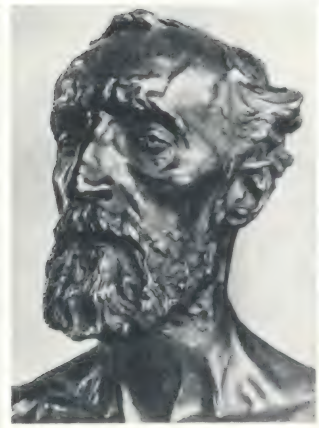

До ст. **Роден О.**

1. Мислитель. Бронза. 1889.

2. Портрет Ж. Далу. Бронза. 1883.

3. Бронзовий вік. Гіпс. 1877. Державний Ермітаж у Ленінграді.

4. Портрет В. Гюго. Мармур. 1897. Державний музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві.

5. Громадяни Кале. Гіпс. 1884–88.

6. Поцілунок. Мармур. 1886.

1, 2, 5 – Музей О. Родена. Париж.

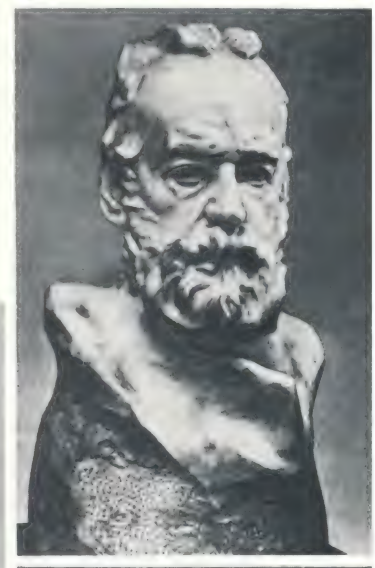

вання матеріалу, змісту матеріалу, міцності запам'ятання, психічного стану і віку людини та багатьох ін. факторів. 2) У літературі — відгомін у худож. творі мотивів, образів чи деталей з твору ін. автора. *В. Ф. Шморгун.*

РЕМІ́СІЯ (лат. remissio — зниження, ослаблення) — тимчасове ослаблення або зникнення проявів хвороби. Р. характерна для хронічних захворювань (малярії, поворотного тифу, деяких нервових і психічних хвороб тощо). Тривалість Р. різна: від кількох днів або тижнів до кількох років або навіть десятків років.

РЕМІ́СІЯ в економіці — округлення суми платежу по рахунку в бік зниження.

РЕМІСНИ́ЧІ УЧИ́ЛИЩА — в СРСР навч. заклади системи *професійно-технічної освіти*. Створено 1940 згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про державні трудові резерви» з метою підготовки кваліфікованих кадрів робітників для різних галузей нар. г-ва (див. *Державні трудові резерви*). До 1940 існували *школи фабрично-заводського учнівства* (ФЗУ). Строк навчання в більшості Р. у. тривав 2—3 роки, до них приймали молодь 14—17 років, як правило, з освітою не нижче 7 класів; учні перебували на держ. утриманні. Відповідно до закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958) Р. у. перетворено на міські й сільські профес.-тех. училища (див. *Професійно-технічні навчальні заклади*).

РЕ́МКЕ (Rehmke) Йоганнес (1.II 1848, Ельмсгорн — 23.XII 1930, Марбург) — нім. філософ-ідеаліст, представник іманентної філософії. Професор філософії у Грейфсвальді (1885—1921). Філос. погляди Р. суперечливі й еклектичні. Визнаючи, з одного боку, безпосередню достовірність зовн. світу, Р. у розв'язанні *основного питання філософії* стояв на позиціях *суб'єктивного ідеалізму*. Стверджував, що пізнавана реальність не існує незалежно від свідомості, а є іманентною, тобто внутрішньо властивою останній. Тому те, що здається об'єктивним, є, за Р., нічим іншим, як змістом свідомості, продуктом свідомої діяльності суб'єкта. Р. захищав релігію, вважаючи бога «реальним поняттям». Погляди Р. піддав нищівній критиці В. І. Ленін у праці «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*».

Л. К. Куличенко.

РЕМО́НТ (франц. remonte, спочатку — поповнення кавалерійських підрозділів кіньми, згодом — підтримання, відновлення) — сукупність техніко-економічних і організаційних заходів, пов'язаних з підтриманням і частковим або повним відновленням *споживної вартості* основних фондів (засобів виробництва) або предметів особистого споживання. Залежно від конструктивних особливостей, характеру пошкоджень, ступеня спрацювання частин пристроїв, а також від трудомісткості та обсягу відновних робіт розрізняють поточний, середній і капітальний Р. П о т о ч н и й Р. провадять для профілактики та з метою усунення раптової затримки в роботі устаткування і дрібних несправностей, заміни деталей, які вийшли з ладу або близькі до граничного спрацювання, або окремих вузлів устаткування. Під час с е р е д н ь о г о Р. провадять планову перевірку тех. стану устаткування, механізмів, агрегатів, ліквідують виявлені дефекти, а іноді виконують капітальний Р. деяких їхніх частин. К а п і т а л ь н и й Р. передбачає повне розбирання і дефектування агрегатів, машин, устаткування, заміну або відновлення спрацьованих деталей, вузлів або механізмів. Витрати щодо поточного й серед. Р. включають у собівартість продукції підприємства. Витрати щодо капітального Р. осн. фондів здійснюють за рахунок амортизаційного фонду (див. *Амортизація* основних фондів). Р. предметів особистого споживання здійснюють підприємства побутового обслуговування за рахунок населення. *В. О. Ломакін.*

РЕМОНТА́НТНІСТЬ (від франц. remontant — той, що знову підіймається, знову цвіте) — здатність рослин протягом *вегетаційного періоду* цвісти і плодоносити кілька разів. Спостерігається в окремих форм малини, суниць, троянд, іноді у кісточкових порід, напр. у вишні. Р. пов'язана із здатністю рослин закладати плодові бруньки за ін. умов, ніж це відбувається звичайно у даної культури. Закладання нових плодових бруньок у ремонтантних сортів відбувається прискорено — протягом 2—3 тижнів. Нові бруньки відразу проростають, швидко проходить відокремлення бутонів, цвітіння і плодоношення, яке триває до настання заморозків.

РЕМО́НТНИЙ МОЛОДНЯ́К — високопродуктивний молодняк с.-г. тварин, призначений для систематичної заміни в *стаді* вибракуваних тварин. Кількість Р. м. визначають потребою в заміні вибракуваного поголів'я і плановим завданням щодо збільшення осн. стада. При простому *відтворенні стада* щороку замінюють (в %): корів 15—20, бугаїв 20—25, осн. свиноматок і кнурів 25—30, баранів та вівцематок 15—20, птицю (несучу) — повністю. Остаточну кількість Р. м. в г-ві визначають при складанні плану *обороту стада*. Р. м. відбирають від кращих за продуктивністю і походженням тварин. Він має бути здоровим, добре розвиненим, без екстер'єрних вад. Для Р. м. створюють кращі умови догляду, годівлі й утримання; у свинарстві Р. м. перевіряють на плодючість і молочність. Див. також *Племінна робота*.

РЕН (Wren) Крістофер (20.X 1632, Іст-Нойл, Уїлтшір — 25.II 1723, Гемптонкорт) — англ. архітектор, представник англ. *класицизму*. У період між 1649 та 1653 вивчав математику в Оксфордському ун-ті. В 1681—83 — президент Лондонського королівського т-ва. У 60-х рр. почав працювати в галузі архітектури. Осн. твори: каплиця Пемброк-коледжу (1663—65) і 6-ка Трініті-коледжу (1676—84) у Кембріджі, театр Шелдона (1664—69) в Оксфорді, госпіталь (1682—91) в Челсі, численні споруди в Лондоні, в т. ч. собор св. Павла (1675—1710; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Великобританія*, т. 2, с. 448—449). Для творчості Р. характерна різноманітність планів і просторових рішень. У деяких спорудах Р. вдавався до прийомів *барокко*.

РЕНА́Н (Renan) Жозеф Ернест (27.II 1823, Трег'є, Кот-дю-Нор — 2.X 1892, Париж) — франц. філософ, філолог, історик релігії, член Франц. академії (з 1878). Член-кор. Петерб. АН (з 1860). Основні праці: «Історія виникнення християнства», т. 1—8, 1863—83, «Історія ізраїльського народу», т. 1—5, 1887—93, та ін. Критикував *Біблію*, вбачав у *Христі* не бога, а ідеалізовану людину (галілейського проповідника), за що зазнав нападок клерикалів. За філос. поглядами — прихильник *позитивізму*. Суб'єктивістські соціально-етичні погляди Р. відображено у «Філософських діалогах і фрагментах» (1876) та ін. За політ. поглядами — відвертий противник демократії, виступав проти *Паризької комуни 1871*.

А. Рене.

РЕНД — грошова одиниця Південно-Африканської Республіки і Намібії, поділяється на 100 *центів*.

РЕНЕ́ (Resnais) Ален (н. 3.VI 1922, Ванн) — франц. кінорежисер. Навчався на акторських курсах та в Ін-ті вищої кіноосвіти. Представник «*Нової хвилі*» (напрям у франц. кіно). Створив документальні стрічки «Герніка» (1949) та «Ніч і туман» (1956), які є високими зразками антифашист. кінопубліцистики. Художні фільми: «Хіросіма, любов моя» (1959), «Війна скінчилася» (1966; відтворено героїку комуністичного підпілля у франкістській Іспанії) та ін. Деякі фільми, зокрема «Минулого року в Марієнбаді» (1961), «Мюріель, або Час повернень» (1969), «Провидіння» (1976), експериментальні за характером. Окремі фільми Р. удостоєні нагород на міжнар. фестивалях.

Літ.: Божович В. И. Ален Рене. В кн.: Божович В. И. Современные западные кинорежиссёры. М., 1972.

В. Л. Скуратовський.

РЕНЕСА́НС (франц. Renaissance — Відродження) — епоха в розвитку культури країн Зх. і Центр. Європи, перехідна від середньовічної до культури нового часу. Див. *Відродження*.

РЕНЕ́ТИ (франц. reinettes) — група сортів яблуні з десертними, неребристими плодами, що мають правильну (симетричну) форму. На Україні поширені: Ренет Симиренка, Р. шампанський, Р. ландсберзький, Р. сірий французький, Р. канадський, Р. Кулона, Р. касельський, Р. орлеанський, Р. золотий курський та інші.

РЕ́НІ (Reni) Гвідо (4.XI 1575, Кальвенцано, Емілія-Романья — 18.VIII 1642, Болонья) — італ. художник, представник *Болонської школи живопису*. Навчався у флам. художника Д. Кальварта в Болоньї. З 1605 працював у Римі, з 1622 — в Болоньї. Ранні твори Р. позначені впливом *Караваджо* («Мученицька смерть св.

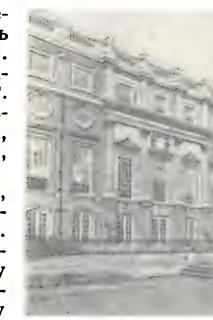

К. Рен. Палац Гемптонкорт. Фрагмент південного фасаду. 1689—94.

Г. Рені. Відпочиваюча Венера з Амуром. Державний художній музей. Дрезден.

Петра», бл. 1601—03; «Викрадення Європи», 1610; фреска «Аврора» в Палаццо Паллавічіні-Роспільозі в Римі, бл. 1610, та ін.), пізнішим властиві риси ідеалізації («Оплакування Христа», 1616; «Атланта і Гіппомен», бл. 1625). На Україні окремі твори художника зберігаються в Одес. музеї західного та східного мистецтва («Голова дівчинки») і Харківському художньому музеї («Зняття з хреста»).

Літ.: Щербачева М. И. Картины Гвидо Рени в собрании Эрмитажа. В кн.: Труды Государственного Эрмитажа, т. 1. М., 1956.

РЕ́НІ — місто Одес. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Дунаї, за 3 км від гирла Пруту. Залізнич. вузол. Морський торговельний порт.

Засн. на місці поселення часів *Київської Русі*. Вперше згадується в писемних джерелах 1548. В той час Р. входило до складу *Молдавського князівства*. В 1621 загарбане Туреччиною і перейменоване на Томарово. Під час рос.-тур. воєн 1768—74 і 1787—91 Р. двічі (1769, 1790) здобували рос. війська. За *Бухарестським мирним договором 1812* Р. відійшло до Росії. У 1821 Р. надано статус міста. Р. було одним з центрів грец. (1821) і болг. (1842) нац.-визв. рухів проти тур. іга. Після поразки Росії в *Кримській війні 1853—56* Р. відійшло до Молдавського князівства. За рішенням *Берлінського конгресу 1878* місто повернуто Росії. В 1905 залізничники Р. взяли участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В 1918 місто окупувала боярська Румунія. Того самого року в Р. створено підпільну комуністичну орг-цію. Після возз'єднання 1940 Бессарабії з СРСР Р.— райцентр Ізмаїльської, з 1954 — Одес. області.

У Р.— хлібний та цегельний заводи, тарно-рибний цех Ізмаїльського філіалу Чорноморського рибопромислового виробничого об'єднання «Антарктика», цех Ізмаїльського маслоробного з-ду, виробнича дільниця Ізмаїльського м'ясокомбінату, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколгоспна будівельна організація, комбінат побутового обслуговування. 7 загальноосвітніх, музична і спортивна школи, 5 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 5 бібліотек. У 1892, 1894 тут деякий час жив М. М. Коцюбинський.

РЕ́НІЙ (Rhenium; від лат. Rhenus — Рейн), Re — хім. елемент VII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 75, ат. м. 186, 207. Природний Р. складається із стабільного ізотопу ^{185}Re (37,07%) і слабкорадіоактивного ^{187}Re (62,93%). Існування Р. передбачив Д. І. Менделєєв. Відкрили 1925 німецькі вчені І. і В. Ноддак.

Реній — рідкісний розсіяний елемент, середній вміст у земній корі $1{,}0 \cdot 10^{-8}$% за масою. Супутній мінералам молібдену, міді, платини тощо. Р.— сріблясто-білий тугоплавкий, пластичний метал; густ. 21 030 кг/м³; $t_{пл}$ 3180° С; $t_{кип}$ 5600° С. Не утворює *карбідів,* не реагує безпосередньо з азотом і воднем, не розчиняється у соляній й плавиковій к-тах, слабо взаємодіє з сірчаною і легко з азотною к-тами. Джерелом пром. одержання Р. служать в осн. молібденові концентрати. Жароміцні і тугоплавкі сплави Р. з вольфрамом, молібденом, танталом застосовують для виготовлення деталей надзвукових літаків та ракет. Реніеві покриття служать для захисту ін. металів від корозії та зносу. Р. і його сполуки — ефективні *каталізатори.*

РЕ́НІЙСЬКИЙ МОРСЬКИ́Й ПОРТ торговельний. Розташований у Килійському гирлі р. Дунаю, за 126 км від Чорного м. в м. Рені Одес. обл. Буд-во почато 1816. За післявоєнні п'ятирічки порт відбудовано, реконструйовано й значно розширено, оснащено сучас. технікою. Він перетворився на велике трансп. підприємство. З 1944 входить до складу *Радянського Дунайського пароплавства.* Вигідне геогр. положення, сітка під'їзних шляхів сприяють розвиткові Р. м. п. Понад 30 портів Дунаю, Чорного й Середземного морів зв'язані з Р. м. п. Порт має велике значення для дальшого розвитку екон. зв'язків з придунайськими країнами, 85% обсягу експортно-імпортних вантажів становлять вантажі країн — членів РЕВ.

В. М. Шелест.

РЕ́НІЙСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Зх. Одес. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,9 тис. км². Нас. 42,0 тис. чол. (1982). У районі — 8 населених пунктів, підпорядкованих міській і 7 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Рені.* Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: пісок і глина. Пд.-зх. і пд. межі району проходять по р. *Дунаю.* В межах району — озера Кагул, Картал і більша частина оз. Ялпуг. Грунти — чорноземи південні, темно-каштанові. Розташований у степовій зоні. Найбільше пром. підприємство — Ренійський цегельний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Рені). С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових і овочевих культур, соняшнику, винограду та виробн. м'яса і молока. Площа с.-г. угідь 1981 становила 38,5 тис. га, у

т. ч. орні землі — 32,5 тис. га. Зрошується 7,6 тис. га. У Р. р.— 6 колгоспів, у т. ч. риболовецький, 5 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничний вузол Рені, залізнична ст. Фрикацей. Автомоб. шляхів — 144 км, у т. ч. з твердим покриттям — 134 км. Мор. порт Рені. У районі — 21 заг.-осв., музична з 2 філіалами та спортивна школи; 8 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 10 будинків культури і клубів, кінотеатр, 10 кіноустановок, 21 б-ка. У Р. р. видаються газети «Придунайская искра» (з 1944) та «Скынтея дунэрий» (молд. мовою, з 1948).

Н. В. Савицька.

РЕНІ́Н (від лат. ren — нирка) — фермент класу *гідролаз,* який належить до підкласу *протеолітичних ферментів* з невідомим механізмом *каталізу.* Припускають, що Р. виробляють особливі клітини стінок артеріол ниркових клубочків, звідки Р. надходить у кров та лімфу; діє на фракцію білків плазми крові і сприяє утворенню *ангіотензину* — гормону, який спричинює скорочення гладеньких м'язів судин, зниження інтенсивності кровообігу в нирках, зменшення виділення з організму рідини та солей, а також посилення секреції альдостерону кіркою *надниркових залоз.*

РЕНКЛО́ДИ (франц. reines-claudes) — група сортів сливи з круглими здебільшого жовтими або зеленими плодами. Плоди Р. споживають свіжими, варять варення, компоти тощо. Поширені на Україні сорти: Р.Бове,Р. Альтана, Р. зелений, Р. колгоспний та інші.

РЕНН (Renn) Людвіг (справж. ім'я та прізв.— Арнольд Фрідріх Фіт фон Гольсенау; 22.IV 1889, Дрезден — 21.VII 1979, Берлін) — нім. письменник (НДР), член Нім. академії мистецтв (з 1950), Герой Праці НДР (1964). Член Компартії Німеччини з 1928. У 1933—35 був ув'язнений фашистами,1936—47 — в еміграції (у Швейцарії, Франції, Мексиці). Учасник нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39. Автор антимілітаристських романів «Війна» (1928), «Після війни» (1930), «Перед великими змінами» (1936), «Занепад дворянства» (1944), «Війна без битви» (1957), «На руїнах імперії» (1961), «Інфляція» (1963), книг для дітей «Тріні» (1954), «Нобі» (1955), «Герніу і сліпий Азні» (1956) та ін., публіцистичних творів («Подорожі в Росію», 1932, та ін.). Брав участь у 2-й Міжнар. конференції революц. письменників у Харкові (1930).

Тв.: Укр. перекл.— Війна. Х., 1931; Після війни. Х.— К., 1933; Тріні. К., 1958; Нобі. К., 1959; Рос. перекл.— Крушение. М., 1929; На развалинах империи. М., 1964.

Літ.: Топер П. М. Людвиг Ренн. М., 1965.

Н. М. Матузова.

РЕНН — місто на Пн. Зх. Франції, адм. ц. департаменту Іль-і-Вілен. Вузол з-ць і автошляхів. Каналом Іль — Ранс сполучений з зат. Сен-Мало (Ла-Манш). 198 тис. ж. (1975). Підприємства маш.-буд. (виробн. автомобілів, с.-г. машин), військ., електротех., хім., поліграф., текст., швейної та харчової промисловості. 2 університети, політехнічний інститут,

Музеї. Архітектурні пам'ятки 15 та 17 ст.

РЕ́ННЕР (Renner) Карл (14.XII 1870, Унтертанновіц, тепер Дольні Дунайовіце, ЧССР — 31.XII 1950, Відень) — австр. державний і політ. діяч, лідер і теоретик австр. правих соціал-демократів, один з ідеологів *австромарксизму*. Наприкінці 19 ст. висунув разом з О. *Бауером* опортуністичну теорію *«культурно-національної автономії»*. Під час 1-ї світової війни 1914—18 — лідер австр. соціал-шовіністів. У листопаді 1918 — червні 1920 — державний канцлер Австр. республіки, 1931—33 — голова парламенту. Виступаючи за приєднання Австрії до Німеччини (див. *Аншлюс*), 1938 публічно схвалив загарбання фашист. Німеччиною Австрії і Судетської обл. Чехословаччини. Після визволення Австрії 1945 — голова Тимчасового уряду. З грудня 1945 — президент Австр. республіки.

РЕННІ́Н — те саме, що й *сичужний фермент*.

РЕ́НТА (нім. Rente, франц. rente, від лат. reddo — повертаю, сплачую) — дохід з капіталу, землі або майна, що його регулярно одержують їхні власники, не займаючись підприємницькою діяльністю. Землевласники одержують *земельну ренту*, яка, в свою чергу, виступає у формі абсолютної, диференціальної і монопольної ренти. У багатьох капіталістичних країнах Р. наз. також дохід у вигляді *процентів*, який одержують власники грош. капіталу або держателі *цінних паперів* з твердим курсом, і дохід держателів облігацій держ. рентних позик. Зростання кількості капіталістів, які одержують Р., в епоху імперіалізму є одним з проявів паразитизму й загнивання капіталізму на його монополістичній стадії. Особи, які живуть на Р., утворюють паразитичний прошарок суспільства — *рантьє*.

РЕНТА́БЕЛЬНІСТЬ (від нім. rentabel — вигідний, прибутковий) — важливий екон. показник, що характеризує кінцевий результат госп. діяльності підприємства, галузі, нар. г-ва в цілому за відповідний відрізок часу. Відображає ефективність використання авансованих коштів на виробництво продукції. Р. в умовах капіталізму складається під стихійним діянням закону серед. норми прибутку, а в умовах державно-монополістичного капіталізму — закону макс. прибутку (див. *Ціна виробництва, Прибуток*).

За соціалізму Р. базується на сусп. власності на засоби виробництва і забезпечується планомірним веденням нар. г-ва, динамічним розвитком соціалістичної економіки на основі *науково-технічного прогресу*, неухильним зростанням *продуктивності праці*, раціональним розміщенням продуктивних сил країни. В сучас. умовах важливим напрямом забезпечення Р. є перехід на інтенсивні методи господарювання. Р. є необхідною умовою формування фінансових ресурсів для забезпечення високих і сталих темпів розширеного *відтворення*, розвитку і вдосконалення *матеріально-технічної бази соціалізму*, матеріального стимулювання праці, підвищення *добробуту* трудящих. Рівень Р. виробництва визначають відношенням прибутку до середньорічної вартості осн. виробничих фондів (див. *Основні фонди*) і *оборотних засобів*. Соціалістичному г-ву притаманні народногосп. Р. і госпрозрахункова Р. Народногосп. Р. виражає інтереси всього суспільства і забезпечує умови для найповнішої реалізації *основного економічного закону соціалізму*. Госпрозрахункова Р. характеризує ефективність ведення г-ва підприємствами, об'єднаннями, галузями нар. г-ва, які функціонують на основі відносної самостійності в межах суспільної власності. Вона дає підприємствам змогу за рахунок коштів, одержуваних від реалізації продукції, відшкодовувати витрати виробн., одержувати частку чистого доходу у формі прибутку (див. *Чистий дохід підприємства, Чистий дохід колгоспу*), а також формувати централізований доход суспільства (див. *Податок з обороту*). Госпрозрахункова Р. орієнтує підприємства (об'єднання) на раціональне використання виробничих фондів, зниження *собівартості*, на виявлення резервів підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва* і виконує важливу роль у системі госпрозрахункового заохочення їхньої діяльності. *М. Д. Миронов.*

РЕ́НТГЕН (Röntgen) Вільгельм Конрад (27.III 1845, Леннеп, поблизу Дюссельдорфа — 10.II 1923, Мюнхен) — нім. фізик. Навчався у Вищій тех. школі в Цюріху (1865—68). Працював у Вюрцбурзькому (з 1870) і Страсбурзькому (з 1872) ун-тах. Професор Вищої с.-г. школи в Гоенгеймі (з 1875), Страсбурзького (з 1876), Гісенського (з 1879), Вюрцбурзького (з 1888, з 1894 — ректор), Мюнхенського (1900—1920) ун-тів. Р. досліджував п'єзоелектр. і піроелектричні властивості кристалів, встановив взаємозв'язок між електр. і оптичними явищами в кристалах. Дослідження Р. з магнетизму мали велике значення для створення Г. А. *Лоренцом* електронної теорії. Р. відкрив (1895) промінняя, яке назвав Х-променями (згодом це проміння дістало назву рентгенівського). *Рентгенівське проміння* широко застосовується у медицині, різних галузях науки і техніки (див. *Рентгенівська астрономія, Рентгенографія, Рентгенодефектоскопія, Рентгенологія, Рентгеноструктурний аналіз* та ін.). Р. перший з фізиків одержав Нобелівську премію (1901).

Літ.: Иоффе А. Ф. Вильгельм Конрад Рентген. «Природа», 1938, № 2; Beier W. Wilhelm Conrad Röntgen. Lpz., 1965.

РЕНТГЕ́Н, Р, R — позасистемна одиниця експозиційної *дози* рентгенівського і гамма-випромінювання, яка характеризує їхню іонізуючу дію (див. *Іонізація*) на повітря. Названо на честь В. К. *Рентгена*. 1 Р — доза, при якій відповідна рентгенівському та гамма-випромінюванню корпускулярна емісія (тобто *електрони*) утворює в 0,001293 г повітря (в 1 см³ повітря за *нормальних умов*) таку кількість *іонів*, що іони кожного знака мають сумарний заряд $\frac{1}{3} \times$ $\times 10^9$ Кл (див. *Кулон*). Р. пов'язаний з одиницею експозиційної дози в *Міжнародній системі одиниць* (1 Кулон на кілограм) співвідношенням: 1 Р = 2,57976 × $\times 10^{-4}$ Кл/кг. Доза в 1 Р відповідає такому опроміненню живого організму, при якому спостерігається той самий біол. ефект, як і при дозі в 1 *бер*. Для іонізуючих випромінювань іншої природи застосовують фізичний еквівалент рентгена — *фер*.

РЕНТГЕ́НІВСЬКА АСТРОНО́МІЯ — розділ *астрономії*, який вивчає космічні об'єкти, що випромінюють в рентгенівській області спектра (від 0,1 до 50 *ангстремів*). Виникнення Р. а. зумовлене розвитком космічної техніки, яка дала можливість виносити прилади за межі земної атмосфери (що поглинає рентгенівське проміння). Вперше рентгенівське випромінювання (р. в.) спостерігалось 1948 від *Сонця*. В його рентгенівському спектрі знайдено лінії багатократно іонізованих елементів, наявність яких зумовлена високою т-рою (10^6—10^7 К). Під час *сонячних спалахів* інтенсивність р. в. різко зростає. Р. в. за межами *Сонячної системи* спостерігається з 1962. Виявлено ізотропне (див. *Ізотропія*) фонове р. в. та бл. 500 дискретних джерел р. в. В межах *Галактики* такими джерелами є її ядро, поодинокі *зорі*, залишки *наднових зір* (оболонки й рентгенівські *пульсари*), рентгенівські *подвійні зорі*, короткочасні джерела, які мають велику потужність та існують бл. 6—8 місяців; серед. потужність випромінювання цих джерел 10^{36} ерг/с. Поза Галактикою такими джерелами є деякі звичайні *галактики*, галактики з активними ядрами, скупчення галактик, *радіогалактики, квазари*; потужність випромінювання їх від $2 \cdot 10^{39}$ (звичайні галактики) до $3 \cdot 10^{45}$ ерг/с (квазари). Існують області прозорого газу, нагрітого до т-ри в кілька десятків мільйонів градусів, які є джерелами р. в. В компактних джерелах, які входять у тісні подвійні системи, р. в. виникає внаслідок падіння газу на пульсари або *чорні діри*. Воно може виникати також при гальмуванні релятивістських електронів у сильних магн. полях. Р. а.— новий ефективний напрям дослідження активних процесів у Всесвіті, пов'язаний з вивченням проблеми походження та еволюції небесних тіл.

Літ.: Физика космоса. Маленькая энциклопедия. М., 1976.

К. І. Чурюмов.

РЕНТГЕ́НІВСЬКЕ ЗНІМА́ННЯ — одержання на світлочутливому матеріалі або магнітній стрічці тіньового зображення об'єктів, просвічуваних *рентгенівським промінням*. Розрізняють Р. з. прямим і непрямим способами. За прямим способом рентгенівське проміння проходить через об'єкт знімання і безпосередньо потрапляє на світлочутливий матеріал: спец. (рентгенівську) плівку або пластинку з спектральною чутливістю в діапа-

Л. Рентген.

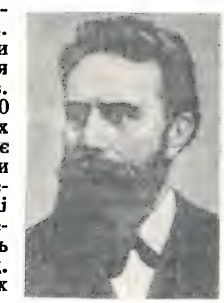

В. К. Рентген.

зоні довжин хвиль 1—100 нм. Зображення, зареєстроване в такий спосіб (рентгенограма), характеризується високою різкістю, проте розмір об'єкта не може бути більшим за формат світлочутливого матеріалу. Щоб різкість зображення при рентгенівському кінознімanні не зменшилась (через переміщування плівки), об'єкт просвічують лише в період експонування (див. *Експозиція*) кадру. З цією метою на керуючу сітку триелектродної рентгенівської трубки (джерела проміння) *рентгенівського апарата* подають імпульси струму від *комутатора*, пов'язаного з стрічкопротяжним механізмом *кінознімального апарата*. Частота кінознімання — від одиниць до 100 тис. кадрів/с (високошвидкісне імпульсне Р. з.), час експонування кадру — 15 нс і більше. За непрямим способом Р. з. зображення, створене рентгенівським промінням на флуоресціюючому екрані рентгенівського апарата (*роздільна здатність* екрана 2—3 лінії/мм), знімається з екрана фото- чи кіноапаратом на флюорографічну плівку (з спектральною чутливістю в діапазоні довжин хвиль 400—600 нм) або реєструється на магн. стрічці *відеомагнітофона*. Яскравість зображення на екрані посилюють електронно-оптичними перетворювачами, перетворювачами такого типу у поєднанні з телевізійними системами та ін. способами. Р. з. поряд з ін. видами знімання у невидимому промінні (інфрачервоному, ультрафіолетовому) застосовують при дослідженнях внутр. будови об'єктів у медицині, біології (див. *Рентгенографія*), *дефектоскопії* тощо.

Літ.: Рабкин И. Х., Ермаков Н. П. Электронно-оптическое усиление, рентгенотелевидение, рентгенокинематография. М., 1969; Кудряшов Н. Н. Специальные киносъемки. М., 1979.

О. А. Янушевський.

РЕНТГЕ́НІВСЬКЕ ПРОМІ́ННЯ, рентгенівське випромінювання — електромагнітне іонізуюче випромінювання з довжиною хвилі λ від 10^{-4} до 10^3 Å. Р. п. умовно поділяють на м'яке ($\lambda > 2$Å) і жорстке ($\lambda < 2$Å). Залежно від механізму виникнення розрізняють гальмівне Р. п. і характеристичне Р. п. Гальмівне Р. п. виникає при різкому гальмуванні рухомих заряджених частинок (див. *Гальмівне випромінювання*) і характеризується неперервним спектром частот (див. *Рентгенівські спектри*). Характеристичне Р. п. виникає після *іонізації* атома з викиданням *електрона* однією з його внутр. оболонок. Ця іонізація може бути результатом зіткнення атома з швидкою частинкою (первинне Р. п.) або поглинання атомом *фотона* (флуоресцентне Р. п.). Характеристичне Р. п. має лінійчастий спектр частот, характерний для атомів кожного елемента. Найпоширенішими джерелами Р. п. є рентгенівські трубки (двохелектродні *електровакуумні прилади*, в яких Р. п. одержують, бомбардуючи анод швидкими електронами) і *синхротрони*. Природні джерела Р. п.— деякі *радіоактивні ізотопи*, *Сонце* та ін. космічні об'єкти. Р. п. дифрагує, заломлюється, розсіюється, здатне до повного відбиття, має велику проникну здатність. Спричинює *люмінесценцію* деяких речовин, іонізацію, *фотоефект* тощо. *Дозу* випромінювання Р. п. вимірюють у *рентгенах*. Р. п. реєструють за допомогою *іонізаційних камер*, *Гейгера — Мюллера лічильників*, *сцинтиляційних лічильників* та ін. пристроїв. Відкрив проміння (1895) В. К. *Рентген*; осн. його властивості досліджували Ч. Г. *Баркла*, У. Л. *Брегг*, М. *Лауе*, Дж. *Стокс* та ін. вчені. Р. п. широко використовується в науці і техніці, напр. у *рентгенівській астрономії*, *рентгенодефектоскопії*, *рентгеноструктурному аналізі*, *рентгенографії*, *рентгенології*.

Літ.: Блохин М. А. Физика рентгеновских лучей. М., 1957; Майзель А., Леонхардт Г., Сарган Р. Рентгеновские спектры и химическая связь. Пер. с нем. К., 1981.

Е. Й. Харьков.

РЕНТГЕ́НІВСЬКИЙ АПАРА́Т — сукупність технічних засобів для одержання і використання *рентгенівського проміння*. В складі Р. а. виділяють рентгенівський живильний пристрій (пульт керування, високовольтний випрямний пристрій), рентгенівський випромінювач (рентгенівська трубка у металевому кожусі), пристрої для візуалізації і реєстрації рентгенівського зображення (приймачі випромінювання — флуоресціюючий екран, касета з плівкою, електрографічні пластини та ін.), штативний пристрій, пристрої для формування поля випромінювання (відсіюючі гратки, діафрагми, тубуси, автоматичні реле експозиції). Висока напруга на рентгенівську трубку подається по високовольтних кабелях або безпосередньо з *трансформатора*. В останньому випадку трубка і трансформатор перебувають в одному блоці. Для сучас. апарата характерне високе насичення елементами автоматики та електроніки. З метою посилення яскравості зображення і зниження дози опромінення застосовують електронно-оптичні перетворювачі або підсилювачі (ЕОП) та телевізійні установки. З екрана ЕОП і телевізора можна знімати зображення на кіно-, рентгенівську та магнітну плівки. За призначенням Р. а. поділяють на медичні (для *рентгенодіагностики* та *рентгенотерапії*) і технічні (для рентгенівської дефектоскопії, структурного рентгенівського аналізу). Залежно від конструкції і умов експлуатації Р. а. бувають стаціонарні, пересувні і переносні. Напруга на рентгенівській трубці залежить від призначення Р. а. і в діагностичних апаратах становить 35—150 кВ, в апаратах для дефектоскопії — до 2000 кВ, а сила струму — від 2 до 1000 мА. Для фіксації на плівці швидкоплинних процесів служать імпульсні апарати, в яких сила струму досягає 4000 А. Р. а. обладнані системами електричного та радіаційного захисту.

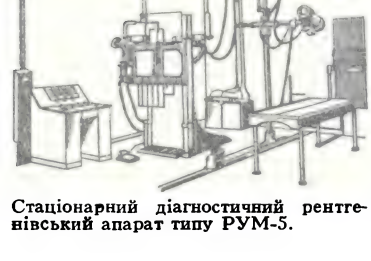

Стаціонарний діагностичний рентгенівський апарат типу РУМ-5.

Я. С. Бабій.

РЕНТГЕ́НІВСЬКІ СПЕ́КТРИ — спектри випромінювання та поглинання *електромагнітних хвиль*, довжина яких становить від 10^{-4} до 10^3 Å, тобто в інтервалі *рентгенівського проміння*. Р. с. поділяють на неперервні (гальмівні) та лінійчасті (*характеристичні спектри*). Частинка при гальмуванні може віддавати (випромінювати) довільну частину своєї енергії. Тому Р. с., що характеризує таке випромінювання, є неперервним. Довжина його найкоротшої хвилі відповідає випадку, при якому вся *кінетична енергія* загальмованої частинки переходить в енергію рентгенівського *фотона*. Неперервний Р. с. є частково поляризованим, а його інтенсивність зростає із збільшенням кінетичної енергії частинки. Р. с., що характеризує енерг. переходи внутр. електронів атома, є лінійчастим. Його лінії поєднують у серії, що їх позначають літерами K, L, M тощо, відповідно до електронних шарів. Напр., K-серія відповідає переходам електронів з віддалених від ядра оболонок на найближчу до нього K-оболонку. Лінійчастий Р. с. є неполяризованим, а інтенсивність його ліній визначається *добору правилами*. За частотою лінійчастого Р. с., використовуючи *Мослі закон*, визначають порядковий номер *елемента хімічного*. Р. с. застосовують, зокрема, в *рентгеноструктурному аналізі*, *спектральному аналізі*.

Е. Й. Харьков.

РЕНТГЕНО... — частина складних слів, що вказує на зв'язок із поняттям «*рентгенівське проміння*» (*рентгенографія*, *рентгенологія*).

РЕНТГЕНОГРА́ФІЯ (від *рентгено...* і грец. γράφω — пишу) — один з основних методів рентгенологічного дослідження, який полягає в одержанні тіньового зображення (рентгенограми) органа або частини тіла на рентгенівській плівці при проходженні через них рентгенівського проміння. Під час Р. досліджувана частина тіла хворого міститься між рентгенівською трубкою і алюмінієвою касетою з рентгенівською плівкою. Р. провадять не менш ніж у двох взаємно перпендикулярних проекціях. На рентгенограмі виявляються деталі, які не можна розгледіти при *рентгеноскопії*. Метод Р. дає можливість порівнювати кілька рентгенограм, зроблених повторно через будь-який час. Правильний вибір технічних умов при Р. істотно полегшується тим, що до сучасних *рентгенівських апаратів* додаються інструкції, які містять детальні таблиці експозицій, роз-

рахованих для усіх частин тіла і органів людини середньої маси і росту. Див. також *Рентгенодіагностика.*

РЕНТГЕНОДЕФЕКТОСКОПІ́Я— метод *дефектоскопії,* що грунтується на просвічуванні контрольованих виробів *рентгенівським промінням.* При рентгенодефектоскопічному контролі (мал.) з одного боку виробу встановлюють *рентгенівський апарат* (або *бетатрон*), а з другого розміщують рентгенівську плівку (або, напр., екран, вкритий *люмінофорами*). За найпоширенішим фотографічним методом Р. наявність дефектів встановлюють залежно від ступеня почорніння рентгенівської плівки. Якщо у виробі дефектів немає, плівка чорніє рівномірно. При наявності дефектів на ній виникають місця з різним ступенем почорніння. Розрізняють також методи Р.: візуальний, за яким тіньове зображення виробу вивчають на люмінесціюючому екрані; іонізаційний, що грунтується на реєстрованні інтенсивності рентгенівського проміння, що пройшло крізь виріб, за допомогою *іонізаційної камери* або лічильника, і кераграфічний (див. *Ксерографія*). Рентгенодефектоскопією в литих виробах виявляють тріщини, раковини, пористість, *ліквацію,* в зварних з'єднаннях — газові, шлакові та ін. включення в наплавленому металі, непровари тощо. В кованих, пресованих і штампованих виробах за допомогою Р. виявляють великі тріщини і розшарування. До Р. вдаються також, щоб виявити порівняно великі тріщини і руйнування деталей в процесі дослідження й експлуатації складених конструкцій, для перевірки якості монтажу різних пристроїв.

Літ.: Румянцев С. В. Радиационная дефектоскопия. М., 1974.

Л. С. Фельдман.

РЕНТГЕНОДІАГНО́СТИКА (від *рентгено...* і *діагностика*) — розпізнавання ушкоджень і захворювань людини та тварин за допомогою *рентгенівського проміння* на основі даних рентгенологічного дослідження. Р. базується на властивостях рентгенівського проміння проникати крізь непрозорі тіла. В основі Р. лежать два основні методи — *рентгеноскопія* і *рентгенографія.* Рентгенівське проміння проникає крізь тіла по-різному, залежно від довжини хвилі проміння, коефіцієнта поглинання його різними речовинами, товщини об'єкта; це також стосується органів і тканин людського тіла. Наприклад, при дослідженні грудної клітки видно тіні різної інтенсивності — густі тіні (ребра, хребці, ключиці, лопатки, грудина), слабші тіні, які зливаються (м'язи, судини, нерви, лімфатичні вузли), і майже прозорі тіні легеневої тканини, тобто на рентгенограмі або екрані видно лише те, що контрастує. Для Р. деяких органів (кісток, серця, легень) є природні умови контрастності; стравохід та органи черевної порожнини мають однакову щільність, тому без штучного контрастування неможливе їх рентгенівське дослідження. Контрастують ці органи після введення в них нешкідливих для організму речовин, що складаються з елементів з великим атомним числом (сірчанокислий барій, сергозин, білітраст тощо) або, навпаки, з малим атомним числом (повітря, кисень та ін. нешкідливі гази). Р. допомагає з'ясувати наявність перелому кістки, запалення легень, пухлини, локалізацію патологічного процесу і ступінь його розвитку. Повторно досліджуючи хворого за допомогою рентгенівського проміння, можна спостерігати перебіг патологічного процесу. Див. також *Флюорографія.*

Літ.: Методика и техника рентгенологического исследования. М., 1969; Линденбратен Л. Д. Этапы диагностического анализа рентгенограмм. «Вестник рентгенологии и радиологии», 1972, № 2; Михайлов А. Н. Справочник по рентгенодиагностике. Минск, 1980.

РЕНТГЕНОКІМОГРА́ФІЯ (від *рентгено...*, грец. κῦμα — хвиля і γράφω — пишу) — рентгенологічний метод дослідження, що дає можливість реєструвати на рентгенівській плівці рухи серця, великих судин, шлунка, діафрагми тощо. Апарат для Р. (рентгенокімограф) має рухому свинцеву сітку з вузькими щілинами, через які на плівку проектуються окремі ділянки обстежуваного органа. На кімограмі одержують хвилясті лінії або зубці, які відображують рухи органа на ділянці, рівній ширині щілини. Р. допомагає розпізнавати деякі захворювання (*аневризму* аорти, *інфаркт міокарда* та ін.). Р. запропонував польс. лікар Б. Сабат (1911). Див. також *Рентгеноскопія, Рентгенографія.*

РЕНТГЕНОЛО́ГІЯ (від *рентгено...* і грец. λόγος — вчення) — наука, що вивчає природу діяння й застосування *рентгенівського проміння.* Початок Р. поклав нім. фізик В. К. *Рентген,* який 1895 відкрив промені, що пізніше були названі його ім'ям. Під Р. звичайно розуміють медичну Р., хоча рентгенівські промені мають достатньо широке застосування і в техніці (використовуються для рентгеноструктурного та рентгеноспектрального аналізів, в кристалографії, у вивченні фізики твердого тіла тощо). Медичну Р. поділяють на рентгенотехніку (див. *Рентгенівський апарат*), *рентгенодіагностику* (див. *Рентгенографія, Рентгенокімографія*) та *рентгенотерапію.* Рентгенотехніка включає фізику рентгенівських променів, дозиметрію, конструювання рентгенівських апаратів та трубок. Використання рентгенівського випромінювання з метою виявлення функціональних та анатомічних змін в органах і тканинах людини належить до рентгенодіагностики. Рентгенотерапія за останні роки увійшла в *радіологію медичну.*

Піонерами та основоположниками Р. в Росії були О. С. *Попов,* І. Р. Тарханов, В. М. *Тонков,* Д. Ф. Решетілло, Л. Л. Гольст та ін.; в Австрії — Г. Гольцкнехт; в Німеччині — Г. Альберс-Шенберг, А. Келер, в США — Л. Леонард, Л. Коул; у Франції — А. Беклер, Ж. Бергонье; в Англії — М. Давідсон, Ч. Холленд та ін. Перший в нашій країні н.-д. ін-т рентгенологічного профілю був засн. 1918 в Петрограді. В 1920 створені рентгенологічні н.-д. інти в Харкові та Києві. В 1923—24 в Харків. та Одес. мед. ін-тах та Одес. ін-ті удосконалення лікарів були створені перші кафедри рентгенології. В 1927 таку кафедру було створено в Київ. мед. ін-ті; в 1928 — Харків., в 1932 — Донецькому, в 1936 — в Київ. ін-тах удосконалення лікарів. Великий внесок у розвиток Р. в нашій країні в рад. часи зробили А. К. Яновський, М. І. Немьонов, С. А. Рейнберг, зокрема на Україні — С. П. *Григор'єв,* С. П. Тесленко, М. М. Ісаченко, М. К. Афанасьєв, В. А. Дяченко, О. А. Лемберг та ін. Досягнення Р. залежать від розвитку багатьох галузей — фізики, електроніки, машино- та приладобудування. Одночасно Р. впливає на развиток таких мед. дисциплін, як торакальна (грудна) хірургія, кардіологія та ін. Перед сучас. Р. стоїть завдання подальшого удосконалення мед. рентгенотехніки та методики обстеження хворих. Рентгенологічну допомогу населенню здійснюють рентгенодіагностичні кабінети та відділення. В УРСР наукову та практичну діяльність в галузі Р. очолює *Рентгенорадіологічний і онкологічний київський науково-дослідний інститут.*

Літ.: Позмогов А. И. Развитие рентгенологии в УССР за годы Советской власти. «Вестник рентгенологии и радиологии», 1972, № 6; Линденбратен Л. Д., Наумов Л. Б. Медицинская рентгенология. М., 1974.

А. І. Позмогов.

РЕНТГЕНОРАДІОЛОГІ́ЧНИЙ І ОНКОЛОГІ́ЧНИЙ КИ́ЇВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1920; сучасна назва з 1946. В складі ін-ту (1981): 7 наук.-дослід. відділів, 20 відділень та лабораторій, клініка на 510 ліжок. Колектив ін-ту розробляє нові методики рентгенологічної, радіоізотопної та ін. видів діагностики злоякісних новоутворень, а також способи лікування онкологічних захворювань. Інститут — центр надання кваліфікованої допомоги хворим на онкологічні захворювання та розробці наук. проблем з рентгенології та онкології в УРСР. Ін-том щорічно видаються міжвідомчі збірники наук. праць «Клиническая онкология» та «Клиническая рентгенология». З Ін-том пов'язана наукова діяльність Р. Є. *Кавецького,* О. А. *Кронтовського,* В. К. Роше та ін. вчених.

А. І. Позмогов.

РЕНТГЕНОСКОПІ́Я (від *рентгено...* і грец. σκοπέω — розглядаю) — один з основних методів рентгенологічного дослідження, одержання на флуоресціюючому (що світиться) екрані площинного позитивного зображення досліджуваного об'єкта. При Р. хворий перебуває між екраном і рентгенівською трубкою. Р. провадять гол. чин. при *рентгенодіагностиці* захворювань внутр. органів, розташованих в черевній і грудній порожнинах, що дає можливість під контролем зору вив-

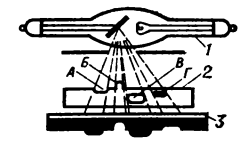

Рентгенодефектоскопія:
1 — рентгенівська трубка; *2* — контрольований виріб; *3* — рентгенівська плівка з зображенням густини почорніння її різних місць; *А, Б, В* і *Г* — дефектні місця виробу.

Ж. Ренуар.

чати стан і функції цих органів. Див. також *Рентгенографія*.

РЕНТГЕНОСТРУКТУ́РНИЙ АНА́ЛІЗ — сукупність методів дослідження атомної структури речовини на основі вивчення *дифракції* рентгенівського промінця від даної речовини. Р. а. ґрунтується на тому, що для *рентгенівського проміння* кристали є природними *дифракційними ґратками*. Дифракційна картина залежить від характеру просторового розміщення *атомів* у *кристалічній ґратці*, їхньої хім. природи і *довжини хвилі* рентгенівського проміння. В Р. а. застосовують рентгенівські апарати з фотографічною реєстрацією та рентгенівські дифрактометри з спец. *детекторами*. Найпоширенішими методами Р. а. є: метод Лауе, яким користуються для перевірки ступеня монокристалічності матеріалу; метод Дебая—Шерера — для вивчення полікристалів, зокрема розмірів їхніх кристалічних ґраток, *текстури*, величини мех. напружень; метод Бормана, яким досліджують *дислокації* монокристалів та ін. Дифракцію рентгенівського проміння на кристалах відкрив 1912 М. *Лауе*. В 1916 П. *Дебай* запропонував використовувати її для дослідження структури полікристалічних матеріалів. Методи Р. а. застосовують також у біології при дослідженні будови *антибіотиків, білків, вітамінів, нуклеїнових кислот* тощо. Див. також *Електронографія, Нейтронографія, Рентгенодефектоскопія*.

П. П. Кузьменко.

РЕНТГЕНОТЕРАПІ́Я — один з методів *променевої терапії*, при якому для лікування використовують *рентгенівське проміння*. Метою Р. є пригнічення життєдіяльності клітин патологічно змінених тканин або повне їх зруйнування, без пошкодження, однак, здорових тканин. При Р. враховують, що найчутливішими до рентгенівського проміння є статеві залози, кровотворні органи, лейкоцити, клітини злоякісних пухлин. Кожному хворому визначають індивідуальну дозу опромінювання. Р. широко використовується для лікування захворювань шкіри, слизових оболонок тощо. Особливе значення Р. має при лікуванні злоякісних пухлин різних органів. Часто Р. використовують разом з *хіміотерапією* і лікуванням гормональними препаратами.

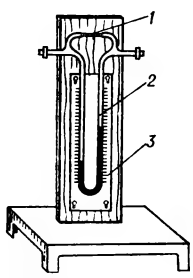

Реометр:
1 — капілярна трубка;
2 — трубка диференціального манометра;
3 — шкала.

РЕНУА́Р (Renoir) Жан (15.IX 1894, Париж—12.II 1979, там же) — франц. кінорежисер. Син П. О. *Ренуара*. В 1919—23 працював як художник-кераміст. Перші фільми: німі — «Дочка води» (1924), «Нана» (1926, за Е. Золя), «Маленька продавщиця сірників» (1928, за Г. К. Андерсеном); звукові — «Будю, врятований з води» (1931), «Тоні» (1934), «Злочин пана Ланжа» (1935). В 1935 — 38 зблизився з рухом Нар. фронту, керував постановкою фільму «Життя належить нам» (1936, на замовлення Франц. компартії). Ідеями цього руху пройнятий фільм «Велика ілюзія» (1937). Поставив також картини: «Заміська прогулянка» (1936, за Г. де Мопассаном), «На дні» (1936, за М. Горьким), «Марсельєза» (1938), «Людина-звір» (1938, за Е. Золя), «Правила гри» (1939). В 1941—51 жив у США. Фільми 50-х років переважно видовищні: «Золота карета» (1952, за П. Меріме), «Сніданок на траві» (1959) та ін.

Тв.: Рос. перекл.— Моя жизнь и мои фильмы. М., 1981.

Літ.: Жан Ренуар. Статьи. Интервью. Воспоминания. Сценарии. Пер. с франц. М., 1972.

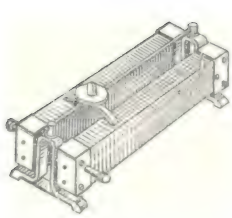

Повзунковий реостат.

РЕНУА́Р (Renoir) П'єр Огюст (25. II 1841, Лімож — 17.XII 1919, Кань-сюр-Мер, поблизу Ніцци) — франц. живописець, графік і скульптор, представник *імпресіонізму*. З 1845 жив у Парижі. Творчий шлях розпочав як майстер декоративного розпису на фарфорі і тканинах. У 1862—64 навчався в Школі красних мистецтв і в майстерні Ш. Глейра, де зблизився з К. Моне, А. Сіслеєм та ін. художниками. В ранніх картинах («Шиночок матінки Антоні», 1866) наслідував Г. *Курбе*. Пізніше Р. захопився передачею ефектів світла, вібруючого повітря, кольоровими нюансами. Кращим творам Р. властиві життєрадісність, досконалий малюнок, витончений колорит: «Купання на Сені» (1869), «Портрет К. Моне» (1872), «Купальниця», «Гойдалка», «Бал в Мулен де ла Галетт» (всі — 1876), «Портрет Жанни Самарі» (етюд 1877), «Парасольки» (1879), «Дівчина з віялом» (1881), «Дівчата в чорному» (1883) та ін. Серед скульптурних робіт — «Венера» (1914—16). Картини Р. зберігаються в Музеї імпресіонізму в Парижі, ДЕ в Ленінграді, Музеї образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві та ін. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Імпресіонізм*, т. 4, с. 120—121.

Літ.: Вельчинская И. Ренуар. Альбом. М., 1970; Ренуар Ж. Огюст Ренуар. Пер. с франц. М., 1970; Перрюшо А. Жизнь Ренуара. Пер. с франц. М., 1979.

РЕНУВ'Є (Renouvier) Шарль (1.I 1815, Монпельє — 1.IX 1903, Прад) — франц. філософ-ідеаліст, засновник франц. *неокантіанства* (неокритицизму), член Академії моральних і політ. наук (з 1900). За освітою — математик. Філософія Р.— еклектичне поєднання феноменалізму Юма з апріоризмом Канта. Р. виходив із самоочевидної реальності фактів свідомості, тому він заперечував існування «речей у собі» (див. *«Річ у собі» і «річ для нас»*), розглядаючи їх як явище. Він вважав, що досвід є сукупністю явищ, а відношення мислення і буття — принципова координація *суб'єкта і об'єкта* пізнання. В його філософії, як писав В. І. Ленін, «зв'язок явищ, порядок, закон оголошується апріорним, закон пишеться з великої букви і перетворюється в базу релігії» (Повне зібр. тв., т. 18, с. 204). Р. створив систему категорій, у якій центр. місце посідає категорія відношення. Пізніше він займався проблемами моралі й свободи волі. Вплинув на формування франц. *персоналізму*.

РЕНЬЄ (Régnier) Анрі Франсуа Жозеф де (літ. псевд.— Гюг Віньї; 28.XII 1864, Онфлер — 23.V 1936, Париж) — франц. поет, член Франц. академії (з 1911). Стояв біля джерел символізму, в той же час зберігаючи зв'язок з традиціями романтиків і «парнасців» (див. *«Парнас»*). Найзначніші вірші написав на межі 19 й 20 ст. (збірки «Ігри поселян і богів», 1897; «Глиняні медалі», 1900; «Місто вод», 1902; «Крилата сандалія», 1906). Основні творчі досягнення Р. пов'язані з лірикою. Автор романів «Страх перед коханням» (1907), «Грішниця» (1920), «Я, вона і він» (1935) та ін., збірок оповідань «Яшмова палиця» (1897), «Лаковий піднос» (1913), «Втрачене щастя» (1924) та ін., есе.

Тв.: Укр. перекл.— Мармурова жінка. Х., 1926; [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—19. Л., 1923—26; Яшмовая трость. Л., 1925; Воля короля. Л., 1925; [Вірші]. В кн.: Эренбург И. Тень деревьев. Стихи зарубежных поэтов. М., 1969.

Л. А. Єремєєв.

РЕОБА́ЗА (від грец. ῥέος — плин та βάσις — основа) — мінімальна сила постійного електр. струму, що здатна викликати *збудження* нерва чи м'яза при тривалій його дії. Це — *поріг подразнення* для постійного струму. Р., як і *хронаксія*, характеризує *збудливість* тканин і органів. Термін «реобаза» ввів у фізіологію 1909 франц. вчений Л. Лапік. Р. наз. також порогові величини не тільки електричних, а й ін. подразників — мех., світлових тощо.

РЕОГРА́ФІЯ (від грец. ῥέος — плин і γράφω — пишу) — метод вивчення кровонаповнення якоїнебудь ділянки тіла шляхом графічної реєстрації коливань його електричного опору. Метод заснований на тому, що при пропусканні через ділянку тіла змінного струму високої частоти (16—300 кГц) роль провідника струму виконують рідкі середовища організму, перш за все, кров. Електричний опір органів і тканин залежить від кровонаповнення. Коливання електричного опору реєструються апаратом-реографом у вигляді кривої — реограми. Розташовуючи електроди над різними органами людини, можна реєструвати реограму кінцівок (периферична Р.), легень, печінки, мозку (реоенцефалографія), серця (реокардіографія) та ін. Р. застосовується в фізіології і медицині, зокрема у медицині як один з діагностичних методів при захворюваннях серця, судин та ін. внутрішніх органів, а також при крововтраті і *шоку*.

РЕОЛО́ГІЯ (від грец. ῥέος — плин і λόγος — вчення) — розділ *механіки* суцільного середовища, який вивчає явища деформування (див. *Деформація*) твердих тіл і руху рідин, в яких мають місце *релаксація* і *повзучість*. Ці явища післядії властиві переважній більшості матеріалів, але найяскравіше вони виявляються в полімерних матеріалах (див. *Полімери*) і рідинах з великою *в'язкістю*. Велику увагу в Р. приділяють вивченню властивостей *гелів, золів* та ін. *дисперсних систем*. Методи Р. широко використовують, зокрема, в металург. та полімерному виробництві, гірничій справі, медицині.

Літ.: Савін Г. М., Рушицький Я. Я. Елементи механіки спадкових середовищ. К., 1976; Рейнер М. Реология. Пер.с англ. М., 1965. *Я. Ф. Каюк.*

РЕО́МЕТР (від грец. ῥέος — плин і μετρέω — вимірюю) — прилад, яким вимірюють витрату газів; різновид *витратоміра*. Дія Р. грунтується на вимірюванні перепаду тисків газів, лінійно пов'язаного з їхньою витратою, у капілярній трубці або ін. дроселюючому пристрої (див. *Дроселювання*), встановленому в трубопроводі. Різницю гисків визначають диференціальним *манометром* (дифманометром) Р. (мал.) з шкалою в одиницях витрати ($см^3$/хв, л/год). Реометрами вимірюють витрату газу (до 10^4 л/год) в апаратах, де хлорують воду, у приладах для змішування газів у певному співвідношенні тощо.

РЕОМЮ́РА ШКАЛА́ — див. *Температурні шкали.*

РЕОСТА́Т (від грец. ῥέος — плин і στατός — стоячий, нерухомий), резистор змінний — електричний апарат (пристрій), яким регулюють і обмежують силу струму або напругу в *колі електричному*. Осн. частиною Р. є провідний елемент зі змінним *електричним опором*, величину якого можна змінювати плавно або ступінчасто. Розрізняють Р.: пускові, пускорегулювальні, навантажувальні і збуджувальні; з повітряним, масляним або водяним охолодженням. Залежно від матеріалу провідного елемента Р. бувають металеві (найпоширеніші), рідинні і вугільні. До найпростіших металевих належать повзункові Р. (мал.), що в них величину електр. опору змінюють, переміщуючи контактний повзунок по витках дроту, виготовленого з матеріалу високого питомого опору. Рідинні Р. являють собою посудини з *електролітом*, в який занурено електроди. Електр. опір таких Р. регулюють, змінюючи віддаль між електродами або глибину їхнього занурення. Вугільні Р. складаються з стовпчиків, набраних з тонких вугільних шайб. Їхній електр. опір залежить від величини прикладеного до стовпчиків тиску. Р. найчастіше застосовують в електротехніці.

РЕОФІ́ЛЬНІ ТВАРИ́НИ, реофіли (від грец. ῥέος — плин і φιλέω — люблю) — *водяні тварини*, що живуть у проточних водах. Р. т. киснелюбні й потребують постійного припливу свіжої води. До Р. т. належать губки, моховатки, личинки деяких комах, багато видів молюсків, риб, ракоподібних та ін. Деякі Р. т. добре плавають і здатні пересуватися проти течії (напр., лососеві риби). Більшість Р. т. (сидячі і малорухомі форми) протистоять дії течії, прикріплюючись до субстрату, зариваючись у грунт, ховаючись у норках тощо.

РЕПАРА́ЦІЇ (від лат. reparatio — відновлення) — форми матеріальної відповідальності суб'єкта *міжнародного права*, які є наслідком вчиненого ним міжнар. правопорушення. Полягають у відшкодуванні ним шкоди, заподіяної ін. суб'єктами міжнар. права. Відшкодування проводиться насамперед грошима, а також товарами, сировиною, послугами тощо. Обсяг Р., як правило, мусить бути розмірним обсягові заподіяної шкоди. У вузькому розумінні Р.— відшкодування матеріальної шкоди д-ві, потерпілій від збройного нападу або акту *агресії*. В таких випадках ідеться про воєнні Р., які покладаються на д-ву агресора і мають на меті відшкодування шкоди, спричиненої д-ві, що зазнала нападу, а також її громадянам (їхньому майну). Так, про відшкодування у формі воєн. Р. ідеться в *Паризьких мирних договорах 1947*, які зафіксували осн. принципи воєн. Р.: відшкодування в макс. обсязі, на який реально здатні переможені країни; виплата Р. не тільки грошима, а й натурою, зокрема, за рахунок закордонних активів, пром. продукції, демонтажу обладнання військ. пром-сті тощо. Див. також *Реституція*.

В. А. Василенко.

РЕПАРА́ЦІЯ в генетиці — ферментативний процес виправлення ушкоджень *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК), що виникають внаслідок дії різних *мутагенів*, а також під час нормального біосинтезу ДНК. Відомо кілька механізмів Р. ДНК; найбільш вивчені фотореактивація, темнова Р. та пострепліка тивна Р. Фотореактивація — зменшення ушкоджень видимим світлом, що виникли в ДНК під дією ультрафіолетових променів; здійснюється особливим фотореактивуючим ферментом, який розщеплює димери *тиміну*. Темнова Р. відбувається без участі світла. Під час неї вирізуються ушкоджені ділянки ДНК, а прогалина, що утворилася, відновлюється комплементарно (див. *Комплементарність*) до неушкодженої нитки тієї ж молекули ДНК. У постреплікативній Р. велика роль належить процесу *рекомбінації*.

РЕПАТРІА́ЦІЯ (від лат. repatrio — повертаюсь на батьківщину) — 1) Повернення емігрантів у країну їхнього походження з поновленням їх у правах *громадянства*. Р. емігрантів, *біженців* та ін. осіб, які залишили батьківщину з екон., політ. і реліг. міркувань, регулюється *договорами міжнародними* або нац. законодавством. 2) Повернення на батьківщину військовополонених і цивільних осіб, які опинилися за межами своєї країни внаслідок війни. Р. полонених регулюється Женевською конвенцією 1949 про поводження з військовополоненими і прийнятим 1977 Додатковим протоколом № 1 до Женевських конвенцій. Згідно з ними Р. військовополонених здійснюється як під час війни, так і після неї. Репатрійованих не можна використовувати на дійсній військ. службі. Р. всіх військовополонених починається негайно і безумовно після припинення воєнних дій, за винятком засуджених осіб, хворих і поранених, яких не можна перевозити, або тих, проти яких порушено кримінальне переслідування за кримінальні злочини.

О. М. Овсюк.

РЕПЕЛЕ́НТИ (від лат. repello — відштовхую, відганяю) — речовини, що відлякують комах, кліщів, ссавців та птахів. Захищають тварин і людину від нападу кровосисних членистоногих і комах (запобігають зараженню *трансмісивними хворобами*), а рослини, насіння, харчові продукти—від шкідників (комах, кліщів, зерноїдних птахів, гризунів тощо). Серед Р. є різні синтетичні препарати, продукти тваринного і рослинного походження різної хім. природи (прості й складні ефіри, ефірні олії, альдегіди, спирти, аміди та ін.). За механізмом діяння Р. поділяють на ольфакторні, або фуміганти (впливають гол. чин. на *нюху органи* і діють на відстані); контактні, або протиукусні (діють на *смаку органи* при безпосередньому контакті); дезодоруючі, або маскуючі (нейтралізують або знищують запахи, що приваблюють комах). Найкращими Р. для людини і тварин є диметилфталат, діетилтолуамід (ДЕТА), бензимін. У людини Р. наносять на відкриті поверхні шкіри, одяг; у тварин — на всю поверхню шкіри (необхідно при цьому остерігатися потрапляння препаратів на слизові оболонки очей, рота, носа та ін.).

РЕПЄР (франц. repère — мітка, карб, позначка) — 1) У геодезії — знак, що позначає і закріплює на місцевості точку земної поверхні, висоту якої над *рівнем моря* визначено *нівелюванням*. Р. закладають безпосередньо в грунті або вмонтовують у стіну капітальної будівлі. В СРСР висоти Р. визначають відносно нуля Кронштадтського *футштока*. 2) У математиці — сукупність лінійно-незалежних *векторів* (див. *Лінійна залежність*), узятих у певному порядку і відкладених від спільного початку. Коли вектори, що складають Р., попарно ортогональні, то Р. наз. ортогональним; якщо при цьому довжина кожного вектора дорівнює одиниці, то Р. наз. ортонормованим. 3) В артилерії — допоміжна точка, по якій ведеться пристрілка гармат з метою наступного перенесення вогню для влучення в ціль. Розрізняють Р. наземні, надводні, повітряні, звукові. Для пристрілки Р. застосовують пристрільно-цілевказівні боєприпаси.

РЕПЕРТУА́Р (франц. répertoire, від лат. repertorium — список) — 1) Сукупність творів (драматичних, музичних та ін.), які виконуються протягом певного часу в театрі, на концертній естраді. 2) Ролі, партії, муз. і літературні твори, з якими виступають актор, співак, читець, музикант. Існують поняття сучас. і класичного Р. Розрізняють Р. за видами театрів (оперний, естрадний), стилями і жанрами (романтичний, комедійний, трагедійний), за направленістю (агітаційний). Р. відображає певні ідейні й художні позиції театру, окремого виконавця.

РЕПЕРФОРА́ТОР (від *ре...* і *перфоратор*) — телеграфний пристрій, що автоматично пробиває отвори (перфорації) в паперовій стрічці відповідно до послідовно прийнятих і належним чином перетворених електр. сигналів, які надходять від *телеграфного апарата*. Крім того, Р. рівномірно пробиває в стрічці отвори, необхідні для про-

П. О. Ренуар. Автопортрет. 1910. Приватна збірка. Париж.

П. О. Ренуар. Театральна ложа. 1874. Інститут Курто. Лондон.

Оператор з ранцевою **репортажною телевізійною установкою** і відеомагнітофоном.

тягування її. Зручнішими є Р., що ними поряд з пробиванням отворів наносять на стрічку друковані знаки телеграм, спрощуючи тим самим зчитування їхньої адреси.

РЕПЕТЕ́ЦЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — у Чардж. обл. Туркм. РСР. Засн. 1928 для вивчення й охорони природного комплексу пустелі *Каракуми*. Пл. 34,6 тис. га. На тер. заповідника представлені всі осн. форми піщаного рельєфу. Найбільші площі займають пасмово-горбисті піски, здебільшого закріплені рослинністю; є також бархани, ніздрюваті піски тощо. Одне з найжаркіших і найпосушливіших місць СРСР (макс. температура +50°, опадів 115 мм на рік). У заповіднику — понад 210 видів рослин, у т. ч. 125 видів квіткових. Поширені саксаул (білий та чорний), кандими, селіни, піщана акація, ефедра та ін. На заповідній території — понад 1000 видів безхребетних (жуки, фаланги, скорпіони), 20 видів плазунів (варан, ефа, круглоголовка), 21 вид ссавців (піщанка, ховрах, тушканчик, заєць-толай). З 196 видів птахів, які трапляються на тер. заповідника, тут гніздяться бл. 25 (саксаульна сойка, саксаульний горобець, бухарська синиця, білокрилий дятел). Осн. напрям наук. роботи — дослідження різних форм життя в умовах піщаної пустелі, розробка методів закріплення пісків. *С. В. Вейісов.*

РЕПЕТИ́ЦІЯ (лат. repetitio — повторення) — 1) Основна форма підготовки *вистави* (концерту, естрадної або циркової програми). Проводиться колективом артистів або одним артистом під керівництвом *режисера,* в муз. театрі — режисера, диригента, балетмейстера тощо. 2) Особлива конструкція фортепіанного механізму, винайдена 1821 французьким майстром С. Ераром, яка дозволяє прискорювати видобування повторних звуків.

РЕ́ПЛІКА́ЦІЯ, редуплікація (лат. replicatio — відновлення, reduplicatio — подвоєння) — внутрішньоклітинний багатоетапний процес копіювання молекул *нуклеїнових кислот*; лежить в основі точного відтворення *генів, хромосом, плазмід, вірусів*. Модель будови *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК) Дж. *Уотсона* й Ф. *Кріка* (1953) пояснює матричне копіювання молекул ДНК. Після розриву водневих зв'язків, що утримують два полінуклеотидні ланцюги, молекули ДНК, умовно позначених (+) і (—), на батьківських ланцюгах, що розходяться, синтезуються комплементарні (див. *Комплементарність*) їм нові ланцюги: на (+)-ланцюгу утворюється і з ним зв'язується (—)-ланцюг, а на (—)-ланцюгу — (+)-ланцюг. Таким чином, утворюються дві однакові дочірні ДНК — копії вихідної молекули. Р. починається з ферментативного розплетення ланцюгів ДНК у певній точці (О) і появи двох Y-подібних ділянок росту, що рухаються в протилежних напрямах і пов'язані з реплікаційними комплексами (РК) *ферментів* та ін. білків. В кожній ділянці росту відбуваються підготовка до утворення і синтез РНК-затравки, починаючи з точки О (його веде фермент РНК-полімераза, або примаза); нарощування з її кінця ланцюга ДНК (працює ДНК-полімераза); безперервний і переривчастий матричний синтез; зшивання (за допомогою *лігази*) новоутворених фрагментів ДНК після руйнування затравок і забудови дезоксирибонуклеотидами пропусків, що утворилися. Склад РК і особливості послідовного формування дочірніх молекул залежать від природи клітини і реплікуючої в ній ДНК. У випадку Р. вірусної одноланцюгової РНК на молекулі вірусного (+)-ланцюга РНК (як на матриці), що потрапила в клітину хазяїна, за допомогою РНК-реплікази синтезується проміжний (—)-ланцюг РНК, на останньому (після їхнього роз'єднання), в свою чергу,— (+)-ланцюг і т. д. До складу вірусних часточок наступного покоління входять тільки (+)-ланцюги РНК. У ретровірусів проміжним ланцюгом служить ДНК (в цьому випадку працює фермент ревертаза).

Літ.: Гершензон С. М. Основы современной генетики. К., 1979; Корнберг А. Синтез ДНК. Пер. с англ. М., 1977; Уотсон Дж. Молекулярная биология гена. Пер. с англ. М., 1978.

І. П. Кок.

РЕПО́РТ (франц. report) — у капіталістичних країнах спекулятивна угода — продаж *цінних паперів* з одночасним зворотним викупом їх на певний строк за підвищеним курсом.

РЕПОРТА́Ж (франц. reportage, від лат. reporto — повідомляю) — інформаційний жанр журналістики, оперативне повідомлення у *пресі,* по *радіо, телебаченню* кореспондента про подію дня, очевидцем або учасником якої був автор.

РЕПОРТА́ЖНА ТЕЛЕВІЗІ́ЙНА УСТАНО́ВКА — мобільна телевізійна установка, використовувана для телевізійних репортажів, інтерв'ю тощо; різновид *пересувної телевізійної станції*. Установки такого типу застосовуються з 70-х рр. 20 ст. Розрізняють Р. т. у. (мал.) ранцеві, розміщувані в ранці оператора або його асистента, й автомобільні, що їхня апаратура змонтована в кузові мікроавтобуса або в легковому автомобілі. Осн. частинами Р. т. у. є малогабаритна *телевізійна камера,* зв'язана з ін. телевізійною апаратурою (в мікроавтобусі) кабелем (довж. 100—1500 м) або лінією радіозв'язку. Телевізійні сигнали з Р. т. у. на *телецентр* надходять по каналах зв'язку пересувної телевізійної станції, через передавач, розміщений у спец. автобусі, або у *відеозаписі* портативним *відеомагнітофоном*.

РЕПРЕЗЕНТАТИ́ВНІСТЬ (від франц. representatif — типовий, показовий) у статистиці — відповідність характеристик вибіркової сукупності характеристикам генеральної сукупності. Забезпечується правильною організацією вибіркового обстеження. Щоб вибіркова сукупність точно відображала співвідношення в генеральній сукупності, вибірка має здійснюватись об'єктивно: відібрана частина одиниць у відношенні до середньої величини ознаки повинна бути ніби представником тієї сукупності, з якої провадився відбір. Однією з причин порушення Р. є привнесення в добір одиниць будь-якої упередженості, внаслідок чого одержувані дані не відображають дійсності.

РЕПРЕСА́ЛІЇ (від лат. repримо — стримую, приборкую) — в *міжнародному праві* міжнародно-правові *санкції,* що застосовуються однією державою у відповідь на неправомірні дії іншої держави з метою примусити д-ву-порушницю відшкодувати збитки або утриматись від правопорушень у майбутньому. На відміну від *реторсій* Р. є засобом реагування виключно на міжнар. правопорушення. Метою Р. є примусити правопорушника вдатися до погоджених засобів врегулювання міждерж. спорів. Р. має передувати вимога про відшкодування збитків; Р. повинні бути негайно відмінені, якщо під час застосування їх протиправні дії припинено, збитки відшкодовано. Р. визнаються засобом правового захисту у міждерж. відносинах. Однак потерпіла д-ва за будь-яких умов не може вдаватися до застосування збройної сили, оскільки такі дії за сучас. міжнар. правом кваліфікуються як *агресія*. В Декларації про принципи міжнар. права 1970 (див. *Декларації ООН*) закріплено положення про те, що д-ви повинні утримуватись від актів Р., пов'язаних із застосуванням сили. Проте ця заборона не поширюється на т. з. воєнні Р., що можуть мати місце під час збройного конфлікту з метою примусити ін. воюючу сторону утриматися від порушень *законів і звичаїв війни*. Р., застосовувані у мирний час, здебільшого мають форму *ембарго* чи *бойкоту*. Як Р. використовується *секвестр* майна, заморожування банківських вкладів д-ви-правопорушниці, конфіскація її майна або вилучення її *авуарів* з банків потерпілої д-ви, анулювання чи тимчасове припинення дії тих або ін. угод. При будь-якому застосуванні Р. д-ви повинні додержувати правил пропорційності, тобто вдаватися до таких засобів примусу, які розмірні характерові й шкідливим наслідкам міжнар. правопорушення. Див. також *Міжнародно-правова відповідальність держави*. *В. А. Василенко.*

РЕПРЕ́СОР (лат. repressor — той, що обмежує, стримує) — особливий регуляторний білок, що контролює синтез (*транскрипцію*) матричної, або інформаційної, *рибо-*

Реп'яшок пряморогий: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка; *3* — плід (сім'янка).

Репетецький заповідник.

нуклеїнової кислоти (м-РНК) з певного *оперона*. Приєднуючись до *оператора*, Р. «виключає» його і тим самим блокує роботу структурних *генів*, тобто синтез м-РНК припиняється. При приєднанні Р. до відповідного ефектора оператор звільнюється від нього, і синтез м-РНК відновлюється. Кожний Р. регулює синтез одного, іноді кількох білків, якщо вони синтезуються на одній м-РНК.

РЄПРЄВ Олександр Васильович [14 (26).VIII 1853, поблизу м. Суздаля, тепер Володимир. обл. РРФСР — 21.VI 1930] — укр. патолог, один з основоположників вітчизн. ендокринології. Закінчив петерб. Медико-хірург. академію (1878). В 1891—95 — професор Томського, а 1895—1924 — Харків. ун-тів. З 1924 — співробітник ряду н.-д. установ Харкова. Праці Р. присвячені вивченню обміну речовин при вагітності, дослідженню залоз внутрішньої секреції, проблемам радіобіології, онкології тощо. Р. створив школу рад. патофізіологів.

РЕПРИ́ЗА (франц. reprise — повторення; вставний номер) — 1) В м у з и ц і — повторення одного з розділів твору. Найпоширенішими є тричастинні репризні структури. 2) На е с т р а д і і в ц и р к у — короткий жартівливий номер, дотеп, який виконують актори розмовного жанру і клоуни; комбінація пов'язаних між собою трюків, після яких настає пауза. У кінному цирку — рух коня одним і тим самим *алюром*. 3) У ф е х т у в а н н і — повторний удар. 4) У к і н н о м у с п о р т і — перехід коня на алюр після подолання перешкоди.

РЕПРОГРА́ФІЯ [від *репро(дукція)* і грец. γράφω — пишу] — одержання копій текстових і графічних оригіналів фотографічними або ін. способами, не пов'язаними (на відміну від *поліграфії*) з виготовленням і застосуванням *друкарських форм*. Репрографічними є, напр., процеси *діазокопіювання, електрофотографії, мікрофільмування*. Р. відзначається точним відтворенням оригіналу, коротким технологічним циклом, дає змогу змінювати масштаб копій порівняно з оригіналом. Методами і засобами Р. користуються на великих підприємствах, в б-ках, архівах, конструкторських бюро тощо. Див. також *Копіювання документів*.

РЕПРОДУКТИ́ВНІ О́РГАНИ (від *ре...* і лат. produco — виробляю, створюю) — органи рослин і тварин, що виконують функцію *розмноження*. У рослин, яким властиве *чергування поколінь* — нестатевого (*спорофіт*) і статевого (*гаметофіт*), Р. о. представлені як органами *нестатевого розмноження* — спорангіями, так і органами статевого відтворення (див. *Статеві органи рослин*). До Р. о. у рослин відносять також органи *вегетативного розмноження* (бульби, цибулини, кореневища тощо). Про Р. о. у тварин див. *Статеві органи*.

РЕПРОДУКЦІ́ЙНА ТЕ́ХНІКА — техніка, пов'язана з *репродукційними процесами* одержання копій картин, плакатів та ін. До засобів Р. т. належать репродукційні *фотографічні апарати, фотозбільшувачі*, контактні *копіювальні апарати*, спеціальні столи для *ретуші* фотографічних форм — негативів, діапозитивів, копіювальні рами (в них зображення з фотографічних форм переноситься на формний матеріал). Засобами Р. т. є також установки для *проявлення фотографічного, дублення* або випалу копій фотографічних форм, машини для *травлення*, потокові лінії для виготовлення форм *офсетного друку*, верстати, на яких одержують пробні відбитки, *друкарські машини*, ін. засоби. Набули розвитку електронні засоби Р. т.: електронні кольороподільники-кольорокоректори, за допомогою яких відтворюють багатокольорові зображення, електрогравірувальні апарати (електронно-гравірувальні автомати). Вони дають змогу спрощувати і значно скорочувати процес виготовлення друкарських форм, забезпечуючи високу якість репродукцій.

Літ.: Полиграфические машины. Каталог-справочник. М., 1974; Захаров А. Г., Либерман Н. Й., Фуфаевский Д. А. Офсетные печатные машины. М., 1975; Чередник Н. М. Машины и оборудование цехов высокой печати. М., 1977.

Т. О. Стародуб.

РЕПРОДУКЦІ́ЙНІ ПРОЦЕ́СИ — процеси відтворення і розмноження образотворчих і тексто-ілюстраційних оригіналів засобами *репродукційної техніки*. Складаються з виготовлення *друкарських форм* і одержання з цих форм відбитків (*репродукцій*). Друкарські форми створюють фотомех. (фотохімікографічним), фотоелектрогравірувальним або фотоелектрографічним (див. *Електрографія*) способом. За фотомех. (найпоширенішим) способом оригінал фотографують, одержуючи фотографічну форму (*негатив, діапозитив*), за допомогою якої виготовляють (на формному матеріалі) копію зображення. Щоб утворити на копії пробільні і друкуючі елементи і, отже, перетворити її на друкарську форму, копію обробляють у спец. розчинах (див. також *Автотипія*). Фотоелектрогравірувальний спосіб полягає у вирізюванні на формному матеріалі необхідних елементів друкарської форми. Відбитки одержують способами *високого друку, глибокого друку, плоского друку* і трафаретним (за допомогою *трафарету*). Вибір способу репродукування визначається видом і призначенням друкованої продукції, її тиражем тощо. Див. також *Репрографія*.

Т. О. Стародуб.

РЕПРОДУ́КЦІЯ (від *ре...* і лат. produco — виробляю, створюю) — 1) Фотографічне або поліграфічне відтворення зображень (творів живопису, друкованого тексту, карт, документів, фотознімків тощо). 2) Картина, малюнок, кресленик, фотознімок та ін., виготовлені поліграфічним способом. При точній передачі всіх особливостей об'єкта Р. називається ф а к с и м і л ь н о ю. 3) Психологічний процес відтворення запам'ятованого. 4) В б і о л о г і ї — відтворення організмом нових особин; те саме, що і *розмноження*.

РЕПС (англ. reps) — густа бавовняна, вовняна або шовкова тканина дрібновізерунчастого (репсового) *переплетення ниток* з дрібними рубчиками. Розрізняють Р. з рубчиками поздовжніми (пітканевий Р.) і поперечними (основний Р.). З Р. шиють верхній одяг.

РЕПТИ́ЛІЇ — клас хребетних тварин. Те саме, що й *плазуни*.

РЕП'ЯШО́К (Ceratocephalus) — рід рослин родини *жовтецевих*. Невеликі однорічні трави з пальчастороздільними листками в прикореневій розетці. Квітки зібрані в короткий колос на верхівці стебла. Плід збірний з загострених сім'янок, які чіпляючись за вовну овець, забруднюють її. Відомо 7 видів, поширених у Європі й Азії. Ростуть в степах, на полях, сухих схилах. В СРСР, в т. ч. в УРСР, два види: Р. пряморогий (C. orthoceras) і Р. серпорогий (C. falcatus). Перший вид використовувався в народ. медицині при шлункових захворюваннях, ревматизмі тощо.

РЕ́РІХ Микола Костянтинович [27.IX (9.X) 1874, Петербург — 13.XII 1947, Нагар, долина Кулу, шт. Пенджаб, Індія] — рос. живописець, археолог, мандрівник, громадський діяч, дійсний член петерб. АМ (з 1909). В 1893—97 навчався в петерб. АМ у А. *Куїнджі*, 1900—01 — в студії Ф. Кормона в Парижі. Був членом об'єднання «*Мир искусства*» (1910—19 — його голова). В ранній період творчості захоплювався давниною, особливо культурою Давньої Русі («Гонець», 1897; «Заморські гості», 1901; «Будують місто», 1902; «Знамення», 1915, Одеський художній музей). З 1916 Р. жив у Фінляндії, з 1920 — в США та Індії. В цей час створив монументальні декоративні пейзажі.

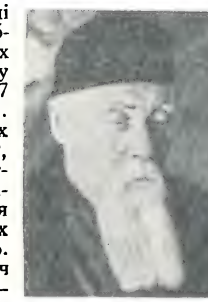

М. К. Реріх. Портрет роботи С. М. Реріха. Фрагмент. 1936. Люксембурзький палац. Париж.

Р. відомий також як театр. художник (декорації до опери О. Бородіна «Князь Ігор», 1908; до драми Г. Ібсена «Пер Гюнт», 1912; балету І. Стравинського «Весна священна», 1913, та ін.). В 30—40-х рр. Р. написав картини «Гуга Чохан» (1931), «Знаки Гесера» (1940), «Гімалаї. Нанда-Деві» (1941), «Пам'ятай» (1945) та ін. Багато творів зберігаються в ДТГ (більше 400 картин, виконаних в Індії, передано до музеїв СРСР). Виставки творів Р. не раз демонструвалися в СРСР, зокрема в Києві. Р. добре знав укр. мистецтво, музику й театр. У часи навчання в петерб. АМ на укр. вечорі за ескізами М. *Микешина* ставив «живі картини» з «Кобзаря» Т. Шевченка. Відвідав Київ. За ескізами Р. було виконано мозаїки в церкві в с. Пархомівці (тепер

М. К. Реріх. Похід Ігоря. Темпера. 1941. Приватна збірка.

С. М. Реріх. Девіка Рані Реріх. 1951. Зібрання С. М. Реріха. Бангалор.

Володарського р-ну Київ. обл., 1903—06) і в Троїцькому соборі *Почаївської лаври* (1910). За ініціативою Р. у Гаазі 1954 підписано Заключний акт Міжнар. конвенції по захисту культур. цінностей на випадок збройного конфлікту.

Тв.: Зажигайте сердца. М., 1978.

Літ.: Полякова Е. Николай Рерих. М., 1973; Бабаєва Е. Виставка творів М. К. Реріха у Києві. «Образотворче мистецтво», 1975, № 3.

РЕ́РІХ Святослав Миколайович [н. 23.X (5.XI) 1904, Петербург]— живописець, росіянин за національністю, почесний член АМ СРСР (з 1978). Син М. К. *Реріха.* З 1919 навчався в Королівській АМ у Лондоні, з 1920 — в Колумбійському і Гарвардському ун-тах на архіт. ф-ті. З 1936 живе в Індії. Автор портретів, пейзажів, декорацій до театр. вистав, іл. до книжок. Твори: «Микола Костянтинович Реріх» (1937), «Пандіт Джавахарлал Неру» (1942), «Девіка Рані Реріх» (1951), «Канченджунга», «Вічне життя» (обидва — 1954), «Мій дім» (1962), «Карма Дордже» (1974) та ін. Відвідав СРСР 1960 і 1974—75. Виставка творів Р. та його батька експонувалася у Києві 1979.

Літ.: Тюляев С. И. Святослав Николаевич Рерих. В кн.: Н. К. Рерих. Жизнь и творчество. М., 1978.

РЕСИ́ВЕР (англ. receiver, від receive — вміщувати) — металева посудина, в якій нагромаджують гази (пару, повітря) при тимчасовому припиненні їхньої витрати, а також вирівнюють їхній тиск в разі нерівномірної витрати або надходження. У Р. (мал.) компресійних установок також охолоджують газ, виділяють з нього краплини масла і вологи. В *парових машинах* за допомогою Р. (теплоізольованої труби) з'єднують циліндри високого і низького тиску.

РЕСІСТЕ́НСІЯ — місто на Пн. Сх. Аргентіни, адм. ц. пров. Чако. Вузол з-ць. Близько 150 тис. ж. Бавовноочисні, лісопильні й олійницькі підприємства. Виробн. кебрачевого екстракту.

РЕСІ́ФІ, Пернамбуку — місто на Пн. Сх. Бразілії, адм. ц. штату Пернамбуку. Порт на узбережжі Атлантичного ок., вузол з-ць і автошляхів. Аеропорт. 1,2 млн. ж. (1975, з передмістями). Харч., текст., машинобудівна, хім., цем., шкіряно-взут. пром-сть. Ун-т. Р. засн. 1535.

РЕСО́РА (франц. ressort) — пружний пристрій *підвіски* транспортних машин і повозів, який пом'якшує поштовхи й удари на нерівностях шляху і сприймає навантаження від кузова без залишкової деформації. Найпоширенішими є Р. листові, пружинні і торсіонні (див. *Торсіон*). Листові Р. (мал.) складаються з сталевих загартованих листів, з'єднаних хомутами, які спираються на ходові частини машин. Вільні кінці листів такої Р. закріплюють на кузові. Пружинні Р. (з однією або кількома *пружинами,* розміщеними одна в одній або одна над одною) часто поєднують з листовими (напр., Р. залізничного рухомого складу). Є також гідравлічні і пневматичні Р., що являють собою балони, заповнені відповідно рідиною або газом (повітрям).

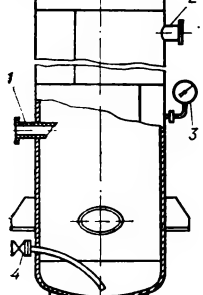

Ресивер:
1 — впускний патрубок; *2* — випускний патрубок; *3* — манометр; *4* — вентиль для продування ресивера.

РЕСПІ́РАТОР (від лат. respiro — дихаю) — прилад для індивідуального захисту органів дихання людини від пилу і шкідливих речовин. Р. поділяють на ізолюючі і фільтруючі (протипилові), фільтри яких виготовляють з *вати, фетру,* спец. картону тощо. Ізолюючі Р. (з кисневим балоном) використовують при недостатній (менше 16%) кількості кисню, а також в разі великого вмісту шкідливих домішок у повітрі протягом тривалого часу (напр., при аварійно-рятувальних роботах, див. *Гірничорятувальна справа*). Фільтруючі Р. (мал.), що їх застосовують при меншій забрудненості повітря, бувають одноразового (найпростіші — безклапанні Р.) і багаторазового користування (клапанні Р.). Респіраторами користуються на виробництві, в лабораторіях тощо.

РЕСПУ́БЛІКА (лат. respublica, від res — справа і publicus — громадський, всенародний) — одна з форм держ. правління, при якій органи влади обираються (чи формуються) на певний строк у гому чи ін. порядку. Р. як *форма держави* ще не визначає класової суті *держави,* що залежить від панівного типу виробничих відносин у даній країні. Р. існували в умовах рабовласницького суспільства (античні Р. Старод. Греції, Римська Р.), у феод. суспільстві. Р. є більшість бурж. д-в. Усі Р. експлуататорських формацій забезпечували і забезпечують фактичне панування (диктатуру) експлуататорів над трудящими. Формою правління д-в соціалістичного типу (див. *Тип держави*) завжди є соціалістична Р., яка може набувати різних форм: Рад. Р., народно-демократична Р.; всі вони будуються на єдиних соціалістичних принципах.

РЕСПУ́БЛІКА ЗЕЛЕ́НОГО МИ́СУ — назва (з 1982) країни *Острови Зеленого Мису* в Африці.

РЕСПУБЛІКА́НСЬКА АВТОМАТИЗО́ВАНА СИСТЕ́МА (РАС) — система збирання й обробки інформації, призначена для вдосконалення обліку, планування та управління нар. г-вом республіки на основі ефективної взаємодії *автоматизованих систем управління підприємствами* (АСУП), об'єднаннями, територіальними організаціями, АСУ міністерств і відомств, автоматизованих систем збирання й обробки інформації центральних республіканських органів управління, а також інших *обчислювальних центрів* та електронних систем збирання й обробки даних різного призначення. РАС — тер. ланка *Загальнодержавної автоматизованої системи* управління (ЗДАС). Процес створення РАС здійснюється за етапами відповідно до постанов та рішень партії і Уряду СРСР щодо соціально-екон. розвитку країни в цілому і союзних республік. Структурно РАС — це багаторівнева матрична система взаємодіючих елементів, які організаційно об'єднані з діючими органами управління. Практично до складу РАС увійдуть всі АСУ та електронні системи збирання, зберігання й обробки інформації і управління для керівних республіканських органів, обласних і районних тер. органів управління, підприємств і орг-цій.

Тех. базу РАС утворює Респ. мережа обчислювальних центрів (РМОЦ) — складова частина Загальнодерж. мережі обчислювальних центрів (ЗМОЦ). Вона включає галузеві, відомчі й тер. ОЦ, об'єднані Респ. системою передавання даних (РСПД), що являє собою тер. ланку Загальнодерж. системи передавання даних (ЗДСПД). Вхідні дані РАС становитиме об'єктивна й достовірна інформація, що характеризує стан різних об'єктів нар. г-ва у визначені моменти часу й планові періоди. Вихідною має бути інформація, необхідна респ. і обл. органам управління, м-вам і відомствам для прийняття раціональних перспективних і поточних планових, а також оперативних рішень. Див. також *Автоматизована система управління, Автоматизована система державної статистики.*

М. Т. Матвєєв.

РЕСПУБЛІКА́НСЬКА ПА́РТІЯ США — партія амер. фінансового капіталу і великих монополій. Засн. 1854. Разом з *Демократичною партією* США становить т. з. двопартійну систему в країні. Перебувала при владі 1861—85, 1889—93, 1897—1913, 1921—33, 1953—61 (президент — Д. *Ейзенхауер*), 1969—76 (адміністрації Р. *Ніксона* і Дж. *Форда*), з 1981 (президент Р. *Рейган*). У внутр. політиці Р. п. проводить реакційний курс, спрямований проти прогресивних сил США, на зміцнення позицій фінанс. і пром. капіталу шляхом скорочення податків з корпорацій, обмеження федеральних екон. і соціальних програм, розширення зовн. торгівлі і зарубіжних капіталовкладень, збільшення асигнувань на воєнні цілі. На міжнар. арені Р. п. виступає (за винятком періоду президентства Р. Ніксона і Дж. Форда, коли було висунуто концепцію «переходу від ери конфронтації до ери переговорів») за політику «з позиції сили», посилення *гонки озброєнь,* сколочування агресивних воєнних блоків, спрямованих проти країн соціалістичної співдружності. Детройтський з'їзд Р. п. (1980) прийняв найконсервативніші з часів *«холодної війни»* програмні установки, що передбачають, під приводом досягнення воєнно-стратегічної переваги над СРСР, прискорене нарощування США нових видів озброєння, включаючи ракетно-ядерний комплекс «МХ», ракети серед. радіуса дії для розміщення в Зх. Європі, стратегічний бомбардувальник «В-1», атомні підводні човни типу «Трайдент», нейтронну і лазерну зброю. Р. п. очолює Нац. к-т (штаб-квартира — у Вашінгтоні). З'їзди Р. п. (скликаються раз на 4 роки) затверджують передвиборну платформу, висувають кандидатів на пости президента і віце-президента США. Офіц. емблема Р. п.— зображення слона.

І. М. Кравченко.

РЕСПУБЛІКА́НСЬКИЙ БУДИ́НОК ОРГА́ННОЇ ТА КА́МЕРНОЇ МУ́ЗИКИ, Український респ. будинок органної та камерної му-

зики в Києві. Створений 1978; перший концертний сезон розпочався 1981. Пропагує кращі твори органної та камерної музики, використовуючи всі форми концертної роботи філармонічного типу: концерти, концерти-лекції, авторські вечори тощо. Узагальнює теор. питання вітчизн. та зарубіжної органної музики. Худож. керівник — засл. діяч мист. УРСР А. *Котляревський. Т. М. Смирнова.*

РЕСПУБЛІКА́НСЬКИЙ КАЛЕНДА́Р, революційний календар — нове числення часу, запроваджене замість григоріанського календаря (див. *Календар*) 5.X 1793 у Франції під час *Великої французької революції*. За Р. к. літочислення велося з дня проголошення Республіки — 22.IX 1792. Рік було поділено на 12 місяців (по 30 днів кожний). Назви місяців відображали особливості пір року та процеси в с.-г. виробництві (див. табл.). В основу назв днів тижня було покладено кількісні числівники: перший день, другий і т. д. Щоб тривалість календарного року (становив 360 днів) не розбігалася з тривалістю сонячного, до календарного року щороку додавалося 5, а у високосному році — 6 днів. Діяв до 1.I 1806. Скасований *Наполеоном I*. Р. к. було відновлено під час *Паризької комуни 1871* (діяв до 28.V 1871).

РЕСПУБЛІКА́НСЬКИЙ КАРДІОЛОГІ́ЧНИЙ ЦЕНТР, РКЦ — координаційно-організаційна мед. установа в УРСР. Осн. функції: планування наук. досліджень з *кардіології*, удосконалення медичної допомоги хворим кардіологічного профілю, впровадження наукових розробок в практику; підготовка наукових кадрів і підвищення кваліфікації лікарів; лікувально-консультативна допомога хворим з серцево-судинною патологією. Створений в 1977 на базі Київського науково-дослідного інституту кардіології ім. акад. М. Д. Стражеска. Вчені Р. к. ц. разом з вченими ін-тів МОЗ УРСР і АН УРСР розробили і впроваджують в життя «Наукову програму з кардіології» і «Цільову програму боротьби з ішемічною хворобою серця». Програми передбачають поглиблення наукових пошуків з ішемічної та гіпертонічної хвороб, інфаркту міокарда, а також з стабілізації і захворюваності і смертності від цих хвороб. Наук. дослідження за розробленою програмою здійснюють колективи 35 н.-д. ін-тів України у комплексі з колективами ін-тів Москви, Ленінграда, а також країн соціалістич. співдружності — ЧССР, НДР, УНР, НРБ, ПНР та ін. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню народної охорони здоров'я» від 22.IX 1977 на Україні за допомогою Р. к. ц. передбачається в 11 п'ятирічці додатково створити 25 обл. кардіологічних диспансерів, 110 кардіологічних відділень в лікарнях, 600 кардіологічних кабінетів у поліклініках і 270 спеціалізованих кардіологічних бригад швидкої допомоги; підготувати більше як 2500 лікарів-кардіологів.

М. К. Фуркало.

РЕСПУБЛІКА́НСЬКІ РАДЯ́НСЬКІ ЕНЦИКЛОПЕ́ДІЇ. Створення енциклопедичних видань національними мовами в усіх союзних республіках стало можливим завдяки здійсненню ленінської національної політики, в результаті корінних соціальних перетворень, які відбулися в Рад. країні після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Р. р. е. поряд з універсальними відомостями про найважливіші досягнення людської цивілізації, з заг. відомостями про сучас. науку, техніку й культуру подають найповніші відомості про істор. минуле й сучасне республік, про духовне життя народу, про досягнуті успіхи в комуністичному будівництві, про братні зв'язки з рос. народом, з ін. народами Рад. Батьківщини. У створенні Р. р. е. активну участь беруть держ. діячі, провідні вчені, наукові і творчі центри, громад. орг-ції республік. Завершено багатотомні універсальні Р. р. е. (нац. мовами): *Українську Радянську Енциклопедію* (1-е вид., 17 тт., 1959—65), Білоруську Радянську Енциклопедію (12 тт., 1969—75), Узбецьку Радянську Енциклопедію (14 тт., 1971—80), Казахську Радянську Енциклопедію (12 тт., 1972—78), Молдавську Радянську Енциклопедію (8 тт., 1970—81), Киргизьку Радянську Енциклопедію (6 тт., 1976—80), Естонську Радянську Енциклопедію (8 тт., 1968—76). Продовжується ред. підготовка і випуск ін. Р. р. е.— Грузинської Радянської Енциклопедії в 10 тт. (5 тт., 1975—80), Азербайджанської Радянської Енциклопедії в 10 тт. (5 тт., 1976—81), Литовської Радянської Енциклопедії в 12 тт. (9 тт., 1976—82), Латвійської Радянської Енциклопедії в 10 тт. (1т., 1981), Таджицької Радянської Енциклопедії в 6 тт. (3 тт., 1978—81), Вірменської Радянської Енциклопедії в 10 тт. (7 тт., 1974—81), Туркменської Радянської Енциклопедії в 10 тт. (4 тт., 1974—81). Видано тематичну Коротку Білоруську Радянську Енциклопедію (5 тт., 1978—82, білорус. і рос. мовами) і тритомні регіональні Литовську (1966—71) і Латвійську (1967—70) Радянські Енциклопедії. Укр. та рос. мовами виходить 2-ге видання Української Радянської Енциклопедії в 12 тт. (8 тт. укр. мовою, 1977—82; 8 тт. рос. мовою, 1979—82). Видано окремі оглядові томи про союзні республіки: УРСР (17-й том 1-го вид. УРЕ), БРСР, Узб. РСР, Каз. РСР, Груз. РСР, Литов. РСР, Молд. РСР, Тадж. РСР, Туркм. РСР, Ест. РСР, енциклопедичні довідники про столиці (Київ, Мінськ, Таллін); ряд видань опубліковано і рос. мовою. В УРСР крім універсальної енциклопедії в 60—80-і рр. вийшли Український Радянський Енциклопедичний Словник (УРЕС; т. 1—3, 1964—67), галузеві енциклопедії з економіки, історії України, неорганічних матеріалів, с. г., кібернетики, біографічна енциклопедія «Шевченківський словник» (т. 1—2, 1976—77), «Історія українського мистецтва» (т. 1—6, 1967—70), «Історія міст і сіл Української РСР» (т. 1—26, 1967—74), серія словників з багатьох галузей знань та ін. (див. *Головна редакція Української Радянської Енциклопедії*).

Літ.: Шмушкис Ю. Е. Советские энциклопедии. Очерки истории. Вопросы методики. М., 1975. *Я. О. Шмушкіс.*

РЕ́ССЕЛЛ (Расселл; Russel) Генрі Норріс (25.X 1877, Ойстер-Бей, шт. Нью-Йорк — 18.II 1957, Прінстон) — амер. астроном, член Національної АН США (з 1911). Закінчив (1897) Прінстонський ун-т. З 1905 по 1947 працював у ньому (з 1911 — професор, з 1912— директор обсерваторії цього ун-ту), 1947—52 — в Гарвардській обсерваторії. Осн. праці Р. стосуються астрофізики, зоряної астрономії та космогонії. Незалежно від Е. *Герцшпрунга* побудував діаграму залежності абс. *зоряної величини* від *спектрального класу зір* (див. *Герцшпрунга — Ресселла діаграма*); застосовував теорію іонізації до астр. явищ; визначав маси *зір* та зоряні *паралакси*; обчислював орбіти *подвійних зір*; визначав блиск і *альбедо* планет. Р. є автором однієї з перших гіпотез про *еволюцію зір*.

РЕ́ССУ (Ressu) Каміл (28.I 1880, Галац — 1.IV 1962, Бухарест) — рум. живописець і графік, нар. художник СРР, член Академії СРР. Член Компартії Румунії з 1922. Навчався в Школах красних мист. у Бухаресті (1897—99) та Яссах (1899—1902), пізніше в Мюнхені й академії Жюльєна в Парижі (1902—07). Один із засновників об'єднання «Румунське мистецтво». На поч. 20 ст. виконував сатиричні малюнки для газет і журналів. Серед творів — «Пастухи з Влаїча» (1911), «Пейзаж» (1914), «Відпочинок косарів» (1925), «Підписання відозви за мир» (1952), портрети, монументальні розписи. Викладав в Ін-ті образотворчих мистецтв у Бухаресті (професор — з 1924; ректор — з 1955).

К. Рессу. Відпочинок косарів. 1925. Музей мистецтв СРР. Бухарест.

РЕСТАВРА́ЦІЯ (лат. restauratio— відновлення) в історії — відновлення скасованого революцією суспільно-політ. ладу або правлячої раніше династії; тимчасова перемога реакції.

РЕСТАВРА́ЦІЯ в архітектурі і мистецтві — закріплення й відновлення зруйнованих або пошкоджених творів мистецтва й споруд. Є складовою частиною охорони пам'яток історії й культури, має велике значення для вивчення заг. історії й історії мистецтва. Спроби Р. відомі з часів античності. Наукова теорія

Місяці **республіканського календаря:**

нівоз
(місяць снігу)
плювіоз
(місяць дощів)
вантоз
(місяць вітрів)
жерміналь
(місяць проростання)
флореаль
(місяць цвітіння)
преріаль
(місяць лук)
месидор
(місяць жнив)
термідор
(місяць спеки)
фрюктидор
(місяць плодів)
вандем'єр
(місяць збирання винограду)
брюмер
(місяць туманів)
фример
(місяць заморозків).

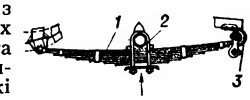

Листова **ресора** задньої осі автомобіля:
1 — ресора; *2* — хомут; *3* — підвіска.

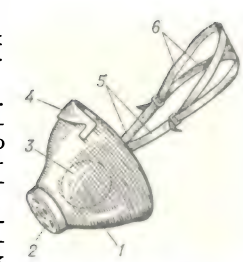

Клапанний фільтруючий **респіратор:**
1 — напівмаска; *2* — видихальний клапан; *3* — вдихальний клапан; *4* — носовий затискач; *5* — еластична тасьма; *6* — нерозтяжна тасьма.

Р. виникла на рубежі 19 і 20 ст. Для сучас. Р. застосовують три основні методи: консервація — збереження пам'ятки у тому вигляді, в якому вона дійшла до наших часів; аналітичний — закріплення справжніх її частин, які збереглися, і відновлення частин, яких не вистачає (провадяться на підставі наук. досліджень); синтетичний — цілісне відновлення пам'ятки на підставі існуючих аналогій (застосовують переважно для пам'яток, зруйнованих порівняно недавно). У сучас. Р. широко використовують досягнення різних галузей науки — хімії, біології, оптики, фотографії, рентгенографії, обстеження інфрачервоними променями тощо. Великих успіхів досягла рад. реставраційна наука і практика. З перших років свого існування Р. була під держ. контролем. За ініціативою І. *Грабаря* вже в травні 1918 було створено Всерос. реставраційну комісію, яка займалася відновленням пам'яток архітектури (образотворчим мист. відала комісія по збереженню і виявленню пам'яток мистецтва), згодом перетворена на Центр. держ. реставраційні майстерні (тепер Всеросійський худож. наук.-реставраційний центр ім. академіка І. Е. Грабаря). В Москві створено також Всесоюзний наук.-дослідний ін-т реставрації. На Україні Р. архіт. пам'яток провадять Респ. наук.-виробничі реставраційні майстерні Держбуду УРСР (створені 1951) з відділами у Києві, Львові, Чернігові, Одесі, Криму; Р. творів образотворчого мист.— Державна наук.-дослідна реставраційна майстерня М-ва культури УРСР (створена 1938). Реставраційні майстерні є при великих держ. музеях у Києві, Львові, Севастополі та при Укр. т-ві охорони пам'яток історії та культури. На Україні проведено велику роботу по відновленню і збереженню пам'яток архітектури і образотворчого мист., яким під час Великої Вітчизн. війни було завдано великої шкоди. Відреставровано архіт. ансамблі *Києво-Печерської лаври, Софійського собору* і *Видубицького монастиря* — у Києві, архіт. споруди в Чернігові (Борисоглібський собор та ін.), Львові, Полтаві, Сумах та ін. містах. Здійснено Р. численних творів живопису, скульптури, графіки, прикладного мистецтва.

Є. А. Афанасьєв.

Реставрація. Портрет титаря Івана Шияна роботи невідомого художника. 18 ст. Одеський краєзнавчий музей (праворуч — після реставрації).

РЕСТАВРА́ЦІЯ у Франції — період повторного правління династії *Бурбонів* 1814—30. Розрізняють першу Р. (1814—15) і другу Р. (1815—30), які розділяє період *«Ста днів»*. Реакційний режим Р., що відображав інтереси дворянства і клерикалів, був повалений *Липневою революцією 1830*.

РЕСТИТУ́ЦІЯ (лат. restitutio — відновлення) в біології — відновлення ушкодженого органа чи тканини. В основі Р. лежать процеси *регенерації* і *репарації*. При Р. може відбуватися повне відновлення функції внаслідок заміщення дефекту рівноцінною спеціалізованою тканиною. Найповніше відновлюються ушкоджені епітеліальна (шкіра, слизові оболонки) і сполучна (кістки, хрящі, сухожилля, фасції) тканини. Гірше регенерують паренхіматозні (див. *Паренхіма*) органи, кровоносні і лімфатичні судини, гладенькі *м'язи, нервові волокна*. Дуже погано або не відновлюються зовсім нервові і поперечносмугасті м'язові клітини, їх дефекти виповнюються сполучнотканинними і епітеліальними клітинами у вигляді рубця (явище субституції). Р. відбувається тим краще, чим примітивніша будова організму та чим він молодший. Це пояснюється ступенем камбіальності тканин — здатності їх диференціюватися за генетичною програмою даного виду. Напр., ящірка може відновити втрачений хвіст, а ссавці на це не здатні. На думку деяких вчених, Р.— це відновлення цілого організму з невеликої його частини. Напр., у гідри з $^1/_{200}$, а у планарії з $^1/_{280}$ об'єму тіла відновлюється цілий організм. Особливою здатністю до Р. серед вищих рослин характеризується бегонія, верба та ін. На явищі Р. грунтується *вегетативне розмноження* рослин живцями.

С. Ф. Манзій.

РЕСТИТУ́ЦІЯ у праві — 1) У *цивільному праві* — відновлення в попередньому становищі, тобто засіб поновлення порушених майнових прав шляхом повернення сторін у стан, який передував укладенню *угоди*. В рад. цивільному праві Р. застосовують до угод, що їх суд або арбітраж визнав недійсними. Як правило, вдаються до двосторонньої Р.: кожна з сторін зобов'язана повернути ін. стороні все, одержане за договором (гроші, майно тощо). Якщо угоду укладено внаслідок обману, погроз тощо, то повертає все отримане тільки сторона, винна в неправомірних діях, а отримане потерпілим від неї стягується в доход д-ви (в УРСР — ст. 48, 49 ЦивК УРСР). 2) У *міжнародному праві* здійснюване за *мирним договором* або ін. міжнар.-правовим актом повернення майна, худож. цінностей, що були неправомірно вилучені під час війни однією з воюючих д-в з тер. д-ви-противника. Міжнар.-правові акти, прийняті під час і після 2-ї світової війни 1939—45, передбачали Р. матеріальних цінностей д-вам, що зазнали нападу і були окуповані гітлерівською Німеччиною та її союзниками.

РЕСТОРА́ЦІЇ (франц. restaurations, від лат. restauratio — відновлення) — вид *міжнародно-правової відповідальності держави*, за якою держава-правопорушник повинна відновити юридичний статус, подібний до того, який існував до вчинення нею міжнар. правопорушення. Суть Р. полягає в обов'язку суб'єкта-правопорушника ліквідувати наслідки своєї протиправної поведінки, напр. піти з неправомірно окупованої території, припинити порушення принципу відкритого моря, звільнити незаконно затримуваних дипломатичних представників тощо, а також скасувати законодавчі, виконавчі, адм. та ін. акти, які завдають шкоди потерпілим д-вам, їхнім юрид. особам та громадянам. Р. є першим необхідним заходом на шляху до ліквідації всіх шкідливих наслідків міжнар. правопорушення і створення належних умов для повернення до попередніх нормальних форм міждержавних відносин.

В. А. Василенко.

РЕСТРИ́КЦІЯ (лат. restrictio — обмеження) — обмеження виробництва, продажу та експорту, які проводять *монополії* (особливо міжнар. *картелі*) для дедалі більшого підвищення цін і одержання *монопольного надприбутку*; обмеження капіталістичними банками і д-вою розмірів кредиту для запобігання відпливу золотих запасів за кордон, уникнення краху банку тощо.

РЕТАРДА́НТИ [від лат. retardans (retardantis) — той, що сповільнює] — синтетичні *регулятори росту* рослин, що сповільнюють їхній *ріст*. До Р. належать сполуки різної хім. природи, напр. хлорхолінхлорид, деякі похідні фосфонію, диметиламіноянтарної к-ти тощо. Дія Р. виявляється в уповільненні лінійного росту стебел. При цьому зменшується витягання *міжвузлів* і збільшується міцність стебла. Дія Р. протилежна дії *гіберелінів*. Р. застосовують у рільництві для запобігання поляганню хлібів, у садівництві — для затримки росту вегетативних пагонів і посилення плодоношення.

РЕТИКУЛІ́Н (від лат. reticulum — сітка) — 1) Білок ретикулінових волокон *сполучної тканини*, основу яких становить *колаген*. 2) Антибіотик (синонім — окситрептоміцин); за походженням, хім. будовою і біол. дією близький до *стрептоміцину*. 3) *Алкалоїд*, виділений з тропічної рослини Anona reticulata.

РЕТИКУЛО-ЕНДОТЕЛІА́ЛЬНА СИСТЕ́МА (від лат. reticulum — сітка та *ендотелій*), РЕС — система клітин, об'єднаних за захисною функцією і різних за ембріональним походженням в організмі хребетних тварин і людини. Відповідно до класифікації Всесвітньої орг-ції охорони здоров'я (ВООЗ), 1973 термін Р.-е. с. замінено на термін *Система мононуклеарних фагоцитів*.

Н. М. Бережна.

РЕТИКУЛЯ́РНА ФОРМА́ЦІЯ (від лат. reticulum — сітка і formatio — утвір), сітковидний утвір — сукупність нервових клітин (*нейронів*), що розташовані в стовбурному відділі мозку; розрізняють Р. ф. *довгастого мозку*, варолієвого мосту та *середнього мозку*. Має сітчасту будову внаслідок

переплетення відростків нервових клітин, тіла яких утворюють т. з. ядра і клітинні групи Р. ф. (їх виділено 48). Мікроелектродне вивчення (див. *Мікроскопічна техніка*) окремих нейронів Р. ф. виявило різні форми їх біоелектричної активності: від клітин, що «мовчать», до клітин, які мають постійну тонічну активність. Частота розрядів клітин Р. ф. варіює від одиничних до 500—1000 імпульсів за сек, при цьому надходження *збудження* з різних *рецепторів* шкіри, м'язів і внутр. органів вибірково змінює частоту генерації *потенціалу дії*. Встановлено низхідні впливи Р. ф.— на структури спинного мозку та висхідні впливи — на *кору великих півкуль головного мозку, мозочок* та ін. утвори, що містяться вище Р. ф. Серед низхідних впливів — ті, що модулюють активність рухових і чутливих нервових клітин спинного мозку, тобто Р. ф. полегшує або гальмує їхні функції. Вперше гальмівні впливи Р. ф. відкрити І. М. *Сєченовим* (1862). У Р. ф. довгастого мозку відкрито дихальний (П. В. *Овсянников*, 1871) і судинорухový (М. О. Миславський, 1885) центри, подразнення яких спричинює зміни дихання і кровообігу. В Р. ф. є ділянки, збудження яких спричинює підвищення артеріального тиску (пресорні зони) або його зниження (депресорні зони). Висхідні впливи Р. ф. активують діяльність кори мозку і визначають рівень активності організму. Так, під час збудження Р. ф. імпульсами з аферентних систем (див. *Доцентрові нервові волокна*) настає пробудження від глибокого сну, а послаблення або припинення висхідних впливів Р. ф. спричинює сон. Р. ф. має вибіркову чутливість до дії ряду біологічно активних речовин і фармакологічних препаратів. Напр., на Р. ф. активуюче впливають *адреналін*, вуглекислий газ і ряд *гормонів*. *В. П. Замостьян.*

РЕТИНІ́Т (від лат. retina — сітчаста оболонка) — запалення сітчастої оболонки *ока*. Здебільшого уражаються обидва ока. Р. може спричинюватися інфекційними хворобами, порушеннями обміну речовин, захворюваннями нирок, крові, туберкульозною інтоксикацією тощо. Звичайно Р. поєднується з запаленням судинної оболонки ока — хоріоретинітом. Ознаки: зниження гостроти зору, звуження поля зору (вогнищеві випадіння в полі зору — скотоми). Лікування спрямоване на усунення основного захворювання.

РЕТИНО́Л, вітамін A_1—20-вуглецевий поліпреніловий спирт, найактивніша (порівняно з дегідроретинолом, вітаміном A_2) хім. форма жиророзчинних вітамінів групи А. Відкрив Р. і з'ясував його роль у створенні зорових пігментів Дж. *Уолд*. Утворюється Р. тільки в тваринних тканинах, при розщепленні провітамінів А (попередників вітаміну A_1) — *β-каротину*, ін. *каротиноїдів*, які потрапляють до тваринного організму з їжею рослинного походження. Р. входить до складу зорового пурпуру (див. *Родопсин*). Недостача Р. в організмі призводить до розвитку т. з. *курячої сліпоти*. Р. виконує в організмі важливі функції: посилює гостроту *зору* при слабкому освітленні, зміцнює епітеліальні тканини (див. *Епітелій*); сприяє нормальному росту і розвитку організму, збільшує його стійкість до інфекційних хвороб. Добова норма Р. для людини — 1,5—2,5 мг. Основними джерелами Р. є молоко, вершкове масло, яєчний жовток, печінка, ікра, риб'ячі жири, а провітаміну А — морква, шпинат, чорна смородина та ін. рослинні продукти.

Літ.: Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976; Мецлер Д. Биохимия, т. 2. Пер. с англ. М., 1980.

РЕТІ́Ф ДЕ ЛА БРЕТО́НН (Rétif або Restif de La Bretonne) Нікола́ (22.XI 1734, Сасі, департамент Йонна — 3.II 1806, Париж) — франц. письменник. Один з попередників реалістичної л-ри 19 ст. Автор більш як 200 томів творів, зокрема серії утопічних романів і книг під заг. назвою «Дивні ідеї» (1769—89). На романах «Розпусний селянин, або Небезпеки міста» (1775), «Пан Нікола́, або Викрите людське серце» (т. 1—16, 1794—97) помітний вплив Ж. Ж. Руссо. У кн. нарисів «Паризькі ночі, або Нічний глядач» (1788—94) відобразив життя трудящих, у серії новел «Сучасниці...» (т. 1—42, 1780—85) — становище жінки в сім'ї і суспільстві. Твори Р. де ла Б. пройняті демократич. тенденціями, симпатіями до простих людей.

Тв.: Рос. перекл.— Совращённый поселянин.— Жизнь отца моего. М., 1972.

Літ.: Буачидзе Г. С. Ретиф де ла Бретонн в России. Тбилиси, 1972.

В. І. Пащенко.

РЕТОРОМА́НСЬКІ МО́ВИ — мови *ретороманців*. Належать до *романських мов* індоєвроп. сім'ї. Сформувалися на основі *латинської мови* (точніше — нар. латині) на ретійському *субстраті*. Р. м. глибоко діалектно диференційовані. Поділяються на західну (граубюнденську, Швейцарія), центральну (тірольську, Італія) та східну (фріульську, Італія). Граубюнденська (швейцарська) Р. м. є однією з чотирьох нац. мов Швейцарії (про л-ру цією мовою див. *Швейцарія*, розділ Література). Р. м. мають найбільше архаїчних рис з усіх романських мов. Алфавіт — на основі латинського.

Літ.: Бородина М. А. Современный литературный ретороманский язык Швейцарии. Л., 1969.

К. М. Тищенко.

РЕТОРОМА́НЦІ — група народів (романші, ладини, фріули), які говорять *ретороманськими мовами*. Живуть в пн.-сх. і пн. Італії і у високогірних альпійських районах пд.-сх. Швейцарії. Чисельність — бл. 385 тис. чол. (1978, оцінка). За релігією переважна більшість Р.— католики, швейцарські ладини — протестанти. Р.— нащадки ретів (давні альпійські племена), що змішалися з *кельтами*, римлянами, *германцями*. Тепер Р. за культурно-побутовими ознаками майже не відрізняються від сусідніх італійців та німців, хоча й зберігають деякі самобутні традиційні звичаї та свята. Осн. заняття — тваринництво альпійського типу, почасти — землеробство та шовківництво.

РЕТО́РСІЯ (лат. retorsio — зворотна дія) — обмежувальні заходи, що їх вимушена застосовувати одна держава у відповідь на несправедливі, недружні (але правомірні з погляду *міжнародного права*) дії ін. держави, які завдають безпідставної шкоди інтересам або престижеві потерпілої д-ви. Щоб домогтися припинення їх, вдаються до Р. (напр., підвищення митних зборів, обмеження закупівель товарів). Сучас. міжнар. право допускає звернення до Р. тільки як до крайнього заходу, коли вичерпано всі ін. правомірні заходи впливу на д-ву, яка здійснює політику *дискримінації*. Своєрідність Р. полягає в тому, що їх можна застосовувати і у відповідь на міжнар. правопорушення. У цьому разі вони набувають характеру міжнародно-правових *санкцій* і мають на меті забезпечити відновлення порушених прав потерпілої д-ви та відшкодувати завдану нею шкоду. Р. являють собою один з поширених засобів примусової охорони прав та інтересів д-в, який виключає застосування збройної сили. Здійснювані відповідно до сучас. міжнар. права Р. покликані створити в кінцевому підсумку належні умови для застосування погоджених засобів у розв'язанні міжнар. конфліктів. *В. А. Василенко.*

РЕТРАНСЛЯ́ТОР — 1) Р. активний — радіотехнічний пристрій (станція), встановлюваний на проміжному пункті лінії *радіозв'язку* для *ретрансляції* радіосигналів. Проміжні (ретрансляційні) пункти бувають нерухомими (напр., станції лінії *радіорелейного зв'язку*, наземні станції системи «*Орбита*») і рухомими (*штучні супутники Землі*, судна тощо). В СРСР перша наземна ретрансляційна станція стала до ладу 1956 (в УРСР — 1958), перша космічна — 1965 (на супутнику зв'язку «*Молния*»). З допомогою Р. сигнали можна ретранслювати на велику віддаль — практично між двома будь-якими точками Землі. Р. складається з *антени* (однієї чи кількох), *радіоприймача*, *радіопередавача*, пристрою для дистанційного керування, джерела живлення і (часто) резервного комплекту апаратури. Щоб усунути взаємні перешкоди при одночасному прийманні і передаванні радіосигналів, в Р. вдаються до розділення цих сигналів: частотного, часового або кодового. Р. може обслуговувати мережу зв'язку тільки з обмеженою кількістю ліній. Різновидом активних є регенеративні Р., використовувані здебільшого у хвилеводних лініях зв'язку. 2) Р. пасивний — пристрій (механічна конструкція певної форми), небесне тіло або штучно створене електропровідне середовище, здатні розсіювати чи направлено відбивати енергію *радіохвиль*. Є проміжним пунктом лінії радіозв'язку. На лініях радіорелейного зв'язку ретрансляторами служать напрямлені антени, плоскі відбивачі, в космічному зв'язку — штучні супутники Землі, пояси голок, виведені ними на навколоземну ор-

О. О. Реутов.

біту, поверхня Місяця тощо. На відміну від активного пасивний Р. може обслуговувати мережу зв'язку, що складається з великої кількості ліній з різними частотами радіосигналів, оскільки він відбиває (розсіює) енергію багатьох сигналів, які надходять, без взаємних перешкод. Практичне застосування пасивних Р. обмежене через слабкість відбитих ними радіосигналів (вони поглинаються і розсіюються поверхнею ретранслятора).

РЕТРАНСЛЯ́ЦІЯ (від *ре...* і *трансляція*) — приймання радіосигналів на проміжних (одному або послідовно на кількох) пунктах лінії *радіозв'язку* для підсилення і дальшого передавання їх. Дає змогу збільшувати далекість зв'язку, ослаблюючи або знімаючи обмеження, зумовлені специфікою *поширення радіохвиль* і *завмирання радіосигналу*. Провадиться за допомогою *ретрансляторів*. Для Р. використовують лінії *радіорелейного зв'язку, штучні супутники Землі* («*Екран*», «*Молнию*», «*Радугу*» та ін.) тощо. До Р. вдаються у радіотелефонному і радіотелеграфному зв'язку, телебаченні, радіомовленні і т. п.

«РЕ́ТРО» (від лат. retro — назад, раніше) — термін, яким у мистецькій критиці 70—80-х рр. 20 ст. прийнято визначати стиль художніх фільмів, театр. вистав з точною і достовірною реконструкцією предметного середовища і відтворенням атмосфери більш-менш віддаленого, але чітко визначеного минулого (у муз. творах — з поверненням до муз. форм минулого). У мист. більшості країн Заходу цей стиль пов'язаний із неоконсерватизмом — рухом в політиці та ідеології, який утверджує усталені цінності капіталістичного суспільства. В мист. соціалістичних країн Р. як самостійний стиль не набув поширення. Елементи стилю Р. певною мірою мають місце лише в окремих творах, в яких звернення до минулого здійснюється не заради його реконструкції, а для розкриття аспектів сучасності шляхом осмислення історії та культури минулого.

В. П. Михальов.

РЕТРОСПЕ́КЦІЯ (від лат. retro — назад і specio — дивлюсь) — 1) Погляд у минуле, аналіз минулих подій, вражень тощо. 2) Спосіб розгляду, осмислення суспільних ідей, подій сучасності під кутом зору минулого, звернення до минулого для виявлення в ньому зародків тенденцій, властивих сучасності. 3) Реакційний погляд на прогресивні соціальні ідеали як на такі, що вже існували в більш-менш віддаленому минулому.

РЕ́ТСЬКИЙ ВІК І ЯРУС [від лат. Raetia — Ретія (давня назва області між річками Дунаєм, Рейном, По і Лехом)] — останній вік пізньотріасової епохи тріасового періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади Р. я. (глини, піски, пісковики) поширені на пн.-зх. околицях Донбасу і Кримському п-ові. Їхня потужність до 110 м. Див. також *Тріасовий період і тріасова система.*

РЕ́ТУШ (франц. retouche) — виправлення зображень — малюнків, фотознімків, негативів або діапозитивів. Розрізняють Р. технічну, яка полягає у видаленні випадкових дефектів (напр., подряпин), а також градаційну і кольороподільну, що ґрунтуються на зміні *контрасту* зображення відповідно до тоно- і кольоропередачі. Технічну Р. виконують вручну — промальовуванням зображень олівцями або фарбами, зшкрябуванням окремих ділянок, градаційну і кольороподільну — хім. (див. *Ослаблення фотографічне*) і фотомех. обробкою, а також за допомогою спец. пристроїв — електронних кольороподільників-кольорокоректорів. У поліграфії до Р. вдаються, щоб підготувати оригінали і виправити негативи та діапозитиви, призначені для фотомех. виготовлення *друкарських форм*.

РЕ́УТ Михайло Венедиктович (19.IX 1882—28.III 1940) — професійний революціонер. Член Комуністичної партії з 1903. Н. в с. Паричі (тепер смт Світлогорського р-ну Гомельської обл. БРСР) в сел. сім'ї.

В революц. русі з 1902. Під час революції 1905—07 брав активну участь у революц. подіях у Севастополі як нач. бойової дружини. Вів парт. роботу в Києві (з 1909 — член Київ. к-ту РСДРП) і Катеринославі. Не раз зазнавав арештів, двічі потрапляв на заслання. В 1917 — член Київ. к-ту РСДРП(б), виконкому Київ. Ради робітн. депутатів, Центр. бюро профспілок. У 1918 — один з організаторів боротьби трудящих Київщини проти нім. окупантів, член *Всеукраїнського партійного тимчасового комітету, Київського підпільного обласного комітету КП(б)У*. Після громадянської війни — на госп. роботі.

Л. А. Пономаренко.

РЕУТИЛІЗА́ЦІЯ (від *ре...* і лат. utilis — корисний) — повторне, іноді багаторазове використання рослиною засвоєних нею раніше мінеральних речовин. При Р. мінеральні речовини, необхідні для утворення нових, молодих органів, надходять від старих органів, що вже закінчили свій *ріст*. Особливо інтенсивна Р. нагромаджених у *вегетативних органах* мінеральних елементів відбувається при розвитку *репродуктивних органів*. У багаторічних рослин перед *листопадом* значна частина калію, фосфору, азоту, магнію, що мають високу здатність до Р., надходить із листків до стебел та коренів, а навесні знову використовується для росту молодих частин рослин.

РЕ́УТОВ Олег Олександрович (н. 5.IX 1920, м. Макіївка Донец. обл.) — рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1964). Член КПРС з 1942. Закінчив Моск. ун-т (1941). Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1945 — в Моск. ун-ті, з 1957 — завідуючий лабораторією теоретичних проблем органічної хімії ун-ту й одночасно лабораторією ізотопів в Ін-ті елементоорганічних сполук АН СРСР. З 1978 — завідуючий кафедрою Моск. ун-ту. Осн. праці — в галузі фіз. органічної хімії, вивчення механізму реакцій електрофільного заміщення, мол. перегрупувань, хімії карбонієвих іонів, ілідів миш'яку й сірки, онієвих сполук, участі іонів та іонних пар в органічних реакціях, стереохімії тощо. Створив теорію електрофільного заміщення у насиченого атома вуглецю в багатьох металоорганічних сполуках. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, Вітчизняної війни 1-го та 2-го ступенів, ін. орденами, медалями.

РЕ́УТОВ — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР. Залізнична ст. Реутово. 63 тис. ж. (1981). В Р.— бавовнопрядильна, ткацька й повстяна ф-ки та ф-ка іграшок, експериментальний з-д (виробн. протезів). Р. утворений 1940.

РЕФЕРА́Т (від лат. refero — доповідаю) — 1) Короткий виклад (усний чи письмовий) осн. положень вчення, наук. праці, дослідження або змісту книги. Р., зроблений автором, називають авторефератом. 2) Доповідь на певну тему, що містить огляд друкованих джерел. 3) Жанр журналістики, що популяризує серед читачів певний твір. 4) Жанр інформативного видання. Включає короткий виклад змісту реферованої праці, вказівку на методику дослідження, його результати та на час і місце виконання роботи.

Р. Г. Іванченко.

РЕФЕРАТИ́ВНІ ЖУРНА́ЛИ — різновид оперативних видань для поточної та ретроспективної вторинної інформації. Містять короткі відомості про результати наук. досліджень, здійснених у нашій країні та за її межами, про нові методи виробництва, про винаходи і раціоналізаторські пропозиції. Інформують про наук. друк. продукцію, що виходить в СРСР та за кордоном. Охоплюють сусп., природничі, тех. науки, економіку, промисловість. Як тип видання виникли наприкінці 18 — поч. 19 ст. В СРСР Р. ж. готують і видають органи наук.-тех. інформації країни. Зокрема, Всесоюзний ін-т наук. і тех. інформації Державного комітету СРСР по науці й техніці та АН СРСР (ВІНІТІ) випускає Р. ж.: «Автоматика и радиоэлектроника», «Астрономия и геодезия», «Биология», «Биологическая химия», «География», «Геология», «Горное дело», «Геофизика», «Математика», «Машиностроение», «Металлургия», «Механика», «Физика», «Химия и биологическая химия», «Экономика промышленности», «Электротехника и энергетика», «Информатика» та ін. В галузі суспільних наук Р. ж. випускає Ін-т наук. інформації з суспільних наук АН СРСР — «Общественные науки в СССР» (7 серій) і «Общественные науки за рубежом» (9 серій). Укр. НДІНТІ видає Р. ж. «Технология и организация производства» та «Механизация и автоматизация управления», секція сусп. наук АН УРСР — окремі неперіодичні реферативні збірники.

Р. Г. Іванченко.

РЕФЕРЕ́НДУМ (від лат. referendum — те, що має бути повідомлене) — всенародне голосування здебільшого з найважливіших, конституційних питань держ. життя. В Р. можуть брати участь всі громадяни, які мають виборчі права.

Відповідно до ст. 108 Конституції СРСР закони СРСР приймаються Верховною Радою СРСР або всенар. голосуванням (референдумом), що проводиться за рішенням *Верховної Ради СРСР*. В УРСР закони УРСР приймаються Верховною Радою УРСР або Р., який проводиться за рішенням *Верховної Ради УРСР*.

РЕФЕРЕ́НТ [від лат. referens (referentis) — той, що доповідає] — 1) Особа, яка складає або читає *реферат*. 2) Службова особа, яка є консультантом, доповідачем з певних питань.

РЕ́ФЕРІ (англ. referee, від лат. refero — передаю, повідомляю) — суддя спортивних змагань з боксу; іноді термін «рефері» вживають щодо суддів з футболу, тенісу, хокею.

РЕФЛЕ́КС (від лат. reflexus — звернений назад, відбитий) у ж и в о п и с і — кольоровий відблиск, що виникає, коли світло, відбившись від навколишніх об'єктів, падає на предмет. Термін «рефлекс» може застосовуватись як до самої натури, так і до її зображення. Точне відтворення Р. сприяє передачі об'єму, багатства кольорів і відтінків натури.

РЕФЛЕ́КСИ — реакції організму на подразнення, які здійснюються за участю *центральної нервової системи*. Ці реакції можуть виникати в будь-якому органі (м'язах, залозах, кровоносних судинах та ін.) у вигляді підсилення чи послаблення їхньої діяльності. Функціональне значення Р. полягає в тому, що за їх допомогою організм здатний швидко й цілеспрямовано реагувати на різні зміни внутр. і зовн. середовища. Р. лежать в основі регуляційної і координаційної діяльності *нервової системи*; вони забезпечують регуляцію всіх фізіол. функцій організму і пристосування діяльності окремих органів і систем до поточних потреб усього організму. Так, за допомогою Р. регулюється виділення слини, шлункового і підшлункового соків при травленні, змінюється інтенсивність *кровообігу* і дихання під час фіз. праці, регулюється тонус м'язів і забезпечується нормальний перебіг рухових актів. Р. беруть участь в підтриманні сталості внутр. середовища організму (*гомеостазу*) та ін. Значення Р. для нормальної діяльності організму людини звичайно виявляється під час хвороб, які пригнічують ті чи ін. рефлекторні реакції. Кожний Р. здійснюється певним для нього нервовим механізмом, в основі якого лежить *рефлекторна дуга*. Р. починається з дії *подразника* на відповідні *рецептори*, в яких подразнення трансформується в *імпульси нервові*. По *доцентрових нервових волокнах* аферентних нейронів імпульси надходять до центр. нервової системи, де безпосередньо або частіше через проміжні нейрони перемикаються на еферентні нейрони. По *відцентрових нервових волокнах* цих нейронів імпульси надходять до того чи ін. робочого органу, який виконує рефлекторну реакцію. За характером рефлекторної реакції Р. поділяються на рухові, секреторні, серцево-судинні, дихальні, обмінні та ін.; за місцем розташування рецепторів —на екстерорецептивні (див. *Екстерорецепція*), інтерорецептивні (див. *Інтерорецепція*) та пропріорецептивні (див. *Пропріорецептори*); за місцем перемикання у центр. нервовій системі — на спінальні, стовбурові та кіркові; за біол. значенням — на орієнтувальні, оборонні, травні, статеві і локомоторні. І. П. *Павлов* всі Р. тварин і людини поділив на *безумовні рефлекси* і *умовні рефлекси* (див. також *Вища нервова діяльність*). Матеріалістичне трактування природи рефлекторної діяльності цілісного організму належить І. М. *Сєченову* та І. П. Павлову.

Літ.: Павлов И. П. Полное собрание сочинений, т. 4. М., 1951; Сеченов И. М. Рефлексы головного мозга. М., 1961; Бабский Е. Б. [та ін.]. Физиология человека. М., 1972; Шеррингтон Ч. Интегративная деятельность нервной системы. Пер. с англ. Л., 1969. *П. М. Сєрков.*

РЕФЛЕ́КСІЯ (від лат. reflexio — вигин, відображення) — 1) У п с и х о л о г і ї — самоаналіз, роздуми людини (часом надмірні, хворобливо загострені) над власним душевним станом. 2) У ф і л о с о ф і ї — форма теор. діяльності людини, спрямована на осмислення свого пізнання, дій та вчинків, їхнього об'єктивно-закономірного характеру. Р. дає змогу розкрити специфіку духовного світу людини.

РЕФЛЕКСОЛО́ГІЯ (від *рефлекси* і грец. λόγος — вчення) — механістичний, біологізаторський напрям у вітчизняній психології, педагогіці, психіатрії, соціології, мистецтвознавстві тощо. Існував 1909—31. Засн. В. М. *Бехтєрєвим*. Намагаючись подолати суб'єктивізм та ідеалізм *інтроспективної психології* і запровадити в психоневрологію суто об'єктивні, рефлекторні методи (див. *Рефлекси*) дослідження, представники Р., проте, неминуче біологізували психологічні й соціальні явища, оскільки не враховували їхньої якісної відмінності від явищ біологічних. Зводячи сусп. життя до простої суми рефлекторних реакцій, Р. вступала в непримиренну суперечність з діалектичним та істор. матеріалізмом. Концепції Р. вплинули на *педологію* й *педагогічну психологію*, призвели до виникнення спрощено-механістичного розуміння поведінки дитини. Методологічна дискусія 1930—31 довела її наук. неспроможність. Р. деякою мірою була поширена й на Україні (В. П. Протопопов, О. С. Залужний, К. С. Мокульський та ін.). Крайності Р. піддавалися критиці на сторінках журн. «Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології» (1925—26). *О. Т. Губко.*

РЕФЛЕ́КТОР (від лат. reflecto — вигинаю, відбиваю) — 1) Пристрій або природна перешкода для зміни напряму та інтенсивності потоку світлової, звукової, теплової, гідростатичної, електромагнітної енергії та енергії потоку частинок, а також напряму руху твердих тіл, що мають пружні властивості. 2) В а с т р о н о м і ї — *телескоп*, обладнаний дзеркальним *об'єктивом*. Зображення в Р. розглядають через *окуляр*, фотографують чи реєструють ін. світлоприймачем. Крім гол. дзеркала, Р. може мати додаткові дзеркала або *лінзи*, застосування яких зменшує вплив аберацій (див. *Аберації оптичних систем*), змінює відносний отвір або сприяє зручності спостережень. Перевагою Р. перед *рефрактором* є те, що гол. дзеркало можна зробити більших розмірів, ніж лінзовий об'єктив; це дає змогу збільшити діаметр об'єктива, а отже, і *світлосилу* та *роздільну здатність* телескопа. Осн. недолік Р. полягає в тому, що їхні труби відкриті потокам повітря, які псують поверхню дзеркал, а також у залежності Р. від впливу коливань т-ри та мех. навантажень.

Найбільший у світі Р. збудовано в СРСР і встановлено на *Спеціальній астрофізичній обсерваторії*. Він має гол. дзеркало діаметром 6 м та кілька змінних додаткових дзеркал. Див. також *Астрономічні інструменти, РАТАН*.

Літ.: Михельсон Н. Н. Оптические телескопы. Теория и конструкция. М., 1976. *М. М. Фащевський.*

РЕФЛЕКТО́РНА ДУГА́ — сукупність нервових утворів, які здійснюють певний *рефлекс*. Такими утворами є *рецептори, доцентрові нервові волокна, нервовий центр*, що реагує на *імпульси нервові*, які надходять з рецепторів, *відцентрові нервові волокна* та ефектори (робочі органи). Р. д. *безумовних рефлексів* відносно постійна, а *умовних рефлексів* — змінна. Р. д. не відображає повністю структуру рефлексу.

РЕФО́РМА (від лат. reformo — перетворюю) — 1) Перетворення, зміна, нововведення, яке не ліквідує основ існуючої структури. 2) Політ. перетворення, зміна, що її здійснює пануючий клас без порушення основ існуючого ладу. В умовах класово антагоністич. суспільства Р. суперечлива за змістом і впливом, який вона справляє на хід соціальних процесів. З одного боку, Р. здебільшого є кроком уперед у сусп. розвитку, з другого — заходом, що має на меті запобігти повалення правлячих класів, які погоджуються на Р., щоб ослабити натиск революц. сил, спрямувати його в русло реформістських ілюзій і зберегти своє панування. Співвідношення Р. і *революції соціальної* — одна з найважливіших теор. і практичних проблем міжнар. робітн. руху. В. І. Ленін писав: «Поняття реформи, безперечно, протилежне поняттю революції; забуття цієї протилежності, забуття тієї грані, яка розділяє обидва поняття, постійно приводить до найсерйозніших помилок у всіх історичних міркуваннях. Але ця протилежність не абсолютна, ця грань не мертва, а жива, рухлива грань, яку треба вміти визначати в кожному окремому конкретному випадку» (Повне зібр. тв., т. 20, с. 158). В. І. Ленін боровся як проти *реформізму, ревізіонізму*, так і проти доктринерства, сектантства, які, прикриваючись революц. фразою, метафізично протиставляють Р. революції і принижують значення

боротьби за Р. Співвідношення Р. і революції визначається складним переплетенням об'єктивних і суб'єктивних факторів, серед яких головним є співвідношення класових сил у міжнар. масштабі і в межах кожної країни. Залежно від цього співвідношення можливі два осн. шляхи до соціалізму: мирний і немирний. У свою чергу, роль Р. залежить від того, яким шляхом піде революція. В умовах мирного переходу до соціалізму Р.— суттєвий елемент самого революц. процесу перетворення суспільства в соціалістичному напрямі. З перемогою *соціалізму* протилежність Р. і революції ліквідується. Завдяки відсутності класових *антагонізмів* докорінні революц. зрушення в сусп. відносинах здійснюються планомірно, шляхом більш або менш поступових змін.

РЕФОРМА́ТСЬКА ЦЕ́РКВА, реформати (від лат. reformatus — перетворення) — назва кальвіністських церков (див. *Кальвінізм*), що виникли в країнах континентальної Європи в результаті *Реформації*. За будовою і віровченням близькі до пресвітеріанських церков (див. *Пресвітеріани*). Загальноприйнятого *«символу віри»* Р. ц. не має. Р. ц. є в Швейцарії, ФРН, Франції, Угорщині, Чехословаччині, США та ряді ін. країн. В СРСР нечисленні реформатські громади є на Закарпатті.

РЕФОРМА́ТСЬКИЙ Олександр Миколайович [25.XI (7.XII) 1864, с. Борисоглебськ, тепер Іванов. обл.— 27.XII 1937, Москва] — рос. рад. хімік. Брат С. М. *Реформатського*. Закінчив Казанський ун-т (1888), учень О. М. *Зайцева*. Професор вищих учбових закладів Москви (Моск. ун-ту, Вищих жіночих курсів, Моск. ін-ту тонкої хімічної технології та ін.). Один з організаторів (1897) Пречистенських робітничих курсів (вечірнього заг.-осв. навч. закладу для дорослих), де протягом 25 років викладав курси хімії та заг. природознавства. Р. вперше добув і дослідив спирти ряду $C_nH_{2n-5}OH$. Автор підручників з неорганічної та органічної хімії.

РЕФОРМА́ТСЬКИЙ Сергій Миколайович [20.III (1.IV) 1860, с. Борисоглебськ, тепер Іванов. обл.— 27.XII 1934, Москва] — рос. і укр. рад. хімік-органік, чл.-кор. АН СРСР (з 1929). Учень О. М. *Зайцева*. Після закінчення Казанського ун-ту (1882) працював там же. Професор Київ. ун-ту (1891—1934), Київ. політехнічного ін-ту (1898—1907). Зав. хім. відділом Укр. н.-д. ін-ту каучуку і каучуконосів у Києві (1930—34). Голова Київ. фіз.-хім. т-ва (1910—16 і 1920—33). Осн. праці — з металоорганічного синтезу. Розробив метод синтезу β-оксикислот (див. *Реформатського реакція*). Відомі також дослідження Р. в галузі одержання натурального каучуку з рослин. Автор підручника «Початковий курс органічної хімії» (1893).

РЕФОРМА́ТСЬКОГО РЕА́КЦІЯ — синтез β-оксикислот з ефірів галогензаміщених карбонових кислот. При дії цинку на суміш галогензаміщеної кислоти, альдегіду або кетону утворюється цинковий алкоголят ефіру β-оксикислоти, який при *гідролізі* дає оксикислоту, напр.:

$$RCHO + Zn + BrCH_2COOC_2H_5 \rightarrow$$
$$\rightarrow RCH(OH)—CH_2COOC_2H_5 \longrightarrow$$
$$\longrightarrow RCHOH—CH_2—COOH + Zn(OH)Br + C_2H_5OH$$

(R — органічний радикал). Винайшов 1890 С. М. *Реформатський*. Р. р. широко застосовується при дослідженні і синтезі складних природних сполук (напр., вітаміну А та його похідних).

РЕФОРМА́ЦІЯ (від лат. reformatio — перетворення, виправлення) — широкий антифеод. і антикатолицький суспільно-політ. та ідеологічний рух, який у 16—17 ст. охопив більшість країн Зх. та Центр. Європи і відобразив потреби пристосування релігії до завдань утвердження нових, бурж. суспільних відносин. У вузькому, буквальному розумінні — здійснення реліг. перетворень у дусі *протестантизму*. В ідеологічній підготовці Р. найбільшу роль відіграли середньовічні *єресі*, гусизм, нім. містика, гуманістичний рух *Відродження*. Причиною Р. було загострення соціальних суперечностей, викликане розкладом феод. ладу й зародженням у його надрах капіталістичних відносин. Оскільки католицька церква за середньовіччя була ідеологічною опорою феод. ладу, знищити його було неможливо без підриву впливу *католицизму*. Р. почалася в Німеччині. Ідеологи Р., стверджуючи ідею про безпосереднє спілкування душі віруючого з богом, проголосили непотрібність церкви як проміжної ланки між богом і людиною. Джерелом віровчення прихильники Р. вважали тільки «священне письмо» (*Біблію*) і, на відміну від католиків, заперечували «священний переказ», постанови церк. соборів, декреталії пап, церк. традицію. У Р. брали участь різні прошарки суспільства, через що реформаційний рух розколовся на три осн. напрями: бюргерсько-бурж., селянсько-плебейський і королівсько-князівський. Представники бюргерсько-буржуазного напряму, очолюваного М. *Лютером*, Ж. *Кальвіном*, У. *Цвінглі* (див. також *Лютеранство*, *Кальвінізм*), вимагали ліквідації церковного землеволодіння, чернецтва, виступали за спрощення культу і демократизацію богослужіння, обстоювали створення нац. церков, здійснення церк. відправ рідною мовою. Представники селянсько-плебейського напряму на чолі з Т. *Мюнцером* (див. також *Анабаптисти*, *«Польські брати»*) вимагали рівності в сусп. відносинах, скасування кріпацтва і станових привілеїв, рівності майна. Королівсько-князівський напрям відображав прагнення феодалів захопити земельні багатства католицької церкви, поставити її в залежність від світської влади і зміцнити цим своє панування. Ідеї Р. в 16—17 ст. через Польщу (див. *Аріанство*) проникли на Україну (серед шляхти і міщанства тут було поширено гол. чин. учення *соцініан*, серед міських низів, козаків, селян — учення *Феодосія Косого*). Поширення ідей Р. було пов'язане з антифеод. нац.-визвольною боротьбою укр. народу проти польських магнатів, насильницьким покатоличенням і полонізацією. Ці ідеї знайшли свій прояв і в критиці верхівки православного духівництва (частина якого, зокрема, уклала зрадницьку *Брестську унію 1596*), чернецтва, а також у демократичній інтерпретації Біблії, у вимозі громадянської рівності. Ідеї Р. висловлювалися письменниками-полемістами (див. *Полемічна література*), діячами *братств*, деякими професорами і вихованцями *Києво-Могилянської академії* (зокрема Г. С. *Сковородою*). В серед. 17 ст. реформаційні громади на Україні припинили існування. Р. в Зх. Європі відіграла певну прогресивну роль. В результаті Р. католицька церква втратила тут монопольне становище, що сприяло розвиткові науки і світської культури. Католицизм відповів на Р. *контрреформацією*.

РЕФОРМА́ЦІЯ у літературі і мистецтві — процеси в літературі і мистецтві, пов'язані з впливом *Реформації* 16—18 ст. З одного боку, внаслідок Р. центр духовного життя змістився в релігійно-світоглядну сферу. На перший план висувалося ставлення людини до бога, що означало відхід від властивих *Відродженню* поглядів на людину й людський світ як найвищі цінності буття і осн. предмет мистецтва. Загострення віросповідальних суперечностей породило численну полемічну л-ру, з'явилися нові жанри духовної л-ри (гімни, псалми, проповіді, послання тощо). З другого боку, завдяки Р., посилилися суспільно-політ. тенденції в л-рі, її зв'язки з життям та ідеологічною боротьбою народних мас. Значною мірою л-ра часів Р. відбивала протест нар. мас, що виступав під релігійною оболонкою, проти феод. ладу. Поширилися так звані «оперативні» жанри (відозви, проповіді, «летючі листки» тощо), які були знаряддям не лише боротьби за віру, а й суспільно-політ. рухів. Попередником л-ри європ. Р. стала л-ра *гуситського революційного руху* в Чехії 15 ст. Свого найповнішого вияву л-ра Р. набула в Німеччині в період Великої *Селянської війни 1524—26*. Р. породила епос на біблійні теми («Втрачений рай» і «Віднайдений рай» Дж. Мільтона, «Мессіада» Ф. Г. Клопштока, та ін.). Більш однозначним, в окремих випадках переважно негативним, був вплив Р. на мистецтво, зокрема на живопис, скульптуру, театр. Деякі реформаційні течії заперечували й переслідували певні види мистецтва (іконоборство в ім. Р., заборона театру англ. пуританами тощо). Однак це не означало, що в протестантських країнах в цілому припинився розвиток мистецтва. Ідеї Р. знайшли своє вираження в живописі та графіці (зокрема, у творах А. Дюрера, Л. Кранаха Старшого та ін.), з часом — в музиці, яка розвивалася переважно на основі нар. мелосу (Й. Вальтер — у Німеччині,

До ст. **Рубо Ф. О.**

1. Атака запорожців у степу. 1881.
2. Таврійська губернія. 1883. Музей-панорама «Бородінська битва» в Москві.

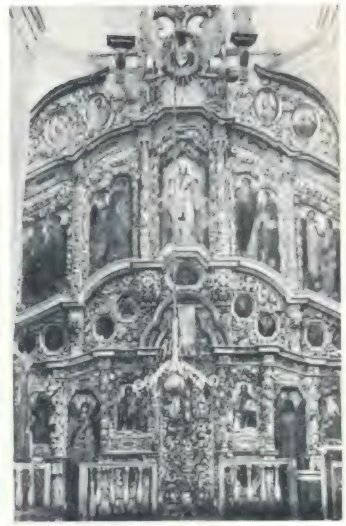

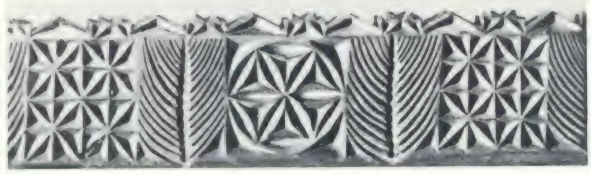

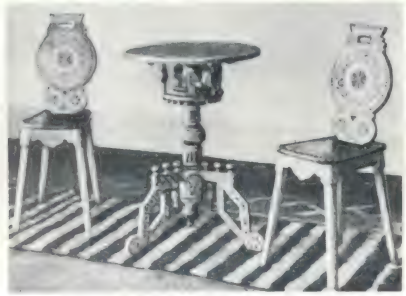

До ст. **Різьблення художнє.**

1. Деталь іконостаса Михайлівської церкви в селі Скориках. 17 ст. Поділля. **2.** Капітель Борисоглібського собору. 1120–1123. Чернігів. **3.** Порохівниця. Ріг. 1700. Полтавщина. **4.** Іконостас Преображенської церкви в селі Великих Сорочинцях. 1732. Полтавська область. **5.** Фрагмент полиці. Дерево. Поч. 19 ст. Київщина. **6.** Сідло. 19 ст. Яворів. Гуцульщина. **7.** В. Ю. Шкрібляк. Стіл, крісла. Яворів. 1900-і рр. **8.** Й. Й. Станько. Скринька. Плоске різьблення. 1959. Яворів. **9.** П. В. Одрехівський. Піднос. Лемківське різьблення. 1962. Львів. **10.** В. І. Свида. Скульптура «Поцілунок матері». 1957. **11.** І. М. Смолянець. Барильце. 1961. Косів Івано-Франківської області. **12.** Сопілка. Дерево. 20 ст. Гуцульщина. **13.** П. Волик. Декоративний пласт «Чари». 1975. Полтава. **14.** В. К. Нагнибіда. Ківш, ложка. 1975. Кременчук Полтавської області. **15.** Скульптура «Іван — селянський син». Дерево. 20 ст. «Галявина казок» поблизу Ялти. Кримська область.

Дж. Тавернер — в Англії, та ін.). Вплив Р. виразно позначився на укр. і білорус. л-рах кінця 16 — першої пол. 17 ст. В полемічній л-рі, яку видавали друкарні *братств*, з'явилися твори Христофора *Філалета*, Стефана *Зизанія*, Івана *Вишенського* та ін., які за ідейними мотивами, громадсько-політичними функціями, жанровою структурою були близькі до л-ри європ. реформації.

Літ.: Яременко П. К. Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його «Апокрисис». Львів, 1964; Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966; Культура эпохи Возрождения и Реформации. Л., 1981.

Д. С. Наливайко.

РЕФОРМІ́ЗМ — бурж. і дрібнобурж. ідейно-політ. концепція, відповідно до якої за допомогою *реформ* можна усунути антагоністич. суперечності капіталізму, перетворити його на суспільство соціальної справедливості (бурж. Р.) або забезпечити шляхом серії реформ, не виходячи за межі бурж. законності, його еволюц. зростання в соціалізм (соціал-Р. у робітн. русі). Бурж. Р. виник у 19 ст., коли виявилися докорінні *антагонізми* капіталістичного способу виробництва і буржуазія під натиском робітн. руху змушена була йти на певні поступки і реформи (напр., законодавче обмеження тривалості робочого дня). Реформістська ідеологія в робітн. русі зародилася вже на перших етапах його розвитку, коли він мав стихійний характер і не міг вийти за межі боротьби за поліпшення екон. становища робітн. класу в рамках капіталістичного ладу. З виникненням марксизму Р. в робітн. русі використовується буржуазією в її боротьбі проти зростаючого революц. руху пролетаріату. В. І. Ленін, викриваючи сутність Р. в період імперіалізму, показав нерозривну єдність бурж. і с.-д. Р. «Реформізм проти соціалістичної революції — ось формула сучасної „передової", освіченої буржуазії» (Повне зібр. тв., т. 20, с. 288). В період *загальної кризи капіталізму* Р. пронизує всі осн. течії бурж. соціально-екон. думки. Вирішальне значення для посилення Р. у сучас. епоху має те, що розвиток реального соціалізму в СРСР та ряді ін. країн, некапіталістична орієнтація ряду країн, що визволилися, назавжди поховали міф про вічність капіталізму. В цих умовах непролет. соціально-екон. думка з метою апології капіталізму посилено розробляє концепції «трансформації капіталізму», його нібито еволюц. перетворення на «неокапіталізм» (теорії «організованого капіталізму», «*народного капіталізму*», «*демократизації капіталу*», «революції керуючих» тощо) і навіть на некапіталізм (теорії «*індустріального суспільства*», «*постіндустріального суспільства*», «технотронного», «постбуржуазного» суспільств, «*демократичного соціалізму*» та ін.). Їхні представники відкидають *соціалістичну революцію*, соціалізм і комунізм як всесвітньо-істор. перспективу сучас. сусп. розвитку, підмінюючи їх якимсь «третім шляхом», а в дійсності — шляхом дальшого розвитку *державно-монополістичного капіталізму* в умовах *науково-технічної революції*. Р. у робітн. русі виступає з опортуністичними концепціями мирного зростання капіталізму в соціалізм (див. *Опортунізм, Ревізіонізм*). Він панує в с.-д. і соціалістич. партіях, що входять до *Соціалістичного інтернаціоналу*. Соціал-Р. цього гатунку (*лейбористи* в Англії, *австромарксизм*, франц. реформістський соціалізм та ін.) затушовує суперечності капіталізму, ототожнює зростання держ. сектора господарства в імперіалістич. країнах із зростанням сусп. власності, оголошує, виходячи з концепції «надкласовості» д-ви, заходи по держ.-монополістичному регулюванню капіталістичної економіки соціалістичними або такими, що ведуть до соціалізму, зображує держ.-монополістичний капіталізм як «мішану економіку», яка розвивається на шляху до «демократичного», «гуманного» соціалізму. Істор. досвід показує, що в жодній країні, де реформістські с.-д. партії перебували або перебувають при владі, нічого не було зроблено для підриву основ капіталізму. В реформістському с.-д. русі формується ліве крило, яке в умовах загострення суперечностей капіталізму і під натиском революц. вимог робітн. класу поступово відходить від притаманних Р. відкрито антикомуністичних позицій, що створює певні передумови для спільних дій комуністів і соціалістів проти монополістичного капіталу, за мир, демократію і соціалізм. Марксизм-ленінізм виступає не проти боротьби робітн. класу за реформи, що поліпшують його становище в рамках капіталізму, а проти реформістських ілюзій, проти угодовства з буржуазією, опортунізму. Комуністи розглядають реформу як засіб створення сприятливіших можливостей для розгортання боротьби трудящих на чолі з робітничим класом за революц. повалення влади буржуазії і побудову соціалістичного суспільства.

В. М. Мазур.

РЕФРАКТЕ́РНІСТЬ, рефрактерний період (від франц. réfractaire — несприйнятливий) — тимчасовий стан зниження або зникнення *збудливості* нервової або м'язової клітин, що настає безпосередньо після виникнення в них *потенціалу дії*. Є важливою властивістю збудливих утворів, що зумовлює періодичність виникнення *збудження* й регулює інтенсивність енергетич. витрат. Р. виявляється під час дії на нерви або м'язи парних електрич. імпульсів. Після 1-го імпульсу при дуже короткій паузі перед 2-м спостерігається повна незбудливість клітини (період а б с о л ю т н о ї Р.), потім збудливість поступово відновлюється (період в і д н о с н о ї Р.). Тривалість періоду Р. залежить від тривалості потенціалу дії (в рухомій нервовій клітині вона становить бл. 2 мс, у деяких нейронів центр. нервової системи — менш ніж 1 мс) й лімітує макс. кількість актів збудження за одиницю часу (напр., при тривалості періоду Р. 2 мс клітина не може відтворити більш ніж 500 актів збудження на секунду). З тривалістю періоду Р. пов'язана *лабільність* клітини. Механізми Р. тісно пов'язані з іонними процесами, що відбуваються на клітинній мембрані під час виникнення потенціалу дії (див. *Біоелектричні потенціали, Проникність біологічних мембран*). Р. окремих клітин в сукупності визначає Р. і лабільність збудливих тканин, органів. Так, скелетний м'яз може тривало відтворювати ритм збуджень до 40 імпульсів на секунду. За період часу 20—25 мс м'яз не встигає розслабитися й тому його мех. реакція при такому (або частішому) подразненні виявляється постійним тетанічним напруженням (див. *Тетанус*). Тривалість періоду Р. серцевих м'язових клітин становить бл. 200 мс, що визначає макс. можливий ритм серця в норм. умовах 3—4 скорочення на секунду. Період Р. може варіювати в певних межах і залежить від зміни функціонального стану тканин і органів, пов'язаної з втомленням, зміною кровопостачання, нервовими і гормональними регуляторними впливами.

В. П. Замостьян.

РЕФРАКТОМЕ́ТРІЯ (від лат. refractus — заломлений і грец. μετρέω — вимірюю) — сукупність методів дослідження фізико-хімічних властивостей твердих, рідких або газоподібних речовин на основі вимірювання їхніх показників *заломлення світла*; розділ прикладної *оптики*. *Заломлення показники* вимірюють за допомогою *інтерферометрів* та рефрактометрів. Найпоширенішими в Р. є методи прямого вимірювання кутів заломлення світла при проходженні ним межі поділу двох середовищ; інтерференційні методи, що ґрунтуються на *інтерференції світла*; фотометричні методи (див. *Фотометрія*). Р. застосовують у фізиці, хімії (зокрема, в *кількісному аналізі*), медицині, біології, геології, техніці тощо.

РЕФРА́КТОР (від лат. refractus — заломлений) — *телескоп*, устаткований лінзовим *об'єктивом*. Зображення в Р. розглядають через *окуляр*, фотографують чи реєструють ін. світлоприймачем. Об'єктив Р. звичайно містить 2—3 *лінзи* з різних сортів скла для виправлення *хроматичної аберації* та ін. аберацій (див. *Аберації оптичних систем*) і має відносний отвір від 1 : 5 до 1 : 20. Перший Р. збудував 1609 Г. *Галілей*. Найбільший в світі Р. (діаметр 102 см) установлено на Йєркській астр. обсерваторії (США). В СРСР найбільший Р. (діаметр 65 см) встановлено в Пулково. За ефективністю ці Р. значно поступаються сучас. великим *рефлекторам*.

М. М. Фащевський.

РЕФРА́КЦІЯ (лат. refractio — заломлення) — викривлення напрямів поширення акустичних або електромагнітних хвиль в неоднорідному середовищі із змінними фіз. характеристиками (*густиною, заломлення показником, діелектричною проникністю* тощо). За типом хвиль розрізняють *рефракцію світла* (прикладом якої є *рефракція атмосферна*), Р. *радіохвиль* і Р. *звуку*. Р. радіохвиль

в *атмосфері* спричинюється зміною діелектр. проникності, ступеня *іонізації* атмосфери при переході від одного шару до іншого. Р. коротких радіохвиль в іоносфері зумовлює їх поширення на великі віддалі. Р. звуку в атмосфері пояснюється зміною її т-ри і складу, швидкості і напряму вітру. Звукові промені, що поширюються проти напряму вітру, загинаються догори, а промені, що поширюються за напрямом вітру,— донизу. Внаслідок цього в першому випадку звук чути гірше, ніж у другому. Звукові промені відхиляються в бік холодніших шарів атмосфери, тому починаючи з певної висоти звук стає нечутним. Р. звуку у водному середовищі пов'язана із зміною т-ри, тиску, солоності води з глибиною. Явища Р. широко застосовують у *гідроакустиці, радіоастрономії, рефрактометрії*.

РЕФРА́КЦІЯ АТМОСФЕ́РНА — *рефракція світла,* зумовлена заломленням світлових променів в атмосфері. Проявляється в позірному зміщенні або зміні форми віддалених об'єктів. Внаслідок Р. а. спостерігач бачить предмети не в напрямі їх дійсного положення, а в напрямі дотичної до променів у точці спостереження. Розрізняють астрономічну Р. а.— заломлення променів від небесних світил, внаслідок чого світила здаються розміщеними вище за їхнє дійсне положення на небі (мал.), та наземну (геодезичну) Р. а. — заломлення променів, що поширюються від земних предметів або від предметів, розташованих в атмосфері.

РЕФРА́КЦІЯ О́КА — заломна здатність *ока*. Око як оптичний апарат складається з світлозаломної системи (рогівка, камерна волога, кришталик, скловидне тіло) та світлочутливого екрана (сітківка). Залежно від положення головного фокуса заломної системи ока по відношенню до сітківки розрізняють нормальну Р. о. (фокус на сітківці), *короткозорість* і *далекозорість*.

РЕФРА́КЦІЯ СВІ́ТЛА — викривлення напрямів поширення *світла* у середовищі, що його *заломлення показник* змінюється в просторі. Р. с. зумовлена *заломленням світла*. Її прикладом є *рефракція атмосферна*. Внаслідок Р. с. за деяких умов виникають *міражі* та ін. явища. Див. також *Рефракція ока*.

РЕФРЕ́Ж'Є (Refregier) Антон [н. 7 (20).III 1905, Москва — 10.X 1979, там же, похований у США] — амер. живописець і графік. Жив у США з 1920. В 1920—25 навчався в Рисувальній школі Род-Айленда в Провіденсі. В 30-х рр. 20 ст. був членом прогресивного літ.-мистецького об'єднання «Клуб Джона Ріда» в Нью-Йорку, активно співробітничав у робітничій і комуністичній пресі. Творчість Р. позначена високим громад. пафосом, ідеями боротьби за мир. Твори: розписи павільйону США на Всесвітній виставці 1939 в Нью-Йорку (1939), цикл розписів «Історія Каліфорнії» в поштовому відділенні району Рінконхілл (Сан-Франциско, 1946—49); живописні композиції — «Спадкоємець майбутнього» (1943), «Війна або мир» (1961), цикли картин «Про громадські права» і «Про мир» (обидва — 60-і рр. 20 ст.), рисунки (ілюстрації до власних книжок: «Подорож художника», 1965—69; серія рисунків «Чілі», 1975—79). Окремі твори зберігаються в Музеї образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві. Р. був членом Всесвітньої Ради Миру (з 1955). Не раз відвідував СРСР, експонував тут свої твори.

Літ.: Выставка произведений Антона Рефрежье. Каталог. М., 1966; Антон Рефрежье. Художник против фашизма. Цикл «Чили». Альбом. М., 1981.

РЕФРЕ́Н (франц. refrain)— 1) Повторення групи слів, рядка або кількох віршованих рядків наприкінці строфи або групи строф. У пісні наз. також *приспівом*. 2) У муз. формі *рондо* — головна тема, що багато разів повторюється, чергуючись з ін. епізодами.

РЕФРИЖЕРА́ТОР (англ. refrigerator, від лат. refrigero — охолоджую) — транспортний засіб з теплоізольованою камерою і холодильною установкою, яким перевозять швидкопсувні продукти. Засобами такого типу є *ізотермічні автомобілі, причепи* і *напівпричепи* з теплоізольованими кузовами, *вагони ізотермічні*, рефрижераторні поїзди і судна тощо.

РЕЦЕ́НЗІЯ (лат. recensio — розгляд) — жанр публіцистичного твору. Містить аналіз та оцінку літ., мистецького чи наук. твору і пропозиції та поради поліпшити чи змінити щось у ньому. Розрізняють видавничі Р. і Р. у пресі. Видавнича Р. підпорядкована справі поліпшення підготовки видання. Р. у пресі популяризує досягнення науки, мистецтва, кращі твори худож. л-ри, а також містить критику наявних недоліків. В СРСР виходить журн. «Летопись рецензий» (видання *Всесоюзної книжкової палати*), на Україні — «Літопис рецензій» (видання *Книжкової палати УРСР*).

Р. Г. Іванченко.

РЕЦЕ́ПТ (від лат. receptum — прийняте зобов'язання) — письмове звернення лікаря до *фармацевта* в аптеку, в якому міститься розпорядження про виготовлення і видачу ліків, а також вказівки, як ці ліки треба застосовувати. Р. зветься простим, коли в ньому виписана одна лікарська речовина, і складним — коли кілька лікарських інгредієнтів. Р. виписується на спец. бланку з печаткою.

РЕЦЕ́ПТОРИ (від лат. receptor — той, що сприймає) — 1) Чутливі нервові закінчення *аналізаторів*, що сприймають подразнення і кодують їх у потоки *імпульсів нервових*, які по *доцентрових нервових волокнах* надходять у *центральну нервову систему*. За допомогою Р. організм одержує необхідну для його життєдіяльності інформацію про різноманітні зміни у зовн. (див. *Екстерорецепція*) і внутр. (див. *Інтерорецепція*) середовищі. Р. знаходяться в усіх тканинах організму, включаючи всі внутр. органи. Р., розташовані у внутр. органах — інтерорецептори, беруть участь у всіх рефлексах, що регулюють діяльність цих органів, а також у реакціях, спрямованих на підтримання сталості внутр. середовища організму — *гомеостазу*. Р. скелетних м'язів і сухожилків — *пропріорецептори*; відіграють важливу роль в регуляції м'язового тонусу і координації рухів. За характером подразнень, що сприймаються, Р. поділяються на механо-, хемо-, осмо-, термо-, фоно- і фоторецептори. Р. кожної із цих груп вибірково високочутливі тільки до суворо визначених подразнень: механорецептори — до зміни тиску і розтягування, хеморецептори — до зміни хім. складу оточуючого їх середовища, фонорецептори — до звукових, а фоторецептори — до світлових подразнень тощо. Р., що містяться у сітківці ока, внутр. вусі, шкірі, слизових оболонках язика і носа, є важливими елементами *чуттів органів* у людини; їх *збудження* є основою для виникнення *почуттів*. Див. також *Механорецептори, Хеморецепція, Барорецептори, Терморецептори*. 2) Білкові комплекси збудливої мембрани нервових клітин, які вибірково реагують з медіаторними речовинами. В результаті взаємодії Р. з *медіатором* відбувається зміна іонної проникності мембрани, що спричинює виникнення в клітині збудження чи гальмування. В залежності від того, з яким медіатором взаємодіє Р., розрізняють: холіно-, адрено-, серотоніно-, гліцинорецептори.

Літ.: Черниговский В. Н. Интерорецепторы. М., 1960; Костюк П. Г. Физиология центральной нервной системы. К., 1977; Окс С. Основы нейрофизиологии. Пер. с англ. М., 1969.

П. М. Сєрков.

РЕЦЕ́ПЦІЯ ПРА́ВА (лат. recepti — прийняття) — запозичення і пристосування до умов певної країни *норм права*, вироблених в ін. державі або в попередню істор. епоху. Р. п. являє собою сприйняття розвинутіших правових форм внаслідок істор. наступності тощо. Класичним зразком Р. п. є запозичення країнами Зх. Європи за середньовіччя *римського права*, чим було підготовлено грунт для відтворення багатьох його конструкцій в осн. кодифікаціях бурж. цивільного права (напр., у франц. цив. Кодексі 1804, відомому під назвою *Кодекс Наполеона*).

РЕЦЕСИ́ВНІСТЬ (від лат. recessus — відступ, віддалення) — форма фенотипного (див. *Фенотип*) вияву *гена*. Як правило, рецесивний *алель* гена виявляється лише у відсутності домінантного (див. *Домінантність*). Але це не означає, що всі рецесивні гени пригнічуються домінантними у гетерозиготному (див. *Гетерозиготність*) стані й абсолютно не функціонують (див. *Менделя закони*). Відомо, що під час неповного домінування функціонують обидва алелі гена. Навіть у випадку повного домінування відомі приклади, що свідчать про вироблення рецесивним алелем певного генного продукту. Так, у ротиків червоне забарвлення квітки домінує над рожевим. З'ясовано, що червоний *пігмент* ціанідин відрізняється від рожевого пеларгонідину зайвим

А. Рефреж'є. Мати з дитиною. Малюнок.

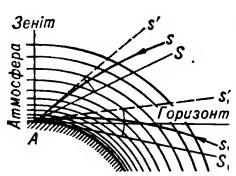

Схема впливу астрономічної **рефракції атмосферної:** небесне світило S (S_1), розташоване в напрямі AS (AS_1), видно в напрямі As' (As'_1) [крива As (As_1) — лінія поширення світла від світила S (S_1)].

гідроксил-іоном OH^-, який приєднується до молекули за допомогою *ферменту*, що виробляється домінантним алелем. Рецесивний алель теж функціонує, але він виробляє неактивний фермент. Завдяки цьому у гомозигот (див. *Гомозиготність*) за рецесивним алелем не відбувається реакції гідроксилювання, ціанідин не синтезується і, отже, квітка утворюється рожева. Рецесивна дія гена може бути спричинена також уповільненням швидкості протікання певних біохім. реакцій в організмі, зміною характеру цих реакцій тощо. У випадках, пов'язаних з серйозними порушеннями фізіолого-біохім. процесів у організмі, рецесивна *мутація* може привести в гомозиготі до летального ефекту. Виявлення самої рецесивної ознаки часто залежить від умов зовн. середовища. У кукурудзи, напр., рецесивна мутація *а* у гомозиготі при низькій т-рі визначає жовте забарвлення сходів, при високій — всі проростки зелені, тобто забарвлення таке, яке викликає домінантний алель *А* за будь-яких т-рних умов. Природні *популяції* різних видів організмів мають безліч рецесивних мутацій, які в прихованому вигляді наявні у гетерозиготних фенотипово нормальних особинах. В міру підвищення концентрації цих мутацій у популяціях підвищується імовірність їхнього переходу у гомозиготний стан і виявлення їх у фенотипі особини. Рецесивні мутації відіграють важливу роль в еволюції організмів.

Ю. М. Александров.

РЕЦИДИ́В (від лат. recidivus — відновний) у медицині — повернення клінічного виявлення як інфекційного (*черевний тиф, паратифи, дизентерія, малярія, гепатит вірусний, бруцельоз* та ін.), так і неінфекційного (*виразкова хвороба, екзема,* рецидивуючий параліч, *шизофренія*) захворювань. Р. часто викликає тяжкі наслідки та ускладнення. Профілактика Р.— раціональне лікування первинного захворювання.

РЕЦИДИ́В у праві — за рад. кримінальним правом повторне (чи неодноразове) вчинення *злочину* особою, яка вже має судимість за раніше скоєний злочин. Див. також *Рецидивіст*.

РЕЦИДИВІ́СТ — за рад. кримінальним законодавством особа, яка раніше була засуджена за вчинення *злочину,* має *судимість* і знову вчинила злочин. *Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік* (ст. 34) розглядають *рецидив* як обставину, що обтяжує відповідальність. Відповідно до ст. 23[1] Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік (в УРСР — ст. 26 КК УРСР в редакції від 12.XII 1969 та 17.VI 1974) особливо небезпечним Р. лише за *вироком* суду може бути визнана особа, яка (на відміну від звичайної повторності) неодноразово або повторно вчинила тяжкий або тяжкі злочини, раніше засуджувалася до *позбавлення волі* і знову засуджувана до цієї міри *покарання*. Для особливо небезпечних Р. закон встановлює підвищену відповідальність, що зумовлюється їхньою особливою небезпечністю, стійкістю антисоціальних поглядів і звичок, злісною навмисністю злочинної поведінки, тим, що вони схиляють на злочинний шлях ін. осіб тощо. Визнання особи особливо небезпечним Р. тягне для неї серйозні правові наслідки: призначення покарання у вигляді позбавлення волі на строк до 15 років (напр., при вчиненні *розбою*), неможливість застосування *умовно-дострокового звільнення* від покарання і застосування м'якшого покарання; після звільнення від покарання над Р. обов'язково встановлюється адм. нагляд органів міліції тощо.

РЕЦИПІЄ́НТ [від лат. recipiens (recipientis) — той, що знов одержує] — 1) в медицині — людина або тварина, якій переливають кров або пересаджують який-небудь орган, тканину чи клітини від іншої людини або тварини (*донора*). Пересаджування роблять з лікувальною метою, в експерименті на тваринах, іноді з косметичною метою (див. *Косметика*). Див. також *Переливання крові, Трансплантація*. 2) Р. в генетиці — бактеріальна клітина, в яку переносять генетичний матеріал клітини-донора.

РЕЦИПРО́КНЕ СХРЕ́ЩУВАННЯ (від лат. reciprocus — зворотний, взаємний) — система схрещувань, що використовується для з'ясування характеру успадковування ознак. Включає два схрещування — пряме і зворотне. В одному з них організми з ознаками, що вивчаються, використовують як материнські, в іншому — як батьківські (♀А × ♂В і ♀В × ♂А). Ознаки *гібридів,* що одержані при прямому і зворотному схрещуванні, не відрізняються, якщо вони контролюються ядерними генами. Різниця гібридів виникає при явищі *спадковості цитоплазматичній* і при локалізації *гена,* що вивчається, у *статевих хромосомах*.

В. А. Труханов.

РЕЦИРКУЛЯ́ЦІЯ (від *ре...* і лат. circulatio — кругообіг) — багаторазове повне або часткове повернення потоку газів (повітря), рідин чи твердих речовин у технологічний процес, апарат, установку тощо. Рециркуляцією регулюють концентрацію компонентів у сумішах, т-ру в *теплообмінних апаратах*. Внаслідок Р. хім. сировини підвищується вихід кінцевого продукту. Р. димових газів дає змогу запобігати прилипанню шлаку до поверхонь нагріву *топок,* зменшувати в топках кількість оксиду азоту, що є важливим засобом боротьби з токсичністю димового газу, знижувати теплові навантаження топкових *екранів*. Важливу роль відіграє Р. в насосах, системах *повітряного опалення*.

РЕ́ЧЕННЯ — граматично й інтонаційно оформлена за законами даної мови одиниця *мовлення,* яка є осн. засобом формування й вираження думки. Р.— синтаксична одиниця, яку протиставляють *слову* й *словосполученню*. Гол. функція Р.— комунікативна. Залежно від мети висловлювання Р. бувають розповідні, питальні й спонукальні. Найістотніші ознаки Р.— *предикативність, модальність,* ритмомелодична завершеність, порядок слів. В укр. мові, як і в ін. слов'янських і взагалі індоєвроп. мовах, для Р. характерна номінативна структура (див. *Номінативна конструкція* в мовознавстві). За будовою розрізняють *просте речення* й *складне речення*.

Літ.: Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. К., 1966; Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970; Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. К., 1972.

Г. Т. Солонська.

РЕЧИТАТИ́В (італ. recitativo, від recitare — читати вголос, декламувати) — вид *вокальної музики,* відтворення у співі інтонаційних особливостей і ритміки мови. Р. використовується, зокрема, в операх, кантатах, ораторіях та ін. жанрах музики.

РЕ́ЧІ у праві — матеріальні предмети як у природному стані (вугілля, нафта, ліс та ін.), так і створені працею людини (верстати, меблі, взуття тощо), що є об'єктом цивільних прав і обов'язків, у зв'язку з якими виникають цивільні правовідносини. Величезну різноманітність Р. зведено в рад. цивільному праві в певну систему. Класифікація Р. пов'язана з *правом власності* і визначає правовий режим різних Р. (порядок їх придбання, користування і розпорядження ними). В зв'язку з цим розрізняють, зокрема, Р. як *засоби виробництва* і *предмети споживання*. Засоби виробництва в СРСР є власністю соціалістичної д-ви, профспілкових і ін. громад. орг-цій, колгоспів та ін. кооп. орг-цій (ст. 10, 12 Конституції СРСР). Предмети споживання можуть бути власністю як соціалістичних орг-цій, так і громадян (ст. 13 Конституції СРСР). Розрізняють Р. вилучені з обігу, обмежені в обігу й не вилучені з обігу. Вилучені з обігу Р. не можуть бути продані, куплені, заставлені, не підлягають описові й продажу для сплати боргів. До них належать, зокрема, об'єкти права виключної власності д-ви (земля, її надра, води, ліси). Вони можуть тільки надаватися в *користування*. Обмеженими в обігу визнаються Р., які з міркувань держ. безпеки, з метою охорони соціалістич. економіки та з ін. підстав можуть бути придбані лише з особливого дозволу відповідних органів, напр., зброя, сильнодіючі отрути, вибухові речовини, валютні цінності (див. *Валютні операції*). Не вилученими з обігу є Р., що їх можна продавати, купувати (див. *Купівлі-продажу договір*), заставляти дозволеними законом способами. Розрізняють також Р. родові (що визначаються кількістю, мірою, вагою, вживаються і замінюються) й індивідуально визначені, що характеризуються особливими, тільки їм властивими ознаками (єдині в своєму роді). Ця класифікація має значення для укладення ряду договорів (див., напр., *Майнового найму договір, Позики договір*). У праві існує й класифікація Р. на подільні й неподільні. Подільною визнається Р., що внаслідок її поділу на певні фізичні частини не

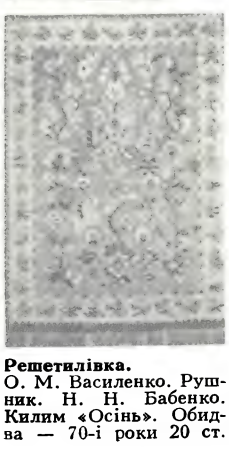

Решетилівка. О. М. Василенко. Рушник. Н. Н. Бабенко. Килим «Осінь». Обидва — 70-і роки 20 ст.

втрачає свого призначення (напр., зерно, бензин), неподільною — Р., що внаслідок поділу втрачає або своє первісне призначення, або корисні властивості (шафа, годинник, човен). Ці властивості Р. враховуються при встановленні *солідарної відповідальності* боржників, при розділенні *спільної власності* та в ін. випадках.

Д. В. Боброва.

РЕЧМЕ́ДІН Валентин Остапович [30.I (12.II) 1916, с. Андрушівка, тепер Погребищенського р-ну Вінн. обл.] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. Працював на редакторській роботі. Автор худож. і публіцистичних творів, гол. тематика яких — героїчна боротьба рад. людей проти фашизму (романи «Коли закипала кров», 1958; «Весняні грози», 1961; повість «Дівчина в терновому вінку», 1967, та ін.), утвердження високих моральних принципів трудящої людини (зб. оповідань «Вітер з берегів юності», 1960; «Відчинив у світ я двері», 1960; романи «Вогонь батькових ран», 1969; «Народження Афродіти», 1974; «Пора пізніх доріг», 1975, та ін.). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: За весною весна. К., 1979; Р о с. п е р е к л.— Весенние грозы. М., 1976.

П. О. Сердюк.

РЕЧОВИ́НА — сукупність дискретних утворень, що мають масу спокою (див. *Маса* у фізиці); поряд з *полем фізичним* один з двох видів матерії. Відомс 4 стани Р.: гази, рідини, тверді тіла і *плазма*. Будь-яка Р. складається з *електронів, протонів* і *нейтронів*. Вся різноманітність фіз. і хім. властивостей Р. зумовлюється електромагн. взаємодією між електронами і ядрами, а також між атомами і молекулами. Будова Р. визначається фундаментальними властивостями *елементарних частинок*. Протиставлення, яке виникає в класичній фізиці, *поля фізичного*, що має неперервну структуру, і Р., що характеризується дискретною природою, не є абсолютним. Напр., у квантовій теорії (див. *Квантова механіка*) показано, що електрон зіставляється з електронним полем, яке має неперервний характер, і навпаки, електромагн. поле зіставляється з *фотоном*, що має властивості дискретної частинки. Протягом багатьох століть в історії філософії і в природознавстві поняття Р. і *матерії* не розрізняли. Докорінна ломка механістичних уявлень про Р. на межі 19—20 ст. при метафізичному ототожнюванні Р. з матерією спричинила ряд ідеалістичних викривлень. Напр., з появою електромагнітної теорії поля представники *«фізичного» ідеалізму, махізму й енергетизму* дійшли хибного висновку про «зникнення матерії». Ідеалістичну й агностичну суть цих висловлювань викрив В. І. Ленін в роботі *«Матеріалізм і емпіріокритицизм»*.

Літ.: Вавилов С. И. Развитие идеи вещества. В кн.: Вавилов С. И. Собрание сочинений, т. 3. М., 1956; Амальди Дж. Вещество и антивещество. Пер. с итал. М., 1969.

М. П. Рекало.

РЕЧО́ВІ ДО́КАЗИ — предмети, що в судочинстві можуть служити засобом встановлення наявності або відсутності тих або ін. обставин по справі. Так, у *кримінальному судочинстві* Р. д. є (ст. 78 КПК УРСР) предмети, що були знаряддям вчинення злочину, зберегли на собі сліди злочину або були об'єктами злочинних дій, гроші, коштовності та ін. речі, нажиті злочинним шляхом, а також ін. предмети, що свідчать про *вину* або невинність обвинуваченого; в *цивільному судочинстві* — предмети, що мають значення для правильного розв'язання справи. Той або ін. предмет стає Р. д. тільки після відповідної постанови слідчого чи прокурора або ухвали суду. Питання про долю Р. д. у кримінальних справах вирішується *вироком*, ухвалою чи постановою; у цивільних справах — *судовим рішенням*.

С. А. Альперт.

РЕШЕТИ́ЛІВКА — селище міського типу Полтав. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Говтві (прит. Псла), за 10 км від залізнич. ст. Решетилівка. 8,6 тис. ж. (1982). Вперше згадується в 1-й пол. 17 ст. В Р. Петро I підписав *Решетилівські статті 1709*. У Р. 1818 майбутні *декабристи* П. І. і А. І. *Борисови* заснували таємне «Товариство першої згоди». Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 Р.— с-ще міськ. типу.

У Р.— фабрика художніх виробів, маслоробний завод; райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, 2 міжколг. буд. організації, птахоінкубаторна станція, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще худож. промислів, 6 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 3 б-ки, історико-краєзнавчий музей.

Р.— один з центрів укр. нар. декоративно-ужиткового мистецтва. Здавна тут виготовляли скатертини, рушники, плахти, килими, вишивані сорочки. Як осередок ткацтва, килимарства і вишивки відома з 19 ст. У 1923 на базі ткацької майстерні утворилась артіль ім. К. Цеткін, яку 1960 перетворено на ф-ку худож. виробів. На ф-ці виготовляють рушники, чоловічі сорочки, блузи, килими, скатерті, серветки. Для тканих виробів характерна декоративність і яскравість барв; в основі килимів — рослинний орнамент. Решетилівська вишивка відзначається чіткістю композицій, різноманітністю ритмів і форм, багатством технічних прийомів (гладь, вирізування, виколювання, мережки, рушникові шви). У вишивці переважає техніка білої гладі на білому тлі у поєднанні з вирізуванням. Особливістю вишиваних виробів є поєднання ажурних і щільних швів, численні варіації геом. та рослинно-геом. мотивів. Серед майстрів — Н. Бабенко, О. *Василенко*, Л. *Товстуха*, Є. Бодня, Н. Куян, О. Гончар, Л. Циганська, Г. Омельченко. Вироби ф-ки експонувалися на респ., всесоюзних та міжнар. виставках (Брюссель, Марсель, Монреаль та ін.). Влітку і восени 1845 Р. відвідав Т. Г. Шевченко.

Літ.: Жук А. К. Решетилівська фабрика художніх виробів. «Народна творчість та етнографія», 1977, № 1.

Т. О. Дениско (художній осередок).

РЕШЕТИ́ЛІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Полтав. обл. УРСР. Утвор. 1923. Площа 1 тис. км². Нас. 30,3 тис. чол. (1982). У районі — 90 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 11 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Решетилівка*.

Р. р. розташований у межах *Придніпровської низовини*. Осн. корисні копалини — природний газ

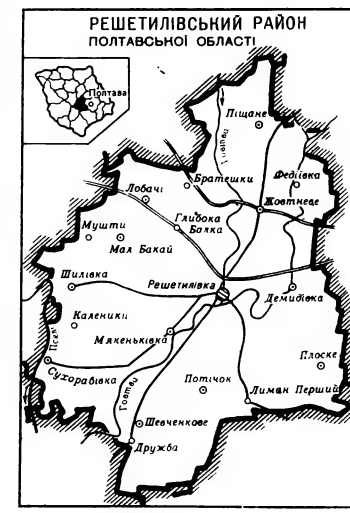

і нафта. Річки — *Псел* (на зх. межі району) та його прит. Говтва. Ґрунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, вільха, дуб, осика) займають 2,9 тис. га. В межах району — Михнівський держ. заказник. Найбільші підприємства: решетилівські фабрика художніх виробів та маслоробний завод. Комбінат побутового обслуговування (Решетилівка). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, кукурудза), тех. (цукр. буряки, соняшник) та овочевих культур; виробн. м'яса, молока, яєць і вовни. Площа с.-г. угідь 1980 становила 83,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 69,0 тис. га. У Р. р.— 16 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Решетилівка і Братешки. Автомоб. шляхів — 286 км, у т. ч. з твердим покриттям — 187 км.

У районі — профес.-тех. уч-ще худож. промислів, 34 заг.-осв. і музична школи; 39 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 36 клубних установ, кінотеатр, 40 кіноустановок, 33 б-ки; музеї: істор. у с. Шевченковому, історико-краєзнавчий у Решетилівці. В с. Плоскому Р. р. народився український радянський письменник-сатирик О. І. *Ковінька*. У Р. р. видається газ. «Червоний Жовтень» (з 1931).

К. Ф. Усатий.

РЕШЕТИ́ЛІВСЬКІ СТАТТІ 1709 — регламентація основ самоврядування Лівобережної України. Складалися з 14 пунктів «просительних статей», з якими 17 (28). VII 1709 гетьман І. *Скоропадський* звернувся з Решетилівки (тепер с-ще міськ. типу Полтав. обл.) до *Петра I*, і відповідей царського уряду. Царський уряд 31.VII (11.VIII) 1709 задовольнив біль-

шість прохань козац. старшини, зокрема зберіг за нею феод. привілеї, адм.-судову владу, заборонив рос. воєводам втручатися в справи адм. управління, звільнив до кін. 1709 козац. військо від участі у воєнних походах, пообіцяв заборонити самовільні військ. постої, ліквідувати зловживання підводною повинністю та використання козаків офіцерами для своїх «приватних послуг». Водночас було відмовлено звільняти наказних гетьманів під час походів від підпорядкування рос. командуванню та у поверненні частини козац. артилерії, захопленої царськими військами у зрадника І. *Мазепи*, встановлювався контроль над збиранням податків гетьманською адміністрацією та за статтями їх використання. При особі гетьмана мав перебувати царський резидент, який повинен був наглядати за його діяльністю. Встановлювався постійний контроль над усім політ. життям Лівобережної України. Р. с. законодавчо закріплювали привілейоване становище козац. старшини, посилювали владу царського уряду на Лівобережній Україні й обмежували її самоврядування. *В. М. Кулаковський.*

РЕШЕ́ТНИКОВ Анатолій Георгійович (справж. прізв. — Решетченко; н. 22.VI 1923, Київ) — рос. і укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1966). Після закінчення Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (1948, курс К. П. *Хохлова*) — у Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Серед ролей — Астров («Дядя Ваня» Чехова), Каренін («Живий труп» Л. Толстого), Шалімов («Дачники» М. Горького), Нагульнов («Піднята цілина» за Шолоховим), Забєлін («Кремлівські куранти» Погодіна), Родіон Миколайович («Старомодна комедія» Арбузова), Дмитро Миколайович («Тема з варіаціями» Альошина), Дон Жуан, Річард Айрон («Кам'яний господар», «У пущі» Лесі Українки), Гайдай («Загибель ескадри» Корнійчука), маркіз де Поза («Дон Карлос» Шіллера). З 1973 викладає в Київському інституті театрального мистецтва. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. *С. М. Грін.*

РЕШЕ́ТНИКОВ Федір Михайлович [5 (17).IX 1841, Єкатеринбург, тепер Свердловськ — 9 (21).III 1871, Петербург] — рос. письменник-демократ. Друкуватися почав 1861. Значну роль у творчій долі письменника відіграло зближення його з «*Современником*», в якому 1864 опублікував етногр. нарис «Підлипівці»— з життя бурлаків. Р.— один з перших у рос. літературі 19 ст. звернувся до теми робітн. класу, показав страйк. Романи «Гірники» (1866), «Глумови» (1866—67; окремо опубл. 1880), «Де краще?» (1868) — про життя пореформеної Росії, її соціальних низів, уральських робітників. Автор автобіографічної повісті «Поміж людей» (1865), роману «Свій хліб» (1870), присвяченого проблемі емансипації жінки.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1956; У к р. п е р е к л.— Вибране. К.— Одеса, 1936; Підлипівці. К., 1954. *Г. М. Сивокінь.*

РЕШЕ́ТНИКОВ Федір Павлович [н. 15 (28).VII 1906, с. Сурсько-Литовське, тепер Дніпропетровського р-ну Дніпроп. обл.) — рос. рад. живописець і графік, нар. художник СРСР (з 1974), дійсний член АМ СРСР (з 1953; з 1974 — віце-президент). Член КПРС з 1945. В 1929—34 навчався у Москві у ВХУТЕІНі — Ін-ті образотворчих мист. у Д. *Моора* і С. *Герасимова*. Учасник експедицій на криголамах «Сибіряков» (1932) та «Челюскін» (1933—34). Твори: картини «Перший літак на крижині челюскінців» (1937), «Більшовики на Північному полюсі» (1938), «Німці в Керчі (Багерове)» (1942), «Прибув на канікули» (1948), «За мир!» (1950), «Знову двійка» (1952), «В'єтнамська мати» (1969), «Портрет О. Шмідта» (1973), «Перші герої Радянського Союзу» (1976), «Я чую землю (портрет Героя Радянського Союзу Е. Кренкеля)» (1980) та ін.; іл. до книжок, скульптурні шаржі. В 1953—56 викладав у Моск. художньому ін-ті ім. В. І. Сурикова (з 1954 — професор). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951. *Літ.:* Евграфова Л. Федор Павлович Решетников. Пермь, 1961.

РЕ́ШІЦА — місто на Пд. Зх. Румунії, адм. ц. повіту Караш-Северін. Залізнична станція. 87,3 тис. ж. (1977). Розвинута металург. пром-сть (найдавніший в країні комбінат повного циклу). Підприємства важкого машинобудування (виробн. локомотивів, устаткування для електроенерг., нафтової, металургійної і металообробної галузей), хімічної, будівельних матеріалів та харчової промисловості. ГЕС.

РЕШТ — місто на Пн. Ірану, адм. ц. остану Гілян. Вузол автомоб. шляхів. 176 тис. ж. (1975). Підприємства шовкової, трикотажної, джутової, деревообр., скляної, шкіряної, миловарної, тютюнової, рисо- і бавовноочисної пром-сті. Ремесла (художня вишивка, різьблення на дереві). Важливий перевалочний пункт для зовнішньоторг. перевезень між Іраном і СРСР через порт *Ензелі* (див. т. 12, Додаток).

РЕЮНЬЙО́Н — володіння Франції на о. Реюньйон у групі Маскаренських о-вів в Індійському ок. Пл. 2,5 тис. км². Нас. понад. 500 тис. ж. (1980), головним чином

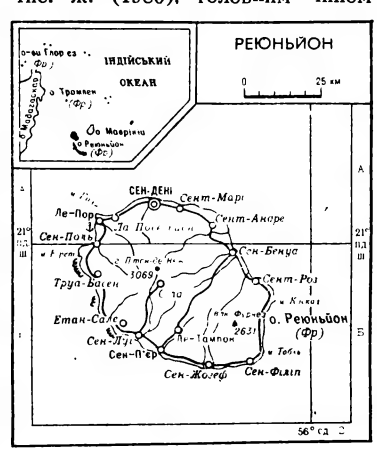

мулати і негри. Офіційна мова — французька.

Адм. ц.—м. Сен-Дені. Острів вулканічного походження, гористий (вис. до 3069 м, г. Пітон-де-Неж). Є діючий вулкан Фурнез. Клімат тропічний, пасатний. В горах поширені тропічні ліси.

Острів відкрили португальці 1513. У 40-х рр. 17 ст. його загарбала Франція. В 1649 дістав назву о. Бурбон. В 1664—1767 — у віданні франц. *Ост-Індської компанії*. З 1793 — сучас. назва (остаточно затвердилась 1848). В 1810—15 окупований Великобританією. В 1848 на Р. скасовано рабство. Під час 2-ї світової війни 1939—45 з листопада 1942 адміністрація Р. приєдналася до руху «Франція, що бореться» (див. «*Вільна Франція*»). В березні 1946 дістав статус «заморського департаменту» Франції. На Р. є секції основних франц. політ. партій. Демократичні сили Р. на чолі з *Реюньйонською комуністичною партією* (засн. 1959) виступають за надання країні нац. автономії, за радикальні економічні реформи.

Основа економіки — вирощування цукр. тростини і виробн. цукру (260 тис. т, 1980), що контролюються франц. капіталом. Плантації цукр. тростини займають 40 тис. га з 62 тис. га оброблюваних земель. Вирощують також ваніль, чай, кукурудзу, герань тощо. Розводять велику рогату худобу, овець, свиней. Підприємства по виробн. ефірних олій, консервів, рому, тютюнових виробів, обробці ванілі. Довж. автомоб. шляхів бл. 2 тис. км. Гол. морський порт — Ле-Пор. Вивозять цукор, ефірні олії, ваніль; довозять машини і устаткування, цемент, продовольство, тканини тощо. Грош. одиниця — франц. франк.

РЕЮНЬЙО́НСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (РКП). Ств. 17—18.V 1959 на І, установчому з'їзді на основі утвореної 1947 Реюньйонської федерації Французької КП. З'їзд прийняв політ. тези РКП, в яких визначив гол. завдання партії — боротьба за надання Реюньйону статусу нар.-демократичної автономії в рамках союзу з Францією, здійснення агр. реформи, націоналізацію цукр. пром-сті, встановлення нац. контролю над зовн.-екон. зв'язками та ін. демократичні перетворення. V з'їзд РКП (липень 1980) намітив дальші завдання партії по зміцненню антиімперіалістичної солідарності всіх прогрес. сил країни в боротьбі за поліпшення становища її трудящих мас. РКП входить до Фронту боротьби за самовизначення Реюньйону (ств. 1978). В своїй діяльності партія спирається на профспілки, об'єднані в Загальну конфедерацію праці (як самостійна організація оформилась 1968), Фронт автономістської молоді, Спілку жінок та інші демократичні організації країни. Брала участь у нарадах комуністичних і робітничих партій 1960 і 1969. Чисельність—бл. 8 тис. чол. (1982). Генеральний секретар — П. *Вержес* (з 1967; 1959—67 — 1-й секретар ЦК). Друк. орган — щоденна газ. «Темуаньяж» («Свідчення», з 1944). *І. Д. Шевченко.*

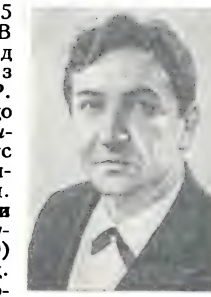

А. Г. Решетников.

Ф. П. Решетников.

Ф. П. Решетников. Знову двійка. 1952. Державна Третьяковська галерея в Москві.

Рея з немовлям Зевсом і корибанти. Теракотовий рельєф. 2 ст. Лувр. Париж.

РЕ́Я (‘Ρέα) — у грец. міфології титаніда (див. *Титани*), дочка *Урана* і *Геї*, дружина *Кроноса*, мати *Зевса*, *Гери*, *Деметри* та ін. олімпійських богів. Іл. с. 357.

РЕ́Я — супутник планети *Сатурн*. Діаметр Р. 1530 км, серед. віддаль від центра планети 527 000 км. Відкрив 1672 Дж. Д. *Кассіні*. Див. також *Супутники планет*.

РЕ́ДІН Єгор Кузьмич [2 (14).XI 1863, с. Старше Дмитрієвського пов. Курської губ.— 27.IV (10.V) 1908, Харків] — рос. та укр. мистецтвознавець і історик. Закінчив Новоросійський ун-т в Одесі, де навчався у Н. *Кондакова*. Працював у Харків. ун-ті з 1893 (з 1907 — професор). Автор фундаментальних досліджень з історії худож. культури Київ. Русі, археології періоду раннього християнства, італійського мистецтва доби Відродження, архіт.-худож. пам'яток Києва, Харкова тощо. Один із фундаторів вітчизн. мистецтвознавства, джерелознавства і бібліографії мистецтва. Був чл.-кор. (з 1893) та дійсним членом (з 1902) Моск. археол. т-ва, членом (з 1893) та секретарем (з 1897) Харків. історико-філол. товариства.

Літ.: Памяти профессора Егора Кузьмича Редина. Х., 1909.

С. І. Білокінь.

І. Ю. Рєпін. Автопортрет. 1887. ДТГ у Москві.

РЕЗА́НОВ Володимир Іванович [28.VIII (9.IX) 1867, с. Любаче, тепер Обоянського р-ну Курської обл.— 31.XII 1936, Ніжин] — рос. і укр. рад. літературознавець. Чл.-кор. АН СРСР (з 1923). Закінчив Ніжинський історико-філол. ін-т (1890), де з 1899 був викладачем (з 1910 — професор). Написав бл. 70 наук. праць, значна частина яких присвячена укр. л-рі. Р. в основному вивчав і публікував тексти укр. і рос. драми 16—18 ст. («Екскурс в область єзуїтського театру», 1910; «Шкільні дійства XVII—XVIII ст. і театр єзуїтів», 1910, тощо). Протягом 1925—29 видав тексти укр. драм періоду феодалізму («Драма українська. Старовинний театр український») та розвідки про них. Вийшло 6 випусків. Автор наукових праць про Т. Шевченка, Лесю Українку, В. Жуковського та ін.

Пам'ятник **І. Ю. Рєпіну** в Чугуєві. Бронза, граніт. 1956. Скульптор М. Г. Манізер.

РЕ́ЗНИК Борис Якович (н. 5.I 1929, с. Холодна Балка Біляївського р-ну Одес. обл.) — укр. рад. лікар-педіатр, доктор мед. наук (з 1965), професор (з 1966). Член КПРС з 1975. Закінчив Одес. мед. ін-т (1950). В 1956—72 працював у Донец. мед. ін-ті. З 1972 — зав. кафедрою факультетської і госпітальної педіатрії Одес. мед. ін-ту. Основні праці Р. присвячені питанням гематології дитячого віку, електрокардіографії в педіатрії, менінгіту у дітей, впливу профілактичних щеплень на здоров'я дітей, дитячих інфекційних хвороб, захворювання органів дихання у дітей, фармакотерапії в педіатрії. Р.— депутат Верховної Ради УРСР 10-го скликання. Держ. премія УРСР, 1979.

РЕ́ЗНИКОВ Олександр Григорович (н. 12.XI 1939, Одеса) — укр. рад. ендокринолог-патофізіолог, доктор мед. наук (з 1974). Член КПРС з 1969. Закінчив (1962) Одес. мед. ін-т. З 1965 — наук. співробітник лабораторії патофізіології, з 1973 — керівник лабораторії нейрогормональної регуляції розмноження в Київському н.-д. ін-ті ендокринології і обміну речовин. Осн. праці присвячені фізіології, біохімії і патології надниркових та статевих залоз, нейроендокринній регуляції розмноження і статевого розвитку, розробці і впровадженню в практику охорони здоров'я і тваринництва нових методів діагностики і терапії захворювань надниркових та статевих залоз, а також нових лікувальних засобів (хлодитан, ніфтолід). Держ. премія УРСР, 1976.

А. І. Рєзниченко. Ілюстрація до повісті О. Гончара «Земля гуде». 1950.

РЄЗНИКО́ВИЧ Михайло Ієрухимович (Юрійович; н. 26.IV 1938, Харків) — рос. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1975. В 1963 закінчив Ленінгр. ін-т театру, музики і кіно (курс Г. *Товстоногова*). В 1966—70 — працював у Моск. драм. театрі ім. К. С. Станіславського. В 1963—66 і з 1970 — режисер (з 1982 — гол. режисер) Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки. Вистави: «Діти Ванюшина» С. Найдьонова, «Насмішкувате моє щастя» Л. Малюгіна, «Інтерв'ю в Буенос-Айресі» Г. Боровика, «Платон Кречет» О. Корнійчука, «Хто за? Хто проти?» П. Загребельного і М. Рєзниковича, «Як важливо бути серйозним» О. Уайльда, «Отелло» У. Шекспіра. Здійснив ряд спектаклів у НРБ (зокрема, «Тил» М. Зарудного). На Київ. студії худож. фільмів ім. О. Довженка поставив телефільми «Дощ у чужому місті» (1978), «Лише три тижні» (1971). З 1971 викладає в Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого.

Тв.: Резникович М. Ю. Долгий путь к спектаклю. К., 1979.

С. М. Грін.

РЄЗНИЧЕ́НКО Абрам Ісакович (22.II 1916, Кременчук — 26.VI 1973, Київ) — укр. рад. графік. Спец. художньої освіти не мав. З 1933 працював художником у газ. «Комуніст» (з 1943 має назву «Радянська Україна») та журналах. У 1944—46 виступав з політ. плакатами і сатиричними малюнками. Автор іл. до романів «Як гартувалася сталь», «Народжені бурею» М. Островського (1949), повістей «Земля гуде» О. Гончара (1950) і «Таємниця Соколиного бору» Ю. Збанацького (1951), роману «Прапороносці» О. Гончара (1951). Нагороджений орденом «Знак Пошани». Державна премія СРСР, 1951.

Літ.: Лукина З. Абрам Исаакович Резниченко. М., 1955.

РЄПІН Ілля Юхимович [24.VII (5.VIII) 1844, Чугуїв, тепер Харків. обл.— 29.IX 1930, Куоккала, Фінляндія, тепер смт Рєпіно Ленінгр. обл.] — рос. живописець, дійсний член петерб. АМ (з 1893). В 1863 навчався в Рисувальній школі Т-ва заохочування художників у Р. Жуковського та І. *Крамського*, 1864—71 — в петерб. АМ, 1873—76 — пенсіонер цієї академії в Італії та Франції. Член Т-ва *передвижників* (з 1878). У роки навчання зблизився з І. Крамським і В. *Стасовим*. Численні портрети, картини на істор. та побутові теми Р. пов'язані з сучасним йому визвольним рухом, пройняті палкою любов'ю до народу, до батьківщини. Вже в ранніх творах («Готування до іспитів», 1865; «Портрет В. Шевцової», 1869; «Воскресіння дочки Іаїра», 1871, всі — в ДРМ) виявився інтерес художника до психологічної характеристики людини. Одна з найвизначніших картин Р.— «Бурлаки на Волзі» (1870—73, ДРМ); в ній з великою худож. силою показано духовну могутність народу, не зламаного підневільною працею. Повернувшись з-за кордону, Р. жив у Москві (1877—82), з 1882 — в Петербурзі. В картинах цього періоду («Мужик з лихим оком», «Мужичок з полохливих», обидві —1877; «Хресний хід у Курській губернії», 1880—83, всі — в ДТГ) художник відтворив різні соціальні типи пореформеної Росії. Пізніше звернувся до революц. тематики («Відмова від сповіді», 1879—85; «Арешт пропагандиста», 1880—92; «Не чекали», 1884—88, всі — в ДТГ). Р.— автор істор. полотен («Царівна Софія», 1879; «Іван Грозний і син його Іван», 1885, обидва — у ДТГ), які відзначаються глибоким драматизмом. Велику цінність становлять портретні роботи Р. (портрети В. В. Стасова, 1873, ДРМ; М. Мусоргського та М. Пирогова, обидва — 1881; П. Стрепетової, 1882; Л. Толстого, 1887, всі — у ДТГ в Москві). В 1901—03 художник написав груповий портрет — картину «Урочисте засідання Державної Ради» (у співавт. з Б. *Кустодієвим* та І. Куликовим, ДРМ в Ленінграді). З 1900 жив у Куоккала (до 1940 — тер. Фінляндії). Походження, творча, пед. і громад. діяльність Р. пов'язані з Україною; він вивчав історію та побут укр. народу, його культуру і мистецтво. В 1867 та 1876—77 деякий час жив у Чугуєві. В 1883 відвідав Київ. Багато творів присвятив Україні («Українська селянка», 1880; «Портрет Т. Шевченка», 1888, Київ. музей Т. Г. Шевченка; «Запорожці пишуть листа турецькому султану», 1878—91, ДРМ, варіант — у Харків художк. музеї; «Вечорниці», 1881, ДТГ; «Чорноморська вольниця», 1908; рисунок «Прометей» за поемою Т. Шевченка «Кавказ», 1910; чотири ескізи до проекту пам'ятника Т. Шевченку, 1912, та ін.). Р. товаришував і листувався з діячами укр. культури (А. *Праховим*, М. *Кропивницьким*, М. *Ге*, М. *Мурашком*, Д. *Яворницьким* та ін.), з великим захопленням писав про укр. нар. мистецтво. Підтримував творчість укр. художників кін. 19 — поч. 20 ст., а також діяльність рисувальних шкіл М. Мурашка в Києві, М. Раєвської-Іванової в Харкові, Одеської рисувальної школи. В 1894—1907 Р. викладав у петерб. АМ (1898—99 — ректор). У нього навчалися І. *Бродський*, І. *Грабар*, укр. художники М. *Пимоненко*, О. *Мурашко*, Ф. *Красицький*, С. *Прохоров* та ін. У 1940 в смт Рєпіно відкрито музей-садибу художника «Пенати», в 1969 — *Рєпіна І. Ю. музей* в Чугуєві. В Москві та Чугуєві Р. встановлено пам'ятники (автор М. Манізер). Іл. див. на окремому аркуші, с. 320—321, а також на окремих аркушах до ста-

тей *Графіка,* т. 3, с. 144—145; *Гоголь* М. В., т. 3, с. 448—449; *Запорізька Січ,* т. 4, с. 224—225.
Тв.: Об искусстве. М., 1960; Далекое близкое. Л., 1982.
Літ.: Бєлічко Ю. В. Україна в творчості І. Ю. Рєпіна. К., 1963; Лясковская О. А. Илья Ефимович Репин. М., 1982. *О. М. Лопухов.*

РЄПІНА І. Ю. МУЗЕ́Й, Художньо-меморіальний музей І. Ю. Рєпіна в Чугуєві. Відкрито 1969 в будинку, де художник жив з сім'єю з кін. 1876 до вересня 1877. Музей міститься у невеликому одноповерховому будиночку. Творчість Рєпіна представлена в основному копіями з його творів. Серед оригінальних робіт — «Жіночий портрет» (90-і рр. 19 ст.), «Портрет Є. В. Сапожникової» (1880), олівцеві рисунки, а також меморіальні речі і фотодокументи.
Літ.: Художественно-мемориальный музей И. Е. Репина в Чугуеве. Путеводитель. Х., 1978.

РЄПНІ́Н (Рєпнін) Аникита Іванович [1668 — 3 (14).VII 1726, Рига] — рос. воєначальник, генерал-фельдмаршал (з 1725), князь. В 1685 — поручик «потішної» роти *Петра І.* Учасник *Азовських походів 1695—96, Північної війни 1700—21, Прутського походу 1711.* В *Полтавській битві 1709* командував центром рос. армії. З 1719 — генерал-губернатор *Ліфляндії,* одночасно 1724—25 — президент Військ. колегії. Підтримав вступ на престол *Катерини І* (1725), але невдовзі був відправлений О. Д. *Меншиковим* в Ригу.

РЄПНІНА (Репніна) Варвара Миколаївна [19 (31).VII 1808, Москва — 27.XI (9.XII) 1891, там же] — рос. письменниця. Дочка М. *Рєпніна-Волконського.* В 40-х рр. жила на Україні, в містечку Яготині, де 1843 зустрілася з Т. Шевченком. Їй поет присвятив поему «Тризна». Р. була другом Шевченка, високо цінувала його талант, клопоталася про полегшення його становища під час заслання, листувалася з ним. В незакінченій повісті Р. (опубл. в уривках 1916) гол. персонажем є Шевченко. Під псевд. Лізварської видала «Листи до молодої жінки про виховання» (1866). Ряд статей («До біографії Шевченка», «Із спогадів про Гоголя», «Спогади про бомбардування Одеси в 1854 р.» та ін.) було опубліковано в журналі «Русский архив». Портрет див. до ст. *Псьол* Г. І. *В. О. Судак.*

РЄПНІ́Н-ВОЛКО́НСЬКИЙ (Рєпнін-Волконський) Микола Григорович [1778 — 6(18).I 1845, Яготин, тепер місто Київської обл.] — рос. військ. і держ. діяч, генерал від кавалерії (1828). Брат декабриста С. Г. *Волконського.* Після закінчення кадетського корпусу (1792) служив у армії. В 1809—12 — посол у Вестфальському герцогстві. Учасник *Вітчизняної війни 1812.* В 1813—14 — генерал-губернатор Саксонії, 1816—34 — малорос. генерал-губернатор (Полтав. і Черніг. губернії). Р.-В. був близько знайомий з Т. Г. Шевченком, який 1843—44 не раз бував у його маєтку в Яготині. Т. Г. Шевченко зробив дві копії портрета Р.-В. роботи швейцарського художника Й. Горнунга. Портрет с. 360.

РЄПНІ́Н-ФОМІ́Н (Рєпнін-Фомін) Флор Пилипович (1778, станиця Черкаськ-на-Дону — 1857) — російський та український живописець. У 1802 закінчив петерб. АМ. В 1803 подорожував по Дону і Дніпру. Працював у галузі тематичної картини й портрета: «Вигнання з храму» (1800), «Смерть Сократа», «Втеча св. сімейства до Єгипту» (обидві — 1802), «Василиса Мелентіївна», «Смерть Гостомисла» (обидві — 1802—04, остання — в ДРМ, Ленінград), «Портрет М. Мизька», ескіз до картини «Звернення Мініна до новгородців» (1807), обидві — у Дніпроп. худож. музеї. В 1804—15 викладав у Катеринославській гімназії, 1815—38 — у Харків. університеті.

РЄ́ЧИЦЯ — місто обласного підпорядкування Гом. обл. БРСР, райцентр. Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів, пристань на Дніпрі. 64 тис. ж. (1981). У місті — метизний, кераміко-трубний заводи та судноверф. Розвинута деревообробна (виробниче деревообр. об'єднання), харч. (хлібний, льонообробний, маслоробний, виноробний, консервний, гідролізно-дріжджовий і пивоварний з-ди), легка (виробниче ткацьке об'єднання, філіали гом. об'єднань — швейного «Комінтерн» та взут. «Труд») пром-сть. Р.— центр нафтогазодобувного району, діє газопереробний з-д. Зоовет. технікум. Краєзнавчий музей. Р. відома з 12 ст., місто — з 1960.

РЄЧКА́ЛОВ Григорій Андрійович (н. 9.II 1920, с. Худяково, тепер с. Зайково Ірбітського району Свердловської області) — радянський військ. льотчик, генерал-майор авіації (1957), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1944). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1938. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир авіаланки та ескадрильї, заст. командира та командир гвард. винищувального авіаполку. Брав участь у боях на Пд., Пн.-Кавказ., 1,2 і 4-му Укр. фронтах. Здійснив 450 бойових вильотів, особисто збив 56 ворожих літаків, у групових боях — 5. Після війни — на відповідальних посадах у ВПС. У 1951 закінчив Військ.-повітр. академію. З 1959 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

РЖЕВ — місто обласного підпорядкування Калінін. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Волзі. Залізнич. вузол. 70 тис. ж. (1981). Перша згадка про Р. в літописі під 1216. З 1225 — центр удільного князівства. В 14 ст. увійшов до *Московського великого князівства.* Рад. владу встановлено в жовтні 1917. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 Р. 14.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. З поч. 1942 на підступах до Р. проходили запеклі бої. Рад. Армія визволила Р. 3.III 1943. Місто нагороджено орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1978). У Р.— з-ди: автотракторного електрообладнання, кранобуд., рем.-мех.; льоночесальна ф-ка, меблевий комбінат. Підприємства по виробн. буд. матеріалів та харч. пром-сті. Філіал заочного відділення Калінін. політех. ін-ту, маш.-буд. технікум і радгосп-технікум, мед. і муз. уч-ща. Краєзнавчий музей.

РЖЕ́ВСЬКИЙ Володимир Васильович (н. 23.VII 1919, с. Воронцово-Олександрівське, тепер м. Зеленокумськ Ставр. краю) — рад. вчений у галузі гірничої справи, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1943. Закінчив (1941) Моск. гірничий ін-т. З 1949 викладав у цьому вузі (з 1962 — ректор). Осн. праці — з теорії та практики відкритої розробки родовищ корисних копалин, фізики гірських порід і процесів. Створив метод геом. аналізу кар'єрних полів, проектування режиму гірничих розробок і теорію розкриття та систем відкритих гірничих розробок. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

РЖЕВУ́СЬКІ — польс. магнатський рід. Див. *Жевуські.*

РЖЕ́ГОРЖ (Řehoř) Франтішек (16.XII 1857, с. Стежери поблизу м. Градець-Кралове, тепер ЧССР — 6.X 1899, Прага) — чеський етнограф. Народився у сім'ї селянина. В 1877 — 90 жив у Галичині, де вивчав побут, звичаї, народну медицину українців (зокрема, *гуцулів, бойків, лемків*). Осн. праці: «Календарик з народного життя бойків», «Русинське весілля лемків у Карпатах», «Народне лікування галицьких малорусів», «З етнографічного природознавства Галицької Русі». Діяльність Р. високо цінив І. Я. Франко.

РЖЕ́ЗАЧ (Řezáč) Вацлав (справж. прізв.— Вонявка; 5.V 1901, Прага — 22.VI 1956, там же) — чес. письменник. Почав друкуватися в 20-х рр. (вірші, оповідання). У романі «Сівба під вітер» (1935) відобразив трагічну долю молодого покоління в роки 1-ї світової війни. Романом «Тупик» (1938) засвідчив зближення з пролет. л-рою. Відіграв значну роль у розвитку чес. психологічного роману («Чорне світло», 1940; «Свідок», 1942; «Рубіж», 1944). Романи «Наступ» (1951) і «Битва» (1954) — про соціалістичне будівництво в країні. Автор книг для дітей («Хлопці, гайда за ним!», 1934, та ін.), літ.-критичних статей, нарисів, фейлетонів.
Тв.: Укр. перекл.— Наступ. К., 1953; Битва. К., 1955; Рос. перекл.— Битва. М., 1956; Лицом к лицу. М., 1959; Рубеж. М., 1962; Избранное. М., 1973; Свет тьмы.— Свидетель. М., 1980.
В. І. Шевчук.

РЖЕ́ЦЬКА Лідія Іванівна [5 (17). IV 1899, Мінськ — 24.X 1977, там же] — білорус. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1955). Член КПРС з 1952. Творчу діяльність розпочала 1916 в укр. трупі під керівництвом Чухліба. Потім працювала в Першому театрі білорус. драми і комедії (1917—20). В трупі Білорус. театру ім. Я. Купали (Мінськ) з 1921. Ролі Альжбета («Павлинка» Я. Купали), Степанида («Загибель вовка» Самуйлонка), Авдотья Захарівна, тьотя Катя («Співають жайворонки», «Хто сміється останнім» Крапиви), Мурзавецька («Вовки і

М. І. Рєзникович.

Г. А. Рєчкалов.

В. В. Ржевський.

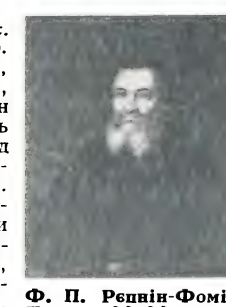

Ф. П. Рєпнін-Фомін. Портрет М. Мизька. Перша чверть 19 ст. Дніпропетровський художній музей.

Л. І. Ржецька.

Н. С. Рибак.

М. Г. Рєпнін-Волконський. Копія з портрета роботи Й. Горнунга, яку виконав Т. Г. Шевченко. 1843.

вівці» О. Островського), Аза («Циганка Аза» Старицького), Ліда («Платон Кречет» Корнійчука). Знімалася в кіно. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

РЖИ́ЩІВ — селище міського типу Кагарлицького р-ну Київ. обл. УРСР. Розташований на правому березі Дніпра, за 21 км від залізнич. ст. Кагарлик. Пристань. 9,9 тис. ж. (1982). Виник на місці Іван-города, який згадується в літописі під 1151, 1240 був знищений ордами *Батия*. Під назвою Р. відомий з 1506. Після *Люблінської унії 1569* Р. підпав під владу шляхет. Польщі. В 1653 у Р. гетьман Б. Хмельницький вів переговори з рос. послами про возз'єднання України з Росією. Після 2-го поділу Польщі (1793) Р. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в кін. січня 1918. З 1938 Р.— с-ще міськ. типу. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (21. VIII 1941—7.I 1944) в Р. з літа 1942 діяв підпільний райком партії. У Р.— з-ди: «Радіатор», маслоробний, хлібний, виноробний, виробниче відділення Кагарлицької райсільгосптехніки, комбінат побутового обслуговування, гідролісомеліоративна та птахоінкубаторна станції. Пед. та 2 профес.-тех. уч-ща, буд. технікум, 3 заг.-осв. та музична школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, музей історії селища. В Р. народилися укр. рад. поетеса Л. В. *Костенко* і рад. офтальмолог А. І. *Дашевський*. У 1934—38 в Р. жив і навчався Олег *Кошовий*.

РИБА́К Володимир Павлович (25.II 1907, с. Нестерівці, тепер Дунаєвецького р-ну Хмельн. обл.— 27.VII 1961) — діяч укр. прогресивних організацій у США. В 1928 емігрував до США. Працював у редакції газ. «Українські щоденні вісті». З 1935 — секретар Української секції Міжнародного робітничого ордену (організації взаємодопомоги трудящих). У 1954—60— секретар *Ліги американських українців*.

РИБА́К Ігор Михайлович (н. 21.III 1934, Харків) — укр. рад. спортсмен-важкоатлет, засл. майстер спорту (з 1957). Член КПРС з 1963. Олімпійський чемпіон (1956) в легкій ваговій категорії у триборстві з сумою 380 кг. Чемпіон Європи (1956) у напівсередній ваговій категорії. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

РИБА́К Натан Самійлович [21.XII 1912 (3.I 1913), с. Іванівка, тепер Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл.— 11.IX 1978, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Учився в Київському хіміко-технологічному інституті (1929—31). Друкуватися почав 1930. Автор романів «Гармати жерлами на схід» (1934), «Київ» (1936), «Дніпро» (кн. 1—2, 1937—39), «Помилка Оноре де Бальзака» (1940; екранізовано 1969), «Зброя з нами» (1943), «Час сподівань і звершень» (ч. 1—3, 1960—65), «Солдати без мундирів» (1967), збірок оповідань. Визвольній війні українського народу 1648—54 присвятив роман «Переяславська рада» (кн. 1—2, 1948—53; Держ. премія СРСР, 1950). Нагороджений орденами Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1963—64; Твори, т. 1—5. К., 1981; Рос. перекл.— Ошибка Оноре де Бальзака. М., 1979; Переяславская Рада, т. 1—2. М., 1979.

Літ.: Беляєв В. Г. Натан Рибак. В кн.: Літературні портрети, т. 2. К., 1960; Кобилецький Ю. Натан Рибак. К., 1963; Логвиненко М. Натан Рибак. К., 1972. *Г. О. Бандура.*

РИБАКО́В Анатолій Наумович [н. 1 (14).I 1911, Чернігів] — рос. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1948. Автор романів на виробничу тематику «Водії» (1950; Держ. премія СРСР, 1951), «Катерина Вороніна» (1955), «Літо в Сосняках» (1964); пригодницьких повістей для дітей і юнацтва «Кортик» (1948), її продовження — «Бронзовий птах» (1956), «Пригоди Кроша» (1960), «Канікули Кроша» (1966), «Невідомий солдат» (1970), «Постріл» (1975), роману «Важкий пісок» (1978) та ін. Ряд творів Р. екранізовано. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів, ін. орденами, медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1978; Водители.— Екатерина Воронина.— Неизвестный солдат. М., 1973; Укр. перекл.— Водії. К., 1952; Катерина Вороніна. К., 1961; Пригоди Кроша. К., 1963; Канікули Кроша.— Невідомий солдат. К., 1973. *М. Ф. Гетьманець.*

РИБАКО́В Борис Олександрович [н. 21.V (3.VI) 1908, Москва] — рад. археолог, історик, академік АН СРСР (з 1958), член ряду іноземних академій, Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1951. В 1930 закінчив історичний ф-т Моск. ун-ту. Професор цього ун-ту (з 1943), директор Ін-ту археології АН СРСР (з 1956). Одночасно — директор Ін-ту історії СРСР АН СРСР (1968—70), академік-секретар Відділення історії АН СРСР (1973—75). Керівник ряду археол. експедицій, що досліджували давньорус. міста, зокрема на тер. УРСР: Чернігів (1946—47), Любеч (1957—60), Витечів (1961—62). Осн. праці присвячені соціально-екон. і політ. історії сх. слов'ян і Давньої Русі, історії давньорус. ремесла і культури, метрології, епіграфіці, хронології, літописанню, нар. епосу та ін. Один з авторів книг: «Історія культури Давньої Русі» (1948), «Історія російського мистецтва» (т. 1, 1953), «Нариси історії СРСР. III — IX ст.» (1958), «Історія СРСР» (т. 1, 1964), «Історія СРСР. Перша серія» (т. 1, 1966). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1952. Ленінська премія, 1976.

Тв.: Ремесло древней Руси. М., 1948; Древности Чернигова. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 11. М.— Л., 1949; Первые века русской истории. М., 1964; «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971; Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». М., 1972; Геродотова Скифия. М., 1979; Язычество древних славян. М., 1981; Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. М., 1982.

РИБАКО́В Микола Хрисанфович [7 (19).V 1811, Курськ — 15 (27). XI 1876, Тамбов] — рос. актор. Дебютував 1826 в Курську у трупі І. *Штейна*. Значну частину життя працював у Харкові (антреприза Л. *Млотковського* — 1833—41, К. Зелінського — 1841—49). Артистичну діяльність почав під впливом М. *Щепкіна* і П. *Мочалова*, з якими не раз виступав у гастрольних виставах (під час гастролей П. Мочалова у Києві 1838 Р. грав Кассіо у спектаклі «Отелло» Шекспіра). Серед кращих ролей — Хлестаков, Земляника («Ревізор» Гоголя), Чацький («Лихо з розуму» Грибоєдова), Любим Торцов, Курослєпов, Нещасливцев («Бідність не порок», «Гаряче серце», «Ліс» О. Островського; Р. був прототипом Нещасливцева), Гамлет («Гамлет» Шекспіра). З 1872 працював у Москві.

Літ.: Клинчин А. Николай Хрисанфович Рыбаков. М., 1972. *І. О. Волошин.*

РИБА́ЛКО Павло Семенович [23. X (4.XI) 1894, с. Малий Істороп, тепер Лебединського р-ну Сум. обл.— 28.VIII 1948, Москва] — рад. військ. діяч, маршал бронетанкових військ (1945), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1919. Н. в робітн. сім'ї. Учасник 1-ї світової війни, рядовий. В Рад. Армії з 1919. В роки громадян. війни був комісаром полку і бригади 1-ї Кінної армії. Після війни — на командній роботі в армії. В 1934 закінчив військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В 1937—40 — військ. аташе в Польщі та Китаї, потім — на викладацькій роботі. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 з травня 1942 — заст. команд. 5-ю танк. армією, з липня 1942 командував 5, 3 і 3-ю гвард. танк. арміями на Брян., Пд.-Зх., Центр., Ворон., 1-му Білорус. та 1-му Укр. фронтах. З квітня 1946 Р.— перший заст. командуючого, з квітня 1947 — команд. бронетанк. і механізованими військами. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

РИБА́ЛОЧКА (Alcedo) — рід птахів ряду сиворакшоподібних. Об'єднує 9 видів, поширених перев. у тропічних областях Європи, Азії й Африки. В СРСР, у т. ч. в УРСР, гніздиться один вид — Р. блакитна (A. atthis). Довж. її тіла 15—20 см, маса 25—40 г. Голова непропорційно велика з довгим, міцним і гострим дзьобом. Хвіст відносно короткий. Оперення на спині блискучо-синє або зелене (залежно від освітлення). Живе поблизу водойм; гніздо будує в норах на берегових схилах, іноді в дуплах. Кладка з 2—8 яєць у травні — червні; насиджують самець і самка протягом 21 доби. Живиться Р. дрібною рибою і комахами. Викопні рештки відомі починаючи з пліоцену. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Птахи*.

РИБА́ЛЬСТВО, риболовство — ловіння (добування) риби, морського звіра та ін. об'єктів промислу в океанах, морях або ін. водой-

мах; добувна галузь *рибної промисловості*. Одна з найдавніших форм госп. діяльності людини, відома з часів верх. *палеоліту*. Сучасне Р. поділяють на промислове (океанічне, морське, прибережне, річково-озерне) та любительське (спортивне). Пром. Р. грунтується на вивченні сировинної бази, біології об'єктів лову, місць і строків їхньої концентрації, шляхів міграції тощо. В СРСР його ведуть держ. рибопромислові організації, риболовецькі колгоспи й держ. підприємства споживчої кооперації, використовуючи *рибопромислові судна* з високопродуктивними *риболовними знаряддями* (див. також *Риболокатор*), малий судохідний і парусно-весловий флот. Світовий вилов риби, мор. звіра та ін. об'єктів промислу (1978) — 72 379 тис. т, зокрема в Японії — 10 752 тис. т, або 14,9%, в СРСР — 8930 (12,3%), у КНР — 4660 (6,4%), у США — 3512 тис. т, або 4,9%. Переважна частина заг. вилову (в СРСР бл. 93% загальносоюзного) припадає на морське й океанічне Р. гол. чин. у водах континентального шельфу (приблизно 92% промислового вилову) та на значній глибині (до 1,5 км і більше — пелагічне Р.). Осн. способи морського і океанічного Р.: траловий (в СРСР понад 73,1%) — донними (16,7%) і різноглибинними (56,4%) *тралами*; кашшуковий (14,3%) — обкидними кашшуковими, або кошиковими, *неводами*; дрифтерний (0,1%) — плавучими (дрифтерними) сітями; ярусний (0,05%) — горизонт. і вертик. ярусами. Запроваджено також безсітковий спосіб ловіння риби — рибонасосами. Ефективність Р. підвищують діянням на риб штучного світла (світлолов), електр. струму (електролов) і хім. препаратів. Для річково-озерного Р. (7% загальносоюзного вилову) використовують ставні й плавучі сіті, закидні неводи та гачкові знаряддя. УРСР за обсягом вилову риби у внутр. водоймах посідає (1981) друге місце серед союзних республік (після РРФСР). В СРСР пром. Р. контролюють органи Головрибводу, діяльність яких спрямована на розширення сировинної бази у водоймах країни. Порядок і умови Р. у внутр. водоймах СРСР регулюють законодавство СРСР і союзних республік, зокрема *Основи водного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, Положення про охорону рибних запасів і регулювання рибальства у водоймах СРСР, затверджене постановою Ради Міністрів СРСР від 15.IX 1958 з наступними змінами й доповненнями, зокрема від 17.XI 1978, 22.VI 1979, 2.X 1981. В УРСР питання про Р. регулює постанова Ради Міністрів УРСР про держ. контроль за використанням і охороною вод УРСР від 26.VII 1979 з доповненнями від 28.X 1981, *Водний кодекс УРСР*. Порядок Р. у відкритому морі регулюють міжнар. угоди (див. *Морське право*). Любительське Р. (вудками, спінінгами) з додержанням певних правил дозволяється в усіх водоймах, крім *риборозплідників*, а також тих, де встановлено спец. режим. В СРСР проблеми Р. досліджує Всесоюзний н.-д. ін-т рибного г-ва та океанографії (Москва) і його філіали, зокрема в УРСР — Азово-Чорномор. н.-д. ін-т рибного г-ва і океанографії (Керч).

Літ.: Лукашов В. Н. Устройство и эксплуатация орудий промышленного рыболовства. М., 1972; Кузьмичев А. Б. Мировое рыболовство в 1978 г. «Рыбное хозяйство», 1981, № 2; Мельников В. Н., Лукашов В. Н. Техника промышленного рыболовства. М., 1981; Фридман А. Л. Теория и проектирование орудий промышленного рыболовства. М., 1981.

О. Г. Долгов.

РИБА́ЛЬСЬКЕ НАФТОГА́ЗОВЕ РОДО́ВИЩЕ — в Охтирському р-ні Сум. обл. УРСР. Пов'язане з антикліналлю складкою (див. *Антикліналь*) завдовжки до 6,5 км і завширшки до 5,5 км. Родовище переважно газове. Осн. запаси газу — у відкладах юрської і тріасової системи, нафти — в середньокам'яновугільних відкладах. Поклади масивні й пластові, глиб. залягання їх 1500—3450 м. Нафта метан-нафтенового типу, легка, малосірчиста (0,2% сірки), парафініста (3% парафіну). Густ. її 832—888 кг/м³. Газ метановий (до 93,1% метану). Родовище відкрито 1962, експлуатується з 1963. Нафта родовища надходить на *Кременчуцький нафтопереробний завод*, газ — до газопроводу Шебелинка — Київ, частково використовується для газопостачання м. Сум.

В. Г. Дем'янчук.

РИБА́ЛЬСЬКИЙ СПОРТ — ловіння риби спорт. риболовними снастями — вудками всіх типів і найменувань, спінінгами тощо. У Р. с. забороняється використовувати снасті для масового вилову риби (напр., сіткові снасті). Р. с. є видом активного відпочинку; зміцнює здоров'я. В СРСР аматори Р. с. об'єднуються в спец. т-ва рибалок-спортсменів при *добровільних спортивних товариствах*, відомствах і т-вах мисливців-рибалок (див. *Українське товариство мисливців і рибалок*). Керівництво Р. с. в СРСР здійснює Всесоюзна федерація спорт. рибальства.

РИБА́ЛЬЧЕНКО Михайло Андрійович [н. 25.X (7.XI) 1909, м. Луганськ, тепер Ворошиловград] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1949. В 1931 закінчив Харків. художній інститут, де навчався у М. *Бурачека*, С. *Прохорова*, О. *Кокеля*. Твори: «Зміна. Шахтарі» (1931), «Білі в місті» (1937, у співавт. з О. *Любимським*), «Шляхами війни» (1947), «На світанку» (1957), «Т. Шевченко з письменниками-демократами у Петербурзі» (1961), «Солдати» (1967), «Зорі назустріч» (1968), «Вогняні роки» (1969), «Первісток» (1971), «Змагання» (1977), «Юніори», «Літо» (обидва — 1980), сім останніх — у співавт. з О. Любимським.

М. А. Рибальченко, О. П. Любимський. Юніори. Темпера. 1980.

РИ́БАС Тарас Михайлович (14.III 1919, с. Старі Санжари, тепер с. Решетники Новосанжарського р-ну Полтав. обл.— 13.III 1977, м. Ворошиловград) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1957. Закінчив Ворошиловгр. пед. ін-т (1952). З 1930 жив і працював у Донбасі. Друкуватися почав 1946. Перша зб. оповідань — «Зустрічі» (1955). Автор нарисів і оповідань про трудівників шахтарського краю («По-комуністичному», 1961; «Зачаровані», 1964), романів «Син загиблого» (1965) і «Червоний сніг» (1971), п'єс для театру й телебачення («Живий ланцюг» та ін.). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Сын погибшего. К., 1974; Голос чистых родников. К., 1977; Красный снег. Донецк, 1982.

П. О. Сердюк.

Б. О. Рибаков.

М. Х. Рибаков.

П. С. Рибалко.

РИБА́ЛЬЧЕНКО Михайло Андрійович [н. 25.X (7.XI) 1909, м. Луганськ, тепер Ворошиловград] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1949. В 1931 закінчив Харків. художній інститут, де навчався у М. *Бурачека*, С. *Прохорова*, О. *Кокеля*. Твори: «Зміна. Шахтарі» (1931), «Білі в місті» (1937, у співавт. з О. *Любимським*), «Шляхами війни» (1947), «На світанку» (1957), «Т. Шевченко з письменниками-демократами у Петербурзі» (1961), «Солдати» (1967), «Зорі назустріч» (1968), «Вогняні роки» (1969), «Первісток» (1971), «Змагання» (1977), «Юніори», «Літо» (обидва — 1980), сім останніх — у співавт. з О. Любимським.

РИ́БИ (Pisces) — надклас первинноводних хребетних тварин. Мають переважно обтічну форму тіла, довж. від 7—11 мм (філіппінські бички) до 15—20 м (акули), маса відповідно від кількох десятих г до 15 т; шкіра слизиста, у більшості видів вкрита *лускою*, у деяких — кістковими пластинками, шипами (осетрові, камбалові), іноді гола (вугрі, соми). Забарвлення різноманітне, буває дуже яскраве, зумовлюється пігментацією шкіри; деякі глибоководні Р. здатні до світіння (мають спец. органи — фотофори). Органи руху — парні та непарні *плавці*. Внутр. *скелет* хрящовий або кістковий, складається з *черепа*, *хорди* або *хребта*, ребер, грудного і тазового поясів. *Хребці* амфіцельні (двовгнуті), лише у *панцирних щук* — опістоцельні (опукло-вгнуті). *Центральна нервова система* складається з двох відділів: головного і спинного мозку. *Головний мозок* звичайно добре розвинений, поділяється

Рибець.

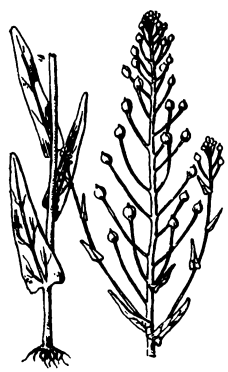

Рижій посівний. Нижня і верхня частини рослини.

на передній, проміжний, середній мозок, *мозочок* і довгастий мозок. *Спинний мозок* лежить в каналі, утвореному верхніми дугами хребців. *Кровоносна система* з одним колом кровообігу, серце двокамерне (у дводишних передсердя частково поділене перетинкою). Органи дихання — *зябра*, у деяких цю функцію можуть виконувати також *плавальний міхур*, лабіринтовий орган, *кишечник* або *шкіра*. *Травна система* складається з шлунка (у деяких він відсутній) слабо диференційованого кишечника, травних залоз — *печінки* й *підшлункової залози*; у деяких, для збільшення всмоктувальної поверхні, у кишечнику є спіральна зморшка (клапан) або пілоричні (сліпі) відростки. Видільні органи — мезонефричні (тулубові) *нирки*. З *чуттів органів* у Р. є органи зору, нюху, слуху, смаку, дотику, бічна лінія (орган орієнтації); багато Р. здатні сприймати та утворювати механічні, інфра- та ультразвуки, інші — електричний струм; чимало Р. для захисту від хижаків мають отруйні органи (залози, ікра, м'ясо, кров, шкіра). Більшість Р.— роздільностатеві тварини. Статеві залози парні, у самок — це яєчники (яєчники), що продукують ікру (яйцеклітини), в самців — сім'яники (молоки), які продукують молочко (сперматозоїди). *Запліднення* зовнішнє, іноді внутрішнє; Р. властиве *яйцеродіння* (викидання ікри у воду, відкладання на водяну рослинність, підводні предмети тощо), *яйцеживородіння* та *живородіння*; деякі виявляють турботу про потомство (охорона гнізда тощо). Плодючість Р. коливається від кількох штук або десятків до кількох млн. ікринок. Характерна сезонність розмноження: у багатьох *нерест* відбувається у весняно-літній час, у деяких — восени (лососеві) або взимку (сиги, тріскові). Більшість Р. відкладає ікру щорічно, деякі — через 1—2 роки (деякі осетрові і оселедці), є такі, що після нересту гинуть (прохідні далекосхідні лососі). Розвиток ікри триває кілька годин (деякі акваріумні Р.), кілька діб (коропові), кілька тижнів (деякі тріскові), кілька місяців (лососі). Статевозрілими Р. стають у віці від кількох місяців (тюлька, коропозубі, деякі бички) до 16—20 років (*білуга*). Тривалість життя від одного (деякі бички) до 50 і більше років (деякі акули, осетрові, палтус). Сучас. Р. поширені по всій земній кулі, зустрічаються практично від полюсів до екватора, живуть у мілководних гірських струмках (на вис. до 6 тис. м над рівнем моря) і океанських впадинах (на глибинах понад 7,5 тис. м), в річках і стоячих водоймах, в підземних печерних водах, при т-рі води від —2 до +50° С. За умовами та способом життя розрізняють різні біол. групи: морські, прісноводні, солонуватоводні і прохідні риби та інші. Багато риб здійснюють далекі кормові, зимувальні, нерестові міграції (див. *Міграція тварин*).

Живляться Р. тваринами, водяними безхребетними, іншими рибами та рослинами. Відомо понад 25 тис. видів Р. (з них сучас.— понад 20 тис.), поширених всесвітньо; в СРСР — понад 1500 сучас. видів, у т. ч. в УРСР — бл. 200. Систематика риб досить складна. Деякі зоологи вважають Р. одним класом. Існують великі розходження також у визначенні обсягів нижчих таксономічних груп. Надклас поділяють на 5 осн. класів: викопні — щілинозяброві (Acanthodii), панцирні (Placodermi) та крилопанцирні (Pterichthyes); сучасні — *хрящові риби* і *кісткові риби*. Перші Р. виникли в ранньому силурі від примітивних організмів, подібних до вимерлих щілинозябрових. Згодом — у пізньому силурі — середині девону від них відділились інші групи — панцирні, крилопанцирні, хрящові та костисті риби. Р. мають велике значення в житті людини. Багато з них є об'єктами промислу (щорічний вилов понад 70 млн. т), з яких одержують продукти харчування (м'ясо, ікру), лікар. сировину, кормове борошно, мінеральні добрива, технічні жири, шкіру тощо (див. *Рибальство*), Р. є також об'єктами спец. розведення (див. *Рибництво*), спортивного рибальства. Окремі види риб розводять як декоративні (див. *Акваріумні риби*). У зв'язку з господарською діяльністю людини (зміни ландшафтів, порушення екологічної рівноваги, вдосконалення знарядь і способів лову, забруднення навколишнього середовища тощо) рибні запаси значно зменшились і потребують охорони. В СРСР проводиться значна робота по охороні Р., створенню спец. заповідників і заказників, штучному відтворенню цінних промислових видів. Розділ зоології, присвячений вивченню Р., наз. *іхтіологією*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 192—193.

Літ.: Маркевич О. П., Короткий Й. І. Визначник прісноводних риб УРСР. К., 1954; Берг Л. С. Рыбы пресных вод СССР и сопредельных стран, ч. 1—3. М.—Л., 1948—49; Световидов А. Н. Рыбы Чёрного моря. М. — Л., 1964; Никольский Г. В. Частная ихтиология. М., 1971; Никольский Г. В. Экология рыб. М., 1974; Расс Т. С., Линдберг Г. У. Современные представления о естественной системе ныне живущих рыб. «Вопросы ихтиологии», 1971, т. 2, в. 3 (68); Смогоржевський Л. О. Хордові тварини. К., 1980.

Ю. В. Мовчан.

РИБИ — одне з сузір'їв *зодіаку*. Найяскравіші *зорі* 3,6, 3,7 і 3,8 візуальної *зоряної величини*. В сузір'ї тепер міститься точка весняного *рівнодення*. Видно на всій території СРСР влітку, восени й на поч. зими (найкраще — у вересні й жовтні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

РИБІНСЬК (1946—57 — Щербаков) — місто обласного підпорядкування Яросл. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на берегах р. *Волги* та *Рибінського водосховища*. Залізнична станція, річковий порт. 243 тис. ж. (1981). Поділяється на 2 міські райони. Важливий центр машинобудування (заводи: поліграф., дорожніх машин, електротех., кабельний, гідромеханізації, деревообробних верстатів, суднобуд.). Підприємства харч. пром-сті. Меблево-деревообр. комбінат, сірникова фабрика «Маяк», з-ди пластмасових виробів, шкіряний, окулярної оптики. ГЕС. У Р.— авіац. технологічний ін-т, 5 серед. спец. навч. закладів. Театри — драм. та ляльок. Істор.-худож. музей. Вперше згадується 1071. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1977).

РИБІНСЬКЕ ВОДОСХОВИЩЕ — водосховище на р. *Волзі*, в межах Волог., Калінін. і Яросл. областей РРФСР. Утворилося внаслідок спорудження греблі Рибінського гідровузла. Заповнення відбувалось 1941—47. Площа 4550 км², пересічний об'єм води 25,4 км³. Пересічна глибина 5,6 м. Має багаторічний режим регулювання. Р. в.— частина *Волго-Балтійського водного шляху*. Використовують для потреб водопостачання, енергетики, судноплавства, а також риборозведення. Частина акваторії Р. в.— в межах *Дарвінського заповідника*.

РИБКА (Rybka) Еугеніуш (н. 6.V 1898, Радзимін, поблизу Варшави) — польс. астроном. Закінчив (1923) Ягеллонський ун-т у Кракові. Директор астр. обсерваторій у Львові (1932—45), Вроцлаві (1945—58) і Кракові (1958—68). Віце-президент *Міжнародного астрономічного союзу* (1952—58). Президент польського Національного астр. комітету (з 1958). Наук. праці стосуються астрофотометрії, дослідження змінних зір та історії астрономії.

РИБКА — укр. нар. танець-пісня. Виконується парами. Темп помірний, плавний. Муз. розмір ²/₄, лад — мажорний. Слова і музику записав В. Верховинець у с. Шпичинцях (тепер Ружинського р-ну Житомир. області).

РИБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь *харчової промисловості*, підприємства якої зайняті виловом риби, добуванням морського звіра, морепродуктів та виробництвом з них харчової, мед., кормової й тех. продукції.

Р. п. Рад. Союзу випускає продукцію 2000 найменувань, у т. ч. УРСР — понад 100. Осн. з них: риба морожена й охолоджена, солона, копчена, рибні консерви, рибне кормове борошно, нехарчова риба для потреб хутрового звірівництва і тваринництва, деякі види сировини для парфюмерно-косметичної, хіміко-фарм. промсті та ін. галузей. В дореволюц. Росії добували й обробляли рибу виключно вручну. Вилов її здійснювали у внутрішніх водоймах (1913 становив 80,2% всього вилову риби в країні) та в узбережних районах Європ. Півночі й Тихого ок. В 1913 в Росії було виловлено 1,1 млн. т риби і добуто морепродуктів. За роки Радянської влади Р. п. перетворилася на високорозвинуту галузь харч. пром-сті. Створено потужний *рибопромисловий флот*, оснащений найновішою технікою для розвідування, вилову риби та її обробки. Збудовано розвинуту берегову базу — рибні порти, суднобудівні верфі, судноремонтні та бондарні заводи, сітков'язальні фабрики, рибокомбінати, холодильники. Організовано океанічне й морське *рибальство*. Вилов значної частини риби та добування морепродук-

тів здійснюється в Атлантичному, Північному Льодовитому, Тихому, Індійському океанах, водах Антарктики. В 1980 в СРСР виловлено риби, добуто морського звіра і морепродуктів 9,5 млн. т (1940 — 1,4 млн. т). Найважливіші центри Р. п. України — Севастополь, Керч, Одеса, Жданов, Бердянськ. У Севастополі, Керчі та Одесі створено велику базу океанічного рибальства в складі портів з комплексом підприємств по ремонту суден, виробн. знарядь лову, холодильників, консервних з-дів. На підприємствах Р. п. республіки впроваджено найновіші машини, потокові і комплексно-механізовані лінії для обробки риби. В 1980 вилов риби, добування морського звіра і морепродуктів дорівнювали 934 тис. т (1940 — 139 тис. т). Велику увагу в УРСР приділяють створенню сировинних ресурсів Р. п. (див. *Рибництво*). В одинадцятій п'ятирічці (1981—85) по СРСР передбачено збільшити обсяг товарної рибної продукції (включаючи консерви) на 10—12%, збільшити продуктивність внутр. водойм і мор. районів, прилеглих до узбережжя СРСР, поповнити рибопромисловий флот новими високопродуктивними суднами. Наук. проблеми розвитку Р. п. на Україні розв'язують, зокрема, Азово-Чорноморський н.-д. ін-т морського рибного г-ва та океанографії в Керчі, *Рибного господарства український науково-дослідний інститут* у Києві, а також Ін-т біології південних морів АН УРСР у Севастополі та ін.

Л. О. Поліщук.

РИ́БНИКОВ Павло Миколайович [24.XI (6.XII) 1831, Москва — 17 (29). XI 1885, Каліш, тепер ПНР] — рос. фольклорист і етнограф. Закінчив Моск. ун-т (1858). Записував народні пісні на Чернігівщині, був заарештований, звинувачений у революц. пропаганді і засланий 1859 у Петрозаводськ. Під час перебування в Карелії записав багато билин, істор. пісень тощо. Опублікував «Пісні, зібрані П. М. Рибниковим» (т. 1—4, 1861—67), що відкрило можливості для широких наук. досліджень в цій галузі. Автор розвідки «Замітки збирача» (1864) та ін.

РИ́БНИЦТВО — 1) Галузь рибного господарства, що займається відтворенням і збільшенням рибних запасів та якісним поліпшенням їх. Розрізняють Р. в природних водоймах і ставкове. Завданням Р. в природних водоймах є рибогосподарська меліорація (поліпшення природних умов розведення й нагулу риби) та штучне риборозведення, яке має на меті збільшення запасів цінних пром. риб (на Україні, напр., сазан, лящ, судак, осетрові, форель та ін.), акліматизацію нових видів риб, завезених з ін. районів. В УРСР акліматизовано завезених з Далекого Сходу амурського сазана, білого й чорного амура, білого й пістрявого товстолобика. В СРСР штучним риборозведенням займаються рибоводні з-ди, пункти, а також нерестововирощувальні г-ва. На Україні є форельні рибоводні з-ди (Карпати, Крим), форельні ферми (Волин. і Терноп. області), товарне г-во «Свалява» в Карпатах, осетровий з-д (у районі нижнього Дніпра), нерестово-вирощувальні г-ва на Каховському й Кременчуцькому водосховищах. Початок штучному риборозведенню на території СРСР поклав російський вчений-рибовод В. П. Враський у середині 19 ст. Завданням ставкового Р. є вирощування риби в спец. рибоводних ставках. Осн. об'єкт тепловодного ставкового Р.— короп, холодноводного — форель. Для підвищення рибопродуктивності ставків до осн. видів підсаджують додаткові види риб (лин, сріблястий карась, судак, щука, товстолобик та ін.). В ставковому Р. проводять племінну роботу, спрямовану на поліпшення спадкових якостей і підвищення продуктивності риби. На Україні виведено дві породи коропа — український лускатий та український рамчастий. Запроваджують і пром. схрещування коропів різних порід та коропа з амурським сазаном. Н.-д. роботу в галузі Р. на Україні проводить *Рибного господарства український науково-дослідний інститут.*

2) Наука, що розробляє біологічні основи рибоводних заходів, а також методи розведення й вирощування промислових видів риб.

РИ́БНИЦЯ — річка в Івано-Фр. обл. УРСР, права притока Пруту (бас. Дунаю). Довж. 56 км, площа бас. 291 км². Бере початок у Покутсько-Буковинських Карпатах. Має гірський характер. Використовують для пром., побутового і с.-г. водопостачання. На Р.— м. Косів.

РИБНО́В Олександр Васильович [н. 20.VIII (2.IX) 1906, Москва] — рос. рад. хоровий диригент, нар. арт. СРСР (з 1971). Член КПРС з 1944. В 1927 закінчив хоровий, 1930 — теор. ф-ти Моск. консерваторії. З 1930 — хормейстер, з 1958 — гол. хормейстер Великого театру СРСР. В 1954—67 викладав у Муз.-пед. інституті ім. Гнесіних. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1950.

РИ́БНОГО ГОСПОДА́РСТВА УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — н.-д. установа Головного управління рибного г-ва внутр. водойм. Міститься в Києві. Створений 1930 на базі дослідної станції рибництва. Має 5 відділів (1982): пром. рибництва, дніпровських водойм, іхтіопатології, наук.-тех. інформації, планово-виробничий, а також 3 лабораторії, Львів. і Херсон. відділення, 4 опорні пункти. Ін-т розробляє методи інтенсивного ведення рибного г-ва, селекції та гібридизації ставкових риб, форелевого г-ва, освоєння рослиноїдних риб і нових об'єктів *рибництва,* відтворення рибних запасів і регулювання промислу на дніпровських водоймах, технологію годівлі риб, підвищення ефективності рибних г-в та ін. При ін-ті є аспірантура, курси підвищення кваліфікації, заочна школа рибоводів. Видається збірник «Рыбное хозяйство». Нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1981).

П. Т. Галасун.

РИБО́ЗА (D-рибоза) — *моносахарид,* що належить до класу пентоз групи альдопентоз (див. *Вуглеводи*). Емпірична формула $(CH_2O)_5$. Існує у вигляді оптично активної (див. *Оптична активність*) D- або L-форми, а також неактивної — рацемата. В природі поширені: D-рибоза як компонент *рибонуклеїнових кислот,* а також похідна — 2-дезокси-D-рибоза — у складі *дезоксирибонуклеїнової кислоти.*

РИБОЛО́ВНІ ЗНАРЯ́ДДЯ — пристрої і пристосування для промислового *рибальства.* Розрізняють Р. з. сіткові, гачкові і всмоктувальні. Сіткові Р. з. поділяють на обчарунковувальні — ставні й плавучі (дрифтерні) сіті, в яких риба заплутується (обчарунковується); відціджувальні (закидні й обкидні *неводи, трали,* підхвати тощо), в сітковому полотні яких риба відокремлюється від води, й пастки-лабіринти (ставні неводи, ятери та ін.). Такі Р. з. виготовляють гол. чин. з капрону, лавсану, поліпропілену та ін. синтетич. матеріалів, що їх звичайно вкривають *плівкоутворюючими речовинами.* Гачковими Р. з. є вудки (з 1—3 гачками) і снасті (з багатьма гачками, напр. яруси, перемети). Вони бувають самоловні (гострий гачок при дотику риби впинається в її тіло) й наживні (риба заковтує гачок разом з приманкою). До всмоктувальних Р. з. належать рибонасоси (найпоширеніші — відцентрові), що переміщують рибу разом з перекачуваною водою. Щоб збільшити зону активної дії, рибонасоси звичайно використовують у комплексі з світлом і електр. струмом, за допомогою яких штучно концентрується риба. Застосовують також гідромех. Р. з. безперервної дії — рибонасоси, поєднані з тралом або неводом. У любительському рибальстві використовують вудки і спінінги.

О. В. Рибнов.

РИБОЛОКА́ТОР — гідроакустичний прилад (*гідролокатор*), встановлюваний на *рибопромислових суднах* для розвідування промислових скупчень риби, крабів тощо. Поява косяка риби відмічається на екрані електроннопроменевої трубки Р. або на ехограмі самописця. Риболокатор може служити й *ехолотом.*

РИБОНУКЛЕА́ЗИ — ферменти класу *гідролаз;* здійснюють розщеплення фосфодіефірних зв'язків в молекулах *рибонуклеїнових кислот* (РНК). Серед Р. існують ендонуклеази і екзонуклеази. Р. з ендонуклеотичною дією розщеплюють міжнуклеотидні зв'язки всередині полірибонуклеотидного ланцюга. Це найпоширеніша в природі група Р. До неї належать: е н д о н у к л е а з а селезінки (нуклеїнат 3′-олігонуклеотидгідролаза, або мікрококова нуклеаза, фосфодіестераза селезінки); г у а н і л р и б о н у к л е а з а (рибонуклеїнат 3′-гуанілолігонуклеотидгідролаза, або РНКаза T_1, RNаза T_1, рибонуклеаза Aspergillus oryzae), проміжним продуктом ендонуклеотичного розщеплення РНК є циклічні фосфати; р и б о н у к л е а з а I (рибонуклеїнат 3′-піримідино-олігонуклеотидгідролаза, або РНКаза I, RNаза, панкреатична РНКаза, лужна РНКаза) — добре вивчена Р. великої рогатої худоби, складається з 124 амінокислот, мол. м. дорівнює 14000, утворю-

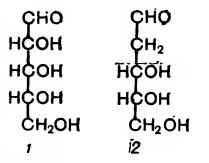

Рибоза:
1 — D-рибоза;
2 — 2-дезокси-D-рибоза.

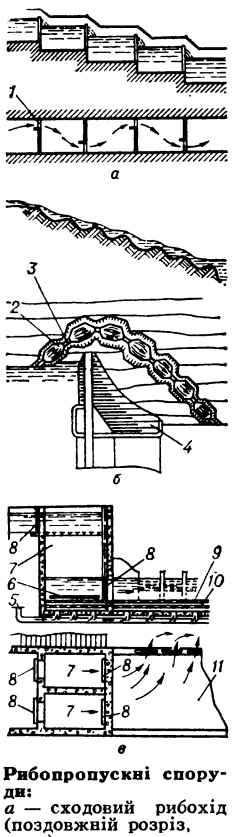

Рибопропускні споруди:
а — сходовий рибохід (поздовжній розріз, план);
б — ставковий рибохід (поздовжній розріз, план);
в — рибохідний шлюз (поздовжній розріз, план);
1 — отвір для риби; *2* — ставок; *3* — канал; *4* — гребля; *5* — живильний трубопровід; *6* — рухома підлога; *7* — камера; *8* — затвор; *9* — дерев'яна гратчаста підлога; *10* — залізобетонна гратчаста підлога; *11* — підхідний канал.

ється у підшлунковій залозі, секретується у дванадцятипалу кишку і розщеплює там РНК і полірибонуклеотиди, що надходять до травного тракту в складі харчових продуктів, як проміжний продукт при розщепленні РНК утворює 2′ : 3′-цикло-фосфати; рибонуклеаза II (рибонуклеїнат 3′-олігонуклеотидгідролаза, або RNaza рослин, РНКаза I Escherichia coli, кисла РНКаза, гібридна нуклеаза, RNaza H), каталізує гідроліз РНК у положенні 3′-пурин- і 3′-піримідиннуклеотидних залишків, розщеплює ланцюг РНК в гібриді ДНК—РНК; ендорибонуклеаза III (дволанцюговий рибонуклеїнат 3′-олігонуклеотидгідролаза), високоспецифічна Р.: розщеплює тільки молекули дволанцюгової РНК; нуклеїнат-ендонуклеаза (нуклеїнат 5′-олігонуклеотидгідролаза, або нуклеаза Azotobacter, нуклеаза кваколі). Р. з екзонуклеотичною дією послідовно відщеплюють рибомононуклеотиди з певного кінця полірибонуклеотидного ланцюга. До цієї групи належать екзорибонуклеаза (рибонуклеїнат 5′-нуклеотидгідролаза, або екзо-РНКаза II Escherichia coli), ендонуклеаза селезінки. В біохімічних дослідженнях Р. застосовують для вивчення первинної структури та функцій різних РНК і препаративного виділення чистої ДНК; в медицині — для лікування таких вірусних хвороб, як грип і кліщовий енцефаліт.

Див. також *Нуклеази, Пуринові основи, Піримідинові основи, Рибонуклеопротеїди.*

Літ.: Физиология сельскохозяйственных животных. Л., 1978; Дэвидсон Дж. Биохимия нуклеиновых кислот. Пер. с англ. М., 1976; Номенклатура ферментов. Пер. с англ. М., 1979.

Я. Л. Германюк.

РИБОНУКЛЕЇНОВІ КИСЛОТИ (РНК) — складні високомолекулярні сполуки; один з двох типів *нуклеїнових кислот*, мономерами яких є *нуклеотиди*, зокрема рибонуклеозидмонофосфати. До складу кожного з мономерів входять *вуглевод* D-рибоза; азотисті основи аденін і гуанін (*пуринові основи*) та цитозин і урацил (*піримідинові основи*); кислотний компонент — залишок фосфорної кислоти. Деякі РНК містять, крім постійних азотистих основ, і їх похідні або «мінорні» основи, наявність яких зумовлює специфічність функцій РНК. Молекули РНК, як правило, одноланцюгові, але деякі містять короткі спіралізовані ділянки. Молекули РНК реовірусу, вірусу поліомієліту та ін. спіралізовані повністю, тобто мають структуру подвійної спіралі. В усіх клітинах тварин, рослин та бактерій виявлено РНК трьох основних видів, які відрізняються деякими ознаками, а також конкретною функцією, хоч всі вони беруть участь в передачі *генетичної інформації*. Найбільшу частину (понад 80%) клітинної РНК становить рибосомна РНК (рРНК). Вона входить до складу рибосом і відповідає за *біосинтез* білка. За мол. масою розрізняють такі рРНК: (1,3—1,75) · 10^6; 0,7 · 10^6 і 3,6 × × 10^4 Д (*дальтон*) — у тварин; 1,1 · 10^6; 0,56 · 10^6 і 3,6 · 10^4 — у бактерій. Знайдено також рРНК в *мітохондріях* з мол. масою 5,3 × × 10^5 та 3 · 10^5 Д. За коефіцієнтом *седиментації* ці рРНК характеризуються як 25—28S, 18S і 5S — у тварин, 23S, 16S та 5S — у бактерій, 16S і 12S — в мітохондріях. Функції окремих рРНК ще тільки з'ясовуються. Бл. 10% клітинної РНК припадає на розчинну або транспортну РНК (тРНК). Вона за участю ферменту аміноацил-тРНК-синтетази з'єднується із специфічною *амінокислотою* і переносить її до місця біосинтезу білка — рибосом. На рибосомах тРНК пізнається і зв'язується із своїм триплетом (див. *Кодон*) на інформаційній, або матричній, РНК (мРНК), після чого амінокислота включається в поліпептид, що синтезується на мРНК. Існує більше 60 видів тРНК. Всі вони низькомолекулярні (2,5× × 10^4 Д) містять 80—100 нуклеотидів. Для кожної амінокислоти існує одна або ціла «родина» тРНК. Відрізняються тРНК первинною структурою (послідовністю нуклеотидів). Вторинна структура у всіх тРНК подібна — вигляд листка конюшини. Молекула кожної тРНК має два особливі триплети: один, по якому іде приєднання амінокислоти, а другий — *антикодон*, яким вона за принципом *комплементарності* з'єднується з триплетом на мРНК, кодуючи одну амінокислоту. Найменшу кількість (5%) клітинної РНК становить мРНК. Вона виконує функцію транспортування від ДНК до рибосом генетичної інформації, закодованої у вигляді послідовності нуклеотидів. На рибосомах ця інформація «зчитується» та виявляється певною послідовністю амінокислот в молекулі синтезованого білка. Мол. м. мРНК дорівнює 0,5 · 10^6 Д і вище. Метаболічно мРНК дуже нестійка. За часом життя мРНК клітин *еукаріотів* поділяють на короткоживучі (час піврозпаду 20—30 хв), з середнім часом піврозпаду (від 2—3 до 24 г) і довгоживучі — функціонують кілька десятків годин і діб. У бактерій час життя мРНК не перевищує кількох десятків хв. Механізми, що відповідають за час життя та розпад мРНК, ще невідомі. Всі види РНК синтезуються в ядрах клітин за участю ДНК- або РНК-залежних РНК-полімераз (див. *Полімерази*). Деякі рРНК і тРНК синтезуються в мітохондріях. Вони відрізняються від відповідних РНК, синтезованих в ядрах. Розпад РНК здійснюється *рибонуклеазами* або неспецифічними нуклеазами.

Літ.: Кучеренко М. Є. Біохімія нуклеїнових кислот. К., 1976; Транспортные рибонуклеиновые кислоты. Некоторые аспекты структуры и функции. К., 1976; Нейфах А. А., Тимофеева М. Я. Молекулярная биология процессов развития. М., 1977; Дэвидсон Дж. Биохимия нуклеиновых кислот. Пер. с англ. М., 1976.

Г. А. Осипенко.

РИБОНУКЛЕОПРОТЕЇДИ — складні біоорганічні сполуки, побудовані з простих *білків* і *рибонуклеїнової кислоти* (РНК). Білковою частиною Р. можуть бути як лужні білки (гістони), так і кислі або нейтральні білки. Р. входять до складу всіх структурних утворень цитоплазми і ядра клітин. РНК-частина Р. здатна об'єднуватися з специфічними білками в дуже великі понадмолекулярні нуклеопротеїдні комплекси, зокрема *рибосоми, віруси.*

Г. А. Осипенко.

РИБООБРО́БНА МАШИ́НА — машина, призначена для виконання однієї або комплексу операцій обробки риби. Велику групу становлять машини для мех. розбирання тушок риб. Такі Р. м. бувають: одно- і багатоопераційні; конвейєрного, карусельного або барабанного типу; з поперечним або поздовжнім орієнтуванням тушки на подавальному транспортері; для розбирання дрібної, середньої і великої риби. На них відсікають у риб голову й плавці, розкривають черевну порожнину, видаляють нутрощі, ділять тушку на порції, зрізують філе. Є також машини рибомийні (барабанні, конвейєрно-душові), лускоочисні, сортувальні тощо. Р. м. застосовують на *рибопромислових суднах* і берегових рибопереробних підприємствах. Часто Р. м. об'єднують у механізовані потокові лінії, обладнані приладами для регулювання і дистанційного контролю технологічного процесу.

РИБОПРОМИСЛО́ВЕ СУДНО́ — океанське, морське, річкове або озерне судно для промислового *рибальства*; одиниця флоту *рибної промисловості*. Найбільшу групу становлять Р. с. добувні — риболовні (наприклад, *траулери, сейнери*), краболовні, а також звіробійні судна й Р. с. обробні (рибо- і крабоконсервні плавучі бази, рибообробні *рефрижератори* та ін.), на яких прийняті з добувних суден об'єкти лову переробляють на напівфабрикати або готову продукцію. Є транспортні Р. с., якими доставляють на добувні й обробні судна паливо (див. *Танкер*) та ін. вантажі (суховантажні судна), вивозять з району лову рибу-сирець, напівфабрикати й готову продукцію (приймально-транспортні й рефрижераторні судна). Великі Р. с. (напр., добувні й обробні) одночасно виконують кілька операцій. До допоміжних Р. с. належать деякі *дослідні судна*, судна для пром. розвідки, буксири-рятівники (див. *Буксирне судно*) та ін.

РИБОПРОМИСЛО́ВИЙ ФЛОТ — складова частина промислового флоту; сукупність суден, спеціально обладнаних для вилову риби в океанах, морях і внутрішніх водоймах та для переробки, зберігання й доставляння її в порти. Р. ф.— основна матеріальна частина *рибальства*. Р. ф., що проводить промисел на внутр. водоймах і прибережних мор. водах країни, складається в основному з невеликих добувних (промислових) суден, які здають вилов риби на берегові рибоприймальні пункти. Р. ф., що працює в далеких районах промислу (океанічний, експедиційний вилов), являє собою комплекс добувних, обробних, добувно-обробних, транспортних та допоміжних суден. Добувні та добувно-обробні судна є осн. активною частиною Р. ф. (траловий флот). Це великотоннажні траулери-заводи, в т. ч. супертраулери та спеціалі-

зовані консервні траулери, середньотоннажні рефрижераторні й морозильні траулери різних модифікацій, сейнери, багатоцільові сейнери-траулери. До переробних суден належать комбіновані добувні судна та спец. рибопереробні плавучі бази, які приймають рибу та виготовляють з неї готову харчову продукцію, з відходів — рибне борошно безпосередньо в районах вилову. Трансп. судна (великотоннажні, середні та невеликі рефрижератори-постачальники) приймають рибну продукцію і доставляють її з районів промислу до портів, а також поставляють у райони вилову добувним суднам та плавучим базам прісну воду, паливо тощо. Допоміжні судна — танкери, буксири та ін. — обслуговують флот на промислі та в портах. Судна Р. ф. обладнано сучас. засобами вилову, електронною апаратурою пошуку, радіонавігаційними приладами, потужними силовими та холодильними установками. Процеси обробки риби на суднах механізовано.

В. С. Єфремов.

РИБОПРОПУСКНІ СПОРУ́ДИ — гідротехнічні споруди, що ними пропускають (переміщують) рибу через *греблі* або в обхід природних перешкод (водоспадів, порогів тощо) до місць нересту. До осн. Р. с. (мал.) належать рибоходи, рибохідні *шлюзи* й рибопідйомні ліфти. Рибоходи являють собою невеликі канали, по яких з верх. б'єфу (ділянки водойми перед греблею) у нижній б'єф (ділянку водойми за греблею) тече з встановленою швидкістю вода, а в зворотному напрямі піднімається риба. Такі Р. с. бувають лотокові (вільні, з неповною перегородкою, з підвищеною шорсткістю), ставкові (кілька басейнів-ставків, прокладених в обхід греблі або по схилу земляної греблі і з'єднаних між собою каналами або *лотоками*) й сходові (лотоки з східчастим дном і поперечними перегородками, де є отвори для риби). Рибохідні шлюзи подібні за принципом дії до шлюзів судноплавних. В таких Р. с. є звичайно одна або дві камери, обладнані затворами з боку верх. і нижнього б'єфів. Рибопідйомні ліфти (вони діють за принципом мех. *суднопідіймачів*) піднімають рибу з нижнього у верх. б'єф у наповнених водою рухомих камерах або насухо у спец. сітках. Іноді рибу пропускають у верх. б'єф через судноплавні шлюзи, водоскиди тощо. Спрямовують її до входу у рибопропускну споруду напрямними й огороджувальними пристроями — сітками, гратками, електричною загорожею (вертикальними електродами, підвішеними до сталевих канатів). Р. с. розміщують найчастіше біля *водоскидних споруд*.

РИБОРОЗПЛІ́ДНИК — рибоводне г-во, що займається розведенням молоді риб (зарибка) — *мальків* і *цьогорічків* коропа, рослиноїдних риб, форелі та ін., призначеної для дальшого вирощування до товарної (столової) маси у *ставах рибоводних*. Найпоширеніші коропові Р. На Україні Р. є в усіх держ. рибних г-вах (рибокомбінатах) і багатьох рибоводно-меліоративних станціях, у колгоспах і радгоспах, де розвинуте *ставкове рибне господарство*. Створюються також Р. для нових об'єктів *рибництва* — канального сома, буфало.

П. Т. Галасун.

РИБОСО́МИ — клітинні *органели* всіх живих організмів. Осн. функцією Р. є матричний синтез білків, під час якого Р. зв'язують і утримують компоненти білоксинтезуючої системи, виконують каталітичні функції і трансляцію (див. *Білки*, розділ Біосинтез Б.). Найбільшу кількість Р. мають клітини, для яких характерним є інтенсивний білковий синтез (напр., клітини печінки, підшлункової залози, бактерії). В клітині зустрічаються як у вільному стані, так і у вигляді зв'язаних спіралеподібних утворів — полірибосом (або полісом). Часто Р. з'єднані з мембранами *ядра* і *ендоплазматичної сітки* (в останньому випадку утворюють т. з. «шорсткий ретикулум»). Р.— *нуклеопротеїд*, що складається з *рибонуклеїнової кислоти*, РНК (60—65%) і білка (40—35%); сферичної форми, діаметром бл. 25 нм. Кожна Р. має дві нерівні субодиниці (субчастинки)— велику і малу. Мала рибосомальна субчастинка має активну ділянку для приєднання матричної РНК (м-РНК) і транспортної РНК (т-РНК), а велика — для синтезу поліпептидного ланцюга (мал.).

Л. М. Коваль.

РИБОФЛАВІ́Н, лактофлавін, вітамін B_2 [7,8-диметил-10- (1-D-рибітил)-ізоалоксазин] — біологічно активна речовина, що належить до класу водорозчинних вітамінів групи В. Хімічно чистий препарат Р.— кристал. порошок оранжево-жовтого кольору, погано розчинний у воді. Р. входить до складу флавінових коферментів, які міцно зв'язані з білками (див. *Флавопротеїди*) і в такому стані беруть участь у окислювально-відновних реакціях. Одержав вітамін вперше (з молочної сироватки) амер. вчений Блайт (1879), структуру встановив Р. *Кун* (1933), синтезував П. *Каррер* (1935). Біол. синтез Р. відбувається у клітинах мікроорганізмів та рослин. До клітин тварин і людини Р. потрапляє з їжею. Добова потреба бл. 2 мг. Внаслідок великого поширення Р. у продуктах харчування недостача Р. у людини виникає зрідка і насамперед спричинює ураження шкіри, порушення зору; гостра недостача — *кому*. Міститься Р. у пивних дріжджах, яєчних жовтках, бичачій печінці, молочних продуктах.

Літ.: Кононский А. И. Биохимия животных. К., 1980; Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976; Мецлер Д. Биохимия, т. 2. Пер. с англ. М., 1980.

РИБЧИ́НСЬКА Зінаїда Сергіївна (1885, Кам'янець-Подільський — 1964, Москва) — українська радянська драматична актриса і співачка (меццо-сопрано). Вокальну освіту здобула у Музично-драм. школі М. Лисенка та студії Київ. оперного театру (1907), вдосконалювала професійну майстерність в Італії. Виступала в оперних театрах Тбілісі (1907—08), Харкова, Казані, Баку, Києва (1910, 1914—16, 1922—23), Одеси (1912—14), Єкатеринбурга [тепер Свердловськ (1916—17)], а також в Італії (1911, 1928). Серед партій — Солоха («Черевички» Чайковського), Мнішек («Борис Годунов» Мусоргського), Кончаківна («Князь Ігор» Бородіна), Амнеріс («Аїда» Верді), Кармен («Кармен» Бізе). У 30-х рр. працювала в Москов. театрі ім. В. Мейєрхольда (ролі Наталії Дмитрівни у виставі «Лихо з розуму» Грибоєдова та Олімпії — «Дама з камеліями» Дюма-сина). У 1937 залишила сцену.

П. К. Медведик.

РИБЧИ́НСЬКИЙ Ігор Всеволодович [н. 25.X (7.XI) 1917, с. Білоцерківка, тепер Великобагачанського р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. режисер і актор, нар. арт. УРСР (з 1975). Член КПРС з 1961. Учасник Великої Вітчизн. війни. Після закінчення 1946 Воронезького театр. уч-ща працював у рос. театрах РРФСР, з 1950 — на Україні: режисером і актором Микол. укр. муз.-драм. театру ім. Т. Г. Шевченка (1950—54), гол. режисером Київ. обл. муз.-драм. театру ім. П. К. Саксаганського (м. Біла Церква, 1954—69), Сум. укр. муз.-драм. театру ім. М. Щепкіна (1969—76), Ровен. укр. муз.-драм. театру ім. О. Островського (1976—79). Серед вистав — «Правда і кривда» М. Стельмаха, «Піднята цілина» за М. Шолоховим (грав роль Нагульнова), «Конармія» за І. Бабелем (роль Гулевого), «Материнське поле» за Ч. Айтматовим, «Медея» Евріпіда.

І. В. Рибчинський.

РИЙ'ЯЧЕ БО́РОШНО — білковий корм, який виготовляють з висушеної і розмеленої риби та відходів її переробки. Належить до *кормів* тваринного походження. Р. б. містить до 60% повноцінного білка, багато мінеральних речовин, зокрема кальцію і фосфору, вітаміни (A, D і групи B). В 1 кг стандартного Р. б.— 0,83 корм. од. і 0,53 кг перетравного протеїну. Перетравність органічної речовини Р. б. висока (85—90%). Р. б. згодовують свиням, птиці, великій рог. худобі, плідникам. Входить до складу *комбікормів*.

Г. В. Танцуров.

РИБ'ЯЧИЙ ЖИР — продукт, який одержують з печінки риб. Прозора, густа маслянista рідина від світло-жовтого до світло-коричневого кольору із специфічним запахом. До складу Р. ж. входять тригліцериди ненасичених к-т, *холестерин*, вільні *жирні кислоти* та *вітаміни* A і D. В медицині й тваринництві звичайно використовують Р. ж., добутий з печінки риб родини *тріскових*, який застосовують при А-вітамінній недостатності, для лікування і профілактики *рахіту*, *курячої сліпоти*, а також як загальнозміцнювальний засіб. Р. ж., добутий з підшкірного жиру морських ссавців (дельфінів, тюленів тощо), застосовують переважно як зовн. засіб при лікуванні шкірних захворювань. Є також тех. Р. ж., який використовують у шкіряному, миловарному та ін. виробництвах.

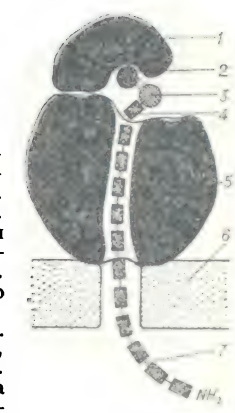

Рибосоми (схема): *1* — мала субодиниця; *2* — матрична РНК; *3* — транспортна РНК; *4* — амінокислота; *5* — велика субодиниця; *6* — мембрана ендоплазматичної сітки; *7* — синтезований поліпептидний ланцюг.

РИ́ГА — столиця Латв. РСР. Розташована на берегах р. Даугави (Зх. Двіни), при її впадінні в Ризьку зат. Балтійського м. Пло-

Рижик смачний.

ща 307,17 км². Нас. 858 тис. ж. (1982). Поділяється на 6 міськ. районів.

Р. виникла на місці торг. поселення прибалт. народностей при впадінні в р. Даугаву р. Риги (звідси назва міста, річки тепер не існує). Перша писемна згадка про Р. датується 1198, з 1201 — місто. На поч. 13 ст. нім. хрестоносці перетворили Р. на фортецю. Входила до складу Ризького архієпископства, згодом — до *Лівонського ордену*. З 1561 — вільне місто. З 1581— у складі *Речі Посполитої*; 1621 була завойована шведами. Під час *Північної війни 1700—21* 14 (24). VII 1710 Р. зайняли рос. війська. За *Ніштадтським мирним договором 1721* її було приєднано до Росії. З 1714 Р.— центр Ризької, з 1796 — Ліфляндської губернії; з 2-ї пол. 18 ст. Р.— один з найважливіших пром. центрів Рос. д-ви, великий порт. На поч. 90-х рр. 19 ст. тут виникли марксистські гуртки; восени 1899 було створено с.-д. орг-цію. В квітні 1900 до міста приїздив В. І. Ленін. Р. була одним з пунктів, через який до Росії пересилалася з-за кордону нелегальна л-ра. Пролетаріат Р. брав участь у революції 1905—07 в Росії. 21.VIII (3.IX) 1917 місто окупували нім. війська. 3.I 1919 повсталі робітники та червоні *латиські стрільці* визволили Р. 13.I 1919 в місті було проголошено Рад. владу. 22.V 1919 контрреволюц. сили захопили Р. В 1919—40 вона була столицею бурж. Латвії. В червні 1940 в Латвії відновлено Радянську владу, 21.VII 1940 Р. стала столицею Латвійської РСР. Р. нагороджено орденом Леніна (1970).

Рига. Церква Петера. 13—15 ст. Вежа 17—18 ст.

За роки Рад. влади Р. перетворилася на значний індустр. центр Рад. Союзу. Провідне місце посідають галузі, що мають загальносоюзне значення — радіотех., електронна, хім., електротех., точне приладобудування; трансп. та енерг. машинобудування. Дальшого розвитку набули легка, харч., поліграф., скляна та фарфорофаянсова галузі. На Р. припадає 53% всієї пром. продукції Латв. РСР (1981). Найбільші маш.-буд. виробничі об'єднання: «ВЕФ» ім. В. І. Леніна, «Радіотехніка», «Ризький електромашинобудівний завод»; з-ди: вагонобуд., дизелебуд., «Ригасільмаш», «Автоелектроприлад», мотозавод «Саркана Звайгзне», суднорем. та ін. Розвинута хім. (з-ди: лакофарбовий, медичних препаратів, хімікофармацевт., виробниче об'єднання «Сарканайс квадратс»), деревообр. (виробниче об'єднання меблевої пром-сті «Рига», паперова ф-ка) та буд. матеріалів пром-сть. Найбільші підприємства легкої промсті: виробничі об'єднання «Рігас мануфактура», «Рігас текстілс», «Латвія» та «Рігас апгербс», «Мара» та «Сарканайс рітс», панчішна ф-ка «Аврора». Розвинута харч. пром-сть (м'ясоконсервний, молочний, млинарський комбінати, кондитерська ф-ка). Діють об'єднання парфюмерно-косметичної пром-сті «Дзінтарс», склоробний та фарфоро-фаянсовий з-ди. Р.— значний рибопром. центр (консервно-кулінарний з-д, бази тралового та рефрижераторного флоту, рибний порт). Електроенергія надходить з Ризької ГЕС та двох ТЕЦ, що їх включено до Об'єднаної пн.-зх. енергосистеми. Місто одержує газ із Комі АРСР (трубопровід Валдай — Псков — Рига). Р. має велике трансп. значення — вузол залізничних шляхів, морський (другий серед рад. портів на Балтійському м.) та річковий порти, 2 аеропорти. Р.— важливий культур. центр. В 1980/81 навч. р. в Р. було 143 загальноосв. школи (105 тис. учнів), 22 серед. спец. навч. заклади (26,6 тис. учнів), 27 профес.-тех. уч-щ (13,6 тис. учнів); у 7 вищих навч. закладах навчалося 35,1 тис. студентів. Найбільші вузи — *Латвійський університет* імені П. Стучки (11,5 тис. студентів), політех. ін-т (14 тис. студентів), Ін-т інженерів цивільної авіації ім. Ленінського комсомолу (5 тис. студентів), мед. ін-т (3 тис. студентів), Академія мистецтв, консерваторія. В Ризі працює *Академія наук Латвійської РСР* — гол. наук. центр республіки. В місті — 170 масових б-к (фонд — 10,7 млн. одиниць зберігання), 45 клубних закладів, 62 кіноустановки; 7 профес. театрів — Театр опери та балету, Театр драми ім. А. Упіта, Худож. театр ім. Я. Райніса, Ризький театр оперети, Ризький театр рос. драми, Театр юного глядача ім. Ленінського комсомолу, Театр ляльок, цирк, філармонія; 11 музеїв — Музей історії Латв. РСР, Музей революції Латв. РСР, Музей історії м. Риги й мореплавства, Худож. музей Латв. РСР, Музей історії л-ри й мистецтва ім. Я. Райніса, Музей історії медицини ім. П. Страдиня, Музей природи Латв. РСР та ін. Позашкільні заклади — 14 спорт. шкіл, Палац піонерів і школярів, 6 будинків піонерів, 2 станції юних техніків, станція юних натуралістів та ін. Працюють вид-ва: «Лієсма» («Полум'я»), «Звайгзне» («Зірка»), «Зінатне» («Наука»), «Авотс» («Джерело»). Видаються 9 респ. газет, 33 журнали. З 1957 виходить міська вечірня газета «Рігас балсс» («Голос Риги») латис. та рос. мовами. Працює інформ. агентство ЛАТІНФОРМ. Респ. радіомовлення і телебачення ведуть передачі латис. і рос. мовами по чотирьох радіо- і трьох телепрограмах. Телецентр.

Рига. Вид центральної частини міста.

Р. має концентрично-поясну планувальну структуру. На правому березі р. Даугави розташоване стародавнє ядро Р.— Старе місто з численними пам'ятками архітектури: романо-готичні — Домський собор (закладено 1211 — бл. 1215), церква Єкаба (13 ст., перебудовано у 14, 18 ст.); готичні — церкви Петера (13 — поч. 14 ст., перебудована в 14—15 ст.; вежа вис. 123,2 м, 17—18 ст.; 1941 згоріла, відбудована 1970—73) і Яня (вперше згадується 1297, перебудована в 15 — на поч. 16 ст.), кол. Орденський замок (1330, перебудований 1497—1515); у стилі класицизму — церква Петера-Павіла (1780—86, арх. С. Зеге, К. Габерланд), арсенал-пакгауз [1828—32, арх. І. Лукіні (?), Ю. Шпацір], житл. будинки 15—18 ст. У забудові центр. району переважають 5—6-поверхові прибуткові будинки та парадні громад. будівлі (Худож. музей Латв. РСР, 1905, арх. В. Нейман; Палац юстиції, 1936—38, арх. Ф. Скуїнь, тепер — будинок Ради Міністрів Латв. РСР). За рад. часу здійснено великі містобудівні роботи, прокладено нові магістралі, площі, парки, реконструйовано набережні, відбудовано й споруджено нові мости через Даугаву, створено нові житл. райони (Пурвциємс, 1965—74, арх. Е. Дранде, Г. Мелберг, Е. Фогеліс та ін.; Агенскалнські Сосни, 1958—62, арх.

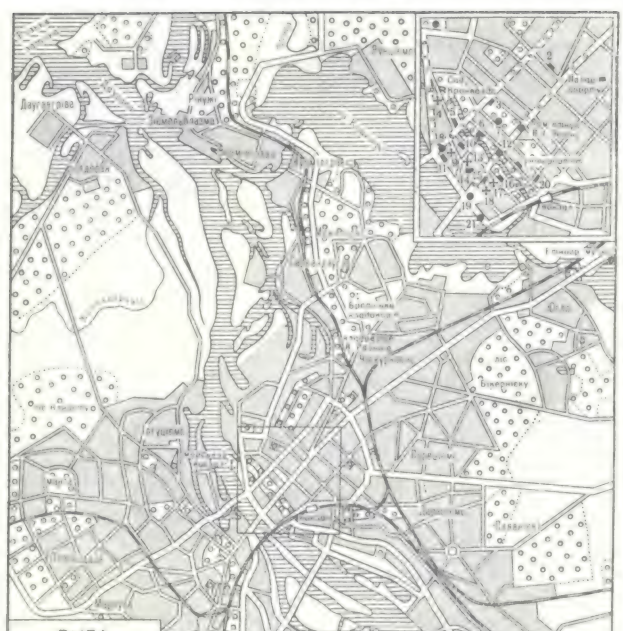

Н. Рендель, Е. Якобсонс; Іманта, 70-і рр., арх. Р. Леліс, Р. Пайкуне, Т. Францмане та ін.). Серед споруд — будинок АН Латв. РСР (1950—57, арх. В. Апсітіс, О. Тілманіс та ін.), вокзали: залізничний (1957—60, арх. В. Кузнецов, В. Ципулін) та морський (1963—65, арх. М. Гелзіс, В. Сависько), аеровокзал (1970—74, арх. Л. Іванов, В. Єрмолаєв), Палац спорту (1970, арх. Б. Бурчика, О. Краукліс та ін.), Меморіальний музей-пам'ятник латис. червоним стрільцям (відкрито 1971, арх. Д. Дріба, Г. Лусіс-Грінберг, скульптор В. Алберг), будинок ЦК Компартії Латвії (1972—74, арх. Я. Вілцінь, Г. Асаріс та ін.), готель «Латвія» (1978, арх. А. Рейнфелдс та ін.). Пам'ятники: ансамбль Братського кладовища (1924—36, арх. А. Бірзенієк та ін.), пам'ятник Свободи (1931—35, арх. Е. Шталберг; обидва — скульптор К. Зале), пам'ятники Р. Блауманісу (1929, скульптор Т. Залькалн), Я. Райнісу (1934, скульптор К. Земдега, арх. А. Аренд; другий — 1958—65, скульптори А. Гулбіс та ін.), В. І. Леніну (1947—50, скульптори В. Боголюбов, В. Інгал), П. Стучці (1962, скульптор Е. Мелдеріс), Борцям революції 1905 (1956—59, скульптор Л. Буковський; 1960, скульптор А. Терпиловський), А. Калниню (1979, скульптор Залькалн), Меморіал на честь 100-річчя Співочих свят (1973, скульптори Буковський, Г. Бауманіс). Іл. див. до ст. *Латвійська Радянська Соціалістична Республіка*, т. 6, с. 448—449.

Я. Я. Вагрис.

РИ́ГЕЛЬ (нім. Riegel, букв.— засув) — лінійний переважно горизонтальний несучий елемент (балка, стрижень) конструкцій будинків (споруд). З'єднує жорстко або шарнірно вертикальні елементи — колони, стояки (Р. *рами*), служить опорою балок (прогонів) і плит (Р. *перекриття, покриття*). Розрізняють Р.: металеві, залізобетонні й дерев'яні; суцільні (прямокутного, таврового або ін. поперечного перерізу) та гратчасті.

РИГІ́ДНІСТЬ (від лат. rigidus — жорсткий, твердий) у ф і з і о л о г і ї — підвищення *тонусу* скелетних м'язів, що виявляється при порушеннях або пошкодженнях в центральній нервовій системі. В основі Р. лежить послаблення або припинення низхідних впливів структур головного мозку, що змінює активність рухових *нейронів* спинного мозку. Прикладами Р. можуть бути т. з. децеребраційна Р., яка розвивається при розриві зв'язків стовбурної частини головного мозку і виявляється в порушенні здатності тіла до руху та збереження рівноваги; Р. м'язів потилиці, що спостерігається при запаленні мозкової оболонки (*менінгіті*). При ряді психічних захворювань може виникати Р. різних груп м'язів, *кататонія, каталепсія*. Певну роль у розвитку Р. відіграють рефлекторні впливи (див. *Рефлекси*) з самих м'язів або з ін. систем організму.

В. П. Замостьян.

РИГОРЕ́НКО Микола (рр. н. і см. невід.) — укр. бандурист 19 ст. Жив у с. Красний Кут (тепер смт Краснокутськ Харків. обл.). У його репертуарі були думи: «Хвесько Ганжа Андибер», «Марусся Богуславка», «Козацьке життя», «Корсунська перемога» та «Плач невольників на турецькій каторзі» (перші чотири опублікував 1856 П. Куліш у «Записках о Южной Руси»).

Літ.: Кирдан Б., Омельченко А. Народні співці-музиканти на Україні. К., 1980.

А. Ф. Омельченко.

РИГОРИ́ЗМ (франц. rigorisme, від лат. rigor — твердість, суворість) — педантичне, дріб'язкове додержання якихось принципів, різновид *формалізму* в *моралі*. Р. часто пов'язаний з *фанатизмом, аскетизмом*. Характерний, напр., для релігії *пуритан*. В етиці принцип Р. сформульований І. *Кантом* у вченні про *обов'язок* як єдиний критерій моральності.

РИЖЕ́НКО Яків Омелянович [1 (13).XI 1892, хутір біля с. Пустовійтове, тепер Глобинського р-ну Полтав. обл.— 29.V 1974, Астрахань] — укр. рад. мистецтвознавець. Закінчив Моск. політех. ін-т. У 20-х рр. працював заст. директора Центр. Пролет. музею Полтавщини (тепер Полтав. краєзнавчий музей). З 1929 — наук. співробітник Харківської науково-дослідної кафедри історії укр. культури ім. Д. І. Багалія. Автор праць з килимарства, литва й гончарства Полтавщини, вивчав історію чумацтва. З 1932 працював в установах Курська й Астрахані.

Тв.: Килимарство й килими Полтавщини. Полтава, 1928; Українське шитво. Полтава, 1929; Гончарство Полтавщини. Полтава, 1930.

С. І. Білокінь.

РИ́ЖИК (Lactarius deliciosus) — їстівний шапинковий гриб родини сироїжкових. Шапинка до 17 см у діаметрі, світло- або червонувато-оранжева, з темнішими концентричними смугами, спочатку плеската, пізніше стає лійковидною. Ніжка до 9 см завдовжки, одного кольору з шапинкою або світліша, у молодих грибів — щільна, у старих — порожниста. Росте в соснових і ялинових лісах, здебільшого групами. Плодові тіла утворює в червні — жовтні. В їжу використовується смаженим, тушкованим і засоленим. Іл. с. 365.

РИ́ЖИХ Віктор Іванович (н. 29. VII 1933, Омськ) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1980). У 1958 закінчив Київський художній ін-т, де навчався у В. *Пузиркова*, Г. *Меліхова* та К. *Трохименка*. Твори: «Дослідники» (1966), «Реліквії Бреста» (1968), «Комінтерн» (1970), «Інтерклуб» (1972), «Музика» (1975), «Пошук», «Гості Києва» (обидва — 1977), «Київський футбол» (1979), серії пейзажів України, Грузії, Італії (1975—80).

РИЖІ́Й (Camelina) — рід трав'янистих рослин родини хрестоцвітих. Стебло гіллясте, 30—100 см заввишки. Листки ланцетовидні. Суцвіття — китиця. Самозапилювач. Плід — грушовидний стручечок. Відомо 12 видів, поширених в Європі, Середземномор'ї, Серед. Азії; в СРСР — 8 видів, у т. ч. на Україні — 6 видів. У культурі найпоширеніший Р. посівний ярий (C. sativa var. glabrata), рідше зустрічається Р. озимий (C. pilosa). Насіння Р. містить від 25 до 46% олії, яку використовують для виготовлення оліфи, лаків, зеленого мила і в їжу. Р. вирощують в СРСР, в т. ч. на Україні; в країнах Зх. Європи. Іл. с. 362.

РИЖКО́В Микола Іванович (н. 28.IX 1929, с. Диліївка, тепер селище, підпорядковане Дзержинській міськраді Донецької обл.) — радянський партійний діяч. Член КПРС з 1956. Н. в сім'ї робітника. В 1959 закінчив Уральський політех. ін-т. У 1951—70— змінний майстер, нач. цеху, заст. директора, гол. інженер «Уралмашзаводу» ім. С. Орджонікідзе. В 1970—71— директор «Уралмашзаводу». В 1971—75 — ген. директор виробн. об'єднання «Уралмаш». У 1975—79— перший заст. міністра важкого і транспорт. машинобудування СРСР. У 1979—82— перший заст. голови Держплану СРСР. З листопада 1982— секретар ЦК КПРС. З 1981 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами та медалями. Держ. премія СРСР, 1969, 1979.

М. І. Рижков.

РИЖО́В Микола Іванович [н. 18 (31).X 1900, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1971). Син В. М. *Рижової*. Навчався на драм. курсах при *Малому театрі*, потім у драм. уч-щі Моск. філармонії. З 1923 — в трупі Малого театру. Серед ролей — Єлеся, Белогубов («Не було ні гроша, та раптом алтин», «Тепленьке місце» О. Островського), Джозеф Седлі («Ярмарок пихи» за Теккереєм), Мотильков («Слава» Гусєва), Колосов («Любов Ярова» Треньова). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями.

М. І. Рижов.

РИЖО́В Олександр Іванович [23. XI (5.XII) 1895, с. Кир'яниха, тепер Кінешемського р-ну Іван. обл.— 14.XII 1950, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1944), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1939. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1940 закінчив курси при Академії Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував стрілецькою д-зією, корпусом, 56, 18, 46, 47, 37, 4-ю гвард. і 70-ю арміями. Війська під керівництвом Р. билися на Пд., Пн.-Кавказ., Степовому, 2-му Укр., 1-му і 2-му Білорус. фронтах. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. Нагороджений 4 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

В. М. Рижова.

РИЖО́ВА Варвара Миколаївна [до 1896 виступала під прізв. Музіль Перша; 15 (27).I 1871, Москва — 18.V 1963, там же] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1937). Н. в акторській родині. Після закінчення Моск. театр. уч-ща (педагог О. П. *Ленський*) до 1956 працювала в *Малому театрі*. Творче обдарування Р. особливо виявилось у побутових і характерних ролях. Серед ролей — Улита, Анфуса Тихонівна, Феліцата, Глумова («Ліс», «Вовки і вівці», «Правда добре, а щастя краще», «На

В. І. Рижих. Пошук. 1977.

М. М. Рижук.

М. М. Рикалін.

Ризаліт на Будинку вчителя в Києві. Архітектор П. Ф. Альошин. 1909—11.

Я. Й. Рик. Сталевари. 1960.

всякого мудреця доволі простоти» О. Островського), Мавруша («Смерть Тарєлкіна» Сухово-Кобиліна), Мар'я («Любов Ярова» Треньова), Демидівна («Навала» Леонова), Палажка («В степах України» Корнійчука), Емілія («Сестри з Бішофсберга» Гауптмана). Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943. *К. О. Силіна.*

РИ́ЖСЬКИЙ Іван Степанович (1761, Рига — 1811) — вітчизняний філософ, логік. Перший ректор Харків. ун-ту (1805), член Рос. академії (з 1802). Н. в сім'ї священика. Освіту здобув у семінаріях Псковської і Троїце-Сергієвої лавр. На наук. діяльності Р. позначився вплив М. В. *Ломоносова,* М. І. *Новикова,* а також франц. енциклопедистів. Р. вважав, що поняття і відчуття є відображеннями предметів і явищ. Доводив, що правильне розуміння речей може дати тільки поєднання раціонального пізнання з чуттєвим. Автор одного з перших у Росії підручників з логіки («Умослов'я, або Розумова філософія» ..., 1790). Метою логіки («умослов'я»), за Р., є вивчення правил, що забезпечують досягнення істини.

РИЖУ́К Марія Матвіївна (н. 14.I 1933, с. Ленінське, тепер Сквирського р-ну Київ. обл.) — новатор сільськогосподарського виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1972. Закінчила Сквирський с.-г. технікум (1953), 1953—57 — агроном колгоспу «Шлях до комунізму» (тепер колгосп «Прогрес») Тетіївського р-ну Київ. обл., 1957—74 — там же бригадир рільничої бригади, з 1974 — керуюча відділком.

Делегат XXV з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 7—10-го скликань. Нагороджена 2 орденами Леніна, медаллю.

М. Н. Петренко.

РИЗАЛІ́Т (від італ. risalita — виступ) — частина споруди, що виступає за основну лінію *фасаду.* Є засобом архіт. композиції, який використовується для підкреслення центр. частини фасаду будинку, год. його осей тощо.

РИ́ЗНИЦЯ — в християнських церквах і монастирях — приміщення, де зберігається культовий одяг і церковне начиння.

РИЗОЇ́ДИ (від грец. ῥίζα — корінь і εἶδος — вигляд, форма) — нитковидні одно- або багатоклітинні утвори у спорових рослин, якими мохоподібні, лишайники, деякі водорості і гриби прикріплюються до субстрату. Р. служать також для поглинання із зовн. середовища води і поживних речовин. Своїм зовн. виглядом Р. нагадують кореневі волоски.

РИЗОСФЕ́РА (від грец. ῥίζα — корінь і σφαῖρα — куля) — шар ґрунту завтовшки 2—3 мм, що безпосередньо прилягає до коріння рослин. Різноманітні кореневі виділення, зокрема органічні речовини, сприяють розвиткові в Р. *мікроорганізмів,* яких в Р. в кілька десятків разів більше, ніж у навколишньому ґрунті. Представники *мікрофлори* Р. забезпечують рослини азотом, синтезують *фітогормони,* мінералізують органічні сполуки тощо; деякі з них пригнічують рослини, виділяючи *токсини,* або паразитують (див. *Паразитизм*).

РИЗОТОРФІ́Н — бактеріальне добриво, яке виготовляють з чистої культури *бульбочкових бактерій,* розмножених у стерильному *торфі.* Виробляють Р. на заводах бактеріальних добрив і застосовують для обробки насіння *бобових* культур перед сівбою. Р. сприяє утворенню бульбочок на коренях бобових рослин і підсилює зв'язування атм. азоту. Київський завод бактеріальних препаратів, що є найбільшим в СРСР по виробництву Р., випускає препарат в поліетиленовій упаковці з етикеткою, на якій зазначено, для якої бобової культури призначений Р., площу, на яку дана порція розрахована, способи застосування та строки придатності. Р. підвищує урожай не лише тієї культури, під яку його вносять, а й наступних, що їх висівають після бобових.

С. М. Малинська.

РИ́ЗЬКА ЗАТО́КА — затока на Сх. Балтійського м., біля берегів Ест. РСР та Латв. РСР. Від моря відокремлена островами *Моонзундського архіпелагу,* сполучається з ним протоками Ірбенською та Муху. Довж. 174 км, шир. біля входу понад 100 км, глиб. до 62 м. Солоність до 6‰. Є острови (Кіхну, Рухну). У Р. з. впадають ріки Пярну, Гауя, Даугава, Лієлупе. Замерзає з грудня по квітень. Осн. порти: Пярну, Рига (у гирлі Даугави). Вздовж пд. узбережжя затоки — курортний район *Ризьке узмор'я.*

РИ́ЗЬКЕ УЗМО́Р'Я — кліматичний приморський курортний район Латв. РСР, розташований між пд. берегом *Ризької затоки* та р. Лієлупе. Р. у. адміністративно підпорядковано м. Юрмалі. Літо помірно тепле (пересічна т-ра червня 17° С), зима помірно м'яка (серед. т-ра січня —5° С). Лікувальні засоби: *кліматотерапія,* морські купання (з червня до кінця серпня), аеро- та геліотерапія. Показання: функціональні захворювання центр. та периферич. нервової системи, захворювання органів дихання (нетуберкульозного характеру), серцево-судинної системи, недокрів'я, порушення обміну речовин, ревматизм у дітей. Функціонує цілий рік.

РИ́ЗЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1921 — договір між РРФСР і УРСР, з одного боку, і бурж. Польщею, з другого, про припинення *радянсько-польської війни 1920* та нормалізацію відносин; підписаний 18.III в Ризі. Від Рад. України в переговорах брали участь Е. Й. *Квірінг,* Д. З. *Мануїльський,* М. О. *Скрипник.* У ході війни уряд РРФСР не раз виступав з мирними пропозиціями, але польс. уряд, підбурюваний *Антантою,* висував неприйнятні умови переговорів. Тільки 12.X 1920 були підписані перемир'я і прелімінарні (попередні) умови миру. Спираючись на підтримку Антанти, реакційні кола Польщі під час переговорів добилися відчуження від молодої Країни Рад зх.-укр. і зх.-білорус. земель всупереч позиції рад. делегації, що відстоювала право на самовизначення і возз'єднання населення цих земель з УРСР і БРСР. Обидві сторони зобов'язалися поважати держ. суверенітет одна одної, не втручатись у внутр. справи, не допускати створення і перебування на своїх територіях орг-цій та груп, діяльність яких спрямована проти ін. сторони. Однак уряд бурж. Польщі не дотримувався умов договору про припинення ворожої діяльності щодо Країни Рад, порушував його 7-у статтю, яка гарантувала українцям і білорусам у Польщі широкі права, що мали забезпечувати вільний розвиток їхньої культури, мови і виконання реліг. обрядів; він проводив політику денаціоналізації, нац. гноблення. Р. м. д. було анульовано урядом СРСР 17.IX 1939 у зв'язку з розпадом бурж. Польс. д-ви. Зх. Україна і Зх. Білорусія згідно з волею їхнього населення ввійшли до складу Союзу РСР і возз'єднались з УРСР і БРСР. *В. Є. Спицький.*

РИК Яків Йосипович (н. 6.XII 1929, Харків) — укр. рад. скульптор. У 1949 закінчив Харків. уч-ще прикладного мистецтва. Твори: пам'ятник Я. М. Свердлову в Харкові (1957), композиції «Наше майбутнє» (1962—63), «Азовсталівці» (1966—67), «Романтики» (1968), «Азовські рибалки» (1969), «Д. С. Коротченко» (1970, у співавт.); брав участь у створенні монумента в Харкові на честь проголошення Рад. влади на Україні (1975) і меморіального комплексу в пам'ять про рад. воїнів і громадян, які загинули під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 (1977). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1977. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Меморіальні споруди,* т. 6, с. 448—449; до ст. *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад,* т. 8, с. 286.

РИКА́ЛІН Микола Миколайович [н. 14 (27).IX 1903, Одеса] — рад. вчений у галузі зварювання і металургії, акад. АН СРСР (з 1968). Закінчив (1929) Далекосхідний ун-т, працював там же, 1936—39 — у Моск. вищому тех. уч-щі ім. М. Е. Баумана. В 1939—53 — в Секції електрозварювання й електротермії АН СРСР, з 1953 — керівник лабораторії Ін-ту металургії ім. О. О. Байкова АН СРСР. Осн. праці — в галузі теплофіз. основ зварювання і обробки металів, плазмових процесів у металургії й технології неорганічних матеріалів. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, двома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1979.

РИКЕ́ТСІЇ — бактерії порядку Rickettsiales (за міжнародною класифікацією, 1974).

Більшість видів Р.— нерухомі паличкоподібні і кокоподібні грамнегативні (див. *Грама метод*) облігатні (безумовні) паразити членистоногих (вошей, бліх, кліщів) розміром 0,3—1,0 мкм. Р. родини Rickettsiaceae здатні викликати інфекційні захворювання (див. *Рикетсіози*) у тварин і людини. Людина є випадковим хазяїном Р., за винятком Р. *висипного тифу.* Розмножуються Р. тільки всередині клітин осн. хазяїна бінарним

РИМСЬКА РЕСПУБЛІКА у 264–27 роках до нашої ери

РИМСЬКА ІМПЕРІЯ у 27 році до нашої ери–138 році нашої ери

поперечним поділом. Назву дістали за ім'ям амер. вченого Х. Т. Ріккетса, який відкрив їх (1909).

РИКЕТСІО́ЗИ — група гострих інфекційних хвороб людини і тварин, що спричинюються *рикетсіями*. Р. належать до групи кров'яних (трансмісивних) інфекцій, тому що збудники хвороби певний час циркулюють в крові й лімфі, а передавання інфекції з крові хворої у кров здорової людини здійснюється за допомогою кровосисних переносників. Поширюють інфекцію заражені комахи (воші, блохи), які виділяють рикетсій з фекаліями або з секретом слинних залоз (кліщі). У людини здебільшого перебіг тяжкий, супроводиться гарячкою, висипом на шкірі, ураженням дрібних судин. Відомо понад 30 різних Р. Найважливіші з них — епідемічний (вошовий) *висипний тиф*, пацюковий (блошиний) висипний тиф, плямиста гарячка Скелястих гір, марсельська гарячка, північно-азіатський кліщовий Р., гарячка цуцугамуші, везикульозний Р., пароксизмальний кліщовий Р., волинська гарячка, Ку-гарячка. Профілактика: боротьба з вошами, кліщами, гризунами. Лікування тільки в умовах стаціонару.

Утварин найпоширеніші Р.: Ку-гарячка, інфекційний гідроперикардит (коудріоз), рикетсіозний моноцитоз (ерліхіоз) і рикетсіозний кератокон'юнктивіт. Для них характерні природна вогнищевість і сезонність, пов'язані з часом живлення на тваринах кліщів-переносників, висока т-ра, аборти. Хворі тварини виділяють рикетсії з молоком, сечею, фекаліями, слизом, навколоплідною рідиною. Перебіг хвороби переважно без специфічних ознак. Ефективних засобів лікування немає. В г-ві проводять вет.-сан. заходи згідно з інструкцією, ведуть боротьбу з кліщами і мишовидними гризунами. Тварин досліджують на рикетсіоносійство і виявлених ізолюють, молоко від них кип'ятять, приміщення дезинфікують, додержуючись при цьому особистої безпеки.

РИ́КОВ Валеріан Микитович (1874, Тбілісі — 25.III 1942) — укр. рад. архітектор. Член Комуністичної партії з 1939. У 1902 закінчив петерб. АМ. Автор проектів багатьох житл. і громад. споруд у Києві: будинок Народної аудиторії (1909, тепер ін-т «Діпроцивільпромбуд»), будинок Маріїнської общини Червоного хреста (1913, тепер н.-д. ін-т), будівлі старого іподрому (1916), кінофабрика (1927—30, тепер Київ. кіностудія худож. фільмів ім. О. П. Довженка), надбудови Держбанку УРСР (30-і рр., разом з О. Кобелєвим) та ін. У 1904—10 викладав у Київ. політех. ін-ті, 1934—39 — зав. кафедрою архітектури Київ. худож. інституту.

Літ.: Макушенко П. І. Архітектор Валеріан Микитович Риков. К., 1967.

РИ́КСДАГ (швед. riksdag) — однопалатний *парламент* Швеції. Складається з 349 деп., обираних населенням на 3 роки (310 деп. обираються від виборчих округів, а 39 — від усієї країни).

РИ́ЛА — гірський масив на Пд. Зх. Болгарії. Вис. до 2925 м, г. Мусала (найвища вершина Балканського п-ова). Складається з давніх кристалічних порід. Характерні альп. форми рельєфу; багато льодовикових озер. Схили вкриті дубовими, буковими та хвойними лісами, вище 2000 м — гірські луки. Мінеральні джерела. Курорти, район туризму.

РИЛЄ́ЄВ Кіндрат Федорович [18 (29).IX 1795, с. Батово, тепер Гатчинського р-ну Ленінгр. обл.— 13 (25).VII 1826, Петербург] — рос. поет, декабрист. Один з керівників *Північного товариства декабристів*. Разом з О. *Бестужевим* видавав альманах «*Полярная звезда*» (1823—25). Спочатку був конституційним монархістом, згодом — республіканцем. Відіграв значну роль в організації повстання 14 грудня 1825 на Сенатській площі. Страчений серед п'яти керівників декабристського повстання. Друкуватися почав 1820. Утвердився як поет революц.-романтичного спрямування. Автор сатиричного вірша «До временщика», поезій «Громадянська мужність», «Бестужеву», «На смерть Чернова», «Громадянин», істор. дум («Волинський», «Державін», «Іван Сусанін» та ін.), численних агітаційних віршів. Твори Р. пройняті гострим відчуттям сучасності, закликами до свободи, ненависті до деспотизму, високою громадянською активністю. У 1817—20 жив на Слобідській Україні (в Острогозьку), бував у Києві, Харкові, знав укр. мову, побут, звичаї, укр. народну поезію, вивчав історію України. Був знайомий з багатьма діячами укр. культури (М. Маркевичем, О. Сомовим, О. Корниловичем). Автор думи «Богдан Хмельницький», поем «Войнаровський», «Наливайко» (незакінч.), «Мазепа» (незакінч.). Р. не раз згадував у листах і «Щоденнику» Т. Шевченко. Вірші Р. укр. мовою перекладали П. Грабовський, О. Конiський, П. Тичина, М. Рильський, А. Малишко, М. Терещенко та ін.

Тв.: Полное собрание сочинений. М.— Л., 1934; Укр. перекл.— Вибрані твори. К., 1955.

Літ.: Базанов В. Г. Поэты-декабристы. М.— Л., 1950; Цейтлин А. Г. Творчество Рылеева. М., 1955; Заславський І. Рилєєв і російсько-українські літературні взаємини. К., 1958; Фризман Л. Г. Поэзия декабристов. М., 1974.

Ю. З. Янковський.

РИЛІЗИНГ-ГОРМО́НИ (від англ. releasing — вивільнення) — біологічно активні речовини, які виробляє *гіпоталамус* в дуже незначній кількості (їх наявність визначається нанограмами). Структура Р.-г. встановлена і підтверджена хімічним синтезом таких Р.-г., як тиролiберин, люлiберин, соматостатин. Вони являють собою олігопептиди, що складаються відповідно з трьох, десяти та чотирнадцяти амінокислот. Р.-г. відіграють ключову роль у *гормональній регуляції* організму, контролюючи діяльність *гіпофіза*: стимулюють (ліберини) або пригнічують (статини) виділення деяких гормонів гіпофіза, до якого Р.-г. потрапляють по спеціальному судинному руслу — капілярах портальної системи. В гіпоталамусі виявлено сім стимуляторів та три інгібітори секреції аденогіпофізарних гормонів. Р.-г. відзначаються специфічністю дії, а також надзвичайною біологічною активністю. Див. також *Нейроендокринологія*.

М. І. Калинський.

РИЛО́В Аркадій Олександрович [17 (29).I 1870, с. Істобенське, тепер Істобенськ Кіров. обл.— 22.VI 1939, Ленінград] — рос. рад. живописець, акад. петерб. АМ (з 1915), засл. діяч мист. РРФСР (з 1935). В 1894—97 навчався в петерб. АМ у А. *Куїнджі*. Член об'єднань «*Мир искусства*», «Союз русских художников», *АХРР*. Автор монументальних пейзажів: «Догорає багаття» (1898), «Зелений шум» (1904), «У блакитному просторі» (1918), «Трактор на лісових роботах» (1934). Створив картину «Ленін у Розливі» (1934). Твори Р. зберігаються в ДТГ в Москві, ДРМ в Ленінграді, ін. музеях Рад. Союзу.

Літ.: Федоров-Давыдов А. А. Аркадий Александрович Рылов. М., 1959.

РИ́ЛЬСЬКИЙ Максим Тадейович [7 (19).III 1895, Київ — 24.VII 1964, там же] — укр. рад. поет і громадський діяч, академік АН СРСР (з 1958) і АН УРСР (з 1943). Член КПРС з 1943. Син Т. Р. *Рильського*. Учився в Київ. ун-ті (1915—18). З 1919 до 1929 вчителював. З 1929 перейшов на літ. роботу. Перший вірш надрукував 1907. У 1910 вийшла зб. поезій «На білих островах». Книга «Під осінніми зорями» (1918) та ідилія «На узліссі» (1917, окреме вид. 1918) засвідчили зростання худож. майстерності Р. Водночас відчувалася відірваність його від революц. сучасності. Вже в цих книгах виявилися властиві Р. людяність, поетизація праці, життєлюбство, нахил до реалістично виразного малюнка. У 20-і рр. Р. належав до літ. угруповання «*неокласиків*», позиція якого в цілому характеризувалась естетською відстороненістю від революц. сучасності. І хоч Р. у творчості йшов шляхом все більшого зближення з життям народу, з ідеями Жовтня, однак у зб. «Синя далечінь» (1922) ще помітні заглиблення в світ книжних образів, культ мистецтва як джерело самодостатньої естетичної насолоди. Та вже в ряді творів, що ввійшли до зб. «Тринадцята весна» (написана 1922—24, вид. 1926) і особливо «Крізь бурю й сніг» (1925) з'являються виразні ознаки ідейної співзвучності з радянською дійсністю.

В ліриці Р., що припадає на 2-у

А. О. Рилов. У блакитному просторі 1918. ДТГ в Москві.

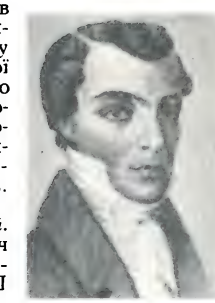

К. Ф. Рилєєв.

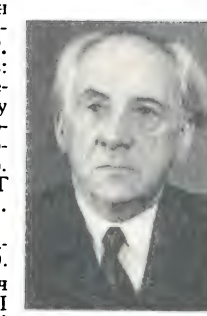

М. Т. Рильський.

Пам'ятник **М. Т. Рильському** в Києві. Скульптор О. О. Ковальов, архітектор В. М. Костін. 1968.

Рильський монастир. 1816—60. Внутрішнє подвір'я.

пол. 20-х рр. (збірки «Де сходяться дороги», «Гомін і відгомін», обидві — 1929), поважне місце посідають роздуми про життя і мистецтво, людину і суспільство, людину і природу. У поемі «Сашко» (1928) Р. вперше звертається до образу революц. пролетаря. В роки першої п'ятирічки Р. активно включається в боротьбу за побудову соціалізму. В «Декларації обов'язків поета і громадянина» проголошує партійність і народність вищою заповіддю творчості. У зб. «Знак терезів» (1932) Р. виступає як співець будівничої праці рад. народу. У віршованій повісті «Марина» (1933) прагне показати фальш ідеалізації старовини, викриває ліберальне народолюбство і звеличує силу духу жінки-кріпачки. Протягом передвоєнних років вийшли збірки Р. «Київ» (1935), «Літо» (1936), «Україна» (1938), «Збір винограду» (1940). Провідною в цих книгах є тема рад. патріотизму і дружби народів. У роки Великої Вітчизн. війни став широко відомим вірш Р. «Слово про рідну матір» (1942). Створений поетом високохудожній образ Радянської України закликáв на битву, вселяв непохитну віру в перемогу.

Ідея дружби народів з особливою силою виявилась у вірші «Москва» (1941). Патріотизм, нерозривна злитість рад. людини з багатонац. соціалістичною Вітчизною, народом визначають зміст поеми «Жага», присвяченої 25-річчю Рад. України (1942). Мемуарний характер має поема «Мандрівка в молодість» (1942—44). В перше післявоєнне десятиріччя Р. виступив з книгами віршів «Чаша дружби» (1946), «Вірність» (1947), «Мости» (1948), «Братерство» (1950), «Наша сила» (1952), «Сад над морем» (1955) та ін., в яких відбито і великі соціально-політ. події, і особисті переживання поета, і роздуми на філос.-естетичні теми. Провідні мотиви цих книг — братерство народів, боротьба за мир. Поеми «Слово про тугу і щастя» (1947), «Весняні води» (1948), «Молодість» (1950) здебільшого фрагментарні, майже безсюжетні, але цікаві різноманітним життєвим матеріалом, поданим у ліричному переломленні. Гуманістичною повнотою чуттів, душевною молодістю відзначається зб. «Троянди й виноград» (1957), у якій поет стверджує

Літературно-меморіальний **музей М. Т. Рильського.**

єдність прекрасного і корисного, «практичного» і «духовного» в нашій дійсності. У зб. «Далекі небосхили» (1959) з великою силою звучать ідеї пролет. інтернаціоналізму. Збірки «Голосіївська осінь» (1959), «Зграя веселиків» (1960), «В затінку жайворонка» (1961), «Зимові записи» (1964) — визначні зразки соціалістичної лірики, яка по-новому, в дусі активного гуманізму осмислює т. з. вічні теми. Поезія Р.— видатне явище не тільки в укр. рад. л-рі, але й у всій поезії соціалістичного реалізму, в світовій поезії. Вона являє собою живий міст між класичною дореволюц. і рад. л-рою; вироблені в худож. школі О. Пушкіна, Т. Шевченка, А. Міцкевича принципи простоти, гармонійності мислі і чуття Р. з успіхом застосував до нової тематики, стверджуючи силу реалістичних традицій. Р.— видатний майстер худож. перекладу. Серед його праць — переклади творів О. Пушкіна («Євгеній Онєгін», «Мідний вершник», лірика), О. Грибоєдова, М. Лермонтова, М. Некрасова, М. Гоголя, рад. поетів — рос., білорус., вірм., груз., євр.; Р. належать переклади багатьох творів А. Міцкевича, Ю. Словацького та ін. Р.— перекладач франц. поезії і драматургії (Вольтер, Н. Буало, Ж. Расін, П. Корнель, В. Гюго). Спільно з П. Карманським переклав «Божественну комедію» («Пекло») Данте. Серед наук. праць Р.— розвідки про Т. Шевченка, О. Пушкіна, А. Міцкевича, Ю. Словацького та ін., укр. поезію, теорію худож. перекладу, актуальні проблеми вивчення нар. творчості, про театр, музику, кіно.

Був головою СП України (1943—46). Директор Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії (1944—64). Депутат Верховної Ради СРСР 2—6-го скликань. Держ. премія СРСР, 1943, 1950; Ленінська премія, 1960. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. В будинку, де жив і працював поет, 1968 відкрито *Рильського М. Т. музей*. Ім'ям Р. названо Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Іл. див. на окремому аркуші с. 448—449.

Тв.: Твори, т. 1—10. К., 1960—62; Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—4. М., 1962—63; О поэзии. М., 1974.

Літ.: Крижанівський С. А. Максим Рильський. К., 1960; Малишко А. С. Слово про поета. К., 1960; Бисикало С. Максим Рильський. К., 1962; Білецький О. І. Творчість Максима Рильського. В кн.: Білецький О. І. Зібрання праць, т. 3. К., 1966; Новиченко Л. М. Поетичний світ Максима Рильського. К., 1980; Скокан К. Є. М. Т Рильський. Бібліографічний покажчик. К., 1970.

Л. М. Новиченко.

РИ́ЛЬСЬКИЙ Тадей Розеславович [21.XII 1840 (2.I 1841), с. Ставище, тепер смт Ставищенського р-ну Київ. обл.— 25.IX (7.X) 1902, с. Романівка, тепер Попільнянського р-ну Житомир. обл.] — укр. культурно-освітній діяч і етнограф бурж.-демократичного напряму. Батько М. Т. *Рильського*. Закінчив Київ. ун-т (1862). Належав до Старої громади (див. *Громади*). Підтримував тісні зв'язки з М. В. *Лисенком*, В. Г. *Короленком* та ін. прогресивними діячами. Створив у своєму будинку в с. Романівці школу, де вчителював бл. 20 років. Автор статей у журн. «*Основа*» (1861—62, під псевдонімом Максим Чорний), розвідок про укр. нар. звичаї, побут тощо (1888, 1890, 1903 — всі в «*Киевской старине*») і статей у «Записках Наукового товариства імені Шевченка»), опублікував спогади сучасника про *Коліївщину* (1887). Автор популярних брошур для нар. читання. Високу оцінку діяльності Р. дав І. Я. Франко.

Тв.: К изучению украинского народного мировоззрения. К., 1903; Сільські пригоди. СПБ, 1905.

С. І. Білокінь.

РИ́ЛЬСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — історико-архітектурна пам'ятка в Болгарії. Розташований у центрі гір Рила за 120 км на Пд. від Софії. Заснований у 10 ст. Сучасного вигляду набув внаслідок відбудови після пожежі 1833. До архітектурного комплексу входять: кам'яна вежа Хреля (1335, вис. бл. 25 м) з залишками стародавніх розписів в інтер'єрі, кам'яні корпуси (1816—19, майстер Алексій, відбудова 1833—34), які утворюють замкнуте 5-кутне у плані подвір'я, в центрі — соборний 5-купольний храм Різдва богородиці (1834—60, майстер Павел) з розписами, дерев'яним різьбленим декором та іконостасом (1839—44). В оздоблені деяких приміщень Р. м. (бл. 300) широко застосовано декоративний розпис, різьблення по дереву. В Р. м.— тепер музей; зберігаються давні євангелія з мініатюрами, предмети декоративно-ужиткового мистецтва.

Літ.: Христов Х., Стойков Г., Мнятев К. Рильский монастырь. Пер. с болг. София, 1957.

О. В. Замостьян.

РИ́ЛЬСЬКОГО М. Т. МУЗЕ́Й, Літ.-меморіальний музей Максима Рильського. Засн. 1966. Розташований у мальовничій місцевості Києва — Голосієві, в будинку, де 1951—64 жив і працював письменник. У музеї 8 кімнат. Вітальня, спочивальня і робочий кабінет — меморіальні. У двох розміщено б-ку М. *Рильського*, що налічує бл. 8 тис. книг. У трьох кімнатах розгорнуто експозицію, яка розповідає про життєвий і творчий шлях поета-академіка. У музеї можна оглянути сад і квітники, посаджені М. Рильським, прослу-

Кабінет М. Т. Рильського.

хати записи голосу поета. У фондах музею зберігаються особисті речі М. Рильського, рукописи його творів, листи, книжки з автографами, образотворчі матеріали, кіно-, фоно- і фотодокументи, видання творів поета, документи про його літ., наук. і громадську діяльність. *Б. М. Рильський.*

РИМ — столиця Італії, гол. політ., екон. і культур. центр країни. Адм. ц. Римської пров. і обл. Лаціо. Розташований на р. Тібрі поблизу його впадіння в Тірренське м. Вузол з-ць і автошляхів. 2 аеропорти — Ф'юмічіно і Чампіно. Річковий порт Сан-Паоло, аванпорт Р. на узбережжі Тірренського м.— Чівітавекк'я. Нас.— 2,9 млн. ж., з передмістями — 3,7 млн. ж. (1980). В межах міста знаходиться *Ватікан*. За античною легендою, Р. засн. 754 або 753 до н. е. *Ромулом* і *Ремом*. З 6 ст. до н. е. до 330 н. е. Р.— столиця Рим. д-ви (див. *Рим* Стародавній). Перенесення столиці Рим. імперії в Константинополь (330), поділ імперії (395), падіння Зх. Рим. імперії (476), численні іноз. навали (*вестготів* — 410, *вандалів* — 455 та ін.) призвели до занепаду міста. З 552 Р. тривалий час перебував під владою Візантії (555—568 — столиця Візант. імперії). З 756 Р.— столиця *Папської області*. В 1084 зруйнований *норманнами*. В 11 ст. в Р. з'явилися перші ремісничі цехи. Населення Р. вело активну боротьбу проти світської влади пап, за респ. форму правління, що приводило до широких нар. повстань (див., зокрема, *Арнольд Брешіанський*, *Кола ді Рієнцо*).

В серед. 15 — на поч. 16 ст. Р.— один з центрів *Відродження*. Під час *Італійських воєн 1494—1559* розгромлений (1527) військом Карла V. Центр *Римської республіки 1798—99*, яка позбавила папу світської влади, і *Римської республіки 1849*. З 1871 Р.— столиця Італ. королівства. В 1922 внаслідок захоплення Р. фашист. загонами *Муссоліні* в Італії було встановлено фашист. диктатуру. За *Латеранськими угодами 1929* на частині тер. Р. утворено державу-місто Ватікан. У 1943—44 Р. окупували нім.-фашист. війська; визволили англо-амер. війська (4.VI 1944). З 1946 — столиця Італ. республіки. Р.— один з найбільших центрів робітн. і демократичного руху сучас. Італії.

Розвинуті текст., поліграф., швейна, меблева, паперова, взуттєва, парфюмерна, галантерейна, виноробна, кондитерська, пивоварна й борошномельна пром-сть. Машинобудування представлене виробн. локомотивів, вагонів, екскаваторів, літаків, мотоциклів, велосипедів, с.-г. машин, друкарського устаткування та ін. Підприємства електротех. (телефонно-телеграфне устаткування, електроприлади тощо), електронної, хім. (фотоматеріали, штучний шовк, мінеральні добрива, кислоти), хім.-фарм. і буд. матеріалів пром-сті. ТЕС. Ремісниче виготовлення худож. і ювелірних виробів, гобеленів, виробів із скла, шкіри, муз. інструментів та ін. Метрополітен. Один з центрів міжнар. туризму. *Римський університет*, приватний Міжнар. ун-т соціальних наук, Академія красних мистецтв і худож. ліцей, консерваторія «Санта-Чечілія» та ін. вузи. *Національна академія деї Лінчеї*, Академія мед. наук, Нац. ін-т ядерної фізики, Астр. обсерваторія, Нац. рада з наук. досліджень, понад 100 наук. т-в, центрів та ін-тів з різних галузей науки і мистецтва. Найбільші б-ки: Нац. центральна, ун-ту, «Анджеліка», Касанатенсе. Музеї: Нац. (музей Терм), Вілли Джулія, етнографії й доістор. періоду, галерея Боргезе, галерея античного мистецтва, Нац. галерея сучас. мистецтва, музей Барракко, Нац. музей нар. мист. і традицій, рим. цивілізації, Рима та ін. Рим. опера, драм. трупа «Театро ді Рома» та ін. Кіномістечко «Чінечітта».

Найдавніші пам'ятки зосереджені гол. чин. на лівому березі Тібру: руїни Рим. форуму з тріумфальними арками Тіта (81 н. е.) і Септімія Севера (203), *Колізей* (75—80), *Пантеон* (бл. 125), терми Каракалли (206—217) і Діоклетіана (306) та ін. пам'ятки античної архітектури (див. *Рим* Стародавній). У пн.-зх. частині міста, на правому березі Тібру, височить мавзолей Адріана (135—140, з серед. віків — замок Сант-Анджело). В Р. збереглися ранньохристиянські будови, зокрема базиліка Санта Марія Маджоре (3-я чверть 4 ст., перебудовано 432—440 і в 13 ст.) з мозаїками 5—6 і 13 ст. Великі архіт. і містобудівні роботи провадилися у 15—17 ст. Тоді було споруджено: *собор святого Петра* (серед. 16 — поч. 17 ст., арх. Дж. Браманте, Мікеланджело, Дж. делла Порта, Д. Фонтана, К. Мадерна та ін.), а також площу св. Петра і колонаду (1657—63, арх. Дж. Л. Берніні), палаццо Канчеллерія (1485—1511, арх. А. Бреньйо, Браманте) і Фарнезе (1513—89, арх. А. да Сангалло, Мікеланджело та ін.), ансамбль Ватікану.

кану та ін.; створено й ансамблі: Капітолію (будівництво почато 1546, арх. Мікеланджело); площ — Навона, Дель Пополо; палаців — Квірінале (з 1547, арх. Ф. Понціо та ін.), Боргезе (1590—1615, арх. М. Лонгі Старший). У 18 ст. закінчено буд-во Іспанських сходів (1725, арх. Ф. де Санктіс і А. Спеккі), споруджено фонтан Треві (1732—62, арх. Н. Сальві). Центр. частиною сучас. Р. є площа Венеції (15 ст.) з палацом Венеція (поч. буд-ва 1452) і пам'ятником Віктору Еммануїлу II (1885—1911, арх. Д. Сакконі, скульптори А. Дзанеллі, Е. К'ярадія). Серед сучас. споруд — ансамблі стадіону Форо-Італіко (1928—34, арх. М. П'ячентіні та ін.) і Олімпійського містечка (закінчено 1960, інж. П. Л. Нерві та ін.), залізнич. вокзал Терміні (1948—50, арх. Е. Монтуорі, Л. Каліні та ін.), район ЕУР (Всесвітньої рим. виставки, поч. буд-ва 1937, арх. П'ячентіні, Дж. Пагано та ін.), аеропорт Ф'юмічіно (1963, арх. Гарделла), житл. райони Корвіале, Лаурентіно, Вінье-Нуове (70-і рр.).

В Р. жили худ. О. А. Іванов, С. Ф. Щедрін, письменник М. В. Гоголь, бували І. Франко, М. Коцюбинський, П. Куліш, М. Костомаров, Б. Грінченко, художники В. Штернберг, І. Труш, представники культури ін. народів СРСР.

РИМ Стародавній (лат. Roma) — місто, яке виникло в 8 ст. до н. е.; з кінця 3 ст. до н. е. до кінця 5 ст. н. е.— середземноморська рабовласницька держава.

Історія. Місто Рим утворилося внаслідок злиття окремих поселень племен *латинів* і сабінів, які жили з 10 ст. до н. е. на кількох пагорбах (Палатін, Авентін, Капітолій та ін.) лівого берега р. *Тібру* (за рим. легендою, заснований братами-близнюками *Ромулом* і *Ремом* 754 або 753 до н. е.). В 6—3 ст. до н. е. Р.— місто-держава (див. *Поліс*), що поширила панування на весь Апеннінський п-ів; з кін. 3 ст. до н. е.— середземноморська рабовласницька д-ва, до складу якої з 2 ст. н. е. ввійшли області Зх. і Пд.-Сх. Європи, Пн. Африки, Малої Азії, Перед. Сходу. Осн. періоди історії Р.: т. з. царський (754 або 753—510 або 509 до н. е.); республіка [510 або 509—30 (або 27) до н. е.]; імперія [30 (або 27) до н. е.— 476 н. е.], в цьому періоді виділяють *принципат* [30 (або 27) до н. е.— 193 н. е.], кризу 3 ст. н. е. (193—284), *домінат* (284—476). За розвитком соціально-екон. відносин історію Р. поділяють на період ранньорабовласницьких відносин (8—3 ст. до н. е.), розквіту рабовласницької суспільно-екон. формації (2 ст. до н. е.— 2 ст. н. е.), заг. кризи рабовласницького засобу виробництва (3 ст. н. е.), розкладу рабовласницьких відносин і зародження елементів феод. формації (4—5 ст. н. е.).

У 8—6 ст. до н. е. в Р. формувалося класове суспільство і складався держ. апарат. Р. перетворювався на рабовласницьку громаду з великою кількістю пережитків родових відносин. Рим. населення поділялося залежно від майнового і правового стану на такі соціальні групи: *патриції, плебеї,* клієнти (див. *Клієнтела*), раби. Повноправне населення (спочатку — патриції) становило «римський народ» (populus romanus). Основою соціальної структури римського суспільства були *роди* (спочатку 100, потім 300). Правили римською громадою народні збори по куріях (куріатні *коміції*), *сенат* (рада з 300 старійшин родів) і царі (за рим. традицією — Ромул, Нума Помпілій, Тулл Гостілій, Анк Марцій, Тарквіній Пріск, *Сервій Туллій; Тарквіній Гордий*). Цар був воєначальником, верховним жерцем і суддею. Між патриціями і плебеями точилася боротьба. З ім'ям Сервія Туллія традиція пов'язує реформу, за якою плебеїв було включено до рим. народу, хоч повністю в правах з патриціями вони не зрівнялися і не добилися доступу до громад. землі (ager publicus). Патриції і плебеї, поділені на 5 майнових розрядів, мали від кожного розряду виставляти певну кількість відповідно озброєних військ. одиниць (*центурій*) до рим. війська (ополчення). Поряд з куріатними коміціями почали діяти й збори воїнів по центуріях (центуріатні коміції). Родові триби поступово замінялися територіальними.

Дальший розвиток соціально-екон. і політ. життя рим. громади привів до заміни царської влади владою виборних службових осіб (спочатку *преторів,* потім *консулів*) і перетворення Р. на аристократичну республіку (за традицією, 510 або 509 до н. е., після вигнання Тарквінія Гордого і визволення Р. від панування *етрусків*). У 6—3 ст. в рим. суспільстві точилася гостра соціально-політ. боротьба, внаслідок якої плебеї добилися повного зрівняння в політ. і екон. правах з патриціями, а головне — права володіти громад. землею та заборони боргового рабства. Бл. 494 до н. е. плебеї почали вибирати нар. *трибунів* з правом накладати *вето* на постанови сенату і службових осіб. На кін. 4 ст. до н. е. вони здобули право обіймати в республіці всі посади. Патриціансько-плебейська рабовласницька верхівка поступово зливалася в новий соціальний стан — *нобілітет.* З торг.-грошової аристократії сформувалися *вершники.* В 5—3 ст. до н. е. завершилося створення держ. устрою республіки. Функціонували куріатні, центуріатні й трибутні коміції. Виконавча влада зосереджувалася в руках виборних службових осіб (*магістратів*), до яких належали консули, претори, *цензори,* нар. трибуни, едили, квестори, а за надзвичайних обставин призначався *диктатор.* Найвищим держ. органом вважався сенат. Важливу роль у житті республіки відігравала армія.

Внесення орендної плати колонами. Рельєф з надгробка. 3 ст. н. е.

Військ. організація Р. вдосконалювалася під час воєн, які велися за панування на Апеннінському п-ові. Подолавши етрусків, сабінів, еквів, вольсків (6—5 ст. до н. е.), Р. закріпився на правому березі р. Тібру. На поч. 4 ст. його експансію на деякий час припинила навала *галлів.* Після війни з латинами (340—338 до н. е.), *самнітами* (343—341, 327—304, 298—290 до н. е.) Р. почав панувати в Серед. Італії. Війна з Тарентом (282—272 до н. е.), що спирався на допомогу епірського царя *Пірра,* поклала кінець незалежності грец. міст на Апеннінському п-ові. В 60-х рр. 3 ст. вся Італія була завойована Р., а підкорені племена, народи, міста поставлені на різний ступінь залежності від нього. Поширення експансії Р. за межі Італії призвело до боротьби проти *Карфагену* за панування в Зх. Середземномор'ї, яка закінчилася перемогою Р. (див. *Пунічні війни*). Війни Р. проти *Іллірії* (229—228, 219 до н. е.), *Македонії* Стародавньої (215—205, 200—197, 171—168, 149—148 до н. е.), Сирії (192—188 до н. е.), *Ахейського союзу* (146 до н. е.) перетворили його на найміцнішу середземноморську рабовласницьку д-ву. Позаітал. володіння Р. перетворив на провінції, населення яких вважалося його підданими і зазнавало жорстокої експлуатації. Значні зміни відбулися на поч. 2 ст. до н. е. також у соціально-екон. та політ. ладі республіки. Розвиток класичних рабовласницьких відносин, товарно-грошового г-ва, великого землеволодіння, масове розорення дрібних землевласників, дальше ускладнення класового і станового поділу рим. суспільства загострило соціальні суперечності та викликало кризу полісної орг-ції. Боротьба рабів проти рабовласників вилилася в ряд повстань: 198 до н. е. в Лаціумі, 196 до н. е. в Етрурії, 185 до н. е. в Апулії, 136 (або 138) — 132 до н. е. в Сіцілії, 138—129 до н. е. в Малій Азії, 104—100 (або 99) до н. е. в Сіцілії. В 74 (або 73) — 71 до н. е. Р. захитало *Спартака повстання.* Становище республіки ускладнилося боротьбою між класами і станами вільного населення. Боротьба навколо зем. проблеми спричинила в

Рим. Панорама частини міста.

30—20-х рр. 2 ст. до н. е. виступ братів *Гракхів*, 111 до н. е.— агр. закон Спурія Торія, 100 до н. е.— Сатурніна, 64 або 63 до н. е.—Сервілія Рулла. Тривалий час прав рим. громадянства добивалися *італіки*. Після Союзницької війни (90—88 до н. е.) — загальноітал. антирим. повстання — Р. надав права рим. громадянства всьому населенню Апеннінського п-ова. Запекла боротьба за владу і панування в провінціях велася між угрупованнями правлячих кіл. У цю боротьбу втягувалися різні верстви вільного населення і армія, в яку за реформою *Марія* 107 до н. е. були допущені найбідніші громадяни (пролетарі) і яка стала професійною, найманою. Боротьба *популярів* і *оптиматів* наприкінці 2 — на поч. 1 ст. до н. е., громадян. війни у 80-х рр. 1 ст. до н. е., диктатура *Сулли* 82—79 до н. е., діяльність *Помпея* в 70—60-х рр. до н. е., змови *Катіліни* 66 та 63 до н. е., *тріумвірат* Помпея, *Красса* і *Юлія Цезаря*, виступ Клодія, громадян. війни Цезаря і Помпея, диктатура Цезаря і громадян. війни після його смерті — найголовніші події соціально-політ. боротьби, в ході якої завершився крах республіки і відбувся перехід до імперії. У 2—1 ст. до н. е. внаслідок численних воєн (*Югуртинська війна*, війни проти понтійського царя *Мітрідата VI Євпатора*, племен *кімврів* і *тевтонів*, Парфії, війни Цезаря в *Галлії*) тер. республіки значно розширилася. Після перемоги над Мітрідатом VI Євпатором (63 до н. е.) вплив Р. поширився на *античні держави Північного Причорномор'я*. Частину Пн. Причорномор'я було включено до рим. провінції *Мезії* (згодом Нижньої Мезії).

Першим рим. імператором став *Август*. Режим, який він встановив, було названо принципатом (princeps — перший сенатор у списку членів сенату). За його правління зберігалися респ. установи, але вся повнота влади, в т. ч. й найвища військова, зосереджувалася в руках принцепса. Август і його наступники зміцнювали владу рабовласників. До управління д-вою почали поступово залучати представників рабовласницької аристократії провінцій. У 1 ст. н. е. створився бюрократичний апарат імперії. Влада імператора спиралася на регулярну армію та імператорську гвардію (*преторіанців*). До імперії ввійшли нові провінції — Каппадокія (17), Іллірія (27), Мавретанія (між 40 і 45), Британія (43), Фракія (46). За часів Августа та династії Юліїв-Клавдіїв (Тіберій, Калігула, *Клавдій*, *Нерон*) повставали паннонські, іллірійські, герм. племена, великі повстання відбулись у Фракії та Галлії (21), Африці (17—24), Британії (61), Галлії (68), Іудеї (див. *Іудейська війна 66—73*). Загострення соціальних суперечностей і боротьба за владу між групами рабовласницької аристократії Середземномор'я спричинили громадян. війну 68—69. *Веспасіан*, з якого починається правління дин. *Флавіїв* (69—96), придушив повстання в Іудеї та повстання *Цівіліса* в Галлії. В 73 до складу сенату було введено представників провінційної аристократії. Значно розширив тер. імперії представник дин. *Антонінів* (96—192) *Траян*. Він завоював Дакію (106) і добився значних (хоч тимчасових) успіхів у війні проти *Парфянського царства*. За *Адріана* (117—138) наступальні війни Р. припинилися, але внутр. становище імперії загострилося. В 2 ст. відбулися повстання в Іудеї (*Бар-Кохби*), Дакії, Єгипті. Тяжкі війни велися проти Парфії (162—166) і герм. племен маркоманів (див. *Маркоманська війна 166—180*). В 186 нар. рухи почалися в Пн. Італії, Галлії, Іспанії, Дунайських областях. Антоніни прагнули поліпшити становище в країні, зміцнивши держ. апарат, запровадивши аліментарний фонд (систему допомоги найбіднішим вільно народженим дітям). В 1—2 ст. Р. вів широку торгівлю, в т. ч. з *слов'янами* (про це, зокрема, свідчать численні знахідки рим. монет перших століть н. е. на тер. України). У 2 ст. серйозні зміни відбулися в екон. і соціальному житті імперії, ще дужче ускладнилася класова і станова структура рим. суспільства. З 3 ст. Римська імперія переживала глибоку екон., соціальну і політ. кризу, яка була викликана кризою рабовласницького засобу виробництва та розпадом рабовласницьких відносин. Занепадали міста, ремесло, торгівля, дрібне рабовласницьке г-во. Розвивався *колонат*. Експлуатація колонів значно посилилася. Заходи імператорів з дин. *Северів* (193—235), військ. реформа *Септімія Севера*, надання 212 Авреліем Антоніном Каракаллою прав рим. громадянства вільному населенню провінцій та ін. не внесли докорінних змін. Особливо тяжкою стала криза в 2-й пол. 3 ст. Вона супроводилася повстаннями селян, міськ. бідноти, колонів і рабів. Боротьба між угрупованнями пануючих верств рим. суспільства призводила до зміни на престолі т. з. солдатських і селянських імператорів (за 235—284 змінилося 19 «законних» імператорів і бл. 30 узурпаторів.). У деяких рим. провінціях розгорнувся сепаратистський рух. Значно посилився натиск на імперію племен *варварів*. За *Діоклетіана* (284—305), з правління якого прийнято вважати початок домінату, становище імперії дещо нормалізувалося. Політику зміцнення влади імператора, стабілізації внутр. і зовн. життя імперії продовжив *Константин I* (306—337). Проте екон. становище імперії залишалося тяжким. Посилилася криза рабовласницьких відносин. Революц. рух колонів і рабів наростав. Збільшився натиск варварських племен, яких досить часто в боротьбі проти імператорських військ підтримували пригноблені маси рим. суспільства. В 395 сини імператора *Феодосія I* (379—395) поділили імперію на Західну (див. *Західна Римська імперія*) і Східну. В 410 Рим захопили й пограбували *вестготи*. У 452 в Італію вторглися *гунни*. В 455 Рим був пограбований *вандалами*. В 476 *Одоакр*, який очолив повстання найманих військ, усунув від влади останнього рим. імператора Ромула Августула. Цим було покладено кінець існуванню Зх. Рим. імперії. Сх. Рим. імперія під назвою *Візантія* проіснувала ще бл. 1000 років. *В. С. Шиловцева.*

Напад римлян на германське село. Рельєф з колони Марка Аврелія. 2 ст. н. е.

Освіта. Система виховання і освіти в Р. будувалася відповідно до етапів розвитку рабовласницького суспільства. В царський період (8—6 ст. до н. е.) в Р. панувало сімейне виховання, метою якого була підготовка землероба-воїна. Лише в деяких сім'ях хлопчиків навчали грамоти, письма і лічби. В період республіки (6—1 ст. до н. е.), коли бурхливо зросло рабоволодіння, склалася певна система шкіл. Для нижчих верств вільних громадян функціонувала т. з. школа ludi, в якій навчали грамоти, письма і лічби. Діти привілейованих станів поч. освіту здобували вдома, а з 10—12 років вступали до *граматичних шкіл*, де вивчали лат. граматику й л-ру, риторику, грец. мову. Вищим типом шкіл, що готували ораторів і політ. діячів, були риторські школи. В них вивчали грец. і римську л-ри, філософію, риторику, елементи математики й астрономії, музику, правознавство, структуру управління д-вою, військ. справу. В період імперії (1 ст. до н. е.— 5 ст. н. е.) всі типи шкіл підпорядковано д-ві, яка спрямовувала навчання і виховання в них на підготовку вірних імператору урядовців. В останні століття імперії було засновано вищі спец. школи — юридичні й медичні, а також вищу філос. школу — атенеум (за зразком афінської). Шкіл для дітей рабів у Р. не було.

Видатним представником пед. думки в Старод. Р. був Марк Фабій *Квінтиліан*. Див. також *Римське виховання*. *С. А. Литвинов.*

Філософія Р. виникла в кін. 3 — на поч. 2 ст. до н. е. на основі філософії Старод. *Греції*. Розвивалася в умовах гострої класової боротьби в рабовласницькому суспільстві, що відобразилося в боротьбі матеріалістичного та ідеалістичного філос. напрямів. Найпослідовнішою матеріалістичною, атеїстичною течією в рим. філософії був епікуреїзм (див. *Епікур*). Ідеологом прогресивних верств рим. рабовласницької демократії виступав *Лукрецій*, який у філос. поемі «Про природу речей» дав систематичний виклад античного матеріалізму та атеїзму. Значне поширення і вплив у Р. мала фі-

Сіріянка. Мармур. Близько 170 н. е. ДЕ у Ленінграді.

лософія *стоїцизму*. Вона відіграла помітну роль у розвитку етичних ідей, що відбилися в *римському праві* та л-рі. Визначними представниками стоїцизму були *Сенека, Епіктет,* Марк *Аврелій*. Популярним серед аристократії Р. був і *еклектизм,* прибічники якого (*Ціцерон,* Варрон та ін.) поєднували різні філос. вчення ідеалістичного напряму. Занепад рабовласницького суспільства відобразився у філософії *скептицизму* (Енесідем, Агріппа, *Секст Емпірик*). У філософії останніх століть існування Рим. імперії панували реліг.-містичні вчення — неопіфагореїзм, *неоплатонізм, Александрійська школа,* які стали одним з ідейних джерел *християнства.*

Література. Від періоду становлення словесності лат. мовою (до 3 ст. до н. е.) з писемних пам'яток не збереглося майже нічого. Рим. словесність розвивалася спершу на основі фольклору, зокрема святкових видовищ карнавального характеру, з яких виникли т. з. фесценіни й ателани — попередниці театр. вистав. Початком поезії були обрядові пісні, реліг. гімни та молитви, магічні заклинання, письмові епітафії; прози — найдавніші літописи, тексти законів, промови ораторів. Формування рим. л-ри проходило в 3—2 ст. до н. е. під сильним впливом грец. л-ри. В цей час Лівій Андронік здійснив переклад «*Одіссеї*», ряду грец. трагедій і комедій, з'явилися оригінальні епічні поеми Г. Невія («Про Пунічну війну»), Кв. Еннія («Аннали»), трагедії Пакувія, Акція, комедії Т. Маккія Плавта і П. *Теренція* Афра. Розвивався специфічний рим. жанр сатури — віршовані сценки на вільні теми, які писав Г. Луцілій. Реакцією на грец. вплив були твори оратора й історика М. П. *Катона,* зокрема трактат «Про сільське господарство». В 1 ст. до н. е. відбувалося засвоєння всіх жанрів грец. л-ри. З філос. та істор. творами (ораторська проза) виступав М. Т. Ціцерон, історичними — Г. Юлій Цезар та Г. Саллюстій Кріспі, філос. поезією — Лукрецій («Про природу речей»), любовною й сатирико-полемічною лірикою — Г. Валерій *Катулл*. У період правління Августа досягла розквіту худож. та наук. л-ра. В історії цей період відомий під назвою «золотий вік римської літератури». Значну роль у розвитку л-ри відіграв гурток Г. Цільнія *Мецената,* до якого входили П. *Вергілій* Марон, Кв. *Горацій* Флакк та ін. Любовні елегії писали А. *Тібулл,* С. *Проперцій,* істор. твори, близькі до епічної поезії,— Тіт *Лівій*. У розвитку літератури періоду розквіту й кризи імперії (1—3 ст.) залежно від стилістичного забарвлення можна виділити три етапи. Перший етап (1-а пол. — серед. 1 ст.) — панування «нового стилю», що знайшов відображення в поезії П. *Овідія* Назона, філософських та драматичних творах Л. Аннея Сенеки, в трагічній поемі «Фарсалія» М. Аннея Лукана, сатирах Авла Персія Флакка, романі «Сатирикон» *Петронія* Арбітра, байках *Федра*. Другий етап (кін. 1 — поч. 2 ст.) — панування неокласицизму, що був реакцією на «новий стиль». В цей час з'явився трактат М. Фабія Квінтіліана «Про виховання оратора», енциклопедичний твір Г. *Плінія* Секунда Старшого, листи Г. *Плінія* Секунда Молодшого, епічні твори П. Папінія Стація, Сілія Італіка, Валерія Флакка, епіграми М. Валерія *Марціала,* сатири Д. Юнія *Ювенала,* істор. твори П. Корнелія *Тацита* і Г. Транквілла *Светонія*. Третій етап (2 — поч. 3 ст.) — панування архаїзму. Відбувалася децентралізація культур. життя. Розвивалася л-ра в провінціях, напр. «Метаморфози» («Золотий осел») *Апулея*. Деякі письменники писали твори грец. мовою (Марк Аврелій). Після застою л-ри в 3 ст. з 4 ст. спостерігалося відродження класичних жанрів (поети Д. Магн Авзоній, Кл. Клавдіан, Кл. Рутілій Намаціан, енциклопедист Марціан Капелла). Поряд з язичеською, з 3 ст. почала розвиватися християнська л-ра лат. мовою. Продовженням римської л-ри можна вважати латиномовну л-ру середніх віків і часів Відродження.

А. О. Білецький.

Архітектура. Рання архітектура Р. у 8—6 ст. до н. е. зберігала традиції буд-ва *етрусків*. Будували греблі, канали, мости та ін. інженерні споруди; зводили своєрідні т. з. трицелові храми, гробниці (тумулуси біля м. Цере, 6 ст. до н. е.); застосовувався *тосканський ордер*.

У період Рим. республіки буд. техніка та інженерне мистецтво досягли високого як на той час рівня. Поряд з кам'яними (т. з. клинчастими) конструкціями розвивалися й бетонні. Швидко зростали *Рим, Помпеї,* Остія та ін. міста; створювалися громад. площі (форуми), ансамблі адм. будівель, криті ринки, *терми,* театри, цирки, аркові мости, розкішні житла багатіїв, багатоквартирні будинки (інсули). В Римі і біля нього було споруджено: фортечну стіну (т. з. Сервія Туллія; 379—352 до н. е.), бруковану *Аппієву дорогу* (312 до н. е.), Аппіїв водопровід (311 до н. е.), підземний стічний канал (Клоака Максима, 4 ст. до н. е.). В будівлях кін. 3 — поч. 2 ст. до н. е. дедалі більше позначався вплив давньогрец. архітектури. До кращих культових і меморіальних споруд належать круглий храм Вести в Римі (1 ст. до н. е.) та гробниця Цецілія Метелли біля Рима (1 ст. до н. е.). В часи республіки сформувався старорим., т. з. подіумний тип храму (напр., храм Фортуни Віріліс у Римі, початок 1 ст. до н. е.). За часів Рим. імперії буд-во досягло великих масштабів, широко застосовували кам'яні та бетонні конструкції, куполи, коробові та хрестові *склепіння*. Архітектура відзначалася парадною помпезністю. Споруджували військові міста-табори, що мали геом. планування (Тімгад, поч. 2 ст. н. е., та ін.). В адм. центрах створювалися великі ансамблі урядових будинків та храмів, що іноді об'єднували кілька площ (імператорські форуми в Римі, 1 ст. до н. е.— 2 ст. н. е.). Інтенсивно будували дороги, великі мости (міст Елія в Римі, 30-і рр. 2 ст. до н. е.), гігантські акведуки (напр., акведук Клавдія поблизу Рима, 38—52 н. е.). Поширились тріумфальні арки (арка Тіта в Римі, 81 н. е.; іл. див. до ст. *Арка тріумфальна,* т. 1, с. 244), *колони тріумфальні* (колона Траяна в Римі, 113 н. е., арх. *Аполлодор* із Дамаска). В Римі створено великий храм *Пантеон* (бл. 125 н. е.; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура,* т. 1, с. 224—225) і грандіозні споруди, призначені для великої кількості людей — амфітеатр Флавіїв (т. з. *Колізей*; 75—80 н. е.), терми Каракалли (206—217 н. е.) та Діоклетіана (бл. 4 ст. н. е.). Багато монументальних споруд було зведено і в провінціях імперії, зокрема храмовий ансамбль у *Баальбеку* (1—3 ст. н. е., Ліван). Пам'яткою старорим. архітектури на Україні є залишки фортеці *Харакс* (1 ст. н. е.) на тер. сучас. Крим. обл. На кінець існування імперії все більше будували оборонні споруди (напр., фортечна стіна Авреліана в Римі, 3 ст.; Палац-фортеця Діоклетіана в Римі, 4 ст.); прості зовні і багаті всередині християнські *базиліки* (напр., базиліка св. Петра в Римі, 326 н. е.). Старорим. архітектура мала великий вплив на дальший розвиток архітектури світу.

Ю. С. Асєєв.

Образотворче мистецтво. Раннє мистецтво Р. сформувалося під впливом етрусько-італ. і давньогрец. традицій (див. *Етруски, Греція* Стародавня). Розквіту в Р. досягло мистецтво реалістичного скульптурного портрета, якому передував звичай знімати воскові маски з померлого. Скульптурним портретам часів республіканського Р. властиві сувора простота, натуралістична точність; портрети періоду ранньої імперії (кін. 1 ст. до н. е.— кін. 2 ст. н. е.) психологічно виразніші. В період імперії розвинулися також скульптурний рельєф (колона Траяна, 113; арка Тіта, 81), *мозаїка,* декоративний живопис (розписи в *Помпеях*), ювелірне мистецтво, *гліптика,* різні види худож. ремесла (вироби з бронзи, скла). Значне місце в культурі Старод. Р. займяло мистецтво провінцій, в якому місцеві традиції поєднувалися з рим. впливами (скульптурні рельєфи Пн. Галлії та Німеччини, живописні та скульптурні портрети в Пальмірі, *фаюмські портрети* в Єгипті). З крахом рабовласницького ладу в Старод. Р. мистецтво занепало (розписи в християнських катакомбах, пам'ятки скульптури 3—4 ст.). Цінні зібрання творів давньорим. мистецтва є в Ермітажі в Ленінграді та в Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві. В музеях України зберігаються окремі пам'ятки давньорим. мистецтва (скульптурні портрети, скло тощо).

Л. М. Сак.

Музика Р. розвивалася під впливом *елліністичної культури*. Муз.-поетичні жанри були пов'язані з побутом (зокрема, пісні — тріумфальні, весільні, застольні, поминальні тощо). Музикою супроводилися культові свята [напр., на честь бога Марса жерці виконували магічні гімни й військ. тан-

ці, свято врожаю відзначалося виконанням молитов і гімну (текст зберігся); на вакханаліях звучали кімвали та ін. ударно-шумові інструменти]. Поезія і музика були тісно пов'язані: оди Горація, еклоги Вергілія, поеми Овідія виконували під акомпанемент струнних щипкових муз. інструментів (*кіфари, арфи, ліри*). Муз. номери речитативного характеру в супроводі тибії (*авлоса*) вводилися в рим. драму. При військ. легіонах були великі духові оркестри [інструменти: роги (букцини), прямі труби (туби) та ін.]. У цирках і театрах виступали великі хорові ансамблі. Влаштовувалися публічні концерти віртуозів. Популярними були *пантоміми* — виступи танцівника-соліста у супроводі хору та оркестру. Рим. патриції навчали своїх дітей співу і гри на кіфарі, мали оркестри з рабів-музик, встановлювали в своїх палацах водяні органи (гідравлоси).

Театр. Театр. мистецтво в Р. почало формуватися в 3 ст. до н. е. під впливом грецького. Проте грунт для нього був підготовлений розвитком рим. нар. драми, що мала різні форми: фасценіни — жартівливі пісні в діалогічній формі з танцями; сатира (сатура)— поєднання музики, танців, жартівливих діалогів, міміки і жестів; ателани — жартівливі побутові сценки, в яких брали участь чотири незмінні персонажі-*маски* (Макк, Буккон, Папп, Доссен). Ці форми нар. драми виросли з хліборобських обрядових ігор. Першу літ. драму поставив у Римі 240 до н. е. Лівій Андронік (перекладав з грец. мови комедії і трагедії). Переробляючи твори грецьких авторів, комедіографи Невій, Енній, Стацій, Плавт, Теренцій та ін. у 3—2 ст. до н. е. створили т. з. «комедію плаща». Їхня тематика була виключно побутова, але деякі драматурги розвивали і громад. мотиви. За грец. зразком Невій, Енній, Пакувій, Акцій та ін. створили рим. трагедію, т. з. претексту, проте успіху у римлян вона не мала. У 2-й пол. 2 ст. до н. е. з'явилася «комедія тоги» — побутова комедія на рим. сюжет і з рим. персонажами (що були одягнені в тогу). Представники цієї комедії — Тітіній, Афраній, Атта. З серед. 1 ст. до н. е. найпопулярнішими жанрами стали літературно оброблена ателана — вид нар. імпровізованих сценок (Невій, Помпоній та ін.) та *мім* (Лаберій, Сір та ін.). Театр. вистави до серед. 1 ст. до н. е. відбувалися на тимчасових дерев'яних сценах. У 55—52 до н. е. збудовано перший кам'яний театр. За часів республіки владі зневажливо ставилися до акторів-професіоналів, їх позбавляли громадян. прав, за винятком деяких великих акторів, зокрема трагіка Езопа і коміка Росція. У 1 ст. до н. е. актори почали грати в масках. У період імперії театр. мистецтво перетворилося на розважальні видовища, драма зійшла зі сцени і стала драмою для читання (трагедії Сенеки). В театрі домінували мім і *пантоміма* (сольна і ансамблева, т. з. піриха), в яких гол. місце займали музика, танці, акробатика, еротичні сценки, пишні декорації тощо. Найпопулярнішими були циркові вистави, в яких відбувалися криваві бої *гладіаторів* між собою та з хижими звірами. Рим. театр відіграв велику роль у розвитку новоєвроп. театру, що почав формуватися в епоху *Відродження*. Іл. див. на окр. арк., с. 448—449; карти — с. 368—369.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. Об античности. Л., 1932; Ленін В. І. Про державу. Повне зібрання творів, т. 39; Всемирная история, т. 2. М., 1956; Сергеєв В. С. Нариси з історії стародавнього Рима, ч. 1. К., 1940; Машкін М. О. Історія стародавнього Риму. К., 1955; Вейцківський І. І. Зовнішня політика країн Західного Середземномор'я в 264—219 рр. до н. е. Львів, 1959; Сергеенко М. Е. Жизнь древнего Рима. М.—Л., 1964; Утченко С. Л. Кризис и падение Римской республики. М., 1965; Утченко С. Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи. М., 1969; Шофман А. С. Маркс, Энгельс, Ленин об античном обществе. Казань, 1971; История Древнего Рима. М., 1971; Нечай Ф. М. Образование римского государства. Минск, 1972; Штаерман Е. М. Древний Рим: проблемы экономического развития. М., 1978; Историография античной истории. М., 1980; Тронский И. М. История античной литературы. Л., 1957; История римской литературы, т. 1—2. М., 1959—62; Антична література, ч. 2. Рим. К., 1976; Соколов Г. Искусство Древнего Рима. М., 1971; Дмитрова Л. Підручна книга з історії всесвітнього театру, в. 1. К., 1929; Варнеке Б. В. Античний театр. Х.— К., 1929.

РИ́МА (від грец. ῥυθμός — розміреність, узгодженість) — співзвуччя, звуковий повтор у віршах, який набув композиційного значення, допомагаючи розмежовувати рядки один від одного і об'єднувати їх у *строфи*. Р. відіграє у вірші важливу евфонічну і організуючу роль. У античній поезії Р. зустрічалась лише випадково, але вже в нар. поезії римлян набула чималого значення. Поряд з римованими віршами є і віршовані твори без рим, т. з. *білий вірш*. Розрізняють такі найголовніші види Р.: чоловіча Р.— якщо наголошено останній склад (вода́ — руда́), жіноча — з наголошенням передостаннього складу (пля́ми — поля́ми), дактилічна — з наголосом на третьому від кінця складі (прокля́тими — панея́тами), гіпердактилічна, коли наголос розміщений ще далі від кінця слова (ли́синами — розколи́саними). За характером звучання Р. бувають точні і приблизні, багаті і бідні, *асонанси, дисонанси*, складні, тавтологічні, нерівноскладові, різнонаголошені тощо. За розміщенням у рядку розрізняють Р.: кінцеві, початкові, внутрішні. Звукові особливості Р. привертають до римованих слів посилену увагу читача, а тому римуються найважливіші слова тексту. Це тісно пов'язує Р. із змістом твору.

Літ.: Ковалевський В. В. Рима. К., 1965.

РИ́МЛЯНИН Павло (р. н. невід., Рим — 1618, Львів) — укр. архітектор кін. 16 — поч. 17 ст. За походженням італієць. Працював у Львові. Вперше згадується в цехових книгах Львова 1585. Будував у стилі доби *Відродження* з прийомами скульптурного декору та форм тосканського ордеру (див. *Архітектурні ордери*). Твори: Успенська (Волоська) церква (керував буд-вом 1591—98; закінчували 1598—1629 арх. А. *Прихильний* і В. *Купинос*), каплиця Кампіанів (кін. 16 — поч. 17 ст.; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Відродження*, т. 2, с. 272—273). Брав участь у буд-ві костьолу бернардинів (1600—30).

Г. Н. Логвин.

РИ́МНІЦЬКИЙ БІЙ 1789. Відбувся 11 (22).IX між рос.-австр. і тур. військами під час рос.-тур. війни 1787—91 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*) на р. Римніку (Румунія). Тур. командування, зумівши відволікти гол. сили рос. армії в напрямі Ізмаїла, осн. свої сили (бл. 100 тис. чол.) направило проти 18-тисячного австр. корпусу в район Фокшанів. Дізнавшись про це, О. В. Суворов з загоном (7 тис. чол.) 8 (19).IX виступив з району Бирлада (за 100 км від Фокшанів) на допомогу союзникам. Прибувши до Фокшанів раніше від турків, О. В. Суворов прийняв командування над рос.-австр. військами. Зненацька атакувавши тур. військо, що розташувалося чотирма таборами між річками Римною і Римніком та оволодівши трьома таборами, союзники змусили противника безладно відступати.

П. Римлянин. Костьол бернардинів у Львові. 1600—30.

РИ́МСЬКА КУ́РІЯ — вживана в л-рі назва сукупності установ, підпорядкованих *папі римському* як главі католицької церкви і д-ви *Ватікан*. Виникла в 12 ст. на основі різних установ папського двору. Включає конгрегації (міністерства), вищі церк. суди тощо.

РИ́МСЬКА РЕСПУ́БЛІКА 1798—99. Проголошена в *Папській області* 15.II 1798. Утворена в результаті італ. походів 1796—97 франц. армії під командуванням Наполеона Бонапарта (див. *Наполеон I*). Р. р. ліквідувала світську владу папи Пія VII, прийняла конституцію (1798) і ряд антифеод. законів: про конфіскацію церк. майна і його продаж, про ліквідацію ряду феод. привілеїв, скасування особистої залежності селян та ін. Фактично при владі перебувала франц. військ. адміністрація. Вторгнення в країну влітку 1799 австр. і неаполітанських військ призвело до ліквідації Р. р. і відновлення влади рим. папи.

РИ́МСЬКА РЕСПУ́БЛІКА 1849 — бурж.-демократична республіка, проголошена в *Папській області* в ході *революції 1848—49 в Італії*. 16.XI 1848 в Римі вибухнуло нар. повстання. В січні 1849 на основі заг. виборчого права було обрано Установчі збори, які 9.II позбавили *папу римського* світської влади і проголосили утворення Р. р. Половинчаста політика бурж. уряду Р. р. призвела до активізації сил внутр. феод.-абсолютистської контрреволюції. Незважаючи на героїчний опір революц. армії Дж. *Гарібальді*, Рим 3.VII зайняли франц. інтервенти. 14.VII було відновлено світську владу папи.

РИ́МСЬКЕ ВИХОВА́ННЯ — антична педагогічна система, сукупність форм і методів виховання й навчання молодого покоління в Старод. Римі (до 6 ст. н. е.). В епоху патріархально-родового Риму велика роль відводилась *сі-*

М. А. Римський-Корсаков.

мейному вихованню. Освіта в Римі часів республіки та імперії представлена трьома типами шкіл: елементарними, граматичними та школами риторів. Елементарні школи (історик Тіт Лівій відносить їх виникнення до 5 ст. до н. е.) були численними й забезпечували поширення письменності серед вільного населення. Для дітей патриціїв та вершників існували навч. заклади вищого типу — *граматичні школи;* у 1 ст. н. е. з'явилися граматичні школи для дівчаток. Цей тип шкіл з деякими змінами проіснував до кінця Римської імперії. В риторських школах юнаки здобували вищу гуманітарну освіту. Всі школи в Старод. Римі були приватними і платними. З серед. 1 ст. до н. е. вони стали державними. Поступово навчання і виховання в граматичних і риторських школах набуло формального характеру і сприяло підготовці та створенню численного апарату чиновників. У 5 ст. н. е. рим. школа припинила своє існування, поступившись місцем перед християнськими школами раннього середньовіччя.

Т. Л. Пономаренко.

РИ́МСЬКЕ ПРА́ВО — сукупність вироблених у *Римі* Стародавньому правових норм, що регулювали суспільні відносини в д-ві і виражали волю пануючого класу рабовласників, закріплюючи їхні інтереси, експлуатацію та повне безправ'я рабів. Джерелами права в Старод. Римі спочатку були норми *звичаєвого права,* пізніше — *Дванадцяти таблиць закони,* преторські *едикти,* одноособові розпорядження імператора (т. з. конституції). Р. п. поділялося на публічне (регулювало держ.-правові відносини) і приватне (регулювало цивільно-правові відносини). *Кодифікацію* Р. п. завершено 529—534 н. е. у зведенні, відомому під назвою *Корпус юріс цівіліс.* Поряд з правом власності Р. п. велику увагу приділяло зобов'язальному праву, зокрема *договорам.* Р. п. зробило великий вплив на розвиток цивільного права в середні віки й пізніше; його покладено в основу бурж. законодавства багатьох зх.-європ. країн.

«РИ́МСЬКИЙ КЛУБ» — міжнар. неурядова організація. Засн. 1968 у Римі з ініціативи італ. громад. діяча Ауреліо Печчеї. Об'єднує бл. 100 відомих політ. і громад. діячів, учених, керівників великих корпорацій країн Зх. Європи, США і Японії. Гол. форма діяльності —організація великомасштабних наук. досліджень, перш за все в галузі економіки. Результати досліджень публікуються у вигляді т. з. доповідей Римському клубу. В основному діяльність «Р. к.» являє собою спробу оцінити перспективи розвитку всього людства з позицій сучас. бурж. ідеології. «Р. к.» не має чіткої структури, адм. штату, фіксованого бюджету. Осн. джерело фінансування діяльності «Р. к.»— пожертвування великих монополістичних об'єднань і фондів.

О. К. Єременко.

РИ́МСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т («Сапієнца») — один з найстаріших університетів Італії та Європи. Засн. 1303. Перебував у фінансовій і адм. залежності від рим. пап. Після об'єднання Італії (1870) став важливим наук. і навч. центром країни. В ньому працювали хімік С. Канніццаро, геометр Е. *Бельтрамі,* фізики Е. *Фермі,* Е. *Амальді,* історик Р. Б'янкі-Бандінеллі та ін. У 1980/81 навч. р. мав 11 ф-тів: юридичний; політ. наук; торговельно-екон.; філології і філософії; пед.; медичний; математики, фізики і природничих наук; інженерно-буд. та ін., на яких налічувалося 150 тис. студентів. В ун-ті є б-ка (засн. 1661, фонд — 1062 тис. тт.), обчислювальний центр. Близько 1575 для Р. у. збудовано спец. палац «Сапієнца» (арх. Джакомо делла Порта), назву якого іноді переносять і на ун-т; 1935 споруджено новий комплекс будинків.

А. В. Санцевич.

РИ́МСЬКИЙ-КО́РСАКОВ Микола Андрійович [6 (18).III 1844, м. Тіхвін —8 (21).VI 1908, садиба Любенськ, поблизу м. Луги, тепер Ленінгр. обл., похований у Петербурзі] — рос. композитор, педагог, диригент, муз.-громадський діяч, муз. теоретик і письменник. У 1862 закінчив петерб. Морський корпус, деякий час перебував на мор. службі. У 1859—60 брав уроки у піаніста Ф. А. Каніллє. В 1861 став учасником *«Могучої кучки».* З 1871 — професор Петерб. консерваторії.

Виступав як диригент оперних вистав і симф. концертів. Творчість Р.-К. пройнята передовими ідейно-естетичними ідеалами, глибоко національна.

Р.-К.— глава великої композиторської школи. Серед його вихованців (понад 200) — О. Глазунов, А. Лядов, М. Іпполитов-Іванов, А. Аренський, І. Стравінський, М. Мясковський, С. Прокоф'єв, О. Гречанінов, Б. Асаф'єв.

Багато учнів Р.-К. стали відомими діячами нац. муз. шкіл України (М. Лисенко), Вірменії (О. Спендіаров), Грузії (М. Баланчивадзе), Естонії (Р. Тобіас, А. Капп), Латвії (А. Юр'ян, Я. Вітол, Е. Мелнгайліс), Литви (К. Галкаускас).

Твори: 15 опер, у т. ч. «Псковитянка» (1872), «Снігуронька» (1881), «Садко» (1896), «Царева наречена» (1898), «Казка про царя Салтана» (пост. 1900), «Сказання про невидимий град Кітеж і діву Февронію» (1904), «Золотий півник» (пост. 1909); кантати, зокрема «Світезянка» (1897); три симфонії (1861—65, 1868, 1873), муз. картина «Садко» (1867), «Іспанське каприччіо» (1887), сюїта «Шехерезада» (1888); концерт для фортепіано з оркестром (1882); камерно-інструм. ансамблі — фп. тріо (1897) та ін.; хори, камерно-вокальні ансамблі, 79 романсів; обробки нар. пісень; редакції і оркестровки творів ін. авторів, зокрема опер «Кам'яний гість» О. Даргомижського, «Хованщина» і «Борис Годунов» та муз. картини «Ніч на Лисій горі» М. Мусоргського. Теор. і літ. праці: «Практичний підручник гармонії» (1884), «Основи оркестровки з партитурними зразками з власних творів» (вид. 1913), «Музичні статті і нотатки» (вид. 1911). У Тіхвіні міститься будинок-музей, в Ленінграді — квартира-музей Р.-К. Ім'я композитора присвоєно Ленінгр. консерваторії, перед будинком якої 1952 встановлено пам'ятник Р.-К. Р.-К. приїздив до Одеси (1894) та Києва (1895; гостював у М. Лисенка, був присутній на виставі «Снігуронька» в Київській опері). На українські теми написав опери «Майська ніч» (1878—79, пост. 1880), «Ніч перед різдвом» (1895, пост. 1895), обидві — за однойменними повістями М. Гоголя. Серед учнів Р.-К. — укр. композитори Ф. Акименко, Я. Степовий, П. Молчанов, Г. Давидовський, І. Козаченко. Твори Р.-К. широко представлені в репертуарі театрів опери та балету, муз. колективів, окремих виконавців України.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—50. М., 1966—70; Летопись моей музыкальной жизни. М., 1982.

Літ.: Асафьев Б. (Игорь Глебов). Николай Андреевич Римский-Корсаков (1844—1944). М.—Л., 1944; Кауфман Л. М. А. Римский-Корсаков. К., 1949; Кунин И. Ф. Николай Андреевич Римский-Корсаков. М., 1979.

Л. Б. Архімович.

РИ́МСЬКІ ПРОВІ́НЦІЇ — території, підвладні Стародавньому *Риму* за межами Апеннінського п-ова. На кінець існування рим. республіки налічувалося бл. 20 Р. п., у період імперії — бл. 50. Найзначнішими Р. п. були: Сіцілія (перша Р. п., утворена 241 до н. е.), Галлія Цізальпінська, Іспанія, Африка, Азія, Сірія, Єгипет, *Мезія,* Британія, Фракія, Вірменія. За часів республіки Р. п. перебували у віданні *сенату.* Р. п. управляли призначені (звичайно на рік) сенатом намісники, які мали військ., адм. і судову владу. В 27 до н. е., за *Августа,* Р. п. було поділено на сенатські та імперські (прикордонні). Сенатськими провінціями управляли *проконсули,* імперськими значними — пропретори, незначними — *прокуратори* (напр., *Понтій Пілат* в Іудеї). Значна частина землі в Р. п. належала рим. колоністам. Р. п. обкладалися численними податками, право стягування яких віддавалося відкупникам. Р. п. були зобов'язані утримувати намісників і розташовані в провінціях рим. війська. В Р. п., особливо в західних, відбувалася примусова романізація. Рим. панування не раз викликало повстання в провінціях (напр., повстання *Бар-Кохби*). З часу *Юлія Цезаря* окремі особи та громади, а з 212 н. е. всі вільні жителі Р. п. здобули права рим. громадянства. В 3 ст. всю Рим. імперію було поділено на адм.-тер. одиниці — провінції (кордони їх не збігалися з кордонами рим. провінцій).

Л. Л. Дмитренко.

РИ́МСЬКІ ЦИ́ФРИ — *цифри,* якими користувалися давні римляни. Є особливими позначеннями десяткових розрядів та їх половин: I = 1, X = 10, C = 100, M = = 1000, V = 5, L = 50, D = 500. Натуральні числа з Р. ц. утворюються за принципом додавання: один знак повторюють двічі або гричі, причому знак вищий пишуть перед нижчим (напр., VII = = 5 + 1 + 1 = 7, XXIII = 10 + 10 + + 1 + 1 + 1 = 23. MDLXV =

= 1000 + 500 + 50 + 10 + 5 = = 1565) або за принципом віднімання (щоб уникнути чотирикратн. повторення одного знака): перед вищим знаком пишуть нижчий і його значення віднімають (напр., IV = 5 — 1 = 4, IX = 10 — 1 = 9, MCMXLIII = 1000 + 1000 — 100 + + 50 — 10 + 1+1+1 = 1943). Р. ц. тепер майже не вживаються, за винятком позначення місяців у датах, іноді століть, глав книг тощо.

РИМША Андрій (бл. 1550, с. П'янчина, поблизу Новогрудка — після 1595) — український і білоруський поет. За деякими відомостями, навчався в *Острозькій школі* на Волині. У 1581 видав в Острозі білорус. мовою віршовану «Хронологію». Автор панегіричних віршів на герби білоруських магнатів О. Воловича (1585), Л. Сапіги (1588), Ф. Скумина (1591), воєводи новогрудського («Апостол», Вільно, друкарня Мамоничів). Писав також прозою (оповіді польс. мовою про воєнні дії К. Радзивілла, вид. 1585), перекладав з латині.

Тв.: [Поезії]. В кн.: Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. К., 1978.

РИНГ (англ. ring, букв.— кільце, коло) — один з найпростіших видів монополістичних об'єднань; тимчасова угода спекулятивного характеру між капіталістами про скуповування на ринку будь-якого товару або затримання його на складах до моменту, найбільш вигідного для його продажу за підвищеними *монопольними цінами*.

РИНГ спортивний — майданчик квадратної форми для проведення змагань з *боксу*. Сторони Р. (розміром 6 × 6 м) обведені трьома канатами або тросами в захисній оболонці на висоті 40, 80 і 120 см від підлоги. Підлога вкрита м'яким настилом (повсть, брезент, синтетичні матеріали). Р. звичайно розташований на помості заввишки 0,75—1,25 м, з довжиною сторін 10 м. Конструкція сучас. Р. відома з 1838.

РИНГІТ — грошова одиниця Малайзії, поділяється на 100 *сен*. За курсом Держбанку СРСР на 16.X 1982 100 Р. дорівнюють 31,26 крб.

РИНДЗІВКИ — укр. нар. величальні обрядові пісні. Виконували їх під час великодних свят як *величання*. Р. побутують у деяких місцях на Зх. Україні як *веснянки*. За сюжетом, стилем і ритмікою близькі до *колядок*.

РИНДІН Вадим Федорович [2 (15).I 1902, Москва — 9.IV 1974, там же] — рос. рад. театр. художник, нар. художник СРСР (з 1962), дійсний член АМ СРСР (з 1964). Член КПРС з 1951. В 1918—22 навчався у Вільних художньо-технічних майстернях у Воронежі, 1922—24 — у моск. ВХУТЕМАСі. Член *АХРР*. Автор декорацій і костюмів до вистав: «Оптимістична трагедія» Вишневського (1933, Камерний театр у Москві), «Земля» за Віртою (1937, МХАТ), «Молода гвардія» за Фадєєвим (1947) і «Гамлет» Шекспіра (1954), обидва — моск. Театр драми в Москві; «Муса Джаліль» Жиганова (1959), «Дон Карлос» Верді (1963), «Невідомий солдат» Молчанова (1967), «Ікар» Слонімського (1972), всі — Великий театр СРСР в Москві. Викладав у Моск. художньому ін-ті ім. В. І. Сурикова (з 1965). Нагороджений орденом Леніна, 3 ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

Літ.: Березкин В. И. Вадим Рындин. М., 1974.

РИНІН Микола Олексійович [11 (23).XII 1877, Москва — 28.VII 1942, Казань] — рад. вчений у галузі повітроплавання, космонавтики та нарисної геометрії. Після закінчення (1901) Петерб. ін-ту інженерів шляхів працював там же (професор з 1921). За участю Р. в ін-ті було створено одну з перших в Росії аеродинамічну лабораторію (1909) та організовано ф-т повітр. сполучень (1920). Р.— автор монографії «Теорія авіації» (1917), курсу «Проектування повітряних сполучень» (1937) та ін. У 1918 опубліковано його висновок про проект М. І. *Кибальчича*. У 1928—32 видав «Міжпланетні сполучення» (в. 1—9) — першу енциклопедичну працю з історії й теорії реактивного руху та космічних польотів. Автор підручників з нарисної геометрії.

Ім'ям Р. названо кратер на зворотному боці Місяця.

РИНІОФІТИ (Rhyniophyta) — відділ найдавніших і найпримітивніших вищих рослин. Має один клас — риніопсида (Rhyniopsida), в якому є два порядки: ринієві (Rhyniales), представником яких є *ринія*, і псилофітові (Psilophytales). Існували в кінці силурійського — на початку середньодевонського періодів. Р. були невеликими рослинами, без листків та коренів, з дихотомічно розгалуженим *спорофітом*. Різні за розміром та формою *спорангії* з численними спорами, що мали трипроменевий тетрадний рубець, містилися на верхівці. Провідна система Р.— типова протостела, *ксилема* складалася з кільчастих, спіральних, рідше східцевих (у псилофіта) *трахеїд*. Р. жили на вологих та болотяних місцях, деякі були *водяними рослинами*. Найдавніший представник Р.— куксонія (Cooksonia) — відомий з силурійських відкладів Поділля. Вважають, що Р.— вихідна предкова група для мохоподібних, хвощовидних та папоротеподібних.

С. В. Сябряй.

РИНІТ [від грец. ῥίς (ῥινός) — ніс] — запалення слизової оболонки носа. Розрізняють гострий і хронічний Р. Риніт може бути самостійним захворюванням, що спричинюється різними мікробами, і може виникати внаслідок переохолодження. Крім того, Р. часто є симптомом ряду інфекційних захворювань (напр., грипу, *дифтерії, кору* та ін.). Внаслідок набряклості слизової оболонки в носі або у горлі виникає відчуття паління та сухості. Через кілька днів, а іноді й раніше з'являються рясні слизо-водянисті виділення з носа. Заг. стан при цьому змінюється мало, т-ра звичайно нормальна або трохи підвищується (37,0—37,5° С). Водночас з'являється відчуття важкості у голові, знижується працездатність, утруднюється носове дихання. Іноді внаслідок запалення слизової оболонки очей спостерігається сльозотеча, знижується нюх. Особливо тяжкий перебіг Р. у дітей. Гострий Р. може перейти у хронічний. Профілактика — загартовування організму. Лікування — залежно від причини, що викликала риніт.

РИНІЯ (Rhynia) — рід найдавніших викопних вищих рослин з порядку Rhyniales класу Rhyniopsida. Обидва відомі види Р. (R. major і R. gwynne-vaughanii) існували в ранньому і серед. девоні. Р. були невеликими рослинами (до 50 см заввишки) з тонкими, циліндричними, дихотомічно розгалуженими пагонами діаметром бл. 5 мм, на кінцях яких містилися великі довгасті *спорангії*. За допомогою горизонтального кореневищеподібного ризомоїда з численними *ризоїдами* Р. розмножувалися вегетативно. Провідна система мала вигляд тонкої центр. протостелі із слабо розвиненою ксилемою, що складалася з кільчастих *трахеїд*. Р. були вологолюбними рослинами, утворювали густі зарості на заболочених грунтах.

С. В. Сябряй.

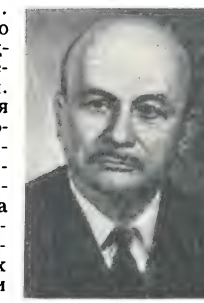

В. Ф. Риндін.

РИНКИ ЗОЛОТА — особливі центри в капіталістичних країнах і країнах, що розвиваються, де ведеться регулярна купівля-продаж *золота*. В орг. відношенні вони звичайно являють собою *консорціуми* місц. банків і спеціалізованих фірм, які поряд з торгівлею золотом провадять очищення металу й виготовляють зливки різної величини. Продавцями виступають в основному золотодобувні країни, а також власники запасів, переважно приватних; покупцями — приватні фірми й особи — ювеліри, промисловці, інвестори, тезавратори (див. *Тезаврування золота*) і спекулянти, іноді — центр. банки. Більшість Р. з. обслуговує попит промисловців і тезавраторів у межах своєї країни, діяльність ряду Р. з. має міжнар. характер. Через останні реалізується осн. маса золота; ввезення і вивезення його на цих ринках вільне. Найбільші Р. з.— в Лондоні, Цюріху, Сінгапурі та ін.

«РИНКОВИЙ СОЦІАЛІЗМ» — різновид сучасних антимарксистських бурж., реформістських і ревізіоністських екон. концепцій, згідно з якими соціалістична економіка розглядається як вид товарно-грошового господарства, що функціонує за законами ринкової конкуренції. Ідейно-теор. джерелами «Р. с.» є дрібнобурж. утопії 19 ст. про досягнення соціалістич. ідеалів при збереженні суспільства приватних товаровиробників (соціалісти-рікардіанці, Прудон та ін.). Концепція «Р. с.» вперше була висунута у 20—30-х рр. 20 ст. в рамках неокласичного напряму бурж. політ. економії, найбільше поширилася в кінці 60 — на поч. 70-х рр.

Соціал-реформістські та ревізіоністські моделі «Р. с.» відображають вплив бурж. і дрібнобурж. ідеології на робітн. рух. В основі «Р. с.» лежить ідеалізація ринкового механізму вільної конкуренції як регулятора економіки, ототожнення раціональних пропорцій виробн. і розподілу з тими, які стихійно

складаються під діянням *попиту і пропозиції*, неконтрольованих коливань цін. Ця концепція розглядає економіку як суму окремих підприємств, заперечує сусп. держ. *власність* як основу соціалізму, вирішальну роль централізованого нар.-госп. планування в механізмі соціалістичного г-ва. Одним з варіантів «Р. с.» є анархо-синдикалістський, згідно з яким колективи підприємств ведуть виробн. за власний рахунок, самі розподіляють валовий доход, визначаючи фонд нагромадження і величину заробітної плати (включаючи частку з прибутку), відповідають за збитки тощо, тобто виступають фактично груповими власниками. В. І. Ленін характеризував анархо-синдикалістську вимогу передачі ф-к, з-дів робітникам, які на них працюють, як величезне перекручення соціалізму (див. Повне зібр. тв., т. 36, с. 452). Неспроможність концепції «Р. с.» зумовлюється її відривом від реальних умов сучас. виробн., сусп. характер якого вимагає сусп. власності, планомірності розвитку нар. г-ва, коли механізм ринкових відносин уже не може забезпечити повного використання ресурсів, реалізацію досягнень наук.-тех. революції, створення відповідної *інфраструктури* тощо, а також принциповою несумісністю соціалізму з ринком *робочої сили* і *капіталу*, груповою власністю. Здійснення на практиці ідей «Р. с.» в соціалістичному суспільстві не могло б не призвести до диспропорцій, *безробіття, інфляції*, відродження ринкової стихії з її неминучими тенденціями до реставрації капіталізму. «Р. с.» використовується імперіалізмом, антисоціалістичними силами для боротьби проти наук. комунізму і реального соціалізму. *В. М. Мазур.*

РИ́НОК — сфера *обміну* як система товарно-грошових відносин виробників і споживачів матеріальних благ і послуг. Р. виникає на основі сусп. *поділу праці* та спеціалізації виробників, розвитку *товарного виробництва*. Його місткість залежить від обсягу виробн. товарів і рівня *купівельної спроможності* споживачів. Характер ринкових відносин визначається сусп. ладом країни, панівними виробничими відносинами. Існування двох сусп.-екон. систем зумовлює два типи Р.— капіталістичного і соціалістичного. Залежно від тер. сфери та розмірів розрізняють зовн. Р., який включає: всесвітній Р.— сфера торг.-екон. зв'язків д-в двох систем, *світовий капіталістичний ринок* і *світовий соціалістичний ринок*, та внутр. Р.— національні (загальнодерж.) Р. і місцеві Р. Існують також Р. нафти, Р. зерна тощо. У вузькому значенні Р. наз. місце продажу товарів. Найвищого розвитку ринкові відносини досягають за *капіталізму*, де товарне виробн. набуває заг. і всеохоплюючого характеру, а товарами стають не тільки продукти праці, а й робоча сила людини. За цих умов Р. виступає єдиною формою екон. зв'язків між відособленими товаровиробниками, регулятором розподілу капіталів і робочої сили між галузями нар. г-ва, пропорцій його розвитку. Поряд з товарним Р. засобів виробн. і засобів споживання за капіталізму існують Р. позичкового капіталу і Р. робочої сили. Для капіталістичного Р. характерні анархія і стихійна гра цін, гостра конкурентна боротьба і постійно зростаюча суперечність між ростом виробн. і вузькістю купівельної спроможності трудящих, що виявляється в загостренні проблеми реалізації, кризах надвиробництва тощо. В країнах капіталу небачених масштабів набула *інфляція*. Крива зростання інфляції стає дедалі крутішою, а звідси ускладнюється і проблема внутр. Р. Разом з тим посилюється боротьба між імперіалістичними д-вами за зовн. Р., за джерела сировини й енергії. Сучас. імперіалізм до краю загострив проблему Р. в цілому. Докорінно змінюються характер і роль ринкових відносин за соціалізму, де панує сусп. власність на засоби виробн. і здійснюється загальнодерж. регулювання економіки. Р. за соціалізму перестав бути всеохоплюючим, з його сфери вилучені земля, її надра, ліси, води, з-ди, електростанції тощо. Перестала бути товаром робоча сила. Соціалістичний Р., як і суспільне *відтворення* в цілому, розвивається за єдиним загальнодерж. планом, не знає анархії і конкуренції, вільного коливання цін. Він підпорядкований досягненню найвищої мети соціалізму — неухильному підвищенню нар. добробуту. Місткість соціалістичного Р. постійно зростає на основі розширення виробн. і підвищення купівельної спроможності населення. Про це свідчить динаміка роздрібного *товарообороту*. В СРСР 1970 він становив 159,4 млрд. крб., 1981 — 293,9 млрд. крб.; в УРСР відповідно —27,5 млрд. крб., 48,8 млрд. крб. Внутр. Р. поділяють на організований і неорганізований. До організованого Р. належать система *матеріально-технічного постачання*, держ. закупівлі с.-г. продукції, держ. і кооп. *торгівля* товарами нар. споживання. Тут у плановому порядку встановлюються товарні фонди, їхня структура, діє система планових цін. Неорганізованим Р. є колг. торгівля, де продавцями виступають колгоспи й колгоспники, які реалізують лишки продуктів безпосередньо населенню. Ціни на колг. Р. встановлюються за домовленістю між продавцями та покупцями залежно від *попиту і пропозиції* на ті чи ін. товари. Держава впливає на ціни колг. Р. через розширення держ. і кооп. торгівлі та підтримання стабільності роздрібних цін. XXVI з'їзд КПРС поставив відповідальні завдання щодо вдосконалення ринкових відносин, поліпшення організації матеріально-тех. постачання і держ. закупівель с.-г. продукції, посилення їхнього впливу на ефективність виробн., дальшого розвитку рад. торгівлі як важливого фактора підвищення добробуту рад. людей.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. З приводу так званого питання про ринки; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 44. Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981. *В. О. Хилько.*

РИ́НОК ПЛО́ЩА у Львові — архітектурний ансамбль 14—19 ст. Утворена після 1352. В плані прямокутна (142 × 129 м). Дерев'яну й муровану забудови 14—15 ст. у стилі *готики* знищено пожежею 1527. Збереглися будинки в стилі доби *Відродження* з тривіконними фасадами, з надбудовами 4-х поверхів у стилі *барокко* (18 ст.), у стилі *класицизму* (19 ст.), у стилі *модерн*. У центрі площі була ратуша з вежею (15 ст., перебудовано в кін. 16 ст.; не збереглася). Існуюча ратуша — в стилі класицизму (1827—35, арх. Й. Маркль, Ф. Трешер), з вежею (1851, арх. Й. Зальцманн). Поблизу ратуші встановлено чотири фонтани (кін. 18 ст.) у стилі класицизму з скульптурами Нептуна, Діани, Адоніса й Амфітрити (скульптор Г. Вітвер). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Львів*, т. 6, с. 448—449; а також до ст. *Львів*, т. 6, с. 267.

Літ.: Площа Ринок у Львові. Фотоальбом. Львів, 1977. *Г. Н. Логвин.*

РИ́НОК ПОЗИЧКО́ВИХ КАПІТА́ЛІВ — за капіталізму грошовий ринок для надання капіталів у позичку. Єдність Р. п. к. є наслідком не лише спільності грош. форми, в якій капітал виступає на ринку як *товар*, а й результатом високого рівня пропонування *позичкового капіталу*, що акумулюється *кредитною системою*. Для Р. п. к. характерна різноманітність форм і методів передачі капіталів у позичку. Позичальниками на Р. п. к. виступають торг.-пром. фірми, банки та ін. кредитно-фінанс. ін-ти, біржові спекулянти, урядові установи й агентства. Важливим показником становища на Р. п. к. є процентні ставки.

РИНОЛО́ГІЯ [від грец. ῥίς (ῥινός) — ніс і λόγος — вчення] — розділ *оториноларингології*, що вивчає анатомію, фізіологію, патологію *носа*, розробляє методи лікування і профілактику його захворювань.

РИНОСКОПІ́Я [від грец. ῥίς (ῥινός) — ніс і σκολέω — розглядаю] — інструментальний метод дослідження носової порожнини. Розрізняють передню, середню та зад-

Ринок площа у Львові.

ню Р. Для Р. застосовують т. з. носові дзеркала. Освітлюють носову порожнину при Р. світлом, відбитим від спец. рефлектора, закріпленого на лобі в лікаря. Передню Р. застосовують для огляду передніх відділів носових ходів, середню — глибоких відділів носа, задню — при огляді носоглотки та задніх відділів *носа*.

РИРПРОЄ́КЦІЇ МЕ́ТОД (від англ. rear — задній і *проекція*) — метод *комбінованого кінознімання*, за яким реальний об'єкт знімають на фоні раніше зафіксованого (на плівці, стрічці) зображення, що його проеціюють на просвічуваний кіноекран (рирекран), розміщений за об'єктом. Динамічні сюжети фону відтворюють на екрані малошумними *кінопроекційними апаратами* (рирпроекторами) з великим світловим потоком, проекцію статичних зображень одержують за допомогою *діаскопів* з потужними джерелами світла і водяною або повітр. системою охолоджування. При зніманні комбінованого кадру (частота знімання — звичайно 24 кадр/с) кінознімальний апарат встановлюють так, щоб вісь його *об'єктива* і вісь об'єктива рирпроектора були на одній прямій. Щоб час експонування (див. *Експозиція*) комбінованого кадру збігався з часом проеціювання фону, *приводи* апаратів мають діяти синхронно і синфазно. Р. м. дає змогу одержувати комбіновані зображення достатньої різкості при невеликій глибині різкості об'єктива кінознімального апарата. До того ж актори мають можливість (на відміну від ін. способів комбінованого кінознімання), спостерігаючи на екрані зображення, координувати з ним свої дії; оператор бачить у процесі знімання весь комбінований кадр. В разі потреби Р. м. поєднують з ін. методами комбінованого кінознімання (напр., *перспективного суміщення методом*). При створенні комбінованого телевізійного зображення застосовують електронний метод рирпроекції — з використанням швидкодіючого електронного перемикача *відеосигналів* зображень (фону, об'єкта).

О. А. Янушевський.

РИС (Oryza) — рід однорічних і багаторічних рослин родини *злакових*. Походить з Пд.-Сх. Азії. Бл. 28 видів, пошир. переважно в тропіках та субтропіках. В культурі — здебільшого Р. посівний, або культурний (O. sativa),— однорічна рослина, заввишки 50—200 см (у вирощуваних на Україні сортів — до 80—140 см), одна з найважливіших і найдавніших продовольчих культур. Світове виробництво зерна Р. 1978 становило 376,4 млн. т (лише на 65,0 млн. т менше, ніж пшениці). Коренева система мичкувата, має добре розвинену повітроносну тканину — аеренхіму, яка з'єднується з аеренхімою піхви листка; через неї під час затоплення посівів до коренів рослин надходить кисень повітря. Стебло (соломина) пряме, у деяких сортів іноді гілкується. Листки лінійно-ланцетні. В місці переходу листка в піхву є невеликий прозорий відросток-язичок, а по боках — вушка, які охоплюють стебло (за цими ознаками молоді рослини Р. відрізняють від злісних бур'янів — *плоскух*). Суцвіття — пряма або похила волоть, колоски одноквіткові. Квітки двостатеві. На відміну від ін. злаків вони мають 6 тичинок. Самозапилювач, але можливе й перехресне запилення. Плід — *зернівка*, вкрита лусочками, при достиганні не осипається. Очищене від плівок зерно містить 14% води, 75,2% вуглеводів (переважно крохмаль), 7,7 — 10% сирого білка, 1,5 — 2,5% жиру, до 12,5% клітковини, 4,5 — 5% золи. З *рису-сирцю* виготовляють рисові крупи. В Китаї, Індії, Японії та ін. країнах Р. є осн. продуктом харчування. З рисової соломи виготовляють папір, капелюхи, кошики тощо. Урожайність зерна Р. по УРСР в 1980 перевищила 40 ц/га, у Кримській області — 50 ц/га, окремі г-ва — передовики збирають по 60—65 ц/га. На Україні районовано на 1983 сорти: Горизонт, Дунай, Краснодарський 424, Малиш, Спальчик. Посівна площа Р. на Україні 1981 становила 34,7 тис. га.

Літ.: Розин С. Я. Рис на Украине. К.— Х., 1950; Качан А. А. Выращивание риса на юге Украины. К., 1965; Круп'яні культури. К., 1968; Лактіонов Б. І. Досвід вирощування рису на Україні. К., 1968; Диденко В. П. Освоение новых земель под рис. Алма-Ата, 1979.

О. О. Собко.

РИСБЄ́РМА (голл. rijsberm, від rijs — прут, хворостина та berm — вал, насип) — водопроникна частина кріплення річища каналу або річки в межах *водоскидної споруди* (зокрема, *водозливної греблі*) безпосередньо за *водобоєм*; складова частина *флютбета*. Рисбермою запобігають розмиванню річища, гасять енергію потоку, вирівнюють і знижують швидкість його. Нею гасять також напір фільтраційного потоку в основі споруди і запобігають мех. *суфозії* грунту основи. Частину Р., що примикає до водобою, роблять з бетонних плит і масивів, бетонних і залізобетонних плит, з'єднаних гнучкою арматурою, а також із зрубів, заповнених каменем; кінцеву її частину — з *габіонів*, *фашин*, кам'яної накиді тощо.

РИ́СОВА ЖНИВА́РКА — машина для скошування і укладання у валки рису, а також зернових культур при *роздільному збиранні*. На Україні, як і в ін. зонах вирощування рису, використовують Р. ж. марки ЖНУ-4,0 — навісну на трактори ДТ-75 і Т-74. Осн. робочі органи Р. ж., як і ін. жниварок, взаємозамінні. Продуктивність 1,6 га за годину.

С. О. Карпенко.

Рисозбиральні комбайни:
1 — СКПР-6; 2 — СКД-6Р.

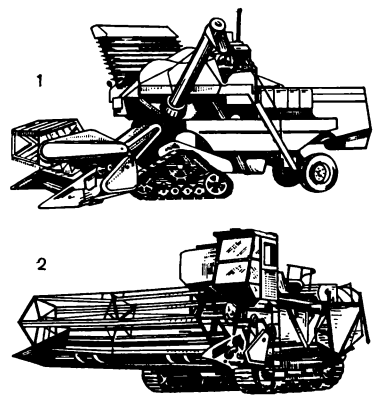

«РИ́СОВІ БУНТИ́» — масові революц. виступи япон. трудящих у серпні — вересні 1918. Відбувалися під впливом Великої Жовтн. соціалістичної революції. Безпосереднім поштовхом до «Р. б.» було спекулятивне підвищення властями цін на рис. В «Р. б.» брало участь, за деякими даними, бл. 10 млн. чол. Під час бунтів учасники руху захоплювали склади рису, спалювали поліцейські дільниці тощо. «Р. б.» було придушено за допомогою військ.

РИСОЗБИРА́ЛЬНІ КОМБА́ЙНИ — машини для *збирання врожаю* рису, зернових, зернобобових і інших важкообмолочуваних культур в зонах підвищеної вологості. Р. к. застосовують як при *прямому комбайнуванні*, так і при *роздільному збиранні* врожаю. Промисловість СРСР постачає с. г. Р. к., які є рисозбиральними модифікаціями *зернозбиральних комбайнів* «Колос» і «Сибіря́к». Пропускна спроможність їх 6 кг/с. На Р. к. встановлено молотильні апарати з двома барабанами: штифтовим (зубчастим) і бильним, що забезпечує повний вимолот зерна. В рисосіючих г-вах поширені Р. к., які випускає Таганрозький комбайновий завод, марки СКПР-6 на пневматичних ведучих колесах та із змінним напівгусеничним ходом (мал.), і комбайн СКГД-6 на гусеничному ходу марки СКД-6Р (мал.) виробництва Красноярського комбайнового заводу. На комбайнах СКПР-6 встановлено дизельний двигун потужністю 150 к. с., а на комбайні СКД-6Р — потужністю 120 к. с.

С. О. Карпенко.

РИСОРДЖИМЕ́НТО (італ. Risorgimento, букв.— відродження) — нац.-визвольний рух італ. народу з кінця 18 ст. до 1861 (остаточно завершився 1870) за возз'єднання країни і знищення австрійського гніту. Об'єктивним змістом Р. була боротьба проти феод.-абсолютистських порядків, за утвердження в Італії бурж. ладу. Р. очолила неоднорідна за своїм соціальним складом буржуазія. Керівну роль відігравали ліберали, які виражали інтереси великої буржуазії і ліберального дворянства та вимагали об'єднання Італії під владою *Савойської династії* або *папи римського*. Демократи, що захищали інтереси дрібної та серед. буржуазії, боролися за об'єднану Італію у формі демократичної республіки. Проте в ході боротьби бурж. демократи виявилися неспроможними здійснити бурж.-демократичні перетворення в країні (див., напр., *Революція 1848—49 в Італії*). Тому Р. закінчилося утворенням 1861 об'єднаної Італ. д-ви у формі конституційної монархії. Другим Р. називають визвольну боротьбу італійського народу 1943—45 проти нім.-

Валовий збір рису в СРСР (1980)

Республіки	Збір, млн. т
СРСР	2,79
в т. ч	
РРФСР	1,47
УРСР	0,15
Каз. РСР	0,61
Узб. РСР	0,51

Рис посівний:
1 — загальний вигляд рослини; *2* — волоть остистої форми; *3* — волоть безостої форми; *4* — квітка без лусок; *5* — квітка з лусками.

Рисунок.
Ж. О. Д. Енгр. Портрет Н. Паганіні. Олівець. 1819. Музей міста Байонни. Франція.

Рисунок.
В. А. Фаворський. Пушкін-ліцеїст. Олівець. 1934. Всесоюзний музей О. С. Пушкіна в Москві

Рисунок.
К. М. Ломикін. Рисунок. Вугіль. 1973.

фашист. окупантів та італійських фашистів. *Т. Г. Солтановська.*

РИС-СИРЕ́ЦЬ — нешелетоване зерно посівного рису; сировина для одержання рисових крупів. Р.-с. містить (у %) білків 7—10, крохмалю 65—75, жиру 1,5—2,5, клітковини 2,5—12,5, золи 4,5—5. Технологічні властивості Р.-с. характеризуються плівчастістю, скловидністю, тріщинуватістю і вмістом домішок у зерні. Плівчастість Р.-с. (процентне відношення ваги квіткових плівок до ваги зерна) у вітчизняних сортів рису коливається від 17 до 3,5%; чим вона менша, там вища якість зерна. Скловидність Р.-с. (процентне відношення ваги скловидних зерен до ваги всіх зерен зразка) характеризує структурно-мех. властивості зерна. Чим вища скловидність Р.-с., тим більше одержують з нього крупів високої якості. Тріщинуватість Р.-с. (процентне відношення ваги зерен з надтріснутим ендоспермом до ваги всіх зерен зразка). Чим вона більша, тим менший вихід цілих крупів вищого, 1-го й 2-го сортів, більший вихід дроблених крупів. Домішки, особливо важко відокремлювані (*плоскуха* рисова крупноплідна) і пожовклі зерна рису, ускладнюють технол. процес, знижують вихід крупів вищих сортів або роблять їх виробництво зовсім неможливим. Плівчастість й скловидність Р.-с. залежать від сорту вирощуваного рису, а вміст домішок і тріщинуватість — від умов вирощування, збирання урожаю й післязбиральної обробки зерна. *О. С. Зубко.*

РИ́СТИЧ (Ристић) Йован (13.II 1831, Крагуєваць — 5.IX 1899, Белград) — серб. державний і політ. діяч, історик. Істор. освіту здобув у Франції і Німеччині, доктор філософії (з 1852). В 1861—67 — серб. посланник у Туреччині. За князювання Мілана Обреновича (див. *Обреновичі*) — один з регентів (1868—72), ініціатор конституції 1869, що обмежила владу князя. В 1873, 1878—80, 1887 — прем'єр-міністр Сербії. В 1889—93 — один з регентів при кн. Олександрі Обреновичі. Представляв Сербію на *Берлінському конгресі 1878*. Автор праць з сербської дипломатичної історії 19 ст.

РИСУ́НОК, малюнок — 1) Один з основних засобів зображення видимого світу в образотворчому мистецтві. Передає обриси, форму, структуру фігур і предметів, їхнє розташування у просторі. Досконалість (точність, виразність, емоційність) Р. є основою майстерності в усіх галузях образотворчого мистецтва.

2) Зображення, виконане від руки на площині (тепер переважно на папері, в стародавньому світі — на *папірусі*, в середні віки — на *пергаменті*) сухими (вугіль, графіт, сланець, крейда, металевий штифт), або рідкими (туш, чорнило, акварель, сепія, бістр) матеріалами. Р. виконує художню або прикладну (кресленик, план, схема) функцію. В першому випадку є різновидом *графіки*. 3) Окремий художній твір. Може мати самостійне мистецьке значення (станковий Р., ілюстрація, карикатура, плакат) або відігравати допоміжну роль у процесі виконання твору живопису, графіки, скульптури, архітектури, декоративного мистецтва (начерк, етюд, ескіз). Худож. Р. відомий з часів первісного суспільства (наскельні зображення людей, тварин, сцен праці). В старод. Шумері, Єгипті, Китаї, Індії, Греції і Римі; у Візантії, в Київ. Русі, в Зх. Європі доби середньовіччя і *Відродження* досконале опанування Р. було першою і основною передумовою майстерності художника. Відомими майстрами Р. були Леонардо да Вінчі, Рафаель, Мікеланджело — в Італії, А. Дюрер, Л. Кранах, Г. Гольбейн Молодший — в Німеччині, Ф. Клуе — у Франції; в 17—18 ст.: Рембрандт — в Голландії, П. П. Рубенс — у Фландрії; Н. Пуссен — у Франції, У. Гогарт — в Англії; в 19—20 ст.: Ф. Гойя — в Іспанії, Ж. О. Д. Енгр, О. Дом'є — у Франції, А. Менцель, Г. Ціллє — в Німеччині, Я. Матейко — у Польщі, Е. Дега, П. Пікассо, А. Матісс — у Франції, М. Швабінський — в Чехословаччині, Сюй Бейхун — в Китаї, та ін. В Росії розквіт мистецтва Р. припадає на 2-у половину 18 — поч. 19 ст. У ньому значну роль відіграли викладачі петерб. АМ — А. Лосенко, Г. Угрюмов, О. Іванов, К. Брюллов. Серед значних рос. майстрів Р. дожовтневого часу — О. Кіпренський, П. Федотов, П. Чистяков, І. Рєпін, В. Сєров, М. Врубель; рад. часу — Г. Верейський, Д. Митрохін, В. Фаворський, Кукрінікси, Д. Шмаринов, Є. Кибрик.

Мистецтво Р. на Україні успадкувало традиції Візантії та Київ. Русі. На основі попередньо виконаних Р. виконувалися *фрески, мозаїки,* ікони, різьбилися рельєфи. Як самостійна галузь графіки Р. на Україні найраніше виділився в мистецтві книги — *мініатюрі* орнаментального, портретного і сюжетного характеру. З 16 ст. всі гравюри в укр. книгах виконувалися на основі заздалегідь створених Р. З 15 ст. на Україні розвивався станковий Р. Найкращі взірці Р. дали художні школи і майстерні при монастирях, зокрема при Києво-Печерській лаврі (див. «*Кужбушки*»). Значні досягнення в галузі укр. Р. 19 — поч. 20 ст. можна простежити в творах Т. Шевченка, В. Боровиковського, І. Сошенка, Л. Жемчужникова, Д. Безперчого, К. Трутовського, П. Мартиновича, М. Пимоненка, М. Мурашка і О. Мурашка, К. Устиновича, М. Івасюка, С. Васильківського. В укр. рад. образотворчому мистецтві Р. відзначається широким розмаїттям тем і жанрів. Р. велику увагу приділяли І. Їжакевич, О. Сластіон, Г. Нарбут, М. Жук, Ф. Кричевський, О. Шовкуненко, К. Трохименко, Г. Пустовійт, О. Павленко, В. Седляр, І. Плещинський, К. Єлева, В. Касіян, О. Кульчицька. Серед сучас. майстрів — М. Дерегус, С. Григор'єв, Г. Меліхов, Т. Яблонська, Г. Якутович, О. Данченко. Іл. див. також на окр. акр., с. 448—449.

Літ.: Сидоров А. А. Рисунок старых русских мастеров. М., 1956; Советская графика. 1917—1957. [Альбом]. М., 1957; Гращенков В. Н. Рисунок мастеров итальянского Возрождения. М., 1963; Агамирова А. А., Глуховская Р. А. Советский станковый рисунок. Первая Всесоюзная выставка. Альбом. М., 1981. *Д. В. Степовик.*

РИСЬ (Felis lynx) — хижий ссавець роду *кіт*. Довж. тіла 82—105 см, маса 8—20 кг, іноді до 32 кг. Вуха з китицями на кінцях, по боках голови — широкі баки, ноги відносно довгі, хвіст короткий (довж. 20—31 см), ніби обрубаний. Волосяний покрив густий, м'який, забарвлення від полово-димчатого до іржастого з темними плямами на спині й кінцівках. Самка навесні після 9—10 тижнів вагітності народжує 2—3 малят. Р. живиться переважно дрібними тваринами (у т. ч. й свійськими і промисловими). Поширена в лісовій зоні Євразії та Пн. Америки, в гірських лісах Кавказу, Малої і Серед. Азії та Тібету, в УРСР — в Карпатах і пн. р-нах Волин., Ровен., Житомир., Черніг. областей. Р.— хутровий звір, але в зв'язку з нечисленністю пром. значення його невелике; подекуди шкодить тваринництву і мисливському г-ву. Туркменська Р. включена у *Червону книгу* СРСР. Іл. с. 382.

РИСЬ — сузір'я Пн. півкулі неба. Найяскравіша *зоря* 3,1 візуальної *зоряної величини*. Видно на всій території СРСР протягом року (найкраще — в січні й лютому). Див. карту до ст. *Зоряне небо.*

РИТМ (від грец. ῥυθμός — розміреність, узгодженість) — форма перебігу в часі якихось процесів. Р. у мові — звукова організація мови, здійснювана за допомогою різного роду змін і протиставлень висоти тону, інтенсивності, тривалості, чергування фонетично однакових (або різних) складів тощо. Напр., в укр. мові закономірно чергуються наголошені й ненаголошені склади, ненаголошені склади різного ступеня тривалості й інтенсивності, у латинській — довгі й короткі склади тощо. Р. мови лежить в основі віршування, проте і в худож. прозі є своя ритмічність. Ритмічна будова звукового ладу худож. творів літератур різних народів залежить від своєрідності фонетичної системи їхньої мови. Див. також *Віршування, Народне віршування, Ритміка.*

Р. у музиці виявляється в організованому чергуванні звуків різної тривалості; є одним з основних виражальних і формоутворюючих засобів, обов'язковим елементом муз. *інтонації*. Основою його організації є метр (див. *Метр* у музиці). Р.— важливий фактор відтворення емоційних процесів, відзначається різноманітністю. Існують певні ритмічні формули і звороти, характерні для тієї чи іншої національної музики, окремих музичних жанрів.

В архітектурі Р.— засіб створення гармонійної композиції архітектурного твору та його емоційної виразності. В архіт. ансамблях Р. досягається розміщенням на тер. забудови будівель різних розмірів.

В образотворчому мистецтві ритмічна побудова зображення (див. *Орнамент*) дося-

гається за допомогою різних елементів симетрії, а також чергуванням або зіставленням елементів композиційного характеру (повторенням кольорів, рельєфних форм, переплетенням ліній). Р. є одним з головних засобів художньої виразності. В кіно необхідний Р. створюється протяжністю кадрів, монтажем тощо.

РИ́ТМІКА (від грец. ῥυθμικός — розмірений) — 1) Наука про *ритм*. 2) Сукупність усіх ритмічних особливостей, характерних для окремого твору, творчості композитора в цілому, муз. жанру, стилю тощо. 3) Р. в поетиці — розділ віршознавства, що вивчає ритмічні особливості кожного віршового рядка, які надають творові музичності і мовної динамічності, не порушуючи обраного розміру (див. *Метр*). Р. певного письменника називають систему всіх його ритмічних засобів, а також їх систематику, напр., Шевченкова ритміка, ритміка Маяковського. 4) Система фізичних вправ під музику для розвитку почуття ритму.

Літ.: Ковалевський В. В. Ритмічні засоби українського літературного вірша. К., 1960.

РИТМІ́ЧНІСТЬ ВИРОБНИ́ЦТВА — додержання за обсягом і часом рівномірного й безперебійного виготовлення і випуску продукції в передбачених співвідношеннях, номенклатурі та якості, відповідно до плану на основі чіткої злагодженості робіт на всіх дільницях підприємства. Виробничий ритм залежить від типу виробництва. В масовому виробн. він характеризується рівномірним випуском однакової кількості продукції, що виготовляється на даній потоковій лінії, через встановлений інтервал часу (такт). Серійному виробн. властиві періодичність і черговість виготовлення (запуску і випуску) певної партії виробів або деталей. Виробничий ритм дрібносерійного та одиничного виробн. характеризується регулярним повторюванням протягом календарного часу (квартал, рік) виконання в оптимальних співвідношеннях різних видів робіт, необхідних для виготовлення продукції у встановлені відповідно до плану строки. Осн. передумовами Р. в. є чітка організація праці та оперативно-планової роботи на підприємстві, встановлення оптимального розміру партій, періодичність запуску партій в обробку, а також створення необхідних матеріальних запасів і заготовок на всіх стадіях виробничого циклу. Р. в. — важлива умова і показник ефективності соціалістичного виробництва.

С. М. Бухало.

РИТО́Н (грец. ῥυτόν) — стародавня посудина для пиття (найчастіше для вина) у вигляді рога з невеликим отвором у нижній вузькій частині. Р. виготовляли з металу, глини, рогу тощо, прикрашали рельєфними і гравірованими зображеннями. Посудини з рогу, подібні до Р., відомі з часів *палеоліту*. Іл. див. до ст. *Ніса*, т. 7, с. 387.

РИ́ТОР (грец. ῥήτωρ) — 1) Оратор і учитель красномовства у Старод. Греції (з 5 ст. до н. е.) та Старод. Римі. Видатні Р.: *Сократ, Піцерон, Квінтиліан* та ін. 2) Оратор, що говорить багато і пишномовно. 3) Учитель по класу *риторики* — на Україні в *братських школах* і в Росії 18—19 ст.— в духовних семінаріях. Іноді Р. називали також учнів братських шкіл і духовних семінарій по класу риторики.

РИТО́РИКА, реторика [грец. ῥητορική (τέχνη)] — 1) Наука красномовства. Виникла у Стародавній Греції; розробила багато стилістичних прийомів, *риторичних фігур*, які стали надбанням не тільки ораторської, а й художньо-літ. мови. Міркування щодо риторичного стилю зустрічаються в *Ізборниках Святослава* (1073, 1076). Видатними ораторами були давньорус. письменники *Іларіон* і *Кирило Туровський* (11—12 ст.). Праці з теорії і практики красномовства створили письменники і викладачі Київської академії І. *Галятовський*, Ф. *Прокопович*, Г. *Кониський*, М. *Довгалевський* та ін. З кінця 16 ст. у *братських школах* на Україні Р. викладалася разом з *поетикою* (піїтикою). 2) Переносно Р. — зовнішньо красиве, але позбавлене змісту красномовство.

РИТОРИ́ЧНІ ФІГУ́РИ — особливі інтонаційно-синтаксичні засоби, якими досягається підсилення емоційного впливу ораторської та художньої мови. Розрізняють кілька видів Р. ф.: риторичне звертання (напр., «О мій русявий Прометею, загублений в ночах війни!» — А. Малишко), риторичне запитання («Хто од нас у світі дужчий? Із яких країн?» — П. Тичина), риторичний оклик («Буде бите царями сіянеє жито!» — Т. Шевченко), риторичні ствердження і заперечення («Так, була моя пісня палка!» — Леся Українка), *анафора, епіфора, інверсія* та ін. Див. також *Фігура стилістична*.

Ф. Д. Пустова.

РИТУА́Л (від лат. ritualis — обрядовий) — вид *обряду*, норма поведінки, що історично склалася або спеціально встановлена, за якої спосіб виконання дій суворо канонізований і має символічний характер. Р. здійснюють переважно в урочистій обстановці, вони пов'язані з церемонійними формами офіц. поведінки (напр., дипломатичний Р.), а також з виконанням обрядів у побутов. відносинах. Особливо широко використовує Р. релігія для зміцнення у віруючих реліг. почуттів і поглядів. У соціалістичному суспільстві Р. набув якісно нового змісту. В СРСР розвивається рад. громадян. Р., який відповідає сучас. ідейно-естетичним вимогам. Він супроводить урочисті події та обряди, зокрема, всенар. свята, реєстрацію шлюбу, народження дитини, посвячення молоді в робітники.

РИТУА́Л у біології — складна природжена форма поведінкового акту, що виробилася в процесі *еволюції* певного *виду* тварин; виявляється під час *спілкування тварин*, як правило, з іншими особинами виду; має значення в продовженні виду. Р. характеризується рядом рухів тіла, які повторюються через певні проміжки часу і в певній послідовності, часто супроводжуються певними голосовими (співи, крики) або інструментальними (барабанний дріб дятла) звуками, виділенням специфічних для виду запашних речовин (*феромонів*) тощо. Р. тварин особливо виявляється під час охорони певної ділянки (місця нересту, гнізда), першої зустрічі з особиною протилежної статі, спарювання або нересту тощо. При цьому тварини обох статей приймають певні пози. На початку ритуального періоду у багатьох тварин, переважно у самців, з'являються яскраве забарвлення, додаткові ділянки шкіри (напр., гребінь у тритона) або оперення (напр., «комір» кулика-турухтана) та ін. зміни, що приваблюють особин протилежної статі.

Літ.: Никольский Г. В. Экология рыб. М., 1974; Мантейфель Б. П. Экология поведения животных. М., 1980.

Л. О. Смогоржевський.

РИТХЕ́У Юрій Сергійович (н. 8.III 1930, с. Уелен, Чукот. нац. округ, тепер Чукот. авт. округ) — чукот. рад. письменник. Член КПРС з 1967. Пише чукот. та рос. мовами. Друкується з 1946. Автор збірок оповідань «Люди нашого берега» (1953), «Чукотська сага» (1956), «Люди північного сяйва» (1969); трилогії «Час танення снігів» (1958—67), романів «У долині Маленьких Зайчиків» (1962), «Айвангу» (1964), «Іній на порозі» (1970), «Метальниця гарпуна» (1971), «Кінець вічної мерзлоти» (1977), повістей, нарисів, збірок віршів, кіносценаріїв, творів для дітей, публіцистичних статей. У своїх творах Р. показав перехід раніше відсталих малих народів Півночі (чукчів, ескімосів та ін.) до нового соціалістичного життя. Виступає як перекладач. Нагороджений орденами Дружби народів, «Знак Пошани».

Тв.: Укр. перекл.— Люди нашого берега. К., 1955; Ім'я людини. К., 1958; Прощання з богами. К., 1961; Айвангу. К., 1969; Сон на початку туману.— Іній на порозі. К., 1981; Рос. перекл.— Нунивак. М., 1963; Голубые песцы. М., 1964; Самые красивые корабли. М., 1968; В долине Маленьких Зайчиков.— Вэкэт и Агнес. Л., 1972; Когда киты уходят. Л., 1977; Белые снега. М., 1980.

М. М. Плісецький.

РИФЕ́Й [від лат. Rip(h)aei montes — Рифейські гори (давня назва Уральських гір)] — етап геол. історії розвитку *земної кори* у пізньому протерозої та відклади, що утворилися в той час. Почався бл. 1650 млн. років тому, тривав бл. 1100 млн. років, до кембрійського періоду (див. *Кембрійський період і кембрійська система*). Виділив рифейські відклади М. С. *Шатський* 1945. Р. поділяють на ранній, середній, пізній і термінальний (або кудаш та венд). Перша половина Р. у тектонічному відношенні була спокійною. Платформені області в межах сучас. території Рад. Союзу були зайняті переважно мілководними мор. басейнами, в яких нагромаджувалися *теригенні відклади*, а також вапняки і доломіти. Значні простори являли собою суходоли. В *геосинкліналях*, що були на місці нинішніх Уральських і Алтайських гір, Саян, Єнісейського кряжу та ін., формувалися потужні (до

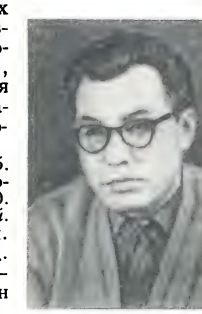

Ю. С. Ритхеу.

Рисунок.
К. М. Єлева.
Хата в Каневі. Рисунок з серії «Київ—Канів». 1945—50.

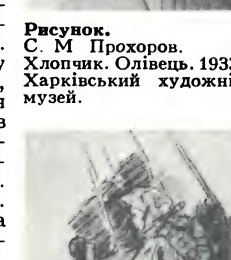

Рисунок.
С. М. Прохоров.
Хлопчик. Олівець. 1933. Харківський художній музей.

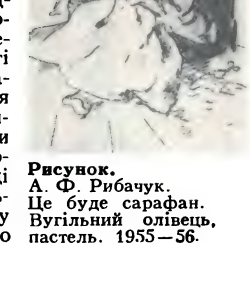

Рисунок.
А. Ф. Рибачук.
Це буде сарафан. Вугільний олівець, пастель. 1955—56.

Рись.

Рицина:
1 — квітуча гілка;
2 — маточкова квітка;
3 — тичинкова квітка;
4 — плід.

Технологічна схема роботи **рицинозбирального комбайна** ККС-6: *1* — кущ рицини; *2* — різальний апарат; *3* — транспортна дошка; *4* — шнек; *5* — похилий транспортер; *6* — молотильний барабан; *7* — проміжний бітер; *8* — вичісувальний апарат; *9* — соломотряс; *10* — стрясна дошка.

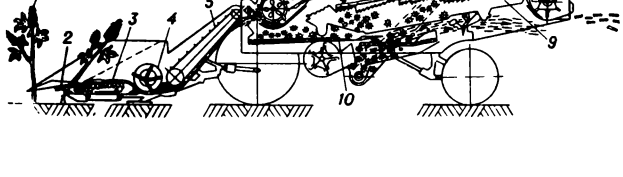

15 тис. м) товщі теригенно-карбонатних і вулканогенних геол. відкладів. У кінці Р. відбулася байкальська складчастість (див. *Докембрійські епохи складчастості*), внаслідок якої збільшилися площі *платформ*. Рослинний світ Р. представлений *синьозеленими водоростями*. Значне місце належало *залізобактеріям*. У 2-й половині термінального Р. (венді) значно поширилися *безхребетні*, що не мали зовн. скелету (деякі представники *кишковопорожнинних, членистоногих, плоских червів, кільчастих червів* та ін.), а також евкаріотні (див. *Евкаріоти*) водорості. Вважають, що у Р. був *аридний клімат*, у 2-й половині в окремих районах — льодовиковий. На Україні відклади Р. (пісковики, алевроліти, базальти, туфи) поширені в межах *Волино-Подільської плити* і *Галицько-Волинської синеклізи*. Їх використовують як буд. матеріали, сировину для *кам'яного литва*, як жорнове і точильне каміння. З рифейськими відкладами пов'язані невеликі родовища *горючих сланців*. Див. також *Протерозойська ера і група*. *Літ.:* Стратиграфія УРСР, т. 2. К., 1971; Келлер Б. М. Рифей и его место в единой стратиграфической шкале докембрия. «Советская геология», 1973, № 6. *В. В. Кир'янов.*

РИ́ФИ, риф — берберський народ (див. *Бербери*), який населяє гірську область Риф на півночі Марокко. Чисельність — 900 тис. чол. (1978, оцінка). Мова належить до *берберських мов*; другою мовою Р. є арабська. За релігією Р.— мусульмани-суніти. На поч. 8 ст. Р. були завойовані арабами. В 17—18 ст. і особливо в 19 — 1-й пол. 20 ст. Р. зазнавали гніту франц. та ісп. колонізаторів. У 1921—26 вели проти них героїчну нац.-визвольну боротьбу (див. *Рифська республіка*). Осн. заняття — землеробство.

РИ́ФИ (голл. rif, одн.) — пасма підводних або невисоких надводних скель на мілководді. Р. утворюються при розмиві дна і берегів, а також внаслідок нагромадження скелетів колоніальних коралів (див. *Коралові рифи*), молюсків, водоростей тощо. Розрізняють Р. бар'єрні, берегові, кільцевидні (*атоли*).

РИ́ФСЬКА РЕСПУ́БЛІКА — військ.-політ. об'єднання племен гірської області Риф у Пн. *Марокко*, створене в ході нац.-визвольної війни рифських племен 1921—26 на чолі з *Абд аль-Керімом* проти ісп. колонізаторів. 27.V 1926 Р. р. було розгромлено об'єднаними силами Іспанії і Франції.

РИФТ (англ. rift, букв.— розколина, ущелина) — лінійно витягнута тектонічна структура ровоподібної форми. Довж. Р. досягає кількох сотень, іноді тисяч кілометрів, шир.— десятків і сотень кілометрів. Р. складаються з серії *розривів тектонічних*, серед яких переважають *скиди* з нахилом поверхні 60—70° і опусканням її до 3,5—5 км. У межах Р. є *грабени* і *горсти* різних порядків. Розрізняють Р. внутрішньоконтинентальні (напр., *Східно-Африканська зона розломів*), міжконтинентальні (Р. Червоного м., Аденської зат. та ін.) і внутрішньоокеанські (напр., Р. *Серединно-Атлантичного хребта*). Прихильники *глобальної тектоніки* вважають, що Р. утворюються внаслідок розсування літосферних плит.

М. В. Щербакова.

РИХЛІЇВСЬКИЙ Данило Степанович (прізвиська — Данило Бандурка, Малий; прибл. 1738, Київ — р. см. невід.) — укр. козак-бандурист. У десятирічному віці навчився грати на бандурі. Юнаком помандрував на Запорізьку Січ і став козаком Корсунського куреня. За участь у гайдамацьких збройних походах його було заарештовано. Матеріали допитів Данила Бандурки опублікував В. *Ястребов* у ст. «Гайдамацький бандурист» («Киевская старина», 1886, т. 16).

Літ.: Лавров Ф. Кобзарі. К., 1980.

РИЦИ́НА (Ricinus) — рід рослин родини молочайних. В роді — 1 вид: Р. з в и ч а й н а (R. communis) — олійна рослина. В тропіч. і субтропіч. країнах Р.— багаторічна деревовидна рослина вис. 6—10 м і 20 см в діаметрі; живе до 10 років. В країнах помірного клімату, зокрема на Україні, Р. використовують як однорічну трав'янисту рослину. Коренева система розгалужена, проникає в грунт на глибину до 1,5—3 м і більше. Стебло прямостояче, порожнисте, розгалужене, заввишки 0,8—3 м, іноді дс 5 м. Листки великі, пальчасторозсічені (на 5—11 лопатей), на довгих черешках. Квітки одностатеві, однодомні, зібрані в китицевидні суцвіття завдовжки до 70 см; запилення перехресне, можливе й самозапилення. Плід — овально-куляста тригнізда коробочка. Насіння містить 40—58% жирної невисихаючої *рицинової олії*, яку використовують в різних галузях пром-сті — авіаційній, шкіряній, парфюмерній, електротех., миловарній, для виготовлення фарб і лаків, синтетичних речовин, в медицині її застосовують як проносне. Насіння й макуха Р. містять дуже отруйну речовину — рицинін, а тому непридатні для згодовування с.-г. тваринам. Макуху використовують як добриво, з неї виготовляють клей, отруєні принади для боротьби з шкідниками. Р. походить з Африки. В культурі здавна поширр. в Індії, Китаї, Греції та ін. країнах. В СРСР Р. вирощують в Краснодар. і Ставроп. краях, Рост. обл., на Україні, в Серед. Азії. Урожай насіння Р. в умовах високої агротехніки 15—20 ц/га. Посіви Р. в СРСР (1977) розміщені на 210 тис. га з них бл. половини зосереджені на Україні (Запоріз., Дніпроп., Микол., Крим., Херсон., Одес. обл.). Районовані на Україні в 1982 сорти Р.: ВНИИМК 165, ВНИИМК 165 поліпшений, Гібрид ранній, Донська 39/44, Донська великокісточкова, Червона. Р. широко культивують і як декоративну рослину.

РИЦИ́НОВА ОЛІ́Я, касторова олія — суміш складних ефірів гліцерину й жирних кислот (гол. чин. рицинолеїнової, до 80%); жирна рослинна олія, яку одержують пресуванням або екстрагуванням з насіння *рицини*. Р. о.— в'язка блідо-жовта рідина, добре розчинна в спирті, погано — у бензині й мінеральних маслах; застигає при т-рі від 10 до —18°, *омилення* число 176—191. Р. о. належить до невисихаючих рідких олій. Застосовується як високоякісне мастило, у миловарінні, виробн. оліфи, при анілінофарбуванні тканин та ін., в медицині — для виготовлення всіляких мазей, бальзамів і як проносне.

РИЦИНОЗБИРА́ЛЬНИЙ КОМБА́ЙН — машина для збирання *рицини*. В СРСР, в т. ч. на Україні, використовують Р. к. самохідний ККС-6. Він зрізує рослини, відділяє від рослин стиглі і зелені коробочки, вилущує із достиглих коробочок насіння, окремо подає в один бункер насіння, в інший — достиглі і зелені коробочки, подрібнює і розкидає стебла по полю. Створено Р. к. на базі *зернозбирального комбайна* СК-5 «Нива». На Р. к. встановлено двигун потужністю 100 к. с. Осн. вузли і агрегати Р. к. див. на мал. Продуктивність Р. к.— 3 га/г.

С. О. Карпенко.

РИ́ШТА, мединська нитянка (Dracunculus medinensis) — безхребетна тварина класу *круглих червів*. Довж. тіла статевозрілої самки до 120 см, самця — до 3 см. Паразит людини і хребетних тварин, що викликає захворювання — ришту, або дракункульоз. Локалізується в підшкірній клітковині, спричинюючи нариви, всередині яких міститься згорнута в клубок самка. Личинки, народжені самкою, розвиваються в тілі проміжних хазяїв — прісноводних веслоногих рачків *циклопів*. Остаточний хазяїн заражається, проковтуючи з водою циклопів. Р. поширена в тропічних і субтропічних країнах Африки, Азії, Пд. Америки. В СРСР (Серед. Азія) повністю ліквідована.

В. П. Коваль.

РИШТО́ВАННЯ — допоміжні пристрої, використовувані при будівельних або ремонтних роботах на висоті, переважно зовні будинку (споруди). Сучас. Р. являють собою каркасну систему з уніфікованих металевих елементів багаторазового застосовування. В СРСР найпоширенішими є стоякові (трубчасті) риштування, що їх складають на хомутах, і т. з. безболтові Р.— з труб, з'єднуваних за допомогою гаків і патрубків. Розраховують Р. на міцність і стійкість, його настили огороджують перилами. Риштуванням підтримують також у необхідному положенні буд. конструкції, нестійкі в період зведення (напр., *прогонові будови мостів*). Іл. с. 384.

РИ́ЮЧІ О́СИ, сфецидні (Sphecoidea) — група родин жалячих ко-

мах ряду *перетинчастокрилих*. Тіло (довж. 4—26 мм) чорне з жовтим і червоним малюнком. Живуть поодиноко, гнізда влаштовують в нірках у грунті, сухих гілках чагарників, гнилій деревині тощо. Дорослі Р. о. живляться переважно пилком та нектаром квіток, для личинок запасають ін. комах та їхніх личинок, яких паралізують за допомогою жала. Бл. 12 тис. видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР — бл. 1000 видів, у т. ч. на Україні — 400. Багато видів корисні як запилювачі рослин і винищувачі комах-шкідників. Окремі, напр. бджолиний вовк (Philanthus triangulum), запасаючи для своїх личинок бджіл, шкодять бджільництву. Іл. с. 384. *Г. З. Осичнюк.*

РІА́Л — 1) Грошова одиниця Ірану, поділяється на 100 *динарів*. За курсом Держбанку СРСР на 1.IX 1982 100 іран. Р. дорівнюють 0,86 крб. 2) Грошова одиниця Саудівської Аравії, поділяється на 20 *кершів* (курушів) або на 100 *халалів*. 3,42 саудівського Р. дорівнюють 1 дол. США (вересень 1981). 3) Грошова одиниця Йеменської Арабської Республіки, поділяється на 40 *букш*. За курсом Держбанку СРСР на 1.IX 1982 100 йеменських Р. дорівнюють 16,09 крб. 4) Грошова одиниця Катару, поділяється на 100 *дирхамів*. 3,6 Р. Катару дорівнюють 1 дол. США (жовтень 1981). 5) Грошова одиниця Оману, поділяється на 100 *байза*. 1 Р. Оману дорівнює 2,90 дол. США (жовтень 1981).

РІБА́ЛЬТА (Ribalta) Франсіско (2.VI 1565, Сольсона, Леріда — похований 14.I 1628, Валенсія) — іспан. живописець, засновник реалістичного напряму у Валенсійській школі живопису. Твори: цикли картин для «Колегії тіла Христового» у Валенсії (1603—10), картезіанського монастиря в Портакоелі (закінчено 1627) та ін. Картинам Р. властиві сувора простота і народність образів, безпосередність у передачі почуттів, контрасти світлотіньових переходів.

РІБЕЙРА́Н-ПРЕ́ТУ — місто на Пд. Сх. Бразілії. Вузол з-ць. 259 тис. ж. (1975, з передмістями). Підприємства по переробці продукції сільського та лісового г-ва (м'ясоконсервні, деревообробні та ін.). Сталеливарний та с.-г. машин з-ди, текст. фабрики. Торг. центр с.-г. району (бавовник, кава, цукр. тростина, тютюн).

РІБЕ́ЙРУ (Ribeiro) Акіліну (13. IX 1885, Каррегал-да-Табоза — 27.V 1963, Лісабон) — португ. письменник. Учасник респ. руху і боротьби проти фашист. диктатури. Перша зб. оповідань «Сад вітрів» (1913) і роман «Звивистий шлях» (1918), спрямовані проти дворянства, бюрократії, клерикалів, розвивали реалістичні тенденції в португ. л-рі. В зб. оповідань «Дорога на Сантьяго» (1922), романах «Людина, яка вбила диявола» (1930), «Безкінечна битва» (1932), «Вольфрам» (1943), «Світло вдалині» (1948) та ін. змалював португ. життя, особливо села. В романі «Коли виють вовки» (1958) виступив проти салазарівського режиму. Автор кн. для дітей «Роман про лиса» (1924), досліджень про вітчизняну літературу, історико-літературних праць.

Тв.: Рос. перекл.— Когда воют волки. М., 1963. *В. С. Харитонов.*

РІБЕ́РА (Ribera) Хусепе де [прізвисько — Спаньйолетто; 17.II (?) 1591, Хатіва, Валенсія — 2.IX 1652, Неаполь] — іспан. живописець і гравер. Навчався, ймовірно, у Ф. *Рібальти* у Валенсії. В 1613 виїхав до Італії, де був придворним живописцем іспан. віце-королів. На творчість Р. справив вплив *караваджизм*. Твори: «Св. Ієронім» (1626, ДЕ), «Св. Інеса» (1641, Дрезденська картинна галерея), «Кривоніжка» (1642, Лувр), «Св. Ієронім» (1644, Луцький обласний краєзнавчий музей), «Св. Іаков Старший»(1646, Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві).

Літ.: Знамеровская Т. П. Хусепе Рибера. М., 1981.

РІБО́ (Ribot) Теодюль Арман (18.XII 1839, Генган — 9.XII 1916, Париж) — франц. психолог і філософ. Професор *Сорбонни* (1885) і *Колеж де Франс* (1888), де був директором першої у Франції психологічної лабораторії (1889). Засновник дослідного, природничо-наук. напряму у франц. психології. В основу наук. узагальнень поклав експериментальний матеріал з широким використанням клінічних даних. Позитивно ставився до рефлекторної теорії психіки І. М. Сєченова. Особливого значення надавав руховим компонентам у психіч. розвитку, показав їхню роль у процесах уваги, мислення й творчої уяви. Прихильник *еволюційного вчення*. У тлумаченні закономірностей психічного розвитку вказував на важливість спадковості. Р. автор численних монографій, присвячених уявзі, пам'яті, уяві, мисленню, почуттям, волі, характеру, природі несвідомого, історії психології та філософії. *В. А. Роменець.*

РІВ, Ров — річка в Хмельн. та Вінн. областях УРСР, права притока *Південного Бугу*. Довж. 104 км, площа бас. 1160 км². Тече Подільською височиною. Використовують для зрошування і водопостачання, а також рибництва. На Р.— м. Бар.

РІ́ВЕНЬ ЕКОНОМІ́ЧНОГО РО́ЗВИТКУ — ступінь розвитку суспільного виробництва країни (групи країн, екон. районів) на певний історичний момент. Р. е. р.— узагальнююче поняття; характеризується системою показників: виробн. *сукупного суспільного продукту, національного доходу* на душу населення, структурою суспільного виробн., рівнем зайнятості населення, рівнем використання природних ресурсів, організацією та ефективністю суспільного виробництва. В різних країнах і навіть у різних районах тієї самої країни Р. е. р. неоднаковий. Це зумовлюється екон., істор., природними та ін. факторами. Рівень і темпи екон. розвитку країни залежать від прогресу *продуктивних сил* та *виробничих відносин*, які тісно пов'язані з метою виробн. даного суспільства. За *капіталізму* діє *нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму в епоху імперіалізму закон*. Зростання Р. е. р. капіталістичних країн стримується *економічними кризами, мілітаризацією капіталістичної економіки*. В СРСР підвищення Р. е. р. здійснюється відповідно до *п'ятирічних планів* розвитку нар. господарства на основі раціонального використання природних ресурсів, всього *потенціалу економічного* і *потенціалу науково-технічного* країни. В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* темпи зростання Р. е. р. зумовлюються *науково-технічним прогресом*, послідовним розв'язанням поставленого Комуністичною партією завдання щодо органічного поєднання досягнень *науково-технічної революції* з перевагами соціалістичної системи господарства, переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку. Розвиток економіки країни як *єдиного народногосподарського комплексу СРСР* підвищує Р. е. р. країни в цілому, окремих союзних республік, країв, областей і районів. Зокрема, в УРСР здійснено вирівнювання Р. е. р. між окремими регіонами. Так, в економічно відсталих до возз'єднання зх. областях республіки створено потужну індустрію. Значних успіхів у розвитку нар. г-ва, підвищенні й вирівнюванні Р. е. р. досягли ін. країни соціалістичної співдружності на основі використання *міжнародного соціалістичного поділу праці*, братерського співробітництва і взаємодопомоги. Зближення й вирівнювання Р. е. р. соціалістичних країн є економічним законом *світової системи соціалістичного господарства*. Зростання Р. е. р. усіх соціалістич. країн вищими темпами, ніж капіталістич. країн, має вирішальне значення для перемоги соціалізму в економічному і науково-технічному змаганні двох світових систем господарства. Див. також *Вирівнювання рівнів економічного розвитку соціалістичних країн, Соціалістична економічна інтеграція*. *І. Д. Фаріон.*

РІ́ВЕНЬ МО́РЯ — положення вільної поверхні Світового ок., яке

Середньорічні темпи приросту основних показників розвитку економіки СРСР і США за 1951—80 (в %)

	СРСР	США
Національний доход	7,4	3,5
Продукція промисловості	8,7	4,0
Продукція сільського господарства	3,0	1,6
Продуктивність суспільної праці	6,3	2,1

Темпи зростання національного доходу на душу населення в деяких соціалістичних країнах (1950 = 100)

Країни	1960	1980
СРСР	223	581
Болгарія	260	в 10 разів
Угорщина	166	415
НДР	279	700
Польща	174	448
Румунія	238	в 11 разів
Чехословаччина	188	406

Ф. Рібальта. Євангеліст Лука. Є припущення, що це автопортрет художника. 1627—28. Музей. Валенсія.

Х. Рібера. Св. Ієронім. 1644. Луцький краєзнавчий музей.

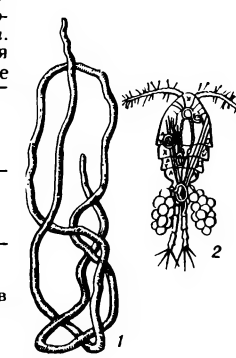

Ришта:
1 — самка;
2 — личинка в циклопі.

Д. Рівера.

Д. Рівера. Збирання врожаю цукрової тростини. Фреска. 1923. Міністерство освіти. Мехіко.

Стоякові (трубчасті) **риштування.**

Рийучі осн. Бджолиний вовк.

визначають по прямовисній лінії відносно умовної початкової відмітки. На водну оболонку земної кулі, порушуючи її рівновагу, впливають сили тяжіння Землі, припливоутворюючі сили Сонця і Місяця (див. *Припливи та відпливи*), а також атм. тиск, сонячна радіація, тектонічні процеси тощо. Для вимірювання коливань Р. м. застосовують спец. прилад — *мареограф*. За даними спостережень визначають пересічні Р. м. за добу, місяць, рік та багаторічні. Абс. висоти точок земної поверхні на суходолі й глибини моря обчислюють від пересічного багаторічного Р. м. В СРСР його відраховують від нуля *футштока* в Кронштадті.

РІВЕ́РА (Rivera) Дієго (8.XII 1886, Гуанахуато — 25.XI 1957, Мехіко) — мекс. живописець, один із засновників мекс. монументального живопису. В 1896—1902 навчався в АМ в Мехіко. У 1907—21 жив у Європі, де навчався в АМ в Мадріді (1907), працював у Парижі (1909—21), в Італії (1920—21). З 1922 — член Мекс. компартії. В 1927—28 і 1955—56 відвідав СРСР. В 1930—34 і 1940 працював у США. Твори: розписи в Нац. підготовчій школі (1922—23), М-ві освіти (1923—29), М-ві охорони здоров'я (1929—30), Нац. палаці (1929—50-і рр.), отелі «Прадо» (1947—48), всі — у Мехіко; Нац. с.-г. школі в Чапінго (1926—27), палаці Кортеса в Куернаваці (1929—30), Ін-ті мистецтва в Детройті (1932—33); мозаїка і рельєф у театрі «Інсурхентес» (1951—53), розпис олімпійського стадіону (1952—53). Р. — автор і станкових творів. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Живопис*, т. 4, с. 120—121; *Мексіка*, т. 6, с. 448—449.

Літ.: Осповат Л. Диего Ривера. М., 1969.

РІВЕ́РА (Rivera) Хосе Eустасіо (19.II.1889, Нейва — 1.XII 1929, Нью-Йорк) — колумб. письменник і дипломат. У зб. поезій «Земля обітована» (1921) оспівував красу рідної землі. В романі «Вир» (1924), написаному під впливом особистих вражень від перебування в районах каучукових плантацій, відтворив картину соціально-екон. гноблення індіанського пролетаріату монополіями. Книга поклала початок т. з. л-рі «зеленого пекла», стала взірцем реалістичної прози в Латинській Америці.

Тв.: Рос. перекл.— Пучина. М., 1957. *Т. Д. Ковальова.*

РІВ'Є́РА — смуга узбережжя Середземного моря, яка включає *Лазуровий берег* та Італійську Рів'єру (від кордону Франції до м. Спеції в Італії). Зима м'яка (пересічна температура від 9,3 до 12° С), літо жарке (пересічна т-ра липня 24° С); опадів — від 500 до 700 мм на рік. Курорти Р.: у Франції — *Канн*, Антіб, *Ніцца*, Ментона та ін.; у *Монако* — Монако і Монте-Карло; в Італії — Сан-Ремо, Імперія, Рапалло та ін. Показання: хронічні форми туберкульозу легень, хронічні бронхіти, анемія, функціональні захворювання нервової системи. Крім хворих, Р. відвідує багато туристів. Курорти Р. функціонують цілий рік.

РІ́ВНА ПОЛОНИ́НА — гірський масив у внутрішній смузі *Карпат Українських*, у межах Закарп. обл. Підноситься на межиріччі Латориці та Ужу (бас. Дунаю), в пн.-зх. частині *Полонинського хребта*. Вис. до 1479 м (г. Полонина-Руна). Пригребенева поверхня масиву плосковершинна. Пн. схили круті, пд.— розчленовані долинами на низькогірні межиріччя. Вкрита буковими лісами з домішкою дуба, клена, ясена; з вис. 1100 м — *полонини*, які використовують як пасовища.

М. М. Койнов.

РІ́ВНЕ ВИ́БОРЧЕ ПРА́ВО — один з основних принципів *виборчого права*, згідно з яким кожний громадянин має один голос і всі громадяни беруть участь у виборах на рівних засадах. В СРСР Р. в. п. гарантується ст. 97 *Конституції СРСР* і відповідними статтями конституцій союзних (в УРСР — ст. 86 *Конституції УРСР*) і авт. республік. Р. в. п. в СРСР і ін. країнах соціалізму принципово відрізняється від декларованого в ряді буржуазних держав такого права, яке фактично використовується правлячими колами для проведення своїх кандидатів у депутати. Див. *Цензи виборчі*.

РІВНЕМІ́Р — прилад, яким вимірюють рівень рідини у відкритих резервуарах, закритих посудинах, водоймах тощо. Розрізняють Р.: лінійні (рейки з позначками); механічні (поплавкові, які фіксують положення поплавка на поверхні рідини, та буйкові, що ними вимірюють виштовхуючу силу, яка діє на буйок) і гідростатичні (ними визначають тиск стовпчика рідини). Крім того, Р. бувають електричні (напр., ємнісні, що вимірюють ємність *конденсатора*, одним з елементів якого є контрольована рідина); акустичні, або ультразвукові (принцип їхньої дії ґрунтується на явищі відбивання ультразвукових коливань від площини розподілу середовищ рідина — газ); фотоелектричні (вони фіксують переривання рідиною променя світла, що падає на *фотоелемент*); радіоізотопні (як правило, з джерелом *гамма-випромінювання*, мал.) та ін. Деякими Р. вимірюють також р'вень сипких матеріалів. Р. застосовують у теплоі гідротехніці, гірничій справі тощо.

РІВНИ́НА — елемент *рельєфу* поверхні суходолу, дна морів і океанів, що характеризується незначними коливаннями висот і поступовим переходом між підвищеними та зниженими ділянками. На суходолі розрізняють Р., що лежать нижче р. м. (наприклад, приморська частина *Прикаспійської низовини*); низовинні (див. *Низовина*) — вис. від 0 до 200 м; підвищені (див. *Височина*) — від 200 до 500 м і нагірні — вище 500 м. Поверхня Р. може бути горизонтальною, похиленою та ввігнутою. За морфологією виділяють погорбовані, хвилясті, увалисті, пасмові й плескаті Р., за походженням — акумулятивні (виникли в результаті нагромадження пухких відкладів) і денудаційні (утворилися внаслідок руйнування первинного рельєфу). До найбільших Р. світу належать *Амазонська низовина, Західно-Сибірська рівнина*. На Україні великі Р. (*Причорноморська низовина, Придніпровська низовина* та ін.) переважно акумулятивні. Більшість Р. формуються на *платформах*, у гірських областях Р. приурочені переважно до міжгірних і передгірних прогинів. Рівнинні області займають бл. 36% суходолу. Серед підводних найпоширеніші абісальні (див. *Абісаль*) Р., *ложа океанів*, а також Р. материкових обмілин і окраїнних морів.

РІВНИ́ЦЯ — товста слабоскручена або слабозсукана нитка, з якої виробляють *пряжу*; напівфабрикат *прядіння*. Формується на *рівничних машинах* способом *скручування* (в прядінні бавовни, луб'яних волокон, в гребінному прядінні довгої вовни) або *сукання* (в апаратному і гребінному прядінні тонкої вовни) волокнистої стрічки. При формуванні набуває міцності, достатньої для намотування і розмотування, а також витягування на *прядильних машинах* (без пошкодження волокон). Осн. вимога до Р.— рівномірність волокон за товщиною і структурою.

РІВНИ́ЧНА МАШИ́НА — машина прядильного виробництва, на якій виробляють *рівницю*. Осн. частинами Р. м. є *витяжний прилад* і крутильно-мотальний механізм. Рівницю створюють *скручуванням* (частота обертання *веретена* досягає 1000 обертів за хвилину) або *суканням* малозміцненої стрічки, яка надходить на Р. м. з *гребенечесальної машини* і *стрічкової машини*.

РІ́ВНІ ЕНЕ́РГІЇ — можливі значення *енергії* квантових систем (систем *електронів, атомних ядер*, атомів та ін. мікрочастинок, що підпорядковуються законам *квантової механіки*). Внутрішня енергія квантової системи, що складається з мікрочастинок, які взаємодіють між собою, набуває тільки визначених дискретних значень, які відповідають *стаціонарним станам* цієї системи. Р. е., що відповідає найменшій енергії, яку може мати система, наз. основним (він характеризує осн. стан системи). Всі інші Р. е. наз. збудженими і характеризують збуджені стани. *Квантові переходи* системи з одного стану в інший визначаються *добору правилами*. Р. е., якому відповідає кілька стаціонарних станів, є виродженим (див. *Виродження* у квантовій механіці). До найважливіших характеристик Р. е. належать час життя системи на даному рівні τ (середня тривалість перебування системи у даному стані) і ширина рівня, яка за *невизначеності співвідношенням* для енергії і часу дорівнює $\Delta E \approx \hbar/\tau$, де $\hbar$ — *Планка стала*. Для стаціонарних станів $\tau = \infty$, $\Delta E = 0$. Р. е. утворюють або дискретну сукупність (коли віддаль між ними перевищує їхню ширину), або неперервну послідовність. Якщо, напр., внутрішня енергія атома водню менша за енергію *іонізації*, він характеризується дискретною сукупністю Р. е., які для нього розраховуються за формулою: $E_n = -R/n^2$, де R — *Рід-*

берга стала, n — головне *квантове число*. Якщо ж внутрішня енергія атома водню перевищує енергію іонізації, то його Р. е. утворюють неперервну послідовність. Вся сукупність значень енергії системи наз. її енерг. спектром, який може бути дискретним, неперервним або складатись з дозволених і заборонених значень енергії (див. *Зони енергетичні* в кристалах). Визначають Р. е. теоретично за допомогою законів квантової механіки або експериментальними методами, напр. за *спектрами оптичними* речовин. Див. також *Спектральні серії, Спектри молекулярні*.

Літ.: Блохинцев Д. Н. Основы квантовой механики. М., 1976; Федорченко А. М. Основы квантовой механики. К., 1979.

А. М. Федорченко.

РІВНІ МО́ВИ — підсистеми мови, кожна з яких має власну абстраговану базову одиницю: фонемний рівень — *фонему*, морфемний — *морфему*, лексичний — *слово*, синтаксичний — *речення*. Проміжними є морфонологічний, фразеологічний та рівень словосполучення. Р. м. взаємно пов'язані й підпорядковані один одному: одиниця нижчого рівня звичайно входить до складу одиниці вищого рівня (фонема — до складу морфеми, морфема — до слова і т. д.). Кожному Р. м. властиві внутр. системні зв'язки та особлива структура. Абстраговані одиниці Р. м. реалізуються у мовленні у відповідних конкретних варіантах (наприклад, фонему представляє алофон, морфему — аломорф, лексему — алолекс).

Літ.: Уровни языка и их взаимодействие. М., 1967.

Ю. О. Жлуктенко.

РІ́ВНІСТЬ МАТЕМАТИ́ЧНА — формула для запису твердження, що два об'єкти a і b (функції, числові або буквені вирази, елементи множини тощо) рівні. Запис: $a = b$. Напр., $5 + 3 = 2^3$; $\sin x = \cos(90° - x)$; $a^2 - b^2 = (a - b)(a + b)$; $2x + 1 = x + 3$. Осн. властивості Р. м.: 1) рефлексивність (кожен об'єкт дорівнює самому собі: $a = a$); 2) симетрія (якщо $a = b$, то $b = a$); 3) транзитивність (якщо $a = b$ і $b = c$, то $a = c$). Див. також *Рівняння*.

М. П. Слободенюк.

РІ́ВНІСТЬ СОЦІА́ЛЬНА — однакове соціальне становище всіх людей у суспільстві, рівноправне користування громадянськими свободами та обов'язками і рівний розподіл всієї сукупності створених суспільством матеріальних і духовних цінностей. Основою Р. с. є однакове становище людей в головному — у відношенні до знарядь і засобів виробництва. Перші уявлення про Р. с. виникають у зв'язку з появою соціальної нерівності в умовах класово антагоністичних формацій, де поряд з сусп. *поділом праці* відбувалося розшарування суспільства на антагоністичні класи. У зв'язку з цим *класова боротьба* трудящих проти експлуататорів історично постає як історія поступового і закономірного досягнення рівності в житті суспільства внаслідок ліквідації різноманітних форм класових, станових, національних, расових, статевих та ін. привілеїв і обмежень. Ідеї Р. с. в досоціалістичну епоху досягли найбільшого розвитку в бурж. суспільстві (див., зокрема, *Просвітительство*), хоч власно бурж. розуміння не виходить за межі юрид. (формальної) рівності громадян перед законом і освячує експлуатацію людини людиною, майнову, політ. та ін. форми нерівності, насаджуючи фактичне безправ'я мас. На протилежність такому розумінню Р. с. в бурж. суспільстві розвивається пролет. розуміння Р. с. як вимоги знищення будь-якого соціального гніту. Марксизм-ленінізм виходить з того, що соціальна нерівність є явищем історично минущим. Об'єктивною передумовою встановлення справжньої Р. с. є знищення приватної власності на знаряддя і засоби виробництва та експлуатації людини людиною. Цей процес починається з перемогою *соціалістичної революції*. Перемога соціалізму, ліквідація експлуататорських класів, розвиток *соціалістичної демократії* означають величезний крок на шляху досягнення Р. с. Проте за соціалізму залишається нерівність, пов'язана з оплатою за кількістю і якістю праці, з відмінністю між містом і селом, розумовою і фізичною працею.

Найбільшого розвитку Р. с. досягла в СРСР у зв'язку з побудовою *розвинутого соціалістичного суспільства*, що знайшло яскраве відображення ў *Конституції СРСР* (див., зокрема, *Рівноправність громадян СРСР, Рівноправність жінки і чоловіка* в СРСР, *Рівноправність рас і національностей* в СРСР). Дальший екон. прогрес суспільства, глибокі якісні зрушення в його матеріально-технічній базі, процес розширення прав, свобод та обов'язків трудящих, долання соціальних відмінностей наближають становлення комуністичного ідеалу соціальної рівності.

П. Я. Номеровський.

РІВНОВА́ГА МЕХАНІ́ЧНОЇ СИСТЕ́МИ — стан механічної системи, при якому всі її точки перебувають у спокої відносно довільної *системи відліку*. Р. м. с. наз. абсолютною, якщо система відліку є інерціальною (див. *Інерціальна система відліку*), і відносною — у противному разі. Умови Р. м. с., число яких дорівнює числу *ступенів вільності*, вивчає *статика*. Необхідними і достатніми умовами рівноваги вільного твердого тіла є рівність нулеві сум проекцій на координатні осі (див. *Координати*) всіх прикладених до нього *сил* (враховуючи *силу інерції*) і сум *моментів сил* відносно цих осей. Необхідні і достатні умови Р. м. с. з ідеальними в'язями (див. *В'язі механічні*) одержують за допомогою *можливих переміщень принципу*. Рівновагу рідин та газів вивчають у гідростатиці та аеростатиці (див. *Гідроаеромеханіка*).

РІВНОВА́ГА СТАТИСТИ́ЧНА — стан замкнутої макроскопічної системи, що складається з дуже великої кількості однакових частинок (молекул, атомів, електронів і т. д.), в якому середні значення всіх фіз. величин, що характеризують цю систему, не змінюються з часом. Р. с.— одне з осн. понять *статистичної фізики*. Систему в стані Р. с. не можна вважати рівноважною в мех. значенні, оскільки в мікрооб'ємах такої системи відбуваються малі коливання фіз. величин біля їхніх серед. значень (*флуктуації*). Див. також *Термодинамічна рівновага*.

РІВНОВА́ГА ТЕРМОДИНАМІ́ЧНА — стан макроскопічної фізичної системи, в який вона завжди переходить сама собою, якщо перебуває в незмінних зовнішніх умовах або є замкненою (див. *Термодинамічна рівновага*).

РІВНОВА́ГА ХІМІ́ЧНА — стан системи, в якій прямі і зворотні *хімічні реакції* протікають з однаковою швидкістю. При цьому склад системи (напр., $H_2 + I_2 \rightleftarrows 2HI$) залишається сталим, поки умови її існування (т-ра, тиск) не змінюються. Для кожної реакції співвідношення концентрацій реагуючих речовин при Р. х. постійне при даних умовах (див. *Діючих мас закон*). Залежність Р. х. від умов існування системи якісно виражається *Ле Шательє — Брауна принципом*, а кількісно — відповідними термодинамічними рівняннями (див. *Термодинаміка хімічна*). Вивчення умов Р. х. має велике теор. й практичне значення. В хім. технології визначення положення Р. х. при різних тисках і т-рах і врахування швидкостей реакцій дають змогу вибирати оптимальні умови процесу, зокрема умови максимального виходу хімічних продуктів.

РІВНОВА́ГИ О́РГАНИ — органи людини і більшості тварин, що сприймають зміни положення тіла в просторі, дію на організм сил *тяжіння* і прискорення. У безхребетних тварин (крім найпростіших і губок, у яких Р. о. немає) Р. о. представлені *статоцистами*, або слуховими пухирцями, всередині яких містяться т. з. *отоліти*, або слухові камінці; мають різну будову і місцерозташування. Напр., статоцисти сцифоїдних і гідроїдних кишковопорожнинних розміщені по краю дзвона; Р. о. ракоподібних являють собою мішечки сферичної форми, розташовані біля основи *антенул*; у головоногих молюсків Р. о. у вигляді замкнених пухирців лежать у капсулі головного хряща. У комах справжніх статоцистів немає. У людини і хребетних тварин Р. о. представлені *вестибулярним апаратом*.

«РІВНОВА́ГИ» ТЕО́РІЯ — вульгарно-механістична й антидіалектична концепція, яка поширює дію закону рівноваги в механіці на розвиток явищ природи і суспільства. Джерело *руху* «Р.» т. вбачає в зовн. суперечностях, заперечуючи внутр. суперечності як взагалі, так і як джерело *розвитку*. Стосовно сусп. явищ «Р.» т. заперечує внутр. суперечності розвитку антагоністичного суспільства, підміняючи їх зовн. суперечностями між природою і суспільством. Однією з осн. рис «Р.» т. є твердження, що протилежності, в т. ч. класові, взаємно нейтралізуються, зрівноважуються, і тільки таким чином нібито досягається стале

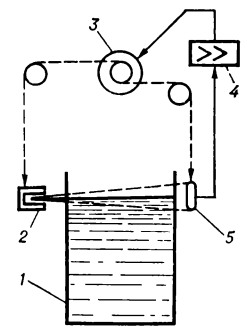

Схема дії радіоізотопного **рівнеміра:** *1* — резервуар з рідиною; *2* — джерело гамма-випромінювання; *3* — двигун; *4* — реєструючий пристрій; *5* — приймач гамма-випромінювання (переміщується синхронно з джерелом гамма-випромінювання).

РІВНОВЕЛИКІ ТА РІВНОСКЛАДЕНІ ФІГУРИ

становище суспільства. Насправді протилежності перебувають у боротьбі, яка неминуче приводить до *зняття* їх, до ліквідації даних сусп. суперечностей і виникнення нового стану суспільства. «Р.» т. пропагували О. *Конт*, Г. *Спенсер*, К. *Каутський*, О. О. *Богданов* та ін. На «Р.» т. спираються й деякі сучас. бурж. соціологи й економісти, праві соціалісти, ревізіоністи. Модель динамічної рівноваги беруть на озброєння представники *структурно-функціонального аналізу* в бурж. соціології. На основі «Р.» т. ідеологи *опортунізму* будують свої антимарксистські догми про «мирне вростання» капіталізму в соціалізм, про «гармонію класових інтересів», про «ультраімперіалізм» тощо.

РІВНОВЕЛИ́КІ ТА РІВНОСКЛА́ДЕНІ ФІГУ́РИ. Рівновеликими наз. плоскі (або просторові) фігури однакової *площі* (відповідно *об'єму*), рівноскладеними — фігури, які можна розрізати на однакову кількість відповідно рівних частин. Рівноскладені фігури завжди рівновеликі. Рівновеликі *многокутники* завжди рівноскладені, рівновеликі *многогранники* — не завжди.

РІВНОДЕ́НЬ — момент часу, коли центр сонячного диска перетинає *екватор небесний*. Якби *Сонце* було точкою і *Земля* не мала *атмосфери*, то в цей момент день був би рівним ночі на всій Землі. Насправді день триває на кілька хвилин довше за 12 год (на широті Києва — на 11 хв) внаслідок *рефракції атмосферної* і значних видимих розмірів диска Сонця. Рухаючись по *екліптиці*, Сонце двічі на рік буває в екваторі: один раз — переходячи з Пд. половини *небесної сфери* (20 або 21 березня; цей момент наз. весняним Р., бо після нього в Пн. півкулі настає астр. *весна*), другий раз — переходячи з Пн. половини (23 вересня; цей момент наз. осіннім Р., бо після нього в Пн. півкулі настає астр. *осінь*). Точки перетину екліптики з екватором дістали назви точок весняного (♈) та осіннього (♎) Р. (див. *Зодіак*). Внаслідок *прецесії* точки Р. повільно переміщуються вздовж екліптики назустріч видимому річному рухові Сонця на 50″ за рік.

В. К. Дрофа.

РІВНОКРИ́ЛІ, нижчі метелики (Homoneura, синонім Jugata) — підряд *метеликів*. Розмах крил 8—16 мм (лише у австралійських тонкопрядів — 230 мм). Вусики короткі. Ротові органи, якщо вони розвинені, — сисні, хоботок — короткий; у архаїчних первинних зубатих молей — гризучі. Форма і жилкування передніх і задніх крил майже однакові (звідси й назва); на крилах, крім лусочок, є дрібні волоски. Метелики літають вдень, вранці або присмерком. Гусінь пошкоджує («мінує») переважно листя берези, ліщини, каштана, дуба та ін. дерев. Бл. 500 видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди; в СРСР — понад 50, в УРСР — бл. 30 видів. Підряд поділяють на 3 надродини, що об'єднують 8 родин, з них у СРСР поширені представники 3 родин: первинні зубаті молі (Micropterygidae), первинні беззубі молі (Eriocraniidae), тонкопрядові (Hepialidae). Р. філогенетично пов'язані з *волохокрилими*.

З. Ф. Ключко.

РІВНОКРИ́ЛІ ХО́БОТНІ (Homoptera) — ряд *комах*. Тіло (довж. 0,3—62 мм) часто вкрите восковими виділеннями, у кокцид — щитком. Ротовий апарат колюче-сисний, нижня губа видозмінена в 3—4-члениковий хоботок, який підгинається під голову, у деяких його немає. Ноги ходильні, у листоблішок і деяких попелиць задні — стрибальні, у деяких попелиць і кокцид — редуковані. Крил — 2 пари, у самців кокцид — 1 передня пара, окремі види безкрилі. Живляться клітинним соком рослин. Розвиток з неповним перетворенням. Бл. 20 тис. видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди; в СРСР—бл. 2300 видів, у т. ч. на Україні — понад 1400. Багато видів відомі як шкідники с.-г. культур і лісових дерев або переносники вірусних та ін. хвороб рослин. Ряд поділяють на 5 підрядів: *білокрилки* (алейродиди), *кокциди, листоблішки, попелиці, цикадини*. У викопному стані відомі починаючи з нижнього карбону.

В. О. Мамонтова.

РІВНОМІ́РНИЙ РУХ — рух точки, при якому числова величина її *швидкості* v стала. Шлях, пройдений точкою при Р. р. за проміжок часу t, дорівнює $s = vt$. Тверде тіло може здійснювати поступальний Р. р., коли всі його точки з сталою швидкістю за той самий проміжок часу проходять однакові шляхи, та рівномірне обертання навколо нерухомої осі, при якому *кутова швидкість* ω стала, а кут повороту тіла $\varphi = \omega t$.

РІВНОНО́ГІ РАКОПОДІ́БНІ (Isopoda) — ряд безхребетних тварин класу вищих *ракоподібних*. Тіло (довж. від 1 до 50 мм, Bathynomus giganteus — до 27 см) звичайно сплющене в спинно-черевному напрямі. Кінцівки (7 пар) вільних грудних сегментів одногілчасті, ходильні, звичайно майже однакової довжини і форми (звідки й назва). Черевні ніжки двогілчасті, виконують функцію дихання і плавання. Переважна більшість видів населяє моря Світового океану, частина — суходіл (мокриці), деякі — прісні води (напр., *водяний ослик*). Окремі види відомі як деревоточці (див. *Деревоточці морські*). Серед Р. р. є і паразити ін. ракоподібних та риб. Ряд об'єднує бл. 4500 видів; в СРСР трапляється бл. 240 видів, у т. ч. на Україні — бл. 50. У викопному стані Р. р. відомі починаючи з тріасу.

В. І. Монченко.

РІВНОПРА́ВНІСТЬ ГРОМАДЯ́Н СРСР — досягнута в Рад. країні рівність громадян у всіх галузях політ., екон., соціального і культурного життя, закріплена в правових нормах, які встановлюють реальні гарантії однакового здійснення на практиці всіма громадянами їхніх прав і обов'язків, відсутність у цих нормах дискримінаційних відмінностей. Найбільш повно і всебічно Р. г. СРСР знайшла свій вияв у новій Рад. конституції. «Громадяни СРСР,— записано у ст. 34 Конституції СРСР,— є рівними перед законом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин». Це положення відтворено в усіх конституціях союзних (ст. 32 *Конституції УРСР*) і авт. республік. В Осн. Законі окремо виділено такі важливі завоювання соціалізму, як *рівноправність жінки і чоловіка* (ст. 35), *рівноправність рас і національностей* (ст. 36), а також здійснення *правосуддя* на засадах рівності громадян перед законом і судом (ст. 156). Конституція СРСР і прийняті на її основі нормативні акти забезпечують реальність здійснення рівноправності (див., зокрема, *Охорона материнства і дитинства*). Рівність громадян перед законом і судом гарантується як *правом на судовий захист*, так і існуванням в СРСР єдиної *судової системи*, яка забезпечує кожному громадянину справедливий і відкритий розгляд справ компетентним, незалежним і неупередженим судом. Іноземним громадянам і особам без громадянства в СРСР гарантуються передбачені законом права і свободи.

Г. І. Чангулі.

РІВНОПРА́ВНІСТЬ ЖІ́НКИ І ЧОЛОВІ́КА в СРСР — надання жінкам і чоловікам рівних прав у всіх галузях госп., держ., культур. і громадсько-політ. життя; складова частина *рівноправності громадян СРСР*. Гарантована ст. 35 Конституції СРСР, конституціями союзних (в УРСР — ст. 33 Конституції УРСР) і авт. республік. Здійснення цих прав забезпечується наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у здобутті освіти і професійної підготовки, у праці, винагороді за неї і просуванні по роботі, участі в громадсько-політ. і культур. діяльності.

Р. ж. і ч. забезпечується й спец. заходами по охороні праці й здоров'я жінок; створенням умов, що дають жінкам змогу поєднувати працю з *материнством*; правовим захистом, матеріальною й моральною підтримкою материнства і дитинства (див. *Охорона материнства і дитинства*), включаючи надання оплачуваних відпусток під час *вагітності* та ін. пільг вагітним жінкам і матерям, поступове скорочення робочого часу жінок, які мають малолітніх дітей.

РІВНОПРА́ВНІСТЬ РАС І НАЦІОНА́ЛЬНОСТЕЙ в СРСР — надання всім громадянам СРСР рівних прав незалежно від раси або національності в усіх галузях державного, політич., економіч. і культурного життя; складова частина *рівноправності громадян СРСР*. Гарантована ст. 36 Конституції СРСР, конституціями союзних (в УРСР — ст. 34 Конституції УРСР) і авт. республік як юрид. закріплення досягнутої в процесі соціалістичного і комуністичного будівництва фактичної рівноправності громадян різних рас і національностей. Р. р. і н. забезпечується політикою всебічного розвитку і зближення всіх націй і на-

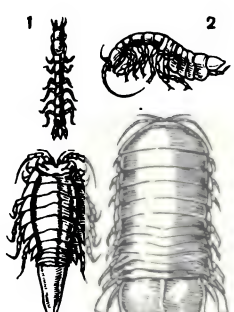

Рівноногі ракоподібні:
1 — Cyathura carinata; 2 — Neophreatoicus assimilis; 3 — Aega psora; 4 — Bathynomus giganteus.

родностей СРСР, вихованням громадян у дусі рад. *патріотизму* і соціалістичного *інтернаціоналізму*, можливістю користуватися рідною мовою та мовами ін. народів СРСР. Будь-яке пряме чи непряме *порушення національної і расової рівноправності* карається відповідно до закону.

РІВНОСИ́ЛЬНІ РІВНЯ́ННЯ — *рівняння*, які мають однакову сукупність розв'язків. Див. *Еквівалентні рівняння* алгебраїчні.

РІ́ВНОСТІ І ОДНА́КОВОЇ БЕЗПЕ́КИ СТОРІ́Н ПРИ́НЦИП — один з принципів, що має бути непорушною основою угод і переговорів з питань обмеження гонки озброєнь і *роззброєння*. Цей принцип як основу довгострокової угоди між СРСР і США про обмеження стратегічних наступальних озброєнь було підтверджено в ході радянсько-амер. зустрічі на найвищому рівні у Владивостоці (1974); на ньому наголошено в підписаному у Відні 1979 Договорі про ОСО-2. Цей принцип відображає існуючу приблизну воєнно-стратегічну рівновагу між СРСР і США, між країнами *Варшавського Договору 1955* і НАТО. Цю рівновагу всіляко прагнуть порушити агресивні кола імперіалізму. На здійснення принципу рівності і однакової безпеки сторін спрямовано ініціативи, висунуті на XXIV—XXVI з'їздах КПРС, зокрема про встановлення *мораторію* на розміщення в Європі нових ракетно-ядерних засобів середньої дальності. СРСР та ін. країни соціалістичної співдружності послідовно і наполегливо відстоюють цей принцип. Розглядаючи існуючу воєнну рівновагу як важливий фактор збереження миру, СРСР активно добивається скорочення озброєнь, виступає за зниження рівня воєнного протистояння.

РІВНЯ́ННЯ в математиці — аналітичний запис задачі на відшукання значень аргументів, при яких значення двох даних функцій рівні. *Аргументи* звичайно наз. невідомими, а значення невідомих, при яких значення *функцій* рівні,—розв'язками, або *коренями* Р. Напр., $3x - 2 = 0$ є Р. з одним невідомим, $x = {}^2/_3$ — його розв'язок; $x^2 + 2y^2 = 6$ є Р. з двома невідомими, $x = 2$, $y = 1$ — один з його розв'язків. Розв'язати Р.— означає знайти всі його розв'язки. Сукупність розв'язків даного Р. залежить від області M значень, допустимих для невідомих. Напр., Р. $x^4 - 9 = 0$ не має розв'язків в області *раціональних чисел*, має 2 розв'язки ($x_1 = \sqrt{3}$, $x_2 = -\sqrt{3}$) в області *дійсних чисел* і 4 розв'язки ($x_1 = \sqrt{3}$, $x_2 = -\sqrt{3}$, $x_3 = i\sqrt{3}$, $x_4 = -i\sqrt{3}$) в області *комплексних чисел*. Якщо всі значення з області M є розв'язками Р., то воно наз. тотожністю в області M. Напр., Р. $x = \sqrt{x^2}$ є тотожністю в області невід'ємних дійсних чисел і не є тотожністю в області всіх дійсних чисел. Якщо розглядають сукупність Р. і шукають ті значення невідомих, які є розв'язками усіх Р. сукупності, то говорять про систему Р. і її розв'язки. Напр., $x^2 - y^2 = 0$, $x + y + z = 1$ є системою двох Р. з трьома невідомими, а $x = 1$, $y = -1$, $z = 1$ є одним з її розв'язків. Залежно від функцій, які входять у Р., розрізняють *алгебраїчні рівняння* та *трансцендентні рівняння*. Див. також *Діофантові рівняння*.

У широкому розумінні Р. наз. аналітичний запис задачі на відшукання таких елементів деякої множини A, що $F(x) = G(x)$, де F і G — дані *відображення* множини A в ін. множину B. Якщо A і B — числові множини, то матимемо Р., розглянуті вище, якщо A і B — множини точок багатовимірних просторів, то матимемо системи Р., якщо ж A і B — множини функцій, то залежно від характеру відображень F і G можуть виникати *диференціальні рівняння, інтегральні рівняння* та ін. види рівнянь. *М. П. Слободенюк.*

РІВНЯ́ННЯ МАТЕМАТИ́ЧНОЇ ФІ́ЗИКИ — *диференціальні рівняння* з частинними похідними, а також інтегральні, інтегро-диференціальні та ін. рівняння, що описують закономірності фізичних явищ (див. *Математична фізика*). В класичній теорії Р. м. ф. вивчають переважно рівняння вигляду

$$\sum_{i,j=1}^{n} a_{ij}\frac{\partial^2 u}{\partial x_i \partial x_j} + \sum_{i=1}^{n} b_i \frac{\partial u}{\partial x_i} + cu = f, \qquad (1)$$

де a_{ij} ($a_{ij} = a_{ji}$), b_i, c, f — задані функції незалежних змінних x_1, x_2, ..., x_n ($n \geqslant 2$), u — шукана функція тих же змінних. Класифікують рівняння (1) відповідно до знаків коренів алгебр. відносно λ рівняння

$$\begin{vmatrix} a_{11}-\lambda & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22}-\lambda & \dots & a_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{n1} & a_{n2} & \dots & a_{nn}-\lambda \end{vmatrix} = 0. \qquad (2)$$

Коли всі n коренів рівняння (2) мають однакові знаки, то кажуть, що рівняння (1) належить до еліптичного типу; коли знаки коренів різні, то рівняння (1) належить до гіперболічного типу; нарешті, коли рівняння (2) має нульові корені,— до параболічного типу. До рівнянь еліптичного типу відносять, напр., *Пуассона рівняння* і його окремий випадок — *Лапласа рівняння*, гіперболічного типу — *телеграфне рівняння* і його окремий випадок — *хвильове рівняння*, параболічного типу — *теплопровідності рівняння*. Щоб одержати однозначний розв'язок Р. м. ф., необхідно врахувати додаткові (т. з. крайові) умови, тобто розв'язати *крайову задачу*. Велику увагу при вивченні Р. м. ф. приділяють наближеному розв'язуванню крайових задач за допомогою ЕОМ, а також *узагальнених функцій*. Перші результати з теорії Р. м. ф. одержали Ж. Л. *Д'Аламбер* і П. С. *Лаплас*. Значний внесок в її розвиток зробили рад. вчені М. М. *Боголюбов*, І. Н. *Векуа*, В. С. *Владимиров*, О. А. *Самарський*, В. І. *Смирнов*, С. Л. *Соболєв*, А. М. *Тихонов*, Л. Д. *Фаддєєв*, укр. вчені І. І. *Данилюк*, М. М. *Крилов*, В. О. *Марченко*, Ю. О. *Митропольський*, О. С. *Парасюк*, Г. М. *Положій* та ін.

Літ.: Соболев С. Л. Уравнения математической физики. М., 1966; Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В. Введение в теорию квантованных полей. М., 1976.

Ю. О. Митропольський.

РІВНЯ́ННЯ СТА́НУ — співвідношення між тиском p, об'ємом V і т-рою T фізично однорідної системи, що перебуває в стані *термодинамічної рівноваги*. Р. с. одержують експериментально або визначають теоретично методами *статистичної фізики*, виходячи з молекулярно-кінетичних уявлень про будову даної речовини. Розрізняють термічні Р. с., що їх описують співвідношенням $f(p, V, T) = 0$, та калоричні Р. с., в яких внутр. енергія U залежить від двох із трьох параметрів p, V, T. Зв'язок між двома типами Р. с.:

$$(\partial U/\partial V)_T + p = T\,(\partial p/\partial T)_V,$$

де $(\partial p/\partial T)_V$ і $(\partial U/\partial V)_T$ визначають відповідно з термічних і калоричних Р. с., встановлюється з другого *термодинаміки начала*. Прикладами термічних Р. с. є *Клапейрона — Менделєєва рівняння* для ідеального газу, Ван-дер-Ваальса рівняння для реального газу (див. *Міжмолекулярна взаємодія*). Р. с. є необхідним доповненням до законів *термодинаміки*, що дає змогу використовувати їх для конкретних речовин.

РІВНЯ́ННЯ ХІМІ́ЧНІ — зображення *хімічних реакцій* за допомогою *формул хімічних, знаків хімічних*, чисел та *знаків математичних*. Формули вихідних речовин пишуть у лівій частині Р. х., а утворюваних речовин — в правій. Між формулами речовин ставиться знак +, а обидві частини Р. х. сполучають знаком рівності = (в *необоротних реакціях* ставлять спрямовану вправо стрілку →, в *оборотних реакціях* — подвійну ⇄). Число атомів кожного хім. елемента в лівій і правій частинах Р. х. має бути однаковим. Тому перед хім. формулами ставлять цілочислові коефіцієнти, що показують число молекул вихідної та утворюваної речовин. Напр., знаючи, що внаслідок горіння ацетилену в кисні утворюється лише вода і діоксид вуглецю, можна одразу написати Р. х. цієї реакції: $2C_2H_2 + 5O_2 = 4CO_2 + 2H_2O$. У більш складних випадках використовують методи електронного балансу, напівреакцій тощо (див. *Окислювально-відновні реакції*). Якщо в реакції беруть участь газоподібні речовини, то Р. х. дає змогу знайти їхні об'єми на основі *Авогадро закону*. За допомогою Р. х. обчислюють вихід продуктів реакції і відношення фактично одержаної кількості продукту реакції до теор. обчисленої. Р. х. не вказують на механізм протікання хім. реакції. *В. В. Григор'єва.*

РІВНЯ́ННЯ ЧА́СУ — різниця між справжнім і середнім сонячним *часом*. Зумовлене тим, що справжній сонячний час нерівномірний внаслідок, по-перше, нерівномірності видимого руху *Сонця* по небу, що є відображенням руху *Землі* по еліптичній *орбіті*, і, по-друге, нахилу *екліптики* до *екватора* не-

Ріга Ферео.

Дж. Рід.

Т. М. Рід.

бесного. Тому Р. ч. описується кривою, яка є сумою двох приблизно синусоїдальних хвиль (річного і піврічного періодів), амплітуди яких майже рівні (мал.). Протягом року Р. ч. неперервно змінюється від —14,3 хв (12 лютого) до +16,4 хв (4 листопада) і 4 рази (16 квітня, 14 червня, 1 вересня і 25 грудня) дорівнює нулеві.

В. К. Дрофа.

РІГ — духовий мундштучний муз. інструмент (пастуший, мисливський, поштовий, військовий сигнальний), прообраз багатьох муз. інструментів з конічним каналом. Виготовляли Р. з рогів тварин, пізніше — з дерева, кістки або металу. В Росії у 18—19 ст. існували рогові оркестри (з мисливських рогів).

РІГ ДОСТА́ТКУ — 1) У грец. міфології ріг кози Амалфеї, яка вигодувала своїм молоком *Зевса,* коли його мати *Рея,* боячись, щоб *Кронос* не проковтнув і цього сина (як і ін. своїх дітей), ховала Зевса немовлям на о. Кріт. Зевс узяв Амалфею на небо, а ріг її зробив чарівним: у ньому завжди було повно їжі й питва. 2) Переносно «ріг достатку» — джерело достатку, багатства.

РІ́ГА ФЕРЕ́О (Ρήγας Φεραῖος; 1757, Велестінон — 24.VI 1798, Бєлград) — грец. письменник, нац. герой Греції. Зазнав впливу ідей франц. бурж.-демократичної революції 1789 — 94. Займався просвіт. діяльністю, перекладав франц. художню й наук.-популярну прозу. Склав проект конституції майбутньої незалежної федеративної держави Балканських країн «Новий політичний устрій народів Румелії, Малої Азії, островів Середземного моря, Валахії та Молдавії», який разом із «Картою Греції» та двома гімнами повстання згаданих народів проти османського ярма було опубліковано 1797 у Відні. Йому приписували (без достатніх підстав) перекладену Дж. Г. Байроном «Бойову пісню греків». При спробі перейти до активної політ. боротьби заарештований австр. поліцією, переданий султанові і страчений. Ідеї Р. Ф. були поширені в Європі на поч. 19 ст. «Військовий марш» Р. Ф. рос. мовою переклав М. Михайлов, укр.— А. Чердаклі. *Т. М. Чернишова.*

РІ́ГЕЛЬ, β Оріона — *зоря* 0,1 візуальної *зоряної величини,* найяскравіша в сузір'ї *Оріона.* Віддаль від Сонця 250 *парсек,* світність у 51 000 раз перевищує світність Сонця. Р.— візуально *подвійна зоря*; супутник 7,4-ї зоряної величини на 10″ віддалений від гол. зорі.

РІ́ГЕЛЬМАН Олександр Іванович [1720—23.X (3.XI) 1789, с. Андріївка, тепер Чернігівського р-ну Черніг. обл.] — рос. історик, військовий інженер і топограф, генерал-майор (1771). Походив з нім. дворянської сім'ї, що в 30-х рр. 18 ст. переселилася в Росію. Закінчив Шляхетний корпус у Петербурзі (1738). У 1741—43 у зв'язку з розмежуванням рос.-тур. кордонів перебував на Запоріжжі. Учасник рос.-тур. воєн 1735—39 і 1768—74. Брав участь у будівництві укріплених ліній на Пд. Україні, узбережжі Азовського м. З 1782 — у відставці. Автор компілятивної праці «Літописне повіствування про Малу Росію, її народ і козаків взагалі...» (ч. 1—4, 1847), що включає також спостереження автора і документальні матеріали. Незважаючи на вороже ставлення до укр. козацтва, праця Р. містить цінні відомості про побут і звичаї запорізьких козаків.

РІГО́ (Rigault) Рауль Жорж Адольф (16.IX 1846, Париж — 24.V 1871, там же) — франц. революціонер, діяч *Паризької комуни 1871.* Послідовник Л. О. *Бланкі.* За фахом журналіст. 26.III 1871 обраний до Комуни (був членом Комісії заг. безпеки), 26.IV — прокурором Комуни. Один з керівників оборони Парижа. Розстріляний *версальцями.*

РІД (Reed) Джон (22.X 1887, Портленд — 17.X 1920, Москва) — амер. письменник і журналіст, діяч амер. робітн. руху. Закінчив Гарвард. ун-т (1910). У 1912—18 співробітничав у марксист. виданнях Америки. В 1914 опублікував кн. репортажів про мекс. революцію «Повстала Мексіка». Під час 1-ї світової війни перебував у Європі як військ. кореспондент. Автор кн. репортажів «Війна у Східній Європі» (1916) і зб. віршів «Бубон» (1917). У 1917 разом з дружиною Л. *Брайант* прибув до Росії. Учасник Великої Жовтн. соціалістичної революції, був особисто знайомий з В. І. Леніним. Після повернення 1918 на батьківщину написав один з кращих творів про рос. революцію — «Десять днів, що потрясли світ» (1919). Книга вийшла з передмовою В. І. Леніна. Перекладена майже всіма мовами світу, вона принесла Р. світову славу. Р.— один із засновників (1919) Комуністичної робітн. партії Америки (1921 ввійшла до складу Об'єднаної комуністичної партії Америки). Восени 1919 приїхав до Москви. Був членом Виконкому Комінтерну. Брав участь у роботі II конгресу Комінтерну (липень 1920). Помер від тифу; похований біля Кремлівської стіни. Останній твір — «Дочка революції» (опубл. 1927).

Тв.: Укр. перекл.— Десять днів, що потрясли світ. К., 1977; Рос. перекл.— Избранные произведения. М., 1957; Восставшая Мексика.— Десять дней, которые потрясли мир.— Америка 1918. М., 1968.

Літ.: Гладков Т. К. Джон Рид. М., 1966; Панкова Л. Г. Джон Рід. Життя і творчість. К., 1977; Старцев А. И. Русские блокноты Джона Рида. М., 1977; Дангулов А. С., Дангулов С. А. Легендарный Джон Рид. М., 1978; Джон Рид. Биобиблиографический указатель. М., 1978.

Т. Н. Денисова.

РІД (Reid) Томас (26.IV 1710, Строн, Кінкардін — 7.X 1796, Глазго) — англ. філософ-ідеаліст, засновник шотланд. школи «здорового глузду». Професор філософії ун-ту в Глазго (з 1764). Виступав проти *скептицизму* Д. *Юма,* англ. *емпіризму* і *сенсуалізму,* що стверджували досвідне походження знання. Обстоював ідеалістичне вчення про *природжені ідеї,* які нібито є основою «здорового глузду». В праці «Нариси про інтелектуальні здібності людини» (1785) Р. наводив 12 осн. суджень «здорового глузду», що нібито не залежні від досвіду, закладені в розум людей богом і служать основою пізнання. В 20 ст. деякі положення філософії Р. відроджуються *неореалізмом* та *лінгвістичною філософією.*

РІД (Reid) Томас Майн (4.IV 1818, Балліроні, Пн. Ірландія — 22.X 1883, Лондон) — англ. письменник. Брав участь в американо-мекс. війні 1846—48. Прославився авантюрно-пригодницькими романами. Роман «Вільні стрільці» (т. 1—2, 1850) — про опір мекс. повстанців амер. вторгненню, «Квартеронка» (т. 1—3, 1856) — про жахи работоргівлі на Пд. США. В романах «Мисливці за скальпами» (1851), «Оцеола, ватажок семінолів» (1858), «Вершник без голови» (т. 1—2, 1866) та ін. реалістично відтворено життя й побут індіанців, стверджується ідея боротьби народів амер. континенту за визволення.

Тв.: Укр. перекл.— Оцеола, ватажок семінолів. К., 1928; Білий ватажок. К., 1929; Верхівець без голови. К., 1929; Квартеронка. К., 1929; Цілінні ліси. (Молоді мисливці). К., 1929; Шукачі рослин. К., 1929; Повзуни по скелях. К., 1929; Морське вовченя, або Подорож у темряві. К., 1958; Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—6. М., 1956—58. *А. О. Колибанова.*

РІД — 1) Форма спільності людей за *первіснообщинного ладу*; господарське і соціальне об'єднання кровних родичів. Р. виник за пізнього *палеоліту.* Розвиток продуктивних сил вимагав заміни несталого «*первісного людського стада*» міцним, тісно згуртованим виробничим колективом; ним став Р. В силу закону *екзогамії* Р. не могли існувати ізольовано, а з самого початку об'єднувалися в племена (див. *Плем'я*). Більшість рад. дослідників вважає, що родове суспільство в своєму розвитку пройшло два послідовні етапи: *матріархат* і *патріархат.* За матріархату Р. був осн. екон. і соціальним осередком первісного суспільства. За патріархату осн. екон. осередком суспільства стала велика патріархальна сім'я. Група патріархальних сімей (*патронімій*) становила патріархальний Р., члени якого були пов'язані спільністю походження. Очолював Р. глава найстарішої в Р. сім'ї або патронімії. В той час виробничі відносини перестали відповідати відносинам між кровними родичами. Р. зберігав переважно шлюбно-регулюючі й релігійно-обрядові функції. До того часу належали й початок розкладу родових відносин і поступова заміна їх територіальними. Патріархальні сім'ї різних Р., які жили поряд, створювали сусідську общину. Поступово складалася мала сім'я як осн.

Графік **рівняння часу:** *1* — складова, що визначається нерівномірністю руху Землі по орбіті; *2* — складова, що визначається нахилом екліптики до екватора; *3* — рівняння часу.

екон. осередок суспільства, що призводило до остаточного розкладу родових відносин, які замінилися класовими. 2) Ряд поколінь, які походять від одного реального предка.

РІД у біології — систематична категорія, яка об'єднує близько споріднені, безпосередньо зв'язані походженням *види*. Напр., до Р. клен (Acer) належать різні види кленів (звичайний, американський, чорноклен та ін.), до Р. собака (Canis) — собака, шакал, вовк та ін. Р. може об'єднувати багато, кілька або один вид. Р., що представлені одним видом, напр., гінкго (Ginkgo), хохуля (Desmana), наз. монотипними. Кожний Р. входить до складу певної *родини*.

РІД у мовознавстві — *граматична категорія* іменника, яка характеризує його відносно належності до одного з трьох класів, що наз. граматичними родами,— чоловічого, жіночого чи середнього. Більшість іменників — назв осіб в однині належить до чоловічого та жіночого Р. відповідно до статі осіб. Іменники — назви тварин належать до чоловічого чи жіночого Р. в основному залежно від *флексії* (кріт, синиця). Іменники— назви предметів належать здебільшого до середнього роду (вікно, поле), частину їх відносять до чоловічого та жіночого Р. за флексією (дуб, вода). У множині іменники родових відмінностей не мають. Окремо виділяють групу іменників т. з. спільного Р., які набувають значення Р. залежно від статі названих ними осіб (сирота, суддя). У деяких мовах (напр., семіто-хамітських, багатьох індоєвропейських) розрізняють два Р.— чоловічий і жіночий. Є мови, які не мають категорії Р. Категорія Р. у прикметниках, дієприкметниках, у частині числівників та займенників, у формах минулого часу дієслова залежить від Р. іменника, з яким вони узгоджуються (зелений ліс, зелена трава, зелене поле). *І. К. Кучеренко.*

РІД ВІЙСЬК (сил) — складова частина виду збройних сил держави, що включає підрозділи, частини і з'єднання, які мають властиві тільки їм зброю, військ. техніку, тактику. До 20 ст. існували Р. в.: піхота, кавалерія, артилерія (з 16 ст.). Із створенням у 20 ст. нової зброї, військ. техніки з'явилися нові Р. в., а кавалерія втратила своє значення. Поділ військ (сил) на роди прийнятий у всіх арміях і флотах. У *Збройних Силах* СРСР до Р. в. належать: мотострілецькі, танк., ракетні, повітр.-десантні, спец. війська, артилерія; бомбардувальна, винищувальна, винищувально-бомбардувальна авіація; надводні кораблі, підводні човни, морська піхота та ін. Р. в. у бою та операції застосовуються, як правило, в тісній взаємодії один з одним.

РІД ЛІТЕРАТУРНИЙ — класифікація творів художньої літератури за основними особливостями їхнього змісту й типами поетичної структури. Відповідно до трьох способів відображення дійсності розрізняють три літ. роди: *епос* (зображення зовнішнього по відношенню до письменника світу, різних подій), *лірику* (вираз суб'єктивно-емоційних роздумів і почуттів) та *драму* (показ життя через розмови та вчинки дійових осіб). Літ. роди не існують ізольовано один від одного, бувають твори, в яких поєднано кілька родових ознак. Так, ліризм часто проникає в епічні й драм. твори (див. *Ліро-епічний твір*), елементи драми трапляються в епосі й лірриці. Твори кожного з родів за способом побудови образів і обсягом поділяються на види, або жанри. Рід (напр., епос) завжди проявляє себе через вид (*жанр*): *епопея*, героїчна *поема, роман, повість, оповідання, нарис* та ін. До лірики належать ліричний вірш, *пісня, гімн, медитація, елегія* та ін. Драм. твори поділяються на *трагедії, комедії* і власне драми.

Літ.: Аристотель. Об искусстве поэзии. М., 1957; Белинский В. Г. Разделение поэзии на роды и виды. В кн.: Белинский В. Г. Полное собрание сочинений, т. 5. М., 1954; Шаховський С. Літературні роди й види. К., 1963; Гачев Г. Д. Содержательность художественных форм. Эпос. Лирика. Театр. М., 1968. *В. М. Лесин.*

РІДБЕРГА СТАЛА, R — фізична стала, що входить у вирази для *рівнів енергії* і частот випромінювання атомів водню та одноелектронних іонів (див. *Спектральні серії*). Якщо припустити, що маса нерухомого *атомного ядра* нескінченно велика порівняно з масою *електрона*, то

$$R_\infty = \frac{me^4}{8\varepsilon_0^2 h^3 c} = 1{,}097373143 \cdot 10^7 м^{-1},$$

де e і m — заряд і маса електрона, ε_0 — *електрична стала*, h — *Планка стала*, c — *швидкість світла* у вакуумі. Для врахування руху ядра масу електрона замінюють приведеною масою електрона і ядра, тоді

$$R_t = R_\infty (1 + m/M_t),$$

де M_t — маса ядра. Р. с. для легких атомів має значення ($м^{-1}$):

$$R_H = 1{,}09678 \cdot 10^7,$$
$$R_D = 1{,}09707 \cdot 10^7,$$
$$R_{He^3} = 1{,}09717 \cdot 10^7,$$
$$R_{He^4} = 1{,}09722 \cdot 10^7.$$

Введена 1890 швед. фізиком Й. Рідбергом (1854—1919) при вивченні спектрів атомів.

А. М. Федорченко.

РІДДЕР — колишня (до 1941) назва м. *Леніногорська* Сх.-Казахстанської обл. Каз. РСР.

РІДИННИЙ РАКЕТНИЙ ДВИГУН (РРД) — *реактивний двигун* літального апарата, що працює на рідких паливних компонентах (пальному й окислювачі). Уперше в світі основи теорії і принципову схему РРД розробив і опублікував К. Е. *Ціолковський* 1903. Запропоновані ним принципи конструктивного вирішення РРД були доповнені Ю. В. *Кондратюком* і в осн. збереглися в сучас. двигунах. Розробка і випробування таких двигунів проводились і в ряді ін. країн. Перші вітчизняні РРД з'явилися 1930 — 31. Розроблені пізніше конструкції дали змогу запускати ракети, виводити на орбіту *штучні супутники Землі* і пілотовані космічні кораблі. Як пальне в РРД використовується гас, водень, несиметричний диметилгідразин тощо; як окислювач — кисень (кисневі РРД), азотна к-та (азотнокислотні РРД) та ін. РРД складається з камери двигуна, до якої входять камера згоряння (КЗ) і реактивне сопло (РС), системи живлення, регулювання подачі і запалювання палива, а також допоміжних агрегатів. У головці КЗ розміщені змішувальні форсунки. Система живлення паливом — витискувальна (газобалонна) або турбонасосна. До турбонасосного агрегату (ТНА) належить парогазова турбіна і відцентрові насоси. *Робоче тіло* для привода турбіни ТНА одержують у газогенераторі (ГГ), що використовує осн. *ракетне паливо* РРД або спец. допоміжне. Відпрацьований у турбіні газогенераторний газ викидається в навколишнє середовище через допоміжні сопла, які часто є рульовими (РРД без допалювання), або надходить в КЗ двигуна для допалювання (РРД з допалюванням). РРД першої схеми енергетично менш вигідний, ніж другої. Основне охолодження камери РРД здійснюється одним з компонентів палива, який протікає в зазорі між внутр. і зовн. оболонками. Існують РРД основні, що забезпечують розгін літального апарата на активній ділянці польоту, і допоміжні (рульові, коректуючі, гальмівні), що керують польотом за заданою програмою. Крім того, розрізняють РРД одноразового і багаторазового запуску, одно-, дво- і чотирикамерні (мал.). РРД ракетних літальних апаратів розвивають тягу від кількох мН (мікроракетні двигуни) до кількох МН (осн. двигуни).

Літ.: Добровольский М. В. Жидкостные ракетные двигатели. М., 1968; Глушко В. П. Развитие ракетостроения и космонавтики в СССР. М., 1981. *І. П. Голдаєв.*

РІДКЕ СКЛО — водний розчин *силікатів* натрію, калію (або інших лужних металів) та їхніх сумішей. Одержують Р. с. з *розчинного скла* в *автоклавах* або розварювальних апаратах при т-рі 100—200° С і тиску 0,5—0,6 МПа. Р. с. твердне на повітрі, виділяючи аморфний кремнезем. Застосовується для виготовлення силікатних фарб, клею, миючих засобів, кислотостійких цементів, *жаростійких бетонів, вогнезахищених матеріалів*, різних ливарних форм, при збагачуванні руд, *силікатизації ґрунтів* тощо.

РІДКІ КРИСТАЛИ — широкий клас органічних сполук, що за певних умов мають одночасно властивості кристала (*анізотропія* основних фіз. властивостей) і рідини (*в'язкість*, текучість тощо). Р. к. поділяють на термотропні і ліотропні. Термотропні утворюються тільки при термічній дії на речовину (нагрівання, охолодження), ліотропні — при розчиненні ряду сполук у певних розчинниках. Р. к. широко використовуються як середовища для візуалізації цифрової інформації, термоіндикатори тощо.

Літ.: Чистяков И. Г. Жидкие кристаллы. М., 1966; Жен П. де. Физика жидких кристаллов. Пер. с англ. М., 1977. *М. В. Курик.*

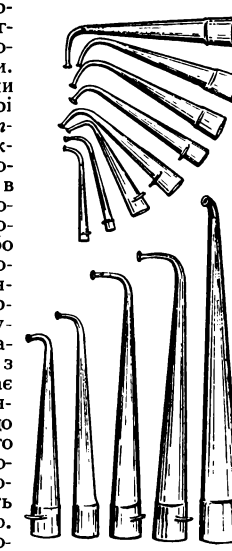

Роги. Частина набору рогового оркестру.

Однокамерний **рідинний ракетний двигун**: рульові сопла: *1* — тангажу; *2*, *14* — крену, *3*, *13* — курсу; *4*, *5*, *11* — газорозподільники; *6* — камера згоряння; *7* — балон стиснутого повітря; *8* —турбонасосний агрегат; *9* — газогенератор; *10* — силова рама; *12*—монтажне кільце рульової системи.

Різак звичайний:
1 — верхня частина рослини;
2 — квітка;
3 — плід.

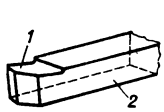

Різець з прямокутною державкою:
1 — головка;
2 — державка.

РІДКІСНИХ МЕТА́ЛІВ ТА НАПІВПРОВІДНИКО́ВИХ МАТЕРІА́ЛІВ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *кольорової металургії*, підприємства якої добувають і збагачують руди рідкісних металів, а також виробляють *рідкісні метали*, сполуки і сплави на їхній основі та напівпровідникові матеріали. Продукцію галузі широко застосовують в атомній енергетиці, радіоелектроніці, авіаційній та ракетній техніці, приладобудуванні тощо. В Рад. Союзі Р. м. та н. м. п. створено після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Було організовано пошук і розвідування сировинних джерел, розроблено технологічні процеси одержання рідкісних металів, збудовано пром. підприємства по добуванню, збагаченню руд і переробці концентратів рідкісних металів, підготовлено спеціалістів, організовано н.-д. роботи. Перше підприємство галузі введено в дію 1926. За довоєнні роки в СРСР організовано виробн. вольфраму, молібдену, твердих сплавів, ферованадію, танталу, берилію, рубідію, цезію, солей радію тощо. В післявоєнні роки освоєно пром. виробн. титану та його сплавів, цирконію і гафнію, ніобію, селену й телуру, *рідкісноземельних елементів*, гелію, індію, талію, германію й кремнію напівпровідникової чистоти та різних інтерметалевих сполук з напівпровідниковими властивостями. В Укр. РСР виробн. рідкіснометалевої продукції почалося з освоєнням 1939 цирконієвого родовища в Донец. обл. Прискореного розвитку галузь республіки набула в післявоєнні роки. На базі Малишівського родовища титано-цирконієвих пісків введено в дію *Верхньодніпровський гірничо-металургійний комбінат*. У республіці діють підприємства по виробн. напівпровідникових матеріалів, рідкісних металів та їхніх сполук.

О. Г. Щукін.

РІДКІСНІ МЕТА́ЛИ — умовна назва металів, об'єм виробн. яких через високий ступінь розсіяності, незначну поширеність у природі та складність технологічних методів видобування порівняно невеликий. До Р. м. належать легкі (літій, рубідій, цезій, берилій), розсіяні (див. *Розсіяні елементи*), рідкісноземельні (див. *Рідкісноземельні елементи*), радіоактивні (див. *Радіоактивні елементи*) і *тугоплавкі метали*. Проте деякі Р. м. можуть бути віднесені до різних груп (напр., гитан — одночасно легкий і тугоплавкий метал). З розвитком виробництва і споживання Р. м. термін «рідкісні метали» поступово втрачає первісне значення.

Р. м. застосовують у різних галузях пром-сті та техніки (див. також *Рідкісних металів та напівпровідникових матеріалів промисловість*).

РІДКІСНОЗЕМЕ́ЛЬНИХ І РОЗСІ́ЯНИХ ЕЛЕМЕ́НТІВ РУ́ДИ — природні мінеральні утворення з вмістом *рідкісноземельних елементів* і *розсіяних елементів* у таких кількостях, при яких їх доцільно вилучати за сучасного рівня розвитку економіки й техніки. Осн. пром. мінерали рідкісноземельних елементів: *монацит*, бастензит Ce [FCO_3], лопарит (Na, Ce) TiO_3, ксенотим Y [PO_4], гадолініт $Y_2FeBe_2[OSiO_4]_2$, евксеніт (Y, Er, Ce, U, Pb, Cu) $[(Nb, Ta, Ti)_2(O, OH)_6$. Розсіяні елементи, як правило, окремих мінералів не утворюють, вони входять як домішки до складу ін. мінералів, з яких їх вилучають при переробці берилієвих, літієвих, заліз., титанових, танталових, ніобієвих, цинкових, молібденових та деяких ін. руд або з вугілля, фосфоритів, солей та деяких ін. корисних копалин. Лише в певних випадках розсіяні елементи (Sc, Te, Ge, V, Se, Te і Cd) можуть утворювати окремі мінерали. Найбільше пром. значення мають титан-рідкісноземельно-ніобієво-танталові руди нефелінових *сієнітів*, карбонатитові, альбітитові й пегматитові руди, а також торій-берилій-рідкісноземельно-свинцево-цинкові руди гідротермальних родовищ та монацитові розсипища і руди залишкових родовищ *кір вивітрювання*, що утворилися на рідкісноземельних карбонатитах.

Б. І. Горошников.

РІДКІСНОЗЕМЕ́ЛЬНІ ЕЛЕМЕ́НТИ, РЗЕ — умовна назва, що об'єднує 16 хім. елементів III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва: *ітрій, лантан* та *лантаноїди*. Деякі вчені відносять до РЗЕ ще *скандій*. Розрізняють церієві (лантан, *церій, празеодим, неодим, прометій, самарій, європій*) та ітрієві (ітрій, *гадоліній, тербій, диспрозій, гольмій, ербій, тулій, ітербій, лютецій*) РЗЕ. У природі церієві РЗЕ поширені більше, ніж ітрієві, але всі вони у різних співвідношеннях входять до складу одних і тих же мінералів типу фосфатів (напр., *монацити, апатити*, ксенотими), фторокарбонатів (бастнезити), титанотанталоніобатів (пірохлори, лопарити тощо). РЗЕ — сріблясто-білі метали, хімічно активні, тьмяніють на вологому повітрі внаслідок утворення плівки оксиду. Виділяють їх як побічні продукти при одержанні урану, торію, ніобію, танталу та ін. Про властивості та застосування див. статті про відповідні рідкісноземельні елементи.

В. Л. Павлов.

РІДКОЛІ́ССЯ — рідкостійні ліси, в яких дерева не утворюють зімкнутого пологу. Характерні для пн. межі лісів Пн. півкулі (лісотундра), верх. межі поясу деревної рослинності в горах; у сухих субтропіках і тропіках поширені ксерофітні Р. В лісотундрі розрізняють ялинові, модринові, березові Р., дерева в яких рідко досягають 6—8 м заввишки і внаслідок розрідженості незначною мірою впливають на нижчі яруси лісу (лишайниковий, мохово-лишайниковий тощо). Ксерофітні Р. здебільшого представлені заростями колючих *чагарників* з поодинокими низькорослими деревами; поширені в Африці, Пд. Америці, Австралії. В СРСР ксерофітні Р. представлені арчевниками і фісташниками, що ростуть в Серед. Азії і Закавказзі.

РІДКОТЕКУ́ЧІСТЬ — здатність розплавлених матеріалів, в основному металів (сплавів), заповнювати *ливарну форму*; одна з найважливіших технологічних властивостей ливарних сплавів. Зумовлюється фіз.-хім. характеристиками рідкого металу (хім. складом, будовою, в'язкістю та ін.), а також умовами заливання і властивостями ливарної форми (напр., змочуванням її поверхні металом, газо- і теплопровідністю матеріалу стінок форми, її конфігурацією, напором металу). Розрізняють Р. практичну, що її визначають при постійній т-рі заливання, та справжню, яку визначають при постійному перегріві — постійній різниці між т-рою заливання і т-рою нульової рідкотекучості. Р. встановлюють за довжиною відливка або ступенем заповнення металом еталонної форми. Кращою Р. відзначаються евтектичні сплави (див. *Евтектика*). Р. металів поліпшують *розкисленням* і *модифікуванням*.

«РІ́ДНА ПРИРО́ДА» — інформаційно-методичний бюлетень Державного к-ту УРСР по охороні природи, Укр. т-ва охорони природи та Укр. т-ва мисливців і рибалок. Виходить з 1971 щоквартально укр. мовою. Узагальнює і популяризує досвід роботи, яка проводиться на Україні щодо *раціонального природокористування*, охорони атм. повітря, надр, грунтів, вод, рослинного й тваринного світу. Широко висвітлює участь громадськості, парт. і рад. органів в охороні природи.

А. Л. Андрієнко.

«РІ́ДНА ШКО́ЛА» — громадська культурно-освітня орг-ція бурж.-ліберального напряму, що діяла в Сх. Галичині (1881—1939) й Зх. Волині (20—30-і рр. 20 ст.). Засн. 1881 у Львові як «Руське товариство педагогічне». В 1912—26 мала назву «Українське педагогічне товариство», а з 1926 — «Рідна школа». Т-во організовувало приватні школи й гімназії, дитячі садки, курси для неписьменних. У 1938 «Р. ш.» належало 605 дитячих садків, 33 поч. і неповні серед. школи, 12 гімназій, 11 ліцеїв, вид-во, книгарні. Передова інтелігенція боролася проти бурж.-націоналістичного керівництва «Р. ш.». Значна частина цієї інтелігенції в 20—30-і рр. була під впливом КПЗУ.

«РІ́ДНИЙ КРАЙ» — укр. щотижневий громадський і літературно-наук. журнал демократичного, а потім ліберально-бурж. напряму. Виходив 1905—07 у Полтаві, 1908—14 — Києві, 1915—16 — Гадячі. Редактори — М. Дмитрієв і Г. Коваленко, з 1908 — Олена Пчілка. В журналі друкувались твори Панаса Мирного («До сучасної музи», «Сон»), М. Кропивницького (п'єса «Скрутна доба»), Лесі Українки («В катакомбах», «Королівна», «Йоганна, жінка Хусова» та ін.), а також А. Кримського, Л. Яновської, Грицька Григоренка, Х. Алчевської, П. Капельгородського, Д. Яворницького, поета-робітника Т. Романченка, перші вірші П. Тичини, О. Журливої та ін. За антисамодержавні виступи журнал зазнавав конфіскацій та заборони. В окремих статтях з історії та етнографії були прояви нац. обмеженості. В 1906, 1908—14 до

«Р. к.» виходив додаток «*Молода Україна*». *П. М. Федченко.*

«РІДНИЙ КРАЙ» — щотижнева укр. прогресивна газета в Аргентині. Виходить з 1960 в Буенос-Айресі. Висвітлює громад. і культурне життя українців в Аргентині, друкує матеріали про Рад. Україну, твори укр. рад. письменників. Частина матеріалів у кожному номері публікується ісп. мовою.

РІЄГО-І-НУ́ЬЄС (Riego y Núñez) Рафаель (24.X 1785, Санта-Маріяде-Тунья, Астурія — 7.XI 1823, Мадрід) — один з керівників революції 1820—23 в Іспанії. В січні 1820 очолив повстання в армії (в районі Кадіса) проти абсолютистського правління Фердінанда VII, на захист ліберальної конституції 1812, яке стало початком революції. В січні 1821 був призначений генерал-капітаном Арагону, 1822 обраний президентом мадрідських кортесів. Організатор і керівник революц. загонів, що вели боротьбу проти франц. інтервенції (квітень 1823). У вересні 1823 потрапив у полон. Страчений за вироком королів. суду. Ім'я Р.-і-Н. стало символом боротьби за свободу Іспанії (на честь Р.-і-Н. під час *Іспанської революції 1931—39* написано революц. гімн, що був державним гімном Іспанської республіки).

РІЄКА — місто на Пн. Зх. Югославії, в Соціалістичній Республіці Хорватії. Розташована на узбережжі Рієцької зат. Адріатичного м. Великий порт, яким користуються також Угорщина, Чехословаччина та Австрія. Вузол з-ць, аеропорт. 135 тис. ж. (1972). Розвинуте машинобудування, особливо суднобудування, а також виробн. суднових дизелів, моторів та ін. Нафтопереробний з-д, підприємства хім., деревообр., паперової, шкіряно-взут. і харчосмакової (у т. ч. тютюнової) пром-сті. Мед. ф-т Загребського ун-ту. Вища мор. і пед. школи. Музеї, у т. ч. природничий. Архіт. пам'ятки 14—18 ст. Поселення на місці Р. виникло за античних часів.

РІЄЛЬ — грошова одиниця Народної Республіки Кампучії, поділяється на 100 *сенів*. Запроваджений у березні 1980.

РІЖКИ́ — 1) Хвороба злаків, спричинювана паразитичним грибом Claviceps purpurea. В колосі уражених рослин замість зерен утворюються ріжки, що являють собою темно-фіолетову грибницю гриба в стані спокою (див. *Склероцій*). Найчастіше уражуються жито, лучні злаки, рідше ячмінь, пшениця. Хвороба поширюється спорами, які потрапляють на зав'язі квітучих рослин. Р. отруйні для людини і тварин. Вживання борошна з домішкою Р. може призвести до корчів, передчасних родів або викиднів. В медицині Р. використовуються для припинення маткових кровотеч. Заходи боротьби: сівба очищеним насінням, збирання хлібів до осипання Р., *лущення стерні*, глибока зяблева оранка, скошування злакових трав до цвітіння. 2) Українська назва гриба Claviceps purpurea.

РІЗА́К (Falcaria) — рід рослин родини *зонтичних*. Дворічні трави з трійчастими або двічі-трійчастими листками. Квітки білі, в зонтиках. Плід — двосім'янка. Відомо 5 видів, поширених у Середземномор'ї, Серед. Європі, Малій і Серед. Азії та Зх. Сибіру. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — два. Найпоширеніший Р. в е х о в и й, або з в и ч а й н и й (F. sioides, синоніми: F. vulgaris, F. rivini); росте в степах, на луках, вздовж доріг, іноді як бур'ян на полях.

РІ́ЗАННЯ МЕТА́ЛІВ — див. *Обробка металів різанням*.

РІЗДВА́ О́СТРІВ, Крістмас — володіння Австралії на острові тієї самої назви, у сх. частині Індійського ок. Площа 135 км². Нас. 3 тис. чол. (1975), гол. чин. китайці й малайці, а також невелика група англо-австралійців. Офіц. мова — англійська. Острів вулканічного походження, вис. до 361 м. Клімат і рослинність тропічні. До 1958 входив до складу колонії Сінгапур. 1.X 1958 переданий Австралії. Основа економіки — видобування фосфоритів на експорт.

РІЗДВО́, різдво христове — одне з головних свят *християнства* на честь «народження» міфічного Ісуса *Христа*. Запозичене християнами з стародавніх культів, узаконене Ефеським собором 431. В 10 ст. свято Р. разом з християнством поширилося на Русі, де поступово злилося з місцевими зимовими святами на честь бога сонця *Ярила* та святками, перейнявши від них численні обряди: *колядки*, вживання куті тощо. Відзначається 25.XII [в одних країнах — за григоріанським календарем (новий стиль), в інших — за юліанським календарем (старий стиль, що відповідає 7.I нового стилю)].

РІЗЕ́ЦЬ — різальний інструмент, яким обробляють металеві і неметалеві заготовки. Встановлюється на довбальних, револьверних, розточувальних, стругальних, токарних або спец. верстатах. Різець (мал.) складається з головки (різальної частини певної геометричної форми) і державки, за допомогою якої він закріплюється на верстаті. За формою головки розрізняють Р. прямі, відігнуті (зігнуті) і чашкові; за формою державки — прямокутні, квадратні і круглі; за способом з'єднання головки і державки — суцільні, з привареними чи припаяними головкою або різальною пластинкою тощо. Залежно від виду обробки Р. бувають прохідні, підрізні, розточувальні, відрізні, прорізні, різьбові та ін. Є Р.: чорнові (обдирні), чистові, для тонкого точіння і вигладжувальні; праві (обробка заготовки справа наліво) і ліві (зліва направо). Головку Р. виготовляють з інструментальних (у т. ч. швидкорізальних) сталей, *твердих сплавів* на основі карбідів вольфраму і титану, *синтетичних алмазів*, мінерало-керамічних та ін. матеріалів; державку — переважно з конструкційних сталей.

Г. К. Якимчук.

В. В. Різниченко. Листівка «Геть з царатом! Хай живе революція!». 1905.

РІЗНИЧЕ́НКО Володимир Васильович [6 (18).X 1870, хутір Велентіїв, тепер с. Валентіїв Ніжинського району Чернігівської обл. УРСР — 1.IV 1932, Київ] — український радянський геолог, академік АН УРСР (з 1929). Закінчив Харків. ун-т (1896). Проводив геол. та геогр. дослідження на Тянь-Шані, Алтаї, Тарбагатаї. За дослідження зледеніння Пд. Алтаю його нагороджено медаллю ім. М. М. Пржевальського. З 1916 працював на Україні. Був директором Укр. геол. комітету, 1930—32 — директором Н.-д. геол. ін-ту АН УРСР. Вивчав Лівобережжя України, Серед. Придніпров'я, зокрема *Канівські гори*. Дав нове грунтовне висвітлення стратиграфії і тектоніки цього району, вперше на Україні встановив *дислокації* антропогенового віку. Досліджував гідрогеол. умови Волині. Організував і очолив комплексну експедицію в район Дніпробуду. Р.— організатор комісії по вивченню антропогенового (четвертинного) періоду на Україні, яку очолював 1930—32. Наук. праці — з питань заг., динамічної та регіональної геології, гідрогеології, географії, археології.

Р. Рієго-і-Нуньєс.

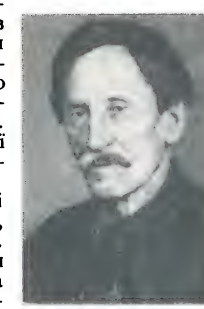

В. В. Різниченко.

Р. відомий також як художник і поет (псевдоніми: Велентій, Гайд, В-й). Працював у галузі політ. карикатури, спрямованої проти реакційних партій, ідеологів та захисників царизму («Геть з царатом! Хай живе революція!», «Після скасування кріпацтва», «Обніміте, брати мої, найстаршого брата!..», «Біля пам'ятника Шевченкові»). Карикатури вміщував в ілюстрованому додатку до ленінської «Искры» (1902), сатиричному журн. «Шершень» (1906), газ. «Рада» (1909—12). Поезії друкував у літ.-артистичному альманасі «Терновий вінок» (К., 1908). Переклав укр. мовою «Пісню про Буревісника» М. Горького. Іл. див. також до ст. *Карикатура*, т. 5, с. 34.

Літ.: Блюміна І. М. В. В. Різниченко (Велентій) — художник і поет. К., 1972.

РІЗНОВИ́ДНІСТЬ у б і о л о г і ї — систематична категорія в ботаніці, нижча від *підвиду*. Під Р. розуміють популяцію або групу особин, що відрізняються від типових представників *виду* другорядними ознаками, які рідко успадковуються. Р. не має чітко відмежованого *ареалу*. В сучас. систематиці поняття Р. майже не вживається через нечіткість його визначення. В зоол. номенклатурі Р. відповідає *варіетет*.

РІЗНОВУ́СІ, нічні метелики (Heterocera) — група (серія) *метеликів*. Розмах крил від 3,25 мм (Nepticula filipendulae) до 30 см (Erebius agrippina); забарвлення переважно яскраве. Вусики різної форми (звідси й назва): нитковидні, пилчасті, гребінчасті тощо. Ме-

М. І. Різоль.

Різьблення художнє. М. В. Константинова. Ярослав Мудрий. Дерево. 1982.

Різьблення художнє. Ложка. Дерево. Івано-Франківська область. Початок 20 ст.

телики (за винятком *строкатко-вих*) активні смерком або вночі (звідси їх друга назва). Гусінь багатьох видів ушкоджує с.-г. та лісові культури, зернопродукти, хутро, різну сировину. Метелики багатьох видів — запилювачі рослин; *шовковичного шовкопряда* та *дубового шовкопряда* використовують для одержання шовку (див. *Шовківництво*). Група Р. включає 20 надродин, що об'єднують 131 родину, з них найчисленніші: *совкові, п'ядунові, вогнівкові, молеві, листовійкові, коконопрядові* та ін. У світовій фауні — понад 100 тис. видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди; в СРСР — бл. 10 тис. видів, з них в УРСР — понад 2 тис. Деякі красиві рідкісні або зникаючі види взяті під охорону. До *Червоної книги* Української РСР включені шовкопряд-ендроміс (Endromis versicolora), шовкопряди кульбабовий (Lemonia taraxasci), деякі *павиноочкові* та *бражникові*.

З. Ф. Ключко.

РІЗНОДЖГУ́ТИКОВІ ВО́ДОРОСТІ — відділ нижчих рослин. Див. *Жовто-зелені водорості*.

РІЗНОЧИ́НЦІ, «люди різного чину і звання» — прошарок суспільства в Росії кінця 18—19 ст. (юридично неоформлений), вихідці з купців, міщан, духівництва, селянства, а також дрібного чиновництва та збіднілого дворянства, які здобули освіту і відірвалися від свого попереднього середовища. Зростання ролі Р. в 40—50-х рр. 19 ст. свідчило про початок формування бурж. *інтелігенції* в Росії. Р. відіграли вирішальну роль у визвольному русі 2-ї пол. 19 ст. Бурж.-демократичний етап визвольної боротьби в Росії (приблизно 1861—95) В. І. Ленін назвав різночинським (див. Повне зібр. тв., т. 25, с. 90). До Р. у 19 ст. належали В. Г. Бєлінський, *петрашевці*, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, Т. Г. Шевченко та ін. революц. демократи (див. *Революційний демократизм*), більшість революц. народників 70-х рр. (див. *Народництво*), чимало видатних діячів науки, літератури, мистецтва Російської держави, зокрема України.

О. І. Лугова.

РІЗО́ЛЬ Микола Іванович (н. 19. XII 1919, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ) — укр. рад. баяніст, педагог, нар. арт УРСР (з 1982). Учасник Великої Вітчизн. війни. У 1951 закінчив Київ. консерваторію (навчався у М. *Геліса*), з 1948 — викладач цієї консерваторії, з 1973 — професор. Розробив теорію п'ятипальцевої аплікатури на баяні. З 1939 — організатор, худож. керівник і учасник квартету баяністів Київ. філармонії. Автор творів для баяна (концерту з оркестром, п'єс, обробок нар. пісень), посібника «Принципи застосування п'ятипальцевої аплікатури на баяні» (1977). Лауреат Всесоюзного конкурсу виконавців на нар. інструментах (1939). Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями.

Літ.: Лисенко М. Т. Квартет баяністів Київської філармонії. К., 1973; Акимов Ю. Т. Николай Иванович Ризоль. В кн.: Баян и баянисты, в. 5. М., 1981.

«РІЗОСПА́СТІС» («Ριζοσπάστης» — «Радикал») — щоденна газета, орган ЦК *Комуністичної партії Греції* (КПГ). Засн. 1.VIII 1921. Наступниця щотижневої газети КПГ «Ергатікос агон» («Активна боротьба»), що видавалася з листопада 1918. В 1925—26, 1936—44 та 1947—74 виходила нелегально. Видається в Афінах.

РІЗУ́ХА (Najas) — єдиний рід рослин родини різухових. Водяні (цілком занурені) однорічні, одно- або дводомні вилчасто розгалужені, трав'янисті рослини. Листки супротивні або в кільцях, лінійні, вищерблено-зубчасті або пилчасті. Квітки одностатеві, непоказні, поодинокі; оцвітина малопомітна або її немає. Запилення відбувається під водою. Плід костянкоподібний. 35 видів, поширені майже по всій земній кулі. Ростуть у прісних, рідше в солонуватих водах. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР — два: Р. морська (N. marina) і Р. мала (N. minor).

РІЗЦЕ́ВА ГРАВЮ́РА — найдавніший різновид гравюри на металі. Техніка Р. г. полягає в заглибленні гострим різцем елементів друкованої форми, відповідно до підготовчого рисунка, що потім заповнюється фарбою, та наступним тисненням форми на папері. Р. г. характеризується точним моделюванням об'єктів зображення за допомогою паралельних рядів або сітки тонких ліній і створенням штрихами чітких контурів. Розквіт мистецтва Р. г., що припадає в Зх. Європі на 15—17 ст., пов'язаний з творчістю М. Шонгауера, А. Дюрера, А. Мантеньї, Луки Лейденського та ін. У вітчизн. графіці Р. г. поширилася завдяки укр. майстрам О. і Л. *Тарасевичам* та І. *Щирському*, а також рос. художникам — братам Зубовим, М. Уткіну, Ф. Йордану.

РІЗЬБА́ — гвинтова канавка на циліндричній або конічній поверхні деталей. Р. розрізняють за формою перерізу — профілем (напр., трикутну, прямокутну, трапецоїдну), за розміщенням (зовнішню, внутрішню), за призначенням (напр., кріпильну, артилерійську) тощо. В СРСР найпоширенішою кріпильною є трикутна метрична Р. (мал.). За допомогою Р. утворюють *різьбові з'єднання*, ущільнюють і переміщують деталі машин і механізмів, приладів або апаратів. Р. створюють пластичним деформуванням (напр., *накаткою* на *різьбонакатувальних автоматах*), різанням на токарних, різьбофрезерних та ін. верстатах (див. *Різьбообробний верстат*) або вручну *різьбонарізним інструментом*. Для контролю і вимірювання Р. застосовують *різьбовимірювальний інструмент*.

РІ́ЗЬБЛЕННЯ ХУДО́ЖНЄ — вид *декоративно-ужиткового мистецтва*, спосіб художньої обробки дерева, каменю, кістки, лаку, теракоти шляхом вирізування. Р. х. прикрашають предмети побуту, споруди, мініатюрну пластику. Р. х. поділяється на орнаментальне і сюжетне. Залежно від способу виконання воно буває різних видів: об'ємне — дрібна тривимірна скульптура; високорельєфне — значне заглиблення фону і випукле зображення; плоскорельєфне — невисокий рельєф силуетного характеру; виїмчасте (заглиблене) — грунтується на поєднанні графічної чіткості орнаментальних форм з живописністю створюваної ними гри світлотіні; контурне — заглиблені лінії на гладкому тлі; наскрізне — створюється повним видаленням тла (буває, зокрема ажурне, прорізне, пропильне); накладне — накладання вирізьбленого малюнка на рівну поверхню. Іноді в одному виробі поєднуються кілька видів Р. х. Різьблені вироби часто обробляють — покривають лаком, позолотою, тонують, полірують, розписують фарбами тощо. Р. х. відомі з часів палеоліту (плоскорізьблений кістяний браслет і кістяні скульптурні фігурки з пізньопалеолітичної *Мізинської стоянки* на Чернігівщині; роговий наконечник жезла з рельєфним зображенням людини з стоянки Молодове V на правому березі Дністра на території сучасної Чернівецької обл.).

Дуже поширене було в неоліті й пізніше. Р. х. було відоме у стародавніх Єгипті, Вавілоні, Китаї, Індії, Греції, Римі та ін. країнах. У скіфських курганах (Мелітополь, Чортомлик, Солоха) знайдено багато виробів, прикрашених геом. і рослинним рельєфно-ажурним Р. х. В архітектурі Київ. Русі (Софійський собор, Михайлівський монастир у Києві, Дмитріївський собор у Владимирі, Георгіївський монастир в Юр'єві-Польському, церква Пантелеймона в Галичі), Грузії (Самтавісі, 11 ст., Пінареті, 13 ст.), Вірменії (собори в Ані, Ахтамарі, 10—11 ст.). Широко використовувалося Р. х. на камені (плетінкові, рослинно-тваринні та фігурні зображення). У Росії 17—18 ст. уславилось Сольвичегодське, Великоустюжське та Холмогорське різьблення на кістці. На Україні у ті часи було поширене Р. х. на ручних виробах (зокрема, — порохівниці). Надзвичайно багатим і різноманітним було рельєфне та ажурне Р. х. укр. дерев'яних іконостасів 17—19 ст. В 19—20 ст. укр. нар. різьбярі створили високохудож. вироби з дерева, в яких зберегли нац. традиції й утвердили своєрідні територіальні види Р. х.: тригранно-виїмчасте — на Полтавщині, Київщині та Чернігівщині, плоске з *інкрустацією* перламутром, різнокольор. деревом, металом, бісером тощо — на Гуцульщині, рельєфне та скульптурне — на Лемківщині та Поділлі. В рад. час відроджуються старі

Різьблення художнє. І. В. Бровді. Вечорниці. Декоративний рельєф. Дерево. 1975. Місто Берегове Закарпатської області.

види нар. різьблення та виникають нові [яворівське плоске різьблення (рослинні мотиви), прикарпатське плоске різьблення (геом. мотиви), контурно-фігурне різьблення та *інтарсія*]. Широко відомі укр. нар. різьбярі: П. *Верна*, В. *Кваша*, Я. *Усик*, Я. *Халабудний*, М. Орисик, І. *Балагурак*, родини *Корпанюків*, *Одрехівських*, Тонюків, *Шкрібляків* та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. 352—353.

Літ.: Макаренко М. Скульптура і різьбярство Київської Русі передмонгольських часів. К., 1930; Лапа В. Полтавські різьбярі. К., 1937; Паньків В. М. Лемківські майстри різьби по дереву. К., 1953; Будзан А. Ф. Різьба по дереву в західних областях України. К., 1960; Моздир М. І. Українська народна дерев'яна скульптура. К., 1980; Бобринской А. А. Резной камень в России, в. 1. М., 1916; Вишневская В. М., Каплан Н. И., Буданов С. М. Русская народная резьба и роспись по дереву. М., 1956; Русская резная кость. [Альбом]. М., 1960; Василенко В. М. Народное искусство. М., 1974.

А. Ф. Будзан.

РІЗЬБОВЕ́ З'Є́ДНАННЯ — рознімне з'єднання деталей за допомогою *різьби*. Забезпечує відносну нерухомість з'єднуваних деталей машин, приладів, апаратів або механізмів. До осн. частин Р. з. належать болти, гвинти та ін. *кріпильні деталі*, від конструкції і точності виготовлення яких залежать міцність та довговічність з'єднання. Р. з. утворюють також діючі механізми (напр., *домкрати*) або машини (гвинтові преси тощо).

РІЗЬБОВИМІ́РЮВАЛЬНИЙ ІНСТРУМЕ́НТ, різьбовимірювальні прилади — інструменти (прилади), якими вимірюють і контролюють *різьбу*; різновид *контрольно-вимірювальних засобів*. Середній діаметр різьби визначають *мікрометрами*, *нутроміра*ми, *оптиметрами*, її профіль — спец. приладами, іноді *кутомірами*, крок — *крокомірами*, інструментальними й універсальними *мікроскопами*. До засобів комплексного контролю, що їх використовують під час прийому різьбових виробів, належать *калібри* та індикаторні інструменти (див. *Індикатор*) з різьбовими вимірювальними елементами.

РІЗЬБОНАКА́ТУВАЛЬНИЙ АВТОМА́Т — верстат для створення (*накаткою*) зовнішньої *різьби* на циліндричних заготовках. У найпоширеніших Р. а. є два різьбонакатувальні ролики (див. *Різьбонакатувальний інструмент*) з гвинтовою нарізкою, що обертаються в одному напрямі з однаковою частотою. На деяких Р. а. різьбу створюють різьбонакатувальними *плашками*.

РІЗЬБОНАКА́ТУВАЛЬНИЙ ІНСТРУМЕ́НТ — інструмент, яким, вдаючись до *накатки*, створюють *різьбу* на металевих заготовках. Встановлюють Р. і. на *різьбонакатувальних автоматах* або ін. верстатах. До Р. і. належать різьбонакатувальні ролики з нарізкою, профіль якої відповідає профілю створюваної різьби, різьбонакатувальні плоскі *плашки*, різьбонакатувальні головки, в корпусі яких розміщено ролики, і накатувальники — інструменти у вигляді стрижня з різьбою.

РІЗЬБОНАРІЗНИ́Й ІНСТРУМЕ́НТ — металорізальний інструмент, яким нарізають зовнішню або внутрішню *різьбу*. Встановлюють Р. і. на *різьбообробних верстатах* та верстатах ін. типу, деякі інструменти використовують також для ручного нарізання різьби. До Р. і. належать різьбові *різці*, *мітчики*, *плашки*, *фрези*, *шліфувальні круги*, а також гребінки і різьбонарізні головки. Різьбові гребінки (кілька об'єднаних в єдиній конструкції різьбових різців) бувають плоскі (стрижневі, призматичні) і круглі. В корпусі різьбонарізних головок вмонтовано кілька різьбових гребінок. Іл. с. 395.

РІЗЬБООБРО́БНИЙ ВЕРСТА́Т — металорізальний верстат для створення й обробки *різьби*. Р. в. поділяють на різьбонакатні (див. *Різьбонакатний автомат*), різьбонарізні, різьбофрезерні і різьбошліфувальні. До різьбонарізних належать токарно-гвинторізні верстати, де різьбу створюють за допомогою *різців*, а також верстати гайко- і болтонарізні — з *мітчиками*, *плашками*, різьбонарізними головками (багатолезовим інструментом) тощо. Різьбофрезерні верстати (мал., 1) — напівавтоматичні й автоматичні — використовують для нарізування зовн. і внутр. різьби дисковими, пальцьовими або гребінчастими *фрезами*. На різьбошліфувальних верстатах (мал., 2), обладнаних *шліфувальними кругами*, піддають чистовій обробці різьбу, створену на ін. верстатах. Різьбошліфувальні верстати бувають універсальні (найпоширеніші), спеціальні і напівавтоматичні. Різьбу створюють також на трубонарізних, револьверних, розточувальних, свердлильних та ін. верстатах.

Л. Г. Лубенець.

РІК — основна одиниця вимірювання тривалих проміжків часу, пов'язана з орбітальним рухом Землі навколо центра мас *Сонячної системи* та позірним видимим рухом Сонця по *екліптиці*. Вивчення особливостей орбітального руху Землі зумовило виникнення різних визначень поняття «рік». Осн. з них є т р о п і ч н и й Р.— проміжок часу між послідовними проходженнями Сонця через точку весняного *рівнодення* (дорівнює 365, 2422 серед. сонячних *діб*); з ним пов'язана зміна *пір року*. З о р я н и й (сидеричний) Р.— проміжок часу, що відділяє два послідовних повернення Сонця на те саме місце по відношенню до зір (дорівнює 365, 2536 діб). А н о м а л і с т и ч н и й Р. (дорівнює 365, 2596 діб) — час, який протікає між двома проходженнями Землі через *перигелій*; використовують у *небесній механіці*. Д р а к о н і ч н и й Р. (346, 6201 діб)— проміжок часу, після якого Сонце повертається до того ж вузла місяцевої орбіти; використовується для передобчислень сонячних та місячних *затемнень*. Тривалість кожного з Р. зазнає невеликих змін, які вивчаються небесною механікою. Р. є основою *календарів*: ю л і а н с ь к и й Р. (365, 25 діб) — юліанського, г р и г о р і а н с ь к и й Р.— (365, 2425 діб) — григоріанського, м і с я ч н и й Р. (354, 367 діб), що дорівнює 12 синодичним *місяцям*,— місячного. В юліанському й григоріанському календарях розрізняють простий рік (365) та *високосний рік* (366 діб).

В. П. Цесевич.

РІКА́ — водний потік, що тече у розробленому ним лінійно видовженому зниженні рельєфу і живиться за рахунок стоку з площі свого водозбору. Місце, де Р. бере початок, наз. її *витоком*, кінець, тобто місце впадіння в ін. річку, озеро, море, океан,— *гирлом річки*. У гирлах деяких Р. утворюються *дельти*, *естуарії*, *бари*. Р., що губляться у пісках, не мають чітко визначеного гирла. Зниження у рельєфі, що утворюється внаслідок розмиваючої дії текучої води і по якому тече Р., наз. *долиною*. Найнижча ділянка долини, де протікає водний потік, наз. *річищем*; частина долини, що затоплюється лише під час повені,— *заплавою* Р. Водозбірна площа, з якої стікає вода у Р., наз. річковим *басейном*; лінія, що розділяє суміжні водні системи, — *вододілом*. Разом з притоками Р. утворює *річкову систему*, характер і розвиток якої зумовлені гол. чин. кліматом, рельєфом, геол. будовою і розмірами басейну. Залежно від характеру поверхні, по якій тече Р., розрізняють гірські й рівнинні Р. Гірські Р. мають глибокі долини, крутий поздовжній профіль (див. *Профіль рівноваги*), швидку течію. Для рівнинних Р. характерні широкі терасовані долини, незначне падіння, повільна течія. Деякі Р. мають гірські й рівнинні ділянки. Режим Р. визначається змінами витрат і рівнів води, швидкості течій, т-ри, хім. складу, *льодового режиму* та ін. Він залежить гол. чин. від характеру живлення Р. (дощове, снігове, льодовикове і підземне) і кліматичних умов місцевості. Особливості живлення визначають фази водного режиму: *повінь*, *паводок*, *межень*. Зміни режиму Р. за певний відрізок часу передбачають за допомогою *гідрологічних прогнозів*. Існує кілька класифікацій Р., одна з перших — О. І. *Воєйкова* (1884), в основу якої покладено аналіз умов живлення і характер повені.

Розподіл Р. на земній кулі дуже нерівномірний. Найгустіша річкова мережа в екваторіальному поясі, а також у тропічному та помірному. В пустелях Р. майже відсутні або мають сезонний чи транзитний (напр., *Ніл*) характер. За величиною басейну, довжиною, водністю тощо Р. поділяють на великі, середні й малі. До найбільших Р. світу належать Ніл, *Міссісіпі*, *Амазонка*, *Янцзи*, *Конго*, *Єнісей*, *Лена*, *Об*, *Амур*, *Волга*; на Україні, крім *Дніпра*, *Дністра*, *Сіверського Дінця*, *Десни*, *Прип'яті* та *Південного Бугу*, всі Р. належать до середніх і малих. Річний стік Р. у Світовий ок.— 38,8 тис. км³. Р.— важливий елемент природного середовища. Вони здавна використовуються людиною для різних потреб (пром. і побутове водопостачання, судноплавство, джерело енерг. ресурсів, зрошування і як водоприймачі при осушенні земель), а також як об'єкт туризму. Води багатьох Р.

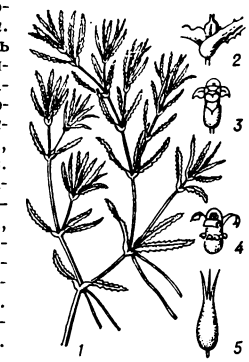

Різуха морська:
1 — частина рослини; *2* — пуп'янок тичинкової квітки; *3* — напівроскрита тичинкова квітка; *4* — розкрита тичинкова квітка; *5* — плід.

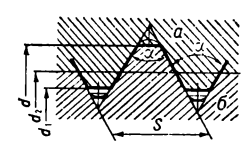

Метрична **різьба** (профіль):
d — зовнішній діаметр; d_2 — середній діаметр; d_1 — внутрішній діаметр; *S* — крок; α — кут при вершині профілю; *а* — гайка; *б* — болт.

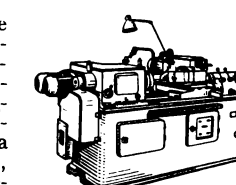

Різьбообробні верстати:
1 — різьбофрезерний; 2 — різьбошліфувальний.

земної кулі (особливо на Сході Пн. Америки і в Зх. Європі) забруднені пром. і побутовими стоками. У Рад. країні вживаються законодавчі, тех. і сан.-гігієніч. заходи (див. *Охорона природи*), спрямовані на раціональне використання *водних ресурсів*, зокрема Р., і охорону їх від забруднення. Р. вивчає *гідрологія*. Гідрологічні спостереження і вивчення режиму Р. здійснюють на *гідрологічних станціях*.

Д. Рікардо.

РІКА́ — річка у Закарп. обл. УРСР, права прит. Тиси (бас. Дунаю). Довж. 92 км, площа бас. 1130 км². Утворюється злиттям річок Прислопу і Торунки на пд. схилах Верховинського Вододільного хр. У верхів'ї тече глибокою долиною, яка поступово розширюється. Води Р. використовують для тех. та побутового водопостачання. На Р.— *Теребле-Ріцька ГЕС*, м. Хуст.

РІКА́РДО (Ricardo) Давід (19.IV 1772, Лондон—11.IX 1823, графство Глостершір) — англ. економіст, один із засновників *класичної буржуазної політичної економії*; ідеолог пром. *буржуазії* в той час, коли вона боролася проти земельної аристократії. Праці Р. являють собою вершину наук. думки англ. класичної бурж. політ. економії. Осн. з них є «Засади політичної економії та оподаткування» (1817). Р. продовжив розробку теор. основ класичної школи, подолавши деякі її недоліки. Зокрема, піддаючи критиці теорію вартості А. *Сміта*, Р. довів, що вартість визначається тільки затраченою працею на виробн. продукту. Теорію трудової вартості розглядав як основу політ. економії. Р. заперечував *абсолютну ренту*, визнаючи тільки диференціальну ренту, яку пов'язував з т. з. *«спадної родючості ґрунту законом»*. Р. вважав, що робітники продають капіталістам не *робочу силу*, а *працю*, тому він не зміг пояснити походження *додаткової вартості* й прибутку на основі теорії трудової вартості.

Розглядаючи *заробітну плату* і *прибуток* як дві частини *вартості*, створеної працею, Р. дійшов висновку, що підвищення однієї з цих частин веде до зниження другої. Цим самим він по суті виявив протилежність інтересів пролетаріату і капіталістів. Через бурж. обмеженість Р. розглядав капіталістичний спосіб виробн. як вічну й природну форму сусп. виробн., а екон. категорії — товар, гроші, капітал, прибуток тощо — як такі, що змінюються лише в кількісному відношенні. Вчення Р. лягло в основу екон. ідей англ. утопічних соціалістів 1-ї пол. 19 ст.

В. К. Черняк.

Р. М. Рільке.

РІ́ККЕРТ (Rickert) Генріх (25.V 1863, Данціг, тепер Гданськ, ПНР — 28.VII 1936, Гейдельберг) — нім. філософ, один із засновників *баденської школи*. Професор Фрейбур. (з 1894) і Гейдельберзького (з 1916) ун-тів. Стояв на позиціях *неокантіанства*, зводив буття до людської свідомості, вважав, що предмет науки конструюється свідомістю з хаотичного потоку переживань. Розглядаючи філософію як вчення про «цінності», Р. протиставляв генералізуючий (узагальнюючий) метод природознавства (спрямований на загальне, на закони) індивідуалізуючому методові істор. наук, що конструює одиничні й неповторні явища й події, які співвідносяться з «цінностями» (особливого роду ідеальними сутностями), завдяки чому набувають значущості в історії. Тлумачення Р. історії як науки було спрямоване проти принципу *історизму* й матеріалістичного розуміння історії.

І. В. Бичко.

РІЛЛЯ — 1) Землі, що їх систематично обробляють і використовують під посіви сільськогосподарських культур. До Р. належать поля *сівозмін*, в т. ч. *пари*, а також городи, ін. с.-г. угіддя, крім посівів багаторічних трав на природних кормових угіддях і орних земель, на яких закладено довгорічні культурні пасовиська. 2) Вироване поле.

«РІЛЛЯ» — двотижневий укр. ілюстрований журнал. Виходив 1910—14 в Києві. Давав поради селянам, публікував статті хліборобів-практиків. У журналі висвітлювались і питання скотарства, птахівництва, шовківництва тощо.

РІ́ЛЬКЕ (Rilke) Райнер Марія (4.XII 1875, Прага — 29.XII 1926, санаторій Валь-Мон, Швейцарія) — австр. письменник. Перші збірки віршів — «Життя і пісні» (1894), «Увінчаний снами» (1897), «Переддень різдва» (1898), «Мені на свято» (1900) написані в руслі *неоромантизму*, що поєднувався із *символізмом*. Важливе значення в становленні світогляду й творчості Р. мали його подорожі в Росію 1899 і 1900 (під час другої побував і на Україні, відвідав могилу Т. Шевченка). Славу здобув зб. «Часослов» (ч. 1—3, 1899, 1901, 1903), у появі якої особливу роль відіграли київ. враження. В ній відобразилася пантеїстична концепція світу, інтуїтивно-ліричне сприйняття навколишньої дійсності. Зб. «Нові поезії» (ч. 1—2, 1907—08) засвідчує тенденцію до предметної образності, словесної пластики. Зрілій творчості Р. притаманне неприйняття капіталістичної дійсності. Їй протиставляє витончену духовну культуру й мистецтво філос.-психологічної спрямованості (роман «Нотатки Мальте Лаурідса Бріґге», 1910; поетичні цикли «Дуїнські елегії» і «Сонети до Орфея», обидва — 1923). Писав п'єси, перекладав з англ., франц., італ. мов. Захоплювався рос. л-рою, переклав «Слово о полку Ігоревім». Цікавився поезією Т. Шевченка і укр. фольклором, що відбилося в поетичній зб. «Книга картин» (1902), в оповіданні «Пісня про правду» тощо. Мав значний вплив на європ. поезію 20 ст. Укр. мовою твори Р. перекладали П. Тичина, М. Зеров, М. Бажан, Л. Первомайський та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Поезії. К., 1974; [Вірші]. В кн.: Передчуття. К., 1979; Рос. перекл.— Ворпсведе.— Огюст Роден.— Письма.— Стихи. М., 1971; Избранная лирика. М., 1974; Лирика. М., 1976; Новые стихотворения. Новых стихотворений вторая часть. М., 1977.

Б. М. Гавришків.

РІЛЬНИ́ЦТВО — основна галузь *рослинництва*; виробництво зернових, технічних, кормових, овочебаштанних культур і картоплі. Р. виділилося в окрему галузь в процесі спеціалізації с. г. Воно постачає населенню продукти харчування, легкій та харч. пром-сті— сировину, тваринництву — корми. Вирощування с.-г. рослин у Р. ґрунтується на використанні *ріллі* і є завданням *землеробства*. В СРСР площа ріллі 1980 становила 226,4 млн. га, або 10,2% заг. зем. площі, посівна площа (млн. га) всіх зернових культур — 126,6, у т. ч. озимих — 32,7, ярових — 93.9; площа тех. культур — 14,6, кормових — 66,9. Валовий збір (млн. т): зерна — 189,1, бавовни-сирцю — 9,96, цукр. буряків — 79,6, картоплі — 67,0, овочів — 25,9. На Україні 1980 площа ріллі становила 34,2 млн. га, або 56,9% заг. земельної площі. В УРСР питома вага продукції Р. 1980 становила 40% всієї продукції с. г. та 89% продукції рослинництва. В республіці майже всі орнопридатні землі перетворено на ріллю. Р. всієї країни, в т. ч. й УРСР, розвивається шляхом підвищення родючості ґрунту і ефек-

Посівні площі основних польових культур в УРСР (всі категорії господарств, тис. га)

	1913	1940	1965	1980
Вся посівна площа	27 952	31 336	33 785	33 578
Зернові культури	24 696	21 385	16 495	16 473
у т. ч. пшениця озима	3088	6317	7346	8000
ячмінь ярий	5824	3987	2600	3281
кукурудза	853	1560	1814	1498
зернобобові	438	836	1199	1194
Технічні культури	904	2699	4248	4071
у т. ч. цукрові буряки	558	820	1863	1755
соняшник	76	720	1777	1683
льон-довгунець	16	118	224	226
Картопля та овоче-баштанні культури	1400	2811	2750	2350
у т. ч. картопля	1080	2060	2108	1682
Кормові культури	894	4441	10 292	10 684
у т. ч. кукурудза на силос і зелений корм	—	—	4375	4023
однорічні трави	378	1793	3712	2871
багаторічні трави	491	2038	1372	2944

Врожайність основних польових культур в УРСР (всі категорії господарств; ц з 1 га)

Культури	1913	1940	В середньому за рік	
			1961—65	1976—80
Зернові	9,4	12,4	17,5	26,1
Пшениця озима	11,8	12,1	18,4	30,1
Ячмінь ярий	9,3	14,2	22,7	24,1
Кукурудза	10,2	16,3	24,0	29,0
Зернобобові	8,6	10,3	14,3	19,7
Цукрові буряки	167	159	198	300
Соняшник	9,3	13,1	13,8	14,3
Льон-довгунець	2,6	1,6	2,9	5,3
Картопля	79	101	88	120
Овочі	...	113	105	147

тивнішого використання ріллі. Структура посівних площ польових культур змінюється залежно від потреб країни у продовольстві й с.-г. сировині. За роки Рад. влади при заг. зниженні частки зернових культур значно зросли посіви цінної продовольчої культури — озимої пшениці, зернофуражної культури — кукурудзи та зернобобових. Розширено площі посівів важливих тех. культур — цукр. буряків (у Лісостепу), соняшнику (в Степу), льону-довгунця (на Поліссі), картоплі та овоче-баштанних культур. У зв'язку із значним розвитком тваринництва збільшилася площа кормових культур в 12 раз. Проведено значну роботу щодо підвищення культури Р.: запроваджено систему раціональних сівозмін, поліпшено *насінництво*, значно збільшено використання органічних, мінеральних добрив і хім. засобів боротьби з шкідниками та хворобами с.-г. рослин, бур'янами, великими масштабами здійснюється *меліорація*. Поліпшення культури ведення Р. і механізація виробничих процесів забезпечили підвищення врожайності і збільшення валових зборів продукції Р. Разом із зростанням виробн. в республіці збільшуються й держ. закупівлі всіх видів продукції Р., особливо зерна, соняшнику, цукр. буряків, картоплі. Р.— найбільш механізована галузь с. г. На Україні в основному здійснено комплексну механізацію вирощування зернових та ряду ін. культур. Зростаючий рівень механізації робіт забезпечує систематичне зниження затрат праці на одиницю продукції. *Продовольчою програмою СРСР* на період до 1990 року передбачено прискорене і стале нарощування виробн. зерна за рахунок повсюдного підвищення врожайності при збереженні стабільності посівних площ зернових культур. Намічено збільшити в країні середньорічне виробн. зерна в одинадцятій п'ятирічці до 238—243 млн. т і в дванадцятій — до 250—255 млн. т (в УРСР відповідно — 51—52 млн. т і 53—54 млн. т). Для збільшення ресурсів кормового зерна поряд з нарощуванням виробн. ячменю та вівса намічено повніше використовувати великі можливості кукурудзи. Забезпечити виробн. зернобобових культур 1985 у кількості 12—14 млн. т і 1990—18—20 млн. т, кормів відповідно — 500 млн. т і 540—550 млн. т кормових одиниць. Програма передбачає також збільшення виробн. і підвищення якості плодоовочевої продукції та картоплі. Для виконання цих завдань велике значення матимуть дальший розвиток хімізації с. г., оснащення його сучас. технікою (див. *Машинно-тракторний парк* у сільському господарстві), вдосконалення технології виробн., розширення меліорації земель, підвищення ефективності наукових досліджень у галузі с. г. і впровадження їх результатів у виробництво. Див. також *Зернове господарство, Овочівництво*.

Валовий збір основних польових культур в УРСР (всі категорії господарств; тис. т)

Культури	1913	1940	В середньому за рік	
			1961—65	1976—80
Всі зернові	23157	26420	29348	43151
у т. ч.				
пшениця озима	3645	7650	11777	21910
ячмінь ярий	5420	5662	7709	10032
кукурудза	870	2550	8034	4353
зернобобові	377	809	2427	2371
Цукрові буряки	9337	13052	34131	53891
Соняшник	71	946	2287	2422
Льон-довгунець	4	19	67	124
Картопля	8546	20664	18446	20541
Овочі	...	5486	4994	7579

О. П. Каневський.

РІ́МАН (Riemann) Георг Фрідріх Бернгард (17.IX 1826, Брезеленц, Нижня Саксонія — 20.VII 1866, Селаска, поблизу Інтри, Італія) — нім. математик. Навчався у Геттінгенському та Берлінському ун-тах, з 1857 — проф. Геттінгенського ун-ту. Осн. праці стосуються теорії функцій комплексної змінної, теорії чисел, матем. аналізу, матем. фізики та геометрії. Р. поклав початок геом. напрямові в теорії *аналітичних функцій*; запровадив т. з. ріманові поверхні; займався питаннями розподілу *простих чисел*; розробив теорію *конформних відображень*; подав осн. ідеї *топології*; дослідив розкладність функцій у тригонометричні *ряди*; визначив необхідні й достатні умови існування визначеного інтеграла (див. *Інтегральне числення*). У лекції «Про гіпотези, які лежать в основі геометрії» (1854; опубліковано 1867) виклав заг. ідею матем. простору та вперше висловив погляд на геометрію як на теорію аналітичних многовидів (ріманових просторів). Кожний елемент цих просторів визначається за допомогою упорядкованої сукупності чисел, а віддаль між двома нескінченно близькими елементами — за допомогою деякої квадратичної *форми* (див. *Ріманова геометрія*); залежно від вибору коефіцієнтів цієї форми ріманів простір може бути *евклідовим простором* або простором *Лобачевського геометрії* чи ін. *неевклідової геометрії*. Запропоновані Р. ідеї та методи відкрили нові шляхи в розвитку математики й набули застосування в механіці та фізиці, зокрема в заг. *відносності теорії*.

Тв.: Сочинения. М.—Л., 1948.

Літ.: Бородин А. И., Бугай А. С. Биографический словарь деятелей в области математики. К., 1979; Клейн Ф. Лекции о развитии математики в XIX столетии, ч. 1. Пер. с нем. М.—Л., 1937.

РІ́МАН (Riemann) Карл Вільгельм Юліус Гуго (18.VII 1849, Гросмельра, поблизу м. Зондерспаузен — 10.VII 1919, Лейпціг) — нім. музикознавець. Навчався в ун-тах Берліна та Тюбінгена і в Лейпцігській консерваторії. Професор Лейпцігського ун-ту (з 1901), директор Ін-ту музикознавства (1908—19), Ін-ту муз. науки (1914—19). Діяльність Р. охоплює муз. теорію, історію музики, муз. естетику і критику. Серед його теор. праць — «Музичний словник» (1882), «Посібник з історії музики» (т. 1—5, 1901—13). Автор муз. творів.

Тв.: Рос. перекл. — Катехизис истории музыки, ч. 1—2. М., 1896—97.

РІ́МАНОВА ГЕОМЕ́ТРІЯ — розділ *диференціальної геометрії*, в якому вивчається теорія різноманітних ріманових *просторів*. Рімановим простором V_n наз. n-вимірний дійсний многовид (див. *Алгебраїчна геометрія*) з заданою на ньому неособливою інваріантною (див. *Інваріанти*) відносно вибору координат $x^1, x^2, \ldots, x^n$ диференціальною квадратич. *формою*

$$\sum_{\alpha,\beta=1}^{n} g_{\alpha\beta}(x^1, x^2, \ldots, x^n)\, dx^\alpha dx^\beta \quad (1)$$

(вона наз. також метричною формою, або просто метрикою, V_n). Осн. апаратом Р. г. є *тензорний аналіз* і метод зовн. форм Е. Ж. *Картана*.

За допомогою форми (1) у V_n запроваджуються поняття довжини вектора, кута між двома векторами, довжини дуги кривої тощо. В Р. г. розвиваються теорії паралельного перенесення векторів, *геодезичних ліній* (аналога прямих ліній *евклідової геометрії*), ін. кривих і поверхонь, теорія кривини V_n, теорії ізометричних, конформних, геодезичних відображень та груп рухів. Оскільки коеф. $g_{\alpha\beta}(x^1, x^2, \ldots, x^n)$ можна обирати довільно, існує нескінченна множина ріманових просторів з різноманітними геом. властивостями, напр. простори постійної кривини, конформно-плоскі простори, простір Ейнштейна, симетричні простори тощо.

Через те, що в кожній точці простору V_n форма (1) визначає метрику n-вимірного *евклідового простору*, V_n можна розглядати, образно кажучи, як «гладко склеєну» в одне ціле нескінченну множину його малих кусків. Оскільки «склеювання» цих кусків відбувається «під різними кутами», ріманову метрику кривина (яка в двовимірному випадку збігається з *повною кривиною* поверхні тривимірного евклідового простору). Коли кривина K постійна, то випадок $K = 0$ відповідає евклідовій геометрії, $K < 0$ — *Лобачевського геометрії*, $K > 0$ — т. з. еліптичній геометрії (яку 1854 розробив Г. Ф. Б. *Ріман*). За відсутності зовн. сил динамічні процеси в гравітаційних і електромагн. полях, в суцільному середовищі протікають по геодезичних лініях просторів V_n з формою (1), яка визначається енерг. режимом цих процесів; тому Р. г. застосовується в багатьох галузях механіки і фізики. Напр., Р. г. є геом. основою заг. *відносності теорії*.

Основи Р. г. заклали у 2-й пол. 19 ст. Г. Ф. Б. Ріман та італ. вчені Г. Рінчі-Курбастро (1853—1925) і Т. Леві-Чівіта (1873—1941). Значний внесок в Р. г. зробили нім. вчений В. Кіллінг (1847—1923), італ. вчений Л. Біанкі (1856—

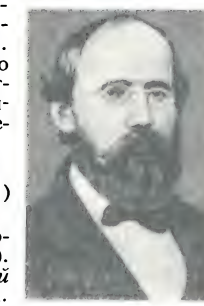

Г. Ф. Б. Ріман.

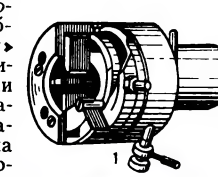

1

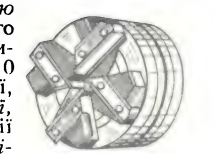

2

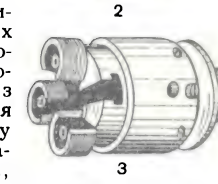

3

Різьбонарізний інструмент. Різьбонарізні головки:
1 — з радіально встановленими плоскими гребінками; 2 — з тангенціально встановленими плоскими гребінками; 3 — з круглими гребінками.

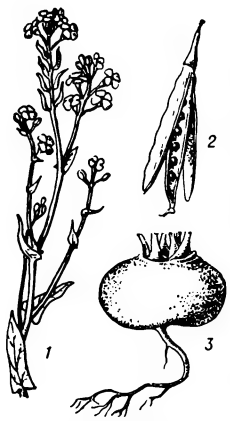

Ріпа сорту Петрівська: *1* — частина стебла з суцвіттям; *2* — стручок; *3* — коренеплід.

1928), рад. вчені В. Ф. Каган (1869—1953), П. О. Широков (1895—1944) та М. М. *Яненко*, укр. вчені О. В. *Погорєлов* і О. З. *Петров*.

Літ.: Рашевский П. К. Риманова геометрия и тензорный анализ. М., 1964; Петров А. З. Новые методы в общей теории относительности. М., 1966; Синюков Н. С. Геодезические отображения римановых пространств. М., 1979; Эйзенхарт Л. П. Риманова геометрия. Пер. с англ. М., 1948.

М. С. Синюков.

РІ́МІНІ — місто на Пн. Італії. Розташоване поблизу Адріатичного м., з яким з'єднане каналом. Вузол з-ць, мор. порт, аеропорт. 125 тис. ж. (1975). Підприємства металообр., буд. матеріалів, фарм., деревообр., швейної і харч. пром-сті. Виробн. с.-г. знарядь. Рибальство. Мор. порт обслуговує д-ву *Сан-Маріно*. Бальнеологічний курорт. Збереглися давньорим. будівлі та пам'ятки архітектури серед. віків.

РІНА́ЛЬДІ (Rinaldi) Антоніо (бл. 1710—10.IV 1794, Рим) — італ. архітектор. З 1751 працював у Росії, 1756—90 — придворний архітектор. Для творчості Р. характерний перехід від складної об'ємно-просторової композиції і пластичного багатства деталей, притаманних архітектурі *барокко* (палац Петра III, 1758—62; Китайський палац, 1762—68; павільйон «Катальна гірка», 1762—74, всі — у м. *Ломоносові*), витонченої декоративності *рококо* (інтер'єр Китайського палацу) до простих членувань і чіткості об'ємів, властивих *класицизмові* (палац у *Гатчині*, 1766—81, пізніше перебудовано; Мармуровий палац у Петербурзі, 1768—85, тепер Ленінгр. філіал Центр. музею В. І. Леніна).

РІ́НГЕРА РО́ЗЧИН — сольовий розчин, близький за складом і концентрацією іонів до морської води; один з видів *фізіологічних розчинів*. Запропонований англ. фізіологом С. Рінгером (1882).

РІНЕ́ККЕР (Rienäcker) Гюнтер (н. 13.V 1904, Бремен) — нім. хімік, акад. АН НДР (з 1953), іноз. член АН СРСР (з 1966). Член СЄПН з 1946. Вищу освіту здобув (1922—26) у Мюнхенському ун-ті. З 1936 — екстраординарний професор Геттінгенського ун-ту; з 1942 — професор і директор Ін-ту неорганічної хімії Ростокського ун-ту. Директор Ін-ту неорганічного каталізу (1951—69), генеральний секретар АН НДР (1957—68). Член ЦК СЄПН (1958—63). Керівник досліджень Центр. ін-ту фізичної хімії АН НДР (з 1969). Осн. наук. праці — в галузі неорганічного каталізу. Багато досліджень Р. присвячено новим методам одержання каталізаторів, а також інтенсифікації пром. каталітичних процесів. Нац. премія НДР, 1955.

РІ́НЬ — те саме, що й *галька*.

РІ́О-ГРА́НДЕ, Ріо-Браво-дель-Норте — ріка у Пн. Америці, в США та на кордоні США з Мексикою. Довж. 3033 км, площа бас. 570 тис. км². Бере початок у Скелястих горах, впадає у Мексиканську зат. Живлення переважно снігове і дощове. Режим несталий, з літнім мінімумом. Води Р.-Г. майже повністю розбираються для зрошування. Споруджено водосховища. Судноплавна у нижній течії. На Р.-Г.— міста Ель-Пасо (США), Сьюдад-Хуарес, Нуево-Ларедо (Мексіка).

Ріо-де-Жанейро. Панорама частини міста.

РІО-ДЕ-ЖАНЕ́ЙРО — місто на Пд. Сх. Бразилії, адм. ц. штату Ріо-де-Жанейро. Одне з найбільших міст Пд. Америки, пром.-фінанс. і торг. центр країни. Розташоване на узбережжі Атлантичного ок. і бухти Гуанабара. Вузол з-ць і автошляхів, значний мор. порт, міжнар. аеропорт. 8,1 млн. ж. (1979, з передмістями). В січні 1502 португ. мореплавці відкрили бухту Гуанабара і назвали її Р.-де-Ж. (португ.— січнева ріка). В 1531, 1555—67 місто було в руках франц. завойовників. З 1763 — столиця віце-королівства Бразилії (колонія Португалії). З 1822 — столиця Бразільської імперії. В 1889—1960 — столиця республіки Сполучені Штати Бразилії. З поч. 20 ст. Р.-де-Ж.— центр робітн. руху країни. Осн. галузі пром-сті — машинобудування (судно-, тракторо- і літакобудування, виробн. авіамоторів та ін.), текст., швейна, борошномельна. Металург., металообр., хім., деревообр., шкіряні, джутові й харч. підприємства. Огранювання алмазів. У місті зосереджені численні банки, правління акціонерних т-в, контори торг. і пром. фірм. 6 ун-тів (4 держ., 2 католицькі), у т. ч. Браз. ун-т. Нац. консерваторія хорового співу, Нац. школа музики Браз. ун-ту та ін. Браз. академія наук, Нац. мед. академія, Нац. к-т по атомній енергії, Обсерваторія. Нац. б-ка, Португ. королівський читальний зал. Музеї: Нац., Нац. істор., Нац. красних мистецтв, сучас. мистецтва, географії Бразилії, індіанця та ін. Театри. Метрополітен. Центр туризму. У центрі міста збереглися архіт. пам'ятки 16—19 ст.: монастир Сан-Бенту (кін. 16 ст.), церкви у стилі *барокко* — Носа сеньйора да Глорія (1714), Сан-Франсіску ді Пенітенсія (1772); ратуша (1743), собор Ла Канделарія (1775, арх. Ф. Ж. Рошіо та ін.), акведук (тепер шляхопровід) «Аркус ді Каріока» (1750, інж. Ф. Гоміс ді

А. Рінальді. Палац у Гатчині. 1766—81.

Андрада), палац Ітамараті у стилі *класицизму* (1856, арх. Ж. М. Ж. Ребелу). Серед споруд 20 ст.— М-во освіти і охорони здоров'я (1937—43, арх. Л. Коста, О. Німейєр, А. Е. Рейді та ін.), гідроаеропорт (1938, арх. А. Корреа Ліма), банк Боавіста (1946, арх. Німейєр), стадіон Мараканья (1950, арх. П. П. Б. Бастус, А. А. Діас Карнейру та ін.), житловий масив Педрегулью (1952, арх. Рейді), університетське містечко (1955, арх. Ж. Морейра), готель «Насіональ» (1970, арх. Німейєр). Пам'ятник загиблим у 2-й світовій війні 1939—45 (1960, арх. Е. Марінью, М. Кондер Нету). В місті — бот. сад та нац. парки.

РІО-КОЛОРА́ДО — ріка у Пд. Америці, в межах Аргентіни. Довж. 1100 км, площа бас. бл. 350 тис. км². Утворюється злиттям річок Ріо-Гранде і Барранкос, що беруть початок на схилах Головної Кордільєри Анд. Перетинає посушливі райони Патагонії і впадає у зат. Баїя-Бланка Атлантичного ок. Живлення переважно льодовикове і снігове. Судноплавна на 320 км від гирла. ГЕС. Використовують для зрошування.

РІО́НІ — ріка в Груз. РСР. Довж. 327 км, площа бас. 13,4 тис. км². Бере початок з льодовика на пд. схилах Головного хр. Великого Кавказу, перетинає Колхідську низовину, впадає у Чорне м., утворюючи дельту. Живлення переважно снігове і льодовикове, у пониззі — дощове. Пересічна річна витрата води у гирлі 405 м³/с. Судноплавна від гирла до м. Самтредіа. Використовують для зрошування, гол. чин. у серед. течії. На Р.— ГЕС (Гуматі, Ріоні, Варціхська); м. Кутаїсі. В бас. річки — *Аджаметський заповідник*.

РІ́ПА (Brassica campestris var. rapa) — овочева коренеплідна дворічна рослина родини хрестоцвітих. В 1-й рік розвиває розетку листків і кореневий, на 2-й —стебло і насіння. Суцвіття — щиток; плід — стручок. Коренеплоди містять клітковину (1,41%), білки (1,74%), вуглеводи (5,14%), вітаміни С, B_1, B_2, каротин. Р. поширена в помірному поясі земної кулі. В СРСР вирощують гол. чином в пн.-зх., пн. і пн.-сх. районах. На Україні культивують рідко. Поширені сорти: Петрівська 1, Травнева жовта зеленоголова 172, Міланська біла червоноголова 283 та ін. Кормова Р. відома під назвою *турнепс*.

РІ́ПАК, кольза (Brassica napus var. olifera) — однорічна олійна рослина родини хрестоцвітих. Стебло прямостояче, гіллясте, сизувате від воскового нальоту. Квітки жовті, зібрані в китиці. Плід — стручок завдовжки 5—10 см. Розрізняють дві форми Р.: Р. ярий (кольза) і Р. озимий. Найбільше значення має Р. озимий. Його олія використовується в лакофарбовій, миловарній, харчовій (маргариновій) та ін. галузях промсті. *Макуху* після пропарювання згодовують худобі. Р. озимий вирощують також на зелений корм. Медонос. В СРСР переважно на Україні. Урожайність у передових г-вах від 16 до 30 ц/га. Поширені на Україні сорти: Гарант, Квінта, Дублянський, Митницький, Івано-Франківський, Київський 18, Ювілейний.

РІ́ПКИ — селище міського типу Черніг. обл. УРСР, райцентр, за 3 км від залізнич. ст. Голубичі. 6,6 тис. ж. (1982). Вперше згадуються 1607. В 1618 їх захопила шляхет. Польща. В 1648 визволені від польс.-шляхет. загарбників сел.-козац. військом. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Р. (30.VIII 1941—26.IX 1943) в селі з травня 1943 діяв підпільний райком партії, в районі — партизан. загін. З 1958 Р.— с-ще міськ. типу. У селищі — деревообр., асфальтовий, 2 цегельні, буд. матеріалів, льонопереробний та маслоробний з-ди, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. школи, лікарня. Будинок культури, 2 бібліотеки.

РІ́ПКИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 2,1 тис. км². Нас. 53,7 тис. чол. (1982). У районі — 120 населених пунктів, підпорядкованих 4 селищним і 23 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Ріпки*. Р. р. розташований у межах *Поліської низовини*. Поклади торфу, глин, кварцового піску. Ріки: *Дніпро* (на зх. межі району) та його прит. *Сож*. Грунти в основному дерново-підзолисті піщані й супіщані та торф'яно-болотні. Лежить у зоні мішаних лісів (сосна, береза, вільха, дуб), які займають 77,2 тис. га. Найбільші пром. підприємства району — Замглайський торфобрикетний з-д, Любецькі суднорем. майстерні, Олешнянське заводоуправління буд. матеріалів, добрянські швейна та меблева ф-ки, лісгоспзаг, ріпкинські з-ди буд. матеріалів та льонопереробний. Комбінат побутового обслуговування (Ріпки). Спеціалізація с. г.— землеробство льонарсько-картопляр ського напряму при значному розвитку зернового (жито, пшениця, ячмінь, овес) г-ва, тваринництво мол.-м'ясного напряму. Площа с.-г. угідь 1981 становила 98,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 57,4 тис. га, луки і пасовища — 40,3 тис. га. У Р. р.— 23 колгоспи, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Голубичі, Грибова Рудня, Горностаївка, Неданчичі. Автомоб. шляхів — 728 км, у т. ч. з твердим покриттям — 282 км. У районі — тех. уч-ще (смт Замглай), 57 заг.-осв. та 2 муз. школи; 52 лік. заклади, у т. ч. 7 лікарень. 75 будинків культури і клубів, 62 кіноустановки, 60 б-к, істор. музей (смт Любеч). У с. Грибовій Рудні Р. р. народився укр. рад. майстер керамічної скульптури О. С. *Железняк*, у с. Сибережі — новатор с.-г. виробн. В. М. *Левчик*, у смт Радулі — укр. рад. терапевт А. Л. *Міхньов*, у с. Ловині — рос. рад. вчений й галузі електротехніки О. О. *Чернишов*. У Р. р. видається газ. «Колгоспне життя (з 1932). *К. О. Овчинкін.*

РІПКО́ Олексій Миколайович (н. 25.XII 1907, м. Охтирка, тепер Сум. обл.) — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1982). Навчався в Харків. театр. ін-ті. Учень Б. *Тягна*. Творчу діяльність почав 1929. Працював у театрах Харкова, Сум, Тернополя, Охтирки, з 1956 — у Львів. укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької. Серед вистав: «Бондарівна», «Суєта», «Хазяїн» І. Карпенка-Карого, «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «У неділю рано зілля копала» за О. Кобилянською, «Правда» О. Корнійчука, «Марія Заньковецька» І. Рябокляча, «Діти Сонця» М. Горького, «Уріель Акоста» К. Гуцкова.

П. К. Медведик

РІПНІ́ВСЬКІ ПОСЕ́ЛЕННЯ — слов'янські поселення (Ріпнів I, Ріпнів II, Ріпнів III), що датуються 3—11 ст., виявлені поблизу с. Ріпнева Буського р-ну Львів. обл. Досліджували їх 1954—55, 1957—60, 1964. Розкопками відкрито залишки землянок і напівземлянок з глиняними печами, залишки гончарної печі і трьох печей для обробки заліза, госп. ями. В деяких житлах 6—7 ст. стіни були облицьовані дерев'яними плахами. Знайдено уламки ліпного і гончарного посуду, глиняні, залізні (в т. ч. наральник і чересло) й бронзові вироби, кістяні й скляні предмети тощо.

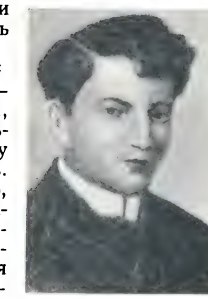

Х. Рісаль.

РІС (Riesz) Фрідєш (22.I 1880, Дер — 28.II 1956, Будапешт) — угор. математик, член Угорської АН (з 1916). Навчався в Цюріху (1897—99), Будапешті (1899—1901), Геттінгені (1901—03) та Парижі (1903—04). Професор ун-тів у Клужі (1911—19), Сегеді (1919—45) та Будапешті (з 1945). Осн. праці Р. стосуються функціонального аналізу. Вивчив лінійні простори, складені з інтегровних функцій; дослідив системи лінійних рівнянь з нескінченним числом невідомих; побудував теорію функцій від операторів тощо. Р.— один з основоположників теорії топологічних просторів.

РІСА́ЛЬ (Рісаль-і-Алонсо; Rizal y Alonzo) Хосе (19.VI 1861, Каламба, пров. Лагуна — 30.XII 1896, Маніла) — філіппінський просві-

Ріпак озимий. Загальний вигляд рослини.

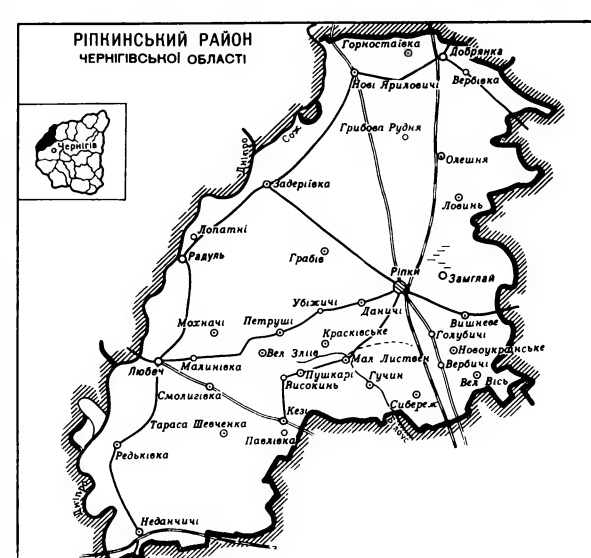

А. Ріссорі.

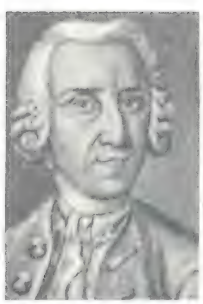

Г. В. Ріхман.

Ф. П. Ріхтгофен.

титель, письменник, учений. Навчався в Манільському ун-ті, в Іспанії та Німеччині. Знав понад 20 мов. Писав ісп. мовою. Великою популярністю користувались його поезії, гостраполемічна публіцистика. Автор романів «Не торкайся мене» (1887, рос. переклад — 1963), «Флібустьєри» (1891, рос. переклад — 1937, 1965). У 1892 створив першу в країні політ. орг-цію — Філіппінську лігу. Прагнув визволити народ від злиднів та безправ'я без кровопролиття і насильства. Проте об'єктивно діяльність Р. мала великий вплив на формування нац. самосвідомості філіппінців і сприяла ідеологічній підготовці Філіппінської визвольної революції 1896—98. Під час повстання 1896 на Філіппінах Р. страчений ісп. владою, яка звинуватила його в підбурюванні до заколоту. Нац. герой філіппінського народу.

РІСТ — один з проявів індивідуального розвитку організмів, пов'язаний із збільшенням їх живої маси. Р. здійснюється внаслідок переважання асиміляційних процесів у організмі над дисиміляційними (див. *Асиміляція* в біології, *Дисиміляція* в біології). У тварин і людини Р. пов'язаний з поділом клітин, збільшенням їх розмірів і маси міжклітинної речовини. Розрізняють ваговий, лінійний та об'ємний Р. Швидкість Р. визначається на основі обчислення абсолютного та відносного приросту організму за одиницю часу. Абсолютна швидкість Р. при графічному зображенні має вигляд S-подібної, т. з. логістичної кривої, яка відображає зростання швидкості Р. на початку розвитку організму і її зниження при досягненні певного віку. Р. організму, що розвивається, взаємопов'язаний з його якісними перетвореннями, зокрема *диференціацією* тканин. В певні періоди розвитку різні тканини і органи проходять різні стадії диференціації і ростуть з неоднаковою швидкістю. У багатьох тварин, зокрема у ссавців, швидкість Р. різна в ембріональний період, періоди *статевого дозрівання* і статевої зрілості. Закономірності Р. організму, його кінцеві розміри і пропорції тіла визначаються генетично. Розрізняють визначений Р., який закінчується у певному віці (напр., у чоловіків у 25—26, у жінок у 19—20 років), і невизначений Р., який здійснюється протягом всього життя організму (напр., у молюсків, риб). На Р. впливають фактори зовн. середовища (забезпеченість їжею, т-ра, вологість тощо). Р. регулюється гол. чин. *гормонами*. У хребетних тварин і людини регулятором Р. є соматотропний гормон *гіпофіза* (див. *Росту гормон*), а також деякі гормони ендокринних залоз. В певному віці в гіпоталамусі виробляється *соматостатин*, що пригнічує Р. У рослин Р. триває протягом усього життєвого циклу. Збільшення розмірів і маси рослин внаслідок Р. пов'язане з утворенням нових клітин, тканин і органів. У дорослих вищих рослин Р. відбувається за рахунок клітин *меристеми*, які весь час діляться. Розрізняють 3 осн. стадії Р. рослинних клітин: ембріональну, розтягнення, диференціації. Типи Р. різних органів визначаються характером розташування *конуса наростання*. Р. стебел і коренів, які ростуть верхівкою, наз. апікальним; Р. стебла у злаків — інтеркалярним (див. *Інтеркалярний ріст*); Р. листків злаків, трав, ін. однодольних, які ростуть своїми основами,— базальним. У деревних рослин потовщення осьових органів відбувається внаслідок діяльності *камбію* і *фелогену*. Р. багаторічних рослин помірних широт характеризується сезонною періодичністю (див. *Спокій* у рослин). Важливими для Р. рослин є умови, що забезпечують *фотосинтез* (мінеральне живлення, вологість, т-ра, тривалість світлового дня). Р. контролюється *фітогормонами* і *інгібіторами росту* рослин. В основі *рухів* у рослин також лежать ростові процеси.

Літ.: Шмальгаузен І. І. Ріст організмів. Х.—К., 1932; Кефели В. И. Рост растений. М., 1973; Мина М. В., Клевезаль Г. А. Рост животных. М., 1976; Фитогормоны—регуляторы роста растений. М., 1980. *Б. Г. Новиков.*

РІСТО́РІ (Ristori) Аделаїда (29.I 1822, с. Чівідале-дель-Фріулі, провінція Удіне — 8.X 1906, Турін) — італ. актриса. Одна з засновників італ. школи сценічного реалізму. Н. в акторській сім'ї. Профес. діяльність почала 1837. Учениця Г. *Модена*. У 1855—85 виступала в країнах Європи, Америки, в Австралії та Новій Зеландії. Розквіт творчості Р. пов'язаний з періодом революц. боротьби італ. народу за незалежність та об'єднання Італії. Створила образи жінок різних епох — Антігона («Антігона» Софокла), Федра («Федра» Расіна), Марія Стюарт («Марія Стюарт» Шіллера), леді Макбет («Макбет» Шекспіра), Мірра («Мірра» Альф'єрі) та ін. Їм притаманні риси мужності, гордості, цілеспрямованості. В 1860—61 гастролювала в Росії, 1871 відвідала Україну (виступала в Києві та Одесі).

Тв.: Рос. перекл. — Этюды и воспоминания. СПБ, 1904.

І. Г. Посудовська.

РІ́ТТЕР Павло Григорович (5.IV 1872, с. Чутове, тепер смт Полтав. обл.— 17.IV 1939) — укр. рад. літературознавець і мовознавець, сходознавець. Закінчив Харків. ун-т (1894), працював у ньому з 1897 (з 1921 — професор). Один із засновників і член редколегії журн. «*Східний світ*». Автор праць з давньоінд. та новоінд. л-р і мов. Р. належать переклади укр. мовою творів Калідаси (зокрема, «Хмаравістун»), гімнів Рігведи, віршів і прози Р. Тагора.

Літ.: Антологія літератур Сходу. Х., 1961. *Ю. В. Покальчук.*

РІУ-НЕ́ГРУ — ріка у Пд. Америці, переважно в межах Бразілії, ліва прит. *Амазонки*. Бере початок у Колумбії, де має назву Гуайнія. Довж. 2300 км, площа бас. 691 тис. км². У верхів'ї порожиста, нижче тече Амазонською низовиною, русло розширюється місцями до 50 км, багато островів. Живлення дощове. Басейн Р.-Н. через р. Касік'яре з'єднано з басейном р. Оріноко (див. *Біфуркація*). Судноплавна на 1000 км від гирла (до м. Манаус).

РІФФО́ (Riffaud) Мадлен (н. 1923, Арвіль є) — франц. письменниця і журналістка. Член Франц. компартії. Учасниця Руху Опору. Спец. кореспондент газ. «Юманіте» (з 1946). Автор патріотичних віршів, антиколоніальних статей і репортажів. Публіцистичні книги «Нефритові палички» (1953), «У партизанів Південного В'єтнаму» (1965), «У Північному В'єтнамі. Написано під бомбами» (1967) присвятила подвигам в'єтнам. народу у визвольній боротьбі проти франц. і амер. колонізаторів. У зб. віршів «Коли б я повірила жасминові» (1958) виступає проти «брудної війни» в Алжірі. Документальна кн. «У лікарні швидкої допомоги. Щоденник санітарки» (1974) — про систему медичної служби в бурж. Франції.

Тв.: Укр. перекл. — [Поезії]. «Всесвіт», 1959, № 10; У лікарні швидкої допомоги. Щоденник санітарки. «Всесвіт», 1976, № 5; [Поезії]. «Всесвіт», 1980, № 5; Рос. перекл.— От вашего специального корреспондента. М., 1965; У партизан Южного Вьетнама. М., 1967; В Северном Вьетнаме. М., 1969. *В. І. Пащенко.*

РІ́ХМАН Георг Вільгельм [11 (22). VII 1711, Пярну, тепер Ест. РСР— 26.VII (6.VIII) 1753, Петербург] — рос. фізик, академік Петерб. АН (з 1741). Навчався в ун-тах Галле та Ієни. З 1744 керував фіз. кабінетом Петерб. АН. Осн. праці — з калориметрії та електрики. В 1744 вивів і перевірив експериментально формулу т-ри суміші рідин (формула Р.). Винайшов ряд приладів для потреб метеорології, гідрології, термометрії. Вивчав електризацію, електропровідність, 1748—51 відкрив явище електростатичної індукції. Побудував (1745) перший електрометр. Спільно з М. В. *Ломоносовим* досліджував атмосферну електрику. Загинув від удару блискавки під час дослідів з незаземленим блискавковідводом.

Тв.: Труды по физике. М., 1956.

РІ́ХТГОФЕН (Richthofen) Фердінанд Пауль Вільгельм (5.V 1833, Карлсруе, тепер Покуй, Опольське воєводство, ПНР — 6.X 1905, Берлін) — нім. географ і геолог. Одержав освіту в ун-тах Бреслау (тепер Вроцлав) і Берліна. Член Прусської АН (з 1899). Президент Берлінського геогр. т-ва (з 1873). Професор Боннського (1875—79), Лейпцігського (1883—86) і Берлінського (з 1886) ун-тів. У 1860—62 брав участь в експедиції до Сх. Азії (Японія, Тайвань, Філіппіни та ін.). В 1862—68 провадив геол. дослідження у Пн. Америці. В 1868—72 здійснив сім подорожей у внутр. райони Китаю, видав чотиритомну монографію й створив атлас Китаю. Осн. праці з геоморфології та геології Азії, теор. питань географії. Р. висунув еолову гіпотезу утворення *лесу* в Китаї. На честь Р. названо один з хребтів *Наньшаню*.

РІ́ХТЕР Анатолій Петрович (н. 24.III 1930, м. Бельці, тепер Молд. РСР) — укр. рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1960. У 1960 закінчив Київ. консерваторію (клас І. *Паторжинського*). З того ж року — соліст Одес. театру опери та бале-

ту. Партії: Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Виборний, Тарас («Наталка Полтавка», «Тарас Бульба» Лисенка), Сусанін («Іван Сусанін» Глинки), Мельник («Русалка» Даргомижського), Борис («Борис Годунов» Мусоргського), Мефістофель («Фауст» Гуно), Балтієць («Загибель ескадри» Губаренка), Генерал («Арсенал» Г. Майбороди) та ін.

РІХТЕР Андрій Олександрович [3 (15). VIII 1871, с. Куровське, тепер Калуз. р-ну Калуз. обл.— 9.IV 1947, Москва] — рос. рад. фізіолог рослин, акад. АН СРСР (з 1932) і ВАСГНІЛ (з 1935). У 1893 закінчив Петерб. ун-т. Професор Пермського (з 1917; з 1921 — ректор), Саратовського (з 1924) та Моск. (з 1931) ун-тів. Директор Лабораторії біохімії і фізіології рослин АН СРСР (з 1932) і створеного на її основі Ін-ту фізіології рослин ім. К. А. Тімірязєва АН СРСР (1934—38). З 1939 — директор Лабораторії фотосинтезу АН СРСР. Осн. праці з питань зимостійкості, посухостійкості, солевитривалості рослин, *фотосинтезу* (вдосконалив методику досліджень), спиртового бродіння, імунітету рослин до грибних захворювань, біохімії тех. культур тощо. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора.

РІХТЕР (Richter) Бертон (н. 22. III 1931, Нью-Йорк) — амер. фізик-експериментатор. Закінчив Массачусетський технологічний інститут (1952). З 1956 працює в Станфордському ун-ті (з 1967 — професор). Наук. дослідження присвячені фізиці високих енергій та елементарних частинок, прискорювальній техніці. Незалежно від С. *Тінга* відкрив (1974) псі-частинки. Нобелівська премія, 1976.

РІХТЕР (Richter) Ганс Вернер (н. 12.XI 1908, Банзін, о. Узедом) — нім. письменник (ФРН). У 1933—34 — в еміграції (Париж). У 1940—43 — солдат вермахту. Після 2-ї світової війни — один із засновників і керівників «Групи 47» (1947—67), що об'єднала прогресивних літераторів і відіграла помітну роль у літ. житті ФРН. В романі «Розбиті» (1949) одним з перших письменників ФРН звернувся до критичного осмислення уроків війни. Цю тему продовжено і в романі «Не убий» (1955). У сатиричному романі «Лінус Флек, або Втрачена гідність» (1959) викриває продажність бурж. преси, моральний занепад західнонім. буржуазії в післявоєнні роки. Враження дитячих та юнацьких літ оживають у зб. оповідань «Фальшива тривога. Банзінські історії» (1970).

Тв.: Рос. перекл.— Не убий. М., 1960; Линус Флек, или Утраченное достоинство. М., 1965.

А. Г. Баканов.

РІХТЕР Святослав Теофілович [н. 7 (20).III 1915, Житомир] — рос. рад. піаніст, нар. арт. СРСР (з 1961), Герой Соціалістичної Праці (1975). Музики вчився спочатку в свого батька — піаніста та органіста, згодом самостійно вивчав муз. літературу, акомпанував, займався композицією. В 1933—37 — концертмейстер Одес. театру опери та балету. В 1937—47 (з перервами) навчався в Моск. консерваторії (клас проф. Г. Г. *Нейгауза*). З 1940 концертує. Мистецтву Р. притаманні самобутня інтерпретація виконуваних творів, яскрава образно-художня переконливість, досконала тех. майстерність. У його репертуарі — твори зх.-європ., рос., рад. класики, багатьох сучас. композиторів. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950. Ленінська премія, 1961.

Літ.: Дельсон В. Святослав Рихтер. М., 1961; Рабинович Д. Портреты пианистов. М., 1970; Цыпин Г. Святослав Рихтер. М., 1981.

В. Д. Тимофєєв.

РІЦА, Велика Ріца — озеро у зх. частині Кавказу, в Абх. АРСР. Площа 1,49 км², пересічні глиб. 35—45 м, найбільша глиб. 116 м. Лежить на вис. 950 м над р. м., у долині р. Лашипсе (бас. Бзибі), на тер. Ріцинського заповідника. Улоговина озера має льодовиково-тектонічне походження. Живлення переважно снігове і дощове. Коливання рівнів досягає 2—3 м.

Озеро Ріца.

У Р. водиться форель, акліматизовано сига. Район озера Р.— об'єкт туризму. Автомагістраллю сполучена з курортами чорноморського узбережжя Кавказу. Поблизу Р.— оз. Мала Ріца (пл. 0,2 км²).

РІЦОС (Ῥίτσος) Янніс (н. 1.V 1909, м. Монемвасія, п-ів Пелопоннес)— грец. поет. Член Комуністичної партії Греції. Учасник Руху Опору. 11 років провів у фашист. в'язницях і концтаборах. Перша зб.— «Трактори» (1934). Автор збірок «Епітафія» (1936, створена під враженням від розстрілу робітн. демонстрації в м. Салоніках у травні 1936), «Випробування» (1943), «Місячна соната» (1956), «Кам'яний час» (написано 1949 у фашист. концтаборі; опубл. 1957 під назвою «Вірші з острова Макронісос»), «Вісімнадцять пісень про нещасну батьківщину», «Загибель острова Мілоса» (обидві — 1974) тощо. Перекладач творів рос., зх.-європ. поетів. Один з перших популяризаторів творчості Т. Шевченка в Греції. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1977. Портрет с. 400.

Тв.: Укр. перекл.— Поезії. К., 1965; Поезії. К., 1979; Рос. перекл.— Избранная лирика. М., 1968; Избранное. М., 1973; Становление. М., 1979; Четвёртое измерение. М., 1980.

Т. М. Чернишова.

РІЧ— 1) У філософії — категорія, що відображує дискретність (перервність), відносну відособленість і сталість існування матеріальних утворень; об'єкт *пізнання* й предмет *діяльності*. Р. характеризується сукупністю властивостей, що виражають її якісну визначеність і відмінність від інших Р. 2) У логіці — все те, що перебуває у відношенні з чимсь або має якусь властивість. *Суб'єктивний ідеалізм* (Дж. *Берклі*, Е. *Мах*) розуміє під Р. сукупність *відчуттів*. *Об'єктивний ідеалізм* розглядає реальні Р. як втілення ідеальних Р.— *ідей*. *Діалектичний матеріалізм* довів, що ідеальні Р. є копіями, відображеннями матеріальних Р., і заперечує існування абсолютно незмінних, неподільних Р.— елементів світу, з яких, за метафіз. уявленнями, нібито складаються всі ін. Р. Кожну Р. можна розглядати як певну систему, що складається з безлічі Р., які поєднуються в певних відношеннях.

РІЧ ПОСПОЛИ́ТА (польс. Rzeczpospolita — республіка) — офіційна назва об'єднаної польс.-лит. держави з часу *Люблінської унії 1569* до 1795 (див. *Польща*).

«РІЧ У СОБІ» І «РІЧ ДЛЯ НАС» — у філософії: «річ у собі» — те, що існує саме по собі, незалежно від людської практики й пізнання; «річ для нас» — річ, як вона розкривається людиною в процесі пізнання. Розрізнення цих понять набуло особливого значення у 18 ст. у зв'язку з запереченням можливості пізнання об'єктивних речей І. *Кантом*. *Діалектичний матеріалізм* визнає пізнаванність «речей у собі» й розглядає пізнання як процес перетворення «речей у собі» на «речі для нас» на основі *практики*.

РІЧАРД I Левове Серце (Richard Lion-Hearted; 8.IX 1157, Оксфорд —6.IV 1199, Шалю, Франція) — англ. король з династії *Плантагенетів*. Вів безперервні війни, чужі інтересам Англії. Під час 3-го хрестового походу (1189—92) захопив о. Кіпр і фортецю Акру (в Палестині). З 1194 вів війну проти франц. короля Філіппа II Августа, який прагнув відвоювати володіння Плантагенетів у Франції. Під час війни загинув.

РІЧАРДСОН (Richardson) Оуен Уїлланс (26.IV 1879, Дьюсбері, Йоркшір — 15.II 1959, Елтон, Гемпшір)— англ. фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1913). Закінчив (1900) Кембріджський ун-т. Осн. праці — з *термоелектронної емісії*. Знайшов залежність густини струму термоелектронної емісії від т-ри поверхні металу (1901). Вивчав також фотоелектр. ефект, деякі питання магнетизму, квантової теорії, спектроскопії, фізики рентгенівських променів тощо. Нобелівська премія, 1928.

РІЧАРДСОН (Richardson) Семюел (1689, Дербішір — 4.VII 1761, Парсонс-Грін) — англ. письменник, попередник реалістичного соціально-психологічного європ. роману. В романі «Памела, або Винагороджена доброчесність» (т. 1—2, 1740) змалював, хоч і непослідовно, духовну перевагу простої дівчини над дворянством. Героїня найзначнішого роману Р. «Кларіса» (1748), відстоюючи особисту гідність, протистоїть як дво-

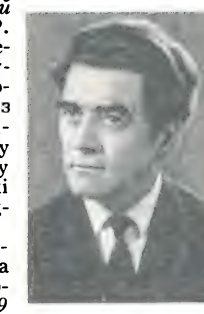

А. П. Ріхтер.

А. О. Ріхтер.

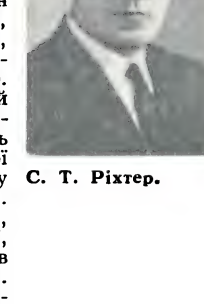

С. Т. Ріхтер.

рянському аморалізму (ім'я його носія — Ловласа — стало прозивним), так і бурж. користолюбству. В цілому творчість Р., особливо останній роман «Історія сера Чарлза Грандісона» (т. 1—7, 1754), позначена релігійно-дидактичними мотивами, ідеалізацією міщанського святенництва та бурж.-індивідуалістичної етики.

Б. Б. Бунич-Ремізов.

РІЧАРДСОН (Richardson) Тоні (справж. ім'я — Сесіл Антоні; н. 5.VI 1928, Шиплі, Йоркшір) — англ. режисер театру і кіно. Закінчив Оксфордський ун-т. В 1949—51 — президент Драм. т-ва цього ун-ту. З 1955 — в театрі «Ройял корт тіетр», де поставив п'єси, в яких порушуються гострі соціальні питання: «Оглянься у гніві» (1956; 1957 виставу показано в Москві), «Комедіант» (1957), «Лютер» (1961), всі — Дж. Осборна, «Орфей спускається в пекло» Т. Уїльямса (1958). В Шекспірівському меморіальному театрі (Стратфорд-он-Ейвон) поставив п'єси У. Шекспіра «Перікл» (1958), «Отелло» (1959). З 1959 працює в кіно. Серед фільмів — «Оглянься у гніві» (1958), «Комедіант» (1960), «Смак меду» (1961, за п'єсою Ш. Ділені), «Самотність бігуна на довгу дистанцію» (1962), «Том Джонс» (1963), «Історія пригод Джозефа Ендруса і його друга Абраама Адамса» (1976), два останні — за романами Г. Філдінга.

Я. Ріцос.

РІЧИЩЕ, русло — найнижча ділянка річкової *долини*, по якій тече водний потік. Утворюється внаслідок розмиваючої дії текучої води на підстелюючі породи. Для рівнинних рік характерна звивиста (в плані) форма Р. та наявність наносів з мулу, піску, глини, гравію. Р. гірських річок часто мають пороги і водоспади. Ширина Р. від кількох метрів до кількох кілометрів (напр., пониззя Обі, Лени, Амазонки та ін. річок).

РІЧКА — село Косівського р-ну Івано-Фр. обл. УРСР. Розташована на р. Річка (бас. Пруту), за 16 км на Пд. Зх. від Косова. В селі — два цехи Косівського виробничо-худож. об'єднання «Гуцульщина» і музей худож. гуцульських виробів. Р.— давній осередок нар. мистецтва Сх. Карпат. Найбільшого розвитку тут набули художнє різьблення на дереві, інкрустація дерев'яних виробів перламутром, кольоровими металами і каучуком, випалювання на дереві, мосяжництво, ткацтво килимів та ліжників, вишивка, виготовлення художньо оздобленого нар. гуцульського одягу. В селі працювали нар. майстри М. *Мегединюк*, М. Медвідчук, Я. Тонюк, працюють М. Тонюк, В. Білак, І. Грималюк, І. Тинкалюк.

РІЧКОВА СИСТЕ́МА — сукупність усіх річок у межах даного річкового басейну. Складається з гол. ріки та її приток: 1-го порядку, що впадають у гол. ріку; 2-го порядку, що впадають у *притоки* 1-го порядку і т. д. Великі річки мають до 20 порядків приток. Р. с. має назву гол. ріки.

РІЧКОВИ́Й ВОКЗА́Л — комплекс споруд для обслуговування пасажирів *річкового транспорту* і виконання вантажних, поштових і багажних операцій у річкових *портах*. До Р. в. (мал.) звичайно належать привокзальна площа, пасажирський будинок (з приміщеннями операційними, для чекання й відпочинку пасажирів та ін.) і *причал*. Пасажирський будинок зводять на прибережних ділянках, що їх вибирають з урахуванням навігаційних вимог, гідрогеол. умов, зручності зв'язку з осн. магістралями населеного пункту.

Річковий вокзал у Києві.

За одночасною місткістю розрізняють Р. в. малі (25—100 пасажирів), середні (100—500) і великі (500—900). Іноді Р. в. об'єднують з *вокзалами* ін. видів транспорту. В УРСР найбільші Р. в.— у Миколаєві, Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі.

РІЧКО́ВИЙ РЕГІ́СТР УРСР — орган держ. технічного нагляду за додержанням правил безпеки плавання річкових і озерних суден, охорони життя людей та збереження вантажів. Функції Р. р. УРСР покладаються на Дніпровську інспекцію Регістру (ДІР), виділену згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 27. VII 1957 зі складу *Регістру СРСР* і передану за постановою Ради Міністрів УРСР від 7.VIII 1957 у відання Головріч-флоту УРСР. До компетенції Р. р. УРСР відноситься тех. нагляд за пасажирськими, вантажно-пасажирськими й службово-роз'їзними суднами з двигунами потужністю понад 25 к. с. та ін. самохідними суднами з двигунами понад 50 к. с., несамохідними вантажними суднами місткістю 100 реєстрових т і більше та несамохідними суднами спец. призначення завдовжки 20 м і більше, а також суднами, на яких є котли та ін. пристрої, що працюють під тиском, і вантажопідйомні механізми на 1 т і більше. В межах своїх повноважень ДІР здійснює контроль за спорудженням, експлуатацією і ремонтом суден, придатністю для цієї мети матеріалів і виробів, провадить огляди й випробування корпусів і допоміжних механізмів суден, обладнання їх рятівними, сигнальними та ін. засобами. Вона встановлює обов'язкові для судновласників райони й строки плавання, пасажиромісткість і мінім. висоту надводного борту суден, видає документи, що засвідчують придатність суден до плавання тощо. Інспекція також веде облік флоту і берегових об'єктів, які перебувають під її наглядом. Крім того, ДІР бере участь у розслідуванні аварій з тех. причин та здійснює деякі ін. функції.

А. І. Пшеничний.

РІЧКОВИ́Й ТРА́НСПОРТ — один з основних видів *транспорту*, що здійснює перевезення пасажирів і вантажів в основному внутрішніми водними (природними й штучними) шляхами. Річковий транспорт СРСР — складова частина *Єдиної транспортної системи СРСР*. До Р. т. належать: внутр. водні шляхи (річки, озера, водосховища, канали); флот (судна всіх типів і видів призначення); порти, пристані; судноремонтні підприємства і рем.-експлуатаційні бази; гідротех. споруди; навч. заклади. Порівняно з ін. видами транспорту Р. т. економічно ефективніший. Дещо знижує його ефективність сезонний характер роботи. Річкове судноплавство було розвинуте здавна в Месопотамії, Єгипті, Китаї, у слов'ян. племен по ріках Дніпру, Дунаю, Дону, Бугу. З 16 ст. в окремих країнах будувалися штучні водні системи; в Росії перші такі системи збудовано 18 — на поч. 19 ст. Парове річкове *судноплавство* в Росії почало розвиватися з 1815. За роки Рад. влади річковий транспорт СРСР перетворено на одну з розвинутих галузей нар. г-ва. Різко змінився кількісний і якісний склад річкового флоту, збільшилася серед. потужність, вантажопідйомність, пасажиромісткість та швидкість руху суден. Збудовано й реконструйовано великі річкові порти, які оснащено сучас. перевантажувальними механізмами. Судноплавні водні шляхи розширюються в результаті спорудження каналів, гідровузлів, водосховищ тощо. Протяжність штучних водних судноплавних шляхів в СРСР 1980 становила 20,5 тис. км (1913— 2,0 тис. км).

На Україні парове судноплавство по Дніпру почалося 1823. В 1850 було відкрито першу регулярну пасажирську лінію між Кременчуком і Пінським. У 1857 організовано «Російське товариство пароплавства і торгівлі», що здійснювало перевезення в нижній частині Дніпра та біля чорноморського узбережжя. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції декретом від 23.I (5.II) 1918 весь флот було націоналізовано. В 1923 організовано два річкові пароплавства на Дніпрі — Верхньодніпровське (з центром у Києві) і Нижньодніпровське (з центром у Херсоні), які 1926 було об'єднано у Дніпровське річкове пароплавство (з 1965 — Гол. управління річкового флоту при Раді Міністрів УРСР). За

Річковий транспорт. Морський траулер проходить новий шлюз Дніпрогесу імені В. І. Леніна. Комфортабельний пасажирський теплохід «Советская Россия» на туристській лінії Київ—Одеса. Загальний вигляд 2-го вантажного району Київського річкового порту.

РОВЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

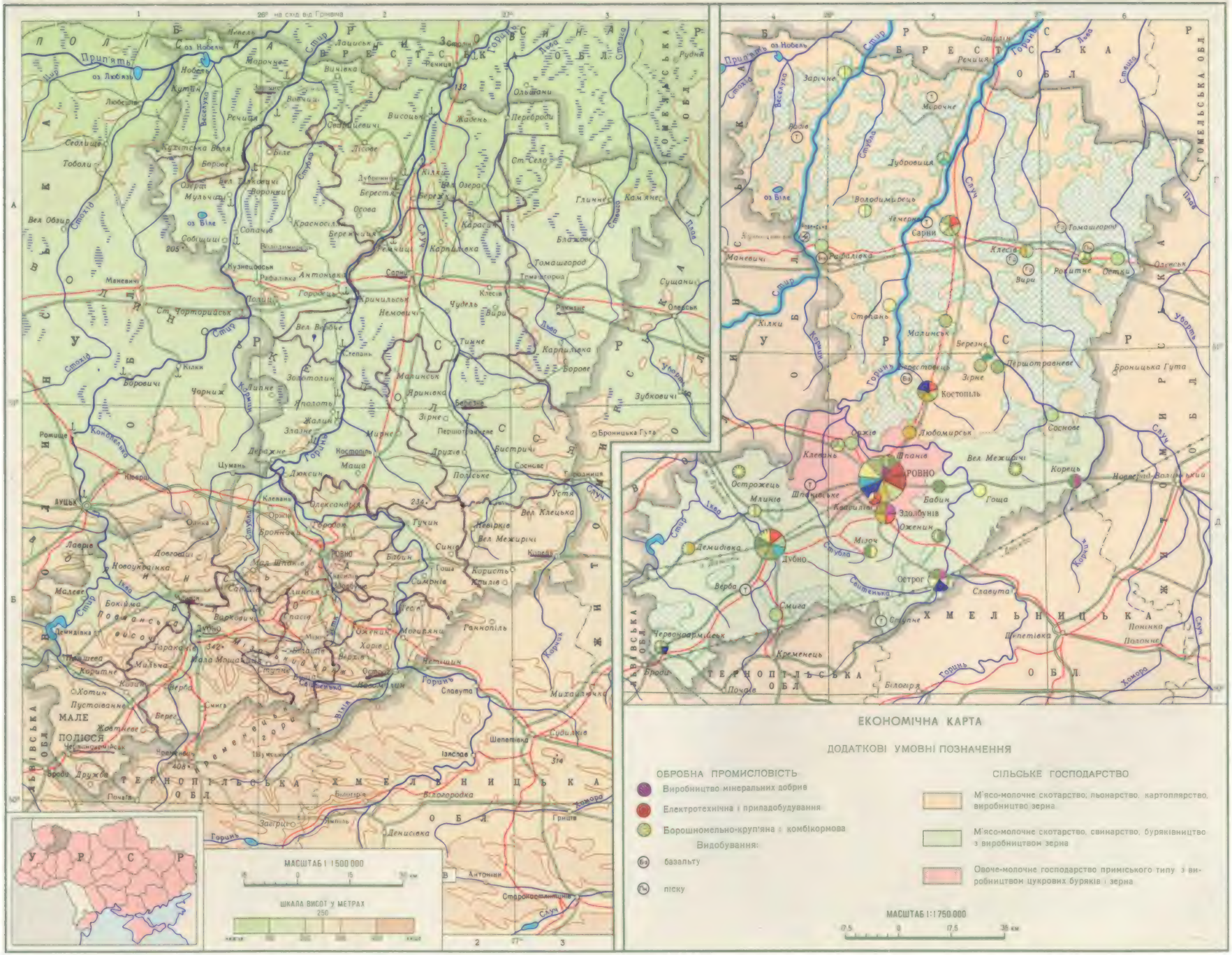

МАСШТАБ 1 : 4 500 000
45
0
45
90 км
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
БУХАРЕСТ
КЛУЖ НАПОКА
БРАШОВ
КОНСТАНЦА
ГАЛАЦ
БРЕЇЛА
ТІМІШОАРА
АРАД
ОРАДЯ
КРАЙОВА
ПЛОЕШТІ
ЯССИ
СІБІУ
БАКЕУ
БЄЛГРАД
ДЕБРЕЦЕН
ЧЕРНІВЦІ
Західні Румунські гори
Трансільванське плато
Чорне море
Дунай
Тиса
Муреш
Олт
Прут
Сірет

ЕКОНОМІЧНА КАРТА
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ
Важке та енергетичне машинобудування
Транспортне машинобудування
Тракторне й сільськогосподарське машинобудування
Лісова, деревообробна і целюлозно-паперова
Шкіряна і взуттєва
Потужність електростанцій (тис. кВт)
понад 1000
від 500 до 1000
від 100 до 500
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
Зернові (пшениця, кукурудза) технічні (соняшник, цукрові буряки) культури, м'ясо-молочне скотарство, вівчарство, свинарство і птахівництво
М'ясо-молочне скотарство, свинарство, зернові культури (кукурудза, жито, овес) картоплярство, садівництво та овочівництво
М'ясне тваринництво на заплавних луках і рибальство
Гірськопасовищне тваринництво із землеробством у долинах
Виноградарство, садівництво, тютюнництво, зернові культури і тваринництво
МАСШТАБ 1 : 5 500 000
55
0
55
110 км
Бухарест
Клуж-Напока
Брашов
Тімішоара
Констанца
Галац
Плоешті
Крайова
Ясси
1 Чехословаччина

роки п'ятирічок Р. т. України набув тех. розвитку, зростали обсяги перевезень пасажирів і вантажів було збудовано сотні самохідних суден і несамохідних барж, створено і реконструйовано великі механізовані порти в Києві, Черкасах, Дніпропетровську, Запоріжжі, Херсоні, Миколаєві. Створено глибоководний шлях від Києва до Херсона з гарантованою глибиною 3.65 м, що дає можливість розширити географію роботи флоту. Окремі типи суден працюють на закордонних лініях. Осн. обсяг перевезень вантажів і пасажирів здійснюється по Дніпру та його притоках — Прип'яті й Десні. Трансп. перевезення в республіці здійснює також флот малих річок (Стиру, Горині, Самари, Дністра, Пд. Бугу, Сули та ін.). Р. т. України перевозить значну частину важливих нар. госп. вантажів, у т. ч. кам'яне вугілля, кварцити, нафту, нафтопродукти, руду, метали та брухт, мінеральні буд. матеріали, хлібні вантажі тощо. Н.-д. та проектно-конструкторські роботи, спрямовані на дальше підвищення організації й тех. рівня Р. т. в УРСР, виконують Держ. ін-т проектування підприємств Р. т. Укрдіпрічтранс та проектно-конструкторське бюро Головрічфлоту УРСР (обидва в Києві).

Див. також *Водні шляхи*.

Л. С. Михальська.

РІЧКОВІ РАКИ — безхребетні тварини ряду *десятиногих ракоподібних*. Представлені 3 родинами: Astacidae (бл. 200 видів, поширених у помірних р-нах *Голарктичної біогеографічної області*), Parastacidae (76 видів у помірних р-нах пд. півкулі) та Austrastacidae (2 види у Пд. Австралії). В СРСР — 10 видів, у т.ч. в УРСР — 4, з них найбільше промисл. значення мають довгопалий рак (Astacus leptodactylus) і широкопалий рак (A. astacus). Довж. тіла Р. р., що зустрічаються в СРСР, до 25 см, у південноавстралійських — до 50 см. Тримаються на дні прісних і солонуватих водойм, нерідко в норах. Живляться рослинами і тваринами, часто мертвими. Статева зрілість настає на 3-му році життя. Самка весною (у деяких видів — восени) відкладає 50—200 ікринок, які виношує на черевці. Розвиток без *метаморфозу*. Осн. р-ни промислу Р. р.— Азово-Чорноморський басейн, зокрема Україна дає більше половини загальносоюзного лову. Р. р.— об'єкти *інтродукції* та *аквакультури*. Іл. с. 402.

В. І. Монченко.

РІЧМОНД — місто на Сх. США, адм. ц. штату Віргінія. Вузол з-ць і автошляхів, порт у пониззі р. Джеймс. 227 тис. ж. (1976). Провідна галузь пром-сті — тютюнова. Виробн. с.-г. машин, мінеральних добрив, паперу; металообробка, складання автомобілів, текст. пром-сть. 2 ун-ти. Р. засн. 1737, місто — з 1782. В період громадян. війни в США 1861—65 — центр конфедерації пд. рабовласницьких штатів.

РІЧНІ КІЛЬЦЯ, річні шари — 1) У рослин — зони приросту *деревини*, що утворюються в результаті сезонної періодичності діяльності *камбію*, зумовленої зміною теплої й холодної пір року. В Р. к. розрізняють ранню (більш пухку і світлу) і пізню (більш щільну і темну) деревину. На поперечному розрізі стовбура Р. к. звичайно мають вигляд концентричних, не зовсім правильних кілець. Іноді, за несприятливих умов вегетації (посуха, об'їдання листків шкідниками і т. д.), утворюються несправжні кільця. За кількістю Р. к. на висоті *кореневої шийки* можна визначити вік рослини. За Р. к. можна також почасти робити висновок про кліматичні умови і час зростання тих чи інших рослин в минулому. 2) У тварин — шари річних мінералізованих утворень в деяких тканинах. Виникають внаслідок нерівномірного росту тканин в різні сезони року. Спостерігаються на лусці риб, раковинах молюсків, на кігтях, зрізах зубів і кісток у ссавців тощо. За Р. к. визначають вік організму і темпи його росту.

РІШЕЛЬЄ (Richelieu) Арман Еманюель дю Плессі (14.IX 1766, Бордо — 17.V 1822, Париж) — франц. і рос. державний діяч, герцог. У 1790 служив у рос. військах. Учасник штурму Ізмаїла. В 1793—94 у складі австро-прус. коаліц. військ брав участь у збройній боротьбі проти революц. Франції. З 1795 жив у Росії. З 1803 — градоначальник Одеси, одночасно 1805—14 — генерал-губернатор Новорос. краю. За дорученням цар. уряду Р. керував заселенням Пн. Причорномор'я, міським будівництвом, спорудженням мор. порту в Одесі. Після реставрації *Бурбонів* (1814) повернувся до Франції, де обіймав держ. пости. В 1817 в Одесі відкрито навч. заклад, названий *Рішельєвським ліцеєм*. В Одесі Р. встановлено пам'ятник роботи І. П. Мартоса (1828).

РІШЕЛЬЄ (Richelieu) Арман Жан дю Плессі (5.IX 1585, Париж — 4.XII 1642, там же) — франц. держ. діяч, кардинал (з 1622), герцог (з 1631), ідеолог *абсолютизму*. В 1624—42 очолював королівську раду, був фактичним правителем Франції. Зміцнюючи абсолютизм, Р. ліквідував політ. орг-цію *гугенотів*. Після здобуття Ла-Рошелі (1628) і пд. фортець (1629), що належали гугенотам, позбавив їх політ. прав, наданих *Нантським едиктом 1598*, але залишив свободу віросповідання і деякі привілеї гугенотської буржуазії («Едикт милості», 1629). В 1632 Р. придушив феод. заколот у Лангедоку. Реорганізував держ. апарат, підніс значення королівських урядовців. Жорстоко розправився з повстаннями селян (*кроканів* 1624, 1636—37, *«босоногих»* 1639) та городян (повстання у містах у 20—40-х рр.). Сприяв розвиткові мануфактур, торгівлі, колонізації Канади. В зовн. політиці гол. завданням Р. вважав боротьбу проти *Габсбургів*. З його ініціативи Франція з 1635 взяла участь у *Тридцятилітній війні 1618—48*, очоливши антигабсбурзьку коаліцію. Осн. принципи політики абсолютизму виклав у т. з. «Політичному заповіті». В 1635 Р. заснував Французьку академію (див. *Інститут Франції*).

З. І. Михіна.

РІШЕЛЬЄВСЬКИЙ ЛІЦЕЙ в Одесі — закритий середній навч. заклад підвищеного типу для дітей аристократії й багатого купецтва. Засн. 1817. Названий на честь кол. новорос. ген.-губернатора А. Е. *Рішельє*. Навч. плани ліцею не передбачали спеціалізації, термін навчання становив 8 років. Спочатку було два відділення — філос. та юрид.-політичне. До 1820 викладання проводилося франц. мовою. При директорі І. С. *Орлаї* (1826—29) було вдосконалено навч. програми (включено математику, фізику, хімію, біологію, географію, історію та ін.), поліпшено методи викладання, відкрито педагогічне відділення, згодом назване пед. ін-том, для підготовки пед. кадрів для повітових і комерційних шкіл, при якому діяла кафедра педагогіки. У 1837 організовано фіз.-матем. відділення, ін-т східних мов, що готував перекладачів для військ. установ, 1843 — камеральне відділення з кафедрами природничих та екон. наук. У 1856 попечителем Одес. навч. округу було призначено М. І. *Пирогова*, за ініціативою якого 1865 Р. л. перетворено на Новоросійський ун-т (див. *Одеський університет* імені І. І. Мечникова). Частим гостем ліцеїстів був О. Пушкін у роки перебування в Одесі (1823—24); бл. року (1824—25) в Р. л. готувався до викладацької роботи А. Міцкевич.

М. Ф. Коваль.

РКП(б), Російська Комуністична партія (більшовиків) — див. *Комуністична партія Радянського Союзу*.

РКСМ, Російська Комуністична Спілка Молоді — див. *Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді*.

РНК — скорочена назва *рибонуклеїнової кислоти*.

РО Лев Михайлович [21.X (2.XI) 1883, с. Новосаратовка, тепер Ленінгр. обл. РРФСР — 14.IX 1957, Київ] — укр. рад. плодовод-селекціонер. В 1902 закінчив Пензенське училище садівництва. Працював в учбових і дослідних установах в Умані, Полтаві, Млієві, Сімферополі та ін. З 1933 — професор. Праці з питань біології і селекції плодових рослин. Створив багатий гібридний фонд плодових культур. 12 сортів яблуні й 1 сорт груші, виведені Р., увійшли в стандартний сортимент плодових культур України. Держ. премія СРСР, 1951.

РОА БАСТОС (Roa Bastos) Аугусто (н. 1918) — парагв. письменник. Перша зб. «,,Соловей на сві-

Річка. М. С. Мегединюк. Барильце. Різьблення. Дерево, інкрустоване бісером. Початок 20 ст. І. Ю. Грималюк. Вироби з дерева. Випалювання. Середина 20 ст.

Основні показники розвитку річкового транспорту загального користування СРСР

Показники	СРСР			в т. ч. УРСР		
	1913	1940	1980	1913	1940	1980
Протяжність внутрішніх водних судноплавних шляхів, що експлуатуються, тис. км	64,6	108,9	142,0	2,3	3,2	4,7
Вантажооборот, млрд. т·км	28,9	36,1	244,9	...	1,1	10,7
Пасажирооборот, млрд. пасажиро-км	1,4	3,8	6,1		0,4	0,6

М. Робесп'єр.

танку" та інші вірші» (1940) мала романтичний характер. Широку популярність здобув зб. оповідань «Грім серед листя» (1953) й особливо романами «Син людський» (1960) і «Я — верховний» (1975; про правління одного з парагв. диктаторів 19 ст. Х. Г. Франсіа). Осн. місце в прозових творах Р. Б., що являють собою оригінальний тип нац. худож. прози, посідає зображення гострих соціальних конфліктів парагв. дійсності. В них поєднується фольклор індіанців гуарані з поетикою сучас. латиноамер. і світової літератур. *Тв.:* Рос. перекл.— Сын человеческий. М., 1967.

В. С. Харитонов.

РО́ББІА (Robbia) — родина італ. скульпторів доби *Відродження*. Жили і працювали у Флоренції. Вперше застосували техніку кольорової *майоліки*. Лука делла Р. (1399 або 1400—23.II 1482). Художню освіту здобув у ювелірній майстерні. На його творчість вплинули Л. *Гіберті* та *Донателло*. Твори: мармурові рельєфи співацької трибуни в соборі Санта-Марія дель Фіоре (1431—38), майолікові рельєфи для будинків та вівтарів (13 медальйонів у капелі Пацці церкви Санта-Кроче), до бронзових дверей собору Нової сакристії (1464—69) — у Флоренції, численні майолікові рельєфи із зображенням мадонн (Люнета Палаццо деї Капітані ді Парте Гуельфа). Андреа делла Р. (1435—1525). Племінник і учень Луки делла Р. Твори: медальйони на фасаді Оспедале дельї Інноченті (1463—66), група «Зустріч Марії з Єлизаветою» (1491, церква Сан-Джованні Фуорчівітас в Пістої). Джованні делла Р. (1469 — після 1529). Син Андреа. Серед творів — «Різдво» (ДЕ в Ленінграді).

РОБ-ГРІЙЄ (Robbe-Grillet) Ален (н. 18.VIII 1922, Брест, Фіністер) — франц. письменник і кінорежисер. Один із засновників «нового роману» (див. «*Антироман*»). В зб. статей «За „новий роман"» (1963) висловив думку про неспроможність «традиційного» роману відобразити реальність 20 ст. через вичерпаність усіх резервів його розвитку.

Оновлення цього жанру вбачав у радикальній зміні форм, у відмові від інтриги, характеру, психологізму, соціально-політ. й моральної насиченості змісту. В романах «Гумки» (1953), «Підглядач» (1955), «Ревнощі» (1957), «В лабіринті» (1959), «Будинок побачень» (1965), «Проект революції для Нью-Йорка» (1970) та ін., де Р.-Г. виступає як практик «шозизму» (від франц. choses — речі), прагнення до вульгарно зрозумілої об'єктивності стилістично вилилося в безпристрасний перелік речей, в один ряд з якими поставлено й людину, що, на думку Р.-Г., повинно було на «новому» художньому рівні показати її справжнє місце в світі. В цілому антисоціальні, дегуманізовані твори (до них належать і кіносценарії «Минулого року в Маріенбаді», 1961; «Поступово сповзаючи в насолоду», 1973) Р.-Г., який обмежив свої пошуки галуззю письменницької техніки й відмовився від будь-яких зв'язків зображуваного з реальним життям, своєрідно відбивають містифіковану дрібнобурж. свідомість, характерну для частини франц. інтелігенції 2-ї пол. 20 ст. *Літ.:* Еремеев Л. А. Французский «новый роман». К., 1974.

Г. М. Рягузова.

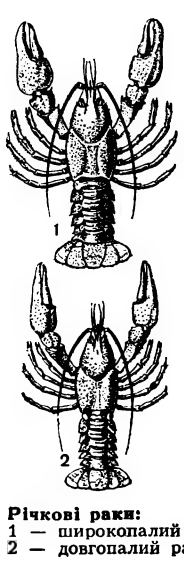

Річкові раки:
1 — широкопалий рак·
2 — довгопалий рак.

РО́БЕРТ БРЮС (1274—1329) — король Шотландії з 1306. Див. *Брюс* Р.

РОБЕСП'Є́Р (Robespierre) Максимільєн Марі Ізідор де (6.V 1758, Аррас — 28.VII 1794, Париж) — діяч *Великої французької революції*. Н. в сім'ї адвоката. Навчався в колежі Людовіка Великого в Парижі, потім у Сорбонні. За фахом юрист. Зазнав впливу ідей франц. просвітителів 18 ст., особливо Ж. Ж. *Руссо*. З 1781 — адвокат в Аррасі. В 1783 обраний членом Арраської академії наук і мистецтв. У 1789 — депутат *Генеральних штатів*, згодом Установчих зборів, в яких захищав інтереси народу і принципи бурж. демократії. 11.VIII 1792 був обраний членом Паризької комуни, у вересні 1792 — депутатом *Конвенту*. Відіграв важливу роль у підготовці і проведенні в Парижі нар. повстання 31.V—2.VI 1793, яке повалило владу *жірондистів* і встановило *якобінську диктатуру*. З липня 1793 Р. очолював *Комітет громадського порятунку*, який фактично виконував функції уряду. Відіграв велику роль у мобілізації сил народу для досягнення перемоги над внутр. і зовн. контрреволюцією. В той же час виявив бурж. обмеженість, завдаючи ударів по лівих громад. силах, що призвело до ослаблення соціальної бази якобінської диктатури. Після контрреволюц. термідоріанського перевороту (27—28.VII 1794) Р. і його найближчих соратників було заарештовано і без суду гільйотиновано.

К. О. Джеджула.

РОБІНЕ́ (Robinet) Жан Батіст Рене (23.VI 1735, Ренн — 24.I 1820, там же) — франц. філософ-матеріаліст, просвітитель. Філос. погляди Р. сформувалися під впливом Р. *Декарта*, Дж. *Локка*, Г. В. *Лейбніца*, Е. *Кондільяка*, а також біол. теорій 17—18 ст. Під час франц. революції 1789 виступав за бурж. демократичні перетворення. Матеріалістичні погляди Р. поєднувалися з елементами *деїзму*, він визнавав бога як творця і першопричину світу, в поясненні природи свідомості дотримувався позиції *гілозоїзму*. В теорії пізнання Р. розвивав вчення матеріалістичного *сенсуалізму*, критикував ідеалізм *Платона*. Гол. праця — «Про природу». Р. належить і 4 тт. коментарів до словника П. *Бейля*, 5 тт. доповнень до *Енциклопедії* Д. *Дідро*.

РОБІ́НІЯ (Robinia) — рід рослин родини *бобових*. Листопадні дерева і кущі. Листки перистоскладні, прилистки видозмінені в колючки. Квітки двостатеві, неправильні, білі, рожеві, червоні, в пониклих китицях. Плід — біб. Бл. 20 видів, поширр. у Пн. і Центр. Америці. В СРСР лише в культурі 7 видів, в т. ч. в УРСР — 5. Найпоширеніша Р. звичайна, або біла акація (R. pseudoacacia), яку використовують як декоративну, фітомеліоративну, кормову і фарбувальну рослину. Медонос. Деревина іде на виготовлення меблів, шпал тощо; квітки застосовують в науковій медицині при лікуванні захворювань нирок, в народній медицині — як в'яжучий і антиспазматичний засоби.

А. П. Лебеда.

РО́БІНСОН (Robinson) Джоан Вайолет (н. 31.X 1903, Камберлі)— англ. економіст. За своїми поглядами — ідеолог бурж. *реформізму*. Освіту здобула у Кембріджському ун-ті, 1965—71 — професор цього ун-ту. Теор. погляди Р. еклектичні, запозичені у Дж. *Кейнса* — заг. підхід до макроекономічних процесів, у А. Маршалла і Д. *Рікардо* — підхід до аналізу осн. категорій — прибутку, заробітної плати, проценту, капіталу. На поглядах Р. позначився деякий вплив марксизму. Висунула концепцію недосконалої конкуренції, в 50-х рр.— концепцію зростання капіталістич. економіки. Проявляючи реалізм в оцінках деяких суперечностей капіталізму, у своїх політ. висновках приходить до утопічної ідеї створення суспільства, в якому нібито можуть співробітничати «прогресивні підприємці» і профспілки.

РО́БІНСОН (Robinson) Роберт (13.IX 1886, Баффорд, побл. м. Честерфілд — 24.II 1975, Лондон) — англ. хімік-органік, член Лондон. королівського т-ва (з 1920), іноз. член АН СРСР (з 1966). Закінчив Манчестерський ун-т (1906), а 1910 одержав ступінь доктора наук. Професор органічної хімії Сіднейського (1912—15), Ліверпульського (1915—21), Манчестерського (1922—28) та Лондон. (1928—30) ун-тів, професор хімії Оксфордського ун-ту (1930—55). Р.— один з основоположників хімії природних сполук. Досліджував будову багатьох алкалоїдів, ізопреноїдів, антоціанів, встановив структуру морфіну, стрихніну, розробив синтез атропіну, кокаїну тощо. Нобелівська премія, 1947.

«РОБІТНИ́ЦЯ» — укр. прогресивний двотижневий журнал у Канаді; видавався 1924—37 у м. Вінніпезі. В журналі друкувалися статті на суспільно-політ. теми, кореспонденції з Канади, США, Зх. України і Рад. України, твори укр. л-ри. Сприяв зміцненню жіночої секції *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім*.

РОБІТНИ́ЧА АРИСТОКРА́ТІЯ — порівняно невелика привілейована верхівка з кваліфікованих робітників і профспілкових діячів у капіталістичних країнах, яку монополістична буржуазія підкуповує за рахунок одержуваних надприбутків і використовує для зміцнення свого класового панування. Для робітників цього прошарку встановлюють підвищену заробітну плату, створюють кращі жител. умови, серед них розміщують на пільгових умовах *акції* капіталістичних підприємств, деяким надають добре оплачувані посади в держ. апараті, реакційних профспілках, кооперації тощо. Р. а. є гол. соціальною опорою буржуазії в робітн. середовищі, провідником *реформізму* й *опортунізму* в ро-

бітн. русі, агентурою буржуазії. З загостренням *загальної кризи капіталізму*, крахом колоніальної системи, зростанням класової самосвідомості й організованості робітників, посиленням впливу комуністичного руху Р. а. все більше позбавляється опори в масах.

«РОБІТНИ́ЧА ВО́ЛЯ» — соціал-демократичні групи, що виділилися на поч. 900-х рр. з місцевих комітетів РСДРП. 1) Київ. с.-д. група «Р. в.», яку організували на поч. 1901 члени місц. к-ту РСДРП, невдоволені його опортуністичною «економістською» (див. *«Економізм»*) лінією. Група заявила про свою солідарність з *«Искрой»*, виступила з критикою діяльності Київ. к-ту РСДРП, який був під впливом «економістів». Друкувала на гектографі листівки, видавала «Листок „Рабочей воли"» (вийшло 6 номерів), присвячений питанням політ. та екон. боротьби київ. робітників. Редакція «Искры» (№ 6), вітаючи відмежування групи від «економістів», критикувала ряд помилкових положень її заяви, зокрема про штучний відрив робітників від інтелігенції. Внаслідок допущених помилок група втратила вплив на робітників і припинила свою діяльність, об'єднавшись з групою сприяння «Искре», створеною в червні 1901 в Києві. 2) Одеський с.-д. союз «Р. в.», організований у квітні 1902 соціал-демократами, які відійшли від місц. к-ту РСДРП. Союз обстоював побудову парт. орг-ції за профес. принципом, виступав проти участі інтелігенції в с.-д. русі. Перемога іскрівського напряму в с.-д. орг-ціях, зростання революц. робітн. руху змусили членів «Р. в.» переглянути свої погляди. У вересні 1903 газ. «Искра» (№ 50) опублікувала маніфест «Р. в.», в якому союз визнавав свої помилки і заявляв про об'єднання з іскрівським Одеським комітетом РСДРП.

«РОБІТНИ́ЧА ГАЗЕ́ТА» — перший легальний орган ЦК Комуністичної партії Сх. Галичини. Видавалася з 24.VII до 30.X 1921 в Перемишлі (тепер м. Пшемисль, ПНР). Вийшло 9 номерів. «Р. г.» вміщувала матеріали про становище зх.-укр. пролетаріату, закликала до боротьби проти капіталістичної експлуатації, систематично повідомляла про життя трудящих СРСР, зокрема Рад. України. Польс. бурж. уряд заборонив видання газети.

«РОБІТНИ́ЧА ГАЗЕ́ТА» — щоденна газета ЦК Компартії України. Видається в Києві укр. та рос. мовами з 1.I 1957, спочатку як орган ЦК Компартії України, 1960—62 — орган Укрпрофради.

«Р. г.» широко висвітлює життя робітн. класу республіки, діяльність парт., профспіл. і комс. орг-цій, трудових колективів підприємств, будов і транспорту, н.-д. установ, спрямовану на дальший розвиток економіки республіки, вдосконалення системи управління виробництвом, підвищення дієвості соціалістичного змагання, питання комуністичного виховання трудящих, соціального розвитку, підвищення нар. добробуту, охорони навколишнього середовища.

В. М. Басараб.

«РОБІТНИ́ЧА ГАЗЕ́ТА ПРОЛЕТА́Р» — щоденна газета, видавалася з 23.XI 1926 по 4.III 1932 в Харкові укр. мовою. Спочатку виходила як орган Всеукр. ради профспілок, з 1930 — ЦК КП(б)У і Всеукр. ради профспілок. Газета проводила велику роботу по мобілізації робітн. класу України на виконання завдань першої п'ятирічки. Відігравала значну роль в організації соціалістичного змагання, в піднесенні культурно-тех. рівня робітників, вела боротьбу проти троцькістів, правих опортуністів, націонал-ухильників.

«РОБІТНИ́ЧА ОПОЗИ́ЦІЯ» — антипарт. фракційна група, прояв *анархо-синдикалізму* в РКП(б). Виникла восени 1920. Лідери «Р. о.» О. Г. Шляпников, С. П. Медведєв, Ю. Х. Лутовинов, О. М. Коллонтай та ін. неправильно уявляли роль профспілок, розглядаючи їх як єдині органи керівництва нар. г-вом країни. «Р. о.» вперше під цією назвою виступила на *Дев'ятій Всеросійській конференції РКП(б)* (вересень 1920). В листопаді її представники організували власну фракцію на моск. губ. парт. конференції. Свою платформу «Р. о.» протиставила ленінській платформі під час *дискусії про профспілки*, нав'язаній партії опозиціонерами напередодні *Десятого з'їзду РКП(б)*. На з'їзді партія дала вирішальний бій «Р. о.». Провідну роль в ідейному розгромі «Р. о.» відіграв В. І. Ленін. У працях, написаних до X з'їзду, у виступах на з'їзді він глибоко проаналізував хибність позицій «Р. о.», розкрив її небезпечність для робітн. класу і *диктатури пролетаріату*, дав класову оцінку антипарт. поведінки її лідерів. На пропозицію В. І. Леніна з'їзд прийняв резолюцію «Про синдикалістський і анархістський ухили в нашій партії», в якій розкрив теор. неспроможність поглядів «Р. о.», що були виявом дрібнобурж. і анархічних хитань. Пропаганду поглядів «Р. о.» з'їзд визнав несумісною з належністю до партії. На Україні представники «Р. о.» Кузнецов, Перепечко виступили з нападками на лінію партії на *П'ятій конференції КП(б) України* (листопад 1920), але їхні погляди були рішуче засуджені. Велику допомогу комуністам України в боротьбі з «Р. о.» надали ЦК РКП(б) і особисто В. І. Ленін. Після X з'їзду партії більшість членів «Р. о.» підкорилася його рішенням. Проте окремі з них на чолі з Шляпниковим і Медведєвим продовжували фракційну боротьбу. В лютому 1922 вони надіслали у Виконком Комінтерну (ВККІ) «заяву 22-х», у якій містилися наклепницькі нападки на партію. В зв'язку з цим *Одинадцятий з'їзд РКП(б)* (1922) повернувся до оцінки поведінки опозиціонерів; окремі з них були виключені з РКП(б).

Літ.: Ленін В. І. X з'їзд РКП(б) 8—16 березня 1921 р. Повне зібрання творів, т. 43; Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. М., 1963; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. 1. К., 1972; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

Б. І. Корольов.

РОБІТНИ́ЧА ПА́РТІЯ — КОМУНІ́СТИ (РПК) Швеції. Ств. 26—27.III 1977 на установчій конференції членами Лівої партії — комуністи (засн. 1917), які вийшли з неї внаслідок внутріпарт. боротьби. З'їзд РПК (листопад 1977) прийняв її статут і програму, в якій підкреслено, що ідейною основою партії є марксизм-ленінізм, пролет. інтернаціоналізм, що вона прагне в ході боротьби за інтереси робітн. класу стати його революц. авангардом, привести робітн. клас до влади з метою соціалістичного перетворення суспільства. Шлях Швеції до соціалізму, вказано в програмі, проходить через антимонополістичну демократію, яка може бути завойована спільною боротьбою робітн. класу та всіх демократичних сил країни. Черговий з'їзд РПК (квітень 1980) намітив шляхи активізації діяльності партії в масових орг-ціях трудящих, посилення боротьби за мир, розрядку і роззброєння і прийняв документ «Комуністи на рубежі 1980 років». Чисельність — 5,5 тис. чол. (1980). Голова Правління — Рольф Хагель (з 1977). Друк. органи: ЦО — щоденна газ. «Норшенсфламман» («Північне сяйво», з 1906), теор.— журнал «Коммуністіск ревю» («Комуністичний огляд»).

П. Ф. Грунюк.

РОБІТНИ́ЧА ПА́РТІЯ ЯМА́ЙКИ (РПЯ). Засн. 14—17.XII 1978 на I, установчому з'їзді в м. Кінгстоні на базі Ліги визволення робітників, утв. в грудні 1974 з метою боротьби за інтереси трудящих мас і підготовки умов для створення в країні політ. партії робітн. класу. З'їзд прийняв програму і статут партії. В програмі підкреслено, що гол. метою РПЯ є боротьба за побудову соціалізму, визначено осн. завдання партії в сучас. умовах — досягнення єдності антиімперіалістичних і лівих сил. II з'їзд РПЯ (грудень 1981) відзначив, що партія стала однією з провідних політ. сил Ямайки, підкреслив необхідність підвищення її ролі в ямайському суспільстві, зміцнення зв'язків з нар. масами, активізації діяльності по об'єднанню всіх прогрес. сил країни в боротьбі за інтереси трудящих. Ген. секретар — Тревор Мунро, голова — Ентоні Едвардс. Друк. органи: газ. «Стрaгл» («Боротьба»); теоретичний журнал «Соушелізм!» («Соціалізм!»).

Є. Г. Лапшев.

«РОБІТНИ́ЧА ТРИБУ́НА» — газета, орган *Союзу пролетаріату міст і сіл Східної Галичини*, що діяв під керівництвом КПЗУ. Видавалася у Львові. Перший номер вийшов 16.X 1922. Після другого номера «Р. т.» було закрито. В 1923 газета почала виходити польс. мовою («Trybuna robotnicza»). 21. VI 1924 видання її було заборонено. За час існування газети вийшло 158 номерів. «Р. т.» викривала колонізаторську політику уряду бурж.-поміщицької Польщі, таврувала зрадницьку діяльність укр. бурж. націоналістів і закликала трудящих Зх. України до революц. боротьби за возз'єднання з Радянською Україною.

РОБІТНИ́ЧЕ ЗАПОМО́ГОВЕ ТОВАРИ́СТВО (РЗТ) — укр. прогресивна організація в Канаді.

Майстерня **Л. делла Роббіа.** Горельєф «Благовіщення». Теракота. 15 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

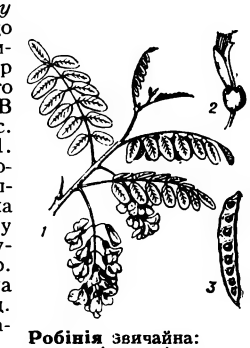

Робінія звичайна: *1* — квітуча гілка рослини; *2* — квітка; *3* — плід.

РОБІТНИЧИЙ КЛАС

Створена 1922 у м. Вінніпезі. Разом з ін. прогресивними орг-ціями бореться за соціальне забезпечення грудящих, за мир і дружбу між народами. РЗТ має відділи в різних містах Канади. Члени РЗТ щомісяця сплачують внески до каси товариства і одержують допомогу під час захворювання. Найвищим органом є крайовий з'їзд (конвенція), що відбувається раз на два роки. На з'їзді обирається Гол. виконавчий к-т. Гол. адміністрація РЗТ перебуває в м. Вінніпезі.

Зростання чисельності промислових робітників (млн. чол.)

Країна	Середина 19 ст.	Початок 20 ст.
Великобританія	4,1	8,5
США	1,4	10,4
Німеччина	0,9	8,6
Франція	2,5	3,4

РОБІТНИЧИЙ КЛАС — один з основних класів сучас. суспільства, найпередовіший і послідовно революц. клас, гол. рушійна сила істор. процесу ліквідації *капіталізму* й побудови *соціалізму* і *комунізму*; перша *продуктивна сила* людства, гол. творець матеріальних і духовних цінностей. Р. к. і система найманої праці виникають з зародженням капіталізму, у процесі т. з. *первісного нагромадження капіталу*. Завершення формування фабрично-заводського Р. к. (пролетаріату) пов'язане з *промисловим переворотом* і утвердженням великого машинного виробн. Наступні стадії сусп. розвитку, інтернаціоналізація госп. і політ життя, революц. перетворення світу, започатковані *Великою Жовтневою соціалістичною революцією*, завоювання незалежності народами колоній —усе це зумовило формування сучас. міжнар. Р. к. який складається з трьох великих загонів: Р. к. індустріально розвинутих капіталістичних країн; молодий і зростаючий Р к. *країн, що розвиваються*, який бореться за розв'язання загальнодемократичних завдань, а в деяких країнах — за *некапіталістичний шлях розвитку*; Р. к. соціалістичних країн, який завоював політ. владу, будує соціалізм і комунізм під керівництвом комуністичних і робітн. партій. У своєму істор. розвитку Р. к. проходить дві великі стадії, принципово різні за його соціально-екон. і політ. становищем: стадію пролетарську, капіталістичну, коли Р. к. позбавлений *засобів виробництва*, є неімущим, експлуатованим і безправним класом, і стадію соціалістичну, коли він стає політично й економічно пануючим класом (не є пролетаріатом у власному розумінні цього слова).

В умовах капіталізму Р. к.— це численний клас найманих робітників, позбавлених засобів виробн. і засобів існування і змушених продавати свою робочу силу, зазнає капіталістичної експлуатації з боку пануючого класу — *буржуазії*. Пролетаріат і буржуазія — осн. антагоністичні класи капіталістичного суспільства, взаємовідносини між якими характеризуються непримиренною *класовою боротьбою*.

У процесі нагромадження капіталу та розвитку капіталізму неухильно зростає й чисельність Р. к. «В тій самій мірі, в якій розвивається буржуазія, тобто капітал, — відзначається в „Маніфесті Комуністичної партії", — розвивається і пролетаріат, клас сучасних робітників, які тільки тоді й можуть існувати, коли знаходять роботу, а знаходять її лише до того часу, поки їх праця збільшує капітал» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 416). З виникненням капіталістичних відносин почалася боротьба робітників проти капіталістичної експлуатації, яка в мануфактурний період мала переважно приховані форми і проявлялась в одиничних виступах — стихійних бунтах, окремих *страйках*. З розвитком капіталізму, загостренням його суперечностей боротьба робітників набуває більш організованих форм і політ. характеру. Наприкінці 18 ст. в Англії та Франції створено перші профспілкові орг-ції робітників. Особливо посилився робітн. рух у 30—40-х рр. 19 ст.— *Ліонські повстання 1831 і 1834* у Франції, *Сілезькі повстання ткачів* 1844 в Німеччині, чартистський рух в Англії (див *Чартизм*). Але в цей час робітн. рух перебував під впливом *утопічного соціалізму*, він не мав своєї пролетарської теорії, знаменував лише початок розвитку масового пролетарського революц. руху. Поворотним етапом в історії *міжнародного робітничого руху* було виникнення в середині 19 ст. марксизму (див. *Марксизм-ленінізм*), який допоміг Р к. усвідомити свої корінні інтереси свою істор. місію як могильщика капіталізму і будівника нового, комуністичного суспільства, сформувати свій пролетарський, марксистський світогляд. К. Маркс і Ф. Енгельс не лише створили нову, революц теорію, а й першу в історії міжнар. комуністичну організацію — *Союз комуністів*.

Програмою Союзу комуністів був «Маніфест Комуністичної партії», який закликав пролетарів усіх країн єднатися на боротьбу проти капіталістичного гніту, за повалення влади капіталістів і встановлення диктатури пролетаріату. Першою міжнар. класовою орг-цією пролетаріату було Міжнародне т-во робітників (див. *Інтернаціонал 1-й*), створене 1864 К. Марксом і Ф. Енгельсом. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст., коли капіталізм переріс у свою найвищу стадію — *імперіалізм*, ще більше посилилась експлуатація Р. к. В цей період почав ширше розгортатись робітн. рух, почали створюватись соціалістичні партії. В 1889 засновано *Інтернаціонал 2-й*, що на першому етапі свого існування відіграв значну роль у зміцненні інтернаціональної єдності і згуртуванні соціалістичних партій. Проте на перешкоді розвитку робітн. руху, зростанню революц. свідомості й організованості пролетаріату став *опортунізм* лідерів 2-го Інтернаціоналу, які в роки 1-ї світової війни остаточно зрадили інтересам Р. к. Опортуністи виступали проти соціалістичної революції, гальмували доведення класової боротьби до *диктатури пролетаріату*. На поч. 20 ст. центр міжнар. революц. руху перемістився з Заходу в Росію, де особливо гостро проявлялись усі суперечності імперіалізму. Формування Р. к. в Росії мало ту особливість, що Росія пізніше, ніж країни Заходу, стала на шлях капіталістичного розвитку. Лише після реформи 1861 прискорився процес перетворення Р. к. Росії на самостійний клас суспільства. З 1865 до 1890 його чисельність збільшилась з 706 тис. до 1433 тис. чол. Зростали організованість і самосвідомість Р. к., виникли перші революц. орг-ції Р. к., почалося поєднання робітн. руху з наук. соціалізмом. Особливо цей процес посилюється зі створенням (1895) В. І. Леніним петербурзького «*Союзу боротьби за визволення робітничого класу*», який став зародком марксистської партії в Росії. Такі орг-ції виникають у Москві, Іваново-Вознесенську, Києві, Катеринославі та ін. містах (див *Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, *Катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*). Важливим кроком в об'єднанні цих орг-цій у єдину партію став *Перший з'їзд РСДРП* (1898). II з'їзд РСДРП (1903) прийняв першу Програму партії і поклав початок існуванню більшовицької партії, партії нового типу, озброєної знанням законів розвитку суспільства, класової боротьби. В *революції 1905—07 в Росії* Р. к., керований партією більшовиків, виступив гегемоном революції, гол. силою в боротьбі проти самодержавства, завоював на свою сторону революц. селянство і напівпролетарські маси. В революції «цілком виявилась керівна роль пролетаріату. Виявилось і те, що його сила в історичному русі незмірно більша, ніж його частка в загальній масі населення» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 3, с. 13). Разом з рос. пролетаріатом проти царизму і капіталістичної експлуатації боровся Р. к. України, чим завдав рішучого удару по націоналістах, які всіляко намагались підірвати єдність революційних дій укр. і рос. робітників.

Невтомна боротьба більшовиків після революції 1905—07 проти *меншовизму, ліквідаторства, троцькізму, одзовістів*, буржуазних націоналістів сприяла зростанню класової свідомості і зміцненню рядів пролетаріату та його революц. партії. У зв'язку з розвитком пром-сті Р. к. Росії значно зріс кількісно. З 1900 по 1913 чисельність тільки фабрично-заводських та гірничозаводських робітників зросла з 2198,8 тис. до 2929,8 тис., або на 36%; в т. ч. на Україні відповідно — з 360 тис. до 631 тис. чол., або на 75%. Відбулися і якісні зміни в середовищі Р. к.: збільшився пролетарський прошарок робітників, підвищився рівень концентрації Р. к., зміцніли його зв'язки з трудовим селянством як надійним союзником, посилилась інтернац. єдність пролет. мас Росії. Висока організованість і політ. зрілість Р. к. Росії, досвід його революц. боротьби, існування дійсно революц. марксистсько-ленінської партії забезпечили перемогу Великої Жовтн. соціалістичної революції що відкрила нову істор. епоху — епоху переходу від капіталізму до соціалізму. Було встановлено диктатуру пролетаріату, вищим принципом якої

є союз робітничого класу і селянства при керівній ролі Р. к. в цьому союзі; вона стала гол. знаряддям побудови соціалізму в СРСР. Перемога пролетаріату Росії у жовтні 1917 стала надихаючим прикладом у революц. боротьбі Р. к. ін. країн, у розвитку нац.-визвольного руху в колоніях і залежних країнах. З перемогою Великого Жовтня світ розколовся на дві протилежні системи — соціалістичну і капіталістичну, почався перший етап *загальної кризи капіталізму*. Відбулись суттєві зміни в міжнар. робітн. і комуністичному русі (див. *Міжнародний комуністичний рух*). Р. к. Рад. Союзу, що став пануючим класом, і ленінська Комуністична партія, що стала правлячою партією, виступають в авангарді світового робітн. і комуністичного руху. Велику роль у згуртуванні комуністичних і робітн. партій, зміцненні їхньої єдності і посиленні впливу на революц. боротьбу народів відіграло об'єднання комуністичних партій світу в міжнар. революційну пролет. організацію — 3-й Інтернаціонал (*Комуністичний Інтернаціонал*), що було здійснено за ініціативою В. І. Леніна 1919. Величезною інтернаціональною і нац.-патріотичною силою виявив себе Р. к. у ході 2-ї світової війни. Поряд з рад. Р. к., який зробив вирішальний внесок у розгром нім. фашизму і япон. мілітаризму, Р. к. ін. країн, що зазнали фашист. окупації, став головною силою *Руху Опору*. В ряді країн Європи і Азії при керівній ролі Р. к. розгорнулись і перемогли нар.-демократичні і соціалістичні революції (Болгарія, Югославія, Угорщина, Китай та ін.). За участю Р. к. в країнах Зх. Європи (Італія, Франція, Бельгія, Австрія, Фінляндія та ін.) було здійснено ряд прогресивних соціально-екон. і політ. реформ. У 1945 виникла *Всесвітня федерація профспілок* (ВФП), до складу якої ввійшли профспілки 56 країн. В 1949 було створено *Міжнародну конфедерацію вільних профспілок* (МКВП).

Після 2-ї світової війни посилилась роль Р. к. в розвинутих капіталістич. країнах. Чисельність Р. к. цих країн тепер досягла 220 млн., або $^4/_5$ усього самодіяльного населення. В ході класової боротьби він добився ряду важливих завоювань: встановлення 8-годинного робочого дня, введення більш прогресивного соціального законодавства, розширення виборчих прав та ін. Разом з тим монополістична буржуазія, використовуючи об'єднану силу монополій і держ. апарату, посилює наступ на права та інтереси Р. к., обмежує права профспілок, кидає в тюрми комуністів, кращих представників революц. Р. к.; спираючись на досягнення *науково-технічної революції*, вона підвищує ступінь експлуатації Р. к., широко застосовує жіночу й дитячу працю. Невпинно зростає *безробіття*, яке стало в епоху заг. кризи капіталізму хронічним і масовим. За повідомленням офіц. органів у березні 1982 в семи найбільших капіталістичних країнах заг. кількість безробітних становила 20,7 млн. чол., що втроє перевищує масштаби безробіття десять років тому.

Небачених масштабів набула *інфляція*, яка важким тягарем лягає перш за все на Р. к. та ін. верстви трудящих. Одночасно зі збільшенням чисельності Р. к. відбуваються істотні зміни в його структурі, якісній характеристиці і ролі в сусп. житті. Виникають нові про-

Кількість повністю безробітних у розвинутих капіталістичних країнах (тис. чол., у середньому за рік)

Країна	1965	1970	1982 (березень)
Великобританія	347	618	3050
США	3366	4088	9900
ФРН	139	149	1800
Франція	142	262	1900
Японія	390	590	1310

фесії, збільшується чисельність робітників переважно розумової праці, а також висококваліфікованих робітників (наладчики, оператори напівавтоматич. та автоматич. виробничих агрегатів і т. п.). Сучасний Р. к. капіталістич. країн складається з трьох галузевих загонів — промисловий пролетаріат, с.-г. пролетаріат і Р. к. сфери послуг. Зростає організованість і політ. згуртованість Р. к., підвищуються його соціальна активність і керівна роль в антимонополістичній боротьбі, в боротьбі за мир і соціальний прогрес. Він виступає тією сусп. силою, яка все більше згуртовує навколо себе всі трудящі маси, здатна повести їх на боротьбу за своє визволення від гніту капіталу, покінчити з усіма формами експлуатації і гноблення. В сучас. умовах ніякий інший клас, ніяка інша соціальна верства суспільства не можуть зрівнятися в організованості й силі з робітничим класом. Чисельність рядів цього класу постійно збільшується. Його революційний досвід надзвичайно багатий. Його ідейний, культурний і духовний рівень зростає рік у рік. Політико-моральний авторитет робітничого класу в суспільстві незмірно підвищився.

Свою істор. місію Р. к. може виконати лише при наявності у нього політ. авангарду — марксистсько-ленінської партії. За останні роки широкого розмаху набув страйковий рух у розвинутих капіталістичних країнах. Лише за 70-і рр. кількість учасників страйків зросла більш як на третину і становить, лише за офіційними даними, 250 млн. чол. (1980). Характерним є те, що страйковий рух дедалі більше набуває політ. спрямування, підвищується рівень і розширюються масштаби вимог трудящих. У боротьбі проти робітн. руху імперіалізм використовує не тільки репресії, поліцейський терор і гоніння, а й ідеологіч. вплив, підрив єдності Р. к. тощо. Монополістич. буржуазія та її апологети всіляко намагаються довести, що Р. к. нібито клас минулого, заперечують не тільки його роль як провідної сили суспільства, а й взагалі відкидають існування Р. к. в соціальній структурі сучасного капіталістичного суспільства. Вони пропагують ідею про розпад Р. к. на різні профес. групи й соціальні верстви, які різняться рівнем доходів, освіти та ін. (див. «*Депролетаризація капіталістичного суспільства*», «*Революція в доходах*», «*Революція керуючих*»). Щоб внести розкол у ряди Р. к., буржуазія підкуповує верхівку Р. к., за рахунок *монопольних надприбутків* створює т. з. *робітничу аристократію*, свою агентуру в робітн. русі. Ці верстви обуржуазнених робітників є гол. соціальною опорою буржуазії, провідником її ідеології і моралі, реформістських ідей і поглядів, що завдає величезної шкоди робітничому і комуністичному рухові, боротьбі за досягнення корінних інтересів пролетаріату (див. *Тред-юніонізм, Реформізм, Соціал-демократія*). Завдання комуністичних і робітничих партій капіталістичних країн полягає в тому, щоб і далі розширяти свої зв'язки з масами, зміцнювати єдність Р. к. і підвищувати його провідну роль у революц. процесі, відстоювати й захищати ідеали марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму.

Зростає й міцніє Р. к. у країнах, що розвиваються. Його чисельність тепер досягла 170 млн. чол. проти 9—11 млн. 1917. В багатьох молодих країнах Р. к. належить провідне місце в класовій структурі суспільства. Він стає все більш значною силою в світовому робітн. русі. Формування Р. к. в колоніях і залежних країнах прискорилось в епоху заг. кризи капіталізму, коли під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції піднялась могутня хвиля *національно-визвольного руху*, почалась криза і розпад колоніальної системи імперіалізму. Особливо підвищились темпи зростання Р. к. в країнах, що розвиваються, після 2-ї світової війни, в ході їх індустріалізації і створення нац. промисловості. У багатьох країнах, що визволились від колоніальної залежності, промисловий Р. к. зростає в 2,5—3 рази швидше, ніж заг. чисельність населення. В країнах Африки, напр., із багатомільйонної армії найманої праці 70% нині становлять робітники. Поряд з кількісним ростом Р. к. молодих нац. держав підвищується його політ. активність і роль у боротьбі за права й інтереси трудящих, за прогресивний розвиток своїх країн. Особливо це стосується країн, що стали на шлях некапіталістичного розвитку. Р. к. цих країн очолює боротьбу, по-перше, за ліквідацію позицій імперіалістичних монополій і іноземного капіталу, за забезпечення екон. незалежності країн; по-друге, за здійснення прогресивних соціально-екон. перетворень в інтересах усього народу, зокрема аграрних перетворень, і ліквідацію влади феодалів; по-третє, за піднесення продуктивних сил, розвиток пром-сті і зміцнення позицій держ. сектора в економіці, заохо-

чення кооп. руху на селі; по-четверте, за послідовне проведення миролюбної зовн. політики, зміцнення дружби і розвиток співробітництва з соціалістичними державами.

Рад. Союз розвиває широке економічне і науково-тех. співробітництво з країнами, які визволились, подає допомогу цим країнам у будівництві великих госп. об'єктів, у підготовці кадрів і т. п. Провідним загоном сучас. міжнар. робітничого класу є Р. к. соціалістичних країн, під керівництвом якого будується розвинуте соціалістичне суспільство і комунізм. Це справляє величезний революціонізуючий вплив на Р. к. капіталістичних д-в і країн, що розвиваються. З перемогою соціалістичної революції і побудовою соціалістичного суспільства становище Р. к. докорінно змінюється. Р. к. соціалістичних країн — це правлячий клас, провідна сила соціалістичного суспільства. В союзі з трудовим *селянством* і нар. *інтелігенцією* він здійснює політ. владу і держ. керівництво суспільством, є власником осн. засобів виробн., які планомірно використовує в інтересах усього суспільства. Змінився характер праці Р. к. З підневільної праці на експлуататорів вона перетворилася на добровільну працю на себе і своє суспільство. Плоди цієї праці є основою зміцнення екон. та оборонної могутності країни, неухильного підвищення *добробуту* і культурного рівня населення. На основі зростання соціалістичного виробн., і перш за все розвитку пром-сті, в соціалістичних країнах неухильно збільшується чисельність Р. к. Заг. кількість робітників і службовців у країнах світової системи соціалізму збільшилась з 69 млн. чол. 1950 до 140 млн. 1960 і майже до 210 млн. чол. 1975. У країнах РЕВ 1950 налічувалось 59 млн. робітників і службовців, а 1975 — 145 млн. чол. Кількість робітників у країнах світової соціалістичної системи 1975 становила понад 130 млн. чол., у т. ч. в країнах РЕВ — понад 90 млн. чол.

Питома вага робітників і службовців у заг. кількості зайнятих у нар. г-ві 1940 становила 30,4%, 1970—59%, 1980—61,7%. Р. к. соціалістичних країн — не лише гол. продуктивна сила суспільства, гол. творець матеріальних благ, а й гол. організатор сусп. виробн. і всього сусп.-політ. життя країни. Р. к. СРСР відіграв важливу роль в інтернаціональному згуртуванні всіх трудящих і утворенні Союзу РСР, у здійсненні соціалістичної індустріалізації і колективізації с. г., у зміцненні екон. могутності країни. Під керівництвом КПРС, разом з усім народом він забезпечив перемогу у Великій Вітчизняній війні, вперше в історії побудував розвинуте соціалістичне суспільство. Р. к. Радянського Союзу — послідовний виразник ідей інтернаціоналізму, соціалістичного патріотизму, корінних інтересів усіх трудящих. Його революц. ідеологія і мораль, колективістська психологія, його ідеали і цілі стають нині надбанням усіх верств рад. суспільства. Незрівнянно зросли організованість Р. к., рівень його ідейно-політичної зрілості, профес. підготовки, освіти і культури. Якщо

Динаміка чисельності робітників в СРСР і УРСР (млн. чол., у середньому за рік)

	1940	1970	1980
Всього в СРСР	23,9	64,8	78,8
у т. ч. в УРСР	4,6	11,7	14,2

1939 на 1 тис. робітників, зайнятих у нар. г-ві, вищу й середню освіту (повну й неповну) мали 87 чол., то 1959 їх було вже 401 чол., а 1981 — 787 чол. На XXVI з'їзді КПРС відзначено: «Підвищується роль **робітничого класу** в житті суспільства. Зростає його чисельність. Нині в країні близько 80 мільйонів робітників — дві третини зайнятого населення. Отже, робітничий клас став у нас не просто найчисельнішим класом, а й більшістю трудового народу» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 62). В умовах *науково-технічної революції* праця робітників дедалі більше наповнюється інтелектуальним змістом, у їхній виробничій діяльності все тісніше переплітаються фіз. і розумова праця. Багато з них є раціоналізаторами і винахідниками, авторами статей і книжок про передовий досвід, організацію виробн., шляхи вдосконалення його техніки й технології.

Р. к. соціалістичних країн характеризується високою соціальною активністю, піклуванням про загальнонар. інтереси. Він є соціальною базою марксистсько-ленінських партій соціалістичних країн, його кращі представники становлять ядро цих партій.

В партіях ін. країн соціалістичної співдружності питома вага робітників становить від 30 до 59%. Р. к. разом з колг. селянством і нар. інтелігенцією бере активну участь в управлінні виробн., справами суспільства і д-ви, в обговоренні й розв'язанні найважливіших питань життя країни. Робітники широко представлені у Верховній Раді СРСР і Верховних Радах союзних республік, у місцевих Радах нар. депутатів, в органах нар. контролю. У складі Верховної Ради СРСР 522 (34,8%) депутати — робітники. На чергових виборах (20.VI 1982) до місцевих Рад народних депутатів по СРСР обрано 1 013 101 робітника, або 44,3% заг. числа депутатів. В УРСР робітники становлять 34,1% депутатів місцевих Рад і 34,4% — Верховної Ради республіки. Р. к. бере участь у розв'язанні політ., госп. і соціально-культур. питань також через свою найбільшу орг-цію — профспілки (див. *Професійні спілки СРСР*, *Професійні спілки УРСР*) та ін. громад. орг-ції, через збори трудових колективів, пресу і т. д. На підприємствах СРСР існує бл. 140 тис. постійно діючих виробничих нарад, які розв'язують актуальні проблеми планування та організації виробн., впровадження нової техніки, зміцнення дисципліни праці. До складу цих нарад обрано бл. 6 млн. чол., з них 63% — робітники. Невід'ємними рисами *соціалістичного способу життя* Р. к., як і всіх трудящих СРСР, є відсутність безробіття, з яким покінчено ще 1930, неухильне зростання добробуту, поліпшення умов праці й побуту, безплатність і доступність мед. допомоги, освіти, користування надбаннями культури. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців СРСР за останні два десятиріччя (1960—80) збільшилась більш як у 2 рази, з виплатами і пільгами із *суспільних фондів споживання* зросла майже в 2,2 раза.

Комуністичні і робітн. партії країн соціалізму приділяють особливу увагу зміцненню керівної ролі Р. к. в житті і розвитку суспільства, у розв'язанні екон. і соціальних завдань соціалістичного і комуністичного будівництва. Як і в перші роки соціалістичних перетворень він веде за собою всі трудящі маси, виступає застрільником усього нового й передового, організатором всенар. *соціалістичного змагання*, перебудови всіх сторін сусп. життя на притаманних новому ладові колективістських засадах. Р. к. не прагне до увічнення свого панування. Його діяльність спрямована на досягнення кінцевої мети — побудову комуністичного суспільства, в якому не буде поділу людей на класи.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 2. Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії; т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 16. Маркс К. Установчий маніфест Міжнародного Товариства Робітників; т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів; т. 2. Фрідріх Енгельс; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 26. Карл Маркс; т. 33. Держава і революція: т. 39. Великий почин. — Про диктатуру пролетаріату; В. И. Ленин, КПСС о рабочем классе. М., 1981; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1982; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1982; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Ворожейкин И. Е. Очерк историографии рабочего класса СССР. М., 1975; Зародження робітничого класу на Україні Середина XVIII ст.— 1861 р. Збірник документів і матеріалів. К., 1982; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Колтунов В. М. Современный капитализм: положение рабочего класса. М., 1974; Рабочий класс развитого социалистического общества. М., 1974; Микульский К. И. Классовая структура общества в странах социализма. М., 1976; Ворожейкин И. Е., Сенявский С. Л. Рабочий класс— ведущая сила советского общества. М., 1977; Обострение общего кризиса капитализма и рабочий класс в Западной Европе. М., 1981; Плющ М. Р. Вклад робітничого класу Української РСР у прискорення науково-технічно-

Чисельність робітників у складі КПРС

	1956	1966	1971	1976	1981
Робітники у складі КПРС, млн. чол.	2,3	4,7	5,8	6,4	7,6
Питома вага в заг. чисельності КПРС, %	32,0	37,8	40,1	41,6	43,4

го прогресу в промисловості. К., 1981; Рабочий класс в мировом революционном процессе. М., 1981; Развитие рабочего класса в социалистическом обществе. М., 1982. *В. О. Хилько.*

РОБІТНИ́ЧИЙ КОНТРО́ЛЬ над виробництвом і розподілом продуктів — форма революційного втручання пролетаріату в капіталістичну економіку; контроль робітників за підприємницькою діяльністю буржуазії, спрямований на обмеження, а потім і ліквідацію капіталістичних форм господарства; підготовчий захід для здійснення соціалістичної *націоналізації* промисловості і транспорту, необхідна умова налагодження організації сусп. виробництва. В Росії, в т. ч. й на Україні, Р. к. пройшов два етапи розвитку Перший етап— період від лютого до жовтня 1917, коли робітники окремих підприємств Петрограда, Москви, Харкова та ін. міст створювали к-ти й комісії по контролю за діяльністю підприємств, вели рішучу боротьбу проти закриття ф-к і з-дів, відстоювали інтереси трудящих. Розвиток Р. к. на цьому етапі відіграв важливу роль у згуртуванні *робітничого класу*, створенні масових робітн. орг-цій, був формою прояву революц. почину та ініціативи робітн. класу. Але в умовах політ. панування буржуазії він не набув всеохоплюючого характеру, був неповним і обмеженим. З перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції і утвердженням *диктатури пролетаріату* почався другий етап розвитку Р. к. Він став заг. законодавчо встановленим заходом, спрямованим проти екон. панування капіталістів, на підготовку умов переходу пром-сті, банків, транспорту в сусп. *соціалістичну власність*. В Росії Р. к. був запроваджений декретом ВЦВК 14 (27). XI 1917 на основі написаного В. І. Леніним «Проекту положення про робітничий контроль». Він охоплював виробн., розподіл, купівлю та продаж продуктів і сировини, зберігання й використання їх, а також фінанс. діяльність пром., транспорт., с.-г., торг. та ін. підприємців, які мали найманих робітників. Було скасовано *комерційну таємницю*, а органам Р. к. надано право перевіряти ділове листування підприємців, книги обліку і звітність. Р. к. на підприємствах здійснювався через виборні органи — заводські й фабричні к-ти, контрольні комісії, ради старост і т. п. У великих містах, губерніях і пром. районах утворювалися Ради Р. к., а для заг. керівництва їхньою діяльністю було організовано Всеросійську раду Р. к. Незважаючи на опір буржуазії, Р. к. в короткий строк було встановлено на всіх великих підприємствах. На Україні з листопада 1917 до квітня 1918 Р. к. було охоплено всі галузі пром-сті. Першочерговими завданнями Р. к. були: втілення в життя заходів Комуністич. партії і Рад. д-ви щодо налагодження госп. життя в країні, забезпечення безперебійної роботи пром-сті і транспорту, боротьба проти саботажу капіталістів і верхівки бурж. спеціалістів, підготовка умов для націоналізації пром-сті, транспорту, банків. Там, де капіталісти чинили опір заходам Рад. влади, органи Р. к. брали керівництво підприємствами в свої руки — ставали органами робітн. управління виробництвом. Значення Р. к. полягає також у тому, що він був першою практичною школою господарювання по-новому, першим кроком до заг.-держ. планового регулювання госп. життя країни; в його органах робітн. клас навчався управління виробн., виховував кадри господарників. У зв'язку із здійсненням націоналізації великих капіталістичних підприємств екон. та орг. функції Р. к. перейшли до органів Вищої Ради Народного Господарства (ВРНГ). Досвід Комуністичної партії і Рад. д-ви в організації Р. к. має велике міжнар. значення. В. І. Ленін зазначав, що «першим основним кроком, який є обов'язковим для всякого соціалістичного, робітничого уряду, повинен бути робітничий контроль» (Повне зібр. тв., т. 37, с. 133). Досвід використання Р. к. у боротьбі проти саботажу капіталістів, у підготовці і здійсненні соціалістичного усуспільнення засобів виробн. і переході до планового управління економікою широко застосовувався в ін. соціалістичних країнах.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 31. Про завдання пролетаріату в даній революції; т. 34. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися; т. 35. Проект положення про робітничий контроль; Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Збірник документів і матеріалів. К., 1957. *В. О. Хилько.*

«РОБІТНИ́ЧИЙ ТЕА́ТР» у Львові — стаціонарний театр малих форм. Засн. 1927. Об'єднував і спрямовував аматорські театр. гуртки Зх. України. Діяльність «Р. т.» відбувалася під керівництвом ЦК КПЗУ. До складу «Р. т.» входили: Н. *Матулівна* (худож. керівник і режисер), М. Вовк, Й. Завадка, С. Скиба, Й. Макарчук, М. Стецівна та ін. В репертуарі: п'єси І. Франка, І. Карпенка-Карого, М. Ірчана, Я. Галана, Г. Запольської; інсценізації за творами «Фата моргана» і «Коні не винні» М. Коцюбинського, «Жерміналь» Е. Золя, «Як Шевченко шукав роботи» О. Маковея; колективні декламації — «Поеми про війну» М. Терещенка, «На майдані» П. Тичини, «Думи пролетарія» І. Франка; масове дійство «Суд над страйколомами»; т. з. «жива газета» (висвітлювала злободенні теми). «Р. т.» видавав «Живу сцену» (додаток до журн. «*Вікна*») та журн. «Масовий театр». Театр був членом Міжнародного об'єднання робітничих театрів (МОРТ). Інструктори-методисти «Р. т.» вели комуністичну пропаганду серед нар. мас. Переслідуваний владою бурж.-поміщ. Польщі «Р. т.» наприкінці 1932 тимчасово припинив свою діяльність, 1934 його було закрито. *М. І. Дубина.*

РОБІТНИ́ЧІ УНІВЕРСИТЕ́ТИ — навч. заклади в системі загальноосвітніх шкіл і курсів для дорослих. Діяли в СРСР, у т. ч. в УРСР, з 1925 по 1931. Створювались *Головполітосвітами* з метою підвищення політ. і наук. знань, виробничої кваліфікації робітників без відриву від виробництва. Р. у. готували робітничі кадри для висування на керівну госп., парт. і профспілкову роботу. Для тих, хто не мав загальноосв. і спец. підготовки, при Р. у. існували підготовчі курси і консультаційні пункти. Навчання в Р. у. проводилося на двох відділеннях— сусп.-екон. і технічному зі строком навчання відповідно 2 і 3 роки. Припинили діяльність у зв'язку з появою нових типів навчальних закладів для дорослих.

А. О. Леонова.

РОБІТНИ́ЧІ ФАКУЛЬТЕ́ТИ, робітфаки — в СРСР загальноосв. навч. заклади для дорослих, створені для підготовки трудящих до вступу у вузи. Відіграли велику роль у демократизації вищої школи і підготовці кадрів рад. інтелігенції з робітників і трудящих селян. Перші Р. ф. відкрились 1919 у Москві при вузах і школах як самостійні заклади, заняття в яких проводилися у вечірній час, без відриву від роботи. Систему Р. ф. законодавчо оформлено декретом РНК РРФСР «Про робітничі факультети» від 17.IX 1920 за підписом В. І. Леніна. Працювали денні Р. ф. із строком навчання 3 роки і вечірні — 4 роки. Студенти денних Р. ф. забезпечувалися стипендією. Ліквідовані 1940 у зв'язку з розвитком у 30 — на поч. 40-х рр. середньої освіти та організацією середніх вечірніх шкіл для дорослих.

РОБІТНИ́ЧО-КОЛГО́СПНІ ТЕА́ТРИ (РКТ) — один з видів рад. професійного *пересувного театру*. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції з аматорських гуртків (див. розділ Народний театр у ст. *Народна творчість*) за участю профес. акторів утворилися театри, що називалися робітничо-селянськими театрами (РСТ). Серед них — *Одеський перший український робітничо-селянський театр* імені І. Франка (1924), *Роменський пересувний робітничо-селянський театр* імені Г. П. Затиркевич-Карпинської (1925), *харківський театр «Весёлый пролетарий»* (1926), *Театр Київської обласної Ради профспілок* імені М. М. Коцюбинського (1927); театри в Лохвиці (ім. І. Тобілевича, 1925), Кіровограді (ім. Т. Шевченка), Краснограді (ім. І. П. Котляревського, обидва — 1926), у Запоріжжі (ім. Дніпрельстану) та ін. містах. В репертуарі: укр., рос. і зарубіжна класика, твори сучас. рад. драматургів. Ці театри поряд з самодіяльними драм. колективами були на той час єдиними видовищними закладами, які проводили велику культур.-масову роботу, обслуговували районні центри, робітн. селища, колгоспи. В 30-х рр., в період розгорнутого масового колгоспного руху РСТ були перейменовані на РКТ. Виникли *Охтирський український робітничо-колгоспний пересувний театр* імені Т. Г. Шевченка (1930—45), *Перший харківський робітничо-колгоспний театр* (1933—45), Артемівський РКТ ім. Артема (1930), Ніжинський РКТ ім. М. Коцюбинського та ін. Важливу роль у діяльності цього виду театру на Україні відіграли респ.

РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКА ІНСПЕКЦІЯ

олімпіади РКТ (1937, 1939), видання журн. «*Сільський театр*» (1926—30) і «*Масовий театр*» (1931—33). На поч. 1941 в СРСР працювало 120 РКТ, з них понад 40 — на Україні. До 1961 РКТ було реорганізовано в обласні театри.

О. А. Казимиров.

РОБІТНИЧО-СЕЛЯ́НСЬКА ІНСПЕ́КЦІЯ (РСІ), Робсельінспекція — в Рад. країні 1920—23 орган держ. контролю, 1923—34 — складова частина об'єднаних органів парт.-держ. контролю (контрольні комісії — робітничо-селянські інспекції; КК — РСІ). РСІ утворено постановою ВЦВК від 7.II 1920. Всеукр. РСІ утворено 25.II 1920; у травні 1920 реорганізовано в Наркомат РСІ УРСР. Робсельінспекція здійснювала контроль за законністю і доцільністю дій держ. установ. Виходячи з рішень XII з'їзду КПРС, Президія ЦВК і РНК СРСР 6.IX 1923 прийняли постанову про злиття Центр. контр. комісії ВКП(б) з РСІ в об єднаний орган парт. і держ. контролю — ЦКК — НК РСІ. Було прийнято постанову про відповідну реорганізацію наркоматів РСІ союзних республік і їхніх місц. органів. В УРСР її було законодавчо закріплено постановою ВУЦВК від 29.VIII 1923 «Про Народний комісаріат Робітничо-селянської інспекції». На ЦКК—РСІ було покладено завдання охорони єдності рядів Комуністичної партії, зміцнення парт. і держ. дисципліни тощо. В діяльності РСІ активну участь брали широкі маси трудящих, її контроль був гласним і всенародним. У 1934 замість ЦКК—НК РСІ утворено два контрольні центри — *Комісію партійного контролю при ЦК ВКП(б)* і Комісію рад. контролю при Раднаркомі СРСР.

РОБІ́ТНІ ЛЮ́ДИ — робітники промислів, пром. підприємств і водного транспорту в Рос. державі, в т. ч. на Україні, 17—1-ї пол. 19 ст. З появою *мануфактур* прошарок Р л. поповнився їхніми робітниками, а з поч. 18 ст.— також і *посесійними селянами*. В 1-й чверті 18 ст. Р. л. називали й мобілізованих на держ. роботи (будування верфей, каналів) селян і *посадських людей*. До Р. л. належали як кріпаки, так і наймані робітники (останні почали переважати з 60-х рр. 18 ст.). Нестерпні умови праці, зростаюча експлуатація були причинами антифеод. виступів Р. л. (див., зокрема, *Бахмутський страйк 1765*). Р. л. брали участь у сел. війнах під проводом С. Т. *Разіна*, О. І. *Пугачова*.

РОБОРО́ВСЬКИЙ Всеволод Іванович [26.IV (8.V) 1856, Петербург — 23.VII (5 VIII) 1910, маєток «Тараки», тепер Калінін. обл. РРФСР] — рос. мандрівник, дослідник Центр. Азії. Брав участь у Тібетських експедиціях 1879—80, 1883—85 під керівництвом М. М. *Пржевальського* та 1889—90 — М. В. *Пєвцова*. В 1893—95 очолював експедицію до Тянь-Шаню, Наньшаню, Пн. Тібету, а також до Хамійської улоговини в Китаї. Експедиція нанесла на карту значні площі досліджених областей, зібрала бот., зоол. і мінералогічні колекції. Р. організував перші довгострокові метеорологічні спостереження в глибинних районах Центр. Азії. Нагороджений Костянтинівською медаллю Рос. геогр. товариства (1897).

РО́БОТ — складна система переробки *інформації* та керування, устаткована датчиками сприйняття інформації про зовнішнє середовище та виконавчими механізмами, яка може цілеспрямовано поводити себе. Від ін. систем переробки інформації Р. відрізняється антропоморфізмом, тобто здатністю реагувати на ті ж зовн. сигнали, що й людина, та виконувати просторові рухи подібно до людини. У Р. можна виділити три осн. блоки (мал.): блок сприймання, блок виконавчого механізму і блок керування.

Блок сприймання складається з датчиків, які сприймають інформацію різноманітної фіз. природи, включаючи й ту, яку не може сприйняти людина (гравітаційні, індукційні, ультразвукові, електромагн. хвилі тощо). Блок виконавчого механізму залежно від призначення Р. та середовища, в якому він функціонує, має *маніпулятори* («руки»), педипулятори («ноги»), колісні та ін. механізми. Блок керування здійснює цілеспрямовану поведінку Р. в реальній навколишній обстановці. Системи обробки інформації Р. залежать від виду та обсягу вхідних даних і можуть реалізовуватись як у вигляді найпростіших перемикальних пристроїв, так і у вигляді складних систем *розпізнавання образів*. Системи керування Р можуть бути або простими пристроями з обмеженою кількістю керованих рухів, або складними, здатними в автономному режимі планувати просторові переміщення виконавчих органів.

Розрізняють два осн. напрями робототехніки: промислові роботи (ПР) і Р. для екстремальних умов. До ПР належать маніпулятори з програмним та ручним керуванням. Вони є одним з видів автоматизованого технологічного устаткування, орієнтованого на виконання різних робочих операцій за заданою програмою, як, напр., при куванні, штампуванні, литті, мех. і термічній обробці, зварюванні тощо. ПР є ефективним засобом автоматизації не тільки в масовому та серійному, а й у дрібносерійному виробництві. Ін. важливою особливістю ПР є їхня здатність виконувати дії, які є поза межами фіз. можливостей людини. Це важливо для підвищення продуктивності праці, звільнення людини від одноманітних і важких операцій для раціональнішого використання її здібностей. Розрізняють ПР: в яких може змінюватися послідовність позицій, що в них переміщується захват маніпулятора; з навчанням послідовності позицій або траєкторій переміщення захвата; з числовим програмним керуванням; адаптивні, здатні пристосовуватись до змін положення та орієнтації об'єктів маніпулювання; інтелектуальні, здатні розпізнавати об'єкти навколишнього світу, планувати свої цілеспрямовані дії. Два останні типи ПР доцільно використовувати в екстремальних середовищах замість маніпуляторів, якими керують вручну.

В. І. Рибак.

РОБО́ТА у фізиці — фізична величина, що характеризує перетворення *енергії* одного виду на інший, яке відбувається в даній фізичній системі. В *механіці* Р. є мірою дії *сили* і залежить від величини, напряму цієї сили та переміщення точки її прикладання. Р., виконана силою $\vec{F}$ на малому переміщенні $\vec{dr}$ точки її прикладання M, визначається формулою:

$dA = (\vec{F}, \vec{dr}) = F \cdot ds \cdot \cos\alpha$, де $ds = |\vec{dr}|$ — довжина шляху точки M, α — кут між векторами сили і переміщення. Р. сили $\vec{F}$ на скінченному переміщенні $\vec{r}_2 - \vec{r}_1$ дорівнює криволінійному інтегралу, взятому вздовж *траєкторії* L точки M, тобто $A = \int_{(L)} (\vec{F}, \vec{dr})$. При русі мех. системи сума Р. усіх діючих сил на деякому переміщенні дорівнює зміні *кінетичної енергії* T цієї системи: $\Sigma A_i = T_2 - T_1$. У випадку потенціальних сил Р. не залежить від виду траєкторії точок прикладання сил і визначається лише значеннями *потенціальної енергії* Π початкового Π_1 та кінцевого Π_2 положень системи: $A = \Pi_1 - \Pi_2$. Поняття «робота» широко застосовують також у *термодинаміці*, ін. галузях фізики та техніці. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) Р. вимірюють у *джоулях*.

М. Д. Корнієнко.

РОБО́ТА ВИ́ХОДУ — найменша робота, яку має виконати електрон, щоб вийти з твердого тіла або рідини у вакуум. В *зонній теорії* твердого тіла Р. в. розглядають як різницю *Фермі енергії* та енергії електрона у вакуумі. Р. в.— осн. характеристика, яка визначає закономірності *емісії електронної* з поверхні провідника (напівпровідника). Має величину кілька *електронвольтів* і залежить від матеріалу тіла, будови його поверхні та наявності на ній домішкових (сторонніх) атомів. Відмінність Р. в. двох провідників (напівпровідників) визначає контактну різницю *потенціалів* між ними. Знання величини Р. в. особливо необхідне при конструюванні *електровакуумних приладів, термоелектрогенераторів* тощо.

М. Д. Корнієнко.

РОБО́ЧА СИ́ЛА — здатність до праці, сукупність фізичних і духовних здібностей людини, які вона використовує в процесі виробництва матеріальних благ; головний елемент виробництва в будь-якому суспільстві. В процесі ви-

Блок-схема робота.

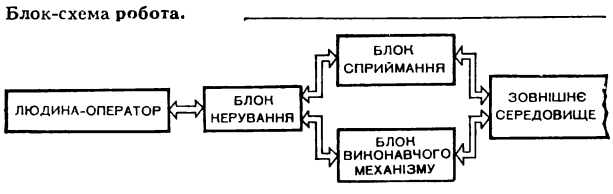

робн. людина не лише діє на навколишню природу, а й збагачує свій виробничий досвід, навички до праці. За капіталізму, де робітники позбавлені *засобів виробництва*, Р. с. стає *товаром*, має *вартість* і *споживну вартість*. Споживна вартість Р. с. полягає в здатності робітника в процесі праці створювати вартість, більшу за вартість Р. с., тобто *додаткову вартість*, виробництво і привласнення якої становить мету капіталістичного *способу виробництва*. Вартість Р. с. визначається вартістю життєвих засобів, необхідних для підтримання нормальної трудової діяльності людини, утримання членів сім'ї робітника, а також витратами на навчання його, якого вимагає *науково-технічна революція*. Величина вартості Р. с. змінюється з розвитком суспільства, рівня потреб і збільшенням кількості життєвих засобів, необхідних для робітника та його сім'ї, з розвитком продуктивних сил. Ціна Р. с. як грошовий вираз її вартості має тенденцію відхилення вниз від вартості Р. с., що зумовлено, насамперед, наявністю *безробіття*. За соціалізму, що грунтується на сусп. власності на засоби виробн., праця вільна від будь-яких форм експлуатації, Р. с. перестає бути товаром, людина працює на себе і своє суспільство.

Р. А. Сліпоморий.

РОБО́ЧЕ МІ́СЦЕ — ділянка виробничої площі, закріплена за окремим робітником або бригадою і оснащена відповідно до їхньої спеціалізації необхідним технолог. устаткуванням, інструментами, підйомно-транспортними механізмами та допоміжними пристроями. Оснащення Р. м. та його розташування на виробничій площі мають забезпечувати високу продуктивність праці, гарантувати безпеку роботи, відповідати фізіологічним, сан.-гіг. та естетичним нормам. Організовуючи Р. м., враховують вимоги *наукової організації праці*, ергономіки, інженерної психології, *технічної естетики* тощо.

РОБО́ЧЕ ТІ́ЛО — газоподібна або рідка речовина, за допомогою якої відбувається перетворення будь-якої енергії для одержання механіч. роботи (у двигунах), холоду (в холодильних машинах), теплоти (у теплових системах). Найпоширеніші Р. т.: водяна пара — в *парових турбінах* і *парових машинах*; продукти згоряння різних видів палива — у *двигунах внутрішнього згоряння, газових турбінах*; вода та ін. рідини — у *гідравлічних двигунах*; повітря — в пневматичних механізмах, холодоагент — у холодильних машинах; розжарені гази, що утворюються при згорянні *ракетного палива* в *ракетних двигунах*.

РОБО́ЧИЙ ДЕНЬ — визначена кількість годин на добу, протягом яких трудящий працює на підприємстві, в установі або організації. Соціальна природа Р. д. визначається панівними *виробничими відносинами*. Р. д. поділяється на *необхідний робочий час* і додатковий робочий час. В умовах капіталізму такий поділ Р. д. має антагоністичний характер і відображає прагнення капіталістів одержати якнайбільше *додаткової вартості* на основі розширення додаткового часу. Обмеження тривалості Р. д. і поступове його скорочення за капіталізму було і є результатом боротьби між робітничим класом і капіталістами, визначається співвідношенням сил в боротьбі між цими класами. На фактич. тривалість Р. д. мають великий вплив ступінь *інтенсивності праці*, розміри *безробіття*, рівень реальної заробітної плати, зміна фаз пром. циклу тощо. За соціалізму весь *робочий час*, як необхідний, так і додатковий, є часом роботи виробників на себе і своє суспільство. Соціалістичне суспільство на кожному етапі свого розвитку планомірно встановлює тривалість Р. д., з одного боку, виходячи з необхідності забезпечити більш повне задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб членів суспільства, а з іншого боку — враховуючи досягнутий рівень розвитку продуктивних сил, продуктивності суспільної праці, потреби щодо дальшого розвитку виробництва.

Р. А. Сліпоморий.

«РОБО́ЧИЙ НАРО́Д» — газета укр. трудової еміграції в Канаді, що її видавала 1909—18 у м. Вінніпезі Укр. соціалістична видавнича спілка. З 1910 — орган Федерації укр. соціал-демократів, з 1914 — *Української соціал-демократичної партії* Канади. Газета поширювала теорію марксизму в Канаді, виступала проти імперіалістичної війни, вітала Велику Жовтн. соціалістич. революцію. В 1915 газета надрукувала повний текст *«Маніфесту Комуністичної партії»* К. Маркса і Ф. Енгельса, в кінці 1917 — на поч. 1918 — статтю В. І. Леніна «Політичні партії в Росії». Газета публікувала твори І. Франка, М. Горького. «Р. н.» відіграв суттєву роль у заснуванні *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім*. У вересні 1918 уряд Канади закрив газету.

РОБО́ЧИЙ ПЕРІ́ОД — тривалість *робочого часу*, необхідного для перетворення вихідної сировини на готовий продукт. Р. п. є найважливішою частиною *часу виробництва*.

РОБО́ЧИЙ РІК — період роботи робітника або службовця на даному підприємстві, в установі, організації протягом 12 місяців. Р. р. починається з дня вступу на роботу і закінчується рівно через рік. Згідно з *законодавством про працю* щорічні оплачувані *відпустки* надаються один раз за Р. р., а не за календарний.

РОБО́ЧИЙ ТИ́ЖДЕНЬ — в СРСР кількість робочих годин у календарному тижні, встановлена Конституцією СРСР (ст. 41), *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* (ст. 21), законодавством союзних республік (в УРСР — ст. 50 КЗпП УРСР).

На роботах з нормальними умовами праці норма робочого часу не може перевищувати 41 години на тиждень. Для робітників і службовців встановлено 5-денний Р. т. з двома вихідними днями. При цьому тривалість щоденної роботи (зміни) визначається правилами внутр. розпорядку або графіками змінності, які затверджує адміністрація за погодженням з комітетом профспілки, з додержанням встановленої нормальної тривалості Р. т.— 41 год. і 36 або 24 год. для *неповнолітніх* та працівників, зайнятих на роботах з шкідливими умовами праці. На тих підприємствах, в установах, орг-ціях, де за характером виробництва та умовами роботи запровадження 5-денного Р. т. є недоцільним, встановлюється 6-денний Р. т. з тривалістю щоденної роботи 7 год. при тижневій нормі 41 год.; 6 год. при тижневій нормі 36 год. і 4 год. при тижневій нормі 24 год. Як при *прийнятті на роботу*, так і згодом може бути встановлений за угодою сторін неповний Р. т. (насамперед в інтересах жінок, що мають дітей).

І. С. Александров.

РОБО́ЧИЙ ЧАС — тривалість участі працівника в суспільно організованій праці; встановлений законом час, протягом якого працівник повинен виконувати свої трудові обов'язки на підприємстві, в установі або організації. Р. ч. вимірюють тривалістю *робочого дня, робочого тижня*, робочого місяця, *робочого року*. Р. ч. поділяється на час роботи і час перерв. Час роботи — це весь час, протягом якого працівник виконує роботу, передбачену виробничим завданням. Перерва — це час, протягом якого, незалежно від причин, працівник не зайнятий в Р ч. роботою.

У виробничому процесі весь час роботи поділяють на *машинний час* і ручний час. Раціональне і повне використання Р. ч., скорочення непродуктивних його затрат є важливим джерелом поліпшення організації праці, зростання її продуктивності та підвищення *показників економічних* виробн. За капіталізму Р. ч.— об'єкт класової боротьби, оскільки капіталісти намагаються подовжити робочий день понад *необхідний робочий час* або підвищити *інтенсивність праці* в межах встановленого Р. ч. з метою одержання дедалі більшої *додаткової вартості*. Однією з осн. закономірностей соціалізму є послідовне скорочення Р. ч. робітників і службовців і збільшення *вільного часу* в міру розвитку продуктивних сил. В СРСР нормування тривалості Р. ч. робітників і службовців здійснюється за участю профспілок. Рад. трудове законодавство передбачає: нормальний Р. ч. (41 година на тиждень), скорочений Р. ч. і неповний Р. ч. (встановлюється за згодою працівника та адміністрації). Див. також *Баланс робочого часу, Норма часу*.

Р. А. Сліпоморий.

РОБСІЛЬКО́РІВСЬКИЙ РУХ — масовий рух робітників, селян та інтелігенції в СРСР, які на громад. засадах беруть активну участь у роботі органів періодичної преси. Р. р. є виявом творчої ініціативи й самодіяльності трудящих. Історія Р. р. тісно пов'язана з історією більшовицьких газет *«Искра»*, *«Правда»* та ін. Широко розгорнувся Р. р. після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Робсількори групувалися

П. Робсон.

навколо редакцій газет (у Києві, напр., таке об'єднання виникло 1922 при редакції газ. «Пролетарська правда»). У 1928—41 на Україні виходив щомісячний журнал робітн. і сел. кореспондентів «Робселькор», 1931—35 видавалась газ. «Робселькор-ударник»—газета працівників низової преси і робсількорів Київщини. Практикувалися наради робкорів і сількорів (перша відбулася при редакції «Правди» в листопаді 1923). Наприкінці 20-х і в 30-х рр. на Україні проводилися обл. (окружні) з'їзди і зльоти робсількорів. ЦК партії приділяв і приділяє велику увагу Р. р., визначає його завдання. З Р. р. пов'язаний дальший розвиток громадських засад у рад. пресі. При редакціях газет України створено позаштатні відділи, громадські ред. ради, приймомні, кор. пункти тощо. З 1924 у Москві видається журнал «Рабоче-крестьянский корреспондент».

РО́БСОН (Robeson) Поль (9.IV 1898, Прінстон, штат Нью-Джерсі — 23.I 1976, Філадельфія) — амер. співак (бас), драм. актор, громад. діяч. Син негритян. священика. В 1923 закінчив юридич. ф-т Колумбійського ун-ту в Нью-Йорку. З 1921 виступав як драм. актор у амер. і англ. театрах (краща роль — Отелло в однойменній трагедії Шекспіра, 1930, театр «Савой», Лондон). Як співак уперше виступив 1925. Набув популярності після концертів у Європі (1926—28). До 1960 концертував у багатьох країнах, у т. ч. в СРСР (вперше 1934). У репертуарі Р. (співав 20 мовами) були нар. негритянські й амер. пісні, пісні іспан. і нім. антифашистів, рад. композиторів, пісні народів СРСР та ін. Виступав на Україні (в Києві, Одесі, Харкові), виконував пісню на слова Т. Шевченка «Реве та стогне Дніпр широкий». Знімався в кіно (з 1933). Був членом Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. премія Миру, 1950. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1953.

Тв.: Рос. перекл.—На том я стою. М., 1958.

Літ.: Горохов В. Робсон. М., 1952.

РО́ВЕНСЬКА АЕС. Розміщена у смт Кузнецовську Володимирецького р-ну Ровенської обл. Буд-во почато 1973. Перший блок першої черги потужністю 440 тис. кВт, який складається з реактора, двох турбін і двох турбогенераторів, введено в дію наприкінці 1980; другий блок такої ж потужності — 1981. Проектна потужність першої черги — 1,88 млн. кВт з дальшим розширенням до 4,88 млн. кВт. На Р. АЕС встановлюються водоводяні реактори. Схема станції двоконтурна. Вироблена електроенергія надходитиме в систему «Львівенерго» та *Об'єднану енергетичну систему Півдня*. До кінця одинадцятої п'ятирічки (1981—85) передбачено ввести в дію енергоблок потужністю 1 млн. кВт.

О. С. Бурлака.

Ровенська область. Башта Дубнівського замку. 15—17 ст.

РО́ВЕНСЬКА ОБЛАСНА́ ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*, створена 1939 після возз'єднання зх.-укр. земель з Укр. РСР. Перші марксистські с.-д. орг-ції на Ровенщині почали діяти в кінці 19 ст. В 1900 в м. Острозі виник нелегальний с.-д. гурток з учнів гімназії і міського училища. Активну участь в його роботі брав Д. З. *Мануїльський*. Керував групою *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. Того ж року створюється с.-д. група з 14 чоловік у Здолбунові. З розвитком революц. руху с.-д. гуртки виникли в Дубнівському і Ровенському повітах. Не обмежуючись політ. агітацією, вони організовували страйки. Важливу роль у поширенні революц. ідей відіграли газ. *«Искра»* та ін. марксист. видання, які 1901—02 нелегально пересилалися через Ровенщину в глиб країни. В 1904 виникли нові с.-д. гуртки в Ровно і Сарнах, які підтримували зв'язки з Київ. та Моск. орг-ціями РСДРП. Активізувалася діяльність орг-цій РСДРП Ровенщини в роки першої рос. революції. Під їхнім керівництвом відбувалися страйки, демонстрації, революц. виступи. В роки реакції (1907—10) було розгромлено с.-д. групи Здолбунова, Острога, Ровно, Сарн. Проте, незважаючи на репресії, більшовицькі орг-ції Ровенщини продовжували революц. роботу в масах. Уже в кін. 1910 відновили діяльність Здолбунівська і Сарненська, а на поч. 1912 — Ровенська групи, які очолили виступи трудящих проти царизму. В роки 1-ї світової війни у військ. частинах і з'єднаннях Пд.-Зх. фронту виникли підпільні більшовицькі групи, які розгорнули революц. роботу в Ровно, Сарнах, Дубно. Після Лютн. бурж.-демократичної революції 1917 більшовики Ровенщини вийшли з підпілля й очолили боротьбу трудящих проти бурж. Тимчасового уряду, а з перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції — за встановлення влади Рад. 13 (26).XII 1917 Рад. владу було проголошено в Ровно, 9 (22).I — в Сарнах, 22.I (4.II) — в Дубровиці, 26.I (8.II) 1918 — в Дубно. В лютому 1918 тер. Ровенщини окупували австронім. війська, в грудні 1918 захопила бурж.-націоналістична *Директорія*. Більшовицькі підпільні орг-ції розгорнули боротьбу проти окупантів та укр. бурж. націоналістів. Під їхнім керівництвом трудящі Ровенщини взяли участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*, відбулося *Дубровицьке збройне повстання 1918—19*. Влітку 1919 в більшості повітів Ровенщини було відновлено Рад. владу. У вересні 1920 тер. Ровенщини окупувала бурж.-поміщицька Польща. Боротьбу трудящих за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною очолили підпільні комуністичні осередки, які з кін. 1923 діяли у складі *Комуністичної партії Західної України* (КПЗУ). Парт. орг-ції, що діяли в пн. районах (Сарненський повіт), входили до Комуністичної партії Зх. Білорусії (КПЗБ). Всі орг-ції КПЗУ на території Ровенщини пізніше було підпорядковано Луцькому окружкому партії. Під їхнім керівництвом проходили страйки, мітинги, демонстрації, зокрема першотравневі демонстрації в Острозі (1932), Варковичах, Княгинині, Млинові, Дубно (1934—35), сел. страйк у Дубнівському повіті (1935) та ін. Активними діячами Ровенського парт. підпілля були секретарі підпільних райкомів КПЗУ Г. У. Гапончук, К. М. Тацій, І. І. Николайчук, І.В. Вальчун, О.С. Снасть та ін. Після возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР було утворено Р. о. п. о., яка очолила боротьбу трудящих області за здійснення соціалістичних перетворень. У квітні 1940 відбулися районні і обласні парт. конференції. На 1.I 1941 Р. о. п. о. налічувала 3884 комуністи.

На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 Ровенщину окупували нім.-фашист. загарбники. Комуністи області стали ініціаторами й організаторами всенар. боротьби проти окупантів. Вони створювали підпільні антифашист. орг-ції, партизан. загони і групи. Вже 1941 виникли підпільні орг-ції в Дубровиці на чолі з О. О. Криньком, у Сарнах, яку очолював М. К. Фідаров. У Ровно діяли 3 підпільні орг-ції під керівництвом П. М. Мирющенка, Т. Ф. *Новака*, М. М. Остафова. Мужньо боролися проти фашизму підпільники Володимирецького, Морочнівського, Острозького, Рафалівського, Ровенського та ін. районів. Ровенщина фактично перетворилася на партизан. край. У липні 1942 сюди прибув загін особливого призначення під командуванням Д. М. *Медведєва*. Антифашист. боротьба значно активізувалася після утворення в лютому 1943 Ровен. підпільного обкому КП(б)У (секретар — В. А. *Бегма*) та обл. штабу партизан. руху, а в червні 1943 — підпільного обкому ЛКСМУ.

В 1943 на тер. Ровенщини діяли партизан. з'єднання під командуванням В. А. Бегми, І. П. Федорова, М. Й. Куницького (пізніше — Р. Я. Сатановського). Понад 3 тис. ровенських партизанів і підпільників нагороджено орденами і медалями; М. І. *Кузнецову*, М. Т. Приходьку, Д. М. Медведєву, Т. Ф. Новаку, М. С. *Орлову* присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У березні 1944 Рад. Армія повністю визволила Ровенщину від фашист. загарбників. Незважаючи на шалений опір і кривавий терор банд укр. бурж. націоналістів, Р. о. п. о. підняла трудящих на відбудову нар. г-ва, здійснення соціалістичних перетворень. У 1946—50 було повністю відбудовано і реконструйовано пром-сть, при братній допомозі всіх народів країни в повоєнні роки створено нові її галузі: машинобудівну, хімічну, електротехнічну, будівельну, текстильну. В 1950 було в основному завершено колективізацію с. г. Багато уваги Р. о. п. о. приділяє спеціалізації і концентрації, зміцненню матеріально-тех. бази с.-г. виробництва. Колгоспи і радгоспи Ровенщини перетворилися на багатогалузеві господарства, оснащені передовою технікою. Парт. орг-ції області проводять велику роботу в галузі культур. будівництва, охорони здоров'я, поліпшення добро-

буту трудящих, удосконалюють стиль, форми і методи орг. та ідеологічної роботи. Успішному виконанню планів комуністичного будівництва активно сприяє традиційне соціалістичне змагання трудящих Ровенщини з трудівниками Костромської (РРФСР), Могильовської (БРСР), Волинської та Житомирської областей, дружні зв'язки з трудящими Видинського округу НРБ. Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва, з них 37 присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Здійснюючи рішення XXIII—XXVI з'їздів КПРС і з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує свою роботу на успішне виконання завдань комуністичного будівництва, виховання трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, зміцнення дружби народів СРСР, відданості Комуністичній партії. На 1.I 1982 обл. парт. орг-ція складалася з 2 міських, 14 районних, 1650 первинних парт. орг-цій, налічувала майже 55 тис. комуністів. На 1982 в Р. о. п. о. відбулося 19 обласних парт. конференцій. У різний час обл. парт. орг-цію очолювали В. А. Бегма, В. Д. Чучукало, Т. С. Жуков, О. І. Денисенко, І. О. *Мозговий*. Вірним помічником парт. орг-ції є обл. комсомольська орг-ція, яка налічує 172,1 тис. комсомольців (на 1.I 1982). Бл. 5 тис. молодих ровенчан брали участь в освоєнні цілинних і перелогових земель. Юнаки і дівчата області збудували в Донбасі шахту «Ровенська-Комсомольська», працюють на спорудженні Байкало-Амурської магістралі, Ровенської атомної електростанції, ін. важливих новобудов. Друкованим органом Р. о. п. о. є газ. *«Червоний прапор»*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область. К., 1973; Нариси історії Ровенської обласної партійної організації. Львів, 1981.

Т. І. Панасенко.

РО́ВЕНСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 4.XII 1939. Розташована на Пн. Зх. республіки. Поділяється на 15 районів, 303 сільради, має 9 міст і 19 с-щ міськ. типу. В 1967 область нагороджено орденом Леніна. Карти див. на окремому аркуші, с. 400—401.

Природа. Поверхня Р. о.— хвиляста рівнина, що поступово знижується з Пд. на Пн. Північна (більша) частина області лежить у межах *Поліської низовини*, південна — у сх. частині *Волинської височини* (вис. в межах області до 350 м). Поверхня височини в межах області густою сіткою річкових долин розчленована на окремі плато (*Мізоцький кряж, Повчанська височина,* Ровенське та Гощанське плато). На крайньому Пд. Зх.— *Мале Полісся*, на Пд. Сх.— пн. край *Подільської височини* (вис. до 372 м). Серед корисних копалин найпоширеніший торф, який використовують як паливо і добриво, та мінеральні буд. матеріали (базальти, граніти, гнейси, діабази, діорити, напняки, пегматити, каолін, сієніти, лесові суглинки, крейда, пісковики, різні глини). Є джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня від —4,8 до —5,4°, липня — від +18,2 до +18,6°. Тривалість безморозного періоду 163 дні. Опадів 600—700 мм на рік. Ровенщина багата на поверхневі води — річки, озера, водосховища і ставки. Річки, що протікають територією області, належать до бас. Дніпра. На крайньому Пн. Зх. тече *Прип'ять*, яка приймає притоки *Горинь* зі *Случчю, Стир* з *Іквою, Ствигу* з *Мостовою*. В межах Поліської низовини річки мають широкі, з заболоченими заплавами долини, в яких багато стариць і озер. На Волинській височині долини річок здебільшого вузькі й глибокі. Серед озер найбільшими є Нобель і Біле. Грунтовий покрив області відзначається великою різноманітністю. У пн. частині поширені дерново-підзолисті (піщані, глинисто-піщані, глеюваті), торфові й торфово-болотні та дернові грунти; у південній — темно-сірі й сірі опідзолені та чорноземні грунти. Більшість грунтів потребує *меліорації*. Пн. та крайня пд.-зх. частини області розташовані в зоні мішаних лісів (*Полісся Українське*), південна — у лісостеповій. Ліси займають 35,5% тер. області (на Пн. — переважно хвойні й мішані, на Пд.— широколистяні й мішані), луки — понад 25%. Найпоширеніші породи дерев: сосна, ялина, береза, ясен, модрина, липа, дуб, клен, осика, явір тощо. На тер. області водяться лось, вовк, борсук, дика свиня, лисиця, козуля, білка, куниця, заєць, бобер, горностай, трапляються рись і ведмідь. З птахів — глухар, вальдшнеп, тетерук, рябчик, сіра куріпка, лісовий жайворонок, дрізд, дятел, сойка, зозуля, сова, яструб, шпак та ін. На берегах річок — видра, ондатра. У водоймах — короп, щука, окунь, карась, сом, лящ, лин, сазан та ін.

Акліматизовано нутрію, єнотовидного собаку, благородного оленя, лань даніель. У Клеванське держ. г-во завезено з Білорусії зубрів. В області взято під охорону 172 природні об'єкти, серед яких 11 держ. заказників (Вишнева гора, Урочище Брище, Золотенський, Почаївський, Сварицевицький, Воронківський, Хиноцький, Озерський, Вичівський, Дубрівський та Острівський), понад 50 пам'яток природи, дендропарки тощо.

Населення. Осн. населення — українці (понад 93,2%), живуть також росіяни, білоруси, євреї, поляки та ін. Пересічна густота нас.— 56,4 чол. на 1 км². Найгустіше заселені центр. і пд. райони. Міське населення становить 38,5% (1981). Найбільші міста: *Ровно, Дубно, Здолбунів, Костопіль, Сарни*.

Народне господарство. До возз'єднання з УРСР Ровенщина у складі кол. бурж.-поміщицької Польщі була відсталим агр. р-ном. Промисловість була представлена дрібними підприємствами (в основному цегельні, каменоломні, лісопильні, млини). За роки Рад. влади при братерській допомозі народів Рад. Союзу Р. о. перетворилася на індустр.-агр. область з розвинутою харч., лісовою, деревообр. і паперовою пром-стю та багатогалузевим с. г.

Промисловість. На здійснення політики індустріалізації зх. областей України, в Р. о. створено маш.-буд. і металообр., хім. пром-сть, сучасну буд. індустрію, ряд галузей легкої пром-сті. Буд-во нових ф-к і з-дів, реконструкція на сучас. технологічній основі старих підприємств докорінно змінили характер пром-сті області. В її структурі на харч. пром-сть припадає 28,4% валової продукції, легку — 21,6%, маш.-буд. і металообр.— 16,5%, деревообр. і паперову — 10,3%, хім.— 8,8%, виробн. буд. матеріалів — 7,9% (1980). Паливно-енерг. базою нар. г-ва області є енергія *Ровенської АЕС, Добротвірської ДРЕС*, торф (Смизьке торфопідприємство, Клесівський та Моквинський торфобрикетні з-ди). Харч. пром-сть представлена цукр. (Бабино-Томахівський, Дубнівський, Корецький, Мізоцький, Острозький, Шпанівський з-ди), м'ясною (Дубно і Ровно), консервною (Демидівка, Дубно, Острожець, Острог, Межирічі, Ровно, Червоноармійськ), спиртовою, пивоварною, молочною і маслоробною та хлібопекарською галузями.

Друге місце за обсягом валової продукції посідає легка пром-сть — текст. (*Ровенський льонокомбінат* імені Комсомолу України, Ровен. ф-ка нетканих матеріалів), швейна, взуттєва, трикотажна. Машинобудування і металообробка зосереджені в Ровно (з-ди: високовольтної апаратури, тракторних запасних частин, торг. обладнання), Квасилові, Костополі, Дубно. Респ. значення має лісова, дере-

РОВЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 20,1 тис. км²

Населення — 1142.0 тис. чол. (1982)

Центр — м. Ровно

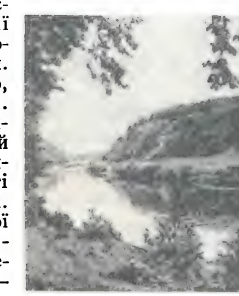

Річка Случ.

Парк основних сільськогосподарських машин у колгоспах і радгоспах (тис. шт.)

	1981
Трактори (фіз. одиниць)	8,0
Зернозбиральні комбайни	1,9
Вантажні автомобілі	6,1

Ровно. Радянська площа.

РОВЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1980, %)

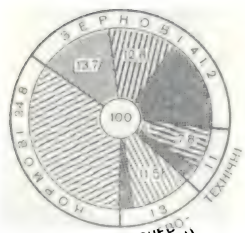

Озима пшениця
Ячмінь
Цукрові буряки
Картопля
Інші культури

1. Ровенська атомна електростанція.
2. На ровенському виробничому об'єднанні «Азот».
3. В одному з цехів Костопільського домобудівного комбінату.
4. Загальний вигляд Здолбунівського цементно-шиферного комбінату.
5. В ткацькому цеху Ровенського льонокомбінату.

вообр. і паперова пром-сть, підприємства якої випускають стандартні будинки, паркет, фанеру, меблі, папір, картон (домобуд. комбінат у Костополі, деревообр. комбінат в Оржеві й Смизі, меблеві ф-ки в Дубно, Костополі, Острозі, Ровно, Сарнах і Червоноармійську, паперова ф-ка у Першотравневому). Найбільше підприємство хім. пром-сті — *ровенське виробниче об'єднання «Азот»*. В області добре розвинута буд. індустрія, яка зосереджена в Ровно (виробниче об'єднання «Ровнозалізобетон», домобуд. комбінат, з-ди по виробн. залізобетонних виробів і конструкцій та цегли), в Здолбунові (*Здолбунівський цементно-шиферний комбінат* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції), в Новій Любомирці (вапняно-силікатний з-д). У Костопільському, Сарненському, Рокитнівському р-нах — видобування і обробка природного каменю — базальту, граніту. Склоробні з-ди — в Костополі й Рокитному.

Сільське господарство. Осн. напрям розвитку с. г. області — льонарсько-картоплярський (у пн. частині) та зерновобуряківничий (на Пд.) у поєднанні з м'ясо-мол. тваринництвом. У 1981 в області було 250 колгоспів, 37 радгоспів, 23 районні об'єднання райсільгосптехніки та їхні виробничі відділення, 15 об'єднань райсільгоспхімії. С. г. області високомеханізоване (табл.).

У 1981 площа с.-г. угідь становила 928 тис. га, у т. ч. орні землі — 652 тис. га, сіножаті й пасовища — 264 тис. га. Важливим резервом збільшення с.-г. угідь є осушення та освоєння боліт і заболочених земель. Всього на 1980 було осушено 334 тис. га, з них 268,9 тис. га с.-г. угідь. Осушувальні системи: «Іква», «Печалівка», «Стубла» і «Прип'ять». Осн. зернові культури: озима пшениця, жито, ячмінь; технічні — цукр. буряки, льон-довгунець. Розвинуті хмелярство, овочівництво. Площа садів і ягідників — 17,2 тис. га, в т. ч. у плодоносному віці — 11,8 тис. га (1980). Провідні галузі тваринництва: скотарство, свинарство, вівчарство. Осн. породи: великої рогатої худоби — чорноряба і червона поліська, свиней — велика біла, овець — прекос і латвійська чорноголова. Розвиткові тваринництва сприяє велика кількість природних кормових угідь, а також продукція комбікормової пром-сті (1980—15 з-дів), відходи харч. пром-сті, вирощування кормових культур. В області діють 10 тваринницьких комплексів і

Збирання картоплі в колгоспі «Правда» Костопільського району.

ферм, 19 міжгосп. підприємств по виробн. яловичини, м'яса птиці та вирощуванню нетелів, 66 спец. господарств по виробництву яловичини і свинини.

Транспорт. Довж. з-ць заг. користування в межах області 1982 становила 611 км. Територією області проходять з-ці: Київ—Ковель — Брест, Москва—Ковель, Ленінград — Львів та ін. Найбільші залізничні вузли: Здолбунів, Ровно, Сарни. Заг. довжина автомоб. шляхів — 5,6 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 3,8 тис. км (1981). Автомагістралі: Київ — Варшава, Київ — Ровно — Брест, Київ — Ровно — Львів, Київ — Ровно — Чернівці, Львів — Житомир, Ровно — Тернопіль та ін. Аеропорт у Ровно. Судноплавство по Прип'яті, Горині й Стиру.

Будівництво. Капітальні вкладення в нар. г-во області 1976—81 становили 2279 млн. крб. (у порівняних цінах), у т. ч. 1981 — 449 млн. крб. В області діють 75 держ. і кооп. підрядних буд. і монтажних орг-цій та 34 міжгосп. буд. орг-ції. За 1976—81 держ. і кооп. підприємства та організації, колгоспи і населення збудували житл. будинки площею 2597 тис. м², у т. ч. 410 тис. м² 1981.

Торгівля й побутове обслуговування. На кін. 1981 в області діяло 5,0 тис. підприємств роздрібної торгівлі й громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1981 зріс проти 1975 в 1,4 раза. В Р. о. 1981 діяло 1335 підприємств побутового обслуговування, в т. ч. 576 — у сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг 1981 зріс проти 1975 в 1,6 раза.

Охорона здоров'я. У 1980 в області було 13,0 тис. лікарняних ліжок (115,1 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 2994 лікарі (26,4 лікаря на 10 тис. ж.). Діяли 102 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії, 5 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 552 ліжка.

Культура. В 1981/82 навч. р. в області було 786 загальноосв. шкіл (203,0 тис. учнів), 15 серед. спец. навч. закладів (14 тис. учнів), 22 профес.-тех. уч-ща (13,9 тис. учнів; 1981), 3 вищі навч. заклади — *Ровенський педагогічний інститут* імені Д. З. Мануїльського, *Ровенський інститут культури, Український інститут інженерів водного господарства* (всього — 15,5 тис. студентів), н.-д. станції — Ровен. обл. ветеринарна, Сарненська по освоєнню боліт. Діють обл. орг-ції творчих спілок журналістів (з 1957), архітекторів (з 1980), обласні об'єднання — літературне (з 1950), самодіяльних композиторів (з 1961), *Ровенський український музично-драматичний театр* імені М. Островського, *Ровенський театр ляльок*, обл. філармонія. В Р. о. 859 масових б-к з фондом 10,8 млн. одиниць зберігання, 930 клубних установ, 845 кіноустановок, 3 держ. музеї

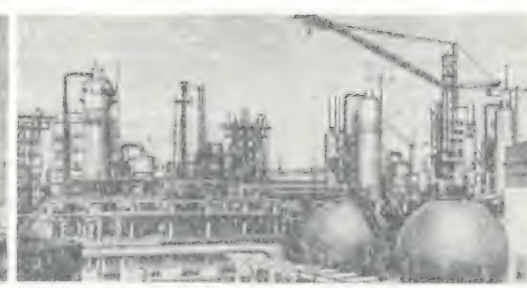

[*Ровенський краєзнавчий музей*, що має відділи — Літературно-меморіальний музей М. О Островського в с Вілії, Музей наук. атеїзму, Меморіальний музей-квартира М. І. *Кузнецова* в Ровно, музей-заповідник *«Козацькі могили»* в с. Пляшева та ін.; Острозький історико-культурний заповідник, Дубнівський (філіал Ровенського) краєзнавчий музей], 200 музеїв та музейних кімнат, що працюють на громад. засадах. При культурно-осв. закладах — понад 8 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь понад 140 тис. аматорів, 73 колективи удостоєні звання народних. Найвідоміші — хорова капела Дубнівського районного будинку культури, ансамбль пісні і танцю льонокомбі-

До карти **Основні пам'ятники і пам'ятні місця Ровенської області.**

1. Музей історії Ровенського підпільного обкому КП(б)У
2. Пам'ятник учасникам *Дубровицького збройного повстання 1918—19*.
3. Музей історії Дубровицького збройного повстання 1918—19.
4. Пам'ятник жителям Старого Села, спаленим нім.-фашист. окупантами восени 1942
5. Парк 17 ст.
6. Пам'ятник Героєві Рад. Союзу Д. М. *Медведєву*.
7. Місце народження рад. агронома-селекціонера академіка ВАСГНІЛ М. О. *Ольшанського*.
8. Краєзнавчий музей.
9. Пам'ятка архітектури — Троїцька церква 18 ст.
10. Місце, де 1898 жив рос. письменник О. І. *Купрін*. Зібраний тут матеріал ліг в основу повісті «Олеся»
11. Пам'ятник рад. воїнам і партизанам, які загинули в січні 1944 під час визволення Березного від нім.-фашист. загарбників.
12. Краєзнавчий музей.
13. Меморіальна кімната-музей Героя Рад Союзу В. Т. Сидорова, який загинув 1944 під час визволення Костополя від нім.-фашист загарбників.
14. Обеліск на могилі матроса-більшовика Г Т. Гунтика — активного учасника революц. подій на Ровенщині.
15. Пам'ятки архітектури: замок — комплекс споруд 15—17 ст., костьол 17 ст.
16. Обеліск на місці загибелі 1943 Героя Рад. Союзу М. Т. Приходька.
17. Пам'ятник комсомолці М. С. Панасюк, закатованій укр. бурж. націоналістами 1941.
18. Пам'ятник на братській могилі жителів Малина, спалених нім.-фашист. загарбниками 1943.
19. Городище 11—13 ст.— залишки літописного міста Пересопниця.
20. Обеліск на могилі воїнів 1-ї Кінної армії, які загинули в боях за визволення Ровно 1920.
21. Пам'ятник воїнам — визволителям Ровно від нім.-фашист. загарбників.
22. Обеліск на братській могилі рад. воїнів і партизанів, які загинули в боях за визволення Ровно від нім.-фашист загарбників.
23. Пам'ятник рад. воїнам, партизанам і підпільникам, які боролися за визволення Ровенщини від нім.-фашист. загарбників.
24. Пам'ятник на честь 30-річчя визволення України від нім.-фашист. загарбників.
25. Меморіал Воінської Слави.
26. Пам'ятник жертвам фашизму на місці концтабору, де в роки Великої Вітчизн. війни було закатовано бл. 82 тис. рад. громадян.
27. Пам'ятні місця, пов'язані з героїчною діяльністю в роки Великої Вітчизн. війни М. І. *Кузнецова* та ін. партизанів-підпільників.
28. Пам'ятник героїні Великої Вітчизн. війни Гулі Корольовій.
29. Пам'ятник рад. парт. і держ. діячеві В. А. *Бегмі*.
30. Пам'ятник героєві громадян. війни Олеко *Дундичу*.
31. Пам'ятник М. І. Кузнецову.
32. Пам'ятки архітектури: Успенська церква 18 ст.; будинок гімназії 19 ст., в якій 1844—45 викладав М. І. *Костомаров*, а 1866—71 навчався рос. письменник В. Г. *Короленко*.
33. *Ровенський краєзнавчий музей*.
34. Музей-квартира Героя Рад. Союзу М. І. Кузнецова.
35. Музей наукового атеїзму.
36. Музей бойової Слави.
37. Парк культури та відпочинку ім. Т. Г. Шевченка.
38. Пам'ятка архітектури — Успенська церква 11—17 ст.
39. Городище — залишки літописного міста 11—13 ст. Дорогобужа.
40. Пам'ятки архітектури: залишки замку 16 ст., костьол 16—17 ст., будівлі жіночого монастиря 16—19 ст
41. Обеліск в пам'ять розстріляних поліцією учасників масового повстання робітників під керівництвом райкому КПЗУ 1935.
42. Пам'ятник рад. воїнам, загиблим у роки Великої Вітчизн. війни.
43. Краєзнавчий музей.
44. Обеліск на честь комсомольців-підпільників, які загинули від рук укр. бурж. націоналістів 1943.
45. Пам'ятка архітектури — Михайлівська церква 17 ст
46. Парк 19 ст.
47. Пам'ятник поету-революціонерові С. Х. Євчуку.
48. Пам'ятка архітектури — Михайлівська церква 17 ст.
49. Музей-заповідник *«Козацькі могили»*, створений 1966 на честь *Берестецької битви 1651*.
50. Пам'ятник на місці бою загону рад. парт. активу м. Дубна з фашистами в червні 1941.
51. Пам'ятник Т. Г Шевченкові.
52. Пам'ятки архітектури: замок 15—17 ст., палац 16—17 ст., Луцька брама 16 ст., Спаська церква 17 ст., Юр'ївська церква поч. 18 ст., костьоли бернардинців і кармеліток 17 ст.
53. Краєзнавчий музей.
54. Городище — залишки літописного міста 11—13 ст. Дубен.
55. Пам'ятник на могилі героя громадян. війни командира бригади 1-ї Кінної армії С. М. *Патоличева*.
56. Стела борцям за владу Рад.
57. Пам'ятник Героєві Рад. Союзу М. Т. Приходьку.
58. Меморіальний музей М. Т. Приходька.
59. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
60. Пам'ятки архітектури: замок 14 ст.; башта на Замковій горі 16 ст.; Богоявленська церква 15 ст.; башти: Мурована 14 ст. та Кругла 16 ст.; Татарська та Луцька башти, обидві — 16 ст.; синагога 17 ст.; костьол 18—19 ст.; будинок гімназії 19 ст.
61. Краєзнавчий музей.
62. Пам'ятник поетові-комсомольцю М. Максисю, який загинув від рук укр. бурж. націоналістів 1948.
63. Могила укр. письменника-полеміста, філолога М. *Смотрицького*.
64. Місце народження укр. рад. поета-перекладача Бориса *Тена*.
65. Дерманський монастир-фортеця 15—17 ст.
66. Пам'ятка архітектури — Троїцький монастир-фортеця 15—17 ст.
67. Місце народження рад. письменника М. О. *Островського*. Літ.-меморіальний музей М. О. Островського. Пам'ятник письменникові.
68. Сквер Героїв, де поховані рад. воїни, які загинули 1944 під час визволення Червоноармійська від нім.-фашист. окупантів.

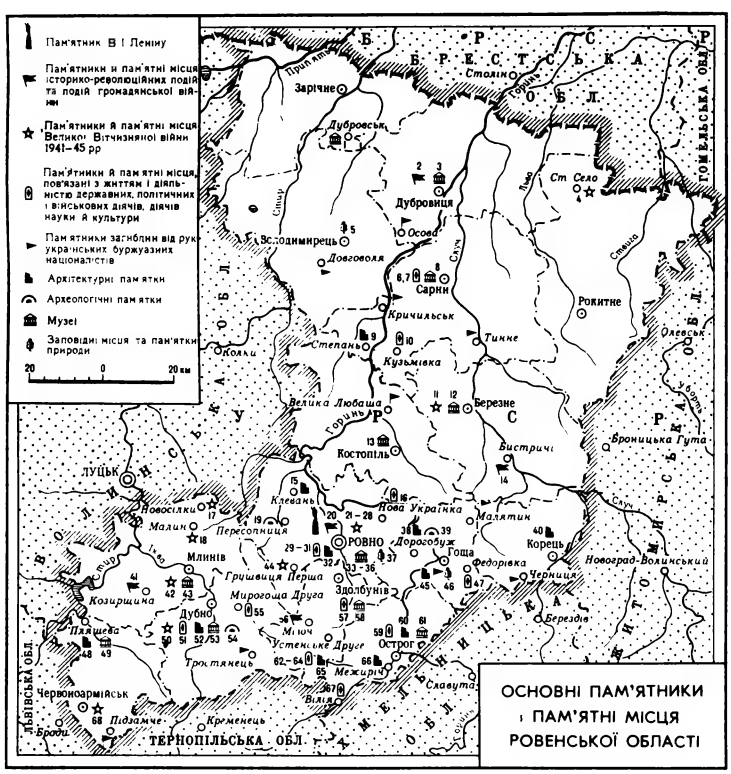

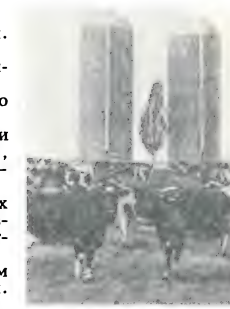

Сінажні башти колгоспу «Зоря комунізму» Ровенського району.

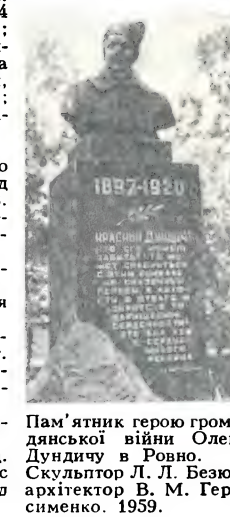

Пам'ятник герою громадянської війни Олеко Дундичу в Ровно. Скульптор Л. Л. Безюк, архітектор В. М. Герасименко. 1959.

РОВЕНСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «АЗОТ»

Ровенська область. Пам'ятник радянським воїнам, партизанам і підпільникам у Ровно. Скульптор Б. В. Ричков. 1972.

нату, капела бандуристок і оркестр нар. інструментів обл. міжспілкового будинку самодіяльної нар. творчості, квартет бандуристок, засл. ансамбль танцю УРСР «Полісянка» Ровен. міськ. будинку культури, нар. театр Острозького районного будинку культури. Розвинуте ужиткове мистецтво. Осн. осередки: вишивання — с. Велике Вербче Сарненського р-ну, ткацтво — с. Крупове Дубровицького р-ну, с. Залібівка Здолбунівського р-ну, гончарство — с. Кривиця Дубровицького р-ну, с. Вілія Острозького р-ну, плетіння з лози — с. Велика Клецька Корецького р-ну. Позашкільні заклади: 22 палаци і будинки піонерів, 4 станції юних натуралістів, 4 станції юних техніків, станція юних туристів, 13 дитячо-юнацьких спорт. шкіл. Виходять дві обл. газети — «*Червоний прапор*» та орган Ровен. обкому ЛКСМУ «Зміна», 15 міськ. і районних газет. Обл. радіомовлення, Центральне і республіканське телебачення. Трудящі Р. о. підтримують дружні зв'язки з трудящими Видинського округу НРБ. Тер. Р. о. багата на істор., археол., етногр. і архітектурні пам'ятки. Бл. 1000 пам'яток історії та культури Ровенщини взято державою під охорону. В Р. о. чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю відомих людей (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Ровенської області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області).

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. К., 1973; Сербін Г. П. Ровенщина. Історико-краєзнавчий нарис. Львів, 1970; Природа Ровенської області. Львів, 1976; Народне господарство Української РСР у 1980 році. Статистичний щорічник. К., 1981; Гайдук В. Соціалістична Ровенщина. Короткий покажчик літератури. Львів, 1971. *В. Я. Мандрик, Г. П. Сербін.*

РО́ВЕНСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «АЗО́Т» імені 50-річчя СРСР. Розташоване поблизу м. Ровно. Створено 1975 на базі Ровенського хім. комбінату (буд-во почато 1965; першу продукцію — аміак одержано 1969). До складу об'єднання (1981) входять три виробництва: аміачне, сірчанокислотне і складних мінеральних добрив. Осн. продукція: аміак, неконцентрована азотна к-та, аміачна селітра, рідка вуглекислота, сухий лід, аміачна вода, рідкий кисень, сірчана й фосфорна к ти, нітроамофоска, амофос, сульфат амонію, фтористий алюміній, кріоліт, рідкі комплексні добрива. Всі цехи об'єднання оснащено найновішим устаткуванням. *І. І. Паруна.*

Ровенський український музично-драматичний театр імені М. Островського.

РО́ВЕНСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т КУЛЬТУ́РИ — вищий навч. заклад М-ва культури УРСР. Засн. 1979 на базі культурно-осв. факультету Київ. ін-ту культури ім. О. Є. Корнійчука, який працював у Ровно з 1970. В 1980/81 навч. р. у складі ін-ту два ф-ти: культурно-осв. роботи і бібліотечний, на яких навчалося 1,6 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 870 студентів. В ін-ті 10 навч. кабінетів, 5 н.-д. лабораторій: тех. засобів навчання, наочної агітації і пропаганди, нар. творчості та ін., 6-ка (понад 93 тис. одиниць зберігання). Є заочне відділення. *В. Ф. Передерій.*

РО́ВЕНСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Засн. 1906 при Ровенському с.-г. т-ві. З 1940 мав назву Ровенський історико-краєзнавчий музей, з 1965 — сучасна назва. Має відділи: природи, історії дорад. періоду, історії рад. суспільства. Йому також підпорядковані Меморіальний музей-квартира рад. розвідника Героя Рад. Союзу М. І. *Кузнецова* і Музей наук. атеїзму в Ровно; музей-заповідник «*Козацькі могили*», Сарненський, Березнівський, Млинівський краєзнавчі музеї, Літ.-меморіальний музей-квартира рад. письменника М. О. Островського в с. Вілії, Істор. музей у м. Корці. Філіал Р. к. м.— Дубнівський краєзнавчий музей. На 1982 в Р. к. м. зберігаються бл. 130 тис. предметів. Експонати музею відображають історію краю з давніх часів до наших днів. Серед них — «Острозька біблія» (1581), рукописна книга з с. Дермані (1608), картина «Козак Мамай» (1-а пол. 18 ст.) та ін.; твори В. І. Леніна, які розповсюджувалися на Ровенщині в роки громадян. війни, матеріали про возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною, численні експонати років Великої Вітчизн. війни, матеріали про участь трудящих Ровенщини в соціалістичному і комуністичному будівництві. *В. Я. Сидоренко.*

РО́ВЕНСЬКИЙ ЛЬОНОКОМБІНА́Т імені Комсомолу України — підприємство лляної промисловості. Буд-во почато 1959. Першу чергу введено в дію 1963, другу — 1965. До складу комбінату входять виробництва: льоночесальне, прядильне й ткацьке тех. тканин, прядильне й ткацьке побутових тканин, обробне. Осн. продукція: парусина, брезентові, мішкові та пакувальні тканини, скатеркове та простиралове полотно, льонолавсанові костюмно-платтяні, сорочково-блузкові тканини, штучні та сувенірні вироби. Підприємство оснащене високопродуктивним технологічним устаткуванням. Комбінат нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1976). *І. В. Безчинська.*

РО́ВЕНСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені Д. З. Мануїльського — вищий навч. заклад М-ва освіти Укр. РСР. Засн. 1940 як учительський ін-т, з 1953 — педагогічний. У 1967 йому присвоєно ім'я Д. З. Мануїльського. В складі ін-ту ф-ти: фізико-матем., філол., пед. (готує вчителів поч. класів і вихователів дошкільних установ), музично-пед., загальнотехнічних дисциплін і праці; є заочне й підготовче відділення; н.-д. сектор; б-ка (понад 322 тис. одиниць зберігання). У 1982/83 навч. р. в ін-ті навчалося 4,7 тис. студентів, зокрема 2,4 тис. на денному відділенні. З часу заснування інститут підготував 21 тис. спеціалістів (1982). *В. В. Павлюк.*

РО́ВЕНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Ровен. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,2 тис. км². Нас. 85,2 тис. чол. (1982). У районі — 100 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 21 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Ровно*. Район лежить у межах *Волинської височини*. Корисні копалини: пісок, вапняк, крейда, глина, торф. Річки — *Горинь* з прит. *Устя, Стубла, Путилівка*. Грунти чорноземні, сірі опідзолені та дерново-підзолисті. Пн. частина району розташована в межах зони мішаних лісів (Полісся), пд.— в лісостеповій. Ліси (сосна, береза, дуб, осика, вільха, граб) займають 21% тер. району. В межах району — держ. заказник Вишнева гора. У районі — підприємства маш.-буд. (Квасилівський дослідний з-д устаткування для тваринницьких комплексів і ферм), харч. (Шпанівський цукр., Квасилівський пивоварний, Клеванський прод. товарів з-ди), деревообр. (Оржівський і Клеванський деревообр. комбінати) та буд. матеріалів (вапняно-силікат. з-д у с. Новій Любомирці) промсті. Районний комбінат побутового обслуговування (смт Клевань) та 2 будинки побуту. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, ячмінь), цукр. буряків, картоплі та овочевих культур; тваринництво — м'ясо-мол. напряму (скотарство, свинарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1981 становила 76,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 62,2 тис. га. У Р. р.— 13 колгоспів, 6 радгоспів, обл. с.-г. дослідна станція, райсільгосптехніка з виробничим відділенням та райсільгоспхімія. Залізничні станції: Ровно, Клевань, Обарів, Любомирськ. Автомоб. шляхів — 480 км, у т. ч. з твердим покриттям — 371 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (Клевань), 61 заг.-осв., 3 муз., мистецтв і спортивна школи; 83 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень; 3 санаторії. 14 будинків культури, 65 клубів, 3 кінотеатри, 71 кіноустановка, 72 б-ки. У смт Клевані — фортеця — комплекс споруд 15—17 ст. У Р. р. видається газ. «Слово правди» (з 1939). *М. В. Дондюк.*

Ровенська область. Палац культури в селі Зоря Ровенського району.

РО́ВЕНСЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1975. Серед вистав — «Маленька фея» В. Рабадана, «Заяча школа» П. Манчева, «Троянда волі» В. Сідак і М. Шурупова, «РВР» і «Хлопчиш Кибальчиш» за А. Гайдаром, «Великий Іван» С. Образцова і С. Преображенського, «Снігова королева» Є. Шварца, «Запеклі вороги» У. Леєса, «Краще Ферди немає у світі» Й. Колаба.

М. М. Пєсчаний.

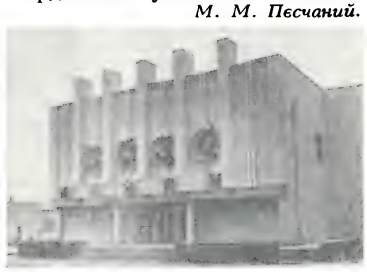

Ровенський театр ляльок. Архітектори С. В. Царинник, П. І. Кондратюк і М. М. Молодоженя, скульптор А. С. Марчук. 1979.

РО́ВЕНСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені М. Островського. Засн. у грудні 1939 на базі Мелітопольського укр. муз.-драм. театру. Під час Великої Вітчизн. війни не діяв; відновив роботу 1944. З 1965 — імені М. Островського. В репертуарі: класичні й сучас. твори укр. драматургії («Украдене щастя» Франка, «Лимерівна» Панаса Мирного, «Земля» за Кобилянською в інсценізації В. *Василька,* «Наливайко» Івана Ле, «Правда» Корнійчука), рос. драматургії («Тарас Бульба» за М. Гоголем, «Живий труп» Л. Толстого), п'єси письменників братніх республік («Птахи нашої молодості» Друце, «Затюканий апостол» Макайонка, «Материнське поле» за Айтматовим, «Закон вічності» Думбадзе), твори зарубіжних авторів («Король Лір» Шекспіра, «Розбійники» Шіллера, «Собор Паризької богоматері» за Гюго). В театрі працювали: нар. арт. СРСР В. *Гripич,* нар. артисти УРСР І. *Рибчинський,* Н. *Рудницька,* засл. діячі мист. УРСР П. *Федоренко,* К. Пивоваров, засл. артисти УРСР Є. Гречук, К. Кияновський, Н. Камінська, режисер П. Морозенко. В складі театру (1982): засл. артисти УРСР А. Гаврюшенко, Н. Ніколаєва, В. Петрухін, В. Сніжний, М. Яриш; головний режисер — Я. Бабій (з 1979).

Я. Ф. Бабій.

РОВЕНЬКИ́ — місто обласного підпорядкування Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташовані на р. Ровеньку (бас. Міусу). Залізнична станція. 63,4 тис. ж. (1982). Вперше згадуються як козац. містечко 1705 під назвою Осиновий Ровеньок, пізніше — як Ровеньок. У 30—60-х рр. 18 ст. Р. стали одним з опорних пунктів *Української лінії.* Назва Р. тоді була Катеринівка, з 1793 — Орлово-Ровенецька слобода, пізніше — слобода Ровеньки. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1934 Р.— місто. У Р.— 7 шахт, взут. ф-ка Ворошиловгр. взут. об'єднання. Гірничий технікум, 4 профес.-тех. уч-ща, 25 заг.-осв. та 2 спорт. школи; 6 лікарень, 2 поліклініки. Палац культури, 3 кінотеатри, 12 клубів, 21 бібліотека.

В Р. народився космонавт Г. С. *Шонін.* В Р. поховані останки закатованих у Гримучому лісі під Р. молодогвардійців (див. *«Молода гвардія»*), рад. письменник М. П. *Трублаїні.*

РОВИ́НСЬКИЙ Дмитро Діомидович (Демидович; 8.XI 1888, Зіньків, тепер Полтав. обл.— 28.III 1942) — укр. рад. актор, режисер і театральний діяч. Професіональну діяльність почав у мандрівних укр. трупах. Працював у *Театрі Миколи Садовського* (1916—18), Держ. драм. театрі (1918—19), Першому театрі Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка (1919—29, з 1923 —театр пересувний, з 1927 — Дніпроп. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка). Засновник і худож. керівник укр. драм. *театру «Жовтень»* в Ленінграді (1929—32). Серед ролей — Перелесник, Юда («Лісова пісня», «На полі крові» Лесі Українки), Хвенько («Сорочинський ярмарок» Старицького), Осип («Ревізор» М. Гоголя), Грозной («Любов Ярова» Треньова), Старий Вітіг («Візник Геншель» Гауптмана). Вистави — «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Гайдамаки» за Т. Шевченком в інсценізації Л. Курбаса, «Вій» Остапа Вишні за М. Гоголем і М. Кропивницьким, «97» М. Куліша, «Мандат» Ердмана, «Моральність пані Дульської» Г. Запольської та ін.

П. І. Тернюк.

РОВИ́НСЬКИЙ Дмитро Олександрович [16(28). VIII 1824, Москва — 11 (23). VI 1895, Бад-Вільдунген, Німеччина] — рос. ліберальний судовий діяч, історик мистецтва і колекціонер, почесний член Петерб. АН (з 1883) і петерб. АМ (з 1870). Служив у суд. установах, збирав і вивчав гравюру і нар. картинки. Видав фундаментальні праці («Докладний словник російських граверів XVI—XIX ст.», 1895), в яких систематизував величезний матеріал з історії гравюри в Росії, що є важливим джерелом і для вивчення укр. гравюри. Збирав і досліджував гравюри Рембрандта, А. ван Остаде та ін.

Д. Д. Ровинський.

РО́ВНО — місто, обласний і районний центр УРСР. Розташоване на р. Усті (бас. Прип'яті). Вузол залізничних і автомоб. шляхів. Аеропорт. 198 тис. ж. (1982).

Вперше згадується в істор. актах 1283 як місто *Галицько-Волинського князівства.* З 2-ї пол. 14 ст.— під владою лит. феодалів. У кін. 15 ст. дістало *магдебурзьке право.* Після *Люблінської унії 1569* Р. загарбала шляхет. Польща. В 1648 в Р. спалахнуло антифеод. повстання міської бідноти. Після 2-го поділу Польщі (1793) Р. у складі Правобережної України возз'єднане з Росією. В 1904 в місті створено групу РСДРП. У жовтні — грудні 1905 тут відбулися страйки робітників. Рад. владу встановлено 15 (28).XII 1917. 1 (14).I 1918 організовано Ровен. червоногвард. загін під командуванням В. С. *Кіквідзе.* В лютому 1918 місто окупували австро-німецькі війська, 1920 його захопила буржуазно-поміщицька Польща. В боях за Р. загинув герой громадянської війни О. *Дундич* (1920). На Ровенщині відбулося *Дубровицьке збройне повстання 1918—19.* З 1929 в Р. діяв підпільний повітовий к-т КПЗУ, 1933 тут перебував окружний к-т КПЗУ, 1934 створено міський к-т КПЗУ. В 1939 Р. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. Місто стало обл. центром. У грудні 1939 створено *Ровенську обласну партійну організацію.* Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Р. (28.VI 1941—2.II 1944) в місті діяли 3 підпільні орг-ції, в області (1943) — підпільні обком партії (секретар В. А. *Бегма*), обком ЛКСМУ та обл. штаб партизан. руху. В місті діяли партизани-розвідники загону Д. М. *Медведєва,* в т. ч. М. І. *Кузнецов.* За роки Рад. влади Р. з міста, в якому переважали невеликі підприємства харч. пром-сті, перетворилося на значний пром. і культур. центр республіки. Розвинуті маш.-буд. і металообробна, легка та харч. пром-сть. Машинобудування й металообробка представлені з-дами: високовольтної апаратури, тракторних запасних частин, торг. обладнання. Найбільшими підприємствами легкої пром-сті є *Ровеньський льонокомбінат* імені Комсомолу України, швейна і нетканих матеріалів ф-ки. Докорінно реконструйовано старі і створено нові підприємства харч. пром-сті (овочесушильно-консервний та молочний з-ди, кондитерська ф-ка, м'ясокомбінат). Розви-

Ровно. Успенська церква. 18 ст.

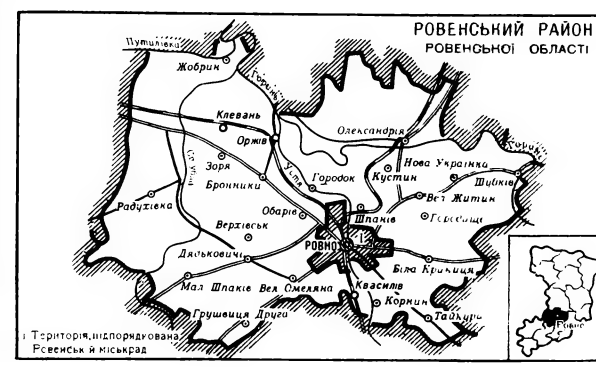

вається хім пром-сть (*ровенське виробниче об'єднання «Азот»*). Значне місце посідає пром-сть буд матеріалів (виробниче об'єднання «Ровнозалізобетон», домобудівний та великопанельного домобудування комбінати, з-ди по виробн. залізобетонних виробів і конструкцій та цегли). Виробн. меблів (виробниче об'єднання «Ровнодерев»). Р. — важливий культур. центр республіки. В 1982/83 навч. р. в Р. було 24 загальноосв. школи (понад 23 тис. учнів), 2 дит. музичні, художня школи, 7 профес.-тех. уч-щ (бл. 6 тис. учнів), 7 техніку мів (понад 7 тис. учнів). У трьох вищих навч. закладах — *Ровенському педагогічному інституті* імені Д. З. Мануїльського, *Українському інституті інженерів водного господарства* та *Ровенському інституті культури* навчалося 15,7 тис. студентів.

У місті працюють: Ровенська обласна ветеринарна н.-д. станція; проектні установи — Ровенський філіал проектного ін-ту Діпроміст (м. Київ), Ровенський філіал Укр. держ. головного ін-ту інженерно-тех. розвідувань Укрдіінтр та ін. наук. установи та проектні орг-ції. У місті функціонують 74 б-ки (фонд — 3,6 млн. одиниць зберігання), 25 клубних закладів, 6 кінотеатрів, 2 держ. театри — *Ровенський український музично-драматичний театр* імені М. Островського та *Ровенський театр ляльок*, філармонія, музеї, зокрема *Ровенський краєзнавчий музей* з відділами — Меморіальним музеєм-квартирою М. І. Кузнецова та Музеєм наукового атеїзму. Позашкільні заклади: міський Палац піонерів та школярів, станції юних техніків і натуралістів, спортивна школа, дитяча залізниця. В місті видаються дві обласні газети — «*Червоний прапор*» і «Зміна», а також районна — «Слово правди». Обласний комітет по радіомовленню і телебаченню. Архіт. пам'ятки: Успенська церква з дзвіницею (1756, дерев'яні), гімназія (1839, у стилі класицизму). За рад. часу споруджено: театр (1965, арх. О. Крилова, О. Малишенко), кінотеатр «Жовтень» (1967, арх. Н. Кочеткова,

Ровно. Вулиця Ленінська.

Л. Безюк), готель «Мир» (1968), спорт. комплекс (1970), будинки обкому Компартії України, облвиконкому та Будинок політосвіти (1974). Пам'ятники: героям Великої Вітчизн. війни (1948, скульптор І. Матвієнко), Олеко Дундичу (1959, скульптор Л. Безюк), М. І. Кузнецову (1961, скульптори В. Вінайкін та І. Шаповал), Т. Г. Шевченкові (1964, скульптори М. Лисенко та Г. Шульман), жертвам фашизму (1968, скульптори О. Пироженко, Б. Ричков), меморіал Воїнської Слави (1975, скульптор М. Фаріна).

У 1844—45 в Ровен. гімназії викладав М. І. *Костомаров*, 1866—71 в ній навчався В. Г. *Короленко*. Влітку 1915 Р. відвідав Дж. *Рід*. Тут бували Дем'ян *Бєдний*, М. І. *Подвойський*. *В. І. Луценко.*

РОВНО-ЛУЦЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 — наступальна операція рад. військ 1-го Укр. фронту (командуючий — генерал армії М. Ф. *Ватутін*), проведена 27.I—11.II під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 з метою розгрому лівого флангу 4-ї танкової армії (до 10 д-зій) нім.-фашист. групи армій «Південь» і визволення району Ровно — Луцьк — Шепетівка. Гол. удару по нім.-фашист. військах завдавала 13-а армія з району Сарни в напрямі на Ровно і Луцьк. В її смузі вводились у бій для обхідного маневру на Луцьк, Ровно 1-й і 2-й кав. корпуси, на які було покладено роль гол. ударної сили. У Р.-Л. о. лівофлангові з'єднання 13-ї армії повинні були вести фронтальний наступ, обходячи Ровно з Пд. і Пд.-Зх. 60-а армія завдавала ряд фронтальних ударів з метою оволодіння рубежем Острог — Славута — Шепетівка. Рад. війська 13-ї і 60-ї армій 27.I прорвали оборону противника. Кав. корпуси проникли в його тил на 40—50 км і, досягши р. Стир, повернули на Пд. Зх. і раптовим ударом здобули Луцьк, разом з військами, що наступали з фронту, визволили Ровно. 60-а армія оволоділа Шепетівкою. В ході Р.-Л. о. з рад. військами активно взаємодіяли партизан. з'єднання Ровен., Волин. і Кам'янець-Подільської (Хмельницької) областей. 11.II війська правого крила 1-го Укр. фронту вийшли на рубіж Маневичі — Луцьк — Шепетівка Р.-Л. о. забезпечила вигідні умови для дальшого наступу рад. військ.

РОГА́ЛЯ Самійло (р. н. невід.— 14.I 1644, Львів) — білорус. і укр. друкар. В 20—30-х рр. 17 ст.— чернець віленського Святодухівського монастиря і майстер у монастир. друкарні. Деякий час проживав у Львові, у 1-й пол. 40-х рр.— тех. керівник *Києво-Печерської друкарні*. В 1643 посланий П. Могилою в Ясси для орг-ції першої друкарні в Молдавії. Надавав допомогу рос. послові О. Л. *Ордіну-Нащокіну* в його дипломатичній діяльності. *Я. Д. Ісаєвич.*

РОГА́НЬ — селище міського типу Харківського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташована на річці Рогані (бас. Сіверського Дінця). Залізнична станція. 5,2 тис. ж. (1982). У Р. — картонна ф-ка, навч. г-во «Комуніст», обласні племоб'єднання та міжколг. спеціалізована насіннєва станція по насінництву багаторічних трав, 2 будинки побуту. Харків. с.-г. ін-т, 3 заг.-осв. школи, лікарня, Палац культури, 2 клуби, 3 б-ки. Перші згадки про Р. датовано 1736; с-ще міськ. типу — з 1938.

РОГА́ТИК — рід базидіальних грибів родини рогатикових Те саме, що й *булавниця*.

РОГА́ТИН — місто Івано-Фр. обл. УРСР, райцентр, на р. Гнилій Липі (прит. Дністра). Залізнична станція. Вузол автомоб. шляхів. Перші писемні згадки про Р. належать до 12 ст. З кінця 14 ст. місто було під владою Польщі. В 1415 Р. дістав *магдебурзьке право*. Трудящі Р. брали участь у *Мухи повстанні 1490—92*. У 1589 в Р. було засновано *братство*. Після 1-го поділу Польщі (1772) Р. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). Після розпаду Австро-Угорщини (1918) Р. захопила Польща (1919). В 1924 в Р. було створено осередок КПЗУ. В 1939 Р. в складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З того самого року Р.— місто. У Р.— комбінат хлібопродуктів, сокоекстрактний з-д з цехом по розливу мінеральної води «Роксолана», газокомпресорна станція, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Радгосп-технікум, сільс. профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 3 бібліотеки. Архіт. пам'ятки: церква Різдва (13—14 ст.), мури з брамами (13—14 ст.), Святодухівська церква (17 ст., дерев'яна), костьол у стилі ренесанс (1666).

В Р. народився укр. письменник С. Г. *Яричевський*. Уродженкою Р. була *Роксолана*. В Р працювали укр. письменники А. В. *Крушельницький*, Д. Я. *Лукіянович*, історик І. П. *Крип'якевич*, художник Ю. І. *Панькевич*.

РОГАТИ́НЕЦЬ Юрій (Юрій Козьмич Рогатинець; р. н. невід., Рогатин — 1605, Львів) — укр. письменник, громадський і осв. діяч. Бл. 1580 оселився у Львові, де працював ремісником-сідлярем. Один із засновників та керівників

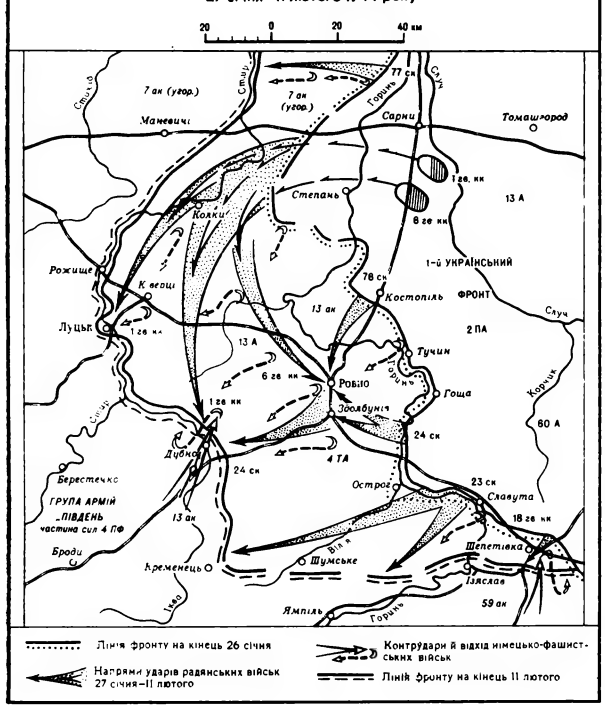

Львівського братства і *Львівської братської школи*. Як представник братства на церковному соборі 1596 рішуче виступив проти *Брестської унії 1596*. Автор публіцистичних листів. Згідно з гіпотезою І. Я. Франка, Р. був також автором «*Перестороги*» і співавтором статуту Львів. братської школи. *Я. Д. Ісаєвич.*

РОГА́ТИНСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Івано-Фр. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,8 тис. км². Нас. 61,8 тис. чол. (1982). У районі — 88 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 31 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Рогатин*. Р. р. лежить на Пд. Зх. *Подільської височини*, в межах *Опілля*. Корисні копалини: вапняки, пісок, торф. Є мінеральні джерела. Річки: *Дністер* (на пд. межі району) і його прит. *Свірж, Гнила Липа* та *Нараївка*. Грунти чорноземні та темно-сірі й сірі опідзолені. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (бук, граб, дуб, вільха, ліщина) та чагарники займають 15,5 тис. га.

Найбільші промислові підприємства району: Рогатинський комбінат хлібопродуктів, Лопушнянське кар'єроуправління, Букачівський хлібокомбінат. Комбінат побутового обслуговування (Рогатин), 4 будинки побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових культур (озима пшениця, жито, ячмінь), цукр. буряків, льону, картоплі та овочевих; тваринництво — на виробн. м'яса, молока і вовни. Площа с.-г. угідь 1981 становила 58,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 45,4 тис. га. У Р. р.— 16 колгоспів, 2 радгоспи, міжгосп. підприємство по виробн. свинини, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Рогатин і Букачівці. Автомоб. шляхів — 351 км, у т. ч. з твердим покриттям — 335 км. У районі — радгосп-технікум, сільс. профес.-тех. уч-ще, 59 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи; 63 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень; санаторій (с. Черче). 74 клубні установи, кінотеатр, 74 кіноустановки, 71 б-ка, музей атеїзму (с. Стратин). У с. Явчому Р. р. народився учасник революц. руху на Зх. Україні М. В. *Левицький*, у с. Чесниках — укр. співак і педагог Р. *Любинецький*, у с. Помоняті — укр. рад. актриса С. В. *Федорцева*, у с. Пукові — один з керівників партизанської боротьби на Зх. Україні проти польс. окупантів П. М. *Шеремета*. У Р. р. видається газ. «Зоря» (з 1939). *Б. А. Юрчак.*

РОГА́ТИНСЬКОЇ ЦЕ́РКВИ СВЯТО́ГО ДУ́ХА ІКОНОСТА́С — пам'ятка укр. мистецтва серед. 17 ст. П'ятирядний іконостас споруджено 1649—50 в дерев'яній церкві в Рогатині (тепер Івано-Фр. обл.) на кошти місцевого міщанського братства. В різьбленні і малярстві цього комплексу поряд з ренесансними традиціями з'являються тенденції, характерні для стилю *барокко*. Зображення в іконах іконостасу мають елементи реалізму та світського трактування релігійних сцен, що пов'язано із загальним піднесенням нац.-визвольної боротьби укр. народу й активними взаємними контактами тогочасного мистецтва з культурами ін. народів. Іл. с. 418. *О. Ф. Сидор.*

РОГА́Ч з Дуби (Roháč z Dubé) Ян (р. н. невід.— п. 9.IX 1437, Прага) — діяч *гуситського революційного руху*, керівник *таборитів* (з 1421) в Чехії, соратник Я. *Жижки*. Після поразки таборитів біля Ліпан (1434) очолив їхнє військо. В 1436—37 керував захистом фортеці Сіон — останньої опори таборитів. Страчений з 52 соратниками.

РО́ГИ — тверді утвори, що містяться на лобних (парні та непарні Р.) і носових (непарні Р.) кістках ссавців. Р. виконують переважно захисну функцію. Частіше Р. мають тільки самці. Р. *оленів* (парні масивні гіллясті; скидаються щорічно) та жирафів (невеликі прямі вирости) утворюються з *дерми*, в якій розвиваються різноманітні скостеніння. За рахунок розростання зроговілого *епідермісу* утворюються Р. у *носорогових* і порожнисторогих (див. *Бичачі*) — негіллясті; щорічно не скидаються (винятком є амер. вилорога *антилопа*). Молоді недорозвинені Р. *ізюбра, марала* та плямистого оленя використовуються для виготовлення *пантокрину*, Р. дорослих тварин — у художньому промислі.

РОГІ́ВКА, рогова оболонка — передня прозора частина білкової (зовнішньої) оболонки *ока*, яка входить до складу його світлозаломного апарату (див. *Рефракція ока*) і являє собою безпосереднє продовження *склери*. Оберігає око від ушкоджень і пилу. В тканинах Р. немає кровоносних судин. Нервові гілки пронизують усю товщу Р. У денних тварин Р. займає $^1/_5$ білкової оболонки, у нічних — від $^1/_3$ до $^1/_2$. Про хвороби Р. див. *Очні хвороби*. а також *Більмо*.

РОГІ́З (Typha) — єдиний рід рослин родини рогозових. Багаторічні високі (до 3 м) водяні або болотяні однодомні трав'янисті рослини з потовщеним повзучим кореневищем. Листки великі, лінійні з довгими піхвами. Квітки одностатеві, без оцвітини, зібрані на верхівці стебла в колосовидне циліндричне суцвіття. Плоди дрібні, горішковидні. Відомо 16 видів, поширених від пн. полярного кола до 30° пд. широти. В СРСР — 10 видів, в т. ч. на Україні — 5, з них найпоширеніші: Р. широколистий (T. latifolia) і Р. вузьколистий (T. angustifolia), які часом утворюють зарості на великих площах (переважно в заплавах річок). З Р. плетуть кошики, мати, мотузки тощо; вони є сировиною для паперової і целюлозної пром-сті. Багате на крохмаль кореневище Р.— цінний корм для *ондатри, нутрії, хохулі звичайної*. Іл. с. 420.

РОГОВА́ ОБМА́НКА — мінерал класу *силікатів*, групи *амфіболів*. Хім. склад непостійний. Приблизна формула $Ca_2Na(Mg, Fe^{2+})_4(Al, Fe^{3+})(OH)_2[(Si, Al)_4O_{11}]_2$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 3,1—3,3. Твердість 5,5—6. Колір зелений, бурий, чорний. Р. о. дуже поширена в земній корі. Важливий *породоутворюючий мінерал* інтрузивних (гранодіоритів, сієнітів, діоритів, роговообманкових габро), ефузивних (андезитів, базальтів, порфіритів) і метаморфічних (амфіболітів, роговообманкових гнейсів тощо) гірських порід.

РОГОВИ́К — щільна тонкозерниста гірська порода бурого або сірого кольору. Складається з *кварцу, слюди, гранатів, польових шпатів* тощо. Утворюється гол. чин. в результаті діяння *магми* на породи, в які вона проникає (див. *Інтрузія*). На Україні Р. поширені в межах *Українського щита*.

РОГОВИ́К (Cerastium) — рід рослин родини гвоздикових. Одно- і багаторічні здебільшого опушені невеликі трави з видовженими листками. Квітки білі або блідо-рожеві. Плід — коробочка. Бл. 100 видів, поширених переважно в помірній зоні Європи й Азії. В СРСР — 50 видів, в т. ч. в УРСР — 23. На сухих луках, узліссях, по чагарниках на всій території УРСР росте Р. польовий (C. arvense). Деякі Р. вирощують як декоративні, серед них Р. Біберштейна (C. biberstеinii), який зустрічається в горах Криму (т. з. кримський едельвейс). Іл. с. 420.

О. С. Рогович.

РОГО́ВИЧ Опанас Семенович [18 (30).I 1812, хутір Рогівлі Стародубського повіту Чернігівської губ., тепер Брянської обл.— 1878, Київ] — укр. ботанік і палеонтолог, доктор природничих наук (з 1853). У 1838 закінчив Київ. ун-т. З 1852 — директор Ботанічного саду Київ. ун-ту, одночасно у 1853—68 — професор ботаніки Київ. ун-ту. Р. подав перші грунтовні списки рослин Лісостепу і Полісся, зібрав *гербарій* (10 тис. аркушів) рослин України, описав нові види рослин, досліджував викопні рослини, викопних риб, ссавців, птахів, морських їжаків. Збирав також матеріали з етнографії укр. народу.

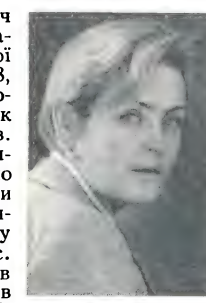

А. М. Роговцева.

РОГОВІ́ КОРА́ЛИ — ряд безхребетних тварин класу коралових поліпів. Те саме, що й *горгонієподібні*.

РО́ГОВЦЕВА Ада Миколаївна [н. 16.VII 1937, Глухів, тепер Сум. обл.] — рос. і укр. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1978). Член КПРС з 1967. Після закінчення

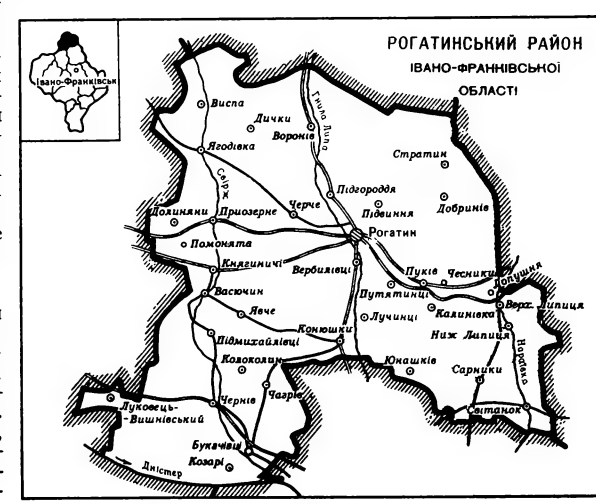

1959 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працює в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Серед ролей — Лариса («Безприданниця» О. Островського), Наташа («На дні» М. Горького), Машенька (однойменна п'єса Афіногенова), Варя («Розгром» за Фадєєвим), Варюха («Піднята цілина» за Шолоховим), Наташа («104 сторінки про любов» Радзинського), Гелена («Варшавська мелодія» Л. Зоріна), Ліка Мізинова («Насмішкувате моє щастя» Малюгіна), Надія («Хазяйка» Гараєвої), Леся Українка («Сподіватися» Щербака), Сесілі («Як важливо бути серйозним» Уайльда). Знялася в кінофільмах — «Кривавий світанок», «Сімейне коло», «Важкі поверхи», «Хвилі Чорного моря» (Київ. студія худож. фільмів ім. О. П. Довженка), «Салют, Маріє!», «Приборкання вогню», «Вічний поклик». З 1980 викладає в Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. Карпенка-Карого. Делегат XXV з'їзду Компартії України. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1973. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1981. *С. М. Грін.*

А. М. Роговцева в ролях Раневської («Вишневий сад» А. Чехова) та Лесі Українки («Сподіватися» Ю. Щербака).

РОГО́ЖИН Анатолій Йосипович (н. 27.X 1923, Тбілісі) — укр. рад. юрист, доктор юрид. наук (1967), професор. Член КПРС з 1943. Н. в сім'ї службовця. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1947 закінчив Харків. юрид. ін-т. У 1952—63 — проректор, з 1963 — зав. кафедрою цього ж ін-ту. Осн. праці — з історії Рад. д-ви і права. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія УРСР, 1981.

Тв.: Українська РСР — невід'ємна складова частина Союзу РСР. К., 1974; Правоохранительные органы УССР в первые годы Советской власти (1917—1920 гг.). Х., 1981.

Рогатинської церкви святого Духа іконостас. 1649—50.

РОГОЗА́ Михайло (р. н. невід.— п. 1599) — київ. митрополит, один з організаторів *Брестської унії 1596*. Походив з білорус. шляхти. Належав до верхівки православного духівництва, яка спиралася на шляхет. Польщу. В 1589 польс.-шляхет. уряд призначив Р. київ. православним митрополитом. У 1590 Р. з частиною православних єпископів почав таємні переговори з польс. королем *Сигізмундом III* про об'єднання (унію) православної церкви з католицькою. В 1596 Р. та його прибічники скликали в Бресті церк. собор для офіц. проголошення унії. Ставши з 1596 уніатським митрополитом у Києві, Р. за допомогою польс.-шляхет. уряду силоміць захопив на Україні та в Білорусії ряд православних монастирів та церков і перетворив їх на уніатські.

РОГОЛИ́СНИК — єдиний рід багаторічних трав'янистих водяних рослин родини куширових. Те саме, що й *кушир*.

РОГОХВО́СТИ (Siricoidea) — надродина перетинчастокрилих комах, що об'єднує родини: сирицид, або справжніх Р. (Siricidae), ксифідриїд (Xiphydriidae), анаксиелід (Anaxyelidae). Довж. тіла 5,5—50 мм. Р.— небезпечні шкідники технічної деревини. У самок є свердловидний яйцеклад, за допомогою якого вони відкладають яйця в деревину стовбурів і гілок хвойних та листяних деревних рослин. Білі червовидні личинки Р. протягом 1—4 років живуть у деревині, просвердлюючи довгі звивисті ходи. Понад 200 видів Р., поширених на всіх материках, крім Антарктиди, в СРСР — бл. 40 видів, у т. ч. на Україні — 13, з них найшкідливіші сирекс синій (Sirex juvencus), тремекс березовий (Tremex fuscicornis). У викопному стані Р. відомі починаючи з юри. Іл. с. 420. *В. М. Єрмоленко.*

РОГУ́ТЬКО Павло Олександрович (н. 27.VIII 1927, с. Івот, тепер Шосткинського р-ну Сум. обл.) — новатор виробництва в хімікофотографічній пром-сті, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1952. Працюючи з 1954 на Шосткинському хім. з-ді (тепер шосткинське виробниче об'єднання «Свема» ім. 50-річчя СРСР) апаратником цеху виготовлення кінофотоосновн, бригадиром (з 1970) цеху виробн. магнітних стрічок, зробив значний внесок у підвищення ефективності пром. виробн. Делегат XXIV з'їзду КПРС. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудової Слави 3-го ступеня, медалями. Держ. премія УРСР, 1976. *Н. Ф. Сахарова.*

РОД-А́ЙЛАНД, род-айленд — порода курей м'ясо-яєчного напряму продуктивності. Виведена в США в 40—50-х рр. 19 ст. у штатах Род-Айленд і Массачусетс схрещуванням місцевих курей із завезеними з Індії половими шанхайськими і червоно-бурими малайськими півнями. Помісей схрещували з бурими *леггорнами*. У курей глибокий і широкий тулуб прямокутної форми, листковидний прямостоячий гребінь. Оперення на тулубі червоно-буре, хвіст чорний з зеленкуватим полиском. Ноги і дзьоб жовті. Жива маса півнів 3,4—3,5 кг, курок — 2,4—2,6 кг. Несучість 170—180 яєць на рік, у окремих ліній 210—215; маса яйця 56—58 г, шкаралупа коричнева. Р.-а. поширені в США, Канаді, Великобританії, Голландії, Данії, Японії та ін. В СРСР їх розводять з 1925, зокрема на Україні. Курей м'ясного типу використовують для виробництва *бройлерів*.

М. М. Карпусь.

РОД-А́ЙЛЕНД — штат на Пн. Сх. США, на Атлантичному узбережжі. Площа 3,2 тис. км². Нас. 935 тис. чол. (1977). Адм. та гол. пром. центр і мор. порт — м. Провіденс. Один з найурбанізованіших штатів країни. Провідні галузі промисловості — текст., маш.-буд. і металообробна. Гумові, поліграф., галантерейні та ювелірних виробів підприємства. С. г. переважно приміськ. типу. Рибальство. Туризм. На узбережжі — курорти (найбільший — Ньюпорт).

РО́ДАКОВЕ — селище міського типу Слов'яносербського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Залізнична станція. 7,4 тис. ж. (1982). У Р.— локомотивне депо, будинок побуту. Заг.-осв. школа, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 4 б-ки. Р. виникло 1878, с-ще міськ. типу — з 1938.

РОДАНИСТОВОДНЕ́ВА КИСЛОТА́, тіоціанатна кислота, роданід водню, HSCN — безбарвна, олійста, з різким запахом рідина. Стійка лише при т-рі нижче —90° С або у розведених водних розчинах (менш ніж у 5%-них), де майже повністю дисоційована. Практичне значення мають лише похідні Р. к., напр. *роданіди*, а також складні ефіри, що їх використовують як *інсектициди* та *фунгіциди*.

РОДАНІ́ДИ, тіоціанати — солі *роданистоводневої кислоти* HSCN. Стійкі кристалічні речовини, більшість яких добре розчинна у воді; нерозчинні AgSCN, CuSCN, $Hg(SCN)_2$. Легко утворюються при кип'ятінні сірки з водними розчинами *ціанідів*. Велика кількість Р. утворюється при очищенні коксових газів. Р. амонію NH_4SCN і калію KSCN широко використовують в аналітичній хімії для утворення координаційних сполук при вилученні металів *екстрагуванням*.

РОДА́РІ (Rodari) Джанні (23.X 1920, Оменья — квітень 1980) — італ. письменник. Член Італійської компартії з 1944. Під час 2-ї світової війни — учасник Руху Опору. В збірках «Книга веселих віршів» (1951), «Вірші в небі й на землі» (1960) тощо, повісті «Пригоди Чіполліно» (1951), «Казках по телефону» (1962) та ін. у про-

Кури породи **род-айланд.**

стій і яскравій, доступній для дітей формі виражав важливий соціальний і політичний зміст італійської сучасності.

Тв.: Укр. перекл.— Малим і старим про Італію й Рим. К., 1956; Подорож Блакитної Стріли. К., 1959; Якого кольору ремесла. К., 1960; Пригоди Цибуліно. К., 1961; Планета Новорічних Ялинок. «Всесвіт», 1965, № 10; Торт у небі. К., 1973; Рос. перекл.— Здравствуйте, дети! М., 1955; Поезда и города. М., 1955; Всемирный хоровод. М., 1962; Сказки. Л., 1969; Грамматика фантазии. Введение в искусство придумывания историй. М., 1978.

Літ.: Брандис Е. От Эзопа до Джанни Родари. М., 1980.

Д. С. Наливайко.

РОДБЕ́РТУС-ЯГЕЦО́В (Rodbertus-Jagetzow) Карл Йоганн (12.VIII 1805, Грайфсвальд — 6.XII 1875, Ягецов) — нім. економіст, один з основоположників концепції *«державного соціалізму»*, виразник інтересів обуржуазненого прусського дворянства. Освіту здобув у Геттінгенському та Берлінському ун-тах. Виступав за розв'язання соціальних проблем шляхом реформ, за зміцнення соціально-екон. становища юнкерства і увічнення привілейованих класів. На Р.-Я. сильний вплив мало вчення Д. *Рікардо*. Для Р.-Я. характерне некритичне запозичення бурж. трактувань екон. категорій. Він не розумів сусп. природи власності, змішував *споживну вартість* з *міновою вартістю*, не розумів також природи абстрактної праці, що створює вартість, і не міг дати наук. пояснення механізму утворення *додаткової вартості*. Періодичні кризи надвиробництва пояснював недостатнім споживанням трудящих. Погляди Р.-Я. мали помітний вплив на розвиток бурж. і дрібнобурж. концепцій соціалізму.

РОДЕ́Н (Rodin) Рене Франсуа Огюст (12.XI 1840, Париж — 17.XI 1917, Медон, поблизу Парижа) — франц. скульптор. В 1854—57 навчався в Парижі у Школі малювання і математики у Ж. Б. *Карпо*, 1864 — в Музеї природничої історії у А. Л. Барі. В 1864—71 працював у майстерні А. Кар'є-Беллеза. Вже першими творами («Людина зі зламаним носом», 1864; «Бронзовий вік» і «Людина, що йде», обидва — 1877; «Іоанн Хреститель», 1879) Р. виступив проти *академізму*, надаючи створеним образам життєвих рис, розкриваючи глибину емоційного стану моделі. Цього скульптор досягав новаторськими зображальними засобами — експресією композиції й ліплення, контрастами світла і тіні, що зближувало його з імпресіоністами (див. *Імпресіонізм*). З 1880-й до кінця життя Р. працював над оформленням вхідних дверей паризького Музею декоративних мистецтв, які він зробив у вигляді багатофігурної композиції «Брама пекла» на теми «Божественної комедії» Данте. Одночасно з цією роботою Р. виконав багато станкових скульптур, в яких використав, зокрема, фігури і образи цієї горельєфної композиції, що стали самостійними творами («Три тіні», 1880; «Єва», 1881; «Поцілунок», 1886; «Мислитель», 1888). Протягом 1884—88 Р. працював над монументальним пам'ятником «Громадяни міста Кале», в якому відтворив героїчну самопожертву шести громадян м. Кале заради життя мешканців усього міста. Широко відомий Р. і портретами (скульптора Ж. Далу, 1883; мадам Руссель, 1888; Б. Шоу, 1906; В. А. Моцарта, 1910, та ін.), пам'ятниками (К. Лоррену, 1889; В. Гюго, 1886—1900; О. Бальзаку, 1893—97), а також алегоричними й символічними творами («Думка», 1886; «Вічний кумир», 1889; «Вічна весна», 1894). Скульптурам Р. притаманні величність і глибина ідейних задумів, пристрасний драматизм образів, досконалість пластичних засобів. Р. був видатним рисувальником і офортистом. Мистецтво Р. вплинуло на творчість скульпторів багатьох країн світу. У Р. навчалися рад. скульптори Г. Голубкіна, І. Шадр, Я. Ніколадзе, В. Домогацький, Л. Шервуд, укр. скульпторка Л. *Блох* та ін. Твори Р. (варіанти його скульптур) зберігаються в Музеї Р. у Парижі, а також у багатьох музеях світу, зокрема в ДЕ в Ленінграді, Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві. Іл. див. на окремому аркуші, с. 336—337, а також до ст. *Імпресіонізм*, т. 4, с. 363.

Літ.: Вейс Д. Огюст Роден. Пер. с англ. М., 1969; Рильке Р.-М. Ворпсведе.— Огюст Роден. Письма. Стихи. Пер. с нем. М., 1971. *Л. П. Логвинська.*

РОДЕНБА́Х (Rodenbach) Жорж (16.VII 1855, Турне — 25.XII 1898, Париж) — бельг. письменник. Один з визначних представників символізму в бельг. л-рі. Писав франц. мовою. Належав до літ. групи *«Молода Бельгія»*. З 1887 жив у Парижі. Поетичні збірки «Чиста юність» (1886), «Царство мовчання» (1891), «Замкнуті життя» (1896), «Відблиски рідного неба» (1898) та ін. пройняті настроями смутку, самотності, релігійно-містичними мотивами. Комплексом декадентських умонастроїв позначені й романи «Мертвий Брюгге» (1892) і «Звонар» (1897), зб. оповідань «Прядка туманів» (вид. 1901) тощо. *Д. С. Наливайко.*

РО́ДЕНБЕРГ (Rodenberg) Ганс (н. 2.X 1895, Люббекке, Північний Рейн-Вестфалія, тепер ФРН) — політ. і культурно-громад. діяч НДР, перекладач, Герой Праці НДР (1960), член Нім. Академії мистецтв у Берліні. Член Соціалістичної Єдиної партії Німеччини. З 1954 — член ЦК СЄПН. З 1932 перебував у СРСР. У 1948 повернувся на батьківщину. В 1952—58 — гол. директор кіностудії худож. фільмів ДЕФА, з 1958 — професор вищої кінематографічної школи. Член Держ. Ради НДР. Перекладач творів Т. Шевченка (23 твори, серед яких — поеми «Варнак», «Марина», «Сліпий»; увійшли до двотомного «Кобзаря» нім. мовою, виданого 1951 в Москві). *Я. М. Погребенник.*

РО́ДЕНЬ — давньоруське місто, що згадується в літописі під 980. Див. *Княжа гора.*

РОДЗЄ́ВИЧ Сергій Іванович [16 (28).VIII 1888, м. Лодзь, тепер ПНР — 29.I 1942] — укр. рад. літературознавець і педагог. Закінчив Київ. ун-т (1913), викладав у цьому ун-ті. Одна з перших праць Р. присвячена розглядові творчості І. Тургенєва. Автор наук. праць з історії укр. л-ри: «Сюжет і стиль у ранніх поемах Шевченка» (1927), «Романтизм і реалізм в ранніх творах Шевченка» (1939). Виступав проти вульгарного соціологізму в оцінці творчості О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гоголя, за вироблення марксистсько-ленінської методології в літературознавстві. Р. належить багато передмов до видань творів світової класики в укр. перекладах (У. Шекспіра, Д. Дідро, Вольтера), а також оглядів зарубіж. л-ри (статті про Р. Роллана, А. Франса, Л. Арагона).

РО́ДЗІН Микола Іванович (28.III 1924, с. Новоселівка, тепер Харківської обл.— 2.III 1978, Дніпропетровськ) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1972). У 1955 закінчив Харків. худож. ін-т, де навчався у В. *Мироненка* та Й. *Дайца*. Твори: серії — «Індустріальні мотиви» (1955), «Каховська ГЕС» (1956—57), «Комсомольські будови Дніпропетровщини» (1959), «Мій край» (1966—67); «Партизанська землянка» (1968), триптих «Врятування Севастопольської панорами» (1967—70), «Заводська симфонія» (1971), «Сталеві шеренги» (1974). Іл. с. 421.

РОДЗЯ́НКИ — укр. поміщицький рід, що походив з *козацької старшини*. У 18 — на поч. 20 ст. Р. володіли значними маєтностями в Полтав. і Катеринославській губерніях. Василь Р. (р. н. невід.— п. 1734) — хорольський сотник. Іван Васильович Р. (р. н. невід.— п. 1751) — гадяцький полковник. Збагатився насильственим закріпаченням селян і захопленням козац. і рангових земель. Аркадій Гаврилович Р. (бл. 1793—1846) — укр. поміщик. Писав вірші. Був знайомий з Т. Г. Шевченком. Платон Гаврилович Р. (н. 1802 — р. см. невід.) — укр. поміщик, предводитель дворянства в Хорольському пов. Знайомий Т. Г. Шевченка. Михайло Володимирович Р. (1859—1924) — великий поміщик, один з лідерів партії *октябристів*, монархіст. Підтримував гнобительську політику самодержавства щодо неруських національностей Рос. імперії, зокрема укр. народу. Під час громадян. війни 1918—20 був у контрреволюц. *добровольчій армії*. Емігрував за кордон.

РОДЗЯ́НКО Андрій Платонович [3 (15).XII 1839, с. Платонівка, тепер у складі с. Пузикове Глобинського р-ну Полтав. обл.— р. см. невід.] — укр. піаніст. У 1861 закінчив Київ. ун-т. Навчався гри на фортепіано у чес. піаніста Костлера, 1860 удосконалював майстерність у Ф. Ліста у Веймарі. Концертував у Києві, Москві, Петербурзі. Мистецтво Р. високо цінували О. Сєров і О. Даргомижський. У кін. 60-х рр. Р. повернувся на Україну.

Літ.: Серов А. Три последние вечера Русского музыкального общества. В кн.: Серов А. Критические статьи, т. 3. СПБ, 1895. *І. М. Лисенко.*

РО́ДИ — складний фізіологічний процес, що завершує *вагітність*, те саме, що й *пологи*.

П. О. Рогутько.

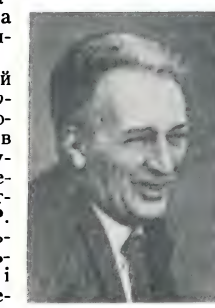

Дж. Родарі.

О. Роден.

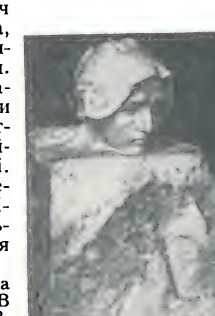

О. Роден. Думка. Мармур. 1886. Музей Родена. Париж.

РО́ДИ у сільськогосподарських тварин — завершуючий *вагітність тварин* фізіологічний процес виведення з організму матері зрілого плода, плодових вод і оболонок через родові шляхи. У різних видів тварин Р. мають свою назву: у корів — отелення, кобил — жеребіння, свиней — опорос, овець — ягніння і окіт, собак — щеніння, у кролів — окріл. Перед родами вагітних тварин переводять у родильне відділення або окремі станки. Р. у тварин відбуваються переважно вночі або рано вранці. У родовому процесі розрізняють 3 періоди: підготовчий, народження плода і виділення *посліду*. Підготовчий період триває від 2—12 годин до 2 днів. В цей час розкривається шийка матки і змінюється положення плода. Тварина втрачає спокій, часто виділяє сечу. Період народження плода триває: у кобил — 15—30 хв, корів — від 20 хв до 4 і більше год, свиней — 2—6 год і більше, овець і кіз — 5—30 хв, кролиць — 15—30 хв, у сук — від 10 хв до 12 год. При багатоплідній вагітності інтервал між народженням двох плодів коливається від 15 хв до 15 год. Період виділення посліду триває: у кобил — 30 хв, корів — 6—8 год, овець — до 3 год. У свиней послід виділяється з кожним плодом або після народження всіх поросят, у собак і кішок — з кожним плодом. За розміщенням плода щодо просвіту таза у тварин визначають положення, передлежання, позицію і членорозміщення плода. Акушерську допомогу тваринам подають лише при тяжких або ненормальних родах; коли плід не виводиться, то вдаються до хірургіч. втручання. В перші дні після Р. тваринам дають невелику кількість легкоперетравних кормів, потім поступово переводять на повний раціон, що відповідає їх живій масі і продуктивності.

Літ.: Андрієвський В. Я., Смирнов І. В. Ветеринарне акушерство, гінекологія і штучне осіменіння. К., 1978; Студенцов А. П. [та ін.]. Ветеринарное акушерство и гинекология. М., 1980.

І. С. Нагорний.

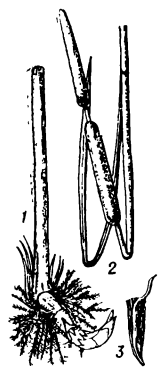

Рогіз вузьколистий: *1* — нижня частина рослини; 2 — суцвіття; 3 — маточкова квітка.

Роговик польовий. Надземна частина квітучої рослини.

РО́ДИМКИ, родимі плями, невус — обмежені зміни шкіри природженого характеру. Виникають в ембріональному періоді життя, дитячому і юнацькому віці, рідше у дорослих і людей похилого віку. Пігментні Р.— бурувато-чорного кольору, часто підносяться над рівнем шкіри, іноді можуть перетворюватись на злоякісні пухлини (*меланоми*). Судинні Р.— рожеві або червоно-багрові, різноманітної форми; виникають здебільшого на обличчі, потилиці, слизових оболонках; утворюються з кровоносних (гемангіоми) або лімфатичних (лімфангіоми) судин. Лікування: *електрокоагуляція*, кріотерапія, *променева терапія*, хірургічне.

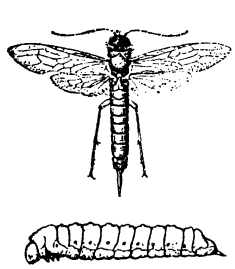

Рогохвости. Сирекс синій. Самка і личинка.

РО́ДІЙЦЕВ Олександр Ілліч [23.II (8.III) 1905, с. Шарлик, тепер райцентр Оренб. обл.— 13.IV 1977, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1961), двічі Герой Рад. Союзу (1937, 1945). Член КПРС з 1929. В Рад. Армії з 1927. В 1936—37 — учасник нац.-революц. війни іспан. народу. В 1939 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир бригади, дивізії і корпусу брав участь у боях на Пд.-Зх., Донському, Сталінградському, Степовому, 2-му та 1-му Українських фронтах. Очолена Р. 5-а повітряно-десантна бригада відзначилась в оборонних боях під Києвом, а 13-а гвард. дивізія — в боях за Сталінград. Після війни Р. — на командних посадах у Рад. Армії. З 1966—військ. консультант в апараті М-ва оборони СРСР. Автор спогадів «Люди легендарного подвигу» (1964), «За місто-герой Київ» (1964), «Під небом Іспанії» (1968), «Гвардійці стояли насмерть» (вид. 2 — 1974), «Твої, Вітчизно, сини» (1974). Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, іншими орденами, медалями.

«РО́ДИНА», Радянське товариство по культурних зв'язках з співвітчизниками за кордоном, Товариство «Родина» — союзно-республіканська громадська організація, створена 1975 в Москві на базі Комітету по культурних зв'язках з співвітчизниками за кордоном (діяв з 1963). Здійснює контакти і культурні зв'язки з співвітчизниками, які проживають за кордоном, та їхніми прогресивними орг-ціями, що виступають за дружбу і співробітництво з рад. народом, сприяє їхньому ознайомленню з історією, культурою та життям народів СРСР, з миролюбною зовн. політикою Рад. д-ви. Керівні органи — Всесоюзна конференція (скликається 1 раз на 5 років), Рада та Президія т-ва. Т-во видає щотижневу газ. «Голос Родины» і щомісячний журн «Отчизна».

Г. В. Горшков.

РОДИ́НА в біології — систематична категорія, що об'єднує близько споріднені *роди* рослин чи тварин, які мають спільне походження. Так, роди горох, квасоля, сочевиця і багато ін. становлять Р. *бобових*; роди собака, лисиця, песець та ін. об'єднано в Р. собачих. Кількість родів, що входять до складу різних Р., дуже коливається (від одного до кількох сотень). Великі Р. іноді поділяють на *підродини*. Споріднені Р. в свою чергу об'єднують у *ряди* гварин або *порядки* рослин.

РО́ДИНСЬКЕ — місто Донец. обл. УРСР, підпорядковане Красноармійській міськраді. Розташоване за 8 км від Красноармійська. Виникло 1950 в зв'язку з будівництвом шахт. З 1962 — місто. В Р.— 2 шахти, збагачувальна ф-ка. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв та музична школи, лікарня, Палац культури.

РО́ДІЙ (Rhodium; від грец. ῥόδον — троянда), Rh — хім. елемент VIII групи *періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва*, ат. н. 45, ат. м. 102, 9055; належить до *платинових металів*. Природний Р. складається з стабільного ізотопу ^{103}Rh, штучно одержані радіоактивні ізотопи з масовими числами від 96 до 110. Відкрив 1803 англ. хімік У. Волластон (1766—1828), досліджуючи самородну *платину*. Р.— дуже рідкісний і розсіяний елемент, вміст його у земній корі $1 \cdot 10^{-7}$%. У природі трапляється разом з платиною та ін. платиновими металами. Р.— сріблясто-блакитний метал, твердий і тугоплавкий; густ. (т-ра 20°С) 12410 кг/м³; $t_{пл}$ 1963° С; $t_{кип}$ 3700° С. Хімічно стійкий, нерозчинний у к-тах і лугах. Легко утворює координаційні сполуки. Одержують Р. в осн. з напівпродуктів *афінажу* платини. Р. застосовують для гальванічних покриттів з високою відбивною здатністю (*прожекторів, рефлекторів* тощо), а також у сплавах з платиною (*каталізатори, термопари*, хім. посуд тощо). Сплави Р. з платиною, паладієм та ін. металами використовують у ювелірній промисловості.

РО́ДІН Микола Олексійович (н. 11.XI 1919, с. Жарки, тепер Бєжецького р-ну Калінін. обл.) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1973). Член КПРС з 1947. В 1946—52 навчався в Київ. худож. ін-ті у В. *Касіяна*, О. *Пащенка* та І. *Плещинського*. Твори: серії офортів «З життя і діяльності М. І. Калініна» (1953—57), «Пам'яті Т. Г. Шевченка» (1962—64), «Шляхами війни» (1964—80), «Велика Жовтнева соціалістична революція 1917 року» (1963—67), «Ми — радянські люди» (1968—81), «Петро Запорожець — соратник Леніна» (1971), «Фелікс Дзержинський» (1977).

Літ.: Микола Родін. Жовтнева сюїта. К., 1971.

РО́ДІН Петро Родіонович (н. 17.VI 1922, с. Крюки, тепер Покровського р-ну Влад. обл.) — укр. рад. вчений у галузі обробки металів, чл.-кор. АН УРСР (з 1976), засл. працівник вищої школи УРСР (з 1972). Член КПРС з 1952. Закінчив (1945) Моск. авіац. технологічний ін-т. В 1950—63 викладав в Одеському політех. ін-ті, 1963—78 — нач. Управління н.-д. робіт М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. З 1978 — зав. кафедрою Київ. політех. ін-ту. Осн. праці — в галузі обробки металів різанням, заг. методів розрахунку і проектування металорізальних інструментів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

РОДІО́ЛА (Rhodiola) — рід багаторічних дводомних рослин родини товстолистих. Стебла прямостоячі прості з черговими, сидячими листками. Кореневище багатоголове, дерев'янисте, усаджене лусковидними буруватими листочками. Квітки одностатеві, дводомні, жовті, рожеві, червоні, в щитковидних суцвіттях. Плід — листянка. Бл. 50 видів (за ін. джерелами —80), пошир. у помірному поясі Пн. півкулі. В СРСР — 23 види, з них в УРСР — один: Р. рожева, або золотий корінь (Rh. rosea); трапляється в Карпатах на альпійських луках, в тріщинах скель, біля джерел. Лікарська, медоносна і декоративна рослина. Кореневища і корені Р. рожевої містять глікозиди, таніди, лактони, органічні кислоти, летку олію, вітаміни С і РР. За лікувальною дією рослина подібна до *женьшеня*. Іл. с. 422.

А. П. Лебеда.

РОДІО́НОВ Володимир Михайлович [16 (28).X 1878, Москва — 7.II 1954, там же] — рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1943). Закінчив Дрезденський політехнічний ін-т (1901) і Моск. вище тех. училище (1906). Професор Моск. хіміко-технологічного ін-ту та ін. вищих учбових закладів Москви (з 1920); наук. консультант багатьох вузів і з-дів. Дослідження Р. стосуються хімії алкалоїдів, барвників, запашних речовин, вітамінів тощо. Розробив загальні методи синтезу β-амінокислот, дослідив властивості і перетворення цих сполук. Брав активну участь у створенні й розвитку аніліно-фарбової і фарм. пром-сті, а також виробн. синтетичних запашних речовин. З 1946 — віце-президент, з 1950 — президент Всесоюзного хім. т-ва ім. Д. І. Менделєєва. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР. 1946, 1949, 1950.

РОДІО́НОВ Петро Володимирович [**н.** 9 (21).IX 1896, с. Бесідка, тепер Ставищенського р-ну Київ. обл.] — укр. рад. фармаколог, засл. діяч науки УРСР (з 1962). Закінчив Катеринославський (тепер Дніпропетровський) мед. ін-т (1925). У 1928—39 — співробітник Київ. мед. ін-ту; 1932—41 і 1945—55 — зав. кафедрою Київ. стоматологічн. ін-ту; професор (з 1947). В 1941—45 — зав. лабораторією Всесоюзн. ін-ту патології та терапії інтоксикацій; 1934—41 і з 1944 працював в н.-д. установах УРСР. Праці Р. присвячені питанням загальної фармакології та токсикології, а також фармакології хіміотерапевтичних протиракових сполук — хлоретиламінів і етиленамінів.

РОДІО́НОВ Сергій Петрович [26.IX (8.X) 1898, Сергієвський посад, тепер м. Загорськ Моск. обл. —2.V 1961, Київ] — укр. рад. геолог-петрограф, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1919. Закінчив Дніпроп. гірничий ін-т (1929). У 1931—35 — зав. кафедрою Криворізького гірничорудного ін-ту. В 1935—38 — нач. н.-д. сектора Укр. геол. управління у Києві (тепер трест «Північукргеологія»). З 1938 працював в Інституті геологічних наук АН УРСР. У 1945—52 — зав. кафедрою Київ. ун-ту (за сумісництвом). Наук. праці — з питань петрографії *Українського щита* і проблем розміщення залізорудних формацій *докембрію* УРСР. Нагороджений орденами Червоної Зірки і Трудового Червоного Прапора, медалями.

РОДОВИ́К (Sanguisorba) — рід рослин родини *розоцвітих*. Багаторічні трави і зрідка півкущі і чагарники з непарноперистими листками. Квітки червонуваті, зібрані в щільні головчасті суцвіття. Плід горішковидний. Бл. 30 видів, поширених у помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — до 12 видів, з них в УРСР — один: Р. л і к а р с ь к и й (S. officinalis) заввишки до 1 м; росте по заплавних луках, лучних степах, узліссях, берегах річок. Його кореневище містить *дубильні речовини*, ефірну олію, крохмаль, щавлевокислий кальцій та ін. Застосовується в медицині при проносах, внутрішніх кровотечах тощо. Деякі види розводять як декоративні. Іл. с. 422.

РОДОВІ́Д СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИХ ТВАРИ́Н — записи про батьків і дальших предків тварини, на підставі яких встановлюють її походження. Провадиться за певною формою для всіх с.-г. тварин. В Р. с. т. зазначають кличку тварини, номер *племінної книги* або інвентарний номер, дату і місце народження, породність, продуктивність і проміри тварини, а також найважливіші дані про предків. Р. с. т. бувають текстові та структурні, що викреслюються у вигляді фігур. Найпошир. текстові вертикальні Р. с. т. у вигляді таблиць, де потомство розміщують вгорі, а предків у 3—4 рядки внизу; чоловіче потомство записують праворуч, а жіноче — ліворуч. В СРСР у кожному плем. г-ві запроваджено заводські книги, в які записують родовід, дані про продуктивність та ін. якості тварин, необхідні для ведення *племінної роботи*.

РОДОВІ́ДНЕ ДЕ́РЕВО, філогенетичне дерево — деревовидне зображення філогенетичних (споріднених) зв'язків у будь-якій природній групі організмів або в межах всього органічного світу (див. *Походження життя на Землі*). Походження кожної групи і зв'язок її з іншими позначаються місцем відходження даної «гілки» від спільного «стовбура» або більшої «гілки». Великі таксони (*типи, класи, ряди, родини* та ін.) розташовують ближче до основи «стовбура». Кінцеві «пагони» Р. д. позначають категорії нижчого рангу — *роди*, іноді *види*. Споріднені відношення між різними групами організмів часто дуже складні, і тому плоске зображення Р. д. дедалі частіше замінюють просторовим.

РОДОДЕ́НДРОН (Rhododendron) — рід вічнозелених, рідше листопадних рослин родини вересових. Кущі, іноді невеликі дерева з шкірястими простими видовжено-яйцевидними або видовжено-ланцетними листками. Квітки чималі, поодинокі або зібрані в зонтиковидне суцвіття. Плід — багатонасінна коробочка. Понад 400 видів, поширених переважно в Пн. півкулі; ростуть здебільшого в горах. В СРСР —18 видів, з них в УРСР — один: Р. с х і д н о к а р п а т с ь к и й, або Р. К о ч і (R. kotschyi), — кущик до 50 см заввишки з пурпурово-фіолетовими квітками; утворює зарості на скелястих схилах субальпійської і альпійської смуг (до 2000 м над р. м.). Багато видів Р. вирощують як декоративні. Листки Р. містять таніди, *дубильні речовини*, глікозиди. До роду Р. часто відносять рід *азалія*.
Іл. с. 426.

РОДОНІ́Т (від грец. ῥόδον — троянда) — мінерал класу *силікатів*, групи піроксеноїдів (Mn, Ca)$_5$ [Si$_5$O$_{15}$]. *Сингонія* триклінна. Густ. 3,40—3,73. Твердість 5,5—6,5. Колір рожевий, бурувато-червоний, малиновий. Блиск скляний. У Рад. Союзі родовища Р. є в РРФСР (на Уралі), на Україні (в Карпатах); за кордоном — в Іспанії, Швеції, США, Мексиці. Р. одержують і штучно. Використовують як *виробне каміння*, облицьовувальний матеріал; продукти вивітрювання Р.— як *марганцеву руду*.

РОДО́ПИ — гірський масив на Балканському п-ові, в Болгарії та частково в Греції. Довж. 240 км, вис. до 2191 м (г. Голям-Перелик). Родовища поліметалевих руд, міді. Багато мінеральних джерел. На схилах (до вис. 700 м) — плантації тютюну, виноградники, вище — листяні й хвойні ліси, субальп. луки. Р.— курортний і туристський район.

РОДОПСИ́Н, зоровий пігмент — складний білок (ліпопротеїд), який є сполученням білка опсину з альдегідним похідним *ретинолу* (вітаміну A$_1$). Мол. маса Р. ссавців 28 000—35 000. Міститься у чутливих зорових *рецепторах — паличках*, які сконцентровані в периферичній частині *сітківки*. Р. відіграє роль фотохімічного сенсибілізатора: чим яскравіше освітлення, тим більше розпадається Р., знижуючи чутливість ока, а у темряві при наявності ретинолу відбувається регенерація Р., внаслідок чого підвищується чутливість сітківки до сприймання світла малої інтенсивності.

РО́ДОС — острів в Егейському м., найбільший з групи островів *Споради Південні*. Належить Греції. Площа 1404 км². Нас. понад 70 тис. чол. Поверхня погорбована, на Зх.— гори заввишки до 1215 м (г. Атавірос). Клімат середземноморський. Ландшафти типу *маквіс*, ліси з сосни, кипариса, дуба. Плантації зернових, винограду, олив, цитрусових, мигдалю. Рибальство. Гол. місто і порт — Родос. Р.— один з центрів *егейської культури*. У 8—7 ст. до н. е. міста Р. брали участь у колонізації Сіцілії, Пн. Африки та ін. територій. Під час *греко-перських воєн* Р. захопила Персія; згодом ввійшов до *Делоського союзу*. В 408—405 до н. е. міста Р. було об'єднано в єдиний *поліс*. За античних часів Р. був розвинутою рабовласницькою д-вою на чолі з торг.-ремісничою і землевласницькою олігархією. В 44 н. е. Р. завойований Римом. У 4—13 ст. належав *Візантії*, в 14 ст. захоплений духовно-лицарським орденом *іоаннітів*, у 16 ст.— *Османською імперією*. В 1912—47 — володіння Італії. За мирним договором з Італією (1947) перейшов до Греції. З кін. 5 ст. до н. е. містобудування на острові здійснювалося за принципом регулярного планування. За часів середньовіччя на Р. споруджено візант. храми (11—15 ст.), церкви і госпіталь лицарів ордену іоаннітів (15 ст.), тур. мечеті й лазні (16 ст.). У 15—16 ст. навколо м. Родос було зведено масивні мури з воротами. У 3—1 ст. до н. е. на Р. сформувалася родоська школа скульптури — статуя «Ніка Самофракійська» (кін. 4 ст. до н. е., Лувр, Париж) і статуя Геліоса (т. з. Колос родоський, 285 до н. е., не зберігся), композиція «Фарнезький бик» Аполлонія і Тавріска (рим. копія, Нац. музей, Неаполь), «Лаокоон» Агесандра, Полідора та Атенодора (бл. 50 до н. е., Музей Піо-Клементіно, Ва-

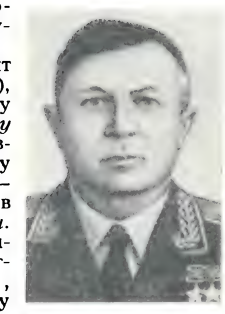

О. І. Родимцев.

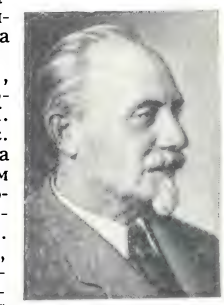

В. М. Родіонов.

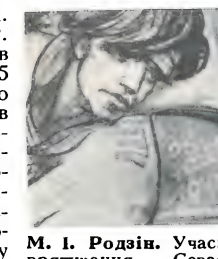

М. І. Родзін. Учасник врятування Севастопольської панорами в роки Великої Вітчизняної війни С. І. Аннапольський. Вугіль. 1974.

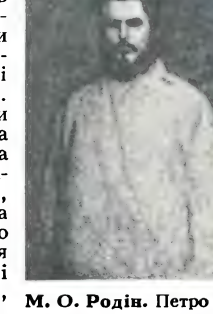

М. О. Родін. Петро Запорожець — соратник В. І. Леніна. Офорт. 1971.

Родос. Так званий майстер Марсія. Ваза (пеліка) «Пелей і Фетіда». 340—330 до н. е.

Родіола рожева. Загальний вигляд рослини.

Родовик лікарський. Нижня і верхня частини рослини та квітка.

тікан, Рим). Збереглися пам'ятки родоської розписної кераміки часів античності і середньовіччя.

РОДОХРОЗИ́Т (від грец. ῥόδον — троянда і χρῶσις — колір), марганцевий шпат — мінерал класу *карбонатів*. Mn $[CO_3]$. *Сингонія* тригональна. Густ. 3,7. Твердість 3,5—4. Колір білий, рожевий, червоний, коричневий. Блиск скляний. У Рад. Союзі родовища Р. відомі в РРФСР (Урал), на Кавказі (див. *Чіатурський марганцевий басейн*), на Україні в межах *Нікопольського марганцевого басейну*; за кордоном — у США, Франції. Р. одержують і штучно. Важлива *марганцева руда*.

РОД-ТА́УН — адм. ц. *Віргінських островів* (володіння Великобританії). Розташований на о. Тортола в Карибському м. Бл. 3,5 тис. ж. (1980). Харчосмакова пром-сть (зокрема, виробн. рому). Кустарні промисли.

РОДЮ́ЧІСТЬ ГРУ́НТУ — властивість грунту безперервно задовольняти потреби рослин протягом усього їх життя одночасно у воді, повітрі, теплі, елементах зольної поживи і зв'язаному азоті. Родючість є найважливішою якісною ознакою грунту, якою він істотно відрізняється від *материнської породи*. Розрізняють потенціальну (природну) і ефективну, або економічну, Р. г. Потенціальна Р. г. виникає і розвивається в процесі грунтоутворення (див. *Грунтоутворювальний процес*). Завдяки життєдіяльності макро- і мікроорганізмів у верхніх шарах грунту нагромаджуються у вигляді органіч. речовини (див. *Органічна речовина грунту*) необхідні для рослин поживні елементи, зокрема азот, якого не було в материнській породі. При цьому змінюються склад і властивості грунту, його водний, повітряний, тепловий і поживний режими. З використанням грунту в с. г. потенціальна Р. г., що забезпечувала існування природної рослинності, переходить в ефективну, або економічну, родючість. Ефективна Р. г. залежить не тільки від природних, а й від соціально-економічних умов, що визначають характер розвитку науки і техніки. Застосування добрив, правильного *обробітку грунту*, с.-г. *меліорації* дає можливість перетворювати на високородючі навіть ті грунти, які в природному стані визнаються непридатними для с.-г. використання (заболочені і засолені землі, бідні піски тощо). Прогресивною агробіологічною наукою і передовою практикою доведено, що людина здатна постійно підвищувати Р. г., і це спростовує бурж. теорії, пов'язані з т. з. законом спадної родючості грунту (див. *«Спадної родючості грунту закон»*).

Літ.: Костычев П. А. Почвоведение. М.—Л., 1940; Соколовський О. Н. Курс сільськогосподарського грунтознавства. К., 1954; Проблемы плодородия почв Украинской ССР. Труды Украинского НИИ почвоведения, т. 4. Х., 1959; Рубін С. С., Михаловський А. Г., Ступаков В. П. Землеробство. К., 1980.

РО́Е — те саме, що й *швидкість осідання еритроцитів* — ШОЕ.

РО́ЖА (Alcea) — рід багаторічних та однорічних трав'янистих опушених рослин родини мальвових. Стебло прямостояче, просте або розгалужене, 30—250 см заввишки. Листки черешкові пальчастолопатеві. Квітки — поодинокі, правильні, зібрані в китицю. Плід розпадається на численні сім'янки. Бл. 60 видів, поширених у країнах Середземномор'я. В СРСР — 34 види, з них в УРСР — 4: Р. зморшкувата (A. rugosa), Р. Гельдрайха (A. heldreichii), Р. бліда (A. pallida) і Р. рожева (A. rosea), ростуть переважно у Пд. Лісостепу та Степу. Р. рожева поширена як декоративна багаторічна рослина. Використовують для окремих куртин, сіють вздовж доріг, огорож. Іл. с. 424. *Л. М. Яременко.*

РОЖА́ЛІН Кузьма Федорович (1740, с. Вовківці, тепер Роменського р-ну Сум. обл.— 1795, Москва) — укр. лікар. Навчався в Київ. академії (1751—58), Петерб. мед. школі (1758—60), Лейденському і Берлінському ун-тах (1761—65). Після захисту дисертації, темою якої було вивчення цинги, викладав фізіологію і фармакологію в госпітальних школах Петербурга. Під час рос.-турецької війни (1769—74) очолював Єлизаветградський госпіталь. Керував боротьбою з епідемією чуми в Єлизаветраді, Новомиргороді та Харкові (1771—75). В 1776 призначений лікарем Новорос. губ. Був у дружніх стосунках з Й. В. Гете. *М. К. Бородій.*

РОЖДЕ́СТВЕНСЬКИЙ Валерій Ілліч (н. 13.II 1939, Ленінград) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1976), полковник-інженер. Член КПРС з 1961. Закінчив (1961) Вище військово-морське інженерне училище ім. Ф. Е. Дзержинського. В загоні космонавтів — з 1965. Разом з В. Д. *Зудовим* як **борт**інженер здійснив (14—16.X 1976) політ на космічному кораблі «Союз-23».

РОЖДЕ́СТВЕНСЬКИЙ Всеволод Олександрович [29.III (10.IV) 1895, Царське Село, тепер м. Пушкін — 31.VIII 1977, Ленінград] — рос. рад. поет. Учасник 1-ї світової 1914—18 і громадянської 1918—20 воєн. Друкуватися почав 1910. Перша зб.— «Гімназичні роки» (1914). Збірки поезій «Велика Ведмедиця» (1926), «Гранітний сад» (1929), «Земне серце» (1933), «Вікно в сад» (1939) присвячені соціалістич. будівництву, Ленінграду — місту революції, діячам рос. культури. Писав вірші про будівників Дніпрогесу. В роки Великої Вітчизн. війни виступав з патріотичними творами. Автор мемуар. книги «Сторінки життя» (1962), де згадує про перебування на Україні, зустрічі з укр. письменниками; працював над п'єсами про О. Пушкіна, оперних лібретто. Ряд віршів присвятив Т. Шевченкові. Перекладач творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та ін. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Избранное. т. 1—2. Л., 1974; В созвездии Пушкина. М., 1972; Город на Неве Л., 1978. *М. Ф. Гетьманець.*

РОЖДЕ́СТВЕНСЬКИЙ Всеволод Петрович (н. 2.VII 1918, Полтава) — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1970). Член КПРС з 1954. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Навчався в Харків. (1936—39) та Київ. (1939—41) консерваторіях. З 1945 — гол. диригент та зав. муз. частиною Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка. Твори: балет «Свято врожаю» (1947); п'ять муз. комедій, зокрема «За двома зайцями» (1954) і «Жайворонки» (1977); музика — вокально-симфонічна (кантата пам'яті М. В. Гоголя, 1952; кантата, присвячена В. І. Леніну, 1970), для оркестру (концерт для скрипки з оркестром, 1947), камерна (струнний квартет пам'яті Т. Г. Шевченка, 1965), до театр. вистав («Петербурзька осінь» О. Ільченка, «Пророк» І. Кочерги). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

РОЖДЕ́СТВЕНСЬКИЙ Геннадій Миколайович (н. 4.V 1931, Москва) — рос. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1976). В 1954 закінчив Моск. консерваторію (з 1976 — її професор). В 1951—60 — диригент, 1965—70 — гол. диригент Великого театру СРСР. У 1961—74 — гол. диригент і худож. керівник Великого симф. оркестру Всесоюзного радіо і телебачення, з 1974 — гол. диригент Моск. муз. камерного театру. Серед вистав за участю Р.— балети «Лускунчик» П. Чайковського, «Весна священна» І. Стравінського, «Спартак» А. Хачатуряна; опери «Борис Годунов» М. Мусоргського, «Війна і мир» С. Прокоф'єва, «Катерина Ізмайлова» Д. Шостаковича (всі — Великий театр СРСР), «Ніс» Д. Шостаковича (Моск. муз. камерний театр). В симф. репертуарі Р. поряд з класикою широко представлено твори рад. та сучас. зх.-європ. композиторів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1970.

Тв.: Дирижерская аппликатура. Л., 1974: Мысли о музыке. М., 1975.

В. С. Мурза.

РОЖДЕ́СТВЕНСЬКИЙ Дмитро Сергійович [26.III (7.IV) 1876, Петербург—25.VI 1940, Ленінград] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1929). Закінчив (1900) Петербург. ун-т. З 1903 працював у Петерб. ун-ті (з 1916 — професор). У 1918—32 — директор Державного оптичного ін-ту, створеного за його ініціативою. Осн. праці Р. присвячені аномальній дисперсії, будові атома і теорії мікроскопа. Значний внесок зробив у теорію і систематику атомних спектрів. Перший висунув ідею про магн. природу спектральних дублетів і триплетів. Дослідженнями Р. з теорії мікроскопа доведено важливу роль інтерференції світла при утворенні зображення в мікроскопі. Р. брав активну участь в організації оптичної пром-сті в СРСР, створив школу фізиків-оптиків.

РОЖДЕ́СТВЕНСЬКИЙ Микола Миколайович [22.III (4.IV) 1878, Москва — 2.II 1952, Донецьк] — укр. рад. хімік, засл. діяч науки УРСР (з 1945). Закінчив Харків. технологічний ін-т (1904). Працював у Київ. ун-ті під керівництвом С. М. *Реформатського* (з 1904); 1916—18 — в Москві в лабораторії І. І. Остромисленського (1880—1939), де вперше одержав ебоніт.

Професор Донецьк. гірничого технікуму (з 1922) і хім. ін-ту (1933—50; реорганізований 1936 в Донецьк. індустріальний ін-т). Праці присвячені органічній хімії і методиці викладання хімії.

Г. В. Малєєв.

РОЖДЕ́СТВЕНСЬКИЙ Роберт Іванович (н. 20.VI 1932, с. Косиха, тепер райцентр Алтайського краю) — рос. рад. поет. Друкуватися почав 1950. Перша кн.— «Прапори весни» (1955). Збірки віршів («Ровеснику», 1962; «Син Віри», 1966; «За двадцять років», 1973; «Все починається з любові», 1977; «Розмова про пісню», 1979; «Семидесяті», 1980, та ін.); поеми «Моя любов», 1955; «Лист у тридцяте століття», 1963; «Присвята», 1969, та ін., публіцистичні нариси, літ.-критичні статті. На слова поеми «Реквієм» (1961) Д. Кабалевський написав музику. Автор текстів пісень («Мир», «Стань таким», «Невідкриті острови» та ін.). За книгу віршів «Голос міста» (1978) і поему «Двісті десять кроків» (1978) удостоєний 1979 Держ. премії СРСР. Перекладач творів Д. Павличка. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1979; У к р. п е р е к л.— Поезії. К., 1976.

І. М. Давидова.

РОЖЕ́ВЕ ДЕ́РЕВО — деревина тропічних і субтропічних дерев рожевого або рожево-червоного кольору, іноді з запахом троянди. Р. д. використовують для виготовлення коштовних меблів, муз. інструментів, художніх токарних виробів тощо. Джерелом Р. д. є Physocallymma scaberrimum із род. плакунових (зустрічаються в Пд. Америці), Pterocarpus erinaceus із род. бобових (в Африці), Dalbergia latifolia із род. бобових (у Пд.-Сх. Азії), Dysoxylum fraseranum із род. мелієвих (в Австралії).

РОЖЕ́ВИЙ ЛИША́Й (pityriasis rosea), пітиріаз — захворювання з групи інфекційних *еритем* (збудник не виявлений, можливо, вірусної *етіології*). Здебільшого починається з появи на тілі однієї великої рожево-червоної плями круглої або овальної форми (т. з. материнської плями), яка лущиться. Через кілька днів з'являються висипання, що складаються з невеликих рожевих плям (іноді супроводяться заг. нездужанням і незначним підвищенням т-ри). Спостерігається здебільшого навесні та восени. Л і к у в а н н я: при нездужанні і наявності т-ри — сульфамідні препарати, антибіотики, антигістамінні препарати, вітаміни тощо, зовнішньо індиферентні пудри, бовтанки; автогемотерапія тощо.

РОЖЕ́ВИЙ ШПАК (Pastor) — рід птахів род. шпакових ряду *горобцеподібних*. Один вид — р о ж е в и й ш п а к (P. roseus), поширений в Пд.-Сх. Європі та Пд.-Зх. Азії. Довж. тіла 21—24 см, маса 65—80 г. Оперення голови, шиї, крил і хвоста чорне з металічним блиском; спини, боків, грудей та черева — рожеве; на голові — чубок. В УРСР зустрічається гол. чин. у пд.-сх. районах степової зони. Гніздиться колоніями на скелях, в норах по кручах та ярах, зрідка у будівлях. Кладку з 4—7 яєць на початку червня насиджують самець і самка 15 днів. Р. ш. живиться комахами, зокрема знищує сарану і прямокрилих.

Л. О. Бабенко.

РОЖЕ́СТВЕНСЬКИЙ Борис Миколайович [2 (14).XII 1874, м. Перм, тепер Пермської обл. РРФСР — 11.I 1943, Харків] — укр. рад. вчений в галузі агрономії, дійсний член ВАСГНІЛ (з 1935). В 1897 закінчив Новоолександрійський ін-т с. г. і лісівництва (тепер м. Пулави, ПНР). Працював на Іванівській дослідній станції (1902—07), в Українському н.-д. інституті землеробства (у Харкові) і Харків. с.-г. ін-ті (1931—41). З 1934 — професор. В 1910—1912 організував Харківську обласну с.-г. дослідну станцію (тепер Український н.-д. ін-т рослинництва, селекції і генетики ім. В. Я. Юр'єва), якою керував протягом 18 років. Проводив дослідження (з питань обробітку грунту, застосування добрив, технології вирощування с.-г. культур), спрямовані на удосконалення системи землеробства, методики дослідної справи.

П. О. Дмитренко.

РО́ЖИЩЕ — селище міського типу Волин. обл. УРСР, райцентр, на р. Стирі (прит. Прип'яті). Залізнична станція. 13 тис. ж. (1982). Вперше згадується в документах 1377. Перебувало під владою *Великого князівства Литовського*, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польщі. Після 3-го поділу Польщі (1795) Р. у складі Зх. Волині возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В 1919 Р. окупувала бурж.-поміщицька Польща. В 1922 в селищі виник підпільний осередок КПЗУ. В 1939 Р. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 Р.— с-ще міськ. типу. У Р.— «Рожищеферммаш», залізобетонних виробів, консервний, сироробний і хлібний з-ди, спорт. виробів і меблева ф-ки, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Зоовет. технікум, 3 заг.-осв., музична й спорт. школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 4 клуби, 3 б-ки, історико-краєзнавчий музей.

РО́ЖИЩЕНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Волин. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,9 тис. км². Нас. 44,7 тис. чол. (1982). У районі — 67 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 19 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Рожище*. Поверхня Р. р.— слабохвиляста рівнина. Поклади глин і пісків. Річки: *Стохід* (на пн.-зх. межі району) та *Стир* з прит. Конопелькою (бас. Прип'яті). Озера: Тристенське, Ворончинське, Крижівське, Вишнівське. Грунти сірі опідзолені, дерново-підзолисті та дерново-лугові. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, вільха, береза, осика) займають 4,9 тис. га. Найбільші пром. підприємства: рожищенські «Рожищеферммаш», консервний, залізобетонних виробів і сироробний заводи, меблева ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Рожище). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні картоплі, тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1980 становила 71,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 46,3 тис. га, сіножаті — 11,6 тис. га, луки і пасовища — 13,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, льон, картопля. Вирощують також хміль. У Р. р.— 25 колгоспів, 2 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Рожище і Переспа. Автомоб. шляхів — 242 км, у т. ч. з твердим покриттям — 170 км. У районі — зоовет. технікум, 50 заг.-осв., музична і спорт. школи; 62 лік. заклади, у т. ч. 3 лікарні. 18 будинків культури, 42 клуби, 55 кіноустановок, 44 б-ки; музеї — релігії та атеїзму (с. Пожарки), історико-краєзнавчий (Рожище). Архіт. пам'ятки: Петропавлівська церква (1629) в с. Іванівці, Стефанівська церква (1788, дерев'яна) у с. Пожарках, Успенська церква (1816) у с. Соколі, Михайлівська церква (1661, дерев'яна) у с. Щурині. У с. Романові Р. р. народився польс. поет В. *Висоцький*. У районі видається газ. «Світло Жовтня» (з 1945).

О. П. Малярчук.

РО́ЖКО́В Микола Олександрович [24.X (5.XI) 1868, Верхотур'є, тепер місто Свердл. обл.— 2.II 1927, Москва] — рос. історик і політ. діяч. Закінчив істор.-філологічний ф-т Моск. ун-ту (1890). З 1898 — приват-доцент цього ун-ту. В 1905 став членом РСДРП, примкнув до більшовиків. Делегат V з'їзду РСДРП (1907), обраний до ЦК партії. В 1907—08 — член Рос. бюро ЦК РСДРП. Перебуваючи на засланні (з 1910), примкнув до меншовиків-ліквідаторів. У 1917 — в партії меншовиків (як представник цієї партії у травні — липні 1917 входив до *Тимчасового уряду*), 1922 порвав з ними, засудивши їхню політ. лінію. Працював у вузах і наук. установах Ленінграда і Москви. З 1922 — професор. Істор.-соціологічні погляди Р. еклектичні. Праці з історії с. г., держ. апарату 16—17 ст., розвитку капіталізму в Росії. Автор «Російської історії в порівняльно-історичному висвітленні» (т. 1—12, 1918—26). Твори Р. містять значний фактичний матеріал.

РОЖНЯ́ТІВ — селище міського типу Івано-Фр. обл. УРСР, райцентр. Розташований у Прикарпатті, поблизу р. Ломниці (прит. Дністра), за 7 км від залізнич. ст. Рожнятів. 3,5 тис. ж. (1982). Відомий з 12 ст. З кін. 14 ст. Р. підпав під владу шляхет. Польщі. З 1785 Р.— місто. З 1928 у Р. діяла орг-ція «*Сельроб*», з 1931 —

В. І. Рождественський.

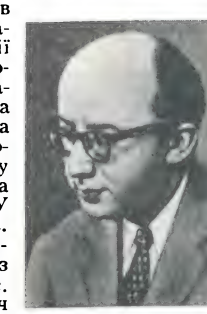

Г. М. Рождественський.

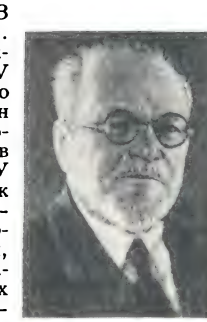

Д. С. Рождественський.

Рожевий шпак.

М. Н. Розанов.

Рожа. Верхівка квітучої рослини.

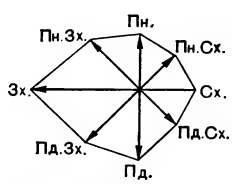

Роза вітрів.

Роза течій:
——— поширення течії;
—— модуль швидкості течії.

підпільний осередок КПЗУ, з 1934 — комсомольська орг-ція. В 1939 Р. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 Р.— с-ще міськ. типу. У Р.— філіал Тисменицького меблевого об'єднання, хлібокомбінат, комбікормовий з-д, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Заг.-освітня та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 5 б-к, музей атеїзму. Архіт. пам'ятка — замок (поч. 15 ст.).

РОЖНЯ́ТІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Івано-Фр. обл. УРСР. Утворений 1965. Площа 1,3 тис. км². Нас. 69,7 тис. чол. (1982). У районі — 50 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Рожнятів*. Пн. частина лежить у межах Передкарпатської височини, пд. (більша) — у межах *Карпат Українських*. Корисні копалини: нафта, природний газ. Річки: Ломниця з прит. Чечва, Дуба (усі — бас. Дністра). Ґрунти дерново-підзолисті глейові та бурі. Ліси (сосна, смерека, ялиця, бук) займають 83,3 тис. га. У межах району — держ. заказник Турова Дача, заказно-мисливське г-во з форельним розплідником. Найбільші пром. підприємства: *лісокомбінат «Осмолода»*, брошнівські лісокомбінат та експериментальний з-д «Лісодеревмаш», Верхньострутинський металовиробів та Перегінський сокоекстрактний заводи. Тер. району проходить траса *газопроводу «Союз»*. Комбінат побутового обслуговування (Рожнятів). Спеціалізація с. г.— вирощування льону, картоплі, пшениці, жита, ячменю, кормових та овочевих культур, виробн. м'яса і молока. Площа с.-г. угідь 1981 становила 25,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 10,1 тис. га. У Р. р.— 9 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Рожнятів. Майже всі автомоб. шляхи (330 км) з твердим покриттям. У районі — профес.-тех. уч-ще (смт Брошнів-Осада), 42 заг.-осв. та 2 муз. школи; 40 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні; санаторій «Ясень» (с. Ясень). 41 клубна установа, 2 кінотеатри, 57 кіноустановок, 50 б-к; музеї: атеїзму (Рожнятів) та краєзнавчий (с. Ценява). У с. Крехowичах Р. р. народився польс. поет *А. Бельовський*, у с. Ясені — укр. поет І. М. *Вагилевич*, у с. Берлогах — укр. бібліограф І. О. *Левицький*. У районі видається газ. «Нові горизонти» (з 1945).

М. П. Пригородський.

РО́ЗА (Rosa) — рід рослин родини *розових*. Бл. 400 видів. Природне поширення — в Пн. півкулі. В СРСР — 63 дикорості чуі види. На Україні дикорослі Р. називають *шипшинами*, а культурні — *трояндами*.

РО́ЗА ВІТРІ́В — графічне зображення повторюваності напрямів і сили вітру в даному пункті за певний період (рік, місяць, сезон тощо). Для побудови Р. в. (див. мал.) від центра діаграми у вибраному масштабі по 8 або 16 *румбах* відкладають вектори, величини яких пропорційні повторюваності вітру даного напряму або значенням швидкості вітру. Кінці відрізків можуть бути з'єднані прямими лініями. Для характеристики режиму вітрів певної території складають карти Р. в. Дані Р. в. враховують, зокрема, при плануванні населених пунктів, розміщенні промислових підприємств тощо.

«РО́ЗА И КРЕСТ» — перший на Україні експериментальний театр-студія. Відкрито в лютому 1919 в Києві. Студія мала об'єднати ліві течії тогочасного мистецтва на Україні. Режисер — К. *Марджанішвілі*. Готувала вистави за творами А. Луначарського, Ф. Шіллера, Ж. Б. Мольєра, Лопе де Вега. Студія припинила існування в серпні 1919 після захоплення Києва денікінцями.

РО́ЗА ТЕ́ЧІЙ — графічне зображення повторюваності напрямів і швидкостей морських течій за певний період у даному місці. Для побудови Р. т. (див. мал.) від центра діаграми у вибраному масштабі по 8 або 16 *румбах* відкладають вектори, пропорційні повторюваності напрямів або величин швидкості течій. Р. т. мають велике значення при гідрографічних дослідженнях, для судноплавства тощо.

В. О. Іванов.

РО́ЗАНОВ Володимир Миколайович [3 (15).XII 1872, Москва — 16.X 1934, там же] — рос. рад. хірург, Герой Праці (1923). Закінчив мед. факультет Моск. ун-ту (1896). У 1910 організував і очолив хірургіч. відділення в Солдатенковській лікарні в Москві (тепер лікарня ім. С. П. Боткіна). З 1929 — зав. хірургіч. відділенням Кремлівської лікарні. Оперував (1922) В. І. Леніна: витягнув з його тіла кулі, які залишились після замаху (1918) на життя. Організатор (1927) курсів удосконалення лікарів з хірургії. З 1931 — зав. кафедрою хірургії в Центр. ін-ті удосконалення лікарів. Осн. праці Р. присвячені черевній та черепно-мозковій хірургії, оперативному лікуванню захворювань ендокринної системи і нирок; питанням ортопедії, організації охорони здоров'я. Нагороджений орденом Леніна.

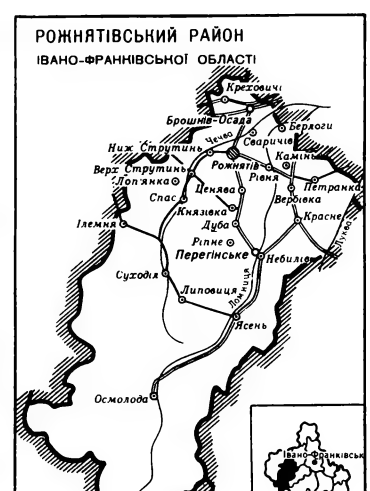

РО́ЗАНОВ Іван Никанорович [10 (22).VIII 1874, м. Моршанськ, тепер Тамб. обл.— 22.XI 1959, Москва] — рос. рад. літературознавець, книгознавець. Брат М. Н. *Розанова*. Друкуватися почав 1900. Опублікував бл. 300 праць — книги «Російська лірика» (1914), «Пісні російських поетів» (1936), «Російські пісні XIX ст.» (1944), статті «Віршовані розміри в донекрасовській поезії і у Некрасова», «Три розділи з історії російської строфіки» та ін. Р. зібрав унікальну б-ку рос. поезії, передану після його смерті в дар Музею О. С. Пушкіна в Москві. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

РО́ЗАНОВ Матвій Никанорович [26.XI (8.XII) 1858, Москва — 20.X 1936, там же] — рос. рад. літературознавець, акад. АН СРСР (з 1921). Брат І. Н. *Розанова*. Осн. праці: «Поет періоду „бурхливих прагнень" Якоб Ленц. Його життя і твори» (1901), «Ж. Ж. Руссо і літературний рух кінця XVIII і поч. XIX ст.» (1910). Автор досліджень про зв'язки О. Пушкіна з італ. л-рою. Представник *культурно-історичної школи* в літературознавстві.

РОЗА́РІЙ (лат. rosarium, від rosa — троянда) — сад або розсадник, у якому розводять троянди. Р. створюють з урахуванням характерних особливостей садово-паркової архітектури. Влаштовують Р. для демонстрування великої різноманітності найцінніших за всіма ознаками рослин роду *роза*. Р.— це об'ємно-просторовий комплекс, який, крім насаджень квітів і газонів, включає мережу доріжок, оглядові майданчики, водоймища, скульптурні та архітектурні комплекси. Р. може бути виконаний у регулярному або ландшафтному стилі, але найчастіше застосовують мішане планування. Центральну частину Р. займають *клумби, рабатки*, розділені доріжками, периферія ж вирішується в ландшафтному стилі. В Рад. Союзі найкращі Р. створено в Головному ботанічному саду АН СРСР (Москва) і *Ботанічному саду центральному республіканському* АН УРСР (Київ). В Європі Р. були створені на поч. та в середині 19 ст. Перший Р.— сад троянд на Україні заснований в Києві (1735) на території теперішнього Першотравневого парку.

О. А Ткачук.

РОЗБІ́Й — за рад. кримінальним законодавством *злочин*, що полягає у нападі з метою заволодіння держ., громадським або особистим майном громадян, поєднаному з насильством (погрозою насильством), небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу (в УРСР — ст. 86, 142 КК УРСР). Р., на відміну від інших способів *розкрадання державного або громадського майна*, а також особистого майна громадян, посягає не тільки на майно, а й на особу, яка володіє ним або його охороняє. При Р. насильство може бути фізичним (завдання тілесних ушкоджень) і психічним (погроза вбивством, фізичним насильством, небезпечним для життя, тощо). Закон розрізняє Р. простий —

карається позбавленням волі на строк до 10 років і Р. при обтяжливих обставинах — карається позбавленням волі на строк до 15 років. Обставинами, що обтяжують відповідальність за цей злочин, є попередня змова групи осіб, вчинення Р. особливо небезпечним *рецидивістом*, поєднання нападу з завданням тяжких тілесних ушкоджень та ін. За вчинення Р., спрямованого на заволодіння держ. або громад. майном в особливо великих розмірах, закон передбачає підвищену відповідальність — позбавлення волі на строк до 15 років або смертну кару. *Я. П. Нагнойний.*

РОЗВАДО́ВСЬКИЙ Вячеслав Костянтинович [12 (24).IX 1875, Одеса — 18.I 1943, Ташкент] — укр. рад. художник і педагог. У 1890—94 навчався в Одес. худож. школі, 1894—1900 — петерб. АМ у А. *Куінджі*. Малював пейзажі та жанрові картини з життя укр. селян («Над Дніпром», 1900; «Жнива», «Катерина», «Ой не світи, місяченьку...», «Гопак», «Гуцулка», 1904; «Подруги», «Млин», дві останні — 1905). Живучи на Україні, влаштовував у містах і селах пересувні худож. виставки. В 1905 заснував у Кам'янці-Подільському худож. школу з інтернатом для сел. дітей. У 1912 Р. вислано в Серед. Азію, де він прожив до кінця життя, працюючи педагогом і дослідником нар.-декоративного мистецтва. Серед творчого доробку Р. в цей період — картини «Каракулівництво», «Старий туркмен».

Літ.: Вахрамєєв О. Сіяч прекрасного і доброго. «Образотворче мистецтво», 1971, № 5.

РОЗВАДО́ВСЬКИЙ (Rozwadowski) Зигмунд (21.I 1870, Львів — 23.VII 1950, Закопане, ПНР) — польс. живописець. Навчався в Кракові. школі красних мистецтв, 1892—93 — мюнхен. АМ. Жив у Кракові, пізніше — у Львові. Працював у галузі батального та побутового жанрів і портрета. Твори: «Автопортрет», «Епізод битви під Ольшинкою», «Сутичка кавалеристів», усі — Львів, картинна галерея; «Битва під Грюнвальдом», «Панорама старого Львова» (у співавт. з С. Яновським), обидва — у Львів. істор. музеї.

РОЗВАДО́ВСЬКИЙ (Rozwadowski) Ян Міхал (7.XII 1867, Чарна, поблизу Тарнова — 13.III 1935, Варшава) — польс. мовознавець, член Польської академії знань (з 1903), її президент (1925—29), чл.-кор. Петерб. АН (з 1911). У 1885—89 навчався в ун-тах Кракова й Лейпціга. Професор Краківського ун-ту (з 1900). Автор праць з заг., індоєвроп., польс. мовознавства: «Історична фонетика польської мови» (1915; у переробленому вигляді опубл. як розділ колективної «Граматики польської мови», 1923), «Про явища й розвиток мови» (1921), «Студії над назвами слов'янських річок» (опубл. 1948) тощо. У своїх працях використовував лінгвістичні дані й укр. мови. *П. Д. Тимошенко.*

РОЗВАНТА́ЖУВАЧ, розвантажувальна машина — машина (пристрій), що розвантажує сипкі, поштучні або грудкові вантажі з транспортних машин, пристроїв тощо. Механічні Р. бувають: перекидні (*вагоноперекидачі*, автомобілерозвантажувачі); зштовхувальні, обладнані зштовхуючими скребками; зачерпувальні, що складаються з ківшових *елеваторів* (або скребкових *конвейєрів*) і відвального стрічкового конвейера, та вібраційні, віброплатформа яких надає коливання вантажам. Є Р. гідравлічні та пневматичні. Розрізняють Р. стаціонарні і самохідні; безперервної і періодичної дії. Як Р. використовують, напр., одноківшові *екскаватори, бульдозери*. Р. застосовують на транспорті, у буд-ві тощо.

РОЗВЕ́ДЕННЯ І ШТУ́ЧНОГО ОСІМЕНІ́ННЯ ВЕЛИ́КОЇ РОГА́ТОЇ ХУДО́БИ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т. Міститься на тер. дослід. г-ва «Олександрівка» Бориспільського р-ну Київ. обл. Підпорядкований М-ву с. г. УРСР. Створений 1975 на базі Центр. дослід. станції штучного осіменіння с.-г. тварин і Київ. дослід. станції тваринництва «Терезино». В ін-ті (1982) 18 відділів та лабораторій, дослід. г-ва і Дніпроп. відділення. Розробляє методи поліпшення існуючих і створення нових типів порід великої рог. худоби, пристосованих до умов пром. технології, способи тривалого зберігання сперми плідників, удосконалення апаратури для *штучного осіменіння*; веде пошуки нових методів і орг. форм плем. роботи, основаної на оцінці та широкому використанні бугаїв-поліпшувачів. З участю співробітників ін-ту виведено нові типи м'ясної і високопродуктивні лінії молочної худоби. При ін-ті видається наук. збірник «Розведення і штучне осіменіння великої рогатої худоби». *В. Ю. Недава.*

РОЗВЕ́ДЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИХ ТВАРИ́Н — 1) Наука (розділ *зоотехнії*) про принципи і методи якісного поліпшення с.-г. тварин, удосконалення існуючих та створення нових *порід* і високопродуктивних користувальних *стад*. 2) Галузь практичної зоотех. роботи щодо цілеспрямованого розмноження і вирощування с.-г. тварин. Наука про Р. с. т. вивчає біол. і господарсько-корисні ознаки с.-г. тварин (продуктивність, конституцію, *екстер'єр, інтер'єр*), їх індивідуальний розвиток, *спадковість, мінливість*, способи оцінки тварин за родоводом та якістю потомства, *добір штучний, підбір*, методи розведення, зміни ознак у процесі *одомашнення тварин* тощо. Розробляє теорію й практичні заходи *племінної роботи* щодо всіх видів с.-г. тварин і напрямів *продуктивності сільськогосподарських тварин*, яку оцінюють за кількістю, якістю і *собівартістю* одержуваної продукції. Під впливом добору і підбору, умов вирощування та використання відбувається *еволюція* с.-г. тварин, зменшується їхня схожість з дикими предками, а більше розвиваються господарсько-корисні властивості. Важливою умовою одержання у наступних поколінь тварин вищих якостей, ніж у попередніх поколінь, є цілеспрямованість плем. роботи. В удосконаленні стад і порід тварин велике значення мають *племінні книги*. Мету розведення, виражену в певних, заздалегідь намічених вимогах до породи, стада або групи тварин, наз. с т а н д а р т о м, або заводським типом, порівняно з яким і оцінюють окремі ознаки тварин (див. *Бонітування тварин*). Виходячи з поставлених завдань, проводять підбір пар для парування чи *штучного осіменіння*. Щоб закріпити й посилити в потомстві бажані ознаки, підбирають для парування подібних тварин, а для одержання у потомстві нових якостей підбирають особин, що мають певні відмінності. Вибір відповідних режимів вирощування й використання тварин дає можливість уточнити добір і краще розвинути ті якості, заради яких застосовується той чи ін. підбір. У зоотех. практиці користуються переважно такими методами Р. с. т.: *чистопородне розведення* (осн. метод), *схрещування* (вбирне, ввідне, відтворювальне перемінне, промислове та ін.) і *гібридизація*. Внаслідок застосування методів розведення і спеціалізації тварин за певними напрямами продуктивності удосконалюються існуючі та створено багато нових порід тварин, цінні якості яких поліпшуються методом розведення по лініях і родинах (див. *Племінне тваринництво, Племінний завод*). При розведенні по лініях у плем. г-вах застосовують споріднене парування (див. *Інбридинг*). У розв'язанні теоретич. і практич. проблем Р. с. т. велике значення мають генетичні методи керування спадковістю тварин для одержання потрібних людині форм. Вони використовуються для нагромадження фено- і генотипних корисних властивостей, у т. ч. і тих *мутацій*, які дають нові корисні ознаки. У Р. с. т. широко використовують генетико-матем. методи. Великого значення набуло виявлення та використання *гетерозису* як при схрещуванні, так і при застосуванні кросів (міжлінійне парування в межах породи) при чистопородному розведенні. Для контролю за походженням тварин все ширше застосовують методи *імуногенетики*.

Літ.: Кравченко Н. А. Разведение сельскохозяйственных животных. М., 1973; Тваринництво. К., 1982.

М. А. Кравченко.

РОЗВЕ́РТКА — багатолезовий металорізальний інструмент для точної і чистової обробки отворів після їх попередньої обробки *свердлом, зенкером* або розточувальним *різцем*. Розрізняють Р. (мал.): циліндричні, конічні і ступінчасті; з прямими і гвинтовими зубцями; вставні (з хвостовиком) і насадні (з отвором); суцільні, розтискні та ін. Р. бувають ручні, застосовувані під час *слюсарних робіт*, і машинні, що їх використовують на свердлильних, револьверних, токарних та ін. верстатах.

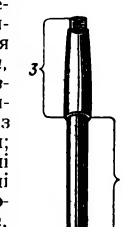

Циліндрична **розвертка:** *1* — різальна частина; *2* — калібрувальна частина; *3* — хвостовик; *4* — шийка; *5* — робоча частина; *6* — зубець.

РОЗВИВА́ЮЧЕ НАВЧА́ННЯ — спрямованість принципів, методів і прийомів навчання на досягнення найбільшої ефективності розвитку пізнавальних можливостей школярів: сприймання, мислення, пам'яті, уяви тощо. Спираючись на незавершені цикли психічного

В. К. Розвадовський. Гуцулка. 1904.

З. Розвадовський. Автопортрет. 1904. Львівська картинна галерея

розвитку дитини, Р. н. формує мислительні здібності, самостійність школярів, інтерес до навчання, а також удосконалює різні форми сприймання. У процесі оволодіння знаннями учень просувається і в своєму розвитку. Методика Р. н. передбачає інтенсивну розумову роботу учнів шляхом орг-ції *проблемного навчання*, запровадження системи пізнавальних завдань, озброєння їх прийомами пізнавальної діяльності. Правильна постановка навч.-виховної роботи сприяє заг. розвиткові школярів, а тим самим здійсненню завдань всебічного розвитку особистості. У зв'язку з перебудовою змісту і *методів навчання* в школі рад. педагогами і психологами (Г. С. Костюк, В. В. Давидов, Н. О. Менчинська, Л. В. Занков та ін.) проведено значні дослідження в цій галузі. *О. Я. Савченко.*

РОЗВИ́НУТЕ СОЦІАЛІСТИ́ЧНЕ СУСПІ́ЛЬСТВО, зрілий соціалізм — якісно новий, історично закономірний етап соціалізму — першої фази комуністичної *суспільно-економічної формації*. Побудова Р. с. с. стала результатом революційно-перетворюючої діяльності народів, які згуртувалися під керівництвом Комуністичної партії в *Союз Радянських Соціалістичних Республік*. Р. с. с. є необхідним етапом екон., соціально-політ. і духовної зрілості соціалістичного ладу й існує протягом відносно тривалого істор. періоду, підготовляючи всі необхідні передумови для безпосереднього переходу до комунізму. Наук. обґрунтування сутності зрілого соціалізму знайшло відображення в марксистсько-ленінській концепції Р. с. с., розробленій КПРС та братніми комуністичними партіями. Для Р. с. с. характерні динамічна цілісність сусп. організму, завершення перебудови всіх *суспільних відносин* на внутрішньо притаманних соціалізмові колективістських засадах, комплексний характер і зростаюча гармонійність розвитку суспільства, поглиблення і всебічний розвиток *соціалістичної демократії*, зміцнення матеріальних і духовних основ *соціалістичного способу життя*. Ці найзагальніші риси зрілого соціалізму, як свідчить досвід СРСР, де Р. с. с. побудовано в 60-х рр., знаходять свою конкретизацію в економічній, соціально-політ. і духовній сферах сусп. життя. Економіка Р. с. с. в СРСР відзначається високим рівнем усуспільнення праці і виробництва, неухильним зближенням держ. (загальнонар.) і колгоспно-кооп. форм власності, високорозвинутими продуктивними силами, утворенням *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*, який розвивається на основі органічного поєднання досягнень *науково-технічної революції* з перевагами соціалістичної системи господарювання. На етапі зрілого соціалізму створюються *матеріально-технічна база комунізму*, народногосподарська структура, що втілює в собі основні риси та ідеали нового суспільства, уособлює інтеграцію науки і виробництва, союз творчої думки і творчої праці. Як відзначив XXVI з'їзд КПРС, саме в галузі економіки «створюються необхідні передумови успішного руху радянського суспільства до комунізму» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 37). Найхарактернішими соціально-політ. рисами Р. с. с. є дальше підвищення керівної і спрямовуючої ролі КПРС у всіх сферах сусп. життя, політ. стабільність, справжнє народовладдя, дальше вдосконалення загальнонар. соціалістичної д-ви, національних відносин (див. *Національна політика КПРС*). В СРСР, як підкреслено в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу РСР», забезпечено юрид. і фактичну рівність усіх *націй* і *народностей*, сформувалася нова істор. спільність людей — *радянський народ*. Ця спільність ґрунтується на нероздільності істор. долі рад. людей, непорушному союзі робітн. класу, селянства й інтелігенції, на глибоких об'єктивних змінах як матеріального, так і духовного порядку. Вона є результатом зростаючої інтернаціоналізації госп. і всього сусп. життя, розвитку *соціалістичних націй*, між якими склалися відносини справжньої рівноправності, братерської взаємодопомоги і співробітництва, поваги і взаємної довіри. Р. с. с. наочно демонструє нерозривний взаємозв'язок розквіту і зближення всіх націй і народностей Рад. країни з поглибленням соціалістичної демократії, яка надійно захищає соціальні й нац. інтереси і права всіх народів, створюючи разом з тим реальні можливості для ширшої і безпосереднішої участі трудящих в управлінні справами д-ви і суспільства. У Р. с. с. найяскравіше розкривається загальнонар. характер *соціальної політики КПРС* і Рад. д-ви, спрямованої на максимальне задоволення постійно зростаючих матеріальних і культурних потреб трудящих. На цій основі відбувається закономірний процес зближення всіх *класів суспільних* і *груп соціальних*, який завершиться досягненням повної соціальної однорідності рад. суспільства. Духовне життя Р. с. с. характеризується дальшим розвитком і зміцненням єдиної інтернац. культури рад. народу, що вбирає в себе загальнозначиме в досягненнях і самобутніх традиціях нац. культур, значним підвищенням рівня освіченості рад. людей, зростанням їхньої політ. свідомості та ідейної зрілості, формуванням наук. марксистсько-ленінського світогляду у широких трудящих мас. У країні створено найсприятливіші умови для всебічного і гармонійного формування людської особистості, творчої діяльності рад. людей у галузі науки і мистецтва. Соціалістична за змістом, різноманітна за своїми нац. формами, інтернаціоналістська за духом і характером рад. культура стала великою силою ідейно-морального згуртування націй і народностей СРСР. У період Р. с. с. сформувались і зміцніли такі риси рад. людини, як відданість справі комунізму, соціалістичний *інтернаціоналізм* і рад. *патріотизм*, трудова і громадсько-політ. активність, непримиренність до експлуатації і гноблення в будь-яких формах і проявах та до нац. і расових передсудів, солідарність з трудящими всіх країн. Глибокий аналіз характерних рис Р. с. с. в СРСР дано в матеріалах XXIV—XXVI з'їздів КПРС, законодавчо закріплено в *Конституції СРСР*, конституціях союзних і авт. республік. Особливе значення має теор. висновок XXVI з'їзду КПРС про те, що становлення безкласової структури суспільства в головному й основному відбуватиметься в істор. рамках зрілого соціалізму (див. Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 64). Дальше вдосконалення і розвиток зрілого соціалізму в СРСР має велике міжнар. значення, насамперед для країн світової соціалістичної співдружності. Цей процес нерозривно пов'язаний з *соціалістичною економічною інтеграцією*, з поглибленням політ., ідеологічних і культур. зв'язків з країнами соціалістич. співдружності. Побудова Р. с. с. в СРСР знаменує важливий істор. рубіж у віковій боротьбі передового людства за революц. оновлення світу. *М. Г. Кириченко.*

РО́ЗВИТОК — специфічний процес зміни, результатом якого є виникнення якісно нового (Див. *Нове і старе*), поступальний процес сходження від нижчого до вищого, від простого до складного. Механізм *становлення* нового, джерело й заг. спрямованість Р. визначаються об'єктивними *законами*. Наукою про заг. закономірності Р. природи, суспільства й людського мислення є матеріалістична *діалектика*, яку В. І. Ленін визначав як найбільш глибоке й всебічне вчення про розвиток (див. Повне зібрання творів, т. 26, с. 47—48). І глибина і всебічність цього вчення полягають у розкритті діалектично суперечливої природи Р., як єдності *перервності і безперервності, поступовості і стрибка*, кількісних і якісних змін. Протиставляючи діалектичну та метафізичну концепції Р., Ленін писав: «Дві основні... концепції розвитку (еволюції) є: розвиток як зменшення і збільшення, як повторення, *і* розвиток як єдність протилежностей... При першій концепції руху лишається в тіні с а м о р у х, його р у х о в а сила, його джерело, його мотив (або це джерело переноситься н а з о в н і — бог, суб'єкт etc.). При другій концепції головна увага спрямовується саме на пізнання д ж е р е л а „с а м о“ руху. Перша концепція мертва, бліда, суха. Друга — життєва. Т і л ь к и друга дає ключ до „саморуху“ всього сущого; тільки вона дає ключ до „стрибків“, до „перериву поступовості“, до „перетворення в протилежність“, до знищення старого і виникнення нового» (там же, т. 29, с. 299). Діалектичне вчення про Р. не сумісне з метафіз. крайностями — плоским еволюціонізмом, який не визнає стрибків у Р., і т. з. теорією катастроф, яка заперечує закономірну еволюційну підготовку стрибків. Стосовно сусп. Р. ці метафіз. крайності становлять філос. осно-

Рододендрон східнокарпатський. Квітуча гілка та квітка.

ву *реформізму* й *анархізму*, правоопортуністичної відмови від революц. перетворення суспільства, лівацького *екстремізму*. Діалектичне вчення про Р. розкриває безпідставність різних бурж. концепцій, які в кінцевому підсумку спрямовані на заперечення соціального прогресу, істор. необхідності переходу від капіталізму до соціалізму. Діалектичний принцип Р. методологічно орієнтує на наук. пізнання й практичне розв'язання об'єктивних суперечностей, на творчий пошук шляхів боротьби за прогресивний Р. людства. Див. також *Рух, Прогрес і регрес*.

М. Л. Злотіна.

РО́ЗВИТОК організмів — 1) Індивідуальний розвиток (*онтогенез*), який виявляється в сукупності послідовних морфологічних, фізіол. і біохім. змін, що відбуваються в організмі з моменту його зародження і до кінця життя. Р. включає взаємопов'язані кількісні (*ріст*) і якісні (*диференціювання*) перетворення. 2) Історичний розвиток (*філогенез*) організмів, їх систематичних категорій (*видів, родів, родин* та ін.), а також органічного світу загалом протягом існування життя на Землі. Індивідуальний і історичний Р. організмів взаємопов'язані між собою (див. *Біогенетичний закон*).

«РО́ЗВИТОК КАПІТАЛІ́ЗМУ В РОСІ́Ї. Процес утворення внутрішнього ринку для великої промисловості» — праця В. І. Леніна, присвячена дослідженню системи *виробничих відносин* Росії в останній третині 19 ст., вивченню економіки і класової структури суспільства в пореформений період. Написана 1896—99, опублікована в березні 1899 під псевдонімом Володимир Ільїн. Включена в Повне зібр. творів, т. 3. В основу дослідження В. І. Ленін поклав процес утворення внутр. ринку для великої пром-сті.

В кінці 19 ст. в Росії переважну більшість населення становило *селянство*. За таких умов, як твердили народники (В. П. Воронцов, Н. Ф. Даніельсон та ін.), розвиток Росії не піде по капіталістичному шляху, а тому перспективи для здійснення пролетарської соціалістичної революції нереальні. Вони намагалися довести, що реалізація *додаткової вартості*, вміщеної в товарі, неможлива без зовн. ринків, а в Росії без них не може розвиватись капіталізм. 1-й розділ праці В. І. Леніна присвячено критиці теор. помилок ліберальних народників (див. *Народництво*). Спираючись на Марксову теорію *відтворення*, В. І. Ленін всебічно обгрунтував висновок про те, що показником розвитку капіталізму є не зовнішній, а внутр. ринок, в основі якого лежить сусп. *поділ праці*, насамперед спеціалізація сусп. виробн., виникнення нових галузей, у т. ч. перетворення с. г. на товарну галузь. Він показав, що перехід від простого товарного господарства до капіталістичного здійснюється внаслідок експропріації безпосередніх виробників, що веде до утворення внутрішнього ринку предметів *споживання* і *засобів виробництва*. У 2-му розділі В. І. Ленін дав соціально-екон. характеристику розвитку капіталістичного землеволодіння в Росії, показав процес диференціації селянства на різні класові групи, осн. з яких є сільс. буржуазія (клас товаровиробників у землеробстві) і сільс. пролетаріат (наймані робітники). Середнє селянство займає проміжне становище, поступово розкладаючись і поповнюючи осн. класи. «Общинне селянство — не антагоніст капіталізму, а, навпаки, найглибшай найміцніша основа його» (Повне зібр. тв., т. 3, с. 159). Значну роль у розвитку капіталістичного ладу відіграє торг. і позичковий капітал. У 3-му розділі, досліджуючи процес еволюції поміщицького г-ва в капіталістичне, В. І. Ленін показав особливості розвитку капіталізму в с. г. Росії. До них належать істотні пережитки кріпосництва у формі панщини, викупних платежів тощо, які гальмували розвиток капіталістичного способу виробн. Заінтересованість селянства в ліквідації поміщицького г-ва є основою його революційності.

4-й розділ присвячено вивченню особливостей розвитку різних галузей с. г., насамперед землеробства, його впливу на розширення внутр. ринку. Характерною особливістю цього процесу в с. г. є необов'язкове застосування праці найманих робітників, існування перехідних форм між сільс. буржуазією і сільс. пролетаріатом. Об'єктом дослідження 5—7-го розділів є три стадії розвитку капіталізму в пром-сті Росії: дрібне товарне виробн., капіталістична *мануфактура*, велика машинна індустрія. Ці стадії в Росії існували одночасно, при постійній тенденції перетворення дрібнотоварного виробн. на мануфактуру, а мануфактури на велику машинну індустрію, що незаперечно свідчило про капіталістичний розвиток пореформеної Росії. Критикуючи теор. погляди економістів-народників, В. І. Ленін зробив значний внесок у дальший розвиток теорії відтворення К. Маркса, обгрунтував *випереджаючого* (*переважного*) *зростання виробництва засобів виробництва закон*.

В заключному, 8-му розділі дано глибоку характеристику ролі капіталістичного ладу в посиленні процесу *усуспільнення виробництва* і праці, в зростанні продуктивних сил. В праці показано, що розвиток капіталістичного способу виробн. відбувається стрибкоподібно, шляхом постійного порушення пропорцій, серед цілого ряду нерівномірностей. Аналіз виробничих відносин у Росії в кінці 19 ст., даний В. І. Леніним, характеристика сусп. структури країни дали змогу зробити важливий висновок про *робітничий клас* як керівну силу бурж.-демократичної і соціалістичної революцій. Осн. висновки праці В. І. Леніна «Р. к. в Р.» і тепер є теор. базою для революц. дій народів, які борються за нац. визволення, демократію і соціалізм, для вивчення сучас. соціально-екон. процесів, для критики антимарксистських теорій.

С. В. Мочерний.

РО́ЗВИТОК РОСЛИ́Н — сукупність змін, які відбуваються в рослинних клітинах за час *онтогенезу* рослини. Р. р. тісно пов'язаний з ін. важливим процесом життєдіяльності рослинного організму — *ростом* рослин. Р. р. залежить від сезонних факторів та грунтово-кліматичних умов і прискорюється чи сповільнюється, що дає рослині можливість вчасно відтворювати своє потомство. Якщо умови вирощування не відповідають спадковим вимогам рослини, Р. р. затримується доти, поки не настануть ці умови. Напр., озимі культури не зацвітають, якщо не пройдуть певного періоду охолодження (див. *Яровизація*), рослини короткого дня не цвітуть в умовах цілодобового освітлення тощо. Зовнішньо видимі зміни в Р. р. наз. ф а з а м и Р. р., напр., для злакових культур це — проростання насіння, сходи, кущення, вихід у трубку, *колосіння*, цвітіння, формування, наливання та достигання зерна. Див. також *Стиглість* рослин.

РО́ЗВІДКА — сукупність заходів військового командування всіх ступенів, які проводять з метою збирання, обробки і вивчення даних про воєнно-політ. обстановку в окремих країнах та коаліціях держав імовірного або діючого противника, про його збройні сили, воєнний потенціал, театр воєнних дій, склад, положення, стан, характер дій та наміри угруповань військ. Ці дані використовують для прийняття командуючим (командиром) найдоцільніших рішень щодо операції (бою) та найефективнішого застосування засобів ураження. Залежно від галузі *воєнного мистецтва*, яку забезпечує військ. Р., розрізняють стратегічну, оперативну й тактичну Р. Залежно від сфери дії, характеру розв'язуваних завдань і використовуваних сил і засобів Р. поділяють на наземну, повітряну, морську, спеціальну. В сучас. розвідці широко застосовують тех. засоби. Поряд з удосконаленням існуючих тех. засобів Р. розробляються якісно нові (космічні, лазерні, телевізійні, тепловізійні, магнітометричні, інфрачервоні тощо).

Літ.: Тактическая разведка. М., 1968; Симонян Р. Г., Гришин С. В. Разведка в бою. М., 1980.

Є. Н. Мещеркін.

РОЗВІДНИ́Й МІСТ — міст з рухомою (розвідною) прогоновою будовою для проходження суден значної висоти. Розрізняють Р. м. поворотні (*прогонова будова моста* може повертатися навколо вертик. осі, мал.), вертикально-підйомні і розкривні (одно- або двокрилі), у т. ч. коромислові та відкотні. Р. м. обладнують мех. або гідравлічними механізмами переміщення прогонової будови, світ-

Розвідний міст (поворотний)

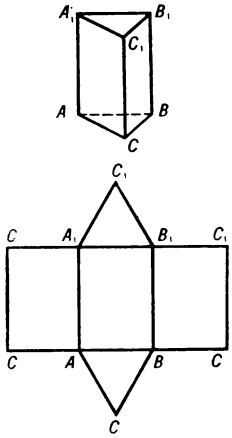

Розгортка правильної трикутної призми.

ловою і звуковою сигналізацією, а також блокувальними пристроями. Конструкцію рухомої прогонової будови роблять полегшеною (балки або ферми із сталі чи легких сплавів). Споруджують Р. м. в разі тех. і екон. недоцільності зведення мостів з підмостовим *габаритом*, достатнім для пропускання великогабаритних суден. Вади Р. м.— необхідність переривати рух по мосту, коли прогонову будову розведено, і неможливість проходження суден під мостом, якщо вона закрита.

Я. В. Хом'як.

РОЗВІ́ДУВАЛЬНА АВІА́ЦІЯ — 1) Рід ВПС, призначений для ведення повітряної розвідки за допомогою літаків-розвідників і вертольотів. Осн. завдання Р. а.: виявлення засобів ядерного нападу ворога, визначення місця знаходження його військ, авіації, ВМФ, засобів ППО, спостереження за діяльністю тилу, ведення радіолокаційної і радіаційної розвідки та ін. Р. а. сформувалася під час 1-ї світової війни. Сучас. Р. а. оснащена радіоелектронним та ін. устаткуванням, має великі швидкість і дальність польоту. В наш час поряд з пілотованими застосовують безпілотні літаки-розвідники. 2) У цивільній авіації літаки-розвідники проводять розвідку риби у морі, пересування криги в Арктиці та ін.

РОЗВІ́ЮВАННЯ — процес перенесення й перевідкладання вітром пухких уламкових гірських порід (пісків, глин, алевритів, лесів). Найчастіше Р. відбувається в пустелях, меншою мірою — у місцях поширення не закріплених рослинністю пісків — у зандрових областях (див. *Зандри*) та на *борових терасах*. Див. також *Видування*.

РОЗВ'Я́ЗКА — в літературно-художньому творі заключна частина *сюжету*. У розв'язці завершується розвиток дії, основний конфлікт твору, боротьба й зіткнення дійових осіб.

РОЗГАЛЬМО́ВУВАННЯ — усунення внутрішнього гальмування в корі головного мозку внаслідок дії *збудження*. Якщо подіяти на тварину стороннім незвичним для неї *подразником*, то він викликає збудження, яке поширюється по корі головного мозку, захоплює загальмовані в даний час ділянки кори і послаблює або зовсім усуває гальмівний процес. Р. може спостерігатися і в ін. відділах *центральної нервової системи*.

РОЗГО́РТКА в геометрії — одне з геометричних понять. Р. кривої є відрізок прямої, довжина якого дорівнює довжині цієї кривої. Відшукання цього відрізка наз. спрямленням кривої. Іноді під Р. кривої розуміють її евольвенту (див. *Еволюта і евольвента*). Р. многогранника наз. сукупність *многокутників*, що його утворюють, з вказаним правилом склеювання (ототожнення) їх сторін і вершин (мал.). Поняття Р. застосовують також до кривих поверхонь. Напр., Р. прямого колового *конуса* є *сектор* круга, радіус якого дорівнює твірній, а *кут* при вершині (в *радіанах*) дорівнює частці від ділення довжини кола основи на твірну конуса.

РОЗГО́РТКА в часі — відображення змінної у часі фізичної або ін. величини, яка характеризує певний процес, у вигляді умовного зображення — сукупності відповідно зсунутих (розгорнутих) у просторі елементів; спосіб одержання інформації про перебіг спостережуваного процесу. За напрямом зсуву елементів зображення розрізняють Р. прямолінійну, кільцеву, спіральну, радіальну, растрову та ін. Вона буває безперервна, якщо після одного циклу розгортання починається другий, і ждуча, коли кожний цикл розгортання настає тільки після надходження спец. сигналу. Р. дає змогу візуально спостерігати зміни у часі електр. напруги, струму або перетворених на них ін. величин на екрані електроннопроменевого *осцилографа* або на світлочутливому матеріалі світлопроменевого осцилографа, одержувати інформацію про перебіг швидкоплинних процесів (див. *Розгортка оптична*). До Р. вдаються у радіолокації, визначаючи координати віддалених об'єктів на екрані індикаторів *радіолокаційних станцій*, у телебаченні (див. *Телевізійна розгортка*), фототелеграфії тощо.

І. В. Зирін.

РОЗГО́РТКА ОПТИ́ЧНА — відображення перебігу швидкоплинного процесу (електричного *розряду в газах*, ударної хвилі тощо) безперервним взаємним переміщенням його оптичного зображення (або частини зображення) і носія візуальної інформації (переважно світлочутливого матеріалу), на якому фіксуються різні за часом стадії процесу. Розрізняють Р. о. механічну, оптико-механічну й електронно-оптичну. За мех. способом Р. о. повз нерухоме оптичне зображення процесу переміщують фотоплівку, закріплену, напр., на швидкообертовому барабані. Оптико-мех. спосіб Р. о. полягає у переміщенні оптичного зображення процесу по фотоплівці за допомогою обертових дзеркал (звичайно дзеркальних многогранників). Для електронно-оптичної Р. о. використовують електронно-оптичні перетворювачі, де електронні пучки, що переносять інформацію про оптичне зображення процесу з *фотокатода* на люмінесцентний екран приладу, відхиляються магн. або електр. полем. Р. о. застосовують у швидкісних фотореєстраторах, де зображення досліджуваного процесу проеціюється *об'єктивом* на непрозору заслінку з вузькою щілиною, а та частина зображення, яка пройшла через щілину, за допомогою ін. об'єктива фіксується на фотоплівці, що переміщується перпендикулярно до осі щілини (щілинна розгортка). Крім того, Р. о. використовують у високошвидкісних фотокамерах з дисекцією (поділом) зображення процесу на вузькі смуги, що реєструються на рухомій фотоплівці, в растрових швидкісних фотокамерах тощо. Р. о.— осн. засіб надшвидкісного наукового фото- і кінознімання.

І. В. Зирін.

РОЗДАВА́Ч КОРМІ́В — машина чи обладнання для роздавання кормів тваринам при їх годівлі. Р. к., що їх використовують на тваринницьких та птахівничих фермах, поділяють на дві групи: стаціонарні та пересувні. Стаціонарних Р. к. для великої рогатої худоби в СРСР, у т. ч. на Україні, найпоширеніший транспортер-роздавач ТВК-80Б (див. *Кормотранспортери*). Пересувних Р. к. у г-вах широко застосовують транспортний причіп-роздавач КТУ-10 (мал.). Це двовісний ходовий візок на чотирьох пневматичних колесах. Він на ходу завантажує годівниці подрібненими грубими і соковитими кормами в молочно-товарних фермах, відгодівельних пунктах. КТУ-10 використовують також на завантаженні силосних ям і при роздачі кормів в літніх таборах, на вигульних майданчиках. Агрегатують з тракторами «Бєларусь».

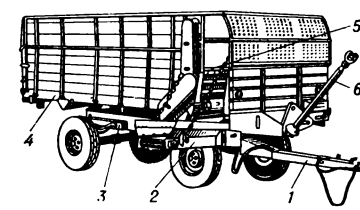

Роздавач кормів КТУ-10:
1 — причіп; *2* — вивантажувальний транспортер; *3* — рама; *4* — кузов; *5* — бітери; *6* — карданний привод.

С. О. Карпенко.

РОЗДІ́ЛЕННЯ ЦЕРКО́В, схизма — офіційне розділення християнської церкви на католицьку і православну, що відбулося 1054. Початок Р. ц. було покладено під час поділу Римської імперії в кін. 4 — на поч. 5 ст. і створення в зв'язку з цим поряд з Римом реліг. центру в Константинополі. Боротьба між *папами римськими* і константинопольськими *патріархами* за панування в церкві завершилася Р. ц. Див. також *Християнство, Католицизм, Православ'я*.

РОЗДІЛО́ВІ ЗНА́КИ — додаткові графічні знаки, які служать для членування тексту відповідно до синтаксичних, смислових, інтонаційних та ін. його особливостей. У сучас. рос., укр. та ін. писемностях, що базуються на слов'яно-кириличній, а також на лат. графічній основах, і в сучасних грец., араб., єврейській, інд. та деяких ін. писемностях вживається єдина система пунктуаційних знаків. Р. з. позначають різну міру змістової завершеності уривків тексту (*крапка*, крапка з комою, кома); емоційно-смислові нюанси уривків тексту (знаки оклику й питання, три крапки); інтонаційно-смислові відтінки частин тексту (тире, двокрапка); логічне виділення слова чи уривка тексту (лапки, дужки). Особливий Р. з.— *дефіс* виконує роль знака переносу або з'єднання частин слова, а навскісна риска — знака скорочення. Функцію Р. з. виконують також пробіл, що вказує на межу між словами, та *абзац*. Система Р. з. європ. мов веде початок від александрійських граматик 2—1-го ст. до н. е., а

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ

.	крапка
,	кома
;	крапка з комою
:	двокрапка
—	тире
( ) [ ]	дужки
?	знак питання
!	знак оклику
" " « »	лапки
...	крапки, три крапки

близького до сучас. вигляду набула наприкінці 15 ст. у виданнях А. *Мануція*. У давньорус. рукописах найуживанішим Р. з. була крапка (або комбінація крапок). Система Р. з. удосконалювалась у процесі розвитку літ. мови, ускладнювалася з розвитком *книгодрукування*. Її впорядкуванню сприяло запровадження в Росії (1708) *гражданського шрифту*. Сукупність правил уживання Р. з. наз. *пунктуацією*.

Літ.: Булаховський Л. А. Українська пунктуація. К.— Львів, 1947; Иванова В. Ф. История и принципы русской пунктуации. Л., 1962

Н. А. Москаленко.

РОЗДІ́ЛЬНА — місто Одес. обл. УРСР, райцентр. Залізнич. вузол. Виникла в зв'язку з будівництвом 1863—65 залізничної лінії Одеса — Балта. Рад. владу встановлено в кінці січня 1918. З 1957 Р.— місто. У місті — заводи ковальсько-пресового устаткування, молочний, хлібний, виноробний; елеватор, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Тех. уч-ще, 6 заг.-осв. та музична школи, лікарня, 2 будинки культури, 2 клуби, 5 бібліотек.

РОЗДІ́ЛЬНА ЗДА́ТНІСТЬ, роздільна сила — здатність систем, приладів та фотоматеріалів розрізняти (відтворювати) дуже близькі у просторі, у часі або за фіз. властивостями об'єкти чи процеси; кількісна міра цієї здатності.

1) Р. з. оптичних систем— здатність *оптичних систем* давати роздільне зображення двох близьких точок предмета. Внаслідок *дифракції* світла будь-яка оптична система зображає самосвітну точку у вигляді світлої плями, оточеної попеременно темними та світлими кільцями. За умовою Дж. У. *Релея* дві дифракційні плями, що відповідають зображенням двох точок однакової яскравості, можна розділити, якщо світлий центр однієї з них збігається з серединою першого темного кільця другої. Р. з. оптичної системи визначається найменшою лінійною або кутовою віддаллю між точками предмета, починаючи з якої зображення цих точок зливаються. Р. з. *мікроскопа* $R = 0{,}61\lambda/A$, де A — числова *апертура* об'єктива, λ — *довжина хвилі* світла; Р. з. (кутова) в секундах *зорових труб* становить $R = 120/D$, де D — діаметр вхідної зіниці системи в мм. 2) Р. з. спектральних приладів — здатність цих приладів відтворювати дві *спектральні лінії* з близькими довжинами хвиль λ_1 і λ_2 як дві роздільні лінії. За критерієм Релея такі лінії розділяються, якщо відділ між максимумами їхніх *інтенсивностей* $d\lambda = \lambda_2 - \lambda_1$ не менша за ширину цих ліній. Р. з. *спектральних приладів* характеризується величиною $R = \lambda_1/d\lambda$. Р. з. *дифракційної гратки* та *інтерферометра* $R = kN$, де k — порядок *інтерференції*, N — число інтерферуючих променів. 3) Р. з. фотоматеріалу — властивість матеріалу роздільно відтворювати у фотозображенні дрібні суміжні деталі об'єкта. Зумовлюється ступенем *дисперсності* світлочутливих компонентів фотошару, залежить від *контрасту* оптичного зображення, спектрального складу оптичного випромінювання, часу освітлювання (видержки), умов проявлювання тощо. Визначається макс. кількістю паралельних ліній, що їх розрізняють під мікроскопом на 1 мм фотозображення штрихової *міри* (у більшості фотоматеріалів 70—300 мм$^{-1}$).

С. П. Парняков
(системи і прилади).

РОЗДІ́ЛЬНЕ ЗБИРА́ННЯ зернових культур — спосіб двофазного *збирання врожаю* з виділенням основної продукції за два етапи. Спочатку скошують *жниварками* хлібну масу у валки в фазі *воскової стиглості*. Потім, коли достигне зерно і підсохнуть валки, їх обмолочують *зернозбиральними комбайнами* з підбирачами. Доцільність роздільного збирання в тому, що за цього способу косовицю хлібів починають заздалегідь, коли зерно ще вологе, тобто значно раніше, ніж при *прямому комбайнуванні*. В результаті скорочуються втрати врожаю, підвищується якість зерна, зменшуються його вологість і засміченість.

М. Д. Галенко.

РОЗДІ́ЛЬНЯНСЬКИЙ РАЙО́Н— у центр. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 58,3 тис. чол. (1982). У районі — 87 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Роздільна*. На Пд. Зх. Р. р. омивається Кучурганським лиманом, на Пд. Сх.— Хаджибейським лиманом. Лежить у межах *Причорноморської низовини*. Корисні копалини: ракушняк, глина, пісок. Найбільша річка — *Кучурган*. Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Основні пром. підприємства: роздільнянські ковальсько-пресового устаткування, виноробний, молочний заводи. Комбінат побутового обслуговування (Роздільна), 7 будинків побуту. Осн. спеціалізація с. г. — землеробство зернового (з розвинутим садівництвом та виноградарством), тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 113,8 тис. га, в т. ч. орні землі — 86,8 тис. га, сади і виногадники — 6,6 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, цукр. буряки, соняшник, овочеві. В тваринництві розвинуті скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. В Р. р.— 14 колгоспів, 9 радгоспів, племінний птахозавод, об'єднання по птахівництву, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничний вузол Роздільна, залізничні ст. Єреміївка, Кучурган, Карпове. Автомоб. шляхів — 269 км, у т. ч. з твердим покриттям — 247 км.

У районі — тех. (Роздільна) та 2 сільс. профес.-тех. (смт Лиманське та с-ще Степове) уч-ща, 40 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи; 47 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 42 будинки культури і клуби, 44 кіноустановки, 50 б-к, музей історії с. Новоукраїнки. У Р. р. видається газ. «Вперед» (з 1931).

М. Н. Качуренко.

РОЗДІ́ЛЬСЬКА Марія Степанівна (н. 14.I 1924, с. Перегримка Ясловського повіту Жешувського воєводства, тепер ПНР) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1969. Ветеран колгоспу ім. Степана Мельничука Коломийського р-ну Івано-Фр. обл., 1952—79 — ланкова-льонарка, тепер — на пенсії, наставниця комсомольсько-молодіжної ланки льонарів. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями. *М. С. Федик.*

М. С. Роздільська.

РОЗДО́Л — селище міського типу Миколаївського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташований на березі Дністра, за 11 км від залізнич. ст. Миколаїв-Дністровський. 5,0 тис. ж. (1982). У Р.— пивоварний з-д Львів. виробничого об'єднання «Колос», швейна ф-ка Дрогобицького об'єднання «Зоря», Миколаївський комбікормовий з-д, лісництво. 2 загальноосвітні школи, дільниця Миколаївської лікарні, Будинок культури, кінотеатр, 6 бібліотек; санаторій. Вперше згадується в писемних джерелах 1569; селище міського типу — з 1940.

РОЗДО́ЛЬНЕ — селище міського типу Крим. обл. УРСР, райцентр. Розташоване за 7 км від узбережжя Каркінітської зат. Чорного м. та за 43 км від залізнич. ст. Воїнка. 7,2 тис. ж. (1982). Засн. на поч. 60-х рр. 19 ст. переселенцями з Німеччини. Мало назву Ак-Шеїх. Рад. владу встановлено в серед. січня 1918. В 1944 село Ак-Шеїх перейменовано на Р. З 1960 Р.— селище міськ. типу. У селищі — маслоробний, хлібний та комбікормовий з-ди, міжколг. буд. орг-ція, лісомеліоративна станція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв., музична та спортивна школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

РОЗДО́ЛЬНЕНСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — багатошарове поселення на правому березі р. Кальміусу біля с. Роздольного Старобешівського р-ну Донец. обл. Досліджувалося 1965—67. Виявлено п'ять культурних шарів. Нижній, що датується *неолітом*, включає мікролітичні крем'яні знаряддя й уламки глиняного посуду, типового для *дніпродонецької культури*. В другому шарі, що належить до *мідного віку*, знайдено гостродонний посуд, крем'яні ножі, наконечники стріл. Цей шар відносять до пам'яток нижньомихайлівського типу (див. *Михайлівське поселен-*

ня). Третій шар належить до раннього періоду *ямної культури* і містить горщики яйцеподібної форми, прикрашені відбитками шнура й гребінця. Четвертий шар, в якому виявлено залишки кам'яних жител, горщики переважно видовжених біконічних форм, оздоблені пружком чи прокресленими лініями, кам'яні сокири-молоти, бронзовий ніж, належить до *багатоваликової кераміки культури*. У верхньому шарі знайдено переважно посуд *салтівської культури* 8—9 ст.

Літ.: Шапошникова О. Г. Багатошарове поселення поблизу с. Роздольне на р. Кальміус. В кн.: «Археологія», т. 23. К., 1970.

О. Г. Шапошникова.

РОЗДО́ЛЬНЕНСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Зх. Крим. обл. УРСР. До складу району входять *Лебедячі острови*. Утворений 1935. Площа 1,2 тис. км². Нас. 35,7 тис. чол. (1982). У районі — 44 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 9 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Роздольне*. На Пн. Зх. район омивають води Каркінітської зат. Чорного м. Поверхня рівнинна. Поклади черепашнику. На тер. району — оз. Бакальське. Грунти в основному каштанові, є також чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах району — філіал *Кримського заповідно-мисливського господарства* та частина Каркінітського держ. заказника. Найбільші пром. підприємства — роздольненські хлібний і маслоробний та Новоселівський виноробний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Роздольне), 3 будинки побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, озимий ячмінь, рис, кукурудза, сорго) і тех. (гол. чин. соняшнику, льону-кудряшу) культур; тваринництво — на виробн. м'яса і молока (скотарство, свинарство, вівчарство і птахівництво). Виноградарство і садівництво. Розвиваються кролівництво та конярство. Площа с.-г. угідь 1981 становила 123,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 82,2 тис. га. Зрошується 20,4 тис. га (Роздольненський канал — відгалуження *Північно-Кримського каналу* імені Комсомолу України). У Р. р.— 7 колгоспів, 6 радгоспів, міжгосп. підприємство по виробн. тваринницької продукції, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 308 км, у т. ч. з твердим покриттям — 177 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (смт Новоселівське), 22 заг.-осв., 2 муз., мистецтв та спортивна школи; 30 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 13 будинків культури, 15 клубів, кінотеатр, 42 кіноустановки, 25 б-к, краєзнавчий музей (с. Славне). У Р. р. видається газ. «Авангард» (з 1933).

А. О. Омесов

РОЗДО́ЛЬСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «СІ́РКА» імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство по вилученню сірки з сірковмісної руди. Розташоване в м. Новому Роздолі Львів. обл. Буд-во почато 1956. Першу технологічну чергу введено в дію 1959, другу — 1964. Сировинною базою є Роздольське та Подорожненське родовища самородної сірки, які входять до складу групи родовищ Передкарпатського сірконосного басейну. До складу об'єднання входять: рудники, цехи подрібнення, збагачувальна ф-ка, сіркоплавильні, очищення, фунгісидів, сірчанокислотний цехи. Підприємство спеціалізовано на випуску грудкової, рідкої та молотої сірки. Крім того, тут виробляють сірчану кислоту, змочуваний порошок сірки, вапняково-сірчані добрива. Осн. виробничий процес організовано із застосуванням відкритого способу добування руд, флотаційного методу збагачення їх та пароводяного методу виплавки сірки в автоклавах із флотаційних концентратів. Р. в. о. «С.» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

І. Д. Кривошеєв.

РОЗДО́ЛЬСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ СІ́РКИ — поблизу смт Роздол Миколаївського р-ну Львів. обл. УРСР, у межах *Передкарпатського сірконосного басейну*. Пов'язане з антиклінальною складкою гірських порід (див. *Антикліналь*). Пром. скупчення сірки — у вапняках міоценового віку (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*). Глиб. залягання сірконосних відкладів від 10 до 80 м, їхня потужність — від 0,6 до 28 м. Рудний поклад пластоподібний. Сірка залягає у вигляді вкраплень, гнізд, прожилок, смуг. Вміст її в руді до 25%. Родовище обводнене (води напірні). Відкрито 1950, розробляється з 1958. Сірчані руди родовища переробляють на *роздольському виробничому об'єднанні «Сірка»*.

І. І. Алексенко.

РОЗДО́ЛЬСЬКИЙ Данило Іванович [1875—22.VII (4.VIII) 1902] — укр. композитор. Був священиком у приході Сихів (поблизу Львова). Автор церковної музики та чоловічого хору а капела «Сонце заходить» на вірші Т. Шевченка.

РОЗДО́ЛЬСЬКИЙ Осип Іванович [17 (29).IX 1872, с. Доброводи, тепер Збаразького р-ну Терноп. обл. — 27.II 1945, Львів] — укр. фольклорист, педагог і перекладач. Закінчив Львів. ун-т (1897). Працював викладачем гімназій у Коломиї, Перемишлі, Львові. Під впливом І. Франка з 1892 почав

збирати фольклор, з 1900 записував пісні на фонографі. З 1926 був членом Етногр. комісії АН УРСР. Керував фольклорною експедицією АН УРСР на Львівщині (1940—41). Основні фольклорні видання Р.: «Галицькі народні казки» (ч. 1—2, 1895—99), «Галицькі народні новели» (1900), «Галицько-руські народні мелодії» (ч. 1—2, 1906—07). Фольклористичну діяльність Р. високо цінив І. Франко. Переклав укр. мовою «Евтифрон» Платона (опубл. 1906), нім. мовою — новели В. Стефаника і Леся Мартовича.

Літ.: Медведик П. Фольклористична діяльність О. І. Роздольського. «Народна творчість та етнографія», 1963, № 3.

П. К. Медведик.

РОЗДО́РИ — селище міського типу Синельниківського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Розташовані на р. Нижній Терсі (бас. Дніпра). Залізнична станція. 2,2 тис. ж. (1982). У Р.— цегельний з-д, виробниче відділення райсільгосптехніки. Заг.-осв. школа, лікарня, мед. пункт, Будинок культури, 2 б-ки. Засн. 1778, с-ще міськ. типу — з 1957.

РОЗДО́ЮВАННЯ КОРІ́В — система заходів, спрямованих на підвищення молочної продуктивності корів. Важливий засіб інтенсифікації молочного тваринництва. Р. к. грунтується на використанні біологічних закономірностей розвитку *молочної залози* і *лактації* корів у зв'язку з фізіол. станом. Підготовку до Р. к. починають із запуску *доїння* корів, яке припиняють під час *сухостійного періоду* за 50—60 днів до родів. Р. к. починають через 10—15 днів після отелення. Для цього *кормовий раціон* складають з урахуванням того *надою*, який заплановано одержати в найближчі 10—15 днів. Збільшення норми кормів здійснюють доти, поки зростають надої. Якщо ж корова не реагує підвищенням надоїв на цей захід, її переводять на годівлю відповідно до фактичного надою. Як правило, Р. к. закінчується через 2—3 місяці після отелення.

Літ.: Тваринництво. К., 1982.

РОЗДРІБНА́ ТОРГІ́ВЛЯ — заключна фаза обігу предметів особистого споживання, де відбувається реалізація товарів і послуг в обмін на грошові доходи населення. В СРСР існує три форми Р. т.— державна, кооперативна і колгоспна. Провідною і переважаючою формою є держ. торгівля. Р. т. включає продаж товарів через мережу роздрібних торг. підприємств і підприємств громад. харчування та на колг. ринках, а також виторг за ремонт для населення одягу, взуття, предметів домашнього вжитку тощо. Див. також *Торгівля*.

РОЗДРІБНИ́Й ТОВАРООБО́РОТ — обіг товарів, що забезпечує рух товарних мас з сфери виробництва безпосередньо до споживачів. Див. *Товарообіг*.

РОЗДРІБНІ́ ЦІ́НИ — ціни, за якими товари народного споживання продають населенню. Р. ц. в СРСР здебільшого включають оптову ціну пром-сті (див. *Оптові ціни*), до складу якої входять *собівартість* продукції, *прибуток*,

оптово-збутова націнка, по ряду товарів — *податок з обороту* і торг. націнка (знижка), використовувана для покриття *витрат обігу* й утворення прибутку роздрібних торг. орг-цій. Р. ц. поділяють на держ., кооперативні і ціни колг. ринку, які складаються на основі держ. цін і співвідношення *попиту і пропозиції* товарів. Держ. Р. ц. встановлюють у плановому порядку. Розрізняють єдині загальносоюзні, поясні та місц. держ. Р. ц. Вони можуть бути постійними (для більшості товарів), тимчасовими й сезонними (на овочі та фрукти). Гол. завданням у галузі держ. Р. ц. відповідно до Основних напрямів економічного і соціального розвитку країни на 1981—1985 роки і на період до 1990 року є послідовне проведення лінії на забезпечення стабільності держ. Р. ц. на основні продовольчі і непродовольчі товари. Див. також *Ціна, Ціноутворення*.

РО́ЗЕН Віктор Романович [21.II (5.III) 1849, Таллін — 10 (23).I 1908, Петербург] — рос. сходознавець-арабіст, акад. Петерб. АН (з 1901). Закінчив ф-т східних мов Петерб. ун-ту (1870). В 1893—1902 — декан цього ф-ту. З 1885 очолював Сх. відділення Рос. археол. т-ва, засновник журн. «Записки восточного отделения Рус. археол. об-ва» (1896). З діяльністю Р. пов'язано створення нової школи сходознавства. Запровадив сучас. прийоми й методи дослідження й текстологічної критики істор. джерел. Досліджував араб. і перс. джерела. Автор праць з араб. класичної поезії, історії культури Сходу. Вивчав і видавав араб. джерела з історії Росії.

РОЗЕНБА́УМ Соломон Аронович [19 (31).XII 1885, Полтава — 1941, там же] — укр. рад. живописець. В 1901—08 навчався в Одес. худож. уч-щі, 1908 — петерб. АМ, 1915—17 працював у майстерні І. Мясоєдова в Полтаві. Був членом *АХЧУ* і *АХРР*. Автор ліричних та індустріальних пейзажів («Околиці Полтави», 1926; «На Дніпрельстані», 1928; «Полтавський краєвид», 1939; «Дніпрогес», «Домни в Макіївці», «Зима», всі — 1940), портретів («Портрет вантажника», 1926), жанрових картин і натюрмортів. Викладав у навч. закладах Полтави (1909—41), в обл. Будинку нар. творчості (з 1939). Твори Р. зберігаються в музеях Полтави, Києва, Дніпропетровська. Загинув від рук фашистських окупантів. *В. М. Ханко.*

РО́ЗЕНБЕРГ Олександр Минейович [н. 1(14). III 1902, Іркутськ] — рад. вчений у галузі машинобудування й обробки металів різанням, доктор тех. наук (з 1941), професор (з 1941), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1967). Після закінчення (1926) Томського технологічного (тепер політехнічний) ін-ту працював у ньому. З 1963 — в Ін-ті надтвердих матеріалів АН УРСР. Основні праці — з теорії різання металів, обробки отворів методом ступінчастого пластичного деформування. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

РОЗЕ́НКО Петро Якимович [н. 7 (20).XII 1907, м. Горлівка] — держ. діяч УРСР, Герой Соціалістичної Праці (1977), засл. працівник пром-сті УРСР (з 1976). Член КПРС з 1943. Закінчив Донец. гірничий ін-т (1931). В 1950—52—заст. директора комбінату «Донецьквугілля», 1952—54 — нач. комбінату «Донецькшахтобуд», 1954 — заст. міністра вуг. пром-сті УРСР. У 1954—57 і 1959—79 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР; 1957—59 — перший заст. голови Держплану і міністр УРСР, 1959—63 та 1967—79 — голова Держплану УРСР, 1963—65 — голова Ради нар. г-ва УРСР. З 1979 — на пенсії. На XXII з'їзді КПРС обирався членом ЦК КПРС, на XXIII—XXV з'їздах — кандидатом у члени ЦК КПРС. На XIX з'їзді КП України обирався кандидатом у члени ЦК, на XXI—XXV з'їздах — членом ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 5—9-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 4—9-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

РОЗЕНТА́Л (Розенталс, Розенталь) Яніс Михайлович [6 (18).III 1866, хутір Бебрі, тепер Салдуського р-ну Латв. РСР — 13 (26).XII 1916, Хельсінкі] — латис. живописець. У 1888—94 навчався в петерб. АМ у В. *Маковського*. Був членом худож. гуртка «Рукіс» («Трудівник»). У 1901—15 працював у Латвії. Твори: «Після обідні» (1894), «З кладовища» (1895), «В корчмі» (1896), «З роботи» (1907), «Сінокіс» (1910). Автор портретів («Автопортрет», 1900; «П. Феддер», 1901). Картини Р. зберігаються в Худож. музеї Латв. РСР у Ризі.

РОЗЕНТА́ЛЬ Константін Давід (Даніель; 1820, Будапешт — 23.VII 1851, там же) — рум. живописець. Навчався в Будапешті, Відні (1837—39) та Парижі (1844—47). Писав переважно портрети (революціонерів Н. Белческу, 1844; Є. Негуліча, 1847; Аніки Ману з синами, 1848, та ін.). Брав активну участь в революції 1848—49 у Валахії й відтворив ці події в алегоричних, пройнятих пафосом визвольної боротьби, картинах («Румунія розриває свої кайдани на полі Свободи», 1848; «Революційна Румунія», 1850). У 1851 був заарештований австр. поліцією; загинув під час катувань у тюрмі.

РОЗЕ́ТКА (франц. rosette, зменшувальне від rose — троянда) — 1) У мистецтві та архітектурі — орнаментальний мотив у вигляді стилізованої круглої квітки з однаковими пелюстками. Широко застосовується в декоративно-оформлювальному мистецтві. 2) Орденський бант. 3) Прикраса на струнних інструментах навколо резонаторного отвору на деці; виконує акустичні і декоративні функції. 4) Електрична арматура (наприклад, штепсельна розетка).

РОЗЕ́ТТСЬКИЙ КА́МІНЬ — базальтова плита з написом, зробленим трьома мовами — давньоєгипетською (ієрогліфами), єгипетською розмовною (демотичним шрифтом) та давньогрецькою. Знайшли Р. к. 1799 в дельті р. Ніду, поблизу м. Розетти (Єгипет). Тексти, що їх було висічено 196 до н. е., являли собою вдячний напис єгип. жерців цареві Птолемею V Епіфану (правив 204—180 до н. е.). Ж. Ф. *Шампольйон* 1822 дешифрував ієрогліфи цього каменю, що поклало початок вивченню ієрогліфічної писемності. Р. к. зберігається в *Британському музеї*.

РОЗЗБРО́ЄННЯ — система міжнародних заходів, здійснення яких має привести до повного знищення або істотного скорочення засобів ведення війни і створення умов для усунення загрози її виникнення. На сучас. етапі, в зв'язку з наявністю *ядерної зброї* та ін. видів *зброї масового ураження*, Р. стало стрижневим питанням міжнар. відносин. Рад. д-ва з перших днів свого існування веде наполегливу боротьбу за Р., яке, за визначенням В. І. Леніна, є ідеалом соціалізму (див. Повне зібр. тв., т. 30, с. 144). Тільки в післявоєнні роки СРСР висунув на міжнар. форумах понад 110 пропозицій по цій проблемі. Саме завдяки послідовним зусиллям СРСР, ін. соціалістичних країн набрали чинності бл. 30 багатосторонніх і двосторонніх угод, зокрема такі важливі, як Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою (1963), *Договір про космос 1967, Договір про нерозповсюдження ядерної зброї* (1968), *Конвенція про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення* (1971), *Конвенція про заборону воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище* (1976) та ін. *Програма миру*, розроблена XXIV—XXVI з'їздами КПРС, висунула ряд додаткових конструктивних пропозицій як з Р. в цілому, так і з назрілих питань обмеження *гонки озброєнь*.

У 70 — на поч. 80-х рр. Рад. Союз виступив в ООН з рядом важливих ініціатив щодо розв'язання проблеми Р.: про припинення виробництва ядерної зброї всіх видів й поступове скорочення її запасів, аж до повної ліквідації їх; про скликання Всесвітньої конференції з Р.; про скорочення воєнних бюджетів д-в — постійних членів Ради Безпеки ООН з використанням частини заощаджених коштів на подання допомоги країнам, що розвиваються; про повну і заг. заборону випробувань ядерної зброї; про практичні шляхи до припинення гонки озброєнь; про заборону розробки і виробництва нових видів і систем зброї масового знищення; про недопустимість мілітаризації космосу тощо. Рад. Союз та інші соціалістичні країни виступили також з конкретною ініціативою скорочення збройних сил і озброєнь у Центр. Європі (переговори з цього питання ведуться у Відні з 1973).

Важливу роль у розв'язанні проблеми Р. відіграють двосторонні рад.-амер. переговори про обмеження стратегічних озброєнь, які почалися 1969 і з травня 1972 проходять у Женеві, а також ряд угод

С. А Розенбаум. Жовті троянди. 1937. Полтавський художній музей

Я. М. Розентал. Після обідні. 1894. Художній музей Латвійської РСР. Рига.

К. Д. Розенталь. Революційна Румунія. 1850. Музей мистецтв СРР. Бухарест.

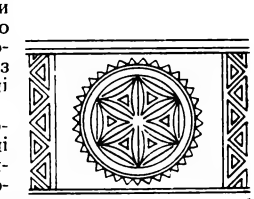

Розетка.

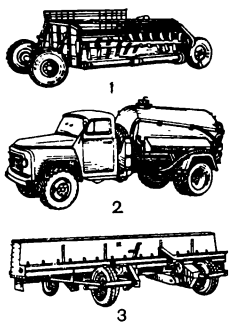

Розкидачі:
1 — розкидач органічних добрив РПН-4;
2 — розкидач рідких добрив РЖУ-3, 6;
3 — розкидач-сівалка РТТ-4,2.

з окремих питань Р., укладених між СРСР і США (див. *Радянсько-американські документи*).
Розвиткові воєнної розрядки, позитивному розв'язуванню проблеми Р. з дедалі більшою запеклістю чинять опір мілітаристські реакційні кола імперіалістичних д-в. На вимогу *воєнно-промислового комплексу* урізуються витрати на соціальні програми, а натомість приймаються рішення про додаткові програми десятилітнього нарощування озброєнь в країнах — членах НАТО (1978), про розміщення в Зх. Європі нових амер. ракет середньої дальності (1979), про заморожування набрання чинності (1980) Договору про обмеження стратегічних озброєнь (ОСО-2). Одночасно прихильники гонки озброєнь висувають наклепницьке твердження про «радянську загрозу» і використовують його для збільшення витрат на розробку якісно нових видів зброї, виправдовування зростаючих воєнних бюджетів і мілітаристської активності НАТО. Насправді, як підкреслюється в документах XXVI з'їзду КПРС, версія про «радянську загрозу» не відповідає дійсності. СРСР не добивався і не добивається воєнної переваги над ін. стороною. Причиною воєнної загрози всім країнам світу є гонка озброєнь, напруженість, яка зберігається в світі. 23.VI 1981 Верховна Рада СРСР в заклику «До парламентів і народів світу» звернулася до всіх миролюбних сил спільними зусиллями відстояти і зберегти мир, добиватися припинення гонки озброєнь. Новим миролюбним кроком стали пропозиції СРСР про укладення Договору про заборону розміщення в космічному просторі зброї будь-якого роду та заборону ядерної нейтронної зброї, схвалені 1981 XXXVI сесією Генеральної Асамблеї ООН. В 1982 Рад. Союз в односторонньому порядку припинив розгортання ракет серед. дальності на території Європ. частини СРСР, здійснив скорочення деякої їхньої кількості. Керуючись інтересами народів, прагненням відвести від них загрозу ядерного спустошення і, врешті, виключити його з життя людства, Рад. Союз у своєму Меморандумі 2-й спец. сесії Генеральної Асамблеї ООН по Р. (червень 1982) взяв на себе зобов'язання не застосовувати першим ядерної зброї. Ця виняткової важливості акція вступила в силу негайно, в момент її обнародування. В цьому ж Меморандумі Рад. Союз висунув ряд пропозицій щодо розробки, прийняття і поетапного здійснення програми ядерного Р., конкретизував свої пропозиції в галузі укладення Всесвітнього договору про незастосування сили в міжнар. відносинах, повної заборони хім. зброї та ліквідації її запасів, обмеження і скорочення стратегічних озброєнь і стримання їхньої гонки. У жовтні 1982 СРСР вніс на розгляд держав — членів ООН нову пропозицію — основні положення Договору про повну і загальну заборону випробувань ядерної зброї. *Г. М. Цвєтков.*

РОЗІ (Rosi) Франческо (н. 15.XI 1922, Неаполь) — італ. кінорежисер. В кіно — з 1949. Учень Л. *Вісконті*. Один з найхарактерніших представників «політичного кіно». У фільмах Р. «Сальваторе Джуліано» (1961), «Руки над містом» (1963), «Люди проти» (1970), «Справа Маттеї» (1972), «Щасливчик Лючано» (1973) відтворено реальні події сучас. життя Італії. Серед ін. фільмів — «Ясновельможні трупи» (1976), «Христос зупинився в Еболі» (1979, за твором К. *Леві*, призи міжнар. кінофестивалів у Москві й Канах).

РОЗІВКА — селище міського типу Куйбишевського району Запоріз. обл. УРСР. Залізнична станція. 5,3 тис. ж. (1982). У Р.— з-д «Металопобут», міжгосп. буд. організація, виробниче відділення райсільгосптехніки, комбінат комунальних підприємств. 2 заг.-осв. та музична школи. лікарня, поліклініка, Будинок культури, 2 кінотеатри, 2 б-ки, краєзнавчий музей. Розівська дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту кукурудзи. Р. засн. 1788; с-ще міськ. типу — з 1938.

РОЗКИДА́Ч — машина або пристрій для розкидання і рівномірного розподілу по поверхні поля органічних і мінеральних добрив, їх сумішей, а також отруйних принад. Р. органічних добрив — це гное- і гноївкорозкидачі, напр. Р. двовісний РПН-4 (мал.) — причіпний вантажопідйомністю 4 т. Призначений для поверхневого внесення (розкидання) *органічних добрив*. Робочі органи приводить в дію вал відбору потужності трактора. Агрегатують з тракторами класу 1,4 і 3 тс. За робочий день розкидає до 500 т добрив. В с. г. застосовують також Р. органічних добрив марки ПРТ-10, ПРТ-16, РОУ-5, РОС-3 та ін. Поширені в г-вах і Р. рідких та напіврідких добрив РЖУ-3,6 (мал.) — для забирання, транспортування і внесення в грунт рідкого *гною*, а також *гноївки*. Монтують його на шасі автомобіля ГАЗ-53А. З цією ж метою застосовують Р. рідких органічних добрив РЖТ-4; РЖТ-8; РЖТ-16 та ін. З Р. мінеральних добрив широко застосовують розкидачі-тукові сівалки РТТ-4,2 (мал.) і РТТ-4,2А — причіпні до тракторів класу 1,4—3 тс; призначені для розкидання порошковидних і гранульованих добрив при передпосівному обробітку грунту, підживленні зернових культур і трав. Приведення в дію робочих органів від ходових коліс. Продуктивність 3,14 га/год. Для поверхневого внесення мінеральних добрив, вапна і гіпсу промисловість поставляє с. г. Р. марки РУМ-8, РУМ-5, РУМ-16, КСА-3 та ін., а також комплекс машин для транспортування і внесення в грунт безводного аміаку. Р. отруйних принад РПГ-100 використовують для гніздового розкидання отруєних зернових принад, що їх застосовують у боротьбі з ховрахами і мишовидними гризунами. *Д. Г. Войтюк.*

РОЗКИ́СЛЕННЯ металів — видалення з розплавлених металів (гол. чин. сплавів на основі заліза) *кисню* — шкідливої домішки, що погіршує їхні мех. властивості; один з процесів *рафінування* металів. При Р. в розплавлений метал додають хім. елементи — розкислювачі (або їхні сплави, напр. *феросплави*), що здатні з'єднуватися з киснем. Продукти розкислення спливають у *шлак* або видаляються у вигляді газу (оксиду вуглецю). До найпоширеніших розкислювачів сталі належать кремній, марганець і алюміній, а також кальцій, церій, титан, магній, *дзеркальний чавун*. Розкисленню сталі сприяє обробка вакуумом (див. *Вакуумування сталі*). Деякі кольорові метали (напр., мідь, нікель) розкислюють воднем (див. *Плазмоводуговий переплав*) або матеріалами і речовинами, що містять вуглець. Р. провадять безпосередньо в печах звичайно в кінці *плавки* або поза печами — в ковшах. Див. також *Мартенівське виробництво, Киснево-конверторний процес.* *М. Я. Іщук.*

РОЗКЛАДА́ННЯ НА МНО́ЖНИКИ — тотожне перетворення числа або многочлена на добуток кількох множників. Р. на м. цілих *чисел* має велике значення при вивченні їхньої *подільності*, бо будь-яке *складене число* можна подати у вигляді добутку *простих чисел* (напр., $396 = 2 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 3 \cdot 11$). *Многочлен* від однієї змінної над заданим *полем P* не завжди можна подати у вигляді добутку многочленів нижчого степеня над тим же полем *P*. Такі нерозкладні многочлени наз. незвідними над *P*. Будь-який ін. многочлен від однієї змінної розкладається на добуток незвідних многочленів над тим же полем однозначно з точністю до постійних множників і порядку нумерації множників. Кожний многочлен від однієї змінної з дійсними коеф. однозначно розкладається над полем дійсних чисел на лінійні множники та квадратні тричлени з від'ємними *дискримінантами*. Напр., $x^5 + x^4 + x + 1 = (x + 1)(x^2 + \sqrt{2}x + 1)(x^2 - \sqrt{2}x + 1)$. Див. також *Ідеал* у математиці.
Літ.: Завало С. Т., Костарчук В. М., Хацет Б. І. Алгебра і теорія чисел, ч. 1—2 К., 1974—76. *В. С. Чарін.*

РОЗКЛАДА́ННЯ СИЛ у механіці — заміна при розв'язуванні задачі *сили*, що діє на тіло, системою сил, які спричинюють ту ж дію, що й задана сила. Для тіла скінченних розмірів точки прикладання складових сил обираються таким чином, щоб сума їхніх моментів дорівнювала моментові заданої сили (див. *Момент сили*). Р. с.— операція, обернена *додаванню сил*. *Г. Л. Фалько.*

РОЗКО́Л — релігійно-громадський рух у Росії 17 ст., що виник у зв'язку з реформою *Руської православної церкви*. Див. *Старообрядництво*.

РОЗКРАДА́ННЯ ДЕРЖА́ВНОГО АБО́ ГРОМА́ДСЬКОГО МАЙНА́ — за рад. кримінальним правом умисне, корисливе, протиправне звернення державного або громадського майна на свою користь або на користь ін. осіб. Один із *злочинів проти соціалістичної власності*. Кримінальний кодекс УРСР, як і кодекси ін. союзних республік, залежно від способу

(форми) викрадення держ. або громад. майна розрізняють розкрадання, вчинене шляхом *крадіжки, грабежу,* шахрайства, привласнення, розтрати або зловживання службовим становищем, *розбою*. Окремо передбачена відповідальність за дрібне розкрадання (при якому, як правило, вартість викраденого не перебільшує 50 крб.) і за розкрадання в особливо великих розмірах (понад 10 тис. карбованців), незалежно від способу їх вчинення. За розкрадання шляхом привласнення, розтрати або зловживання службовим становищем може застосовуватись додаткове покарання — позбавлення права займати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 5 років. Заг. обставинами, що обтяжують відповідальність за розкрадання, є: повторність, вчинення його за попереднім зговором групою осіб, великі або особливо великі розміри викраденого, вчинення цього злочину особливо небезпечним рецидивістом. За Р. д. або г. м. встановлено кримінальне покарання у вигляді *позбавлення волі* строком до 15 років, а за розкрадання в особливо великих розмірах може бути застосована *смертна кара*. Після встановлення 1973 адм. відповідальності за дрібне розкрадання кримінальну відповідальність за вчинення таких дій несе особа, яка протягом року двічі була піддана *адміністративному стягненню*, заходам адм. чи громад. впливу і знову вчинила такі самі дії.

Я. П. Нагнойний.

РОЗКРИВНІ РОБО́ТИ — видалення гірських порід, що покривають або вміщують корисну копалину, з метою відслонення її покладу; один з головних процесів *відкритої розробки родовищ*. Р. р. полягають у відокремлюванні гірських порід від масиву (відбиванні), їхньому навантаженні та переміщуванні у відвали з подальшим відвалоутворенням (див. *Відвальні роботи*). Тверді породи відокремлюють від масиву, вдаючись до *буропідривних робіт* (див. також *Буріння, Підривні роботи*). При розробці м'яких порід відбивання суміщують з навантажуванням, використовуючи *екскаватори, скрепери, бульдозери* тощо, а також засоби *гідромеханізації*. Для переміщування порід у відвали застосовують екскаватори (т.з. драглайни), *транспортно-відвальні мости* і консольні відвалоутворювачі, засоби колісного, рейкового або конвейєрного транспорту, кабель-крани тощо. Коефіцієнт розкриву (кількість породи, що її видаляють, на одиницю видобутої корисної копалини) іноді досягає 10—15 м³/т. Р. р. виконують при створенні *кар'єрів*, а також у процесі їхньої експлуатації, щоб забезпечити доступ до корисної копалини.

В. І. Таран.

РОЗЛИ́В, Разлів — селище на Пн. Зх. від Ленінграда, залізнична станція; в Р. та його околицях переховувався В. І. Ленін після *липневих днів 1917*. Переслідуваний бурж. Тимчасовим урядом, В. І. Ленін вночі проти 10 (23).VII за рішенням ЦК РСДРП(б) виїхав з Петрограда в с-ще поблизу ст. Р. Кілька днів він переховувався на горищі сараю (у дворі будинку робітника-більшовика М. О. Ємельянова), потім перейшов у курінь за оз. Розлив і жив тут під виглядом косаря. Звідси він продовжував керувати діяльністю партії. В Р. В. І. Ленін написав тези «Політичне становище», статті «Про конституційні ілюзії», «Уроки революції», брошуру «До лозунгів» та ін., почав роботу над книгою «Держава і революція». Звідси

Розлив. Пам'ятник-музей В. І. Леніна «Курінь». Архітектор О. І. Гегелло. 1927.

В. І. Ленін керував роботою *Шостого з'їзду РСДРП(б)*. У зв'язку з посиленням переслідувань В. І. Ленін вночі проти 9 (22).VIII 1917 за рішенням ЦК партії залишив Р., приїхав до Петрограда, а ввечері нелегально виїхав до Фінляндії. Місця в Р., де переховувався В. І. Ленін, 1925 перетворено на заповідні. На місці куреня 1927 встановлено гранітний пам'ятник у вигляді куреня (арх. О. І. Гегелло).

РОЗЛИВА́ННЯ металів — наповнювання рідким металом (сплавом) спеціальних форм (*виливниць, ливарних форм,* кристалізаторів), де він твердне, утворюючи *зливки* або фасонні відливки. Є заключним процесом виплавлення металів, під час якого формується їхня структура. Розливанню передує випуск металу з плавильного агрегату у розливний *ківш*, звідки його виливають через носик або т. з. стакан — вогнетривку трубку у дні ковша. Сталь розливають з ковшів зверху або знизу (сифонний спосіб). Крім того, використовують установки *безперервного розливання сталі*. Під час Р. зверху (мал.) сталь надходить у форми безпосередньо з ковша або через проміжну лійку чи проміжний ківш. За сифонним способом одночасно заповнюють кілька форм, розміщених на піддоні. Щоб поліпшити якість зливків, сталь розливають під шаром синтетичного *шлаку*, екзотермічних або теплоізоляційних сумішей, в умовах вакууму. Цей процес супроводиться *дегазацією* сталі. Кольорові метали розливають безпосередньо з плавильного агрегату або з ковшів. Для Р. чавуну, феросплавів, а також кольорових металів застосовують *розливні машини*.

Р. Я. Якобше.

РОЗЛИВНА́ МАШИ́НА, розливальна машина — машина для *розливання* металів, *штейну* і деяких *шлаків* кольорової металургії. Розрізняють машини (установки) для *безперервного розливання сталі*, а також машини стрічкові та карусельні. Стрічкові Р. м. являють собою похилий *конвейєр* з двох паралельних безконечних ланцюгів, до яких прикріплено металеві форми — *мульди*. На таких машинах найчастіше розливають чавун, рідше — кольорові метали, *феросплави*, штейни і шлаки. Карусельні Р. м. (мал.) являють собою обертові столи, на яких встановлено форми (кокілі), що автоматично перекидаються після тверднення металу. Машини такого типу застосовують для розливання кольорових металів.

РОЗЛО́МИ ТЕКТОНІ́ЧНІ — те саме, що й *розриви тектонічні*.

РОЗЛУ́ЧЕННЯ — за рад. правом припинення *шлюбу* за заявою одного з подружжя або їх обох. *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю*, кодекси союзних республік про шлюб та сім'ю (зокрема, гл. 7 і 23 КпШС УРСР) встановлюють, що розірвання шлюбу проводиться в судовому порядку, а в ряді випадків — в органах запису *актів громадянського стану* (при взаємній згоді подружжя, що не має неповнолітніх дітей, а також з особами, визнаними у суд. порядку безвісно відсутніми, недієздатними або особами, засудженими за вчинення злочину до позбавлення волі не менше як на 3 роки). Чоловік не має права без згоди дружини порушувати справу про Р., якщо дружина вагітна (див. *Вагітність*), і протягом одного року після народження дитини. Закон визначає, що суд за проханням сторін або однієї з них чи за своєю ініціативою має право відкласти розгляд справи про Р. і призначити подружжю час для примирення. Таку ухвалу суду не можна оскаржувати в касаційному порядку. Про Р., яке вважається здійсненим з часу його реєстрації в органах ЗАГС, робиться відмітка в *паспортах* або документах, що їх замінюють.

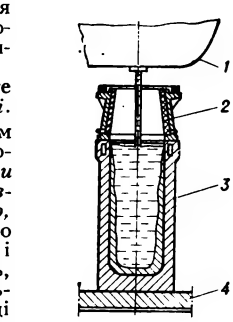

Розливання металів: *а* — зверху (*1* — розливний ківш; *2* — надставка; *3* — виливниця; *4* — піддон); *б* — знизу (*1* — центровий ливник; *2* — надставка; *3* — виливниця; *4* — піддон).

РОЗМАРИ́Н (Rosmarinus) — рід вічнозелених кущових рослин родини губоцвітих. Вис. 60—120 см. Листки лінійні, цілокраї, зверху темно-зелені, зісподу білуваті від густого опушення. Квітки синьо-фіолетові, іноді білі, зібрані по 5—10 в китицевидні суцвіття на вкорочених гілочках. Відомо 4—5 близьких видів, поширених у Середземномор'ї. Деякі види Р. в СРСР (в Криму і на Кавказі) вирощують як декоративні та ефіроолійні рослини. Р. справжній (R. officinalis) використовується в парфюмерній пром-сті і медицині. Іл. с. 434.

РОЗМИРО́ВИЧ Олена Федорівна [26.II (10.III) 1886, с. Петропавлівка, тепер Саратського р-ну Одес. обл.— 30.VIII 1953, Москва] — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в дворян. сім'ї. За освітою юрист. З 1904 — на підпільній парт. роботі в Києві. В 1907—09 — секретар *Вузлового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці*. В 1910—12 — в еміграції. Виконувала доручення Закордонного бюро ЦК РСДРП. В 1913—14 — секретар *більшови-*

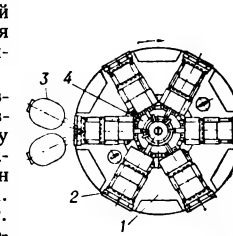

Карусельна кокільна **розливна машина:** *1* — обертовий стіл; *2* — секція кокілів; *3* — дозатор металу; *4* — розподільна колонка керування.

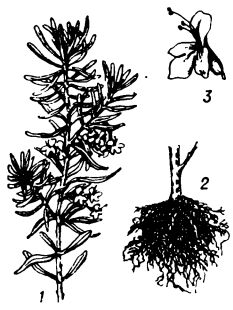

Розмарин справжній:
1 — квітуча верхівка рослини;
2 — корінь;
3 — квітка.

цької фракції 4-ї Державної думи, секретар Рос. бюро ЦК РСДРП, член редакції газ. «*Правда*» і журн. «*Работница*» й «*Просвещение*». В 1915 вела парт. роботу в Москві, 1916 була заслана до Туруханського краю. Під час Лютн. революції 1917 — член Іркутського к-ту партії; з березня — в Петрограді. Член Центр. бюро військ. орг-ції при ЦК РСДРП(б), член редакції газ. «*Солдатская правда*». Учасниця Жовтн. збройного повстання в Петрограді. В 1918—22 — голова слідчої комісії Верховного трибуналу при ВЦВК, 1922—30 — член колегії Наркомату РСІ СРСР, 1931—33 — член колегії Наркомзв'язку СРСР. З 1935 — на наук. роботі. З 1924 — член ЦКК, 1927—30 — член Президії ЦКК. Член ВЦВК 3—5-го скликань. Нагороджена 2 орденами Трудового Червоного Прапора.

РО́ЗМІР музичний, метричний розмір, тактовий розмір — вираження муз. *метру* в певних ритмічних одиницях.

РО́ЗМІР ВІРШО́ВИЙ — схема будови віршового рядка. Основа Р. в. залежить від системи віршування: у *метричному віршуванні* — це розміщення довгих і коротких складів, у *силабічному віршуванні* — кількість складів, у *силабо-тонічному віршуванні* — кількість і порядок чергування наголошених і ненаголошених складів у *стопах*. В укр. і рос. силабо-тонічному віршуванні розрізняють розміри двоскладові (*хорей, ямб*) і трискладові (*дактиль, анапест, амфібрахій*).

РОЗМІ́РНІСТЬ — 1) У математиці — важливе поняття *топології*. Для скінченновимірного *векторного простору* Р. дорівнює числу *векторів* його *базису*. В *аналітичній геометрії* Р. дорівнює числу *координат*, потрібних для визначення довільної точки геом. фігури. Напр., положення точки на лінії визначається однією координатою (Р. лінії дорівнює 1), на поверхні — двома (Р. поверхні дорівнює 2), в тривимірному просторі — трьома (його Р. дорівнює 3). Визначення Р. для множин заг. структури дав. 1921 П. С. *Урисон*, який побудував теорію Р. Див. також *Багатовимірний простір*. 2) У фізиці — вираз, який показує залежність довільної фізичної величини (ф. в.) від основних величин певної *системи одиниць*. Напр., довільна ф. в. F у *Міжнародній системі одиниць* (СІ) виражається через сім осн. величин: довжини (L), маси (M), часу (T), сили електр. струму (I), термодинамічної т-ри (Θ), кількості речовини (N), сили світла (J). Р. ф. в. F у цьому разі записують у вигляді т. з. формули розмірності:

$$\dim F = L^{P_L} M^{P_M} T^{P_T} I^{P_I} \Theta^{P_\Theta} N^{P_N} J^{P_J},$$

де P_L, P_M, ...— раціональні числа, що наз. показниками розмірності; символ dim — початок англ. слова dimension — «розмір» (замість dim F іноді застосовують позначення [*F*]. Ф. в., всі показники Р яких дорівнюють нулеві, наз. безрозмірними. Р. певної ф. в. у різних системах одиниць можуть бути неоднаковими. Р. ф. в. використовують для перевірки правильності формул та рівнянь (незбіжність Р. лівої та правої частин довільної рівності свідчить про її помилковість), а також для переведення одиниць ф. в. з однієї системи в іншу. За Р. ф. в. і тих ф. в., від яких вона залежить, можна знайти явний вигляд цієї залежності з точністю до безрозмірних коефіцієнтів.

Літ.: Сена Л. А. Единицы физических величин и их размерности. М., 1977; Седов Л. И. Методы подобия и размерности в механике. М., 1981.

РОЗМІЧА́ЛЬНИЙ ІНСТРУМЕ́НТ — інструмент, у т. ч. вимірювальний, яким розмічують (наносять лінії, точки) поверхні заготовок. До Р. і. належать загострені сталеві стрижні — кернери (ними наносять точки — *керни*), розмічальні *циркулі* і *штангенциркулі*, масштабні *лінійки*, косинці, креслярки. При нанесенні похилих ліній користуються *кутоміра*ми і малками (колодками і лінійками, з'єднаними гвинтом), при просторовому розмічуванні поверхонь — рейсмасами (стояками, в затискачах яких закріплено креслярки), а також штангенрейсмасами. Центр кола визначають центрошукачами різних конструкцій (напр., кернер-центрошукачами). Застосовують Р. і. гол. чин. під час *слюсарних робіт*.

РОЗМІ́ЩЕННЯ в математиці — один з видів комбінаторних конфігурацій. Див. *Комбінаторний аналіз*.

РОЗМІ́ЩЕННЯ ПРОДУКТИ́ВНИХ СИЛ — розподіл речових компонентів *виробництва* і *трудових ресурсів* по території країн та їхніх *економічних районів*; істор. процес, що відбувається на основі заг. і *територіального поділу праці*. Кожній суспільно-екон. формації відповідає властиве їй Р. п. с., зумовлене закономірностями розвитку даного *способу виробництва*. За капіталізму Р. п. с. відбувається стихійно і підпорядковане інтересам окремих капіталістів, монополістичних об'єднань. Це спричинює нерівномірність і нестабільність у розвитку районів, хижацьке використання природних ресурсів, особливо на залежних територіях, надмірне скупчення населення й погіршення умов його життя у великих містах, забруднення навколишнього середовища. На економічно розвинуті капіталістич. країни припадало (1980) 83,9% пром. виробн. всього несоціалістич. світу, в т. ч. на США — 35,8%, Зх. Європу — 31,5%, Японію — 10,3%, на всі *країни, що розвиваються*, де зосереджена більша частина населення та ресурсного потенціалу капіталістичного світу,— лише 16,1%. В царській Росії, в т. ч. на Україні, *продуктивні сили* розвивалися і розміщувалися нерівномірно. Обробна пром-сть була відірвана від джерел сировини, $^3/_4$ її продукції вироблялося в чотирьох районах — Московському, Петербурзькому, Івановському та на Півдні (Україна). В Казахстані, Серед. Азії й Сибіру панувала крайня екон. відсталість. За соціалізму при сусп. *власності* на засоби виробн. і плановому веденні г-ва з'явилися об'єктивні умови для раціонального розміщення виробн. Осн. принципами Р. п. с. в СРСР є планомірність і наук. обгрунтованість цього процесу, раціональне використання природних і трудових ресурсів, наближення виробн. до джерел сировини й енергії та районів споживання готової продукції, спеціалізація й комплексний розвиток республік і екон. районів, дальше вирівнювання їхнього екон. розвитку, зміцнення оборонної могутності СРСР і всіх країн *соціалістичної співдружності*, врахування потреб і можливостей *міжнародного соціалістичного поділу праці*, дальше поглиблення *соціалістичної економічної інтеграції* країн — членів РЕВ.

За роки Рад. влади у Р. п. с. СРСР, у т. ч. Україні, відбулися корінні зміни. Втілення в життя ленінських ідей щодо раціонального розміщення виробн., починаючи від першого перспективного плану розвитку нар. г-ва *ГОЕЛРО* до створення й успішного розвитку *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*, стало основою побудови *розвинутого соціалістичного суспільства* в СРСР. Поряд з комплексним розвитком старих пром. районів Центру, Рад. Прибалтики, Донбасу й Придніпров'я, Уралу, створено нові індустріальні й с.-г. бази як в Європ., так і в ін. частинах СРСР — Казахстані, Серед. Азії, пн. районах, Сибіру. На Україні зросли нові пром. (енергетичні, машинобудівні, хім., текстильні та ін.) та агропром. центри і райони у Київському Придніпров'ї (Київ і Київщина, Житомир, Чернігів, Черкаси), у пд., пн.-сх. та ін. областях. Швидкими темпами розвивалися зх. області, возз'єднані з УРСР 1939—45.

Раніше відсталі Волинь, Прикарпаття, Закарпаття стали високорозвинутим індустріально-аграрним краєм; в ньому створено паливно-енергетичну базу, потужні ТЕЦ, АЕС, машинобудівні, гірничо-хім., хім., текст. та ін. центри. Планомірне Р. п. с. дає можливість значно підвищувати продуктивність сусп. праці, а також забезпечувати охорону природи. Важливе значення для піднесення ефективності сусп. виробн. має планове формування й розвиток *територіально-виробничих комплексів* (ТВК) різного типу як прогресивної форми Р. п. с. і всієї тер. організації продуктивних сил. Відповідно до рішень XXIV—XXVI з'їздів КПРС для вдосконалення Р. п. с. в СРСР прискорюється нарощування екон. потенціалу сх. районів і підвищується їхня роль у загальносоюзному пром. виробн. Зростання пром-сті в Європ. частині СРСР і на Уралі передбачено в основному шляхом тех. переозброєння і реконструкції діючих підприємств. Розвиваються існуючі й формуються нові ТВК із спільною виробничою і соціальною *інфраструктурою*. Серед них — гол. база країни по видобуванню нафти і газу — Зх.-Сибірський ТВК, а також Братсько-Усть-Ілімський, Павлодар-Екі-

бастузький, Оренбурзький, Саянський, Кансько-Ачинський, Пд.-Якутський та ін. на сході; Нижньокамський, Тімано-Печорський, КМА (на базі ресурсів Курської магнітної аномалії) в Європ. частині СРСР. У Нечорноземній зоні РРФСР здійснюється комплексна цільова програма по перетворенню її на район високопродуктивного землеробства і тваринництва. Розвиток тер.-виробничих комплексів лише за роки 10-ї п'ятирічки (1976—80) забезпечив увесь загальносоюзний приріст видобутку нафти, газу, вугілля, виробн. тракторів, значну частину виробн. електроенергії, видобутку заліз. руди, половину приросту виробн. вантаж. автомобілів. В умовах зрослих масштабів сусп. виробн. та взаємозв'язків у нар. г-ві, властивих розвинутому соціалізму, дедалі більшого значення набувають підвищення наук. обгрунтованості перспективного планування (див. *Планування народного господарства*) і проектування підприємств, ТВК, розробка схем Р. п. с. у республіках і екон. районах та в цілому по території СРСР. В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року, схвалених XXVI з'їздом КПРС, накреслено шляхи поліпшення Р. п. с. у 80-х рр. на основі дальшої спеціалізації і пропорційного розвитку г-ва союзних республік і екон. районів в єдиному нар.-госп. комплексі країни.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 36. Начерк плану науково-технічних робіт; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982; Корецький Л. М., Паламарчук М. М. Географія промисловості Української РСР. К., 1967; Алымов А. Н., Заставный Ф. Д., Федорищева А. Н. Размещение производительных сил. К., 1978; Некрасов Н. Н. Региональная экономика. М., 1978.

Л. М. Корецький.

РОЗМНО́ЖЕННЯ — відтворення організмом нових особин. Р.— одна з осн. властивостей живих організмів, що забезпечує безперервність і спадкоємність життя. Розрізняють *статеве розмноження*, при якому новий організм розвивається із *зиготи*, що утворилася в результаті запліднення, або іноді з незапліднені *яйцеклітини* (див. *Партеногенез*), та *нестатеве розмноження*, осн. типами якого є спороутворення (див. *Спорогенез*) і *вегетативне розмноження*.

РОЗМО́ВНА МО́ВА, розмовне мовлення — 1) Різновид *літературної мови* (один із її функціональних стилів), уживаний у повсякденному живому спілкуванні, в невимушеній розмові співбесідників за різних життєвих ситуацій. Порозуміння полегшується при цьому використанням інтонації, міміки, жестів. Р. м. переважно усна, діалогічна. У ній часто використовуються короткі фрази, вживаються слова й вирази, що надають мовленню влучності й експресивності. Цим визначаються специфічні риси Р. м., якими вона відрізняється від книжної — переважно писемної мови. Р. м. часто використовується в худож. л-рі, особливо в драм. творах. 2) Будь-яке *мовлення*, що відбувається в усній формі (лекція, доповідь; побутове мовлення, зокрема діалектне, просторічне).

Літ.: Баранник Д. Х. Усний монолог. Дніпропетровськ, 1969; Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. К., 1973; Земская Е. А. [та ін.] Русская разговорная речь. М., 1973; Сиротинина О. Б.Современная разговорная речь и ее особенности. М., 1974.

Н. М. Кучеренко.

РОЗНАТО́ВСЬКИЙ Дмитро Іванович [11 (23).III 1878, с. Грабарівка, тепер Пирятинського р-ну Полтав. обл.— 30.V 1957, Чернівці] — укр. і рос. співак (баритон). Співу навчався приватно у К. Массіні в Києві (1903—07). Був солістом Великого театру (Москва, 1908—10), Київ. рос. опери (1911—12) та приватних антреприз. Концертна (1919—29) і пед. (з 1930) діяльність. Партії: Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Виборний («Наталка Полтавка» Лисенка), Демон, Мазепа (однойменні опери А. Рубінштейна та П. Чайковського), Ігор («Князь Ігор» Бородіна), Ріголетто («Ріголетто» Верді). В камерному репертуарі Р. були романси укр. композиторів, зокрема М. Лисенка. *І. М. Лисенко.*

РО́ЗО — столиця *Домініки*. Гол. порт країни, вузол автомоб. шляхів. 19 тис. ж. (1977). Підприємства по переробці с.-г. продукції (виробн. соків, фруктових консервів, копри).

РО́ЗОВ Віктор Сергійович [н. 8 (21).VIII 1913, м. Ярославль] — рос. рад. драматург. Учасник Великої Вітчизн. війни. Перша п'єса — «Її друзі» (1949). У п'єсах «В добрий час» (1954), «В пошуках радості» (1957), «Нерівний бій» (1960) та ін. показав формування характеру молодої рад. людини. Провідною темою п'єси «Вічно живі» (1956; кінофільм «Летять журавлі», 1957) є тема громадянського обов'язку, п'єси «У день весілля» (1964), «Ситуація» (1973) — з життя рад. робітн. класу 60—70-х років; «Гніздо глухаря» (1977) — про рад. інтелігенцію. П'єси Р. ідуть на сценах театрів України. Нагороджении 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1967.

Тв.: Мои шестидесятые. М., 1969; В добрый час. Пьесы. М., 1973; У к р. п е р е к л.— В добрий час. К., 1956; Нерівний бій. К., 1960.

Ю. І. Корзов.

РО́ЗОВ Володимир Олексійович (15.VII 1876, Київ — 21.V 1940, Загреб) — укр. мовознавець. Закінчив Київ. ун-т (1902). У 1906—16 викладав у Київ. ун-ті філологічні дисципліни, в т. ч. історію укр. мови й діалектологію, 1916—18 — професор Ніжин. істор.-філологічного ін-ту. В 20—30-х рр. жив у Югославії, працював в ун-тах у Скоп'є та Загребі. Автор праць: «Значення грамот XIV і XV ст. для історії малоруської мови», «До староруської діалектології» (обидві — 1907), «Мова південноруських грамот XIV—XVI ст.» (1929), розвідок про укр. шкільну драму, про староболг. та старосерб. писемні пам'ятки. Опублікував збірку: «Українські грамоти, т. 1. XIV в. і перша половина XV в.» (1928).

Літ.: Гринчишин Д. Володимир Олексійович Розов. «Мовознавство», 1976, № 5.

В. М. Русанівський.

РО́ЗОВІ (Rosoideae) — родина дводольних рослин. Листопадні, іноді вічнозелені дерева і кущі, здерев'янілі *ліани*, одно- і багаторічні трави. Листки здебільшого чергові, рідко супротивні, прості і складні (трійчасті, пальчасті, перисті), звичайно з прилистками. Квітки правильні, переважно двостатеві, білі, рожеві, яскраво-червоні, жовті, поодинокі або частіше в суцвіттях (зонтик, щиток, волоть, китиця, головка тощо). Оцвітина здебільшого подвійна, незрослопелюсткова, 5-членна, рідше 3—8- або багаточленна. Іноді, крім чашолистків, є ще зовнішнє коло листочків, які утворюють підчашу. Тичинок в 2—4 рази більше, ніж чашолистків, або їх багато, рідко 1—5. Маточок багато (рідше 1—5). Зав'язь верхня, напівнижня або нижня. Плід — листянка, сім'янка, коробочка, кістянка, ягодоподібний та ін. Р. поділяють на 4 підродини: таволгові (Spiraeoideae), розові (Rosoideae), яблуневі (Pomoideae), сливові (Prunoideae). Більшість Р.— рослини комахозапильні, зрідка — вітро- та самозапильні. Бл. 2000 видів (понад 100 родів), поширені в помірній і субтропічній зонах Пн. півкулі. В СРСР дико росте і культивується понад 1240 видів (58 родів), з них в УРСР — бл. 300 видів (понад 40 родів).

Серед Р. велика кількість корисних рослин; харчових (*абрикос, айва, вишня, груша, малина, персик, полуниці, слива, суниці, черешня, яблуня*), лікарських (*глід, горобина*, калган, *лавровишня, родовик, черемха, шипшина*), декоративних (екзохорда, *кизильник, таволга, троянда*), ефіроолійних, кормових тощо.

А. П. Лебеда.

РОЗОЦВІТІ (Rosales) — порядок дводольних роздільнопелюсткових рослин. Об'єднує 15—16 родин; у флорі УРСР дико ростуть представники трьох родин — *розових*, товстолистих і ломикаменевих. Деякі ботаніки Р. називають родину розових.

РО́ЗПИС ДЕКОРАТИ́ВНИЙ — сюжетні або орнаментальні живописні зображення на різних будівлях (див. *Декоративно-ужиткове мистецтво, Настінні розписи, Панно, Плафон*), а також на ужиткових предметах (див. *Емаль, Кераміка, Лаки художні, Фарфор, Фаянс*). В нар. мистецтві Р. д.— самостійна галузь творчості (див. *Народна творчість*). Існують окремі осередки народних художніх промислів (*Петриківка, Палехська мініатюра, Хохломський розпис* та ін.), де виготовляються переважно твори, оздоблені розписом декоративним.

РОЗПІЗНАВА́ЛЬНА СИСТЕ́МА — тех. система, що здійснює розпізнавання сигналів (див. *Розпізнавання образів*). Р. с. має три осн. блоки: аналізатор, класифікатор і ефектор. В аналіза-

РОЗПІЗНАВАЛЬНЕ ЗАБАРВЛЕННЯ

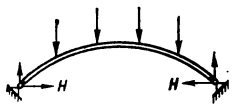

Розпірна система. Двошарнірна арка (*H* — розпір).

торі на підставі вхідного сигналу обчислюються характерні ознаки об'єкта розпізнавання. За цими ознаками класифікатор виробляє відповідь розпізнавання, яку ефектор втілює в певну дію. Р. с. реалізуються за допомогою засобів вимірювальної та *обчислювальної техніки*, головним чином на основі *міні-ЕОМ* та *мікро-ЕОМ*. Використовують їх в автоматичних та автоматизованих системах обробки *інформації* та керування. До Р. с. належать *читаючий автомат* для читання друкованих текстів; система розпізнавання мови (див. *Розпізнавання і розуміння мови машинне*); діагностична машина, що на підставі шумів механізму визначає величини зазорів тощо. *Т. К. Вінцюк.*

РОЗПІЗНАВА́ЛЬНЕ ЗАБА́РВЛЕННЯ — наявність на певних частинах тіла тварини яскравих або контрастних плям, оперення тощо, які допомагають їй розпізнавати особин свого *виду* або особин протилежної *статі*. Див. *Забарвлення тварин*.

РОЗПІЗНАВА́ННЯ ЗОБРА́ЖЕНЬ, обробка зображень — процес автоматичної обробки *інформації*, що міститься в зображеннях; окремий випадок *розпізнавання образів*. Метою Р. з. є автоматизація процесу обробки зображень у пром-сті (напр., при контролі якості продукції за зовн. виглядом), в науці (аналіз знімків, що реєструють результати фіз. чи біол. експерименту), техніці (автом. кодування тех. документації, креслень, схем), криміналістиці, медицині та багатьох інших сферах людської діяльності.

М. І. Шлезінгер.

РОЗПІЗНАВА́ННЯ І РОЗУМІ́ННЯ МО́ВИ МАШИ́ННЕ — процес автоматичної обробки мовного сигналу з метою визначення послідовності слів (розпізнавання мови) або смислу (розуміння мови). Необхідне для забезпечення спілкування людини з ЕОМ в найзручнішій для людини формі — за допомогою голосу. Усний діалог з ЕОМ може вестись як штучною, так і природною мовою. Розв'язування задачі Р. і р. м. м. означає знаходження способу класифікації мовних сигналів, який найточніше відповідає класифікації, що її здійснює людина. У широкому розумінні Р. і р. м. м.— це процес, пов'язаний з фонемним перекодуванням мовного акустичного сигналу. Допоміжними класами мовних сигналів у цьому разі виступають *фонеми*. З розв'язанням проблеми Р. і р. м. м. в широкому розумінні стане можливим створення автом. друкарської машинки, що друкуватиме й редагуватиме текст під диктовку. У вузькому розумінні Р. і р. м. м.— це розв'язування окремих задач розпізнавання і розуміння мови, коли для полегшення розв'язування задачі штучно обмежують умови, за яких роблять класифікацію. За цих умов створено системи, що здійснюють розпізнавання ізольовано вимовлених слів з певного словника (об'ємом від 20 до 1000 слів), розпізнавання зв'язної мови, що складається зі слів вибраного словника (об'ємом до 1000 слів), розпізнавання і смислову інтерпретацію злитого мовлення на штучній або природній мовах певної предметної області. При розв'язуванні задач Р. і р. м. м. широко використовують методи *математичної статистики, граматик формальних*, матем. *програмування* тощо. Проблема Р. і р. м. м.— одна з найважливіших проблем *штучного інтелекту*.

Т. К. Вінцюк.

РОЗПІЗНАВА́ННЯ О́БРАЗІВ — процес автоматичної обробки *інформації*, в якому на основі непрямих характеристик (ознак або сигналів) якогось об'єкта визначається одна або кілька нових, найістотніших його характеристик. Типовими задачами Р. о. є, напр., задачі *розпізнавання зображень*, звукових сигналів тощо. Процеси Р. о. реалізуються в *розпізнавальних системах*, які використовуються автономно або як складова частина людино-машинних систем (див. *Система «людина — машина»*) обробки інформації та керування. Р. о. необхідне при обробці великої кількості інформації, що мало доступна для людського розпізнавання, напр., при визначенні корисних копалин за даними геофіз. вимірювань, або коли необхідно швидко ввести в ЕОМ деяку інформацію, що можливе, напр., при автом. розпізнаванні людської мови машиною. Можливість Р. о. випливає з об'єктивної класифікації об'єктів. Характерною особливістю процесу Р. о. є величезна різноманітність числових характеристик об'єктів (вхідних даних). Отже, Р. о. завжди пов'язане зі значним скороченням об'ємів інформації. Напр., при розпізнаванні друкованих знаків прямокутне поле зору, на якому розміщується знак, розбивається на елементарні ділянки (клітинки) однакових розмірів так, що утворюється сітка розміром, напр., 256 × 128 клітинок. Якщо яскравість у кожній клітинці вимірювати п'ятьма *бітами* інформації (32 рівні яскравості), то зображення знака характеризуватиметься $5 \cdot 256 \cdot 128 = 5 \cdot 2^{15}$ бітами, а кожний елементарний акт розпізнавання буде переходом від інформації об'ємом $5\ 2^{15}$ біт до інформації з 6 біт про номер знака, представленого зображенням, що розпізнається. Розв'язують задачі Р. о. гол. чин. шляхом явного чи неявного встановлення матем. залежностей між непрямими вимірюваннями і шуканими параметрами — побудовою т. з. матем. моделей об'єктів розпізнавання. Для цього вивчають фіз. закономірності процесів генерації сигналів, що характеризують об'єкти. Часто моделі формулюються як неповні, тобто такі, що мають невідомі параметри. Ці параметри оцінюються за т. з. навчальними вибірками. Після того, як матем. модель об'єктів побудовано, на її основі розробляється *алгоритм розпізнавання*, що вказує послідовність обчислень, необхідних для переходу від даних непрямих вимірювань до шуканих параметрів. При розв'язуванні задач Р. о. широко використовуються методи *математичної статистики, граматик формальних* та матем. *програмування*. Практичні досягнення Р. о. стосуються насамперед створення *читаючих автоматів* для безпосереднього введення з паперу в ЕОМ буквенно-цифрової інформації, систем розпізнавання мови для усного діалогу людини з ЕОМ (див. *Розпізнавання і розуміння мови машинне*). Р. о. можна використовувати також в тех. і мед. діагностиці, при обробці даних фіз. експериментів, у робототехніці (див. *Робот*)

Т. К. Вінцюк.

РОЗПІРНА́ СИСТЕ́МА в будівельній механіці — система (конструкція), в якій під дією вертикального навантаження виникають як вертикальні, так і горизонтальні (розпір) реакції *опор*. До Р. с. належать *арки* (без затяжок, мал.), *висячі системи*, рамні (див. *Рама*) конструкції багатьох видів, деякі *просторові системи* (напр., *склепіння, куполи*) тощо. У таких систем роблять, як правило, міцну й стійку основу, в разі потреби їх підсилюють *контрфорсами*.

РОЗПО́ДІЛ — одна з сторін *виробничих відносин* і фаз суспільного *відтворення*. Включає Р. факторів *виробництва* — засобів виробництва по галузях нар. г-ва і підприємствах, Р. *робочої сили* за різними видами виробн. і Р. предметів споживання. Вирішальним в екон. системі є Р. факторів виробн. Р. зумовлює способи залучення працівників до участі в сусп. праці й стимули підвищення *продуктивності праці*. Характер і принцип (форми) Р. визначаються панівним способом виробництва, формою *власності*. За капіталізму Р. *сукупного суспільного продукту* і створюваного *національного доходу* має антагоністичний характер. Значна частина їх іде на збагачення капіталістів — власників засобів виробн.; частка робітн. класу виступає у формі оплати вартості робочої сили. Використовуючи *безробіття*, капіталісти намагаються знизити *заробітну плату* робітників нижче вартості робочої сили. В умовах соціалізму Р. має принципово новий соціально-екон. зміст. Сукупний сусп. продукт і нац. доход в умовах панування сусп. власності на засоби виробн. розподіляються в інтересах неухильного зростання сусп. виробн. і якнайповнішого задоволення матеріальних і культур. потреб народу (див. *Основний економічний закон соціалізму*). В соціалістичному суспільстві Р. здійснюється планомірно. Осн. увага приділяється збалансованому розвиткові всіх галузей *народного господарства*, встановленню оптимальних *пропорцій суспільного виробництва*. Р. предметів споживання й послуг на першій стадії комунізму здійснюється відповідно до кількості й якості праці, затраченої в сусп. виробн. та ін. сферах діяльності. Контроль з боку суспільства над мірою праці і споживання кожного його члена відбувається на основі *розподілу по праці закону*. Частина життєвих засобів розподіляється через *суспільні фонди споживан-*

ня. Ця форма Р. в умовах соціалізму є доповненням до Р. по праці і певною мірою вже не пов'язана з часткою праці кожного в сусп. виробн. Вона сприяє досягненню більш повної соціальної рівності людей. Перехід до комуністичного принципу Р. «від кожного — по здібностях, кожному — по потребах» підготовляється розвитком усіх існуючих у *розвинутому соціалістичному суспільстві* форм Р., на основі побудови *матеріально-технічної бази комунізму*.

В. К. Черняк.

РОЗПО́ДІЛИ ВИПАДКО́ВИХ ВЕЛИЧИ́Н — одне з основних понять *імовірностей теорії*. Розподілом *випадкової величини* ξ є набір *імовірностей*, який визначає імовірність того, що ξ набуває значень з різних підмножин числової осі. Якщо можливі значення випадкової величини становлять скінченну або нескінченну послідовність, то Р. в. в. визначають, задаючи ці значення $x_1, \ldots, x_n, \ldots$ і відповідні їм імовірності $p_1, \ldots, p_n, \ldots$ Такі розподіли наз. дискретними. Прикладами дискретних Р. в. в. є *біноміальний розподіл* та *Пуассона розподіл*. При дискретному Р. в. в. імовірність попадання випадкової величини ξ в довільну підмножину A числової осі визначається за формулою

$$P(A) = P\{\xi \in A\} = \sum_{x_i \in A} p_i.$$

В заг. випадку Р. в. в. ξ задається з допомогою *функції розподілу* $F(x) = P\{\xi < x\}$. Імовірність попадання ξ в будь-який проміжок $[a, b[$ визначається за формулою

$$P\{a \leqslant \xi < b\} = F(b) - F(a).$$

Якщо для випадкової величини існує *густина імовірності*, то Р. в. в. наз. неперервним. Серед неперервних розподілів важливу роль відіграють рівномірний, показниковий (експоненціальний) та *нормальний розподіл*. Напр., похибки заокруглення до цілого числа мають рівномірний розподіл на відрізку $\left[-\frac{1}{2}, \frac{1}{2}\right]$; густина цього розподілу дорівнює 1 на відрізку $\left[-\frac{1}{2}, \frac{1}{2}\right]$ і нулéві поза цим відрізком. Густина показникового розподілу дорівнює $\lambda e^{-\lambda x}$ при $x > 0$ і нулеві при $x < 0$. Показниковий розподіл широко використовується в теорії надійності та *масового обслуговування теорії* (див., напр., *Ерланга формула*). Практичного застосування набули числові характеристики Р. в. в.— *дисперсія, математичне сподівання, медіана* та інші.

Літ.: Гнеденко Б. В. Курс теории вероятностей. М., 1969; Гихман И. И., Скороход А. В., Ядренко М. И. Теория вероятностей и математическая статистика. К., 1979.

М. Й. Ядренко.

РОЗПО́ДІЛУ ПО ПРА́ЦІ ЗАКО́Н — об'єктивний екон. закон соціалізму, суть якого полягає в тому, що *розподіл* благ для індивідуального споживання здійснюється відповідно до кількості й якості праці, затраченої в суспільному виробництві працюючими. Це гол. форма розподілу за соціалізму. Об'єктивні передумови розподілу по праці за соціалізму полягають у тому, що досягнутий рівень розвитку *продуктивних сил* і сусп. виробн. ще не забезпечує достатнього виробн. життєвих благ для створення матеріальної основи переходу до розподілу за потребами. Це зумовлює необхідність контролю за мірою праці та мірою споживання. Неподільне панування суспільної *соціалістичної власності* забезпечує рівність усіх членів суспільства щодо *засобів виробництва*, рівне право на працю і рівне право одержувати свою частку сусп. продукту, відповідно до кількості і якості затраченої праці. За соціалізму праця ще не перетворилася на першу життєву потребу, усвідомлену необхідність кожної працездатної людини. В зв'язку з цим на перший план виступає *матеріальне стимулювання праці* (див. також *Моральне стимулювання праці*) для залучення всіх трудящих у сферу трудової діяльності, підвищення результативності та *якості праці*. Розподіл по праці вимагає рівної оплати за рівну працю незалежно від статі, віку, раси, національності, залучення всіх трудящих до *суспільно корисної праці*. На цій основі розвиваються стимули до зростання *продуктивності праці*, організації *соціалістичного змагання* за підвищення ефективності сусп. виробн., краще використання всіх ресурсів, зростання виробн. продукції, підвищення її якості. Ще на зорі Рад. влади В. І. Ленін виступав проти дрібнобуржуазного уявлення про соціалізм як про однаковість смаків, звичок, потреб і зрівняльний розподіл матеріальних і духовних благ, який випливав звідси (див. *Зрівняльний комунізм*). Р. по п. з. виражає об'єктивну необхідність існування міри праці та міри споживання. Міра споживання, в першу чергу, визначається мірою оплати праці. Цей взаємозв'язок містить внутр. суперечність — однакова міра праці застосовується до працівників різних здібностей, різного стану здоров'я, сімейного становища, чим зберігається різниця в рівні матеріального забезпечення. Але ця суперечність долається з переходом від соціалістичного суспільства до комуністичного внаслідок зростання частки продукту, яка розподіляється у вигляді *суспільних фондів споживання* пропорційно потребам. Реалізація Р. по п. з. в госп. практиці відбувається за допомогою тарифікації (див. *Тарифно-кваліфікаційний довідник*) праці робітників, розробки норм праці, форм і систем її оплати, визначення *тарифних ставок*, посадових окладів, доплат і надбавок до них, премій, винагород тощо. В результаті цього складаються реальні екон. відносини працівника з підприємством, реалізується вся система *інтересів економічних*, властива соціалістичним *виробничим відносинам*.

З розвитком соціалізму вдосконалюються форми й системи оплати праці, що сприяє повнішій реалізації закону розподілу по праці.

М. Д. Миронов.

РОЗПОДІ́ЛЬНИЙ ЗАКО́Н — те саме, що й закон *дистрибутивності*.

РОЗПОДІ́ЛЬНИЙ ПРИ́СТРІЙ електричний — пристрій, що розподіляє електричну енергію (від генераторів електростанцій, трансформаторів та ін.) між її споживачами. У складі Р. п. є *вимикачі, розрядники*, електричні *реактори, трансформатори* струму і напруги, збірні електр. *шини*, роз'єднувачі, вимірювальні прилади тощо. При напрузі до 35 кВ Р. п. розміщують звичайно в приміщеннях (закриті Р. п., здебільшого в металевих шафах або оболонках); якщо напруга становить переважно 35 кВ і вище, — на відкритих майданчиках (відкриті Р. п.). Керування розподільними пристроями — автоматичне або напівавтоматичне.

РОЗПОРЯ́ДЖЕННЯ у праві — 1) Підзаконний правовий *акт* Ради Міністрів СРСР, Рад Міністрів союзних і авт. республік, виконкомів *місцевих Рад народних депутатів*. Видається відповідними органами в межах їхньої компетенції на основі і на виконання законів, указів, ін. актів вищестоящих органів. Р. виконкому видається й на підставі рішень місц. Ради, якій він підпорядкований. 2) Один з елементів *права власності*, що полягає в правомочності власника вирішувати долю належного йому майна, напр., шляхом продажу, дарування, міни тощо.

РОЗПОРЯ́ДЧЕ ЗАСІ́ДАННЯ СУ́ДУ — в СРСР засідання суду в складі судді та двох нар. засідателів за участю прокурора, де вирішуються питання, пов'язані з віданням *обвинуваченого* до суду. Р. з. с. проводиться у випадках незгоди судді з *обвинувальним висновком*, у справах про злочини *неповнолітніх* і злочини, за які може бути застосована смертна кара, а також коли треба змінити *запобіжний захід*, обраний щодо обвинуваченого. Передбачено ст. 36 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 237 КПК УРСР). В ін. випадках питання віддання до суду вирішує суддя одноособово. Суд у Р. з. с. виносить одне з таких рішень: про віддання обвинуваченого до суду (не вирішуючи наперед питання про винність його), про повернення справи на додаткове розслідування, про зупинення провадження в справі, про направлення справи за підсудністю, про закриття справи. У разі віддання обвинуваченого до суду в Р. з. с. вирішують питання, пов'язані з підготовкою справи до розгляду в судовому засіданні.

В. В. Леоненко.

РОЗПРА́ВИ — у феод. Росії станові суди для *державних селян*. Діяли 1775—96 в місцевостях, де жила значна кількість цих селян, зокрема на Лівобережній і Слобідській Україні. Складалися з двох ланок: верхніх та нижніх Р. У кожній губернії була, як правило, одна верхня Р., яка розглядала в апеляційному порядку справи,

Розпушник РС-1,5.

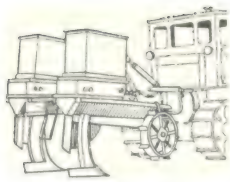

Розпушник РТН-2— **25**.

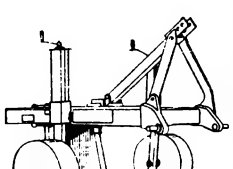

Розпушник РН-80Б.

що надходили з *нижніх розправ*. На території України Р. існували 1782—96.

РОЗПУ́ШНИК — знаряддя для розпушування щільних *ґрунтів* без перевертання скиби. В СРСР, зокрема на Україні, застосовують такі Р.: Р. причіпний РС-1,5 (мал.) для обробітку солонцевих ґрунтів без вивертання нижніх шарів ґрунту на поверхню поля, а також для розпушування цих ґрунтів, зораних триярусним *плугом*. Глибина розпушування до 35 см, ширина захвату 1,5 м. Агрегатують з тракторами класу 3—4 тс. Р. навісний РТН-2—25 (мал.) для глибокого (до 70 см) розпушування полотна терас з одночасним внесенням в ґрунт органічних і органо-мінеральних добрив. Ширина терас 4—4,5 м. Продуктивність 0,31 га/год. Агрегатують з тракторами класу 6 тс. Р. навісний РН-80Б (мал.) для передплантажного розпушування важких ґрунтів на глиб. до 80 см. Продуктивність 0,19 га за годину.

С. О. Карпенко.

РОЗРАХУ́НКИ в народному господарстві — система економічних відносин в соціалістичних країнах між державою, підприємствами, організаціями, установами і населенням у процесі реалізації товарів і послуг, оплати праці, а також при розподілі й перерозподілі *національного доходу* через бюджет і в процесі банківського кредитування. Р. в народному господарстві планомірні й сталі. В СРСР вони мають дві форми: готівкову й безготівкову. Грош. відносини між підприємствами і орг-ціями соціалістичної системи г-ва і фінанс.-кредитними органами відбуваються в основному шляхом *безготівкових розрахунків*. Грош. відносини соціалістичного сектора г-ва і фінанс.-кредитної системи з окремими громадянами здійснюються готівкою. Підприємства, орг-ції, установи зберігають свої кошти в банку або *ощадній касі*, де їм відкривають рахунок. На цей рахунок проводять безготівкові перерахування та видають готівку для покриття витрат. Розрізняють платежі з розрахункових і поточних рахунків, з позичкових і спец. позичкових, з депозитних рахунків і через зарахування зустрічних вимог. Осн. видами розрахункових документів, на підставі яких банк виконує доручення по платежах, є платіжні вимоги, платіжні доручення, *чеки*, *акредитиви*. Рух документів при здійсненні розрахунків називається документообо́ротом.

РОЗРАХУНКО́ВА СХЕ́МА — спрощене (умовне) зображення споруди (або основи споруди, системи конструкцій, механізму), прийняте для її розрахунку. У Р. с. не враховують багато другорядних особливостей споруди і виділяють чинники, найважливіші при її експлуатації. Для однієї і тієї ж споруди можна вибрати кілька Р. с. залежно від бажаного ступеня точності *розрахунку споруди* і наявності певного матем. апарату. Чим точніше Р. с. відповідає дійсній споруді, тим складніший її розрахунок. Вибір Р. с. певною мірою відображає рівень розвитку *будівельної механіки*.

РОЗРАХУНКО́ВИЙ БАЛА́НС — співвідношення всіх вимог і зобов'язань даної країни, що виникли внаслідок її торговельних, кредитних та інших зв'язків з іншими країнами. Р. б. складається як за певний період (напр., за рік), так і на певну дату (напр., на поч. року). Р. б. на певну дату дає заг. характеристику та стан розрахунків даної країни і відображає, чи є вона боржником чи кредитором. Р. б. за певний період подає лише зміни заборгованості та вимог даної країни. Р. б. включає *баланс торговельний*, баланс послуг, баланс руху капіталів тощо. Структура Р. б. в основному збігається з структурою *балансу платіжного*. На відміну від платіжного балансу Р. б. відображає не тільки грош. розрахунки за певний період, а й кредитні операції, незалежно від строку здійснення їх. В активі Р. б. подають вартість іноз. *цінних паперів*, прямі *інвестиції*, різні кредити, розміри клірингових рахунків (див. *Клірінг*), суми вкладень в іноз. банках тощо; в пасиві — всі ці цінності, що належать іноз. країнам, банкам та громадянам. Характерною рисою Р. б. провідних імперіалістичних д-в є активне сальдо, пов'язане з наданням кредитів країнам, що розвиваються, або збільшенням прямих інвестицій за кордоном. Це призводить до зростання заборгованості залежних країн. Так, заг. заборгованість країн, що розвиваються, на 1981 досягла 580 млрд. дол., а щорічна виплата процентів коливається в межах 30—40 млрд. дол. і більше. Це зумовлює посилення політ. залежності цих країн. Баланси, які періодично публікують м-ва фінансів зарубіжних країн, включають елементи як Р. б., так і платіжного балансу, що не дає можливості створити дійсну картину стану Р. б. В соціалістичних країнах Р. б. відображає новий тип міжнародного економічного співробітництва, спрямованого на дальший розвиток *соціалістичної економічної інтеграції*. Він відображає вимоги та зобов'язання по кредитних операціях, клірингових розрахунках, розрахунки по неторг. операціях тощо. Р. б. СРСР показує також розмір допомоги, наданої у формі кредитів та позик соціалістичним країнам і країнам, що розвиваються, та одержані кредити і позики від ін. країн. Р. б. за соціалізму складається на основі планового ведення народного господарства та планування міжнародних валютних і кредитних відносин.

В. М. Линников.

РОЗРАХУ́НОК СПОРУ́Д — визначення зусиль, *деформацій* і *переміщень*, що виникають в елементах споруд при статичних, динамічних, температурних та ін. навантаженнях. Метою Р. с. є забезпечення надійності й *довговічності споруди* згідно з умовами *міцності*, *жорсткості* й стійкості найнапруженіших її елементів при мінім. витраті матеріалів, а також оцінка параметрів *граничного стану* конструкцій. Залежно від типу споруди і виду навантаження для Р. с. застосовують різні *розрахункові схеми* і методи розрахунку. *Стрижневі системи* розраховують за законами *будівельної механіки* й *опору матеріалів*, тонкостінні елементи (напр., *оболонки*, пластини) — за законами прикладної теорії *пружності* й буд. механіки, масивні споруди — на основі законів математич. теорії пружності. Підвищенню точності розрахунку і виявленню фактичного запасу несучої здатності споруди (конструкції) сприяє врахування пластичної деформації матеріалу споруди (конструкції). Іноді (напр., у розрахунках залізобетонних споруд, *основ споруд, фундаментів*) враховують і реологічні (див. *Реологія*) властивості матеріалів. Споруди, що зазнають випадкових навантажень (напр., дії мор. хвиль, сейсмічних сил), розраховують статистичними методами. Широкого розвитку набули числові методи Р. с. за допомогою ЕОМ. Див. також *Динаміка споруд*.

Літ.: Киселев В. А. Строительная механика. М.,1976. *Г. В. Ісаханов.*

РОЗРИ́В ДИПЛОМАТИ́ЧНИХ ВІДНО́СИН — припинення безпосередніх зносин з ін. державою по дипломатичних каналах; специфічний офіційно оголошений державою вид міжнар.-правових санкцій. Полягає у відкликанні дип. персоналу, ліквідації *дипломатичного представництва* (посольства, місії). Причинами юрид. і фактичного Р. д. в. є, як правило, ворожі або неправомірні дії ін. держави.

РОЗРИ́ВИ ТЕКТОНІ́ЧНІ, розломи тектонічні — порушення суцільності верств гірських порід *земної кори*, що виникають внаслідок *тектонічних рухів*. Утворюються в гірських породах, коли вони втрачають здатність до пружних і пластичних деформацій. Р. т. бувають різних розмірів — від тріщин, що перетинають кілька верств порід, до великих розколин (*глибинних розломів*), які січуть усю товщу порід земної кори і сягають у довжину десятків і сотень кілометрів. Розрізняють розриви, що виникають від дії сил стиснення (підкиди, *насуви*) і від дії сил розтягання (*скиди*). З Р. т. пов'язане утворення *горстів* і *гребенів*.

Вивчення Р. т. дає змогу відтворювати поля тектонічних напружень минулих геол. епох. У зонах Р. т. формуються родовища нафти, металевих корисних копалин тощо. На Україні Р. т. широко розвинуті в багатьох місцях, особливо в Карпатах, Кримських горах, на Донецькому кряжі, де їх можна спостерігати на земній поверхні.

І. І. Чебаненко.

РОЗРИ́ВНІ ФУ́НКЦІЇ — *функції*, що в деяких точках (т. з. точках розриву) не є *неперервними функціями*. Точка розриву x_0 функції $f(x)$ наз. точкою розриву 1-го роду, якщо існують скінченні правостороння і лівостороння *границі* $f(x)$ в цій точці. Всі ін. точки розриву наз. точками розриву 2-го роду. Напр., точка $x = 1$ є точкою розриву 1-го роду для функції $f(x) = 0$ при $x \leqslant 1$ і $f(x) = 1$ при $x > 1$, точка $x = 0$

є точкою розриву 2-го роду для функції $f(x) = \sin\frac{1}{x}$. Множина точок розриву може мати складну структуру. Існують Р. ф. в кожній точці, напр. т. з. функція Діріхле: $f(x) = 0$, коли x — ірраціональне число і $f(x) = 1$, якщо x — раціональне число.

РОЗРИ́В-ТРАВА́, бальзамін (Impatiens) — рід рослин родини бальзамінових. Одно- і багаторічні (в тропіках) трави з соковитими стеблами і цілісними черговими простими листками. Квітки в небагатоквіткових пазушних китицях, іноді поодинокі; чашечка з пелюстковидною шпоркою; у деяких видів поряд з яскраво забарвленими є й клейстогамні квітки (див. *Клейстогамія*). Плід — довгаста коробочка, стулки її при достиганні скручуються (особливо при дотику) і викидають насіння (звідки і назва). Відомо 750 видів (за ін. джерелами, бл. 400), що ростуть гол. чин. у тропіч. Азії й Африці. В СРСР — 10 видів, у т. ч. в УРСР — два: Р.-т. дрібноквіткова (I. parviflova) — заносний бур'ян, родом з Монголії і Р.-т. звичайна (I. noli-tangere) з яскраво-жовтими квітками. На Україні Р.-т. садову, або бальзамін (I. balsamina), і Р.-т. Ройля (I. royleі), які походять з Індії, вирощують як декоративні. У фольклорі Р.-т.— казкове зілля, що має нібито силу розривати кайдани, відмикати замки тощо.

РО́ЗРІЗ архітектурний — фронтальна проекція будівлі або архітектурної деталі, умовно розсічена площиною або системою площин. Р. служить для зображення на кресленику конфігурації архітектурних деталей, об'ємів або внутр. простору, а також характеризує форму і конфігурацію споруди в цілому.

РО́ЗРІЗ у гірничій справі — 1) Зображення у певному масштабі пласта (покладу) *корисної копалини* або *гірничої виробки* в проекції на січну площину. У практиці найчастіше застосовують розрізи вертикальні й горизонтальні.

2) Гірниче підприємство (кар'єр) по видобуванню вугілля відкритим способом (вугільний Р.) або розсипних корисних копалин.

РОЗРО́БКА РОДО́ВИЩ корисних копалин — сукупність *гірничих робіт*, пов'язаних з видобуванням *корисних копалин*. Є *відкрита розробка родовищ* корисних копалин, *підводна розробка родовищ* корисних копалин і *підземна розробка родовищ* корисних копалин. Родовища з невеликим вмістом корисних копалин, з наявністю *розсіяних елементів* розробляють геотехнологічними методами (див. *Геотехнологія*). Залежно від типу і розмірів родовища, умов залягання, виду і якості корисної копалини, а також її пром. запасів розробку родовища ведуть одне або кілька підприємств *гірничої промисловості*: *шахти, рудники, кар'єри*, копальні тощо.

С. А. Саратикянц.

РОЗРЯ́ДИ В ГА́ЗАХ електричні— проходження електр. струму в газі під дією *електричного поля*. У звичайних умовах газ є *ізолятором*. Для виникнення Р. в г. між *електродами*, до яких прикладено напругу, треба, щоб у міжелектродному проміжку з'явилися вільні заряди — *електрони* й *іони*. Розрізняють несамостійні і самостійні Р. в г. Якщо вільні заряди виникають лише під дією зовн. факторів (*емісія електронна* з розжареного катода, *іонізація* газу опроміненням тощо), розряд наз. несамостійним тихим. При збільшенні міжелектродної напруги заряди (гол. чин. електрони), перш ніж досягти електродів, зумовлюють додаткову іонізацію газу, і струм різко зростає. Такий Р. в г. наз. несамостійним лавинним. Величина напруги, при якій відбувається перехід від тихого до лавинного розряду, залежить від типу газу і його тиску, а також від форми й розмірів електродів і віддалі між ними. Додаткова іонізація збільшує потік падаючих позитивних іонів на катод, що спричинює збільшення електронної емісії за рахунок нагрівання катода (*термоелектронна емісія*) і вибивання з нього електронів. У результаті цього виникає т. з. самостійний Р. в г., який може існувати без зовн. іонізатора. Серед самостійних Р. в г. розрізняють тліючий і дуговий (див. *Дуга електрична*) розряди. Характерним для них є те, що весь об'єм розрядного проміжку, за винятком вузьких приелектродних шарів, заповнений іонізованим газом з високою концентрацією іонів і електронів — *плазмою*. Внаслідок цього значна частина напруги зосереджується біля електродів (в основному біля катода). Дуговий розряд відрізняється від тліючого значно більшою густиною струму емісії з катода. При тискові газу, близькому до атмосферного, спостерігається т. з. іскровий розряд, який являє собою ряд швидко виникаючих і зникаючих яскравих зигзагоподібних розрядних каналів. Різновидом іскрового розряду є *блискавка*. В разі значної неоднорідності електр. поля біля одного з електродів, внаслідок його великої кривини, виникає коронний розряд. Характерним для цього типу Р. в г. є малий розрядний струм. Високочастотні Р. в г. підтримуються за рахунок змінного електр. поля і можуть існувати й без електродів. Р. в г. застосовують у газорозрядних приладах (*газотронах, тиратронах,* розрядниках тощо), в джерелах світла (від люмінесцентних ламп до потужних газових *лазерів*), для одержання стійкої високотемпературної плазми, необхідної для здійснення керованих *термоядерних реакцій* тощо.

Літ.: Капцов Н. А. Электрические явления в газах и вакууме. М.—Л., 1950; Грановский В. Л. Электрический ток в газе. М., 1971.

Л. Л. Пасічник.

РОЗРЯ́ДИ СПОРТИ́ВНІ — оцінка рівня підготовки рад. спортсменів з усіх видів спорту, що культивуються в СРСР. Існують Р. с.— кандидат у майстри, спортсмен 1-го (2-го, 3-го) розряду й спортсмен юнацького розряду (1-го, 2-го, 3-го), а також додатковий з шахів і шашок — спортсмен 4-го розряду, а з шахів ще й спортсмен 5-го розряду. Для одержання того чи ін. Р. с. спортсмен повинен виконати певні норми й вимоги *Єдиної Всесоюзної спортивної класифікації*. У тих видах спорту, де результат неможливо виміряти об'єктивно (хвилинами, секундами, масою, віддаллю), введені спец. вимоги, напр. одержати певну кількість перемог над спортсменами певних розрядів (бокс, фехтування, боротьба), кількість балів за виконання вправ (гімнастика, стрибки в воду тощо). Виконання розрядних норм і вимог зараховується тільки на офіційних змаганнях при певному складі суддів.

РОЗРЯ́ДКА МІЖНАРО́ДНОЇ НАПРУ́ЖЕНОСТІ — якісно новий етап розвитку міжнар. відносин в 70-х рр. 20 ст., коли в результаті неухильного зміцнення позицій країн соціалізму зріс їхній вплив на хід світової політики, а сили імперіалізму змушені були пристосовуватися до нових істор. умов, визнати необхідність здійснення принципу *мирного співіснування* країн з різними соціальнополіт. системами в міжнар. відносинах. Необхідними і найважливішими елементами Р. м. н. є відмова д-в від використання сили, погрози силою, зміцнення взаємного довір'я і взаєморозуміння, вміння зважати на законні інтереси один одного, розв'язання спорів і конфліктів мирним шляхом, *роззброєння*, відмова від *гонки озброєнь*, невтручання у внутр. справи д-в, повага до їхнього суверенітету і незалежності, взаємовигідне політ., екон., торг., культур. і наук.-тех. співробітництво. Успіхи політики розрядки в 70-х рр. уособлюють угоди між СРСР і США (див. *Радянсько-американські документи*), створення системи договорів та угод, що визнають недоторканність післявоєнних кордонів в Європі, підписання *Заключного акта* Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі та ін. Політика розрядки не скасовує законів класової і нац.-визвольної боротьби. Р. м. н. створює сприятливі умови для мирного соціалістичного і комуністичного будівництва. В період розрядки в світі тривають далі прогресивні процеси, на перешкоді яким стоять реакційні сили в імперіалістичних країнах.

На межі 70 і 80-х рр. правлячі кола США та деяких ін. країн роблять спробу підірвати Р. м. н., нарощують гонку озброєнь, безпрецедентно збільшують воєнні витрати, загострюють відносини з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Народи земної кулі ведуть невтомну боротьбу проти намагань імперіалістичної реакції зірвати процес Р. м. н. СРСР та ін. країни соціалістичної співдружності докладають зусиль для поглиблення Р. м. н., прагнучи зробити її необоротною, створити умови для кардинального розв'язання проблем миру і безпеки народів.

Даючи відсіч агресивному курсові імперіалістичних д-в, Рад. Союз на XXVI з'їзді КПРС висунув *Програму миру* для 80-х рр., що

Розрив-трава звичайна:
1 — нижня частина рослини;
2 — верхня частина рослини;
3 — розкрита коробочка;
4 — насінина.

Розріз архітектурний. Поперечний розріз колишнього будинку Біржі в Ленінграді. Архітектор Тома де Томон. 1805—10.

містить конкретні пропозиції щодо скорочення ядерної і звичайної зброї, мирного розв'язання спірних міжнародних проблем.

М. М. Білоусов.

РОЗРЯ́ДНИК — пристрій (прилад), що замикає *коло електричне* за допомогою електричного розряду в газі, вакуумі або в твердому тілі. До осн. частин Р. належать *електроди*, проміжок між якими пробивається (його *електропровідність* різко збільшується) при підвищенні напруги до певної (пробійної) величини. Розрізняють Р. захисні і керуючі. Захисними Р. (напр., *іскровими розрядниками*) захищають від *перенапруги* лінії електропередачі, контактні мережі, електр. машини тощо. За допомогою керуючих Р. тимчасово з'єднують елементи електр. схем апаратури високої напруги, приєднують навантаження до потужних імпульсних джерел струму та ін.

РОЗРЯ́ДНІ КНИ́ГИ, «государеві розряди» — книги записів розпоряджень рос. уряду про щорічні призначення на військову, адм. і придворну службу в 16—17 ст., зведення витягів з різних офіційних документів. Велися *дяками* спочатку великокнязівської канцелярії, згодом Розрядного приказу (див. *Прикази*). Р. к. складали 1566, 1584, 1585, 1598, 1604—05, кожен раз за кілька попередніх років чи десятиліть. З 1613 їх складали щорічно (збереглися за 1613—36); присвячені в основному описові служби на пд. кордонах Росії. Ведення Р. к. закінчилося на поч. 18 ст. у зв'язку з ліквідацією Розрядного приказу. Р. к. є важливим джерелом з історії держ. управління, організації рос. армії, зовнішньої політики Російської держави 16—17 ст.

РОЗСА́ДА — молоді рослини, вирощувані в *теплицях, парниках* і розсадниках для висаджування на постійне місце у відкритому чи закритому грунті. Р. широко застосовують в овочівництві, плодівництві, лісівництві, декоративному садівництві і при вирощуванні технічних, лікарських та ефіроолійних рослин. Розсадний метод дає можливість одержувати високий урожай овочевих та багатьох інших культур на 1—1,5 міс. раніше, ніж при сівбі їх насінням.

РОЗСАДОСАДИ́ЛЬНА МАШИ́НА — машина для садіння *розсади* овочевих, а також ефіроолійних культур, тютюну, суниць. В с. г. СРСР, у т. ч. на Україні, використовують шестирядну Р. м. СКН-6А (мал.). Під час руху Р. м. від опорно-приводних коліс і ланцюгової передачі приводяться в дію садильні диски з розсадотримачами. Садильниці беруть розсаду з ящиків і кладуть її в розкриті розсадотримачі, які закриваються під дією пружин, а в нижньому положенні вони розкриваються, і розсада випадає в борозну, що утворюється сошником. Одночасно із резервуара вода по трубопроводу надходить в сошники і поливає рослини. Борозни загортаються прикочувальними котками. Продуктивність 0,3 —1,2 га/год. Агрегатують з тракторами «Беларусь», ДТ-75.

Г. Р. Гаврилюк.

РОЗСЕ́ЛЕННЯ — розміщення населення по території країни, області, району, що зумовлюється рівнем розвитку продуктивних сил, а також виробничими відносинами даного суспільства. В класово антагоністичних формаціях Р. зумовлюється стихійним діянням притаманних їм екон. законів. За соціалізму Р. відбувається на основі пізнання і використання відповідних сторін прояву діяння *планомірного пропорційного розвитку народного господарства закону*. Різні форми розташування нас. пунктів залежать, з одного боку, від *розміщення продуктивних сил*, нового буд-ва, транспортної мережі та ін., з другого — від природних умов — місцезнаходження корисних копалин, місць видобування сировини, палива, розміщення річок, кліматич. умов і т. д. Первинною ланкою Р. є *поселення*. Розширення зон життєдіяльності населення привело до утворення нових форм поселень: агломерацій (див. *Агломерація населених пунктів*), *конурбацій*, урбанізованих зон (див. *Урбанізація*) тощо. В СРСР сформувалася єдина система Р., яка включає міські і сільські поселення (див. *Місто, Село*). В ній виділяють такі підсистеми: республіканські, регіональні, обласні, міжрайонні, місцеві. Для характеристики Р. застосовують показники густоти населення, серед. віддалі між нас. пунктами й потенціалу поля Р., різні міри концентрації та централізації. Управління процесом Р. в умовах розвинутого соціалізму здійснюється відповідно до потреб створення *матеріально-технічної бази комунізму*.

О. У. Хомро.

РОЗСИ́ПИЩЕ — природне скупчення уламків гірських порід, багатих на кристали або зерна цінних *мінералів*. Утворюються Р. внаслідок руйнування гірських порід, що містять ці мінерали, або корінних родовищ відповідних *корисних копалин*. У Р. нагромаджуються лише стійкі до процесів *вивітрювання* й перенесення мінерали (алмаз, золото, платина, каситерит, монацит, ільменіт, рубін, сапфір, циркон, янтар тощо). Залежно від процесів, що зумовлюють формування Р., розрізняють кілька генетичних типів їх. Осн. з них: елювіальні (лишились на місці залягання *корінних порід*), делювіальні (дещо перемістилися від місця їхнього утворення і залягають на схилах гір або височин) і алювіальні (перенесені та відкладені ріками). Найбільше практичне значення мають алювіальні Р., з якими пов'язані, зокрема, родовища золота, ільменіту, янтарю тощо. Див. також *Золоті руди і розсипища*.

РОЗСИПНЕ́ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Торезькій міськраді. Залізнична станція. 5,6 тис. ж. (1982). У Р.— шахтоуправління «Волинське». Середня та муз. школи, мед. амбулаторія, б-ка. Р. виникло 1905, с-ще міськ. типу — з 1956.

РОЗСІ́ЯНИЙ СКЛЕРО́З — хронічне прогресуюче захворювання, що характеризується симптомами дифузного ураження центральної і периферичної *нервової системи*, гол. чин. рухових, рідше чутливих, провідних шляхів. Причина виникнення Р. с. невідома. Хворіють здебільшого люди молодого віку (18—35 років). В головному і спинному мозку виникають у великій кількості різної величини і форми сірувато-рожеві вогнища (т. з. склеротичні бляшки), а також з'являються вогнища ураження мієлінових оболонок нервових волокон провідних шляхів, а в більш пізніх стадіях і їх осьових циліндрів. Захворювання звичайно розвивається повільно (протягом багатьох років), з короткочасними періодами тимчасового поліпшення. Ознаки Р. с.: *парези* і *паралічі* кінцівок, *ністагм*, порушення координації рухів, погіршення зору.

Лікування: препарати, що нормалізують обмін речовин, вітамінний баланс, десенсибілізуючі засоби, імунодепресанти тощо.

РОЗСІ́ЯНІ ЕЛЕМЕ́НТИ — група хім. елементів (Rb, Cd, Cs, Sc, Ga, In, Tl, Ge, Hf, V, Se, Te, Re), що поширені в *земній корі* переважно як домішки в мінералах. Р. е. входять до мінералів у вигляді ізоморфного (див. *Ізоморфізм* у хімії, фізиці, мінералогії) заміщення ін. елементів, розміщуються в дефектах *кристалічних граток* (див. *Дефекти в кристалах*), трапляються у складі мікроскопічних мінеральних утворень або металоорганічних сполук (напр., у викопному вугіллі). Вперше групу Р. е. виділив В. І. *Вернадський* 1934. Див. також *Рідкісноземельних і розсіяних елементів руди*.

О. С Єгоров.

РОЗСІ́ЯННЯ МІКРОЧАСТИ́НОК — процес зіткнення частинок, в результаті якого змінюються їхні імпульси. Р. м. наз. пружним, якщо кількість частинок та їхній внутр. стан не змінюються при зіткненні, і непружним — у протилежному разі. Найважливішою кількісною характеристикою Р. м. є *ефективний переріз* розсіяння, вимірювання якого дає змогу досліджувати структуру частинок і вивчати закони їхньої взаємодії

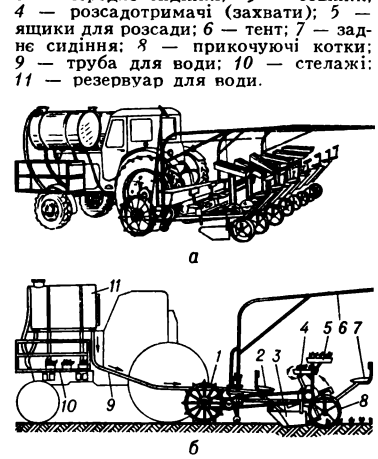

Розсадосадильна машина СКН-6А: *а* — загальний вигляд; *б* — технологічна схема: *1* — опорно-привідне колесо; *2* — переднє сидіння; *3* — сошник; *4* — розсадотримачі (захвати); *5* — ящики для розсади; *6* — тент; *7* — заднє сидіння; *8* — прикочуючі котки; *9* — труба для води; *10* — стелажі; *11* — резервуар для води.

(див., напр., *Резерфорда формула*). Класична теорія Р. м. будується на законах *механіки класичної*. Р. м. у квантовомеханічній теорії описується матрицею розсіяння (S-матрицею). Через елементи S-матриці виражаються практично всі фізичні величини, які вимірюються на досліді: переріз розсіяння, *поляризація частинок* тощо. Елементи цієї матриці можуть бути також обчисленими при певних припущеннях про вид взаємодії частинок. Р. м. при високих енергіях описується методами *квантової теорії поля*.

Літ.: Ситенко А. Г. Лекции по теории рассеяния. К., 1971; Федорченко А. М. Теоретична фізика. Механіка. К., 1975. *В. С. Ольховський.*

РОЗСІЯННЯ СВІТЛА — зміна характеристик потоку *світла* (інтенсивності, частотного спектра, *поляризації світла*), що відбувається при його взаємодії з речовиною і сприймається як невласне світіння речовини. Р. с. наз. пружним, якщо відбувається без перетворення частоти (напр., *релеївське розсіяння світла*), і непружним — в противному разі. Р. с. є когерентним, якщо *фаза* розсіяної хвилі однозначно визначається фазою падаючої хвилі, в інших випадках Р. с. є некогерентним. Залежно від складу і стану розсіюючої речовини розрізняють Р. с. вільними електронами (*Комптона явище*), дрібними частинками (*Тіндаля явище*), тепловими *флуктуаціями* (молекулярне Р. с.), молекулами (*комбінаційне розсіяння світла*), *гіперзвуком* (Мандельштама — Бріллюена розсіяння). Вимушене Р. с. виникає в середовищі, у якому рух мікрочастинок узгоджується інтенсивним розсіяним світлом. Р. с. дрібними частинками (розміри яких r значно менші за *довжину хвилі* світла λ) описують на основі теорії *дифракції* світла, а Р. с. великими частинками ($r \gg \lambda$) — на основі законів *геометричної оптики*, враховуючи *інтерференцію світла*. Послідовний опис Р. с. можливий на основі квантових уявлень про будову речовини. Р. с. зумовлює *ореоли, райдуги* та ін. явища. Дослідження характеристик розсіяного світла дає інформацію про властивості розсіюючих частинок; це широко використовують, зокрема, в *кількісному аналізі*. Вимушене Р. с. застосовують також і для перетворення випромінювання *лазера*, збудження інтенсивного гіперзвуку.

РОЗСОЛО́ДА Іван Гнатович (бл. 1771, м. Нікополь, тепер Дніпроп. обл.— р. см. невід.)— укр. народний оповідач. Син запорізького козака. У 80-х рр. 19 ст. Д. І. *Яворницький* записав від 116-літнього Р. багато переказів, легенд, билиць та оповідок, уривків пісень (історичних, побутових), цікавих істор. даних про життя запорізьких козаків — про побут, звичаї, одяг, зброю, різні обладунки, муз. інструменти, звичаєве право козаків-січовиків; про особливості госп. життя, знаряддя праці, одяг, їжу, житло, хатнє начиння, звичаї та обряди осілих козаків (т. зв. гніздюків, чи сиднів) тощо. Ці матеріали Д. І. Яворницький подав окремим розділом у своїй праці «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (ч. 2. СПБ, 1888). *І. П. Березовський.*

РО́ЗСПІВ — система певним чином організованих мотивів-поспівок, які складають мелодію. У православному церк. співі було кілька Р.— знаменний (склався в 12 ст.; див. *Крюки*), демественний, подорожній (16—17 ст.), болгарський, грецький і київський. Останній сформувався на Україні на основі нар. пісенної творчості. Він підпорядкований системі осьмогласся (букв.— восьмиголосся); поспівки терцово-квартової будови вкладаються у діатонічний звукоряд; техніка композиції заснована на порядко́вому розспіві тексту. Особливо поширився з 17 ст., після возз'єднання України з Росією.

РОЗСУ́ДОК — див. *Розум і розсудок*.

РОЗТО́ЧУВАЛЬНИЙ ВЕРСТА́Т — металорізальний верстат, на якому *різцем* або ін. інструментом розточують отвори. Крім того, на Р. в. свердлять отвори, нарізують *різьбу*, обточують циліндричні поверхні або торці тощо. Розрізняють Р. в.: універсальні і спеціалізовані; з горизонтальним і вертикальним розміщенням *шпинделя*. Для обробки отворів з точною віддаллю між осями застосовують координатно-розточувальні (з вертикальним шпинделем) верстати (мал.). На них, крім розточувальних, виконують свердлильні, обточувальні та ін. роботи. Для викінчувального розточування отворів призначені *алмазно-розточувальні верстати*. Є Р. в. з програмним керуванням. *А. Ф. Пічко.*

РО́ЗТО́ЧЧЯ — пасмо горбистих піднять у Львів. обл. УРСР. Є продовженням *Подільської височини*, у пн.-зх. напрямі виходить за межі України, у Польщу, де з'єднується з Люблінською височиною. Довж. 170 км, шир. 10—30 км. Пн.-зх. схил Р. порівняно прямолінійний, східчастий, пн.-сх. має вигляд уступу, значною мірою розчленованого. Р. є вододілом між басейнами рік Дністра, Сану і Бугу. Долини річок, що розчленовують пасмо, глибоко врізані, заболочені. Бл. 60% території Р. зайнято буково-дубовими і дубово-буково-сосновими лісами.

Б. П. Муха

РО́ЗТЯГ-СТИСК в опорі матеріалів — видовження або укорочення тіла (стрижня, бруса тощо) під дією сил, рівнодіюча яких перпендикулярна до поперечного перерізу тіла і проходить через центр ваги його; вид *деформації*.

При Р.-с. розрізняють одноосьовий (лінійний) напружений стан (у стрижнях), а також дво- або триосьовий (просторовий) напружений стан (за певних умов у плоских і масивних тілах). В разі одноосьового напруженого стану у поперечному перерізі стрижня виникають лише нормальні напруження σ_1. В межах пружної деформації ці напруження визначають за формулою $\sigma_1 = N/F$, де N — розтягальна або стискальна сила; F — площа поперечного перерізу стрижня. Залежність між σ_1 і відносними деформаціями є описується *Гука законом* ($\sigma = \varepsilon E$, де E — *модуль пружності* матеріалу), а співвідношення між поперечною (ε_2) і поздовжньою (ε_1) відносними деформаціями має вигляд $\varepsilon_2 = \mu\varepsilon_1$, де μ — т. з. коеф. Пуассона (у більшості металевих матеріалів становить 0,3). У межах пластичної деформації залежність між нормальними напруженнями і відносними деформаціями складніша, вона описується різними емпіричними (нелінійними) законами. Якщо стискальна сила досягає критичної величини, зважають на можливість втрати стрижнем стійкості (поздовжній *згин*). Р.-с. може спричинюватися як силами, прикладеними до кінців стрижня, так і силами, розподіленими у його об'ємі (власною вагою стрижня, силами *інерції*). Результати випробувань стрижнів на Р.-с. використовують при визначенні осн. мех. характеристик матеріалів, розробці теорій *міцності* їх.

Г. В. Ісаханов.

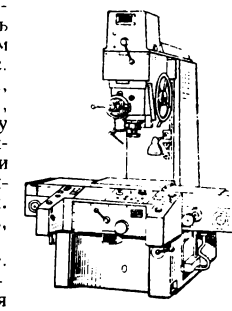

Розточувальний верстат (координатно-розточувальний).

РО́ЗУМ І РОЗСУ́ДОК — філософські категорії, вироблені для позначення двох якісно відмінних способів раціонального освоєння дійсності. Розум є вищою формою інтелектуальної діяльності, що полягає в усвідомленому оперуванні поняттями, яке спирається на розкриття їхньої природи і змісту. Гол. особливість й соціальне покликання розуму полягають в тому, що, будучи по суті діалектичним, ставлячись «до всякої речі так, як того вимагає сутність самої речі» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 1, с. 7), він висуває нові *ідеї*, які виходять за межі попередніх систем *знання* і уявлень, тобто саме з *діяльністю* розуму пов'язана *творчість* людини в усіх сферах життєдіяльності.

Розсудок є спосіб інтелектуальної діяльності за раніше заданими схемами і шаблонами, без проникнення в змістову сутність формально впорядкованих понять. Гол. функція розсудку полягає в мисленому розчленуванні, класифікації, чи́сленні факторів об'єктивної дійсності, зведенні здобутих знань у систему. Необхідно розрізняти розсудок як один з механізмів інтелектуальної діяльності, що опосередковується й знімається розумом, і розсудок як самодостатню, здатну до самообмеження форму мислення. В першому випадку розсудок є необхідним моментом усякої пізнавальної, проектувальної, практичної діяльності. Він надає думці однозначності, системності й строгості. Розсудкове оперування готовими формулами, стереотипами, типовими проектами тощо робить наук. знання широко вживаним у практиці й доцільне там, де творча сила мислення не потрібна. У другому випадку — розсудок без розуму робить мислення метафізичним (див. *Метафізика*), що в істор. умовах класово антагоністичного суспільства підпорядковує його диктатові зовн. утилітарної доцільності, ідеологічних штампів, розхожих норм моралі. Тільки розум, який діалектично інтегрує всі формоутворення людського духу в людську *свідомість*, являє собою суверенне

мислення, здатне виробити *світогляд*, що дає істинні ціннісні й цільові орієнтири. Грані між розумним і розсудковим історично рухливі. Найвищим виразом розуму в сучас. епоху є ідея революц. перетворення світу на комуністичних засадах в ім'я вільного гармонійного розвитку людини, її блага і щастя. *О. І. Яценко.*

РОЗУМІ́ННЯ — мислительний процес, спрямований на виявлення (з'ясування) істотних рис, властивостей і зв'язків предметів, явищ і подій дійсності. Фізіологічною основою Р. є складна аналітико-синтетична діяльність мозку, актуалізація минулих умовних зв'язків, утворення нових тимчасових зв'язків та встановлення їхньої значимості. Процес Р. спирається на роботу *другої сигнальної системи*. Р. досягається на основі знань і вмінь, здобутих у попередньому досвіді. Р. належить до сфери *інтелекту*, однак міцно спирається на емпіричний досвід. Важливу роль у Р. відіграють заг.-психологічні категорії, що допомагають розкрити суть предметів і явищ. В сучас. психологічній науці процес Р. розглядається в єдності з дослідженням форм і засобів спілкування між людьми, семантики текстів, їхнього історико-психологічного значення.

Т. С. Яценко.

«РОЗУ́МНОГО ЕГОЇЗМУ» ТЕО́РІЯ — концепція, висунута представниками антропологічного матеріалізму (Л. *Фейєрбахом*, М. Г. *Чернишевським*), сутність якої полягає в поясненні природи морального вчинку усвідомленням індивідом «розумного» суспільного інтересу як свого особистого, а «розумного» особистого — як суспільного. «Розумний» егоїзм, на думку представників цієї теорії, полягає в тому, що правильно усвідомлений особистий інтерес збігається з суспільним. «Р. е.» т. була спрямована гол. чин. проти християнської реліг. моралі. Мала прогресивне значення, оскільки відстоювала інтереси особи, встановлення гармонії між особою і суспільством. Проте «Р. е.» т. часто ідеалізувала приватне підприємництво, а «сусп. інтерес» виступав у ній фактично як класовий інтерес буржуазії. Представники рос. *революційного демократизму* розглядали «розумний егоїзм» не тільки з погляду вигоди індивіда, а й вбачали в ньому вигоду для всіх людей. Критерієм вчинків людини вони вважали безкорисливе служіння народові, участь у революц. перетворенні дійсності. К. Маркс і Ф. Енгельс, позитивно оцінюючи прогресивну гуманістичну спрямованість «Р. е.» т., критикували її за нерозуміння класової зумовленості моралі, особистих і суспільних інтересів (див. Тв., т. 3, с. 226—246).

РОЗУМО́ВА ТА ФІЗИ́ЧНА ПРА́ЦЯ — два історичні види суспільної *праці*, що склалися на основі відокремлення *духовного виробництва* від *виробництва* матеріального. Суспільний *поділ праці*, що виник на певному ступені розвитку суспільства, виявляється у відокремленні Р. та ф. п. й закріпленні кожного з цих видів за різними сусп. групами. В класово антагоністич. суспільстві Р. та ф. п. виступають як соціальні протилежності, оскільки розумова праця стає, як правило, привілеєм пануючого класу, а фізична — долею експлуатованих. Ця протилежність між Р. та ф. п. поглиблюється в умовах капіталізму, особливо монополістичного, для якого характерні паразитизм верхівки пануючого класу і виникнення численної соціальної групи людей, професійно зайнятих розумовою працею,— *інтелігенції*, яка посідає в бурж. суспільстві своєрідне місце. З одного боку, її працю використовує буржуазія для одержання максимального прибутку, з другого,— інтереси інтелігенції збігаються з інтересами пролетаріату і селянства, оскільки розумова праця стає об'єктом капіталістичної експлуатації.

В результаті перемоги *соціалізму*, ліквідації експлуатації людини людиною соціальна протилежність між Р. та ф. п. зникає, оскільки наслідки обох видів праці є надбанням усього народу, але істотні відмінності між ними зберігаються (див. *Подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею*). В ході комуністичного будівництва, тісного товариського співробітництва всіх трудящих зазначені відмінності неухильно долаються.

На основі створення *матеріально-технічної бази комунізму*, здійснення *науково-технічної революції*, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин відбувається зближення характеру і змісту Р. та ф. п. За комунізму Р. та ф. п. органічно поєднуватимуться у виробн. діяльності всіх працівників, особа досягне всебічного розвитку. *Ю. І. Ширяєв.*

РОЗУМО́ВЕ ВИХОВА́ННЯ — важлива складова частина всебічного розвитку *особистості*, підготовки її до життя і праці. Р. в. передбачає розвиток мислення і пізнавальних здібностей людини. Осн. факторами, що визначають ефективність Р. в., є науковість і різноманітність змісту засвоюваних знань, застосування такої методики навчання, яка забезпечує активність і самостійність пізнавальної діяльності, стимулювання інтересів, створює позитивний мікроклімат навчання.

Р. в. відбувається безперервно: під час цілеспрямованого навчання, гри, праці, розв'язання життєвих ситуацій, спілкування з дорослими і ровесниками, при сприйманні й усвідомленні матеріалу, що надходить через засоби масової інформації. Найінтенсивніше відбувається розумовий розвиток під час розв'язування пізнавальних і проблемних задач, коли необхідно виявити творчий підхід, ініціативність і самостійність думки (див. *Проблемне навчання*). Велика роль у Р. в. належить повноцінному засвоюванню великого обсягу знань (глибоке проникнення у їх сутність, оволодіння методами їх набування і застосування, перетворення знань на переконання, на знаряддя мислення і діяльності). Розумовий розвиток виразно виявляється у засобах діяльності, структурі мислительних процесів, вільному володінні учнем осн. розумовими операціями, логічними прийомами, методами наук. пізнання (аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняння, узагальнення, конкретизація, вміння визначати головне, встановлювати і пояснювати причинно-наслідкові зв'язки, доводити, висловлювати оцінкові судження тощо). У рад. школі Р. в. відбувається у процесі всієї навч.-виховної роботи на уроках і в позаурочний час, у тісній взаємодії з ін. складовими частинами виховання (див. *Трудове виховання, Фізичне виховання, Естетичне виховання, Моральне виховання, Художнє виховання, Самовиховання, Сенсорне виховання*).

Різноманітні аспекти проблеми формування розумової діяльності досліджували рад. учені О. М. *Леонтьєв*, П. Я. Гальперін, В. В. Давидов, К. М. Кабанова-Меллер, Н. О. Менчинська, М. О. Данилов, на Україні — Г. С. *Костюк*, О. В. Скрипченко та ін.

О. Я. Савченко.

РОЗУМО́ВСЬКІ — укр. дворянський рід 18 — 1-ї пол. 19 ст. 1) Олексій Григорович Р. [17 (28).III 1709, х. Лемеші, тепер село Козелецького р-ну Чернігів. обл.— 6 (17).VII 1771, Петербург] — рос. держ. діяч, фельдмаршал (з 1756), граф (з 1744). Н. в сім'ї городового козака Г. Я. Розума. В 1731 взятий в Петербург до придворного хору, став фаворитом *Єлизавети Петрівни*. Після вступу її на престол (1741) обіймав високі посади при дворі, дістав великі зем. володіння, 10 тис. кріпаків. У 1742 таємно обвінчаний з Єлизаветою Петрівною. Обстоював інтереси укр. козац. старшини, сприяв відновленню гетьманства на Україні й обранню гетьманом свого брата Кирила Григоровича Р. Після смерті Єлизавети Петрівни участі в політ. житті не брав. 2) Кирило Григорович Р. [18 (29).III 1728, х. Лемеші — 3 (15). I 1803, Батурин, тепер смт Черніг. обл.] — останній гетьман Лівобережної України (1750—64), граф (з 1744), ген.-фельдмаршал (з 1764). У 1743—45 навчався в ун-тах Кенігсберга, Берліна, Гетінгена, Страсбурга. В 1746—65 — президент Петерб. АН. Підтримував М. В. *Ломоносова*. На *Глухівській раді 1750* обраний гетьманом. Сприяв посиленню й збагаченню козац. старшини, університалом 1760 (затверджений царським урядом 1763) обмежив переходи селян, провів *судову реформу на Україні 1760—63*. Підтримуючи всі заходи Р., спрямовані на посилення феод.-кріпосницького гніту укр. селянства і рядового козацтва, царський уряд разом з тим обмежував гетьманську владу — встановив контроль над роздаванням старшині зем. володінь, вилучив з-під юрисдикції гетьмана Київ тощо. Брав активну участь у підготовці двірцевого перевороту 1762 на користь *Катерини II*, за що дістав звання сенатора і чин генерал-ад'ютанта. За період гетьманства став власником величезних маєтностей. Після ліквідації гетьманства (1764) залишився в оточенні Катерини II, 1768—71 — член

Держ. ради. 3) О л е к с і й К и р и л о в и ч Р. [12 (23).IX 1748, Петербург — 5 (17).IV 1822, Почеп, тепер Брян. обл. РРФСР] — рос. держ. діяч, граф. Старший син Кирила Григоровича Р. З 1765 навчався в Страсбурзькому ун-ті, з 1767 перебував в Італії, Англії. В 1769—75 служив при дворі Катерини II, з 1786 — сенатор. У 1795 вийшов у відставку. Зібрав найбільшу в Росії б-ку природничих книг. З 1807 — попечитель Моск. ун-ту, 1810—16 — міністр нар. освіти. При ньому, зокрема, було відкрито гімназію в Києві, грец. уч-ще в Ніжині, Т-во наук при Харків. ун-ті. Був прихильником русифікації нац. районів Росії, в т. ч. України. Заборонив приймати до гімназій і пед. ін-тів дітей кріпаків. З 1818 жив у Почепі. 4) А н д р і й К и р и л о в и ч Р. [22.X (2.XI) 1752, м. Глухів — 11 (23).IX 1836, Відень] — рос. дипломат, князь (з 1815). Третій син Кирила Григоровича Р. Закінчив Страсбурзький ун-т. З 1769 служив у флоті. З 1777 — на дипломатичних посадах у Неаполі, Данії, Швеції, Австрії. В 1807 вийшов у відставку, жив у Відні. Брав участь у *Віденському конгресі 1814—15*. Був близько знайомий з композиторами *Й. Гайдном*, В. А. *Моцартом*, Л. *Бетховеном*; останній присвятив Р. три квартети. Мав велику картинну галерею. 5) Г р и г о р і й К и р и л о в и ч Р. [10 (21).XI 1759, Петербург — 3 (15). VI 1837, маєток Рудолець, Австрія] — один з перших вітчизняних геологів, почесний член Рос. АН та ряду іноз. академій. Шостий син Кирила Григоровича Р. Навчався в Лейдені (Нідерланди) та ін. містах Європи, багато мандрував. Автор кількох опублікованих (присвячені вивченню мінералів) і багатьох ненадрукованих праць. Відкрив новий мінерал (названий на його честь розумовськіт).

В. М. Кулаковський.

РОЗУМО́ВСЬКОГО КИРИЛА ТЕА́ТР — трупа музикантів і акторів *кріпацького театру* при дворі К. *Розумовського*. Утворений 1751 в Глухові. Тут влаштовувалися концерти (б-ка Розумовських налічувала понад 2300 творів оперно-симф. та камерно-інструментальної музики; тепер зберігаються в фондах Центр. наук. б-ки АН УРСР), ставилися опери, балети, комедії (зокрема «Ізюмський ярмарок» невід. автора). Організовувалися виступи великої (до 40 чол.) придворної капели співаків-кріпаків (серед них виділявся Гаврило Марцинкевич). Її очолював А. *Рачинський;* запрошували співаків і з Італії та Франції.

РОЗХІ́ДНИК (Glechoma) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *губоцвітих*. Стебла сланкі з висхідними квітконосними пагонами. Листки округло-серцевидні і округло-нирковидні. Квітки синьо-фіолетові, по 2—3 в пазухах листків. Плід з чотирьох горішків. 6 видів, поширених у помірних і субтропіч. зонах Європи й Азії. В СРСР — три види, в т. ч. в УРСР — два. Найпоширеніший Р. з в и ч а й н и й (G. hederacea); містить ефірні олії і *дубильні речовини*.

РОЗЦІ́НКА — розмір оплати праці робітника за одиницю роботи (операцію, деталь, партію виробів тощо). Р. встановлюють для відрядних робіт. Її визначають, множачи *норму часу* (в годинах) на годинну *тарифну ставку* відрядника, або ділячи денну тарифну ставку на *норму виробітку* за зміну. При незмінності тарифних ставок розцінки змінюються прямо пропорційно нормам часу та обернено пропорційно нормам виробітку.

РО́ЗЧИНИ — гомогенні (однорідні) суміші з кількох компонентів (речовин). В Р. компоненти рівномірно розподілені в усьому об'ємі, і кожний елемент об'єму характеризується однаковими хімічними й термодинамічними властивостями. Компонент, кількість якого найбільша в Р., наз. *розчинником*, інші — розчиненими речовинами. В істинних або просто Р., на відміну від колоїдних (див. *Колоїдні системи*), компоненти перебувають на мол. ступені *дисперсності*; в багатьох випадках розчинена речовина утворює невеликі агрегати — асоціати; в розчинах *електролітів* вона перебуває у вигляді електрично заряджених частинок— *іонів*. Залежно від агрегатного стану компонентів Р. поділяють на газоподібні (напр., *повітря*, природні горючі гази), рідкі (природні води, *нафта* тощо), тверді (див. *Тверді розчини, Сплави*); за термодинамічними властивостями вони бувають ідеальні (назва вказує на схожість Р. з *ідеальними газами*), атермальні й регулярні. Найважливішою характеристикою Р. є концентрація розчиненої речовини, верхня межа якої зумовлюється *розчинністю*. Залежно від концентрації розрізняють Р. насичені, ненасичені й перенасичені (див. *Насичений розчин, Ненасичений розчин, Пересичений розчин*). Між концентрацією Р., з одного боку, і тиском насиченої пари розчинника або всіх компонентів Р. (див. *Рауля закони*), температурами замерзання або кипіння (див. *Кріоскопія, Ебуліоскопія*), *електропровідністю* тощо, з другого, існує зв'язок.

Вчення про природу Р. становить важливий розділ фізичної хімії. Воно розвивалось у двох напрямах — фізичному (С. А. *Арреніус*, Я. Г. *Вант-Гофф*, В. Ф. *Оствальд*) і хімічному (Д. І. *Менделєєв*). Відповідно до першого напряму утворення Р. є мех. процесом. Згідно з другим Р.— це наслідок хім. взаємодії між молекулами розчинника і розчиненої речовини з утворенням *сольватів*. Сучас. теорія Р. (в розробку якої вагомий внесок зробили укр. рад. вчені В. О. *Плотников*, О. І. *Бродський*, М. А. *Ізмайлов* та ін.) являє собою синтез обох напрямів. Оскільки більшість хім. процесів відбувається в Р., вони широко застосовуються в техніці і повсякденній практиці людини.

Літ.: Фиалков Ю. Я., Житомирский А. Н., Тарасенко Ю. А. Физическая химия неводных растворов. Л., 1973; Товбин М. В. Физическая химия. К., 1975; Измайлов Н. А. Электрохимия растворов. М., 1976.

Ю. Я. Фіалков.

РОЗЧИ́ННЕ СКЛО — склоподібний *сплав* силікатів натрію або калію та їхніх сумішей. Одержують Р. с. у скловарних печах, де кварцовий пісок сплавляють із содою, сульфатом натрію або поташем (карбонатом калію). Силікат-глиба, що утворюється при повільному остиганні розплаву (або силікат-гранулят, якщо розплав випускають тонкою струминою у проточну воду), практично нерозчинна у воді при кімнатній т-рі, проте легко розчиняється в ній при т-рі 100—200° С (в *автоклавах*, розварювальних апаратах). Розчин Р. с. у воді (*рідке скло*) застосовують при виготовленні кислотостійких *цементів, жаростійких бетонів, шлаколужних бетонів*, силікатних фарб, для просочування тканин, *силікатизації ґрунтів* тощо.

РО́ЗЧИННИКИ — індивідуальні рідини або рідинні суміші, застосовувані для приготування *розчинів*. Якщо розчинена речовина — газ або тверда речовина, за Р. прийнято вважати рідкий компонент, а для розчинів рідина — рідина Р. є компонент, кількість якого більша. Р. поділяють на неорганічні та органічні. Найпоширенішими неорганічними Р. є *вода*, а також *сірчана кислота*, хлористі сульфурил і тіоніл тощо та зріджені гази — *аміак*, сірчистий ангідрид. До о р г а н і ч н и х Р. належать: *вуглеводні* (*бензол, толуол, ксилоли*), *спирти* (метиловий, етиловий, ізопропіловий та ін.), хлорорганічні сполуки (*хлороформ, дихлоретан* та ін.), *ефіри, кетони, карбонові кислоти* тощо. Р. бувають полярні і неполярні. П о л я р н і — рідини, що поєднують велику *діелектричну проникність*, дипольний момент (див. *Диполь* електричний) з наявністю функціональних груп, які забезпечують утворення переважно *водневих зв'язків*, напр. вода, к-ти, *аміни, нітросполуки*. Н е п о л я р н і — рідини з малим дипольним моментом без активних функціональних груп, напр. вуглеводні, *сірковуглець*. Р. поділяються на окремі групи і залежно від їхніх фіз. властивостей: т-ри кипіння або замерзання, леткості та ін. У пром-сті й побуті широко застосовуються н а ф т о в і Р.— рідини, одержувані переробкою *нафти*. Р., особливо органічні, використовують для виготовлення пластмас, лаків, фарб, клеїв, синтетичних волокон тощо. Р., що поліпшують мех. і фіз. властивості каучуків, мастил, мазей, наз. п л а с т и ф і к а т о р а м и. Органічні Р. застосовують також у процесах *екстрагування* та електроосаджування металів, що не виділяються з водних розчинів. При роботі з неводними Р. необхідно враховувати їхню токсичність і горючість.

Ю. Я. Фіалков.

РОЗЧИ́ННІСТЬ — здатність речовини розчинятися у *розчиннику*, утворюючи *розчин*. Мірою Р. речовини є *концентрація* її *насиченого розчину*. Неорганічні речовини, як правило, краще розчинні у воді та полярних розчинниках, органічні — в органічних та неполярних розчинниках. Р. залежить

Розхідник звичайний. Квітуча гілка та квітка.

РОЗЧИНО-ЗМІШУВАЧ

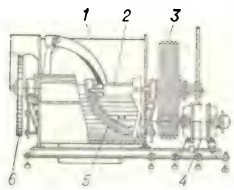

Стаціонарний **розчинозмішувач** з примусовим змішуванням компонентів:
1 — змішувальний барабан;
2 — лопатевий вал;
3 — клинопасова передача;
4 — електродвигун;
5 — лопать;
6 — зубчаста передача.

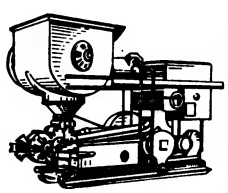

Поршневий **розчинонасос.**

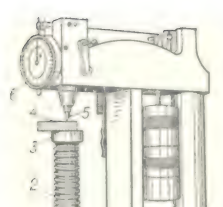

Роквелла метод. Твердомір:
1 — маховик;
2 — підйомний гвинт;
3 — столик;
4 — досліджуваний зразок;
5 — алмазний конус;
6 — індикатор.

насамперед від хім. природи, т-ри та *діелектричної проникності* розчинника. Із зростанням т-ри Р. твердих і рідких речовин звичайно збільшується, газів — зменшується. На Р. газів дуже впливає зовн. тиск. *Ю. Я. Фіалков.*

РОЗЧИНОЗМІ́ШУВАЧ, розчиномішалка — машина, в якій готують *будівельні розчини* мех. змішуванням їхніх компонентів. Розрізняють Р. (мал.): періодичної і безперервної дії; гравітаційні й з примусовим змішуванням; пересувні (продуктивністю 1,5—5 м³/год) і стаціонарні (до 100 м³/год). Тривалість змішування у Р. компонентів звичайних розчинів — до 1,5—2,5 хв, легких розчинів — 2,5—3,5, розчинів з гідравлічними або ін. *добавками* — до 5 хв. В СРСР виготовляють Р. з об'ємом готового замісу 30—1800 л.

РОЗЧИНОНАСО́С — насос, яким *будівельний розчин* переміщують (нагнітають) по трубах або прогумованих рукавах до місця укладання. Розрізняють Р. (мал.) поршневі, або плунжерні, та безпоршневі. Поршневі Р. (одно- та двокамерні) бувають діафрагмові (поршень насоса діє на буд. розчин через проміжну рідину, відокремлену від розчину гумовою *діафрагмою*) і бездіафрагмові, або прямодіючі (з безпосереднім діянням поршня на розчин). Безпоршневі Р. переміщують розчин в результаті діяння похилого обертового диска на діафрагму насоса і створення в насосній камері всмоктувальної і нагнітальної порожнин або видавлюванням розчину з пружного шланга роликами обертового *ротора*. За допомогою Р. буд. розчин транспортують на віддаль до 200 м по горизонталі та 40 м по вертикалі. Робочий тиск, створюваний у Р.,— до 1—1,5 кПа, їхня продуктивність — 1—6 м³/год.

РОЗШИ́РЕНЕ ВІДТВО́РЕННЯ— див. *Відтворення.*

РОЗШИРНИ́Й ЦЕМЕ́НТ — цемент, який у процесі тужавіння й твердніння розширюється. У більшості Р. ц. розширення спричинюється утворенням високоосно́вних гідросульфоалюмінатів кальцію, що їх об'єм у 1,5—2,5 раза більший (через значну кількість хімічно зв'язаної води) об'єму вихідних твердих компонентів *в'яжучої речовини*. До Р. ц. належать *напружуючий цемент*, розширний *портландцемент* (компоненти — портландцементний *клінкер*, високоглиноземистий *шлак*, *гіпс* і активна гідравлічна *добавка*) та гіпсоглиноземистий цемент (компоненти — доменний гранульований шлак і гіпс). Міцність Р. ц. на стиск — 30—50 МПа і більше. Р. ц. застосовують для замонолічування стиків збірних залізобетонних конструкцій, гідроізоляції швів у гідротех. спорудах, виготовлення напірних залізобетонних труб тощо.

РОЗЩЕ́ПЛЕННЯ в генетиці — розходження алельних (див. *Алелі*) пар *генів* у різні статеві клітини при випадковому розподілі *хромосом* у *мейозі*. Спостерігається звичайно у нащадків від *самозапилення* або *схрещування* між собою організмів, гетерозиготних (див. *Гетерозиготність*) за однією чи кількома парами алельних генів. Виявляється в певних числових відношеннях організмів з домінантними (див. *Домінантність*) та рецесивними (див. *Рецесивність*) ознаками. У організмів, гетерозиготних за однією алельною парою генів Аа, внаслідок випадкового розподілу хромосом гени потрапляють в різні гамети. Після об'єднання цих гамет виникають нащадки з *генотипами* АА : 2Аа : аа. За умови повного домінування гена А над геном а таке генотипове Р. виявляється фенотипово (див. *Фенотип*) двома групами особин, ³/₄ з яких мають домінантну ознаку і ¹/₄ — рецесивну (другий *Менделя закон*). Якщо організм гетерозиготний більш ніж за однією парою алельних генів, то Р. в межах кожної пари іде незалежно від ін. пар, а кількість фенотипів є сумою результатів такого незалежного Р. по кожній з алельних пар. Напр., організм, гетерозиготний за двома парами алельних генів (Аа, Вв), буде мати у наступному поколінні дев'ять різних поєднань алельних генів, які спричинюють появу чотирьох фенотипів у співвідношенні 9 : 3 : 3 : 1 (третій закон Менделя). У організму, гетерозиготного за n парами алельних генів, внаслідок Р. виникає 2^n різних типів гамет, незалежне поєднання яких веде до появи у нащадків 3^n різних генотипів і 2^n — різних фенотипів (за умов повного домінування). При неповному домінуванні та зчепленому успадковуванні генів (див. *Зчеплення генів*) спостерігаються інші закономірності. *В. А. Труханов.*

РО́ЇК Віра Сергіївна (н. 25.IV 1911, м. Лубни, тепер Полтав. обл.) — український рад. майстер художньої вишивки, заслужений майстер народної творчості УРСР (з 1967). З 1952 живе і працює в Сімферополі. Вивчає стильові особливості вишивки різних областей України, створює самобутні за своїм художнім рішенням вироби. Серед творів: вишивані рушники — «Півники» (1960), «Мереживо» (1970), «Волинський» (1971), «Виноград» (1973), «Полтавський» (1977), «Ніжна казка» (1980); декоративне панно «Заповіт» (1978), «Сонечко» (1981), ювілейна папка «50 років Радянської влади» (1967), портьєри, серветки, галстуки. Твори експонуються на республ., всесоюзних та зарубіжних худож. виставках (у т. ч. персональних в Польщі та Болгарії), зберігаються в ДМУНДМ в Києві, ін. музеях республіки.

Літ.: Федорук О. К. Мистецтво, народжене соціалізмом. К., 1976.
Н. О. Глухенька.

РОЇ́ННЯ БДЖІЛ — форма розмноження й розселення *бджоли медоносної* та ін. бджіл. Полягає у відокремленні від бджолиної сім'ї частини бджіл (рою) разом з маткою та утворенні ними нового гнізда (в природних умовах — у дуплах дерев, ущелинах скель та ін.). Розрізняють природне і штучне Р. б. Природне Р. б. настає в першій половині літа, коли сім'ї бджіл досягають повної сили, мають багато розплоду і велику кількість молодих не зайнятих роботою бджіл-годувальниць. Найбільше трояться сильні, але малопродуктивні сім'ї. Жарка погода, переповнення гнізда, недостатня вентиляція сприяють посиленню ройового стану бджіл. Р. б. призводить до зменшення медозбору, ослаблення материнської сім'ї. Природне Р. б. не допускають або обмежують своєчасним розширенням гнізд, заміною маток молодими, а щоб збільшити число бджолосімей і *взяток*, застосовують штучне ділення сімей, створюючи відводки бджіл (див. *Пакет бджіл*), нуклеуси (невелика бджоляна сім'я), роблячи «нальоти» на матку або маточник, переводять нові сім'ї в ін. *вулик* тощо.

«РО́ЙАЛ БАНК ОФ КА́НАДА» (англ. Royal Bank of Canada — Королівський банк Канади) — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп Канади. В центрі групи — однойменний банк, засн. 1869; сучас. назва — з 1901. Фірми і відділення групи розташовані в Аргентині, Бразилії, Бельгії, США та ін. країнах. Активи групи зосереджено в кредитно-фінанс. сфері нафт. і нафтохім. пром-сті. *С. В. П'ятенко.*

РО́ЙЗЕНМАН Борис Онисимович (1878—1938) — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1902. Н. в робітн. сім'ї. Робітник-кочегар. В революц. русі з 1899. Учасник революц. подій 1905—07 на Україні. Проводив парт. роботу в Черкасах, Катеринославі та ін. містах. Не раз зазнавав арештів і заслань. В 1916 мобілізований в армію, проводив революц. агітацію серед солдатів. У 1917 — член Катериносл. к-ту РСДРП(б), член Президії Катериносл. Ради робітн. депутатів. В 1918—19 — уповноважений РНК по постачанню 8-ї й 9-ї армій Пд. фронту, уповноважений РПО на Уралі. В 1921—23 — на відповідальній госп. роботі. З 1923 працював в органах парт. і рад. контролю. З 1923 — кандидат у члени ЦКК, 1924—34 — член Президії ЦКК ВКП(б),з 1934 — заст. голови Комісії рад. контролю. Нагороджений орденом Леніна.

РО́ЙТЕР Володимир Андрійович [14 (26).VII 1903, с. Нижньодніпровськ, тепер у межах Дніпропетровська — 8.VIII 1973, Київ] — укр. рад. фізикохімік, акад. АН УРСР (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1964). Закінчив Дніпроп. ін-т нар. освіти (1926). З 1929 і до кінця життя працював в Ін-ті фіз. хімії АН УРСР; одночасно — у вищих учбових закладах Дніпропетровська (професор з 1934). Осн. наук. напрям досліджень — теорія і практика гетерогенного каталізу, зокрема дослідження механізмів каталізу аміаку, каталітичного окислення ацетилену. Один з творців нової галузі фіз. хімії — макрокінематики — науки про роль процесів перенесення речовини на пористих каталізаторах. Заклав основи єдиної теорії електродних процесів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1968.

РО́КА — мис, крайня зх. точка Європи (9 34′ **зх.** д. і 38° 47′ пн.

ш.). Розташований на Піренейському п-ові, в межах Португалії.

РОКА́ДА, (франц. rocade), рокадні шляхи — залізниці, шосейні або грунтові шляхи в прифронтовій смузі, що проходять паралельно лінії фронту. Р. служить для маневрування військами і матеріальними засобами.

РОКА́ЙЛЬ (франц. rocaille — дрібні камінці; раковина) — 1) Характерний для *рококо* мотив орнаменту — стилізована раковина. 2) Термін, який іноді застосовують для визначення стилю рококо.

РОКАЧЕ́ВСЬКИЙ Опанас Юхимович (1830, Київ — 25.I 1901, там же) — укр. живописець. В 1852—57 навчався в петерб. АМ (з 1860 — академік). Твори: «Портрет невідомої» (1860), «Портрет селянки», «Портрет ліцеїста», «Портрет дочки», всі — ДМУОМ у Києві. Портрети Р. позначені рисами *академізму*. З 1860 очолював Малювальну школу при Києво-Печерській лаврі.

РО́КВЕЛЛА МЕ́ТОД — метод визначення *твердості* матеріалу (переважно металу) вдавлюванням в його поверхню алмазного конуса з кутом при вершині 120° (шкали А і С) або сталевої загартованої кульки діаметром 1,588 мм (шкала В). Одиницею твердості за Роквеллом є величина, що відповідає осьовому переміщенню конуса (кульки) на 0,002 мм. Випробування за Р. м. провадять на настільних приладах — твердомірах (мал.), де твердість фіксується *індикаторами*. Метод наз. за ім'ям амер. металурга 20 ст. С. П. Роквелла.

РОКИ́ТИ — гірський хребет у *Покутсько-Буковинських Карпатах*, у межах Івано-Фр. обл. УРСР. Довж. бл. 25 км. Складається з витягнутих низько- та середньогірних вершин (Маківка, Рокита Велика, Рокита Мала та ін.). Вершини і пригребенева частина хребта переважно безлісі. Район туризму. *Б. Ф. Лящук.*

РОКИ́ТНЕ — селище міського типу Київ. обл. УРСР, райцентр, на р. Росі (прит. Дніпра). Залізнична станція. 13,5 тис. ж. (1982).

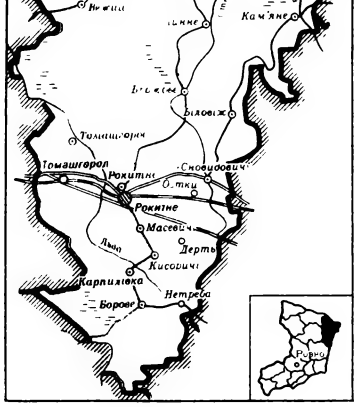

Вперше згадується в кін. 15 — на поч. 16 ст. У 80-х рр. 16 ст. Р. належало гетьману укр. *реєстрових козаків* К. *Косинському*, пізніше його загарбали магнати *Острозькі*. Населення Р. брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Р. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Селяни Р. брали активну участь у *Київській козаччині 1855*. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1957 Р.— с-ще міськ. типу. У Р.— маслоробний, цукр., комбікормовий, хлібний, плодоконсервний і асфальтовий з-ди, виробниче об'єднання буд. матеріалів і конструкцій, виробнича дільниця Білоцерківського пивобезалкогольного з-ду, цех Білоцерківського швейно-галантерейного об'єднання, 2 гранітні кар'єри, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 5 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, поліклініка. 2 будинки культури, кінотеатр, 3 бібліотеки.

РОКИ́ТНЕ — селище міського типу Ровен. обл. УРСР, райцентр. Залізнич. ст. Рокитне-Волинське. 7,0 тис. ж. (1982). Виникло у 80-х рр. 19 ст. під назвою Охотникове. В 1905 в селищі створено с.-д. групу. Рад. владу встановлено в січні 1918. За *Різьким мирним договором 1921* Охотникове відійшло до Польщі. В 1922 селище перейменовано на Р. В 1923 створено осередок КПЗБ, з 1927 — райком КПЗБ. В 1939 воно в складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 Р.— с-ще міськ. типу. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Р. (15.VII 1941 —4.I 1944) в с-щі з травня 1943 діяв підпільний райком партії, з серпня 1943 — підпільний райком комсомолу. У Р.— склоробний та каменедробильний з-ди, деревообр. комбінат, лісгоспзаг, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Мед. та профес.-тех. уч-ща, 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 7 б-к, істор.-краєзнавчий музей.

РОКИ́ТНИК — рід рослин родини бобових. Те саме, що й *зіновать*.

РОКИ́ТНІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Сх. Ровен. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 2,4 тис. км². Нас. 49,5 тис. чол. (1982). У районі — 40 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Рокитне*. Р. р. лежить у межах *Полісся Українського*. Корисні копалини: граніти, каолін, кварцові піски, торф. Річки — *Ствига* з прит. Льва (бас. Прип'яті). Значна кількість озер. Грунти дерново-підзолисті піщані, торфово-болотні. Розташований в зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, береза, дуб, ялина, вільха) і луки займають майже 50% тер. району. Підприємства склоробної, лісової і деревообр., буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: Рокитнівський склоробний та Томашгородський щебеневий з-ди, Рокитнівський та Остківський лісгоспзаги. Комбінат побутового обслуговування (Рокитне), 2 будинки побуту. Землеробство спеціалізується на вирощуванні зернових культур, картоплі, льону-довгунця; тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1981 становила 33,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 14,1 тис. га, сіножаті й пасовища — 19,8 тис. га. Осушено понад 24 тис. га. У Р. р.— 9 колгоспів, 6 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Рокитне-Волинське, Томашгород, Осгки, Сновидовичі. Автомоб. шляхів — 372 км, у т. ч. з твердим покриттям — 261 км. У районі — мед. та профес.-тех. уч-ща, 42 заг.-осв. та музична школи; 51 лік. заклад, у т. ч. 4 лікарні, 11 будинків культури, 25 клубів, 2 кінотеатри, 34 кіноустановки, 41 б-ка, істор.-краєзнавчий музей. У Р. р. видається газ. «Шлях до комунізму» (з 1943).

М. В. Міськов.

РОКИТНЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,6 тис. км². Нас. 41,6 тис. чол. (1982). У районі — 21 населений пункт, підпорядкований селищній та 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Рокитне*.

Поверхня Р. р. — хвиляста рівнина, розчленована ярами та балками. Корисні копалини: граніти, цегельно-черепичні глини, пісок. Річки — *Рось* з прит. *Горохуваткою* (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, береза, граб) займають 11 тис. га. Переважають пром. підприємства по переробці с.-г. та мінеральної сировини. Найбільші: рокитнянські маслоробний, цукр., плодоконсервний, комбікормовий та асфальтовий з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Рокитне) та 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 41,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 38,0 тис. га. Гол. культури: цукр. буряки, озима пшениця, овочеві. В Р. р.— 12 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Рокитне, Ольшаниця. Автомоб. шляхів — 215 км (усі з твердим покриттям). У районі — профес.-тех. уч-ще, 21 заг.-осв., музична та спорт. школи; 26 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 12 будинків культури, 11 клубів, кінотеатр, 25 кіноустановок, 28 б-к. У с. Довгалівському Р. р. народилися рад. держ. діяч, дипломат В. С. *Довгалевський* та укр. рад. письменник Ф. М.

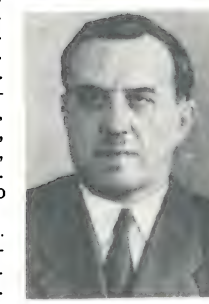

В. А. Ройтер.

В. С. Роїк. Рушник «Мир». Полтавська гладь, рушниковий шов. 1974.

О. Ю. Рокачевський. Портрет дочки. Друга половина 19 ст. ДМУОМ у Києві.

РОКИТНЯНСЬКИЙ ЦУКРОВИЙ ЗАВОД

Бурлака. У Р. р. видається газ. «Комуністичний шлях» (з 1932).

М. А. Смакота.

РОКИТНЯ́НСЬКИЙ ЦУКРО́ВИЙ ЗАВО́Д — підприємство цукрової промисловості. Розташований поблизу смт Рокитного Київ. обл. Буд-во почато 1971, закінчено 1973. Потужність підприємства — 3 тис. т переробки цукр. буряків за добу. Сировинною базою з-ду є зони бурякосіяння Рокитнянського, Таращанського, Ставищенського та Богуславського р-нів Київ. обл. Осн. продукція — цукор-пісок і патока.

А. Я. Романюк.

РОКИ́ЦЬКИЙ Микола Андрійович [6 (19).IV 1901, с. Заріччя, тепер Ковельського р-ну Волин. обл. —11. II 1944, Київ] — укр. рад. живописець. У 1927 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у М. *Бойчука.* Був членом *АРМУ.* Твори: картини — «Яблуні» (1925), цикл «Доменний цех» (1929), «Оборона Луганська» (1932), «Похорон бойового товариша» (1935); монументальні роботи — фреска «Зміна» (1927), розписи Селян. санаторію ім. ВУЦВК в Одесі (1928, у співавт.), картони для гобеленів (30-і рр.).

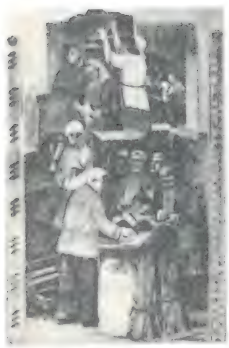

М. А. Рокицький та ін. Розпис Селянського санаторію імені ВУЦВК в Одесі. Фреска. 1928

РОКІТА́НСЬКИЙ (Rokitansky) Карл (19.II 1804, м. Кеніґгрец, Богемія, тепер м. Градець-Кралове, ЧССР—23.VII 1878, Відень) — австр. лікар, представник описової патологічної анатомії. Чех за національністю. Член (з 1848) і президент (з 1869) Віденської АН, член Паризької АН (з 1870). Освіту здобув у Паризькому і Віденському ун-тах. В 1834—75 — проф. патологіч. анатомії Віденського ун-ту. В 1844 організував у Відні першу самостійну кафедру патологіч. анатомії з музеєм препаратів. Описав морфологію прориву виразки шлунка, защемлення кишок, спонтанних розривів аорти, природжених дефектів перетинок серця та ін.

РОКОКО́ (франц. rococo), рокайль — стиль у зх.-європейському мистецтві 1-ї пол. 18 ст. Виник у Франції в період кризи абсолютизму. В Р. відбилися характерні для аристократії гедоністичні настрої (див. *Гедонізм*), бажання відійти від дійсності. Осн. ознаки Р.— вигнуті лінії, що нагадують обриси раковини, сплетіння різьблених і ліпних орнаментів, завитки, розірвані *картуші*, використання дзеркал і живописних *панно*. В стилі Р. оздоблювали свої споруди архітектори: Р. Декотт, Ж. М. Оппенор, Ж. О. Мейсоньє, Ж. Бофран — у Франції; Й. Б. Нейман, Г. В. Кнобельсдорф, частково М. Д. Пеппельман — у Німеччині. В Росії елементи Р. використовував В. В. Растреллі, на Україні — І. Григорович-Барський. В живописі Р. проявився в камерності й декоративності, у зверненні до фантастики, до міфологічної і пасторальної тематики (живописці Н. Ланкре, Ж. М. Натьє, Ф. Буше — у Франції, А. Пен — в Німеччині, Ф. А. Маульпеч — в Австрії), у скульптурі — в декоративних рельєфах, статуях і статуетках з теракоти, фарфору (Ж. Б. Лемуан — у Франції, І. І. Кендлер — в Німеччині). В стилі Р. оздоблювали також меблі (Ш. Кressан) та ювелірні прикраси (Ж. Жермен).

У м у з и ц і стиль Р. виявився в широкому використанні *мелізмів*, які становили невід'ємну частину мелодичної лінії. Фактура відзначалася легкістю, панував гомофонний склад, елементи поліфонії використовувалися скупо. Зразками Р. в музиці є клавесинні мініатюри Ф. *Куперена* і Ж. Ф. *Рамо*, деякі твори А. Скарлатті.

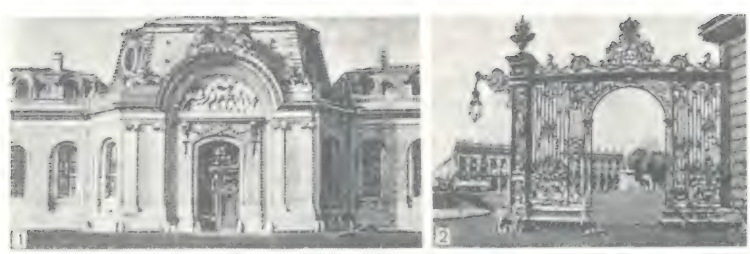

Рококо.
1. Ж. Обер. Стайні в Шантійї. 1719—35.
2. Ж. Ламур. Грати огорожі площі Станіслас у Нансі. 50-і рр. 18 ст.
3. В. В. Растреллі. «Купецький зал» Великого палацу в Петергофі (тепер Петродворець). 1747—50.
4. А. Ватто. Вередунка. ДЕ в Ленінграді.
5. Ф. Буше. Юпітер і Каллісто. Державний музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві.
6. Інтер'єр одного з залів Київського музею західного та східного мистецтва.

РОКОССО́ВСЬКИЙ Костянтин Костянтинович [9 (21).XII 1896, м. Великі Луки, тепер Псков. обл.— 3.VIII 1968, Москва] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1944), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1919. Н. в сім'ї залізничника. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. В Рад. Армії з 1918. В 1929 закінчив курси вищого начальницького складу при Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував механізованим корпусом, 16-ю армією, яка брала участь в обороні Москви, потім — військами Брян., Донського, Центр., Білорус., 1-го та 2-го Білорус. фронтів. Війська, очолені Р., брали участь у визволенні України. Після війни Р. командував Пн. групою рад. військ. У 1949 на прохання уряду Польс. Нар. Республіки з дозволу Рад. уряду виїхав до ПНР. В 1949—56 у званні Маршала Польщі був заст. голови Ради Міністрів і міністром нац. оборони ПНР. У 1956 повернувся до СРСР. У 1956—62 (з перервою— жовтень 1957—58) — заст. міністра оборони СРСР і гол. інспектор М-ва оборони СРСР (з липня 1957). З 1962 — генеральний інспектор Групи генеральних інспекторів М-ва оборони СРСР. З 1956 — кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го, 5—7-го скликань. Нагороджений 7 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом «Перемога», 6 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

РО́КОТОВ Федір Степанович [1735 (?), с. Воронцово, тепер у складі Москви — 12 (24).XII 1808, Москва] — рос. живописець-портретист. Син кріпака. З 1760 навчався в петерб. АМ (з 1765 — академік). У 1765 переїхав до Москви. Твори: портрети — Катерини II (1763), І. Голенищева (1-а пол. 60-х рр. 18 ст.), В. Майкова (бл. 1765), А. Струйської (1772), В. Новосильцевої (1780), подружжя Суровцевих (2-а пол. 80-х рр. 18 ст.), Є. Санті (1785) та ін. Зберігаються в ДТГ в Москві, ДРМ в Ленінграді. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Живопис*, т. 4, с. 120—121.

Літ.: Лапшина Н. П. Федор Степанович Рокотов. М., 1959.

РО́КОШ (польс. rokosz — заколот) — у *Речі Посполитій* у 16—18 ст. збройний виступ шляхти проти королівської влади з метою захисту своїх прав і вільностей. Термін

походить з Угорщини від назви місцевості, де відбувалися з'їзди угор. феодалів. Юридичною основою права шляхти на Р. були «артикули» короля Генріха Валуа 1573, які визнавали цю форму опору законною в разі порушення королем прав і вільностей шляхти. Одним з найбільших у Речі Посполитій був Р., організований проти *Сигізмунда III* 1606—07. Типовими Р. на тер. України були *Барська конфедерація 1768* і *Тарговицька конфедерація 1792*.

Я. С. Мельничук.

РОКСОЛА́НА (Лісовська Настя; 1505, м. Рогатин, тепер Івано-Фр. обл.— 1561, Стамбул) — дружина тур. султана Сулеймана II, українка за походженням. В 1520 під час нападу кримських татар її захопили в полон і продали в султанський гарем. За свідченням сучасників, Р. відзначалася красою, розумом і музичним талантом. Відігравала значну роль у політ. житті Османської імперії 20—50-х рр. 16 ст. Намагалася посадити на престол свого сина Селіма. Образ Р. виведено в ряді творів укр. дожовтн. л-ри, романі П. Загребельного «Роксолана» (К., 1979), однойменній опері Д. Січинського (1909). З ім'ям Р. пов'язано ряд архіт. пам'яток у Стамбулі та його околицях (іл. див. на окремому аркуші до ст. *Меморіальні споруди*, т. 6, с. 448—449).

РОКСОЛА́НИ — група іраномовних кочових сарматських племен, які населяли Пн. Причорномор'я з 2 ст. до н. е. до 4 ст. н. е. (див. *Сармати*). Спочатку Р. виступали в Пн. Причорномор'ї як вороги *скіфів*, але в кін. 2 ст. до н. е. в союзі зі скіфами вели боротьбу проти *Херсонеса*. В серед. 1 ст. н. е. частина Р. просунулася за Дніпро на Зх. і бл. 70 вторглася у рим. провінцію *Мезію*, але була розгромлена римлянами. В 3 ст. Р. разом з ін. пн.-причорноморськими племенами не раз вторгалися в межі Рим. імперії. В 70-х рр. 4 ст. *гунни* розгромили Р. і витіснили їх на Зх., на тер. сучас. Румунії. Востаннє Р. згадує готський історик *Йордан* (6 ст.) у зв'язку з боротьбою народів Європи проти гуннів.

РОКСОЛА́НСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — залишки античного міста 6 ст. до н. е. — 3 ст. н. е. на сх. березі Дністровського лиману біля с. Роксоланів Овідіопольського р-ну Одес. обл. Площа Р. г.— 3,8 га. Розкопують його з 1957. Виявлено залишки жител (кам'яні підвали, цегляні стіни), знайдено знаряддя праці, монети, амфори, чорнолаковий розписний посуд, теракоти тощо. Амфори з клеймами та численні знахідки монет свідчать про жваві торг. зв'язки жителів Р. г. з такими античними центрами, як Афіни, Фасос, Хіос, Гераклея, Сінопа, Аміс, *Тіра*, *Херсонес* та *Ольвія*. Дослідники Р. г. ототожнюють його з містом Ніконієм, яке згадують античні автори.

РОКФЕ́ЛЛЕРИ (Rockfeller) — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп США і всього капіталістичного світу. Почала створюватися у кін. 19 ст. на базі нафт. компанії «Стандард ойл». Центром групи в сучас. період є нафт. монополія «Ексон» (до 1972 — «Стандард ойл оф Нью-Джерсі») і один з найбільших банків у світі «Чейз Манхаттан». Група Р. контролює підприємства майже в 100 країнах світу. Бл. половини активів групи зосереджено у кредитно-фінансовій сфері. Провідну роль відіграє також в електротех. і маш.-буд. галузях. Керують групою п'ять братів Р. Один з них — Н. Рокфеллер у 70-х рр. 20 ст. був віце-президентом США.

С. В. П'ятенко.

РОЛ (нім. Rolle, від лат. rotula — коліщатко) — апарат (машина), що в ньому розмелюють волокнисті матеріали, з яких виготовляють *папір* або *картон*. Вперше апарати такого типу були застосовані (на межі 17—18 ст.) в Голландії. Осн. частиною Р. є розмелювальний пристрій (обертовий барабан і нерухома планка, на яких закріплено ножі), розміщений у ванні (ємкістю 3—18 м³), куди заливають воду і завантажують волокнисті матеріали. Р. замінюють продуктивнішими апаратами — розмелювальними млинами, *рафінерами*.

РО́ЛЕЙ ТЕО́РІЯ — сучасна бурж. соціально-психологічна концепція, яка визначає особу як сукупність соціальних ролей, які вона виконує, наслідуючи норми й зразки поведінки, прийняті в даній соціальній системі. Започаткована Р. Лінтоном, Дж. *Мідом*, Дж. *Морено* та ін.

Центр. поняттям цієї теорії є *роль соціальна*. Поведінка людини опосередкована також індивідуальним сприйняттям ролі. Засвоєння ролі полягає в суб'єктивному визначенні індивідом своєї позиції і відповідних обов'язків. Виконання ролі робить помітний вплив на мотиви поведінки, ціннісну орієнтацію особи, на її ставлення до ін. людей. Р. т. містить ряд метафіз. та ідеалістичних положень. Вона ігнорує вплив *способу виробництва* на структуру сусп. відносин і на формування особи. Водночас у Р. т. знайшли відображення емпірично виявлені процеси психологічної взаємодії людей.

В. О. Тихонович.

РО́ЛКЕР, ролкерне судно (від англ. roll — котити і car — автомобіль, візок) — судно, яким перевозять засоби колісної техніки та будь-які поштучні вантажі, навантажуючи і вивантажуючи їх через носові (бортові, кормові) ворота по *апарелях* за допомогою автонавантажувачів або спец. платформ з тягачами. На ролкерах перевозять автомобілі, *трейлери*, контейнери, пакети тощо. Іл. с. 448.

РОЛЛ Яків Володимирович [21.X (2.XI) 1887, м. Луганськ, тепер Ворошиловград — 3.XI 1961, Київ] — укр. рад. ботанік і гідробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки УРСР (з 1948). Закінчив Харків. ун-т (1913). З 1920 — професор Харків. лісогосп. і с.-г. ін-ту. З 1934 працював на Гідробіологічній станції у Києві, реорганізованій 1939 в Ін-т гідробіології АН УРСР (у 1939—59 — директор ін-ту); одночасно — професор Київ. лісогосп. ін-ту (1930—59) і Київ. ун-ту (1945—53). Праці присвячені вивченню флори прісноводних водоростей і фітопланктону (див. *Планктон*) річок УРСР і пн. р-нів РРФСР. Описав нові роди десмідієвих водоростей.

РОЛЛА́Н (Rolland) Ромен (29.I 1866, м. Кламсі — 30.XII 1944, м. Везеле на Пд. Франції) — французький письменник, музикознавець, громад. діяч, почесний академік АН СРСР (з 1932). Освіту здобув у Вищій нормальній школі в Парижі. З 1897 — проф. історії музики у Вищій нормальній школі, у 1903—12 — професор Сорбонни. Автор теор. праці «Народний театр» (1900—03), численних музикознавчих досліджень («Музиканти минулих днів», «Музиканти наших днів», обидві — 1908; «Гендель», 1910; «Бетховен. Великі творчі епохи», опубл. 1928—45, та ін.). Літ. діяльність почав у 90-х рр. Перші драми «Святий Людовік» (1897), «Аерт» (1898) разом з антиімперіалістичною п'єсою «Настане час» (1903) становлять цикл «Трагедії віри». В циклі «Драми революції» («Вовки», 1898; «Тріумф розуму», 1899; «Дантон», 1900; «Чотирнадцяте липня», 1902) відтворив пафос франц. революції 1789—94. Р. належить цикл худож. біографій «Героїчні життя» («Життя Бетховена», 1903; «Життя Мікеланджело», 1907; «Життя Толстого», 1911). Ідейно-естетичні погляди Р.-реаліста найяскравіше відбилися в десятитомному романі-епопеї «Жан-Крістоф» (1903—12), де подано широку картину життя Франції і Німеччини в епоху імперіалізму, показано долю митця в бурж. суспільстві. Образ нар. художника-різьбяра 17 ст. створив у романі «Кола Брюньйон» (закінчив 1914, опубл. 1918; на сюжет роману Д. Кабалевський написав оперу «Майстер із Кламсі»; пост. 1938). Під час 1-ї світової війни виступив з антимілітаристськими відозвами і статтями (збірки «Над сутичкою», 1915; «Предтечі», 1919). Антивоєнні мотиви притаманні драм. сатирі «Лілюлі» (1919), роману «Клерамбо» (1920) та ліричній повісті «П'єр і Люс» (1920). Розумів міжнар. значення Великої Жовтн. соціалістичної революції, але довгий час заперечував революц. методи боротьби. У 30-х рр. став на позиції соціалістич. гуманізму, свідченням чого були публіцистичні статті «Прощання з минулим» (1931), «Ленін, мистецтво і дія» (1934), збірки статей «П'ятнадцять років боротьби», «Мир через революцію» (обидві — 1935) та ін. Постійно цікавився госп. і культур. досягненнями в СРСР, листувався з М. Горьким. Влітку 1935 відвідав СРСР. Разом з А. *Барбюсом* був натхненником і організатором антифашист. конгресів. Найвизначніший твір Р. цього періоду — багатотомний роман «Зачарована душа» (1922—33), в якому змальовано типовий процес переходу передової європ. інтелігенції в табір соціалізму. Остання книга роману позначена рисами методу соціалістичного реалізму. Драмою «Робесп'єр» (1939) завершив цикл «Драми революції».

Під час 2-ї світової війни зали-

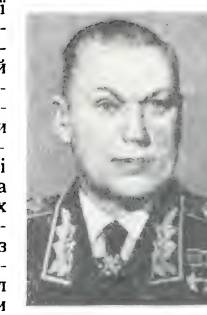

К. К. Рокоссовський.

Роксолана.

Ф. С. Рокотов. Портрет В. М. Суровцевої. Друга половина 80-х рр. 18 ст. ДРМ у Ленінграді.

Р. Роллан.

У. Р. Ролстон.

Ролкер з розкритими носовими воротами.

шався переконаним антифашистом і демократом. Р. Роллан помер у м. Везеле. Похований був у м. Кламсі. За його заповітом, прах перенесено на кладовище Брев поблизу м. Кламсі. Нобелівська премія, 1915.

Тв.: Укр. перекл.— П'єр і Люс. К., 1966; Кола Брюньйон. К., 1971; Твори. К., 1975; Думки про мистецтво. К., 1977; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—20. Л., 1930—36; Собрание сочинений, т. 1—14. М., 1954—58; Собрание сочинений, т. 1—9. М., 1974.

Літ.: Іванов Л. Д. Творчість Ромена Роллана. Львів, 1960; Дюшен И. Б. «Жан-Кристоф» Ромена Роллана. М., 1966; Балахонов В. Е. Ромен Роллан и его время. Л., 1968; Мотылёва Т. Ромен Роллан. М., 1969; Урицкая Б. С. Ромен Роллан — музыкант. Л.—М., 1974; Анисимов И. И. Французская классика со времён Рабле до Ромена Роллана. М., 1977; Журавська І. Ю. Ромен Роллан. К., 1978; Паевская А. В. Ромен Роллан. Биобиблиографический указатель. М., 1959.

І. Ю. Журавська.

РОЛЛЕ́ (Rolle) Антоній Юзеф (псевд.— Д-р Антоні Ю.; 1830, с. Генріхівка, тепер селище Роля Шаргородського р-ну Вінн. обл. — 21.I 1894, м. Кам'янець-Подільський) — польс. історик бурж.-ліберального напряму, лікар. Н. в сім'ї франц. емігранта. В 1855 закінчив Київ. ун-т. З 1860 — лікар у Кам'янці-Подільському. Автор ряду праць з історії Правобережної України. Найзначніші з них: «Подільські замки на мунтенських рубежах» (т. 1—3, 1880) та «Історичні оповідання», в яких висвітлюється історія Поділля 16—18 ст. Р.— автор праць з історії медицини на Волині та Поділлі 15—19 ст.

РО́ЛЛЯ ТЕОРЕ́МА — одна з основних теорем *диференціального числення*. Якщо функція $f(x)$ неперервна на відрізку, диференційовна в кожній внутр. точці його і набуває рівних значень на кінцях цього відрізка, то, за Р. т., її похідна $f'(x)$ дорівнює нулеві хоча б в одній внутр. точці цього відрізка. Названа ім'ям М. *Ролля*, хоч він довів алгебр. теорему, яка в неявній формі є лише окремим випадком наведеної теореми.

РОЛЛЬ (Rolle) Мішель (21.IV 1652, Амбер — 8.XI 1719, Париж) — франц. математик, член Паризької АН (з 1685). Осн. праці присвячені алгебрі. В «Трактаті з алгебри» (1690) розвинув метод відділяння дійсних коренів алгебр. рівнянь, що базується на окремому випадку т. з. *Ролля теореми*. Автор досліджень, присвячених розв'язуванню в цілих числах невизначених лінійних рівнянь з двома невідомими.

РО́ЛСТОН (Ralston), Шедден-Ролстон (Shedden-Ralston) Уїльям Ролстон (4.IV 1828, Лондон — 6.VIII 1889, там же) — англ. русист і перекладач, чл.-кор. Петерб. АН (з 1885). З 1850 вивчав русистику. Кілька разів відвідав Росію. Листувався з багатьма рос. письменниками і М. Драгомановим, з яким був особисто знайомий. Дружив з І. Тургенєвим. У 1871 і 1874 читав в Оксфорд. ун-ті курс лекцій з рос. історії та фольклору. Перекладав байки І. Крилова (чотири видання, 1868—83), роман І. Тургенєва «Дворянське гніздо» (1869), понад 50 рос. нар. казок, зібраних О. Афанасьєвим (1873). Автор дослідження «Пісні російського народу як зразки слов'янської міфології і російського побуту» (1872), у якому чимало місця відведено укр. колядкам, щедрівкам, загадкам. Опублікував понад 100 журнальних та енциклопедичних статей про рос. письменників (О. Кольцова, О. Островського, І. Тургенєва, Л. Толстого та ін.). Написав дві рецензії на збірку укр. істор. пісень у франц. перекладі А. Ходзька, видану 1879 в Парижі.

Р. П. Зорівчак.

РОЛЬ (франц. rôlle, букв.— список, перелік) — 1) Літературний персонаж у п'єсі (кіносценарії) і відповідний сценічний (кінематографічний) образ, втілений актором у виставі (кінофільмі, радіоп'єсі). В муз. театрі Р.— те саме, що й *партія*. 2) Частина тексту у виставі (фільмі), що має виконуватися однією дійовою особою. 3) Переносно — ступінь участі, міра впливу, значення.

РОЛЬ НАРО́ДНИХ МАС І ОСО́БИ В ІСТО́РІЇ — одна з гол. проблем *історичного матеріалізму*. Основоположники марксизму-ленінізму, створивши вчення про Р. н. м. і о. в і., розв'язали проблему співвідношення істор. необхідності і свідомої діяльності людей, пояснили істор. роль діяльності нар. мас. Вони довели, що *народ* є гол. суб'єктом істор. руху, найважливішим фактором сусп. розвитку. Нар. маси відіграють вирішальну роль у всіх сферах суспільного життя — матеріальній, суспільно-політ., духовній. Виробнича діяльність нар. мас — основа зміни екон. відносин, а отже й зміни *суспільно-економічних формацій*. Революц. боротьба нар. мас розв'язує докорінні суперечності сусп. ладу, забезпечує сусп. прогрес. В духовній сфері вирішальна роль нар. мас виявляється як опосередковано (створення умов для творчості діячів культури), так і безпосередньо (створення мови, етнографічно-фольклорна творчість, поповнення лав діячів науки і культури тощо). З розвитком суспільства, в процесі *класової боротьби* свідомість і організованість нар. мас, а разом з тим і їхня роль у суспільстві зростають. Довівши це, К. Маркс встановив об'єктивний закон неухильного підвищення ролі нар. мас в історії. Якісно змінюється роль нар. мас в епоху *соціалістичних революцій*, будівництва *соціалізму* і *комунізму*. За соціалізму нар. маси вперше в історії стають свідомими творцями свого життя. На етапі зрілого соціалізму їхня істор. творчість набирає небачених раніше масштабів, набуває якісно нових характеристик. Діяльність нар. мас як творця і гол. суб'єкта історії відбувається в безпосередньому зв'язку з діяльністю класів, насамперед *робітничого класу*, партій, вождів і видатних *осіб*, які очолюють маси. Діяльність особи — необхідний елемент істор. процесу. Роль особи в історії визначається тим, якою мірою її діяльність відображує істор. необхідність, виражає життєві інтереси певних класів. У зв'язку з цим особа може відігравати як прогресивну, так і реакційну роль в історії, прискорювати або гальмувати розвиток суспільства. Особливо велика роль тих діячів, які виражають інтереси трудящих, очолюють їхню боротьбу за соціальне й нац. визволення, тобто відображають прогресивні тенденції істор. руху. Сила вождів світового пролетаріату полягає саме в нерозривному зв'язку з боротьбою трудящих, з діяльністю робітн. класу, комуністичних і робітн. партій. Марксизм-ленінізм, з'ясовуючи Р. н. м. і о. в і., рішуче відкидає як культ особи, так і анархістське заперечення ролі вождів і авторитетів, піддає критиці сучас. бурж. ідеалістичні концепції (*еліти теорію*, «*масового суспільства теорію*» тощо).

В. С. Пазенок.

РОЛЬ СОЦІА́ЛЬНА — нормативний зразок поведінки, який визначається певним становищем індивіда в суспільстві чи в соціальному мікросередовищі; *поведінка*, що реалізує ці норми. З категорією «Р. с.» тісно пов'язані поняття *статус соціальний*, соціальна позиція тощо. В рольовому описанні суспільство чи будь-яка *група соціальна* можуть бути представлені у вигляді набору певних соціальних позицій (робітник, учений, солдат тощо), перебуваючи в яких, індивід повинен підкорятися «соціальному замовленню» чи «сподіванням» ін. індивідів, пов'язаних з даною позицією. Вимоги, сподівання, які пред'являються Р. с., формуються в сусп. свідомості під впливом загальнокультур. норм, цінностей і традицій, конкретної сусп. системи, соціальної групи. Значення ролі як регулятора соціальної поведінки полягає в тому, що, приступаючи до виконання певних соціальних функцій, індивід, як правило, знає права й обов'язки, що відповідають його становищу, й санкції, які можуть бути застосовані внаслідок порушення їх. Поняття «роль соціальна» ввели в наук. обіг американські соціологи Р. Лінтон і Дж. *Мід* (див. *Ролей теорія*). Нині воно займає центр. місце в теоріях *структурно-функціонального аналізу*. При різноманітних тлумаченнях даного поняття ці теорії поєднує абсолютизація значення ролей в організації сусп. життя й формуванні індивід. свідомості. Марксистсько-ленінська соціологія при аналізі соціальної структури суспільства надає вирішального значення класовій структурі, щодо якої Р. с. виступають як похідні чи другорядні. В працях рад. соціологів і психологів досліджується діалектичний взаємозв'язок між Р. с. і свідомим, творчим виконанням особою соціальних функцій.

Н. В. Панина.

РОЛЬГА́НГ (нім. Rollgang, від Rolle — коток і Gang — хід) — пристрій (роликовий *конвейєр*), по роликах якого, закріплених у рамі на невеликій віддалі один від одного, переміщуються вантажі (поштучні, у тарі). Буває без *привода* та з приводом. У неприводних Р. ролики приводяться у рух при проштовхуванні вантажів вручну або за допомогою

До ст. **Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка.**

1. На острові Вайгач.
2. Полярний Урал.
3. Північні олені на Чукотці.
4. Онезьке озеро.
5. Східно-Європейська рівнина.
6. Лісотундра в дельті річки Яни.
7. Західно-Сибірська рівнина.
8. Колимський хребет.
9. Ріка Волга.
10. Чорноморське узбережжя Кавказу.
11. У передгір'ї Алтаю.
12. Примор'я.

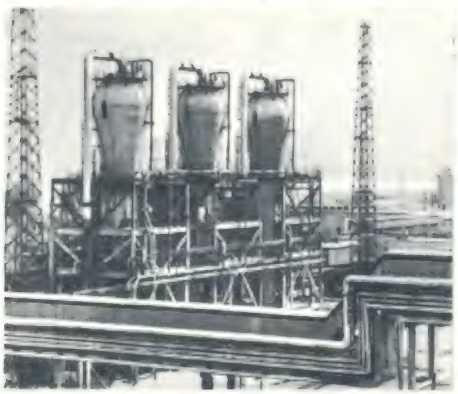

До ст. **Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка.**

1. Видобування газу в Оренбурзькій області. **2.** Красноярський край. Будівництво Саяно-Шушенської ГЕС. **3.** Ставропольський край. Одна з дільниць Прикумського заводу пластмас. **4.** Куйбишевська область. Тольятті. Головний конвейєр Волзького автомобільного заводу. **5.** Тульська область. У крутильному цеху Щокінського заводу синтетичного волокна. **6.** Свердловська область. Конверторне відділення плавильного цеху Надеждінського заводу. **7.** Краснодарський край. Одна з дільниць заводу «Пролетар» ордена Леніна комбінату «Новоросцемент». **8.** Алтайський край. Кулундинський зрошувальний канал. **9.** Татарська АРСР. В цеху автоматичних ліній молочного комбінату в місті Брежнєві. **10.** Воронезька область. Жнива в колгоспі імені С. М. Кірова. **11.** Бурятська АРСР. В одному з цехів свинокомплексу «Южний».

1
2
3
4

5
6
7

8
9
10

До ст. **Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка.** **1.** А. Рубльов. Спас. Деталь. Звенигородський чин. Близько 1410. **2.** І. Я. Вишняков. Портрет С. Е. Фермор. Близько 1750. **3.** Ф. І. Шубін. Портрет О. М. Голицина. Мармур. 1775. **4.** К. П. Брюллов. Італійський полудень. 1827. **5.** І. І. Шишкін. Жито. 1878. **6.** І. М. Крамської. Лісник. 1874. **7.** М. О. Врубель. Царівна-лебідь. 1900. **8.** К. С. Петров-Водкін. Купання червоного коня. 1912. **9.** О. О. Дейнека. Майбутні льотчики. 1938. **10.** Д. Д. Жилинський. Гімнасти СРСР. Темпера. 1964. **11.** А. О. Пластов. Вечеря тракториста. 1951. Іркутський художній музей. **12.** А. Ф. Лутфуллін. Три жінки. 1969. Башкирська АРСР. **13.** С. П. Санаков. До колгоспу. Гіпс тонований. 1971. Північно-Осетинська АРСР. **14.** М. О. Петров. Перекочовування. Ліногравюра. 1968. Тувинська АРСР. **1, 3, 5—9** — Державна Третьяковська галерея в Москві. **2** і **4** — Державний Російський музей у Ленінграді.

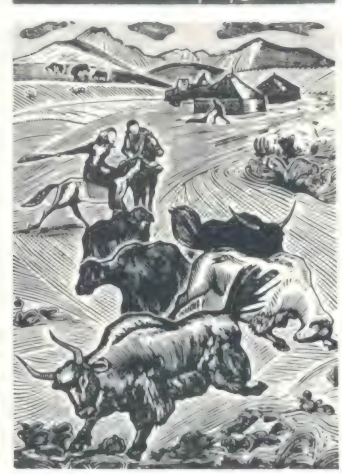
11
12
13
14

1
2
3

4
5

До ст. **Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка.**

1. Церква Спаса Преображення. Новгород. 1374. **2.** Архітектурний ансамбль у Коровниках. Ярославль. 1649 – поч. 18 ст. **3.** Церква Зосима і Саватія й лікарняні палати Троїце-Сергієвої лаври. Загорськ. 1635–38. **4.** Ансамбль Ростовського Кремля. Ярославська обл. 17–18 ст. **5.** Таврійський палац. Велика галерея. Арх. І. Є. Старов. Ленінград. 1783–89. **6.** Гауптвахта. Арх. П. І. Фурсов. Кострома. 1824–25. **7.** Будинок Приморського крайового драматичного театру ім. М. Горького. Арх. Р. Бегунц та ін. Владивосток. 1967–70. **8.** Житловий масив Тропарьово. Південна частина. Арх. М. В. Посохін та ін. Москва. Кін. 60 – поч. 70-х рр. 20 ст. **9.** Санаторій «Зелений гай». Водний партер. Арх. І. О. Ярошевський та ін. Сочі. 70-і рр. 20 ст. **10.** Будинок побутових послуг у Казані. Арх. С. Галаніна. Татарська АРСР. 70-і рр. 20 ст. **11.** Олімпійський комплекс на просп. Миру. Арх. М. В. Посохін, Б. Л. Тхор і Р. І. Семерджієв. Москва. 1976–80.

6
7

8
9
10

11

1

2

3

До ст. **Революція 1905–07 в Росії.**

1. Демонстранти на одній з вулиць Петербурга. 1905.

2. Мітинг протесту проти царського маніфесту 17(30) жовтня 1905 біля міської думи в Києві. Жовтень 1905.

3. Барикади на Арбаті в дні Грудневого збройного повстання 1905 в Москві.

4. Прибуття повсталого броненосця «Потьомкін» в Одесу. Червень 1905.

5. Демонстрація трудящих Тбілісі в жовтні 1905.

6. Мітинг селян у станиці Усть-Медведицькій Область Війська Донського. 1905.

7. Демонстрація трудящих Харкова в жовтні 1905.

8. Демонстрація безробітних Риги. 1906.

9. Демонстрація робітників у Києві. Січень 1906.

4

5

6

7

8

9

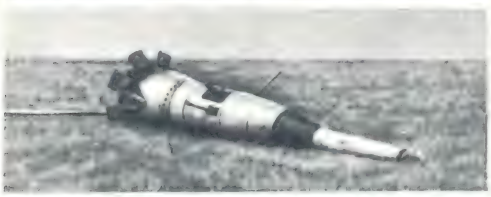

До ст. **Ракета.**

1. Старт космічного корабля «Восток».
2. Геофізична одноступінчаста ракета Р-5А.
3. Ракета-носій з космічним кораблем «Союз» на старті.
4. Міжконтинентальна ракета.
5. Головна частина геофізичної ракети Р-2А з науковою апаратурою.
6. Ракета-носій «Восток».
7. Зенітні ракети Сухопутних військ.
8. Старт ракети-носія «Сатурн» з кораблем «Аполлон» (США).
9. Транспортування космічного апарата багаторазового використання «Колумбія» (США).

1
2
3

4
5

До ст. **Рим Стародавній.**

1. Вулиця в Помпеях. 1 ст. н. е.
2. Гробниця Цецілії Метелли на Аппійовій дорозі поблизу Рима. Середина 1 ст. до н. е.
3. Храм Вакха (ансамбль у Баальбеку). 2 ст. н. е. Ліван.
4. Арка Константина в Римі. Близько 316 н. е.
5. Акведук у Сеговії. Початок 2 ст. н. е. Іспанія.
6. Фрагмент рельєфу Вівтаря Миру. Мармур. 13—9 рр. до н. е. Уффіці. Флоренція.
7. Сцена з комедії. Мозаїка.
8. Статуя Августа з вілли Лівії у Пріма-Порта. Мармур. Початок 1 ст. н. е. Ватікан. Рим.

6
7
8

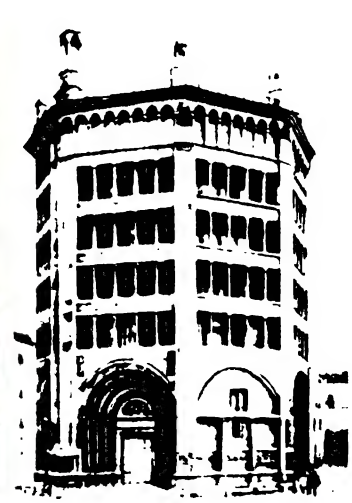

До ст. **Романський стиль.**

1. Собор у Вормсі. Інтер'єр. Близько 1170–1240. Німеччина. **2.** Церква Нотр-Дам ла Гранд у Буатьє. Загальний вигляд. Будівництво закінчено наприкінці 12 ст. Франція. **3.** Житловий будинок у Клюні. Головний фасад. Близько 12 ст. Франція. **4.** Баптистерій у Пармі. Будівництво почато 1196. Італія. **5.** Замок графів Фландрських у Генті. Близько 1170. Бельгія. **6.** Статуя пророка Єзекіїля в соборі в Борго-Сан-Донніно. Майстер Бенедетто Антеламі. 2-а пол. 12 ст. Італія. **7.** Буря на Генісаретському озері. Мініатюра з кодексу Гітди фон Мешеде. Близько 1300. Бібліотека в Дармштадті. ФРН. **8.** Борисоглібський собор у Чернігові. 2-а пол. 12 ст. **9.** Ротонда в с. Горянах біля Ужгорода. 12–13 ст. **10.** Біла вежа. 1288. Кам'янець. Брестська область.

1
2

3
4

5

До ст. **Румунія.**

1. Плато Добруджа.

2. Краєвид у Східних Карпатах.

3. Вид частини Бухареста.

4. Констанца. Панорама міста.

5. Гідрокомплекс «Залізні Ворота» на Дунаї.

6. Нафтопереробнии завод у місті Бразі поблизу Плоєшті.

7. У складальному цеху автомобільного заводу в місті Пітешті.

8. Вид частини Галацького металургійного комбінату.

9. В одному з цехів молочного заводу в Бухаресті.

10. Тваринницька ферма промислового типу в повіті Прахова.

11. Збирання зернових.

12. Отара овець на пасовищі.

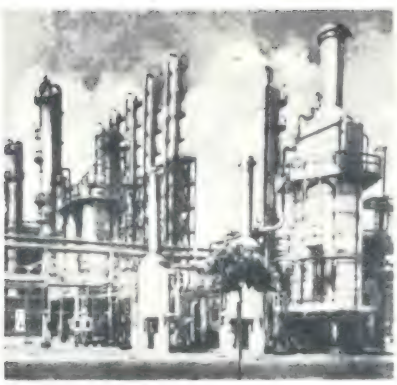

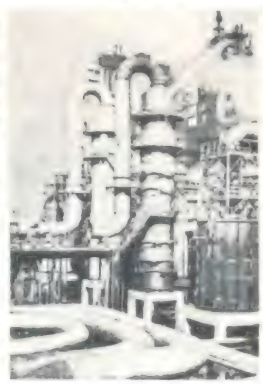

6
7
8
9

10
11
12

До ст. **Румунія.**

1. Замок у Хунедоарі. 14—15 ст.
2. Єпископська церква в Куртя-де-Арджеш. 1512—17.
3. Церква «Трьох святителів» у Яссах. 1639. Реставрація 19 ст.
4. Атенеум у Бухаресті. 1886—88. Арх. А. Галлерон.
5. Готель «Інтерконтиненталь» у Бухаресті. 1970—73. Арх. Х. Майку, Д. Харітон та ін.
6. Президія Ради Міністрів СРР у Бухаресті. 1936—38. Арх. Д. Марку.
7. Портретне зображення Руксандри. Фрагмент розпису архієрейського собору в Куртя-де-Арджеш. 16 ст.
8. Й. Андреєску. Портрет селянки в зеленій хустці. 1880—81.
9. Н. Грігореску. Віз, запряжений волами. 90-і рр. 19 ст.
10. К. Баба. Портрет дівчини. 1957.
11. С. Белаш. Початок світу. 70-і рр. 20 ст.
12. Кадр з кінофільму «Ліс повішених». 1964.
13. Виступ фольклорного ансамблю «Румунська рапсодія». 7—10 — Музей мистецтв СРР. Бухарест.

1
2
3

4
5
6

7
8

До ст. **Садово-паркове мистецтво.**

1. Золотий павільйон ландшафтного парку 15 ст. Кіото. Японія. **2.** Палацово-парковий ансамбль Во-ле-Віконт поблизу Мелена. Арх. А. Ленотр. 1656—61. Франція. **3.** Каріатиди на віллі Адріана біля Тіволі. 125—135 н. е. Старод. Рим. **4.** Ландшафтний парк ім. Є. В. Вучетича. 1981. Київ. **5.** Дендрологічний парк «Тростянець». Засн. 1834. Ічнянський р-н Черніг. обл. **6.** Нікітський бот. сад. Крим. Засн. 1812. **7.** Фрагмент парку при Маріїнському палаці. Засн. у серед. 18 ст. Київ. **8.** Палацово-парковий ансамбль Версаль. 1661—68. Арх. А. Ленотр. Франція. **9.** Парк «Софіївка». 1796—1800. Місто Умань Черкас. обл. **10.** Парк Бліклін-холу. Графство Норфолк. Великобританія. **11.** Фонтан і Приморський канал у Петродворці. 1710. Ленінгр. обл.

9
10
11

1
2
3

4
5
6
7

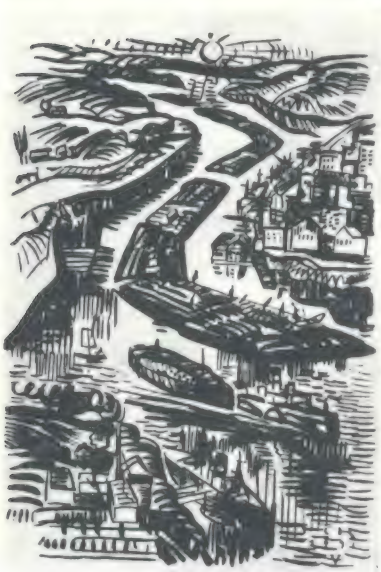

8
9

До ст. **Рисунок.**

1. Т. Г. Шевченко. Вдовина хата на Україні. Олівець 1845. Київський музей Т. Г. Шевченка.

2. О. Г. Сластіон. Бандурист. Олівець. 1905.

3. Г. П. Світлицький. Диспут про бога. Туш, перо. 1919.

4. Ф. Г. Кричевський. Голова молодої гуцулки. Рисунок для картини «Довбуш». Олівець. 1931–32.

5. Г. М. Пустовіит. Старий гуцул. Олівець. 1941.

6. В. І. Касіян. Портрет художникової дочки Оксани. Олівець. 1945.

7. С. О. Григор'єв. Дівчатка. Воскова пастель. 1971

8. С. П. Конончук. Над Дніпром. Туш, пензель. 1931.

9. Г. С. Меліхов. «Ось вона, Шпре!». Олівець. 1945.

10. В. Г. Аверін. Олені. Туш, графітний олівець. 1933.

11. Ю. З. Литвинчук. Тарас Бульба. Вугільний олівець. 1957.

12. Т. Н. Яблонська. Мати. Пастель. 1964. **2, 4, 5** і **9** — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

10
11
12

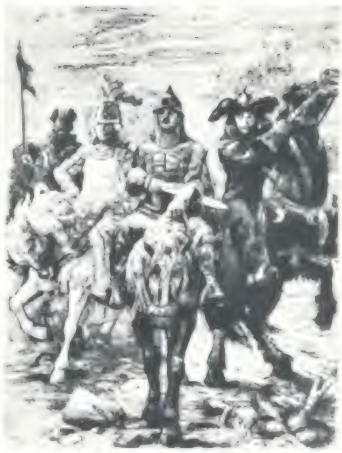

1
2
3
4

5
6
7

8
9
10

11

До ст. **Пушкін О. С.**

1. О. С. Пушкін. Гравюра художника Є. Гейтмана. 1822.
2. «Полтава». Ілюстрація Т. Шевченка. 1840.
3. «Руслан і Людмила». Ілюстрація О. Довгаля. 1949.
4. Н. М. Пушкіна. Акварель О. Брюллова. 1832.
5. Михайловське. Будинок-музей О. С. Пушкіна (вид з боку р. Сороті).
6. «Євгеній Онєгін». Ілюстрація М. Кузьміна.
7. «Брати-розбійники». Ілюстрація К. Трутовського. 1862.
8. Пам'ятник О. С. Пушкіну в Ліцейському саду в м. Пушкін (кол. Царське Село). Скульптор Р. Бах. Відкрито 1900.
9. «Скупий лицар». Барон у підвалі. Гравюра на дереві В. Фаворського. 1961.
10. Малюнок О. Пушкіна до «Казки про попа і наймита його Балду». 1830.
11. «Борис Годунов». Б. Годунов — Ю. Шумський. Київський український драматичний театр імені І. Франка. 1931–32.
12. «Борис Годунов». Б. Годунов — Ф. Шаляпін. Київська російська опера. 1901–02.
13. «Пікова дама». Герман — Ю. Кипоренко-Доманський. Київський театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка. 1939–40.
14. Могила О. С. Пушкіна в Святогорському монастирі. Псковська область.

12
13
14

1
2
3

4
5

6
7
8

До ст. **Рильський М. Т.**

1. Будинок Рильських у с. Романівці Попільнянського району Житомирської області. **2.** Т. Р. Рильський — батько поета. **3.** М. Рильський у рік закінчення гімназії (1915). **4.** Група українських радянських письменників, відзначених урядовими нагородами. 1939. **5.** М. Рильський серед учасників Антифашистського мітингу представників українського народу в Саратові. 1941. **6.** М. Рильський, П. Тичина, П. Панч і В. Сосюра на відбудові Хрещатика. 1946. **7.** М. Рильський серед виборців с. Романівки. 1946. **8.** М. Рильський виступає в місті Каневі Черкаської області. 1949. **9.** Збірка «Троянди й виноград». 1957. **10.** Ілюстрація худ. Г. В. Якутовича до зб. «Сонети». 1969. **11.** Ілюстрація художника В. Є. Перевальського до книги «Твори в двох томах». 1975. **12.** Пам'ятник М. Рильському на Байковому кладовищі в Києві. Скульптори П. Ф. Кальницький і П. П. Остапенко.

9
10
11
12

1
2
3
4

5
6
7

До ст. **Садовський М. К.**

1. М. К. Садовський. 80-і рр. 19 ст.
М. К. Садовський у ролях:
2. Богдана Хмельницького («Богдан Хмельницький» М. Старицького).
3. Миколи («Наталка Полтавка» І. Котляревського).
4. Командора («Кам'інний господар» Лесі Українки).
5. Мартина Борулі («Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого).
6. Трупа М. К. Садовського (М. К. Садовський і М. К. Заньковецька у центрі) у 1890—91 (?).
М. К. Садовський у ролях:
7. Вишневського («Тепленьке місце» О. Островського).
8. Самуся («Дві сім'ї» М. Кропивницького).
9. Сави Чалого («Сава Чалий» І. Карпенка-Карого).
10. Карася («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського).
11. Панаса Дзюби [у фільмі «Вітер з порогів» («Останній лоцман»)]. ВУФКУ, 1929.

8
9
10
11

До ст. Саксаганський П. К.

П. К. Саксаганський у ролях:
1. Богуна («Богдан Хмельницький» М. Старицького).
2. Юліана («Лиха іскра поле спалить і сама щезне» І. Карпенка-Карого).
3. Харка Ледачого («Паливода XVIII століття» І. Карпенка-Карого).
4. Кабиці («Чорноморці» М. Старицького).
5. Цокуля («Наймичка» І. Карпенка-Карого).
6. Трупа П. К. Саксаганського та І. К. Карпенка-Карого. 90-і рр.

П. К. Саксаганський у ролях у виставах за ін. п'єсами І. Карпенка-Карого:
7. Пеньонжки («Мартин Боруля»);
8. Копача («Сто тисяч»);
9. Тарабанова («Суєта»).
10. Карася («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського).
11. Шпоньки («Як ковбаса та чарка, то й минеться сварка» М. Старицького).

спец. штовхачів (горизонтальні Р.) чи під дією ваги вантажів (похилі Р.). У приводних Р. ролики мають груповий або індивідуальний привод. Р. застосовують на пром. підприємствах, складах, вони є частинами транспортних, с.-г. та ін. машин.

РОМ (англ. rum) — міцний спиртний напій. Виготовляється з ромового спирту міцністю 60% об. (його одержують зброджуванням і перегонкою соку або патоки при виробн. цукру з *цукрової тростини*), який розводять дистильованою водою (в СРСР до міцності 45% за об'ємом). Потім в розчин додають цукор (до 1%), далі палений цукор (для кольору), після чого суміш розливають у дубові бочки, де витримують не менше чотирьох років при т-рі 18—23° С і відносній вологості повітря 70—80%. Виробн. Р. почалося в 17 ст. в британських колоніях Вест-Індії. Тепер Р. виготовляють в усіх країнах, де культивується цукрова тростина.

РО́МА (лат. Roma) — у рим. міфології богиня, що втілювала Римську державу. Вшанування Р. було пов'язане з культом римських імператорів.

РОМА́ДІН Микола Михайлович [н. 6 (19).V 1903, Самара, тепер м. Куйбишев] — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1971), дійсний член АМ СРСР (з 1967). В 1923—30 навчався в Моск. ВХУТЕМАСі — ВХУТЕЇНі.

М. М. Ромадін. Волхов. 1947. ДТГ у Москві.

Твори: «Прифронтовий ревком» (1934—35), «Автопортрет» (1939), серія «Волга — російська ріка» (1944—45), «Керженець» (1946—47), «Волхов» (1947), «Ріка-царівна» (1954), «Біля сільради» (1957), «Рожева весна» (1967), «Затоплений ліс» (1970), «У парку Ленінграда» (1970—72), «Єсенінська Русь» (1976—78), «Заячий слід» (1978—79). Картини Р. зберігаються в ДТГ в Москві, музеях України. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1980.

Літ.: Земля родная. Пейзажи Ромадина. Альбом. М., 1971; Николай Ромадин. М., 1981.

РОМА́Н, ромен (Anthemis) — рід рослин родини *складноцвітих*. Одно- або багаторічні трави. Листки чергові перисторозсічені, рідше лінійні. Квітки білі або жовті, зібрані в кошики; крайові (жіночі) — язичкові, серединні (двостатеві) — трубчасті. Плід — сім'янка, іноді з невеликим чубчиком. Бл. 100 видів, поширених в Європі, Азії, Америці, Африці. В СРСР — 50 видів, з них в УРСР — 15. Найпоширеніші: Р. фарбувальний (A. tinctoria), Р. собачий (A. cotula) — трапляються по всій території України як бур'яни. Окремі види Р.— декоративні рослини. Деякі види використовували в народ. медицині від простуди, як протиглистяний засіб тощо. Усі види Р. мають сильний запах і гіркі на смак.

РОМА́Н (франц. roman, букв.— романський) — жанр розповідної худож. літератури: значний за обсягом і складний за будовою епічний прозовий твір, у якому широко охоплено події й докладно розкрито життєві долі кількох, а іноді багатьох людей протягом тривалого часу. Р. дає змогу глибоко і всебічно відтворити складні життєві конфлікти, показати формування характерів, участь персонажів у соціальній боротьбі. Цьому жанрові властива розгалуженість сюжету, переплетіння ряду сюжетних ліній, докладні описи. Різновидом Р. є роман у віршах, у якому епічна розповідь поєднується з ліричним розкриттям теми («Євгеній Онєгін» О. Пушкіна, «Маруся Чурай» Л. Костенко). Р. був відомий ще в античній л-рі («Золотий осел» Апулея), але розвинувся він пізніше. У 12—14 ст. виник середньовічний лицарський Р. («Трістан та Ізольда»). Тоді ж з'явилось і слово «роман» від франц. conte roman, що значило оповідання, написане живою романською мовою, на відміну від творів, писаних лат. мовою. В 16—18 ст. поширився т. з. шахрайський роман («Ласарільйо із Тормеса»). З доби *Відродження* веде початок реалістичний Р. («Дон Кіхот» Сервантеса). У 18 ст. розвивається соціально-побутовий (Г. Філдінг, Т. Смоллетт), сентиментальний (С. Річардсон, Ж. Ж. Руссо) і просвітительський (Д. Дефо) Р. З появою романтизму виник істор. Р. (В. Скотт). У 19 ст. бурхливо розвивається Р. критичного реалізму (О. Бальзак, Ч. Діккенс, Л. Толстой, Ф. Достоєвський). На Україні Р. з'явився в 70—80-х рр. 19 ст. (І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний). Першою спробою створення укр. Р. була «Чорна рада» П. Куліша (1857). Визначні романісти 20 ст.— А. Франс, Р. Роллан, Т. Манн, У. Фолкнер, М. Андерсен-Нексе, Е. Хемінгуей та ін. Р. відіграв важливу роль у розвитку соціалістичного реалізму. В рад. л-рі Р. розвивається як багатоплановий, різноманітний за формою жанр сучасної прози. Це і психологічний Р. («Розгром» О. Фадєєва), і історичний роман-епопея («Тихий Дон» М. Шолохова, «Хліб і сіль» М. Стельмаха), публіцистичний Р. («Російський ліс» Л. Леонова, «Твоя зоря» О. Гончара), наук.-фантастичний, пригодницький тощо. Широко відомі Р. письменників ін. братніх рад. народів — Я. Коласа, І. Мележа, В. Лациса, А. Упіта, Ч. Айтматова, Й. Друце, К. Лордкіпанідзе, Н. Думбадзе, А. Каххара та ін.

Літ.: Голубєва З. С. Український радянський роман 20-х років. Х., 1967; Новиченко Л. М. Український радянський роман. К., 1976; Наєнко М. К. Сучасний український роман. К., 1981; Мотылева Т. Л. Роман — свободная форма. М., 1982.

В. М. Лесин.

РОМА́Н МСТИСЛА́ВИЧ (р. н. невід.— п. 1205) — галицько-волинський князь з 1199. Син волинського князя Мстислава Ізяславича. Спочатку князював у Новгороді (1168—69), з 1170 — у Володимирі (Волинському). В 1199 об'єднав *Галицьке князівство* з Володимиро-Волинським в єдине могутнє *Галицько-Волинське князівство*. Поширив свою владу на Київ. Вів успішну боротьбу проти нападів *половців* і лит. феодалів, зміцнив зх. кордони свого князівства. Брав активну участь у політ. справах Угорщини, Польщі, Візантії та ін. країн. Загинув під час походу на Польщу.

РОМАНЕ́НКО Віктор Дмитрович (н. 30.XI 1930, Чернігів) — укр. рад. гідробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1954. Закінчив Київ. вет. ін-т (1954). У 1962 — заст. гол. вченого секретаря Президії АН УРСР. У 1963—72 працював в Ін-ті фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР. У 1972—79 — зав. відділом фізіології водяних тварин, з 1979 — директор Ін-ту гідробіології АН УРСР. Осн. наукові праці присвячені вивченню механізмів *адаптації* водяних тварин до температурних і сольових факторів водного середовища. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

РОМАНЕ́НКО Віталій Петрович (н. 13.VII 1926, с. Русанів Броварського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. спортсмен, засл. майстер спорту (з 1955); стрілецький спорт, засл. тренер УРСР (з 1974). Олімпійський чемпіон (1956) у стрільбі по мішені «олень, що біжить». Чемпіон світу (1954), неодноразовий чемпіон світу і Європи (1954—62) в командних змаганнях та СРСР (1955—62) в особистих і командних змаганнях. Рекордсмен світу (1954—58). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

РОМАНЕ́НКО Іван (1794—1854) — укр. кобзар і лірник. Жив у м. Борзні, а потім у містечку Британах на Чернігівщині. У репертуарі Р. були нар. пісні та думи «Проводи козака», «Федір безрідний, бездольний», «Козак Голота», «Втеча трьох братів з города Азова». Думи від Р. записував М. Білозерський (перші три опубліковано в зб. А. Метлинського «Народные южнорусские песни», 1854).

Літ.: Кирдан Б., Омельченко А. Народні співці-музиканти на Україні. К., 1980.

А. Ф. Омельченко.

РОМАНЕ́НКО Ілля Никанорович [20.VII (2.VIII) 1909, с. Майданівка, тепер Бородянського р-ну Київ. обл.— 28.IX 1982, Київ] — укр. економіст, чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1956). Член КПРС з 1940. В 1932 закінчив Київ. зоотех. ін-т. З цього ж року — на науково-пед. роботі у вищих уч. закладах і н.-д. установах. У 1956-66 — директор Укр. н.-д. ін-ту економіки і організації с. г., з 1966 до 1977 — зав. кафедрою економіки Укр. с.-г. академії, з 1977 — консультант. Наукові пра-

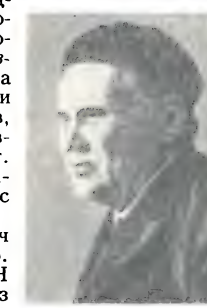

М. М. Ромадін.

Роман фарбувальний. Верхня частина квітучої рослини і нижня частина рослини.

ці з питань економіки с. г. та історії народного г-ва СРСР. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. *А. М. Жадан.*

РОМАНЕ́НКО Прокіп Каленикович [26.VII (8.VIII) 1906, с. Сосонка, тепер Вінницького р-ну Вінн. обл.— 17.VIII 1965, там же] — новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1952, 1958). Член КПРС з 1938. В 1930—37 і 1944—50 — голова Сосонської сільської Ради. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1950—59 — голова колгоспу «Ленінський шлях» Калинівського (тепер Вінницького) р-ну Вінн. обл. Під керівництвом Р. колгосп щорічно вирощував багаті врожаї всіх с.-г. культур і домігся високої продуктивності тваринництва, став передовим г-вом області. Р. нагороджений орденом Леніна, медалями. В с. Сосонці Р. споруджено бронзовий бюст. *Ю. С. Жуґін.*

П. К. Романенко.

РОМАНЕ́НКО Прокопій Логвинович [13 (25).II 1897, хутір Романенки, тепер територія Роменського р-ну Сум. обл.— 10.III 1949, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1944). Член Комуністичної партії з 1920. Учасник 1-ї світової (прапорщик) і громадян. воєн. В Рад. Армії з 1918. Після громадян. війни — на командних посадах у Червоній Армії. В 1933 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Учасник нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39, рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував 3-ю танк. армією, заст. команд. Брян. фронтом, команд. 5-ю, 2-ю танк. арміями і 48-ю армією. В 1945—47 — команд. військами Сх.-Сибірського військ. округу. В 1948 закінчив Академію Генштабу. Нагороджений 2 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами медалями.

Ю. В. Романенко.

РОМАНЕ́НКО Юрій Вікторович (н. 1.VIII 1944, селище Колтубановський Бузулуцького р-ну Оренб. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1978, 1980), Герой ЧССР (1978), Герой Республіки Куба (1980), полковник. Член КПРС з 1965. Закінчив (1966) Черніг. вище авіац. училище льотчиків. У загоні космонавтів — з 1970. Разом з Г. М. *Гречком* як командир корабля здійснив політ (10.XII 1977 — 16.III 1978) на космічному кораблі «Союз-26» (див. «*Союз*»). Після стикування корабля з орбітальною станцією «Салют-6» (див. «*Салют*») космонавти виконали велику н.-д. програму. Під час польоту, що тривав 96 діб, вони здійснили вихід у космос; до орбітального комплексу пристиковувались кораблі «Союз-27» (В. О. *Джанібеков* і О. Г. *Макаров*) і «Союз-28» (О. О. *Губарєв* і В. *Ремек*); було проведено дозаправку станції за допомогою вантажного корабля «Прогресс-1» (див. «*Прогресс*»). На Землю Р. і Г. М. Гречко повернулись на кораблі «Союз-27». За програмою «*Інтеркосмос*» разом з А. *Тамайо Мендесом* як командир корабля здійснив політ (18—26.IX 1980) на космічному кораблі «Союз-38». Після стикування (19.IX) з орбітальним комплексом «Союз-37»— «Салют-6» (екіпаж — Л. І. *Попов* і В. В. *Рюмін*) космонавти виконали заплановану програму наук.-тех. досліджень і експериментів, підготовлених ученими СРСР і Республіки Куба.

Б. В. Романицький.

РОМАНИ́ЦЬКИЙ Борис Васильович [н. 19 (31).III 1891, с. Чорнобай, тепер смт центр Чорнобаїв. району Черкас. обл.] — укр. рад. актор, режисер і театр. діяч, нар. арт. СРСР (з 1944). Член КПРС з 1940. Акторську діяльність почав 1913 в трупі П. *Саксаганського*. Після закінчення Муз.-драм. школи М. Лисенка в Києві (1915) грав у «*Товаристві українських артистів* під орудою І. О. Мар'яненка, за участю М. К. Заньковецької і П. К. Саксаганського» (1915—16); актор і режисер укр. *Народного театру* (1918—22) під керівництвом П. Саксаганського. В 1922 став одним з засновників і худож. керівником (1922—48) Театру ім. М. Заньковецької (засн. 1922 в Києві, згодом — пересувний; з 1944 — *Львівський український драматичний театр* ім. М. Заньковецької). Актор цього театру. Серед кращих ролей — Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Сава Чалий («Сава Чалий» Карпенка-Карого), Цвіркун («Чорноморці» Старицького), Гайдай, Часник («Загибель ескадри», «В степах України» Корнійчука), Стефан Граса («Маклена Граса» М. Куліша), Храпов («Васса Железнова» М. Горького), Карл Моор («Розбійники» Шіллера), Урієль Акоста (однойменна п'єса Гуцкова); вперше 1926 створив на укр. сцені образ Отелло (однойменна трагедія Шекспіра). Кращі режисерські роботи: «Три сестри» А. Чехова, «Останні» М. Горького, «Все залишається людям» С. Альошина, «97» М. Куліша (грав роль Копистки), «На велику землю» А. Хижняка. Автор праць з історії укр. театру, один із засновників Укр. театр. т-ва. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950. Держ. премія УРСР імені Т. Г. Шевченка, 1974.

Б. В. Романицький у ролях Богдана Хмельницького («Богдан Хмельницький» О. Корнійчука), Святослава («Сон князя Святослава» І.Франка), Тетерева («Міщани» М. Горького) та Отелло («Отелло» У. Шекспіра).

Тв.: Український театр у минулому і тепер. К., 1950.

Літ.: Кордиани Б. Ф. Борис Васильевич Романицкий. К., 1960; Завадка Б. В. Борис Романицький. К., 1978. *Б. Ф. Кордіані.*

РОМАНИ́ШИН Михайло Миколайович (н. 16.VIII 1933, містечко Великий Березний, тепер смт Закарп. обл.) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1971. У 1953 закінчив Ужгород. уч-ще прикладного мистецтва, де навчався у А. *Ерделі*, Й. *Бокшая* та Ф. *Манайла*, 1954—60 — у Київ. художньому ін-ті у К. *Трохименка* та Г. *Меліхова*. Твори: «Лісоруб» (1963), «Вівчар» (1968—69), «Джерело» (1970—71), «Леся пори перших пісень» (1971), «Свято праці» (1975), «Київ святковий» (1976), «Синевирська блакить» (1976—78), «Вінок слави трудової — переможцям» (1978—79), «Місячна ніч. Київ» (1980), «На сінокосі» (1980—81). Іл. с. 452.

Літ.: Михайло Романишин. Альбом. К., 1979.

РОМА́НІВ Олег Миколайович (н. 21.III 1928, м. Сокаль, тепер Львів. обл.) — укр. рад. вчений у галузі фізико-хімічної механіки матеріалів, доктор тех. наук (з 1970), професор (з 1972). Член КПРС з 1970. Закінчив (1950) Львів. політех. ін-т, працював у Пд. відділенні Всесоюзного тресту по організації та раціоналізації електростанцій (Львів). З 1956 — в Ін-ті машинобудування та автоматики (тепер Фізико-механічний ін-т) АН УРСР (з 1977 — заст. директора). Осн. дослідження — з питань термомех. зміцнення, фрактографії і механіки корозійного руйнування металів. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1976.

РОМА́НІВКА — село, тепер Попільнянського р-ну Житомир. обл. УРСР. Розташоване на правому березі р. Унави, за 20 км на Пн. Сх. від районного центру і залізничної станції Попільня. Село відоме з серед. 16 ст. Тепер у Р. розміщена центральна садиба колгоспу «Заповіт Ілліча», в селі — клуб, 2 бібліотеки, райсільгосптехніка. З Р. пов'язані життя і громад. та освітня діяльність Т. Р. *Рильського*. Тут пройшли дитячі та юнацькі роки укр. рад. поета М. Т. Рильського. При середній школі ім. М. Т. Рильського створено кімнату-музей поета. На території школи — пам'ятник М. Т. Рильському. Іл. с. 453.

РОМАНІ́ВСЬКА Марія Михайлівна [н. 15 (28).VII 1901, с. Єрки, тепер Миргородського р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. письменниця. Працювала вчителькою, в редакції газети «*Вісті ВУЦВК*» (Харків), в кінематографії. З 1932 — на літ. роботі. Під час Великої Вітчизн. війни — співробітниця обласної газети в Таджикистані. Видала казки для дітей «Мурашина перемога» (1927), «Болотна солов'їха» (1959), зб. оповідань «Напровесні» (1927), п'єсу «Нежить лейтенанта Швайнера» (1941), повісті «Марійка» (1930), «Високий літ» (1950), «Червоний тюльпан» (1956), науково-фантастичні повісті «Загнуздані хмари» (1936), «Шахти в небі» (1940).

«На верхів'ях холоду» (1960), «Рятівне коло» (1969), роман «Любов і мир» (1966).

Т. Ю. Буженко.

РОМАНІ́СТИКА — 1) У широкому значенні — наука про мови, історію, право, етнографію, фольклор, літератури й мистецтво романських народів від найдавніших до наших часів. 2) У вузькому значенні — наука про *романські мови* й л-ри, що досліджує їхню еволюцію і синхронний стан на різних етапах (те саме, що й романська філологія). Почала складатися в 14 ст. (трактат *Данте* «Про народне красномовство»). У 19 ст. Ф. К. Діц заклав основи романського *порівняльно-історичного мовознавства*. Значний внесок у розвиток Р. зробили мовознавці різних країн Г. І. *Асколі*, В. Мейєр-Любке, А. *Мейє*, Ш. *Баллі*, Г. *Шухардт*, Й. *Йордан* та ін. В СРСР проблеми Р. розробляли й розробляють В. Ф. *Шишмарьов*, М. В. *Сергієвський*, Р. О. Будагов, М. Г. Корлетяну, зокрема на Україні — І. В. *Шаровольський*, С. В. *Савченко*, О. О. Андрієвська та інші дослідники.

Літ.: Бурсье Э. Основы романского языкознания. Пер. с франц. М., 1952; Йордан Й. Романское языкознание. Пер. с рум. М., 1971.

С. В. Семчинський.

РОМА́Н-КОШ — найвища вершина *Кримських гір*. Розташований на Головному пасмі, на масиві *Бабуган-яйла*, на Пн. від Гурзуфа. Вис. 1545 м. Складений з вапняків. Поширені карстові форми рельєфу (воронки, кари). Вершина безліса, на схилах переважає гірсько-лучна рослинність. Р.-К. міститься в межах *Кримського заповідно-мисливського господарства*.

В. Г. Єна.

Гора Роман-Кош.

РОМА́НОВ Григорій Васильович (н. 7.II 1923, с. Зихново, тепер Боровичського р-ну Новгород. обл.) — рад. держ. і парт. діяч, Герой Соціалістич. Праці (1983). Член КПРС з 1944. Н. в сел. сім'ї. В 1953 закінчив Ленінгр. кораблебуд. ін-т (заочно). Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1946—54 — конструктор, нач. сектора Центр. конструкторського бюро на з-ді ім. А. О. Жданова (Ленінград). В 1955—57 — секретар парткому, парторг ЦК КПРС на тому ж з-ді. У 1957—61 — секретар, перший секретар Кіровського райкому КПРС у Ленінграді. В 1961—62 — секретар Ленінгр. міськкому КПРС. У 1962—63 — секретар, 1963—70 — другий секретар Ленінгр. обкому КПРС (1963—64 — другий секретар Ленінгр. пром. обкому КПРС). З 1970 — перший секретар Ленінгр. обкому КПРС. Член ЦК КПРС з 1966. Кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС з 1973. Член Політбюро ЦК КПРС з 1976. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань; член Президії Верховної Ради СРСР з 1971. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, іншими орденами, медалями.

РОМА́НОВ Михайло Федорович [16 (28).X 1896, Петербург — 4.IX 1963, Москва] — рос. рад. актор,

М. Ф. Романов у ролях Чуйка («Дочка прокурора» Ю. Яновського) та Павла Протасова («Діти сонця» М. Горького).

режисер і театр. діяч, нар. арт. СРСР (з 1951). Член КПРС з 1950. В 1920 закінчив драм. курси в Петрограді. Працював у петрогр. театрах, 1924—36 — в Ленінгр. театрі драми ім. О. С. Пушкіна. В 1936—63 — актор Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки. Кращі сценічні образи — Федір Протасов («Живий труп» Л. Толстого), Нещасливцев («Ліс» О. Островського), Павло Протасов («Діти сонця» М. Горького), Багратіон («Фельдмаршал Кутузов» Соловйова), Телегін («Ходіння по муках» за О. М. Толстим), Степанов («Директор» Альошина), Дубравін («Вогненний міст» Ромашова), Командор («Камінний господар» Лесі Українки), Макаров («Під золотим орлом» Галана), Чуйко («Дочка прокурора» Яновського, був і режисером вистави). Серед спектаклів — «Дядя Ваня» А. Чехова, «Машенька» О. Афіногенова (грав роль Окайомова), «В пошуках радості» В. Розова. Знявся в кінофільмах — «Діти капітана Гранта» (капітан Мангльс), «Третій удар» (генерал Антонов), «Іван Франко» (М. Коцюбинський), «Поема про море» (Письменник), а також у фільмах-спектаклях «Діти сонця» (Павло Протасов), «Вогненний міст» (Дубравін). Видатний майстер художнього слова. Виступав зі статтями з питань театрального мистецтва. Нагороджений орденом Леніна.

Тв.: Я верю в театр! «Огонек», 1960, № 50; А Ваше мнение? «Театр», 1961, № 5.

Літ.: Бернацкая Р. М. М. Ф. Романов. Народный артист СССР. К., 1960; Севникова Р. Д. Михаил Романов. К., 1972.

Р. Д. Севникова.

РОМА́НОВИ — боярський рід, з 1613 — царська, з 1721 — імператорська династія в Росії; правила до лютого 1917. На рос. престолі були такі представники династії Р.: *Михайло Федорович* (1613—45), *Олексій Михайлович* (1645—76), *Федір Олексійович* (1676—82), Іван V Олексійович (1682—96), *Петро I* (1682—1725), *Катерина I* (1725—27), *Петро II* (1727—30; з його смертю династія Р. припинилася в прямому чоловічому поколінні), *Анна Іванівна* (1730—40), Іван VI Антонович (1740—41), *Єлизавета Петрівна* (1741—61; з її смертю династія Р. припинилася і по жіночій лінії, однак прізвище Р. успадкували представники Гольштейн-Готторпської династії), *Петро III* (1761—62), *Катерина II* (1762—96), *Павло I* (1796—1801), *Олександр I* (1801—25), *Микола I* (1825—55), *Олександр II* (1855—81), *Олександр III* (1881—94), *Микола II* (1894—1917). В ході *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* династію Р. було повалено [Микола II зрікся престолу 2 (15).III].

РОМАНО́ВИЧ Марія Федорівна (справж. прізв.— Рожанковська; 1.VII 1852, с. Довгопілля, тепер Путильського р-ну Чернів. обл.— бл. 1933, м. Вижниця, тепер Чернів. обл.) — укр. драм. артистка і співачка. Дебютувала 1873. У 1881—82 виступала в укр. трупі своєї сестри — Т. *Романович*. В 1874—80 працювала у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові, 1883—85 — аматорському драм. театрі у Чернівцях. Серед ролей — Наталка («Наталка Полтавка» Котляревського), Галя («Назар Стодоля» Шевченка), Уляна («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка), Маруся («Чорноморці» Лисенка), Катерина («Гроза» О. Островського), Амалія («Розбійники» Шіллера).

Р. Я. Пилипчук.

РОМАНО́ВИЧ Теофіла Федорівна (справж. прізв. — Рожанковська; 16.V 1842, с. Довгопілля, тепер Путильського р-ну Чернів. обл.— 16.I 1924, Чернівці) — українська драматична артистка і театральний діяч. Сестра М. *Романович*. В 1867—80 (з перервами) — артистка *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові (1874—80 — директор). У 1875 Р. запросила в цей театр М. Кропивницького (як актора й режисера). В 1873 і 1881—82 очолювала власні трупи, з якими гастролювала на Наддніпрянщині, в Галичині та Польщі. В 1883—85 працювала в аматорському театрі в Чернівцях. Серед ролей — Терпилиха («Наталка Полтавка» Котляревського), Одарка («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка), Стеха («Назар Стодоля» Шевченка), Кабаниха («Гроза» О. Островського), Арина («Одруження» М. Гоголя), Тетяна («Підгіряни» Гушалевича).

П. К. Медведик.

РОМАНО́ВИЧ-СЛАВА́ТИНСЬКИЙ Олександр Васильович (14.VII 1832, с. Войкове, тепер Баришівського р-ну Київ. обл.— 7.IX 1910) — вітчизн. юрист, професор Київського ун-ту. Н. в укр. дрібнопомісній дворян. сім'ї. Після закінчення юридичного ф-ту Київ. ун-ту з 1856 викладав держ. право у цьому ж ун-ті. Йому належить ряд праць (зокрема, «Дворянство в Росії від початку XVIII століття до скасування кріпацтва», 1870), в яких він виступав проти формально-юрид. конструкцій юриспруденції, був прихильником бурж. соціологічних ідей. У галузі держ. управління Р.-С. відстоював ліберальні ідеї місцевого самоврядування тощо.

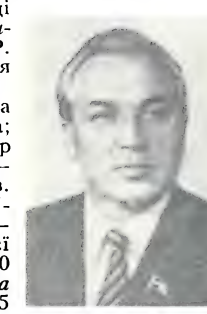

Г. В. Романов.

М. Ф. Романов.

М. Ф. Романович.

Т. Ф. Романович.

Баран **романовської породи.**

РОМАНО́ВИЧ-ТКАЧЕ́НКО Наталя Данилівна (1884, м. Сквира, тепер Київ. обл.— 1933, Київ) — укр. рад. письменниця. Навчалася в Златополі (тепер Новомиргород) і Києві. Учасниця революц. гуртків. У 1903—06 перебувала в еміграції у Львові, де познайомилася з І. Франком. Друкуватися почала 1905 в журн. «*Літературно-науковий вістник*». У кращих оповіданнях закликала до революц. боротьби («Богиня революції», 1904), викривала лібералів і ренегатів («На балконі», 1909; «Біля родинного вогнища», 1911). У 20-х рр. друкувалася в журн. «Червоний шлях». Належала до літературної організації «*Плуг*».

Тв.: Життя людське. Черкаси, 1918; Чебрець-зілля. К., 1928; Зінькова зірка. Х., 1929; Несподіваний землетрус. Х., 1929; Нас кличуть гудки. Записки революціонерки 900-их років. Х.— К., 1931.

Г. Я. Неділько.

РОМА́НОВСЬКА ПОРО́ДА ОВЕ́ЦЬ — вітчизн. порода *грубововнових овець*. Виведена в 18—19 ст. у приволзьких р-нах Ярославської губ. добором кращих за шубними якостями пн. короткохвостих овець. Назву дістали від місця первісного поширення — Романово-Борисоглебський повіт (тепер Яросл. обл.). Вівці цієї породи дають найкращі в світі шубні *овчини* (особливо від 6—8-місячних ягнят). Вовна їх м'яка, містить багато пуху, що на 1,5—2 см переростає ость, і утворює косиці з кільцеподібними завитками. Пух білий, ость чорна. Міздря овчин міцна, добре тримає волосяний покрив, що має сірувато-голубуватий колір. Вовна на кожухах і тулупах не звалюється при носінні. Жива маса баранів 52—75 кг, вівцематок 48—55. Барани і матки бувають рогаті й комолі. Стрижуть овець 3 рази на рік. Середньорічний настриг вовни з баранів 2,5—3,5 кг, з маток 1,4—1,7 кг. Плодючість висока — 230—250 ягнят на 100 вівцематок. Вівці скороспілі, мають добрі м'ясні якості. Р. п. о. розводять у пн. і пн.-сх. районах РРФСР і БРСР; баранів використовують для поліпшення грубововних овець у багатьох районах країни.

РОМАНО́ВСЬКИЙ Олексій Корнійович (н. 18.II 1918, с. Талова Балка, тепер Світловодського р-ну Кіровоградської області) — український радянський літературознавець. Член КПРС з 1941. Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив Київський педагогічний інститут (1951) та Академію суспільних наук при ЦК КПРС (1958). Був на парт. роботі. Працював в Ін-ті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, з 1964 (з перервою) — ректор Київ. пед. ін-ту іноз. мов. У 1973—77 — міністр культури УРСР. Автор літературознавчих досліджень «Із історії підготовки Першого з'їзду радянських письменників» (1958), «Знаменна віха» (1965), «Партія веде» (1967), «Література ленінського гарту» (1969), «Життя в ім'я майбутнього» (1974, у співавт.). Перекладає з рос. мови. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

С. П. Стрєлкова.

М. М. Романишин. Вівчар. 1968—69.

РОМА́НС (франц. romance, з ісп. romance — романський) — музично-поетичний твір для голосу з інструментальним супроводом. Його коріння — у народнопісенній лірици, *камерній музиці*. Зачинателем Р. вважають австр. композитора Ф. *Шуберта*. В період становлення нац. композиторських шкіл активізувався розвиток профес. Р. в Німеччині (Р. Шуман, Й. Брамс, Г. Вольф), Франції (Г. Берліоз, Ш. Гуно, Ж. Бізе, Ж. Массне), Норвегії (Е. Гріг), Росії (М. Глинка, О. Даргомижський, М. Балакірєв, Ц. Кюї, О. Бородін, М. Римський-Корсаков, М. Мусоргський, П. Чайковський, С. Рахманінов; поряд з класичним існував і стилістично близький до пісні побутовий Р.— О. Аляб'єв, О. Варламов, О. Гурильов, П. Булахов, О. Дюбюк та ін.).

На Україні розвинутій формі Р. передувала пісня-Р., в якій відбився взаємозв'язок між усною народнопісенною творчістю, писемною літературою та профес. муз. мистецтвом [«Їхав козак за Дунай» С. Климовського, «Ой ти, птичко жолтобока» Г. Сковороди, «Про Гриця», «Сонце низенько» (авторство двох останніх не встановлено) та ін.]. У романсах М. Лисенка, зокрема на слова Т. Шевченка, яскраво виявився властивий цьому жанрові естетичний принцип синтезу поезії і музики, заснований на художньо-стильових особливостях фольклору. М. Лисенко створив Р.-думи, балади, арії, драм. сцени. Образно-стильове і тематичне багатство характерні для романсової лірики К. Стеценка, Я. Степового, О. Нижанківського, Д. Січинського, С. Людкевича, В. Косенка, Б. Лятошинського, Г. Майбороди, Ю. Мейтуса, Ф. Надененка, А. Кос-Анатольського, Ю. Іщенка, Л. Дичко, В. Сільвестрова, В. Губаренка та ін.

Романсом називається також інструментальна п'єса наспівного характеру.

Літ.: Васина-Гроссман В. А. Русский классический романс XIX века. М., 1956; Фільц Б. М. Український радянський романс. К., 1970; Булат Т. П. Український романс. К., 1979.

Т. П. Булат.

РОМА́НСЬКИЙ СТИЛЬ — художній стиль у країнах Зх., Центр. і частково Сх. Європи, що панував у 10—12 ст. (подекуди й у 13 ст.). Термін «романський стиль» виник у 20-х рр. 19 ст. Р. с. є одним із важливих етапів середньовічної художньої культури. Увібрав елементи старорим., візантійського, *меровінгського мистецтва*, здобутки «*каролінгського відродження*» тощо. Р. с. утворився і розвивався в умовах формування феод.-реліг. ідеології. Провідне місце в мистецтві Р. с. належало архітектурі. Споруди Р. с. відзначалися важкими формами і масивністю. У Р. с. будували феодальні замки з могутніми стінами (товщину яких підкреслювали вузькі вікна), з баштами, масивними стовпами і колонами, заглибленими в стіну порталами (замок графів Фландрських у Генті, бл. 1180, та ін.). Фортечний характер мали і монастирські комплекси. Міста з оборонною метою оточувалися мурами і баштами (напр., м. Авіла в Іспанії, 11 ст.). Збільшення щільності міської забудови привело до збільшення кількості поверхів будинків. У Німеччині та Франції споруджували т. з. фахверкові (з дерев'яним каркасом) будинки з 5—6 поверхами. У церк. будівництві поширилися храми типу *базиліки*, які в плані мали форму хреста. В ранній період Р. с. перекриття базилікальних храмів робили плоскими, переважно з дерева. Пізніше їх замінили коробові, а згодом хрестові кам'яні склепіння. Яскраві зразки Р. с. створено в Німеччині (собор у Вормсі, 12—13 ст.; церкви св. Михайла у Гільдесгеймі, після 1001—33; Марія-Лаах, 11—13 ст.), у Франції (церкви Сен-Філібер у Турню, 11 ст.; Нотр-Дам у Пуатьє, 12 ст.; житл. будинок у Клюні, 12 ст.), в Італії (церква Сан-Мікеле у Павії, 12 ст.), а також у Польщі (костьол св. Яна у Познані, бл. 1200—1512), Угорщині, Чехії. Риси Р. с. відбились в архітектурі Давньої Русі, зокрема в архітектурі та пластиці *владимиро-суздальської школи* (Успенський собор у Владимирі, 1160), а також в архітектурі Смоленської (Петропавлівська церква, 1146), Волин. (Успенський собор у Володимирі-Волинському, 1160), Київ. (Кирилівська церква, серед. 12 ст.), Чернігівської (Борисоглібський собор, 12 ст.) земель.

Романський живопис і скульптура були тісно пов'язані з архітектурою і в цілому мали умовний характер. У скульптурі часто порушувалися пропорції і масштаб зображуваних постатей. Осн. матеріалами скульптури були пісковик (у Центр. Європі) та білий мармур (в Італії), рідше застосовували дерево й бронзу. Скульптурні твори здебільшого розмальовували. У живописі переважала *фреска*. Зображення мали площинний характер, фігури групувались роздільно, їх обводили товстими темними контурами і розмальовували фарбами без тонких переходів одного кольору в інший. Багато уваги приділяли худож. оформленню рукописів, книжковій *мініатюрі*, орнаментальним прикрасам будинків, книг, одягу. Розвинулося художнє литво, карбування на металі, різьблення, емаль. Риси Р. с. відбилися в образотворчому мист. Давньої Русі (в різьбленні Галичини, новгородському живописі). В 12—13 ст. Р. с. витіснила *готика*.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

РОМА́НСЬКІ МО́ВИ — група споріднених мов індоєвропейської сім'ї. У складі Р. м. розрізняють підгрупи: іберо-романську (ісп., португ., галісійська й каталанська мови), галло-романську (франц. і провансальська мови), італо-романську (італ. і сардінська мови), ретороманську (див. *Ретороманські мови*), східнороманську, або балкано-романську (рум., молд., аромунська та ін. мови). Є й ін. класифікації. Р. м. виникли внаслідок взаємодії тер. варіантів *латинської мови* з місцевими мовами завойованих Римом провінцій (мови італійських племен, іберів, галлів, даків тощо). Форму-

вання Р. м. відбувалося в 5—9 ст. за умов розпаду Римської імперії та впливу мов народів-завойовників (вестготів і арабів на Іберійському п-ові, франків і бургундів у Галлії, лангобардів в Італії і слов'ян на Балканах). У 10—16 ст. остаточно визначилася територія поширення їх у Європі — т. з. Романія. З 16 ст. колонізаторська політика європ. держав привела до виникнення «Нової Романії» (Центр. і Пд. Америка, частина Пн. Америки, частина Африки та ін.). Розвивалася писемність Р. м. (з 10 ст.). На базі деяких Р. м. виникли *креольські мови*. У 16—20 ст. формуються *національні мови* та їхні варіанти, відбувається унормування і дальший розвиток функціональних стилів Р. м. Спільність Р. м. зумовлена успадкованими від нар. латині лексичним складом і граматичною будовою, розвитком аналогічних словотвірних моделей, виробленням категорії *артикля*, спільністю займенникових систем, утворенням складних дієслівних часових форм, широким використанням прийменникових конструкцій замість відмінкових форм, які збереглися частково в сх.-романських мовах, запозиченням великої кількості слів, способів словотворення і синтаксичних схем з літературної латинської мови, а також взаємними лексичними запозиченнями. Р м. й літератури вивчає *романістика*.

Літ.: Сергиевский М. В. Введение в романское языкознание. М., 1952; Романские языки. М., 1965; Сравнительно-сопоставительная грамматика романских языков. М., 1972; Корлэтяну Н. Г. Исследование народной латыни и ее отношений с романскими языками. М., 1974; Бурсье Э. Основы романского языкознания. Пер. с франц. М., 1952; Йордан Й. Романское языкознание. Пер. с рум. М., 1971.

С. В. Семчинський.

РОМАНТИ́ЗМ (франц. romantisme) — художній метод, що склався в кінці 18 — на поч. 19 століття і поширився як напрям (течія) у літературі й мистецтві Європи (зокрема, Росії), а також США. Виникнення Р. було пов'язане з крахом ідей *Просвітительства*, піднесенням антифеодальних нац.-визвольних рухів. Романтики прагнули протиставити дійсності, яка їх не задовольняла, нові, хоч і багато в чому не ясні, умовні сусп. ідеали, піднести їх вище дійсності. У боротьбі за утвердження нових естетичних принципів послідовники Р. виступали проти раціоналістичних догм *класицизму*, проти повсякденного матеріального практицизму, ставлячи на перший план духовне життя людини. Вони вдавалися до зображення незвичайних явищ і обставин, напружених ситуацій. У творах романтиків виступає винятковий герой — людина, наділена сильним характером і пристрастями, трагічно самотня, оскільки вона стоїть вище свого оточення. Характерні риси романтичного стилю — піднесеність, емоційність, суб'єктивізм в оцінці зображуваного, контрастність картин і характерів, екзотичність обставин, прийоми символіки і гіперболізації. В літературі романтики виявляли великий інтерес до фольклору, оновлювали і вдосконалювали жанрові форми істор. роману, фантастичної повісті, ліричної поеми, балади, драми, насичували мову *тропами*, словесними прикрасами. В епоху Р. розквітла *лірика*. Зумовлений історично розлад мрії з дійсністю у романтиків набував то революційного, то консервативного ідейного спрямування. Звідси наявні два напрями Р.: з одного боку, це Р. прогресивний, або активний, вищим проявом якого став революційний Р., з другого — консервативний, або пасивний. Романтики активного напряму прагнули революц. шляхом оновити дійсність, представники пасивного Р. виявляли настрої зневіри і безнадії, впадали у містику, ідеалізацію минулого. У кожній нац. л-рі Р. мав свої особливості, визначені істор. умовами і культурними традиціями. Зокрема, розвиток Р. у слов'ян. країнах пов'язаний із слов'ян. Відродженням, з демократичним визвольним рухом. Прогресивні антифеод. тенденції нім. Р. виявились у творчості Й. В. Гете, Ф. Шіллера, революційно-демократичним пафосом пройняті твори Г. Гейне. Широко відома романтична фантастика Е. Гофмана. Світового значення набули твори англ. романтиків П. Б. Шеллі, Дж. Байрона, В. Скотта. Революц. мотиви звучать у творчості угор. романтика Ш. Петефі, чес. письменників Й. Фріча, Ф. Челаковського, серб.— Б. Радичевича, чорногорського — П. Негоша. Могутній потік революц. Р. у польс. л-рі знаменує творчість А. Міцкевича, Ю. Словацького, С. Гощинського. В рос. л-рі видатним представником Р. (переважно консервативного) був В. Жуковський. Революц. змістом сповнені твори декабристів К. Рилєєва, О. Одоєвського, В. Кюхельбекера, раннього О. Пушкіна та М. Лермонтова. Найвидатнішим представником революц. Р. в укр. л-рі виступив Т. Шевченко в ранній творчості. До романтичної течії належали П. Гулак-Артемовський, І. Срезневський, М. Костомаров, Л. Боровиковський, В. Забіла, М. Петренко, О. Афанасьєв-Чужбинський. На Зх. Україні основи нової укр. л-ри закладали письменники-романтики М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький, М. Устиянович, А. Могильницький, О. Духнович. До консервативних романтиків належали О. Корсун, А. Метлинський, І. Гушалевич. Представники Р. багато зробили у збиранні й виданні нар. творчості, в організації журналістики, у розробці істор. тематики. Вони наблизили лірику до нар. пісенної творчості, розвинули жанр поеми, удосконалили засоби віршування. Багато їхніх творів ввійшло в народний пісенний репертуар. Пізніше, коли в укр. л-рі утвердився *реалізм*, окремі письменники писали романтичні твори поряд з реалістичними (Ю. Федькович, Я. Щоголів, В. Самійленко, Леся Українка, в прозі — О. Стороженко). На новому етапі літ. розвитку Р. вступив у взаємодію з реалізмом (ранні твори М. Горького), проте у 20-му ст. він уже не становив цілісної худож. течії, йдеться тільки про риси Р. у творчості окремих письменників (О. Блок, О. Грін). Стосовно рад. л-ри правильніше говорити не про Р., а про елементи *романтики*.

В образотворчому мистецтві Р. найяскравіше виявився в живописі та графіці; в архітектурі майже не поширений (частково позначився на садово-парковому мист. й архітектурі малих форм). Наприкінці 18 — на поч. 19 ст. риси Р. вже були притаманні творам швейцарця І. Г. Фюслі, У. Блейка (Великобританія), Ф. Гойї (Іспанія). У Франції Р. відобразився у творчості Ж. Л. Давіда, А. Ж. Гро, П. П. Прюдона, Ф. Жерара. Прогресивна романтична школа склалася в боротьбі проти догм класицизму, породивши теми і сюжети, пов'язані з сучасністю й фольклором. Р. вніс в усі жанри образотворчого мист. героїчні мотиви, сприяв збагаченню виражальних засобів (в композиції, трактуванні освітлення і колориту). Найпослідовніше прогресивний Р. виявився у Франції в творчості живописців Т. Жеріко і Е. Делакруа, графіка О. Дом'є, скульптора Ф. Рюда, консервативний Р.— у творчості Е. Деверіа та А. Шеффера; в Німеччині виявився в творах т. з. *назарейців* (Я. Корнеліуса, Ф. Овербека та ін.). Прогресивні тенденції англ. Р. виявилися в творах Дж. Констебла, Р. П. Бонінгтона. Ідеями патріотизму та нац.-визвольної боротьби позначені твори художників-романтиків Італії (Ф. Гайєц, А. Морелліі), Бельгії (Г. Вапперс), Чехословаччини (Й. Манес, П. Навратіл), Угорщини (М. Барабаш, В. Мадарас), Польщі (О. Орловський, П. Міхаловський). В Росії риси Р. помітні у творчості О. Кіпренського, К. Брюллова, В. Тропініна, М. Воробйова, І. Айвазовського, на Україні — в ранніх творах Т. Шевченка і К. Трутовського, в творчості І. Сошенка, А. Мокрицького, М. Сажина. О. Сластіона, І. Соколова.

У музиці Р. формувався в 20-х рр. 19 ст. під впливом Р. в л-рі на основі досягнень муз. класики. Він яскраво виразився в творчості видатних композиторів поч. і серед. 19 ст.— Ф. Шуберта (Австрія), Е. Т. А. Гофмана, К. М. Вебера, Ф. Мендельсона-Бартольді, Р. Шумана, Р. Вагнера (Німеччина), Н. Паганіні, В. Белліні, раннього Дж. Верді (Італія), Г. Берліоза, Д. Ф. Е. Обера, Дж. Мейєрбера (Франція), Ф. Шопена, С. Монюшка (Польща), Ф. Ліста (Угорщина). Естетика Р. також виразно позначилася на музиці зх.-європ. композиторів 2-ї пол. 19 ст.— Й. Брамса, Х. Вольфа, А. Брукнера, С. Франка, Р. Штрауса. В Росії елементи Р. виявилися в музиці О. Аляб'єва, О. Верстовського, М. Глинки, вони набули дальшого розвитку в творчості композиторів «*Могучої кучки*», П. Чайковського, С. Рахманінова, О. Скрябіна, М. Метнера. Р. відіграв велику роль у формуванні нац. муз. шкіл (творчість Б. Сметани, А. Дворжака — в Чехії, Е. Гріга — в Норвегії, Я. Сібеліуса — у Фінляндії). Риси Р. властиві творам укр. композиторів С. Гулака-Артемов-

Романівка. Пам'ятник М. Т. Рильському. Скульптор О. О. Ковальов, архітектор А. Ф. Ігнащенко. 1970.

Л. Романьяч. Людина з флягою. Національний музей. Гавана.

О. І. Романюк.

Я. Д. Ромас.

ського, М. Лисенка, А. Вахнянина, риси пізнього Р.— творам С. Людкевича. Для композиторів-романтиків характерне глибоке проникнення у внутрішній світ людини, ліричне наповнення і емоційна піднесеність звучання, звернення до фантастичної, екзотичної, нар. та нац. тематики, широке використання фольклору. В мистецтві романтиків втілилися патріотичні й демократичні ідеї, протест проти соціального і нац. гноблення, проти пригнічення особистості людини.

З Р. пов'язане оновлення і збагачення муз. засобів виразності — розширення мелодичних структур, посилення колористичних властивостей ладово-гармонічної мови, урізноманітнення ритмічного малюнка, індивідуалізація *фактури*. Р. сприяв дальшому розвиткові симф., камерно-ансамблевих та синтетичних (*пісня, романс, опера*), а також інструм. жанрів, зокрема фп. мініатюр, нерідко об'єднаних у цикли (*прелюдії, ноктюрни, вальси, мазурки* тощо). Великого значення у творчості романтиків набула *програмна музика*; виникли нові жанрові різновиди — симфонічна поема, інструментальна балада та ін.

В театральному мистецтві Р. виник у 1-й пол. 19 ст. як протиставлення класицистичній школі. Р. звернув осн. увагу на суперечності й контрасти навколишньої дійсності, істор. минулого. Актори романтичної школи відмовилися від наспівної декламації. Поряд з піднесеністю і темпераментністю виконання вони вносили у свою гру і побутові риси, підкреслювали симпатії до простої людини, прагнули розкрити її внутрішній світ. Основою естетики Р. в театрі стала уява і почуття. Романтичний театр вперше утвердив переживання, безпосередність і правдивість гри як основу акторської творчості. Р. як напрям припинив існування у 2-й пол. 19 ст.; його художні здобутки (оновлення жанрів, збагачення виражальних засобів, демократизація героїв, літ. мови, історизм та ін.) значною мірою підготували розквіт реалістичного театру. Серед акторів-романтиків відзначалися Е. Кін (Англія), Л. Деврієнт (Німеччина), Г. Модена і А. Ристорі (Італія), М. Дорваль і А. Фредеріко-Леметр (Франція), П. Мочалов, М. Єрмолова (Росія), Г. Араблинський (Азербайджан) та ін.

На Україні Р. виявився у режисерській діяльності М. Старицького, частково — М. Кропивницького, в акторській грі М. Заньковецької, М. Садовського.

Літ.: Острик М. М. Романтика в літературі соціалістичного реалізму. К., 1964; Ванслов В. Эстетика романтизма. М., 1966; Проблемы романтизма, кн. 1—2. М., 1967—71; Искусство романтической эпохи. Сборник статей. М., 1969; Щукина В. В., Пономарев Н. В., Пожилова Л. В. Вопросы романтизма в советском литературоведении. Библиографический указатель. Казань, 1970.

І. І. Пільгук (Р. у літературі),
Л. М. Сак (Р. в образотворчому мистецтві),
М. П. Загайкевич (Р. у музиці)

РОМАНТИ́ЗМ у філософії — ідеалістична течія в зх.-європ. філософії кінця 18 — поч. 19 ст. Гол. представники — Ф. *Шлегель*, Ф. В. *Шеллінг*, *Новаліс* та ін. Виходячи гол. чин. з суб'єктивно-ідеалістичної філософії Й. Г. *Фіхте*, вони тлумачили дійсність як естетичне явище, вважали мистецтво першоосновою світу. Закони худож. дійсності романтики розглядали як конструктивні принципи перетворення дійсності, а природу — як несвідомий худож. витвір духу. Провідну роль у пізнанні відводили *інтуїції*. По суті Р. стирав межі між філософією й мистецтвом. Представники Р. ідеалізували феодалізм, деякі з них були ідеологами *Реставрації*. Характерною рисою романтичного *історизму* є персоніфікація й міфологізація істор. явищ. Р. підкреслював автономність культури, незалежність її від зовн. мети. Вільне розкриття особи (яке адекватно здійснюється нібито тільки як художня творчість) — найвищий ідеал романтичної етики. Деякі ідеї Р. знайшли відображення у *«філософії життя»*.

РОМА́НТИКА (від франц. romantique — романтичний) — особливість художньої творчості, яка полягає в тенденції до зображення яскравих, небуденних, героїчних сторін життя і у відповідному стильовому пафосі твору. Це худож. явище виникло під впливом *романтизму*, проте твори романтичні і твори, забарвлені Р., — явища різні. Як складова частина *соціалістичного реалізму* Р. властива радянській літературі, оскільки в її основі лежить показ революційного перетворення світу, героїчного начала в людині, втілення мрії про прекрасне майбутнє людства, Р. подвигу в ім'я людського щастя.

РОМА́НЧЕНКО Трохим Миколайович [23.VII (4.VIII) 1880, Полтава — 11.VI 1930, Дніпропетровськ] — укр. письменник-робітник. Освіту здобув самотужки. В 1893—1910 був робітником у друкарні. Захворівши на сухоти, залишив цю роботу. Після 1917 працював зав. книгарнею, бібліотекарем у Катеринославі. Довгий час був хранителем Дніпропетровського істор. музею. У 1926 Уряд УРСР призначив Р. персональну пенсію. Друкуватися почав 1905 в альманасі «Перша ластівка». Публікував свої твори в журналах, антологіях, за радянського часу — в журн. *«Зоря»*. Автор віршів на робітничу тематику («Борцеві», 1907; «Пісня робітників», 1908; «Барикади», 1910, та ін.), оповідань, літературно-критичних (зокрема, про І. Манжуру) та публіцистичних статей.

Тв.: Поезії. Катеринослав, 1916; [Вірші]. В кн.: Антологія української поезії, т. 2. К., 1957; Народні пісні в записах Трохима Романченка. К., 1980.

Т. Романчук. З дороги. 1898. Львівський музей українського мистецтва.

РОМА́НЧУК Тит Романович (1865—1911, місто Ловран, тепер СФРЮ) — укр. живописець. Навчався у Львів. пром. школі та приватній майстерні в Мюнхені. Писав картини з життя укр. народу («На водопої», 1893; «З дороги», 1898), пейзажі («Узлісся», 1890), портрети (письменника Ю. Федьковича, 1891). Твори Р. зберігаються у Львів. музеї укр. мистецтва. Автор сатиричних малюнків для журналів.

РОМАНЮ́К Олександр Іванович (н. 10.II 1933, с. Широке Скадовського р-ну Херсон. обл.) — вчений-агроном, новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1963). Член КПРС з 1962. В 1976 закінчив Херсонський с.-г. ін-т. Працюючи ланковим механізованої ланки колгоспу «Нове життя» (в березні 1977 перейменований на колгосп ім. Ладичука — героя-партизана Великої Вітчизн. війни 1941—45) з 1956 до 1978, одержував високі врожаї зерна кукурудзи (100 ц/га) і пшениці (50—60 ц/га) на поливних землях. З 1979 — голова того ж колгоспу ім. Ладичука. Р.— делегат XXIII з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 6—9-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1975.

М. С. Авраменко.

РОМА́НЬЯ — історична область Італії. Назва «Романья» з'явилася в 6 ст. (так іменувалися володіння Візантії в Італії). З 8 ст. тер. Р.— під владою *лангобардів*, потім рим. пап. З 962 — у складі *«Священної Римської імперії»*. З поч. 16 ст.— під владою рим. пап. У 1796—1815 окупована франц. військами. В 1815—59 Р.— знову володіння пап (крім 1831, коли папську владу в Р. було скинуто). В 1860 Р. увійшла до Сардінського (з 1861 — Італійського) королівства. В Італ. Республіці (з 1947) Р.— частина адм. обл. Еміліа-Романья.

РОМАНЬЯ́Ч (Романьяч-і-Гільєн; Romañach y Guillén) Леопольдо (7.X 1862, Кайвар'єн — 10.IX 1951, Гавана) — кубинський живописець і педагог. Навчався в АМ Сан-Алехандро в Гавані (1885—86) та в Римі (1890—95), відвідав Францію, США. Твори: картини — «Старий з апельсинами», «Людина з флягою», «Голова дівчини», «Ворожка»; плафони «Мистецтво і наука», «Поезія», «Танок» — у президентському палаці в Гавані. Твори зберігаються в Нац. музеї в Гавані. З 1900 був професором, 1934—35 — директором АМ Сан-Алехандро у Гавані. Іл. с. 453.

РО́МАС Яків Дорофійович [29.I (11.II) 1902, Соколка, тепер Сокулка Бялистоцького воєводства ПНР — 18.V 1969, Астрахань] — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1965), дійсний член

АМ СРСР (з 1958). Член КПРС з 1929. В 1924—30 навчався в Моск. ВХУТЕМАСі — ВХУТЕІНі. Спочатку працював як декоратор (художнє оформлення Центр. музею В. І. Леніна, 1936, та ін.). Відомий як пейзажист («На Дніпрі», 1939; «Свіжий вітер», 1946; «Весняна путина на Північному Каспії», 1961; «Зелена вода», 1968; «Незабаром у море, все ж таки», 1969) і майстер жанрових полотен (зокрема, «На плоту», 1947). Твори зберігаються в ДТГ у Москві. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями. Державна премія СРСР, 1948

Я. Д. Ромас. Кінець путини. 1961.

РОМА́ШКА (Matricaria) — рід одно- і дворічних трав'янистих рослин родини *складноцвітих*. Листки перисті або двічі-тричі перисторозсічені. Суцвіття — кошики з черепичастою обгорткою. Плід — сім'янка. Бл. 70 видів, поширених здебільшого в Середземномор'ї. В СРСР — бл. 10 видів, у т. ч. на Україні — 3, з них поширені Р. лікарська, або аптечна (M. recutita, син. M. chamomilla) — одноріч на запашна рослина до 50 см заввишки. Росте як бур'ян на відкритих місцях. Запроваджено в культуру як лікар. рослину. В суцвіттях її є ефірна олія, слизисті, смолисті й гіркі речовини, глікозиди тощо. Настій суцвіть застосовують у медицині як пом'якшувальний, потогінний і протизапальний засіб. Урожай сухих кошиків 5—10 ц/га. Крім Р. лікарської, у медицині застосовують і Р. безязичкову, або запашну (M. matricarioides, син. M. discoidea), що росте на Україні як бур'ян.

РОМА́ШКІНСЬКЕ РОДОВИ́ЩЕ НА́ФТИ — на Пд. Сх. Татарської АРСР, у межах *Волго-Уральської нафтогазоносної провінції*. Пов'язане з склепінною частиною Південно-Татарської геол. структури, складеної з палеозойських відкладів, потужність яких до 2000 м. Виявлено 20 нафтоносних горизонтів. Осн. запаси нафти — у відкладах девонського віку. Нафта легка. Вона містить 1,5—2,1% сірки, 2,4—5,4% парафіну, 30—48% смол, 44—54% легких вуглеводнів; густина її 796—820 кг/м³. Родовище відкрито 1948, експлуатується з 1952. Нафта Р. р. н. надходить до нафтопроводу «Дружба». *Р. Х. Муслімов.*

РОМАШО́В Борис Сергійович [18 (30).VI 1895, Петербург — 6.V 1958, Москва] — рос. рад. драматург, засл. діяч мистецтв РРФСР (з 1949). Жив у Києві (1896—1916). Перша значна п'єса — «Федькаосавул» (1924). У комедіях «Пухкий пиріг» (1925) та «Кінець Криворильська» (1926) Р. викривав міщанську психологію, створив образи позитивних героїв — носіїв нової моралі. Драма «Вогненний міст» (1929) присвячена ролі інтелігенції у революції, п'єса «Велика сила» (1947, Держ. премія СРСР, 1948) — проблемі життя і праці рад. вчених. Р. виступав як критик, зокрема з питань укр. драматургії (зб. «Драматург і театр», 1953).

Тв.: Пьесы. М., 1954; Драматург и театр. М., 1953; Укр. перекл.— Війці. Х., 1934; Велика сила. К., 1952.

Ю. І. Корзов.

РОМБ (грец. ῥόμβος, букв.— дзига, кружіння) — *паралелограм* з рівними сторонами. *Діагоналі* Р. взаємно перпендикулярні і ділять кути Р. навпіл (мал.). Р. з прямими кутами наз. *квадратом*. Площа Р. дорівнює половині добутку його діагоналей.

РОМБІ́ЧНА СИНГОНІ́Я — кристалографічна сингонія, що об'єднує три види симетрії. Більшість простих форм Р. с. в розрізах, перпендикулярних до подвійних осей, мають форму ромбів (звідки й назва). Геом. константи Р. с.: $a \neq b \neq c$; $\alpha = \beta = \gamma = 90°$ (див. *Сингонія*). До Р. с. належать такі види симетрії: 1) ромботетраедричний, що має три взаємно перпендикулярні осі другого порядку; 2) ромбопірамідальний (має одну вісь другого порядку, дві взаємно перпендикулярні площини симетрії); 3) ромбодипірамідальний (має три осі другого порядку, три площини і центр інверсії). Кристали Р. с. за оптичними властивостями відносять до двовісних. До Р. с. належить бл. третини усіх відомих кристалів. У Р. с. кристалізуються олівін, топаз, арагоніт та ін. мінерали.

РОМБОВИ́ДНИЙ МО́ЗОК — відділ стовбурної частини *головного мозку* тварин і людини. Р. м. утворюється на ранній стадії *зародкового розвитку* з третього первинного мозкового міхура. Пізніше з Р. м. розвиваються *довгастий мозок* і задній мозок (міст мозку, або варолієві міст, і *мозочок*). Формування мозкового моста і мозочка еволюційно пов'язане з удосконаленням функції підтримання пози тіла. Міст знаходиться на нижній поверхні головного мозку у вигляді широкого валикоподібного виступу, вісь якого спрямована до бічних поверхонь мозку. Він межує спереду з ніжками великого мозку, ззаду — з довгастим мозком, а з боків переходить в *медіальні* мозочкові ніжки. Порожниною Р. м. є четвертий шлуночок мозку, розташований між мостом і довгастим мозком спереду і мозочком ззаду. Шлуночок має дах і дно (ромбовидну ямку), вкрите тонким шаром сірої речовини, скупчення нервових клітин якої утворюють ядра 5-ї—12-ї пар *черепномозкових нервів*. Шлуночок переходить в *краніальному* напрямі в сільвіїв водопровід (трубковидну порожнину *середнього мозку*), а *каудальному* — в центральний канал *спинного мозку*. Через Р. м. проходять аферентні волокна (висхідні), що підіймаються з спинного мозку, і еферентні волокна (низхідні), що йдуть у зворотному напрямі (див. *Провідні шляхи* головного й спинного мозку).

РОМБОДОДЕКА́ЕДР (від *ромб* і *додекаедр*) — проста форма *кубічної сингонії*, обмежована дванадцятьма гранями, що мають форму ромбів. У вершинах Р., де сходяться гострі кути, виходять осі 4-го порядку, в ін. вершинах — осі 3-го, а в центрах граней — осі 2-го порядку. Р. є в усіх 5 видах (класах) кубічної сингонії. Типовий для кристалів гранату (*альмандину*), тому в мінералогії його часто наз. гранатоедром. Іл. див. до ст. Додекаедр, т. 3, с. 424.

РОМБО́ЕДР (від *ромб* і грец. ἕδρα — основа, бік, сторона) — *паралелепіпед*, грані якого є рівними ромбами (мал.). Паралелепіпед є Р. тоді і тільки тоді, коли він має вісь *симетрії* третього порядку.

РОМЕ́Н — річка у Черніг. та Сум. областях УРСР, права прит. Сули (бас. Дніпра). Довж. 121 км, площа бас. 1660 км². Заплава Р. частково заболочена; є торфовища. Живлення переважно снігове і грунтове. Воду Р. використовують для госп.-побутових потреб. На річці споруджено водосховище і 12 шлюзів-регуляторів; біля впадіння Р. у р. Сулу — м. *Ромни*.

РОМЕНЕ́ЦЬ Василь Власович (1889, м. Кролевець, тепер Сум. обл. —16.I 1957, Москва) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1917. Н. в сім'ї ремісника. Після Лютневої революції 1917 — голова матроського к-ту, член Севастопольської Ради військ. та робітничих депутатів, член *Центрофлоту*. В 1917—18 — гол. комісар по мобілізації і демобілізації, тимчасовий командуючий Чорноморським флотом, пом. військ. комісара Кубано-Чорноморської Рад. Республіки, керівник партизан. загону на Кубані. В 1919—20 брав участь у боях проти білогвардійців на Україні. З 1921 — на військ., парт. та громад. роботі; з 1941 — персональний пенсіонер. У м. Кролівці Р. встановлено пам'ятник.

РОМЕ́Н-САЛА́Т (Lactuca sativa var. romana) — різновидність *салату* з довгими листками і нещільними головками. Вирощують здебільшого в другій половині літа для споживання восени і взимку. Щоб довше зберегти салат свіжим, рослини перед настанням приморозків викопують з корінням і прикопують у погребі в пісок або парникову землю. Р.-с. найбільше поширений на Пд. і Зх. Європи. В СРСР вирощують сорти Р.-с.: Паризький зелений. Баллон та інші. Іл. с. 457.

РОМЕ́НСЬКА ОСУ́ШУВАЛЬНО-ЗВОЛО́ЖУВАЛЬНА СИСТЕ́МА — гідромеліоративна система для *меліорації* боліт та заболочених земель в заплавах річок Ромна і Торговиці на території Сумської і Чернігівської областей. Загальна площа 14,1 тис. га. Введена в експлуатацію 1933. За тимчасової окупації території України нім.-фашистськими загарбниками Р. о.-з. с. була частково зруйнована.

Ромашка лікарська: *1* — загальний вигляд квітучої рослини; *2* — кошик у розрізі; *3* — насінина.

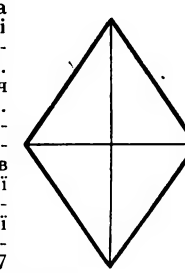

Ромб.

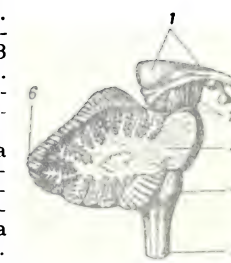

Ромбовидний мозок: *1* — проміжний мозок; *2* — середній мозок; *3* — варолієв міст; *4* — довгастий мозок; *5* — спинний мозок; *6* — мозочок.

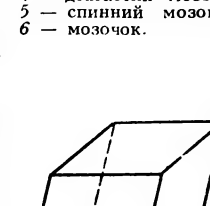

Ромбоедр.

Відбудована 1954, а також реконструйована (1961—73) для двостороннього регулювання водно-повітряного режиму осушуваних земель. На системі споруджено осушувальну мережу довж. 517,3 км, у т. ч. 106,5 км магістральних каналів і 410,8 км — бокових. Система забезпечує інтенсивне використання понад 11,4 тис. га угідь, у т. ч. 1568 га під однорічні культури і 9872 га поліпшених сіножатей. *К. В. Примак.*

РОМЕ́НСЬКА ПОРО́ДА ГУСЕ́Й — порода місцевих поширених на Україні гусей. Назву дістали від м. Ромен Сумської обл. Гуси мають міцну конституцію, широкий тулуб, коротку, товсту шию, широкі груди, на животі 1—2 складки шкіри. Оперення сіре (80%), біле, рябе. Дзьоб оранжевий, ноги рожево-червоні. Жива маса гусаків 6—7 кг, гусок 4,5—6 кг. Несучість 10—20 (до 48) яєць на рік. Маса яйця 145—160 г. Гуси пристосовані до місцевих умов, добре відгодовуються, м'ясо жирне, соковите. Найбільше розводять Р. п. г. у Черніг., Сум., Полтав., Харків., Хмельн., Ворошиловгр., Херсон. та Одес. областях. Використовувалась при виведенні *великої сірої породи гусей* і *переяславської породної групи гусей.*

Ромни. Пам'ятник героям революції. Скульптор І. П. Кавалерідзе. 1921.

РОМЕ́НСЬКИЙ Михайло Даміанович [9 (21).XII 1887, Курськ — 21.XI 1971, Київ] — укр. рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1946). Навчався в Московській консерваторії (1913—16). В 1917—34 працював у оперних театрах Росії, з 1934 — соліст Харків. (1934—42) і Київ. (1942—58) театрів опери та балету. В 1947—52 викладав у Київ. консерваторії. Партії: Виборний («Наталка Полтавка» Лисенка), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Сусанін і Руслан («Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» Глинки), Мельник («Русалка» Даргомижського), дяк Гаврило («Богдан Хмельницький» Данькевича), Валько («Молода гвардія» Мейтуса). Р.— виконавець камерних творів та укр. і рос. нар. пісень. Нагороджений орденами Леніна і «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1949.

Літ.: Михайло Роменський. Спогади. Матеріали. К., 1982.

РОМЕ́НСЬКИЙ ПЕРЕСУВНИ́Й РОБІТНИ́ЧО-СЕЛЯ́НСЬКИЙ ТЕА́ТР імені Г. П. Затиркевич-Карпинської. Засн. у грудні 1925 в Ромнах. З 1926 — ім. Г. П. Затиркевич-Карпинської. В творчому складі: гол. режисер І. *Кавалерідзе,* режисери — М. *Петлішенко,* О. Ходимчук, Ю. Григоренко; актори — І. Бровченко, І. *Воликівська,* Є. Твердохліб, Є. *Хуторна,* С. *Шкурат,* К. Богданович, В. Горбенко, К. Кармель, Н. Омельченко, О. Семененко; диригент А. Воликівський. В репертуарі: «Гайдамаки» за Т. Шевченком (в інсценізації Л. *Курбаса*), «За двома зайцями» М. Старицького, «У пущі», «Лісова пісня» Лесі Українки, «Катерина» М. Аркаса, «Не співайте, півні» С. Васильченка, «97», «Комуна в степах» М. Куліша, «Родина щіткарів» М. Ірчана, «Рожеве павутиння» Я. Мамонтова, «Ревізор» М. Гоголя, «Влада темряви» Л. Толстого, «Овеча криниця» Лопе де Вега, «Розбійники» Ф. Шіллера, та ін. У 1930 театр припинив діяльність. *Л. І. Барабан.*

РОМЕНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Сум. обл. УРСР. Утворений 1931. Площа 1,9 тис. км². Нас. 63,1 тис. чол. (1982). У районі — 142 населені пункти, підпорядковані 32 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Ромни.* Поверхня Р. р.— хвиляста рівнина, подекуди розчленована ярами та балками. Корисні копалини: нафта, газ, кам. та калійна солі, мергель, діабаз тощо. Річки — *Сула* з прит. *Ромен* та Олава. Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (липа, клен, ясен, дуб) займають 19,4 тис. га. У межах району — Андріяшівсько-Гудимівський та Біловодський держ. заказники. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування — Ромни. У районі найбільші підприємства — Біловодський комбінат хлібопродуктів, Роменський з-д замінника незбираного молока. Районний комбінат побутового обслуговування (Ромни). Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 144,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 118,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, кукурудза, цукр. буряки, картопля, овочеві. У Р. р.— 19 колгоспів, 8 радгоспів, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Залізнич. вузол Ромни, залізничні станції — Андріяшівка, Біловоди, Рогинці. Автомоб. шляхів — 562 км, у т. ч. з твердим покриттям — 252 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Глинськ), 59 заг.-осв. шкіл; 84 лік. заклади, у т. ч. 9 лікарень. 86 клубних установ, 77 кіноустановок, 73 б-ки. У с. Гаврилівці (тепер с. Гришине Р. р.) народився укр. і рос. філолог О. О. *Потебня,* на хуторі Патичисі, біля с. Заруддя,—укр. рад. фізіолог В. Ю. *Чаговець,* у с. Хмелеві — рад. військ. діяч І. Ф. *Федько,* у с. Рогинцях — укр. рад. актор В. С. *Яременко,* у с. Волошнівці — укр. рад. юрист М. О. *Максимейко.* У Р. р. видається газ. «Комуністичним шляхом» (з 1918). *О. П. Нелін.*

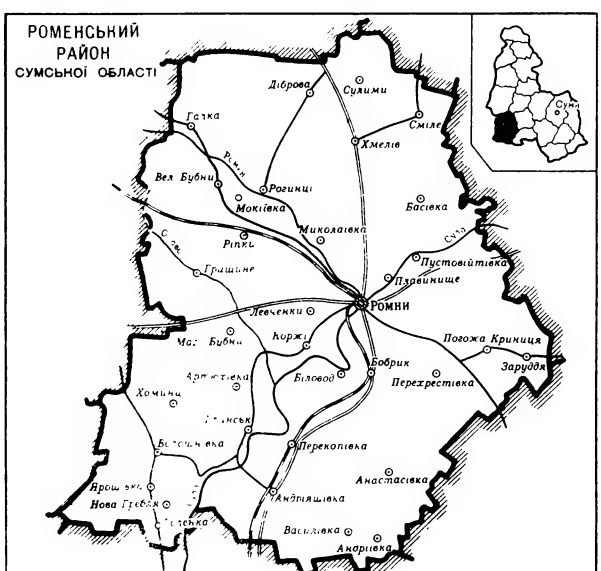

РОМЕ́НСЬКІ ГОРОДИ́ЩА — залишки укріплених поселень сх.-слов'янських племен 8—10 ст. на Дніпровському лівобережжі. Назва походить від м. Ромен Сум. обл., де на поч. 20 ст. вперше було виявлено городище цього типу (див. *Монастирище*). Р. г. будували на мисах високих берегів лівих приток Дніпра, утворюючи таким чином кілька ліній укріплених поселень для захисту від експансії кочовиків. Здебільшого площа Р. г. невелика (до 0,1 га). Найвідоміші Р. г.: *Новотроїцьке городище, Опішнянське городище, Петрівське городище,* Воргол та ін. Населення Р. г. мешкало в житлах напівземлянкового типу; житла мали зрубну або каркасну конструкцію. Поблизу напівземлянок були госп. споруди у вигляді ям різного призначення (напр., для зберігання збіжжя). Осн. заняттями населення Р. г. були орне землеробство, скотарство, промисли (під час розкопок знайдено наральники, серпи, коси, кістки диких і свійських тварин, обгорілі зерна, знаряддя мисливства, рибальства, бортництва тощо), а також ремесла, про що свідчать знахідки залишків сиродутних горен, ремісничих виробів. Носії т. з. роменської культури жили сільс. громадами, які перебували на стадії переходу від патріархально-родового ладу до феодалізму. Знахідки срібної монети сх. походження та своєрідних прикрас свідчать про зв'язки населення Р. г. з їхніми сусідами — племенами *салтівської культури.* Характерний поховальний обряд — трупоспалення з похованням праху в урні в курганних насипах. Поселення та городища, подібні до роменських, відомі на Верхній Оці та в басейні Верхнього й Середнього Дону, мають назву боршевських. Деякі дослідники запропонували вживання терміна «роменсько-боршевські» городища, але в останній час ставиться питання про неправомірність цього, оскільки роменські і боршевські городища належать двом різним етнографічним групам східнослов'янських племен (перші — *сіверянам,* другі — *в'ятичам*).

Літ.: Сухобоков О. В. Славяне Дне-

Гуси **роменської породи.**

провского Левобережья (Роменская культура и ее предшественники). К., 1975. *О. В. Сухобоков.*

РОМЕР (Romer) Eугеніуш (3.II 1871, Львів — 28.I 1954, Краків) — польс. географ і картограф. Член Польської АН (з 1916). Закінчив Львів. ун-т (1893). Професор Львів. (1911—31) і Краківського (1946—47) ун-тів. Подорожував по Алясці, Пн. Канаді, Пд. Європі тощо. Р.— автор і редактор багатьох геогр. карт і атласів, зокрема склав гіпсометричні карти материків, географостатистичний атлас Польщі (1916). Праці з геоморфології, кліматології та методики викладання географії. Деякі з праць написані з геополіт. позицій (див. *Геополітика*).

РОМЕРО (Romero) Ельвіо (н. 1926, с. Єгрос на Пд. Сході Парагваю) — парагв. поет. Учасник нар. повстання 1947. Після придушення його емігрував до Аргентіни, жив у Бразілії, на Кубі. Осн. теми творів Р.— уславлення борців проти фашизму, оспівування мужності народу в боротьбі за свободу пригнобленої батьківщини. Автор збірок «Зорані дні» (1948), «Обличчям до серця» (1955), «Сонце під корінням» (1956), «З цією суворою гітарою» (1961), «Ми безіменні» (1962) та ін., книги про іспан. поета М. *Ернандеса* «Мігель Ернандес. Доля й поезія» (1958). До «Поетичної антології» Р. (1965) ввійшли кращі вірші 1947—61 і поема «Книга подорожей», побудована на давньому фольклорі індіанців гуарані.

Тв.: Рос. перекл.— Стихи. М., 1961; Мигель Эрнандес. Судьба и поэзия. М., 1962; Земной зной. М., 1966; С этой суровой гитарой. М., 1968.

В. С. Харитонов.

РОММ Михайло Ілліч [11 (24).I 1901, Іркутськ — 1.XI 1971, Москва] — рос. рад. кінорежисер і сценарист, нар. арт. СРСР (з 1950). Член КПРС з 1939. В 1918—21 — в Червоній Армії. В 1925 закінчив Вищий держ. художньо-технічний ін-т. Перший фільм — «Пампушка» (1934, за Гі де Мопассаном). Поставив фільми: «Тринадцять», «Ленін у Жовтні» (обидва — 1937), «Ленін у 1918 році» (1939), «Мрія» (1943), «Російське питання» (1948), «Секретна місія» (1950), «Вбивство на вулиці Данте» (1956), дилогію «Адмірал Ушаков», «Кораблі штурмують бастіони» (обидва — 1953), «Дев'ять днів одного року» (1962). Брав участь у створенні фільму «Володимир Ілліч Ленін» (1949, документальний), режисер документальних стрічок «Звичайний фашизм» (1966) та ін. З 1949 (з перервами) викладав у ВДІКу (з 1958 — професор). Фільми Р. відзначені на міжнар. кінофестивалях (Канн, Карлові Вари). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1941, 1946, 1948, 1949, 1951.

Тв.: Беседы о кино. М., 1964; Беседы по кинорежиссуре. М., 1975; О профессии кинорежиссера. М., 1980.

Літ.: Погожева М. Михаил Ромм. М., 1967; Зак М. Х. Михаил Ромм и традиции советской кинорежиссуры. М., 1975.

РОМНИ — місто обласного підпорядкування Сум. обл. УРСР, райцентр, на р. Сулі при впадінні в неї р. Ромен (басейн Дніпра). Залізничний вузол. 52,4 тис. ж. (1982). Вперше згадуються під назвою Ромен в *Лаврентіївському літописі* під 1096 як одне з міст-фортець, що захищали сх. кордони *Київської Русі* від нападів *половців*. У 60-х рр. 14 ст. Р. загарбали лит. феодали. На поч. 16 ст. Р. ввійшли до складу Рос. д-ви. За *Деулінським перемир'ям 1618* Р. у складі Чернігово-Сіверщини відійшли до Польщі. Населення Р. брало участь у *Федоровича повстанні 1630, Павлюка повстанні 1637, Острянина повстанні 1638*.

В 1654 Р. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. В 1783 Р. дістали *магдебурзьке право*. В 1902 в Р. було створено групу РСДРП. Під час *революції 1905—07 в Росії* в Р. відбулися політ. демонстрації та робітн. страйки. Рад. владу встановлено в січні 1918. У місті — підприємства маш.-буд. (з-ди: «Поліграфмаш», автом. телефонних станцій, тракторних зап. частин), буд. матеріалів (буд. матеріалів, цегельний з-ди), харч. (м'ясний, хлібний, хлібопродуктів комбінати, заміннка незбираного молока, консервний, пивоварний з-ди тощо) та легкої (взут., гардинно-тюлева, швейна ф-ки тощо) пром-сті. Меблевий комбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Індустріальний та с.-г. технікуми, профес.-тех. уч-ще, 15 заг.-осв., музична та спорт. школи; 3 лікарні. Будинок культури, 4 кінотеатри, 5 б-к, краєзнавчий музей. Архіт. пам'ятки: Георгіївська церква (18 ст., дерев'яна), Вознесенська церква та дзвіниця (1753—97), Святодухівський собор (18 ст.). Пам'ятник Т. Шевченку (1918, скульптор І. Кавалерідзе).

В Р. народилися укр. художник Г. А. *Стеценко*, рад. геолог і палеонтолог О. О. *Борисяк*, укр. рад. терапевт М. М. *Губергріц*, рос. рад. фізик А. Ф. *Йоффе*, рос. рад. режисер О. Я. *Таїров*. У 1845 в Р. побував Т. Г. Шевченко. В 1818, 1819 і 1829 у місц. театрі виступав М. С. *Щепкін*. У Р. працювали укр. і рос. філолог О. О. *Потебня*, рад. художник і поет І. К. *Пархоменко*. В Р. у різний час бував один з організаторів перших марксистських гуртків Ю. Д. *Мельников*. У Р. починала театр. діяльність укр. актриса Г. П. *Затиркевич-Карпинська*.

Літ.: Ромни. Х., 1968.

РОМНІ-МАРШ (англ. Romney Marsh, від назви долини у графстві Кент в Англії), кентські вівці — порода напівтонкорунних довгововних овець м'ясо-вовнового напряму. Виведена у 19 ст. в Англії схрещуванням місцевих овець з баранами породи лейстер. Тварини великі, з міцним кістяком, дорими м'ясними якостями, скороспілі, пристосовані до умов вологого клімату, комолі. Жива маса баранів 100—130 кг, маток 70 — 90 кг. Річний настриг вовни від баранів 6—8 кг, від вівцематок 4—6 кг. Вихід чистої вовни 50—55%. *Вовна* біла, однорідна, напівтонка, довж. 11—18 см; тонина 44—56 якості. Р.-м. поширені в Новій Зеландії, Пд. Америці, Австралії. В Росію завозились у кінці 19 ст. В СРСР, зокрема на Україні, Р.-м. використовують для поліпшення *грубововних овець* і пром. схрещування; вони були також використані при виведенні *північнокавказької породи овець* та ін.

Баран породи ромні-марш.

РОМОДАН — селище міського типу Миргородського р-ну Полтав. обл. УРСР. Залізнична станція. 4,3 тис. ж. (1982). У Р.— хлібний з-д, колгосп, рибне г-во. 3 заг.-осв. школи, лікарня, 2 клуби, кінотеатр, 4 б-ки. Засн. у 80-х рр. 19 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

РОМОДАНІВСЬКИЙ ШЛЯХ, Ромодан — старовинний торговельний шлях. Проходив Лівобережною Україною з Пн. на Пд. через Ромни — Лохвицю — Лубни — Кременчук. Був частиною великого шляху з Росії до Криму. Характерною особливістю Р. ш. була порівняно незначна кількість переправ через річки, він минав також піщані місця і великі населені пункти. До побудови залізниць у 60—80-х рр. 19 ст. був одним з найважливіших шляхів, яким чумаки Лівобережжя ходили в Крим по сіль. У 19 ст. Р. ш. використовували й для прогону з України в центр. губернії Росії гуртів худоби.

Іл. див. на окремому аркуші, т. 2, с. 64—65.

РОМОДАНОВ Андрій Петрович (н. 11.XI 1920, м. Лубни, тепер Полтав. обл.) — укр. рад. нейрохірург, акад. АМН СРСР (з 1974), заслужений діяч науки УРСР (з 1970), Герой Соціалістичної Праці (1980). Член КПРС з 1952. Закінчив Київський мед. ін-т (1942). В 1942—45 — хірург в лавах Радянської Армії. З 1946 почав працювати в Київському н.-д. інституті нейрохірургії. В 1949—51 — зав. організаційно-методичним відділенням, 1951—64 — заст. директора по наук. роботі, з 1964 — директор цього ін-ту. Осн. праці присвячені питанням дитячої нейрохірургії, хірургії травм та судин головного мозку, а також епілепсії, функціональної нейрохірургії. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1977.

Тв.: Опухоли головного мозга у детей. К., 1965; Острые нарушения мозгового кровообращения. К., 1980 [у співавт.].

Л. С. Пелех.

РОМОДАНОВСЬКИЙ Григорій Григорович [р. н. невід.— 15 (25). V 1682] — рос. держ. і військовий діяч, боярин, князь. Був учасником *Земського собору 1653*. В складі рос. посольства, яке очолював В. В. *Бутурлін*, Р. брав участь у *Переяславській раді 1654*. В 1654—56 був воєводою рос. військ на Україні у війні проти Польщі. Після смерті Б. Хмель-

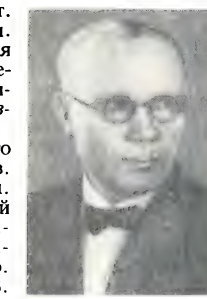

М. Д. Роменський.

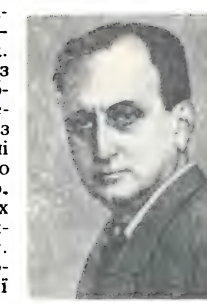

М. І. Ромм.

А. П. Ромоданов.

Ромен-салат сорту Баллон.

П. Рочсар.

О. Д. Ронська.

ницького Р., використовуючи суперечності між старшинськими угрупованнями, домагався виборів гетьманів, угодних царському урядові (І. *Брюховецького*, Д. *Многогрішного* та ін.). Командував рос. військами в боротьбі проти тур. ставленика гетьмана П. *Дорошенка*, проти агресії Туреччини (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*). Потім служив при царському дворі. Р. було вбито під час *Московського повстання 1682*.

РО́МУЛ (лат. Romulus) — легендарний засновник м. Рима і перший цар (8 ст. до н. е.) Стародавнього *Риму*. За легендою, Р. і його брат-близнюк *Рем* — сини *весталки* Реї Сільвії (дочки царя міста Альба-Лонги Нумітора) від бога *Марса* — мали бути втоплені в р. Тібрі разом із своєю матір'ю за втрату нею дівоцтва. Але завдяки заступництву бога р. Тібру близнюки лишилися живі; вони були вигодувані вовчицею і вихована в домі царського пастуха. Здобувши владу, вони заснували нове місто на тому місці, де їх знайшли.

РО́НА — ріка у Зх. Європі, в межах Швейцарії і Франції. Довж. 812 км, площа бас. 98 тис. км². Бере початок з Ронського льодовика в Лепонтінських Альпах, протікає через *Женевське озеро*, нижче перетинає Ронську низовину і впадає в Ліонську зат. Середземного м., утворюючи дельту пл. понад 12 тис. км². Найбільша притока — Сона. Пересічна річна витрата води у гирлі 1780 м³/с. Р. судноплавна від гирла до впадіння р. Ен. Каналами сполучена з річками Рейном, Мозелем, Маасом, Сеною, Луарою; в обхід дельти Р. споруджено канали. ГЕС. На Р.— міста Женева (Швейцарія), Ліон, Авіньйон, Арль (Франція).

РОНДЕ́ЛЬ (франц. rondel, від rond — коло) — віршований твір на 13 рядків строго канонізованої, т. з. твердої строфічної форми, укладений на дві рими, причому 1-й рядок обов'язково повторюється як 7-й і 13-й, а 2-й — як восьмий. З'явився Р. у середньовічній франц. ліриці. Прикладом Р. в укр. поезії є «Ронделі» П. Тичини.

РОНДІ́РІС (Ῥοντήρης) Дімітріос (н. 1899, Порос) — грец. актор і режисер. Навчався в Афінському ун-ті В 1919 дебютував на сцені, 1923—27 грав у театрі М. Котопулі. В 1929—33 підвищував свою акторську і режисерську майстерність у семінарі М. *Рейнгардта*. В 1934—55 (з перервами) був гол. режисером Нац. театру в Афінах, в якому здійснив спектаклі за п'єсами У. Шекспіра, Ж. Б. Мольєра, К Гольдоні, Ф. Шіллера, сучас. грец. драматургів; був ініціатором постановок давньогрец. трагедій (в них уславилась А. *Папатанасіу* — учениця Р.). В 1957 заснував Пірейський театр, в якому здійснив вистави «Електра» Софокла, «Медея» Евріпіда, «Хоефори» і «Евменіди» Есхіла. В 1962 і 1963 разом з театром був на гастролях в СРСР.

РО́НДО (італ. rondò) — музична форма, для якої характерне кількаразове повторення осн. муз. теми (рефрен), що чергується з контрастними музичними епізодами (куплетами).

РОНДО́ (франц. rondeau, від rond — коло) — віршований твір, що так само, як і *рондель*, складається з тринадцяти рядків, але в якому тематичні повтори (кола) утворюються іншим способом: початкові слова 1-го рядка є лейтмотивом твору і повторюються після 8-го і 13-го рядків, здебільшого залишаючись неримованими. Пишеться Р. на дві рими, напр., поезія Лесі Українки «Sol» з циклу «Сім струн». До Р. найбільше зверталися франц. поети 16—17 ст. (К. Маро, В. Вуатюр, І. Бенсерад).

РОНСА́Р (Ronsard) П'єр де (11.IX 1524, замок Ла Поссоньєр, провінція Вандомуа — 27.XII 1585, абатство Сен-Ком, Турень) — франц. поет. Один з керівників «*Плеяди*». Залишив багату поетичну спадщину. Оспівував радість життя, кохання (збірки «Любовні вірші», 1552—53; «Продовження любовних віршів», 1555; цикли «Нове продовження любовних віршів», 1556; «Сонети до Єлени», 1578), писав вірші на громадянські, патріотичні, філософські теми (збірки «Оди», 1550—52; «Гімни», 1555—56). В «Роздумах про бідування цього часу» (1560—62), «Застереженні французькому народу» (1563) осуджував реліг. війни. Автор зб. «Елегії» (1565), мадригалів, епітафій. В останні роки життя працював над епічною поемою «Франсіада» (1572, незакінч.). Трактат Р. «Короткий виклад поетичного мистецтва» (1565) відіграв значну роль у формуванні франц. класицизму. Українською мовою твори Р. перекладали М. Зеров, М. Терещенко, Ф. Скляр.

Тв.: Укр. перекл.— Лірика. К., 1977; Рос. перекл.— Избранные стихотворения. М., 1946; Лирика. М., 1963; [Вірші]. В кн.: Дю Белле Ж., Ронсар П. де. Стихи. М., 1969.

Т. Т. Духовний.

РОПА́ — соляний розчин високої концентрації у природних і штучних водоймах. Р. наз. і насичені солями *підземні води*. Коли концентрація Р. наближається до перенасичення, в осад можуть випадати мінеральні солі. За хім. складом розрізняють три типи Р.: карбонатну, сульфатну і хлоридну. Р. використовують на грязьових курортах для ванн у комплексі з грязелікуванням, для лікування шлунково-кишкових захворювань (*Одеський курортний район* та ін.). Р. підземних вод, яку добувають за допомогою свердловин, використовують для одержання кухонної і лікувальних солей. Див. також *Мінеральні води*.

РОПА́К — окрема крижина, що підноситься вертикально серед відносно рівної поверхні льодового покриву водойм (моря, річки, озера). Найпоширеніші у морях Пн. Льодовитого ок. Див. також *Торосн*.

РОПСЬКА Олександра Дмитрівна [11 (23).IV 1897, с. Ширяєво, тепер Калачаєвського р-ну Воронеж. обл.— 20.IV 1957, Київ] — укр. рад. співачка (мецо-сопрано), нар. арт. УРСР (з 1941). В 1919 закінчила Саратовську консерваторію. Творчу діяльність почала в Полтаві. Працювала в Одес. (1926—27), Харків. (1927—28), Київському (1928—57) театрах опери та балету. З 1944 викладала в Київській консерваторії. Партії: Настя («Тарас Бульба» Лисенка), Ганна («Вибух» Б. Яновського), Аксинья («Тихий Дон» Дзержинського), Лель, Любаша («Снігуронька», «Царева наречена» Римського-Корсакова), Ольга («Євгеній Онегін» Чайковського), Кармен («Кармен» Бізе).

Літ.: Донцов В. Видатна співачка. «Музика», 1977, № 3.

РОПУ́ХА (Rufo) — рід *безхвостих земноводних* род. ропухових. Довж. тіла до 30 см, іноді більше. Зіниця горизонтальна, язик без вирізки, зубів немає, привушні залози добре розвинені, шкіра горбкувата, бородавчаста. Секрет привушних залоз отруйний, особливо у *аги*. Бл. 250 видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди, Австралії, а також Нової Гвінеї, Мадагаскару та о-вів Полінезії; у фауні СРСР, у т. ч. на Україні, — 3: Р. сіра, або звичайна (B. bufo), Р. зелена (B. viridis), Р. очеретяна (B. calamita). Р.— наземні присмеркові та нічні тварини. Розмножуються у водоймах; кладка (1200—7000 яєць) у вигляді шнура. Зимують Р. в норах гризунів, під камінням, в ямах, погребах. Живляться переважно комахами, павуками, слимаками, дощовими червами і т. п. Знищуючи шкідників с.-г. культур, Р. приносять велику користь. Р. очеретяна як рідкісний вид включена до *Червоних книг* УРСР і СРСР. Викопні рештки відомі починаючи з олігоцену Європи і пліоцену Північної Америки. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Земноводні*.

Б. І. Таращук.

РО́РБАХ (Rohrbach) Якоб (р. н. невід.— п. 1525) — один з керівників селянського антифеодального повстання у Франконії під час *Селянської війни 1524—26* в Німеччині. За походженням селянин. У квітні 1525 очолив повсталих селян у долині р. Неккару. Закликав повсталих селян і революц. міські маси до об'єднаних дій і відмови від усіх феод. повинностей. Рішуче розправлявся з церковними і світськими феодалами. Після поразки загону Р. в бою з військами *Швабського союзу* 12.V 1525 Р. потрапив у полон і був спалений живцем.

РОСА́ — дрібні краплі води, що утворюються при конденсації водяної пари на поверхні Землі і наземних предметах при охолодженні їх внаслідок нічного випромінювання. Один з видів *гідрометеорів*. Р. виникає в ясні ночі, переважно за тихої погоди при т-рі вище 0° (див. *Роси точка*). На Україні Р. може дати до 0,5 мм опадів за ніч (за рік — 10—30 мм).

РОСА́ВА — річка в Київ. та Черкас. областях УРСР, ліва прит. Росі (бас. Дніпра). Довж. 90 км, площа бас. 1720 км². Використовують для пром. та побутового водопостачання; риборозведення. На Р.— міста Кагарлик і Миронівка. В бас. Р. (поблизу Миронівки) — лік. радонові джерела.

РОСА́РІО — місто на Сх. Аргентіни. Порт у пониззі р. Парани,

доступний для морських суден, вузол з-ць, аеропорт. 810,8 тис. ж. (1970). Найрозвинутіші борошномельна й шкіряно-взуттєва галузі промисловості. Підприємства сталепрокатної, хімічної, керамічної, цементної, деревообробної, текстильної, м'ясохолодобійної, маслоробної і цукрової галузей. Університет. Театри. Засн. 1730.

РОСИ́ ТО́ЧКА — температура, при якій повітря досягає стану насичення водяною парою при незмінному тиску і даному стані вологоутримання. Р. т.— одна з осн. характеристик *вологості повітря*. При відносній вологості повітря менше 100% Р. т. завжди нижча від фактичної т-ри. Коли відносна вологість становить 100% (тобто при насиченні), Р. т. збігається з фактичною температурою повітря. Р. т.— необхідна умова утворення *роси*.

РОСИ́ЧКА, росянка (Drosera) — рід багаторічних трав'янистих *комахоїдних рослин* родини росянкових. Листки в прикореневій розетці, вкриті залозками з чутливими волосками. Дрібні комахи прилипають до клейких головок волосків і перетравлюються за участю ферментів, що їх виділяють залозки. Квітки здебільшого зібрані в однобічну китицю на верхівці безлистого стебла. Плід — коробочка. Бл. 100 видів, поширені майже по всій земній кулі (більшість — в Австралії, Пд. Африці, Новій Зеландії та на о. Мадагаскар). В СРСР 4 види, в т. ч. в УРСР — три; ростуть переважно на мохових болотах. Найпоширеніша Р. круглолиста (D. rotundifolia); її використовували в народній медицині при коклюші, астмі та ін. захворюваннях.

РОСІ́ЙСЬКА АСОЦІА́ЦІЯ ПРОЛЕТА́РСЬКИХ МУЗИКА́НТІВ, РАПМ — об'єднання рад. композиторів, музикознавців і муз. педагогів, яке існувало 1923—32. Визначивши своєю метою боротьбу за розвиток пролет. муз. культури, РАПМ, однак, припускалась ідеологічних помилок: відкидала нар. музику, класичну спадщину та монументальні муз. жанри (оперу, симфонію), фактично обмежуючи творчість композиторів масовою піснею. При РАПМ виходили журнали «Пролетарский музыкант» (1929—32), «За пролетарскую музыку» (1930—32). РАПМ ліквідовано постановою ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» (1932).

РОСІ́ЙСЬКА АСОЦІА́ЦІЯ ПРОЛЕТА́РСЬКИХ ХУДО́ЖНИКІВ (РАПХ) — об'єднання майстрів рад. образотворчого мистецтва. Створено 1931 на базі *Асоціації художників революційної Росії* (АХРР), Об'єднання молоді АХРР (ОМАХРР) та Об'єднання художників-самоуків (ОХС). РАПХ відродила хибні ідейно-творчі та організаційні принципи *Пролеткульту*: виходячи з вульгарно-соціологічного розуміння питань художньої творчості боролася за т. з. чистоту пролетарського мист., штучно поділяла рад. художників на «пролетарських» і «буржуазних», насаджувала в мист. групівщину та методи грубого адміністрування. Ліквідовано 1932. До РАПХ була близька ВУАПМИТ (Всеукраїнська асоціація пролетарських митців), утворена 1930 на базі *Асоціації художників Червоної України* (АХЧУ).

РОСІ́ЙСЬКА БІ́ЛА ПОРО́ДА КУРЕ́Й — вітчизн. порода курей несучого напряму продуктивності. Виведена 1929—53 схрещуванням місцевих курей з *леггорнами* в центр. р-нах РРФСР, на Україні, Пн. Кавказі. Як порода затверджена 1953. Тулуб у курей довгий, широкий і глибокий, гребінь листовидний, у півнів прямостоячий,

Кури російської білої породи.

у курок звисає набік. Оперення біле, дзьоб і ноги жовті. Жива маса півнів 2,8—3,1 кг, курок 2,1—2,3 кг. Несучість 180—190, в кращих г-вах — 215—240 яєць на рік. Маса яйця 58—65 г. Р. б. п. к.— одна з найпоширеніших порід у країні. Кури добре акліматизуються, пристосовані до кліткового утримання. Розводять їх у багатьох районах СРСР, в т. ч. на Україні.

РОСІ́ЙСЬКА ВАГОВО́ЗНА ПОРО́ДА КО́НЕЙ — порода ваговозних коней, виведена в Росії в кінці 19 ст. схрещуванням місцевих коней з бельг. арденами та ін. ваговозними породами. Використовуються в с. г. як робочі і плем. коні. Рос. ваговози невисокі, мають гармонійну і міцну будову тіла, довгий та широкий тулуб з добре розвиненими м'язами, міцні й короткі ноги. Масть руда, чала, гніда, сіра, ворона. Осн. типи: новоолександрівський, створений на Україні, та уральський.

Жеребець російської ваговозної породи

Рос. ваговози мають високу роботоздатність, добру витривалість і вантажопідйомність, скороспілі, плодючі й високомолочні, перспективні для м'ясного *конярства*. Розводять Р. в. п. к. у Європ. частині СРСР, зокрема на Україні й Білорусії, на Уралі і в Сибіру. Див. також *Кінь свійський*.

Б. М. Гопка.

«РОСІ́ЙСЬКА ГРУ́ПА СОЦІА́Л-ДЕМОКРА́ТІВ» — одна з перших соціал-демократичних орг-цій у Києві. Виникла 1891. Інтернаціональна за складом і напрямом діяльності. До неї входили Б. Л. *Ейдельман*, М. В. Кульчицький, Ю. Д. *Мельников*, С. В. Померанц та ін. Спочатку група складалася з передових студентів університету і окремих робітників, займалась вивченням, пропагандою і перекладом марксист. творів, викривала шкідливість *народництва*. Група мала бібліотеку нелегальної л-ри, страйкову касу, підтримувала зв'язки з соціал-демократами Петербурга і Москви. Згодом утворила пропагандист. гуртки в залізничних майстернях, серед ремісників, учнів гімназій і реальних училищ. У цих гуртках брали участь П. К. *Запорожець*, В. З. *Кецховелі*, А. В. *Луначарський*, І. А. *Саммер* та ін. відомі соціал-демократи. Під впливом Ю. Д. Мельникова група стала переходити від пропаганди до агітації серед широкого кола робітників. Значну роль у цьому відіграла школа-майстерня (*«Лук'янівський клуб»*). У 1894 група провела першу в місті маївку. В грудні 1895 з ініціативи Ю. Д. Мельникова було створено Робітничий к-т, який очолив пропаганду і агітацію серед робітників, видавав і розповсюджував листівки. В зв'язку з незгодами в питанні про перехід до масової політ. агітації наприкінці 1896 «Р. г. с.-д.» припинила існування. На її основі тоді ж утворилася група *«Рабочее дело»*, до якої ввійшли всі члени «Р. г. с.-д.», які поділяли необхідність переходу від пропаганди до масової агітації.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; В. И. Ленин и «Союз борьбы». М., 1978.

П. Л. Варгатюк.

РОСІ́ЙСЬКА ІМПЕ́РІЯ — монархічна станова багатонаціональна держава; склалася на основі *Російської централізованої держави*, що її 1721 *Петро I* проголосив *імперією*. На кін. 19 ст. територія Р. і. становила 22,4 млн. км², населення — 128,2 млн. чол. (за переписом 1897). На тер. Р. і. проживало понад 100 народів і народностей. Нерос. народи становили 57% населення Р. і. За висловом В. І. Леніна, Р. і. була «тюрмою народів» (див. Повне зібр. тв., т. 27, с. 63).

В 1914 територія Р. і. поділялася на 81 губернію і 20 областей, частину з них було об'єднано в *генерал-губернаторства*. Р. і. була спадковою *монархією* на чолі з імператором, що мав самодержавну владу (див. *Романови*). Законодавчу владу імператор здійснював через Держ. раду (з 1810) і *Державну думу* (з 1906), держ. апаратом керував через *Сенат*, Раду Міністрів і міністерства. Імператор був верх. керівником збройних сил Р. і. Християнська церква була складовою частиною держ. апарату, панівне становище належало *руській православній церкві*, якою управляв імператор через *Синод*. Все населення вважалося підданими Р. і. Воно поділялося на 4 стани: *дворянство, духівництво*, міських обивателів (*мі-*

Росичка круглолиста: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — листок із захопленою комахою; *3* — листок; *4* — квітка без оцвітини.

щан) і сільс. обивателів (*селянство*). Дворянство було пануючим класом, йому належала політ. влада. Місц. населення Казахстану, Сибіру та ряду ін. районів Р. і. виділялось у самостійний стан і наз. інородцями. Законодавство Р. і. було зведено в Повному зібранні законів Російської імперії та «*Зводі законів Російської імперії*». *Лютнева буржуазно-демократична революція 1917* скинула самодержавство, *Тимчасовий уряд* 1 (14).IX 1917 оголосив Росію республікою. Після перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції* на тер. кол. Р. і. було утворено РРФСР, згодом — ін. рад. республіки, що добровільно об'єднались в *Союз Радянських Соціалістичних Республік*.

РОСІЙСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (більшовикі́в), РКП(б) — див. *Комуністична партія Радянського Союзу*.

РОСІЙСЬКА МО́ВА — мова російського народу. Р. м.— засіб міжнаціонального спілкування народів СРСР. Разом з українською та білоруською становить східну підгрупу слов'ян. групи індоєвроп. сім'ї мов. В СРСР за переписом 1979 Р. м. вважають рідною 153,5 млн. чол. (з них 137,2 млн. росіян). Крім того, 61,3 млн. чол. вільно володіють Р. м. як другою мовою. Вона є однією з п'яти офіційних мов ООН.

Сучасна літ. Р. м.— результат тривалого розвитку і взаємодії різних тер. діалектів і соціальних різновидів мови. Її осн. норми остаточно встановилися протягом перших десятиліть 19 ст. Літ. Р. м. становить складну структуру співвідносних функціональних *стилів*. У сучас. Р. м., яка стала здобутком широких нар. мас, швидко стираються діалектні відмінності. В сучас. Р. м. виділяють два осн. *наріччя* — північноросійське і південноросійське, між якими є перехідні говори — середньоросійські. У пн.-рос. наріччі розрізняють такі осн. групи говорів: ладого-тіхвінську, вологодську, костромську. Спільною рисою говорів пн.-рос. наріччя є окання, тобто розрізнювання голосних **а** й **о** у ненаголошеній позиції, проривне **г**, тверде **т** у закінченнях 3-ї особи дієслів теперішнього та майбутнього часів (дві останні риси властиві й літ. Р. м.). У пд.-рос. наріччі виділяють такі основні групи говорів: західну, верхньодніпровську, верхньодеснянську, курсько-орловську й рязанську. Характерною рисою пд.-рос. наріччя є акання, тобто нерозрізнювання голосних **а** й **о** в ненаголошеній позиції (ця риса властива й літ. мові), фрикативне **г**, м'яке **т** у закінченнях дієслів 3-ї особи теперішнього та майбутнього часів. Усім пд.-рос. говіркам властиве й якання, тобто поява **а** після м'якого приголосного перед наголошеним складом (бяда́, нясу́). У вивченні того періоду історії давньоруської, або спільносхіднослов'янської, мови, що відображений у найдавніших пам'ятках, велику роль відіграє порівняльно-історичне дослідження слов'ян. та ін. індоєвроп. мов. Нерозв'язаним залишається питання про час, коли мова сх. слов'ян виділилась із спільнослов'ян. мови. Ще задовго до утворення Київ. держави наріччя сх. слов'ян мали ряд спільних особливостей, якими вони відрізнялися від наріч зх. і пд. слов ян: *повноголосся*, заміна носового голосного **о** (**ѫ**) голосним **у**, а носового **е** (**ѧ**) — голосним **а** з пом'якшенням попереднього приголосного; **ж**, **ч** замість спільнослов'янських tj, dj тощо. Давньорус. мова існувала до 14 ст.; на основі її діалектів після розпаду Київ. Русі сформувалися три мови: рос., укр. та білоруська. Отже, найдавніша історія Р. м. є одночасно історією укр. та білорус. мов. Питання про походження писемності у сх. слов'ян залишається дискусійним. Є припущення, що до появи в Давній Русі старослов'янських (староболгарських) церковних книг у східних слов'ян були деякі прийоми письма. Вважають, що у сх. слов'ян існувала ділова й побутова писемність уже в 9—11 ст. Дальший розвиток літ. мови у Давній Русі визначався взаємодією власне давньорус. літ. мови, яка сформувалася на основі нар. мови сх. слов'ян, і *старослов'янської мови*, що виникла на базі болгарських (македонських) говорів і закріпилась у церк. вжитку як спільнослов'ян. літ. мова. Старослов'ян. мова того періоду мала багато спільних елементів з мовою власне давньоруською. На основі взаємодії цих елементів склалися різні типи літ. мови Давньої Русі: церковнослов'янський, що обслуговував жанри церковно-богословської л-ри; книжно-літературний, пов'язаний з історично-оповідною писемністю, і діловий — у грамотах, договорах, особистому листуванні. У кожному з цих типів неоднаковою мірою допускалося вживання сх.-слов'ян. лексичних і граматичних варіантів, а також народнорозмовних зворотів і форм. Церковнослов'ян. мова канонічно-богослужебної л-ри відзначалась найбільшою книжністю. В зв'язку з цим стало можливим свідоме відновлення застарілих мовних засобів, яке особливо поширилось у 14—15 ст. (т. з. другий пд.-слов'янський вплив). Загальнонар. мова давньорус. народності була спільною, хоч у ній існували місцеві діалектні відмінності. Феод. роздробленість Давньої Русі, яка посилилася з кін. 11 ст., сприяла поглибленню діалектних відмінностей у мові. Протягом наступного періоду відбувається дальше поступове відособлення трьох споріднених сх.-слов'ян. мов — рос., укр. та білоруської. З 14 ст. риси, якими рос., укр. та білорус. мови відрізняються одна від одної, всé чіткіше виявляються в писемних пам'ятках. За пам'ятками можна простежити, як у Р. м. намічаються і розвиваються специфічні процеси — перехід **е** в **о** перед твердими приголосними, збіг звуків **а** й **о** в ненаголошеному складі, зміна сполучень -ый, -ий в -ой, -ей, втрата *кличної форми*, виникнення форм називного відмінка множини іменників чоловічого роду на -а та ін. риси. По-різному відбувалась у трьох сх.-слов'ян. мовах і уніфікація давніх типів відмінювання. В Р. м. встановилася сучасна система протиставлення приголосних за твердістю — м'якістю, дзвінкістю — глухістю. У 17 ст. починає формуватися рос. *нація*, змінюється співвідношення діалектів у загальнонац. мові, відбувається перерозподіл функціональних стилів мови і зміна місця й ролі їх у заг. системі літ. зображувальних засобів.

Дедалі більший розрив між живою розмовною і книжною мовою сприяв розширенню функцій ділової мови, яка спиралася на живу розмовну мову населення Москви й центр. районів Моск. держави. У діловій мові відбилися важливі процеси, що змінили граматичну систему Р. м. і наблизили її до сучасної: втрата давніх форм минулого часу — аориста й імперфекта, закріплення нових *парадигм* відмінювання тощо. У діловій мові широко використовувалась тогочасна розмовна лексика, одночасно в ній зберігалися й старослов'янізми. У 17 ст. церковнослов'ян. мова, незважаючи на те, що її посилено культивували книжники (багато з них прибуло до Москви з України та Білорусії), повністю виявила свою штучність і неспроможність обслуговувати нові потреби л-ри. Зв'язки з Україною сприяли проникненню в Р. м. лат. слів; через укр. або польс. мови в Р. м. ввійшли деякі слова з зх.-європ. мов. Суспільно-політ. зрушення, які відбулися в Росії внаслідок реформ Петра I, інтенсивний розвиток пром-сті й ремесел, поширення наук. знань тощо викликали значні зміни в літ. Р. м. Церковнослов'ян. мова втратила роль традиційної основи писемної мови. Вирішальну роль у формуванні літ. Р. м. почала відігравати ділова мова, а також ті форми писемної мови, що вироблялись у 17 ст. у нових оповідних жанрах, створюваних середніми верствами суспільства. Розмовно-побутова мова, міське просторіччя, нова професійно-тех. і наук. термінологія, запозичені з ін. мов слова й звороти вливались у літ. Р. м., витісняючи архаїчні мовні засоби. Запровадження *гражданського шрифту* ознаменувало демократизацію письма, а водночас — певне відмежування світського письменства від церковного. Для писемності поч. 18 ст. характерною була невизначеність співвідношення між розмовними й книжними елементами, стилістична невпорядкованість, надмірне вживання варваризмів тощо. Але до серед. 18 ст. поступово склався усно-розмовний різновид літ. Р. м., який усе ширше проникав у писемну л-ру. Нормалізації Р. м. сприяла діяльність В. *Тредіаковського*, О. *Сумарокова* та ін., а особливо М. *Ломоносова*. Його «Російська граматика» (1755, вид. 1757) — перша наук. граматика Р. м., мала нормативний характер, вона закріплювала живі норми слововжитку, відкидаючи застарілі форми й конструкції. Вчення М. Ломоносова про «три стилі» літ. мови (високий, середній і низький), кожен з яких пов'язувався з певними літ. жанрами, сприяло стилістично ди-

ференційованому вживанню різних мовних засобів, водночас захищаючи літ. Р. м. від проникнення обласних слів і форм, грубого просторіччя і невиправданих іншомовних запозичень.

Нові, часто різко відмінні принципи поєднання книжних і розмовних елементів мови вироблялись у творчості М. Новикова, Д. Фонвізіна, Г. Державіна, О. Радищева, М. Карамзіна та ін. Формування загальнонар. літ. Р. м. завершилось у творчості письменників перших десятиліть 19 ст. (І. Крилов, В. Наріжний, О. Грибоєдов, письменники-декабристи — К. Рилєєв, О. Бестужев, В. Кюхельбекер та ін.), коли в її основу було покладено живу розмовну мову, збагачену елементами книжної мови. Процес остаточного руйнування жанрової обмеженості мовних засобів, залучення до літ. мови елементів живої нар. мови, що їх раніше вважали «нелітературними», особливо виразно виявився в творчості О. Пушкіна, який розробив нові в рос. л-рі прийоми художнього відображення життя в усій його багатогранності. З О. Пушкіна починається епоха сучасної літ. Р. м. Дальшому розвиткові Р. м., збагаченню її словникового складу, закріпленню норм сприяла творчість рос. письменників 19 ст. М. Гоголя, І. Тургенєва, Л. Толстого, М. Салтикова-Щедріна, А. Чехова та багатьох інших, а також передових рос. громадських діячів, учених, критиків та ін. Велика роль у створенні громадсько-політ. і філос. термінології та основ публіцистичного стилю належить рос. революц. демократам. Більшовицька преса, знайомлячи трудящих з основами марксизму, допомагала їм оволодівати цією термінологією.

У 19—20 ст. рос. мовознавці О. Востоков, Ф. Буслаєв, П. Фортунатов, укр. та рос. учений О. Потебня та ін. приділяли багато уваги порівняльно-істор. дослідженню граматики Р. м., вивченню її історії, виданню давніх пам'яток. З 20 ст. починається дослідження граматичної будови сучасної Р. м. (О. Шахматов, О. Пєшковський та ін.).

Історія мови нерозривно пов'язана з історією народу. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції розвиток Р. м. характеризується передусім змінами в її лексичному складі. У літ. мову ввійшло багато слів, що відображали нові соціально-політичні та екон. поняття, нові умови життя в соціалістичному суспільстві. Слова, пов'язані з дореволюц. ладом, вийшли з активного словника, деякі групи слів змінили своє значення або експресивне забарвлення. Багато слів, що з'явилися в Р. м. у пожовтневий час і відображали революц. перетворення в Рад. країні, досягнення рад. науки й техніки, ввійшли до складу інтернаціональної лексики («совет», «колхоз», «пятилетка», «спутник» тощо). Відбувся перерозподіл функціонально-мовних стилів, зокрема, великого значення набули публіцистичний і газетно-інформаційний стилі, які впливали й на розмовну мову, вбираючи, в свою чергу, елементи розмовної мови, істотно змінилася офіційно-ділова мова. Певні зміни, хоч і незначні, відбулися й у граматичній будові Р. м. Так, з двох паралельно вживаних форм віддається перевага одній, яка з часом стає мовною нормою (напр., з паралельних форм «профессоры» — «профессора», «стоги» — «стога» тощо, ширше вживаються форми на -а, тоді як з форм «ветры» — «ветра», «волосы» — «волоса» перевага віддається формам на -ы). Визначний внесок у розробку історії Р. м., у вивчення сучасної Р. м. зробили рад. мовознавці О. Пєшковський, Л. Щерба, С. Обнорський, В. Виноградов, Л. Булаховський, В. Борковський, Ф. Філін, Р. Аванесов, П. Кузнецов та ін.

Р. м. справила величезний вплив на розвиток *молодописемних мов* народів СРСР, писемність яких тепер базується на рос. алфавіті. Будучи мовою міжнац. спілкування народів СРСР, Р. м. сама збагачується словами з мов народів СРСР. «Процес добровільного вивчення, поряд з рідною мовою, російської мови, який відбувається в житті, має позитивне значення, бо це сприяє взаємному обмінові досвідом і прилученню кожної нації і народності до культурних досягнень усіх інших народів СРСР і до світової культури. Російська мова фактично стала спільною мовою міжнаціонального єднання і співробітництва всіх народів СРСР» (Програма КПРС. К., 1977, с. 102—103).

Р. м. перебувала й перебуває в постійних зв'язках з укр. мовою. На зміцнення цих зв'язків великий вплив мало *возз'єднання України з Росією 1654*. Укр. літ. мова творчо використовувала досягнення й передові тенденції в розвитку літ. Р. м. У 18—19 ст. цей взаємовплив набув характеру стилістичного та лексичного взаємозв'язку. Особливо посилилися рос.-укр. мовні зв'язки за рад. часу. У взаємодії з рос. мовою укр. мова збагачується суспільно-політичною, наук., професійно-виробничою, тех., військ., дипломатичною та ін. видами термінологічної лексики й фразеології. Водночас збільшується кількість укр. запозичень у рос. мові. Посилення процесів взаємодії російської та української мов плідно вплинуло на дальший розвиток їх як мов соціалістичних націй. У рад. суспільстві Р. м. є могутнім знаряддям культури. Школа, преса, радіо, кіно, театр, телебачення тощо сприяють тому, що зникли класові жаргони, зникають діалектні відмінності. Тенденція засмічувати Р. м. непотрібними запозиченнями, новотворами, діалектизмами, що виявлялася деякий час, різко осуджена громадськістю. Проти засмічування Р. м. виступав В. І. Ленін, чистоту мови художніх творів обстоював Максим Горький.

Питання Р. м. досліджуються в н.-д. інститутах і на кафедрах Р. м. ун-тів та пед. ін-тів. Центр. наук.-дослідною установою для вивчення Р. м. і пропаганди наук. знань про неї є Інститут рос. мови АН СРСР у Москві (утворений 1944). На Україні дослідженням питань Р. м. займаються відділ рос. мови Ін-ту мовознавства АН УРСР, кафедри рос. мови ун-тів і пед. ін-тів та ін. Видається журн. «*Русский язык и литература в школах УССР*».

Р. м.— одна з найбагатших і найпоширеніших мов світу. Побудова в СРСР першого в світі соціалістичного суспільства, бурхливий розвиток рад. науки й культури, величезні досягнення в галузі техніки й економіки, всесвітнє значення рос. л-ри, потреба широких контактів і співробітництва між країнами світу посилюють інтерес до Р. м. Її вивчають у школах багатьох країн світу, викладають у вузах. У 1967 створено *Міжнародну асоціацію викладачів російської мови та літератури*.

Літ.: Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. М., 1959; Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—4. М.—Л., 1958—77; Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка. М., 1941; Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. М., 1957; Винокур Г. О. Избранные работы по русскому языку. М., 1959; Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956; Обнорский С. П. Избранные работы по русскому языку. М., 1960; Виноградов В. В. Очерки по истории русского литературного языка XVII—XIX вв. М., 1938; Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). М., 1972; Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка, т. 1—2. К., 1952—53; Аванесов Р. И. Фонетика современного русского литературного языка. М., 1956; Русский язык и советское общество, т. 1—4. М., 1968; Белодед И. К. Русский язык — язык межнационального общения народов СССР. М., 1962; Культура русской речи на Украине. К., 1976; Великий Октябрь и русский язык. К., 1977; Русская грамматика, т. 1—2. М., 1980; Функционирование русского языка в близкородственном окружении. К., 1981; Захарова К. Ф., Орлова В. Г. Диалектное членение русского языка. М., 1970; Русская разговорная речь. М., 1973; Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л., 1972; Гнатюк Г. М. Російсько-українські літературно-мовні зв'язки в другій половині XVIII — першій чверті XIX ст. К., 1957; Іжакевич Г. П. Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу. К., 1969; Русский язык. Энциклопедия. М., 1979; Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка, т. 1—4. М., 1978—80; Словарь современного русского литературного языка, т. 1—17. М.—Л., 1950—65.

Д. М. Шмельов.

РОСІЙСЬКА ОРГАНІЗАЦІЙНА КОМІСІЯ (РОК) — загальнорос. парт. центр по підготовці *Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП*. Утворена 29.IX (12.X) 1911 на нараді представників київ., катериносл., бакинської, тбіліської і катеринбурзької орг-цій РСДРП в Баку. У зв'язку з арештами в Баку перенесла свою роботу в Тбілісі. До складу РОК увійшли Г. К. *Орджонікідзе*, С. С. *Спандарян*, С. Г. *Шаумян*, І. І. *Шварц* та ін. РОК провела велику орг. і пропагандистську роботу по скликанню загальнорос. конференції, по згуртуванню місцевих парт. орг-цій на принципах революц. марксизму. За допомогою РОК було відновлено орг-ції в багатьох містах країни, зокрема в Харкові, Одесі, Луганську. Нарада звернулася до місцевих органі-

РОСІЙСЬКА ПОРОДА КІЗ

Герб РРФСР.

РРФСР

Площа — 17075.4 тис. км

Населення — 139 998 тис. чол. (на 1.І 1982)

Столиця — м. Москва

Територія і населення автономних республік РРФСР на 1.І 1982

Автономна республіка	Територія тис. км²	Населення тис. чол.
Башкирська АРСР	143,6	3876
Бурятська АРСР	351,3	941
Дагестанська АРСР	50,3	1697
Кабардино-Балкарська АРСР	12,5	695
Калмицька АРСР	75,9	305
Карельська АРСР	172,4	753
Комі АРСР	415,9	1163
Марійська АРСР	23,2	713
Мордовська АРСР	26,2	984
Північно-Осетинська АРСР	8,0	606
Татарська АРСР	68,0	3464
Тувинська АРСР	170,5	271
Удмуртська АРСР	42,1	1529
Чечено-Інгушська АРСР	19,3	1185
Чуваська АРСР	18,3	1313
Якутська АРСР	3103,2	902

зацій із закликом сприяти відродженню партії. Спроби ліквідаторів, троцькістів та примиренців зірвати скликання конференції й перешкодити згуртуванню партії на принципах більшовизму зазнали краху. Всерос. конференція РСДРП (1912) високо оцінила діяльність РОК.

РОСІЙСЬКА ПОРОДА КІЗ — порода кіз молочного напряму. Виведена в центр. і пн.-зх. областях СРСР. Масть переважно біла, чорна і сіра. Голова видовжена з великими спрямованими назад рогами. Жива маса дорослих тварин 35—50 кг. Молочна продуктивність (за 7—8 міс. *лактації*) становить 250—300 кг (кращих 500—700 кг) молока жирністю 4,4—5%. Плодючість 150—160 козенят на 100 маток. Настриг вовни за рік бл. 500 г, в т. ч. пуху 100—120 г. *Вовна* груба, неоднорідна, у короткововних довж. 4—5 см, у довгововних 10—12 см. Козяча шкура йде на *шевро* та ін. цінні шкіряні вироби. Кози невибагливі до кормів; їх використовують і для поліпшення молочної продуктивності кіз у різних районах СРСР, зокрема на Україні. Див. також *Коза свійська*.

РОСІЙСЬКА РАДЯНСЬКА ФЕДЕРАТИВНА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА, РРФСР.

Загальні відомості. РРФСР — найбільша за площею і населенням союзна республіка СРСР, утворена 25.X (7.XI) 1917. Територія її простягається з Зх. на Сх. більш як на 9 тис. км. Омивається морями басейнів Атлантичного, Пн. Льодовитого і Тихого океанів. На Пн. Зх. проходить держ. кордон СРСР з Норвегією та Фінляндією, на Зх.— з Польщею, на Пд. Сх.— з КНР, МНР та КНДР. Межує також з союзними республіками СРСР: на Зх.— з Ест. РСР, Латв. РСР, Лит. РСР і БРСР, на Пд. Зх. — з УРСР, на Пд. — з Груз. РСР, Аз. РСР та Каз. РСР.

Включає 16 авт. республік (див. табл.), 5 авт. областей — Адигейську, Горно-Алтайську, Єврейську, Карачаєво-Черкеську, Хакаську; 6 країв — Алтайський, Краснодарський, Красноярський, Приморський, Ставропольський, Хабаровський (див. окремі статті про автономні області і краї); 49 областей, 10 авт. округів. Карти див. на окремих аркушах, с. 496—497, 512—513.

Державний лад. РРФСР — суверенна радянська соціалістична держава, що входить до складу СРСР. Діючу Конституцію РРФСР прийнято 12.IV 1978 на позачерговій 7-й сесії Верховної Ради РРФСР 9-го скликання. Найвищим органом держ. влади і єдиним законодавчим органом РРФСР є однопалатна Верховна Рада РРФСР, що обирається громадянами строком на 5 років. Верховна Рада РРФСР обирає підзвітну їй Президію Верховної Ради РРФСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки, що здійснює в межах, передбачених Конституцією РРФСР, функції найвищого органу держ. влади в період між сесіями Верховної Ради республіки. Верховна Рада РРФСР обирає з числа депутатів постійні комісії для попереднього розгляду і підготовки питань, що належать до відання Верховної Ради РРФСР, а також для сприяння втіленню в життя законів РРФСР та ін. рішень Верховної Ради РРФСР і її Президії, контролю за діяльністю держ. органів й орг-цій. Верховна Рада РРФСР утворює Уряд РРФСР — Раду Міністрів РРФСР — найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади республіки, відповідальний перед Верховною Радою РРФСР і їй підзвітний, який розв'язує всі питання держ. управління, віднесені до відання РРФСР, оскільки вони не входять, згідно з Конституцією, до компетенції Верховної Ради РРФСР і її Президії. Найвищими органами держ. влади і єдиними законодавчими органами в авт. рад. соціалістичних республіках, що входять до складу РРФСР, є їхні Верховні Ради, які обирають відповідні Президії Верховних Рад; найвищими виконавчими і розпорядчими органами держ. влади авт. республік є їхні уряди — Ради Міністрів. Місц. органами держ. влади в краях, областях, авт. округах, районах, містах, районах у містах, с-щах, сільс. населених пунктах є відповідні Ради нар. депутатів, що обираються громадянами строком на 2,5 року. У виборах до всіх Рад нар. депутатів РРФСР беруть участь усі громадяни РРФСР, що досягли 18 років, на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Найвищим судовим органом РРФСР є Верховний Суд РРФСР, що обирається Верховною Радою РРФСР строком на 5 років.

В. Є. Бражников.

Природа. РРФСР займає більшу частину Сх. Європи та Пн. Азію. Природні умови республіки дуже різноманітні. Вона розташована в межах трьох фіз.-геогр. поясів: арктичного, субарктичного та помірного (в межах Східно-Європейської рівнини). В останньому простежуються всі фіз.-геогр. зони — від тундри на Пн. до пустель на Пд.

Рельєф. За будовою поверхні територія РРФСР досить складна. Зх. її частина (на Зх. від Єнісею) переважно рівнинна, східна зайнята плоскогір'ями, нагір'ями, гірськими хребтами. У зх. частині розташовані дві великі рівнини — *Східно-Європейська рівнина* і *Західно-Сибірська рівнина*, розділені майже меридіональним пасмом *Уральських гір*. Сх.-Європейська рівнина на Пн. Зх. і Пн. обмежена височинами Карелії (хр. Манселькя, вис. до 657 м, г. Рохмойва) та середньовисокими масивами *Кольського півострова* (Хібіни, вис. до 1191 м, г. Часначорр), на Пд.— горами *Кавказу* (вис. до 5642 м, г. *Ельбрус*), на Сх. — Уральськими горами (вис. до 1895 м, г. *Народна*). Поверхня пн. частини Сх.-Європейської рівнини, за винятком *Тіманського кряжа* (вис. до 471 м), низовинна з переважанням вирівняних просторів, які лише зрідка порушуються невисокими підняттями. Пд. і частково пд.-зх. райони рівнини за характером рельєфу складніші. Тут підноситься ряд великих за площею височин — *Валдайська височина, Середньоросійська височина, Приволзька височина* (завишки 250—375 м), які характеризуються розвитком яружно-балкового рельєфу. Далі на Сх., між Уралом та Єнісеєм, лежить плеската Західно-Сибірська рівнина, злегка нахилена з Пд. на Пн. Між Єнісеєм і Леною — *Середньосибірське плоскогір'я* з переважаючими висотами 500—700 м, найбільш піднесена його пн.-зх. частина — плато Путорана (вис. до 1701 м). На Пн. плоскогір'я обривається до Пн.-Сибірської низовини, яка з Пн. обмежена горами Бирранга (вис. до 1146 м), пд. і пд.-сх. межі плоскогір'я утворюють хребти Сх. Саяну, Прибайкалля й Забайкалля, Патомське нагір'я й *Алданське нагір'я*. На Пд. від Середньосибірського плоскогір'я— смуга гірських хребтів, яка включає *Алтай* (вис. до 4506 м, г. Бєлуха), Кузнецький Алатау, Салаїрський кряж, Західний Саян і Східний Саян, гори Туви, Становий хребет і розташовані між ними Кузнецьку, Тувинську й Мінусінську улоговини. На Пн. Сх.— *Верхоянський хребет*, хребет Черського (вис. до 3147 м, г. Побєда) та *Колимське нагір'я*, на Сх.— Коряцьке нагір'я, хребти Джугджур, Буреїнський та Сіхоте-Алінь, а також гори *Камчатки* (вис. до 4750 м, Ключевська Сопка), *Курильських островів* і о. *Сахалін*.

Геологічна будова і корисні копалини. В геоструктурному відношенні тер. РРФСР охоплює значну за площею частину *Східно-Європейської платформи, Сибірську платформу*, Західно-Сибірську плиту, а також гірські складчасті системи Уралу, Алтаю, Саянів, Прибайкалля, Забайкалля, Верхояно-Чукотської складчастої області, Коряцького нагір'я, Примор'я, Камчатки, Курильських о-вів і Сахаліну. Найдавнішими структурами є Сх.-Європейська і Сибірська платформи, в будові яких виділяють два структурні поверхи — нижній, представлений кристалічними породами *докембрію*, і верхній, що складається з осадочних відкладів *фанерозою*. На окремих ділянках платформ осадочного чохла немає, і докембрійський фундамент виходить на поверхню — *Балтійський щит*, Анабарський масив та ін. Західно-Сибірська плита має палеозойський складчастий фун-

Баргузинський заповідник.

дамент, складений *метаморфічними гірськими породами*, що перекриті осадочними відкладами мезозойського і кайнозойського віку. Формування гірських складчастих систем відбувалося протягом тривалого геол. часу і пов'язане з процесами *гороутворення*, що проявлялися не раз в палеозої (див. *Каледонська складчастість*, *Герцинська складчастість*), мезозої (див. *Кіммерійська складчастість*) і кайнозої (див. *Альпійська складчастість*).

В надрах РРФСР зосереджено понад 70% розвіданих загальносоюзних запасів викопного вугілля, понад 80% розвіданих запасів природного газу, бл. 60% світових запасів торфу, великі запаси горючих сланців, залізних і алюмінієвих руд, калійних солей та ін. корисних копалин. Осн. поклади кам'яного вугілля зосереджені в *Іркутському вугільному басейні*, *Кузнецькому вугільному басейні*, *Ленському вугільному басейні*, *Печорському вугільному басейні*, *Тунгуському вугільному басейні*; поклади бурого вугілля — у *Кансько-Ачинському вугільному басейні*, *Підмосковному буровугільному басейні*. Родовища нафти й природного газу — в межах *Волго-Уральської нафтогазоносної провінції*, *Західно-Сибірської нафтогазоносної провінції*, *Грозненського нафтогазоносного району*, *Тімано-Печорської нафтогазоносної провінції*. Великі запаси залізних руд розвідані в *Курській магнітній аномалії*, на Уралі, Кольському п-ові, в Карелії, Сх. Сибіру та ін. районах. Надра РРФСР багаті на мідні (Урал, бас. Єнісею), алюмінієві (Ленінгр. обл., Кемер. обл.), нікелеві (Кольський п-ів, Урал, Сх. Сибір), олов'яні (Забайкалля, Приморський край, Хабаров. край), свинцево-цинкові, кобальтові, вольфрамові, молібденові руди, руди рідкісних металів. Є також родовища сурми, ртуті, золота, срібла, платини, алмазів, графіту, азбесту, *дорогоцінного каміння*, *виробного каміння*, буд. матеріалів. Республіка має великі запаси *підземних вод*, зокрема *мінеральних вод* (на Пн. Кавказі, Камчатці та в ін. районах).

К л і м а т. Велика протяжність території РРФСР з Зх. на Сх. і з Пн. на Пд., різноманітність рельєфу та інші фактори зумовлюють значні кліматичні відмінності окремих районів республіки. РРФСР розташована в межах арктичного, субарктичного і помірного кліматичних поясів. Лише невелика смуга Чорноморського узбережжя Кавказу — в субтропічному поясі. В арктичному поясі, який охоплює смугу узбережжя Азіатської частини РРФСР і більшу частину островів Рад. сектора Арктики, протягом всього року панує холодне арктичне повітря. Пересічні т-ри найтеплішого місяця (липня) від 0 до —1° на крайніх пн. островах і до +5, +6° на Пд. Субарктичний пояс, який охоплює смугу пн. узбережжя до Полярного кола в Європ. частині РРФСР і до 60° пн. ш. у Сибіру, характеризується теплішим літом з пересічними т-рами липня від +5 до +12°, арктичне повітря влітку змінюється тут повітрям помірних широт. Річні суми атм. опадів невеликі (200—400 мм). Найбільша частина тер. республіки розташована в помірному поясі, де переважає повітря помірних широт; в літні місяці пд. райони зазнають впливу тропічного повітря. Пересічна т-ра липня від +12 на Пн. до +25° на Пд. (Пн. Кавказ). Зима на більшій частині території холодна, з стійкими морозами та сніговим покривом. Пересічні т-ри січня від —4, —8° на Зх. і Пд. Зх. (Пн. Кавказ) до —40, —50° на півночі Сх. Сибіру. Найнижчі т-ри взимку для Пн. півкулі спостерігаються в районі Верхоянська — Оймякона (зафіксовано абс. мінімум т-ри бл. —68°). На клімат Далекого Сходу впливає близькість Тихого ок. і його морів, що зумовлює холодну і суху зиму, тепле і вологе літо. Атм. опади надходять гол. чин. з повітр. масами з Атлантичного ок. Річні суми опадів на рівнинах на Зх. від Уралу 500—600 мм; на Сх. кількість їх зменшується до 500—400 мм в Зх. Сибіру, 300—200 мм в Сх. Сибіру і 100 мм у пн. районах Якутії; найбільше опадів випадає в горах Кавказу (понад 3000 мм), Алтаю (1500—2000 мм) і Далекого Сходу (до 1000 мм).

В н у т р і ш н і в о д и. Переважання на більшій частині території РРФСР атм. опадів над випаровуванням зумовлює густу річкову сітку, наявність великої кількості озер і боліт. Ріки РРФСР належать до басейнів Північного Льодовитого, Тихого і Атлантичного океанів, а також до замкнутого бас. Каспійського м. Найбільшу водозбірну площу має Північний Льодовитий океан, у який впадають найбільші за довжиною, площею басейну і водністю ріки СРСР — *Об*, *Єнісей*, *Лена* та ін. ріки Сибіру (*Хатанга*, *Оленьок*, *Яна*, *Індігірка*, *Колима*) і Європ. частини РРФСР (*Печора*, *Північна Двіна*). До басейну Тихого океану належать *Амур* і *Анадир*, Атлантичного — *Нева*, *Дон*, *Кубань*, до безстічного басейну Каспійського моря — *Волга*, *Урал*, *Терек*. Усі ріки РРФСР щороку вкриваються кригою: в зх. і пд.-зх. районах республіки льодостав триває 1—3 місяці, на Пн. Сх. Сибіру — 8—9 місяців. За характером живлення і режимом ріки РРФСР належать до таких типів: переважно снігового живлення з високою весняною повінню (Сх.-Європейська і Зх.-Сибірська рівнини); льодовикового живлення з високою літньою повінню (Пн. Кавказ); ріки районів багаторічної мерзлоти з весняною повінню й літніми паводками (Пн. Якутія, Пн. Сх. Сибір); переважно снігового й літнього дощового та льодовикового живлення з тривалою весняно-літньою повінню (Алтай); ріки мусонного клімату з високою літньою повінню (Амур та ін.). В республіці найглибше озеро світу — *Байкал* (1620 м), найбільші озера Європи — *Ладозьке озеро* й *Онезьке озеро*, великими озерами є також *Таймир*, *Ханка* та *Чани*. Значні площі в республіці займають болота, особливо на Пн. тайги і в лісотундрі. В Карелії заболоченість досягає 40—50%, в тайзі Західного Сибіру зростає місцями до 70%.

Г р у н т и і р о с л и н н і с т ь. У грунтовому і рослинному покривах простежуються широтна зональність на рівнинах і висотна поясність у горах. На Пн. республіки простягаються арктичні пустелі і *тундра*, для якої характерні глеєві грунти. Бл. 65% території вкриті лісами. Більша частина їх — хвойні ліси (*тайги зона*) з підзолистими грунтами різних типів. На Сх. від Єнісею, в умовах *багаторічної мерзлоти*, переважають мерзлотно-тайгові грунти. На Східно-Європейській рівнині в *мішаних лісів зоні* поширені дерново-підзолисті грунти. На Пд. Зх. ліси переходять у лісостеп (див. *Лісостепові зони*) з сірими лісовими грунтами. Далі на Пд. простягається *степова зона* з переважанням чорноземів. У Прикаспії — ділянки *напівпустель зони* з світло-каштановими грунтами, сіроземами, солончаками. Різноманітні рослинність і грунти гір, їхні особливості залежать від розташування хребтів та висотного поясу (гірські тундри, гірські ліси, луки тощо).

Про видовий склад тваринного світу див. статті про відповідні *зони фізико-географічні*, а також розділ Тваринний світ у ст. *Союз Радянських Соціалістичних Республік*.

О х о р о н а п р и р о д и. У республіці велика увага приділяється охороні навколишнього середовища та раціональному природокористуванню. Згідно з Законом про охорону природи в РРФСР (прийнятим 1960) та відповідними постановами у широких масштабах здійснюються заходи щодо боротьби з забрудненням річкових та підземних вод, повітря, охорони надр, земельних та лісових ресурсів, реакліматизації й акліматизації пром. тварин, степового лісорозведення, регулювання стоку річок, закріплення ярів та ін. меліоративні (див. *Меліорація*) заходи. Для збереження природних ландшафтів, флори та фауни створено сітку держ. заповідників (на 1.I 1982 — 46 заповідників), заказників, природних парків, заповідно-мисливських господарств.

І. О. Речмедін.

Населення. РРФСР — багатонаціональна республіка, де живе понад 100 різних народів (про найчисленніші з них див. табл.). *Росіяни*, мова яких належить до групи сх.-слов'ян. мов, живуть майже по всій території республіки (82,6% її населення, 1979, перепис). Українці і білоруси, мови яких належать до тієї самої групи, також розселені по всій території РРФСР. Найчисленніші групи українців живуть в областях, прилеглих до УРСР, на Пн. Кавказі, в багатьох областях Уралу, Сибіру і Далекого Сходу, білорусів — у Карельській АРСР, Калінінградській, Московській та ін. областях. На Пн. Європ. частини РРФСР живуть також карели, вепси, іжорці, саами (або лопарі), комі і комі-перм'яки, мови яких належать до фінно-угор. групи. До тієї самої мовної групи належать народи

Найбільші заповідники РРФСР

Таймирський — 1,3 млн. га

Кроноцький — 964 тис. га

Алтайський — 863,8 тис. га

Острів Врангеля — 730 тис. га

Печоро-Ілицький — 721,3 тис. га

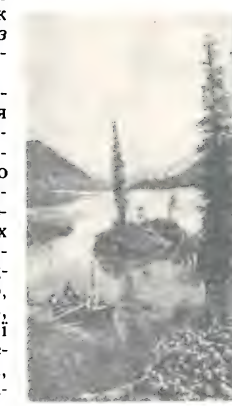

Телецьке озеро.

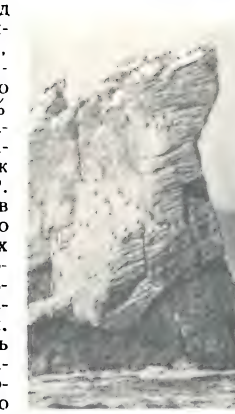

Пташиний базар на Курильських островах.

Національний склад населення РРФСР (1979, перепис)

Національність	Чисельність, тис. чол.
Росіяни	113 522
Татари	5 011
Українці	3 658
Чуваші	1 690
Народності Дагестану	1 402
Башкири	1 291
Мордва	1 111
Білоруси	1 052
Чеченці	712
Євреї	701
Удмурти	686
Марійці	600
Казахи	518
Комі і комі-перм'яки	466
з них:	
комі	320
комі-перм'яки	146
Вірмени	365
Осетини	352
Буряти	350
Якути	327
Кабардинці	319
Інгуші	166
Тувинці	165
Народності Півночі, Сибіру і Далекого Сходу	156
Азербайджанці	152
Калмики	140
Карели	133
Карачаєвці	126
Цигани	121
Адигейці	107
Молдавани	102
Грузини	89
Узбеки	72
Хакаси	69
Латиші	67
Литовці	67
Балкарці	62
Алтайці	59
Естонці	56
Черкеси	45
Туркмени	23
Таджики	18
Шорці	15
Киргизи	15
Тати	13
Вепси	7,6
Інші національності	1 233
Всього	137 410

Серед. Поволжя — марійці, удмурти і мордва. В ін. районах Поволжя і на Пд. Уралі живуть тюркомовні чуваші, башкири і татари (останні, крім Тат. АРСР, розселені по ін. районах РРФСР, особливо в Башк. АРСР, у Сибіру й на Далекому Сході). Мордва і чуваші невеликими групами є у всіх краях і областях Уралу, Сибіру і Далекого Сходу. Нижнє Поволжя населяють монголомовні калмики, території, прилеглі до Каз. РСР,— тюркомовні казахи. Найстрокатіший в етнічному відношенні район РРФСР — Кавказ. Крім росіян і українців, тут живуть народи іранської групи (осетини), тюркської (карачаєвці, балкарці, кумики, ногайці) і народи, які належать до двох груп кавказької сім'ї мов — абхазько-адигської (кабардинці, адигейці, черкеси й абазини) і нахсько-дагестанської (чеченці, інгуші, аварці, даргинці, лезгини, лакці, табасарани, рутульці, агули, цахури).

Порівняно нечисленні народи Півночі, Сибіру й Далекого Сходу розселені на значних територіях. Серед них якути, долгани, алтайці, шорці, хакаси і тувинці належать до тюркської мовної групи; буряти — до монгольської; ханти і мансі — до фінно-угорської, ненці, нганасани і селькупи — до самодійської; евенки, негідальці, евени, нанайці, ульчі, орочі та удегейці — до тунгусо-маньчжурської; ескімоси і алеути — до ескімосько-алеутської; чукчі, коряки, ітельмени — до чукотсько-камчатської групи. Мови нівхів, юкагірів і кетів є генетично ізольованими. Мовою міжнац. спілкування для народів РРФСР стала *російська мова*. За даними перепису 1979, 58,6% (14 млн. чол.) всього нерос. населення РРФСР назвали її другою мовою, якою вільно володіють, а 26,3% (6,3 млн. чол.) представників нерос. національностей — рідною мовою. Таким чином, вільно володіють рос. мовою в РРФСР 133, 8 млн. чол., або 97,3% всього населення. Пересічна густота населення РРФСР — 8,2 чол. на 1 км² (1982, оцінка). Найгустіше заселені центр. райони Європ. частини. Найменша густота населення у Сх. Сибіру і на Далекому Сході. Міське населення становить 71% (1981). Найбільші міста: *Москва, Ленінград, Горький, Новосибірськ, Куйбишев, Свердловськ, Челябінськ, Омськ, Казань, Перм, Волгоград, Уфа.* *С. І. Брук.*

Історія. Найдавніші сліди перебування людини на тер. РРФСР належать до раннього *палеоліту*. В 3-му тис. до н. е. на Пн. Кавказі настав *бронзовий вік*. Наприкінці 2-го тис. до н. е. бронзові знаряддя поширилися майже по всій сучас. тер. РРФСР. У 1-му тис. до н. е. на Пд. почався *залізний вік*. Залізні знаряддя з'явилися у племен Пн. Кавказу, *скіфів* і *сарматів*. У 3 ст. н. е. на Сх.-Європ. рівнину вторглися кочові народи — *готи*, а в 4 ст.— *гунни*. В серед. 6 ст. в степах Сх. Європи утворився союз кочових племен на чолі з *аварами*. На Пн. і Сх. від Азовського м. в 5 ст. кочували *булгари*. В 7 ст. виник *Хозарський каганат*, який підкорив кочові й напівкочові племена Пн. Кавказу. Утворилося велике об'єднання булгар — Велика Булгарія. Частина булгар, що зазнала поразки від Хозарського каганату, відійшла на Дунай; ін. частина переселилася на Волгу і Каму, де в 10 ст. виникла *Булгарія* Волзько-Камська — одна з великих ранньофеод. д-в Сх. Європи. Давні слов'яни сформувалися на тер. Сх. Європи, де протягом довгого часу створювалася їхня етнічна, господарська (орне землеробство, осіле скотарство, обробка металів) спільність при па-

Оборона міста Владимира від навали Батия в лютому 1238. Мініатюра. 17 ст.

нуванні *патріархату*. Серед сх. слов'ян на серед. 1-го тис. н. е. провідне становище посіли племена Серед. Придніпров'я з високорозвинутою землеробською культурою. Хоч на тер. Сх. Європи, Сибіру і Далекого Сходу рабство було відоме з найдавніших часів, воно не стало основою нового, класового сусп. ладу. Складний і тривалий процес розвитку феод. відносин вже на межі 8 і 9 ст. привів до виникнення ранньофеод. давньоруської д-ви з центром у Києві. *Київська Русь* стала осередком формування давньоруської народності, спільною істор. батьківщиною рос., укр. і білорус. народів. У 12 ст. давньоруська д-ва розпалася. Виділилися і відокремилися *Владимиро-Суздальське князівство, Галицько-Волинське князівство, Новгородська феодальна республіка, Рязанське князівство* та ін. держ. утворення. У 1236 почалася навала орд *Батия* у Сх. Європу, зокрема на рус. землі. Майже одночасно Русь зазнала удару з Зх. В 1240 на її землі вторглися швед. загарбники, але вони були розбиті в *Невській битві 1240* рус. дружинами на чолі з *Олександром Невським*. Його ж військо в *Льодовому побоїщі 1242* розгромило нім. лицарів, які вдерлися в Псковську землю. *Монголо-татарське іго* підірвало економіку рус. земель і затримало розвиток соціальних, матеріальних і культурних процесів. Тривало феод. роздроблення Русі. Всередині старих незалежних князівств (Ростовське, Тверське, Нижегородське, Рязанське та ін.) утворювалися нові удільні князівства. В 14 ст. утворилося *Московське велике князівство*. Центром соціально-екон. і політ. життя рус. земель стало межиріччя Оки і Волги. Зосередження маси населення в лісистих районах, захищених від раптових вторгнень, зумовило поступове піднесення землеробства, скотарства, промислів, зростання міст. Зміцнювалися екон. зв'язки між окремими землями. Складалися передумови для утворення єдиної Рос. д-ви. У 2-й пол. 14 ст. Москва очолила збройну боротьбу рус. земель проти золотоординського іга і поступово стала центром об'єднання російських земель.

У *Куликовській битві 1380* об'єднані рус. війська на чолі з *Дмитрієм Донським* завдали поразки *Золотій орді*. Це зміцнило керівну роль Москви в процесі держ. об'єднання рос. земель, яке завершилося в основному наприкінці 15 — на поч. 16 ст. (див. *Російська централізована держава*). У 1480 скинуто золотоординське іго. До Рос. д-ви ввійшло багато народів Півночі та Поволжя, згодом багатонац. характер її ще більше посилився. В Рос. д-ві розвивався процес централізації держ. влади. Тривало юрид. оформлення на всій тер. д-ви системи *кріпосного права*, яке почалося ще в Моск. великому князівстві. До кін. 15 — поч. 16 ст. значного розвитку набув процес формування рос. народності, почала поширюватися назва *Росія*. Великі феодали намагалися зберегти незалежне становище в д-ві і протидіяли прагненню великокнязівської влади до централізації політ. ладу. Найбільшого загострення внутрішньополіт. боротьба досягла в серед. 16 ст. за першого рос. царя *Івана IV* Грозного, який на початку царювання здійснив ряд реформ, спрямованих на зміцнення *дворянства*, посилення держ. централізації (див. *Губна реформа, Земська реформа Івана IV, Судебник 1550*). Було підкорене *Казанське ханство* і *Астраханське ханство*. Почалося просування в Зауралля та Західний Сибір.

Війна на Зх. за вихід до Балтійського м. (див. *Лівонська війна 1558—83*) викликала нове загострення боротьби між князівсько-боярською опозицією і держ. владою. Спроба царської влади зміцнити своє становище за допомогою *опричнини* призвела до ще більшого невдоволення в різних верствах суспільства, до розорення значної частини країни і втечі населення на окраїни. На посилення кріпацтва нар. маси відповіли *Селянською війною початку 17 століття*. Із складного внутр. становища країни скористалися польс. і швед. феодали, які вторглися 1604 в Росію (див. *Польська і шведська інтервенція початку 17 століття*). Польс. військо захопило Москву. Лише *народне ополчення 1611—12* під керівництвом К. З. Мініна і Д. М. Пожарського визволило 1612 Москву, проте частина зх. і пн.-зх. територій залишилася під владою *Речі Посполитої* і Швеції. В 1613 в Росії встановлено правління династії *Романових*.

З 17 ст. Росія вступила в новий період своєї історії, що характеризувався поступовим складанням

бурж. нац. зв'язків. Відбувалося масове перетворення міськ. ремесла на дрібне товарне виробн., почало розвиватися дворянське підприємництво, виникли казенні мануфактури, зростала внутр. торгівля. Створювався всерос. ринок. Найбільшим центром торг. зв'язків стала Москва. Посилення дворянства привело до зміцнення феод.-поміщицької власності на землю і дальшого розвитку кріпосництва. *Соборне уложення 1649* завершило процес юрид. оформлення системи кріпосного права. Війни Рос. д-ви з Польщею (див. *Російсько-польські війни 17 століття*), Швецією (див. *Російсько-шведські війни 17—19 століть*), *Кримським ханством* і Туреччиною важким тягарем лягли на нар. маси. Посилення експлуатації з боку феодалів і феод. д-ви викликали в серед. 17 ст. міські повстання (див. *Московське повстання 1648, Новгородське повстання 1650, Московське повстання 1662*), а також *Селянську війну під проводом С. Т. Разіна 1667—71, Стрілецьке повстання 1698*. Виявом соціального протесту в реліг. формі став церк. *розкол*. Розширився переселенський рух народних мас. Відбувалася активна колонізація Сибіру, російські землепроходці досягли берегів Тихого океану. До Російської д-ви ввійшли якути, буряти, хакаси, алтайці, зх.-сибірські татари, чукчі та ін. Велику роль відіграв рос. народ в істор. долі братнього укр. народу. В період *визвольної війни українського народу 1648—54* під керівництвом Б. Хмельницького *Земський собор 1653*, що зібрався в Москві, і *Переяславська рада 1654* прийняли рішення про возз'єднання України з Рос. д-вою (див. *Возз'єднання України з Росією 1654*).

Посилення дворянства і ослаблення позицій боярства, розвиток товарно-грошових відносин і зміцнення екон. позицій феод. д-ви зумовили перехід до абсолютизму. На кін. 17 ст. в Росії визріли передумови для перетворень в економіці, держ. ладі, культурі, потрібних для розв'язання зовнішньополіт. завдань, а також для зміцнення феод. д-ви і панування класу дворян. Ці перетворення здійснив уряд *Петра I* (1682—1725). В ході *Північної війни 1700—21* було створено регулярну армію і військ.-мор. флот; здобуто перемоги над швед. військом під Полтавою (1709), завойовано вихід до Балтійського м. Лівобережну Україну було врятовано від загрози поневолення швед. і польс. загарбниками. В 1-й чверті 18 ст. докорінно перебудовано центр. і місц. держ. апарати (ліквідовано *Боярську думу* і накази, створено *Сенат* і *колегії*, поділено країну на *губернії*, встановлено порядок проходження військ. і цивільної служби). В 1712 столицю Рос. д-ви було перенесено з Москви до Петербурга. В 1721 Росію проголошено *Російською імперією*. Значного розвитку досягла пром-сть, що грунтувалася здебільшого на кріпацькій праці (понад 200 мануфактур у 1-й чверті 18 ст. проти 30 протягом 17 ст.). Особливо швидко розвивалася гірнича пром-сть на Уралі. Зросла торгівля. Але головну вигоду від реформ Петра I дістало дворянство, яке здобуло панівне становище в усій системі держ. управління. Церква була підпорядкована д-ві (скасовано патріаршество і створено *Синод*). Великі зміни сталися в галузі культури: запроваджено світські школи, розширено зв'язки з зх.-європ. країнами та їхньою культурою, розвивалося книгодрукування, засновано Академію наук (відкрито 1725), введено новий календар (з 1700). Реформи, здійснені кріпосницькими методами, посилили феод. експлуатацію нар. мас. Це викликало ряд нар. рухів (Астраханське повстання 1705—06, *Булавінське повстання 1707—09* та ін.), що їх жорстоко придушив уряд. Після смерті Петра I між дворянськими угрупованнями почалася боротьба за владу, що привела до двірцевих переворотів у 2-й чверті 18 ст., в результаті яких російський престол зайняли *Анна Іванівна* (1730—40) і *Єлизавета Петрівна* (1741—61). Росія взяла участь у *Семилітній війні 1756—63*.

У 2-й пол. 18 ст. в Росії позначилися елементи капіталістичного розвитку, що виявилися в зростанні товарно-грош. відносин, поширенні мануфактур з вільнонайманою працею. Центрально-чорноземні губернії, де $^3/_4$ поміщицьких селян були на панщині, виробляли дедалі більше зерна і на внутр., і на зовн. ринок. У центрально-нечорноземних губерніях розвивалися сел. промисли. Уряд імператриці *Катерини II* (1762—96) зміцнював дворянське землеволодіння. Масове невдоволення й непокора селян незабаром вилилися в найбільшу в історії Росії *Селянську війну під проводом О. І. Пугачова 1773—75*, в якій брали участь також і неруські народності — башкири (сподвижником О. І. Пугачова був *Салават Юлаєв*), татари, чуваші, мордва та ін. Після жорстокого придушення селянської війни уряд посилив владу дворян на місцях.

У 2-й пол. 18 ст. передова рос. громад. думка дедалі рішучіше виступала проти кріпосництва в усіх його проявах. Наприкінці століття перший рос. революціонер-республіканець О. М. *Радищев* висунув вимогу революц. повалення самодержавства як необхідної умови ліквідації кріпосництва. Внаслідок перемог над Туреччиною було ліквідовано Кримське ханство (1783), пн. берег Чорного м. відійшов до Росії, на Пд. Зх. кордон встановлено по р. Дністру (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*). Зміцніло міжнар. становище Росії. В 70 і 90-х рр. уряд Росії спільно з урядами Австрії та Пруссії здійснив 3 поділи Речі Посполитої, внаслідок яких з Росією було возз'єднано всю Білорусію і Правобережну Україну (див. *Возз'єднання Правобережної України з Росією*).

В результаті воєн і дипломатичної діяльності царського уряду до складу Рос. імперії 1801 ввійшла Сх. Грузія, 1809 — Фінляндія (з деякою автономією), 1810 — Зх. Грузія, 1812 — *Бессарабія*.

У 1812 наполеонівське військо Франції вторглося в Росію, почалася *Вітчизняна війна 1812*. Вмілі дії рос. армії (головнокомандуючий М. І. Кутузов), піднесення нар. війни проти загарбників привели незабаром до втечі і цілковитої поразки армії Наполеона. Внаслідок закордонних походів рос. армії 1813—14 було визволено багато народів Європи, проте з перемоги над Наполеоном скористалися реакційні правлячі сили європ. країн. *Віденський конгрес 1814—15* оформив створення антиреволюц. *Священного союзу* на чолі з царською Росією. До Рос. імперії відійшло Царство Польське (див. *Королівство Польське*). Після війни посилилися виступи нар. мас проти кріпосницьких порядків, заворушення охопили також армію, але їх нещадно придушив царський уряд. Серед передової дворянської військ. молоді почали виникати гуртки, що ставили за мету визволення країни від самодержавно-кріпосницького гніту. Повстання *декабристів* 14 (26).XII 1825 поклало початок дворянському етапові революц.-визвольного руху в Росії.

1-а пол. 19 ст. характеризується в історії Росії кризою феод.-кріпосницького ладу. Кріпосне право заважало створенню ринку вільної робочої сили, звужувало внутр. торгівлю, затримувало розвиток капіталізму. І хоч у 2-й чверті 19 ст. в Росії почався пром. переворот, кріпосна Росія все ж відставала від передових країн Європи.

Сел. питання дедалі більше загострювалося, стаючи основним у сусп. житті 40—50-х рр. 19 ст. Нар. інтереси виражали революційні демократи (В. Г. *Бєлінський*, О. І. *Герцен*, М. П. *Огарьов*, *петрашевці*), які відстоювали ідеї ліквідації кріпосного права.

У створенні ідейно-політ. передумов скасування кріпосного права велике значення мала рос. культура 1-ї пол. 19 ст., пройнята ідеями гуманізму і протесту проти кріпосництва й сваволі. Невдала зовн. політика царизму також створила передумови для ліквіда-

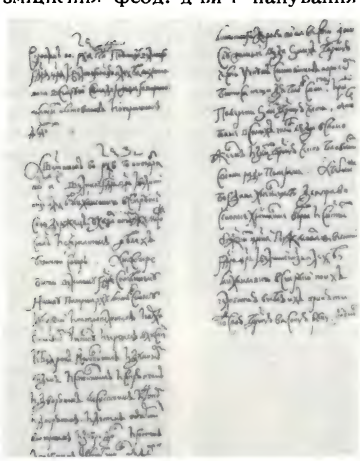

Рішення Земського собору 1653 про возз'єднання України з Росією (перший і останній аркуші).

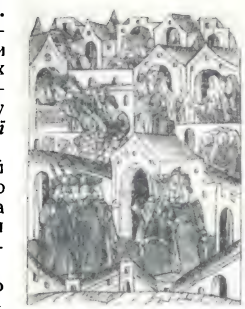

Повстання міських низів («чорних людей») у Москві 1382. Мініатюра з Лицевого літописного зведення 16 ст.

дації кріпосного права. В *Кримській війні 1853—56* технічна відсталість російської армії, незважаючи на героїзм її воїнів (див. *Севастопольська оборона 1854—55*), зумовила поразку царської Росії.

У 2-й половині 19 ст. Росія вступила в капіталістичну формацію. В умовах кризи феод.-кріпосницького ладу наприкінці 50-х рр. 19 ст. в країні склалася революц. ситуація 1859—61, яка прискорила скасування кріпосного права. Внаслідок *селянської реформи 1861*, що її провів уряд імп. *Олександра II* (1855—81), було звільнено по всій Рос. імперії 22,5 млн. поміщицьких селян. Проте реформа зберегла основу класового панування поміщиків — велике землеволодіння, а також ін. пережитки кріпосництва. Скасування кріпосного права і проведені після нього бурж. реформи — *земська реформа 1864, судова реформа 1864, міська реформа 1870* та ін.— були кроком по шляху перетворення феод. монархії на монархію буржуазну. Створилися сприятливіші умови для розвитку капіталістичних відносин у промисловості і сільському господарстві.

З 60-х рр. почався бурж.-демократичний період в історії рос. визвольного руху. На чолі його стояли М. Г. *Чернишевський* і М. О. *Добролюбов*. З поч. 70-х рр. намітилося нове піднесення революц. руху. Боротьбу проти самодержавства проводили революціонери-народники (див. *Народництво*). Виникли перші робітн. орг-ції, серед них «*Північний союз російських робітників*» у Петербурзі (1878). Революц. рух привів до утворення революц. ситуації кін. 70 — поч. 80-х рр. 19 ст. в Росії. 1 (13).III 1881 народовольці стратили імп. Олександра II.

Капіталістичні виробничі відносини, певною мірою звільнені від кріпосницьких перепон, розвивалися і утверджувалися. Розширювалося торгове зернове господарство в Середньому Поволжі, на Дону і Північному Кавказі. До 80-х рр. завершився пром. переворот. Виникли нові пром. райони: Південь, Донбас, Баку. Склалися осн. екон. райони Європ. Росії: Петербурзький, Північний, Центральний промисловий, Центрально-чорноземний, Поволзький, Пн.-Кавказький. За період з 1860 по 1900 продукція пром-сті Росії зросла більше ніж у 7 раз. Розширенню внутр. товарообороту і посиленню екон. зв'язків Росії з світовим ринком сприяло залізничне буд-во. Довжина залізничних ліній збільшилася з 3,8 тис. км 1865 до 37 тис. км 1895. Сформувалися нові сусп. класи — буржуазія і пролетаріат. До 1890 на всій території Російської імперії чисельність робітничого класу в промисловості і на транспорті досягла 1,5 млн. чол.

З кін. 80 — поч. 90-х рр. керівна роль у визвольній боротьбі перейшла до робітн. класу, авангардом якого став пролетаріат Петербурга і Москви. Визначну роль у поширенні ідей марксизму в Росії відіграла *група «Визволення праці»* (Женева, 1883—1903) на чолі з Г. В. *Плехановим*.

Наявність численних пережитків кріпосництва обмежувала можливості розширення внутр. ринку і зростання пром-сті, змушувала рос. капіталізм шукати для себе ринки на окраїнах Рос. імперії, які були її колоніями. В 60—80-х рр. 19 ст. до Росії була приєднана значна частина Серед. Азії, завершилося об'єднання казах. земель під владою Росії. Приєднання до Росії для народів Серед. Азії, Казахстану, так само як і Кавказу, мало об'єктивно прогресивне значення. Створювалися умови для ліквідації феод. роздробленості та розвитку капіталізму. Неруські народи включилися в загальноросійський революційний рух.

У 50—60-х рр. було офіційно включено в Рос. імперію Приамур'я і Примор'я. В 1860 засновано Владивосток. За рос.-япон. договором 1875 о. Сахалін повністю перейшов у володіння Росії. Рос. переселенці підняли цілину в степах Передкавказзя, перетворивши його на район торг. землеробства і товарного тваринництва. У 19 ст. завершилася консолідація рос. бурж. нації і складання в нації ряду великих народів, які входили до складу Росії. Великих успіхів було досягнуто в галузі науки, л-ри, мист. Передова рос. наука й культура сприяли розвиткові культури ін. народів Росії.

На межі 19 і 20 ст. Росія в числі інших держав світу вступила в найвищу стадію капіталізму — *імперіалізм*.

Особливістю сусп. ладу Росії було переплетення найновіших форм капіталізму з домонополістичними формами (які переважали), а капіталістичних відносин — з величезними пережитками кріпосництва. Дворянське землеволодіння на поч. 20 ст. охоплювало 61,9% (53,2 млн. дес.) усіх приватновласницьких земель у країні; селянство терпіло від малоземелля. При надзвичайно високих прибутках капіталістів переважна частина населення жила в злиднях. Робітн. клас зазнавав жорстокої експлуатації і не мав ніяких політ. прав. У Росії на поч. 20 ст. дозріли екон. і соціальні передумови нар. революції. Центр міжнар. революц. руху з Зх. Європи перемістився в Росію, яка стала вузловим пунктом суперечностей світового імперіалізму.

З серед. 90-х рр. 19 ст. у рос. визвольному русі почався пролет. етап. В 1895 В. І. Ленін з групою марксистів організував *петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, який був зачатком революц. пролет. партії. *Перший з'їзд РСДРП* 1898 офіційно проголосив утворення Російської соціал-демократичної робітничої партії. Вирішальну роль у боротьбі за пролет. партію нового типу відіграла ленінська газ. «*Искра*». Початок більшовицькій партії, партії нового типу, поклав *Другий з'їзд РСДРП* 1903. Створення більшовицької партії було поворотним пунктом у російському, а також у міжнар. робітн. русі. Партія більшовиків вказала трудовому народові Росії шлях революц. повалення самодержавства, оновлення всього сусп.-політ. ладу країни для дальшого переходу до соціалістичної революції. Росія стала батьківщиною ленінізму. Назрівання революц. кризи прискорили *російсько-японська війна 1904—05* і поразка царизму в ній. У бурж.-демократичну *революцію 1905—07 в Росії* робітн. клас вступив на чолі з марксистською партією. Героїчна боротьба пролетаріату, який ішов у авангарді загальнодемократичного руху, розхитала устої самодержавства. Росія, що була в 19 ст. оплотом європ. реакції, на поч. 20 ст. вийшла в авангард світового визвольного руху. Найголовнішим підсумком розвитку Росії в період імперіалізму було визрівання екон. і політ. передумов соціалістичної революції. Класові суперечності досягли найбільшого загострення. Зростала і міцніла рушійна сила революції — робітн. клас. У 1913 налічувалося понад 4 млн. фаб.-зав. і залізничних робітників, а з батраками й поденниками армія пролетаріату становила понад 17 млн. чол. Керований більшовицькою партією, пром. пролетаріат відзначався високою революційністю. Союзником робітн. класу було багатомільйонне трудове селянство, більшу частину якого становила біднота. *Перша світова війна 1914—18*, в якій рос. буржуазія в союзі з буржуазією ін. країн *Антанти* мала свої імперіалістичні цілі, стала могутнім прискорювачем процесу назрівання революції, який відбувався в країні. Революц. ситуація, що виникла 1916, привела до *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*, в результаті якої було повалено самодержавство.

Після повалення царизму екон. завдання бурж.-демократичної революції не були здійснені. Внаслідок специфічних умов встановилося *двовладдя*: поряд з Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів, що виникли наприкінці лютого — в березні 1917

Барикади на вулиці Малій Бронній. Москва. Грудень 1905.

Червнева демонстрація 1917 в Петрограді.

і були органами революц.-демократичної диктатури пролетаріату і селянства, 2 (15).III було створено *Тимчасовий уряд* — орган диктатури буржуазії. Більшовицька партія на чолі з В. І. Леніним, яка вийшла в березні з підпілля й перетворилася до осені 1917 на масову партію рос. пролетаріату, виробила конкретний, теоретично обґрунтований план боротьби за перехід бурж.-демократичної революції в соціалістичну (див. *Квітневі тези В. І. Леніна*). До осені 1917 визріли умови для перемоги соціалістичної революції. Гол. рушійною силою революції був російський пролетаріат.

В результаті переможної *Великої Жовтневої соціалістичної революції* в Росії було повалено владу капіталістів та поміщиків і встановлено диктатуру пролетаріату, ліквідовано капіталізм, знищено соціальний і нац. гніт. Рос. пролетаріат з пригнобленого і експлуатованого став пануючим класом, а його партія — партія комуністів — правлячою партією. *Другий Всеросійський з'їзд Рад* робітничих і солдатських депутатів, який оголосив 25.X (7.XI) 1917 про перехід усієї влади до рук Рад, обрав ВЦВК і створив уперше в історії робітн.-сел. уряд Російської Рад. Республіки — Раду Народних Комісарів (РНК) під головуванням В. І. Леніна. Слідом за перемогою соціалістичної революції в Центрі почався *тріумфальний похід Радянської влади* 1917—18 по всій країні. В жовтні — листопаді 1917 — на поч. 1918 Рад. владу було встановлено в Центральному пром. районі, на Уралі, в Поволжі, на Дону, в Сибіру, на Далекому Сході, в ін. районах. Базою соціалістичної революції була Центр. Росія з пром. і політ. центрами — Петроградом і Москвою. 12 (25).XII 1917 було утворено Українську РСР. У перші ж дні революції було прийнято найважливіші революц. документи: *Декрет про мир, Декрет про землю, Декларацію прав народів Росії* та ін. 18 (31).XII 1917 було визнано незалежність Фінляндії. Пізніше, в серпні 1918, РНК видав декрет, яким визнав право польського народу на незалежне і самостійне існування.

Рос. пролетаріат подав братерську допомогу робітникам і селянам ін. народів країни у встановленні і зміцненні Рад. влади, в їхній боротьбі проти контрреволюції. *Третій Всеросійський з'їзд Рад* [10—18 (23—31).I 1918] прийняв *Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу*, проголосив Росію Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою (тепер РРФСР). РНК РРФСР 3.III 1918 уклав *Брестський мир 1918* з Німеччиною. Вийшовши з імперіалістичної війни, РРФСР дістала можливість зосередити сили на орг.-госп., творчих завданнях соціалістичної революції. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції у власність Рад. д-ви перейшли банки, казенні з-ди, залізниці. Вже з листопада 1917 почалася націоналізація монополістичних підприємств, транспорту, приватних банків. 28.VI 1918 РНК РРФСР прийняв декрет про усуспільнення всієї великої пром-сті. Рад. влада почала відбудову зруйнованого імперіалістичною війною нар. г-ва. План будівництва основ соціалістичної економіки, конкретні шляхи і методи соціалістичного перетворення Росії розробив В. І. Ленін. У зв'язку з тим, що навесні 1918 в Петрограді, Москві, в усіх центр. пром. губерніях почався голод, РНК РРФСР змушений був встановити в країні прод. диктатуру. Було створено збройні прод. загони робітників для обліку й вилучення лишків хліба у куркулів. У червні почали організовувати *комітети бідноти*, які відіграли велику роль у розгортанні й поглибленні соціалістичної революції на селі.

П'ятий Всеросійський з'їзд Рад 10.VII 1918 прийняв першу радянську конституцію — Конституцію РРФСР. Вона стала зразком для конституцій усіх братніх рад. республік (України, Білорусії та ін.). Улітку 1918 розгорнулася *громадянська війна і воєнна інтервенція 1918—20*. РРФСР опинилася в кільці ворожих фронтів. Контрреволюц. силам, які спиралися на фінанс., військ. і політ. допомогу Антанти, вдалося створити білогвард. армії (див. *Колчаківщина, Денікінщина, Врангелівщина*). Вони зайняли Пн. Кавказ, Дон, Сибір, Урал, частину Поволжя. На Пн. англо-амер. війська окупували Мурманськ і Архангельськ; на Далекий Схід і в Сибір вторглися амер., англ., франц. і япон. війська. Нім. війська окупували Білорусію, Україну, Крим. Більша частина тер. РРФСР опинилася в руках білогвардійців та інтервентів. Центр. Росія була відрізана від осн. прод., сировинних і паливних районів. У результаті великого напруження військ., матеріальних і духовних сил рос. робітн. класу і трудового селянства, під керівництвом Комуністичної партії створена 1918 Червона Армія з допомогою братніх народів країни розгромила сили інтервентів і внутр. контрреволюції. РРФСР не лише відстояла держ. незалежність, а й допомогла ін. рад. республікам в їхній боротьбі проти спільного ворога. Під час громадян. війни тривало, а після її закінчення завершилося державне будівництво Рос. Федерації. Рос. народ подавав допомогу ін. народам, які ввійшли до складу РРФСР, в організації їхньої державності. В складі РРФСР було утворено: Башк. АРСР (23.III 1919), Тат. АРСР (27.V 1920), Карел. трудову комуну (8.VI 1920; з 25.VII 1923— Кар. АРСР), Чувас. а. о. (24.VI 1920), Кирг. АРСР (26.VIII 1920; з 1925 — Казах. АРСР), Вотську (Удм.) а. о. (4.XI 1920), Мар. а. о. (4.XI 1920), Калм. а. о. (4.XI 1920), Горську АРСР (20.I 1921; реорганізовану в липні 1924), Даг. АРСР (20.I 1921), Комі (Зирян) а. о. (22.VIII 1921), Кабард. а. о. (1.IX 1921; 16.I 1922 перетворено на Каб.-Балк. а. о.), Кримську АРСР (18.X 1921), Бурят-Монг. а. о. (9.I 1922; перетворено на АРСР 30.V 1923), Якут. АРСР (27.IV 1922), Ойротську а. о. (1.VI 1922), Черкеську (Адиг.) а. о. (27.VII 1922), Чеченську а. о. (30.XI 1922), Карач.-Черкес. а. о. (12.I 1922). Внутр. становище РРФСР після війни було надзвичайно тяжким. Більшість підприємств не діяла, бо не було сировини й палива. Фаб.-зав. пром-сть виробляла продукції 1921 в 4,6 раза менше, ніж 1913. Залізничний транспорт значною мірою був зруйнований. Продукція с. г. 1921 становила лише

Загін червоногвардійців Петрограда 1917.

бл. 50% довоєнної. В березні 1921 *Десятий з'їзд РКП(б)* прийняв істор. рішення про перехід до *нової економічної політики* (непу), що створила умови для відбудови нар. г-ва і побудови фундаменту соціалістичної економіки. Відбудова нар. г-ва відбувалася із значними труднощами. Влітку 1921 через неврожай почався масовий голод. Посуха охопила $^1/_3$ с.-г. площі. Незважаючи на ці труднощі, РРФСР подала велику допомогу ін. рад. республікам у відбудові економіки.

До утворення Союзу РСР Уряд РРФСР фактично відігравав роль загальнофедеративного уряду. Всі рад. республіки (УРСР, БРСР, Груз. РСР, Вірм. РСР, Аз. РСР) мали у ВЦВК і РНК РРФСР своїх представників і брали участь у роботі з'їздів Рад РРФСР. Республіки довірили Урядові РРФСР право представляти їхні інтереси за кордоном. Спільна боротьба проти зовн. і внутр. контрреволюції, заг. завдання щодо відбудови нар. г-ва і будівництва соціалізму, інтереси оборони і зовн. політики, безкорислива допомога рос. народу ін. народам Росії в справі ліквідації політ. і екон. нерівності, успадкованої від царизму, зміцнили довір'я раніше пригноблених націй і народностей до рос. народу і викликали сусп. рух в

Вступ частин Народно-революційної армії до Владивостока. 25 жовтня 1922.

усіх рад. республіках за створення єдиної союзної д-ви. 30.XII 1922 у Москві відбувся *Перший з'їзд Рад СРСР*, на якому було створено Союз РСР. У 1924—25 відбулося *національно-державне розмежування радянських республік Середньої Азії*. 21.IV 1925 утворено Чув. АРСР, 7.VII 1924 — Інгушську а. о. і Пн.-Осетинську а. о., 2.I 1925 — Горно-Бадахшанську а. о., 1926 — Карачаєвську а. о. 1.II 1926 Кирг. а. о. перетворено на Кирг. АРСР. На поч. 1925 до складу РРФСР, крім губерній, входило 9 авт. республік і 15 авт. областей. 12-й Всерос. з'їзд Рад 11.V 1925 прийняв новий текст Конституції РРФСР, розроблений відповідно до Конституції СРСР 1924.

Будівництво Волховської ГЕС. 1926.

У 1925—27 нар. г-во досягло довоєнного рівня (1913). Частка соціалістичного сектора в пром-сті наприкінці 1925 дорівнювала 81%, здійснювався кооперативний план В. І. Леніна. Проте осн. масу селян республіки становили одноосібники, які вели напівнатуральне господарство.

Здійснюючи ленінський план побудови соціалізму, Комуністична партія 1925 на *Чотирнадцятому з'їзді ВКП(б)* узяла курс на *індустріалізацію*, 1927 на *П'ятнадцятому з'їзді ВКП(б)* — на *колективізацію сільського господарства*, у проведенні яких РРФСР відіграла провідну, вирішальну роль. Перший п'ятирічний план розвитку нар. г-ва і соціально-культурного будівництва РРФСР на 1928/29—1932/33 став найважливішою складовою частиною плану загальносоюзної п'ятирічки. Всього за першу п'ятирічку в РРФСР було введено в дію 1100 великих пром. підприємств.

Створення колгоспу. Московська область. 1931.

У 1929—30 почався масовий вступ селян у колгоспи. Внаслідок суцільної колективізації куркульство як клас було ліквідовано. Під час першої п'ятирічки було побудовано економічний фундамент соціалізму.

Рос. Федерація перетворилася з аграрної на індустріально-агр. країну. Соціалістична система стала єдиною в пром-сті і панівною в с. г. У другій п'ятирічці (1933—37) в основному було завершено тех. реконструкцію всіх галузей нар. г-ва. В РРФСР стало до ладу 2900 нових великих пром. підприємств. Пром. виробн. РРФСР зросло порівняно з 1913 більше ніж у 6 раз. Остаточно утвердився колг. лад: на 1.VII 1937 у колгоспах було об'єднано 92,6% сел. г-в (99,4% посівної площі). РРФСР стала однією з осн. зернових баз СРСР. За дві п'ятирічки в РРФСР, як і в усій країні, в основному було побудовано соціалістичне суспільство.

Соціалістична перебудова нар. господарства вимагала швидкого розвитку науки, техніки. За короткий час було підготовлено велику кількість інженерів усіх спеціальностей. У 20 і особливо 30-х рр. відбувалися становлення і бурхливий розвиток нової, радянської багатонаціональної літератури і мистецтва. Багато народів дістало свою писемність лише за Радянської влади. В ході соціалістичного будівництва успішно здійснювалася *культурна революція*.

Відбувалося дальше нац.-держ. будівництво РРФСР. Було утворено Мордовську а. о. (10.I 1930) і Хакаську а. о. (20.X 1930) та 8 нац. округів малих народностей Півночі (грудень 1930). 20.III 1932 Каракалпацьку, 20.XII 1934 Мордовську і 28.XII 1934 Удмуртську (Вотську) авт. області перетворено на авт. республіки. Створено 7.V 1934 Єврейську а. о., 5.XII 1936 Комі, Мар., Пн.-Осет., Каб.-Балк. і Чечено-Інгушську авт. рад. соціалістичні республіки. В процесі соціалістичного будівництва ліквідувалася фактична нерівність у розвитку економіки і культури народів РРФСР. З допомогою рос. народу в усіх нац. республіках і областях у 30-х рр. сталися докорінні зміни в економіці і культурі. В результаті соціалістичного будівництва народи РРФСР — росіяни, татари, башкири, чуваші, чеченці, кабардинці, мордва, марійці, удмурти, комі, якути та ін.— консолідувалися в соціалістичні нації. В процесі соціалістичного перетворення народного господарства республіки, зміни соціальної природи робітничого класу, селянства і інтелігенції виникла морально-політична єдність радянського народу.

Надзвичайний 17-й Всерос. з'їзд Рад 21.I 1937 затвердив нову Конституцію РРФСР, вироблену відповідно до Конституції СРСР (прийнятої 5.XII 1936), яка відобразила перемогу соціалізму в країні. Каз. АРСР і Кирг. АРСР, які входили до 5.XII 1936 до РРФСР, виділилися зі складу РРФСР і на правах союзних республік увійшли до Союзу РСР. За договором 1940 між Фінляндією і СРСР, який завершив рад.-фінл. війну 1939—40, встановлено новий кордон, що гарантував безпеку пн.-зх. областей РРФСР. Карельський перешийок з м. Виборгом було включено до Ленінградської області. У передвоєнному 1940 РРФСР досягла визначних успіхів у розвитку нар. г-ва. Чисельність робітників і службовців зросла до 22,2 млн. чол. (7,7 млн. чол. 1913). Заг. обсяг пром-сті 1940 порівняно з 1913 збільшився у 8,7 раза. Довж.

Зенітки відбивають наліт німецько-фашистської авіації. Ленінград. 1941.

залізниць на тер. РРФСР зросла з 39 тис. км (1913) до 59 тис. км (1940). На РРФСР у заг. виробн. СРСР припадало 35% виплавки чавуну, понад 50% виплавки сталі і 44% видобутку вугілля. За 3,5 року третьої п'ятирічки в РРФСР стало до ладу 1700 великих підприємств. Пром-сть РРФСР відіграла значну роль у зміцненні обороноздатності СРСР.

22.VI 1941 після нападу фашист. Німеччини на СРСР почалася *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45*. Ворогові вдалося до осені 1941 захопити Білорусію, Прибалтику, значну частину України, блокувати Ленінград, вийти на найближчі підступи до Москви і Ростова-на-Дону. На полях Смоленщини, Підмосков'я, під Ленінградом, Севастополем, Тулою відбувалися запеклі бої. В *Московській битві 1941—42* агресор зазнав першої великої поразки в 2-й світовій війні 1939—45. На окупованій території почався масовий партизанський рух. До осені 1942 внаслідок нового наступу ворог дійшов до Волги і захопив частину Пн. Кавказу. Бої розгорнулися на значній частині тер. РРФСР. Розгром фашист. армій у *Сталінградській битві 1942—43*, на Пн. Кавказі, а потім і в *Курській битві 1943* означав корінний перелом у ході Великої Вітчизн. війни і всієї 2-ї світової війни. Почалося вигнання фашистських загарбників за межі СРСР. 8.V 1945 фашистська Німеччина беззастережно капітулювала.

Робітничий клас, селянство та

Радянські війська проходять через визволене місто Клин. Грудень 1941.

інтелігенція Російської Федерації під керівництвом КПРС зробили вирішальний внесок у справу перемоги над фашизмом. Урал, Зх. Сибір, Поволжя, Далекий Схід та ін. райони РРФСР перетворилися на арсенали радянських військ. Урал давав до 40% усієї продукції воєнної промисловості. Пром-сть РРФСР виробляла 80% усієї пром. продукції СРСР. За героїзм, виявлений на полі бою, орденами і медалями нагороджено

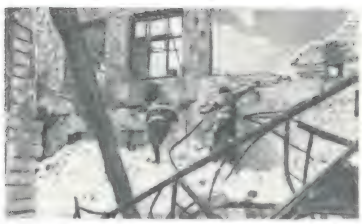

Вуличні бої в Сталінграді. 1942.

понад 2373 тис. воїнів з РРФСР. З 11 тис. Героїв Радянського Союзу — понад 7 тис. чол.— росіян і представників інших народів Російської Федерації (дані на 1945). Рос. солдати і офіцери становили велику частину Збройних Сил СРСР. Разом з ін. народами країни рос. народ відстояв завоювання соціалізму в битві проти фашизму. Після закінчення Великої Вітчизн. війни відійшли до СРСР і були включені до складу РРФСР: 1944 за мирним договором з Фінляндією — рос. область Печенга, за рішеннями Кримської конференції 1945 — Пд. Сахалін і Курильські о-ви, Потсдамської конференції 1945 — пн. частина Сх. Пруссії (тепер Калінінградська область РРФСР).

У період окупації ряду областей РРФСР гітлерівці цілком або частково зруйнували 12 150 пром. підприємств, 13 тис. км залізниць, зруйнували і пограбували понад 52 800 колгоспів, 860 радгоспів, 1330 МТС. Вивезли до Німеччини понад 16 млн. голів худоби. Спалили і зруйнували 2977 тис. будинків (позбавивши житла понад 11 млн. чол.). Заг. сума безпосередньої шкоди, заподіяної нар. г-ву і громадянам РРФСР, становить (у цінах тих років) 249 млрд. крб. (по всьому СРСР — 679 млрд. крб.).

На кін. 1950 в РРФСР відбудовано зруйновану війною пром-сть; збудовано і відновлено 3700 великих пром. підприємств. РРФСР подала велику допомогу у відродженні й розвитку економіки України, Білорусії, Молдавії, прибалт. республік. У 50-х рр. відбувалося дальше піднесення соціалістичної економіки РРФСР. Поліпшився і матеріальний добробут, підвищився культур. рівень народів РРФСР. 29.V 1954 на ознаменування 300-річчя возз'єднання України з Росією і за видатні успіхи народів РРФСР у держ., госп. і культур. будівництві республіку було нагороджено орденом Леніна. РРФСР передала УРСР Кримську обл. (1954). В РРФСР, як і в усьому Союзі РСР, цілком і остаточно переміг соціалізм, народи Рос. Федерації і всього Союзу РСР у 60-х рр. вступили в період розвинутого соціалістичного суспільства.

Керуючись рішеннями з'їздів КПРС, трудящі РРФСР своєю героїчною працею в пром-сті й с. г., науці та культурі вносять вагомий вклад у загальносоюзну справу побудови комуністичного суспільства. РРФСР нагороджено також орденами Жовтневої Революції (1967) і Дружби народів (1972). Профспілки РРФСР на 1.I 1981 налічували 71 693 476 чол.

М. І. Кузнецов.

Народне господарство. РРФСР — найбільша і провідна за ресурсами і *потенціалом економічним* республіка СРСР. Нар. г-во її є складовою частиною *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. У межах республіки — майже $^3/_4$ запасів гідроенергії і понад $^9/_{10}$ деревини Радянського Союзу. Тут зосереджена більша частина загальносоюзних запасів корисних копалин. За роки соціалістичного будівництва РРФСР перетворилася з аграрної на потужну індустр. республіку з розвинутим с. г. РРФСР створює більшу частину нац. доходу і валового сусп. продукту країни в цілому. Капіталовкладення в нар. г-во РРФСР 1980 становили 83 070 млн. крб. (1940—4326 млн. крб., 1965 — 33 122 млн. крб.). Продуктивність праці 1980 зросла проти 1970: в пром-сті — в 1,58, у с. г.— в 1,19, у буд-ві — в 1,42 раза. Нац. доход республіки збільшився за 1971—80 в 1,63 раза. Виплати й пільги з сусп. фондів споживання зросли за 1971—80 на 81%, роздрібний товарооборот — на 65%. За цей період введено в дію 600 млн. м² заг. (корисної) житлової площі.

Тер. планування нар. г-ва, яке поєднується з галузевим, здійснюється по 10 великих екон. районах: Пн.-Зх., Центр., Волго-Вятському, Центр.-Чорноземному, Поволзькому, Пн.-Кавказькому, Уральському, Зх.-Сибірському, Сх.-Сибірському і Далекосхідному. В їхніх межах набули розвитку і формуються нові тер.-виробничі комплекси різного масштабу.

Промисловість республіки виробляє усі види сучасної промислової продукції, в т. ч. у паливно-енергетичному комплексі — $^9/_{10}$ видобутку нафти (включаючи газовий конденсат), майже $^3/_5$ природного газу, понад $^1/_2$ вугілля, понад $^3/_5$ виробництва електроенергії в СРСР; у комплексі галузей, що виробляють сировину і матеріали,— бл. $^2/_5$ видобутку заліз. руди, бл. $^3/_5$ сталі й готового прокату, майже $^1/_2$ мінер. добрив, понад $^2/_5$ сірчаної кислоти і $^3/_4$ кальцинованої соди, понад $^1/_2$ хім. волокон і ниток, понад $^4/_5$ пиломатеріалів, понад $^9/_{10}$ целюлози і $^4/_5$ паперу, понад $^1/_2$ збірних залізобетонних конструкцій і деталей; по галузях маш.-буд. комплексу — $^2/_3$ турбін і бл. $^9/_{10}$ генераторів до турбін, понад $^2/_5$ металорізальних верстатів, $^3/_4$ ковальсько-пресових машин, понад $^2/_3$ магістральних електровозів, $^1/_2$ вантажних магістральних вагонів, бл. $^9/_{10}$ автомобілів, понад $^2/_5$ тракторів, усі зернозбиральні комбайни, понад $^3/_5$ екскаваторів, ткацькі верстати; по комплексу галузей, що виробляють предмети споживання,— понад $^2/_3$ тканин, майже $^1/_2$ шкіряного взуття, бл. $^1/_2$ м'яса і тваринного масла, $^3/_5$ молока тощо.

В РРФСР видобувають усі види мінерального палива, з них понад $^3/_4$ становить нафта (включаючи газовий конденсат) і природний газ. На тер. республіки, в Зх. Сибіру, розвивається гол. база країни по видобуванню нафти й газу. В 1980 вона дала понад 312 млн. т нафти (включаючи газовий конденсат) і 156 млрд. м³ природного газу. Виділяється також Урало-Поволжя, Пн. Кавказ і Тіманo-Печорська нафтогазоносна провінція (до 25 млн. т нафти, включаючи газовий конденсат, і до 22 млрд. м³ газу, 1980). Великим центром видобування газу є Оренбурзьке родовище. З шести вуг. басейнів СРСР у республіці міститься Кузнецький, Печорський і Пд.-Якутський, що формується. Кузнецький бас. дає $^1/_5$ всього вугілля в країні (1980 — бл. 160 млн. т). Швидко зростає видобування вугілля в Кансько-Ачинському басейні, де складається потужний паливно-енергетичний комплекс.

Створено об'єднані енергетичні системи Центру, Пн. Заходу, Середньої Волги, Пн. Кавказу, Уралу, що входять у Єдину енерг. систему Європ. частини СРСР, а також об'єднані системи Сибіру і Далекого Сходу. Електроенергетика пройшла великий шлях розвитку від первістка рад. енергетики — Волховської ГЕС до найпотужніших у світі електростанцій Ангарського і Єнісейського каскаду.

ЗРОСТАННЯ ЗАГАЛЬНОГО ОБСЯГУ ПРОМИСЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ

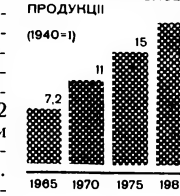

1. Нижньокамський нафтохімічний комбінат. Татарська АРСР.
2. Конвейєр головного складального цеху Волгоградського тракторного заводу імені Ф. Е. Дзержинського.
3. Доменний цех № 1 Новолипецького металургійного заводу.

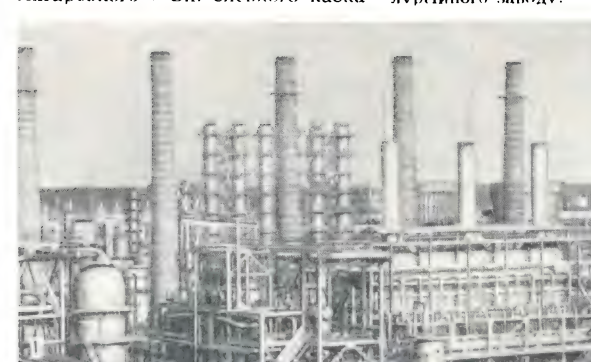

дів — *Братської ГЕС* і *Красноярської ГЕС*. Велике значення має сітка потужних ТЕС, у т. ч. Конаковська, Костромська, Щекинська, Рефтинська, Іриклінська, Троїцька, Толь-Усинська ДРЕС тощо, каскад ГЕС на Волзі, Камі та ін. Будуються (1982) Саяно-Шушенська, Колимська ГЕС та ін. Розвивається атомна енергетика (Ленінградська, Кольська, Курська, Нововоронезька, Бєлоярська АЕС тощо).

На тер. республіки — три з п'яти металург. бази СРСР: Уральська, Центр. і Сибірська. Урал займає 2-е місце (після *Донецько-Придніпровського економічного району СРСР*) по виробн. чорних металів (1/5 виробн. сталі в СРСР). Металургія Центру займає 3-є місце в СРСР. Переважає переробна металургія (Москва, Горький, Орел, Електросталь тощо). Функціонують металургія повного циклу (Липецьк, Тула) і доменна металургія (Тула). Формується металург. база в Сибіру (включаючи Далекий Схід), яка орієнтується на місц. залізні руди і коксівне вугілля. Функціонують підприємства повного циклу (Новокузнецьк), переробна металургія (Новосибірськ, Красноярськ, Петровськ-Забайкальський, Комсомольськ-на-Амурі), по виробництву феросплавів (Новокузнецьк). За межами металург. баз розташовані окремі центри металургії повного циклу (Череповець), переробної металургії (Волгоград, Ленінград) і трубопрокату (Волзький, Ленінград). Осн. районами кольорової металургії є Урал, Пн.-Захід, Сибір і Далекий Схід. Вона представлена виробн. алюмінію (Волхов, Кандалакша, Волгоград, Краснотур'їнськ, Каменськ-Уральський, Новокузнецьк тощо), міді (Красноуральськ, Кіровград, Ревда тощо), свинцю і цинку (Челябінськ, Бєлово, Дальногорськ), нікелю (Мончегорськ, Норільськ, Орськ, Верхній Уфалей), олова (Дальногорськ, Сонячний, Хінган та ін.). Майже всі галузі хім. і нафтохім. пром-сті створено за роки Рад. влади. За 1941—80 виробн. хім. волокон збільшилось у 89 раз, мінеральних добрив — у 23 рази тощо. Осн. райони розвитку: Центральний, Північно-Західний, Поволзький, Уральський і Західно-Сибірський.

Пром-сть органічного синтезу (полімерних матеріалів) представлена підприємствами по виробн. хім. волокон і ниток (Москва, Калінін, Клин, Щокіно, Курськ, Саратов, Балаково, Енгельс та ін.), синтетичних смол і пластичних мас (Орєхово-Зуєво, Грозний, Салават, Свердловськ, Нижній Тагіл, Тюмень, Новосибірськ, Кемерово, Ангарськ), синтетичного каучуку (Москва, Ярославль, Казань, Тольятті, Омськ, Красноярськ та ін.). У складі осн. хімії — виробн. мінеральних добрив, у т. ч. азотних (Щокіно, Новомосковськ, Дзержинськ, Липецьк, Тольятті, Кемерово, Ангарськ тощо), фосфатних (Воскресенськ, Балаково, Перм, Красноуральськ), калійних (Березники, Солікамськ) і складних (Новгород, Череповець, Невинномиськ тощо), виробн. солей, кислот і лугів (Ленінград, Волгоград, Новочебоксарськ, Перм, Первоуральськ, Красноуральськ, Челябінськ, Усольє-Сибірське).

Російська Федерація — осн. база рад. машинобудування, тут випускають усі види машин для нар. г-ва. Осн. райони: Центральний, Поволжя, Пн.-Захід, Урал, Зх. Сибір. Республіка спеціалізується на виробн. електр. машин і устаткування (Ленінград, Москва, Подольськ, Таганрог, Сизрань, Свердловськ, Новосибірськ, Барнаул, Бійськ), гірничого металург. і підйомно-трансп. устаткування (Колпіно, Воронеж, Орськ, Свердловськ, Прокоп'євськ, Новокузнецьк, Красноярськ, Іркутськ), локомотивів (Коломна, Новочеркаськ), вагонів (Калінін, Митищі, Брянськ, Нижній Тагіл, Новоалтайськ), автомобілів (Москва, Горький, Ульяновськ, Тольятті, Іжевськ, Міас, Набережні Челни— з 1982 м. Брежнєв), тракторів (Волгоград, Чебоксари, Владимир, Челябінськ, Рубцовськ), комбайнів (Люберці, Таганрог, Ростов, Сизрань, Омськ, Новосибірськ, Красноярськ). РРФСР виділяється як постачальник продукції лісової промисловості, спеціалізуючись на всіх галузях мех., хім. і хім.-мех. переробки деревини. Осн. райони виробн.: Пн.-Зх., Волго-Вятський, Уральський, Зх.-Сибірський, Сх.-Сибірський і Далекосхідний. Поширені лісопиляння і деревообр. пром-сть. Провідне місце належить целюлозно-паперовій пром-сті (Новодвінськ, Архангельськ, Сиктивкар, Волзьк, Краснокамськ, Солікамськ, Красноярськ, Байкальськ, Южно-Сахалінськ тощо), функціонують потужні лісопром. комплекси (Архангельський, Сиктивкарський, Єнісейський, Братський, Амурський). Велике значення в республіці має легка пром-сть, особливо текстильна. Осн. райони виробн. тканин — Центр. район і Пн.-Західний. Центральний р-н виробляє приблизно $^2/_3$ бавовняних і лляних та бл. $^1/_2$ шовкових і вовняних тканин у країні. Серед галузей текст. пром-сті 1-е місце за обсягом вироблюваної продукції займає бавовняна (Іваново, Москва, Ленінград, Ярославль, Кінешма, Калінін, Орєхово-Зуєво, Камишин, Барнаул, Канськ тощо), розвинута шовкова (Москва, Калінін, Балашов, Кемерово, Красноярськ тощо), вовняна (Москва, Іваново, Свердловськ, Омськ, Улан-Уде, Чита тощо) і лляна (Вологда, Кострома, Красавіно, Смоленськ тощо) пром-сть. В усіх екон. районах розвинута харч. пром-сть; споруджено великі механізовані підприємства м'ясної, маслосироробної, консервної, цукрової, олійницької та ін. галузей. На Пн. Зх. і Далекому Сході, в районах Чорного, Азовського і Каспійського морів створено велику рибну промисловість.

Сільське господарство. РРФСР займає провідне місце в загальносоюзному виробн. продукції землеробства, зокрема зерна, картоплі, льоноволокна, соняшнику, овочів, а також продукції тваринництва. Соціалістичні перетворення значно піднесли екон. і агр.-культур. рівень с. г., яке стало високомеханізованим та інтенсивним. Велику роль у розвитку с. г. республіки мали рішення Березневого пленуму ЦК КПРС (1965), XXIII—XXVI з'їздів КПРС, постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку сільського господарства Нечорноземної зони РРФСР» (1974). У 1980 заг. обсяг валової продукції с. г. республіки зріс проти 1940 у 2,35 раза, в т. ч. продукція рослинництва — у 1,8 раза, тваринництва — у 3,5 раза. С. г. має потужну матеріально-тех. базу. На 1.I 1981 в республіці було 12 тис. колгоспів і 11,8 тис. радгоспів. Парк с.-г. машин налічує 1324 тис. тракторів, 448 тис. зернозбиральних комбайнів і 816 тис. вантажних автомобілів сумарною вантажопідйомністю 3050 тис. т. На 1.XI 1980 с.-г. угіддя становили 12,2% тер. республіки (219 млн. га), з них орні землі — 61% (133,9 млн. га). Понад $^4/_5$ усіх орних земель припадає на Центральний і Центрально-Чорнозем. райони, Поволжя, Пн. Кавказ, Урал і Зх. Сибір. Здійснено буд-во зрошувальних систем і меліорацію земель. У РРФСР — понад $^1/_4$ всієї площі зрошуваних земель країни — 5,0 млн. га (1980) і понад $^1/_3$ осу-

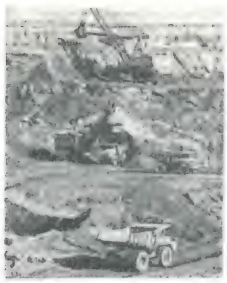

Видобування залізної руди на Стойленському родовищі Курської магнітної аномалії. Бєлгородська область.

Виробництво найважливіших видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1940	1965	1970	1975	1980
Нафта (включаючи газовий конденсат)	млн. т	7	200	285	411	547
Газ	млрд. м³	0,2	64	83	115	254
Вугілля	млн. т	73	326	345	381	391
Електроенергія	млрд. кВт·год	31	333	470	640	805
Сталь	млн. т	9,3	50	64	80	84
Готовий прокат	млн. т	5,7	33	43	54	60
Мінеральні добрива	» »	2,2	16,2	27,3	42,4	50
Сірчана кислота	» »	1,1	4,5	6,3	8,8	10,2
Кальцинована сода	тис. т	97	1919	2613	3821	3702
Хімічні волокна і нитки	» »	7	313	432	571	624
Турбіни	млн. т кВт	1	10,2	11,7	12,9	13,3
Металорізальні верстати	тис. шт.	39,5	103	101	108	96,7
Магістральні електровози	шт.	9	455	232	280	296
Автомобілі	тис. шт.	145	523	737	1703	1884
Трактори	» »	21,2	145	194	256	249
Комбайни зернозбиральні	» »	5,4	85,8	99,2	97,5	117
Пиломатеріали	млн. м³	28,8	89,9	91,8	93,5	81,2
Целюлоза	тис. т	444	2942	4735	6409	6766
Папір	» »	691	2695	3476	4317	4462
Збірні залізобетонні конструкції і деталі	млн. м³	...	30,4	45,8	61,8	64,1
Білизняний трикотаж	млн. шт.	60,5	326,8	346,9	388,3	463,7
Верхній трикотаж	» »	40,2	101,4	201,9	215,0	207,6
Цукор-пісок	млн. т	0,4	3,1	2,9	2,8	3
М'ясо	» »	0,9	2,8	3,7	5	4,5
Масло тваринне	тис. т	141	559	486	628	611,3

шених земель — 5,9 млн. га. Посівна площа під кормовими культурами збільшилася порівняно з довоєнним часом майже в 4 рази. Осн. районами виробн. зерна, зокрема пшениці, є Поволжя, Пн. Кавказ, Урал, Зх. Сибір і Центрально-Чорнозем. район. На республіку припадає $^1/_2$ валового збору ячменю, $^4/_5$ — вівса, $^1/_2$ —рису в країні.

РРФСР дає майже $^2/_5$ валового збору льоноволокна в країні, бл. $^1/_2$ соняшнику, понад $^1/_4$ цукр. буряків, $^1/_2$ картоплі й $^2/_5$ овочів. Осн. райони вирощування льоноволокна — Центральний, Пн.-Захід, соняшнику — Пн. Кавказ, Поволжя і Центрально-Чорноземний, цукр. буряків — Центрально-Чорноземний, Пн. Кавказ. Площа плодово-ягідних насаджень у плодоносному віці 1980 становила 746 тис. га (1940 — 427 тис. га), виноградних насаджень у плодоносному віці — 129 тис. га (1940 — 24 тис. га). Тваринництво — важлива галузь с. г. республіки. Екон. і природні особливості РРФСР зумовили розвиток усіх галузей тваринництва. Гол. райони поширення великої рогатої худоби — Поволжя, Зх. Сибір, Пн. Кавказ, Урал, Центральний і Центрально-Чорноземний. Навколо великих міст — тваринництво молочного напряму, свинарство. На Пн. республіки розвинуті оленярство, звіробійний промисел, на Сх. велике значення має хутровий промисел. Вівчарство засереджено в основному в Поволжі, на Пн. Кавказі, в Зх. і Сх. Сибіру і на Уралі. Поширене птахівництво, а в багатьох районах і бджільництво. На 1.I 1981 в РРФСР було (млн. голів): вел. рогатої худоби — 58,1 (у т. ч. корів — 22,2), свиней — 36,0, овець і кіз — 65,0, птиці — 564,4. У 1980 вироблено: м'яса (в забійній вазі) — 7,4 млн. т, молока — 46,5 млн. т, яєць — 39,5 млрд. штук, вовни — 212,2 тис. т. У республіці широко здійснюються спеціалізація і концентрація с.-г. виробн. на основі *міжгосподарського кооперування* і *агропромислової інтеграції*. На кін. 1980 в РРФСР створено 4034 міжгосп. підприємства і орг-ції, в т. ч. рослинницьких — 78, тваринницьких — 315, будівельних — 1352.

Транспорт. На республіку припадає понад $^2/_3$ вантажообороту залізничного транспорту всієї країни, понад $^9/_{10}$ річкового, понад $^1/_2$ автомоб. і майже $^9/_{10}$ трубопровідного (нафто- і нафтопродуктопроводи). Зростає вантажооборот трубопровідного, автомоб. і мор. транспорту. В структурі вантажообороту провідне місце належить залізничному транспорту (бл. 70% вантажообороту). На кін. 1980 експлуатаційна довж. з-ць становила 82,63 тис. км, електрифікованих — 31 тис. км. Збудовано багато нових з-ць на напрямах Москва — Урал, Москва — Донбас, у сх. і пн. районах. Найбільш розгалужена сітка з-ць — у Центральному, Центрально-Чорноземному, Пн.-Кавказькому і Волго-Вятському р-нах, у Поволжі й на Уралі. Будується *Байкало-Амурська магістраль*. У 1980 довж. з-ць збільшилася порівняно з 1940 майже в 1,5 раза. Важливе значення має річковий транспорт (123 тис. км судноплавних шляхів), який найрозвинутіший на Волзі, Пн. Двіні, Печорі, на Дону, Обі, Єнісеї, Лені, Амурі та Іртиші. На Балтійському, Баренцовому, Білому та ін. морях Півночі, Чорному і Каспійському, а також на Тихому ок. розвинутий мор. транспорт. Освоєно *Північний морський шлях*. Найбільші мор. порти: Ленінград, Новоросійськ, Калінінград, Мурманськ, Архангельськ, Владивосток. Великого розвитку набув автомоб. і повітр. транспорт. Довж. автошляхів заг. користування на кін. 1980 становила 497,8 тис. км, у т. ч. 322,0—з твердим покриттям. Вантажооборот автомоб. транспорту зріс з 5,6 млрд. т · км 1940 до 241,4 млрд. т · км 1980. Організовано повітр. сполучення між усіма великими центрами РРФСР та ін. союзних республік і зарубіж. країнами. Дедалі більшого значення набуває трубопровідний транспорт. Довж. нафто- і нафтопродуктопроводів — 52,3 тис. км (1980). За 1940—80 їхня довж. зросла більш як у 30 разів. Найважливіші з них служать для транспортування нафти до місць її переробки з Зх. Сибіру у Європ. частину (Сибір — Центр), на схід (до Байкалу), в Казахстан і Серед. Азію, з Урало-Поволжя — в різні райони Європ. частини і країни — члени *Ради Економічної Взаємодопомоги* (нафтопровід «*Дружба*»). Серед систем магістральних газопроводів в РРФСР розташовані Центр., Поволзька, Сибір — Центр (Сибір — Москва, «Сяйво Півночі») тощо. Функціонують газопроводи в країни — члени РЕВ («Братство» і «Союз»). Будується (1981) експортний газопровід Уренгой — Ужгород, більшу частину якого прокладають по тер. РРФСР і частково по тер. України. В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року по РРФСР на одинадцяту п'ятирічку передбачено збільшити виробн. пром. продукції на 24—27%. Довести 1985 вироблення електроенергії до 950—970 млрд. кВт год, видобуток нафти, включаючи газовий конденсат, — до 560—580 млн. т, газу — до 420—460 млрд. м³. Збільшити середньорічний обсяг валової продукції с. г. на 12—14%. Ввести в експлуатацію 1550—1650 тис. га зрошуваних і осушити 1720—1820 тис. га заболочених і перезволожених земель. У Нечорноземній зоні РРФСР продовжити здійснення комплексної програми по перетворенню її на район високопродуктивного землеробства і тваринництва і по розвитку зв'язаних з ними галузей пром-сті. Продовжити формування Тімано-Печорського тер.-виробничого комплексу на базі паливно-енерг. рудних і лісосировинних ресурсів у Комі АРСР і Ненецькому авт. окрузі. Ввести в дію потужності на Смоленській, Калінінській, Курській АЕС. У Центрально-Чорнозем. районі забезпечити дальший розвиток с. г. і зв'язаних з ним галузей. Продовжити формування тер.-виробничого комплексу на базі Курської магн. аномалії. В Поволжі продовжити розвиток автомоб., тракторного та ін. видів машинобудування, здійснити заходи щодо підтримання рівня видобутку нафти і газу. Ввести в дію потужності на Чебоксарській і Нижньокамській ГЕС, а також на Балаковській АЕС. На Пн. Кавказі розвивати інтенсивне землеробство, високотоварне тваринництво, харч. пром-сть. Розпочати буд-во четвертої черги Великого Ставропольського каналу, продовжити роботу по зрошенню земель та їхньому с.-г. освоєнню, а також по використанню гідроенергоресурсів. Ввести в дію потужності на Ростовській АЕС, з-ді «Атоммаш» і на Новочеркаському електровозобуд. з-ді. Ввести в дію потужності на Пермській ДРЕС. У Сибіру передбачити прискорене зростання паливної пром-сті, електроенергетики, кольорової металургії, хім., нафтохім., лісової, целюлозно-паперової, деревообр. та мікробіол. пром-сті, буд. індустрії. Всемірно зміцнювати продовольчу базу за рахунок піднесення с. г. і галузей по переробці с.-г. сировини. Забезпечити дальший розвиток Зх.-Сибірського тер.-виробничого комплексу. Довести тут 1985 видобуток нафти (включаючи газовий конденсат) до 385—395 млн. т, газу — до 330—370 млрд. м³. Ввести в експлуатацію з-цю Сургут — Уренгой. Продовжити формування Кансько-Ачинського тер.-виробничого комплексу. Ввести в дію перші черги Березовського вугільного розрізу № 1, Красноярського з-ду важких екскаваторів, потужності на Березовській ДРЕС № 1. Забезпечити дальший розвиток Саянського тер.-виробничого комплексу. В основному закінчити буд-во Саяно-Шушенської ГЕС. Розгорнути буд-во Богучанської ГЕС. На Далекому Сході забезпечити дальший розвиток кольорової металургії, нафтопереробної, рибної, лісової, деревообр. і целюлозно-паперової пром-сті. Розгорнути роботи по господарському освоєнню зони, що тяжіє до Байкало-Амурської залізнич. магістралі. Продовжити формування Пд.-Якутського тер.-виробничого комплексу, завершити буд-во вугільного розрізу, збагачувальної ф-ки і першої черги Нерюнгринської ДРЕС. Розробити тех.-екон. обгрунтування освоєння залізорудного родовища в Пд. Якутії, а також буд-во з-ці Беркакіт — Томмот — Якутськ. Продовжити буд-во Бурейської ГЕС, закінчити спорудження Приморської ДРЕС і Колимської ГЕС. Розпочати спорудження другої черги глибоководного порту Восточний. Ширше розвивати санаторно-курортну справу в Сибіру і на Далекому Сході, особливо на базі місц. мінеральних джерел. *Продовольчою програмою СРСР* на період до 1990, розробленою відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і схваленою Травневим пленумом ЦК КПРС 1982, передбачено забезпечити середньорічне виробн. зерна в одинадцятій п'ятирічці в кількості 134—136 млн. т і в дванадцятій п'ятирічці — 140—142 млн т, збільшити 1990 порівняно з се-

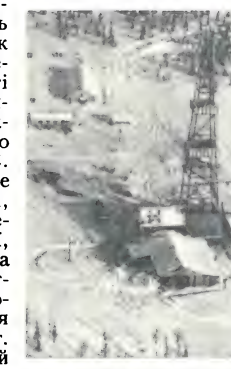

Комі АРСР. Експлуатаційна бурова на Возейському нафтовому родовищі.

Посівні площі сільськогосподарських культур (млн. га)

Посівна площа	1940	1980
Вся посівна площа	92,1	124,8
Зернові культури	70,1	75,5
в т. ч. пшениця	25,5	34,0
жито	16,7	6,1
Технічні культури	6,2	6.2
Овочебаштанні культури і картопля	5,3	4,8
Кормові культури	10,4	38,4

Валовий збір основних сільськогосподарських культур (млн. т)

С.-г. культури	1940	1980
Зернові культури	55,6	105,1
в т. ч. пшениця	19,3	53,8
жито	14,3	6,4
Цукрові буряки (фабричні)	3,2	24,3
Соняшник	1,4	2,0
Картопля	36,4	37,0
Овочі	6,4	10,3
Фрукти і ягоди (включаючи виноград)	1,1	2,9

Кількість лікарняних ліжок на 10 тис. жителів у автономних республіках (1981)

Башкирська АРСР	125,3
Бурятська АРСР	127,2
Дагестанська АРСР	110,2
Кабардино-Балкарська АРСР	118,1
Калмицька АРСР	146,0
Карельська АРСР	154,8
Комі АРСР	140,5
Марійська АРСР	130,5
Мордовська АРСР	138,5
Північно-Осетинська АРСР	124,0
Татарська АРСР	120,7
Тувинська АРСР	176,0
Удмуртська АРСР	115,2
Чечено-Інгушська АРСР	99,8
Чуваська АРСР	115,9
Якутська АРСР	148,6

редньорічним виробн. у десятій п'ятирічці валові збори цукр. буряків прибл. в 1,3 раза. Збільшити за десятиліття виробн. всіх видів кормів в 1,3—1,4 раза; підвищити удій молока в середньому від однієї корови на 600—700 кг; забезпечити середньорічне виробн. м'яса (в забійній вазі) в одинадцятій п'ятирічці у кількості 8,4—8,7 млн. т і в дванадцятій — 9,8—10 млн. т, молока відповідно — 50—52 млн. т і 53—54 млн. т; виробн. цукру-піску з буряків збільшити в 1,9—2 рази, вироблення з сировини державних ресурсів плодоовочевих консервів—в 1,5—1,6 раза, олії — не менш як в 2,5 раза, м'яса — в 1,3 раза, сирів — у 1,5—1,6 раза, а також картоплепродуктів до 100—110 тис. тонн. У Нечорноземній зоні РРФСР продовжити роботи по меліоративному поліпшенню земель, здійснити комплекс заходів по прискореному зростанню виробн. продуктів землеробства і тваринництва. В районах Сибіру й Далекого Сходу забезпечити підвищення ефективності всіх галузей с. г. з метою надійного постачання населенню цих районів продовольства в основному за рахунок місцевого виробн. У Поволжі на базі розвитку зрошення земель значно збільшити виробн. зерна, кормів, овочів, баштанних культур і продуктів тваринництва. У Центрально-Чорноземному районі й на Пн. Кавказі здійснити заходи по дальшій інтенсифікації землеробства, тваринництва й садівництва. За десятиліття ввести в експлуатацію 3,3 млн. га зрошуваних земель, осушити 3,7 млн. га перезволожених земель.

А. Т. Хрущов.

Охорона здоров'я. В дореволюц. Росії медичне обслуговування було значно нижчого рівня, ніж в економічно розвинутих європ. країнах. Жителі окраїнних районів практично були позбавлені мед. допомоги. Майже не припинялися спалахи *інфекційних хвороб*. За роки Рад. влади *охорона здоров'я* в РРФСР досягла високого рівня. Пересічна тривалість життя на 70-і рр. збільшилась у 2,5 раза порівняно з дореволюц. періодом. У 1981 в республіці було 12,5 тис. лікарняних закладів, 1802 тис. лікарняних ліжок (129,5 ліжка на 10 тис. ж.), 2325 станцій *швидкої медичної допомоги*; мед. допомогу подавали 560,7 тис. лікарів (40,3 лікаря на 10 тис. ж.), 1585,0 тис. осіб серед. мед. персоналу. У 1980 позалікарняну допомогу подавали 18,7 тис. амбулаторно-поліклінічних закладів, 876 медсанчастин при пром. підприємствах; діяли 1595 *диспансерів*, 6 тис. жіночих консультацій, 6,6 тис. дитячих поліклінік і амбулаторій; функціонувало 2,8 тис. *санітарно-епідеміологічних станцій*, 67,8 тис. *аптек* і аптечних пунктів. Збільшення рівня охорони здоров'я особливо характерне для авт. республік (табл.). Вже в роки довоєнних п'ятирічок в районах Сибіру, Уралу і Далекого Сходу кількість лікарів зростала випереджаючими темпами порівняно з серед. приростом по РРФСР. На 1 січня 1982 в Уральському, Зх.-Сибірському, Сх.-Сибірському і Далекосхідному районах працювали 160,0 тис. лікарів. В 1980 на 10 тис. ж. припадало в Уральському районі — 134,4 ліжка, в Зх. Сибіру — 136,3, в Сх. Сибіру — 134,9, на Далекому Сх.— 146,1. Лікарів і фармацевтів готують в 46 мед. ін-тах і на 5 мед. ф-тах ун-тів РРФСР. Функціонують 377 серед. мед. навч. закладів. Проблеми мед. науки (на 1 січня 1981) розробляли в 161 мед. наук. заклади, в т. ч. в 116 н.-д. ін-тах. У РРФСР — широка мережа *санаторіїв* (1981 було 277,5 тис. санаторних ліжок), будинків відпочинку, пансіонатів. На тер. РРФСР є *курорти* майже всіх типів, найбільші розташовані на Пд.— в Ставропольському і Краснодарському краях: *Кавказькі Мінеральні Води*, курорти Чорноморського узбережжя Кавказу (*Сочі, Анапа*, Геленджик, *Кабардинка*), *Нальчик, Теберда* та ін. Найважливішими курортами в ін. районах є: бальнеологічні — Бєлокуриха, Дарасун, Іжевські Мінеральні Води та ін.; грязьові — Варзі-Ятчі, Озеро-Карачі, *Липецьк* тощо; кліматичні — *Ленінградський курортний район*, курортна зона Владивостока та ін.; клімато-кумисолікувальні — Аксаково, Аксеново, Красна Поляна та інші.

В. В. Трофімов.

Народна освіта, культурно-освітні заклади. Наприкінці 19 ст. Росія за рівнем освіти відставала від розвинутих європ. країн. За даними перепису 1897, на території, яку нині займає РРФСР, письменні становили 29,6%, зокрема чоловіки — 44,4%, жінки — 15,4%. У районах нац. околиць письменних було ще менше (серед якутів, напр., уміли читати 0,7%). Багато народностей не мали своєї писемності. За роки Рад. влади РРФСР стала республікою з високим рівнем нар. освіти, науки і культури. Народи, які населяють РРФСР, дістали необмежену можливість розвивати свою нац. культуру. Система нар. освіти і культур.-осв. закладів в усіх авт. республіках, областях і нац. округах будується з урахуванням нац. особливостей усіх народів. Навчання в Рос. Федерації здійснюється 47 мовами. Навч. плани нац. шкіл передбачають вивчення нац. мови й л-ри за спец. програмами й підручниками. Обсяг знань з ін. предметів у такій школі не відрізняється від обсягу знань, що їх дає школа з рос. мовою навчання. В

Вищі навчальні заклади по автономних республіках РРФСР і кількість студентів у них (1980/81 навч. р.)

Автономна республіка	Кількість вузів	Кількість студентів, тис. чол.
Башкирська АРСР	9	54,7
Бурятська АРСР	4	22,6
Дагестанська АРСР	5	26,2
Кабардино-Балкарська АРСР	1	8,9
Калмицька АРСР	1	4,4
Карельська АРСР	2	10,2
Комі АРСР	3	12,6
Марійська АРСР	3	17,0
Мордовська АРСР	2	20,7
Північно-Осетинська АРСР	4	19,2
Татарська АРСР	13	72,5
Тувинська АРСР	1	2,8
Удмуртська АРСР	5	26,2
Чечено-Інгушська АРСР	2	12,2
Чуваська АРСР	3	17,4
Якутська АРСР	1	7,0

Середні спеціальні навчальні заклади по автономних республіках РРФСР і кількість учнів у них (1980/81 навч. р.)

Автономна республіка	Кількість середніх спец. навч. закладів	Кількість учнів, тис. чол.
Башкирська АРСР	67	72,1
Бурятська АРСР	22	21,1
Дагестанська АРСР	28	26,9
Кабардино-Балкарська АРСР	11	11,6
Калмицька АРСР	7	7,0
Карельська АРСР	15	15,2
Комі АРСР	18	16,9
Марійська АРСР	13	12,3
Мордовська АРСР	21	17,3
Північно-Осетинська АРСР	13	15,1
Татарська АРСР	58	61,5
Тувинська АРСР	6	4,2
Удмуртська АРСР	26	23,2
Чечено-Інгушська АРСР	12	14,4
Чуваська АРСР	25	24,6
Якутська АРСР	18	10,2

1980/81 навч. р. в РРФСР було 74,8 тис. загальноосв. шкіл (20,2 млн. учнів), 2505 середніх спец. навч. закладів (2641,6 тис. учнів), 494 вищі навч. заклади (3045,8 тис. студентів). Діють ун-ти: *Московський державний університет* імені М. В. Ломоносова, *Ленінградський державний університет* імені А. О. Жданова, *Казанський університет* імені В. І. Ульянова-Леніна, *Саратовський університет* імені М. Г. Чернишевського, *Новосибірський університет* імені Ленінського комсомолу, *Північно-Осетинський університет* імені К. Л. Хетагурова, *Удмуртський університет* імені 50-річчя СРСР, *Уральський університет* імені О. М. Горького, *Чуваський університет* імені І. М. Ульянова, *Чечено-Інгушський університет* імені Л. М. Толстого, *Якутський університет*, *Мордовський університет* імені М. П. Огарьова, *Марійський університет* та ін. У 1980/81 навч. р. в 3979 профес.-тех. уч-щах системи Держ. комітету РРФСР по профес.-тех. освіті налічувалося 1953 тис. учнів. Крім того, 13,2 млн. робітників і службовців навчались нових професій і підвищували кваліфікацію на підприємствах, в установах і орг-ціях. З кожної тисячі чоловік населення, зайнятих у нар. г-ві, 830 мають вищу і середню (повну

й неповну) освіту (1981). У РРФСР — 62,1 тис. масових б-к (980,4 млн. одиниць зберігання, 1981). Серед найбільших б-к республіки — *Бібліотека СРСР імені В. І. Леніна, Бібліотека політехнічна центральна, Бібліотека наукова педагогічна* імені К. Д. Ушинського, *Бібліотека всесоюзна іноземної літератури* — усі в Москві, *Бібліотека АН СРСР, Бібліотека публічна* імені М. Є. Салтикова-Щедріна — в Ленінграді, наук. б-ки Моск., Ленінгр., Казан. ун-тів, центр. б-ки автоном. республік та ін. Функціонує 77,5 тис. клубних закладів, 87,7 тис. кіноустановок, 324 профес. театри, у т. ч. 22 — опери та балету, 199 — драми, комедії й музичних, 103 — дитячі і юного глядача, 740 музеїв, у т. ч. 21 історико-революційний, 92 — історичні, 122 — меморіальні, 338 — краєзнавчих, 20 — природничонаукових, 113 мистецтвознавчих та ін. Серед найбільших музеїв — *Музей Революції СРСР, Центральний музей В. І. Леніна, Історичний музей, Оружейна палата, Третьяковська галерея, Музей образотворчих мистецтв* імені О. С. Пушкіна, всі — в Москві; *Ермітаж, Російський музей, Петропавловська фортеця* — в Ленінграді; Владимиро-Суздальський історико-художній та архітектурний музей-заповідник, Ростово-Ярославський архітектурно-художній музей-заповідник та ін.

За роки Рад. влади створено широку мережу позашкільних закладів. У 1979 налічувалося бл. 3 тис. палаців і будинків піонерів і школярів, понад 400 станцій юних техніків, понад 200 станцій юних натуралістів, бл. 100 екскурсійно-туристських станцій і дитячих парків.

Див. також статті про автономні республіки, області і нац. округи

Денні загальноосвітні школи по автономних республіках РРФСР і кількість учнів у них (1980/81 навч. р.)

Автономна республіка	Кількість загальноосвітніх шкіл	Кількість учнів, тис. чол.
Башкирська АРСР	3295	617,0
Бурятська АРСР	532	145,0
Дагестанська АРСР	1507	420,0
Кабардино-Балкарська АРСР	239	122,0
Калмицька АРСР	246	52,0
Карельська АРСР	331	100,0
Комі АРСР	535	162,0
Марійська АРСР	439	100,0
Мордовська АРСР	943	146,0
Північно-Осетинська АРСР	207	94,0
Татарська АРСР	2260	503,0
Тувинська АРСР	157	64,0
Удмуртська АРСР	859	219,0
Чечено-Інгушська АРСР	489	255,0
Чуваська АРСР	707	226,0
Якутська АРСР	596	159,0

РРФСР (розділи про нар. освіту й культурно-освітні заклади).

Г. О. Бухвалов.

Наукові установи. РРФСР — республіка передової науки й технічного прогресу. За роки Рад. влади тут створено широку мережу наук. установ, нові наук. центри, зокрема, на відсталих раніше окраїнах царської Росії. Багато н.-д. установ республіки є головними в розробці конкретних галузей науки. На території РРФСР зосереджено наук. установи світового значення: *Академія наук СРСР, Академія медичних наук СРСР, Академія сільськогосподарських наук всесоюзна, Академія педагогічних наук СРСР, Академія суспільних наук при ЦК КПРС, Академія мистецтв СРСР* та ін. з наук. установами, що входять до них. Важливими наук. центрами стали також *Сибірське відділення АН СРСР* (Новосибірськ), що об'єднує наук. установи Сибіру та Далекого Сходу — Бурятський (Улан-Уде), Сх.-Сибірський (Іркутськ), Красноярський, Томський і Якутський філіали; *Башкирський філіал АН СРСР* (Уфа), *Дагестанський філіал АН СРСР* (Махачкала), *Карельський філіал АН СРСР, Кольський філіал АН СРСР* (м. Апатити Мурм. обл.), *Комі філіал АН СРСР* (Сиктивкар) і *Казанський філіал АН СРСР*, а також Далекосхідний та Уральський наук. центри АН СРСР. У 1979 в РРФСР діяло бл. 3 тис. наук. установ (включаючи вузи), зокрема понад 1670 н.-д. ін-тів, їхніх філіалів і відділів. За роки Рад. влади в авт. республіках РРФСР сформувались нац. наук. кадри. В 1981 налічувалося 937,7 тис. наук. працівників, у т. ч. 25,8 тис. докторів наук, 257,3 тис. кандидатів наук (1980). Н.-д. ін-ти і наук. центри РРФСР працюють у тісному контакті з ученими ін. республік, беруть активну участь у роботі міжнар. орг-цій, наук. конгресів, конференцій. Див. також розділ Культура в статтях про авт. республіки РРФСР.

Г. О. Бухвалов.

Преса, радіомовлення, телебачення. Найбільші респ. вид-ва, що випускають масово-політ., наук.-популярну й худож. л-ру,— «Советская Россия» і «Современник». Працюють респ. вид-ва: л-ри з питань с. г.— Россільгоспвидав, навч.-педагогічної — «Просвещение», дит. та юнацької —«Малыш» і «Детская литература», з питань образотворчого мистецтва — «Художник РСФСР», крім того, 18 укрупнених вид-в: Алтайське, Далекосхідне, Центрально-Чорноземне, Південно-Уральське та ін. Великі вид-ва є при Моск., Ленінгр., Казанському, Воронезькому, Ростовському, Саратовському і Томському ун-тах. Серед обл. вид-в найбільші — «Московский рабочий» і Ленвидав. Видавничу діяльність також проводять нац. мовами вид-ва авт. республік. У 1980 видано 49,6 тис. назв книг і брошур тиражем 1393,2 млн. примірників, у т. ч. 45,5 тис.— рос. мовою тиражем 1316,6 млн. примірників, 1284 назви ін. мовами народів СРСР тиражем 2667,9 тис. примірників. Виходило 4413 газет річним тиражем 29,2 млрд. примірників, у т. ч. респ. щоденна газ. «Советская Россия», 29 всесоюзних видань, 153 крайові, обл. та окружні, 81 видання авт. республік тощо. Правління і Моск. відділення Спілки письменників РРФСР видають щотижневик «Литературная Россия». В республіці виходить 3960 журналів та ін. період. видання річним тиражем 2488 млн. примірників: «Москва», «Нева» (Ленінград), «Дальний Восток» (Хабаровськ), «Дон» (Ростов-на-Дону), «Подъём» (Воронеж), «Волга» (Саратов) та ін. В авт. республіках літ.-худож. і громадсько-політ. журнали видаються рос. і нац. мовами. Обсяг Центр. внутрісоюзного і місц. радіомовлення на тер. РРФСР становить 558,6 год на добу, в т. ч. Москва передає 8 програм (156,6 год). Передачі місц. радіомовлення проводяться 46 мовами.

На тер. Рос. Федерації, крім загальносоюзного телецентру (Москва), в авт. республіках, краях, областях і нац. округах працюють 78 телестудій, 135 потужних ретрансляційних станцій, широка мережа кабельних і релейних ліній. Для віддалених районів (Сибір, Далекий Схід, Північ РРФСР) передаються спец. програми по системах «Восток» і «Орбита». Місц. телестудії ведуть передачі 205 год на добу. Див. також розділи «Культура» в ст. про автоном. респ. РРФСР.

Г. О. Бухвалов.

Література. Рос. усна нар. поезія була спільною з нар. поезією всіх сх. слов'ян. У давніх героїчних піснях і билинах оспівувалася боротьба народу з зовн. і внутр. ворогами. З серед. 16 ст. широкого розвитку набули істор. пісні (про здобуття Казані, підкорення Сибіру тощо). В істор. піснях 17—18 ст. відображені антикріпосницькі настрої і боротьба селянства (пісні про С. Разіна, О. Пугачова). У 18 ст. переважна більшість нар.-поетичних творів пов'язана з життям селянства. У 2-й пол. 18 — в 19 ст. почав розвиватися робітничий фольклор. Особливого розвитку усна нар. творчість набула після Великої Жовтн. соціалістичної революції. В 11 ст. у Київській Русі виникла худ. л-ра, яка є спільною спадщиною рос., укр. і білорус. народів (див. *Київська Русь*, розділ Література). Л-ра цього часу представлена пам'ятками різних жанрів: літописи (*«Повість временних літ»*), ораторсько-публіцистичні твори (Іларіона, Кирила Туровського, Володимира Мономаха), житійна («Казання про Бориса і Гліба», *«Києво-Печерський патерик»*) і паломницька л-ра (*Даниїл Паломник*). Найзначнішою літ. пам'яткою кін. 12 ст. є *«Слово о полку Ігоревім»*. З'являється перекладна л-ра. В 13—15 ст. в умовах золотоординського іга літ. процес на Русі надовго загальмувався. У літ. пам'ятках («Повість про розорення Рязані Батиєм», *«Задонщина»*, «Ходіння за три моря» Афанасія Нікітіна та ін.) відображена героїчна боротьба рос. народу проти іноз. загарбників. З кін. 15 ст. почалося становлення рос. л-ри. У 16 ст. набула розвитку публіци-

Кількість лікарів на 10 тис. жителів у автономних республіках (1981)

Башкирська АРСР	29,1
Бурятська АРСР	30,6
Дагестанська АРСР	35,2
Кабардино-Балкарська АРСР	38,0
Калмицька АРСР	33,2
Карельська АРСР	45,4
Комі АРСР	36,1
Марійська АРСР	29,2
Мордовська АРСР	30,9
Північно-Осетинська АРСР	57,8
Татарська АРСР	33,1
Тувинська АРСР	33,7
Удмуртська АРСР	35,8
Чечено-Інгушська АРСР	26,0
Чуваська АРСР	27,8
Якутська АРСР	36,2

Голова лося (з Олене-островського могильника). Ріг. Неоліт. Музей антропології та етнографії АН СРСР. Ленінград.

стика (твори Максима Грека, І. Пересвєтова, Єрмолая-Єразма, Івана Грозного, А. Курбського); з'явилися «Степенна книга», «Великі Четьї-Мінеї» митрополита Макарія, «*Домострой*». Створено істор. оповідання про взяття Іваном Грозним Казані («Казанська історія»). В літературно-художніх творах письменників поч. 17 ст. А. Палицина, І. Катирєва-Ростовського та ін. є спроби дати оцінку подіям, розкрити вчинки героїв, показати складність їхніх характерів. Розвинувся сатиричний напрям у демократичній л-рі («Повість про Єрша Єршовича», «Повість про Шемякин суд» та ін.). Опозиційні настрої старообрядництва позначилися на творчості *Аввакума*. Виникали побутові повісті, зародилися світський театр, шкільна поезія і драма, представником якої був С. *Полоцький*. Відображаючи окремі сторони політ. життя і соціальної боротьби, рос. л-ра дедалі більше набувала світського характеру. У 18 ст. вона збагачувалася новими темами й ідеями. Дальшого розвитку набули повість, любовна лірика, громадсько-політ. поезія і соціальна сатира, публіцистична проповідь і шкільна драма (Ф. Прокопович, А. Кантемір). Л-ра 30—70-х рр. характеризується розквітом класицизму (творчість В. Тредіаковського, М. Ломоносова, О. Сумарокова).

Велике значення в ідейній боротьбі 2-ї пол. 18 ст. мала діяльність публіциста і видавця сатиричних журналів М. Новикова. Високою художністю і правдивістю позначені комедії Д. Фонвізіна, журналістська і драматургічна діяльність молодого І. Крилова. Сатиричні та критичні тенденції відчутні в творчості Я. Княжніна, В. Капніста. Г. Державін у кращих своїх одах оспівував героїзм і патріотизм рос. народу. В цей час зародився сентименталізм, представником якого був М. Карамзін. Вершиною передової російської літератури 18 ст. була творчість О. Радищева, пройнята ідеєю селянської революції.

На поч. 19 ст. виник *романтизм*, першим визначним представником якого був В. Жуковський. Революц. напрям романтизму виявився у творчості молодого О. Пушкіна та поетів-декабристів К. Рилєєва, В. Кюхельбекера, О. Бестужева, О. Одоєвського та ін. В утвердженні реалістичних принципів у л-рі цього періоду велике значення мала творчість І. Крилова та О. Грибоєдова. Родоначальником нової рос. л-ри був О. Пушкін. В 20—30-х рр. творили поети А. Дельвіг, Д. Давидов, Є. Баратинський, П. Вяземський, М. Язиков, Д. Веневітінов, Ф. Тютчев. Продовжувачем традицій О. Пушкіна і новатором був М. Лермонтов. У 30-х рр. розвивалася поетична творчість О. Полежаєва та О. Кольцова. З появою творів М. Гоголя в рос. л-рі остаточно утверджується критичний реалізм. У 40-х рр. В. Бєлінський заклав основи наук.-літ. критики, зробивши її знаряддям боротьби за передові ідеї, матеріалістичну естетику і принципи реалізму в л-рі. Значний вплив на письменників *натуральної школи* мала творчість В. Бєлінського і М. Гоголя. В цей же час виступив О. Герцен, філос. і белетристичні твори якого мали вагоме значення для подальшого літ. процесу. У розвитку визвольних ідей у 40-х рр. значне місце належить *петрашевцям*, серед яких були письменники і поети (О. Плещеєв та ін.). З реалістичними творами виступили Д. Григорович, С. Аксаков та інші. У 2-й половині 19 ст. почався новий етап розвитку рос. л-ри. Велику роль у формуванні високоідейної і високохудожньої л-ри відіграла революц.-демократична критика. Ідейним вождем революц. демократії був М. Чернишевський, його соратником — М. Добролюбов, які разом з М. Некрасовим очолили журн. «*Современник*». З критичними працями виступав Д. Писарєв. У демократичній поезії значну роль відіграла діяльність сатиричного журн. «Искра», зокрема поетів М. Курочкіна, В. Курочкіна, Д. Минаєва та ін. О. Герцен і М. Огарьов продовжували революц. діяльність в еміграції. В «*Полярной звезде*» та «*Колоколе*», які вони видавали, відбиті шукання рос. революц. думки, боротьба проти всієї системи самодержавства. Виразником ідей революц. демократії в поезії був М. Некрасов. З демократичних позицій в літературі виступали М. Помяловський, І. Нікітін, В. Слєпцов, Ф. Решетников, М. Михайлов та ін. У скарбницю рос. поезії зробили вагомий внесок поети «чистого мистецтва» А. Фет, А. Майков та ін. О. Островський у своїх п'єсах з демократичних позицій викривав «темне царство» купецької та дворянської Росії. Великої популярності набули п'єси О. Сухово-Кобиліна. В романах І. Гончарова та І. Тургенєва зображувалося життя Росії, ідейні шукання передових людей. Як революційно-демократичний сатирик виступав М. Салтиков-Щедрін. Складність соціальних конфліктів визначила суперечливість творчості О. К. Толстого, М. Лєскова, О. Писемського, трагічні мотиви філос. лірики Ф. Тютчева. Особливо суперечливим і складним був творчий шлях Ф. Достоєвського. З *народництвом* пов'язана літ. діяльність М. Михайловського, М. Златовратського, П. Засодимського, М. Наумова. Виразниками революц.-народницької ідеології були Г. Успенський, М. Каронін (Петропавловський), С. Кравчинський (Степняк) та ін. Великого значення в рос. л-рі 2-ї пол. 19 ст. набула творчість Л. Толстого. В. І. Ленін у своїх статтях відзначав велич генія письменника і дав глибокий аналіз суперечностей його творчості, назвавши Л. Толстого дзеркалом рос. революції. Наприкінці 19 ст. політ. реакції і декадентському мистецтву протистояли твори В. Гаршина, В. Короленка, Д. Мамина-Сибіряка. Майстром новели, новатором у драматургії був представник критичного реалізму А. Чехов. З 90-х рр. 19 ст. до 1917 (пролет. етап визвольного руху) рос. л-ра розвивалася в умовах ідеологічної боротьби, що загострилася. В ці роки зароджувалась пролет. л-ра, визначалися принципи марксистської естетики в працях В. І. Леніна, Г. Плеханова, В. Воровського, А. Луначарського, М. Ольмінського, М. Горького. В л-ру прийшли О. Серафимович, О. Купрін, І. Бунін, В. Вересаєв, Л. Андрєєв, М. Телешов та ін. Декадентсько-символістський табір в л-рі представляли Д. Мережковський, М. Мінський, К. Бальмонт, Ф. Сологуб, З. Гіппіус (див. *Декадентство, Символізм*). На поч. 20 ст. до них приєдналися т. з. молодші символісти (А. Бєлий, В. Іванов, О. Блок, С. Соловйов), акмеїсти (М. Гумільов, А. Ахматова, О. Мандельштам, М. Кузьмін, С. Городецький) та близькі до акмеїстів М. Волошин і М. Цвєтаєва, футуристи В. Хлєбников, Д. Бурлюк, В. Каменський. За рамки символізму вийшла творчість В. Брюсова, О. Блока, які в своїй пожовтневій поезії оспівували революц. зміни в країні. В творах М. Горького уперше виявилися риси методу *соціалістичного реалізму*. В ці роки в л-ру прийшли О. Толстой, К. Треньов, В. Шишков, С. Сергєєв-Ценський, М. Пришвін; формувалася революц. поезія Д. Бєдного, В. Маяковського. Виступили т. з. селянські поети М. Клюєв, С. Кличков, П. Орєшин, С. Єсенін, з'явилися твори сатириків А. Аверченко і Саші Чорного.

Велика Жовтн. соціалістич. революція відкрила нову епоху в історії рос. л-ри. Осн. принципи рад. л-ри — партійність і народність, революц. новаторство — були визначені в працях В. І. Леніна. Російська радянська література 1917—32 розвивалася в умовах політ. розмежування інтелігенції, що визначило існування великої кількості течій, угруповань. Молоді рад. письменники групувалися навколо М. Горького, творчість якого мала виняткове значення для становлення рад. літератури. Провідне місце в л-рі перших пореволюц. років належало героїко-романтичній поезії. Революц. події в країні відтворили В. Маяковський, В. Брюсов, О. Блок, С. Єсенін та ін. Утвердження методу соціалістичного реалізму проходило в боротьбі проти бурж. декадентських і формалістичних впливів, помилкових теорій різних літ. об'єднань того часу (футуристи, імажиністи, «ЛЕФ», «Серапіонові брати», Пролеткульт, «Перевал» та ін.). У виступах В. І. Леніна, листі ЦК РКП(б) «Про Пролеткульт» (1920) критикувалися хибні пролеткультівські теорії. ЦК партії в резолюції «Про політику партії в галузі художньої літератури» (1925) вказав шлях розвитку рад. л-ри, закликав письменників до творчого змагання. Допомога партії, успіхи соціалістичного будівництва зумовили бурхливий розвиток л-ри 20-х рр. Багатством і різноманітністю форм відзначається поезія цих років (В. Маяковський, Д. Бєдний, С. Єсенін, М. Тихонов, М. Асєєв, Е. Багрицький, М. Свєтлов, М. Ісаковський та ін.). З творами на

Навершя мачти. Бронза. Карасукська культура. Мінусінський краєзнавчий музей імені Мартьянова.

героїко-революц. тематику виступили О. Серафимович, Д. Фурманов, О. Фадєєв, Вс. Іванов, Л. Леонов, К. Федін, О. Малишкін та ін. В епопеях «Ходіння по муках» О. Толстого і «Тихий Дон» М. Шолохова відображено грандіозні нар. рухи, долю нар. мас в революції. Твори про відбудову заводів, класову боротьбу на селі створюють Ф. Гладков, М. Ляшко, Л. Сейфулліна, А. Караваєва, Ф. Панфьоров; п'єси героїко-революц. змісту — Б. Лавреньов, К. Треньов, Вс. Іванов, драми про крах білогвардійщини — М. Булгаков. З'явилися твори романтико-фантастичні (О. Грін), наук.-фантастичні (О. Толстой, В. Бєляєв), сатиричні (І. Ільф і Є. Петров), гротескно-іронічні (Ю. Олеша), сатиричні комедії (В. Маяковський, Б. Ромашов). Зароджується рад. істор. роман (О. Чапигін, О. Форш, Ю. Тинянов). Постанова ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» (1932), 1-й Всесоюзний з'їзд рад. письменників (1934), на якому метод соціалістичного реалізму був визнаний осн. методом рад. л-ри, закріпили єдність л-р народів СРСР. В 30-х рр. з новаторськими творами виступили прозаїки Л. Леонов, Ф. Гладков, В. Катаєв, М. Шагінян, М. Шолохов, М. Островський, А. Макаренко, П. Бажов, М. Пришвін, К. Паустовський, М. Булгаков, О. Толстой, С. Сергєєв-Ценський, В. Шишков та ін., драматурги М. Погодін, О. Афіногенов, В. Кіршон, В. Вишневський, поети М. Тихонов, О. Сурков, М. Ісаковський, В. Луговской, С. Щипачов та ін. В галузі дитячої л-ри плідно працювали А. Гайдар, К. Чуковський, С. Маршак, Б. Житков, С. Михалков, В. Біанкі та ін. У роки Великої Вітчизн. війни провідною темою рад. л-ри була боротьба рад. народу з фашистськими загарбниками, його героїзм, патріотизм, дружба народів (О. Толстой, М. Шолохов, Л. Леонов, М. Тихонов, О. Фадєєв, І. Еренбург, Л. Соболєв, О. Сурков, К. Симонов, А. Ахматова, О. Твардовський, О. Прокоф'єв, П. Антокольський та ін.). Для розвитку післявоєнної л-ри велике значення мали постанови ЦК ВКП(б) 1946—48 з ідеологічних питань («Про журнали „Звезда" і „Ленинград"» та ін.). У перші повоєнні роки переважали твори про героїчні бойові подвиги рад. народу (Б. Полевой, В. Панова, Е. Казакевич, Л. Леонов, М. Бубеннов, І. Еренбург, О. Твардовський, М. Дудін, С. Орлов, Є. Винокуров, К. Ваншенкін, П. Вершигора). Центральне місце в л-рі 40 — поч. 50-х рр. зайняла тема трудового героїзму (В. Ажаєв, П. Павленко, Г. Ніколаєва, В. Кетлінська, В. Кочетов, О. Недогонов, М. Грибачов, О. Яшин, К. Симонов, Б. Лавреньов, О. Сурков, М. Тихонов, К. Федін, С. Сартаков, В. Закруткін, Г. Марков та ін.). В кін. 50 — на поч. 60-х рр. в л-ру увійшла група молодих письменників, виступи яких сповнені громадян. пафосу, активних творчих шукань (Є. Євтушенко, А. Вознесенський, Р. Рождественський, Є. Ісаєв, Н. Матвєєва, Б. Окуджава та ін.). В л-рі 60-х рр. широку популярність завоювала т. з. воєнна проза (Ю. Бондарєв, П. Проскурін, Г. Коновалов, О. Чаковський, К. Симонов, І. Стаднюк та ін.); з'явилися твори на істор. тему (В. Панова, С. Залигін, Г. Марков та ін.); посилилась увага до ленінської теми (М. Шагінян, П. Коптєлов, В. Катаєв, М. Прилежаєва, М. Погодін, М. Шатров та ін.). В прозі 60—70-х рр. продовжує займати важливе місце «сільська тема» (Ф. Абрамов, М. Алексєєв, С. Крутилін, В. Распутін, Г. Троєпольський, В. Шукшин, В. Тендряков та ін.). Тему робітничого класу розробляють прозаїки В. Кожевников, Д. Гранін, Ю. Трифонов, В. Попов, драматурги О. Арбузов, І. Дворецький, Г. Бокарєв. Дитячу л-ру представляють твори М. Носова, М. Дубова, С. Баруздіна та ін. Широко відомі в Рад. Союзі і за його межами твори татарина М. Джаліля, аварця Р. Гамзатова, башкира М. Каріма, балкарця К. Кулієва, калмика Д. Кугультінова, чукчі Ю. Ритхеу, удмурта Г. Красильникова, бурята Х. Намсараєва, нівха В. Сангі, карела Я. Ругоєва та ін. (див. розділи Література в статтях про окремі авт. республіки). Рос.-укр. літ. зв'язки мають давню історію. Традиція обміну культурними цінностями між рос. і укр. народами намітилась у 16 — на поч. 17 ст. і набула особливого поширення у 2-й пол. 17 ст. Після возз'єднання України з Росією розширились і зміцніли літ. зв'язки росіян і українців, були створені широкі можливості для культурного взаємозбагачення народів. Випускники Києво-Могилянської колегії, українці за походженням, Є. Славинецький, А. Сатановський, Дмитрій Ростовський, Г. Бужинський, С. Яворський, Ф. Прокопович та ін. брали активну участь у культур. житті Росії і в процесі становлення рос. л-ри. Велике значення у розвитку прогресивної укр. л-ри 18 ст. мала творчість А. Кантеміра, В. Тредіаковського, М. Ломоносова, М. Новикова та ін. Укр. нар. пісні, анонімні книжні вірші і, зокрема, твори Г. Сковороди широко відомі були і в Росії. Рос.-укр. літ. зв'язки сприяли розвиткові прогресивних і визвольних ідей. «Подорож з Петербурга в Москву» О. Радищева відіграла велику роль у формуванні рос. і укр. л-р і громадської думки взагалі. Всупереч тяжкому гнобленню і переслідуванню укр. культури з боку самодержавства і правлячих кіл, передова рос. л-ра в 19 ст. була глибоко зв'язана з життям укр. народу. Укр. письменники Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, Панас Мирний, М. Коцюбинський та ін. високо цінували рос. л-ру, її демократичне спрямування, гуманізм, худож. майстерність. Ряд укр. письменників (Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, Марко Вовчок, Т. Шевченко) писали твори і рос. мовою, які є здобутком рос. і укр. л-р. В рос. л-рі значне місце посідали твори, написані на укр. теми. У 1-й пол. 19 ст. В. Наріжний змалював картини життя України. До укр. тематики звертались К. Рилєєв, І. Козлов, Ф. Глинка, О. К. Толстой, О. Пушкін. Значне місце у розробці укр. тематики в російській літературі займав М. Гоголь. На захист прав укр. народу, високо оцінюючи його культуру, виступали В. Белінський, О. Герцен, М. Чернишевський, М. Добролюбов. Вони відстоювали інтереси укр. трудового народу, підтримували в боротьбі проти поміщиків і самодержавства, висловлювали впевненість, що укр. л-ра посяде одне з провідних місць серед ін. л-р. Особливо високо цінували вони творчість Т. Шевченка. Глибокі симпатії до укр. народу і його культури виявляли М. Некрасов і М. Салтиков-Щедрін. До укр. тематики звертались Г. Успенський, М. Лєсков, Л. Толстой, А. Чехов, В. Короленко, І. Бунін, О. Купрін.

Великий вплив на творчість укр. письменників мала російська пролет. література, творчість М. Горького, О. Серафимовича, Д. Бєдного та ін. М. Горький багато зробив для видання і популяризації в Росії творів укр. письменників. Зв'язки братніх л-р ще більше зміцнилися за роки Рад. влади. Найдійовішими формами зв'язку стали взаємні переклади творів письменників, святкування ювілеїв, з'їзди, особиста дружба митців, декади л-ри і мистецтва у Москві. Значне місце зайняла Україна у творчості рос. рад. письменників В. Маяковського, К. Паустовського, Е. Багрицького, О. Суркова, О. Прокоф'єва, В. Луговського, О. Фадєєва та ін. У роки Великої Вітчизн. війни тема нескореної України була висвітлена у творах рос. письменників О. Твардовського, К. Симонова, Л. Леонова, Б. Горбатова, дружба рос. та укр. народів — в поезії М. Бажана, М. Рильського, А. Малишка, в драмах О. Корнійчука. Особливо тісним став взаємозв'язок рос. і укр. л-р у повоєнні роки. Твори рос. письменників видаються укр. вид-вами рос. мовою і в укр. перекладах. Кращі твори укр. письменників у перекладах М. Ісаковського, М. Тихонова, М. Заболоцького, В. Рождественського, П. Антокольського, В. Звягінцевої, М. Ушакова, Л. Вишеславського, Б. Турганова, М. Комиссарової та ін. набувають всесоюзної популярності. З кожним роком зміцнюються зв'язки нац. культур рос., укр. та ін. народів СРСР.

В. О. Капустін, А. В. Кулінич.

Архітектура. Залишки найдавніших споруд на тер. РРФСР належать до часів первіснообщинного ладу (поселення з землянками або напівземлянками; див. *Костьонківсько-Боршевські стоянки, Гагарінська стоянка* — в Європ. частині; *Мальта* і Буреть в Ірк. обл.). Пізніше виникли наземні, пальові та зрубні (див. *Зруб*) будівлі. За часів *Київської Русі* з'явились укріплені міста, оборонні та палацові кам. будівлі, монументальні собори. В період феодальної роздробленості зросло значення місц. архіт.-буд. шкіл (див. *Владимиро-суздальська школа, Новгородська школа архітектури та*

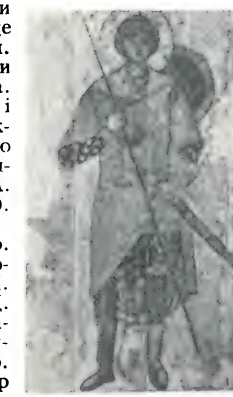

Св. Георгій. Дерево, темпера. 12 ст. ДТГ в Москві.

Іван Фомін. Яшмовий потир у золотій оправі. 1449. Загорський історико-художній музей-заповідник.

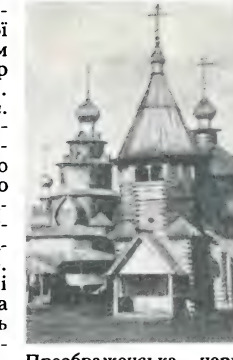

Преображенська церква (1756) з села Козлятьєво та Воскресенська церква (1776) з села Потакіно. Суздаль. Музей дерев'яного зодчества.

Чаша. Орська чернона яшма, позолочена бронза. Кінець 18 — початок 19 ст. ДЕ в Ленінграді.

Г. Островський. Портрет Є. П. Черевіної. 1773. Костромський музей образотворчих мистецтв.

живопису, Псковська школа архітектури та живопису. З кін. 14 ст. провідна роль у буд-ві належала Москві. Розвивалася загальнорос. архітектура, становлення якої пов'язане насамперед з буд-вом *Кремля Московського.* В Москві зводили білокам'яні храми (Успенський собор у Кремлі, 1327, не зберігся), на гол. під'їздах до міста — монастирі оборонного значення. В 16—17 ст. кремлі будували і в ін. містах (Нижньому Новгороді, Казані, Коломні, Ростові та ін.). Споруджували мури (Білого міста Москви, Смоленська, Ярославля та ін.), ансамблі монастирів-фортець (*Троїце-Сергієва лавра, Новодівичий монастир,* Донський монастир, Андроніївський монастир, *Соловецький монастир* та ін.). Вдосконалювалося і досягло великого розвитку виробн. цегли і полив'яних кахлів. Розроблялися сміливі рішення склепінчастих конструкцій, застосовували залізні в'язі тощо. Найкращими зразками архітектури цього періоду є дзвіниця Івана Великого у Моск. Кремлі (1505—08, буд-во завершено 1600), церква Вознесіння в *Коломенському* (1532), *Василія Блаженного храм* (1555—60) та ін. У 17 ст. інтенсивно споруджували кам. громад. будівлі (у Москві, Пскові, Калузі та ін.), з'явилися нові типи пром. і торг. споруд, напр. Печатний двір у Москві (1617—19, пізніше перебудовувався) та ін. Набули поширення візерунчасті й багатокольорові фасади з багатим декоративним оздобленням (Теремний палац, 1635—36; Крутицький терем, 1694; обидва — у Москві, та ін.). В кін. 17 ст. цей напрям архітектури був узагальнений і розвинутий у т. з. наришкінському стилі (церкви Покрова у Філях і Уборах під Москвою, будівлі Ярославля, Ростова, Тобольська, Костроми, Рязані та ін.). З пам'яток *дерев'яної архітектури* збереглися гол. чин. будівлі 15—19 ст. (в *Кижах,* Кондопозі, Якутську та ін.). Їм притаманні простота, доцільність і ясність конструктивних прийомів. В кін. 17 — на поч. 18 ст. реформи Петра I привели також до корінних змін у буд-ві. В цей час будували фортифікаційні споруди, верфі, канали, заводи і фабрики. Найчіткіше нові принципи архітектури проявились у забудові Петербурга (регулярне планування міста, створення великих архіт. ансамблів. перші спроби застосування «зразкових» проектів у житл. та ін. буд-ві). В серед. 18 ст. велика увага приділялася палацово-парковому буд-ву (ансамблі *Петродворця, Павловська, Гатчини, Останкіна*). В 40—60-х рр. 18 ст. простота і строгість будівель петровського часу змінилася пишним і декоративним стилем рос. *барокко* (*Зимовий палац* у Петербурзі, 1754—62; Великий Катерининський палац у Царському Селі, тепер м. *Пушкін,* 1752—57; обидва — арх. В. Растреллі). В 2-й пол. 18 — 1-й третині 19 ст. в архітектурі зародилися і розвивалися форми рос. *класицизму.* Провадилися містобудівні роботи. Ярославль, Кострома, Твер, Калуга, Вологда та ін. міста реконструювалися за регулярним плануванням, забудовувалися новими спорудами. Тоді ж було створено окремі визначні споруди і завершено буд-во ансамблів: *Двірцевої площі* з будинком Гол. штабу (1819—29, арх. К. Россі), Адміралтейської площі з Адміралтейством (1806—23, арх. А. Захаров), *Таврійського палацу* (1783—89, арх. І. Старов), усі — в Петербурзі; будинку Сенату в Кремлі (1776—87, тепер будинок Верховної Ради СРСР) та Голицинської лікарні (1797—1801, тепер 1-а Градська лікарня), обидва — арх. М. Казаков, кол. будинок Пашкова (1784—86, арх. В. Баженов, тепер старий будинок *Бібліотеки СРСР імені В. І. Леніна*), всі — у Москві.

Розвиток капіталізму в Росії у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. зумовив розробку нових типів будинків і споруд (фабрики, т. з. прибуткові будинки, банки, вокзали, універсальні магазини, криті ринки, виставочні зали тощо). Широке застосування металу і впровадження в буд-во залізобетону породили нові конструктивні схеми і створили нові тех. можливості для розвитку архітектури. Разом з тим, у зв'язку з приватновласницьким характером буд-ва, в архітектурі поширилось еклектичне (див. *Еклектизм*) наслідування різних стилів минулого (арх. К. Тон, І. Ропет, О. Померанцев та ін.). Міста забудовували хаотично, в основному в стилі *модерн* (кол. особняк Рябушинських і Ярославський вокзал у Москві, арх. Ф. Шехтель, та ін.). Архітектура передреволюц. періоду характеризувалася різнорідними напрямами (неоромантизм, неокласицизм та ін.), що відбивали естетичні смаки різних класів та угруповань. Водночас в архітектурі зароджувалися прогресивні елементи (творчість арх. О. Щусєва, І. Фоміна, І. Жолтовського, В. Щуко, братів В. та О. Весніних та ін.).

Новий етап в історії рос. архітектури настав після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Розвиток буд-ва і архітектури почав визначатися загальнонар. інтересами. Народжені революцією соціально-екон. умови сприяли розробці нових, раніше не існуючих в країні типів житл. і громад. будівель (палаци культури, робітн. клуби, дит. садки тощо). Після громадян. війни одночасно з відбудовою пром. підприємств і здійсненням плану ГОЕЛРО (буд-во Волховської, Шатурської, Каширської та ін. гідроелектростанцій) розросталося масове житл. буд-во (житл. масиви в районі вулиць Дубровських, 1926—27, і кол. Дангауеровки, 1929—35; обидва — у Москві, арх. М. Мотильов та ін.). Споруджувалися первістки соціалістичної індустріалізації — Магнітогорський і Кузнецький металург. комбінати, Моск. і Горьковський автозаводи та ін. Піднесення нар. г-ва викликало бурхливе зростання старих міст і виникнення нових (Магнітогорськ, Комсомольськ-на-Амурі, Новосибірськ, Свердловськ). Інтенсивно розвивалася буд. техніка. В архітектурі громад. будівель 20-х рр. виявилися риси *конструктивізму* (*Мавзолей В. І. Леніна* на Красній площі, 1924—30, арх. О. Щусєв; будинок газ. «Известия», 1925—27, арх. Г. Бархін; комбінат газ. «Правда», 1929—35, арх. П. Голосов, обидва — у Москві; Палац культури ім. М. Горького у Ленінграді, 1925—27, арх. О. Гегелло, Д. Кричевський). У 30-х рр. було розроблено ген. плани Москви і Ленінграда, споруджено комплекс станцій *Московського метрополітену* імені В. І. Леніна, *канал імені Москви,* нові корпуси Б-ки СРСР ім. В. І. Леніна (1928—29, арх. В. Щуко, В. Гельфрейх), будинки Театру Радянської Армії (1934—40, арх. К. Алабян, В. Симбірцев та ін.), Військової академії ім. М. В. Фрунзе (1937, арх. Л. Руднєв, В. Мунц); всі — в Москві; театри в Іваново (1932—39, арх. О. Власов) та в Ростові-на-Дону (1930—35, арх. В. Щуко та В. Гельфрейх). Під час Великої Вітчизн. війни в республіці було зруйновано сотні міст, тисячі селищ і сіл. У післявоєнні роки почалися великі роботи по відбудові і реконструкції їх, створювалися нові ансамблі, сади, парки, об'єднані заг. композиційним задумом. У перше післявоєнне десятиліття було створено і частково здійснено проект відбудови міст (Ленінграда, Волгограда та ін.), споруджено багато нових пром. підприємств та гідротех. споруд (*Волго-Донський судноплідний канал* імені В. І. Леніна, арх. Л. Поляков та ін.; ансамбль ун-ту на Ленінських горах у Москві, арх. Руднєв та ін.; стадіон ім. С. М. Кірова в Ленінграді). Новий етап розвитку архітектури, що почався в 60-х рр., характеризується широким застосуванням типових проектів та індустр. методів буд-ва, переходом на збірне домобудування. Швидкими темпами розвивається містобудування та житл. буд-во. Виросли нові міста [Ангарськ, Братськ, Тольятті, Набережні Челни (з 1982— м. Брежнєв) та ін.], створено виразні архітектурні ансамблі (проспект Калініна у Москві з будинком РЕВ, 1969, арх. М. Посохін, А. Мндоянц та ін., іл. див. на окремому аркуші до ст. *Містобудування,* т. 6, с. 432—433; *Ленінський меморіал* в Ульяновську, 1967—70, арх. Б. Мезенцев та ін.; цирк у Казані, 1967, арх. Г. Пічуєв). У 60-х рр. за новими ген. планами реконструювали й забудовували численні міста РРФСР, у т. ч. столиці (Якутськ, Ижевськ, Нальчик) та індустр. центри (Салават, Норільськ) авт. республік, областей, нац. округів (див. окремі статті). У 70—80-х рр. ведуться архіт. пошуки в галузі пром. та гідробуд-ва (комплекс Волзького автозаводу ім. 50-річчя СРСР у Тольятті, арх. Я. Жуков та ін.; *Братська ГЕС,* арх. Г. Орлов та ін.), поліпшується функціональне та естетичне вирішення виробничих інтер'єрів, трансп. споруд, удосконалюється архітектура лікарень, санаторіїв (зокрема, в районах Сочі, Мінеральних Вод), готелів («Прибалтійський» в Ленінграді, 1978, арх. М. Баранов та ін.; «Космос» у Москві, 1979, арх. В. Андрєєв та ін.), навч. та дит.

закладів (Палац піонерів та школярів у Москві, арх. І. Покровський та ін.; комплекс Моск. ін-ту міжнар. відносин, 1978—80, арх. Посохін та ін.), спорт. споруд (комплекси стадіону ім. В. І. Леніна, арх. О. Власов та ін.; олімпійських споруд, 1980, авторський колектив під керівництвом арх. Посохіна). Нової архіт. виразності набувають традиційні типи закладів культури (кінотеатри «Росія», 1961, арх. Ю. Шевердяєв та ін.; «Ентузіаст», 1977, арх. В. Атанов; обидва — у Москві; цирк у Казані, 1967, арх. Г. Пічуєв; Музей історії космонавтики ім. К. Е. Ціолковського в Калузі, 1967, арх. Б. Бархін та ін., іл. див. до ст. *Калуга*, т. 4, с. 524; концертний зал «Фестивальний» у Сочі, 1978, арх. В. Шульріхтер та ін.; Театр опери та балету в Красноярську, 1978, арх. І. Михайлов та ін.; Дит. муз. театр у Москві, 1979, арх. А. Великанов та ін.), розробляються типи універсальних спорт.-видовищних залів, кіно- і телецентрів (телецентр у Москві, 1968, арх. Л. Баталов та ін.; башта, 1967, інж. М. Нікітін та ін.). В архітектурі громад. споруд втілюються передові ідеї епохи (*Кремлівський Палац з'їздів*, 1961, арх. Посохін, Мндоянц та ін.; Міжнар. виставочний комплекс, 1980, арх. Посохін та ін.; будинок Ради Міністрів Російської Федерації, 1981, арх. Д. Чечулін, П. Штекер, усі — в Москві).

За останні роки проведено великі роботи по реставрації пам'яток архітектури та створенню міст-заповідників (Суздаль, Псков, Новгород, Владимир та ін.). У найбільших містах створено великі буд. орг-ції (зокрема, Моспроект і Головмосбуд у Москві, Головленінградбуд, Ленндіпроект і Гіпроміст у Ленінграді). Див. також *Москва*, *Ленінград* та ін. статті про міста РРФСР.

М. В. Баранов.

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки на тер. РРФСР належать до часів палеоліту. Рос. мист. бере свій початок у худож. культурі сх. слов'ян. Розквіту воно набуло за часів Київ. Русі. З піднесенням Москви й об'єднанням навколо неї рос. земель провідну роль почала відігравати моск. школа, що досягла світових вершин у живописі А. Рубльова. В 16—17 ст. в живописі та книжковій мініатюрі з'явилися сюжети з історії, тогочасного політ. життя. В композиції вводять конкретний пейзаж, побутові сцени. Художники намагалися відтворити лінійну перспективу і світлотіньове моделювання (С. Ушаков). Самостійного значення набув портрет. Після реформ Петра I у 18 ст. інтенсивно розвивалися гравюра, мистецтво портрета (Ф. Рокотов, Ф. Шубін, Д. Левицький, В. Боровиковський). У 1757 було засн. петерб. Академію мистецтв. Широкого розвитку набула монументальна та садово-паркова скульптура (І. Мартос, Ф. Щедрін, В. Демут-Малиновський), з'явилося театрально-декораційне мист., розвивалися різні види ужиткового мист., художня промисловість, зокрема, було засновано Порцелянову мануфактуру (тепер Ленінгр. фарфоровий з-д ім. М. В. Ломоносова), виникли осередки хохломського і городецького розпису, гжельської кераміки, богородської та димковської іграшки, холмогорського різьблення на кістці. Суспільне піднесення на поч. 19 ст. зумовило поширення *романтизму* в портреті (О. Кіпренський, В. Тропінін), пейзажі (С. Щедрін, І. Айвазовський), у картинах К. Брюллова та О. Іванова. Творчість О. Венеціанова і П. Федотова, ілюстрації О. Агіна заклали основи критичного реалізму, який розвинувся далі в творчості *передвижників* (ідеолог — І. Крамської). Їхню реалістичну творчість підтримували В. Стасов, П. Третьяков. У жанровому та істор. живописі передвижники розкривали духовну велич і красу народу, показували його могутню силу, протест проти експлуататорів (І. Рєпін, В. Перов, В. Маковський, В. Суриков, В. Васнецов, М. Ярошенко). Нац. характерності та емоційної виразності набув пейзаж (О. Саврасов, І. Шишкін, І. Левітан). Протестом проти війни пройняті полотна В. Верещагіна. В період революц. піднесення і загострення боротьби різних напрямів у мист. нові горизонти відкрила творчість М. Врубеля, В. Сєрова, М. Реріха, С. Іванова, М. Нестерова, Ф. Малявіна, М. Касаткіна. В перші пожовтневі роки високого рівня досягли політ. плакат і карикатура (*«Окна РОСТА»*, Д. Моор, В. Дені). За ленінським планом *монументальної пропаганди* інтенсивно розвивалася скульптура. В боротьбі мистецьких угруповань долалися різні формалістичні й натуралістичні тенденції, утверджувалися принципи *соціалістичного реалізму*. Вирішальна роль у цьому належить постанові ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 «Про перебудову літературно-художніх організацій», яка сприяла згуртуванню мистецької громадськості, утворенню єдиної Спілки художників СРСР. Провідною формою живопису була тематична картина, присвячена революц. боротьбі пролетаріату Росії (М. Греков, І. Бродський, Б. Йогансон, О. Дейнека) та сучасності (Ю. Чепцов, С. Герасимов, Ю. Пименов, Ц. Сампілов). Визначних успіхів було досягнуто в портретному мистецтві (С. Малютін, Г. Ряжський, М. Нестеров), пейзажі (В. Бакшеєв, А. Рилов, К. Юон), графіці (А. Остроумова-Лебедєва, І. Павлов, В. Фаворський, О. Кравченко), монументальній та станковій скульптурі (М. Андрєєв, І. Шадр, В. Мухіна, М. Манізер, С. Лебедєва, О. Матвєєв, С. Меркуров), театрально-декораційному мистецтві (Ф. Федоровський, В. Дмитрієв, П. Вільямс). У роки Великої Вітчизн. війни худож. виразності й великої агітаційної сили набули плакат і карикатура (Кукринікси, В. Корецький, Б. Єфімов, В. Іванов).

У повоєнні роки в мистецтві РРФСР основними темами були героїзм радянських людей у Великій Вітчизняній війні (Ю. Непринцев, О. Лактіонов, майстери студії військових художників ім. М. Грекова), істор. та історико-революц. події (М. Авілов, О. Бубнов, В. Сєров, Г. Коржев, О. Мойсеєнко), життя і побут рад. людей (А. Пластов, Ф. Решетников, С. Чуйков, О. і С. Ткачови, В. Іванов, В. Попков, Д. Жилінський). Високої духовності сповнені портрети роботи П. Коріна, В. Єфанова, Й. Серебряного, Д. Налбандяна. Багатством мотивів і широтою емоційного діапазону відзначається пейзаж (О. Грицай, М. Ромадін, Я. Ромас, В. Стожаров). Ідейно значні й пластично виразні монументи створили Є. Вучетич, М. Томський, М. Анікушин, О. Кибальников, Л. Кербель. Успіхи монументально-декоративного живопису пов'язані з іменами А. Васнецова, А. Мильникова, Б. Тальберга, Ю. Корольова О. Філатчева. Різноманітністю рішень характеризується робота художників театру і кіно (В. Рындін, М. Золотарьов, С. Вірсаладзе, Е. Стенберг, В. Левенталь). Видатних успіхів досягла графіка (Д. Шмаринов, О. Верейський, Є. Кибрик, М. Жуков, М. Пономарьов, С. Телінгатер, Д. Бісті). В авт. республіках склалися нац. худож. осередки (див. розділи Культура в статтях про авт. республіки РРФСР). Серед відомих художників: А. Лутфуллін, Р. Нурмухаметов (Башкирська АРСР), Ц. Сампілов, С. Рінчіно (Бурятська АРСР), М. Джемал, Х. Курбанов (Дагестанська АРСР), С. Юнтунен, Л. Ланкінен (Карельська АРСР), Ф. Сичков, С. Ерзя (Мордовська АРСР), Х. Якупов, Л. Фаттахов (Татарська АРСР) та ін. Значні творчі колективи працюють у краях та областях РРФСР. У республіці існує мережа середніх і вищих художніх навчальних закладів (зокрема, Московський художній інститут ім. В. І. Сурикова). Розвиваються художні промисли — лакова мініатюра (Палех, Федоскіно), худож. розпис (Хохлома), різьблення на кістці (Тобольськ), дереві та ін. Давні мистецькі зв'язки існують між Україною і Росією. Зокрема, в 17 ст. в *Оружейній палаті* у Москві працювали укр. гравери Л. Тарасевич та І. Щирський. Заснована в серед. 18 ст. петерб. АМ мала великий вплив на розвиток українського мистецтва. Тут навчалися вихідці з України А. Лосенко, Д. Левицький В. Боровиковський, І. Мартос, укр. художники Т. Шевченко, І. Сошенко, К. Костанді, П. Мартинович, О. Сластіон, М. Пимоненко, П. Левченко, І. Їжакевич, Ф. Кричевський, а також багато укр. рад. митців. З Україною пов'язаний ранній період творчості рос. живописця В. Тропініна. В 19 ст. в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури здобули освіту, а потім і викладали укр. художники А. Мокрицький, К. Трутовський, С. Світославський. Т-во передвижників регулярно влаштовувало свої виставки в Києві, Одесі, Харкові та ін. містах України; багато укр. художників були його членами. В 1911 в Москві було відкрито першу виставку мистецьких творів Т. Шевченка. Розвиток агітаційно-

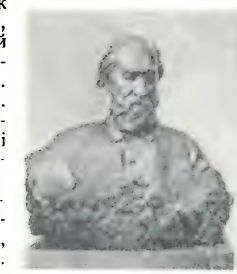

В. Г. Мухіна. Портрет академіка О. М. Крилова. Дерево. 1945. ДТГ у Москві

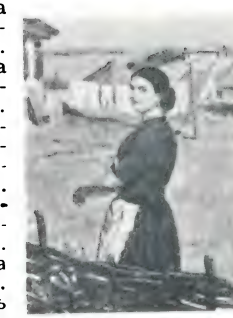

О. Г. Верейський. Ілюстрація до роману «Тихий Дон» М. О. Шолохова. Чорна акварель. 1952. ДТГ у Москві.

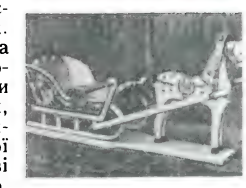

А. Соколова. Іграшка «Упряжка». Дерево, городецький розпис. 1980. Місто Городець Горьковської області.

В. П. Попов. Якутка біля конов'язі. Мамонтова кістка, різьблення. 1947. Якутська АРСР.

Сцена з опери «Енхе — Булат-батор» М. Фролова. Бурятський театр опери та балету. Улан-Уде. 1979.

Сцена з опери «Царева наречена» М. А. Римського-Корсакова. Свердловський академічний театр опери та балету імені А. В. Луначарського. 1979.

масового мист. в роки громадян. війни на Україні проходив під впливом «*Вікон УкРОСТА*», за участю рос. митців Б. Єфімова, М. Кочергіна, Ю. Ганфа, Й. Чайкова. В Укр. держ. Академії мистецтв навчалися відомі рос. графіки М. Кирнарський, М. Алексєєв, Л. Хижинський, С. Пожарський. З 20-х рр. у Москві та ін. містах РРФСР влаштовуються виставки творів укр. художників, а твори рос. художників експонуються в містах УРСР. У музеях РРФСР зберігається багато творів укр. мистецтва, рос. мистецтво широко представлене в музеях України. Постійні контакти здійснюються по лінії худож. школи, діяльності творчих спілок, спеціалізованих видавництв тощо. Мистецтвознавча робота провадиться у Всесоюзному н.-д. ін-ті теорії та історії образотворчого мистецтва в Москві, Інституті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді. У РРФСР працюють: всесоюзні видавництва «Искусство», «Изобразительное искусство», «Советский художник», респ. вид-во «Художник РСФСР», видаються журнали «Искусство», «Творчество», «Декоративное искусство СССР», «Художник» та ін. У Москві — Спілка художників РРФСР.

В. А. Афанасьєв.

Музика. Джерела рос. музики — в культурі сх.-слов'ян. племен, які злилися за Київ. Русі в давньорус. народність. Давній рос. муз. фольклор (героїчний епос — билини, нар. пісні) характеризують діатонічні лади, іноді *пентатоніка,* невеликий діапазон мелодії. У Київ. Русі, поряд з широким побутуванням фольклору, існували різні види придворної музики (напр., урочистий жанр «слави»). Муз. інструменти: гуслі, гудок, сопель (одинарна поздовжня флейта, або дудка), сопілка (парна флейта), цівниця, або кувиці (багатоцівкова флейта), бубни (назва ряду нар. інструментів). У придворних церемоніях використовували сурми, роги, зурни та накри (тип литавр). Носіями світської культури були *скоморохи,* а також піснетворці — виконавці героїчного епосу. З прийняттям *християнства* розвивалася церк. музика. Внаслідок нар.-пісенної практики виникло давньорус. співацьке мистецтво — одноголосий знаменний розспів (див. *Розспів, Крюки*). У період феод. роздробленості Русі розвивалися різні співацькі школи, зокрема новгородська й московська. В 1479 в Москві засн. хор государевих півчих дяків (з 1701 — придворний, з 1703 — у Петербурзі, з 1763 — Придворна співацька капела; в рад. час — Ленінгр. академічна капела ім. М. І. Глинки). З 16 ст. поширилися пісні соціального протесту (про Степана Разіна, козацьку вольницю). У 17 ст. виникли нові співацькі стилі, зокрема Київ. розспів, який поширився у Москві завдяки зміцнілим культур. зв'язкам Києва з Москвою. У 2-й пол. 17 ст. утвердилося хорове багатоголосся — *партесний спів.* Теоретиком його був укр. композитор і педагог М. Дилецький, який створив у Москві композиторську школу багатоголосого хорового письма. Майстрами найрозвинутішої форми партесного співу — хорового концерту були В. Титов, М. Калашников, М. Бавикін, Ф. Редриков. Тоді ж зародилося побутове багатоголосся, пов'язане з поширенням канту. В кін. 17 — на поч. 18 ст. при царському дворі і в садибах столичного боярства утворювались оркестри європ. типу. У 18 ст. розвинулось аматорське музикування, практикувалися публічні концерти. В 1730 в Петербурзі створено італ. оперу, у 50-х рр. 18 ст. у Москві і Петербурзі виступали іноземні антрепризи. В 1776 у Москві відкрито Петровський театр, який поклав початок Великому театрові. З 1783 муз. вистави у Петербурзі відбувалися в Кам'яному театрі (пізніше Маріїнський театр, тепер Ленінгр. театр опери та балету ім. С. М. Кірова). Опери ставили і *кріпацькі театри* (зокрема, театри М. Шереметєва та О. Воронцова). В кін. 18 ст. з'явилися перші збірки нар. пісень (В. Трутовського, М. Львова та І. Прача). Склалася рос. композиторська школа. Серед композиторів 18 ст.— скрипаль І. Хандошкін (інструм. музика), майстри рос. хорового концерту українці за походженням М. Березовський і Д. Бортнянський, які зробили внесок і в розвиток укр. музики; автори комічних пісенно-побутових опер — М. Соколовський («Мельник — чаклун, обманщик і сват», 1779), В. Пашкевич («Скупий», бл. 1782; «Санктпетербурзький гостиний двір», 2-а ред., 1792; «Нещастя від карети», 1779), Є. Фомін («Орфей», 1792), автори камерної пісні Г. Теплов, О. Козловський. Багато укр. музикантів 18 ст. працювало в Росії (Т. Бєлоградський, П. Березанський, А. Ведель, М. Колюшкевич, Г. Любисток, М. Полторацький, Г. Рачинський та ін.). *Глухівська співацька школа* була одним з джерел кадрів для петерб. Придворної співацької капели. На поч. 19 ст. з поширенням ідей *романтизму* оновлювалася тематика і образний стиль рос. музики. Відчутний потяг до казкових і епічних сюжетів (опери С. Давидова, К. Кавоса). Визначним представником рос. романтизму був О. Верстовський (опера «Аскольдова могила», 1835; камерна вокальна лірика). Значний внесок у вокальну музику зробили О. Аляб'єв, О. Варламов та О. Гурильов. Основоположником рос. нац. муз. школи був М. Глинка (опери «Іван Сусанін», 1836; «Руслан і Людмила», 1842; симф. твори — «Камаринська», 1848; «Арагонська хота», 1845; «Ніч у Мадриді», 1851; вокальна лірика). Він сприяв також формуванню основ рос. вокальної школи, зокрема розкриттю таланту видатних її представників Й. Петрова та С. Гулака-Артемовського (українців за походженням). Сучасником і спадкоємцем традицій Глинки був О. Даргомижський (опери «Русалка», 1855; «Кам'яний гість», не закінчено; романси), творчість якого пройнята ідеями критичного *реалізму.* Демократичне піднесення громад. життя в 60-х рр. 19 ст. сприяло пожвавленню концертної діяльності і зростанню потягу до муз. освіти і виховання. У 1859 з ініціативи А. Рубінштейна почало роботу *Російське музичне товариство.* На основі його муз. класів створено Петербурзьку (1862) та Моск. (1866) консерваторії. З 1862 діяла петерб. Безплатна муз. школа на чолі з М. Балакірєвим і Г. Ломакіним, яка давала заг. муз. освіту. Під впливом ідей революц. демократів склалася «*Могуча кучка*» — творче угруповання рос. композиторів М. Балакірєва, О. Бородіна, Ц. Кюї, М. Мусоргського, М. Римського-Корсакова, ідеологом і пропагандистом якого був В. Стасов. Близький до творчих настанов кучкістів, що відстоювали принципи реалізму і народності, був П. Чайковський. Творчість рос. композиторів 2-ї пол. 19 ст.— одна з найзначніших в історії світового муз. мистецтва. В ній, як і раніше, опера посідала гол. місце. З'явилися твори, які по-різному відбивали істор. тематику: «Князь Ігор» Бородіна (1890), нар. муз. драми «Борис Годунов» (1872) та «Хованщина» Мусоргського (закінчено 1883 Римським-Корсаковим). Оперна творчість Римського-Корсакова пов'язана з нар. поезією і казкою («Снігуронька», 1881; «Садко», 1896). Чайковський створив лірико-психологічні опери («Євгеній Онєгін», 1878; «Пікова дама», 1890). У творчості рос. композиторів знайшла належне місце укр. тематика («Майська ніч», 1878, «Ніч перед різдвом», 1895, Римського-Корсакова; «Сорочинський ярмарок» Мусоргського, 1880; «Черевички» Чайковського, 1887, всі — на сюжети М. Гоголя). Цей період характеризується зрілістю рос. симфонізму (Чайковський, Бородін, Римський-Корсаков), який стає одним з гол. худож. принципів рос. композиторів. Його покладено в основу оперних і балетних («Лебедине озеро», 1876; «Спляча красуня», 1889; «Лускунчик», 1892) творів Чайковського, камерної інструм. музики (три струнні квартети і фп. тріо «Пам'яті великого митця» Чайковського; 2 струнні квартети і фп. квінтет Бородіна). Значний доробок рос. композиторів і в камерній вокальній музиці.

На поч. 20 ст. опера, що посідала центр. місце у творчості митців 19 ст., поступилася ін. жанрам. Серед композиторів цього періоду — О. Глазунов (симф., камерно-

Сцена з опери «Черевички» П. І. Чайковського. Великий театр СРСР. Москва. 1941.

інструм. твори, балети, у т. ч. «Раймонда», 1897), С. Танєєв (кантати, опера «Орестея», 1894; симфонії), А. Лядов (оркестрові й фп. мініатюри), А. Аренський, В. Калинников, О. Гречанінов, С. Ляпунов. Напередодні революції 1905—07 в Росії співзвучною ідеям передових громад. кіл стала творчість О. Скрябіна й С. Рахманінова, які відобразили у своїх творах пафос часу і передчуття майбутніх суспільних змін. Визначні симфоністи, вони висунули на перший план фп. музику. Перші твори написали І. Стравінський та С. Прокоф'єв. Серед виконавців — співаки Ф. Стравінський, Ф. Шаляпін, А. Нежданова, Л. Собінов, І. Єршов; піаністи А. та М. Рубінштейни, С. Рахманінов, О. Скрябін. Музикознавство розвивали критики О. Сєров, Г. Ларош, М. Кашкін та ін.

Рад. влада створила всі умови для перетворення музики на міцний фактор комуністичного виховання. Рос. музика розвивається як частина багатонац. культури народів СРСР. Її характеризують інтенсивність творчих пошуків, багатоманітність стилів, жанрів і форм при єдності ідейних позицій і спільності худож. методу — *соціалістичного реалізму*. Вона впливає на розвиток нац. культур народів СРСР. Так, в муз. життя, зокрема, України зробили внесок Р. Глієр, Ф. Блуменфельд, Л. Собінов, Б. Яворський та ін. Знайомство з культурами ін. народів у свою чергу збагачує творчість рос. музикантів. Значну роль у створенні соціалістичної культури відіграли музиканти, що почали творити в дореволюц. час: композитори О. Глазунов, М. Іполитов-Іванов, О. Гедіке, М. Гнесін, С. Василенко, О. Кастальський, виконавці й педагоги К. Ігумнов, О. Гольденвейзер, Л. Ніколаєв; музикознавці і критики В. Каратигін, Б. Асаф'єв, М. Іванов-Борецький та ін.

Революц. тематика властива насамперед пісні, яка стала складовим елементом багатьох жанрів, у т. ч. опери і симфонії. Твори рос. рад. симф. музики відбивають істор. зміни в житті країни, складні колізії навколишнього світу, багатий духовний світ сучасників. Основоположник рад. симфонізму — М. Мясковський. До скарбниці світової музики ввійшли симф. твори Д. Шостаковича, С. Прокоф'єва, А. Хачатуряна, Т. Хрєнникова. Їхні традиції розвивають А. Ешпай, Р. Щедрін, Б. Тищенко та ін.

Теми високого громадян. звучання втілено в монументальних вокально-симф. жанрах. До кращих зразків кантатно-ораторіального жанру належать твори Прокоф'єва («До 20-річчя Жовтня», 1937; «Олександр Невський», 1938; «Заздоровна», 1939), Ю. Шапоріна («На полі Куликовому», 1939), М. Коваля («Омелян Пугачов», 1939), Г. Свиридова («Патетична ораторія», 1959), Д. Кабалевського («Реквієм», 1963), Р. Щедріна («Ленін у серці народному», 1969) та ін.

Репертуар театрів поповнився рад. операми «Тихий Дон» І. Дзержинського (1935), «В бурю» Хрєнникова (1939), «Семен Котко» Прокоф'єва (1939). Видатними досягненнями рос. рад. музики є опери «Катерина Ізмайлова» Шостаковича (1932), «Кола Брюньйон» Д. Кабалевського (1938), «Війна і мир» Прокоф'єва (1946), «Декабристи» Ю. Шапоріна (1953), «Приборкання непокірної» В. Шебаліна (1957), «Не тільки любов» (1961) і «Мертві душі» (1977) Щедріна, «Жовтень» В. Мураделі (1964), «Оптимістична трагедія» О. Холмінова (1965), «Віринея» С. Слонімського (1967), «Білі ночі» Ю. Буцка (1970) та ін.

Оновлення традицій відбулося в балетній музиці: вона стала провідним компонентом хореографічної вистави. Серед визначних здобутків цього жанру — «Червоний мак» Гліера (1927), «Полум'я Парижа» Б. Асаф'єва (1932), «Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва (1936), «Спартак» А. Хачатуряна (1954), «Асель» В. Власова (1966), «Кармен-сюїта» (1967), «Анна Кареніна» (1972) і «Чайка» (1980) Щедріна, «Ікар» Слонімського (1969), «Створення світу» (1971) та «Пушкін» (1979) А. Петрова, «Ярославна» Б. Тищенка (1974), «Любов'ю за любов» (1976) та «Гусарська балада» (1980) Хрєнникова, «Ангара» А. Ешпая (1976).

Високого рівня досяг наймасовіший жанр рад. музики — пісня (композитори О. Александров, М. Блантер, І. Дунаєвський, В. Захаров, Е. Колмановський, Б. Мокроусов, В. Мураделі, А. Новиков, О. Пахмутова, А. Петров, Дмитро і Данило Покрасси, В. Соловйов-Сєдой, Д. Тухманов, М. Фрадкін, Хрєнников, А. Ешпай та ін.). Значний внесок у розвиток жанру рад. *оперети* зробили Б. Александров, І. Дунаєвський, Д. Кабалевський, Г. Мілютін, В. Мураделі, В. Соловйов-Сєдой, Т. Хрєнников, Д. Шостакович, А. Ешпай.

Оновився образний стрій та стиль камерної інструм. музики (Д. Шостакович, С. Прокоф'єв, Б. Чайковський, Л. Пригожин, Б. Тищенко та ін.). Серед майстрів камерної вокальної музики — А. Александров, Ю. Кочуров, Ю. Шапорін, В. Шебалін, Г. Свиридов, С. Слонімський, Б. Чайковський. Докорінні зміни сталися в автономних республіках і областях РРФСР. За радянської влади в них сформувалася професійна національна музика, яка охоплює всі жанри. У багатонаціональне мистецтво РРФСР значний внесок зробили Х. Ахметов, З. Ісмагілов (Башк. АРСР); Д. Аюшеєв, Ж. Батуєв, Б. Ямпілов (Бурят. АРСР); Г. Гасанов, М. Кажлаєв, Ш. Чалаєв (Даг. АРСР); Х. Карданов, Х. Хавпачев (Каб.-Балк. АРСР); Я. Перепелиця (Комі АРСР); І. Палантай, Я. Ешпай (Мар. АРСР); Л. Кирюков (Мордов. АРСР); Х. Плієв, Д. Хаханов (Пн.-Осет. АРСР); Н. Жиганов, С. Сайдашев, Ф. Яруллін, Р. Яхін (Тат. АРСР); Г. Корепанов, Г. Корепанов-Камський (Удм. АРСР); Г. Мепурнов (Чеч.-Інг. АРСР); Ф. Васильєв, В. і Г. Воробйови, Ф. Павлов, С. Максимов (Чув. АРСР, див. розділ Культура в статтях про автономні республіки і області РРФСР). В СРСР широко відомі провідні муз. колективи — Держ. симф. оркестр СРСР, Ленінгр. акад. симфонічний оркестр, Симф. оркестр Моск. філармонії; Великий симф. оркестр Центр. телебачення і радіомовлення. Серед хорових колективів — Ленінгр. академічна капела ім. М. І. Глинки, Держ. академічний рос. хор СРСР, хорова капела ім. О. О. Юрлова, *Російський народний хор* імені М. Ю. П'ятницького. Популярні оркестр рос. нар. інструментів ім. В. В. Андрєєва (Ленінград), Рос. нар. оркестр ім. М. П. Осипова (Москва), *Ансамбль пісні і танцю Радянської Армії* імені О. В. Александрова, *Ансамбль народного танцю* СРСР, Моск. камерний оркестр, Ансамбль скрипалів Великого театру СРСР, квартети ім. Л. Бетховена, ім. О. П. Бородіна.

Становленню й розвитку рос. рад. вокальної і балетної шкіл сприяла діяльність видатних майстрів *Великого театру СРСР, Ленінградського театру опери та балету* імені С. М. Кірова, Моск. академічного музичного театру ім. К. С. Станіславського та В. Л. Немировича-Данченка та ін. музичних театрів. Всесвітньо відомі піаністи Г. Нейгауз, В. Софроницький, С. Файнберг, Л. Оборін, Е. Гілельс, С. Ріхтер; скрипалі М. Полякін, Д. Ойстрах, Л. Коган; віолончелісти С. Кнушевицький та Д. Шафран. Серед диригентів — В. Сук, М. Голованов, А. Пазовський, В. Дранишников, О. Гаук, С. Самосуд, О. Мелік-Пашаєв, Є. Мравінський, Б. Хайкін, К. Іванов, Н. Рахлін, Г. Рождественський, Є. Светланов, Ю. Симонов, В. Федосєєв. Відомі хорові диригенти — О. Александров, О. Свєшников, О. Рибнов, О. Юрлов, К. Птиця, В. Соколов.

Музикознавча робота ведеться у Всесоюзному н.-д. ін-ті мистецтвознавства в Москві, Ін-ті театру, музики і кінематографії в Ленінграді, на кафедрах теорії та історії музики при консерваторіях. У РРФСР — 26 симф. оркестрів, 22 хори, багато камерних оркестрів, оркестрів духових, нар. інструментів; 13 консерваторій та ін. вищих навч. закладів, розгалужена мережа муз. уч-щ та шкіл. Проводяться міжнар. конкурс, музикантів-виконавців ім. П. І. Чайковського та міжнар. конкурс артистів балету, ін. численні конкурси та фестивалі. Працюють всесо-

Сцена з опери «Борис Годунов» М. П. Мусоргського. Ленінградський академічний театр опери та балету імені С. М. Кірова. 1959.

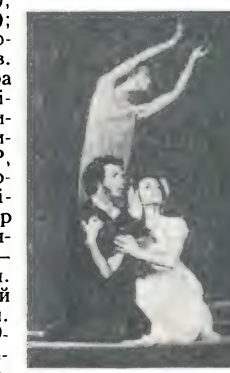

Сцена з вокально-хореографічної симфонії «Пушкін» А. П. Петрова. Ленінградський академічний театр опери та балету імені С. М. Кірова. 1979.

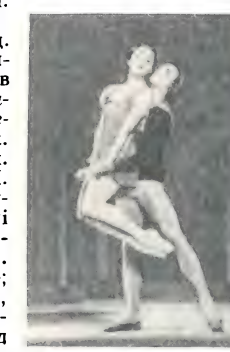

Сцена з балету «Любов'ю за любов» Т. М. Хрєнникова. Куйбишевський театр опери та балету. 1980.

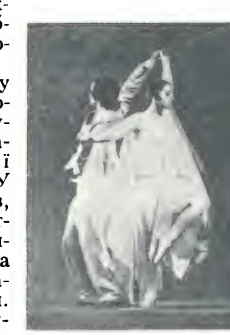

Сцена з балету «Чайка» Р. К. Щедріна. Великий театр СРСР. Москва. 1980.

Сцена з опери «Невідомий солдат» К. В. Молчанова. Великий театр СРСР. Москва. 1975.

Виступ народної вокальної групи «Айно». Карельська АРСР.

южні вид-ва «Музыка» і «Советский композитор», видаються журнали «Советская музыка» і «Музыкальная жизнь». У Москві — *Спілка композиторів СРСР*.

С. А. Степанова.

Театр. Виникнення елементів театр. мист. пов'язане з трудовими процесами, нар. іграми та обрядами. Перші носії театр. культури — *скоморохи* (зображення їхніх ігор збереглося на фресках *Софійського собору* в Києві). В 1648 виступи скоморохів було заборонено церквою (сатиричні мотиви у виставах були спрямовані проти церкви та світської влади). Традиції скоморохів розвивав *театр ляльок* (див. також *Петрушка*). В 2-й пол. 17 ст. в Росії засновано *шкільний театр*, виникли церковний, придворний (1672—76), публічний (1702—06) театри, театр при Моск. ун-ті (1757), в 1776 — 1-й постійний театр, з 1780 — Петровський (у спец. приміщенні). В 1756 в Петербурзі на основі Ярославської трупи Ф. Волкова засн. Перший рос. держ. публічний театр, очолюваний О. Сумароковим. У 1824 було відкрито моск. *Малий театр*, 1832 — петерб. Олександринський театр (тепер *Ленінградський академічний театр драми* імені О. С. Пушкіна). В кін. 18 — на поч. 19 ст. існували *кріпацькі театри* (Шереметєвих в Останкіні, Юсупових в Архангельському). Велике значення для рос. сцени першої половини 19 ст. мали сатиричні твори Д. Фонвізіна, В. Капніста, І. Крилова, трагедії В. Озерова. Репертуар збагатився п'єсами О. Грибоєдова («Лихо з розуму»), М. Гоголя («Ревізор»), О. Пушкіна («Борис Годунов»), які витіснили перекладні водевілі та мелодрами, п'єси Н. Кукольника, М. Полевого, П. Ободовського. Відомі актори того часу М. Щепкін, П. Мочалов, О. Мартинов, В. Живокіні заклали реалістичні основи акторського мистецтва. З появою п'єс О. Островського, І. Тургенєва, О. Сухово-Кобиліна, М. Салтикова-Щедріна почався новий етап у розвитку театр. мист. На творах цих письменників виховувалися нові покоління щепкінської школи — К. Варламов, В. Давидов, М. Єрмолова, В. Комісаржевська, П. Орленєв, М. Рибаков, М. Савіна, П., М. та О. Садовські, І. Самарін, П. Стрепетова, О. Южин. С. Шумський та ін.

У 1898 К. Станіславський та В. Немирович-Данченко заснували Моск. худож. загальнодоступний театр (тепер *Московський художній академічний театр СРСР* імені М. Горького, МХАТ), засн. Драм. театр у Петербурзі (1904), Камерний театр (1914, тепер Моск. драм. театр ім. О. Пушкіна) і експериментальні студії — у Москві. В дореволюц. часи діяли провінційні театри в Нижньому Новгороді (тепер Горький), Ярославлі, Саратові, Воронежі, Казані та ін. містах.

За Рад. влади театр. мистецтво стало надбанням широких нар. мас. Старі рос. театри, виділені в групу академічних,— Малий театр, МХАТ, Олександринський — існували поряд з новими, засн. у Москві,— 3-ю студією МХАТу (1921, з 1926 — *Вахтангова імені театр*), Театром РРФСР 1-м (1920, 1926—38 — Театр ім. В. Мейєрхольда), Театром Революції (1922, з 1954 — Театр ім. В. Маяковського), Театром ММРПС (1923, з 1938 — Театр ім. Московської Ради), а також поряд з *Ленінградським Великим драматичним театром* імені М. Горького (засн. 1919), «*Червоним факелом*» (засн. 1920 в Одесі, з 1932 — в Новосибірську).

Виступ Калмицького державного ансамблю пісні і танцю «Тюльпан».

Працювали театри для дітей, *Театри робітничої молоді* (ТРОМИ), перші Театри Червоної Армії, робітничо-селянські, перейменовані в 30-х рр. на *робітничо-колгоспні театри*. Театр. мистецтво нац. по формі і соціалістичне по змісту, інтернац. по духу, широко розвивається в усіх народів, об'єднаних у Рос. Федерацію (див. розділ Культура у статтях про авт. республіки і області РРФСР). Репертуар старих і новостворених колективів становили вітчизн. і зарубіжна класика, п'єси М. Горького, М. Погодіна, В. Вишневського, В. Кіршона, О. Афіногенова, Л. Леонова, Б. Ромашова, К. Симонова. Вперше 1937 втілено образ В. І. Леніна (Б. Щукін, Театр ім. Вахтангова; М. Штраух, Театр Революції; обидва — у Москві). Театр. діяльність і теор. праці К. Станіславського (див. *Станіславського система*) та В. Немировича-Данченка мали значний вплив на становлення рад. режисури (Р. Симонов, Ю. Завадський, О. Попов, М. Охлопков, М. Акимов, О. Таїров) і акторського мистецтва (М. Хмельов, В. Качалов, І. Москвін, О. Кніппер-Чехова, А. Тарасова, О. Яблочкіна, О. Остужев, В. Пашенна, С. Гіацинтова, М. Черкасов, М. Астангов, А. Коонен, М. Мордвинов та ін.). В роки Великої Вітчизн. війни театри РРФСР створили патріотичні вистави, зокрема «Навалу» Л. Леонова, «Російські люди» К. Симонова, «Фронт» О. Корнійчука. У повоєнні роки здійснено новаторські постановки п'єс рос. та зарубіжних класиків, творів В. Маяковського, М. Горького, В. Вишневського, М. Погодіна (режисери М. Охлопков, Ю. Завадський, Б. Равенських, Л. Варпаховський, М. Акимов). Героїчну працю рад. народу, що будує комунізм, утверджують вистави за п'єсами А. Салинського, С. Альошина, В. Розова, О. Арбузова, І. Дворецького, Г. Бокарєва, О. Штейна, О. Гельмана, Й. Друце, М. Каріма, Р. Ібрагімбекова та ін. Створено нові театри: у Москві — «Современник», Театр драми і комедії на Таганці, Театр на Малій Бронній; у Ленінграді — Театр ім. Ленради; театри у Куйбишеві, Горькому та ін. містах.

Рос.-укр. театр. зв'язки мають давні традиції. В серед. 19 ст. на сцені моск. Малого театру йшли п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник» за участю М. Щепкіна. Глядачі Києва, Харкова, Одеси та ін. міст України не раз бачили виступи М. Щепкіна, П. Мочалова, О. Мартинова та ін. рос. акторів. У 70-х рр. 19 ст. в Малому театрі в бенефіс Г. Федотової було показано виставу «Назар Стодоля» Т. Шевченка. Дружні стосунки зв'язували М. Щепкіна з Т. Шевченком, М. Савіну, В. Давидова, М. Єрмолову з М. Кропивницьким, М. Заньковецькою, М. Садовським та П. Саксаганським. У 1818—21 М. Щепкін грав на сцені *Полтавського вільного театру* (перший виконавець ролей Виборного і Чупруна у п'єсах І. Котляревського). В 20—30-х рр. працювали *Петроградський український драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка, *театр «Жовтень»*. Посилюються творчі зв'язки між рос. і укр. театр. діячами і колективами. На сцені рос. театрів йдуть п'єси І. Франка, І. Карпенка-Карого, Лесі Українки, М. Куліша, І. Кочерги, І. Микитенка, Я. Галана, О. Корнійчука, О. Довженка, О. Леваді, Ю. Яновського, М. Зарудного, О. Коломійця, І. Драча. Діяльність відомих рос. митців С. Кузнецова, О. Грипича, В. Хохлова, С. Петрова, Д. Зеркалової, Є. Шатрової, М. Светловидова та багатьох інших тісно пов'язана з театр. мистецтвом України. Театр. кадри готують Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. Луначарського у Москві, Держ. ін-т театру, музики і кінематографії у Ленінграді, Школа-студія при МХАТі, Театр. уч-ще ім. М. Щепкіна при Малому театрі, Театр. уч-ще ім. Б. Щукіна при театрі ім. Є. Вахтангова. Всеросійське театр. т-во (ВТО) засн. 1883. Видається журн. «Театральная жизнь» (з 1958).

І. М. Давидова.

Кіно. Вітчизн. кіновиробництво почалося в Росії 1907; з'явилися кінофірми О. Дранкова (Петербург), О. Ханжонкова, І. Ермольєва (Москва) та ін. Серед фільмів дожовтн. періоду — «Дворянське гніздо» (1915, реж. В. Гардін), «Пікова дама» (1916, реж. Я. Протазанов). Відомі роботи режисерів П. Чардиніна, Є. Бауера, В. Старевича (ляльковe кіно), популярність здобули актори В. Холодна, Н. Лисенко, І. Мозжухін, В. Максимов. З перших днів після Вели-

Кадр з фільму «Чапаєв». Режисери Г. і С. Васильєви. 1934.

кої Жовтн. соціалістич. революції створювалися *агітфільми* та кінохроніка, що відображали події громадян. війни. 27.VIII 1919 В. І. Ленін підписав декрет про націоналізацію кінопромисловості, що поклало початок розвитку нової, рад. кінематографії. Всесвітнє визнання здобули фільми, які відтворили образ революц. народу: «Броненосець „Потьомкін“» (1925), «Жовтень» (1927; обидва — реж. С. Ейзенштейн), «Мати» (1926, реж. В. Пудовкін). У кіно працювали режисери О. Івановський («Палац і фортеця», 1924), Я. Протазанов (комедії «Закрійник із Торжка», 1925; «Свято св. Йоргена», 1930), Ю. Желябужський («Колезький реєстратор», 1925), Г. Рошаль («Саламандра» 1928), Л. Кулешов («По закону», 1926); оператори Е. Тіссе, А. Москвін, А. Головня, Л. Косматов; актори — І. Москвін, М. Баталов, В. Барановська, А. Хохлова, І. Ільїнський, Ф. Нікітін. Значних успіхів досягло документальне кіно (фільми реж. Дз. Вертова). Перший рад. звуковий худож. фільм «Путівка в життя» було створено 1931 (реж. М. Екк). У 30-х рр. вийшли фільми про робітн. клас і селянство — «Зустрічний» (1932, реж. Ф. Ермлер та С. Юткевич), «Селяни» (1935, реж. Ермлер). Етапним твором рос. рад. кіно став фільм Г. та С. Васильєвих «Чапаєв» (1934). Істор.-революц. темі присвячено картини: «Окраїна» (1933, реж. Б. Барнет), трилогія — «Юність Максима» (1935), «Повернення Максима» (1937) і «Виборзька сторона» (1939, реж. Г. Козінцев і Л. Трауберг), «Ми з Кронштадта» (1936, реж. Ю. Дзиган), «Депутат Балтики» (1937, реж. О. Зархі та Й. Хейфіц), фільми про В. І. Леніна — «Ленін у Жовтні» (1937), «Ленін у 1918 році» (1939; обидва — реж. М. Ромм) і «Людина з рушницею» (1938, реж. С. Юткевич). Серед ін. відомих творів — «Олександр Невський» (1938, реж. С. Ейзенштейн), «Петро І» (1937—39, реж. В. Петров), «Безприданниця» (1937, реж. Я. Протазанов), трилогія про М. Горького — «Дитинство Горького» (1938), «В людях» (1939) і «Мої університети» (1940, реж. М. Донської). Досягненням рад. кінокомедії стали фільми Г. Александрова «Веселі хлоп'ята» (1934), «Волга-Волга» (1938) та І. Пир'єва «Трактористи» (1939), «Свинарка і пастух» (1941). Фільми-казки («Новий Гуллівер», 1935; «Золотий ключик», 1939) створив реж. О. Птушко. Цей період пов'язаний з плідною роботою в кіно письменників О. Толстого, В. Вишневського, М. Погодіна і композиторів Д. Шостаковича, І. Дунаєвського, Д. Кабалевського, з розквітом акторської майстерності В. Марецької, Л. Орлової, Т. Макарової, М. Черкасова, Б. Щукіна, М. Штрауха, Б. Чиркова, М. Симонова, М. Жарова, М. Крючкова, О. Жакова та ін. Сформувалася школа рад. наук.-популярного кіно (реж. О. Згуріді, Б. Долін). У роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 почали виходити «Бойові кінозбірники», а згодом такі патріотичні твори, як «Секретар райкому» (1942, реж. І. Пир'єв), «Вона захищає Батьківщину» (1943, реж. Ермлер), документальні стрічки «Розгром німецьких військ під Москвою» (реж. Л. Варламов та І. Копалін), «Берлін» (реж. Юткевич, Ю. Райзман) та ін. В післявоєнний період створено картини, присвячені героїчним подвигам рад. людей: «Молода гвардія» (1948; реж. С. Герасимов), «Повість про справжню людину» (1948, реж. О. Столпер) та ін. В 50-х рр. розширилася матеріальна база кіностудій Москви і Ленінграда, збільшився випуск фільмів. Творчі пошуки майстрів кіно були спрямовані на художнє дослідження духовного життя і діяльності рад. людини, на розкриття характеру героїв. Важливе значення для розвитку кіно мали фільми: «Велика сім'я» (1954, реж. Хейфіц), «Комуніст» (1959, реж. Ю. Райзман), «Дев'ять днів одного року» (1962, реж. Ромм), «Живе такий хлопець» (1964, реж В. Шукшин), «Голова» (1965, реж. О. Салтиков), «Наш сучасник» (1968, реж. Райзман), «Доживемо до понеділка» (1968, реж. С. Ростоцький), «Біля озера» (1970, реж. Герасимов). Гуманістичним пафосом пройняті твори, присвячені подвигу радянського народу у Великій Вітчизн. війні: «Летять журавлі» (1957, реж. М. Калатозов), «Балада про солдата» (1959, реж. Г. Чухрай), «Доля людини» (1959, реж. С. Бондарчук), «Мир тому, хто входить» (1961, реж. О. Алов і В. Наумов), «Іванове дитинство» (1962, реж. А. Тарковський), «Живі і мертві» (1964, реж. О. Столпер), «Визволення» (1970—71, реж. Ю. Озеров), «А зорі тут тихі...» (1973, реж. Ростоцький). Значне місце належить екранізації рос. та зарубіжної класики: «Тихий Дон» (1957—58, реж. Герасимов), «Дама з собачкою» (1960, реж. Хейфіц), «Брати Карамазови» (1969, реж. Пир'єв), «Гамлет» (1964), «Король Лір» (1971; обидва — реж. Козінцев). Широке визнання здобули актори Є. Урбанський, М. Ульянов, Б. Андрєєв, О. Баталов, Н. Мордюкова, С. Бондарчук, В. Тихонов, І. Смоктуновський, Ю. Копелян, Є. Лебедєв, Р. Плятт, Г. Жженов, А. Папанов, Є. Леонов, В. Шукшин, А. Фрейндліх, Л. Чурсіна. Мультфільми випускає студія «*Союзмультфільм*» (режисери Ф. Хитрук, В. Котьоночкін та інші). Серед документальних фільмів — «Катюша» (1964, реж. В. Лисакович), «Звичайний фашизм» (1965, реж. М. Ромм), стрічки реж. Р. Кармена, «Велика Вітчизняна» (1979, 20 серій, група режисерів на чолі з Карменом). У 70-х рр., поряд з творами митців старшого покоління, надбанням кіно стали фільми режисерів В. Шукшина («Печки-лавочки», 1973; «Калина червона», 1973), С. Мікаеляна («Премія», 1977), Л. Шепітько («Сходження», 1978), Г. Панфілова («Прошу слова», 1976), М. Михалкова («Незакінчена п'єса для механічного піаніно», 1976; «П'ять вечорів», 1979), кінокомедії Г. Данелія, Е. Рязанова та ін. Було створено фільми на політ. теми: «Втеча містера Мак-Кінлі» (1976, реж. М. Швейцер), «Кентаври» (1979, реж. В. Жалакявічюс), «Тегеран-43» (1981, реж. Алов і Наумов). Індивідуальна своєрідність характерна для творчості акторів І. Савіної, А. Мягкова, Ю. Соломіна, М. Терехової, С. Любшина, Л. Гурченко, І. Чурикової, О. Калягіна, Г. Буркова, І. Купченко, Н. Гундарєвої та ін. Серед рос. діячів кіно, які працювали на Україні,— режисери І. Пир'єв, М. Донської, О. Алов, В. Наумов, Є. Матвєєв; актори Є. Самойлов, М. Мордвинов, Б. Андрєєв, С. Бондарчук, В. Марецька, А. Демидова, В. Дворжецький. На «Мосфільмі» ставили картини укр. режисери О. Довженко («Аероград», «Мічурін»), І. Савченко («Дума про козака Голоту» та ін.); за сценаріями О. Довженка створено фільми «Поема про море», «Повість полум'яних літ», обидва — реж. Ю. Солнцева. Підготовку кінематографічних кадрів здійснює Всесоюзний держ. ін-т кінематографії (засн. 1919), з 1956 працюють Вищі режисерські курси. В 1974 створено ВНДІ кіномистецтва. Худож. фільми в РРФСР випускають кіностудії «*Мосфільм*», *Центральна кіностудія дитячих і юнацьких фільмів* імені М. Горького, «*Ленфільм*», Свердловська кіностудія, документальні — *Центральна студія документальних фільмів*, науково-популярні — «*Центрнаукфільм*» та ін. З 1959 в Москві проводиться раз на два роки Міжнар. кінофестиваль.

О. В. Якубович.

Кадр з фільму «Тихий Дон». Режисер С. А. Герасимов. 1957—58.

Кадр з фільму «Калина червона». Режисер В. М. Шукшин. 1973.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953; Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 1—55. К., 1969—75; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1—13. М., 1970—81; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1—5. К., 1965—74; История СССР. С древнейших времен до наших дней, т. 1—11. М., 1966—80; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956; Черепнин Л. В. Образование русского централизованного государства в XIV—XV веках. М., 1960; Филимонов В. Г. Образование и развитие РСФСР. М., 1963; Чистяков О. И. Становление Российской Федерации (1917—1922). М., 1966; Зимин А. А. Россия на пороге нового времени. М., 1972; Колесник А. Д. РСФСР в годы Великой Отечественной войны. М., 1982; Соломенцев М. С. Российская Федерация. М., 1978; На путях дружбы и сотрудничества. К., 1981; Дружба и братство русского и украинского народов, т. 1. К., 1982; Народное хозяйство РСФСР за 60 лет. Статистический ежегодник. М., 1977; Народное хозяйство СССР в 1980 г. Статистический ежегодник. М., 1981; Российская Федерация. М., 1972;

Экономическая география СССР. М., 1974; Природные ресурсы западных областей РСФСР и их рациональное использование. Смоленск, 1974; Гохберг М. Я., Соловьев Н. А. Проблемы развития и размещения производительных сил Центрального района. М., 1975; Производительные силы нечерноземной зоны РСФСР. М., 1977; Гладышев А. Н., Сметанич В. С. Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика. М., 1978; Совершенствование размещения отраслей народного хозяйства РСФСР. М., 1978; Гранберг А. Г., Зайкин В. С., Селиверстов В. Е. Российская Федерация в общесоюзной экономике. Новосибирск, 1981; Русская литература конца XIX—начала XX вв. Девяностые годы. М., 1968; Русская литература конца XIX — начала XX в. 1901—1907. М., 1971; Русская литература конца XIX — начала XX в. 1908—1917. М., 1972; История русской советской литературы. 1917—1965, т. 1—4. М., 1967—71; Воронин Н. Н. Древнерусские города. М.—Л., 1945; История русской архитектуры. М., 1956; Баранов Н. В. Современное градостроительство. Главные проблемы. М., 1962; Искусство стран и народов мира, т. 3. М., 1971; Баранов Н. В. [та ін.]. Всеобщая история архитектуры, т. 12. М., 1975; Келдыш Ю. История русской музыки, т. 1 — 3. М.— Л., 1947—54; История русской советской музыки, т. 1—4. М., 1956—63; Музыкальная культура союзных республик РСФСР, в. 1—3. М., 1957—58; Левашова О., Келдыш Ю., Кандинский А. История русской музыки, т. 1. М., 1972; История русского драматического театра, т. 1—5. М., 1977—80; История советского драматического театра, т. 1—6. М., 1966—71; Золотницкий Д. И. Зори театрального Октября. Л., 1976; Золотницкий Д. И. Будни и праздники театрального Октября. Л., 1978; Дурилін С. М. Творча єдність. З історії українсько-російських театральних зв'язків. К., 1957; Соболев Р. П. Люди и фильмы русского дореволюционного кино. М., 1961; История советского кино, т. 1—4. М., 1969—78.

РОСІЙСЬКА РИСИСТА ПОРО́ДА КО́НЕЙ, російський рисак — порода легкозапряжних коней, виведена в СРСР схрещуванням *орловської рисистої породи коней* з *американським рисаком*. Як порода затверджена 1949. Для коней цієї породи характерна суха міцна конституція, добре розвинуті мускулатура і сухожилки. Осн. масть гніда, рідше ворона, руда. Коні мають високу жвавість, добру ристь (див. *Алюри*), деякі з них схильні до іноході. За жвавістю рос. рисак перевищує орловського. Майже всі абсолютні рекорди в СРСР встановлені рос. рисаком. На Моск. іподромі (1975) встановлено всесоюз. рекорд жвавості на 1600 м — 1 хв 58,7 сек (жеребець Властний з Дібровського кінного заводу). Р. р. п. к.— цінна плем. і спортивна порода коней, яку використовують для поліпшення місцевих запряжних коней та для кінно-спортивних змагань в СРСР і за кордоном. Плем. роботу з породою ведуть на *кінних заводах* СРСР, в т. ч. на Україні на Дібровському, Лимарівському та Запорізькому. Для поліпшення жвавості рос. рисака схрещують з американськими рисаками і *французькою рисистою породою коней*.

Б. М. Гопка.

Жеребець російської рисистої породи.

РОСІЙСЬКА СЕ́КЦІЯ 1-го ІНТЕРНАЦІОНА́ЛУ — революц.-демократична організація рос. емігрантів-народників (див. *Народництво*). Створена в кін. 1869 — на поч. 1870 в Женеві послідовниками М. Г. Чернишевського — М. І. Утіним, А. Д. Трусовим, В. І. та К. Г. Бартенєвими. Ставила за мету зв'язати рос. визвольний рух з європейським. Об'єднувала 10 членів. Друкований орган — журн. «Народное дело» (з 1870). 24.III 1870 Р. с. було прийнято до *Інтернаціоналу 1-го*, де на прохання членів Р. с. її представником у Генеральній раді погодився бути К. Маркс. Створення Р. с., за визначенням В. І. Леніна, було спробою «російських соціалістів-народників перенести в Росію найпередовішу і найбільшу особливість „європейського устрою" — Інтернаціонал» (Повне зібр. тв., т. 1, с. 267). Р. с. не була марксистською орг-цією, але чимало зробила для ознайомлення рос. громадськості з програмою і діяльністю Інтернаціоналу, підтримала К. Маркса і Ф. Енгельса в боротьбі проти М. О. *Бакуніна* і С. Г. *Нечаєва*. Члени секції були слабо зв'язані з революц. рухом в Росії, але брали участь у робітн. русі Швейцарії та Франції, зокрема в *Паризькій комуні 1871* (Є. Л. *Дмитрієва*, Г. В. *Корвін-Круковська*). Друковані видання секції поширювалися серед революційної молоді Росії, в т. ч. на Україні (Харків, Одеса). Р. с. припинила існування 1872.

Літ.: К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия. М., 1967; Козьмин Б. П. Русская секция Первого Интернационала. М., 1957; Итенберг Б. С. Первый Интернационал и революционная Россия. М., 1964.

А. Ф. Вовчик.

РОСІЙСЬКА СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА РОБІТНИ́ЧА ПА́РТІЯ (РСДРП) — див. *Комуністична партія Радянського Союзу*.

РОСІЙСЬКА СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА РОБІТНИ́ЧА ПА́РТІЯ (більшовиків), РСДРП(б) — див. *Комуністична партія Радянського Союзу*.

РОСІЙСЬКА ЦЕНТРАЛІЗО́ВАНА ДЕРЖА́ВА — феодальна багатонац. держава, що об'єднала в кін. 15 — на поч. 16 ст. навколо *Московського великого князівства* території земель і князівств Пн.-Сх. Русі. Утворення Р. ц. д. було зумовлене екон. піднесенням Пн.-Сх. Русі, що почалося в 14 ст. Об'єднання земель Пн.-Сх. Русі в єдину Р. ц. д. завершилося за князювання *Василія III* (1505—33). Утворення Р. ц. д. проходило в ході боротьби проти зовн. ворогів і в процесі складання рос. (великоруської) народності. Р. ц. д. створилася як багатонац. держ. орг-ція на чолі з рос. народом, який досяг на той час високого рівня соціально-екон. і культур. розвитку. Протягом 1-ї пол. 16 ст. завершилося формування централізованої держ. системи управління і соціально-політ. структури Р. ц. д. Клас феодалів став значною мірою замкнутим станом. Світські феодали перетворилися на *служилих людей*. Значним був прошарок *духівництва*. Проміжне становище займали стрільці, пушкарі, козаки тощо. Вони були особисто вільними, але зобов'язаними відбувати певну службу, за що одержували жалування. Торг.-ремісниче населення виконувало повинності і сплачувало податки на користь д-ви або окремих феодалів. Найчисленнішим і найбільш пригнобленим класом було селянство. Р. ц. д. відіграла активну роль у зміцненні феод.-кріпосницького ладу в Росії. Найвищу законодавчу, судову і виконавчу владу здійснював великий князь (з 1547 — цар). Дорадчим, судовим і виконавчим органом була *Боярська дума*. В серед. 16 ст. виник *Земський собор* — найвищий дорадчий орган. У кін. 15 — 1-й половині 16 ст. центр. органами виконавчої влади були великокнязівська Казна, Дворець і постійні комісії при Боярській думі. В 50-х рр. 16 ст. виникли *прикази*. Правові норми Р. ц. д. було закріплено в перших рос. кодексах законів — *Судебнику 1497* і *Судебнику 1550*. Утворення Р. ц. д. було прогресивним явищем. Воно, зокрема, мало важливі наслідки для істор. долі укр. і білорус. народів, які знайшли в ній опору у визвольній боротьбі проти польс.-шляхет. загарбників і тур.-тат. агресії. На основі Р. ц. д. склалася *Російська імперія* (проголошена 1721).

Літ.: Черепнин Л. В. Образование русского централизованного государства в XIV—XVI веках. М., 1960; Тихомиров М. Н. Россия в XVI столетии. М., 1962; Сахаров А. М. Образование и развитие Российского государства в XIV—XVII вв. М., 1969; Історія Української РСР, т. 1, кн. 2. К., 1979.

В. Є. Спицький.

РОСІЙСЬКЕ БЮРО́ ЦК РСДРП — частина ЦК, яка керувала парт. роботою безпосередньо в Росії. Діяло з перервами з серпня 1903 до квітня 1917 (у 1903—12 під назвою — Російська частина ЦК РСДРП). Перебувало спочатку у Києві, в 1904 — у Москві, в 1905 — у Петербурзі. Після *Другого з'їзду РСДРП* до складу рос. частини ЦК входили Г. М. Кржижановський і В. О. Носков, у жовтні 1903 були кооптовані Ф. В. Гусаров, М. М. Ессен, Р. С. Землячка, Л. Ю. Гальперін, Л. Б. Красін. Влітку 1904 керівництво у ЦК захопили примиренці й меншовики. Після III з'їзду РСДРП (1905) обрано більшовицький ЦК, у його рос. частині працювали О. О. Богданов, Л. Б. Красін, Д. С. Постоловський, кооптований П. П. Румянцев. Після повернення з еміграції в Росію В. І. Леніна, який очолював закордонну частину ЦК, з листопада 1905 діяв єдиний ЦК РСДРП. У роки реакції знову виділяються закорд. і рос. частини ЦК; до рос. частини входили більшовики, меншовики, примиренці, бундівець; опортуністи всіляко перешкоджали роботі, то-

му деякий час рос. частина ЦК не функціонувала. Обраний на *Шостій (Празькій) Всеросійській конференції РСДРП* (1912) новий ЦК на чолі з В. І. Леніним офіційно створив Р. б. у складі Г. К. Орджонікідзе, С. С. Спандаряна, Й. В. Сталіна, П. І. Голощокіна і О. Д. Стасової, пізніше кооптовано Г. І. Петровського, Я. М. Свердлова, О. С. Кисельова та ін. Р. б. проводило велику роботу по зміцненню місцевих парт. орг-цій, виданню і розповсюдженню листівок, ін. нелегальної літератури. З початком 1-ї світової війни Р. б. зазнало репресій, його роль виконувала більшовицька фракція 4-ї Держ. думи, після її арешту — Петерб. к-т РСДРП, потім Р. б. ще двічі було відновлено — у 1915 й 1916. У дні Лютн. бурж.-демократичної революції 1917 Р. б. разом з Петерб. к-том керували збройним повстанням, від імені ЦК випустили Маніфест РСДРП «До всіх громадян Росії» з закликом до повалення царизму [27.II (12.III) 1917]. Після перемоги Лютн. революції з заслання повернулися члени ЦК і більшовицької фракції 4-ї Держ. думи, склад Р. б. розширився. Припинило існування в зв'язку з виходом партії з підпілля і обранням на *Сьомій (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б)* нового ЦК на чолі з В. І. Леніним.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів [Про Російське бюро ЦК РСДРП див. Предметний покажчик Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1—3. К., 1965—68; Москалёв М. Бюро Центрального Комитета РСДРП в России (Август 1903 — март 1917). М., 1964.

П. М. Шморгун.

РОСІЙСЬКЕ ДРАМАТИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО у Києві. Засн. 1879 (затверджено статут т-ва). До Р. д. т. входила театр. трупа. Складалась з аматорів, проте в її виставах часто брали участь і відомі профес. актори — М. Савіна, А. Ленський (почесні члени т-ва), М. Петіпа, М. Іванов-Козельський, І. Киселевський, Є. Недєлін, А. Адамян та ін. В репертуарі трупи т-ва: п'єси О. Островського (почесний член т-ва) М. Гоголя, О. Сухово-Кобиліна, О. Грибоєдова, О. Писемського, Ж. Б. Мольєра, Ф. Шіллера, К. Гуцкова, П. Бомарше, Е. Золя, інсценізації творів Л. Толстого, Ф. Достоєвського та ін. Трупа давала загальнодоступні вистави за зниженими цінами на квитки, вистави і концерти, відрахування з яких йшли на спорудження пам'ятників (О. Пушкіну — в Москві, М. Гоголю — в Ніжині), на допомогу сім'ям померлих акторів, на користь Київ. відділення Т-ва Червоного Хреста тощо. Р. д. т. порушило перед міськ. управою питання про створення в Києві самостійного нар. театру, проте це клопотання не дало результатів. Р. д. т. припинило діяльність 1889.

Літ.: Николаев Н. И. Драматический театр в г. Киеве. К., 1898.

М. Г. Лабінський.

РОСІЙСЬКЕ МУЗИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО (РМТ). Існувало в 1859—1917. Організоване в Петербурзі з ініціативи А. *Рубінштейна* з метою сприяти розвитку муз. культури і муз. освіти та «заохочення талантів» у Росії. Очолював т-во комітет директорів. РМТ влаштовувало симф. і камерні концерти, в яких брали участь відомі рос. та зарубіжні виконавці, 1860 відкрило в Петербурзі муз. класи, 1862 на основі їх — першу в Росії консерваторію. Відділення т-ва створювались і в ін. містах: у Москві (1860), Києві (1863; див. *Київське відділення Російського музичного товариства*), Харкові (1871), Одесі (1884). Відділення влаштовували концерти, відкривали муз. школи (див. *Музична освіта*). Діяльність т-ва відіграла важливу роль у розвитку муз. культури в Росії.

РОСІЙСЬКЕ ТЕЛЕГРА́ФНЕ АГЕ́НТСТВО (РОСТА) — перший рад. центральний інформаційний орган. Створене постановою ВЦВК від 7 вересня 1918. Постачало пресі інформацію про життя Рад. країни та про міжнар. події. У творчій та орг. співдружності з РОСТА діяло *УкРОСТА*. В 1935 функції РОСТА передано *Телеграфному Агентству Радянського Союзу*.

РОСІЙСЬКИЙ АЛФА́ВІТ — сукупність розміщених у певному, традиційно усталеному порядку літер, уживаних у *російській мові*. Сучас. Р. а. складається з 33 букв, з яких 20 передають приголосні звуки **(б, в, г, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ)**, а 10 літер — голосні, з них **а, и, о, у, ы, э** позначають голосні звуки, тоді як **е, ё, ю, я** можуть передавати на письмі або м'якість попереднього приголосного + голосний **э, о, у, а** (ветер, мёд, любовь, няня), або сполучення **й** + голосний (трое, съёмка, вьюн, яблоко). Літерою **й** («и краткое») позначають на письмі нескладовий голосний («и неслоговое»), напр. «герой», «сойка», а також сонорний приголосний **й** (йога, йоруба). Літери **ъ** (твердий знак) і **ь** (м'який знак) у сучас. рос. мові ніяких звуків не передають, **ь** вживається для позначення м'якості попереднього приголосного (огонь, рожь) і вказує на роздільну вимову (льёт, скамья), а **ъ** вказує на роз-

СКЛАДАННЯ ТЕРИТОРІЇ РОСІЙСЬКОЇ ЦЕНТРАЛІЗОВАНОЇ ДЕРЖАВИ
(2-а половина 15— 1-а половина 16 століття)

150 0 150 300 км

Територія Великого князівства Московського в 1462 р.

ПЕРМ МАЛА — Землі, які на 1462 р. перебували в частковій залежності від Москви

Східний кордон Великого князівства Литовського в 1462 р.

Землі, приєднані до Великого князівства Московського

з 1462 по 1505 р.

з 1505 р.

Кордони Російської держави в 1551 р.

Центри князівств

дільну вимову (съезд, объяснение). Літери в Р. а. бувають великі й малі, друковані й писані. Сучас. Р. а. за складом і накресленням букв веде початок від *кирилиці*. Протягом істор. розвитку в ньому відбулося чимало змін. У дореволюц. час найважливішою була реформа письма і правопису, здійснена 1708 Петром I (див. *Гражданський шрифт*). Після встановлення Рад. влади декретами Нар. комісаріату освіти від 23

Аа Бб Вв Гг Дд Ее Ёе Жж Зз
Аа Бб Вв Гг Дд Ее Ёе Жж Зз
Ии Йй Кк Лл Мм Нн Оо Пп
Ии Йй Кк Лл Мм Нн Оо Пп
Рр Сс Тт Уу Фф Хх Цц Чч
Рр Сс Тт Уу Фф Хх Цц Чч
Шш Щщ Ъъ Ыы Ьь Ээ Юю Яя
Шш Щщ Ъъ Ыы Ьы Ээ Юю Яя

Російський алфавіт.

грудня 1917 і Ради Нар. Комісарів від 10 жовтня 1918 було реформовано склад Р. а. і затверджено нові правила рос. правопису. З алфавіту вилучено букви ѣ, і, ѳ, не вживається ъ у кінці слів. Р. а. став графічною основою білорус., *українського алфавіту*, алфавітів більшості народів СРСР, а також болг., серб. і монгольського. Розвиток форм букв Р. а. див. у табл. до статей про відповідні букви укр. алфавіту. *А. П. Кока.*

РОСІЙСЬКИЙ МУЗЕЙ у Ленінграді — одне з найбільших в СРСР зібрань рос. мистецтва. Засн. 1895 на базі колекцій Державного *Ермітажу*, петерб. АМ і приватних палацових збірок. Відкритий для відвідування 1898. У 1902 було створено етнографічний, 1913 — історико-побутовий відділи, які 1934 виділено в окремі музеї. В експозиції (понад 100 залів) і фондах зберігаються колекції рос. живопису, скульптури, графіки, декоративно-ужиткового мист. з 11 ст. до наших днів. Музей має відділи дожовтневого і рад. мист., де представлено твори живописців (А. Рубльова, І. Нікітіна, А. Лосенка, Д. Левицького, В. Боровиковського, І. Рєпіна, І. Крамського, А. Куїнджі, І. Бродського, М. Грекова, М. Нестерова, Кукриніксів, А. Пластова та багатьох ін.) і скульпторів (П. Мартоса, Ф. Шубіна, М. Антокольського, М. Андрєєва, С. Коненкова та ін.). Р. м. розміщено в кол. Михайлівському палаці (1819—25, архітектор К. *Россі*, скульптори В. *Демут-Малиновський*, С. *Пименов*). У 19 ст. окремі приміщення перебудовував арх. В. Ф. Свиньїн, 1914—16 до осн. добудовано зх. корпус (арх. Л. Бенуа).

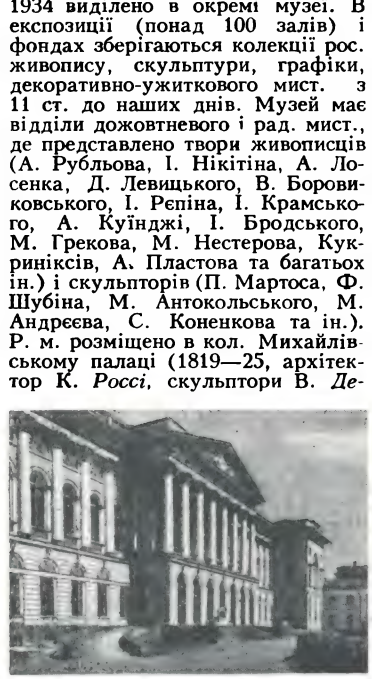

Російський музей у Ленінграді

Літ.: Государственный русский музей. Путеводитель. Л., 1969; Государственный русский музей. Живопись XVIII — начала XX века. Каталог. Л., 1980.

РОСІЙСЬКИЙ НАРОДНИЙ ХОР імені М. Ю. П'ятницького, Державний російський академічний народний хор імені М. Ю. П'ятницького — професійний музичний колектив. Засн. 1910 М. *П'ятницьким*. Виступав у с. Александровському (тепер Ліскинського р-ну Ворон. обл.), з 1918 — у Москві. З 1927— ім. П'ятницького, з 1937 — у складі Моск. філармонії, з 1940 — сучас. назва, з 1968 — академічний. У 1938 реорганізовано: збільшено склад хорової групи, приєднано танц. групу і ансамбль нар. інструментів. Хор очолювали М. П'ятницький (1910—27), П. Казьмін, В. Захаров, М. Коваль; з 1962 худож. керівник — нар. арт. РРФСР В. Левашов. При Р. н. х. працює фольклорний кабінет, 1970 створено дит. нар. хор. У репертуарі: нар. пісні і танці, твори рад. композиторів, театралізовані вистави. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1959).

Літ.: Мартынов И. Государственный русский народный хор имени Пятницкого. М., 1953; Коваль М. В. С песней сквозь годы. М., 1968.

М. К. Боровик.

РОСІЙСЬКИЙ ТОРГОВЕЛЬНО-ПРОМИСЛОВИЙ БАНК — один з найбільших акціонерних комерційних банків царської Росії. Засн. 1889 у Петербурзі. Мав 111 філіалів, у т. ч. 14 на Україні. Іноз. капітал (англ., франц., нім.) становив 42% акц. капіталу. Націоналізований 1917 Див. також *Банки*.

РОСІЙСЬКІ СЕЗОНИ — виступи рос. опери і балету за кордоном, які організував 1907 С. Дягілєв. Почалися в Парижі концертами за участю М. Римського-Корсакова, С. Рахманінова, О. Глазунова, Ф. Шаляпіна. В 1908—10 тут було показано опери «Борис Годунов» М. Мусоргського, «Псковитянка» Римського-Корсакова, та ін. З 1909 в Парижі, а з 1910 в Берліні, Брюсселі, Лондоні та ін. містах Зх. Європи під керівництвом М. *Фокіна* гастролювали визначні артисти рос. балету А. Павлова, В. Ніжинський, Т. Карсавіна, К. Гельцер, М. Мордкін та ін. В 1912—13 Ніжинський поставив у Парижі балети на музику К. А. Дебюссі та І. Стравинського. Оформляли спектаклі відомі рос. художники О. Бенуа, Л. Бакст, О. Головін, В. Сєров, М. Реріх, а також П. Пікассо, А. Матісс, Ж. Брак та ін. Р. с. сприяли пропаганді і впливу російської культури на світове мистецтво.

В. Г. Давидов

РОСІЙСЬКО - АМЕРИКАНСЬКА КОМПАНІЯ — торговельне об'єднання, створене 8 (19).VII 1799 в Росії з метою освоєння відкритих рос. експедиціями земель у Пн. Америці (т. з. Рос. Америка — Аляска, Алеутські о-ви, частина пн.-зх. узбережжя Пн. Америки), Курильських та ін. островів Тихого океану. Правління Р.-а. к. спочатку перебувало в Іркутську, з 1800 — в Петербурзі. Компанії надавалися в монопольне користування всі промисли й корисні копалини, що містилися на цих територіях, право організовувати експедиції, освоювати відкриті землі, торгувати з сусідніми країнами. В рос. володіннях в Америці було створено ряд поселень, споруджено суднобудівні верфі, майстерні тощо. Протягом 1803—40 компанією було організовано 25 експедицій, у т. ч. 15 кругосвітніх (І. Ф. *Крузенштерна*, Ю. Ф. *Лисянського* та ін.). Р.-а. к. брала участь у заселенні о. Сахалін та Приамурського краю. Керуючим справами Р.-а. к. 1824—25 служив К. Ф. *Рилєєв*. Компанію ліквідовано 1868 в зв'язку з продажем рос. володінь в Америці США.

Літ.: К истории Российско-американской компании (Сборник документальных материалов). Красноярск, 1957.

РОСІЙСЬКО-ІРАНСЬКІ ВІЙНИ 18—19 СТОЛІТЬ. Велися між Росією та Іраном за Закавказзя. У 18 ст. груз., вірм. і азерб. правителі не раз зверталися до рос. уряду з проханням допомогти у визволенні їхніх володінь від тур. та іран. панування. Російські війська здійснили перс. походи 1722—23 і 1796, однак вони відчутних результатів не дали.

Російсько іранська війна 1804 — 13. В 1801—04 до Росії добровільно приєдналася осн. частина груз. земель. Для зміцнення своїх позицій у Закавказзі рос. війська 1804 почали просуватися на Сх. У відповідь на це Іран почав проти них воєнні дії, які точилися на двох напрямах — Єреванському і Гянджинському. В зв'язку з початком рос.-тур. війни 1806—12 рос. командування змушене було взимку 1806 укласти перемир'я з Іраном. У 1808 воєнні дії відновилися. В ході війни рос. війська здобули ряд перемог і зайняли тер. Пн. Азербайджану. Але, враховуючи необхідність підготовки до боротьби проти наполеонівської Франції, рос. командування 1812 почало переговори про мир. Однак влітку того самого року іран. війська перейшли в наступ, а після того, як у Тегерані стало відомо про вступ *Наполеона I* у Москву, переговори було перервано. Тільки успішні дії рос. військ у Закавказзі змусили Іран у жовтні 1813 укласти Гюлістанський мирний договір, за яким він визнав приєднання до Росії Дагестану, Грузії й Пн. Азербайджану. Російсько-іранська війна 1826—28. Підбурюваний Великобританією Іран систематично порушував умови Гюлістанського договору, вимагав повернення територій, що відійшли до Росії. В липні 1826 іран. війська почали воєнні дії проти Росії. Рос. армія під командуванням О. П. *Єрмолова*, а з березня 1827 — І. Ф. *Паскевича* здобула ряд перемог, зайняла Нахічевань, Єреван, Тебріз. За *Туркманчайським договором 1828* до Росії було приєднано Сх. Вірменію. Росія в результаті перемог у Р.-і. в. визволила від ярма іран.

феодалів народи Закавказзя, які активно підтримували дії рос. військ під час рос.-іран. воєн.

Л. А. Сухих

РОСІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУ́РИ ІНСТИТУ́Т АН СРСР, Пушкінський Дім — літературознавча науково-дослідна установа. Засн. 1905 у Петербурзі як музейно-меморіальний і джерелознавчий центр пушкінознавства. В 1918 увійшов до складу АН. В 1930 перетворений на н.-д. ін-т рос. л-ри. Першим його директором був А. В Луначарський. В ін-ті н.-д. відділи і сектори (1982): фольклору, давньої рос. л-ри, нової рос. л-ри, рад. л-ри, теорії л-ри. При ін-ті є рукописний відділ, літературний музей, бібліотека, спеціалізоване сховище давніх рукописів і стародруків, фонограмо-архів. Тут міститься редакція журн. «Русская литература» (виходить з 1958). Ін-т проводить щорічні наук. Пушкінські конференції та ін. наук. конференції з питань фольклору, історії і теорії л-ри; видає праці з історії рос. л-ри і критики, тематичні збірники, акад. видання творів класиків рос. літератури.

Ф. Я. Прийма, Ю. К. Бегунов.

РОСІЙСЬКО-ПО́ЛЬСЬКІ ВІЙНИ 17 СТОЛІ́ТТЯ. Викликані прагненням Рос. д-ви визволити Україну, Білорусію і ряд російських областей від польс.-шляхетського панування.

Російсько-польська війна 1632—34, Смоленська війна. Почав війну рос. уряд з метою повернути Смоленську і *Чернігово-Сіверську землі,* загарбані шляхет. Польщею на поч. 17 ст. (див. *Польська і шведська інтервенція початку 17 століття*). Осн. сили рос. армії (40 тис. чол., команд.— боярин М. Б. Шеїн) у вересні — жовтні 1632 визволили Дорогобуж, Білу, Серпейськ, у листопаді— грудні— Невель, Рославль, Стародуб, Почеп, Трубчевськ. Однак спроба оволодіти Смоленськом закінчилася невдачею. Польс.-шляхет. війська оточили рос. армію. М. Б. Шеїн 15 (25).II 1634 змушений був підписати капітуляцію. Проте дальше просування польс.-шляхет. військ на Москву спинила рос. армія на чолі з кн. Д. М. Черкаським і кн. Д. М. *Пожарським.* Підписаний *Поляновський мир 1634* в основному підтвердив кордони, які існували до війни. Російсько-польська війна 1654—67. Почалася в результаті загострення суперечностей між обома д-вами в 40-х рр. 17 ст., особливо у зв'язку з переможним завершенням *визвольної війни українського народу 1648—54* і *возз'єднанням України з Росією 1654.* Осн. події війни розгорнулися на тер. Білорусії. Рос. війська (понад 41 тис. чол.), оволодівши Смоленськом, визволили Рославль, Мстиславль, Шклов, укр. козац. полки (бл. 20 тис. чол.) на чолі з наказним гетьманом І. Н. *Золотаренком* — Гомель, Новий Бихів та ін. населені пункти. На Україні об'єднане рос.-укр. військо, очолюване Б. *Хмельницьким* і В. В. *Бутурлі́ним,* визволило Острог, Межиріччя, Ровно та ін. населені пункти. Взимку — навесні 1654—55 польс.-литов. війська захопило Копись, Дубровну, Оршу в Білорусії, завдало поразки рос.-укр. війську під Жашковом. Проте у січні польс.-шляхет. військо та його союзники — крим. татари були розгромлені в *Охматівській битві 1655.* Влітку 1655 рос. армія і козац. полки визволили Мінськ, Вільно (Вільнюс), Ковно (Каунас), Гродно; Б. Хмельницький і В. В. Бутурлін здійснили успішний похід на зх.-укр. землі. Початок польс.-швед. війни 1655—60 змінив зовнішньополіт. ситуацію. Рос.-польс. переговори,. що почалися у зв'язку з цим навесні 1656, закінчилися укладенням 23.X (2.XI) 1656 угоди про припинення воєнних дій і продовження переговорів через рік. У 1656 Росія почала війну зі Швецією (див. *Російсько-шведські війни 17—19 століть*). Війна набула затяжного характеру. Це, а також смерть Б. Хмельницького (1657) ускладнили становище Росії. Обраний гетьманом І. *Виговський* підписав з польс.-шляхет. урядом ганебний *Гадяцький договір 1658,* який передбачав повернення України під владу шляхетної Польщі. Воєнні дії з Польщею відновилися в жовтні 1658. В результаті ряду воєнних операцій рос. війська змогли утримати за собою переважну більшість визволених до перемир'я територій. Восени 1659 І. Виговського було скинуто, гетьманом проголошено Ю. *Хмельницького.* В 1660 польс.-шляхет. війська захопили більшу частину Білорусії. На Україні внаслідок зради Ю. Хмельницького (див. *Слободищенський трактат 1660*) капітулювали рос. полки В. Б. Шереметєва. Польс.-шляхет. війська захопили Правобережну Україну (без Києва). В 1663—64 відбувалися дрібні сутички між рос. і польс.-шляхет. військами в Білорусії. На Україні польс.-шляхет. військо зазнало поразки під Глуховом і Новгородом-Сіверським. Виснаження матеріальних ресурсів обох сторін змусило їх почати переговори. Вони завершилися підписанням *Андрусівського перемир'я 1667.*

В. А. Смолій.

РОСІЙСЬКО-ТУРЕ́ЦЬКІ ВІЙНИ 17—19 СТОЛІ́ТЬ. Велися за панування на Чорному м. і в прилеглих районах. Росія прагнула здобути вихід до Чорного м., повернути загарбані тур.-тат. агресорами рос. і укр. землі та визволити балканські народи від тур. гніту. Туреччина намагалася зберегти своє панування в Пн. Причорномор'ї, використовуючи його як плацдарм для грабіжницьких нападів на рос. і укр. землі, зміцнити свої позиції на Балканах і Кавказі. З 2-ї пол. 18 ст. Р.-т. в. були пов'язані з розпадом *Османської імперії,* що намітився (т. з. східне питання).

Російсько-турецька війна 1676 — 81 викликана агресією осман. Туреччини проти України після її возз'єднання з Росією. В ході війни проти Польщі 1672—76 (див. *Польсько-турецькі війни 17 століття*) Туреччина захопила Поділля, а потім, спираючись на гетьмана Правобережної України П. Д. *Дорошенка,* намагалася підпорядкувати собі

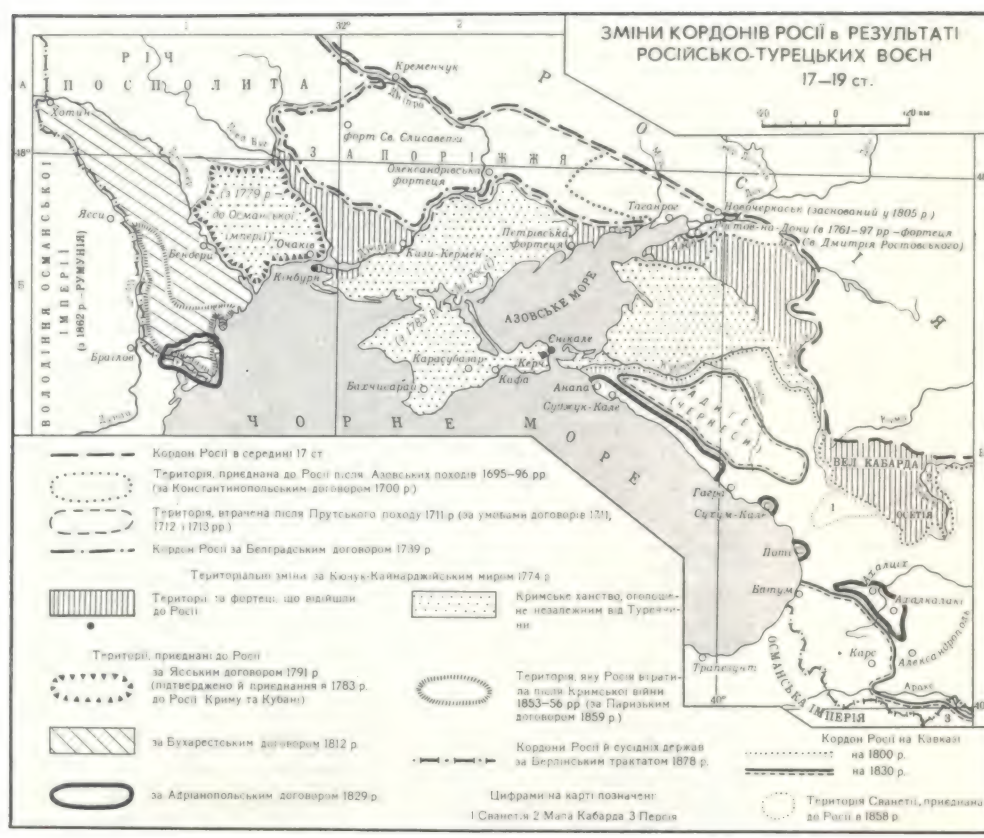

всю Правобережну Україну (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*). Війна закінчилася підписанням *Бахчисарайського мирного договору 1681*. Російсько-турецька війна 1696—1700 була продовженням боротьби Росії проти агресії османської Туреччини. В ході війни рос. армія здійснила *Кримські походи 1687 і 1689, Азовські походи 1695—96*. Війна закінчилася Константинопольським мирним договором 1700, за яким до Росії відійшли Азов і узбережжя Азовського м. до р. Міусу. Див. також *Карловицький конгрес 1698—99*. Російсько-турецька війна 1710—13 проходила в період *Північної війни 1700—21*, коли Туреччина, підбурена швед. королем *Карлом XII* та австр. і франц. дипломатами, оголосила війну Росії. В січні 1711 рос. війська і укр. козаки відбили напад на Україну крим. татар і загонів П. Орлика (див. *Орлики*). *Прутський похід 1711*, що став осн. подією війни, закінчився невдало для Росії. За *Прутським трактатом 1711* Росія змушена була відмовитися від Азова й зруйнувати укріплення на азовському узбережжі.

Російсько-турецька війна 1735—39 відбулася в результаті загострення рос.-тур. суперечностей у період війни за т. з. польс. спадщину 1733—35. Почалася нападом крим. татар на Україну і Кавказ. Рос. армія розгорнула наступ у квітні 1736. Дніпровська армія (команд.— ген.-фельдмаршал Б. К. *Мініх*), у складі якої були укр. козац. полки, оволоділа Перекопом і Бахчисараєм, 1737 — Очаковом, Донська армія (команд.— ген. П. П. Ласі) здобула Азов, 1737 завдала поразок татарам у Криму. В 1737 у війну проти Туреччини на боці Росії вступила Австрія. Після розгрому в серпні 1739 тур. армії під Ставучанами рос. війська зайняли Хотин і Ясси. Австрія, зазнавши поразок, уклала з Туреччиною сепаратний мир, що змусило Росію погодитися на *Белградський мирний договір 1739*. Російсько-турецька війна 1768—74 оголошена Туреччиною. Взимку 1768 крим. татари вдерлися на Україну, але їхній напад було відбито. В 1769 рос. війська зайняли азовське узбережжя, здобули Хотин і Ясси. Влітку 1770 рос. армія (команд.— П. О. *Румянцев*), у складі якої були запорожці, розгромили тур. війська поблизу Рябої Могили і на річках *Ларга* і *Кагул*. Одночасно рос. флот здобув перемогу у *Чесменському бою 1770*. В 1771 рос. армія зайняла Крим. У 1773 рос. війська на чолі з О. В. *Суворовим* здобули фортецю Туртукай, 1774 розбили турків біля с. Козлуджі. Незабаром було укладено *Кючук-Кайнарджійський мир 1774*. Російсько-турецька війна 1787—91 оголошена Туреччиною, яка, зокрема, вимагала повернення Криму, приєднаного до Росії 1783. В жовтні 1787 рос. війська на чолі з О. В. Суворовим розгромили тур. десант під *Кінбурном*, у грудні 1788 рос. армія оволоділа Очаковом. У 1789 рос. війська розбили турків під *Фокшанами* і на р. Римніку (див. *Римніцький бій 1789*), у грудні 1790 здобули Ізмаїл. Рос. флот (команд.— Ф. Ф. *Ушаков*) завдав поразки тур. флоту біля Керчі і Тендри. Після перемог рос. армії біля Мачіни і рос. флоту біля *Каліакрії* Туреччина змушена була підписати *Ясський мирний договір 1791*. Російсько-турецька війна 1806—12 розв'язана Туреччиною при підтримці *Наполеона I*. Росія в цей час вела війну з Францією (1805—07) та війну з Іраном (1804—13). В листопаді рос. армія зайняла Бессарабію, Молдову, Валахію. В серпні 1807 було укладено перемир'я, що тривало до березня 1809. В 1809 рос. армія (командуючий — П. І. *Багратіон*) оволоділа фортецями в пониззі Дунаю; в Грузії рос. війська 1810 здобули Поті і Сухум-Кале. В 1811 рос. армія (команд.— М. І. *Кутузов*) розгромила осн. сили турків під Рущуком на Дунаї, що змусило Туреччину підписати *Бухарестський мирний договір 1812*. Російсько-турецька війна 1828—29 виникла внаслідок загострення боротьби європ. д-в за поділ Османської імперії, яка переживала гостру внутр. кризу, що посилилася в зв'язку з *грецькою національно-визвольною революцією 1821—29*. У 1828 рос. армія зайняла Молдову і Валахію, кілька фортець на Кавказі; 1829 оволоділа Сілістрією, Бургасом і Адріанополем і вийшла до Стамбула. Туреччина змушена була укласти *Адріанопольський мирний договір 1829*. Російсько-турецька війна 1853—56 — див. *Кримська війна 1853—56*. Російсько-турецька війна 1877—78 була наслідком піднесення нац.-визвольного руху на Балканах (див., зокрема, *Квітневе повстання 1876*), загострення міжнар. суперечностей у сх. питанні. 12 (24).IV 1877 у зв'язку з тим, що султанський уряд відхилив вимогу надати автономію Босні, Герцеговині і Болгарії, Росія оголосила війну Туреччині. На боці Росії виступили Румунія, болг. добровільне ополчення, а згодом і Сербія. Влітку 1877 рос. армія з боями форсувала Дунай, загін ген. Й. В. *Гурка* перейшов Балкани. Після героїчної оборони *Шипки* в серпні 1877 рос. війська наприкінці року і в січні 1878 здобули Плевну, визволили Софію, полонили велику тур. армію в районі Шипка — Шейново і підійшли до Стамбула. На Кавказі рос. армія розгромила тур. війська в Аладжі, оволоділа Карсом і вийшла до Ерзерума. Туреччина змушена була підписати *Сан-Стефанський мирний договір 1878*, переглянутий на вимогу європ. д-в на *Берлінському конгресі 1878*.

Літ.: История СССР. Первая серия, т. 2—3. М., 1966—67; Історія Української РСР, т. 2—3. К., 1978—79; Страницы боевого прошлого. Очерки военной истории России. М., 1968; Русско-турецкая война 1877—1878 гг. и Балканы. М., 1978; Золотарёв В. А. Русско-турецкая война 1877—1878 гг. в отечественной историографии конца XIX — начала XX в. М., 1978.

А. Д. Бачинський.

РОСІЙСЬКО-ШВЕ́ДСЬКІ ВІЙНИ 17—19 СТОЛІ́ТЬ. Велися за Прибалтику, Фінляндію і панування на Балтійському м. Російсько-шведська війна 1656—58 велася Росією за повернення захоплених шведами в 16—17 ст. земель на узбережжі Фінської затоки, за Ліфляндію і вихід до Балтійського м. Спочатку рос. війська захопили ряд фортець на узбережжі Балтійського м. і взяли в облогу Ригу. Однак поновлення війни з Польщею (див. *Російсько-польські війни 17 століття*) змусило рос. уряд укласти зі Швецією Валієсарський договір 1658 про перемир'я на 3 роки, а через 3 роки — *Кардіський мирний договір 1661*. Кордон між двома країнами було відновлено відповідно до *Столбовського миру 1617*. Російсько-шведська війна 1700—21 — див. *Північна війна 1700—21*. Російсько-шведська війна 1741—43 була спробою Швеції повернути втрачені після Пн. війни території (див. *Ніштадтський мирний договір 1721*). Рос. війська завдали шведам ряд поразок і навесні 1743 підійшли безпосередньо до тер. Швеції. Зважаючи на загрозу висадки рос. десанту, швед. уряд підписав Абоський мирний трактат 1743, який зміцнив становище Росії на Балтійському м. і в Прибалтиці; до Росії відійшла частина Фінляндії, кордон між двома країнами встановлювався по р. Кюмене. Російсько-шведська війна 1788—90 розв'язана Швецією під час рос.-тур. війни 1787—91 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*), коли осн. сили Росії було відтягнуто на Пд. Швеція поставила Росії вимогу повернути території, приєднані до неї за мирними договорами 1721 і 1743. Рос. флот здобув перемоги в Гогландській (1788) і Виборзькій (1790) битвах; швед. наступ у Фінляндії теж зазнав поразки. Було укладено Верельський мирний договір 1790 на умовах збереження довоєнних кордонів. Російсько-шведська війна 1808—09 велася Росією в союзі з Данією проти Швеції та Великобританії за встановлення повного контролю над Фінською і Ботнічною затоками з метою зміцнення безпеки Петербурга. Рос. війська зайняли Фінляндію, Аландські о-ви, висадили десант на швед. узбережжі. Закінчилася Фрідріхсгамським мирним договором 1809, за яким до Росії відійшли Фінляндія та Аландські острови.

Літ.: Захаров Г. Русско-шведская война 1808—1809 гг. М., 1940; История Швеции. М., 1974.

Л. А. Сухих.

РОСІЙСЬКО-ЯПО́НСЬКА ВІЙНА́ 1904—05. Виникла в умовах загострення боротьби імперіалістичних держав за поділ Китаю і Кореї. З обох сторін мала загарбницький, імперіалістич. характер. В кін. 19 — на поч. 20 ст. Росія і Японія значно посилили свою активність у цьому районі. Японія внаслідок японо-кит. війни 1894—95 домоглася відторгнення від Китаю значних територій. Росія, з свого боку, 1896 уклала договір з Китаєм на будів-

ництво *Китайської Чанчуньської залізниці,* 1898 — орендувала Квантунський п-ів з *Порт-Артуром.* Під час придушення *Іхетуанського повстання* (1899—1901) царські війська 1900 окупували Маньчжурію. Занепокоєні зміцненням позицій Росії та Японії в Китаї, ін. імперіалістичні країни намагалися підштовхнути обидві держави на розв'язання збройного конфлікту. Англо-япон. угода 1902 сприяла підготовці Японії до війни. Правляча верхівка Росії розраховувала на легку перемогу у війні проти Японії, вбачаючи в цій перемозі можливість зміцнити своє становище і відвернути наростаючу революцію. Вважаючи Японію слабким противником, Росія не готувалася належно до війни. Сили Японії на поч. війни на Далекому Сході значно переважали російські (япон.— 375 тис., рос. — бл. 98 тис. чол.).

Війна почалася раптовим нападом вночі проти 27.I (9.II) 1904 япон. флоту на рос. ескадру в Порт-Артурі. Того самого дня в нерівному бою в кор. порту Чемульпо героїчно загинули крейсер «*Варяг*» і канонерський човен «Кореєць». Лише 28.I (10.II) Японія офіційно оголосила війну Росії. Ця війна була ворожою інтересам трудящих обох країн. Бойові дії розгорталися на морі і на суші. Япон. флотові вдалося блокувати рос. ескадру в Порт-Артурі. Це дало змогу япон. командуванню перекинути і сконцентрувати сухопутні війська на материку. В квітні 1904 почалися бойові дії сухопутних військ. Після боїв на р. Ялу, під Цзіньчжоу і Вафангоу (квітень — червень 1904) рос. армія змушена була залишити Корею і Ляодунський п-ів. 30.VII почалася блокада Порт-Артура. Бойові дії на суші показали повну бездарність царського командування. Поразки рос. армії під Ляояном (серпень 1904), безрезультатні кровопролитні бої на р. Шахе (вересень — жовтень 1904), падіння Порт-Артура [20.XII 1904 (2.I 1905)], поразки в *Мукденському бою 1905, Цусімському бою 1905* викликали у народів Росії гнів і обурення і прискорили початок *революції 1905—07 в Росії.* Більшовики на чолі з В. І. Леніним з перших днів війни зайняли чітку антивоєнну позицію, викриваючи імперіалістичний характер війни, закликаючи до боротьби проти самодержавства. Широку пропаганду проти війни розгорнули більшовицькі організації всієї Росії. На Україні Одеський, Катеринославський, Миколаївський, Луганський та ін. к-ти РСДРП випускали антивоєнні листівки. В Харкові, Одесі, Катеринославі, Миколаєві в листопаді — грудні 1904 під керівництвом більшовиків відбулись антивоєнні політ. демонстрації.

Все це примусило царизм поспішити з укладенням миру з метою сконцентрувати сили на придушенні революц. руху, що охопив усю країну. В мирі була заінтересована і Японія: сили її теж підірвала війна, в країні зростали антивоєнні настрої. При посередництві США 23.VIII (5.IX) було підписано *Портсмутський мирний договір 1905,* за яким до Японії відійшли Квантунський п-ів з Порт-Артуром і пд. частина о. Сахалін.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 9. Падіння Порт-Артура; т. 10. Розгром; Сорокин А. И. Русско-японская война 1904—1905 гг. М., 1956; История русско-японской войны. М., 1977.

А. В. Пасько.

РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКІ ДОГОВОРИ І УГОДИ. Договір 1855 про торгівлю та кордони укладено 26.I (7.II). Держ. мор. кордон встановлювався між о-вами Ітуруп та Уруп: перший відходив до Японії, другий та всі ін. Курильські о-ви на Пн. від нього — до Росії (о. Сахалін лишався неподіленим). Для рос. судноплавства відкривалися три япон. порти. На рос. підданих поширювались екстериторіальність і всі права й пільги, що їх Японія надавала ін. націям. Договір 1858 про торгівлю та мореплавство укладено 7 (19). VIII. Сторони домовились обмінятися постійними дипломатичними представництвами. Для росіян відкривалися ще 3 порти. В усіх відкритих портах створювалися постійні рос. консульства. Діяв до 1895. До договору додавався митний тариф. Конвенція 1867 про торгівлю та навігацію укладена 11 (23).XII. Скасувала митний тариф 1858. Надала япон. підданим право прямої торгівлі з росіянами як у відкритих портах, так і безпосередньо в Росії. Договір 1875 про обмін територіями укладено 25.IV (7.V). Росія передала Японії 18 Курильських о-вів — спроможні рос. землі — в обмін на офіц. відмову Японії від домагань на о. Сахалін. Кордон між д-вами встановлювався по протоці між мисом Лопатка на Камчатці та островом Шумшу. Жителі обмінюваних територій могли повернутись на батьківщину або лишитися на місці, прийнявши підданство даної країни. Для япон. купців і промисловців вводився режим найбільшого сприяння в далекосхідних рос. портах і водах. Додаткова статтяя, прийнята 10 (22). VIII, регулювала порядок обміну територіями та права жителів, які на них залишалися. Договір 1895 про торгівлю та мореплавство укладено 27.V (8.VI). Визначав режим «найбільшого сприяння» між обома країнами для сплати мита, розвитку торгівлі, а також права, що надавалися підданим однієї країни на тер. іншої. Мирний договір 1905 завершив *російсько-японську війну 1904—05.* Див. *Портсмутський мирний договір 1905.* Угода 1907 з загальнополітичних питань укладена 17 (30).VII. Мала гласну і секретну частини. За статтями першої частини сторони зобов'язувалися поважати тер. цілісність одна одної та всі права, записані в укладених між ними договорах. Проголошувалося, що сторони визнають незалежність і цілісність тер. Китаю і принцип заг. рівноправності щодо торгівлі та промисловості у цій країні. Секретна частина фіксувала поділ Маньчжурії на рос. та япон. зони впливу. Корея визнавалася сферою спец. інтересів Японії, Зовн. Монголія — Росії. Угода та підписані майже водночас торг. договір і риболовна конвенція сприяли деякій розрядці в рос.-япон. відносинах після рос.-япон. війни 1904—05. Угода 1910 укладена 21.VI (4.VII). Складалася з гласної і секретної частин. Статті першої частини стосувалися залізничних ліній у Маньчжурії та підтримання статус-кво в цьому районі Китаю. В секретній частині сторони зобов'язувалися не порушувати інтересів одна одної в їхніх сферах впливу, встановлених 1907, сприяти дальшому зміцненню цих інтересів у Маньчжурії. Фактично означала згоду на анексію Кореї Японією. Конвенція 1912 (секретна) укладена 25.VI (8.VII). Розвинула угоди 1907 і 1910. Оформила поділ сфер впливу Росії та Японії в Маньчжурії. Підтверджувала взаємні зобов'язання сторін не порушувати «спец. інтересів» одна одної в їхніх сферах впливу. Договір 1916 укладено 20.VI (3.VII). Складався з гласної і секретної частин. Статті першої оформили домовленість сторін про взаємну підтримку на випадок загрози їхнім позиціям на Далекому Сході. Секретна частина передбачала конкретні заходи в цьому питанні.

А. В. Пасько.

РОСІЯ — країна (територія) і держава, населена переважно *росіянами.* Поява терміна «Росія» (походить від назв «рос», «русь»; див. *Русь*) пов'язана з утворенням рос. народності, з початком утворення і зміцнення *Російської централізованої держави.* В рос. писемних джерелах слово «Росія» як назва країни існує з кін. 15 ст., але до кін. 17 ст. вона наз. і Руссю, Руською землею, Моск. д-вою. З 1721 Р. називалася вся *Російська імперія* як сукупність територій, що входили до її складу і були населені росіянами і неросійськими народами. Після перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції* з'явилося поняття «Рад. Росія». Було створено *Російську Радянську Федеративну Соціалістичну Республіку.*

РОСІЯНИ (самоназва — «русские») — нація, основне населення РРФСР (становлять 82,6%, 1979, перепис). Живуть і в ін. республіках СРСР і за кордоном (у США, Канаді, Бразілії, Аргентині, Франції, Румунії, Польщі та ін. країнах). Заг. чисельність — 138 600 тис. (1978, оцінка); в СРСР — 137 397 тис. (1979, перепис), з них в УРСР — 10 472 тис. Говорять *російською мовою.* З поч. 17 ст. і особливо в 19 ст. була поширена назва Р. великоруси або *великороси.* Серед Р. виділяються етногр. групи: *помори* (на Білому м.), мещера (в пн. частині Рязан. обл.), різні групи козаків (на Дону, Уралі, Кубані і в Сибіру) та ін. Офіц. релігія Р. в минулому — *православ'я.* За рад. часу переважна більшість Р.— атеїсти. Р., українці й білоруси сформувалися з єдиної давньоруської народності, що склалася із сх.-слов'ян. племен внаслідок розкладу родоплe-

мінних відносин й утворення ранньофеод. д-ви — *Київської Русі*. В умовах феод. роздробленості склалися передумови для формування рос., укр. і білорус. народностей. Зокрема, формування рос. народності, зумовлене соціально-екон. розвитком, пов'язане з боротьбою проти іга *Золотої орди* та з утворенням *Російської централізованої держави* (14—15 ст.). Возз'єднання з Росією українських (див. *Возз'єднання України з Росією 1654, Возз'єднання Правобережної України з Росією*) і білорус. земель сприяло ще тіснішому екон. і культур. зближенню трьох братніх народів. У 14—15 ст. Р. продовжували заселяти пн. землі Сх. Європи, Поволжя й Прикам'я, в 16—17 ст. рос. населення з'явилося в Сибіру і на Далекому Сході. Приєднання до Росії у 18—19 ст. ряду земель у Прибалтиці, Причорномор'ї, Серед. Азії супроводилося розселенням Р. на цих територіях. Р. вступали в тісний контакт з народами, які жили тут, і це супроводилося екон. й культур. взаємовпливами. Високого рівня розвитку досягла демократична рос. культура, що набула світового значення. Передові верстви рос. народу стояли в авангарді визвольного руху в Росії. Осн. масу рос. населення в царській Росії становили селяни-землероби. З утвердженням капіталістичних відносин у Росії після *селянської реформи 1861* завершилося формування рос. бурж. нації і нових класів — рос. пролетаріату і буржуазії. Рос. пролетаріат, підтримуваний трудящим селянством, під керівництвом Комуністичної партії відіграв провідну роль у трьох рос. революціях. *Велика Жовтнева соціалістична революція* відкрила новий період у нац. розвитку рос. народу. За роки Рад. влади в житті Р. відбулися великі зміни. Р.— робітники, селяни, інтелігенція — працюють на пром. підприємствах, у колгоспах і радгоспах, наук. і навчальних закладах. Міста й пром. селища реконструйовано. З'явилося багато нових міст. Докорінно змінилися сільс. поселення, де споруджують нові житл. будинки й громад. будівлі, за архітектурою близькі до міських. Традиційний рос. *одяг* (у жінок — сарафан, душогрійка, кокошник, у чоловіків — сорочка-косоворотка, які носили поверх нешироких штанів з поясом) поступився місцем сучас. одягові. Одяг сільс. жителів тепер майже не відрізняється від одягу городян. Незмірно зросло значення рос. культури й науки, що мала й має великий вплив на розвиток культури народів СРСР, а також народів світу. Р.— нація, що дала світові геніального теоретика марксизму, великого вождя і вчителя трудящих усього світу, організатора і керівника Комуністичної партії Рад. Союзу, засновника першої у світі Рад. д-ви В. І. Леніна. В ході соціалістичного будівництва Р. консолідувались у соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР утворили нову соціальну та інтернаціональну спільність — *радянський народ*. Рос. народ іде в авангарді всіх народів СРСР, що будують комунізм. «Його революційна енергія, самовідданість, працьовитість, глибокий інтернаціоналізм по праву здобули йому щиру повагу всіх народів нашої соціалістичної Батьківщини» (Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 86). Докладніше про історію, г-во, культуру Р. див. *Союз Радянських Соціалістичних Республік, Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка*.

Літ.: Народы Европейской части СССР, т. 1. М., 1964; Русские. Историко-этнографический атлас. М., 1967—70; Титова З. Д. Этнография. Библиография русских библиографий по этнографии народов СССР (1851—1969). М., 1970. *Г. П. Латишева.*

РОСКО́ВШЕНКО (Розковшенко) Іван Васильович [1809, с. Штепівка, тепер Лебединського р-ну Сумської обл.— 25.IV (7.V) 1889] — укр. і рос. письменник, педагог. Після закінчення Харків. ун-ту служив у міністерстві юстиції, був помічником редактора «Журнала Министерства народного просвещения». З 1839 — директор гімназій на Кавказі, згодом на Поділлі й Волині. Перебуваючи на Кавказі, дружив з Х. Абовяном. Р. належав до літ. гуртка І. *Срезневського*, був одним з видавців першого на Україні літ.-художнього альманаху «*Украинский альманах*» (1831). Вірші Р. 30-х рр. пов'язані з укр. тематикою. Перекладав твори У. Шекспіра рос. мовою (під псевд. Ів. Мейстера).

Літ.: Шамрай А. Харківські поети 30—40 років XIX століття (Харківська школа романтиків). Х., 1930; Федченко П. М. Матеріали з історії української журналістики, в. 1. К., 1959.

П. М. Федченко.

РО́СЛАВЛЬ — місто обласного підпорядкування Смолен. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на лівому березі р. Остра (бас. Дніпра). Вузол з-ць та автомоб. шляхів. 57 тис. ж. (1981). У Р.— з-ди: автоагрегатний, вагонорем., алмазних інструментів, склоробний, цегельний, овочесушильний; шпагатна і трикотажна ф-ки. Технікум залізнич. транспорту і радгосп-технікум, мед. уч-ще. Р. згадується в істор. документах 1408.

РОСЛА́ВСЬКИЙ-ПЕТРО́ВСЬКИЙ Олександр Петрович (1816, с. Слабин, тепер Черніг. р-ну Черніг. обл.— 1872) — рос. статистик та історик. У 1837 закінчив Харків. ун-т. Був професором і ректором цього ун-ту. Р.-П. вів боротьбу з реакційними поглядами нім. школи державознавства. Незважаючи на непослідовність у теор. поглядах, Р.-П. був прогресивним статистиком 19 ст. Осн. праці: «Лекції статистики» (1841), «Посібник з статистики» (1844, перевиданий 1856), «Спроба порівняння успіхів народонаселення в Росії та в деяких інших європейських державах» (1845). Написав кілька праць з питань історії старод. світу.

РОСЛИ́НИ — поряд з *тваринами* одна з двох основних груп світу живих організмів на Землі. Більшість Р. (фотосинтезуючі зелені рослини) є *автотрофами*. Тільки Р. притаманний осмотичний (рослинний) спосіб *живлення*, гол. чин. зумовлений наявністю в клітинах переважної більшості Р. вторинних (целюлозних) оболонок. Проте деякі рослинні клітини позбавлені вторинних оболонок (зооспори, статеві клітини, деякі одноклітинні Р.). Більшості Р. властиві прикріпленість до субстрату, розселення зачатками (діаспорами), ріст протягом всього життя, своєрідність циклів розвитку та способів закладання органів, наявність у клітинах Р. спеціалізованих *пластид*. В цілому комплекс цих ознак дає змогу на практиці надійно відрізняти Р., зокрема високоорганізовані, від тварин. Проте серед одноклітинних (*найпростіших*) організмів межі між Р. і тваринами в багатьох випадках нечіткі. Одноклітинні Р. відрізняються здебільшого будовою оболонки, розвиненими вакуолями, наявністю пластид та ін. особливостями в ультраструктурі. Р. виникли на Землі бл. 3 млрд. років тому і пройшли шлях еволюційного розвитку від одноклітинних до високоорганізованих і спеціалізованих квіткових Р. Всі рослинні організми — одноклітинні, колоніальні (див. *Колоніальні організми*) та багатоклітинні об'єднують у самостійне царство Р. з трьома підцарствами (відділами): червоні водорості, або багрянки, справжні водорості, вищі рослини. Синьо-зелені водорості та бактерії відносять до *прокаріотів*. Враховуючи своєрідні особливості *грибів* (здебільшого хітинова клітинна оболонка, виключно гетеротрофний спосіб живлення тощо), ряд вчених виділяє їх у самостійне царство (див. *Систематика* біологічна). За анатомічною і морфологічною будовою та складністю функціонування Р. поділяють на нижчі та вищі. Вищі Р. відрізняються від представників ін. царств організмів не лише особливостями внутр. будови, зокрема наявністю спеціалізованих *тканин*, а й зовнішнім виглядом. Їхнє тіло диференційоване на органи (*корінь, стебло, листки, квітки*), дуже розчленоване, що збільшує поверхню (пристосування до рослинного способу живлення). Р. відіграють надзвичайно важливу роль у природі (див. *Рослинний світ*). З усіх організмів Землі тільки хлорофілоносні Р. здатні перетворювати неорганічні речовини в органічні за допомогою сонячної енергії, вбираючи при цьому з атмосфери вуглекислий газ і виділяючи кисень. Р. утворюють *флору* та рослинний покрив (див. *Рослинність*) Землі і створюють сприятливі умови існування для представників *тваринного світу* і людини. Р. минулих геол. періодів є джерелом *корисних копалин*. Людина використовує велику кількість Р., зокрема *лікарські рослини, ефіроолійні рослини, вітамінноносні рослини, волокнисті рослини, дубильні рослини, камфороносні рослини, прядивні культури, пряні рослини*, а також *деревину* багатьох порід дерев тощо. Розвиток фітобіологічної науки дає змогу людині виводити нові форми Р., які відповідають тим чи ін. практичним по-

требам (див. *Рослинництво, Плодові культури*). Разом з тим посилення антропогенного впливу на природу ставить під загрозу зникнення з лиця Землі багато видів Р., тому виникла потреба охорони рідкісних та зникаючих видів Р., що знайшло відображення у складанні *Червоних книг*, створенні *заповідників* (див. *Охорона природи*).

Літ.: Вульф Е. В., Малеева О. Ф. Мировые ресурсы полезных растений. Л., 1969; Зеров Д. К. Очерк филогении бессосудистых растений. К., 1972; Жизнь растений. т. 1—5. М., 1974—80; Дикорастущие полезные растения СССР. М., 1976; Красная книга СССР. М., 1978; Червона книга Української РСР. К., 1980; Вент Ф. В мире растений. Пер. с англ. М., 1972.

Б. В. Заверуха.

РОСЛИ́ННИЙ СВІТ — сукупність всіх рослинних організмів на певній території або на земній кулі в цілому, що утворюють *флору* й *рослинність*. Р. с. є важливою складовою частиною біоти (комплексу живих організмів, що склався історично) окремих регіонів та *біосфери* в цілому, утворюючи фітосферу. Переважна більшість представників Р. с. є фотосинтезуючими (див. *Фотосинтез*) автотрофними (див. *Автотрофи*) рослинами, які відіграють важливу роль в біол. *кругообігу речовин* та трансформації сонячної енергії як первинні *продуценти* органічної речовини (див. *Біологічна продуктивність, Ланцюги живлення*).

Сумарні запаси фітомаси (див. *Біомаса*) Р. с. всієї суші Землі орієнтовно становлять $2{,}4 \times 10^{12}$ т, а Світового океану — $0{,}17 \times 10^{9}$ т. Розрізняють Р. с. минулих геол. періодів та сучас. Р. с., що пройшов шлях еволюційного розвитку від найпростіших форм протобіонтів (див. *Походження життя на Землі*) до сучас. нижчих та вищих рослин, яким властива величезна різноманітність за складністю організації, будови, формами, розмірами (напр., одноклітинні водорості — кілька десятків мкм завбільшки, деякі дерева — до 150 м заввишки, деякі ліани — до 300 м завдовжки). Р. с. диференційований на біол. *види*, яких налічується на Землі 500—600 тис., що представлені незліченною кількістю особин.

Б. В. Заверуха.

РОСЛИ́ННИЦТВА, СЕЛЕ́КЦІЇ І ГЕНЕ́ТИКИ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДОСЛІ́ДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені В. Я. Юр'єва — підпорядкований Південному відділенню ВАСГНІЛ. Розташований в Харкові. Засн. 1956 на базі Харків. селекційної станції (створена 1909) та Ін-ту селекції і генетики АН УРСР (засн. 1946). В ін-ті (1982) 9 відділів (рільництва, селекції, генетики, насіннєзнавства, тритикале, кормовиробництва, захисту рослин, насінництва), 21 лабораторія, елітне г-во, 3 насінницькі радгоспи (землі — 31 тис. га). Осн. напрями роботи ін-ту: створення нових сортів с.-г. культур, експериментальна розробка питань генетики і вдосконалення на цій основі методів селекції, обгрунтування ефективних прийомів рільництва для лісостепової зони Лівобережної України, кормовиробництва та ін. Ін-т створив і передав у виробництво 67 нових сортів 12 с.-г. культур. Видає наукові праці. В 1959 ін-т нагороджено орденом Леніна.

Б. П. Гур'єв.

РОСЛИ́ННИЦТВО — 1) Одна з осн. галузей сільського господарства; вирощування культивованих с.-г. рослин. Продукцію Р. використовують для харчування населення, як корми для годівлі с.-г. тварин та як сировину для багатьох галузей пром-сті — харч., легкої, фармацевтичної тощо. За госп. і біол. ознаками розрізняють польові, овочеві, плодові та ягідні, лучні й лісові с.-г. рослини. Відповідно до цього Р. поділяють на *рільництво, овочівництво*, садівництво, *виноградарство, луківництво, лісівництво*. Найбільше нар.-госп. значення має рільництво, завданням якого є вирощування польових культур (зернових, тех., баштанних, кормових, картоплі). СРСР за посівною площею с.-г. культур посідає 1-е місце в світі. Заг. посівна площа країни становить (1980) 217,3 млн. га, з них під зерновими — 126,6 млн. га, в т. ч. на Україні — відповідно 33,6 млн. га та 16,5 млн. га (див. *Землеробство, Зернове господарство*). 2) Наука про с.-г. рослини та методи вирощування їх. Метою Р. як наук. дисципліни є розробка теор. основ одержання високих і сталих урожаїв с.-г. рослин при високій якості одержуваної продукції і найменших затратах праці і засобів виробн. Завданнями Р. є також вивчення умов одержання високоякісного посівного матеріалу як фактора підвищення врожайності, розв'язання проблем щодо зберігання рослинної продукції. Осн. об'єктами досліджень Р. є с.-г. *рослина*, її біологія, навколишнє середовище — агроекологічні умови. В світі вирощується бл. 1000 видів рослин (без лікарських і декоративних), в СРСР — бл. 400 видів і бл. 5000 сортів і гібридів. На основі наук. даних і досвіду передових г-в розроблено рекомендації щодо ведення і освоєння *сівозмін* відповідно до грунтово-клімат. умов і вирощуваних культур, встановлено ступінь ефективності добрив, дано рекомендації щодо використання їх, впроваджено комплексні добрива, створено нові високопродуктивні сорти зернових, тех., овочевих, плодових, ягідних культур і винограду, картоплі для різних природних зон. Поряд із створенням сортів с.-г. культур велика увага приділяється розробці агротех. заходів (див. *Агротехніка*), що сприяють найповнішій реалізації потенціальних можливостей нових сортів і макс. використанню *родючості грунтів*. Теор. основою Р. в СРСР є агробіологічна наука. В дослідженнях з Р. використовують польовий, лабораторний, лабораторно-польовий, вегетаційний методи та виробничі досліди, в експериментальних дослідженнях з Р.— також досягнення ботаніки, фізіології рослин, агрономічної і біол. хімії, фізики, землеробства і *грунтознавства*, метеорології та ін. наук. Н.-д. робота з Р. в Рад. Союзі проводиться більш як у 100 н.-д. ін-тах, більш як на 400 дослід. станціях, 1500 сортодільянках та у багатьох ін. наук. установах. У *Продовольчій програмі СРСР* на період до 1990 року, розробленій відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і схваленій Травневим пленумом ЦК КПРС 1982, накреслено посилити роботи по селекції нових сортів і гібридів с.-г. культур, які відповідали б вимогам індустріальних технологій, застосовуваних у Р.; створити і впровадити сорти, стійкі проти несприятливих факторів середовища, з високою якістю зерна, несприйнятливі до хвороб і шкідників, з потенціальною врожайністю. На Україні наукові дослідження в галузі Р. здійснюють *Землеробства український науково-дослідний інститут, Рослинництва, селекції і генетики український науково-дослідний інститут* імені В. Я. Юр'єва, *Цукрових буряків всесоюзний науково-дослідний інститут, Кукурудзи всесоюзний науково-дослідний інститут, Селекції і насінництва пшениці миронівський науково-дослідний інститут* та ряд інших спеціалізованих інститутів, а також дослідні станції, сортодільянки, відповідні кафедри с.-г. вузів тощо. Вчені СРСР беруть участь у роботі багатьох міжнар. орг-цій і товариств. СРСР є членом Європ. наук. асоціації з селекції рослин, Європ. федерації з луківництва, Міжнар. наук. т-ва з садівництва й овочівництва, Міжнар. асоціації по контролю за якістю насіння, Європейської та Середньоазіатської організацій по захисту рослин.

Літ.: Растениеводство. М., 1979; Бугай С. М. Рослинництво. К., 1978.

С. М. Бугай.

РОСЛИ́ННІСТЬ — сукупність рослинних угруповань (*фітоценозів*) планети в цілому або її окремих регіонів та місцевостей. Розрізняють природну Р. (первинну і вторинну) та антропогенну Р. (культигенну, вторинну, бур'яноворудеральну), а також сучас. Р. та Р. минулих геол. періодів. Сучасна Р. склалася внаслідок *еволюції* рослинного світу. Р. характеризується фітоценотичною структурою, типами *життєвих форм*, чисельністю особин, видовим складом, особливостями екологічних зв'язків, сезонної ритміки фітоценозів, історії їх розвитку тощо. Просторовий розподіл Р. залежить від еколого-геогр. факторів, що діють у планетарному, регіональному і місцевому масштабах. Планетарні кліматично-зональні особливості зумовлюють зональний розподіл Р. на планеті (див. *Зональна рослинність*). Осн. зони Р. представлені Р. тропічних лісів, саван, пустель та напівпустель, степів, широколистяних та хвойних лісів, тундри, полярних пустель. Крім того, існують *азональна рослинність, екстразональна рослинність, інтразональна рослинність*. Виділяють також екологічні варіанти — водяну, галофільну, псамофільну, кальцефільну та ін. Р. (див. *Водяні рослини, Галофіти, Псамофіти, Кальцефіли*). В гірських районах розподіл Р. залежить від висоти над рівнем моря (див. *Висотна поясність*). На основі всебічного вивчення рослинного покриву створюють класифікації Р.

Р. Росселіні.

Е. Россі.

Росомаха.

за флористичним, екологічним, еколого-фітоценотичним, генетич. комплексним та ін. принципами. У переважній більшості класифікацій Р. осн. одиницею є *асоціація* рослинна. Групи близьких асоціацій об'єднують у *формації рослинні*, які, в свою чергу, об'єднують у великі підрозділи — *типи рослинності*. Осн. типами Р. на Землі є тундровий, бореальний (тайговий), широколистянолісовий, ксерофітно-рідколісний, степовий, савановий та ін., які об'єднані в групи типів Р.: пн. позатропічний, пд. позатропічний, а також тропічний. В кожній рослинній зоні можуть зустрічатися кілька типів Р. На території УРСР рад. вчені Д. Я. Афанасьєв, Г. І. Білик, Є. М. Брадіс, Ф. О. Гринь (1956) виділяють такі типи Р.: *ліси, чагарники, пустища, степи,* фриганоподібні *напівчагарники, луки, болота,* солончаки. На основі вивчення закономірностей розподілу Р. складають карти Р. та проводять геоботанічне районування. Р. є важливим компонентом *біосфери*, відіграє велику роль у первинному синтезі органічної речовини, у кругообігу речовин та перетворенні енергії в природі. Р. перебуває у безперервній взаємодії з середовищем, змінюється під впливом умов зовн. середовища, зокрема внаслідок діяльності людини (див. *Антропічні фактори, Агробіоценоз*). Р. вивчають *геоботаніка, ботанічна географія, екологія* рослин, *лісознавство, луківництво,* болотознавство та ін.

Див. також розділи «Рослинність» в ст. про континенти та ін. регіони. Іл. див. на окр. аркуші, с. 112—113; карту — с. 512—513.

Літ.: Рослинність УРСР [в. 1—4]. К., 1968—73; Александрова В. Д. Классификация растительности. Л., 1969; Геоботанічне районування Української РСР. К., 1977; Малиновський К. А. Рослинність високогір'я Українських Карпат. К., 1980; Растительность Европейской части СССР. Л., 1980; Вальтер Г. Растительность земного шара, т. 1—3. Пер. с нем. М., 1968—75.

Б. В. Заверуха.

РОСЛІН ТОРО́С — вірм. живописець-мініатюрист 2-ї пол. 13 ст. Див. *Торос Рослін*.

РОСОМА́ХА (Gulo) — рід хижих ссавців род. *куницевих*. Єдиний вид — р о с о м а х а (G. gulo) має масивне вкорочене тіло (довж. 76—105 см, маса 11—19 кг) з могутніми широкими лапами, відносно невеликою головою і округлими вухами. Волосяний покрив довгий, грубий. Забарвлення переважно темно-буре, від потилиці вздовж боків тулуба тягнеться жовтувата смуга («шлея»), кінці лап чорні. Тримається поодинці. Живиться переважно падлом (зокрема залишками здобичі вовків та ведмедів), рідше — молоддю копитних, гризунами та ін. тваринами. Самка після бл. 8—9 міс. вагітності в лютому — травні народжує 2—3 (рідше 4) малят. Статева зрілість настає на 3-му році життя. Р. поширена в зоні тайги і частково тундри Євразії та Пн. Америки. Ще у 19 ст. зустрічалась на Пн. України. Викопні рештки відомі починаючи з раннього антропогену, на Україні — з плейстоцену та голоцену.

О. П. Корнєєв.

РОСС (Ross) Джеймс Кларк (15.IV 1800, Лондон — 3.IV 1862, Ейлсбері) — англ. полярний дослідник. В 1818—33 брав участь у шести арктичних експедиціях, що мали на меті відкрити *Північно-Західний прохід*, у т. ч. в трьох експедиціях (1819—24) — під керівн. У. Е. *Паррі*. Досліджуючи п-ів Бутія (Пн. Канади), Р. 1831 відкрив Пн. магн. полюс. В 1840—43 Р. очолював антарктичну експедицію на суднах «Еребус» і «Террор», яка відкрила *Росса море*, частину материка Антарктиди (Земля Вікторії), два вулкани (*Еребус* і *Террор*) і край великого льодовика (*Росса шельфовий льодовик*). Ім'ям Р. названо також острів біля Грейяма Землі, бухту, протоку та мис у Канадському Арктичному архіпелазі.

РО́ССА МО́РЕ — окраїнне море Тихого ок. біля берегів Антарктиди, між мисами Адер і Колбек. Пл. 960 тис. км². Переважні глибини 500—700 м, найбільша — до 2972 м. Лежить на материковій обмілині. Пд. частина моря вкрита *Росса шельфовим льодовиком*, пн. — дрейфуючою кригою, багато *айсбергів*. Є острови (Бофорт, Франкліна, Коулмен та ін.). Пересічна річна т-ра води на поверхні —1° (влітку до +2°). Солоність до 34‰. На узбережжі Р. м.— антарктичні станції Мак-Мердо (США) і Скотт (Нова Зеландія). Назване на честь англ. полярного дослідника Д. К. *Росса*, який 1841 відкрив це море.

РО́ССА ШЕ́ЛЬФОВИЙ ЛЬОДОВИ́К — найбільший шельфовий льодовик земної кулі. Розташований в Антарктиді, вкриває також пд. частину *Росса моря*. Простягається з Пд. на Пн. майже на 850 км, зі Сх. на Зх.— на 1000 км. Площа 527 тис. км². Товщина льоду зменшується з Пд. до зовнішнього краю від 700—800 м до 150—250 м, до моря обривається крижаною стіною заввишки до 50 м. Пересічна швидкість руху льодовика 800—1500 м на рік. Живлення переважно за рахунок атм. опадів у вигляді снігу. В сх. частині Р. ш. л. діють наук. антарктичні станції Мак-Мердо (США) і Скотт (Нова Зеландія). У 1978 і 1979 у двох пунктах Р. ш. л. здійснено наскрізне буріння, проведено спостереження за т-рою і солоністю води, зібрано колекцію мор. фауни, взято проби грунту. Названий на честь англ. полярного дослідника Д. К. *Росса*, який 1841 відкрив льодовик.

Н. І. Барков.

РОССЕЛІ́НІ (Rossellini) Роберто (8.V 1906, Рим — 3.VI 1977, там же) — італ. кінорежисер. Перші фільми, поставлені спільно з Де Робертісоном («Білий корабель», 1941; «Людина з хрестом», 1942),— мілітаристські. Поразка фашист. Італії привела до переоцінки Р. своїх поглядів. Фільм «Рим — відкрите місто» (1945) — перший і найяскравіший твір *неореалізму*, пройнятий духом єдності народу в боротьбі з фашизмом. Рух Опору показано у картині «Пайза» (1946). У творах Р. 50-х рр. відобразилась моральна деградація бурж. суспільства. У картинах «Генерал Делла Ровере» (1959), «В Римі була ніч» (1960) і «Хай живе Італія!» (1960) Р., долаючи творчу кризу, знову звернувся до антифашист. та патріотичної тематики. В 60-х рр. поставив телевізійні стрічки «Взяття влади Людовіком XIV», «Сократ» та ін. В останній період творчості відійшов від прогрес. кіномистецтва, його фільми «Рік перший» (1974) та «Месія» (1975) пройняті духом клерикалізму.

Л. І. Брюховецька.

РОССЕ́ТТІ (Rossetti) Данте Габрієл (власне — Габрієл Чарлз Данте; 12.V 1828, Лондон — 9.IV 1882,

Д. Г. Россетті. Потрійна троянда. 1867. Галерея Тейт. Лондон.

Берчінгтон) — англ. живописець і поет. Син Г. Россетті — італ. революціонера і поета-романтика. Навчався в Лондоні у Рисувальній школі Г. Сесса (з 1843), в АМ (з 1845), пізніше у Ф. М. Брауна. Був одним із засновників «Братства прерафаелітів» (див. *Прерафаеліти*). Серед живописних творів — «Дитинство Марії» (1849), «Благовіщення» (1850), «Блаженна Беатріче» (1863), «Сон Данте» (1870—71). Р.— автор ескізів декоративних панно, вітражів. Поетичні твори позначені рисами *символізму* [вірші «Небесна подруга», 1850; зб. «Вірші», 1870; «Балади і сонети» (т. 1—2, 1881)]. Іл. див. також до ст. *Прерафаеліти*, т. 9.

РО́ССІ (Rossi) Ернесто (27.III 1827, Ліворно — 4.VI 1896, Пескара) — італ. актор. Сценічну діяльність почав з 16 років у мандрівних трупах. Учень Г. *Модени*, в трупі якого працював. З 1855 постійно гастролював у країнах Європи й Америки; 1877, 1878, 1890, 1895, 1896 виступав у Росії; 1878, 1890, 1896 — на Україні. Серед ролей — король Лір, Отелло, Гамлет, Річард III (в однойменних трагедіях Шекспіра), Дон Гуан, Барон («Кам'янний гість», «Скупий лицар» Пушкіна), Іоанн Грозний («Смерть Іоанна Грозного» О. К. Толстого). Р.— автор мемуарів «40 років артистичного життя» (т. 1—3, 1887—89).

Літ.: 50 лет артистической деятельности Эрнесто Росси. СПБ, 1896.

РО́ССІ Карл Іванович [Карло Джованні; 18 (29).XII 1775, Неаполь; за ін. джерелами, 18 (29).XII 1777, Петербург — 6 (18).IV 1849, Петербург] — рос. архітектор, представник пізнього *класицизму*, почесний акад. петерб. АМ (з 1822). У 80-х рр. 18 ст. разом з матір'ю Г. Россі та вітчимом Ле Піком (відомою у той час балетною парою) приїхав до Росії. У 1802—03 навчався в Італії. З 1804 — художник фарфорового та скляного з-дів у

Петербурзі. З 1806 призначений на посаду архітектора при імператорському дворі. З 1816 — гол. архітектор у Комітеті для будівель та гідравлічних робіт. Професор 1-го рангу флорентійської академії мистецтв (з 1828). Творчості Р. притаманні виразність і багатство ордерних композицій, новаторські конструктивні прийоми, синтез архітектури зі скульптурою та монументально-декоративним мистецтвом. Серед кращих творів

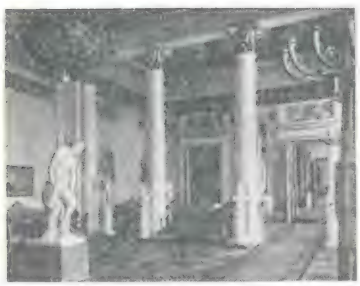

К. І. Россі. Михайлівський палац у Ленінграді. 1819—25. Білоколонний зал.

Р.— палацово-парковий комплекс на Єлагіновому острові (1818—22), Михайлівський палац (тепер *Російський музей*) та ансамбль Михайлівської площі (тепер площа Мистецтв, 1819—25), будинок та ансамбль Головного штабу на *Двірцевій площі* (1819—29), ансамбль Олександринського театру (1816—34; тепер *Ленінградський академічний театр драми* імені О. С. Пушкіна), будинки Сенату і Синоду (1829—34, у співавт.; тепер ЦДІА). Р. зробив вагомий внесок у проектування та забудову Москви, Калініна та ін. міст.

Літ.: Тарановская М. З. Карл Росси. Архитектор. Градостроитель. Художник. Л., 1980. *В. Ю. Могильовський.*

РОССІ́НА Юлія Вікторівна (24.VI 1877, Одеса — 30.IX 1960, Київ)— укр. рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1943). Член КПРС з 1940. Сценічну діяльність почала 1892 в трупі П. Саксаганського. З 1929 — артистка Харків., 1936—49 — Київ. театрів муз. комедії. Ролі: Наталка («Наталка Полтавка» Котляревського), Кулина, Аза, Маруся («Чорноморці», «Циганка Аза», «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Харитина («Наймичка» Карпенка-Карого).

К. О. Силіна.

РОССІ́НІ (Rossini) Джоаккіно Антоніо (29.II 1792, Пезаро — 13.XI 1868, Пассі, поблизу Парижа; похований у Флоренції) — італ. композитор. Муз. освіту здобув у Болонському муз. ліцеї (1806—10). З 1806 член Болонської філармонічної академії, з 1815 — композитор оперного театру «Сан-Карло» в Неаполі. З 1824 жив у Парижі, був муз. керівником італ. театру, з 1826 — королівський композитор і генеральний інспектор співу. В 1836—65 жив у Італії (Болонья, Флоренція). Автор бл. 40 опер, серед них: комічні (опери-буфа) — «Вексель на шлюб» (1810), «Севільський цирульник» (1816), «Попелюшка», «Сорока-злодійка» (обидві — 1817); серйозні (опери-серіа) — «Танкред», «Італійка в Алжірі» (обидві — 1813), «Отелло» (1816), «Вільгельм Телль» (1829). У доробку Р. є також фп. і вокальні мініатюри (зокрема, зб. «Музичні вечори», 1835), вокально-симф. твори («Стабат матер», 1842; «Маленька урочиста меса», 1864). Творчість Р. мала великий вплив на розвиток європейського оперного мистецтва 19 ст. Музику Р., зокрема оперу «Вільгельм Телль», високо цінував Т. Шевченко. На Україні (в Києві) з оперою «Севільський цирульник» виступала 1863—66 італ. трупа. Цей твір постійно ставлять муз. театри України.

Літ.: Бронфин Е. Ф. Джоаккино Россини. Жизнь и творчество в материалах и документах. М., 1973.

РОССОХІ́Н Іларіон Калинович (1707 або 1717, с. Хілок, тепер місто Читин. обл.— 10.II 1761) — один з перших рос. китаєзнавців. У 1729—40 вивчав кит. і маньчжурську мови в Пекіні. У 1740—61 працював перекладачем і викладав в Академії наук і мистецтв. Переклав значну кількість кит. і маньчжурських текстів, переважно істор. і геогр. змісту. Рукописи перекладів Р. (бл. 30) зберігаються в архівах Ленінграда, Москви і Казані.

РО́СТА — див. *Російське телеграфне агентство.*

РОСТАВИ́ЦЯ — річка у Вінн., Житомир. та Київ. областях УРСР, ліва прит. Росі (бас. Дніпра). Довж. 116 км, пл. бас. 1460 км². Тече Придніпровською височиною переважно у глибокій долині (до 40 м). Використовують для пром. водопостачання і зрошування.

РОСТАВИ́ЦЬКА УГО́ДА 1619, Раставицька угода 1619 — угода між старшиною *реєстрових козаків* на чолі з гетьманом П. К. *Сагайдачним*, з одного боку, і польс. комісарами на чолі з коронним гетьманом С. *Жолкевським*, з другого, про підпорядкування реєстровців польс.-шляхет. урядові. Укладена 7 (17).X поблизу містечка *Паволочі*, яке знаходиться на р. Роставиці. В основу Р. у. була покладена *Вільшанська угода 1617*. Реєстр козац. війська зменшувався до 3 тис. чол. Реєстрові козаки мали жити на Запоріжжі й охороняти кордони; не вдаватися до походів на Крим і тур. володіння; відновити й розширити укріплення на Запоріжжі. За це реєстровцям обіцяно щороку виплачувати по 40 тис. злотих. З козац. реєстру мали бути виключені всі, хто покозачився протягом останніх п'яти років. Селяни і козаки, не вписані до нового реєстру, повинні були повернутися під владу панів і державців. Крім Запоріжжя, реєстровці мали право жити тільки в королівських володіннях, з маєтків шляхти і духівництва повинні були виселитися протягом 9 місяців; інакше вони перетворювалися на кріпаків. Р. у. викликала обурення козацьких мас. Старшина з Сагайдачним намагалися виконати продиктовані угодою умови, що викликало повстання, внаслідок якого Сагайдачний був позбавлений гетьманства, а гетьманом у кін. 1619 проголошений *Я. Бородавка.*

І. Л. Бутич.

Ростов. Центральна частина міста. Ліворуч — дзвіниця (80-і роки 17 ст.), праворуч — Успенський собор (бл. 1589).

РОСТА́ЛЬНИЙ Олександр Панасович (10.III 1926, с. Реймentарівка, тепер Корюківського р-ну Черніг. обл.— 6.X 1972, Кривий Ріг) — передовик виробництва в залізорудній пром-сті, Герой Соціалістичної Праці (1960). Член КПРС з 1958. В 1948 почав працювати підземним бетонником, а з 1950 — бригадиром гірничопрохідницької бригади шахти «Гігант» рудоуправління ім. Ф. Е. Дзержинського, яка не раз встановлювала рекорди швидкісного проходження гірничих виробок. Р.— ініціатор змагання за звання бригад і ударників комуністичної праці в Криворізькому басейні.

А. А. Сороколіт.

РОСТА́Н (Rostand) Едмон (1.IV 1868, Марсель — 2.XII 1918, Париж) — франц. поет і драматург, член Франц. академії (з 1901). Популярність Р. принесла комедія «Романтики» (пост. і вид. 1894). Благородному коханню присвячена драма «Принцеса Мрія» (пост. і вид. 1895). Звертався до реліг. мотивів («Самарянка», пост. і вид. 1897). В героїчній комедії «Сірано де Бержерак» (пост. 1897, вид. 1898) створив романтичний образ поета-воїна, захисника слабких і бідних, відданого батьківщині. Пізніше зазнав впливу націоналістичних, ідеалістичних ідей (драма «Орля», пост. і вид. 1900; п'єса «Шантеклер», пост. і вид. 1910; збірки віршів «Політ Марсельєзи», вид. 1919; «Крилата пісня», вид. 1922). Укр. мовою твори Р. перекладали А. Кримський, М. Рильський, М. Терещенко.

Тв.: Укр. перекл.— Самарянка. Львів, 1930; Сірано де Бержерак. К., 1947; [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971; Рос. перекл.— Пьесы. М., 1958; Два Пьеро, или Белый ужин. М., 1980.

Т. Т. Духовний.

РО́СТВЕРК (нім. Rostwerk, від Rost — грати і Werk — будова) — конструкція верхн. частини фундаменту споруди, утвореного з паль, що об'єднує їх в єдине ціле. Служить для рівномірного розподілу навантаження на палі.

РОСТО́В, Ростов-Ярославський — місто обласного підпорядкування Яросл. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на пн.-зх. березі оз. Неро. Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. Вперше згадується в літописі під 862. В 10 ст.— столиця Ростово-Суздальського князівства, в 11 — на поч. 13 ст. входив до *Владимиро-Суздальського князівства*. З 1207 — столиця *Ростовського князівства* (в 12—17 ст. місто наз. Ростов-Великий). З 1474 — у складі Рос. централізованої д-ви. Резиденція митрополита (1589—1788; 1702—

К. І. Россі.

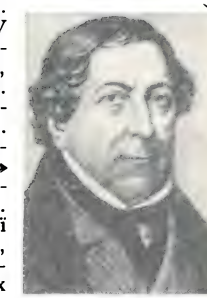

Дж. А. Россіні.

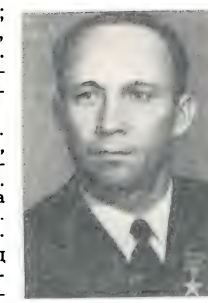

О. П. Ростальний.

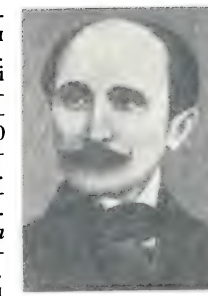

Е. Ростан.

09 митрополитом тут був укр. і рос. церк. і культур. діяч Д. С. *Туптало*). В 17 ст. в Р. виник ярмарок, який у 1-й пол. 19 ст. став третім у Росії після Нижегородського та Ірбітського. Рад. владу встановлено 18 (31). XII 1917.

У Р.— льонопрядильна фабрика «Рольма», виробниче об'єднання «Ростовкавоцикорпродукт», авторемонтний завод; ф-ки: швейна та «Ростовська фініфть». С.-г. технікум та пед. уч-ще.

Архіт. пам'ятки: Успенський собор (бл. 1589, фрески 1659, 1670) з дзвіницею (80-і рр. 17 ст.), торговельні ряди (1830, арх. А. Мельников), ансамбль Кремля (до 19 ст наз. Архієрейський будинок, 1670—83), церкви Воскресіння (1670, фрески 1675), Іоанна Богослова (1683, фрески 1683), Спаса на Сінях (1675, фрески 70-х рр. 17 ст.), Григорія Богослова (1680), Одигітрії (1698) та ін., князівські терем (16—17 ст.), палати Біла (1672), Червона (1672—80), Ієрархова (17 ст.), кам. будинки (кін. 18 — поч. 19 ст.). На околиці Р.— архіт. комплекси Авраамієвого (16—19 ст.) і Яковлевського (17—19 ст.) монастирів. У Р. з 18 ст. існує мист. живописної емалі на міді (до 1840 — ікони, оклади тощо, пізніше — світські портрети, пейзажі); за рад. часу ф-ка «Ростовська фініфть» виготовляє прикраси і сувеніри.

Ростов. Надбрамна церква Воскресіння. 1670.

РОСТОВІ РЕЧОВИ́НИ — біологічно активні речовини, що містяться в рослинах і стимулюють їх *ріст*. До Р. р. належать *фітогормони (ауксини, гібереліни, цитокініни)*, а також деякі феноли, похідні сечовини тощо.

РОСТО́В-НА-ДОНУ́ — центр Ростов. обл. РРФСР. Розташований на правому березі Дону. Значний вузол залізнич., автомоб. та повітр. шляхів. Річковий порт. Аеропорт. 966 тис. ж. (1982). Ділиться на 7 міськ. районів. На місці сучас. міста 1749 було засновано митницю і порт, 1761 збудовано фортецю. Її назвали Ростовською на честь митрополита Димитрія Ростовського (див. Д. С. *Туптало*). Населений пункт, що виник навколо фортеці, почав називатися Р.-на-Д., 1796 став містом. У 1875 в місті засновано відділення «*Південноросійського союзу робітників*», 1895 виник с.-д. к-т (згодом — Донком). У місті відбувся *Ростовський страйк 1902*, під час революції 1905—07 — збройне повстання (див. *Грудневі збройні повстання 1905*). Рад. владу встановлено 26.X (8.XI) 1917. З 1924 — центр Пн.-Кавказького, з 1934 — Азово-Чорноморського країв, з 1937 — Ростов. обл. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 рад. війська провели *Ростовську операцію 1941*. Місто нагороджено орденами Леніна (1970), Вітчизняної війни 1-го ступеня (1982). Гол. галузі пром-сті: машинобудування (зокрема, сільськогосподарське), харчова, легка, хімічна. Найбільші підприємства цих галузей: виробничі об'єднання «Ростсільмаш», «Червоний Аксай», «Електроінструмент», «Електропобутприлад», «Ростовсантехніка»; з-ди: підшипниковий, поршневий, «Легмаш», газової апаратури та ін. Хім. пром-сть представлена виробничим об'єднанням ім. Жовтневої революції. Розвинута також харч. (виробничі об'єднання — кондитерське, олійно-жирове, «Донвино», «Донпиво»; макаронно-концентратний та м'ясний комбінати, консервний з-д, тютюнова ф-ка), легка (трикотажне, швейне й шкіряне об'єднання, взут. ф-ка) та меблева пром-сть. У Р.-на-Д. — 10 вузів, у т. ч. *Ростовський університет*, філіали Всесоюзного заочного ін-ту харч. пром-сті, Київського ін-ту інженерів цивільної авіації та заочного ін-ту рад. торгівлі, заочний ф-т Горьк. ін-ту інженерів водного транспорту та Пн.-Кавказький філіал Всесоюзного заочного електротех. ін-ту зв'язку, 26 серед. спец. навч. закладів, н.-д. установи. Музеї: краєзнавчий та образотворчих мистецтв, 7 театрів, у т. ч. драм., юного глядача, муз. комедії, ляльок та ін.; цирк, філармонія.

Зберігся собор [80-і рр. 18 ст., арх. І. Старов (?)]. Серед споруд рад. часу — Будинок Рад (1929—34, арх. І. Голосов), Театр ім. М. Горького (1930—35, арх. В. Щуко, В. Гельфрейх), кінотеатр «Росія» (1960, арх. Л. Еберг), готель «Інтурист» (1973, арх. В. Сімонович, Л. Пушкова). Пам'ятники: В. І. Леніну (1929, скульптор Г. Нерода), С. М. Кірову (1939, скульптори З. Віленський, В. Баринов), К. Марксу (1959, скульптор М. Альтшулер), О. С. Пушкіну (1959, скульптор Г. Шульц); монумент на честь визволення міста від білогвардійців у 1920 (1972, скульптор Є. Вучетич, архітектор І. Ловейко та ін.).

Ростов-на-Дону. Площа Будинку Рад.

РОСТО́ВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 13.IX 1937. Розташована на Пд. Східноєвропейської рівнини, омивається Таганрозькою зат. Азовського м. Пл. 100,8 тис. км². Нас. 4140 тис. чол. (на 1.I 1981). Осн. нас.— росіяни, живуть також українці, вірмени, білоруси та ін. Міськ. нас.— 70%. Поділяється на 41 район, має 22 міста та 37 с-щ міськ. гипу. Центр — м. *Ростов-на-Дону*. Р. о. нагороджено орденом Леніна (1958).

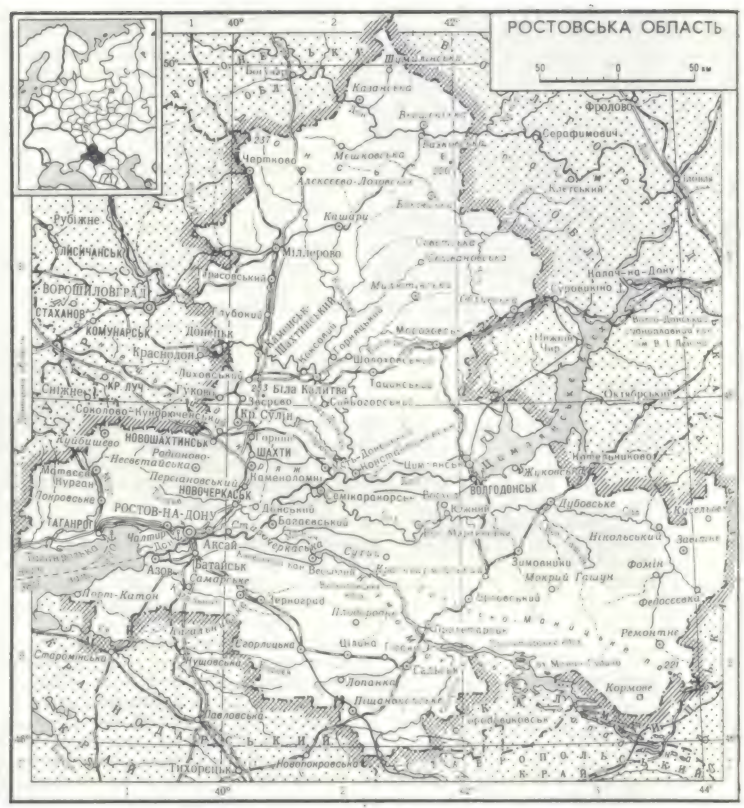

Рельєф переважно рівнинний. Найбільш підвищені ділянки області — відроги *Донецького кряжа* (вис. до 253 м) та зх. схили височини *Єргені*. Корисні копалини: кам'яне вугілля, кварцити, флюсові вапняки, нафта, газ та ін. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра липня +22, +24°, січня від —9° на Пн. до —5° на Пд. Річна кількість опадів від 650 мм на Зх. до 400 мм на Сх. Взимку бувають сніжні хуртовини, влітку — *пилові бурі*. Гол. ріка — *Дон* (протяжність у межах області бл. 450 км) з притоками *Сіверський Донець*, Сал, Манич та ін. Є озера (найбільше — Манич-Гудило), бл. 2000 ставків та 3 водосховища (Цимлянське, Весьоловське й Пролетарське). Переважає степова рослинність на звичайних чорноземах,

у сх. районах — типчаково-ковилова на каштанових грунтах, у пд.-сх.— типчакова напівпустельна. Більшу частину степів розорано. Р. о. — одна з найрозвинутіших областей Пн. Кавказу. В нар.-госп. комплексі республіки вона виділяється машинобудуванням, харч. та легкою пром-стю. Електроенергія надходить з теплових електростанцій: Новочеркаської ДРЕС, АртемДРЕС, Несвєтай-ДРЕС, Ростовської та Каменської ТЕЦ, Цимлянської ГЕС. Паливна пром-сть представлена видобуванням і збагаченням антрацитового вугілля. Підприємства машинобудування та металообробки виробляють електровози, зернозбиральні комбайни (1-е місце в СРСР), електровимірювальні, оптичні і оптикомех. прилади, сан.-тех. устаткування та вироби, технологічне устаткування для харч. та комбікормової пром-сті, дрібні річкові і мор. судна, баржі, побутові холодильники, верстати та інструменти, електротех. вироби. Осн. галузі легкої пром-сті — швейна, взут., шкіряна, шкіряно-галантерейна, трикотажна; харчової — м'ясна, виноробна, олійно-жирова, маслоробна, борошномельно-круп'яна, тютюнова, консервна. Підприємства металург., хім., нафтохім. пром-сті. Гол. пром. центри: Ростов-на-Дону, *Новочеркаськ, Таганрог,* Шахти, *Азов, Каменськ-Шахтинський, Волгодонськ,* Міллерово. С. г. багатогалузеве, високомеханізоване. В землеробстві переважає зернове г-во (озима пшениця, ярий ячмінь, на зрошуваних землях — рис). Вирощують також тех. (соняшник, рицина, коріандр та гірчиця), овоче-баштанні, кормові культури. Значні площі під плодово-ягідними насадженнями. Провідна галузь тваринництва — м'ясо-молочне скотарство. Розводять свиней, овець і кіз, птицю. Важливу роль у перевезенні вантажів має залізнич. транспорт (меридіональна лінія Чертково — Ростов-на-Дону — Батайськ та замкнуте «кільце» Батайськ — Сальськ — Волгодонська — Морозовська — Лиха — Батайськ). Розвивається автомоб. та повітр. транспорт. Судноплавство по Дону, Сіверському Дінцю, Маничу. Важливі річкові порти: Ростов-на-Дону, Усть-Донецький. Після спорудження *Волго-Донського судноплавного каналу* імені В. І. Леніна Ростов-на-Дону став портом 5 морів. Область перетинає газопровід на Москву та Ленінград.

В Р. о.— 16 вузів, у т. ч. *Ростовський університет,* ін-ти — політех. та інженерно-меліоративний у Новочеркаську, радіотехнічний та педагогічний у Таганрозі, технологічний побутового обслуговування в м. Шахтах, Азово-Чорномор. механізації с. г. в Зернограді, Донський с.-г.— ст. Персіановка. 71 серед. спец. навч. заклад. Н.-д. ін-т технології машинобудування (Ростов-на-Дону), Всесоюзний н.-д., проектно-конструкторський і технологічний ін-т електровозобудування (Новочеркаськ) та ін. 8 музеїв з 13 філіалами — обл. краєзнавчий у Ростові-на-Дону з філіалами в містах Шахти, Пролетарськ, Каменськ-Шахтинський, у районах — Тацинському, Вьошенському; у М'ясниковському р-ні — істор.-архіт. меморіал рос.-вірм. дружби та археолог. заповідник «Танаїс», в Тарасовському р-ні — музей 13 Героїв Радянського Союзу; обл. музей образотворчих мистецтв у Ростові-на-Дону, краєзнавчий, картинна галерея та музей А. П. Чехова у Таганрозі, краєзнавчий в Азові, музей історії донського козацтва в Новочеркаську (філіал — Будинок-музей художника М. Б. Грекова), істор.-архіт. музей-заповідник (ст. Старочеркаська). Театри: 7 — у Ростові-на-Дону, драматичні — в Шахтах, Таганрозі, Новочеркаську, обл. філармонія й цирк у Ростові-на-Дону. Клімато-кумисолікувальний курорт Манич, 12 санаторіїв.

РОСТО́ВСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1941 — оборонні дії рад. військ Пд. фронту (командуючий — генерал-полковник Я. Т. *Черевиченко*) під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 на ростовському напрямі з 5 по 16.XI та контрнаступ їх з 17.XI по 5.XII проти нім.-фашист. військ групи армій «Південь». Мета Р. о.— не допустити оточення частини військ Пд. фронту під Ростовом-на-Дону і прориву ворога на Пн. Кавказ. 5.XI почався наступ нім.-фашист. військ, які намагалися глибоким охоплюючим маневром 1-ї танк. армії обійти Ростов-на-Дону з Пн. і Пн. Сх. і оточити рад. війська 9-ї та 56-ї армій. Частина сил 17-ї нім. армії та італ. корпус почали відволікаючий наступ на Ворошиловград. До 11.XI ворогові вдалося вклинитися в оборону 9-ї рад. армії на 30 км. Але, зважаючи на великі втрати, нім.-фашист. командування відмовилося від початкового плану і поставило завдання оволодіти Ростовом-на-Дону з Пн. 21.XI ворог захопив місто. Рад. війська ще 17.XI перейшли в контрнаступ і до 27.XI просунулися до р. Тузлова, цим самим створивши загрозу флангові тилу ворожих військ, що перебували в Ростові-на-Дону. Розвиваючи успіх, рад. війська 27.XI завдали удару ростовському угрупованню і 29.XI визволили місто. Внаслідок успішних дій рад. військ ворога було відкинуто на Зх. до р. Міусу. Р. о. сприяла розгромові нім.-фашист. військ під Москвою 1941—42 і зірвала ворожий план прориву на Пн. Кавказ узимку 1941—42.

РОСТО́ВСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ КОМБАЙНОБУДІВНЕ́ ОБ'Є́ДНАННЯ, «Ростсільмаш» — підприємство по виробництву зернозбиральних комбайнів. Розташоване в м. Ростові-на-Дону. Буд-во з-ду почато 1926, завершено 1930. Виробляв комбайни та ін. с.-г. техніку. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 був повністю зруйнований. У 1947 відбудований і до 1958 виготовляв причіпні зернозбиральні та кукурудзозбиральні комбайни. З 1958 випускав самохідні зернозбиральні комбайни СК-3, 1962 — СК-4. З 1973 почато випуск високопродуктивного зернозбирального комбайна С-К5 «Нива». Підприємство нагороджено орденами Леніна (1956), Жовтневої Революції (1971), Трудового Червоного Прапора (1930).

РОСТО́ВСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — давньоруське удільне князівство з центром у Ростові Великому. Виділилось 1207 з *Владимиро-Суздальського князівства.* Першим ростовським князем був кн. Костянтин — старший син великого князя *Всеволода Велике Гніздо.* Ставши 1216 великим князем владимирським, Костянтин поділив Р. к. між синами. За їх князювання з складу Р. к. виділилися Ярославське і Углицьке князівства, а після 1238 — Білоозерське князівство. В 1238 Р. к. спустошили орди *Батия.* З середини 14 ст. Р. к.— під впливом моск. великих князів; 1474 ввійшло до складу *Російської централізованої держави.*

РОСТО́ВСЬКИЙ СТРАЙК 1902 — виступ робітників промислових підприємств Ростова-на-Дону. 2 (15).XI застрайкували робітники котельного цеху залізнич. майстерень на знак протесту проти обрахування їх адміністрацією. У прокламації, випущеній 4 (17).XI, Донський к-т РСДРП (Донком), що стояв на позиціях ленінської «*Искры*», закликав усіх робітників майстерень приєднатися до страйку, сформулював вимоги страйкарів: 9-годинний робочий день, підвищення заробітної плати, скасування штрафів тощо. 6—7 (19—20). XI страйк став загальноміським і набув політ. характеру. В місті відбувалися численні багатолюдні мітинги; Донком випустив 17 прокламацій. 11 (24).XI по робітниках, які зібралися на мітинг, козаки відкрили вогонь. Поліція провела арешти, вислала з міста робітників-активістів. 26. XI (9.XII) страйк було припинено. В. І. Ленін відгукнувся на Р. с. статтею «Нові події й старі питання» (Повне зібр. тв., т. 7), бл. 30 іскрівських к-тів і груп РСДРП присвятили Р. с. листівки. Страйки солідарності з учасниками Р. с. відбулися в ряді міст Росії.

РОСТО́ВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені М. А. Суслова — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спеціальної освіти РРФСР, базовий вуз Північно-Кавказького наук. центру вищої школи. Свою історію започаткував від Варшавського ун-ту з рос. мовою викладання, відкритого 1869 і 1915 евакуйованого до Ростова-на-Дону; з 1917 — Донський, з 1925 — Північно-Кавказький, з 1931 — Ростовський-на-Дону, з 1957 — Ростовський ун-т. Ім'я М. А. Суслова ун-ту присвоєно 1982. У складі ун-ту (1980) ф-ти: біолого-грунтовий, геолого-геогр., істор., механіко-матем., фіз., філос., філол., хім., юрид., екон.; вечірнє й заочне відділення, аспірантура; працюють ін-т підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук, н.-д. ін-ти фізики, фіз. і органічної хімії, механіки й прикладної математики, нейрокібернетики, біології; галузеві лабораторії, бот. сад, навч.-дослідна біол. станція, астр. обсерваторія, обчислювальний центр, наук. б-ка (фонд — 1,8 млн. одиниць зберігання), вид-во. В 1979/80 навч. р. в ун-ті налічувалося 10,3 тис. студентів.

М. Ф. Ростовцев.

С. Й. Ростоцький.

Ростральна колона біля колишнього будинку Біржі в Ленінграді. Архітектор Тома де Томон. 1805—10.

Р. у. видає зб-к наук. праць (з 1934). Протягом 1945—80 підготовлено бл. 34 тис. спеціалістів. Ун-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

Ю. А. Жданов.

РОСТО́ВЦЕВ Микита Федорович [н. 14 (26).IX 1895, с. Воздремо, тепер Щокінського р-ну Тул. обл.] — рос. рад. зоотехнік, Герой Соціалістичної Праці (1975), академік ВАСГНІЛ (з 1956), засл. діяч науки РРФСР (з 1967). Член КПРС з 6 червня 1917. В 1935 закінчив Моск. зоотех. ін-т. У 1936—56 працював у Наркоматі і М-ві радгоспів СРСР; з 1956—72— академік-секретар відділення тваринництва ВАСГНІЛ. Розробив теоретич. основи і методи міжпородного схрещування в скотарстві, брав участь у виведенні костромської, казахської білоголової і чорно-рябої порід худоби. Нагороджений орденом Леніна, 6 ін. орденами, медалями.

М. Ф. Прохорова.

РОСТО́ВЦЕВ Михайло Іванович [29.X (10.XI) 1870, Київ — 20.X 1952, Нью-Гейвен, США] — рос. історик античності і археолог. Здобув освіту в Київ. і Петерб. ун-тах. З 1898 — приват-доцент, 1901—18 — професор Петерб. ун-ту. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції емігрував (1918). В 1920—25 — професор ун-ту в Мадісоні (США), 1925—44 — професор Єльського ун-ту в Нью-Гейвені. Праці Р.— «Античний декоративний живопис на півдні Росії» (1914), «Скіфія і Боспор» (1925) — містять великий фактичний матеріал. Праці з історії стародавніх Греції і Риму — «Соціальна та економічна історія Римської імперії» (1926), «Соціальна та економічна історія елліністичного світу» (1941) — написані з ідеалістичних антимарксистських позицій.

РО́СТОК — місто на Пн. НДР, адм. центр округу Росток. Розташований на р. Варнов, біля її впадіння в Балтійське м. Вузол з-ць і автошляхів, гол. порт країни (включаючи аванпорт Варнемюнде), аеропорт. Поч. пункт нафтопроводу Р.— Шведт. 222,9 тис. ж. (1978). Гол. район суднобудування (верфі у Р. і сусідніх містах — Варнемюнде, Штральзунді, Вісмарі та ін.), рибальства й рибної (рибний комбінат) промсті країни. Виробн. суднових дизелів; електротехнічна, деревообробна та ін. галузі пром-сті, пов'язані з суднобудуванням. Ун-т (з 1419). Ін-т мор. рибальства, Профшкола рибальського г-ва, Вища муз. школа. Музей океанографії. Архіт. пам'ятки 13—15 ст. Засн. 1218 на місці слов'ян. поселення.

РО́СТОУ (Rostow) Уолт Уїтмен (н. 7.X 1916, Нью-Йорк) — амер. економіст, соціолог, історик. Здобув освіту в Йєльському та Оксфордському ун-тах. Викладав у ряді навч. закладів США та Великобританії. Займав відповідальні посади в держ. апараті США. Автор т. з. *«стадій економічного зростання»* теорії, що відривала розвиток техніки від соціально-екон. процесів («Стадії економічного зростання. Некомуністичний маніфест», 1960). Ця теорія, спрямована проти марксистського вчення про закономірну зміну *суспільно-економічних формацій*, є одним з гол. ідеологічних знарядь антикомунізму. В праці «Політика і стадії зростання» (1971) Р. намагався поєднати свою концепцію з аналізом екон. політики, вважаючи, що її визначає рівень технологічного розвитку суспільства.

РОСТО́ЦЬКИЙ Станіслав Йосипович (н. 21.IV 1922, м. Рибінськ, тепер Яросл. обл.) — рос. рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1974). Член КПРС з 1951. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1952 закінчив ВДІК, навчався в майстернях С. *Ейзенштейна*, Г. *Козінцева*. Режисер Центральної студії дитячих і юнацьких фільмів ім. М. Горького. Фільми: «Земля і люди» (1956), «Діло було в Пеньківці» (1958), «Травневі зорі» (1959, спільно з чехословацькими кінематографістами), «На семи вітрах» (1962), «Герой нашого часу» (1967, за М. Лермонтовим), «Доживемо до понеділка» (1968, Золотий приз Моск. міжнар. кінофестивалю), «А зорі тут тихі...» (1975), «Білий Бім Чорне вухо» (1978, Кришталевий глобус кінофестивалю в Карлових Варах). Нагороджений орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1980. Держ. премія СРСР, 1970, 1975.

РОСТРА́ЛЬНА КОЛО́НА (лат. columna Rostrata, від rostrum — ніс корабля) — колона, стовбур якої прикрашено скульптурними зображеннями носової частини кораблів. Традиція споруджувати Р. к. існувала ще у Старод. Римі. Їх зводили також у період пізнього *класицизму* на честь мор. перемог як символ мор. могутності країни (напр., Р. к. біля кол. Біржі у Ленінграді; 1805—10, арх. Тома де Томон).

«РОСТСІЛЬМА́Ш» — див. *Ростовське виробниче комбайнобудівне об'єднання*.

РО́СТУ ГОРМО́Н, соматотропний гормон (СТГ), соматотропін — біологічно активний продукт *гіпофіза* (передньої частки) хребетних тварин і людини. У процесі *еволюції* Р. г. у різних тварин набув видової специфічності, яка спричинюється хім. будовою Р. г. Первинна структура молекули Р. г. встановлена у людини, вівці і бика. Р. г. людини — білок, мол. м. якого становить 21 500; поліпептидний ланцюг складається з 191 амінокислотного залишка і має 2 дисульфідні зв'язки. Р. г. вівці відрізняється від Р. г. людини послідовністю 70 амінокислотних залишків, у зв'язку з чим Р. г. вівці не виявляє специфічної дії (прискорення росту) на організм людини. Р. г. синтезується α-ацидофільними клітинами (див. *Ацидофілія*), потім секретується у кров, де швидко руйнується. Але безперервне надходження Р. г. забезпечує координацію біохім. реакцій обміну білків, ліпідів, вуглеводів і солей у клітинах, регулюючи таким чином ріст організму (див. *Гормональна регуляція*). Видалення гіпофіза у молодої тварини викликає зупинку росту, швидкість якого відновлюється після введення гіпофізарного екстракту. Надмірний вміст Р. г. у тварин та людини раннього віку викликає прискорення росту і розвиток *гігантизму*, середнього — *акромегалію*; недостача Р. г. спричинює т. з. гіпофізарний *карликовий зріст*.

Літ.: Эскин И. А. Основы физиологии эндокринных желез. М., 1975; Биохимия гормонов и гормональная регуляция. М., 1976; Физиология эндокринной системы. Л., 1979.

РОСЦЕЛІ́Н (Roscellinus, Roscelin) Іоанн (бл. 1050, Комп'єнь — бл. 1120, там же) — франц. філософ і теолог, представник крайнього *номіналізму*. Погляди Р. відомі з анонімного трактату «Про роди й види», а також з критичних виступів Ансельма Кентерберійського, П. *Абеляра*, Іоанна Солсберійського. Сформулював тезу номіналізму про те, що заг. поняття є лише іменами (nomina) суми окремих об'єктивно існуючих речей. Виходячи з цього, тлумачив християн. догмат святої «трійці» як сукупність трьох окремих богів, виступав на захист розуму, проти сліпої реліг. віри. Ці погляди засудила католицька церква, і Р. був змушений відмовитися від них на Суассонському соборі (1092). З творів Р. зберігся один лист до П. Абеляра.

РОСЬ — річка в УРСР, у межах Вінн., Київ. та Черкас. областей, права прит. Дніпра. Довж. 346 км, площа бас. 12 600 км². Бере початок на Придніпровській височині. Русло звивисте, шир. його у серед. течії досягає 50 м; є невеликі пороги. Живлення переважно снігове. Замерзає у грудні, скресає в березні. Найбільші притоки: Роставиця, Кам'янка, Горохуватка, Росава (ліві), Роська (права). Використовують для водопостачання і зрошування. Невеликі ГЕС. На Р.— міста Біла Церква, Богуслав, Корсунь-Шевченківський; бази відпочинку. В бас. річки — поклади гранітів.

РО́СЬКА — річка у Вінн. та Київ. областях УРСР, права прит. Росі (бас. Дніпра). Довж. 73 км, площа бас. 1000 км². Тече в межах Придніпровської височини. Використовують для пром. і побутового водопостачання та зрошування. Є водосховище. На Р.— м. Тетіїв.

РОТ (Roth) Йозеф (2.IX 1894, Броди, тепер місто Львів. обл.— 27.V 1939, Париж) — австр. письменник і журналіст. Навчався у Львів. і Віден. ун-тах. Брав участь у 1-й світовій війні, потрапив у рос. полон. Після повернення (1918) працював журналістом, почав виступати з прозовими творами. Популярність здобув романами «Отель Савой» (1924) і «Бунт» (1924), в яких відобразив післявоєнну кризу й долю «втраченого покоління». В кращому з творів — романі «Марш Радецького» (1932) подано широку епічну картину краху Австро-Угорської монархії. Його продовженням є роман «Могила капуцинів» (1938). У 1933 емігрував до Франції, з ліберально-гуманістичних позицій виступав проти фашизму. Продовжував традиції австр. соціального роману, зазнав впливу франц. і рос. реалістів.

Тв.: Укр. перекл.— Отель Савой. Х., 1928; Ціппер та його батько. «Все-

світ», 1981, № 8; Рос. перекл.— Марш Радецкого. М., 1978.
Літ.: Затонський Д. Всі барви життя. «Всесвіт», 1977, № 12.
Д. С. Наливайко.

РО́ТА (від нім. Rotte — юрба, загін) — тактичний підрозділ у збройних силах більшості держав. Розрізняють Р. стрілецькі (мотострілецькі), піхотні (мотопіхотні), танкові, мінометні, радіотех., саперні, повітряно-десантні, мор. піхоти, штабні та ін. Може входити до складу *батальйонів* (полків) або бути окремою. Вперше Р. створено в *найманих арміях* зх.-європ. д-в у кін. 15 — на поч. 16 ст., в рос. армії — в 30-х рр. 17 ст.; на поч. 18 ст. Р. в кавалерії замінено *ескадроном,* в артилерії (1833) — *батареєю.* На поч. 2-ї світової війни Р. налічувала 120—150 чол.; складається з кількох *взводів.* У Рад. Збройних Силах Р. існують з перших днів створення Червоної Армії.

РО́ТА ІМЕ́НІ ТАРА́СА ШЕВЧЕ́НКА — військ. підрозділ, що діяв в Іспанії під час нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39. Створена в червні 1937 в складі 13-ї інтернац. бригади ім. Я. Домбровського в батальйоні ім. Палафокса (див. *Інтернаціональні бригади*). В роті поряд з українцями були представники ін. народів, зокрема білоруси, поляки, іспанці. Провідну роль відігравали комуністи. Командиром роти був білорус. комуніст С. Томашевич. У складі бригади рота 1937 брала участь у боях в районі міст Брунете, Сарагоса, Теруель, 1938 — на Естремадурському та Арагонському фронтах, у битві на р. Ебро. В боях проти фашизму в Іспанії прославилися бійці та командири роти — українці Ю. Великанович, І. Грицюк, М. Гусаров, С. та П. Краєвські, М. Литвин, М. *Олексюк* та ін. Восени 1938 у зв'язку з виведенням інтернаціональних бригад з Іспанії роту розформовано.
Літ.: Шевченко Ф. П. Рота ім. Тараса Шевченка в боях проти фашизму в Іспанії (1937—1938 рр.). «Український історичний журнал», 1961, № 1.

РОТА́МЕТР [від лат. rota — колесо, коло, roto — обертаю(сь) і грец. μετρέω — вимірюю] — 1) Прилад, яким вимірюють швидкість або витрату рідини і газу при постійному перепаді тиску. Осн. частиною Р. є вміщений у вертикальну конічну трубку поплавок, вага якого зрівноважується динамічним напором струменя рідини (газу). Підйом поплавка фіксується безпосередньо на шкалі або передається *індикатору* дистанційної системи вимірювання. 2) Прилад, яким вимірюють лінійні розміри деталей машин і механізмів. Принцип дії Р. грунтується на залежності витрати повітря (вона визначається за висотою поплавка приладу) від віддалі між калібровим отвором, через який повітря потрапляє на деталь, і деталлю. Межі вимірювань таким приладом від 20 мкм до 10 мм, похибка — 0,5—4 мкм. 3) Прилад, яким визначають шорсткість формних пластин у поліграфії.

РОТАПРИ́НТ [від лат. rota — колесо, коло, roto — обертаю(сь) і англ. print — друк] — малоформатна друкарська машина, що діє за принципом *офсетного друку*; один із засобів *оперативної поліграфії.* Друкарською формою, що її укріплюють на циліндрі Р. (мал.), служить переважно алюмінієва *фольга,* на яку нанесено текст і малюнки. На Р. розмножують нескладні малотиражні видання. Продуктивність Р.— 6—9 тис. одноколірних відбитків за годину.

РОТА́РУ Софія Михайлівна (н. 9.VIII 1947, с. Маршинці Новоселицького р-ну Чернів. обл.) — укр. радянська естрадна співачка (сопрано), нар. арт. УРСР (з 1976). У 1974 закінчила Кишинівський ін-т мистецтв ім. Г. Музическу. В 1971—75 — солістка Чернівецької, з 1975 — Кримської обл. філармоній. Виконує народні пісні, твори рад., зокрема українських, композиторів. Знімалася в фільмах. Лауреат міжнародних конкурсів естрадної пісні «Золотий Орфей» (Бургас, НРБ, 1973) і «Бурштиновий соловей» (Сопот, ПНР, 1974). Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1976. Премія Ленінського комсомолу, 1978.
Ю. Г. Токарєв.

РОТА́ТОР (від лат. rotator — той, що обертає) — малоформатний множильний апарат, в якому застосовується трафаретна друкарська форма *(трафарет)*; один із засобів *оперативної поліграфії.* Під час дії Р. (мал.) фарба продавлюється крізь отвори друкарської форми (воскового паперу, плівки), розміщеної на циліндрі апарата, і потрапляє на папір. На Р. розмножують головним чином службову документацію. Продуктивність Р.— 5—6 тис. відбитків за годину.

РОТА́ЦІЯ СІВОЗМІ́НИ (лат. rotatio — рух по колу) — повний цикл чергування сільськогосподарських культур у *сівозміні.*

«РО́ТЕ ФА́НЕ» («Die Rote Fahne» — «Червоний прапор») — газета, ЦО *Комуністичної партії Німеччини* (КПН) 1918—41. Засн. 9.XI 1918 в Берліні К. *Лібкнехтом* і Р. *Люксембург* як орган групи «Спартак» (див. *«Спартака союз»*). З 18.XI 1918 — щоденна. З 31.XII 1918 — ЦО КПН. Не раз заборонялася, виходила нелегально під різними назвами. Після встановлення в Німеччині фашист. диктатури (1933) знову заборонена. З березня 1933 до 1935 видавалася в підпіллі. З 1935 виходила в Празі, з жовтня 1936 до вересня 1939 — в Брюсселі. Окремі номери нелегально виходили в різних місцях на початку 1941.

РОТЕНШТЕ́ЙН Анатолій Олександрович (н. 23.VI 1926, м. Богуслав, тепер Київ. обл.) — рад. режисер, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1969). Член КПРС з 1956. Після закінчення Київ. ін-ту театр. мистецтва (1956) працював у Львів. укр. драм. театрі ім. М. К. Заньковецької; з 1962 — режисер (з 1967 — гол. режисер) Львів. рос. драм. театру Рад. Армії. Серед вистав — «Остання жертва» О. Островського, «Марія» П. Салинського, «Більшовики» М. Шатрова, «Для домашнього вогнища» за І. Франком, «Кадри», «Дівчата нашої країни» І. Микитенка, «Святая святих» Й. Друце, «Комедія помилок» У. Шекспіра.
І. М. Давидова.

РО́ТИКИ (Antirrhinum) — рід рослин родини ранникових. Одно- або багаторічні трави з цілісними або лопатевими листками. Квітки з двогубим віночком, зібрані в китиці. Плід — коробочка. 40 видів, поширений в Пн. півкулі (переважно в теплих і помірних обл.). В СРСР, в т. ч. в УРСР, один дикорослий вид — Р. дикі (A. orontium), бур'ян; зустрічається в степових районах; ведуть боротьбу агротех. способами і хім. препаратами. Вирощують як декоративні Р. садові, або великі (A. majus) — однорічна (на півдні багаторічна) рослина, з квітками різноманітних кольорів, родом з Пн. Європи і Пн. Африки.

РОТИ́ЛО — найвища вершина *Покутсько-Буковинських Карпат,* у межах Івано-Фр. обл. УРСР. Вис. 1491 м. Має конусоподібну форму. Схили Р. безлісі, поширені кам'яні осипища.
Б. Ф. Лящук.

РОТМІСТРІ́ВКА — селище міського типу Смілянського р-ну Черкас. обл. УРСР. Розташована на р. Сріблянці (бас. Дніпра), за 5 км від залізнич. ст. Володимирівка. 3,0 тис. ж. (1982). В Р.— колгосп. Заг.-осв. школа, лікарня, поліклініка, дит. санаторій, Будинок культури, 2 б-ки. Перші відомості про Р. належать до 2-ї пол. 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1965.

РО́ТМІСТРОВ Володимир Григорович [4 (16).VI 1866, с. Гензерівка, тепер Яготинського р-ну Київ. обл.— 24.X 1941, Харків] — укр. рад. агроном, один із засновників дослідної справи в Росії і на Україні, дійсний член ВАСГНІЛ (з 1935). Герой Праці (1929). В 1889 закінчив Київ. ун-т. Працював на Деребчанському (з 1892) й Одеському (1894—1917) дослідних полях, в Українському н.-д. ін-ті рослинництва у Харкові (з 1928) та ін. Осн. праці присвячені вивченню водного режиму чорноземних грунтів, кореневої системи с.-г. рослин, методики польового досліду, системи обробітку й удобрення грунтів тощо.
Н. І. Пшеничний.

РО́ТМІСТРОВ Михайло Миколайович [н. 17.IX (30.IX) 1907, м. Лохвиця, тепер Полтав. обл.] — укр. мікробіолог, доктор біол. наук (з 1951), професор (з 1952), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив Полтав. с.-г. ін-т (1928). Працював у вузах і н.-д. ін-тах Харкова і Полтави (1928—41). В 1942—45 — майор мед. служби Радянської Армії. В 1945—53 Р. працював у н.-д. ін-тах Харкова. В 1953—68 — зав. кафедрою мікробіології Київ. ун-ту. З 1968 — зав. відділом мікробіол. очищення води Ін-ту колоїдної хімії і хімії води АН УРСР. Осн. праці присвячені вивченню анаеробної ферментації целюлози і мінливості бактерій — збудників цього процесу, створенню нових синтетичних антимікробних лікарських препаратів.

С. М. Ротару.

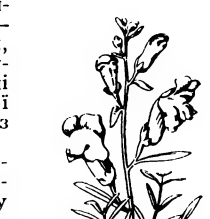

Ротики садові.

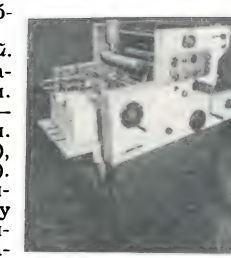

Ротапринт (ЧССР).

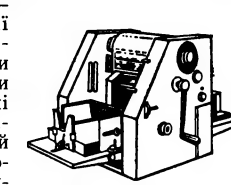

Ротатор.

П. О. Ротмістров.

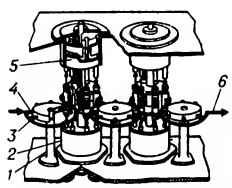

Роторна автоматична лінія:
1 — транспортний ротор; *2* — робочий ротор; *3* — заготовка; *4* — несучий пристрій; *5* — привод робочого ротора; *6* — лінія переміщення заготовок.

Ротова порожнина людини:
1 — верхня губа;
2 — переддвер'я рота;
3 — ясна; *4* — зуби;
5 — тверде піднебіння;
6 — м'яке піднебіння;
7 — язичок; *8* — піднебінно-язикова дужка;
9 — піднебінний мигдалик; *10* — язик; *11* — нижня губа; *12* — зів;
13 — піднебінно-глоткова дужка.

розробці основ мікробіологічного очищення (в експерименті і в промисловості) стічних вод від токсичних синтетичних речовин (ксенобіотиків), а саме: застосуванню біохімічно активних чистих культур селекціонованих бактерій замість активного мулу.

РО́ТМІСТРОВ Павло Олексійович [н. 23.VI (6.VII) 1901, с. Сковорово, тепер Селіжаровського р-ну Калінін. обл.— 6.IV 1982, Москва] — рад. військ. діяч і вчений, Гол. маршал бронетанкових військ (1962), доктор воєнних наук (1956), професор (1958), Герой Рад. Союзу (1965). Член КПРС з 1919. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. Закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе (1931). Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 воював на Зх., Пн.-Зх., Калінін., Сталінградському, Воронеж., Степовому, Пд.-Зх., 2-му Укр. та 3-му Білорус. фронтах. Командував танк. бригадою, корпусом, 5-ю гвард. танк. армією. З 1944 — заст. команд. бронетанк. і механізованими військами Червоної Армії, з 1945 — команд. бронетанк. і механізованими військами Групи рад. окупаційних військ у Німеччині, потім — військ Далекого Сходу. З 1948 — на викладацькій роботі у Вищій військ. академії. В 1953 закінчив Військ. академію Генштабу. З 1958 — нач. Академії бронетанк. військ. З 1964 — пом. міністра оборони СРСР по вищих військ.-навч. закладах, з 1968 — генеральний інспектор М-ва оборони СРСР. Автор праці «Танки на війні» (1975). Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами і медалями.

РО́ТОВА ПОРОЖНИ́НА — відділ травної системи тварин і людини. Починається Р. п. ротовим отвором і переходить у *глотку* (при її відсутності — безпосередньо в *стравохід*). Ембріонально Р. п. являє собою похідне передньої кишки. Для деяких найпростіших (напр., інфузорій) характерна наявність певної ділянки («рота»), через який входить їжа. У багатоклітинних, починаючи з членистоногих, з'являються т. з. ротові органи: верхні щелепи (у павукоподібних) та різні типи ротового апарата — колючий, гризучий, сисний, сьорбаючий, лижучий, колюче-сисний (у комах). У представників класу круглоротих (напр., у міноги) існує видозмінена й спеціалізована Р. п.— присмоктувальна воронка. У хордових і хребетних тварин Р. п. має дуже різноманітну будову. У ссавців, у т. ч. й людини, з'являються диференційовані зуби: різці, ікла, кутні. У л ю д и н и Р. п. служить для приймання їжі, механічної і частково хімічної її обробки. В Р. п. розрізняють: переддвер'я рота — вертикальну дугоподібну щілину (обмежена зовні губами та щоками, а зсередини — верхніми та нижніми рядами зубів і яснами) і власне Р. п. (обмежена спереду та збоку яснами і верхньою та нижньою губними дугами; зверху — піднебінням; знизу — парними щелепно-під'язиковими дугами, позаду зівом, де містяться мигдалики). Р. п. бере участь у диханні, утворенні голосу та в акті мовлення. В Р. п. міститься язик, сюди відкриваються дрібні й великі слинні залози. В слизовій оболонці Р. п. містяться *смаку органи* — рецептори. Р. п.— вмістище постійної та випадкової мікрофлори. Існують пороки ембріонального розвитку Р. п.: *заяча губа, вовча паща*. Захворювання Р. п.: *стоматити*, глосит тощо.

РОТО́НДА (італ. rotónda, від лат. rotundus — круглий) — 1) Кругла в плані споруда (будинок, павільйон, зал). Звичайно перекрита *куполом*; по периметру часто розташована *колонада*. Р. відомі з часів Старод. Греції і Старод. Риму. Зустрічаються в архітектурі середньовіччя і *Відродження*, на Україні — в парковій архітектурі 18—19 ст. 2) Верхній жіночий теплий одяг без рукавів у вигляді довгої накидки.

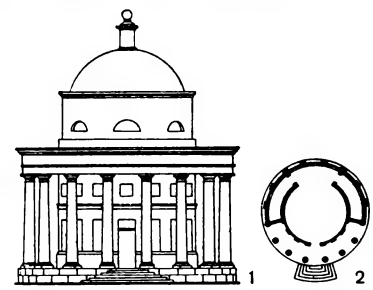

Мавзолей Інзова (в формі ротонди) в місті Болграді (тепер Одеської області). 1833. Західний фасад (1) та план (2).

РОТО́НИ [від лат. roto — обертаю(сь)] — короткохвильові елементарні збудження *(квазічастинки)* у рідкому *гелії* (на відміну від довгохвильових збуджень — *фононів*). Р. характеризуються специфічною залежністю *енергії* від *імпульсу* (т. з. ротонний мінімум у спектрі ^{4}He) і при т-рі, вищій за 0,6 К, дають осн. внесок в *ентропію, теплоємність* та ін. термодинамічні параметри рідкого гелію (див. *Квантова рідина*). Назва Р. зумовлена тим, що на початку розвитку квантової теорії надплинного гелію II (див. *Надплинність*) ці збудження пов'язували з вихровим рухом.

Е. А. Пашицький.

РОТОНО́ГІ РАКОПОДІ́БНІ, раки-богомоли (Stomatopoda) — ряд вищих *ракоподібних*. Тіло (довжина 1—34 см) складається з головогрудей і дуже видовженого черевця. Перші п'ять пар грудних кінцівок — ногощелепи, останні три пари — ходильні. Дорослі Р. р. ведуть риючий спосіб життя, зустрічаються у прибережній зоні морів (іноді на глибинах до 800 м); личинки — планктонні організми (див. *Планктон*). В ряді бл. 170 видів, поширених перев. в тропічних і субтропічних морях; з них в СРСР (Далекий Схід) — 1: рак-богомол (Squilla oratoria). У деяких місцях поширення (напр., в Середземному м., Тихому і Індійському океанах) великих Р. р. споживають. Викопні Р. р. відомі починаючи з карбону.

В. І. Монченко.

РО́ТОР [від лат. roto — обертаю(сь)] у т е х н і ц і — обертова частина машин. В *електричних машинах* Р. розміщується звичайно всередині нерухомої частини (*статора*) і несе на собі обмотку, *магнітне поле* якої взаємодіє з магн. полем обмотки статора. У *лопаткових машин* Р. являє собою робоче колесо з лопатками (лопатями), яке під дією потоку рідини, пари або газу обертає вал машини. Р. або роторні пристрої — складова частина роторно-поршневих *двигунів внутрішнього згоряння*, деяких *бурових установок, роторних автоматичних ліній, екскаваторів, насосів* тощо.

РО́ТОР ВЕ́КТОРНОГО ПО́ЛЯ — те саме, що й *вихор векторного поля*.

РО́ТОРНА АВТОМАТИ́ЧНА ЛІ́НІЯ — *автоматична лінія* з робочими і транспортними *роторами*, призначеними для обробки заготовок при одночасному переміщенні їх разом з обробними знаряддями. Перші в світі лінії такого типу створено наприкінці 30-х рр. в СРСР. На робочих роторах Р. а. л. (мал.) є обробні знаряддя (напр., *штампи*), що безперервно обертаються, діючи на заготовки. На трансп. роторах встановлено несучі пристрої (напр., кліщі, захвати), за допомогою яких приймаються і передаються заготовки, знімаються вироби. Передача заготовок може супроводитися зміною їхнього положення у просторі, а також кутової швидкості їхнього руху. Робочі і трансп. ротори об'єднані заг. синхронним *приводом*, що переміщує кожний з них на крок за час, який відповідає темпу лінії. Особливості Р. а. л.: компактність, можливість обробляти одночасно продукцію кількох найменувань, надійність, висока продуктивність (до 1200 виробів за хвилину). Застосування Р. а. л. замість окремих стаціонарних автоматів дає змогу скорочувати виробничий цикл в 10—15 разів, у кілька разів зменшувати трудомісткість і собівартість продукції. Р. а. л. застосовують у ковальсько-штампувальному виробн., машинобудуванні, в радіотех., харч. і хім. пром-сті тощо.

В. М. Давигора.

РО́ТТЕРДАМ — місто на Зх. Нідерландів. Один з найбільших мор. портів світу. Розташований по обох берегах пн. рукава дельти Рейну. Глибоководним каналом Новий водний шлях сполучений з Північним м. Аванпорти Р.— Влардінген, Гук-ван-Голланд, Східам, Європорт. Вузол з-ць і автошляхів. Аеропорт Зестінговен. 618 тис. ж. (1975), з передмістями понад 1 млн. ж. Пром-сть міста працює гол. чин. на довізній сировині. Провідні галузі — нафтопереробна, нафтохім. (у т. ч. виробн. азотних добрив, пластмас та ін.) і машинобудування (суднобудування, електротех., виробн. портового устаткування тощо). Численні підприємства легкої (текст., швейної) та харч. (у т. ч. виробн. маргарину, какао, переробка чаю, кави та ін.) пром-сті. У Р. розміщені

РРФСР, ФІЗИЧНА КАРТА

РРФСР, ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ

Цифрами на карті позначено:

РРФСР

1 Горно-Алтайська АО (Алтайський край)
2 Краснодарський край
3 Адигейська АО (Краснодарський край)
4 Хакаська АО (Красноярський край)
5 Приморський край
6 Ставропольський край
7 Карачаєво-Черкеська АО (Ставропольський край)
8 Єврейська АО (Хабаровський край)
9 Усть-Ординський Бурятський авт. округ (Іркутська обл.)
10 Коміо-Перм'яцький авт. округ (Пермська обл.)
11 Агинський Бурятський авт. округ (Читинська обл.)
12 Башкирська АРСР
13 Дагестанська АРСР
14 Кабардино-Балкарська АРСР
15 Калмицька АРСР
16 Марійська АРСР
17 Мордовська АРСР
18 Північно-Осетинська АРСР
19 Татарська АРСР
20 Удмуртська АРСР
21 Чечено-Інгушська АРСР
22 Чуваська АРСР
23 Сахалінська обл

I Естонська РСР
II Латвійська РСР
III Литовська РСР
IV Грузинська РСР
V Азербайджанська РСР

Примітки 1 Столиці та адміністративні центри на основній території виділено червоним кольором
2 Області, однойменні з назвами їхніх центрів, на карті не підписано

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

◉ Столиці держав і союзних республік
◎ Столиці АРСР, центри країв та областей
○ Центри автономних областей та автономних округів
• Інші населені пункти

МАСШТАБ 1 : 35 000 000

350 0 350 700 км

правління великих транснац. та місцевих монополій, Роттердамський банк тощо. Ун-т, Академія мистецтв, консерваторія. Нац. ін-т навігації і суднобудування. Королівське нідерландське т-во природничої історії та ін. наук. заклади. Найбільші б-ки — муніципальна та ун-ту. Музеї: Історичний Р., Морський «Принс Гендрік», етнології, картинна галерея. Архіт. пам'ятки 15—17 ст. Р. уперше згадується у джерелах 1282.

РО́ТШІЛЬДИ (Rothschild) — фінансово-монополістична група в Зх. Європі. Почала створюватись у 18 ст. Сучас. міжнар. фінанс. імперія Р. поділяється на англ. і франц. гілки. Перша являє собою одну з монополістичних груп Великобританії, у сфері впливу якої великі гірничопром. компанії ПАР, що видобувають золото, алмази, уран та ін. корисні копалини («Англо-Американ корпорейшен оф Саут Африка», «Де Бірс консолідейтед майнс»). Франц. гілка — найпотужніша в міжнар. фінанс. імперії Р. Вона контролює понад 120 пром. і фінанс. компаній, які діють у багатьох країнах. Активи групи в основному зосереджено в сфері фінансів та в гірничодобувній пром-сті. В кін. 60 — на поч. 70-х рр. англ. і франц. гілки Р. часто виступали спільно в банківській, інвестиційній і гірничопром. сферах для успішної боротьби проти конкурентів, а також для розширення своєї експансії. Р. мають значний вплив на політ. життя Великобританії і Франції.

С. В. П'ятенко.

РОТШТЕ́ЙН Федір Аронович [14 (26).II 1871, Каунас — 30.VIII 1953, Москва] — рад. історик і громадський діяч, дипломат, акад. АН СРСР (з 1939). Член Комуністич. партії з 1901. В 1890—1920 перебував в еміграції у Великобританії. В 1895—1911 — член С.-д. федерації Великобританії (з 1907 — С.-д. партія). Делегат ряду конгресів 2-го Інтернаціоналу. З 90-х рр. співробітничав у легальній рос. пресі; пізніше — у марксист. і с.-д. пресі Великобританії, Німеччини, США. З поч. 1-ї світової війни Р. розірвав з шовіністичними лідерами Брит. соціалістичної партії (членом якої був з 1911) і очолив (з 1916) її ліве крило. В 1919—20 брав участь у створенні Компартії Великобританії, один з організаторів руху «*Руки геть від Росії*». В 1920 повернувся на батьківщину. В 1920—21 — повноважний представник РРФСР в Ірані. В 1922—26 — дійсний член Соціалістичної (з 1924 — Комуністичної) академії, 1924—25 — директор Ін-ту світового г-ва і світової політики. Автор праць з історії Великобританії, Німеччини, міжнар. робітн. руху, зовн. політики. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Ю. М. Барабанов.

РОУЛІНСОН (Rawlinson) Генрі Кресвік (11.IV 1810, Чадлінгтон, Оксфорд — 5.III 1895, Лондон) — англ. дипломат і сходознавець, один з основоположників *ассіріології*. Провів велику роботу по дешифруванню перс. і вавілоно-ассірійського (аккадського) *клинопису*. Проводив розкопки стародавнього міст Дворіччя (тер. сучас. Іраку) — Борсіппи (1854) і Сіппара (1876). В 1878—81 — президент Азіатського королівського т-ва, 1874—75 — Географічного королівського товариства.

РО́УС (Раус; Rous) Френсіс Пейтон (5.X 1879, Балтімор — 16.II 1970, Нью-Йорк) — амер. патолог, член Нац. АН США та багатьох ін. академій і наук. товариств. Закінчив мед. школу Ун-ту Джонса Хопкінса. З 1909 працював у Рокфеллерівському ін-ті мед. досліджень (Нью-Йорк), з 1945 почесний член цього ін-ту. Найзначніше наук. досягнення Р.— відкриття *пухлинотворних вірусів* (1911). Р. експериментально довів вірусну етіологію *саркоми* курей. Через 55 років за актуальність і глибину цього відкриття Р. присуджено Нобелівську премію в галузі фізіології та медицини (1966).

РО́ЧЕВ Яків Митрофанович [10 (23).I 1909, Усть-Ухта, тепер Сосногорського району Комі АРСР —3.IX 1977, Сиктивкар] — комі рад. письменник. Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1929. В 1953—70 редактор журн. «Войвив кодзув» («Північна зірка»). Основний твір Р.— епічна трилогія «Двоє друзів» (1951), «Іжма хвилюється» (1959), «Оновлення землі» (1966) — про передреволюц. і революц. події, громадян. війну на Півночі. Кн. «На широку дорогу» (1937) присвячена великим змінам на Комі землі за роки Рад. влади. Автор оповідань, нарисів, публіцистичних статей. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Двоє друзів. К., 1962.

Є. О. Ігушев.

РО́ЧЕСТЕР — місто на Пн. Сх. США, в штаті Нью-Йорк. Порт на оз. Онтаріо та на Ері-каналі. 267 тис. ж. (1975). Гол. центр оптико-механічної пром-сті США (гол. чин. виробн. кіно- і фотоапаратури). Розвинута електротех., радіоелектронна, хім., фармацевтична пром-сть. Виробн. медичного, для швейної і хім. пром-сті устаткування та наук. приладів. Підприємства деревообр., текст., швейної, консервної пром-сті. Ун-т (з 1850).

РОША́ЛЬ Григорій Львович [н. 8 (20).X 1899, Новозибков, тепер Брян. обл.] — рос. рад. кінорежисер, педагог, нар. арт. СРСР (з 1967). З 1921 навчався в моск. Держ. вищій режисерській майстерні. В кіно — з 1925. Поставив фільми: «Пани Скотиніни» (1927, за комедією «Недоросток» Д. Фонвізіна), «Петербурзька ніч» (1934, за Ф. Достоєвським; спільно з В. Строєвою), «Зорі Парижа» (1937), «Сім'я Оппенгейм» (1939, за Л. Фейхтвангером), «Справа Артамонових» (1941, за М. Горьким), «Академік Іван Павлов» (1949), «Мусоргський» (1950), «Римський-Корсаков» (1953), «Вольниця» (1956, за Ф. Гладковим), трилогія за романом О. Толстого «Ходіння по муках» (1957—1959), «Рік як життя» (1966, присвячений К. Марксу), «Вони живуть поряд» (1968). Працював на Україні, зокрема на Одеській кіностудії, поставив ними стрічки: «Дві жінки» (1930), «Травень у Горлівці» (1931). Викладав у ВДІКу. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1950, 1951.

Тв.: Кинолента жизни. М., 1974.

РОША́ЛЬ Семен Григорович [13 (25).I 1896, Петербург — грудень 1917] — учасник революц. руху в Росії. Член Комуністичної партії з 1914. Н. в бурж. сім'ї. В революц. русі з 1910. Навчаючись у Психоневрологічному ін-ті, 1914—15 вів парт. роботу на Путіловському з-ді в Петрограді, на Пн. фронті. В 1915 заарештований, звільнений під час Лютн. революції 1917. З березня 1917 — голова Кронштадтського к-ту РСДРП(б) і член Виконкому Кронштадтської Ради. В *липневі дні 1917* заарештований бурж. Тимчасовим урядом. Звільнений Великою Жовтн. соціалістичною революцією 1917. В жовтні (листопаді) 1917 — комісар зведеного загону солдатів і матросів під час придушення заколоту Керенського — Краснова під Петроградом. У листопаді 1917 призначений урядовим комісаром Рум. фронту, один з організаторів і член фронтового ВРК. Під час переговорів членів ВРК з командуванням Румунського фронту у Яссах заарештований 8 (21).XII і незабаром розстріляний білогвардійцями.

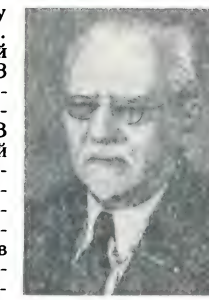

Ф. А. Ротштейн.

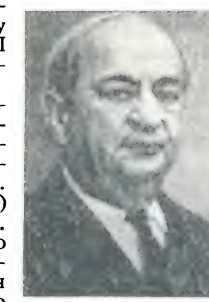

Г. Л. Рошаль.

РО́ШЕР (Roscher) Вільгельм Георг Фрідріх (21.X 1817, Ганновер— 4.VI 1894, Лейпціг) — нім. економіст, основоположник *історичної школи* бурж. політ. економії. Професор Геттінгенського (з 1843) та Лейпцігського (з 1848) ун-тів. Розробив т. з. історичний або історико-фізіол. метод екон. науки, згідно з яким політ. економія проголошувалася нац. наукою, що була покликана збирати факти, описувати спостережувані госп. явища та екон. ін-ти не на основі теор. узагальнень, а шляхом шукання істор. аналогій. По суті цей метод був спрямований на виправдання та ідеалізацію прусського шляху розвитку капіталізму. Р. дотримувався лише еволюційних форм сусп. розвитку. В теор. поглядах не йшов далі представників *вульгарної політичної економії*. *Вартість* зводив до *споживної вартості* (корисності). Намагався обгрунтувати тезу про те, що в розподілі доходів у бурж. суспільстві існує гармонія, а їхня нерівність лише стимулює екон. прогрес. Критику екон. поглядів Р. подано в працях К. Маркса, М. Г. Чернишевського.

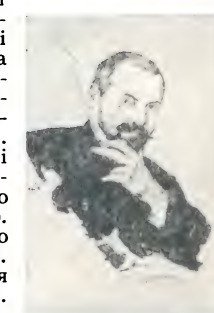

Г. Г. Рошкович. Автопортрет. Олівець. 1886.

РОШКО́ВИЧ Гнат Гнатович (28. IX 1854, с. Салок, тепер на тер. УНР — 29.XI 1915, Будапешт) — укр. живописець. Навчався в Будапешті та Мюнхені. Р. створив жанрові картини з життя селян («Особлива пристрасть», «Червоне яблучко», «Тільки тобі»), настінні розписи в церквах Закарпаття (с. Красношори, с. Велика Копаня, тепер Виноградівського р-ну) й Угорщини (міста Будапешт і Кечкемет), а також ілюстрації до книжок. Твори зберігаються в музеях Будапешта та Ужгорода («Св. Кирило та Мефодій», 1876).

РОЩИБ'ЮКИ — родина укр. рад. майстрів художньої керамі-

Ротоногі ракоподібні. Рак-богомол.

ки. Ганна Йосипівна Р. (17.XI 1903, Старий Косів, тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл.— 29.I 1981, м. Коломия). Гончарства навчалася у Йосипа Совіздранюка. Виготовляла декоративні тарілки, вази, підсвічники, штофи, які оздоблювала контурним малюнком та розписом кольоровою поливою.

Михайло Іванович Р. (12.III 1903, Коломия —20.I 1972, там же). Виготовляв декоративні тарілки, калачі, глечики, свічники, сувеніри, сервізи. Роботи Р. зберігаються в музеях Києва, Львова та ін. міст України.

Г. Й. і М. І. Рощиб'юки. Баран. Кераміка. 1960.

РО́ЩИН-ІНСА́РОВ Микола Петрович [справж. прізв.— Пашений; 1861, Ардатовський повіт Симбірської губернії — 8 (20).I 1899, Київ] — рос. актор. Батько В. М. *Пашенної*. Будучи офіцером, брав участь в аматорських виставах. Професс. театр. діяльність почав 1883 в Астрахані, потім працював у Москві, з 1895 і до кінця життя — в київ. *театрі «Соловцов»*. Серед ролей — Чацький («Лихо з розуму» Грибоєдова), Борис Годунов («Смерть Іоанна Грозного», «Цар Борис» О. К. Толстого), Кречинський («Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна), Тригорін («Чайка» Чехова).

РОЯЛІ́СТИ (франц. royalistes, від royal — королівський) — прихильники королівської влади, монархісти. Вперше термін «роялісти» виник під час *Великої французької революції* — так називали ворогів революції, прибічників *Бурбонів*.

Рояль.

РОЯ́ЛЬ (від франц. royal — королівський) — струнний ударно-клавішний муз. інструмент, різновид *фортепіано*. У Р. струни, дека і механіка розташовані горизонтально. Крилоподібна форма корпуса зумовлена розмірами струн: коротких — для високих і довгих — для низьких звуків. Прототип сучас. Р.— піанофорте (фортепіано), сконструйоване 1709 італ. майстром Б. Крістофорі. Спочатку Р. був повністю дерев'яний. На поч. 19 ст., коли з підвищенням строю Р. натяг струн зріс і їх кількість збільшилася, почали застосовувати металеві рами, з серед. 19 ст. — суцільнолиті, чавунні. За розмірами Р. бувають: концертні (бл. 3 м), салонні (бл. 2 м), кабінетні (1,6—1,8 м), міньйон (1,1—1,5 м). Діапазон сучас. Р.— 7 октав, салонних і концертних — $7^1/_4$ октави.

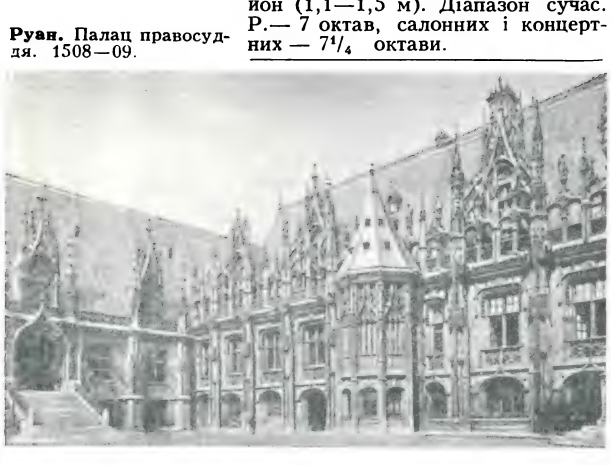

Руан. Палац правосуддя. 1508—09.

РСДРП, Російська соціал-демократична робітнича партія — див. *Комуністична партія Радянського Союзу*.

РСДРП(б), Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків) — див. *Комуністична партія Радянського Союзу*.

РТУ́ТІ СПОЛУ́КИ — хім. сполуки, до складу яких входить *ртуть* у ступені окислення +2 або +1. Ртуть з киснем при нагріванні до 300° С утворює оксид HgO (має червону і жовту кристалічні модифікації), який при вищій т-рі розкладається на ртуть і кисень; застосовують як окислювальний агент, в органічному синтезі, аналітичній хімії тощо. При взаємодії ртуті з галогенами одержують *галогеніди* типу HgX_2 і Hg_2X_2 (де X — фтор, хлор, бром, йод). Найбільше значення мають хлориди *сулема* і *каломель*. При наявності надміру галогенід-іонів ртуть (II) утворює дуже міцні комплекси HgX_4^{2-} (див. *Координаційні сполуки*). Взаємодіючи з сіркою, ртуть дає сульфід HgS; у природі мінерал *кіновар*. З кислотами-окислювачами ртуть утворює солі Hg^{2+} або Hg_2^{2+} [напр., $Hg(NO_3)_2$, $Hg_2(NO_3)_2$]. При відновленні сполук ртуті (II) легко утворюються сполуки ртуті (I): $2HgCl_2 + SnCl_2 = Hg_2Cl_2\downarrow + SnCl_4$. Сполуки ртуті (I) менш стійкі, ніж ртуті (II) і при дії окислювачів (при нагріванні і наявності активних комплексоутворювачів) легко переходять у сполуки ртуті (II): $Hg_2Cl_2 + 2NH_3 = NH_2HgCl\downarrow + NH_4Cl + Hg\downarrow$. При взаємодії ртуті з сумішшю етанолу й азотної к-ти одержують *гримучу ртуть*. Відомо багато *ртутьорганічних сполук*, які широко використовують в органічному синтезі.

В. В. Скопенко.

РТУ́ТНА ЛА́МПА — лампа, що випромінює світло внаслідок електричного розряду між електродами в парі ртуті; газорозрядне *джерело світла*. Являє собою наповнений парою ртуті та *інертними газами* скляний балон, в торці якого впаяно *електроди*. Іноді стінки балона всередині вкрито шаром *люмінофору* (ртутні *люмінесцентні лампи*). Розрізняють Р. л. з низьким (прибл. 0,7 Па), високим (10^4—10^6) і надвисоким (понад 10^6 Па) тиском газів. Серед Р. л. з високим і надвисоким тиском виділяють т. з. металогалогенні лампи, в балони яких додано *галогеніди* деяких металів, що дає змогу значно підвищувати їхній ккд і в широких межах змінювати спектральний склад випромінювання. Р. л. використовують у медицині (при *світлолікуванні*), фотохімії, при *діазокопіюванні*, *мікрозніманні*, для освітлення вулиць, швидкісних трас, будівельних майданчиків тощо.

РТУ́ТНІ РУ́ДИ — природні мінеральні утворення з вмістом *ртуті* в кількостях, при яких доцільно вилучати її за сучасного стану розвитку техніки й економіки. Осн. мінерали Р. р.— *кіновар* (містить ртуті до 86,21%) і метацинабарит HgS (до 86,2%); другорядні — лівінгстоніт $HgSb_4S_8$, сульфосолі, що містять ртуть, самородна ртуть. Рудні тіла представлені пластовидними й жилоподібними покладами, гніздами тощо. Осн. родовища Р. р.— в Іспанії, Італії, Югославії, США, Туреччині, Алжірі, Японії. В Рад. Союзі родовища Р. р. є в РРФСР (Магадан. обл., Алт. край, Тув. АРСР), в республіках Серед. Азії, на Україні (*Микитівське родовище ртуті*).

І. П. Щербань.

РТУ́ТНО-КВА́РЦОВА ЛА́МПА — газорозрядне джерело інтенсивного ультрафіолетового випромінювання. Р.-к. л. застосовують для опромінювання організму з лікувальною метою, а також для знезаражування повітря в операційних залах та ін. приміщеннях. Див. *Світлолікування*.

РТУТЬ (Hydrargurum), Hg — хім. елемент II групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 80, ат. м. 200,59. Р. і *ртуті сполуки* відомі з найдавніших часів. Вміст Р. у земній корі 7×10^{-6}% за масою. Зустрічається самородна Р., з мінералів найважливіша *кіновар* (див. *Ртутні руди*). Р.— єдиний рідкий метал за звичайних умов, сріблястого кольору, надзвичайно рухливий; густ. 13 520 кг/м³; $t_{пл}$ — 38,97° С; $t_{кип}$ 357,25° С. Хімічно стійка, розчиняється лише в кислотах-окислювачах. Проявляє підвищену хім. активність до галогенів і сірки. З сіркою реагує навіть на холоді. Розчиняє метали з утворенням при цьому *амальгам*. Одержують Р. окислювальним обпалюванням руд, що містять HgS. Застосовують у термометрах, манометрах, *ртутних лампах*, у виробн. хлору та їдкого натру (як катод); для вилучення золота (*амальгамація*), виробн. ртуті сполук тощо. Пара Р. дуже отруйна, нагромаджується в організмі, призводячи до тяжких захворювань, тому Р. слід зберігати у щільно закритих посудинах.

В. В. Скопенко.

РТУТЬОРГАНІ́ЧНІ СПОЛУ́КИ — *металоорганічні сполуки*, в молекулах яких атом *ртуті* безпосередньо зв'язаний з атомом *вуглецю*. Відомі Р. с. двох типів R—Hg—R і R—HgX, де R — органічний радикал (напр., *алкіл* або *арил*), X — кислотний залишок; ці типи взаємоперетворювані. Нижчі гомологи (див. *Гомологічні ряди*) Р. с. типу R_2Hg — летючі важкі рідини, вищі гомологи і RHgX — кристалічні речовини. Одержують Р. с. взаємодією солей ртуті з магній- або літійорганічними сполуками, заміщенням в органічних сполуках водню на ртуть, розкладанням солей діазонію при наявності солей ртуті (див. *Несмєянова реакція*) та ін. методами. Застосовують Р. с. в органічному синтезі, як *фунгіциди*; Р. с.— проміжні продукти у пром. процесах, що каталізуються солями ртуті (див., зокрема, *Кучерова реакція*).

РУ (Roux) Жак (21.VIII 1752, Пранзак — 10.II 1794, Бісетр) — діяч *Великої французької революції*, один з керівників «*шалених*». Закінчив духовну семінарію в Ангулемі. Священик. У 1791 всту-

пив до Клубу *кордельєрів*. У грудні 1792 обраний членом Паризької комуни (орган міського самоврядування). У своїх проповідях захищав інтереси бідноти, закликав до рішучої боротьби із спекулянтами; був непримиренним ворогом *жірондистів*. У червні 1793 виступив з гострою критикою якобінської конституції 1793, яка не забезпечувала захисту інтересів бідноти, був виключений з Клубу кордельєрів. Після вбивства П. *Марата* видавав газету, яку розглядав як продовження газ. «*Друг народу*». За виступи проти уряду *якобінців* заарештований; покінчив життя самогубством.

РУ (Roux) П'єр Поль Еміль (17.XII 1853, м. Конфолан, Шаранта — 3.XI 1933, Париж) — франц. мікробіолог. Член Франц. мед. академії (з 1895) і Паризької АН (з 1899), почесний член АН СРСР (з 1925). Учень і співробітник Л. *Пастера*. З 1888 працював в Пастерівському ін-ті (з 1904 — директор). Осн. праці присвячені експериментальному (на мавпах) дослідженню (разом з І. І. *Мечниковим*) сифілісу, вивченню збудників сибірки, правця, сказу, дифтерії, а також дії утворюваних ними токсинів. Запропонував антидифтерійну антитоксичну сироватку.

РУА́ (Roy) Моріс (н. 7.XI 1899, Бурж, деп. Шер) — франц. вчений-механік, акад. франц. АН (з 1949). Закінчив (1925) Політехнічну школу в Парижі. Викладав (1926—69) у вищих учбових закладах країни. У 1949—62 — генеральний директор Нац. управління з авіац. і космічних досліджень Франції, 1962—72 — президент Комітету з космічних досліджень (*КОСПАР*) при Міжнар. раді наукових союзів. Осн. праці — з гідро- і аеротермодинаміки, заг. термодинаміки механізмів тощо; провів фундаментальні теор. дослідження в галузі реактивних двигунів. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1975.

РУА́Н — місто на Пн. Франції, адм. ц. департамента Приморська Сена. Мор. порт на р. Сені. Вузол з-ць і автошляхів. 115 тис. ж. (1975). У Р. та передмістях розвинуті металургія і машинобудування (у т. ч. суднобудування). Підприємства нафтопереробної, хім., деревообр., паперової і харч. пром-сті. Виробн. бавовняних тканин. Ун-т. Музей красних мистецтв і кераміки. Серед архіт. пам'яток — собор Нотр-Дам (1210 — поч. 16 ст., вітражі 12—15 ст.), готичні церкви Сент-Уен (14—16 ст., вітражі 14—16 ст.) та Сен-Маклу (1434—70); отель Бурте-рульд (1501—37), дерев'яні житлові будинки 16 ст., ратуша (1750, арх. Ж. П. Дефранс) та ін. У Р 1431 було спалено *Жанну д'Арк*.

РУА́НДА, Руандійська Республіка — держава у Сх. Африці. В адм. відношенні поділяється на 10 префектур.

Державний лад. Р.— республіка. У 1978 прийнято нову конституцію. Глава д-ви та уряду — президент, який обирається населенням на 5 років.

Природа. Поверхня країни — розчленоване плоскогір'я, більш підвищене на Зх. (вис. 2500—3000 м) і відносно знижене на Сх. (1400—1800 м). На крайньому Пн. Зх. підносяться вулканічні гори Вірунга з найвищою вершиною країни — г. Карісімбі (вис. 4507 м). Клімат субекваторіальний. Пересічні річні т-ри +20, +21°. Опадів 1000—1500 мм на рік. Річкова сітка густа, річки порожисті, найбільша з них — Кагера. На Зх.— озеро *Ківу*. Пере-

Національний університет Руанди в Бутаре.

важає рослинність типу *саван* на гірських червоних грунтах; на схилах гір Вірунга — вологі вічнозелені ліси. На тер. Р.— нац. парк Кагера та Вулканічний нац. парк.

Населення. Осн. населення Р.— народ *ньяруанда* (понад 93%), *рунді* і пігмеї-тва. Офіц. мови — кіньяруанда і французька. Пересічна густота нас.— бл. 182 чол. на 1 км² (1978, перепис). Переважна більшість населення живе в сільс. місцевості, лише 3% — в містах. Найбільші міста: *Кігалі*, Рухенгері, Бутаре.

Історія. Давню історію тер. Р. мало вивчено. Відомо, що її аборигенів, племена *пігмеїв*, підкорили племена, які розмовляли мовою *банту*. В 14—16 ст. на тер. Р. з Пн. вторглися ефіопбїдні племена. В наступні століття на тер. Р. сформувалася д-ва феод. типу, склалися осн. етнічні групи: хуту, тутсі, тва. Панівне становище в країні посіли тутсі (заснували династію королів Р.). В кін. 19 ст. на тер. Р. завершилося створення централізованої д-ви. Найбільшої могутності Р. досягла за короля Кігері Рвабугірі (1853—95). В 90-х рр. 19 ст. почалося вторгнення на тер. Р. нім. колонізаторів. У 1898 король Р. Мусінга визнав владу нім. резидента в м. Кігалі, Р. було включено до складу Нім. Сх. Африки. Під час 1-ї світової війни 1914—18 тер. Р. 1916 окупували бельг. війська. Після війни

Р. разом з *Бурунді* увійшла до складу бельг. підмандатної території Руанда-Урунді. 21.VIII 1925 Руанду-Урунді об'єднано з кол. Бельг. Конго. В грудні 1946 ООН проголосила Руанду-Урунді підопічною територією під управлінням Бельгії. Король Р. зберігав свій трон, але всю його діяльність контролювала колоніальна адміністрація. В кін. 50-х рр. в Р. посилився антиімперіалістичний рух, який набув організованого характеру. В кін. 60-х рр. в Р. було сформовано перший тимчасовий уряд. 28.I 1961 Р. було проголошено республікою. 1.VII 1962 Р. за рішенням ООН проголошено незалежною д-вою. В листопаді 1962 прийнято конституцію Р. В 1963 Р. встановила дипломатичні відносини з СРСР. У 1973 в країні відбувся військ. переворот. Влада перейшла до рук Нац. к-ту за мир і нац. єдність. У 1978 в Р. прийнято нову конституцію, країна перейшла до цивільної форми правління. Уряд Р. ставить своїм завданням досягнення нац. єдності, мобілізацію нар. мас на забезпечення нац. розвитку, ліквідацію феод. пережитків, системи експлуатації людини людиною. Р. засуджує колоніалізм і расизм, бере участь у *неприєднання русі*. Між Р. і СРСР здійснюється співробітництво в культур. та ін. галузях. Р. з 1962 — член ООН. Р.— член *Загальної афро-маврікійської організації, Організації африканської єдності*, асоційований член *Європейського економічного товариства*. В країні діє єдина політ. партія — Національний революційний рух розвитку, засн. 1975. Правляча партія. *І. Д. Шевченко.*

Господарство. Р.— слаборозвинута в економічному відношенні агр. країна. В господарстві значні позиції займає іноз. (гол. чин. бельгійський) капітал. Поступово зростає роль державного і кооперативного секторів.

У с. г. зайнято понад 96% самодіяльного населення і створюється бл. 60% вартості експорту. С. г. має переважно напівнатуральний характер, техніка обробітку землі примітивна. Створюються спеціалізовані плантації. На експорт вирощують (збір, тис. т, 1979): каву — 25,8, чай — 7, піретрум — 1,2, бавовник, хінне дерево. Гол. прод. культури — маніок, батат, боби, банани. Тваринництво екстенсивне, малопродуктивне. Розводять велику рогату худобу, овець, кіз, свиней, домашню птицю. На оз. Ківу та річках—рибальство. Пром-сть розвинута слабо. В невеликій кількості видобувають (тис. т, 1979): каситерит — 2,3, вольфрам — 0,8, берил, колумботанталіт. Окремі підприємства по первинній переробці с.-г. сировини (кави, чаю, піретруму), по виробн. цементу, фарб, взуття, алюмінієвого посуду, по складанню радіоприймачів, авторемонтні майстерні. У 1978 вироблено бл. 35,5 млн. кВт · год електроенергії. З-ць в країні немає, довж. автошляхів — 8,1 тис. км (1977). Для зовнішньоторг. зв'язків Р. використовує мор. порти Танзанії (Дар-ес-Салам) і Заїру (Мата-

Герб Руанди.

РУАНДА

Площа — 26,4 тис. км²

Населення — 4,8 млн. чол. (1978, перепис)

Столиця — м. Кігалі

Ю. Я. Рубен.

ді). У Кігалі — міжнар. аеропорт. З Р. вивозять каву, чай, продукцію гірничодобувної галузі та ін.; довозять машини й устаткування, пальне, текст. вироби, продукти харчування тощо. Гол. торг. партнери — США, Бельгія, Люксембург, Японія, ФРН, Франція. Грош. одиниця — руандійський франк. 91,5 руандійського франка = 1 дол. США (1979).

А. Й. Сиротенко.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1975 в країні було 7 тис. лікарняних ліжок (17,2 ліжка на 10 тис. ж.). Мед. допомогу подавали 104 лікарі (0,2 лікаря на 10 тис. ж.), 4 зубні лікарі, працювали 6 фармацевтів.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1977 понад 80% населення країни було неписьменним. В Р. проголошено обов'язкове навчання дітей віком від 7 до 11 років. Однак 1976/77 навч. р. поч. школою було охоплено бл. 55% дітей. Поряд з державними є приватні школи. Строк навчання у поч. школі 6 років, у середній (навчання платне) — 6 (3 + 3). У поч. школі викладання проводиться мовою кіньяруанда, в середній і вузах — франц. мовою. В 1978/79 навч. р. у поч. школах налічувалося 515,7 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 13,8 тис., у вищих навч. закладах — 975 студентів. Вузи: Нац. ун-т Р. (засн. 1963), Нац. пед. ін-т (засн. 1966), мед. ін-т (засн. 1969), усі — в Бутаре, Тех. коледж (засн. 1956) у Кігалі. Вищу освіту здобувають також за кордоном. Наук. установи: Нац. ін-т наук. досліджень (засн. 1947) при ун-ті, Ін-т с.-г. наук у Бутаре з 6 філіалами в ін. містах, Геол. служба (засн. 1962) — в Кігалі. Нац. музей при Нац. ін-ті наук. досліджень, бібліотека Нац. університету Р. у Бутаре.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення. У 1981 в Р. видавалося 3 щотижневі газети та один журнал заг. тиражем 113,5 тис. прим. Франц. і англ. мовою — газ. «Руанда-карфур д'Афрік» («Руанда-африканський перехрестоk», з 1962), мовою кіньяруанда — газети «Кінья матека» («Газета», з 1933), «Імвахо» («Правда», з 1959), журн. «Хобе» (з 1955). Урядове інформ. агентство — Руандійське агентство друку — засн. 1977. З 1965 діє урядова радіомовна служба. Радіопередачі ведуться кіньяруанда, суахілі, франц. і англ. мовами.

Література Р. бере свій початок з усної нар. творчості, гол. чин. поезії. Найвідомішими поетами Р. в різні часи були Магута (17 ст.), Багоросі, Мусаре, Семідорого (18 ст.), Баменья, Біквакванья, Секарама, Муньянганзо (19 ст.). Писемна л-ра Р. виникла в 20 ст. Її засновник — філософ, соціолог, збирач усної нар. творчості народів Африки А. Кагаме (н. 1912), який опублікував кілька наук. праць франц. мовою, мовою кіньяруанда, а також кілька поем рідною мовою. Серед письменників, які пишуть франц. мовою, відомий Ж. С. Найгізікі — автор романів «Руандійська ескапада» (1950) та «Мої біди в тридцять років» (1955). У 70-х рр. у л-рі Р. з'явилося кілька молодих письменників, серед яких — прозаїки Вікторія Кантенгва, Агнес Нійонкінда (франц. мовою), поет Б. Нкійліїнгон (мовою кіньяруанда). Драматургія Р. перебуває на поч. етапі розвитку. Найвідоміша п'єса «Оптиміст» (1954) Ж. С. Найгізікі.

В. К. Кухалашвілі.

Архітектура, мистецтво. Осн. тип житла народів Р.— круглі в плані глинобитні хатини на дерев'яному каркасі, вкриті очеретом. Окремі будинки споруджують в європ. дусі. З худож. ремесел найпоширеніші плетіння кошиків і циновок, виготовлення металевих прикрас та хатнього начиння з дерева. У муз. культурі Р. поєднуються традиції трьох етно-соціальних груп, що довгий час існували ізольовано одна від одної,— бахуту, батусі та батва. В бахуту — різноманітні пісенні жанри: ритуальні, історичні, пасторальні, героїчні, мисливські. Найпоширеніший муз. інструмент — мунахі (муз. лук з гарбузовим резонатором). Батусі відомі як танцівники й барабанщики. У них поширені ансамблі барабанщиків, які грають на ногома (імпровізація на певну ритмічну фігуру, що супроводиться піснями). Вокальна музика — речитативного характеру, супроводиться грою на енанге (інанге) — 7-струнній цитрі. Вокальна музика батва близька до європ. діатоніки. Серед виконавців традиційної музики — співаки Візуру, Габрієль Нгарарама, Сентудже, Себатунізі.

Літ.: Евсеев В. И. Руанда. М., 1974. Современные литературы Африки. Северная и Западная Африка. М., 1973.

РУБАЇ (перс.— чотиривірш) — віршова форма, поширена в ліричній поезії народів Бл. і Серед. Сходу; чотиривірш, здебільшого філос. змісту, в якому римуються 1-й, 2-й і 4-й рядки, а 3-й залишається без рими. Визнані майстри Р.— Захіреддін Бабур у тюркомовній поезії, Омар Хайям та Рудакі — в перс. і тадж. Приклад Р.: Малим задовольняйсь, душею не криви, // Будь вільним, нахилять не квапся голови//, В добрі — забудь себе і не вдавайся в тугу, // В нужді — про себе дбай і весело живи. (Рудакі, перекл. В. Мисика). В укр. рад. поезії стилізовані Р. писав Д. Павличко.

РУБА́КІН Микола Олександрович [1 (13).VII 1862, Оранієнбаум, тепер м. Ломоносов Ленінгр. обл.— 23.XI 1946, Лозанна, похований у Москві] — рос. книгознавець, бібліограф і письменник. Закінчив фізико-матем. та юрид. ф-ти Петерб. ун-ту. За участь у студентській нелегальній орг-ції був заарештований. У 1907 емігрував до Швейцарії. Перед від'їздом подарував свою б-ку (понад 100 тис. тт.) Рос. лізі освіти. В еміграції Р. зібрав нову б-ку (понад 100 тис. тт.), якою користувалися В. І. Ленін, Н. К. Крупська, Г. В. Плеханов, А. В. Луначарський та ін. Цю б-ку Р. подарував Бібліотеці СРСР імені Леніна (до Москви перевезено 1948). Вів велику просвітницьку роботу, розробляв проблеми пропаганди книги і самоосвіти, вивчав психологію читачів, у результаті чого створив нову теорію — бібліопсихологію. Осн. праця Р.— покажчик «Серед книг» (1-е вид. 1906, 2-е вид., т. 1—3, 1911—15). На 2-й т. В. І. Ленін написав рецензію, в якій критикував Р. за „надпартійність" і еклектизм. Водночас В. І. Ленін відзначив велику бібліографічну цінність цієї праці (див. Повне зібр. тв., т. 25, с. 108—110). В покажчик було включено й твори укр. авторів.

Тв.: Избранное, т. 1—2. М., 1975. *Літ.:* Мавричева К. Г. Н. А. Рубакин. М., 1972; Рубакин А. Н. Рубакин (Лоцман книжного моря). М., 1979.

Н. Ф. Королевич.

РУ́БАН Василь Григорович [14 (25).III 1742, м. Білгород — 24.IX (5.X) 1795, Петербург] — укр. і рос. видавець, історик і поет. Навчався в *Київській академії* (у Георгія *Конисього*), в Моск. духовній академії (бл. 1754—55) та Моск. ун-ті (1759—61). В 1761 виступив з перекладами в журналі М. Хераскова «Полезное увеселение». Друкував ліричні вірші та оди. Видавав у Петербурзі журнали «Ни то, ни сё» (1769), «Трудолюбивый муравей» (1771), збірники («Старовина та новина», ч. 1—2, 1772—73), путівники, описи Петербурга (1779) і Москви (1782). Видав подорожні записки В. Григоровича-Барського (1778), кілька наук. праць: «Короткі географічні, політичні та історичні відомості про Малу Росію» (1777), «*Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770 рік*» (1777) та ін.

С. І. Білокінь.

РУБАНЕ́НКО Борис Рафаїлович [н. 16 (29).VIII 1910, Самара (тепер м. Куйбишев)] — рос. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1980), доктор архітектури (з 1967), дійсний член АМ СРСР (з 1979). Член КПРС з 1939. У 1927—31 навчався у Ленінгр. ін-ті цивільних інженерів, 1932—34 — в Ленінгр. ін-ті живопису, скульптури та архітектури Всеросійської АМ у В. *Гельфрейха*, В. *Щуко* і С. *Серафимова*. Р. зробив значний внесок у розвиток теорії й практики масового індустріального житл. буд-ва в СРСР. Осн. твори: житл. район на Малій Охті (1936—41) у Ленінграді; планування і забудова Привокзальної площі в Мінську (проект 1947), житл. району Тропарево в Москві (проект 1961—64), нової частини м. Тольятті (1967—80), санаторій «Сосновий гай» у Місхорі (1970), ген. план м. Набережні Челни (1973; те-

Б. Р. Рубаненко та ін. Санаторій «Сосновий гай» у Місхорі. 1970.

пер місто Брежнєв); лівобережного району м. Ульяновська (1976—80), усі — у співавторстві. Викладає в Моск. архіт. ін-ті (з 1954; професор — з 1970). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1973.

Тв.: Исследование и разработка проблемных вопросов архитектуры и типизации массового жилищного строительства в СССР. М., 1965.

РУ́БАЧ Михайло Абрамович [8 (20).XI 1899, с. Чернеча Слобода, тепер Буринського р-ну Сум. обл.— 17.I 1980, Київ] — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1943), професор (з 1945). Член КПРС з 1945. В 1923—24 — редактор журн. *«Літопис революції»*. В 1927 закінчив Ін-т червоної професури в Москві. В 1929—32 — директор Ін-ту історії партії при ЦК КП(б) України, потім — наук. співробітник ВУАМЛІНу та Ін-ту історії Комуністичної академії, завідуючий кафедрою історії СРСР Харків. ін-ту червоної професури. З 1942 працював в Ін-ті історії АН УРСР. У 1957—69 одночасно— професор кафедри історії КПРС Ін-ту підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук при Київ. ун-ті. Досліджував історію агр. відносин на Україні поч. 20 ст., питання Великої Жовтн. соціалістич. революції та громадян. війни на Україні. Держ. премія УРСР, 1969.

РУБАШО́В Михайло Борисович [17 (30).X 1912, с. Старий Чуднів, тепер смт Чуднів Житомирської області— 5.I 1974, Київ] — український радянський письменник. Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив Київ. педагогічний ін-т (1940). Друкуватися почав 1940. Окремими виданнями вийшли збірники оповідань «Срібна підківка» (1958), «Іскристе стремено», «Кам'яне свічадо» (обидві — 1961), повісті «Плачуть берези» (1963), «Згага» (1968), «Копищанська трагедія» (1970). Юнацьким рокам Т. Шевченка-художника присвятив повість «Багряні тіні» (1962). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. *П. О. Сердюк.*

РУБ-ЕЛЬ-ХА́ЛІ — піщана пустеля на Пд. Сх. Аравійського п-ова, у *Саудівській Аравії*. Протяжність з Зх. на Сх. 1200 км, з Пн. на Пд.— до 500 км. Пл. 650 тис. км² (одна з найбільших пустель світу). Являє собою рівнину, вкриту рухомими пісками, що утворюють *бархани* (вис. до 150 м) та окремі піщані масиви. На Сх. поширені солончаки. Вис. на Зх. до 500 м, на Сх.— до 156 м. Клімат тропічний, посушливий (опадів менше 100 мм на рік). Постійного стоку немає, є тимчасові водотоки — *ваді*. Рослинність бідна (верблюжа колючка, якірці, курай). На окраїнах пустелі — кочове скотарство.

РУБЕ́Н (Рубеніс) Юрій Янович (н. 15.IV 1925, м. Могильов) — держ. і парт. діяч Латв. РСР. Член КПРС з 1953. Н. в сім'ї військовослужбовця. В 1951 закінчив Латв. ун-т (мех. ф-т), 1960 — ВПШ при ЦК КПРС. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1951—52 — інженер-технолог з-ду «Компресор» у Ризі. В 1952—55 — на керівній комсомольській роботі в Латвії. З 1955 — на парт. роботі в Ризі. В 1960—63 — перший секретар Ліепайського міськкому, 1963—66 — Рижського міськкому КП Латвії. В 1966—70 — секретар ЦК КП Латвії. З травня 1970 — Голова Ради Міністрів Латв. РСР. Кандидат у члени ЦК КПРС з 1971. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом Трудового Червоного Прапора та медалями.

РУ́БЕНС (Рюбенс; Rubens) Пітер Пауел (28.VI 1577, Зіген, Німеччина — 30.V 1640, Антверпен) — фламандський живописець. Н. в сім'ї юриста, емігранта з Фландрії. У 1589 переїхав до Антверпена. Тут здобув різносторонню гуманітарну освіту. Живопису навчався у Т. Верхарта (1591), А. ван Норта (бл. 1591—94), О. Веніуса (ван Вена, бл. 1594—98). В 1600—08 перебував у Італії, де вивчав твори великих майстрів доби *Відродження* і сучас. йому італ. живописців, зокрема *Караваджо*. Після повернення до Антверпена (1608) став придворним живописцем правительки Фландрії Ізабелли Австрійської. В 1603, 1628—29 з дипломатичними дорученнями відвідав Іспанію, 1629—30 — Англію та ін. країни. Після повернення на батьківщину очолив в Антверпені майстерню, яка стала центром худож. життя країни. Разом з Р. тут працював А. *Ван Дейк*, Я. *Йорданс*, Ф. *Снейдерс* та ін. В численних творах Р., переважно на біблійні, міфологічні та алегоричні сюжети, переплітаються риси національного фламандського мистецтва з надбаннями великих італійських художників [вівтарні картини «Підняття хреста», бл. 1610—11 й «Зняття з хреста», бл. 1611—14, собор Онзе - ліве-Врауекерк, Антверпен; картини «Вакханалія», бл. 1613—15, Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві; «Викрадення дочок Левкіппа», бл. 1619—20, Стара пінакотека, Мюнхен; «Персей і Андромеда», бл. 1620—21; «Вакх», бл. 1635—40 (обидві — ДЕ в Ленінграді), «Бог річки Шельди, Кібела і богиня Антверпена» (ескіз до картини, Київ. музей зх. та сх. мист.)].

Р. писав також сцени полювання («Полювання на кабана», близько 1618—20, Дрезденська картинна галерея), портрети (Марії Медічі, бл. 1622—25, Прадо, Мадрід; камеристки інфанти Ізабелли, бл. 1625, ДЕ; Єлени Фоурмен з дітьми, бл. 1636, Лувр; «Шубка», бл. 1638—40, Художньо-історич. музей, Відень, та ін.), картини рідної природи («Возії каміння», бл. 1620; «Пейзаж з райдугою», бл. 1632—35, обидві — ДЕ; «Повернення женців», бл. 1635—40, Пітті, Флоренція), сіл. свят («Кермесса», бл. 1635—36, Лувр). Віртуозна живописна майстерність Р. відображена в численних ескізах (оформлення Антверпена з нагоди в'їзду інфанта Фердінанда 1634—35, ДЕ). Іл. див. на окрем. аркуші, с. 336—337, а також на окрем. аркуші до ст. *Бароко*, т. 1, с. 448—449.

Тв.: Письма. М.—Л., 1933; Письма. Документы. Суждения современников. М., 1977.

Літ.: Варшавская М. Я. Картины Рубенса в Эрмитаже. Л., 1975; Кирдина Н. В. Петер Пауль Рубенс. [Альбом]. М., 1978. *Л. М. Сак.*

РУБЕ́НЧИК Лев Йосипович [н. 21.III (3.IV) 1896, Одеса] — укр. мікробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив Одес. ін-т народної освіти (1922), де працював до 1927. В 1927—31 працював в Одес. ін-ті технології зерна і борошна; в 1933—41 — в Одес. ун-ті й одночасно в 1929—41 — в Укр. ін-ті курортології і бальнеології. З 1944 — зав. відділом Ін-ту мікробіології і вірусології АН УРСР і одночасно в 1946—56 — проф. Київ. ун-ту, зав. кафедрою мікробіології. Наукові праці присвячені загальній, водній, грунтовій і техніч. мікробіології. З'ясував роль мікроорганізмів в геохім. процесах, які відбуваються в солоних озерах і лиманах, закономірності генезису лікувальних грязей. Довів участь мікроорганізмів в корозії металів і бетонів.

П. П. Рубенс. Автопортрет. Близько 1638—40. Художньо-історичний музей. Відень.

РУБЕРО́ВСЬКИЙ Микола Олексійович (25.VII 1845 — бл. 1914) — укр. лексикограф і педагог. Автор «Словника малоруського наріччя» — найбільшого з дореволюц. укр.-рос. словників (понад 100 000 реєстрових слів; рукопис зберігається в б-ці АН СРСР у Ленінграді). В словнику Р. використано твори укр. письменників, етнографічні й фольклорні джерела. Широко зафіксовано слова на позначення абстрактних понять, іншомовні запозичення, книжну лексику, нар. ботанічні назви тощо.

Літ.: Пилинський М. М. Рукописний українсько-російський словник М. О. Руберовського. «Мовознавство», 1968, № 1. *Й. О. Дзендзелівський.*

РУБЕРО́ЙД — рулонний *покрівельний матеріал*, а також *гідроізоляційний матеріал*, одержуваний просочуванням покрівельного *картону* м'якими нафтовими *бітумами* і наступним нанесенням на обидва його боки шару тугоплавкого нафтового бітуму з *наповнювачами*. Нижню (зовн. у рулоні) поверхню Р. вкривають дрібною або пилоподібною мінеральною посипкою, лицьову поверхню — посипкою великозернистою, лускатою чи дрібною. Розрізняють Р. покрівельний (для верх. шару покрівельної ковдри) й підкладковий (для нижніх шарів). Шир. полотна Р. у рулоні 1000, 1025 і 1050 мм. Різновиди Р.— склоруберойд (на основі склотканини) й Р. наплавлюваний (його наклеюють без *мастики* — в результаті розплавлення нижнього покривного шару).

РУБЕ́ЦЬ Олександр Іванович [1 (13).X 1838, м. Чугуїв, тепер Харків. обл.— 28.IV (11.V) 1913, м. Стародуб'я, тепер м. Стародуб Брянської обл.] — укр. та рос. муз. теоретик, педагог, хоровий диригент, фольклорист, композитор. У 1866 закінчив Петерб. консерваторію (клас М. І. Заремби), де пізніше викладав теорію музики та хоровий спів (1879—95 — професор). У 90-х рр. втратив зір і оселився в Стародуб'ї. Видав збірки: «216 українських народних пісень» (1872), «Збірка українських народних пісень» (5 випусків

по 20 пісень), «60 народних пісень». Автор муз.-пед. посібників і статей, муз. творів, серед яких романс на слова Т. Г. Шевченка «Думи мої» (вид. 1960).

М. К. Боровик.

РУБЕ́ЦЬ — перший відділ складнопобудованого *шлунка* більшості *жуйних*. Має форму великого мішка. Місткість Р. становить бл. 100 л. Біол. роль Р. полягає в пристосуванні тварин шляхом їх *симбіозу* з мікроорганізмами і найпростішими до перетравлювання грубої рослинної їжі при відсутності ферментів власне Р. До Р. надходить подрібнена рослинна їжа, що складається з *целюлози*, пектину, *крохмалю*, *лігніну*, а також *білків* і *ліпідів*, змочена *слиною*, яка у жуйних не має ферментів і є розчином солей. Мікрофлорою Р. не перетравлюється тільки лігнін. Целюлоза в Р. піддається *гідролізу* ферментами целюлозорозщеплюючих анаеробних бактерій з утворенням глюкози, яка далі зброджується ін. бактеріями Р. Кінцевий результат зброджування — утворення органіч. кислот (оцтової, масляної, молочної та ін.), спиртів, газів (H_2, CO_2 і метану). Порушення рівноваги в утворенні продуктів симбіотичного *метаболізму* призводить до нагромадження газів і розладнання механізму зригування, за допомогою якого тварини позбавляються зайвих газів: виникає *симптом* «здуття живота», і без своєчасного лікування тварини гинуть. Частково розщеплена в Р. їжа разом з залишками мікробної маси надходить до наступних відділів шлунка, де перетравлюється ферментами, зокрема *протеазами* шлункового соку.

Г. С. Сокирко.

РУБИ́ЛО, ручне рубило — знаряддя праці первісної людини, поширене в ранні часи *палеоліту* (шельська і ашельська пора). Камінь мигдалевидної форми, оббитий з двох боків, потовщений і закруглений в основі з загостренням на кінці.

Рубило.

РУБІ́ДІЙ (лат. Rubidium, від rubidus — темно-червоний, багряний), Rb — хім. елемент I групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 37, ат. м. 85,4678; належить до *лужних металів*. Природний Р. складається з суміші стабільного ізотопу ^{85}Rb (72,15%) і радіоактивного ^{87}Rb (27,85%) з $T_{1/2} = 5 \cdot 10^{10}$ р. Відкрили Р. 1861 Р. *Бунзен* і Г. *Кірхгоф*. Металевий Р. вперше одержав 1863 Р. Бунзен. Вміст Р. у земній корі $1{,}5 \cdot 10^{-2}$% за масою, власних мінералів не має; супутній гол. чин. калію і літію. Р.— сріблясто-білий м'який легкоплавкий метал; густина 1532 кг/м³; $t_{пл}$ 38,9° С; $t_{кип}$ 703° С. Хімічно дуже активний, на повітрі самозаймається, з водою вибухає. З багатьма неметалами Р. сполучається безпосередньо; бурхливо взаємодіє з більшістю кислот. У пром-сті одержують в осн. відновленням у вакуумі галогенідів Р. (напр., RbCl кальцієм при т-рі 700—800° С). Застосовують у фотоелементах, лампах денного світла, у вакуумній техніці (газопоглинач), як каталізатор в органічному синтезі тощо.

РУБІЖА́НСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «КРАСИ́ТЕЛЬ» — найбільше підприємство анілінофарбової промисловості країни. Розташоване в м. Рубіжному Ворошиловгр. обл. Утворено 1974 на базі хім. комбінату (засн. 1915). Об'єднання виробляє (1980) продукцію понад 250 найменувань, у т. ч. 97% вітчизн. виробн. кубових барвників. На підприємстві освоєно виробн. нових видів синтетичних барвників високої якості — тіоіндигоїдних, активних, дисперсних для штучних волокон і матеріалів, флуоресцеїнових, кубогенів, вибілюючих препаратів, текстильно-допоміжних речовин, а також органічних продуктів — хімікатів-добавок для полімерних матеріалів, пластифікаторів, синтетичних смол, мед. препаратів, засобів захисту рослин, реактивів, товарів побутової хімії тощо. Підприємство нагороджено орденом Леніна (1965).

В. І. Гребенюк.

РУБІ́ЖНЕ — місто обласного підпорядкування Ворошиловград. обл. УРСР. Розташоване на лівому березі Сіверського Дінця. Залізнична станція. 66,6 тис. ж. (1982). Виникнення Р. (спочатку с-ще «Русско-Краска») пов'язане з будівництвом під час 1-ї світової війни анілінофарбового підприємства поблизу залізнич. ст. Рубіжне. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1930 с-ще має сучас. назву. З 1934 Р.— місто. У Р.— *Рубіжанське виробниче об'єднання «Краситель»*, з-ди: буд. матеріалів, залізобетонних виробів та металовиробів, хлібний комбінат, панчішна ф-ка, Будинок побуту. В Р.— філіал н.-д. ін-ту органічних напівпродуктів і барвників, філіал Ворошиловгр. маш.-буд. ін-ту, 2 технікуми, 5 профес.-тех. уч-щ, 14 заг.-осв. та спортивна школи, 2 лікарні, 5 поліклінік, 2 Палаци культури, 2 кінотеатри, Палац спорту, 41 бібліотека.

РУБІКО́Н — річка на Апеннінському п-ові; до 42 до н. е.—кордон між Італією і рим. провінцією Цізальпінська Галлія. В 49 до н. е. *Юлій Цезар*, всупереч забороні сенату (як *проконсул* Цезар мав право очолювати військо тільки за межами Італії), перейшов з Галлії зі своїм військом Р., поклавши цим початок громадян. війні. Вираз «перейти Рубікон» означає прийняти безповоротне рішення.

РУ́БІН Симон Самійлович [н. 3 (16).II 1900, с. Родошковичі, тепер Мінського р-ну Мінської обл. БРСР] — укр. рад. агроном, доктор с.-г. наук, засл. діяч науки УРСР (з 1960), засл. працівник вищої школи УРСР (з 1970). Член КПРС з 1944. В 1930 закінчив Московську с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва. З 1945 — професор Уманського с.-г. ін-ту ім. О. М. Горького. Праці з питань сівозмін, обробітку грунту, застосування добрив, боротьби з бур'янами. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952, Держ. премія УРСР, 1982.

РУБІ́Н (від лат. rubens — червоний) — мінерал класу оксидів і гідроксидів, прозора відміна *корунду* червоного кольору. Осн. родовища Р.— в Бірмі, Таїланді, Шрі-Ланці; в СРСР є на Уралі. Р. одержують і штучно. Використовують як *дорогоцінне каміння*, в лазерній техніці, при виготовленні точних приладів, годинникових каменів тощо.

РУБІ́НІ (Rubini) Джованні Баттіста (7.IV 1794, за ін. даними, 1795, Романо, поблизу Бергамо — 2 або 3.III 1854, маєток поблизу Романо) — італ. співак (тенор). Вокалу навчався приватно. На оперній сцені Італії — з 1814. З 1825 виступав у театрах Парижа, Лондона, концертував у Німеччині та Нідерландах. У 1843—45 та 1847 виступав у Росії. Виконував провідні партії в операх Дж. Россіні, В. Белліні, Г. Доніцетті та ін. Автор пісень (зб. «Прощання») та укладач зб. «12 уроків сучасного співу для тенора і сопрано».

РУБІНШТЕ́ЙН Антон Григорович [16 (28).XI 1829, с. Вихватинці, тепер Рибницького р-ну Молд. РСР — 8 (20).XI 1894, Петергоф, тепер Петродворець Ленінгр. обл.] — рос. піаніст, композитор, диригент, педагог, музично-громадський діяч. Муз. освіту здобув у Москві і Берліні. Концертувати почав з 1839. В симф. і камерних концертах виступав як піаніст-віртуоз і диригент. За ініціативою і під керівництвом Р. в Петербурзі 1859 було створене *Російське музичне товариство* з муз. класами (1860), реорганізованими 1862 у першу рос. консерваторію (1862—67 та 1887—91 її директором і професором був Р.). З ініціативи Р. і на його кошти було запроваджено міжнар. конкурс піаністів і композиторів (1890; проводився один раз на 5 років до 1910). Твори: 14 опер, у т. ч. «Демон» (1871), «Нерон» (1877), «Купець Калашников» (1879); 6 симфоній, 5 концертів для фортепіано з оркестром, 10 струнних квартетів, фп. етюди і мініатюри, 160 пісень і романсів. Р. не раз бував з концертами на Україні (Київ, Харків, Одеса). Його опера «Демон» — у репертуарі українських радянських оперних театрів.

Літ.: Баренбойм Л. А. Антон Григорьевич Рубинштейн, т. 1—2. Л., 1957—62.

М. К. Боровик.

РУБІНШТЕ́ЙН Микола Григорович [2 (14).VI 1835, Москва — 11 (23).III 1881, Париж, похований у Москві] — рос. піаніст, диригент, педагог і музично-громадський діяч. Брат А. Г. *Рубінштейна*. У 1855 закінчив Моск. ун-т. Муз. освіту здобув у Москві та Берліні. В 1860 за його ініціативою і під його керівництвом у Москві було створено Моск. відділення *Російського музичного товариства* і муз. класи. В 1866 на їхній основі відкрито Моск. консерваторію, де 1866—81 Р. був директором і професором (серед його учнів — С. Танєєв та О. Зілоті). Р.— один з визначних піаністів і диригентів свого часу, пропагандист творчості П. Чайковського. Автор фп. п'єс, романсів тощо. Гастролював на Україні.

Літ.: Соловцов А. Николай Рубинштейн. М.—Л., 1946; Баренбойм Л. Николай Григорьевич Рубинштейн. М., 1982.

М. К. Боровик.

РУБІНШТЕ́ЙН Сергій Леонідович [6 (18).VI 1889, Одеса — 11.I 1960, Москва] — рос. рад. психо-

лог, чл.-кор. АН СРСР (з 1943), академік АПН РРФСР (з 1945). Закінчив Новоросійський (в Одесі) ун-т (1913). Зав. кафедрами психології Ленінгр. пед. ін-ту ім. О. І. Герцена (1930—42) та Моск. ун-ту (1942—50), директор Ін-ту психології АПН РРФСР (1942—45), зав. сектором психології Ін-ту філософії АН СРСР (1945—49, 1956—60). Досліджував філос. та методологічні проблеми психології, вивчав сприймання, пам'ять, мовлення, мислення. Розробив проблему психічного і його місця серед явищ матеріального світу, запровадив у психологію принцип детермінізму, за яким психічне включається в заг. взаємозв'язок явищ завжди у подвійній якості — як зумовлене обставинами життя і діяльності та водночас як таке, що зумовлює поведінку людей. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Державна премія СРСР, 1942.

Тв.: Основы общей психологии. М., 1940; Бытие и сознание. М., 1957; Принципы и пути развития психологии. М., 1959; Проблемы общей психологии. М., 1976. *І. Д. Бех.*

РУ́БКИ ДО́ГЛЯДУ — проміжне користування у лісах; періодичні вирубування в насадженнях гірших дерев і чагарників, щоб збільшити приріст деревини на кращих деревах, поліпшити склад і водоохоронно-захисні та оздоровчі функції *деревостану,* підвищити продуктивність лісу та його санітарний стан. Крім того, Р. д. є джерелом одержання деревини. Р. д. у молодняках віком до 10 років наз. освітленням, а від 11 до 20 років — прочисткою. Р. д. у 21—40-річних деревостанах хвойних і твердолистяних порід насіннєвого походження (дуб, ясен, клен та ін.) та в 21—30-річних деревостанах з м'яколистяних порід (осика, береза, вільха, липа та ін.) і твердолистяних порід порослевого походження наз. проріджуванням, а в старіших лісостанах і до віку стиглості (до 80—100 років для шпилькових і твердолистяних порід насіннєвого походження та до 40—50 років для м'яколистяних і твердолистяних порід порослевого походження) — прохідними рубками. При Р. д. одноразово вирубують до 10—25% запасу деревини. Р. д. періодично повторюють: освітлення — через 2—3 роки, прочистки — через 3—5, проріджування — через 5—10, а прохідні рубки — через 10—15 років. Розрізняють низовий метод Р. д., при якому вирубують дрібні, відсталі в рості дерева, й верховий, коли вирубують переважно великі, але менш цінні дерева верх. намету лісостану. Низові методи догляду застосовують в чистих одновікових деревостанах, а верхові — у змішаних і складних. Інтенсивність Р. д. у гірських лісах пов'язують з осн. призначенням лісостанів і характером їхньої захисної ролі.

В умовах суворого захисного режиму слід застосовувати малоінтенсивні Р. д., коли одноразово вирубують не більше як 5—10% запасу деревостану. Лише в лісах умовно захисних (заборонно-водоохоронні смуги) можна вирубувати 10—15% запасу. Специфіка Р. д. у смеречниках Карпат полягає в тому, що освітлення й прочистку можна провадити зі значною інтенсивністю (залежно від конкретних умов), поступово зменшуючи її при проріджуваннях. Прохідні рубки з малою інтенсивністю провадять на пологих схилах (до 20°) і зовсім не застосовують на крутих. *С. А. Генсірук.*

РУ́БКИ ЛІ́СУ — планова заготівля деревини в лісових насадженнях. Водночас Р. л.— це тех. засіб природного поновлення лісу і створення лісостанів (див. *Деревостан*), найкращих за складом дерев і якістю стовбурів. Розрізняють головні рубки лісу (рубки головного користування) й *рубки догляду* (проміжне користування в лісах). Рубки головного користування (рубання спілих насаджень для задоволення потреб нар. г-ва у деревині) бувають суцільні, поступові й вибіркові. При суцільних рубках усі дерева на лісосіці вирубують за один прийом, при поступових — за кілька прийомів протягом багатьох років, а при вибіркових вирубують лише окремі стиглі дерева або групи їх. Суцільні рубки застосовують переважно в рівнинних лісах, а поступові та вибіркові — у водоохоронних і грунтозахисних (напр., у гірських). Залежно від ширини лісосік суцільні рубки поділяють на вузьколісосічні з шириною лісосік 50—100 м, середньолісосічні 100—250 м і концентровані — 250—1000 м і більше. *Підріст* гол. деревних порід на суцільних лісосіках, як правило, не підлягає рубці, а зберігається для формування нового лісостану. Розрізняють ще умовно суцільні рубки, коли у зв'язку з великими транспортними витратами на лісосіці залишають значну кількість невирубаних дерев: тонкомір до 12 см, фаутні (з різними вадами) дерева хвойних і всі дров'яні — листяних порід.

Поступові рубки поділяють на насінно-лісосічні, при яких на відведеній лісосіці ліс вирубують поступово (в 2—4 прийоми) й рівномірно протягом до 20 років, та групово-вибіркові, коли рубку провадять поступово, але нерівномірними групами протягом до 40 років. Промислово-вибіркові рубки, що їх застосовують у північних лісах, поділяють на пошукові і вимушено-вибіркові. Під час пошукових рубок вирубують лише найцінніші стовбури, які можна використати за спец. призначенням, напр. для виготовлення музичних інструментів, у фанерному виробн. тощо. Вимушено-вибірковими наз. рубки, коли рубають великі стиглі доброякісні дерева, залишаючи на пні хворі й тонкомірні екземпляри. Ці рубки застосовують переважно в лісах пн. районів СРСР. Правильне вибіркове г-во полягає у своєчасних вирубуваннях у різновіковому лісі стиглих дерев та малоцінних хворих дерев (останніх — з метою догляду за лісостаном). Такі вибіркові рубки запроваджують у районах інтенсивного розвинутого лісового г-ва з розвинутим транспортом і великим попитом на деревину.

С. А. Генсірук, М. С. Нижник.

РУБЛЬО́В Андрій (бл. 1360—1370 — 1427, за ін. джерелами, 29.I 1430, похований в Андроніковому монастирі в Москві, ченцем якого він був) — рос. живописець, засновник моск. школи живопису. Є припущення, що живопису Р. навчався в майстерні Троїце-Сергієвого монастиря. У 1405 разом з *Феофаном Греком* і Прохором з Городця розписував Благовіщенський собор Моск. Кремля (ікони в іконостасі, які приписують Р., частково збереглися до нашого часу). Р. створив розписи та ікони для соборів Звенигорода (ікони «Апостол Павло», «Спас», «Архангел Михаїл», усі — 14—15 ст., ДТГ в Москві). Вершиною творчості Р. є його ікона «Трійця» (20-і рр. 15 ст.; за ін. джерелами, бл. 1412 або бл. 1427, ДТГ). Р. вважають також автором частини мініатюр «Євангелія Хитрово» (кін. 14 — поч. 15 ст., Бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна, Москва). У 1408 разом з *Данилом Чорним* та ще одним майстром працював в Успенському соборі у Владимирі (розписи та ікони іконостасу збереглися частково). З фресок в Успенському соборі найвідоміша композиція «Страшний суд». Близько 1425—27 з Данилом Чорним та ін. майстрами розписав Троїцький собор Троїце-Сергієвого монастиря і створив ікони його іконостасу. Деякі дослідники вважають, що Р. належать і розписи Спаського собору Андроникового монастиря (бл. 1427, за ін. джерелами, на рубежі 14 і 15 ст.; збереглися лише фрагменти орнаментів). Твори Р. відзначаються філософською глибиною і людяністю, досконалістю художньої форми. В 1947 в Андроніковому монастирі відкрито Музей давньорус. мист. ім. Андрія Рубльова. Іл. див. на окремому аркуші, с. 320—321, а також до ст. *Настінні розписи.* т. 7, с. 432—433.

Літ.: Лазарев В. Н. Андрей Рублев и его школа. М., 1966; Алпатов М. В. Андрей Рублёв. [Альбом]. М., 1972; Сергеев В. Н. Рублев. М., 1981.

А. Г. Рубінштейн.

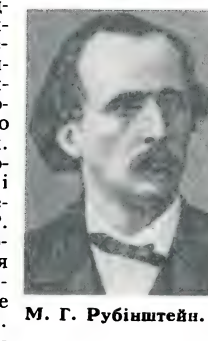

М. Г. Рубінштейн.

РУБО́ Франц Олексійович [5 (17).VI 1856, Одеса — 13.III 1928, Мюнхен] — рос. живописець-баталіст, дійсний член петерб. АМ (з 1910). З 1865 навчався в Рисувальній школі в Одесі, з 1877 — в АМ у Мюнхені у Ю. *Брандта.* Жив переважно у Петербурзі, з 1913 — у Німеччині. Серед творів — панорами «Штурм аулу Ахульго» (1896, не збереглася), «Оборона Севастополя» (1902—04, Севастополь, відкрито 1905; 1941—42 пошкоджено при обороні Севастополя під час Великої Вітчизн. війни; відновлено групою рад. художників і знову відкрито в 1954), «Бородінська битва» (1911, відкрито 1912 в Москві; реставровано і розміщено на Кутузовському проспекті в Москві в спеціально збудованому приміщенні 1962). Автор станкових картин, серед яких деякі присвячені укр. тематиці («Атака запорожців у

І. Д. Рубчак.

О. І. Рубчаківна.

К. А. Рубчакова.

степу», 1881; «Таврійська губернія», 1883, та ін.). В 1904—12 викладав в петерб. АМ. У нього навчалися М. *Греков,* П. *Котов* та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. 352—353, а також до ст. *Панорама,* т. 8, с. 156.

Літ.: Халаминский Ю. Франц Алексеевич Рубо. М., 1952; Федорова О. Франц Рубо. М., 1982.

РУБРУ́К (Рубруквіс; Rubrouck, Rubruquis) Віллем (н. між 1215 і 1220 — п. 1293) — фламандський мандрівник, монах. У 1253—55 подорожував до Монголії на чолі дипломатичної місії від франц. короля Людовіка IX. З Константинополя через Чорне м. Р. прибув до Криму (в районі сучас. Судака). Далі його маршрут проходив через Донські степи, пониззя Волги, узбережжя Каспію, Середню Азію, Центр. Монголію. У 1254 Р. досяг Каракоруму. В звіті про подорож Р. дав цінні матеріали з історії, етнографії та географії відвіданих територій.

РУБЦО́В Микола Іванович [н. 12 (25).I 1907, с. Середа, тепер м. Фурманов Іван. обл.] — рад. ботанік, доктор біол. наук (з 1953), професор (з 1954), засл. діяч науки УРСР (з 1962). Закінчив Горьковський ун-т (1930). В 1930—32 працював в Ін-ті грунтознавства Наркомзему Казахстану; в 1933—44 — ст. наук. співробітник Казахського філіалу АН СРСР; 1944—45 — заст. директора Ін-ту грунтознавства і ботаніки; в 1945—55 — зав. відділом геоботаніки АН Каз. РСР. В 1955—73 — зав. відділом флори і рослинності Нікітського ботанічного саду; з 1973 — наук. консультант там же. Наук. праці присвячені питанням геоботаніки, фітогеографії, флористики і історії науки деяких районів, зокрема Казахстану, Середньої Азії, Криму. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

РУБЦО́ВСЬК — місто крайового підпорядкування Алт. краю РРФСР, райцентр. Розташований на р. Алей (прит. Обі). Залізнична станція. 158 тис. ж. (1981). В Р.— з-ди: *Алтайський тракторний завод,* с.-г. машинобудування, тракторного електрообладнання, тракторних зап. частин. Підприємства харч., легкої, деревообр. та буд. матеріалів пром-сті. Вечірній ф-т Алтайського політех. ін-ту, 5 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр. Р. утворений 1927.

РУБЧА́К Іван Дем'янович (7.III 1874, м. Калуш, тепер Івано-Фр. обл.— 11.V 1952, Львів) — укр. рад. драм. актор та співак (бас), засл. арт. УРСР (з 1945). Чоловік К. А. *Рубчакової,* батько О. І. *Рубчаківни.* Працював у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові (1894—1914), у трупі *«Тернопільські театральні вечори»* (1916—17), у *Новому львівському театрі* (1919—20), 1921—41— в театрах Ужгорода, Львова, 1939—41 — в театрі ім. Лесі Українки (Львів), 1944—52 — у Львівському українському драм. театрі ім. М. Заньковецької. Серед ролей: драматичні — Омелько («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Водяник («Лісова пісня» Лесі Українки), чернець Альбрехт («Навіки разом» Дмитерка), Медведєв («На дні» М. Горького); оперні партії — Возний («Наталка Полтавка» Лисенка), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Гремін («Євгеній Онєгін» Чайковського), Мефістофель («Фауст» Гуно), Ескамільйо («Кармен» Бізе). Виступав у концертах. Держ. премія СРСР, 1950. *П. К. Медведик.*

І. Д. Рубчак у ролях Івана («Чорноморці» М. Лисенка) та діда Козака («На велику землю» А. Хижняка).

РУБЧАКІ́ВНА Ольга Іванівна (за чоловіком — Юра; 10.V 1903, Чернівці — 21.XI 1981, Київ) — укр. рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1940). Дочка І. Д. *Рубчака* та К. А. *Рубчакової,* дружина Г. П. *Юри.* Навчалась у Драм. школі у Києві. Творчу діяльність почала у капелі К. *Стеценка.* Працювала у *Новому львівському театрі* (1919) та Укр. драм. театрі ім. І. Франка (1920—60, з 1926 — у Києві). Серед ролей — Стеха («Назар Стодоля» Шевченка), Ганнулька («Зимовий вечір» Старицького), Олена («Пошились у дурні» Кропивницького), Русалка («Лісова пісня» Лесі Українки), Майка («Платон Кречет» Корнійчука), Мірандоліна («Мірандоліна» Гольдоні). *П. К. Медведик.*

РУБЧАКО́ВА Катерина Андріївна (29.IV 1881, м. Чортків, тепер Тернопол. обл.— 22.XI 1919, с. Зіньківці, тепер Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл., похована в Тернополі) — укр. драм. актриса і співачка (ліричне сопрано). Дружина І. Д. *Рубчака,* мати О. І. *Рубчаківни.* Навчалася співу у М. *Коссака* і С. Козловської (Львів). Працювала у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові (1896—1918; 1917—18 — директор), у Чернівецькому укр. театрі (1919), у *Новому львівському театрі* (1919). Сценічна майстерність Р. відзначалась емоційністю, драматизмом, глибиною психологічного трактування образів, багатством голосових модуляцій. Кращі драм. ролі: Галя («Назар Стодоля» Шевченка), Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Ярина («Невольник» Кропивницького), Анна («Украдене щастя» Франка), Софія («Безталанна» Карпенка-Карого), Марина («Влада темряви» Л. Толстого), Татьяна («Міщани» М. Горького), Регіна («Примари» Ібсена). Серед оперних партій — Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Дідона («Еней на мандрівці» Лопатинського), Галька («Галька» Монюшка), Маженка («Продана наречена» Сметани), Баттерфляй («Чіо-Чіо-Сан» Пуччіні). Концертна діяльність.

К. А. Рубчакова в ролях Марусі («Маруся Богуславка» М. Старицького) та Гальки (однойменна опера С. Монюшка).

За рішенням *ЮНЕСКО* 100-річчя з дня народження Р. (1981) відзначалось у міжнародному масштабі.

Літ.: Медведик П. К. Служіння народові. «Жовтень», 1981, № 4; Лабінський М. Г. Катерина Рубчакова. «Український театр», 1981, № 6; Костюк С. П., Медведик П. К. Катерина Рубчакова. Бібліографічний покажчик. Львів, 1981. *П. К. Медведик.*

РУВЕНЗО́РІ — гірський масив у Сх. Африці, на кордоні Заїру і Уганди. Вис. до 5109 м (пік Маргеріта). Складений з кристалічних порід. Бувають землетруси. Схили до 4300 м вкриті лісами, вище — гірські луки, *вересовища,* кам'яні розсипища; на вершині — вічні сніги й льодовики. Біля підніжжя — плантації кави, бананів. Район Р. — заповідник.

РУВУ́МА — ріка у Сх. Африці, гол. чин. на кордоні Танзанії з Мозамбіком. Довж. 800 км, площа бас. бл. 150 тис. км². Бере початок у горах на Сх. від оз. Ньяса, впадає в Індійський ок. Порожиста. Судноплавна на окремих ділянках у нижній течії.

РУ́ГЕ (Ruge) Арнольд (13.IX 1802, Берген, о. Рюген — 31.XII 1880, Брайтон, Великобританія) — нім. філософ і публіцист, представник *молодогегельянства,* бурж. радикал. Праці Р. присвячені гол. чин. питанням *естетики.* У 1844 разом з К. Марксом видавав «Німецько-французький щорічник», проте внаслідок ідейних розходжень між ними вийшов тільки перший (подвійний) випуск журналу. Р. неодноразово виступав проти К. Маркса і марксистів. Водночас він високо оцінив 1-й том *«Капіталу».* В період революції 1848—49 Р. був депутатом Франкфуртських нац. зборів, належав до їхнього лівого крила; в 50-х рр.— один з лідерів нім. дрібнобурж. емігрції в Англії. Після 1866 — націонал-ліберал, прихильник О. *Бісмарка,* виступав у пресі за об'єднання Німеччини під зверхністю Пруссії.

РУГО́ЄВ Яакко (Яків) Васильович (н. 15.IV 1918, с. Суоярві, тепер місто Кар. АРСР) — карел. рад. письменник. Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1934. Пише фін. мовою. Перша кн.— зб. опо-

відань і нарисів «Помста» (1943). Автор збірок: віршів «Шлях поколінь» (1948), «Пісні миру» (1951); оповідань — «Розпалюю вогонь» (1968), «Великий Симон» (1975), «Озера» (1976) та ін.; дилогії у віршах «Сказання про карелів» (1964), роману «Руокоранта — очеретяний берег» (1974); повісті «Пекка і Анья» (1975), п'єс, кн. нарисів «В краю Калевали» (1968) та ін. Твори Р.— про минуле і сучасне життя Карелії. Переклав фін. мовою «Слово о полку Ігоревім», ряд віршів Т. Шевченка. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Слава Вітчизні народів-братів! К., 1954; Рос. перекл.— Хождение за надеждой. М., 1971; Под звёздами Карелии. М., 1973; Руокоранта — тростниковый берег. М., 1978; Избранное. Стихи и рассказы. Л., 1978. *З. М. Кузьміна.*

РУГО́ЗИ (Rugosa), чотирипроменеві корали (Tetracorallia) — підклас викопних морських безхребетних тварин класу *коралових поліпів*. Існували від серед. ордовику до кінця пермі. Одиночні або *колоніальні організми*. Вапняний скелет мав чотири первинні перетинки (промені), на зовн. поверхні — поздовжні валики (зморшки), звідки й назва (від лат. rugosus — зморшкуватий). Жили у мілководних зонах морів, прикріплюючи до субстрату або вільно лежали на дні. Розмножувалися статевим способом або *пупкуванням*.

РУДА́ — природне мінеральне утворення, яке містить метали в таких сполуках і концентраціях, що їх економічно доцільно вилучати за сучасного рівня розвитку техніки. Р. поділяють на багаті (з високим вмістом корисної копалини) та бідні, що потребують збагачування (див. *Збагачування корисних копалин*). Розрізняють мономінеральні (складаються з одного рудного мінералу) і полімінеральні Р. (містять кілька рудних мінералів). За хім. складом переважаючих мінералів виділяють силікатні, кремнисті, окисні, сульфідні, карбонатні і змішані Р. Іноді Р. наз. також деякі види *неметалевих корисних копалин* (напр., сірчані, графітові, азбестові, *агрономічні руди*).

РУДА́КІ Абуабдулло Джафар Ібн Мухаммад (бл. 858, селище Панджрудак, тепер Панджруд Пенджикентського р-ну Тадж. РСР — 941, там же) — тадж.-перс. поет. Його вважають родоначальником тадж.-перс. л-ри. Був близький до двору Саманідів — правителів Бухари. В кінці життя зазнав переслідувань. Помер у злиднях. З великої літ. спадщини Р. до нас дійшло близько тисячі його двовіршів. Повністю збереглися касиди «Мати вина» (933), «Вітер від Мульяна до нас доходить ...» й автобіографічна «Ода на старість», а також бл. 40 чотиривіршів (*рубаї*). Твори Р. пройняті протестом проти безправ'я і несправедливості, вірою в перемогу добра над злом, сповнені співчуття до народу, в них оспівується радість буття, краса природи.

Поезії Р. відзначаються глибиною філос. думки, високою художністю поетичних образів. 1100-ліття з дня народження Р. відзначило 1958 все прогресивне людство.

Тв.: Укр. перекл.— Вибране. К., 1962; Рос. перекл.— Лирика. М., 1969; Звезды поэзии. М., 1974. *Х. Шодикулов.*

РУДАКО́В Єлисей Сергійович (н. 27.IV 1929, Томськ) — радянський хімік, спеціаліст у галузі термодинаміки, кінетики і каталізу, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1965. Закінчив Моск. ін-т тонкої хім. технології (1952). У 1952—59 працював у Ленінгр. н.-д. ін-ті нафтохім. процесів, 1959—67 — у Новосиб. ін-ті органічної хімії Сиб. відділення АН СРСР, 1967—72 керував лабораторією Ін-ту каталізу Сиб. відділення АН СРСР, одночасно працював у Новосиб. університеті. З 1972 — зав. відділом Інституту фіз.-органічної хімії та вуглехімії АН УРСР (Донецьк). Розвинув метод термодинамічних функцій міжмолекулярної взаємодії і теорію перехідних станів гетеролітичних реакцій. Вивчав механізми активації алкілгалогенідів і алканів комплексами металів. Відкрив явище фронтальної реакції у розчинах і реакцію окислювального дегідрування алканів комплексами паладію. Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1982.

РУДА́НСЬКИЙ Степан Васильович [25.XII 1833 (6.I 1834), с. Хомутинці, тепер Калинівського району Вінницької обл.— 21.IV (3.V) 1873, Ялта] — укр. поет-демократ. Н. в сім'ї священика. Закінчив петерб. Медико-хірургічну академію (1861). У Петербурзі захворів на туберкульоз і на його прохання був призначений лікарем у Ялту. Р. залишив по собі добру пам'ять серед бідного населення як лікар-гуманіст. У 1872 в Криму спалахнула епідемія холери. Р., не шкодуючи себе, вів боротьбу з пошестю; сам захворів на холеру. В цей час внаслідок інтриг почалося переслідування поета з боку начальства. Фізичне знесилення, моральна травма призвели до загострення туберкульозу. За кілька місяців Р. помер. Друкуватися почав 1859—61 в журналах «Русский мир» і «*Основа*». Перші літ. спроби в жанрі балади («Розбійник», «Вечорниці», «Упир») написані 1851—54. У ліричних поезіях Р. відчутний вплив нар. пісні. Виступав проти кріпацтва («Над колискою», 1857; «Гей, бики», 1859; «Не кидай мене», 1860). У вірші «Наука» (1860) протиставляв два види моралі — обивательське пристосовництво і активну боротьбу за кращу долю народу. Тип нової людини-борця змальовано в алегоричному образі могутнього дуба («Нехай гнеться лоза», 1859). Р.— автор пісні «Повій, вітре, на Вкраїну», що стала народною. Написав кілька істор. поем, поему-казку «Цар-Соловей» (1857) і космогонічну атеїстичну поему «Лірникові думи» (1856), яка була заборонена цензурою. Визначне місце в літ. спадщині Р. посідають співомовки, написані 1857—59. Це коротенькі гумористично-сатиричні мініатюри у формі коломийкового вірша. В них, за висловом І. Франка, поет виявив себе «найоригінальнішим і заразом найбільш народним». Р. гостро викривав хабарництво, порочність усієї самодержавно-кріпосницької системи. У співомовках показано моральну перевагу простих людей над панами («Добре торгувалось», «Почому дурні?», «Пан і Іван в дорозі» та ін.). Значна група співомовок має антиклерикальний і антирелігійний характер («Пекельна смола», «Страшний суд», «Піп на пущі», «Сповідь», «Чорт» та ін.). Р. переклав укр. мовою «Слово о полку Ігоревім», уривки з «*Каледворського рукопису*», «Іліаду» Гомера, «Енеїду» Вергілія, частини поеми «Демон» М. Лермонтова, «Сни» Г. Гейне. На могилі поета на Масандрівському кладовищі в Ялті встановлено пам'ятник. Іл. див. до ст. *Кримська область*, т. 5, с. 518.

Тв.: Твори, т. 1—7. Львів, 1895—1903; Твори, т. 1—3. К., 1972—73.

Літ.: Пільгук І. І. Степан Руданський. К., 1956; Герасименко В. Я. Життєвий і творчий шлях С. В. Руданського. В кн.: Руданський С. Твори. К., 1959; Колесник П. Й. Степан Руданський. К., 1971; Сиваченко М. Є. Студії над гумористичними Степана Руданського. К., 1979. *В. Я. Герасименко.*

РУДБЕ́КІЯ (Rudbeckia) — рід рослин родини складноцвітих. Одно- або багаторічні трави з високим розгалуженим стеблом. Листки цілісні або перистороздільні, рідше супротивні. Квітки дрібні, зібрані у великі кошики: крайові (жіночі) язичкові — золотисто-жовті або червоні; серединні (двостатеві) трубчасті — коричневі або пурпурові. Плід — сім'янка. Понад 30 видів, пошир. у Пн. Америці. В СРСР, в т. ч. в УРСР, Р. зустрічаються лише як декоративні рослини. Найпоширеніша Р. розсічена (R. laciniata) з золотисто-жовтими квітками.

«РУ́ДЕ ПРА́ВО» («Rudé právo» — «Червоне право») — щоденна газета, ЦО ЦК *Комуністичної партії Чехословаччини* (КПЧ). Засн. 21.IX 1920 як орган лівого крила Чехословацької с.-д. робітн. партії. З 18.V 1921 — ЦО ЦК КПЧ. В бурж. Чехословаччині не раз зазнавала репресій, заборонялася, виходила нелегально. Під час нім.-фашист. окупації країни (1939—45) видавалася в підпіллі (до 6.V 1945). Має суботній додаток «Гало собота» («Алло, субота»).

РУДЕ́НКО Бела Андріївна (н. 18.VIII 1933, м. Антрацит, тепер Ворошиловгр. обл.) — укр. та рос. рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1960). В 1956 закінчила Одес. консерваторію (клас О. *Благовидової*). В 1955—56 — солістка Одес., 1956—1973 — Київ. театрів опери та балету; з 1973 — Великого театру СРСР. З 1977 викладає в Моск. консерваторії. Партії: Джільда, Віолета («Ріголетто», «Травіата» Верді), Розіна («Севільський цирульник» Россіні), Цариця ночі («Чарівна флейта» Моцарта), Людмила, Антоніда («Руслан і Людмила», «Іван Сусанін» Глинки), Марфа («Царева наречена» Римського-Корсакова), Наташа («Війна і мир» Прокоф'єва), Йолан, Ярина, Дівчина-кріпачка («Милана», «Арсенал», «Тарас

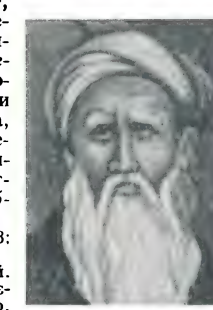

А. Д. Ібн М. Рудакі.

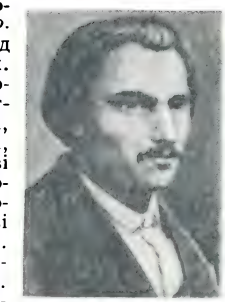

С. В. Руданський.

Б. А. Руденко.

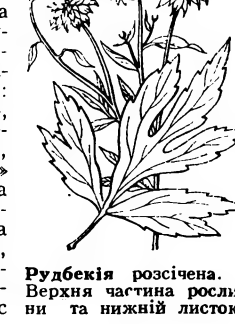

Рудбекія розсічена. Верхня частина рослини та нижній листок.

Л. А. Руденко.

Я. Е. Рудзутак.

Шевченко» Г. Майбороди) та ін. Концертна діяльність. Нагороджена орденами Леніна і Дружби народів. Держ. премія СРСР, 1971. *Літ.:* Тимофєєв В. Д. Бела Руденко. Народна артистка СРСР. К., 1973.

Т. П. Булат.

РУДЕ́НКО Лариса Архипівна [15 (28).I 1918, м. Макіївка, тепер Донец. обл.— 19.I 1981, Київ] — укр. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. СРСР (з 1960). В 1940 закінчила Київ. консерваторію (клас О. *Муравйової*). В 1939—70 — солістка Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. З 1951 викладала в Київ. консерваторії (професор — з 1978), одночасно (1966—70) — в Київ. ін-ті театр. мистецтва. Мала м'якого тембру, рівний в усіх регістрах голос, високу співацьку культуру. Серед партій (бл. 50) — в укр. оперному репертуарі: Настя, Юнона («Тарас Бульба», «Енеїда» Лисенка), Настя («Наймичка» Вериківського), Соломія, Стеха («Богдан Хмельницький», «Назар Стодоля» Данькевича), Уляна Громова («Молода гвардія» Мейтуса), Мати, Ярина («Арсенал», «Тарас Шевченко» Г. Майбороди), Оксана («Загибель ескадри» Губаренка); в рос. класичних операх — Любаша («Царева наречена» Римського-Корсакова), Марфа, Марина Мнішек («Хованщина», «Борис Годунов» Мусоргського), Графиня, Любов («Пікова дама», «Мазепа» Чайковського), Кончаківна («Князь Ігор» Бородіна); в творах зх.-європ. композиторів — Кармен («Кармен» Бізе), Амнеріс («Аїда» Верді). Концертна діяльність. Знімалася в кіно («Наймичка» за однойменною оперою Вериківського, 1964). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Літ.: Кононенко В., Мар'яненко М. Лариса Архипівна Руденко. К., 1963; Грисенко Л. Лариса Руденко. К., 1978.

М. Ф. Кагарлицький.

РУДЕ́НКО Сергій Гнатович [н. 7 (20).X 1904, с. Короп, тепер смт Черніг. обл.] — рад. військ. діяч, маршал авіації (1955), Герой Рад. Союзу (1944), професор (з 1972). Член КПРС з 1928. В Рад. Армії з 1923. Закінчив командний (1932) і оперативний (1936) ф-ти Військ.-повітр. інженерної академії імені М. Є. Жуковського. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир авіадивізії, команд. ВПС 61-ї армії, заст. командуючого ВПС ряду фронтів, командуючий 7-ю ударною групою Ставки Верх. Головнокомандування, 16-ю повітр. армією, В 1948—53 — на відповідальних посадах у ВПС. З 1958 — 1-й заст. головнокомандуючого ВПС. З 1968 — нач. Військ.-повітр. академії ім. Ю. О. Гагаріна. З серпня 1973 — військ. інспектор-радник М-ва оборони СРСР. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. *Тв.:* Крылья Победы. М., 1976.

РУДЗУТА́К Ян Ернестович [3 (15).VIII 1887 — 29.VII 1938] — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1905. Н. на хуторі Цауні Гольдингенського пов. Курляндської губ. (тепер Латв. РСР) у сім'ї наймита. З 1904 — робітник на металург. з-ді в Ризі. В 1906 — член Ризького к-ту РСДРП. В 1907 заарештований і 1909 засуджений до 10 років каторги. Після Лютн. революції 1917 — член Президії Моск. ради профспілок. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — на госп. роботі. В 1920—21 — голова ЦК профспілки робітників транспорту, голова Туркомісії та Туркбюро РКП(б), ген. секретар ВЦРПС. У 1922 — голова Середньоазіатського бюро ЦК РКП(б), 1923—24 — секретар ЦК РКП(б), 1924—30— нарком шляхів СРСР, одночасно з 1926 — заст. Голови РНК СРСР. З 1931 — голова ЦКК ВКП(б) і нарком РСІ СРСР. На IX—XIII з'їздах РКП(б), XIV—XVII з'їздах ВКП(б) обирався членом ЦК партії. В 1923—24, 1934 — 38 — кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б). В 1926—32 — член Політбюро ЦК ВКП(б). Був членом Президії ЦВК СРСР і ВЦВК.

РУДИКО́ВСЬКИЙ Євстафій (Остап) Петрович [псевд.— Остап Київський; 21.IX (2.X) 1784, с. Вільшанка, тепер Велика Вільшанка Васильківського р-ну Київ. обл.— 1851, Київ] — укр. письменник. Навчався в Київ. академії та Петерб. Медико-хірургічній (1806—10) академії. Брав участь у Вітчизн. війні 1812. Згодом жив у Києві, працював лікарем у психіатричній лікарні. Був знайомий з О. Пушкіним, О. Грибоєдовим, М. Максимовичем, декабристами. Перші літ. спроби («хрестовидні епіграми») відносяться до 1805—06. Писав байки на морально-побутові теми («Климова капуста», 1840; «Мужича казка», 1841; «Вибір женихів», 1842, та ін.), казки, пісні, вірші про козаччину. У творах Р. відчувається вплив І. Котляревського, їм притаманні гумор, проста образна мова. Писав також рос. мовою: оди, вірші патріотичного і реліг. змісту. Твори Р. опубліковано посмертно в журн. «*Киевская старина*» (1892, № 5—7).

С. І. Білокінь.

РУДИМЕНТА́РНІ О́РГАНИ, рудименти (від лат. rudimentum — начало, першооснова) — недорозвинені органи деяких тварин і людини, які мали їх далекі предки у розвиненому стані. В процесі істор. розвитку осн. функції органів, що стали рудиментарними, були втрачені повністю або частково. Іноді Р. о. здатні виконувати якусь допоміжну функцію. В деяких випадках Р. о. розвиваються повністю (див. *Атавізм*). Р. о. у тварин є: задні кінцівки жовтопуза; очі у деяких печерних і риючих тварин (напр., у протеїв, крота), мала гомілкова кістка у птахів тощо; у людини — хвостові хребці, волосяний покрив тулуба, вушні м'язи тощо.

РУДИ́НСЬКИЙ Михайло Якович [2 (14).X 1887, м. Охтирка, тепер Сум. обл.— 23.VII 1958, Київ] — укр. рад. археолог, доктор істор. наук (з 1949). В 1910 закінчив істор.-філологічний ф-т Харків. ун-ту. Працював викладачем середніх навч. закладів Путивля, Переяслава, Петрограда (1910—17), в музеях Полтави, Києва (1917—25), Вологди (1940—44), в археол. установах АН УРСР (1925—33), з 1944 — в Ін-ті археології АН УРСР. Досліджував пам'ятки палеоліту, неоліту епохи міді-бронзи, скіфського та ранньослов'янського часів.

Тв.: Кам'яна Могила. К., 1961.

РУДИ́СТИ (Rudistae) — ряд викопних *двостулкових молюсків,* що існували в пізньоюрському і крейдовому періодах. Відомо понад 115 родів (бл. 1000 видів). Мали масивну (до 2 м заввишки і 0,6 м в діаметрі) нерівностулкову вапнякову раковину конусоподібної або роговидно вигнутої форми. Раковина Р. прикріплювалася до субстрату переважно лівою стулкою. Жили в тропічних морях, нерідко разом з коралами. Є провідними викопними організмами верхньоюрських і крейдових відкладів.

Д. Є. Макаренко.

РУ́ДКИ — місто районного підпорядкування Самбірського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташовані в долині р. Вишні (прит. Сану). Залізнична станція. Вперше згадуються 1472. Перебували під владою шляхет. Польщі. В 1-й пол. 18 ст. Р. надано *магдебурзьке право.* Після 1-го поділу Польщі (1772) Р.— під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Після розпаду 1918 Австро-Угорщини Р. загарбала бурж.-поміщицька Польща (1919). Бл. 1927 в Р. почала діяти орг-ція КПЗУ. В 1939 Р. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З того самого року Р.— місто. В Р.— цегельний та хлібний з-ди, сирцех Самбірського маслозаводу, виробн. відділення Самбірської райсільгосптехніки, лісництво, будинок побуту. Заг.-осв. та муз. школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. У 1897 Р. відвідав І. Я. Франко.

РУДКІ́ВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1936 — масовий виступ трудящих Рудківського пов. (тепер Самбірський р-н Львів. обл.) проти польс. окупаційного режиму. Почалося з організованого комуністами аграрного страйку, що тривав 14.VI—6.VII. У страйку брали участь робітники поміщицьких маєтків, а також селяни. Страйкарі висунули вимоги підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, укладення колективного договору тощо. Під час страйку відбувалися збори і маніфестації, учасники яких вимагали експропріації поміщицької власності й передачі селянам землі без викупу. Адміністрація поміщицьких маєтків намагалася зірвати страйк за допомогою штрейкбрехерів. Щоб прогнати штрейкбрехерів, які працювали в с. Острові Тулиголовському, а також звільнити своїх заарештованих товаришів, в це село пішло понад 2 тис. робітників і селян з найближчих сіл. Під час сутички з поліцією було вбито 7 і поранено 5 повстанців. Кривава розправа над ними викликала обурення трудящих усієї Зх. України. Влада під тиском мас була змушена задовольнити деякі вимоги страйкарів. Серед повстанців було проведено масові арешти.

РУ́ДКІВСЬКЕ РОДОВИ́ЩЕ ГА́ЗУ — на Зх. Львів. обл. УРСР, в

зовнішній зоні *Передкарпатського прогину*. В межах родовища виявлено два поклади газу — масивний у тріщинуватих вапняках юрського віку на глиб. 1200—1450 м і пластовий у пісковиках сармату (див. *Сарматський вік і ярус*) на глиб. 800—900 м. Газ метановий (містить 96,44 — 99% метану, до 3,5% його гомологів, 0,05—1,95% вуглекислоти, 0,17 — 2,92% азоту). Родовище відкрито 1953, експлуатується з 1957. Використовують газ для газифікації Львова, частково експортують за кордон.

В. М. Щерба.

РУ́ДНЕ — селище міського типу Львів. обл. УРСР, підпорядковане Залізничній райраді м. Львова. Залізнична ст. Зимна Вода. 7,3 тис. ж. (1982). Населення с-ща працює на підприємствах м. Львова. Заг.-осв. школа, 2 мед. амбулаторії, Будинок культури, б-ка, будинок відпочинку. Вперше Р. згадується в писемних джерелах 14 ст., с-ще міськ. типу — з 1940.

РУ́ДНЄВ Лев Володимирович [1 (13).III 1885, Новгород — 19.XI 1956, Москва] — рос. рад. архітектор. У 1915 закінчив петерб АМ, де навчався у *Л. Бенуа*. Професор АМ у Ленінграді (з 1922), викладав у Моск. архіт. ін-ті (1948—52). Серед творів—пам'ятник «Борцям Революції» на *Марсовому полі* у Ленінграді (1917 — 19); будинок Військової академії ім. М. В. Фрунзе (1937), адм. будівлі на вулиці Маршала Шапошникова (1934—38) і Фрунзенській набережній (1938—55), житл. будинки на вулиці Садовій-Кудринській (1947), нове приміщення МДУ на Ленінських горах (1949—53), всі — у Москві; Палац культури і науки у Варшаві (1952—55) та ін. (всі — у співавторстві). Держ. премія СРСР, 1949.

Літ.: Асс В. Е. [та ін.]. Архитектор Руднев. М., 1963.

РУ́ДНЄВ Микола Олександрович [29.X (10.XI) 1894, с. Люторичі, тепер Узловського р-ну Тул. обл.— 16.X 1918, в районі ст. Бекетовська, тепер Волгогр. обл.] — герой громадянської війни. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в сім'ї священика. В 1916 був мобілізований і направлений в Олександрівське військ. уч-ще, після закінчення якого служив (з грудня 1916) у 30-му піхотному полку в Тулі. В 1917 — депутат Тул. Ради робітн., сел. і солдатських депутатів, член полкового к-ту, очолював бюро секції військ. орг-ції РСДРП(б) Тул. гарнізону. З червня — член Тул. комітету РСДРП(б). Після передислокації 30-го полку до Харкова, з серпня 1917 був членом Харків. Ради робітн. і солдатських депутатів, членом більшовицького військ.-революц. к-ту, одним з керівників військ. орг-ції РСДРП(б) і Червоної гвардії в Харкові. В листопаді 1917 обраний командиром 30-го полку. З лютого 1918 — заст. наркома у військ. справах *Донецько-Криворізької радянської республіки*, з березня — член Надзвичайного штабу по обороні від австро-нім. інтервентів, з квітня — нач. штабу 5-ї Укр. армії, з липня —нач. штабу Царицинського фронту, з серпня — зав. відділом формування і навчання Пн.-Кавказ. військ. округу. Під час боїв під Царицином був смертельно поранений. Похований спочатку в Царицині, потім прах перевезли до Харкова.

РУ́ДНЄВ Михайло Матвійович [31.X (12.XI) 1837, м. Тула — 10 (22).XII 1878, Москва] — рос. патологоанатом. В 1860 закінчив петерб. Медико-хірург. академію; з 1867 — професор і зав. кафедрою цієї академії. Вперше в Росії ввів практичні заняття з патологіч. гістології. Основні праці Р. присвячені проблемам туберкульозу, пухлин, експериментальної патології. Автор оригінального посібника з патологіч. анатомії. Віце-президент Т-ва рос. лікарів (1870—72). Заснував школу патологоанатомів.

РУ́ДНЄВ Семен Васильович [15 (27).II 1899, хутір Мойсіївка, тепер с. Руднєве Путивльського р-ну Сум. обл.— 4.VIII 1943, біля смт Ділятина Надвірнянського р-ну Івано-Фр. обл.] — один з організаторів і керівників партизанського руху на окупованій тер. України під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, генерал-майор (1943), Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністичної партії з 1917. З 1914 працював столяром на Російсько-Балтійському з-ді в Петрограді. В 1916 за революц. діяльність був заарештований. У 1917 червоногвардійцем брав участь у Жовтн. збройному повстанні в Петрограді. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни, воював на Пд. і Пд.-Зх. фронтах. Після закінчення 1929 Військ.-політ. академії ім. В. І. Леніна перебував на відповідальній роботі в Рад. Армії. Під час Великої Вітчизн. війни з вересня 1941 очолив один з партизан. загонів Сум. обл., який у жовтні об'єднався з Путивльським загоном С. А. *Ковпака*. Р. став комісаром об'єднаного загону, згодом партизан. з'єднання, яке провело ряд значних операцій, завдало нищівних ударів по найважливіших комунікаціях ворога, здійснило *Карпатський рейд 1943*. З 1942 Р.— член підпільного ЦК КП(б)У. Загинув у бою. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

РУ́ДНИЙ — місто обласного підпорядкування Куст. обл. Каз. РСР. Розташований на лівому березі р. Тоболу (бас. Обі). Залізнична ст. Железорудна. 112 тис. ж. (1982). В Р.— Соколовсько-Сарбайський гірничо-збагачувальний комбінат. Підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. Індустріальні ін-т і технікум, муз., мед. та пед. уч-ща. Утворений 1957.

РУ́ДНИК Сергій Сергійович [5 (17).VI 1892, Рига — 22.VII 1967, Київ] — укр. рад. вчений у галузі обробки металів різанням, доктор тех. наук (з 1958), професор (з 1934), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1952. Закінчив (1923) Київ. політех. ін-т, викладав (1927—67) у ньому. В 1941—44 працював у Середньоазіатському індустріальному ін-ті. Осн. праці — з теорії різання металів і різальних інструментів. Нагороджений 2 орденами Леніна.

С. Г. Одинцов.

РУДНИ́К — гірниче підприємство по видобуванню *корисних копалин* підземним (переважно) способом. Р. може об'єднувати кілька суміжних *шахт* або *розрізів* з заг. комплексом поверхневих споруд і допоміжних цехів (подрібнювально-сортувальні і збагачувальні фабрики, склади тощо). За видом розроблюваних корисних копалин розрізняють Р. металеві (напр., залізні, мідні, золоті, ртутні), соляні та ін. В СРСР деякі Р. входять до складу виробничих об'єднань (див. «*Кривбасруда*»).

РУДНИКО́ВА ВЕНТИЛЯ́ЦІЯ — регульований обмін повітря (вентиляція) в *гірничих виробках* шахт (*рудників*). Створює нормальні сан.-гіг. умови праці, виключає можливість діяння на людину отруйних газів і пилу, що містяться у рудниковій атмосфері, високих і низьких т-р, а також запобігає утворенню в шахтах небезпечних скупчень шкідливих газів. Р. в. провадять за допомогою безперервно діючих вентиляторів (з використанням спец. вентиляційних дверей, перегородок, перемичок тощо), встановлюваних на поверхні землі. Іноді застосовують і підземні допоміжні вентилятори (ними провітрюють виїмкові дільниці). Необхідну кількість чистого повітря, що його треба подати у шахту визначають, зважаючи на допустимі норми вмісту у рудниковій атмосфері метану, вуглецевого та ін. газів, пилу (див. також *Пиловибухозахист* у шахтах), на необхідність забезпечити шахтарів достатньою кількістю свіжого повітря (у шахти Донбасу на 1 т видобутого вугілля його подається 7—10 т). Щоб поліпшити Р. в., збільшують поперечний переріз гірничих виробок, впроваджують ефективніші схеми провітрювання, вдаються до *дегазації* шахт, знижують в них т-ру повітря (*кондиціюванням повітря*, теплоізоляцією гірських порід, що оточують виробку) тощо. Наук. основи Р. в. розробляє спец. наук. дисципліна — рудникова аерологія.

О. Г. Лепіхов.

РУДНИКО́ВЕ ТРАНСПОРТУВА́ННЯ, внутрішньошахтне транспортування — переміщення корисної копалини та ін. вантажів, а також перевезення людей по підземних *гірничих виробках* і по поверхні землі (у межах території *рудника, шахти*). Один з осн. процесів видобування корисних копалин підземним способом. Складається з доставки (переміщення видобутої корисної копалини та ін. вантажів від очисного *вибою* до відкотних виробок або рудоспусків), відкотки (транспортування корисної копалини та ін. вантажів, переміщення порожніх трансп. засобів і перевезення людей відкотними виробками, що з'єднують робочі ділянки з *шахтними стовбурами*) і переміщення вантажів і людей між пристовбурним двором шахти і земною поверхнею (див. *Рудниковий підйом*). До основних засобів Р. т. належать стрічкові, скребкові, хитні та ін. *конвейєри, локомотиви, вагони*, самохідні *вагонетки* на пневмоколісному ході, візки, канатно-скреперні установки. Крім того, вдаються до

М. О. Руднєв.

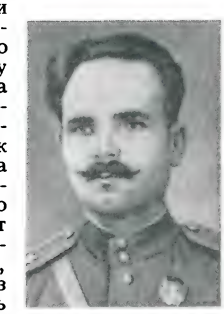

С. В. Руднєв.

Н. В. Рудницька.

О. Ф. Рудницька.

гідравлічного транспортування (див. також *Гідрошахта*), *гравітаційного транспортування* і *пневматичного транспортування* корисних копалин. При організації Р. т. зважають на значну розгалуженість шляхів, що пов'язане звичайно з одночасною експлуатацією кількох очисних і підготовчих виробок, на складність конфігурації їх (через гірничогеол. умови, особливості систем розробки), стисненість робочих місць, на необхідність переносити деякі трансп. пристрої в міру просування вибоїв тощо. Вибір схем і способів Р. т. залежить насамперед від величини вантажопотоку, фіз. властивостей корисної копалини, числа одночасно розроблюваних *горизонтів*.

Літ.: Спиваковский А. О. Рудничный транспорт. М., 1958; Транспорт на горных предприятиях. М., 1976.

П. С. Шахтар.

РУДНИКО́ВИЙ ГАЗ — горючий газ, який виділяється в кам'яновугільних шахтах, рудниках. Складається в осн. з метану, містить домішки азоту, неону, аргону, водню, вуглекислого газу, а також етану, пропану та ін. вуглеводнів. Р. г. — безбарвний газ, легший за повітря, з повітрям утворює вибухові суміші (допустимі концентрації Р. г. 0,5—2,0%), внаслідок чого є пожежо- і вибухонебезпечним. Щоб підвищити безпеку робіт у шахтах і використати Р. г., широко провадять *каптаж* кам.-вуг. родовищ.

РУДНИКО́ВИЙ ПІДІЙО́М, шахтний підйом — сукупність засобів для переміщення (підйому, спуску) вантажів (корисної копалини, гірської породи, устаткування тощо) і людей між пристовбурним двором *шахти* і земною поверхнею. Основа Р. п. (мал.) — підйомна установка, складовими частинами якої є підйомна машина, підйомні пристрої (*кліті*, *скіпи* тощо), сталеві канати, завантажувальні й розвантажувальні пристрої, приймальний і навантажувальний *бункери* й *копер*. Такі установки бувають: головні й допоміжні; вертикальні й похилі; клітьові, скіпові, комбіновані (скіпо-клітьові) та з цебрами. Залежно від виду підйомної машини (однобарабанної, багатобарабанної, з ведучим *шківом* тертя, багатоканатної) вони можуть обслуговувати один або кілька *горизонтів* шахти.

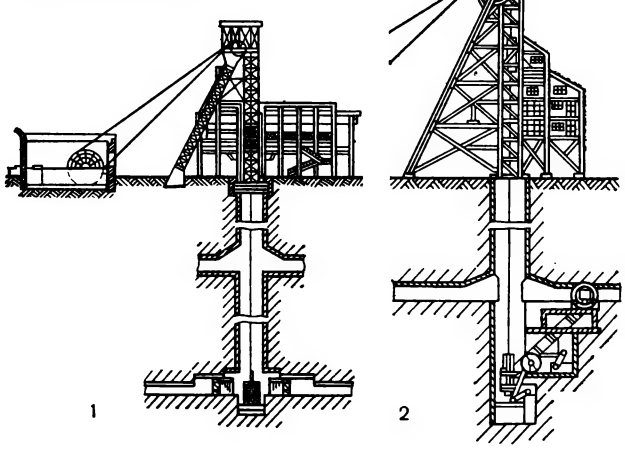

Рудниковий підйом:
1 — з клітьовою підйомною установкою;
2 — з скіповою підйомною установкою.

РУДНИКО́ВІ ВО́ДИ — підземні, іноді поверхневі води, що проникають у *гірничі виробки* і зазнають фіз.-хім. змін у процесі експлуатації родовищ корисних копалин. Див. *Шахтні води*.

РУ́ДНИЦЯ — селище міського типу Піщанського р-ну Вінн. обл. УРСР. Залізнична станція. 2,1 тис. ж. (1982). В Р.— цех по переробці деревини Крижопільського лісгоспзагу, райсільгосптехніка, лісництво. Заг.-осв. школа, фельдшерсько-акушерський пункт, б-ка. Засн. наприкінці 19 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

РУДНИ́ЦЬКА Нонна Василівна (по чоловікові — Гурська; н. 22. VI 1934, Вінниця) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1974). Після закінчення 1956 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працювала в театрах Вінниці, Херсона, Чернігова, з 1971 — в Ровеньському укр. муз.-драм. театрі ім. М. Островського. Серед ролей — Наташа («Суєта» І. Карпенка-Карого), Тетяна («У неділю рано зілля копала» за О. Кобилянською), Кручиніна («Без вини винуваті» О. Островського), Сваха («Одруження» М. Гоголя), Панова («Любов Ярова» Треньова), Толгонай («Материнське поле» за Айтматовим), Діана («Собака на сіні» Лопе де Вега).

К. О. Силіна.

РУДНИ́ЦЬКА Ольга Федорівна (н. 29.VI 1926, м. Дніпропетровськ) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1982). Член КПРС з 1966. Після закінчення 1946 Дніпроп. театр. уч-ща працює в Чернів. укр. муз.-драматичному театрі ім. О. Кобилянської. Серед ролей — Харитина («Наймичка» Карпенка-Карого), Марія («Земля» Кобилянської в інсценізації В. *Василька*), Ляля Убийвовк («Нескорена полтавчанка» Лубенського), Кабато («Весілля в Тифлісі» Цагарелі), Барба («Вій, вітерець!» Райніса), Луїза («Підступність і кохання» Шіллера), Есмеральда («Собор Паризької богоматері» за Гюго).

В. П. Коломієць.

РУДНИ́ЦЬКИЙ (Rudnicki) Владислав [псевд.— Козак Сава, Михайло Серватовський та ін.; н. 8 (20). II 1835, Київ. губ.— р. см. невід.] — діяч польс. визвольного руху, інженер-поручик рос. армії. З дворян. З 1853 служив у рос. армії. Учасник оборони Севастополя (1855). У 1859 закінчив інженерну академію, 1860 — Академію Генштабу. З 1862 служив у Київ. інженерній команді. Під час *польського повстання 1863—64* у квітні — травні 1863 очолив повстанські загони Київ. губ. 13.V в сутичці під Верхолісся узятий у полон царськими військами, в червні втік з радомишльської тюрми до Галичини, потім емігрував до Парижа. В 1865 прибув до Варшави з новим дорученням від польс. таємних орг-цій і був заарештований. У 1867 засланий до Сибіру. В 1878 Р. повернувся із заслання, оселився у Варшаві. Дальша доля Р. невідома.

РУДНИ́ЦЬКИЙ Михайло Іванович (7.I 1889, м. Підгайці, тепер Бережанського р-ну Терноп. обл. — 1.II 1975, Львів) — укр. рад. письменник і педагог. Закінчив Львів. ун-т (1912). У 1922—25— професор підпільного укр. ун-ту у Львові. У 1923—39 працював у львів. газеті «Діло». З 1939 до кінця життя—професор Львів. ун-ту. Літ. діяльність почав 1917. Автор оповідань («Нагоди і пригоди», 1929), поезій, театр. рецензій, критичних розвідок з історії укр. і зарубіжної л-р. Йому належить книга памфлетів, написана у співавт. з В. Бєляєвим,—«Під чужими прапорами» (1954), що викриває укр. бурж. націоналізм; спогади «Письменники зблизька» (т. 1—3, 1958—64), «Змарнований сюжет» (1960)— про укр. літераторів кінця 19 — поч. 20 ст. Переклав укр. мовою деякі твори О. Бальзака, П. Меріме. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

Д. В. Павличко.

РУДНИ́ЦЬКИЙ Петро Васильович [н. 21.VI (4.VII) 1906, м. Луганськ, тепер Ворошиловград] — рад. економіст, доктор екон. наук. Член КПРС з 1939. В 1928 закінчив Одес. сільськогосподарський ін-т. У 1940 — заст. наркома землеробства УРСР, з 1941 — заст. голови Держплану УРСР, з 1944 — постійний представник УРСР при РНК СРСР, з 1946 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР, з 1951 — заст. голови Держпродпостачу СРСР; 1953—57 — міністр харч. пром-сті УРСР. З 1958 — директор Укр. н.-д. ін-ту спиртової і лікеро-горілчаної пром-сті. В 1950—55 — кандидат у члени ЦК КП України. Депутат Верховної Ради УРСР 1 і 2-го скликань. Праці з питань комплексного використання сировини, концентрації і комбінування виробн., проблем спиртової пром-сті. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Державна премія УРСР, 1978.

РУДНИ́ЧНИЙ СОЮЗ РСДРП — більшовицька орг-ція, що існувала в Донбасі в травні—червні 1905. Виникла за участю Катериносл. і Луган. більшовицьких комітетів на противагу меншовицькому Донецькому союзові РСДРП. Р. с. РСДРП ставив своїм завданням утворення місц. більшовицьких груп, організацію парт. пропаганди й агітації серед гірників, керівництво революц. робітн. рухом. На поч. травня Оргбюро Р. с. РСДРП випустило повідомлення про утворення нової орг-ції, передруковане в червні в № 17 ЦО партії — газ. «Пролетарий». Р. с. РСДРП об'єднав гуртки і групи на Вознесенському, Жиловському та ін. рудниках, почав агіт. роботу серед шахтарів, організував кілька страйків. Припинив існування у зв'язку з арештами.

П. Л. Варгатюк.

РУ́ДНЯ — назва населених пунктів, поширена на Україні, а також у Білорусії і в зх. частині Росії. Більшість населених пунктів з такою назвою виникла в 14—17 ст. на місцях видобування і обробки болотяних залізних руд.

РУДО́ЛЬФ I (Rudolf; 1.V 1218—15.VII 1291, Шпейєр) — нім. король з 1273, перший з династії *Габсбургів*. Захопив у Пржемисла II Чеського Австрію, Штірію, Каринтію і Крайну і передав Австрію і Штірію своїм синам (1282), закріпивши таким чином ці землі за Габсбургами. Намагався зміцнити централізовану владу в королівстві.

РУ́ДЧЕНКО Іван Якович [псевд.— Іван Кивайголова, Іван Руїна, І. Яковенко, І. Білик; 21.VIII (2.IX) 1845, м. Миргород, тепер Полтав. обл.— 19.V (1.VI) 1905, Київ] — укр. фольклорист, критик і письменник. Брат Панаса *Мирного*. Навчався у Миргородському та Гадяцькому повітових уч-щах. У 1860—65 працював дрібним урядовцем у Гадячі та Полтаві. В 1865—67 був вільним слухачем істор.-філологічного ф-ту Київ. ун-ту. З 1867 знову вступив на службу. Друкуватися почав 1862 в «*Основі*». Зібрав і опублікував «Народні південноросійські казки» (1868, 1870), «Чумацькі народні пісні» (1874) та ін. Як літ. критик стояв на демократичних позиціях, обстоював принципи реалізму й народності, пропагував передову рос. л-ру. Р.— співавтор роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»; виступав як поет; перекладав укр. мовою твори І. Тургенєва, М. Чернишевського, А. Міцкевича, Г. Гейне, Дж. Байрона та ін.
Літ.: Бернштейн М. Д. Українська літературна критика 50—70-х років XIX ст. К., 1959.

РУ́ДЧЕНКО Панас Якович (1849—1920) — укр. письменник. Див. Панас *Мирний*.

РУДЯКО́В Андрій Павлович (н. 9.X 1918, слобода Ольховка, тепер Ольховського р-ну Волгогр. обл.) — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1976), засл. арт. РРФСР (з 1960). Член КПРС з 1957. В 1938 закінчив театр. уч-ще в Ростові-на-Дону. Працював у театрах Волгограда, Красноярська, Тюмені, з 1971 — у Дніпроп. російському драм. театрі ім. М. Горького. Серед ролей — Васильков («Шалені гроші» О. Островського), Лопахін, Войницький («Вишневий сад», «Дядя Ваня» Чехова), Єгор («Єгор Буличов та інші» М. Горького), Іоанн Грозний («Смерть Іоанна Грозного» О. К. Толстого), Дронов («Все залишається людям» Альошина), Лір («Король Лір» Шекспіра). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

РУДЬ Дмитро Пилипович (1886, м. Луганськ, тепер Ворошиловград — 9.VIII 1919, станція Користівка, тепер Кіровогр. обл.) — учасник громадянської війни на Україні. Член Комуністичної партії з 1917. В 1917 — один з організаторів Червоної гвардії в Луганську. На чолі бронезагону брав участь у розгромі *каледінщини*. В червні — грудні 1918 — учасник оборони Царицина. В лютому 1919 Р. сформував у Луганську бронезагін, потім очолив бронепоїзд, що брав участь в обороні Луганська від денікінців, у боях в районі Запоріжжя — Синельникове, за Катеринослав. Загинув у бою.
Літ.: Яременко М. Т. Дмитро Рудь. Донецьк, 1974.

РУДЬ Пилип Сергійович [22.XI (5.XII) 1910, с. Бистрик, тепер Кролевецького р-ну Сум. обл.— 6.X 1942] — укр. рад. поет. Член Комуністичної партії з 1936. Працював на комсомольській роботі, з 1928 був журналістом. Вірші почав друкувати з 1928. Під час Великої Вітчизн. війни перебував у складі Путивльського партизанського загону. Загинув у бою. У віршах закликав до боротьби проти фашистських окупантів. Його «Партизанська пісня» була надрукована в газ. «Правда» 12.IX 1943. Сум. обком ЛКСМУ встановив премію ім. П. Рудя. В м. Кролевці 1981 відкрито пам'ятник поетові.
Тв.: Звитяжна молодість. К., 1960.
Літ.: Ющенко О. Народження криниці. В кн.: Ющенко О. Безсмертники. К., 1978.
О. Я. Ющенко.

РУЕ́ДА (Rueda) Лопе де (між 1505 і 1510, Севілья — бл. 1565, Кордова) — іспан. драматург, актор. В 1544 очолив мандрівну акторську трупу, яка понад 20 років виступала у містах і селах Іспанії. Р. писав для неї побутові п'єси та виконував у них провідні ролі. Популярності набули п'єси Р.— «Оливки», «Запрошений», «Країна Хауха». У його комедіях «Обдурені», «Еуфемія» та ін. перенесено на іспан. грунт сюжети і прийоми італ. гуманістичних комедій.

РУЄВІ́Т, Руєвит — у балтійсько-слов'янській міфології бог війни. Зображували його з сімома обличчями. На о. Руяні (тепер *Рюген*) був храм Руєвита.

РУЖЕ́ВИЧ (Różewicz) Тадеуш (н. 9.X 1921, м. Радомско, тепер Лодзинського воєводства ПНР) — польс. письменник. Автор збірок поезій «Неспокій» (1947), «П'ять поем» (1949), «Зелена троянда» (1961), «Збірка поезій» (1971) та ін., збірок оповідань «Спадає листя з дерев» (1955), «Екскурсія до музею» (1966), драм «Картотека» (1960), «Група Лаокоона» (1961), «Свідки» (1962), «Перервана дія» (1964), «Драматичні твори» (1966). Поезія Р.— інтелектуально-філос. спрямування. В оповіданнях і драмах викриває міщанське пристосовництво.
Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 2. К., 1979; Рос. перекл.— Избранное. М., 1979; Беспокойство. М., 1963; Избранная лирика. М., 1980.
Літ.: Вєдіна В. П. Драматургія Тадеуша Ружевича. «Слов'янське літературознавство і фольклористика», 1976, вип. 11.
В. Т. Полєк.

РУЖЕ́ ДЕ ЛІЛЬ (Rouget de Lisle) Клод Жозеф (10.V 1760, Лон-ле-Соньє — 26 або 27.VI 1836, Шуазіле-Руа) — франц. поет і композитор, автор «*Марсельєзи*». Спец. муз. підготовки не мав. Був військ. інженером, капітаном Рейнської армії. Коли революційна Франція оголосила війну монархічній коаліції Австрії і Пруссії, Р. де Л., натхненний патріотизмом народу, вночі проти 26.IV 1792 написав слова і музику «Бойової пісні Рейнської армії». Пісня швидко поширилась, була підхоплена марсельським батальйоном, який вступив з нею в Париж. Вона мала назви «Марш марсельців», «Пісня марсельців», пізніше — «Марсельєза». Серед ін. творів Р. де Л.— пісні, романси, кілька оперних лібретто. Переклав франц. мовою байки І. Крилова.
Літ.: Полек В. Т. Из истории переводов «Марсельезы». В кн.: Французский ежегодник 1973. М., 1975; Духовний Т. Т. «Марсельєза» і марсельєзи. «Радянське літературознавство», 1980, № 11.

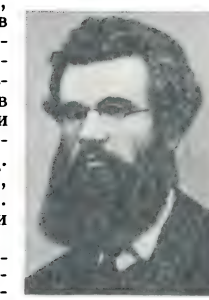
І. Я. Рудченко.

А. П. Рудяков.

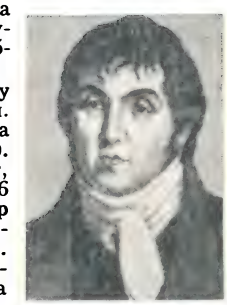
К. Ж. Руже де Ліль.

РУ́ЖИН — селище міського типу Житомир. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Роставиці (бас. Дніпра), за 10 км від залізнич. ст. Зарудинці. 5,2 тис. ж. (1982). Відомий з кін. 15 ст. під назвою Щербів. Після *Люблінської унії 1569* — під владою шляхет. Польщі. З 1591 має сучас. назву. Населення Р. брало участь у *Косинського повстанні 1591—93*, *Павлюка повстанні 1637*. У 1793 Р. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в кін. січня 1918. З 1962 Р.— с-ще міськ. типу.
У селищі — рибокомбінат, маслоробний і цегельний з-ди, харч. комбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколгоспна буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 6 бібліотек.

РУ́ЖИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Житомир. обл. УРСР. Утворений 1937. Площа 1 тис. км². Нас. 44,9 тис. чол. (1982). У районі — 51 населений пункт, підпорядкований селищній і 26 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Ружин*. Р. р. лежить у межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніт, цегельно-черепичні глини. Найбільша річка — *Роставиця* (бас. Дніпра). Грунти переважно чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, ясен, береза) займають 6,2 тис. га. Підприємства в основному харч. пром-сті (рибний комбінат та маслоробний з-д у Ружині, виноробний з-д у с. Немиринцях тощо). Комбінат побутового обслуговування (Ружин). Спеціалізація с. г. — тваринництво м'ясо-мол. (скотарство, свинарство) і землеробство зерново-буряківничого напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 79,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 74,6 тис. га, сіножаті й пасовища — 4,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки. У Р. р.— 14 колгоспів, 3 радгоспи,

Ф. Д. Рузвельт.

М. М. Рукавишников.

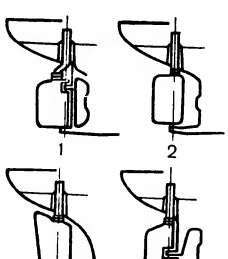

Рулі:
1 — звичайний;
2 — балансирний;
3 — балансирний підвісний;
4 — балансирний напівпідвісний.

райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Зарудинці, Чорнорудка, Роставиці. Автомоб. шляхів — 280 км, у т. ч. з твердим покриттям — 192 км. У районі — с.-г. технікум (с. Верхівня), 37 заг.-осв. та музична школи; 44 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні. 18 будинків культури, 25 клубів, кінотеатр, 38 кіноустановок, 44 б-ки. У с. Чорнорудці Р. р. народився укр. рад. музикознавець М. М. *Гордійчук*, у с. Городку — укр. рад. літературознавець А. О. *Ілцук*, у с. Бистріївці — укр. рад. кінорежисер Т. В. *Левчук*. У с. Верхівні 1847 перебував франц. письменник Оноре де *Бальзак*. У будинку, де він жив, створено 1959 музей. У Р. р. видається газ. «Радянське село» (з 1930).

С. Г. Бойко.

РУЖИ́НСЬКІ — лит. князівський рід, що дістав великі маєтності на Україні, згодом укр. магнати. Остафій Р. (рр. н. і см. невід.) — намісник польс. воєводи в Києві 1575—81. Михайло Остафійович Р. (рр. н. і см. невід.) — гетьман реєстрового козацтва (1585). Кирик Остафійович Р. (р. н. невід.— п. бл. 1601) — черкаський підстароста, очолював авангардний загін польс.-шляхет. війська, яке придушувало *Наливайка повстання 1594—96*. Роман Кирикович Р. (1575—18.IV 1610) — політ. авантюрист. У 1608 очолював військо *Лжедмитрія II*. В 1610 брав участь в інтервенції польс.-лит. військ у Росії.

РУЖИ́ЦЬКИЙ (Różicki) Едмунд Тадеуш Домінік (27.VIII 1827, Агатівка, тепер Бердичів, р-ну Житомир. обл.— 23.V 1893, Краків)— діяч польс. визвольного руху. З дворян. З 1848 служив у рос. армії. В 1854 закінчив Академію Генштабу. В 1861 вийшов у відставку в чині підполковника й оселився в Житомирі. В серпні — грудні 1862 — голова повстанської орг-ції «Провінційний к-т на Русі». Під час *польського повстання 1863—64* з січня по травень 1863 входив до складу «Тимчасового уряду на Русі». Очолював повстанські сили на Волині. Після поразки повстання емігрував до Парижа. З 1872 жив у Кракові.

РУ́ЖИЧКА (Ružička) Леопольд (13.IX 1887, Вуковар, Югославія — 26.IX 1976, Цюріх) — швейц. хімік-органік, іноз. член АН СРСР (з 1958). Закінчив (1910) Вищу тех. школу в Карлсруе. Професор Федеральної вищої тех. школи в Цюріху (1923—25 і 1929—57). Осн. праці присвячені встановленню будови (ірон, фарнезол тощо) і шляхів біогенезу («ізопренове правило») терпеноїдних сполук, синтезу стероїдів (у т. ч. синтез статевих гормонів андростерону й тестостерону) і макроциклічних сполук (мускон та ін.). Нобелівська премія (1939, разом з А. *Бутенандтом*).

РУЗБЕ́Х Хосров (15.IV 1915, поблизу м. Мелайєр — 11.V 1958, Тегеран) — діяч революц. руху Ірану. Н. в сім'ї офіцера. Навчався на технологічному ф-ті Тегеранського ун-ту. В 1937 закінчив арт. ф-т Військ. академії в Тегерані. Служив в арт. полку, потім викладав у Військовій академії. З 1943 — член Народної партії Ірану. Обирався членом її ЦК. Один з організаторів і керівників нелегальної патріотичної Орг-ції волелюбних офіцерів Ірану. З 1945 перебував на нелегальному становищі. Не раз зазнавав арештів, але здійснював втечі. Заарештований 6.VII 1957, за вироком військ. суду був розстріляний. Автор праць з математики, арт. справи, історії, а також худож. творів.

Тв.: Рос. перекл.— Сердце, вручённое бурям. М., 1962.

РУ́ЗВЕЛЬТ (Roosevelt) Теодор (27.X 1858, Нью-Йорк — 6.I 1919, Сагамор-Гілл, Ойстер-Бей, шт. Нью-Йорк) — держ. діяч США. В 1899—1900 — губернатор шт. Нью-Йорк. У січні — вересні 1901 — віце-президент з вересня 1901— президент США від *Республіканської партії*. На виборах 1904 переобраний президентом на другий строк (1905—09). Проголосив політику «великої дубинки» щодо країн Лат. Америки. Це спричинило кризу 1902—03 у Венесуелі, окупацію Куби 1906—09, загарбання *зони Панамського каналу* (1903) та ін. акти агресії з боку США. Уряд Р. подавав фінанс. і дипломатичну допомогу Японії під час *російсько-японської війни 1904—05*. Але, зважаючи на прохання япон. уряду, Р. виступив посередником у мирних переговорах воюючих д-в (див. *Портсмутський мирний договір 1905*). В галузі внутр. політики Р. виступив з програмою бурж. реформізму (держ. регулювання монополій, розширення соціального законодавства та ін.).

РУ́ЗВЕЛЬТ (Roosevelt) Франклін Делано (30.I 1882, Гайд-Парк, шт. Нью-Йорк — 12.IV 1945, Уорм-Спрінгс, шт. Джорджія, похований у Гайд-Парку, шт. Нью-Йорк) — політ. і держ. діяч США. Походив з сім'ї заможного землевласника і підприємця. Закінчив Гарвардський (1904) і Колумбійський (1907) ун-ти. За фахом юрист. У 1920 був кандидатом на виборах у віце-президенти США від *Демократичної партії*. В 1928 і 1930 обирався губернатором шт. Нью-Йорк. У 1932 обраний (1936, 1940 і 1944 переобраний) президентом США. Т. з. «новий курс», проголошений Р., мав на меті пом'якшити суперечності амер. капіталізму і виправити становище, в якому США опинилися внаслідок світової екон. кризи 1929—33. Як прихильник Д. М. *Кейнса* Р. в галузі внутр. політики провів ряд реформ, спрямованих на «держ. регулювання» економіки. Однак екон. заходи «нового курсу» не врятували США від екон. криз. За президентства Р. трудящі домоглися деяких демократичних прав. У зовн. політиці Р. відстоював імперіалістичні позиції США, проте при цьому виявляв реалізм. Було встановлено дипломатичні відносини з СРСР (1933), США приєдналися до *антигітлерівської коаліції* і подавали допомогу СРСР у війні проти фашизму, виступали за створення ООН і післявоєнне співробітництво. Брав участь у роботі *Тегеранської конференції 1943, Кримської конференції 1945*.

Літ.: Яковлев Н. Н. Франклин Рузвельт — человек и политик. М., 1981; Рузвельт Э. Его глазами. Пер. с англ. М., 1947; Шервуд Р. Рузвельт и Гопкинс глазами очевидца, т. 1—2. Пер. с англ. М., 1958.

І. С. Хмель.

РУЇС ДЕ АЛАРКО́Н-І-МЕНДО́СА (Ruiz de Alarcón y Mendoza) Хуан (1581, Таско, Мексіка — 4.VIII 1639, Мадрід) —іспан. драматург. Відстоював гуманістичні ідеали. В п'єсах «Покарана дружба» і «Благородні груди» (обидві — 1634) картав королів, що посягають на честь своїх підлеглих. У героїчній драмі «Ткач із Сеговії» (1634), п'єсах «Жорстокість в ім'я честі» (вид. 1642), «Немає лиха без добра» (вид. 1655) засуджував феод. міжусобиці, мораль феодалів. Комедії характерів «І стіни мають вуха» (1622), «Сумнівна правда» (1634) та ін. мали значний вплив на розвиток жанру комедії в ін. європ. літературах.

Тв.: Рос. перекл.— Ткач из Сеговии. М.— Л., 1946; Сомнительная правда. В кн.: Три испанских комедии. М.— Л.. 1951.

Р. Ф. Естрела-Льопіс.

РУКА́ — верхня кінцівка людини; орган праці. Складається з *плеча, передпліччя* і *кисті*. Передумовою для формування Р. як органа праці було прямоходіння безпосередніх предків людини, близьких до *австралопітеків*. У *гомінід* Р. філогенетично розвивалась не за принципом вузької спеціалізації, що має місце у більшості ссавців, а за принципом розширення функцій (удосконалення функцій протиставленого 1-го пальця, збільшення рухливості всіх пальців, диференціація м'язів та суглобів, зміна пропорцій кисті Р. тощо), зокрема здатності кисті Р. до маніпуляцій з різноманітними предметами. Знаряддєва, а потім трудова діяльність сприяла формуванню Р.: «рука є не тільки органом праці, вона також і продукт її» (Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1980, с. 152). Розвиток Р. як органа виробничої діяльності взаємопов'язаний в *еволюції* людини з формуванням філогенетично нових ділянок кори *головного мозку*.

Є. І. Данилова.

РУКАВИ́ШНИКОВ Микола Миколайович (н. 18.IX 1932, Томськ) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1971, 1974), Герой МНР (1972), Герой НРБ (1979). Член КПРС з 1970. Закінчив (1957) Моск. інженерно-фіз. ін-т. В загоні космонавтів з 1967. Канд. тех. наук (з 1980). Разом з В. О. *Шаталовим* і О. С. *Єлисєєвим* як інженер-випробувач здійснив політ (23—25.IV 1971) на космічному кораблі «Союз-10». В польоті вперше (24.IV) було здійснено стикування корабля «Союз» з орбітальною станцією «Салют». Разом з А. В. *Філіпченком* як бортінженер здійснив політ (2—8.XII 1974) на космічному кораблі «Союз-16». В польоті було випробувано новий стикувальний агрегат та його автоматика, створені за рад.-амер. програмою польоту космічних кораблів «Союз» і «Аполлон» (див. *ЕПАС*). За програмою «Інтеркосмос» разом з Г. І. *Івановим*

як командир корабля здійснив (10—12.IV 1979) політ на космічному кораблі «Союз-33». Нагороджений 3 орденами Леніна.

«РУ́КИ ГЕТЬ ВІД РОСІЇ» — масовий рух зарубіжних трудящих на захист Країни Рад, проти антирад. інтервенції імперіалістич. держав 1918—20. Виник у Великобританії як вияв пролет. солідарності, набув широкого розмаху у США, Франції, Німеччині, Італії, Польщі, Румунії та ін. країнах, що брали участь в інтервенції проти Рад. д-ви. Очолювали рух нац. та місц. *комітети дії*, активну участь в яких брали комуністи, соціалісти та представники ін. прогресивних орг-цій. Широку діяльність розгорнув, зокрема, створений у січні 1919 на нац. конференції в Лондоні англ. Нац. к-т «Руки геть від Росії», який об'єднував 350 місц. к-тів. Учасники руху застосовували такі форми боротьби, як політ. страйки, мітинги й демонстрації, виступи з вимогою негайного припинення антирад. інтервенції, відмова вантажити й перевозити військ. спорядження ворогам Рад. країни, виступи у військ. частинах. Рух зарубіжних трудящих на захист Країни Рад допоміг їй відбити напад численних ворогів і відстояти своє існування. «Ми змогли перемогти ворога, — говорив В. І. Ленін,— тому що в найважчий момент співчуття робітників усього світу показало себе» (Повне зібр. тв., т. 39, с. 326). В наступні роки рух «Р. г. від Р.» був спрямований на захист СРСР від загрози нової інтервенції. *О. А. Макаренко.*

РУКОКРИ́ЛІ — ряд ссавців. Те саме, що й *кажани*.

РУКО́ПИС — 1) В широкому значенні слова — будь-який текст, написаний від руки або надрукований на машинці. 2) Літературний або науковий твір, написаний від руки. Матеріалом для Р. в різні часи були папірус, пергамент, дерево, кора, мідні дошки, тканини і т. п., тепер — папір. Стародавні Р. є цінним джерелом для вивчення істор. минулого. Зібрання Р. раніше зосереджувалися в монастирях і церквах, в університетських б-ках і приватних колекціях. В рад. час право на збирання й зберігання Р. належить держ. установам (музеям, архівам, наук.-дослідним ін-там, рукописним відділам бібліотек). Рукописні пам'ятки вивчає *палеографія*. 3) У видавничій справі Р. вважається текст твору, надісланий до видавництва для публікування. *В. Х. Косян.*

РУЛІКО́ВСЬКИЙ (Rulikowski) Едвард (1825, с. Мотовилівка, тепер с. Мотовилівська Слобідка Фастівського р-ну Київ. обл.— 1900) — польс. історик, етнограф. Н. в шляхет. сім'ї. Автор праць «Опис Васильківського повіту» (1853), «Давні дороги і шляхи на правому березі Дніпра, їхнє історичне значення» (1878), «Етнографічні записки з України» (1879), «Опис Київського повіту» (1913). Ідеалізував екон. становище населення України під владою Речі Посполитої, негативно ставився до визвольної війни укр. народу 1648—54, до *гайдамацького руху* 18 ст.

РУ́ЛІН Петро Іванович (12.IX 1892, Київ — 23.XII 1940) — укр. рад. театрознавець і педагог. У 1916 закінчив Київ. ун-т. У 1920—34 — професор Київ. муз.-драм. ін-ту ім. М. Лисенка, 1934—36 — Київ. театр. ін-ту, де викладав історію укр., рос. і зх.-європ. театру, теорію драми. У 1926—36 — директор Укр. театр. музею в Києві. Автор праць з історії укр. театру і драматургії 19 — поч. 20 ст.: «Шевченко і театр» (1925), «Шевченко і Щепкін» (1926), «Іван Котляревський і театр його часу» (1927), «Марія Заньковецька» (1928), «Життя і творчість М. Л. Кропивницького» (1929), «М. П. Старицький» (1931), «О. Корнійчук» (1935), «Гоголь про театр» (1936) та ін.

Тв.: На шляхах революційного театру. К., 1972. *Р. Я. Пилипчук.*

РУЛЬ, стерно, кермо — 1) Р. с у д н а — поворотна пластина, якою змінюють напрям руху судна. Розрізняють Р. (мал.): вертикальні і горизонтальні; плоскі й обтічні; звичайні, балансирні (див. *Балансир*), балансирні підвісні і напівпідвісні. Р. встановлюють звичайно в кормовій частині судна, іноді — в носовій (напр., на поромах). На підводних човнах, крім вертикальних, є горизонтальні Р. У деяких суден рулем служать поворотні насадки, що змінюють напрям струменя води, який відкидається *гребним гвинтом*. Іноді застосовують активні Р. (з допоміжним гребним гвинтом, який діє від електродвигуна), щоб поліпшити керованість судна на малому ході і маневрування його без ходу. 2) Р. л і т а л ь н о г о а п а р а т а — див. *Газовий руль, Повітряні рулі*. 3) Р. к о л і с н и х м а ш и н — див. *Рульове керування*.

РУЛЬЄ́ Карл Францович [8 (20). IV 1814, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 10 (22).IV 1858, Москва] — рос. природознавець, біолог-еволюціоніст. Закінчив Моск. відділення Медико-хірургіч. академії (1833). Професор Моск. ун-ту (з 1840). Осн. праці присвячені геології, палеонтології, теоретич. біології, еволюції тварин. Особливе значення мають праці Р. з теоретич. біології, в яких він розвивав ідеї про залежність організму від умов існування, допускаючи причинну залежність еволюції живих форм від зміни середовища їх перебування. Ще до виходу в світ «Походження видів» (1859) Ч. *Дарвіна* Р. зробив висновок (1852), що практика виведення нових порід тварин і акліматизації їх важлива для розуміння процесу еволюції, який проходить в природних умовах. Р. вважав, що спадковість визначається умовами, які склались історично, а мінливість — це процес пристосування організму до умов існування. Р. створив в додарвінівський час першу наук. школу зоологів-еволюціоністів (А. П. *Богданов*, М. О. *Сєверцов*, С. О. Усов).

Тв.: Избранные биологические произведения. М., 1954.

РУЛЬОВЕ́ КЕРУВА́ННЯ — пристрій, яким змінюють напрям руху безрейкових колісних машин. У більшості таких машин застосовують Р. к. автомобільного типу (мал.), що складається з рульового механізму (з рульовим колесом, або рулем), напр. черв'ячного, і рульового привода — системи важелів, що забезпечують кочення коліс без ковзання при русі на повороті. Чимало автомобілів обладнують гідравлічними або пневматичними *підсилювачами* Р. к. Поширені Р. к. з травмобезпечними рульовими колонками.

РУ́ЛЬФО (Rulfo) Хуан (н. 16.V 1918, Саюла, шт. Халіско) — мекс. письменник. Осн. тема творів Р.— тяжке становище трудящих, глибокі соціальні контрасти Мексіки. В зб. оповідань «Рівнина у полум'ї» (1953) показав життя села. В романі «Педро Парамо» (1955) продовжив тему тяжкого, безпросвітного існування бідняків, створив образ касика — сільського хижака. Роман являє собою зразок т. з. латиноамер. магічного реалізму. Творчість Р., позначена впливом *екзистенціалізму*, все ж великою мірою спирається на реалістичне зображення дійсності і вносить значний вклад у розвиток критичного реалізму. Твори Р. є значним явищем мекс. прози.

Тв.: Рос. перекл.— Равнина в огне.— Педро Парамо. М., 1970.

В. С. Харитонов.

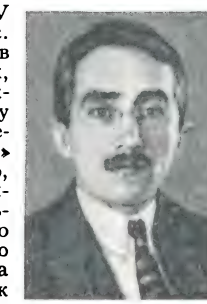

П. І. Рулін.

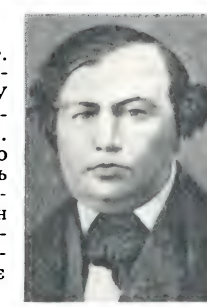

К. Ф. Рульє.

РУ́МБ (англ. rhumb; першоджерело: грец. ῥόμβος — дзига). У г е о д е з і ї — кут між географічним меридіаном і даною лінією. Відраховують від меридіану по обидва боки до 90° і позначають (перед градусною величиною) початковими літерами назв сторін світу, напр. Пн. Сх. 43°. У м о р с ь к і й н а в і г а ц і ї — одиниця кутової міри, яка дорівнює $^1/_{32}$ частини кола.

РУМЕ́ЙСЬКА ЛІТЕРАТУ́РА — л-ра *румейськими говірками* грец. мови на Україні. До 1917 існувала лише усна народна словесність, багата на різні жанри. До наших днів дійшли в усній традиції плачі про здобуття Константинополя турками 1453, про переселення греків з Криму. В останній третині 19 ст. з поетичними творами виступили Д. Бгадіца та Л. *Хонгбей*, який на основі ліричних пісень під впливом «Наталки Полтавки» І. Котляревського створив першу у греків Донеччини п'єсу «Леонс і Марія» (1882). Писемна л-ра виникла в рад. час. З 30-х рр. з'являються твори Г. *Костоправа*, А. Дімітріу, К. Пастура, А. Діамантопуло та ін. Після Великої Вітчизн. війни актуальні проблеми життя порушуються в поезії А. *Шапурми*, Л. Кир'якова, С. Коссе, П. Сараваса, О. Петренко-Ксенофонтової, Д. Папуша. З 50-х рр. виросло нове покоління поетів (В. Бахтаров, Г. Данченко та ін.). Румейським письменникам належать переклади творів рос. та укр. класики (О. Пушкіна, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки). *Т. М. Чернишова.*

РУМЕ́ЙСЬКІ ГОВІРКИ́ — говірки румеїв — *греків*, які переселились у Пн. Надазов'я (тепер Донецька обл.) з Криму 1778—79 разом з урумами (див. *Урумські говірки*). Усього є 5 груп цих говірок. Р. г. мають відмінності від

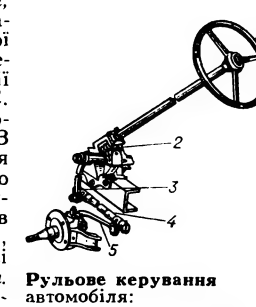

Рульове керування автомобіля:
1 — рульове колесо;
2 — черв'ячна передача;
3 — рульова сошка;
4 — поздовжня рульова тяга;
5 — важіль поздовжньої рульової тяги.

Герб Румунії.

РУМУНІЯ

Площа — 237,5 тис. км²

Населення — 22,4 млн. чол. (1981, оцінка)

Столиця — м. Бухарест

літ. новогрецької мови в лексиці, фонетиці й морфології. Для них використовується алфавіт на основі рос. та укр. алфавітів. На Р. г. є багатий фольклор і *румейська література*.

Літ.: Чернышева Т. Н. Новогреческий говор сел Приморского (Урзуфа) и Ялты, Первомайского района, Сталинской области. К., 1958.

Т. М. Чернишова.

РУМЕ́ЛІЯ — турецька назва балканських країн (тер. *Візантії*), завойованих у 14—16 ст. туркамиосманами. З кін. 16 до серед. 19 ст. назва тур. провінції з центром у Софії (включала Болгарію, Сербію, Герцеговину, Албанію, Македонію, Епір і Фессалію). Сучас. назва європ. частини Туреччини (Сх. Фракія), крім Стамбула.

РУМЕ́Н (Roumain) Жак (4.VI 1907, Порт-о-Пренс — 18.VIII 1944, там же) — гаїтян. політ. діяч і письменник, засновник Компартії Гаїті і її перший генеральний секретар (з 1934). В 1927 очолив визв. боротьбу гаїтян. народу проти амер. окупації (1915—34). Організатор Ліги гаїтян. патріотичної молоді, почесний голова Федерації молоді. Один із засн. журн. «Ревю ендіжен» («Місцевий огляд», 1926—27). В публіцистич. статтях Р. закликав до боротьби проти амер. окупантів. У праці «Схематичний аналіз 1932—34» (1934) дав марксистський аналіз найважливіших соціальних проблем Гаїті. За революц. діяльність зазнавав арештів і вигнання з країни. З 1939 — в еміграції (США, Мартініка, Куба). У збірках оповідань «Здобич і тінь» (1930), «Маріонетки» (1931) показав трагедію інтелігенції під час амер. окупації. Широку популярність Р. принесли повість «Зачарована гора» (1931) і роман «Господарі роси» (1944), у якому вперше в гаїтян. л-рі змальовано образ борця за соціалістичне майбутнє народу. Багатогранна поезія Р.— від публіцистичних поем «Чорне дерево», «Брудні негри» до сповнених тонкого ліризму поетичних мініатюр. Основний мотив творчості Р.— інтернаціональне єднання трудящих усіх націй.

Тв.: Укр. перекл.— Ліс чорних дерев. «Всесвіт», 1974, № 5; Рос. перекл.— Чёрное дерево.— Гроза — Гвинея. — «Грязные негры». В кн.: Время пламенеющих деревьев. М., 1961.

В. С. Харитонов.

РУМІ́ Джалаледдін (30.IX 1207, Балх, Афганістан — 17.XII 1273, Конья, Туреччина) — класик персько-тадж. літератури, філософ. В осн. творі «Месневі-і манаві» (27 тис. двовіршів) трактував питання філософії й етики *суфізму*, ілюструючи теоретичні положення притчами, байками й оповіданнями. Цим темам присвячено й зб. ліричних віршів «Диван» (50 тис. двовіршів) і філос. трактат «Річ у собі», написаний араб. мовою. У своїх творах критикував реліг. догматизм і феод. відносини. Укр. мовою поезії Р. перекладали А. Кримський, В. Мисик, М. Ільницький, Я. Полотнюк.

Тв.: Рос. перекл.— Притчи. М., 1969.

Літ.: Фиш Р. Г. Джалалиддин Руми. М., 1972; Одилов Н. Мировоззрение Джалалиддина Руми. Душанбе, 1974.

Я. Є. Полотнюк.

РУМО́ВСЬКИЙ Степан Якович [29.X (9.XI) 1734, Старий Погост Владимир. губ., тепер Калінін. обл.— 6 (18).VII 1812, Петербург] — рос. астроном, член Петерб. АН (з 1767), її віце-президент (1800—03), член Рос. академії (з 1783). Після смерті М. В. *Ломоносова* Р. протягом 30 років керував геогр. департаментом АН. В 1761 і 1769 брав участь в експедиціях для спостерігання проходження Венери по диску Сонця. На основі цих спостережень Р. встановив значення *паралаксу* Сонця, близьке до сучасного. В 1786 Р. склав каталог 62 астр. пунктів Росії. Перекладач творів Л. Ейлера, Таціта та ін. Один з укладачів першого рос. етимологічного словника (т. 1—6, 1789—1794).

РУМУ́НИ (самоназва — роминь) — нація, основне населення Румунії. Живуть також у СРСР, Югославії, США, Канаді та ін. країнах. У СРСР (129 тис. чол.; 1979, перепис) живуть гол. чин. в УРСР, переважно в пд. районах Чернівецької і в сх. районах Закарп. обл. Заг. чисельність — 19,6 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять *румунською мовою*. Віруючі Р.— здебільшого православні, є протестанти. В етногенезі Р. брали участь *даки, гети* та ін. племена, які зазнали романізації в період рим. панування (106—271), а також слов'яни (з 6 ст.). Ці складні етнічні процеси завершилися на межі 1-го і 2-го тис. н. е. утворенням східнороманської народності і мови. До того самого часу належать і перші ранньофеод. утворення на тер. сучас. Румунії. З 10 ст. візант., слов'ян., а згодом і угор. джерела згадують предків сучас. Р. під назвою «влахи», «валахи». В 2-й пол. 19 ст. сформувалася рум. бурж. нація. Після встановлення в Румунії нар.-демократичного ладу в ході соціалістичних перетворень Р. консолідувались у соціалістичну націю. Значна частина Р. працює в пром-сті. Осн. заняття Р.-селян — землеробство, тваринництво, кустарні промисли тощо. Про історію, економіку і культуру Р. див. *Румунія*.

Літ.: Народы зарубежной Европы, т. 1. М., 1964.

РУМУ́НІЯ, Соціалістична Республіка Румунія, СРР — держава на Пд. Сх. Західної Європи. На Сх. омивається Чорним м. Адміністративно поділяється на 40 повітів і с.-г. сектор (Ілфов). Карти див. на окремому аркуші, с. 400—401.

Державний лад. СРР — соціалістична держава. Діючу конституцію прийнято 1965. Найвищим органом держ. влади і єдиним законодавчим органом є однопалатні Великі національні збори (ВНЗ), що обираються громадянами, які досягли 18 років, строком на 5 років. ВНЗ обирають і відкликають президента республіки — главу д-ви, який одночасно є головою Держ. ради, верховним головнокомандуючим збройних сил і головою Ради оборони СРР. У період між сесіями ВНЗ найвищим постійно діючим органом держ. влади є обирана ними і підпорядкована їм Державна рада.

Найвищим органом держ. управління СРР є уряд (Рада Міністрів), який здійснює заг. керівництво виконавчою діяльністю на всій тер. країни; очолюється прем'єр-міністром, обирається ВНЗ, яким підзвітний. Місц. органами держ. влади в адм.-тер. одиницях є відповідні нар. ради, які обираються на 2,5 року (в Бухаресті — на 5 років).

Природа. Більшу частину тер. Р. займають гори та височини. Гол. гірська система — *Карпати*, що в межах країни утворюють велику дугу, осн. частинами якої є Сх. Карпати (вис. до 2305 м, г. П'єтрос) та Пд. Карпати з найвищою вершиною Р.— г. Молдовяну, 2543 м. До системи Карпат належать також *Трансільванське плато* й Зх.-Румунські гори. На Сх. до карпатської дуги прилягає Молдавська височина, на Пд.— найбільша в країні Нижньодунайська низовина, на Зх.— частина Середньодунайської низовини. Між пониззям Дунаю і Чорним м. підноситься плато Добруджа. Поклади нафти й газу, кам. вугілля, за-

РРФСР. ЕКОНОМІЧНА КАРТА

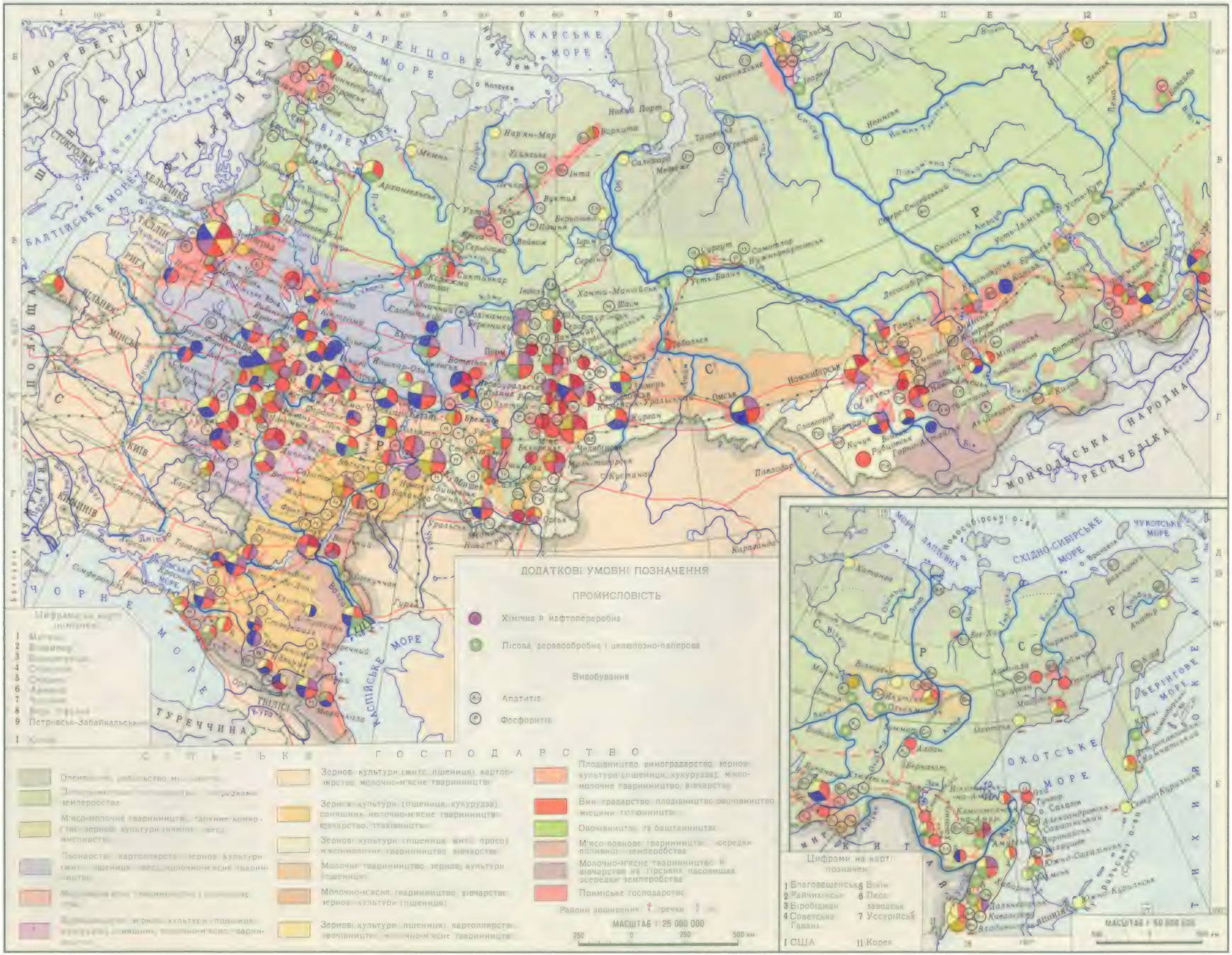

КАРТА РОСЛИННОСТІ СВІТУ

МАСШТАБ 1:120 000 000

ліз. руди, бокситів, поліметалевих та мідних руд, золота, кам. солі та ін. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня на узбережжі бл. 0°, на рівнинах до —5°, в горах до —10°; липня — на рівнинах від +20 до +23°, в горах — від +8 до +16°. Опадів 300—700 мм, в горах до 1500 мм на рік. Річкова сітка густа. Гол. ріка — *Дунай*; найбільші його притоки — *Прут, Сірет,* Олт, Яломиця, Жіу. На низовинах поширені родючі чорноземні грунти, на височинах — бурі й сірі лісові, в горах — переважно гірсько-лісові. Гори вкриті лісами: у верхній частині хвойними, в нижній — листяними. В плавнях Дунаю великі площі займають зарості очерету та ін. болотяних рослин. На тер. Р.— нац. парк Ретезат (у Пд. Карпатах), Дунайський та ін. заповідники.

Населення. Понад 88% нас. Р. становлять *румуни*. Живуть також угорці (бл. 8%), німці (1,7%), цигани, українці, серби, росіяни, євреї та ін. Офіц. мова — румунська. Пересічна густота нас. —понад 94 чол. на 1 км² (1981, оцінка). Міське населення — близько 50% (1980). Найбільші міста: *Бухарест, Клуж-Напока, Тімішоара, Ясси, Брашов, Галац, Крайова, Констанца, Плоєшті*.

Історія. Найдавніші сліди людини на тер. Р. належать до раннього *палеоліту*. В серед. 1 ст. до н. е. тут утворився міцний гето-дакійський племінний союз. У 1 ст. н. е. сформувалася ранньорабовласницька дакійська д-ва з центром у Трансільванії, яку на поч. 2 ст. н. е. завоювали римляни і перетворили її на рим. провінцію Дакію (до 271). В 3—6 ст. в Дакію прийшли *готи, гунни, авари*. В 6—7 ст. тут оселилися слов'яни, які відіграли важливу роль у формуванні сх.-романської народності. В кін. 8—10 ст. частина території Р. входила до складу Першого Болг. царства. В 10—11 ст. частина тер. Пн.-Сх. Р. входила до складу *Київської Русі*. В 11—12 ст. тер. Р. зазнала нападів *печенігів, половців*, а в 13 ст.— орд *Батия*. Тер. Трансільванії в 11—12 ст. підпала під владу Угор. королівства. В 14 ст. утворилися феод. князівства Валахія і Молдова (див. *Молдавське князівство*). В 16 ст. Валахію, Молдову і Трансільванію підкорила Османська імперія. В кін. 16 — на поч. 17 ст. валаський господар *Михай Хоробрий*, здобувши перемогу над тур. військами, на короткий час об'єднав Валахію, Молдову і Трансільванію. В 1688 Трансільванію було приєднано до володінь *Габсбургів*. Визвольну боротьбу нар. мас *Дунайських князівств* всебічно підтримували рос. і укр. народи. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть* ослабляли могутність Османської імперії, сприяли боротьбі народів Валахії і Молдови за нац. і соціальне визволення. В 1821 Валахію охопило нар. повстання на чолі з Т. *Владіміреску* проти тур. панування та феод. гніту. За умовами *Адріанопольського мирного договору 1829*, що завершив рос.-тур. війну 1828—29, Валахія і Молдова дістали автономію. Революц. рух у Молдові 1848—49, бурж.-демократичні революції 1848—49 у Валахії і Трансільванії завдали удару по феод.-кріпосницькому ладу. В Молдові і Валахії посилився рух за об'єднання князівств. Незважаючи на протидію Туреччини і ряду європ. д-в, 1859 Валахія і Молдова об'єдналися в єдину д-ву (з 1861 — Румунія). В січні 1862 в Бухаресті було скликано єдині Нац. збори і створено єдиний уряд. У 1881 Р. проголошено королівством. Зем. реформа 1864 звільнила селян від кріпосної залежності, прискорила розвиток капіталізму, але не розв'язала агр. проблеми, що спричинило розгортання сел. руху (повстання 1888).

В 1866 до влади в Р. прийшла дин. *Гогенцоллернів*. Рос.-тур. війна 1877—78 сприяла остаточному визволенню Р. (що виступала разом з Росією) від тур. панування. 9.V 1877 парламент Р. оголосив незалежність країни. *Берлінський конгрес 1878* визнав цей істор. акт. Здобуття нац. незалежності, скасування кріпацтва створили умови для дальшого розвитку капіталізму. В кінці 19 ст. збільшилася кількість промислових підприємств, розширилася мережа залізниць, розвинулася нафтова промисловість, зростав робітн. клас. Однак феод. пережитки, проникнення іноз. капіталу гальмували розвиток Р. В кін. 60 — на поч. 70-х рр. у країні зародився робітн. рух, виникли перші робітн. орг-ції, соціалістичні гуртки. В 1893 створено Соціалістичну партію Р. (СПР, 1899 розпалася). Новому революц. піднесенню в Р. сприяла рос. революція 1905—07. Рух солідарності охопив усю країну. В 1907 в Р. було жорстоко придушено селянське повстання. В 1910 СПР відновлено як С.-д. партію Р. (з 1918 знову почала називатися СПР).

Внаслідок 2-ї Балканської війни 1913 (див. *Балканські війни 1912—13*) від Болгарії до Р. відійшла Пд. Добруджа. В 1916 Р. вступила в *першу світову війну 1914—18* на боці *Антанти*. Велика Жовтн. соціалістич. революція в Росії привела до дальшого революц. піднесення в Р. У 1-й пол. 1918 в Р. пройшли масові страйки, спалахнуло повстання на флоті, що змусило правлячі кола Р. укласти сепаратний мир і спрямувати свої сили на придушення революц. виступів. У січні 1918 бурж.-поміщицька Р. брала участь в інтервенції проти Рад. Росії, загарбала і анексувала *Бессарабію*. В листопаді 1918 рум. війська окупували *Буковину Північну* і встановили там режим соціального і національного гноблення.

1.XII 1918 відбулось об'єднання Трансільванії з Р. На окупованій тер. Пн. Буковини вибухнуло *Хотинське повстання 1919*. Найбільшими виступами робітн. класу Р. в роки післяжовтн. революц. піднесення були страйк у Бухаресті 1918, заг. страйк 1920. В 1921 засн. Комуністичну партію Румунії (КПР), що відкрило новий етап робітн. руху в Р. В 1922 в Р. почався період відносної стабілізації капіталізму: зміцніли екон. і політ. позиції фінанс.-пром. буржуазії, агр. реформа збагатила сільс. буржуазію. Реакція перейшла в наступ. У 1924 уряд Р. заборонив діяльність КПР (перейшла у підпілля), придушив *Татарбунарське повстання 1924*. Проте революційна боротьба, незважаючи на репресії, не припинялася. Активізували діяльність партійні осередки *Комуністичної партії Буковини* (КПБ; утворена в листопаді 1918),

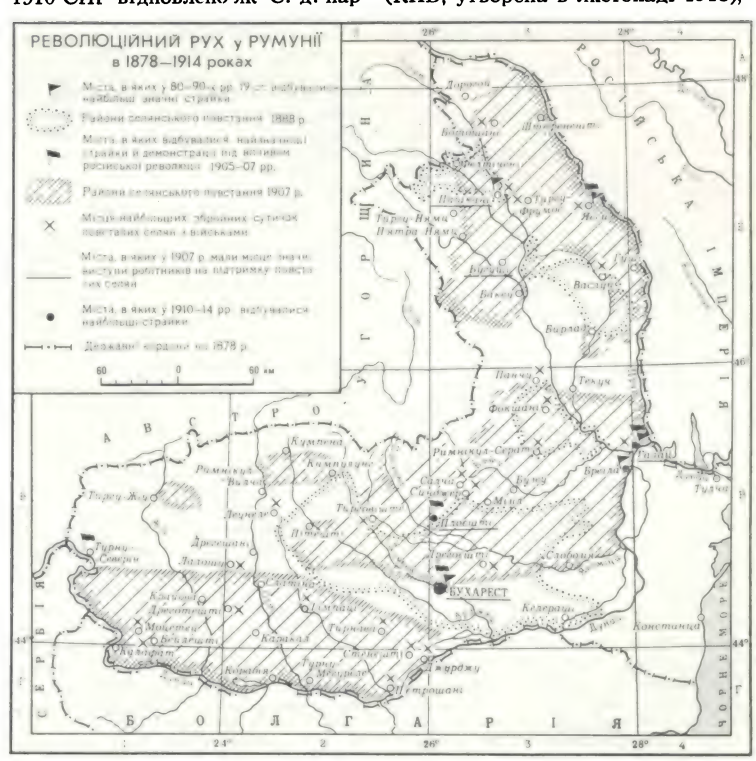

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1974	1981
Електроенергія, млрд. кВт·год	49,1	70,0
Вугілля, млн. т	29,2	37,0
Нафта, млн. т	14,5	11,6
Природний газ (метан), млрд. м³	30,1	29,0
Сталь, млн. т	8,8	13,1
Алюміній і сплави, тис. т	187,0	240,0
Трактори, тис. шт	44,6	71,0*
Вантажні автомобілі і тягачі, тис. шт.	31,5	34,4*
Автомобілі легкові, тис. шт.	53,7	79,3*
Цемент, млн. т	11,2	15,6*
Тканини (всіх видів), млн. м²	863,0	1154,0*
Взуття, млн. пар	91,0	113,0*
Цукор, тис. т	516	610

* 1980.

ВИРОБНИЦТВО МАГІСТРАЛЬНИХ ЕЛЕНТРОВОЗІВ (штук)

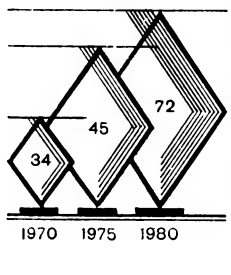

1926 КПБ ввійшла до складу КПР, 1927 було створено Буковинський підпільний крайком КПР, 1929 — легальну масову орг-цію трудящих Пн. Буковини «*Визволення*», яка боролася за соціальне і нац. визволення трудящих і возз'єднання Пн. Буковини з Рад. Україною. Екон. криза 1929—33 призвела до різкого падіння пром. і с.-г. виробництва. В країні відбулися нові революц. виступи: страйки шахтарів Лупені (1929), металургів Решиці (1930), нафтовиків Плоєшті, залізничників Бухареста (1933). КПР розгорнула активну антифашист. боротьбу. В 1934 було встановлено дипломатичні відносини з СРСР, але правлячі кола Р. і далі проводили антирад. політику. В 1938 встановлено королівську диктатуру, розпущено всі політ. партії і профспілки. В 1940 внаслідок мирного розв'язання конфлікту між СРСР і Р. остання повернула СРСР *Бессарабію* і передала Пн. Буковину, більшість населення якої зв'язана з УРСР істор. долею, мовою і нац. складом (див. *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*). Готуючись до війни проти СРСР, фашист. Німеччина нав'язала Р. т. з. Віденський арбітраж 1940 (див. *Віденські арбітражі 1938 і 1940*), за яким від Р. було відторгнуто і передано хортистській Угорщині Пн. Трансільванію. У вересні 1940 в Р. встановлено військ.-фашист. диктатуру Й. *Антонеску*, а 23.XI 1940 Р. приєдналася до блоку фашист. д-в (див. *Берлінський пакт 1940*) і разом з ними 22.VI 1941 почала загарбницьку війну проти СРСР.

З ініціативи КПР, що діяла в підпіллі, було організовано *Патріотичний антигітлерівський фронт*, що в умовах переможного наступу Рад. Армії очолив *Народне збройне повстання 1944* в Румунії, яке повалило уряд Антонеску. 24.VIII 1944 Р. оголосила війну фашист. Німеччині. В результаті спільних дій Рад. Армії і рум. військ 25.X 1944 Р. було визволено (див. *Ясько-Кишинівська операція 1944*). 6.III 1945 до влади прийшов демократичний уряд на чолі з П. *Гроза*. 10.II 1947 було підписано мирний договір з Р. (див. *Паризькі мирні договори 1947*). 30.XII 1947 скасовано монархію і проголошено Румунську Нар. Республіку (РНР). 4.II 1948 між Р. і СРСР підписано Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу (див. *Радянсько-румунські документи*). В лютому 1948 КПР об'єдналася з С.-д. партією (засн. 1927 правими реформістами, які вийшли зі складу СПР) і стала називатися Рум. робітн. партія (РРП, перший секретар Г. *Георгіу-Деж*). 13.IV 1948 прийнято першу Конституцію РНР.

У червні 1948 видано закон про націоналізацію осн. засобів виробн. У вересні 1952 прийнято другу конституцію РНР. У 1960 VIII з'їзд РРП констатував побудову екон. бази соціалізму. Весною 1962 було завершено соціалістичну перебудову с. г. IX з'їзд партії (1965) констатував перемогу соціалістичних виробничих відносин у місті і на селі, перейменував РРП на Рум. комуністичну партію (РКП), обрав ген. секретарем ЦК РКП Н. *Чаушеску*. В 1965 прийнято нову конституцію, за якою Р. проголошено соціалістичною республікою (СРР), XI з'їзд РКП (1974) прийняв програму партії по створенню розвинутого соціалістичного суспільства і просуванню Румунії до комунізму.

XII з'їзд РКП (1979) підтвердив лінію на дальшу прискорену індустріалізацію країни, визначив п'ятирічку 1981—85 як вирішальний етап будівництва соціалістичного суспільства на рум. землі і перетворення СРР в середньорозвинуту індустр. д-ву. СРР виступає за мир та міжнар. співробітництво. Р.— член ООН (з 1955), член *Ради Економічної Взаємодопомоги* (з 1949), учасниця *Організації Варшавського Договору* (з 1955). *С. І. Григоришин.*

Українці в Румунії. В Р. проживає кілька десятків тисяч українців (гол. чин. у пн. районах країни). Перші поселення українців на тер. сучас. Р. з'явилися після зруйнування *Запорізької Січі* і запровадження кріпацтва на Україні. За королівського режиму в Р. укр. населення зазнавало соціального і нац. гніту. Укр. мову було заборонено, а українців оголошено «рутенізованими румунами, що втратили рідну мову». З встановленням нар.-демократичного ладу українці отримали рівні з усіма проживаючими в Р. національностями права. За шкільною реформою 1948 в Р. для укр. населення створено школи і класи з рідною мовою навчання. На філологічному ф-ті Бухарестського ун-ту з 1952 існує укр. відділ, у м. Сігеті працює пед. школа. В Р. видаються укр. мовою шкільні підручники, художня та ін. л-ра. Вивчаються місц. говірки укр. мови, видано словники — рум.-укр. (1963), укр.-рум. (1964). *С. І. Григоришин.*

Політичні партії, профспілки та інші громадські організації. *Румунська комуністична партія* (РКП), засн. 1921. Загальне об'єднання профспілок Румунії, засн. 1945 (до 1953 — Заг. конфедерація праці; 1953—66 — Центр. рада профспілок). Входить до ВФП. Союз комуністичної молоді. Національний союз сільськогосподарських виробничих кооперативів. *Фронт демократії і соціалістичної єдності* (1968—80 — Фронт соціалістичної єдності). Об'єднує всі політ. і громад. сили СРР на чолі з РКП.

Народне господарство. Р.— індустр.-агр. соціалістична країна. До встановлення нар. влади буржуазно-поміщицька Р. була однією з найвідсталіших у Європі країн. Більшість населення була зайнята в с. г. Феод. пережитки на селі стримували розвиток продуктивних сил. У пром-сті панівні позиції займав іноз. капітал. Економіка мала типовий агр.-сировинний характер. З переходом на шлях будівництва соціалізму, при братерській допомозі СРСР та ін. соціалістичних країн у Р. сталися докорінні соціально-екон. зрушення: здійснено націоналізацію осн. засобів виробн., соціалістичну індустріалізацію, г-во почало розвиватися на планових засадах, відбулося об'єднання сел. г-в у с.-г. виробничі кооперативи. В 1970 на соціалістичний сектор припадало 95,5% нац. доходу, 99,7% валової продукції пром-сті і 85,6% валової продукції с. г. Нац. доход 1980 зріс проти 1960 у 5,4 раза, капіталовкладення в економіку — в 7,5

Установка для буріння нафти в морі.

раза, валова продукція пром-сті — в 9,7 раза, с. г.— у 2 рази. Внаслідок випереджаючих темпів зростання пром-сті Р. перетворилася на індустр.-агр. країну з багатогалузевою пром-стю і розвинутим кооперованим с. г. Серед країн — членів РЕВ Р. спеціалізується на виробн. окремих видів машин і устаткування (бурових установок, трансп. засобів, електротех. виробів та ін.), різноманітних хімікатів, нафтопродуктів, виробів деревообр. пром-сті, товарів широкого вжитку, продукції с. г. і харч. пром-сті. В 1980 реальні доходи населення збільшилися проти 1960 в 2,9 раза, роздрібний товарооборот, включаючи громад. харчування,— в 4,9 раза.

Промисловість. У процесі соціалістичної індустріалізації в Р. докорінно реконструйовано старі і створено нові сучасні галузі пром-сті, значно поліпшено її галузеву структуру і тер. розміщення. Випереджаючими темпами розвивається група галузей, що виробляють засоби виробн. Основою паливно-енерг. бази країни є природний газ (гол. район видобування — Центр. Трансільванія), вугілля (Петрошенський і Олтенський басейни) і нафта. Більша частина електроенергії виробляється на ТЕС. На ріках — каскади ГЕС, у т. ч. на Дунаї спільно з Югославією при тех. сприянні СРСР збудовано ГЕС «Залізні Ворота». 1980 почалося буд-во ГЕС «Залізні Ворота-2». На р. Прут 1978 споруджено рад.-рум. гідровузол «Костешти-Стинка». Провідна галузь гірничодобувної пром-сті — видобування нафти. Родовища зосереджені гол. чин. у Південних (околиці міст Плоєшті й Пітешті, долина р. Жіу) і Східних (басейн р. Тротуш, район м. Бакеу) Карпатах. Видобувають також заліз. руду, боксити, поліметалеві, мідні й золотоносні руди, кам. сіль тощо. Осн. центри нафтопереробної пром-сті — міста Плоєшті, Бразі, Пітешті, Георге-Георгіу-Деж і Дерменешті. Частину нафти довозять. Розви-

нута чорна (Галац, Хунедоара, Решіца) і кольорова металургія. Алюміній виплавляють у Слатіні, свинець і цинк — у Копша-Міке і Бая-Маре, мідь — у Бая-Маре. Основна спеціалізація машинобудування — виробн. устаткування: технологічного (Бухарест), для нафтодобувної, нафтопереробної і хім. пром-сті (Плоєшті), для легкої і харч. пром-сті (Клуж-Напока, Тиргу-Муреш, Сібіу), енергетичного (Бухарест, Решіца), а також виготовлення електротех. виробів (Бухарест, Брашов, Крайова, Тімішоара, Тиргу-Муреш), автобусів та залізничних трансп. засобів (Бухарест), буд. машин (Бреїла), вантажних (Брашов) та легкових автомобілів (Пітешті), локомотивів (Крайова), вантажних вагонів (Арад, Дробета-Турну-Северін). Розвинуті судно- (Галац, Бреїла, Констанца, Олтеніца), верстато- (Бухарест, Арад, Орадя, Тирговіште) і тракторобудування (Брашов). Хім. пром-сть представлена виробн. соди, хлору, сірчаної кислоти, мінеральних добрив, синтетичного каучуку, пластмас, смол, хім. волокна, фарм. і гумових виробів, фарб, лаків, сажі та ін. Гол. центри — Бухарест, Плоєшті, Крайова, Георге-Георгіу-Деж, Фегераш. Виробн. буд. матеріалів, деревообр. (особливо меблева), текст. галузі. Значна харч. (у т. ч. фрукто- і овочеконсервна, олійницька, виноробна, сироробна та ін.) промисловість.

Сільське господарство. У соціалістичному секторі 1979 було 90,6% площі сільськогосподарських угідь. Усуспільнений сектор включає держ. с.-г. підприємства (1980 — 407), станції по механізації с. г. і с.-г. виробничі кооперативи (4643). На кін. 1980 в с. г. налічувалося 146,5 тис. тракторів і 39,1 тис. самохідних комбайнів. Осн. формою організації с.-г. виробн. є єдині держ. і кооперативні агропромислові ради, в яких зберігають свою автономію і форму власності держ. і кооперативний сектори. Площа всіх с.-г. угідь — 14 963 тис. га, з них бл. 2300 тис. га зрошується. Переважає рослинництво (1980 — 55,1% валової с.-г. продукції). В структурі посівних площ провідне місце займають кукурудза на зерно (34,4%) та пшениця і жито (23,8%). Значні площі під тех. культурами — соняшником, цукр. буряками. Валовий збір осн. с.-г. культур (тис. т, 1980): кукурудзи і сорго — 11 180, пшениці і жита — 6467, цукр. буряків — 5561, насіння соняшнику — 817. Розвинуті овочівництво, садівництво (гол. чин. сливи та яблука) і виноградарство. Переважає тваринництво м'ясного напряму. Поголів'я (тис., 1982): великої рогатої худоби — 6341, свиней — 11 305, овець і кіз — 15 584. Розвивається рибництво, бджільництво й шовківництво, лісове господарство.

Транспорт. Завдяки своєму геогр. положенню Р. має важливе транзитне значення на шляхах з центр. європ. країн до Чорномор. узбережжя і Дунаю. Частка окремих видів транспорту в заг. вантажообороті країни (1980): залізничного — 39,5%, морського — 48,8%, автомоб.— 7,1%, трубопровідного — 3,2%, річкового — 1,4%. Довж. (тис. км, 1981): з-ць — 11,1 (у т. ч. 2,7 електрифікованих), автошляхів —77,8 (з твердим покриттям — понад 62). Тоннаж мор. флоту — 2606 тис. брутто реєстрових т (1980). Гол. мор. порт — Констанца, річкові — Бреїла, Джурджу і Галац. У Бухаресті (Отопень) і Констанці — міжнар. аеропорти.

Зовнішні економічні зв'язки. Зовнішньоторг. оборот країни зріс 1979 проти 1950 у 34 рази. Р. торгує більш як із 140 країнами. На соціалістичні країни 1980 припадало 40,6% (у т. ч. на країни РЕВ — 34,0%) зовнішньоторг. обороту. З Р. вивозять машини, устаткування, трансп. засоби, хім. і нафтопродукти, прокат чорних металів, труби, меблі, взуття, тканини, прод. товари тощо. Довозять різноманітні машини, хім. товари, паливо і сировину, товари широкого вжитку. Грошова одиниця — лея. За курсом Держбанку СРСР 100 лей = 15 крб. (грудень 1982). *М. І. Гонак.*

Охорона здоров'я. В 1980 в країні було 208,2 тис. лікарняних ліжок (94 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 32,8 тис. лікарів (14,6 лікаря на 10 тис. ж.), 7 тис. зубних лікарів, працювало 6,5 тис. фармацевтів. Лікарів і фармацевтів готують у 5 медико-фарм. ін-тах. В Р. понад 100 бальнеологічних і 23 кліматичні курорти, найвідоміші з яких Ефорія, Мамая, Беїле-Еркулане, Фелікс, Беїле-Говора, Келіменешті, Совата та ін.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. З 1968 в країні запроваджено 10-річне безплатне навчання, 1978 прийнято закон про здійснення політех. навчання. Система освіти має таку структуру: дит. садки для дітей віком від 3 до 6 років; восьмирічна школа, до якої вступають діти з 6 років. Строк навчання в серед. школі-ліцеї — 4 (2 + 2) або 5 (2 + 3) років. У 1980/81 навч. р. у 8-річних школах і ліцеях налічувалося 3,3 млн. учнів, у серед. спец. школах і уч-щах — бл. 1,01 млн., у профес.-тех. уч-щах — 1,1 млн., у профес.-тех. уч-щах і школах та школах майстрів з 2—3-річним навчанням — 140 тис. У країні 44 вузи, в т. ч. 19 університетських центрів (134 ф-ти, понад 193 тис. студентів). Найбільші вищі навч. заклади: *Бухарестський університет* (засн. 1864), ун-ти — ім. Бабеша-Больяї (засн. 1872) у м. Клуж-Напока, в м. Брашові (засн. 1971), у м. Крайова (засн. 1966), у м. Галаці (засн. 1948, статус ун-ту з 1974), ім. А. Кузи в Яссах (засн. 1860), у м. Тімішоара (засн. 1962); політех. ін-ти — ім. Георгіу-Дежа в Бухаресті, в містах Клуж-Напока, Ясси, Тімішоара. Організацію, планування і фінансування н.-д. діяльності країни здійснює Нац. рада з науки і техніки. Працюють *Румунська академія* (засн. 1866) у Бухаресті з філіалами в містах Клуж-Напока і Ясси і н.-д. базами в містах Тімішоара й Тиргу-Муреш; Академія мед. наук (засн. 1969) з 4 секціями, Академія с.-г. наук і лісу (засн. 1969) з 30 н.-д. ін-тами, Академія сусп.-політ. наук (засн. 1970) з 8 секціями і 20 н.-д. ін-тами, усі — в Бухаресті, ряд ін. відомчих н.-д. установ. В 1980 в країні налічувалося (разом із шкільними) 18 345 б-к із заг. фондом понад 158 млн. тт. Найбільші б-ки: в Бухаресті — Румунської академії (засн. 1867; 7,7 млн. тт.), Центр. держ. (засн. 1955; 7,3 млн. тт.), Центр. б-ка Бухарестського ун-ту (засн. 1895; понад 2,4 млн. тт.), ім. Садовяну, політех. ін-ту; Центр. ім. М. Емінеску ун-ту в Яссах та ін. У Р. 407 музеїв, у т. ч. 87 меморіальних і 93 — образотворчого мистецтва (1978). Музеї Бухареста: міський істор. (засн. 1921), мистецтв СРР (засн. 1950), нац. театральний (засн. 1942), істор. (засн. 1968), літ. (засн. 1957), історії РКП, революц. і демократичного руху (засн. 1948) та ін. Є також музеї у містах Арад, Бреїла, Брашов, Галац, Клуж-Напока, Ясси, Констанца та ін. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 у Р. видавалося 35 щоденних і понад 430 ін. періодичних видань, у т. ч. 52 видання мовами нац. меншостей. Найважливіші щоденні газети: «*Скинтейя*» (з 1931) — орган ЦК РКП; «Роминія лібере» («Вільна Румунія», з 1943) — орган Нац. ради Фронту демократії і соціалістичної єдності; «Скинтейя тінеретулуй» («Молодіжна іскра», з 1944) — центр. орган ЦК Союзу комуністичної молоді; «Інформація Букурештюлуй» («Інформація Бухареста», з 1953). Осн. журнали: «Ера соціалісте» («Ера соціалізму», з 1920; до 1972 виходила під назв. «Лупта де класе» — «Класова боротьба») — теор. і громад.-політ. журнал ЦК РКП; «Мунка де партід» («Партійна робота», з 1956) — орган ЦК РКП; «Лумя» («Мир», з 1963) — зовнішньополіт. щотижневик. Інформ. агентство *Аджерпрес* при Раді Міністрів СРР засн. 1949. Радіомовлення і телебачення перебувають у віданні урядової орг-ції — Нац. ради рум. радіо і телебачення. Радіомовлення — з 1925, телебачення — з 1953. Передачі ведуться 13 мовами.

Література. Перші твори писемності в Р. з'явилися в 15 ст. слов'ян. мовою. Це історіографічні, церковні, а також дидактичні («Повчання валаського воєводи Нягоя сину Феодосію») твори.

ВИРОБНИЦТВО МІНЕРАЛЬНИХ ДОБРИВ
(у перерахунку на поживну речовину, тис. т)

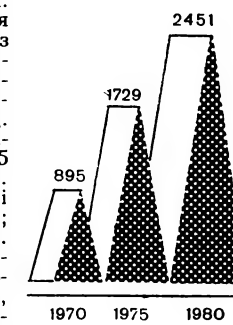

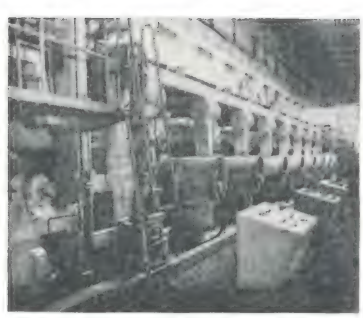

В одному з цехів целюлозно-паперового комбінату в місті Дробета-Турну-Северін.

Й. Ірімеску. Квітка. Фрагмент. Бронза. 1961. Музей мистецтв СРР. Бухарест.

Церква в селі Воронець. 1488.

Богоматір з немовлям. Ікона з монастиря Говор. Музей мистецтв СРР. Бухарест.

Майстер з Брашова. Срібний келих. 1642. Музей мистецтв СРР. Бухарест.

Перша пам'ятка рум. мовою — лист боярина Някшу (1521). В 16 ст. румунською мовою перекладали церковну й апокрифічну літературу. В 17 ст. з'явилися оригінальні твори — літописи Г. Ureке й М. *Костіна,* анонімні валаські хроніки, проповіді Варлаама, віршований псалтир Досифія та ін. У 18 — 1-й пол. 19 ст. дальшого розвитку набула історіографічна (Н. Костін, Й. *Некулче*) й просвітительська (С. Міку-Клайн, Г. Шінкай, П. Майор) л-ра, тоді ж виникла худож. л-ра: алегорична проза Д. *Кантеміра,* лірична й епічна поезія Є., А., Н. Векереску, Й. Будай-Деляну. Велике значення мала діяльність Г. *Асакі* та Й. *Редулеску* — зачинателів нової рум. л-ри, яка розвивалася на основі нар. творчості, багатої на специфічні східноромансьні жанри (*дойни, гайдуцькі пісні* тощо). Л-ра 1-ї пол. 19 ст. набула яскравого романтичного характеру. В. Кирлова, Г. *Александреску,* А. Панн, Д. *Болінтіняну,* Н. *Белческу,* М. *Когелнічану,* В. *Александрі,* К. *Негруці,* А. *Руссо* та ін. виняткову увагу приділяли нац. історії й фольклору. Найвидатнішим представником рум. романтизму й класичної л-ри взагалі, одним з перших критиків бурж. суспільства став М. *Емінеску.* В серед. 19 ст. в надрах романтизму формується реалістичний напрям (Н. Філімон). Найвідомішими представниками реалізму були Й. Л. *Караджале,* Й. *Крянге,* Й. *Славич,* Дж. *Кошбук,* Б. Делавранча. З обстоюванням мистецтва, пройнятого нар. ідеалами, виступив К. *Доброджану-Геря.* Поч. 20 ст. відзначився дальшим зміцненням позицій реалізму, особливо після 1-ї світової війни (творчість Й. Агирбічану, Л. *Ребряну,* К. *Петреску,* Ч. *Петреску,* Г. Пападат-Бенджеску, Дж. Келінеску), незважаючи на спроби реакції культивувати містицизм і націоналізм. Серед прозаїків 1-ї пол. 20 ст виділяється своєю монументальною творчістю М. *Садовяну,* який відобразив різні грані життя рум. суспільства давніх і нових часів. У поезії ще в кін. 19 ст. намітилися пошуки нових форм (А. Мачедонський), а в 20 ст.— оновлення тематики й мови поетичних творів (Т. *Аргезі*), вияви симпатії до робітн. класу (Дж. *Баковія*), але й проповідь ідей пантеїзму (Л. Блага). У 30-х рр. 20 ст. виникла пролет л-ра (А. *Сахія,* Дж. *Богза*) і поезія революц.-демократичного спрямування (М. *Бенюк,* Е. *Жебеляну,* М. Р. Парасківеску). Після визволення Р. від фашизму більшість письменників старшого покоління прийняла естетичні ідеали соціалістичного реалізму (М. Садовяну, К. Петреску Ч. Петреску, М. Бенюк, Е. Жебеляну, М. *Бануш,* Е. *Камілар,* З. *Станку*). До них приєдналися представники генерації, що сформувалася в роки соціалістичного будівництва (А. *Баранга,* Л. Фулга, В. Порумбаку, Е. *Барбу,* Т. Попович, Х. *Ловінеску,* М. Преда), поряд з якими стали пізніше поети Н. Стенеску, М. Сореску, А. Бландіана, прозаїки Д. Р. *Попеску,* А. Івасюк, Н. Веля, Ш. Бенулеску, Й. Ленкренжан та ін. Твори сучас. рум. л-ри присвячені різноманітним морально-етичним проблемам, вихованню патріотизму, свідомого ставлення до праці тощо. Крім румуномовної, в СРР існує л-ра угорською (І. Надь, І. Хорват, І. Асталош, Л. Летай, А. Шюто та ін.), німецькою (О. В. Чізек, А. Маргул-Шпербер, А. Хаузер, Н. Бервангер), сербською (В. Чоков, С. Веснич, Л. Ілич, І. Мунчян) і українською мовами.

Ясси. Адміністративний палац (тепер Палац культури). Архітектор Й. Бериндей. 1898—1901.

Серед україномовних рум. письменників — С. *Ткачук,* М. Михайлюк, К. Ірод, І. Ковач, М. Небеляк, М. Корсюк.

Від самих початків рум. л-ра зв'язана з слов'ян. (у т. ч. з східнослов'ян. л-рами). Рос.-рум. і укр.-рум. літ. зв'язки зміцніли за часів діяльності П. *Могили.* Значний вплив на рум. письменників мала творчість Т. Шевченка і рос. класиків 19 і 20 ст. Рум. письменники Й. Недежде, В. *Кресеску,* М. Садовяну відобразили у своїх творах життя укр. населення Румунії. В Р. в перекладах *В. Тулбуре,* Д. Дешліу, С. Ткачука та ін. видано багато творів л-р народів СРСР, зокрема українського (нар. думи, твори Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, П. Тичини, О. Корнійчука, О. Гончара, М. Стельмаха, І. Драча, Д. Павличка та ін.). Укр. мовою видано багато фольклорних збірок («Народні співанки», 1969, «Народ скаже», 1976, «На високій полонині», 1979, «Ой Дунаю, Дунаю», 1980, та ін.); твори Т. Шевченка, І. Франка, Марка Вовчка, Ю. Федьковича, С. Яричевського; книги «Антологія української класичної поезії» (1970), «З книги життя. Антологія українського класичного оповідання» (1973); твори укр. письменників Р. (С. Ткачука, Ю. Павлиша, І. Федька та ін.); виходять альманах «Серпень» і щорічний збірник «Обрії» (з 1979). Рум.-укр. і рум.-рос. літературні взаємини досліджують М. *Ласло-Куцюк,* Т. *Ніколеску,* М. *Новиков,* Й. *Чобану,* укр. фольклор — І. *Ребошапка.* На Україні регулярно видаються переклади творів рум. письменників (М. Емінеску, Й. Л. Караджале, Й. Крянге, Л. Ребряну, Й. Славич, К. Петреску, Ч. Петреску, М. Садовяну, Т. Аргезі, З. Станку, М. Преда, А. Івасюк). *С. В. Семчинський.*

Архітектура. На тер. Р. збереглися залишки античних міст (Каллатія, тепер Мангалія; Істрія; Томи, тепер Констанца), руїни дакійських фортець у горах Трансільванії (Гредіштя-Мунчелулуй та ін.). Від середньовіччя залишилися кам. культові споруди трьох типів: трансільванського, що наслідував осн. європ. стилі (романські та готичні храми в Чіснедіоарі, до 1223, та Алба-Юлії, між 1250 і 1290; «Чорна» церква в Брашові, 1385—1477); волосько-кого, за формами близького до візантійсько-сербської архітектури (церква св. Миколи в Куртя-де-Арджеші, 1352), та молдовського, характерного триконховими церквами (церква св. Георгія в Хирлеу, 15 ст.). Ряд феод. замків (Бран, 1377; Хунедоара, завершено буд-во в 15 ст.), фортечних споруд (Сібіу, Брашов), дерев'яних церков (церква в с. Філдул-де-Жосі) зберігся в Трансільванії. Для нар. жител характерні відкриті галереї, різьблення, розпис і ліпнина. Ці риси властиві й монументальній архітектурі 16—18 ст. (єпископська церква в Куртя-де-Арджеші, 1512—17; церква Ставрополіс у Бухаресті, 1724—30; палац Могошоая біля Бухареста, 1700—02, та ін.). В 17 ст. у буд-ві церков часто застосовували елементи архітектури *барокко* (церква монастиря Голія, 1660), в кін. 18 — на поч. 19 ст.— *класицизму* (Георгіївська церква монастиря Нямц, 1795). У 2-й пол. 19 ст. у зв'язку з розвитком промисті й міст поширилися громад. будівлі в дусі еклектичної архітектури (Атенеум, Палац юстиції та ін.— в Бухаресті), а також в традиціях нар. архітектури (т. з. Буфетул у Бухаресті). В 30-х рр. 20 ст. в архітектурі панували риси *неокласицизму* (Палац Республіки в Бухаресті) та *функціоналізму* (будівлі арх. Х. Крянге і Д. Марку в Брашові й Бухаресті). Після встановлення нар.-демократичного ладу в архітектурі Р. впроваджують індустр. методи, споруджують нові міста (Георге-Георгіу-Деж, Вікторія) і реконструюють старі, на узбережжі Чорного моря створено великі курортні комплекси (Мамая, Ефоріє, Мангалія). Серед споруд: поліграф. комбінат — Будинок «Скинтейї» (1950—56, арх. Х. Майку і Н. Бедеску), Палац Румунської Народної Республіки (1959—61, арх. Л. Терея, Т. Ніга та ін.), Палац Великих нац. зборів (1979, арх. Ч. Лезереску та ін.).

Образотворче мистецтво. Від часів неоліту збереглися статуетки з глини, керамічні посудини з візерунками, з 4 ст. н. е.— ювелірні вироби. З 12 ст. мист. Трансільванії розвивалося в одному русл з мист. Центр. Європи (настінні розписи 14—15 ст., станковий живопис 15 ст., надгробна скульптура 17 ст.). У 18 ст. настінний живопис і вівтарна скульптура розвивалися в стилі *барокко.* В декор.-ужитковому мист. 14—18 ст. великого розвитку набула художня обробка металу. Середньовічне мист. Валахії й Молдови перебувало під впливом Візантії, Сербії, Болгарії. В 16 ст. церкви оздоблювали настінними розписами, в 17—18 ст.— різьбленням. У 14—15 ст. тут розвинулися мініатюра (майстер Гавріл Урік, 1429) й живопис (розписи церкви св. Миколи в

Куртя-де-Арджеш). В 16 ст. в живописі з'явилися світські мотиви (розписи єпископської церкви в Куртя-де-Арджеш, бл. 1526). В живописі Валахії 17—18 ст. було багато фольклорних мотивів (розписи церкви в Філіпешті-де-Педуре, 1692, майстер Пирву Муту). В цей час у живописі з'явилися й елементи пейзажу. Широкого розвитку набуло різьблення на камені й дереві. В 14—18 ст. великого поширення набули вишивка та обробка металу. В кін. 18 — на поч. 19 ст. активізація нац.-визвольної боротьби рум. народу сприяла піднесенню світського мистецтва (портрети роботи І. Баломіра, Н. Полковнікула). Тенденції *романтизму* й реалізму простежуються в живописі в серед. й кін. 19 ст. (Й. Негулич, К. Д. *Розенталь*, Т. Аман, Н. *Грігореску*, Й. *Андреєску*, О. *Бенчіле*, І. Ізер). На поч. 20 ст. у живописі ряду митців домінують засади *фовізму*, *кубізму* й *експресіонізму*, які сполучаються з демократич. нац. ідеалами (Ш. *Лук'ян*, Т. Палладі, К. *Рессу* та ін.). В скульптурі цього часу панували романтизм і *неокласицизм*, частково *модерн* (Д. *Пачуря*, Й. *Жаля*, К. *Медря*). Великого розвитку досягла політична графіка (Н. Тоніца, А. Жікіді та ін.). Багато з тих митців брали участь у становленні образотворчого мист. соціалістич. Р. В 50-х рр. поширилися індустр. пейзаж, композиції на теми праці, історії революц. боротьби (живописці А. Чукуренку, К. *Баба* та ін.). Серед сучас. митців найвідоміші: живописці Г. Шару, М. Русу, Й. Мусчеляну; скульптори Г. Ангел, Й. Ірімеску, Р. Ладі, Б. Караджа; графіки В. Добріан, В. Казар, Л. Маковей, В. Мунтяну. Розвиваються різні види декор.-ужиткового мист.— кераміка, худож. скло, вишивка. В 1958 в Києві експонувалася виставка рум. графіки й карикатури.

І. М. Блюміна.

Музика. Рум. нар. муз. творчість (обрядові, колискові, пастушачі, ліричні пісні, балади, *дойни*, пісні соціального протесту, танц. награші та інструм. імпровізації) відзначається самобутністю образного змісту, ладо-метричними і ритмічними особливостями, різноманітністю жанрів, багатством інструментарію [скрипка, кобза, цимбали, флуер (сопілка), най (флейта Пана) та ін.]. Серед танців — хора, сирба та ін. Важливу роль у поширенні фольклору виконували нар. профес. музиканти — леутари, які виступали в складі ансамблів — тарафів. Розвиток профес. муз. мистецтва затримувало тривале османське іго. До 19 ст. муз. життя розгорталося гол. чин. у церквах та багатих маєтках. У 19 ст. формувалася світська муз. культура, створювалися муз.-театральні трупи, відкривалися філармонічні т-ва і консерваторії, налагоджувалося муз.-концертне життя. В серед. 19 ст., в епоху піднесення нац.-визвольної боротьби, складалася композиторська школа; її представники А. Флехтенмахер, Е. Кауделла, Ч. *Порумбеску*, Дж. Штефенеску, К. Дімітреску, Г. Діма, Г. *Музическу* (українець за походженням) створили перші нац. муз.-сценічні, хорові, інструм. твори, пісні. У 1-й пол. 20 ст. ця школа досягла розквіту. Очолював її Дж. *Енеску*, чиї симфонічні, камерні твори і опера «Едіп» (1931) стали класичними зразками рум. музики. Серед композиторів цього періоду — М. Жора, С. Драгой, Д. Куклін, М. Андріку, П. Константінеску. В 1920 створено Т-во рум. композиторів (з 1949 — Спілка композиторів СРР). Розвивалося музикознавство (Дж. Брязул, К. Бреїлою). В кін. 19 — 1-й пол. 20 ст. всесвітньовідомими стали виконавці: Дж. Енеску — скрипаль, піаніст і диригент, піаністи Д. Ліпатті, К. Хаскіл, співаки Е. Теодоріні, Х. *Даркле*, В. Урсуляк, диригенти А. Алессандреску, Дж. Джорджеску, Й. Перля, К. Сільвестрі. Після визволення країни від фашизму (1944) створилися умови для всебічного розвитку нац. профес. і самодіяльного мистецтва. В муз.-сценічних творах особливої уваги надано героїчній тематиці, втіленню образу народу (опери Г. Думітреску, Д. Поповича, балети М. Кіріака), сюжетам класичної л-ри (опери П. Бентою). У симф. і камерно-інструм. жанрах працюють композитори П. Константінеску, З. Ванча, В. Бергер, А. Вієру, Т. Олах, С. Тодуце. Розвиваються жанри — ораторії, кантати, масової пісні, оперети, естрадної, театральної та кіномузики. Збагачуються муз. наука і фольклористика. Серед виконавців: диригенти — М. Басараб, М. Крістеску, А. Чолан; співаки — З. Паллі, Н. Херля (гастролював в СРСР, зокрема в Києві), А. Флореску, Т. Лукачу; скрипалі — Ш. Георгіу, Й. Войку, Ш. Руха. В Р. працюють 10 муз. театрів, у т. ч. Рум. театр опери та балету і Театр оперети (обидва — в Бухаресті), бл. 20 симф. оркестрів, численні камерні ансамблі та ансамблі народної музики, хорові колективи, консерваторії (Бухарест, Напока), Муз. видавництво Спілки композиторів СРР, фірма звукозапису «Електрекорд»; виходить щомісячний журнал «Музика». З 1958 в Бухаресті проводяться міжнар. фестивалі ім. Дж. Енеску.

Р. Е. Лейтес.

Театр. Джерелами театр. мистецтва Р. були нар. ігри та обряди, серед яких популярні «келушарій» (весільний обряд) і «брезая» (новорічний). В епоху середньовіччя розвивається «віклейм» (*літургійна драма*), «маланка» (театр масок), у 18 — на поч. 19 ст.— «жокул пепушарилор» (лялькове видовище), гайдуцька драма (про нар. повстанців).

На початку 19 ст. виникли філармонічні т-ва в Бухаресті і Яссах, за ініціативою яких створено Драм. консерваторію в Яссах (1836). Це й поклало початок профес. театру Р. У 1852 в Бухаресті відкрито Великий театр (з 1877 — Нац. театр), 1888—89 його очолював Й. Л. Караджале, послідовником його стають режисери П. Густі, реформатор рум. театру О. Давіла (1905—08 і 1912—14 — його директор), на діяльність якого мала вплив творчість А. *Антуана* і К. С. Станіславського (див. *Станіславського система*). В 1816 виник театр у Яссах (1910—19 очолював письменник і драматург М. Садовяну), 1919 засн. Клужський нац. театр. В репертуарі театрів — п'єси національних («Бурхлива ніч», «Загублений лист» Караджале, «Хаджі Тудосе» Делаврančі) і рос. («Влада темряви», «Воскресіння» Л. Толстого, «Гроза» О. Островського, «На дні» М. Горького) драматургів. Провідні діячі кін. 19 — поч. 20 ст.: актори і режисери С. Велеску, А. Романеску, Г. Манолеску, М. Мілло, Й. Петреску, М. Чукуреску, К. Ноттара, П. Густі, згодом — їхні учні Л. *Стурдза-Буландра*, Т. Буландра, Г. Сторін та ін.

Нова епоха рум. театру настала після встановлення народно-демократичного ладу. В 1948 проведено націоналізацію театрів, прийнято «Новий закон про театри», створено Вищу раду драм. літератури і муз. творчості. Ці заходи активізували розвиток вітчизняної драматургії. Вона збагатилась іменами К. Петреску, М. Давідоглу, А. Баранги, Х. Ловінеску, П. Еверіка, О. Міродана.

Зріс інтерес рум. театру до творів рос. класики, звертаються до постановок «Украденого щастя» І. Франка, п'єс рад. драматургів, зокрема О. Корнійчука («Макар Діброва», «В степах України», «Платон Кречет»), зарубіжних авторів. В Р. працює (на 1982) понад 130 театр. та муз. колективів (у т. ч. 44 драм. театри, з них 11 у Бухаресті). Провідні — Нац. театр ім. Й. Л. Караджале (засн. 1852), Муніципальний театр ім. Л. Стурдзи-Буландри (1947), Театр комедії (1961), театри «Мік» (1965) і «Джулешть» (1946), понад 20 лялькових театрів. Серед відомих акторів — Р. Беліган, А. Бузеску, Г. Василіу-Бірлик, Дж. Карлборяну, К. Антоніу, М. Бачу, Д. Коча; режисери — М. Гелертер, Л. Джуржеску, С. Александреску, Й. Пола, Х. Попеску, О. Фінц, Л. Чулей. В СРСР гастролювали Нац. театр ім. Й. Л. Караджале (1958 і 1971), Театр комедії (1964), Муніципальний театр ім. Л. Стурдзи-Буландри (1966 і 1976), театр «Мік» (1966). У свою чергу, в Р. побували провідні рад. колективи. В Бухаресті з 1954 працює Ін-т театр. і кінематографічних мистецтв ім. Й. Караджале (1948—54 — Драм. консерваторія); 1950 в м. Тиргу-Муреш створено Угор. театр. ін-т ім. С. Іштвана, видається театр. журнал «Театрул».

І. Г. Посудовська.

Кіно. Фільми почали знімати 1897, 1912 поставлено першу худож. стрічку. Виникнення нац. кіно пов'язане з встановленням нар. влади (1945), 1948 кіновиробництво було націоналізовано. В 1949 випущено худож. фільм «Дзвенить долина» (реж. П. Келінеску), 1952 — «Митря Кокор» (за романом М. Садовяну, реж. В. Іліу). В 2-й пол. 50-х рр. в кіно прийшло нове покоління режисерів, які здійснили постановку фільмів: «Спрага» (1961, за романом Т. Поповича) і «Лупень, 29» (1963; обидва — реж. М. Дреган), «Хвилі Дунаю» (1959, в рад. прокаті — «Палаюча ріка») і «Ліс повішених» (1964, за

М. Попп. Гайдук Раду Ангел. 19 ст. Музей мистецтв СРР. Бухарест.

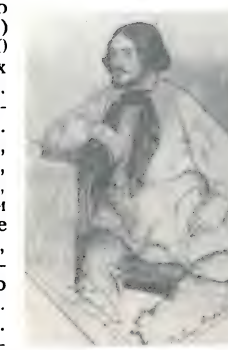

Й. Негулич. Художник К. Д. Розенталь. Олівець. 1844. Музей мистецтв СРР. Бухарест.

Посудина для слив'янки. Кераміка.

РУМУНСЬКА АКАДЕМІЯ

З'їзди Румунської комуністичної партії *

I — 8—12.V	1921
II — 3—4.X	1922
III — вересень	1924
IV — 29.VI — 2.VII	1928
V — 3—24.XII	1931
VI — 21—23.II	1948
VII — 23—28.XII	1955
VIII — 20—25.VI	1960
IX — 19—24.VII	1965
X — 6—12.VIII	1969
XI — 25—28.XI	1974
XII — 19—23.XI	1979

* За винятком III—V, відбулися в Бухаресті.

Румунія.
Л. Маковей. Мати з дитиною. Туш. 1960. Музей мистецтв СРР. Бухарест.

Румунія.
Г. Тудор. Повернення з поля. Бронза. 19 ст. Музей мистецтв СРР. Бухарест.

романом Р. Ребряну; обидва — реж. Л. Чулея), «Небо без грат» (1962), «Тунель» (1967, спільно з СРСР, реж. Ф. Мунтяну), «Тудор» (1967, реж. Л. Брату), «Змова» (1970, реж. М. Маркус), «Реконструкція» (1971, реж. Л. Пінтіліе), «Вибух» (1972, реж. Дреган), «Повернення Магеллана» (1974, реж. К. Ніколає), «Стіна» (1975, реж. К. Ваєні), «Прокляття землі, прокляття любові» (1980, за романом Л. Ребряну «Іон», реж. М. Муреман). Всесвітньовідомими є мультфільми Й. *Попеску-Гопо*. Серед відомих акторів — Р. Беліган, М. Погонат, М. Барбу, І. Петреску. В 1963 створено Товариство кінопрацівників. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Ерещенко М. Д. Королевская диктатура в Румынии 1938—1940 гг. М., 1979; Мадиевский С. А. Политическая система Румынии. Последняя треть XIX — начало XX в. Монархия, парламент, правительство. М., 1980; Пархомчук С. М. Великий Жовтень і революційне піднесення в Румунії (1917—1921). К., 1967; Пархомчук С. М. Народження нової Румунії. К., 1961; Проблемы управления в Социалистической Республике Румынии. М., 1981; Румыния в годы народно-демократической революции. 1944—1947. Пер. с рум. М., 1974; Саморукова А. Н. Экономика Социалистической Республики Румынии на современном этапе. М., 1978; Потапов В. И. Социалистическая Республика Румыния. Справочник. М., 1979; Фейт Н. В. Внешнеэкономические связи Социалистической Республики Румынии. М., 1979; Шандру И. Экономическая география Румынии. Пер. с рум. М., 1979; Румынско-русские литературные связи второй половины XIX — начала XX века. М., 1964; Двойниченко-Маркова Е. М. Русско-румынские литературные связи в первой половине XIX века. М., 1966; Гацак В. М. Восточноромынский героический эпос. М., 1967; Кожевников Ю. А. Эпоха романтизма в румынской литературе. М., 1979; Литература и жизнь народа. М., 1981; Страницы истории румынской музыки. М., 1979; Кузьмина М. Т. Искусство Румынии. М., 1966; Светлов И. Е. Современная румынская скульптура. М., 1974; Фіголь М. П. Образотворче мистецтво Румунії. К., 1982.

РУМУ́НСЬКА АКАДЕ́МІЯ, Академія Соціалістичної Республіки Румунії — провідна наукова установа країни, що об'єднує науковців і діячів культури. Міститься у Бухаресті. Засн. 1866 як літ. (згодом академічне) т-во, з 1879 — Румунська академія. В 1948 реорганізована в Академію РНР, а в 1965 — Академію СРР. У складі академії (1981) 12 секцій: матем.; фіз.; хім.; тех. наук; біології; с.-г. і лісознавчих наук; геології, геофізики й географії; мед. наук; екон. і соціальних наук; філософії, психології і юрид. наук; історії; філології, л-ри і мистецтва. Р. а. має філіали в Клужі-Напоці та Яссах, н.-д. бази у Тімішоарі і Тиргу-Муреші. Видає «Аннали» (з 1867), а також 70 наук. журналів. Б-ка Р. а. (засн. 1867) налічує 7,76 млн. томів. *А. В. Санцевич.*

РУМУ́НСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (РКП). Засн. 8.V 1921 в Бухаресті на з'їзді Соціалістичної партії Румунії (СПР; ств. 1893) на базі комуністичних груп її лівого крила, що існували з 1918. З'їзд СПР став 1-м, установчим з'їздом РКП. До кін. 1922 наз. Соціалістично-комуністичною партією Румунії, потім — КП Румунії (КПР). У 1921 вступила до Комінтерну. II з'їзд (1922) прийняв тимчас. статут партії. В 1924 КПР була заборонена і перейшла на нелегальне становище. В 1925 за ініціативою комуністів створено легальні масові політ. орг-ції — Робітничо-сел. блок та ін. В 1929—30 внаслідок фракційної боротьби, розгорнутої дрібнобурж. антипарт. елементами, КПР зазнала труднощів. V з'їзд (1931) вжив заходів до орг. зміцнення партії, розширення її зв'язків з масами. В 1933 КПР очолювала страйки нафтовиків Плоєшті і залізничників Бухареста, 1935 сприяла утворенню Заг. конфедерації праці. В період військ.-фашист. диктатури в Румунії (1940—44) боролася за її повалення, за вихід з війни проти СРСР та перехід на бік антигітлерівської коаліції. В 1943 з ініціативи КПР створено *Патріотичний антигітлерівський фронт* (ПАФ). У травні 1944 КПР і С.-д. партія Румунії (СДПР; ств. 1927) утворили Єдиний робітн. фронт, у червні разом з Націонал-царистською партією (1926—47) та Націонал-ліберальною партією (1875—1946) — Національно-демократичний блок. КПР була організатором і керівником *Народного збройного повстання 1944*, в ході якого вийшла з підпілля. Внаслідок повстання, в умовах наступу Рад. Армії, військ.-фашист. режим зазнав краху, було покладено початок нар.-демократичній революції. В жовтні 1944 за ініціативою КПР на базі ПАФ створено Національно-демократичний фронт (НДФ). Під керівництвом партії у країні було проведено соціально-екон. перетворення, сформовано демократичний уряд. Після усунення монархії і проголошення (30.XII 1947) Рум. Нар. Республіки КПР спрямувала зусилля трудящих на здійснення завдань соціалістичної революції. На VI з'їзді (1948) КПР об'єдналася з СДПР в Рум. робітн. партію (РРП). З'їзд прийняв «Платформу єдиної робітничої партії» та статут. Під керівництвом РРП 1948 НДФ перетворено на загальнонац. Фронт нар. демократії. IX з'їзд (1965) констатував перемогу в Румунії соціалістичних виробничих відносин, перейменував партію на РКП і прийняв її новий статут. 21.VIII 1965 було проголошено СРР. XI з'їзд партії (1974) прийняв її нову програму — програму по створенню всебічно розвинутого соціалістичного суспільства і просуванню Румунії до комунізму, вніс зміни до статуту. XII з'їзд РКП (1979) ухвалив директиви по плану соціально-екон. розвитку країни на 1981—85 і перспективних напрямах цього розвитку до 1990, вніс зміни до статуту партії. РКП очолює *Фронт демократії і соціалістичної єдності*. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969, у Конференції комуністичних і робітн. партій Європи 1976. Чисельність — понад 3 млн. чол. (1981). Ген. секретар — Н. *Чаушеску* (з 1969; 1965 — 1-й секретар ЦК, 1965—69 — ген. секретар ЦК). Друк. органи: ЦО — газ. «*Скинтейя*», теор.— журн. «Ера сочіалісте» («Соціалістична ера», з 1920, виходить двічі на місяць) та ін.

Літ.: Чаушеску Н. Румыния по пути построения всесторонне развитого социалистического общества. Доклады, речи, статьи. Пер. с рум. Бухарест, 1977; Георгиу-Деж Г. Статьи и речи (1945—1956), т. 1—2. Пер. с рум. М., 1956. *Б. М. Забарко.*

РУМУ́НСЬКА МО́ВА — мова *румунів*. Належить до східної підгрупи романської групи індоєвроп. сім'ї. У Р. м. в СРР є такі говірки: мунтянська (валаська), молдовська, банатська, кришанська й марамуреська. Р. м. виникла на основі *латинської мови* (точніше розмовної народної латині), що зазнала субстратного впливу (див. *Субстрат* у мовознавстві) місцевої мови *даків* і суперстратного впливу (див. *Суперстрат* у мовознавстві) слов'янських мов. У лексиці є запозичення з угор., грец., тюркських та ін. мов.

З 19 ст. помітно вплив зх.-романських мов, передусім франц. та італійської. Характерні риси в фонетиці: своєрідні голосні середнього ряду ӑ та î, протиставлення палаталізованих і непалаталізованих приголосних; у морфології: наявність обопільного роду іменників, збереження відмінювання іменників, постпозиція означеного артикля; у синтаксисі: заміна інфінітивних конструкцій особовими формами кон'юнктива дієслова. Словотвір здійснюється переважно за допомогою афіксів, частина з яких — слов'ян. походження. За деякими рисами Р. м. належать до балканського *мовного союзу*. Найдавніші пам'ятки Р. м. — з 16 ст., написані вони *кирилицею*. У 19 ст. писемність переведено на лат. алфавіт. Про л-ру Р. м. див. *Румунія*, розділ Література.

Літ.: Йордан Й. Грамматика румынского языка. Пер. с рум. М., 1950; Репина Т. А. Румынский язык. М., 1968. *С. В. Семчинський.*

РУМУ́НСЬКИЙ СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНИЙ КОМІТЕ́Т ДІЇ — революційна організація рум. лівих соціал-демократів, які рятувалися в Росії від переслідувань уряду боярської Румунії; діяла в Одесі з літа 1917 до поч. 1918. К-т ставив перед собою завдання повалення революц. шляхом бурж.-поміщицького ладу в Румунії, виступав на підтримку революції в Росії. Вів пропагандистську революц. роботу серед солдатів, матросів, що втекли з рум. армії, та населення Молдавії. Активними діячами к-ту, що налічував понад тисячу чол., були М. Г. *Бужор*, А. Залік та ін. Видавав газ. «*Лупта*» («Боротьба»), друкував листівки. Підтримував зв'язок з революц. групами на тер. Румунії, окупованої австро-нім. військами. В листопаді 1917 створив Рум. військ.-революц. к-т, що відіграв значну роль в організації *румунських революційних батальйонів*.

РУМУ́НСЬКІ РЕВОЛЮЦІ́ЙНІ БАТАЛЬЙО́НИ — добровільні революц. формування, що діяли в Рад. країні в роки громадянської війни. Створені в січні 1918 в Одесі на заклик Рум. військ.-революц. к-ту. До складу їх входили рум. соціалісти-емігранти, колишні солдати і матроси рум. армії

і флоту. Було сформовано 1-й революц. (піхотний) батальйон (командир В. Попович) та мор. батальйон (командир Г. Строїч). На поч. 1918 1-й революц. батальйон узяв участь у боях проти рум. інтервентів у районі Бендер, мор. батальйон — у районі Акермана (тепер м. Білгород-Дністровський) та в районі Вилкового. На поч. березня Р. р. б. разом з червоногвардійцями брали участь у боях проти нім. військ і гайдамаків у районі Одеси. В серед. березня 1918 батальйони було евакуйовано до Криму. В квітні 1918 їх розформовано. Значна частина рум. бійців-інтернаціоналістів влилась до лав Червоної Армії.

РУМЧЕРО́Д — Центральний виконавчий комітет Рад солдатських, матроських, робітничих і селянських депутатів Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одес. військ. округу. Обраний на 1-му фронтовому й обласному з'їзді Рад, що відбувся 10—27.V (23.V—9.VI) 1917 в Одесі. Поширював свою діяльність також на Бессарабію, Херсонську, Таврійську, пд. частину Подільської і Катериносл. губ. З липня 1917 Р. видавав газету *«Голос революции»*. До грудня 1917 Р. перебував під впливом меншовиків і есерів. Угодовське керівництво Р. виступило проти Великої Жовтн. соціалістич. революції. На 2-му з'їзді Р., що відбувся 10—23. XII 1917 (23.XII 1917 — 5.I 1918) в Одесі, більшість делегатів підтримала більшовиків. З'їзд, в якому взяв участь представник ЦК РСДРП В. *Володарський*, прийняв більшовицькі рішення з осн. питань — про поточний момент, організацію влади, агр. питання, про демократизацію армії тощо — й обрав більшовицький виконком, до складу якого ввійшли В. Г. *Юдовський* (голова Р.), П. І. *Старостін* та ін. Р. брав участь у підготовці і проведенні *Одеського січневого збройного повстання 1918*, після перемоги якого оголосив себе найвищим органом влади в області й на фронті, взяв на себе керівництво частинами Рум. фронту та Одес. військ. округу. Р. очолив здійснення соціалістичних перетворень на Пд. Україні, керував боротьбою проти рум. і нім. інтервентів. У травні 1918 в зв'язку з окупацією Пд. України нім. військами Р. припинив діяльність.

М. Ю. Раковський.

РУМЯ́НЦЕВ Олексій Матвійович [н. 3 (16).II 1905, с. Минцово Галицького пов., тепер Костром. обл.] — рад. економіст, акад. АН СРСР (з 1966), іноземний член АН НДР (1970). Член КПРС з 1940. Закінчив Харків. ін-т нар. г-ва (1926). В 1930—50 — на наук.-пед., комсомольській та парт. роботі. В 1950—52 — директор Ін-ту економіки АН УРСР, 1951—52 — голова Бюро Відділення сусп. наук АН УРСР. З 1952 — в апараті ЦК КПРС, з 1956 — на редакційній роботі — гол. редактор журн. «Коммунист», шеф-редактор журн. «Проблемы мира и социализма», гол. редактор газ. «Правда». В 1965—67 — академік-секретар Відділення економіки АН СРСР, 1968—71 — директор Ін-ту конкретних соціальних досліджень АН СРСР, з 1967 — гол. редактор енциклопедії «Политическая экономия». Праці з загальнотеоретичних проблем марксистсько-ленінської політ. економії і соціології, конкретних питань розвитку нар. г-ва, сучас. світового революц. процесу, критики бурж. концепцій. На XIX, XX, XXII—XXIV з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 4 і 5-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

РУМЯ́НЦЕВ (Румянцев-Задунайський) Петро Олександрович [4 (15).I 1725, Москва — 8 (19).XII 1796, с. Ташань, тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.] — рос. полководець, генерал-фельдмаршал (з 1770), граф (з 1744). Під час *Семилітньої війни 1756—63* відзначився в битвах під Гросс-Єгерсдорфом (1757), Кунерсдорфом (1759), у здобутті Кольберга. З 1764 — президент другої *Малоросійської колегії*, генерал-губернатор Малоросії. Обіймаючи ці посади, Р. проводив політику ліквідації політ. автономії Лівобережної України, примусової русифікації і нац. гноблення укр. народу. За правління Р. було проведено перепис майнового стану населення (див. *Генеральний опис Лівобережної України 1765—69*), на поч. 80-х рр. 18 ст. запроваджено загальнорос. систему адм.-політ. управління (поділ на *намісництва*), остаточно покріпачено укр. селянство (1783), поширено на Лівобережну Україну дію «Жалуваної грамоти дворянству» (1785) та зрівняно укр. поміщиків у правах з рос. дворянством. Під час рос.-тур. війни 1768—74 рос. війська під командуванням Р. розгромили тур. війська в битвах під Рябою Могилою, на річках *Ларзі* і *Кагулі*, завдали їм ряд поразок у Болгарії. В результаті цих перемог Туреччина була змушена припинити війну і підписати вигідний для Росії *Кючук-Кайнарджійський мир 1774*. Був похований в Успенському соборі *Києво-Печерської лаври*.

РУМЯ́НЦЕВСЬКИЙ О́ПИС МАЛОРО́СІЇ — див. *Генеральний опис Лівобережної України 1765—69*.

РУ́НДІ — народ, основне населення Бурунді. Живуть також у Танзанії, Уганді, Руанді. Говорять мовою кірунді, що належить до мовної сім'ї *банту*. Заг. чисельність — 6,6 млн. чол. (1978, оцінка). За релігією більшість Р.— християни, частина зберігає традиційні вірування. В 18 — на поч. 20 ст. у Р. існувало незалежне феод. королівство Бурунді. Осн. заняття — скотарство і землеробство. Про історію, господарство і культуру Р. див. *Бурунді*.

РУНЕ́ЦЬ ОВЕ́ЧИЙ, вовноїд овечий, кровососка овеча (Melophagus ovinus) — паразитична безкрила комаха род. *кровососкових*. Поширений на всіх материках, крім Антарктиди. Тіло (довж. 3—7 мм) темно-буре, сплющене; голова витягнута впоперек, з маленькими очима, дуже короткими вусиками і довгим хоботком. Живе у вовні на тілі овець та (рідко) ін. с.-г. ссавців, спричинюючи рунцеву хворобу, або мелофагоз овець. Живиться кров'ю та жиропотом. За життя (до 7 міс.) самка народжує 10—15 личинок, які приклеюються до шерсті тварини-живителя і через 6—10 год перетворюються на лялечок. Розвиток лялечки триває 20—26 діб. За рік розвивається 6—10 поколінь. Зараження відбувається при безпосередньому контакті овець (паразити переповзають від однієї тварини на іншу). Укуси Р. о. болючі і спричиняють дошкульний свербіж. Хворі вівці дуже худнуть, руно псується, ягнята можуть навіть загинути. Заходи боротьби ті самі, що й з *вошами*. Іл. с. 520.

О. П. Маркевич.

РУ́НИ (нім. Runen) — букви давньогерм. алфавіту. Старший рунічний алфавіт («старші руни») складається з 24 знаків. Написи старшими Р. належать до 2—9 ст. Знайдено їх переважно в Скандінавії. Найдавніший напис Р.— із Евре-Стабю (бл. 200 н. е.). Рунічні знаки вирізьблювали на зброї, гребенях, пряжках, амулетах, пізніше — на намогильних каменях. Написи складалися здебільшого з одного чи кількох слів і часто мали магічне значення. З 9 ст. «старші Р.» були витіснені «молодшими Р.» (16 знаків). Написи «молодшими Р.» знайдено тільки в Скандінавії (в осн. у Швеції). Більшість цих написів — на намогильних каменях. Рунічні написи мають велике значення для вивчення скандінавської *прамови*.

Літ.: Макаев Э. А. Язык древнейших рунических надписей. М., 1965; Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи. М., 1977.

М. І. Стеблін-Каменський.

Старші **руни.**

f u þ a r k g w h n i j ǽ p R s t b e m l ŋ d o

Молодші **руни.**

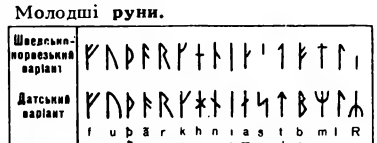

О. М. Румянцев.

Горельєф **П. О. Румянцева** роботи скульптора І. П. Мартоса. Мармур. 1805. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник.

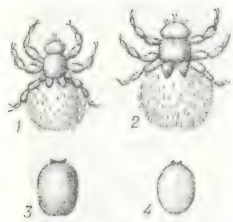

Рунець овечий:
1 — самець;
2 — самка;
3 — лялечка;
4 — личинка.

Рунянка звичайна:
1 — загальний вигляд спороносної рослини (*а* — облиснене стебло з ризоїдами, *б* — коробочка на ніжці);
2 — коробочка з ковпачком.

Рускус понтійський:
1 — гілка з квітками;
2 — тичинкова квітка;
3 — маточкова квітка;
4 — кладодій з квіткою;
5 — гілка з плодами.

бути штапельної, штапельно-косичної і косичної будови. У вигляді Р. знімається тонка, напівтонка, напівгруба і груба вовна весняного стриження. Осіння вовна напівгрубововних і *грубововних овець* Р. не утворює; під час стриження вовна розпадається на окремі пучки. Рунна вовна цениться дорожче, ніж вовна, що розпадається на пучки. У вівчарській практиці Р. наз. і основний вовновий покров вівці до стриження. При розведенні овець прагнуть, щоб зверху Р. було щільне, зімкнуте. Щільне Р. не пропускає всередину вовнового покриву вологи, пилу, гнойвки і добре захищає організм вівці від несприятливих клімат. умов.
Д. К. Міхновський.

РУНЯ́НКА, політрихум, зозулин льон (Polytrichum) — рід рослин класу листяних мохів. Стебло густо облиствлене. Листки з піхвоподібною нижньою частиною і шиловидною верхньою. Коробочка з спорами, у більшості видів ребриста з кришечкою, відокремленою біля основи шийкою (апофізою), перистомом, що складається з 64 зубців, та ковпачком, вкритим численними волосками. Бл. 100 видів, що ростуть переважно в помірних широтах — в лісах, на болотах, на півдні — в вищих гірських поясах. В СРСР — 13 видів, з них в УРСР — 8. Найпоширеніша Р. звичайна (P commune), заввишки до 40 см; росте у вологих хвойних лісах, на болотах, високогірських луках, утворює густі дернини.

РУП — укр. дрібнобурж. націоналістична партія. Див. *«Революційна українська партія»*.

РУ́ПІЯ (від санскр. рупіам — карбоване срібло) — 1) Колишня срібна монета Індії. 2) Грошова одиниця Індії, поділяється на 100 *пайсів*. За курсом Держбанку СРСР на 1.XII 1982 100 індійських Р. дорівнюють 7,67 крб. 3) Грошова одиниця Індонезії, поділяється на 100 *сенів*. За курсом Держбанку СРСР на 1.XII 1982 1000 індонез. Р. дорівнюють 1,13 крб. 4) Грошова одиниця Пакистану, поділяється на 100 пайсів. За курсом Держбанку СРСР на 1.XII 1982 100 пакист. Р. дорівнюють 5,98 крб. 5) Грошова одиниця Непалу, поділяється на 100 пайсів. За курсом Держбанку СРСР на 1.XII 1982 100 непальських Р. дорівнюють 5,50 крб. 6) Грошова одиниця Маврікію, поділяється на 100 *центів*. 8,86 маврікійської Р. дорівнюють 1 дол. США (вересень 1981). 7) Грошова одиниця Шрі-Ланки, поділяється на 100 центів. За курсом Держбанку СРСР на 1.XII 1982 100 Р. Шрі-Ланки дорівнюють 3,57 крб. 8) Грошова одиниця Мальдівської Республіки, поділяється на 100 центів (або ларі). 7,50 мальдівської Р. дорівнюють 1 дол. США (1981). 9) Грошова одиниця Республіки Сейшельські Острови, поділяється на 100 центів. 7,37 сейшельської Р. дорівнюють 1 дол. США (вересень 1980).

РУ́ПОР (голл. roeper, від roeren — кричати) — 1) Конічна або іншої форми коротка труба (з поперечними розмірами, що плавно збільшуються), якою підсилюють *гучність звуку* або концентрують у належному напрямі звукову чи електромагнітну енергію. Акустичні Р. застосовують гол. чин. у рупорних гучномовцях. Р., яким підсилюють голос, наз. мегафоном. Електродинамічні Р. використовують як опромінювачі і як самостійні *антени* переважно для приймання і передавання сантиметрових і міліметрових радіохвиль. 2) Переносно — провідник, виразник чиїхось ідей, думок, настроїв тощо.

РУР — найбільший пром. район, основна вугільно-металургійна база ФРН. Розташований на тер. землі Пн. Рейн — Вестфалія, на правобережжі Рейну, між річками Рур і Ліппе. Площа 3,3 тис. км². Нас. 5,6 млн. чол.; пересічна густота понад 1700 чол. на 1 км². Р. — центр Рурського кам.-вуг. басейну. Тут видобувають 85% вугілля ФРН (у т. ч. все коксівне), виробляють 70% сталі. На вуг.-металург. базі розвинуті електроенергетика, коксохімія, газова промисловість, важке машинобудування. Підприємства нафтопереробної (нафтопроводи від Роттердама та Вільгельмсгафена), електротех., військ. і автомоб. пром-сті. Р. — одна з найбільших *конурбацій* в світі. Найбільші міста, що входять до її складу, — *Ессен* і *Дортмунд*; осн. річковий порт і гол. центр металургії — Дуйсбург.

РУ́РСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1920 — збройний виступ трудящих Рурської області (Німеччина) в березні—квітні 1920, що спалахнув у відповідь на контрреволюц. путч (спроба нім. реакції встановити військ.-монархічну диктатуру). Повстанці вимагали чистки держ. апарату від реакційних елементів, покарання організаторів контрреволюц. путчу, проведення соціалізації осн. галузей пром-сті. Вони створили Червону армію, яка оволоділа більшою частиною Рурської обл. Уряд, наляканий розмахом революц. боротьби, пішов на деякі поступки і уклав з робітниками угоду про припинення збройної боротьби. Але підступні маневри правих лідерів соціал-демократії, що становили більшість в уряді, призвели до порушення урядом підписаної угоди. Направлені до Руру урядові війська жорстоко придушили повстання.

РУ́СА (Roosa) Стюарт (н. 16.VIII 1933, Дуранго, шт. Колорадо) — астронавт США, майор ВПС. Закінчив Колорадський ун-т (1962) і школу підготовки пілотів для аерокосмічних досліджень (1965). З 1966 — у групі астронавтів. 1—10.II 1971 разом з А. *Шепардом* і Е. *Мітчеллом* здійснив політ до Місяця на космічному кораблі «Аполлон-14». Пробув більше 2 діб на навколомісячній орбіті (35 обертів), провів роботи по фотографуванню, зондуванню й спостереганню Місяця.

РУСА́ВА — річка у Вінницькій обл. УРСР, ліва притока Дністра. Довж. 78 км, площа бас. 991 км². Бере початок на *Подільській височині*, тече глибокою (до 120 м) долиною, яка у пониззі розширюється. Живлення переважно дощове й снігове. Використовують для зрошування і риборозведення.

РУСА́КІЄВ Симеон (Симеон Русакієв Стоянов; н. 23.X 1910, м. Новий Пазар) — болг. літературознавець, громад. діяч, професор. Член Болг. компартії з 1944. На початку творчого шляху (30-і — поч. 40-х рр.) співробітничав у прогресивних газетах. За свою діяльність був ув'язнений. З 1950 — гол. ред. журн. «Език и литература». У 1967—75 — зав. кафедрою російської та радянської літератури Софійського ун-ту. Дослідник болгарсько-рос. та болг.-укр. літературних зв'язків.

Автор праць «Тарас Шевченко і болгарська література» (1964), «Становлення і розвиток соціалістичного реалізму в національних літературах» (1968, укр. мовою, у співавт. з Є. *Шабліовським*), «Революція і література» (1971), «Російська література. Дожовтневий період. 1890—1917» (1976). У 1967—73 — голова Т-ва болг. русистів і віце-президент *Міжнародної асоціації викладачів російської мови та літератури* (МАВРМЛ). Р. належать також монографії про рад. письменників («Платон Воронько — особа і творчість», 1964, та ін.). Нагороджений МАВРМЛ медаллю ім. О. С. Пушкіна (1979).

Тв.: Укр. перекл.— Тарас Шевченко і болгарська література. К., 1968: Платон Воронько. К., 1973.
О. Д. Кетков.

РУСАКО́В Костянтин Вікторович [н. 18 (31).XII 1909, м. Торопець, тепер Калінін. обл.] — рад. парт. і держ. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1979). Член КПРС з 1943. Н. в сім'ї селянина. В 1930 закінчив Ленінгр. політех. ін-т ім. М. І. Калініна. В 1930—39 — на інженерно-тех. і госп. роботі в буд. трестах у Ленінграді, Ленінакані, Іркутську. В 1939—53 і 1955—57 — в Наркоматі, потім — у М-ві рибної пром-сті СРСР (на роботі в апараті, заст. міністра, міністр). У 1953—55 працював в апараті Ради Міністрів СРСР. В 1958—60 — на дипломатичній роботі; 1962—64 — надзвичайний і повноважний посол СРСР у Монгольській Народній Республіці. В 1960—62 і з 1964 — в апараті ЦК КПРС. У 1968—72 — зав. відділом ЦК, 1972—77 — помічник Генерального секретаря ЦК КПРС. З 1977 — секретар і зав. відділом ЦК КПРС. У 1966—71 — член Центр. ревізійної комісії КПРС. Член ЦК КПРС з 1971. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

РУСА́ЛКА — персонаж східнослов'ян. міфології, божество вологи. За нар. уявленнями, Р. жили переважно в річках та озерах. Чинили людям зло, затягали їх у воду або залоскочували до смерті. Р. ставали утоплені дівчата й нехрещені діти. Образи Р. пов'язані з дохристиянським культом померлих. За укр. та білорус. повір'ями, крім водяних, були ще й польові та лісові Р. У пд. слов'ян до Р. багато в чому подібні *віли*. Нар. повір'я про Р. використано в л-рі (М. Гоголь, О. Пушкін, Т. Шевченко, Леся Українка та ін.) і музиці (муз. драма О. Даргомижського «Русалка», незакінчена опера М. Леонтовича «На русалчин великдень»).

«РУСА́ЛКА» — укр. літературно-художній тижневик ліберально-бурж. напряму. Видавався у Львові під ред. В. *Шашкевича* з 1 січня по 2 квітня 1866 (вийшло 12 номерів). У журналі друкувалися народні пісні, твори укр. письменників С. Воробкевича, О. Конисько-го, В. Шашкевича, К. Климковича, переклади з зх.-європейських л-р, літ.-критичні й бібліографічні огляди, науково-популярні статті з історії і теорії літератури, мовознавства, природознавства.

Р. Ф. Кирчів.

«РУСА́ЛКА ДНІСТРО́ВАЯ» — укр. альманах, виданий *«Руською трійцею»*, з якого почалася нова укр. л-ра на Зх. Україні. Вийшов у світ 1837 в м. Будимі (тепер Будапешт). В альманасі вміщено укр. нар. пісні, твори М. *Шашкевича*, Я. *Головацького* та І. *Вагилевича*, переклади серб. нар. пісень та уривків із «Краледворського рукопису», подано опис давніх слов'ян. рукописів львівського книгосховища, рецензію на зб. весільного фольклору. В «Передслів'ї» до «Р. Д.» М. Шашкевич відзначав велику роль у культур. житті творів І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, фольклорних збірок М. Цертелєва, М. Максимовича, «Запорожской старины» І. Срезневського. Наскрізна ідея збірки — єдність Наддніпрянської та Наддністрянської України. «Р. Д.» пробуджувала у трудящих Зх. України протест проти австрійського гноблення. За словами І. Франка, збірка «була свого часу явищем наскрізь революційним» (Франко І. Твори, т. 26. К., 1980, с. 90). Іл. с. 522.

Видання: Русалка Дністрова (Фотокопія з видання 1837 р.). К., 1972.

М. Й. Шалата.

РУСАНІ́ВСЬКИЙ Віталій Макарович (н. 25.VI 1931, Харків) — укр. рад. мовознавець, акад. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1957. Закінчив Київ. ун-т (1954). З 1957 працює в Ін-ті мовознавства АН УРСР, з 1964 — заст. директора, з 1981 — директор. Академік-секретар Відділення л-ри, мови і мистецтвознавства АН УРСР (з 1978). Автор праць з сучасної укр. літ. мови, теорії мовознавства, істор. граматики, взаємозв'язків укр. мови з ін. слов'ян. мовами. Наук. керівник колективів і один з авторів праць «Філософські питання мовознавства» (1972), «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» (1969), «Історія української мови» (т. 1—2, 1978—79) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Структура українського дієслова. К., 1971; Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI—XVII ст. К., 1973; Народнорозмовна мова як джерело розвитку східнослов'янських літературних мов XVI — початку XVIII ст. К., 1978; Життя слова. К., 1978 [у співавт.]; Походження і розвиток східнослов'янських мов. К., 1980.

Л. С. Паламарчук.

РУСА́ФІ (ар-Русафі) Мааруф Ібн-Абд аль-Гані (1875, Багдад — 16.IV 1945, там же) — ірак. поет. Зачинатель соціальної поезії в новій араб. л-рі. Викладав араб. мову й л-ру, займався журналістикою, літературознавством. Перший його диван (збірка віршів) вийшов 1910, потім багато разів перевидавався з доповненнями. На поч. творчого шляху був близьким до *панісламізму*. Після англ. окупації Іраку 1920 виступав з патріотичними антиімперіалістичними творами, на захист знедолених, за права жінок. У 1930—37 — член парламенту. За антиурядові виступи зазнавав переслідувань. Широко популярні його патріотичні касиди «Ми і міжнародне становище» (1942) і «Послання до аль-Джавахірі» (1944). Автор праць з історії л-ри і араб. мови, серед них «Дослідження з арабомовної літератури» (1928), «Листи-коментарі» (1944), «Біля брами в'язниці Абу-ль-Ала» (1946) тощо.

Ю. М. Кочубей.

РУ́СЕ, Рущук — місто на Пн. Болгарії, адм. ц. Русенського округу. Гол. річковий порт країни на Дунаї. Автошляхом і з-цею (міст через Дунай) сполучене з Джурджу (Румунія). 160 тис. ж. (1975). Розвинуте машинобудування (у т. ч. виробн. електронно-обчислювальної техніки, електротех. виробів, с.-г. машин, судно- і верстатобудування). Значна хім. (виробн. фарб, лаків, штучної шкіри) та харчосмакова пром-сть. Нафтопереробка, підприємства меблевої, шкіряної, текст. пром-сті. Ін-т механізації і електрифікації с. г. Б-ка, істор. музей, картинна галерея. Оперний і драм. театри. Засн. римлянами у 1 ст. як військ. пристань. Як місто вперше згадується 1503. У 1811 при Р. відбулася одна з вирішальних битв рос.-тур. війни 1806—12.

РУ́СИН Василь Павлович (н. 2.I 1919, с. Лецовиця, тепер Мукачівського р-ну Закарп. обл.) — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни, держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1943. В 1939 виїхав з окупованого угор. фашистами Закарпаття до СРСР. У 1942 вступив до *Першої Чехословацької окремої бригади в СРСР*. У вересні — жовтні 1944 — командир партизан. з'єднання на Закарпатті (на тер. тепер. Свалявського та Мукачівського р-нів). Після визволення Закарпаття Рад. Армією і його возз'єднання з Рад. Україною — на рад. роботі. У 1952 закінчив (заочно) Львів. ун-т. В 1963—74 — голова виконкому Закарп. обл. Ради депутатів трудящих. З 1974 — заст. міністра соціального забезпечення УРСР. На XXIII і XXIV з'їздах Компартії України обирався кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання і Верховної Ради УРСР 3—8-го скликань, 1969—74 — член Президії Верховної Ради УРСР. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

РУСИ́Н Павло (бл. 1470, м. Кросно, тепер ПНР — 1517, м. Сонг, там же) — укр. письменник і культурно-осв. діяч. Навчався в Грейсвальдському ун-ті в Померанії, де 1499 здобув ступінь бакалавра. В 1506—16 — професор Краківського ун-ту. Вчив М. *Коперника*, латиномовних слов'ян. поетів Яна Вислицького (Яна з Вислиці), Яна Дантишека та ін. За висловом І. М. Голенищева-Кутузова, Русин був першим гуманістичним поетом в укр. літературі. Автор збірки латиномовних поетичних творів (Відень, 1509; 4 тис. рядків).

Тв.: [Вірші]. «Жовтень», 1976, № 12.

Літ.: Голенищев-Кутузов И. Н. Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия). М., 1963.

В. В. Яременко.

РУСИ́НИ — назва українців Галичини, Буковини й Закарпаття, що набула найбільшого поширення під час їхнього перебування під гнітом Австро-Угорщини. Слово «русини» походить від назви «Русь». Називаючи себе «русинами», українці зх.-укр. земель підкреслювали споконвічний зв'язок цих земель з усією Україною і Росією, з усіма сх. слов'янами. Ця назва відображала рішучий опір зх.-укр. населення асиміляторським намаганням іноз. загарбників, які, спираючись на підтримку укр. бурж. націоналістів, проводили щодо нього політику соціального й нац. гноблення, понімечування, полонізації, мадяризації й румунізації. Істор. умови розвитку Р. зумовили деяку своєрідність їхньої мови і культури.

РУСИ́НСЬКА ЧЕРВО́НА ГВА́РДІЯ — див. *Закарпатська Червона гвардія*.

РУ́СКА Алоїзій (Луїджі) Іванович (1758—1822) — рос. архітектор, академік архітектури. В 1783 з Лугано (Швейцарія) приїхав до Росії, де жив до 1790. Працював у Петербурзі. Один з авторів альбому «Зразкові фасади» житлових будинків, виданого 1809—12, за цими зразками велася забудова міст у Росії та на Україні. За проектами Р. зведено *Ніжинський ліцей* (1807—20; іл. див. т. 7, с. 363), церкву в Сімферополі, гостині двори в Києві (1809), Білій Церкві (1809—14; іл. див. до ст. *Гостиний двір*, т. 3, с. 129); перебудовано (1810) церкву в с. Диканьці на Полтавщині (збудована в кін. 18 ст., арх. М. Львов).

РУ́СКУС (Ruscus) — рід вічнозелених дводомних рослин родини *лілійних*. Півкущі з повзучим кореневищем. Листки редуковані до маленьких лусочок; їхню функцію виконують гілки, які частково перетворилися на *кладодії*. Квітки дрібні, зеленуваті, містяться на кладодіях. Плід — м'ясиста ягода. До 6 видів, поширених у Середземномор'ї і Макронезії. В СРСР (в Криму і на Кавказі) 4 види; ростуть у гірських лісах, по кам'янистих місцях, на скелях. Плоди Р. колхідського (R. colchicus) їстівні. Р. понтійський (R. ponticus) заготовляють на корм козам і великій рогатій худобі. Всі види Р. вирощують як декоративні.

РУСЛИ́ЦЯ (Elatine) — рід рослин родини руслицевих. Невеликі однорічні трави з слабкими, густо облиствленими стеблами, які часто у вузлах вкорінюються. Листки цілісні, супротивні або кільчасті. Квітки дрібні, правильні, двостатеві, поодинокі чи зібрані пучками в пазухах листків. Плід — коробочка. Відомо 25 видів, поширений у помір. і тропіч. зонах обох півкуль. В СРСР — 8 видів, з них в УРСР — 4. Ростуть в мілких

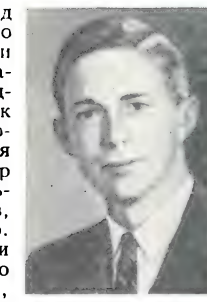

С. Руса.

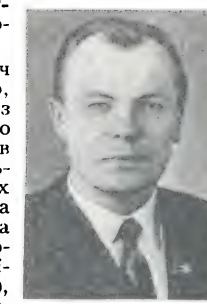

К. В. Русаков.

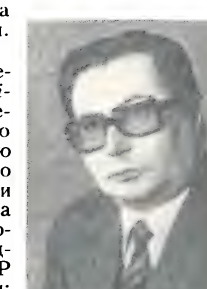

В. М. Русанівський.

Русалка. Поволзьке різьблення. Дерево. 19 ст.

О. М. Руснак.

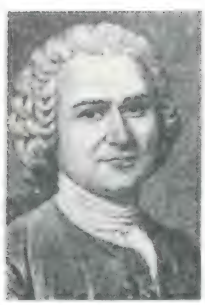

Ж. Ж. Руссо. Портрет роботи М. К. де Ла Тура. 1753. Пастель. Музей мистецтва та історії. Женева.

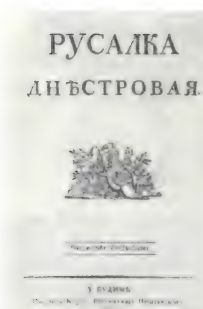

«Русалка Дністровая». Обкладинка альманаху.

стоячих і повільно текучих водах, по болотах, заплавних луках тощо. Часто утворюють зарості. Найпоширеніша — Р. кільчаста (E. alsinastrum); на Закарпатті — Р. сумнівна (E. ambigua, син. E. triandra). Іл. с. 524.

РУСЛО́ — те саме, що й *річище*.

РУСНА́К Орест Манолійович [псевд. — Герлах; 24.VIII (5.IX) 1895, с. Дубівці, тепер Кіцманськ. р-ну Чернів. обл.— 23.I 1960, Мюнхен] — укр. співак (тенор). У 1924 закінчив Празьку консерваторію, 1925 вдосконалював майстерність в Італії. Співав у оперних театрах Австрії та Німеччини (Берлін, 1930—31; Мюнхен, 1931—38). З 1938 виступав як камерний співак у містах Європи та Америки. В 1926—35 гастролював у Галичині (Чернівці, Львів та ін.), 1929—30 — в СРСР (зокрема, на Україні — Київ, Харків, Одеса, Запоріжжя, Миколаїв, Дніпропетровськ). Партії: Ліонель («Марта» Флотова), Йонтек («Галька» Монюшка), Герцог, Манріко («Ріголетто», «Трубадур» Верді). В концертах виконував твори М. Лисенка, Д. Січинського, С. Людкевича, Н. Нижанківського, Я. Лопатинського, а також укр. нар. пісні.

Літ.: Демочко К. Оперний співак з Дубівців. В кн.: Демочко К. Мистецька Буковина. К., 1968.

І. М. Лисенко.

РУ́СНЯК (Rusznyák) Іштван (22.I 1889, Будапешт — 15.X 1974, там же) — угор. терапевт, патофізіолог і біохімік, академік (з 1946) і президент (1949—70) Угор. АН. Закінчив мед. ф-т Будапештського ун-ту (1912). Професор ун-тів в Сегеді (1931) і Будапешті (1946—63), одночасно (з 1960) — директор Ін-ту експериментальної медицини. Осн. праці присвячені проблемам лімфообігу, профілактики шоку, порушення трофіки при ураженні нервової системи; вивченню білків крові (зокрема, глюкопротеїдів); розробці мікрометоду виявлення хлоридів, натрію, сечовини в крові, методу нефелометрич. визначення білкових фракцій крові тощо. В 1936 відкрив вітамін Р (разом з А. *Сент-Дєрді*). Іноземний член АН СРСР (з 1958) та АН ін. країн. Золота медаль М. В. Ломоносова АН СРСР (1968).

РУ́СОВ Олександр Олександрович (7.II 1847, Київ — 8.X 1915, там же) — укр. земський статистик, етнограф і фольклорист, громад. діяч. В 1868 закінчив Київ. ун-т. Працював викладачем, займався етнографією і видавничою діяльністю. У 1874 брав участь у підготовці перепису населення Києва. Р. проводив оціночно-статистичну роботу в Харків., Херсон. і Полтав. губ., розробляв екон. баланс Черніг. губ. У 1899—1902 працював зав. статистичним бюро Полтав. губернського земства; 1902—08 — зав. статистичним відділом Петерб. страхової контори і в статистичній комісії *Вільного економічного товариства*. В 1908—15 Р. викладав статистику в Київ. комерційному інституті. Автор праць у галузі статистики та етнографії, зокрема «Опису Чернігівської губернії» (2 тт., 1898—99). Йому належить також праця про творчу діяльність М. В. Лисенка («Киевская старина», 1903). Р. написав ряд розвідок з української фольклористики («Кобзар Вересай, його музика і пісні, що виконуються ним», 1874; про торбаністів, 1892; про колядки, 1907).

РУ́СОВА (дівоче прізв.— Ліндфорс) Софія Федорівна (18.II 1856, с. Олешня, тепер Ріпкинського р-ну Черніг. обл.— 5.II 1940, Прага) — укр. громадська, культур.-осв. діячка і педагог бурж.-націоналістичного напряму. Дружина О. О. *Русова*. Після закінчення гімназії у Києві (1871) працювала в освітніх і виховних закладах. Брала участь у русі укр. земляцтва (в Петербурзі, 1874—76) і народовольців. Не раз зазнавала арештів. Піонер жіночого демократичного руху на Україні 70—80-х рр., автор ряду праць з питань мистецтва, л-ри (про творчість Т. Шевченка, Г. Сковороди, Р. Тагора), шкільних підручників, досліджень з педагогіки, історії, географії тощо. В період громадян. війни — в таборі націоналістичної контрреволюції, працювала в секретаріаті *Центральної ради*. В 1921 емігрувала за кордон.

С. В. Далавурак.

РУССІЛЬЙО́Н — історична область на Пд. Франції, біля узбережжя Середземного м. В давнину тер. Р. заселяло плем'я сардонів (від їхнього центру Русціно походить назва області). На межі 8 і 9 ст. Р.— графство в складі *Франкської держави*. З 915 влада графів Р. стала спадковою. В 1172 Р. перейшов до *Арагону*. В 1276—1344 Р. входив до складу королівства Майорка. В 1463 франц. король Людовік XI анексував Р. У 1493 Франція повернула Р. Іспанії. За Піренейським миром 1659 Р. був закріплений за Францією, став її провінцією. В кін. 18 ст. на тер. Р. утворено деп. Сх. Піренеї. Головне м.— Перпіньян. На території Р. зберігається *каталанська мова* та своєрідна культура.

«РУ́ССКАЯ СТАРИНА́» — щомісячний істор. журнал, виходив 1870—1918 в Петербурзі. Засновником, видавцем і редактором його (до 1892) був М. І. Семевський. У виданні «Р. с.» брав участь В. І. *Семевський*. Спочатку журнал мав ліберально-бурж. і ліберально-народницький характер. З 1892 в ньому помітне місце посідали офіційні, консервативно-реакційні матеріали. Поряд з істор. розвідками й дослідженнями публікувалися офіц. документи, автобіографії, мемуари, записки тощо, вміщувалися худож. твори, пам'ятки нар. творчості, цінний ілюстративний матеріал. «Р. с.» вперше серед рос. істор. журналів почала постійно друкувати матеріали з історії визвольного руху в Росії, найбільше— з історії руху *декабристів*. Чимало публікацій було присвячено історії України. Тут друкували свої праці українські буржуазні історики й краєзнавці М. І. Костомаров, П. О. Куліш, О. М. Лазаревський, П. С. Єфименко та ін. Видано розписи змісту «Р. с.» за 1870—1902

«РУ́ССКИЙ АРХИ́В» — щомісячний істор. журнал, виходив 1863—1917 в Москві. За своїм напрямом поєднував бурж.-ліберальні тенденції з дворянсько-монархічними. Публікував документальні матеріали та ін. джерела з історії Росії й рос. л-ри, переважно 18—19 ст., матеріали з історії сусп. думки і визвольних рухів у Росії та на Україні. Серед публікацій «Р. а.» — праці укр. істориків О. М. *Лазаревського*, М. О. *Максимовича*, П. О. *Куліша*, спогади й біографічні матеріали про Т. Г. Шевченка, П. П. Гулака-Артемовського, матеріали з історії українського мистецтва. Видано розписи змісту «Р. а.» за 1863—1908.

«РУ́ССКИЙ ЯЗЫ́К И ЛИТЕРАТУ́РА В ШКО́ЛАХ УССР» — науково-методичний журнал М-ва освіти Укр. РСР. Засн. 1976 у Києві. Періодичність — 6 номерів на рік. Висвітлює актуальні проблеми філології, питання сучас. методики викладання рос. мови і л-ри в заг.-осв. школах та ін. навч. закладах республіки, передовий педагогічний досвід. Розкриває специфіку роботи словесників-русистів у школах з молд., угор. та польс. мовами навчання. На сторінках журналу виступають провідні лінгвісти республіки, літературознавці, методисти, вчителі-практики, вміщуються рецензії на нові видання з методики викладання рос. мови та л-ри, мовознавчі і літературознавчі праці, хроніка.

В. Л. Олешко.

РУ́ССО (Russo) Алеку [17 (29).III 1819, Кишинів — 4 (16).II 1859, Ясси] — молд. і рум. письменник. Навчався у Швейцарії та Відні. За сатиричні твори й участь в антифеод. русі 1848 в Молд. князівстві зазнав переслідувань. Був у вигнанні (1848—51). Творчість Р. пройнята революц.-демократичними ідеями. Поема в прозі «Пісня Румунії» (1850, у співавт.) містить заклик до продовження революц. боротьби. Р. обстоював самобутність нац. л-ри і мови в статтях «Критика критики» (1846), «Народна поезія» (1847), «Роздуми» (1855) та ін.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. Кишинев, 1959.

Літ.: Василенко И. Алеку Руссо. Жизнь и творчество. Кишинев, 1967.

С. В. Семчинський.

РУ́ССО (Russo) Вінченціо (16.VI 1770, Пальма-Кампанія — 19.XI 1799, Неаполь) — італ. мислитель і революціонер, юрист. У розробленому ним утопічному вченні зображав ідеальний сусп. лад у вигляді республіки, де кожний громадянин володіє ділянкою землі, яку сам обробляє, держ. посади не оплачуються, немає церкви. Шлях до знищення майнової нерівності вбачав у скасуванні права спадкоємства. Виступав проти розвитку пром-сті, торгівлі, мистецтва. За участь у патріотичному русі в *Неаполітанському королівстві* 1797 був засуджений до ув'язнення, але, щоб його уникнути, Р. втік з Неаполя. Повернувся 1799 після скинення Бурбонів. Був одним з діячів буржуазної Партенопейської республіки, проголошеної в ході революції в *Сіцілій обох Королівстві* 1799. Після падіння республіки страчений.

РУССО́ (Rousseau) Жан Жак (28.VI 1712, Женева — 2.VII 1778, Ерменонвіль, поблизу Парижа) — франц. філософ-просвітитель, письменник, педагог і композитор. Н. в сім'ї ремісника-годинникаря. З 1744 жив у Парижі, де зблизився з *енциклопедистами,* особливо з Д. *Дідро,* співробітничав в «Енциклопедії». В 1762, зазнавши переслідувань влади, залишив Францію (повернувся 1770). Р.— ідеолог дрібної буржуазії. В працях «Міркування про походження і причини нерівності між людьми» (1755), «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» (1762) та ін. гостро критикував феод.-абсолютистський лад, закликав до боротьби проти деспотизму. Ідеалізуючи первісне суспільство, Р. протиставляв сучас. йому сусп. лад щасливому життю в т. з. «природному стані», коли всі люди були, на його думку, рівними й вільними. Причину виникнення нерівності вбачав у приватній власності, проте не виступав за цілковиту ліквідацію її, а висунув утопічну теорію зрівняльного розподілу приватної власності як засіб знищення поділу суспільства на багатих і бідних. Р. висловив здогад про вирішальну роль економіки в розвитку суспільства. Будучи прихильником договірної теорії походження д-ви (див. *Суспільного договору теорія*), Р. вважав, що внаслідок змови між багатими держ. влада узаконила приватну власність, узурпувала природні права народу, і висловив думку, що народ має право розірвати цей договір, тобто повстати, повалити існуючу владу і встановити нар. *суверенітет*. Взірцем д-ви Р. вважав невелику республіку і мріяв перетворити сучасні йому д-ви на своєрідну федерацію невеликих республік. Сусп.-політ. погляди Р. відіграли важливу роль в ідеологічній підготовці франц. бурж. революції 18 ст., у розвитку бурж.-демократичної ідеології в Зх. Європі. Вони справили вплив на передових мислителів Росії та України (О. М. *Радищев,* Г. С. *Сковорода,* Я. П. *Козельський* та ін.). У філософії Р.— прихильник *деїзму*. Заперечуючи церк. вчення про створення природи богом, він водночас визнавав існування бога, безсмертної душі. З позицій *дуалізму* Р. вважав началами усіх природних явищ дух і матерію, причому матерію розглядав як пасивне начало, приписуючи активність богові. В теорії пізнання стояв на позиціях *сенсуалізму*. Р. піддав гострій критиці схоластичну філософію і реліг. фанатизм. Як письменник виступив у 30-х рр. Писав поеми, вірші, комедії («Нарцис», 1753; «Військовополонені», опубл. 1782), романи. Автор опер («Сільський чарівник», 1753, та ін.), до яких створював лібретто й музику. В кн. «Еміль, або Про виховання» (1762) втілив свої пед. погляди. В епістолярному романі «Юлія, або Нова Елоїза» (1761) засуджував станове суспільство, протиставляючи йому природне почуття любові. В автобіогр. «Сповіді» (опубл. 1782—89) розповів про своє життя, духовні пошуки, переживання тощо. Художні твори Р. пробуджували гуманне ставлення до бідних, любов до природи, сприяли гармонійному розвиткові особистості, виховували почуття громад. обов'язку. Літ. діяльність Р. викликала до життя течію руссоїзму, близьку до *сентименталізму* (іноді її розглядають як франц. різновид сентименталізму). Великий вплив мав і на романтиків. І. Франко в статті «Влада землі в сучасному романі» й у «Передньому слові» до «Перебенді» Т. Шевченка писав про складний характер творів Р., підкреслював вплив їх на молодого Т. Шевченка, вказував на світовий резонанс його суспільних і естетичних ідеалів.

Тв.: Рос. перекл. — Об искусстве. Л.— М., 1959; Избранные сочинения, т. 1—3. М., 1961; Трактаты. М., 1969.

Літ.: Верцман И. Е. Жан-Жак Руссо. М., 1976; Дворцов А. Т. Жан Жак Руссо. М., 1980.

І. Є. Зіневич (філософські погляди Р.), *І. М. Лозинський* (Р.-письменник).

РУССО́ (Rousseau) Теодор (15.IV 1812, Париж — 22.XII 1867, Барбізон, деп. Сена і Марна) — франц. живописець і графік, представник *барбізонської школи*. Живопису навчався в Парижі (1827—29). З 1836 жив переважно в Барбізоні. У своїх пейзажах просто і правдиво відтворював рідну природу: «Ринок у Нормандії» (30-і рр. 19 ст., ДЕ), «Алея каштанів» (1837), «Болото в Ландах», «Дуби» (обидва — 1852), всі — Лувр; «На водопої», «Краєвид у Барбізоні» (обидва — Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві).

Т. Руссо. Ринок у Нормандії. 30-і роки 19 ст. ДЕ в Ленінграді.

РУСТАВЕ́ЛІ Шота (н. в 2-й пол. 12 ст.— п. на поч. 13 ст.) — груз. поет, автор поеми «Витязь в тигровій шкурі». Точних біографічних даних про Р. збереглося мало. Н. в сх. районах Грузії, в Месхетії. Р. не належав до соціальної верхівки. Навчався в Ікалтойській академії, після чого його було відряджено до Візантії для продовження освіти. Повернувшись на батьківщину, Р. обійняв посаду скарбника чи бібліотекаря при дворі цариці *Тамар*. В ці ж роки написав поему «Витязь в тигровій шкурі». Був прибічником прогресивної на той час політики централізованої феод. держави, і ці свої погляди художньо втілив в ідеях та образах поеми. Про дальший життєвий шлях Р. нар. переказ твердить, що поет змушений був виїхати на чужину. Дані про те, що Р. закінчив життя як чернець монастиря святого Хреста в Єрусалимі, підтверджено останніми істор. знахідками. На стіні монастиря виявлено портретну фреску з епітафією, присвяченою похованому тут Р. Отже, певно, цей портрет, намальований над місцем поховання великого поета, єдиний вірогідний, що зберігся до наших часів. До нашого часу дійшло чимало стародавніх списків поеми, що свідчить про її велику популярність. Образи поеми, засоби її поетики, так само як і факти поетової біографії, ввійшли в народну творчість, стали основою багатьох нар. пісень і легенд. Груз. народ беріг поему, як свою нац. святиню. Марні були намагання церковників одвернути нар. маси від цього геніального твору, позбавленого релігійно-аскетичної моралі, християнського ригоризму. В поемі втілено у високохудожніх образах передову гуманістичну ідеологію того часу. Твір розповідає про трьох витязів — Таріеля, Автанділа і Фрідона, про кохану Таріеля — Нестан-Дареджан та кохану Автанділа — Тінатін. Витязі належать до різних народів, але об'єдналися в боротьбі за визволення Нестан-Дареджан, що потрапила в полон до злочинного племені каджів. Осн. ідея твору — прославлення дружби і відданості між людьми, незважаючи на різну нац. й релігійну належність. Р. твердив, що в дружбі є рівними права й обов'язки як чоловіків, так і жінок. Дружба для поета поєднується з почуттям кохання, яке поет трактує, відкидаючи і лицемірні аскетичні проповіді релігійників, і всіляку вульгаризацію його. Р. виступив проповідником боротьби проти зла й несправедливості в людському житті, оспівавши велич відданої любові до рідного краю і славу героїчного опору всіляким нападникам і загарбникам. Своїми етичними ідеалами поет сягнув значно вище за моральний рівень своєї епохи, наблизившись до вселюдського розуміння етичних суспільних принципів. Вільний від релігійної догматичності, поет у своєму світогляді мав значні елементи філософії *неоплатонізму*, використовуючи його в боротьбі проти схоластики як християнської, так і мусульманської, що гальмували розвиток культури азіатських і європ. народів. Р. поєднав у своїй творчості духовні цінності зх.-європ. культури і скарби, надбані культурою сх. народів, насамперед духовні скарби перської та араб. л-р. Рівнем культурної озброєності, глибоко гуманістичним спрямуванням творчості, ворожістю щодо задубілості середньовічних етичних догм і канонів Р. є попередником гуманістичної ідеології *Відродження*. Високий ідейний зміст своєї поеми Р. втілив у досконалу художню форму. Поему написано шістнадцятискладовим розміром шаїрі (двома варіантами цього розміру, один з яких наближається до нашого восьмистопного хорея). Розмір цей став улюбленим розміром груз. народнопісенної творчості. Поему написано живою нар. мовою. Чимало афоризмів і віршів Р. стало нар. приказками. Поема поширювалася в Грузії в рукописах аж до 1712, коли в Тбілі-

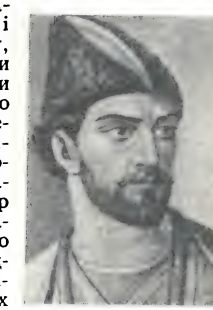

Ш. Руставелі.

Портрет **Ш. Руставелі.** Знайдено 1960 в монастирі святого Хреста в Єрусалимі.

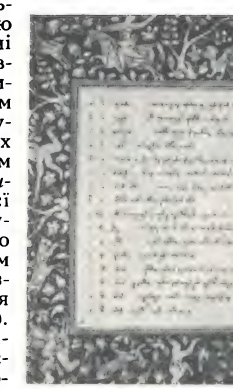

Сторінка з рукопису поеми «Витязь в тигровій шкурі» **Ш. Руставелі.** 17 ст.

сі в друкарні царя *Вахтанга VI* вийшло її перше друковане видання. Поему перекладено багатьма мовами світу. Є кілька рос. перекладів усього тексту поеми, з-поміж яких вирізняються переклади К. Бальмонта, М. *Заболоцького*, П. Петренка, Ш. Нуцубідзе. Укр. мовою перший переклад (та й взагалі один з перших перекладів поеми іншою мовою) зробив О. *Навроцький*.

Пропагандистом поеми виступив М. *Гулак*. Повний переклад поеми здійснив М. Бажан. У Тбілісі споруджено пам'ятник Р. (1938), ім'я Р. присвоєно Інституту історії груз. л-ри АН Груз. РСР, театрам, палацам культури, бібліотекам. Ім'ям Р. названо одну з найбільших вершин Головного Кавказького хребта (4960 м). На Україні ім'ям Р. названо вулиці в Києві, Львові та в ін. містах. Образ Р. відбито в творчості рад. поетів (С. Чиковані, Г. Леонідзе, С. Шаншіашвілі, П. Тичини, П. Антокольського, Джамбула) і рад. художників (Г. Тоїдзе, М. Дерегуса, Т. Абакелія, С. Кобуладзе, Г. Гавриленка). На мотиви Р. створено драм. вистави й опери (Л. Паліашвілі «Витязь в тигровій шкурі», Д. Аракішвілі «Шота Руставелі»).

Тв.: Укр. перекл.— Витязь в тигровій шкурі. Перекл. М. Бажана. К., 1966; Рос. перекл.— Витязь в тигровой шкуре. Л., 1977.

Літ.: Тичина П. У пісні, в славі, в помислах живе. В кн.: Тичина П. Вибрані твори, т. 3. К., 1957; Гольцев В. В. Шота Руставели. М., 1956; Барамидзе А. Г. Шота Руставели. М., 1966; Абашидзе И. В. По следам Руставели. Тбилиси, 1974; Бабаян А. М. Шота Руставели. Библиографический справочник. М., 1975. *М. П. Бажан.*

РУСТА́ВІ — місто респ. підпорядкування Груз. РСР. Розташоване на р. Курі. Залізнична станція. 134 тис. ж. (1981). В Р. розвинута металург. (з-ди: металург. та вторинних кольор. металів), хім. (з-ди: хім. та хім. волокна), буд. матеріалів (комбінати: деревообр., домобуд., залізобетонних виробів, буд. матеріалів, «Грузмонтажцемремонт»; з-ди: цем., бетонних труб) промисловість. З-ди: по ремонту буд.-дорожніх машин, рем.-мех. та ін. підприємства. Поблизу Р. — Тбіліська ДРЕС. Філіал Груз. політех. ін-ту, політехнікум, муз. уч-ще. Драм. театр, краєзнавчий музей. Місто утворено 1948. Будво його провадилось у зв'язку із спорудженням металург. комбінату, біля руїн давнього міста, зруйнованого в серед. 13 ст. монголами.

РУСТА́М Сулейман (н. 1906) — азерб. рад. письменник. Див. *Сулейман Рустам*.

РУ́СТИКА (від лат. rusticus — простий, грубий) — в архітектурі рельєфна кладка або облицювання будівель прямокутними каменями (квадрами) з грубо обтесаною або опуклою лицьовою поверхнею (т. з. рустами).

РУСТИКА́ЛЬНІ ЗЕ́МЛІ (від лат. rusticus — селянський) — селянські земельні наділи у феод.-кріпосницькій Австрії та на загарбаних нею зх.-укр. землях (у Сх. Галичині — з 1772, на Буковині — з 1774). Р. з. перебували в спадковому користуванні селян. Юрид. власниками Р. з. вважалися володільці *домінікальних земель* (поміщики, д-ва, церква), на користь яких селяни були зобов'язані відбувати панщину, виконувати різноманітні натуральні й грошові повинності та сплачувати д-ві поземельні податки. Незважаючи на урядову заборону, поміщики під різними приводами перетворювали Р. з. на свою власність. Урядовим декретом від 25.XI 1846 за поміщиками було закріплено Р. з., відібрані у селян протягом 1787—1820. За *селянською реформою 1848* сел. наділи було перетворено на особисту власність селян, внаслідок чого поділ на Р. з. і домінікальні втратив кол. значення. *Ф. І. Стеблій.*

РУСТИ́ЦЬКИЙ Йосип Олександрович [31.III (12.IV) 1839 — 13 (26).IV 1912] — укр. хірург. Н. на Україні. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1861). Працював лікарем у Києві, згодом у Петербурзі (був помічником П. Ф. *Лесгафта*). З 1874 — співробітник Київ. ун-ту, з 1889 — професор Казан., а з 1898 — Київ. ун-тів. Осн. праці присвячені вивченню поранень рогівки, нагноювальних процесів у кістках, злоякісних пухлин (зокрема, пухлин твердої мозкової оболонки), питанням історії хірургії тощо.

РУСЬ, Руська земля — в 9—10 ст. держ. утворення сх. слов'ян Серед. Придніпров'я. В писемних джерелах Р. вперше згадується під 837 у зх.-європ. хроніці (т. з. Бертінських анналах). Про існування Р. свідчать *Константин VII* Багрянородний (10 ст.), договори Р. з Візантією 10 ст., дані давньорус. літописних зведень 11—12 ст. Центрами Р. були Київ, Чернігів і Переяслав (Південний). Крім названих міст, до складу Руської землі входили Вишгород, Білгород, Василів, Заруб, Треполь, Богуслав, Корсунь, Канів. Р. включала давні племінні території *полян* і частково *сіверян* і *радимичів*. Кордони Р. свідчать про те, що вона була не племінним і не етнічним, а політ. держ. утворенням. Процес виникнення класів на Р. і сусідніх територіях сх.-слов'ян. племен, зростання місц. знаті сприяли утворенню Давньоруської д-ви (див. *Київська Русь*), яку почали називати за ім'ям її первісного ядра — Р. Вже на поч. 12 ст. під терміном «Руська земля» малися на увазі всі землі слов'ян. племен, які населяли Сх. Європу. На поч. 13 ст. назви Р., Руська земля почали застосовуватися щодо пн.-сх. і пн. земель Давньоруської д-ви: Ростово-Суздальської і Новгородської. Після навали орд *Батия* 1237—41 термін «Русь» закріпився саме за цими територіями, хоч у пам'ятках 13—14 ст. він трапляється в значенні ширшому, стосовно всіх земель, населених сх. слов'янами. В 13 ст. і пізніше, коли зв'язки між різними територіями кол. Давньоруської д-ви ослабли, з'явилися нові назви: Біла Р., Чорна Р., Червона Р., Мала Р. Ці новоутворення мали свої території й істор. долі. Термін «Русь» став також основою понять «руський», «росіянин», «русин».

Літ.: Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. М., 1951.

М. М. Корінний.

«РУ́СЬКА БЕ́СІДА». 1) Укр. культурно-освітнє т-во ліберально-бурж. напряму. Засн. в січні 1862 у Львові Ю. Лавровським як клуб для розваг укр. дрібнобурж. інтелігенції; влаштовувала літературно-муз. вечори, утримувала *Театр товариства «Руська бесіда»* у Львові. У 1929 стала наз. «Українська бесіда». Мала однойменні філії в ін. містах Галичини. Діяла до 1939. 2) Укр. культурно-освітнє т-во ліберально-бурж. напряму в Чернівцях (засн. 1869). Займалося видавничою діяльністю, влаштовувало літературно-муз. вечори, організовувало б-ки, сільс. читальні. На поч. 20 ст. мало філії в ін. містах Буковини, однак після окупації Пн. Буковини бурж. Румунією 1918 всі філії і сільські читальні «Р. б.» було закрито. З 1922 «Р. б.» діяла тільки в Чернівцях. *Р. Я. Пилипчук.*

«РУ́СЬКА ІСТОРИ́ЧНА БІБЛІОТЕ́КА» — збірники праць з історії України 15—18 ст. (24 т.; 1886—1904). Виходила укр. мовою спочатку в Тернополі, потім (з 16 т.) у Львові. В «Р. і. б.» друкували переважно праці укр. істориків бурж.-націоналістичного і бурж.-ліберального напрямів (В. Б. *Антоновича*, М. І. *Костомарова* та ін.). Вміщено також окремі публікації рос. історика дворянсько-монархічного напряму Д. І. *Іловайського* (з історії Київ. Русі 9—12 ст.) та історика-великодержавника І. А. *Линниченка* (з історії Галицької Русі 14—15 ст.). Порівняно небагато у «Р. і. б.» публікувалося праць укр. істориків ліберально-бурж. напряму О. Я. *Єфименко*, Д. І. *Багалія*, історика права М. Ф. *Владимирського-Буданова*.

РУ́СЬКА ПЛАТФО́РМА — те саме, що й *Східно-Європейська платформа*.

РУ́СЬКА ПОЛЯ́НА — селище міського типу Черкаського р-ну Черкас. обл. УРСР. Розташована за 12 км від м. Черкас. 8,1 тис. ж. (1982). В селищі — меблевий комбінат, колгосп «Зоря комунізму». Середня та восьмирічна школи, лікарня, Будинок культури, клуб, 4 б-ки, санаторій. Перші відомості про Р. П. належать до 1741, с-ще міськ. типу — з 1965.

«РУ́СЬКА ПРА́ВДА» — збірники норм давньоруського права 11—12 ст., одне з основних джерел для вивчення суспільних відносин, історії класової боротьби, державності та права *Київської Русі*. Відомі понад 100 списків «Р. п.», складених у 13—18 ст. Їх прийнято поділяти на три редакції — Коротку, Розширену та Скорочену. Кожна з редакцій відображає певні етапи розвитку феодалізму в Давній Русі. Коротка редакція «Р. п.» є найдавнішою (11 ст.). Вона складається з «Правди Ярослава», або «Найдавнішої правди», «Правди Ярославичів», або «Статуту Ярославичів», «Покону вірного» та «Урока мостникам». В «Правді Ярослава» зберігається, хоч із значним обмеженням, інститут *кривавої помсти*,

Руслиця тритичинкова:
1 — частина рослини;
2 — квітка;
3 — плід (насінина).

предметом правового захисту є переважно життя, честь дружинної знаті тощо, відсутні норми, спрямовані на захист феод. землеволодіння. У складеній пізніше «Правді Ярославичів» досить чітко відбито феод. сутність регульованих нею сусп. відносин. Майже всі її норми спрямовані на захист князівського маєтку, зем. власності князя тощо. До складу Розширеної редакції «Р. п.» відносять Суд Ярослава Володимировича та *Статут Володимира Мономаха*. Ця редакція всебічно забезпечувала інтереси феодалів, захищала їхню власність на землю тощо, закріплювала поступове поневолення *смердів*, безправ'я *холопів*, які перетворювалися на кріпаків, визначала обмеження майнових та особистих прав різних категорій феодально залежного населення (*закупів*, *рядовичів*). На основі Розширеної було створено Скорочену редакцію (найпізнішу, яку датують 15 і навіть 17 ст.), яка є пам'яткою розвинутого феод. права. «Р. п.» мала великий вплив на дальший розвиток феод. права Росії, України, Білорусії, Литви (див., зокрема, *Литовські статути*) і Польщі.

Видання: Правда Русская, т. 1—2. М.— Л., 1940—47.

Літ.: Тихомиров М. Н. Исследование о Русской Правде. М.— Л., 1941; Юшков С. В. Русская Правда. М., 1950.

«РУ́СЬКА ПРА́ВДА» П. І. ПЕ́СТЕЛЯ, «Руська правда, або Заповідна державна грамота великого народу російського, що служить завітом для удосконалення Росії і містить вірний наказ як для народу, так і для тимчасового верховного правління» — конституція *декабристів*, складена П. І. *Пестелем* і схвалена на з'їзді *Південного товариства декабристів* 1823 в Києві. Названа так 1824. Готувалася як наказ тимчасовому революц. урядові Росії. Передбачала знищення кріпацтва і станового ладу, рівність усіх громадян перед законом, встановлення респ. правління, наділення селян безплатно землею за рахунок держ. фонду. Незважаючи на риси дворянської обмеженості в розв'язанні аграрного, нац. і деяких ін. питань, «Р. п.» є найдемократичнішим варіантом революц. програми декабристів. Вперше видана 1906.

РУ́СЬКА ПРАВОСЛА́ВНА ЦЕ́РКВА — одна з найбільших церков у *православ'ї*. Почала складатися в 11 ст., після *хрещення Русі*. Тоді ж виникли перші *монастирі*, які поклали початок церк. землеволодінню. Р. п. ц. незабаром перетворилася на могутнього феодала-землевласника. Спочатку Р. п. ц. підлягала константинопольському патріархові, який ставив на чолі її грец. митрополитів. У 1051 *Ярослав Мудрий* поставив на чолі Р. п. ц. руського митрополита *Іларіона* і створив Київ. митрополію. В 1328 митрополію перенесено до Москви. В 1448 *собор* єпископів Р. п. ц. оголосив її автокефальною (незалежною) від константинопольського патріарха, главою церкви поставив митрополита московського і всієї Русі. Зі створенням Моск. патріархії (1589) зросло міжнар. значення Р. п. ц. Після *Люблінської унії 1569* Україну загарбала Польща, де держ. релігією був *католицизм*. За *Брестською унією 1596* частина православного духівництва пішла на об'єднання з католицькою церквою (див. *Уніатська церква*). Після *возз'єднання України з Росією 1654* на Лівобережжі унію було ліквідовано. На Правобережжі її скасовано 1839. Уніатська церква лишилася тільки на зх.-укр. землях. У 1653—56 патріарх *Никон* провів уніфікацію богослужебних книг і реформу церк. обрядів. Це стало приводом для розколу Р. п. ц. (див. *Старообрядництво*). За *Петра I* проведено церк. реформу, що скасувала патріаршество (1721). Для управління церквою створено *Синод*, що підлягав світській владі. Реформа остаточно перетворила Р. п. ц. на частину держ. апарату. В 1764 проведено *секуляризацію* церковних земель (на Лівобережній Україні — 1786—88, на Правобережній — 1793). Православне духівництво було вірною опорою царизму. Велику Жовтн. соціалістичну революцію Р. п. ц. зустріла вороже, діяла в союзі з білогвардійцями та інтервентами. Проти революції виступала й створена 1919 укр. бурж. націоналістами *Українська автокефальна православна церква* (УАПЦ). Підтримка широкими верствами віруючих Рад. влади примусила духівництво Р. п. ц. переглянути своє ставлення до неї (див. *Обновленці*). Укр. обновленці 1923 на своєму першому соборі в Харкові створили незалежну від моск. Синоду *Українську православну автокефальну церкву* (УПАЦ). Перемога соціалізму в СРСР відіграла вирішальну роль в остаточному переході Р. п. ц. на позиції лояльного ставлення до Рад. влади. В роки Великої Вітчизн. війни Р. п. ц. проводила патріотичну діяльність, збирала кошти у фонд оборони. Водночас на окупованій території частина духівництва Р. п. ц. співробітничала з фашист. загарбниками. Львівський собор 1946 виніс рішення про ліквідацію Брестської унії 1596 і об'єднання з Р. п. ц. (на Закарпатті унію скасовано 1949). Нині Р. п. ц. підтримує політику Рад. д-ви, бере участь у *русі прихильників миру*, з 1961 вона є членом *Всесвітньої ради церков*. Р. п. ц. очолює патріарх московський і всія Русі *Пимен* (з 1971). При ньому є Синод. Р. п. ц. поділяється на єпархії. Укр. єпархіями управляє митрополит київський і галицький. Р. п. ц. має навч. заклади — семінарії, дві академії, видає щомісячник «Журнал Московской патриархии» та ін. церк. л-ру. У Львові виходить журн. «Православний вісник». *Д. П. Кирик.*

РУ́СЬКА РА́ДА — укр. політ. товариство на Буковині (1870—1918), яке виражало інтереси буржуазії і бурж.-націоналістичної інтелігенції. До 1885 т-во перебувало під впливом *«москвофілів»*, потім буковинських *«народовців»*. Видавала 1898—1908 газ. «Руська рада» (з 1903 — додаток до газ. *«Буковина»*). Співробітничала з австр. урядом. Виступала проти визвольного руху, намагалася спрямувати боротьбу трудящих проти соціального і нац. гноблення на легальний шлях — звести його до подання петицій до австр. парламенту. В 1898 висунула проект поділу церк. зем. фонду на Буковині на дрібні ділянки, які мали орендувати селяни. Крім того, Р. р. пропонувала селянам створювати позичкові каси, крамниці та читальні. В роки 1-ї світової війни Р. р. підтримувала австро-угор. імперіалістів.

РУ́СЬКА РІВНИ́НА — див. *Східно-Європейська рівнина*.

«РУ́СЬКА ТРІЙЦЯ» — гурток прогресивної укр. молоді у Львівській семінарії 1833—37 на чолі з М. *Шашкевичем*. До «Р. т.» входили Я. *Головацький*, І. *Вагилевич*, М. *Устиянович*, А. *Могильницький* та ін., підтримував з нею зв'язки Г. *Ількевич*. Найпрогресивнішими членами гуртка були М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький, яких і наз. «Руською трійцею»; у широкому розумінні так наз. увесь гурток. «Р. т.» поклала початок новій, демократичній культурі на Зх. Україні. Важливу роль у формуванні прогресивних поглядів діячів «Р. т.» відіграли твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, фольклорні видання М. Максимовича. Літературно-художня творчість «Р. т.» мала переважно романтичний характер. У своїх поезіях гуртківці закликали народ до боротьби за кращу долю, звеличували героїчне минуле. Перший зб. «Р. т.» називався «Син Русі» (1833). До нього входили оригінальні поезії та один переклад з *Анакреонта*. З політ. міркувань автори виступали під криптонімами. Збірник до друку не призначався — Шашкевич розглядав його як пробу сил. Другий зб. «Р. т.»— «Зоря» (1834) планувалося видати. Рукопис відкривався портретом Б. Хмельницького і нарисом про гетьмана. Далі йшли нар. пісні, твори гуртківців, анонімна супліка на попа. «Зорю» не пропустила до друку цензура. Світ побачив лише третій зб. «Р. т.»— *«Русалка Дністровая»* (1837). Це була перша нар. книжка на Зх. Україні. Після заборони «Русалки Дністрової» і виходу М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького із семінарії «Р. т.» розпалася.

Літ.: Шалата М. Й. Маркіян Шашкевич. К., 1969; Петраш О. «Руська трійця». К., 1972; Гуменюк М. П., Кравченко Є. Є., М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. : Бібліографічний покажчик. Львів, 1962.

М. Й. Шалата.

«РУ́СЬКА ШКО́ЛА» — 1) Укр. педагогічне т-во на Буковині. Засн. 1887 у Чернівцях. З 1908 перейменоване на т-во «Українська школа». В складних умовах іноз. панування т-во було єдиною організацією на Буковині, що поширювала освіту серед укр. населення, готувала учителів-українців, видавала підручники рідною мовою. В 1910—22 т-во утримувало ряд дитячих притулків і жіночу семінарію. У 20-х рр. 20 ст. «Р. ш.» припинила діяльність внаслідок поліцейських репресій. 2) Укр. науково-пед. журнал бурж.-ліберального напряму. Орган т-ва «Руська школа». Виходив у Чернівцях 1888—

Рута садова. Верхня частина рослини.

Рутвиця мала. Верхня та нижня частини рослини.

91. В журналі друкувалися статті з педагогіки та методики викладання різних предметів, з історії укр. школи тощо. «Р. ш.» відстоювала впровадження в школах Галичини і Буковини фонетичного правопису. В журналі публікувались окремі праці І. Франка, М. Драгоманова та ін.

РУ́СЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО — адм.-тер. одиниця на Україні в 15—18 ст. Створене феод. Польщею з загарбаних нею земель *Галицько-Волинського князівства*. Спочатку ці землі називали Руським королівством, або Руською землею, і управляли ними королівські намісники — старости. Бл. 1434 було утворено Р. в., яке складалося з 5 земель (округів): Львівської, Перемишльської, Галицької, Саноцької та Холмської. Землі було поділено на *повіти*. Адм. центром Р. в. був Львів. За відомостями 1677, в Р. в. було не менше 3090 сіл та 160 міст і містечок. У серед. 70-х рр. 18 ст. тут жило 1495 тис. чол. На чолі адм. управління Р. в. стояв воєвода, якого призначав король з великих магнатів. Судово-адм. владу в землях і повітах здійснювали кастеляни, гродські й земські судді та повітові старости. В міру посилення політ. ролі магнатів та шляхти в 16—17 ст. в Р. в. зростало значення місц. органів станового шляхет. самоврядування, що їх обирали на шляхет. сеймиках земель. Феодально залежне населення Р. в. вело невпинну боротьбу проти соціального та нац. гніту. Значну частину Р. в. охопили *Мухи повстання 1490—92, Покутське повстання 1648*. В 16 — 1-й пол. 19 ст. розгорнувся рух *опришків*, який поширився на Галицькій, Перемишльській і Саноцькій землях і досяг найвищого піднесення в 30—40-х рр. 18 ст. під керівництвом О. В. *Довбуша*. Нар. маси вели боротьбу проти покатоличення та унії. Осередками поширення укр. культури та освіти в Р. в. були *братства* та братські школи й друкарні. Найвідомішими з укр. друкарень у Р. в. були *Львівська братська друкарня, Стрятинська друкарня* та *Унівська друкарня*. Після 1-го поділу Польщі (1772) Р. в. було ліквідовано в зв'язку з загарбанням майже всієї його території Австрією. Див. також *Галичина*.

Літ.: Нариси з історії Львова. Львів, 1956; Торжество історичної справедливості. Львів, 1968.

Я. С. Мельничук.

РУ́СЬКЕ МО́РЕ — назва Чорного моря в руських літописах під 858—1485 і в араб. джерелах 10—12 ст. Сх. географи Руським морем називали й Азовське море.

РУ́СЬКИЙ ВЕРХ — гірська вершина Полонинського хребта. Див. *Великий Верх*.

РУ́СЬКИЙ КРСТУР — селище на Пн. Сх. Югославії, в автономному краї *Воєводині*. Розташований на Малому каналі (система Дунаю). Бл. 7 тис. ж. (1981). Р. К.— один з осередків розселення українців в істор. обл. *Бачка*, які живуть у цих районах з 2-ї пол. 18 ст. Будинок культури. Гімназія з українською мовою навчання. Друкарня «Руське слово». Пам'ятник героям-партизанам.

РУ́СЬКИЙ НАРО́ДНИЙ ТЕА́ТР — див. *Театр товариства «Руська бесіда»* у Львові.

«РУ́СЬКИЙ СОБО́Р» — політ. організація, створена у Львові під час бурж. *революції 1848—49 в Австрії* за ініціативою *Центральної ради народової* на противагу *Головній руській раді* з метою спрямувати укр. нац.-визвольний рух в інтересах польс. шляхти і буржуазії. До «Р. с.» входили гол. чин. представники польс. шляхти і бурж. інтелігенції, чиновництва, далекі предки яких були укр. походження. В «Р. с.» брав участь І. М. *Вагилевич*. «Р. с.» не мав чітко сформульованої політ. програми. В своїх відозвах і листівках він схвалював обмежену *селянську реформу 1848*, засуджував антипоміщицькі виступи селян. Критикуючи *Габсбургів*, «Р. с.» водночас висловлював готовність співробітничати з австр. владою, сподіваючись з її допомогою добитися відновлення незалежності Польщі з включенням до її складу укр. земель. Заперечував право галицьких українців на самостійний нац. розвиток. Видавав газ. *«Дневник руський»*. Діяльність Р. с. не мала успіху серед укр. нар. мас. Припинив існування на поч. листопада 1848, після придушення *Львівського збройного повстання 1848*, в зв'язку із забороною австр. урядом усіх політичних організацій і товариств.

РУ́СЬКИЙ ТЕА́ТР ТОВАРИ́СТВА «ПРОСВІ́ТА» в Ужгороді — перший укр. профес. театр на Закарпатті. Діяв при т-ві *«Просвіта»*. Відкрито 1921 виставою «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького. У різний час режисерами були: М. Біличенко, Б. Крживецький, М. *Садовський*, О. *Загаров*, Ф. Базилевич. Серед акторів Р. т. т. «П.» були актори колишнього київ. *Театру Миколи Садовського*. У репертуарі: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Сватання та Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Пошились у дурні» М. Кропивницького, «Циганка Аза» М. Старицького, «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого, «Никандр Безщасний» М. Садовського (за О. Писемським), «Украдене щастя» І. Франка; п'єси М. Гоголя, О. Островського, А. Чехова, О. М. Толстого, Ж. Б. Мольєра, Р. Роллана, К. Чапека, Я. Квапіла та ін. Театр гастролював у Пряшеві (1922) та Празі (1922, 1924). Через матеріальні нестатки наприкінці 1929 припинив свою діяльність.

Літ.: Василько В. Микола Садовський та його театр. К., 1962; Ігнатович Г. Директор «Руського театру». «Вітчизна», 1967, № 10; Нікєєв В. Олександр Загаров і український театр. К., 1969.

Р. Я. Пилипчук.

РУ́СЬКІ ГО́РИ — гори у Сх. Антарктиді, на *Королеви Мод Землі*, між 71°—72°30′ пд. ш. та 16°—19° сх. д. Характерні окремі вершини (Желанна, Карпінського, Русанова та ін.) вис. понад 2500 м та *нунатаки*. Складаються Р. г. переважно з гнейсів та кристалічних сланців. Р. г. відкрила 1959 рад. антарктична експедиція.

РУ́СЬКІ РА́ДИ В ГАЛИЧИНІ — громадсько-політ. організації укр. населення в Сх. Галичині під час *революції 1848—49 в Австрії*. В травні 1848 у Львові було створено *Головну руську раду*, а згодом за її ініціативою почали виникати місц. руські ради. Організаторами і активними учасниками Р. р. в Г. були літератори, громадсько-політ. і освітні діячі І. Бірецький, І. Борисикевич, Г. *Гинилевич* та ін. Всього було організовано бл. 50 Р. р. в Г. За своїм складом місц. Р. р. в Г. були демократичнішими від Гол. руської ради і радикальніщими за характером своєї діяльності. Вони подавали активну підтримку селянам у їхній боротьбі за повернення загарбаних поміщиками земель, агітували населення домагатися автономії Сх. Галичини, демократизації освіти, запровадження викладання укр. мовою в школах, поширювали серед народу газ. *«Зоря галицька»* тощо. З наступом сил реакції восени 1848 діяльність Р. р. в Г. було обмежено, а в січні 1849 заборонено. Згодом на клопотання Гол. руської ради окружні Р. р. в Г. відновлено, але поставлено під контроль австр. влади. В 1851, з відновленням абсолютизму, Гол. руську раду та її філіали—місцеві Р. р. в Г. було розпущено.

Ф. І. Стеблій.

РУСЬКО́ Олексій Микитович [30. III 1906, Бялисток (тепер ПНР) — 25.VIII 1964, Київ] — укр. рад. педагог, член-кор. АПН РРФСР (з 1957). Член КПРС з 1925. В 1932 закінчив Київ. хім.-технологічний ін-т. В 1930—38 — на викладацькій і керівній роботі в Київ. пед. ін-ті, 1938—44 — ректор Київ. ун-ту. В 1944—58 — заст. міністра освіти УРСР, з 1958 — директор Н.-д. ін-ту педагогіки УРСР. Автор наук.-методичних праць з хімії та загальнопед. питань, співавтор. підручників із заг. хімії для пед. ін-тів та восьмирічної школи, посібників для вчителів. Президент Пед. т-ва УРСР (1959—64). Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

В. М. Попов.

РУ́СЬКО-УКРАЇ́НСЬКА РАДИКА́ЛЬНА ПА́РТІЯ (РУРП) — селянська партія, створена у Сх. Галичині 1890. Засновниками і керівниками її були І. Я. Франко, М. І. Павлик, С. Данилович, Є. Левицький. Друковані органи — журнали *«Народ»* і «Хлібороб», газ. «Громадський голос». У партії йшла непримиренна боротьба двох напрямів: лівого крила на чолі з І. Я. Франком, М. І. Павликом, що відстоювало інтереси сільс. бідноти і міськ. ремісничого люду, зв'язувало визволення укр. народу з перемогою соціалізму, і правого крила на чолі з С. Даниловичем, яке дотримувалося бурж.-ліберальних і націоналістичних поглядів. РУРП, незважаючи на недоліки (недооцінка революц. ролі робітн. класу, обмеженість у розв'язанні нац. питання), відіграла важливу роль у розвитку революц.-демократичного руху в Галичині. Радикали на поч. своєї діяльності очолили ряд сел. заворушень, виступали за єдність дій трудящих різних національностей у боротьбі проти поміщицького і капіталістич-

ного гніту. В кін. 19 ст. відбувся розкол партії. В 1899 частина членів РУРП разом з «*народовцями*» об'єдналася в «укр. нац.-демократичну партію» проавстр. напряму. На поч. 20 ст. РУРП переродилася в бурж.-націоналістичну партію. *П. В. Свєжинський.*

РУ́ТА (Ruta) — рід багаторічних трав'янистих рослин або напівкущів родини рутових. Стебло прямостояче, при основі здерев'яніле. Листки чергові двічі-тричі перисторозсічені. Квітки правильні, дрібні, жовті, двостатеві, зібрані в щитковидне суцвіття на верхівці стебла. Плід — багатонасінна коробочка. Бл. 10 видів, поши́р. у Середземномор'ї і Перед. Азії. В СРСР, у т. ч. на Україні, 2 види: Р. садова (R. hortensis) та Р. розлога (R. divaricata). Р. садова має дуже ароматні листки, що містять ефірну олію і алкалоїд рутин. Рослина отруйна. Вирощують як декоративну та лікарську рослину. Р. розлога дико росте в Криму на крутих кам'янистих схилах та по чагарниках.

РУ́ТВИЦЯ (Thalictrum) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *жовтецевих*. Листки чергові, перисторозсічені. Квітки дрібні, зібрані в волотеве, щитковидне або китицевидне суцвіття. Плід — сім'янка. Понад 120 видів, поши́рених в Європі, Азії, Америці і Африці. В СРСР понад 20 видів, у т. ч. в УРСР — 8. Найпоши́реніша Р. орликолиста (Th. aquilegifolium) — росте в лісах, на луках, а також Р. проста (Th. simplex) — по чагарниках, луках. Деякі види Р. вирощують як декоративні.

РУ́ТЕНБЕРГ (Ruthenberg) Чарлз Еміль (9.VII 1882, м. Клівленд, шт. Огайо — 2.III 1927, Чікаго) — діяч амер. і міжнар. комуністичного руху. Н. в робітн. сім'ї. В 1909 вступив до Соціалістичної партії (СП; ств. 1900—01), був одним з керівників її лівого крила. В 1912 — ред. газ. «Клівленд соушеліст» («Клівлендський соціаліст»). У 1913—19 — секретар клівлендської орг-ції СП. Засновник і ген. секретар КП Америки (1919—21), 1921—23 — секретар ЦК Об'єднаної КП Америки (обраний заочно під час перебування в тюрмі), 1923 — секретар ЦК Робітн. партії Америки (РПА). На III з'їзді РПА (грудень 1923 — січень 1924) обраний секретарем ЦК Робітн. (комуністичної) партії Америки (з 1930 — КП США). З 1920 — член ВККІ, з 1924 — Президії ВККІ. Не раз зазнавав переслідувань, ув'язнення. На прохання ВКП(б) його прах перевезено в СРСР. Похований у Москві, біля Кремлівської стіни.

Літ.: Джонсон О. С. День грядет. Пер. с англ. М., 1963.

РУТЕ́НІЙ (лат. Ruthenium, від Ruthenia — Русь), Ru — хім. елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 44, ат. м. 101,07; належить до *платинових металів*. Природний Р. складається з семи стабільних ізотопів. Відкрив 1844 рос. хімік К. К. Клаус (1796—1864). Р.— рідкісний і розсіяний елемент, його вміст у земній корі $5 \cdot 10^{-7}$% за масою. У природі буває разом з ін. платиновими металами. Р.— сріблясто-білий, твердий і тугоплавкий метал; густ. 12 450 кг/м³; $t_{пл}$ 2334° С; $t_{кип}$ бл. 4100° С. Відзначається високою хім. стійкістю. Не розчиняється у к-тах і «*царській воді*», проте на нього діє розчин гіпохлоритів лужних металів, розплави лугів та пероксидів. Сплавляється з більшістю металів. Як і всі платинові метали, утворює багато *координаційних сполук*. Одержують Р. при переробці концентратів платинових металів. Р. входить до складу твердих і зносостійких сплавів, з яких виготовляють деталі точних вимірювальних приладів, електроди, ювелірні вироби тощо. Р.— каталізатор багатьох хім. реакцій.

РУТИ́Л (від лат. rutilus — жовтувато-червоний) — мінерал класу оксидів і гідроксидів. TiO_2. *Сингонія* тетрагональна. Густ. 4,2—4,4. Твердість 6,0—6,5. Колір червонувато-бурий, червоний, бурувато-жовтий, синюватий, чорний. Блиск металоподібний, алмазний. У Рад. Союзі Р. поши́рений в РРФСР (на Уралі), в Казахстані; за кордоном — у США. Р. одержують і штучно. Використовують як *титанову руду*, синтетичний Р.— в ювелірній справі.

РУТКО́ВИЧ Іван (р. н. невід., с. Білий Камінь, тепер Золочівського р-ну Львів. обл.— р. см. невід.) — укр. живописець 17 ст. Бл. 1667—1708 жив і працював у м. Жовкві (тепер м. Нестеров Львів. обл.), Варшаві. Найвідоміші твори з підписом автора: іконостас у Волиці-Деревлянській (1680—82) та Волі-Висоцькій (1688—89); монументальний іконостасний комплекс із Скварави (1697—99, Львів. музей укр. мистецтва). Автор окремих ікон з Потелича («Моління», 1683) та Вижлова. Традиційні релігійні сюжети художник трактував у побутовому, майже світському плані. Його творам притаманні риси реалізму, декоративність. Іл. див. також до ст. *Жовківська школа художників*, т. 4, с. 137.

Літ.: Свєнціцька В. Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст. К., 1966.

РУФІ́ДЖІ — ріка у Сх. Африці, в Танзанії. Утворюється злиттям річок Лувегу і Кіломберо, впадає в Індійський ок. Довж. від витоку Лувегу бл. 1400 км, пл. бас. 178 тис. км². У верхів'ї має гірський характер. Нижче водоспаду Шугурі — рівнинна. Живлення дощове. Судноплавна у нижній течії. В бас. Р.— заповідник Селус.

РУХ — спосіб існування *матерії*, її невід'ємна властивість. Р. «як внутрішньо властивий матерії атрибут, обіймає собою всі зміни й процеси, що відбуваються у всесвіті, починаючи від простого переміщення і кінчаючи мисленням» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 366). Р. без матерії не існує, як і матерія без Р. В цьому полягає абс. характер Р. Спокій, рівновага, рівнодія — відносні. «Всяка рівновага або є тільки відносним спокоєм, або сама являє собою рух у рівновазі» (там же, с. 583—584). Р. є сутністю *простору і часу* як форм існування матерії. В історії філософії перші здогади про універсальність Р., стихійно-матеріалістичні та наївно-діалектичні за характером, були висловлені стародавніми мислителями *Лао Цзи, Фалесом, Гераклітом, Демокрітом, Епікуром* та ін. Філософи-матеріалісти 17—18 ст. (Дж. *Толанд*, Д. *Дідро*, П. А. *Гольбах*, Ж. О. *Ламетрі*) розглядали Р. як спосіб існування матерії. Проте обмеженість соціальної практики, природничонаук. знань того часу, перенесення механістичних уявлень про Р. з природознавства у філософію зумовили механістичний характер матеріалізму 18 ст., зведення ним усіх форм Р. матерії до механічної (див. *Метафізичний матеріалізм, Механіцизм*). Діалектичне вчення про Р. як саморух і самозміну розробив Г. В. Ф. *Гегель*, проте його *діалектика* була ідеалістичною, перекручувала сутність процесів дійсності. Тільки марксистсько-ленінська філософія, спираючись на досягнення природничих наук, на суспільно-істор. *практику*, розкрила справжню природу Р., створила діалектико-матеріалістичне вчення про Р., вільне від механістичної обмеженості та ідеалістичних перекручень. Джерелом усіх конкретних форм Р. матерії *діалектичний матеріалізм* вважає внутр. *суперечності*, притаманні всім речам, а також зовн. взаємодію між ними. Процеси Р., *зміни* й *розвитку* зумовлюють конкретну специфіку прояву властивостей, структурної організації та внутр. змісту матерії. Абс. природа Р. реалізується в окремих якісно специфічних формах Р. Диференціація форм рухомої матерії відображає перервність і внутр. суперечливу природу Р. (єдність *абсолютного й відносного*, мінливості і сталості, безперервного й перервного, *конечного і безконечного*). Осн. формами Р. матерії є: мех., фіз., хім., біологічна та суспільна, пізнання якісної своєрідності прояву яких конкретизується в ході *диференціації та інтеграції наук*, поглиблення осягнення рівнів організації матерії. Всі форми рухомої матерії є взаємопов'язаними, вони взаємодіють, взаємоперетворюються. Кожна з них має свої специфічні особливості і через свою якісну своєрідність не може бути зведена до суми простіших Р. або до якоїсь «універсальної форми» (див. *Віталізм*). Діалектико-матеріалістич. обґрунтування принципу нестворюваності й незнищуваності Р. в кількісному і якісному відношеннях розкриває наук. неспроможність метафіз., кількісного розуміння вічності Р. і теорій, що базуються на такому обмеженому тлумаченні (теорії «теплової смерті» Всесвіту, *енергетизму* та ін.). Розрізнення форм Р. матерії служить об'єктивною основою класифікації наук (див. *Наука*), які вивчають специфічні закономірності певної форми Р. В сучас. наук. пізнанні, у зв'язку з процесами диференціації та інтеграції наук, особливої актуальності набула проблема застосування методів тих наук, які вивчають специфічні форми Р., до наук, які вивчають ін. форми Р. Діалектичний матеріалізм розкриває найзагальніші закони розвит-

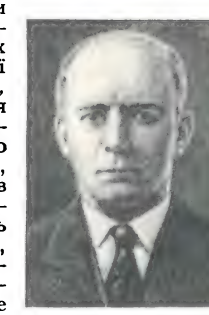

Ч. Е. Рутенберг.

І. Руткович. Портрет міщанки. Фрагмент ікони «Моління». 1683. Львівський музей українського мистецтва.

ку всіх форм Р. матерії. Логічним засобом виразу принципу руху в поняттях та їхній системі, способом осягнення сутності Р. матерії в *діалектичній логіці* є принцип єдності протилежностей. Діалектика як наука про універсальні закони Р. й розвитку природи, суспільства й мислення виступає революц. методом пізнання й перетворення світу.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Діалектика природи; т. 21. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 29. Філософські зошити; Мелюхин С. Т. Материя в её единстве, бесконечности и развитии. М., 1966; Проблема форм руху в сучасній науці. К., 1968; Пространство, время, движение. М., 1971; Вяккерев Ф. Ф. Проблема самодвижения в материалистической диалектике. Л., 1972. *В. К. Хорошилова.*

«РУХ» — укр. рад. кооперативне видавництво. Засн. 1921 у Харкові. Видавало переважно укр. художню л-ру, зокрема, друкувало зібрання творів Т. Шевченка, І. Франка, О. Кобилянської, Б. Грінченка, Г. Хоткевича та ін. Тут вийшли також твори Панаса Мирного, С. Руданського, Л. Глібова. О. Маковея та ін. «Р.» видав театр. бібліотеку, куди увійшло понад 100 п'єс. Вид-во мало широко розгалуженý мережу книготоргівлі в містах і селах. У 1933 «Р.» припинив діяльність. *Ф. К. Сарана.*

РУХ у геометрії — відображення *метричного простору* на себе, що зберігає віддалі між точками. Множина всіх Р. простору є групою (див. *Груп теорія*). Поняття Р. виникло як абстракція з уявлень про мех. переміщення реальних тіл. В *евклідовому просторі* будь-який власний Р. (тобто Р., що зберігає *орієнтацію* простору) є паралельне перенесення, або обертання навколо осі, або гвинтовий Р.— обертання разом з перенесенням вздовж осі повороту; приклад невласного Р.— *дзеркальне відображення*. Розвиток поняття Р. приводить до заг. принципу побудови різних просторів, сформульованого Ф. *Клейном*. При цьому простори визначаються заданими в них групами взаємно однозначних перетворень та їхніми *інваріантами*.

Літ.: Ефимов Н. В. Высшая геометрия. М., 1978. *А. Д. Мілка.*

РУХ ЗА КОМУНІСТИ́ЧНЕ СТА́ВЛЕННЯ ДО ПРА́ЦІ — найвища форма *соціалістичного змагання* трудящих в умовах розгорнутого будівництва комунізму в СРСР. Зародився в колективі трудящих депо Москва-Сортувальна Московсько-Казанської з-ці в ході змагання на честь XXI з'їзду КПРС. Ініціатором руху виступила 1958 комсомольсько-молодіжна бригада майстра В. І. Станилевича. Його підхопили трудові колективи підприємств Москви, Ленінграда, України та ін. міст і республік країни. Нова форма соціалістичного змагання поряд з зобов'язаннями по перевиконанню планових показників виробн. передбачала підвищення загальноосв. рівня і профес. майстерності трудящих, розширення їхнього політ. світогляду, виховання комуністичної свідомості. Девізом змагання проголошувалося: «Вчитися працювати і жити по-комуністичному». В привітанні ЦК КПРС учасникам Всесоюзної наради передовиків змагання бригад і ударників комуністич. праці відзначалося, що в цьому змаганні органічно поєднуються боротьба за досягнення на основі найновішої науки і техніки найвищої продуктивності праці й виховання нової людини — господаря своєї країни, який постійно дивиться вперед, дерзає, думає, творить. Пов'язуючи в одне ціле працю, навчання й побут, це змагання впливає на всі сторони життя й діяльності людини, є важливим фактором стирання *істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею* (див. «Правда», 28.V 1960). Спочатку рух мав характер змагання невеликих колективів і окремих робітників за звання бригад і ударників комуністичної праці, а до кінця 1958 за ініціативою трудящих Бакинського вагоноремонтного з-ду ім. Жовтневої революції розгорнулося змагання за звання підприємства комуністичної праці. Рух розгортається під керівництвом парт. органів при активній участі профспілкових і комсомольських орг-цій. Звання колективів і ударників комуністичної праці присвоюються заг. рішенням профспілкових і госп. органів колективам і окремим трудящим, які досягають високих і сталих техніко-екон. показників, суворо дотримуються принципів *морального кодексу будівника комунізму*, відзначаються високою культурою виробн.

У 1982 на Україні в Р. за к. с. до п. брало участь 13,4 млн. чол. З часу його зародження звання ударників комуністичної праці республіки завоювали 6,5 млн. трудящих, 217 748 бригад, 222 417 цехів, дільниць, відділів, ферм, 1431 підприємство, установа і орг-ція України удостоєні звання Колективу комуністичної праці. *В. М. Данюк.*

«РУХ МЕ́НШОСТІ», Національний рух меншості — масовий рух у профспілках і кооперативних організаціях Великобританії, опозиційний правому керівництву *тред-юніонів*. Існував у 20 — на поч. 30-х рр. 20 ст. Оформився 1924 в умовах революц. піднесення. «Р. м». очолили Т. *Манн* і Г. *Поллітт*. Під час *загального страйку 1926* налічував понад 950 тис. робітників. Був секцією *Червоного Інтернаціоналу профспілок*.

РУХ О́ПОРУ — масовий нац.-визвольний рух народів Європи і Азії проти нім.-фашистських, італійських і японських загарбників, їхніх союзників і пособників-*колабораціоністів* у роки *другої світової війни 1939—45*; форма класової боротьби робітничого класу окупованих країн і держав *«Антикомінтернівського пакту»* проти фашизму й режимів, що співробітничали з ним. Назва походить від нелегальної газ. «Резистанс» («Опір»), яку випустили 1940 в окупованому гітлерівцями Парижі франц. громадяни, наук. співробітники Музею людини А. Левицький і Б. Вільде (вихідці з Росії, страчені гестапо 1942). Р. О. мав загальнодемократичний характер, об'єднував у своїх рядах усі патріотичні сили, ставив собі за мету відродження держ. і нац. незалежності. В Р. О. визначилося дві осн. течії: консервативна, очолювана бурж. партіями (*«Вільна Франція»*, *Армія Крайова* та ін.), що прагнула відродити свою владу, довоєнні порядки, та демократична, яку представляли трудящі маси, що боролися за нац. і соціальне визволення. Осн. силою Р. О. був робітн. клас, керований компартіями. Р. О. передував антимілітаристський, *антифашистський рух* 20—30-х рр. Р. О., що виявився у масовій участі цивільного населення у воєнних діях, став характерною рисою 2-ї світової війни, складовою частиною битви прогресивного людства на чолі з СРСР проти фашизму, відіграв важливу роль у визволенні народів Європи й Азії від нім.-фашистських і японських загарбників. Масштаби Р. О. значною мірою визначалися становищем на фронтах *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*, а також політ. ситуацією та розстановкою класових сил конкретно в кожній країні. Р. О. поєднав у собі різні форми і методи боротьби: пасивний опір населення заходам окупантів, екон. саботаж на підприємствах і в с. г., зрив вивезення робочої сили до Німеччини, усну антифашист. агітацію, підпільну пресу, диверсії на підприємствах і транспорті, маніфестації у дні нац. свят, страйки, допомогу втікачам з гітлерівських катівень, організацію збройних загонів Р. О., допомогу їм і розвідці союзних армій, повстання в *гетто* і концтаборах. За ініціативою компартій було створено нац. (або нац.-визвольні) фронти, які об'єднали патріотичні течії різних соціальних верств. У 1941 воєнні орг-ції Р. О. було сформовано в Югославії та В'єтнамі, 1942 — в Польщі (*Гвардія Людова*), Греції (*ЕЛАС*), Франції (*франтирери, макі*), Болгарії, Малайї, Філіппінах (армія Хукбалахап), Бірмі, 1943 — в Італії (*гарібальдійські бригади*). У багатьох країнах боротьба завершилася масовими збройними повстаннями [*Словацьке національне повстання 1944, Паризьке повстання 1944, Народне збройне повстання 1944* в Румунії, *Вересневе народне збройне повстання 1944* в Болгарії, *Травневе повстання 1945* в чеських землях, *Серпнева революція 1945 у В'єтнамі*, а також повстання у Бельгії (серпень 1944), Бірмі (березень 1945), Італії (квітень 1945) та ін. країнах]. Розгром рад. військами *Квантунської армії* (серпень 1945) і визволення ними Пн.-Сх. Китаю і Кореї дало можливість Нар.-визвольній армії Китаю очистити від япон. окупантів значну частину території своєї країни. Наприкінці 2-ї світової війни партизан. загони Р. О. виросли у нац.-визвольні армії, які налічували понад 3 млн. чол. Вони подали значну допомогу союзним арміям на європ. і азіат. фронтах, відіграли важливу роль у післявоєнних соціальних змінах у ряді країн. Вагомий внесок у європ. Р. О. зробили рад. громадяни — кол. військовополонені та цивільні

особи, яких було вивезено на каторжні роботи до фашист. Німеччини і в окуповані нею країни. Антифашист. боротьба громадян СРСР на окупованих територіях Зх. Європи проходила у тісному зв'язку з боротьбою місц. патріотич. сил. В 1942 виникли рад. підпільні орг-ції в таборах при шахтах Пн. Франції та Бельгії, в районі норв. м. Бергена, збройні загони в Польщі. На тер. Німеччини рад. патріоти брали участь в організації *Інтернаціонального антифашистського комітету* (Лейпцігський округ), до складу якого входила рад. підпільна група на чолі з М. Румянцевим (з Донецька), Б. Лосинським і Т. Тонконог (з Павлограда); виник ряд ін. рад. підпільних орг-цій — *Берлінський комітет ВКП(б)*, *Братерський союз військовополонених*. У 1943—44 участь рад. громадян в європ. Р. О. стала масовою, було створено окремі рад. загони в складі місц. збройних формувань. У грудні 1943 у Франції під керівництвом ФКП було створено *Центральний комітет радянських полонених*. Він випускав листівки і відозви («До радянських патріотів», «Тут також фронт!»), розробив текст «Присяги радянського патріота», з лютого 1944 видавав газ. «Радянський патріот». Всього на тер. Франції боролося понад 5 тис. рад. громадян, бл. 60 окремих рад. партизан. загонів і груп. Кілька рад. загонів билися у Бельгії. Бл. 500 бійців налічувала бригада *«За Батьківщину»* (пров. Лімбург). Понад 2 тис. громадян СРСР боролося в Словаччині. Рад. люди боролися проти фашизму в складі Нар.-визвольної армії Югославії, в Греції, Норвегії, Голландії, Люксембурзі, Польщі, Румунії, Угорщині, Австрії. СРСР подавав допомогу європ. Р. О., зокрема через *Український штаб партизанського руху*, організував партизан. рейди на тер. Польщі та Чехословаччини. Поряд з представниками ін. народів СРСР у Р. О. активну участь брали трудящі Рад. України. В Пн. Франції групою загонів командував В. *Порик*, загін *«Щорс»* очолював Й. Калениченко (з Кагарлика), бойовими групами командували А. Ткаченко (з Канева), М. Бойко, М. Федорук, С. Кондратюк (з Вінн. обл.), в Паризькому повстанні 1944 брали участь загони І. Фомичова (з Харків. обл.), С. Ганночки (з Полтав. обл.). У Сх. Франції інтернац. роту ім. Горького (190 чол.) очолив І. Скрипай (з Черкас), загін «Ліберасьйон» — І. Самарін (з м. Ровеньок), *Першим об'єднанням червоних партизанів* (бл. 100 чол., утворене 1944) в Лотарингії наприкінці війни командував В. Шило (із Запоріз. обл.), в деп. Дордонь одним з керівників місц. партизан. школи був рад. офіцер І. Пилипенко (з Черніг. обл.). Активну участь у франц. Р. О. брали представники *української трудової еміграції*, вихідці із зх.-укр. земель. Багато з них були членами ФКП, учасниками *Інтернаціональних бригад* в Іспанії. Наприкінці 1943 вони заснували підпільний антифашист. *Український народний фронт*, який видавав газ. «Батьківщина», листівки, що закликали до боротьби проти фашизму. Українці-емігранти керували окремими партизан. групами. Понад 2 тис. рад. бійців билися у складі гарібальдійських бригад та ін. патріотичних загонів на тер. Італії. Окремими загонами командували М. Касьян (район Рима) з Київ. обл., харків'яни Б. Литовко (загін «Чапаєв», бригада «Фріулі») і Ф. Пономаренко (бригада «Паоло»), Н. Чорноус з Кіровограда (8-а бригада «Романья»), І. Єгоров з Києва (бригада «Сінегалья»), Г. Тригуб з Полтави (бригада «Гуїдо Боскалья»). Начальником розвідки бригади «За Батьківщину!» в Бельгії був В. Кучеренко з Черкас, загонами командували Ю. Никитенко (з Черніг. обл.), І. Акимов (з Харків. обл.), Г. Чепинський (з Дніпроп. обл.), Інтернаціональний полк (1,5 тис. чол.) в Арденнах очолював Г. Вологоненко (з Дніпропетровська). *Першу Радянську ударну бригаду* (бл. 2 тис. чол.) в Словенії (Югославія) очолював А. Дяченко з Харків. обл., комісаром рад. підрозділу в 34-му піхотному полку 13-ї д-зії ЕЛАС у Греції був Ю. Лазаренко з Полтав. обл. Багато громадян СРСР — учасників Р. О. удостоєно високих нагород тих країн, де вони боролися. Героями Рад. Союзу стали Ф. *Полетаєв* (Італія), М. Гусейн-заде (Югославія), В. Порик.

У 1951 засновано *Міжнародну федерацію борців Опору* (ФІР). Вона видає у Відні журн. «Об'єднаний Опір» (франц. і нім. мовами), проводить міжнар. конгреси (8-й конгрес відбувся у травні 1978 в Мінську). ФІР співробітничає з Європ. конфедерацією кол. військовополонених, Всесвітньою федерацією ветеранів війни. У багатьох країнах створені нац. антифашист. к-ти, що борються проти загрози *неофашизму* і ядерної війни, за мир і демократію в усьому світі.

Літ.: Клоков В. И. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.). К., 1961; Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны. М., 1962; Клоков В. І., Кудрицький А. В., Бречак І. М. Далеко від Батьківщини. К., 1968; Міжнародна солідарність в боротьбі проти фашизму. 1933—1945. К., 1970; Семиряга М. Н. Советские люди в европейском Сопротивлении. М., 1970; Против общего врага. М., 1972.

А. В. Кудрицький.

РУХ ПРИХИЛЬНИКІВ МИРУ — масовий міжнар. рух проти *мілітаризму*, підготовки і загрози нової світової війни, одна з форм широкого антивоєнного демократичного руху. Об'єднує сотні мільйонів людей усіх країн світу, незалежно від національності, парт. належності, реліг. переконань. На поч. 19 ст., після воєн, які вів *Наполеон I*, виник рух пацифістів, що у 80—90-х рр. 19 ст. поширився в Європі і США. *Пацифізм* відіграв певну позитивну роль, сприяв зростанню авторитету угод і конвенцій між д-вами, формуванню багатьох принципів *міжнародного права*. Разом з тим пацифістські лозунги не раз використовувала реакція для придушення революційного і нац.-визвольного руху. Велике значення для розвитку демократичного Р. п. м. мали проголошені після перемоги Великого Жовтня ленінські принципи зовн. політики Рад. д-ви, викладені в *Декреті про мир*, їхнє практичне втілення на міжнар. арені. Важливу роль у формуванні Р. п. м. відіграли *антифашистський рух* і *Рух Опору*. Широко розгорнувся Р. п. м. після розгрому фашизму в 2-й світовій війні 1939—45 і створення *світової системи соціалізму*, що сприяло активізації міжнар. демократичного руху в цілому. Успіхи соціалістичного будівництва в СРСР і країнах нар. демократії сприяли консолідації антиімперіалістичного руху і руху за ліквідацію загрози війни з боку правлячих кіл США і ін. капіталістичних д-в. Трудящі Зх. Європи провели масові кампанії протесту проти *Маршалла плану*, організації НАТО та ін. воєнних блоків, спрямованих проти СРСР і народів, що вели боротьбу за свою свободу і незалежність, проти гніту капіталу і *колоніалізму*. В 1948—49 у Франції, Італії, Польщі, СРСР, Японії та ін. країнах виникли місц. орг-ції боротьби за мир. Велике значення мав Всесвітній конгрес діячів культури на захист миру (1948, Вроцлав), який прийняв Маніфест на захист миру. Програма і орг. питання обговорювалися на Франц. нац. з'їзді на захист миру і свободи (1948, Париж), на 2-му Всесвітньому конгресі *Міжнародної демократичної федерації жінок* (МДФЖ, 1948, Будапешт). Організаційно Р. п. м. оформився на проведеному 20—25.IV 1949 Всесвітньому конгресі прихильників миру (ВКПМ), скликаному з ініціативи Міжнар. к-ту зв'язків діячів культури на захист миру і Бюро МДФЖ. Через відмову франц. уряду видати візи багатьом делегатам, у т. ч. з Рад. Союзу, конгрес проходив одночасно в Парижі і Празі. Конгрес закликав людство об'єднати зусилля в боротьбі за мир, утворив Постійний к-т ВКПМ, який 1950 було перетворено на *Всесвітню Раду Миру* (ВРМ). Вона об'єднує і координує діяльність нац. орг-цій Р. п. м. більш як у 100 країнах, співробітничає з ін. міжнар. орг-ціями в справі захисту миру. Гол. напрямом діяльності Р. п. м. є боротьба за ліквідацію воєнних конфліктів і умов їхнього виникнення, всіх форм расової і нац. *дискримінації*, за поважання прав народів і людини, за припинення *гонки озброєнь* і досягнення заг. роззброєння. ВРМ організувала багато масових міжнар. кампаній, у т. ч. збирання підписів під *Стокгольмською відозвою* 1950 (за заборону *ядерної зброї*) і 1976 (за припинення гонки озброєнь і роззброєння). ВРМ — ініціатор звернення про підписання пакту миру між п'ятьма великими державами (СРСР, США, Великобританія, Франція, КНР), організатор *Всесвітніх асамблей, конгресів і конференцій на захист миру*, виступала за припинення війни США в Кореї (1950—53) і *агресії США у В'єтнамі* (1964—73), за найшвидше скликання *Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі* 1973—75

(див. також *Брюссельські асамблеї* громадських сил за безпеку і співробітництво в Європі). Могутність Р. п. м. продемонстрував *Всесвітній конгрес миролюбних сил* 1973 у Москві, в основу рішень якого покладено принципи *мирного співіснування* д-в різних соціальних систем. Р. п. м. виявляється також у формі демонстрацій, страйків, мітингів, походів і естафет миру, які набули особливо широкого розмаху у 80-х рр. (напр., «Марш миру-82»), звернень, конференцій, тижнів дій за *роззброєння*. На підтримку руху проти загрози ядерної війни, натовських планів «доозброєння» виступають широкі маси трудящих США, Великобританії, Франції, ФРН (Крефельдська відозва, 1982) та інших держав.

Спрямовуючою силою Р. п. м. виступає міжнар. пролетаріат і його авангард — компартії. Боротьба за мир є одним з гол. напрямів діяльності *міжнародного комуністичного руху*. Документи міжнар. Нарад компартій 1957, 1960, 1969, конференції європ. компартій у Карлових Варах 1967, *конференції комуністичних і робітничих партій Європи 1976* в Берліні зазначають, що єдність миролюбних сил, незалежно від політ. належності борців за мир, може стати нездоланною перешкодою до війни. Велике значення для розгортання Р. п. м. в умовах загострення міжнар. відносин у 80-х рр. мають послідовна миролюбна політика СРСР та ін. соціалістичних країн, прийняті Рад. Союзом зобов'язання не застосовувати першим ядерної зброї (червень 1982) і звернення «До парламентів, урядів, політичних партій і народів світу» (грудень 1982). Р. п. м. є однією з найбільш організованих і масових антивоєнних сил сучасності.

Б. С. Зрезарцев.

РУ́ХИ тварин і людини — один із проявів життєдіяльності, що забезпечує можливість активної взаємодії частин організму і цілого організму з навколишнім середовищем (напр., переміщення з місця на місце, захоплювання їжі тощо). Р. у одноклітинних тварин здійснюються за допомогою спец. клітинних утворів (*псевдоподій, війок, джгутиків* та ін.). У багатоклітинних організмів найбільш поширеними органами Р. є *кінцівки*. Розрізняють Р. по субстрату (твердому або рідкому) — ходіння, біг, повзання, стрибки, ковзання; вільний Р. у воді — *плавання тварин*; вільний Р. у повітрі — *літання тварин*. У більшості тварин Р. здійснюються завдяки скороченню м'язів, які рефлекторно керуються імпульсами з *центральної нервової системи*. Р. людини відзначаються великою різноманітністю: це Р., пов'язані з вегетативними функціями (харчування, ріст), *локомоції*. Р. трудові, побутові, спортивні, Р., пов'язані з мовленням і писанням.

Літ.: Физиология движений. Л., 1976.

РУ́ХИ у рослин — зміна положення в просторі всієї рослини або окремих її органів. Розрізняють пасивні і активні Р. П а с и в н і, або г і г р о с к о п і ч н і, Р. спричинюють зміни вмісту води в колоїдах оболонки клітини (напр., розкривання спорангіїв, згортання і розгортання гілочок, скручування і розкручування сухих плодів і т. ін.). А к т и в н і Р. пов'язані з процесами *росту*, з явищами *подразливості*, які в свою чергу пов'язані із скоротливістю білків *цитоплазми*. Поділяються на ростові й скоротливі. Ростові Р. проявляються у формі *тропізмів, настій* і *нутацій*. Скоротливі, або тургорні (див. *Тургор*), Р.— результат взаємодії аденозинтрифосфорної кислоти (АТФ; див. *Аденозинфосфорні кислоти*) з скоротливими білками. Скоротливими Р. є *таксиси* і сейсмонастії (напр., рух листочків у мімози соромливої при сильному подразненні). Розрізняють також автономні Р., близькі за своєю природою до сейсмонастій (напр., Р. листків у т. з. семафорної інд. рослини Desmodium gyrans). Р. мають велике значення в житті рослин (у їхньому живленні, розмноженні тощо).

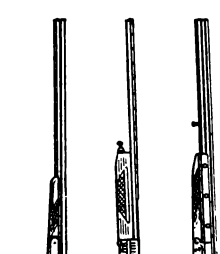

1 2 3

Мисливські гладкоствольні **рушниці:** 1 — одноствольна безкуркова ІЖ-18 (СРСР); 2 — одноствольна магазинна самозарядна МЦ-21 (СРСР); 3 — двоствольна безкуркова «Меркель» з вертикально спареними стволами (НДР).

РУХИ́МОВИЧ Мусій Львович (жовтень 1889—18.XI 1939) — рад. держ. і громадський діяч. Член Комуністичної партії з 1913. Н. в с. Кагальнику (тепер Ростов. обл.) в сім'ї слюсаря. В с.-д. русі з 1904. В 1911 проводив революц. роботу на Україні, 1913 — в Новоросійську. В 1914—17 — в армії. Після Лютн. революції 1917 — голова військ. секції Харків. Ради робітн. і солдат. депутатів, член Харків. к-ту РСДРП(б). Під час Великої Жовтневої соціалістичної революції — голова Харків. ревкому і штабу Червоної гвардії. В 1917—18, як командир загону, брав участь у ліквідації *каледінщини*. В 1918 — нарком військових справ *Донецько-Криворізької Радянської республіки*. В 1918—20 — військ. комісар Центр. управління постачання Червоної Армії, член Раднаркому України, військком 42-ї д-зії, член Реввійськради 14-ї армії. З 1920 — голова Донецького губвиконкому, 1923—36 — на керівній госп. роботі, з 1936 — нарком оборонної пром-сті СРСР. На XIII — XVII з'їздах ВКП(б) обирався членом ЦК партії. На VI—VIII конференціях і IX з'їзді КП(б)У обирався членом ЦК. В 1924—26 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Не раз обирався членом ЦВК СРСР, ВУЦВК. Нагороджений орденами Леніна і Червоного Прапора.

РУХО́МИЙ СКЛАД — транспортні засоби, призначені для пересування по рейкових коліях, автомобільних шляхах тощо. Буває пасажирський, вантажний і спец. призначення. До залізнич. Р. с. належать *локомотиви*, мотор-вагони (див. також *Автомотриса, Вагон-ваги, Дизель-поїзд*), *вагони, платформи, трамваї*, а також *вагонетки, дрезини, піддомні крани* на залізнич. ходу, машини для ремонту й тех. утримання *залізничної колії* (напр., *колієпідйомники, колієукладачі, снігоприбиральні машини*) та ін. Показники залізнич. Р. с.: *вантажопідйомність*, призначення вагонів, число осей, вид тяги, потужність локомотивів. Автомоб. Р. с.— *автомобілі* різних типів, *причепи* й *напівпричепи*. Засобами пересування транспорту ін. видів є *тролейбуси, тролейвози*, електробуси, *електрокари*, кабіни тощо. Див. також *Канатна дорога, Монорейкова дорога, Фунікулер*.

РУХУЛЛА́ Сідгі [справж. прізв. та ім'я—Ахундов-Рухулла Фатулла огли; 28.III(9.IV) 1886, с. Бузовна, тепер у складі Баку — 5.V 1959, Баку] — азерб. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1949). Сценічну діяльність почав 1906. Майстерності навчався у засновника азерб. нац. театру Г. *Араблінського*. З 1924 був провідним актором Азерб. театру ім. М. Азізбекова (Баку). Серед ролей — Гаджі Кара («Гаджі Кара» Ахвердова), король Лір, Отелло (однойменні трагедії Шекспіра). Багато гастролював, у т. ч. на Україні (був, зокрема, в Харкові). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

Літ.: Джафаров М. Д. Сидги Рухулла. Баку, 1956.

РУ́ЦЬКИЙ Ілля Васильович [1744, с. Високе, тепер Прилуцького р-ну Черніг. обл.— 2 (13).X 1786, Москва] — укр. лікар. Навчався в Київ. академії (1753—61), Петерб. мед. школі (1761—66) та у Франції в Страсбурзькому ун-ті (1778—81), де захистив дисертацію, в якій узагальнив досвід боротьби з чумою на Єлисаветградщині (1770—74), де він служив військовим лікарем. З 1781 викладав акушерство в Петерб. мед. школі, а з 1782—професор Моск. мед. школи.

М. К. Бородій.

РУЧКІ́ВСЬКИЙ Сергій Никифорович [н. 7 (19).I 1888, м. Тараща, тепер Київ. обл.] — укр. рад. епідеміолог, чл.-кор. АМН СРСР (з 1946). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1914). В 1929—39 — зав. відділом Київ. бактеріолог. ін-ту; водночас (1929—58) — доцент і професор Київ. ін-ту удосконалення лікарів, а також (1948—58) зав. кафедрою Київ. мед. ін-ту. З 1958 працює в Київ. н.-д. ін-ті епідеміології, мікробіології та паразитології. Праці Р. присвячені вивченню висипного тифу, бактеріальної дизентерії, ботулізму, харчових токсикоінфекцій паратифозної групи, епідеміології пароксизмального рикетсіозу (вперше описаний Р.), питанням діагностики ряду інфекційних захворювань.

РУЧКО́ Гнат Омелянович [8 (20). I 1883, с. Великі Сорочинці, тепер Миргородського р-ну Полтав. обл.— 2.XII 1938, Київ] — укр. мікробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1934). Член Комуністич. партії з 1920. Закінчив Харківський медичний ін-т (1925). Працював у Харків. н.-д. санітарно-бактеріологічному ін-ті (1926—29), Берлінському н.-д. ін-ті гігієни і імунології (1930—32). Директор та зав. відділом Ін-ту мікробіології і епідеміології АН УРСР (1932—37). Р. заснував «Мікробіологічний журнал» (1934); був організатором першої в СРСР наукової конференції по бактеріофагії та мінливості мікроорганізмів (1936). Осн. праці присвячені вивченню мінливості бактерій та бактеріофагії.

С. О. Матвєєнко.

РУЧНИ́Й М'ЯЧ — те саме, що й *гандбол*.

РУШІЙ — пристрій, що безпосередньо переміщує самохідні транспортні засоби. До Р. машин, які пересуваються суходолом, належать колеса (у автомобілів, локомотивів, трамваїв та ін.), «крокуючі» пристрої (центральна плита, дві бічні лижі і приводний механізм у *крокуючих екскаваторів*), *гусеничний хід*, котки. На суднах Р. служать *гребні гвинти*, гребні колеса, вітрила, весла, водомети (профільовані труби, з яких викидається струмінь води), крильчасті пристрої (обертові барабани з поворотними лопатями), на літальних апаратах — *повітряні гвинти*, реактивні *сопла* тощо.

РУШКО́ВСЬКИЙ Микола Миколайович (н. 11.V 1925, Москва) — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1952. Учасник Великої Вітчизн. війни. Після закінчення 1952 Школи-студії ім. В. І. Немировича-Данченка при МХАТі (педагоги Й. *Раєвський* і П. *Массальський*) працює в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Серед ролей — Городулін («На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського), Басов («Дачники» М. Горького), Платонов («Океан» Штейна), Антон Чехов («Насмішкувате моє щастя» Малюгіна), Убийбатько («Соло на флейті» Микитенка), Платон Кречет (однойменна п'єса Корнійчука), Іван Куделя («Київський зошит» Собка), Бризгалов («Кафедра» Врублевської), Ромео («Ромео і Джульєтта» Шекспіра), Великоманієв («Великоманієв» Костєва). З 1963 викладає в Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (з 1976 — професор). Нагороджений орденами Жовтневої Революції, «Знак Пошани», медалями. *С. М. Грін.*

РУШНИ́К — укр. традиційна декоративна тканина (30—50 см завширшки і 1,2—4 м завдовжки). Р. оздоблюють житла, вони є невід'ємною частиною нар. звичаїв та обрядів: зустріч гостей, весілля. Як на тканих, так і на вишиваних Р. орнамент (рослинний, геометричний або геометризований) зосереджений на кінцях, іноді переходить до центру легким візерунком, який складається з вільно розкиданих елементів. Декоративні рушники відомі з давніх часів і поширені майже на всій території України. Залежно від місцевості Р. мають свої особливості в характері вишивки, в орнаментиці і техніці виконання, в кольорі. У вишиваних Р. Київщини, Полтавщини, Чернігівщини переважає рослинний візерунок, розташований вертикально, який має вигляд вазона — т. з. дерева життя. Часто під візерунком — горизонтальна орнаментальна смуга вздовж краю тканини. Вишивають їх «рушниковим» швом (вільний рослинний малюнок на тканині полотняного переплетення обводять по контуру стебловим тамбурним швом, смужкою навкісної гладі, всередині заповнюють вишивкою суцільною гладдю та ін. швами). Іноді київські та сумські Р. вишивають тамбурним швом. Полтав. Р. виконуються червоним кольором, а київські — ще й чорним та синім. На Поділлі геометричний, геометризований малюнок укладається паралельними смугами, горизонтальними, вертикальними, скісними, однією *розеткою*, а також т. з. деревом життя. Тут зустрічаються Р., вишивка яких скомпонована з малюнків анімалістичного орнаменту або малюнків стилізованих жіночих фігур. Давні Р. Поділля переважно одно- і двоколірні, в 19 ст.— багатобарвні, часто вишиті вовняною ниткою «качалочками», гладдю, штапівкою. Волин. Р. оздоблювалися однією горизонтальною смугою геом. орнаменту, виконаного занизуванням, хрестиком, колір червоний із синім. Оздоблення терноп. Р.— часто дуже широка поліхромна смуга-кайма із значним використанням чорного кольору, виконана хрестиком; у прикарпатських Р. переважають композиції чорних, червоних або жовтогарячих кольорів, вишитих низзю. На Буковині барвиста із значною перевагою чорного, червоного і темно-червоного, вишита низзю і хрестиком кайма набагато ширша, іноді займає чверть Р. і компонується також з горизонтальних смуг. Своєрідні зразки сучас. укр. вишитих Р. (орнаментальних і тематичних) створили нар. майстри, а також художники, які працюють індивідуально і на ф-ках худож. виробів: Н. Ляхова, Е. Талащенко, В. Захарченко (Київ), А. Задувайло (Черкаси), Г. Гринь, О. Василенко (Полтавщина), З. Чепела (Ніжин), П. Березовська, П. Любарець, М. Сидоренко (Поділля), М. Гаврило (Закарпаття), М. Сабадаш, Є. Геник, Г. *Герасимович*, Г. Кива (Прикарпаття), Н. Медведська (Буковина), В. *Роїк* (Сімферополь) та ін. Склався своєрідний стиль і укр. тканих рушників. Є дві основні техніки укр. худож. ткацтва — човникова та перебірна. Вони зумовлюють характер орнаменту. Р., виконаним човниковою технікою, властива поперечносмугаста композиція дрібного геом. орнаменту. Перебірна техніка дає змогу виконувати складні узори, в яких поперечні смуги поєднуються з ромбами, зірками, розетками, стилізованими зображеннями квітів, птахів тощо. Найбільш значними центрами рушникового ткацтва є *Королевець* (майстри Г. Шабельник, Н. Паталах, М. Даценко, художники Д. Гаврош, І. Дудар), Богуслав (див. *Богуславська тканина*; Г. Анджієвський, І. Нечипоренко, Н. Скопець) та Іванків Київ. обл. Серед відомих майстрів худож. ткацтва — С. Нечипоренко, Г. *Верес* (Київ), Г. *Василащук* (с. Шешори Івано-Фр. обл.). Зібрання Р. зберігаються в ДМУНДМ (Київ), худож. відділі Черніг. істор. музею, Коломийському музеї нар. мист. Гуцульщини та ін. музеях України. Див. також *Вишивка*, *Тканини художні*. Іл. див. на окремому аркуші с. 96—97.

Літ.: Українське народне мистецтво. [Альбом], в. 1. Тканини та вишивки. К., 1960; Художні промисли України. К., 1979; Український вишиваний рушник. К., 1980. *Л. М. Ульянова.*

РУШНИ́ЦЯ — тип ручної вогнепальної зброї. Розрізняють бойові та мисливські Р. Бойові Р. (пищаль, аркебуза, кулеврина) з'явились у 14—15 ст.; в 16 ст. широко застосовувались гнотові Р. (*мушкети*). Із створенням ударного кремінного замка і багнета з трубкою в 17 ст. встановився тип бойової гладкоствольної Р., яку заряджали з дула; вона стала осн. видом зброї піхоти. Такі кремінні Р. з невеликими змінами існували до 40-х рр. 19 ст., коли їх заступили капсульні. Подальші зміни їх були пов'язані з переходом до казнозарядної нарізної Р., яка 1856 дістала назву *гвинтівки*. В 2-й пол. 19 ст. в армії ними замінили гладкоствольні Р. Мисливські Р., легші як бойові, з'явились у 17 ст., спершу одноствольні, а 1738 — двоствольні. До 19 ст. вони заряджалися з дула за допомогою шомпола. В 30-х рр. 19 ст. почали застосовуватись казнозарядні мисливські Р., які заряджались унітарним *патроном*. На поч. 20 ст. вони витіснили шомпольні Р. Мисливські Р. призначені для спортивного (любительського) і промислового полювання та спортивної стрільби на стенді. Стрільба ведеться дробом, картеччю, свинцевими кулями.

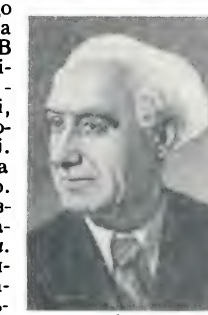

С. Рухулла.

РШТУНІ Теодорос (р. н. невід.— п. 658, Дамаск) — вірм. полководець і держ. діяч. У 40-х рр. 7 ст. вів у союзі з *Візантією* боротьбу проти араб. *Халіфату*, який намагався підкорити Вірменію. В 652 Р. визнав залежність від Халіфату, був призначений арабами верховним правителем Вірменії, Грузії, *Албанії Кавказької*. В 654 араби, скориставшись з феод. чвар у Вірменії, вторглися до країни. Р. потрапив у полон, був відправлений до Сирії, де й помер.

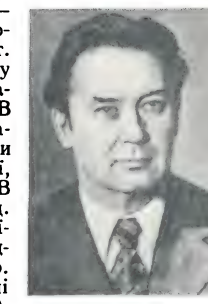

М. М. Рушковський.

РЮГЕН — острів у пд.-зх. частині Балтійського м., у складі НДР. Площа 926 км². Населення 86 тис. чол. (1974). Вис. до 161 м. Клімат помірний, морський. Подекуди букові ліси. Посіви зернових, цукр. буряків; тваринництво, рибальство. Добування крейди. З материком Р. сполучений з-цею і шосе, що проходять по дамбі та мосту. Гол. місто і порт — Засніц.

РЮД (Rude) Франсуа (4.I 1784, Діжон — 3.XI 1855, Париж) — франц. скульптор, представник *романтизму*. Навчався в Діжоні (з 1798) й Парижі (з 1807). В 1815—27, в період реставрації Бурбонів, жив у Бельгії. Автор монументальних скульптур: два цикли барельєфів на античні теми — «Полювання Мелеагра» за Овідієм та «Історія Ахілла» за Гомером (20-і рр. 19 ст., палац Тервюрен поблизу Брюсселя), пам'ятник маршалові М. Нею (1852—53, Париж), жанрових скульптур — «Неаполітанський хлопчик-рибалка» (1831—33), «Жанна д'Арк» (1845—52), обидві — Лувр. Найвизначніший твір Р.— горельєф «Виступ добровольців у 1792 році» [відомий під назвою «Марсельєза», 1833—36, Тріумфальна арка на площі Етуаль (тепер ім. де Голля) у Парижі].

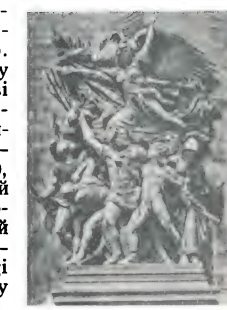

Ф. Рюд. Виступ добровольців у 1792 році («Марсельєза»). Бронза. 1833—36. Тріумфальна арка на площі Етуаль (тепер імені де Голля) в Парижі.

РЮКЮ (Нансей) — архіпелаг на Зх. Тихого ок. Входить до складу Японії. Складається з 5 острівних груп (Осумі, Токара, Амамі, Окінава, Сакісіма), що простягаються майже на 1200 км. Заг. площа

В. В. Рюмін.

О. М. Рябов.

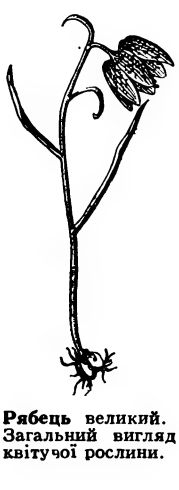

Рябець великий. Загальний вигляд квітучої рослини.

4,8 тис. км². Нас. понад 1,2 млн. чол. У рельєфі переважають плато і низькогір'я заввишки до 1935 м (о. Яку). Більшість островів оточена *кораловими рифами*. Поклади кам. вугілля, фосфоритів. Часто бувають землетруси і *тайфуни*. Тропічні й субтропічні ліси. Плантації рису, цукр. тростини, батату, ананасів; цитрусові. Рибальство. Найбільший порт і місто — Наха (о. Окінава). На о. Окінава — амер. військові бази.

РЮ́МІН Валерій Вікторович (н. 16.VIII 1939, Комсомольськ-на-Амурі)—льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1979, 1980), Герой Угорської Народної Республіки (1980), Герой Праці СРВ (1980), Герой Республіки Куба (1980). Член КПРС з 1972. Закінчив (1966) Моск. лісотех. ін-т. В загоні космонавтів — з 1973. Разом з В. В. *Ковальонком* як бортінженер здійснив політ (9—11.X 1977) на космічному кораблі «Союз-25» (див. «*Союз*»). 25.II—19.VIII 1979 разом з В. П. *Ляховим* здійснив тривалий (175 діб) політ на космічному кораблі «Союз-32» та орбітальній станції «Салют-6» (див. «*Салют*»). 15.VIII Р. і В. П. Ляхов здійснили вихід у відкритий космос з метою відведення антени космічного радіотелескопа (яка не повністю відокремилась від станції), забезпечивши тим самим дальшу експлуатацію станції; крім того, вони демонтували встановлену зовні наук. апаратуру і зразки різних конструкційних матеріалів, що тривалий час були у відкритому космосі. Екіпаж повернувся на Землю на кораблі «Союз-34». 9.IV—11.X 1980 разом з Л. І. *Поповим* як бортінженер здійснив тривалий (185 діб) політ на космічному кораблі «Союз-35» та орбітальній станції «Салют-6». Під час польоту за програмою «*Інтеркосмос*» зі станцією зістиковувались кораблі «Союз-36» (В. М. *Кубасов* і Б. *Фаркаш*), «Союз-37» (В. В. *Горбатко* і *Фам Туан*) та «Союз-38» (Ю. В. *Романенко* і А. *Тамайо Мендес*). Зі станцією зістиковувався також «Союз Т-2» (Ю. В. *Малишев* і В. В. *Аксьонов*) і три транспортні кораблі «*Прогресс*». На Землю екіпаж повернувся на кораблі «Союз-37». Цей політ є новим великим кроком у створенні довготривалих пілотованих комплексів наук. і нар.-госп. значення. Нагороджений 3 орденами Леніна.

РЮ́РИК, СИНЕУ́С І ТРУ́ВОР — за рус. літописною легендою, три брати-*конунги*, ватажки варязьких дружин, яких новгородці нібито покликали «з-за моря» князювати на Русь. Рюрик (р. н. невід. — п. 879), скориставшись внутр. міжусобицями, 862 захопив владу в Новгороді й поклав початок династії *Рюриковичів* (спадкоємцем Р. був *Ігор*). Проти *варягів* повстало одне з угруповань новгородців на чолі з Вадимом Хоробрим. Рюрик стратив Вадима та його «радників», решта новгородців втекла до Києва. Легенда про закликання Рюрика з братами є гол. підставою для антинаук. поглядів істориків-норманістів про утворення давньорус. д-ви (див. *Норманська теорія*). Більшість істориків вважає Рюрика реальною особою. Синеуса й Трувора визнають за міфічних осіб. Згадка про них — це результат неправильно прочитаного рус. літописцем іноз. тексту, який повідомляє, що Рюрик прийшов у землю слов'ян з своїм домом («синє-хус») і вірною військ. дружиною («труворинг»). Деякі вчені ототожнюють Рюрика з ватажком військ. дружини вікінгів Реріком Датським, відомим своїми нападами на зх.-європ. країни.

РЮ́РИКОВИЧІ — вживана в істор. л-рі назва нащадків великого кн. *Ігоря*, який, за літописною легендою, вважався сином Рюрика (див. *Рюрик, Синеус і Трувор*). Р. стояли на чолі давньорус. д-ви, а також великих і дрібних князівств періоду феод. роздробленості. В 12—13 ст. деяких Р. називали також за іменами родоначальників відгалужень роду Р.— Мономаховичі, *Ольговичі* та ін. Р. вважались також правителі *Російської централізованої держави* (нащадки владимиро-суздальських Мономаховичів). Останній цар дин. Р. *Федір Іванович* помер 1598.

РЮТБЕ́Ф (Rutebeuf; бл. 1230, Шампань — 1285, Париж) — французький поет і драматург. Писав життя святих, реліг. драми, алегоричні поеми, *фабліо* («Заповіт осла»), пісні і вірші про хрестові походи парижан («Суперечка хрестоносця з нехрестоносцем»). Зачинатель автобіогр. лірики (вірш «Злигодні Рютбефа»), публіцистичної поезії у Франції. Засуджував міську верхівку, духівництво, показав тяжке становище низів. Автор однієї з найдавніших франц. реліг. драм «Міракль про Теофіла» (бл. 1261). У поемі «Перелицьований Ренар», що є однією з версій пам'ятки франц. л-ри серед. 13 ст. «Роману про Ренара», в образах звірів висміяв пороки людей.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 1. К., 1971; Рос. перекл.— Чудо о Теофиле. В кн.: Хрестоматия по зарубежной литературе. Литература средних веков. М., 1953.

І. М. Дозинський.

РЯБЕ́ЦЬ, рябчик (Fritillaria) — рід рослин родини *лілійних*. Багаторічні цибулинні трави з лінійними листками. Квітки великі, пониклі, з дзвоникovидною оцвітиною; пелюстки часто з строкатим малюнком (рябі — звідки й назва рослин). Плід — коробочка. Понад 55 видів, поширених у помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — 26 видів, з них в УРСР — 4. Всі види декоративні. В цибулинах деяких Р. містяться отруйні *алкалоїди*. Деякі далекосхідні види Р. використовують у народній китайській і тібетській медицині як засіб проти недокрів'я, туберкульозу та ін. захворювань. На вологих луках, в лісах, чагарниках Закарпаття, Прикарпаття та зрідка Лісостепу росте Р. великий (F. meleagris).

РЯБИ́ШЕВ Дмитро Іванович [н. 11 (23).II 1894, хутір Колотовка, тепер станиця Новоцимлянська Цимлянського р-ну Рост. обл.]. — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1940). Член КПРС з 1917. Н. у сел. сім'ї. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. В Рад. Армії з 1918. В 1935 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував військами Пд. фронту, 57-ю, 28-ю, 3-ю гвард. арміями та гвард. стрілецьким корпусом. Керовані Р. війська брали участь у боях на тер. України. Після війни Р.— на командних посадах у Рад. Армії. З 1950 — в запасі. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

РЯБІ́НІН Микола Леонідович (н. 31.VII 1919, с. Красне, тепер Костром. обл.) — укр. рад. скульптор, нар. художник УРСР (з 1964), чл.-кор. АМ СРСР (з 1973). Член КПРС з 1953. В 1933—37 навчався в Моск. худож.-пром. училищі, 1937, 1941—44 — в Худож. ін-ті ім. В. І. Сурикова в Москві, 1945 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у М. *Гельмана*. Твори: «Переможець» (1947), «Олекса Довбуш» (1951, у співавт. з В. *Сколоздрою*), «Т. Шевченко і Айра Олдрідж» (1952), «Пробудження» (1959), «Повстанець Куби» (1961), «Андрій Желябов» (1969), «М. Кибальчич», «Мати» (сбидва — 1970—71), «Ми повернемося» (1974). Зберігаються в ДМУОМ, Харків. худож. музеї. В 1947—56 викладав у Львів. ін-ті прикладного і декор. мистецтва, 1956—66 — у Харків. худож. ін-ті. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1952.

Літ.: Чернова М. Микола Рябінін. К., 1973.

РЯБКИ́ (Pterocletes) — підряд птахів ряду *голубоподібних*. Деякі зоологи виділяють Р. в окремий ряд. Довж. тіла 35—45 см, маса 200—600 г. Голова невелика з коротким дзьобом, тулуб кремезний, ноги короткі, хвіст клиновидний. Забарвлення жовтих, рудих, бурих кольорів, іноді чорне. Підряд включає 1 родину — рябкові (Pteroclidae) з двома родами: рябок (Pterocles) і *саджа*, що об'єднують 16 видів, поширених в Африці і Пд. Азії. В СРСР — 4 види; в УРСР — рідкісні залітні птахи. Населяють сухі степи й пустелі. Тримаються зграйками. Добре ходять, бігають і швидко літають. Живляться переважно насінням. Моногами. Гніздо — ямка в землі. Кладку з 3 (рідше 2 або 4) яєць насиджують самець і самка бл. 4 тижнів. Батьки не лише годують пташенят, а й, літаючи до водопою за десятки кілометрів, приносять їм у волі воду. Р.— об'єкти спорт. полювання. Викопні рештки відомі з верх. еоцену (Франція).

М. А. Воїнственський.

РЯ́БОВ Іван Миколайович [н. 13 (25).VII 1897, с. Гориці, тепер Дмитровського р-ну Моск. обл. РРФСР] — рад. вчений в галузі рослинництва, засл. діяч науки УРСР (з 1962). В 1921 закінчив Петровську с.-г. академію (тепер Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва). З 1923 працює в Криму в Нікітському бот. саду (з 1928 до 1977 — зав. відділом плодівництва, з 1977 — консультант). Праці з питань інтродукції і селекції плодових культур. Вивів 14 сортів персика (Пухнастий ранній та

ін.) і 10 сортів черешні (Багратіон, Перемога та ін.), що районовані на Пд. Україні і Молдавії. Держ. премія СРСР, 1952.

В. Ф. Кольцов.

РЯБОВ Олег Михайлович (н. 23. XII 1932, м. Кременчук, тепер Полтав. обл.) — укр. рад. диригент, нар. арт. УРСР (з 1977). У 1960 закінчив Київ. консерваторію (клас О. *Климова*). З 1960 — диригент Київ. театру опери та балету (1966—71 — Великого театру СРСР). Серед вистав — опери «Ріголетто» Дж. Верді, «Лючія ді Ламмермур» Г. Доніцетті, «Євгеній Онєгін» П. Чайковського, «Назар Стодоля» К. Данькевича; балети «Лебедине озеро» і «Лускунчик» П. Чайковського, «Раймонда» О. Глазунова, «Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва, «Лілея» К. Данькевича. *І. М. Лисенко.*

РЯБОВ Олексій Пантелеймонович [5 (17).III 1899, Харків — 18.XII 1955, Київ] — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1951). У 1918 закінчив Харків. консерваторію. В 1919—23 — концертмейстер симф. оркестрів у Острозьку, Харкові, Армавірі. В 1924—41 — диригент симф. оркестрів у різних містах СРСР. У 1941—55 — завідуючий муз. частиною, композитор і диригент Київ. театру муз. комедії (1941—44 — в Алма-Аті та Чимкенті). Твори: 25 оперет, у т. ч. «Сорочинський ярмарок» (1936), «Весілля в Малинівці» (1938), «Чудовий край» (1950), «Червона калина» (1954); кантата «Пам'яті В. І. Леніна» (1934); симфонія (1922); концерт для скрипки з оркестром (1921), струнний квартет (1921) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

РЯБОКЛЯЧ Іван Панасович [н. 26.X (8.XI) 1914, с. Півці, тепер Кагарлицького р-ну Київ. обл.] — укр. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1933 — на журналістській роботі у Донбасі. Повість про відбудову післявоєнного села — «Золототисячник» (1948) відзначена Держ. премією СРСР (1949). Автор збірок оповідань «Жайворонки» (1957), «Чайка» (1960), «Антонів Гай» (1967) та ін., п'єс на істор.-біографічні теми «Перша...» (1969) — про І. Котляревського і «Марія Заньковецька» (1971), драм. творів «Шляхи та стежинки» (1958), «На передньому краї» (1961), «Жива вода» (1962) та ін. Переклав ряд творів з рос. мови на українську.

В. П. Замковий.

РЯБУШКІН Андрій Петрович [17 (29).X 1861, с. Станична Слобода, тепер Ворон. обл.— 27.IV (10.V) 1904, маєток Дідвіно поблизу ст. Любань, тепер Ленінгр. обл.] — рос. живописець. Син селянина-іконописця. В 1875—82 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у В. *Перова* й І. *Прянишникова* та петерб. АМ (1882—90). Твори: «Селянське весілля в Тамбовській губернії» (1880), «Російські жінки XVII століття в церкві» (1899), «Весільний поїзд у Москві (XVII століття)», «Їдуть» (два останні — 1901). Відомий як ілюстратор. Картини Р. зберігаються в ДТГ у Москві, ДРМ у Ленінграді.

Літ.: Масалина Н. В. Андрей Петрович Рябушкин. М., 1966.

РЯБЧИК (Tetrastes bonasia) — птах род. тетеревових ряду *куроподібних*. Довж. тіла бл. 45 см, маса 300—500 г. Забарвлення строкате, плямисте, бурих, сірих, білих, чорних та рудуватих кольорів. У самця на шиї велика чорна пляма. На голові — чуб; ноги оперені. Поширений в помірних широтах Європи і Азії. В УРСР нечисленний осілий птах Полісся і звичайний — Карпат. Живе у вологих лісах, переважно ялинових. Моногам. Гніздо — ямка у землі. Кладку з 6—10 (до 15) яєць насиджує самка 21 день. Живиться переважно ягодами, бруньками (особливо вільхи) тощо, влітку також комахами. В зоні тайги СРСР є об'єктом промислу; на тер. УРСР полювання на Р. заборонено. Викопні рештки відомі починаючи з плейстоцену Європи.

РЯБЧИ́НСЬКА Юлія Петрівна (21.I 1947, смт Піщанка Піщанського р-ну Вінн. обл.— 13.I 1973, Поті Груз. РСР) — укр. рад. спортсменка, засл. майстер спорту (з 1972); веслування на байдарках. Олімпійська чемпіонка (1972), чемпіонка світу і СРСР (1971). Нагороджена орденом «Знак Пошани».

РЯД у біології — систематична категорія, що об'єднує найближчі *родини* тварин. Напр., до складу Р. хижих звірів входять родини: псові, ведмедеві, єнотові, куницеві, гієнові, віверові, котячі. Близькі Р. становлять *клас*. В систематиці рослин Р. відповідає *порядок*.

РЯДИ́ в математиці — вирази, що мають вигляд нескінченного числа доданків

$$a_1 + a_2 + \cdots + a_n + \cdots = \sum_{i=1}^{\infty} a_i. \quad (1)$$

Доданки наз. членами Р., а сума $S_n = a_1 + a_2 + \ldots + a_n$ — n-ю частинною сумою його. Р. (1) наз. збіжним, якщо послідовність його частинних сум має скінченну *границю*; ця границя наз. сумою Р. (1). В усіх ін. випадках Р. (1) наз. розбіжним. Збіжним є, напр., Р., складений з членів нескінченної *геометричної прогресії* (при $|q| < 1$), розбіжним — *гармонічний ряд*. Існує багато ознак, що дають змогу за поведінкою членів ряду (якщо вони — дійсні числа) визначити, збіжний цей Р. чи розбіжний. Найпростіша ознака, яку сформулював Ж. Л. *Д'Аламбер*, стосується Р. (1) з додатними членами, для яких існує $\lim_{n\to\infty} (a_{n+1}/a_n) = r$: при $r < 1$ Р. (1) збіжний, при $r > 1$ — розбіжний, при $r = 1$ необхідне додаткове дослідження. Якщо члени Р. є функціями, то Р. наз. функціональним. Розроблено детальну теорію таких Р., що включає, зокрема, умови, за яких сума Р. диференційовних функцій є диференційовною функцією, та ін. Важливе значення в математиці мають *Тейлора ряди*, тригонометричні Р. (*Фур'є ряди*), Р. за послідовністю *ортогональних функцій* та ін. Степеневі Р., тобто Р. виду $\sum_{n=0}^{\infty} a_n (z - z_0)^n$, є основою побудови *аналітичних функцій*. Матем. операції над Р. за певних умов провадять за тими ж правилами, що й над скінченними сумами. Р. відіграють виняткову роль у *математичному аналізі*, *наближенні функцій* та ін. галузях математики. Багато задач розв'язують, подаючи функції як суми Р. з простими членами (степеневі, тригонометричні та ін. Р.). Значення таких чисел, як ln 2, π, e, одержують, подаючи їх у вигляді Р.; єдиним джерелом таблиць *тригонометричних функцій*, *обернених тригонометричних функцій*, функцій e^x, ln x та ін. також є Р.

Перші Р. розглядали ще в Старод. Греції, але широко вони увійшли в математику лише після опублікування праць І. *Ньютона* та Г. В. *Лейбніца*. Значний внесок у теорію Р. зробили Б. *Тейлор*, Л. *Ейлер*, Ж. Л. *Д'Аламбер*, Ж. Б. Ж. *Фур'є*, О. Л. *Коші*, К. Т. В. *Вейєрштрасс*, вітчизн. математик В. А. *Стеклов* та ін.

Літ.: Дороговцев А. Я. Ряды. К., 1978; Кудрявцев Л. Д. Курс математического анализа, т. 1—2. М., 1981.

А. Я. Дороговцев.

РЯДИ́ ДИНА́МІКИ статистиці — ряд послідовних значень, що характеризують зміни явищ у часі. Зміну будь-якого явища в часі можна виразити *абсолютними величинами* (часто *середніми величинами*) і *відносними величинами*. Вихідними є Р. д. абс. величин. Р. д. поділяють на моментні (характеризують стан явища на будь-який певний момент часу або дату) й інтервальні (відображають стан явища за певний відрізок часу). Інтервальні й моментні Р. д. мають різні властивості абс. рівнів: рівні інтервальних Р. д. можна підсумовувати (напр., підсумовуючи показники виплавки чавуну за кожну добу, одержують показник місячної виплавки), а підсумовування показників моментного ряду само собою не має сенсу (напр., недоцільно підсумовувати за рік дані про чисельність робітників на поч. кожного місяця). На основі Р. д. абс. величин одержують Р. д. відносних або середніх величин. Відносні Р. д. характеризують темпи динаміки (напр., нац. доходу), зміни структури (напр., класового складу населення), зміни показників інтенсивності (виробн. продукції на душу населення). Прикладом Р. д. серед. величин є дані про врожайність с.-г. культур, середні надої на одну корову тощо. Р. д. серед. величин широко використовують у *статистиці* для характеристики якісних зрушень в економіці. В одній таблиці можуть бути Р. д. абсолютних, відносних і середніх величин. Важливою умовою правильної побудови Р. д. є забезпеченість порівняльності даних у них. Аналіз Р. д. дає можливість охарактеризувати процес розвитку явищ, передбачити осн. тенденції і темпи цього розвитку.

М. І. Сосновська.

РЯДКО́ВА СІВБА́ — висівання насіння с.-г. культур на полі ряд-

М. Л. Рябінін.

М. Л. Рябінін. Ми повернемося. Дерево. 1974.

Рябчик.

Г. Г. Ряжський. Делегатка. 1927. ДТГ у Москві.

Ряст Галлера. Загальний вигляд квітучої рослини.

Рязань. Солотчинський монастир. Надбрамна церква. Архітектор Я. Г. Бухвостов. 1688—99.

ковими *сівалками* з міжряддям від 100 до 250 мм. Найпоширеніший спосіб сівби зернових, круп'яних, зернобобових культур, трав тощо. Насіння при Р. с. рівномірно розміщується на твердому ложі борозенки (яку утворює сошник) і загортається в грунт на однакову глибину. Це створює сприятливі умови для дружної появи сходів, рівномірного росту і розвитку рослин, одночасного достигання їх, внаслідок чого підвищується врожай, його якість. На сівбі просапних культур застосовують різні види Р. с., а саме — *пунктирну сівбу*, гребеневу, стрічкову з відповідним віддаленням та розміщенням рядків. *Н. А. Федорова.*

РЯДО́ВИЧІ — 1) Категорія феодально залежного давньорус. населення, що згадується в істор. джерелах 11—12 ст. Більшість рад. істориків вважає, що Р. відбували феод. повинності на підставі певного договору (ряду) з паном і за соціальним та юрид. становищем були близькі до *закупів*. На думку рад. історика Л. В. Черепніна, терміном «рядовичі» в «*Руській правді*» позначено рядових *смердів* і *холопів*. 2) У 14—17 ст. Р. називали членів торговельних корпорацій, власників лавок у торговельних рядах та жителів торг.-ремісничих поселень.

РЯ́ДЧЕНКО Іван Іванович (н. 25.I 1924, Одеса) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1951. Учасник Великої Вітчизн. війни. Навчався у Львів. ун-ті (1945—49). Живе і працює на Україні. У збірках віршів і поем «Наперекір вітрам» (1952), «Назустріч штормам» (1956), «Тривоги серця мого» (1962), «Кроки» (1967), «Вітер у вітрилах» (1974), «Сувора вахта» (1977) та ін. оспівав творчу працю рад. людей, боротьбу за мир. Автор повісті «Три години перемоги» (1959), п'єси «Капітани не знають спокою» (1963, у співавт. з І. Гайдаєнком), сценаріїв худож. фільмів «Координати невідомі» та «Якщо є вітрила» (обидва — 1957). Нагороджений орденами Червоної Зірки та «Знак Пошани», медалями.

РЯЖСЬКИЙ Георгій Георгійович [31.I (12.II) 1895, с. Ігнатьєво, тепер Ленінського р-ну Моск. обл. — 20.X 1952, Москва] — рос. рад. живописець, засл. діяч мист. РРФСР (з 1944), дійсний член АМ СРСР (з 1949). Член КПРС з 1924. Навчався в Москві у приватних студіях (з 1912) та ВХУТЕМАСі (1918—20). Член *АХРР* (з 1923). Твори: «Робітфаківка» (1926), «Делегатка» (1927), «Голова» (1928), всі — в ДТГ у Москві, «Жіночий портрет (1934, Київ. музей рос. мист.). Р.— автор серії етюдів «Про Дніпробуд» і картини «Дніпробуд вночі» (1930). В 1929—31 викладав у ВХУТЕІНі, 1934—52 — Моск. худож. інституті ім. В. І. Сурикова (з 1934 — професор).

Літ.: Георгий Георгиевич Ряжский. [Альбом]. М., 1958.

РЯЗА́НОВ Василь Георгійович [12 (25).I 1901, с-ще Велике Козино, тепер у складі м. Балахни Горьк. обл.— 8.VII 1951, Кисловодськ, похований у Києві] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант авіації (1943), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1920. Н. у сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1920. В 1935 закінчив Військ.-повітр. академію ім. М. Є. Жуковського. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував авіац. з'єднаннями на Пд.-Зх., Пд., Калінін., Пн.-Зх., Ворон., Степовому, 2-му і 1-му Укр. фронтах. Керовані Р. авіац. з'єднання брали участь у визволенні України. Після війни Р.— на командних посадах у ВПС Рад. Армії. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

РЯЗА́НОВ Олексій Костянтинович [н. 27.II 1920, с. Велика Кочетовка, тепер Токарєвського р-ну Тамб. обл.] — рад. військ. льотчик, генерал-майор авіації (1970), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир ескадрильї, заст. командира винищувального авіаполку. Брав участь у боях на Пд.-Зх., Центр., Брян., Сталінградському, Пд., Пн.-Кавказ., 2-му Прибалт. фронтах. Здійснив 509 бойових вильотів. Особисто збив 31 ворожий літак і в складі групи—16. У 1950 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1958 — Академію Генштабу. З 1959 — на відповідальних посадах у Рад. Армії. З 1975 — у запасі. Нагороджений 3 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

РЯЗА́НСЬКА О́БЛАСТЬ—у складі РРФСР. Утворена 26.IX 1937. Розташована в центрі Європ. частини СРСР, в бас. середньої та нижньої течії р. Оки. Площа 39,6 тис. км². Нас. 1345 тис. чол. (на 1.I 1981). Осн. населення — росіяни. Міськ. нас.— 60,1%. Поділяється на 25 районів, має 12 міст та 29 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Рязань*. Р. о. нагороджено орденом Леніна (1958). Поверхня області переважно рівнинна. Пн. частина зайнята *Мещорською низовиною*, сх.— Оксько-Донською рівниною, зх. — відрогами *Середньоросійської височини* (вис. до 237 м). Корисні копалини: буд. матеріали (вапняки, глини, піски), буре вугілля, торф. Клімат континентальний. Пересічна т-ра липня +19,2°, січня —10, —11,5°. Опадів 450—500 мм на рік. Найбільша ріка — *Ока* (в межах області — 550 км), її притоки: Пра, Гусь (ліві), Проня, Пара, Мокша з Цною (праві). Велика кількість озер на Мещорській низовині (найбільші — Велике, Біле, Чорне). Грунти переважно підзолисті, сірі лісові та деградовані чорноземи. Під лісами — 24% всієї площі області. Значні масиви лісів збереглися на Мещорській низовині. В басейні р. Пра — Окський заповідник.

За роки Рад. влади у Р. о. значного розвитку набула маш.-буд. і металообробна, нафтопереробна, хім., буд. матеріалів та паливна пром-сть. Енергетика базується на електроенергії, яка надходить від Рязанської ДРЕС, Дягілевської та Новорязанської ТЕЦ. Машинобудування та металообробка представлені с.-г., верстато-, автомобіле- та приладобудуванням. Нафтопереробний з-д, виробн. хім. волокон (Рязань). Осн. продукція підприємств пром-сті буд. матеріалів — цемент, кислототривкі вироби, залізобетонні конструкції. Дальшого розвитку набула легка (текст., швейна, шкіряно-хутрова та взут.) і харч. (м'ясна, молочно-консервна, цукр., спиртова, кондитерська, борошномельна, плодоовочева, чаєрозважувальна) пром-сть. Гол. пром. центри: Рязань, Касимов, Сасово, Скопін. Проводяться значні роботи по меліорації земель. За 1966—80 осушено та введено у с.-г. використання понад 87 тис. га заболочених зе-

мель. Створюються культурні пасовища. Вирощують зернові (гол. чин. пшеницю, ячмінь), картоплю, цукр. буряки, кормові культури, овочі. Садівництво. Скотарство мол.-м'ясного напряму, птахівництво. Створено ряд високомеханізованих тваринницьких комплексів. Для перевезення вантажів використовують залізнич. та автомоб. транспорт (автомагістралі Москва — Куйбишев, Москва — Волгоград). Судноплавство по Оці. В області — 4 вузи (Рязань), 28 серед. спец. навч. закладів. Мещорська зональна дослідно-меліоративна станція в смт Солотчі, н.-д. ін-т бджільництва в м. Рибному та ін. Музеї: обл. художній, істор.-архіт. музей-заповідник, будинок-музей акад. І. П. Павлова в Рязані, меморіальний музей К. Е. Ціолковського в с. Іжевському; істор.-археологічний музей-заповідник в м. Спаську-Рязанському, літ.-меморіальні музеї С. О. Єсеніна в с. Костянтиновому та О. С. Новикова-Прибоя в с. Матвєєвському, краєзнавчий — у с. Желанному. 3 театри: драм., ляльковий, юного глядача в Рязані. Санаторії, турбази.

РЯЗА́НСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — давньоруське удільне князівство з центром у Рязані. Відокремилось у 1-й пол. 12 ст. внаслідок феод. роздроблення Муромо-Рязанського князівства. Осн. заняттям населення Р. к. було землеробство; з Р. к. в ін. руські князівства вивозили зерно. В містах Муромі, Рязані, Коломні, Переяславлі-Рязанському (тепер Рязань), Пронську, Бєлгороді та Іжеславлі було розвинуте ремісництво. На поч. 13 ст. Р. к. потрапило у васальну залежність від *Владимиро-Суздальського князівства*. Навала орд *Батия* спустошила Р. к., підірвала його економіку, ослабила князівську владу. В 14 ст. Р. к. знову посилилося і почало вести боротьбу проти об'єднавчої політики *Московського великого князівства*. На поч. 15 ст. Р. к. стало залежним від нього. В 1521 було остаточно приєднане до *Російської централізованої держави*.

РЯЗА́НЦЕВ Микола Володимирович [1856, Вятка, тепер м. Кіров РРФСР — 2.VIII 1930, Владикавказ, тепер м. Орджонікідзе Півн.-Осет. АРСР] — рад. вчений у галузі фізіології тварин. В 1878 закінчив вет. відділення Мед.-хірург. академії в Петербурзі. В 1885—1920 працював у Харків. вет. ін-ті (з 1895 професор), з 1920 — у Горському (тепер Півн.-Осет. АРСР) політехнічному, а потім в с.-г. ін-тах. Учень І. П. Павлова. Праці з питань іннервації серця, фізіології, обміну речовин у тварин та з органіч. хімії. Р. перший штучно зробив у жуйних ізольований шлуночок з сичуга, що дало змогу безпосередньо вивчати кислотність і травну здатність сичужного соку. *С. В. Баженов.*

РЯЗА́НЬ — центр Рязан. обл. РРФСР, райцентр. Розташована на правому березі р. Оки. Залізнич. вузол, річкова пристань. 470 тис. ж. (1981). Ділиться на 4 міські райони. Спочатку Р.— центр *Рязанського князівства* — була за 50 км на Пд. Сх. від сучас. міста; 1237 її зруйнували орди *Батия*. В серед. 14 ст. центр князівства перенесено в Переяславль-Рязанський (вперше згадується в літописі під 1095). З 1521 Р.— у складі Рос. централізованої д-ви. В 1778 місто наз. Р. й стало центром намісництва, з 1796 — губернії. В 1904 в Р. виник перший с.-д. гурток. Рад. владу встановлено 26—30.X (8—12.XI) 1917. З 1937 — обл. центр. Р.— важливий індустр. центр з переважанням галузей важкої пром-сті, зокрема машинобудування. Провідні підприємства: з-ди — верстатобуд., ковальсько-пресового важкого устаткування, комбайновий, лічильно-аналітичних машин, теплових приладів та радіозавод. Серед інших підприємств — нафтопереробний, хім. волокна, картонно-руберойдовий з-ди. Харч., легка, деревообр. та буд. матеріалів пром-сть. У Р.— 4 вузи, філіал Всесоюз. заочного політех. ін-ту, 13 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм., юного глядача, ляльковий. Істор.-архіт. музей-заповідник, худож. музей, Будинок-музей акад. І. П. Павлова. Серед архіт. пам'яток — Кремль (закладено 1095), собори Христоріздвянський (15 ст., перебудовано 1826), Архангельський (16 ст.), Успенський (1693—99, арх. Я. Бухвостов) з дзвінницею (1789—1840, арх. І. Русско, М. Воронихін та ін.), церква Св. Духа (1642, арх. В. Зубов), Архієпископські палати (т. з. палац Олега, 1653—92, арх. Ю. Яршов, Г. Мазухін); будівлі у стилі *класицизму* [гімназія (1808—15; тепер с.-г. ін-т); кол. Дворянське зібрання (кін. 18 — поч. 19 ст.), лікарня (1816), торг. ряди (1-а пол. 19 ст.)]. Серед споруд рад. часу—театр.-концертний зал. ім. С. Єсеніна (1956, арх. І. Антипов та ін.), вокзал «Рязань-2» (1967, арх. Ю. Болдичев та ін.). Пам'ятники: І. П. Павлову (1949), В. І. Леніну (1953), обидва — скульптор М. Манізер, Ф. А. Полетаєву (1970, скульптор В. Цигаль). У Р. народився фізіолог І. П. *Павлов*. У різні роки тут жили М. Є. Салтиков-Щедрін, К. Е. Ціолковський, І. В. Мічурін.

РЯППО́ Ян Петрович [30.III (11.IV) 1880, Верроський повіт, тепер Вируський р-н Ест. РСР — 14.IV 1958, Таллін] — укр. рад. педагог і діяч народної освіти. Член КПРС з 1920. В 1899—1904 працював у Петербурзі на заводі Вестінгауза, брав участь у революц. русі. В 1909 закінчив істор.-філол. і сх. мов ф-ти Петерб. ун-ту, працював викладачем в Естонії і Петербурзі, з 1917 — на керівній рад. роботі в Миколаєві, Одесі, Києві, учасник громадян. війни на Україні. В 1921—28 заст. наркома освіти УРСР, гол. редактор пед. журн. «*Шлях освіти*» (1922—27). До 1948 на керівній парт. і рад. роботі в пром-сті та в галузі освіти (Київ, Уфа, Москва), займався літ. працею. Один з організаторів рад. системи освіти на Україні, зокрема вищої. Автор праць з історії педагогіки, організації нар. освіти. *В. М. Попов.*

РЯ́СКА — 1) Lemna — рід дрібних багаторічних трав'янистих рослин родини ряскових. Стебла мають вигляд круглястих або довгастих пластинок; занурені у воду або плавають на її поверхні. Листки не розвинені. Корінці нитковидні. Суцвіття з двох тичинкових і однієї маточкової редукованих квіток. Відомо 7 видів, поширених по всій земній кулі, крім Антарктиди. В СРСР, в т. ч. й УРСР, 3 види (в стоячих водах) — Р. горбата (L. gibba), Р. мала (L. minor), Р. триборозенчаста (L. trisulca). Р. містить значну кількість протеїну. Є поживою для водоплавних птахів. 2) Народна назва рослин з родів спіродела (Spirodela) і вольфія (Wolfia).

РЯСКІ́НА Катерина Іванівна (н. 20.V 1927, с. Нижня Сироватка, тепер Сум. р-ну Сум. обл.) — передовик виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1971). Трудову діяльність почала з 1943. З 1953 працює на Львів. виробничому об'єднанні ім. 50-річчя Жовтня монтажницею, з 1964 — бригадиром. Р.— ініціатор соціалістичного змагання за дострокове виконання державних планів; наставниця молоді. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджена орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. *М. П. Тесленко.*

РЯСНЯ́НСЬКИЙ Михайло Олексійович (н. 17.V 1926, Таганрог Ростов. обл.) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1967. У 1956 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у Т. *Яблонської* та С. *Григор'єва*. Твори: «В кузні» (1957), «Селяни» (1963), «Штурм» (1966), «Комуністи, вперед!» (1968), «Далеко від Росії» (1974), «Вважайте мене комуністом» (1975), «Героїчний десант (Ольшанці)» (1976), «Вальс» (1978), «Тренери» (1979), «На захист революції» (1981); портрет Героя Соціалістичної Праці П. Борисова (1974) та ін. *П. М. Виборний.*

РЯСТ (Corydalis) — рід рослин родини макових. Багаторічні трави з бульбовидно потовщеними коренями і двічі трійчасторозсіченими листками. Квітки неправильні, білі, жовті, червонуваті або фіолетові, зібрані в китиці; верхня пелюстка зі шпоркою. Плід — коробочка. Бл. 300 видів, поширених в Європі, Азії, Африці і Пн. Америці. В СРСР — 61 вид, з них в УРСР — 6. Найпоширеніші: Р. порожнистий (C. cava) і Р. Галлера (C. halleri). Усі Р.— добрі медоноси.

В. Г. Рязанов.

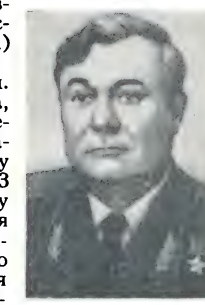

О. К. Рязанов.

К. І. Ряскіна.

М. О. Ряснянський. Вважайте мене комуністом. 1975.

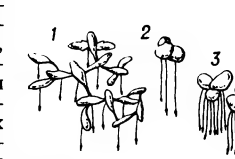

Ряска:
1 — триборозенчаста;
2 — мала;
3 — спіродела багатокоренева.

С

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ *С*
Сінайська	
Фінікійська	
Давньогрецька	
Візантійська	
Латинська	
Романська	
Готична	
Кирилиця	
Глаголиця	
Російська й українська	

С — двадцять перша буква укр. алфавіту. Є в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — трохи видозмінена кирилична літера. В укр. літ. мові літерою «с» позначають шумний глухий щілинний передньоязиковий приголосний звук, який може бути твердим (сад, колос) і м'яким (сядь, сьомий).

САА́Д (Saad) Педро Антоніо (н. 19.V 1909, м. Гуаякіль) — діяч комуністичного руху Еквадору. Закінчив юрид. ф-т Гуаякільського ун-ту (1936). В 1931 вступив до Федерації комуністичної молоді. З 1932 — член КП Еквадору (КПЕ). З 1934 — чл. ЦК, з 1938 — Виконкому ЦК КПЕ. Один із засновників Конфедерації трудящих Еквадору (1944), її перший голова (до 1946). В 1944—51 — секретар Виконкому *Конфедерації трудящих Латинської Америки*. В 1952—81 — ген. секретар КПЕ. В 1944 та 1947—59 — деп. парламенту. Не раз зазнавав арештів, ув'язнень, заслань. Автор праць з питань робітн. руху, історії та економіки Еквадору. Нагороджений орденом Дружби народів.

САА́ДІ (справж. ім'я — Муслі-хаддін Абу Мухаммед Абдаллах Ібн-Мушріфаддін; між 1213—19, Шіраз — 9.XII 1292, там же) — класик персько-таджицької л-ри, мислитель. Проповідував гуманізм, викривав феод. гніт під час панування монг. ханів. Осн. твори — ліричні газелі та збірки дидактичних оповідань «Бустан» («Плодовий сад», 1257, у віршах) і «Гулістан» («Розарій», 1258, у прозі). Укр. мовою уривки з «Бустану» і «Гулістану» переклав А. Кримський.

Тв.: Рос. перекл.— Гулистан. М., 1959; Бустан. Лирика. М., 1962; Избранное. М., 1972; Избранное. Ташкент, 1978. *Я. Є. Полотнюк.*

САА́КАДЗЕ Георгій [бл. 1580, с. Пелі — 3 (13).X 1629] — груз. політ. діяч, полководець. У 1608 став моураві (управителем) Тбілісі. Почав боротьбу за об'єднання Грузії, але був змушений емігрувати до Ірану. В 1620 за допомогою іран. шаха *Аббаса I* став фактичним правителем *Картлійського царства*. В 1623 в Картлі й *Кахеті* вибухнуло велике антиіран. повстання, яке очолив С. Повстанці розгромили 30-тисячне іран. військо, однак у битві 1625 вони зазнали поразки. Після цього С. очолив партизан. війну проти завойовників. У 1628 військо С. було розбите, С. втік до Туреччини, де був убитий. Груз. народ назвав С. Великим Моураві.

САА́МИ, лопарі, лапландці (самоназва — саамі) — народ, який живе в РРФСР на Кольському п-ові, на Пн. Швеції, Норвегії та Фінляндії. Заг. чисельність — 52 тис. чол. (1978, оцінка), в т. ч. в СРСР — 1,9 тис. чол. (1979, перепис). Говорять саамською мовою, що належить до *фінно-угорських мов*. За релігією скандінавські С.— лютерани, кольські С. були православними. С.— нащадки давнього населення Скандінавського та Кольського п-овів. Були відтіснені на Пн. фінськими та германськими племенами. Осн. заняття С.— оленярство, рибальство, а також мисливство. В СРСР С. працюють у колгоспах. Розвинуте образотворче мистецтво (орнаментування хутряного одягу, різьблення на дереві та кістці), фольклор.

САА́РБРЮККЕН — місто на Зх. ФРН, адм. ц. землі Саар. Порт на р. Саар. Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. 205 тис. ж. (1976). Центр Саарського вуг. басейну. У С. та його околицях розвинуті вут., металург., коксохім. пром-сть; машинобудування (верстато- і локомотивобудування, виробн. шахтного устаткування та ін.). Підприємства електротех., хім., поліграф., керамічної, шкіряно-взуттєвої, паперової, текст., швейної, харч. (у т. ч. пивоварної) галузей. Ун-т, консерваторія. Архіт. пам'ятки 16—18 ст. Права міста С. одержав у 14 ст.

САА́РЕМАА, Сарема, Езель — найбільший острів Моонзундського архіпелагу в Балтійському м. Тер. Ест. РСР. Площа 2714 км². Дамбою з'єднаний з о. Муху. Поверхня низовинна (вис. до 54 м), місцями заболочена. Родовища доломітів і вапняків. Розріджені зарості ялівцю, соснові ліси. Рибальство. Гол. місто — Кінгісепп. На Зх. острова — Війдумяеський заповідник.

САА́РЕМААСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1919 — повстання ест. трудящих на островах Сааремаа і Муху в лютому 1919 після падіння Рад. влади в Естонії. 16.II на о. Муху повстали селяни, яких уряд бурж. Естонії намагався мобілізувати в армію для антирад. інтервенції. Повстання охопило о. Муху і перекинулось на о. Сааремаа. Повстанці обрали штаб, у волостях створили к-ти трудящих. Було створено сел. військо (понад 1 тис. чол.). На островах не було комуністичних орг-цій, повстання було ізольованим. Осн. сили повсталих обложили повітовий центр Курессааре (з 1952 — м. Кінгісепп), але захопити його не змогли. 18.II на о. Муху, а через два дні на Сааремаа висадилися каральні загони. Повстанці були розгромлені.

САА́РІНЕН (Saarinen) Еліель (20.VIII 1873, Рантасалмі, Фінляндія — 30.VI 1950, Блумфілд-Гілс, шт. Мічіган, США) — фін. архітектор. У 1893—97 навчався в Гельсінгфорсі (Хельсінкі): в ун-ті вивчав живопис, у Політех. ін-ті — архітектуру. Основоположник стилю романтизму в фін. архітектурі (Нац. музей в Хельсінкі, 1906—09; ратуша в Лахті, 1912). З 1923 працював у США (з 1937 — разом з сином Еро *Саариненом*). Серед творів — павільйон на Всесвітній виставці в Парижі (1900, у співавт.), школа, музей та АМ у Блумфілд-Гілсі (1926—43); проект тех. центру компанії «Дженерал моторс» в Уоррені (шт. Мічіган, 1948—56) та ін.

САА́РІНЕН (Saarinen) Еро (20. VIII 1910, Кіркконуммі, Фінляндія — 1.VII 1961, Анн-Арбор, шт. Мічіган, США) — амер. архітектор. Син Елієля *Саарінена*. З 1923 жив у США. У 1934 закінчив архіт. ф-т Єльського ун-ту в Нью-Гейвені (шт. Коннектікут). Після смерті батька завершив реалізацію спільного проекту тех. центру компанії «Дженерал моторс» у Уоррені (шт. Мічіган; 1948—56). Серед ін. творів — капела Гарвардського ун-ту в Кембріджі, шт. Массачусетс (1955); хокейний стадіон Єльського ун-ту (1958), аеровокзал компанії TWA в аеропорту Кеннеді в Нью-Йорку (1962), аеропорт ім. Даллеса в Шантіньї поблизу Вашінгтона (закінчено 1962). Пошуки С. символічної образності в архітектурі мали вплив на розвиток архітектури США 60—70-х рр. 20 ст.

СА́БА (Saba; справж. прізв.— Полі) Умберто (9.III 1883, Трієст— 25.VIII 1957, Горіція) — італ. поет. Почав друкуватися 1907. У збірках «Моїми очима» (1912) і «Легке й блукаюче» (1920) постає як поет, вірний класичним традиціям, з виразним тяжінням до простого, повсякденного й до ліричної задушевності, філос. роздумів. Засуджував війну й диктатуру Муссоліні, за що зазнав переслідувань з боку фашист. уряду. Вершина поезії С.— збірки «Слова» (1934) й «Останні творіння» (1944). З 1921 свої поезії включав у зб-к «Канцоньєре» («Пісенник»), який виходив з доповненнями, супроводжуваний «Історією й хронікою „Канцоньєре"».

Тв.: Рос. перекл.— Книга песен. М., 1974. *Д. С. Наливайко.*

САБАДА́Ш Степан Олексійович (н. 5.VI 1920, с. Ванчинець, тепер Новоселицького р-ну Чернів. обл.) — укр. рад. хоровий диригент і композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1965). У 1956 закінчив Чернів. муз. уч-ще. До 1967 жив у Чернівцях; був концертмейстером Чернів. укр. муз.-драматичного театру ім. О. Кобилянської, керівником естрадних оркестрів, очолював хорові колективи, зокрема вокальний ансамбль «Марічка». В 1967—70 — керівник вокального ансамблю київ. Жовтневого палацу культури. Автор пісень: «Моя Буковина», «Марічка», «Очі волошкові», «Пісня з полонини», «Пісня про Лук'яна Кобилицю», «Ромашка», «Вишні», «Гуцулочка».

САБАДИ́ЛА (Schoenocaulon) — рід багаторічних цибулинних рослин родини *лілійних*. Листки довгі, лінійні. Квітки жовтуваті, непоказні, зібрані у колосовидне суцвіття; квіткова стрілка до 1 м заввишки. Плід — коробочка. Бл. 10 видів на півдні Пн. Америки, в Центр. і Пд. Америці (переважно в Мексиці). Найбільше відома С. лікарська (S. officinale). Насіння С. містить алкалоїди вератридин, сабадин та ін. Настій і відвар насіння мають інсектицидні властивості, використовують їх проти паразитів тварин і людини.

САБАДИ́Ш Петро Євлампійович [н. 21.XII 1908 (3.I 1909), Олек-

Еліель Саарінен. Національний музей у Хельсінкі. Головний вхід. 1906—09.

Еро Саарінен. Водонапірна башта. Технічний центр компанії «Дженерал-моторс». Мічіган. 1948—56.

сандрівськ, тепер Запоріжжя] — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1974). Член КПРС з 1953. У 1932 закінчив Київ. художній ін-т, де навчався у О. *Богомазова*, В. *Пальмова* та М. *Бойчука*. Твори: «Збирання яблук» (1929), «Ставок» (1939), «Вулиця у старому місті» (1944), «Дніпрові далі» (1953), «Соняшники» (1960), «Канівські далі» (1964), «На Полтавщині» (1967), «Золота осінь у колгоспі» (1975), «Пройшла гроза війни» (1978), «Голуба далечінь» (1979).

САБА́ЛЬ (Sabal) — рід рослин родини пальмових. Стовбур у одних видів до 25 м заввишки, у інших його майже немає. Листки віялові. Квітки двостатеві, сидячі, зібрані в суцвіття. Плід — ягода. Бл. 25 видів, поширених в центр. та пд. частинах Пн. Америки і на о-вах Карібського м. В СРСР (в культурі) два види: С. п а л ь м о в и д н и й (S. palmetto) вис. до 25 м, вирощують на Чорноморському узбережжі Кавказу (від Сочі до Батумі), на батьківщині молоді листки його вживають в їжу, і С. м а л и й, або С. А д а н с о н а (S. minor), з вкороченим стовбуром і розеткою прикореневих листків; вирощують на Чорноморському узбережжі Кавказу і Пд. березі Криму.

САБАНЄЄВ Іван Федорович [7 (19).X 1856, Москва — 1937, Одеса] — вітчизн. хірург. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1882). З 1887 працював в Одесі, брав участь в організації міської лікарні; організував інтернат для молодих лікарів. В 1908 залишив держ. службу під тиском чорносотенців. Праці С. присвячені гол. чин. питанням пластичної хірургії; запропонував операцію вилущення голінки в колінному суглобі (набула значного поширення і названа ім'ям Сабанєєва); розробляв питання лікування туберкульозу, зшивання кровоносних судин тощо.

САБАТИ́НІВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — двошарове поселення, виявлене біля с. Сабатинівки Ульяновського р-ну Кіровогр. обл. при впадінні р. Синиці в Пд. Буг. Досліджували його в 30—40-х рр. 20 ст. Нижній шар, де виявлено залишки наземного глинобитного житла і знайдено крем'яні серпи, кістяні мотики, глиняні антропоморфні статуетки й посуд з рельєфними композиціями, інколи розписаний, належить до початку серед. етапу *трипільської культури*. Знахідки верхнього шару (залишки наземних жител, посуд, прикрашений валиком під вінцями, чаші з двома ручками, вироби з кістки, зокрема для обробки шкіри й кераміки, деталі вуздечки) належать до пізнього періоду *бронзового віку*. Цей характерний комплекс дав назву групі пам'яток Пн. Причорномор'я кін. 14—12 ст. до н. е., яку одні дослідники виділяють в сабатинівський етап *зрубної культури*, інші — в самостійну сабатинівську культуру.

Літ.: Добровольський А. В. Перше Сабатинівське поселення. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 4. К., 1952. *І. М. Шарафутдінова.*

САБАТ-СВІ́РСЬКА Марія Володимирівна (н. 22.III 1895, с. Помонята, тепер Рогатинського р-ну Івано-Фр. обл.) — укр. співачка (сопрано). В 1926 закінчила Львів. консерваторію. Артистичну діяльність почала 1912 у Львів. «*Бояні*». Була солісткою оперного театру в Торуні (1926—29), варшавського театру «Олімпія» (1929—30). З 1930 — виступала у Львові з концертами. Викладала в муз. уч-щах Львова (1944—50) та Ровно (1950—57). Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Маргарита («Фауст» Гуно), Тамара («Демон» Рубінштейна).

І. М. Лисенко.

САБАТЬЄ (Sabatier) Поль (5.XI 1854, Каркасон—14.VIII 1941, Тулуза) — франц. хімік, член франц. Академії наук (з 1911). У 1877 закінчив Вищий педагогічний ін-т в Тулузі. Професор Тулузького ун-ту (1884—1930). Осн. наук. праці С. присвячені гідрогенізаційному каталізу. У 1897 спільно з франц. хіміком Ж. Б. Сандераном (1856—1937) одержав етан, нагріваючи суміш етилену з воднем при наявності нікелевого каталізатора. Дослідив реакції каталітичних конденсації та ізомеризації при наявності оксидів і хлоридів, реакції каталітичного приєднання й відщеплення галогеноводнів, реакції крекінгу важких вуглеводнів тощо. Нобелівська премія, 1912.

САБА́Х — штат у Малайзії, на Пн. о. Калімантан. Пл. 76,1 тис. км². Нас. 655,3 тис. чол. (1970, перепис). Адм. ц.— м. Кота-Кінабалу. До серед. 19 ст. тер. С. входила до складу *Брунею*. У 1888—1946 під назвою Борнео Північне— протекторат, 1946— 63 — колонія Великобританії. У 1963 С. включено до складу *Малайзії* під назвою Сабах. Осн. заняття населення — примітивне землеробство, лісові промисли, рибальство. Вирощують рис, кукурудзу, олійну і кокосову пальми, каву, какао, каучуконоси тощо. Підприємства по переробці с.-г. сировини та деревообробні.

САБАХАТТІ́Н АЛІ́ (Sabahattin Ali; 25.II 1907, Егрідере — 2.IV 1948, Кирклареллі) — тур. письменник. Літ. діяльність почав 1927 як поет (зб. «Гори і вітер», 1934). У збірках оповідань «Млин» (1935), «Гарба» (1936), «Голос» (1937), «Новий світ» (1943), «Скляний палац» (1947), романах «Юсуф із Куюджака» (1937), «Диявол всередині нас» (1940), «Мадонна в хутряному манто» (1943) змальовував тяжке життя «маленької» людини і оспівував її духовну велич, розвінчував ідеологію *пантюркізму* і фашизму, виступав проти реакц. правителів країни. С. А.— один з основоположників революц.-демократичного напряму в тур. л-рі. За демократичні переконання не раз був ув'язнений. По-звірячому убитий турецькими реакціонерами. В Туреччині засновано літературну премію імені Сабахаттіна Алі.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Диявол всередині нас. К., 1956; Малий Хасан. К., 1959; Р о с. п е р е к л.— Доходный дом. М., 1951; Юсуф из Куюджака. Ташкент, 1958; Стеклянный дворец. М., 1964; Враги. М., 1971.

Літ.: Кямилев Х. К. Анатолия глазами Сабахаттина Али. Ташкент, 1965; Киреев Н. Г. Сабахаттин Али. Библиографический указатель... М., 1957. *О. І. Ганусець.*

САБІ́НА (Sabina) Карел (29.XII 1813, Прага — 9.XI 1877, там же) — чес. політ. діяч, письменник. У 1848 редагував і видавав радикальні газети «Пражске новіни» («Празька газета»), «Ческа вчела» («Чеська бджола»). За участь у революц. подіях 1848—49 С. засудили 1853 до страти, яку було замінено 18-річним ув'язненням. Звільнений за амністією 1857. Перша зб. «Поезії» (1841) написана в романтичному дусі. В романі «В пустелі» (1863) відтворив діяльність підпільних патріотичних гуртків напередодні революції 1848, в повісті «Ожилі могили» (1870) — життя політв'язнів-революціонерів. В статтях «З України» (1862), «Голоси з України» (1864) писав про укр. письменників І. Котляревського, Г. Квітку-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, М. Костомарова, Т. Шевченка. Поетичні твори — лібретто опер Б. Сметани «Бранденбуржці в Чехії» (1862), «Продана наречена» (1863).

Тв.: У к р. п е р е к л.— Продана наречена. К., 1937.

Літ.: Лозинський І. Карел Сабіна — друг України. «Всесвіт», 1964, № 6.

І. М. Лозинський.

САБІ́НІН Дмитро Анатолійович [17 (29).XI 1889, Петербург — 22.IV 1951, Голуба Бухта, поблизу м. Геленджика Краснодар. краю] — рос. рад. ботанік; створив школу фізіологів рослин. У 1913 закінчив Петерб. ун-т. З 1918 — викладач, з 1924 — професор Пермського ін-ту. Зав. лабораторіями Н.-д. ін-ту бавовництва (з 1929), Всесоюзного ін-ту добрив, агрохімії і агрогрунтознавства (з 1932), Ін-ту фізіології рослин АН СРСР (1938—41). У 1932—48 — зав. кафедрою, професор Моск. ун-ту. Осн. праці присвячені вивченню значення кореневої системи у водному і *мінеральному живленні рослин*. Дав нове визначення росту рослин (1940). Запропонував ряд практичних рекомендацій щодо застосування добрив. Премія ім. К. А. Тімірязєва АН СРСР, 1945.

Тв.: Избранные труды по минеральному питанию растений. М., 1971.

Літ.: Генкель П. А. Дмитрий Анатольевич Сабинин. М., 1980.

САБІ́НІН Лев Родіонович (справж. прізв., ім'я та по батькові — Теплинський Лев Олексійович; 15.XI 1874, Полтава — 7.XII 1955, Москва) — укр. рад. актор і режисер, засл. арт. УРСР (з 1941). Творчу діяльність почав 1890 в російсько-українській трупі Л. І. Аведикова (м. Верхньодніпровськ). В 1891—1907 працював в укр. тру-

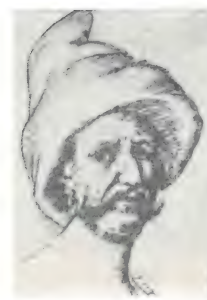

Г. Саакадзе. Малюнок 17 ст.

Сабахаттін Алі.

Сабадила лікарська: *1* — нижня і верхня частини рослини; *2* — квітка; *3* — коробочка; *4* — сім'янка.

П. Є. Сабадиш. На Полтавщині. 1967.

Ю. Д. Сабінін.

П. Ю. Саблєв.

П. В. Сабсай.

Б. О. Сабуров.

пах Г. *Деркача*, О. *Суходольського* та ін. В 1907—20 був худож. керівником і режисером власної трупи (див. *Сабініна Л. Р. трупа*), 1920—29 та 1935—50 — актор різних драм. колективів на Україні та в Росії. Серед ролей — Юрко Довбиш (однойменна п'єса М. Старицького), Іван Барильченко, Іван («Суєта», «Безталанна» І. Карпенка-Карого), Городничий («Ревізор» М. Гоголя), Бережний («Соло на флейті» Микитенка), Урієль Акоста («Урієль Акоста» Гуцкова).

Тв.: Сорок п'ять років на українській сцені. Мемуари. К., 1937.

Є. С. Хлібцевич.

САБІ́НІН Юрій Давидович [Сабін-Гус; 23.IV (5.V) 1882, Тбілісі — 8.III 1958, Донецьк] — укр. рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1949). Член КПРС з 1940. В 1917 закінчив Харків. ун-т. Співу навчався приватно. Був солістом оперних театрів Тбілісі (1917—25), Баку (1925—27), Сімферополя (1928—33); у 1934—35 працював у Дніпропетровську, 1935—41 — Ворошиловграді. В 1941—58—у Донецькому театрі опери та балету. Партії: Мельник («Русалка» Даргомижського), Годунов, Досифей («Борис Годунов», «Хованщина» Мусоргського), Мефістофель («Фауст» Гуно), Виборний («Наталка Полтавка» Лисенка), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Максим Кривоніс («Богдан Хмельницький» Данькевича), Валько («Молода гвардія» Мейтуса).

САБІ́НІНА Л. Р. ТРУ́ПА. Створена з групи акторів *Суходольського О. Л. трупи*. Діяла протягом 1907—20. Гастролювала по Україні, Молдавії, Росії. В трупі працювали: Л. *Сабінін* (худож. керівник, режисер, хореограф і актор), В. Василенко (режисер і актор), диригенти М. *Васильєв-Святошенко* і О. Олексієнко; драм. актори — В. Борозна, Бутенко, Г. Вишневецька, І. *Замичковський*, А. Лучинська, С. Любимов, Г. Олексієнко, Е. *Підвисоцька*, Г. Сабініна, Сагайдачний, Н. Черновська; співаки — М. Гриценко, М. Гуренко, Л. Полтавка. В 1908—10 разом з трупою гастролювали М. Кропивницький, 1911—12 — М. Заньковецька. Трупа відзначалась високим профес. рівнем; у її складі були хор і балетна група. Поряд з класикою («Урієль Акоста» К. Гуцкова, «Живий труп» Л. Толстого; муз. вистави — «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Наталка Полтавка» І. Котляревського) йшли й художньо слабкі п'єси Т. Колісниченка, К. Ванченка-Писанецького, Л. Сабініна. Частина акторів трупи пізніше грала і на укр. радянській сцені.

П. К. Медведик.

САБІ́Р [справжнє прізв.— Мірза Алекпер Таїр-заде; 19 (31).V 1862, м. Шемаха — 12 (25).VII 1911, там же] — азерб. поет. Навчався у школі, відкритій *Сеїдом Азімом Ширвані*. Вчителював. Багато подорожував по Ірану і Серед. Азії. Виступав як сатирик у журн. «Молла Насреддін» під псевд. Хоп-хоп (Одуд). У сатир. віршах 1905—06 викривав бурж.-поміщицький лад, реліг. фанатизм. Писав про життя робітників, селян («Бакинським робітникам», «Орач»), закликав до революц. боротьби, пропагував братерство («Інтернаціонал», «Терпи» та ін.). Цикл віршів про революц. події в Ірані й Туреччині («Надії не збулись», «Саттархану»). Твори С. зібрані в кн. «Хоп-Хопнаме» (1912, посм.). У Баку й м. Шемаха С. встановлено пам'ятники.

В. І. Ціпко.

САБЛЄВ Павло Юхимович [н. 14 (27).VII 1903, с. Нові Сиваї, тепер Хіславичського р-ну Смол. обл.— 17.III 1975, Харків] — рад. машинобудівник, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1925. Трудову діяльність почав 1922. В 1935 закінчив Харків. механіко-машинобуд. ін-т, після чого працював у конструкторському бюро. З 1950 — директор харків. моторобудівного з-ду «Серп і молот», 1954—71 — директор Харків. тракторного з-ду ім. С. Орджонікідзе. На XIX—XXIII з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 4—5-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

Л. Г. Шульга.

САБЛУКО́В (Саблучок) Іван Семенович (бл. 1735 — р. см. невід.) — укр. живописець і педагог. У дитинстві був співаком Придворної капели в Петербурзі. В 1753 навчався живопису у І. *Аргунова*, з 1759 — в петерб. АМ, академіком якої був з 1760, професором — з 1761, дійсним членом — з 1765. В 1767 переїхав до Харкова, де очолив художні класи при Харків. колегіумі і викладав там до 1773. Його учнями були Л. *Калиновський*, С. Маяцький, В. Неминущий. З творів С. зберігся лише портрет Юр'єва (ДТГ у Москві). Іл. с. 541.

Літ.: Веретенников В. И. Художественная школа в Харькове в XVIII веке. «Сборник Харьковского историко-филологического общества», 1913, т. 19.

САБО́ (Szabó) Лерінц (31.III 1900, Мішкольц — 3.X 1957, Будапешт) — угор. поет, перекладач. Літ. діяльність почав з перекладів франц. поезії. Перша оригінальна зб.— «Земля, ліс, бог» (1922). Збірки «Калібан» (1923), «Світло, світло, світло» (1925), «Шедеври сатани» (1926) відтворюють картини природи і трагізм життя людини в капіталістичному місті, сповнені ненависті до бурж. суспільства, нігілістичного бунтарства. Збіркам «Ти і світ» (1932), «Сепаратний мир» (1936) та ін. притаманні настрої розчарування, самотності і безнадії. Переживання й почуття в роки 2-ї світової війни, глибоке осмислення власного життя, громад. і особистого досвіду втілені в ліричній автобіографії «Пісня цвіркунів» (1947—57). Творчий шлях завершив циклом віршів «Двадцять шостий рік» (1956). Переклади творів світової класич. і сучас. поезії зібрано у кн. «Наші вічні друзі» (1958).

К. О. Шахова.

САБО́ (Szabó) Магда (н. 5.X 1917, Дебрецен) — угор. письменниця. До 1959 працювала вчителькою. Перші збірки віршів «Ягня» (1947), «Назад до людини» (1949) — про події 2-ї світової війни. Популярність принесли романи про сучасну Угорщину «Фреска», «Скажіть Жофіці» (обидва — 1958), «Косуля» (1959), «Свято забою свині» (1960) та ін., твори для дітей і юнацтва. В романі-документі «Старомодна історія» (1978) подано соціально-психологічне дослідження життя угор. сім'ї 2-ї пол. 19 — перших десятиліть 20 ст. Відома як перекладачка.

Тв.: Укр. перекл.— Фреска. К., 1971; Рос. перекл.— Скажите Жофике. М., 1961; Бал-маскарад. М., 1963; Избранное. М., 1978; Старомодная история. М., 1980.

К. О. Шахова.

САБО́ (Szabó) Пал (5.IV 1893, с. Бігаругра — 31.X 1970, Будапешт) — угор. письменник, політ. діяч. Учасник угор. соціалістичної революції і діяч *Угорської Радянської республіки 1919*. В роки режиму Хорті зазнавав переслідувань. У 30-х рр. належав до руху «народних письменників». У романах «Люди» (1930), «Попи, неділі» (1933), «Озимина» (1940), «Дзвонять» (1942), трилогії «Весілля, хрестини, колиска» (1942—43) показав тяжке життя угор. селянства, відтворив пробудження соціальної свідомості нар. мас, боротьбу проти експлуататорів. Після визволення Угорщини від фашизму — депутат парламенту, діяч Нац. нар. фронту. Автор романів «Божії млини» (1949), «Нова земля» (1953; про соціалістичні перетворення в угор. селі), автобіографічного роману «Неспокійне життя» (т. 1—4, 1954—58), істор. роману про керівника сел. повстання 16 ст. Дєрдя Дожу «Великий цвинтар» (1947), численних оповідань, п'єс, репортажів.

Тв.: Рос. перекл.— Новая земля. М., 1955; Пядь земли. М., 1975.

К. О. Шахова.

САБОТА́Ж (франц. sabotage, від saboter — стукотіти дерев'яними черевиками) — 1) В радянському кримінальному праві — навмисне невиконання певних зобов'язань або недбале виконання їх, що підриває промисловість, транспорт, с. г., грошову систему, торгівлю тощо, а також діяльність держ. органів або громад. орг-цій, і має на меті ослаблення Рад. д-ви. Розглядається як *шкідництво*. 2) Прихована, замаскована протидія будь-яким заходам, намагання перешкодити здійсненню їх.

САБСА́Й Пінхос (Петро) Володимирович [20.VI (2.VII) 1893, Одеса — 25.IV 1980, Баку] — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1973), дійсний член АМ СРСР (з 1947). Член КПРС з 1945. В 1908—15 навчався в Одес. худож. уч-щі, 1915—17 та 1922—25 — в Ленінгр. АМ у Г. Залемана та О. *Матвєєва*. З 1926 жив у Баку. Твори: пам'ятники — М. Азізбекову та П. Джапарідзе (обидва — 1926), Ф. Ахундову (1928—30), С. М. Кірову (1939), Нізамі Гянджеві (1941), В. І. Леніну (1956), С. Шаумяну (1975), всі — в Баку. Автор численних портретів. З 1928 викладав в Азерб. худож. уч-щі ім. А. Азімзаде в Баку. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1942. Іл. с. 542.

Літ.: Рогинская Ф. Пётр Владимирович Сабсай. М., 1958.

САБУ́РОВ Борис Олександрович [н. 8 (21).II 1912, Єкатеринбург, тепер Свердловськ] — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1960), засл. арт. Узб. РСР (з 1950). На профес. сцені — з 1930. Працював у театрах Алма-Ати, Ташкента, Одеси, з 1954 — у Микол. рос. драм. театрі ім. В. П. Чкалова, з 1967 — в Донец. рос. драм. театрі (м. Жданов). Серед ролей — Аркашка («Ліс» О. Островського), Аким («Влада темряви» Л. Толстого), дід Щукар («Піднята цілина», за однойменним романом Шолохова), Суворов («Полководець Суворов» Бахтерева та Розумовського), Трістан («Собака на сіні» Лопе де Вега). Знімається в кіно. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями.

САБУ́РОВ Олександр Миколайович [19.VII (1.VIII) 1908, с. Ярушки, тепер у складі м. Іжевська Удм. АРСР — 15.IV 1974, Москва] — один з організаторів партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, генерал-майор (1943), Герой Рад. Союзу (1942). Член КПРС з 1932. З 1931 служив у Рад. Армії, працював на рад. і госп. роботі; з 1938 — в органах НКВС. У 1941 очолив партизанський загін, який діяв на тер. Сумської і Брянської областей. З березня 1942 очолив партизан. з'єднання. У вересні 1942 ввійшов до складу підпільного ЦК КП(б)У. У жовтні 1942 з'єднання під командуванням С. здійснило рейд з боями по тилах ворога на Правобережній Україні. З листопада 1942 С.— нач. штабу по керівництву партизанським рухом у Житом. обл. З квітня 1944 по 1957 — на відповідальній роботі в МВС УРСР та МВС СРСР. З 1957 — в запасі. Автор спогадів «Відвойована весна» (кн. 1—2. К., 1980). Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

САВА́НА (ісп. sabana, з карибських мов) — тип тропічної, субтропічної і субекваторіальної рослинності, що характеризується поєднанням трав'яного покриву з окремими деревами, групами дерев або чагарниками. Формується на червоних і червоно-бурих грунтах в умовах тропічного клімату з різко виявленим сухим та вологим періодами. У трав'яному покриві переважають злаки (заввишки до 3—5 м). Деревна рослинність С. представлена баобабами, евкаліптами, акаціями, пальмами тощо. Поширена С. в Африці, Пд. і Центр. Америці, Пд.-Сх. Азії та Австралії. Див. карту до ст. *Зони фізико-географічні*, т. 4, с. 304—305.

САВАО́Ф (давньоєвр. Цебаот) — у *Біблії* одна з назв бога *Ягве*.

САВА́Р (Savart) Фелікс (30.VI 1791, Мезьєр — 16.III 1841, Париж) — франц. фізик, член франц. АН (з 1827). За освітою лікар. З 1820 — професор фізики. Наук. праці з акустики, електромагнетизму й оптики. В 1820 спільно з Ж. Б. *Біо* встановив закон, пізніше узагальнений П. *Лапласом* (див. *Біо — Савара — Лапласа закон*). Розробив фіз. основи конструювання струнних інструментів, вивчав резонанс і поширення звуку в різних середовищах.

САВАРЕ́НСЬКИЙ Федір Петрович [30.I (11.II) 1881, м. Гороховець, тепер Влад. обл. РРФСР — 8.X 1946, Москва] — рад. гідрогеолог, акад. АН СРСР (з 1943). Після закінчення Моск. ун-ту (1909) досліджував грунти в Тул. і Черніг. губерніях. У 1915—22 проводив гідрогеол. дослідження на Поволжі, працював у галузі інженерної геології. З 1930 — професор Моск. геолого-розвідувального ін-ту. В 1935—40 — зав. відділом Геол. ін-ту АН СРСР, з 1940 — голова Комісії гідрогеології та інженерної геології АН СРСР. У 1944—46 — директор Лабораторії гідрогеол. проблем АН СРСР. Як експерт брав активну участь у розгляді проектів найбільших на той час гідротех. споруд — Дніпрогесу, каналу ім. Москви та ін. Осн. праці — з питань гідрогеології та інженерної геології. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора, медалями.

САВЕ́ЛЬЄВ (Петров) Максиміліан Олександрович [7 (19).II 1884, Ниж. Новгород, тепер м. Горький — 15.V 1939, Москва] — рад. парт. діяч, журналіст, акад. АН СРСР (1932). Член Комуністичної партії з 1903. За походженням дворянин. Учився в Моск. і Лейпцігському ун-тах. Вів парт. роботу в Н. Новгороді, Катеринославі, Москві, Петербурзі та ін. містах. Не раз зазнавав арештів. В 1907—10 — в еміграції в Німеччині, входив до закорд. орг-ції більшовиків. З 1910 — в Петербурзі; редактор більшовицького журн. «*Просвещение*», з 1912 — член редакції газ. «*Правда*». З 1913 працював у Воронежі, Харкові, Саратові. Після Лютневої революції 1917 — член Київ. к-ту партії, потім секретар Ради робітн. депутатів; член Нарвського райкому РСДРП(б) у Петрограді. З вересня 1917 — на відповідальній парт. і госп. роботі, зокрема 1919 — редактор газ. «Коммунист» — центр. органу КП(б)У, 1928—30 — директор Ін-ту В. І. Леніна, редактор «Известий ЦИК», 1930 — газ. «Правда». В 1930—34 — кандидат у члени ЦК ВКП(б). Автор праць з економіки, історії партії, спогадів.

САВЕ́ЛЬЄВ Рафаїл Миколайович (1851—26.III 1903) — вітчизняний метеоролог. У 1872 закінчив Ін-т інженерів шляхів у Петербурзі. З 1898 — професор Київ. політех. ін-ту. Досліджував вплив метеорологічних факторів на роботу з-ць. С. брав активну участь у розробці нових конструкцій термоелектр. *актинометрів*. У 1888—95 під його керівництвом у Києві вперше було проведено регулярні актинометричні спостереження; такі ж спостереження С. організував і в Єлизаветграді (тепер Кіровоград), Льгові (тепер місто в Курській обл.) та Коростишеві. Разом з О. П. Бородіним видавав журн. «Інженер» (з 1882).

САВЕ́ЛЬЄВА Варвара Федорівна (н. 22.VI 1928, с. Пономаренки, тепер Харків. р-ну Харків. обл.) — новатор с.-г. виробництва, одна з перших у республіці перейшла на великогрупове утримання корів, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1957. З 1948 працює дояркою в радгоспі «Безлюдівський» Харків. р-ну і щороку надоює в середньому понад 4000 кг молока від кожної з 100 корів. Делегат XXII, XXIV, XXVI з'їздів КПРС і XXIII з'їзду Компартії України. Член ЦК Компартії України (1961—64). Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія УРСР, 1975.

В. Ф. Стегній.

САВЕ́ЛЬЄВА Парасковія Іванівна (5.X 1918, с. Зарубіни, тепер Ржевського р-ну Калінін. обл.— кінець січня 1944) — учасниця луцького антифашист. підпілля під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член ВЛКСМ. Н. в сел. сім'ї. Восени 1941 комуністом В. В. Ізмайловим і С. в Луцьку було створено підпільну групу (20 чол.). Підпільники підтримували зв'язки з підпіллям тодішніх Торчинського і Голобського р-нів, з партизанськими загонами А. П. Бринського, Д. М. *Медведєва* і М. А. *Прокоп'юка*, допомагали їм медикаментами, розвідувальними даними тощо. С. разом з членами групи організовувала втечі рад. військовополонених з табору і переправляла їх у партизанські загони. 22.XII 1943 С. було заарештовано. Після тортур фашисти її спалили. Нагороджена орденом Леніна (1965). У Луцьку С. 1972 встановлено пам'ятник (іл. див. т. 6, с. 245).

САВІ́НСЬКИЙ Василь Євменович [24.III (5.IV) 1859, Петербург—20.II 1937, Ленінград] — рос. живописець, графік і педагог, дійсний член петерб. АМ (з 1911). В 1875—82 навчався в петерб. АМ у П. *Чистякова*. В 1883—88 як пенсіонер АМ відвідав Німеччину, Францію, Італію. Твори: «Хворий князь Пожарський приймає московських послів» (1882), «Юдіф і Олоферн» (1889), портрети. З 1889 викладав у петерб. АМ, з 1888 — також у Центр. уч-щі тех. малювання Штігліца (з 1911 — професор). Серед його учнів — І. *Бродський*, А. *Рилов*, М. *Манізер*, Ю. *Непринцев*, О. *Шовкуненко*.

САВИНЦІ — селище міського типу Балаклійського р-ну Харків. обл. УРСР, на р. Сіверському Дінці. Залізнична станція. 5,7 тис. ж. (1982). У С.— цукр., комбікормовий, цегельний з-ди, хлібокомбінат, харчосмакова та овочева ф-ки, Балаклійська райсільгосптехніка, підприємства побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 5 б-к. Засн. 1671, с-ще міськ. типу — з 1959.

САВИЦЬКА Світлана Євгенівна (н. 8.VIII 1948, Москва) — друга в світі жінка-космонавт, льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1982). Член КПРС з 1975. Дочка Є. Я. *Савицького*. Після закінчення Моск. авіац. ін-ту ім. С. Орджонікідзе (1972) працювала льотчиком-інструктором. Пройшовши курс навчання у школі льотчиків-випробувачів, з 1976 займається роботою випробувача. С.— засл. майстер спорту

О. М. Сабуров.

Ф. П. Саваренський.

М. О. Савельєв.

В. Ф. Савельєва.

Є. Я. Савицький.

С. Є. Савицька.

М. А. Савицький.

К. А. Савицький. На війну! 1880—88. ДРМ у Ленінграді.

СРСР (з 1970), встановила 18 авіац. світових рекордів, 1970 була абсолютною чемпіонкою світу з вищого пілотажу. В загоні космонавтів з 1980. Пройшла курс підготовки до польоту на станції «*Салют*» і кораблі «Союз Т» (див. «*Союз*»). Разом з Л. І. *Поповим* і О. О. *Серебровим* як космонавт-дослідник 19.VIII 1982 стартувала на кораблі «Союз Т-7». Після стикування (20.VIII) з орбітальним комплексом «Салют-7» — «Союз Т-5» [осн. екіпаж — А. М. *Березовой* (див. т. 12, Додаток) і В. В. *Лебедєв*] космонавти виконали значний обсяг наук.-тех. і мед.-біол. досліджень і експериментів. Велике значення мають уперше виконані на станції біотехнологічні експерименти, в яких відпрацьовувались методи одержування в умовах невагомості надчистих біологічно активних речовин. На Землю Л. І. Попов, О. О. Серебров і С. повернулись 27.VIII 1982 на кораблі «Союз Т-5».

САВИ́ЦЬКИЙ Георгій Костянтинович [25.X (6.XI) 1887, Петербург — 13.VIII 1949, Москва] — рос. рад. живописець, дійсний член АМ СРСР (з 1949). Син К. А. *Савицького*. Навчався в Пензенському худож. уч-щі (1902—08) та петерб. АМ (1908—15). Член Т-ва ім. А. Куїнджі, з 1922 — член *АХРР*. Твори: картини — «Стихійна демобілізація старої армії» (1928), «Похід Таманської Червоної армії в 1918 р.» (1933), «Штурм Перекопу» (1934—38), політичні плакати, іл. до книжок. Окремі твори присвятив Україні («Українець з волами», 1930; «На околиці села»). Картини С. зберігаються в ДТГ, Центр. музеї Радянської Армії в Москві та ін. Держ. премія СРСР, 1942.

Літ.: Полищук Э. А. Георгий Константинович Савицкий. М., 1961.

САВИ́ЦЬКИЙ Євген Якович [н. 11 (24).XII 1910, Новоросійськ] — рад. військ. діяч, маршал авіації (1961), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945), засл. військ. льотчик СРСР (1965). Член КПРС з 1931. В Рад. Армії з 1929. Під час Великої Вітчизн. війни як командир винищувальної д-зії, авіагрупи, винищувального корпусу брав участь у боях на Воронез., Пд.-Зх., Сталінградському, Пн.-Кавказ., Пд., 4-му Укр., 1-му і 3-му Білорус. фронтах. Здійснив 216 бойових вильотів, особисто збив 22 літаки противника і в групових боях — 2 літаки. З 1948 — команд. винищувальною авіацією. В 1955 закінчив Військ. академію Генштабу, з 1966 — заст. головнокоманд. Військами ППО країни. З 1980 — інспектор групи генеральних інспекторів М-ва оборони СРСР. В 1961—66 — кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6-го скликання. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1978.

САВИ́ЦЬКИЙ Костянтин Амосович [н. 19.V (1.VI) 1901, с. Піщанка, тепер смт Піщанського р-ну Вінн. обл.] — укр. рад. вчений, доктор с.-г. наук (з 1965), професор (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1981). В 1929 закінчив ф-т організації с. г. Київ. політех. ін-ту. В 1929—33 — експериментатор бюро стандартизації с.-г. машин при колиш. Київ. ін-ті машинознавства, зав. опорним пунктом Всесоюз. ін-ту зернового г-ва (м. Грозний). З 1933 — заст. директора зернорадгоспу «Старобільський» Ворошиловгр. обл. У 1935—67 — старший науковий працівник Укр. н.-д. ін-ту соцземлеробства (тепер Український н.-д. ін-т землеробства, Київ; з 1967 — там же — консультант). Осн. праці — з питань агротехніки гречки та ін. круп'яних культур. Розробив прогресивну технологію виробництва гречки, що широко впроваджена в сільськогосподарському виробництві. Нагороджений медалями. *М. Н. Петренко.*

САВИ́ЦЬКИЙ Костянтин Аполлонович [25.V (6.VI) 1844, Таганрог — 31.I (13.II) 1905, Пенза] — рос. живописець, дійсний член петерб. АМ (з 1895). В 1862—78 навчався в петерб. АМ. З 1878 — член Т-ва *передвижників*. Твори: «Ремонтні роботи на залізниці» (1874), «Зустріч ікони» (1878), «На війну!» (1880—88), «Суперечка за межу» (1897) та ін. У 1892 написав кілька пейзажів України. Картини С. зберігаються в ДТГ в Москві, ДРМ в Ленінграді та ін. зібраннях. У 1883—89 викладав у Центр. училищі тех. малювання Штігліца в Петербурзі, 1891—97 — у Московскому училищі живопису, скульптури та архітектури, 1897—1905 — у Пензенському художньому училищі, де був директором.

Літ.: Левенфиш Е. Г. Константин Аполлонович Савицкий. М., 1959.

САВИ́ЦЬКИЙ Михайло Андрійович (н. 18.II 1922, с. Звенячичі, тепер Оршанського р-ну Вітеб. обл., БРСР) — білорус. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1978), чл.-кор. АМ СРСР (з 1973). Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1951—57 навчався в Моск. худож. інституті ім. В. І. Сурикова у Ф. Модорова і Д. *Мочальського*. Твори: картини — «Хліби», «Робітники» (обидва — 1968), «Покарання смертю» (1969), цикл «Героїчна Білорусія» (в т. ч. «Партизанська мадонна», 1967), «Біженці» (1972), «Поле» (1973), «Плач по загиблих героях» (1974), цикл «Цифри на серці» (1974—79), «Хліб нового врожаю» (1979); розписи — в Музеї Великої Вітчизн. війни (1970—71) та Літ. музеї Янки Купали (1982), обидва — в Мінську, та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1973.

САВИ́ЦЬКИЙ Омелян Михайлович (1845, с. Грабівка, тепер Калуського р-ну Івано-Фр. обл.— 18.VIII 1921, м. Болехів, тепер Долинського р-ну Ів.-Франківської обл.) — укр. педагог. Закінчив Львів. ун-т (1869). В 1871—1914 викладав математику і фізику в гімназіях Львова й Тернополя. Автор перших у Галичині підручників з математики і фізики для серед. шкіл та гімназій, написаних живою народною мовою («Аритметика і алгебра», в. 1—2, 1876—77; «Учебник фізики», 1885; «Наука геометрії», ч. 1—2, 1901; «Геометрія», 1908 — всі видані у Львові). Працював над укр. фізикоматем. термінологією.

Я. Р. Дашкевич.

СА́ВИЧ Микола Іванович [1808, Гадяцький пов. Полтав. губ.— 20.V (1.VI) 1892, Одеса] — член *Кирило-Мефодіївського товариства*, належав до революц.-демократичного крила, очолюваного Т. Г. Шевченком. Н. в сім'ї поміщика. Закінчив філософський ф-т Харків. ун-ту. В 1827—31 був на військ. службі. В 1831—34 прослухав курс лекцій в Колеж де Франс у Парижі. В 40-х рр. 19 ст. зблизився з фундаторами Кирило-Мефодіївського т-ва — М. І. Костомаровим, М. І. Гулаком і Т. Г. Шевченком. С. був одним з найактивніших членів т-ва. Обстоював скасування кріпацтва, повалення в Росії монархії й заміну її республікою. В 1847, за дорученням Т. Г. Шевченка, передав у Парижі А. *Міцкевичу* автограф поеми «Кавказ». Того самого року С. відкликано з-за кордону, заарештовано у справі товариства й вислано в його маєток під нагляд поліції. З 1848 С. жив в Одесі, виступав з статтями переважно з екон. питань.

СА́ВИЧ Олексій Миколайович [18 (30).III 1811, с. Пушкарівка, тепер Сумського р-ну Сум. обл.— 15 (27).VIII 1883, Тульська губ.] — рос. астроном і математик, акад. Петерб. АН (з 1862). Навчався в Харків. ун-ті. У 1829 закінчив Моск. ун-т, у 1839 — Професорський ін-т при Дерптському (нині Тартуському) ун-ті. У 1839—80 — професор Петерб. ун-ту. Наук. праці присвячені вивченню орбіт комет, планет та їхніх супутників, астр. рефракції, барометричному нівелюванню, гравіметрії, застосуванню теорії імовірностей до обробки спостережень.

СА́ВИЧ (Савиђ) Павле (н. 10.I 1909, Салоніки, Греція) — югославський фізик і хімік, акад. Сербсь-

Г. К. Савицький. Перші дні Жовтня. 1949. ДТГ у Москві.

кої академії наук і мистецтв (з 1947), іноз. член АН СРСР (з 1958). Член СКЮ з 1939. Закінчив (1932) ун-т в Белграді. В 1934—39 працював в Ін-ті радію в Парижі, в 1939—41 і з 1961 — професор Белградського ун-ту. Учасник народно-визвольної війни в Югославії 1941—45. В 1947—60—директор ін-ту по вивченню будови матерії (з 1953 — Ін-т ядерних досліджень ім. Б. Кідрича). Осн. праці — з ядерної фізики і фіз. хімії. Спільно з І. *Жоліо-Кюрі* відкрив (1939) поділ ядер урану. Розробив метод одержання низьких т-р; створив оригінальну теорію про причини обертання системи частинок і поведінки матеріалів в умовах високих тисків. Нагороджений золотою медаллю ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1981.

САВИЧ Семен (рр. н. і см. невід.) — козацький полковник. Був козаком реєстрового війська. На початку нар.-визвольної війни 1648—54 перейшов на бік повсталого народу. Призначений 1648 полковником *Канівського полку,* С. брав участь у ряді битв і походів проти польс.-шляхет. війська. У 1651 керував охороною тилу і проведенням мобілізації до сел.-козац. армії. С. виконував також ряд ін. важливих доручень гетьманського управління, зокрема очолював посольства до Росії (1651) і Криму (1654).

САВІН Віктор Маркіянович (13.II 1907, с. Завадівка, тепер Бобринецького р-ну Кіровогр. обл.— 9.VI 1971, Львів) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). Член КПРС з 1965. В 1924—27 навчався в Харків. худож. ін-ті у С. *Прохорова* та О. *Кокеля*. Твори: «Перша тракторна колона на селі» (1930), «Класова помста» (1935), «Кармалюк» (1937), «Зустріч Т. Г. Шевченка з М. С. Щепкіним у Нижньому Новгороді», «Т. Г. Шевченко» (обидва — 1939), «У рабство» (1947), «1919 рік» (1957), «В. І. Ленін і В. Я. Чубар», «Наші дівчата» (1966—67); плакати. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Коцюбинський М. М.*, т. 5, с. 96—97.

САВІН Віктор Олексійович [Ньобдінса Віттор; 10 (22).XI 1888, с. Ньобдіно, тепер Корткероського р-ну Комі АРСР — серпень 1943]— комі рад. письменник і актор. Член Комуністичної партії з 1918. У 1911—18 працював на рудниках України. Один із зачинателів комі рад. л-ри і театр. мистецтва. Друкуватися почав 1918. У поезіях (зб. «Вірші», 1924), епічній поемі «Сиктивкар» (1933), драмах «На світанку зів'яла квітка» (1919), «В раю» (1922), «Дочка парми» (1930) та ін. показав життя народу комі в минулому і за Рад. влади. П'єса «Усть-Куломський бунт» (1928) — про селянські заворушення 1841—43. Писав сатиричні фейлетони, байки. Окремі його пісні стали народними. *Є. О. Ігушев.*

В. М. Савін. Кармалюк. 1937.

САВІН Гурій Миколайович [19.I (1.II) 1907, м. Весьєгонськ, тепер Калінін. обл.— 28.X 1975, Київ] — укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1939. Закінчив (1932) Дніпроп. ун-т, викладав у вузах Дніпропетровська. В 1940—45 — директор Ін-ту гірничої механіки АН УРСР, 1945—52 працював у Львові (керівник ряду н.-д. установ, 1948—52 — ректор ун-ту). В 1952—57 — віце-президент АН УРСР, водночас — голова Ради по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР і професор Київ. ун-ту. В 1957—75 — в Ін-ті механіки АН УРСР (1958—59 — директор). Осн. праці — з механіки суцільного середовища, механіки композиційних, полімерних матеріалів, теорії пружності, концентрації напружень в елементах конструкцій, з теорії гірничого тиску, динаміки шахтних підйомних канатів і методів їх розрахунку. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952. Премія ім. О. М. Динника АН УРСР, 1973.

Тв.: Концентрация напряжений около отверстий. М.—Л., 1951; Теоретическая механика. К., 1963 [у співавт.].

САВІНА Марія Гаврилівна [дівоче прізв.— Подраменцова; 30.III (11.IV) 1854, Кам'янець-Подільський — 8 (21).IX 1915, Петроград] — рос. актриса. Н. в акторській родині. Закінчила гімназію в Одесі. З 1869 грала в Мінську, Харкові (антреприза М. Лентовського), Казані, з 1874 — в трупі Олександринського театру в Петербурзі. С. розвивала традиції рос. реалістичного мист., поєднувала блискучу техніку з психологічною глибиною створюваних образів. Серед ролей — Людмила («Пізня любов» О. Островського), Вірочка («Місяць на селі» І. Тургенєва), Марія Антонівна («Ревізор» М. Гоголя), Аркадіна («Чайка» Чехова), Маргарита Готьє («Дама з камеліями» О. Дюма), Джульєтта, Беатріче, Офелія («Ромео і Джульєтта», «Багато галасу даремно», «Гамлет» Шекспіра), Сюзанна («Одруження Фігаро» Бомарше). С. була одним з ініціаторів скликання 1-го Всеросійського з'їзду театр. діячів, організатором Російського театр. товариства, головою його ради (1883—1915). Дружні стосунки пов'язували С. з діячами укр. театр. культури — М. Кропивницьким, М. Заньковецькою, М. Садовським, П. Саксаганським. Гастролювала на Україні, зокрема в Києві, Харкові, Одесі. Була почесним членом *Російського драматичного товариства* у Києві.

Тв.: Горести и скитания. Л.—М., 1961.
Літ.: Шнейдерман И. Мария Гавриловна Савина. Л.—М., 1956.
В. Г. Давидов.

САВІНИЙХ Віктор Петрович (н. 7. III 1940, с. Березкіни Оричівського р-ну Кіровської обл.)— льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1981), Герой МНР (1981). Член КПРС з 1963. Закінчив (1969) Московський інститут інженерів геодезії, аерофотознімання і картографії. В загоні космонавтів — з 1978. Разом з В. В. *Ковальонком* здійснив політ (12.III—26.V 1981) на космічному кораблі «Союз Т-4». Після стикування (13.III) корабля з орбітальним комплексом «Салют-6» — «Прогресс-12» екіпаж провів додаткову перевірку бортових систем і апаратури, виконав профілактичні заходи і замінив окремі прилади і пристрої для забезпечення дальшої експлуатації станції в пілотованому режимі, а також розвантажив корабель «Прогресс-12». Під час польоту за програмою «*Інтеркосмос*» зі станцією «Салют-6» зістиковувались кораблі «Союз-39» [В. О. *Джанібеков* і Ж. *Гуррагча* (див. Додаток, т. 12)] та «Союз-40» (Л. І. *Попов* і Д. *Прунаріу*). Космонавти виконали велику програму наук.-тех., технологічних та мед.-біол. досліджень і експериментів, запланованих вченими СРСР, МНР та СРР. Регулярно спостерігали та фотографували земну поверхню та акваторію Світового океану; провели експерименти з метою одержання в умовах орбітального польоту напівпровідникових матеріалів, металевих сплавів і сполук з новими властивостями, а також дослідження процесів масо-теплообміну; вивчали вплив факторів космічного польоту на організм людини та розвиток вищих рослин.

САВІНКОВ Борис Вікторович (1879—1925) — один з лідерів партії *есерів,* політ. авантюрист. Керівник і учасник багатьох терористичних актів, зокрема, вбивства міністра внутр. справ В. К. *Плеве*. З 1911 — в еміграції, повернувся до Росії після Лютн. революції 1917. Входив до бурж. Тимчасового уряду (заст. військ. міністра). Після Великої Жовтн. соціалістичреволюції брав участь у *Керенського — Краснова заколоті 1917,* учасник створення *Добровольчої армії*. В лютому — березні 1918 створив у Москві підпільний контрреволюц. «Союз захисту батьківщини і свободи», шукав підтримки

Г. М. Савін.

М. Г. Савіна.

В. П. Савіних.

І. С. Саблуков. Портрет Юр'єва. 18 ст. ДТГ у Москві.

М. А. Савицький. Партизанська мадонна. 1967. ДТГ у Москві.

П. В. Сабсай. Елегія (О. С. Пушкін). Мармур. 1961. ДТГ у Москві.

І. Г. Савченко.

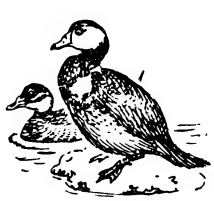

Савка. Самець і самка.

Савойська капуста сорту Вертю 1340.

в урядів країн *Антанти*. В 1921—23 керував шпигунсько-диверсійною діяльністю проти СРСР. Заарештований 1924 після нелегального переходу рад. кордону, засуджений до смертної кари, яку було замінено позбавленням волі на 10 років. Покінчив життя самогубством.

СА́ВІНЬЇ (Savigny) Фрідріх Карл (21.II 1779, Франкфурт-на-Майні — 25.X 1861, Берлін) — нім. юрист, професор Берлінського ун-ту (1810—42). Фахівець з історії *римського права*. Осн. праці С.: «Історія римського права в середні віки» (6 тт., 1815—31), «Система сучасного римського права» (8 тт., 1840—49). Він є одним із засновників реакційної *історичної школи права*. Виступав проти кодифікації нім. цивільного права, вважаючи, що право не встановлюється державою шляхом законодавства тощо.

СА́ВКА (Oxyura leucocephala) — птах родини *качачих*. Довж. тіла бл. 55 см, маса 700—900 г. Шия товста й коротка, дзьоб яскраво-синій, здутий при основі. Хвіст довгий клиновидний, під час плавання піднятий вертикально. Забарвлення буро-коричневих тонів; голова самця біла з чорною плямою на тім'ї; самка темно-бура з світлою смугою під оком. Гнізда С. будує на плаву серед очерету, але недалеко від плеса. Кладку з 6—10 яєць насиджує самка протягом 14—18 днів. Живиться С. водними рослинами, комахами та їхніми личинками. Поширена в степовій зоні Євразії (на Сх. до Байкалу) та в Пн. Африці. В УРСР — залітний птах. Промисл. значення не має.

Л. О. Смогоржевський.

САВМА́К (грец. Σαύμαχος; рр. н. і см. невід.) — керівник повстання скіфів, що спалахнуло в *Боспорській державі* 107 до н. е. (див. *Савмака повстання*). Щодо походження С. висловлено ряд гіпотез. На думку С. О. *Жебельова*, яку поділяє ряд ін. рад. дослідників, С. був рабом, який виріс при дворі боспорського царя Перісада V (див. *Перісад*). Після придушення повстання С. було взято в полон і відправлено в столицю *Понтійського царства* Сінопу, де, очевидно, було страчено.

САВМАКА́ ПОВСТА́ННЯ — повстання *скіфів* у *Боспорській державі* 107 до н. е., очолене *Савмаком*. Приводом до повстання була угода боспорського царя Перісада V (див. *Перісад*) про передачу влади над Боспором понтійському цареві *Мітрідату VI Євпаторові*, що посилило б рабовласницьку експлуатацію. Повстання вибухнуло в *Пантікапеї*, де повсталі скіфи вбили Перісада й оголосили Савмака царем, потім поширилося на Феодосію та ін. боспорські володіння в Сх. Криму. Лише після тривалої боротьби понтійські війська під командуванням мітрідатового полководця *Діофанта*, до яких приєдналися херсонеські загони, спромоглися придушити повстання.

Літ.: Жебелев С. А. Последний Перисад и скифское восстание на Боспоре. В кн.: Жебелев С. А. Северное Причерноморье. М.—Л., 1953; Казакевич Э. Л. К полемике о восстании Савмака. «Вестник древней истории», 1963, № 1.

САВО́ЙСЬКА ДИНА́СТІЯ — династія правителів Савойї (з 11 ст. до 1416 — графів, з 1416 до 1720 — герцогів), королів Сардінського королівства (1720—1861), королів об'єднаного королівства Італії (1861—1946). Серед представників С. д.—*Віктор Еммануїл II* (1861—78 — король об'єднаного королівства Італії).

САВО́ЙСЬКА КАПУ́СТА (Brassica oleracea var. sabauda) — різновидність *капусти* городньої. Найпоширеніша в країнах Зх. Європи. Листки зморшкуваті, пухирчасті, зелені або жовто-зелені. Головка нещільна кругла, овальна або плеската (залежно від сорту), дещо менша й легша, ніж головка пізньої білоголової капусти, переважає її поживністю (за кількістю білкових, мінеральних і ароматичних речовин). Має добрі смакові якості, цінна для дієтичного харчування. Споживають свіжою, вареною, тушкованою. Для квашення непридатна. С. к. відзначається високою морозо- й посухостійкістю, менше, ніж білоголова капуста, пошкоджується шкідниками. Серед. урожай 230—300 ц/га. На Україні поширений середньостиглий сорт Вертю 1340.

Ф. Я. Попович.

САВО́ЙСЬКЕ ГЕ́РЦОГСТВО — феодальна держава 1416—1720 (з 11 ст. до 1416 мало статус графства). Столицею С. г. було м. Шамбері, з 1563 — м. Турін. До С. г. входив П'ємонт. С. г. брало участь у війні за *Іспанську спадщину* (спочатку на боці Франції, а з 1703 — «*Священної Римської імперії*»). За *Утрехтським миром 1713* одержало тер. Монферрато, частину Міланського герцогства і Сіцілію. За Лондонським договором 1720 до С. г. замість втраченої 1718 Сіцілії перейшла Сардінія. Після цього д-ва здобула назву *Сардінське королівство*.

САВО́ЙЯ — історична область на Пд. Сх. Франції, в Савойських Альпах. З 11 ст. на тер. С. існувало графство, з 1416 до 1720 — герцогство, правителями яких були представники *Савойської династії*. З 1720 С.— в складі *Сардінського королівства*. В 1792 С. була окупована франц. військами і приєднана до Франції. За рішенням *Віденського конгресу 1814—15* повернута Сардінському королівству. За Турінським договором 1860 Сардінське королівство передало С. Франції. На тер. С. утворено департаменти Савойя і Савойя Верхня (адм. центри — м. Шамбері і м. Аннесі).

САВОНАРО́ЛА (Savonarola) Джіроламо (21.IX 1452, Феррара — 23.V 1498, Флоренція) — флорентійський релігійно-політ. діяч, поет. З 1475 — монах домініканського ордену. Здобув широку популярність серед дрібновласницьких торг.-ремісничих верств Флоренції полум'яними виступами проти світської влади папства, розпусти церковників, розкоші і неробства багатіїв. У 1494—98 під час вторгнення франц. військ до Італії С. очолив Флорентійську республіку, відновлену в результаті повстання нар. мас проти диктатури *Медічі*. Під керівництвом С. було проведено демократизацію управління, запроваджено прогресивний прибутковий податок, заборонено лихварство, анульовано борги неімущих, влаштовано позичкові каси для бідних. Обмеження влади пануючих класів і напади на папу римського поєднувалися у С. з фанатичними проповідями середньовічної релігійності, засудженням гуманістичної культури (організував спалення творів мистецтва, рукописів). Непослідовна політика, яку проводив очолений С. уряд, викликала обурення нар. мас Флоренції. Скориставшись з цього, прихильники папи і Медічі обвинуватили С. в єресі, відлучили 1497 від церкви й незабаром стратили (повісили, труп спалили на багатті). С.— автор реліг. проповідей, віршів. Образ С. відображено у п'єсі Т. Манна «Фйоренца».

Г. Й. Хенегар.

САВРА́НКА — річка у Вінн. та Одес. областях УРСР, права прит. *Південного Бугу*. Довж. 97 км, пл. бас. 1770 км². Бере початок на пд.-зх. схилах Подільської височини. Живлення переважно дощове і снігове. Використовують для пром. і с.-г. водопостачання, а також для зрошування й риборозведення.

САВРА́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Одес. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,6 тис. км². Нас. 25,9 тис. чол. (1982). У районі — 21 населений пункт, підпорядкований селищній та 6 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Саврань*. У межах району — пд.-сх. відроги *Подільської височини*. Поклади пісків, глин. Річки — *Південний Буг* (на пн. межі району) та його прит. Савранка. Грунти в основному чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси та лісосмуги (дуб, клен, граб, біла акація, терен) займають 11,7 тис. га. Найбільше пром. підприємство — Савранський маслоробний з-д. Комбінат побутов. обслуговування (Саврань). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 39,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 35,8 тис. га. Гол. культури — озима пшениця і цукр. буряки. Скотарство, свинарство та птахівництво. У С. р.— 10 колгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсіль-

госпхімія. Автомоб. шляхів — 171 км, у т. ч. з твердим покриттям — 142 км. У районі — 19 заг.-осв. та музична школи, 19 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 12 будинків культури, 8 клубів, кінотеатр, 24 кіноустановки, 25 б-к. У С. р. видається газ. «Сільські новини» (з 1933).

А. І. Кругляк.

САВРА́НЬ — селище міського типу Одес. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Савранці, при впадінні її у Пд. Буг, за 37 км від залізнич. ст. Заплази. 7,1 тис. ж. (1982). Містечко С. відоме з кін. 14 ст., коли воно було під владою Литви. Після *Люблінської унії 1569* С. належала польс. магнатам Конецпольським (16—17 ст.) і Любомирським (18 ст.). Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* С. визволена сел.-козац. військом. За *Андрусівським перемир'ям 1667* С. відійшла до Польщі. Після 2-го поділу Польщі (1793) С. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в кінці грудня 1917. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації С. (30.VII 1941—26.III 1944) в с-щі і районі діяли підпільні орг-ції і партизанські загони. З 1957 С.— с-ще міськ. типу. В С.— маслоробний та хлібний з-ди, цех Одес. з-ду креслярського та шкільного обладнання, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. будівельна організація, 2 лісництва, комбінат побутового обслуговування. Середня та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

САВРА́СОВ Олексій Кіндратович [12 (24).V 1830, Москва — 26.IX (8.X) 1897, там же] — рос. живописець-пейзажист, акад. петерб. АМ (з 1854). В 1844—54 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури. Член-засновник Т-ва *передвижників*. У перші роки творчої діяльності подорожував по Україні, написав пейзажі: «Краєвид Києва з Дніпра», «Степ України» та ін. Твори: «Вид на Кремль у непогожий день» (1851), «Лосиний острів у Сокольниках» (1869), «Граки прилетіли» (1871), «Путівець» (1873), «Могила над Волгою» (1874), «Вечір. Переліт птахів» (1874, Одес. картинна галерея). Більшість картин С. зберігається в ДТГ у Москві. В 1857—82 викладав у Московському училищі живопису, скульптури та архітектури. Учнями С. були К. Коровін, І. Левітан, С. Світославський.

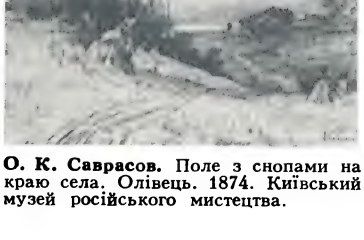

О. К. Саврасов. Поле з снопами на краю села. Олівець. 1874. Київський музей російського мистецтва.

САВРОМА́Т (Σαυρομάτης) — ім'я чотирьох правителів *Боспорської держави* з династії *Тіберіїв Юліїв*. С. I (93 або 94 — 123 або 124) відомий за монетами, на яких викарбувано символічні зображення, пов'язані з його перемогами над місц. племенами, та з присвятних написів на його честь. С. II (174 або 175—210 або 211) правив у період екон. піднесення Боспорської д-ви, яка за його царювання досягла певної незалежності від Риму. С. III (229—231; правив одночасно з Котісом III) і С. IV (275 або 276) відомі лише за нумізматичними пам'ятками. Ім'я «Савромат» свідчить про походження боспорських правителів з середовища рабовласницької сарматської знаті.

САВРОМА́ТИ — іраномовні кочові племена, які в середині 1-го тис. до н. е. жили в задонських і поволзько-уральських степах. У 4—3 ст. до н. е. у С. склалися союзи племен. З 3 ст. до н. е. ці племінні групи відомі під заг. назвою *сарматів*.

САВУ́Р-МОГИ́ЛА — височина в пд.-сх. частині Донец. обл. за 12 км від м. Сніжного. В 1941—42 біля С.-М. тримали героїчну оборону воїни Червоної Армії. Під час *Міуської операції 1943* війська 5-ї ударної армії Пд. фронту вели запеклі бої за оволодіння С.-М. — важливим опорним пунктом оборони нім.-фашист. військ. 31.VIII 1943 рад. війська оволоділи висотою. На С.-М. споруджено меморіал. комплекс на честь визволителів Донбасу (1967 — 75, скульптори Ф. А. Коцюбинський, І. С. Горовий, К. А. Кузнецов, архітектори М. І. Потипако, А. Ф. Ігнащенко, І. Л. Козлинер).

Літ.: Олейников М. Я. Саур-Могила. Путеводитель. Донецк, 1976; Прудников Ф. И. Саур-Могила. Путеводитель. Донецк, 1980.

САВЧЕ́НКО Іван Григорович [18.II (2.III) 1862, Роменський повіт Полтав. губ., тепер Сум. обл.— 3.XI 1932] — укр. і рос. патолог і мікробіолог. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1888), при якому і залишився працювати. В 1895 співробітник лабораторії І. І. *Мечникова* в Пастерівському ін-ті. В 1896—1919 — професор Казанського університету (з 1901 також співробітник Казан. бактеріолог. ін-ту); з 1920 — професор Кубанського ун-ту в Краснодарі (з 1922 — Кубан. мед. ін-ту), згодом також керівник Кубан. хім.-бактеріолог. ін-ту. Праці С. присвячені проблемам інфекційної патології, імунітету, фагоцитозу, онкології, патологічної гістології тощо. Разом з Д. К. *Заболотним* провів (1893) небезпечний дослід на собі — випив живу холерну культуру після попередньої пробної імунізації, щоб довести ефективність її введення через рот. С. виготовив (1905) протискарлатинозну сироватку, яка здобула визнання в Росії та за її межами.

САВЧЕ́НКО Ігор Андрійович [28.IX (11.X) 1906, Вінниця — 14.XII 1950, Москва) — укр. та рос. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. РРФСР (з 1944). Член Комуністичної партії з 1944. В 1926—29 навчався в режисерській майстерні Ленінгр. ін-ту сценічного мист. З 1921 — актор і режисер у різних театрах, в 1932 — режисер Театру робітничої молоді у Москві (ТРАМ). Зіграв роль лідера есерів у фільмі «Двадцять шість комісарів» (1933). Перші картини — агітфільм «Люди без рук» (1932), муз. комедія «Гармонь» (1934). Поставив фільми: «Дума про козака Голоту» (1937), «Вершники» (1939), нар.-героїчну драму «Богдан Хмельницький» (1941), «Партизани в степах України» (1943), «Іван Нікулін — російський матрос» (1945; чотири останні — на Київ. кіностудії худож. фільмів). В 1946 поставив на кіностудії «Мосфільм» картину «Старовинний водевіль». В останні роки працював на Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. Довженка, де створив фільми: «Третій удар» («Південний вузол», 1948), «Тарас Шевченко» (1951, завершено учнями). Викладав у ВДІКу (з 1946). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1949, 1952.

Тв.: Как я стал режиссером. В кн.: Как я стал режиссером. М., 1946.
Лит.: Зак М., Парфенов Л., Якубович-Ясный О. Игорь Савченко. М., 1959; Корнієнко І., Бережний М. Ігор Андрійович Савченко. К., 1963; Игорь Савченко. Сборник статей и воспоминаний. К., 1980.

М. П. Мащенко.

І. А. Савченко.

М. Х. Савченко.

САВЧЕ́НКО Костянтин Миколайович [14 (27).XII 1910, Херсон — 26.XI 1956, Одеса] — укр. рад. астроном, доктор фізико-математичних наук (з 1948), професор (з 1948). Закінчив (1927) Херсонський ін-т нар. освіти. Працював у Харків. ун-ті (1927—40), Херсон. пед. ін-ті (1940—41) та Одеському (з 1944) ун-ті Праці С. стосуються космогонії та фіз. теорії гравітації.

В. П. Цесевич.

САВЧЕ́НКО Марія Харитонівна [н. 14 (27).IV 1913, с. Токарі, тепер Лебединського р-ну Сум. обл.] — новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1948, 1958), засл. працівник с. г. УРСР (1973). Член КПРС з 1945. В 1966 закінчила Маловисторопський радгосп-технікум, одержала спеціальність зоотехніка. З 1929 працює в колгоспі «Червона зоря» (тепер ім. Леніна) Лебединського р-ну, з 1944 — дояркою, з 1962 — зав. фермою. Надоювала по 8900 кг молока від кожної закріпленої за нею корови (по фермі надої становили 4500—5000 кг). С. депутат Верховної Ради УРСР 2—10-го скликань, делегат XIX—XXII з'їздів КПРС і XVI, XVIII—XXVI з'їздів Компартії України. Член ЦК Компартії України з 1954. В с. Токарі С. споруджено бронзовий бюст. Нагороджена 3 орденами Леніна, 6 ін. орденами, медалями.

В. П. Стебловський.

САВЧЕ́НКО Микола Оникійович [н. 6 (19).XII 1903, с. Корсунь, тепер м. Корсунь-Шевченківський Черкас. обл.] — укр. рад. селекціонер, доктор с.-г. наук (з 1964), професор (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1968). В 1927 закінчив кол. Маслівський ін-т селекції і насінництва ім. К. А. Тімірязева (Київ. обл.). У 1927—30 — агро-

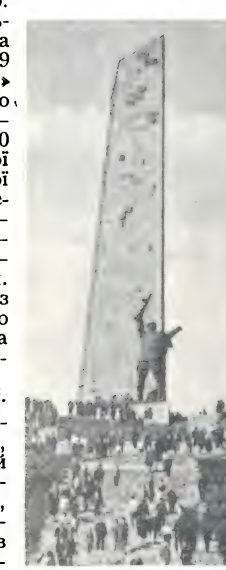

Обеліск, встановлений на **Савур-Могилі.** 1967.

М. В. Савчин.

Є. Я. Сагайдачний.

П. К. Сагайдачний.

Саджа звичайна.

ном Мліївської (Черкаська обл.) дослідної станції садівництва ім. Л. П. Симиренка. В 1930—75 — асистент-селекціонер, зав. кафедрою селекції і рослинництва Ворошиловград. с.-г. ін-ту. З 1976 — там же професор, консультант, з 1980 — на пенсії.

Осн. праці — з питань селекції овочевих культур, автор нових сортів помідорів— Ерліана, Чудо ринку; капусти — Завадівська; цибулі — Луганська та співавтор сорту кормового гороху Ворошиловградський-29. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. *М. Н. Петренко.*

САВЧЕНКО Павло Григорович [16 (28).VII 1887, с. Жабки, тепер с. Луценки Лохвицького р-ну Полтав. обл.— 1920, Ромни] — укр. рад. поет. Брат Я. Г. *Савченка.* Закінчив Полтав. учительську семінарію. В 1908—14, 1918—19 вчителював на Харківщині, Херсонщині. З 1909 виступав з віршами в різних періодичних виданнях. Автор поетичних збірок «Мій сміх, моя задума. Епілоги» (1913), «Спів куль» (1916, рос. мовою). Загинув від рук денікінців. *І. М. Лисенко.*

САВЧЕНКО Степан Володимирович [16 (28).XII 1889, с. Синявка, тепер Менського р-ну Черніг. обл. —16.I 1942, Ташкент] — укр. рад. літературознавець і педагог. Закінчив Київ. ун-т (1913). З 1917 викладав тут історію зарубіжної л-ри і романську філологію. Автор наук. праць «Російська народна казка» (1914), «Походження романських мов» (1916), «Шевченко і світова література» (1939) та ін. За редакцією і з статтями С. вийшли в перекладі укр. мовою десятитомне видання творів Гі де Мопассана (1927—30), збірка перекладів «Французькі класики XVII ст.» (1931). С. належать вступні статті до укр. видань творів А. Франса, Бласко Ібаньєса, Р. Роллана, Ж. Бедьє та ін.

Тв.: З історії зарубіжних літератур. К., 1975.

САВЧЕНКО Яків Григорович [21.III (2.IV) 1890, с. Жабки, тепер с. Луценки Лохвицького р-ну Полтав. обл.— 1937] — укр. рад. письменник. Навчався в Київ. ун-ті. Деякий час учителював на Сумщині. Друкуватися почав 1913. У 20-х рр. працював у пресі. Належав до літ. орг-цій «Жовтень», ВУСПП. Ранні поетичні твори С. позначені впливом *символізму.* Перша зб.— «Поезії» (1918), друга — «Земля» (1921). У ряді поезій оспівав рад. дійсність («Ленін», «Нас мільйон мільйонів»). Автор літ.-критичних праць, зокрема про творчість В. Сосюри, Д. Загула.

САВЧИН Марія Володимирівна (н. 19.XII 1940, с. Колоденце, тепер Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл.) — новатор с.-г. виробництва. Герой Соціалістичної Праці (1972). Член КПРС з 1967. З 1957 — ланкова-буряковод колгоспу ім. Жданова Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл. Ланка, очолювана С., уславилася високими сталими врожаями цукр. буряків (500—800 ц/га) та ін. с.-г. культур. С.— делегат XXV з'їзду Компартії України, депутат Верховної Ради УРСР 7—8-го скликань. Нагороджена 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. *В. М. Василець.*

САВЧУ́К Євген Герасимович (н. 10.II 1947, с. Брусниця, тепер Кіцманського р-ну Чернів. обл.) — укр. рад. хоровий диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1979. У 1971 закінчив Київ. консерваторію. Працював гол. хормейстером Київ. театру оперети (1970—73), хормейстером в Українському нар. хорі ім. Г. Г. Верьовки (1973—78, з перервою). З 1978 — худож. керівник-директор Київ. чоловічої хорової капели ім. Л. М. Ревуцького. Автор обробок для хору укр. нар. пісень та творів рад. композиторів. *В. М. Штефан.*

САВЧУ́К Микола Панасович [4 (16).XII 1899, с. Зубівщина, тепер Славутського р-ну Хмельн. обл.— 16.II 1976, Одеса] — укр. рад. зоолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1930. Закінчив Одеський ін-т народної освіти (1930). В 1930—35 — викладач мед., с.-г., консервного ін-тів в Одесі. З 1934 — проф. Одеського ун-ту ім. І. І. Мечникова (в 1939—48 — ректор). 1948—49 — міністр освіти УРСР. Праці С. присвячені питанням експериментальної біології, зокрема *регенерації, трансплантації,* розвитку організмів та експериментальної гельмінтології. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора.

САГА́ — поширена на Україні назва видолинків, стариць, заток, заплавних лук, невеликих боліт у заплавах річок, а також улоговин серед піщаних відкладів річок, невеликих озер у цих улоговинах.

САГАЙДА́К (тюрк.) — комплект ручної метальної зброї кінного воїна. З'явився в 5—6 ст., набув поширення у монголів і тюркських народів у 10—19 ст., на Русі — в 13—17 ст. Складався звичайно з *лука* з налуччям, *стріл* з колчаном і тохтуя (чохла). Налуччя пристібували до пояса зліва, а колчан — справа. Тохтуй надягали на колчан для захисту стріл від вологи.

САГАЙДА́ЧНИЙ Євген Якович (22.IV 1886, Херсон — 21.VIII 1961, м. Косів Івано-Фр. обл.) — укр. рад. художник і педагог. Художню освіту здобув у Петербурзі. В 1911—18 працював як художник театру. Автор декоративних розписів («Весілля», 1911), картин («Вуличка в Туреччині», «Коні», обидві — 1912). З 1920 викладав у навч. закладах Києва, Дніпропетровська, Миргорода, Косова. Серед учнів — С. *Григор'єв,* В. *Пузирков,* Г. *Петрашевич.* Відомий як збирач творів укр. нар. мистецтва, зокрема гуцульського.

САГАЙДА́ЧНИЙ Петро Кононович [Конашевич-Сагайдачний; р. н. невід., с. Кульчиці, тепер Самбірського р-ну Львів. обл.— п. 10 (20).IV 1622, Київ] — гетьман укр. реєстрового козацтва. За походженням шляхтич. Виховувався в *Острозькій школі.* В 1601 прибув на *Запорізьку Січ.* Під командуванням С. козаки здійснили успішні походи проти султанської Туреччини і Крим. ханства, зокрема 1607, 1608, 1614, 1615 і 1616. Так, 1616 козаки напали на Кафу (Феодосію), де визволили багато невільників, та штурмом оволоділи тур. містами Сінопом і Трапезундом. В *Хотинській війні 1620—21* С. очолив 40-тисячне козац. військо, яке разом з польс. армією завдало поразки тур.-тат. військові. Докладаючи багато зусиль до зміцнення укр. козацтва, С. проводив, однак, разом з угодовською старшиною компромісну політику щодо уряду *Речі Посполитої*; взяв участь у поході польс. королевича Владислава 1618 на Москву. Проте 1620 відрядив посольство до рос. царя з пропозицією прийняти козаків на рос. службу. Відіграв важливу роль у відновленні того самого року вищої православної ієрархії на Україні, майже повністю ліквідованої після *Брестської унії 1596.* Піклувався про розвиток укр. культури, вступив з усім Запорізьким військом до *Київського братства.* Помер від рани, яку дістав у битві під Хотином. Заповів своє майно Київ. і Львів. братствам. Похований у *Києво-Братському монастирі.* На честь С. ректор Київ. братської школи К. *Сакович* склав вірші. Пам'ять про С. укр. народ зберіг у відомій пісні «Ой на горі та женці жнуть».

Літ.: Історія Української РСР, т. 1, кн. 2. К., 1979; Кравець М. Гетьман України Петро Конашевич-Сагайдачний. «Український історичний журнал», 1967, № 4; Гуслистий К. Петро Конашевич-Сагайдачний. «Український історичний журнал», 1972, № 4; Максимович М. А. Исследование о гетмане Петре Конашевич-Сагайдачном. В кн.: Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876; Эварницкий Д. И. Петр Конашевич-Сагайдачный. Екатеринослав, 1913.

М. М. Кравець.

САГА́Н (Sagan) Франсуаза (н. 21.VI 1935, Кажарк, деп. Ло) — франц. письменниця. В романах С. «Здрастуй, смутку» (1954) та «Подоба усмішки» (1956) відображено настрої невдоволення життям, зневіри в можливість позитивних соціальних перетворень, притаманні певній частині післявоєнної франц. молоді. Ці мотиви, хоч і в послабленому вигляді, є і в романах «Через місяць, через рік» (1957), «Чи любите ви Брамса?» (1959), «Чудові хмаринки» (1961), «Сигнал капітуляції» (1965), «Трохи сонця в холодній воді» (1969), «Тьмяний профіль» (1974) та ін. і п'єсах «Замок у Швеції» (1960), «Скрипки часом...» (1962), «Фіолетова сукня Валентини» (1963) та ін. Незважаючи на стилістичну майстерність, твори С. відзначаються тематичною та проблемною звуженістю, соціальною замкненістю, а їх герої — моральною ущербністю й статичністю.

Тв.: Укр. переклад. — Тьмяний профіль. «Всесвіт», 1976, № 8; Рос. перекл.— Немного солнца в холодной воде, и другие повести. М., 1974.

Літ.: Пащенко В. Франсуаза Саган та її герої. «Всесвіт», 1963, № 1.

Г. М. Рягузова.

САГАТО́ВСЬКИЙ Іван Лукич (справж. прізв.— Мавренко-Коток; 12.III 1882, Київ — 13.XII 1951, м. Стрий Львів. обл.) — укр. рад. актор, режисер і театр. діяч. Вперше виступив на сцені 1898 в київ. рос. *театрі «Соловцов».* Працював у *трупі М. Л. Кропив-*

ницького, трупі М. П. Старицького та ін. В 1902 — 19 очолював *Сагатовського І. Л. трупу*. В радянський час, 1919—51, працював актором і режисером у театрах Херсона, Києва, Одеси, Дніпропетровська, Стрия та інших міст. Серед ролей — Пузир («Хазяїн» Карпенка-Карого), Завада («Будка № 27» Франка), Бублик («Платон Кречет» Корнійчука), Окайомов («Машенька» Афіногенова). Знімався в кіно.

Тв.: Сагатовський І. Мої згадки про Оксану Петрусенко. В кн.: Оксана Петрусенко. Спогади. Листи. Матеріали. К., 1980.

САГАТО́ВСЬКОГО І. Л. ТРУ́ПА. Діяла 1902—19 на Україні, Білорусії, Центральній частині Росії, на Уралі. В складі трупи: І. *Сагатовський* (антрепренер, режисер і актор), П. Бойченко (диригент), актори — Г. *Борисоглібська,* В. Валерик-Пахаревська, О. Володський, В. Данченко, Г. *Затиркевич-Карпинська,* К. *Лучицька,* Б. Лучицький (Оршанов), Л. Полтавка та ін. У 1919 в трупі почала творчу діяльність О. *Петрусенко*. В репертуарі: українські класичні твори, а також «Ревізор» М. Гоголя, «Ювілей» А. Чехова, «Вільгельм Тель» Ф. Шіллера, «Нора» Г. Ібсена, та ін. На базі трупи 1919 засновано Укр. драм. театр під керівництвом І. Сагатовського в Херсоні. *П. К. Медведик.*

САГДЄЄВ Роальд Зіннурович (н. 26.XII 1932, Москва) — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1977. Закінчив (1955) Моск. ун-т. Працював в Ін-ті атомної енергії ім. І. В. Курчатова (1956—61), в Ін-ті ядерної фізики Сибірського відділення АН СРСР (1961—70), в Ін-ті фізики високих температур АН СРСР (1970—73). З 1973 — директор Ін-ту космічних досліджень АН СРСР. Осн. праці — з фізики *плазми,* керованого термоядерного синтезу тощо. Відкрив існування у плазмі т. з. ударних хвиль без зіткнень. Розвинув теорію процесів перенесення в установках *токамак*. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції і Трудового Червоного Прапора.

СА́ГИ (давньоісл. saga, одн.) — пам'ятки давньоісл. епосу у формі прозових творів з віршованими вставками. Збереглися лише письмові С., записані у 2-й пол. 12—14 ст. Найбільш своєрідні з них т. з. родові С., або «Саги про ісландців». Відзначаються побутовим реалізмом, епічною простотою. В основі сюжету майже всіх цих С.— родові чвари. Авторство родових С. не встановлено. Друга група — «Саги про королів Норвегії». Серед авторів — Снорді Стурлусон і Стурла Тордарсон (обидва — 13 ст.). Третя група — С. про єпископів, вождів Ісландії, написані переважно свідками подій, вони мають характер хронік. Терміном «саги» деякі вчені визначають твори давньоірл. епосу в прозі.

САГИ́З — ріка на Пн. Зх. Каз. РСР, в Актюб. і Гур'єв. областях. Довж. 515 км, площа бас. 19,4 тис. км². Тече переважно *Прикаспійською низовиною,* губиться в солончаках, не досягнувши Каспійського м. Живлення гол. чин. снігове. Замерзає в кінці листопада, скресає на поч. квітня. Влітку пересихає, утворюючи окремі плеса з солоною водою. У бас. С.— видобування нафти.

САГІТА́ЛЬНА ПЛОЩИНА́ (від лат. sagitta — стріла) — умовна площина, що проходить у поздовжньому напрямі тіла і розсікає його від черевної поверхні до спинної. Серединна С. п. поділяє тіло на рівні праву та ліву частини; інші С. п. проходять паралельно їй. С. п., разом з горизонтальною і фронтальною площиною (всі три — взаємоперпендикулярні), в анатомії є вихідним орієнтиром для визначення положення органів та їхніх частин.

СА́ГО (малайське sagu) — крупа з *крохмалю*. Найчастіше використовують крохмаль, добутий з серцевини стовбурів пальм деяких видів (зокрема, *сагових пальм*) або з коренів *маніоку*. Застосовують також картопляний, кукурудзяний або ін. крохмаль. У процесі виробн. С. крупинкам сирового крохмалю надають кулястої форми, після чого їх запарюють при високій т-рі, а потім висушують. С. йде на приготування каш, начинки для пирогів тощо.

СА́ГОВІ ПА́ЛЬМИ — пальми з роду Metroxylon, серцевина яких багата на крохмаль, що йде на виготовлення сагової крупи (*саго*). Відомо 9 видів; ростуть на о-вах Малайського архіпелагу, п-ові Малакка і Новій Гвінеї. Промислове значення мають два види: M. sagus і M. rumphii з прямими стовбурами заввишки до 12 (іноді 15) м і до 1 м у діаметрі та кроною з великих (до 6 м завдовжки) перисторозсічених листків. Суцвіття до 4,5 м завдовжки з одно-, двостатевими квітками. С. п. цвітуть і плодоносять раз у житті (у віці бл. 10 років). Плоди достигають 1,5—2 роки від початку цвітіння, після чого дерево відмирає. Для добування крохмалю С. п. зрубують, коли на них з'являються перші квіткові пуп'янки (у віці 7—8, рідше 9 років), тоді в їхній серцевині найбільше крохмалю. С. п. наз. також і деякі ін. пальми, з яких одержують саго, проте вони не мають пром. значення. Іноді С. п. неправильно наз. деревовидні *саговники*.

САГО́ВНИКИ, саговики (Cicadinae) — клас голонасінних рослин з однією родиною — саговникові, або цикадові. Стебла у деяких С. до 20 м заввишки, нерозгалужені або малорозгалужені, у інших — бульбовидні, часто більш-менш заховані під землею. Листки великі папоротниковидні, перисті, жорсткі, розміщені пучком на верхівці стебла. Реліктова група рослинного світу, яка існує з пізнього палеозою. Бл. 100 сучасних видів С., що об'єднуються в 9 родів; поширені в тропіках і субтропіках обох півкуль. Саговник відгорнений (Cycas revoluta) з колоновидним стеблом (родом з пд. Японії) вирощують в СРСР як декоративний (на чорноморському узбережжі Кавказу і Пд. березі Криму — в садах і парках, в ін. місцях — в оранжереях).

САГРЕ́ДО (Sagredo) Нікколо (8. XII 1606 — 14.XII 1676) — держ. діяч Венеціанської республіки, *дож* (з 1675), дипломат. Будучи послом Венеціанської республіки при дворі імператора «*Священної Римської імперії*», прагнув створити антитур. коаліцію д-в. З метою залучення України до цієї коаліції встановив через А. Віміну да Ченеду зв'язок з Б. Хмельницьким. Зберігся лист Б. Хмельницького до С. від 3 (13).VI 1650. У звітах С. венеціанському урядові (опубл. вибірково М. М. *Кордубою*) містяться відомості про становище на Україні та дипломатичну діяльність гетьманського уряду 1648—51.

СА́ДБЕРІ—місто на Пд. Канади, в пров. Онтаріо. Вузол з-ць і автошляхів. 155 тис. ж. (з передмістями, 1976). Центр одного з найбільших у світі району видобування мідно-нікелевих руд. Розвинута кольорова металургія. Виробн. гірничого усткування. Хім., деревообр., харч. промисловість.

СА́ДЖА, копитка (Syrrhaptes) — рід птахів род. рябкових ряду *голубоподібних* (за ін. систематикою — ряду рябкоподібних). Розміром з голуба (маса тіла 240—400 г). Оперення жовтувате з чорно-бурими поперечними смужками. Ноги оперені повністю. Заднього пальця немає, три передні зрослися, утворюючи спільну підошву, що нагадує копито (звідси й друга назва). Мешканці пустель, напівпустель і степів. Кладку з 3 яєць насиджують самка і самець бл. місяця. Живляться С. насінням, вегетативними частинами рослин, комахами. 2 види, поширені в Азії, Африці. В СРСР — 1 вид — С. звичайна (S. paradoxus), у т. ч. в УРСР трапляється під час періодичних масових нальотів (інвазійні міграції). Викопні рештки відомі з плейстоцену Угорщини та Монголії.

Л. О. Смогоржевський.

САДЖА́Д ЗАХІ́Р Саєд (5.XI 1905, Лакхнау — 11.IX 1973, Алма-Ата) — інд. і пакистан. письменник, діяч комуністичних партій Індії і Пакистану. Член Компартії Індії з 1932. В 1943—48 — член її ЦК. Писав мовами урду і гінді. Закінчив ун-ти в Лакхнау і Оксфорді. В 1929 вступив у Компартію Великобританії. За політ. діяльність не раз був ув'язнений. Один із засновників Асоціації прогресивних письменників Індії (1936). У 1948 обраний ген. секретарем Компартії Пакистану. В 1951—55 — в ув'язненні. Повернувшись 1956 до Індії, був редактором газет на урду «Авамі даур» («Ера народу») і «Хаят» («Життя»), перекладав твори класиків світової л-ри. В 1958 і 1961 обирався до Нац. ради Компартії Індії. Брав участь у русі за незалежність країн Азії і Африки. Літ. діяльність почав у 30-х рр. Осн. місце в творах займають інтернаціоналістські мотиви. Зб. оповідань «Розпечене вугілля» (1931), одним із авторів якої виступав С. З., була заборонена і публічно спалена.

Автор повісті «Ніч у Лондоні» (1937), літературознавчої праці «Слово про Хафіза» (1956), публіцистичних роздумів «Промінь

І. Л. Сагатовський.

Р. З. Сагдєєв.

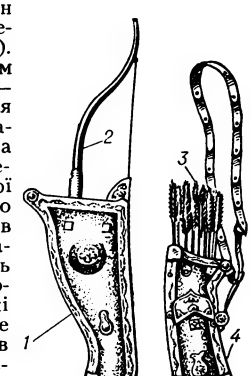

Сагайдак:
1 — налуччя; *2* — лук; *3* — стріли; *4* — колчан.

А. С. Садиков.

Т. Садиков. Пам'ятник «Борцям революції» у місті Фрунзе. Фрагмент. Бронза. 1978.

світла» (1956), зб. віршів «Розплавлений сапфір» (1964) тощо. У великому циклі віршів засуджував амер. агресію 50-х рр. у В'єтнамі.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1960; Расплавленный сапфир. М., 1968.

Ю. В. Покальчук.

САДЖАНЦІ — молоді рослини, що їх вирощують у розсадниках із *сіянців* або *живців* для створення лісів, садів, ягідників та для озеленення населених пунктів. Закладаючи сади, здебільшого використовують 1—2-річні С., які вирощують із щеплених сіянців.

САДИ́БА — 1) Житловий і виробничий центр господарства, а також земельна ділянка, на якій він розміщений. В СРСР розрізняють С. колгоспів, радгоспів та ін. с.-г. підприємств. У колгоспах, що об'єднують кілька селищ, одне (переважно найбільше і розташоване в центрі території г-ва) є головною (центральною) С. На центр. С. колгоспу розташовуються адм.-громад. будинки (правління колгоспу), клуб, школа, значна частина виробничо-госп. будівель. У радгоспах розрізняють центральні С. й С. відділків (ферм). 2) Невелика ділянка землі з розміщеними на ній житловим будинком, господарськими будівлями, садом та городом, що перебувають в особистому користуванні колгоспника, робітника чи службовця.

САДИ́ЗМ — вид *статевого збочення*, при якому хворий або хвора зазнає сексуального задоволення тільки у тому випадку, коли під час статевих зносин завдає своєму партнерові (партнерші) фіз. чи морального страждання. С. описаний вперше франц. письменником-романістом маркізом де Садом (1740—1814), від імені якого походить ця назва. Переносно під С. розуміють жорстокість, глум, знущання, невиправдане насильство.

В. І. Шапошников.

САДИ́КОВ Абід Садикович [н. 2 (15).XI 1913, Ташкент] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1972), акад. АН Узб. РСР (з 1947) і її президент (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1946. Після закінчення Середньоазіатського (Ташкентського) ун-ту (1937) працював у ньому (з 1941), з 1946 — завідуючий кафедрою, 1958—66 — ректор. Одночасно директор Ін-ту хімії АН Узб. РСР (1946—50). Директор Ін-ту біоорганічної хімії АН Узб. РСР (з 1973). Осн. праці присвячені дослідженню діяння біологічно активних речовин. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

САДИ́КОВ Тургунбай (н. 4.XI 1935, с. Говсувар Баткенського р-ну Ош. обл. Кирг. РСР) — кирг. рад. скульптор, нар. художник Кирг. РСР (з 1978). Член КПРС з 1973. В 1964 закінчив вищі курси при Моск. вищому худож. уч-щі (кол. Строгановське), де навчався у С. *Коненкова* та К. *Белашової*. Твори: «Пастушок» (1958), «Диригент» (1966), «Табунник» (1967), «Голова киргиза» (1971); портрети — нар. арт. СРСР Д. Куюкової (1968), поета О. Султанова (1969), нар. арт. СРСР М. Рискулова в ролі короля Ліра з однойменної трагедії У. Шекспіра (1974), двічі Героя Соціалістичної Праці З. Кайназарової (1975); пам'ятник «Борцям революції» у м. Фрунзе (1978). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Ленінська премія, 1980.

САДІВНИ́ЦТВА УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — головне підприємство науково-виробничого плодорозсадникового об'єднання, підпорядкованого Головплодовинпрому УРСР М-ва харч. пром-сті СРСР. Ін-т засн. 1930 як Всесоюзний дослідний ін-т плодового і ягідного г-ва. Сучасна назва з 1954. Ін-т розташований у с. Новосілки Києво-Святошинського р-ну Київської обл.; має (1982) 11 відділів, 9 лабораторій, 2 дослідних господарства «Новосілки» та «Фастівське». Основним завданням ін-ту є розробка сучасних технологій вирощування плодів, ягід, садивного матеріалу плодових і ягідних культур, виведення нових сортів та впровадження їх у виробництво (виведено понад 500 нових сортів, з яких більше як 80 районовано). При ін-ті є аспірантура. Видається респ. міжвідомчий збірник «Садівництво».

В. М. Васюта.

САДІВНИ́ЦТВО — галузь с. г.; вирощування плодових, ягідних і горіхоплідних культур. Див. *Плодівництво*.

САДІ́ННЯ ВИ́САДКІВ — агротехнічний захід, що його застосовують в *насінництві* коренеплодів. С. в. (коренів-маточників) *буряків*, моркви, турнепсу, ін. коренеплодів — в найкращі строки, за доброго догляду за плантаціями забезпечує одержання високоякісного насіння. На Україні особливо важливе значення має С. в. цукр. буряків (провідної тех. культури); провадять його ранньої весни за допомогою *висадкосадильних машин* на ділянках з напівпаровим обробітком грунту (див. *Напівпар*). За останні роки розроблена технологія безвисадкового вирощування насіння цукр. буряків.

САДКО́ — герой однойменних билин новгородського циклу. Убогий гусляр, який зачаровував грою не тільки людей, а й могутнього володаря підводного царства. Билини про С. відображають культуру й побут середньовічного міста. На основі билини композитор М. Римський-Корсаков створив оперу «Садко».

САДО́ВА — місто в Чехословаччині, біля якого 3.VII 1866 відбулася вирішальна битва *австро-прусської війни 1866*. Прусська армія під командуванням короля Вільгельма I (фактично начальника штабу Г. К. Мольтке) розгромила австро-саксонську армію (командуючий — ген. Л. Бенедек), що вирішило долю війни.

САДО́ВИЙ ЖАСМИ́Н, чубушник (Philadelphus) — рід рослин родини ломикаменевих. Кущі 1,5—3 м заввишки з супротивними цілісними листками. Квітки білі, правильні, зібрані у китиці, півзонтики або поодинокі. Плід — коробочка. Відомо 50 видів, поширених у Пн. Америці, Сх. Азії та Пд. Європі. В СРСР — 30 видів, з них 3 дикі (ростуть на Далекому Сході, Кавказі) та 27 інтродукованих. На Україні як декоративні переважно вирощують 5 видів, з них найпоширеніші: С. ж. звичайний (Ph. coronarius) з кремово-білими, дуже запашними квітками, С. ж. широколистий (Ph. latifolius) з великими, майже без запаху квітками та С. ж. дрібнолистий (Ph. microphyllus) з дрібними дуже запашними квітками, і багато різновидностей та сортів їх. З квіток С. ж. широколистого одержують ефірну олію, яку використовують в парфюмерній пром-сті. Багато видів С. ж. медоноси.

Садовий жасмин. Гілка квітучої рослини

САДОВНИЧЕ́НКО Дмитро Гаврилович (26.X 1907, м. Павлоград, тепер Дніпроп. обл.— 16.II 1955)— один з організаторів партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, секретар Дніпроп. підпільного обкому КП(б)У. Член КПРС з 1931. Н. в сім'ї робітника. З 1933 був на комсомольській і парт. роботі в Дніпроп., Ізмаїл., Кам'янець-Подільській областях, в апараті ЦК КП(б)У. З серпня 1941 під час Великої Вітчизн. війни — заст. секретаря Дніпроп. підпільного обкому КП(б)У М. І. *Сташкова*. Після арешту його з літа 1942 очолював підпільний обком КП(б)У. В 1950 закінчив ВПШ при ЦК КП(б)У і працював секретарем Хмельницького обкому партії. Нагороджений орденом Червоного Прапора, медалями.

САДО́ВО-ПА́РКОВА АРХІТЕКТУ́РА — мистецтво створення декоративних садів, парків та ін. ділянок зелених насаджень, призначених для естетичного поліпшення краєвиду і для відпочинку населення. Те саме, що й *садово-паркове мистецтво*.

САДО́ВО-ПА́РКОВЕ МИСТЕ́ЦТВО — мистецтво створення парків, садів та інших озеленених об'єктів з метою задоволення сан.-гіг., соціально-функціональних та естетичних потреб людини. Для цього використовують природні (клімат, рельєф, вода, рослинність) і штучні (архіт. та інженерні споруди, елементи благоустрою, скульптура) компоненти. Найважливіше значення у цьому комплексі має рослинність. Регулярні сади з чіткими геом. планами почали створювати ще в давні часи (Єгипет, Месопотамія, Греція, Рим) та за середньовіччя (арабські країни, Середня Азія). Живописні високохудожні пейзажні сади з використанням рельєфу, води і каміння формувалися в Старод. Китаї, пізніше в Японії. Розвиток регулярного С.-п. м. в Європі відбувався в 16 — 1-й пол. 18 ст. Особливо характерні сади *Ренесансу* і *барокко* в Італії, що створювалися в строго регулярному стилі на терасованих схилах з системою підпірних стін, парадних сходів з гротами і балюстрадами, водними каскадами, фонтанами й великою кількістю скульптур (напр., вілли Боболі і Кастелло у Флоренції, Д'Есте і Ланте поблизу Рима та ін.). Пізніше для просторих палацово-паркових комплексів періоду *класицизму* у Франції був характерний геометризм планів і строгість просторових форм

(напр., створені А. *Ленотром* парки Во ле Віконт, Версальський, Сен-Клу, Шантійї та ін.). З серед. 18 ст. в Європі формуються пейзажні («англійські») парки, яким властива вільна композиція паркових доріг і галявин, русел струмків і рік, обрисів озер з урахуванням рельєфу місцевості, а також з живописним розташуванням рослинності у вигляді окремих груп дерев і кущів, гаїв і лісових масивів (напр., Беттерсі-парк у Лондоні, Сефтон-парк у Ліверпулі, парк Бют-Шомон у Парижі та ін.). На сх.-слов'ян. землях садівництво розвивалося за часів Київ. Русі (плодові сади 11—12 ст. при монастирях і князівських дворах Києва, Суздаля, Владимира та ін.). Першим на Україні декоративним садом (у поєднанні з плодовим) був сад *Києво-Печерської лаври,* закладений 1631 в Голосієві. Типовим для пізнього Ренесансу є парк біля палацу в с. Підгірцях (Бродівського р-ну Львів. обл.) з системою терасованих схилів, підпірними стінками, гротами й підстриженими деревами. У 1-й пол. 18 ст. в Росії сформувалися визначні паркові ансамблі Петербурга — *Літній сад,* Стрєльна, Петергоф (див. *Петродворець*), Оранієнбаум (див. *Ломоносов*) та ін., для яких типові чітка регулярність композиції з перспективами, які далеко розкриваються, вміле використання рельєфу, водних поверхонь, місц. рослинності й трав'янистих газонів. З 2-ї пол. 18 ст. створюються пейзажні парки (Гатчинський, Павловський і частина Катерининського парку в Петербурзі, парки в Кузьмінках та Архангельському під Москвою та ін.). Високого рівня С.-п. м. досягло на Україні в 18—19 ст. У цей час створено значну кількість паркових комплексів, які є найцінішими культур.-істор. пам'ятками, в тому числі великий регулярний парк, Царський сад (закладено 1748 у Києві, тепер Першотравневий парк). Створено парки «*Софіївка*» в Умані, «*Олександрія*» в Білій Церкві, Тростянецький (див. *Тростянець*), Качанівський (див. *Качанівка*) і Сокиринський у Черніг. обл., Алупкинський і Ліваділйський у Криму, *Стрийський парк* у Львові, Весело-Боковеньківський в Кіровогр. обл., Немирівський і Печорський у Вінн. обл., Скала-Подільський у Терноп. обл., Верхівнянський у Житомир. обл., Березово-Рудклевський у Полтав. обл. та ін.

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції палацові й великі садибні парки було оголошено надбанням народу і пам'ятками С.-п. м., що охороняються законом. Об'єктами С.-п. м. у СРСР є озеленення території міст та ін. населених пунктів (*парки культури і відпочинку,* громад. сади, *меморіальні парки,* сквери, озеленені масиви житл. і пром. районів, лісопарки тощо). За принципами С.-п. м. здійснюється організація рекреаційних територій між населеними пунктами. Кращі досягнення світового і вітчизняного С.-п. м., зокрема, поєднання регулярних прийомів композиції з вільно-пейзажною організацією озеленених просторів, використані при створенні Центр. парку культури та відпочинку ім. О. М. Горького, парку Дружби народів — в Москві; Приморського парку «Перемога» в Ленінграді; Нагірного парку ім. С. М. Кірова в Баку, парку «Вінгіс» з співацьким полем у Вільнюсі та ін. Створено великий водно-парковий комплекс вздовж р. Свіслоч і в Мінську. Парки і система ін. насаджень, впорядкованих за законами С.-п. м., — невіддільна складова частина міст Алма-Ати, Ташкента, міста-оазиса Шевченка, що споруджено серед пустелі півострова Мангишлак. Високого рівня досягло С.-п. м. Рад. України. В містах, селищах, селах, на курортах республіки створено велику кількість нових парків та обширних паркових зон, які стали зразками С.-п. м., в тому числі: Центр. парки культури і відпочинку ім. О. С. Щербакова в Донецьку, ім. Т. Г. Шевченка в Дніпропетровську, ім. В. І. Леніна в Одесі, ім. 50-річчя Жовтня в Черкасах, Олександрівський парк в Орджонікідзе Дніпроп. обл. (закладено на місці кол. кар'єрів), Олексіївський, Журавлівський та Жовтневий *гідропарки* в Харкові на ін. В Києві, який перетворено на місто-сад, сформовано велику зону відпочинку на о-вах Дніпра (парки Дніпровський на Трухановому о-ві, парк Дружби народів, гідропарк ім. 50-річчя Жовтня, а також парки ім. М. Т. Рильського, ім. Ленінського комсомолу, Партизанської Слави, Центр. респ. бот. сад АН УРСР та ін., значна кількість лісопарків. Завданням С.-п. м. в умовах соціалістичного суспільства є створення оптимальних умов для життя і праці, охорони здоров'я і відпочинку, розвитку духовної і фізичної культури рад. людей. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Курбатов В. Я. Сады и парки. Пг., 1916; Липа О. Л. Визначні сади і парки України та їх охорона. К., 1960; Дубяго Т. Б. Русские регулярные сады и парки. Л., 1963; Косаревский И. А. Искусство паркового пейзажа. М., 1977; Северин С. И. Комплексное озеленение в благоустройстве городов. К., 1975. *С. І. Северин.*

САДО́ВСЬКА Марія Карпівна (дівоче прізв.— Тобілевич, по чоловікові — Садовська-Барілотті; квітень 1855, с. Кам'яно-Костувате, тепер Братського р-ну Микол. обл.— 27.III 1891, Одеса, похована в Єлизаветграді, тепер Кіровоград) — укр. співачка та драм. артистка. Сестра І. *Карпенка-Карого,* М. *Садовського* та П. *Саксаганського.* Вчителювала в нар. школі Єлизаветграда і брала участь в аматорських театральних гуртках цього міста.

Сценічну діяльність почала 1876 в російсько-українській трупі; пізніше грала в мандрівних рос. опереткових трупах, з 1883 працювала в трупах М. Кропивницького, М. Старицького, М. Садовського і П. Саксаганського. Серед кращих ролей та партій — Наталка («Наталка Полтавка» Котляревського), Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Панночка («Утоплена» Лисенка), Кулина («Чорноморці» Старицького), Маруся («Дай сердцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Варка і Софія, Харитина («Безталанна», «Наймичка» Карпенка-Карого).

Літ.: Дузь І. Марія Садовська. К., 1957.

САДО́ВСЬКА Ольга Йосипівна [дівоче прізв.— Лазарєва; 13 (25). VI 1849, Москва — 8.XII 1919, там же] — рос. актриса. Дружина М. П. *Садовського,* мати П. М. *Садовського.* З 1867 виступала на сцені Моск. артистичного гуртка. В 1879 її прийнято до трупи *Малого театру.* Серед ролей — графиня Хрюміна («Лихо з розуму» Грибоєдова), Пошльопкіна («Ревізор» М. Гоголя), Матрьона («Гірка доля» Писемського), Матрьона («Влада темряви» Л. Толстого), Домна Пантелеївна («Таланти і поклонники» О. Островського); одна з кращих останніх ролей актриси — Захарівна («Старик» М. Горького, 1919).

К. О. Силіна.

М. К. Садовська.

САДО́ВСЬКА-ТИМКІ́ВСЬКА Тетяна Федорівна [н. 30.XII 1888 (11.I 1889), м. Чернігів]—укр. рад. актриса. В 1915—16 працювала в «*Товаристві українських артистів* під орудою І. О. Мар'яненка за участю М. К. Заньковецької та П. К. Саксаганського», 1918—22 — в *Народному театрі* (Київ), створеному П. Саксаганським. З 1929 працювала в Другому держ. укр. театрі під керівництвом А. *Ратмирова.* Серед ролей — Маруся, Проня («Маруся Богуславка», «За двома зайцями» Старицького), Єлизавета Іванівна («Давні друзі» Малюгіна), Марія Львівна («Неспокійна старість» Рахманова), Амалія («Розбійники» Шіллера).

М. Ф. Дібровенко.

О. Й. Садовська.

САДО́ВСЬКИЙ Віссаріон Дмитрович [н. 24.VII (6.VIII) 1908, Омськ] — рад. вчений у галузі металознавства, акад. АН СРСР (з 1970), Герой Соціалістичної Праці (1978). Закінчив (1930) Казанський університет, працював на Златоустовському інструментальному з-ді, з 1935 — в Уральському філіалі АН СРСР (згодом Уральський науковий центр АН СРСР), з 1958 — в Ін-ті фізики металів АН СРСР (Свердловськ). В 1944—59 одночасно викладав в Уральському політех. ін-ті (Свердловськ). Осн. праці — з кінетики перетворень переохолодженого аустеніту, теорії фазових і структурних перетворень при нагріванні сталі, зміцнення і легування сталей і сплавів. Нагороджений орденами Леніна і Червоної Зірки.

Т. Ф. Садовська-Тимківська.

САДО́ВСЬКИЙ Володимир (псевд.— Домет; 18.VIII 1865, с. Довжанка, тепер Тернопільського р-ну Терноп. обл.— 1940, Львів) — укр. диригент, муз. діяч і критик. У 1891 закінчив Львів. ун-т. У 1889—90 — учасник муз.-хорових студентських концертів (виконував дуети разом з С. *Крушельницькою*), які під керівництвом О. *Нижанківського* відбувалися в містах Галичини. Організатор і диригент укр. нар. хорів на Тернопільщині (1891—94), у Відні (1894—1901), Перемишлі та Львові. Автор муз. перекладень, обробок нар. пісень для хорів; один з організаторів видань «Артистичний вісник» (1905), «Ілюстрований

В. Д. Садовський.

І. І. Садовський.

М. К. Садовський.

Й. А. Садовський. Рельєф «Леся». Дерево. 1971.

музичний календар» (1905—07). С. належать музикознавчі праці (з теорії та історії музики), нариси про композиторів М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя, М. Лисенка, Й. Кишакевича.

П. К. Медведик.

САДО́ВСЬКИЙ Іван Іванович (10.VII 1876, Житомир — 1.IV 1948, Вінниця) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1947). Сценічну діяльність почав 1896 хористом в Італ. опері в Одесі. Працював у трупі під керівництвом П. Саксаганського (1897—1900), в *Суслова О. З. трупі* (1900—01), у трупах М. Ярошенка (1901—02), Ф. Костенка (1903—10), В. Яворського (1910—18). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції грав у Першому театрі Укр. Рад. республіки ім. Шевченка (1919—21), Театрі юного глядача (1935—41), обидва — в Києві, Одес. держ. драмі (1929—31), Харків. театрі Революції (1931—35), Вінн. укр. драм. театрі (1945—48). Серед ролей — Возний («Наталка Полтавка» Котляревського), Солопій Черевик («Сорочинський ярмарок» Старицького), Бублик («Платон Кречет» Корнійчука), Лука («На дні» М. Горького), маркіз Форліпополі («Мірандоліна» Гольдоні).

САДО́ВСЬКИЙ Іван Михайлович [25.V (6.VI) 1855, с. Степанівка, тепер смт Сумського р-ну Сум. обл.— 28.VII (10.VIII) 1911, Петербург] — укр. вет. анатом і мікробіолог, один з організаторів вет. справи в Росії і на Україні. В 1879 закінчив Харків. вет. ін-т, з 1890 — професор цього ж ін-ту. В 1904—07 був директором Варшав. вет. ін-ту. В 1907—11 завідував вет.-бактеріологіч. лабораторією М-ва внутр. справ. Праці з питань вет. анатомії, хірургії та епізоотології. Разом з Л. С. *Ценковським* вивчав сибірку, один з перших виготовив і застосував проти цієї хвороби вакцину Ценковського. С. був першим головою Харків. т-ва вет. лікарів, консультантом при Харків. мед. товаристві.

С. В. Баженов.

САДО́ВСЬКИЙ Йосип Антонович (н. 10.XI 1929, с. Струківка, тепер Коростишівського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1966. В 1960—66 навчався у Львів. ін-ті прикладного і декоративного мистецтва у В. *Борисенка*. Твори: композиції — «Ранок» (1965), «Сім'я лісорубів» (1966), «Солдат Жовтня» (1967), «Дівчина з заводу» (1968), «Верховинці» (1969), «Козак Мамай» (1970), «Леся» (1971), барельєф «Громадянська війна» (1974), «Шахтар» (1977), «Навіки разом», пам'ятник В. І. Леніну в м. Самборі Львів. обл. (два останні — 1979); портрети. З 1969 викладає у Львів. інституті прикладного і декоративного мистецтва. Іл. див. також до ст. *Луцьк*, т. 6, с. 245.

САДО́ВСЬКИЙ Микола Карпович [справж. прізв.— Тобілевич; 1 (13). XII 1856, с. Кам'яно-Костувате, тепер Братського р-ну Микол. обл.— 7.II 1933, Київ] — укр. актор, режисер, діяч дожовтневого і рад. театру, письменник. Брат І. *Карпенка-Карого*. М. *Садовської*, П. *Саксаганського*. Навчався в Херсон. гімназії (1868—69) та реальному уч-щі в Єлизаветграді (тепер Кіровоград; 1869—77). Брав участь в аматорських драм. гуртках. Учасник російсько-турецької війни 1877—78. У 1878—80 навчався в Київ. та Одес. військ. школах. У 1880—81 служив у м. Бендерах. Тут грав в аматорському гуртку при офіцерському зібранні. Демобілізувавшись 1881, вступив до укр. трупи Г. Ашкаренка в Кременчуці, у складі якої грав 1881—82 разом з М. Кропивницьким в Харкові, Києві, Полтаві, Чернігові. У 1882—83, 1885—88 — у *трупах М. Л. Кропивницького*, 1883—85 — у *трупі М. П. Старицького*. У 1888—98 очолював власну трупу (див. *Садовського М. К. трупа*). Після виходу з цієї трупи частини акторів і утворення *Трупи П. К. Саксаганського та І. К. Карпенка-Карого* керував «Товариством малоросійських артистів під керівництвом М. К. Садовського за участю М. К. Заньковецької» (1890—98). Розпустивши трупу, вступив до «Товариства малоросійських артистів під керівництвом П. К. Саксаганського і М. К. Садовського» (1898—1900), згодом — «Малоросійська трупа М. Л. Кропивницького під керівництвом П. К. Саксаганського і М. К. Садовського за участю М. К. Заньковецької» (1900—03), «Малоросійська трупа під керівництвом П. К. Саксаганського і М. К. Садовського за участю І. К. Карпенка-Карого» (1903—05). Грав у містах України [Київ, Одеса, Харків, Катеринослав (тепер Дніпропетровськ), Миколаїв, Єлизаветград, Херсон, Полтава, Житомир, Чернігів], у Петербурзі (1886—87, 1887—88, 1891) та Москві (1887, 1888, 1894), у містах Центр. та Пд. Росії [Воронеж, Курськ, Орел, Твер (тепер Калінін)], Ростов-на-Дону, Новочеркаськ, Таганрог, у Криму (Сімферополь, Севастополь), в Кишиневі, на Закавказзі (Баку, Тбілісі, Кутаїсі), у Варшаві (1903). У 1905—06 С.— директор і режисер Руського народного театру (див. *Театр товариства «Руська бесіда»* у Львові). С. разом з М. Заньковецькою 1906 заснував у Полтаві мандрівну трупу, яка 1907 стала першим укр. постійним стаціонарним театром (див. *Театр Миколи Садовського* в Києві). Під впливом бурж.-націоналістичних кіл С. 1919 з своєю трупою виїхав з Києва, а 1920 з її частиною переїхав з Кам'янця-Подільського до окупованої панською Польщею Галичини [вистави у Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Тернополі, Львові]. У 1921—23 очолював перший укр. профес. театр на Закарпатті — *Руський театр товариства «Просвіта»* в Ужгороді. Пізніше жив у м. Падебрадах під Прагою.

У 1926 повернувся на Батьківщину. Гастролював по Україні, виступаючи у різних театр. колективах (1926—32, разом з П. Саксаганським). Знявся в гол. ролі у кінофільмі «Вітер з порогів» («Останній лоцман», 1929, реж. А. *Кордюм*). Як актор С. був самобутнім майстром, сценічна творчість якого грунтувалася на глибокому знанні життя народу, його побуту і психології, історії, а також народнопоетичної творчості. За 50 років сценічної діяльності створив галерею високомистецьких різнопланових образів: трагедійні — Богдан Хмельницький, Тарас Бульба (однойменні драми Старицького), Сава Чалий (однойменна трагедія Карпенка-Карого), Командор («Камінний господар» Лесі Українки), Воєвода («Мазепа» Словацького); драматичні — Назар Стодоля (однойменна драма Шевченка), Дмитро, Подорожній («Не судилось», «Зимовий вечір» Старицького), Гнат, Тарас, Опанас («Безталанна», «Бондарівна», «Бурлака» Карпенка-Карого), Никандр («Никандр Безщасний» Садовського за О. Писемським); комедійні — Виборний («Наталка Полтавка» Котляревського), Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Карась («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Старшина («По ревізії» Кропивницького), Голохвостий, Шило («За двома зайцями», «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка» Старицького), Мартин Боруля, Терентій Пузир, Іван Барильченко («Мартин Боруля», «Хазяїн», «Суєта» Карпенка-Карого), Городничий («Ревізор» М. Гоголя), Вишневський («Тепленьке місце» О. Островського), Смирнов («Ведмідь» Чехова). Як режисер С. був послідовником М. Кропивницького (глибоке розуміння *ансамблю* вистави, новаторський підхід до декорації, *реквізиту, бутафорії*, підпорядкування цих компонентів мистецькому завданню) і М. Старицького (побудова масових сцен, індивідуалізація їх учасників). Розширював репертуар своїх труп, використовуючи укр. драматургічну класику, а також п'єси тогочасних українських письменників (Б. Грінченко, Л. Яновська, Леся Українка, С. Васильченко, О. Олесь), рос. авторів (М. Гоголь, О. Островський, Л. Толстой, А. Чехов, Л. Андрєєв, Є. Чириков), твори польс., нім., євр. драматургів; ставив опери М. Лисенка, Г. Козаченка, Д. Січинського, С. Монюшка, Б. Сметани, П. Масканьї, що сприяло розвиткові українського музичного театру.

С. перекладав твори М. Гоголя, О. Островського, Л. Толстого, А. Чехова. Написав лібретто для опери М. Лисенка «Енеїда» (за І. Котляревським). Велику цінність становлять мемуари С. «Спомини з російсько-турецької війни» (1917) та «Мої театральні згадки» (1907—29). На Байковому кладовищі в Києві встановлено надгробок з барельєфом С. (1935, скульптор Е. Фрідман). Ім'ям С. названо *Вінницький український музично-драматичний театр*. У с. Кам'яно-Костуватому створено меморіальний музей М. К. Садовського на громадських засадах. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Тв.: Мої театральні згадки. К., 1956. *Літ.:* Василько В. Микола Садовський та його театр. К., 1962; Український драматичний театр, т. 1. К., 1967; Спогади про Миколу Садовського. К., 1981.

Р. Я. Пилипчук.

САДО́ВСЬКИЙ Михайло Олександрович [н. 24.X (6.XI) 1904, Петербург] — рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1949). Член КПРС з 1941. Закінчив Ленінгр. політех. ін-т (1930), 1932—41 працював у Сейсмологічному ін-ті АН СРСР, 1941—44 — у відділі спец. робіт Президії АН СРСР. У 1946—63 — заст. директора Ін-ту хім. фізики АН СРСР, з 1963 — директор Ін-ту фізики Землі АН СРСР. С.— один з основоположників науки про фізику вибуху. Осн. праці — з питань теорії вибуху, вивчення його руйнівної дії, сейсмічних ефектів. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1948, 1949, 1951, 1953. Ленінська премія, 1962.

САДО́ВСЬКИЙ Михайло Провович [12 (24).XI 1847, Москва — 26.VII (8.VIII) 1910, там же] — рос. актор. Сценічної майстерності навчався у свого батька П. *Садовського* та драматурга О. *Островського*. Грати на сцені почав 1867 в Моск. артистичному гуртку. З 1869 — актор *Малого театру*. Серед ролей — Подхалюзін, Тихон, Мелузов, Мурзавецький, Щасливцев («Свої люди — поквитаємось», «Гроза», «Таланти і поклонники», «Вовки та вівці», «Ліс» О. Островського), Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя), Петро («Влада темряви» Л. Толстого), Місаїл («Борис Годунов» Пушкіна). Викладав в муз.-драм. уч-щі Московського філармонічного т-ва і в Моск. театр. уч-щі. Відомий як автор нарисів і оповідань (вид. 1899, в 2 томах), перекладач п'єс Ж. Расіна, П. Бомарше, К. Гольдоні, К. Гоцці, Е. Лабіша та ін.

К. О. Силіна.

САДО́ВСЬКИЙ Пров Михайлович [справж. прізв.— Єрмілов; 11 (23).X 1818, м. Ливни, тепер Орлов. обл.— 16 (28).VII 1872, Москва] — рос. актор. Родоначальник сім'ї Садовських (до якої належать М. П. *Садовський*, О. Й. *Садовська*, П. М. *Садовський* Молодший). З 14 років грав на провінційній сцені, з 1839 — в трупі моск. *Малого театру* (продовжував реалістичні традиції М. С. *Щепкіна*). Розквіт творчості С. пов'язаний з виконанням провідних ролей у п'єсах О. Островського: Подхалюзін («Свої люди — поквитаємось»), Юсов («Тепленьке місце»), Любим Торцов («Бідність не порок»), Восьмибратов («Ліс»), Курослєпов («Гаряче серце») та ін. С. грав ролі Осипа і Подкольосіна («Ревізор» і «Одруження» М. Гоголя), Расплюєва («Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна), Ананія («Гірка доля» Писемського), а також у виставах за п'єсами У. Шекспіра, Ж. Б. Мольєра, П. Кальдерона та ін. Автор гумористичних оповідань.

Літ.: Дурылин С. Н. Пров Михайлович Садовский. М., 1950; Клинчин А. П., Клинчин П. М. Пров Михайлович Садовский. М., 1968.

К. О. Силіна.

САДО́ВСЬКИЙ Пров Михайлович [Молодший; 9 (21).VIII 1874, Москва — 4.V 1947, там же] — рос. рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1937). Онук П. М. *Садовського*, син М. П. *Садовського* та О. Й. *Садовської*. Після закінчення Моск. театр. уч-ща (викладачі О. *Ленський* та М. П. Садовський), вступив до трупи *Малого театру*, де працював до кінця життя (1944—47 був худож. керівником). Серед ролей — Глумов, Нещасливцев («На всякого мудреця доволі простоти», «Ліс» О. Островського), Кошкін, Растьогін («Любов Ярова», «На березі Неви» Треньова), Таланов («Навала» Леонова). Вистави: «Снігуронька», «На людному місці» (грав роль Миловидова), «Вовки та вівці» О. Островського, «Лихо з розуму» Грибоєдова (виконував ролі Чацького і Фамусова). Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1943. Портрет с. 550.

САДО́ВСЬКОГО М. К. ТРУ́ПА, «Товариство малоросійських артистів під керівництвом М. К. Садовського за участю М. К. Заньковецької». Діяла протягом 1888—98. В складі трупи: М. Старицький (1892—97 — директор і режисер), П. Саксаганський; диригенти М. Васильєв-Святошенко, А. Вів'єн; драм. актори — М. Заньковецька, І. Карпенко-Карий (1889—90), Г. Затиркевич-Карпинська, І. Загорський, П. Карпенко, А. Максимович, О. Полянська, Н. Переверзєва, М. Барченко, О. Ратмирова, М. Садовська, М. Юльченко та ін. В репертуарі: твори І. Котляревського, Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Кропивницького, М. Старицького (його п'єси 90-х рр. вперше на укр. сцені поставлені цією трупою), І. Карпенка-Карого, а також муз. вистави — «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Чорноморці» і «Утоплена» М. Лисенка та ін. Трупа гастролювала по Україні, Молдавії, Білорусії, на Кавказі, в Петербурзі, Москві, Курську, Орлі. У 1898 трупа розпалася на дві частини: одна перейшла до М. Кропивницького, інша — до П. Саксаганського (остання утворила «Товариство малоросійських артистів під керівництвом П. К. Саксаганського і М. К. Садовського», 1898—1900).

П. К. Медведик.

САДОВЯ́НУ (Sadoveanu) Міхаїл (5.XI 1880, м. Пашкані — 19.X 1961, Бухарест) — рум. письменник, держ. і громад. діяч, академік Рум. академії (з 1923), Герой Соціалістичної Праці РНР (1955). Почав друкуватися 1897. В романах «Рід Шоймарів» (1912—13), «Зодіак Рака» (1929), «Життя Штефана Великого» (1934), «Брати Ждери» (т. 1—3, 1935—42) відтворено істор. минуле країни. Рум. дійсність поч. 20 ст. критично змалював у романах «Вулиця Лепушняну» (1921), «Плив млин по Серету» (1925). Процеси оновлення життя в нар.-демократичній Румунії показано в романах «Мала Пеуна» (1948), «Митря Кокор» (1949; Золота Медаль Миру, 1950). В істор. романах «Соколи» (1904), «Весілля домніци Руксандри» (1932), «Нікоаре Поткоаве» (1952) висвітлено й деякі моменти румунсько-укр. взаємин. Образи рум. українців-селян змалював в оповіданнях «Край за туманом» (1925), «Казки з Кривої Ялини» (1943) та ін. З передмовою С. вийшло перше (1952) рум. видання «Кобзаря» Т. Шевченка. Був членом Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1961.

Тв.: Укр. перекл.— Митря Кокор. К., 1973; По дорозі в Хирлеу. К., 1953; Нікоаре Поткоаве. К., 1957; Рід Шоймарів. К., 1970; Твори. К., 1980; Рос. перекл.— Избранные произведения. М., 1957; Братья Ждер. М., 1971; Избранное. М., 1980.

Літ.: Ворона Г. Михаїл Садовяну. К., 1957; Кожевников Ю. А. Михаил Садовяну. М., 1960; Семчинський С. Михаїл Садовяну. К., 1980; Ройзман П. И. Михаил Садовяну. Биобиблиографический указатель. М., 1962.

О. С. Романець.

САДРІ ЕРТЕ́М (Sadri Ertem; 1900, Стамбул — 12.XI 1943, Анкара) — тур. письменник. Брав участь у революції 1919 під керівництвом М. К. *Ататюрка*. Був журналістом, викладачем, працював у Генеральній дирекції преси, обирався депутатом меджлісу (1939—43). Автор романів «Коли зупиняються прядки» (1931), «Було це колись чи ні» (1933), «Пропащі» (1935), «Попутники» (1945), збірок оповідань «Селянин у циліндрі», «Про фабричну трубу» (обидві — 1933), «Страх» (1934), «Пан Кома» (1935), «Душа одного міста» (1938) та ін. творів. Кращим творам С. Е., героями яких є люди праці, притаманні антиімперіалістичні та антибурж. мотиви.

Тв.: Рос. перекл.— Когда останавливаются прялки. М., 1956: Плата за молчание. М., 1974.

О. І. Ганусець.

САДУ́ЛЬ (Sadoul) Жак (22.V 1881, Париж — 21.XI 1956, там же) — діяч франц. робітничого руху, інтернаціоналіст. З 1903 — член Франц. соціалістичної партії. У вересні 1917 призначений аташе при франц. військ. місії в Петрограді. Перейшов на бік революц. Росії — «приєднався до більшовизму» (див. Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 37, с. 216). В листах до Франції об'єктивно інформував про революц. події, викривав інтервенцію в Росії. Член франц. секції комуністів при РКП(б) (засн. 1918). Учасник I і II конгресів Комінтерну. Автор брошур і листівок («Хай живе пролетарська революція!», «До французьких солдатів» та ін.), написаних 1918 для розповсюдження серед солдатів і матросів франц. інтервенціоністської армії. В 1919 організував франц. комуністичну групу в Києві, входив в Пд.-Рос. бюро Комінтерну (представляв його в Одесі). В кін. 1919 вступив до Червоної Армії, за що у Франції був заочно засуджений до смертної кари. Після повернення на батьківщину (1924) виправданий під тиском нар. мас. Став діячем Франц. компартії. Під час 2-ї світової війни — учасник *Руху Опору*. Нагороджений орденом Червоного Прапора (1927). Автор ряду праць з історії СРСР.

В. Є. Мельниченко.

САДУ́ЛЬ (Sadoul) Жорж (4.II 1904, Нансі — 13.X 1967, Париж) — франц. теоретик і критик кіно. Член Франц. комуністичної партії. Учасник *Руху Опору*, співробітник підпільної газ. «Летр франсез» (працював там і після 2-ї світової війни), друкувався в газ. «*Юманіте*» та ін. Професор Ін-ту

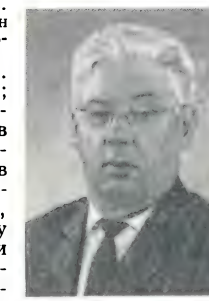

М. О. Садовський.

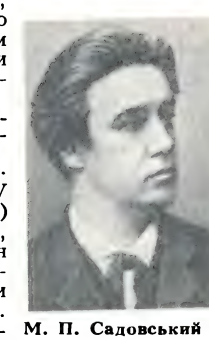

М. П. Садовський

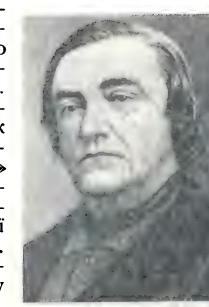

П. М. Садовський.

М. Садовяну.

П. М. Садовський (Молодший).

О. Ф. Саєнко.

О. Ф. Саєнко. Панно «Іван Сірко». Інкрустація соломою. 1967.

вищої кіноосвіти (ІДЕК) та Ін-ту фільмології. Доктор мистецтвознавства (дисертацію захищав в Ін-ті історії мистецтв АН СРСР, 1956). Автор досліджень з історії кіно — «Всеобщая история кино» (рос. переклад. М., т. 1—3, 6, 1958—63), «История киноискусства» (рос. переклад. М., 1957), «Жизнь Чарли» (рос. переклад, вид. 2. М., 1965).

САЄНКО Олександр Ферапонтович (н. 20.VIII 1899, м. Борзна, тепер Чернігів. обл.) — укр. рад. художник, нар. художник УРСР (з 1975). В 1928 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у В. *Кричевського*. Працює в галузі монументального та монументально-декоративного мистецтва у своєрідній техніці інкрустації соломою. Серед творів — панно: «Минуле» (1920), «На варті СРСР» (1926, 1929), «Українське село» (1926), «Козак Мамай» (1928, 1936), «Весна» (1957), «Птахи» у готелі «Дніпро» в Києві (1963), «Невільники» (1966), «Іван Сірко» (1967), «Квітуча земля», «Дума про хліб» (обидва — 1973). Автор гобеленів «Щедра осінь», «Диво-сад» (обидва — 1977), «Червона калина» (1979), килимів «Квіти України» (1979). Роботи зберігаються в ДМУНДМ у Києві та ін. музеях. *Літ.:* Олександр Саєнко. Альбом. К., 1980.

САЖА — продукт неповного згоряння або термічного розкладу *вуглеводнів*. С.— твердий, високого ступеня *дисперсності* чорний порошок (містить більше 90% вуглецю). Складається з сферичних частинок (розмір 10—350 нм), утворених шарами вуглецевих атомів, подібних до шарів у *графіті*, але не плоских, а зігнутих. Одержують С. з газоподібних, рідких і твердих вуглеводнів (зокрема, з природного газу *метану*). Найбільше С. використовують у гумовому виробн. (як *наповнювач* і чорний *пігмент*). Застосовують С. для виготовлення *лакофарбових матеріалів*, як пігмент для одержання друкарських фарб, електродів, сухих і *паливних елементів*, у виробн. кирзи, *лінолеуму*, ебоніту, грамофонних пластинок, стрічок для друкарських машинок тощо.

Сажа біла — умовна назва тонкодисперсного аморфного діоксиду кремнію SiO_2, застосовуваного як наповнювач гумових сумішей.

САЖЕНЬ — давня одиниця довжини. Назва — від давньослов. сягати — простягати руку. За часів Київської Русі застосовувались т.з. прямий і навкісний С. Прямий С. відповідає приблизно 152 і 176 см, навкісний — 216 і 248 см. З 1835 розмір С. визначався 3 аршинами (1 аршин відповідає 71,12 см), 48 вершками (16 вершків дорівнюють 1 аршину). З уведенням *метричної системи мір* С. перестав застосовуватися.

САЖИН Віктор Сергійович [н. 2 (15).IV 1917, м. Юрюзань Катав-Івановського р-ну Челяб. обл.] — рад. хімік-технолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1950. Закінчив (1951) Казахський гірничо-металург. (тепер політехнічний) ін-т, до 1961 працював у цьому ін-ті. З 1961 працює в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР. Осн. наук. дослідження присвячені розробці теор. основ і технології комплексного використання мінер. сировини, зокрема, йому належать фіз.-хім. обгрунтування і розробка технологій переробки на глинозем та ін. неорганічні речовини низькоякісних алюмінієвих руд автоклавними лужними й кислотними методами, а також переробка сірководневмісних відходів хімічного виробництва. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

САЖИН Микола Петрович [2 (14).III 1897, Єкатеринбург, тепер Свердловськ — 23.II 1969, Москва] — рад. вчений у галузі металургії, акад. АН СРСР (з 1964), Герой Соціалістичної Праці (1967). Закінчив (1931) Моск. хіміко-технологічний ін-т ім. Д. І. Менделєєва, викладав у ньому (1933—49 працював у н.-д. ін-ті «Дірідмет»). В 1964—69 — в АН СРСР. Осн. праці — в галузі технології рідкісних металів і напівпровідникових матеріалів, чистих речовин. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1952. Ленінська премія, 1961.

САЖИН Михайло Макарович (р. н. невід., м. Галич, тепер Костром. обл.— 1885, Омськ) — рос. живописець. В 1834—40 навчався в петерб. АМ, академіком якої став з 1855. В 1844 приїхав на Україну. В Києві зустрівся з Т. Шевченком, з яким, імовірно, був знайомий ще в Петербурзі. У 1846 вони оселилися разом і спільно працювали над альбомом «Види Києва».

М. М. Сажин. Біля переправи через Дніпро. ДМУОМ у Києві.

який цього ж року видав архітектор-художник І. Лауфер у вигляді альбома літографій. Серед творів С.— «Стародавні фрески в Києво-Софійському соборі», «Видубицький монастир у Києві», «Щекавиця — місце, де похований князь Олег», «Біля переправи через Дніпро», усі — в ДМУОМ у Києві. Автор акварелей «Свято закладки Ланцюгового мосту в Києві» (1848), «Залишки монастиря св. Ірини поблизу Софійського собору», «Старий Київ. Печерськ», «Вид Києва з Куренівки», «Університет», «Залишки Золотих воріт часів великого князя Ярослава», «Пам'ятник князю Володимиру» та ін. Окремі літографії за акварелями С. на замовлення Києво-Печерської лаври надрукувала фірма Ш. Лемерсьє в Парижі.

САЖКА — група хвороб рослин, що їх спричинюють *сажкові гриби*. При захворюванні на С. уражені частини гол. чин. злакових рослин руйнуються і на їхньому місці утворюється велика кількість порошкоподібної чорної маси спор (теліоспор) збудника. Розрізняють тверду, лстючу та пухирчасту форми С. Найбільш шкідливі сажкові хвороби зернових культур — тверда С. пшениці і жита (паразит руйнує зав'язь); камінна С. ячменю і тверда вівса (весь колос перетворюється на щільну чорну масу спор, що просвічують крізь колоскові плівки), летюча С. пшениці, ячменю, вівса, кукурудзи і проса (паразит руйнує волоть і початки); стеблова С. жита і пшениці (уражує стебла, частково листки); пухирчаста С. кукурудзи (замість початка утворюються на різних частинах рослин жовна, вкриті оболонкою і наповнені спорами) та ін. Згодовування тваринам рослин, уражених С., може призвести до отруєння, тому необхідно видаляти такі частини рослин. Заходи боротьби: висока агротехніка, використання стійких до С. сортів, очищення насіння і його знезаражування хім. препаратами або термічним способом. *В. Ф. Пересипкін.*

САЖКОВІ ГРИБИ (Ustilaginales) — порядок грибів класу *базидіоміцетів*. Бл. 1000 видів, поширених скрізь, крім Антарктиди. Паразити вищих, переважно злакових, рослин, збудники *сажки*. Грибниця С. г. ендофітна (проникає всередину рослини-хазяїна), тонка, багатоклітинна, диплоїдна (див. *Диплоїд*); здатна дуже розростатися, розгалужуватись і руйнувати тканини рослин, утворюючи спори (теліоспори). Зовнішня оболонка їх темного кольору, потовщена, буває гладенька, бугриста або сітчаста. Уражений орган руйнується, покриваючись чорними спорами, ніби сажею. При проростанні теліоспори утворюють росток — *базидію*, на якій виникають базидіоспори. Родини поділяють на роди за типом теліоспор, що утворилися (одиночні, з'єднані по дві, зібрані у спорокупки і т. д.). С. г. родини Ustilaginaceae, що паразитують на с.-г. культурах, належать до родів Ustilago, Sphacelotheca, а родини Tilletiaceae — до родів Tilletia, Urocystis, Neovossia. *О. Г. Ландау.*

САЗ (перс.) — струнний щипковий муз. інструмент. Має дерев'яний корпус грушовидної форми, довгу шийку з ладами, 8—10 струн. Існують С. малі (500—700 мм), середні (800—1000 мм) та великі (1200—1500 мм). Поширений у народів Кавказу й Закавказзя, а також в Ірані, Афганістані та ін. країнах Сходу. Іл. с. 552.

САЗАН (Sygrinus) — рід риб род. *окуневих*. Включає 3 види, з яких найвідоміший — сазан (C. carpio). Тіло (довж. до 1 м, маса до 12 кг, іноді більше) видовжене, товсте, вкрите великою міцною лускою. Голова велика, вусиків 2 пари. Спина темна, боки відножовті з золотистим відтінком. Населяє прісноводні і солонуваті водойми бас. Середземного, Чорного, Азовського, Каспійського і Аральського морів. Живиться гол. чин. донними безхребетними. Ста-

тевої зрілості досягає на 2—5 році життя; ікру (до 2 млн. шт.) відкладає у травні — червні. Цінні біол. особливості С. (швидкий ріст, велика плодючість, витривалість щодо несприятливих умов тощо) сприяли штучному розселенню його в Євразії, Пн. Америці, на Індо-Малайському архіпелазі та в ін. місцях. С.— цінний об'єкт промислу і риборозведення (див. *Короп*). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Риби*.

САЗАНДАРЯ́Н Татевік Тиграніївна [н. 20.VIII (2.IX) 1916, с. Хндзореск, тепер Гориського р-ну Вірм. РСР] — вірм. рад. співачка (меццо-сопрано), музично-громад. діяч, нар. арт. СРСР (з 1956). Член КПРС з 1949. У 1937 закінчила вокально-драм. студію при Будинку культури Вірм. РСР (Москва) і була прийнята в трупу Вірм. театру опери та балету (Єреван). З 1961 — викладач Єреван. консерваторії (з 1970 — професор), з 1972 —одночасно зав. кафедрою сольного співу Єреванського художньо-театр. ін-ту. Партії: Алмаст (однойменна опера Спендіарова), Назелі («Героїня» Степаняна), Анна («Саят-Нова» Арутюняна), Любаша («Царева наречена» Римського-Корсакова), Іокаста («Цар Едіп» Стравінського), Даліла («Самсон і Даліла» Сен-Санса). Концертна діяльність. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1951.

СА́ЗЕРЛЕНД (Sutherland) Ерл Уїлбур (19.XI 1915, м. Берлінгейм, штат Канзас — 9.III 1974, м. Майамі, шт. Флоріда) — амер. біохімік і фармаколог, член Національної АН США. Закінчив мед. школу Вашінгтонського ун-ту в Сент-Луїсі (1942). В 1940—52— співробітник цього ун-ту. В 1953—63 — професор і зав. відділом мед. школи Зх. ун-ту в Клівленді (шт. Огайо). З 1963 — професор фізіології в мед. школі Вандербілтського університету в Нашвіллі. Осн. праці присвячені дослідженню механізму дії гормональних і лікарських речовин та ролі циклічних нуклеотидів у ньому. Нобелівська премія, 1971.

САЇБ ТЕБРІЗІ́ (справжнє ім'я — Мірза Мухаммед Алі; 1601, м. Ісфахан — 1677, там же) — азерб. поет. Один з продовжувачів традицій *Фізулі*. Багато подорожував. Писав азерб. і перською мовами газелі, касиди, рубаї, месневі. У своїх творах оспівував любов до життя, силу кохання; вони пройняті співчуттям до знедолених, любов'ю до батьківщини. Відомі його поеми «Гандахар-наме», «Сафінейє-Саїб». Афоризми С. Т. стали приказками та прислів'ями.

САЙГА́, сайгак (Saiga) — рід парнокопитих ссавців род. *бичачих* з єдиним видом — сайга (S. tatarica). Довж. тіла 110—146 см, маса 23—40 кг; кінцівки тонкі, порівняно короткі, голова велика, носовий відділ збільшений, має вигляд рухомого хоботка. Роги є лише у самців. Забарвлення волосяного покриву спини жовтосіре, черева — біле. С.— типові мешканці степів і напівпустель. Тримаються стадами. Живляться переважно злаковими травами. Гін в листопаді — грудні; вагітність 5 міс., народжують 1—2 малят; статевозрілими самки стають на 1-му році життя, самці — на 2-му. Поширені в Сх. Європі, Серед. і Центр. Азії; в СРСР — в Казахстані, Серед. Азії, пониззі Волги, Передкавказзі. На початку 20 ст. в результаті надмірного полювання кількість С. стала незначною. В СРСР охоронними заходами була відновлена чисельність їх і з 1951 дозволено полювання за *ліцензіями*. До 19 ст. населяла степи України аж до Карпат; реакліматизована в *Асканії-Новій*.

САЙГО́Н — колишня (до 1976) назва м. *Хошімін*.

СА́ЙДА — місто на З. Лівану. Порт на Середземному м., залізнич. ст. 25 тис. ж. (1974). Кінцевий пункт трансаравійського нафтопроводу (з Саудівської Аравії), великі нафтосховища, поблизу С.— нафтопереробний з-д. Харчова пром-сть. Торг. центр с.-г. району. Рибальство. Стародавні архіт. пам'ятки. В давнину на місці С. було одне з найбільших міст Фінікії — Сідон.

СА́ЙМА, Велика Сайма — система озер на Пд. Сх. Фінляндії. Заг. площа 4400 км², глиб. до 82 м. Найбільше озеро — власне Сайма, пл. 1800 км², глиб. до 58 м. Озера лежать у западинах льодовиковотектонічного походження, між собою з'єднані протоками. Річкою Вуоксою С. сполучена з *Ладозьким озером*, Сайменським каналом — з Фінською зат. Балтійського м. Судноплавство, рибальство. Район туризму.

СА́ЙРА (Cololabis) — рід риб родини сайрових, або скумбрецукових. Найвідоміший представник — сайра (C. saira), поширена в помірних і тропічних зонах Тихого ок. Довж. тіла до 40 см, маса до 170 г. Тримається великими зграями в верхніх шарах океану. Живиться дрібними планктонними організмами. Нерест у пд. частині Японського м., відбувається в кінці зими — на початку весни; самка відкладає до 22 тис. ікринок. Тривалість життя 6—7 років. Важливий об'єкт промислу.
Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Риби*.

САЙТ (від англ. site — місцеположення) в генетиці — найменша ділянка *гена*, що здатна незалежно від ін. ділянок мутувати (див. *Мутації*) і рекомбінувати (див. *Рекомбінація*). Мінімальний розмір С.— одна пара *нуклеотидів* (у вірусів — один нуклеотид).

САЙФУЛЛА́ЄВ Атахон (н. 1.V 1933, м.Ходжент, тепер Ленінабад) — тадж. рад. критик і літературознавець. Член КПРС з 1962. З 1975 — гол. редактор Тадж. Рад. Енциклопедії. Друкується з 1953. Автор збірників статей, монографій «Роман устода Садріддіна Айні „Дохунда"» (1966), «Мислення й образ» (1968), «Естетичні погляди Леніна і таджицька література» (1973), «Дружба народів — дружба літератур» (1975), «Проблеми взаємодії літератур» (рос. мовою, 1976).

Тв.: Рос. перекл.— Меридианы поэзии. Душанбе, 1971.

САЙЯ́Б (ас-Сайяб) Бадр Шакер (1926, Джейкур — 24.XII 1964, Ель-Кувейт) — ірак. поет. Один з родоначальників поезії «вільного вірша» в араб. л-рі. Брав участь у нац.-визвольному русі. Твори останніх років (1962—64; тяжко хворів і перебував за кордоном) позначені ідейними хитаннями, песимізмом і відривом від життя. Автор збірок «Гімн дощу» (1960), «Затоплений храм» (1962), «Житло рабів» (1963), «Ікбал» (вид. 1965), поем «Могилокопач» (1952), «Діти і зброя» (1954). Ряд збірок вийшов посмертно, зокрема «Гітара вітру», «Вибране» (обидві — 1971), «Бурі» (1972). Виступав як публіцист і перекладач (твори Л. Арагона, Т. С. Еліота, Ф. Гарсіа Лорки, П. Неруди, Н. Хікмета та ін.).

Тв.: Рос. перекл.— Дети и оружие. В кн.: Поэты Азии. М., 1957.

Ю. М. Кочубей.

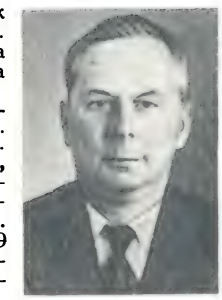

М. П. Сажин.

САЙЯ́Н (Saillant) Луї (27.XI 1910, м. Валанс — 28.X 1974, Париж) — діяч франц. і міжнар. профспілкового руху. Н. в робітн. сім'ї. За фахом — мебельник. З 1929 брав участь у профспілковому русі. В 1931—37 — секретар профспілкового об'єднання деп. Дром, з 1937 — Нац. федерації деревообробників. У 1938 обраний членом Адм. комісії Заг. конфедерації праці (ЗКП) Франції. Під час нім.-фашистської окупації країни (1940—44) — один з керівників *Руху Опору*, 1944 — голова Нац. ради Опору. В 1944—48 та з 1969— секретар ЗКП. З 1945 — ген. секретар, з 1969 — почесний голова ВФП. У 1949—50 — віце-голова Бюро Постійного к-ту Всесвіт. конгресу прихильників миру, з 1950 — член Бюро, з 1966 — Президії ВРМ, з 1974 — почесний голова ВРМ. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1958.

Т. Т. Сазандарян.

СА́КА — річка на Пд. Молд. РСР та в Одес. обл. УРСР, права прит. *Чаги* (бас. Когильника). Довж. 52 км, площа бас. 324 км². Живлення переважно дощове. Використовують для водопостачання. На С., біля смт Бородіна, знайдено *Бородінський скарб*.

САКАЇ́ — місто в Японії, на Пд. о. Хонсю. Порт на березі Осакської зат. Внутрішнього Японського м., вузол з-ць і автошляхів. 740 тис. ж. (1975). Розвинуті машинобудування (зокрема, с.-г., судно-, локомотиво- і вагонобудування, виробн. оптичної техніки) та металургія (чорна й кольорова). Підприємства нафтохім. і текст. (гол. чин. бавовняної) пром-сті. Кустарне виробн. металовиробів, килимів тощо. Вперше згадується в 8 ст.

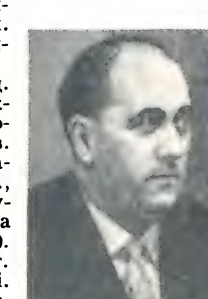

Л. Сайян.

СА́КИ — іраномовні племена Середньої Азії, споріднені з масагетами і *скіфами*. В перс. клинописних джерелах 6 ст. до н. е. назвою «саки» позначали різні племена, які за тих часів населяли Серед. Азію. С. були в основному кочовики-скотарі. Племена С. об'єднувались у союзи племен на чолі з вождями. В політ. житті С. активну роль відігравали жінки (деякі з них — Заріна, Спаретра — стояли на чолі племен). В кін. 6 — на поч. 5 ст. до н. е. частина С. була підкорена *Ахеменідами*. В 1-му тис. н. е. нащадки С. змішалися з тюркськими пле-

Сайга.

П. К. Саксаганський.

менами і ввійшли як один з етнічних компонентів до складу сучас. народів Серед Азії, Афганістану і Пн. Індостану.

СА́КИ, Сакське озеро — солоне озеро в Крим. обл. УРСР, за 20 км на Пд. Сх. від м. Євпаторії. Довж. 5,5 км, шир. до 3 км, глиб. до 1,5 м. Пл. 8,1 км². Від моря відокремлене пересипом з гравію та піску завширшки до 800 м, через який прорито канал. Живлення мішане. В озері — природне осідання кухонної солі, а також глауберової солі та хлористого магнію. Дно вкрите шаром темно-сірого і чорного мулу, що має лікувальні властивості. Озеро штучно поділено на окремі басейни: сх.—лікувальний (солоність до 19‰) та зх.— промисловий (солоність 25—30‰). На березі С.— грязьовий курорт *Саки.*

СА́КИ — місто обл. підпорядкування Крим. обл. УРСР, райцентр, на березі солоного оз. Саки. Залізнична станція. Відомі з кінця 18 ст. Тут існував соляний промисел. У 1827 в С. збудовано першу грязелікарню. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1952 С.— місто. У С.— хім., мінеральної води, виноробний з-ди, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування, Всесоюзний н.-д. ін-т йодобромної пром-сті. Профес.-тех. уч-ще, 6 заг.-осв., музична та спортивна школи, лікарня, поліклініка. 2 палаци культури, 10 клубів і кінотеатрів, 12 б-к; музеї: Сакського об'єднання санаторно-курортних закладів та хім. заводу.

С.— грязьовий курорт, відкритий ще на початку 19 ст. Осн. лік. засоби: мулова грязь, висококонцентрована хлоридно-натрієво-магнієва *рота* Сакського оз. і мінеральна вода (використовують при шлунково-кишкових захворюваннях). Показання: захворювання суглобів, нервової системи, гінекологічні захворювання. Функціонує цілий рік. В С. бували М. В. Гоголь (1835) і Леся Українка (1890).

СА́ККО — ВАНЦЕ́ТТІ ПРОЦЕ́С — судова розправа в США над робітниками-революціонерами Н. Сакко і Б. Ванцетті, яких було заарештовано по безпідставному звинуваченню в убивстві (15.IV 1920) касира і двох охоронців взуттєвої фабрики в м. Саут-Брейнтрі (шт. Массачусетс). Суд, спираючись на показання лжесвідків і фальсифіковані експертизи, визнав Н. Сакко і Б. Ванцетті винними і засудив їх до страти. С.— В. п. (проходив в м. Плімуті) супроводився переслідуваннями робітн. та ін. прогресивних орг-цій і набув політ. характеру. Несправедливе рішення суду викликало рух протесту трудящих у всьому світі. Боротьба за життя Н. Сакко і Б. Ванцетті, очолена спец. «Комітетом захисту», тривала 6 років. Хоч невинність робітників було цілком доведено, 23.VIII 1927 їх стратили. В результаті багаторічної боротьби амер. громадськості за виправдання Н. Сакко і Б. Ванцетті 1977 уряд шт. Массачусетс визнав їхню невинність.

Саз.

Саксофон.

СА́КЛЯ (від груз. сахлі — оселя) — житло горців Кавказу, зокрема мегрелів, імеретинів та ін. За давніх часів С.— невелике глинобитне або з саманної цегли приміщення без вікон, із земляною підлогою, відкритим вогнищем посередині та димовим отвором у даху. Розміщували С. звичайно на схилі гори так, що її задньою стіною був вертикально зрізаний схил. Сучасні С. мають кілька кімнат, дощаті підлогу і стелю, вікна, пічне опалення, електричне освітлення тощо.

САКМА́РСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви р. Сакмари на Пд. Уралі) — другий вік ранньопермської епохи та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади С. я. (ангідрити, глини, алевроліти, пісковики, доломіти, кам. і калійні солі) поширені в Донбасі. Їхня потужність до 600 м. З відкладами С. я. пов'язані поклади кам. солі. Див. також *Пермський період і пермська система.*

Т. Ю. Лапчик.

САКО́ВИЧ Касіян (бл. 1578, с. Потелич, тепер Нестерівського р-ну Львів. обл.— 1647, Краків) — укр. письменник, осв. діяч, філософ. В 1620—24 — викладач і ректор Київ. братської школи. В 1621 написав і опублікував «Вѣршѣ на жалосный погреб заслного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана войска.... запорозкого». Цей твір декламували студенти школи на похороні П. *Сагайдачного.* Автор філос. трактату «Арістотелеві проблеми» (1625), зб. промов та весільних і похоронних казань (1626). Перейшовши в унію, а згодом ставши католиком, видав ряд публіцистич. творів, у яких виступав проти православної церкви.

Тв.: В кн.: Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. К., 1978; Арістотелівські проблеми... «Філософська думка», 1982, № 2.

Літ.: Исаевич Я. Д. Преемники первопечатника. М., 1981. *Я. Д. Ісаєвич.*

САКРАМЕНТА́ЛЬНИЙ (від лат. sacramentum — клятва, присягання) — священний, звичаєвий, традиційний.

САКРАМЕ́НТО — місто на Зх. США, адм. ц. штату Каліфорнія. Порт. на р. Сакраменто, вузол з-ць і автомоб. шляхів. 262 тис. ж. (1976). Розвинута воєнна пром-сть, зокрема виробн. двигунів та палива для ракет. Деревообр., поліграф., харч. підприємства (гол. чин. фруктоконсервні).

САКС (Sachs) Ганс (5.XI 1494, Нюрнберг — 19.I 1576, там же) — нім. поет і музикант. У 1520 став майстром шевського цеху. За симпатії до М. *Лютера,* якому присвятив алегоричний віршований твір «Віттенберзький соловей» (1523), і за критику реакц. католицького духівництва (прозовий діалог «Диспут між священиком і шевцем», 1524, та ін.) зазнав переслідувань. Був широко обізнаний з античною, середньовічною та новою л-рою — худож., науково-філос., старовинними хроніками, нар. книгами. Автор понад 6000 творів: фастнахтшпілів, *шванків,* шпрухів, мейстерзангів, п'єс тощо. Сюжети черпав спочатку з Біблії, потім — здебільшого з життя, різних літ. джерел світського змісту. Окремі твори С. не позбавлені філістерсько-моралізаторського характеру. Образ С. в опері «Нюрнберзькі мейстерзингери» (1867) відтворив Р. *Вагнер.*

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Жовтень», 1976, № 7; Рос. перекл.— Избранное. М.—Л., 1959.

Б. М. Гавришків.

САКС (Saks) Станіслав (30.XII 1897, Каліш — 23.XI 1942, Львів) — польс. математик. Викладав у Варшавському ун-ті (з 1929), професор Львів. ун-ту (з 1939). Праці С. стосуються теорії функцій дійсної змінної, функціонального аналізу і топології. В «Теорії інтеграла» (1933, перекладено на рос. мову 1949) подано короткий виклад осн. питань метричної теорії функцій та результати його досліджень по інтегралу Данжуа. Вбитий нім. фашистами.

САКСАГА́НСЬКИЙ Панас Карпович [справж. прізв.— Тобілевич; 3 (15).V 1859, с. Кам'яно-Костувате, тепер Братського р-ну Микол. обл.— 17.IX 1940, Київ] — укр. актор і режисер, театральний діяч дореволюц. і рад. театру, нар. арт. УРСР (з 1925), нар. арт. СРСР (з 1936), Герой Праці (1924). Брат І. *Карпенка-Карого,* М. *Садовської,* М. *Садовського.* Навчався в Єлизаветграді (тепер Кіровоград) у вищій реальній школі. Грав у аматорських драм. гуртках. У 1878 вступив до 58-го запас. батальйону, звідки його направлено в Одес. юнкерську школу (1878—80). Служив у 58-му Празькому піхотному полку, розташованому в Миколаєві (1880—83). Брав участь в укр. виставах трупи Чернишова в Миколаєві (1882). Демобілізувавшись, вступив до *трупи М. П. Старицького* в Миколаєві (1883). Після розколу трупи увійшов до «Товариства малоросійських артистів під керівн. М. Л. Кропивницького» (1885—88), а з виходом з трупи М. Кропивницького — у «Товариство малоросійських артистів під керівн. М. К. Садовського» (1888—90). Виділившись з групою акторів з трупи М. Садовського, у 1890 почав режисерську діяльність у власній трупі — «Товаристві російсько-малоросійських артистів під керівн. П. К. Саксаганського» (1890—98), яка пізніше мала різні назви: «Товариство малоросійських артистів під керівн. П. К. Саксаганського і М. К. Садовського» (1898—1900), «Малоросійська трупа М. Л. Кропивницького під керівн. П. К. Саксаганського і М. К. Садовського за участю М. К. Заньковецької» (1900—03), «Малоросійська трупа під керівн. П. К. Саксаганського і М. К. Садовського за участю І. К. Карпенка-Карого» (1903—05), «Товариство малоросійських артистів під керівн. П. К. Саксаганського за участю І. К. Карпенка-Карого» (1905—07), «Товариство українських артистів під керівн. П. К. Саксаганського» (1907—09). Разом з цими трупами С. виступав здебільшого в містах України: щороку в Києві (за винятком 1884—94) і Одесі; часто в Харкові, Катеринославі, Миколаєві, Єлизаветграді, Херсоні, Полтаві, Чернігові, Кременчуку, Маріуполі (тепер м. Жданов), Умані. В складі *трупи М. Л. Кропивницького* ви-

ступав у Петербурзі (1886—87, 1887—88) та Москві (1887, 1888), з власною трупою у — Петербурзі (1890), Москві (1901). Виступав також у Кишиневі, на Дону (Ростов, Новочеркаськ, Таганрог), зрідка в містах Центр. Росії (Воронеж, Курськ, Смоленськ), в Криму (Сімферополь, Севастополь), у Білорусії (Мінськ, Могильов), на Поволжі (1895; Казань, Самара, Саратов), у Вільні (1891), Варшаві (1903). Оселившись у Києві, 1910—15 гастролював по Україні і Росії в складі укр. труп Т. Колісниченка і Ф. Свєтлова. У 1912 С. разом з М. Заньковецькою вживав заходів до створення в Харкові Укр. художнього театру (на зразок МХТу). В 1915—16 працював у «*Товаристві українських артистів* під орудою І. О. Мар'яненка за участю М. К. Заньковецької і П. К. Саксаганського» (Київ, Єлизаветград, Одеса), 1916—17 — у «Товаристві українських артистів за участю М. К. Заньковецької і П. К. Саксаганського» (Одеса, Миколаїв, Херсон, Олександрівськ, Кривий Ріг, Полтава). У 1918—22 очолював у Києві постійний Держ. нар. театр (див. *Народний театр*), на основі якого 1922 утворено Театр ім. М. К. Заньковецької (див. *Львівський український драматичний театр* ім. М. К. Заньковецької). У 1923—32 періодично виступав на гастролях у Держ. драм. театрі ім. М. К. Заньковецької в містах Донбасу, Криворіжжя, у Дніпропетровську, Миколаєві та ін. індустріальних центрах, грав (1924—25) в Укр. нар. театрі (Харків), керованому Л. *Сабініним*, гастролював разом з М. Садовським у різних театрах (1926—32). У 1935 в Києві було відзначено 75-річчя, 1939 — 80-річчя з дня народження митця. С. був видатним майстром сценічного перевтілення. Відзначався широким діапазоном акторських можливостей, глибиною і силою темпераменту, блискучою акторською технікою. Серед ролей: комедійні — Возний («Наталка Полтавка» Котляревського), Стецько, Шельменко («Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Карась («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Гараська («По ревізії» Кропивницького), Кабиця, Голохвостий («Чорноморці», «За двома зайцями» Старицького), Пеньонжка, Бонавентура Копач, Феноген, Іван Барильченко («Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн», «Суєта» Карпенка-Карого); драматичні й трагедійні — Назар, Гнат («Назар Стодоля» Шевченка), Іван Непокритий («Дай серцю волю, заведе у неволю» Кропивницького), Богун («Богдан Хмельницький» Старицького), Гнат, Тарас, Никодим, Сава Чалий, Гнат Голий («Безталанна», «Бондарівна», «Батькова казка», «Сава Чалий» Карпенка-Карого), Франц Моор («Розбійники» Шіллера). Як режисер С. вперше в історії укр. театру запровадив план постановки вистави. Особливу увагу приділяв роботі з акторами, добиваючись *ансамблю*. С. утвердив на укр. сцені соціально-психологічну драму. Серед останніх вистав, здійснених С. в Держ. нар. театрі,— «Розбійники» Ф. Шіллера й «Урієль Акоста» К. Гуцкова, в Держ. драм. театрі ім. М. Заньковецької — «Отелло» У. Шекспіра. С.— автор комедій «Лицеміри» (1908), «Шантрапа» (1914); він переклав укр. мовою ряд творів рос. і зх.-європ. л-ри. У рад. час написав праці «Як я працюю над роллю», «До театральної молоді», «До молодих режисерів», «Театр і життя» (1932; перевидана під назвою «По шляху життя», 1935; рос. переклад — «Из истории украинского театра», 1938). Похований на Байковому кладовищі в Києві (надгробок — стела з бронзовим барельєфом). Ім'ям С. названо *Київський обласний український музично-драматичний театр* (м. Біла Церква); у с. Кам'яно-Костуватому на Миколаївщині створено меморіальний музей. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Тв.: Думки про театр. К., 1955.

Літ.: Панас Карпович Саксаганський. Статті і спогади про корифея української сцени. К., 1939; Чаговець В. П. К. Саксаганський. К., 1951; Тобілевич Б. Панас Карпович Саксаганський. К., 1957; Мельничук-Лучко Л. Саксаганський — актор. Львів, 1958; Стеценко Л. Панас Саксаганський. К., 1959; Волошин И. Панас Карпович Саксаганский — народный артист СССР. К., 1960; Український драматичний театр, т. І. К., 1967.

Р. Я. Пилипчук.

САКСАГА́НЬ — ріка у Дніпроп. обл. УРСР, ліва прит. *Інгульця* (бас. Дніпра). Довж. 144 км, пл. бас. 2025 км². Тече Придніпровською височиною. Живлення переважно снігове. Стік С. зарегульовано 3 водосховищами; багато ставків. Води ріки використовують для водопостачання *Криворізького залізорудного басейну* (ріка сполучена з трасою *Дніпро — Кривий Ріг каналу*), для зрошування та риборозведення. При впадінні С. в Інгулець — м. *Кривий Ріг*.

САКСАУ́Л (Haloxylon) — рід рослин родини лободових. Невеликі дерева (до 12 м заввишки) або кущі з членистими ламкими вилчасто розгалуженими гілками і недорозвиненими листками, які мають вигляд лусочок або горбочків. Квітки двостатеві, дрібні. 5 видів, поширених у пустелях і напівпустелях Азії. В СРСР — три види: С. б і л и й, або п і с к о в и й (H. persicum), С. ч о р н и й, або с о л о н ч а к о в и й (A. aphyllum) — дерева заввишки до 5 м, і С. з а й с а н с ь к и й (H. ammodendron) — кущ до 2 м заввишки. В пустельних областях Серед. Азії С. має чимале госп. значення. Деревина С. щільна, але крихка, важка (тоне у воді); є високоякісним паливом. Зелені гілочки С. їдять верблюди і вівці. С. чорний добре росте на солончакуватих ґрунтах. С. використовується для закріплення пісків.

САКСЕ (по чоловіку — Абзалоне) Анна [3 (16).I 1905, хутір Лаузас, Леясціємська волость Ваякського пов., тепер Гулбенський р-н — 2.III 1981, Рига] — латис. рад. письменниця, нар. письменниця Латв. РСР (з 1965), засл. діяч культури (з 1946). Друкуватися почала 1927. З 1934 — член нелегального Об'єднання революц. письменників, журналістів і художників. Автор романів «Трудове плем'я» (1941) — про життя латис. села до революції 1905; «На гору» (1948; Держ. премія СРСР, 1949)— про соціалістичну перебудову латис. села; «Іскри в пітьмі» (ч. 1—2, 1951—57) — про долю латис. інтелігенції в бурж. Латвії; збірок оповідань «Повернення в життя» (1945), «Різкий акорд» (1946); збірок казок «Піковий король» (1962), «Казки про квіти» (1966), творів для дітей, публіцистичних нарисів. Нагороджена орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: У к р. п е р е к л.— На гору, кн. 1—3. К., 1950; Заяча капуста. К., 1962; Піковий акорд. К., 1965; Іскри в пітьмі, ч. 1—2. К., 1969; Коваль щастя. Львів, 1972.

Б. К. Звайгзне.

Саксаул:
1 — чорний;
2 — білий.

Сакуліна звичайна на краб і:
1 — тіло рачка;
2 — кореневидні вирости.

Салака.

САКСО́НІЯ — історична область у НДР. Ядром С. була Мейсенська *марка* (утворилася з земель, захоплених нім. феодалами в 10 ст. у частини *полабських слов'ян* сербо-лужицької групи). В 1089 С. перейшла до феод. роду Веттінів, які 1247 (фактично 1264) придбали також Тюрінгію і 1423 — Саксен-Віттенберг (частину кол. Саксонського герцогства). За володіннями Веттінів поступово закріпилася назва «Саксонія». З 15 ст. С.— курфюрство, з 1806 — королівство (столиця — Дрезден). За рішенням *Віденського конгресу 1814—15* бл. 1/2 тер. королівства С. перейшло до *Пруссії* і стало осн. частиною прусської пров. Саксонії. В 1871 С. увійшла до Нім. імперії. З 1919 С.— земля в складі Нім. республіки. З 1949 С.— в складі НДР. В 1952 поділена на округи Дрезден, Лейпциг, Карл-Маркс-Штадт.

САКСО́НСЬКА ДИНА́СТІЯ — династія нім. королів (919—1024) та імператорів «*Священної Римської імперії*» (962—1024). Гол. представники: *Генріх I* Птахолов (засновник династії) і *Оттон I* (з 962 — імператор). За правління С. д. нім. феодали почали агресію проти слов'ян. племен.

«САКСО́НСЬКА ПРА́ВДА», Саксонський закон (лат. Lex Saxonum) — зведення *звичаєвого права* давніх *саксів* і *франків*; одна з *варварських правд*. Зафіксована на Аахенському рейхстазі 802 і остаточно оформлена на рейхстазі в Зальці 803. Складається з 66 статей. Є важливим джерелом для вивчення соціального ладу саксів. Норми «С. п.» охороняли при-

Салат сорту Кам'яна головка жовта:
1 — загальний вигляд;
2 — листок;
3 — головка.

І. М. Сакулін.

вілейоване становище знаті, спадкову власність тощо.

В. М. Корецький.

«САКСО́НСЬКЕ ЗЕРЦА́ЛО» (нім. Sachsenspiegel)— запис феод. *звичаєвого права* Остфалії (Сх. Саксонія), складений ймовірно між 1224 і 1230. Відобразило, поряд з місцевими особливостями, заг. риси феод. права Німеччини. «С. з.» складалося з 2 частин: 1) земського права, в якому містилися заг. правові норми для всіх категорій населення. В ньому йшлося про становий поділ суспільства та пов'язані з ним питання родинних зв'язків, сімейних відносин, спадкування. Було відображено й питання про *злочин* і *покарання*, про *судоустрій* і суд. процес, про суд. докази; 2) ленного права, в якому йшлося про ленні відносини, порядок одержання, тримання і втрати *лену* (спадкове володіння), про види ленів і ленні суди. Воно стосувалося лише феодалів. Значне місце в ньому займає боротьба із злочинами проти власності. Покарання за ці злочини відзначаються надзвичайною жорстокістю. Численні запозичення з «С. з.» є в *магдебурзькому праві*.

Літ.: Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. М., 1961.

В. М. Корецький.

САКСО́НСЬКИЙ ФА́РФО́Р, майсенський фарфор —вироби першого в Європі фарфорового заводу, заснованого 1710 в м. Майсені (Саксонія, тепер НДР). В 1709 Й. Ф. Бетгер за допомогою вченого Е. В. Чірнгауза (Чірнгаузена) відкрив спосіб виробництва *фарфору* і заснував фарфорову мануфактуру. В 1720—35 при ній діяла живописна майстерня, якою керував художник Й. Г. Герольдт. Розквіт С. ф. пов'язаний з т. з. скульптурним періодом (1735—63), коли на заводі, який виріс з мануфактури, працювали майстри-модельєри Й. Й. Кендлер, Й. Г. Кірхнер, Й. Ф. Еберлейн.

В цей час виготовлялися найрізноманітніші декоративно-ужиткові речі, сервізи, вази, а також скульптурні групи, фігурки тварин. Ці вироби в стилі *рококо* відзначалися тонким розумінням специфіки фарфорової пластики, витонченістю розписів. З 1770 вироби набули класицистичного характеру, в 19 ст. завод повторював попередні зразки. В НДР завод поряд з використанням моделей минулих років розробляє сучас. форми. Марка заводу (з 1725) — схрещені мечі. При з-ді є музей, де зберігається найбільша в світі колекція фарфорових виробів. Іл. див. також до ст. *Кераміка*, т. 5, с. 102.

Саксонський фарфор. Статуетка «Садівниця» з моделлю Й. Й. Кендлера. 1740. Київський музей західного та східного мистецтва.

САКСОФО́Н (від прізвища винахідника і грец. φωνή— звук)— духовий язичковий муз. інструмент. Має конічний стовбур, мундштук з одинарною тростиною (як у *кларнета*) і систему клапанів (як у *гобоя* та *флейти*). С. сконструював бельг. винахідник А. Сакс 1841 (патент 1846). Виготовляють з металу. Існує 7 різновидів С. Використовують в естрадних і симф. оркестрах, а також як сольний інструмент. Іл. с. 552.

САКСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Крим. обл. УРСР. Утворений 1935. Площа 2,3 тис. км². Нас. 65,9 тис. чол. (1982). У районі — 88 населених пунктів, підпорядкованих 21 сільс. Раді нар. депутатів. Центр — м. *Саки*. На Пн. Зх. район омивається оз. Донузлав, на Зх. та Пд. Зх.— Чорним м. Поверхня рівнинна. Корисні копалини: солі, черепашник. Є лік. грязі. Озера — *Сасик, Саки*. Грунти переважно чорноземні й темно-каштанові. Розташований у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Саки.

У районі розвинута пром-сть по переробці с.-г. сировини (виноробна, овочеконсервна тощо) та виробн. буд. матеріалів. Найбільше підприємство — Сакський з-д буд. матеріалів (с-ще Кар'єрне). Солепромисел поблизу м. Євпаторії. Комбінат побутового обслуговування (Саки) та 11 будинків побуту. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових (в основному пшениця, а також ячмінь, овес, кукурудза), сої, овочевих культур, соняшнику, винограду та виробн. м'яса, молока, яєць і вовни. Площа с.-г. угідь 1981 становила 189,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 137 тис. га, сади і виноградники — 13,1 тис. га. Зрошується 18,5 тис. га (води *Північно-Кримського каналу* імені Комсомолу України та артезіанських свердловин). У С. р.— 12 колгоспів, 11 радгоспів, 3 племзаводи, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням та райсільгоспхімія. Залізничні станції: Саки, Ярка, Прибережна. Автомоб. шляхів — 500 км, у т. ч. з твердим покриттям — 392 км. У районі — радгосп-технікум (с. Прибережне), 35 заг.-осв. та 2 муз. школи; 57 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 66 палаців культури і клубів, 63 кіноустановки, 56 б-к. У С. р. видається газ. «Красное знамя» (з 1935).

М. К. Нескоромний.

САКУ́ЛІН Павло Микитович [1 (13).IX 1868, с. Воскресенське (?), тепер Волзького р-ну Куйбишев. обл.— 7.IX 1930, Ленінград, похований у Москві] — рос. рад. літературознавець, акад. АН СРСР (з 1929). Закінчив Моск. ун-т (1891). Представник *культурно-історичної школи* в літературознавстві. Методологічні пошуки С. в 20-х рр. мали на меті поєднати принципи культурно-історичної школи з принципами марксизму. Праці С. цінні багатим фактичним матеріалом.

САКУЛІ́НА (Sacculina) — рід паразитичних безхребетних ряду *вусоногих ракоподібних*. Тіло (довж. до 15 мм) мішковидне, з внутрішніх органів є лише нервовий ганглій і гермафродитні статеві залози. Паразитує на *десятиногих ракоподібних*, прикріплюючись до їхнього тіла за допомогою стебельця, яке проходить через покриви хазяїна (напр., краба) і утворює складну систему кореневидних виростів. Розвиток з *метаморфозом*. Личинка С.— *науплі́ус*. Бл. 30 видів С., поширених в Атлантичному ок. і теплих морях, що сполучаються з ним. В УРСР (у Чорному м.) відомо 3 види, з них найчастіше трапляється С. з в и ч а й н а (S. sarcini). Іл. с. 553.

В. І. Монченко.

САКУ́Н Федір Павлович [н. 25. VIII 1929, с. Козарівка, тепер на території Канівського р-ну Черкас. обл.] — учений-агроном, новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1956. В 1964 закінчив Кримський с.-г. ін-т ім. М. І. Калініна, з лютого 1959 — голова колгоспу ім. П. Л. Войкова Нижньогірського р-ну Крим. обл. Колгосп, очолюваний С.,— високорентабельне зразкове господарство. Делегат XXV з'їзду Компартії України, член її ЦК з 1976. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Г. С. Родіонова.

СА́КУРА Согоро (справж. ім'я — Кіуті Сого; 1611—53) — керівник селянського антифеод. виступу в Японії 1652—53. Був старостою с. Кодзу (пров. Сімоса, тепер префектура Тіба та Ібаракі). Під час виступу селян проти феодала С. визвався вручити петицію, підписану старостами 389 сіл, *сегуну*. Його вчинок було розцінено як бунтарство, оскільки законодавство під страхом смертної кари забороняло звертатися з скаргами до князів і сегунів. С. та четверо його дітей було страчено. Про С. складено численні легенди. Його образ виведено в багатьох худож. творах япон. письменників.

САЛАВА́Т — місто респ. підпорядкування Башк. АРСР, райцентр. Розташований на р. Білій (прит. Ками). Залізнична станція. 142 тис. ж. (1981). В С.— виробниче об'єднання «Салаватнафтооргсинтез»; з-ди: тех. скла, маш.-буд. (виробн. нафтоапаратури та ін.). Підприємства харч., легкої та буд. матеріалів пром-сті. Вечірній ф-т Уфімського нафтового ін-ту, індустр. технікум, мед., пед. та муз. уч-ща. Драм. театр. С. утворений 1954, названий на честь *Салавата Юлаєва*.

САЛАВА́Т ЮЛА́ЄВ [5 (16).VI 1752, с. Текеєво, тепер Салаватського р-ну Башк. АРСР — 26.IX (8.X) 1800, Рогервік, тепер м. Палдіскі Ест. РСР] — нац. герой башк. народу, сподвижник О. І. *Пугачова* під час селянської війни 1773—75, поет-імпровізатор. Восени 1773 С. Ю., посланий на боротьбу проти О. І. Пугачова, разом з 2-тисячним загоном приєд-

нався до повстанців. Виявив себе талановитим організатором і воєначальником. У кін. 1773 на тер. Пн.-Сх. Башкирії зібрав загін з 10 тис. чол., провів ряд успішних операцій у районі Красноуфімська і Кунгура. На поч. літа 1774 діяв разом з осн. загонами повстанців. У листопаді 1774 потрапив у полон, у вересні 1775 разом з батьком, теж учасником сел. війни, відправлений на довічну каторгу до балт. фортеці Рогервік. Поезія С. Ю.— один з кращих зразків башк. усної поетичної творчості. На честь С. Ю. названо місто Салават у Башкирії, встановлено Держ. премії Башк. АРСР ім. Салавата Юлаєва. Образ С. Ю. відтворювали О. С. Пушкін, П. П. Бажов, С. П. Злобін, а також живописці, скульптори, композитори.

Літ.: Лимонов Ю. А., Мавродин В. В., Панеях В. М. Пугачёв и его сподвижники. М.—Л., 1965; Наш Салават. Сборник. Уфа, 1973.

САЛАЗА́Р (Salazar) Антоніу ді Олівейра (1889—1970) — португ. держ. діяч. У 1930 заснував фашист. партію — Нац. союз. В 1932—68 — голова ради міністрів (фактично диктатор Португалії).

САЛА́ЗКІН Сергій Сергійович [26.II (10.III) 1862, завод Дощатий, тепер с. Дощате Виксунського р-ну Горьк. обл.— 4.VIII 1932, Ленінград] — рад. біохімік. Закінчив фізико-матем. ф-т Петерб. ун-ту і мед. ф-т Київ. ун-ту. В 1891—97 працював асистентом при кафедрі фізіол. хімії Київ. ун-ту. Професор Жіночого мед. ін-ту в Петербурзі (1898—1911), Кримського ун-ту в Сімферополі (1921—25; ректор — з 1924) та Ленінгр. мед. ін-ту (1925—31) і одночасно (1925—31) працював в Ін-ті експериментальної медицини (з 1927 — директор). Осн. праці присвячені вивченню механізму і місця утворення кінцевих продуктів (сечовини і сечової кислоти) азотистого обміну в тваринному організмі, ролі печінки в цьому процесі.

САЛА́Й Михайло Гордійович (1891,с. Кролевець-Слобідка, тепер Новгород-Сіверського р-ну Чернігів. обл.— 3.III 1955, Москва) — учасник партизан. руху на Україні під час громадян. і Великої Вітчизн. воєн. Член КПРС з 1917. Н. в сел. сім'ї. В 1918—20— командир партизан. загону, що діяв проти австро-нім. окупантів, білогвардійців і банд Махна. З 1920 і після закінчення Комуністичного ун-ту ім. Я. М. Свердлова (1929) — на парт. і госп. роботі. В березні 1943 Укр. штабом партизан. руху С. був направлений на чолі орг. групи в з'єднання М. М. *Попудренка* для розгортання партизан. руху в Полтав. обл. Під командуванням С. група виросла в окреме партизан. з'єднання (650 чол.). Після визволення Полтавщини воно взаємодіяло з частинами Рад. Армії на Пн. від Києва і на Житомирщині. Після війни — С. на парт. роботі. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

САЛА́КА, балтійський оселедець (Clupea harengus membras) — риба роду оселедець; підвид атлантичного оселедця. Довж. тіла до 20 см, маса 25—50 г. Поширена в Балтійському м. Зграйна пелагічна риба. Утворює кілька форм, або рас (весняна, осіння), що відрізняються строком нересту. Самка за нерестовий сезон відкладає 3—65 тис. ікринок; веснянонерестуюча форма має меншу плодючість, ніж осінньонерестуюча. Статева зрілість настає на 2—3-му році життя. Живиться С. гол. чин. планктонними ракоподібними. Важливий об'єкт промислу. Іл. с. 553.

САЛА́М (Salam) Абдус (н. 29.I 1926, Джханг) — пакистанський фізик-теоретик, член Лондон. королівського т-ва (з 1959), іноз. член АН СРСР (з 1971). Закінчив Кембріджський ун-т (1951). З 1964 — директор Міжнародного центру теор. фізики в Трієсті (Італії), з 1971 — голова Консультативного комітету по науці і техніці ООН. Осн. праці — з *квантової електродинаміки* і теорії *елементарних частинок*. Розробив єдину теорію електромагн. і слабких взаємодій. Нобелівська премія, 1979.

САЛАМА́НДРА — в міфології багатьох західноєвроп. народів — дух вогню. В зв'язку з цим існувало повір'я, що тварина *саламандра* не горить у вогні.

САЛАМА́НДРА (Salamandra) — рід *хвостатих земноводних* род. саламандрових. Тіло (довж. 9—28 см) кремезне, лапи без плавальних перетинок. 2 види, поширені в передгірських і гірських р-нах Серед. і Пд. Європи, Пн.-Зх. Африки, Пд.-Зх. Азії. В СРСР — 1 вид: саламандра плямиста, або вогняна, зустрічається в Карпатах. Довж. тіла 9—19 см, забарвлення чорне з яскраво-жовтими плямами неправильної форми. Активна смерком, вночі або під час дощу. Живиться дощовими червами, мокрицями, слимаками і т. п. Період розмноження розтягнутий з квітня по серпень. Самка народжує до 70 личинок, розвиток яких відбувається у воді. Статевозрілими стають на 3—4-му році життя. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Земноводні*.

САЛАМА́НКА — місто на Зх. Іспанії, адм. ц. пров. Саламанка. Розташована на р. Тормесі (прит. Дуеро). Вузол з-ць і автошляхів. 140 тис. ж. (1974). Підприємства металообр., хім., шкіряної, текст., харч. промисловості. *Саламанкський університет*. Архіт. пам'ятки 12—18 ст. Вперше згадується у 5 ст. до н. е.

САЛАМА́НКСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — один з найстаріших ун-тів в Іспанії та в Європі. Засн. в м. Саламанці в кінці 12 або на поч. 13 ст. (найчастіше згадується 1218). В добу Відродження був одним з найбільших науково-культур. центрів Європи. В С. у. вивчалися природничі науки, розвивалися прогресивні на той час традиції араб. культури, вперше перекладались європ. мовами твори видатних учених Сходу. Викладачі С. у. підготували одні з перших енциклопедичних видань. У період панування інквізиції (16 ст.) С. у. був єдиним вузом, у якому вивчалась геліоцентрична система М. *Коперника*. В 1981/82 навч. р. С. у. мав 9 ф-тів: філософії і педагогіки, філологічний, юрид., природничо-науковий, мед., хім., біол. та ін., на яких навчалося 16 тис. студентів. Б-ка налічує 190 тис. тт. і манускриптів. Публікує Акти С. у. в 4-х серіях (філологічна, юрид., природничонаукова, мед.), а також ін. галузеві видання.

А. В. Санцевич.

САЛАМІ́Н — острів в Егейському м.; біля С. під час *греко-перських воєн* 28 (або 27).IX 480 до н. е. грец. флот під командуванням Еврібіада розгромив перс. флот, яким командував цар *Ксеркс*. Перси втратили 200 кораблів, греки — 40.

САЛА́Т (Lactuca sativa) — однорічна овочева рослина родини складноцвітих. Дико росте в Європі, Пн. Африці, Передній Азії. Культурні види С. належать до групи зеленних культур. В СРСР (переважно на Україні та в прибалтійських республіках) вирощують С. листковий, С. головчастий і С. ромен (див. *Ромен-салат*). Спочатку в рослин розвивається розетка прикореневих простих листків, потім у листкових С. утворюється квітконосне стебло 30—120 см заввишки, у головчастих С.— різної щільності головки, а згодом — стебло. Квітки дрібні, двостатеві, жовті, зібрані в кошики, що утворюють складне суцвіття. С. містить цукри (0,18—3,6%), каротин, вітаміни B_1, B_2, C, PP, солі кальцію, заліза, фосфору. Споживають його сирим як гарнір до страв, рідше вареним — у супах. Урожайність листкового салату 180—200 ц/га, головчастого— 300 — 600 ц/га. В Українській РСР (1983) поширені сорти: Кам'яна головка жовта, Кучерявець одеський, Першотравневий. Іл. с. 553.

Г. Є. Усик.

Ф. П. Сакун.

САЛА́ТНІ О́ВОЧІ — група овочевих рослин різних ботанічних родин, листки або головки яких вживають у їжу переважно у сирому вигляді. С. о. поділяють на салодкі (*салат* городній, *ромен-салат*), гіркі (салат ендивій) та пряні (крес-салат, салатна листкова гірчиця, *кріп*, *петрушка* листкова, *селера* листкова й салатно-черешкова). Листя С. о. багате на вітаміни B_1, B_2, C, K, PP, вуглеводи, органічні кислоти, мінеральні сполуки, які поліпшують обмін речовин в організмі людини, підвищують стійкість проти інфекційних хвороб. Більшість С. о.— однорічні рослини з коротким періодом формування товарної частини врожаю. Їх вирощують, висіваючи насіння в грунт, а селеру культивують з розсади.

Г. Є. Усик.

Пам'ятник **Салавату Юлаєву** в місті Салавати Башкирської АРСР.

САЛА́Х-АД-ДІ́Н (Саладін) Юсуф ібн Айюб (1138—4.III 1193, Дамаск) — правитель Єгипту з 1171, засновник династії Айюбідів. Курд за походженням. З 1169 був *візирем* Єгипту. В 1171, після смерті останнього *халіфа* з дин. *Фатимідів*, захопив владу. Визнав сюзеренітет *Аббасидів* і 1174 одержав від них титул султана. Розвивав військ.-ленну систему всередині країни. В 1174—86 приєднав сірійські землі, деякі володіння ірак. правителів. Військо С. 3—4.VII 1187 розгромило *хрестоносців* біля Хіттіна (Палестина), пізніше вигнало їх з більшої частини Сірії і Палестини.

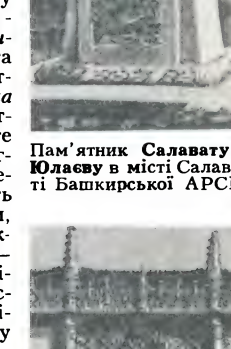

Саламанкський університет. Фасад будинку.

Т. Салахов.

Т. Салахов. Портрет дочки Айдан. 1967. ДТГ у Москві.

Л. Саллівен, Д. Адлер. Гаранті-білдінг у Буффало. 1895.

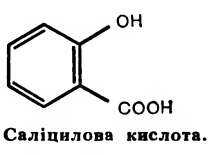

Саліцилова кислота.

САЛА́ХОВ Таїр Теймур огли (н. 29.XI 1928, Баку) — азерб. рад. живописець і графік, нар. художник СРСР (з 1973), дійсний член АМ СРСР (з 1975). Член КПРС з 1964. В 1945—50 навчався в Азерб. худож. училищі ім. А. Азімзаде, 1951—57 — в Моск. худож. інституті ім. В. І. Сурикова. Твори: «Ранішній ешелон» (1958), «Портрет композитора К. Караєва» (1960), «Ремонтники» (1961), «Жінки Апшерона», «Біля Каспію» (обидва—1967), «Нове море» (1970); «Портрет Расула Рза» (1971), «Портрет композитора Д. Шостаковича» (1974—76); графічна серія «По Апшерону» (1969), оформлення вистав у Азерб. драм. театрі ім. М. Азізбекова та в Азерб. театрі опери та балету ім. М. Ахундова в Баку. Картини С. зберігаються в ДТГ у Москві, Азербайджанському музеї мистецтв ім. Р. Мустафаєва та Державній картинній галереї Азербайджана в Баку. В 1963—74 викладав в Азерб. ін-ті мистецтв ім. М. А. Алієва, з 1975— в Моск. худож. ін-ті ім. В. І. Сурикова (з 1973 — професор). Делегат XXVI з'їзду КПРС. Нагороджений орденами Жовтневої Революції та Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1968.

Літ.: Осмоловский Ю. Таир Салахов. М., 1972; Таир Салахов. Альбом. Л., 1980.

САЛГИ́Р — ріка в Крим. обл. УРСР. Довж. 204 км, пл. бас. 3750 км². Утворюється на пн. схилах *Головного пасма Кримських гір* злиттям двох витоків — Ангари і Кизил-Коби; впадає у *Сиваш* (у посушливі роки в пониззі пересихає). На С. споруджено Аянське водосховище і *Сімферопольське водосховище*, води яких використовують для госп.-побутових потреб та зрошування (*Салгирська зрошувальна система*). У пониззі С. перетинає *Північно-Кримський канал* імені Комсомолу України. На С.— м. *Сімферополь*.

САЛГИ́РСЬКА ЗРО́ШУВАЛЬНА СИСТЕ́МА — одна з перших іригаційних споруд Криму. Збудована 1952—62. Площа *зрошення* 8,1 тис. га. Осн. джерелом водопостачання є Сімферопольське *водосховище*. В С. з. с.— магістральний канал довж. 0,82 км з бетонним облицюванням, три міжгосп. розподільники з азбестоцементних труб: лівобережний трубопровід довж. 21,4 км, правобережний трубопровід довж. 44,6 км і Тубайський трубопровід довж. 21,4 км. Внутрігосп. зрошувальна мережа складається з трубопроводів (33,8 км), відкритих каналів з бетонним облицюванням (62,2 км) і з земляними руслами (59,5 км). *Полив*, як правило, здійснюється самопливом, лише в окремих випадках застосовують машинний водопідйом. С. з. с. обслуговує 16 г-в зі зрошуваною площею кожного від 55 до 1424 га, на яких вирощують овочі і фрукти для постачання населення м. Сімферополя.

В. В. Внучков.

САЛЕ́РНО — місто на Пд. Італії, адм. ц. провінції Салерно. Мор. порт на березі Салернської зат. Тірренського м. 160 тис. ж. (1975). Підприємства маш.-буд. (зокрема, котлобудування), хім., буд. матеріалів, текст., швейної, шкіряної і харчосмакової (у т. ч. тютюнової) пром-сті. Ун-т. Собор 9 ст. Приморський курорт. Відоме з античних часів. Салерно — місце висадки союзних військ в Італії (вересень 1943) під час 2-ї світової війни.

САЛЕХА́РД (до 1933 — Обдорськ) — місто, центр Ямало-Ненецького авт. окр. Тюмен. обл. РРФСР. Розташований біля місця впадіння р. Полую в Об, поблизу Північного полярного кола, за 20 км від залізнич. ст. Лабитнангі. Річковий порт. У С.— рибоконсервний та мол. з-ди. 4 серед. спец. навч. заклади, краєзнавчий музей. Засн. 1595.

САЛИ́НСЬКИЙ Панас Дмитрович (н. 9.IX 1920, Смоленськ) — рос. рад. драматург. Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1939 як журналіст. Перша п'єса «Брати» (1947). П'єси «Хліб і троянди» (1957; однойм. кінофільм, 1959), «Поголос» (1980) — про боротьбу за встановлення Рад. влади на Алтаї; «Барабанщиця» (1958), «Камінці на долонях» (1965; кінофільм «Зруйноване пекло», 1967), «Довгожданий» (1975) — про події Великої Вітчизн. війни. Автор драм і комедій «Забутий друг» (1955), «Чоловічі розмови» (1967), «Марія» (1969; кінофільм «Сибірячка», 1971), «Літні прогулянки» (1973) та ін. П'єси С. ставляться в театрах України. Гол. редактор журн. «Театр» (з 1972). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Драмы и комедии. М., 1977; Укр. перекл.— Небезпечний супутник. К., 1954. *І. М. Давидова.*

САЛІЦИ́ЛОВА КИСЛОТА́ — *о*-оксибензойна кислота, $C_7H_6O_3$ — найпростіша ароматична *оксикислота*; безбарвні голчасті кристали, погано розчинні у воді, добре — в органічних розчинниках; $t_{пл}$ 159° С. Є в природі — у листях ромашки, таволги тощо. Одержують С. к. карбоксилюванням *фенолу*. Відзначається слабкими антисептичними властивостями (див. *Антисептичні засоби*). Використовують для консервування харчових продуктів, фруктів, вин та ін. С. к.— напівпродукт в органічному синтезі барвників, пахучих речовин, лікарських препаратів (напр., *ацетилсаліцилової кислоти*, протитуберкульозного препарату ПАСК). Застосовують також в аналітичній хімії для виявлення іонів заліза й міді, для відділення торію від інших елементів тощо.

«САЛІ́ЧНА ПРА́ВДА», Салічний закон (лат. Lex Salica) — запис давнього *звичаєвого права* племені салічних франків; одна з ранніх *варварських правд*. Записана в кінці 5 ст. за розпорядженням короля Хлодвіга (481—511); при його наступниках доповнювалася й переробилася. «С. п.» дає яскраве уявлення про зародження феод. відносин у племен тодішньої Зх. Європи, початковий етап формування франкської державності. Осн. змістом «С. п.» є докладний перелік злочинів і відповідних покарань. Після розпаду *Франкської держави* «С. п.» втратила практичне значення.

В. М. Корецький.

САЛЛІВЕН (Sullivan) Луїс Генрі (3.IX 1856, Бостон — 14.IV 1924, Чікаго) — амер. архітектор, один із засновників *раціоналізму*, представник т. з. чікагської школи. Відвідував Школу красних мистецтв у Парижі (1874). З 1875 працював у Чікаго (з 1879— в майстерні інж. Д. Адлера, з 1881 — його компаньйон). На основі використання каркасної системи сталевих конструкцій С. розробляв нові раціональні типи багатоповерхових будинків різного призначення. Серед споруд — Уейнрайт-білдінг в Сент-Луїсі (1891), Гаранті-білдінг у Буффало (1895), Бейард-білдінг у Нью-Йорку (1895), універсальний магазин Шлесінджера і Мейєра в Чікаго (1900, тепер будинок фірми «Карсон — Пірі — Скотт»). Створена С. концепція *органічної архітектури* була розвинута далі арх. Ф. Л. *Райтом*. Творчість С. мала вплив на європейський *функціоналізм* 20-х рр. 20 ст.

САЛЛЮ́СТІЙ Гай Кріспа (Gaius Sallustius Crispus; 86 до н. е., м. Амітерн, біля сучас. м. Акуїла в обл. Абруццо-е-Молізе, Італія — 13.V 35 до н. е.) — рим. історик. Брав участь у громадян. війнах 49—45 до н. е. на боці *Юлія Цезаря*, потім був *проконсулом* рим. провінції Нова Африка. Після смерті Цезаря (44 до н. е.) присвятив себе літ. діяльності. З творів С. до нас повністю дійшли «Про змову Катиліни» та «Югуртинська війна» і в уривках «Історія» (охоплює період з 78 по 66 до н. е.).

САЛО́ — жир тваринного походження, що його використовують як харчовий продукт і для технічних потреб. В організмі тварин С. відкладається під шкірою (зовнішнє С.), навколо внутр. органів (внутрішнє С.) і між м'язами. Підшкірне С. свиней наз. шпиком (вихід до 30% від маси туші), внутр. жир тварин — С.-сирцем. Вихід С.-сирцю (в % до живої маси) у великої рог. худоби становить 0,5—6,4, свиней — 0,8—7,3, овець — 0,5—5,1. Особливу велику цінність має С. навколониркове, брижове і сорочкове (С., що вкриває шлунок). С.-сирець здебільшого перетоплюють, одержуючи харчове С. вищого і 1-го сортів, збірне і технічне С. Деякі види С. використовують у медицині і ветеринарії. Шпик надходить у продаж солений, копчений, маринований і натертий червоним перцем (угорське С.). Внутрішнє С. свиней (здір) виготовляють охолодженим, мороженим і топленим (*смалець*), а С.-сирець великої рог. худоби, овець та ін. тварин — топленим.

САЛО́Н (франц. salon) — 1) Кімната для прийомів; внутрішнє приміщення для пасажирів (в літаку, автобусі тощо). 2) Світський, політичний або літературно-худож. гурток, який збирається в якогось діяча, мецената тощо. 3) Магазин художніх виробів. 4) Назва художніх виставок, що влаштовуються щороку у Франції (Парижі) та ін. країнах. Вперше С. організувала (1667) Паризька академія живопису і скульптури. Певний час

офіц. С. відбувалися у Луврському палаці. З поч. 19 ст. журі С. надавало перевагу академічному мист. (див. *Академізм*), розрахованому на обивательські смаки (звідси — салон не мистецтво, як синонім беззмістовності, зовнішньої красивості, банальності). За аналогією з франц. С. подібну назву дістають і виставки в ін. країнах.

САЛО́НІКИ, Фессалоніки — місто на Пн. Греції. Значний порт на березі зат. Термаїкос (Салонікська зат.) Егейського м. при впадінні в неї р. Вардару. Вузол з-ць і автошляхів. 345,8 тис. ж. (1971). Другий за величиною пром. центр країни. Нафтохім., металург., металообр., маш.-буд. (зокрема, електротех. та суднобуд.), значна текст. пром-сть. Підприємства харчосмакової (у т. ч. тютюнової) галузі. Ун-т. Ін-т бавовнику. Археол. музей. У С. проводяться щорічні міжнар. осінні ярмарки. Архіт. пам'ятки античних часів. С. засн. 315 до н. е. У С. народилися просвітителі слов'ян *Кирило і Мефодій*.

САЛОНІ́КСЬКІ ОПЕРА́ЦІЇ 1915—18 — бойові дії військ *Антанти* у районі Салонік (Греція) під час *першої світової війни 1914—18*. Салонікський фронт утворився в жовтні — листопаді 1915 після висадки в цьому районі англо-франц. експедиційного корпусу з метою допомоги Сербії проти наступу австро-нім.-болг. військ. У січні 1916 на Салонікський фронт було перекинуто англо-франц. війська з Галліпольського п-ова, потім італ. війська, сербські війська з о. Корфу і 2 рос. бригади з Франції. Була створена т. з. Сх. армія, яка зайняла фронт від зат. Рендіна (на Сх. від Салонік) через оз. Дойран, оз. Острóва до Пд. Албанії. Після вступу у війну Румунії (серпень 1916) союзники у вересні — листопаді зайняли район Монастіра. 15.IX 1918 союзники (до них приєдналися грец. війська) перейшли в наступ уздовж долини р. Вардар на Скоплі і завдали поразки болг.-нім. військам. 29.IX Болгарія капітулювала, а 11-а нім. армія здалася в полон.

САЛТИКО́В Петро Семенович [1698—26.XII 1772 (6.I 1773), Марфино, тепер Митищинського р-ну Моск. обл.] — рос. полководець, генерал-фельдмаршал (з 1759), граф (з 1733). В 1734, під час війни за польс. спадщину 1733—35, С. брав участь у поході проти короля С. *Лешинського*. Учасник рос.-швед. війни 1741—43, потім командував укр. *ландміліцькими полками*. Під час *Семилітньої війни 1756—63* був головнокомандуючим рос. армією 1759—60 і 1762. Здобув блискучі перемоги над прусською армією при Пальцігу й Кунерсдорфі. В 1764—71 С.— генерал-губернатор Москви.

САЛТИКО́В-ЩЕДРІ́Н Михайло Євграфович [справж. прізв.— Салтиков; літ. псевд.— Н. Щедрін; 15 (27).I 1826, с. Спас-Угол Тверської губ., тепер Калязінський р-н Калінін. обл.— 28.IV (10.V) 1889, Петербург] — рос. письменник-сатирик, революц. демократ. У 40-х рр. зблизився з гуртком М. *Петрашевського*. Друкуватися почав 1841 як поет. Гостро критичний характер перших повістей С.-Щ. «Суперечності» (1847), «Заплутана справа» (1848) були причиною його арешту і заслання у Вятку (тепер Кіров) (1848—55). У сатиричному творі «Губернські нариси» (1856—57), який високо оцінили М. Чернишевський, М. Добролюбов, Т. Шевченко, піддана критиці дореформена Росія.

Активно співробітничав у журн. «*Современник*». У зб-ках «Сатири в прозі» (1862), «Невинні оповідання» (1863) показав рос. суспільство періоду реформи. З 1868 став одним із редакторів, а з 1878 — відповідальним ред. «*Отечественных записок*». Кінець 1860—70 — час найвищого розвитку викривальної сатири С.-Щ. В «Історії одного міста» (1869—70) викрив антинародну суть самодержавства, в п'єсі «Тіні» (1865), сатиричному циклі «Помпадури і помпадурші» (1863—74) нещадно картав бюрократів. У творах «Пани ташкентці» (1869—72), «Щоденник провінціала в Петербурзі» (1872—73), «Благонамірені розмови» (1872—76), «Пани Молчаліни» (1874—80), «Притулок Монрепо» (1878—79) викривав колонізаторську політику рос. царизму, показав зародження в Росії капіталістич. хижацтва. В романі «Пани Головльови» (1875—80) відобразив процес економічного і морально-психологічного розкладу дворянства. У 80-х рр. об'єктом сатири С.-Щ. стала гол. чин. політ. реакція в Росії і Зх. Європі. Реакційно-бурж. Європу відобразив в кн. «За рубежем» (1880—81). В «Казках» (1882—86) С.-Щ. висміяв систему самодержавного управління, царську бюрократію, ідеологію лібералізму, філософію обивателя. У «Пошехонській старовині» (1887—89) змалював кріпосницьку Росію. Продовжуючи традиції рос. критичного реалізму, С.-Щ. виступив новатором, творцем політ. сатири революц.-демократичного спрямування. С.-Щ. виробив оригінальні сатиричні жанри — алегорична казка, роман-огляд, політ. фейлетон-памфлет, сатиричний нарис. Виступав також як літ. і театр. критик (зокрема, рецензії на твори Марка Вовчка, М. Костомарова). До щедрінських образів часто звертався в своїй публіцистиці В. І. Ленін. Традиції С.-Щ. продовжували в своїх творах Панас Мирний, М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий, І. Франко, Л. Мартович та ін. Укр. мовою твори С.-Щ. перекладали І. Нечуй-Левицький, І. Франко, М. Павлик, О. Маковей. Творчість С.-Щ. мала великий вплив на розвиток сатири. В м. Кірові в будинку, де С.-Щ. жив у роки вятського заслання, відкрито меморіальний музей (1968).

Тв.: Собрание сочинений и писем, т. 1—20. М., 1965—77; Укр. переклл.— Твори, т. 1—6. К., 1955—56.

Літ.: Франко І. Михайло Євграфович Салтиков (Щедрін). В кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955; М. Е. Салтыков-Щедрин в воспоминаниях современников, т. 1—2. М., 1975; Макашин С. А. Салтыков-Щедрин на рубеже 1850—1860 годов. Биография. М., 1972; Турков А. М. Салтыков-Щедрин. М., 1981; Осмоловський В. Ф. Традиції революційної сатири (М. Є. Салтиков-Щедрін і українська література 70—90-х рр. XIX ст.). К., 1970; Добровольский Л. М. Библиография литературы о М. Е. Салтыкове-Щедрине. 1848—1917. М.—Л., 1961; Баскаков В. Н. Библиография литературы о М. Е. Салтыкове-Щедрине.1918—1965. М.—Л., 1966. *Е. Г. Гайнцева.*

М. Є. Салтиков-Щедрін.

М. Є. Салтиков-Щедрін. Обкладинка книги «Дикий поміщик». Київ. 1953. Художник А. Базилевич.

САЛТІ́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура 8—10 ст., що виникла у племен *Хозарського каганату* під час переходу їх до осілості і формування в них феод. відносин. С. к. вперше було виділено 1900. Назва походить від с.Верхнього Салтова (тепер Вовчанського р-ну Харків. обл.), де було виявлено катакомбний могильник цієї культури. С. к. (відомо понад 300 пам'яток) поширена в бас. Сіверського Дінця і Дону, на Пн. Кавказі та в Приазов'ї, в передгір'ях Уралу та на середньому Поволжі, в Криму, а також на тер. сучас. Молдавії, Румунії, Болгарії тощо. С. к. поділяють на кілька варіантів, які можуть бути зведені до двох головних: лісостепового

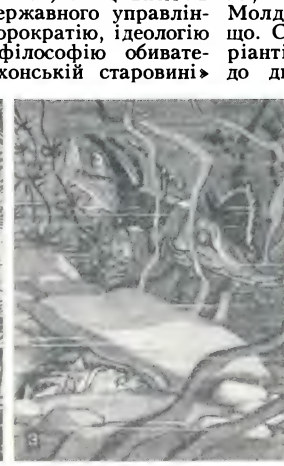

Ілюстрації до творів **М. Є. Салтикова-Щедріна.**

1. «Орел-меценат». Художник О. Довгаль. 1949.
2. Органчик («Історія одного міста»). Художники Кукринікси. 1937.
3. «Премудрий піскар» Художник К. Агніт-Следзевський. 1953.
4. «Історія одного міста». Художник О. Данченко. 1976.

та степового. Перший характеризується довгочасними поселеннями землеробського населення з напівземлянковими житлами і катакомбним обрядом поховання, при якому разом з померлими в поховальні камери клали зброю та речі особистого вбрання, посуд, прикраси тощо. Пам'ятки другого варіанту належать кочовому і напівкочовому населенню; це — залишки тимчасових стоянок-зимовищ з юртоподібними житлами та ямними могильниками з похованнями у вузьких або широких ямах. Ці поховання значно бідніші. За археол. та антропологічними даними, пам'ятки лісостепового варіанту залишені *аланами*, степового — *булгарами*. Найвідомішими пам'ятками С. к. є могильник та залишки великого (понад 120 га) міста з кам'яними стінами і цитаделлю біля с. Верхнього Салтова, городище біля с. Маяцького Ворон. обл. та два Цимлянські городища (кол. м. *Саркел*) на тер. Ростов. обл. Носії С. к. жили також у великих приморських містах (*Фанагорія* та ін.). При розкопках поселень С. к. виявлено залишки жител, госп. споруд, ремісничих майстерень тощо, а також численні знахідки кружального посуду, с.-г. інвентаря, знарядь праці та виробів ремісників, що свідчать про високий розвиток гончарського, метало-, кам'яно- та деревообробного ремесел. Знахідки срібної і золотої монети та прикрас візант. і сх. походження при розкопках могильників свідчать про досить розвинуту торгівлю. На межі 9 і 10 ст. населення С. к. зазнало численних нападів *печенігів*, а після розпаду Хозарського каганату (2-а пол. 10 ст.), на думку деяких дослідників, частина його ввійшла до складу населення Давньорус. держави.

Літ.: Артамонов М. И. История хазар. Л., 1962; Березовець Д. Т. Слов'яни й племена салтівської культури. «Археологія», 1965, т. 19; Плетнева С. А. От кочевий к городам. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, в. 142. М., 1967.

О. В. Сухобоков.

САЛУЇН, Салуен — ріка у Пд.-Сх. Азії, в межах Китаю (має назву Наг-Чу і Нуцзян), Бірми, частково на кордоні Бірми і Таїланду. Довж. 2820 км, площа бас. бл. 325 тис. км². Бере початок з льодовика хр. Тангла на Тібетському нагір'ї, впадає двома рукавами у зат. Моутама Андаманського м. Тече переважно у глибокій (понад 1500 м) долині, у руслі багато порогів і бистрин. У пониззі тече по рівнині; біля гирла — обмілини й *бари*. Живлення переважно дощове. Режим мусонний з літнім паводком. Сезонні коливання рівня досягають 20 м і більше. Судноплавний на окремих ділянках. Сплав лісу. Гідроенерг. ресурси значні, але не використовуються. У гирлі —порт *Молам'яйн* (Бірма).

НАУКОВІ КОНСУЛЬТАНТИ ВОСЬМОГО І ДЕВ'ЯТОГО ТОМІВ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

В. Г. Бондарчук — акад. АН УРСР (загальні питання геології, тектоніка), **М. С. Бродин** — акад. АН УРСР (оптика), **В. П. Васильєв** — акад. АН УРСР (захист рослин), **П. О. Дмитренко** — чл.-кор. АН УРСР (агрохімія), **І. М. Коваленко** — акад. АН УРСР (теорія ймовірностей), **В. М. Корецький** — акад. АН УРСР (міжнар. право, заг. історія держави і права), **Г. С. Костюк** — академік АПН СРСР (психологія), **В. К. Лішко** — акад. АН УРСР (біохімія), **В. М. Русанівський** — акад. АН УРСР (мовознавство), **О. Г. Ситенко** — акад. АН УРСР (теор. фізика), **К. С. Терновий** — акад. АН УРСР (ортопедія), **А. В. Чекунов** — акад. АН УРСР (геофізика), **А. М. Шлепаков**—акад. АН УРСР (новітня історія капіталістичних країн); **М. Д. Ярмаченко** — академік АПН СРСР (педагогіка); **І. І. Артеменко** — чл.-кор. АН УРСР (археологія), **А. Є. Бабинець** — чл.-кор. АН УРСР (гідрогеологія), **В. І. Войтко** — чл.-кор. АПН СРСР (психологія), **І. С. Горбань** — чл.-кор. АН УРСР (оптика), **Є. І. Квасников** — чл.-кор. АН УРСР (мікробіологія), **В. І. Куценко** — чл.-кор. АН УРСР (істор. матеріалізм), **О. С. Мельничук** — чл.-кор. АН СРСР (мовознавство), **В. В. Скопенко** — чл.-кор. АН УРСР (неорганічна хімія), **В. П. Цесевич** — чл.-кор. АН УРСР (астрономія), **А. А. Чухно** — чл.-кор. АН УРСР (заг. питання політ. економії), **К. Л. Ющенко** — чл.-кор. АН УРСР (кібернетика); **А. М. Алексюк** — доктор пед. наук (педагогіка, нар. освіта), **Ю. О. Анісімов** — доктор істор. наук (історія техніки), **І. В. Архипов** — полковник (військова справа), **Ю. С. Асєєв** — доктор архітектури (архітектура), **В. А. Афанасьєв** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **Л. О. Бабенко** — канд. біол. наук (порівняльна анатомія), **С. В. Баженов** — доктор вет. наук (ветеринарія), **І. В. Бичко** — доктор філос. наук (історія філософії), **Ю. Г. Блавдзевич** — канд. тех. наук (електротехніка), **Ю. М. Бобошко** — канд. мистецтвознавства (театр), **М. К. Бородій** — канд. мед. наук (історія медицини), **В. Є. Бражников** — канд. юрид. наук (державне право), **С. І. Брук** — доктор геогр. наук (етнографія), **Ф. Г. Бурчак** — канд. юрид. наук (теорія держави і права, кримінальне право), **Т. П. Булат** — доктор мистецтвознавства (музика), **Б. С. Бутник-Сіверський** — канд. істор. наук (народне мистецтво), **П. Л. Варгатюк** — доктор істор. наук (історія КПРС), **Д. Я. Василенко** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **Л. В. Владич** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **М. А. Воїнственський** — доктор біол. наук (орнітологія), **І. Д. Гамкало** — нар. арт. УРСР (музика), **С. А. Генсірук** — доктор с.-г. наук (лісівництво), **К. І. Геренчук** — доктор геогр. наук (фіз. географія), **М. О. Голодний** — канд. юрид. наук (теорія держави і права, цивільне право), **М. М. Гордійчук** — доктор мистецтвознавства (музика), **В. С. Горський** — доктор філос. наук (історія філософії), **П. Ф. Гринюк** — канд. істор. наук (міжнар. комуністичний рух), **О. Т. Губко**— канд. психологічних наук (психологія), **В. М. Данюк** — канд. екон. наук (конкретна економіка), **В. Г. Денисов** — доктор тех. наук (космонавтика), **В. Г. Долін** — доктор біол. наук (ентомологія), **А. Я. Дороговцев** — доктор фіз.-мат. наук (матем. аналіз), **С. І. Дорошенко** — канд. мед. наук (стоматологія), **В. Д. Дяченко** — канд. біол. наук (антропологія), **В. Г. Єна** — канд. геогр. наук (фіз. географія), **М. М. Жербін** — доктор тех. наук (будівництво), **Г. П. Жеребкін** — канд. екон. наук (політ. економія і конкретна економіка), **Л. Є. Жоголь** — канд. мистецтвознавства (декоративне мистецтво), **М. П. Загайкевич** — доктор мистецтвознавства (музика), **А. П. Золовський** — доктор геогр. наук (картографія), **С. К. Кілессо** — канд. архітектури (архітектура), **Л. М. Корецький** — доктор екон. наук (заг. питання економіки, екон. географія), **О. П. Корнєєв** — професор (теріологія), **М. Ю. Корнилов** —доктор хім. наук (органічна хімія), **В. Н. Котов** — доктор істор. наук (історія СРСР), **М. І. Кратко** — канд. фізико-мат. наук (матем. логіка), **І. Т. Крук** — доктор філол. наук (рос. література), **К. І. Кульчицький** — доктор мед. наук (анатомія), **І. Ф. Курас** — доктор істор. наук (історія КПРС), **П. М. Леоненко** — канд. екон. наук (критика бурж. теорій), **Г. Н. Логвин** — доктор мистецтвознавства (архітектура), **К. Т. Логвинов** — доктор геогр. наук (метеорологія), **В. І. Мазепа** — доктор філос. наук (естетика), **Л. З. Мазепа** — доцент (музика), **В. М. Мазур** — доктор екон. наук (політ. економія), **Б. М. Мазурмович** — доктор біол. наук (систематика безхребетних, історія зоології), **Д. Є. Макаренко** — доктор геолого-мін. наук (палеонтологія), **А. К. Мартиненко** — доктор істор. наук (новітня історія), **А. Г. Медяник** — канд. фізико-мат. наук (геометрія), **М. Ф. Мезенцев** — канд. біол. наук (зоотехнія), **Є. Ф. Мельник**—доктор юрид. наук (цивільне право), **В. П. Меньшов** — канд. істор. наук (історія міжнар. відносин), **Л. С. Міляєва** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **Ю. В. Мовчан** — канд. біол. наук (іхтіологія), **Л. З. Мороз-Погрібна**— канд. мистецтвознавства (кіно), **Д. С. Наливайко** — канд. філол. наук (зарубіжна література), **В. І. Наулко** — доктор істор. наук (етнографія), **Б. Г. Новиков** — доктор біол. наук (загальна біологія), **О. С. Онищенко** — доктор філос. наук (науковий атеїзм), **В. І. Павлишин** — доктор геолого-мін. наук (мінералогія), **В. Л. Павлов** — канд. хім. наук (неорганічна та фіз. хімія), **І. О. Пашков**—канд. тех. наук (будівництво), **Р.Я. Пилипчук** — канд. мистецтвознавства (театр), **Ф. П. Погребенник** — доктор філол. наук (укр. література), **Л. П. Погребняк** — канд. біол. наук (ветеринарія), **М. В. Попович** — доктор філос. наук (логіка), **І. С. Руденко** — канд. с.-г. наук (землеробство), **Л. М. Сак** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **К. Б. Свєчин** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **А. М. Сердюк** — доктор мед. наук (охорона здоров'я), **Г. М. Сивокінь** — канд. філол. наук (теорія літератури), **С. І. Соколенко** — канд. екон. наук (зовнішньоекон. зв'язки СРСР), **І. М. Солдатенко** — канд. пед. наук (культурно-освітня робота), **Ю. О. Станішевський** — доктор мистецтвознавства (театр), **С. М. Старченко** — канд. мед. наук (історія медицини), **В. І. Стрельський** — доктор істор. наук (спец. й допоміжні істор. дисципліни), **І. С. Ступницький**— доктор екон. наук (політ. економія соціалізму), **В. І. Таращук** — канд. біол. наук (систематика земноводних), **Ю. М. Теппер** — канд. пед. наук (фізкультура і спорт), **Ф. П. Триус** — доктор мед. наук (фармакологія), **Н. М. Ульянова** — канд. юрид. наук (міжнар. право), **П. І. Фомін** — доктор фіз.-мат. наук (фізика), **В. О. Хилько** — професор (політ. економія соціалізму), **Г. М. Цвєтков** — доктор істор. наук (історія міжнар. відносин), **Г. Д. Цибуляк** — канд. екон. наук (культурне будівництво), **В. С. Чарін** — доктор фіз.-мат. наук (алгебра), **М. П. Черенько** — доктор мед. наук (хірургія), **В. І. Чопик** — доктор біол. наук (систематика рослин), **К. І. Чурюмов** — канд. фіз.-мат. наук (астрономія), **М. К. Шикула** — доктор с.-г. наук (грунтознавство), **М. М. Щербак** — доктор біол. наук (систематика плазунів), **М. І.Щербань** — доктор геогр. наук (метеорологія, кліматологія), **В. М. Юрковський** — канд. геогр. наук (екон. географія), **В. Є. Ясієвич** — канд. архітектури (архітектура), **О. І. Яценко** — доктор філос. наук (діалектичний матеріалізм).

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Портрет, с. 32—33
Похитонов І. П., с. 48—49
Прапори держав світу, с. 72—73
Прапори СРСР, с. 72—73
Примаченко М. О., с. 96—97
Птахи, с. 176—177
Пузирков В. Г., с. 48—49
Пушкін О. С., с. 448—449
Ракета, с. 448—449
Рафаель, с. 304—305
Революція 1905—07 в Росії, с. 448—449
Рембрандт, с. 304—305
Рєпін І. Ю., с. 320—321
Риби, с. 192—193
Рильський М. Т., с. 448—449
Рим Стародавній, с. 448—449
Рисунок, с. 448—449
Різьблення художнє, с. 352—353
Роден О., с. 336—337
Романський стиль, с. 448—449
Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка, с. 448—449
Рослинність, с. 112—113
Рубенс П. П., с. 336—337
Рубльов А., с. 320—321
Рубо Ф. О., с. 352—353
Румунія, с. 448—449
Рушник, с. 96—97
Садово-паркове мистецтво, с. 448—449
Садовський М. К., с. 448—449
Саксаганський П. К., с. 448—449

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Сучасні раси світу, с. 288—289
Революція 1905—1907 рр. в Росії, с. 288—289
Римська республіка у 264—27 рр. до н. е., с. 368—369
Римська імперія у 27 р. до н. е.— 138 р. н. е., с. 368—369
Ровенська область, оглядова, с. 400—401
Ровенська область, економічна, с. 400—401
РРФСР, фізична, с. 496—497
РРФСР, політико-адміністративна, с. 496—497
РРФСР, економічна, с. 512—513
Карта рослинності світу, с. 512—513
Румунія, оглядова, с. 400—401
Румунія, економічна, с. 400—401

ПОМІЧЕНІ НЕТОЧНОСТІ

Стор	Колонка	Рядок	Надруковано	Слід читати
			4-й том	
398	середня	39-й згори	В 1968 в І. проходили X зимові Олімпійські ігри.	В 1964 в І. проходили IX зимові Олімпійські ігри.
			5-й том	
465	права	27-й знизу	Маршал Рад. Союзу (1970)	Маршал Рад. Союзу (1968)
			7-й том	
507	середня	42-й знизу	найбільше в світі	одне з найбільших у світі
			8-й том	
161	ліва	12-й згори	29.XI 1886, Люблін	29.XI 1866, Люблін
316	права	14—15-й згори	с. Вишня Вінницької губ.	с. Вишня Вінницького повіту
			9-й том	
Вклейка між с. 304—305 до ст. «Рембрандт»			1, 3 і 4 — Державний Ермітаж у Ленінграді.	1, 4 і 5 — Державний Ермітаж у Ленінграді.

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ, ТОМ 9

(на украинском языке)

В томі вміщено 28 сторінок ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (525 сюжетів, з них 322 — кольорові), 12 сторінок вклейок високого друку (60 сюжетів, з них 28 — кольорові), 5 вклейок кольорових карт (12 карт) і кольорова вкладка основних умовних позначень на картах УРЕ. В тексті 1152 ілюстрації і 52 карти. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУГК, ілюстрації, виконані способом високого і офсетного друку,— на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 38.

Здано до набору 09.03.82. Підписано до друку 17.11.83. БФ 02248. Формат 84×108¹/₁₆. Папір ф-ки ім. Ю. Яноніса. Кудряш. енцикл. гарнітура. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 35+3,25 арк. вкл. Умов. друк. арк. 64,26. Умов. фарб.-відб. 96,08. Обл.-вид. арк. 125,48. Тираж 50 000 прим. Зам. 1360. Ціна 7 крб. 50 коп.

Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 252650, Київ-30, МСП, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці, 252054, Київ, вул. Воровського, 24.

ОСНОВНІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА КАРТАХ УРЕ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

(на загальногеографічних картах: держав, володінь зарубіжних держав, адміністративних одиниць та островів)

ЗА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Столиці держав, союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- Столиці АРСР, центри країв та областей СРСР, центри володінь
- Центри автономних областей та автономних округів СРСР
- Центри районів СРСР, адміністративних одиниць І-го порядку зарубіжних держав
- Інші населені пункти
- Ольвія — Руїни стародавніх міст

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Населені пункти міського типу СРСР і зарубіжних держав
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	Населені пункти міського типу СРСР
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу СРСР
Високе	до 10 000	Населені пункти: а) сільського типу СРСР б) міського й сільського типу зарубіжних держав
Балаклава	Віддалені частини міста	

КОРДОНИ Й МЕЖІ

- Державні
- Полярних володінь СРСР
- Державні невстановлені та спірні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- АРСР, країв та областей СРСР, адміністративних одиниць зарубіжних держав
- Державні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ

На картах світу, материків, півостровів і гірських країн

- Автономних областей та автономних округів СРСР
- Районів УРСР
- Територій, підпорядкованих міськрадам
- Демаркаційна лінія між Індією та Пакистаном у Кашмірі, між КНДР і Південною Кореєю
- Заповідників

Примітка. Адміністративні одиниці, однойменні з їхніми центрами, на картах не підписані.

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ

на кольорових картах: — *на текстових картах:*

- Залізниці, тунелі
- Залізниці, що будуються
- Залізничні пороми
- Безрейкові шляхи
- Караванні шляхи та стежки
- Канали морські
- Судноплавні річки
- Канали судноплавні
- 1852 — Морські рейси та відстані в км
- а — Морські порти, б — Річкові порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- Обмілини й вати
- Озера: а — прісні, б — солоні. Позначки глибин (651)
- Озера з мінливою береговою лінією
- Позначки рівнів вод річок та озер над рівнем моря (560)
- а — Початок судноплавства на річках, б — Пороги, водоспади
- Річки, що пересихають
- Межі плавучої криги
- Межі постійної криги
- Межі замерзання морів
- Меліоративні канали
- Дамби
- а — Піски, б — Лавові поля
- Мангрові зарості
- а — Болота, б — Солончаки
- Скелі, уступи
- Сухі русла (вади)
- Сухі русла (вади) на текстових картах
- Вічні сніги, льодовики
- Материкові льоди
- Діючі вулкани
- Перевали
- + 3738 — Позначки висот над рівнем моря
- а — Водорості, б — Коралові рифи
- Колодязі

МОРСЬКІ ТЕЧІЇ

на кольорових картах: — *на текстових картах:*

теплі — холодні

- Магнітні полюси

НА СХЕМАТИЧНИХ ПЛАНАХ МІСТ

- Межі міст
- Монмартр — Назви районів міста
- Вокзали й залізничні станції
- Аеродроми та аеропорти
- Стадіони
- Молн та доки
- Маяки
- Форти
- Собори й церкви
- Мечеті
- Буддійські храми
- Кладовища
- Парки та сквери

НА СХЕМАХ РАЙОНІВ УРСР

ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Центри районів
- Міста обласного підпорядкування
- Міста, селища міського типу
- Центри сільських Рад
- Села
- Території в межах районів, підпорядковані міськрадам

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Міста
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	
Баранівка	понад 10 000	Селища міського типу
Солотвин	до 10 000	
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу
Високе	до 10 000	

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА ЕКОНОМІЧНИХ І ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ УРЕ

КОРИСНІ КОПАЛИННІ

Родовища паливних корисних копалин

- Кам'яне вугілля
- Буре вугілля
- Горючі сланці
- Торф
- Нафта
- Горючий газ
- Залізні руди
- Залізонікелеві руди
- Марганцеві руди
- Хромітові руди
- Ванадієві руди
- Титанові руди
- Нікелеві руди
- Вольфрамові руди

Родовища рудних корисних копалин

- Молібденові руди
- Алюмінієві руди
- Мідні руди
- Свинцеві руди
- Цинкові руди
- Срібні руди
- Поліметалеві руди
- Вісмутові руди
- Олов'яні руди
- Сурм'яні руди
- Ртутні руди
- Золото
- Платина
- Уранові руди

Родовища нерудних корисних копалин

- Берилієві руди
- Азбест
- Графіт
- Слюда
- Фосфорити й апатити
- Барит
- Миш'якові руди
- Сірка
- Пірити
- Сода
- Калійні солі
- Кухонна сіль
- Глауберова сіль
- Флюорит (плавиковий шпат)

Родовища нерудних корисних копалин

- Магнезит
- Асфальт
- Гіпс
- Каолін
- Мармур
- Пемза
- Туфи
- Граніт
- Глини бентонітові
- Перліти, обсидіан
- Алмази
- Лазурит
- Коштовні камені
- Джерела мінеральних вод

ОСНОВНІ ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

На кольорових картах

- Чорна металургія
- Кольорова металургія
- Хімічна
- Нафтохімічна
- Нафтопереробна
- Машинобудування й металообробка
- Важке, енергетичне, транспортне машинобудування
- Електротехнічна й радіотехнічна
- Верстатобудівна та інструментальна
- Автомобільна
- Тракторна

На текстових картах

- Сільськогосподарське машинобудування
- Суднобудування
- Лісова й деревообробна
- Целюлозно-паперова
- Виробництво будівельних матеріалів
- Цементна
- Скляна
- Фарфоро-фаянсова
- Легка промисловість
- Текстильна
- Трикотажна

На кольорових картах

- Бавовноочисна
- Бавовняна
- Шерстяна
- Лляна
- Виробництво штучного волокна й шовку
- Швейна
- Шкіряна, хутрова, взуттєва
- Харчова промисловість
- М'ясна
- Маслобойна, сироварна, молочна

На текстових картах

- Цукрова
- Консервна
- Спиртова
- Рибна
- Тютюнова
- Поліграфічна
- Різні галузі
- Центри первинної обробки бавовнику
- Центри первинної обробки льону
- Килимові промисли

Примітка. Розміри пунсонів промислових центрів (великих, середніх та ін.) дано умовно, для кожної карти окремо

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУЛЬТУРИ

- Пшениця
- Жито
- Кукурудза
- Рис
- Просо
- Ячмінь
- Овес
- Бавовник
- Льон
- Хміль
- Коноплі
- Джут
- Садівництво
- Цукрові буряки
- Цукрова тростина
- Соняшник
- Олійні культури
- Тютюн
- Каучуконоси
- Цитрусові
- Чай
- Троянди
- Виноград
- Манго
- Кава
- Какао
- Ананаси
- Земляний горіх
- Городництво
- Бобові
- Оливи
- Банани
- Кокосові пальми
- Фінікові пальми
- Оліяні пальми
- Перець та ін. прянощі
- Ефіроолійні та лікувальні рослини
- Шовківництво

ТВАРИННИЦТВО

- Велика рогата худоба
- Вівці
- Каракулеве вівчарство
- Кози
- Свині
- Коні
- Оленярство
- Звірівництво
- Морський промисел
- Риболовні порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

На кольорових картах

- Теплові електростанції
- Гідроелектростанції
- Атомні електростанції

На текстових картах

- Нафтопроводи
- Газопроводи
- Продуктопроводи
- Межі районів спеціалізації сільського господарства

На кольорових картах

- Ліси
- Сухі ліси
- Райони залягання вугілля

На текстових картах

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТА СКОРОЧЕННЯ НА ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

- Напрями ударів
- Що плануються
- Загальновійськових
- Танкових
- Кавалерійських
- Спільні дії загальновійськових і танкових з'єднань
- Райони зосередження: а–загальновійськові, б–кавалерії
- Знищення оточеного угруповання
- Відступ військ
- Переміщення й передислокація військ
- Дії авіації
- Дії флотів

1-й УКР. ФРОНТ 17 ПА 8 гв. А	Радянські війська
ГР. АРМІЙ „ЦЕНТР" 6 ПФ 117 пд	Війська противника
адбр	Авіадесантна бригада
ак	Армійський корпус
А	Армія
бр	Бригада
бтд	Бронетанкова дивізія
гв.	Гвардійський
гск	Гірськострілецький корпус
ГР., гр.	Група
дес	Десант
д	Дивізія
кд	Кавалерійська дивізія
як	Кавалерійський корпус
КА	Кінна армія
КМГ	Кінно-механізована група
к	Корпус
мк	Механізований корпус
мд	Моторизована дивізія
мсбр	Мотострілецька бригада
ОР	Оборонний район
пд	Піхотна дивізія
ПА	Повітряна армія
пдк	Повітряно-десантний корпус
ПФ	Повітряний флот
Р	Резерв
сд	Стрілецька дивізія
ск	Стрілецький корпус
ТА	Танкова армія
тд	Танкова дивізія
тк	Танковий корпус
УД. А	Ударна армія
УР	Укріплений район
Ф	Флот
ФР.	Фронт

Примітка. На окремих картах у разі необхідності даються додаткові умовні позначення

7 крб. 50 к.